

Fascicule 1 (pp 1—400) of this volume appeared
in 1937, and fascicule 2, comprising the rest,
appeared in 1940

*Printed in part at cost of a subvention from
the Trustees of the Mahabharata
Fund of Great Britain
in London*

All rights reserved

Published by the Bhandarkar Oriental Research
Institute, Poona. Printed by Ramchandra
Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay

CONTENTS OF VOLUME SIX

३५

	PAGES
INTRODUCTION	1-XLIX
CONCORDANCES	L-LIII
ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS	LIV
TEXT AND CRITICAL NOTES OF THE UDYOGA	1-660
APPENDIX I ("ADDITIONAL" PASSAGES)	661-674
APPENDIX II (JAVANSEVERSION EXTRACTS)	675-687
APPENDIX III (ŚĀRADĀ COLLATIONS)	688-720
ADDENDA ET CORRIGENDA	721-738
ERRATA .	739

ILLUSTRATIONS

FACSIMILE OF A DEVANĀGARĪ MS OF THE UDYOGA DATED ca A D 1566	FRONTISPIECE
ILLUSTRATION TO 5 80 36	FACING PAGE 332

[illegible]

द्विरमस्यो निविष्टेषु पांडवेषु मदात्मसु॥ दुर्योधिना मदाराजकसे नरुदजारता॥ शिबलेन चरो जंजन
 थाऽऽज्ञासनेन च॥ आस्तूपपापकाराजं नुवृक निदमब्रवीत॥ उवृक गच्छे किं ते पांडवान् स दशो मका
 न्नाम वा मम वचोब्रुहि वा सुदवस्य शृण्वतः॥ इदं न समुद्राद्यैश्च धृष्टगभिर्विब्रितो॥ पांडवानां ऊरूणां च मुह
 जि क न यं के स्यै॥ इत कच्छे ना वाक्यं मंजायाम ददृश्व वीत॥ माध्य ऊरूणां कौतथो तथ का लोय मागतः॥
 यथा वचो प्ररिज्ञातं न थातं क्रियतां निहि॥ अमर्षराज दरणं व न वा स च पांडवः॥ नो पुधा श्वापरिहैरां श
 म्भर नुद्रासां न वृक्षय दर्थं कृत्रिया सुते गभं तदि ते मा ग ते॥ बले वीर्यं च शोभ्यते परस्वाप्यं ब्रूता यवीपो
 रुषं दशय नु वृक्षय स्य ऊरु निःकृतिं॥ परिहृष्टस्य दानं स्पदी र्धवा लोषितं स्यात्॥ लदय कस्य न स्य
 तदि श्रयिं द्रु शो न स्य॥ जले ज्ञातं स्य श्रय स्य परं विब्रजु गध्यतः॥ आदि द्रान्मसा क्रम्य को प कस्य
 न दी पायनो॥ यत्तु ज्ञेयं मद वा क्यं कर्मणा तद्दिना व्यता॥ अकर्मणा न तं वंश शक्तं॥ उडुरुषं विडुः॥ अमित्रा
 णां वंशो म्हा न राजस्य च उ न रं वः॥ दावत्यौ शुद्धमानस्य ते स्यात्कुरुतापो रुषं॥ अस्माद्वा बर्षराजि य प्रका

विष्णु उवाच ॥ स ह्यदत्तामासु गन्तं दममु ॥ स्वायं च वीर्यं च ॥ विविच्य वीर्यं च ॥ विविच्य वीर्यं च ॥ विविच्य वीर्यं च ॥
 खड्गस्य कौमुदं माये का मया तावतो ॥ अथा मरीचिना दानं मया न मेयं ॥ सथा यथा ॥ विष्णु उवाच ॥ तस्य शू-
 र्यात् तस्य शूरा निवर्तन्ते ॥ ह्येवं च यत्नं च तिनं दममु ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥
 सिजातो ॥ वक्रपात्रा काये यथा बालां बलिना निश्वसि ॥ अथ ह्यक्षता यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥
 रं जाव ह्यक्षता यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥
 शिव दत्त निवर्तन्ते ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥
 एतत्तु यो यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥
 यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥
 तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥
 साव विष्णु उवाच ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥

पुष्पक विष्णु उवाच ॥
 तस्य शूरा यथा च ॥

यत्नं

६६

द्विरपमं न विष्णु पण्डितं ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥
 था ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥
 तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥
 तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥
 तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥
 तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥
 तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥
 तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥
 तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥
 तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥ तस्य शूरा यथा च ॥

यत्नं

५

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

The MSS utilized for this edition of the *Udyogaparvan* are as follows:

I Northern Recension.

(a) North-western Group.

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś).

Ś₁=London, India Office Library, No 6481 (3334)¹

Devanāgarī transcripts of the Śāradā (or Kaśmīrī) Version (K)

K₁=Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 60 of 1882-83.

Dated V Sam 1622 (ca A D 1566)

K₂=Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 116 of 1884-87.

Dated Śaka (?) 1534 (ca A D 1612)

K₃=Baroda, Oriental Institute Library, No. 162.

K₄=Baroda, Oriental Institute Library, No 6042

K₅=Madras, Adyar Library, No 35 B 146. Dated Śaka 1747 and V. Sam 1881 (ca. A D 1825).

(b) Central Group

Bengalī Version (B)

B₁=Dacca, University Library, No 496.

B₂=Santiniketan, Visvabharati Library, No. 10

B₃=Dacca, University Library, No 2788 Dated Śaka 1644 (ca A.D. 1722)

B₄=Dacca, University Library, No. 1048

B₅=Santiniketan, Visvabharati Library, No 3. Dated Śaka 1663 (ca A D. 1741)

Devanāgarī Versions *other than K* (D).

Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn)

Dn₁=Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 29 B of A 1879-80.

Dn₂=Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 271 of Viśrāmbhāg II Dated Śaka 1666 (ca A D. 1744)

Devanāgarī Version of Sarvajña-Nārāyaṇa (Ds)

Ds₁=Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 168 of 1884-87.

Ds₂=Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 33 of A 1879-80.

Devanāgarī Composite Version (D)

D₁=Poona, BORI, Mbh Collection, No 15 Dated V Sam 1828 (ca A D 1772)

¹ The collations of the Śāradā MS (Ś₁) are given in Appendix III.

- D₂=Tanjore, Saraswathī Mahal Library, No. 1227. Dated V. Sam. 1662 (ca. A.D. 1606).
 D₃=Tanjore, Saraswathī Mahal Library, No. 1104. Dated V. Sam. 1668 (ca. A.D. 1612).
 D₄=Tanjore, Saraswathī Mahal Library, No. 1156.
 D₅=Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 185 of 1891-95. Dated V Sam 1656 (ca. A.D. 1600).
 D₆=Baroda, Oriental Institute Library, No 156 Dated V Sam. 1760 (ca. A.D. 1704)
 D₇=Madras, Adyar Library, No 34 L 58 Dated V Sam. 1837 and Śaka 1703 (ca. A.D. 1781)
 D₈=Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882-83. Dated Śaka 1616 (ca. A.D. 1694)
 D₉=Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 488 of Viś-rāmbāg I
 D₁₀=Madras, Adyar Library, No. 34 M 3. Dated Śaka 1688 (ca. A.D. 1766).

II S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).

- T₁=Melkote, Yadugiri Yātirāj Math Library, No 155.
 T₂=Tanjore, Saraswathī Mahal Library, No 11826.

Grantha Version (G)

- G₁=Tanjore, Saraswathī Mahal Library, No. 11841.
 G₂=Tanjore, Saraswathī Mahal Library, No 11854.
 G₃=Pudukottah, State Library, No. 260
 G₄=Melkote, Yadugiri Yātirāj Math Library, No. 157.
 G₅=Poona, BORI, Mbh. Collection No 76.

Malayālam Version (M).

- M₁=Cochin, State Library, No 22
 M₂=Cochin, Pāhyam MSS Library, No. 928 Dated Kollam 1028 (ca. A.D. 1853).
 M₃=Malabar, Poomulli Mana Library, No. VII 301
 M₄=MS. belonging to Ponnokkottu Mana Library, Alwaye, Travancore
 M₅=MS belonging to Killimangalam Nambudiripād, Cochin

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

Ś₁

London, India Office Library, No 6481 (3334) Folios 199, with about 15 to 20 lines to a page, but a large number of folios is missing, size 9¼" × 6½". Śārādā characters (of perhaps the 18th century) Indian paper.

The MS is briefly described in the *Catalogue of Sanskrit and Prakrit MSS in the India Office Library*, Vol II, by Keith and Thomas (Oxford 1935), Pt 1, p. 862. This only known Śārādā exemplar of the Udyoga is unfortunately incomplete and fragmentary.

The beginning and end are both missing, and many intermediate folios are lost. The MS. begins with 3 2. 1^a, and the last folio breaks off with 3. 195. 10^a. We have now only the following folios left 3-10, 12, 14-20, 39-43, 45-46, 48, 51, 54-65, 67-69, 71-74, 76-80, 82-83, 86-87, 91-94, 96, 98-103, 106-114, 116-119, 121-122, 124-128, 131-133, 135-142, 144-148, 164-165, 168-171, 173-175, 177-179, 185-188, 190-191, 193, 199. The last folio bears the number 199 of the original scribe, but the serial number of existing folios, subsequently put in type by the Library, is 120. Since folio 24 appears to be a displaced folio from the Droṇaparvan, the actual number of existing folios of the Udyoga is 119, altogether 80 folios being lost.¹ Keith is of opinion that the MS was written in the 18th century, which, from the script and appearance, is probable. The paper is frayed at the edges in most places, causing the loss of the text in some parts. The stanzas are not numbered, but the MS has adhyāya numbers in a few cases, mostly wrongly. It sometimes gives the names of adhyāyas or episodes, and also of sub-parvans. It omits throughout दत्त or क्तु in the prose formula of reference. Marginal additions or corrections are very rare, but there are some interlinear corrections, and one or two cases which illustrate the process of contamination. Thus, after 5 6 2, it inserts a line (30*) *marginally*, which is not found in any of the superior K MSS. but is apparently taken over from some BD MSS. of the central group.

K₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 60 of 1882-83. Folios 274, with about 10 lines to a page, size 12 $\frac{1}{4}$ " × 5 $\frac{1}{4}$ ". Devanāgarī characters with occasional prṣthamātrās. Dated Samvat 1622 (= ca A.D. 1566). Indian paper.

Folios 60-89 appear to be written by a different but not modern hand, fol 60 begins with 5 37 1 (with the reference) and fol. 89 ends with *mahārcir anu* in 5. 51. 17^c. In this part there are occasional marginal glosses on words and phrases, apparently by the same hand. Such glosses are found also in the first few folios of the MS. and only sporadically in the remaining parts. — The writing is clear and careful, and the marginal or interlinear corrections are not frequent, but there are a few marginal insertions. The stanzas are not numbered, but the adhyāyas are fairly regularly up to our adhy 69, but sporadically or *secunda manu* till our adhy 80, and discontinued thereafter. The sub-parvan names are generally given, and occasionally we have the names of the adhyāyas or upākhyānas.

K₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 116 of 1884-87. Folios 175, with 16 to 18 lines to a page, size 11 $\frac{3}{4}$ " × 6 $\frac{3}{4}$ ". Devanāgarī characters with sporadic prṣthamātrās. Dated 1534, but the part giving the *era* is torn, probably Śaka 1534 (= ca A.D. 1612). Indian paper.

The writing is neither neat nor careful, the marginal corrections, more regular at the beginning, are sporadic and few. There are occasional marginal glosses, which are more frequent in the first 50 folios. The last ten folios are frayed or torn at the edges, causing loss of words or phrases. The names of sub-parvans are sporadically

¹ Keith's account of existing folios is not quite accurate.

given; neither the stanzas nor the adhyāyas are numbered. The MS. contains some short blanks, but the largest lacuna is from adhy. 41 to 69, of which the pagination, however, is continuous.

K₃

Baroda, Oriental Institute Library, No 162 Folios 3-263, with 11 to 13 lines to a page. Size $12\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters, with frequent prṣthamātrās. Old Indian paper

The MS. is incomplete and fragmentary, breaking off after completing our adhy. 191, and the following intermediate folios are lost 1, 2, 42-148 A large number of folios is frayed at the edges, and damaged by damp and worm-eaten on the lower margin The MS appears to be old, both from appearance and script, but at least two different hands can be recognized in the writing, folios 3-41 (ending with 5. 32 15^{ca}) being written by one hand with 11 lines to a page, and the rest by another hand with 12 to 13 lines to a page. Neither the adhyāyas nor the stanzas are numbered, while the names of sub-parvans, adhyāyas or upākhyānas are rarely given — The more important lacunæ in the MS are the following 5 1 1 to 5 1. 25^c, 5. 32 15^c to 5. 101. 10^b (107 folios missing), and from adhy. 192 to the end.

K₄

Baroda, Oriental Institute Library, No 6042. Folios 193, with 12 lines to a page, size $14\frac{3}{4}'' \times 6\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters Indian paper.

The MS is of composite character, for it appears to consist of large and small units written by different hands on different kinds of paper, as under fol. 1-32, 38-46, 47-48, 49-89, 90-112, 113-165, 166-193 Of these units fol. 1-32 appear to be written in fairly old script, fol. 47-51 are duplicated on separate folios, while fol. 58 is missing and left half of fol 132 torn off and lost. The margins are almost clean, there being few marginal corrections The stanzas or adhyāyas are not numbered, and the names of sub-parvans or upākhyānas are generally mentioned — The more important lacunæ in the MS. are the following 5 48 44 to 5. 49 20, 5 59 20 to 5. 60 26, 5 73 17 to 5. 74 3.

K₅

Madras, Adyar Library, No. 35 B 146. Folios 199, with 15 to 16 lines to a page, size $11'' \times 6\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Samvat 1881, Śaka 1747 (= ca. A.D. 1825). Indian paper

The MS. consists of two parts written by two different hands, viz, fol. 1-77 (ending with 5. 43. 4) and fol. 78-199 (from passage 255* to the end) The first part is written neatly and carefully, and the marginal corrections are not frequent. The adhyāyas are not numbered but stanzas are numbered irregularly, while the names of adhyāyas, upākhyānas or sub-parvans are given sporadically Fol. 15 b is left blank, but the text is continuous Here and there, lacunæ mark the syllables or words which the scribe was apparently unable to decipher or which were lost in his exemplar. The caligraphy of the second part is decidedly worse and more careless. The date occurs at the end and belongs to the second part, but the first part does not appear to be much older. The text is missing from 5. 43. 9 to 5 46. 3, 5. 52. 1^c to 5 54. 25^b, 5. 62 6 to

5. 67. 4; 5 74. 3 to 5 79 7; 5 90 1^c to 5 91 21, 5. 106 4 to 5 110 3^d; 5. 124 3 to 5 125 1^b; and finally adhy. 131-134 There are also other smaller gaps, which are duly noted in our critical apparatus The scribe's name, apparently of the second part, is given as Bhaṭṭa Bhāu Jagannātha There is a running commentary, not separately written on the margin but imbedded in the text, from fol 29 (5 32 10) to 80 (5 43 9), which cannot be identified, although the portion of the commentary on the Sanatsujāta appears to be the same as that of Śamkara

B₁

Dacca, University Library, No 496 Folios 210, with 6 lines to a page size 22½" × 31¼" Bengali characters Old Indian paper

The MS, which comes from Mālatīnagar, District Bogra, is incomplete, the last extant folio being half-torn and a few folios at the end lost causing the loss of adhy 194-97. The writing is large and neat and fairly correct, but the MS is considerably damaged by damp, the edges being frayed and the writing becoming blurred and indistinct, especially towards the end, where the marginal pagination is completely faded out Folios 34-38 are missing, causing loss of text from 5 30 37^c to 5 33 92^a. From appearance and script the date cannot be later than the 16th century. The margins are almost clean. The stanzas and adhyāyas are not numbered The names of sub-parvans, adhyāyas and upākhyānas are generally noted, but sometimes even the colophon is omitted. — *Collated at the Viśvabharatī.*

B₂

Santiniketan, Viśvabharatī Library, No 10. Folios 261, with 6 lines to a page, size 21½" × 33¾". Bengali characters. Indian paper

Complete and well preserved, but there is a substituted folio numbered 93 (see notes to 5 57. 1), part of a folio is damaged by tearing (see notes to 5 64 12), and two folios (225, 232) are missing No marginal corrections, stanzas and chapters are not numbered, but names of sub-parvans and upākhyānas are generally given The following portions of the text are lost on missing folios 5 38 9^a to 5 38 34^a, 5 57 2^a to 5 57. 29^d, 5. 97. 14^d to 5. 98. 19^d, 5 143 6^d to 5 144 26^d, 5 163 3^b to 5 164 9^d, 5 170 8^b to 5. 171. 9^c. — *Collated at the Viśvabharatī*

B₃

Dacca, University Library, No 2788 Folios 329, with 6 lines to a page; size 19" × 4" Bengali characters. Dated Śaka 1644 (= ca A. D 1722) in figures Yellow Indian paper

This MS, obtained from Kārttikpur, District Faridpur, is clearly and fairly correctly written, with no marginal corrections. Fol 243 is damaged by tearing The text from 5 7. 29 to 5 8 34 is lost on a missing folio. The stanzas and adhyāyas are not numbered, the names of sub-parvans are generally given, but not always the names of adhyāyas of upākhyānas, and the colophon is sometimes missing — *Collated at the Viśvabharatī.*

B₄

Dacca, University Library, No 1048 Folios 231 (incomplete), with 5 lines to a page, size 25" × 2" Bengali characters Palm leaf

The margins being considerably frayed, the pagination is lost in many places, the first and last folios are damaged and broken, and the end is missing (from 5 197 19). The following portions of the text are lost also on missing folios 5. 7. 29 to 5. 8 34 5 27. 25^a to 5. 29 3^a The clear and bold writing of this MS, which was obtained from Borai, District Bogra, is in ink on palm leaf, but the script, as well as appearance of the MS, precludes a date earlier than the 17th century Regarding numbering of stanzas and chapters and naming of sub-parvans etc, it exhibits the same characteristics as those of B₁ and B₂ — *Collated at the Visvabharati.*

B₅

Santiniketan, Visvabharati Library, No 3 Folios 245, with 5 lines to a page, size 21½" × 1½". Bengali characters. Dated Śaka 1663 (= ca. A.D 1741), the scribe's name being Bhrgurāma Śarman Palm leaf

The MS is worm-eaten in some places. The stanzas and chapters are not numbered, and the names of sub-parvans, adhyāyas and upākhyānas are generally given At places there are marginal glosses. — *Collated at the Visvabharati.*

Dn₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 29 B of A 1879-80 Folios 255, with about 17 to 19 lines to a page (being written in three strips, with the original text in the middle, the number of lines varies), size 11½" × 7½" Devanāgarī characters Fine modern paper with water-marks

Text with Nilakanṭha's commentary, but the commentary begins here with the Sanatsujāta The MS, which contains the different parvans of the Mbh in separately numbered folios, has been described for the Ādi in Prolegomena, p xviii (D₁)¹ The MS. is modern but some of the parvans copy, at the end, the date of the original exemplars, one of the latest dates being Śaka 1680 (= ca. A.D 1758). Neatly written and fairly correct, the stanzas are often numbered but not the adhyāyas, the names of sub-parvans are given generally, but those of upākhyānas or adhyāyas only sporadically. In the first two folios, red ink is used for colophons and references, but this is discontinued thereafter, the final colophon only being written in red ink.

Dn₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI) No. 271 of Viśrāmbāg II Folios 142, with 19 to 20 lines to a page; size 17½" × 8". Devanāgarī characters, dated Śaka 1666 (= ca. A.D 1744) Indian paper.

Text with Nilakanṭha's commentary. The writing is clear and fairly correct, and the margins are clean As it is written in three strips, with the original text in the middle, the number of lines varies from page to page The following folios are missing. 1-2, 24, 34, 42-44, 86, 96, 100-101, 107, 109, 111, 113-124, 129, 137-140 The figure

¹ Collated also for the Virāta (D₂), of Introduction to that volume, p vi This is MS M of the

Tentative Edition of the Virāta by the late Mr N B Utgikar. [V S. S.]

92 is repeated on two consecutive folios, of which the first number should be 91. The stanzas are numbered, but not the adhyāyas. The names of the sub-parvans, adhyāyas etc are given sporadically.

D₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 168 of 1884-87. Folios 309, with about 11 lines to a page, size $15\frac{1}{2}'' \times 6\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Modern paper.

Text with Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary. Clearly and fairly correctly written, with very few marginal corrections, dandas and colophons in red ink. The pages are written in strips, with the original text in the middle. The stanzas and adhyāyas are not numbered, but the names of sub-parvans and episodes are given sporadically, a list of which, however, occurs at the end.

D₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 33 of A 1879-80. Folios 309, with 10 to 13 lines to a page, size $15\frac{1}{2}'' \times 6\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Modern paper.

Text with Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary. Neat and clear writing, generally correct, the margins almost clean. The dandas are given in red ink up to fol. 140, as also the final colophon. The stanzas and adhyāyas are not numbered, and the colophons give names of sub-parvans and episodes, but not regularly, a list of these is given at the end in red and black ink.

D₁

Poona, BORI, Mbh Collection, No. 15. Folios 176, with 14 lines to a page; size $13\frac{1}{4}'' \times 6\frac{3}{8}''$. Devanāgarī characters, the name of the copyist being Kāśmīriya Sadānanda, dated V. Samvat 1828 (=ca. A.D. 1772). Grey Indian paper.

The writing is large, clear and fairly correct, with clean margins, the dandas as well as colophons and references are in red ink. The stanzas and adhyāyas are not numbered, but the names of sub-parvans are generally given, of which a list is also found after the final colophon. The MS is copied apparently from a late Śāradā exemplar, and agrees very often with Ś₁.

D₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1227. Folios 201, with 12 lines to a page; size $14\frac{1}{2}'' \times 6''$. Devanāgarī characters. Dated V. Samvat 1662 (=ca. A.D. 1606). Paper.

This MS contains perhaps the largest number of marginal insertions, *secunda manu*. — *Collated at Tanjore.*

D₃

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1104. Folios 251, with 10 lines to a page, size $13\frac{1}{2}'' \times 6''$. Devanāgarī characters, the scribe's name Raghunātha. Dated V. Samvat 1668 (=ca. A.D. 1612). Paper. — *Collated at Tanjore.*

D₄

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1156. Folios 223, with 9 lines to a page; size $14'' \times 5\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper. — *Collated at Tanjore.*

In all these Tanjore MSS there are corrections and sometimes insertions by a later hand and in different ink. These also occur in T₂, G₁ and G₂, described below, which were also collated at Tanjore.

D₅

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 185 of 1891-95 Folios 115, with 12 lines to a page, size 12" × 5½" Devanāgarī characters Dated at Benares V Samvat 1656 (= ca A.D 1600), the copyist's name being Keśava of Vīdarbha, son of Bhatta Nṛsimha Indian paper.

The MS. is incomplete, breaking off and ending with 5 103 22 on fol 114, but there is an additional folio (115), originally numbered 202, which contains the text corresponding to B 5 196 26^{cd}-35, the first few stanzas of which are part of a N insertion The first three folios, which contain the text up to 5 4 8^b, appear to be written by a different hand on a different kind of paper Marginal corrections are few, but there are occasional erasures in the text with yellow pigment. Clearly written and fairly correct The names of sub-parvans and upākhyānas are given, but not regularly. The stanzas are not numbered, but the adhyāyas are

D₆

Baroda, Oriental Institute Library, No. 156. Folios 236, with about 12 lines to a page, size 12½" × 5½". Devanāgarī characters. Dated V. Samvat 1760 (= ca. A.D 1704) Indian paper.

Clearly and fairly correctly written The margins are almost clean. The adhyāyas are numbered, but not the stanzas, the colophons generally mention the names of the sub-parvans and rarely the names of adhyāyas or episodes There is, however, a short enumeration of the sub-parvans and upākhyānas at the end. The copyist's name is lost through the loss of a part of the right margin of the last folio, but his father's name is given as Vaidya Girīdhara, and the MS. is said to have been written for Deveśvara, son of Jivājī.

D₇

Madras, Adyar Library, No 34 L 58 Folios 340, with about 11 lines to a page, size 11¾" × 6½" Devanāgarī characters Dated V Sam 1837, Śaka 1703 (= ca. A.D. 1781) Indian paper.

This MS was written by Viṣṇudattā of Rājanyapura in V. Samvat 1837 and Śaka 1703 (= ca A.D 1781) for Śāhā Purasottama of Dihena The writing is clear and fairly correct, only a few corrections and additions are noted, generally on the upper margin, but these become rare after fol 210 The stanzas are not numbered, but the adhyāyas are (sometimes *sec. m*) up to fol 253, after which space is generally left blank for putting in the numbers The names of sub-parvans, upākhyānas and sometimes of adhyāyas are generally given, a list of which is furnished after the final colophon.

D₈

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 565 of 1882-83 Folios 231, with about 15 or 16 lines to a page, size 15¾" × 6" Devanāgarī characters. Dated (probably Śaka) 1616 (= ca A.D 1694) Indian paper.

This MS, along with No 566 of the same collection, contains the whole of the Mbh. with the exception of the Śānti, the present bundle containing the first six parvans. It has been described for the Ādi in Prolegomena, p. XII (K.) The first few folios of the Udyoga contain a commentary, which agrees in many places with that of Sarvajña-Nārāyaṇa, but afterwards some glosses are sporadically given, which are, however, dropped towards the latter part. The writing is neither neat nor careful; the marginal corrections are very few. The copyist's name is Gaṇeśa, son of Trimbaka, in a subsequent parvan (Śālya) the name of his grandfather is given as Raghunātha. The stanzas are numbered but not the adhyāyas. The names of adhyāyas and sub-parvans are sometimes given, and a long list of these is found at the end after the colophon along with the phalaśruti. A Southern trait appears in the writing of ँ for ॐ. At the end of the Āśvamedhika the date of copying is given as Śaka 1616 (= ca. A.D. 1694) and Bhāvasamvatsara of the Southern cycle. The date at the end of the Udyoga may be read as Śaka 116 or 1016, but as Bhāvasamvatsara is also given it should be taken as Śaka 1616. At the end of the Śālya the date is Śaka 1619 and Īśvarasamvatsara.

D.

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 488 of Viśrāmbāg I. Folios 150 (numbered separately as 1-68 and 1-82), with 11 to 13 lines to a page, size 12½" x 5". Devanāgarī characters. Modern paper.

This incomplete and fragmentary MS, which breaks off at 5. 149. 10^b, is clearly but carelessly written, and there is hardly any marginal correction. Fol. 38 in the first part, containing the text from 5. 33. 58^b to 5. 33. 72^c, appears to be written by a different hand. There is a fairly long lacuna from 5. 50. 59^d to 5. 60. 12, as well as other short gaps. The stanzas and adhyāyas are not numbered. The names of sub-parvans and upākhyānas appear at the beginning, but towards the end they are sporadic.

D₁₀

Madras, Adyar Library, No. 34 M 3. Folios 214, with 8 to 14 lines to a page, size 12" x 5". Devanāgarī characters. Dated Śaka 1688 (= ca. A.D. 1766). Indian paper.

This is a composite MS, a part of which is old, the rest being supplemented at a later time. The date is contained in the more modern part. It appears to have belonged to one Govinda Daśaputra, who writes after the final colophon (fol. 214): क्विचिज्जीर्णमेव पूर्वोत्तरभागभ्यां पूर्वमेव लिखितं. Accordingly, we find fols. 1-59 and 138-214 copied by the same hand, apparently of Govinda Daśaputra, in a comparatively modern script, while fols. 60-137 are written by a different hand in a much older script, which contains quite frequent prṣṭhamātrās. The lines on each page of the older portion are generally 12, but for the other portion the lines vary from 8 to 14. The pagination of the folios, however, is continuous. The marginal corrections are few in the supplementary folios, but in the older portion the corrections are decidedly very frequent, both in the margin and in the body of the text, in the latter case made carefully by writing over or scoring out with yellow pigment. Folios 1-59 contain adhy. 1-47, ending with st. 13, where the copyist writes on the lower margin गतानि पत्राणि पुरितानि. Folios 138-214 contain the text from 5. 113. 12^{ca} to the end. The older folios 60-137 contain the text from 5. 47. 14 to 5. 113. 12^{ab}. The colophons in both the portions generally give the name of sub-parvans.

etc., which, as well as the references, are smeared over with red pigment, but throughout neither the stanzas nor the adhyāyas are numbered.

T₁

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No 155. Folios 66 (numbered 244-308, with a supplementary folio), with 14 lines to a page, size 25" × 2". Telugu characters. Palm leaf

This MS, copied by Dūpaguṇṭa Śamkarappā, contains the first five parvans of the Mbh, and is described as T₁ of the Virāṭa, Introduction, p. viii. Portions of some folios of the Udyoga are broken and lost. Carefully written, no marginal corrections. The sub-parvan names are given, but the names of adhyāyas, which are numbered, are missing. The stanzas are not numbered, but lines on each page are numbered serially on the margin.

T₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11826. Folios 394, with 5 lines to a page, size 15" × 1 $\frac{3}{4}$ ". Telugu characters. Palm leaf

The MS. is old in appearance — *Collated at Tanjore.*

G₁

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11841. Folios 244, with 8 lines to a page, size 19" × 1 $\frac{3}{4}$ ". Grantha characters. Palm leaf.

Very old and delapidated in appearance — *Collated at Tanjore*

G₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11854. Folios 267, with 7 or 8 lines to a page, size 16" × 1 $\frac{3}{8}$ ". Grantha characters. Palm leaf

The MS. is old in appearance — *Collated at Tanjore*

For some characteristics of Tanjore MSS, see the note on D₄, above.

G₃

Pudukottah, State Library, No. 260. Size 14 $\frac{1}{8}$ " × 1 $\frac{1}{8}$ ". Grantha characters. Palm leaf

This MS contains in 270 folios (with 15 to 18 lines to a page) the Udyoga, Bhīṣma and Droṇa parvans. The portion for the Udyoga is incomplete, first seven adhyāyas, with st 1-23 of adhy 8, are missing. The adhyāyas are numbered, but not the stanzas. The sub-parvan and adhyāya names are sometimes given.

G₄

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No 157. Folios 64 (numbered 329-392), with 16 to 21 lines to a page, size 19 $\frac{1}{4}$ " × 2". Grantha characters. Palm leaf.

This MS. contains the first five parvans of the Mbh, but is incomplete for Udyoga, ending with 5. 154 23^b. The edges are sometimes broken, and holes for strings widened by constant use, causing loss of text. Missing and damaged in adhy. 34. The adhyāyas are numbered but not the stanzas. The adhyāya names are sometimes given, but not the sub-parvan names. No marginal corrections.

G₂

Poona, BORI, Mbh. Collection, No 76, purchased from Mr Aiyangar of Mysore. Folios 144, with 12 or 13 lines to a page; size $16\frac{1}{2}'' \times 21\frac{1}{2}''$ Grantha characters Palm leaf

The MS. contains the Udyoga and Bhīṣma parvans in 260 folios Well preserved but modern in script and appearance No marginal corrections The adhyāyas are numbered but the stanzas are not The sub-parvan names and sometimes the adhyāya names are given

M₁

Cochin, State Library, No 22 Folios 201, with 10 to 12 lines to a page, size $14'' \times 2''$ Malayālam characters Palm leaf

The MS contains a large number of interlinear variants

M₂

Cochin, Pālyam MSS Library, No 928 Folios 162, with 11 or 12 lines to a page, size $17\frac{1}{2}'' \times 2''$ Malayālam characters Palm leaf With illustrated wooden covers having painted floral designs

The MS contains in 299 folios the Udyoga and Bhīṣma parvans Clearly and fairly correctly written, with no marginal corrections The stanzas are not numbered but the adhyāyas are The adhyāya names are found but not sub-parvan names The MS is in good preservation and appears to be modern There is a date at the end of the Bhīṣma-parvan in Kollam era 1028 (= ca A D 1853)

M₃

Malabar, Poomulh Mana Library, No VII 301 Folios 175, with 9 lines to a page Malayālam characters Palm leaf

M₄

MS from the Ponnokkottu Mana Library, Alwaye, Travancore Folios 210, with 8 lines to a page Malayālam characters Palm leaf

M₅

MS from the private library of Killimangalam Nambudiripād, Cochin. Folios 157, with 9 lines to a page, size $21'' \times 2''$ Malayālam characters Palm leaf

Besides these thirty-seven MSS, the following eleven were also examined

- 1 Dacca, University Library, No 938
- 2 Poona, Bombay Govt Collection (deposited at BORI), No 197 of Viśrāmbāg II
- 3 Poona, Bombay Govt Collection (deposited at BORI), No 489 of Viśrāmbāg I
- 4 Baroda, Oriental Institute Library, No 11374
- 5 Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1250.
- 6 Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1297
- 7 Pudukottah State Collection, Devanāgarī MS (without number)
- 8 Poona, BORI, Mahābhārata Collection, No 58
- 9 Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, a Grantha MS (without number).
- 10 A Grantha MS belonging to Mr Sampatkumaram.

11 Poona, Bhārat Itihās Samsodhak Maṇḍal Library, a minuscular Mbh scroll, containing the text of the entire epic.

With the exception of Nos 10 and 11, which were partially collated, the variants of these MSS. had been fully recorded on the collation sheets, but the MSS. were not utilized, at the final stage, and their collated readings are not given in our critical apparatus, as they are of no special value for critical purposes. — No 1 is a birch-bark Bengali MS, probably of the 17th century, which would have been useful if it had been complete and less damaged, it contains, however, about 100 disarranged folios, some of which are in comparatively modern Bengali script, but its readings do not very materially differ from those of other B MSS — No. 2 is a fairly correct Devanāgarī paper MS, dated V Samvat 1806 (=ca. A D 1750), but it was discarded because it was fragmentary and would have merely burdened the critical apparatus without bringing a corresponding advantage. — No 3 is also a Devanāgarī paper MS, dated V. Samvat 1820 (=ca. A D 1764), which contains Nīlakaṇṭha's commentary, but it is a very corrupt and incorrect exemplar. — No 4 is a moderately good and neatly written Devanāgarī paper MS, dated V Samvat 1804 (=ca. A D. 1748), prepared for Mahārāja Dalelasīmha by the copyist Vāṇijya-Kṛpārāma, but since it hardly differed from other Devanāgarī MSS already collated, it could not be of much independent value — Nos. 5 and 6 are merely copies of Grantha MSS in Devanāgarī, No 6 being, in addition, a composite paper MS written by more than one hand. — No. 7 is a typical Devanāgarī misch-codex which, being copied probably in the South, contains such a large number of Southern passages that it may be regarded almost as a Southern MS — No. 8 is a modern Telugu palm-leaf MS., dated Śāka 1792 (=ca. A D 1870), which was of not much use as an independent MS. — No. 9 was in the same way found redundant as a Grantha MS, while No. 10, being a modern and incomplete palm-leaf MS containing only the first 49 adhyāyas and 12 stanzas of adhy. 50, was not utilized after trial collations of adhy. 9, 19, 27 and 49. — No 11 is a curious MS which deserves detailed description. It consists of one continuous scroll, the length of which is 186' and breadth $5\frac{1}{4}$ ", written on very thin, glossy, superior hand-made Indian paper of the 18th century, and illustrated. It comes from the famous Sardar family of Vinchur, near Nasik The script is Devanāgarī, though in places Śāradā characters appear, the adhy endings and some lines are in red ink. Being minuscular, it is very difficult to read with the naked eye. At the end there appears the following short inscription in a different hand, ink and pen, and not in minuscular form: सवत् १८२७ चैत्र शुक्लि पंचम्या मया पंडित काशीरे उपमन्युगोत्रजयरामेण ॥ चके ॥ महाभारतपुस्तक जंत्र लिखितं ॥ शुभम् ॥ As it was evidently a modern Devanāgarī MS. of Kashmirian origin, a trial collation was made of the Sanatsujāta sub-parvan It was found that the collations agreed very closely with those of our MS. D₁, which was also apparently copied in Devanāgarī from a Śāradā exemplar (see above) As such, it did not possess much independent value, and as it was difficult to read, it was thought necessary neither to include its readings in our critical apparatus nor continue the collation of the other parts of the Udyoga.

TESTIMONIA

Commentaries

Of the commentaries¹ available for the Udyoga, six have been published from the Gujarati Printing Press, Bombay, in 1920, by Mahadeva Gangadhara Bhatta Bakre. The one by Vimalabodha, entitled *Durghatārtha-prakāśinī*, is too meagre and deals occasionally only with what it considers to be *durghata*, while another, the *Lakṣābharṇa* of Vādirāja, does not represent the best South Indian version and comments generally on the T G version. Their variants, therefore, have not been examined and included in our critical apparatus. The remaining four, those of Arjunamiśra (Ca), Sarvajña-Nārāyaṇa (Cs), Śaṃkara [only on the *Sanatsujāta*] (Cś), and Nilakantha (Cn), have been fully utilized. Besides these, the commentary of Devabodha (Cd), available only in manuscript, has also been included.

The Commentary of Devabodha

Of the commentaries mentioned above, that of Devabodha is *undoubtedly the earliest and deserves the foremost consideration*. It is in the nature of brief running glosses on difficult words and phrases, but the commentator's testimony, in striking agreement with that of Śi K, has been of considerable value in the constitution of the critical text. It is to be regretted, however, that the only available manuscript of this commentary² for the Udyoga, an old and much damaged Devanāgarī palm-leaf copy belonging to the Royal Asiatic Society of Bengal,³ is fragmentary and incomplete. As the MS presents the commentary unaccompanied by the epic text actually commented upon, the variants regarding stray words and phrases only, and not with regard to longer passages or the entire text, could be found and collated. It is partly for this reason and partly because the MS is fragmentary, no inference would be safe regarding uncommented passages or omissions by Devabodha. But it should be noted that throughout the *Sanatsujāta* (adhy 42-45), Devabodha has no comment on the passages which are included

¹ On the general characteristics of some of these commentaries, see Prolegomena to the *Adi*, pp LXIII-LXX, on their relative chronology and provenance, see Sukthankar, *ABORI*, 17 (1936), pp 185-202.

² In some catalogues of MSS, commentaries are wrongly entered under the name of Devabodha, e.g., Weber's *Berlin Catalogue* I, No 394, p 105, wrongly for Sarvajña-Nārāyaṇa's comm. Similarly a MS from Baroda Oriental Institute Library, alleged to be the comm of Devabodha, turned out on examination to be a mixed comm containing excerpts from that of Sarvajña-Nārāyaṇa.

³ No 3399/4814, noticed in Haraprasad Shastri's *Descriptive Catalogue*, v, Purāṇa, pp 151-52. It contains fol 3-119, with five lines to a page,

size 11½" × 1½", in clear bold Devanāgarī writing in ink, using frequent prathamātrās, but the leaves have become extremely frayed on the margins, worm-eaten and brittle. The following folios are missing: 14, 39, 53-54 (which however are replaced by a folio without number), 62-63, 81, 84, 86, 98, 100-103, and 111. There are several extra folios containing other matters. Shastri's account of the MS is not correct in all its details. Some intermediate folios being misplaced and wrongly numbered over again as 113-118, the total number of existing folios would be actually increased by 6. — MS No 3398/5755 in Shastri's catalogue is ascribed to Devabodha in its final colophon, but it is really Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary.

by the T & version and the Vulgate, but which are omitted by Śi K in agreement with B and M Devabodha, however, accepts the additional repetitious adhyāya (App. I, No 2), which is inserted by almost all MSS (including Śi and some K) after our adhy 44, with the remark शौनदीस्तत्त्वावरणरूपदीनुक्तानपि पुनर्नूते तत्त्वस्थापधारणनिरोधयोरदरातिशयविधानाय¹ On the other hand, Devabodha knows nothing about the Southern transpositions of adhy. 58 and 64. Regarding additional passages, again, Devabodha notices the peculiarly Northern insertion occurring after 5 62 5 (App I, No 3), from which excerpts are also found in the Javanese version, but he offers no comment on the fairly long Vulgate addition (App. I, No 9) of the fable of the Cat and the Mice in adhy. 157 Nor is the Southern passage 168*, which percolates through D into K, noticed by Devabodha It is also noteworthy that Devabodha is unique in his agreement with Śi in designating the Karna-Kṛṣṇa episode (adhy. 138-41 only) as Kaiṇopaniṣad As there are no specific Śi K additions of any conspicuously long passages, nothing can be said on this point with reference to Devabodha's commentary Its affinity, however, to the Śi K version (as against B, D and S) is borne out by a fairly large number of agreements of characteristic readings, which need not be detailed here, but which have undoubtedly enabled it to preserve a considerable number of original readings, e. g., 5 2 8^a कौट्यात्, 25 9^b निनीय, 26 8^b नामस्थं, 34 78^a अपाचीनानि, 37 28^a उद्धृतम्, 38 39^b प्रयमोत्पत्तिरेषु, 49 1^a प्रत्ययेन, 56 48^a क्वचद्दे, 70 70^a गोपाटे, 93 16^a निष्कलं, 131 37^a किमयकाना, 141 45^a वीरक्षयं, 142. 27^a स्याययन, etc There are, however, a few disagreements with K, but the readings of Devabodha are supported independently by S e. g., 8 6^a आनर्च, 22. 35^b परेय, 151. 19^a निघ्नन्, 165 13^a गुणनिर्देशादपराध, etc The individual readings of the commentary are extremely few, thus in 5. 22 28^b its reading अपाखि is not found in any of our MSS The only instance of an apparent misreading and tortuous interpretation is found in 5 25 7^a यत्र यमोजय, which is explained as यमो वन्धनमजय परस्याभिभव, but the reading is found only in K₁!

The Commentary of Arjunamiśra

As the printed text of Arjunamiśra's commentary was presumably prepared from Devanāgarī MSS, its genuineness² had to be verified before it could be utilized Portions of it were, therefore, compared with two Bengali MSS³ belonging respectively to the Calcutta Sanskrit College (No 311)⁴ and the Royal Asiatic Society of Bengal (No 3373/4035 B)⁵, and it was found that the printed text, though not critically edited, may be taken as reliable on the whole The commentary, however, is unaccompanied by the epic text in both these cases. It is difficult, therefore to say from the mere pratikas of his brief glosses what particular version Arjunamiśra follows As a Bengali⁶, he should

¹ Arjunamiśra substantially copies this remark

² On the contaminated character of the Devanāgarī MSS of Arjunamiśra's commentary, see Prolegomena, p LXIV

³ Arjunamiśra MSS are by no means easily available even in Bengal — A few folios of an Udyogaparva-vyākhyā supposed to be by Arjunamiśra exist in the Dacca University Library (No 989) On examination they were found to

contain fragmentary glosses by some other unknown commentator

⁴ Noticed in the *Descriptive Catalogue* by Siva Chandra Gu and Hrishikosh Sastri, iii, p 191

⁵ Noticed by Haraprasad Shastri, *op. cit.*, v, Purāna, pp 139-40

⁶ Cf Jogendra Chandra Ghosh, *Ind Culture*, vol 1, pp 706-710, vol 2, pp 585-589, and P. K. Gode, *ibid* vol. 2, pp 141-146. [V. S. S.]

represent the Bengali version, but his great admiration for Devabodha often makes his commentary a direct copy or amplified paraphrase of that of his predecessor, while his many divergences from specific Bengali readings often raise the suspicion that he consulted other sources as well¹. In the following cases, for instance (and these cases are not exhaustive), Arjunamīśra adopts the readings of Devabodha and throws overboard those of B and the Vulgate 5 2 8^a Ca d रंझ्यात (B D कोष्ठा), 22 35^b Ca d चमू परेल (B and Vulgate चमूनिवेद्य), 26 8^b सामन्त्य (B D नामन्त्य, which is noticed as a pāthāntara by Arj and characterized as असम्यक्!), 34 30^b Ca d परिगयेत (B and Vulg °जल्यत), 34 55^b Ca d देगह्येण (B and Vulg द्वेप° or द्वेय°), 34 65^b Ca d मतिक्षयान् (B and Vulg मनोमयान्, which is noticed as a pāthāntara by Arj and characterized as असम्यक्!), 34 78^a Ca d अपाचीनानि (B and Vulg अत्र° or अत्रा°, noticed as pāthāntara), 35 8^a Ca d आम्ब (B and Vulg आग, which is noticed as a pāthāntara and characterized as असम्यक्!), 36 25^a Ca d अविगर्ह (B and some D सुविगर्ह-), 37 28^a Ca d उद्धतमक (B and Vulg. उद्धतभूमि), 37 33^a Ca d निहृष्टराग (B and Vulg निहृष्ट°), 38 39^b Ca d प्रमोपनिवेत्तु (B D प्रमत्तो°), 38 40^a Ca d देगा (B and Vulg गजन्), 39 43^a Ca d मङ्गलालमन (B °न्मन-), 40 3^a Ca d अहत च मसुकपे (B D अहते च मसुकपे), 40 8^a Ca d च रय (B and Vulg रन्), 40 12^b Ca d घातु (B and Vulg हेतु, noticed as a variant), 40 19^b Ca d सलोदय (B and Vulg मलोदया), 40 19^d Ca अन्मोम्न (B and Vulg अलोम, Cd missing!), 42 6^b Ca d आनाममचन (B आनाममचनचन), 42 25^a Ca d अनादानात् (B अनादाता), 42 26^b Ca d देवेषु (B देवेषु), 42 29^a Ca d अममिदुष (B °लिपुणा), 43 5^a Ca d सयना (B and Vulg तिष्ठता), 44 3^a Ca d आर्य ऋटे (B and Vulg सार्यऋटे), 45 9^b Ca d अभिपल (B and Vulg अभिपद्य), 45 12^{ab} Ca d निघ्न वा (B and Vulg मियात्तत्तन), 47 85^a Ca d नियन (BD निघन), 47 89^b Ca d पुद्गम्य चरमे (B and Vulg मुह्यन् निफर° वा), 49 1^a Ca d ग्रीलयेन (B and Vulg ग्रीलयेन), 54 32^a Ca d दु गोचित (B and Vulg दु गोपित), 56 48^a Ca d वनचहदे (B and Vulg शत्रुसकुले), 68 4^a Ca d °तत्त्वयान् (B and Vulg °तत्त्वमयान्), 71 10^a Ca s रंजीन (B रंजितेय), 73 6^a Ca d अमिदयेन (B and Vulg अमिदयेन), 75 10^a Ca d अनरोग (BD अनुप°), 75 14^a Ca d प्रणीतरस्मि (B and Vulg प्रहीन°), 88 20^b Ca d वटि (B and Vulg घटे), 90 24^a Ca d सुचहिता (B and Vulg °हता or °हता), 103 3^a Ca प्रतिनये (B and Vulg change the pāda), 107 15^a Ca धानिष्ठा (B and Vulg वासिष्ठा etc), 112 1^a Ca बोधित (B and Vulg बोधित or वर्धित), 134 20^a Ca षट्मन् (Cd धाट्य°, B and Vulg षटिमन्), 141 22^a Ca d एन सक् (B and Vulg शिवा च), etc. Such a large number of instances cannot be regarded as accidental.

There is a considerable number of cases also of readings which are given by Arjunamīśra, in agreement with Devabodha (and occasionally with Sarvajña-Nārāyaṇa also), but which are not found in any of our MSS 5 22 28^b अपाधिच, 38 4^a वेदविकारक, 38 27^b नाम्नादिषु, 90 22^a क्षेम, 94 22^b अलक्ष्यत, 100 15^a परिचार, 101 7^a पतामभोग°, 103 25^b प्रचेता, 113 11^a अपचादिनी, 168 2^b यवीयस, etc.

That Arjunamīśra was aware of sources other than B and exercised his discrimination is also clear from the fact that he notices pāthāntaras and sometimes criticizes them as *asamyak*. (5 26 8^b, 33 59^a, 34 13^a, 55^a, 65^b, 35 8^a, 36 13^a), or *prāyaśah pāṭhah* (5 85 22^a, 23^a, 40 12^a, 70 19^a), or *apapāṭhah* (5 62 23^b), or *arvācīnah pāṭhah* (5 1

¹ This happens perhaps more extensively in the commentary on the Udyoga than in that on Ādi. This fact, as well as the meagreness of material at his disposal, did not apparently allow the editor

of the Ādi to take proper notice of the point, although he fully recognizes the extensive plagiarism of Arjunamīśra from Devabodha's commentary

3^b, but the reading in question *āvis'atām* is given only by three B MSS!¹. It would seem, therefore, that in the case of the Udyoga he commented upon an eclectic text, and, to judge from his pratikas, his commentary cannot be taken as a true representative of the Bengali version. It is, however, a Northern text, originating in Bengal, and no direct Southern influence is traceable in it.

The Commentary of Sarvajña-Nārāyaṇa

The exact provenance of this commentary is not known, but Sarvajña-Nārāyaṇa was undoubtedly a Northerner², and his commentary shows the direct influence of Devabodha, even if not to the same extent as does that of Arjunamīśra. The commentary is generally found accompanied by the epic text in the same MS., but, strangely enough, the text does not always represent the readings of the commentary. Throughout the Sanatsujāta, for instance, the Ds MSS show remarkably prominent Southern influence, liberally incorporating, as it does, T G passages, but this is not the sense of the commentary, which omits all notice of such passages! This curious discrepancy undoubtedly confirms the caution³ that the epic text accompanying a commentary in the MS need not always be the text actually commented upon. The insertion of T G passages by Ds MSS in the Sanatsujāta is perhaps due to the direct influence of the authoritative Śamkarabhāṣya on this sub-parvan, but the Ds MSS sometimes go further than the Vulgate in this respect, as well as in the matter of omission and transposition of stanzas. They insert, for instance, 257*, 262*, 279*, 288*, 292*, and 299*, which are not accepted even by Dn. Outside the Sanatsujāta, however, there are only a few passages in which Southern influence is traceable e g 455*, which is accepted by the highly conflated K₄ and four D MSS, but not by Dn, and 546*, which is an entire N insertion omitted by Ds, as well as the following S passages in which Ds appears with the Vulgate (Dn) - 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 435*. On the other hand, there is a considerable number of Southern passages which are accepted by some N MSS (in most cases including Dn), but which are omitted by Ds 46*, 168*, 317*, 391*, 406*, 431*, 441*, 442*, 449*, 465*, 495*, 496*, 529*, 541*. All these are short and textually unimportant passages, and Sarvajña does not notice them in his commentary, although no positive inference can be confidently drawn from his negative attitude. The Ds MSS are generally of the same type as the Dn, and purely Ds passages are extremely rare. We have only one or two individual Ds insertions, e g. 517*, 565*, and there are a few other inserted passages which Ds share with only one or two other D MSS 157*, 273*, 514*. In some cases, however, the Ds MSS are happily free from Vulgate insertions, e g 240*, 245*, 320*, 342*, 359*, etc., but these cases are not numerous. It appears, therefore, that the Ds

¹ It is curious that Ca notices 182*, a stanza omitted in all our MSS, but found in Calcutta, Bombay and Kumbhakonam editions! — We may note here also that nearly all N MSS (except 3 B MSS) read *उद्यमेवस्व* in 5. 89. 16°, but all Northern commentaries (Ca d s) read (with B MSS) *ओद्यमेवस्व* (cf. 5. 138. 3°)!

² Nil commenting on 5. 71. 22° remarks *प्रस्कन्देनेति पठे मध्यमदिफयेति प्राञ्च*. This reading and interpretation are given substantially by Sarvajña-Nārāyaṇa. But this indirect reference need not be taken as a conclusive testimony of Sarvajña's provenance.

³ Prolegomena, p. LXIV

MSS are closely allied to the Vulgate, but, barring Sanatsujāta, the version is slightly superior in its freedom from some late accretions which encumber the Vulgate

The impression given by Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary is somewhat different. He does not, as we have noted above, notice the Southern passages which have found their way into the Vulgate version of the Sanatsujāta and into Ds MSS, as well as elsewhere. Along with the other Northern commentators and the majority of our MSS, he accepts, without any remark, the additional adhyāya (App I, No 2) repetitiously inserted after our adhy 44, but he knows nothing of the Southern transposition of adhy 58 and 64. He accepts the peculiarly Northern insertion occurring after 5 62 5 (App I, No 3), but he does not, like Devabodha, comment upon the long Vulgate addition (App I, No 9) of the fable of the Cat and the Mice in adhy 157. Following Devabodha, again, he gives throughout a mass of readings which are certainly superior to those of the Vulgate. He betrays no predilection to Southern influence, as do the Ds MSS. All this makes it clear that he belonged to the North, but if we leave aside his agreements with Devabodha, which may or may not be original, his version, even if it is slightly superior to the Vulgate, is generally of the same type, and this makes it difficult to determine his provenance and to assign, even tentatively, any definite version to him.

The Commentary of Śaṃkara (on the Sanatsujāta)

As this commentary gives the pratika of practically every word of the text commented upon, it is easier to fix the version which it follows. We are, however, concerned here, not with the literary or philosophical merit of the commentary, however important or authoritative it may be from this point of view, but with its importance for text-critical purposes. It will be seen from our general note on the textual reconstruction of the Sanatsujāta, added in our footnotes to adhy. 42 (p 192), that, from very clear manuscript evidence, we were not justified in accepting the text of Śaṃkara for this sub-parvan. The Ācārya, as a Southerner, naturally follows the Southern recension, but even here it cannot be said that, in overlooking the Malayālam version, he has accepted the best Southern tradition. This is not a disparagement, for the business of the commentator was obviously not that of a text-critic. In the usual manner of commentators Śaṃkara is, of course, eclectic, but, presumably, he took the text which was available to him, and did not think it necessary to concern himself with the various versions and recensions in order to establish the original readings in every case. He has accepted generally the Southern recension in its T G version, as he probably found it in his MS or group of MSS, and it was not necessary for him to go beyond it. And, his text consequently does not take us beyond the version which he utilized. If he is identical with the great Śaṃkara, his text is undoubtedly older than the oldest of the extant Mahābhārata MSS, but this does not necessarily prove its *absolute* authenticity, for, his testimony affects only the authenticity of the particular recension or version used by him, and nothing more. With regard to the T G version of this sub-parvan, again, relied upon by Śaṃkara, it should be noted that when we actually consider the different groups of MSS comprised in this version, we find that they do not present a uniform or consistent text-tradition. It is partly for this reason and partly because Śaṃkara, like most commentators, is eclectic, it is difficult to fix his text down to any particular MS

or group of MSS. of this particular version. Nor does the T G version, as a whole, agree with the other and more systematic Southern version, namely, the Malayālam. On the other hand, the authority of the T G version or of Śamkara's text has not been accepted, except by a small group or Devanāgarī MSS (especially Dn Ds Ds-10), while the three great Northern commentators of the Mahābhārata, Devabodha, Arjunamīśa and Sarvajña-Nārāyaṇa, present a sharply divergent text. This latter text is authenticated generally by the independent agreement of the Northern Śāradā (Kāśmīrī) and Bengali versions with the Southern Malayālam. As this agreement, supported by intrinsic probability, affords a broad and sound basis, it has been accepted generally for our critical reconstruction, as against T G (with Śamkara) and the Vulgate (with Nilakanṭha), both of which groups clearly embody a secondary, and therefore inferior, tradition, the Vulgate being, in addition, an admittedly made-up and composite text of an inclusive character.

The Commentary of Nilakanṭha

With regard to this popular, but not equally valuable, commentary which has been often printed, there is very little to add to what has been said in the Prolegomena to the Ādi, pp LXV-LXVIII. Nilakanṭha's comparatively modern text (here called the Vulgate) represents a sub-version of D, but it is a "misch-codex" of a much conflated and inclusive type,¹ the critical value of which has been much exaggerated by some writers in modern times. The disastrous effect of his uncritical conflation is best seen in his text of the Sanatsujāta, on which see our note added on p 192. It has resulted not only in an almost hopeless textual confusion by the clumsy blend of passages from divergent versions with an entire disregard of sequence and sense, but it also bears testimony to his indiscriminate use of Southern MSS. The total number of such inserted T G passages in the Vulgate text of this sub-parvan of four chapters is 31 (243*-248*, 251*-255*, 259*, 262*-264*, 266*, 269*-271*, 275*-278*, 280*, 281*, 285*, 287*, 289*-291*, 300*), some of the passages running up to even 12 to 20 lines! It is possible to explain this incorporation of disjointed Southern units as due to the influence of Śamkara's commentary, as Nil himself makes an admission to that effect, but instances of the inclusion of Southern passages are not rare even outside the Sanatsujāta, e g, 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 317*, 391*, 431*, 435*, 442*, 449*, 495*, 496*, 529*, 541*. Such T G passages found in the Vulgate are 152*, 165*, 208*, 222*, 409*. There can be no doubt that Nilakanṭha utilized manuscripts from various sources, he mentions specifically the Bengali version (सङ्केति गौडपाठ on 5. 152 6) and criticizes some readings as *arvācīna* or *ādhumika*

- 5 33 81 पाश्चात्तिकमित्यर्वाचीनः पाठ उपेक्ष्य
47. 33 सहोत्तर इत्याधुनिका पठन्ति.
57 5 शम एव महच्छ्रेय इत्याधुनिकः पाठः.
88 61 धूर्तरिवेत्यपपाठ.
132. 30 पाठान्तरं तु मूढजनमल्पित नादरणीयम्

¹ A list of some of the Vulgate insertions in our text will be found below, under "K" version. The total number of such passages of varying

length (the longest being one of 108 lines!) is nearly 150!

Another good example of Vulgate insertion and confused sequence of stanzas will be found in adhy 157, on which see our note added on p 556

Nilakantha's preference of a smooth and eclectic text leads him not only to indiscriminate incorporation and athetization, but also to the avoidance of the *lectio difficilior* or grammatical irregularities with a view to simplification and normalization. In this way authentic archaisms are complacently obliterated, but unskilful conflation has often led to fresh confusion and obscurity. The instances are too numerous to be cited here,¹ as the process of regularization occurs throughout the text, but we shall note here some curious instances in which such uncritical eclecticism leads the commentator to a misunderstanding of the text or to the acceptance of obvious mislections which he is compelled to explain in a fanciful and tortuous fashion

- 5 24 3^a वनेतेऽनौ न धन्यं, wrongly read as वनेते सौनधन्यं, and explained as सौन सूनावान्हित । तंदर्नादनपेन सौनधन्यं क्रीयम्, — a curious instance of misplaced ingenuity !
- 5 30 18^c देवगघेन (for देवितव्येन), an obvious corruption which Dn shares only with three B MSS !
- 5 43 10^d नोन सन्त, misread as नो वसन्त, and explained as वासमकुर्वन् !
- 5 47 33^b The curious reading (supported by B) मनत्तरे (for मर्मान्तरे), which is explained as मृद्य मर्मान्ति मनन् । यद्भृगुगन्ताङ्किप् । तन्मन्त्रप् । बलवत्तरे मनदिति निपातो बलवद्वाचको वा । सुग्रामे इत्यर्थः !
- 5 57 5^c A variant reading तगन्ध्याव (for तव स्याव), which is obviously fanciful or a corruption (for it is not found in any MS !) is explained as तराणामध्यादीना वैगवता वाहनानामध्याव सर्वत खादन कण्डूगोपादुपद्रव इति यावन् । अव रक्षणगतिकान्तीत्यादे खादनार्थाद्भव, which is as misconceived as irrelevant !
- 5 106 4^d यत्र वै (given even by Dn MSS !) misread as यच्च वै and solemnly interpreted as यच्च गायम् । यच्चयतेस्तुमर्षे तवैप्रत्ययो वैदिकन्तकारलोपश्च !
5. 139. 47^d Instead of सुल (= सोमाभिषव), Nil (supported only by B₂), reads स्य and explains far-fetchedly राजस्यस्येति निपातनादुपपदयोगस्त्वनिल आर्यो वा । तदभावेऽपि सुलव्यप् ईर्षश्च !
- 5 193 32^d आमिषदन्तहोम (a mislection for दन्तहोम), explained as दन्तैर्हृयन्त इति व्युत्पत्त्या, with the remark आमिषमग्नेयमिति पाठस्तु सूखकल्पित !

We add here a selection, made at random, of effacement of solecisms of various types attempted in the Vulgate 5 9 41^c अनापराधिन (Vulg विनापराधेन), 25 9^a अनुगास्य स्य (अनुशिच्यस्य), 34 42^c एते मदावलिप्ताना (मदा एतेऽव), 36 3^a अस्म (एते), 37 3^a गामति (गास्ति), 38 8^a अपकृन्वा (कृत्वा), 42 11^c गृग्न (सुदन्त), 42 12^c गृय (अनुरय), 42 29^c अयमंविदुप (विपुणा), 44 15^d मूर्धे अहाय (मूर्धोऽप्यहाय), 44 21^b दृश्यति (पश्यते), 45 28^b जागृमि (जाग्रति), 47 9^c आशिष्यते (आग्रेतु), 47 16^c प्रतियात (अग्रतिमान्), 57 4^c दृच्छेया (मन्वेया), 63 3^d वेतु (जेतु), 80 43^d उन्मृजत् (सुदन्ती), 88 2^d पृथा पार्थाननुम्बरत् (स्मरन्ती तनयान्मृया), 89 26^c द्विपसे (द्वेष्टि), 107 9^c गान्ति (गायन्ति), 132 32^a दय्य (हृष्य), 139 51^a रोदन्त् (मृदन्त्), 142 13^a पश्ये (पश्य), 142 27^c अशृण्वन् (अश्रूणीत), 143 6^a अस्तुद्वा (अस्तुष्ट्य), 145 25^c डेतय (ईती), 145 36^a करणहीनेति (हीनत्वात्), 149 42^b सोऽन्मान (स आमान) and मन्त्येऽन्मान (पश्यत्मान), 154 9^d अभिषिच्यन्तु (क्रियता), 160 9^b व्रवीहि (वदस्व), 170 2^c

¹ Some examples of avoidance of *lectio difficilior* in the Vulgate will be found in instances cited

under Devabodha and Arjunamīśra above, pp. XIV-XVI.

वधिष्यामि (हनिष्यामि)¹, 174 22^a अपनयिष्यामि (नेष्यामि), 180. 26^a कुर्मि (छिनमि), 185 6^a अभ्यहनत् (वधीत्), 187 21^b पादाद्दृष्टमधिष्ठा (निष्ठा), 187. 25^b ततोद्धत्ताश्रमे (तथोद्धत्ता^०), etc

Nilakanṭha MSS. sometimes add lines and stanzas which are not found in any other MSS, e g, 18* (D₁ marg), 234* (a Bhāgavata-purāṇa passage), 267*, 434* (a gloss which Cn attributes to Devabodha), 448*, 561*, 562* etc, while some of these are occasionally found in one or two MSS of the composite D version or versions akin to it, e g, 120* (D₁₀), 439* (D₃), 450* (D₂), 567* (B₂), etc. The transposition of 5. 30 17-18 after stanza 26 of the same adhy is found in Nilakanṭha MSS alone! The reading अयुर्यवच्च बोद्धव्ये in 5 132 33^c is given by Nilakanṭha, but as it is not found in any other MS, it is probably Nilakanṭha's own emendation. The insertion of a colophon after 5 166 13 is found in Nilakanṭha MSS only!

Attention has been already drawn² to the fact that the printed editions of Nilakanṭha's text do not exactly correspond to the Nilakanṭha MSS. We have, for instance, lines and stanzas added by modern editors which are not found in the Nilakanṭha MSS., e g, 168*, 182*, 200*, 488*, etc. Dn unaccountably omits 5. 30 27, but the stanza is found in the printed text of the Vulgate, on the other hand, Dn inserts 522*, but it is omitted in the printed text! Sometimes the readings also of the printed text of the Vulgate are not found in the Nilakanṭha MSS, e g, 5 33 72^a, Printed text सूक्ष्मे (Dn सुखिषु), 35. 42^a text कृच्छ्रेष्वापत्यु (Dn कृच्छ्रास्वापत्यु), 44 8^a text एष प्रयमो ब्रह्मचर्यस्य पाद (Dn एषात्मानं नित्यमभिमन्यमान), 123 14^a text विद्यजेयानल हि तान् (Dn विद्यजेय बल हि तत्), 126. 8^a text व्यक्त (Dn व्यक्तु), 147 32^b text गोप्ता (Dn साधु), 186. 8^a text ततो रामो हृषितो (Dn ततोऽय रामो हृषितो), 186. 9^b text मान्य (Dn नान्य), etc. The colophon added by the Vulgate after our 5. 150. 7 is ignored in the printed text of the Vulgate!

The Bhāratamañjarī of Kṣemendra

This 11th century metrical adaptation of the Mahābhārata by the industrious Kashmirian polymath Kṣemendra has been of little assistance in the Udyoga for text-critical purposes. Without changing the substance, the wordings of this abstract are entirely Kṣemendra's own. Like most Kāvya-poets he indulges in occasional amplification of descriptive matters (e g Kṛṣṇa's appearance in Dhṛtarāṣṭra's court, Mañjarī 5. 324-338), but the general tendency is towards condensation of speeches, passages and episodes. He draws very seldom upon his imagination for the narrative, but follows fairly faithfully the Northern recension in its general outline, as well as in its specific sequence and content. No stanza is reproduced *verbatim*, but we have stray borrowings of phrases and pādas, like यतस्तद्गण्डिव धनु (Mañjarī 5 379^b Mbh 5 96 19^a), गालव सृष्टादु खित (Mañjarī 5. 431^b Mbh 5 111 22^b), अय्यिसचयमारुट (Mañjarī 5. 491^c Mbh 5 141. 30^a), आ वृष्टतापात् (Mañjarī 5 502^a Mbh 5 142 30^a). Kṣemendra's special affinity to the Kāśmīrī version, however, is not perfectly clear in his rapid and brief abstract of the Udyoga. He knows nothing indeed of the Vulgate addition of the fable of the Cat and the Mice in adhy 157 (App. I, No 9), nor of the Southern transposition of adhy. 58, to the contents of which he does not refer, but these omissions, strong indications though they are, prove nothing conclusively in an abridged adaptation like his. In the matter of form or

¹ Cf also 5 149 46^a, 188 8^c, 12^a.

² Prolegomena, pp LXVII-LXVIII

orthography of proper names no decisive inference can be drawn. Kṣemendra gives the better form Vīdurā (Mañjarī 5 473, 476), but Sumukha's father (Mbh 5. 101 24) is called Dikcara (Mañjarī 5 387), which is probably a mislection, for, Ś₁ S show Cikura, while K and some D MSS have Nikumbha. The name Jyotsnākālī (Mbh 5 96 13) is given by Kṣemendra as Jyotsnāvalī (Mañjarī 5 378), which is not found in any K MSS (Ś₁ is missing here), although D₁, which is a MS of Kashmirian origin preserves this form. Paraśurāma's disciple Akrtavraṇa is called Krtavrata (Mañjarī 5, 603, 605), which form of the name is not shown by any of our MSS¹. Similarly, the river into which Ambā is turned by the curse of Gangā (Mbh 5 187 39) is called Tumb. (Mañjarī 5. 639), a unique but possibly wrong reading, not authenticated by any version or MS². Although Kṣemendra takes little licence in the narration of facts or incidents, the statement (Mañjarī 5. 494) that Karna in his dream of the end of the world sees Duryodhana riding towards the south *on a donkey* is probably a flavoured imaginative addition of Kṣemendra's own! Regarding the sub-parvan or adhyāya divisions, the account of the Sanatsujāta is so condensed that it is difficult to say if Kṣemendra was aware of the additional adhyāya (App I, No 2) omitted in our text after adhy 44. After the Sanatsujāta, Kṣemendra has a long section, entitled कौरवसभावर्णन, which includes in its scope the Yānasamdhi (which title is not found) and a part of Bhagavadgītā preceding Kṛṣṇa's first speech at the Kurava assembly (adhy 91), the Bhagavadgītā being thus much reduced in extent. The section on the parley between Karna and Kṛṣṇa is called कर्णोपनिषद्. Kṣemendra also alludes to the Abhiseka of Bhīṣma (Mañjarī 5. 532), and states (*ibid.* 5 515) that Dhr̥ṣṭadyumna was elected by the Pāṇḍavas as the generalissimo of their army with the permission of Kṛṣṇa, but he does not agree with the Vulgate and S (541*) that Dhr̥ṣṭadyumna was expressly chosen as such by Kṛṣṇa himself. The Ulūkayāna is a separate section in Kṣemendra, and not merged in Abhiniryāna. The list of Rathātīrathas, though brief, includes all the names of the epic text in the same sequence.

The Javanese Version

The date of the Javanese version, like that of Kṣemendra, is undoubtedly earlier than that of our Mahābhārata MSS, but it offers only a more or less abridged adaptation in Javanese of the original. This difference in the medium and method of expression takes away much of its importance, but to the text-critic it possesses considerable value from the fact that in its prose are embedded throughout quotations from the epic text used by the Javanese adapter, consisting of a stanza, or a part of a stanza, or sometimes even of a phrase or a single word. In the case of the Udyoga, however, the citations, as given in Juynboll's account, go only up to adhy 179, there being no citations from the remaining adhyāyas. These Sanskrit excerpts, often found in an extremely corrupt form, are given

¹ [But it avoids the occurrence of hypermetric pādas, which are almost inevitable with the use of the longer name — V S S]

² That the printed text of the Mañjarī (Kāvya-mālā 64, Nīrṇaya Sagar Press, Bombay 1898)

is not entirely free from mislections is shown by the reading of a line partially reproduced by Kṣemendra and printed as कुरुप कथनो नीच कर्ण एव रथोत्तम (Mañjarī 5 569), where कर्ण एव must be replaced by कर्णो नैव (Cf Mbh 5 165 4-5)

in *toto* in App II, with corresponding references and comparisons, but their value need not be exaggerated. It should be clearly understood that the value of the Javanese version, as indeed of all individual versions of the epic, depends on the value of the tradition which it is found, on examination, to represent. We have here, no doubt, a form of the text which is far older than our existing MSS., but it establishes nothing beyond the fact that it is fragmentary evidence only for the epic text as it existed in that particular local form in the 11th century and was known to the Javanese adapter. Like our MSS and like other versions, it is thus one of our evidences, albeit uninfluenced from that century onwards, but its collateral and imperfect testimony does not of itself prove anything regarding the character of the original Mahābhārata. From the Sanskrit excerpts it appears that the source of the Javanese version of the Udyoga is substantially the Northern recension, for, while we find in it the quotation of three stanzas from an additional passage (App I, No 3) belonging exclusively to the Northern tradition, there is not a single passage in the Javanese version which can be traced to the characteristic Southern additions. The readings, again, of the cited passages in the Javanese text agree in general with those of the N recension, and there is a fairly large number of cases in which this agreement occurs even to the exclusion of S readings. The following instances, selected at random, will illustrate these agreements with N and deviations from S even in matters of detail (the figures refer to the Crit Ed).

5 7. 12^b सता मध्ये जनार्दन (S सत्तमोऽसि सतामपि), 17. 12^a हतवेजा (S हततेजा); 33. 26^a हृष्यात्मसमाने (S प्रहृष्यति समाने), 34 15^a तेभ्यो (S तेषां), 34. 17^a अर्यान् (S अर्यं), 37 42^a हि (S तु); 39 60^a कीर्तिरायु (S आयु प्रज्ञा), 40. 22^a कर्मणा (S विद्या), 43 8^a मनुष्यदोषा (S महारुणेन), 43 8^a वज्र्या सदा (S सदा वज्र्या by transp.), 48 8^a ऊर्जितो (S उच्छित्तो), 48 14^a कालखड्गान् (S कालकेयान्), 50 8^a मनसा (S मीमस्य), 57 18^b मारिष (S मारुत), 62 18^a सनिपेततु (S सनिपीडतु), 70 47^b विपणिजीवन (S वाणिज्यजीविन), 70. 47^a वधेन (S युद्धेन), 70. 47^a कपाल (S कर्पण्य), 88. 103^a घाता (S घाता), 90. 7^b निश्चित (S निश्चय), 91. 5^a सर्वा (S कृत्वा), 93 33^a इम-लोकं (S इमान् लोकान्), 94. 7^a विशिष्टो नो मद्विष्टो (S मद्विष्टो मत्समो), 97. 4^a हानिश्च युद्धे (S युद्धिश्च हानि by transp.), 103 10^a अजमा (S ओजसा); 104 4^a चैव (S चापि), 104 21^b भवते (S भवतो), 119. 3^a प्रपतिष्यन् (S प्रापतत्), 121. 18^a निर्वन्धत (S निर्वन्धनात्), 125 2^a हि (S तु), 127 22^a स राज्यं (S स्वराज्य or स्वां), 127 39^a नित्यं (S युद्धे), 131 33^a जीवति (S जीर्यते), 134 5^a पूर्वं (S सर्वं), 142 25^a योऽर्मा (S सोऽर्मा), 142 25^a वृत्तं पथ्य (S मतिमान्पथ्यन्) and तथा (S वच), 143 3^a वृत्तिराजस्य (S भोजस्य), 149 43^a न धार्तराष्ट्रा (S transp. the words), 150 9^a स एनान् (S अवनान्), 151 8^a सर्वमेवातिवर्तते (S सर्वमेतन्निरर्थक), etc.

As against this, there are a few cases of agreements with specific S readings, but their number is extremely limited.

5 108 2^b भा स्वजा (N भा स्वय), 120 1^b सर्वं (N मद्वि), 129 16^b पुन स्वयं (N वपु स्वक), 139 53^b समग्र (N समृद्ध), 144 2^b शृणु (N कुरु), 145 15^a कुरुयाद्दल (N राजं), 150 15^b युतानि (N चित्तानि), 157 12^a देवलोक (N वीरं).

In a fairly large number of cases, the Javanese excerpts show better authenticated readings than those of the Vulgate, and confirm the readings of our critical text adopted on independent grounds:

5 17 3^a द्रिष्ट्या च (Vulgate द्रिष्ट्याद्य), 29 49^a जातु अनाथित महाद्वयं (preserving the hiatus in Samdhi, Vulg जातु महाद्वयमनाथिता), 33 32^b परिद्विष्यन् (Vulg परिलजेत्), 33 36^a अनीय (अनीयान्); 36 50^a लानेन (योगेन), 37 15^a व्यापथित (समाधित), 37 42^b व्याघ्रा न स्यु (न स्युर्व्याघ्रा by transp), 38. 31^a धनाभिजनं (धनभिजातं), 38 37^a स (च), 39 15^a यत्र (श्रेय), 40. 3^a अद्वतं च समुत्कर्षं (अद्वतं च

समुत्कर्ष), 40 19^b सलोदका and दमोर्मि (सलोदया and दयोर्मि), 43 5^b दृश्यते (भुज्यते), 43 8^d नरेण (नराणा); 70 88^{ab} तत्र भवेत्पार्थ (पार्थ भवेत्तत्र by transp), 80 29^c त्राहि मा (त्रायस्व), 89 32^a अमोक्तव्य (न भोक्तव्य), 104 18^d तदा (तया), 104 21^a दक्षिणा का (दक्षिणा क), 106. 1^b अज्ञातयोनिना (ज्ञानयोनिना), 110 11^a साधु (स तु), 119 9^d स (ह), 125 15^a अनुतिष्ठन्तो (अनुपश्यन्तो), 125 15^c शस्त्रेण (अस्त्रेण), 129 2^c च दुर्बुद्धे (सुर्बुद्धे), 131 33^a पुरं (परं), 142 19^c देवसयुक्त (मन्त्रं), 142. 25^b परिवर्तित (परिरक्षित), 147. 4^a च (हि), 153 12^d मंस्ता (देवाना), etc

There is, however, a mass of readings in the Javanese quotations which are not found in any of our manuscripts

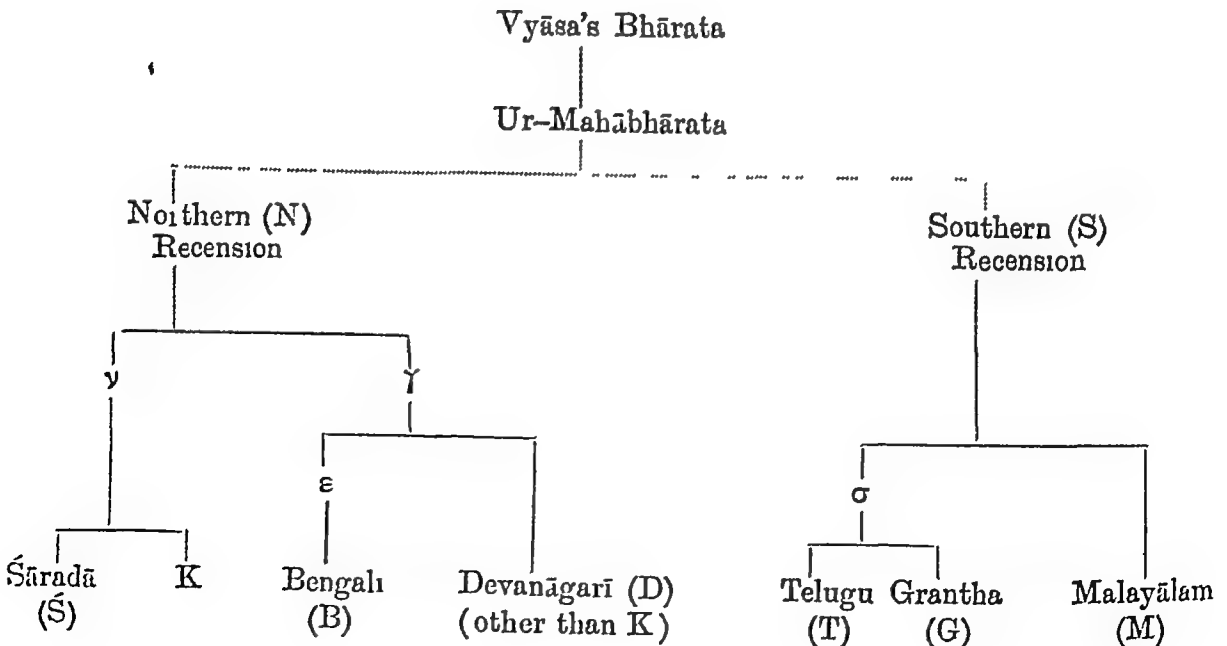
5 8 27^d प्रियावह , 8 34^d महाशुभ , 9 3^c च (for वै), 11 15^b तवेश्वर , 15 32^b अदमतो , 16 8^a सर्वं , 20 14^d त्यज्यन्ते , 33 13^d प्रजागरं , 33 16^a प्रशान्तानि , 34 17^a समाधत्ते , 34 17^c मानुषेभ्य , 34. 40^a यक्षेर्षा , 37 47^a आपदि , 38 37^c कामयति , 39 15^c वृद्ध , 39 25^{cd} दग्धशूद्र and साधन , 40 3^{cd} चत्वारि सप्तवर्धन्ते साम , 40 19^d अक्षोभ्य , 43 35^{cd} (entire line), 49 11^d पतितो मूर्छिनो (sequence of the words), 50 3^{cd} अत and अचल , 62 15^a एतत्ते ज्ञातय संवे , 70 63^b कदाचित् , 70 89^b गम्यता , 88. 68^c दहते , 89 18^d एवेष्टसि , 90 7^a चाय , 91 5^d मोक्ष , 91 10^a अवमन्यमान , 93 51^c धर्मतो , 93 52^{ab} प्रमुवेऽह and क्षत्रियर्षभा , 94 7^a कश्चित् (also 95. 20^c), 95 17^{cd} चरतो and शोचते , 96. 5^{cd} (entire line), 102 5^c कुलशीलं , 102 14^c संव , 103. 4^c चात्र , 109 1^b and 1^c उत्पन्नाश्रमिणो यत and कश्चित् , 112 7^a (transposition of words), 119 25^a तेन , 120 4^c ददामि , 120 5^b क्षमशीलस्य , 120 10^b सुखादि , 122. 35^d कथंचन , 126 2^b ध्रुव , 127 22^d वदयमानेन्द्रियो , 127 39^a नात्र , 127 39^d अकृया , 128 21^{ab} हतान् and यतमानो , 128 37^c मन्दो , 129 2^a मामिति , 129 3^c रुद्रादिलश्च , 130 12^b ध्रुव स्वर्गाय , 130 12^d विकल्प्यते , 130 28^b परिपालनम् , 130 28^d तत्परिचारण , 131 5^b त्व ज्ञागतो ह्यपि , 132 7^a नाम धृल , 134 4^c प्रतिनीता अवन्धव , 138 8^b कन्यया , 139 3^d जातु ना तु , 139 12^b हिरण्यस्य , 139 53^c पुण्यकामे , 142 19^a कोपितो , 142 25^d पितृहित , 143 2^b न च ना , 144 2^d तत् , 144 9^{ab} च (for वै) and नदयते च (न व्ययेत) , 144 9^c भियन् , 145 36^a करणहीनो हि , 146 20^b सर्वोऽनुवर्तते , 147 14^b महा- (for सम) , 147 31^{ab} (substitution of Anuṣṭubh lines for Triṣṭubh), 152 20^a गजा , 153 12^d पावक , 154 32^c ह्यह , 156 9^c देश , 157 1^d भापत , 157 18^c शूरा , 159 11^c तत् , 162 7^b शक्तिधारिणे , etc

Some of these readings are probably corrupt or constitute individual modifications, but most of them are genuine variants In view of these, as well as in view of the deviations from the Vulgate, it is difficult to affiliate the Javanese text (as indicated by the excerpts) to any particular N version or group of manuscripts Generally speaking, however, its source probably is a text of the same type as the Vulgate, but, since it preserves some better readings, it must have drawn from a text of a slightly superior character

Besides the abstracts and adaptations mentioned above, there are versions of the stories of Vṛtra, Trisīras, Nahuṣa and Ambā in other parts of the epic, as well as in some of the Purāṇas But more interesting are the recurrences, with variations, of some passages of the Udyoga in the Rāmāyaṇa, all of which are maxims of sententious wisdom, e g , 5 36 40, 56, 37 14, 39 44^a, 40 6^a, 178 24 There are also, in the Sanatsujāta, echoes of passages from the Rgveda (5 45 3^c), Vājasaneyi-saṃhitā (5 44. 17^d) and Atharvaveda (5 45 14^{ab}), as well as of Upanisads like Brhadāranyaka, Kaṭha and Śvetāśvatara (5 44 17^d, 23^d, 45 6, 10, 24^{ab}, etc),—and of the Gītā (5 45 23)! Telang has already noted that 5 45 14 is introduced by Śaṃkara in his commentary on the Śvetāśvatara as a passage from the Sanatsujāta, while other passages from the same sub-parvan are cited therein anonymously Quite a large number of didactic passages,

especially from the Prajāgara sub-parvan, recur in the Ādi, Āranyaka, Śānti and other parvans, to which references will be found in our footnotes. It is interesting that one of the sententious stanzas of the Vīdura-nīti (5 38 1) is quoted anonymously in the Mahābhāṣya and occurs also in Manu, in which last work will also be found several other stanzas from the Udyoga (5 15. 32, 33 57, 65, 35 26, 27, 39^{ab}, 36. 25, 29, 32, 37 17; 38 1, 11, 13, 17, 39 32^d, 41, 60, and 294*) Of these stanzas, 5 35, 26-27 occur in a somewhat modified form in Baudhāyana Dharma-sūtra (1 10 35, 36), while 5. 36 32 occurs, with variations, in Āpastamba Dharma-sūtra (2. 2. 4 14) Similarly, two stanzas (5 35 24, 49) also occur in the Nārada-smṛiti, and one stanza (5. 39. 69) is found in the Viṣṇu-purāṇa Another gnomic stanza (5 35 64) is cited anonymously in the Dhvanyāloka of Ānandavardhana That these maxims must have been traditional sayings, which were appropriated indiscriminately in different works, is indicated by the fact that most of them are also traceable not only in the Nīti sections of other parts of the epic, in the Rāmāyana, in the Purāṇas and in the law-books, but also, as our footnotes will show, in the collections of popular tales and fables Regarding the critical use of such stray citations, it is only necessary to draw attention to the caution expressed in the Prolegomena to the Ādi, p. xxix.

PEDIGREE OF UDYOGAPARVAN VERSIONS

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

THE TWO RECENSIONS

Although the short additional passages in both the recensions are numerous and ubiquitous (the total number being 595), it is notable that the Udyoga, for a book of its size, is comparatively free from such lengthy insertions as have to be relegated to the Appendix. The total number of such lengthy passages is 14, of which only three are inserted by the entire Northern recension and only one by the entire Southern. In this respect, as well as in respect of omission, transposition and variation of continuous passages, *the two recensions do not recede very materially from each other*, and this is a feature which distinguishes the Udyoga from some other books of the epic, like the Ādi and the Virāṭa, for instance. The discrepancies, though numerous, are yet normal. The additions are, as a rule, neatly inserted passages which can be removed without much damage to the original text. The longest of the very limited number of long insertions is one of 108 lines (App I, No 9), but, generally speaking, the scattered additions are short and textually unimportant, and do not usually exceed twenty lines. The divergences between the two recensions, therefore, are mostly confined to inevitable differences of reading, variations of words, phrases or half-stanzas, a certain number of transpositions or substitutions of pādas and stanzas, and some scattered minor conflation which are easily separable. Thus, the additions and deviations are happily not of such an exceptional, extensive or baffling character as to affect or alter the entire aspect of the text. Even in the Sanatsujāta, where the divergences are more serious and difficult, the best Northern and Southern versions generally agree, to the exclusion of the Northern Vulgate and the Southern TG, which diverge from them in agreement with each other. The editorial *wavy line*, therefore, indicative of disconcerting parallelism and uncertainty, is not so much in evidence in this as in the critical text of some of the other books of the epic.

Taking the Northern and Southern recensions separately, the text appears to be fairly uniformly established in each, in spite of the large number of small and a few long additions by the different sub-versions, individual MSS or groups of MSS. Leaving aside the Vulgate insertions, the two recensions seem to be almost evenly balanced, with just a slight excess perhaps in favour of the Northern. The Northern Vulgate, however, as printed in the Calcutta edition of 1834-39, contains 7656¹ stanzas, while the Kumbhakonam edition has a total of 6753 stanzas, although according to the Parvasamgraha of P P S Sastri's edition, the Udyogaparvan should contain 7998 stanzas! Our Parvasamgraha figure is 6698, but our reconstituted text contains 6063 stanzas.

The differences in the adhyāya-division are recorded in the variants of our colophons. The Parvasamgraha gives 186 as the total number of adhyāyas. The ordinarily printed Vulgate and the Kumbhakonam edition contain 196 adhyāyas, but the Calcutta

¹ [There is a mistake in the counting of the Calcutta edition, after 6093, the number suddenly jumps to 7000, thus there is a mistake of 900 in the enumeration. The correct figure for the Calcutta edition accordingly is 6756, which is near

enough to the Kumbhakonam figure (6753). According to Jacobi's computation the number of stanzas in the Calcutta edition is 6722 (*Mahābhārata Inhaltsangabe*, Bonn 1903, p. 257) — V S S]

edition of 1834-39 has 197, while P P S Sastri in his so-called Southern recension makes a strenuous effort to conform to the Parvasamgraha figure. Our critical text comprises 197 adhyāyas. The adhyāya-division is uniform in our MSS up to Vulgate adhy. 62 (=our 61)¹, after which Vulgate 63 and 64 are combined, with certain additions and omissions, in our MSS. Discrepancy occurs again with the combination of the Vulgate 151 and 152 (=our 149), and after Vulgate 168 (=our 165) the divisions become frequently divergent. With regard to sub-parvan divisions, neither the printed editions (with the exception of that of P P S Sastri) nor our MSS recognize the separation of Karnopaniṣāda (adhy 138-148) from Bhagavadgītā, and of Bhīṣmābhīṣecana (adhy 153-156) from Abhiniryaṇa, but our restorations are authorized by the Parvasamgraha summary (see footnotes at pp 495, 546). In the case of Ulūkayāna, however, our MSS are definite in naming this separate sub-parvan, although the printed editions (with the exception, again, of that of P P S Sastri) regard it as a part of Abhiniryaṇa. In the older printed editions, again, the name Abhiniryaṇa occurs, not authentically, as Sainyaniryaṇa and the first sub-parvana Udyoga as Senodyoga.

There is a large number of passages, in both recensions, which are inserted by single MSS. Such *Northern* passages are 2*-4*, 7*, 9*, 19*, 20*, 34*, 35*, 82*, 95*, 97*, 100*, 124*, 133*, 134*, 137*, 138*, 146*, 147*, 154*, 170*-172*, 185*, 186*, 199*, 202*, 203*, 206*, 218*, 219*, 221*, 233*, 234*, 236*, 238*, 256*, 260*, 274*, 282*, 291*, 296*, 301*, 302*, 304*, 309*-311*, 316*, 319*, 327*, 329*, 343*, 361*, 366*, 376*, 386*, 396*, 415*, 422*-425*, 437*, 446*, 453*, 454*, 464*, 466*, 471*, 488*-491*, 494*, 499*, 509*, 513*, 517*, 524*, 527*, 532*, 538*, 550*, 551*, 561*, 562*, 565*, 568*, 569*, 579*, and App I, Nos 4, 6 and 8.

Such *Southern* additions are, however, less in number 5*, 6*, 10*, 11*, 21*-23*, 25*, 38*, 65*, 79*, 93*, 98*, 101*, 129*, 158*, 163*, 204*, 284*, 288*, 295*, 303*, 325*, 331*, 363*, 364*, 369*, 379*, 403*, 412*, 436*, 453*, 459*, 461*, 485*, 497*, 498*, 502*, 505*, 510*, 518*, 549*, 566*.

There is, again, a fairly large number of passages inserted by only *two or three* MSS. 17*, 18*, 33*, 36*, 60*, 61*, 67*, 78*, 80*, 83*, 89*, 91*, 96*, 99*, 105*, 106*, 120*-123*, 132*, 144*, 157*, 190*, 200*, 225*, 258*, 261*, 265*, 268*, 273*, 286*, 293*, 308*, 318*, 319*, 323*, 334*, 357*, 360*, 362*, 365*, 372*, 375*, 380*-382*, 384*, 390*, 393*, 399*, 400*-402*, 407*, 408*, 410*, 427*, 429*, 434*, 439*, 443*, 450*, 458*, 512*, 514*, 522*, 526*, 528*, 537*, 545*, 548*, 565*, 567*, 592*, 594*.

Leaving aside these added passages, as well as those inserted by TG or M versions individually, which will be enumerated in their proper places, the additions, large and small, made by the entire Southern recension or the large majority of Southern MSS are not very large in number. 26*, 32*, 47*-50*, 52*, 53*, 54*-59*, 63*, 64*, 66*, 72*-75*, 85*-87*, 104*, 107*, 110*, 112*-115*, 125*, 126*, 130*, 131*, 135*, 136*, 139*, 141*, 148*, 149*, 155*, 156*, 159*, 160*, 164*, 167*-169*, 187*, 198*, 204*, 207*, 209*-211*, 271*, 279*, 280*, 305*, 306*, 317*, 322*, 333*, 337*, 340*, 347*-350*, 352*-354*, 356*, 367*, 370*, 371*, 378*, 383*, 387*-389*, 391*, 395*, 404*, 406*, 411*, 413*, 416*,

¹ One Vulgate adhy (45) has been entirely dropped in our edition, hence this discrepancy of

one between the adhy numbers

418*, 420*, 426*, 431*, 435*, 438*, 441*, 442*, 445*, 448*, 449*, 455*, 456*, 465*, 492*, 495*, 496*, 500*, 503*, 516*, 519*, 525*, 529*, 530*, 536*, 541*, 554*, 570*, 573*, 578*, 582*, 586*, 588*, 589*, and App I, No 5

As against this, the corresponding additions, made by the entire Northern recension or the majority of Northern MSS, are even fewer, the excess of the N recension being made up chiefly by Vulgate or one-version insertions, which will be enumerated in the proper places. The Northern additions (excluding the Vulgate or one-version additions) are 1*, 45*, 76*, 111*, 127*, 174*, 176*, 181*, 205*, 212*, 223*, 226*, 235*, 237*, 239*, 241*, 242*, 312*, 326*, 328*, 332*, 335*, 338*, 339*, 344*, 351*, 5 58 23-30, 355*, 373*, 374*, 397*, 405*, 414*, 421*, 430*, 432*, 433*, 460*, 479*, 482*, 501*, 506*, 523*, 534*, 539*, 544*, 546*, 552*, 556*, 574*, 584*, 585*, 590*; and App I, Nos 1, 3 and 14

The motives for these insertions are in most cases fairly obvious. They are meant mostly for the amplification of details. As a rule, they are contextually unimportant, and being appreciably undistinguishable in diction and metre, in which the Mahābhārata redactors were perfectly at home, they are skilfully dovetailed into the narrative. It is very rarely that the intrusion of such passages disturbs the sequence, sense or syntax. One such unconscious, but slight, upsetting of the syntax occurs in the addition of a Southern passage (367*), which is sandwiched between the first and second half of a stanza (5 70 1), with the result that the verb of the second half gets itself detached from the original nominative by the advent of a fresh verb and its nominative in the intervening lines,¹ four TG MSS and one M MS attempt respectively to remedy this defect by the insertion of a fresh line each (368*, 369*)! Similarly another passage of apparently Southern origin (55*), which is omitted by ŚIK, but is given by the Vulgate and S, attempts a conversational amplification of what follows, but leaves the last line of the inserted passage hanging in the air without a predicate! The S reading भारत for सजय in 5 31 7^b is another remarkable instance in which the redactor was apparently nodding. One such instance (5 94 14^a) is noticed by Arjunamīśra, where the Brahmans are addressing Dambhodbhava as पार्थिव, but two B MSS read भारत instead, for the moment inadvertently assuming that it is an address to Duryodhana by Jāmadagnya, or to Janamejaya by Vaiśampāyana! Arjunamīśra comments on this as follows कथान्तरव्यवधानेऽपि वक्ष्यमाणमनृतं वदुःशो दृश्यते! Such examples, however, of misreading or unskilful conflation are not frequent, and there is hardly much intrinsic criterion of this nature to distinguish the additional passages.

The multiplication of descriptive details by means of *small* additions to some of the narrative episodes, more or less by both the recensions, is illustrated by the following passages, chosen at random

Śalya N 45*, 62*, S 47*-61*, 63*-66* (of which 47*, 49*, 53*, 59* are appropriated by the Vulgate)

Trisiras N 70*, 71*, 76*, 82*, 84*, 88*, 91*, S 69*, 72*-75*, 77*-81*, 83*, 85*-87*, 89*, 90*

Nahusa N 92*, 94*-97*, 99*, 100*, 102*, 103*, 108*, 111*, 116*, 117*, S 93*, 98*, 101*, 104*-107*, 109*, 110*, 112*-115*

¹ For a similar intrusion in another parvan, cf. Ādi, Prolegomena, p. LXIX

- Piahrāda-Vīrocana N 193*-197*, 199*, 200*, 202*, 203*, 205*, 206*, S 198*, 204*, 207*, 209*, 210*.
- Dambhodbhava N 429*, 430*, 432*-434*; S 431*, 435* (both appropriated by the Vulgate)
- Sumukha and Garuda S 438*, 440*-442*, 445*, 448*, 449* (of which 442* and 449* are appropriated by the Vulgate), N 439*, 443*, 444*, 446*, 447*
- Gālava N 450*-454*, 460*
- Story of Mādhavī N 460*, 462*, 464*, 466*, 467*, S 455*-459*, 461*, 463*, 465*, 469*, 470*
- Conspiracy of Duryodhana S 483*
- Theophany of Kṛṣṇa N 494* and App I, No 8 (14 lines), S 495*, 496*
- Vidurā-putra N 506*-509*, 511*-514*, S 503*-505*, 510, etc, etc.

In the Prahāda-Vīrocana episode, the additions occur chiefly as paddings or amplifications to a rather abruptly and elliptically narrated old legend, but it is remarkable that in the equally old legend of Vidurā-putra, the insertions, usually of single lines, are fewer and do not exceed two lines in any case. But, elsewhere, *longer* amplificatory passages are also found. While two lines (421*) are sufficient in N to describe Kṛṣṇa's chariot, S elaborates the description in 24 lines (App I, No 5). A TG passage of 16 lines (App I, No 7) makes Vidura dwell at length on the prowess of Kṛṣṇa. The most interesting Vulgate amplifications (377 lines) are to be found in the Ulūkayāna (App I, Nos 9-13), where each of the two additional passages alone exceed 100 lines!

It should be noted that the object of amplification is sometimes achieved by expansion or insertion of dialogues, as in 38*, 52*, 53*, 204*, 207*-209*, 423*, 442*, and App I, No. 4 (18 lines). A Southern passage (496*), again, which has been absorbed by Nilakaptha and a few D MSS., fills up an imaginary lacuna regarding the grant of divine sight to Dhṛtarāṣṭra, who is made to supplicate for it to Kṛṣṇa in a short dialogue of six lines. A Northern MS further inserts a dialogue of twelve lines (423*) to explain why Kṛṣṇa committed the offence of Viśala-bhojana by taking his meal at the house of Vidura!

But no detail is too small. Two lines (413*) are added by S to make sure that the Sūta-Māgadhas attend and sing the praise of Kṛṣṇa during his embassy to the Kauravas. K₁ inserts marginally an unnecessary stanza (453*) at the beginning to make clear the motive of the punishment of Garuda by Śāṇḍilī, while D₂ does the same by adding two stanzas (454*) nearly at the end of the story. S inserts one line (519*) to hint that Kṛṣṇa's diplomacy did not leave out Aśvatthāman. An N passage (501*) speaks of the Kali Age, but S knows nothing of it. One noteworthy example of filling up an imaginary lacuna is furnished by the insertion of a line (541*) by S, which makes Kṛṣṇa directly express his approval of the selection of Dhṛṣṭadyumna as the generalissimo of the Pāṇḍava army, the passage is borrowed by Nilakaptha and three D MSS. but is omitted by other N MSS. (including Ś₁), which make Kṛṣṇa diplomatically avoid the question.

Introductory verses are sometimes added at the head of the chapter to keep up the thread of the narrative unbroken N 118*, 355*, 366*, 464*, 514*, S 26*, 78*-80*, 160*, 367*-369*, 418*, 438*, 470*, 594* The device is sometimes found of adding a line or two by way of heaping up of epithets 45*, 68*, 70*, 328*, 332*, 414*, 524*, 544*-546*, etc The addition of small maxims relating to ethics, ceremonialism or correct conduct are occasionally found in both the recensions (139*, 351*, 383*, 474*, etc), but the Prajāgara, by the very nature of its content, affords an easy opportunity of frequent addition of small didactic tags of traditional wisdom The Northern recension, however, is distinguished by the insertion of fairly long passages on statecraft and morality (App I, Nos 1 and 3), and the Vulgate puts an ethical fable of the Cat and the Mice (App I, No 9) in the mouth of Duryodhana! Although there are many opportunities of adding long lists of names, only two such Southern passages are found 156* (warriors), 388* (Rṣis), while some Northern passages add to the list of classical examples of happy couples (460*) and list of weapons (543*-546*) The anticipatory passages are also very few e g 168*, anticipation of 5 64 3-11 after our adhy 31 TG interpolates a gloss (457*) of four lines, and unnecessarily repeats the description of Kṛṣṇa's journey to the Kauravas (394*)

Some of the individual insertions of single MSS are interesting D₃ inserts a passage (489*) expanding Vidura's description of Kṛṣṇa's exploits by adding what Kṛṣṇa did in his previous incarnation as Rāma Introduction of conundrums and cryptic stanzas are found in D₃ (527*, and App I, No 6, cf 457*) and K₄ (302*) K₅ adds a gloss of five lines (19*), but indicates it by adding इति स्मृति, while D_n incorporates a metrical gloss (434*) on 5 94 38 from Devabodha D₁₀ inserts a passage of ten lines (490*) on the margin, with the remark इत्यधिकं कचित्सुखकेषु दृष्टं तदसंख्यं प्रतीयते।

Attention should be drawn in this connection to certain typical Southern insertions or substitutions, the motive of which is smooth emendation or regularization of difficult or irregular passages In the first case (5 29 26) an entirely different and easier reading is proposed and substituted for practically the whole stanza, the first two lines being radically changed (141*) In the second case (5 44 3), the change of the entire stanza is effected (279*, 280*), partly to avoid repetition and partly to substitute a more easily intelligible reading The third case refers to a mixed Trīṣṭubh and Anuṣṭubh stanza (5 29 47), in which the Southern insertion of three lines (148*, 149*) splits up the one irregular stanza into two regular stanzas, one in Trīṣṭubh and the other in Anuṣṭubh Such examples are, however, not rare in the Udyoga, for, a similar attempt is made by N MSS. in 5 42 16^{ab} and 5 45 19^{ab} to convert two Anuṣṭubh pādas into Trīṣṭubh rhythm in order to make them conform to the Trīṣṭubh scheme of the rest of the stanzas We have, again, in 5 45 27, an imperfect Trīṣṭubh stanza of two pādas only, but N attempts to fill it up by repeating two pādas of a previous stanza In 5 56 58 the Vulgate changes the first Trīṣṭubh pāda (58^a) into Anuṣṭubh, but inserts after 58^c a fresh Trīṣṭubh pāda in order to fill up the Trīṣṭubh stanza, which is thus truncated. In 286*, D₃ 10 substitute an Anuṣṭubh stanza for a Trīṣṭubh (287*) inserted by the Vulgate and TG An independent Trīṣṭubh half-stanza is inserted by the Vulgate in 561*, and in 161* we have an Anuṣṭubh substitution by the Vulgate for Trīṣṭubh For other examples of Anuṣṭubh substitution for Trīṣṭubh and *vice versa*, as well as insertion of such pādas to fill up a stanza, see 5 64 8^{ab} (Ś₁), 147* (D₃), 5. 140 3^{ab}.

Regarding change of sequence of different units, examples of which are numerous and scattered, the most striking Southern instances are furnished by the transposition of 187* and 5 38. 29, where ten out of twelve S MSS give a different sequence of only three lines, and also by 5 82 8^c-9^b, where all S MSS have each a different system of transposition, repetition or omission. The most interesting example of Northern (Vulgate) insertion and extremely confused sequence of stanzas will be found in adhy. 157, which appears in the printed editions as an adhyāya of 125 stanzas against a short adhyāya of 18 stanzas only in our critical edition¹. More complicated are the TG transpositions of stanzas in the Sanatsujāta illustrated by our tables facing pp 203, 215. The most noteworthy transposition of *adhyāyas* is concerned with that of adhy. 58 and 64, but the fact that there is no uniformity in the Southern recension regarding the point of insertion of the transposed adhy. 58, and that adhy. 64 is transposed after adhy. 57 in T G₁ & only and omitted altogether in G₂ is a clear indication of the superiority of the Northern sequence. In the case of adhy. 64, again, stanzas 3-11 are curiously anticipated by S (except T₂ G₂) after adhy. 31, and *repeated* again in their proper place! It should be noted that Samjaya is not represented anywhere before adhy. 58 as having a private interview of Kṛṣṇa and Arjuna. The Southern order, therefore, is more systematic and logical, but the Northern has the more justifiable appearance of a somewhat naive and inconsequent narrative, which the Southern tries, ineffectually, to rationalize.

It is worth mentioning in this connection that there is a large number of cases in both recensions where the point of insertion of additional passages is given differently by different MSS. or groups of MSS, e.g.,

N. 169*, 178*, 180*, 183*, 184*, 197*, 227*, 229*, 245*, 358*, 477*, 537*, etc.

S 57*, 58*, 72*, 125*, 155*, 198*, 204*, 504*, 516*, etc.

N and S 16*, 47*, 152*, 169*, 176* 179*, 195*, 208*, 217*, 247*, 248*, 252*, 263*, 264*, 266*, 270*, 271*, 275*, 281*, 283*, 285*, 289*-292*, 299*, 409*, 431*, 495*, 503*, 529*, etc.

It is possible that some of these passages were originally marginalia absorbed differently in different MSS !

The alternate readings of words, phrases or pādas in the two recensions occur throughout. Where they are entirely divergent and irreconcilable, the Northern reading, if suitable, has been, as a general rule, preferred, but marked with a *wavy line* to indicate the difficulty of discrimination. Very often the divergences consist merely of insignificant paraphrases of each other, or modifications without appreciable change of content or sense. Most of these deviations occur, again, in respect of metrically or ideationally equivalent variants, particles and epic iterata, which have been described in Prolegomena, p. xxxvii. It would be interesting to draw up a complete list of them, but they are far too numerous and textually insignificant to be dealt here. Noteworthy in this connection is the frequent variation of the enclitic *ivā* (for *ivām*) and *mā* (for *mām*) as the second member of a sentence, which appears to be a relic of older syntactical practice, but we

¹ The length of Ulūka's message has been rightly commented upon by C. V. Vaidya (*The Mahābhārata, a Criticism*, Bombay 1905, p. 200),

as well as the repetition of the messages of the several Pāndavas.

have not restored *tvā* or *mā* unless they are well authenticated by manuscript evidence. Sometimes divergences of reading are due to rearrangement of words or their modification with a particular motive. The motives usually are

(a) *avoidance of solecism, e g,*

5 15 28^d N विचिंय (S विचिनोति), 25 9^a N अनुगान्य म्य (S अनुनेप्यामि), 39 49^c N मन्यन्त (S मन्यन्ते), 40 11^b N महाविण्टि (S महादिण्टि), 44 11^a N उपकृत्वा (S कृत्वा), 47 40^c N प्रवृणीम (S वृणीम), 47 48^d N प्रभज्यन्त (S भज्यमान), 47 80^a N अददन् (S अददु), 76 8^b N प्रतिपत्स्व (S विधत्स्व), 86 16^d N व्यथितो विमनाभवन् (S विमना व्यथितोऽभवन्), 91 6^a N धर्मकार्यं यतश्चाक्षया (S धर्मकार्यं यतश्चाक्षया), 92 8^a N आचक्षेता (S आचक्षु), 104 26^b ददस्व (S देहि), 122 49^d N आगिया (S आग्या), 122 54^c N आगच्छीह (S आगच्छे ह), 139 5^c राधाया प्रादान् (S राधायै प्रादात्), 142 11^c N वत्स्यते (S वत्सते), 142 27^c N अभज्यन् (S अभज्यन्), 174 17^b N कागिरान् (S कागिराजस्य), etc. But in many cases S preserves the irregular usages better 5 34 42^c S एते मदावल्लिताना (N मदा एतेऽव), 36 3^a S अस्व (N स्व or एते), 37 19^b S पराजग्रा (N जग्री or जयेया), 39 67^b S अमित्रा (N शत्रव), 44 21^b S दृश्यति (N दृश्यते), 50 18^b S भज्येन् (N भज्येत), 107 9^c S गान्ति (N गायन्ति), 141 32^d S वीजन् (N व्रजन्), 180 26^d S कुर्मि (N करोमि or क्तिमि), etc

(b) *removal of archaism, and of difficult or unfamiliar words and phrases, e g,* 5 33 35^c N अप्रमत्तेषु (S अप्रग्रान्तेषु), 33 86^c N मात्रा (S पथ्य), 34 39^c N अन्येषु (S अन्येषु), 34 78^d N अपार्चनानि (S अपनीतानि), 35 39^c N पर्वकार (S चर्मकार), 35 40^c N कार (S कार), 38 34^d N परिवारण (S चारिण or चारिण), 50 31^b N वरान् (S योधान्), 56 48^d N क्वचहृदे (S सक्चग्रहे), 57 18^b N भारि (S भारत), 57 20^a N रूणा (S रूणाणा), 70 20^a S अस्त (N अधनात्), 70 47^d N कपाल (S कर्पण्य), 70 49^c N नीतिमात्राव (S नीतिमाध्याय), 92 13^c N आमुच्य (S आवच्य), 129 11^c N नन्वत (S नाविनाभ्या), 141 22^c N एसा छद् (S पक्षिणी), 45^d N वीरक्षयविनाशनात् (S क्षत्रमहाहदात्), 142 25^b S परिवर्तित (N रक्षित or वधित), 173 5^d N प्रवेरिता (S प्रवेजिता), etc. The attempts to eliminate the older enclitic particle च in 5 43 30^c are also interesting

(c) *improving upon difficult or peculiar construction or sense, e g,*

5 7 28^d N कृष्ण चापहत ज्ञात्वा युद्धान्मेने जित जय (S कृष्ण चापि महाबाहुसामन्व्य भरतर्षभ), 25 7^b N पापोदयो निरयो भावस्य (S पापोदयो भावस्य कुटणा), 25 8^d N नियतो वै भव स्यात् (S नियत स्याद्भाव), 33 90^c N न मात्रार्थं रोचयते विवाद (S न च द्वयोर्धेयं यतते विवाद), 33 91^c N नात्वाह किञ्चित्कमते विवाद (S न विग्रहादोचयते विवाद), 35 19^c N प्रहाद तत्त्वा पृच्छामि (S तत्त्वा पृच्छावहे तात, probably to avoid the direct use of the father's name by the son), 39 53^d N नान्ति शेषवता भय (S भय नान्ति महात्मना), 66 1^d N सर्वाभावाय समितौ (S पूर्वभावसमन्वितौ), 81 63^d N का वीथी भवतामिह (S सो विधिर्भवतामिह), 98 19^d N दिक्तात्मकमल यथा (S इच्छते कल्हानिति), 142 11^b N महान्जातिवधे क्षय (S सुमहान्जातिसक्षय), etc.

(d) *elimination of hiatus in Samdhi, e g,*

5 30 9^b N आचार्याश्च ऋत्विजो (S आचार्याश्चापृत्विजो), 31 3^c N अयो मन्त्र मन्त्रयित्वा अन्योन्येन (S अयोपमन्त्रयेथास्वमन्योन्येन), 33 35^{ab} N अनाहूत प्रविगति अपृष्टो (S अनाहूत सप्रविगोदपृष्टो), 43 24^{ab} N द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च (S चैकवेदाश्च अनृचश्च), 89 9^{ab} S मधुपर्कं च उपहृत्य (N मधुपर्कं चाप्युदकं च), 139 12^d गोविन्द अरुत वक्तुमुत्सहे (N गोविन्द सिध्या कर्तुमिहोत्सहे), 139 39^d N कृष्ण अस्मिन्यज्ञे (S कृष्ण तस्मिन्यज्ञे), etc

It should be noted that the aversion to hiatus is found in both the recensions, and efforts to eliminate it are made by the surreptitious insertion of च, हि, अपि, अय, तु, etc in various MSS, or by transposition and modification of words, e g, 5 29 49^c जातु अनाथिल महादुम (Vulgate and some S जातु महादुममनाथिता), 30 37^d तेभ्यो अनामय (v l अय, अपि, हि ins), 35 2^b रमे एते (hiatus grammatically permissible, but v l तु, हि, च ins), 43 34^b मनसा अपि (v l मनसापि च, मनसा हि च), 44 15^d स्र्यो अहाय (many v l), 44 17^c तेन अभ्येति (v l. तेन चाभ्येति, तेन अभ्येति), 45 3^a आपोऽय अद्भि (many v l), 45 7 (second half) मधु ईशन्त (numerous v l),

45. 9^b अभिपत्त अपक्षका (v.l. हि, तु ins), 45 20^a नोत असाधुना (Vulgate and TG change the wording); etc. There are a few cases where the hiatus is preserved perfectly intact e. g., 5. 149. 29^c राजेन्द्र ऋषयश्च

Of the very few *emendations* made in our text (7 in all), as many as four concern hiatus in Samdhi

5. 26. 13^a मानघ्नस्य *आत्मसाम्य, 47. 80^a वा *अप्यु, 139. 5^b दृष्ट्वैव *अनयद्गृहान्, 160. 9^a तथेत्याह *अर्जुन

In all these cases there is a large crop of variants, which attempt to remove the hiatus, but, as other examples show, Samdhi must have originally been more flexible, and our restoration of the hiatus is therefore justified and explains the diversity of variants¹ There are also a few other cases which possibly had an original hiatus, but the MS. evidence is not strong enough to warrant restoration, e. g.,

5 70 63^b केयव व्युपशाम्यति (v l अपि, हि, प्रति for वि-), 70. 77^a ईदृशे ह्यर्थकृच्छ्रे (v l अति, अपि for हि), 94. 25^a युद्धार्था ह्यहमागत (v l तु for हि, and त्वमिहागत, युद्धार्थमहमागत), 125 9^b यत्ते ह्यक्षपराजिता (numerous v l), 186 34^a रामश्चाभ्युत्सयन (v l आशु, वि-, अपि for अभि-) etc.

(e) *regularization of metrically defective, unrhythmical or hypermetric lines* The question requires a far more detailed study than what is possible here The examples are numerous but a few will suffice

5 7 13^c S मया तु दृष्ट प्रथम कुन्तीपुत्रो धनजय (N दृष्टस्तु प्रथम राजन्मया पाथो धनजय), 22 23^a N य त ऋषिप्रतिममाहुरेक (S यश्च कृष्णप्रतिमप्रभाव), 37 2^a N तानेवेन्द्रस्य हि धनु (S तानेवेन्द्रस्य वै चाप), 37 5^a N परक्षेत्रे निर्वपति यश्च वीज (S परक्षेत्रे यश्च वपेत वीज), 37 38^b N यत्र व्यथेरक्षपि देवा सगक्रा (S यत्र व्यथेरक्षपि सर्वदेवा), 38 6^a S अरोपणो य समलोष्टादमक्रान्न (N अरोपणो य समलोष्टमात्र), 43 30^a N छन्दासि नाम धनिय तान्यथर्वा (S छन्दानि नाम द्विपदा वरिष्ठ), 45 24^a N अजश्चरो दिवात्रामतन्त्रितश्च (some S इमं हि मत्वा च दिवा च रात्रं), 113 14^a N अह दैहित्रिवान्स्या वै (S अह दैहित्रिपूत स्या), etc

It will be seen that in the case of Tristubh-Jagati² stanzas, the tendency is, as some of the above examples indicate, to reduce the hypermetric pāda, or to convert the twelve syllabled Jagati-pāda into the normal eleven-syllabled Tristubh, cf. also 5. 42 17^a Text तेषा परिक्रमान्प्रयन्तस्ततोऽन्यान् (Vulgate तेषा क्रमान्प्रयन्तस्ततोऽपि चान्यान्), 47 62^b N पुरस्ताद्यातु समरेऽरीन्विनिघ्नन् (S om. अरीन्), 47 69^a N अय गान्धारस्तस्मा सप्रमव्य (S °रान् यगता प्रगृह्य), 16 31^a Text इन्द्रोऽश्ववीर्यवतु मवानपा पति (many v l) There is, however, hardly any convincing variant to 5 44 18^a कथम्प तदममृतमक्षरं पद, a hypermetric pāda. — Catalectic lines are rarer e. g., 5. 47. 33^a मत्स्यं सार्धममृगमस्ये

In the case of hypermetric³ Anuṣṭubh lines, both N and S attempt to regularize

5 34 47^a N त्वणोत्तरं दरिद्राणा (S तलोत्तरं द°), 46 16^a N अभिवाद्यन्ति वृद्धाश्च (S अभिवाद्यते वृद्धान्), 94 10^a S प्रतिपिध्यमानोऽयमकृन् (N निपिध्यमानो°), 67 11^a S दयितोऽसि राजन्कृष्णस्य (N प्रियोऽसि राजन्कृ°), etc

As also the following, where the regularizing variants belong to various groups of MSS. of both recensions

¹ Cf Sukthankar, "Epic Studies (VII)", *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, vol 19 (1938), pp 211ff

² Cf F Edgerton, "The Epic Tristubh and its

Hypermetric Varieties", *JAOS* 59 (1939), 159-174

³ Cf Hopkins *The Great Epic of India* (New Haven 1920), pp 252ff.

But in the following cases of Anustubh hypermetric pādas, there is no variant to normalize them

Lengthening and shortening, *metri causa*, are not rare and lead naturally to regularization 5 9 41^c अनापगुधिन, 39 7^c आयतीयुत, 47 35^b शतनूजे, 49 26^b म्हेच्छगणायुता, 153 12^a रानीवता, the most curious example being the change of धनुष्मता to धनुस्मता in 5 80 31^b. The change of a Parasmaipada verb into Ātmanepada and *vice versa* is a common enough feature of the elastic epic diction, but the lengthening and shortening consequent upon the change were often utilized *metri causa*, and the change appears to have been dictated by this exigency. Out of a very large number of instances we select for illustration a few at random 5 44 21^b दृश्यति, 45 13^{cd} गिरते (but गिगति in 13^{ab}), 47 103^c वदन्ते, 66. 6^b पृच्छते; 99 6^c लभन्ति, 104 5^c निष्ठते (but निष्ठति in 5^a), 133 28^c अभिवर्तेति, 136 23^c सेवन्ति, 160 16^c द्रक्षते (but द्रक्षति in 19^a), 179 3^c पश्यता, 186 18^d निवर्तन्ते (but निवर्तन्त in 24^a, 29^a), etc. There are two striking examples of metrical shortening (in compound words) 5. 118. 1^c गङ्गायमुनसगमे, 187 21^c पादाद्गङ्गाप्रविष्टिता

Apart from a possible original difference of tradition, the causes, therefore, which lead to divergences of readings in the two recensions and their constituent versions, are manifold and complex. But, sometimes, the differences arise from an old confusion of tradition, or from an old *lectio difficilior* or mislection, resulting in a variety of readings in the various N and S versions, and often one or the other or both recensions entirely go wrong. This is specially the case where lists of proper names are concerned, as in adhy 4 and 19, in 5 31 19 and its corresponding passages, in 5 72 13-17, 99 9-14, and in adhy. 101. Some other typical examples may be mentioned here.

5 1 2^a नगराजवर्ग , 2, 8^{ab} कौट्यान् and ग्रन्तो हि सोऽर्थो बलमाश्रितन्ते , 9 35^b त्रिगिरा , 26 18^a मानग्रस्य
*आत्मकानस्य, 30 5^b शुच्य, 31 8^b पितामह, 32 15^a *नोहेश्च, 39 31^b प्रविचिन्त्य च , 40 19^a पुण्यो ह्यामा
निजमन्मोऽस्म एव, 43 7^b पड्व, 43 19^b *यन्, 47 20^b *पर गतान्, 47 94^a वटा (also 141 18^a, 179 3^a,
183 23^c), 51 9^a व्रत्रिग्रसमाहूय (double crasis!), 70 70^c गोपादे, 112 1^a वैपिन, 121. 12^a वेत्य
लोनाश्च, 124 1^b समर्थ ना, 127. 49^c पृथिवी सृष्टा, 131. 4^b अवमर्ज, 131. 5^c उपशाखीय , 132 33^c बोटव्ये
शुर्दुद्वत्, 141 36^c कण्ठना, 141 45^a वीग्लयविनाशान्, 149 81^a ह्यभूत्, 169. 11^b त्वामायदि ,
178 29^a भेयान्नि-सद्येन च, 190. 1^a सरेन्मिन्वन्ते महन्, etc Also 5 26 6, 29 26, 45 7, etc

The textual problems, as well as the scope and method of the present critical reconstruction, are, thus, generally of the same character as those of the already published parvans, and the general principles laid down in the Prolegomena to the Ādi have, *mutatis mutandis*, been necessarily observed in the making of this parvan also. We have avoided *emendations* as far as possible, there being, as remarked above, only 7 altogether in the entire text. They are concerned mostly with isolated words and never with a whole passage. Four of them, as already noted, deal with restoration of hiatus in Samdhi, while the remaining three, namely, 5. 32 15^a *नोद्देश, 43 19^b *यत् and 47. 20^b *पर गतान् are such as are suggested by and explain the diversity of variants.

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Śārādā Version

The only available representative of this version (Ś₁) is an incomplete and fragmentary Śārādā Codex, belonging to the India Office Library. Its existence became known through the publication, in 1935, of the second volume of the Descriptive Catalogue of the Library by Keith and Thomas, but the MS was received for collation after the critical apparatus of our entire text had been completely written out. The text was, of course, revised in the light of this new material, but to register its variants, at that stage, in their proper places, would have meant very considerable rewriting of the entire critical notes. They are, therefore, given separately in Appendix III.

Although the manuscript is neither old nor is such a genuine representative of the old version of Kashmir as the unique birch-bark codex of the Ādi, its close relationship to K and superiority in some respects have been of great value. The affinity is documented not only by a large mass of concordant readings, which are too numerous to be listed here, but also by omissions of passages which Ś₁ shares with K to the exclusion of most other versions. With the exception of a few instances of conflation mentioned below, it agrees throughout (wherever the MS is available) with K in omitting all Vulgate passages (see below under K version for these passages) which have burdened the text, and in this it is in most cases supported independently by S, or, where TG is conflated, by M. Such BD passages, for instance, are 41*, 62*, 150*, 228*, 231*, 232*, 307* etc., as well as passage No. 13 of App I (for adhy. 157 see below), such BDTG passages are 44*, 152*, 165*, 220*, 222*, 224*. Sometimes the omission includes also D or BD passages which are appropriated from S 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 431*, 435*, 449*, 455*, 541*. Throughout the Sanatsujāta, wherever the MS. is available, it agrees with K, B and M in supporting all omissions in our critical text of TG passages which have found their way into the Dn and some D MSS. It is interesting to note in this connection that of two such passages (243*, 244*), which have also been inserted *marginally* by K₁ and by an inferior and conflated K MS. (K_s), one (244*) is omitted and the other (243*) inserted by Ś₁. Similarly in adhy. 157 it agrees with K and S in omitting all BD passages, including those which have been relegated to App. I, namely, Nos 9 (108 lines), 10 (28 lines), 11 (77 lines). It agrees with K (along with G and three D MSS.) even in adding a colophon after 5 37 191.

The superiority of Ś₁, however, is demonstrated by its omission of certain passages inserted by K (with or without D), in which it is supported independently by B or BS, e. g. *with D* 16* (supported by B), 31* (by BS), 46* (by B and most DG), 102* (by BS), 178* (by BS), 179* (by BM), 180* (by BS), 533* (by BS), 542* (by BS), 555* (by BS), *without D* 88* (excepting D_s), 96*, 103* (excepting D_s), 575* (excepting D_s). Ś₁ also omits 5 94 38, a cryptic verse which is found in all other MSS of our critical apparatus. It omits 374*, which is inserted by the entire N, and 181* added by NTG. It is curious that it inserts only the first and fourth pāda of 43*, which is found in KT and some DG. Ś₁ is also unique in designating the parley of Kṛṣṇa and Karna as Karṇopaniṣad, a procedure which appears to be confirmed by Devabodha, although K MSS. would call it generally Karṇopaniṣāda. The superiority or independence of Ś₁ can

also be documented by a large number of readings, which it shows against K (or even N mostly) and in which it is independently supported by S. We select here a few $\bar{S}_1$ readings at random to serve as illustrations

5. 7 6^c च्छेदीयते, 7. 8^d यथाहं, 7 30^c प्रतिपत्तौ, 13 6^b अभिमापये, 30 16^d दुःशासन and वृत्ते, 31. 3^d अतिहृष्टवत्, 31 19^d तु, 32. 5^a काल्यं, 32 13^c अतिकाल्य, 34 1^d शुचि, 34 60^d क्षिप्रं च, 36 3^a अस्, 36 48^a चर्च, 37 26^d राजन्या, 37 28^c च्छेदमक, 37 35^d मुनिवत्, 38 3^b नमस्त्रिविन्, 47 8^c पाण्डुवर्णाय हेतो, 47 85^d पाण्डुपुत्रा, 50 35^c रणे सेना, 70 47^b विपरीतविन्, 70 49^c नीतिमात्रान्, 80 30^d अभव, 81 15^c चन्द्रस्य (by transp), 88 96^d अन्तर्गो, 101 24^d चिकुर, 164 21^b महात्स्य

There is also a mass of specific K readings, occurring in almost every adhyāya, which are not found in $\bar{S}_1$, e g, 5 2 10^d नमाह्वयन्नेव, 3 19^b त्रिदशै, 3 20^{ab} हत्वा रणे घातैराध्वान्नेन च सहस्रैर्वत्, 4 2^c पुत्रप्रोत्साहनेन, 4 15^a सुखाना, 4 16^c प्राच्याश्च दक्षिणाल्याश्च, 4 27^b ह्यप 5 5^a तेषां, 5 17^c मीनानि, 6 11^b एकप्रमानसा, 7 32^b निहन्तु मनसापि हि, 8 10^b सतन, 11 10^d चिकीट विविक्त्वा, 12 9^b देवराज तवान्निष्ठ, 13 4^a प्राप्तु, 14 8^d प्रोत्सुत्रानि, 15 2^a सुनिभि, 16 21^b बलवीर्येण तेजसा, 30 10^b ईप्सु, 30 13^c स्यैव, 30 28^b एक एवावजेतु, 30 47^a हेतुरस्याजनीर, 31 15^b प्रतिवाचन, 32 6^c सिंहासने, 32 12^c पार्थिवस्य, 32 20^b निर्यानुवासी; 32 21^d आनलोच्चरुराण, 33 26^b इष्यति, 34 60^d सोऽवद्य, 36 31^d गोत्राद्भगान्, etc

In most of these cases the reading shown by $\bar{S}_1$ is *superior*.

All these facts would tend to show that though very closely allied cognates, $\bar{S}_1$ and K are not identical. There being numerous discrepancies, neither of them is a copy of the other, but each offers independent evidence derived (as the agreements show) from the same original source, and of the two, K, which is not a homogeneous group, is certainly *more heavily contaminated*.

But, as we have noted above, $\bar{S}_1$ is not a strictly pure specimen. Like K, $\bar{S}_1$ is very clearly distinguished from the Vulgate, and it has, of course, frequent independent agreements, but no clear conflation, with S, but, unfortunately, it is not entirely free from contamination with D, which fact somewhat impairs its value as a genuine specimen of Śāradā. The instances, however, are exceedingly small in number and extent. We leave aside agreements of readings which need not be taken as a sure criterion, although we find $\bar{S}_1$ showing some readings which are met with exclusively in the Vulgate (BD), such as 5. 43 32^b व्याख्यातार, 51 18^d अपारणीय, 64 8^d हेतु, etc. In the matter of insertions, however, we find that $\bar{S}_1$ has 222* (a variant of 5 35 43!) and 227*, which are shown by BDTG or BDT, but not by KM or KGM respectively. In agreement with K_1 (K₂ s s missing) it inserts 263*, which appears to be a TG passage borrowed by the Vulgate in the Sanatsujāta. $\bar{S}_1$ inserts *marginally* 30*, which is a BDT passage, given also by two inferior K MSS (K₂ s), the process of marginal addition showing that the codex may have been occasionally compared with some Devanāgarī MSS. The insertion of 243*, a DTG passage, has been noted above, although a similar passage (244*) is omitted in $\bar{S}_1$. $\bar{S}_1$ agrees, again, with B₄ Dn in inserting 417* (two lines) after 5 87 23, although D₁ inserts, with variation, only one line of it (396*), it is an undoubtedly Vulgate passage, which BD inserts after 5 90 28, where B₄ Dn repeat it. But all these passages taken together comprise no more than 10 lines, and these slight and sporadic contaminations need not be exaggerated, for they are far outbalanced by the comparative purity of the MS. as a representative of the Śāradā version.

Like all MSS, $\bar{S}_1$ has a good number of individual readings which are not traceable elsewhere, and, as such, do not possess much textual importance. For the

solecism वितिमिरामवन् (5 10 39), Ś₁ (along with D₁) removes it by reading वितमसोऽभवन्, although all other MSS., including the Vulgate, preserve it. To avoid the hiatus and retention of vowel in तेभ्यो अनामय (5 30. 37), Ś₁ inserts अय before अनामय, although the majority of N MSS. insert अपि and the majority of S हि. Leaving aside such interesting instances, the individual readings are generally variants of single words or phrases. There are a few small omissions (not haplogical) peculiar to Ś₁ 5 3 10^{ca}, 30 29^{ab}; 38 28-29, 45 3, 47 28^{ca}-29^{ab}, etc. There is only one specific Ś₁ addition, a stanza of two lines inserted after 5. 70. 29, which is not found in any of our other MSS., while another stanza (308*), added by Ś₁, is found only in D₂. Our Śāradā MS, besides being fragmentary, is not a very correct exemplar, and there is a number of obvious inaccuracies and corruptions. It is clear, however, that, with their corruptions, vagaries and conflations, Ś₁ and K, as the representatives of the old Kāśmīrī version, have the closest affinity, but have enough divergences to show that they are independent of each other.

The "K" Version

Being of Kāśmīrī origin this version, as noted above, is closely allied to the Śāradā, but being written in Devanāgarī, it is liable to greater conflation, and is, therefore not homogeneous as a group. Its affinity to the Śāradā version has already been mentioned, and its freedom (with only one rare exception) from Southern contamination makes it one of the most important of the Northern versions for critical purposes. That it is, as a group (with the exception of K₄, which is an inferior MS. of a mixed character), clearly differentiated from the central Devanāgarī version need not be illustrated; it is obvious throughout the text. It will be enough to say that throughout the Sanatsujāta, it agrees generally (along with Ś₁) with B and M to the exclusion of the Vulgate and TG, and that in adhy. 157 it omits all Vulgate or BD insertions including the lengthy ones relegated to Appendix I (Nos. 9, 10 and 11). Other instances of omission of Vulgate or BD additions and substitutions by K (with occasional exceptions of K₄) are 8*, 14*, 15*, 18*, 29*, 32* (S passage), 41*-44*, 47* (S passage), 49* (S passage), 53* (S passage), 59* (S passage), 62*, 68*, 71*, 92*, 94*, 108*, 120*, 128*, 130* (S passage), 140*, 142*, 150*, 152* (found also in TG), 161*, 162*, 165* (found also in TG), 173*, 183*, 184*, 188*, 193*, 195*, 196*, 208* (found also in TG), 215*, 216*, 220*, 222* (found also in TG), 224*, 227*, 228*, 231*, 232*, 234*, 240*, 307*, 313*, 314*, 317* (S passage), 320*, 324*, 330*, 336*, 341*, 342*, 345*, 359*, 377*, 391* (S passage), 409* (found also in TG), 417*, 428*, 431* (S passage), 434*, 435* (S passage), 439*, 442* (S passage), 443*, 449 (S passage), 450*, 452*, 467*, 473*, 475*, 476*, 481*, 495* (S passage), 496* (S passage), 507*, 508*, 511*, 520*, 521*, 522*, 529* (S passage), 531*, 533*, 535*, 541* (S passage), 542*, 553*, 555*, 557*-563*, 567*, 571*, 576*, 580*, 593*, and App I, Nos. 9, 10, 11, 12, 13 (these Appendix passages consisting altogether of 377 lines!).

Some instances of contamination of K as a group (and not of individual K MSS.) with D have been discussed under the description of Śāradā version above. The only Southern intruder, which appears to have percolated into K as a group (Ś₁ is missing here) through the composite D version but which is entirely omitted by B, is 168*, a passage of 9 lines only, which the commentaries of Dev., Arj., Sarv., and Nīl. (also Ds and Dn MSS.) uniformly ignore.

But our five MSS comprising this version do not, like individual MSS of other versions, possess a uniform value. K_1 -s are comparatively free from outside influence, K_4 is most heavily contaminated with BD, so much so that it can almost be regarded as a D MS., K_2 is similarly a MS. of uncertain and composite value, although its contamination is much less heavy.

K_1 is our *oldest* and the only complete MS of this group, the others possessing short or long gaps. The only BD passages found in it are 194*, 197*, 217*, 315*, 324*, 358*, but the first three and the fifth are also inserted by K_2 , and the fourth and the last by K_4 ; $\dot{S}_1$ omits the third, inserts the last, while it is missing in the three remaining cases. Along with $\dot{S}_1$ and K_4 (K_2 : : missing), it inserts 263*, which is undoubtedly a Vulgate passage borrowed from TG in the Sanatsujāta. There is evidence to show that K_1 was occasionally compared with MSS of other versions. It *marginally* inserts, for instance, two DTG passages (243*, 244*), in both the cases it is supported by K_2 , but $\dot{S}_1$ omits the second passage and inserts the first. In marginally reading (with K_2) 5 42. 12 after 244*, K_1 appears similarly to follow the indication of DTG. These DTG instances occur in the Sanatsujāta, throughout which K_1 shows some contamination of *readings* with the Vulgate, but this of course is not conclusive. By *marginal* correction, again, K_1 adopts the S readings मयमये and अरति in 5 41 11°, and पूर्वमावाय in 5 66 1^d, while in 5 33 96^d it accepts the S transposition of the words च and प्रज्ञान्. It is clear that outside influences on K_1 are only sporadic and do not seriously affect its value. But, like all other MSS it has its own vagaries. It omits, for instance, 143*, found in all other K MSS., and 144* found in K_2 : : ($\dot{S}_1$ missing in both cases), while it shows its superiority to other K MSS. by not accepting a DTG passage 201* ($\dot{S}_1$ K_2 missing). Its individual insertions are not many 296*, 437*, 453* (marg), but it inserts 268* and 360*, otherwise found only in D_2 and D_3 respectively. It is singular in omitting 397*, an entire N insertion which is found also in $\dot{S}_1$.

K_2 is a fairly old K MS, but adhy 41-69 are missing in it. The only BDTG passage found in it is 222*, which is a variant of 5. 35. 43, but, curiously enough, this stanza is also inserted by $\dot{S}_1$. K_2 also inserts 192*, found otherwise in T_1 G_1 : : , with which, however, it does not agree about the point of insertion. It omits some K insertions, which are also found in a few D MSS ($\dot{S}_1$ missing in all the cases) 70*, 84*, 116*, 117*, and it agrees with D_1 : in omitting an entire N addition (viz 45*), which is also inserted by $\dot{S}_1$. It has a larger number of individual insertions: 3*, 4*, 97*, 185*, 203*, 206*, 386*, 422*, it inserts also 190*, which is otherwise found in D_1 only. We may note here the superiority of K_1 : in reading 5 157 6-11 after 5. 157 12, disagreeing with K_2 -s and BD generally and agreeing independently with S.

K_3 is unfortunately a very fragmentary MS, the beginning (5 1. 1-25^e) and end (adhy. 192 to 197) being wanting, and all the text from 5 32 15^{cd} to 5 101. 10^{ab} being lost on 107 missing folios. The BD additions are not many 30*, 71* (partially), 481*, 556* (partially), and 559*, but, of these passages, the first is also inserted by K_2 and the last two by K_4 , while $\dot{S}_1$ inserts the first marginally and omits the last two, and is missing in the other two cases. Along with K_2 , K_3 inserts a TG passage 114*, and with K_4 : , the long Vulgate addition in App I, No. 10. It is unique in omitting

an entire N insertion ($\dot{S}_1$ missing) 501*, and there is only one individual insertion, viz, 550*, which, however, is added marginally *secunda manu*

K_4 contains only very short gaps, but it is practically useless as a K MS. A very large number of BD additions (with or without T or TG) occur throughout 150*, 152*, 165*, 173*, 181*, 183*, 184*, 191*, 195*, 196*, 208*, 215*, 224*, 227*, 228*, 231*, 240*, 245*, 263* (inserted also by $\dot{S}_1 K_1$), 307*, 330*, 336*, 341*, 342*, 345*, 377*, 452*, 467*, 473*, 520*, 556*-560*, 563*, 571*, and App I, Nos 9-13, while the following passages found in Dn and a few D MSS are also shown by K_4 320*, 508*, 522*. It has also some passages which are found in a few D MSS only 229*, 230*, 321*, 392*, 444*, 447*, 451*, 475*, 593*. It is remarkable also that K_4 accepts the BD spelling *Vidulā*, and not *Vidurā* of K MSS. That the Southern recension was utilized by K_4 is distinctly proved by the fact it is singular among all N MSS in accepting several S passages some of which run to even 5 or 10 lines 383*, 385* (TG), 388*, 389*, 411*, 413*, 419*, App I, No 5 (partially), while K_4 shares the following S passages with a few D MSS. 317* (with Dn D₃ 4), 391* (Vulg. and some D), 406* (D₂ s s), 409* (TG and some D), 418* (with D₂), 431* (Dn₁ and some D MSS), 441* (some D MSS), 442* (Dn₁ and some other D MSS), 455* (some D MSS). A passage which occurs in D₂ only (157*) is found in K_4 . Barring these aberrations, which may be partly explained by the fact that the MS is a composite one, made up of units written by different hands on different kinds of paper, there cannot be much doubt that the MS is of Kashmirian origin, and one important evidence for this is its entire omission of Vulgate and TG passages (excepting 244*, 263* as above, 277*), which $\dot{S}_1 K$ omit throughout the *Sanatsujāta*. Occasionally there are also small passages which prove that the MS had an origin in a better tradition, e g., in agreement with $\dot{S}_1$, it omits 555*, a specific K addition found also in B₂ Dn₁ D₂ only, and 575* found also in D₂ only, it agrees with $\dot{S}_1 B$ in omitting 16*, etc. Individual insertions in K_4 are 100*, 124*, 137*, 304* (a cryptic stanza), 415*, 532*.

The value of K_2 is somewhat impaired by the fact that it has a large number of short gaps throughout the parvan, and its inferiority as a K MS is proved by its insertion (wherever the text is not missing) of the Vulgate and TG passages in the *Sanatsujāta*, viz, 243*, 244*, 246*-248*, 251*-255*, 257*, 259*. Other Vulgate or BD passages (with or without TG) found in K_2 are 30* (also found in K_3 , and in $\dot{S}_1$ marg.), 165* ($\dot{S}_1$ om), 191* (also found in K_4 , but $\dot{S}_1$ om), 194* (also found in K_1 , $\dot{S}_1$ missing), 217* (also found in K_1 , but $\dot{S}_1$ om), 324* (found also in K_1 ; $\dot{S}_1$ missing), 409* (with K_4 ; $\dot{S}_1$ om), 553* ($\dot{S}_1$ om), and Appendix I, No 10 (with K_3 4, $\dot{S}_1$ om). In common with K_3 , K_2 inserts a TG passage 114* ($\dot{S}_1$ is missing here). K_2 omits, in agreement with S, three entire N insertions 374*, 414*, 523*, in agreement with K_1 s, another such N insertion 111* ($\dot{S}_1$ missing). But, with $\dot{S}_1$, it omits a specific K insertion 103* and a KD insertion 102*. It has a few individual additions 7*, 19* (a gloss!), 138*, 316* (a variant of 5. 47 47), 423*, 424*, 537*, and App I, No 4, but it also accepts the following found only in one or two D MSS 200* (with D₁ s), 225* (with D₂), 318* and 408* (with D₁₀), 468* (with D₇).

The Bengali Version

Of the Eastern Version of the *Udyoga* we had no manuscripts of Nepālī, Maithilī

or Odiyā, it is represented in our text by the Bengali Version. It is a sub-version of the Devanāgarī central recension, being closely allied to the Vulgate; but in the Udyoga, as in the Ādi, it has proved somewhat superior to the Vulgate, from which it is distinguished by important omissions of late accretions

Throughout the Sanatsujāta, for instance, its superiority is demonstrated by its general agreement with Ś₁K and M as against the Vulgate and TG in the matter of omission, insertion and sequence of units. The only exception to the omission by B of Vulgate and TG passages in this sub-parvan is 245*, but passages 265* and 281* are also inserted by only one B MSS (B₄), while 266* is added by B₂ only. There are five other passages (out of a total of 31), which are inserted by B₁ only (278*, 287*, 289*-291*), but the exceptional vagaries of individual manuscripts need not affect the marked tendency of the group as a whole to avoid the inferior tradition of the Vulgate and TG for this sub-parvan

Although this tendency is not, unfortunately, so remarkably prominent in other parts of the Udyoga, there are some scattered but notable instances of the divergence of B from the Vulgate in agreement with superior traditions. Purely Dn insertions or Vulgate passages not found in B are 18*, 108* (except B₂), 120*, 140* (except B₁), 193*, 195*, 196*, 234*, 240*, 267*, 320*, 359*, 409*, 434*, 439*, 443*, 450*, 475*, 561*, 562*, 567* (except B₂), etc. B is also remarkable for omitting some S passages which have been absorbed by the Vulgate (317*, 391*, 431*, 435*, 442*, 449*, 495*, 496*, 529*, 541*) or by some D MSS (279*, 280*, 406*, 441*, 456*, 465*). There are also notable instances in which B, in agreement with Ś₁ and S, omits passages added by K and most D MSS (including Dn) 31*, 102*, 178* (excluding Dn), 180*, 533* (except B₂), 542* (except B₂), 555* (except B₂). B appears with Ś₁ again, in omitting 16*, added by K and most D and S MSS, with Ś₁ and D, in omitting 46* found in K and M, and with S, in omitting 564* inserted by K and some D MSS (Ś₁ missing). Examples of BM agreement against KDTG are 179* (Ś₁ supporting BM), 201* (Ś₁ missing), 213* (Ś₁ not supporting BM). But the most interesting of all is passage 168*, a Southern intruder, which appears in K (Ś₁ missing) and some D, but which is omitted by B.

There is no individual addition by B as a group, although there are some specific B readings of words, phrases and pādas. Even outside the Sanatsujāta, there are some instances where B does not follow the Vulgate system of transposition, e g, B does not follow (in agreement with Ś₁K and S) the Vulgate transposition of 5 4 15^c-19^d and 5 4. 20-23

The individual B MSS, but for occasional differences of readings, do not show any conspicuous characteristics to call for special remarks. Individual additions are rare, except 238* (marg), 551* in B₂, and 568* in B₃. — B₁ is singular, among B MSS, in omitting two Vulgate additions (194*, 215*) and adding two (68* [marg], 140*), in ignoring an entire N passage (212*) and accepting, with B₂, five Vulgate-cum-TG passages (278*, 287*, 289*-291*) in the Sanatsujāta. — B₂ inserts four Vulgate passages, omitted by other B MSS (533*, 542*, 555*, including one line found only in Dn 567*), and omits one such passage (42*) not omitted by other B MSS. — B₄ distinguishes itself by adding on its own two Vulgate-cum-TG passage (263*, 281*)

in the Sanatsujāta and a TG passage elsewhere (583*), in following D sequence in the matter of inserting 245*, in omitting three Vulgate passages (345*, 533*, 560*) and in reading दृषिते in 5. 186 8, which is found in older printed editions but not in any MS. — Besides the five passages mentioned above, B₂ adds another Vulgate-cum-TG passage in the Sanatsujāta (265*), follows (in agreement with B₄) the Vulgate sequence in inserting 245*, accepts a Vulgate passage (108*) omitted by other B MSS, and omits two entire N additions (534*, 574*) The passages concerned in all these cases are small, and the variations are such as one would normally expect in individual manuscripts which are not copies of one another, we can say, therefore, that *B as a version is fairly homogeneous in the Udyoga*

The Devanāgarī Versions (other than K)

The Devanāgarī versions, standing midway between the Northern and Southern recensions, offer a composite, inclusive and eclectic text, given to much indiscriminate conflation and contamination, and as such, they are of no special value for text-critical purposes. They give generally the Northern text, but contain a large number of additional passages, and are not free from the palpable influence of the Southern tradition. It is obvious, therefore, that anything may be expected in a Devanāgarī manuscript, which is hardly meticulous regarding the sources of its text, and the individual manuscripts of this group are generally “misch-codices”, which show diversified features and prevent the version as a whole from presenting a uniform or homogeneous appearance

D₁ is a difficult manuscript to classify, its text being confusingly complex. Written in Kashmir, it is often much nearer Ś₁K than D, and its frequent unique agreements with Ś₁¹ sometimes invest its testimony with a higher importance. At first sight, it is plausible to think that D₁ might, with advantage, be classified² with K, but it differs as conspicuously from the MSS of the K version as it agrees, and like all Devanāgarī MSS, it is contaminated and erratic, and given to much unexpected conflation. There is throughout a mass of scattered but *unique* agreements of readings with Ś₁ (e g 5 10 39^b वित्तमसो, 12 22^a प्रपन्ना, 13 6^b अभिभाषसे, 31. 16^a धर्म, 32 18^a यो घनवान्, 33. 35^a निश्चयेय प्रमत्तेषु, 37. 5^a यद्वा दुराप युग्म, 37 9^a अतिग्रहये, 39 44^b शुभस्य च, 42 16^b धर्मस्य वा चेतस्य, 43. 1^a अयवेद (corrupt!), 50 35^a रणे सेना, 51. 19^b घातावसये, etc), but these are only sporadic, and the disagreements far out-number them. Again, D₁ agrees with Ś₁ in omitting the following K or KD passages 31*, 46*, 88*, 96*, 102*, 103*, 178*-180*, 555*, but it disagrees in not omitting the following similar passages 16*, 542*. Certain Vulgate passages which Ś₁ accepts also appear in D₁ 222*, 227*, 417*, but D₁ omits a similar Ś₁ insertion 243*, and it has a much larger number of Vulgate passages which are not found in Ś₁ 8*, 47*, 130*, 165* (marg.), 191*, 217*, 220*, 228*, 553*, 556*, 557*-559*,

¹ As also with the minuscular Devanāgarī MS. from the Bhārata Itihāsa Samsodhaka Mandala, which is also a codex of Kashmirian origin

² As in the Virāṭa (see description of K₁ Introduction, p iv)

App I, Nos. 9 and 10, etc. All these facts certainly show that the MS is of Kashmirian origin, but it was probably copied from a late and much conflated Kashmirian exemplar, and cannot be taken, at least in the Udyoga, as a reliable representative of the K version. Nevertheless, its closeness to K is quite clear, and it is easily for that reason the best of our D MSS. Its superiority to the Vulgate or the ordinary D MSS. is proved by the better tradition it follows in omitting all the Vulgate-cum-TG passages in the Sanatsujāta. Other Vulgate or BD passages omitted in D₁ are 29*, 41*-44*, 62*, 68*, 71*, 92*, 94*, 108*, 128*, 150*, 152*, 161*, 162*, 188*, 193*, 196*, 197*, 215*, 216*, 231*, 232*, 240*, 329*, 336*, 342*, 345*, 359*, 377*, 428*, 451*, 452*, 473*, 476*, 481*, 511*, 520*, 521*, 531*, 535*, 543*, 560*, 563*, and App I, Nos 11, 12 and 13, etc. It omits also the following Southern passages which appear in the Vulgate or D MSS 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 279*, 280*, 317*, 391*, 431*, 435*, 441*, 442*, 449*, 455*, 456*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*, 529*, 541*, as well as the following Vulgate-cum-TG passages 152*, 165*, 409*. But this does not mean that D₁ is entirely free from Southern influence, for it accepts a similar passage 130*, cf also 168* (in marg), 208*, and the clearest proof is furnished by its *individually* inserting another Southern passage, 378*. It has several passages which are not found in any other MS 9*, 154*, 199*, 236*, 294*.

D₂ has the largest number of additional passages written on the margin, in the majority of cases *secunda manu* 32*, 41*, 43*-45*, 47*, 49*, 53*, 62*, 68*, 71*, 92*, 94*, 108*, 130*, 140*, 150*, 152*, 175*, 191*, 193*, 228*-232*, 237*, 243*, 307*, 315*, 330*, 336*, 341*, 342*, 374*, 377*, 428*, 473*. Most of these are Vulgate or BD passages, and some are Southern passages found also in the Vulgate (32*, 47*, 49*, 53*, 130*, 152* (TG), 243* (TG), etc.) About 20 verses are written, *sec m* on a substituted folio (see note to 5 32 5). This array of marginalia and secondary insertions shows that the MS must have been compared with the Vulgate text (cf. 450*), and as it was copied at Tanjore, the Southern passages are not surprising, from which source we have several other passages 59*, 165* (TG), 168*, 208* (TG), 406*, 409* (TG), 431*, 435*, 441*, 449*; the most interesting being 527* (TG), which D₂ *individually* inserts. But it is noteworthy that the Southern influence is not more prominent in D₂ than in the Vulgate or the ordinary D MSS, and does not deserve any special mention, for it is distinguished also by the omission of several such S passages which appear in D MSS 222* (TG), 279*, 280*, 317*, 391*, 442*, 455*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*, 529*, 541*. If we leave aside these obvious accretions, the superiority of the MS is shown by its acceptance of a fairly large number of old readings preserved only in K MSS, as well as by the following omissions of Vulgate or BD passages 42*, 128*, 161*, 162*, 220*, 227*, 476*, 481*, 511*, 520*, 521*, 531*, 535*, 553*, 556*, 558*, 560*, 563*, 571*, etc., and App I, Nos 9-13. It also omits all the Vulgate-cum-TG passages in the Sanatsujāta,—although elsewhere it accepts 450*, which is found in D_{n1} only! It should be noted in this connection that D₂ is the only D MS which omits 227*, in agreement with K and S, against Ś₁. D₂ omits, with D₁, a BD substitution (161*) of Śloka lines for Tristubh, although it itself substitutes a Śloka line for Tristubh (146*). Its individual additions are. 134*, 170*, 202*, 256*, 260*, 309*, 310*, 329*, 464*, 466*.

D₃ and D₄, both Tanjore MSS, have certain remarkable unique agreements. They have in common two Southern passages 317*, 529*, and add exclusively in the same way

528* ; while in the following passages they appear in common with one or two other MSS : 320* (with K₄ D_n), 321* (with K₄, D₈ [marg]), 323* (with D₁). They fall often into a group with D₈ or D₆, or D₈ & , and have some passages exclusively in common, thus—

D₈ & : ins 541*, 586*, 588* (all S passages).

D₈ & : ins 427*, 375*, 503* (S passage), 507* (B D_n passage), 512*

D₈ & : : ins 456*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*, 500*,—all S passages with the exception of 493*, ins the following Vulgate passages, with one or two other MSS 475* (with K₄ D₆), 508* (with K₄ D₁₀)

But these do not exhaust the cases of agreement. Apart from striking concordance of reading of words and phrases, D₈ & appear together in the omission and insertion of several passages in common with some other MSS. Thus, S passages inserted are 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130* (D₄ marg), 152* (TG), 165* (TG), 208* (TG), 391*, 431*, 435*, 441*, 449*, 455*,—S passages omitted 406*, 442*,—BD passages omitted 377*, 511*, 521*, 531*, App I, No 11,—KD passages omitted 178*, 533*,—KBD passage omitted 543*,—BDTG passage omitted 222*. They agree in omitting all the Vulgate-cum-TG passages in the Sanatsujāta, excepting 245*, 263*, although this would appear contrary to what one would expect in Tanjore MSS. D₈ and D₄ are, therefore, closely allied manuscripts, but they have, of course, their individual characteristics and differences. Besides the passages noted above, D₈ also has the following Southern passages 582*, 583* (TG, D₄ missing in both cases). There are no individual insertions in either MS., except one in D₄ (376*), which is added marginally. Both the MSS. have several marginal additions. D₈ has 94* (B + Vulg. passage), 315* (a KBD passage), 526* (found also in D₈ only), D₄ has 18* (found also in D_n only), 31* (KD passage), 130* (BDS passage).

D₈, D₆ and D₇ are ordinary D manuscripts without many striking features. — D₈ is a fragmentary MS. which practically ends with 5 103 22. Of Southern passages added in common with some D MSS, it has 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 152* (TG), 208* (TG), 222* (TG), 391*, 406*, 435*, 441*, 442*, but it omits 168*, 317*, 409* (TG), 431*. Other omissions of additional passages are not many e.g., 31*, 178*, in both of which the omission is supported by Ś₁ B; 195*, 196*, 359*, 409*, all of which are Vulgate additions. There are some marginal additions of BD passages 142*, 193*, 229*, 230*. It also inserts marginally 334*, 429*, which are found otherwise only in D₈. There is only one individual insertion, 20*. — D₆ has just a few omissions of additional passages 31*, 178*, 533*, 542*, 564*, 681*, in all of which the omission is supported by Ś₁ BS or BS, 94*, 229*, 243*, 244*, 451*, 520*, which are mostly D or KD passages. Some of the Southern passages accepted are 391*, 442*, 449*, 455*, etc.; omitted 431*, 441*, 465*, etc. Individual insertion is only one 509*. — D₇ is a MS. of a similar type. Its omission of KD, KBD, BD or D passages are 188*, 197*, 229*, 230*, 330*, 342*, 359*, 451*, 452*, 481*, 531*, 534* (N passage), 543*, 557*, 564*, and App. I, Nos. 10, 11. Although it is an Adyar Library (Madras) manuscript, it omits most of the Southern passages which appear in D or the Vulgate 165*, 279*, 280*, 391*, 409*, 431*, 435*, 441*, 442*, 449*, 455*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*, 500*, 529*, 541*, although, like most D MSS it is not entirely beyond accepting some passages of that kind 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 152* (TG), 168, 208* (TG), etc. It is remarkable

that D₇ is the only D MS (other than D₁) which does not accept the BD form of the name Vidulā for Vidurā. It also inserts 190* and 468* found respectively in K₂ and K₃ only. Its individual insertions are 171*, 218*, 282*, 425*, 579*. — It should be noted that all these three manuscripts (D₅₋₇), like D₁₋₄ (see above), omit the Vulgate-cum-TG passages in the Sanatsujāta, with the exception that D₇ omits 245*, which is inserted by D₁, and partially inserts 244* omitted by D₅, and that all of them insert 263*

Although they are not simple manuscripts and exhibit considerable differences, D₁, D₂, and D₁₀ may be taken together. In the Sanatsujāta, these MSS are in general agreement in inserting the TG passages which appear also in the Vulgate, and this may be due partly to the influence of Śamkara's commentary or of the Vulgate itself, which absorb these passages. But here also there are some differences, for while all of them do not appear in passage 246*, D₂ omits 244*, D₅ does not accept 243*-245*, 247*, 248*, 251*, 252*, 254*, 274*, and 286*, and D₁₀ does not insert 245*, 271*, 273*, 287*. Regarding Southern passages, all of them omit in common 317*, 529*, and accept 49*, 53*, 59*, 165* (TG), 208* (TG), 279*, 280*, but for similar remaining passages, their differences will be clear from the following comparative table

D₂ 10 ins (but D₅ om) 32*, 47*, 130*, 152* (TG), 222* (TG), 243* (TG)

D₂ ins (but D₅ 10 om.) 168*, 391*, 406*, 409* (TG), 442*, 541*, 582*, 583* (TG), 586*, 588*.

D₅ ins (but D₂ 10 om) 455*

D₂ 10 ins (but D₁₀ om) 431*, 441*, 449*, 456*, 465*, 492*, 498*, 495*, 496*

Of these MSS, D₂ has the largest number of individual insertions 34*, 147* (two lines to complete a Trīṣṭubh stanza), 172*, 186*, 221*, 301*, 319* (marg sec m), 343*, 361*, 366*, 446*, 454*, 471*, 488*, 489*, 491*, 494*, 499*, 513*, 524*, 527*, 538*, 569*, and App I, Nos 6 and 8, while passages 334*, 429*, as well as 526*, inserted individually by D₂, are copied on the margin by D₅ and D₈ respectively. Individual insertions or substitutions in D₅ are 82*, 219*, in D₁₀ 35*, 95*, 133* (marg), 274*, 304*, 311*, 490* (marg). But D₂ inserts 200* found only in K₃, D₁, 225* found only in K₃, 286* found again in D₁₀, and 439* found only in D₁₂, D₁₀ inserts 120* found only in D₁₂, 287* found in D₂ only, 318*, 408* found in K₃ only. A few specific K insertions appear in D₂ 88*, 103*, 116*, 575*, while only a few BD or KD additions are omitted by it 94*, 213*. — D₅, on the other hand, is remarkable for the omission of a large number of KBD or BD additions 30*, 31*, 43*, 62*, 92*, 102*, 128*, 150*, 162*, 178*-180*, 188*, 194*, 197*, 216*, 217*, 224*, 231*, 232*, 244*, 245*, 315*, 330*, 377*, 476*, 511*, 521*, etc. It agrees with S and M respectively in omitting entire N passages 205* and 223* (also see 45*, 212*). But, unfortunately, the MS is incomplete and ends with 5 149 10^b. — The omissions of D, BD or Vulgate passages in D₁₀ are 29*, 108*, 128*, 140*, 194*-196*, 229*, 240*, 245*, 451*, etc. It appears also with Ś₁ B or Ś₁ BS in omitting 31*, 102*, 213*, 533*, 681*. On the contrary, it inserts some BD passages marginally 324*, 330*, 341*, 428*. It agrees with S in omitting an entire N addition 326*, while two other entire N passages are inserted marginally only, 374*, 377*. It is worth noting that D₅ and D₁₀ are our only two N MSS. which omit the repetitious chapter after adhy. 44, relegated to App. I (No 2), but in this they may be following the indication of the Śamkara-bhāṣya

The Telugu and Grantha Versions

Having its location on the border-line, the Telugu version is too often an indiscriminate blend of the Northern and Southern recensions to be of much independent value for text-critical purposes.¹ On the one hand, it is constantly running into the contiguous Grantha version (see TG passages cited below), rarely into the Malayālam version alone; it is, on the other hand, frequently conflated with N passages, e. g., 30* (BD passage), 76* (N passage), 111* (N), 181* (N), 183* (BD), 184* (BD), 212* (N), 213* (KD), 220* (BD), 224* (BD), App. I, No 1 (N), etc. In view of this composite character of T, only two Telugu MSS were utilized, one (T₂) heavily conflated, the other (T₁) somewhat purer.

T₁ by itself, however, is not entirely free from the Northern element; witness, for instance, the following passages 29* (BD), 127* (N), 479* (N), 481* (BD), 482* (N). But T₁ rarely omits, in agreement with N, passages added by all S MSS or the majority of them, as T₂ very often does, we have noted only one such passage, namely, 54*. T₂, on the other hand, omits not a negligible number of such S passages 66*, 160*, 167*-169*, 207*, 209*-211*, while it admits a much larger number of entire N passages (174*, 205*, 226*, 235*, 237*, 239*, 241*, 242*, 373*, 374*, etc.), as well as BD or Vulgate passages (44*, 108* [marg], 142*, 161*, 162*, 173*, 175*, 180*, 183*, 184*, 188*, 189*, 191*, 193*-197*, 215*-217*, 220*, 227*-229*, 231*, 232*, 240*, 428*, etc.) Individual insertions in T₁ are rare, we have only one such passage, 497*, but T₂ admits freely fresh lines of its own 21*-23*, 65*, 79*, 98*, 101*, 284*, 325*, 331*, 412*, 498*, 502*.

The Telugu and Grantha, as near neighbours, are much more allied than Grantha Malayālam. There are no specific T nor specific G passages, and apart from the various combination of individual manuscripts comprised in these groups, T and G as a whole often appear together specifically, but there is no *specific* TM or GM passage. In other words, T agreements with G are quite frequent, but T or G agreements with M are extremely rare. In the matter of addition, we have only sporadic contact of individual MSS. of G and M, or T and M, thus

G₁ 4 : M₂-s ins. 40*, G₁.4 : M₁.s-s ins. 164*.

T₁ M₁ ins. 594*, T₂ M₁ 2 ins. 78*, T₂ M₂-s ins. 24*, T₂ M₁.s-s ins. 27* (with difference in point of insertion).

Cases of common omission by G and M MSS are much more frequent

G M om. 111*, 118*, 180*, 183*, 184*, 220*, etc.

G₁-4 M om. 30*, 482*

G₂ : s M om. App. I, No. 1.

G₂.s M om. 217*.

G₃ 4 : s M om. 212*.

G₂-s M₂-s om. 226*, etc.

The TG passages, on the other hand, are numerous and scattered throughout the text 48* (except G₂), 90*, 151* (except G₂), 153* (except G₂), 385*, 394*, 463*, (except G₂), 469* (except G₂), 472*, 474*, 478*, 480*, 483* (except G₂), 484*, 486*;

¹ Cf. Ādi, Prolegomena, p. LXXII

It will be seen from the above account that most of the additional passages in G have crept into it through the intervening T, and direct accretion (without T) occurs only sporadically, not in G as a whole but in individual MSS or groups of MSS of the G version. Thus, we have 94* in G₁ (but the point of insertion is different), 574* in G₂, 476* in G₄ (but the point of insertion is different), 544* in G₅, 460* in G₅ & 5 (but G₅ & 5 change the point of insertion) In all other N passages, G MSS appear with T, singly or in groups. They are

G₁ 94*, 224*, 226*, 241* (marg sec. m)

G₂ 44*, 127*, 176*, 195*, 223*.

G₃ 30*, 482*

G₁ & 174*, 205*, 212*, 213*

G₁ & App I, No 1

G₅ & 479*

G₁ & & 217*.

Specific TG passages (with or without BD or Vulgate) have been enumerated above under the description of the T version.

But some characteristic S passages (that is, such as are added by the large majority of S MSS.), are also omitted by individual G MSS, and their number is larger than those omitted by T MSS (see above)

G₁ 418*.

G₂ 26*, 54*, 59*, 126*, 131*, 139*, 141*, 159*, 160*, 187*, 207*, 209*, 210*.

G₃ 387*, 426*.

G₄ 348*, 383*, 419*, 426*.

G₅ 536*.

Individual insertions are heaviest in G₂ and G₅, but rarer in other MSS

G₁ 379*, 505*

G₂ 566* (subst.)

G₃ 158*, 295*, 458*, 459*, 461*, 485*.

G₄ 288* (subst.), 549*. [G₄ is an incomplete MS. ending with 5 154. 23^b.]

G₅ 6*, 363*, 364*, 403*, 436*, 510*.

It should further be noted that G₂ is the only S MS which omits the *repetitious* adhyāya inserted in most MSS after our adhy 44, which adhy. has been relegated to App. I (No. 2)

The Malayālam Version

The comparative purity of the Malayālam version, which is located and isolated in the extreme south-west (as the Śāradā in the extreme north-west), is shown, on the one hand, by its almost entire freedom from the large number of additional passages which encumber the TG and the Vulgate, and by its independent agreement, on the other hand, with the Śāradā-Kāśmīrī. Apart from the aberration of individual MSS, this is palpable not only in the Sanatsujāta, but practically throughout the text, and need not be

illustrated in detail. It will suffice to say that, in general agreement sometimes with $\dot{S}_1$ K and sometimes with B, M has kept itself largely free from the TG passages mentioned above, as well as from the Vulgate additions enumerated under the description of the K version¹. We select here only some typical instances of KM or BM agreements in omitting BDTG or KDTG passages: 152* ($\dot{S}_1$ om), 179* ($\dot{S}_1$ om), 201* ($\dot{S}_1$ missing), 208* ($\dot{S}_1$ missing), 219* ($\dot{S}_1$ ins partially), 222* ($\dot{S}_1$ K₂ ins), 224* ($\dot{S}_1$ om), 409* ($\dot{S}_1$ om), etc. There is one interesting instance also of a stanza (223*), which has crept into every other version, but is omitted by M; cf also 30* ($\dot{S}_1$ marg), 165* ($\dot{S}_1$ om), 217* ($\dot{S}_1$ om), 479* ($\dot{S}_1$ missing), and App I, No 1 ($\dot{S}_1$ ins). But there is no passage in which M appears with N, and which is not found also in T or G. Instances of specific additions by M are 12*, 28*, 37*, 39*, 69*, 77* (except M₁), 81*, 214*, 249*.

The Malayālam is perhaps the only version in the Udyoga, where even in the individual MSS accretions are not very conspicuous. The largest number of N passages occur in M₁: 201* (KDTG passage), 222* (BDTG), 226* (N T₂ G₁), 235* (N T₂), 277*, 281*, 290* (all three Vulgate-cum-TG), 299* (DTG), 300* (Vulg-cum-TG), — all of which percolate through T or TG. The TG passages admitted are 55*, 57*, 58*, 66*, 85*, 87*, 114*, 115*, in all of which M₁ appears with M₂, as well as 107*, 207*, 209*, 572*, 577*, in which M₁ appears alone. The individual additions in M₁ are rare: 93*, 369*, 518* (*inf lin*), but it accepts 293* and 594* which are found in T₂ G₁ and T₁ respectively. It is significant that M₁ contains a large number of interlinear variants. M₂, on the other hand, is almost entirely free from intruding N passages, barring the Vulgate-cum-TG passages mentioned above, in which it appears with M₁, but it omits some undoubtedly S passages: 32* (BD TG M₁ s-s), 74*, 156* (partially), 570* (with M₁), 572* (with M₁), 582* (with M₁). It has only one individual addition: 204*.

M₂-s stand in opposition to M₁ s, and form a group by themselves, agreeing even in small details. They have not only a mass of unique and concordant readings (e g, 5 2 7^c विप्रेषु पतिषु, 4 12^d महस्य रोचमानस्य, 4 25^d एतन्मद्यं हि रोचते, 4 26^e गत्वा सर्वं निवेद्यतां, 4 27^b द्रोणं द्यातनवन्धया, 5. 15^e नराधिपान्, 6 16^e न तेभ्योऽपि भयं, 7 10^e मम सवन्धरु चैव, 7 19^b वासुदेवेन पाण्डव, 8. 10^e समीप मे, 8. 15^e पाण्डवास्तु वदा शत्रून्, 8. 25^e यत्कृतं सुकृतं राजन्, 9 11^d भयप्रशमनाय वै, 9. 15^b त्रिशीर्षस्य प्रलोभने, 9 15^d उपाक्रामन्वपोयन, 9 16^d पश्यन्नपि न पश्यति, 10 2^e करवाणि कुरु त्वय, 10 34^b न दिवाप्युत, 10 42^e ब्रह्महत्याभिभूतश्च, 10. 42^e त्रिगिरिवधजं चापि कर्मलं चाप्यदेवराट्, 180. 33^{ab} ते शरा जामदग्नयेन प्रयुक्ता कालसन्निभा, etc.), concordant transpositions (5 4 19^d and 19^e, 5 8. 26^{ab} and 26^{ef}, etc.), small specific omissions (e g, 5 4 19^b, 19^d, 4 24, 8. 31^a-32^b, 34, 10 34^a-36^b, 35 22-23, etc.), but also even concordant *haplological* omissions (e g, 5 76 5^a-6^d). M₂-s omit all the TG passages in which M₁ s jointly appear (see above). The specific additions made by M₁ s are not found in M₂-s: 78*, 80*, 384*, 390*, 393*, while M₂-s specifically add the following passages: 24* (with T₂), 60*, 61*, 67*, 83*, 88*, 401*. M₂-s, however, are somewhat superior to M₁ s in having by themselves scarcely any Northern additional passages, the only one being 44*, added jointly, but 330* is added by M₂ only. M₃ and M₄ s, however, fall away from the group by omitting respectively the S insertions 530* and 347*, while M₁ s agree in inserting, with just a few T and G MSS, 297* (with T₂ G₁), 298* (with T₁ G₁). But these instances are sporadic.

¹ See above, p. xxxvi.

OTHER EDITIONS

Of the numerous printed editions of the Udyoga, we have consulted the following older standard printed texts of the Mahābhārata, and corresponding references to them appear on the outward margin of the pages of our critical edition

(1) The *editio princeps* of the Mahābhārata, published at Calcutta 1884-89, the Udyoga comprising 7656¹ stanzas in 197 adhyāyas. It gives generally the Nilakanṭha version (here termed the "Vulgate"), and it has been reproduced in many subsequent editions of the epic, sometimes with translations and comments.

(2) The *poṭhi*-form edition, published by Ganapat Krishnaji at Bombay in Śaka 1799, including Nilakanṭha's scholium, but containing sporadic lines and readings not found in Nilakanṭha MSS.

(3) The Kumbhakonam edition, published by T. R. Krishnacharya and described on its title-page as "mainly based on the South Indian texts", the Udyoga comprising 6753 stanzas in 196 adhyāyas, but containing, like our conflated misch-codices, a good number of Northern passages which are placed side by side with the Southern.

Besides these, we have also consulted the edition of the Udyoga (already mentioned above) by Mahadeva Gangadhara Bhatta Bakre, with six commentaries, published at Bombay 1920, as well as "the Southern Recension critically edited" by Professor P. P. S. Sastri (Udyoga Madras 1932)

Enough has already been said on the unscientific and unreliable character of these editions, and it is hardly necessary to add much to the comments made on them in the Prolegomena to the Critical Edition of the Ādi and in the Introduction to that of the Virāta. As these printed texts do not contain anything of real importance that is not found in the manuscripts collated for this edition, they have not been of much use in our constitution of the text. Of the Northern editions, the Calcutta edition still remains the first and, so far as it goes, the best edition of the Vulgate, for, the Bombay editions, also of the Vulgate, only add a few more misprints and spurious passages, some of which we have noticed in our footnotes and under the description of Nilakanṭha's commentary above. The editions of the so-called Southern Recension offer, no doubt, a continuous Southern text, but this is done in such an uncritically eclectic and inclusive fashion that the title (at least, in P. P. S. Sastri's edition) becomes a complacent misnomer. P. P. S. Sastri himself admits elsewhere² that "the tradition handed down by the Malayalam manuscripts preserved the Grantha text, in a purer and more unmixed form than even some comparatively early Grantha manuscripts, as the Malayalam MSS do not at all seem to have come into contact with the Northern Recension still very recent times", but in the Udyoga, as in the Virāta, he based his text "principally" (but in reality only partially) on a single Telugu (neither Grantha nor Malayalam) manuscript of an admittedly inferior tradition, with just a few scattered additional readings from 2 more Telugu, 3 Grantha and 2 Malayalam manuscripts! The selection of a T MS. as the basis necessarily makes his text a composite one, containing much adventitious matter from the North, a type of the usual "misch-codex", and like its prototype, the Kumbhakonam

¹ See above, p. xxv, footnote [V. S. S.]

² Introduction to Aranya-parvan, pt. I, p. iii-iv

edition, his edition, consequently, becomes what may be called a "misch-edition". And this is perhaps more palpable in the *Udyoga* than in the *Ādi*, as our concordance and a comparison of S and N variants, digested in the critical notes, would amply demonstrate. Sastri places too much reliance on a single manuscript or a particular group of manuscripts, which, in the present case, does not represent the best tradition of the recension, and he pins his faith on the *Parvasamgraha* figures of chapter and verse, to which, by a curiously strenuous manipulation of stanza and *adhyāya* division, he would make his conflated text conform! It is scarcely necessary to show the absurdity of such methods and prepossessions. It is enough to say here that these editions reflect the time-honoured mentality of the epic diaskeuast, who wants to produce a smooth and inclusive text by indiscriminate incorporation, athetization, obliteration of differences and other activities so well known to the text-critic of the epic, and, sublimely unconscious of the conflict and confusion of diverse versions and recensions, they seek to reconstruct, to their own satisfaction, a curious text patched up from varied sources, to which is applied the complacent label of this or that recension!

On the conclusion of these labours, now spreading over five years, it is a pleasure to look back with gratitude to the unwearied and courteous assistance received from each and every member of the *Mahābhārata* Staff of the Institute. One cannot but admire the amount of organized team-work which goes to the making of the edition of each parvan, and which lightens the arduous and exacting task of the individual editor. For the conscientious care with which the critical notes were compiled, as well as for collation of manuscripts, special acknowledgement is due to Messrs D V. Naravane, B G. Bhide and Shankar Shastri Bhulavadikar, for the vigilant proof-reading which has reduced misprints to a minimum, to Mr K V Krishnamurti Sharma Shastri, and for general assistance in many ways, to Mr S N Tadpatrikar M A, Supervisor of Collations. Sincere thanks must also be recorded to Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, Raja of Aundh, for numerous marks of his personal interest and kindness and for preparing the illustrations which enrich this edition. To the University of Dacca the editor is grateful for permission to undertake the work and for leave to spend nearly one year continuously at Poona. But the editor's greatest obligation is to Dr V S Sukthankar, the General Editor, through whose unflagging zeal and prolonged scholarly endeavour the foundations of the stupendous *Mahābhārata* work have now been truly and firmly laid. Five years of close and pleasant collaboration not only cemented old friendship, but also enhanced appreciation of his personality and attainments. Apart from his inspiring enthusiasm and singleness of devotion to a work which he has now made his own, he placed, unreservedly, his skill, scholarship and alertness, as well as his long and intensive experience, at the disposal of the editor, and credit, in no small measure, is due to him for the final shape in which the edition is published, although for all its errors and imperfections the editor alone is responsible.

University of Dacca
June 15, 1939.

S K. DE.

CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS

in the following three editions

the Critical Edition, the Bombay Edition (Ganapat Krishnaji, Śaka 1798)
and the Madras Edition (Southern Recension, 1932)

Crit. Ed	Bom. Ed	Mad. Ed	Crit. Ed	Bom. Ed	Mad. Ed
1	1	1	37	37	36
2	2	2	38	38	37
3	3	3	39	39	38
4	4	4	40	40	39
5	5	5	41	41	40
6	6	6	42	42	41
7	7	7	43	43	42
8	8	8	44	44	43
9	9	9	—	45	44
10	10	10	45	46	45
11	11	11	46	47	46
12	12	12	47	48	48
13	13	13	48	49	49
14	14	14	49	50	50
15	15	15	50	51	51
16	16	16	51}	52}	52
17	17	17	52}	53}	
18	18	18	53	54	53
19	19	19	54	55	54
20	20	20	55	56	55
21	21	21	56	57	56
22	22	22	57	58	57 1-29
23	23	23	58	59	47
24}	24}	24	59}	60}	58
25}	25}		60}	61}	
26	26	25	61	62	59
27	27	26	62	63-64	60
28	28	27	63	65	61
29	29	28	64	66	57. 80-48
30	30	29	65}	67}	62
31	31	30	66}	68}	
32	32	31	67}	69}	63
33	33	32	68}	70}	
34	34	33	69	71	64
35	35	34	70	72	65
36	36	35	71	73	66

Crit Ed	Bom. Ed.	Mad Ed.	Crit Ed.	Bom Ed	Mad Ed
72	74	67	113	115	102
73	75	68	114	116	103
74}	76}	69	115	117	104
75}	77}		116	118	105
76	78	70	117	119	106
77	79	71	118	120	107
78}	80}	72	119	121	108
79}	81}		120	122	109
80	82	73	121	123	110
81	83	74. 1-81	122	124	111
82	84	74. 82-75. 27	123	125	112
83	85	75. 23-45	124	126	113
84}	86}	76	125	127	114
85}	87}		126	128	115
86}	88}	77	127	129	116
87}	89}		128	130	117
88	90	78	129	131	118
89	91	79	130	132	119
90}	92}	80	131	133	120
91}	93}		132	134	121
92	94	81	133	135	122
93	95	82	134	136	123
94	96	83	135	137	124
95	97	84	136	138	125
96	98	85	137	139	126
97	99	86	138	140	127
98	100	87	139	141	128
99	101	88	140	142	129
100	102	89	141	143	130
101	103	90	142	144	131
102	104	91	143	145	132
103	105	92	144	146	133
104	106	93	145	147	134
105	107	94	146	148	135
106	108	95	147	149	136
107	109	96	148	150	137
108	110	97	149	151-152	138
109	111	98	150	153	139
110	112	99	151	154	140
111	113	100	152	155	141
112	114	101	153	156	142

Crit Ed	Bom Ed	Mad Ed	Crit Ed	Bom Ed	Mad. Ed.
154	157	143	176	177	165
155	158	144	177}		{166
156	159	145	178}	178	{167
157 1-5	160 1-10	146	179}		{168
—	160 11-31	—	180	179	169
157 c-13	160 32-63	—	181	180	170
—	160 64-125	—	182	181	171
158	161	147	183	182	172
159	162	148	184	183	173
160	163	149	185	184	174
161	164	150	186	185	175
162	165	151	187	186	176
163	166	152	188	187	177
164	167	153	189	188	178
165	168 1-29	154	190	189	179
166	168 30-169 23	155	191	190	180
167	170	156	192	191	181
168	171	157	193	192	182
169	172	158	194	193	183
170	173	159	195	194	184
171	174	160	196	195	185
172}		{161	197	196	186
173}	175	{162			
174}		{163			
175}	176	{164			

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding
 addl = additional.
 adhy = adhyāya(s).
 App = Appendix
 Arj = Arjunamīśra.
 B = Bombay edition of the Mbh (Śaka 1799).
 Bom. or Bomb = Bombay (edition).
 C = Calcutta edition of the Mbh (*editio princeps*)
 Cal or Calc = Calcutta (edition).
 comm = commentary
 cont = continue(s)
 corr = corrected, correction.
 Dev = Devabodha
 ed = edition
 fig = figure(s)
 fol = folio(s)
 foll = following.
 fragm = fragment(ary)
 hapl = haplographic(ally).
 illeg = illegible
 inf ln = *infra lineam*
 int ln = *inter lineas*
 interp = interpolate(s)
 introd = introduction, introductory.
 K = Kumbhakonam edition of the Mbh.
 Kumbh. = Kumbhakonam (edition)
 M = Madras edition of the Mbh (of P P S Sastri, 1931-1936)
 Mad = Madras (edition)
 m or marg = marginal(ly).
 Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā 65)
 Manu = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
 Mbh = Mahābhārata

Nil = Nilakantha
 om = omit(s), omitting
 orig = original(ly)
 p = pāthāntara (added to the abbreviation of the name of a commentator, e g Arjp, Nilp, or to the symbol denoting a commentary e g Cap)
 Rām = Rāmāyana (ed N. S. P.)
 ref. = refer(ence)
 resp = respective(ly)
 sec m = *secunda manu*
 st = stanza(s)
 subst = substitute(s)
 Suparn = Suparnādhyāya (ed. Grube).
 suppl = supplementary
 sup ln = *supra lineam*.
 transp = transpose(s), transposition.
 v = verse
 (var) = (with variation)
 v l = varia(e) lectio(nes)

☞ ☞ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
 [ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings.
 ( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS readings.
 * (superior star) in the text indicates an emendation
 * * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS.
 ~~~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

॥ उद्योगपर्व ॥

वैशंपायन उवाच ।
कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरा-
स्तदाभिमन्योर्भुदितस्वपक्षाः ।
विश्रम्य चत्वार्युपसः प्रतीताः
सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ॥ १

C 51
B 51
K. 5.1.1

 The first two folios of K₂ Dn₂ are missing the third fol. of K₂ begins with प्रजोस्य (cf. 25^c), that of Dn₂ with adhy 3 — The first six fol. of G₂ are also missing

The introductory mantra

1* नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

is found only in N (K₂ Dn₂ missing) K_{1.2} s D₂ D_{1.2} s 7 s 10 read व्यास (for चैव) in the second line

Before the introductory mantra, K₁ 4. s Dn₁ D₂ s 2-10 ins श्रीगणेशाय नमः, K₂ ॐ नमः श्रीपरमात्मने पुरुषोत्तमाय, B_{1.2} ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, B₂ ॐ नमो गणेशाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, B₃ ॐ नमो नारायणाय, D₂ ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगौरांगणपतिभ्यः, D₂ ॐ नमः श्रीगुरुभ्यो नमः ।, followed by

2* जन्मेजय उवाच ।

एव निर्वर्त्य चोद्वाह सगवः सह बन्धुभिः ।

का कथाश्च चकारासौ वैशंपायन कीर्तय ॥,

D₁ श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, D₆ श्रीगणेशाय नमः । ॐ श्रीगणेशाभ्यिकाभ्या नमः, D₇ श्रीगणेशाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः

After the introductory mantra, K₂ ins

3* महामारतयष्टिर्वं सुपर्वन्यासवशात् ।

स्खलतामघलभ्याय जायता भववर्धनि ॥

T₁ begins with श्रीगुरुभ्यो नमः । शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । श्रीराम । उद्योगपर्व । श्रीमते रामानुजाय नमः ।, which is followed by

4* वृत्ते विवाहे हृष्टान्मा यदुवाच युधिष्ठिर ।

तत्सर्वं कथयस्वेह वृत्तवन्तो यदुत्तरम् ॥,

T₂ begins with शुभमस्तु ॥ अविघ्नमस्तु ॥ उद्योगपर्व ॥, which is followed by

5* अभ्रश्याम पिङ्गजटायद्दकलाप

प्राशुर्दण्डी कृष्णसृगस्वक्परिधान ।

माझाडोकांन्यावयमान कविमुख्य

पाराशर्यं पर्वसु रूप विवृणोतु ॥

[= Ādi 13*]

Stanza 5* in its turn is followed by 4* (preceded by जनमेजय) — G_{1.2} begin with हरिः । ॐ शुभमस्तु, G₄ श्रीमते नारायणाय नमः, followed by 4* (preceded by जनमेजय) — G₅ begins with हरिः । ॐ उद्योगपर्व ।, which is followed by

6* ॐ व्यास वसिष्ठनसारं शक्तेः पौत्रमकरमयम् ।

पराशरात्मज वन्दे शुकतात तपोनिधिम् ॥

व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।

नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥

[= Ādi 7* and 11* (with v 1)]

M begins with हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु । (M₁ cont स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः, M₂ cont. श्रीगुरुभ्यो नमः)

1 Owing to missing folios, stanzas 1-25^{ab} of this adhy are lost in K₂, the first two adhy, in Dn₂, and the first seven adhy together with st. 1-23 of adhy 8, in G₂. Dn₂ G₂ are mostly ignored in this adhy — K₂ M (except M₁) om the ref — “) K₂ पुरुषप्रवीरा, G₂ तु कुरुप्रं (as in text) — “) D₂ s 9 तत, G₂ तथा (for तदा) B D₇ s T₂ Cn सुदिता स्वपक्षा, D₂ D₂ 10 T₁ G₁ 2 s M सुदिता स्वपक्षा, G₂ सुदिता समर्था Ca cites स्वपक्षा — “) D₂ D₂ s 9 T₁ G₁ 2 s विश्राम्य, Ca s as in text. K₂ B₁ s s Dn₁ D₂ 4.6.7 रात्राशुपमि, B₂ D₂ D₂ s 2 (by corr) 10 T₁ G₁ s चत्वार्युपमि Ca s cite उपस (as in text), Cap उपमि — “) K₂ तथैव (for ततोऽभि) — For other readings see notes at the end of the Virāṭa (p 294), where the stanza is cited in the colophons of that parvan.

सभा तु मा मत्स्यपतेः समृद्धा
मणिप्रवेकोत्तमरत्नचित्रा ।
न्यस्तासना माल्यवती सुगन्धा
तामभ्ययुक्ते नरराजवर्याः ॥ २
अथासनान्याविशतां पुरस्ता-
दुभौ विराटद्रुपदौ नरेन्द्रौ ।
वृद्धश्च मान्यः पृथिवीपतीनां
पितामहो रामजनार्दनाभ्याम् ॥ ३
पाञ्चालराजस्य समीपतस्तु
शिनिप्रवीरः सहरोहिणेयः ।
मत्स्यस्य राजस्तु सुसंनिकृष्टौ
जनार्दनश्चैव युधिष्ठिरश्च ॥ ४
सुताश्च सर्वे द्रुपदस्य राज्ञो
भीमार्जुनौ माद्रवतीसुतौ च ।

प्रद्युम्नसाम्बौ च युधि प्रवीरौ
विराटपुत्रश्च सहाभिमन्युः ॥ ५
सर्वे च शूराः पितृभिः समाना
वीर्येण रूपेण बलेन चैव ।
उपाविशन्द्रौपदेयाः कुमाराः
सुवर्णचित्रेषु वरासनेषु ॥ ६
तथोपविष्टेषु महारथेषु
विभ्राजमानाम्बरभूषणेषु ।
रराज सा राजवती समृद्धा
ग्रहैरिव द्यौर्विमलैरुपेता ॥ ७
ततः कथास्ते समवाययुक्ताः
कृत्वा विचित्राः पुरुषप्रवीराः ।
तस्थुर्मुहूर्तं परिचिन्तयन्तः
कृष्णं नृपास्ते समुदीक्षमाणाः ॥ ८

2 Ks missing (cf v 1 1) — ^a) K1 2 5 D2 8 सभा शुभा, D5 शुभा सभा, D10 सभा शुभा (for सभा तु ना) T1 G1 2 4 मात्स्य K1 2 5 D5 8 समृद्धा — ^b) K1 D5 मणिप्रकारो (D5 'प्रवज्जो'त्तमरत्नचित्रा, K2 5 D2 8 'रत्नचित्रा, D6 T1 G1 'कोज्जल (D6 'कोत्तम) चारुचित्रा, G2 5 Ca 'कोज्जल (Ca 'कोत्तर) रत्नचित्रा, C3 as in text — ^c) K1 2 5 D2 8 8 न्यस्तासना 'वती' 'गधा — ^d) K1 2 5 D5 8 'राजपुत्रा, K4 B Dn1 D8 D1-4 6 7 9 10 'राजवृद्धा, T2 'लोकपाला

3 Ks missing (cf v 1 1) — ^a) B2 4 सभास-
नान्याविशत, T2 अधामने प्राविशत Ca 8 आविशता (as
in text), Cap आविशत — ^b) D5 वृद्धा (for उभौ)
D5 महांता (for नरेन्द्रौ) — ^c) K1 2 D2 8 10 वृद्धौ च
मान्या, K4 5 B Dn1 D5 D5 4 6 7 वृद्धाश्च मान्या, D5 समं
समंतात् D5 पृथिवीश्वराणां, D6 च महीपतीना — ^d)
K2 5 D5 पुरस्कृता, K4 B (except B2) Dn1 D5 D2 4.
6 7 10 Cap पित्रा सम, D2 चित्रासन, D5 मध्ये सभा, G2
मयाधव, Ca 5 पितामहो (as in text) K4 B D
(except D1 2 5 9, Dn2 missing) 'जनार्दना च

4 Ks missing (cf v 1 1) — ^a) Some MSS
पचाल K1 2 5 हि (for तु) — ^c) B (mostly)
मान्यस्य K1 2 5 D5 च (for तु) K1 5 D5 T2 सु (T2
अभि)मनिष्ठि, K4 B1 2-2 Dn1 D5 4 6 7 10 G2 'कृष्टो;
B2 D5 D1 2 5 9 'कृष्टे Ca cites मनिष्ठे

5 Ks missing (cf v 1 1) — ^a) M (except

M1) तु (for च) D1 2 5 9 transp सर्वे and राज्ञो. D5
अप्यपरेपि (for द्रुपदस्य) — ^b) D5 पांडो. समेता. सहिताः
सुहृद्भिः — ^c) Some MSS 'शावो K2 5 D5 मधु; B4
T1 G1 यदु (for युधि) K1 'सांयौ युधि रूढविक्रमौ
— ^d) K4 B D (except D5) T2 'पुत्रैश्च T तथा
(for सह).

6 Ks missing (cf v 1 1). — ^a) K1 2 5 तपैव
(for सर्वे च), and समेता (for समाना) — ^b) K2 M1
transp वीर्येण and रूपेण K1 2 5 बलेन युक्ताः, K4 B1 2
D5 D4 7 10 तथा बलेन — ^d) K4 D5-8 सुरत्नचित्रेषु,
M1 2 मात्स्येन दिष्टेषु (for सुवर्ण). D5 महौजसो युद्ध-
विदारदाश्च

7 Ks missing (cf v. 1 1) — ^a) K4 D5 D10 T
G5 M तत्र (for तथा) K1 T1 G2 5 वरासनेषु; D5 च तेषु
तद्वत् (for महां) — ^b) K1 B5 Dn1 D1-3 9 विरा (K1
D1 'आ)जमानाभरणांयरेषु, K4 B5 D4 7 विराजमाना(भरं',
D5 पुत्रेषु पौत्रेषु च संगतास्तु, T1 G1 विभ्राजमानेषु महारथेषु
— D5 om 7^{ca}

8 Ks missing (cf v 1 1) — ^a) D5 Ca समुदाय
युक्ता (Cap as in text) D5 मूर्धोभिपिक्ता विविधाश्च ते
कथा — ^d) K1 2 5 D5 कृष्णानन, D1 5 वृष्णयधका. (for
कृष्ण नृपा) G4 M त (for ते) D1 समुदीक्ष्य पायांश्च,
Ca as in text

9 Ks missing (cf v. 1 1) — ^a) K1 2 च माधवस्य;
B (except T2, G5 missing) जनार्दनेन D5 कथां समासाध

कथान्तमासाद्य च माधवेन
संघट्टिताः पाण्डवकार्यहेतोः ।
ते राजसिंहाः सहिता ह्यमृष्व-
न्वाक्यं महार्थं च महोदयं च ॥ ९

कृष्ण उवाच ।

सर्वैर्भवद्विदितं यथायं
युधिष्ठिरः सावलेनाक्षवत्याम् ।
जितो निकृत्यापहतं च राज्यं
पुनः प्रवासे समयः कृतश्च ॥ १०
शक्तैर्विजेतुं तरसा महीं च
सत्ये स्थितैस्तच्चरितं यथावत् ।

पाण्डोः सुतैस्तद्वत्सुग्रसुपं
वर्षाणि पट् सप्त च भारतायैः ॥ ११
त्रयोदशैव सुदुस्तरोऽय-
मज्ञायमानैर्भवतां समीपे ।
क्लेशानसह्यांश्च तितिक्षमाणै-
र्यथोपितं तद्विदितं च सर्वम् ॥ १२
एवं गते धर्मसुतस्य राज्ञो
दुर्योधनस्यापि च यद्वितं स्यात् ।
तच्चिन्तयध्वं कुरुपाण्डवानां
धर्म्यं च युक्तं च यशस्करं च ॥ १३
अधर्मयुक्तं च न कामयेत्
राज्यं सुराणामपि धर्मराजः ।

C. 5. 14
B. 5. 1. 14
K. 5. 1. 14

जनार्दनात् — ⁶) B₁ : संघट्टिता, D₂ सलोपिता, D₃ समास्थिता, T₂ समारित, C₅ सवेदिता, C₆ as in text. D₂ : पार्थिव (for पाण्डव) — After 9^{ab}, K₅ ins

7* कृष्णेन वृष्णिप्रवरेण तत्र

— ⁶) D₃ सहिता अष्ट, T₂ G₂ : M सहिताम्यष्ट. — ⁴) K₅ ममर्थ, C₆ : महार्थ (as in text) B₂-4 Dn₁ D₁-2.3 : T₂ G₅ सु- (for the first ch)

10 K₅ missing (cf v l 1) K₅ D₁ : 9 om. the ref. K₁ : 4 B₂ Dn₁ D₅ D₂ : 7 10 श्रीकृष्ण उ, T₁ G₁ जनार्दन (T₁ adds उवाच!), T₂ G₂ : श्रीमगवान् (T₂ G₂ add उवाच!), M श्रीवासुदेव (M₁ om. श्री) — ^a) K₁ : B (except B₂) D₅ : सर्व (for सर्वर्) K₅ B₂ B (except T₂, G₂ missing) यथावत् (for यथाय) — ⁶) T₁ G₁ त्या च हत — ⁴) K₁ : 5 B₁ Dn₁ D₅ D₂ : 5.7 : 8 चन (for पुन)

11 K₅ missing (cf v l 1) — ⁶) D₅ ममे स्थित, C₆ मत्स्थिर (Cap सत्ये स्थित as in text) K₄ B (except B₁) Dn₁ D₅ D₁ : 10 Cap सत्यरथै (C₅ cites मत्तरथा), D₁ : 9 मत्तरत्, D₂ T₁ G₁ : 2 सच्चरित (G₂ : 'त'), Cnp सत्यैकप्रिय (for तच्चरित) D₅ यथैव (for यथा) — K₅ om. 11^c-15^b — ⁶) D₅ कृत ह्येतत् (for पाण्डो सुतत्) — ⁴) K₅ : B (except B₂) Dn₁ D₅ D₂ : 10 11 10 श्रीमगवान् (for भारता) D₁ : 9 T₂ श्रीणां (D₅ 'णां, T₂ 'णं) समा द्वादश भारतायै (D₁ भारतरथै, D₅ च क्रमेण)

12 K₅ missing (cf v l 1) K₅ om 12 (cf v l 11) — ^a) D₅ त्रयोदश चैव, D₁₀ 'दशेष्टे च B₁ : 4

D₁ : 8 T₂ G₂ सुदुश्चरोय K₁ : त्रयोदश चैव सुदुस्तरं च, T₁ G₁ 'दशं दुश्चरमेव वर्ष — ⁶) K₁ : न ज्ञायमानः; D₁₀ अज्ञातवास D₁ : क्षपित, D₅ क्षयित, T₁ G₁ : 2 द्विपतां (for भवता) D₁ : C₅ महोम, D₅ सहोम (for समीपे). — D₅ om 12^a — ⁶) K₁ : अशेषान् (for असह्यान्). K₄ B D (Dn₁ missing, D₅ om) विविधान् सह (B₁ : D₁ मह, Dn₁ D₅ सुदु) द्वि (for च तितिक्ष) — B₁ : 4 om 12^a and line 1 of 8* (see below) — ⁴) T₁ G₁ : 5 यथोदित T₂ G₂ : 4 M विदित (G₂ 'त') चैव (for तद्विदित च) G₂ सत्यक् (for सर्वम्) K₄ B₂ D₅ D₂ : 10 तीर्णो महद्वि स्वयलेन राजन्, B₂ Dn₁ D₂ : 8 महात्मभिश्चापि वने निविष्ट, D₁ इच्छद्भिरासं स्वकुलेन राज्य (cf 8*) — B₁ : 4 (all om. line 1) ins after 12^c. Dn₁ D₁ : 7-9, after 12

8* एतं परप्रेष्यनियोगयुक्तै

रिच्छद्भिरासं स्वकुलेन राज्यम् ।

[(L 1) D₅ : 9 तै — (L 2) For D₁ see above also Dn₁ D₂ : 2 9 आसु B₁ : 4 स्वकुले हि, D₅ 'वलेन]

13 K₅ missing (cf v l 1) K₅ om 13 (cf v l 11) — ⁶) K₂ सुयोधनस्यापि हित च यत्स्यात् — D₅ om 13^c-14^b — ⁶) M₁ (sup lin) स, M₂ तं (for तत्) B₂ Dn₁ D₂ : 8 कुरुपुगवानां, D₅ पुरुषप्रवीरा

14 K₅ missing (cf v l 1) K₅ om 14 (cf v l 11), D₅ om 14^a (cf v l 13) — ^a) K₁ : 4 B D (except D₅, Dn₁ missing, D₅ om) T₁ transp च and न — ⁶) K₄ B₂ D (except D₅ D₁ : 5, Dn₁ missing) T₁ तु (for च) — ⁴) D₅ D₁₀ राज्ये (for ग्रामे)

धर्मार्थयुक्तं च महीपतित्वं
 ग्रामेऽपि कस्मिंश्चिदयं बुभूषेत् ॥ १४
 पित्र्यं हि राज्यं विदितं नृपाणां
 यथापकृष्टं धृतराष्ट्रपुत्रैः ।
 मिथ्योपचारेण तथाप्यनेन
 कृच्छ्रं महत्प्राप्तमसत्स्वरूपम् ॥ १५
 न चापि पार्थो विजितो रणे तैः
 स्वतेजसा धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः ।
 तथापि राजा सहितः सुहृद्भि-
 रमीप्सतेऽन्नामयमेव तेषाम् ॥ १६
 यत्तत्स्वयं पाण्डुमुतैर्विजित्य
 समाहृतं भूमिपतीन्निपीड्य ।
 तत्प्रार्थयन्ते पुरुषप्रवीराः
 कुन्तीसुता माद्रवतीसुतौ च ॥ १७

वालास्त्वमे तैर्विविधैरुपायैः
 संप्रार्थिता हन्तुमभिन्नसाहाः ।
 राज्यं जिहीर्षद्भिरसद्भिरुग्रैः
 सर्वं च तद्वो विदितं यथावत् ॥ १८
 तेषां च लोभं प्रसमीक्ष्य वृद्धं
 धर्मात्मतां चापि युधिष्ठिरस्य ।
 संवन्धितां चापि समीक्ष्य तेषां
 मतिं कुरुध्वं सहिताः पृथक्च ॥ १९
 इमे च सत्येऽभिरताः सदैव
 तं पागयित्वा समयं यथावत् ।
 अतोऽन्यथा तैरुपचर्यमाणा
 हन्युः समेतान्धृतराष्ट्रपुत्रान् ॥ २० ।
 तैर्विप्रकारं च निश्चय्य राज्ञः
 सुहृज्जनास्तान्परिवारयेयुः ।

15 Ks missing (cf v 1 1) Ks om 15^{ab} (cf v 1 11) — ^b) D₁₀ यथाकृष्ट Ds 10 धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः (cf 16) — K₄ Ds (hapl) om 15^c-16^b — ^c) Gs मिथ्याप. B₁ 4 Ds Ds 10 तथा ह्यनेन, B₂ 8 8 Dn₁ D₂-4 7-9 T₂ यथा ह्यनेन, D₁ तदा ह्यनेन, G₁ तदाप्य, Gs M तदप्य.

16 Ks missing (cf v 1 1) K₄ Ds om. 16^{ab} (cf. v 1 15) — ^a) K₁ 2 D₁ 8 9 पार्थो (for पार्थो) K₁ 2 D₁ 8 9 विजिता, T₁ विदित, G₁ 4 8 विदित K₁ 2 रणे ते, Ks रणे वै, S (Gs missing) कथंचित् — ^b) Ks Ds S (except T₂, Gs missing) सा वै (Ks तैर्, Ds वा) धृतराष्ट्रपुत्रे — ^c) K₁ 2 पार्थो सहिता (for राजा सहित) — ^d) K₁ 2 प्यते.

17 Ks missing (cf v 1 1) — ^a) K₄ B₂ 4 Dn₁ D₂-4 c 7 तु (for तत्) G₂ राज्य (for स्वय) — ^b) K₁ 2 8 समाजित B₂ निपात्य, B₄ 8 Dn₁ D₁-8 8 8 प्रपीड्य, Ds प्रपद्य, S (Gs missing) प्रमथ्य — ^c) K₂ om from पप्रवीरा up to धर्मैव in 1^a of the next adhy — ^d) G₂ 8 महाजला पाण्डुसुताश्च तेष

18 Ks missing (cf v 1 1) K₂ om 18 (cf v 1 17) — ^a) G (Gs missing) वालाभिर्युक्तर (for वाला-स्त्वमे तैर्) — ^b) K₄ B₂-8 Dn₁ D₂-4 c-9 अभिन्नसहै, Ca 8 as in text — ^c) K₂ 8 अमीभिर् (for असद्भिर्) — ^d) K₂ T₁ G (Gs missing) तत्तद्, Ks T₂ वस्तद् (for वदो)

19 Ks missing (cf v 1 1) K₂ om 19 (cf. v 1 17), T₂ (hapl) om 19^a-20^b — ^a) Ds लोभात् (for लोभ) Ds वृद्धि, G₂ वृत्ति (for वृद्ध) — ^b) K₁ 8 तथात्मवत्ता च, K₄ D₄ 0 धर्मार्थतां चापि, B Dn₁ D₂ 8 7 8 10 धर्मजता चापि, T₁ G (Gs missing) धर्मे म (Gs र)तिं चैव, M धर्मे रत्तव च — ^c) D₁₀ प्र (for अपि) Ds सर्वे, Ds चैवा (for तेषा) — ^d) K₁ हित; Ks Ds T₁ G₁-2 मत्त (for मति) K₁ 8 Ds वद (for कुरु). T₁ G₁-2 8 पुरुषप्रवीरा (for सहिता पृथक्च)

20 Ks missing (cf v 1 1) K₂ om 20 (cf. v 1 17), T₂ om 20^{ab} (cf v 1 19) M repeats 20^a-24^b (with v 1) after 5 2 3 — ^a) D₁ शमे, T₁ G (Gs missing) एते (for इमे) K₁ वनाते, G₄ च सर्व; Gs च सत्या, M (second time) हि पार्थो K₁ M (second time) नियता, K₄ 8 Ds D₄-c 10 निरता, D₁ चे रता (for ऽभिरता) M (first time) तथैव (for सदैव) — ^b) K₁ ते (for त) Ks 8 B Dn₁ D₂ 8 c-8 पालयित्वा, Ca 8 np पार (as in text) K₁ तथैव (for यथावत्) — B₄ om 20^c-21^b — ^c) B₂ ततो, D₁ अय, Ca 8 अतो (as in text) Ds T₁ उपचार्य, T₂ अनुचर्य; G (Gs missing) M अपचर्य — ^d) M (second time) समूलान् (for समेतान्)

21 Ks missing (cf. v 1 1) K₂ om. 21 (cf. v. 1 17), B₄ om 21^{ab} (cf. v 1 20) For M cf. v. 1 20 also — ^a) T G (Gs missing) कारान् (for कार).

युद्धेन वाधेयुरिमांस्तथैव
 तैर्वध्यमाना युधितांश्च हन्युः ॥ २१
 तथापि नेमेऽल्पतया समर्था-
 स्तेषां जयायेति भवेन्मतं वः ।
 समेत्य सर्वे सहिताः सुहृद्भि-
 स्तेषां विनाशाय यतेयुरेव ॥ २२
 दुर्योधनस्यापि मतं यथाव-
 च ज्ञायते किं नु करिष्यतीति ।
 अज्ञायमाने च मते परस्य

किं स्यात्समारभ्यतमं मतं वः ॥ २३
 तस्मादितो गच्छतु धर्मशीलः
 शुचिः कुलीनः पुरुषोऽप्रमत्तः ।
 दूतः समर्थः प्रशमाय तेषां
 राज्यार्धदानाय युधिष्ठिरस्य ॥ २४
 निशम्य वाक्यं तु जनार्दनस्य
 धर्मार्थयुक्तं मधुरं समं च ।
 समाददे वाक्यमथाग्रजोऽस्य
 संपूज्य वाक्यं तदतीव राजन् ॥ २५

C. 5 26
 B. 5. 1 28
 K. 5. 1 25

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

T2 G1 : निशम्य, M2 (second time) नृप च K4 D6
 Cn कार्ये, K5 Dn1 D1-4 1-2 T G (G3 missing) राज्ये
 (for राज) — °) Ca तं (for तान्) K1 s D10
 परिवारयत्, K4 B1 : D2 s T2 चारयेरन्, B8 विनिवारयेरन्,
 D5 पालयेरन् D5 ना सपरिवारयेरन् — °) Cs एतान्,
 Ca इमान् (as in text) B2 D6 तथैव — °) K1 s
 युयुत्समाना, K4 निर्वध्य, B2 T1 M (both times)
 तैर्वध्य, D1 s तैर्वध्य, D5 तैर्वध्यमाणा, D6 तैर्वध्यमान
 K1 नि- (for च) — After 21, D1 ins

9* त्यक्तास्तथा बन्धुजनेन चामी

धर्मेण वैरीन्निहताश्च हन्युः ।

22 K3 missing (cf v l 1) K2 om 23 (cf v
 l 17) For M of v l 20 also — °) K1.4 B D1.2
 m 4-7 : T1 G1 s अय (for तया) M1 s s (all second
 time) नेमेऽल्पतया — °) M (second time) वधाय (for
 जयाय) S (G3 missing) मतिर्भवेत् (for भवेन्मत)
 Ds Ds मे (for व) — K1 (hapl.) om. 22°-23°
 — °) Ds M1 समेत्य सर्वे ; T2 सर्व समेत्य, M1 s-s (all
 second time) इमे च सर्वे — °) M1 s (both second
 time) मृश यतेरन् (for यतेयुरेव) D1 यास्यामहे धार्त-
 राष्ट्रांतिकं वै

23 K3 missing (cf v l 1) K1 s om. 23 (cf v.
 l 22, 17), B4 om 23°b For M of v l 20 also
 — °) Ks D1 सुयो (for दुर्यो) M (second time) न
 तावत् (for यथावत्) — °) M (second time) प्रज्ञा
 (for न ज्ञा) — °) Ds M (except Ms) किंचित्, Ds

न स्यात् (for किं स्यात्). D1 s s किंचिदारभ्यमतो मत मे
 (D5 भवेत्, D6 मत न), T G (G3 missing) M (second
 time) सत्रस्य पार कथमभ्युपेय (T1 G1.2 s स)

24 K3 missing (cf. v l 1) K2 om 24 (cf. v.
 l 17) For M of v l 20 also — °) Ca अत् (for
 इत्) M (second time) धर्मेनित्य — °) K1 s प्राज्ञ
 (for शुचि), and मत मे (for सप्रमत्त)

25 K2 om. 25 (cf v l 17) K3 missing up to
 °या in 25° (cf. v l 1) — °) T G (G3 missing)
 अधो (T1 G4 °यो) क्षजस्य, M अथाग्रजस्तु — °) M
 transp वाक्य and तद् S (G3 missing) राम (for
 राजन्) Ds पुरुषोत्तमस्य (for तदतीव राजन्).

Colophon om in K2, Dn2 G3 missing — Adhy
 name Ka. s Ds 10 कृष्ण (Ks श्रीकृष्ण) वाक्यं, D1 G2 s M
 वासुदेववाक्य — Adhy no (figures, words or both)
 K1 B1 s Ds1 D2 s 7 10 S (G3 missing) l — S'loka
 no Ks 26, Ds 25

2

 This adhy is missing in Dn2 G3 (cf. v l.
 5 l 1)

1 K2 om 1°b (cf. v l 5 l 17) B2 D1 श्रीवलदेव
 उ°, T2 वलरामः ; G5 M1.2 राम (G5 with prefixed श्री-)
 — °) M transp हित च and तथैव. B2 यथैव, D6

२

C. 5. 2. 1
B. 5. 2. 1
K. 5. 2. 1

वलदेव उवाच ।

श्रुतं भवद्भिर्गदपूर्वजस्य
वाक्यं यथा धर्मवदर्थवच्च ।
अजातशत्रोश्च हितं हितं च
दुर्योधनस्यापि तथैव राजः ॥ १
अर्धं हि राज्यस्य विसृज्य वीराः
कुन्तीसुतास्तस्य कृते यतन्ते ।
प्रदाय चार्धं धृतराष्ट्रपुत्रः
सुखी सहासाभिरतीव मोदेत् ॥ २
लब्ध्वा हि राज्यं पुरुषप्रवीराः
सम्यक्प्रवृत्तेषु परेषु चैव ।

ध्रुवं प्रशान्ताः सुखमाविशेयु-

स्तेषां प्रशान्तिश्च हितं प्रजानाम् ॥ ३
दुर्योधनस्यापि मतं च वेत्तुं
वक्तुं च वाक्यानि युधिष्ठिरस्य ।
प्रियं मम स्याद्यदि तत्र कश्चि-
द्व्रजेच्छमार्थं कुरुपाण्डवानाम् ॥ ४
स भीष्ममामन्त्र्य कुरुप्रवीरं
वैचित्रवीर्यं च महानुभावम् ।
द्रोणं सपुत्रं विदुरं कृपं च
गान्धारराजं च सस्रतपुत्रम् ॥ ५
सर्वे च येज्ये धृतराष्ट्रपुत्रा
बलप्रधाना निगमप्रधानाः ।

तथैव, D₁₀ हितं यत्, T G (G₈ missing) च युक्त (for हितं च)

2 ^a) C₈ निसृज्य, C₅ as in text K_{1,2} D₁ 2 कुरुप्रवीरा, D₅ विसृज्य राजा — After 2^a, T₂ ins

10* जिता गतारण्यमित पुरा ते ।

(see below) — D₁ (hapl) om 2^b-3^a — ^b) B₂ लोकहिते, D₁ 2 9 T₂ तस्य कृत D₅ स मेने (for यतन्ते). — After 2^b, T₂ ins

11* साद्रीसुतौ चैव कुरुप्रवीरौ

(see above) — ^a) M (except M₃) आदाय — ^a) K₅ सुखा, D₁ सुख K₁₋₃ मोदतु, D₁ लोके (for मोदेत्)

3 D₁ om 3^a (cf v. 1 2) — ^a) K₅ तथा (for एवम्) K₂ च, G₄ अर्धं (for हि) — ^b) K₁ 2 च कौरवेषु, K₅ 5 परेषु चैव — ^c) B₁ 4 D₅ D₁ 2 9 10 S (except T₂ G₁, G₈ missing) आवमेयु — ^d) K (except K₄) D₅ D₁ 2 7 9 10 एषा (for तेषा) D₁ च (for प्र-) K₂ 2 2 D₁ 10 हिता, D₁ हिते — After 3, M repeats 20^a-22^d of the previous adhy., which is followed by

12* ततो विनाशः कुरुपाण्डवाना

सवान्धप्राना भविताचिरेण ।

तस्माद्यदुक्तं मधुसूदनेन

तत्सर्वलोकस्य हितं यत्प्रथम् ।

which in its turn is followed by 16* (cf v. 1 12),

and thereafter M repeats 23^a-24^b of the previous adhy.

4 ^a) K (except K₄) D₅ T₁ G (G₈ missing) एव (for अपि) D₅ D₉ मतिः; T₂ हित (for मत) M₃ तावत् (for वेत्तुं). — ^b) M (except M₃) वक्तुं वचो-
स्त्वप्यहितं च तत्र — After 4^b, K₂ 2 5 D₅ 10 ins.

13* प्रयातु दूतं पुरुषः प्रधानो

हिताय तेषां च तथैव चैषाम् ।

— ^a) B₁ 2 4 D₁ D₂ 2 8 च मे; D₅ वद, G₂ च व (for मम) K₁ चात्र, K₅ वा च, D₅ नाम (for तत्र)

— ^a) K₁₋₃ D₉ भवार्थं, K₅ हिताय, D₁ समर्थ (for शमार्थं). D₁ 8 कुरुपुगवाना

5 ^a) K (except K₄) D₅ आसाद्य (for आमन्त्र्य). D₅ transp कुरु and महा — ^a) D₁ सह (for च स)

6 ^a) B₁₋₄ D_{1,2} 2 8 (before corr.) T₂ M₁ 2 सर्वा (B₁ D₅ 'वा')स्तथान्यान्, D₅ (after corr) सर्वे तथान्ये, T₂ अन्याश्च सर्वान् B₁ 2 D₁ 2 2 8 (before corr) T₂ M₁ 2 'पुत्रान् — ^b) B₁ D₁ 2 2 8 (before corr) T₂ M₁ बल (B₁ वीर)प्रधानान् B₁₋₃ D₁ 2 2 8 (before corr) T₂ M₁ 2 निगमप्रधानान्, D₅ 7 नियमप्र Ca cites निचय — ^c) B₁₋₃ D₁ 2 2 8 (before corr) T₂ M₁ स्थितान् (for स्थिता). D₅ D₉ M₅ 5 स्व (for च) K₁ 2 B (except B₄) D₁ D₂₋₄ 7 8 10 तथा स्वकेषु, D₉ यथास्थितेषु, T₂ यथार्थकेषु, M₁ यथायथेषु, M₂ यथायथेषु

स्थिताश्च धर्मेषु यथा स्वकेषु
 लोकप्रवीराः श्रुतकालवृद्धाः ॥ ६
 एतेषु सर्वेषु समागतेषु
 पौरैषु वृद्धेषु च संगतेषु ।
 ब्रवीतु वाक्यं प्रणिपातयुक्तं
 कुन्तीसुतस्यार्थकरं यथा स्यात् ॥ ७
 सर्वास्त्रस्थसु च ते न कौट्या-
 द्रुस्तो हि सोऽर्थो बलमाश्रितैस्तैः ।
 प्रियाम्बुपेतस्य युधिष्ठिरस्य
 द्यूते प्रमत्तस्य हतं च राज्यम् ॥ ८
 निवार्यमाणश्च कुरुप्रवीरैः
 सर्वैः सुहृद्भिर्धनमप्यतज्ज्ञः ।

गान्धारराजस्य सुतं मताक्षं
 समाह्वयदेवितुमाजमीढः ॥ ९
 दुरोदरास्तत्र सहस्रशोऽन्ये
 युधिष्ठिरो यान्निपहेत जेतुम् ।
 उत्सृज्य तान्सौवलमेव चायं
 समाह्वयत्तेन जितोऽक्षवत्याम् ॥ १०
 स दीव्यमानः प्रतिदेवनेन
 अक्षेषु नित्यं सुपराब्रुवेषु ।
 संरम्भमाणो विजितः प्रसह्य
 तत्रापराधः शकुनेन कश्चित् ॥ ११
 तस्मात्प्रणम्यैव वचो ब्रवीतु
 वैचित्रवीर्यं बहुसामयुक्तम् ।

C. 5 28
B. 5. 2. 12
K. 5. 2. 12

Ds स्थिताश्च धर्मे पुरुषप्रवीरान् — ^a) Ks लोकप्रधाना ; B1-4 D1.2 : s (before corr) Ms लोक(D1.5 'के)-प्रवीरान्, Ds लोकेषु वीरा Ks-5 Ds.4.6 : Cnp 'काल-वृद्धा, B1 D2 : s (before corr) 'कालवृद्धान्, B2 'शील-वृद्धान्, D1 : T G (Gs missing) Ms 'शीलवृद्धा (D1.5 T2 Ms 'द्धान्), Ds 'कार्यवृद्धा, Ca s as in text Ms s-2 विप्रा (M1 'प्रान्) विवेकश्रुतशीलवृद्धा (M1 'द्धान्)

7 ^a) K1 Bs Ds Ca s गतेषु, K2 नृपेषु; Cap एतेषु (as in text), condemned by Arj as प्रमादपातः T2 शान्तिं च (for सर्वेषु) — ^b) T2 बालेषु, Ms-5 विप्रेषु (for पौरैषु) Ms-5 पौरैषु (for वृद्धेषु) K1 : s D10 सु, K2 स (for च). Ks Ds S (Gs missing) समतेषु, Ca.s as in text — ^c) D1 प्रणिधान, D10 प्रणिपत्य — ^d) K1 (m as in text) Gs यथावत्

Our fragm. MS of the commentary of Devabodha begins here on fol. 3a

8 ^a) Ks : B D (D10 marg as in text) T2 कोप्या, T1 G (Gs missing) M कोपाद् (G2 कोपा-), Ca d s कौट्याद् (as in text) — ^b) K1 : प्रस्ता, T1 G1.5 प्रस्ता ; T2 G4 M प्रस्त, G2 स्वस्थ ; Cs प्रस्त (as in text) K1 2 सर्वे, S पार्थ (T1 G1 : 'यो') (for सोऽर्थो) S (Gs missing) आश्रितेन (G2 'तर्हि') — ^c) B1 : Ds D1 : s (m as in text) 9 प्रियाम्बुपेते च; Dn1 Ds : 10 T2 प्रियाम्बुपेतस्य; D10 'प्रियासमेतस्य Ca d cite प्रियायुपेतै, Cs प्रियाम्बुपेते G2 देवाय वृद्धेऽथ युधि'. — ^d) Ba.5 Dn1 D2 : s T2 प्रसक्तस्य, Cs प्रम (as in text) K4 B1 Ds D1.4 : 10 T G1 : s M स्व, Ds G2 हि (for च)

9 ^a) Ks-5 B D (except Ds2 Ds 9) 'प्रवीर. — ^b) K (except K4) D10 गतम्, D1 : S (Gs missing) न्वयम्, Ds हुतम् (for ह्वयम्) K (except K4) D10 अक्षवत्यां (for अप्य) — After 9^{ab}, Dn1 D2 : 2.7 : ins 14* स दीव्यमान प्रतिदीव्य चैनं. — ^c) Ks Ds महाक्ष (for मता) — After 9^c, Dn1 D2.2.1 : s ins .

15* हित्वा हि कर्णं च सुयोधन च

10 ^a) Ds T2 दुरोदरे; G (Gs missing) M दुरोदरा K1 : तस्य (for तत्र) — ^b) G4 तावत् (for चाय) — ^c) K (except K4) समाह्वयत्तेन; T2 M 'ह्वयामास G2 : s समाह्वयसिजितो [अ]क्षवत्या

11 ^a) K2 सदोक्ष, Ds स दीव्यमानं, M सजीयमान K1 : s Ds प्रतिदीव्य चैनं, K4 T G (Gs missing) प्रति-दीव्यत्तेन, B2 : D1.4 : 7 10 प्रतिदीव्यदेन, Ds2 'दीव्यमान — ^b) M चाक्षेषु Ks B Dn1 D1-4.6 : 7 G2 नित्यं तु परा, Ds1 Ds 10 Ca. d s निर्यस्तपरा, Ds नित्यं च परा — ^c) Ks Ds : 2.7 Cnp सरम्भमाण, T1 G2 : 4 समापमाण, T2 स दीव्यमान, Cs सरम्भमाण, Ca d as in text. K1 : अपि जित ; T1 अयं जित (for विजित). Ds जित स देवेन तदा प्र, M स्वयं स सरम्भ जितः प्र.

12 ^b) Ds 'युक्त (for 'वीर्य') K (except K4) D10 m बहुमान, Ms-5 सुदुर्मान. — ^c) Ks D1 यथा हि, Ca तथापि (Cap तथा हि as in text) Cd cites अपि K1 : पापा, Ks Ds शक्या (for शक्यो) K (except K4) Ds 'पुत्रा — ^d) K1-5 शक्या नियोक्त, Ks स्वस्थान युक्त — K (except K4) D (except Ds D2 : 4 : 9, Dn2

तथा हि शक्यो धृतराष्ट्रपुत्रः
स्वार्थे नियोक्तुं पुरुषेण तेन ॥ १२
वैशंपायन उवाच ।
एवं ब्रुवत्येव मधुप्रवीरे

शिनिप्रवीरः सहस्रोत्पपात ।
तच्चापि वाक्यं परिनिन्द्य तस्य
समाददे वाक्यमिदं समन्युः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

सात्यकिरुवाच ।

यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभापते ।
यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथारूपं प्रभापसे ॥ १
सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा ।
उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान्प्रति ॥ २
एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीबमहारथौ ।

फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन्वनस्पतौ ॥ ३
नाभ्यस्रयामि ते वाक्यं ब्रुवतो लाङ्गलध्वज ।
ये तु शृण्वन्ति ते वाक्यं तानस्रयामि माधव ॥ ४
कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि ब्रुवन् ।
लभते परिपन्मध्ये व्याहर्तुमकुतोभयः ॥ ५
समाहूय महात्मानं जितवन्तोऽक्षकोविदाः ।

missing) T1 G1 4 s ins after 12 M ins after 12*
(cf v 1 3)

16* अयुद्धमाकाङ्क्षत कौरवाणां

सार्धैव दुर्योधनमाह्वयध्वम् ।

साम्ना जितोऽर्थोऽर्थकरो भवेत्

युद्धेऽनयो भविता नेह सोऽर्थः ।

[(L 1) T1 G1 4 s n (for अ) T1 G1 4 s तेन राणा,
M2 कौरवे (for कौरवाणा) — (L 2) T1 G1 4 आश्रमध्व,
M आश्रमध्व — Ds om lines 3-4 — (L 3) T1
द्वितीया, G1 4 s द्वितीया K2 s D2 हि चैव, T1 G1 4 s M
हि लोके (for भवेत्) — (L 4) K2 s D1 8 10 M
यो (D1 वै) भविता न, T1 G1 4 s योपि तथा न (T1 स) (for
भविता नेह)]

13 a) D2 s S (G2 missing) यदु* (for मधु*)
— *) K2 T1 G1 2 s तस्य, T2 तथा (for तच्च) B2 Ds2
D2 T2 परिनिन्दितस्य, Dn1 Ds प्रतिनिन्द्य तस्य K2 वीर;
T1 G1 तच्च; G2 s तत्र (for तस्य) — After 13, Ca
quotes (with v 1) 5 3 23

Colophon missing in Dn2 G2, D2 reads it in
marg — Major parran K2 उद्यम; the rest उद्योग
— Adhy name K1 D1 s T1 G1 2 M बलदेववाक्य;
D10 बलवाक्य — Adhy no (figures, words or
both) B2 D1 8 10 S (G2 missing) 2 — S'loka no
K1 14, Dn1 15

3

✍ This adhy is missing in Gs (cf v 1 5 1.1).

Dn2 begins from this adhy

1 b) D1 स प्रजल्पते (for मप्र*) Gs cites भापते.
— B1 om. 1^{ad} — *) G4 *भृतो (for *रूपो) K2 ध;
Ds च (for ते) — *) K (except K4) Ds T1 G1 4 s
तथायुक्त.

2 a) K2 केचित् (for शूरा.) — *) G2 उभौ वृथा
सपक्षौ तु — *) Some MSS दृश्येते (for दृश्येते).

3 b) N (except K1 s s D10) *महायलौ

4 a) K2 नाभ्यस्रयामि — b) G4 अथ वै (for
ब्रुवतो) Ds T G1 s तालकेतन, Ds अस्मान्द्वलध्वज, T1
(sup in) दारणध्वज, G4 सीरणध्वज, M वारणध्वज,
Ca d.s as in text G2 तेषु प्रेमपर बल — *) K1 Ds
D4 च (for तु) G4 ये शृण्वन्ति च ते वाक्य

5 b) K1 transp दोष and अल्प K2 D1 ध्रुव (for
ब्रुवन्) — *) K2 s D10 लभेत, Ds सहते (for लभते)
K1 पर्यदा, K2 s पर्यदो, D10 पर्यदो (for परिपन्) S
(except T2, G2 missing) लभेतपरिपदो मध्ये — *) D1
M1 2 *मयं.

6 b) Ds जितवानक्षकोविद — *) Dn D2 s s यदा*,
Ds तथा* (for यथा*) — *) D1 G2 M2-s तेषा (for तेषु)
D1 4 (before corr) s T1 G1 2 s धर्मो जय, Cn धर्मो जय

7 a) M2-s transp तत् and तेषा Ds धर्ममाक्ष
(for धर्मतो)

अनक्षत्रं यथाश्रद्धं तेषु धर्मजयः कुतः ॥ ६
 यदि कुन्तीसुतं गेहे क्रीडन्तं आत्मिः सह ।
 अभिगम्य जयेयुस्ते तत्तेषां धर्मतो भवेत् ॥ ७
 समाहूय तु राजानं शत्रुधर्मरतं सदा ।
 निकृत्या जितवन्तस्ते किं नु तेषां परं शुभम् ॥ ८
 कथं प्रणिपतेच्चायमिह कृत्वा पणं परम् ।
 वनवासाद्विमुक्तस्तु प्राप्तः पैतामहं पदम् ॥ ९
 यद्ययं परवित्तानि कामयेत युधिष्ठिरः ।
 एवमप्ययमत्यन्तं परान्नाहति याचितुम् ॥ १०
 कथं च धर्मयुक्तास्ते न च राज्यं जिहीर्षवः ।
 निवृत्तवासान्कौन्तेयान्य आहुर्विदिता इति ॥ ११
 अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ।

न व्यवस्यन्ति पाण्डूनां प्रदातुं पैतृकं वसु ॥ १२
 अहं तु ताञ्चितैर्वाणैरनुनीय रणे वलात् ।
 पादयोः पातयिष्यामि कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ १३
 अथ ते न व्यवस्यन्ति प्रणिपाताय धीमतः ।
 गमिष्यन्ति सहामात्या यमस्य सदनं प्रति ॥ १४
 न हि ते युयुधानस्य संरब्धस्य युयुत्सतः ।
 वेगं समर्थाः संसोढुं वज्रस्येव महीधराः ॥ १५
 को हि गाण्डीवधन्वानं कश्च चक्रायुधं युधि ।
 मां चापि विपहेत्को नु कश्च भीमं दुरासदम् ॥ १६
 यमौ च दृढधन्वानौ यमकल्पौ महाद्युती ।
 को जिजीविषुरासीदेष्टुष्टुभ्रं च पार्थतम् ॥ १७
 पञ्चेमान्पाण्डवेयांश्च द्रौपद्याः कीर्तिवर्धनान् ।

C 5 58
B 5 9 17
K. 5. 2. 18

8 Ks om 8 — ^a) K4 B Ds D4.6 7 10 S (except M2-s, Gs missing) कौन्तेय (for राजान) D1 'हूय महात्मान — ^b) Ds 8 T2 'धर्ममनुव्रत, M1.2 'धर्मरतं शुचि — ^c) Dn Ds 7 Cd तु, Ca स्त्रित् (for नु) K1 2 Ds 2 2 9 Ca d पद, D1 फल, T1 G1.2 कृत, G4.5 M सत (for पर)

9 ^a) D1 प्रणमते — ^b) Ds महान्कृत्वा, T2 इति कृत्वा, M अपाकृत्वा B2 G2 4 पर पण (by transp), D1 परं पदं T2 M महत् (for परम्) — ^c) K (except K4) Ds 10 विनिमुक्त (for विमुक्तस्तु) Ds 9 8 (except T2, Gs missing) मन् (for तु) D1 वनवासामिमुक्त मन् — M2 om. 9^d — ^d) Ks प्राप्य, Dn D1 प्राप्ये, D10 प्राप्त (for प्राप्त)

10 ^a) K4 यश्चाय, D1 तस्याय, Ds यथा न (for यद्यय) Dn D2 8 Gs पाप (for पर) — ^b) K1-s Ds D10 कामयेत — ^c) K1 पद (for एव), and एव (for अय) Ds पर्यत (for अत्यन्त) T2 एवमत्यर्थमत्यश, G2 एवमस्तु पुन न्नीय — ^d) B4 Ds पर न, Ds परम्, T1 G (Gs missing) न चैव, T2 नाय (for परान्न)

11 ^a) Ds म्व, T G (Gs missing) ह्य, M हि (for च) — ^b) M1 (sup lin as in text) अयं, M2-s रुधे, Ca d s न च (as in text) Ds चिकीर्षव, G4 जिगीषव, Ca d s as in text. — ^c) D1.5 T1 G1 4 5 निवृत्तवनवा-मान् (D1 'सान्तु, Ds 'मास्तु) — ^d) D1 यदाहुर, Ds यानाहुर, Ds प्रत्याहुर D1 5 विजितानिति

12 ^b) Dn Ds 2 3 विदुरेण च (for च महा) — ^d) K4 B Ds 6 7 9 10 पद (for वसु)

13 ^a) T2 तान् (for तु) K1-s T2 निमित्तर (for ताञ्चितर) — ^b) Dn D2 2.7 रणे परान्, T G (Gs missing) समोवलान्, M1 (sup lin as in text) 2 महावलान्

14 Dr om. 14^c-15^b — ^a) T1 G1 महामात्यै — After 14, Ds 8 T2 ins

17* दशाशा छादयन्त मामेकवीर मदोत्कटम् ।
 विजिष्णु मन्यते लोको युध्यन्त च महीतले ।
 मय ममान्तेवासित्व जयस्य जयशालिन ।
 छिनश्चि यदि खड्गेन भीष्मादीना शिरास्यहम् ।

[(L 1) T2 न हि ते युयुधानस्य बाहुवीर्यमदो — (L 2) Ds मयते (for मन्यते) T2 विकृष्ट (for युध्यन्त) — (L 4) T2 पातयिष्यामि खड्गेन]

15 Dr om 15^{ab} (cf. v 1 14) — ^a) K (except K4) Ds 10 धर्मराजस्य (for युयुधा) — ^b) D1 5 युयुत्सव — ^c) Ds D1-9 10 (m as in text) 'बोद्ध (for 'मोद्ध)

16 ^b) Ks कश्चित्, Ds को वा (for कश्च) Ds S (Gs missing) रणे (for युधि) — ^c) B2 4 Ds 9 वा (for च) Ks कोपि, Ks कस्तु B1-s जेतु, Dn D2 8 8 क्रुद्ध (for को नु) — ^d) K1 कश्चित्, K2 8 5 कश्चित् (for कश्च) T1 G1 महावल (for दुरा)

17 ^b) K4 B D (except D1 10) यमकालोपमद्युती — After 17^{ab}, Dn D4 (marg) ins

18* विराट्द्रुपदौ वीरौ यमकालोपमद्युती ।
 — ^c) Ks आगच्छेत्, K4 Dn2 Ds D1 9 आत्मादेत् (for आम्मीदेत्)

समग्रमाणान्पाण्डूनां समवीर्यान्मदोत्कटान् ॥ १८
सौमित्रं च महेष्वासममरैरपि दुःसहम् ।
गदप्रद्युम्नसाम्नांश्च कालवज्रानलोपमान् ॥ १९
ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना सह ।
कर्णेन च निहत्याजावभिषेक्ष्याम पाण्डवम् ॥ २०
नाधर्मो विद्यते कश्चिच्छत्रून्हत्वाततायिनः ।

अधर्म्यमयशस्यं च शात्रवाणां प्रयाचनम् ॥ २१
हृद्रतस्तस्य यः कामस्तं कुरुध्वमतन्द्रिताः ।
निसृष्टं धृतराष्ट्रेण राज्यं ग्रामोतु पाण्डवः ॥ २२
अद्य पाण्डुसुतो राज्यं लभतां वा युधिष्ठिरः ।
निहता वा रणे सर्वे स्वप्स्यन्ति वसुधातले ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

दृपद उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः ।

न हि दुर्योधनो राज्यं मधुरेण प्रदास्यति ॥ १
अनुवर्त्सति तं चापि धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।

18 ^a) K₄ Dn Ds₂ D₂ 2 7 M₂ पुत्रान् (for इमान्)
D₂ 2 9 द्रौपदेयान् (for पाण्डव) B₁ Dn Ds₂ 5 तु (for
च) K₈ समरे क समर्थ स्यात् — ^b) T G (G₈
missing) प्रीति (for कीर्ति) — ^c) M₈-s समग्रमाणान्धि
पा. — ^d) D₈ M₁ बलो (for मदो) T₂ G₂ 4.5
समवीर्यवलोकटान्

19 ^b) K (except K₄) त्रिदशैर्, D₈ असुरैर् (for
अमरैर्) — ^c) A few N MSS 'नाम्याश्च — ^d) K₈
'चक्रानिलो'; K₈ 'चक्रानलो', B₂ Dn D₂ 2 8 8 'सूर्यानलो',
D₈ 'वन्धनिलो'; M₂ 'वज्रानिलो'.

20 ^a) K (except K₄) हत्वा रणे धार्तराष्ट्रान् — ^b)
T₁ G₁ M₈-s पुत्रान् (for पुत्र) K (except K₄) कर्णं च
सहसौघल, D₈ पुत्रान्हत्वा समौघलान् — ^c) B₂ Dn
D₂ 2.7 8 कर्णं च (for कर्णेन च) K₄ B₅ Ds D₄ 0 तु,
T G (G₈ missing) नि- (for च) K₁-2 8 D₈ अभिषे
क्ष्यामहे पार्थ, D₁₀ कर्णेन सह हत्वाजौ — ^d) D₁ 8 T₂
G₂ 4 'क्ष्यामि D₂ 8 पाटवान् K (except K₄) D₈ ते
वय (D₈ धर्मज्ञ) धर्मज्ञ नृपं

21 ^b) D₈ कुत्स्न (for शत्रून्) — ^c) K₄ Dn Ds
D₂ 7-9 G₄ M₂ अधर्म D₈ चायशस्य D₁ अधर्मोऽयमयशस्यं
— ^d) G₈ क्षत्रियाणा (for शात्र) K (except K₄)
D₁₀m प्रसादन (for प्रया) — After 21, K₈ ins the
foli gloss on आततायिन्.

19* अग्निदो गरदश्वं शस्त्रपाणिर्धनापह ।
क्षेत्रदारहरश्वं पटेते ह्याततायिन ।
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तवादिनम् ।

जिघांसन्त जिघांसीयाज्ञ तेन ब्रह्महा भवेत् ।

इति स्मृति ।

22 T₁ transp. 22^{ab} and 22^{cd} — ^a) D₈ D₈ M₂ 8
त्वस्य (for तस्य) — ^b) Dn₁ D₈ 9 M₈ तत् (for त)
G₈ अनदिता (for अतन्द्रि). — ^c) K₁ 2 निर्दिष्ट; K₄
B₁.2.4 Ds D₈ 7 10 T₁ विसृष्ट. D₈ 9 धार्तराष्ट्रेण Dn₁
D₇ 9 ग्रामोति. S (T₁ also as in text, G₈ missing)
धार्तराष्ट्रो ह्ययुद्धेन (G₈ विना युद्ध) न राज्यं दातुमिच्छति

23 ^b) D₁ तु, D₈ च (for वा) — ^c) G₈ आहत
K₈ 8 ते रणे; K₄ D₂m 2.7 9 T G₂ 2 4 M Ca वा मया;
D₈ तु रणे, G₈ तरसा. T G₂ 5 M₁ 4 5 सख्ये, M₂ 8 सधे,
Ca सवे (as in text) — ^d) K₁ स्वपति, K₄ D₈ 0 8 S
Ca शेष्यति (G₈ 'ते'), D₈ शेष्यसे (for स्वप्स्यन्ति).

Colophon missing in G₈. — Major parvan K₁
उद्यम, the rest उद्योग — Adhy name D₁ 10 T₁ G₂ 2
M सात्यकिवाक्य (G₂ M₁ 'किञ्चन) — Adhy no
(figures, words or both) K₁ Dn₂ Ds₁ Ds₂ 8 10 S
(G₈ missing) 3, D₂ 2 — S'loka no Dn₂ 23, D₈
25, D₈ 27

4

✎ This adhy is missing in G₈ (of v 1 5
1. 1)

1 ^a) G₈ 'न्महाभाग — ^c) K₁ 2 राजा (for राज्यं)
— ^d) T₁ G₂ अयुद्धेन, Ca मधुरेण (as in text).

मीष्मद्रोणौ च कार्पण्यान्मौर्याद्राधेयसौत्रलौ ॥ २
 बलदेवस्य वाक्यं तु मम ज्ञाने न युज्यते ।
 एतद्धि पुरुषेणाग्रे कार्यं सुनयमिच्छता ॥ ३
 न तु वाच्यो मृदु वचो धार्तराष्ट्रः कथंचन ।
 न हि मार्दवसाध्योऽसौ पापबुद्धिर्मतो मम ॥ ४
 गर्दमे मार्दवं कुर्याद्रोषु तीक्ष्णं समाचरेत् ।
 मृदु दुर्योधने वाक्यं यो ब्रूयात्पापचेतसि ॥ ५
 मृदु वै मन्यते पापो भाष्यमाणमशक्तिजम् ।
 जितमर्थं विजानीयादनुद्यो मार्दवे सति ॥ ६
 एतच्चैव करिष्यामो यत्तत्र क्रियतामिह ।

प्रस्थापयाम मित्रेभ्यो बलान्युद्योजयन्तु नः ॥ ७
 शल्यस्य घृष्टकेतोश्च जयत्सेनस्य चाभिभोः ।
 केकयानां च सर्वेषां दूता गच्छन्तु शीघ्रगाः ॥ ८
 स तु दुर्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति सर्वशः ।
 पूर्वामिपन्नाः सन्तश्च भजन्ते पूर्वचोदकम् ॥ ९
 तत्त्वरध्वं नरेन्द्राणां पूर्वमेव प्रचोदने ।
 महद्धि कार्यं वोढव्यमिति मे वर्तते मतिः ॥ १०
 शल्यस्य प्रेष्यतां शीघ्रं ये च तस्यानुगा नृपाः ।
 भगदत्ताय राज्ञे च पूर्वसागरवासिने ॥ ११
 अमितौजसे तथोग्राय हार्दिक्यायाहुकाय च ।

C. 5 75
B. 5 4 12
K. 5. 4 12

2 B₁ om. 2 — ^a) Dn₁ D₂ 2.5 7 8 T₂ अनुमंस्यति;
 Dn₂ D₂ 9 T₁ G₁ 2 4 M 'वत्स्यति; D₂ 'वत्स्यते, D₁₀
 'मस्येत K (except K₄) तं चापि घृतराष्ट्रो वै (K₁ 'द्रोणि)
 — ^b) D₂ प्रतापवान्, T₂ सुतं प्रिय K (except K₄)
 पुत्रप्रीत्यानुमंस्यते (K₁ 'मन्यते) — ^d) K₂ 5 मोहाद् (for
 मौर्याद्)

3 ^a) M (except M₂) सकर्पणस्य (for बल').

4 ^a) K₁ 2 D₂ नानु, K₂ ननु; B₂ D₂ न च, T₂ न हि
 (for न तु) K₂ परो (for वचो) Cap मृदुतया वच
 — ^c) G₄ 5 तु (for हि) — ^d) T₂ दुर्बुद्धि संमतो मम,
 G₂ 'द्धि कथंचन

5 ^a) K₄ D₂ D₂ 7 10 transp गर्दमे and मार्दवं.
 — ^b) K₂ D₂ 10 M तीक्ष्णं (for तीक्ष्ण) — After 5,
 D₂ ins

20* अहमेकोऽपि जेष्यामि प्राक्चैव ग्रहिणीमि तम् ।

नाह कुर्यां यदेवदं विश्वामादेव शाश्वतम् ।
 while T₂ ins

21* अहमेको विजेष्यामि ब्राह्मणान्सविधाय च ।

नाह करोमि तद्वाक्यं प्रणिपातनपूर्वकम् ।

6 ^a) B (except B₂) Dn₁ D₄ 8 मृदु, Dn₂ D₂ 2 7
 मृदु D₂ T₂ र्वं (for वं) Dn D₂ (m as in text) 2
 मृयते, D₂ मस्यते (for मन्यते) — ^b) K₂ 4 B D
 (except Dn D₂, D₁ corrupt) भाषमाण K₄ B (except
 B₁) D₂ D₂ 6-8 10 अशक्तिकं, T G (G₂ missing) अश-
 क्तिमत् (T₂ 'क्तवत्) — ^c) T G (G₂ missing) हितमर्थं
 न जानीयात् — ^d) D₂ 8 (G₂ missing) दुर्बुद्धिर् (for
 अनुद्यो)

7 ^a) K₂ 4.5 B₁ 3 D₁ 4.5 9 T₂ G₄ 5 M चैव, T₁ G₁
 एव (for चैव) — ^b) K₂ (sup lin as in text) 8 D₂
 G₂ इति (for इह) — ^c) B₂ G₂ 'यामि, D₂ T G₁ 4 5

'याम' (for 'याम) — ^d) Dn D₂ बलान्, D₁ बल
 (for बलानि)

8 ^a) K₂ (sup lin as in text) 8 शल्यस्य, M
 (except M₂, M₁ sup lin as in text) पाठ्यस्य (for
 शल्यस्य) — ^b) K₁ 2 दुम', K₂ ध्रुत', M₁ (sup lin as
 in text) 8-8 ध्रुम' (for जय') K₁ 2 D₂ T₂ G₂ M₁
 चाभिभो, K₄ B Dn D₂ D₂-4 6-9 वा विभो, T₁ G₁ च
 प्रभो Ca d 8 cite अभिभू' (cf v 1 12) — ^c) K₁ 2
 Dn D₂ 8 कैक', K₄ 5 B₁ 8 6 D₂ D₂ 4 8-10 कैक' (for
 कैक') K₁ 2 5 M₂-5 तु (for च)

9 ^a) K₄ B₂ D (except D₁ 2 8 2) स च, T₂ यावत्,
 M₂-5 सोपि (for स तु) T₂ M दूतान् (for नून)
 — After 9^{ab}, T₂ ins

22* तावदूतान्वय तूर्णं प्रेषयिष्याम साचिरम् ।

स तु दुर्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति तावदूतान् ।

— ^c) T₂ M (except M₁) तु, G₂ ते (for च) — ^d)
 K₄ B₂ Dn₂ D₂ 6 Cn 'चोदन, G₂ 'चोदकान् — Cf.
 5 7 11^{ed}

10 ^a) B₁ T₁ G₁ 2 कुरुष्व (for त्वर') — ^b) K
 (except K₄) प्रणोदने, G₁ 2 प्रचोदन — ^c) D₂ 2 सोढव्य,
 T₂ M₄ वोढव्यं

11 ^a) D₁ T₁ M₂ प्रेषतां — ^b) K₂ D₂ G₂ ये च तस्य
 वदा (K₂ पदा) नृगा — ^d) K (except K₄) तु (for च)
 M (except M₂, M₁ sup lin as in text) भगदत्तस्य
 राज्ञश्च हार्दिक्यस्याहुकस्य च (cf 12)

12 ^b) K₂-5 Dn D₂ 5-8 'कयायात् (K₂ 5 D₂ 'च) काय
 च, M₂-5 कायायाय शकाय च — ^c) M₂-5 'प्रज्ञस्य K₄
 B₂ 5 Dn D₂ D₂ m 8-7 धूराय, M₂-5 महस्य — ^d)
 M₂-5 रोचमानस्य K₂ 5 D₂ 8 10 G₁ 5 M₂-5 चाभिभो,
 K₄ B Dn D₂ D₂-4 6 7 वा विभो, D₂ M₁ (sup lin)

८.५.१२
५.४.१२

दीर्घप्रजाय मह्याय रोचमानाय चाभिभो ॥ १२
 आनीयतां बृहन्तश्च सेनाविन्दुश्च पार्थिवः ।
 पापजिन्प्रतिविन्ध्यश्च चित्रवर्मा सुवास्तुकः ॥ १३
 बाहीको मुञ्जकेगश्च चैद्याधिपतिरेव च ।
 सुपार्थश्च सुबाहुश्च पौरवश्च महारथः ॥ १४
 शक्रानां पल्लवानां च दरदानां च ये नृपाः ।
 काङ्गोजा ऋषिका ये च पश्चिमान्पकाश्च ये ॥ १५
 जयन्सेनश्च काश्यश्च तथा पञ्चनदा नृपाः ।

काथपुत्रश्च दुर्धर्षः पार्वतीयाश्च ये नृपाः ॥ १६
 जानकिश्च सुशर्मा च मणिमान्पौतिमत्स्यकः ।
 पांसुराष्ट्राधिपश्चैव धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ १७
 औद्वश्च दण्डधारश्च बृहत्सेनश्च वीर्यवान् ।
 अपराजितो निपादश्च श्रेणिमान्बुधमानपि ॥ १८
 बृहद्बलो महौजाश्च बाहुः परपुरंजयः ।
 समुद्रसेनो राजा च सह पुत्रेण वीर्यवान् ॥ १९
 अदारिश्च नदीजश्च कर्णवेष्टश्च पार्थिवः ।

वानिभो, T₂ व प्रभो, G₃ चारिभो Ca. d s cito अभिभू
 (cf v 1 8)

13 ^a) T₂ बृहन्तश्च (for बृहन्तश्च) — ^b) T₂ सेना
 चतु G₃ M₃-s वीर्यवान् (for पार्थिव) — After 13^{ab},
 D₂ s read 16^{cd} (with v 1) — ^c) D (except
 D₁ s s) T₂ सेनजित् M₃ s (sup lin) प्रतिवीरश्च, M₃
 प्रतिवीर्यश्च — M om 13^d-14^a — ^d) K (except K₄)
 मित्रधर्मा, D₂ चित्रधर्मा, T₁ G₁ s s मित्रधर्मा K (except
 K₄) D₂ s 10 च (K₃ सु) वायुकि, T G (G₃ missing)
 सुवास्तुज — After 13, D₁ reads 16^{cd}, 15^{cd}, 16^{ab},
 14, 15^{ab} and 17

14 M om 14^a (cf v 1 13) — ^a) Some MSS.
 बारिडको K₂ जनुकेग, D₁ G₃ मुञ्जकेतु — S (G₃
 missing) transp 14^b and 14^d — ^b) D₅ D₁₀ चैत्याधि,
 S (G₃ missing) देवाधि — ^c) G₃ transp सुपार्थ and
 सुबाहु — ^d) M₁ महाबल — After 14, G₂ reads
 23^{cd}

15 T₂ G₁ s read 15^{ab} after 19 — ^a) K (except
 K₄) मुहाना, D₁ हलाना, S (G₃ missing) लाटाना (for
 शक्राना) K₁ s D₂ बारिडकाना, K₃ दरदाना, D₂ D₃ D₅
 पल्लवाना, S (G₃ missing) मल्लवाना (for पल्ल) — ^b)
 K₃ पल्लवाना (for दर) K₃ ये नृपा पक्षत स्थिता
 — K₄ Dn D₂-7 transp 15^c-19^d and 20^a-23^d
 — D₂ (hapl) om 15^c-16^b — For sequence in D₁
 cf v 1 13 — ^c) K₁ s काङ्गोजा कु(K₂ तु)डिकेराश्च,
 K₂ s D₂ 10 काङ्गोजा कुति(K₃ D₂ तौ)भोजा(K₃ ज)श्च,
 B₁ D₁ s काङ्गोज(D₁ जा)पिकेराश्च च, T₁ G (G₃ missing)
 काङ्गोजेपिराजश्च, T₂ जा पक्षराजान, M काङ्गोजानामि-
 (M₁ s नृ)पिकाणा

16 For sequence of K₄ Dn D₂-7, cf v 1 15, for
 D₁, cf v 1 13 D₂ om 16^{ab} (cf v 1 15) — ^b)
 K₁ s s D₂ 10 पाचनदा, T G₁ M₃-s पाचनजा — D₂
 om 16^{cd} D₂ s read 16^{cd} after 13^{ab}. D₂ s 10 all

contain the K₂ s variant of 16^{cd}, but while D₂ s
 ins it after 16^{ab}, D₁₀ ins it after 16 — ^c) Some
 MSS क्रय K (except K₄) प्राच्याश्च (K₁ पाश्चात्या)
 दक्षिणात्याश्च, D₂ s पुत्राश्च दुर्धर्षा — ^d) K₃ s ये प्रती
 च्याश्च (for पार्वतीयाश्च) K (except K₄) भूमिपा (for
 ये नृपा)

17 For sequence of K₄ Dn D₂-7, cf v 1 15
 — ^a) K₃ s जानुक, D₅ जालकि, D₁ s जानकः K
 (except K₄) G₂ सुधर्मा, D₁ सुवर्मा (for सुधर्मा) — ^b)
 K₂ मणिवान् K₁ s घोषवासिक, K₃ s B₁ s Dn D₂-4
 ० २ ० योतिमत्सक (K₃ वास्यक, B₁ D₂ s मत्स्यक), K₃
 D₁₀ पौतिमा, B₂ योतिमत्सक, D₅ योतिमत्सक (D₅
 रस्यक), D₁ चायमत्स्यक, T₁ G₁ s s प्रतिम(G₂ मा)त्स्यक,
 T₂ G₃ M₁ (sup lin) s प्रतिम(G₃ मा)त्स्यक, M₁ s-2
 चेदिमत्स्यका (M₂ क) — M₂ om 17^{cd} — ^c) Some
 MSS पाशु D₂ 10 पांढव (for पाशु) T₂ M₃-s
 सुराष्ट्राधिपतिश्चैव — ^d) K₁ s (m as in text) D₁₀ घृत
 (for घृष्ट)

18 For sequence of K₄ Dn D₂-7, cf v. 1 15 B₂
 D₁ G₁ om 18^{ab} T₁ reads 18^{ab} after 20, T₂ transp
 18^{ab} and 18^{cd} — ^a) K₁ s s D₁₀ औद्वश्च, K₃ उद्र,
 K₄ B₁ Dn D₂ पांढ्व, D₂ D₃ 4-7 तुद्र, D₅ औद्र, D₅
 औद्र, D₂ s उद्र, D₂ पुद्र, T₁ G₁ s औदार, T₂ भेदक;
 G₂ औधक, M₁ औदक, M₂ औदर, M₃-s ददश्च T
 G₂ s s M₁ s कुद्र (for दण्ड) — K (except K₄) om
 18^c-19^d, M₂ om 18^c-19^b — ^d) M₃-s मान्कर्ण
 एव च

19 For sequence of K₄ Dn D₂-7, cf v 1 16. K
 (except K₄) om 19, M₂ om 19^{ab} (cf v 1 18), B₂
 om from 19 to the end of the present adhy. M₃-s
 transp 19^a and 19^c — ^a) M₂-s transp बृह and
 मर्हो D₁ महोत्तेजा, T G (G₃ missing) M₁ बृहत्तेजा
 (for मर्होत्तेजा) — M₃-s om. 19^b. — ^b) D₁₀ सुबाहुश्च

समर्थश्च सुवीरश्च मार्जारः कन्यकस्तथा ॥ २०
महावीरश्च कटुश्च निकरस्तुमुलः क्रथः ।
नीलश्च वीरधर्मा च भूमिपालश्च वीर्यवान् ॥ २१
दुर्जयो दन्तवक्त्रश्च रुक्मी च जनमेजयः ।
आपादो वायुवेगश्च पूर्वपाली च पार्थिवः ॥ २२
भूरितेजा देवकश्च एकलव्यस्य चात्मजः ।

कारुण्यकाश्च राजानः क्षेमधूर्तिश्च वीर्यवान् ॥ २३
उद्भवः क्षेमकश्चैव वाटधानश्च पार्थिवः ।
श्रुतायुश्च दृढायुश्च शाल्वपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ २४
कुमारश्च कलिङ्गानामीश्वरो युद्धदुर्मदः ।
एतेषां प्रेष्यतां शीघ्रमेतद्धि मम रोचते ॥ २५
अयं च ब्राह्मणः शीघ्रं मम राजन्पुरोहितः ।

C. 5. 83
B. 5. 4 25
K. 5. 4. 25

पुर* — Ms-s om 19^d. — ^a) B₂ M₁ धीमता (for वीर्य*) — After 19, T₂ G₁ s read 15^{ab}

20 For sequence of K₄ Dn D₂-7, cf. v l 15 B₄ om. 20 (cf. v l 19), B₂ s s om 20-23, M₂ om 20-21 — ^a) K₁ s आदारिश्च, K₄ B₁ Dn D₂ D₂-7 10 सुरारिश्च, D₁ आरादिश्च, D₂ s आ(D₂ अ)रादश्च, D₂ अजाविश्च; T G₁ s अनादिश्च, G₂ s आदिन(G₂ 'र')श्च, M₁ आमीरश्च, Ms-s आदारी च (Ms sup in आदीजश्च) (for अदारिश्च) — After 20^{ab}, G₁ reads 24^{ab} and 25^{ab} (for the first time), G₂ s read 24^a-25^b — K₄ B₁ Dn D₂-s om. 20^c-21^b — ^c) K₂ s सुवीरश्च, T G₁ s पराजितुं (for सुवीरश्च) — After 20^c, T₂ ins

23* एको वीर्यवलोक्तः ।

वीरवाहु सुयाहुश्च

— ^a) D₂ D₂ कल्पक (for कन्यक) T₁ G₁ s एको (G₁ s एको) वीर्यवलोक्तः, Ms-s 'र' क(Ms का)न्यकुञ्जक — After 20, T₁ reads 18^{ab}, while T₂ Ms-s ins .

24* वीरवाहुश्च दुर्वापो भूमिपो जालकीटक ।

[T₂ नीन* (for वीर*), and वालनायक (for जाल*)]

21 K₄ B₁ Dn D₂-s om 21^{ab}, B₂-s M₂ om. 21 (cf. v l 19, 20) — ^a) D₂ D₂ 7 10 T₁ G₁ s महावीर्य*; G₄ तदा वीर* K₁ सकटु; D₂ D₂ 7 10 T₁ G₁ s M₁ सुकटु, D₁ चक्र, D₂ सुतुद्र, G₄ सुमद्र, G₂ सुतुद्र, Ms-s सुकटु — ^b) K₅ निकघ्न, D₂ D₁ s 9 निचक्र (D₁ s 'क्र'), D₂ 10 G₂ निचक्र (G₂ 'क्र'), D₂ निचक्र, T G₅ Ms-s निचक्र (T₂ 'य', G₅ 'का'), G₄ M₁ नीलक, G₁ नीचक (for निकर) Some MSS तुमल, G₅ तुमुला, Ms तुमुल. K₁-s तुमलदुम (for तुमुल क्रय) T₁ G₁ s तथा (for क्रय) — ^c) K (except K₄) transp वीरधर्मा (K₁ वीरधर्मा, K₂ वीरधर्मा) and भूमिपाल D₁ S (M₂ om, G₂ missing) वीर(M₁ चक्र)धन्वा (for 'धर्मा') T₂ एकलव्य सहारमज (for 21^d)

22 For sequence of K₄ Dn D₂-7, cf. v l 15 B₂-s om. 22 (cf. v l 19, 20), K₁ (hapl.) om. 22^a-23^d — ^a) T₂ निर्जय T₂ G₁ s M₁ 2 s दतवक्त्र K₂

*योनृतवक्त्र च, K₂ s *योरिभवक्त्र — D₁ (hapl.) om 22^{ab}. — ^b) K₂-s D₂ G₂ M₁ स (for च) Ms-s रुक्मी (Ms 'रुक्मी') सजय एव च — Ms om. 22^a-23^b — ^c) D₂ (m as in text) आन्मदो (for आपादो) — ^a) K₂ s सर्वशाली, K₅ पूर्वशाली, D₁ 'शाली', D₂ s पूर्वशाली (D₂ m पूर्वपाली), D₂ 'वाली', T₁ 'पाती' — After 22, T₂ ins .

25* आपा देवा बुध सूतस्य इरिहयोपमः ।

23 For sequence of K₄ Dn D₂-7, cf. v l 15 K₁ B₂-s om. 23 (cf. v l 19, 20, 22), M₂ om 23^{ab} (cf. v l 22), G₂ s om 23^a-24^b, D₁ om. 23^{ab}. — ^a) K₂ s T₁ G₁ s देवलश्च, D₂ s वीरक*, Ms-s पावक*. — ^b) K₄ B₁ D (D₁ om) T₁ एकलव्य सहारमजै (D₂ 'नुजै', D₂ s 9 T₁ 'त्मज', D₁ 'नुज'); T₂ विश्वजिष्वापराजित, G₄ 'व्यश्च वीर्यवान्', M₁ 'न्यस्य मात्मज' — G₂ reads 23^{cd} after 14 — ^c) Some MSS कारुण्यक* and कार*, D₁ कारुणिक*, T₁ G₁ s कालू Ms-s वज्र (Ms 'भू') शुक्र(Ms शक्र)श्च राजा वै — ^d) K₅ D₂ s 'मूर्तिश्च, D₂ 'धूर्तश्च

24 B₄ Ms-s om. 24 (cf. v l 19), G₂ s om 24^{ab} (cf. v l 23) G₁ reads 24^{ab} for the first time after 20^{ab} — ^a) D₂ D₁ उत्तर (for उद्भव) K (except K₄) D₂-10 'व क्षेमधन्वा च — ^b) K₂ D₁ वाटधानाश्च K₂ D₁ पार्थिवा, D₂ s वीर्यवान् — G₂ s read 24^a-25^b after 20^{ab} — ^c) K₄ D₂ s श्रुतावश्च, G₅ श्रुतावयु K₄ D₂ s दृढायश्च, D₁ गदायुश्च, D₂ s शतायुश्च — ^d) Some MSS शाल्व*, K₂ (sup in as in text) शिल्पपुत्रश्च, D₂ s शल्यायुश्चैव — After 24, D₂ repeats 18^{cd}

25 B₄ om 25 (cf. v l 19) For G₁ s cf. v l 24 — After 25^{ab}, D₁ repeats 18^{cd}, and Dn repeats 23^{cd} — ^a) Ms-s पुतन्महा हि रोचते

26 B₄ om 26 (cf. v l 19) — ^a) K₁-s Dn₂ तु, Dn₁ य* (for च) K₁ s 5 यातु न. (for ब्राह्मण) K₄ D (except D₁ s) Ms-s विद्वान् (for शीघ्र) — ^b) K₁ s D₁ s चार्त* (for छत*) — ^c) K₂ B (B₄ om) D (except D₁ s s 9) T₂ असौ (for अस्मिन्) K₄ Dn

प्रेष्यतां धृतराष्ट्राय वाक्यमस्मिन्समर्प्यताम् ॥ २६
यथा दुर्योधनो वाच्यो यथा शान्तनवो नृपः ।

धृतराष्ट्रो यथा वाच्यो द्रोणश्च विदुषां वरः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वासुदेव उवाच ।

उपपन्नमिदं वाक्यं सोमकानां धुरंधरे ।

अर्थसिद्धिकरं राज्ञः पाण्डवस्य महौजसः ॥ १

एतच्च पूर्वकार्यं नः सुनीतमभिकाङ्क्षताम् ।

अन्यथा ह्याचरन्कर्म पुरुषः स्यात्सुबालिगः ॥ २

किं तु संवन्धकं तुल्यमस्माकं कुरुपाण्डुषु ।

यथेष्टं वर्तमानेषु पाण्डवेषु च तेषु च ॥ ३

ते विवाहार्थमानीता वयं सर्वे यथा भवान् ।

कृते विवाहे मुदिता गमिष्यामो गृहान्प्रति ॥ ४

भवान्वृद्धतमो राज्ञां वयसा च श्रुतेन च ।

शिष्यवत्ते वयं सर्वे भवामेह न संशयः ॥ ५

भवन्तं धृतराष्ट्रश्च सततं ब्रह्म मन्यते ।

Ds 4 c 7 प्रदीयता (for सम*) Ms-s गत्वा सर्वं निवेद्यता
27 B₁ om 27 (cf v. 1 19) — ^a) K (except
K₄) कृप (for नृप) Ms-s द्रोणः शान्तनवस्यथा — ^a)
K (except K₄) Ds यथावच्च (for यथा वाच्यो) — ^a)
K₄ B (B₁ om) D (for D₂ s see below) रथिना, G₄
वदता (for विदुषां) D₂ s द्रोणः शस्त्रभृतां वर, Ms-s
माचिर तदिहोच्यता — After 27, M₂ ins 26* (cf. v
1 5. 5 1).

Colophon missing in B₁ G₂. — *Adhy. name*
D₁ s 10 T₁ G₁ 2 s M द्वुपदवाक्य, D₂ पुरोहितयानं
— *Adhy. no.* (figures, words or both) Dn₂ Ds₁
D₁ 7 10 S (G₂ missing) 4, D₂ 3. — *S'lo'a no*
Ds 28

5

☞ This adhy. is missing in G₂ (cf v 1 5 1 1)
T G₁ 4 s M ins before वासुदेव उ° (M₂, after
5 4 27)°.

26* वैशंपायन ।

द्वुपदेनैवमुक्ते तु राषथे वाक्यविशारदः ।

वासुदेवमुत्तम्य वृष्णिमिहोऽग्रवीदिदम् ।

[(L 1) T₁ G₁ 4 s वाक्चरिणं वर — (L 2) M₂
वासुदेवमुत्तम्य, and वरुणिमिहो T₂ M (except M₂) वर
(for वरम्)]

1 G₁ 4 om वासुदेव उ° K₂ श्रीकृष्ण उ°, D₁ G₂
श्रीवासुदेव, T₂ श्रीमगयान् (for वासुदेव उ°). — ^a) K₂
मरे (for राषथ) — ^a) T₁ G₁ राजन् (for राजः)

— ^a) K₄ B D (except D₁ s 10) अमिताजस, T₁ G₁ s
महारमनः (for महौजस).

2 ^a) K₂-s B D₁ s 4 7 9 10 T G₂ M₂ पूर्व कार्यं,
D₂ s कार्यं पूर्वं — ^b) B₁ s s D₂ T G₁ सुनीतिम् K₂ s
Ds D₂ 10 अभि(D₂ 'ति)काक्षित — ^a) D₂ ह्याचरेत्
K₁ s s बुद्ध्या, S (except M₁ 2, G₂ missing) कार्यं
(for कर्म)

3 ^a) K₁ s D₂ 9 G₄ तु (for तु). K (except K₄)
D₁ s s T₂ सावधिक, Dn₂ D₁ संवधिकं; Ds Cap.dp sp
सावधिक, Ca.d s as in text. — G₂ om 3^{cd}. — ^a) D₂
परेषु (for च तेषु)

4 B₁ om 4^{ab}. — ^a) G₂ आहता (for आनीता)
— ^b) N (except K₁ s, B₁ om) T G₂ 4 तथा (for
यथा) — ^c) B₁ D₁ s s T₁ G₁ कृतो विवाहो; D₂ जाते
विवाहे G₂ भिमन्यो (for मुदिता). — ^d) T₁ G₁
गच्छाम स्म (for गमि°) K₁ यथागत (for गृहान्प्रति)

5 ^a) K (except K₄) तेषां (for भवान्) D₂ s-
वृद्धतरो K₄ राजन् (for राज्ञां) — ^b) K₄ तपसा (for
वयसा) — ^c) D₁ शिष्याश्च ते, T₂ शिष्यास्त्रव. K
(except K₄) भीष्म प्रवृद्धो (K₂ 'त्तो) वयसा — ^d)
K₁ s भवानिह, K₂ s भवानिह, S (except T₁, G₂
missing) भवेमहि.

6 M (except M₂) ins after 6 T₂, after 7^{ab}

27* तस्माद्यदनु रूपं हि सामप्र त्विह मन्यते ।

त प्रेषय यथान्यायं कुरुष्यो नृपसत्तम ।

[(L 1) T₂ यास्तु तदनुरूपं, and शमिमन्यते — (L 2)
T₂ वान्; M₁ तत् (for त) T₂ यथान्याय, and कुरुष्व (for
कुरुष्यो).]

आचार्ययोः मरुता चासि द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ६
 न भवान्प्रेषयत्वद्य पाण्डुवार्थकरं वचः ।
 सर्वेषां निश्चितं तन्नः प्रेषयिष्यति यद्भवान् ॥ ७
 यदि तावच्छर्मं कुर्यान्नयायेन कुरुपुंगवः ।
 न भवेत्कुरुपाण्डूनां मौम्रात्रेण महान्क्षयः ॥ ८
 अथ दर्पान्वितो मोहान्न कुर्याद्द्वितराष्ट्रजः ।
 अन्येषां प्रेषयित्वा च पश्चादस्मान्समाह्वये ॥ ९
 ततो दुर्योधनो मन्दः महामात्यः सवान्धवः ।
 निष्ठायापत्स्यते मूढः क्रुद्धे गाण्डीवधन्वनि ॥ १०
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः सत्कृत्य वार्ष्णेयं विगटः पृथिवीपतिः ।
 गृहान्प्रस्थापयामास सगणं महवान्धवम् ॥ ११

द्वारकां तु गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
 चक्रुः सांग्रामिकं सर्वं विराटश्च महीपतिः ॥ १२
 ततः संप्रेषयामास विराटः सह वान्धवैः ।
 सर्वेषां भूमिपालानां द्रुपदश्च महीपतिः ॥ १३
 वचनात्कुरुसिंहानां मत्स्यपाञ्चालयोश्च ते ।
 समाजग्मुर्महीपालाः संग्रह्य महाबलाः ॥ १४
 तच्छ्रुत्वा पाण्डुपुत्राणां समागच्छन्महद्वलम् ।
 धृतराष्ट्रमुतश्चापि समानिन्ये महीपतीन् ॥ १५
 समाकुला मही राजन्कुरुपाण्डवकारणात् ।
 तदा समभवत्कृत्स्ना संप्रयाणे महीक्षिताम् ॥ १६
 बलानि तेषां वीराणामागच्छन्ति ततस्ततः ।
 चालयन्तीव गां देवीं मपर्वतवनामिमाम् ॥ १७

C. 5. 107
B. 5. 5. 18
K. 5. 5. 19

7 In B₁, the portion from 5 5 7 to the end of
 adhy 6 is missing — ^a) D₂ भवान्प्रेषयता चैव
 — ^b) D₂ नर (for वच) T₂ 'वायं हितश्चग्न, M₂-s
 तत्र गन्वा न वक्ष्यति — After 7^{ab}, T₂ ins 27* — ^c)
 D₂ प्रेषित (for निश्चित) K₁ Dn₁ Ds₂ D₁ (before
 corr) 10 तत्र, D₂ ह्येवन्, T₂ यत्त (for तन्न) — ^d)
 D₂ द्येप्रेषयति (for प्रेष) Dn D₁ : T₂ G₂ तद् (for
 यद्)

8 B₁ missing (cf v 1 7) — ^a) K₁ : s Ds
 D₁ 2-10 T₂ G₂ मय, K₁ Dc : सम, T₁ G₁ : s M स तव
 (for शर्म) — After 8^{ab}, M ins

28* कृतमित्येव मौम्रात्रमाचरिष्यन्ति पाण्डवा ।
 — ^c) D₁ स, M स (for न) D₂ : १ तावत् (for
 भवेत्) — ^d) K₁ : D₁ G₂ महाक्षय, T₂ महामय, M
 (except M₁) महान्क्षय..

9 B₁ missing (cf v 1 7) — ^a) D₁ धर्मान्वित,
 D₂ : T₂ सर्वान्वित, D₂ दर्पान्वितो (for दर्पा) — T₁ G
 (G₂ missing) read 9^{cd} after 10 — ^c) K₁ : D₂
 M₂ : १ तु (for च) — ^d) D₂ : T G₁ : ह्येत, D₁ ह्य

10 B₁ missing (cf v 1 7) T₁ G (G₂ missing)
 read 9^{cd} after 10 (cf v 1 9) — ^b) T₂ G₂ M₂-s
 सामान्य महायय — ^c) D₁ : (both marg) नाश,
 M₁ (sup lin as in text) 2-s विष्ट, Ca d s निष्ठा (as
 in text) — ^d) T₂ रुष्टे, G₂ युद्धे (for क्रुद्धे)

11 B₁ missing (cf v 1 7) — ^a) Ca दशार्हं (for
 वार्ष्णेय) — ^c) K M₂ गृह (K₁ गृहात्) D₂ मप्रेष-
 यामाम

12 B₁ missing (cf v 1 7) — ^a) Ds₁ Ds
 द्वारकानु, D₂ 10 द्वारकायां — ^c) D₂ सर्वे (for सर्व)

13 B₁ missing (cf v 1 7) K₂ : om (hapl.)
 13 — ^b) M (M₂ sup lin. as in text) पाडवै (for
 वान्धव) K₁ m दूत प्राज्ञ कुलोद्भूत — K₁ om from
 5 5 13^{cd} up to 5 6 3

14 B₁ missing (cf v 1 7) K₁ om 14 (cf v
 1 13) — ^a) G₂ कुरुवीराणा — ^b) Some MSS मात्स्य.
 K₁ M₂-s तथा, K₂ तु ते (for च ते) — ^d) T₂ महारया

15 B₁ missing (cf v 1 7) K₁ om 15 (cf v 1
 13) — ^b) T₂ G₂ गमानीत K (K₁ om) D₂ 6-10
 महाबल, T₂ G (G₂ missing) बल महत् (by transp)
 — ^c) K₁ B₁ : D₁ : 2 : T₁ G₁ : s M₂-s 'सुत (as in
 text), the rest 'सुता K₁ : s चैव (for चापि) — ^d)
 K₁ B₁ : D₁ : 2 : T₁ G₁ : s M₂-s समानिन्ये (as in text),
 the rest 'नित्यु M₂-s नराविपान् (for मही)

16 B₁ missing (cf v 1 7) K₁ om 16 (cf v 1
 13) — ^a) K₁ : प्राज्ञ (for राजन्) — ^d) M₂ :
 महारमना (for मही) — After 16, B (B₁ missing)
 D (except D₁ 10) T₁ ins

29* सकुला च तदा भूमिशत्रुरक्षयलान्विता ।

17 B₁ missing (cf v 1 7) K₁ om 17 (cf v 1
 13) — ^a) K (K₁ om) भीमानि (for वीराणां) — ^b)
 D₁ : 2 : M₂ समागच्छन् (for आगच्छ) M₂ इत (for
 the first तत) — ^c) K₁ : s चालयति महीं, Dn₁ 'यति
 च गा, D₂ 'यन्निव गां M₁ सर्वं (for देवी)

18 B₁ missing (cf v 1 7) K₁ om 18 (cf v 1

ततः प्रज्ञावयोवृद्धं पाञ्चाल्यः स्वपुरोहितम् ।

कुरुभ्यः प्रेषयामास युधिष्ठिरमते तदा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

द्रुपद उवाच ।

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नराणां तु द्विजातयः ॥ १
द्विजेषु वैद्याः श्रेयांसो वैद्येषु कृतबुद्धयः ।
स भवान्कृतबुद्धीनां प्रधान इति मे मतिः ॥ २
कुलेन च विशिष्टोऽसि वयसा च श्रुतेन च ।
प्रजयानवमश्वासि शुकेणाङ्गिरसेन च ॥ ३

विदितं चापि ते सर्वं यथावृत्तः स कौरवः ।
पाण्डवश्च यथावृत्तः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४
धृतराष्ट्रस्य विदिते वञ्चिताः पाण्डवाः परैः ।
विदुरेणानुनीतोऽपि पुत्रमेवानुवर्तते ॥ ५
शकुनिर्बुद्धिपूर्वं हि कुन्तीपुत्रं समाह्वयत् ।
अनक्षज्ञं मताक्षः सन्क्षत्रवृत्ते स्थितं शुचिम् ॥ ६
ते तथा वञ्चयित्वा तु धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

13) — ^a) K (K₄ om) प्राज्ञ (for प्रज्ञा) D_n D₈ G₈
'वृद्ध' — ^b) K₁ 2 3 D₁ T₂ G₂ 4 5 M₂ 6 पांचाल, D_n
पचात्य — ^c) M₂ 4 कुरुणां — ^d) K₂ B D T₂ G₂ C_n
स्वित (D₈ सदा)

Colophon om in K₄, B₁ G₈ missing — *Adhy.*
name K₂ D_n D₂ 10 पुरोहितयानं, D₂ राजोपमंत्रण;
D₈ राजोपमंत्रणे पुरोहितयानं, G₁ M₁ वासुदेवगमन, M₂
सेनासमागम, M₂ 5 वासुदेववाक्यं — *Adhy no* (fig-
ures, words or both) K₁ D_n D₂ 1 D₂ 2-7 3 10 8 (G₈
missing) 5 — *S'loka no* K₂ 18, D_n D₂ 19

6

This *adhy* is missing in B₁ G₈ (cf v 1 5
5 7, 5 1 1)

1 — (var) Manu 1 96. — K₄ om 1-3 (cf. v
1 5 5 13) — ^a) C_n भूतेषु C_d s cito भूतानि
— ^b) K₂ मतिजीविन, G₈ बुद्धिजीविका, C_n d s as in
text — ^c) K₂ मति (for बुद्धि) — ^d) B D (except
D₈ 10, D₂ by corr, for D₁ see below) नरेऽपि (for
नराणां तु) K₁ हि, D₂ T G₁ 2 3 च (for तु) K₂ णा
बुद्धिजातय, D₁ G₈ नरेषु ब्राह्मणा स्मृता C_n cites द्विजा,
C_d s as in text.

2 K₄ om 2 (cf v 1 1) — 2^{ab} — (var) Manu
1 97^{ab} — ^a) D₁ G₈ ब्राह्मणेषु च विद्वांस, T₁ G₁ 2 4 M

द्विजेषु विद्वान्प्रेष्टस्तु C_n d s वैद्या (as in text) — ^b)
S' (G₈ missing) विद्वत्सु (for वैद्येषु). — After 2^{ab},
K₂ s B D (except D₈) T G₈ ins

30* कृतबुद्धिषु कर्तार कर्तृषु ब्रह्मवादिनः ।

[= Manu 1 97^{ad} — K₂ कृतनिश्चया, B₁ D₈ ब्रह्मवेदिनः,
C_d s ब्रह्मवादिन (as above)]

3 K₄ om '3^{ab} (of v l. 1) — ^a) B D_n D₈-7
सदृश, D₂ त्व समः, C_n d s अनवम (as in text) — ^b)
T G (G₈ missing) M₁ शुकेणागिरसा तथा, M₂-3 शुक्र-
गिरसयोरिव

4 ^b) M₁ सुयोधन (for स कौरव)

5 ^a) K₁ 2 T G₂ 4 5 विदितं, K₄ D₈ विदितैः, D_n
D₂ M₂ विदित, G₁ यद्वत्, C_n d s विदिते (as in text)
— ^b) K₁-3 विजिता. (for वञ्चिता) K₁ इति, K₄ सुते
(for परैः).

6 ^a) D₈ शकुने T₂ G (G₈ missing) M₁ 3 पूर्वण
(for पूर्व हि). K (except K₄) D₂ 2-10 च (for हि).
M₂-5 बुद्धिपूर्वं च शकुनि. — ^b) D₂ T₁ G₁ 4 M₂ यदा,
T₂ G₂ M₁ यथा (for समा) M₂-5 समाह्वयत पाण्डव
— ^c) K₁ 3 D₁ स, M₂-5 तु (for सन्) — ^d) K₂
क्षत्रधर्मे, D₂ 3 क्षत्रधर्मे. T₂ क्षत्रधर्मे व्यवस्थित, G₂ क्षत्र
धर्ममते स्थित, M₂-5 क्षत्रवृत्तरत् शुचि.

7 ^a) K₁ 2 3 च (for तु). — ^b) K₂ B₁ 3 4 D
(except D₈) धर्मराज, T₁ G₁ कुन्तीपुत्र, M₂ धर्मात्मान
— ^c) K₁ 2 3 D₈ स्वर्क (for स्वय)

न कस्यांचिदवस्थायां राज्यं दास्यन्ति वै स्वयम् ॥ ७
 भवांस्तु धर्मसंयुक्तं धृतराष्ट्रं शुवन्वचः ।
 मनांसि तस्य योधानां ध्रुवमावर्तयिष्यति ॥ ८
 विदुरश्चापि तद्वाक्यं साधयिष्यति तावकम् ।
 भीष्मद्रोणकृपाणां च भेदं संजनयिष्यति ॥ ९
 अमात्येषु च मित्रेषु योधेषु विमुखेषु च ।
 पुनरेकाग्रकरणं तेषां कर्म भविष्यति ॥ १०
 एतस्मिन्नन्तरे पार्थाः सुखमेकाग्रबुद्धयः ।
 सेनाकर्म करिष्यन्ति द्रव्याणां चैव संचयम् ॥ ११
 भिद्यमानेषु च स्त्रेषु लम्बमाने च वै त्वयि ।
 न तथा ते करिष्यन्ति सेनाकर्म न संग्रहः ॥ १२
 एतत्प्रयोजनं चात्र प्राधान्येनोपलभ्यते ।

संगत्या धृतराष्ट्रश्च कुर्याद्वर्त्म्यं वचस्तव ॥ १३
 स भवान्धर्मयुक्तश्च धर्म्यं तेषु समाचरन् ।
 कृपालुः परिक्लेशान्पाण्डवानां प्रकीर्तयन् ॥ १४
 वृद्धेषु कुलधर्मं च शुवन्पूर्वरनुष्ठितम् ।
 विभेत्स्यति मनांस्तेषामिति मे नात्र संग्रहः ॥ १५
 न च तेभ्यो भयं तेऽस्ति ब्राह्मणो ह्यसि वेदवित् ।
 दूतकर्मणि युक्तश्च स्थविरश्च विज्ञेयतः ॥ १६
 स भवान्पुण्ययोगेन मुहूर्तेन जयेन च ।
 कौरवेयान्प्रयात्वाशु कौन्तेयस्यार्थसिद्धये ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।
 तथानुशिष्टः प्रययौ ह्युपदेन महात्मना ।
 पुरोधो वृत्तसंपन्नो नगरं नागसाह्वयम् ॥ १८

C. 5. 127
B. 5. 6. 18
K. 5. 6. 18

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

8 K₁ om. 8^a-9^b — “) D₁ : स भवान् (for भवांस्तु) T₁ G₁ 4.8 धर्मयुक्तः सन् (for धर्मं) — “) D₁ 2.2 : तेषां (for तस्य) G₁ M योधाना — “) K₁ पुनर्, G₁ शुवन् (for ध्रुवम्)

9 K₁ om. 9^a (cf. v 1 8) — “) M (except M₁) वृद्धं (for साधं) — “) B₁ वै, D₁ : तु (for च) K₁ B₁ : s Dn Ds D₁ : 6 7 10 कृपादीनां — “) K₁ : स जनं, D₁ : 4 : 2 M₁ 4 (sup lin as in text) “व्यसि

10 “) D₁ हि, D₁ : G₁ त्रि (for च) — “) A few S MSS योधेषु K₁ विपमेसु — “) K₁ B₁ D (except Ds D₁ : 9) पुनरेकाग्रकरणं, T₁ M₁ रिकाग्र्यं, T₁ न तथा पुनरेकाग्र, G₁ : रिकाग्र्यं; Ca d s as in text — “) B₁ transp तेषा and कर्म G₁ कार्यं (for तेषां) T G₁ : कार्यं, G₁ कालः, G₁ तेषा (for कर्म)

11 “) K D₁ एकाग्र (K₁ कात) मानसा, T₁ G (G₁ missing) एकाग्रवृत्तय T₁ सुमेधा हितबुद्धयः — D₁ (hapl.) om 11^a-12^a — “) T₁ समग्र (for सचयम्)

12 D₁ om. 12^a (cf. v 1 11) — “) K₁ : s (m as in text) B₁ विद्यमानेषु G₁ M₁ वै (for च) B₁ सर्वेषु, M₁ योधेषु (for च स्त्रेषु) G₁ तेषु (for स्त्रेषु) T₁ मित्रेषु च स्वकीयेषु — “) K (except K₁) M₁ मानेषु वै, B (B₁ missing) Dn Ds D₁ : 5 : 10 M₁ माने तथा, D₁ मानेषु च, D₁ M₁ : s मानेपि च (for माने च वै) Cd लम्बमानेषु, Ca s लम्बमाने (as in text) — “) M (except M₁) यया वय (for न मशय) — After 12,

D₁ ins 32* (cf v 1 5 7 1)

13 “) K₁ (sup lin as in text) : पार्थ (for चात्र). — “) D₁ M₁ : s “लक्ष्यते, D₁ “लक्षय (for “लभ्यते). — “) G₁ M₁ (sup lin) संग्रह

14 “) T₁ G₁ 4 M₁ बुद्धियुक्तश्च, G₁ भक्तिं, M₁ : s धर्मयुक्तानि — “) K D₁-10 T₁ G₁ धर्मं, M₁ सम्यक् (for धर्म्यं) G₁ धर्म्येषु सममाचरन्, M₁ : s धर्मात्मसु समां. — “) K कृपालु क्षुत् (K₁ “लु सु), D₁ D₁ कृपालुश्च T₁ परिक्लेश — “) K₁ B (B₁ missing) D (except D₁ : 9) G₁ पादवीयान् (for वानां) M₁ तैवेत्

15 “) K₁ (m as in text) : Ds D₁ कुरुधर्मं, S (except G₁, G₁ missing) कुलधर्मान् — “) M वृद्धैर् (for पूर्वैर्) K (except K₁) अविविष्टं, S (G₁ missing) अनुष्ठितान् — “) K₁ वै (for मे) D₁ नास्ति (for नात्र). M₁ : s वर्तते मति (for नात्र मशय)

16 “) M₁ : s न तेभ्यो हि भय — “) D₁ शक्त (for युक्तः) — “) D₁ वृद्धश्चापि विशेष

17 “) M मुहूर्ते विजयेतुले — “) K₁ स कौरवान् (for कौरं) K₁ : D₁ T₁ G₁ : s प्रयाहाशु, M प्रयात्वय K₁ D₁ कौरवान्प्रति यात्वाशु — “) K₁ : s पादव (for कौन्तेय)

18 “) M₁ : s पाचालेन (M₁ “लाना) B₁ यशस्विना (for महा) — After 18, K Dn D₁ : 4 (marg. sec. m) 7 : s ins

31* शिष्यं परिवृतो विद्वाञ्जीतिशास्त्रार्थकोविदः ।

वैशंपायन उवाच ।

गते द्वारवतीं कृष्णे बलदेवे च माधवे ।
मह वृष्ण्यन्धर्कः सर्वैर्भोज्यश्च शतशस्तथा ॥ १
मयमागमयामास पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
धृतराष्ट्रान्मजो राजा दूतैः प्रणिहितैश्चरैः ॥ २
स श्रुत्वा माधवं यातं सदश्वैरनिलोपमैः ।
चलेन नातिमहता द्वारकामभ्ययात्पुरीम् ॥ ३
तमेव दिवसं चापि कौन्तेयः पाण्डुनन्दनः ।

आनर्तनगरीं रम्यां जगामाशु धनंजयः ॥ ४
तौ यात्वा पुरुषव्याघ्रौ द्वारकां कुरुनन्दनौ ।
सुप्तं ददृशतुः कृष्णं शयानं चोपजग्मतुः ॥ ५
ततः शयाने गोविन्दे प्रविवेश सुयोधनः ।
उच्छीर्षतश्च कृष्णस्य निपसाद वरासने ॥ ६
ततः किरीटी तस्यानु प्रविवेश महामनाः ।
पथार्धे च स कृष्णस्य प्रह्वोऽतिष्ठत्कृताञ्जलिः ॥ ७
प्रतिबुद्धः स बाष्पेणो ददर्शाग्निं किरीटिनम् ।

पाण्डवानां हितायां कौरवान्प्रति जग्मिवान् ।
[(L 1) D₁ निष्ठेष्टापि पृते K_{1,2} D₁ D₂ ३ नीतिशालेषु
(D₁ D₂ 'ग्रावे-') कोविदे — (L 2) D₄ कौरव]

Colophon missing in B₄ G₈ — *Adhy. name*
K₁ ३ B₁₋₃ ३ D₁ D₂ D₃ १० पुणेहितयान, D₂ ३ पुरो-
धायान, G₂ विदुरप्रेषण, M दूत(M₂ पुरोहित)प्रेषण.
— *Adhy. no* (figures, words or both) K₁ ४ D₂
D₂ ३-३ १० S (G₈ missing) ६ — *S'loka no* D₁ १९,
D₂ २०

7

 This adhy is missing in G₈ (cf v 1 5 1 1)
1 B D₁ D₂ D₃ (marg sec m) ३-३ १० S (except
M₂, G₈ missing) ins after 'वैशं' उ°. D₂ after
5, 5 12

32* पुरोहित ते प्रस्थाप्य नगर नागमाह्वयम् ।
दूतान्प्रस्थापयामासु पार्थिवेभ्यस्तनस्तत ।
प्रस्थाप्य दूतानन्मत्र द्वारका पुरद्वर्षम् ।
नय जगाम कौरव्य कुन्तीपुत्रो धनजय ।

[(L 4) T G बाष्पेय (for कौरव्य)]

— * M₂-३ याते, Cd ३ गते (as in text) — °) D₁
गृष्ण्यधिप (for वृष्ण्यन्धर्क) — °) D₂ ३ तु (for च)
K₁ ३ ३ मयसत्, T₂ (before corr) G₂ सहितम् (for
गततम) B (except B₂) D₁ D₂ D₃ ३ १० m G₂ ३
तन्ना (for तथा)

2 °) K₁ ४ आश्रयम्, K₂ आश्रयम्, D₁ D₂ ३ १ आश्रयम्;
Ca d n ३ आश्रयम् (as in text) — D₁ transp 2nd and
2nd — °) D₂ पाचालाना (for पाण्डव) — °) K₁ ३ ३
दूत, B D₁ D₂ ३ १ T G₂ ३ ३ गृह, D₂ गृह, D₃ पूर्व,

Ca d ३ दूतै (as in text) D₂ ३ च तैः, Ca, d चरै;
Cs as in text. G₂ गृहैः प्रच्छन्नचारिभि, Cap गृहै
प्रणिहितैश्चरै

3 °) M (except M₁) तत् (for स) K_{1,2} ४ B D
(except D₂ D₁ ३ ०) T G₁ ३ ४ M₂ (*sup lin*) यात.
— °) K₁ च (for न). K₁ ३ D₁ स्व (D₁ स) बलेनाति°;
D₂ ३ चलेन (D₂ सैन्येन) महता चापि (D₂ युक्तो)

4 °) G₈ कुन्तीपुत्रो धनजय; M (except M₂) 'य
श्वेतवाहन. — °) M स्वयं जगाम कौरव्य. — °) T G
(G₈ missing) आजगाम, M कुन्तीपुत्र. (for जगामाशु)

5 °) K₁ ३ ४ D₂ T₁ गत्वा, D₁ यातौ (for यात्वा)
M (except M₂) यात्वा तु (for तौ यात्वा) M₂-३
परवीरतां (for पुरुष°) — °) M₁ (*sup lin* as in
text). ३-३ सुप्त महति पर्यंके — °) K₁ ३ दृष्टया त; K₂
राजान, K₃ दृष्टयाया, D₁ ३ शयन B D (except D₁ ३
३ १०) चामि° (for चोप°)

6 °) S (G₈ missing) दुर्योधनस्तु प्रथमं वासुदेव
मुपाश्रयत् (T₂ M₂-३ 'गमत्, G₂ ३ M₁ ३ 'द्रवत्) — °)
K (except K₂) उच्छीर्षे तस्य (K₂ स तु, K₃ तत्र),
D₁ ३ (m as in text) तच्छीर्षतश्च, D₁ ३ उच्छीर्षदेशे B
D₂ ३ (G₈ missing) तु (for च). Cd ३ cito उच्छीर्ष; Ca
उच्छीर्षत (as in text) — °) T₁ G₁ 'सादासने शुभे
— G₂ ins after 5 G₄ after 8th

33* सिंहासनगत पश्चान्परिवृत्य च दृष्टवान् ।

7 °) D₁ ३ पार्थ (for तत) G₂ तत्र (for तस्य).
— °) G₂ 'युति (for 'मना.) — °) K₂ D₂ ३ m १
पात्राते, B (except B₂) पश्चाच्च, Ca d ३ पश्चार्धे (as in
text) K₁ ३ ३ D₂ तस्य, K₃ चाय, K₄ D₁ म तु; B
(except B₂) एव स, D₁ D₂ ३ १ स च, D₃ चैव; T₁ G₁
तु म (for च स) D₂ G₂ ३ M पश्चार्धेन स कृ°; D₁ ३

स तयोः स्वागतं कृत्वा यथाहं प्रतिपूज्य च ।
तदागमनजं हेतुं पप्रच्छ मधुसूदनः ॥ ८
ततो दुर्योधनः कृष्णमुवाच प्रहसन्निव ।
विग्रहेऽस्मिन्भवान्साहं मम दातुमिहार्हति ॥ ९
समं हि भवतः सख्यं मयि चैवार्जुनेऽपि च ।
तथा संबन्धकं तुल्यमस्माकं त्वयि माधव ॥ १०
अहं चाभिगतः पूर्वं त्वामद्य मधुसूदन ।

पूर्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्वसारिणः ॥ ११
त्वं च श्रेष्ठतमो लोके सतामद्य जनार्दन ।
सततं संमतश्चैव सदृत्तमनुपालय ॥ १२
कृष्ण उवाच ।
भवानभिगतः पूर्वमत्र मे नास्ति संशयः ।
दृष्टस्तु प्रथमं राजन्मया पार्थो धनंजयः ॥ १३
तव पूर्वाभिगमनात्पूर्वं चाप्यस्य दर्शनात् ।

C. 5 145
B. 5 7 16
K. 5. 7 17

पश्चार्धदेशे कृ, T₂ G₂ पादावुजाते कृ

8 ^a) K (except K₈) D_{1.3-10} च, S (except T₁ G₈, G₈ missing) तु (for स) — ^b) K_{1.2} धनजय (for किरी) — After 8^{ab}, D₈ ins

34* उच्छीर्षतश्चासनस्य ददर्शाय सुयोधनम् ।
while D₁₀ ins

35* पश्चादुर्योधनं भूपमुच्छीर्षे सस्थित तदा ।
On the other hand, G₄ ins and G₈ repeats 33* after 8^{ab} G₄ cont after 33* T₁ ins after 8^{ab}

36* वैचित्रवीर्यज पश्चाद्यादवाना धुरधरः ।
Finally, M₁ ins after 8^{ab}

37* पश्चादुर्योधनं शौरिरपश्यदमितद्युति ।
— ^a) K (except K₈) डभयो, D₁ तयो सु, D₂ स तयो स (by transp) T₁ G₁ स पृष्ठा (for कृत्वा) — ^d) N T₁ यथावत् (D₁ यथायं) (for यथाहं) K_{1.2} परिपूजितौ, K₈ B D_n D₂₋₉ प्रतिपूज्य (B₄ गृह्य) तौ, D₈ प्रतिपूजितौ, D₁ परिपूज्य च, G₂ अभिपूज्य च — T₂ reads 8^{ef} twice, first as in S and then as in text (with v 1) — ^e) K₄ D_{1.2} स १ तौ (for तदा) S (G₈ missing, T₂ first time) पप्रच्छ तौ महाबाहु (T₁ G₁ M₁ बाहु, T₂ G_{2.4} भागां, G₈ त्मानौ), T₂ (second time) तयोरगमने हेतु, Ca as in text. — ^f) K₁ पृष्टवान्, K₈₋₉ अपृच्छत् (for पप्रच्छ) S (G₈ missing) किं कार्यं युवयोरिति

9 ^b) D₉ प्रोवाचेद हसन्निव, S (except T₂ G₂, G₈ missing) हृद वचनमग्रवीत् — ^c) B₈ D₂₋₇ Cap सहां, D_{8.10} सहा, Ca. d s as in text — ^d) K (except K₈) D₁ T₁ अर्हमि D₉ 10 साहाय्य दातुमर्हसि (D₁₀ ति)

10 K₈ (hapl) om. from सख्यं up to गत in 11^a — ^a) M₈₋₉ सम सवधक चैव — ^b) K₄ B₄ D (except D₈ D₄ 9 10) T₁ G (G₈ missing) मम (for मयि). D_{1.2} स T₁ G_{1.4} स अर्जुनस्य; D₉ अर्जुनेन (for अर्जुनेऽपि) T₂ G₂ च (for the second च) M (except M₁) सख्य च तव सात्वत — M₂ reads 10^{cd} first as in text and then as in M₈₋₉! — ^c) K (K₈ om.) D_{1.3} 10 साव

धिक, D₈ T₂ G₂ सावधकं K₁ स सर्वं (for तुल्य) M₈₋₉ मयि चैव महाबाहो — ^d) K (K₈ om) तव (for त्वयि) D_n माधवे, G₂ मानद M₈₋₉ कुतीपुत्रे च फल्गुने

11 K₈ om up to गत (of v 10) — ^a) D₉ चाप्यागत, S (except G₈, G₈ missing) त्वभिगत — ^b) K₁₋₄ D₈ चाभिगतात्, K₈ D₈ S (except T₂ G₂, G₈ missing) चाभि (G₈ M₂ चाधि) गता — ^d) K₂ 4 स घर्मेचा (K₄ सा) रिण, D₈ D₉ T₁ G_{1.5} M₁ पूर्वसारिण, T₂ G₂ शास्त्रदृष्टय, G₄ पूर्वधारिण, M₂₋₈ चोदक, Ca d. s as in text

12 ^a) D₈ ज्येष्ठतमो S (except T₂ G₂, G₈ missing) त्व चापि (M_{8.9} ध) पुरुषग्यात्र (G_{8.9} श्रेष्ठ) — ^b) D₂ स T₂ G₂ मध्ये (for अद्य) T₁ G_{1.4} 4 M सत्तमोसि (G₈ न समोपि) सतामपि — ^c) D₉ सगत, T₂ सस्कृत, G₂ सस्मृत (for समत) S (G₈ missing) लोके (for चैव). — After 12, G₂ ins

38* श्रीभगवानुवाच (!) ।
स्वागतं तव गान्धारे न मया विदितो भवान् ।
किं चागमनकृत्य ते कस्मिन्काले त्वमागत ।
[दुर्योधन !*]

त्वदर्शनार्थी गोविन्द अह पूर्वमिहागत ।
श्रीत्यर्थी स भवान्साह्य मम दातुमिहार्हति ।
while M₁ ins

39* चार्तराष्ट्रस्य तद्वाक्यं श्रुत्वामरवरोत्तम ।
पुरुषोत्तमस्त्विद वाक्यं दुर्योधनमभाषत ।

13 K₂ B₈ D_n D₈ 7 10 श्रीकृष्ण उ, D₁ T₁ G₁ श्रीकृष्ण, D₂ 8 9 श्री (D₉ om श्री) भगवानुवाच, T₂ G₂ श्रीभगवान्, G₄ 8 श्रीवासुदेव, M (M₂ om) वासुदेव. — ^b) M₈₋₉ हति (for अत्र), and अत्र (for अस्ति) — ^{cd}) S (except T₂ G₂, G₈ missing) मया तु दृष्ट (G₄ पि दृष्ट, M₈₋₉ दृष्टस्तु) प्रथमं कुतीपुत्रो धनं

14 ^b) M₈ 8 om. अपि, and transp पूर्व च and अस्य. T₁ G₁ एव (for अपि) — ^c) M₈ 8 transp साहाय्य and डभयोरेव — ^d) D₉ G₈ M₈ 8 न सशय (for सुयो).

साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि सुयोधन ॥ १४
 प्रमाणं तु बालानां पूर्वं कार्यमिति श्रुतिः ।
 तन्मात्प्रवारणं पूर्वमर्हः पार्थो धनंजयः ॥ १५
 मत्संहननतुल्यानां गोपानामर्जुनं महत् ।
 नारायणा इति ख्याताः सर्वे संग्रामयोधिनः ॥ १६
 ते वा युधि दुराधर्षा भवन्त्वेकस्य सैनिकाः ।
 अयुध्यमानः संग्रामे न्यस्तशस्त्रोऽहमेकतः ॥ १७
 आभ्यामन्यतरं पार्थ यत्ते हृद्यतरं मतम् ।
 तद्गृणीतां भवानग्रे प्रवार्यस्त्वं हि धर्मतः ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कृष्णेन कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।

अयुध्यमानं संग्रामे वरयामास केशवम् ॥ १९
 सहस्राणां सहस्रं तु योधानां प्राप्य भारत ।
 कृष्णं चापहतं ज्ञात्वा संप्राप परमां मुदम् ॥ २०
 दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमादाय पार्थिवः ।
 ततोऽभ्ययाद्भीमबलो रौहिणेयं महाबलम् ॥ २१
 सर्वं चागमने हेतुं स तस्मै संन्यवेदयत् ।
 प्रत्युवाच ततः शौरिर्धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ २२
 विदितं ते नरन्याग्र सर्वं भवितुमर्हति ।
 यन्मयोक्तं विराटस्य पुरा वैवाहिके तदा ॥ २३
 निगृह्योक्तो हृषीकेशस्त्वदर्थं कुरुनन्दन ।
 मया संबन्धकं तुल्यमिति राजन्पुनः पुनः ॥ २४

15 ^a) K₁ & Dn₁ D₂ & १ प्रधारणं (see below), D₂ पाँदवाना (sic), D₂m सप्रदान; all comm as in text K₁ च, K₂ & D₂ हि; Ca तु (as in text) — ^a) K₂ & Dn₁ D₂ & १ प्रधारणं (for प्रया), see above — ^a) K₂ D₂ अर्हेत् (for अर्हं)

16 ^a) M₁(sup lin as in text) &-s सपत्ना (for तुल्याना) — ^b) K (except K₂) D₁ & 2-30 योधाना; M₁(sup lin as in text) &-s गोपाला (for गोपाना). M₂(sup lin as in text) &-s सम (for महत्) — ^a) K₂ D₂ D₁ & 2 Ca d & संस्कृतयोधिन, T₂ G₂ संग्रामकोचिदा Cap सुहृत्, संस्कृत, संग्राम.

17 ^a) T₂ G₂ योधा (for युधि) M (except M₂) ते युध्यमाना दहतो (M₁ वलिन). — ^b) D₂ D₁ भवति, M₁ सन्तु वा (for भवन्तु) — ^a) M₁(sup lin as in text) &-s साहाय्य (for संग्रामे) — T₁ (hapl.) om 17^d-19^a — ^a) M₁(sup lin as in text) &-s करिष्यामि (for न्यस्तशस्त्र) — M (except M₁) ins after 17 G₁ & 2, after 18

10^a एतद्विदित्वा कान्तेय त्रिचार्यं च पुन पुन ।
 तान्ना वरय साहाय्ये मा साचिद्येन वा पुन ।
 [(L 2) G₁ & 2 च्छेधवा (for च्छेन वा)]

18 T₁ (cf v 1 17) M (except M₁) om 18 — ^a) K₂ अन्यतम, D₁ G₂ एकतम, D₂ & पुनरुत्तर, D₁ G₁ & अन्यतर, K₂ यत्ते; K₂ चार्थ (for पार्थ) — ^b) K₁ हृदि (for यत्ते) K₁ & D₂ G₂ M₁ हृद्यतम, Dn D₂ D₂ & 10 हृद्यतर (D₂ म) K₂ B₂ D₂ D₂ & 10 महत् (for मत) D₁ G₂ यद्येव चर्तने तव — ^a) K₁ & 4 पार्थ (for अग्र) — ^a) K₂ Dn₁ D₂ प्रचार्य, G₂ प्रार्थिता, Ca d & प्रचार्य (as in text), cf v 1 15 K₂ B₁ D₁ &

T₂ G (G₂ missing) M₁ मे मत (for धर्मत) — After 18, G₁ & 2 ins 40*

19 T₁ om 19^a (cf. v. 1 17). — ^a) M₂-s कौतिय. (for कृष्णेन) — ^b) M₂-s चासुदेवेन पाँदव. — ^a) M₂-s साहाय्ये (for संग्रामे). — After 19, B D (except D₁, D₂ marg sec m.) ins.:

41* नारायणमभिज्ञं कामाज्ञातमज नृप ।

सर्वक्षत्रस्य पुरतो देवदानवयोरपि ।

B (except B₂) Dn D₂ & cont :

42* दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमावरयत्तदा ।

[B₁ & तत (for तदा) D₂ सर्वमादाय पार्थिव]

20 D₂ om 20, B₂ D₂ om 20^a. — ^b) S (G₂ missing) गोपानां (for योधाना) K₂ D₂ G₂ M₁ भारत; D₁ & 2 कौरव (for भारत) — ^a) = 28^a. K B₂ & 2 D₂ D₁ & 2 & 2 T₂ G₂ & मत्वा (for ज्ञात्वा) — ^a) K₁ & 2 संग्राम, K₂ प्राप्तवान्, B₂ D₁ & 2 T G (G₂ missing) M₁ & 2 स प्राप M₂ & 4 च परा (for परमां)

21 ^a) D₁ transp सैन्य and सर्व M₁ क्षिप्र (for सर्व) K₁ & 2 वीर्यवान्, K₂ Dn₂ D₁ & T₂ G₂ M₂ पार्थिव; D₁ & 2 वै तदा, G₂ भारत — ^a) D₁ मुदा (for ततो) S (except G₂ M₂, G₂ missing) *बले. — ^a) D₂ G₂ M₂-s *वह

22 ^a) K₂ G₂ om च D₁ वा, G₂ हि (for च) — ^b) S (G₂ missing) तस्मै कृत्वा (T₂ G₂ प्रीत्या, M₂-s सम्यक्) न्यवेदयत्

23 Before 23, N M₂ ins चलेदेव उ, T₂ G₂ (with prefixed श्री) चत्वराम, G₂ राम — ^a) M₂ कौरव (for ते नर) — ^a) K₁ & 2 D₁ & 2 & 2 T₂ G₁ & M₁ पुरे, G₂ M₂ & 4 पुर (for पुरा).

न च तद्वाक्यमुक्तं वै केशवः प्रत्यपद्यत ।
 न चाहमुत्सहे कृष्णं विना स्थातुमपि क्षणम् ॥ २५
 नाहं सहायः पार्थानां नापि दुर्योधनस्य वै ।
 इति मे निश्चिता बुद्धिर्वासुदेवमवेक्ष्य ह ॥ २६
 जातोऽसि भारते वंशे सर्वपार्थिवपूजिते ।
 गच्छ युध्यस्व धर्मेण क्षात्रेण भरतर्षभ ॥ २७
 इत्येवमुक्तः स तदा परिष्वज्य हलायुधम् ।
 कृष्णं चापहतं ज्ञात्वा युद्धान्मेने जितं जयम् ॥ २८
 सोऽभ्ययात्कृतवर्माणं धृतराष्ट्रसुतो नृपः ।
 कृतवर्मा ददौ तस्य सेनामक्षौहिणीं तदा ॥ २९
 स तेन सर्वसैन्येन भीमेन कुरुनन्दनः ।
 वृतः प्रतिययौ हृष्टः सुहृदः संप्रहर्षयन् ॥ ३०

गते दुर्योधने कृष्णः किरीटिनमथाव्रवीत् ।
 अयुध्यमानः कां बुद्धिमास्थायार्हं त्वया वृतः ॥ ३१
 अर्जुन उवाच ।
 भवान्समर्थस्तान्सर्वान्निहन्तुं नात्र संशयः ।
 निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषोत्तम ॥ ३२
 भवांस्तु कीर्तिमाल्लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति ।
 यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥ ३३
 सारथ्यं तु त्वया कार्यमिति मे मानसं सदा ।
 चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ ३४
 वासुदेव उवाच ।
 उपपन्नमिदं पार्थ यत्सपर्थेया मया सह ।
 सारथ्यं ते करिष्यामि कामः संपद्यतां तव ॥ ३५

C. 5 170
B. 5. 7 33
K. 5. 7 40

24 °) K₁ 4 मम; S (except T₂ G₂, G₈ missing)
 त्वया (for मया) K D₂ D_{1.2} 8 10 सायधिक, B₂ G₂
 सायधिक, D₅₁ T₂ सायधिक, T₁ नुवचक
 25 °) D₉ S (G₈ missing) मे (for वै) D₁₀ न
 तद्वाक्य ममुक्तं वै — °) B (except B₁) केशव D₂ 8 9
 प्रत्यगृह्यत S (G₈ missing) प्रतिजग्राह केशव
 26 °) B₂ 8 D_n D₂₋₇ पार्थस्य (for पार्थानां) — °)
 D₁₀ च (for अपि) B₂ 4 G₂ M₁ च, T₁ G₁ वा (for वै)
 D₁ नापि दुर्योधनाद्य ते — °) M₂ वर्तते (for निश्चिता)
 — °) K (except K₅) B₁ D₁₀ T₁ G₁ 8 हि, B₂ 4 T₂ G₂
 च, M₂ 4 वै (for ह)
 27 °) D_{n1} T₁ M₂ 4 (sup lin as in text) 8 हि;
 G₂ च (for अपि) — °) D₂ 8 सर्वराजसु पूजिते
 28 Before 28, all MSS (except T₁, G₈ missing)
 ins वैदां ङ° (S and a few N om. ङ°) — °) N
 (except D_{1.2} 4 8 10) M₂ तु (for स) — °) = 20° B₂
 D₅ D₈ चापकृत K D_{1.2} 8 मत्वा (K₅ कृत्वा), D₄ बुध्या
 (for ज्ञात्वा) S (G₈ missing) कृष्णं चापि महायाहु (T₂
 G₂ भाग) — °) K₄ D₄ ज्ञात्वा, D₉ मेने (for युद्धान्)
 D₉ युदे (for मेने) K₁₋₃ 8 ज्ञात्वा मे (K₂ स मेने)
 निश्चित जयं, B_{1.2} 8 D_{1.2} 8 जित मेने धनजय, S (G₈
 missing) आसन्न्य भरतर्षभ (T₂ G₅ M₂ म)
 29 In B₄, the portion from 29 up to 5 8 34, is
 lost on a missing fol — °) D₁₀ सोभ्यगात्, G₂ ततस्तु
 — °) K₁ D_{1.4} 10 G₂ M₂ नृप — °) S (G₈ missing)
 बल (for ददौ) D₂ S (G₈ missing) तस्मै (for तस्य)
 — °) Some MSS अक्षौ. D₁ तथा, S (G₈ missing)

ददौ (for तदा)

30 B₄ missing (cf. v 1 29) — °) T₂ G₂ 8 सह,
 M₂-s पूर्व (for सर्व) — °) K_{1.2.4} G₂ 8 नदन — °)
 D₈ सवृत प्रययौ N (except K₂ D₂, B₄ missing)
 परि (for प्रति) T₁ G₁ 8 राजा, G₄ राजन् (for हृष्ट)
 — °) G₄ प्रहृष्ट (for सुहृद) K₅ प्रतिनदयन् (for
 सप्र) — After 30, K₅ B (B₄ missing) D (except
 D₁ 8, D₂ marg sec m) ins

43* तत पीताम्बरधरो जगत्स्रष्टा जनार्दन ।

31 B₄ missing (cf. v 1 29) — °) D₅ हृष्ट (for
 कृष्ण) — °) G₄ समरे (for का बुद्धिम्) — °) K₁
 आदाय, G₄ किमह (for आस्थाय) G₄ तु (for अह) B
 (B₄ missing) D (except D₁ 8 9) transp त्वया
 and वृत

32 B₄ missing (cf. v 1 29) — °) K (except
 K₄) D₁₀ निहतु मनसापि हि — °) T₁ एव (for अपि)
 M₂ 4 एव (for एक) — °) B (B₄ missing) D
 (except D₂ 8 10) M₁ पुरुषर्षभ

33 B₄ missing (cf. v 1 29) — °) D₂ 8 9 च
 (for तु) — °) K₁ T₁ G₂ 4 8 M₁ 2 यद् (for तद्) A
 few MSS त्वा (for त्वा) — °) B₁₋₃ D_n D₅₁ D₂₋₄ T₂
 G₁ यदासा M₁ अभ्यर्थी — °) G₂ तस्मादस्मिन्, M₂-s
 तेनासि स्व

34 B₄ missing (cf. v 1 29) — °) K₁ 2 4 हि,
 D₈ च, M₂-s मे (for तु) — °) D₈ तदा (for सदा)
 — °) D₉ M₂ रात्रस्थित D₈ D₁₀ G₄ M₂ 4 कार्य (for
 काम) — °) K₁ 2 4 D₇ भवान्मे; D₁₀ मे भवान् (for

C 5 171
L 1 7 25
K 5 7 41

वैजंपायन उवाच ।

एवं प्रमुदितः पार्थः कृष्णेन सहितस्तदा ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

C

वैजंपायन उवाच ।

शल्यः श्रुत्वा तु दूतानां सैन्येन महता वृतः ।

अभ्ययात्पाण्डवाज्राजन्सह पुत्रर्महारथैः ॥ १

तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्यर्धमिव योजनम् ।

तथा हि बहुलां सेनां स विभर्ति नरर्षभः ॥ २

विचित्रकवचाः शूरा विचित्रध्वजकामुकाः ।

विचित्राभरणाः सर्वे विचित्ररथवाहनाः ॥ ३

खदेशवेपाभरणा वीराः शतसहस्रशः ।

तस्य सेनाप्रणेतारो बभूवुः क्षत्रियर्षभाः ॥ ४

व्यथयन्निव भूतानि कम्पयन्निव मेदिनीम् ।

शनैर्विश्रामयन्सेनां स ययौ येन पाण्डवः ॥ ५

ततो दुर्योधनः श्रुत्वा महासेनं महारथम् ।

तद्भवान्) A few MSS अहंसि.

35 B₁ missing (cf. v 1 29) D₈ om the ref.
D₂ T₂ G₂ 4 M₂ श्रीभगवान् (D₂ adds उ', M₂ om श्री),
T₁ श्रीकृष्ण, G₁ 5 श्रीवासुदेव — ^a) B₁ तस्ते, D₂ वाक्य
(for पार्थ) — ^b) K₁ यस्यार्थे तन् (for यत्स्पर्धेया) K₂
स्पर्धतः; K₃ स्पृहेया; B₂ 8 : D₂ D₈₋₇ स्पर्धसि, D₈ 10
चर्तया, T₂ G₂ ते स्तार्थे, Ca d s स्पर्धेया. (as in text)
— ^c) K₁ (sup. line) D₈ संपद्यते, S (G₂ missing)
मवर्तता, Ca as in text K₃ तदा (for तव)

36 B₁ missing (cf. v 1 29). G₂ (om उवाच)
श्रीर्षदा — ^a) M₂-s न तु (for एव). G₂ उक्तस्तत
(for प्रमु') — ^b) D₂ 9 तत, T₂ तथा (for तदा)
— ^c) G₂ प्रीतो (for वृतो)

Colophon missing in B₁ G₂ — Adhy name: K₂
B₂ : D₂ D₈₋₇ 10 पुरोहितयान, D₈ कृष्णगमनः; G₁ भग
वत्सारथ्यरथनः; M सारथ्यचर्णन (M₁ 2 वरण) — Adhy
no (figure, words or both) K₁ D₂ D₅ D₂ 8 : 8 10
S (G₂ missing) 7. — Slofa no K₂ 36, D₂ 39,
D₂ 41.

8

1 In B₁, stanzas 1-34 are missing (cf. v 1. 5 7
29), in G₂, stanzas 1-23 and lines 1-3 and 5 of
59* likewise missing (cf. v 1 5 1 1) — K₁ om
the ref. G. श्रीर्षदा — ^a) M₂-s transp शल्य and
मुखा तु T₂ G₂ तयार्थः; Ca दूतानां (as in text) — D₂
transp 1^b and 1^d — ^c) D₁ दृष्ट, D₂ M₂-s राजा

(for राजन्)

2 B₁ G₂ missing (cf. v 1 1) — ^a) K₁ 2 :
मेनानिवास — ^b) K₁ 4 : M₂ अपि (for हि). K₂ B
D₂ D₈ D₈₋₇ 10 T₁ G₁ 4 : विपुला; K₃ D₁ 2 : बहुला
K₂ D₁ 2 : सेना — ^c) K₂-s B₂ D (except D₁ 2 : 10)
transp. स and विभर्ति B₁ D₁ 7 T₂ G₂ M₁ नरर्षभः; B₂
D₈ D₁₀ नराधिप — After 2, B (B₁ missing) D
(except D₁, D₂ marg. sec. m.) T G₂ M₂-s ins.

44* अक्षौहिणीपती राजन्महावीर्यपराक्रमः ।

[Some MSS अक्षौ D₁₀ T₂ M₂-s राजा (for राजन्)]

3 B₁ G₂ missing (cf. v. 1 1) — ^a) M₂-s वीरा
(for शूरा) — ^b) T₁ G₁ 5 विचित्रायुधका. — ^c) K₂
विचित्रस्त्रधरा सर्वे, D₂ विचित्रवाहना सर्वे (cf. 45*)
— K₂ (hapl) om 3^d and the prior half of 45*.
— ^d) K₁ विचित्रायुधभूषिता, K₄ चित्राभरणभूषणा, K₂
D₂ D₁ 2 विचित्रावरभूषणा (cf. 45*) — After 3,
N (except K₂ D₁ 9, B₁ missing, D₂ marg sec.
m) ins

45* विचित्रस्त्रधरा सर्वे विचित्रावरभूषणा ।

[Prior half om in K₂. K₁ 4 : D₂ 2 विचित्ररथवाहना
(= 3^d), D₂ विचित्रावरधारिण]

4 B₁ G₂ missing (cf. v 1 1) — ^a) Some MSS.
वेदां (for वेपां) K सुवेपाभरणा (K₁ पा. सुभगा)
वीरा — ^b) M₂-s शूरा. (for वीरा) K शतश्रेष्ठ सह
— ^c) D₂ भरतर्षभ (for क्षत्रिय).

5 B₁ G₂ missing (cf. v 1 1), M₂ om. 5^{ab}. — ^a)
B₂ त्रास (for व्यथ) — ^b) K₁-s विश्रामयन्; M₂ 8
आश्रामयन् M₂ सैन्य (for सेनां). — ^c) K₂ D₈ D₂ 10

उपायान्तमभिद्रुत्य स्वयमानर्चं भारत ॥ ६
 कारयामास पूजार्थं तस्य दुर्योधनः सभाः ।
 रसणीयेषु देशेषु रत्नचित्राः खलंकृताः ॥ ७
 स ताः सभाः समासाद्य पूज्यमानो यथामरः ।
 दुर्योधनस्य सचिवैर्देशे देशे यथाहृतः ।
 आजगाम सभामन्यां देवासथवर्चसम् ॥ ८

स तत्र विपयैर्युक्तः कल्याणैरतिमानुषैः ।
 मेनेऽभ्यधिकमात्मानमवमेने पुरंदरम् ॥ ९
 पप्रच्छ स ततः प्रेष्यान्प्रहृष्टः क्षत्रियर्षभः ।
 युधिष्ठिरस्य पुरुषाः के नु चक्रुः सभा इमाः ।
 आनीयन्तां सभाकाराः प्रदेयार्हा हि मे मताः ॥ १०
 गूढो दुर्योधनस्तत्र दर्शयामास मातुलम् ।

C 5. 187
B. 5. 8. 13
K. 5. 8. 10

T₂ M (except M₁) ३ (for स) S (G₂ missing) यत्र
 (for येन) K₁ s B (B₂ missing) Dn₁ Ds D₄ s G₄
 पांडवा, K₂ s D₁₀ पांडवान् D₁ s s यथा येन स पांडव
 6 B₂ G₂ missing (cf. v. l. 1) — ^a) M₂-s त तु
 (for ततो) G₂ राजा (for श्रुत्वा) — ^b) Dn Ds s T₁
 महात्मान (for 'सेन') M₂-s 'वल' (for 'रयम्' — ^c)
 K (except K₂) Ds T₂ G₁ s M₂-s उपयातम्, B₁ s
 नसायातम् T G₁ s M₂-s अनु (for अमि) — ^d)
 K₁ s s D₂ आसंभ्य, K₂ आनद्य, Dn₂ D₁ G₁ s आनस्ये,
 T₂ G₂ अभ्येस्य, Ca d. s as in text — After 6, K Ds
 T₂ G₂ (latter two om. line 1) M (except M₂) ins

46* शल्यस्य मन्त्रिभिः सर्वैर्दुर्योधनवशानुगैः ।

अविज्ञात च शल्यस्य हृदयस्य प्रियं कृतम् ।

[(L 1) K (except K₂) नुयो (for दुर्यो) — (L 2)
 T₂ G₂ M (except M₂) अघात चैव (T₂ G₂ सह) शल्यस्य
 कौरव्य (T₂ G₂ मन्त्रिभिः) कृतवान्प्रिय]

7 B₂ G₂ missing (cf. v. l. 1) — ^b) K₁ s सभा
 (for सभा) — ^a) M₂-s रत्नपूर्ण — B (B₂ missing)
 Dn Ds D₁ (om line 3) s (marg) s-s 10 T₂ G₂ M₁ s-s
 ins after 7 Ds (om line 1), after 49* (cf. v. l.
 10) T₁ G₁ s ins line 1 after stanza 7 and lines 2-4
 after stanza 8 G₄ M₂ (both om. line 1) ins after 8

47* शिल्लिभिर्विविधैश्चैव श्रीढास्तत्र प्रयोजिताः ।

तत्र माल्यानि मानानि भक्ष्य पेयं च सत्कृतम् ।

कृषाश्च विविधाकारा मनोहर्षविवर्धनाः ।

वाग्यश्च विविधाकारा औदनानि गृहाणि च ।

[(L 1) M (M₂ om.) विविधाश्च — (L 2) G₄ M₁ s
 वासासि (for माल्यानि) D₁ s T₂ G₂ s M₂-s वासासि; T₂
 G₂ वस्त्राणि, G₄ M₁ s माल्यानि (for मानानि) Ds₂ Ds 10
 T₂ G₂ च (T₂ G₂ नु-) संस्तुतं, T₁ G₁ s M च पुष्कल
 — (L 3) S (G₂ missing) गद्याश्च विविधा पुण्या (for the
 prior half) — (L 4) B₂ Dn₁ Ds औदनानि, Dn₂
 Ds s (after corr) s s अदनानि, Ds Ds (before corr)
 औदनानि, D₁ उद्यानानि, T G₁ s s M₂ (inf line) मोहनानि,
 G₄ मनोशानि B₁ Ds M Ca नोद (M 'ह') नारुहाणि च, D₂
 सोदकाग्रहाकरिता, D₁₀ मवार्यग्रहाणि च]

8 B₂ G₂ missing (cf. v. l. 1). — ^a) B₁ s
 D₂ (before corr) s-s सभा (for स ता) — ^b) D₁ s s
 महारथ, G₂ यथा मनु (for यथामर) — ^c) K₁ s यथा-
 हितं, B₂ पु पूजित, B₂ Ds यथामर, Dn₁ Ds-7 समतत,
 Dn₂ च यत्नत (for यथाहृत) — ^d) T₂ G₂ सुधर्मप्रतिमा
 शुभां — After 8, T₁ G₁ s s M₂ ins lines 2-4 of
 47*, while T₂ G₂ ins

48* तत्र वासासि माल्यानि भक्ष्य पेयं च पुष्कलम् ।

गन्धा घ्राणस्य सुखदा दिव्याश्चित्तमनोहराः ।

मरांसि सादरो राजा सविहगमृगानि च ।

9 B₂ G₂ missing (cf. v. l. 1) — ^a) B (B₂
 missing) Ds D₁ s s T₂ G₂ विविधैर्, Ds अतिशयैर्, T₁
 G₁ s s M (except M₂) विमर्षैर् (for विपयैर्) — ^c)
 D₁ s G₂ अपि (for अमि)

10 B₂ G₂ missing (cf. v. l. 1) — ^a) K स तु
 तान्, B₂ सततं, Ds₂ M₂-s स तु तत्, D₁ s s T G M₂ स
 तदा (for स तत) — ^b) K सतत (K₂ स तत), Ds₂
 प्रहृष्य, D₂ प्रहृष्ट, Ds प्रहृष्टान् B₁ s Ds₂ स पुरुषर्षभ
 — ^c) K₁ s G₂ के तु (K₂ sup line च), B₂ Dn Ds₁
 Ds-1 केतु, D₁ किं नु, Ds चक्रुः, T G₁ s s ये तु (T₂ G₂ नु),
 M₂-s के वै, Ca as in text Cd cites नु Ds किं तु (for
 चक्रुः) S (except M₂-s, G₂ missing) हृति (for इमा)
 — ^e) M₂-s समीप मे (for सभाकारा) — ^f) B₁ s Ds
 Ds प्रसादार्हा — After 10, B (B₂ missing) D (except
 D₁, D₂ marg) S (M₁ om lines 1 and 3) ins

49* प्रसादमेपा दास्यामि कुन्तीपुत्रोऽनुमन्यताम् ।

दुर्योधनाय तत्सर्वं कथयन्ति स्म विस्मिताः ।

सप्रहृष्टो यदा शल्यो दिदित्सुरपि जीवितम् ।

[(L 1) S (M₁ om) प्रदेय (for प्रसाद) D₁₀ एतान्,
 S (M₁ om) एन्य (for एपा) S (M₁ om.) कुन्तीपुत्र-
 प्रियेष्ण्या — After line 1, S ins

50* ततः प्रहृष्ट राजान शाल्वा ते सचिवास्तदा ।

— (L 2) D₁₀ स पूरुषा, M₂-s सुविस्मिता (for स विस्मि*),
 — (L 3) Ds T G₂ s यथा (for यदा) Ds M₂ s
 प्रदित्सुर्, T₂ G₂ प्रदित्सति (for दिदित्सुर्) Ds जीवन (for
 जीवितम्) T₁ G₁ s s प्रदित्सति वर मत (G₂ मम)]

तं दृष्ट्वा मदराजस्तु ज्ञात्वा यत्नं च तस्य तम् ।
परिष्वज्यान्नवीत्प्रीत इष्टोऽर्थो गृह्यतामिति ॥ ११
दुर्योधन उवाच ।
सत्यवाग्भव कल्याण चरो वै मम दीयताम् ।
सर्वसेनाप्रणेता मे भवान्भवितुमर्हति ॥ १२

— After 49*, Ds ins 47* (cf. v 1 7)

11 B: Gs missing (cf v 1 1) Ds om 11^{ab}
Ms reads 16^{ab} first as in M and then as in text!

— ^a) Gs राजा (for तत्र) T₂ G₂ M (except M₁)
दुर्योधनोनुगम्येनमस्यवादयदच्युत (T₂ 'दक्षित', G₂ 'दक्षित')
— ^c) K₂ s Dn Ds 10 च (for तु) — ^d) B₁-s तु (for
च) K₁ तु, K₂ s s B₂ s D₂ s M₁ तत् (for तम्)
— For 11^d, T₂ G₂ M (except M₁) subst.

51* दृष्ट्वा दुर्योधनं राजा विस्मित स नरोत्तम ।
मघ्निणश्चापि क्षमन्ति मदराज सुविस्मितम् ।
दुर्योधनेन ते राजपुत्रद्यूषितमिदं प्रभो ।
प्रियं प्रियाहंस्य सत कर्तुमर्हसि भूमिप ।
तमदसुपवेष्ट्याशु मूर्ध्नि चाघ्राय मदराट् ।

[(L 4) T₂ G₂ प्रियाहंस्य सता प्रीति for the prior half]

— ^f) K₂ Ds दृष्टार्थो T₁ G₁ s त्रियताम् (for गृह्यताम्)

12 B: Gs missing (cf v 1 1) — ^a) K₁ s B₁ s
D₁ s s s T₂ G₂ Ca कृत* (for सत्य*) — ^b) S (Gs
missing) अय (for वै) — ^c) K₂ s 'सेन्य' (for 'सेना')
K₂ Dn D₁ s वै (for मे) — After 12, S (Gs
missing) ins.

52* ययं पाण्डवास्तुभ्यं तथैव भवतो ह्यहम् ।
अनुमान्य च पाल्य च भक्त च भज मा विभो ।
शल्य ।

पुत्रमेतन्महाराज यथा वदमि भारत ।

यं ददामि ते प्रीत पुत्रमेतद्भविष्यति ।

[(L 1) M₂-s ते (for एव), and वीर (for तुभ्य) T₂
यय, M₂ गम्भ (for कृतम्) — (L 2) T₁ G₁ प्रभो, G₂
भवार् (for विभो) M₂-s अनुमान्यश्च पाल्यश्च भक्तश्च भज मा
विभो — (L 4) T₂ G₂ s दानि (for दानि)]

13 B: Gs missing (cf v 1 1) T G₁ s s M₁ s
om the ref — ^a) D₂ s एव (for इति) — ^d) M₂-s
एतदि (M₁ 'मि)लेय वीरव्य (M₂ 'व्य') (for 13^c) K₁-s s
पुन पुनरधामनीन् (for 13^d) K₂ एतमित्येव गांधारीपुत्र
शल्यसमाधायार् — After 13, B (B₁ missing) D
(except D₁, D₂ marg ecc m, Ds om lines 4-7) S
(Gs missing) ins

53* शल्य उवाच ।

वैशंपायन उवाच ।

कृतमित्यत्रवीच्छल्यः किमन्यत्क्रियतामिति ।
कृतमित्येव गान्धारिः प्रत्युवाच पुनः पुनः ॥ १३
स तथा शल्यमामन्त्र्य पुनरायात्स्वकं पुरम् ।
शल्यो जगाम कौन्तेयानाख्यातुं कर्म तस्य तत् ॥ १४

गच्छ दुर्योधन पुर स्वकमेव नरपंभ ।

अह गमिष्ये द्रष्टु वै युधिष्ठिरमरिंदमम् ।

दृष्ट्वा युधिष्ठिर राजन्क्षिप्रमेष्ये नराधिप ।

अवश्य चापि द्रष्टव्य पाण्डव पुरुषर्षभ ।

दुर्योधन उवाच ।

क्षिप्रमागम्यतां राजन्पाण्डव वीक्ष्य पार्थिव । [5]
स्वय्यधीनां स्म राजेन्द्र चरदानं स्मरस्व न ।

शल्य उवाच ।

क्षिप्रमेष्यामि भद्रं ते गच्छस्व स्वपुरं नृप ।

परिष्वज्य तयान्योन्यं शल्यदुर्योधनाबुभौ ।

[(L 1) Ds 10 S (Gs missing) समेव (Ds स्वकीय,
D₁₀ स्वक त्वं) भरत (Ds T₁ G₁ s s M₂ sup lin पुरप)पंभ

— (L 2) M₂-s भद्र तेह गमिष्यामि (for the prior half)

B₁ Dn₁ Ds T₂ अरिंदम, M₂-s अनिंदित — (L 3) S

(except M₂-s, Gs missing) दृष्ट्वै धर्मराजान Ds D₁₀

M₁ जनाधिप, Ds नराधिप T G (Gs missing) M₁ s-s

क्षिप्रमे (T₁ G₁ पुनरे)ष्यामि भारत (M₂ s पार्थिव, M₄ पार्थिव)

— (L 4) T G₁ s एव (for चापि) T G (Gs missing)

M₁ s द्रष्टव्या M₂-s द्रष्टव्यास्ते भयावदय S (Gs missing)

पाण्डवा मे नरपंभा (G₂ पुरुषर्षभा; M₂-s भरतर्षभ) — (L 5)

S (except M₂-s, Gs missing) दृष्ट्वा (for राजन्) T G

(Gs missing) M₁ s पाण्डवान्गच्छ (for पाण्डव वीक्ष्य) B₁ s s

Dn₂ Ds Ds 10 पार्थिव, M₂ मातुल M₂-s दृष्ट्वा पाण्डो-

मुतानिह — (L 6) S (Gs missing) त्वद् (G₂ s 'व्य')पी

नोमि Ds D₁₀ मरन्पुन, M₂-s हि मे स्मर T G₁ s s M₁

मे, G₂ M₂ वै (for न) — (L 7) S (Gs missing) गच्छ

त्व (G₂ s 'ता') (for गच्छस्व) B₁ M₂-s प्रति (for नृप)-

— After line 7, S (except T₁ G₂, Gs missing) ins

54* दृष्ट्वा तु पाण्डवानाजगाम मिथ्या कर्तुमुत्तमहे ।

— (L 8) M₁ (sup lin) सुखजेनां, M₂ सुखजाते (for

परिष्वज्य) Ds तत्, M₁ (sup lin) अय (for तथा)

D₁₀ परिष्वजाते अन्योन्य, T G (Gs missing) M₁ s-s परिष्व

(G₁ s पर्यप्य, G₂ तव स्व)जेतामन्योन्य]

14 B: Gs missing (cf v 1 1) Before 14, S

(Gs missing) ins वैशंप — ^a) B: D₁₀ T G (Gs

missing) M₂ तत्रा (for तथा) K₁-s आपृच्छय (for

आमन्त्र्य) — ^b) T₁ M₁ s s पुरम् (for पुनर्) T G₁ s s

उपप्लव्यं स गत्वा तु स्कन्धावारं प्रविश्य च ।
पाण्डवानथ तान्सर्वाञ्शल्यस्तत्र ददर्श ह ॥ १५
समेत्य तु महाबाहुः शल्यः पाण्डुसुतैस्तदा ।
पाद्यमर्घ्यं च गां चैव प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ १६
ततः कुशलपूर्वं स मद्रराजोऽरिस्तदनः ।
प्रीत्या परमया युक्तः समाश्लिष्य युधिष्ठिरम् ॥ १७
तथा भीमार्जुनौ हृष्टौ स्वस्तीयौ च यमावुमौ ।
आसने चोपविष्टस्तु शल्यः पार्थमुवाच ह ॥ १८

कुशलं राजशार्दूल कश्चित्ते कुरुनन्दन ।
अरण्यवासादिष्वसि विमुक्तो जयतां वर ॥ १९
सुदुष्करं कृतं राजभिर्जने वसता वने ।
भ्रातृभिः सह राजेन्द्र कृष्ण्या चानया सह ॥ २०
अज्ञातवासं घोरं च वसता दुष्करं कृतम् ।
दुःखमेव कुतः सौख्यं राज्यभ्रष्टस्य भारत ॥ २१
दुःखस्यैतस्य महतो धार्तराष्ट्रकृतस्य वै ।
अवाप्ससि सुखं राजन्हत्वा शत्रून्परंतप ॥ २२

C. 5 203
B. 5. 8. 32
K. 5. 8. 33

M परतप, G₁ कुरुद्वह (for स्वकं पुरम्) — ^a) M₈ & जप्यगच्छद् (for जगाम) K₈ D₈ D₇ M₁ कौतेय — ^a) M₈-s तस्य चेष्टित (for कर्म तस्य तत्)

15 B₁ G₈ missing (cf v l 1) — ^a) S (G₈ missing) 'ज्ञाय, some N MSS 'ज्ञव, Ca s 'ज्ञव्य (as in text) D₂ s G₄ च (for तु) — ^a) T₂ सर्वाश्च (for तान्सर्वाश्च) K₄ पादवासान्त्स सर्वाश्च, M₈-s पादवांस्तु तदा शल्य — ^a) K मद्रराजो (for शल्यस्तत्र) M₈-s [अ] पश्यत्पार्थिवसग (M₈ 'इ) तान् — After 15, G₂ & M₁ ins 58* — T G₁ s M₂ ins after 15 G₂ & M₁, after 58*

55* चिरान्तु दृष्ट्वा राजान मातुल समित्तिजयम् ।

आसनेभ्यः समुत्पेतु सर्वे सहयुधिष्ठिराः ।

Thereafter T G (G₈ missing) M₁ s read 18^{ab}

16 B₄ G₈ missing (cf v l 1) — ^a) K₄ B (B₄ missing) D (except D₂ s) T G (G₈ missing) M₁ च (for तु) T G₁ s M₂ 'याहु — ^b) K₈ सर्वे, T G₁ s s M₂ शल्य D₁₀ 'सुत, T₁ G₁ 'सुतस्, T₂ G₂ s M₂ 'सुतास् (for 'सुतस्) K₅ T₂ तथा, D₂ s M₁ सह, M₈-s नृप (for तदा) — After 16^{ab}, D₁₀ reads 18^{ab} — ^a) Some MSS. अर्घ्य — ^a) S प्रतिगृह्ण (T₁ G₁ परिग्राह्य, G₄ प्रतिग्राह्य, G₈ परिगृह्ण) पुरोधसा (M₁ s-s 'म) — After 16, S (except M₈-s, G₈ missing) ins

56* कृताञ्जलिर्दीनात्मा धर्मात्मा शल्यमग्रवीत् ।

स्वागत तेऽस्तु वै राज्ञेयतदासनमास्त्यताम् ।

ततो न्यपीदच्छट्यश्च काञ्चने परमासने ।

तत्र पाद्यमथार्घ्यं च न्यवेदयत पाण्डव ।

Thereafter T₁ G₁ s read 22-23 — T₁ G₁ s ins after 23 (transposed) T₂ G₂ & M₁ s, after 56*

57* निवेद्य चार्घ्यं विधिवन्मद्राजाय भारत ।

कुशलं पाण्डवोऽपृच्छच्छट्य सर्वसुग्रावहम् ।

स वै परिप्लुत सर्वैः पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ।

Thereafter T G (G₈ missing) M₁ s read 18^{cd}

17 B₄ G₈ missing (cf v l 1) T G₁ s & s M₂

om. 17^{ab}, D₁₀ M₁ om 17 — ^a) K₁ s D₉ च, K₈ B₈ D_n D₈ हि (for स) — ^b) K₁ -रिसूदन, K₄ निपूदन, M₈-s रिसूदन — T₁ G₁ s read 17^{cd} after 19^{ab}, and M₂, after 19 — ^a) D_n समाश्लिष्यद्, M₈-s परिष्वज्य

18 B₄ G₈ missing (cf v l 1) D₁₀ reads 18^{ab} after 16^{ab}, T G₁ s & s M₁ s read 18^{ab} after 55*, and 18^{cd} after 57* — ^a) D₁ T₂ G₂ ततः, D₉ यथा, M₈ तदा (for तथा) D_n s D₂ s C_n कृष्णौ, D₁ चैव, Cap हृष्टौ (as in text) — ^b) K₂ s D_n D₂ s यमजौ, D₉ एव तौ (for च यमौ) M₈-s माद्रीपुत्रौ च भ्रातरौ. — T G₁ s M₂ ins after 18^{ab} G₂ & M₁, after 15

58* द्रौपदी च सुभद्रा च अभिमन्युश्च भारत ।

— ^a) M₂ उपसविष्ट (for उपविष्टस्तु) D₁₀ T₂ M₈-s सन्, T₁ G₁ s & M₁ स (for तु) — ^a) T₁ G₁ s अयादवीत् (for उवाच ह) — After 18, T₂ G₂ & read 17^{cd}

19 B₄ G₈ missing (cf v l 1). — ^b) S (G₈ missing) सर्वत्र (for कश्चित्ते) — T₁ G₁ s read 17^{cd} after 19^{ab}, while M₂ reads it after 19

20 B₄ G₈ missing (cf v l 1) T₂ om. 20^{ab} — ^a) T₁ G₁ s & M₁ दुष्कर ते (G₄ हि), M₈ दुष्कृत ते (for सुदुष्कर) D₁ s & हृद (for कृत) K₂ वीर (for राजन्) — ^b) T₁ G₁ s गहने (for वसता) K₈ D_n D₈ D₁₀ त्वया (for वने) — ^a) T₁ G₁ s M₁ s कौतेय (for राजेन्द्र). — ^a) K (except K₅) तथा, D₁ तदा, D₈-s T₁ G₁ s M₂ अनघ (for सह) G₄ कृष्ण्या सह भार्यया

21 B₄ G₈ missing (cf v l 1) — ^b) K₂ s T₂ M₂ दुष्कृत (for दुष्कर) — ^a) K₂ s एतत्, T₂ एव (for एव) K₈ ध्रुव, M कृत (for कुत) — ^a) K (except K₁) D₂ s T₂ G₂ & राज्याभ्रष्टस्य, D_n D₈ D₉ अष्टराज्यस्य — After 21, K₈ repeats 21^{cd} as in text.

22 B₄ G₈ missing (cf v l 1) M₁ s om 22-23. For T₁ G₁ s of v l 16 — ^a) Cap sp oite अन्ते चैतस्य Cd oites अन्ते — ^a) T₁ G₁ s M₂-s फल, G₄

C. 2. 24
K. 2. 24
K. 2. 24

विदितं ते महाराज लोकतत्त्वं नराधिप ।
तस्माद्योभक्तं किञ्चित् तव तात न विद्यते ॥ २३
ततोऽस्याकथयद्राजा दुर्योधनसमागमम् ।
तच्च श्रुत्वापि सर्वं वरदानं च भारत ॥ २४
युधिष्ठिर उवाच ।
सुकृतं ते कृतं राजन्यहृष्टेनान्तरात्मना ।

दुर्योधनस्य यद्वीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ।
एकं त्विच्छामि भद्रं ते क्रियमाणं महीपते ॥ २५
भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि ।
कर्णार्जुनाभ्यां संग्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम ।
कर्णस्य भवता कार्यं सारथ्यं नात्र संशयः ॥ २६
तत्र पाल्योऽर्जुनो राजन्यदि मत्प्रियमिच्छसि ।

कृत (for सुग) — ^a) K (except K₂) Ds transp ह्या and दायू

23 B₁ G₂ missing (cf. v 1 1) M₁ 2 om 23 (cf. v 1 22), K₂ G₂ om 23^{ab} For T₁ G₁ 5 cf. v 1 16 — ^a) K₁ 5 4 Ds 8 'भाग (for 'राज) — ^b) B (B₁ missing) Dn Ds D₂-7 10m G₁ C₁ लोकतत्त्वं, D₁ T₂ लोकतत्त्वं, D₂ लोकतत्त्वं, D₁₀ लोकतत्त्वं K₁ 5 4 Ds परतप, M₁-s तु सर्वदा — ^c) K₂ M₁-s लोके कृतं, K₁ D₁ T₁ G₁ 5 4 लोककृत, D₂ लोककृत K₂ तात, M₁-s चैव (for किञ्चित्) — ^d) K₂ किञ्चिन् (for तात) — After 23, B (B₁ missing, B₁ 3 om. line 7) D (except D₁, D₂ om lines 1, 2 and 7, D₃ D₂-2 10 om line 7) S (except G₂, T₂ om line 1, G₂ missing for lines 1-3 and 5, T₁ G₁ 5 4 M₁ 2 om lines 1 and 8, M₁-s om lines 5 and 8) ins

59* राजर्षीणां पुराणानां मार्गमन्विच्छ भारत ।

दाने तपसि सत्ये च भव तात युधिष्ठिर ।

क्षमा दमश्च मत्स्य च अहिंसा च युधिष्ठिर ।

अद्भुतश्च पुनर्लोकस्त्वयि राजन्यप्रतिष्ठित ।

मृदुवंदान्यो ब्रह्मण्यो दाता धर्मपरायण । [5]

धर्मास्ते विदिता राजन्यहवो लोकसाक्षिका ।

सयं जगदिदं तात विदितं ते परतप ।

दिष्ट्या कृच्छ्रमिदं राजन्यपारितं भरतर्षभ ।

दिष्ट्या पश्यामि राजेन्द्र धर्मात्मानं सहानुगम् ।

निर्माणं दुष्करं राजस्त्वा धर्मनिचय प्रभो । [10]

[(L 1) M₁-s अन्ये (for अन्विच्छ) — (L 2) S (except G₂, G₂ missing) transp दाने and सत्ये Dn₁ D₂ 4-7 T₁ G₁ 5 4 M₁ ना (M₁ नयं), Ca मय (as above) T₁ G₁ 5 4 M₁ बुद्धि (for ना) M₁-s नराधिप (for युधि) — (L 3) D₁₀ यतो (for दना) T₁ G₁ 5 4 M₁ 2 अहिंसा, T₂ धर्मश्च (for मत्स्य च) D₁₀ धर्मात्मानं, T₁ G₁ 5 4 M₁ 2 दाता वाहि (for ब्रह्मण्यो च) T₁ G₁ 5 4 मृदुत्तम, T₂ M₁-s मय मय (T₂ स्वयि), G₂ मनेचन (for युधि) — (L 4) S (except G₂) read line 4 after line 7 S (except G₂) दुर्लभं (for अद्भुतं), and प्रतिष्ठिते (for प्रतिष्ठित). — (L 5) G₁ 2 दातो (for दना) — After line 5,

M₁-s ins

60* उत्थान संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृति रयति ।

— (L 6) S (except G₂) धर्मिष्ठास्ते (G₂ धर्म्यास्तु ते) गुणा राजन् B₁ 8 D₂ लोकसाक्षिण — (L 7) S (except G₂) व्यथित (for विदित) G₂ M तव वि (M₁ ते परि)भ्रमाद् (for ते परतप) — After line 7, S (except G₂) read line 4 — (L 8) D₂ T₂ कृतम् (for कृच्छ्रम्) B₁ T₂ G₂ पालित, Ca पारित (as above) T₁ G₁ 5 4 ते परतप, G₂ M ते नरर्षभ (for भरत) — (L 10) T₂ दुस्तरं (for दुष्करं) B₂ 3 धर्मनिरत, T₂ धर्मतिमिर]

After the above, B₁ ins an addl. colophon.

24 Before 24, all MSS (except Dn₁ D₂ T₁ G₁, B₁ missing) ins 'दक्ष' उ' (S and some N om. उ') — ^a) T₁ G₁ M₁ 2 त चास्य (G₂ तच्चास्य), M₁-s त तस्य (for ततोऽस्य) K₂ B₁-3 D₂ T₁ राजन् (for राजा). — ^c) K₂ तत्र, G₂-3 तस्य (for तच्च) — ^d) S (except T₂ G₂-4) कौरवे (for भारत) — After 24, D₁ ins an addl. colophon

25 B₁ missing (of v 1 1) — ^a) M₁-s यद्वीर सुकृतं राजन् — ^c) K₂ दुर्योधनाय — ^d) K₁ प्रकाशित, B₁ D₂ प्रतिष्ठित, Ca as in text — After 25^{ab}, M₁-s ins

61* दुर्योधनस्य चास्माकं विद्रोपोऽत्र न विद्यते ।

— ^a) K₂ M₁-s एकमिच्छामि, T₁ G₁ M₁ 2 एतदिच्छामि — ^c) K (except K₂) D₁ 8 महामते (for मही) S त्वया कृत (M₁-s कार्यं)मरिंदम — After 25, B (B₁ missing) D (except D₁ 8, D₂ marg. sec. m.) ins

62* राजसत्तमस्य मयि कर्तुंमर्हसि सत्तम ।

मम स्वचेक्षया चीरं शृणु विज्ञापयामि ते ।

[(L 1) Cf. 27^{ef} B₁-3 मातुल, D₂ मानद (for सत्तम)]
On the other hand, S (except M₁-s) ins. after 25

63* स्पर्धते हि सदा कर्णे पार्थेन रणमूर्धनि ।

26 B₁ missing (cf. v 1 1) M₁-s read 26^{ab} after 26^{ef} — ^a) M (except M₁) अपि (for इह) K (except K₂) D₁ 2 10 महातेजा, S च सारथ्ये (M₁-s च राजेन्द्र) (for महाराज) — ^b) T₂ माधवेन समो M₁-s

तेजोवधश्च ते कार्यः सौतेरस्रजयावहः ।

अकर्तव्यमपि होतत्कर्तुर्महसि मातुल ॥ २७

शाल्य उवाच ।

शृणु पाण्डव भद्रं ते यद्वीर्यं दुरात्मनः ।

तेजोवधनिमित्तं मां सूतपुत्रस्य संयुगे ॥ २८

अहं तस्य भविष्यामि संग्रामे सारथिर्ध्रुवम् ।

वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स हि मन्यते ॥ २९

तस्याहं कुरुशार्दूल प्रतीपमहितं वचः ।

ध्रुवं संकथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे ॥ ३०

यथा स हृतदर्पश्च हृततेजाश्च पाण्डव ।

भविष्यति सुखं हन्तुं सत्यमेतद्वीर्यं ते ॥ ३१

एवमेतत्करिष्यामि यथा तात त्वमात्य माम् ।

यच्चान्यदपि शक्यामि तत्करिष्यामि ते प्रियम् ॥ ३२

यच्च दुःखं त्वया प्राप्तं द्यूते वै कृष्ण्या सह ।

परुषाणि च वाक्यानि सूतपुत्रकृतानि वै ॥ ३३

जटासुरात्परिकेशः कीचकाच्च महाद्युते ।

द्रौपद्याधिगतं सर्वं दमयन्त्या यथाशुभम् ॥ ३४

सर्वं दुःखमिदं वीर सुखोदकं भविष्यति ।

नात्र मन्युस्त्वया कार्यो विधिर्हि बलवत्तरः ॥ ३५

दुःखानि हि महात्मानः प्राप्नुवन्ति युधिष्ठिर ।

देवैरपि हि दुःखानि प्राप्तानि जगतीपते ॥ ३६

इन्द्रेण श्रूयते राजन्सभार्येण महात्मना ।

अनुभूतं महदुःखं देवराजेन भारत ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

C. 5. 229
B. 5. 8. 54
K. 5. 8. 60

प्रसु (for युधि) — Ks om. 26^{ad} — °) M₂ संग्रामे (for संग्रामे) M₂-s कर्णाङ्गुने सप्रवृत्ते — After 26^{ad}, B ins

64* वासुदेवेन सारथ्यं कार्यं पार्थस्य मातुल ।

[M (except M₁) पार्थिव (for मातुल)]

— °) K₁ नृपसत्तम, M₂-s रणमूर्धनि (for नात्र सशय)

27 B₄ missing (cf. v 1. 1) M₂-s transp 27^{ab}

and 27^{ad} — °) K₂ B₁ D₅ D₁₂ 4 s मे (for मत्)

M₂-s पालयेया रणे तत्र फलान् जयतां वर — °) M₁

कर्तव्य (for ते कार्य) M₂-s तत्र तेजोवध कार्य — °)

K₂ सुखावह, G₂ जयाय वै (for जयावह) G₄ कर्ण-

स्वात्मजयापह, M (except M₂) सौते पार्थस्य सस्तवै-

— After 27^{ad}, G₂ repeats 27^{ab}, reading as in M₂-s.

28 B₄ missing (cf. v 1. 1) — °) S (except T₂

G₂) वधोपाय (for यद्वीर्यं) B₅ महा (for दुरा)

— °) D_n संगमे (for संयुगे) S कर्णस्य सूतपुत्रस्य नित्य

युद्धा (G₅ धर्मो) भिनदिन — After 28, T₂ ins

65* तेजोवधनिमित्तं मां तत्करिष्यामि ते प्रियम् ।

29 B₄ missing (cf. v 1. 1) — °) D₁ Cd.s

समित, G₄ सदृश (for हि सम) K (except K₂) D₁₀

G₂ M₂-s वासुदेवसम युद्धे (G₂ M₂-s सत्वे) — °) K₂

इह, S (except G₂) सोमि (for स हि) K₁-s स मा

पार्थिव मन्यते

30 B₄ missing (cf. v 1. 1) — °) K₂ राज (for

कुरु) — °) D₅ प्रतीपसमितं, Cap सहित, Ca as in

text. — After 30, T₁ G M₁ 2 ins

66* अहं तस्य भविष्यामि सारथी रणमूर्धनि ।

[G₂ M₁ 2 तव, G₂ 4 तथा (for तस्य) G₂ 4 करि (for मवि) G₂ 4 M₁ संग्रामे, M₂ सहायो (for नारयी)]

31 B₄ missing (cf. v 1. 1) M₂-s om 31^a-32^b

— °) K₂ 4 D₅ अपहृत, D_n D₂ 4 s G₁ स हृत, D₅ 2

D₇ M₂ सहृत, D₁₀ अपहृत, G₂ स हृततेजाश्च G₄ चेत्

(for च) — °) D₅ 4. 7 s 10 G₁ 2 M₁ हृततेजाश्च, G₂

हृतदर्पश्च — °) K (except K₂) B₁-s D₅ D₅ 2. 10 Ca

सुख (for सुख) G₂ M₁ 2 सुखोदकं (for सुख हन्तु), cf.

35^b — °) T₁ G₁ 4. 5 M₁ 2 transp. सत्य and एतत्

32 B₄ missing (cf. v 1. 1) M₂-s om 32^{ab} (cf.

v 1 31) — °) K₁ 8 तथा, D₁₀ अय (for यच्च) K₄

पश्यामि, M₂-s वक्षसि (for शक्यामि) — °) D₁ संयुगे,

S (except T₂) ते हितं (for ते प्रियम्)

33 B₄ missing (cf. v 1. 1) — °) M₂-s कृत हि

तत् (for कृतानि वै)

34 B₄ missing (cf. v 1. 1) M₂-s om. 34 — °)

T₁ G₁ 5 द्रौपद्युपगत, G₂ द्रौपद्याभिगत — °) K₁ 2 यथा

पुरा, D_n 2 D₂ 10 यथाशुभ

35 °) K₂ D_n D₅ D₅ 9 G₂ सर्वदुःखम्, M₂-s प्राप्त

दुःखम् M₂ 4 राजन् (for वीर) — D₅ om 35^a-36^b

— °) K (except K₂) न च (for नात्र)

36 D₅ om 36^{ab} (cf. v 1 35) — °) K₁ G₂ ह,

D₂ 2 G₂ 4 M₁ इह, M₂-s च (for हि) — °) D₁₀ तु,

९

८५६७
१६६१

युधिष्ठिर उवाच ।

कथमिन्द्रेण राजेन्द्र समार्येण महात्मना ।

दुःखं प्राप्तं परं घोरमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ १

शल्य उवाच ।

शृणु राजन्पुरा वृत्तमितिहासं पुरातनम् ।

समार्येण यथा प्राप्तं दुःखमिन्द्रेण भारत ॥ २

तत्राष्टा प्रजापतिर्व्यासीदेवश्रेष्ठो महातपाः ।

स पुत्रं वै त्रिगिरिसमिन्द्रोद्वात्किलासृजत् ॥ ३

ऐन्द्रं स प्रार्थयत्स्थानं विश्वरूपो महाद्युतिः ।

तस्मिन्निर्वदन्धोरैः सूर्येन्दुज्वलनोर्मैः ॥ ४

वेदानेकेन सोऽधीते सुरामेकेन चापिवत् ।

एकेन च दिशः सर्वाः पितृन्निव निरीक्षते ॥ ५

स तपस्वी मृदुर्दान्तो धर्मे तपसि चोद्यतः ।

तपोऽतप्यन्महत्तीव्रं सुदुश्चरमरिदम् ॥ ६

तस्य दृष्ट्वा तपोवीर्यं सत्त्वं चामिततेजसः ।

विपादमगमच्छक्र इन्द्रोऽयं मा भवेदिति ॥ ७

कथं सज्जेत भोगेषु न च तप्येन्महत्तपः ।

विवर्धमानस्त्रिशिराः सर्वं त्रिभुवनं ग्रसेत् ॥ ८

इति संचिन्त्य बहुधा बुद्धिमान्भरतर्षभ ।

आज्ञापयत्सोऽप्सरसस्त्वष्ट्रपुत्रप्रलोभने ॥ ९

यथा स सज्जेत्रिशिराः कामभोगेषु वै भृशम् ।

क्षिप्रं कुरुत गच्छध्वं प्रलोभयत माचिरम् ॥ १०

G४ च, M१ सु (for हि) — For 36^{ed}, Ms-s subst :

67* देवदानवगन्धर्वा किंनोरगराक्षसाः ।

दुःखं प्राप्तं यथा राजसूयशृणुष्व नराधिप ।

37 ^a) K१ इन्द्रेणापि स्वयं राजन्; M (except M१) इन्द्रेणापि पुरा पार्थ — ^a) K१ & s D१ G१-4 M१ 'राज्ञापि (for 'राजेन) D१ G१ धीमता (for भारत) M१-१ मह-
दुःखं यथा प्राप्तं शृणु मे राजसूयतमColophon — Adhy name K१ & B१ २ & D१ १ 10
पुरोहितयान; T१ G१ २ शल्य (G१ om it) युधिष्ठिरसमागम,
M शल्याभिगमन (M१ शल्यागम) — Adhy no (figu-
res, words or both) K१ D१ D१ १ 8, D१ 7, D१ 10
9 — S'lo/a no K१ 41, Dn 54

३

1 ^a) K१ किमिन्द्रेण राजेन्द्र, S (except Ms-s) कथं
मायुः शत्रेण — ^a) K१ D१ Ms-s पुग, K१ १ & D१ १ T१
G१ Ms महा, T१ G१-4 M१ महद् (for पर)2 ^a) K१ & D१ D१ १-10 T G१ १ यथा; K१ महा-
(for पुग) M (except M१) इति ते कथयिष्येदमुपाख्यान-
मिदं नृप3 ^a) D१ om हि K१ D१ १ च, D१ नु (for हि)
— ^a) M (except M१) क्षपिं (for देव'), and 'यथा
(for 'तपाः) — ^a) K१ १ & इन्द्रेणापि, D१ शत्रोद्वात्,
M१ शत्रोद्वात् G१ (sup lin as in text) इह (for
हि) K१ समं (for किंरासृजत्) Ms-s तस्य पुत्रो
महावीर्यश्रितिरा नाम भारत4 ^a) K१ & D१ स प्रार्थयन्, K१ Dn D१ D१ १ G१ १ &
संप्रार्थयत्, D१ 10 G१ संप्रार्थयन्; G१ समभवत्, M प्रार्थयते
— ^b) K (except K१) 'तपा. (for 'द्युति) — ^c) Ms-
१ दीप्त. (for घोरैः).5 ^a) K१ वेदं चैकेन (for वेदानेकेन) — ^b) D१ सुधाम्
(for सुराम्) G१ & अन्येन (for एकेन) B१ & पाति च
(for चापिवत्).6 ^a) B D (except D१-10) तस्य; B१ m T१ G१
तप्यन् (for अतप्यन्) K१ १ & D१ 10 G१ महातीव्र; K१
महत्तत्र M (except M१) तप्यते स तपस्वीय. — ^a)
Ms & दुश्चरं च महारमभि.7 ^a) D१ १ ततो वीर्यं, T१ G M तपो (G१ १ तथा; G१
महद्) घोर, T१ तपस्वीय — ^b) K१ & B Dn D१ D१-१
T G मत्स्य, D१ 10 धैर्यं (for सत्त्व) — ^c) Ms-s भवितुं द्रोण-
मित्यथ8 ^a) B१ & Dn D१ D१-१ सज्जेत, T G (except G१)
मज्जेत, M१ स मज्जेत्, Ms-s सज्जेत — ^b) D१ हि; D१
नु (for च) T G१ तपेत्, M१ तप्येत (for च तप्येत्)
Ms-s न तप्येत तप कथं — ^c) D१ १ स' (for वि'य
— ^d) B१ १ & Dn D१-१ G१ १ हि (for त्रि) D१ श्रते)
(for ग्रसेत्)9 ^a) M (except M१) एवं (for इति) T१ मनसा
(for गृह्णा) — ^a) Ms-s च (for स') — ^c) K१ १ &
D१ १ & तप्यु (for तप्यु)10 Before 10, K१ reads इदं च — ^a) M (except
M१) transp यथा स and मज्जेत् D१-10 सज्जेत; T१
G१ १ & नु मज्जेत, G१ नुपज्जेत् (for स मज्जेत्) — ^b) D१

मृद्गारवेपाः सुश्रोण्यो भावैर्युक्ता मनोहरैः ।
प्रलोभयत भद्रं वः शमयध्वं भयं मम ॥ ११
अस्वस्थं ह्यात्मनात्मानं लक्षयामि वराङ्गनाः ।
भयमेतन्महाघोरं क्षिप्रं नाशयतावलाः ॥ १२
अप्सरस ऊचुः ।

तथा यत्नं करिष्यामः शक्र तस्य प्रलोभने ।
यथा नावाप्स्यसि भयं तस्माद्वलनिपूदन ॥ १३
निर्दहन्निव चक्षुर्म्यां योऽसावास्ते तपोनिधिः ।
तं प्रलोभयितुं देव गच्छामः सहिता वयम् ।
यतिष्यामो वशे कर्तुं व्यपनेतुं च ते भयम् ॥ १४

शल्य उवाच ।

इन्द्रेण तास्त्वनुज्ञाता जग्मुस्त्रिशिरसोऽन्तिकम् ।
तत्र ता विविधैर्भावैर्लोभयन्त्यो वराङ्गनाः ।
नृत्यं संदर्शयन्त्यश्च तथैवाङ्गेषु सौष्ठवम् ॥ १५
विचेरुः संप्रहर्षं च नाम्यगच्छन्महातपाः ।
इन्द्रियाणि वशे कृत्वा पूर्णसागरसंनिभः ॥ १६
तास्तु यत्नं परं कृत्वा पुनः शक्रमुपस्थिताः ।
कृताञ्जलिपुटाः सर्वा देवराजमथाब्रुवन् ॥ १७
न स शक्यः सुदुर्धर्षो धैर्याच्चालयितुं प्रभो ।
यत्ते कार्यं महाभाग क्रियतां तदनन्तरम् ॥ १८

C. 5 247
B. 5. 9 19
K. 5. 9. 19

मोहित, M₂-s वीर्यवान् (for वै मृदा) K₁ कामभोगैस्त-
दाहता; K₂ 'ने सुरागना, K₄ 'गैस्तयावृत्, K₅ 'गैस्तया-
हता; D₁ 'ने वराङ्गना, D₂ s 'गैर्वराङ्गना, T G M₁ 'ने
वराङ्गना (T₂ G₄ तयागना, G₁ तदाहता; M₁ तयाहता)
— ') M (except M₁) गच्छय (for कुरुत) T₂ तत्सर्वं,
M (except M₁) मद्रव (for गच्छय)

11 D₁ om 11 — ') Some MSS 'वेदा — ')
K₁ s B₂ s Dn D₂ D₃ s 10 हारैर्, K₂ D₂ Cd s हारैर्;
Ca भावैर् (as in text) K₁ मनोहरा, G₂ s M (except
M₁) मनोरमै — After 11^{ab}, B (B₁ marg) D
(except D₁, D₂ marg) ins.

68* हावभावसमायुक्ता सर्वा सौन्दर्यशोभिता ।
— D₂ om. 11^a-12^b — ') K₅ शमयतु K₂ s D₁₀
ज्वर (for भय) M₂-s भयप्रशमनाय वै — After 11,
M ins

69* प्रजापतिर्भवेदेय चन्द्रो वैश्रवणो यम ।

वरुण पाशहस्तो वा धर्म एव भवेत्स्वयम् ।

12 D₂ om 12^{ab} (cf v 1 11) — ') D₂ असुख
हि स्वमात्मानं, M (except M₁) 'स्थमिव चात्मानं — ')
D₁ कामभोगा (for लक्ष) K₂ सुरागना, D₁ तयागना-
— ') Dn D₂ D₃-1 तन्मे, M (except M₁) तस्मात् (for
एतन्) M (except M₁) समुत्पन्न (for महा) — ')
M₂-s अद्भुतं (M₄ sup in अतुल) (for अवला)

13 K₄ (hapl) om from 13^b up to 'प्यामो in 14^a
— ') K₂ शक्रोस् (for शक्र) M₂ transp शक्र and तस्य
— ') T₁ G₁ s वा नाप्स्यसि (for नावा) K₁ s यथा न
स्याद्भय तस्मात् — ') K₁ पुनर् (for तस्माद्) K₂
पुनर्भोगैर्मजति

14 K₄ om up to 'प्यामो in 14^a (cf v 1 13)
— ') K₁ s महातपा; D₂ s 8 तपोधन (G₄ दहन्निव)

— ') T G₁ s s त विलो (for त प्रलो) — ') D₂ s
G₄ s M (except M₁) गच्छाम — ') D₁ M (except
M₁) 'प्याम K₁ s s D₂ s वराङ्ग, D₁ तथा, G₅ वय (for
वशे) — ') T₁ G₁ M₁ अप (for व्यप) D₁ तपो
(for च ते)

15 ') M₂ च; M₂-s ते (for तास्) D₁ G₂ M
अभि, T₁ अपि; G₁ s हि (for तु) — ') M₂-s त्रिदीर्घस्य
प्रलोभने — ') K₁ त तत्र, D₁₀ हावैश्च (for तत्र ता) M
(except M₁) transp तत्र and ता K₁ B₁ m. s D₂
D₃ m 4-s हावैर्, M₂-s वेपैर् (for भावैर्) — ') M₂-s
उपाक्रमस्तपोधन — ') K₂ B₂ s (as in text) s Dn
D₂ D₃ s नित्य, T G M₂ नृत (G₂ अय), M₁ नृत्ते (for
नृत्य) B Dn D₂ D₃-7 s 10 M₁ सदृशयामासुः, G₂
'शैथिल्यत K₁ s s D₁ s s ता (for च) M₂-s नृत्तेन
दर्शयामासुः — ') T₁ G₄ s च (for एव) B₂ गात्रेषु,
M₂ अंगेषु च (for एवाङ्गेषु) G₂ oites अंगेषु M₁ s-s
अंगसौष्टवमुत्तम

16 ') G₂ विदधु (for विचेरु) G₄ संप्रहर्षस्य
K₂ s B D (except D₁ s s) T₁ G₁ s M नाम्य (K₄ T₁
G₁ नाध्य, M₂-s नैवा) गच्छयप्रहर्षं ता (T₁ G₁ s M स)
— ') K₂ B₁ s पश्यन्सु, K₂ नान्वगच्छन्, K₄ Dn₁ D₂
D₃ 10 सपश्यन्सु, B₂ s s Dn₂ D₂ s स पश्यन्सु, D₂ s
नाध्यगच्छन्, D₂-1 स पश्यश्च, T₁ G₁ M₁ प्रातप्यसु, G₂
प्राप्य तत्सु (for नाम्यगच्छन्) M₂ प्रातप्यसुमहत्तपा,
M₂-s पूर्णसागरसंनिभ (= 16^d) — ') G₄ पूर्वसागरं;
M₂-s पश्यन्नपि न पश्यति

17 ') T₁ G₁ s उपागता (for उपस्थिता) M
(except M₁) ताश्चेष्टा विविधा कृत्वा आगम्याहु (M₂ 'शु)
शतक्रतुं — ') T₁ G₁ s M₁ देवदेवम् (for देवराजम्)
M₂-s वृत्तात् कथयामासु सर्वं बहुविध कृत

संपृज्याप्सरमः शक्रो विसृज्य च महामतिः ।
 चिन्तयामास तस्यैव वधोपायं महात्मनः ॥ १९
 स तूष्णीं चिन्तयन्वीरो देवराजः प्रतापवान् ।
 विनिश्चितमतिर्धोमान्वधे त्रिशिरसोऽभवत् ॥ २०
 वज्रमस्य क्षिपाम्यद्य स क्षिप्रं न भविष्यति ।
 शत्रुः प्रवृद्धो नोपेक्ष्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥ २१
 शास्त्रमुद्ध्या विनिश्चित्य कृत्वा बुद्धिं वधे दृढाम् ।
 अथ वैश्वानरनिमं घोररूपं भयावहम् ।
 मुमोच वज्रं संकुद्रः शक्रस्त्रिशिरसं प्रति ॥ २२
 स पपात हतस्तेन वज्रेण दृढमाहतः ।

पर्वतस्येव शिखरं प्रणुनं मेदिनीतले ॥ २३
 तं तु वज्रहतं दृष्ट्वा शयानमचलोपमम् ।
 न गर्भं लेभे देवेन्द्रो दीपितस्तस्य तेजसा ।
 हतोऽपि दीप्ततेजाः स जीवन्निव च दृश्यते ॥ २४
 अमितस्तत्र तक्षाणं घटमानं शचीपतिः ।
 अपश्यदब्रवीच्चैनं सत्वरं पाकशासनः ।
 क्षिप्रं छिन्धि शिरांस्यस्य कुरुष्व वचनं मम ॥ २५
 तक्षोवाच ।
 महास्कन्धो भृशं ह्येव परशुर्न तरिष्यति ।
 कर्तुं चाहं न शक्यामि कर्म सद्भिर्विगर्हितम् ॥ २६

18 ^a) K₂ transp स and दापय T₁ G (except G₄) च (for स) M₂-s दापयते (for स दापय) D₁ दुराधर्षं, T₁ M₂-s न दुर्धर्षं M₂ न दापय स दुराधर्षं. — ^b) D₁ गयोच् (for धयोच्) — ^c) M₂-s न्याय्य (for कायं) K₂ S 'राज (for 'भाग)

19 ^b) B₂ मरीपति, T₂ G₂-s महापुति (for 'मति) — ^c) M (except M₁) शत्रुमापेदि (M₂ चिन्तामापेदि) वा भूय — ^d) B₂ D₁ D₂ D₃-7 10 युधिष्ठिर, D₁ महामति, D₂ पुरंदर (for महा) M (except M₁) वधोपाये च तस्य (M₂ चिरस्य) वै.

20 M₂ reads 20^{ab} (with v 1) as in text and also as in M₂-s! — ^{ab}) K₂ चित्तविरता वै (for 'यन्वीरो) D₁ धीर, M₂ (first time) धीमान् (for धीरो) T₁ G₁ s 'देव (for 'राज) M₂ (second time) s-: स तीक्ष्णबुद्धिर्देवाना देवो निश्चित्य वीर्यवान् — ^c) D₁ धूर, D₂ G₂ s धीर, G₂ धीर (for धीमान्)

21 ^a) G₁ अह (for वज्रं) G₂ वज्र, G₃ अद्य; M उग्र (for अय्य) D₂ M (except M₁) अस्य, G₂ एव (for अरा) — ^b) K₂ न नून, D₂ s M (except M₁) क्षिप्र स (hy transp) G₁ s निहनिष्यति (for न भवि')

22 ^b) K₁ transp कृत्वा and बुद्धि D₁ s s transp वधे and दृष्टा K₂ च वै (for वधे) — ^c) G₂ चिक्षेप (for मुमोच) G₂ transp वज्र and शक्र

23 ^a) K₁ s s D₂ महाबाहु (for हतस्तेन) — ^b) D₁ s दृढपर्वणा, D₁₀ च मरयता — ^c) T G₁ s s M₁ निरृत्तं, G₂ निरृत्त (for प्रणुत) D₁ धरणी' (for मेदिनी')

24 ^b) K₂ अग्नीतले, K₂ D₂ अनलोपमं, M (except M₁) अनलोपम — ^c) M₂ s नत्र वज्रधर शर्म — ^d) T G दीपितम, M₂-s न लेभे (for दीपितम) K₂ पणितस्यापि

(for दीपितस्तस्य). — After 24^d, K (except K₂) D₂ 10 ins

70* घोररूपो महारौद्रस्त्रीमस्तीमपराक्रम ।

[K₂ D₂ 'तेजा रौद्र' (for 'रौद्रस्त्रीम')]

— ^a) K₂ दीप्तसतेजा., T₁ G₁ s s M₁ तपसा दीप्य (G₁ s 'प्य) नृ; M₂-s तेजसा दीप्त' (for दीप्ततेजा' स). K₁ च; K₂ D₂ सन्, G₂ तु (for स). — ^j) K₂ सजीवन् (for जीवन्निव) B₂ अपि (for ह्य) K₂ ह्य, K₂ B₂ s D₁ D₂ D₁-s G₂ हि (for च) K₂ व्यदृश्यत, D₁₀ प्रदृश्यते (for च दृश्यते) — After 24, K₂ (om lines 2-4) B (B₂ om line 4) D (except D₁, D₂ marg, D₁₀ om line 1) ins

71* वातितस्य शिरास्याजौ जीवन्तीवाङ्मुक्तानि वै ।

ततोऽतिभीतगाग्रस्तु शक्र आस्ते विचारयन् ।

अथाजगाम परशु स्कन्धेनादाय वधेकि' ।

तदरण्य महाराज यत्रास्तेऽसौ निपातित' ।

[(L 2) D₁₀ शक्रो (for ततो) B₂ D₂ D₂ s 10 'भीतो (B₂ 'भीत) रूपात्तु, D₂ भीतोतिरोपात्तु D₁₀ तूष्णीन् (for शक्र) — (L 3) Some MSS वधेकि']

On the other hand, S ins after 24

72* शिरामि तस्य जायन्ते त्रीण्येव शकुनाश्च ।

तित्तिरि कल्पिष्यश्च तथैव च कपिञ्जल' ।

विश्वरूपशिराम्येव जायन्ते तस्य भारत ।

[Cf. 35 below — (L 3) T G तानि (for तस्य)]

25 B₂ missing up to तपोयला in 50° — ^a) B (B₂ missing) D₁ D₂-7 s स भीत, D₁₀ मोहित; C_d s अभित (as in text) K₂ D₂ तस्य, D₁ s मोध; D₂ मोपि (for तत्र) — ^c) M (except M₁) 'श्यदेवराजम् — ^d) K₁ s s T₁ G₁ सत्वर — ^e) K₂ (m as in text) शिरो ह्यस्य, G₂ शिरांस्यस्य T₁ G₁ s M (except M₁)

इन्द्र उवाच ।

मा मैस्त्वं क्षिप्रमेतद्वै कुरुष्व वचनं मम ।

मत्प्रसादाद्वि ते शत्रुं वज्रकल्पं भविष्यति ॥ २७

तक्षोवाच ।

कं भवन्तमहं विद्यां घोरकर्माणमद्य वै ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ २८

इन्द्र उवाच ।

अहमिन्द्रो देवराजस्तक्षन्विदितमस्तु ते ।

कुरुष्वैतद्यथोक्तं मे तक्षन्मा त्वं विचारय ॥ २९

तक्षोवाच ।

कूरेण नापत्रपसे कथं शक्रेह कर्मणा ।

ऋषिपुत्रमिमं हत्वा ब्रह्महत्याभयं न ते ॥ ३०

इन्द्र उवाच ।

पश्चाद्धर्मं चरिष्यामि पावनार्थं सुदुश्चरम् ।

अत्रुरेप महावीर्यो वज्रेण निहतो मया ॥ ३१

अद्यापि चाहमुद्विग्नस्तक्षन्साद्विभेमि वै ।

क्षिप्रं छिन्धि शिरांसि त्वं करिष्येऽनुग्रहं तव ॥ ३२

शिरः पशोस्ते दास्यन्ति भागं यज्ञेषु मानवाः ।

एष तेऽनुग्रहस्तक्षन्क्षिप्रं कुरु मम प्रियम् ॥ ३३

शल्य उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु तक्षा स महेन्द्रवचनं तदा ।

शिरांस्यथ त्रिशिरसः कुठारेणाच्छिनत्तदा ॥ ३४

C. 5 266
B 5. 9 38
K. 5. 9 40

परश्वधेन तीक्ष्णेन शिरास्यस्य निहन्त वै — 25^f = 27^b

26 B₄ missing (cf. v l. 25) — ^a) G₂ s *स्कधो (G₃ *स्कध) ऋषिर् (for *स्कन्धो मृदा) — ^b) K₂ s B (B₄ missing) D (except D₂ 1-2, D₁₀ marg) G₅ Cs ap भविष्यति (D₁₀ orig भरिष्यति); T₂ क्रमिष्यति, M_{1.2} करिष्यति; Ca d तरिष्यति (as in text) — ^c) D_{1.2} s G₂ s कथ (for कर्तुं) Dn₁ Ds₁ Ds-1 न शक्यामि, D_{1.2} s G₂ s करिष्यामि (for न शक्यामि) M न पर्याप्तोस्मि मद्र ते — M₄ (hapl) om. 26^d-28^e — ^d) S (M₄ om.) चतद् (for मद्भिर्)

27 B₄ missing (cf. v l. 25) M₄ om. 27 (cf. v l. 26), M₂ om. 27^a-28^d — K₁ 4.5 D₁₀ शक्र ड° (for इन्द्र ड°) — ^a) G₄ मैपी (for मैस्त्व) K₂ s s B D (except D_{1.2} s 10) शीघ्र, G₄ त्व च (for क्षिप्र) D₉ मृद्वि, D₁₀ T₁ G M_{1.2} s पृवत् (G₄ वै क्षिप्र) (for पृवद्) — 27^b = 25^f

28 B₄ missing (cf. v l. 25) M₂ om. 28 (cf. v l. 27), M₄ om. 28^{abc} (cf. v l. 26) — ^a) D₃ कष्टवत् (for क भवन्त) M_{2.2} जाने (for विद्या) — ^b) T₁ G₁ s अच्युत, T₂ G₂-4 M_{1.2} s अच्युत (G₃ M₁ °त) (for अद्य वै) — ^c) T₁ G₁ s च ज्ञातु, T₂ G₂ s तत्त्वेन, G₄ M_{1.2} s मद्र ते (for अह श्रोतु) — ^d) D₁ तत्त्व च, T₂ G₂ s वेदितु (for तत्त्वेन)

29 B₄ missing (cf. v l. 25) — ^{ab}) M (except M₁) देवराज हि मामिन्द्रमेव जानातु वै (M₂ मा) भवान् — M₂-s (which all om. 29^{ed}) ins after 29^{ab} T (T₂ om line 1) G₁ s ins after 29

73* मया हि निहतं शोते त्रिशिरास्व च चिद्वि वै ।

स प्रह्म प्राञ्जलिर्भूत्वा इदं वचनमब्रवीत् ।

[(L 1) M₂ अपि, M₂-s अभि- (for हि) — (L 2) T₂ तक्ष (for प्रह्), and इद्र (for इद्र)]

— ^c) M₁ तत्कुरुष्व (for कुरुष्वतद्) T₁ G च (for एतद्) B₂ वचो मद्य (for यथोक्त मे) — ^d) K₅ नु (for त्व) K (except K₂) D₁₀ विलविद्या (for विचा) — After 29, T (T₂ om. line 1) G_{1.5} ins 73* (see above)

30 B₄ missing (cf. v l. 25) — M (except M₁) om the ref. — ^{ab}) K₂ त्व शक्र, K₅ शक्र त्व, D₂ s D₃ G₂ शक्रेण (for शक्रेह) M (except M₁) नापत्रपसि कूरेण कर्मणा सुरसत्तम — ^c) K₁ s s ब्रह्मवध्याभय; G₂ *हत्या भवेत् T₁ G_{1.5} किं (for ते) M (except M₁) न कथ ब्रह्महा भवेत्

31 B₄ missing (cf. v l. 25) — N (except D₂ s) शक्र ड° (for इन्द्र ड°) — ^a) D_{1.2} करि° (for चरि°) — ^c) M (except M₁) *घोरो (for *वीर्यो) — ^d) T G₁ s 4 नाद्रोहात्, G₂ s M₁ न मोहात्, M₂ रोपाद्वि, M₂-s रोपाद्वि (for वज्रेण)

32 B₄ missing (cf. v l. 25) — ^a) K₄ अस्मि (for अपि) D₁ s s transp अपि च and अह — ^b) T₂ तेन, G₄ तस्मात् (for तक्षन्) K₄ D₁ तस्माद्, K₅ अस्य, T G M₁ तस्य (T₂ तक्ष, G₄ तक्षन्), M₂-s त्वस्य (for अस्माद्) D₂ s अह (for वै) — ^d) K₂ D_{1.2} s 10 T₂ G₂ s अस्य (for त्व)

33 B₄ missing (cf. v l. 25) — ^a) K (except K₂) D₂ तु ते भागं, D₂ प्रदास्यति — ^b) K (except K₂) D₂ यज्ञे दास्यति, S (except T₂) यज्ञभागेषु (G₂ °न) (for भाग यज्ञेषु) — ^c) T₂ G₂ M₂ s 4 तक्ष (for तक्षन्) — ^d) B₅ Ds₁ D₂ T₁ G₁ s M₁ transp कुरु and मम

निकृतेषु ततस्तेषु निष्क्रामंस्त्रिशिरास्त्वथ ।
 कपिञ्जलान्मिच्छिगश्च कलविद्धाश्च सर्वगः ॥ ३५
 येन वेदानधीते स पिवते मोममेव च ।
 तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुः क्षिप्रं तस्य कपिञ्जलाः ॥ ३६
 येन सर्वा दिशो राजन्पिबन्निव निरीक्षते ।
 तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुमिति रात्रास्तस्य पाण्डव ॥ ३७
 यत्सुरापं तु तस्यासीद्वक्त्रं त्रिशिरस्तदा ।

कलविद्धा विनिष्पेतुस्तेनास्य भरतर्षभ ॥ ३८
 ततस्तेषु निकृतेषु विज्वरो मधवानभूत् ।
 जगाम त्रिदिवं हृष्टस्तक्षापि स्वगृहान्ययौ ॥ ३९
 त्वष्टा प्रजापतिः श्रुत्वा शक्रेणाथ हतं सुतम् ।
 क्रोधसंरक्तनयन इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४०
 तप्यमानं तपो नित्यं क्षान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ।
 अनापराधिनं यस्मात्पुत्रं हिंसितवान्मम ॥ ४१

34 B₁ missing (cf v 1 25) — ^a) K₁ s G₈ च;
 D₁ s न, M₂-s अय (for तु) T₂ M₂ तक्ष D₁ तु,
 D₂ s च; T₂ अर्मा (for म) T₁ G₁ s एतत्तक्षा समाकर्ण्य
 — ^b) K₂ s B (B₁ missing) D (except D₂ s) M₂ s
 'वचनात् — ^c) K₂ G₈ अस्य (for अय) — ^d) D₁₀
 न्यकृतव (for अचिन्तितदा)

35 B₁ missing (cf v 1 25) — ^b) K₁ निष्क्रामता;
 D₁₀ न्यक्रामन् (for निष्क्रामन्) K₈ D₂ निष्क्रामत शिर
 (D₂ मुने), D₁ विनिष्क्रामता मुने (for निष्क्रामस्त्रिशिरा)
 K₁ शतदा, K₁ B₁ D_n D₂ D₂-s 10 अहजा, B₁ s त्रिशिर,
 S शिरस (G₈ शकुना) (for त्रिशिरा) K₁ D_{1.2} 10 G₈
 तदा; K₁ B₁ s T₂ तथा, G₈ त्रय (for त्वथ) K₂ s D₉
 निष्क्रामत (K₂ 'मे') शिरस्यथ, B₁ 'मंति शिर सु च — ^c)
 M₂ विचित्रिका (for 'राक्ष' — ^d) G₁ s M₁ (inf lin)
 कल्पिगा, M₁ s कल्पिका, Ca d. s as in text K₁
 D₂ D₂ s 10 च सद्यश, D₉ सहस्रश

36 B₁ missing (cf v 1 25) — ^a) D₁ s स
 (for स्म) G₈ येन वेदान्यधीयते — ^c) D_n D₂ s
 विनिश्चेर (for 'पेतु'), cf v 1 37, 38

37 B₁ missing (cf v 1 25) — ^a) K₁ दिशश्चापि
 (for दिशो राजन्) — ^c) K₂ D_n D₂ s 4.9 विनिश्चेर (for
 'पेतु'), cf v 1 36, 38 G₈ तस्माद्वि वक्त्राद्विनिष्पेतु

38 B₁ missing (cf v 1 25) — ^a) K₂ s च (for
 तु) K₈ तत्र (for तस्य) — ^b) K₁ s D₂ s G (except
 G₁) तथा (for तदा) — ^c) G₁ s कलविगा, M₂
 'पिका K₂ s D_n D₂ D₂-s 10 समुपेतु; D₁ s विनिश्चेर
 (for 'पेतु'); cf v 1 36, 37. — ^d) B (B₁ missing)
 D_n D₂ D₂-s 10 इयेनाश्च (for तेनास्य) D₉ क्षिप्र तस्य
 नरेभ्यः

39 B₁ missing (cf v 1 25) M₂ om 39^{ab}
 — ^a) K D₁ s 2-10 T₂ एव (for ततस्). — ^b) K₂
 transp विज्वरो and मधवान् K₁ मधवा; B₁-s D_n
 D₂ D₂ s 2.1 भगवान् (for मध). K₁ तत, K₂ अभवन्,
 B (B₁ missing) D_n D₂ D₂-s 9 अय, D₁₀ नृप (for

अभूत्) — After 39^{ab}, S (except M₂) ins

74* तक्षणे चैव वर दत्त्वा प्रहृष्टस्त्रिदशेश्वरः ।

— ^c) K₁ s D₂ s 9 T₂ शक्र, T₁ G M देव (for हृष्ट)

— ^d) K₂ D₁ s 2 T₂ स्वगृह D₉ तक्षकोपि द्वि ययौ, T₁

G₁ तक्षा स्वगृहमाव्रजत्, G₂-s M तक्षा गृहमाव्रजत्

— After 39, S (T₂ om line 12) ins.

75* तक्षापि स्वगृहं गत्वा नैव शसति कस्यचित् ।

अयं नाभिजानन्ति वर्षमेक तथागतम् ।

अथ सवत्सरे पूर्णं भूता पशुपते प्रभो ।

ते चाक्रोशन्त मधवाश्च प्रभुर्द्रुह्यता इति ।

तत इन्द्रो व्रत घोरमचरत्पाकशासनः ।

तपसा च सुसंयुक्त सह देवैर्मरुद्गणैः ।

समुद्रे च पृथिव्यां च वनस्पतिषु स्त्रीषु च ।

विभज्य ब्रह्महत्या च ताश्च सयोजयद्देवैः ।

वरदस्तु वर दत्त्वा पृथिव्यै सागराय च ।

वनस्पतिभ्य स्त्रीभ्यश्च ब्रह्महत्यां जुनोद ताम् ।

ततस्तु शुद्धो भगवान्देवैर्लोकैश्च पूजित ।

इन्द्रस्थानमुपातिष्ठत्पूज्यमानो महर्षिभिः ।

[(L 4) T₁ G₁ s समानो (for ते चाक्रो) T₂ G₂

बहुयो (for न प्रनृ) G₈ s M प्रभु (G₈ प्राहु) मद्राहणस्त्विति,

G₈ प्रभुस्तु ब्रह्महेति च — (L 5) T G₂-s आचरत् — (L 7)

T₁ G₁ s समुद्रेषु (for 'देव) — (L 8) M (except M₁)

न (for the first न) T₁ G₁ s तान्वरेरन्ययोजयत्]

— N (B₁ missing) ins after 39 T, after 75*.

76* मेने कृतार्थमात्मानं हत्वा शत्रु सुरारिहा ।

[D₂ s 9 T₁ हृष्ट (T₁ प्रहृष्टो) वय्वृष्टा (for the
 posterior half)]

40 B₁ missing (cf v. 1 25) — ^{ab}) K (except

K₂) D₂ s 10 T₂ नि (for अय) T₁ G M त्वष्टा तु निहते

पुत्रे सहस्राक्षेण वज्रिणा

41 B₁ missing (cf. v 1 25). Before 41, K₁

B₁ s 2 D (except D₁ s 10) ins त्वष्टोवाच — ^a) S

(except M₂ s) घोरं (for नित्यं) — ^b) T₁ G₁-s transp

क्षान्त and दान्त D₉ साधु क्षात, G₈ दांत क्षात; Cd s

तस्माच्छक्रवधार्थाय वृत्रमुत्पादयाम्यहम् ।
 लोकाः पश्यन्तु मे वीर्यं तपसश्च बलं महत् ।
 स च पश्यतु देवेन्द्रो दुरात्मा पापचेतनः ॥ ४२
 उपस्पृश्य ततः क्रुद्धस्तपस्वी सुमहायशाः ।
 अग्निं ह्रत्वा समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुवाच ह ।
 इन्द्रगत्रो विवर्धस्व प्रभावात्तपसो मम ॥ ४३
 सोऽवर्धत दिवं स्तब्ध्वा सूर्यवैश्वानरोपमः ।
 किं करोमीति चोवाच कालसूर्य इवोदितः ।
 गक्रं जहीति चाप्युक्तो जगाम त्रिविधं ततः ॥ ४४

ततो युद्धं समभवद्वृत्रवासवयोस्तदा ।
 संक्रुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं कुरुसत्तम ॥ ४५
 ततो जग्राह देवेन्द्रं वृत्रो वीरः शतक्रतुम् ।
 अपावृत्य स जग्रास वृत्रः क्रोधसमन्वितः ॥ ४६
 ग्रस्ते वृत्रेण शक्रे तु संभ्रान्तास्त्रिदशास्तदा ।
 असृजस्ते महासत्त्वा जृम्भिकां वृत्रनाशिनीम् ॥ ४७
 विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपावृतात् ।
 खान्यद्भान्यभिसंक्षिप्य निष्क्रान्तो बलसूदनः ।
 ततः प्रभृति लोकेषु जृम्भिका प्राणिसंश्रिता ॥ ४८

G. 3. 283
B. 5. 9. 5-
K. 5. 9. 63

क्षान्त दान्त (as in text) T₂ दान्त (for दान्त) — °) Lengthening *metri causa!* K_{1.5} B (B₄ missing) D₁ M₂ 3 3 अनपराधिन (metrically defective) Dn Ds D₂₋₁ 10 विनापराधेन यत्, T₂ अपराध विना कस्मात्, M₁ अपराधहीन यस्मात्स (hypermetric!) — °) K_{1.5} 5 D₅₋₁₀ निहत (for हिमित)

42 B₄ missing (cf. v 1 25) — °) Dn Ds D₂₋₁ 'विनाशाय, D₁ 2 3 'वधायाय, T₁ G₁ 5 M₁ इद्रवधा, G₂ शशुवधा — °) K₁ 4 5 D_{1.5} 10 S पुत्रम् (for वृत्रम्) — °) Ds D_{1.5} कल (for बल) D₁ बल (for महत्) — °) K_{1.5} D₂ 3 G₂₋₄ M₂ तु (for च) S (except T₂) देवेशो (for देवेन्द्रो)

43 B₄ missing (cf. v 1 25) — °) K₂ एवमुक्त्वा नृशं क्रुद्ध — °) K₁ 2-3 D₂ 10 M₁ 3 4 स, T G च (for तु) K₂ त्वष्टा च सुमहात्पा, D₂ 3 न तपन्वी महा — °) K₃ B (B₄ missing) D (except D₁ 3 9) T₂ G_{1.2} अग्रा (for अग्निं) — °) D₁₀ सुत (for घोर) Dn D_{2.4} शशुम्, Ds तत्र, M₂ पुत्रम् (for वृत्रम्) D₁ अवोचत (for उवाच ह) — °) Ds प्रसादात् (for प्रभा)

44 B₄ missing (cf. v 1 25) — °) K₄ लब्ध्वा, Dn₁ त्वाष्ट्र (for स्तब्ध्वा) — °) T₂ G₂ 3 M₂ 'वैश्वानरप्रभ — °) K₂ जहीहि (for जहीति) K₄ G₃ चाप्युक्ते, D₁₀ न प्रोक्त — °) K₂ D₁ 3 3 S बली (for तत) K₁ 3-5 त्रिविध च (K₁ स) जगाम ह

45 B₄ missing (cf. v 1 25) — °) Dn D₂₋₄ 3 9 महत् (for तदा) — °) Ds₁ सयद्योर्, Ds₂ सयधयोर्, G₄ समक्तयोर् (for मक्रु) D₂ तयोघोर, S (except T₂) महाराज (for महाघोर) — After 45, M (except M₁) 10s

77* प्रप्ता लोकाश्च वृत्रेण सर्वे भरतसत्तम ।
 त्वष्ट्रेजोविष्टेन वृत्रेण सुमहात्मना ।

सर्वे गन्धेन्द्रियरसा हृता भारत तेन वै ।
 पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिश्च पञ्चम ।
 हतमेतन्महाराज वृत्रेण सुमहात्मना ।

46 B₄ missing (cf. v 1 25) — °) M (except M₁) सक्रुद्ध (for देवेन्द्र) — °) K₂ D₂ वृत्रवीर, M (except M₁) वृत्रो देव K₁ 3-5 वृत्र क्रोधसमन्वित — K₁ (hapl) om 46^{ed} — °) G₂ M अपावृतास्यो (for 'वृत् स) K₂ D₂ 9 च, D_{1.5} तु (for स) K₃₋₅ सुवे क्षित्वा, B (B₄ missing) Ds D_{2m} 3-5 10 T₂ आक्षिपदक्रे, Dn D₁ क्षिपद (D₁ 'न्व)क्रे (for स जग्रास) K₂ (sup lin as in text) D_{1.2} 3 9 G (except G₂) जग्राह (for जग्रास) — °) B (B₄ missing) D (except D₁ 2 3) T₂ शक्र, T₁ G₁ 4 वक्रे, G₂ 5 चक्र (for वृत्र). K₂ B₁ 2 3 D (except D₁ 2 3 9) T₂ कोपसम, M (except M₁) क्रोधवशादित K₃₋₅ स्थितो वृत्र शतक्रतु

47 B₄ missing (cf. v 1 25) — °) M₂₋₅ गीर्णे (for ग्रस्ते) K₂ transp वृत्रेण and शक्रे तु D₂ 3 च (for तु) — °) K₃ B (B₄ missing) Dn Ds D₂₋₁ त्रिविधे (B₁₋₃ 'दशे)श्वरा, D₁₀ त्रिदिवौकस (for त्रिदशान्मदा) K₁ 5 M₂ सत्या, T₁ G₁ 5 तत (for तदा) — °) K (except K₂) D₁ 2 3-10 T₁ G M₂ असृजत (G₄ 'जत्ता), M₁ 'जत्सु, M₃₋₅ 'जश्र (for 'जस्ते) K₂ महाचर्दी, K₅ Ds₂ D₂ 10 T₂ M₃₋₅ 'सत्त्वा, Dn₂ 'सत्त्वात्, D_{1.2} 3 'ह्मान, T₁ G M₁ 2 'घोरां — °) D₂ (m as in text) कृत्तिका (for जृम्भिका) K_{1.5-5} रिपुनाशनी, K₂ D₁ 3 वृत्रमोहिनी, B₁ 3 D₂ G₃ 'नाशनी, T₂ 'मदिनी, M₂ 'धावनी, M₃₋₅ 'वाघनी

48 B₄ missing (cf. v 1 25) — °) Ds जुभमाणस्य च (for विजृम्भ) M (except M₁) तदा (for ततो) — °) Ds स्वर्मगानि K₁ च, K₂₋₅ T₂ अपि, Ds D₂ 3 10 G₄ अति (for अभि) T₁ G_{1.5} स्वागान्यतीव सक्षिप्य, M

जहृष्य मुगः सर्वे दृष्टा शक्रं विनिःसृतम् ।
ततः प्रवृत्ते दृष्टं वृत्रवासवयोः पुनः ।
संगन्धयोस्तदा घोरं सुचिरं भरतर्षभ ॥ ४९
यदा व्यवर्धत रणे वृत्रो बलसमन्वितः ।
त्वष्टुस्तपोबलाद्विद्धांस्तदा शक्रो न्यवर्तत ॥ ५०
निवृत्ते तु तदा देवा विषादमगमन्परम् ।

समेत्य शक्रेण च ते त्वष्टुस्तेजोविमोहिताः ।
अमन्त्रयन्त ते सर्वे मुनिभिः सह भारत ॥ ५१
किं कार्यमिति ते राजन्विचिन्त्य भयमोहिताः ।
जग्मुः सर्वे महात्मानं मनोभिर्विष्णुमव्ययम् ।
उपविष्टा मन्दराग्रे सर्वे वृत्रवधेप्सवः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

इन्द्र उवाच ।

सर्वं व्याप्तमिदं देवा वृत्रेण जगदव्ययम् ।

न ह्यस्य सदृशं किञ्चित्प्रतिघाताय यद्भवेत् ॥ १
समर्थो ह्यभवं पूर्वमसमर्थोऽसि सांप्रतम् ।

इन्द्र रूपमयो कृत्वा. — ^a) K₂ B (B₄ missing) D (except D₁ 2 8 10) M₂ 4 चलनादान. — ^a) M (except M₁) तदा (for ततः) K₂ D (except D₁ 2 8-10) लोकस्य (for लोकेषु) — ^f) K₁ B (B₄ missing) Dn D₂ D₃-8 T G₁ प्राण, K₂-8 D₂ 'सस्थिता, D₁ प्राण संनिता, D₂ प्राणसंभृता, D₃ प्राणसृता, D₁₀ प्राणिषु गृयता M (except M₁) प्राणिनो जृमिकाविशत्

49 B₄ missing (cf. v 1 25) — ^a) Dn₁ D₂ 8 G₁ 8 जहृष्य T₁ G M₁ ते (for च) M (except M₁) प्रहृष्टाश्च तदा देवा — ^b) K₂-8 D (except D₁ 2 8 9) transp दृष्टा and शक्रं K (except K₂) D₂ M (except M₁) विनिर्गतं — ^c) D₂ प्रादुरभूद् (for प्रवृत्ते) — ^d) K₄ T₂ तदा, D₂ दृष्ट (for पुनः) — K₂ om 49^{ef} — ^e) K₂ सवृत्तयोस् (for सर) T₂ पुन (for तदा)

50 B₄ missing up to तपोबला in 50^e (cf. v 1 25) — ^a) S तदा (for यदा) T₁ G₁ 4 एवर्धत; T₂ G₁ 8 अन्यवर्धं (G₂ 'र्त') — ^c) K₂ B (B₄ missing) D₂ तेजो (for तपो) K₂ विद्ध, B₄ वृद्धान्, D₂ वृद्ध, Ca विद्धान् (as in text) Dn D₂ D₂-7 10 त्वष्टुस्तेजोबलाविद्ध — ^d) D₂ 8 नत (for तदा) K₁ 2.4 शक्रो निवृत्ते (K₂ 'विष्यधे' तदा)

51 ^a) B Dn D₂ D₂-8 T₂ च (for तु) K₂-8 T₁ G₁ 8 M₁ 2.4 तत (for तदा) D₂ महायुद्धे (for तदा देवा) K (except K₂) D₁ 8 T₂ शक्रे (for देवा) D₁₀ तत शक्रे निवृत्ते तु — ^b) K (except K₂) D₁ 2 8 10 T₂ मुगः, G₂ भृश (for परम) — ^c) B D (except D₁ 2 8) T₂ सान शक्रेण (for शक्रेण च ते) K₂ G₁ तु (for

च) — ^a) K₁ 4 8 D₂ 8-10 S (except T₂) अमन्त्रयन्ति (for 'यन्त) K₂ D₂ 10 T₂ G₂ 8 M₂ 4 तं (for ते)

52 ^a) K₂ B D (except D₁ 2 8 9) च (for ते), — ^a) T₁ G₁ 8 महात्मान. — ^c) K₂ मंदिराग्रे, T₂ मंदराद्रौ — ^f) T₂ देवा (for सर्वे)

Colophon K₁ 2 B₁-4 D (except D₁ 9) T₁ G₁ 8 M₁, all om sub-parvan namo, cito only इन्द्रविजय (T₁ G₁ M₁ इन्द्रविजयोपाख्यान, G₂ विजयेन्द्रोपाख्यान) — Adhy name K₁ 4 B₂ पुरोहितयान, K₂ पुरोहितयाने इन्द्रवृत्रवध, D₂ G₁ त्रिशिरसो वध, D₂ T₁ G₂ M त्रिशिरो (G₂ M₂ 'र, M₂ 5 'रा)वध. — Adhy no (figures, words or both) K₁ D₂ 1 D₂-7 10 S 9, K₁ (marg sec m) D₂ 8 — S'loka no. K₂ 58, Dn₂ 60, D₂ 64

10

1 Before 1, T₂ M₁ 2 ins

78*

शक्य ।

आख्यानमुत्तममिदमितिहासपुरातनम् ।

शृणु मे भ्रातृभिः साधु द्रौपद्या च जयावहम् ।

[(L 2) T₂ च युधिष्ठिर, M₁ विजयावह (for च जया)]T₂ cont

79* एवं विचिन्त्य विबुधैः शक्रस्त्रिभुवनेश्वर ।

वृत्रस्य मरणोपाय पुनर्वचनमनर्वात् ।

On the other hand, M₁ 2 ins after 78*

80* सर्वं व्याप्तं जगत्तेन वृत्रेणेतीह न श्रुतम् ।

कथं कुर्यां नु भद्रं वो दुष्प्रघर्षः स मे मतः ॥ २
तेजस्वी च महात्मा च युद्धे चामितविक्रमः ।
ग्रसेन्निभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ३
तस्माद्विनिश्चयमिमं शृणुध्वं मे दिवौकसः ।
विष्णोः क्षयमुपागम्य समेत्य च महात्मना ।
तेन संमज्ज्य वेत्स्यामो वधोपायं दुरात्मनः ॥ ४

शल्य उवाच ।

एवमुक्ते भवता देवाः सर्पिणस्तास्तदा ।
शरण्यं शरणं देवं जग्मुर्विष्णुं महाबलम् ॥ ५
ऊचुश्च सर्वे देवेशं विष्णुं वृत्रभयादिताः ।

त्वया लोकास्त्रयः क्रान्तास्त्रिभिर्विक्रमणैः प्रभो ॥ ६
अमृतं चाहतं विष्णो दैत्याश्च निहता रणे ।
बलिं वद्ध्वा महादैत्यं शक्रो देवाधिपः कृतः ॥ ७
त्वं प्रभुः सर्वलोकानां त्वया सर्वमिदं ततम् ।
त्वं हि देव महादेवः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ८
गतिर्भव त्वं देवानां सेन्द्राणाममरोत्तम ।
जगद्वाप्तमिदं सर्वं वृत्रेणासुरसूदन ॥ ९
विष्णुरुवाच ।

अवश्यं करणीयं मे भवतां हितमुत्तमम् ।
तस्मादुपायं वक्ष्यामि यथासौ न भविष्यति ॥ १०

C 5 303
B 5. 10. 10
K. 5 10 10

वृत्रसूतेषु लोकेषु भयमिन्द्रमुपागमत् ।
अयेन्द्रो हि महातेजा समेत्य सह देवतैः ।
अमघ्नयत् तेजस्वी वृत्रस्य वधकारणात् ।

— K (except K₂) D₂ s s S शक्र उ^० (resp शक्र)
— ^a) M (except M₁) transp सर्व and व्याप्त — ^c)
S (except G₁s) सद्दश कश्चित् (for 'श किंचित्') — ^d)
D₂ D₃ s प्रतीवाताय S यो (for यद्)

2 ^b) K₂ D₃ हि (for स्मि) D₁ समर्थोस्मि न
साप्रत — ^c) K करोमि, D₂ D₃ १ तु कुर्यां, D₂ D₃
D₁₀ नु कुर्यां (by transp), D₁ T G M₁ २ कुर्याम, D₂ s
कुर्यां तु, D₂ s ३ नु कार्य, D₃ कुर्याच्च (for कुर्यां नु) M₃-s
करवाणि कथं ह्यद्य — ^d) B₁ s s D (except D₁ s १०)
G₄ दुर्घर्षः स हि (for दुष्प्रघर्षः स) D₅ मति (for मत)

3 ^a) D₁ तेजोवान् (for तेजस्वी) — ^b) M₂ s वीरश
(for युद्धे) D₁ s M₃-s चाद्रुत^० (for चामित^०) — ^c)
D₂ T G प्रसूत (for प्रसेत्) K₅ च (for त्रि) — ^d)
K₁ s ४ B₁ D₁ s ९ M₁ मानव (for मानुषं)

4 ^a) D₅ वो (for वि) K₂ M₂ s ४ (m as in text)
इद (for इम) — ^b) K (except K₂) D₂ D₃-१ १० त्रि-
(for मे) — ^c) K₁ D₁ m गृह, Ca. d. s क्षय (as in
text) — ^d) K (except K₂) D₁₀ तेन साधं चित्याम
(D₁₀ विमृष्याम), D₁ ते गत्वा तु तमाचक्षु Ca. o. ites
वेत्स्याम (as in text) — ^e) D₁ s (m as in text) महा^०
(for दुरा^०) — After 4, M₂ ins 81*

5 M₂ om 5^{ab} D₃ T₂ G₂-4 om the ref. — ^a)
D₂ D₃ s १ S (except T₂, M₂ om) उक्त (for उक्ते)
M₃-s महेंद्रेण (for भव^०) — ^b) D₂ ऋषि^० (for सर्पि^०)
K₁ s s D₇ (m as in text) ३-१० तथा (for तदा) M₃-s
सर्वे देवा सवामवा — M ins after 5^{ab} (M₂, which
om 5^{ab}, ins after 4)

81* प्रणिपत्य महात्मान सर्वभूतनमस्कृतम् ।

— ^a) D₃ T₂ transp देव and विष्णु G₄ M (except
M₁) transp देव and जग्मुर् D₁ transp जग्मुर् and
विष्णु K₅ जग्मुर् (for देव), विष्णु (for जग्मुर्), and
देव (for विष्णु) D₁ महाबला, G₂ सनातन

6 ^a) K₁ ४ D₂ D₃ M₁ सर्व, M₂-s देव (for सर्व)
— ^b) M (except M₁) तत्र सर्वे भया^० — Before 6^{cd},
T₁ G₁ s ins देवा — ^c) D (except D₁ s ९) S
(except T₂) त्रयो लोकास्त्रया (T₁ G M₁ 'स्त्रिभि' क्राता
— ^d) T₁ G M₁ पुरा वै विक्रमै (for त्रिभिर्विक्र^०) K₂ s
B विभो, D (except D₁ s ९) पुरा (for प्रभो) K₁ s
पुराणैर्विक्रमैस्त्रिभिः.

7 M₂ transp 7^{ab} and 7^{cd} — ^a) B₁ s D₃ D₂ च
हृत (for चाहत) T₁ G चाप्युपहृत (for चाहत विष्णो)
— ^b) G₄ देवाना च कृते त्वया — ^c) T₂ बलिर्वद्धो
महादैत्य — ^d) M₂ शनैर्, M₃-s इदो (for शक्रो)
D₁ s देवेश्वर ; M₃-s लोकाधिप

8 ^a) K₁ ४ सर्वभूताना, D (except D₁ s ९) सर्व
देवानां — K₃ om. 8de — ^b) D₃ G₄ कृत (for ततम्)
— ^c) K₁ B (except B₄) D (except D₂ s D₂ s) M₁
देवो (for देव) K₄ D₂ s D₁ s १० S (except T₁ G₄
M₁) महादेव — ^d) K₁ s ४ B₅ D₁-4 s ९ T G M₁ s
सर्वदेव (T₂ 'भूत' नमस्कृत (T G₁-s M₂ 'त'), M₃ s 'स्कृत'
— After 8, D₃ ins

82* गन्धर्वोरगरक्षाणा सर्वेषाममरोत्तम !,
while M (except M₁) read (for the first time) 9^{cd}
(with v l. वृत्रेण सुमहात्मना in all except M₂),
repeating the lines in its proper place

9 ^a) D₂ D₃ D₂ भवस्व, S (except T₂ M₅) भवसि
(for भव त्व) D₂ s देवेश (for देवाना) — ^b) D₃

गच्छन्तं सर्पिगन्धर्वा यत्रासौ विश्वरूपवृक्षः ।
 माम तस्य प्रयुञ्जध्वं तत एनं विजेष्यथ ॥ ११
 भविष्यति गतिर्देवाः शक्रस्य मम तेजसा ।
 अदृश्यथ प्रवेक्ष्यामि वज्रमस्यायुधोत्तमम् ॥ १२
 गच्छध्वमृषिभिः माध्वं गन्धर्वैश्च सुरोत्तमाः ।
 वृत्रस्य सह शक्रेण संधिं कुरुत माचिगम् ॥ १३
 अन्त्य उवाच ।

एवमुक्तामृतु देवेन ऋषयस्त्रिदशास्तथा ।
 ययुः समेत्य महिताः शक्रं कृत्वा पुरःपरम् ॥ १४

देवानाम् (for मेन्द्राणाम्) K1 : s अमराधित (K1 'त);
 S (except T2) च (M1 स्व-) सुरोत्तम (M1 'म) D2
 नारायण नमोस्तु ते — ^a) D1 : s 'ण सुरोत्तम

10 T2 G2 : श्रीमगान्न, G2 भगवानुवाच (!), G2
 श्रीविष्णु — ^a) Dn Ds1 M2 अवश्य- (for 'इय) — ^a)
 D1 : s T G M1 : s न (G1 न) (for समी) G4 स (for
 न) M2 : s येन एवाष्ट वधिष्यथ

11 ^a) M2 : s प्रयात (for गच्छन्तं) K1 : s D1 M2 : s
 ऋषि, Ds मयं (for सर्पि) — ^a) K1 मामवाक्य, Ds
 समेत्य M2 : s माम एवाष्ट वृत्राणा — ^a) K1 इति,
 M2 : s रधि (for रिजे)

12 ^a) M2 : s वधिष्यते (for भवि) K1 : s D2 : s
 पुनर्, K2 : s T1 G (except G2) M1 : s सतिर्, Ks Dn Ds
 Ds-1 : s T2 : m जयो, M2 : s बल (for गतिर्) — ^b)
 M2 : s दृश्य (for द्रक्ष्य) Ds (m as in text) : s सह
 (for मम) K1 : s D2 : s शक्रश्च (K1 D2 'त्रि) मुनेश्वर,
 Dn1 शक्रस्यामिततेजसा — ^a) T G M2 एव (for अस्य)
 M2 : s आयुध महत (for आयुधो) K2 B D (except
 Ds : s-10) उज्जैष्ट (B1 : s : चा) म्यायुधोत्तमे

13 ^a) M2 : s गच्छन्तु मुनय सर्वे गधवांश्चापि सर्वदा
 — ^a) Ds T2 G2 : वृत्रेण; M2 : s दृश्य (for वृत्रस्य) Ds
 T2 G2 : शक्रस्य, M2 : s वृत्रेण (for शक्रेण) — ^a) M2 : s
 सधिश्च प्रियतामि

14 D2 T1 M (except M1) om the ref. — ^a)
 K2 B D (except Ds : D10) दने (for दत्ताय) D10
 transp ऋषय and प्रिदना D1 : s : s मुनय (for
 ऋषय) Ds : s Gs M1 : s तदा (for तथा) M2 : s विष्णु
 नापेवमुक्तामे देवा शक्रपुत्रेणमा.. — K2 om 14^{ed} — ^a)
 K1 : s रिमुता (G- रिधिना), K2 विप्रिया, K3 विवुधा,
 D1 : s सहसा, D10 मगगा (for महिता) — After
 14^a, M2 : s frs.

समीपमेत्य च तदा सर्व एव महौजसः ।
 तं तेजसा प्रज्वलितं प्रतपन्तं दिशो दध ॥ १५
 प्रसन्तमिव लोकांस्त्रीन्दुर्याचन्द्रमसौ यथा ।
 ददृशुस्तत्र ते वृत्रं शक्रेण सह देवताः ॥ १६
 ऋषयोऽथ ततोऽभ्येत्य वृत्रमूचुः प्रियं वचः ।
 व्याप्तं जगदिदं सर्वं तेजसा तव दुर्जय ॥ १७
 न च शक्नोषि निर्जेतुं वासवं भूरिविक्रमम् ।
 युध्यतोश्चापि वां कालो व्यतीतः सुमहानिह ॥ १८
 पीत्यन्ते च प्रजाः सर्वाः सदेवामुरमानवाः ।

83*

चक्रुश्च विभोर्वच ।

तत समेत्य वृत्रेण

15 ^a) Ks-s D10 आगत्य (for एत्य च) Ds^a सहसा
 (for च तदा) K4 Dn Ds1 Ds : s यदा, T2 सदा (for
 तदा) — ^b) Ds अमितौजस, T G1 दिशोक्त, G2 M1
 महौजस — ^c) K4 Dn D1 : s : s M2 : s तत्, D2 न्व
 (for तं)

16 ^b) Ds G2 M2 'चद्रमस्य K B4 Ds Ds : s Gs
 तथा (Ks इव), D2 : s G4 तदा (for यथा) — ^a) B
 (except B4) Dn Ds Ds-1 ते तत (for तत्र ते) K2 Ds
 त, D1 तद् (for ते) — ^a) D2 : s भारत (for देवता.)

17 ^a) K2 T1 G2 : s M1 : s च, G4 तु (for अथ) Ks
 Ds : s तम्, T2 Gs तथा (for तत) T2 राजन् (for
 सभ्येत्य) M2 : s ऋषय सहगधर्वा — ^b) M (except
 M1) प्रियवदा — Before 17^{ed}, T G M2 ins ऋषय
 — M2 (?hapl) om 17^a-19^a

18 M2 om 18 (of v 1 17) — ^a) Ks T2
 शक्नोषि, Ks T1 G1 : s शक्नोषि, D1 शक्नोषि G4 न शक्नोषि
 हि निर्जेतुं — ^b) Ks T1 G1 : s वासवो (for वासव) B :
 M2 : s भूरितेजस, Dn Ds Ds-1 वलिना वर (Dn1 'रि);
 D2 : s तेजसा — ^c) K1 : s युवयो, Ks क्रुद्वयो, Ds :
 M2 : s युध्यत (for युध्यतो) D7 transp च and अपि
 D10 om च K2 वां हि (for चापि) K1 : s-2 युष्यतो
 (for चापि वा) D2 : s : s M2 : s ते, Ga d s वा (as in
 text) K2 परम (for वा कालो) — ^a) K1 : s : s D1
 G1 : s इव, Ks अपि (for इव) K2 कालोतीत सुदारण ;
 D10 व्यतीयाय महानिह, M2 : s सुमहान्यत्यन्तत

19 M2 om 19^a (cf v 1 17) — ^a) Ds : s M2 : s
 हि (for च) Gs मुरा (for प्रजा) — ^b) B (except
 B1) D (except D1 : s : s) T G1 : s M1 : s 'मानुषा
 — ^c) M2 : s भद्रं ते (for ते वृत्र) — ^a) Ds : s देवतं

सख्यं भवतु ते वृत्र शक्रेण सह नित्यदा ।
 अवाप्स्यसि सुखं त्वं च शक्रलोकांश्च शाश्वतान् ॥ १९
 ऋषिवाक्यं निगम्याथ स वृत्रः सुमहाबलः ।
 उवाच तांस्तदा सर्वान्प्रणम्य शिरसासुरः ॥ २०
 सर्वे गृयं महाभागा गन्धर्वाश्चैव सर्वशः ।
 यद्व्रतं तच्छ्रुतं सर्वं ममापि शृणुतानवाः ॥ २१
 संधिः कथं वै भविता मम शक्रस्य चोभयोः ।
 तेजमोहिं द्वयोर्देवाः सख्यं वै भविता कथम् ॥ २२

ऋषय ऊचुः ।

मकृत्सतां संगतं लिप्सितव्यं

ततः परं भविता भव्यमेव ।

नातिक्रमेत्सत्पुरुषेण संगतं

तस्मात्सतां संगतं लिप्सितव्यम् ॥ २३

दृढं सतां संगतं चापि नित्यं

ब्रूयाच्चार्यं ह्यर्थकृच्छ्रेषु धीरः ।

महार्थवत्सत्पुरुषेण संगतं

तस्मात्सन्तं न जिघांसेत धीरः ॥ २४

इन्द्रः सतां संमतश्च निवासश्च महात्मनाम् ।

सत्यवादी ह्यदीनश्च धर्मवित्सुविनिश्चितः ॥ २५

तेन ते सह शक्रेण संधिर्भवतु शाश्वतः ।

एवं विश्वासमागच्छ मा ते भृदुद्विरन्यथा ॥ २६

शल्य उवाच ।

महर्षिवचनं श्रुत्वा तानुवाच महाद्युतिः ।

अवश्यं भगवन्तो मे माननीयास्तपस्विनः ॥ २७

C- 5. 218
B 5. 10. 27
K. 5. 10 27

(for नित्यदा) — °) D₁₋₂ T G₁ 4 s M transp त्व and च G₂ 3 नित्य (for त्व च) K₄ हि (for च) — °) K₅ G₄ 5 शक्रो (for शक्र) M₁ (sup l₁n as in text) 2-s इन्द्रश्चैव न सदाय

20 °) D₁₀ एव, M₂₋₅ एव (for अथ) — °) D (except D_{1.2} 3) transp स and वृत्र M₂₋₅ वृत्रस्तु (for स वृत्र) D (except D_{1.2} 3 9) तु (for तु) — °) K₅ च (for तान्) K₅ D (except D_{1.2} 3 9) G₅ ऋषीन्, T₂ G₁₋₂ M₂ तथा, M₂₋₅ तत (for तदा) — °) K₂ D₁ T₂ सुरान्, D₂ महान्, M₂₋₅ प्रभु (for असुर)

21 °) D₅ D₅ 6 गधर्वान् D₁₀ G₂ 3 M₂ अपि (for एव) G₄ 'वांश्च विदोपत — °) K₁ अत्र, K₃ B₂₋₁₀ D₁ D₅ D_{1.2} 3-9.10 T₁ G₅ M₁ ब्रूय, K₄ ब्रूत, D₁ ब्रूय (for ब्रूत) K₁ न वृत्त (for तच्छ्रुत)

22 °) M₂₋₅ transp सधि and कथ D₁₀ तु, G₈ वा, M₂₋₁₀ तु (for व) — °) M₂ transp मम and शक्रस्य G₅ (sup l₁n as in text) चैव हि (for चोभयो) — °) G₅ M₁ तेजसा M₁ अपि (for हि) S (except M₂₋₁₀) आवयोर् (for द्वयोर्) K₂ उपायश्चित्यता देवा — °) D₁ च, D₁₀ M₂₋₅ तु (for व) T₁ G₂₋₅ M₁ 2 भवति वै (G₃ तत्) (for वै भविता) — After 22, K (except K₂) D₁ 2 3 10 ins

84* पृष्ठेऽनुमिच्छामि ब्रुवन्तु ऋषिसत्तमा ।

23 °) M₂ सत, C_d स सकृत् (as in text) K₂ S ईप्सि* (for लिप्सि*), see below — °) B₁ यद्वितव्यम्, C_d 5 भविता भाव्यम् K B₄ D₁ D₅ D₁ 2 (after corr) 2.10 भाव्यमेव (K₂ भावि यच्च) (for भव्यमेव)

— °) K₅ B₄ D₁ D₅ T₁ G₅ नातिक्रमेत्, M₂₋₅ कुर्यात्सदा M₂₋₅ सत्पुरुषस्तु (for 'पेण) T G₁ 2 3 'पेण सग — D₅ 7 (hapl.) om. 23^d-24^e — °) D₁ G₄ 5 सद्धि (for सता) K₂ D₁₀ S ईप्सि* (for लिप्सि*), see above

24 D₅ 7 om 24^{ab} (cf. v 1 23) — °) M₂₋₅ सकृत् (for दृढ) T₁ G₄ सगत D₁ 2 चैव नित्य, M₂₋₅ चेल्युरस्तात् — °) M₂₋₅ transp ब्रूयात् and अर्थ (omitting च) D₁ 2 स्वार्थं, T₁ G₅ च क, G₁ 5 शक्र (for चार्थं) D₁₀ M₂₋₅ om हि D_{1.2} स्वार्थं* (for ह्यर्थं) K अभिज्ञ (K₂ भावान्), D₁ G₄ भीत, D₂ अतीत, D₉ T₁ G₁₋₂ 3 M अमीत (for धीर) — °) M₂₋₅ अमोघ वै (for महार्थं) D₉ सगति, T₁ G₁ 2 सग — °) T₂ G₂ सग, M₂₋₄ कृत (for सन्त) D₁ जिघांसीत, D₂ 3 9 जिघांसति, D₁₀ जिघांसेद्, C₃ जिघांसेत (as in text) K (except K₂) वीर, D₂ 3 9 धीरा, D₁₀ अभिज्ञ

25 K₃ om 25^{ed} — °) D (except D₁ 2 3) ह्यर्निधश्च, M₂ ह्यदीनात्मा — °) M₅ सर्वं* (for धर्मं) K₁ 4 5 D (except D_{1.2} 9) M₂₋₅ सूक्ष्मनिश्चय, T₂ च विनि* (for सुविनि*) B₃ सूक्ष्मनिश्चयनिश्चित

26 °) D₅ 4 एतेन (for तेन ते) — °) D (except D₁ 2 3 9) नित्यदा (for शाश्वत) — °) M₂₋₅ विश्वास गच्छ मद्र ते मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा

27 M (except M₁) om the ref. — °) M₂₋₅ ऋषीणा (for महर्षि) — °) D₁ S (except G₁) हि (D₁ तु, M₂₋₅ च) भवतो (for भगवन्तो) — °) K₂ मनस्विन*, M₂₋₅ तपोधना

28 °) D₂ इद् (for अह) K₃ सौम्य (for देवा)

ब्रवीमि यदहं देवास्तत्सर्वं क्रियतामिह ।
 ततः सर्वं करिष्यामि यदचुर्मां द्विजर्षमाः ॥ २८
 न शुष्केण न चार्द्रेण नाश्मना न च दारुणा ।
 न शस्त्रेण न वज्रेण न दिवा न तथा निशि ॥ २९
 वध्यो भवेयं विप्रेन्द्राः शक्रस्य महर्द्वैतैः ।
 एवं मे रोचते संधिः शक्रेण सह नित्यदा ॥ ३०
 यादमित्येव ऋषयस्तमृचुर्भरतर्षभ ।
 एवं कृते तु संधाने वृत्रः प्रमुदितोऽभवत् ॥ ३१
 यत्तः मदाभवचापि शक्रोऽमर्षसमन्वितः ।

वृत्रस्य वधसंयुक्तानुपायाननुचिन्तयन् ।
 रन्ध्रान्वेपी समुद्विग्नः सदाभूद्गलवृत्रहा ॥ ३२
 स कदाचित्समुद्रान्ते तमपश्यन्महासुरम् ।
 संध्याकाल उपावृत्ते मुहूर्ते रम्यदारुणे ॥ ३३
 ततः संचिन्त्य भगवान्तरदानं महात्मनः ।
 संध्येयं वर्तते रौद्रा न रात्रिर्दिवसं न च ।
 वृत्रश्चावश्यवध्योऽयं मम सर्वहरो रिपुः ॥ ३४
 यदि वृत्रं न हन्म्यद्य वञ्चयित्वा महासुरम् ।
 महाबलं महाकायं न मे श्रेयो भविष्यति ॥ ३५

Ms-3 समय तमहं भूयां — ^b) K (except K2) transp
 तन् and सर्वं B-4 & D (except D1 & 2) क्रियते (for
 क्रियताम्) K (except K2) D1 & 2 G1 इति, B2 & 3
 Dn Ds Ds-7, 9, 10 यदि (for इह) Ms-3 तेन सधिर्भ-
 वेद् द्वयो — ^c) Ms-3 नापि रात्रौ न च दिवा — ^d) K
 (except K1) D2 & यन्मां मृत, D1 यत्प्रमृत, G1 मा यदचु
 (by transp) K1 & 4 D10 द्विजोत्तमा, K2 नरर्षभा, K3
 तपोधना, B1 & सुर, B2 & महर्षय, T1 & (before corr)
 G M1 & दिवाक्स Ms-3 इत्यव्यो भूतिजया

29 ^a) Ms-3 न लोष्टेन न दारुणा — ^b) K1 & 3
 D2 & 3 transp शस्त्रेण and वज्रेण K4 B चास्त्रेण, D1
 चास्त्रेण (for शस्त्रेण) K2 Dn Ds Ds-7 चास्त्रेण, B D1
 शस्त्रेण, D10 शस्त्रेण (for वज्रेण) — ^d) T G M1 & अपि
 वा (for तथा) Ms-3 सर्वप्रहरणैरपि

30 ^a) Ms-3 अहमेव (for भवेय) Ms-3 अवध्योद्
 भवेय च — ^b) Some MSS देवतैः — ^d) K2 transp
 शस्त्रेण and सह. K (except K1) D1 & 3-10 नान्यथा
 (for नित्यदा) T1 G1 युष्माक यदि रोचते

31 ^a) K (except K1) D2 & M एवम् (for एव)
 D-10 मुनयः G1 ते सर्वे (for ऋषयः) — ^b) D (except
 D1 & 2) कृते (for कृते) K1 & 4 च; Ms-3 हि (for तु)
 Ms-3 सर्वा तु (for संधाने) — ^d) Ms-3 शक्र (for वृत्र)
 K1 T G M1 & स (for प्र) — After 31, T G
 M1 & ins

35* ततः सर्वं मिथ शूरा ऋषयो दीक्षतेजय ।
 शक्रस्य सह वृत्रेण पुनर्जमुयं गगनतम् ।
 T G cont M subst. for 32^{ab}

36* अथ दीर्घस्य कालस्य शक्रं संचिन्त्य भारत ।
 [M (except M1) ३२ (for ३१)]
 32 Per 32^{ab}, M subst 36* G1 transp 32^{ab}
 and 32^{cd} — ^a) K1 & B2 D (except D31 D2 2-10)

युक्त, Cd s यत्त (as in text) T2 G1 यत्तवान् (for
 यत्त सदा) B (except B2) समभवत् (for सदाभवत्)
 — ^b) K4 B D (except D1 & 10, Dsm as in text) G1
 हर्षं (for स्मर्षं) Cd s cito अमर्ष — ^c) K2 तु यथे
 युक्तान्, Ms-3 वधमयुक्त — ^d) Ms-3 उपाय (for उपा-
 यान्) K (except K1) B1 & Dn D1 & 3 & 4 T G1
 M1 & अन्व (K2 यद्वा, K4 & चहु) चितयत्; G4 स विचितयन्,
 Ms-3 स्वभ्य (Ms-3 न्व) चितयत् — T G M1 & ins
 after 32^{cd} (G1, which transp 32^{ab} and 32^{cd}, ins
 after 32^{ab})

37* अभिमधिर्भहेन्द्रस्य सधिकर्मणि य कृत ।

ऋषिभिस्वीरित यश्च महेन्द्रस्य दनुसरन् ।

— ^a) K2 B2 & D (except D1 & 3-10) Ms-3 छिद्रान्वेपी
 Ms-3 च वृत्रस्य (for समु) — ^f) K (except K2) T
 G1 & 3 M1 & तदा (T2 तथा) (for सदा) G2 आसीद्
 (for अभूद्) B2 D (except D1) T2 G2-4 वसति (D2 &
 T2 G2-4 भवति) देवराट (for भूद्गलवृत्रहा)

33 ^a) B2 T1 G (except G4) समं (for तमं)
 Ms-3 वृत्रमिन्द्रो वदंश्च ह — ^b) Ms-3 उपव्यूरे (for
 उपा) K2 संध्याकालमुपामीन, Ms-3 उपावृत्ते महाघोरे
 — ^d) K1 & B1 & 3 Ds ० रौद्रं, K2 सौम्यं, B2 & Dn Ds
 Ds-7 चात्रि; D10 [S] निमयपरे, T2 रागं (for रम्यं)
 Ms-3 रौद्रे कालेय भारत

34 ^a) K2 T G1 मघं (for भगं) — ^b) Ms
 महामना, Ms-3 महापुने. — ^d) K Dn1 D1 & 4 & 5
 दिवयो T1 G1 & न च वामर, Ms-3 न दिवाप्युत (for
 दिवम न च) — After 34^{cd}, K Ds ins

38* वरदानेन सप्राप्तो ऋषयो देवतैरपि ।

सत्कथं गिरि कर्तव्यमुपाय चिन्तये सदा ।

— Ms-3 om 34^{cd}-36^{cd} — ^f) K1 & स मे (for मम)
 35 Ms-3 om 35 (cf v 1 34) — ^a) D2 (before
 corr) T G M1 & नि (for न) — ^d) T1 & (before

भूमिः प्रध्वस्तसंकाशा निर्वृक्षा शुष्ककानना ।
विच्छिन्नस्रोतगो नद्यः मरांस्यनुदकानि च ॥ ४४
संक्षोभश्चापि मत्त्वानामनावृष्टिकृतोऽभवत् ।
देवाश्चापि भृशं त्रस्तास्तथा सर्वे महर्षयः ॥ ४५

अराजकं जगत्सर्वमभिभूतमुपद्रवैः ।
ततो मीताभवन्देवाः को नो राजा भवेदिति ॥ ४६
दिवि देवर्षयश्चापि देवराजविनाकृताः ।
न च स कश्चिद्देवानां राज्याय कुरुते मनः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

शल्य उवाच ।

ऋषयोऽथानुवन्सर्वे देवाश्च त्रिदशेश्वराः ।
अयं वै नहुषः श्रीमान्देवराज्येऽभिपिच्यताम् ।
ते गत्वाथानुवन्सर्वे राजा नो भव पार्थिव ॥ १

स तानुवाच नहुषो देवानृषिगणांस्तथा ।
पितृभिः सहितान्राजन्परीप्सन्हितमात्मनः ॥ २
दुर्वलोऽहं न मे शक्तिर्मवतां परिपालने ।
वलवाञ्जायते राजा वलं शक्ने हि नित्यदा ॥ ३

K₁ मत्त्वस्या, D₃ D₁₀ वृषहत्या, D₁ 'दित' — ^a)
K₁ 4.5 D₂ S (except T₂) नि (K₁ D₂ वि)श्रद्धा; B₁ D₁
Cd s निवृत्ता (for निर्वृक्षा) — ^c) Some MSS 'श्रोतमो
— ^f) D₃ सर्वाण्यपुत्राणि च

45 G₁ om. 45^a-46^b — ^a) M संक्षयश्चापि K₂
भूतानां, G₂ M₂ लोकानां — ^b) K₂ इभूत् (for ऽभवत्)
— ^c) D₁₀ सर्वे (for चापि) — ^d) D₂ सर्वे चैव (for
तथा सर्वे)

46 G₁ om 46^{ab} (cf v 1 45). — ^a) K₂ अराजक
तथा (for 'जकं जगत्') G₂ इद (for जगत्) — After
46^{ab}, K₂ s ins

91* राजा वा त्रिपतामस्य महेन्द्रो पाय मृग्यताम् ।
[K₂ तत्राप्यथ मृग्यति (for the posterior half)]
— ^c) K₂ भ्राता (for मीता) — ^d) K₁ s-s नु, K₂ B₁
D₂ 9 न्य; D₁ पि; Cd s न (as in text) K₂ s
अविस्पति (for भवेदिति)

47 ^a) K (except K₂) चैव, D₁₀ भीता (for
चापि) — K₂ om 47^{ad}. — ^c) D₂ तत्र (for च स)
K₁ s न स कश्चिद्, B₁ D₁ D₂ s 10 न स कश्चन
(for न च स कश्चिद्) — ^d) K₁ s D (except
D₁ s s) राज्ये वै (for राज्याय) D (except D₁) मति
(for मन)

Colophon K₂ s B₁-s D (except D₁ 9) G₁ s M₁ s,
all om sub-patyan name, etc only इन्द्रविजय (G₁ s
M₁ s इन्द्रविजयोपाख्यान) — Adhy name K₁ s s D₂
पुं द्विपता, T₁ G₁ s M मृगवध (or 'धं') — Adhy no

(figures, words or both) K₁ D₂-1 10 S 10, D₂ 9
— S'loka no. K₂ 52, D₁ 50

11

1 D₂ om 1. — ^a) D₁ च (for अथ) — ^b) K₂-4
B₁m D (except D₂ D₁ s s 9) G₂ s त्रिदशेश्वरा; M
(except M₁) त्रिदिवीकम्. — ^c) T₁ G₁ s M च (for
वै) — ^d) D₂ देवराज्येभित्तितां — After 1^{ad}, B D
(except D₁ 9, D₂ marg.) ins

92* वेजस्वी च यशस्वी च धार्मिकश्चैव नित्यदा ।
[D₁₀ नित्यदा धार्मिको नृप (for the posterior half)]
— ^c) K₁ 4.5 D₁ s s transp गत्वा and अथ. D₁₀ त
गत्वा (for गत्वाय). K₂ हि; D₁ D₂ s-1 नु, D₂
च (for अथ) T₁ G₁ s देवराज्येभित्तितां (for अधामुवन्सर्वे)
— After 1^{ad}, M₁ ins

93* देवाश्च त्रिदशेश्वराः ।
नहुष एव महाबाहो.
2 ^b) K₂ B₂ s D₁ s s G₂-4 M₁ s 4 सर्पिं (for
ऋषिं); cf v. 1 4 K₂ B₂ s D₁ D₁₀ G (except G₂)
M तदा (for तथा) — ^c) D₂ 9 मप्रिभि; T₂ M ऋषिभि
(for पितृभि) K₁ s D₂ 1 S सहित (for सहितान्)
D₂ 1 s S राजा (for राजन्) — ^d) D₂ परीप्सुर् (for
परीप्सन्)

3 ^c) B₁ G₂ जायतां, B₁m D₂ D₁ s 10m T G₁ s 4
M जायतां (M₂ जायते) (for जायते). S वशिन (G₂
sup in दन्ति.) (for राजा) — ^d) S वली नश्यन् (for
वल् शक्ने हि) G₂ मयंदा (for नित्यदा)

तमब्रुवन्पुनः सर्वे देवाः सर्पिपुरोगमाः ।
 अस्माकं तपसा युक्तः पाहि राज्यं त्रिविष्टपे ॥ ४
 परस्परभयं घोरमस्माकं हि न संशयः ।
 अभिपिच्यस्व राजेन्द्र भव राजा त्रिविष्टपे ॥ ५
 देवदानवयक्षाणामृषीणां रक्षसां तथा ।
 पितृगन्धर्वभूतानां चक्षुर्विषयवर्तिनाम् ।
 तेज आढाससे पश्यन्वल्लवांश्च भविष्यसि ॥ ६
 धर्मं पुरस्कृत्य सदा सर्वलोकाधिपो भव ।
 ब्रह्मर्षीथापि देवांश्च गोपायस्व त्रिविष्टपे ॥ ७
 सुदुर्लभं वरं लब्ध्वा प्राप्य राज्यं त्रिविष्टपे ।
 धर्मात्मा सततं भूत्वा कामात्मा समपद्यत ॥ ८
 देवोद्यानेषु सर्वेषु नन्दनोपवनेषु च ।
 कैलासे हिमवतष्टष्ठे मन्दरे श्वेतपर्वते ।

सह्ये महेन्द्रे मलये समुद्रेषु सरित्सु च ॥ ९
 अप्सरोभिः परिवृतो देवकन्यासमावृतः ।
 नहुषो देवराजः सन्क्रीडन्बहुविधं तदा ॥ १०
 शृण्वन्दिव्या बहुविधाः कथाः श्रुतिमनोहराः ।
 वादित्राणि च सर्वाणि गीतं च मधुरस्वरम् ॥ ११
 विश्वावसुर्नारदश्च गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
 ऋतवः पद्म देवेन्द्रं मूर्तिमन्त उपस्थिताः ।
 मारुतः सुरभिर्वाति मनोज्ञः सुखशीतलः ॥ १२
 एवं हि क्रीडतस्तस्य नहुषस्य महात्मनः ।
 संप्राप्ता दर्शनं देवी शक्रस्य महिषी प्रिया ॥ १३
 स तां संदृश्य दुष्टात्मा ग्राह सर्वान्सभासदः ।
 इन्द्रस्य महिषी देवी कस्मान्मां नोपतिष्ठति ॥ १४
 अहमिन्द्रोऽसि देवानां लोकानां च तथेश्वरः ।

C. 5 252
B. 5. 11 13
K. 5. 11 18

4 ^a) K₂ B तत, S (except G₂) सुरा (for पुन) — ^b) M₂ 2.5 दिव्या (for देवा) D (except D₁ 2 8 9) M₂ 5 ऋषि (for सर्पि), cf. 7 L 2 T₂ गवर्षिपुरो. — ^d) B त्रिविष्टपे(!), D₁ १ष्टप
 5 ^a) K₁ 2 D₁ 10 परस्परं, D₅ 1 परस्पर — ^b) K₄ अस्मान्पाहि (for अस्माकं हि) G₂ 2 तु (for हि) — ^c) K₁ D₁ १पिच्यस्व, D₁ 2 S १पिचस्व — ^d) B त्रिविष्टपे(!)
 6 ^a) K₂ १मिद्वानां (for १यक्षाणां) — ^b) K₂ ग्रहाणां, M₂ १क्षमा (for ऋषीणां) M₂ १क्षिणा (for रक्षमा) — ^c) K₂ 2 B (except B₂) मिद्वगधवं, T G₁ 2 4 5 'देवानां, G₂ M₁ १देवानां, M₂ 2 १मिद्वानां — ^d) S (T₂ before corr) इष्टा (for चक्षुः) S वासिनां (for वर्तिनाम्) — ^e) D₁ आसाद्य मे, D₂ 4 7 चाढाससे, T₁ G₂ १म्यते K₁ भवान्, K₂ 5 D₂ T₁ G M पश्चात्; D₁ 2 3 इष्टा (for पश्यन्) T₂ तेज आमाद्य त्रिष्टा त्वं
 7 B₁ om. 7^{ab} — ^a) T G₂ १म्व(T₂ मु)धर्मं व (T₁ च) पुरस्कृत्य — D₂ 2 om 7^d — ^c) K₁ महं (for ब्रह्मं) — ^d) T₂ G₁ 2 गोपायाशु, G₂ 5 गोपायाशु, M₁ गोपाय त्व K₂ 2 5 D₂ T₂ त्रिविष्टप, B त्रिविष्टप(!) — B D_n D₅ D₂ (marg) 2 4 7 10 ins after 7 G₁, after 15^{ab}

94* अभिपिच्यः स राजेन्द्र ततो राजा त्रिविष्टपे ।

धर्मं पुरस्कृत्य तदा सर्वलोकाधिपोऽभवत् ।

[(L 1) B₁ 2 4 D₅ अन्यपिच्यत, D_n 1 अन्यपिच्य स, D_n 2 अन्यपिच्य; D₁ G₁ १पिच्यत (for अभिपिच्य न) B (except B₂) त्रिविष्टपे(!) — For line 1, D₁₀ subst

95* ओमि पुक्तस्य नहुषो देवराज्येऽभिपचितः ।

— (L 2) D₂ 4.7 10 मदा (for तदा)]

8 Before 8, K D_n 1 D₁ 2 8 B₂ S ins शल्य उवाच (S om. उ) — ^a) D_n 2 D₅ सुदुर्लभवरं, T₂ सुदुर्लभान्वरान् — ^b) B (except B₂) त्रिविष्टपे(!) — ^c) K₁ काले (for भूत्वा)

9 ^a) K₄ नन्दनेषु च भारत; D₁ 2 3 नदनोपवने तथा, M₂ कंठरेषु वनेषु च — ^c) Some MSS कैलासे — ^d) K₁ 4.5 D₁ 9 G₂ महेंद्रमलये

10 ^a) M १कीत्यां (for १कन्या) K₂ D₁ 2 8 10 १ममन्वित (for समावृत) — ^c) K₁ च, K₂ B स, K₂ 5 D_n D₅ D₂ 1 अय, D₂ 2 असां (for सन्) — ^d) D₁ 7 (sup ln as in text) T₂ G₂ 3 तथा (for तदा) K (except K₂) D₁₀ चिक्रीड विधिवत् (D₁₀ विविध) तदा

11 ^a) M₁ transp दिव्या and बहुविधा K (except K₂) शृण्वन्बहुविधा दिव्या (K₁ रम्यां) — ^b) K (except K₂) कथा श्रुतिमनोहरा, D₂ 3 कथाश्चातिमनो — ^c) K₂ 3 D₁ 2 3 B (except B₂) च दिव्यानि, T₂ विचित्राणि (for च सर्वाणि) — ^d) D_n 2 D₅ T₂ १म्वनं (for १स्वर)

12 ^a) K₂ तुनरं (for नारदं) — ^c) M₂ कपय (for ऋतव) G₂ चापि (for पद्म) — ^d) K₂ (before corr) D₁ 9 G₂ मूर्तिमतम् K₂ T₁ G₁ 5 उपामते

13 ^a) K₁ 2 4 D₅ 7 10 G₁ M₁ (sup ln) वि, K₂ 5 B D_n D₅ D₁ 6 T च (for हि) — ^b) B₁ m D (except D₁ 2 3 9, D₁₀ marg) दुर्गा (for महा)

14 ^a) K₁ 4.5 विलोक्य, T₂ सप्रेक्ष्य (for मद्दृश्य) — ^b) K₁ 4.5 D₂ 3 M₂ चित्तयामाम भारत — ^d) G₁ 5

आगच्छतु शची मां क्षिप्रमद्य निवेशनम् ॥ १५
तच्छृत्वा दुर्मना देवी बृहस्पतिमुवाच ह ।
रक्ष मां नहुषाद्रक्षन्त्वाम्नि शरणं गता ॥ १६
सर्वलक्षणसंपन्नां ब्रह्मन्वं मां प्रभापसे ।
देवराजस्य दयितामत्यन्तमुत्तमाग्निनीम् ॥ १७
अथैवमेव संयुक्तामेकपत्नीं पतिव्रताम् ।
उक्तवानसि मां पूर्वमृतां तां कुरु वै गिरम् ॥ १८
नोक्तपूर्वं च भगवन्मृषा ते किचिदीश्वर ।

तस्मादेतद्भवेत्सत्यं त्वयोक्तं द्विजसत्तम ॥ १९
बृहस्पतिगृथोवाच इन्द्राणीं भयमोहिताम् ।
यदुक्तासि मया देवि सत्यं तद्भविता ध्रुवम् ॥ २०
द्रक्ष्यसे देवराजानमिन्द्रं शीघ्रमिहागतम् ।
न भेतव्यं च नहुषात्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
समानयिष्ये शक्रेण नचिराद्भवतीमहम् ॥ २१
अथ शुश्राव नहुष इन्द्राणीं शरणं गताम् ।
बृहस्पतेरद्भिरसशुक्रोऽस नृपस्तदा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

transp कस्मान् and मा D: Ms: मा (for मां) K: 4
T: 1 'तिष्ठति'; K: 3 'सर्वति' (for 'तिष्ठति')

15 ^a) K: 4 अय, K: 3 अय; D: 1 च, D: 2 अपि; D: 3 हि (for अस्मि) — ^b) K: 3 'महे' (for तथे) — After 15^a, G: 1 ins 94^a — ^c) K: 3 शीघ्र मेघ (for क्षिप्रमद्य) D: 3 मम (for अय)

16 ^a) K: 3 B अयाप्रयीत् (for उवाच ह) — ^d) K: 4 Bim D (except D: 2 s s s) M: 1 स्वामिनि K: 4 D: 2 शरणागतम्

17 ^b) D: 2 मा (for त्व) D: 2 G: 3 प्रति (for मा प्र) — ^c) D: 2 s G: 3 अत्यर्थ, G: 3 Ms: 3 अत्यर्थ (for अत्यन्त) K: 4 'सगिनी', G: 3 Ms: 3 'भोगिनी' (for भागिनी)

18 ^a) K: 1 Dns D: 2 युक्तां चापि; K: 2 युक्तां मा; K: 3 B Dns D: 2-1 युक्तां चापि, D: 2 युक्तां च (for मयुक्तां) D: 3 दत्तानां, D: 1 यत्प्रता, T: 1 G: 3 नपस्विनी, G: 2 M यन्मिनी (for पति) — ^c) K: 2 transp मा and पूरे B: 3 यत्, M (except Ms) मा (for मां) — D: 3 om from मां up to भवेत् in 19^a — ^d) D: 2 तदना (for कर्ता तां)

19 D: 3 om up to भवेत् (cf v 1 18) — ^a) T: 1 G: 3 हि (for च) K: 1 मृषावापय; D: 2 ते वचन (for च भगवन्), see below — ^b) Dn D: 2-1 मृषा (for मृता) K: 1 भगवन् (for मृषा ते), see above K: 2 मृषा किचिदीश्वर, D: 2 मृषा किंचन मीरपते

20 ^a) D (except D: 2 s s, D: 3 as in text) दत्तानीं, D: 2 D: 2 T: 2 भयनिहृण् — ^c) D: 2 हि त्व (for देवि) — ^d) D: 2 transp मय and मय D: 2 देवि (for मय) K: 4 T G मे; D: 1 च (for त्व).

21 ^a) D: 1 T: 1 G: 3 'राज त' (for 'राजान') — ^b) K: 3 B D: 1 पुनर् (for शीघ्रम्) G: 3 इष्टं शीघ्रमागत — ^c) G: 3 मय (for एतद्) — ^d) Dn: 1 D: 2 G: 3 समानयिष्ये, D: 3 समानयिष्ये, Cd s as in text. — ^e) D: 3 इह (for अहम्)

22 ^a) K: 1 इति श्रुत्वा च (for अथ शुश्राव) — ^b) K: 1 s D (except D: 2 s s) दत्तानीं K: 3 B: 2 D (except Dn: 1 D: 2 s s s) T: 1 G (except G: 3) शरणागतां — ^c) K: 1 G: 3 बृहस्पति K: 1 G: 3 चागिरस, K: 3 Dns D: 2 T G: 3 Ms: 3 आ (T चा) गिरस, Ca as in text — ^d) K: 4 T G: 3 नृपतिस्, B: 2 s D: 2 s G: 2-3 नहुषस् (for स नृपस्) D: 3 transp नृप and तदा Dns शुक्रोऽस नृपस्तम.

Colophon. K: 1 s 4 B: 1-4 D T: 1 G: 2 M all om sub-parvan name, cite only द्वाविजय (D: 1 नहुषोपाख्यान and इन्द्राणीविजय, T: 1 G: 2 M द्वाविजयोपाख्यान) — Adhy name K: 1 s D: 3 पुरोहितयान, D: 3 नहुषराज्य, G: 3 नहुषाभिवेकनयुपरोध; M: 1 नहुषाभिवेक — Adhy no (figures, words or both) K: 1 D: 1 D: 2 s 10 S 11, D: 2 10 — S'lo/a no. K: 24, Dn 26

12

1 ^a) K: 2 D (except D: 2 s s s) G: 3 दत्ता; G: 3 M (except M: 1) श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — ^b) K: 3 G: 3 सविगामया (G: 3 'दा'), D (except D: 2 s s) कवि (D: 3 अति) पुरोगमा

१२

शल्य उवाच ।

क्रुद्धं तु नहुषं ज्ञात्वा देवाः सर्पिपुरोगमाः ।
 अब्रुवन्देवराजानं नहुषं घोरदर्शनम् ॥ १
 देवराज जहि क्रोधं त्वयि क्रुद्धे जगद्विभो ।
 त्रस्तं सासुरगन्धर्वं सकिंनरमहोरगम् ॥ २
 जहि क्रोधमिमं साधो न क्रुध्यन्ति भवद्विधाः ।
 परस्य पत्नी सा देवी प्रसीदस्य सुरेश्वर ॥ ३
 निवर्तय मनः पापात्परदारामिभर्शनात् ।
 देवराजोऽसि भद्रं ते प्रजा धर्मेण पालय ॥ ४
 एवमुक्तो न जग्राह तद्वचः काममोहितः ।
 अथ देवानुवाचेदमिन्द्रं प्रति सुराधिपः ॥ ५
 अहल्या धर्पिता पूर्वमृषिपत्नी यशस्विनी ।

जीवतो भर्तुरिन्द्रेण स वः किं न निवारितः ॥ ६
 बहूनि च नृशंसानि कृतानीन्द्रेण वै पुरा ।
 वैधर्म्याण्युपधाश्चैव स वः किं न निवारितः ॥ ७
 उपतिष्ठतु मां देवी एतदस्या हितं परम् ।
 युष्माकं च सदा देवाः शिवमेवं भविष्यति ॥ ८

देवा ऊचुः ।

इन्द्राणीमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्पते ।
 जहि क्रोधमिमं वीर प्रीतो भव सुरेश्वर ॥ ९

शल्य उवाच ।

इत्युक्त्वा ते तदा देवा ऋषिभिः सह भारत ।
 जग्मुर्वृहस्पतिं वक्तुमिन्द्राणीं चाशुभं वचः ॥ १०
 जानीमः शरणं ग्राप्तामिन्द्राणी तव वेश्मनि ।

C. 5. 378
B. 5. 12. 11
K. 5. 12. 11

2 ^{b)} D₁₀ transp त्वयि and क्रुद्धे B₁ D_{1.2} २ २ T
G प्रभो (G₄ पते) (for विभो) — ^{c)} D₁ T₁ प्रत्त (for
त्रत्त) D₁ २ मसुरं (for सासुरं)

3 ^{a)} D₂ २ G₂₋₄ वीर (for साधो) — ^{b)} G₄
transp न and क्रुध्यन्ति K_{2.4} D (except D_{1.2} ०)
क्रुप्यन्ति (for क्रुध्यन्ति) — ^{c)} K₁ ४ २ शक्रस्य (for परस्य)
— ^{d)} K₂ D₁ प्रसीद त्व (for प्रसीदस्व) G₃ सुरोत्तम

4 ^{a)} G₄ क्रोधात् (for पापात्) — ^{b)} Some N
MSS 'मर्षणात् — ^{c)} G₁ २ देवराद् (for 'राज) — ^{d)}
K₁ D_{5.1} प्रजा (for प्रजा)

5 ^{a)} K₂ M₄ नराधिप, B₁ २ ४ M_{2.5} नराधिप, D₁ २ 10
G_{2.4} सुराधिप, D₉ मुनीन्द्रा (for सुरा)

6 ^{b)} M (except M₁) तप (for यदा) — ^{c)} S
पत्नी (M₁₋₃ पत्नी) जीवति नै (T₂ G₂₋₃ च) द्रेण — ^{d)} 7^d
K₄ २ B₁ D₁₀ T G च, D₁ वै (for व) G₂ नु (for न)
M₂₋₃ च (for नि) M₂ स किं च न पराजित

7 D_{1.9} om (hapl) 7 — ^{a)} K_{1.2} २ इह, K₄ हि
(for च) — ^{b)} T₁ G₄ सुरा (for पुरा) — ^{c)} K₁ २ ४
D_n D₅ १ G₄ M (except M₁) वैधर्म्याणि, all comm. as in
text. D₅ उपधा, G₄ उपायात्, G₄ d s उपधा (as in
text) K₁ उपधामिश्र, K₂ उपरोधाश्च (for उपधाश्चैव)
— ^{d)} 6^d K_{1.4} च, C₂ व (as in text) B D₅
D_{2.7} 10 T₁ G₁ ४ २ कस्माद् वारित, M (except M₁) किं
न च वारित

8 ^{a)} K₂ B D (except D₉) transp मां and देवी
K₁ २-२ मा (for मां) G₂₋₄ देवी सा (for मा देवी).
— ^{b)} K₄ यत्तद्, K₅ T₁ G_{1.5} एतद् (for एतद्) K₂ T
G_{1.5} M तस्या (for अस्या) K_{1.4} २ D₉ 10 M₁ transp
हित and पर B₂ ४ मवेत्, T₂ M₃ वर (for परम्) — ^{c)}
K₂ B₁ T₂ G₄ तु, T₁ G₁ २ हि (for च) D₉ (hapl.)
om. 8^d-10^a — ^{d)} T₂ G_{4.4} एतद् (for एव)

9 D₉ om. 9 (cf v 1 8) — ^{a)} T आनयिष्याम
— ^{b)} D₉ M यदि (M₂ यद्) (for यथा) D₁ दिवसद्,
T₂ तथास्तु वै (for दिवस्पते) K (except K₂) D₁₀
देवराज तवातिक (K₂ D₁₀ 'के), T₁ G सुराधिप यदी (G₄
'दि) च्छसि — ^{c)} D₉ M देव (for वीर)

10 D₉ om 10^a (cf v 1 8) K₂ B₁ D₉ S (except
T₂ G₂ २) om the ref — ^{a)} K₂ B D_n D₈ D_{1.3-5} १ 10
त, D₉ ता (for ते) K₂ २ D₉ M₂₋₃ ततो (for तदा)
D₉ देवी (for देवा) — ^{b)} K_{1.4} मुनिभि (for ऋषिभि)
— ^{c)} D₁ 'स्पतेर् (for 'स्पति) D₉ विप्र (for वक्तु)
K₁ जग्मुर्वृहस्पतिगृह — ^{d)} D₁₀ शक्राणी (for इन्द्राणी).
D₁ om च K₁ ४ २ B₁ D (except D_n D₅ D₉) T₁ G₁
M (except M₁) शुभ (for अशुभ)

11 Before 11, D₁ T₂ ins देवा — ^{a)} M (except
M₁) G₄ जानीम (for 'म) — ^{c)} D₁ दस्वामय (for
दत्ता)

12 ^{a)} D₂ G₂ ततो, D₃ नत्वा (for ते त्वा) D_{5.2} D₁

दत्ताभ्यां च विप्रेन्द्र त्वया देवपिसत्तम ॥ ११
 ते त्वां देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च महाद्युते ।
 प्रमादयन्ति चेन्द्राणी नहुषाय प्रदीयताम् ॥ १२
 इन्द्राद्विशिष्टो नहुषो देवराजो महाद्युतिः ।
 वृणोत्वियं वरारोहा भर्तृत्वे वरवर्णिनी ॥ १३
 एवमुक्ते तु सा देवी चाप्पमुत्सृज्य सखरम् ।
 उवाच रुदती दीना बृहस्पतिमिदं वचः ॥ १४
 नाहमिच्छामि नहुषं पतिमन्वास्य तं प्रभुम् ।
 शरणागतासि ते ब्रह्मंस्त्वाहि मां महतो भयात् ॥ १५
 बृहस्पतिरुवाच ।
 शरणागतां न त्यजेयमिन्द्राणि मम निश्चितम् ।

धर्मज्ञां धर्मशीलां च न त्यजे त्वामनिन्दिते ॥ १६
 नाकार्यं कर्तुमिच्छामि ब्राह्मणः सन्विशेषतः ।
 श्रुतधर्मा सत्यशीलो जानन्धर्मानुशासनम् ॥ १७
 नाहमेतत्करिष्यामि गच्छध्वं वै सुरोत्तमाः ।
 असिंश्चार्थे पुरा गीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदम् ॥ १८
 न तस्य वीजं रोहति वीजकाले
 न चास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले ।
 भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे
 न सोऽन्तरं लभते त्राणमिच्छन् ॥ १९
 मोघमन्नं विन्दति चाप्यचेताः
 स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति नष्टचेष्टः ।

T₁ G₁ s M स्वा (for स्वा) K₈ बृहस्पते देवा (for देवा
 मग) — ¹) K (except K₂) D₁₀ मुनय (for ऋषय) —
 — ²) K₁ D₈ प्रमादयते; D₁ s T₂ G₂ s 'यत्' K D₁₀
 दामाणी; D₁ s T₂ इन्द्राणी; D₂ G₂ s इन्द्राणी, T₁ G₁ s
 सैन्द्राणी (for चेन्द्राणी).

13 ^a) T₁ G देवेतो (for नहुषो) — ^b) T₁ G
 नहुषोय; T₂ देवेतोय (for देवराजो) D₈ देवराजसमद्युति
 — ^c) G₂ s वरय (for वृणोतु) B (B₁m as in text)
 D₁ s D₈ इम; D₁₀ अमु, G₂ s त्व (for इय) K₈ वृणु त
 त्व वरारोहे; D₁ वृणोति त्वां वरा; D₂ G₂ s वरयस्व (G₂ 'य त्व')
 वरारोहे; T₁ G₁ (m as in text) s M वरयन्विय (M₂ 'म')
 वरा (hypometric) — ^d) T₁ G₁ s भर्तार K₈
 G₂ 'वर्णिनि

14 ^a) K₁ s D₈ 10 T₂ G₂ s दत्ता (for दत्ते). M₁
 नदा (for तु सा) G₂ वरारोहा (for तु सा देवी) K₁
 D₈ देव (for देवी) — ^b) D₈ D₁₀ (m as in text)
 अन्यास्य (for उरमुज्य) K₁ s s मुस्यर, K₈ D₁ D₈
 D₁ s 10 (m as in text) सम्यन, D₂ s सय्वरं, G₂ सद्ददं
 — ^c) K₁ तु नदा (for रुदती) K₁ s देवी, D₂ भीता
 (for दीना).

15 Before 11, T₂ ins इन्द्राणी उ', G₁ इन्द्राणी — ^a)
 G₂ भजानि; M₂ अहोनि (for हृष्टामि). — ^b) K₁ s s
 B₁-s D₁-s M₂ अन्यामिषु, C₁ अन्यास्य त (as in text)
 C₁ s c' 10 अन्यास्य K₁ s s B₁ D₈ s प्रभो, K₈ विभो,
 D₁₀ मुते, G₂ विभु (for प्रभुम्) B₁m D₁ D₈ D₈-s
 T₂ (m as in text) पति देवपिसत्तम, D₂ इति मयास्या
 प्रभो, M₁ s s पतिनन्नेदमास्यह — ^c) Hypometric!
 K₈ D₈ S शरणा (for शरणा) M₂-s ब्रह्मंस्त्वाहि (for ने
 ब्रह्मन्) K₁ भद्र (for ब्रह्मन्) — ^d) K₈ D₁ D₈ D₈-s

त्रायस्व (for त्राहि मां) D₈ एवं महामते (for महतो
 भयात्). — After 15, K₁-s ins

96* एवमुक्तस्त्वा देव्या वाक्यमाह बृहस्पति ।

16 K₂ s om the ref — ^a) Hypometric! K₈ s
 B D (except D₈ s) 'गत (for 'गतां) K₁ D₈ न त्यजेह;
 D₈ न भेतस्य — ^b) K (except K₂) D (except D₈) T₂
 निश्चय (for निश्चितम्) T₁ s (before corr.) G इन्द्राणी
 च यदास्विनी, M स्वासिन्द्राणि (M₂ s 'णीं) मनस्विनी (M₁
 'नि) — ^c) N (except D₁) सत्यशीलां (for धर्मं). — Dr
 (hapl) om 16^d-17^e — ^d) D (except D₁ s s 10; Dr
 om) T G त्यजेयम् (for त्यजे त्वाम्) K₁ s s D₈ T₁
 G अनिन्दिता.

17 D₈ om 17^{ab} (cf. v 1. 16) — ^a) K₁
 सत्यधर्म; K₈ S (except G₂) श्रुतधर्म.

18 ^a) K (except K₂) D₂ s s पृथं (for पृथक्)
 — ^b) D₂ s च (for ये) — ^c) D₁₀ om च

19 ^a) S चास्य (for तस्य) K D₁ s D₁ s 10 T₁
 G₁ s s M₁ s (sup lin as in text) रोह' (for वीजं)
 — ^b) D₁ तस्य (for चास्य), cf S above K₂ s D₁ s 10
 T₂ देवो (for वर्षं) — ^c) = 21°. Cf 20°. D₁ भीद
 (for भीत) K₄ (sup lin) च (for the second pr)
 — ^d) D₁ transp न and स M₁ s om स M₂-s अर्ता
 (for स) K₈ D₂ उत्तमान्, K₂-s उत्तर; B (B₁m as in
 text) D₁ D₈ D₂ m. 2-1 10 M₂ (m as in text) T₂
 (before corr as in text) याकार, D₁ उत्तम, M₂-s त्राण
 (for अन्तर) G₂ भजने (for लभते) K₂ हृष्टम् (for हृष्टम्)

20 ^a) K₁ D₈ स मोघ; D₂ (m as in text) नोपय;
 C₁ मोघ (as in text) B₁ D₁ D₂ m. 2-1 10 अर्थ, D₁ T₂
 मर्, C₁ अर्थ (as in text) K₂ D₈ 10 T₁ G₁ विन्दते, C₁

भीतं प्रपन्नं प्रददाति यो वै
न तस्य हव्यं प्रतिगृह्णन्ति देवाः ॥ २०

प्रमीयते चास्य प्रजा ह्यकाले
सदा विवासं पितरोऽस्य कुर्वते ।

भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे
सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ २१

एतदेवं विजानन्तै न दास्यामि शचीमिमाम् ।

इन्द्राणीं विश्रुतां लोके शक्रस्य महिषीं प्रियाम् ॥ २२

अस्या हितं भवेद्यच्च मम चापि हितं भवेत् ।

क्रियतां तत्सुरश्रेष्ठा न हि दास्याम्यहं शचीम् ॥ २३

शल्य उवाच ।

अथ देवास्तमेवाहुर्गुरुमङ्गिरसां वरम् ।

कथं सुनीतं तु भवेन्मन्त्रयस्य बृहस्पते ॥ २४

बृहस्पतिरुवाच ।

नहुषं याचतां देवी किञ्चित्कालान्तरं शुभा ।

इन्द्राणीहितमेतद्वि तथास्माकं भविष्यति ॥ २५

बहुविघ्नकरः कालः कालः कालं नयिष्यति ।

दर्पितो बलवांश्चापि नहुषो वरसंश्रयात् ॥ २६

शल्य उवाच ।

ततस्तेन तथोक्ते तु प्रीता देवास्तमब्रुवन् ।

ब्रह्मन्साध्विदमुक्तं ते हितं सर्वदिवौकसाम् ।

एवमेतद्विजश्रेष्ठ देवी चैवं प्रसाद्यताम् ॥ २७

ततः समस्ता इन्द्राणीं देवाः साग्निपुरोगमाः ।

ऊचुर्वचनमव्यग्रा लोकानां हितकाम्यया ॥ २८

C. 5. 28
B. 5. 12. 28
K. 5. 12. 29

विन्दति (as in text) K₂ हि, T₁ G₂ वा (for च) K₂ D₉ 10 T G अप्रचेता, K₂ D₁ अल्पचेता, M₂ अप्युपेत (for अप्यचेता) — ⁵) D₁ G₂ सर्वात्, M₂ घर्मात् (for स्वर्गात्) K₂ 4 T₂ G नश्यति (for अश्यति) K₁ 4 5 D₂ D₂ (m as in text) 2.4 9 M₂ नष्टचेता, D₂-7 चाप्यचेत, D₂ चाप्यचेता, T₂ अप्रचेता, G M₁ अप्रचेत (G₄ हृष्टचेता) — T₁ G om. 20^a-21^b — ⁶) Cf. 19^a K₄ (sup lin) च (for प्र) K₂ 8 D₂ शत्रवे, M₂ योत्र वै (for यो वै)

21 T₁ G om. 21^{ab} (cf. v l 20) — ^a) M न जायते (M₁ sup lin प्रजायते), Ca. d s प्रमीयते (as in text) M₁ (sup lin) अपि (for हि) M (M₁ sup lin as in text) काले (for अकाले) — ^b) K₁ Dn₁ D₂ D₂-8 10m विवाद, K₂-8 D₁₀ विनाश, D₉ विपाद, C₂ विवास (as in text) — ^c)=19^a K₄ 5 D₁₀ यो हि, T₁ G₄ च (for the second प्र)

22 ^a) K₂ B₁ 2 4 प्रजानन्, D₁ प्रपन्नां (for विजानन्) — ^b) D₁ ददामि (for दास्यामि) T₂ G अह (for इमाम्) — D₁ om. 22^{ad} — ^c) M देवीं (for लोके)

23 ^b) D₁₀ यन्मम (for मम च) T₁ G₄ transp च and अपि D₂ 1 D₁ 9 वा (for च) — ^c) K₁ 4 5 त्रिदश (for तत्सुर) — ^d) K₁ T₂ om. हि K₁ transp अह and शचीं T₂ शचीमिमां (for अह शचीम्)

24 D₁ M om. the ref. — ^a) Dn D₂ D₂-7 10 संगंधर्वा (for तमेवाहु) D₁ अथ देव्याश्च ते प्राहु — ^b) S (except T₂) ऋषि (for गुरु) B₂ 5 T₁ G₁ 2 अगिरम D (except D₁ 2 8 9) गुरुमाहुर्हि (D₂ 'हमि; D₂ 'ह ह)दं

वच — ^a) K₁ 5 Dn D₂ D₁ 2.4.6 7 10 तु, K₂ च; D₂ 5 हि (for तु)

25 G₄ गुरु (for बृह' उ') — ^a) M₂ 8 देवि (for देवी) — ^b) D₂ G₂ 4 M₁ 2 कचित् D₂ तदा (for शुभा) D₁ कचित्काल शुभातरे — ^c) M₂ 8 इन्द्राणि हि T G हितमेतद्वि वै मन्ये — ^d) K₂ T₂ यया, D₂ तदा (for तथा)

26 G₄ om 26^{ab} — ^a) K₂ 5 B D (except D₂ 8) 'विघ्न सुरा, G₄ 'विघ्नतर, M₂ 'विघ्नकर M₂ काल, C₂ काल (as in text) — ^b) K₁ transp काल and काल K₄ स्वय, D₉ तस्मात् (for काल) G₂ त हि, C₂ कालं (as in text) M₁-4 निनेष्यति (for नयि') K₂ रम्य कालो भविष्यति, Dn₁ काल न क्षपयिष्यति, D₁ काल कालेन गच्छति, T G₁ 4.5 कालस्त घात (T₂ G₄ नाश)यिष्यति, M₂ काल विघ्नेन नेष्यति — ^c) D (except D₁ 2 8-10) M₂ C₂ गर्धितो (for दर्पितो) — ^d) B (except B₂) D₂ 8 9 M (except M₁) बल (for वर')

27 D₁ om. 27^{ab} T G om the ref. — ^a) K₂ D₂ यया (for तथा) K₁ 4 D₂ 8 9 T₂ उक्तेन (for उक्ते तु) K₂ अथ चागिरसा प्रोक्ते. — ^b) K B₂ 8 5 Dn D₂ D₁ 8 9 10 तथा, B₁ 4 D₁ 5 तदा (for तम्) K₂ ध्रुव (for अभ्रुवन्) — ^c) K₄ B D₂ 1 D₂-4.6 7 M₁ सर्व (for सर्व) — ^d) D₁₀ शक्राणीय प्रपद्यता

28 ^b)=5 13 8^b B₁ साग्निपुरोधस, Dn D₂-4 चाग्नि, D₂ अग्नि — ^c) D₁ 2 एकाम्रा, G₂ अन्यग्रा (for अन्यग्रा) — ^d) T G₁ 2 5 देवानां (for लोकानां)

29 Before 29, K₂ B₂ 4 (marg) 5 D (except

त्वया जगदिदं नयं धृतं स्यात्तज्जन्मम् ।
एकपद्मसि नत्वा च गच्छस्व नहुषं प्रति ॥ २९
क्षिप्रं त्वामभिकामश्च विनश्यति पार्थिवः ।
नहुषो देवि शक्रश्च सुरैश्चर्यमवाप्स्यति ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

शाल्य उवाच ।

अथ ताम्रवीहृष्टा नहुषो देवराट् तदा ।
त्रयाणामपि लोकानामहमिन्द्रः शुचिसिते ।
भजस्व मां वगरोहे पतित्वे वरवर्णिनि ॥ १
एवमुक्ता तु सा देवी नहुषेण पतिव्रता ।
प्रावेपत मयोद्विधा प्रवाते कदली यथा ॥ २

नमस्य सा तु ब्रह्माणं कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् ।
देवराजमथोवाच नहुषं घोरदर्शनम् ॥ ३
कालमिच्छाम्यहं लब्धुं किञ्चित्त्वत्तः सुरेश्वर ।
न हि विजायते शक्रः प्राप्तः किं वा क्व वा गतः ॥ ४
तत्त्वमेतत्तु विजाय यदि न जायते प्रभो ।
ततोऽहं त्वामुपस्थास्ये सत्यमेतद्वचीमि ते ।

D₁ : १ : १) ins देवा ऊचुः. — ^a) D₁ देवि, T₁ G₁ :
सात्प्री (for सत्प्री) D₁ एव (for च) — ^a) D₁ G₁ :
गच्छस्व (for गच्छस्व)

30 ^a) K₁ अथ (for क्षिप्र) K₁ D₁ तद्, K₂ : १ :
D₁ : १० त्वत् (for त्वाम्) K₂ : १ : D₁ अधि (for अभि)
K₁ न, D₁ नु (for च) — ^b) K₁ D₁ विनश्यति (D₁ 'ह्य') ति
म, D₁ : विनश्यति च; D₁ T₁ G स विनश्यति, D₁ म
विनश्यति D (except D₁ : १ : १) G₁ पापहृत् (for
पार्थिव) — ^c) K₂ : M दिवि (for देवि). — ^d) K₂ :
D₁ D₁ G₁ अवाप्स्यति

31 Before 31, T G (except G₁) ins शाल्य — ^a)
D विनिश्चित (for श्रय) K₁ : १ : श्रया, K₂ D₁ श्रया
(for श्रया) — ^b) K (except K₁) D₁ : १ : १ शक्राणी
(for इन्द्राणी) — ^c) G₁ : १ : गच्छस्व (for गच्छत) S
मरीचः — ^d) — 5 13 3^d

32 ^a) D₁ : १ : transp हृष्टा and तां K₁ : तु (for
ता) D₁ राजा (for चापि) — ^a) K₁ : कालोपहृत्;
K₂ : D₁ : कालोपहृत्, D₁ D₁ कामोपहृत्.

Colophon K₁ : १ : B D (except D₂) T₁ G₁ M₁ all
on sub-pattan name, cite only इन्द्रविजय (D₁
इन्द्राय, T₁ G₁ M₁ इन्द्रविजयोपाख्यान). — Adhy
name K₁ : १ : पुनोदितवान्; D₁ नहुषनिधय; D₁ पुनो
दितवान् and नहुषनिधय, G₁ : नहुषादिप्रज्ञे युद्धमनिराधय
(G₁ 'निराधय'), M₁ नहुषनर्षाप्रार्थन. — Adhy no

(figures, words or both) K₁ D₁ D₁-7 10 S 12, D₁
11 — S'loka no D₁ D₁ 32

13

1 ^a) B₁ नृ निताम् (for अथ ताम्). — ^b) K₁
transp नहुष and देवराट् D₁ तथा (for तदा) — ^c)
K₂ पतिं वै (for पतिर्वै)

2 ^a) K₁ : M₁ : उक्ते (for उक्ता) — ^c) D₁ प्राकंपत
(for प्रावे)

3 ^a) K₁ : B D₁ D₁ D₁ : १ : १० प्रणम्य सा; D₁
नमस्कृत्य K₂ B D₁ D₁ D₁ : १ : १० हि; D₁ च (for तु)
D₁ अतार (for ब्रह्माण) G₁ ब्रह्माणं सा नमस्कृत्य — ^b)
K₂ B D (except D₁ : १ : १०) निरगता तु कृताञ्जलिः; K₂ :
(also as in text) विष्णु च शरण (K₁ 'णा') गता — ^c)
K₂ : दुर्धनीतम् (for देव) — ^d) — 5 12 31^d

4 ^a) D₁ मप्राप्तु (for अहं लब्धु) K (except K₁)
प्राप्तु, T₁ G₁ : किञ्चित् (for लब्धु) — ^b) K₁ : G₁ M₁ :
किञ्चित्, M₁ : अथ (for किञ्चित्) K₂ D (except D₁ :
१ : १) T₂ G₂ : एतत् क (T₂ G₂ कि) चित्; T₁ G₁ : एतत्
लब्धु (for किञ्चित्) — ^c) K₂ पार्थी कुत्र, B D
(except D₁ : १) कि वा प्राप्त (by transp), T G पुन
प्राप्त, M प्राप्त कुत्र K₂ D₁ G₁ च (for the second वा)

5 ^a) K₂ एव; B₁ D₁ : एव (for एतम्) K₁ च
(for तु) K₂ परिजाय; T₂ तु वै अथ (for तु विजाय)
— ^b) K₁ T₂ G₁ : १ : १ (for न) K₂ D₁ : १ : १ विभो

एवमुक्तः स इन्द्राण्या नहुषः प्रीतिमानभूत् ॥ ५

नहुष उवाच ।

एवं भवतु सुश्रोणि यथा मामभिभाषसे ।

ज्ञात्वा चागमनं कार्यं सत्यमेतदनुसरः ॥ ६

शल्य उवाच ।

नहुषेण विसृष्टा च निश्चक्राम ततः शुभा ।

बृहस्पतिनिकेतं सा जगाम च तपस्विनी ॥ ७

तस्याः संश्रुत्य च वचो देवाः साधिपुरोगमाः ।

मन्त्रयामासुरेकाग्राः शक्रार्थं राजसत्तम ॥ ८

देवदेवेन संगम्य विष्णुना प्रभविष्णुना ।

ऊचुश्चैनं समुद्रिग्रा वाक्यं वाक्यविशारदाः ॥ ९

ब्रह्महत्यामिभूतो वै शक्रः सुरगणेश्वरः ।

गतिश्च नस्त्वं देवेश पूर्वजो जगतः प्रभुः ।

रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ १०

त्वद्वीर्याग्निहते वृत्रे वासवो ब्रह्महत्याया ।

वृतः सुरगणश्रेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्दिश ॥ ११

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् ।

मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम् ॥ १२

पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः ।

पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभयः ॥ १३

स्वकर्मभिश्च नहुषो नाशं यास्यति दुर्मतिः ।

कंचित्कालमिमं देवा मर्ययध्वमतन्द्रिताः ॥ १४

श्रुत्वा विष्णोः शुभां सत्यां तां वाणीममृतोपमाम् ।

ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः ।

C 5 417
B 5 12. 17
K. 5 12. 17

(for प्रभो) — *) K (except K₂) स्वाहम् (for सह
स्वाम्) — *) D₅ महेंद्राण्या, D₁ स चेंद्राण्या

6 T G om the ref. — *) D_{1.2} : एवमस्तु महामागे
— *) N (except D_{1.2}) G₂ M₁ इह (for अभि) — *)
K_{1.4} D₂ 10 S (T₂ after corr) *स्वर, K₂ T₂ (before
corr) *स्वरन

7 K₂ : B D (except D₂ :) S (except T₂) om.
the ref. — *) D₂ S (except T₁ G₂-s) सा (for च)
— *) K (except K₂) B D (except D₁ : 2 :) च (for
सा) T₂ बृहस्पतेस्तु सवन — *) K_{1.4.5} जगामाय, B
D (except D₁ : 2 :) सा जगाम, T G (except G₂)
प्रजगाम K₂ सुदु-विता, B_{2.5} D (except D₁ : 2 :)
यशस्विनी

8 *) M (except M₁) तु संश्रुत्य (for संश्रुत्य च) D₂
वचम, D₂ सुवच, T₁ G₁ : वचन (for च वचो) K₂
इन्द्राण्याश्च प्रतिजाते — *) = 5 12 28^b K₁ D₂ सर्पिं,
D_n D₂-4 : चामि — *) K₂ : B D (except D₂ : 2 :)
चित् (for मघ्र) D₅ D₂ T₂ अत्यग्रा (for एका)

9 *) K_{1.2} D₂ देवा (for देव) — *) D₁ तं, S
(except T₂ G₄) एव (for एन) — *) B सर्वं दिवाकय
(for वाक्य)

10 *) K (except K₂) B_{1.2} : D (except D_{1.2} : 2 :)
ब्रह्मवध्या D₂ : T₂ अस्ता (for त्र) — *) K (except K₂)
D_{1.2} : 2 : G₂-4 सुरगणाधिप, T₂ त्रिमुवनेश्वर — After
10^{ab}, K₄ ins

97* क गतो नेति जानीमो देवदेव जगत्पते !,
while T₂ ins.

98* अविज्ञातः सुरगणगंतो न जायते प्रभो ।

— *) K₂ B_{1.2} D₂ G₂ सर्वतो; B₂ 4 (m as in text)
सर्वतो, D₁ सर्वस्य, T₂ सर्वं यो (for पूर्वजो) — *) T₁ G₁
सर्वदेवाना — *) K₂ विष्णो त्वा, D₁ विष्णो त्व, D₂ T₁
विष्णुस्त्व, G₂ विष्णुव (as in text) K₄ D₂ अपि जग्मि*,
D₂ अभिजग्मि*, T₁ अपि जग्मि*, G₂ उपजग्मि*

11 K₂ om 11^{ab} — *) K₂ B D (except D₂ :)
G₄ त्वद्वीर्यनिहते — *) K_{1.4} : ब्रह्मवध्यावृत प्रभो (K₁
*भु) — *) K (except K₂) शक्र (for वृत) K₂
D₂ : G₁ *श्रेष्ठ — *) G₁ त्वष्ट (for तस्य)

12 *) T₁ G_{1.5} तु (for तद्) — *) D₁ तपसा (for
मामेव) D₁ युज्यता, G₄ भज* (for यज*) — *) M₂ :
पाल* (for पाव*)

13 *) K_{1.4} D₂ M₂ *भय .

14 *) K₂ स्वकर्मणैव (for *भिश्च) — *) K₂ D_n
D₂ : D_{1.2}-2 T₁ G_{2.5} किंचित् (for क्) K₁ D₂ : T₂ G₂
M₁ : 2 इष्ट (for इम) — *) K₁ D₂ ऋषयश्चाप्यतन्द्रिता
— K₂ ins after 14 K₂, after 15^{ab}

99* शल्य उवाच ।

विष्णुर्विमर्जयामास देवान्सर्पिपुरोगमान् ।

15 *) T₂ शुभ, G₂ तया (for शुभा) K₂ D₂ : T₁
G_{1.5} वाणी, T₂ वाक्य (for सत्यां) — *) K₂ : D_n
D₂-7 10 transp ता and वाणी K₂ सत्यां ताम्, T₂
परमम् (for ता वाणीम्) T₁ G_{1.5} सत्याम् (for वाणीम्)
K (except K₂) D_n D₂-8 अदारीरिणी, G₂ अकुतोभया
— After 15^{ab}, K₂ ins 99* — *) T G transp सर्वं
and सुरगणा. — *) B₁ D_n : सुरर्षिभिः ; D₁ M₂-8 सह*

यत्र शक्रो भयोद्विजस्तं देशमुपचक्रमुः ॥ १५
 तत्राध्वमेधः सुमहान्महेन्द्रस्य महात्मनः ।
 वधुने पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ॥ १६
 विभज्य ब्रह्महत्यां तु वृक्षेषु च नदीषु च ।
 पर्यंतं प्रविष्ट्यां च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर ॥ १७
 संविभज्य च भूतेषु विभज्य च सुरेश्वरः ।
 विज्वरः पूतपाप्मा च वासवोऽभयदात्मवान् ॥ १८
 अक्रम्यं नहुषं म्यानादृष्ट्वा च बलसूदनः ।
 तेजोमं सर्वभूतानां वरदानाच्च दुःसहम् ॥ १९
 ततः शचीपतिर्वीरः पुनरेव व्यनश्यत् ।
 अदृश्यः सर्वभूतानां कालाक्राक्षी चचार ह ॥ २०

प्रनष्टे तु ततः शके शची शोकसमन्विता ।
 हा शकेति तदा देवी विललाप सुदुःखिता ॥ २१
 यदि दत्तं यदि हुतं गुरुवस्तोपिता यदि ।
 एकमर्तृत्वमेवास्तु सत्यं यद्यस्ति वा मयि ॥ २२
 पुण्यां चेमामहं दिव्यां प्रवृत्तामुत्तरायणे ।
 देवीं रात्रिं नमस्यामि सिध्यतां मे मनोरथः ॥ २३
 प्रयता च निशां देवीमुपातिष्ठत तत्र सा ।
 पतिव्रतात्वात्सत्येन सोपश्रुतिमथाकरोत् ॥ २४
 यत्रास्ते देवराजोऽसौ तं देशं दर्शयस्व मे ।
 इत्याहोपश्रुतिं देवी सत्यं सत्येन दृश्यताम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

(for माह.)

10 ^a) K₂ सत ; D₂ सत्य (for सत) — ^a) K₂ : T₂
 G₂ : सपुष्टे; G₂ प्रवृत्त (for सपुष्टे) B₂ पावनार्थं
 — ^a) K (except K₂) D₂ D₂ 7.9 10 ब्रह्महत्या

17 Before 17, D₂ : 7 ins दास्य उ. — ^a) M₂-s
 विभजन् (for 'भज्य). K₂ : 4 B₂ : 4 ब्रह्महत्यां B₂
 D₂ च; G₂ च (for तु) — ^a) D₂ 10 महिलासु (for
 स्त्रीषु चैव).

18 D₂ D₂ 10 om 18^a — ^a) D₂ T₂ स (for स).
 — ^a) K₂ ति सत्य; D₂ विभज्य — ^a) K₂ : B (except
 B₂) D (except D₂) भूत (for पूत) — ^a) K (except
 K₂) वृत्रहा; D₂ बलहा; S विमुक्तो (for वासवो) D₂
 आत्मना (for 'वान्).

19 ^a) K₂ अवार्यं; B Dn D₂ D₂-7 9 अकपत्; D₂
 M₂ अवरूप; T₂ आगम्य (for अवरूप) D₂ स्यात्,
 G₂ : सत्य (for ग्यानात्) K₂ स्वस्वानस्यं च नहुष — ^b)
 K₂ B D बलनिपूदन (for 'च बल') — ^a) B₂ सु
 (for च)

20 ^a) K₂ B D (except D₂ : 9) T₂ देव; T₂
 G₂ : 4 M₂ भीत (for वीर) — ^a) D₂ विनश्यति; G₂ न
 दृश्यत — ^a) D₂ T₂ G (except G₂) पालकाक्षी. D₂
 G₂ च भारण (for चचार ह)

21 ^a) D₂ D₂ : 10 G₂ : 4 प्रनष्टे (see below) D₂ :
 च (for तु) K (except K₂) पुन (for सत). T₂ G₂ :
 तत्र प्रनष्टे ध्वंशे — ^a) D₂ D₂ एतो (for तदा) G₂
 रीता (for देवी)

22 Cf 1 2 4^a. — Before 22, M ins शची.

— ^a) K₂ हुत चापि (for यदि हुतं) — ^a) K₂ : D₂ : 9 10
 T G एकमर्तृकता मे (D₂ च); B₂ एकपदीत्यमेव (for
 'मर्तृत्वमेव) D₂ D₂ : 8 G₂ : 8 M₂ अस्ति; D₂ इति (for
 अस्तु) — ^a) D₂ : 8 धै; M चेन् (for वा)

23 ^a) D₂ पुण्य; T₂ G₂ : 8 अद्यां K₂ चेताम्; D₂
 चेदम्; M₂-s चिसाम् (for चेसाम्) K₂ विद्यां; D₂ दिव्य.
 — ^b) D₂ प्रवृत्त; T₂ प्रवृत्त K₂ : D₂ D₂ उत्तरायणी
 (K₂ 'णात्); D₂ T₂ चोत्तरा. — ^a) Somo MBS रात्री
 — ^a) K (except K₂) D₂ D₂ : 4.7 : 10 सिध्यतां मे
 'रथा..

24 ^a) K₂ प्रीयता; K₂ नियता; D₂ प्रयाता; D₂ T₂
 प्रयता D₂ तां (for च) K₂ चरिन् तां (for च निद्रां)
 K₂ G₂ M₂ : 4 निद्रा — ^b) K₂ : 9 उपा(K₂ 'प)तिष्ठतु; D₂
 G₂ उपतिष्ठति K₂ सा मयि; K₂ मामिति; T₂ तत्र ह
 — ^a) K₂ : 4 : D₂ : 10 पतिव्रतानां; K₂ D₂ : 8 G₂ M₂
 'प्रतत्वात्; D₂ पातिव्रत्यस्य — ^a) D₂ G₂ उपाकरोत्; G₂
 अधाशृणोत् — After 24, K₂ ins.

100^a सा दृष्ट्वा तां ततो देवीं प्रत्युवाच यदाम्बिनी ।

25 K₂ transp 25^a and 26^a — ^a) G (except
 G₂) मे; M अपि (for अर्था) — ^b) K₂ : 4 धै स (for
 देवं) G₂ ह; G₂ न (for मे) — ^a) S प्र(G₂ प्री)या
 होपश्रुतिद (G₂ ति). K B₂ Dn D₂-4 : 8.9 G₂ देवी — ^a)
 M (except M₂) सत्यामत्येन (for सत्य स). D₂ दृश्यते;
 M₂ : दृश्यता

Colophon. K₂ : 4 : B D G₂ M₂-s all om. sub-
 parvan name, cite only इन्द्रविजय (G₂ M₂-s इन्द्र)

शल्य उवाच ।

अथैनां रूपिणीं साध्वीमुपातिष्ठदुपश्रुतिः ।
तां वयोरुपसंपन्नां दृष्ट्वा देवीमुपस्थिताम् ॥ १
इन्द्राणीं संप्रहृष्टा सा संपूज्यैनामपृच्छत ।
इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं का त्वं ब्रूहि वरानने ॥ २

उपश्रुतिरुवाच ।

उपश्रुतिरहं देवि तवान्तिकमुपागता ।
दर्शनं चैव संप्राप्ता तव सत्येन तोषिता ॥ ३
पतिव्रतासि युक्ता च यमेन नियमेन च ।
दर्शयिष्यामि ते शक्रं देवं वृत्रनिपूदनम् ।
क्षिप्रमन्वेहि भद्रं ते द्रक्ष्यसे सुरसत्तमम् ॥ ४

शल्य उवाच ।

ततस्तां प्रस्थितां देवीमिन्द्राणी सा समन्वगात् ।
देवारण्यान्यतिक्रम्य पर्वतांश्च बहूस्ततः ।
हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरं पार्श्वमागमत् ॥ ५
समुद्रं च समासाद्य बहुयोजनविस्तृतम् ।
आससाद् महाद्वीपं नानाद्रुमलतावृतम् ॥ ६
तत्रापश्यत्सरो दिव्यं नानाशकुनिभिर्वृतम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं तावदेवायतं शुभम् ॥ ७
तत्र दिव्यानि पद्मानि पञ्चवर्णानि भारत ।
पट्पदैरुपगीतानि प्रफुल्लानि सहस्रशः ॥ ८
पद्मस्य भित्त्वा नालं च विवेश सहिता तथा ।
विसतन्तुप्रविष्टं च तत्रापश्यच्छतक्रतुम् ॥ ९

C. 5. 438
B. 5. 14 11
K 5. 14 11

विजयोपाख्यान) — *Adhy name* K₁ 4 5 B₁ 2 4 D₈
पुरोहितयानं, M₁ 2 ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तरूप (M₁ 'कयन)
— *Adhy no* (figures, words or both) K₁ D₈ 1
D₈ 10 S 13, D₂ 9 12 — *S'lo/a no* K₈ 28,
D_n 27

14

1 ^a) D₁₀ M₂ एता (for एता) K₈-5 D₈ 8 8 10 T₁
G₄ 5 M (except M₁) रूपिणी G₄ M देवीम् (for
साध्वीम्) — ^c) K₂ ततस्ता रूप

2 ^a) G₂ सुश्रोणी (for इन्द्राणी) K (except K₄)
B₂ 2 5 D (except D₂ 8 9) स (K₈ D₁ सा) प्रहृष्टासा (for
'हृष्टा सा) — ^b) K₂ T₁ G (except G₈) दृढम् (for
पुनाम्) B₁ 2 5 D (except D₁ 2 8-10) अयाप्रवीत्, T₁
G उवाच तां (G₄ 5 *sup lin* ह) T₂ सपूज्य समुवाच तां
— ^d) K₂ तत् (for का), and वरानने (for वरान)
— After 2, T₂ ins

101* पृथमुक्ता तथेन्द्राण्या देवी वाक्यमयाप्रवीत् ।

3 K₂ G₈ 4 om. the ref — ^a) D₈ 9 देवी, M
(except M₁) भद्रे (for देवि) — ^c) D₂ 8 देवि (for
'चव) G₂ संप्राप्य — ^d) K (except K₂) transp तव
and सत्येन K₂ भाविनि, B D (except D₁ 2 8 10)
भाविनि (for तोषिता) T G भवत्या सत्यभाषितात्

4 ^a) K₂ B (except B₂) D (except D₁ 2 8-10) T₂
G₈-5 च (for असि) D₁ 2 8 युक्तासि (for युक्ता च)

— ^b) K₁ 5 D₈ 8 शमेन, K₂ तपसा, B₂-4 दमेन; D₂
समेन (for यमेन) B₈ विनयेन; D₂ विपमेन, G₈ च दमेन
(for निय) — ^d) D₁ 2 8 9 देवि (for देव) K₁ 5
शत्रुनिपू, G₈ यत्रारिसूदन, some MSS 'निसूदन — ^e)
T₂ आगच्छ (for अन्वेहि) — ^f) D₁ प्रक्षसे (for द्रक्ष्यसे)

5 All MSS except G₈ om the ref. — ^a) K₈
D_n 2 D₈ 1 10 C_n प्रहिता (for प्रस्थिता) — ^b) K₂ 8
पृष्टमन्वगात्, B₁-8 पृष्टतोन्वया (B₈ 'गा)त् (for सा सम)
— ^c) D₈ T₁ G₁ 4 5 देवारण्यम् — ^d) G₁ 4 तत (for
बहून्) K₂ (*sup lin* as in text) 5 D₈ D₂ 8-10 तथा
(for तत) — ^f) B₂ 4 आसदत्, T G आगता (for
आगमत्)

6 ^a) T₁ G मुजवत् (G₈ उन्नत त) (for समुद्र च)
— ^b) K D₈ 10 'विस्तर — ^c) G₄ आजगाम (for आस)
— ^d) D₈ T₂ G₁-8 'लताकुल, T₁ G₄ 5 'लतायुत

7 ^b) D₂ 8 'शकुनिसेवित, T₁ G₁ 'शकुनिनादित, T₂
'शकुनिसवृत, G₈ 'द्रुमलताकुल

8 ^b) K₈ सुरभीणि समतत — ^c) T₁ अनु (for
उप) — ^d) K प्रोफुल्लानि (K₂ पुष्कलानि) B₁ च
सर्वत (for सह) — After 8, K (except K₈) D
(except D₈ D₁ 9 10, D₂ marg *sec m*) ins

102* सरसस्तस्य मध्ये तु पद्मिनी महती शुभा ।

गौरेणोन्नतनालेन पद्मेन महता वृता ।

[(L 2) K₁-8 D₈ 'गोद्वतनालेन]

9 ^a) M transp पद्मस्य and भिरवा D₈ तु, S सा

तं दृष्ट्वा च सुसूक्ष्मेण रूपेणावस्थितं प्रभुम् ।
 सूक्ष्मरूपधरा देवी बभूवोपश्रुतिश्च सा ॥ १०
 इन्द्रं तुष्टाव चेन्द्राणी विश्रुतैः पूर्वकर्मभिः ।
 स्तूयमानस्ततो देवः शचीमाह पुरंदरः ॥ ११
 किमर्थमसि संग्राप्ता विज्ञातश्च कथं त्वहम् ।
 ततः सा कथयामास नहुपस्य विचेष्टितम् ॥ १२
 इन्द्रत्वं त्रिषु लोकेषु प्राप्य वीर्यमदान्वितः ।

दर्पाविष्टश्च दुष्टात्मा मामुवाच शतक्रतो ।
 उपतिष्ठ मामिति क्रूरः कालं च कृतवान्मम ॥ १३
 यदि न त्रास्यसि विभो करिष्यति स मां वशे ।
 एतेन चाहं संतप्ता प्राप्ता शक्र तवान्तिकम् ।
 जहि रौद्रं महाबाहो नहुषं पापनिश्चयम् ॥ १४
 प्रकाशयस्व चात्मानं दैत्यदानवसूदन ।
 तेजः समामुहि विभो देवराज्यं प्रशाधि च ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

शल्य उवाच ।

एवमुक्तः स भगवान्शल्या पुनरथाब्रवीत् ।

विक्रमस्य न कालोऽयं नहुषो बलवत्तरः ॥ १
 विवर्धितश्च क्रपिभिर्हव्यैः कव्यैश्च मामिनि ।

(for च) — °) K₂ D₈₁ D₈ T₁ G₁ २ ९ M₁ ९ विसततु
 प्रविष्टं, C₈ as in text B₂ ४ ८ तु (T₂ M₂ त) (for च)
 K₄ विश्रातमुपतिष्ठत — °) K₄ तंसा (for तत्र) M
 शचीपति (for शतक्रतुम्)

10 °) K₈ transp दृष्ट्वा and च B₁ ९ ९ अतिः; B₂
 D₂ तु, D₁ T G₁ २ ९ M अथ (for च) D₈ सूक्ष्मरूपेण,
 G₈ चैव रूपेण, G₄ अय सुरश्रेष्ठ (for च सुसू) — °) K₄ ९
 वेपेण, G₈ ४ सूक्ष्मेण (for रूपेण)

11 Before 11, M (except M₁) ins शल्य — °) D₁
 विश्रुद्धं, C₈ विश्रुतैः (as in text) — °) K₂ D₈
 स्यय (for स्तूय) T₁ G₁ २ तथा, G₄ M₁ २ तदा (for
 ततो). T₁ G₁ ९ स्तोत्रे (for देव)

12 °) K₁ ४ ९ D₂ ९-१० T₂ G₈ इह, D₁ त्वसि, G₈
 अपि (for असि) — °) D₁₀ G₈ नु (for तु) — After
 12^{ab}, K (except K₅) D₈ ins

103* केन चास्मि तयाख्यात इहस्यो वरवर्णिनि ।

13 °) T₁ G प्राप्ता (for प्राप्य) K₈-९ B (except
 B₁) D (except D₁ २ ९) °समन्वित (for °मदान्वित)
 — °) K₈ B₁ D₂ तु, T₂ स (for च) M₈-९ दुरात्मा स
 (for च दुष्टात्मा) — °) Hypermetric! K₄ T₁ उपातिष्ठ;
 T₂ उपैहि; G₈ आतिष्ठ (for उप) K₁ B₂-९ D₂ D₈
 D₈-१ १० T₁ G₁ m ९ इति स, K₈ ४ D₂ D₁ ९ इति मा,
 B₁ D₂ इति मा, T₂ मामिह (for मामिति) K₅ G₈
 उपतिष्ठत (G₈ °ति) मा क्रूर — °) T₁ G₁ २ ९ M मवि,
 G₂ प्रभो (for मम)

14 °) K (except K₂) आयास्यति (for त्रास्यसि)
 — °) T₂ G₂ ९ M मा (for मां) — °) B₁ ९ M सग्रस्ता,

B₈ D₂ D₈ D₈-१० G₄ °प्राप्ता (for °तप्ता). K₁ एतेन
 कारणेनात्र, K₈ ४ D₂ एतेनाहं सप्रतप्ता (K₄ °प्य); K₈ एतेन
 चाह सप्रतप्ता (hypermetric) — °) B₈ D₂ द्रुत, D₂
 D₈-९ १० नून, D₈ तप्ता (for प्राप्ता) G₄ सत्तप्ताह (for
 प्राप्ता शक्र) — T G₁ ९-९ read 14^f after 15, followed
 by 104* — °) K₈ ९ त दुष्ट (for नहुष) D₁ क्रूर
 (for पाप)

15 °) B₁ D₂ M₁ ९ ४ प्रकाशय स्व(B₁ त्व)मात्मान,
 B₂-९ D₂ D₈ D₈-९ १० प्रकाशयात्मानारमान — °) G₂
 दैवेन हतचेतन — °) K₂ स्वमा (for समा) D₁ प्रभो
 (for विभो) — After 15, T G₁ ९-९ read 14^f T
 G₁ ९-९ ins after 14^f (transposed) G₂ M, after 15
 104* यथैव च महाराज त्वया द्यूतो निपूदित ।

[T₂ M (except M₄) स, G₈ हि (for च)]

Colophon K₁ ४ B D (except D₂ D₂) T₁ G₁ M₈-९
 all om sub-parvan name, cito only इन्द्रविजय (M₈-९
 इन्द्रविजयोपाख्यात) — Adhy name K₁ ४ B₁ २ ४ पुरो
 हितयान, D₂ इन्द्रप्रदर्शन, G₁ शच्युपश्रुतिसमागमे इन्द्रो
 पलब्धि, M₁ शच्युपश्रुतिसमागमे. — Adhy no (figu
 res, words or both) K₁ D₈₁ D₈ १ १० S 14, D₂ ९
 13 — S'loka no K₈ 17, D₂ 18.

१५

1 °) K (except K₅) D₈ T G M₂ तु (T₁ G₁ च)
 (for स) — °) T₂ शची (for शच्या) D (except
 D₁-९) ता पुनर् (for पुनरथ)

नीतिमत्र विधास्यामि देवि तां कर्तुमर्हसि ॥ २
 गुह्यं चैतच्चया कार्यं नाख्यातव्यं शुभे कश्चित् ।
 गत्वा नहुपमेकान्ते ब्रवीहि तनुमध्यमे ॥ ३
 ऋषियानेन दिव्येन मामुपैहि जगत्पते ।
 एवं तव वशे ग्रीता भविष्यामीति तं वद ॥ ४
 इत्युक्ता देवराजेन पत्नी सा कमलेक्षणा ।
 एवमस्त्वित्यथोक्त्वा तु जगाम नहुपं प्रति ॥ ५
 नहुपस्तां ततो दृष्ट्वा विस्मितो वाक्यमब्रवीत् ।
 स्वागतं ते वरारोहे किं करोमि शुचिस्मिते ॥ ६
 भक्तं मां भज कल्याणि किमिच्छसि मनस्विनि ।
 तव कल्याणि यत्कार्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ॥ ७
 न च ग्रीडा त्वया कार्या सुश्रोणि मयि विश्वस ।
 सत्येन वै शपे देवि कर्तासि वचनं तव ॥ ८

इन्द्राण्युवाच ।

यो मे त्वया कृतः कालस्तमाकाङ्क्षे जगत्पते ।
 ततस्त्वमेव भर्ता मे भविष्यसि सुराधिप ॥ ९
 कार्यं च हृदि मे यत्तदेवराजावधारय ।
 वक्ष्यामि यदि मे राजन्प्रियमेतत्करिष्यसि ।
 वाक्यं प्रणयसंयुक्तं ततः स्यां वशगा तव ॥ १०
 इन्द्रस्य वाजिनो बाहा हस्तिनोऽथ रथास्तथा ।
 इच्छाम्यहमिहापूर्वं वाहनं ते सुराधिप ।
 यन्न विष्णोर्न रुद्रस्य नासुराणां न रक्षसाम् ॥ ११
 वहन्तु त्वां महाराज ऋषयः संगता विभो ।
 सर्वे शिविकया राजन्नेतद्भि मम रोचते ॥ १२
 नासुरेषु न देवेषु तुल्यो भवितुमर्हसि ।
 सर्वेषां तेज आदत्स्व स्येन वीर्येण दर्शनात् ।

C. 5 439
B 5. 15. 14
K. 5. 15. 14

2 ^a) K (except K₂) D₁₀ T₂ मुनिभिर् (for ऋषि-
भिर्) — ^b) D_n D_{1.2.4} 7 G_{1.5} हृद्यकर्म्यश्च B D
(except D_{1.2} 8 9-10) भाविनि — ^c) T₂ इति (for
नीतिम्) D₁ अनु, T₂ मत्र (for अत्र)

3 ^a) G₂ एव (for गुह्यं) D₁₀ S om. च K₁ 4.5
B₁ D₂₋₄ 8 एव (for एतत्) K₅ कार्यं (for कार्यं) — ^b)
K₂ D₁ G₄ ख्यातव्यं (for आख्यातं) — ^c) K (except
K₂) वदन्, D₁ ब्रूहि त्व (for ब्रवीहि) B₂ 4 D (except
D_{1.2} 9 10) च सु^a (for तनुं)

4 ^b) B₁ जगद्यभो — ^c) K₅ वशप्राप्ता, T₁ G_{1.2} 4 5
वशीमृता K₁ बाह, K₂ D_{1.9} T₂ ग्रीता (for ग्रीता)
G₃ एव ते विनयी ग्रीता — ^d) D_{8.2} भविष्यामि त्वार्तिकं

5 ^b) S (except G₃) पत्न्या (for पत्नी) D₅ पौलोमी
(for पत्नी सा) — ^c) K₅ B₁ D_{1.2} T G_{1.2} 4 M तं
(for तु) K_{1.4} D₂ 9 G₃ 5 एवमस्त्वित्य (D₂ 9 G₃ स्तु
त) येत्युक्त्वा

6 ^b) K₄ B D (except D_{1.9} 10) सस्मितो — ^d)
D_{1.2} G₃ ब्रवीषि (for करोमि)

7 K₁ om 7^a-8^b — ^b) D₂ तत्कर्तासि प्रसीद मे
— D₂ om. 7^{ad} — ^c) K₄ 5 करिष्यामि (for तत्करिष्ये).

8 K₁ (cf. v L 7) T₁ om 8^{ab} — ^a) S (mostly)
ग्रीता (for ग्रीडा) — ^b) D₁ मम (for मयि) B D
(except D₁ 9 10) T₂ G₅ विश्वसे (for 'स') — ^c) D_{n1}
G₃ च; D₁ 8 एव, D₁₀ अह, T₁ G₁₋₄ M (except M₂) ते
(for वै) — ^d) K₂ B D (except D_{1.2}) करिष्ये
(for कर्तासि)

9 B₂ G₁ 5 शच्युवाच (G_{1.5} om. उ^a) — ^a) K₂ B
D (except D₁) M₁ transp त्वया and कृत — ^b) K
(except K₁) T₁ G M₃ 4 आकाक्ष (for 'क्षे') — ^c) K₂ 4
B₁ D_{1.9} G_{1.5} 5 transp भर्ता and मे — ^d) G_{1.5} नरा^a
(for सुरा^a)

10 G₅ om. 10^a-11^d — ^a) M कार्यार्थं (for कार्यं
च) D₁₀ हृदये (for हृदि मे) D₅ 6 T₂ तु, D₉ च (for
तद्) — ^b) T₁ G₁ 2.4 उप^a (for अव^a) — ^c) K₁ D₇
एव, K_{4.5} एव (for एतत्) — ^d) D₇ गता (for तत)
M₃₋₅ तत्तस्या (for तत स्यां) K₁ 2.4 D₇ G₃ अह (for
स्या) D₉ मम चेदिच्छसि प्रिय, T₁ G₁ ततस्त्व कर्तुमर्हसि

11 G₅ om 11^{abed} (cf v 1 10) — ^b) K₂ B
(except B₄) वा, D₂ च (for अय) D₂ G₄ transp
रथा and तथा — ^c) K (except K₂) D₁₀ अपूर्वं वै,
B₂ 2 D_n D₅ D₈ 5 6 8 9 अथापूर्वं — ^d) D₁ T₁ G_{1.5} M₁
सुराणा (for असु^a)

12 ^a) D₉ M_{1.5} 4 त्वा (for त्वा) K₂ B D_n D₉
D₂₋₈ भागा, D₁ 9 भाग (for राज) — ^b) K₃₋₅
D_{8.4} 10 मुनय (for ऋषयः) K₃ शसिता, D₁ सशिता
(for सगता) D₉ T₂ मुनय (T₂ ऋषयः) सशितव्रता

13 G₂ om. 13^{abed} — ^b) K₃ D₅ M₃₋₅ अर्हति (D₅ 2
अर्हय) — ^c) K₄ D_{1.9} T आघत्स्व; B D_n D₅ D₃₋₈ 10
G₅ M₁ आदत्से — ^d) B D (except D_{1.2} 9 10) शक्नोति
(for इच्छति)

14 S om. the ref — ^a) K₁ 2.4 उक्ते (for उक्तस्)
— ^b) K₃ प्राहप्यन्जानदुर्बल — ^c) D₁₀ भूय (for

न ते प्रमुखतः स्थातुं कश्चिदिच्छति वीर्यवान् ॥ १३

शल्य उवाच ।

एवमुक्तस्तु नहुषः ग्राह्यत तदा किल ।

उवाच वचनं चापि सुरेन्द्रस्तामनिन्दिताम् ॥ १४

अपूर्वं वाहनमिदं त्वयोक्तं वरवर्णिनि ।

दृढं मे रुचितं देवि त्वद्विशोऽस्मि वरानने ॥ १५

न ह्यल्पवीर्यो भवति यो वाहान्कुरुते मुनीन् ।

अहं तपस्वी बलवान्भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ १६

मयि क्रुद्धे जगन्न स्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

देवदानवगन्धर्वाः किंनरोरगराक्षसाः ॥ १७

न मे क्रुद्धस्य पर्याप्ताः सर्वे लोकाः शुचिस्मिते ।

चक्षुषा यं प्रपश्यामि तस्य तेजो हराम्यहम् ॥ १८

तस्मात्ते वचनं देवि करिष्यामि न संशयः ।

सप्तर्षयो मां वक्ष्यन्ति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तथा ।

पश्य माहात्म्यमस्माकमृद्धिं च वरवर्णिनि ॥ १९

एवमुक्त्वा तु तां देवीं विसृज्य च वराननाम् ।

विमाने योजयित्वा स ऋषीन्त्रियममास्थितान् ॥ २०

अब्रह्मण्यो बलोपेतो मत्तो वरमदेन च ।

कामवृत्तः स दुष्टात्मा वाहयामास तानृषीन् ॥ २१

नहुषेण विसृष्टा च बृहस्पतिमुवाच सा ।

समयोऽल्पावशेषो मे नहुषेणेह यः कृतः ।

शक्रं मृगय शीघ्रं त्वं भक्तायाः कुरु मे दयाम् ॥ २२

वाढमित्येव भगवान्बृहस्पतिरुवाच ताम् ।

न भेतव्यं त्वया देवि नहुषाहुष्टचेतसः ॥ २३

न ह्येष स्थास्यति चिरं गत एष नराधमः ।

अधर्मज्ञो महर्षीणां वाहनाच्च हतः शुभे ॥ २४

इष्टिं चाहं करिष्यामि विनाशयास्य दुर्मतेः ।

शक्रं चाधिगमिष्यामि मा भैस्त्वं भद्रमस्तु ते ॥ २५

चापि) — ^d) T₂ इद्राणीं, M (except M₄) नरेन्द्र (for सुरेन्द्र)

15 Before 15, all MSS. ins नहुष उ° (S om उ)
— ^e) D₂ T₂ G₂ ४ ५ रुचिर, G₈ कथित.

16 ^{ab}) G₈ ४ अ(G₄ ना)ल्पवीर्यो भवति यो वाहाच (G₄ न्स) कुरुते मुनीन्

18 ^a) K₈ क्रुद्धे मयि विनश्यति — ^b) K₂ ४ ५ B₁ T₁ G (except G₅) M₈-५ सर्व, M₃ सप्त (for सर्व)
— After 18, T₂ G₁ ५ ins

105* अहमिन्द्रोऽस्मि देवाना लोकाना च महेश्वर ।

मयि ह्यस्य च कथं च लोकाश्चैव सनातना ।

[(L 2) T₂ प्रतिष्ठिता (for सना)]

19 T₁ om 19 — ^d) K₁ ४ ५ देव° (for ब्रह्म°) T₂ तथा ब्रह्मर्षयोमला — G₂ (which om 19^a-20^b) ins
107* after 19^{cd} — ^e) K (except K₂) D₁₀ माहात्म्य पश्य मे देवि, D_n D₂ ४ ५ पश्य माहात्म्ययोग मे — ^f) D₂ 10 समृद्धि (for ऋद्धि च) — After 19, T₂ (om line 2) G₁ ५ ins

106* हतौजसो मया सर्वे देवगन्धर्वदानवा ।

यस्य तेज पश्यामि तस्य तेजो हराम्यहम् ।

20 D₉ om 20, G₂ om 20^{ab} (of v 1 19)
— Before 20, N (except K₁, D₉ om) T₁ G₁ ४ ५ ins शल्य उ° (T₁ G₁ ४ ५ om उ) — ^a) D₁ M₈-५ अय, M₁ २ च (for तु) — ^b) K₁ २ तु (for च) — T G₁ ४ ५ M₁ (om lines 1 and 4) २ ins after 20^{ab} G₂ (om

lines 1-2), after 19^{cd}

107* अथ सचिन्त्य नहुषो बलवीर्येण भारत ।

विसृज्य सुप्रतीकं च नागमैरावत तथा ।

हसयुक्त विमानं च हरियुक्तं तथा रथम् ।

स तु दर्पेण महता परिभूय महासुनीन् ।

[(L 1) T₂ G₈ ४ वीर्येण भरतर्षभ, M₂ बलवीर्यसमन्वित,]

— ^e) K₁ ४ ५ T G₁ २ ५ M तु, B₈ ५ D_n D₂-४ ५ G₈ ४ च (for स) — ^d) T G₁ ४ ५ सुनीन् (for ऋषीन्) K₁ ५ स ऋषीन्त्रियमस्थितान्, B₈ ऋषीन्त्रियमसयितान्

21 ^a) K₂ D₁ १ १० S (except T₂) ण्याबलेपेन.

— ^b) K₂ B D (except D₁ २) T₁ G₁ ५ M₂ ४ मद(D₁₀ च)बलेन, M₁ ४ ५ बलमदेन — ^c) T₂ G₄ कामयुक्त K₅ D₉ G₈-५ M (except M₅) सु, D₁ च (for स)

22 Before 22, T₂ G₄ ins शल्य — ^a) B₁ २ D₁₀ सा (for च) — ^b) K₂ B D_n D₈ D₈-४ १० अयाववीत् (for उवाच सा) K₄ D₉ च, K₅ D₁ T₁ ह (for सा). — ^c) G₂-४ शिष्टम् (for शेषो) T G च (for मे) — ^d) K₂ B₂ ४ D₂ तु, G₈ च (for इह) — ^e) D₉ D₅ ६ त (for त्व) — ^f) K₁ भक्ताया

23 ^a) T₂ नहुषो K₁ ४ ५ चेतनात्, T₂ चेतन

24 ^b) T₂ M₄ (sup line as in text) हत (for गत) K₈ B₄ D₁ T₁ G₁ ४ ५ एव (for एष) B₂ ४ नृपाधम ; D₅ २ T₂ G₅ नराधिप, D₉ न सशय — ^c) K₁ ऋषीणा च (for महर्षीणा) — ^d) B (except B₂) D_n D₈ D₈-४ T₂ G₄ ४ तत (for हत) D₁₀ वाहनाद्वतमंगल

ततः प्रज्वालय विधिवज्जुहाव परमं हविः ।
 बृहस्पतिर्महातेजा देवराजोपलब्धये ॥ २६
 तस्माच्च भगवान्देवः स्वयमेव हुताशनः ।
 स्त्रीवेषमद्भुतं कृत्वा सहसान्तरधीयत ॥ २७
 स दिशः प्रदिशश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च विचीयातिमनोगतिः ।
 निमेषान्तरमात्रेण बृहस्पतिमुपागमत् ॥ २८
 अग्निरुवाच ।
 बृहस्पते न पश्यामि देवराजमहं क्वचित् ।

आपः शेषाः सदा चापः प्रवेष्टुं नोत्सहाम्यहम् ।
 न मे तत्र गतिर्ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणि ते ॥ २९
 शल्य उवाच ।
 तमब्रवीद्देवगुरुरपो विश महाद्युते ॥ ३०
 अग्निरुवाच ।
 नापः प्रवेष्टुं शक्यामि क्षयो मेऽत्र भविष्यति ।
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽसि स्वस्ति तेऽस्तु महाद्युते ॥ ३१
 अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
 तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

बृहस्पतिरुवाच ।
 त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाद् ।

त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरसि साक्षिवत् ॥ १
 त्वामाहुरेकं कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ।

C. 5 424
B. 5. 10. 2
K. 5. 10. 2

25 K₂ D₁ T₂ om (hapl) 25^{ba} — *) M (except M₁) तु (for च) K₁ अपि गमिष्यामि, K₂-s अप्याय-
 विष्यामि, G₄ अह गमि, M (except M₁) अभिगमि

26 *) M₁ वह्निं स (for विधिवत्) — ^b) D₁ २
 सुमहत् (for परम) — *) D₂ राज (for तेजा) — ^d)
 D₁ देवराजप्रदातये — After 26, B₂ D_n D₂ (marg) s-s
 T₂ (marg) ins

108* हुत्वाग्निं सोऽब्रवीद्वाजप्यक्रमन्विष्यतामिति ।

[D_{n2} D₂-s s T₂ अन्येय, C_n as above]

27 K₄ (hapl) om. from मद्भुत in 27^a up to *पाग-
 मत् in 28^f — ^d) K₂ B D (except D₁ s) तत्रैव
 (for सहसा)

28 K₄ om up to *पागमत् in 28^f (cf v 1 27)
 — *) D₁₀ सर्वा (for चैव) — ^b) B₂ D_{n1} D₂ ४
 पर्वतानि (for ताश्च) — ^d) K₁ D_n D₂₁ D₂-7 s विचि-
 त्वाय, K₂ विचीयाय, K₄ s विजगाह, B D₂₂ D₂-४ s
 विचित्वाय, D₁ विदेशाश्च, D₁₀ समन्विष्य, T G M₁ २ ४
 (sup *lin* as in text) विचिनोति (for विचीयाति) D₁
 महोदधीन्, G₂ महामति, M₄ (sup *lin* as in text)
 मनोतिग (for मनोगति) — *) K₂ D₁-s निमिषात्तर*
 — ^f) D₂ गत (for गमत्)

29 G₂ om. the ref. M₁ वह्निं (for अग्नि) — ^b)
 K₂ B D (except D₁ २ s) इह (for अह) — *) T G
 तथा (for सदा) — ^d) G₂ द्यु नाहमुसहै

30 All MSS om. the ref. — ^{ab}) K₁ महातेजा,
 K₂ आगिरस, K₂-s म(K₄ वृ)हत्तेजा, D₂ T₁ G M
 बृहस्पति (for देवगुरु) K (except K₂) D₁ 10 आपो
 (for अपो) K₂ G₄ महामते T₂ बृहस्पतिरयोवाच स्वमापो
 विश पावक

31 *) D_{n1} D₂ शक्यामि (for शक्या) — ^d) M₁ २
 मे (for ते) K (except K₂) T G₁ २ ४ s महाकवे, B₁ २
 G₂ महामते D₂ प्रपन्नोऽसि महामते

32 = Manu 9 321 — *) T₁ G (except G₂)
 सर्वगत (for त्रग) — ^d) B₂ स्व स्व (for स्वासु)

Colophon K₁ २ s B D (except D_{n2}) T₁ G₁ M₂
 all om sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (Dr
 इन्द्रजय, T₁ G₁ M₂ इन्द्रविजयोपाख्यान) — *Adhy name*
 K₁ ४ D₂ पुरोहितयान, D₂ शचीवाक्य, G₂ इन्द्रान्वेषणे
 अग्निबृहस्पतिसवाद, M₁ २ इन्द्रान्वेषण — *Adhy no*
 (figures, words or both) K₁ D₂₁ D₂ १ 10 S 15, D_{n2}
 16, D₂ २ 14 — *S'loka no* K₂ 35, D_n 34

16

1 ^{ab}) = (var) 1 220 22 K₄ D₁ T₂ G₂ ४ M₂
 भूताना (for देवानां) — G₂ (hapl) om 1^{ba} — *)
 K₁ अग्ने (for अन्त) K₁ २ ४ D₂ सर्वभूतेषु G₄ त्वम-
 तश्चरसि भूतानां (hypermetric!) — ^d) G₂ त्वमसि

त्वया त्यक्तं जगच्चेदं सद्यो नश्येद्भुताशन ॥ २
 कृत्वा तुभ्यं नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् ।
 गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥ ३
 त्वमेवाग्रे हव्यवाहस्त्वमेव परमं हविः ।
 यजन्ति सत्रैस्त्वामेव यज्ञैश्च परमाध्वरे ॥ ४
 सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह
 प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ।
 सर्वस्यास्य भुवनस्य प्रसूति-
 स्त्वमेवाग्रे भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ ५
 त्वामग्रे जलदानाहुर्विद्युतश्च त्वमेव हि ।
 दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हायनाः ॥ ६

त्वय्यापो निहिताः सर्वास्त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्विषु लोकेषु पावक ॥ ७
 स्वयोनिं भजते सर्वो विशस्त्रापोऽविशङ्कितः ।
 अहं त्वां वर्धयिष्यामि ब्राह्मैर्मन्त्रैः सनातनैः ॥ ८
 शल्य उवाच ।
 एवं स्तुतो हव्यवाहो भगवान्कविरुत्तमः ।
 बृहस्पतिमथोवाच प्रीतिमान्वाक्यमुत्तमम् ।
 दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्वीमि ते ॥ ९
 प्रविश्यापस्ततो वह्निः ससमुद्राः सपत्न्याः ।
 आजगाम सरस्तच्च गूढो यत्र शतक्रतुः ॥ १०
 अथ तत्रापि पद्मानि विचिन्वन्भरतर्षभ ।

(for चरसि)

2 2^{ab}=(var.) 1 220 23^{ab}. — ^a) K (except K₂) transp आहु and एक Cs as in text — T₁ om. 2^{ad}. — ^b) D₁ व्यास (for त्यक्त) K₈ s D₁₀ हीद, D₉ चेतत्, G₂ सर्व, G₄ हृद, M₂ सप्त (for चेद) — ^d) K₂ 4 न स्याद् (for नश्येद्) K₈ चिन्वयति न सशय, D₁ अन्य न स्याद्भुताशनात्

3 =(var.) 1 220. 25 — ^a) K₁ D₁ 2 9 तुभ्य कृत्वा (by transp), K₈-s T G (except G₅) तव कृत्वा. — ^b) K₁ 4 s सत्कर्म, K₂ B₂ D₃ D₅ 7 s 10 T₂ G₂ 'विहितां — ^d) K (except K₂) D₉ T G (except G₅) पुत्रै (for सुतै)

4 ^a) K₁ D₈ D₁ हव्यवाह M त्वम(M₂ 'द)मे हव्यवाहस्तु (M₁ 2 'स्व) — ^b) D₈ यजंते D₂ सत्रे, T₂ यज्ञैस् (for सत्रैस्) — ^d) K₁ यजति; T₂ यज्ञैश्च, G₂ यच्छति (for यज्ञैश्च) K₁ T₁ G₁ 2 4 s परमा(G₂ च वरा, G₄ विविधा)ध्वरै, G₈ परमेश्वर

5 ^a) K₁ D₈ दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा) K₄ त्वम् (for त्रीन्). G₁ हव्यवाह; M₂ जातवेदा K₆ सृष्ट्वा च लोकाऋतिमान्हव्य. — ^b) D₉ S (except T₂ G₂ s) transp प्राप्ते and काले K₂ s 5 G₄ समृद्ध, D₆ प्रसिद्ध, T₂ समस्तान् (for समिद्ध) — ^c) B (except B₁) D (except D₁) त्व सर्वस्य (for सर्वस्यास्य) K₄ जगतस्त्व (for भुवनस्य) K₂ 5 त्व प्रसूति (for प्रसूति)

6 =(var.) 1 220 26 — ^a) D₂ एव (for अग्रे) — ^b) B (except B₁) Dn D₈ D₈-s 10 T₂ (before corr as in text) मनीषिण, M (except M₁) महाद्युते (for त्वमेव हि) G₂-4 च (for हि) D₂ रे विशक्ताश्च विद्युत — ^c) K₈ 4 B Dn D₂-4. 6 7 वहति, D₈ G₄

दहते — ^d) B₁ भानव; B₂-s D (except D₁ 2) हेतय (D₉ 'व'), T₂ दीप्तय; G₁ रश्मिभिः, G₈ रश्मय, Ca d s हायना (as in text)

7 7^{ab}=(var.) 1 220 28^{ab} — ^a) K₂ T₂ त्वयापो, G₈ त्वयासीन् (for त्वय्यापो) K₂ 4 D₁₀ विहिता (for (for नि)). — ^b) T₁ G₁ s विश्व (for सर्व) — ^c) D₉ अस्तु (for अस्ति) — ^d) T₁ G₁ 5 सुमत (for पावक)

8 ^a) T₂ G₈ M स्वा, G₄ त्वां (for स्व) D₉ विशते सर्वा (for भजते सर्वो) — ^b) K₈ T₁ G₁ (sup lin, as in text) 4 विशतु (for विशस्त्र) — ^c) K₈ D₉ G₈ M (except M₂) त्वा (for त्वा) — ^d) T G ब्रह्म (for ब्राह्मैर्)

9 N (except D₈) M (except M₁) om the ref. — ^a) B D (except D₂ 8-10) T G₂ 2 s हव्यवाद स (for 'वाहो) — ^b) K₄ D₂ 10 T₁ G₁-s कविसत्तम — ^c) D₉ उवाचेदं (for अधोवाच) — ^d) K₁ उत्तर, D₈ G₂ अग्रवीत् (for उत्तमम्). — ^e) M (except M₁) transp ते and शक्र G₄ अह (for ते) — ^f) K₂ D₁ 2 अह (for ते)

10 Before 10, K₈ s B D (except D₈ 1 D₁ 8) G₄ s M ins. शत्रय उ (S MSS om उ) — ^a) D₂ विचिख (for प्रविश्य) — ^b) B₁ सपर्वता, D₂ समुत्थणा (for सपत्न्या) — ^c) Dn D₈ 4 आससाद (for आज'), K₁ 4. 5 तद्दे; K₂ D₂ S तत्र (T₂ M₁ तत्तु) (for तत्र). — ^d) M₈-s transp. गूढ and यत्र B₂ 4 शक्षीपति (for शत')

11 ^a) G₄ सप्तार्चिः; M₂ s 4 (sup lin) s सरसि (for पद्मानि). — ^b) K₄ अन्व, Dn D₈ 4 7 9 अपश्यत्स; G₈ अथा (for अन्व) Dn D₈ 4 7 9 तु (for स) — ^d

अन्वपश्यत्स देवेन्द्रं विसमध्यगतं स्थितम् ॥ ११
 आगत्य च ततस्तूर्णं तमाचष्ट बृहस्पतेः ।
 अणुमात्रेण वपुषा पद्मतन्त्राश्रितं ग्रभुम् ॥ १२
 गत्वा देवर्षिगन्धर्वैः सहितोऽथ बृहस्पतिः ।
 पुराणैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनम् ॥ १३
 महासुरो हतः शक्रं नमुचिर्दार्ढ्यस्त्वया ।
 शम्बरश्च बलश्चैव तथोमौ घोरविक्रमौ ॥ १४
 शतक्रतो विवर्धस्व सर्वाञ्शत्रून्निषूदय ।
 उत्तिष्ठ वज्रिन्तं पश्य देवर्षींश्च समागतान् ॥ १५
 महेन्द्र दानवान् हत्वा लोकास्त्रातास्त्वया विमो ।
 अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोपचूडितम् ।
 त्वया वृत्रो हतः पूर्वं देवराज जगत्पते ॥ १६

त्वं सर्वभूतेषु वरेण्य ईड्य-
 स्त्वया समं विद्यते नेह भूतम् ।
 त्वया धार्यन्ते सर्वभूतानि शक्र
 त्वं देवानां महिमानं चकर्थ ॥ १७
 पाहि देवान्सलोकांश्च महेन्द्र बलमासुहि ।
 एवं संस्तूयमानश्च सोऽवर्धत शनैः शनैः ॥ १८
 स्वं चैव वपुरास्थाय बभूव स बलान्वितः ।
 अत्रवीच गुरुं देवो बृहस्पतिमुपस्थितम् ॥ १९
 किं कार्यमवशिष्टं वो हतस्त्वाष्ट्रो महासुरः ।
 वृत्रश्च सुमहाकायो ग्रस्तुं लोकानियेष यः ॥ २०
 बृहस्पतिरुवाच ।
 मानुषो नहुषो राजा देवर्षिगणतेजसा ।

C. 5. 505
B. 5. 16 21
K. 5. 16. 21

MSS चिन्, विमं or विद्मं also B (except B1) Dn
 Ds Ds-3 10 तदा, Ds स्थिर, Gs ग्रभुं (for स्थितम्) Ts
 विममध्ये व्यवस्थितं

12 ^a) S (except Gs) आगत्य Ds 9 Ms च पुनस्,
 Ms-2 सरसस् (for च ततस्) — ^b) D10 Ms समा (for
 तमा) K (except Ks) B1-3 Ds 9 10 बृहस्पति — ^d)
 Ks तत्वाश्रयं, S (except Ts) चूडाश्रित

13 ^a) Ds S (except Ms, Gs before corr as in
 text) गद्यवं (for गन्धर्वं) — ^b) K1.4 पुराणं (for
 पुरा) D1 कविभिर्, Gs स्तुतिभिर् (for कर्मभिर्) T1
 G1.5 दिव्यै (for देव) M त्रिविधाभिश्च स्तुतिभि

14 ^a) T1 G1 5 शत्रु (for शक्र) — ^b) K2 Ds 9 T2
 M दानवस्, D1 दारितस् (for दारगस्) K1 तथा (for
 त्वया) — ^c) D10 उमौ (for एव) — ^d) Ds अयोमौ,
 D10 मंहर्ता, T2 तथा तौ Ks-3 B2 4 D10 घोरदर्शना

15 ^b) Ds T2 Gs सर्वं (for सर्वान्) Ks om from
 15^a up to हत in 16^a — ^c) K1.2 D1 M (except M1)
 चक्र, Ks B (except B1) Dn Ds-3 शक्र, Ds2 च हि (for
 वज्रिन्) — ^d) Ds D10 महं; T1 G1 5 ऋषीन्देवान् (for
 देवर्षींश्च) Ks स्वयमागतान्, Ds च सनातनान्, D10 समु-
 पागतान् (for च समा)

16 Ks om up to हत in 16^a (cf v 1 15) — ^b)
 Gs लोकान् (for लोका), and (by corr) प्रमो (for
 विमो) T2 त्वया लोका सुरक्षिता — ^c) T2 दाय (for
 साद्य) — ^d) B Dn1 Ds-4 तेजोति (for तेजोप)

17 ^a) B (except B1) देवेषु (for भूतेषु) Dn Ds
 Ds-2 10 शरण्य (for वरेण्य) Ks-3 Ds S वरो (Ks 4 Ds

समो; Ks सम) वरेण्य (Ks 5 T2 ण्य) (for वरेण्य
 इड्य) — ^b) Ds समो, Gs पर (for सम) Ds एव
 (for इह) — ^c) Ks शम्बर (for शक्र) — ^d) K1 Gs
 अभिमान, Ks D1 महिमा त्व, T2 शत्रुमाजौ, Gs अतिमानं
 (for महिमानं) K1 8-5 गतिश्च, Gs च शक्र; Gs च कर्ता,
 Cd 9 चकर्थ (as in text) K2 त्व देवानामापद हसि नून

18 ^a) Ks पाहि, Gs पासि (for पाहि) Ks Ds T2
 G (except Gs) transp देवान् and लोकान् Ks B2 4
 Dn Ds-3 सर्वान्, Ds M (except M1) लोकान् (for
 देवान्) K D (except Ds Ds 5) T G च, M (except
 M1) स्व (for स) Ds माहेंद्र (for लोकाश्च) — ^b)
 K1 2 Gs स्वमवा (for बलमा) — ^c) K1 2 Ds T G तु,
 Ds अथ (for च)

19 ^a) Ks om. च D10 पुरेव (for स्व चैव) Gs
 आदाय (for आस्याय) — ^b) K2 सर्वभूत, Ds (by
 transp) स यभूव — ^c) K1 Ds गुरुन् (for गुरु) K1
 देवान् (for देवो) — ^d) Ks B D (except D1) अव (Ds
 उपा) स्थित

20 ^a) D1 G4 वै (for वो) — ^b) M बल (for
 सुर) — ^c) Ks स, Ds तु (for च) K1.4 5 D10 अपि
 (for सु) — ^d) K2 5 D1 9 Gs 4 Ms-3 स (for य)
 B Dn Ds Ds-3 यो वै लोकाननाशयत्

21 ^a) K1 मानवो (for मानुषो) Ds (hapl) om
 from राजा up to नहुषो in 22^a — ^b) K (except Ks)
 बल-रीर्येण तेजसा, T2 महर्षिगण — ^c) K1 4 5 Ds 10 T2
 अनुप्राप्य (for प्राप्त) — ^d) Ds M वाधति नो (for नो
 याधते) G2-5 अधिक (for मृशस्)

देवराज्यमनुप्राप्तः सर्वान्नो वाधते भृशम् ॥ २१

इन्द्र उवाच ।

कथं नु नहुपो राज्यं देवानां प्राप दुर्लभम् ।

तपसा केन वा युक्तः किंवीर्यो वा बृहस्पते ॥ २२

बृहस्पतिरुवाच ।

देवा भीताः शक्रमकामयन्त

त्वया त्यक्तं महदैन्द्रं पदं तत् ।

तदा देवाः पितरोऽथर्पयश्च

गन्धर्वसंघाश्च समेत्य सर्वे ॥ २३

गत्वाब्रुवन्नहुपं शक्र तत्र

त्वं नो राजा भव भुवनस्य गोप्ता ।

तानब्रवीन्नहुपो नास्ति शक्त

आप्यायध्वं तपसा तेजसा च ॥ २४

एवमुक्तेर्वर्धितश्चापि देवै

राजाभवन्नहुपो धीरवीर्यः ।

त्रैलोक्ये च प्राप्य राज्यं तपस्विनः

कृत्वा वाहान्याति लोकान्दुरात्मा ॥ २५

तेजोहरं दृष्टिविपं मुघोरं

मा त्वं पश्येन्नहुपं वै कदाचित् ।

देवाश्च सर्वे नहुपं भयार्ता

न पश्यन्तो गूढरूपाश्चरन्ति ॥ २६

शल्य उवाच ।

एवं वदत्यङ्गिरसां वरिष्ठे

बृहस्पतौ लोकपालः कुवेरः ।

वैवस्वतश्चैव यमः पुराणो

देवश्च सोमो वरुणश्चाजगाम ॥ २७

22 D₀ om up to नहुपो in 22^a (of v 1 21), Dn₁ om the ref K₂ B D₈ D₁ 5 7-10 शक्र (for इन्द्र).

— ^a) K D₂ 7-9 G₈ 4 M₈-5 तु, B₂ Dn D_{2.4} च, B₄ वै (for नु) K (except K₂) मानुपो (for नहुपो) G₂ 5 राजा (for राज्य) — ^b) K₁ 5 D₈ 2 G₄ प्राप्य (for प्राप) D₁₀ मानुप (for दुर्लभम्) T₂ M देवाना प्राप्तवान् विभो (T₂ नृप, M₁ प्रभो), G₈ देवराज्येभिषेचित. — ^c) G₂ सयुक्त. (for वा युक्त). — ^d) D₈ वो, T₁ G अय (for वा) — After 22, T₁ G (except G₂) ins

109* तत्सर्वं कथयध्व मे यथेन्द्रत्वमुपेयिवान् ।

[G₄ कथयस्व त्व (for 'ध्व मे)]

23 T₂ G₂ om the ref G₄ गुर (for बृहस्पतिरु)

— After the ref, S ins

110* स्वयि प्रणष्टे देवेना विश्व प्रव्यथित जगत् ।

परस्परभयोद्भिन्न बभूवार्तमराजकम् ।

ततो देवै सगन्धर्वै सर्पिसंघे सपाचकैः ।

मानुपो नहुपो राजा देवराज्येऽभिषेचित ।

[(L 1) T₂ प्रविष्टे, M₂ 8 प्रणष्टे (for प्रणष्टे) — (L 3)

G₂ 5 ऋषिवर्यं (G₂ 'मं'), G₄ सर्पिसिद्धे (for सर्पिसर्वे)]

— ^a) T₁ G_{1.2} 4 5 M₁ (sup l_{1n}) 2 ततो, M₁ 8-5 यतो

(for देवा) D₈ T₁ G₁ 4 5 M नाकामयत, D₁ 9 10

आकामं, G₂ न कामं (for अकामं) G₈ ततो हि ता

शकुना कामयन्त — ^b) S (except T₂) राज्यं त्वया

त्यक्तमिदं महात्मन् — ^c) D₁ तथा; S ततो (for तदा)

T₁ G₁ 5 महर्षयं (for अथर्षयं) — ^d) B Dn D₈ D₂-8

'मुखा', D₉ T₂ 'सिद्धा' (for 'सघा')

24 ^a) K₁ 2 Dn D₁-4 9 S transp द्राक् and तत्र — D₄ (hapl) om from राजा up to देवै in 25^a — ^b) K₈ transp नो and राजा — Dn₂ G₄ 5 om. भव K₄ भव वै (for भव) B₁ T G₁ 8 भुवनस्यास्य (for भव भुवनस्य) — ^c) K₈ G₈ अस्ति शक्ति (for अस्ति शक्त.) — ^d) T₂ हीनस्त्वह, M आप्यायध्व (for आप्यायध्व) B (except B₁) D (except D₁ 2 9, D₄ om) मां (for च)

25 D₄ om 25^a (of v 1 24) — ^a) K₁ 8 4 स

एवमुक्तो, K₂ एवं युक्तो, K₈ B₁ D₉ G₅ एवमुक्तो, D₁ T₁

G₁ एव चोक्तेर (D₁ 'क्ते) D₁₀ सर्पिर्देव (for चापि देवै)

— ^b) G₈ 'रूप' (for 'वीर्य') — ^c) T₂ त्रैलोक्य M_{2.4}

om च T₁ G₁ 5 M₁ अस्मिन् (for च) M₁ प्राप्तराज्य

(for प्राप्य राज्य) K₄ B (except B₁) D (except D₉)

G₂-4 महर्षिन् (for तपस्विन) — ^d) D₁₀ transp कृत्वा

and वाहान् K₁ D₉ लोक, D₁ लोके (for लोकान्)

M₈-5 महात्मा (for दुरा')

26 ^a) M (except M₁) 'हण (for 'हरं) — ^b) T

G त (for त्व) D₂ त नहुप, T₁ G त्व नहुप (for नहुप

वै) M त पश्येस्व नहुप मा कदा' — ^c) B₂ 5 Dn D₈

D₅-9 G₄ भृशार्ता, D₂ प्रयाता (for भयार्ता) — ^d) B₁

न पश्यति, B₂-5 Dn D₈ D₂-10 G₂ 4 न पश्यते, D₁

दृश्यते ते, G₈ पश्यतो वै (for न पश्यन्तो). B D G₂ 4

चरत (for चरन्ति)

27 ^a) K₁ T G व्रुवति (for वदति) — ^d) G₄

transp देव and सोम D₈ D₁₀ om. the first च

ते वै समागम्य महेन्द्रमृचु-
दिष्ट्या त्वाष्ट्रो निहतश्चैव वृत्रः ।
दिष्ट्या च त्वां कुशलिनमक्षतं च
पश्यामो वै निहत्तारि च शक्र ॥ २८
स तान्यथावत्प्रतिभाष्य शक्रः
संचोदयन्नहुपस्यान्तरेण ।
राजा देवानां नहुपो धोररूप-
स्तत्र मासं दीयतां मे भवद्भिः ॥ २९
ते चाशुवन्नहुपो धोररूपो
दृष्टीविपत्तस्य विभीम देव ।

त्वं चेद्राजन्नहुपं पराजये-
स्तद्वै वयं भागमर्हाम शक्र ॥ ३०
इन्द्रोऽब्रवीद्भवतु भवानपां पति-
र्यमः कुवेरश्च महाभिपेक्षम् ।
संप्राप्नुवन्त्वद्य सहैव तेन
रिपुं जयामो नहुपं धोरदृष्टिम् ॥ ३१
ततः शक्रं ज्वलनोऽप्याह भागं
प्रयच्छ मयं तव साहं करिष्ये ।
तमाह शक्रो भविताग्ने तवापि
ऐन्द्राग्रो वै भाग एको महाकृतौ ॥ ३२

C. 5 517
B. 5. 15. 32
K. 5. 12. 34

28 ^a) K₂ G₂ समागत्य — ^b) D₁₀ दाक्ष (for चैव)
— ^c) D_n G₂ M₁ s s त्या (for त्या) T G अय नर्यं
(for अजत च) — ^d) D_n D₅₁ D₂-L. 1 पश्याम वै, D₂
पश्यामि वै, T₂ सपश्यामो K D_L 2 10 पश्याम देवैः
पुन नमग्रा

29 ^a) After यथावत्, N (except K₁ s s) T (T₂
marg etc m) ins

111* च हि लोकपालान्
समेत्य वै प्रीतमना महेन्द्र ।

उवाच चैवान्.

[(L. 1) K₁ प्रतिपूर्वेषु तत्रा, D₁₀ वृत्त्येष्टान् — (L
2) K₂ ततो नन्वे लितां दत्त]

— D₂ om from प्रविभाष्य to 'न्यान्तेन in 29^b K प्रति-
पूज्य (K₂ 'माज्य), M परिमाप्य — ^b) K₁ s s मनोदयन,
K₂ s B D (D₂ om) G₂ 'चोदयियन्, M₁ s 'चोन्ति
(for 'चोदयन्) D₁ नहुप च (for नहुपस्य) T G M₁
अतगयन्, Cd s अतरेण (as in text) — ^d) S (except
G₁) तस्मान् (for तत्र) K₁ D₂ 10 साहाय्य, D₂ 1 मत्
K₁ transp दीयता and मे S (except G₂) वै (for मे)

30 ^a) G₂ तन् (for ते) T G तु (G₂ ते) (for च)
K₁ s 'कपो (for 'रूपो) — ^b) D₂ T G₁ s s दृष्टिपि
(G₂ s 'पन्), G₂ दृष्टिपि (for दृष्टी) K₂ s G M रिभेम,
T रिभेमि K₁ B D_n D₂ D₂ दृष्ट, K₂ D₁₀ दाक्ष, T₂
धोर (for देव) D₁ दृष्टिपियमस्य वै भीमदत्त — ^c)
K₁ D₂ G₂ चेद्राजा, K₁ B D_n D₂-2 10 G₁ s s चेद्राजान
(K₂ 'जा त), D₁ चेद्र जानन्, D₂ देवगज (for चेद्राजन्)
D₂ त्या चेद्राजार्मा नहुप पराजयेत् — ^d) K₁ s s B₂-s
D_n D₂ D₂-2 10 G₁ (after corr) ततो, K₂ B₁ D₁ ते वै,
K₁ G₂ स्वतो, D₂ T G₁ (before corr) 2 s s M₁ त वै, D₂
न वै (for तद्वै)

31 ^a) K₂ अयम् (for अयवीद्), and अयम् (for
अयान्) M₂-s भगवान् (for भवतु भवान्) K₂ इन्द्रश्च
पूर्व परगश्च पश्चात् — ^b) K. महाभिपेक्ष, B (except B₁)
D_n D₂ D₂-c मयाभि — ^c) K₂-s संप्राप्त्यु, D₂ s
प्राप्त्युत्पद्य, D₁₀ संप्राप्त्युत्ता, T G M₁ (orig) अवाप्त्युत्ता (T₂
अवाप्त्याह, G₂ संप्राप्त्युत्ता), M (M₁ sup lin) अवाप्त्युत्ता
(for संप्राप्त्युत्ता) K (except K₂) D₂ s T G सहिता
(T₂ 'तो) देवताभि (K₁ 'ताश्च), D₁₀ सह देवताभि, M
नहुपो (M₁ सहितो) देवताभि (for सहैव तेन) D_n
D₂-n देवते, G₂ तेन (as in text) D₁ (corrupt)
प्राप्त्युत्पद्य देवता सहिता भीरूप — ^d) G₂ रिपु (for
रिपु) K₁ B D_n D₂ D₁-s s T₁ G₁ रिपु जयाम, D₂
रिपुजय, M ज (M₁ जा) यामहे B (except B₂) D_n
D₂-s त (D₁ वै) नहुप (for नहुप) B₁ D₂-1 s 10 G₂
'रूप (for 'दृष्टिम्)

32 ^a) D₁ अनल प्राह (for ज्वलनोऽप्याह) T₁ s
(m as in text) G ततस्त्वग्नि (G₁ s 'स्त्वमग्नि) प्राप्नोतीद्वि
भाग — ^b) K₁ s वै (for मय) D_n भवत् (for
तत्र) K₁ साहाय्य, D₂ D₁ s मत् (for साह) D₂
करोमि (for करिष्ये) — ^c) M₂ s तदाह G₂ om अग्ने
and reads इति (for अग्नि) — ^d) K₁ s s चेद्राज्योर्, K₂
B₁-s s D₂-1 s s चेद्राज्योर् (K₁ 'ज्यो), B₁ D_n D₂
D₁ s s चेद्राज्योर् (D_n 'ज्ञो, D_n 'ज्ञो, D₂ 'ज्ञो, D₂
'ज्ञोर्) D₂ चेद्राज्ञो भाग पत्ता महान्तौ

33 Before 33, except K₂ all MSS ins शत्युवाच
(S om उ) — ^a) K (except K₂) एतत्, M तत्
(for एव) T₂ G समस्य (G₂ मयस्य), M सकृत् (for
मचिन्त्य); cf v 1 34 — T₁ G₁ s transp 33^{cd} and
34^{ab} — ^d) K₂ राक्षसाना, B₁ धनदाना (for धनाना च)
T G चाधिप (T₂ G₂ अधिप) (for च प्रभु) K₂ s D₂ D₁

एवं संचिन्त्य भगवान्महेन्द्रः पाकशासनः ।
कुवेरं सर्वयक्षाणां धनानां च प्रभुं तथा ॥ ३३

वैवस्वतं पितृणां च वरुणं चाप्यपां तथा ।
आधिपत्यं ददौ शक्रः सत्कृत्य वरदस्तदा ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

शल्य उवाच ।

अथ संचिन्तयानस्य देवराजस्य धीमतः ।
नहुषस्य वधोपायं लोकपालैः सहैव तैः ।
तपस्वी तत्र भगवानगस्त्यः प्रत्यदृश्यत ॥ १
सोऽब्रवीदर्च्य देवेन्द्रं दिष्ट्या वै वर्धते भवान् ।
विश्वरूपविनाशेन वृत्रासुरवधेन च ॥ २
दिष्ट्या च नहुषो अष्टो देवराज्यात्पुरंदर ।
दिष्ट्या हतारिं पश्यामि भवन्तं बलसूदन ॥ ३

इन्द्र उवाच ।

स्वागतं ते महर्षेऽस्तु प्रीतोऽहं दर्शनात्तव ।
पाद्यमाचमनीयं च गामर्घ्यं च प्रतीच्छ मे ॥ ४
शल्य उवाच ।
पूजितं चोपविष्टं तमासने मुनिसत्तमम् ।
पर्यपृच्छत देवेशः प्रहृष्टो ब्राह्मणर्षभम् ॥ ५
एतदिच्छामि भगवन्कथ्यमानं द्विजोत्तम ।
परिभ्रष्टः कथं स्वर्गान्नहुषः पापनिश्चयः ॥ ६

M. (M₁ sup *in* as in text) तदा (for तथा)

34 T₁ G₁ s transp 33rd and 34th. — ^b) T₁ G₁ हि (for अपि) T₁ G₁ s अपि (for तथा) — ^c) K_s D_s D_s G₂ आधिपत्ये (for 'पत्यं') — ^d) K_s D (except D_s D₁ s 9 10) संचिन्त्य (for सत्कृत्य), of v. 1 33. N (except K₁ s 4 D_s) T G₁ s तथा (for तदा)

Colophon K₁ s 4 B D (except D_n s D_s) G₁ s M₂ s, all om sub-parvan name, oite only इन्द्रविजय (G₁ s M₂ s इन्द्रविजयोपाख्यान) — Adhy name K₄ s पुरोहितयानं, M₂-s इन्द्रप्रत्यक्षी (M₂ s 'क्ष') करण — Adhy no (figures, words or both) K₁ D_s D_s 7 s. 10 S 16, D₂ s 15. — S'loka no K_s D_n 34, D_s 36.

17

1 ^a) D_s एवं (for अथ) B₁ G_s संचिन्तय्या (G_s 'मा') नस्य, D_s चिन्तयतस्तस्य. — ^a) N (except K₂) सदैवतै, T G सहाम (G₂ 'सु') रै. — ^f) D₂ प्रत्यपद्यत

2 ^a) S तत्र (T₂ अथ) (for अर्च्य) D_n s G_s M₂ s देवेन्द्र — After 2, S ins

112* दिष्ट्या हतारिं पश्यामो देवराज शतक्रतुम् ।

दिष्ट्या धर्मं स्थितो लोके दिष्ट्या लोका प्रतिष्ठिता ।

[(L 1) T₁ G_s s पश्यामि — (L 2) M₁ धर्मे स्थितो लोकः] — T G cont M ins after 3rd

113* दिष्ट्या पश्याम देवेन्द्र दिष्ट्या लोकान्पुनर्नवान् ।

3 ^a) D_n D_s 4 अथ (for च) D₁ नष्टः, M दग्धः (for अष्ट) — ^b) M तिमिर च प्रणादित — After 3rd, M ins 113* — ^c) S (except T₂ G₂-4) transp हतारिं and भवन्तं K₂ B₁ D₁ M₁ पश्यामो D₁ सर्व एव च, G₂ M₂ बलसूदन, M₁ s-s बलसू.

4 D₁ शतयः (for इन्द्र उ) — ^a) D₁ तु, S (except G_s) वै (for अस्तु) — ^b) M₂ प्रीतोस्मि S transp दर्शनात् and तव — ^d) Some MSS अर्घं.

5 K D₁ s 9 S om the ref. — ^a) K₁ हि, K₄ s D_s T₁ G₁ s च, D₁ तद् (for तम्). K_s पूजितेपूषविष्टे — ^b) K₄ आसीन (for आसने) K₂ T₂ मुनिपुगव — ^c) D₁ s देवेन्द्र. (for देवेश). S (except T₂) पप्रच्छ देवदेवेश — ^d) K (except K₂) राजसत्तम, D₂ T₂ मुनिसत्तमं (for ब्राह्मणं) D₁ प्रहृष्टवदनस्तदा, D_s प्रहृष्टे नांतरात्मना, T₁ G M तदा त नहुष प्रति

6 Before 6, M ins इन्द्र. — ^a) T G श्रोतुम् (for एतद्) G_s एवं हि (for इच्छामि) M अह व्रह्मन् (for भगवन्) — ^b) K_s तपोधन, D₁₀ त्वयानघ (for द्विजो) — ^d) D₁ कामनिश्चय, D₁ पापदुर्मति.

अगस्त्य उवाच ।

शृणु शक्र प्रियं वाक्यं यथा राजा दुरात्मवान् ।
 स्वर्गाद्भ्यो दुराचारो नहुपो बलदर्पितः ॥ ७
 श्रमार्तास्तु बहन्तस्तं नहुपं पापकारिणम् ।
 देवर्षयो महाभागास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
 पप्रच्छुः संशयं देव नहुपं जयतां वर ॥ ८
 य इमे ब्रह्मणा प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम् ।
 एते प्रमाणं भवत उताहो नेति वासव ।
 नहुपो नेति तानाह तमसा मूढचेतनः ॥ ९

ऋषय ऊचुः ।

अधर्मे संप्रवृत्तस्त्वं धर्मं न प्रतिपद्यसे ।
 प्रमाणमेतदस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ॥ १०

अगस्त्य उवाच ।

ततो विवदमानः स मुनिभिः सह वासव ।
 अथ मामस्पृशन्मूर्ध्नि पादेनाधर्मपीडितः ॥ ११
 तेनाभूद्धृततेजाः स निःश्रीकश्च शचीपते ।
 ततस्तमहमाविग्रमवोचं भयपीडितम् ॥ १२
 यस्मात्पूर्वं कृतं ब्रह्म ब्रह्मर्षिभिस्तुष्टितम् ।
 अदुष्टं दूषयसि वै यच्च मूर्ध्न्यस्पृशः पदा ॥ १३
 यच्चापि त्वमृषीन्मूढ ब्रह्मकल्पान्दुरासदान् ।
 बाहान्कृत्वा बाहयसि तेन स्वर्गाद्वतप्रभः ॥ १४
 ध्वंस पाप परिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो महीतलम् ।
 दश वर्षसहस्राणि सर्परूपधरो महान् ।
 विचरिष्यसि पूर्णेषु पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ १५

C. 5 637
B. 5. 17. 17
K. 5. 17. 17

7 ^a) Gs मदद् (for यया) M सुदुर्मति (for दुरा)
 — ^a) D₁₀ transp स्वर्गाद् and भ्रष्ट — ^a) K₂ 4 6
 B₁ 2 5 D₅ D₁₀ बलगर्वित ; D₂ बलदर्पित

8 Gs om. 8^{ab} — ^a) M श्रीमत (for श्रमार्ता) K₂ B (except B₁) D_n D₅ D₂-3 च, D₁₀ त (for तु) D₁₀ च (for सं). K₁ 2 M पापकर्मिण, D₂ पापचारिण T G (Gs om) ऋषयस्तु परिश्रिता बाह्यमाना दुरात्मना — ^a) K₂ (m as in text) D₇ M₂ 'पयोयला. — ^a) D (except D₁ 2 9) transp संशय and नहुप K₁ 2 M₂-6 देवा, D₂ T₂ देव, D₁₀ घोर, M₂ देव.. K₂ जयिता (for जयता) K (except K₂) D₅ D₂ 5 7 T G₁ 5 वर, D₁ 9 G₂ वरा (for वर) M पापचेतन (for जयतां वर)

9 ^a) K₂ 5 इमे वै, C₅ य इमे (as in text) K (except K₂) M₁ ब्राह्मणा, C₅ as in text — ^a) K₁ 4 5 D₁ प्रमाणा, C₅ प्रमाण (as in text) — ^a) D₂ पार्थिव (for वामव) — ^a) S सहसा (for तमसा) K₁ D_n D₁ 4 गूढ (for मूढ)

10 D₂ 6 ऋषिरुवाच, M₂ ब्रह्मर्षय — ^a) G₁ अयाधर्मेण वृत्तम् — ^a) T G₁ 5 transp धर्मं and न D₂ स्वधर्मं, G₂ M अधर्म (for धर्मं न) D₂ नोपपद्यते, T₁ G₁ 5 च जिघृक्षामि, T₂ प्रतिगृह्णते, G₂ 4 M प्रतिगृह्णामि K₁ 4 5 D₅ 10 (sup lin as in text) स्वमत (D₅ अधर्मं) च प्रशाम्य, G₂ धर्मं प्रतिजिहीर्षामि — ^a) G₂ 4 M₁ 2 5 एकम् (for एतद्). — ^a) K₁ 4 5 D₅ पूर्वोक्तं च, D₁ 5 G₂ 4 M₁ 2 पूर्वोक्त. G₂ मनीषिभिः..

11 ^a) K₁ B₁ तु, K₂ T₂ G₂-4 सन् (for स) — ^a) K₂-5 D₂ S (except M₂ 5) ऋषिभि (for मुनि) K₁ 5

D₂ D₅ G₂ वामव

12 ^a) K₁ S (except G₂) हृत*, K₂ D₂ 3 गत* (for हत*) K₁ 4 5 B D (except D₁ 9) च, K₂ 3 अलौ, T G₁ 2 4 सन् (for स) — ^a) K₁ 4 5 स निःश्रीक*, G₂ अश्रीकश्च B₂ शचीपति, D_n D₂ 4 महीपति — ^a) M₁ 2 4 अत (for तत) K₄ B₂ 2 5 D_n D₂ 4 6 तमसा विम, D₅ D₂ 7 5 (before corr) सहसाविम, D₁₀ सहसोद्विम, G₂ अहमुद्विम, M ऋषय कुदा — ^a) K₂ 3 B₂ D_n D₂-1 9 मृदापीडित (K₂ D₂ 9 'त) M अवोचन्मय (M₂ 'नृदा)पीडिता

13 ^a) M पूर्वं (for पूर्व) K₂ D_n D₂-6 ब्रह्मन्, B₁ D₂ कर्म; D₂ वरमं, S मार्गं (for ब्रह्म) — ^a) D₂-4 अदृष्ट (for अदुष्ट) K₂ 4 B₂ 3 5 D_n D₂ 4 7 9 मे (for वै) — ^a) K₁ यस्व, K₂ यन्मा, D₁₀ यन्मे, G₂ यस्य, G₂ यस्मान् (for यच्च) K₁ 4 5 D₅ मूर्ध्नास्पृश (D₅ 'शान्), D₅ मूर्ध्नास्पृश, D₁₀ मूर्ध्न्यस्पृशन् T G₁ 2 5 यन्मूर्ध्न्यस्पृश (G₂ 'शान्) पदा

14 ^a) M देवान् (M₂ एतान्) (for मूढ) — ^a) M₂ हतप्रम

15 ^a) D₂ G₂ 5 परिभ्रष्ट — ^a) K₄ 5 D_n D₁ महीतले — ^a) B₁ T₂ भवान्, T₁ G M महीं (for महान्) — ^a) M चरिष्यसि च (for विचरि) K₁ 2 5 D₂ चीर्णेन, K₄ T₁ G M₁ 2 पूर्णं च, D₁ चीर्णे तु, D₅ T₂ M₂-5 पूर्णं तु (for पूर्णेषु) — ^a) D₂ G₂ तत (for पुन) T G गमिष्यसि (for अवाप्स्य) — K₂ 5 D₂ T G M₁ ins after 15 M₂, after 16^{ab}

114* दृष्ट्वा युधिष्ठिर नाम तव वशसमुद्भवम् ।

एवं अष्टो दुरात्मा स देवराज्यादरिंदम ।
 दिष्ट्या वर्धामहे शक्र हतो ब्राह्मणकण्टकः ॥ १६
 त्रिविष्टपं प्रपद्यस्व पाहि लोकाञ्चचीपते ।
 जितेन्द्रियो जितामित्रः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १७
 शल्य उवाच ।
 ततो देवा भृशं तुष्टा महर्षिगणसंवृताः ।

पितरश्चैव यक्षाश्च भुजगा राक्षसास्तथा ॥ १८
 गन्धर्वा देवकन्याश्च सर्वे चाप्सरसां गणाः ।
 सरांसि सरितः शैलाः सागराश्च विशां पते ॥ १९
 उपगम्यानुवन्सर्वे दिष्ट्या वर्धसि शत्रुहन् ।
 हतश्च नहुषः पापो दिष्ट्यागस्त्येन धीमता ।
 दिष्ट्या पापसमाचारः कृतः सर्पो महीतले ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

शल्य उवाच ।
 ततः शक्रः स्तूयमानो गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
 ऐरावतं समारुह्य द्विपेन्द्रं लक्षणैर्युतम् ॥ १

पावकश्च महातेजा महर्षिश्च बृहस्पतिः ।
 यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च धनेश्वरः ॥ २
 सर्वदेवैः परिवृतः शक्रो वृत्रनिपूढनः ।

T G M1 s cont

115* निहतो ब्रह्मदापेन प्रपद्यन् त्रिविष्टपम् ।

16 ^a) K1 D1.2 s G2 अमो (for स). — After 16^{ab}, K (except K2) Ds ins :

116* नहुषस्तु सुदुर्बुद्धिरात्मा पापचेतन ।

[K2 Ds पापपूर्ण]

On the other hand, after 16^{ab}, M2 ins 114* and 115* (cf v l 15) — ^a)-S (except M2 s) ब्रह्मर्षि* (for ब्राह्मण*)

17 ^a) B (except B2) त्रिपिष्टप(!) Ds समासाद्य (for प्रपद्यस्व) — ^o) Dn Ds Ds जितामित्र — ^a) K1 महात्मभि (for मह*)

18 K1.4.5 S (except Gs M1) om the ref — ^b) Ds सेविता — ^o) G4 कपय (for पितर). D10 पितरो वसवो यक्षा — K1 s s om 18^d-19^a — ^a) K4 D1 s s S transp भुजगा and राक्षसा Ds भुजगाश्च राक्षसा

19 K1 s s om 19^a (cf v l 18) — ^a) K2 B1 D1 s पनगाश्च, K4 शतदाश्च, T1 G1 s किनराश्च, T2 G4 प्सरमश्च, G2 s M1 s सर्वदाश्च, M2-s सर्वतश्च (for देवकन्याश्च) — ^b) K1 s s गधर्वाप्सरसा गणा ; Ds किनराश्च सहस्रदा, T2 G4 सर्वे देवगणास्तथा — ^o) K3 D2 s G3 चैव (for शैला). — ^a) K3 ममुद्रा* (for सागरा*)

20 ^a) K4 s B D (except Ds Ds s s) T G1 उपागम्य — ^b) K4 s शत्रुजित् D1 दिष्ट्या सर्वाधिता वयः ; T1 G हतारिर्भव शत्रु* — ^o) D10 निहतो (for हतश्च)

— ^f) T2 सर्परूपो (for कृत सर्पो). K2-s महीपति, T G महीं गत, M1 (sup l in.) महीपते

Colophon K1 s B D (except Dn2 Ds) T1 G1 M2 all om sub-parvan name, onto only इन्द्र (D1 शक्र) विजय (T1 G1 M2 इन्द्रविजयोपाख्यान) — Adhy name K4 s पुरोहितयानं, D2 शक्रनद*, G2 नहुषप्रपतन, M2 नहुषपापशान्ति (sio), M2-s नहुषपाप — Adhy no (figures, words or both) K1 Ds1 Ds 7 10 S 17, Dn2 18, D2 s 16 — S'tola no K2 13, Dn2 23

18

1 ^a) T1 G1 s s ततः सस्तूयमानः स (G4 'नो च' — ^o) K (except K2) B1 s s D (except Dn Ds s s) ऐरावण K1 s ससाद्य, Ds D10 स्याद्य (for स्रष्टा) — ^a) M1 गजेंद्र (for द्विपेन्द्र) D2 लक्षणान्वितं (for लक्षणैर्युतम्)

2 ^a) K4 D (except D1 s s 10) सु* (for च) K4 आजगाम महाबुद्धि — ^b) T2 ब्रह्म* (for मह*) — ^a) K (except K2) D10 वनाधिप* (for धने*)

3 ^a) D10 सर्वदेव* M (except M1) पुंते (for देव) — ^b) K4 ततो (for शक्रो) D2 s दैत्य*, G4 उल*, M2-s शत्रु* (for वृत्र) — ^o) T1 G सर्वाभिर (for गन्धर्वैर्) — ^a) M2-s स्तुतस्व (for यातस्व) K2 s B1 M1 विभु, B3 प्रति, B4 हरि, M2-s ययौ (for प्रभु*). K4 देवराज शतक्रतु (=4^b), cf v l 4

गन्धर्वैरप्सरोभिश्च यातस्त्रिभुवनं प्रभुः ॥ ३
 स समेत्य महेन्द्राण्या देवराजः शतक्रतुः ।
 मुदा परमया युक्तः पालयामास देवराट् ॥ ४
 ततः स भगवांस्तत्र अङ्गिराः समदृश्यत ।
 अथर्ववेदमन्त्रैश्च देवेन्द्रं समपूजयत् ॥ ५
 ततस्तु भगवानिन्द्रः ग्रहणः समपद्यत ।
 वरं च प्रददौ तस्मै अथर्वाङ्गिरसे तदा ॥ ६
 अथर्वाङ्गिरसं नाम अस्मिन्वेदे भविष्यति ।
 उदाहरणमेतद्धि यज्ञभागं च लप्स्यसे ॥ ७
 एवं संपूज्य भगवानथर्वाङ्गिरसं तदा ।
 व्यसर्जयन्महाराज देवराजः शतक्रतुः ॥ ८
 संपूज्य सर्वास्त्रिदशानृपींश्चापि तपोधनान् ।
 इन्द्रः प्रमुदितो राजन्यम्रेणापालयत्प्रजाः ॥ ९
 एवं दुःखमनुप्राप्तमिन्द्रेण सह भार्यया ।

अज्ञातवासश्च कृतः शत्रूणां वधकाङ्क्षया ॥ १०
 नात्र मन्युस्त्वया कार्यो यत्किण्टोऽसि महावने ।
 द्रौपद्या सह राजेन्द्र आतृभिश्च महात्मभिः ॥ ११
 एवं त्वमपि राजेन्द्र राज्यं प्राप्स्यसि भारत ।
 वृत्रं हत्वा यथा प्राप्तः शक्रः कौरवनन्दन ॥ १२
 दुराचारश्च नहुषो ब्रह्मद्विट् पापचेतनः ।
 अगस्त्यशापाभिहतो विनष्टः शाश्वतीः समाः ॥ १३
 एवं तव दुरात्मानः शत्रवः शत्रुसूदन ।
 क्षिप्रं नाशं गमिष्यन्ति कर्णदुर्योधनादयः ॥ १४
 ततः सागरपर्यन्तां भोक्ष्यसे मेदिनीमिमाम् ।
 आतृभिः सहितो वीर द्रौपद्या च सहाभिभो ॥ १५
 उपाख्यानमिदं शक्रविजयं वेदसंमितम् ।
 राज्ञा व्यूढेष्वनीकेषु श्रोतव्यं जयमिच्छता ॥ १६
 तस्मात्संश्रावयामि त्वां विजयं जयतां वर ।

C. 5 580
 B. 5. 18. 17
 K. 5. 18. 17

4 ^a) D₁ स महेंद्रो, T₂ G₈ समेत्य च, M₂ स स्वमेत्य
 — ^b) = 8^d K₄ शक्रस्त्रिभुवनेश्वर, cf v 1 3 — ^d) K₈
 विष्टपं (for देवराट्).

5 ^a) K_{1.2} B₂ D_{1.2} 9 T G M₂ तु (for स) — ^b)
 K₂ D₂ 9 प्रत्यदृश्यत, D₈ T₂ G₁ समपद्यत — D₈ (hapl.)
 om 5^a-6^b — ^c) D₈ वेदमन्त्रैश्च, G₈ वेदरेन तु — ^d)
 D₁₀ महेंद्र (for देवेन्द्र)

6 D₈ om. 6^{ab} (cf v 1. 5) — ^a) K₁ 8 D_{1.2}
 (after corr) 8 (except M₂) स (for तु) — ^b) K₄
 D_n D₂-s महट्ट D₁ दृश्यत (for पद्यत) — ^c) G₂
 वासव. (for वर च). K₅ स, B₁ तु, D₁₀ स (for च)
 K_{1.2.5} राजन्, K₂ D₅ D₈ 7 तस्मात् (for तस्मै) — ^d) K₁
 तस्मादागिरसे, K₅ D₂ गिरसा (D₂ स) K₅ अपि, D₈
 तथा (for तदा)

7 ^a) K₄ B D (except D₁ 9) T₂ G₁ m 4 रसो (for
 रस) D₁₀ नाम्ना (for नाम) K₅ तस्मादागिरसे ताव
 G₈ cites अथर्वाङ्गिरा — ^b) K₄ 5 D₂ तस्मिन्, D₈
 हस्मिन्, T₁ G₁ 5 त्वस्मिन् (for अस्मिन्) K₂ कृद्रोहे
 (sic) वै, K₈ B D₈-7 वेदेस्मिन्वे, D_n D₈ वेदोस्मिन्वे, D₈
 वेदोस्माद् C_n अस्मिन्वेदे (as in text) — ^d) D_{1.2}
 यजे (for यज्ञ) D₁ लिप्स्यसे, D₂ 9 M लप्स्यसि

8 ^b) K₅ गिरसां, D₁ गिरसे K₄ D₈ T₁ तथा (for
 तदा) — ^c) D_n G₈ त्रिमर्जयन् K (except K₂) D₈
 भागो, M वाहुर् (for राज) — ^d) G₈ महाराज (for
 देव)

9 ^a) K₁ 4 5 D₂ transp सर्वान् and त्रिदशान् — ^c)
 M₄ राज्य (for राजन्) — ^d) M प्रभो (M₂ भु)
 (for प्रजा)

10 ^a) K₈-5 एतद् (for एव) D₈ इद (for अनु)

11 ^b) K₂ महीपते, K₈ 5 द्युते, G₈ मते (for महा)

12 ^b) D₈ लप्स्यसि (for प्रा) — ^c) K_{1.2} B₁
 D_{1.2} 9 वृत्रहता (for वृत्र हत्वा) T₁ G_{1.5} M transp
 प्राप्त and शक्र.

13 ^a) T G दुरात्मा चैव (for दुराचारश्च) K₄ स
 (for च) — ^c) K₈ 5 शापाभिभूतो, T₁ G (except G₁)
 शापास्त्रिहतो

14 ^a) M (except M₂) ते च (for तव) — ^b) D₂
 शत्रुमर्दन, M₁ कर्शन

15 ^b) D₈ पृथिवीम् (for मेदिनीम्) — ^c) D₈ 4. 8 9
 राजन्, T₂ तात (for वीर) — ^d) B₁ T₁ G_{1.5} सह प्रभो,
 B₂-5 D_n D₈ D₂-5 7-10 सहानया; D₈ महानय, T₂ तथा
 विभो (for सहाभिभो)

16 ^a) K₁ 4 5 D₈ राजन् (for शक्र) — ^b) K₁ नाम
 समत, D₈ D_{1.7} 9 T₂ देवस (for वेदस) — ^c) K₈
 राजो, K₅ D₂ G₈ M (except M₂) राज्ञा, T₁ G₁ (m as
 in text) 2 5 राजन् (for राज्ञा) — ^d) D₁ जयतां वर, T₁
 G₄ M₈-5 जयमिच्छता

17 D₁ om 17^{ab} — ^a) D₈ सश्रावयामास, G₈
 वधिष्यामि (for वयामि त्वा) M₂-4 त्वा (for त्वा).
 — ^b) M₈-5 जयाय, G₈ विजय (as in text) D₁

संस्तूयमाना वर्धन्ते महात्मानो युधिष्ठिर ॥ १७
 क्षत्रियाणामभावोऽयं युधिष्ठिर महात्मनाम् ।
 दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनवलेन च ॥ १८
 आख्यानमिन्द्रविजयं य इदं नियतः पठेत् ।
 धृतपाप्मा जितस्वर्गः स प्रेत्येह च मोदते ॥ १९
 न चारिजं भयं तस्य न चापुत्रो भवेन्नरः ।
 नापदं प्राप्नुयात्कांचिदीर्घमायुश्च विन्दति ।
 सर्वत्र जयमाप्नोति न कदाचित्पराजयम् ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

एवमाश्वासितो राजा शल्येन भरतर्षभ ।
 पूजयामास विधिवच्छल्यं धर्मभृतां वरः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रुत्वा शल्यस्य वचनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 प्रत्युवाच महाबाहुर्मद्राजमिदं वचः ॥ २२
 भवान्कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः ।
 तत्र तेजोवधः कार्यः कर्णस्य मम संस्तवैः ॥ २३

शल्य उवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि यथा मां संप्रभापसे ।
 यच्चान्यदपि शक्यामि तत्करिष्याम्यहं तव ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

तत आमक्य कौन्तेयाञ्शल्यो मद्राधिपस्तदा ।
 जगाम सवलः श्रीमान्दुर्योधनमरिदमः ॥ २५

जयमिच्छता (for जयता वर) D₂ G₄ वर (for वर).
 — °) K₄ सश्रुत्य° (for सस्तूय°) M वर्धति, G₂ वर्धन्ते
 (as in text).

18 °) K_{1.4} s D₂ महाबाहो, G₄ M अभावाय (for
 अभावोऽयं) — °) M_{8-s} दुरा° (for महा°). — After 18,
 K (except K₂) D₂ 1 s ins.

117* सग्रामे संक्षयो घोरो भविष्यत्यचिरादिव ।

19 G₂ om 19-20. — °) D₂ M (except M₁)
 आख्यातं (for आख्यान) D₂ 9 T₁ G₁ s M चंद्र° (for
 इन्द्र°) — °) K (except K₂) D₁ M₂₋₄ इम, T₁ G₁ s
 चैव, G₈ 4 चैव (for इद) G₈ M₈ s नियत — °) D₁₀
 धौत°, T G (G₂ om) हृत°; M_{1.2} 4 पूत°. D_n D₈ D₈ 9
 M₈ जित स्वर्ग, G₄ वसेत्स्वर्गे — °) K₂ B₁ D_{1.2} G₄ M₁
 प्रेत्य च; K₄ T₂ G₁ s सप्रेत्य, B_{2-s} D_n D₈ D_{8-s} 10 परत्र
 (for स प्रेत्य) K₅ मोदति, M नन्दति (for मोदते)

20 G₂ om 20 (cf. v. 1 19). — °) T G (G₂
 om) च शत्रु- (for चारिज) — °) K₈ B (except B₁)
 D (except D₁ s 9) नापुत्रो वा (for न चापुत्रो) M
 (except M₁) पुन (for नर) — °) D₈ आपद; G₄
 अशुभ (for आपद) K₂ s D_{n1} D₈ D₁ 7 0 T₂ G₈ 4
 M₁ 2 किंचित् D₂ नाप्नुयाद्वापदा किंचित् — °) D₁ स तत्र
 (for सर्वत्र). — °) K₈ s परामव, D₈ D₁₀ G₁ पराजय°.

21 B₂ s s om the ref — °) D₈ राजन् (for
 राजा) — °) D_{n1} D₈₂ G₈ M_{8.4} भरतर्षभः — °) D₈
 धर्मविदा K₂ B₁ D_{2.8} T₁ G₄ s M₁ 2 वर (for वरः)

K₁ 8-s शल्यं च (K₁ तं शल्य, K₄ °ल्य तु) कुलनदन
 (K_{1.8} °न)

22 °) K₁ B D_n D₈ D₁ 8-8 10 तु शल्यवचन, D₂ 8
 (except T₂) तु (M_{1.8-s} च) शल्यस्य वच- (for शल्यस्य
 वचनं) — °) B₁ धनजय (for युधिष्ठिर). — °) T₁ G
 तमुवाच (for प्रत्यु°) K₅ महाबाहुं, T₂ तदा राजा (for
 महाबाहुर्) — °) M धर्मराज (for मद्राजम्)

23 Before 23, T₂ G₂ s ins युधिष्ठिरः — °) K_{1.4} s
 D₈ सारथ्ये (for °थ्य) — °) K₁ 4 s D₈ भविष्यति (K₄
 °सि), K₂ G₄ करिष्यसि — °) K₁ न च (for मम)
 K₁ 2 D₈ सस्तव; K₄ नमते, D₁ च स्तव, G₈ संस्तुते. (for
 सस्तवै) K₈ s कर्णस्यास्मदमिस्तव; B D_n D₈ D_{2-s} 10 T
 G_{1.2} G₂ कर्णस्यार्जुनसस्तव (D_{n1} D₂₋₄ °भव; T G_{1.2}
 °स्तवै)

24 °) T₁ G त्वं, M_{8-s} मा (for मां) K₄ T₂ त्व
 (for सं) — °) K₁ वक्ष्यामि, D₈₁ D₈ शक्यामि; D₁₀
 कर्तव्यं (for शक्यामि) G₅ वक्ष्यसे राजन् (for अपि
 शक्यामि) — °) K₁ तत्करिष्ये न संशय, K₄ करिष्यामि
 हितं तव

25 °) K₄ ततश्चामश्रय, B D (except D₂ 9 10)
 ततस्त्वामश्रय, T G तमामश्रय च (G₂ स तमामश्रय). K₂
 D_{1.2} 7 T G कैतिय — °) K₁ D₈ G₁ s तथा — °) K₈
 स बली; D₁₀ सेनया (for सवल) D₁₀ सार्धं (for
 श्रीमान्) — °) K₂ s D_{n2} D_{2.4.7} 8 अरिदम; K₈ 4 B₈
 D₈ 10 8 (except T₁ G₄ M₁ 2) अरिदम D₁ सुयोधनपुं

१९

वैशंपायन उवाच ।

युयुधानस्ततो वीरः सात्वतानां महारथः ।
महता चतुरङ्गेण बलेनागाद्युधिष्ठिरम् ॥ १
तस्य योधा महावीर्या नानादेशसमागताः ।
नानाप्रहरणा वीराः शोभयांचक्रिरे बलम् ॥ २
परश्वधैर्भिण्डिपालैः शक्तितोमरमुद्गरैः ।
शक्त्युष्टिपरशुप्रासैः करवालैश्च निर्मलैः ॥ ३
खड्गकार्मुकनिर्युहैः शरैश्च विविधैरपि ।
तैलधौतैः प्रकाशद्भिस्तदशोभत वै बलम् ॥ ४

तस्य मेघप्रकाशस्य शस्त्रैस्तैः शोभितस्य च ।
बभूव रूपं सैन्यस्य मेघस्येव सविद्युतः ॥ ५
अक्षौहिणी हि सेना सा तदा यौधिष्ठिरं बलम् ।
प्रविश्यान्तर्दधे राजन्सागरं कुनदी यथा ॥ ६
तथैवाक्षौहिणीं गृह्य चेदीनामृषभो बली ।
धृष्टकेतुरुपागच्छत्पाण्डवानमितौजसः ॥ ७
मागधश्च जयत्सेनो जारासंधिर्महाबलः ।
अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य धर्मराजमुपागमत् ॥ ८
तथैव पाण्डवो राजेन्द्र सागरानूपवासिभिः ।

C. 5. 578
B. 5. 19. 9
K. 5. 19. 9

प्रति — After 25, K₄ ins 118* (of v 1. 5 19 1)

Colophon K₁ s B D G₂ s M all om sub-
parvan name, cite only इन्द्र (D₂ शक्र) विजय (G₁ s M
इन्द्रविजयोपाख्यान), to it B D (except D₂ s) M₁ s-s
add समाप्त — Adhy name K₁ s B₁ s पुरोहितयान,
D₂ इन्द्रराज्यप्राप्ति, T₁ G₁ s महेंद्रराज्यप्रा (G₂ "ज्यावा") ति
— Adhy no (figures, words or both) K₁ D₂ s
D₂ s 7 s 10 S 18, D₂ s 17 — S'loka no K₂
Dn 25

19

1 K D₁ s ins after वैशं डं (K₄, after 5 18
25)

118* तत शल्य सहानीक कम्पयक्षिव मेदिनीम् ।

जगाम धातुराष्टस्य नगर नागसाह्वयम् ।

— ^b) T₁ G सात्वता समतो (G₂ प्रवरो) रथी (G₂ "थ", G₄
"णे), M शिनीनां समतो बली — ^a) K₁ M (except M₂)
अयात् (for अगात्) D₁ "न समदृश्यत

2 ^a) M (except M₂) यस्य (for तस्य) G₁ s M₂ s
योधा D₁ s महावीरा — ^b) K₁ s "देश्या, D₂
"देशात्, T G "दिग्म्य (for "देश" — ^c) B₁ D₁ कारा ;
D₂ बोरा, D₂ T₁ G शूरा (for वीरा) K (except K₂)
T₂ "प्रहरणोपेता

3 ^a) Some MSS परस्व K₁-s s (sup hn)
D₁ s 10 मिदिमालै, B D₂-s T मिदि — ^b) K₁ s
"पट्टिदौ ; K₂ B (except B₁ s) Dn D₂-s s s शूल, T₁
G शरं (G₂ प्राप्त), M₂ गदा, M₂-s खड्ग Cs cites
शक्ति लोमर — ^c) K₁ s s D₂ कुतर्पिपरशुप्रासै (K₂

9

"स), K₂ s B Dn D₂ s D₂-7 10 परिवैर्यष्टिभि (K₂ "धैर्क-
ष्टिभि, D₂ "धै पट्टिदौ) प्राप्तै (K₂ Dn D₂-s s 7 पादौ),
D₁ s पट्टिदौर्कष्टिभि प्राप्तै, T₂ यष्टिभि परिवै प्राप्तै, G₂
शक्तिरुगदाप्रास Cs cites यष्टि प्राप्त — ^a) K₂ सु
(for च) D₂ कणपैश्च सुनिर्मलै ; T₁ G₁ s 4 कर्प (T₁
"पं) शैश्च वि, G₂ कृपाणैस्तु सु, G₂ कर्पणैरति Cs cites
करवाल

4 ^a) K₁ s 4 B₂ s Dn₁ D₁-s 7 s 10 "निर्युहै (for
"निर्युहै) Cs cites निर्युहै — ^b) S (except G₂)
शस्त्रै (for शरै) — ^c) K₁ s तैलधूतै, T₁ G शिला (G₂
शरा), Cs as in text D₁ प्रसन्नाग्रै, G₄ पृषत्कैश्च (for
प्रकाशद्भि) — ^d) K₂ s B₂ s Dn D₂-4 s सदा, K₂ D₂
सम्, D₂ D₁ 7 G₂ s M₁ तदा, T₂ तथा, G₂ तत (for
तद्) K₄ s T₂ G₂ तत् (for वै) K₁ अशोभत महाबल

5 ^b) K₄ B₂ s D₁ 7 10 T₂ M (except M₂) शस्त्रास्त्रै,
Dn D₂-s सौवर्णै, D₂ शस्त्रौघै, G₂ चक्रास्त्रै (for शस्त्रैस्तै)
K₂ वै (for च) — ^a) D₂ एव (for इव)

6 ^a) Here and below S (mostly) अक्षौ (for
अक्षौ)! K₁ s B₁ s Dn D₂-4 s G तु (for हि)
K₁ s B₁ Dn D₂-s s s 10 G transp सेना and सा T₂
सुपूर्णा सा, M प्रविष्टा तु (for हि सेना सा) — ^b) T₂ G₂
तथा (for तदा) — ^c) K₄ s D₂ सागरे, G₂ पर्वते (for
सागर) K₄ s च, T₂ G₂ तु (for कु) K₁ सागरेषु नदी
यं, Dn₁ सार कुलनदी यं

7 ^a) D₂ तथा च, T₁ G पूर्णाम् (for तथैव) — ^b)
G₁ s 4 M₁ अधिपो (for ऋषयो)

8 ^b) K₂ Dn₁ D₂ s D₂ s-10 T₁ G₂-s M₂ जरासधिर्,
D₁ जरासधो K₁ ततो बली (for महाबल) — ^c) K₁ s
D₂ G₂ च (for एव) M सैन्यानां (for सैन्यस्य) — ^d)

[65]

वृत्तो बहुविधैर्यौधैर्युधिष्ठिरमुपागमत् ॥ ९
तस्य सैन्यमतीवासीत्तस्मिन्वलसमागमे ।
प्रेक्षणीयतरं राजन्सुवेपं बलवत्तदा ॥ १०
द्रुपदस्याप्यभूत्सेना नानादेशसमागतैः ।
शोभिता पुरुषैः शूरैः पुत्रैश्चास्य महारथैः ॥ ११
तथैव राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।
पार्वतीयैर्महीपालैः सहितः पाण्डवानियात् ॥ १२
इतश्चेतश्च पाण्डूनां समाजग्मुर्महात्मनाम् ।
अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव विविधध्वजसंकुलाः ।
युयुत्समानाः कुरुभिः पाण्डवान्समहर्षयन् ॥ १३
तथैव धार्तराष्ट्रस्य हर्षं समभिवर्धयन् ।
भगदत्तो महीपालः सेनामक्षौहिणीं ददौ ॥ १४
तस्य चीनैः किरातैश्च काञ्चनैरिव संवृतम् ।

वभौ बलमनाधृष्यं कार्णिकारवनं यथा ॥ १५
तथा भूरिश्वाः शूरः शल्यश्च कुरुनन्दन ।
दुर्योधनमुपायातावक्षौहिण्या पृथक्पृथक् ॥ १६
कृतवर्मा च हार्दिक्यो भोजान्धकवलैः सह ।
अक्षौहिण्यैव सेनाया दुर्योधनमुपागमत् ॥ १७
तस्य तैः पुरुषव्याघ्रैर्वनमालाधैर्वैलम् ।
अशोभत यथा मत्तैर्वनं प्रक्रीडितैर्गजैः ॥ १८
जयद्रथमुखाश्चान्ये सिन्धुसौवीरवासिनः ।
आजग्मुः पृथिवीपालाः कम्पयन्त इवाचलान् ॥ १९
तेषामक्षौहिणी सेना बहुला विवभौ तदा ।
विधूयमाना वातेन बहुरूपा इवाम्बुदाः ॥ २०
सुदक्षिणश्च काम्बोजो यवनैश्च शकैस्तथा ।
उपाजगाम कौरव्यमक्षौहिण्या विशां पते ॥ २१

D₁ उपाययौ (for उपागमत्)

9 ^a) D₁₀ पाण्ड्यराजेंद्र G₁ M₁ राजेंद्र (for राजेन्द्र)
— ^a) D₈ ततो (for वृत्तो) G₁ M_{8.4} यौधै, M₁ सैन्य.
(for यौधै) — ^a) T₁ G_{1.5} यौधिष्ठिरमगा (G₅ 'या' द्रुल
— After 9, T₁ G_{1.4} read 23 and 25 (G₄ repeating
23 in its proper place), while G₂ 2.5 read here
25 only

10 T₁ G read 10 after 13 — ^b) T₂ बहु*, G_{1.5}
जन* (for बल*) — ^c) K₁ 4 s D₈ 9 T G (except G₄)
तम (for तत्र) — ^d) K (except K₂) D₈ सुरुपे, B
D₈₋₇ सुवेशं, G₅ परेपा (for सुवेप) T₂ अभवत्तदा, M
(except M₁) बलवत्तर — After 10, T₂ reads 25

11 ^a) K₂ आयभा, D₁ 2 S अभवत् (for अप्यभूत्)
— ^b) D₉ 'देशात्समा' — ^c) G₂ पुरुषव्याघ्र (for पुरुषै.
शूरै) — ^d) G₂ अन्यैर् (for अस्य) D₂ 'वले' (for
'रथै')

12 ^a) K₅ राजन् (for राजा) G₁ 2.4 मात्स्यानां
— ^b) D₁ 2 M -क्षौ (or -क्षौ)हिणी* (for वाहिनी*) — ^d)
T₁ G₁ 2.5 अयात्, T₂ ययौ, G₄ अगात् (for इयात्)

13 ^a) M₈ (sup lin as in text) अत (for the
first इत) D₁₀ तत (for the second इत) — ^b)
D₁ 2 समागच्छन्; G₂₋₄ सेना जग्मुर् — ^c) K₄ 5 D₁ 2 8
च (for तु) K₈ B D (except D_{1.2}) एता (for एव)
— ^d) K₈ D₈ D₁ विविधा ध्वजसंकुला (D₁ 'युता'), G₅
विविधा सुदृलकृता — ^f) G₂ समहर्षयन् (for सम*)
— After 13, T₁ G read 10

14 D₁ om 14^{ab} — ^b) T₁ G₄ संपरि*, G_{1.5} 5

संप्रति* (for समभि*) G₈ प्रहपं प्रतिवर्धयन्, Cd s as in
text Ca cites हप and वर्धयन् — ^a) K₂ D₁ तदा,
Cap dp ददौ (as in text)

15 ^a) D₈ (before corr) तस्य नीच; T₂ तस्यानीकः
— ^b) K₈ 5 D₈ कांयोजै (for काञ्चनै) K_{2.5} T₂ चव
(for इव) D₂ इव सवृत्तै, G₅ M अभिसवृत्त (M₈₋₅ 'ते')
K_{1.2} 4 कांयोजैश्च सुसवृत्त — ^c) K₁ 4 बभूव तद् (for
यभौ बलम्)

16 ^{ab}) T₁ G (except G₅) ततो (for तथा) D_{1.2}
transp शूर and शल्य D₇ वीर (for शूर) K₂ G₂
शल्य (for शल्य) K₈ D₂ 10 S (except M₈₋₅) कुरुनन्दन
— ^c) B₅ D_{8.4} 8 M₁ उपायाताम्, D₈ 2 'यातम्, D_{1.2}
'याता', D₉ T₁ G₁₋₃ 5 M_{8.4} उपेयाताम्, G₄ उपायान्तां,
M₂ उपेयातौ K₄ (hapl) om 16^d-17^b

17 K₄ om 17^{ab} (cf v 1 16) — ^b) K₂ D₁ S
(except T₂) भोजान्ध (T₁ 'ध') कवरै (G₅ 'कुर्कुरै', M₈
'कुर्कुरै'), B (except B₁) D_n D₈ D₈₋₅ 10 'कुर्कुरै, — ^c)
K₂ 8 सैन्यस्य (for सेनाया) — ^d) D₈ उपागमत्.

18 ^b) D₂ चवज*, Cd s वन* (as in text) — ^d)
D₂ transp यथा and वन G₅ M₂ महा* (for यथा)
D₁ T₂ G प्रक्रीडित, D₁₀ विक्रीडित

19 ^b) M₂ 'याहिनि — ^d) K₁ 2 अचल, K₂ G₂ M₁
अचला, M₂ अवनि (for अचलान्)

20 D₄ om. 20^a-21^d — ^{cd}) K₂ 4 s B D (except
D₈ D₁) M₁ 'मानो वातेन 'रूप इवाबुद (K₄ 'धि')

21 D₄ om 21 (cf. v 1 20) — ^b) T₂ G_{2.4} M
transp यवनै and शकै K₁ 8 5 मशकै, K₄ शशकै, B₅

तस्य सेनासमावायः शलभानामिवावभौ ।
 स च संप्राप्य कौरव्यं तत्रैवान्तर्दधे तदा ॥ २२
 तथा माहिष्मतीवासी नीलो नीलायुधैः सह ।
 महीपालो महावीर्यैर्दक्षिणापथवासिभिः ॥ २३
 आवन्त्यौ च महीपालौ महाबलसुसंवृतौ ।
 पृथगक्षौहिणीभ्यां तावभियातौ सुयोधनम् ॥ २४
 केकयाश्च नरव्याघ्राः सोदर्याः पञ्च पार्थिवाः ।
 संहर्षयन्तः कौरव्यमक्षौहिण्या समाद्रवन् ॥ २५
 इत्येतश्च सर्वेषां भूमिपानां महात्मनाम् ।

तिस्रोऽन्याः समवर्तन्त वाहिन्यो भरतर्षभ ॥ २६
 एवमेकादशवृत्ताः सेना दुर्योधनस्य ताः ।
 युयुत्समानाः कौन्तेयान्नानाध्वजसमाकुलाः ॥ २७
 न हास्तिनपुरे राजन्नवकाशोऽभवत्तदा ।
 राज्ञां सवलमुख्यानां प्राधान्येनापि भारत ॥ २८
 ततः पञ्चनदं चैव कृत्स्नं च कुरुजाङ्गलम् ।
 तथा रोहितकारण्यं मरुभूमिश्च केवला ॥ २९
 अहिच्छत्रं कालकूटं गङ्गाकूलं च भारत ।
 चारणा वाटधानं च यामुनश्चैव पर्वतः ॥ ३०

C. 5. 209
B. 5. 19. 31
K. 5. 19. 31

मोमकै (for च शकै) K1 s वृत्; D1.2 T Gs M सह
 (for तया) G1 s यवनेशश्च पार्थिव (see below)
 — After 21st, T Gs ins

119* आजगाम महाबाहुयवनेशश्च पार्थिव ।

[T2 बलवान्बलसंयुक्तौ (for the prior half) G4 यवने
 सह (for 'नेशश्च)]

22 ^a) K1 s D1 समावाया, S (except T2, G1
 inf lin as in text) 'समावाय', Gd s 'समावाय (as in
 text) — ^b) K2 s इवायति (for इवारभौ) — ^c)
 K1.2-s D10 अय, K2 T G सा च (G3 सेना) (for स च)
 D1 त (for स-) — ^d) K2 D9 तया (for तत्र) D9
 'दधत्' (for 'दधे) K1.2-s D1.2 नादश्यत (D2 'श्यत)
 महीपति (K1 'तलात्, K2 'तले, K4 'पते)

23 M1 s om. 23 T1 G1.4 read 23 with 25 after
 9 (G3 repeating 23 here) — ^a) T2 G. ततो, G4 तत्र
 (for तया) K2 माहिष्मतीराजा, D2 M2 माहिष्मती, G1
 'वामो — ^b) D2 नाना (for नीला) — ^c) D2
 महावीर्यो, G2-s M2-s 'पालैर्' (for 'पालो) K1.2 B2 Ds
 T G M2.4 'वीर्या (for 'वीर्य) — ^d) K (except K2)
 दक्षिणावामिभिरुपै, D1 दक्षिणान्प, D2 'गामिभि

24 ^a) T G2 अवतिका (T2 'का), G1.2-s आवतिका
 (for आवन्त्यौ च) K (except K2) D1 s 9 10 आवत्यश्च
 महीपालो (K1 'लं) — ^b) K1 'सुसयुत, K2 'पराक्रम',
 K3 s 'मुदावृत, D1 'समन्वित, D2 9 सुसवृत, D10 S
 'ममावृ (M2 'समन्वित) — ^c) G4 उप (for अभि)
 K2 आपेतनुश्च (for तावभियातौ) K1 s-s D2 अक्षौहि
 णीभ्या (K2 D2 'हिण्यैव, K4 'हिण्या च) कौरव्य दुर्यो
 धनसुपागमत्

25 For the sequence in T G, cf v l 9, 10
 — ^a) Some N MSS केकया and केकया D2 महा
 त्मन, G4 महावीर्या (for नर) — ^b) T G सोदरा (G4

आतर a gloss!) (for सोदर्या) G4 पार्थिव (for 'वा).
 — ^a) D1 सहर्षयत T1 G1 s कौन्तेयान्, T2 G2-4 कौर
 व्यान् — ^d) K2-s समावजन्, D1 'युवन्, T G1 s 'गता,
 G2-s 'वृता

26 ^a) M2-s अत (for the first इत) K2 s B D
 त (D10 इ) वस्तस्तु (K2 'श्च) (for इत्येतश्च) K2 भूपानां
 (for सर्वेषां) — ^b) K1.2 भूपालाना, K2 सर्वेषां सु, D1
 भूपाना च (for भूमि) — ^c) G4 हि (for ऽन्या) M
 अक्षौ (M1 'क्षौ) हिण्योभ्यवर्तत

27 ^a) Dn1 Ds 4.1 T2 G2 s 'दशवृत्ता; T1 G1.4
 'दशपिधा, M 'दशष्टता — ^b) T1 G1 s च (for ता)
 — ^c) D1 कौरव्य, D10 कौन्तेय (for कौन्तेयान्) D2
 प्राप्ता सेनामयैवात्र

28 ^a) M राजन्वै हास्तिनपुरे नावकाशो — ^a) K2
 Ds D2-10 T2 G2 स्ववल्, K2 सुयल, Dn D1 च वल्,
 G4 सवध

29 ^a) Ds पाचनद, Ds पांचनदश् — ^b) K2 s D2 s
 'जगल, Ds 7 'मदल — Ds om 29st-30th — ^c) K1
 रोहीत, K2 s रोहीत — ^d) K Dn1 D1.4 M2 'भूमि
 च (K2 'भूम्यश्च) K1 s Dn1 M2 केवला, K2 'वला,
 K2.4 D2.4 7 G5 'वल, D2 'रला

30 Ds om 30 (cf v l 29) — ^a) K1 4.5 D1
 'छत्रा, B Ds D2-10 'छत्रा K1 s 'कृटी, K2 B2 'कृटी,
 K4 D1 'कृटा, B1 2-s Ds D10 'कृटा — ^b) B Ds D2 10
 गगातीर — ^c) K1 Ds Ds 10 वरणा, K2.4 D2 चारुणा,
 K2 वरुणा, B4 D9 वरण, Dn D2 4 7 G8 वारणं, M2-s
 वाराणा K1 s G1.2 वटधान, K4 वीरधान, B1 M1 वाट-
 धानश्च, D1.3 M2-s 'धानाश्च, T1 'धार, T2 'दान, G4 'यान,
 G6 वरधारं — ^d) K1.2 D1 s यामुनाश्चैव, T G यामुन चैव
 K1.4 s D8 सर्वत, D1 पर्वता, T G1 s 5 पर्वत, G8
 सर्वत, G4 भारत

C. 5 600
E. 5 19. 31
M. 5 19 31

एष देशः सुविस्तीर्णः प्रभूतधनधान्यवान् ।
बभूव कौरवेयाणां बलेन सुसमाकुलः ॥ ३१

तत्र सैन्यं तथायुक्तं ददर्श स पुरोहितः ।
यः स पाञ्चालराजेन प्रेषितः कौरवान्प्रति ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वैशंपायन उवाच ।

स तु कौरव्यमासाद्य द्रुपदस्य पुरोहितः ।
सत्कृतो धृतराष्ट्रेण भीष्मेण विदुरेण च ॥ १
सर्वं कौशल्यमुक्त्वादौ पृष्ट्वा चैवमनामयम् ।
सर्वसेनाप्रणेतृणां मध्ये वाक्यमुवाच ह ॥ २
सर्वैर्मवद्भिर्विदितो राजधर्मः सनातनः ।
चाक्योपादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ॥ ३

धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च सुतावेकस्य विश्रुतौ ।
तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र संशयः ॥ ४
धृतराष्ट्रस्य ये पुत्रास्ते प्राप्ताः पैतृकं वसु ।
पाण्डुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ताः पैतृकं वसु ॥ ५
एवं गते पाण्डवेयैर्विदितं वः पुरा यथा ।
न प्राप्तं पैतृकं द्रव्यं धार्तराष्ट्रेण संवृतम् ॥ ६
प्राणान्तिकैरप्युपायैः प्रयतद्भिरेनेकशः ।

31 ^a) K₂ च, T₁ M (except M₅) तु (for सु-
— ^b) D₇ १ प्रभूतो (for प्रभूत) — ^c) K₄ बभौ च (for
बभूव) — ^d) K (except K₂) बलेनासीत्समावृत (K₂
'कुला), D₁ सैन्येन सुमहाकुला, D_n D₂-१.९ बलेनातीव
संवृत, S बलेन सुसमावृत (T₂ महता, G₂ 'हित)

32 ^a) B₁ ३ D₁ ३ S तत्तु (for तत्र) K₁ D₉ यथा,
D₈ २ समा, G₂ ४ तदा यु (for तथा) — ^b) K (except
K₂) असौ; D₁₀ G₄ तु, T₂ च (for स) Some N MSS
पचाल G₂ 'राज्ञा तु (for 'राजेन) — ^c) K₁ ३ ३ प्रहित
(for प्रेषित) T₁ G (G₁ m as in text) कुरुजागल (for
कौरवान्प्रति)

Colophon. *Adhy name* K₁ ३ ४ ३ B D_n D₁ ३-५
१-९ पुरोहितयान; D₈ D₁₀ पुरोहितयाने बलागमनं, D₂
सैन्यसमावाहि, D₆ सजय (*sup in* पुरोहित)यान, G₁
पुरोहितयाने कौरवयलाभिगमन, M₁ सेनासमावाप, M₂ पुरो-
हितयाने सेनासमावाप — *Adhy no* (figures, words
or both) K₁ D₁ ३ D₂ १ १० S १९, D₂ ६ १८ — *S'loka*
no K₅ D_n २ G₅ ३३, D₈ ३४

20

1 ^a) B₂ ४ ३ D_n D₂-३ च, G₂ M₁-३ ३ त (for तु)
K₁ D₂ कौरव (for 'व्य) K₅ M₄ शत्रु (M₄ तत्)
कौरवमासाद्य, D₁ १० स कौरव्यं (D₁₀ 'व) समासाद्य, Cd ३
as in text.

2 ^a) K₁ D_n १ D₁ ९ सर्वकौशल्यं, K₂ G₂ ४ M सर्वान्
(K₂ स वै, G₂ ४ सर्वं) कुशल, T₂ सर्वं कौशल; G₂ सर्वा
नौशल्य Cd ३ cite कौशल्य B₂ ४ G₅ तु, D₂ असा
(for आदौ) — ^b) K₂ पृष्ट्वा, M₂ दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) K₁
B₂ ३ एन, D₁₀ एषा, T G₁ ३ ३ एतान्, G₂ M एवापि, G₁
एव (for एव) G₄ निरामयं, Cd ३ as in text — ^c)
K₂ B D_n १ D₈ D₂ ३ १ 'सैन्य' (for 'सेना') — ^d) K₂
जगाद (for उवाच) K₄ तत् (for ह)

3 ^b) M प्रतापवान् (for सनातन) — ^c) D₁ वाक्यो
पधानहेतोस्, S वाक्योत्पाद (T₁ G₅ M₅ 'दा) नहेतोस् (T₂
'तौ), Cd ३ as in text.

5 ^a) K₂ ३ G₅ वै (for ये) — ^b) K₂ B D_n D₈-
३ १० प्राप्त तै, K₂ ३ तै प्राप्त, D₂ प्राप्तास्ते (by transp)
K₄ B (except B₁) D₈ D₂-१ ९ १० पद; T G (except G₂)
धन (for वसु), see below — G₂ (hapl) om ५th
— ^c) K₁ ३ T G (G₂ om) पांडो पुत्रा, B₂ पाण्डुपुत्र
— ^d) B₂ प्राप्त (for प्राप्ता) D₈ D₁₀ पद, G₄ ३ धन
(for वसु), see above

6 ^a) G₁ ३ वन (for एवं) K₁ ३ D₈ G₁ गतै, K₂
च वै, K₂ च तै (for गते) G₅ पाण्डवे च (for 'वेयै)
— ^b) T₂ विहित (for विदित) K₂ च, K₅ D₈ वा, S
हि (for व) K₄ D₈ २ D₈ S transp पुरा and यथा
— ^c) K₂ राज्य (for द्रव्य) — ^d) K₂ ३ D₁ ३ एत
(for धार्ते) S यज्वत्; Cd ३ संवृत (as in text)

7 ^a) K₁ ३ M (except M₂) अय्यु (for अप्यु)

शेषवन्तो न शकिता नयितुं यममादनम् ॥ ७
 पुनश्च वर्धितं राज्यं स्ववलेन महात्मभिः ।
 छत्रनापहतं धुद्रैर्धार्तराष्ट्रैः ससौर्वलैः ॥ ८
 तदप्यनुमतं कर्म तथायुक्तमनेन वै ।
 चासिताश्च महारण्ये वर्षाणीह त्रयोदश ॥ ९
 समायां क्लेशितैर्वीरैः सहमार्यैस्तथा भृशम् ।
 अरण्ये विविधाः क्लेशाः संप्राप्तास्तैः सुदारुणाः ॥ १०
 तथा विराटनगरे योन्यन्तरगतैरिव ।
 प्राप्ताः परमसंक्लेशो यथा पापैर्महात्मभिः ॥ ११
 ते सर्वे पृष्ठतः कृत्वा तत्सर्वं पूर्वकिल्बिषम् ।
 सामैव कुरुभिः सार्धमिच्छन्ति कुरुपुंगवाः ॥ १२
 तेषां च वृत्तमाज्ञाय वृत्तं दुर्योधनस्य च ।

अनुनेतुमिहार्हन्ति धृतराष्ट्रं मुहुज्जनाः ॥ १३
 न हि ते विग्रहं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिः सह ।
 अविनाशेन लोकस्य काङ्क्षन्ते पाण्डवाः स्वकम् ॥ १४
 यश्चापि धार्तराष्ट्रस्य हेतुः स्याद्विग्रहं प्रति ।
 स च हेतुर्न मन्तव्यो वलीयांसस्तथा हि ते ॥ १५
 अक्षौहिण्यो हि सप्तैव धर्मपुत्रस्य संगताः ।
 युयुत्समानाः कुरुभिः प्रतीक्षन्तेऽस्य श्यामनम् ॥ १६
 अपरे पुरुषव्याघ्राः सहस्राक्षौहिणीसमाः ।
 सात्यकिर्भीमसेनश्च यमौ च सुमहाबलौ ॥ १७
 एकादशैताः पृतना एकतश्च समागताः ।
 एकतश्च महाबाहुर्वहुरुपो धनंजयः ॥ १८
 यथा किरीटी सेनाभ्यः सर्वाभ्यो व्यतिरिच्यते ।

C. 5. 221
B. 5. 20. 19
K. 5. 20. 19

M om. 7^{bc} — ^a) T₂ प्रयच्छद्भिर् B₂ D₂ अनेकधा — ^c) D₁ शेषवन्तः; T₁ तेषामन्तः, all comm. शेषवन्तः (as in text) T₂ परं शक्ता (for न शकिता) G₂ धार्तराष्ट्रैर्महामार्यै — ^d) K₂ B D₂ D_{2.2-3} 10 C₂ गमितु, K₄ D_n D_{2.4} : T₁ G नेतु वै (T₁ G ते), D₁ नयत् (for नयितु)

8 ^a) D₂ : राष्ट्र (for राज्य) — ^b) D₂ दुरामना (for महा) — ^c) D₁ छलेन (for छत्रना) B₁ S (except G₁ M₂, M₂ om.) राज्य, B₂ पापैः (for सुद्रैः) — ^d) D₂ महावर्ल (for ससौर्वल)

9 ^a) D₂ तदा (for तद्) D₂ अनुत्तमः, D₂ गतं, T G₂ कृत, G₄ चित (for मत्) D₂ कर्तुं (for कर्म) — ^b) K₂ & B D (except D₂ : 10) T₂ यथायुक्तं, G₄ तथावृत्तं K₂ D₁ मतेन; D₂ च तेन (for अनेन) K₂ व (for वै) — ^c) T₂ M विवामिता (for वामिताश्च) — ^d) B₁ वर्षाणा (for वर्षाणि) B₁ T₂ च (for इह)

10 ^a) G₂ समार्यैस्तु (for सहमार्यैस्) K₂ B₁ D₂ S (except T) तदा, D₁ सदा (for तथा) K₂ कृत (for नृदाम्) — ^d) T₂ वै (for तै) D_{2.2} महार्यै (for सुदारु)

11 ^a) G₂ तदा, G₂ ततो (for तथा) — ^b) G₂ M देहांतरं (for योन्यन्तरं) C_d & cites योन्यन्तरं D₂ अपि (for इव) D₂ योन्यन्तरगतेन वै — ^c) K₂ L₂ प्राप्ता परमस्य (K₂ का) क्लेशा, B₁ T₂ संप्राप्त परम क्लेशा, D₂ संप्राप्ता परमक्लेशा..

12 ^a) K₂ D₂ तत् (for ते) K₂-s B₂ : s D_{2.2} S सर्वं (for सर्वं), see below — ^b) K₂ तै (for तत्)

K₁ D₁ : S (except G₂) पूर्वं, K₂ कृत, K₂ सर्वं (for सर्वं), see above K₂ L₂ : S कर्म (for पूर्व) — ^c) K₂ D₁ S (except T₂ G₂ M₂) साम्नैव; D₂ साम वै (for सामैव) T₁ G₂ सधिम (for सार्धम्) — ^d) K₂ L₂ : स पुरुषपन्मा (K₂ स), K₂ कुरुवस्तथा (for कुरु)

13 ^a) K₁ तु (for च) G₄ वृत्ति (for वृत्त), see below T G विज्ञाय (for आज्ञाय) — ^b) G₄ वृत्ति (for वृत्त), see above. D₂ वै (for च) — ^d) K₂ L₂ B₂ D_n D₂₋₄ : 7 : T₂ G₂ L₂ M₂-s धार्तं (for धृत्), cf. v 1 15

14 ^a) M₂-s विक्रमं (for विग्रहं) — ^b) K₂ L₂ : D₂ 10 काक्षति (for कुर्वन्ति) — ^c) D₂ G₂ स्वय, T₂ श्रिय, C_a स्वक (as in text)

15 ^a) G₂ M₂ यत् (for य) T₂ G₂ : धृत् (for धार्तं), cf. v 1 13 — ^b) D₁ S (except T₁ G₂) निग्रह (for वि) — ^d) D₁ महात्मान (for वलीयास) T₂ च पाण्डवा (for तथा हि ते)

16 ^a) B D_n D₂ D₂-s 10 T G च (B₁ अपि), D₁ अत्र (for हि) G₄ पृते (for पृव) — ^b) T₁ G राज्य (for पुत्रस्य) D₁ T G₂ : 4 : M₂ पिडिता, D₂ G₂ पीडिता, M₁ 2-s पिडिता (for संगता) — After 16^{ab}, D₁ reads 17^{cd} — ^c) M इच्छत्य कुरुभिर्योद्धु — ^d) K (except K₂) D₁ G₂ स्स, G₄ अय, M हि (M₁ च) (for अस्य) T₂ स विग्रह, G₂ सुशामन, G₂ अनु (for अस्य श्यामनम्)

18 ^a) D₂ संहिता (for पृतना) — ^b) D₁ : अक्षौहिण्य, S कौरवाणा (for एकतश्च) K (except K₂) B₄ D₂ D₂ : 10 ते (for च) — ^d) K₂ सर्वरूपो, K₂ : सूर्यं, D_n D₂ D₂ : 4 : वहरूपो, D₁ एकरूपो T₁ G

एवमेव महाबाहुर्वासुदेवो महाद्युतिः ॥ १९
बहुलत्वं च सेनानां विक्रमं च किरीटिनः ।
बुद्धिमत्तां च कृष्णस्य बुद्ध्या युध्येत को नरः ॥ २०

ते भवन्तो यथाधर्मं यथासमयमेव च ।
प्रयच्छन्तु प्रदातव्यं मा वः कालोऽत्यगादयम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रज्ञावृद्धो महाद्युतिः ।
संपूज्यैनं यथाकालं भीष्मो वचनमब्रवीत् ॥ १
दिष्ट्या कुशलिनः सर्वे पाण्डवाः सह चान्धवैः ।
दिष्ट्या सहायवन्तश्च दिष्ट्या धर्मं च ते स्ताः ॥ २
दिष्ट्या च संधिकामास्ते भ्रातरः कुरुनन्दनाः ।

दिष्ट्या न युद्धमनसः सह दामोदरेण ते ॥ ३
भवता सत्यमुक्तं च सर्वमेतन्न संशयः ।
अतितीक्ष्णं तु ते वाक्यं ब्राह्मण्यादिति मे मतिः ॥ ४
असंशयं क्लेशितास्ते वने चेह च पाण्डवाः ।
प्राप्ताश्च धर्मतः सर्वं पितुर्धनमसंशयम् ॥ ५
किरीटी बलवान्पार्थः कृतास्त्रश्च महाबलः ।

(except Gs) जनावेन.

19 ^{ab}) T G तथा (Gs तदा) (for यथा) Ks B1 s. 5 D (except D1. 2 9) T1 G4 transp सेनाभ्य- and सर्वाभ्य. K4 D1 'प्यति', T G ह्यति', M 'भ्यति' (for ह्यति) — °) D1 पार्थो, D2 पार्थान् (for एव) B (except B1) 'बुद्धिर्' (for 'बाहुर्') — °) D1 'मति' (for 'द्युति').

20 ^a) Ks. 5 सैन्याना, D2 9 सेनाया, T2 M सेनाया — °) Ks B D (except D1 2 9 10) बुद्धिमत्त्व, G (except Gs) बुद्धिमत्ता Ks बुद्धि कृत्तां च कृष्णस्य — °) T G जानन् (for बुद्ध्या) K1 (m as in text) युध्येत, Ds युध्यति (for युध्येत) Gs रणे (for नर) M बुद्ध्या युध्यत कौरवा.

21 ^{ad}) D1 इति (for अयम्). M पाण्डवानां प्रयच्छन्तु धर्मेणैव नरोत्तमा.

Colophon D2 reads it in margin — *Adhy name* N (except D2) पुरोहितयान, T1 G1 M1 s-8 पुरोहितवाक्य, M2 पुरोहितयाने पुरोहितवाक्य (followed by पुरोहितयान समाप्त!) — *Adhy no.* (figures, words or both) K1 Ds1 Ds 1 8 10 S 20, Ds 19 — *S'loka no* Ks Dn1 Ds 21, Dn2 20

21

1 ^b) K4 T1 G (except G4) प्राज्ञो वृद्धो; M वृद्ध प्राज्ञो Ks महामतिः, D1 महीपति. — °) S (except

T2) त (for एनं) Ks D1 8 'कामं; D2 'न्याय (for 'काल).

2 Before 2, D10 T2 M1ns भीष्म (D10 cont 3'). — °) K1 5 Ds T2 G2-4 पांडवाः सहवांधवाः, B (except B1) Dn Ds Ds-8 10 सह दामोदरेण ते (= 3^d), M पाण्डवाः ससुहृज्जना — °) D2 च सत्यवन्तश्च (for सहाय')

3 ^a) D1 2 दिष्ट्या च धर्मकामास्ते, S दिष्ट्या च (Gs तु) संधि (M2 सह) काक्षते (Gs दिष्ट्या संधि प्रतीक्षते) — °) K1 5 S आर्तभिः (for भ्रातरः). — °) Ks चायुद्धं (for न युद्धं) — °) B (except B1) D (except D1 2 9) पाण्डवा सह वांधवैः (= 2^b)

4 ^a) N (except K1 5 5 D1) तु; Gs हि (for च). T1 G1 5 सत्यमुक्तं च धर्मं च (G1 धर्मज्ञ, Gs सर्वज्ञ) — °) T2 सत्यं (for सर्वं) D2 एव (for एतत्) D1 T2 असंशय (for न संशयः) — °) B1 तद् (for ते) — °) G (except Gs) मत्त (for मति).

5 ^a) Ks असंशयः; Gs नसंशय (for असंशय) — °) Ks वासे (for चेह). — °) D2 T1 G1 2 प्राप्य (D2 'प्राः) स्वधर्मतः Ds D10 पूर्व, D2 T2 G4 सर्वे (for सर्वं) T2 Gs प्राप्यं तु सर्वं धर्मं (Gs धर्मं सर्वं) हि — °) D10 पितृय (for पितुर्) D2 अनुत्तम (for असंशयम्) K1 5 इह ते धर्मं (Ks धन) सचयं, T2 पिश्यमर्थं न सदायः

6 ^a) T1 G तथैव (Gs यथैको) (for किरीटी). Ks चाभवत् (for बलवान्) Ks B Ds D1 2 5-8 10 शूरा (for पार्थः). — °) K1 5. 4 Dn Ds. 4 9 10 'रथः, T1 G1 5 'द्युति. (for 'बलः) — After G^{ab}, S (except T2) reads

को हि पाण्डुसुतं युद्धे विपहेत धनंजयम् ॥ ६
 अपि वज्रधरः साक्षात्किमुतान्ये धनुर्भूतः ।
 त्रयाणामपि लोकानां समर्थ इति मे मतिः ॥ ७
 भीष्मे ब्रुवति तद्वाक्यं घृष्टमाक्षिप्य मन्युमान् ।
 दुर्योधनं समालोक्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ८
 न तन्न विदितं ब्रह्मल्लोके भूतेन केनचित् ।
 पुनरुक्तेन किं तेन भाषितेन पुनः पुनः ॥ ९
 दुर्योधनार्थं शकुनिर्द्युते निर्जितवान्पुरा ।
 समयेन गतोऽरण्यं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १०
 न तं समयमादृत्य राज्यमिच्छति पैतृकम् ।
 बलमाश्रित्य मत्स्यानां पाञ्चालानां च पार्थिवः ॥ ११

दुर्योधनो भयाद्विद्वन्न दद्यात्पदमन्ततः ।
 धर्मतस्तु महीं कृत्स्नां प्रदद्याच्छत्रवेऽपि च ॥ १२
 यदि काङ्क्षन्ति ते राज्यं पितृपैतामहं पुनः ।
 यथाप्रतिज्ञं कालं तं चरन्तु वनमाश्रिताः ॥ १३
 ततो दुर्योधनस्याङ्गे वर्तन्तामकुतोभयाः ।
 अधार्मिकाभिमां बुद्धिं कुर्युर्मौल्याद्वि केवलम् ॥ १४
 अथ ते धर्ममुत्सृज्य युद्धमिच्छन्ति पाण्डवाः ।
 आसाद्येमान्कुरुश्रेष्ठान्सरिप्यन्ति वचो मम ॥ १५
 भीष्म उवाच ।
 किं नु राधेय वाचा ते कर्म तत्सर्तुमर्हसि ।
 एक एव यदा पार्थः पट्टयाञ्जितवान्युधि ॥ १६

C 5 639
B 5 21 16
K. 5. 21 16

7^{ad} — ^a) D₁ विजयेत (for विपहेत)

7 ^b) K₄ s 'धरा' (for 'भूत') — S (except T₂) reads 7^{ad} after 6^{ab}. — ^c) G₂ पर्याप्त. (for समर्थ)

8 Before 8, T G₁ s ins वेश'. — ^b) D₂ घृष्ट, all comm. घृष्ट (as in text) D₂ प्राक्षिप्य; M₁ आस्फोट्य (for आक्षिप्य) B₂ Dn D₂ s मन्युना (for 'मान्') G₂ घृष्टिमान्निग्रमन्युमान् — ^c) K₄ 'आप्य, D₂ 'रम्य, S (except T₂) 'माद्य (for 'लोक्य)

9 Before 9, K₁ s T₂ M (except M₂) ins कर्णं उ' (T₂ M om. उ') — ^a) K (except K₂) Dn₂ D₂ s न तन्न विदित, B₂ Dn₁ D₂ s न तत्रावि'; D₁ एतन्न वि', T₂ न तच्च वि', Ca as in text — ^b) K₁ s S जीवेन (for मृतेन)

10 ^a) D₁ s दुर्योधनार्थं — ^b) G₂ पुन (for पुरा) — ^c) K₂ D₁ समर्थ (D₁ 'ये) वामितोरण्यं — ^d) T₂ धर्म' (for पाण्डु')

11 ^a) K₁ s Dn D₁ s 7 s S (except G₂) स, C₂ न (as in text) K₁ s s D₁ s s Cn आश्रित्य, K₄ Dn D₁ s आक्षिप्य; D₂ s आहत्य, T₁ G₁ s s आक्रम्य, T₂ G₂ M उत्सृज्य, Cd₂ s आहत्य (as in text) — ^b) D₂ राष्ट्र (for राज्य) — ^c) Some MSS पञ्चा'. K₁ B₁ M (except M₁) पार्थिव; K₂ s Dn D₁ s 7 s 10 मूर्खवत्, D₂ सर्वश; T₁ G₁ s s पांडव, G₂ भारत

12 ^a) K₂ मयात्तेपा, B₁ s T G₁ s s 4 s मयोद्विष्टो; G₂ M 'द्धमे (for 'द्विद्वन) — ^b) B Dn D₂ s T₂ Ca s पाद (for पद) K₂ आत्मन, G₂ M अत्युत, C₂ s अन्तत (as in text) — ^c) K₁ s s धर्मेण (for धर्मतम्) K₂ हि (for नु). K₁ s सर्वा (for कृत्स्ना) — ^d) D₂ शत्रवे-

प्वपि, T₂ M अपि शत्रवे (for शत्रवेऽपि च) K₂ D₂ अपि (for ऽपि च)

13 ^a) K₁ s transp. ते and राज्यं M वै (for ते) — ^b) T₁ G₁ s s M₂ transp काल and तं D₁ s G₂ M₁ s-5 तत्कालं (for काल त) K₁ s s D₁ s च, B₂ तु; T₂ ते (for त).

14 ^{ab}) T₂ दुर्योधनप्राप्ते (for 'स्याङ्गे), and वर्तयुर् (for वर्तन्ताम्) — ^c) K₁ s B D (except D₁ s) T₁ G₁ s अधार्मिकी, K₂ अधर्मे किं K D₂ G₂ त्विमा, B Dn D₂ s-7 s तु मा (for इमां) — ^d) S (except T G₁ s) कुर्यान् (for कुर्युर्) T₂ बाल्याद् (for मौल्याद्) K₂ s D₁ s केवलाद् (for केवलम्) K₁ s s B Dn D₂ s D₂ s-8 10 मौल्याद् (D₁ s मूलां) कुर्वन्तु (K₁ s s 'ति) केवलाद् (K₁ s s 'लं)

15 ^{ab}) S (except T₁ G₁ s) transp धर्ममुत्सृज्य and युद्धमिच्छन्ति K₁ s अय धर्मं समुत्सृज्य D₁ 10 योद्धुम् (for युद्धम्) — ^c) K आसाद्य युधि मा मूढा (K₂ 'द्य मां कुरुश्रेष्ठा)

16 ^a) K₂ Dn₁ D₂ तु (for नु) — ^b) D₁ s s कर्मणा कर्तुम्, T₁ G कर्म (G₂ किं नु) सस्पर्तुम्, T₂ कर्मत् सस्पर्तुम् — ^c) D₁ ह्यस्मान् (for एव) B₂ D₂ T₁ G (except G₂) यथा, T₂ तदा (for यदा) — ^d) K₂ पुरा, G₂ इमान् (for युधि) K₄ पट्टयान्युधि निर्जिता, M जितवान्पट्टयानिमान् — After 16, Dn₂ D₁ s ins.

120* यहुशो जीयमानस्य कर्म इष्ट तदैव ते !, while T₁ G₁ s ins

121* विराटनगरे धीरः किं त्व तत्रैव नागत ।

17 ^a) D₁ s S (except T₂) एतत् (for एव) — ^b)

C. 3. 040
B. 3. 21. 17
K. 3. 21. 18

न चेदेवं करिष्यामो यदयं ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
ध्रुवं युधि हतास्तेन भक्षयिष्याम पांसुकान् ॥ १७
वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्रस्ततो मीष्ममनुमान्य प्रसाद्य च ।
अवभृत्स्य च राधेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८
असद्वितमिदं वाक्यं मीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ।

पाण्डवानां हितं चैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १९
चिन्तयित्वा तु पार्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि संजयम् ।
स भवान्प्रतियात्त्वद्य पाण्डवानेव माचिरम् ॥ २०
स तं सत्कृत्य कौरव्यः प्रेषयामास पाण्डवान् ।
सभामध्ये समाहूय संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ समाप्तमुद्योगपर्वः ॥

२२

धृतराष्ट्र उवाच ।
प्राप्तानाहुः संजय पाण्डुपुत्रा-
नुपप्लव्ये तान्विजानीहि गत्वा ।
अजातशत्रुं च सभाजयेथा

दिष्टयानघ ग्राममुपस्थितस्त्वम् ॥ १
सर्वान्वदेः संजय स्वस्तिमन्तः
कृच्छ्रं वासमतदर्हा निरुप्य ।
तेषां शान्तिर्विद्यतेऽस्मासु शीघ्रं

D₁ यथाय (for यदय) — ^a) D_n D₂ T G₁ M₄
भक्षयिष्यामि Some MSS पांसुकान्, K (except K₂)
D₈ पाण्डुक, T₁ G₁ s M पांसु च (M_{1.2} 'सुकं) — After
17, T₁ G₁ s ins

122* दुर्योधन सहामात्यो विनङ्क्ष्यति न संशयः ।

18 K₅ D₂ G₄ M om the ref. — ^a) D₁ अभि^०
(for अव^०) — ^a) K₁ s D₈ ततो, D₉ भीतो (for इद)

19 Before 19, K₂ ins धृतराष्ट्र उ^०, S (except G₄ s
M₂ 4) ins धृत् — ^a) K₅ D_n D₈ 4.7 transp इद
and वाक्य D₁₀ असद्वितकर वाक्य — ^b) S (except
T₂) उक्तवाङ्मन्त्रवीसुत — After 19^{ab}, K (K₂ ins
line 2 after 20^{ab}) D₁ s ins

123* दुर्योधनसमक्ष च पार्थिवानां च सनिधौ ।

एष वक्ष्यति धर्मात्मा वाक्य वाक्यविशारदः ।

[(L. 1) K₂ तु (for च in both the places) — (L
2) K₁ वक्ष्यामि (for वक्ष्यति)]

K₄ cont

124* असद्वितमिदं वाक्यं मीष्मेणोक्तं महात्मना ।

— ^a) D₁₀ हितकर (for हित चैव) — ^a) M सर्वेषां च
महीक्षिता

20 ^a) K₁ s विचिन्तयित्वा (for चिन्तयित्वा तु) — ^b)
D₁ G₈ M (except M₁) प्रेषयिष्याम K₂-s S (except
T₂) यद्वित (for सजयम्) — After 20^{ab}, K₂ ins line
2 of 123* — ^a) M भगवान् (for स भवान्) D₉ एव

(for प्रति-) K (except K₈) T₂ G (except G₁)
भवान्प्रतियात्त्व (K₂ G₂ 'त्य)द्य
21 ^a) D₁₀ मध्येसम (for सभामध्ये) — ^a) K₁ s
D₉ G₂-4 चेदम् (for वाक्यम्)

Colophon. All MSS. except M₂ om. sub-parvan
name. — Adhy name K₁-4 B D पुरोहितयानं; G₁ s
पुरोहितप्रतिनिवर्तन, M₁ पुरोहितविसर्ग., to it K₁ s
B₁-s s D_n D₂-s s 10 add समाप्त — Adhy no (figu
res, words or both) K₁ D₅ D₅ 7 s 10 S 21. — S'loka
no K₅ 22, D_n 21

22

1 ^a) D₁ Ca आह D_n D₂ सजय K₄ राज^० (for
पाण्डु) — ^b) D₁ 'पुष्या, S 'पुष्य, Ca 'पुष्ये (as in
text). D₂ तास्तु जानीहि; T₁ तद्विजा^० (for तान्विजा^०)
— ^a) T₂ सभाजयेत, Ca as in text. — ^a) S वनाद्
(G₈ s भवान्) (for अनघ) D₁ उपागतस्त्व K भूया
(K₂ s 'श्र) दिष्ट्या (K₂ दिष्टयानघ) समुपस्थित (K₂ 'पागत)
स्त्वं, B₁ s D_n D₁₀ G_n दिष्ट्या न ह्यस्थानमुप^०, D₂ दिष्ट्या
न व्यग्र^० समुपागतस्त्वा — T₂ M ins after 1 T₁ G,
after 7^{ab}

125* पुत्रो मह्यं मृत्युवश जगाम
दुर्योधन संजय रागवुद्धिः ।

मिथ्योपेतानामुपकारिणां सताम् ॥ २
 नाहं कचित्संजय पाण्डवानां
 मिथ्यावृत्तिं कांचन जातृपदम् ।
 सर्वां श्रियं द्यात्मवीर्येण लब्ध्वा
 पर्याकारुः पाण्डवा मयमेव ॥ ३
 दोषं दोषां नाधिगच्छे परीक्ष-
 नित्यं कंचिद्येन गह्येयं पार्थिव ।
 धर्मार्थार्थ्यां कर्म कुर्वन्ति नित्यं
 सुखप्रिया नानुरुध्यन्ति कामान् ॥ ४
 धर्मं शीतं क्षुत्पिपासे तथैव
 निद्रां तन्त्रीं क्रोधहर्षां प्रमादम् ।
 धृत्या चैव प्रतया चाभिभूय

धर्मार्थयोगान्प्रयतन्ति पार्थाः ॥ ५
 त्यजन्ति मित्रेषु धनानि काले
 न संवासाजीर्यति मैत्रमेवाम् ।
 यथार्हमानार्थकरा हि पार्था-
 स्तेषां द्वेष्टा नास्त्याजमीदृश्य पक्षे ॥ ६
 अन्यत्र पापाद्विपमानमन्दबुद्धे-
 र्दुर्योधनात्क्षुद्रतराच्च कर्णात् ।
 तेषां हीमे हीनमुखप्रियाणां
 महात्मनां संजनयन्ति तेजः ॥ ७
 उत्थानवीर्यः सुखमेधमानो
 दुर्योधनः सुकृतं मन्यते तत् ।
 तेषां भागं यच्च मन्येत बालः

C. 5. 622
B. 5. 22. 8
K. 5. 22. 8

2 ^a) Ds वान्यन्, Ca d s तामस् (as in text) Ks B (except B1) Dn D1 s M2-4 अतदहान्, Gs एतदहान्, Gs तदनहान् (for अतदहान्) Dn1 निरुप्य, Dc निरुप्य, Gs निरीक्ष्य, all comm. निरुप्य (as in text) — ^a) D1 s G2-4 M नैपा — ^a) B (except B1) Dc 10 Gs मिथ्या पेतानां, Ca d s as in text. D1 S (except T2 G1-2) अपकारिणा S च (for सताम्)

3 ^a) S मयै (for मया) D1 आत्मवीर्येण, Ds द्यात्म-
 बलेन Ks B Ds D1-4 7 10 लब्ध्वा, Dc नष्टां (for लब्ध्वा)
 — ^a) Ks s D2 10 'हापुं', D1 T2 G1 'कपुं', Ca d s as
 in text. Gs नित्यम् (for मयम्)

4 ^a) Ks दोषानेपा, Gs दोष दोषां, Gs तान्व दोषान
 K2 B Dn Ds D1-2 10 नाध्यागन्तु K1 D1 T1 G M
 परीक्ष्य, B Dn2 Ds D10 T2 परीक्षन्, Dn1 Ds c परीच्छन्
 (for परीक्षन्) — ^b) Ks D10 S सूक्ष्म, Ks तत्र (for
 नित्य) Dn1 D2 s S (except T1 Gs M2) किंचिद् (for
 कचिद्) K1 Ds गह्ये च, Ds Ds c T2 G2 s M गह्ये (M2
 'ह्ये') (for गह्ये) — ^a) T2 Gs पार्था (for नित्य)
 — ^a) N (except K2) T2 Gs Ca सुगप्रिये, Gs सुग्राहये
 Cd s cito सुग and प्रिय Ks नानुरुग्यन्ति, Ca 'रुप्यते',
 Cd s as in text. Ks B (except B2) Ds D2 s 10 T1
 G1 Ca कामान्, Gs नित्य (inf lin काम) (for कामान्)

5 ^a) Ds धर्मशीते, Cd s धर्मं शीत (as in text)
 — ^b) Ks s D1 s M (except M4) निद्रातन्त्री, Dn1 T2
 निद्रातन्त्री, D1 निद्रातन्त्रे, Dc निद्रा तन्त्रा Cd s cito निद्रा
 तन्त्रा — ^a) S (except G2) चापि (for चैव) — ^a) Ks
 'योगात्, Ks s D2 G2 'योगा', Ds2 'योग्या (for 'योगान्)

Ks s प्रतपति, B1 प्रतिपाति, D1 s G2 प्रगृहति, Ds
 प्रययति, T G1 s M प्रतिपद्यति, Gs प्रयदति (for प्रयतन्ति)

6 ^a) K Ds D1 s 10 T1 G1 s s Cs जीर्यते, M (except
 M2) जीर्यति, Ca d जीर्यति (as in text) K1 D1 10
 मयमेवां, Ks B Dn Ds Ds-2 तेषु मैत्रो, Ks प्रीतिरेपा, T2
 मैत्र तेषां, Gs M मैत्रिरेपा — ^a) S (except T2 G2)
 यथार्थं (for यथार्हं) Ds हितार्थास् (for हि पार्थास्)
 — ^a) Ds दोषो (for द्वेष्टा) K1 s Ds Gs s M2 आज
 मीदपक्षे, Ks D2 s T2 G2 अजमीदस्य पक्षे, D1 s T1 G1 s
 M1 2-2 अजमीदपक्षे, Ca as in text

7 ^a) D2 G1 s विपमतो (for 'मान्) — ^b) Ds
 क्षुद्रचराच, Gs दुष्प्रमहाच — After 7^{ab}, T1 G 1ns
 125* — ^a) Dn Ds Ds s 7 s हीमां, T1 Gs s M1 2 s
 हि मे (for हीमे) Ds c तेषा ह हीमां न सुग — ^a) B4
 Ds c उर्वयतो हि, Ds स्पधयतो हि (for मजनयन्ति)
 D10m कोप (for तेज) S (except G2) महात्मना सजय
 पाण्डवानां — After 7, S (except G2) 1ns

126* भाग गन्तु वदते मन्दबुद्धि

महात्मना सजय दीप्ततेजसाम् ।

[(L 1) T1 G1 s हतुं, T2 G4 s कर्तुं (for गन्तु)
 — (L 2) T2 व्याख्या (for महात्मना) Gs तीव्र (for
 तीव्र)]

8 ^a) Ks उत्थानवीर्यं, Ds c तथोनवीर्यं, Ca d s as
 in text — ^a) Ds D10 यच्च भोक्ष्येत, D1 s T G1 s
 मन्यते यच्च (D1 'श्च'), Gs यद्विमन्येत — ^a) Ca अशक्यः
 Cd s शक्य (as in text) D1 हतुं, M2-2 कर्तुं, Ca d s
 हतुं (as in text) D1 M1 (sup lin) जीरित (for

C. 5 552
E. 5 22 B
K. 5 22. 8

शक्न्यं हर्तुं जीवतां पाण्डवानाम् ॥ ८
यस्यार्जुनः पदवीं केशवश्च
बृकोदरः सात्यकोऽजातशत्रोः ।
माद्रीपुत्रौ सृञ्जयाश्चापि सर्वे
पुरा युद्धात्साधु तस्य प्रदानम् ॥ ९
स ह्येवैकः पृथिवीं सव्यसाची
गाण्डीवधन्वा प्रणुदेद्रथस्थः ।
तथा विष्णुः केशवोऽप्यग्रधृष्यो
लोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा ॥ १०
तिष्ठेत् कस्तस्य मर्त्यः पुरस्ता-
द्यः सर्वदेवेषु वरेण्य ईड्यः ।
पर्जन्यघोषान्प्रवपञ्चशरौघा-
न्पतंगसंधानिव शीघ्रवेगान् ॥ ११
दिशं ह्युदीचीमपि चोत्तरान्कुरू-
न्गाण्डीवधन्वैकरथो जिगाय ।

धनं चैषामाहरत्सव्यसाची
सेनानुगान्त्रलिदांश्चैव चक्रे ॥ १२
यश्चैव देवान्पाण्डवे सव्यसाची
गाण्डीवधन्वा ग्रजिगाय सेन्द्रान्
उपाहरत्फल्गुनो जातवेदसे
यशो मानं वर्धयन्पाण्डवानाम् ॥ १३
गदाभृतां नाद्य समोऽस्ति भीमा-
द्वस्त्यारोहो नास्ति समश्च तस्य ।
रथेऽर्जुनादाहुरहीनमेनं
बाह्वोर्वले चायुतनागवीर्यम् ॥ १४
सुशिक्षितः कृतवैरस्तरस्वी
दहेत्कुदस्तरसा धार्तराष्ट्रान् ।
सदात्यमर्षी बलवान्न शक्यो
युद्धे जेतुं वासवेनापि साक्षात् ॥ १५
सुचेतसौ बलिनौ शीघ्रहस्तौ

जीवता)

9 ^a) M तस्य K₁ s D₇ केशवस्य — ^b) G₂ M (except M₂) सत्यको K₁ s D₈ s T₁ G₂ 4 M 'शत्रु'. (M₁ sup lin 'शत्रो as in text) — ^c) S चैव (for चापि) D (except D₁ s 9) याति (for सर्वे) — ^d) G₂ वर, Ca d s पुरा (as in text) G₂ तस्य चैव (for साधु तस्य) M₁ (sup lin) सत्यं, Ca d s तस्य (as in text) G₄ M₂ प्रसादं (for प्रदानम्)

10 ^a) D₁₀ स एवैकः, G₄ सहल्यकः — ^b) K₂ गाजीवः. D₁ प्रवादे प्रजीयात्, T₁ G₁ s प्रणुदेद्रै रथस्थ — ^c) K₁ s महान्, K₂ B₁ Dn D₂-1 T₂ जिष्णु, G₂ विष्णु (as in text) Ca d mention विष्णु Dn₁ D₉ om. अपि K₂ M (except M₂) हि, K₄ वा, K₅ च (for अपि). B₂ अधप्यौ (for अग्रधृष्यो) — ^d) K₂ S (except T₂ G₄ M₁ s) अपि (for अधि)

11 ^a) S (except G₂) पुमान् (for मर्त्य) — ^b) K₁ 'वेदेयु, K₂ s B D (except D₉) 'लोकेषु (for 'देवेषु) G₂ यथा (for वरेण्य). K₂ इद्रात्, B D (except D₁ s. 8.10) एक (D₉ एव), G₂ महेंद्र (for ईड्य) — ^c) D₂ प्रवर्षन्, D₉ प्रवयत्, T₁ प्रवमन्; G₂ प्रवपेत् (for प्रवपन्)

12 D₁ (hapl.) om 12^b-13^a. — ^c) D₂ G₄ M₂ आहरन्, T₁ G₂ अहरत् — ^d) K₂ सेवानुगान् N द्रविडान् (for बलिदान्)

13 D₁ om 13^a (cf v 1 12) — ^a) D₂ तथैव, D₉ 10 G₂ 4 M यश्च (for यश्चैव) — ^b) Some N MSS. गाजीवः G₁ वि- (for प्र-) — ^c) D₁ उपानयत्, Cd s 'हरत् (as in text) N (mostly) फाल्गुनो (B₁ Dn D₂ 4 पाण्डवो) (for फल्गुनो) — ^d) M यशोमानौ

14 ^a) K₄ D₁ 'भृतो (for 'भृतां) K₂ s B₂-s D (except D₁ s) T₂ G₂ नास्ति (for नाद्य) K₂ s D₂ समो हि; K₂ B₂ Ds D₂ s 9 10 T₂ G₂ समोद्य, B₂-s Dn समोत्र (for समोस्ति) B₁ गदाभृता भीमसमो न कश्चिद्, T₁ G₁ s-s M गदाधरोन्यो न समोस्ति भीमाद् — ^b) T₂ G₁ हस्त्यारोहे K₂ s हि (for च) S (except G₂-4) कश्चित्समोन्य (for समश्च तस्य) — ^c) D₉ तथा (for रथे) K₂ D₁ s G₂ प्राहुर (for आहुर) — ^d) K₂ s B₄ s D (except Ds D₂-10) G₄ M₁ बलेनायुत (for बले चायुत) D₂ 'वीर्य' (for 'वीर्यम्)

15 ^a) K₂ D₉ स, G₂ सु (as in text) K₁ s G₂ कृतवीर — ^b) Dn D₂ 4 7 धुद्रास्तरसा — ^c) K₂ स चाल्यमर्षी; K₂ D₁ s s 9 T₁ G₁ s सदा ह्य, K₂ B₂ s Dn D₂ 4 s-s G₂ न बलात्स (for बलवान्) T G₁ s-s M अशक्यो (for न शक्यो)

16 ^a) S (except T₂ G₂) 'तेजसौ, Cd s 'चेतसौ (as in text). — ^b) N G₁ फाल्गुनेन (K₂ 'नस्य), T₂ G₂ फल्गुनस्य. — ^c) K₂ 'मृगान्; D₁ s 'गण; D₉ 'गणान्, M₂

सुशिक्षितौ आतरौ फल्गुनेन ।
 श्वेनौ यथा पक्षिपूगान्नुजन्तौ
 माद्रीपुत्रौ नेह कुरुन्विशेताम् ॥ १६
 तेषां मध्ये वर्तमानस्तरस्त्री
 धृष्टद्युम्नः पाण्डवानामिहैकः ।
 सहामात्यः सोमकानां प्रवर्हः
 संत्यक्तात्मा पाण्डवानां जयाय ॥ १७
 सहोपितश्चरितार्थो वयःस्थः
 शाल्वेयानामधिपो वै विराटः ।
 सह पुत्रैः पाण्डवार्थे च श्व-
 युधिष्ठिरं भक्त इति श्रुतं मे ॥ १८

अवरुद्धा वलिनः कैकेयेभ्यो
 महेष्वासा आतरः पञ्च सन्ति ।
 कैकेयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा
 युद्धार्थिनश्चानुवसन्ति पार्थान् ॥ १९
 सर्वे च वीराः पृथिवीपतीनां
 समानीताः पाण्डवार्थे निविष्टाः ।
 शूरानहं भक्तिमतः शृणोमि
 प्रीत्या युक्तान्संश्रितान्धर्मराजम् ॥ २०
 गिर्याश्रया दुर्गनिवासिनश्च
 योधाः पृथिव्यां कुलजा विशुद्धाः ।
 म्लेच्छाश्च नानायुधवीर्यवन्तः

C. 5. 153
B. 5. 22. 22
K. 5. 22. 22

*यूय (for 'यूगान्' K₁ L₂ D₁ 2 s G₂ व्रजतां, K₂ D₁ मजतां, G₂ हरतां (for रुजन्तां) — ^a) K₂ D₂ D₁ 2 s माद्रीमुतां, T₁ G₁ 2 पुत्रौ माद्या K₂-s D₂ चेह (for नेह) K₂ कुद्वन् (sup in कुरुन् as in text) K₂ समस्तान् (for विजेतान्) D₂ D₂ D₂-s 10 Ca s शेषयेतां न दातृन्, D₂ नेह वदे कुरुणा (for नेह कुरुन्विशेताम्) Cd oites न विजेता G₂ यमां कुरुणा प्रमहेत कोत्र — After 16, N T₁ G₂ ins

127* पुतद्रल पूर्णमस्माकमेव

यत्सावता नास्ति तृतीयमन्यत् ।

[(L 1) K₁ पूर्वन्, D₂ सर्वन् (for पूर्णन्) K₂ s T₁ त्व, D₂ G₂ एक (for एव) — (L 2) K₂ D₂ सात्वतानां (for सात्वता) B D₂ D₂ D₂-1 10 T₁ यत्न्य तान् (T₁ यत्नात्तान्) प्राप्य नास्तीति नन्ये]

17 ^a) D₂ D₁ 0 वेपा (for तेषां) D₁ अन्यो, G₂ अर्थ (for मध्ये) — ^a) D₂ Ca s सात्वतानां, Cd सावता (for सोमकानां) T₁ प्रियाहं, G₁ चरिष्ट, G₁ प्रयाहुः, Ca d s प्रवर्ह (as in text) — ^a) K₁ L₂ 2 सत्यक्तात्मा वै, Ca d s सत्यक्तात्मा (as in text) K₂ B D₂ D₂ D₂-10 पाण्डवार्थ (K₂ D₂ 'वानां) श्रुतो मे Cap पाण्डवार्थे, Ca d s पाण्डवानां (as in text) — After 17, B D (except D₁ 2 s 10) ins.

128* अजानदात्रु प्रमहेत कोऽन्यो

येपा स स्यादग्रणीवृष्णिंसिह ।

18 ^a) T₂ महामात्य, Cd s सहोपित (as in text) G₂ स हितार्थो (for चरितार्थो) D₂ D₂ G₁ M₁ वयस्य (for, वयन्य) — ^b) K₁ 2 4 S सात्वेयानाम् (G₂ corrupt), B (except B₁) D (except D₂ D₂ 9)

सात्वेयानाम् (for शाल्वे) — After 18^{ab}, K₂ s read 30^{ab}, repeating it in its proper place — ^c) K₁ L₂ s D₁ 0 महव पुत्र, K₂ s B D₂ D₂ D₂-s G₂ स वै सपुत्र, D₁ सहपुत्र, T₁ G₁ s पुत्र साधं (for सह पुत्र) B₂ D₁ s 'वार्येन (for 'वार्ये च) T₁ G₁ s हि (for च) D₂ G₂ निविष्टो (for च द्रष्टुः) — ^d) K₂ B D (except D₂ 9) युधिष्ठिरे

19 ^a) K₂ D₂ अपरुद्धा, K₂ अवरुद्धाश्च, D₂ 1 यथा वरुद्धा, D₂ सुवरुद्धा, D₁ 0 ये चावरुद्धा, S अयावरुद्धा D₂ D₂ 4 7 9 S (except G₂) रथिन (for वलिन) K D (except D₁ s) कैकेयेभ्यो, S (except G₂) पञ्च सन्ति (for कैके) — ^b) S (except G₂) कैकेयेषु (for पञ्च सन्ति) — ^c) K₁ L₂ 2 ते कैकया, K₂ कैकेयेभ्यो, K₂ s D₂ D₁ 0 G₂ ते कैके (K₂ G₂ 'क)येभ्यो, D₂ D₂ 4 7 9 कैकेयेषु, D₂ s s G₁ कैकेयेभ्यो — ^d) G₂ युद्धाक्षीणा (for युद्धार्थिन) K₂ तानुपासति, K₂ D₂ D₁ 0 चानुसरति, K₂ D₂ चानुचरति, M चानुवदति K₂ पार्थिवान् (for पार्थान्)

20 D₂ om 20^{ab} — ^a) K D₂ D₂ 4 7-9 सर्वांश्च वीरान् K₂ 4 D₂ 'पतींश्च, T₁ G₁ 'पतींश्च, Ca. d. s 'पतीनां (as in text) — ^b) Cf. 21^d K समानीतान्, B (except B₁) D₂ D₂ 4 7-9 गतान्, D₂ G₂-s समानीता K B₂ s D₂ D₂ 4 7-10 निविष्टान् — B₂ (hapl.) om. 20^c-21^d — ^c) S सर्वान् (for शूरान्) K₂ B₁ D₂ D₁ s s अर्हान् (for अह) T₁ भक्तिमत, G₂ 'युत — ^d) K₁ प्रीत्या च युक्तान् D₂ 2 मस्थितान् (for सश्रि)

21 B₂ om 21 (cf v 1. 20) — ^a) D₁ T G₁ s 'श्रिता (for 'धया) — ^b) K₂ s B₂ s D₂ D₂ 4 8 9 'जातिशुद्धा, B₁ 4 D₂ 1 'जाश्च वृद्धा, D₂ D₁ 0 'जातवृद्धा.

C. 5. 693
B. 5 22. 22
K. 5 22. 22

समागताः पाण्डवार्थं निविष्टाः ॥ २१
पाण्डवश्च राजामित इन्द्रकल्पो
युधि प्रवीरैर्वहुभिः समेतः ।
समागतः पाण्डवार्थं महात्मा
लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्यतेजाः ॥ २२
अस्त्रं द्रोणादर्जुनाढासुदेवा-
त्कृपाद्भीष्माद्येन कृतं शृणोमि ।
यं तं कार्णिप्रतिमं ग्राहुरेकं
स सात्यकिः पाण्डवार्थं निविष्टः ॥ २३
अपाश्रिताश्चेदिकरूपकाश्च
सर्वोत्साहैर्भूमिपालैः समेताः ।
तेषां मध्ये सूर्यमिवातपन्तं
श्रिया वृतं चेदिपतिं ज्वलन्तम् ॥ २४
अस्तम्भनीयं युधि मन्यमानं

ज्याकर्षतां श्रेष्ठतमं पृथिव्याम् ।
सर्वोत्साहं क्षत्रियाणां निहत्य
प्रसह्य कृष्णस्तरसा ममर्द ॥ २५
यशोमानौ वर्धयन्त्यादवानां
पुराभिनच्छिशुपालं समीके ।
यस्य सर्वे वर्धयन्ति स्म मानं
करुपराजप्रमुखा नरेन्द्राः ॥ २६
तमसह्यं केशवं तत्र मत्वा
सुग्रीवयुक्तेन रथेन कृष्णम् ।
संप्राद्रवंश्चेदिपतिं विहाय
सिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा इवान्ये ॥ २७
यस्तं प्रतीपस्तरसा प्रत्युदीया-
दाशंसमानो द्वैरथे वासुदेवम् ।
सोऽशेत कृष्णेन हतः परासु-

(for 'जा विशुद्धाः) S (except G₂) यो (M₂-s यो) धा' सर्वे कुदाला सनिविष्टा — G₂ om 21^{ad}. — °) K₂ S (except T₂ G₂, G₂ om) नानाविधवीर्यं — With 21^d, of. 20^b.

22 °) K₂ Dn D₂-7 9 10 समितोर्द्रकल्पो, K₂ यत् इन्द्र°, D₂ अचित् इन्द्र°, S (except G₂) अमितवीर्यविक्रमो, Ca d s अमित इन्द्र° (as in text) — °) D₂ योध्रप्र°, T₂ युधि प्रवीरो (for युधि प्र°) D₂ S (except T₂ G₂) बलिभिः (for बहुभिः) — K₂ om 22^d-23^d. — °) T₁ G (except G₂ 4) 'त्रयेपि (for 'प्रवीरो). M (except M₂) [अ]प्रतिवार्य°.

23 K₂ om 23 (of. v 1. 22) — °) D₁ transp. कृपात् and भीष्मात् B₁-s D₂ G₂ वृतं, B₂ Dn D₂ D₂-7 10 m T₂ वृत (for कृत) — °) B Dn D₂-s 9 आहुर, D₂ चाहुर (for ग्राहुर) S यत्तश्च कृष्णप्रतिमप्रभाव°.

24 °) K₁ Dn D₂-s 10 उपाश्रिताश्च K₁ 2-s चेदिक-रूपसेना K₂ D₁ 9 अ (K₂ उ)पाश्रितश्चेदिकरूपराज, S अपाश्रित (T₂ तदाश्रित, G₂ आसादित)श्च करुपराज.. — °) B D (except D₁ 2.9) सर्वोद्योगैर् K₂ B D (except D₁ 2.9) भूमिपाला K₂ D₁ 9 S (except G₁) समेत. — °) D₂ राज्ञा (for तेषां)

25 °) S (except T₂ G₂) अस्त्रं (for अस्तम्भ°) M यदि (for युधि) K₂ Dn D₂.4 'माना, K₄ 5 B D₂ D₁.2.5 7-10 M₂ 'मानो. — °) K₁.2.4 B Dn D₂.6 G₁ 2

Cn 'ज्या कर्षता, D₂ ज्या. क°. — °) T G₁ महो° (for सर्वो°) D₂ वै निहत्य, M निगृह्य (for निहत्य) — °) S (except T₂ G₂) विष्णुस्तरसा (for कृष्णस्तरसा) B D (except D₁ 9 10) G₁ संममर्द, G₂ यशस्वी (for ममर्द)

26 °) K₂ D₂ D₁ 2 10 G₂ 5 यशो मानं, K₂-s D₂ योसौ मान (for यशोमानौ) N (except K₂ D₂ D₁.9) T₂ G₂ पादवानां (for याद°) — °) D₂ 'भवत्, S 'हनत् (T₁ 'हनत्, G₄ 'हरत्, G₂ 'हत्ता) (for 'भिनत्) K₂ महीप, B Dn D₂ D₂-s 10 समीक्ष्य, D₁ समीपे, S (except G₂) सुघोर (for समीके), of. v 1. 34. — °) K₂ वर्धयन्ति मान, D₂ वर्धयति प्रभाव — °) K₁ करुप-चेदिप्र°, D₁ करुपराजप्रतिमा, T₂ G₂.4 M करुपराजप्रमुखा

27 °) T₁ G₁ तमस्यत्, G₂ तस्यांतक — °) K₂ सुधुर्यं (for सुग्रीव°) B₂ हृष्ट; G₂ M₂ यात् (for कृष्णम्) — °) B₂ Cn के (for स-) — °) S सिंहार्दिता (for सिंह दृष्ट्वा) M₁ ययान्ये (for इवान्ये).

28 °) K₁ 2.4 D₂ यस्तं प्रतीप (D₂ 'पात्), Dn D₂-s 7 9 T₂ कस्त प्रतीपस् (T₂ 'तस्), D₁ त यः प्रयांत; T₁ G तम (G₂ त वै) प्रतीतस्, M त वै (M₁ 4 om वै) प्रतीतस्. Cd oites प्रतीतं D₁ प्रदीयाद्, D₂ अप्युदीयाद्; T₁ G₁ 5 प्रत्यायानी (G₂ 'त्सी)द्, Ca d s प्रत्युदीयाद् (as in text) — °) Ca. d s अपार्थिवो (for आशसमानो) — °) K₁-s शेते स, K₄ 5 स तेन, D₁ 9 अशेत; D₂ G₂ समेत (for सोऽशेत). K₂ क्षमायां (for परासुर). — °) K₁ D₂ 5 T

वर्तिनेवोन्मथितः कर्णिकारः ॥ २८
 पराक्रमं मे यदवेदयन्त
 तेषामर्थे संजय केशवस्य ।
 अनुसरंस्तस्य कर्माणि विष्णो-
 र्गावलाणे नाधिगच्छामि शान्तिम् ॥ २९
 न जातु ताञ्शत्रुरन्यः सहेत
 येषां स स्यादग्रणीर्दृष्टिर्गिरिः ।
 प्रवेपते मे हृदयं भयेन
 श्रुत्वा कृष्णावेकरथे समेतौ ॥ ३०
 नो चेद्गच्छेत्संगारं मन्दबुद्धि-
 स्ताभ्यां सुतो मे विपरीतचेताः ।
 नो चेत्कुरुन्संजय निर्दहेता-
 मिन्द्राविष्णू दैत्यसेनां यथैव ।

मतो हि मे शक्रसमो धनंजयः
 सनातनो वृष्णिवीरश्च विष्णुः ॥ ३१
 धर्मरामो ह्रीनिपेधस्तरस्त्री
 कुन्तीपुत्रः पाण्डवोऽजातशत्रुः ।
 दुर्योधनेन निकृतो मनस्वी
 नो चेत्कुद्धः प्रदहेद्वार्तराष्ट्रान् ॥ ३२
 नाहं तथा हर्षुनाद्वासुदेवा-
 द्भीमाद्वापि यमयोर्वा विभेमि ।
 यथा राज्ञः क्रोधदीप्तस्य सूत
 मन्योरहं भीततरः सदैव ॥ ३३
 अलं तपोब्रह्मचर्येण युक्तः
 संकल्पोऽयं मानसस्तस्य सिद्ध्येत् ।
 तस्य क्रोधं संजयाहं सिमीके

G. 5. 680
B. 5. 22. 34
K. 5. 22. 34

G. 5 एव, G. 5 एवं (for इव) T. 2 मर्दित, G. 5 M मथित (for उन्मथित) K. 5 m इवात्र (for कर्णिकार) K. 5 वातेन मग्न स यथा कर्णिकार

29 ^a) K. 2. 4 D. 5 यदवेदयते (K. 5 'यन्व'), K. 5 D. 5 G. 5 यदवेदयत, D. 1 यथा वेदयति, G. 2 प्रतिवेदयति, Ca. d यदवेदयन्त (as in text) T. 1 G. 1. 5 पराक्रम चाप्रतिम वदति, T. 2 G. 4 M 'म स्वप्रमेय (M. 1 त्वप्रतिम) वदति — ^b) S (except G. 2) मध्ये (for अर्थे) Ca. d. s cite मशय (for सजय?) — ^c) D. 1 अग्राहण्य (for अनुसरन्) M. 4 सत्य (for तस्य) B. 4 D. 1 Ca. d n विष्णो (for विष्णो) — ^d) Some S MSS गावत्गणे K. 5-s नामि* (for नाधि*)

30 K. 5 repeat 30^{ab} here, reading it for the first time after 18^{ab} — ^a) D. 1 न जातु तं, S (except G. 2) कन्तान् (T. 1 G. 4 M. 5 कन्ता, T. 2 कस्मान्, G. 5 M. 2 कस्त) जेतु (T. 2 हतु), T. 2 m न जातु तान् (as in text) D. 1 शत्रुवत्य सहेत, D. 5 शत्रुरन्यत्स — ^b) D. 5 सदा (for स) — ^c) D. 1 'रथेन यार्ता, M. 2 'रथो समेतौ

31 ^a) N G. 2 न (K. 1-s स, D. 5 तौ) (for नो) D. 1 वै (for चेद्) K. 1 s स युग, K. 4 D. 5 सयुगे, D. 1 S सगत (G. 5 M. 2 'ति) (for सगर) — ^b) B D. 5 D. 5-s 10 ताम्या लभेच्छर्म तदा सुतो मे — ^c) K. 1. 4 D. n D. 1. 5-7 तौ चेत्, K. 2 स तत, K. 5 तावत्, D. 5 G. 5 तौ वै, T. 2 G. 4 सर्वान्, G. 1 तो वा, Ca. नो चेत् (as in text) D. 5 नो दहेताम् — ^d)

D. 5 मित्रो विष्णुर, D. 5 इन्द्रो विष्णुर D. 2 10 'सैन्य (for 'सेना) K. 5-s D. 5 M दानवाना चमूनिव (K. 4 चमू च, K. 5 चमूवत्, D. 5 चमू वा), T. 1 G. 1 दानवानादिदेवा (for दैत्यसेनां यथैव) — ^f) B. 1 जिष्णु, S (except G. 1. 4) कृष्ण (for विष्णु)

32 ^a) B. 1 D. 5 G. 5 धर्मराजो, G. 5 स धर्मराजो, Ca. धर्मरामो (as in text) B (except B. 1) D (except D. 1. 2 c s 9) G. 5 Cap ह्रीनिपेवत्, Ca. d s as in text. M (except M. 1) महारमा, Cd. s तरस्त्री (as in text) — ^c) S (except G. 2) तर (T. 1 'प) स्त्री (for मनस्वी) — ^d) D. 1 न, Ca. 5 नो (as in text) D. 2 स (for प्र) Ca. d s cite दहेत्

33 ^a) K. 1. 4 s D. 5 न होवाह (for नाह तथा) K. 1. 4 s चार्जुनाद्, D. n. 2 D. 2 अर्जु, D. 1 G. 2 अप्यर्जु, D. 5 फाल्गुनाद् (for हार्जुनाद्) — ^b) K. 1 तथा भीष्माद्, K. 4 न (K. 4 तथा) भीमसेनाद्, K. 5 भीमसेनाद्, B. 1 D. 5 T. 2 भीमाद्वा, D. n D. 4 6 7 10 भीमाद्वाह (for भीमाद्वापि) K. 2 विभेमि om वा), K. 3 चापि नून, K. 4 s T. 1 G. 1 M वा (M. 2-s चा) पि विम्ये (for वा विभेमि) — ^c) K. (except K. 1. 2) D. 5 S (except T. 1 G. 1-4) सजय, D. 2 तात, D. 10 मन्योर् (for सूत) — ^d) K. 5 मन्योर्भीतो, D. 10 गावलाणे (for मन्योरह) K. 2 D. 5 S (except G. 2) भीतभीत (for 'तर) D. 10 सदाह

34 ^a) K. 1 s स वै तपो, K. 4 s स वै सदा, B. D. n D. 5 D. 5-s 10 T. 2 महातपा, D. 2 अलोलुपो (for अल तपो) T. 1

C. 5. 680
B. 1. 22. 36
K. 5. 22. 30

स्थाने जानन्मृशमस्म्यद्य भीतः ॥ ३४
स गच्छ शीघ्रं ग्रहितो रथेन
पाञ्चालराजस्य चमूं परेत्य ।
अजातशत्रुं कुशलं स्म पृच्छेः
पुनः पुनः प्रीतियुक्तं वदेस्त्वम् ॥ ३५
जनार्दनं चापि समेत्य तात
महामात्रं वीर्यवतामुदारम् ।
अनामयं मद्वचनेन पृच्छे-
धृतराष्ट्रः पाण्डवैः शान्तिमीप्सुः ॥ ३६
न तस्य किञ्चिद्वचनं न कुर्या-
त्कुन्तीपुत्रो वासुदेवस्य हत ।

प्रियश्चैषामात्मसमश्च कृष्णो
विद्वांश्चैषां कर्मणि नित्ययुक्तः ॥ ३७
समानीय पाण्डवान्सृज्यांश्च
जनार्दनं युयुधानं विराट्म् ।
अनामयं मद्वचनेन पृच्छेः
सर्वास्तथा द्रौपदेयांश्च पञ्च ॥ ३८
यद्यत्तत्र प्राप्तकालं परेभ्य-
स्त्वं मन्येथा भारतानां हितं च ।
तत्तद्भाषेथाः संजय राजमध्ये
न मूर्च्छयेद्यन्न भवेच्च युद्धम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

G₁ s s M अल तपोयज्ञचर्यं (G₅ 'यां) च युक्त (T₁ G₁ s यदुक्त), Ca d s (as in text) — ^b) D₈ D₁₀ अल, D₂ वै, T₂ यो (for अय) M मनसस् (for मान*) D₁₀ G₄ Ca d s सिध्वै (for सिध्येत्) — ^c) D₉ क्रोधात् (for क्रोध) K₄ s B Dn D₈-s S Gap समी (T₂ G₈ 4 निरी)क्ष्य, Ca d s समीके (as in text), of v 1 26 — ^d) Dn D₈ 4 S (except G₂) जात, Cn जानन् (as in text). T G (except G₂) transp अस्मि and अद्य

35 ^a) D₁ त्वरितो, T₁ G₄ M₈ सहि° (for ग्रहि°) K₁ s 4 जवेन (for रथेन) — ^b) Some N MSS पचाल° (for पाञ्चाल°) K₁ s चमूमुपेत्य, K₂ D₁ चमू समेत्य, K₄ s T₁ G₄ s M चमू परेभ्य, B Dn D₈ D₈-s 10 T₂ चमूनिवेश- (B₄ Dn D₈ 4 6 7 T₂ 'वेदान), D₉ चमू परेण, G₈ चमू विगाह्य (for चमू परेत्य) Cs समेत्य, Ca d परेत्य (as in text) B₂ om 35^a-37^b — ^d) D₁ 9 प्रीतियुक्तो T₁ G₁ वद स्व (for वदेस्त्वम्) D₇ प्रीतियुक्त वीर्यवत वद त्व

36 B₂ om 36 (cf v 1 35) — ^a) S सूत (for तात) — ^b) K₈ D₈ 4 महामात्य, D₁ 2 9 सहामात्य, D₇ महामान्य, T₁ G₁ s महामति, T₂ G₂-4 M₂ महात्मान, M₁ 8-5 महात्मना, Ca d s महामात्र (as in text) K (except K₂) D₉ वीर्यवत यशस्विन, T₁ G₁ 5 'वता वरिष्ठ (for वीर्यवतामुदारम्) — 36°=38° — ^d) D₉ सधिम (for 'शान्तिम्) K₂ इच्छु (for इप्सु) T G₁ 4 धा (T₂ स धा) तैराष्ट्र पाण्डव सधिमिच्छेत्, G₂ s s M धातै (G₂

यद्धातै, G₈ M धृत) राष्ट्र पाण्डवै. सधिमिच्छु (G₂ s M 'च्छेत्), Cs as in text

37 B₂ om 37^a (of v 1 35) — ^b) K₁ 4 T₂ 'सुतो (for 'पुत्रो) — ^c) D₁ तेषाम्, D₉ चैवम् (for चैषाम्) S (except G₂) समतश्चैव (for आत्मसमश्च) — ^d) K₄ s तेषा (for चैषा)

38 ^a) K₈ B (except B₂) D (except D₁ 2 9) T G₁ 2 s M₂ 'नीतान्, G₄ 'गतान्, Cd s 'नीय (as in text) K₂ B₂ s G₁ सृज्यान् पाण्डवान् (by transp), D₁₀ पाण्डवैः सृज्यान् — 38°=36° — ^d) K₈ D₉ तान् (for तथा)

39 ^a) K₈-s परेषु, Cs परेभ्य (as in text) — ^b) D₁ G₂ मन्येथास्त्व (by transp) M₁ पाण्डवाना (for भारताना) S (except G₂) हिताय (for हित च) — ^c) K₈ B (except B₄) D (except D₂ s) G₈ M₂ Ca d s तद् (for तत्तद्) Dn₁ तात (for राज) — ^d) K₄ यत्सूत्रयेद्, K₈ 4 D₈ यन्मूर्च्छयेद्, G₈ न क्रोधयेद्, Ca d s न मूर्च्छयेद् (as in text) B₁-s D₈ न (D₈ यन्) मूर्च्छयेद् (for न मूर्च्छयेद्यन्) B D (except D₁ 2) न च युद्ध हेतु (for न भवेच्च युद्धम्) D₉ न मूर्च्छयेद्येन चेन्न युद्ध (catalectic!)

Colophon — Sub-parvan N M₁ 8 s संजययान, — Adhy name T₁ G₁ M₂-s संजयप्रेषण. — Adhy. no (figures, -words or both) D₈ 1 D₈ 7 s 10 S 22, D₂ (sec m) s 20. — S'loka no 4 K₈ D₈ 41

२३

वैशंपायन उवाच ।

राजस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य संजयः ।
 उपप्लव्यं ययौ द्रष्टुं पाण्डवानमितौजसः ॥ १
 स तु राजानमासाद्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
 प्रणिपत्य ततः पूर्वं स्यूतपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ २
 गावल्गणिः संजयः स्यूतसूनु-
 रजातशत्रुमवदत्प्रतीतः ।
 दिष्टया राजस्त्वामरोगं प्रपश्ये
 सहायवन्तं च महेन्द्रकल्पम् ॥ ३
 अनामयं पृच्छति त्वाम्बिकेयो
 वृद्धो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी ।
 कच्चिद्भीमः कुशली पाण्डवाभ्यो
 धनंजयस्तौ च माद्रीतनुजौ ॥ ४
 कच्चित्कुप्या द्रौपदी राजपुत्री
 सत्यव्रता वीरपत्नी सपुत्रा ।
 मनस्विनी यत्र च वाञ्छसि त्व-

मिष्टान्कामान्भारत स्वस्तिकामः ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

गावल्गणे संजय स्वागतं ते
 प्रीतात्माहं त्वामिवदामि स्यूत ।
 अनामयं प्रतिजाने तवाहं
 सहानुजैः कुशली चास्मि विद्वन् ॥ ६
 चिरादिदं कुशलं भारतस्य
 श्रुत्वा राज्ञः कुरुवृद्धस्य स्यूत ।
 मन्ये साक्षाद्दृष्टमहं नरेन्द्रं
 दृष्ट्वैव त्वां संजय प्रीतियोगात् ॥ ७
 पितामहो नः स्वविरो मनस्वी
 महाप्राज्ञः सर्वधर्मोपपन्नः ।
 स कौरव्यः कुशली तात भीष्मो
 यथापूर्वं वृत्तिरप्यस्य कच्चित् ॥ ८
 कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
 वैचित्रवीर्यः कुशली महात्मा ।

C. 5 628
 B. 5. 23. 9
 K. 5. 23. 9

23

1 °) D1 उपप्लव्यां, S 'प्लव्य' S (except G2) शीघ्र
 (for द्रष्टु) — °) S (except G2) द्रष्टुं पार्यान् (M2
 पश्चान्) मर्हाजस

2 °) K2 s B Dn Ds Ds-8 10 कुटीपुत्र, D1 धर्मराज
 (for धर्मात्मान) — °) K2 s B D (except Ds)
 अभिवाद्य (for प्रणिपत्य) K2 सर्वं, K2 सर्वे, K2 पूर्वान्
 (for पूर्वं)

3 °) G2-s M2 गावल्गणि K2-s 'पुत्रो (for 'सूनु-
 — °) K (except K2) अभ्यवदत्, S (except G2)
 तमवोचत् (for अवदत्) D10 सुप्रतीत, T1 G1 2 s प्रतीत,
 G4 प्रीत, M2 प्रकीर्तित, Ca.d प्रतीत (as in text)
 — After 3^{ab}, M (except M1) ins संजय — °) D1
 'तुल्य (for 'कल्पम्)

4 °) K2 आम्बिकेयो, Ds १ त्वाम्बिकेयो (for त्वाम्बि-
 केयो) Ca cites त्वा (as in text) — °) B1 मनस्वी
 (for मनीषी) — °) K1 भारतभ्यो (for पाण्डवा) S
 (except G2) कच्चित् कुशली (T1 G1 s सुखी) पाण्डवाभ्यो-
 अभिवाद्या — °) K (except K2) Ds धनंजयो माद्रीवतीसुतो

च, S (except G2) 'यो भीमसेनो यमा च

5 °) K1 T1 G1 s सु' (for स') — °) S (except
 G2 4) मनस्विनी वाञ्छति (T G1 'सि) यत्र च त्व — °) M2
 तासुत (for भारत)

6 °) Some S MSS गावल्गणे — °) K D1 2 G2
 प्रीतात्मा त्वाम्, B Dn Ds Ds-10 प्री(B2 मि)यामहे, T1
 G2 s प्रीता(G2 'त्या)त्मान (for प्रीतात्माह) K2 s om
 त्वा K1.2 4 D1.2 T1 G1 4 s अभि(T1 G1 4 त्वामि, G2
 चाभि)नंदामि सूत, B Dn Ds Ds-10 ते (D2 स्वद्) वय
 दर्शनेन, G2 त्वामिवदयामि सूत — °) Ds 'त्मजै; D10
 'त्मज; T1 G (except G2) 'नुज (for 'नुजै) K
 (except K2) सहानुजै सप्रति साधुवृत्त (K2 'च, K2 'त्त)

7 °) Ds दर्शन (for कुशल) — °) K2 च (for
 एव) G4 transp दृष्ट्वैव and त्वा M त्वा (for त्वा) -

8 °) D2 G2 यशस्वी, G2 मनस्विनां (for मनस्वी)
 — °) K4 s महाप्राज्ञ — °) K2 D1 2 9 T G2 स कौरव-
 — °) K1 अप्यस्मि, K2 अस्यास्मि, K2 B (except B1)
 Dn Ds Ds-8 10 अस्त्यस्य, D1 अयास्य (for अप्यस्य)

9 °) Ds S (except G2) सूतपुत्र (for महात्मा)

C. ५. ६३३
E. ५. २३. ९
F. ५. २३. ९

महाराजो वाहिकः प्रातिपेयः

कच्चिद्विद्वान्कुशली सतपुत्र ॥ ९

स सोमदत्तः कुशली तात कच्चि-

द्भूरिश्रवाः सत्यसंधः शलश्च ।

द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च विप्रो

महेष्वासः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ १०

महाप्राज्ञाः सर्वशास्त्रावदाता

धनुर्भृतां मुख्यतमाः पृथिव्याम् ।

कच्चिन्मानं तात लभन्त एते

धनुर्भृतः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ ११

सर्वे कुरुभ्यः स्पृहयन्ति संजय

धनुर्धरा ये पृथिव्यां युवानः ।

येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो

महेष्वासः शीलवान्द्रोणपुत्रः ॥ १२

वैश्यापुत्रः कुशली तात कच्चि-

न्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सुः ।

कर्णोऽमात्यः कुशली तात कच्चि-

त्सुयोधनो यस्य मन्दो विधेयः ॥ १३

क्षियो वृद्धा भारतानां जनन्यो

महानस्यो दासभार्याश्च स्रत ।

वध्वः पुत्रा भागिनेया भगिन्यो

दौहित्रा वा कच्चिदप्यव्यलीकाः ॥ १४

कच्चिद्राजा ब्राह्मणानां यथाव-

त्प्रवर्तते पूर्ववत्तात वृत्तिम् ।

कच्चिदायान्मामकान्धारतराष्ट्रो

द्विजातीनां संजय नोपहन्ति ॥ १५

कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्र

उपेक्षते ब्राह्मणातिक्रमान्वै ।

— °) K (except K₄) वाहिक प्रातिपीय, S (except G₂) वाहिकानां महात्मा Ca प्रातिपेय (as in text)
— °) K₂ D₂ वृद्ध (for विद्वान्) S (except G₂) प्राति-
वीर्य (T₁ G₅ M₂ s 'पीय', T₂ प्रतीयमान) कुशली तात
कच्चित्, of 10^a

10 M (? hapl) om 10^a — °) G₂ s सोमदत्ति-
(for सोम) K₁ चापि विद्वन् (for तात कच्चित्) — °)
T₂ G₁ M_{1.2} सोमदत्त, G₂-s M₂-s सो (G₂-s सो) मदत्ति-
(for सत्यसंध) M च शल्यो (for शलश्च) — °) K
(except K₂) मकृप (for च कृप) G₅ महारयो भुवि
(for कृपश्च विप्रो) K (except K₁ s) अय विप्रो, D₂ च
वीरो (for च विप्रो) — After 10^a, G₅ ins

120* शारद्वत् कुशली तात विप्र ।

— °) K₁ महेष्वासा D₁₀ अन्ये (for एते) K₁ s हि
(for अपि) — After 10, B D read 12^{ab} (D₁ s
marg smarg repeating it in its proper place).

11 D₁ om 11^{ab}, D₂ om 11 — °) K₂ B₁ D₂
D₂ s 10 T₁ G₂-s M₂ महाप्राज्ञा D₂ D₂ 'शास्त्रेवदाता,
D₂ 'शास्त्रे च दाता, Ca 'शास्त्रावदाना, Cd as in text
— °) D₂ कच्चिदान K (except K₂) D₂ सर्वे लभते
(for लभन्त एते) Cd oites दान, G₅ कच्चिन्मानं लभन्ते
(as in text) — °) G₂ सर्वे एते (for कच्चिदेते) K
(except K₂) D₂ आचार्यमुखा भुवि विश्रुतास्ते (D₂
'ता ये)

12 B D read 12^{ab} after 10 (D₁ s marg smarg

repeat it here). — °) D₂ m G₄ धनुर्भृतो (G₄ 'ता
(for 'धरा) S (except T₂ G₂ s) च मह्य (for पृथिव्यां).
K₂ transp पृथिव्या and युवान B D₂ D₂ s 10
प्रधाना (for युवान) — °) D₂ G₄ तेषां; G₅ तेषा (as
in text) K₂ D₁ G₂ न्यवसद्, G₅ निवसति (as in
text) — °) D₂ कुशली (for शीलवान्) D₁ 'सुनु, G₅
'पुत्र (as in text)

13 °) D₁₀ G (except G₁) M₂ वैश्यापुत्र — D₂
(hapl) om 13^{ab} — °) D₂ D₂ D₂ s 4 (by corr) s 10
महाप्राज्ञो — °) K₂ D₂ G₂ मान्य, T G₁ s-s M (except
M₂) मानी (for ऽमात्य)

14 °) D₂ च या (for वृद्धा) K₁ s D₁₀ च नाद्यो
(for जनन्यो) — °) D₂ महानस्ये, T₁ G₁ s महादास्यो;
G₄ मानाह्या वै, M_{1.2} s Ca d साहानस्यो, G₅ महानस्यो
(as in text) M₂ राजभार्याश्च — °) D₂ वध्वश्च (for
वध्व) D₁₀ सपुत्रा, G₄ M₂ पुत्रो; M₁ s s पुत्र्यो (for
पुत्रा) G₂ s M (except M₂) भागिनेयो — °) G₁
दौहित्रेया, M (except M₂) 'श्यो वा (for 'त्रा वा) K
(except K₂) M अत्पयवलीका, B₂ s एते ह्य, D₁
एतेऽप्यरोगा (for अप्यव्य) Cd s अन्य (as in text)

15 °) K₁ पूर्ववच्चानुवृत्ति; K₂ s D₂ 'वृत्तानुवृत्ति, D₂
'वन्मानवृत्ति Cd oites वृत्ति (as in text). — °) D₁
पार्थिवो (for संजय) D₁ नापहंति

16 °) S (except G₂ M₂) तातो (for राजा) — °)
S (except G₂) समीक्षते (for उपे) T₁ G₁ (m as in

कचिन्न हेतोरिव वर्त्मभूत
 उपेक्षते तेषु स न्यूनवृत्तिम् ॥ १६
 एतज्ज्योतिरुत्तमं जीवलोके
 शुक्लं प्रजानां विहितं विधात्रा ।
 ते चेह्लोभं न नियच्छन्ति मन्दाः
 कृत्स्नो नागो भविता कौरवाणाम् ॥ १७
 कचिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
 बुभूषते वृत्तिममाल्यवर्गे ।
 कचिन्न भेदेन जिजीविषन्ति
 सुहृद्वा दुर्हृदश्चैकमित्राः ॥ १८

कचिन्न पापं कथयन्ति तात
 ते पाण्डवानां कुरवः सर्व एव ।
 कचिद्दृष्ट्वा दस्युसंधान्समेता-
 न्सरन्ति पार्थस्य युधां प्रणेतुः ॥ १९
 मौर्वीभुजाग्रप्रहितान्स तात
 दोधूयमानेन घनुर्धरेण ।
 गाण्डीवमुक्तान्स्तनयितुघोषा-
 नजिह्मगान्कचिदनुसरन्ति ॥ २०
 न ह्यपश्यं कंचिदहं पृथिव्यां
 श्रुतं समं वाधिकमर्जुनेन ।

C. 5. 706
 B. 5. 23. 22
 K. 5. 23. 22

text) 4 ब्राह्मणानव्यलीक, T₂ M ब्राह्मणानां व्यलीक, G₂ विप्रवर्यान्लीक — °) K₂ s D₂ कचिच्च हेतोरिह (K₂ 'व' D₁ s G₂ घर्मभूत, T G₁ s s मव्यलीक, M वर्त्मभूतं (M₂ s 'ता' (for वर्त्मभूत) B Dn D₂ D₂-s स्वर्गस्य कचिच्च (B₁ Dn D₂ D₂ s om. न) तथा वर्त्मभूता, D₁₀ सुवर्गलोकेस्य च वर्त्मभूत Ca cites हेतोर्वर्मभूता, Cd s हेतोर्वर्मभूत — °) B₁ D (except D₁ s s) जपेक्षते K₂ s न न्यून, K₂ सदानु, B D सदैव वृत्ति (D₁ राज्य मदीय, D₂ s सत्त्वानु), T₁ स वृत्, T₂ G₂ s च न्यून (for स न्यूनवृत्तिम्) Ca d cite न्यूना वृत्ति
 17 °) K₂ s B D (except D₁ s s 10) T₁ M₁ ज्योति-
 श्रोत्तम — °) D₂ D₁ s G₂ शुक्ल, Ca d s शुक्ल (as in text) D₁ s S प्रजात (for प्रजाना) — °) K₂ G₂-s ते वै, D₂ तच्च, T₁ G₁ तान्त्र, T₂ त वै (for ते चेल) K₁ s s Ca d दम, K₂ B D दोष (D₁ s इद, D₂ दमान्), T G लोभा (G₂ s 'का'न् (for लोभ) D₁ दमात् (for मन्दा) — °) D₂ S (except G₂) वै कुरुणा (for कौरवाणाम्)

18 °) M₁ धृतराष्ट्रपुत्रो (for 'द्र सपुत्रो) — °) D₂ om. न G₂ भेदेषु, C₂ भेदेन (as in text) — °) K₂ प्रहृष्टरूपा, D₁ सुहृद्वाप, Ca d सुहृद्वा (as in text) K₂ s s D₂ D₁ s s सुहृद् (for दुर्हृद्) K D₁ s 10 चाप्यमात्या (K₂ चैव सूत), B D₂ D₂ चैकमत्यात्, Dn D₂ s s T₂ चैव (D₂ T₂ 'क' मान्या (Dn₂ च मान्या), D₁ s G₂ अस्याप्यमात्या, G₂ चाप्यमित्रा, G₂ चैव मित्रा (for चैकमित्रा)

19 T₂ G₂ s M transp 19^{ab} and 19^{cd} — °) K₁ D₂ Ca. d नु पाप, K₂ उपायान्, K₂ न पापात्, K₂ न पापा, S (except G₂) तु पापं (for न पाप) K₂ पापा, G₂ सूत

(for तात) — °) K₁ D₁ s S (except G₂) न (for ते) — B D (except D₂, D₂[marg] om lines 1-2, D₂ marg) T₂ G₂ s M (all eight S MSS om lines 3-4) ins after 19^{ab} T₁ G₂ (both om lines 3-4), after 19

130* द्रोण सपुत्रश्च कृपश्च वीरो
 नास्मासु पापानि वदन्ति कचिद् ।
 कचिद्राज्य धृतराष्ट्र सपुत्र
 समेत्याहुः कुरव सर्व एव ।

[(L 1) M मित्र (for वीरो) — (L 2) T G₂-s M पितानहो निद्रो वादिकश्च — (L 3) B₁ s s राज्ये, D₂ D₁₀ गुण, D₁ s ब्राह्म (for राज्य) D₁ 'राष्ट्रस्य पुत्र]
 — °) K₁ s s D₁₀ अनेकान् (for समेतान्)

20 °) K₁ Dn₁ D₂ s मौर्वी भुजाग्रप्रहिता (D₂ 'तान्, D₂ 'ग्राहसहिता), S मौर्वी भुजाग्रे (G₂ 'भ्या) प्रहितां K₂ s तु तात, S स्मरत (T₂ G₁ s स्मरति) (for स्म तात) — °) B₁ D₂ D₂ s 10 C₂ 'गुणेन (for 'धरेण) T₂ दोधूयमानस्य घनुर्धरस्य, G₂ दोर्मूलददस्य घनुर्धरस्य — °) B₁ Dn D₁-s s S (except T₂) 'नुवान् (for 'मुक्तान्) — After 20, S (except G₂) ins

131* न त दृष्ट्वा कचिदत्र प्रतीप
 गन्ता गृहाज्ञातु जगाम रङ्गात् ।

[(L 1) T₁ G (except G₂) जति (for अत्र) — (L 2) G (except G₂ s) गतो, M₁ (inf lin) गत्वा (for गन्ता) T₂ G (except G₂) गृह]

21 °) K₂ B D (except D₁ s) G₂ च, T₁ G₁ s s अस्य, T₂ अन्यम् (for हि) K (except K₂) D₂ D₁ s G₂ s कचिद्, G₂ कचिद् (for कचिद्) — °) N (except K₁ s s D₁) योध, T₂ शूर, G₂ ध्रुव (for श्रुत) K₂ s

C 5 709
B 5. 23. 22
K. 1. 23. 22

यस्यैकपट्टिर्निशितास्तीक्ष्णधाराः
सुवाससः संमतो हस्तवापः ॥ २१
गदापाणिभीमसेनस्तरस्त्री
प्रवेपयञ्चतुसंधाननीके ।
नागः प्रभिन्न इव नङ्गलासु
चङ्क्रम्यते कचिदेनं सरन्ति ॥ २२
माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गा-
न्समागतानजयदन्तकूरे ।
वामेनास्यन्दक्षिणेनैव यो वै
महाबलं कचिदेनं सरन्ति ॥ २३
उद्यन्नयं नकुलः प्रेषितो वै
गावल्गणे संजय पश्यतस्ते ।
दिशं प्रतीचीं वशमानयन्मे

माद्रीसुतं कचिदेनं सरन्ति ॥ २४
अभ्याभवो द्वैतवने य आसी-
हुर्मन्त्रिते घोपयात्रागतानाम् ।
यत्र मन्दाञ्छत्रुवशं प्रयाता-
नमोचयद्भीमसेनो जयश्च ॥ २५
अहं पश्चादर्जुनमभ्यरक्षं
माद्रीपुत्रौ भीमसेनश्च चक्रे ।
गाण्डीवमृच्छत्रुसंधानुदस्य
स्वस्त्यागमत्कचिदेनं सरन्ति ॥ २६
न कर्मणा साधुनैकेन नूनं
कर्तुं शक्यं भवतीह संजय ।
सर्वात्मना परिजेतुं वयं चे-
न्न शकुनो धृतराष्ट्रस्य पुत्रम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

Ds 5 8 Gs च (for वा) Ks चार्जुनेन; D1 2 फा(Ds फ)ल्लुनेन, Ds-8 चार्जुनेन, T G (except Gs 3) अर्जुनस्य (for अर्जुनेन) — °) Ds Ds यस्यैव पट्टिर् D1 त्रिदिशास्, T1 G1 8 8 M निदितास् (for निदितास्) K (except Ks) सुधारा; D10 तिग्मधारा (for तीक्ष्णधाराः) — °) S संम(T1 'ह)ता (for समतो) B2 G2-4 M1 8-5 हस्तवापा; T2 'चापा; Gs हस्तिवाहा, all comm as in text

22 °) T1 G1 8-5 M1 8-5 प्राद्रावयञ्, T2 प्रधावयञ् (for प्रवेपयञ्) Ks 4 B2 अनेकान्, D1 समीपे, D2 T1 G M समीके, T2 समार्जा (for अनीके) — °) Ks 5 B D (except D1) T G1 Ca 8 नङ्ग(Ds तद्)लेपु, Gs 5 पट्टि-
हायनः, Ms (inf lsn) शङ्गलासु, Cd नङ्गलासु (as in text) — °) Gs चाक्रम्यते, Ca d चक्र (as in text) D2 अनु, Ca d पुन (as in text)

23 T2 transp 23 and 24 D1 repeats 23 (with v 1) after 24 — °) D1 (second time) सुत (for 'पुत्र) — °) Ks युद्धकाले, K4 अवकूरे, K5 क्षंतकूरे (sio), Dn1 D2-4 7 अद्विधकूले, D1 (first time) यत्र रेवा and (second time) देवरूप, Ds दत्तवक्र, Ds अतकूले, T G1 2 M दत्तवक्र (Ms 'पते), Gs 4 दत्तवक्र, Gs दत्तवक्र, Ca n दन्तकूरे (as in text) — °) B1 D2 5 T G1 5 योर्ध (G1 also यो वै as in text), Gs युद्धे, Gs M यो(Ms 4 यौ)वान् — °) Gs D2 अनु (for पुन)

24 Ks Gs om. 24 K1.2.4 5 D2 read 24 after 26 T2 transp 23 and 24 — °) B D (except D1 2 9) पुरा जेतु (for उद्यन्नय) Ds प्रेषितो K1 8 यो, K4 यद्, Ks B D अय (D1 2 अभूद्); M (except Ms) मे (for वै) — °) B D (except D1.2 9) शिर्वींस्त्रिगतां; a few S MSS गावद्गणे (for गावल्गणे) — °) Ds जानयेद्यो (for 'यन्मे) — °) S (Gs om) माद्रीपुत्र K1 पुत्र, D2 अनु (for पुन) — After 24, D1 repeats 23 (with v 1, cf v 1 23)

25 °) K2m Dn2 D1-4 अत्याहवो, B Dn1 Ds Ds-10 पराभवो, S अभ्यागमो (T2 अभ्यागते and पराभवो), Cd अभ्याभवो (as in text) K (except Ks) Ds Gs यदासीद् (for य आसीद्) — °) K4 दुर्मन्त्रितैर्; D1 'व्रत्वे, Ds 'व्रित, G4 'व्रितो (for 'व्रिते) K4 Dn1 'यात्रा गतानां G2 'यात्रागसधौ — °) D2 अनयात् (for मन्दान्) B1 S प्रपन्नान् (for प्रयातान्) — °) K1 न बांछेत्, S अर्जुनश्च (for जयश्च) K2 न मोचयितु भीमसेनोभिवालेत्

26 °) D1 T2 G2-4 Cn 'सुतौ (for 'पुत्रौ) Ks T2 G1 8 'सेन (for 'सेनश्) K च चक्रं (Ks तथैव), B (except B1) D (except Ds 9) G2 अप्य(Gs 'म्य)रक्षत्, T G4 च सत्ये (G4 'धे), G1 8 5 च युद्धे (for च चक्रे) — °) K B4 Dn Ds 4 7-9 Gs 'धन्वा (for 'भृत्) T2 शत्रुसेनां, Gs 'गणान् (for 'सघान्) K1 2 4 उदस्यन्; Ds

२४

संजय उवाच ।

ययार्हसे पाण्डव तत्तथैव

कुरुन्कुरुश्रेष्ठ जनं च पृच्छसि ।

अनामयास्तात मनस्विनस्ते

कुरुश्रेष्ठान्पृच्छसि पार्थ यांस्त्वम् ॥ १

सन्त्येव वृद्धाः साधवो धार्तराष्ट्रे

सन्त्येव पापाः पाण्डव तस्य विद्धि ।

दद्याद्रिपोश्चापि हि धार्तराष्ट्रः

कुतो दायाल्लोपयेद्ब्राह्मणानाम् ॥ २

यद्युष्माकं वर्ततेऽसौ न धर्म्य-

मद्रुग्धेषु द्रुग्धवत्तन्न साधु ।

मित्रधुक्स्याद्धृतराष्ट्रः सपुत्रो

युष्मान्द्विपन्ताधुवृत्तानसाधुः ॥ ३

न चानुजानाति भृशं च तप्यते

शोचत्यन्तः स्थविरोऽजातशत्रो ।

मृणोति हि ब्राह्मणानां समेत्य

मित्रद्रोहः पातकेभ्यो गरीयान् ॥ ४

सरन्ति तुभ्यं नरदेव संगमे

C 5 717
B 5 24. 5
K. 5. 24. 5

व्युदस्य, S प्रणुद्य (T₂ 'साद्य, G₂ 'णुद्यन्), Ca उदस्य (as in text) — ^a) K_{1.2} स्वस्त्यागमन्, K₄ D₂ 'गत', D₃ D₃ 'गम', Cd स्वस्त्यागमन् (as in text) K₁ केचिद् (for कचिद्) — T₂ repeats 23-26 after 26 K_{1.2.4} s D₂ read 24 after 26

27 ^a) D₂ साधुकृतेन, all comm साधुनैकेन (as in text) M₁ शक्य, Ca. d. s नून (as in text) — ^b) N (except B₁ D₃ D_{1.2}) सुख, T G_{1.2} s M C₃ कार्य (M₁ नून), Ca. d कर्तुं (as in text) B Dn D₃ D₂ s शक्य वै, D₂ हि शक्यं, G₄ शिष्य, G₅ कर्तुं; M₁ कार्यं, C₃ शक्य; Ca. d शक्य (as in text) — K₁ om. 27^{ed} — ^c) K₄ B₂ D₃ D_{1.2} Ca. d s np 'जेतु (for 'जेतु) B (except B₄) T₂ च (for चेन्) K (K₁ om) D_{1.2} s धृतराष्ट्र सपुत्र, B (except G₂ M₅) 'द्रस्य पुत्रान्

Colophon om. in K₁ — Sub-parvan K₂ 4. s B Dn₂ D₅ D_{1.2} s-s 10 G_{1.2} M₂-s सजययान — Adhy name D₂ युधिष्ठिरप्रश्न, G₁ M₂-s कुशलप्रश्न — Adhy no (figures, words or both) D₂ s 21, D₁ s 10 S 23 — S'loka no K₅ 27, Dn 28, D₂ 29

24

1 ^a) K₁ ययार्हसि, B (except B₁) D (except D_{1.2} s) ययार्हसे मे (for ययार्हसे) G₅ पांडवानां (for पाण्डव) G₅ om. तत् T₁ G₁ तान् (for तत्) G₅ वकुमीदृश (for तत्तथैव) — ^b) G₅ 'श्रेष्ठगुरुन् (for 'श्रेष्ठ जन) T₂ पश्यसि (for पृच्छसि) K_{1.2} गुरुन्कुरुश्रेष्ठतम (K₁ 'जन) च पृ — ^c) T₁ G_{1.2} s M मनस्विनो वै विमनस्विनस्तान् (T₁ G₁ s 'नस्ते) — ^d) K₁ s D₅ D₂ 'श्रेष्ठ,

Dn₁ श्रेष्ठ (for 'श्रेष्ठान्) S (except T₂ G₂ M₁) पृच्छसे K₅ M पार्थिवास्त्वं, D₂ पार्थिव त्वं, G_{2.4} पांडवांस्त्व (for पार्थ यास्त्वम्)

2 ^a) K D₃-10 रिपुणामपि, B Dn D₁-4 s G_{1.2} रिपुभ्योपि हि, D₃ D₅ s विप्रेभ्योपि हि, M₂ रिपोर्वापि हि (for रिपोश्चापि हि) — D₅ (hapl.) om. from 2^d up to धृतराष्ट्र (in 3^d) — ^d) K₄ s D₅ (marg sec m) कुद्धो (for कुतो) T G_{1.2.4} M दापयेत्, G₅ नापयेत् (for लोपयेत्)

3 K₅ om 3^{ab} and repeats 4 23 16^b (with v 1 स for वै) instead, D₅ om. 3^{ab} (up to धृतराष्ट्र), cf. v 1 2 — ^a) K_{1.2} युष्मासु यद्, Dn₁ युष्माक, D_{1.2} यत्तु युष्माक, D₂ T₂ G (except G₂) M यत्तद्युष्माक (G₁ s 'सु) (for यद्युष्माकं) D₁ सौम्य (for ससौ न) B (for T₁ see below) अ (G₂ ह्य) धर्म्य (for न धर्म्य) Cn वर्तते सौनधर्म्यं! T₁ हापयेद्वा यत्तद्युष्मासु धर्म्यं Ca s as in text ☞ Nil सौन सूनावान् हिंस्र । तद्धर्मादनपेत सौनधर्म्यं क्रौर्यं । A curious aberration of the great scholiast! ☞ — ^b) K₅ D₅ त्वन्मित्रेषु, D₂ अभक्तेषु, T₂ अक्रियेषु (for अद्रुग्धेषु) K₄ s D₅ द्रोहवान्, Dn D₁-4 द्रुहवान् (Dn₁ 'वत्), T₂ क्षिप्रवत्, G₅ मूढवत्, Cn द्रुग्धवत् (as in text) — ^c) K₁ s मित्रद्रोहवा (for 'धुक्स्याद्) D₂ 10 S (except T₂ M₅) धृतराष्ट्रस्य पुत्रो — ^d) K₅ न साधु, T₁ G₂ 4. s असाधु, G₁ M₂ न साधु

4 ^a) K₁ न वानु; K₅ D₅ G₂ न जातु, D₂ तथानु; T₁ स चापि, T₂ G_{1.2} s M न चापि (M₁ न चापि) (for न चानु) D₁ ह्ययं न (for मृश च) K₄ s तप्येत् (for तप्यते) — ^b) K₁ Dn₁ D₁ s s G₁ s s M₂-s अत K₅ s D₅ D₁₀ असौ, T₂ G₂ M₁ अथ, G₄ अपि (for अन्तः)

C. 5. 717
B. 5. 24. 5
K. 5. 24. 5

युद्धे च जिष्णोश्च युधां प्रणेतुः ।
समुत्क्रुष्टे दुन्दुभिश्च शब्दे
गदापाणि भीमसेनं सरन्ति ॥ ५
माद्रीसुतौ चापि रणाजिमध्ये
सर्वा दिशः संपतन्तौ सरन्ति ।
सेनां वर्पन्तौ शरवर्षैरजसं
महारथौ समरे दुष्प्रकम्प्यौ ॥ ६
न त्वेव मन्ये पुरुषस्य राज-
न्ननागतं ज्ञायते यद्भविष्यम् ।
त्वं चेदिमं सर्वधर्मोपपन्नः
प्राप्तः क्लेशं पाण्डव कृच्छ्ररूपम् ॥ ७
त्वमेवैतत्सर्वमतश्च भूयः

समीकुर्याः प्रज्ञयाजातशत्रो ।
न कामार्थं संत्यजेयुर्हि धर्मं
पाण्डोः सुताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ॥ ८
त्वमेवैतत्प्रज्ञयाजातशत्रो
शमं कुर्या येन शर्माभ्युस्ते ।
धार्तराष्ट्राः पाण्डवाः सृज्याश्च
ये चाप्यन्ये पार्थिवाः संनिविष्टाः ॥ ९
यन्मात्रवीद्धतराष्ट्रो निशाया-
मजातशत्रो वचनं पिता ते ।
सहामात्यः सहपुत्रश्च राज-
न्समेत्य तां वाचमिमां निबोध ॥ १०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

— ^a) D₁ 2 T₁ G_{1.4.5} M₁ 2 'द्रोह, D₉ G₈ M₈₋₅ 'द्रुह,
G₂ 'ध्रुक्त्व (for 'द्रोह) D₁ 2 9 S (except T₂) गरीय
5 ^a) K जिष्णोर् (for तुम्य) K₁ B D T₁ G₅ सयुगे
(for 'गमे) — ^b) K₄ जित चापि (for च जिष्णोश्च) G₂
प्रतिश्रुत (for प्रणेतु) K₁ 2 युद्ध युद्धे चापि युधा प्र'; K₅
युद्धे युता चापि युधां प्र', D₂ युद्धेषु जिष्णु च युधा प्रधान, T₁
G_{1.8-5} M युद्धे चापि युयुधानप्र' — ^c) K₂ 4 5 D₈ D₆
M₁ समुत्क्रुष्टे, D₁ 'न्नद्धे, T₁ G₄ 5 'दुष्टे, G₂ 'दृष्टे K_{1.2}
'शंखनादे

6 ^a) K₁₋₈ D₂ M₁ 'पुत्रौ (for 'सुतौ) K₁ 2 B₁ D₈
D₈₋₅ 10 रणाजिरेषु, K₈₋₅ D₂ रणे व्यवस्थितौ, D₁ G₂
महाजिमध्ये, T G₁ 4 5 तथाजिमध्ये — ^c) K शरवर्षेण
राजन्; D₂ शरजालैरजसं — ^d) K₁ 2 समरे दुष्प्रसङ्गां,
K_{4.5} B D (except D₉ 10) 'रे दुष्प्रकपौ, T₁ G₁ 5 M₁₋₄
'रेष्वप्रकम्प्यौ, T₂ 'रे निष्प्रकंपौ

7 ^a) M₁ किंचिद् (for राजन्) — ^b) G₈ M₁ 8.4
जायते (for ज्ञा) D₁ 2 7 S यद्भविष्यत् — ^c) S
(except M₂ 5) त्वा (for त्व) B Dn D₈ D₈₋₁₀ चेत्तथा,
D₁ चेदिद, G₂ चेदय (for चेदिम) S (except M₂ 5)
'धर्मोपपन्नं — ^d) S (except G₄ M₂) क्लेश S (except
M₂) कृच्छ्ररूप

8 ^a) K₈ B Dn₁ D₈ 4 M₂ कृच्छ्रगतश्च, Dn₂ सर्व-
गताभि, D₁ 'मतश्च, D₂ G₂ 'तम च, D₈ सर्वमेवेक्ष्य (for
सर्वमतश्च) — ^b) K₅ Dn D₁ 8 7 शमीकुर्या, S (except
G₁ 2) समीक्ष्य कुर्या; Cd s समीकुर्या: (as in text)

— D₈ om. 8^c-9^b — ^c) G₄ ते कामार्थौ (for न कामार्थं)
D₈ T₁ च, G₄ न (for हि) D₈ धर्म्य (for धर्म)
— ^d) K₁ 2 D₁ 2 T₂ G₈ 4 पुत्रा (for सुता)

9 K₁ 2 om 9^a, D₈ om 9^{ab} (of. v 1 8) — ^a)
D₂ एक (for एतत्) — ^b) B D G₂ स (Dn D₁₋₅ 7 8
श)मीकुर्या, T G₁ 8-5 M क्षम (T₁ G₁ 5 क्षेम, T₂ क्षमी)
कुर्या (for शम कुर्या) T₂ G₁ M₅ शमामु, G₂ शमामु
(for शर्मांमु) Cs has शमामुवति. — ^c) D₈ D₁₀
समागता (for धार्तराष्ट्रा) D₂ S (except T₂) सृज्या
पाण्डवाश्च (by transp), of v 1 5 25 1^a — ^d) K₁ 2
D₈ पार्थिवा सति वृद्धा, K₈₋₅ B Dn D₈ D_{1.8-7} 2.10
सनिविष्टा (K₈₋₅ सति वृद्धा, D₈ D₈ 10 सनिकृष्टा) नरेन्द्रा,
D₂ पार्थिवा सनिबोध (for पार्थिवा सनिविष्टा.) — After
9, K₁ 2 ins

192* तेषां सर्वेषां शममेव विदध्या ।

10 ^a) K₁ B D (except D₈ D₉ 10) T₂ G यन्मा;
K₈ यस्माद् (in यन्मा) (for यन्मा) T G सभायाम् (for
निशायाम्) — ^d) K₈₋₅ समेत्य तत्त्वं वचन निबोध, S
(except G₂) समेत्य तच्छ्रोष्यसि सनियोग

Colophon missing in B₂ — Sub-parvan K₁₋₄
B₁₋₈ 5 D₈ D_{1.2} 5-10 M₂₋₅ संजययान — Adhy name
T₁ G₁ M₂₋₅ संजयप्रतिवचन (T₁ G₁ 'प्रतिवाक्य) — Adhy
no (figures, words or both) K₁ 23, D₈ 7 8 S 24;
D₈ 22 — S'loka no. K₅ Dn₂ D₈ 10

२५

युधिष्ठिर उवाच ।

समागताः पाण्डवाः सृजयाश्च
जनार्दनो युयुधानो विराटः ।
यत्ते वाक्यं धृतराष्ट्रानुशिष्टं
गावल्गणे ब्रूहि तत्सूतपुत्र ॥ १
संजय उवाच ।

अजातशत्रुं च वृकोदरं च
धनंजयं माद्रवतीसुतौ च ।
आमन्त्रये वासुदेवं च शौरिं
युयुधानं चेकितानं विराटम् ॥ २
पाञ्चालानामधिपं चैव वृद्धं
धृष्टद्युम्नं पार्यतं याज्ञसेनिम् ।
सर्वे वाचं शृणुतेमां मदीयां
वक्ष्यामि यां भूतिमिच्छन्कुरुणाम् ॥ ३
शमं राजा धृतराष्ट्रोऽभिनन्द-
न्नयोजयत्त्वरमाणो रथं मे ।

सभ्रातृपुत्रस्वजनस्य राज्ञ-

स्तद्रोचतां पाण्डवानां शमोऽस्तु ॥ ४
सर्वैर्धर्मैः समुपेताः स्य पार्थाः
प्रस्थानेन मार्दवेनार्जवेन ।
जाताः कुले अनृशंसा वदान्या
हीनिपेधाः कर्मणां निश्चयज्ञाः ॥ ५
न युज्यते कर्म युष्मासु हीनं
सत्त्वं हि वस्तादृशं भीमसेनाः ।
उद्भासते ह्यञ्जनविन्दुवत्-
च्छुक्ले वस्त्रे यद्भवेत्किल्बिषं चः ॥ ६
सर्वक्षयो दृश्यते यत्र कृत्स्नः
पापोदयो निरयोऽभावसंस्थः ।
कस्तत्कुर्याज्जातु कर्म प्रजान-
न्पराजयो यत्र समो जयश्च ॥ ७
ते वै धन्या यैः कृतं ज्ञातिकार्यं
ये वः पुत्राः सुहृदो बान्धवाश्च ।

C. 5. 780
B. 5. 25. 8
K. 5. 25. 8

25

1 °) T G सृजया पाण्डवाश्च (by transp), cf. v l. 5 24 9° — °) K D₁₀ धृतराष्ट्रोन्वदासत् (K₁ s s 'शास्त्रे), D₂ 'राष्ट्रादुपात्त, D₃ धातंराष्ट्रानुशिष्ट — °) Some MSS गावल्गणे

2 °) S (except G₂ s) transp वृकोदर and धनजय — °) D₁ s G₂ समात्यकि (for युयुधान)

3 °) B and some other MSS पञ्चाला K₂-s चापि (for चैव)

4 D₂ reads 4 after 5^{ab} — °) K₁ स मा, D₂ Cap सम, G₄ धर्म, Ca d शम (as in text) — °) K₁ G₂ M₁ s s न्ययोज', T₁ अयोध', G₄ नियोज', G₂ निवेद' (for अयोज') T₁ G₄ य धर्म (for रथ मे) — °) K₁ D_n D_s न्व- (for स-) K₁ सर्व, K₂ s राजन् (for राजस्)

5 °) K₁ G₂ सर्वे धर्म, D₁ सर्वव तै Cd cites तै T₁ G₂ समवेता, Cd समुपेता (as in text) K₁ s s B₁ s s D (except D₁ s) T₂ तु, Cd स्य (as in text) S सर्वे (for पार्था) — °) K₂ B D_n D_s D_s-s 10 स (D_s in D₁ सप्र)स्थानेन, D₁ प्रस्थायमान, T G (except G₂) प्रज्ञानेन, M प्रस्थाने वा, Cd s प्रस्थानेन (as in text)

K₁ s s प्रस्थापने मार्दवे चाजवे च Cd मार्दवेनार्जवेन (as in text) — After 5^{ab}, D₂ reads 4. — °) K₂-s B D₁ s s-8 10 कुले जाता (by transp) K₄ स्वनृशसा, B D (except D₁ s) S ह्यन् — °) K₂ s B D (except D_s D₂ s) C₂ हीनिपेधा (C₂ s as in text)

6 °) K₄ D_s D₁ s G₂ Cd s दीन, Ca हीन (as in text) — °) G₄ सत्य, Ca सत्त्व (as in text) K₁ व, Ca व (as in text) B₁ भीमसेना, S (except T G₂) भूमसेना, all comm as in text. — °) M₁ उद्भासते, Ca उद्भासेत्, Cd उद्भासेत् — °) K₂ B D (except D₁ s s 1 s) शुक्ले (for शुक्ले) D_s transp यद्भवेत् and किल्बिष

7 °) K₁-s सर्वा (K₂ 'वा)पायो, K₄ सर्वं युयो मे (for सर्वक्षयो) D₁₀ युद्धे (for कृत्स्न) — °) S (except G₂) पापोदयोभावसंस्थ कुरुणा — °) K₄ B (except B₁) D_n D₁ s s s G₂ तत्र (for तत्) — °) K₂ वा नियमो, K₄ यत्र शमो (for यत्र समो) K₁ Cd यत्र यमोजय'

8 °) K₂ s B D_n D_s D₂ s-8 10 G₂ ते वै, D_s s s ते व (for ये व) G₂ पाण्डवाश्च (for बान्धव) — °) K₁ उपन्यस्त, D_s 'कृष्ट, S (except M_s) उपक्रु (G₂ उत्क्रु)ष्टा,

G. 5. 780
E. 5. 23. 8
K. 5. 23. 8

उपकुप्टं जीवितं संत्यजेयु-

स्ततः कुरुणां नियतो वै भवः स्यात् ॥ ८

ते चेत्कुरुननुशास्य स्थ पार्था

निनीय सर्वांश्चिपतो निगृह्य ।

समं वस्तजीवितं मृत्युना स्या-

द्यजीवध्वं ज्ञातिवधे न साधु ॥ ९

को ह्येव युष्मान्सह केशवेन

सचेकितानान्पार्षत्वाहुगुप्तान् ।

ससात्यकीन्विपहेत प्रजेतुं

लब्ध्वापि देवान्सचिवान्सहेन्द्रान् ॥ १०

को वा कुरुन्द्रोणभीष्माभिगुप्ता-

नश्चत्थाम्ना शल्यकृपादिभिश्च ।

रणे प्रसोढं विपहेत राज-

त्राधेयगुप्तान्सह भूमिपालैः ॥ ११

महद्वलं धार्तराष्ट्रस्य राज्ञः

को वै शक्तो हन्तुमक्षीयमाणः ।

सोऽहं जये चैव पराजये च

निःश्रेयसं नाधिगच्छामि किञ्चित् ॥ १२

कथं हि नीचा इव दौष्कुलेया

निर्धर्मार्थं कर्म कुर्युश्च पार्थाः ।

सोऽहं प्रसाद्य प्रणतो वासुदेवं

पाञ्चालानामधिपं चैव वृद्धम् ॥ १३

कृताञ्जलिः शरणं वा प्रपद्ये

कथं स्वस्ति स्यात्कुरुसृञ्जयानाम् ।

all comm उपकुप्ट (as in text) Cs ये (for स) — ^a) B (except B1) Dn D2-7 G8 M5 यत्, G5 सुताः, Cs तत् (as in text) K1 2 D1 2 9 G3 नियतो भवः (K1 'तो वध, D1 'तो मत) स्यात्, K8-8 T G1 8-8 M नियत् स्यादभाव (for नियतो वै भव स्यात्) Ca d oites भव, Cs भव

9 ^a) K1 2 D2 तांश्चि (K2 ता चे)त्, K8 तान्वै, K4 5 प (K4 जे)तान्, D8 M नो चेत्; D9 ते वै, T G (except G5) न चेत्, Cs ते चेत् (as in text) Ca d oite ते (as in text) K1 अनुशिष्यास्य, K2 'शास्य व'; K5 'शिष्याश्च, B Dn D2-10 'शिष्याथ; D1 'वृत्ता स्य, S 'ने (G2 'शि-प्यामि, Cd s 'शास्य स्य (as in text) Ca oites स्य (as in text) K4 अनुशिष्याश्चार् (for 'शास्य स्य पार्था) Dn D8 4 G1 पार्थान् — ^b) K2 5 B Dn D2-8 10 S निर्णी (D2 'नीं; G5 'जी)य, K4 D8 निनीय, D9 विनीय, Ca d s निनीय (as in text) D1 विद्विपो, Ca d s द्विपतो (as in text) Dn D8 1 वै निगृह्य, D1 G8 विगृह्य, all comm निगृह्य (as in text) — ^c) K1 D8 च वस्तत्; K2 च तत्, D2 तत्, G2 वस्तु, Ca d s वस्तत् (as in text) — ^d) D2 यजीवित, Ca d s 'वध्व (as in text) K4 'वधाञ्च, K5 'वधात्तन्, D1 'नाशाय, G5 'वधो न, Ca. d s 'वधे न (as in text) D1 साधु, Ca d s साधु (as in text)

10 ^a) D8 G4 M3 4 को ह्येव, D10 को न्वेप; G5 कोभ्येव (for को ह्येव) — ^b) K1 Dn1 D8 8 9 T1 सचेकितान्, K4 5 D8 समीमसेनान् K1 2 पार्थिव (for पार्षत्) — ^c) K4 5 D1 8 9 ससात्यकान्, Dn1 D8 4 9

'सात्यकीन्को Ds1 D8-8 7 10 विपहेतेह (for विपहेत) Dn1 Ds1 D8-8 7 9 10 जेतु, S (except G2) प्रहेतु (for प्रजेतु) — ^a) K8-8 D2 समहे (D2 सहै)द्रास्तथैव; B (except B2) D8 D8-7 सचिवानर्पीद्र', D9 सैद्रान्सहायान् (for सचिवान्सहेन्द्रान्) D1 लब्ध्वा सहायानपि देवान्स शक्रान्

11 ^a) K1 कुद्वान् (for को वा) K8 भीष्मद्रोणामि (by transp), G8 M1 'दिगुप्तान् — ^b) K1 2 D2 युद्धे, D1 युद्धे (for रणे) K1 B Dn D8 D8-8 10 विजेतु; D1 प्रकृतु (for प्रसोढ) B1 प्रसहेत (for विप) T G1 8 4 M3 8 5 वीरान्, G2 राजा, G5 कस्मात् (for राजन्)

12 ^a) T G (except G2) M1 वृद्धद्वल K2 राजन् (for राज) T2 transp राज and को वै K4 D1 M5 वा (for वै) — ^b) D10 पार्थ (for चैव), and वा (for the second च) — ^c) D1 नाभिजानामि, G8 नाभिग; G4 चाधिग (for नाधिग)

13 ^a) K1 D8 Ca नीता, Cd s ap नीचा; (as in text) G5 दौष्कुलेन — ^b) D1 विधर्मार्थ, D2 अधार्मिक (for निर्धर्मार्थ) D1 कुर्युहि, D2 कुर्वति (for कुर्युश्च) — ^c) K1 2 प्रपद्ये; D2 प्रपद्य (for प्रसाद्य), cf. 14^a. B1 प्रयतो — ^d) Some MSS पचाला D9 चाधिपति च वृद्ध, D10 अधिपं पार्षत् च, S (except G2) अधिप चापि वृद्ध

14 B2 om 14^a — ^a) B1 D1 T1 G1 4 5 M वै, G8 अह (for व) — ^b) = 5 26 18^b G4 'पांडवाना (for 'सृञ्जयानाम्) — ^c) K8 B1-4 Dn2 D8 D2-6 ह्येवमेव, B6 D10 ह्येव मे, D9 ह्येव ते, G1 ह्येवमेव, G8 ह्येव

न ह्येव ते वचनं वासुदेवो
धनंजयो वा जातु किञ्चिन् कुर्यात् ॥ १४
प्राणानादौ याच्यमानः कुतोऽन्य-

देतद्विद्वन्साधनार्थं ब्रवीमि ।
एतद्रात्रो भीष्मपुरोगमस्य
मतं यद्वः शान्तिरिहोत्तमा स्यात् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

युधिष्ठिर उवाच ।
कां नु वाचं संजय मे शृणोपि
युद्धपिणीं येन युद्धाद्विमेपि ।
अयुद्धं वै तात युद्धाद्वितीयः
कस्तच्छ्रद्धा जातु युष्येत सूत ॥ १
अकुर्वतश्चेत्पुरुषस्य संजय

सिध्येत्संकल्पो मनसा यं यमिच्छेत् ।
न कर्म कुर्याद्विदितं ममैत-
दन्यत्र युद्धाद्बहु यल्लघीयः ॥ २
कुतो युद्धं जातु नरः प्रजान-
न्को दैवशक्तोऽभिवृणीत युद्धम् ।
सुखपिणः कर्म कुर्वन्ति पार्था

C. 5. 740
B. 5. 20 3
K. 5. 20 3

ते (for ह्येव ते) Dn1 Ds T Gs मे (for ते) Cn cites
एवमेव — ^a) Ks सृष्टाभूत (for धनजयो) K1 s Ds
D1 Gs om. वा D1 कुर्यात् किञ्चित् (by transp)

15 ^a) Ks प्राणानादौ, Dn Ds-1 6 7 9 'न्दद्याद्, Ds
D. Cap 'न्ददा, Ca d.s प्राणानादौ (as in text) Dn
Ds 4 6 9 10 Gs याचमान, Ca 'मानान्, Cd s as in text
Ks 4 प्रयच्छे, Ks D10 प्रयच्छेन्, D1 ततोऽन्यद्, Ca d
कुतोऽन्यद् (as in text) — ^b) K1.2 एव विद्म, Ks-1
D10 कुतोऽन्यदेतत्, D1 Ts G (except Gs) एतद्विद्वान्, Ds
एतद्वचन, Cs एतद्विद्वान् (as in text) — After 15^a,
D10 (marg) ins

133* धनानि रत्नानि बहूनि राज्य
कल्याणरूपाणि च वाहनानि ।
न दुर्लभानिह नगप्रधाना
वृद्धस्य राज्यं शायने विष्टा व ।

— ^a) D10 उत्तर (for उत्तमा) K1 s मत च व सम्य-
निहोत्तर म्यात्

Colophon — Sub-partan K1 s 4 B Ds D1 s 1-10
M2 मजययान — Adhy name Dn2 मजयवाक्य, Ds
सदंशप्रदान, T1 मजयवचन, G1 मजयवचनश्रवण, M2
मजयप्रतिवचन — Adhy no (figures, words or both)
K1 D1 24, Ds 2 S 25, Ds 23 — *S'lo/a no* Ks
Dn Ds 15

26

1 ^a) K Ds 10 काश्चिद्, Bs का त्व, D1 s कश्चिन्, Gs
कदा नु, M2 कां नु (for का नु) Ds शृणुयात्सजयो मे
and also सजय मे शृणोपि (as in text) — ^b) Ks M2
तात, D1 चैतद् (for वै तात) — ^c) K1 s कथ, Ks
D1 s 6 Gs s Ms कस्त, Ds Ms क स्त्वं, Gs कष्ट, M1 क स्-
(for कस्त) S (except T1 G1 s) साधु (for जातु)
B (except B1, Bs m as in text) मूढ (for सूत)

2 ^a) D1 कामो (for सकृत्पो) Gs Ms om. the first
य — ^b) Ks क, Ca s न (as in text) Ks समैतद्,
D2 वै समैतद्, Gs मे तदन्यद् (for समैतद्) — ^c) K1 s
अपि, Ca d s बहु (as in text) Ks T1 G1 s 4 स तल्लघीय, Gs
तुल्यवीर्यं, Ca यल्ल (as in text) Ks बहुलायासपापात्
(for बहु यल्ल)

3 ^a) K को वा, D1 s को नु (for कुतो) Ds युष्येत्
(for युद्ध) Ks M कश्चित्, T1 G (except Gs) किञ्चित्,
T2 कश्चित् (for नर) K (except Ks) Gs प्रशमेत् (Ks
'सन), B Dn Ds Ds-1 10 अवगच्छेत्, Ds प्रपश्येत्, Gs
सुखाय (for प्रजानन्) — ^b) K1 s Cd s दैवशक्तो, Ks B
Dn Ds 4 6 10 T G1 s 6 M देवशक्तो, Ds2 Ds देवशक्तो,
D1 वा शक्तो हि, D1 Gs देवशक्तो, Ca देवशक्तो (as in
text) K1 s वि-, B D (except D1) T1 Gs s Ms हि
(for अभि-) K1 s 4 दुःख (for युद्धम्) — ^c) Gs
शुभं, Ca सुखं (as in text) — ^d) K1 s युद्धाद्, Ca d

G. 5. 740
P. 5. 20 3
K. 5. 20 3

धर्मादहीनं यच्च लोकस्य पथ्यम् ॥ ३
कर्मोदयं सुखमाशंसमानः
कृच्छ्रोपायं तत्त्वतः कर्म दुःखम् ।
सुखप्रेप्सुर्विजिघांसुश्च दुःखं
य इन्द्रियाणां प्रीतिवशानुगामी ।
कामाभिध्या स्वशरीरं दुनोति
यया प्रयुक्तोऽनुकरोति दुःखम् ॥ ४
यथेध्यमानस्य समिद्धतेजसो
भूयो बलं वर्धते पावकस्य ।
कामार्थलाभेन तथैव भूयो

न तृप्यते सर्पिषेवाग्निरिद्धः ।
संपश्येमं भोगचयं महान्तं
सहासाभिर्धृतस्राष्टस्य राज्ञः ॥ ५
नाश्रेयसामीश्वरो विग्रहाणां
नाश्रेयसां गीतशब्दं शृणोति ।
नाश्रेयसः सेवते माल्यगन्धा-
न्न चाप्यश्रेयांस्यनुलेपनानि ॥ ६
नाश्रेयसः प्रावरानध्यवस्ते
कथं त्वस्मान्संप्रणुदेत्कुरुभ्यः ।
अत्रैव च स्यादवधूय एष

धर्माद् (as in text)

4 °) K₁ 5 B D (except D₈) G₁ 2 धर्मो, C₈ 5 कर्मो (as in text) K₁ B D (except D₁₀) आशंसमाना — °) K₁ T₂ G₁ 3 M₁ 8-5 कृच्छ्रोपाय, T₁ G₅ M₂ कृच्छ्रोपायन्, all comm as in text K कर्म कुर्वीत (K₁ 'वन्ति), D₁ किं त्विति कर्म, D₂-4 1-9 तत्त्वतिकर्म (for तत्त्वत कर्म) C₈ d 8 oite अतिकर्म D₁₀m वस्तुतः (probably gloss for तत्त्वत) — B₁ (hapl) om 4^{edef} — °) K₁ B (B₁ om) D (except D₁ 9 10) T₂ G₁ 2 5 M₂ C₃ सुखप्रेप्सुर्, C₈ d as in text. K निजिघासुश्च, D₈ वै जिघां; G₂ विजिगीषुश्च, G₄ M विजिघां D₉ सुखप्रेप्सुर्विजिघां सुखदुःख — After 4°, D₂ ins

134* कुलान्तक सजय कोऽभिवान्छेत्,
while S ins

135* कर्मारमेधच्च धर्मानपेतम्
— °) D₁ T G₁ 3 5 क, D₈ यद् (for य) K₈-5 'वशानुगश्च, D₂ D₈ 4 8 10 'रमानुगामी, D₉ S (except T₂ M₅) 'वशानुगाना — °) T G₁ 2 5 M कर्मो (T₂ M₁ [sup lin] 2 4 5 कामा)भिज; G₈ को हि प्राज्ञ, G₄ यै कर्मभि, all comm कामाभिध्या (as in text) D₁T₂G₂ 3 धुनोति (for दुः) — °) K₅ D₈ G₂ यया, C₃ यया (as in text) B₄ D₂ D₈-7 T₁ G₂-4 प्रयुक्तो, C₈ 'युक्तो (as in text) B₄ D₂ D₁-7 G₈-5 न, T₂ अपि, C_d नु, C₃ अनु (as in text) K₁ 2 D₂ (in addition to the variant shown above) 9 यया प्रयुक्त पुरुष कर्म कुर्यात् — After 4, S ins

136* तृष्णा त्यजेत्सर्वधर्मादपेतां

5 °) K₈ प्रवृद्ध, D₈ आसिच्य, C₃ यथेध्य (as in text) M₁ 2 समृद्ध — °) K₁ कामार्थभावेन, K₄ D₈ T₂ 'लोभेन, G₁-8 M₂ 4 कामोर्थ, G₄ काम्यार्थ — °) K₅

न च तृप्येद्, C₈ न तृप्यते (as in text) K₈-5 हविषा (for सर्पिषा) — °) K यद्, D₈ मे, T₂ वै (for इम) D₂ भोग्यचयं, T G₈ 5 भोगमोह, G₁ 2 4 M 'मह; C_d 5 as in text. — °) G₈ गृहाद्याति, C₈ 5 सहासाभिर् (as in text). — After 5, K₄ ins.:

137* समोहन तस्य महत्तथैव

छदसाभिर्विप्रयोगो नृपस्य ।

6 °) K₁ नाश्रेयसाम्, K₈ (by corr) M₂ न श्रे, K₁ B₄ D₈-7 T₂ C_n नाश्रेयान्, D₂ D₈ 4 न चाश्रेयाणाम्; D₁₀ नाश्रेयान्स्याद्, G₈ सश्रेयसाम्, C_n नाश्रेयान्, C_d 5 नाश्रेय साम् (as in text) — °) K₁ नाश्रेयसां, B D₂ D₈ D₈-8 10 नाश्रेयान् (B₁ 'श्रेयसा) वै (for नाश्रेयसां) K₁ गीतनृत्यादिकाना, D₇ गीतवृत्तं शृणोति — °) K₁ नाश्रेयस; K₂ 4 5 D₉ T₂ नाश्रेयसां, B D₂ D₈ D₈-8 10 नाश्रेयान् (B₁ 'यसां) वै, D₂ 1 निश्रेयसान्वै (for नाश्रेयस) C₃ oites नाश्रेयान् D₂ 9 सेवति, T₂ वहते (for सेवते) K₁-3 T₁ G₁ 2 4 गद्यमात्मान्, K₄ 5 T₂ G₅ गद्यमाल्य, D₉ M₈-5 मात्यगंध — °) B D₂ D₈ D₈-5 7 10 न चाप्यश्रेयान्, D₆ 8 नाप्यश्रेयान्, S (except G₂) नाश्रेयसश्चापि (for न चाप्यश्रेयासि)

7 °) K₅ B D (except D₁ 2 9) नाश्रेयान्वै, C₈ न चाश्रेयान् (for नाश्रेयस) B D₂ D₈ D₈-8 C₈ n प्रावरान्, D₁ 2 G₁-4 प्रवरान्, T₂ प्रवराणि, C_d प्रावरान् (as in text) K₄ प्रावरणोति च्छ, D₉ प्रावरान्यध्यवस्ते; G₁ पारराष्ट्राधिपास्ते (for प्रावरानध्यवस्ते) K₁ 2 एष वस्ते, K₅ T₂ अप्य (T₂ 'ध्य)वस्ते, K₅ D₈ D₈ 10 C_d सनिवस्ते, B D₂ D₈-7 सविचस्ते, D₁ G₄ नाविचस्ते, G₂ वाधिवस्ते (for अध्यवस्ते) — °) K₁-3 नु (K₁ न; K₈ तु) सोस्मान्, B₄ D₂ D₈-8 तस्माद्; D₉ G₄ C_n अस्मान्, G₈ मम स्यात्, G₅ M₂ न्वस्मान्, M₄ त्वमस्मात् (sup lin. 'न्), C₃ अथान्

कामः शरीरे हृदयं धुनोति ॥ ७
 स्वयं राजा विपमस्यः परेषु
 सामस्यमन्विच्छति तन्न माधु ।
 यथात्मनः पश्यति वृत्तमेव
 तथा परेषामपि सोऽभ्युपति ॥ ८
 आसन्नमग्निं तु निदाघकाले
 गम्भीरकक्षे गहने विसृज्य ।
 यथा वृद्धं वायुवगेन शोचे-
 त्क्षेमं मुमुक्षुः शिशिरव्यपाधे ॥ ९
 प्राप्तैश्चर्यो धृतराष्ट्रोऽथ राजा

लालप्यते संजय कस्य हेतोः ।
 प्रगृह्य दुर्बुद्धिमनार्जवे रतं
 पुत्रं मन्दं मूढममन्त्रिणं तु ॥ १०
 अनाप्तः सन्नाप्ततमस्य वाचं
 सुयोधनो विदुरस्यावमन्य ।
 सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी
 संबुध्यमानो विग्रतेऽधर्ममेव ॥ ११
 मेधाविर्न ह्यर्थकामं कुरुणां
 बहुश्रुतं वाग्मिनं शीलवन्तम् ।
 सूत राजा धृतराष्ट्रः कुरुभ्यो

C. 5 7*0
 B. 5 28. 13
 K. 5 28. 13

(for स्वस्मान्) Ds-1 स प्रणुदेत्, Ds Ca d. s प्रणुदेत् (for सप्रणुदेत्) B1. 2 4 कृत्स्नं, Ca d. s कृत्स्न्य (as in text) — °) T2 G2 2 चास्मान् (for एत च स्याद्) G2 2 M1 अवधूत, Ca d. s अवधुयं (for अवधूय) K1 अत्रैव स्याद वधुयं एष, K2 'व न स्यादवधुयं काम, K3 'व न स्यादव बुद्धिमान्', K4 'व तस्य ह्यवधुयं काम, K5 'व स्यादनुवधुय काम, B1 Ds D10 'व च स्यादनुवधुयं (B1 om. एष) काम ; B2-2 Dn Ds-1 'व स्यादनुवधुयं (Ds 2 'प) काम, D1. 2 'व च स्यादनुवधुयं (D2 'धुयं) एष, D3 'व स्यादवधुयं न काम, D4 'व च स्यादवनिध एष — °) K (except K1) शरीरनूत्रो, B D (except D1. 2 9) Cs प्रायः शरीरे (for काम' शरीरे) D1 T1 G2 धुनोति, Cs सधुनोति, Ca. d धुनोति (as in text)

8 °) Ks सामन्यान्, K4 B D (D10 m as in text) S Cap सामर्थ्यम् (Ds सामन्यम्, D2 सन्यान्), Ca d s सामस्यम् (as in text) — °) K1 यश्चामन, Ds यथा पुन, D2 ययान्मना, Cs as in text B1 T2 G (except G2) M1 2. 4 वृत्तिम्, M2 वृत्तिर् (for वृत्तम्) K2 2 B1 D1 Ca. d s एष, K4 D2 9 T2 M एषा, T1 G एष (for एष) — °) B1. 2 Ds Ds 2 10 m S (except T2) Cn s मोन्युपतु

9 °) D2 समिद्धम् (for आमगम्) D2 G2 च (for तु) D1 निदाघ काले, G2 विदाघ काम (for निदाघकाले) — °) K1 2 Ca गम्भीरवाक्षं (Cap as in text) Cd cites वाक्षं — °) Ks T1 G1 2 2 M प्रवृद्धे, K4. s B1 Dn2 D2 2 1 9 निवृद्ध, B2 G2 वृद्धे, T2 प्रवृद्ध, G2 विवृद्धे (for वृद्ध) K1. 2 B1 2 2 D2 G2 Ms-2 'वेगेन, B2 Ds D2 'पथेन (for 'वदेन) Dn2 Ds 2 1 9 मेवेत, Cn s शोचेत् (as in text) — °) Dn2 Ds-2 1 9 क्षिप्र, T1 G1 2 2

कक्ष, T2 G2 कक्षे, all comm क्षेम (as in text) D1 शरीरो व्यं, Cs शिशिरव्यं (as in text)

10 °) K1 2 2 D1 आर्त्तं, D2 9 T G Cs आर्त्तं (for प्राप्तं) — °) S (except T1 G1 2 2) समुदा ते, Cd s लालप्यते (as in text) — °) B1 अनादरे (for अनाजंवे) — °) G2 transp पुत्र and मन्द Ks T G1 2 M1 transp मन्द and मूढ Ks स (for मन्द) Ds M (except Ms) अमित्रिण (for अमघ्रिण) K B2 Ds च, B1 T2 M (except M2) त (for तु) D2 T1 G1-2 अमित्रणे रत, G4 s अमित्रमेप (G5 'वत्त) (for अमघ्रिण तु)

11 °) K D10 अनात्मवान्, B Dn Ds D1-9 T2 G2 अनाप्तवत्, Ca d अनाप्तवत् (for अनाप्त सन्) K आरम-चतश्च (Ks 'तोस्य) (for आप्ततमस्य) Ks 4 B D (except D2 10) G2 Cs वाच (for वाचं) — °) M2 सुयोधनो; Cs सुयो (as in text) B1 2 2 Ds 4 T G1 2-2 M Cn अवमन्य, D1 G2 'मेने, Cs अवमन्य (as in text) Ds om. अवमन्य and 11^{ed} — °) S (except Ms) सयुज्यं (G2 सयोज्यं), Ca d सयुज्यं (as in text) K1 2 मन्यते, T1 G1 द्विपते, Cn s सविशते, Ca d विशते (as in text)

12 °) D1 om हि D2 ह्यर्थकाल and 'काम also — °) T1 G1 शीलवृद्ध, T2 'वृत्त, G2 वीर्यवत् (for शीलवन्तम्) — °) K1 Ds1 सत, Ks तथा, K4 B1 Dn Ds-9 G2 स त, Ks सौते, B2-2 Ds2 D10 सूत, D1 स तु (for सूत) T G1 2-2 M सुतस्यार्थे (for सूत राजा) D1 सुवत, D2 G2 समृ (G2 'मि)द्वो, D10 प्रवृद्धो, T G2 प्रमोहाद्, Gs-2 M कुरुणा (for कुरुभ्यो) — °) K4 B D (except Ds) G2 न सस्मार, Ks नासस्मारद्, T G1 2-2 M अवासृजद् (for न सोऽस्मारद्) K D2 2 T2 G2 'कामात्

न सोऽस्सरद्विदुरं पुत्रकाम्यात् ॥ १२
 मानघ्नस्य *आत्मकामस्य चेप्योः
 संरम्भिणश्चार्थधर्मातिगस्य ।
 दुर्भाषिणो मन्युवशालुगस्य
 कामात्मनो दुर्हदो भावनस्य ॥ १३
 अनेयस्याश्रेयसो दीर्घमन्यो-
 मित्रद्रुहः संजय पापबुद्धेः ।
 सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी
 प्रपश्यमानः प्रजहाद्धर्मकामौ ॥ १४
 तदैव मे संजय दीव्यतोऽभू-
 न्नो चेत्कुरूनागतः स्यादभावः ।

काव्यां वाचं विदुरो भाषमाणो
 न विन्दते धृतराष्ट्रात्प्रशंसाम् ॥ १५
 क्षत्तुर्यदा *अन्ववर्तन्त बुद्धिं
 कृच्छ्रं कुरुन् तदाम्याजगाम ।
 यावत्प्रज्ञामन्ववर्तन्त तस्य
 तावत्तेषां राष्ट्रवृद्धिर्वभूव ॥ १६
 तदर्थलुब्धस्य निबोध मेऽद्य
 ये मन्त्रिणो धार्तराष्ट्रस्य स्रुत ।
 दुःशासनः शकुनिः सुतपुत्रो
 गावल्गणे पश्य संमोहमस्य ॥ १७
 सोऽहं न पश्यामि परीक्षमाणः

(for 'काम्यात्')

13 " K1-s D1.8 सन्मानघ्नस्यात्म (K2 D1 *र्थ) कामस्य, K4 5 D2 Cd मानघ्न (K4 *स्त) स्यात्मकामस्य, B Dn Ds Ds-7 मा (D6 समा) नघ्नस्यात्मो मानकामस्य, D9 मानार्थस्यात्म-कामस्य, D10 Ca.8 मानघ्नस्य मानकामस्य, T G1.8 8 मानघ्न-स्याप्यर्थ (T2 *नर्थ-, G8 *प्यात्म) कामस्य, G2 संतानघ्नस्यात्म-कामस्य, G4 मानस्तस्याप्यन्यकामस्य, M मानात्मनश्चात्मकार्य (M1 *म) स्य (for मानघ्नस्य *आत्मकामस्य) B D2-4 T2 G2 चेप्यो, G1 राज्ञ, G8 Ms-6 चेष्टया, G4 M2 corrupt (for चेप्यो) — " G8 सरमेण (for *रम्भिण) T1 G (except G2) M स्वार्थ (for चार्थ). T2 त्व भीषणस्वार्थ. — " K D1 9 G2 निष्टु (K2 4 D1 G2 *ष्टु) रिणो, T G1.8 4 M दुर्वाति (T2 *दि) णो (for दुर्भाषिणो) K2 B1 D1 2 9 T1 Ga.8 *तिगस्य (for *लुगस्य) — " K2 दुर्हदो, B D (except D2 9) T2 दौर्हदो (B2 *देर, Ds D10 *दे, D1 सुहदो), T1 G M दुर्हदा (for दुर्हदो) B D (except Ds D1 2 9) T2 भावितस्य; Cap dp अभावनस्य, Ca d s भाव-नस्य (as in text)

14 " K4 D1.2 G4 अनयस्य, K6 अज्ञाय तस्य, Ca d अनेयस्य (as in text) Ks-8 *दृष्टे (for *मन्यो) — M2 om 14^a-15^b — " K4 5 साक्षाद् (for राजा) — " D1 Gs 4 Ms *दृश्य, T1 G2 M1 3 4 *दृश्य, G1 *बुध्य, G6 *दक्ष (for *पश्य) K B D (except Dn2 Ds-8) प्राजहा (K2 4 Ds *ह) द्, S (except G2, M2 om) प्रजहाति (for प्रजहाद्) S (except G2, M2 om) अर्थधर्मो (for धर्मकामौ)

15 M2 om 15^{ab} (cf v 1 14) — " S (M2 om) सदैव (for तदै) S (T2 before corr, M2 om)

व, Ca d s अमृत् (as in text) — " K1 D1 8 न चेत्, B Dn Ds Ds-7 10 T2 (before corr.) मतिः, Ca. d. s नो चेत् (as in text) Ks B D (except Ds 9) T2 G1.2 Ca 8 कुरुणाम्; Cd कुरुन् (as in text) — " D1 श्रन्वा, S (except G1) काव्या (T2 काव्या also), Ca d काव्या (as in text) K D2 8 विदुरं भाषमाणं (Ks-8 Ds तु ब्रुवाण) — " D10 नाविदत; Ca. d न विन्दते (as in text) K Ds धृतराष्ट्रो नृशस, B Dn Ds-5 7 10 यदातं (B1 वै धृत्, B4 Dn2 यद्धत्) राष्ट्रायशसा, D1 2 धृतराष्ट्र प्रशसा (D2 *स्त), D6 धार्तराष्ट्रात्, M2 धृतराष्ट्र (for धृतराष्ट्रात्)

16 " Gs 4 यथा (for यदा) — Before अन्ववर्तन्त, to avoid hiatus, K2 G2 1ns च, Ks-8 Ds ते, B Dn Ds D2-7 10 T2 Ms न, D1 2 Gs.4 M1.2 4 5 तु, T1 G1 हि, Gs अपि! D1 5 6 Gs अनु (for अन्व) K1 क्षत्तुर्य दान्वावर्तते तत्त्वबुद्धिं. — " B D (except D1 2 8 9) T2 सूत (for न) D10 जगाम, Gs M2 ह्याजगाम (for अभ्याज) — " M राज्ञ, Gs तस्य (as in text). — " D1 M1 2 *बुद्धिर् (for *बुद्धिर्)

17 " Ds1 Ms तदा (for तद्) T1 G1 M अर्थ लुब्धेषु, Gs *द्वे तु, G6 *द्वेय (for *द्वस्य) K मे (K4 ते) स्य, G2 मे त्व (for मेऽद्य) — " K4 D10 दुर्मन्त्रिणो; G4 लुब्धस्य वै (for ये मन्त्रिणो) K1 B D1 2 T G धृत् (for धार्त्) — " K1 2 B Dn2 Ds सौवल्ग्य (for सूत) — M2 (hapl) om 17^a-19^a — " Some S MSS गावल्गणे Ks संमोहितस्य (for *हमस्य)

18 M2 om 18 (cf. v 1. 17). — " K1.2 D1 3 T1 G1.5 निरी, T2 समी (for परी) — " = 5. 25.

कथं स्वस्ति स्यात्कुरुसृञ्जयानाम् ।
 आत्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रः परेभ्यः
 प्रव्राजिते विदुरे दीर्घदृष्टौ ॥ १८
 आशंसते वै धृतराष्ट्रः सपुत्रो
 महासज्ज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।
 तस्मिञ्शमः केवलं नोपलभ्यो
 अत्यासन्नं मद्गतं मन्यतेऽर्थम् ॥ १९
 यत्तत्कणो मन्यते पारणीयं
 युद्धे गृहीतायुधमर्जुनेन ।
 आसंश्च युद्धानि पुरा महान्ति
 कथं कणो नाभवद्वीप एषाम् ॥ २०
 कर्णश्च जानाति सुयोधनश्च

द्रोणश्च जानाति पितामहश्च ।
 अन्ये च ये कुरवस्तत्र सन्ति
 यथार्जुनान्नास्त्यपरो धनुर्धरः ॥ २१
 जानन्त्येते कुरवः सर्व एव
 ये चाप्यन्ये भूमिपालाः समेताः ।
 दुर्योधनं चापराधे चरन्त-
 मरिंदमे फल्गुनेऽविद्यमाने ॥ २२
 तेनार्थवद्धं मन्यते धार्तराष्ट्रः
 शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वम् ।
 किरीटिना तालमात्रायुधेन
 तद्वेदिना संयुगं तत्र गत्वा ॥ २३
 गाण्डीवविस्फारितशब्दमाजा-

C. 5 762
B. 5. 25 25
K. 5. 25. 25

14^b D₂ G₂ 'पाण्डवानां, D₉ 'जागलानां (for 'सृञ्जयानाम्')
 — °) K₄ B₁ G₂ आत्तै', D₈ अत्यै', T G₁ 8-8 M₁ 8-8
 प्रात्तै' (for आत्तै') D₈ 'राष्ट्रस्य पुत्रो, G₄ 'राष्ट्र' सपुत्र
 (for 'राष्ट्र' परेभ्यः)

19 M₂ om. 19^a (cf v L 17) — °) K₄ 5 D₁ 8 S
 (except G₂, M₂ om.) आशाले (for आश') K₁ 8 D₈
 D₁₀ G₂ om वै D₈ G₄ धृतराष्ट्रस्य पुत्रो; D₁₀ सविधातुं
 सपुत्रो — °) S मोहाद् (for महा-) — °) G₄ अस्मिन्,
 Ca d s तस्मिन् (as in text) D₈ D₈ Ca d s क्षेम (for
 शम) — K₁ D₈-7 9 केवलो नोप', K₈ D₈ D₁ D₈ Cd s
 केवले नोप', Ca केवलैर्नोप' (for केवल नोप') — °) K
 D₁-4 8 9 G₂ लब्ध सत (K₈ स्वक, D₁ 8.4 सर्व, D₂ अर्थ),
 B D₈ D₈ D₈-7 10 Cs सर्व स्वक (B₁ स्वकर्मभूत), T G₁ 8
 M ह्य (T₁ G₁ प्र) त्यासन्नं, Ca d वद्ध सतं (for अत्यासन्न)
 K₈ D₈-7 G₄ मन्यते; B M₂ Cn मद्गते, D₈ Cd s सगत,
 D₈ D₁₀ केवल, Cdp मद्गत (as in text) K₈ चैव
 सोयं, D₈-7 G₄ मद्गते (D₁ 'ता')र्थ, Ca d s मन्यतेऽर्थम्
 (as in text) .

20 °) K₈-8 यत्त (for यत्तत्) K (except K₈) D₁
 T₂ G₂ 4 5 कर्ण, Cs कर्णो (as in text) D₈ D₁ S
 (except M₂ s) वारणीय, all comm as in text. — °) D₈ D₁ 8.4 7 9 G₂ 8 M गृहीतायुधम् B D (except
 D₁ 8 9) अर्जुनं वै (for अर्जुनेन). — °) G₈ यद्गुनि तत्र
 (for पुरा महान्ति) — °) T G₁ तदा कर्णो, G₈ कसाकणो,
 G₄ तदाभवन्; G₈ तदा क्वचिन्, M तदा (M₂ भो) कथं (for
 कथं कर्णो) — K D₈ D₁ D₁ G₈ M₂ Cd द्वीपम्, T G₁ 8 4 5
 M₂-8 वीर्यम्, Ca n द्वीप (as in text)

21 °) K₈-8 द्रोणोपि (for द्रोणश्च) K₄ तथा कृपश्च
 (for पिता) — °) K₁ तयान्ये (for अन्ये) K₂-4
 अपि (for च) G₈ वै (for ये) G₈ सवसति (for तत्र
 सन्ति) — °) D₂ परो, G₂ चरो (for अपरो)

22 °) K₁ 8 D₂ G₂ एव, K₂ ते, B D₈ D₈ D₈-8 10
 T G₁ 4 5 एतत्, D₁ एन, D₉ एव (for एते) — °) K₂ B
 D (except D₁ 8 9) T₂ (after corr) G₄ दुर्योधने; T
 (T₂ before corr) G₁ 8 5 M 'धनो (for 'घन) B D₈
 D₈ D₈-8 10 T₂ राज्यमिहामवद्यथा, D₁ चापराधेन रक्तं, T₁
 G₁ 8 5 M₁ नापराध्येक्षरत, G₈ नापरुध्ये च', G₄ नापराध्यो
 च', M₂-4 नापराद्धे च', M₅ नापराध्ये च' Ca d oite
 दुर्योधनस्यापराधेन चरत — °) D₁₀ ह्यरिंदमे N (except
 D₁) G₁ 2 T₂ फाल्गुने

23 °) K₈ D₈ D₁₀ केन, S (except G₂) ततो,
 Ca d s तेन (as in text) B D₈ D₈-7 9 अनुबंध, D₈
 D₂ 10 S (except M₂ 4) अर्थवध, Ca d s अर्थवद्ध (as in
 text) — °) K₄ 8 G₂ हर्तु, D₈ D₁ कर्तु, Ca d s हर्तु
 (as in text) D₈ D₁ 10 T₂ G₂ 4 M Cs पाण्डवाना
 ममेति (D₈ D₁ Cs समत्वं, D₁₀ समस्त), T₁ G₁ 5 जीवता
 पाण्डवाना Ca d oite ममत्वं (as in text) — °) K₂
 D₈-D₁ तद्वेदिता, T G (except G₂) 'दिन, Ca d s
 'दिना (as in text) K₁ 8 4 D₈ D₉ संयुगे, T₁ G₄
 सगर, Cn संयुग (as in text)

24 °) D₁₀ गाजीव', S 'शब्दमात्र — °) K₈-8
 अश्रुण्वतो; S (except G₂) श्रुत्वैव (T₂ M₂-8 'वै-) ते
 (for अश्रुण्वाना) D₂ ह्यते, T G (except G₂) म्रियते,
 M ह्रि (M₂ त्रि)यते, Ca d म्रियन्ते (as in text) — °) B

C. 5 702
E. 5 10 15
K. 5 10 15

वृष्टृणां धार्तराष्ट्रा धियन्ते ।
क्रुद्धस्य चेद्रीमसेनस्य वेगा-
त्सुयोधनो मन्यते सिद्धमर्थम् ॥ २४
इन्द्रोऽप्येतन्नोत्सहेत्तात हर्तु-
मैश्वर्यं नो जीवति भीमसेने ।
धनंजये नकुले चैव सूत
तथा वीरे सहदेवे मदीये ॥ २५
स चेदेतां प्रतिपद्येत बुद्धिं
वृद्धो राजा सह पुत्रेण सूत ।
एवं रणे पाण्डवकोपदग्धा

न नश्येयुः संजय धार्तराष्ट्राः ॥ २६
जानासि त्वं क्लेशमस्मासु वृत्तं
त्वां पूजयन्संजयाहं क्षमेयम् ।
यच्चास्माकं कौरवैर्भूतपूर्वं
या नो वृत्तिर्धार्तराष्ट्रे तदासीत् ॥ २७
अद्यापि तत्तत्र तथैव वर्ततां
शान्तिं गमिष्यामि यथा त्वमात्थ ।
इन्द्रप्रस्थे भवतु ममैव राज्यं
सुयोधनो यच्छतु भारताय्यः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पार्क्षिशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

संजय उवाच ।
धर्मे नित्या पाण्डव ते विचेष्टा
लोके श्रुता दृश्यते चापि पार्थ ।

महास्त्रावं जीवितं चाप्यनित्यं
संपश्य त्वं पाण्डव मा विनीनशः ॥ १
न चेद्भागं कुरवोऽन्यत्र युद्धा-

D (except D₁ २ ९) क्रुद्ध न चेद्री (B D₁ °टी) क्षते भीमसेनं
Ca cites न चेत् and भीमसेन Cd cites चेत् and
भीमसेनस्य वेगात् (as in text) — ^a) K₄ न मन्यते,
Ca d मन्यते (as in text) Ca cites सिद्धिं.

25 ^a) T₁ G₁ ९ एवं (for एतन्) D₁ T₁ G₁ २ ४ M₂
°सहेत्तापहर्तु — ^b) K₁ २ ऐश्वर्यं वै, D₂ G₄ °यं मे, D₃ मयि
स्वयं (for °यं नो) — ^c) K D₂ ९ G₂ मदीय, B Dn D₃
D₈-९ १० सहिष्णौ (for मदीये)

26 ^a) K₈ सदैवैना, G₈ स चेदिमां, C₈ स चेदेता (as
in text). D₈ °मिद्येत (for °पद्येत) — ^b) S (except
G₂) चैव (for सूत) — ^c) K₈-९ D₂ ध्रुव (for एव)
— ^d) K₁ ४ ९ D₂ T G₁ ९ चि, Ca d न (as in text)

27 ^b) K₁-९ त, C₈ त्वा (as in text) K (except
K₄) D₂ क्षमेद्य, D₃ क्षमे ह, C₈ क्षमेयम् (as in text)
— ^c) G₁ ४ कौरवे, Ca d ९ °वैर् (as in text) — ^d)
K₂ ९ धार्तराष्ट्रे, C₈ धृतराष्ट्रे (for धार्तराष्ट्रे) K₂ तदाभूत्,
C₈ तदासीत् (as in text)

28 ^a) K अद्यैव (for अद्यापि) K₈ तत्तच्च, D₁₀ S
(except G₈) सा तत्र (for तत्तत्र) — ^c) T₁ G₁ ९ वास्तु;
T₂ G₈ ४ M चा भवतु (for भवतु) K₁ २ (marg sec m
as in text) तथैव, Cn समोप- (for समैव) — ^d) T₁

G₁ ९ दुर्योधनो, M दुर्योधन D₁ T₂ M गच्छतु. T₂ G₁
M भारताय्यं

Colophon — Sub-parvan. K₁ २ ४ ९ B₁-९ ९ Dn₂
D₈ D₁-९ ९-१० T₁ G₁ २ M₂-९ संजययान — Adhy.
name Dn₁ D₂ युधिष्ठिरवाक्य, Dn₂ संजयवाक्य; M₂-९
सधिप्रशसनः (M₂ °प्रशंस-) — Adhy no (figures,
words or both) K₁ D₁ 25, D₈ ९ S 26, D₈ 28.
— S'loka no K₈ Dn 29, D₈ 27.

27

1 ^a) K₁ २ ४ ९ D₈ १० धर्मात्मता, K₈ B Dn D₁
D₁ ९-९ ९ G₄ M₂ धर्मेनित्या (for धर्मे नित्या) K (except
K₈) D₈ १० विशिष्टा, D₁ हि चेष्टा, Ca d विचेष्टा (as in
text) — ^c) K (except K₂) B Dn D₂-१ ९ १०
महाश्रा (K₄ °श्र)वं, D₁ सहस्रार्ध, T₁ महाह्राद; Ca s np
°स्त्राव (as in text), of v 1 3. Cd cites स्त्राव. D₁
नित्यं, Ca d अनित्य (as in text) — ^d) K (except
K₈) D₈ D₁ ९ ९ १० T₂ संपश्यंस्त्व. K₁ पाण्डवा (marg
sec m °व as in text), T₂ साधिवद K (except K₁,
K₁ marg. sec. m.) B Dn D₈ D₈-१० Ca s इय (D₈

तत्र्यच्छन्ते तुभ्यमजातशत्रो ।
 भैक्षचर्यामिन्धकवृष्णिराज्ये
 श्रेयो मन्ये न तु युद्धेन राज्यम् ॥ २
 अल्पकालं जीवितं यन्मनुष्ये
 महास्रावं नित्यदुःखं चलं च ।
 भूयश्च तद्वयसो नानुरूपं
 तस्मात्पापं पाण्डव मा प्रसाप्यः ॥ ३
 कामा मनुष्यं प्रसजन्त एव
 धर्मस्य ये विघ्नमूलं नरेन्द्र ।
 पूर्वं नरस्तान्मृतिमान्विनिघ्न-

ल्लोके प्रशंसां लभतेऽनवद्याम् ॥ ४
 निबन्धनी ह्यर्थतृष्णेह पार्थ
 तामेपतो वाच्यते धर्म एव ।
 धर्मं तु यः प्रवृणीते स बुद्धः
 कामे गृद्धो हीयतेऽर्थानुरोधात् ॥ ५
 धर्मं कृत्वा कर्मणां तात मुख्यं
 महाप्रतापः सवितेव भाति ।
 हानेन धर्मस्य महीमपीमां
 लब्ध्वा नरः सीदति पापबुद्धिः ॥ ६
 वेदोऽधीतश्चरितं ब्रह्मचर्यं

C. 5 773
B. 5 27 7
K. 5. 27 7

sup in विनीनदा, T G विनक्षी (G₂ विनदा), Cd विनीनदा (as in text)

2 ^a) D₂ T₂ नो चेद् K₁ (by corr.) राज्य (for भान) D₂ कौरवो (for कुरवो) — ^b) B Dn Ds Ds-2 10 प्रयच्छेरन्, D₁ च्छति (for च्छन्ते) — ^c) Some MSS. भैक्ष्य (or 'क्ष्या') चर्याम् — ^d) Ms om. राज्यम् (cf. v. 1. 3).

3 Ms om 3^a — ^a) K (except K₅) Ds D₂ 8 T₁ G₁ 4.5 अल्प काल, D₂ अल्पकाल, G₂ अल्पकाल. — ^b) K₁ (before corr) 4 5 D₂ 8 7 10 महाश्राव, K₂ महाप्राज (before corr), D₂ सहस्राथ, D₂ महास्यय (for 'स्राव'), cf. v 1. 1 K₁ D₂ 9 'दुःखालय च, D₁ 'दुःख बल च, D₂ 'दुःख मय च — ^c) K₁ त्वद्वयसो, K₁ (marg. sec m) 2 (marg sec m as in text) 3-5 B₂-5 Dn Ds D₁ 8-7 10m त (K₁m. 2. 4 त्व-, K₂ य) यदासो, T₂ G₁ 8 एतद्वयसो, G₂ एतद्वयसो. Ca d 5 cite वयसो (as in text) — ^d) K₁ काम तस्मात्, K₁ (marg sec m) 2 पाप तस्मात् (by transp) K₂ (marg sec m) D₂ 9 प्रकाक्षी, K₂ 5 अत्र कार्पी, K₁ अत्र काक्षी, B Dn Ds Ds-2 10 कृयास्व, D₁ प्रकापी, T प्रतीक्ष, G₁ 4 प्रवि (G₂ 'वी') क्ष, G₂ प्रसंक्षी, G₂ प्रविष्ट, M प्रवेक्षा, Ca d प्रसापी. (as in text)

4 ^a) D₂ कामान्मा पुष्यते (for कामा मनुष्य) K₁ 4 Ds प्रसजत, K₂ (marg sec m as in text) 5 Ds Ds 8 'सज (D₂ 'सज्य') त, D₁ 'सहत, D₂ 'सचत, D₁m (orig as in text, cancelled) 'भवत, S 'दह (T₂ 'हर') त B Dn Ds Ds-6 7 (m as in text) 8 (before corr) एते (for एव) — ^b) S 'मूला (for 'मूल) D₂ ये विघ्नमूल प्रसम नरेन्द्र. — ^c) K Ds 8 प्राज्ञो (for पूर्व) K₁ तत्र, D₂ G₁ तद् (for तान्). B D (except D₁ 2 8-10) मति (for

वृति) B D₂ Ca d प्रणि, Dn Ds D₁ 3-7 G₂ M (except M₂) प्रति (for विनि) — ^d) D₁ प्रदास्ति (for प्रदासा) K₁ 2 न वाच्यं; K₂-5 D₁ 10 न निदा, D₂ 7 चान-वद्या (for अनवद्याम्)

5 ^a) K₂ Ds 9 G₁ 4 निबन्धनी, B₁ 'धन K₁ 2 'वृण्व, K₂ Ms 'वृणा हि (for 'वृणेह) K (except K₁) D₁ 10 पापा (K₂ marg sec m पार्थ as in text) — ^b) B Dn Ds-3 G₂ Ca हृच्छ (B₁ G₂ एष) ता, Ds D₁ 10 Cd हृच्छता, D₂ 9 एष्यता, T₂ एषिता, G₁ Ms एषते, G₂ अनिच्छता (for एषतो) T₂ G₁ 4 वाच्यते D₂ एष (for एव) K₂-5 तामिच्छन् (K₄ 'च्छन्वे') धर्ममर्थं प्रस (K₂ 'ज') क्षात् — ^c) D₂ च, T₁ G₁ हि, G₂ तु (as in text) G₂ 4 M प्र (G₁ om. प्र) वृणुते, Ca 'वृणीते (as in text) K₂-5 स बुद्धिमान्, B₁ प्रबुद्ध, D₁ स वै बुध, D₂ बुद्ध, G₁ 4.5 सर्वबुध, G₂ M (except M₂) स वयु, Ca. 8 स बुद्ध (as in text) Cd oites बुध — ^d) B Dn Ds 4 1 9 Ca. d गृद्धो, D₂ G₂ गृद्धो, T G₁ 8-5 M गृद्ध (for गृद्धो) K₁ चानुसार, K₂ चानुकाल, K₂ 5 चात्र साम्र (K₂ सग्रे), B₁ D₁ 9 T₁ G₁-4 M 'यानुरोधी, Ds D₁ 10 स्वानुरोधात्, D₂ 'यानुसारी, T₂ धर्मरोधी, G₂ 'यानुवधी (for 'यानुरोधात्)

6 ^a) D₂ G₁ 3 5 कर्मणा, Cs 'णा (as in text) D₁ मोक्ष, Cs मुख्य (as in text) — ^b) K₂ 4 S 'प्र (G₂ 'नु) भाव, Ca d 'प्रताप (as in text) K₂ 5 T G₁ 4 5 अव (K₂ G₁ 'वि) भाति (for भाति) — ^c) K₂ हीनस्तु, K₄ B D (except D₁) G₂ हीनो हि; K₂ हीनोपि, T₂ त्यागेन (for हानेन) K₄ B D (except D₁) G₂ धर्मेण (for धर्मस्य) T₁ G₁ 4.5 इमा च (for अपीमा)

7 ^b) K₂ 3 D₂ प्र, K₄ अत्र (for च) — ^d) D₂ चात्मा, Cs आत्मा (as in text) K₁ 2 (marg. sec m.)

C. 5. 778
E. 5. 27 7
K. 5. 27 7

यज्ञैरिष्टं ब्राह्मणेभ्यश्च दत्तम् ।
परं स्थानं मन्यमानेन भूय
आत्मा दत्तो वर्षपूर्णं सुखेभ्यः ॥ ७
सुखप्रिये सेवमानोऽतिवेलं
योगाभ्यासे यो न करोति कर्म ।
वित्तक्षये हीनसुखोऽतिवेलं
दुःखं शेते कामवेगप्रणुनः ॥ ८
एवं पुनरर्थचर्याप्रसक्तो
हित्वा धर्मं यः प्रकरोत्यधर्मम् ।
अश्रद्धात्परलोकाय मूढो
हित्वा देहं तप्यते प्रेत्य मन्दः ॥ ९
न कर्मणां विप्रणाशोऽस्त्यमुत्र
पुण्यानां वाप्यथ वा पापकानाम् ।

पूर्वं कर्तुर्गच्छति पुण्यपापं
पश्चाच्चेतदनुयात्येव कर्ता ॥ १०
न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं
श्रद्धापूर्तं गन्धरसोपपन्नम् ।
अन्वाहार्येषूत्तमदक्षिणेषु
तथारूपं कर्म विख्यायते ते ॥ ११
इह क्षेत्रे क्रियते पार्थ कार्यं
न वै किञ्चिद्विद्यते प्रेत्य कार्यम् ।
कृतं त्वया पारलोक्यं च कार्यं
पुण्यं महत्सद्भिरनुप्रशस्तम् ॥ १२
जहाति मृत्युं च जरां भयं च
न क्षुत्पिपासे मनसश्चाप्रियाणि ।
न कर्तव्यं विद्यते तत्र किञ्चि-

ततो; C8 दत्तो (as in text) K8 & D8.4 10 G2 M2
'पूर्णान्, Ca d 'पूर्ण (as in text)

8 " D1 सुखं प्रिय, D8 G8 सुखप्रिय Ca. d oite
सुख and प्रियं D8 वर्तमानो, G2 सेवमाने — " D1
योगाभ्यासैर्, S (except T1 G2) योगाभ्यासे, Ca d s as in
text K D2 9 Cd s धर्मं (K2 बुद्धि), Ca कर्म (as in
text) — " K1 2 पुण्यक्षये; D1 वित्तक्षयैर् D8 G8
हीनसुखे — " G1 4 दुःखी (for दुःख) D1 यायात्
(for शेते) D1 कामवेगेन नुच, D1 'प्रपन्न, M2 'भोग'

9 B2 (hapl) om. 9^a-11^b — " K2 पुमान् (for
पुनर्) K1.2 अर्थचर्याप्रयुक्त, K2 चार्थं, K4 B1.8 & Dn2
Ds D2 & G2 ह्यर्थं, B1 Dn1 D8-7 Cn ब्रह्म; D1 ह्यर्थकामं,
T1 G1.8.5 M त्वर्थं, G4 स्वार्थं — " K2 4 & D10
अश्रद्धावान्; Ca 'दधत् (as in text) — " T2 त्यत्त्वा
(for हित्वा) K1.2 संघात सीदति, K2.5 च (K2 तु)
सतप्यते, K4 असुप्ततिष्ठते, D8 देह तप्यति, D1 2 10 G2
तनु (D1 सुखं; G2 त त) तप्यते; T G1.2-5 सोऽसुप्तप्यते
(G8-5 'ति); M 'नुस (M6 स नस) तप्यति (for देहं तप्यते)

10 B2 om 10 (cf. v 1. 9) — " K1 & D8 9 G5
विप्रणाशो, T2 G1 & M प्रविनाशो. — " K8 पुण्यानां च,
D2 पुराणानां (for पुण्याना वा). D1 9 G2 यदि वा, D2
यदिह, D10 पादव (for अप्यथ वा) K8 पातकानां, D1
पापानां (for पापकानाम्) — " K8 B4 D8-9 M1 2 4
(inf lin) स्वेनम्, K5 G8 त्वे (G8 ए) वम्, B1.8 & चैनम्,
D2 10 णम्, T G1 4 & 5 एतद् (for त्वेतद्) C8 oites
एतत् K4 पुनरभ्येति; K5 पुनरन्वेत्येव (for अनुयात्येव)

Ca d s oite अनुयाति

11 B2 om. 11^{ab} (cf. v 1. 9) — " K5 योगो
(for न्यायो) K2 हि दत्त, K8-5 प्रदत्त, B2 D8 अय दत्त
(for यदन्न). — " M1 श्रद्धापूर्वं — D4 om 11^a-12^b
— " K2 D8 G2 & उत्तम दक्षिणेषु — " M4 यथारूप;
Ca. d s तथा (as in text)

12 D4 om 12^{ab} (cf. v 1. 11) — " G5 महत्क्षेत्रे,
Ca d. s इह क्षेत्रे (as in text) D8 विद्यते, G4 क्षीय
(for क्रिय), see below Dn1 D8.7 9 पार्थ कर्म; G2
पापकार्यं Ca d n कार्यं — " K1 (hapl) om 12^b.
K4 B Dn D8 D2 5-9 G2 क्रियते (for विद्य), see above.
K5 प्रेत; S (except G2) अन्यत्र (for प्रेत्य) Dn1 D8.7 9
कर्म (for कार्यम्) — " K2 8 & B Dn1 D82 D2-4.5 T1
G5 M पारलोक्यं K1 2 पुण्य, K5 B4 D (except D1.2 4)
कर्म (for कार्यं) — " K2 कार्यं (for पुण्य) K5
अभिप्रशस्त, K4 & B2 D10 अपि प्र, B1 8-5 Dn D8 D8-5
G4 अतिप्र, D1 8 4 9 अनुष्ठित च (for अनुप्र). K1
तस्मात्सता श्रेष्ठतमोऽसि नित्य

13 " K1 नरो (for जरां) D2 G4 transp जरां and
भयं — " B1 D8 T2 om. न T1 G (G1 before corr.)
M1 (inf lin as in text) स (for न). B1-8 & Dn D8
D5 & 10 मनस. (B2 'सश्च) प्रियाणि, B4 मनसोभिः; D1
मनसा मि — " D1 9 तात; G8 नैव (for तत्र). — " D1
T G (except G2) वा (for वै) K (K3 m as in
text) D2 इन्द्रियप्रीणनाथ; B Dn D8 D1 8-10-च (D10
स्व) इन्द्रियप्रीणनाथि (D1.9 'नार्यात्, D1 [marg. corr.] 3

दन्यत्र वै इन्द्रियप्रीणनार्थात् ॥ १३
 एवंरूपं कर्मफलं नरेन्द्र
 मात्रावता हृदयस्य प्रियेण ।
 स क्रोधजं पाण्डव हर्षजं च
 लोकावुभौ मा प्रहासीधिराय ॥ १४
 अन्तं गत्वा कर्मणां या प्रशंसा
 सत्यं दमश्चार्जवमानृशंसम् ।
 अश्वमेधो राजसूयस्तथेष्टः
 पापस्यान्तं कर्मणो मा पुनर्गाः ॥ १५
 तच्चेदेवं देशरूपेण पार्थाः

करिष्यध्वं कर्म पापं चिराय ।
 निवसध्वं वर्षपूगान्वनेषु
 दुःखं वासं पाण्डवा धर्महेतोः ॥ १६
 अप्रव्रज्ये योजयित्वा पुरस्ता-
 दात्माधीन यद्वलं ते तदासीत् ।
 नित्यं पाञ्चालाः सचिवास्तवेमे
 जनार्दनो युयुधानश्च वीरः ॥ १७
 मत्स्यो राजा रुक्मरथः सपुत्रः
 प्रहारिभिः सह पुत्रैर्विराटः ।
 राजानश्च ये विजिताः पुरस्ता-

C. 5. 784
 B. 5. 27. 18
 K. 5. 27. 18

*नार्थं), Gs *प्रीणनत्वात् Cs cites इन्द्रियप्रीणनात्
 14 ^a) B₁ D₁-2.2.9 Cn मात्रावह, Dn₁ Ds. 4.7 मत्वा
 च त्व, T₁ G₂-4 M मातापिता, T₂ ये तावता, G₂ 5 माता-
 पित्रोर्, Ca. d s मात्रावता (as in text) Dn₁ Ds 9 T
 G (except Gs) हृदयस्याप्रियेण, Ca. d s हृदयस्य प्रियेण
 (as in text). — ^c) D₉ सक्रोधज, Gs त्यज क्रोध, Cn. 8
 स क्रोधजात् (for स क्रोधज) G₄ M₂ हर्षण, Cs लोभजात्
 (for हर्षज) Ca cites स क्रोधहर्षजो, Cd सक्रोधहर्ष-
 लोभजात् K₁ 2 वा (for च) — ^d) K₁ लोभ चोर्भा,
 K₃ (m as in text) लोभ नभो (for लोकावुभौ) Ca d
 cite नम Gs प्रतिहासी, M जहासी ; Cd हामी, Ca प्र
 हामी (as in text)

15 ^a) D₂ अते, Ca d s अन्त (as in text) K₄ Ds
 M₂ कर्मणा, B₂-5 Ds D₂ Cs कर्मणो, Ca. d कर्मणा (as in
 text) B₁ Dn₁ Ds-7 G₁ (by corr) मा प्रजया, Ds
 व्रजया, Ca. d s या प्रजया (as in text) — ^b) B₁ Ds-7
 G₁ M (except M₂) दम, Cs दम (as in text) — ^c)
 K₂ 5 B₁ Ds-7 अश्वमेध राजसूय, K₄ M *मेघ (K₄ *मेघो)
 राजसूयस्य, B₂ D₂ *मेघ राजसूयस्य, T G₁ 8-5 *मेघं राजसूयेन
 (T₂ *सूर्यर्) (for *मेघो राजसूयस्य) K₄ *सूयस्यवेज्या
 (for *सूयस्येष्ट) K₂ m त्वयेष्ट, K₃ s तथेष्टा, B Dn Ds
 D₁ 2 10 तथेज्या (B₁ 5 Ds *ज्य, D₂ 10 *ज्या), Ds-7 9
 T₂ स (D₉ च) चेष्टा, Ds तथेष्टा, S (except G₂, for T₂
 see above) चेष्टा (for तथेष्ट.) — ^d) K₁ D₉ पापस्याते;
 D₂ पापस्वरूपं, Cs पापस्यान्त (as in text) Ca d cite
 अन्त K₄ कर्मणा, Dn₂ Gs-5 M (except M₂) *णा, Cs
 *ण (as in text) Ds अप्याहुरज्या, Ca. d s मा पुनर्गा
 (as in text)

16 ^a) K₁ D₉ तच्चेदिदं, K₃-4 तदे (K₂ *दे) वेद, K₃ T
 G₁ 8 4 M न च (M₂ च) वेदं; D₁₀ m न च्चेदेवं, G₂ न चैव

देव, Cs तच्चेदेव (as in text) Ca cites तच्च, Cd तच्चेत्
 B Dn Ds-7 10 द्वेप, D₁ G₂ देव; Ds देवं, M₂ तव रुं,
 Ca. d s देश (as in text) — M₄ (hapl.) om. from
 कर्म (in ^b) up to निवसध्व (in ^c) — ^c) K₁ 2 D₁ G₂ Cd
 नावत्सध्व, K₃-5 Ds नि (K₄ किं) वसित्वा, D₂ किं तु सज्य,
 M₂ निवर्तध्व, Cs नावसध्व, Ca निवसध्व (as in text)
 M₂ 4 5 वर्षपूग — ^d) D₉ G₂ दुःखे वास, T₁ G₁ सुखा
 वास, T₂ युयुससे, G₂ 4 M सुख वास, G₂ दुःखावास;
 all comm. as in text D₁ Gs 5 M पाण्डव K₄ B₂ m
 Dn Ds Ds-7 10 धर्म एव (D₂ 7 *व), B₁ 5 Ds. 4 धर्म
 नित्या, D₁ 9 धर्मचारिण (D₁ *रिन्) (for धर्महेतोः)

17 ^a) K B₂ Ds D₁-4 8 9 Ca. d s अप्रव्रजन्, T G
 (except G₂) प्रव्रज्यया (for अप्रव्रज्ये) K₁-8 योजय (K₃
 *य) स्त्व, K₄ Ds योजयस्व, K₅ योजयध्व, B (except B₂)
 Dn Ds Ds-7 10 मा स हिस्वा; S (except G₂ 8) यात
 (for योज) — ^b) B (except B₁) D (except D₁ 8 9)
 ह्येतदासीत् — ^c) K₂ (m as in text) अवनिपाला; K₄
 सत्य पां, B नित्य वश्या पाचाला, Dn Ds Ds-8 10 नित्य
 च वश्या, D₉ मत्स्या पाचाला, S (except G₂) नित्या पा
 (for नित्य पां) — ^d) D₉ S (except G₂) युयुधानो
 विराट (for *नश्च वीर)

18 ^a) Some S MSS मात्स्यो — ^b) K₃-5 D₁₀
 योधै, Ds वीरै, D₁ 2 G₂ मत्स्यै, T₁ G₁ 5 मित्रै, G₂ 4
 शस्त्रै (for पुत्रै) T G₁ 2 5 M (except M₂) सदास्त्रै,
 G₂ 4 सपुत्रै (for विराट) — ^c) K₁-8 T G (except
 G₂) ते, Ds वै (for च) K₁-8 निजिता ये (K₃ om ये),
 K₅ Ds ये जिता, D₂ विजिता ये (by transp), D₉ T₂
 G₂ 4 M (except M₅) ये विदिता K₃ 5 Ds पूर्वमेव
 (for पुरस्तात्) — ^d) K₃ S (except G₂ M₅) त्वामेवैते,
 K₅ Ds ते सर्वे त्वां (for त्वामेव ते) K₁ 2 Ds समतात्,

C. 5. 764
E. 5. 27 18
K. 5. 27 18

त्वामेव ते संश्रयेयुः समस्ताः ॥ १८
महासहायः प्रतपन्वलस्यः
पुरस्कृतो वासुदेवार्जुनाभ्याम् ।
वरान्हनिष्यन्दिपतो रङ्गमध्ये
व्यनेष्यथा धार्तराष्ट्रस्य दुर्पम् ॥ १९
वलं कसाद्वर्धयित्वा परस्य
निजान्कसात्कर्षयित्वा सहायान् ।
निरूप्य कसाद्वर्षपूगान्वनेषु
युयुत्ससे पाण्डव हीनकालम् ॥ २०
अग्रज्ञो वा पाण्डव युध्यमानो-
ऽधर्मज्ञो वा भूतिपथाद्वपैति ।
प्रज्ञावान्वा बुध्यमानोऽपि धर्मं

संरम्भाद्वा सोऽपि भूतेरपैति ॥ २१
नाधर्मे ते धीयते पार्थ बुद्धि-
र्न संरम्भात्कर्म चकर्थ पापम् ।
अद्वा किं तत्कारणं यस्य हेतोः
प्रज्ञाविरुद्धं कर्म चिकीर्षसीदम् ॥ २२
अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगं
यशोमुषं पापफलोदयं च ।
सतां पेयं यन्न पिवन्त्यसन्तो
मन्युं महाराज पिव प्रशाम्य ॥ २३
पापानुबन्धं को नु तं कामयेत
क्षमैव ते ज्यायसी नोत भोगाः ।
यत्र भीष्मः शांतनवो हतः स्या-

Ks s Ds पुरस्तात्, S (except Gs, G1 before corr)
महात्मन् (for समस्ताः)

19 M om 19^a — ^a) K1 Dn2 Ds D1.8 प्रपत्नू,
G2 प्रभवन् (for प्रतपन्) D1 रथं (for वलं) — ^a)
Ds वीरान्, T1 G (except Gs) M1 2.4 परान् (for वरान्)
Ds2 M1 2.4 हृदिप्ये, D7 हृति, G4 हरिष्यन् — ^a) D2
G2 s M2-5 विनेष्यथा, Ds-8 व्यने (Ds न) द्य (Ds प्ये) था,
Ds व्यनेष्यन्वा, D10 Cs व्यपनेष्यथा, Ca d व्यनेष्यथा (as
in text) Ds G (except G2) M धार्तराष्ट्रस्य हर्षं, T1
घ्रा सहर्षं (for 'स्य दुर्पम्)

20 ^a) K1 वर्धयेथा, Ds T1 Gs वर्जयित्वा, Ds धर्पं.
T1 G1 s परस्मिन् (for 'स्य) — ^b) K1 जानन्, T G1 M2
निंदा, Gs-5 दारान्, M1 3-5 निन्दन् (for निजान्). Ks Ds
D1.8 s कामान् (for कसात्) K1 कर्षयेथा, Ks s B1
Ds 6.8 s कर्षयित्वा, K4 र्षं, S दर्शं (Gs वर्जं) T G
(except G2) M2 समायां (for सहायान्) — ^a) Ks Ds
निरूप्य (for निरूप्य) — ^a) G4 युयुत्सव Ks-5 काल-
हीनं, S (except G2) हीनकाले

21 ^a) K4 B D (except Dn2 D1) G2 M2 s Ca d s
अप्राज्ञो Ds वै, Ca d s वा (as in text) — ^b) K1 s
भूतितश्चेत्य (Ks 'प्यु) पति, K4 B D (except D1) भूतिमथो-
(K4 Dn1 D2-1 7 s 10 'था) म्युपति, G2 'पथादपैति, Gs
'पदार्थपति, G4 'पथा (or 'पथो) व्यपति, M1.8-5 'पयो
च्य (M1 'प्य) पै (M4 'व) ति, M2 'वधोप्युपति (for भूति-
पथाद्यं) Cs otes भूति and उपति — ^a) K2 D7 S
(except T1) युध्यं, Cs बुध्यं (as in text). K2 -पि
धर्म्यं; T G1 2-5 -पि धर्मात्; G2 M1.8 विधर्मा; M4 s -पि

धर्मा (for अपि धर्म) — ^a) Ks-5 B D (except Ds
D1.9) G2 सस्तभाद्, Ca d s as in text. T2 om वा
T2 सोमि, Gs नोपि (for सोऽपि) K4 Ds s T1 G2-1
भूतेरपैति, Ks Ds 'रूपते (Ds2 'त, Ks 'ति), Cs as
in text

22 ^a) K D10 वर्तं (for धीयं) Gs नाधर्मे ते पार्थ
बुद्धिर्न कार्या — ^b) K4 D2 करोपि (for चकर्थ) — ^a)
K1-8 D2 अत्र, K4.5 Ds अत, B Dn Ds Ds 4 7 10 आद्य
(B1 अय), Ds 6 G2 अथो, Ds अन्यद्वा, T1 अस्या, T2
अर्यात्, G4 s अर्या, M2 अध, Cd अद्वा (as in text)
D1 तत्किं, T Gs किंचित् (for किं तत्). K2 (sup lin.
as in text) त्वस्य, D2 7 T2 G2 4 s कस्य, T1 तस्य (for
यस्य) — ^a) K1.5 D1 प्रजां (for प्रज्ञां) D1 च (for
कर्म) Ks Ds Gs त्वं (for इदम्)

23 = (var) B 2. 64 18 — ^a) D1 सव्याधिज,
Cs as in text D1 कपकं (for कटुक) K1 2 तीक्ष्णरोग,
Ks तीक्ष्णमुष्ण, K4 s तीक्ष्णरोगि, B D (except D1 s s)
शीर्षरोगि (Dn1 Ds2 D7 9 'गी) (for शीर्षरोग) — ^b) Ds
'ध्यय, Ds 4 'जुष (for 'मुष) B2 Dn2 Ds Ds-1 10
वा (for च) — ^a) D1 T2 Gs सतामपेय न पियति (T2
'त्य) सतो. — ^a) K1m (sec. m) D1 मृत्यु, G4 M2 s
मन्युर् (for मन्यु) D1 महाराजमिम प्रशाम्य

24 ^a) K1 2 कर्म, D2 G2 को हि (for को नु)
D1.2.9 S तत्, Cd तं (as in text) K1 कृत्वा कामयेत;
K2 कृत्वा ह्यलं वै (for त कामयेत) — ^b) G4 एषा (for
ते) D2-1 7 G2.4 नोत (Ds 4 'प-) भोगा, T1 G1 को नु
भोग (G1 'गा) (for नोत भोगा) Cd otes उत.

घत्र द्रोणः सहपुत्रो हतः स्यात् ॥ २४
 कृपः शल्यः सौमदत्तिर्विकर्णो
 विविंशतिः कर्णदुर्योधनौ च ।
 एतान्हत्वा कीदृशं तत्सुखं स्या-
 दद्विन्देथास्तदनुब्रूहि पार्थ ॥ २५
 लब्ध्वापीमां पृथिवीं सागरान्तां
 जरामृत्यू नैव हि त्वं प्रजह्याः ।

प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राज-
 न्नैवं विद्वान्नैव युद्धं कुरुष्व ॥ २६
 अमात्यानां यदि कामस्य हेतो-
 रेवंयुक्तं कर्म चिकीर्षसि त्वम् ।
 अपाक्रमेः संप्रदाय स्वमेभ्यो
 मा गास्त्वं वै देवयानात्पथोऽद्य ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

युधिष्ठिर उवाच ।
 असंशयं संजय सत्यमेत-
 द्भूमौ वरः कर्मणां यत्त्वमात्थ ।

ज्ञात्वा तु मां संजय गर्हयेस्त्वं
 यदि धर्मं यद्यधर्मं चरामि ॥ १
 यत्राधर्मो धर्मरूपाणि विभ्र-

G. 5. 705
B. 5. 28. 2
K. 5. 28. 2

25 °) K₁ Dn₂ D₁ 8 T₂ G₂ 4 5 सोमदत्तिर्, M₃-5 'दत्ती (for सौम') — B₄ 15 missing from 25° up to 5 29 3°. — °) D₅ ईदृश (for एतान्) — °) D₁ G₄ पायां (for पार्थ)

26 B₄ missing (cf. v l. 25) — °) G₃ M₂ लब्ध्वा सीमा S (except G₂) सागरान्ता धरित्री (for पृथिवीं मां) — °) K₁ (before corr) 8-5 D₂ 8 (by corr) प्रजह्यात् — °) B₂ D₂ नैव, D₈ 4 9 जानन्, S (except G₂) पृथु (for पुत्र) B (B₄ missing) D₂ D₂-1 10 M विद्वन् K₁-2 Dn D₅ D₁ 8 6 8 नैव (for नैव) B (B₄ missing) Dn D₂-9 T G₁ 2 5 कुरु त्व, D₈ D₁ G₄ 'द्व (for 'द्व) K₄ 5 नैव युद्धं विभ्र (K₅ वि) कुर्वति धीरा

27 B₄ missing (cf. v l. 25) — °) T G₁ 8 M₁ 8 4 वा यदि (for यदि) — °) D₁ हि त, G₄ कर्तुं (for 'युक्त) — °) K₂ T₁ M₁ 8 5 अपाक्रम, K₈ B₈ अपाक्रमे, K₅ Dn D₂-1 9 10 Cd 8 अपाक्रमे, D₈ Ca अपक्रमे, T₂ M₂ अपाक्रम (M₂ 'मत्), G अपाक्रम (G₈ अपि क्रामा) K₃ B (B₄ missing) D (except D₁ 8 9 10) स्व, Ca d स (as in text) K₁ 2 त्वमेभ्यो, K₈ 5 त्वमेपा, K₄ स्वमेपा, B (B₄ missing) D (except D₁ 8 4 9) एव तेपा, Ca d स्वमेभ्यो (as in text) C₃ cites स्व — °) D₅ मापन्गास्त्व, T G₁ 8 4 M₁ 4 मा वा गास्त्व, G₅ मा चापगास्त्व, M₂ 8 5 मापागास्त्व (for मा गास्त्व वै)

D₂ 4 अधो, D₁ त्वयो, G₂ पया (for पयो) K₈ तु न; K₄ D₂ M अन्यत्, K₅ च, B₁ 2 5 D₁₀ (m as in text) अन्य, B₂ जु, D₁ 2 4 9 वै (for अद्य)

Colophon missing in B₄ — Sub-parvan K B₁-2.5 Dn D₅ D₁ 2 4-8 10 G₁ 2 M₃ 4 संजययान. — Adhy name D₅ D₂ 10 संजयवाक्यं, T₁ G₁ मन्यु-निन्दा, M₃ 4 युद्धनिन्दा, M₅ युद्धनिन्दासम — Adhy no (figures, words or both) K₁ D₁ 26, D₅ 8 27, D₆ 29 — S'loka no Dn₂ D₈ 27

28

☞ This adhy is missing in B₄ (cf. v l. 5 27 25)

1 °) G₄ नित्यम् (for सत्यम्) — °) K₁ 2 धर्म्यं वच, K₃ m 8-5 D₂ धर्म पर, D₅ धर्माचार, M₂ धर्मतो वर (for धर्मो वर) M₁ (inf l'm) कर्मणो — °) G₄ गर्हसे, C₃ गर्हये (as in text) M₃ गर्हयेया (for 'स्त्व) — °) B (B₄ missing) D (except D₁ 2 9) चरेय, Ca d 8 चरामि (as in text) K₁ 2 4 D₁ 2 G₂ Ca d 8 यद्यधर्मं यदि धर्मं चरामि, K₈ धर्मं हित्वा यद्यधर्मं चरामि.

2 K₂ repeats 2 (with v l.) — °) B (B₁ m as in text, B₄ missing) D (except D₁ 2 8) G₄ धत्ते, Ca विभ्रत् (as in text) — °) K₂ (first time) तथा धर्मो,

G. 5 765
B 5. 28. 2
K. 5. 28. 2

धर्मः कृत्स्नो दृश्यतेऽधर्मरूपः ।
तथा धर्मो धारयन्धर्मरूपं
विद्वांसस्तं संप्रपश्यन्ति बुद्ध्या ॥ २
एवमेतावापदि लिङ्गमेत-
द्धर्माधर्मौ वृत्तिनित्यौ भजेताम् ।
आद्यं लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाण-
मापद्धर्मं संजय तं निबोध ॥ ३
लुप्तायां तु प्रकृतौ येन कर्म
निष्पादयेत्तत्परीप्सेद्विहीनः ।
प्रकृतिस्थश्चापदि वर्तमान

उभौ गहौ भवतः संजयैतौ ॥ ४
अविलोपमिच्छतां ब्राह्मणानां
प्रायश्चित्तं विहितं यद्विधात्रा ।
आपद्यथाकर्मसु वर्तमाना-
न्विकर्मस्थान्संजय गर्हयेत् ॥ ५
मनीषिणां तत्त्वविच्छेदनाय
विधीयते सत्सु वृत्तिः सदैव ।
अब्राह्मणाः सन्ति तु ये न वैद्याः
सर्वोच्छेदं साधु मन्येत तेभ्यः ॥ ६
तदर्था नः पितरो ये च पूर्वे

D1 कृत्स्नो धर्मो (for धर्म कृत्स्नो) Ca s cite कृत्स्न and धर्म — M2 om 2° — °) B (B4 missing) D (except D1-4 s) विद्वांसस्तं, T2 तदा धर्मो, Cd s तथा धर्मो (as in text) K (K2 both times) D1-4 s विद्वांसधर्मरूप, B (B4 missing) Dn Ds Ds-8 10 धर्मरूप तथा च (for धारयन्धर्मरूपं) — °) K2 (second time) प्रविशति (for सप्र) Ca cites धीरबुद्ध्या

3 °) B (B4 missing) D (except D1 2 s) G1 (by corr) M1 (inf lin) तथैव; Cd s एतौ (as in text) Ks m ते मतिस्तत्; Ca d s लिङ्गमेतत् (as in text) — °) Ks नीतियुक्तौ; K4 s D2 G2 नित्ययुक्तौ, B (B4 missing) Dn Ds1 D2-8 10 नित्यवृत्तौ, G4 भक्तिनित्यौ, Ca d s वृत्ति-नित्यौ (as in text) Ks भजेत्, S भजेते, Ca d s भजेतां (as in text) — °) S आद्या (G1 अर्या) लिङ्गाद् (G2 M1 inf lin as in text), Ca d s आद्य लिङ्ग (as in text) — °) T1 G1 आपद्धर्मं, Ca d s as in text K1 2 एत; Ks D1 7 तन्; Ds स, D10 त्वं (for त) M1 (inf lin) वदन्ति (for निबोध) — After 3, D2 reads 5^{cd} for the first time, repeating it (marg sec m) with v 1 in its proper place

4 °) D1.2 T1 G1 2 M1 यो न, Ca d s येन (as in text) — °) K1-8 Ds G2 परीप्से (Ks पसी) त हीन, K4 D2 T2 G4 प्सेद्विहीन, T1 प्सद्विहीन, Ca d प्सेद्वि हीन (for प्सेद्विहीन) Cs cites परिप्सेत् — °) Ks प्रकृति-श्रेष्ठ, Ca d s स्य (as in text). Ds.4 7 अनापदि, Ca s आपदि (as in text) Ks माना, Ms.4 माना, Ca d s मान (as in text) K1 2 प्रकृतिस्थौ (K1 स्थे) चापदि वर्तमानौ — °) Ms-8 भवता (for भवत) T1 G1 4 s इमां (for एतौ). K1.2 उभौ गहौ संजयैतौ निबोध.

5 For D2 cf. v 1 3 also. — °) Dn Ds-1 नानाम्, Ca d s लोपम् (as in text). K1 M1.4 दृच्छता, Ca s तां (as in text) D10m अनुतापवता (for अविलोप-मिच्छता). — °) K1 2 Ds D1 Gs Cd transp विहितं and यद् — °) K स आ (K1 सत्या; K4 अत्या)पदि कर्मसु; B1 2 Dn2 सपद्यथा (B2 ता)क; B8 s Dn1 Ds (second time) 8-8.10 सपश्ये (B8 धे)था. कं, D1 संसा द्यायास्य कं; D2 (first time) असत्यामापदि कं, Ds अनापद्यकं, S आ (G2 ना)पद्येतान् (G4 पद्येतो) कं (for आपद्यथाकं) Ca. s cite आपदि. K1.5 Ds (first time) मानो, Ks माना (for मानान्) — °) D1 S Cd. s विमार्गस्थान्, D2 (first time) विकर्मस्थ; Ca विकर्मस्थान् (as in text). Ks गर्हयेनं, K4 B (B4 missing) Dn Ds D2 (second time) 8-8 s 10 येस्त्वं, D2 (first time) ये त, D1 (sup. lin as in text) येस्य, Ds यीत, S येथा (for येत) Ca d cite गर्हयेत्, Cs विगर्हये — After 5, S (except G2) reads 4 29 19 for the first time, all of these MSS. except Gs repeating it in its proper place

6 °) K D (except D1) G2 Ca d s सत्त्वं; Cap तत्त्वं (as in text) — °) S सत्य (T2 वं, G2 त्व)वृत्ति (T1 G1 2 4 त्त), Cs असत्सुवृ, Ca d सत्सु वृ (as in text) — °) S (except G2) अवब्रह्मण्याः, Ca d s अद्या (as in text) K ये त्व (K1 त्र)वैद्या, S (except G2) ये न विद्यु (T1 G4 द्या, G8 द्यन्), Ca ये न वैद्या (as in text) Cd s cite वैद्या — °) Dn2 Ds 5 T1 सर्वोत्सग, D1 त्सेव, Ca d s np च्छेदं (as in text). G2 s धीर, Ca d s तेभ्य (as in text)

7 °) Ks.5 B (B4 missing) Dn Ds1 Ds-1 10

पितामहा ये च तेभ्यः परेऽन्ये ।
 प्रजैपिणो ये च हि कर्म चक्र-
 नास्त्यन्ततो नास्ति नास्तीति मन्ये ॥ ७
 यत्किंचिदेतद्विचमसां पृथिव्यां
 यदेवानां त्रिदशानां परत्र ।
 प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्मलोकं
 नाधर्मतः संजय कामये तत् ॥ ८
 धर्मेश्वरः कुशलो नीतिमांश्वा-
 प्युपासिता ब्राह्मणानां मनीषी ।
 नानाविधांश्चैव महाबलांश्च
 राजन्यभोजाननुशास्ति कृष्णः ॥ ९
 यदि ह्यहं विसृजन्स्यामगर्हो

युध्यमानो यदि जहां स्वधर्मम् ।
 महायशाः केशवस्तद्वीतु
 वासुदेवस्तूभयोरर्थकामः ॥ १०
 शैनेया हि चैत्रकाश्चान्धकाश्च
 वार्ष्णेयभोजाः कौकुराः सृज्याश्च ।
 उपासीना वासुदेवस्य बुद्धिं
 निगृह्य शत्रून्सुहृदो नन्दयन्ति ॥ ११
 वृष्ण्यन्धका ह्युग्रसेनादयो वै
 कृष्णप्रणीताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।
 मनस्विनः सत्यपराक्रमाश्च
 महाबला यादवा भोगवन्तः ॥ १२
 काश्यो वभ्रुः श्रियमुत्तमां गतो

C. 5. 505
 E. 5. 28. 13
 K. 5. 23. 13

तद्वान्, D₁ तदहं न; D₂ S तदर्थिन, Ca. d s 'थां न (as in text) K (except K₄) पूर्व, Ca. d पूर्व (as in text) Cd is missing from here up to 5 30 2^{ab} — ^b) K₂ S (except G₂) पूर्व; C₅ तेभ्य (as in text) K₁ परेभ्यः; K₂ S परेभ्य (G₂ परे च) (for परेऽन्ये) K₂ repeats परेऽन्ये also — ^c) K₂ B₁ 2. 5 Dn D₂ 4 7 9 10 S (except G₂) Cap यज्ञं, D₂ पदं, Ca s प्रज्ञं (as in text) K₂ om. च D₁ C₅ तु, D₂ न, D₁₀ अपि (for च) K₄ D₁ वि-, D₂ च, D₂ वा (for हि) D (except D₂) G₂ कुयुरं (for चक्रुः) — ^d) K₄ B (B₄ missing) Dn D₂-1 9 G₂ M₅ नान्य (Dn₂ 'त्य-) ततो, K₂ D₁ T G₂-4 M₁-4 नान्यत्ततो, Ca s नान्यन्ततो (as in text) K₄ B (B₄ missing) Dn D₂-7 G₂ Cap नास्ति को (G₂ नास्ति वा)सीति, Ca s नास्ति नास्तीति (as in text)

8 ^a) K₁ 4 B (B₄ missing) D (except D₂) G₂ 5 Ca यत्किंचिदेद, T G₂ 4 M यत्किंचिदेव, G₁ यत्किंचेद (for यत्किंचिदेतद्) — ^b) K₁ 2-5 दे (K₄ 5 दे)वताना, K₂ D₂ देत्याना, C₅ देवाना (as in text) K₁-3 पवित्र, K₄ 5 B (B₄ missing) D G₂ पर यत्, C₅ पर च (for परत्र) — ^c) K यदि वा, D₂ D₁₀ त्रि (D₁₀ वि)विध (for त्रिदिव) K₂ 2 'लोक्य, K₄ 'लोचन, K₅ 'लोक्य (for 'लोक) — ^d) K D₁ M (except M₁) कामये (K 'यी)त, B (B₄ missing) Dn D₂ D₂ 6 8 10 'येय (D₂ 'ये ह) (for 'ये तत्)

9 ^{ab}) D₁ धर्म शूर, T₂ धर्मे रत, Ca. s धर्मेश्वर (as in text) B₁ सर्वतो (for कुशलो) K₂ 5 om. अपि G₁ हि (for अपि). — ^c) K₁ 5 D₂ 'नृपान् (for 'विधान्)

K₂-5 D₁ 2 T₁ G₁ 8 चापि (for चैव) — ^d) D₂ D₂-7 10 राजो विजानन्, D₁ राजन्यभोगान् (for राजन्यभोजान्)

10 ^a) D₁ विसृजे, S 'जामि (G₁ by corr as in text), C₅ 'जन् (as in text) K₁ 2 स्या न गर्हो, B (B₄ missing) D₂-1 7 G₁ (by corr) Cn सामगं, D₂ स्यां सुगं; S (G₁ before corr) अत्य गं (for स्यामगर्हो) — ^b) B (B₄ missing) Dn D₂ नियुच्यं, T₁ G₁ 4 5 न युच्यं, G₂ युयुद्धं, Cn युच्यं (as in text) D₁ स्वधर्मान् — ^c) D₁ च (for तद्) G₂ स्वधर्मं (for व्रवीतु) — ^d) K₁ नो वासुं, K₂-5 D₂ यद्वासुं (for वासुं) G₂ repeats 10^c (as in text) instead of 10^d!

11 ^a) K₁ शैनेया हि चैत्रका, K₂ D₂ G₂ शै (D₂ सै)नेयाहिच्छट्रका, K₄ D₁ 8 शै (D₁ शै)नेयकाश्चैत्रका, K₅ मोमकाश्चैत्रका, B (B₄ missing) Dn D₂ D₂-7 10 शैनेयोय (Dn₂ 'या ये) चेदय, D₂ शैनेयका यादवा (for शैनेया हि चैत्रका) K₄ शैनेयकाश्चैत्रयाधकाश्च, T G₁ 8-5 M शैनेया-भीराश्चैत्र (G₂ 'स्मोम, G₄ 'शैत्र)का अधकाश्च — ^b) K₂ वार्ष्णेया भोजा K₁ 8 कौक (K₂ 'र)रा, B (B₄ missing) Dn D₂ D₂-10 10 T G₂ 4 कुकुरा; D₂ G₁ 8 5 M कौरवा.. D₁ 2 G₂ वृष्ण्यश्च (for सृजं) — ^c) D₂ D₁₀ नन्दयते (for 'यन्ति)

12 ^a) D₂ उग्रं, G₂ वृष्णि (for ह्युग्रं) K₂ ये, G₄ च (for 'व) — ^b) B (B₄ missing) D (except D₁ 9) 'परायणा (for 'पराक्रमा) — ^c) S (except G₂) महात्मानो (for 'बला)

13 ^a) K₁ वभ्रुश्च, K₂ वज्रश्च (for वभ्रु) K (except K₂) गतो (for गतो) — M₂ 5 om. from उत्तमां (in

C. 5 P00
B 5 28.13
K 5. 28 13

लब्ध्वा कृष्णं आतरमीशितारम् ।
यस्यै कामान्वर्पति वासुदेवो
ग्रीष्मात्यये मेघ इव प्रजाभ्यः ॥ १३
ईदृशोऽयं केशवस्तात भूयो

विद्वो ह्येनं कर्मणां निश्चयज्ञम् ।
प्रियश्च नः साधुतमश्च कृष्णो
नातिक्रमे वचनं केशवस्य ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

वासुदेव उवाच ।
अविनाशं संजय पाण्डवाना-
मिच्छाम्यहं भूतिमेषां प्रियं च ।
तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य ह्यतः
सदाशंसे बहुपुत्रस्य वृद्धिम् ॥ १
कामो हि मे संजय नित्यमेव

नान्यद्व्यां तान्प्रति शाम्यतेति ।
राज्ञश्च हि प्रियमेतच्छृणोमि
मन्ये चैतत्पाण्डवानां समर्थम् ॥ २
सुदुष्करश्चात्र शमो हि नूनं
प्रदर्शितः संजय पाण्डवेन ।
यस्मिन्वृद्धो धृतराष्ट्रः सपुत्रः

13^a) up to कर्मणा (in 14^b), and M₄ reads the same portion *int in* ! — ^b) K ह्येनं (for कृष्ण), and केशवम् (for आतरम्) — ^c) K₁ ४ ययो, K₅ द्वयो, D₁ G₂ ५ M₁ ४ यस्मिन्, C₅ यस्यै (as in text)

14 M₅ ५ om. up to कर्मणां (in ^b) and M₄ reads the same *int in*. (of v 1. 13) — ^a) K₁ २ D₅ (by corr) ईदृशो ह्यय, D₁m ईदृशश्चाय, G₅ यदीदृशोय (for ईदृशोऽय) B (B₄ missing) D₅ ५ ५ G₂ C₅ भूयान्, D_n विद्वान् (!) (for भूयो) — ^b) B (B₄ missing) D_n D₅ D₁ २-५ ५ १० M₂ विद्धि, D₂ G₂ विद्म, G₅ विदुर्, G₅ सत्यो (for विद्मो) D_n D₅ D₅ ५ कर्मणो, G₅ ४ णा (for णा) G₅ निश्चयज्ञ — ^c) D₅ T₁ M₅-५ मतश्च (for तमश्च). K₅-५ लोके (for कृष्णो) — ^d) K₂ ५ D_n D₅ ४ ५ क्रामे; D₅ क्रम (for क्रमे)

Colophon missing in B₁, om in D₅. ५ — Sub-
parvan K₁-४ B₁-५ ५ D_n D₅ D₁ २ २-१० G₁ २ M₂-५
सजययान — Adhy name D₁ T₁ G₁ युधिष्ठिरवाक्य;
M₂-५ आपद्धर्मकथन — Adhy no (figures, words or
both) K₁ D₁ २७, K₂ २४, D₅ २ २८. — S'loka no
K₅ D_n D₅ १४

29

1 B₁ missing up to ३^o (cf. v 1 5 २७ २५) For
Cd, of v 1 5 २८ ७ K₁ २ T G₁ ५ श्री(K₁ om.

श्री)कृष्ण., D₁ M₁ श्रीवासुदेव, G₅ ४ श्रीभगवान् (for
वासुदेव.) — ^a) D₁ २ अविनाशे. — ^b) D₅ transp.
अहं and एषां. K₂ श्रिय च, D₅ प्रयच्छन् (for प्रिय च)
— ^c) D₅ राज्ये (for राज्ञो) K₅ गतनेत्रस्य (for दृत्) !
— ^d) K₁ ५ ५ D₅ सदा चाशसे, B (B₄ missing) D_n D₅
D₅-१ १० समाशसे, D₁ २ G₂ स(D₂ त)दा चा(D₁ च)ह,
T₂ G₅ य(G₅ त)याशसे, M₄ तदाशसे (for सदाशसे).
K₁ ५ ५ D₁ २ G₂ सह* (for बहु*)

2 B₄ missing (of v. 1 1). — ^a) T₁ G₁ ५ एष;
G₄ एषा (for एष) — ^b) S (except G₂) तथा ब्रूया
स्तानभि(T₂ पि; G₄ व)शाम्यतेति, C₅ ५ as in text.
— ^c) K₄ एतत्, K₅ मे तत्, S (except G₂) अहं (for
हि) K₁m ४ वृणोमि, G₅ वृदी* (for शृणो*) — ^d)
K₁ २ च त, K₅ B₂ ५ D_n D₅ ७ T₂ वै तत्, B₁ ५ D₅ D₁
तद्, D₂ चैत, D₄ च तत्, G₂ चैव, C_n चैतत् (as in text)
K₁ २ पाण्डवार्थे, C₅ वाना (as in text) B₂ ५ D₁-१
समक्ष, G₁ समत्वे, C₅ ५ समर्थ (as in text)

3 B₄ १५ missing up to ३^o (of v 1 1) — ^a) K₅-५
ह्य(K₅ य)त्र, B (B₄ missing) D_n D₅ D₅-२.१० तत्र,
D₁ २ चापि (for चात्र) D₁ अत्र, D₅ अपि (for हि).
— ^b) D₂ प्रकीर्तित, G₅ M (except M₅) प्रदर्शित (for
त). T₂ G₁ ५ ५ पाण्डवेषु (for न). — ^c) K (except
K₄) D₁ २ G₂ यस्माद्, T₁ एव, T₂ G₁ ५ ५ M अस्मिन्
(for यस्मिन्) K₁ ५ B₂ ५ D₅ D₅ C₅ ५ वृद्धो, D₁ दृतो;
D₁ G₂ गृ(G₂ सगृ)धो, T₁ प्रवृत्ते, T₂ G₁ ५ ५ M₁ ५ ५ वृत्ते;

कस्मादेयां कलहो नात्र मूर्च्छेत् ॥ ३
 तत्त्वं धर्मं विचरन्संजयेह
 मत्तथ जानासि युधिष्ठिराच्च ।
 अथो कस्मात्संजय पाण्डवस्य
 उत्साहिनः पूरयतः स्वकर्म ।
 यथाख्यातमावसतः कुटुम्बं
 पुराकल्पात्साधु विलोपमात्य ॥ ४
 अस्मिन्निधौ वर्तमाने यथाव-
 दुच्चावचा मतयो ब्राह्मणानाम् ।
 कर्मणाहुः सिद्धिमेके परत्र

हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिमेके ।
 नाभुञ्जानो मक्ष्यभोज्यस्य तृप्ये-
 द्विद्वानपीह विदितं ब्राह्मणानाम् ॥ ५
 या वै विद्याः साधयन्तीह कर्म
 तासां फले विद्यते नेतरासाम् ।
 तत्रेह वै दृष्टफलं तु कर्म
 पीत्वोदकं शम्पति तृष्णयार्तः ॥ ६
 सोऽयं विधिर्विहितः कर्मणैव
 तद्वर्तते संजय तत्र कर्म ।
 तत्र योऽन्यत्कर्मणः साधु मन्ये-

C. 5. 819
B. 5. 12. 2
K. 5. 12. 3

Gs कृते; Ms एते, Csp नृद्ध (as in text) Ds Gs
 'राष्ट्रस्य पुत्र; T G1.2-3 M 'राष्ट्रे सपुत्रे — 4) Ds Gs
 तस्माद् (for कस्माद्) Ds एतेया (for तेषां) K1-3 B
 Ds Ca. n नात्र, Dn Ds-2.7 2 G1 (by corr) नात्र, Ds
 नानि- (for नात्र)

4 4) Ksm Dn1 Ds 2 न चावर्म, B Dn2 Ds Ds-2 10
 न त्व घं, D1 S त(Ms 2 स) त्वं घर्मान् (for तत्र घर्म).
 Cs cites त्वं घर्म K1.2 D1 T2 G1.5 व्याहरन्, B Ds G1
 Cn विचरं, Gs आचरन् (for विचरन्). K2-3 Ds न त्व
 घ(Ks विघ)मन्त्यवन (Ks 'नं व्यचर' सज'. — 5) Dn1
 G1.5 जानाति, Ca 5 जानामि (as in text) — 6) Ks 5
 Ds-4 Ms-5 अथ कस्माद्, Ds कथमस्मात्, Gs अतो कं, Ca
 अतो कं; Cs अथो कं (as in text) Ks Ds पाटवाना,
 Ca 'वस्य (as in text) — 7) Ks Ds उत्साहिना, Ds
 'दिन; S (except Gs) 'हत; Ca 'हिन. (as in text)
 K1-4 Ds D10 Ca.5 पारयितु (Ks 'यत), Ks Ds पूरयता,
 Ds प्रार्थयत (for पूरयत) — Gs om. 4-5 — 8) Ds
 यथाख्यातिम्, T2 अयां, Ca.5 ययां (as in text) Ds
 आनीप्यत, Ca.5 आवस्यत (as in text) Some MSS
 कुटुम्ब or कुटुम्बे, Ca 5 कुटुम्बे (as in text) — 9) B1 (m
 as in text) 5 Dn Ds-2 पुरा कस्मात्; Ds 'कणात्, Ca 5
 'कस्माद् (as in text) Ms 4 साध्व(Ms 'च)विलोपम्,
 Cs as in text Ca cites विलोपम्

5 G2 om. 5^{add} (cf v 1. 4) — 6) K1.5 Ds
 'मानो; Ca.5 'माने (as in text) Ks 5 स्वधर्म; Ca 5
 यथावत् (as in text) — 7) Ks 5 Ds (marg. 8⁰⁰ m
 as in text) न हीमते नापि गह्यो हि लोके — 8) K1
 कर्मणा चाहु, Ds स्वकर्मणा, Ca 5 कर्मणाहु (as in text)
 S (Gs om.) कर्मणा चेत् (T G1.4 5 केचित्, Gs एवेति)

विद्धिमाहु परत्र — 4) K1 कामं, Ks कामान् (for कर्म)
 — Ks (which om. 5¹) ins after 5².

138* नो विन्दन्ति क्षत्रियाः सजयापि

— 4) K1.5 न चाभुञ्जानो; Ks नो भुञ्जानो, T1 न तामाहुः,
 G1 5 नाहुर्जान, Ca 5 नाभुञ्जानो (as in text) Ds नृप्येद्,
 S नृप्ये (T1 नृपि; Gs नृप्ये), Ca नृप्येद् (as in text)
 — 5) Ks om. 5¹ (see above) Ds इहे (for इह) B
 Dn2 D. 10 Cn विहितं (for विदित) Ds. 4 जनानां, Ds
 द्विजाना (for ब्राह्म) S विद्या नापि (T1 G1 विद्या न वा;
 T2 विद्यान्नापि, G2 तृप्तो विद्यान्; G3 विद्याना वा, G4
 विद्यान्ना चा, M1 विद्यानामपि) विषय भोजनस्य

6 4) S (except G2 Ms) विद्या साधय(T G1.2 5
 'य)तीह, Cs as in text. — 5) S (except Gs Ms)
 तस्या, Cs तामा (as in text) D1 S (except Gs 5)
 दृश्यते (for विद्य) S नेतराया, Cs as in text. — 6)
 D1 'दश, Gs 'यल, Cs 'फल (as in text) Ks Ds हि;
 Gs च (for तु).

7 G2 om. 7^a-8^b — 4) K2 Ds2 Ds योयं, Cs सोऽयं
 (as in text) K1-3 D10 विहितो वै (K2 5 by transp
 वै विहितो) विद्याया, Ca विहित कर्मणैव (as in text)
 Cd cites कर्मणैव — 5) K1-3 Ds प्रवर्तते, B (except
 B1) Dn Ds. 4 1 9 सच, D1.5 उद्दे (for तद्) K1-2
 Ds कर्मणैव, Ks तच्च कर्म; D1 तत्र कर्म, Ds 9 कर्म त(Ds
 त)त्र, S (except M1, G2 om.) यत्र कर्म, Ca 5 तत्र कर्म
 (as in text) — 6) K1.2 Ds अत्र, G2 स तत्र (for तत्र)
 K1 D1 Gs योन्य, T1 नान्यत् (for योऽन्यत्) Cs cites
 अन्यत् Dn Ds Ds 4 8 10 T1 G2.5 Ms 4 (inf l⁷n)
 मन्ये, D1 T2 मंता; M1 5 5 मन्यते (for मन्येन्) — 4)
 Ks Dn2 Ds 2 Gs आलपित, K4 जापित (for उपित)

न्मोघं तस्य लपितं दुर्वलस्य ॥ ७
 कर्मणामी भान्ति देवाः परत्र
 कर्मणैवेह प्लवते मातरिश्वा ।
 अहोरात्रे विदधत्कर्मणैव
 अतन्द्रितो नित्यमुदेति सूर्यः ॥ ८
 मासार्धमासानथ नक्षत्रयोगा-
 नतन्द्रितश्चन्द्रमा अभ्युपैति ।
 अतन्द्रितो दहते जातवेदाः
 समिध्यमानः कर्म कुर्वन्प्रजाभ्यः ॥ ९
 अतन्द्रिता भारमिमं महान्तं
 विभर्ति देवी पृथिवी बलेन ।
 अतन्द्रिताः शीघ्रमपो वहन्ति
 संतर्पयन्त्यः सर्वभूतानि नद्यः ॥ १०
 अतन्द्रितो वर्षति भूरितेजाः
 संनादयन्नन्तरिक्षं दिवं च ।

अतन्द्रितो ब्रह्मचर्यं चचार
 श्रेष्ठत्वमिच्छन्चलमिदेवतानाम् ॥ ११
 हित्वा सुखं मनसश्च प्रियाणि
 तेन शक्रः कर्मणा श्रेष्ठ्यमाप ।
 सत्यं धर्मं पालयन्नप्रमत्तो
 दमं तितिक्षां समतां प्रियं च ।
 एतानि सर्वाण्युपसेवमानो
 देवराज्यं मघवान्प्राप मुख्यम् ॥ १२
 बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्यं चचार
 समाहितः संशितात्मा यथावत् ।
 हित्वा सुखं प्रतिरुध्येन्द्रियाणि
 तेन देवानामगमद्गौरवं सः ॥ १३
 नक्षत्राणि कर्मणामुत्र भान्ति
 रुद्रादित्या वसवोऽथापि विश्वे ।
 यमो राजा वैश्रवणः कुबेरो

8 G₂ om 8^{ab} (of v. 1 7) — ^a) K₈ एव, K₈ T G (G₂ om) वै (for अमी). K₄ कर्मणा चैता देवता परत्र — ^b) K₁ 8 D₀ G₈ 4 एव, K₂ एव हि, K₄ 5 एव, D₁ असौ, T₁ G₈ वाय; T₂ G₁ M एवायं (for एवेह). K₁-8 पवति (K₈ 'ति हि), K₄ 8 प्रवते, B₁ D₉ T₁ G₁ 4. 5 प (G₄ आप) वते, D₁ वाति तु, G₈ पतते (for प्लवते) — ^c) K₂ D₂ G₂ अहोरात्र, D₁ दिवारात्र, G₈ अहोरात्रि (for 'रात्रे) K₁ न्यचरत्, K₂ 8 न्यदधत्, D₁₀ विधिवत् (for विदधत्) — ^d) K₂ D₂ हतन्द्रितो, K₄ स्वत, T₁ G₁ 8 त्वत (for अत). B₄ D₈ D₈-1 8. 10 शश्वद् (for नित्यम्) K₁ D₂ उपैति (for उदेति) D₂ G₂ भातु (for सूर्य)

9 ^a) K₈ 'मासा तिथयो (for 'मासानथ) K₁ 8. 4 नक्षत्र; K₈ कृत्य (for नक्षत्र) — ^b) K B₁-6 D चाभ्युपैति, B₁ T₁ G₁ 8 8 अ (B₁ चा)भ्युदेति (for अभ्युपैति)

10 ^b) M₁ वह्नेदपीय (for विभर्ति देवी) — ^c) K (except K₁) D₁ D₈ D₇ 9 G₈ M₁ आपो (for अपो) — ^d) K₈ D₈ 2 सद्य (for नद्य)

11 ^a) D₁ वारिवाह, C₈ 8 भूरितेजा (as in text) — ^b) K₂ 8 B₄ D₈ 4 T₁ G₁ 2 8 M₂ दिशश्च (for दिव च) D₁ (hapl) om 11^d-13^a. — ^d) D₁ 2 9 S (except G₂) श्रेष्ठ्यम् (for श्रेष्ठ्यम्) K अ (K₁ 2 प्र)ति देव, D₁ 2 वज्रमृदेव (for बलमिदेव).

12 D₁ om 12 (cf v 1 11), K₈ (hapl.) om.

from मनसश्च (in 12^a) up to सुख (in 13^a). — ^a) K₂ 4 प्रतिरुद्धे (K₄ 'ध्येन्द्रियाणि (for मनसश्च प्रियाणि). — ^b) K₈ स तेन, D₈ D₁ 8-8. 10 S (except T₂ G₁ 8) देवः (for तेन) D₈ D₁₀ ज्यैष्ठ्यम् (for श्रेष्ठ्यम्) — ^c) B (except B₄) D₈ D₈ 8 8 10 सत्य (D₈ श्रेष्ठ्यधर्मो (B₈ D₈ D₈ 8 10 'मौ), D₁ सत्यव्रतौ (for सत्य धर्म) K₁ D₁₀ G₈ M पालयानो (for 'यन् — ^d) K₁ 2 4 D₁ 8 10 G₂ द्वियं (for प्रिय) — K₁ om 12^f — ^e) D₈ 'क्षीय' (for 'सेव') — ^f) K₂ 8 देव, B D (except D₁ 2 9) स दे (D₁ दे)व, T G यो देव (for देव). D₁₀ समवाप (for मघवान्प्राप)

13 D₁ om. 13^a, K₈ om up to सुख in 13^a (cf v 1 11, 12) — ^b) K₁ 2. 4 D₇ 8 10 शसिता, D₁ सश्रिता; T₂ संयता, G₄ सहिता (for सशिता). K₁ यथा च (for यथावत्) — ^c) G₈ प्रतिमध्येंद्रियाणि — ^d) K G₈ ततो (for तेन) K₁ D₈ D₁ 8 8 T₁ देवान्, C₈ देवानाम् (as in text) K₁ D₈ D₈ 8 आगमद्; C₈ अगमद् (as in text)

14 ^a) K₄ B D (except D₁ 2 9) ins तथा before नक्षत्राणि — G₈ (hapl) om 14^b-14^f — ^b) K₈ 8 G₈ अ (K₈ अया)श्चिनौ च, T G₁ 4 5 M ये च दिव्या (for अयापि विश्वे) — ^d) D₂ T₂ अय (for च) K₈-8 D₈ m सिद्धा; B (except B₁) D₈ D₈ D₈-7. 10 G₁ (by corr)

गन्धर्वयक्षाप्सरसश्च शुभ्राः ।
 ब्रह्मचर्यं वेदविद्याः क्रियाश्च
 निषेवमाणा मुनयोऽमुत्र भान्ति ॥ १४
 जानन्निमं सर्वलोकस्य धर्मं
 ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च ।
 स कस्माच्च जानतां ज्ञानवान्स-
 न्वयायच्छसे संजय कौरवार्थे ॥ १५
 आम्नायेषु नित्यसंयोगमस्य
 तथाश्वमेधे राजसूये च विद्धि ।
 संयुज्यते धनुषा वर्मणा च
 हस्तत्राणै रथशस्त्रैश्च भूयः ॥ १६
 ते चेदिमे कौरवाणामुपाय-
 मधिगच्छेयुरवधेनैव पार्थाः ।

धर्मत्राणं पुण्यमेपां कृतं स्या-
 दार्ये वृत्रे भीमसेनं निगृह्य ॥ १७
 ते चेत्पित्र्ये कर्मणि वर्तमाना
 आपद्येरन्दिष्टवशेन मृत्युम् ।
 यथाशक्त्या पूरयन्तः स्वकर्म
 तदप्येषां निधनं स्यात्प्रशस्तम् ॥ १८
 उताहो त्वं मन्यसे सर्वमेव
 राज्ञां युद्धे वर्तते धर्मतन्त्रम् ।
 अयुद्धे वा वर्तते धर्मतन्त्रं
 तथैव ते वाचमिमां शृणोमि ॥ १९
 चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमं विभाग-
 मवेक्ष्य त्वं संजय स्वं च कर्म ।
 निशम्याथो पाण्डवानां स्वकर्म

C. 5 & O
 B. 5. 29. 22
 K. 5. 29. 22

सूत, Ds सूर्य (for शुभ्रा) — *) Ks Gs 'विद्या' क्रियां च; B1 Ds 'विद्या क्रियां च; T G1 4.5 M 'विद्या व्रतं च B2-5 Dn Ds D2-2 10 ब्रह्मविद्या ब्रह्मचर्यं क्रिया च — *) Ks निषेवमान्, Ds मसेव्यमाना Ks B D (except Ds) ऋषयो (for मुनयो) B1 Ms यत्र, Ds Gs 4.5 अत्र (for अमुत्र)

15 *) Gs विद्वान् (for इमे) — *) B1 Dn Ds 4 9 विप्रद्राणा (for ब्राह्मणानां) — *) Gs कस्मात् च (for स कस्मात्) Ds ज्ञानतो, T1 ज्ञानवान्, T2 ज्ञायता, G1 4 ज्ञानिनां (for जानता) T1 ज्ञानिना, T2 Gs ज्ञातवान् (for ज्ञानवान्) Ds त्व, S (except Ms) च (for सन्) Ks-5 कस्माच्च (Ks 'त्स' त्व जानमानोपि सूत

16 *) Ks 5 आम्नायेषु च, Ds2 आम्नाये (for 'येषु) — *) Ks 5 D10 कर्मणा, Dn1 D1 च (for व) — *) Ks हस्तत्राणे, Ks 5 हस्तितत्रे, B1 5 Ds Ds-10 अश्वपृष्ठे (Ds Ds 10 'पृ'), B2-5 Dn Ds m. 2. 4 हस्त्यश्वाद्यै; T1 G1 5 अश्वं शस्त्रं, Gs M हस्तलोत्रं, Gs अश्वलोत्रं (for हस्तत्राणं) K1 रथशस्त्रं, Ks-5 'शास्त्रे च, G1 'शास्त्रैश्च Dn1 Gs भूप, Ds-1 पृष्ठ. (Ds m भूय as in text)

17 *) T G1 5 M इमे (Ms 'द'), Gs एनं, Gs 5 इय (for इमे) K D1 5 Ca 5 उपायान्, Ds उपेय (for उपायम्) — *) K (except Ks) D1 5 नाधि, B1 Dn Ds Ds-1 10 Ms अव (for अधि) K1 Ds अवधिं न, Ks Gs 5 अपधेन, Ca 5 अवधेन (as in text) Ks पार (for पार्था) — *) K1-5 आर्यं (Ks आर्यं) वृत्तैर्, Ks

आचार्यवृत्तैर्, D1 आर्यवृत्त, Ds अनार्यवृत्तैर्, Cs आर्ये वृत्ते (as in text) K1 4 D1 7 S (except G1 5) भी (Gs M भै) मसेनान्, Ca 5 'सेन (as in text)

18 *) G1 वै (for चेत्) T1 वर्तते वै and also वर्तमाना (as in text), Gs यत्तमाना — *) K1-5 पारयत, S (except T2 G1 5) पूरयता (for पूरयन्त) — *) Ks Ds D10 Ms-5 तदा, Ks 5 तथा (for तद्) K D10 (m as in text) प्रशस्ता (for प्रशस्तम्)

19 S (except Gs) reads 19 after 5 28 5 for the first time, all of these MSS except Gs repeating it here — *) T1 G1 5 (first time) आहोस्वित्, Ca उताहो (as in text) K1 5 धर्मम्, Ks सधिम, B2 5 5 (m as in text) Ds Ds-5 Cn शाम्यम्, Ds सर्वथा (for सर्वम्) Dn1 सर्वमेव, D10 शाम्यकार्यं (for सर्वमेव) — *) Ds D10 Ca युद्ध (for युद्धे) T1 Gs (first time) वर्धते (for वर्त) T2 'तत्त्व, Ca 'तन्त्रम् (as in text) — K1 om 19^{ed}, Ms (first time) om 19° — *) Ks अप्रयुद्धे, Ds D10 Ca अयुद्ध (for 'द्धे) D1 5 न वर्तते T2 'तत्त्व (for 'तन्त्र) Ks अयुद्धे वा धर्मतत्त्व शृणोपि — *) Dn1 Ds 5 यथैव, T2 अ, Ca n 5 त (as in text)

20 *) K B2 4 Ds 4.5 10 Gs सविभागम्, B1 वै वि, Ca विभागम् (as in text) — *) Ks अवेक्षस्व, D1 ऐक्षस्व वै, T Gs-5 अवेक्षसे (T2 'सि), Ca अवेक्ष्य त्व (as in text) Ds धर्म; Ca 5 कर्म (as in text) — *) S (except T2 Gs) निश्चित्य; Ca निशम्य (as in text)

C. B. 830
E. B. 29. 22
K. B. 29. 22

प्रशंस वा निन्द वा या मतिस्ते ॥ २०

अधीयीत ब्राह्मणोऽथो यजेत
दद्यादियात्तीर्थमुख्यानि चैव ।

अध्यापयेद्याजयेच्चापि याज्या-
न्प्रतिग्रहान्वा विदितान्प्रतीच्छेत् ॥ २१

तथा राजन्यो रक्षणं वै प्रजानां
कृत्वा धर्मेणाग्रमत्तोऽथ दत्त्वा ।

यज्ञैरिष्टा सर्ववेदानधीत्य

दारान्कृत्वा पुण्यकृदावसेदृहान् ॥ २२

वैश्योऽधीत्य कृपिगोरक्षपण्यै-

र्वित्तं चिन्वन्पालयन्नग्रमत्तः ।

प्रियं कुर्वन्ब्राह्मणक्षत्रियाणां

धर्मशीलः पुण्यकृदावसेदृहान् ॥ २३

परिचर्या वन्दनं ब्राह्मणानां

नाधीयीत प्रतिपिद्धोऽस्य यज्ञः ।

नित्योत्थितो भूतयेऽतन्द्रितः स्या-

देप स्मृतः शूद्रधर्मः पुराणः ॥ २४

एतान्राजा पालयन्नग्रमत्तो

नियोजयन्सर्ववर्णान्स्वधर्मे ।

अकामात्मा समवृत्तिः प्रजासु

नाधार्मिकाननुरुध्येत कामान् ॥ २५

श्रेयास्तस्माद्यदि विद्येत कश्चि-

K1 २ चैपां, K2 वै, K4 २ D2 T1 G1 २-२ M त्व, G2 वा
(for अथो) K1 २ विहित; C2 पाण्डवाना (as in text).
K4 २ स्वधर्म; B4 Dn Ds Ds.4 10 C2 च कर्म (for स्वकर्म)
— ^a) K2-२ वा त्वं स्वमत्या, C2 यथा मतिस्ते (for वा या
मतिस्ते) D1 तदप्येषा दास वा निन्द वा त्व

21 ^a) K2 २ याजयीत, K4 Ds2 यो जयेत; Dn
D2-4 7 वै यजेत, Ds 9 T2 G2-२ Ms-२ यो यजेत (for यथो
यजेत) — K4 om 21^b, M2 om. 21^{bcd} — ^b) K2
देवान्, K5 D1. ० 7 T1 G2 4 २ M (M2 om) इयात्, Ds
D10 देयात्, C2 इयात् (as in text) M (M2 om.)
तीर्थमुख्यानि — ^c) K2-२ Ds चैव, D1 10 M (M2 om)
चापि (for चापि) K2 यजान्, K5 याजान् (for याज्यान्)
— ^d) Ds D1 २ ० 10 प्रतिग्रह (D1 'हान्' च (D10 वै)
(for प्रतिग्रहान्वा) K4 B Dn1 D2-२ 10 T1 G (G2
corrupt) विहितान्, D1 विधित, C2 विदितात् T G1.4 २
उपेयात् (for प्रतीच्छेत्) K1-२ प्रतिग्रहान्विदितांश्वा (K2
'हिताना'ददीत — S (except G2) ins after 21 (M2,
which om 21^{bcd} ins after 21^a, om also lines 1-3
of the following up to 'वेद्य').

139* अधीयीत क्षत्रियोऽथो यजेत

दद्याद्धनं न तु याचेत किञ्चित् ।

न याजयेन्न तु चाध्यापयीत

एव स्मृतः क्षत्रधर्मः पुराणः ।

[(L. 4) G2.4 M एव (for एव) T1 G2-२ श्रुत
(for स्मृत)]

22 ^a) K1 २ मूर्धाभिषिक्तो (for तथा राजन्यो) — ^b)
Ds Ds ० 10 अग्रमादो (for अग्रमत्तो) K2 प्रदद्यात् (for
अय दत्त्वा) — ^c) Ds 'धर्मानधीत्य, B (except G2)

*देवान्स्वधर्मात् (for 'वेदानधीत्य) — Ds (hapl.) om.
22^d and line 1 of 140* up to अधीत्य — ^d) G2
(by transp) कृत्वा दारान्; G2 राजन्कृत्वा K1.२ गृह.
— After 22, B1 Dn D2 (marg) २-२ २ (om up to
अधीत्य) ins

140* स धर्मात्मा धर्ममधीत्य पुण्य

यदिच्छया व्रजति ब्रह्मलोकम् ।

[(L. 1) Ds वेदान् (for पुण्य) — (L. 2) Ds यदृच्छया,
D2 पुण्यान्त (for यदि*) Ds हि लोकान् (for ब्रह्मलोकम्)]

23 ^a) S (except G2) 'यधीत्य (for अधीत्य) K1
B1 Ds Ds S (except T1 G1 २-२) 'गोरक्ष्य' — ^b) K1
प्राप्य, K2 २.२ Ds Ds ० 10 C2 चित्वा, K4 विद्वान्, D1
जित्वा, M विचिन्वन् (for चिन्वन्) K D2 पालयित्वा
(for 'यन्). — ^c) K4 २ D1 २ कुर्वाणो (for कुर्वन्)
— ^d) T1 G1 धर्म्यान्सदा, G2 धर्म्यांसदा; M1 धर्म कृत्वा,
M2-२ धर्म तथा (M2 'दा' (for धर्मशील') K1 २ गृह;
K2 गृहे (for गृहान्)

24 ^b) K2 २ नाधीयते, D1 अनाध्यायी (for नाधीयीत)
— ^c) T1 G1 नित्योत्थाने (G1 'नो' (for 'स्थिते). — ^d)
B4 Dn Ds 4 T2 M2 एवं (for एव) K4 २ Ds G2 श्रुत;
Ds Ds 10 स्थि* (for स्मृ*)

25 ^a) K1 २ एवं, K4 Ds T1 G1 २ एतद् (for एतान्)
K2-२ पालयते (for 'यन्) — ^b) K4 D1 २ G2 नियोजयेत्
(for 'यन्) — ^c) Ds धर्म*, D2 सत्य*, Ds सर्व*; T1
G1 २ सप्र* (for सम*) — ^d) T G1 २.२ अनुरुपेद्, M1
नानुरुध्येत, M2 न निरुध्येत (for अनु*) K2.२ B4
D2-२ ० 10 कामात्, T G1 २ 4 अकस्मात्, G2 कश्चित् (for
कामान्).

दभिजातः सर्वधर्मोपपन्नः ।

स तं दुष्टमनुशिष्यात्प्रजान-

न्न चेद्दृष्ट्वेदिति तस्मिन् साधु ॥ २६

यदा गृध्वेत्परभूमिं नृगं सो

विधिप्रकोपाद्वलमाददानः ।

ततो राजां भविता युद्धमेत-

त्तत्र जातं वर्म शस्त्रं धनुश्च ।

इन्द्रेणेदं दस्युवधाय कर्म

उत्पादितं वर्म शस्त्रं धनुश्च ॥ २७

स्तेनो हरेद्यत्र धनं ह्यदृष्टः

प्रसह्य वा यत्र हरेत दृष्टः ।

उभौ गह्वौ भवतः संजयैतौ

किं वै पृथक्त्वं घृतराष्ट्रस्य पुत्रे ।

योऽयं लोभान्मन्यते धर्ममेतं

C. 5 642
E. 5 29 24
K. 5. 29 24

26 °) K₁ D₁ श्रेयस् (for श्रेयात्). K₂ 2.5 D₁ 2 विदेत्, Ca. s विदेत् (as in text) — °) D₁ अवि°, Ca. s अवि° (as in text) — For 26^{ab}, S (except G₂) subst.

141* यत्राग्रमत्तो रत्नवि भूमिपालो

नियोजयन्त्वेपु धर्मेषु वर्णान् ।

— °) K₁ संत, T G₁ 2 4 M न तान्, G₂ सदा, C₂ स त (as in text). K₁ B D C₂ द्रष्टुम् (D₁ राष्ट्रम्), K₂ 2 प्रष्टुम्, T₁ दृष्ट्वा, T₂ G₁ 2 4 M दुष्टान्, G₂ तुष्टान् (for दुष्टान्) K. अनुनिष्ट, B₂ G₂ 4 'शिष्येत्, B₁ D₁ 2 4 G₂ 'शिष्यन्, T G₁ 2 4 M 'शिष्य, C₂ np शिष्यात् (as in text) K₁ 4 B D (except D₁) G₁ 2 4 M₂ C₂ प्रजानां (for प्रजानन्) — °) B₁ न च तद्; B₂ न तद्, B₂-s D₂-s एतद्, D₂ न वै, C₂ न चैतद्, Ca s np न चेद् (as in text) K₁ (m as in text) B₁ D₂ 7 C₂ बुध्येद्, D₂ वध्येद्, Ca. s np गृध्वेद् (as in text) K₁ (m as in text) द्विवि, K₂ D₁ 10 तात, B₁ D₁-7 न च (for इति) K₁ (m as in text) नास्मिन्, Ca s तस्मिन् (as in text) K₂ 4 B D₁ 2 4 10 T₁ Ca. n s नायु, C₂ np नायु (as in text)

27 °) B₁ न चागृ°, G₂ यया गृध्रो, C₂ यदा गृ° (as in text) K (except K₁) D₂ 'भूम्या, B D₂ D₁ 2-4 10 'नृता, D₂ G₂ 'नृता, D₁ 'बुद्धा, G₁ भूमिपति (for परभूमि) — °) K₂ 4 D₂ D₁ वलम्, K₂ D₂ विधे प्र° (for विधिप्र°) Ca cites प्रकोपात्, C₂ विधि and कोपात् T₂ G₂ 4 M वलिन् (M₁ inf lin विधिन्), Ca s वलन् (as in text) K₂ D₁ Ca. s आविदान, K₂ T₂ M₁ (inf lin) आददान (for आददान) K₁ वलाग्र वलमाविदान (sic) — °) K₂ राजो, D₂ राजा (for राजा) K₁ 2 भवति हि, K₂ 2 D₁ 10 भवति च, K₁ भवति, B D₂ D₂ D₁-4 7-2 G₂ C₂ अनवद्, D₂ 4 C₂ समभवद् (for भविता) D₁ एव, D₂ एव (for एतत्) — °) D₂ तदाग्र, D₂ अत्र, T₁ तत्तत्र, G₂ तत्रैव, G₁ ततो (for तत्र) K₁ 2 युक्त (for जात) D₂ D₁ धर्मशस्त्र, D₂ 2 10 धर्मशस्त्र

(for वर्म शस्त्रं) K₂-s तदा योग्य (K₂ युक्त) धर्मशस्त्र धनुश्च — D₂ D₂ D₂ M₂ (hapl.) om. 27^{ef} — °) B D₂ D₂-s G₁ C₂ s एतद् (for इद) — °) B₁ D₁ 2 4 G₂ M₂ धर्म श(D₂ 2-शा)स्त्र (for वर्म शस्त्र) K₂-s D₁ 10 उत्पादितं ब्राह्मणानां हिताय — D₂ repeats 27^{ef} (v 1 धर्मशस्त्र) — D₂ D₁ 2 4 (marg) 2 T₂ ins after 27 (D₂, which om. 27^{ef}, ins after 27^{ef})

142* तत्र पुण्य दस्युवधेन लभ्यते

नोऽय दोष कुरभिन्तीवरूप ।

अधर्मनैर्धर्ममबुध्यमानै

प्रादुर्भूत सजय तन साधु ।

तत्र राजा घृतराष्ट्र मपुत्रो

[5]

धनं हरेत्पाण्डवानामकस्मात् ।

नावेक्षन्ते राजधर्मं पुराण

तदन्वया कुरव नर्व एव ।

[(L 1) T₂ तत्तद् (for तत्र) — (L 4) D₂ 2 प्रामूत (D₂ 'न' (for प्रादुर्भूत) D₂ साधु तत्र (by transp) — (L 6) D₂ C₂ धर्म्य (for धन) — (L 7) D₁ 2 नावे-वे — (L 8) D₂ D₂ तदाश्रवा, T₂ तथा त्वया, C₂ तदन्वया (as in text) D₁ एते (for एव)]

28 °) G₁ वित्त (for धन) K₁ 2 हृदय, K₂ 2 हृदय, K₂ G₂ प्रष्ट, T G₁ 4 प्रनष्ट, G₂ M प्रनष्ट (for हृदय) — °) G₁ प्रगृह्य (for प्रसह्य) D₂ 4 9 वा(D₂ चा)न्यत्र (for वा यत्र) B₂ हरेत्, G₂ भवेद् (for हरेत) D₂ T₁ G₁ 2 4 M हृदय, G₂ जहृदय — °) D₂ D₂ 4 वध्या, D₂ ता वध्या, C₂ गह्वौ (as in text) K₁ भवता, D₂ 2 भवत (for भवत) T₁ G₁ 2 इमां (for एतौ) — °) K₂ om 28^d K (K₂ om) D₂ किं वा, D₁ 7 9 M₁ (inf lin) Ca s कि, T₁ G₁ 2 M₁ 3-4 किं न, T₂ तयो, G₂ 5 किं न, G₁ M₂ किं नु (for किं वै) T₁ G₁ 4 M पृथग्, T₂ एक, G₂ पृच्छे, M₁ (inf lin) पृच्छते, Ca s पृथक्त्वं (as in text) K₁ D₁ 10 घृतराष्ट्रे (for 'घृष्ट्य) K₁ D₁ 10 सपुत्रे, T₂ G₂ 4 पुत्र, G₂ पुत्र, G₁ पुत्र (for पुत्रे) — °) B₂ 5 D (except D₂) T₂ सोय (for योऽय)

यमिच्छते मृत्युवशात्तुगामी ॥ २८

भागः पुनः पाण्डवानां निविष्ट-

स्तं नोऽस्मादाददीरन्परे वै ।

अस्मिन्पदे युध्यतां नो बधोऽपि

श्लाघ्यः पित्र्यः परराज्याद्विशिष्टः ।

एतान्धर्मान्कौरवाणां पुराणा-

नाचक्षीथाः संजय राज्यमध्ये ॥ २९

ये ते मन्दा मृत्युवशाभिपन्नाः

समानीता धार्तराष्ट्रेण मूढाः ।

इदं पुनः कर्म पापीय एव

सभामध्ये पश्य वृत्तं कुरूणाम् ॥ ३०

प्रियां भार्यां द्रौपदीं पाण्डवानां

यशस्विनीं शीलवृत्तोपपन्नाम् ।

यदुपेक्षन्त कुरवो भीष्ममुख्याः

कामानुगेनोपरुद्धां रुदन्तीम् ॥ ३१

तं चेत्तदा ते सकुमारवृद्धा

अवारयिष्यन्कुरवः समेताः ।

मम प्रियं धृतराष्ट्रोऽकरिष्य-

त्पुत्राणां च कृतमस्याभविष्यत् ॥ ३२

दुःशासनः प्रातिलोभ्याभिनाय

K1 ३ धर्ममेव, K4 ५ पापचेता, T1 G1 धर्ममेव, G4 'मेतद्
(for धर्ममेत) Cs cites धर्म — K2 ४ ५ D2 1ns after
28^c K2, after 28^f

143* स्वधर्मं वै परविज्ञापहारा-

ज्ञासौ धर्मं स्तेयमाहुर्विधिज्ञा ।

[(L 1) K2 अधर्मं वा, K4 स्वधर्मं (for स्वधर्मं वै) D2
'हता (for 'हारात्)]

— ^f) K4 ५ om 28^f B Dn Ds Ds ६ ३ 10 यमिच्छति,
Ds ४ ७ M1 ५ यदिच्छति (M1.५ 'ते), T2 प्रयच्छते, G५
यदीच्छते (for यमिच्छते) Cs cites इच्छति B Dn Ds
Ds-३ 10 M2 क्रोधं, D1 धर्मं (for मृत्युं)

29 ^a) K (except K2) D1 भाव (for भाग) G4
पुरा (for पुन) Dn1 Ds ४ ९ ० T1 G1 ३ विशिष्ट, G५
विनष्ट, Cn निविष्ट (as in text) — ^b) K1 om 29^b
K३ D1 स्व न (D1 न) कं, K4 G५ धन कं, B३ ४ D2 T
Cn त न कं, Dn1 तन्मे कं, G1 ३ ४ M न न कं, G2 स तं
कं (for त नोऽकं) — ^c) B५ Ds D10 तस्मिन्, Cs
अस्मिन् (as in text) K1 ३ अर्थे, Cn ३ पदे (as in
text) T1 G (except G2) द्वि (for ऽपि) — ^d) G4
राज्य (for श्लाघ्य) K4 ५ पैत्र्ये (K4 'त्रे), B Dn Ds
Ds-७ 10 G2 ४ M2 ५ पित्र्य, D1 पित्र्यात्, D३ पित्रे, G३
पित्र्ये (for पित्र्य) K (except K५) अमरराज्याद् (K4
'राष्ट्राद्), D३ T2 G३ परराष्ट्राद्, Cs परराज्याद् (as in
text) B Dn Ds Ds-३ 10 G३ ४ विशिष्ट, D३ 'ष्टात्
— ^e) K1 एतान्कामान्, G4 एतद्धर्मात् (for एतान्धर्मान्)
G३ हितार्थं (for पुराणान्)

30 ^a) B३ ४ D2 ये, B५ D1 ३ ४ ६ ३ T G M५ एते
(for ये ते) Cs cites ये B३ ५ D३ ४ G५ मदान्, B३ ४
M2 मदान् (for मन्दा) D1 'पथाम्युपज्ञा, D2 G३
'पाशोप (G३ 'पाशाभि)पज्ञा, T2 'वश प्रपज्ञा, G4 'शापाभि'

(for 'वशाभि') — ^b) G३ धार्तराष्ट्रेषु, G५ धृतराष्ट्रेण, M५
धार्तराष्ट्रस्य (for धार्तराष्ट्रेण) K३ भूपा (for मूढा)
— ^c) D३ कर्मणापाय (for कर्म पापीय) K4 ५ पापीय
एतत्, D2 'य एवं, D10 'य एषा, M1 पापीयसा व (for 'य
एव) — ^d) Cs राज्ञा मध्ये (for सभामध्ये)

31 ^b) D1 'वयोभिपन्ना (for 'वृत्तोपपन्नाम्) — ^c)
K4 तद्, D2 यद्, T2 om. यद् K1 D2 त्रे (D2 त्रे)क्षत,
K2 त्रेक्षन्, K३ B Dn1 D1.३-३ T2 G1 ३ ४ उपैक्षत, D३ T1
G५ M उपेक्षते, G३ ईक्षत (for उपेक्षन्त) — ^d) K३
subst 144* for 31^d K4 कामातुरेण, D३ कामभोगेन,
M1.३.४ कामानुरागेण, C३ ५ कामानुरेण (as in text).
K1 ३ ४ M1 ३-५ अवरुद्धा (M4 ५ 'द्ध), K५ अनुरुद्धा, G५
उपरुद्धा, M2 Cnp 'रुद्धं, Cs 'रुद्धां (as in text) B D
(except D३ ३ 10) G2 M व्रजती, G५ प्रधाता. (for रु
न्तीम्) — K३ subst for 31^d K4.५ 1ns after 31^d:

144* कामात्मनो मन्दबुद्धेर्विचेष्टा ।

[K4 दुःशासनो मन्दबुद्धिर्विचेष्टा]

32 ^a) B1 ५ Dn D2-७ त (as in text), the rest
(for K३ see below) ता G३ तथा (for तदा) M५ स
ते (for ते) T1 G३-५ M (except M५) स कुमार', T३
G1.३ स कुरुप्रवृद्धा (for सकुमारवृद्धा) K३ समायपेशा
न कृता मदावैर' (s10). — ^b) K4 Dn D३ 10 आवारयिष्यन्,
D1 अवारयन्त, T1 G4 अपालयिष्यन्, T2 G1 (before
corr) २ M३ ४ अ (G2 आ)पारयिष्यन्, G५ निवारं; Cn
अवार' (as in text) — ^c) K३ करिष्यत्, D३ M३
अकरिष्यन्, T2 G4 करिष्यन्, G३ करिष्येत् (for अकरिष्येत्)
— ^d) G2 om च K (except K2) D2 चेत्, C३ च (as
in text) K (except K1) Dn1 D३.४ ७ ० सुकृतम्, D३
सूक्तम्, T1 G1 ५ महिमा, T2 G4 M३-५ हितम्, C३.३ ५
कृतम् (as in text) K३ G4 अत्र, K३ हितं, T1 G1.५ च,

सभामध्ये श्वशुराणां च कृष्णाम् ।
 सा तत्र नीता कर्णान्यवोच-
 नान्यं क्षतुर्नाथमदृष्ट कंचित् ॥ ३३
 कार्पण्यादेव सहितास्तत्र राज्ञो
 नागक्रुवन्प्रतिवक्तुं सभायाम् ।
 एकः क्षत्ता धर्म्यमर्थं ब्रुवाणो
 धर्मं ब्रुत्वा प्रत्युवाचात्पबुद्धिम् ॥ ३४
 अनुक्त्वा त्वं धर्ममेवं सभाया-
 मयेच्छसे पाण्डवस्योपदेष्टुम् ।
 कृष्णा त्वेतत्कर्म चकार शुद्धं
 सुदुष्करं तद्धि सभां समेत्य ।
 येन कृच्छ्रात्पाण्डवानुजहार

तथात्मानं नौरिव सागरौघात् ॥ ३५
 यत्रात्रवीत्सुतपुत्रः सभायां
 कृष्णां स्थितां श्वशुराणां समीपे ।
 न ते गतिर्विद्यते याज्ञसेनि
 प्रपद्येदानीं धार्तराष्ट्रस्य वेश्म ।
 पराजितास्ते पतयो न सन्ति
 पतिं चान्यं भामिनि त्वं वृणीष्व ॥ ३६
 यो वीमत्सोर्हृदये ग्राह आसी-
 दस्थिप्रच्छिन्मर्मधाती सुधोरः ।
 कर्णाच्छरो बाह्वयस्तिग्मतेजाः
 प्रतिष्ठितो हृदये फल्गुनस्य ॥ ३७
 कृष्णाजिनानि परिधिस्समाना-

C. 5 833
 B. 5. 29 45
 K. 5. 29 45

M1 (19/ 117) अस्मात् (for अस्य) Ks स्यात्, Gs
 अनवत् (for अनवित्यत्)

33 " K2-5 G2 प्रातिकामी (G2 'मान्'), B2-4 Ds2
 Ds 7 8 T1 प्रतिलोम्यान् (T1 'म'), D1 T2 G1 प्रतिकामी
 (T2 'स्य, G1 'म'), G2-5 M प्रातिलोम्यं (G2-5 'म'),
 Ca n s प्रातिलोम्यान् (as in text) Gs तदानीं (for
 निनाय) — ^b) D1 2 G2 समलं (for च कृष्णाम्) — ^c)
 S (except T2 G2 4) दीना (for नीता) B D करण
 व्यपेक्ष्य (D1 कृष्ण समीक्ष्य), T2 कुत्समध्येतिदीना (for
 कर्णान्यवोचन्) Ca cites करण — ^d) K1 G1 2 3
 आचष्ट, B D अवाप (D1 मेक्षिष्ट, D2 अदश्य, D3 अदशि)
 (for अदष्ट) B Ds2 Ds-7 G2 5 M2 Cn किंचित् (for
 कंचित्) G4 अपश्यसी मा (for अदष्ट कं) T2 G2
 क्षतुर्नान्यं नाथमपश्यदार्ता

34 " K धर्ममेव (K4 'कं'), G2 कार्पण्याद् (for
 'ण्यादेव) Cs cites कार्पण्यात् K1 तस्य (for तत्र) B
 Dn Ds Ds-10 मूपा, D2 T2 यूय (for राज्ञो) — ^c) B
 Dn Ds Ds-4 8 T1 G1 5 धर्म्यम् (as in text), the rest
 धर्मम् K D1 2 10 T2 G2 अवेक्ष (or 'क्ष्य)माणो (for अर्थ
 ब्रुवाणो) — ^d) K2 4 B Dn Ds-7 T2 Gs M1 2 5
 धर्म (D1 Gs Ms 'मं) बुद्ध्या (K4 'च्वा), Ds1 यो धर्मबुद्ध्या,
 Ds2 धर्म्यं बुद्ध्या, D3 धर्मं बुद्ध्या (for धर्मं बुद्ध्या) K
 अल्पबुद्धीन्, G4 M आर्यबुद्धि (for अल्पबुद्धिम्)

35 " B (except B2) Dn Ds D10 Cs अनुत्वा (for
 अनुत्तवा) Gs अनुद्वर्त (for अनुत्तवा स्व) K1 D1 2 T2
 G2 त, G3 तद् (for स्व) K1-3 Cs एत, B D G2 Ca
 एत, G2 एतत् (for एव) — ^b) K1 2 Gs अयेच्छसे, B2

D2 चये, D3 4 7 9 अन्वितसे, T2 अयेहसे, G4 य इच्छसे
 (for अयेच्छसे) Cs cites इच्छसि G2 पाण्डवेभ्योपदेष्टु,
 Cs पाण्डवस्योप (as in text) — ^c) T1 G1 चकार (for
 चकार) K1 2 G2 शुत्र, K2-5 D2 धर्म्यं (for शुद्ध)
 — ^d) K2 3 B D (except D1 2) T2 तत्र (for तद्धि)
 — ^e) Cf. 1 2 102 and B 2 72 3 T2 सहात्मना
 (for तथात्मान)

36 " D2 तत्र, S (except G2) यद्, Cs तम् (for
 यत्र) — ^b) Ds2 Ds कृष्णा स्थिता, T2 कृष्णा प्राप्ता (for
 कृष्णां स्थिता) T1 G1 3-5 M प्राप्ता कृष्णा परिपदो वै
 सकाशे (G4 'मीपे) — ^c) S (except T2 G2) पतिर् (for
 गतिर्) — ^d) T2 याहि, Ca प्रपद्य (as in text) B
 Dn2 Ds1 D1 2 5 6 10 T2 G2 M2 Ca दासी (for इदानीं)
 T1 G1 5 प्रपद्येया, M1 प्रपद्येदानीं (for प्रपद्येदानीं)
 K1 2 4 5 D1 9 T G M1 दूत (for धार्तराष्ट्र) — ^e) S
 (except T2 G2) हि सर्वे (M मदे) (for न सन्ति)
 — ^f) K कामिनि, B D (except D1 8 9) भामिनि
 (for भामिनि)

37 " K1-3 स, K4 नो (for यो) B D (except
 D1 9) Ca 5 प्रोत, Gs गृह (for ग्राह) — ^b) K4 अस्थि-
 त्तिदं, Ks 'छिदं, B1 'प्राच्छिदन्, B2 G1 5 'छेदी, B3-5 Dn
 Ds Ds 6 8 10 'छिदन्, D1 'प्रच्छिन्न, D2-4 7 9 T2 G2
 'प्रच्छिदन्, T1 'प्रच्छिन्न, G4 'स्पशं (for अस्थिप्रच्छिदन्) S
 (except G2) पृषत्क (for सुधोर) — ^d) N Cs
 फाल्गुनस्य

38 " T1 G1 4 5 M कृष्णा जि (M1 भी) वा वै परिमत्स्य-
 (Ms 'त्सं)मानो (Ms 'ने), T2 कृष्णाजिना वै परिमत्स्यमानो,

C. 5 253
B. 5 29 45
K. 5 29 45

न्दुःशासनः कटुकान्यभ्यभापत् ।
एते सर्वे पण्डतिला विनष्टाः
क्षयं गता नरकं दीर्घकालम् ॥ ३८
गान्धारराजः शकुनिर्निष्कृत्या
यदब्रवीद्युतकाले स पार्थान् ।
पराजितो नकुलः किं तवास्ति
कृष्णया त्वं दीव्य वै याज्ञसेन्या ॥ ३९
जानासि त्वं संजय सर्वमेत-
द्युतेऽवाच्यं वाक्यमेवं यथोक्तम् ।
स्वयं त्वहं प्रार्थये तत्र गन्तुं
समाधातुं कार्यमेतद्विपन्नम् ॥ ४०
अहापयित्वा यदि पाण्डुवार्थं

शमं कुरूणामथ चेच्चरेयम् ।
पुण्यं च मे स्याच्चरितं महोदयं
मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ ४१
अपि वाचं भापमाणस्य काव्यां
धर्मारामामर्थवतीमहिंसां ।
अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्राः समक्षं
मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ ४२
अतोऽन्यथा रथिना फल्गुनेन
भीमेन चैवाहवदंशितेन ।
परासिक्तान्धार्तराष्ट्रांस्तु विद्धि
प्रदह्यमानान्कर्मणा खेन मन्दान् ॥ ४३
पराजितान्पाण्डवेयांस्तु वाचो

G₈ नानि परिवर्त्यमाना — ^b) K₁ 4 D₈ G₁ कटुकान् (for 'कानि) K अन्वभापी (K₂ 'प)त्, D₁ G₂ 5 आवभापे, T₂ G₄ अभ्यभापीत्, G₁ अभापत् (for अभ्यभापत्). — ^d) S (except G₂ 4) तथा (for क्षय) S (except G₂) निरय (for नरक)

39 ^a) A few MSS गधार — ^b) K₄ 5 D₁ 2 7-9 स (for स) B (except B₁) D (except D₁ 2 8 9) पार्थं (for पार्थान्) S (except G₂) यदब्रवीत्पाण्डवान् (T₁ G₄ M₂ 'व) द्यूतकाले — ^c) G₂ पराजिते नकुले (for 'तो नकुल) B₄ D₈ (m as in text) 0 नदन (for नकुल) S (except T₂ G₂-4) किं नु तेस्ति (for किं तवास्ति) — ^d) K₈ (by transp) त्व कृष्णया, K₄ किं कृष्णया त्व, D₁ कृष्णया वै K₄ 5 D₁ G₈ 4 दीव्यसे (for दीव्य वै) G₂ राजपुत्र्या (for याज्ञसेन्या)

40 ^b) N (except K₈ D₂) T₂ G₂ 4 5 वाक्य (for स्वाच्य) K₁ 2 5 D₁ G₂ 4 वाच्यम्, K₂ (marg sec m) गर्हम्, K₄ B D_n D₈ D₈-9 गर्हम्, T₂ सर्वम् (for वाक्यम्) D₁₀ गर्हणीय, T₁ G₁ वाक्यमेतद् (for वाक्यमेव) K एवं यथावत्, G₄ एवविधोक्त (for एव यथोक्तम्) — ^c) D₂ चाहं, T₁ G (except G₂) वाह (for त्वह) — ^d) M₂ एव (for एतद्) G₈ M₁ विनष्ट (for विपन्नम्) — After 40, T₁ G₁ 4 5 ins

145* जानासि त्व धार्तराष्ट्रस्य मोह

दुरात्मन पापवशानुगत्य ।

41 ^a) D₁ अवापयित्वा, T₁ अह प्रयिप्यन्, G₁ 4 5 अहा (G₄ 'भ्या)पयिप्यन्, G₂ M अह प्रयात्वा (for अहापयित्वा) S (except G₂) कुरुपादवार्थं (T₂ M₂ 'र्थं)

— ^b) T G₈ M हितं, G₁ 5 अह, G₄ अय (for शम). B D_n D₈ D₈ 6 10 अपि चेत्, D₈ 4 7-9 अचिरात् (for अय चेत्) B₄ D₈ 0 T₁ C_n शकेय, T₂ G₄ आचरेय, G₈ शमोर्थ (for चरेयम्) — ^c) M₂ 4 om मे D₁ 2 महार्थं, T₁ G₁ (before corr) यथोदय (for महो) — ^d) K₈ मुच्येयुश्च, B₄ मुच्येरन्वै, D₈ मुच्येरश्चेत्, D₁₀ G₂ विमुच्येरन्, T₁ G₁ 4 5 M समुच्येरन्, T₂ न मुच्येरन् (for मुच्येरश्च)

42 ^a) B D (except D₁ 2 9) मे वाच (for वाच) K₂ वाच्यां, K₄ T₂ G₂-4 M काव्या, T₁ G₁ 5 धर्म्यां, C₄ 5 काव्या (as in text) — ^b) T₁ G₁ 5 काव्यां रम्याम्; T₂ धर्म्यामग्र्याम्, G₂ धर्म्यां रम्याम्, G₈ 4 धर्म्यारामाम्, C₄ धर्मारामाम् (as in text) — ^c) K समीक्षे, T₁ M अपेक्षे (for अवेक्षे) D_n 2 कुरव, D₇ कुरवस्ते (for धार्तराष्ट्रा) K D₂ T₂ G₂ समेत्य, D₁ M₁ 4 समर्था, D₄ 4 T₁ G₁ 2 5 समर्था, G₄ समग्रा, M₂ 8 5 समर्थं (for समक्ष) — ^d) K₁-8 वै, D₈ 4 8 स- (for च) D_n 2 धार्तराष्ट्रा (for कुरव)

43 ^a) N (except D₁ 2) फाल्गुनेन — ^b) D₁₀ सुत (for चैव) S MSS (mostly) दसितेन — ^c) K₁ D₂ 9 पराक्षिकान् (K₂ marg sec m 'भूतान्), D_n 1 D₄ 11 M₁ 'जितान्, D₁ G₂ 'मृष्टान्, T₁ G₁ 8-5 वलोल्लिक्तान्, T₂ वरोल्लिक्तान्, M₂-5 पराक्षिकान्, C₄ n 5 पराक्षिकान् (as in text) D_n D₈ D₈-8 10 T₂ च, D₁ 2 T₁ G M स; D₁ हि (for तु) D₂ पश्य (for विद्धि) — ^d) D₂ प्रपद्य (for प्रदह्य) B D (except D₁-4 9) पापान्, M चोद (for मन्दान्)

44 ^a) K D₈ हि, D₅ D₁₀ T₂ G₁-2 5 M₁ च, D₁

रौद्ररूपा भापते धार्तराष्ट्रः ।
 गदाहस्तो भीमसेनोऽग्रमत्तो
 दुर्योधनं सारयिता हि काले ॥ ४४
 सुयोधनो मन्युमयो महाद्रुमः
 स्कन्धः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखाः ।
 दुःशासनः पुष्पफले समृद्धे
 मूलं राजा धृतराष्ट्रोऽमनीषी ॥ ४५
 युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमः
 स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः ।
 माद्रीपुत्रौ पुष्पफले समृद्धे
 मूलं त्वहं ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥ ४६

वनं राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
 व्याघ्रा वने संजय पाण्डवेयाः ।
 मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रान्नीनशो वनात् ॥
 निर्वनो वध्यते व्याघ्रो निर्व्याघ्रं छिद्यते वनम् ।
 तस्माद्व्याघ्रो वनं रक्षेद्वनं व्याघ्रं च पालयेत् ॥ ४८
 लताधर्मा धार्तराष्ट्राः शालाः संजय पाण्डवाः ।
 न लता वर्धते जातु अनाश्रित्य महाद्रुमम् ॥ ४९
 स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुर्मदिमाः ।
 यत्कृत्यं धृतराष्ट्रस्य तत्करोतु नराधिपः ॥ ५०
 स्थिताः शमे महात्मानः पाण्डवा धर्मचारिणः ।
 योधाः समृद्धास्तद्विद्वन्नाचक्षीथा यथातथम् ॥ ५१

C. 5. 255
 B. 5. 29. 58
 K. 5. 29. 60

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

M₂-s स (for तु) D₂ G₁ पराजितान्पादवान् उग्र(G₁ वीक्ष्य)वाचो — ^a) K₁ रौद्रा रूपाश्च, K₂ सुरांद्ररूपा, B Dn Ds D₂-s s 10 G₂ रौद्रा रूक्षा (D₂ 'पा), D₁ रौद्रान्देव, G₂ रौद्र रूप (for रौद्ररूपा) K₁ s D₁₀ जमापत, K₂ जमापन्, D₂ भापते (for भापते) K₂ D₂ धार्तराष्ट्रा — ^a) T G₁ s सारयिता, G₂ सारयेत् (for सारयिता) S (except G₂) च (for हि).

45 = (var) 1 1 65 (v 1 दुर्योधनो) — ^a) D₂ D₁ s S (except T₁ G₂ M₂) दुर्यो (for सुयो), cf 1 1 65 — ^b) K₂ B Dn₁ D₂ D₂ s-10 T₁ G₁ M₂ s शान्वा — ^a) G₂ s M 'ष्टेयिकेय (for 'ष्टेयमनीषी)

46 = (var) 1 1 66 (v 1 मूल कृष्णो) — ^b) K₂ च (for अस्) K₂-s B (except B₁) D (except D₂) T₁ M₂ s शान्वा — ^a) K₂ s B₁ D₁ s-5 7 s T₂ G₂ M₂ 'सुता (for 'पुत्रा) — ^a) K D₁ s s G₂ कृष्णो (cf. 1 1 66), G₄ चाह (for त्वह)

47 ^{ab}) D₁ s तत्र (D₂ नर) व्याघ्रा, B Dn Ds D₂-s व्याघ्रान्ने चै, D₁₀ व्याघ्राक्षमे, S सिंहा वने (G₂ वने व्याघ्रा) (for व्याघ्रा वने) B Dn Ds D₂-s 10 पादपुत्रा, D₁ s G₂ पादवाश्च (for पाण्डवेया) — For 47^{ab}, D₂ subst (the s'loka line)

146* धार्तराष्ट्रो वन राजा व्याघ्रा पाण्डुसुता मता ।
 To complete the Tristubh stanza, D₂ ins after 47^{ab}

147* लताधर्मा धृतराष्ट्रस्य पुत्रा
 नरव्याघ्रा सजय पाण्डवेया ।
 [CL 49^{ab}]

On the other hand, S ins after 47^{ab}

148* सिंहाभिगुप्त न वन विनश्ये

सिंहो न नश्येत् वनाभिगुप्त ।

Thereafter G₁ reads 48 (with v 1) for the first time, repeating it in its proper place — S ins after 148* (G₁, after the first occurrence of 48)

149* वन राजा धृतराष्ट्रो वने व्याघ्राश्च पाण्डवा ।

[Cf 146* T₂ धृतराष्ट्रो वन राजा (for the prior half)]
 — ^a) G₁ निर्व्याघ्र (for सव्याघ्र) — ^a) D₂ व्याघ्रा K₁ s नीनशु K₁ वन K₂ D₂ s 7 s S (except G₂) व्याघ्रा नेशुर्वन विना, K₂ B₁ s D₂ s s मा व्याघ्रा नीन शुर्वनात्, B₂-s Dn Ds D₁₀ मा व्याघ्रा नीनशान्व(D₂ 'द्व)नात्

48 G₁ repeats 48 here, reading it for the first time after 148* — ^a) D₂ निर्वन, G₂ M₂ 'ने (for 'नो) D₂ s s वाध्यते (for वध्यते) T₂ G₁ (first time) s M सिंहा (for व्याघ्रो) K D₂ वनेन रध्यते व्याघ्रो — ^b) D₁ क्षीयते (for छिद्यते) K (except K₂) D₂ व्याघ्रो रक्षति कानन, T₂ G₁ (first time) s M नि'सिंह (T₂ G₂ 'हो) वध्यते वनं — ^a) T₂ G₁ s M सिंहा (for व्याघ्रो), and सिंह (for व्याघ्र) — After 48, T₁ G₂ ins 149*, followed by a repetition of 47^{ab}

49 ^{ab}) D₂ लताधर्माणो, T G₁ s लता मता (for लताधर्मा) K₂ m वृक्षा, S शाला, G₂ शाला (as in text) T₁ G₁ s सर्वे च (for सजय) D₂ पादुसुता मता (for सजय पाण्डवा) D₂ (for the first time) लताधर्मा

३०

संजय उवाच ।

आमन्त्रये त्वा नरदेवदेव

गच्छाम्यहं पाण्डव स्वस्ति तेऽस्तु ।

कच्चिन्न वाचा वृजिनं हि किञ्चि-

दुच्चारितं मे मनसोऽभिपद्मात् ॥ १

जनार्दनं भीमसेनार्जुनौ च

माद्रीसुतौ सात्यकिं चेकितानम् ।

आमन्त्र्य गच्छामि शिवं सुखं वः

सौम्येन मां पश्यत चक्षुषा नृपाः ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

अनुज्ञातः संजय स्वस्ति गच्छ

न नोऽकार्पणप्रियं जातु किञ्चित् ।

विद्मश्च त्वा ते च वयं च सर्वे

शुद्धात्मानं मध्यगतं सभास्थम् ॥ ३

आप्तो दूतः संजय सुप्रियोऽसि

कल्याणवाक् शीलवान्दृष्टिमांश्च ।

न मुखेस्त्वं संजय जातु मत्या

न च क्रुध्येरुच्यमानोऽपि तथ्यम् ॥ ४

धृतराष्ट्रस्य पुत्रा नरव्याघ्रा संजय पाण्डवेया — °) K1 २ ५ D१ वर्तते (for वर्धते) D2 न लता जातु वर्धते, G2 लता जातु न वर्धते — °) K1 २ त्वनाश्रित्य, K३ ह्यनाश्रित्य K (except K३) G३ महाद्भुमान् B D (except D२ ९) G३ M महा (D1 विना) द्रुममनाश्रिता

50 °) K२ B२ D२ २ ९ M (except M1) धातं (for धृतं)

51 °) T1 G३ ५ हि मे, G1 (before corr) २ हीमे, G३ धर्मे, M वदो (for दामे) — °) K२ D1 युद्धे, D10 योद्धु, G३ M (except M1) यौधा (for योधा) K1 २ ४ ५ D२ समिद्धा, K३ B (except B1) Dn D३ D३-३ 10 T२ G२ समर्थ, G1 सनद्धा (for समृद्धा) K२ Dn२ D३१ D३ 10 M२ तद्विद्वान्

Colophon. — Sub-parvan K२ ४ ५ B D (except Dn२) M२-३ संजययान — Adhy name B३ Dn२ D३ D२ ३ 10 M वासुदेववाक्य, B२ कृष्णवाक्य, T1 G२ ५ भगवद्वाक्य, G1 भगवद्वाचन — Adhy no (figures, words or both) K1 D३ 28, D३ (sup lin. sec m) 26, D1 ३ S 29 — S'loka no K३ 59, Dn 58, G३ 57

30

1 °) K1-३ B D (except D1 ९) T1 G1 २ ४ M1 त्वा (for त्वा) D२ वयं, D३ देव (for 'देव) — °) K1 वो (for ते) — °) T1 G३-३ M1 ३ ४ ते (for मे) M (except M२) विपण्णात्, C३ अभिपद्मात् (as in text)

2 °) K३ D1 ३ 10 G३ पुत्रौ (for 'सुतौ) M सात्य किचेकितानौ (for 'किं चेकितान) — Cd resumes from 2^d (cf v 1 5 28 7) — °) K D10 शिव च वोस्तु, D२

T२ G३ ४ सुखं शिव वः (D२ G३ च) (for शिवं सुख वः). Cd cites शिव Dn1 T1 G३ २ ५ च (for वः). — °) D1 ९ M मा (for मा) K३ क्षत्रिया (for चक्षुषा) D३-१ अनघा, D३ अनघ (for नृपा)

3 °) K न ते चरे वा (K1 चा, K३ मो) प्रिय (K३ चराम्यप्रिय), B1 D1 ९ नरेश्वरस्य (D३ 'स्य त्व) प्रिय, B२-३ Dn D३-३ G३ न न (D१ वः) स्वरस्यप्रिय, D३ D२ 10 न ते स्वराम्यप्रिय (for न नोऽकार्पणप्रिय) B1 जातुम्; D1 आख्याहि (for जातु) N G२ विद्वन् (K३ विप्र; K३ D३ विद्वान्; B1 इच्छन्) (for किञ्चित्) — °) G३ विदुश्च (for विद्मश्च) K (except K1) B D T२ G1 ३ त्वा (D३ ते; D1 वा) (for त्वा) D३१ त्वां च, D३ च ते; D10 हि च; T1 G1 ३ ते हि, M४ (sup lin) तात (for ते च) G३ विद्मश्च त्वा ते वयं चापि सर्वे — °) K (except K३) शुभस्य; T३ सभाया (for सभास्थम्)

4 °) B२ D३-३ मे, G३ च (for अस्ति). — °) K२ ४ D1 T1 G३ ४ M२ २ कल्याणवान्, B२ ज्ञानवान् (for 'वाक्) B३ ३ Dn D३ D३ ३ 10 T३ शीलवान् वृत्ति (D३ D10 स्वस्ति; T३ बुद्धि) माश्च, D1 २ T1 G1-३ दृ (D1 च) दृष्टिमांश्च (for शीलवान्दृष्टिमांश्च) Cd d cite दृष्टिमान् — °) K मुखसे (for मुखेस्त्व) K1 जातु मान्यान्, D२ जातु मन्ये, D10 ज्ञानमत्या, T1 जातु सत्यान् (for जातु मत्या). — °) D1 मा क्रुध्येस्त्वम्, G३ न च क्रुध्येस्त्वम् (for न च क्रुध्येर) K३ ३ D३ वक्ष्यमाणोप्यनर्थं (D३ 'नार्थं) B Dn D३ D३-३ 10 उच्यमानो दुरुक्तं, D1 अपि जानंश्च तत्त्वं; D३ उच्यमानोप्यनर्थं, S उच्य (G३ ज्ञाय) मानोपि (T1 हि) त (G३ च) त्व (for 'मानोऽपि तथ्यम्).

5 °) G३ नाधर्मगा, Cn नो मर्मगा B1 जातु रक्षा सिरूपा; D३ वक्ष्यसि जातु रक्षां, D३ जातु वदेष्व रक्षां (for

न मर्मगां जातु वक्तासि रुक्षां
 नोपस्तुतिं कटुकां नोत शुक्ताम् ।
 धर्माराममर्थवतीमहिंसा-
 मेतां वाचं तव जानामि द्यूत ॥ ५
 त्वमेव नः प्रियतमोऽसि दूत
 इहागच्छेद्विदुरो वा द्वितीयः ।
 अमीक्ष्णद्वयोऽसि पुरा हि नस्त्वं
 धनंजयस्यात्मसमः सखासि ॥ ६
 इतो गत्वा संजय क्षिप्रमेव
 उपातिष्ठेथा ब्राह्मणान्ये तदर्हाः ।

विशुद्धवीर्याश्वरणोपपन्ना-
 न्कुले जातान्सर्वधर्मोपपन्नान् ॥ ७
 स्वाध्यायिनो ब्राह्मणा भिक्षवश्च
 तपस्विनो ये च नित्या वनेषु ।
 अभिवाद्या वै मदचनेन वृद्धा-
 स्तथेतरेषां कुशलं वदेथाः ॥ ८
 पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज
 आचार्याश्च ऋत्विजो ये च तस्य ।
 तैश्च त्वं तात सहितैर्यथाहं
 संगच्छेथाः कुशलेनैव द्यूत ॥ ९

C. 5. 875
B. 5. 20. 9
K. 5. 20. 9

जातु वक्तासि रुक्षां) — ^{b)} K₂ B₂ s D_n D₁ s-s M₂ नो (D₁ ना) पद्युति, D₂ नापस्तुति; T₁ G नोत स्तुति (for नोपस्तुति). Ca. d. s cito उपस्तुति K₂ कटुकामतिक्ता (for कटुका नोत शुक्ताम्) B₂ D₂ M₂ नोप (for नोत) K₁ B₂ s D_n D₂-7 मुक्ता, K₂ सुत्वा, K₂ m T G M₂-s शुक्ता, K₂ युक्ता, K₂ D₁₀ शुक्ता, B₂ M₁ s गुप्ता, D₂ D₁ s शुक्ता, D₂ Gd चुक्ता (sup in स्तुति), Ca s युक्ता (as in text) — ^{d)} K₂ मिता, D₂ पुना (for पुता) K₂ B (except B₂) D (except D₁ s) जानीम (for जानामि) K₂ मांम्य (for सूत)

6 ^{a)} K₂ D_n1 हि (for ऽमि) D₁ G₂ तात, D₂ 7 G₂-s सूत (G₂ inf in दूत as in text) — ^{c)} K₁ s पुरो हि नस्त्व; D₂1 D₂ 10 पुरा हितस्त्व, T G₁ s पुरा तनस्त्व, G₂ M₁ s पुरापि नस्त्व (for पुरा हि नस्त्व) — ^{d)} K (except K₂) च, D₂ अपि (for अमि)

7 ^{a)} B₁ सर्व, B₂ s शीघ्रम् (for क्षिप्रम्) — ^{b)} K (except K₂) उपनिष्ठेया, D₁ s M उ (M₁ तु) पातिष्ठे (D₁ M₁ 'ष्टेर्) D₂ ब्राह्मणा K₂ s s D₂ 10 G₂ एतदर्हान्, K₂ D₁ s G₂ व तद्, D₂ मे तदर्हा, T₁ G₁ s वेदगर्मान्, T₂ ब्रह्मनिष्ठान् (for ये तदर्हा) — ^{c)} S 'वृत्तान् (G₂ s 'वृद्धान्) (for 'वीर्यान्) K₁-s G₁ s च गुणो, D₁ शरणो (for चरणो) B D_n D₂ D₂-s विशुद्धवीर्याश्वरणोपपन्ना — ^{d)} B₁ D₁ M₂ om (hapl) 7^d B (B₁ om) D (except D₂ s 10, D₁ om) जाता and 'पन्ना (for जातान् and 'पद्धान्)

8 ^{a)} T₁ G₁ s ये वसति (for भिक्षवश्च) — ^{b)} T G₁ s M च रता, G₂ परीता (for च नित्या) — ^{c)} B₁ D₁ 'वाद्य वै, D₂ 'वाद्या हि, D₂ T G₁ s M 'वाद्य तान्, G₂ s 'वाद्यता (for 'वाद्या वै) D₁ s S (except G₂

M₂ s) वृद्धान् (for वृद्धान्) — ^{d)} K₂ सवदेया, D₂ वदेश्च (for वदेया) S (except G₂) तथैव तान् (M तथेतरान्) कुशलं तात पृच्छे

9 ^{b)} B D तया (B₁ s 'दा)चार्यान्, T G आचार्याश्च (for आचार्याश्च) S (avoiding hiatus) अप्यत्विजो (for ऋत्विजो) — ^{c)} K₂ s सर्वैर् (for सहितैर्) S (except G₂) ताश्चैव (M₁ s-s 'श्चापि) त्व सहितान्वै यथावत् — ^{d)} K₂ s D₁ s G₂ s M समागच्छेथा (D₁ 'गच्छे) (for संगच्छेथा) — After 9, K₂ B D (except D₁ s, D₂ marg) ins

150* अश्रोत्रिया ये च वसन्ति वृद्धा

मनस्विन शीलप्रलोपपन्ना ।

आशसन्तोऽस्माकमनुसरन्तो

यथादाकि धर्ममात्रा चरन्त ।

श्लाघस्व मा कुशलिन स तेभ्यो

क्षनामय तात पृच्छेर्जघन्यम् ।

[(L 1) K₂ श्रोत्रिया, D₂ (by corr) 7 ये श्रो, C₂ अश्रो (as above) — (L 4) B₁ s s D₂-s 7 s 10 धर्ममात्र, C₂ 'मात्रा (as above) — (L 5) D₂ श्लाघ्यमान, D₂ श्लाघ्य मा, D₂ श्लाघ्यस्व मा — (L 6) D₂ पश्येर् (for पृच्छेर्)]

On the other hand, T G (except G₂) ins after 9

151* ततोऽव्यग्रस्तन्मना प्राञ्जलिश्च

कुर्या नमो मदचनेन तेभ्य ।

— K₂ B D (except D₁ s, D₂ marg) ins after

150* T G (except G₂) ins after 151*

152* ये जीवन्ति व्यवहारेण राष्ट्रे

ये पालयन्तो निवसन्ति राष्ट्रे ।

[(L 1) D₂-s s जीव्यति, T₂ G₂ s जीवतो (for जीवन्ति)

— (L 2) D₁₀ तान्युच्छेथा मदचनेन संजय, T G (G₂ om.)

आचार्य इष्टोऽनपगो विधेयो
 वेदानीप्सन्त्रह्यचर्यं चचार ।
 योऽस्त्वं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे
 द्रोणः प्रसन्नोऽभिवाद्यो यथार्हम् ॥ १०
 अधीतविद्यश्चरणोपपन्नो
 योऽस्त्वं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे ।
 गन्धर्वपुत्रप्रतिमं तरस्त्रिं
 तमश्चत्थामानं कुशलं स पृच्छेः ॥ ११
 शारद्वतस्यावसथं स गत्वा
 महारथस्यास्त्रविदां वरस्य ।
 त्वं माममीक्षणं परिकीर्तयन्वै
 कृपस्य पादौ संजय पाणिना स्पृशेः ॥ १२

यस्मिञ्शौर्यमानुशंसं तपश्च
 प्रज्ञा शीलं श्रुतिसत्त्वे धृतिश्च ।
 पादौ गृहीत्वा कुरुसत्तमस्य
 भीष्मस्य मां तत्र निवेदयेथाः ॥ १३
 प्रज्ञाचक्षुर्यः प्रणेता कुरूणां
 बहुश्रुतो वृद्धसेवी मनीषी ।
 तस्मै राज्ञे स्थविरायाभिवाद्य
 आचक्षीथाः संजय मामरोगम् ॥ १४
 ज्येष्ठः पुत्रो धृतराष्ट्रस्य मन्दो
 मूर्खः शठः संजय पापशीलः ।
 प्रशास्ता वै पृथिवी येन सर्वा
 सुयोधनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १५

पश्च (T₁ शृणुष्व) ये (G₅ ते) पालयतो वसति]

— T G (except G₂) cont.

153* कृपीवला विभ्रति ये च लोक

तेषां सर्वेषां कुशलं स पृच्छेः ।

[(L 1) G₂ सर्वे (for लोक) — (L 2) G₂ लोके तेषां (for तेषां सर्वेषां), and तात (for स)]

10 ^a) K₂ इष्टो, D₁ पुत्रो, Ca इष्टो (as in text)
 K₂ अनुपगो, K₅ B Dn Ds Ds-8 10 Cap नयगो; D₁ 9
 परतो, D₂ तपसो, T G (except G₂) अनवमो, Ca अनपगो
 (as in text) D₁ नृमहे (sic), D₅ वृद्धसेवी, G₅
 विहार्यो, Ca विधेयो (as in text) D₂ 4 गुरुवृद्धसेवी (for
 ऽनपगो विधेयो) — ^b) K ईप्सुर्, B D (except D₁ 2
 8.9) अमीप्सन्, G₂ इप्सन्, G₄ परीप्सन् (for ईप्सन्)
 — ^c) K₅ चतुर्धा, K₄ 5 धनुष्मान्, G₅ चतुष्पात् (as in
 text) Ca d cite चत्वार पादा S (except G₂) सकलं
 च (T₂ स नरस्य) (for पुनरेव) G₅ cites पुन — ^d)
 K₁ 2 द्रोण भवान्, D₁ 6 द्रोण प्रपन्नो (for द्रोण प्रसन्नो)
 K (except K₅) D₂ 9 वदेद्, D₁ G₂ वदेद् (for वाद्यो)
 K D₁ 2 9 G₂ यथा मा, B Dn Ds Ds-8 10 त्वयासौ
 (for यथार्हम्)

11 ^a) Dn₁ D₂ 4 S अधीत्य वेदान् (G₂ अधीतवेदश्)
 (for अधीतविद्यश्) G₅ चतुरोपपन्नो — ^b) K (except
 K₂) D₂ 10 पुरस्तात् (for चतुष्पात्) T₁ G₁ 5 पितुरेव, G₅
 सकलं च (for पुनरेव) — ^c) K₁ B₁ D₁ 9 G₂ Ca d
 पुत्रोपनिभ (D₁ G₂ Ca d म), D₂ G₅ पुत्रोपमित (for
 पुत्रप्रतिम) D₁ G₂ तरस्त्री, T G₂ 4 तपस्त्रि — ^d) D₅
 T₁ G₁ 8 4 M₁ 8 4 om तम् G₅ 5 च, G₄ च तात, M₂-5

तात (for स)

12 ^a) K D₂ 10 T₂ हि, G₄ च (for स) — ^b) B
 Dn Ds Ds-7 M₂ आत्म (for अस्त्र) — ^c) K मामेव
 (for त्व माम्) B₁ 8 परिकीर्तयेथा (for यन्वै) — ^d)
 K₅ स्पृश (for स्पृशे) D₁ 2 G₂ कृपस्य पादौ पाणिना
 सस्पृशेथा

13 ^a) B₁ Dn₁ D₂ 8 अस्मिन्, D₁ तस्मिन् (for
 यस्मिन्) K D₂ शौर्यम्, S (except G₂ M₂) शौचम्
 (for शौर्यम्) K₁ 2 चानुशंस्य D₂ 7 G₂ दमश्च (for
 तपश्च) — ^b) D₁ 10 S (except G₂) प्रज्ञाशीले K
 D₂ 10 श्रुति (D₂ त)वीर्ये, B₁ श्रुतिसत्त्वे, D₂ G₂ श्रुतसत्त्वे
 (G₂ स्त्रे), D₂ 4 प्रीतिसत्त्वे, D₂ 6 प्रतिसत्त्वे (D₂ त्व), T
 G₁ 8-5 M श्रुत् (T₁ G₅ तिरूपे (for श्रुतिसत्त्वे) — After
 13^{ab}, D₁ ins .

154* निवेदयास्मासु यथानुवृत्तम्.

— ^a) S (except G₂ M₂, G₄ before corr) तात (for
 तत्र) D₁ 10 भीष्मस्य मा कुशलं वेदयेथा .

14 ^a) G₅ कुरूणां प्रणेता (by transp) — ^b) B₁
 D₂ मनस्वी (for मनीषी) — ^c) D₁ 10 ह्याच, T₁ त्वाच
 (for आच)

15 ^a) B₁ 8 G₂ 4 मूढ (for मन्द) — ^b) G₅ 4 शठ
 (for मूर्ख) D₂ (before corr) सत् and (by corr)
 पद, D₂ सदा, G₂ सोय, G₂ 4 प्रिय (for शठ) — ^c) G₂
 प्रविष्टा वै, M प्रशामिता (for प्रशास्ता वै) T G₁ 8-5
 यस्यापवाद (T₂ G₄ वादा, G₂ राधा) पृथिवीं याति (T₂
 G₂ 4 याति) सर्वा — ^d) K₁ 2 दुर्योधनं, M (except M₂)
 सुयोधनं त D₁ वाच्य (for पृच्छे)

भ्राता कनीयानपि तस्य मन्द-
 स्तथाशीलः संजय सोऽपि शश्वत् ।
 महेष्वासः श्रूतमः कुरुणां
 दुःशासनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १६
 वृन्दारकं कविमर्थेष्वमूढं
 महाप्रज्ञं सर्वधर्मोपपन्नम् ।
 न तस्य युद्धं रोचते वै कदाचि-
 द्वैश्यापुत्रं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १७
 निकर्तने देवने योऽद्वितीय-
 श्छन्नोपधः साधुदेवी मताक्षः ।
 यो दुर्जयो देवितव्येन संख्ये
 स चित्रसेनः कुशलं तात वाच्यः ॥ १८

यस्य कामो वर्तते नित्यमेव
 नान्यः शमाद्भारतानामिति स ।
 स बाहिकानामृपभो मनस्वी
 पुरा यथा माभिवदेत्प्रसन्नः ॥ १९
 गुणैरनेकैः प्रवरैश्च युक्तो
 विज्ञानवान्नैव च निष्ठुरो यः ।
 स्नेहादमर्पं सहते सदैव
 स सोमदत्तः पूजनीयो मतो मे ॥ २०
 अर्हत्तमः कुरुषु सोमदत्तिः
 स नो भ्राता संजय मत्सखा च ।
 महेष्वासो रथिनामुत्तमो यः
 महामात्यः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ २१

B. 5 20. 21
 K. 5. 20. 23

16 K₁ D₁ T₂ om. 16, D₂ s read it in marg
 — ^a) G₄ यस्य (for तस्य) — ^b) D₁ तथा श्रू, G₄
 तथाविध, G₅ तथाशिवः (for तथाशील) D₉ तद्वत् (for
 शश्वत्) — ^c) G₅ 'वास' 'तम' — ^d) N (except B₂
 D₁ 2, K₁ D₁ om) M₂ दुःशासन (for 'सन) N
 (except D₁ 2, K₁ D₁ om) M₄ वाच्य (for पृच्छे)
 — T₁ G (except G₂) M ins after 16 T₂ (which
 om 16) ins after 15

155* तथैव ये तस्य वशानुगाश्च

ये चाप्यन्ये पार्थिवाश्च प्रधानाः ।

तेभ्यो यथाहं कुशलं स्म नवं

तथा वाच्य मद्रचनाद्वि सूत ।

[(L 1) T₂ M₂-4 अनुज्ञा, G₄ ये, M₁ सुना (for च)]

17 K₁ om 17, D₂ reads it in marg D_n reads
 17-18 after 26] — ^a) K₂ 4 D₁ G₅ कविमर्थेषु, K₃ s
 D_n D₂ D₂-4 s M₂ कुरुमर्थेषु, D₅ कुलमर्थेषु, G₂ विप
 सारमर्थेषु (for कविमर्थेषु) C₅ citas अर्थेषु B₁ s 4 D₉
 मूढ (for अमूढ) — ^b) B D₁ s T₁ G₁ 2 s M (except
 M₂) महाप्राज्ञ — ^c) B₁ s 3 D₁₀ G (G₁ before corr)
 M₂ वेद्यापुत्र

18 For sequence of D_n cf v 1 17 — ^a) K₄
 D₂ 4 1 'कृतनो, K₅ 'कृतिनो, D₈ D₅ 6 'कर्तनो, D₁ 2 s T
 G 'कृतने, Cnp 'कर्तनं, Ca d s 'कर्तने (as in text) K
 दीव्यते (K₃ देव्यने) यो, D₉ दीव्यता यो (for देवने यो)
 — ^c) K₅ देवितव्ये च, B₂-s D_n देव (D_n देवि, D_n 2
 दिव्य)रथेन (for देवितव्येन) — ^d) D₂ 9 T₁ पृच्छे
 (for वाच्य)

15

19 B₄ om 19-26 — ^a) B₁ यस्य कामो वर्तयते
 निवेद्य — ^b) K (except K₅) B₂ s s D_n D₁ 6 S
 (except T₂ G₁ 4) नान्यत् (for नान्य) K₁ s s भरता
 (for भारता) — ^c) B (B₄ om) D (except D₁ 2)
 मनीषी, S (except G₂) महात्मा (for मनस्वी) — ^d)
 D₁ 9 T G₁ 4 s M₂-5 पुनर्यथा, G₂ यथा पुनर्, G₈ M₁ कुर्या
 यथा (G₈ 'दा) (for पुरा यथा) D₉ प्रपन्न (for प्रसन्न)
 B (B₄ om) D_n D₈ D₂-8 10 स्वयाभिवाद्य सजय
 साधुशील

20 B₄ om 20 (cf v 1 19). — ^a) G₈ M (except
 M₂) श्रूत् (for गुणर्) G₅ M युद्धे (for युक्तो) — ^b)
 M (except M₂) विज्ञातवाङ् (for विज्ञानवान्) D₂ अस्मै
 (for य)

21 B₄ om 21 (cf v 1 19) T G₁ 4 s अ (T₂
 त)ओत्तम (for अर्हत्तम) G₄ कौरव (for कुरुषु) K
 D₈ 9 G₂ स गौ (K₅ सो)मदत्ति, D₂ 2 G₂ 4 M₄ सोमदत्ति,
 T₂ च सोमदत्ति (for सोमदत्ति) — ^b) K (except K₅)
 D₁-4 7 9 10 G₂ M₁ न ह (for न नो) K₂-4 D₁ 10
 भ्रात्रा (for भ्राता) D₁ 3 4 9 G₂ सख्यहाय, D₂ शक्रमाह,
 T G₁ 3-s M मत् (G₄ सु, M मे)प्रियश्च (for मत्सखा च)
 — ^c) B₂ s s D_n D₂-8 उत्तमोर्ह, D₈ D₁₀ 'साहं, D₁
 'मो च, T G 'मश्च, M 'माश्रय (for 'मो य) — ^d) D₂
 G₂ सहामात्य K₄ D_n 2 D₂ 5 6 T G M₁ 3-s तात (for
 तस्य) M₂ सम' शक्त्यो रक्षिता पृष्ठमस्य — After 21, S
 (except G₂, M₂ om lines 1-6) ins

156* भूरिश्रवास्तात निपातयोधी

महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽप्य ।

[113]

ये चैवान्ये कुरुमुख्या युवानः
 पुत्राः पौत्रा भ्रातरश्चैव ये नः ।
 यं यमेपां येन येनाभिगच्छे-
 रनामयं मद्वचनेन वाच्यः ॥ २२
 ये राजानः पाण्डवायोधनाय
 समानीता धार्तराष्ट्रेण केचित् ।
 वसातयः शाल्वकाः केकयाश्च
 तथाम्बष्ठा ये त्रिगर्ताश्च मुख्याः ॥ २३
 प्राच्योदीच्या दाक्षिणात्याश्च शूरा-
 स्तथा प्रतीच्याः पार्वतीयाश्च सर्वे ।
 अनृशंसाः शीलवृत्तोपपन्ना-
 स्तेपां सर्वेषां कुशलं तात पृच्छेः ॥ २४

हस्त्यारोहा रथिनः सादिनश्च
 पदातयश्चार्यसंधा महान्तः ।
 आख्याय मां कुशलिनं स तेपा-
 मनामयं परिपृच्छेः समग्रान् ॥ २५
 तथा राज्ञो ह्यर्थयुक्तानमात्या-
 न्दौवारिकान्ये च सेनां नयन्ति ।
 आयव्ययं ये गणयन्ति युक्ता
 अर्थाश्च ये महतश्चिन्तयन्ति ॥ २६
 गान्धारराजः शकुनिः पार्वतीयो
 निकर्तने योऽद्वितीयोऽक्षदेवी ।
 मानं कुर्वन्धार्तराष्ट्रस्य सूत
 मिथ्याबुद्धेः कुशलं तात पृच्छेः ॥ २७

गत्वा स त मद्वचनेन ब्रूया
 शल्य तथा मद्वचनात्प्रतीतः ।
 महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽयम्
 सम शलो रक्षिता पृष्ठमस्य ।
 ह्रीनिपेधो देविता वै मताक्ष
 सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयश्च ।
 ये प्रस्थान तत्र मे नाम्यनन्द-

[5]

स्तेपां सर्वेषां कुशलं तात पृच्छेः ।

[10]

[(L. 1) M (M₂ om) निवात* (for निपात*) — (L. 7) T G₁ 8-8 यो (for वै)]

22 B₄ om 22 (cf v l. 19) — ^a) K₁ वै चान्ये, D₁₀ T G (except G₂) चा(T₂ वा)च्यन्ये (for चैवान्ये) — ^b) K सर्वे, D₂ १ ये च, D₈ येन्ये, G₈ ये तु (for येन) — ^c) T₁ G₁ त त तेपा, T₂ ये ये तेपा, G₈ २ य य ते(G₈ ये)पा, G₄ तेषां ततो, M स्वयं तेपा (for य यमेपा) T₁ G₁ 8-8 तेन तेन, T₂ त तमेव (for येन येन) K₁ अति, D₂-4 १ T₁ G₁ 4 5 M अधि, G₈ अथ (for अमि-) B (B₄ om) Dn Ds Ds 6 8 10 मन्यसे येन योग्य (for येन येनाभिगच्छेत्) — ^d) K₁-8 T₂ G₁ 2 M₁ 8 4 वाच्या, D₂-4 १ १ पृच्छे, M₂ वाच्य (for वाच्य) B (B₄ om) Dn Ds Ds 6 8 10 तत् (D₁₀ त) तद्योच्यानामय सूत (B₁ तात) वाच्या (D₁₀ पृच्छे)

23 B₄ om 23 (cf v l. 19) — ^a) M (except M₁) ये वै (for ये) D₁ पाण्डवयो*, G₈ 4 पार्थिवायो* (for पाण्डवायो*) — ^b) M₂ समर्थिता (for समानीता) — ^c) B (B₄ om) Dn Ds Ds-3 G₁ (by corr) वसातय (D₃₂ वसतेय), D₉ ससादय, G₈ वसति ये (for वसातय).

Some MSS सात्वका* (for शात्वका*) Some N MSS कैकयाश्च T₁ G₁ 4 केकया* सात्वकाश्च (by transp.) — ^d) Cnp तथावत्या. (for तथाम्बष्ठा.)

24 B₄ om 24 (cf v l. 19) — ^a) D₁ 2 वीरा, T₂ मुख्या (for शूरा.) — ^b) T₁ G₁ 2 5 M₁ 8-8 ये च, T₂ ये, G₄ ये वै (for तथा) — T₂ G₄ om. 24^{ed}. — ^c) T₁ G₁ 5 अतमूर्ता D₂ वृत्तशीलोपपन्ना, T₁ G₁ शील धर्मोप*. — ^d) B₂ 2 5 Dn Ds-8 T₁ G₁ सूत, Ds D₁ 2 9 10 G₂ स (Ds₂ नास) (for तात)

25 B₄ om 25 (cf v l. 19). — ^b) K (except K₆) D₉ पदातिन S (except G₂) चा(T₂ सा)श्च* (for चार्थ*). — ^c) D₉ आख्याहि B (B₄ om) Dn Ds Ds-9 T G नित्यं, D₁ तेभ्यो (for तेषाम्). — ^d) G₁ समग्रान् (for समग्रान्)

26 B₄ om 26 (cf v l. 19) — ^a) G₈ तदा, G₁ अथ (for तथा) K₈ राज्ये (for राज्ञो) D₂ 4 १ अपि; T₁ G₁ 5 M तु, G₈ च, G₄ स्व- (for हि) B₃ अनुरक्ताद्, T₁ G₁ 5 अर्थकामान्, G₈ अर्थयुक्तान् (as in text) K₁ 5 D₁ 2 G₂ ह्यर्थयुक्ता ह्य(K₆ अ)मात्या — ^b) K₁ 5 Dn₁ Ds₂ D₁ 2 G₂ M₁ 8.4 दौवारिका ये Ds D₉ सेना नयति — ^c) B (B₄ om.) D (except D₁ 2 9) T₂ नित्यं (for युक्ता) — ^d) Dn₂ Ds₁ D₂ अर्थाश्च ये, D₉ चार्थाश्च ये, G₈ तासाश्च ते — After 26, G₁ repeats 25^{ed} (v l. नित्यम् for तेषाम्) — Dn (which om 27) reads 17-18 after 26!

27 Dn om 27! — ^a) K₅ D₉ गंधारराजः; G₁ 5 तथा राजा — ^b) K₂(m as in text) 4 5 D₁ 9.10

यः पाण्डवानेकरथेन वीरः

समुत्सहत्यप्रधृष्यान्विजेतुम् ।

यो मुह्यतां मोहयिताद्वितीयो

वैकर्तनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ २८

स एव भक्तः स गुरुः स भृत्यः

स वै पिता स च माता सुहृच्च ।

अगाधबुद्धिर्विदुरो दीर्घदर्शी

स नो मन्त्री कुशलं तात पृच्छेः ॥ २९

बुद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना

या ज्ञायन्ते संजय मातरस्ताः ।

ताभिः सर्वाभिः सहिताभिः समेत्य

स्त्रीभिर्बुद्धाभिरभिवादं वदेयाः ॥ ३०

कच्चिपुत्रा जीवपुत्राः सुसम्य-

ग्वर्तन्ते वो वृत्तिमनृशंसरूपाम् ।

इति श्लोकत्वा संजय ब्रूहि पश्चा-

दजातशत्रुः कुशली सपुत्रः ॥ ३१

या नो भार्याः संजय वेत्थ तत्र

तासां सर्वासां कुशलं तात पृच्छेः ।

सुसंगुप्ताः सुरभयोऽनवद्याः

कच्चिद्वृद्धानावसथाप्रमत्ताः ॥ ३२

कच्चिद्वृत्तिं श्वशुरेषु भद्राः

कल्याणीं वर्तध्वमनृशंसरूपाम् ।

यथा च वः स्युः पतयोऽनुकूला-

स्तथा वृत्तिमात्मनः स्थापयध्वम् ॥ ३३

C. 5. 301
B. 5. 30. 25
K. 5. 30. 37

निर्हंतनो (D₁ 'ने'), G₃ निकर्तनो K₂ G₃ om. यो — *) K₁ 4 s D₁ 1 G₄ छतराष्ट्रस्य K D₁ 2 G₃ संजय, T G₁ 2-3 M नित्य (for सुत) — *) D₅ D₁₀ 'बुद्धि', D₁ 'वृत्ति', D₂ T₂ 'बुद्धि', T₁ G₁ 5 'वृत्त', G₂ 4 M 'बुद्ध', G₃ 'युक्त' (for 'बुद्धे') K B₁-3 D₁ G₂ तस्य (for तात)

28 *) T₁ G₁ 5 'त्वहेत', T₂ G₄ 'त्वहेत्' (for 'त्वहति') K एक एवावजेतु, T₁ अप्रधृष्यान्वि, G₂ 'धृष्यापि जेतु', G₃ प्रतनस्यान्वि — *) B Dn D₅ D₁ 3 वैकर्तनं कुशलं तस्य (D₅ तात) पृच्छे, D₁₀ वैकर्तनं त कुशलं स पृच्छे

29 D₅ reads 29 in marg (sec m) — *) K₁-3 s D₁₀ वयुः, D₅ युक्तः (for भक्त) S (for T₁ G₁ see below) च स एव (for स गुरुः स) K₁ 2 s s सखा (for गुरु) B (except B₁) Dn D₅ D₁₀ भर्ता, G₃ दूत (for भृत्य) K₈ स एव धर्मं स च तात भृत्य, T₁ G₁ स एव भृत्यश्च स एव भक्त D₅ om स भृत्य and the whole of 29* — *) S (except G₂) स हि (for स च) — *) S (except G₂) 'मेधा' (for 'बुद्धिर') — *) K₁ 2 वो (for नो) D₁ बुद्धि (for मन्त्री) K₂ 4 B₂ Dn₁ D₁ 5 तस्य; B₁ 2-3 Dn₂ D₂-4 2-10 G₂ त स, G₃ त तु (for तात) T₁ G₁ 5 वाच्य (for पृच्छे) — After 29, K₄ D₃ ins

157* बुद्धा गान्धारी समुपेत्य संजय

कुन्त्या द्वितीयामभिवाद्य पृच्छे ।

[(L 2) K₄ कुशलं स (for अभिवाद्य)]

30 *) G₂ बहुलोप (for च गुणोप) — *) K₁ 2 B Dn₂ D₅ D₁ 2 s 6.9 10 T₁ G₂ M₅ ज्ञायते न (K₂ या), Dn₁ D₅ 4 विज्ञापये, T₂ G₁ 2-3 M₁-4 विज्ञायते (for या ज्ञायन्ते) K संजय मातरोत्र, B₁ संजय मातर च, D₂

मातरो याश्च पूज्या — *) B Dn₂ D₂ 4 सवृद्धाभिर् (for वृद्धाभिर्) D₂-7 त्व वदेया (for वदेया) K D₁ 2 G₂ वृद्धस्त्रीभिरिति (K₁ 2 'रति', D₁ 'रभि') सांत्व वदेया; T G₁ 2-3 M स्त्रीभिः शुद्धाभिरभिवाद्यान् (M₂-3 'न्व') पृच्छे

31 *) K₅ D₅ 10 च, M (except M₁) स्य (for सु) D₁ जीवपुत्रेषु सम्यग् — *) Dn₁ G₂-5 M om. वो D₂ 9 T G₁ वै (for वो) K₄ 5 मात्रानुरूपां (K₄ 'प'), B₂-4 D (except D₁ 9) M₁ अनृशंसरूपा (D₂ 'शसां सरूपा'), G₃ आनृशंसस्वरूपा — *) K₄ D₁ 5 उक्ता (for उक्त्वा) — *) B₁ 'भार्य', T₁ G (except G₂) 'भृत्य' (for 'पुत्र')

32 *) K₁ 2 (marg sec m) s D₁ या वो, G₁ 4 राज्ञो, G₅ या नो (as in text) G₃ वाच्य, G₅ भार्या (as in text) S (except G₂ 8) वेत्सि (for वेत्थ) — *) K D₁ 2 स (for तात) — *) K₂ सुमतयो, B₂ 8 D₅ D₅ 9 सुरतयो, D₁ G₁ शूरनार्यो (for सुरमयो) K₁ 3 नविद्धा (for अनवद्या) — *) K D₅ गृहानि (for गृहान्) K₁ 3 Dn M₅ आवसथा — After 32, G₂ ins

158* आख्याय मा कुशलिनं स तेभ्यो

ह्यनामय संजय तात पृच्छे ।

33 *) D₁ G₂ कच्चिद्वृत्तिं वै, T₁ G₁ M₂ कच्चिच्च वृत्ति, M₁ 2 4 कच्चिद्वृत्ति K D₂ 8 9 T₂ G₁ भद्रा, G₄ M₁ 2 4 भद्रा — *) D₁ कल्याणी वर्तयध्व, S (except G₂) कल्याणवृत्तिम् (T G₁ 5 'चोर', G₂ 4 'त्तिर्') B₂ D₅ D₅ 8 T G₂-3 'रूपा' (for 'रूपाम्') — *) K₈ च व, B₁ व स्यु, Dn D₅ (by corr) T₂ च स्यु, T₁ G₁ चयस्या, G₃ तथा स्यु (for च व स्यु) — *) G₃ आत्मना

या नः स्तुपाः संजय वेत्थ तत्र
 प्राप्ता कुलेभ्यश्च गुणोपपन्नाः ।
 प्रजावत्यो ब्रूहि समेत्य ताश्च
 युधिष्ठिरो वोऽभ्यवदत्प्रसन्नः ॥ ३४
 कन्याः स्वजेथाः सदनेषु संजय
 अनामयं मद्बचनेन पृष्ट्वा ।
 कल्याणा वः सन्तु पतयोऽनुकूला
 यूयं पतीनां भवतानुकूलाः ॥ ३५
 अलंकृता वस्त्रवत्यः सुगन्धा
 अवीभत्साः सुखिता भोगवत्यः ।
 लघु यासां दर्शनं वाक्क लब्धी
 वेशस्त्रियः कुशलं तात पृच्छेः ॥ ३६

दासीपुत्रा ये च दासाः कुरूणां
 तदाश्रया बहवः कुञ्जखट्वाः ।
 आख्याय मां कुशलिनं स तेभ्यो
 अनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ३७
 कचिद्वृत्तिर्वर्तते वै पुराणी
 कचिद्भोगान्धारताराष्ट्रो ददाति ।
 अङ्गहीनान्कृपणान्वामनांश्च
 आनृशंस्याद्धतराष्ट्रो विभर्ति ॥ ३८
 अन्धाश्च सर्वे स्थविरास्तथैव
 हस्ताजीवा बहवो येऽत्र सन्ति ।
 आख्याय मां कुशलिनं स तेषा-
 मनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ३९

स्थापयध्व, G₄ आत्मने वर्तयध्व

34 ^a) G₈ 4 वेदिम, G₈ तत्र (for वेत्थ) — ^b) G₂ यथो^o (for गुणो^o) — ^d) D₈ D₉ G₄ om वो D₁ M (except M₁) यो, G₈ हि (for वो) D₈ प्रपन्न (for प्रसन्नः)

35 T G (except G₂) transp 35^{ab} and 35^{ed} — ^a) K₁ 2 (marg sec m as in text) G₄ स्वजनेषु (for सदनेषु) — ^b) K₁-8 सन्मानयन्, T₂ एनामयं K₁ सद्बचनेन, G₈ मद्बचनाद्य D₉ S (except G₂) पृच्छे (for पृष्ट्वा) — ^{ed}) T G₁ 4 5 M कल्याणवत्सा (for कल्याणा व) G₈ गुणाद्या (for अनुकूला) D₉ कल्याणा व पतयो सन्तु वक्ष्या (for ^o) D₂ स्वय (for यूय) G₈ वृद्धा स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना कल्याणवत्सा पतयोनुकूला

36 ^a) K₁ 2 D₁ 9 रूप^o (for वस्त्र^o) — ^b) K₁ D₈ एनीभत्सा T₂ सुगतो, M सुखिनो (for सुखिता) — ^c) G₄ लघुयाचा दर्शन वा स्तुपाणा — ^d) K₄ 5 D₈ 9 T₂ G₁ 8 5 वेक्ष्या (K₄ 'दा')रिय, D₁ वंशस्त्रिय, D₉ वेक्ष्य स्त्रिय, D₁ वेक्ष्यस्त्रिय, D₈ वेक्ष्या स्त्रिय, G₄ सर्वा. स्त्रिय (for वेक्ष्यस्त्रिय) B₁ 1 D₈ D₈-8 10 ताः स (for तात)

37 G₂ om 37^a-38^b — ^a) D_n D₈-7 दास्य स्युर्या (for दासीपुत्रा) — ^b) T₂ तथाश्रिता (for तदाश्रया) — ^c) D₉ आख्याय K₄ D₁ M₁ 2 5 मां (for मा) — In B₁, the portion from कुशलिन in 37^a up to 5 33 92^a is lost on five missing folios (34-38) K₁ 2 ह स, D_n 2 च, D₉ तात (for स) D₁ तेषा (for तेभ्यो). — ^d) Before अनामय, to avoid hiatus K (except K₄) B (B₁ missing) D (except D₁ 2) G₈ M₂

128 अपि, T G₁ 4 5 M₁ 8-8 हि. K₈-5 D₁ 2 9 जघन्यान्; B₁ जघन्य^o.

38 B₁ missing, G₂ om 38^{ab} (cf v 1 37) D₁ (hapl) om 38-39 — ^a) B (B₁ missing) D (D₁ om.) T₁ वृत्ति and पुराणी (for वृत्तिर् and पुराणी) G₈ oitos वृत्ति B₂ वर्धते K व^o (for वै) — K₂ (hapl) om 38^{ed} — ^c) K₄ D₂ T G₂ 4 अगैर् (T₁ 'ने') हीनान्, K₈ D₈ अथागहीनान् (for अङ्गहीनान्) K₁ कुञ्जवामनान्, D₂ पर्वनाथान्; D₉ G₂ पंगुवामनान् (for वामनाश्च) B (B₁ missing) D_n D₁ वा (for च) T₂ transp कृपणान् and वामनान्, and om च. D₈ D₈ 8 10 अगहीना कृपणा वामना वा — ^d) K₁ 8 B (B₁ missing) D_n D₈ D₂-7 10 T₁ G₁ 2 यानानृशस्यो (K₁ B₈ D₈ D₂-8 10 T₁ 'स्याद्, G₂ 'स्यान्), K₄ 5 D₈ अन्यानृशस्यान् (K₈ 'सान्, D₈ 'सा), D₉ य आनृशस्याद्, T₂ हानृशस्यान्, G₈ M अप्या नृशस्याद् (M₄ 'स्यान्) (for आनृशस्याद्). K₈-5 B₈ D₈ 8 S (except T₂ G₂ 8 M₄) धातराष्ट्रो

39 B₁ missing, D₁ om 39 (cf v 1 37, 38). — ^a) K₁ अधाश्रयान्यान्, K₂ B (B₁ missing) D (D₁ om) Ca अधा (D_n D₁₀ 'धा')श्च सर्वान् (D_n D₁₀ 'वां'), K₈ अधाश्च ये स्यु^o (for अन्धाश्च सर्वे) K₂ B (B₁ missing) D (except D₈-8-10, D₁ om) M₂ 5 Ca स्थविरान्, G₈ वधिरास् K₈ 4 च ये स्युः, K₈ च सर्वे; Ca तथैव (as in text) — ^b) K₄ 5 B (B₁ missing) D_n D₂-5 7 10 हस्त्याजीवाः, G₈ ये हस्तजीवा, Ca d 8 as in text. K₈-5 चा (K₈ अ)श्चजीवाश्च येन्ये (for बहवो येऽत्र सन्ति) K₁ 2 च सति, D_n 1 वसति (for सत्र सन्ति)

मा भैष्ट दुःखेन कुजीवितेन
नूनं कृतं परलोकेषु पापम् ।
निगृह्य शत्रून्सुहृदोऽनुगृह्य
वासोभिरक्षेण च वो भरिष्ये ॥ ४०
सन्त्येव मे ब्राह्मणेभ्यः कृतानि
भावीन्यथो नो वत वर्तयन्ति ।
पश्याम्यहं युक्तरूपांस्तथैव
तामेव सिद्धिं श्रावयेथा नृपं तम् ॥ ४१
ये चानाथा दुर्बलाः सर्वकाल-
मात्मन्येव प्रयतन्तेऽथ मृदाः ।

तांश्चापि त्वं कृपणान्सर्वथैव
अस्मद्वाक्यात्कुशलं तात पृच्छेः ॥ ४२
ये चाप्यन्ये संश्रिता धार्तराष्ट्रा-
न्नानादिग्भ्योऽभ्यागताः स्रुतपुत्र ।
दृष्ट्वा तांश्चैवार्हतश्चापि सर्वा-
न्संपृच्छेथाः कुशलं चाव्ययं च ॥ ४३
एवं सर्वानागताभ्यागतांश्च
राज्ञो दूतान्सर्वदिग्भ्योऽभ्युपेतान् ।
पृष्ट्वा सर्वान्कुशलं तांश्च स्रुत
पश्चादहं कुशली तेषु वाच्यः ॥ ४४

C. 5. 612
B. 5. 20. 46
K. 5. 20. 42

— *) D₂ आख्याहि M₁ मा K₂ D₂ D₁₀ T₂ G₂ M
च, B₂ s D₂ s G₂ चापि, D₂-c s ते स्म, D₁ वै स्म (for
स्म) B₄ s D_n D₂-s T₁ G₁ तेभ्यो (for तेषाम्) — ^a)
Before अनामय, B₁ s D_{n1} D₂-s ins अपि, T₁ G₁ हि
K₁ s मद्वचनेन पृच्छे (for परिपृच्छेजं) K₂-s D₂ जव
न्यान्, C₂ जवन्य (as in text) Cd cites जवन्य
40 B₁ missing (cf v 1 37) — ^b) K₁ s G₂
M (except M₁) नेद, T₁ इद (for नून) — ^c) K₂ s
अमिनद्य, D₁ s T₂ निगृह्य (for अनुगृह्य) — ^d) K₁ s
वक्षेण चाक्षेण, D₂ वासोभिरक्षेण (for वामोभिरक्षेण) K₁ s
D₂ M₁ वो भजिष्ये, D₁ वसवेन, T₁ G₂ वोमविष्यत्, T₂
G₁ s पोषयिष्ये, G₂ वो विजिष्ये (for वो भरिष्ये) C₂
cites भरिष्ये — After 40, S (except G₂) ins

159* न चाप्येतच्छब्दमेकेन वक्तु
नानादेश्या यहवो जातिस्त्वा ।
विप्रोषितो बालवद्वृष्टमिच्छ-
श्मस्येऽहं सजय भूमसेनान् ।
ते मे यथा वाचमिमा यथोक्ता
स्वयोच्यमाना शृणुयन्त्या कुर ।

[(L 1) G₂ M₁ s पतेन (for पतेन) — (L 2) T₁ G₂
जान्; T₂ G₂ ज्ञानि* (for नानि*) — (L 3) G₂ s बलवद्,
M (except M₁) बलवान् (for बालवद्) — (L 4) T₂
तान्स्मेतान्, G₁ नीमनेनान्, G₂ दृष्टिहीनान् (for 'भेन')]

41 B₁ missing (cf v 1 37) — ^a) C_n सतीति मे
Ca d ब्राह्मणार्थे कृतानि, C₂ ब्राह्मणेभ्यः कृतानि (as in
text) — ^b) K₂ D₂ s D₁ s भाविनि, Ca d s भावीनि
(as in text) K₁ अथा तां, K₂-s D₁ अयान्ये, D₂ अथा,
D₂ अथो वो (for अथो नो) C₂ cites नो K परि- (K₂
sup in वरि), B₂ D₂ s D₂ 10 तवा, B₂ भवा; D₁ s
तया, D₂ s तया (for वत) S भोग्यान्ययो विजय (T₂

भोगा यथा सजय, G₂ भोग्या रथे विजय) वर्तयति — ^a)
B₂ D_n D₂ s तान्पश्यामि, D₁ तान्पश्येह, D₂ तान्प्रपश्यामि
(for पश्याम्यहं) Ca cites तान्, C_n तानि यथा पश्यामि,
C₂ तानि पश्यामि T₂ तानार्तरूपान्, G₂ न्यायरूपान्, G₂
ता युक्तरूप, M (except M₁) युक्तरूप, Cd s युक्तरूपान्
(as in text) — ^a) K₁ आवदेथा, Ca d s श्रावयेथा
(as in text) K₁ s नृपते K₂ s स्व (for तम्)

42 B₁ missing (cf v 1 37) — ^b) S स्म (G₂
अति-) (for अथ) — ^c) K₂ D₂ अस्मद्वचनाद्, D₁
त्वस्मद्वा*, T₁ G₁ ह्यस्मद्वा* (for अस्मद्वा*)

43 B₁ missing (cf v 1 37) — ^a) D_n D₂ (by
corr) नाश्रिता, D₂ (before corr) s नानाश्रिता (for
नश्रिता) — ^b) D₂ D₁₀ G₂-s M ह्यागता, D₂-r ये गता
(for ऽभ्यागता) — ^c) M पृष्ट्वा (M₁ उक्तवा) (for
दृष्ट्वा) K₂ s तान्वै वा (K₂ चा) हंत, T₁ G₁ s M पूर्वं
कुशलं, G₂ चैव कुशल (for तांश्चैवार्हतं) K (except
K₁) D₂ चैव, T₁ G₁ तास्तु, G₂ चाव्यय, G₂ M ता स्म
(for चापि) G₂ च (for सर्वान्) — ^d) D₁ संपृच्छेवं
M (except M₁) स्वजनान् (for कुशल) G₂ पश्चादहं
कुशली तात वाच्य

44 B₁ missing (cf v 1 37) — ^a) G₂ आगताश्च
(for अभ्यागताश्च) K₂-s सर्वानेव (K₂ नेतान्, K₂ नेव)
स्वागतानागतश्च Ca d s cite आगतान् अभ्यागतान् — ^b)
K₁ s (m as in text) नृपान्सर्वान् (for राज्ञो दूतान्)
— For 44^{cd}, D₂ repeats 43^{cd} — ^c) K₁ s D₂ D₁ s
T₂ G₂ s M₂-s दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) K₁ s दृष्ट्वा, K₂ G₂ सर्वं,
D₂ T₁ G₂ s पूर्वं (for सर्वान्) K₁ s तात पृच्छे, D₂ तात
वाच्य, G₂ तान्स्य पृच्छे (for तांश्च सूत्र) T₁ तास्तु; T₂
G₁ s M₁ तान्स्य; M₂-s तात (for ताश्च) — ^d) K₂ S
(except G₂) तात (for तेषु)

न हीदृशाः सन्त्यपरे पृथिव्यां
 ये योधका धार्तराष्ट्रेण लब्धाः ।
 धर्मस्तु नित्यो मम धर्म एव
 महाबलः शत्रुनिर्वहणाय ॥ ४५
 इदं पुनर्वचनं धार्तराष्ट्रं
 सुयोधनं संजय श्रावयेथाः ।

यस्ते शरीरे हृदयं दुनोति
 कामः कुरुनसपत्नोऽनुशिष्याम् ॥ ४६
 न विद्यते युक्तिरेतस्य काचि-
 न्नैवंविधाः स्याम यथा प्रियं ते ।
 ददस्व वा शक्रपुरं ममैव
 युध्यस्व वा भारतमुख्य वीर ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

युधिष्ठिर उवाच ।
 उत सन्तमसन्तं च बालं वृद्धं च संजय ।
 उतावलं वलीयांसं धाता प्रकुरुते वशे ॥ १

उत बालाय पाण्डित्यं पण्डितायोत बालताम् ।
 ददाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ २
 अलं विज्ञापनाय स्यादाचक्षीथा यथातथम् ।

45 B₁ missing (of v 1 37) — ^a) D₈ D₈ s
 s 10 T₂ G₂ s M परे, T₁ पुरे, G₂ हि ते (for अपरे) — ^b)
 D₂ ये वै योधा, G₂ s ये ये योधा, M ये योधका Ca d
 cites योधका S (except G₂) राष्ट्रस्य (for राष्ट्रेण)
 T₁ G₁ सूत, T₂ G₂ s M राज्ञः, G₂ सति (for लब्धा)
 — ^c) T G₁ s. 4 M युक्तो, G₂ स्तुत्यो, Ca d s नित्य (as
 in text) D₁ s सम, Ca d s मम (as in text) S
 नित्य (G₂ एक), Ca d s धर्म (as in text) D₂ एव,
 Ca s एव (as in text)

46 B₁ missing (cf. v 1 37). — ^a) K₂ D₂ एव
 (for इदं) D₂ पुनं (for पुनर्) — ^b) S (except G₂)
 सुयोधन मद्रचनेन बृहि — G₂ is broken from 46^a up
 to 47^a — ^c) K₁ शरीरं, Cd s शरीरे (as in text)
 — ^d) Ca हृत् + अयं, Cd s हृदय (as in text) — ^e)
 K₂ B (B₁ missing) सपत्नो, D₂ न सकामो, D₂ सपत्नो,
 Ca असपत्न (as in text) Cd cites अमपत्नान्, C₂
 सपत्नान्

47 B₁ missing (cf. v 1 37) — ^a) G₂ broken
 (cf. v 1 46) K हेतुरस्याजमीद (for युक्तिरेतस्य काचिन्)
 Ca d cite युक्तिः, C₂ युक्तः — ^b) K₁ s नैव करिष्यामि,
 K₂ s D₂ T₁ G₂ s M₁ s 4 नैव विधास्यामि (K₂ D₂ M₁ s. 4
 'म) — ^c) D₁ तदेहि, Ca ददस्व (as in text) T G
 (except G₂) वै, Ca वा (as in text) K₂ B (B₁
 missing) Dn D₂ s 7 G₂ Ca शक्रपुरीं, D₂ शत्रुपुरीं, C₂
 शक्रप्रस्थ, Cd शक्रपुर (as in text) — ^d) D₂ वीर
 (for वीर)

Colophon om in B₁. — Sub-parvan K B₁ s D
 T₁ G₁ M₂ s संजययान — Adhy name B₂ युधिष्ठिर-
 सदेश, T₁ M₁ कुशलवाक्यप्रेषण, G₁ s कुशलवाक्यप्रस्थान
 (G₂ 'स्यापन), M₂ s. 5 कुशलप्रश्नवाक्यं, M₂ कुशलप्रश्न
 — Adhy no (figures, words or both) K₁ D₁ s
 29, B₂ S 30, D₂ (sec m) 31 — S'loka no K₂
 46, Dn 48, D₂ 51

31

☞ This adhy. is missing in B₁ (cf. v 1 5
 30 37)

1 ^a) G₂ broken. D₁ तत्, Ca d उत (as in text).
 K (except K₄) B₂ Dn D₂ s 6-8 G₂ वा (for च)
 — ^b) T₁ जितं, T₂ G₁ जड, G₂ s M जड (for बाल)
 B₂ T₂ G₂ s M वीर, B₂ s D₂ D₁ s 10 T₁ G₁ s वीर (for
 वृद्ध) K₂ तथैव च (for च संजय) — ^c) B₂ s Dn s D₂
 बाल (for अजल) G₂ M उत बालमबालं च (G₂ वा)

2 2nd = (var) 3 31 21st — ^c) K₁ s M दद्यात् (M₁
 sup in दा)ति, Ca ददाति (as in text) — ^d) G₂
 Ca d s शुक्र उच्चरन्, Cap sp शुक्रमु' (as in text)

3 ^a) G₂ broken B (B₁ missing) D (except
 D₁ s 9) बलं, Cd s अलं (as in text) K (except
 K₄) विज्ञापन यस्माद्, B (B₁ missing) Dn D₂ D₂ s 10
 जिज्ञासमानस्य, D₁ विज्ञायमानस्य, D₂ विज्ञापनायस्य, M₁ s
 विज्ञापनाय स्या, M₂ s विज्ञापनाय त्वं (for विज्ञापनाय स्याद्)
 Cd cites अल विज्ञापनाय, C₂ अल विज्ञापन — ^b) D₁

अथो मन्त्रं मन्त्रयित्वा अन्योन्येनातिहृष्टवत् ॥ ३
गावल्गणे कुरुन्वात्वा धृतराष्ट्रं महाबलम् ।
अभिवाद्योपसंगृह्य ततः पृच्छेरनामयम् ॥ ४
ब्रूयाश्चैनं त्वमासीनं कुरुभिः परिवारितम् ।
तवैव राजन्वीर्येण सुखं जीवन्ति पाण्डवाः ॥ ५
तव प्रसादाद्बालास्ते प्राप्ता राज्यमरिंदम ।
राज्ये तान्स्थापयित्वाग्रे नोपेक्षीर्विनशिष्यतः ॥ ६
सर्वमप्येतदेकस्य नालं संजय कस्यचित् ।
तात संहत्य जीवामो मा द्विपन्थ्यो वशं गमः ॥ ७
तथा भीष्मं शांतनवं भारतानां पितामहम् ।

शिरसाभिवदेथास्त्वं मम नाम प्रकीर्तयन् ॥ ८
अभिवाद्य च वक्तव्यस्ततोऽस्माकं पितामहः ।
भवता शंतनोर्वशो निमग्नः पुनरुद्धतः ॥ ९
स त्वं कुरु तथा तात स्वमतेन पितामह ।
यथा जीवन्ति ते पौत्राः प्रीतिमन्तः परस्परम् ॥ १०
तथैव विदुरं ब्रूयाः कुरुणां मन्त्रधारिणम् ।
अयुद्धं सौम्य भाषस्व हितकामो युधिष्ठिरः ॥ ११
अथो सुयोधनं ब्रूया राजपुत्रममर्षणम् ।
मध्ये कुरुणामासीनमनुनीय पुनः पुनः ॥ १२
अपश्यन्मामुपेक्षन्तं कृष्णामेकां सभागताम् ।

C. 5. 928
B. 5. 31. 13
K. 5. 31. 13

ins अपि before आचक्षीथा Ms-s यथा तथा, Cs 'तथम्
(as in text). — Gs om 3rd. — *) K1 अपि, K2 s s
अल, K4 B2 s s Dn Ds s 7 अय (for अयो) S (G2
om) अयोपमत्रयेयास्त्वम् — *) Before अन्योन्येन, D1
ins तु, Ds हि T2 Cd अन्योन्यम् (for 'न्येन) Gs अत्र
(for अति) K1 D2 s अभिष्ट (Ds 'ण)वत्, K2-s
अतिष्ट (Ks 'ट')ष्ट (for अतिहृष्ट) B2 s Dn Ds Ds-s 10
याथातध्येन हृष्टवत्, Cs अतोऽन्यैरभिष्टवत् Cd cites
ष्टणवत्

4 *) Gs-s spell गावद्गणे — *) D1 महामति, M1
जनैश्चर (for महाबलम्) — *) Ks-s 'सगम्य (for 'संगृह्य)
— *) Ks पुन (for तत)

5 *) K4 s Ds चैव (for चैन) K2 s पुनम्, G4
उप-, Gs तम्, M सम्- (for त्वम्) — *) Ds तथैव
(for तवैव)

6 *) Ks सप्राप्ता, K4 s प्राप्तास्ते (for वालास्ते) — *)
K2 अनुत्तम, Ds अरिंदमा Ks-s राज्यं चैव सुखानि च
— *) Ds राष्ट्रे (for राज्ये) S (except T G2) च (for
तान्) Ks-s आदौ (for अग्रे) — *) Gs broken. Ks
Ds M मा (M1 sup in n as in text) K1 s 4 मो (K4
नो)पेक्षीर्वं विनश्य (Ks 'नश्य)त ; B (B1 missing) Ds
Ds-s 10 नोपेक्षस्व विनश्यत, D1 नोपेक्षिष्टाश्च शिष्यते, T1
G1 s नोपेक्षेया विनश्यतः; T2 नोपेक्षिष्टा नशिष्यत, G4
नोपेक्षेया नशिष्यथा, Gs नोपेक्षीर्विनशिष्यसि

7 *) S (except T2) भारत (for सजय) Ds कर्हि
(for कस्य) — *) Gs नाय, M तस्मात्, Cs तात (as in
text) T1 G1 s M2 सगत्वा (for सहत्य) — *) B (B1
missing) D (except D1. s 9) द्विपता मा (for मा द्विपन्थ्यो).
Cs cites द्विपता K4 Ds T1 G1 गता (for गम)

8 T1 reads 8th twice (with v l) — *) D1 s T1

(both times) G अथ (for तथा) — *) K1 B2 Ds
Ds-s 10 T2 भरतानां. K1 s अनुत्तम, Ds T1 (first time)
M2 अमद्यप, Gs M1. s-s अमद्यम (for पितामहम्) — *)
K1 (hypermetric!) शिरसाभिवदयेथास्त्व; Ks शिरसा-
भिवदयेथा, T1 G (except G2) शिरसा चाभिवदेथा .
— *) Ks त्व मे (for मम)

9 *) D1 तातो, Ds तथा, S (except T2 G2) त्वया
(for ततो) — *) A few MSS शातनोर्

10 *) K4 सर्व (for स त्वं) K2 s यथा (for तथा)
— *) D2 सुखेनैव (for स्वमतेन) — *) Ks D1 ते पुत्रा,
M1 पौत्रास्ते (by transp) — *) S (except T2 G2)
'युक्ता (for 'मन्त)

11 *) D1 सौम्यभावश्च, S (except T2 G2) सौम्य
भाषेया — *) D1 G2 मित्रं, Ds मैत्रं, T G1. s-s M
शमं (for हितं) K D (except Ds D1. s) T2 युधिष्ठिरे
(K4 'र)

12 *) Ks B2 s D T2 G2 अय (for अयो) K4 B2
D (except Ds) T2 G2 दुर्योधनं — *) Ds अवमन्य; M
अनुमान्य (for अनुनीय)

13 *) K1 s. s अपापमानम्, K2 अपापा ताम्, B (B1
missing) Dn Ds Ds-s 10 T2 अपापा यद्, Dn1 अपाय
यद्, D1 अपश्येस्ताम्, T1 G Ms s अपश्य माम् (for
अपश्यन्माम्) K (except K4) B2. s Dn Ds-s T2
उपेक्षस्व, B2 s उपेक्षत, Ds D10 उपे (Ds 'पे)क्षत, D1
उपेक्ष्यती, D2 उपेक्ष्यति, T1 Gs s अपेक्षती, G1 s अपेक्षती,
Gs उपेक्षती (for उपेक्षन्त) — *) B2-s Dn Ds Ds-s
s 10 T2 कृष्णामेता, D1 दृष्ट्वा कृष्णां B2 Gs सभा गता
— 13rd-15th — *) K D1 च तितिक्षामो, B2 s Dn
Ds s वै तिति, B2 Ds T2 G4 M अतितिक्षामो, Ds व्यति-
तिक्षामो, Ds सतिति, Cd. n अतितिक्षाम (as in text)

C. 5. 623
E. 5. 21 13
K. 5. 51 13

तदुःखमतितीक्ष्णं मा वधीष्म कुरुनिति ॥ १३
एवं पूर्वापरान्क्लेशानतितीक्ष्णन्त पाण्डवाः ।
यथा वलीयसः सन्तस्तत्सर्वं कुरवो विदुः ॥ १४
यन्नः प्रात्राजयः सौम्य अजिनैः प्रतिवासितान् ।
तदुःखमतितीक्ष्णं मा वधीष्म कुरुनिति ॥ १५
यत्तत्सभायामाक्रम्य कृष्णां केशेष्वधर्षयत् ।
दुःशासनस्तेऽनुमते तच्चास्माभिरुपेक्षितम् ॥ १६
यथोचितं स्वकं भागं लभेमहि परंतप ।

निर्वर्तय परद्रव्ये बुद्धिं गृद्धां नरर्षभ ॥ १७
शान्तिरेवं भवेद्राजन्प्रीतिश्चैव परस्परम् ।
राज्यैकदेशमपि नः प्रयच्छ शममिच्छताम् ॥ १८
कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ।
अवसानं भवेदत्र किञ्चिदेव तु पञ्चमम् ॥ १९
आवृणां देहि पञ्चानां ग्रामान्पञ्च सुयोधन ।
शान्तिर्नोऽस्तु महाप्राज्ञ ज्ञातिभिः सह संजय ॥ २०
आता आतरमन्वेतु पिता पुत्रेण युज्यताम् ।

— ^a) K (except K₅) D₈ १ वधी स्म, D₁ वधीस्व, G₈-s M वधिष्ठा, Cn वधीम (for वधीष्म)

14 T₁ G₂ om 14, M₁ om 14-15. G₁ reads 14 after 16 — ^a) D₈ पूर्वापरान् G₂ दु खान्, G₈ दोषान् (for क्लेशान्) — ^b) K₄ तितिक्षति च, G₁ ४ 4 M (M₁ om) तितिक्षत्येव (for अतितिक्षन्त) — ^c) D₈ सर्वे, M (M₁ om) अथो (for यथा) K₄ राजन् (for मन्तः) K₁ २ D₈ यथावलीढमर्थं (K₁ 'यं) च, B (B₁ missing) Dn D₈ D₈-7 10 T₂ वलीयासोपि संतो यत्, D₁ १ G₂ अद्वा (G₂ युद्धाद्) वलीयस सत, G₁ अतो वलीयांस सत, G₈ अतो वलीयया शमत, G₄ अथो वलीयासं तप्ता Ca oites अर्थं, Cd अर्थं अवलीढं — ^d) D₈ सत्य (for सर्वं)

15 M₁ om 15 (cf v 1 14) — ^a) K₈-s यत्तत्, D₁ यत्तान् (for यत्त) K प्रवाजन्, B₈ D₈ T₂ प्रवाजय, Dn D₁ प्रावाजये, D₁ 2 प्रवाजयन्, D₈ 4 T₁ G₁ २ २ M (M₁ om) प्रवाजये, D₈ प्रवाजित, D₉ प्रावाजयत्, G₈ 4 प्रवाजयेत् (for प्रावाजय) D₁ G₈ सौम्यान्, D₂ मन्मय, G₈ सर्वान् (for सौम्य) — ^b) K (except K₈) प्रतिवासन, S (except T₂ G₂, M₁ om) परिवारितान् (for प्रतिवासितान्) — 15^d = 13^d — ^c) K₈ च तितिक्षाम, K₄ ४ D₈ सतितिक्षामो, Dn₁ D₈ 4 7 G₄ अतितिक्षामो. B (B₁ missing) D₈ D₈ १ 10 T₂ अ(D₈ ० प्र)तितिक्षामहि च तत् (B₂ 4 'महे तत्, D₈ 'महि च तं, D₁₀ 'म दु र तत्, T₂ 'म च तत्) — ^d) K D₈ १ वधी. स्म, D₂ G₈-s M₈-s वधिष्ठा, M₂ पतिष्ठा (for वधीष्म)

16 For sequence of G₁, cf v 1 14 — ^a) B₂ २ २ D₈ D₁ २ २-२ 10 G₂ यत्तत् (B₂ D₂ यत्तु, D₈ m 7 यत्त) कुनीम् (D₁ धर्मम्, G₂ धर्मम्) अतिक्रम्य; B₄ Dn D₈ 4 १ T₂ (before corr) यत्कृती समतिप्रम्य — ^b) K B₂ २ D₁ अकपं (for अधर्षं) — After 16, T₁ G₈ repeat 14 (v 1 तितिक्षत्येव for अतितिक्षन्त, and अतो for यथा)

17 ^a) K D₈ यथोदित, B₄ Dn D₂ 4 7 10 T₂ अथो-

चितं (for यथोचित) D₁ निज (for स्वक) — ^a) K₂ कृता बुद्धि, B (B₁ missing) D (except D₁ २ १) T₂ परद्रव्यात् (for 'द्रव्ये) — ^a) K कृता बुद्धि (K₂ परद्रव्ये) (for बुद्धि गृद्धा) Dn₁ गृद्धा, D₈ 2 D₉ गृद्धा, D₁ गृद्धा, D₈ 4 7 ऋद्धा, T₁ G₁ 4 २ ऋद्धा, Cn गृद्धा (as in text) K₈ २ नराधिप, D₁ G₂ परतप, D₉ नरेश्वर (for नरर्षभ)

18 ^a) D₈ 1 T₁ G₁ ४ ४ M एव, D₁ 2 G₂ चव (for एव)

19 = (var) 5 70 15, (var) 5 80 7^d-8^d — ^a) K Dn D₁-4 २ (sup l₈n) 7-10 M₂ अविस्थल, D₈ कुशस्थूण (for कुशस्थल) D₈ 1 वृकस्थूण, G₈ वृकस्थ च (for वृकस्थल) — ^b) K₂ D₁ M₁ ४ ४ आसदी, K₈ B (B₁ missing) Dn D₂-4 ० २ २ M₂ माकदी, D₈ D₈ १ 10 माकदी, T₁ वावर्ती, T₂ G₈ अवर्ती, G₁ वसर्ती, G₂ मार्कद, G₈ अप्यवर्ती, G₄ अवत (for आसदी) — ^c) K₁ २ G₈ 'स्थान, T₁ 'सन्न, G₄ 'धान, M (except M₂) 'साने (for 'सान) B₄ Dn D₈ 4 7 १ १ भवतु (for भवेद्) D₂ यत्, T₁ G₁ 4 २ M (except M₂) तत्र (for अत्र) K₈ भवे किञ्चित्, G₈ च भवत (for भवेदत्र) G₂ प्रयच्छ चतुरो ग्रामान् — ^d) D₈ D₈ ४ १ १ T₂ G₂ ४ कचिद् (for किञ्चिद्) K₄ B (B₁ missing) D (except D₁ २ १) M₂ एक, G₈ त्वपि (for एव) N (except D₁ २ १, B₁ missing) G₈ M₂ च (for तु) K₈ देय चैवात्र पचम — G₂ repeats 19, with v 1 अविस्थल कुशस्थल (for ^a) and कचिदेव तु पचम (for ^d)

20 ^a) B₈ मम (for देहि) D₉ सर्वेषां (for पञ्चानां) — ^b) K₈ B₈ D (except D₁ २ १) T₂ पंच ग्रामान् (by transp) — Cf 5 80. 7^{ab} — ^c) D₈ मे (for नो) K₂ २ D₈ D₈-7 'प्रज (for 'प्राज) — ^d) T₁ G₁ 4 २ M₁ ४ ४ आत् (for ज्ञाति) T₁ G (except G₂) भारत (for संजय)

21 ^a) D₁₀ G₈ अन्वेतु (for अन्वेतु) — ^a) T₁ G₁

सयमानाः समायान्तु पाञ्चालाः कुरुभिः सह ॥ २१
अक्षतान्कुरुपाञ्चालान्पश्येम इति कामये ।
सर्वे सुमनसस्तात शाम्याम भरतर्षभ ॥ २२

अलमेव शमायासि तथा युद्धाय संजय ।
धर्मार्थयोरलं चाहं मृदवे दारुणाय च ॥ २३

इति श्रीमद्वाभारते उद्योगपर्वेणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

वैशंपायन उवाच ।

अनुज्ञातः पाण्डवेन प्रययौ संजयस्तदा ।
शासनं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः ॥ १
संप्राप्य हास्तिनपुरं शीघ्रं च प्रविवेश ह ।

अन्तःपुरमुपस्थाय द्वाःस्थं वचनमब्रवीत् ॥ २

आचक्ष्व मां धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ
उपागतं पाण्डवानां सकाशात् ।
जागर्ति चेदभिवदेस्त्वं हि क्षत्तः

C. 5. 342
B. 5. 22. 4
K. 5. 22. 12

स्त्वय* (for सय*) Ks Dn समा यातु (for समायान्तु)
— ^a) Ks पांडवा, some N MSS पंचाला (for पाञ्चाला.)
22 ^a) G1 हर्षितान् (for अक्षतान्) — ^b) K B1 D
(except Ds D1.10) T G (except G2) पश्येयन् (for
पश्येम) — ^c) K D1.8 G (except G2) शाम्या (Ks
पश्या)मो, Ds यत्समो (for शाम्याम) M (except M1)
भरतर्षभा
23 ^a) D1 शमं यासि, G1 शम याम (for शमायासि)
— ^b) Ds यया (for तया) B1 भारत (for संजय)
— ^c) Ds धर्मान्वयो बलं चाह Ca cites अलं — ^d) Gs
उत वै (for मृदवे). M (except M1) वा (for च).

Colophon om. in B1 — Sub-parvan K1.2 & B
(B1 om.) D T2 G1.5 M1-5 संज्ञययान — Adhy name
T2 मदेश**धयोग, G1 धर्मपुत्रमदेशः, M ग्रामपचक्रप्रार्थनं
— Adhy no. (figures, words or both) K1 Ds 8
31, Ds 7 30, Ds (sec m.) 28 — Sloka no Ks
Dn Ds 23

After adhy 31, S (except T2 G2) reads
(with v L) 5. 64 3-11, for the first time, repeating
the stanzas in their proper place

32

This adhy is missing in B1 (cf v 1 5
30 37)

1 ^a) K1.5 D1.2 G2 सोनुज्ञात. — ^b) K1 transp
प्रययौ and सजय — After 1, S (except T2 G2) ins
160* ततस्तु सजय क्षिप्रमेकाहं परतप ।

यावि स हास्तिनपुर निशाकाले समाविशत् ।

16

[(L 1) T1 G1.4.5 तदा (for ततस्) T1 Gs एकाहे च;
G1 एकाहेन — (L 2) T1 G1 2.5 परतप, M1 च प्राविशत्
(for मनाविशत्) G2 गजवाजिसमाकुल (for posterior
half)]

2 ^a) K1-8 Ds D10 Gs M (except M1) स (for
से) Ds T1 G (except G2) हास्तिनपुरं, Ca हास्तिन* (as
in text) — ^b) B (B1 missing) D शीघ्रमेव प्रविश्य च,
T1 G1.4.5 शीघ्रमर्षमहा (T1 G1 'नो)जवै Ca cites
शीघ्रमेव प्रविश्य — ^c) K1.2 & D2 T1 Gs M2 उपास्थाय,
Ks B2 4.5 Dn D2.4.5 समास्थाय

3 Before 3, G2 & M ins संजय — ^a) Some
MSS द्वास्थ M2 om द्वास्थ Ds आचक्ष्व धृतराष्ट्रस्य
द्वास्थ त्व मां (sloka rhythm!) — ^b) K2.5.5 Ds
समागत (for उपा*) G2 दिदक्ष्या द्वास्तुपागतले — For
3^{ab}, B (B1 missing) D (except D1.2, for Ds see
above) T2 subst. (the snustubh lines)

161* आचक्ष्व धृतराष्ट्राय द्वास्थ मा समुपागतम् ।

सकाशात्पाण्डुपुत्राणां सजय मा चिरं कृयाः ।

— ^a) Ks हृति, Ks अवि- (for अभि-) T1 G1.5 अभि-
वाद्योपवृत्त, G2 अभिवद्याप्रवृत्तो (for अभिवदेस्त्वं हि क्षत्त)
B (B1 missing) Dn Ds D2 m. 8-8 10 T2 द्वास्थ, Gs
द्वास्थ (for क्षत्त) — ^d) Dn1 प्रवेक्ष्यया, D2-4 प्रवेशय
मां, G1.4 M2 प्रवेश (G1 'क्षे)यं, G2.5 निवेद्योय (Gs 'ह)
(for प्रविश्य) K1.4 Ds वै विदितो, D2.4 विदितो
(for विदितो) — For 3^{cd}, G2 reads 4^{cd} for the first
time, repeating it in its proper place — After 3, B
(B1 missing) D (except D1.2.9) T2 ins

162* निवेद्यमत्रात्ययिक हि मेऽस्ति

द्वास्थोऽयं श्रुत्वा नृपतिं जगाद ।

[121]

C. 5. 942
B. 5. 22. 4
K. 5. 32. 12

प्रविशेयं विदितो भूमिपस्य ॥ ३

द्वाःस्य उवाच ।

संजयोऽयं भूमिपते नमस्ते

दिदक्षया द्वारमुपागतस्ते ।

प्राप्तो दूतः पाण्डवानां सकाशा-

त्प्रशाधि राजन्किमयं करोतु ॥ ४

धृतराष्ट्र उवाच ।

आचक्ष्व मां सुखिनं काल्यमसौ

प्रवेक्ष्यतां स्वागतं संजयाय ।

न चाहमेतस्य भवाम्यकाल्यः

स मे कस्माद्द्वारि तिष्ठेत् क्षत्तः ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य

महद्वेश्म प्राज्ञशूरार्यगुप्तम् ।

सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाद

वैचित्रवीर्यं प्राञ्जलिः स्रुतपुत्रः ॥ ६

संजय उवाच ।

संजयोऽहं भूमिपते नमस्ते

प्राप्तोऽस्मि गत्वा नरदेव पाण्डवान् ।

अभिवाद्य त्वां पाण्डुपुत्रो मनस्वी

युधिष्ठिरः कुशलं चान्वपृच्छत् ॥ ७

स ते पुत्रान्वृच्छति प्रीयमाणः

कच्चित्पुत्रैः प्रीयसे नष्टभिक्ष ।

तथा सुहृद्भिः सचिवैश्च राज-

न्ये चापि त्वामुपजीवन्ति तैश्च ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच ।

अभ्येत्य त्वां तात वदामि संजय

अजातशत्रुं च सुखेन पार्थम् ।

कच्चित्स राजा कुशली सपुत्रः

सहामात्यः सानुजः कौरवाणाम् ॥ ९

while G₂ ins

163* जागति चेदभिवाद्यस्य पादौ

निवेद्याहं पाण्डवोक्तिं सयुक्तिम् ।

4 ^{ab}) G₂ transp नमस्ते and दिदक्षया G₂ s M दिदक्षते (for 'क्षया') M त्वा (for ते) — ^c) K₄ s D₈ आप्तो (for प्राप्तो) G₈ द्रुतः, G₄ सूत (for दूत)

5 G₈ 4 om the ref. — ^a) D_{n1} D₁ M₈ 4 मा (for मा) The portion of the text from कुशलिन (5^a) up to परस्त्वेन (26^a) is written (sec m) in D₂ on a subst folio B₁ s D₈ D₂-4 7 9 G₈ कुशलिन, D_n दु खित D_{n2} 'न' (for सुखिन) K B₁ s D Ca d. s कत्पम्, B₂ s T₂ G₈ M₈-5 कत्यम्, G₄ कार्यम्, M₁ भव्यम् (for काल्यम्) — ^c) N (B₁ missing) C₈ अकत्प., T₂ अकत्प्य, M₈ अकत्य, Ca d अकाल्य (as in text) — ^d) D_{n2} हि (for मे) K D₁-4 7-9 G₂ तिष्ठति द्वारि, B (B₁ missing) D₈ s 10 G₁ द्वारि तिष्ठेत्, T₂ द्वारि तिष्ठेत् (for द्वारि तिष्ठेत्) N (B₁ missing) G₂ Ca s सक्त. (K₂ रुद्ध, B₄ D₈ s शक्त), T₂ Cd अशक्त, G₁ 4 s सूत (for क्षत्त)

6 D₁₀ T₁ G₈ om the ref — ^a) D₈ (marg sec m) अनुमतेरु; G₈ 'मतो — ^b) D₈₂ T₁ G₁ s महावेश्म G₄ s प्राप्य (for प्राज्ञ) S (except G₂ 4) -अभिगुप्त, Cd आर्यगुप्तम् (as in text) — ^c) K सिंहासने,

D₈ महासनस्थ (for सिंहासनस्थ)

7 D₈ G₄ om the ref — ^a) = (var.) 4^a above. — ^b) D₁ s s G₂ om अस्मि D₁ नरदेवान्स्म, G₂ 'देवास्मि (for 'देव) D₁-4 7.9 G₁ 2 4 पार्थान् (for पाण्डवान्) — ^c) G₄ M 'वाद्यन् (for 'वाद्य त्वा) K₂ मनीषी (marg sec m as in text) — ^d) D_{n2} सर्वेपा न. (for युधिष्ठिर) K₈ चाम्यपृच्छत्, K₄ वा चान्वपृच्छत्, B₂ चान्वपृच्छेत्, M त्वा (M₈ चा) नुपृच्छेत् (M₁ 2 'च्छत्) 8 ^a) D₈ ते स (by transp) T₁ G₁ स ते पुत्र; G₁ सपुत्र त्वा (for स ते पुत्रान्) G₈ om from पुत्रान् up to the end of 11 — ^d) D₈ om. अपि K₈ अनु (for उप)

9 D₇ (hapl) om 9 and the ref before 10, G₈ om 9 (cf. v 1. 8) — ^a) K₂ D₈ अत्येव, B (B₁ missing) D_n D₈ D₂-8 s 10 T₂ अभिनद्य, C₈ अभ्येत्य (as in text) M त्वा, C₈ त्वा (as in text) K₁ तु, K₄ तु (for तात) — ^b) K (except K₁) D_{n1} D₂-4 'शत्रु and पार्थ C_n s cite अजातशत्रु D₈ अजातशत्रुश्च सुबोधनश्च — ^c) K₅ राजा, D_{n2} T₁ G₄ s च राजा (for स राजा) T₁ G₁ 4 s सूतपुत्र (for सपुत्र) — ^d) K₁ सहामात्य D₈ सहानुज D₁ पाण्डवाना, G₄ कौरवाणाम् (for कौरवाणाम्)

10 G₈ om. 10 (cf v 1 8), D₇ om. the ref. (cf

संजय उवाच ।

सहामात्यः कुशली पाण्डुपुत्रो

भूयश्वातो यच्च तेऽग्रे मनोऽभूत् ।

निर्णिक्तधर्मार्थकरो मनस्वी

बहुश्रुतो दृष्टिमाञ्शीलवांश्च ॥ १०

परं धर्मात्पाण्डवस्यानृशंसं

धर्मः परो वित्तचयान्मतोऽस्य ।

सुखप्रिये धर्महीने न पार्थो-

ऽनुरुध्यते भारत तस्य विद्धि ॥ ११

परप्रयुक्तः पुरुषो विचेष्टते

सूत्रप्रोक्ता दारुमयीव योपा ।

इमं दृष्ट्वा नियमं पाण्डवस्य

मन्ये परं कर्म दैवं मनुष्यात् ॥ १२

इमं च दृष्ट्वा तव कर्मदोषं

पापोदके घोरमवर्णरूपम् ।

यावन्नरः कामयतेऽतिकाल्यं

तावन्नरोऽयं लभते प्रशंसाम् ॥ १३

अज्ञातशत्रुस्तु विहाय पापं

जीर्णं त्वचं सर्प इवासमर्थाम् ।

विरोचतेऽह्यार्यवृत्तेन वीरो

युधिष्ठिरस्त्वयि पापं विसृज्य ॥ १४

अज्ञातमनः कर्म निबोध राज-

C. 5. 32. 15
B. 5. 32. 15
K. 5. 32. 24

v. l. 8, 9) — ^a) K (except Ks) धर्मं (for पाण्डुं) — ^b) Ks B (B1 missing) D (except D1 s) T2 Ca s वृत्तपते, T1 भूयश्वाते, M Cap भूयश्वाते, Cd भूयश्वाते (as in text) Ks ये च, D1 यश्च, D2-4 यत्र (for यच्च) Ca d s cite यत् Ks B (B1 missing) Dn2 D2-4 T2 -त्मनो, Ca d s np मनो (as in text) — ^c) Ks निर्णीत, Gs निर्णीय, Ca d निर्णिक्त (as in text) — Ks (hapl) om. from धर्मार्थं up to सुखप्रिये (in 11^c) T1 G1 तपस्वी, Gs स तरस्वी (for मनस्वी) — ^d) B2 दृष्टिमान्, Ds वृत्तिमान्, D2-4 दलवान्, Gs दृष्टिमान् (for दृष्टिमान्)

11 Gs om. 11 (cf. v. l. 8), Ks om. up to सुखप्रिये in 11^c (cf. v. l. 10) — ^a) K (Ks om.) D1.7 T1 G1 s Cn परो, G2 परात्, Cd s पर (as in text) K (Ks om.) D1.7 Gs धर्मं, Ca d s धर्मात् (as in text) — ^b) Ds Cd चर्यात्, Ca s चयात् (as in text) — ^c) Ks प्रिये न, D1 Gs प्रियो (for प्रिये) D1 हीनो, Cs हीने (as in text) Ks B2 न धर्म्यान्, Bs.4 Dn2 Ds 10 M2 s न पार्थे, Ds न पार्थं, Cn अनपार्थं (for न पार्थो) Cnp पार्थं (as in text) — ^d) Ks B2 न रुध्यते, Ds अनुरुध्ये, Gs निरुध्यते, Cs अनुरुध्यते (as in text) Ks s Ds D1 s Ca d s आवत्, Cap भारत (as in text) Ks B (B1 missing) D (except Ds2 Ds) T2 तस्य बुद्धिः ; T1 (by transp) विद्धि तस्य ; G1 2 4 तद्वितस्य, Gs तद्वितं च — After 11, G1 s M (except M2) read 25^{ab}, which is followed by

164* अकुर्वन्त सिध्यन्ति चापि सर्वं

तस्मादाहुः पुरुष कर्मणोऽन्यत् ।

[(L 1) M1 4 साधु (for सर्वं) — (L 2) G4 पौरुष G1 कर्मणो हि, Gs कर्म दैव, Gs कर्मणोऽथ, M1 4 कर्मणोऽपि]

— After 164*, G1 s M (except M2) read 25^{ad} and 26^{ab} for the first time, repeating them in their proper place

12 ^a) K1m दैव, D1 Gs पर, Ca. d s पर (as in text) — ^b) = 5 39 1^b D1 s घातुं, Gs दामं (for दारं) — ^c) K2 G2 इमं च, D1 इमं तु (for इमं) Gs निश्चय, Ca d s नियम (as in text) K (except Ks) पार्थिवस्य (for पाण्डुं) — ^d) Gs (in addition to the text reading) नान्यत्रास्तीह लोके परत्र

13 ^b) S (except T2) पापोदय K1 2 Gs घोरम-
रूपवर्णं, D1 घोररूपमवर्णं, D2-4 G1 घोरमवर्णरूप, Ca as in text Cd cites अरूपवर्णं, Gs अवर्णरूप (as in text) — G2 om 13^{ad} — ^c) Ks B (B1 missing) Dn Ds Ds 6 10 T2 G4 Ca पर, Ds च न (for नर) K1.2 Ds ध्यामयते, Dn1 कामयति, Ca त्वा कामयते, Cd s न कामयते (for कामयते) K1 s Cd त्रिकाल्य, Ks न काल्य, Ks अतिकल्प, Ks B (B1 missing) Dn2 D2-7 10 T2 Ca अतिवेल, Dn1 वल, Ds D1 s G4 Cs अतिकाल, Ds त्रिकल्प (for अतिकाल्य) — ^d) K1-8 स काम, K4 D1.9 च काल, Ks च काम (for नरोऽयं) Ca cites अय

14 ^a) K (except K4) D2-4 T G1 च (for तु) — ^b) Ds नाग (for सर्प) Gs अवसृज्य (for असमर्थाम्) — ^c) Bs विराजते, Gs वृत्तपते (for विरोचते) Dn1 D1 2 s S (except M2, T2 by corr) ह्यार्यवृत्तेन (Gs वृत्तो हि), Cn as in text B2 D1 10 S (except Gs) धीरो, Ds धीमान् (for वीरो) Ca d विसृज्य, Cs विसृज्य (as in text)

15 ^a) B (B1 missing) Dn2 Ds Ds-7 10 T2 Cn हत, Dn1 D2 s हत, Ds अय, Ca d अहं (as in text).

C. 5. 954
B. 5. 22. 10
K. 5. 22. 24

न्धर्मार्थयुक्तादार्यवृत्तादपेतम् ।
उपक्रोशं चेह गतोऽसि राज-
*नोहेश्च पापं प्रसजेदमुत्र ॥ १५
स त्वमर्थं संशयितं विना तै-
राशंससे पुत्रवशानुगोऽयं ।
अधर्मशब्दश्च महान्पृथिव्यां
नेदं कर्म त्वत्समं भारताय्य ॥ १६
हीनप्रज्ञो दौष्कुलेयो नृशंसो
दीर्घवैरी क्षत्रविद्यास्वधीरः ।
एवंधर्मा नापदः संतितीर्थे-
द्दीनवीर्यो यच्च भवेदशिष्टः ॥ १७

कुले जातो धर्मवान्यो यशस्वी
बहुश्रुतः सुखजीवी यतात्मा ।
धर्मार्थयोर्ग्रथितयोर्विभर्ति
नान्यत्र दिष्टस्य वशादुपैति ॥ १८
कथं हि मन्त्राग्र्यधरो मनीषी
धर्मार्थयोरापदि संप्रणेता ।
एवंयुक्तः सर्वमन्त्रैरहीनो
अनानृशंसं कर्म कुर्यादमूढः ॥ १९
तवापीमे मन्त्रविदः समेत्य
समासते कर्मसु नित्ययुक्ताः ।
तेषामयं बलवान्निश्चयश्च

— D₁ (hapl) om. 11⁶⁰. — ^b) K₅ 'युक्ताद्राज', G₈ 'युक्ताय' (for 'युक्तादाय') — The portion from 15⁶⁰ up to 5 101. 10⁶⁰ is lost in K₅ on 107 missing fol (42-148)! — ^c) T₂ उप-; G₄ एव, Ca d इह (as in text). K₁ 2 5 धोर (for राजन्) — ^d) K₁. 4 नो चेत्तत्; K₂ नेहेत्तत्; K₅ D₁ 9 नो चेत्, B (B₁ missing) D_n D₅-3 10 T₂ (before corr) भूयश्च, D₈ भूय, D₂-4 नेहेच, S (T₂ by corr) मोहाच्च, Ca d 8 नो वा (for *नोहेश्च). D₁ अपापं T₁ G₁ 8 4 विस्जन्, G₂ प्रसजन्; G₅ विस्जेन्, M विस्जेद्, Cd 8 प्रसजेत् (for प्रसजेत्)

16 K₅ missing (of. v. l. 15) — ^a) K₅ सर्वम् (for स त्वम्) S (except T G₁ 2) समयं (for अर्थं) K₁ 2 (m as in text) संजनित्, K₅ सशयितु — ^b) K₁ आशसये, D_n D₈ आशसते, B₅-8 D₂ (by corr) 8 9 10 (m as in text) T₂ (before corr) Cn अस्य, D₂ (before corr) 8 4 7 8 अय (for अद्य) — ^c) D₁ तु, D₂-4 9 सु (for च). — ^d) D₁ नीचं (for नेद) D₁ त्वत्कृत, Ca d 8 त्वत्समं (as in text) D₁ 9 भारताय

17 K₅ missing (cf. v. l. 15) — ^b) K₁ 2 5 D₈ दीर्घावलोकी, K₄ दीर्घावली, B₅-8 D₅-7 10 T₂ G₂ दीर्घं वैरी, D₁ दीर्घवैरो, T₁ G₁ 8-8 M₁ धर्मद्वेषी (for दीर्घवैरी) K₁ 2 अवीर (for अधीर) — ^c) B₅ 4 T₁ G₁ 8-8 एतान्धर्मान्, D₁ एतद्धर्मो, D₇ एवधर्म, G₂ एकाद्धर्मोन्, Cd 8 एवधर्मा (as in text) K₄ B (B₁ missing) D_n D₈ D₁-7 T₂ सश्रयेयुर्, K₅ सतितीर्थन्, D₈ सत्यतीर्थे, D₁₀ सश्रयोत्, Cd स तितीर्थेत्, C₅ सतितीर्थेत् (as in text) — ^d) K₅ D₂ सुहीनवीर्यो, D₅ D₅-7 हीनो (D₇ 'ने) वीर्ये (D₅ 'र्यो), D₈ यो न वीर्यो, D₁₀ हीनवीर्ये, T₁ G₁ 2 5

हीनप्रवीर्यो, G₈ अदीनवीर्यो, G₄ यश्चावीर्यो; M हीनवीर्योसौ (for हीनवीर्यो)

18 K₅ missing (of. v. l. 15). — ^a) B (B₁ missing) D_n D₂-7. 10 T₂ G₄ वल, D₈ D₈ G₈ M₅ धनं; D₁ यो धनवान्, D₈ भग, M₁-4 धनधान्ये (for धर्मवान्यो) — ^b) K₁ B₂ 8 D₈ D₂-5 7 8 10 T₂ जितात्मा; K₂ एता (for यता) — ^c) G₄ श्रुतिधियोर् (for ग्रथितयोर्) T₁ G₁ 8-5 M विपश्चिन् (for विभर्ति) K (K₅ missing) धर्मार्थकामाश्च सम विभर्ति, B (B₁ missing) D (except D₁ 9) T₂ धर्माधर्मौ ग्रथितौ यो विभर्ति C₅ oites ग्रथितौ and विभर्ति Cd oites विवर्तयिता — ^d) K₁ ह्यन्यत्तद्, K₂ ह्यन्यच्च, K₄ G₈ अन्यत्र, K₅ नान्यच्च, B₂ स ह्यत्र; B₅ यो ह्यत्र, B₄ 5 D T₂ स ह्यस्य (D₁ ताञ्चास्य, D₈ भावाद) (for नान्यत्र) K₁ D₅ Cd इष्टस्य (for दिष्टस्य). B₂ D_n D₈ D₈ 10 S (except T G₅) अपैति

19 K₅ missing (cf. v. l. 15) — ^a) K₁. 4 मंत्राद्य (K₂ 'प्र)वरो, D₂-4. 7 मन्त्रार्थधरो, D₈ मन्त्राग्रधरो, T₁ G₈ 4 M₁ 2 4 मन्त्राग्रधरो, G₂ मन्त्रग्रथिनो (for मन्त्राग्र्यधरो) D₈ मनस्वी (for मनीषी) — ^c) B₂ 5 D₅. 10 T M₅ C_n एवमुक्त, D₇ 9 युक्त एव (D₈ 'च) (for एवयुक्त) D₈ 'धर्मैर् (for 'मन्त्रैर्) K₁ च हीन, D₁ 9 T₁ G₁ 2 4 5 M विहीन, D₂-4 T₂ G₈ अहीनं (for अहीनो) — ^d) K₁. 8 अनायस्य; K₄ नरो नृशस्य, K₅ अनादास्य, B (B₁ missing) D T₂ नरो नृशस (D₁ 9 अयदास्य); T₁ G अनादास्य, Cd. 8 अनायस्य (for अनानृशस्य)

20 K₅ missing (of. v. l. 15). — ^a) B (B₁ missing) D_n D₈ D₈ 8 8 10 T₂ G₂ तव ह्यमी, D₁ तवापीद, T₁ G₅ M₂ 5 तथा हि मे, G₁ M₁ 2 4 तथा हीमे

कुरुक्षयार्थे निरयो व्यपादि ॥ २०

अकालिकं कुरवो नाभविष्य-

न्यापेन चेत्यापमजातशत्रुः ।

इच्छेज्जातु त्वयि पापं विसृज्य

निन्दा चेयं तव लोकेऽभविष्यत् ॥ २१

किमन्यत्र विषयादीश्वराणां

यत्र पार्थः परलोकं ददर्श ।

अत्यक्रामत्स तथा संमतः स्या-

न्न संशयो नास्ति मनुष्यकारः ॥ २२

एतान्गुणान्कर्मकृतानवेक्ष्य

भावाभावौ वर्तमानावनिर्त्यौ ।

बलिर्हि राजा पारमविन्दमानो

नान्यत्कालात्कारणं तत्र मेने ॥ २३

चक्षुः श्रोत्रे नासिका त्वक् जिह्वा

ज्ञानस्यैतान्यायतनानि जन्तोः ।

तानि ग्रीतान्येव तृष्णाक्षयान्ते

तान्यव्यथो दुःखहीनः प्रणुद्यात् ॥ २४

न त्वेवमन्ये पुरुषस्य कर्म

संवर्तते सुप्रयुक्तं यथावत् ।

मातुः पितुः कर्मणाभिप्रसृतः

C. 5 994
B. 5. 32. 25
K. 5. 32. 34

G₂ 4 तथा (G₂ 'दा' हि ते (for तवापीमे) G₂ समेता (for समेत्य) — ^b) M₂-s समानाते' — ^d) K (K₂ missing) D₁ s Cd s कुरु (K₂ कुरु also) क्षयार्थे (D₂ 'यं') T₁ G M₁ निय (M₁ sup lin र) तो (T₁ 'ता'), Cd s निरयो (as in text) T₁ न च्यघाय, G₁ न व्यघायि, G₂ व्यघायि; G₂-s M च्य (M₁ s 4 व्य) पायी (G₂ s 'यि, G₄ 'य [by corr]), Cd s व्यपादि (as in text) K (K₂ missing) D₂ निरयानुपादी (for निरयो व्यपादि) B (B₁ missing) D₂ D₂ D₂-7 10 T₂ कुरुक्षये (D₂-s कुलक्षयो, D₂ कुरुक्षय, D₁ कुलक्षये) नियमेनोदपादि, Ca कुलक्षये निरयो वोदपादि

21 K₂ missing (of v l 15) — ^a) K₂ s 8 (except T G₁ 2) आकालिक, Ca d s अकालिक (as in text) D₁ नाभविष्यत् — ^b) B₂ D₂ D₂-4 T₂ न्यापेन, all comm पापेन (as in text) K₂ राज्यम्, Cd पापम् (as in text) D₁ s अजातशत्रो — ^c) D₂-s 9 इच्छेत; Cs as in text K₁ 2 D₁ पाप, K₂ s राजन्, G₂ जात (for जातु) K₁ 2 राजन्, D₁ जात, Cs पाप (as in text) K₁ D₁ Cd विसृज्य, Ca s as in text — G₂ om 21^d-22^a, and reads 23^{cd} in its place — ^d) K (K₂ missing) D₂ G₂ Cn निन्दा, Cs as in text K (K₂ missing) चेमा, Cs येय (for च्येय) — D₁ om from तव up to न सदायो in 22^d K (K₂ missing) आत्मलोकानुराग (for तव लोकेऽभविष्यत्). Cs cites तव and अभविष्यत् (as in text)

22 K₂ missing (of v l 15), D₁ om up to न संशयो (in 22^d) and G₂ om 22^a (of v l 21) — ^b) K₂ B₂ s D₂ D₂-8-10 G₂ स (K₂ D₂ च, G₂ स) द्रष्टु, D₂ T G₁ स दृष्ट, G₂ सुदुर्गम, Ca d ददर्श (as in text) Cn s cite द्रष्टु G₂ यत्र पार्थः परलोकस्य द्रष्टा — K₂ om 22^{cd} — ^c) D₂ स यथा, T₁ G₁ M स तदा,

G₂ महसा, Ca d स तथा (as in text) K₁ 2 समतः सन्, B₂ सगत स्यात्, T₁ G₁ 2 s M सर्वमर्थान्, G₂ धर्ममर्थान्, Ca d s समत स्यात् (as in text) — ^d) K₁ 2 4 न सशय, T₁ G₁ 2 s M₂ असशयो, Ca d असशय; Cs न संशयो (as in text)

23 K₂ missing (of v l 15) — ^a) G₂ कृतान्, Ca d s गुणान् (as in text) D₂ D₂ D₂ G₂ 'गुणान् (for 'कृतान्) K₁ D₂ कर्म कृतानवेक्ष्य — ^b) D₁ च निर्त्यौ, T₁ अनाद्यौ, Cs अनित्यौ (as in text) G₂ reads 23^{cd} after 21^{ab} (of v l 21) — ^c) K₁ 2 4 बहिर्हि, D₂ मदो, T₁ G₁ 2 4 बली, G₂ बली च, M बली हि K₂ राजन् (for राजा) K₂ सारमविन्द', D₁ s 8 परम (D₂ परमा, T₂ परमे, G₂ परं) विन्द', Ca d पारमविन्द' (as in text) Cs cites पारं — ^d) T₁ G₂ s नान्यत्र (for नान्यत्) M₂ कार्यात्, Ca d s कालात् (as in text)

24 K₂ missing (of v l 15). G₂ om 24^a-25^a — ^a) K₁ 4 श्रोत्र (for श्रोत्रे) M स- (for च) — ^b) K₁ 2 भोगस्य (for ज्ञानस्य) — ^c) D₁ तानि ग्रीणति, D₂ G₁ 4 M₁ s 4 नातिग्रीतानि, G₂ तानग्री' D₁ तृष्णाक्षयान्तो; T₁ G₁ 4 s M 'क्षये तु, G₂ 'क्षयत्वाद् (for 'क्षयान्ते) K₁ 2 4 तानि ग्रीत्या नैव दुःखानि सज्जेत् (K₂ तृष्णाक्षयान्ते), B₂ तानि ग्रीत्यान्प्रसज्जेत तृष्णाक्षयान्ते Ca d s तानि ग्रीत्या न प्रसज्जेत — ^d) T₁ G₁ तद्व्यथो, G₂ तान्यव्यथो, G₂ तानप्येते (for तान्यव्यथो) K₁ 2 4 5 दुःखनीतानि नुद्यात् (K₂ बुध्यात्), T₁ G₁ 4 s M₂-s दुःखनीतानि प्रणुद्यात् D₁ दुःखान्येतान्यव्यथानि न प्रसज्जेत; G₂ पुतां तृष्णा वीजमूला प्रणुद्यात् Ca d s cite स्रव्य, Cd s दुःखानि and प्रणुद्यात्

25 K₂ missing (of v l 15), G₂ om 25^a (of v l 24) — ^a) K₂ D₂ Ca नन्वेव, D₂ न न्वेवम्, Cd s न स्वेव, Cnp तेनैव. — ^b) D₁ 'वर्धते; M 'पचते, Cs 'वर्तते

C. 2. 64
E. 5. 22. 26
K. 5. 22. 24

संवर्धते विधिवद्भोजनेन ॥ २५
प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राज-
निन्दाप्रशंसे च भजेत एनम् ।
परस्त्वेन गर्हयतेऽपराधे
प्रशंसते साधुवृत्तं तमेव ॥ २६
स त्वा गर्हे भारतानां विरोधा-
दन्तो नूनं भवितायं प्रजानाम् ।
नो चेदिदं तव कर्मापराधा-
त्कुरुन्दहेत्कृष्णवर्त्मैव कक्षम् ॥ २७
त्वमेवैको जातपुत्रेषु राज-
न्यशं गन्ता सर्वलोके नरेन्द्र ।

कामात्मनां श्लाघसे धृतकाले
नान्यच्छमात्पश्य विपाकमस्य ॥ २८
अनाप्तानां प्रग्रहाच्च नरेन्द्र
तथाप्तानां निग्रहाच्चैव राजन् ।
भूमिं स्फीतां दुर्वलत्वादनन्तां
न शक्तस्त्वं रक्षितुं कौरवेय ॥ २९
अनुज्ञातो रथवेगावधृतः
श्रान्तो निपद्ये शयनं नृसिंह ।
ग्रातः श्रोतारः कुरवः सभाया-
मजातशत्रोर्वचनं समेताः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ समाप्तं संजययानपर्व ॥

(as in text) Dn स्वप्न; Ds Ds सुप्त, D1 १ सप्न (for सुप्न) — G1 4 s M (except M2) read 25^{ed} and 26^{ab} for the first time after 164*, repeating them here — *) K1 2 s D1 Cd वि, T1 हि, Gs अपि, Ca s अस्मि (as in text) — *) D1 s T1 G (except G2) M1 2 संवर्धितो (M2 ते), Cs सरक्षते, Ca d संवर्धते (as in text)

26 Ks missing (cf. v. 1 15). Ks om 26^{ab} — *) K1 2 4 प्रशंसा (for प्रशमे) Bs D2 १ न (for च) K1 2 भवेत्तथैव, K4 corrupt, B2 s s D2-4 १ T1 G1 s भजत एनं, B1 D1 T2 भजंतमेव (D1 न), Dn Ds १ भजंतमेव, Ds भजत एव, D1 भवत एव, G2 4 भजति चैन (for भजेत एन) — *) D1 परेष्ट्वेन, Ds परश्चैन (for परस्त्वेन) Cs cites परस्तु — *) K4 Ds Ms वृत्ते, Cs वृत्त (as in text) K1 2 s Bs वृत्त (K1 Bs वृत्त) त्वमेव

27 Ks missing (cf. v. 1 15) — *) K2, 4 s B (B1 missing) D (except Dn1) T G1 2 s M2 s न त्वा, Ca d s मोह त्वा (Cs त्वा) K4 (marg. sec. m) गर्हे, Dn1 Ds 4 गर्हे, Ca d s गर्हे (as in text). — *) T1 नाशो, Cs अन्तो (as in text) G4 च (for अय) — *) K4 D1 न, Ca d s नो (as in text) Ks अय, Gs इय, Ca d s हृद (as in text) K1 2 4 Ds G2 s तव कर्मापराध, Ds तव कर्मानुरोधात्, Cn s कर्म तवापराधात्

28 Ks missing (cf. v. 1 15) — *) K2 किल पुत्रेषु, K4 D1 s Gs s जातु पुत्रेषु, Ks Ds Ds 10 T2 जात (T2 also जातु) पुत्रस्य, B (B1 missing) Dn Ds-7 जातु पुत्रस्य, Ds राजपुत्रेषु, Cs अजातपुत्रेषु, Ca जातपुत्रेषु (as in text) — *) K4 s Gs s वशं गत; B (B1 missing)

Dn1 D2-10 T2 Ms वशं गत्वा, Dn2 वशो कृत्वा, T1 G1 वशं हता, G4 वशांतग; Ca चलं गता; Cd s वशं गता (as in text) Ks D2 s G2 नरेन्द्र. D1 सर्वलोकेषु राजन् — *) B (B1 missing) Dn Ds-7 10 कामात्म (Dn2 त्मान, T G1 s-5 यदा (G1 था) त्मान, G2 कामात्मना, M किमात्मान; Cd s कामात्मनां (as in text). K1 श्लाघसे, Ks श्लाघता, B (B1 missing) Dn2 Ds Cn श्लाघनो, Dn1 Ds Ds. 4 1 10 T2 श्लाघनाद् (Ds D1 ना), D1 श्लाघता, Ds श्लाघयता; D1 corrupt, T1 श्लाघते (for श्लाघसे) — *) B (B1 missing) Dn Ds-7 10 T2 नागा; Ds मा गा; Cs नान्यत् (as in text) B2 4 s D (except D1 2.7-9) T2 क्षम; Bs सम, Cd s क्षमात् (as in text) S (except T2) पश्यसि पाक (M2 काल) मस्य, Cs as in text.

29 Ks missing (cf. v. 1 15) — *) Ks प्रग्रहत्वा; Bs प्रग्रहात्, B1 s Dn1 D2-8 10 T2 सग्रहाच्च, Gs प्रग्रहत्वान्, Gs सग्रहत्वा (for प्रग्रहाच्च) Ca d cites प्रग्रहाद् — K1 (hapl) om from त्व up to निग्रहाद् (in *) — *) K4 Dn1 Ds s T1 Gs M विग्रहाच्चैव; D1 परिहाराच्च, Gs निग्रहं चैव (for निग्रहाच्चैव). Cn cites निग्रहात् — *) Gs s स्थिता (for स्फीता) K (Ks missing) Gs बहुरस्मात्, Ti दुर्वलवन् (for दुर्वलत्वाद्). Ks समेत, T1 न दत्तां (for अनन्तां) — *) K4 B (B1 missing) D (except D1) T G1 4 s M2 s अशक्त (for न शक्त); K1 2 s Ds कौरवेय, B1 Dn1 कौरवेन्द्र (for कौरवेय)

30 Ks missing (cf. v. 1 15) The portion of the text from 30 up to 5. 33 34, is lost in Dn2 on a missing folio (24). — *) K4 s B (B1 missing)

३३

वैशंपायन उवाच ।

द्वाःस्यं ग्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय माचिरम् ॥ १
 ग्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः क्षत्ताग्रमन्ववीत् ।
 ईश्वरस्त्वा महाराजो महाप्राज्ञ दिदृक्षति ॥ २
 एवमुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनम् ।
 अन्ववीद्धृतराष्ट्राय द्वाःस्य मां प्रतिवेदय ॥ ३

द्वाःस्य उवाच ।

विदुरोऽयमनुप्राप्तो राजेन्द्र तव शासनात् ।
 द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रगाधि माम् ॥ ४

धृतराष्ट्र उवाच ।

प्रवेगय महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनम् ।
 अहं हि विदुरस्यास्य नाकाल्यो जातु दर्शने ॥ ५

C. 5. 675
B. 5. 33. 5
K. 5. 32. 5

Dn1 Ds D1-2 10 T2 Cs अनिपद्ये; Ds निपद्ये, Ds
 निपद्ये, T1 G अनुपद्ये, Cn प्रपद्ये, Ca d निपद्ये (as in
 text). K1: Ds प्रपद्ये, D- नद्रे (for नृमिह) — ^a) K
 (Ks missing) D1 समग्र, D1 स्वयोक्त, Gs M ययोक्त (for
 समेत) — After 30, Ks s B (B1 missing) D
 (except D1, Dn2 missing, D1 marg) T G (except
 Gs) ins

165* धृतराष्ट्र उवाच ।

अनुज्ञातोऽन्यायमय परेहि
 प्रपद्यन् शयनं चतुर्षु ।
 प्रातः श्रोतारं कुरव मभाया-
 मजातशत्रोर्वचनं त्ययोक्तम् ।

[(L 1) Ks चावद्य, Ks D1 T1 G1 s स्माव, Ds त्वाव,
 Ds Gs s स्माव (for स्माव) Ks B (B1 missing) D10
 Cs n परेहि, Ks D1-2 पनेव, Ds T1 G1 s सनेव, Gs
 प्रविष्य (for परेहि) — (L 2) Ks D1-2 T2 सुप्र प्रपद्य,
 Ks Ds D1-2 10 G1 s सुप्र प्रपद्य (Ds 'वे), T1 प्रपद्ये,
 Gs सुप्र प्रपद्ये (for प्रपद्य) Cd s cite प्रपद्य (then
 reading probably स्वयन) — (L 4) Ks B. Dn1 Ds
 Ds s T2 Gs सनेता (cf. 30²), B2 s यथावत्, Ds समग्र,
 G1 s ययोक्त (for स्वयोक्त)]

Colophon missing in Ks Dn2; B1 om. it — Sub-
 partan K1 s s B (B1 om) Ds D1 s s T2 G1 s
 M1 s सजययान; to it Ks D1 s s G1 s M1 s add समाप्त
 — Adhy name Ds सजयहस्तिनापुरगमन, D10 सजया-
 गमनं, T1 G1 M सजयप्रत्यागमन — Adhy no (figures,
 words or both) K1 Ds 1 31, Ds (sec m) 29, Ds
 S 32 (M 33) — S'lo'la no Dn1 32, Ds 33

33

This adhy is missing in Ks (cf v 1 5 32
 15), 1-92^a is missing in B1 (cf v 1 5 30 37),
 and 1-34 is missing in Dn2 (cf. v 1 5 32 30)
 Ks and B1 are mostly ignored in this adhy

1 ^a) Most MSS द्वास्य Gs-s चाह, Ms s स्वाह
 (for ग्राह)

2 Dn2 missing (cf v 1 1) — ^a) T1 Gs-s
 प्रपितो (for ग्रहितो) — ^b) T1 Gs द्वास्य, Gs सूत (for
 दूत) — ^c) D1 s स्वा (for स्वा) Ks Ds T1 G1 s s M
 'प्राज्ञ (Ds M1 s s 'प्राज्ञो), Gs 'वाहो (for 'राज्ञो) — ^d)
 Ks s m Gs-s M महाराज्ञो, Ks D1 s s 1 'प्राज्ञो, Ks T2
 'प्राज्ञो, Ds Ds s 10 'प्राज्ञ, T1 G1 धृतराष्ट्रो K1 s s B2 s
 D1 s G1 s 2 दिदृक्षते

3 Dn2 missing (cf. v 1 1) — ^b) Ks Dn1
 Ds s 1 राजनिकेतन, Gs राज्ञो निवे — ^d) B (B1
 missing) Ds s Gs Ms द्वास्य G1 मा (for मा) K1
 प्रतिपद्य, B2 Ds s T2 प्रतिपादय, Ds s 1-2 सनिवेदय,
 Ms प्रतिवेदय, Ca d as in text Gs प्राप्त प्रतिनिवेदय

4 Dn2 missing (cf v 1 1) — ^a) Gs महाप्राज्ञ
 (for अनुप्राप्तो) — ^d) Ds Gs s करोमि (for 'तु)

5 Dn2 missing (cf v 1 1) — ^a) D (except
 D1 s s s 9, Dn2 missing) T Gs महाप्राज्ञ — ^d) K1 s s
 B2 s s D (except Ds, Dn2 missing) T2 नाकर्त्तपो,
 K2 m नाममयो, Gs नाकार्यो, Gs न कालो, Ca नाकाल्यो
 (as in text) Cd cites अकाल्य

6 Dn2 missing (cf. v 1 1) — ^a) K1 s s B (B1
 missing) D (except Ds, Dn2 missing) T2 Gs अकर्त्तपो
 (D1 'कात्य); Gs अकार्यो (for अकाल्यो) — ^d) S
 (except T2 Gs s) महाराज्ञो (for जातु राजा) B (B1

C. 5. 976
E. 5. 33. 6
K. 5. 33. 6

द्वाःस्य उवाच ।

प्रविशान्तःपुरं क्षत्तर्महाराजस्य धीमतः ।

न हि ते दर्शनेऽकाल्यो जातु राजा ब्रवीति माम् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।

अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं चिन्तयानं नराधिपम् ॥ ७

विदुरोऽहं महाप्राज्ञ संप्राप्तस्तव शासनात् ।

यदि किञ्चन कर्तव्यमयमस्मि प्रशाधि माम् ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच ।

संजयो विदुर प्राप्नो गर्हयित्वा च मां गतः ।

अजातशत्रोः श्वो वाक्यं सभामध्ये स वक्ष्यति ॥ ९

तस्याद्य कुरुवीरस्य न विज्ञातं वचो मया ।

तन्मे दहति गात्राणि तदकार्षीत्प्रजागरम् ॥ १०

जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदिह पश्यसि ।

तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि ॥ ११

यतः प्राप्तः संजयः पाण्डवेभ्यो

न मे यथावन्मनसः प्रशान्तिः ।

सर्वेन्द्रियाण्यप्रकृतिं गतानि

किं वक्ष्यतीत्येव हि मेऽद्य चिन्ता ॥ १२

विदुर उवाच ।

अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् ।

हृत्स्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः ॥ १३

कच्चिदेतैर्महादोषैर्न स्पृष्टोऽसि नराधिप ।

कच्चिन्न परवित्तेषु गृध्यन्विपरितप्यसे ॥ १४

missing) D (Dn₂ missing) T₂ अब्रवीद्भि (for ब्रवीति) G₂ अब्रवीत्पुन (for ब्रवीति माम्) — After 6, G₂ reads 13

7 Dn₂ missing (of v. 1. 1). G₂ om 7-8 — *) G₂ प्राञ्जलिं वीरं (for प्राञ्जलिर्वाक्यं) — For 7, K (K₂ missing) subst

166* एवमुक्तं प्रविश्याथ क्षत्ता राजानमब्रवीत् ।

8 Dn₂ missing (of v. 1. 1), G₂ om 8 (of v. 1. 7) Before 8, G₂ ins. विदुर — *) K₂ किञ्चित्, K₄ Dn₁ D₂ किञ्चित्, B₂ किञ्चित् (for किञ्चन) D₂ १ यदि (D₂ 'च) किञ्चिन्मया कार्यं, D₂ वचनं तव कर्तव्यं. — *) B₂ किं करोमि (for अयमस्मि) — After 8, T₁ G₁ १ read 13-14.

9 Dn₂ missing (of v. 1. 1) — *) D₂ T₁ G₂ तु, G₂ स (for च) D₂ G₂ मा (for मां)

10 Dn₂ missing (of v. 1. 1). — *) G₂ अथ (for तस्य) K₄ अथ, B₂ D₁ २ G₂ तत्, G₂ १ अस्य (for अद्य) B₂ कुरुराजस्य, G₂ 'सिंहस्य — *) B₂ D₁ २ S (except T₂ G₁) दहन्मे (B₂ 'हते, G₂ 'हते) सर्वगात्राणि

11 Dn₂ missing (of v. 1. 1) — *) K₂ B (B₁ missing) D (Dn₂ missing) यदनु, G₁ यद्यत्र (for यदिह) — *) K₄ च हि (for ब्रूहि) K (K₂ missing) हित (for हि न). — *) D₁ २ १ G₂ शुचि, G₂ यत (for ह्यसि) M अर्थधर्मविदारद.

12 Dn₂ missing (of v. 1. 1) — *) G₂ प्रयाति (for गतानि) — *) K₁ २ १ अत्र (for पुत्र) B₂ १ मेघ, G₂ मेघ, G₂ मम, M च मे (for हि मे) K₂ अस्ति, D₂ १

अत्र, D₂ च, G₂ इह (for अद्य) K₁ १ १ (sup. ln.) B₂ १ D₁ १ १ १.१ G₂ M Cn प्रचिता, K₂ प्रशंसा; T₂ विचिता (for सद्य चिन्ता) — After 12, S (except T₂) ins

167* तन्मे ब्रूहि विदुर सर्वं यथाव-

त्सान्त्वं तस्मै सर्वमजातशत्रोः ।

यथा च नस्तात हितं भवेत्

प्राज्ञाश्च सर्वे सुखिनो भवेयुः ।

[(L. 1) T₁ G (except G₂) त्व (for सर्व). — (L. 2) T₁ G M₁ (sup. ln.) मनीषित (for सान्त्वं तस्मै) — (L. 3) T₁ G₁ १ भवेत्, G₂-१ भवेत्तत् (for भवेत्) — (L. 4) T₁ G प्रजाश्च सर्वा (G₁ m तन्मे) सुखिता भवेयुः]

13 Dn₂ missing (of v. 1. 1). D₂ om 13-14, G₂ om 13 T₁ G₁ १ read 13 and 14 after 8, G₂ reads 13 after 6. — *) N (except B₂; B₁ Dn₂ missing, D₂ om) चौर (for चोर) Ca cites हृत्स्वं, कामी, चौरश्च — After 13, G₂ reads 15^{ab}

14 Dn₂ missing (of v. 1. 1) D₂ om 14 (cf. v. 1. 13), G₂ om 14 For T₁ G₁ १ of v. 1. 13 — *) G₂ M₁ १.१ अस्पृ* (for न स्पृ*) — *) B (B₁ missing) D (except D₁ १, Dn₂ missing, D₂ om) T₂ G₂ च (for न) — *) G₁ १ M₁ (sup. ln. as in text) १ गृह्यन् (for गृध्यन्) K₂ B (B₁ missing) D (except D₁ १ १, Dn₂ missing, D₂ om) न परितप्य (D₂ D₁ before corr *प्य)से (for विपरि*)

15 Dn₂ missing (of v. 1. 1). G₂ reads 15^{ab} after 13. — *) T₁ G अहं (for ते) K₄ सर्वं, T₁ G M

धृतराष्ट्र उवाच ।

श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैऋत्यसं वचः ।

अस्मिन् राजर्षिर्वंशे हि त्वमेकः प्राज्ञसंमतः ॥ १५

विदुर उवाच ।

निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते ।

अनास्तिकः श्रद्धयान एतत्पण्डितलक्षणम् ॥ १६

क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्रीस्तम्भो मान्यमानिता ।

यमर्यान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ १७

यस्य कृत्यं न जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे ।

कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ १८

यस्य कृत्यं न विमनन्ति शीतमुष्णं भयं रतिः ।

समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पण्डित उच्यते ॥ १९

C. 5. 194
B. 5. 23. 19
K. 5. 31. 20

क्षत्त (G₂ स्तत्) (for घट्ट) — ^a) K (K₂ missing)
D₁: T₁ G₁ : नि (for नै) — ^a) K₁ : ष (for
हि) — ^a) T₁ G₁ : प्राज्ञसंमत..

16 D₂ missing (cf v 1 1) — After the ref.,
K (K₂ missing) D₁ : 2 S (except T₂) ins

168* राजा लक्ष्मणमपह्नवलोप्यत्यापि यो अवेत् ।

प्रेष्यन्ते प्रेषितश्चैव धृतराष्ट्र युधिष्ठिर ।

निषीदतश्च त्वं नागधेयेन संमतः ।

अर्चिषा प्रजया चैव धर्मात्मा धर्मकोविदः ।

आनृशान्यादनुकोशादसांस्मत्पराक्रमात् । [5]

गुण्यं त्वयि संप्रेक्ष्य बहून्हेतवान्निवृत्तये ।

दुर्योधने सायलेषु कर्णे दुःशामने तथा ।

एतेऽप्यश्वयंमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ।

आत्मज्ञानं यमारम्भमितिज्ञा धर्मनित्यता ।

[(L 1) D₁ नन्, G₁-s M न (for नः) K₁ D₁
अपि (for अपि नो) — (L 2) K₂ G₁ प्रेष्य, Cn प्रेष्य
(as above) T₁ G₁ M प्रेषिता (G₁ प्रेषिता), Cn प्रेषिता
(as above) M₂-s मोन्तु (for चैव) — (L 3) D₁ न्व,
D₂ त्वं, D₂ त्वं (for च त्वं) S (except T₂) निषीद-
तश्च (T₁ G₁-s 'त्र' त्वं Cn explains both नागधेयेन (as
above) and नागधेये न S (except T₂) न्निवृत्त (for
संमतः) — (L 4) K₁ D₁ Cn अर्चिषा प्रजयाधेय S
(except T₂) धर्मया, Cn धर्मात्मा (as above) — (L 5)
K₁ : D₁ मन्त्राणां, T₁ G₁-s M मन्त्राणां — (L 6) K₁ D₁
गुण्यं K₂ : D₁ : M विमनन्ति, Cn as above — (L
7) D₁ : सायले च, S (except T₂) दुःशामने (for सायलेषु)
S (except T₂) रतिः च (M 'लेश' सायले — (L 8) S
(except T₂ M₂) आनृशान्या (for अश्वयं) D₂ सायले (for
भूतिम्) — (L 9) S (except T₂ M₂) अमर्षं (for
मनां) K₁ : D₁ : स आनृशान्या. — Of this passage,
lines 1-6 are an anticipation (with variation) of
5 34 81-83, and, similarly, lines 7-8, of 5 35 66
The Bombay ed of the comm of Nil contains a
comment on this passage with the remark कश्चित्पुस्त-
कान्तरे स्मिन्मन्त्रस्य व्याख्या, but this is an interpolation

made in the comm by some modern Pandit! The
MSS of Cn ignore this portion of the comment
altogether The passage is unnoticed in Ca d s 1]

— After the above, K₁ : D₁ : read 17^{ed} (repeating
it in its proper place), while S (except T₂) cont.

169* चावयममश्च दानं च नैतेऽत्रैतानि दुरक्षराः ।

एकस्माद्दक्षायजपायाणि राज-

न्सुखं द्रोणी वोदनी पीदनी च ।

एतद्वाजन्मुवतो मे निबोध

एकस्मात्पुरुषाजायतेऽमश्च सद्यः ।

[(L 2) M तद्वाद् (for राजन्) — (L 3) T₁ G₁
वोदनी, G₁ वोदनी, G₂ वोदनी, G₃ वेधनी (for वोदनी).
— (L 5) G₁ : षे, G₂ च (for पुष्पाद्)]

— ^a) K₁ T₁ G₁-s आस्तिक श्रद्धयानश्च

17 D₂ missing (cf v 1 1) — ^a) D₂ अमर्षं
(for हर्षं) D₂ दम्, C₂ दर्प (as in text) — ^b) K₁ :
C₁ अमान्यमानिता — K₁ : D₁ : read 17^{ed} for the first
time after 168* (cf v. L 16), repeating it here.
— ^a) K₁ (before corr as in text) D₁ D₂ : T₂
G (except G₁) अयां (for अयांन्) — ^a) = 18^d, 19^d,
20^d etc — After 17, T₁ G₁ : M read 20, while
D₂ ins

170* योऽन्यथा सन्तमानमानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

वित्तवेन कृत पापं चोरेणास्मापहारिणा ।

[= (var) 1. 68 26, = (var) Manu 4 255]

18 D₂ missing (cf v 1 1) K₁ om 18-20,
D₂ G₁ om 18-19, B₂ om 18 T₁ G₁ : M transp
18 and 19 — ^a) K₂ : स (for कृत्य) M विदति
(for जानन्ति) — ^b) D₂ मित्र (for सद्यः) K₂ : s m
वाद्याश्चाभ्यतराश्च ये — ^a) K₂ अभि- (for अश्व)

19 D₂ missing (cf v 1 1) K₁ D₂ : G₂ : om.
19 (cf v 1 18), G₂ om. 19-26 T₁ G₁ : M transp
18 and 19 — ^a) K₂ D₂ निवृत्तिः T₂ विदति — ^a) T₁
G₁ M च (for वा)

20 D₂ missing (cf v 1 1) K₁ G₁ om 20

यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्मार्थविनुवर्तते ।
 कामादर्थं वृणीते यः स वै पण्डित उच्यते ॥ २०
 यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वते ।
 न किञ्चिदवमन्यन्ते पण्डिता भरतर्षभ ॥ २१
 क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति
 विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् ।
 नासंपृष्टो व्युपयुक्ते परार्थे
 तत्प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥ २२
 नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् ।
 आपत्सु च न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥ २३

निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः ।
 अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ २४
 आर्यकर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते ।
 हितं च नाभ्यसूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥ २५
 न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तप्यते ।
 गाहो हृद् इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ २६
 तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
 उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ॥ २७
 प्रवृत्तवाक्कित्रकथ ऊहवान्प्रतिभानवान् ।
 आशु ग्रन्थस्य वक्ता च स वै पण्डित उच्यते ॥ २८

(cf v 1 18, 19). T₁ G₁ s M read 20 after 17, G₂ after 22 — ^a) K₄ Dn₁ D₇ सचारिणी, all comm ससा* (as in text) — ^b) G₂ धर्मार्थो वदामुच्यते — ^c) D₁ s कामार्थं न, G₂ कामाद्धार्य — After 20, D₇ ins.

171* कामादर्थं वृणीते यो मोक्षादर्थं स विन्दति ।
 राजनीतिं समीक्ष्याथ स वै पण्डित उच्यते ।

21 Dn₂ missing (cf v. l. 1). G₂ om. 21 (cf v. l. 19), G₄ om 21^{ab} — ^b) K₂ हि कुर्वते; D₈ च कुर्वति, G₂ M उपकुर्वते — ^d) D₉ G₂ पुरुष* (for भरत*). B (B₁ missing) Dn₁ D₈ D₈-s 10 T₂ नरा पण्डितबुद्धय (B₂*वृत्तय, D₂*मानिन)

22 Dn₂ missing (cf v 1 1) K₂ D₁₀ G₂ om 22 (cf v 1. 19) — ^b) K₁ D₁ चार्थान् (for चार्थं) G₂ cites अर्थ (as in text) D₂-s T₂ (by corr.) च, G₂ न (as in text) D₁ M काम, D₈ (sup in as in text) 4 s, G₂ कामान्, G₂ as in text. — ^c) K₄ असंपृष्ट, T G₂ संपृष्ट, G₄ संपृष्ट, Ca d s असंपृष्ट. (as in text) K₁ B₂ s Dn₁ D₈ D₈-s 3 T₂ व्युपयुक्ते, D₁ व्युपयुक्ते (sic), D₉ नोपयुक्ते, G₂ उप* ; Cd n व्युप* (as in text) K₁ 4 s (m as in text) परस्य, D₂ 4 s T G₂ s परार्थं, Cd s परार्थं (as in text) G₁ s M न संपृष्टोप्युपयुक्ते परार्थं. — ^d) D₂ प्रथित (for प्रथम) — After 22, G₂ reads 20.

23 = (var) Hitopades'n (ed. Peterson) 1. 127 — Dn₂ missing (cf. v 1 1) G₂ om. 23 (cf v. l. 19) — ^c) D₂ 4 T₁ G (G₂ om) न वि- (for च न) — ^d) D₂*मानिन (for *बुद्धय) K₁ पण्डिता भरतर्षभ

24 Dn₂ missing (cf v 1. 1) G₂ om 24 (cf. v 1 19). — ^a) K₂ S (except T₂ G₂, G₂ om) प्रकुरुते, Ca d प्रक्रमते (as in text) — ^b) G₂ नांतर्विशति; Ca d s as in text K₂ G₂ कर्मणा, G₂ as in text

25 Dn₂ missing (cf v 1 1) G₂ om 25 (cf v 1. 19) — ^a) K₄ आर्ये (for आर्यं) K₄ रस्यति, D₂ सज्यते — ^b) B₂ D₈ D₂ G₂ M₂ भूति (D₂*ति) कर्मणि B₂ युज्यते (for कुर्वते) — ^c) D₂ हेतु (for हित). T₁ G₁ s M transp च and न. T G₁ 4 s अभ्यसूयते; M अप्यसूयते — ^d) D₉ S (except T₂ G₂, G₂ om.) पुरुषर्षभ (D₉*भाः)

26 Dn₂ missing (cf v 1. 1). B₂ G₂ om. 26 (cf. v. l. 19) — ^a) K (K₂ missing) आत्मसंमाने. S (except T₂ G₂, G₂ om) न प्रहृष्यति समाने — ^b) K₁ D₈ 4 M₂ अपमानेन (K₁*ने च); K₂ 4 s D₈ G₄ अवमाने च (for अवमानेन) K (K₂ missing) कुप्यति (for तप्यते). D₉ न तप्यते परोदये — ^c) K₄ D₁ G₁ 4 गगा (for गाहो)

27 Dn₂ missing (cf v 1 1). B₄ G₂ om 27-28. M transp 27 and 28 — ^a) S (except T₂, G₂ om) मनोज्ञः, G₂ तत्त्वज्ञ (as in text) Cn oites तत्त्व — ^d) S (except T₂, G₂ om) स वै (for नरः) — After 27, T₁ G₁ reads 39

28 Dn₂ missing (cf. v 1 1). B₄ G₂ s om 28 (cf. v. l. 27). M transp. 27 and 28 — ^a) K₁ B₂ s D₈ ऊहवान्; D₈ ज्ञानवान्; Ca ऊह* (as in text). Cd n s cito ऊह D₉ प्रवृत्तिमाश्रिमितज्ञो बुद्धतामनुभाववान् — ^c) S (except T₂, G₂ s om) शुद्धवाक्यस्य (G₁ 4 *श्र) (for आशु ग्रन्थस्य) K₁ D₂-s 8 य (for च) — ^d) K₂ 4 s B (B₁ missing) Dn₁ D₈ D₁ 7-1 10 T₂ य स; D₈ स च (for स वै)

29 Dn₂ missing (cf. v. l. 1). Dn₁ om 29 — ^a) D₂ 4 शास्त्र, Ca. d. s श्रुत (as in text) K₁ चैव (for यस्य) — ^b) D₂ यस्य (for चैव) — ^d) D₂ D₉

श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।
 असंभिन्नार्यमर्यादः पण्डितार्यां लभेत सः ॥ २९
 अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः ।
 अर्थाश्चाकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ ३०
 स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ।
 मिथ्या चरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥ ३१
 अकामान्कामयति यः कामयानान्परिद्विपन् ।
 बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३२
 अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च ।
 कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३३

संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते ।
 चिरं करोति क्षिप्रार्थे स मूढो भरतर्षभ ॥ ३४
 अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहू मापते ।
 विश्वसत्यप्रमत्तेषु मूढचेता नराधमः ॥ ३५
 परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा ।
 यश्च क्रुध्यत्यनीशः सन्तु च मूढतमो नरः ॥ ३६
 आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितम् ।
 अलम्ब्यमिच्छन्नेष्कर्मान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ॥ ३७
 अशिष्यं शास्ति यो राजन्यश्च शून्यमुपासते ।
 कदर्यं भजते यश्च तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३८

C. 5 1009
B. 5. 33. 29
K. 5. 33. 47

लभेतु (for लभेत) — After 29, G₂ & M₁ read 39

31 D₂ missing (cf. v 1 1) — ^a) Ca स्वमन्त्र (for स्वमर्थ) D₂ नं- (for य) — ^b) Ca पराश्र, Gd. s परायं (as in text) ^c) Ca परार्थमिति अयम्यक् । ^d) D₁ अनुवावति; G₄ उपतिष्ठति — ^e) T₁ G₁ s स (for च) T₁ G₁ इहोच्यते, G₅ प्रकीर्त्यते (for स उच्यते) K₁ s 4 तमाहुर्मूढलक्षण; D₂ य स मूढतमो नर — After 31, D₅ ins

172* य प्राप्य मानुषं जन्म मोक्षद्वारमपावृतम् ।

गृहेषु नजते मूढस्तमारुह्युत्तुं विदुः ।

On the other hand K₄ ins 173* after 31

32 D₂ missing (cf. v 1 1) K₄ om 32-34 — ^a) G₄ M₁ 2.4 अकामा, Ca as in text G₅ य कामयते (for कामयति य) — ^b) G₂ & M₁ 2.4 कामयानां K₅ B (B₁ missing) D (except D₁ s) T₂ G₂ s परित्यजेत् (G₂ 'जन्' (for परिद्विपन्) — T₂ om. 32^d-34^e — ^d) = 33^d, 38^d K₁ s 5 'लक्षण (for 'चेतसम्)

33 D₂ missing (cf. v 1 1) K₄ T₂ om. 33 (cf. v 1 32) K₂ reads 33 after 35 — 33^{ab} = Pāṇicatantra (ed. Kosegarten) 3 231^{ab} — ^b) D₂ द्वेष्टि हिनस्ति च क्रमात् — ^c) K₁ s 5 D₂ मूढलक्षणं

34 D₂ missing (cf. v 1 1) K₄ om. 34 (cf. v 1 32), T₂ om. 34^{ab} — ^a) Ca cites सेन्यानि — ^b) K₂ D₂ Ca विचिकित्सति — ^c) D₂ क्षिप्रार्थी, G₅ क्षिप्रम्, Cd s as in text. — ^d) K₁ 2 तमाहुर्मूढलक्षणं; S (except T₂ G₂) मूढो भरतर्षभ — B (B₁ missing) D (except D₁, D₂ missing) T₂ ins. after 34 K₄ (which om. 32-34) ins after 31

173* श्राद्धं पितृभ्यो न ददाति देवतानि न चाचरति ।

सुहृन्मित्रं न लभते तमाहुर्मूढलक्षणम् ।

[(L 1) D₂ नो दद्यात् (for न ददाति), and देवताश्च (for देव) D₂ अति, D₂ 4 च (for न) D₂ 4 न, T₂ वा (for च) — (L 2) D₂ s 2 T₂ नजते (for लभते) D₂ D₂ 10 मूढचेतसं (D₂ 'न).]

35 35^{ab} = (var) Hitopades'a 2 45 — D₂ resumes! — ^a) G₂ & M सप्रविशेत् (for प्रविशति). — ^b) D₂ प्रविष्टो (for अपृष्टो). — ^c) K₁ D₂ T₁ G₅ विश्वसिति T₁ G M अग्रगतेषु, Ca d अग्रमत्तेषु (as in text) B (B₁ missing) Dn D₅ D₅-10 T₂ अविश्वसे विश्वसिति (D₅ 1 D₂ 'सति; T₂ 'सीत), D₁ विश्वसेष प्रमत्तेषु — ^d) K₂ नराक्षिप (for 'धम) — After 35, K₂ reads 33

36 ^a) K₁ s 4 D₁ 6 s G₂ परान्, D₂ एव (for पर). — ^b) D₁ यस्तु, D₂ यच्च K₁ 2 क्रुध्यति (for क्रुध्य) B (B₁ missing) D (except D₁-4 s) T₂ अनीशान्, G₅ अशक्त सन्, M नीच सन् (for अनीश सन्) — ^d) D₁ वै, G₄ तु (for च) K₁ 4 मूढ मदा, T₁ G (except G₂) मूढतर D₂ 4 नृप (for नर) K₂ मूढचेता नराक्षिप

37 ^a) G₅ वच (for बल) D₅ अज्ञात्वा, G₅ आत्माय (for अज्ञाय) — ^b) D₂ 1 D₅ D₅ 4 s T G (except G₅) M₅ 'परिवर्जित — ^c) D₁ वै कामं, Ca d s नैष्कर्मात् (as in text) S (except T₂ G₂) अमाव्य कर्म य कुर्यात् — ^d) D₁ न (for इह)

38 G₂ om 38-39 — ^a) D₂ 4 G₂ अशिष्यान्; Ca d अशिष्यं (as in text) — ^b) D₁ न (for च) D₁ शिष्य, Ca d s शून्य (as in text) T₁ 2 (before corr as in text) G (G₂ om) M₁ (sup lin as in text) यश्च (G₄ न च) शिष्यान् (G₄ s M₁ 'प्य) न शास्ति च (T₂

C. 5. 1010
E. 5. 3. 40
K. 5. 23. 37

अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ।
विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते ॥ ३९
एकः संपन्नमश्नाति वस्ते वासश्च शोभनम् ।
योऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को नृशंसतरस्ततः ॥ ४०
एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः ।
भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥ ४१
एकं हन्यान्न वा हन्यादिपुर्मुक्तो धनुष्मता ।
बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥ ४२
एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशे कुरु ।
पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव ॥ ४३

एकं विपरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।
सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति राजानं मन्त्रविस्त्रवः ॥ ४४
एकः खादु न भुङ्जीत एकश्चार्थान्न चिन्तयेत् ।
एको न गच्छेद्धानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ॥ ४५
एकमेवाद्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे ।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ४६
एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपलभ्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ४७
एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा ।
विद्यैका परमा दृष्टिरहिंसैका सुखावहा ॥ ४८

शासते) — °) Dn1 कमर्थं, Dn2 कदपं, Gs कातयं, all comm कदयं (as in text) Ds2 प्रसते (for भजते). K2 Ds Ds T1 G (Gs om) तु (for च) — K4 om from 38^d up to वासश्च in 40^b — °) Gs विदुर् (for आदुर्) K1 2 मूढलक्षणं, Ds मूढचेतनं

39 K4 G2 om 39 (of v l 38). T1 G1 read 39 after 27, Gs 4 M1, after 29 — °) K2 D1 2 s T G1 4 च (for वा) — °) Gs यं पण्डित इहोच्यते

40 K4 om up to वासश्च (of v l 38) — °) K2 s (sup lin as in text) घत्ते, Ca वस्ते (as in text) K1 सु- (for च) — °) K1 असं (for योऽसं) Gs Ca भूते (for भृत्ये) — °) K2 (m as in text) पुमान्, Gs स्मृत (for तत)

41 °) Ds Gs-2 M1 2 s महाजना, Ca as in text. — °) S (except T2 G1 2) तत्र मुच्यते (T1 लुप्यते), Ca विप्र (as in text) — °) K2 B2 पापेन, Ca दोषेण (as in text)

42 = (var) Pañcatantra 1 219, = (var) Śārngadhara-paddhati 1355, = (var) Śukasaptati (text simpl), ed R. Schmidt (Leipzig 1893), p 101 — °) Gs द्वि (for न) — °) G2 धनुष्मता, Gs M (except M1) महेषुणा — °) D2 हन्ति (for हन्याद्)

43 Ds om 43. Gs transp 43 and 44 — °) S (except T2) द्वौ, Ca d s द्वे (as in text) — °) K1.2 2 Dn1 D1-2 7 s Gs वशीकुरु, Ca वशे कुरु (as in text) — °) Gs हित्वा, Ca d जित्वा (as in text) B1 D2 T विजित्वा, Ca विद्धि (as in text)

44 Gs transp 43 and 44 — °) T1 G विपधरो — °) K2 क्षितेन (for शस्त्रेण), and (before corr) एकैक (for एकश्च) — °) Ds Ds राज्यं (for राष्ट्र) — °)

K1 s (orig) मन्त्रनिश्चव, K2 4.5 (inf lin) 'निश्चव', B (B1 missing) Dn D2-7 10 T2 (before corr as in text) G2 Ca s 'विष्टवः; D1 'निश्चवः, Ds 'विश्चव', T1 'विश्चवं.

45 = (var.) Pañcatantra 5 88 — °) Ds-1.7 स्वार्थान्, T1 G1-4 चार्थं, Gs शास्त्र (for चार्थान्). — °) S (mostly) जाग्रियात्

46 °) D1 अद्वितीयस्य (for 'तीय तद्) K2 Ds transp. तत् and यत् K4 Dn1 Ds Ds 'बुध्यते, Ca d as in text. — °) T1 G1 सयानं; Gs सधान (for सोपान)

47 = (var.) B 12. 160. 34 — °) G2 क्षमावतो — °) K (Ks missing) B2 2 s Dn Ds D2-10 T2 Gs उपपद्यते, D1 एव लभ्यते (for 'लभ्यते). — After 47, 2 (Ks B1 missing) T2 G1.2 ins

174* सोऽस्य दोषो न मन्तव्य क्षमा हि परम बलम् ।
[K (Ks missing) D1 Gs अपि (for अस्य). Ds 2 T2 धन (for बलम्) G2 क्षमया हि परं बलम्]

D2 (marg) 2 4 7 10 T2 G1 cont .

175* क्षमा गुणो ह्यशक्तानां शक्तानां भूषण क्षमा ।
क्षमा वशीकृतिर्लोके क्षमया किं न साध्यते ।
शान्तिरशक्तं करे यस्य किं करिष्यति दुर्जनः ।
अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति ।

[(L 3) D10 transp किं करिष्यति and दुर्जन]
D2 (marg) 2 4 7 10 (marg) T2 G1 cont K (Ks missing) B (B1 missing) Dn Ds D1.2 2 2 2 Gs ins after 174*

176* अक्षमावान्पर दोषैरात्मानं चैव योजयेत् ।
[Noticed in Ca d s! — (L 1) K (Ks missing) B2 4 D2-4 G1 2 चापि, D1 अपि (for चैव) G2 वने (for योज)]

द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो विलशयानिव ।
 राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ ४९
 द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्सिल्लोके विरोचते ।
 अनुवन्परुषं किञ्चिदसतो नार्थयस्तथा ॥ ५०
 द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र परप्रत्ययकारिणौ ।
 स्त्रियः कामितकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः ॥ ५१
 द्वाविमौ कण्टकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषणौ ।

यथाघनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीध्वरः ॥ ५२
 द्वाविमौ पुरुषौ राजन्स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः ।
 प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ॥ ५३
 न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ।
 अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥ ५४
 त्रयो न्याया मनुष्याणां श्रूयन्ते भरतर्षभ ।
 कनीयान्मध्यमः श्रेष्ठ इति वेदविदो विदुः ॥ ५५

C. 5 1032
 E. 5. 23. 62
 K. 5. 23. 69

48 ^a) B₁ D_n D_s D_{s-7} 9 10 T₂ वृष्टि, D_s T₁ G
 (except G₂) M वृष्टि (for वृष्टि.)

49 = (var) C 2 1958, 12 665, 2049, 13
 2180 — ^b) D₁ G₁ s M (except M₂) सर्पो D_n D₁
 S (except T₂ G₂) विलशयानिव, D₁ शयानि च — ^c)
 K₂ om. च K₄ विरोद्धत, B₂ अवियोद्धार, B₂ D_{s2}
 D_{s-7} 9 S (except T₁) अप्ययोद्धार; D₁ अप्यरुघानं (for
 अवियोद्धार) — After 49, D₂ ins 180*, followed by
 178* (cf. v L 54, 52) On the other hand, T₁
 G₁ 4.5 ins after 49

177* पृथिव्या सागरान्तायां द्वाविमौ पुरुषाघमौ ।
 followed by line 2 of 179* (cf. v L 52)

50 ^b) K₂ s D_{n1} D₇ विराजते, D₂ 10 [S] विरोचते,
 S (except T₂ G₂) महीयते, Cd s विरोचते (as in text)
 — ^c) T₁ G (except G₂) M न ब्रूयात्, T₂ (before
 corr as in text) नावुवन् (for अनुवन्) D_n D₁ 10
 कचित् (for किं) — ^d) K₁ B₂ 4.5 D_n D_{s1} D_s 9 10
 T₂ [S] नर्चयस्तथा, K₄ B₂ नर्चयस्तथा, K₅ D_s 4 7 8 नाश्र-
 यस्तथा, D₂ G₂ [S] नर्चयस्तथा, T₁ G₁ 3-s नार्थयेत च, M
 नार्थयेत च

51 ^c) D₁ S (except G₂, T₂ by corr) मूर्त्तां (D₁
 लोका) पूजितपूजका Cd cites लोक — After 51, D₂
 G₂ ins 179* (cf. v L 52)

52 B₁ om 52 — ^b) K (K₈ missing) शरीरस्वा-
 शोष (K₁ शि)णौ, B (except B₂) D_{n2} D₂₋₄ 6 T G₁ M₁
 (sup l_{1n}) C₅ परिशोषिणौ, D_s G₂ परिशोषकौ — ^c)
 M₁ (sup l_{1n}) 2-4 both times यत् (for य) — K₂ 4 5
 D_s 10 ins after 52 K₁, after 54 D₂ 7, after 180*

178* द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलमेदिनां ।

परिब्राह्मणयुक्श्च रणे चाभिमुखो हव ।

[= (var) Pañcatantra 1 345 — (L 1) K₅ D₁₀
 पुरुषव्याघ्र (for पुरुषौ लोके) D_s नेदकौ (for मेदिनां)
 — (L 2) D₂ (marg sec m) स्वामिना संप्रयुक्श्च]

After the above, K₂ D₁₀ ins 180* (cf v L 54)
 — K₂ D₁₀ ins after 53 K₄, after 180* K₅ D₂,
 after 178* D_n D_{s-7} T₂, after 52 D₂ G₂ after 51
 T₁ G₁ 4.5 (all four om line 1), after 49

179* द्वाविमौ न विराजते विपरीतेन कर्मणा ।

गृहस्थश्च निरारम्भ कार्यवाश्चैव भिक्षुक ।

[(L 1) D_n द्रावेव (for द्वाविमौ) — (L 2) T₁ G₁ s
 वै (for च) T₁ G₁ 5 सारम्भ (for कार्यवान्). D_s अय
 (for एव) K₂ कार्यारम्भ भिक्षुक]

— After the above, K₅ D_s ins 180*

53 ^a) G₅ लोके (for राजन्) — ^b) D₁ सर्वस्य (for
 स्वर्ग) — ^c) K₅ M₄ प्रताप (for प्रदान) — After
 53, K₂ D₁₀ ins 179*

54 = (var) C 12 798 — ^a) T₁ G₅ M₁ (sup
 l_{1n}) न्यायार्जितस्य K₁ 2 D₂ 6 T₁ G₁ 5 M₁ (sup l_{1n})
 वित्तस्य — ^b) K₂ विज्ञेयौ (for बोद्धव्यौ) D₁ T₁ G₁ s
 स्यति (for अति) — After 54, K₁ ins 178*
 — K₂ D_n D_{s-7} T₂ ins after 54 K₄ D₁₀, after 178*.
 K₅ D_s, after 179* D₂, after 49

180* द्वावन्मसि निवेष्टव्यौ गले बद्धा द्वा द्वा शिलाम् ।

घनवन्तमदातार दरिद्र चातपस्विनम् ।

[(L 1) D_{n1} D_{s-7} T₂ विनिक्षेप्यौ (for निवे) K₂ 4.5
 D_s द्वावेवाप्नु प्रवेष्ट, D₂ द्वाविमावप्नु निक्षेप्यौ (for the prior
 half) K₂ 4 D_s कटे, D_s 6 गाढ (for गले) D_s 6 गले
 (for द्वा) — (L 2) K₄ D_s 8 7 T₂ घनिन चाप्यदाता-
 Cn cites अप्रदानार]

— After the above, D₂ 7 ins 178*

55 ^a) D₂ अन्यो, C₅ np त्रयो (as in text) K₅
 B₂ D₂₋₆ T₂ Cn उपाया ; D₂ न्याय, Cd. s np न्याया (as
 in text) — ^b) K₂ किल मारत (for मरत) — ^c) K₁
 तत्त्व, K₂ 4 D₂ G₂ Cd. s वृत्त, D₁ वृत्ति, D₂ 4 7 G₁ 8 s
 M धर्म (for वेद)

56 = (var) Hitopades'a 2 63, = (var) Śārā-

C. 5. 1033
E. 5. 23. 63
K. 5. 23. 70

त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमाः ।
नियोजयेद्यथावत्तांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ५६
त्रय एवाधना राजन्भार्या दासस्तथा सुतः ।
यत्ते समाधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्वनम् ॥ ५७

चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन
वर्ज्यान्याहुः पण्डितस्तानि विद्यात् ।
अल्पप्रज्ञैः सह मन्त्रं न कुर्या-
न् दीर्घसूत्रैरलसैश्चारुणैश्च ॥ ५८
चत्वारि ते तात गृहे वसन्तु
श्रियाभिजुष्टस्य गृहस्थधर्मे ।

gadharap 1366. — °) K₂ यथावृत्त (for यथावत्तान्)
57 = 1 77 22, = (var) Manu 8 416 — °)
D₁ भार्या दासस्तथा सुता — °) D₁ : S (except T₁
G₂) पुते (for ते) — After 57, N (except K₁ 2. 5
D₁, K₈ B₁ missing) T ins

181* हरण च परस्वाना परदारभिमर्शनम् ।
सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषा क्षयावहा ।
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नादानमात्मन ।
काम क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्मयं त्यजेत् ।
भक्तं च भजमानं च तवासीति च वादिनम् । [5]
श्रीनेताम्भरणप्राप्तान्विषमैऽपि न सत्यजेत् ।
वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च भारत ।
शत्रोश्च मोक्षार्ण कृच्छ्राघ्नीणि चैकं च तत्समम् ।

[(L 1) B₂ 4 5 D₂ 4 7 8 10 'भिमर्षण', D₂ 2 'भिमर्शन'
— (L 2) K₄ D₂ सुहृदा च, D₂ 4 शुश्रूषोश्च, T₂ (by corr)
निहितस्य (for सुहृदश्च) B₂ 4 D₂ D₂ 8 9-10 T₂ भयप्रदा
(for क्षया) — (L 3-4) = Bhagavadgītā (Vulg) 16
21 K₄ D₂ 4 एतत् (for एत) — After line 4, T₁
reads 58 — K₄ B₂ D₂ T₁ read lines 5-6 after
line 8 — (L 5-6) Om. (hapl) in B₁ D₂ T₁
विपमानपि न त्यजेत्, D₂ 4 'मेवपि न त्यजेत्' — (L 8)
D₂ 1 n₂ (before corr) D₂ 4 7 एत्वा, Cn कृच्छ्राद (as
above)]

58 T₁ reads 58 after line 4 of 181* — °) K₂ 4
अपि; S (except T₂ G₂ M₂) हि (for तु) — °) K₁ 2 5
D₂ 9 विद्यात्, D₂ 1 D₂ 4 जज्ञात्, M₂ (inf) in, as in
text) विद्वान् (for विद्यात्) — °) D₁ transp अल्पप्रज्ञै-
न्द न दीर्घसूत्रैः D₁ प्रकुर्यात् (for न कुर्यात्) B₂ D₂ 1
(sup) in Cn 8 रमसं, Cd np sp अलसं (as in text).
K₁ Cd ap np अशनं, D₂ D₂ 9 अयलं, Ca. 5 चारुणं

वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः

सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ॥ ५९
चत्वार्याह महाराज सद्यस्कानि बृहस्पतिः ।
पृच्छते त्रिदशेन्द्राय तानीमानि निबोध मे ॥ ६०
देवतानां च संकल्पमनुभावं च धीमताम् ।
विनयं कृतविद्यानां विनाशं पापकर्मणाम् ॥ ६१
पञ्चाग्रयो मनुष्येण परिचर्याः प्रयत्नतः ।
पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ॥ ६२
पञ्चैव पूजयेत्लोके यशः प्राप्नोति केवलम् ।
देवान्पितृन्मनुष्यांश्च भिक्षूनतिथिपञ्चमान् ॥ ६३

(as in text).

59 °) S (except T₂) चत्वारस् (for चत्वारि) — °)
D₂ 9 श्रेयः (for श्रिया) K₁ 2 4 D₂ G₂ 4 5 M₁ अग्नि
युक्तस्य (K₂ m अविद्युक्तस्य), M₂-5 Cd 'भूतस्य' (for 'बृहस्प')
K₁ मनुष्यधर्मे, D₂ D₂ G₄ गृहस्थधर्मे. (for गृहस्थधर्मे).
— °) B₂ T G₁ (before corr) : 2. 5 M Cap श्रान्तः,
D₂ 4 आर्तं, G₄ श्रान्तः, Ca d s वृद्ध (as in text)

60 °) D₂ G₁ 2 M₂ 'प्राज्ञ', T₁ G₂ M₁-4 'प्राज्ञः' (for
'राज') — °) K₂ श्रेयस्कानि, K₈ B (B₁ missing) D₂
D₂ D₂-7 9 10 T₂ M₂ Ca. 5 साद्यस्कानि; D₂ यज्ञास्त्रि, G₂
सद्यस्तानि, G₄ सद्यस्तानि; Cd as in text. — °) T₁ G₂
एतानि, G₂ तानि (for इमानि) G₄ M (except M₁)
तानि वक्ष्यामि मे शृणु

61 °) D₂ देवतानां (for देव) Cn oites देवता
— °) K₂ महात्मना (for च धीमताम्) — °) M₂ 5
विनाश (for 'श') M₂-5 'कर्मिणां' (for 'कर्मणाम्')
— After 61, the Bombay, Calcutta and Kumbha
konam ed ins the foll stanza (which is noticed in
the comm of Arj, but not found in our MSS.)

182* चत्वारि कर्माण्यभयकराणि
भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ।

मानाग्निहोत्रमुत मानमानं

मानेनाधीतमुत मानयज्ञ ॥

[= 1 85 24, = (var) 5 35. 38.]

62 °) G₂ पंचैव तु (for पञ्चाग्रयो) G₂ M मनुष्याणां
— °) D₁ समतत (for प्रयत्नतः).

63 °) D₂ 9 G₄ पूजयेत्लोके. — °) T₁ G₁ 4 5 चाप्नोति
(for प्राप्नोति) G₂ पुष्कलं (for केवलम्) — °) K₁ 2 4
ब्राह्मणान्, S (except T₂ G₂) च भृत्यान्, C₈ मनुष्यान् (as
in text).

पञ्च त्वानुगमिष्यन्ति यत्र यत्र गमिष्यसि ।
 मित्राण्यमित्रा मध्यस्था उपजीव्योपजीविनः ॥ ६४
 पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम् ।
 ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा द्युतेः पादादिबोदकम् ॥ ६५
 पद् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।
 निद्रा तन्द्री भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ६६
 पडिमान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे ।
 अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ६७

अरक्षितारं राजानं भार्या चाप्रियवादिनीम् ।
 ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥ ६८
 पडेव तु गुणाः पुंसा न हातव्याः कदाचन ।
 सत्यं दानमनालस्यमनस्यया क्षमा धृतिः ॥ ६९
 पण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
 न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ ७०
 पडिमे पट्सु जीवन्ति सप्तमो नोपलभ्यते ।
 चोराः प्रमत्ते जीवन्ति व्याधितेषु चिकित्सकाः ॥ ७१

C 5. 1C59
B. 5 23. 24
K 5 32. 91

64 *) Dn1 Ds अमित्रमित्र(Ds*त्रा)मध्यस्था — ^a) S (except T₂) द्वा(T₁ अथा)सीनोपजीविन

65 =(var) C 12 8782, =(var) Manu 2 99 — ^b) K₁ 2 स्यात् (for चेत्) — ^c) K₂ Ds Cs क्षरति, T₁ द्रवति, G₂ द्रवते, G₃ M स्रवते (for स्रवति) — ^d) D₁ हरे, D₂ m 2 4 T₂ गिरे, Ca s द्युते (as in text) B₂ 4 D₁ 2 10 पात्रा (for पादा*)

66 =Hitopades'a 1 25 — ^a) K₁ एते (for दोषा) — ^b) D₁ G₂ हातव्या (for हात*) K₁ 4 वृद्धिम्, K₂ श्रेय (for मृतिम्) — ^c) D₂ 4 मान (for निद्रा) K₂ मोह, K₃ मान, D₂ 4 निद्रा, D₁ मान, Cs तद्रा, Ca d तन्द्री (as in text) K₁ तद्रा भय क्रोधनिद्रा

67 =(var) C 12 2090, =(var) Pañcatantra 3 71 — ^a) B₂ मति* (for पडि*)

68 =(var) C 12 2091, =(var) Pañcatantra 3 72 — ^a) K₁ B₂ सतार (for राजान) — G₂ om. 68*-70^b

69 G₂ om. 69 (cf. v l 68) — ^a) T₁ G (G₂ om.) एते (for एव) G₂ जीवता (for तु गुणा) — ^b) K₂ Ds D₂ G₄ M कथं* (for कदा*) — ^c) K₂ अहिमा च (for अनालस्यम्) — K₄ D₁-7 T₂ ins after 69 B Dn Ds Ds-10, after 72 T₁, after 70

183* पडिमानि विनश्यन्ति सुहृत्तमनवेक्षणान् ।
 गाव सेवा कृपिभार्या विद्या वृषलसगति ।
 पडेवे ह्यवमन्यन्ते नित्य पूर्वोपकारिणम् ।
 आचार्यं शिक्षिता दिप्या कृतदाराश्च मातरम् ।
 नारीं विगतकामास्तु कृतार्थाश्च प्रयोजनम् । [5]
 नाव निस्तीर्णकान्तारा आतुराश्च चिकित्सकम् ।

आरोग्यमानृण्यमविप्रवास
 सद्भिर्मनुष्यै सह सप्रयोग ।
 स्वप्रत्यया वृत्तिरमीतवास
 पद् जीवलोकस्य सुखानि राजन् । [10]
 ह्युर्ध्वणी न सतुष्ट क्रोधनो नित्यशङ्कित ।

परभाग्योपजीवी च पडेवे नित्यदुःखिता ।

[(L 1) Om in K₄ D₁ 2 2 2 2 T₂ सुहृत्तम (for सुहृत्तम्) D₂ अनवेक्षणान् (for अनवे*) — (L 2) D₂ वृषलसगति, D₁ विमलसगति — (L 3) D₂ एतान् (for एते हि) T₁ नर (for नित्य) D₂ मर्त्य* (for पूर्व*) — (L 4) K₄ D₁ आचार्यान् Dn1 Ds 4 2 7 T₂ कृतदारा नरेश्वर — (L 5) K₄ D₁-4 T च (for तु) Dn1 D₂ कृतादेश्व Dn Ds (before corr) T₁ 2 (before corr as above) प्रयोजक, Ds (after corr) प्रयोजकान् — (L 6) B₂ निंदा, T₂ ह्यरोगा (for आतुरा) K₄ B (except B₂, B₁ missing) Ds Ds 10 चिकित्सकान् D₂ चिकित्सकमनातुरा — (L 9) B₂ सुप्र*, Cs स्वप्र* (as in text) Ds D₁0 असीतिवाम* — (L 10) T₁ एव (for जीव) — (L 11) =(var) Hitopades'a 1 19 Some MSS स्थु Dn1 वृणि, Ds नही, Cn वृणी (as above) K₄ B₂ D₁-7 T₂ त्वसंतुष्ट, Dn1 असंतुष्ट* (for न संतुष्ट) — (L 12) K₄ D₂ दुःखमाजना, D₁ दुःखजीविन* (for नित्यदुःखिता)]

— K₄ D₁-7 T cont B Dn Ds Ds 10 ins after 69

184* अर्यागमो नित्यमरोगिता च

प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।

वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या

पद् जीवलोकस्य सुखानि राजन् ।

[=(var) Hitopades'a Prastāvanā 16 — (L 4) T₁ पडेव (for पद् जीव) D₁ सुखावहानि (for सुखानि राजन्) D₁0 तात (for राजन्)]

70 =C 3 13941 — G₂ om 70^{ab} (cf v l 68) — ^b) K₂ Ds अधि*, B₂ नानु*, Dn नाधि*, G₁ 2 मोधि* (for योऽधि*) — ^c) G₁ 2 2 च (for स) S (except T₂ G₂, G₄ damaged) न च, Ca कुतो (as in text) Cd s कृतानर्थं G₂ आलस्यै, Ca अनर्थं (as in text) — After 70, T₁ ins 183*

71 ^a) K₁ G₂ एते (for इमे) — ^b) K₁ 2 B₂ 4 T₁ G पद्यते (for लभ्यते) — ^c) N चोरा (for चोरा)

C 5 10°0
B 5 23. E5
K 5 23 92

प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु याजकाः ।
राजा विवदमानेषु नित्यं मूर्खेषु पण्डिताः ॥ ७२
सप्त दोषाः सदा राजा हातव्या व्यसनोदयाः ।
प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूलाश्च पार्थिवाः ॥ ७३
स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमम् ।
महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥ ७४
अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विनशिष्यतः ।
ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥ ७५
ब्राह्मणस्यानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति ।
रमते निन्दया चैषां प्रशंसां नाभिनन्दति ॥ ७६
नैतान्सरति कृत्येषु याचितश्चाभ्यसूयति ।

72 K₂ transp 72^a and 72^d — ^b) G₈ यागशीलेषु (for यज*). — ^d) D_n सुस्तिषु; T₁ आर्तेषु, C_n मूर्खेषु (as in text)

73 ^a) M तथा (for सदा). — ^b) S (except T₂ G₂) विजिगीषुणा, C_n व्यसनोदयाः (as in text) — ^c) K₁ D₁ T₁ वै (for वैद्). — ^d) G₁ कृतमूला, C_n कृतमूला (as in text) K₁ 2 D₁ 2 हि, K₄ D₈ 4 9 G₂ अपि (for च) K₈ इव द्रुमा; B (B₁ missing) D_n D₈ D₈ 8 10 T₂ अपीश्वरा (for च पार्थिवा)

74 = Paticatantra (Purnabhadra's recension) 1 158 — ^b) T₁ G₈ वाक्पारुष्यपञ्चमं (catalectic!), G₈ वाक्पारुष्यपञ्चमं — After 74, K (K₈ missing) D₂ 7 read for the first time 5 35. 45, all MSS. (except K₁) repeating it in its proper place (v. 1 some MSS प्रीण* for दीप*, and कुल चैव for च कौल्य च), cf v 1 80 also

75 ^b) B₂ 4 भवति (for नरस्य) D₁ हि विनश्यत (for विनशिष्यत) — ^d) B₈ प्रवोध्यते; C_n d s विर* (as in text)

76 ^a) M उपादत्ते (for चादत्ते) — ^b) B₈ D₈ 4 त्रिषामते — ^d) K₂ अधिगच्छति, D₈ D₁ अभिनन्दते

77 ^a) B₂ 4 s D (except D₈ 8 10) G₂ नैतान् (for नैतान्) G₈ कृत्येषु, C_n d s कृत्ये (as in text) — ^b) K₂ 4 अभ्यसूयति, B₈ D₁ 8 6 T₂ अभ्यसूयते. — After 77^{ab}, K₂ ins

185* यस्येतानि निमित्तानि तस्यामन्न परामन्व ।

— ^d) K₄ 8 D₈ बुद्ध्या, B (B₁ missing) D_n D₈ D₂ 2. 10 T₂ G₂ बुध्येद्, G₄ वाचा (for बुद्ध्या). K₄ D₈ D₂ 4 G₂ 8 बुद्ध्या, K₈ D₈ चैव (for बुद्ध्या) K₁ 8 D_n

एतान्दोषान्नरः प्राज्ञो बुद्ध्या बुद्ध्या विवर्जयेत् ॥ ७७
अष्टाविमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत ।
वर्तमानानि दृश्यन्ते तान्येव सुसुखान्यपि ॥ ७८
समागमश्च सखिभिर्महांश्चैव धनागमः ।
पुत्रेण च परिष्वङ्गः संनिपातश्च मैथुने ॥ ७९
समये च प्रियालापः स्वयूथेषु च संनतिः ।
अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च जनसंसदि ॥ ८०
नवद्वारमिदं वैश्वं त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम् ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान्यो वेद स परः कविः ॥ ८१
दश धर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान् ।
मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥ ८२

D₈ 8 10 T₂ M₈ विसर्जयेत्; K₂ 4 D₁ 8 4 7 G₂ 4 च वर्जयेत्
78 ^a) D₈ 4 9 एतानि (for इमानि). — ^b) B₈ महास्थानानि, D₁ रमणीयानि (for नव*) C_n cites हर्ष स्थानानि. — ^d) T₁ G (except G₂) तथैव (for तान्येव) K₂ D₈ सुसुखान्युत (D₈ *नि च), K₈ B₂ 4. 5 D_n D₁ 9 10 स्वसुखान्यपि, D₁ च सुखानि च, D₂ 4 सुसुखान्यपि.

79 ^a) D_n सखिभिर्वै (for च सखिभिः) D_n मित्रेण, D₈ सुखिभिः, C_n d सखिभिः (as in text). — ^b) D_n D₈ 4 9 सुमहाश्च (for महंश्चैव). — ^c) K₁ तनयस्य (for पुत्रेण च)

80 ^a) M (except M₈) तु (for च). D₁ G₈ M *लाभ, T₁ *जात, C_n *लाप (as in text). — ^b) K₁ B₂ 4 D₂ 10 G₈ C_n स्वयूथेषु, K₂ 4 5 *पूजयेषु, D_n *यूथे च, D₁ प्रयुज्येषु, C_d स्वयूथेषु (as in text). B (B₁ missing) D (except D₁) T G₁ 2 4 C_n समुन्नति (for च मनति) C_d cites संनतिः. — ^c) K₁ 2 4 अभिप्रेतार्थ लाभश्च C_d cites अभिप्रेतस्य — After 80, B (B₁ missing) D_n D₈ D₁ 8-6 8-10 T₂ read for the first time 5 35 45, all MSS (except D₁) repeating it in its proper place (v 1 some MSS प्रीण* for दीप*) — In D₈ D₁₀, (this first occurrence of) 5 35. 45 is followed by 5 35 46 also.

81 ^b) K₁ 2 4 D₁ 4 7-9 C_n पांच (K₄ D₁ 8 पंच) भौतिक, K₈ D₈ C_n np पंच (K₈ पांच) भूमिक, G₂ पांच, C_n d as in text ॥ C_n पाञ्चभौतिकमित्यर्वाचीन पाठ उपेक्ष्य ॥ ॥

82 ^a) T₁ G₁ 8 8 M (except M₈) धर्मान् (for धर्म) — ^d) M transp श्रान्त and क्रुद्ध

83 D_n om 83 — ^a) K₄ B₈ D₁ 2 भीत*, K₈

त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश ।
तस्मादेतेषु भावेषु न प्रसज्येत पण्डितः ॥ ८३
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पुत्रार्थमसुरेन्द्रेण गीतं चैव सुधन्वना ॥ ८४

यः काममन्यू प्रजहाति राजा
पात्रे प्रतिष्ठापयते धनं च ।
विशेषविच्छ्रुतवान्क्षिप्रकारी
तं सर्वलोकः कुरुते प्रमाणम् ॥ ८५
जानाति विश्वामयितुं मनुष्या-
न्विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डम् ।
जानाति मात्रां च तथा क्षमां च
तं तादृशं श्रीर्जुपते समग्रा ॥ ८६
सुदुर्बलं नावजानाति कंचि-
द्युक्तो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्वम् ।

न विग्रहं रोचयते बलस्थैः
काले च यो विक्रमते स धीरः ॥ ८७
प्राप्यापदं न व्यथते कदाचि-
दुद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः ।
दुःखं च काले सहते जितात्मा
धुरंधरस्तस्य जिताः सपत्नाः ॥ ८८
अनर्थकं विप्रवासं गृहेभ्यः
पापैः संधिं परदारामिमर्शम् ।
दम्भं सैन्यं पैशुनं मद्यपानं
न सेवते यः स सुखी सदैव ॥ ८९
न संरम्भेणारभतेऽर्थवर्ग-
माकारितः शंसति तथ्यमेव ।
न मात्रार्थे रोचयते विवादं
नापूजितः कुप्यति चाप्यमूढः ॥ ९०

C. 5. 1079
B. 5. 33. 109
K. 5. 34. 110

Dn₂ Ds Ds-8 8 10 T₂ लुब्ध*, G₂ भीम* (for भीरु*)
— ^b) K₅ B₂ 4 5 D (except D_{1.2} 7 9, Dn₁ om) T₂
भीत (for लुब्ध) — ^c) K₅ B₂ 4 Dn₂ Ds Ds 8 8 10
T₂ सर्व* (for भावे*) — ^d) K₄ Dn₂ D_{1.2} 5 S (except
T₁ G₅) प्रसज्येत, Ds₂ D₉ प्रसज्येत, D₂ 4 प्रमाद्येत, D₂
प्रसज्येत

84 G₂ om 84 — ^e) Ca असुरेन्द्राय — ^d) T₁
G₂ 4 M₁ वेदे, G₁ चेद, G₅ वेद, M (M₁ sup lin) वादे
(for चैव)

85 Ms om 85^{ab} — ^a) G₁ विजहाति (for प्रज*)
— ^b) Ca d प्रतिष्ठापयति — ^c) Ds-4 विशेषवान्, G₂
विशेषत, Ca d *वित् (as in text) — ^d) K₁ (before
corr) प्रणाम (for प्रमाणम्)

86 ^b) K₁ 4 G₅ विज्ञाय (for विज्ञात-) D₁ 9 ददाति
(for दधा*) T₁ G (except G₂) दहान् — ^c) D₁ G₂
पात्र, T₁ G₁ 3-5 M पश्य, Ca d 8 मात्रा (as in text)
B₂ 8 5 G₂ यथा (for तथा) D₉ क्षमा च देश, G₄ पराक्रम
च (for तथा क्षमा च) T G₁ 2 M₁ 8 4 क्षम (for क्षमा)
D_{2.4} जानाति मात्रानुगम च देशे — ^d) D₉ ईदृश (for
ता*) K₁ भजते (for जुपते) D_{2.4} समस्ता (for *प्रा)

87 ^a) K₂ 4 B₂ T₁ यो (T₁ स) दुर्बल, D₉ सुदुर्बल
(for सुदुर्बल) Dn Ds D₂ 5 8 9 G_{1.2} 4 M₅ किंचित्
(for क*) — ^b) D₂ युक्त्या, Ca d 5 युक्तो (as in text)
K₂ 4 Dn₁ D₉ M (except M₁) सेवति — ^c) K₁ 4
विक्रम (for *ग्रह) — ^d) D₅ कालेन (for काले च) K₁

वीर (for धीर)

88 ^b) K₁ (inf lin) 4 उत्थान, K₁ (orig) Ds
Ca d 5 उद्यान, D₁ विद्वांस, D₉ यो योग (for उद्योग)
K_{1.2} वा (for च) — ^c) K₁ 2 4 5 (sup lin) D
(except D₁-8 9) T₂ महात्मा, B (B₁ missing) यता*
(for जिता*)

89 K₅ om 89 — ^b) B₂ 4 5 Dn₁ D₂-4 8 8 10 T₂
*भिमर्ष, D₅ *भिमर्षण, D₇ *वसशं, G₂ *भिमर्शन — ^c) S
(except T G₂) दम्भ (for दम्भ) K₁ 2 D₁ G₂ स्तेय
(for सैन्य) — ^d) Dn च (for स) K₂ स धन्य
(for सदैव)

90 ^a) D₁ transp न and सरम्भेण K₂ 4 सरभाद्,
D₉ सन्नमेण (for सरम्भेण) T₁ हरते, G₁ आहरते (for
आरभते) K₅ (sup lin) B (B₁ missing) Dn Ds
Ds 8 10 T₂ त्रिवर्ग, Ds 4 9 अर्थकृत्य, T₁ G₁ परार्थ, M
अर्थवर्गान् (for अर्थवर्गम्) — ^b) D₁ अकारित, T G₂
M₁ 2 नाकारित, G₁ न चाकृत, G₂ Ms-5 न कारित, G₅
न कामत, Ca d 8 आकारित (as in text) B (B₁
missing) Dn₂ Ds Ds 8 10 T₂ तत्त्वम्, D_{1.7} S (except
T₂) सत्यम् (for तथ्यम्) — ^c) B₂-4 Ds₁ D₁ 5 8 10 T₂
G₂ मित्रार्थे, Ca d 8 np मित्रार्थे (as in text) K₅ न
मित्रार्थे रोचते विप्रवाद, S (except T₂ G₂) न च स्त्रियोर्थे
यतते विवाद — ^d) Ds 4 9 न कोपित (for नापूजित)
D₁ स (for च) K₂ अनिश (for असूढ)

91 ^a) K₅ Ds m Ca d 8 transp न and य B₂ 4

न योऽभ्यस्यत्यनुकम्पते च
 न दुर्बलः प्रातिभाष्यं करोति ।
 नात्याह किञ्चित्क्षमते विवादं
 सर्वत्र तादृग्लभते प्रशंसाम् ॥ ९१
 यो नोद्धतं कुरुते जातु वेपं
 न पौरुषेणापि विकृत्यतेऽन्यान् ।
 न मूर्च्छितः कटुकान्याह किञ्चि-
 त्प्रियं सदा तं कुरुते जनोऽपि ॥ ९२
 न वैरमुद्दीपयति प्रशान्तं
 न दर्पमारोहति नास्तमेति ।
 न दुर्गतोऽस्मीति करोति मन्युं
 तमार्यशीलं परमाहुरग्न्यम् ॥ ९३
 न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं

नान्यस्य दुःखे भवति प्रतीतः ।
 दत्त्वा न पश्चात्कुरुतेऽनुतापं
 न कथ्यते सत्पुरुषार्यशीलः ॥ ९४
 देशाचारान्समयाज्जातिधर्मा-
 न्बुभूषते यस्तु परावरज्ञः ।
 स तत्र तत्राधिगतः सदैव
 महाजनस्याधिपत्यं करोति ॥ ९५
 दम्भं मोहं मत्सरं पापकृत्यं
 राजद्विष्टं पैशुनं पूगवैरम् ।
 मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि वादं
 यः प्रज्ञावान्वर्जयेत्स प्रधानः ॥ ९६
 दमं शौचं दैवतं मङ्गलानि
 प्रायश्चित्तं विविधाऽल्लोकवादान् ।

D1-4 1 S (except G2) च (for यो) G4 s M4 अप्य-
 स्यति, Ca d s अभ्य* (as in text) D2 य* (for च)
 — 1) K1 G2 (before corr) दुर्लभः, C3 दुर्बल* (as in
 text). D1 s प्रतिभाष्य, D8 (m as in text) 4 प्रातिभाष्य,
 G2 *मन्यं, Ca प्रतिभाव; Cd as in text G1 s च याति
 (for करोति) D9 न दुर्बलोऽस्मीति करोत्यकार्यं — 1) D2
 अपि, Ca d s अति* (as in text) D8 G2 Cd कचित्,
 Ca as in text D1 कुरुते, D6 s क्षमते वै, C3 क्षमते (as
 in text) D8 नात्याहिते क्षमते वै विवाद, S (except T2
 G2) न विग्रहाद्गोच(G4 *द्याप)यते विवादं

92 B1 resumes from वेपं (cf v 1 1). — 1) D2
 G2 उद्धत D9 T2 (after corr) G2 दोष (for वेपं)
 — 1) K2 अति (for अपि) K4 हि, Cd वि* (as in
 text) Dn G4 अन्यात्, M अन्य (for अन्यान्) — 1)
 K4 D9 G2 कचित्. K5 न मूर्च्छितोऽप्याह कटुनि किञ्चित्
 — 1) G2 जनौघ (for जनोऽपि) K5 D1 2 7 अय, B8
 Dn D8 D6 0 s 10 T2 हि (for ऽपि)

93 1) G2 चैनम् (for वैरम्) — 1) K1 नांतम्, K2
 वास्तम्, S (except T2) ज्ञातिम्, Cd s नास्तम् (as in
 text) — 1) G2 4 दुर्बलो (for दुर्गतो) K5 B D
 (except D1 2 s 9) S (except M1 2 4) अकार्यं, Ca d s
 मन्यु (as in text) — 1) K1 नरस्य, K2 तदस्य (for
 तमार्य-) Dn1 आह (for आहुर) K4 s B Dn2 D8
 D2-s 8 10 T आर्या, Dn1 पूगं, D1 अग्ने, G2 आद्य,
 M1 (sup l:n as in text) 2-s अर्थ्यं (for अग्न्यम्)

94 1) K2 यः (for वै) D1 T G कुरुतेति (T1 तेते,
 G4 ते य*) (for वै कुरुते) T2 मोदं (for प्रहर्षं) — 1)
 K5 B D (except D1 2 7) T1 (m as in text) 2 G1 s
 प्रहृष्टः, Ca d प्रतीत. (as in text) — 1) K2 D8 G4 हु;
 D1 T2 G5 नु (for न) K2 B2 4 D1 10 G2 न तापं; D8
 प्रलापं, T2 (before corr) न पापं (for ऽनुताप) — 1)
 K5 B D (except D1 9) T2 G1 2 स (for न) B D
 (except D1 7 9) T G2 कथ्यते (for कथ्यते). K1 1 s
 B2-4 Dn G5 सत्पुरुषार्थशीलः, G1 4 M सत्पुरुष* सुशील*.

95 1) K1 2 4 B1 D1 s-s ज्ञाति* (for जाति*) — 1)
 S (except T2 G2 4) बुभूषते, Cd s बुभूषते (as in text)
 D1 स (for य) K2 s B D (except D1) T2 स; G2 च
 (for तु). — 1) K1 4 s B D T2 G2 यत्र (for the first
 तत्र). K2 T1 G1 2 s यत्र (for the second तत्र) B D
 (except D1) M1 (sup l:n as in text) अग्नि* (B1 D1
 अपि) (for अधि*) — 1) T1 *राज्यस्य (for *जनस्य)

96 1) S (except T G1 2) दमं K1 transp.
 मत्सर and पैशुनं D8 (by corr, orig as in text) राजं
 (for पापं) D9 M2 राजन् द्विष्ट, G2 4 राजद्वेष G1
 परदारभिमर्शं (for पैशुनं पूगवैरम्) K2 गवैरै, D1 1 G1
 पूर्व*, G4 *कृत्य, Cd.s पूगवैरम् (as in text) — 1) D1
 अग्निः, G2 अपः, M3 अचि* (for अपि) — 1) K1 S
 (except T2 G2 4) transp. य and प्रज्ञावान् K2 अत्र
 धीर (for प्रधान)

97 1) K1 B2 4 s Dn D8 D10 दानं, D1 सम (for

एतानि यः कुरुते नैत्यकानि

तस्योत्थानं देवता राघयन्ति ॥ ९७

समैर्विवाहं कुरुते न हीनैः

समैः सख्यं व्यवहारं कथाश्च ।

गुणैर्विशिष्टांश्च पुरोदधाति

विपश्चितस्तस्य नयाः सुनीताः ॥ ९८

मितं भुङ्क्ते संविभज्याश्रितेभ्यो

मितं स्वपितृमितं कर्म कृत्वा ।

ददात्यभिन्नेष्वपि याचितः सं-

स्तमात्मवन्तं प्रजहत्यनर्थाः ॥ ९९

चिकीर्षितं विप्रकृतं च यस्य

नान्ये जनाः कर्म जानन्ति किञ्चित् ।

मन्त्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च

स्वल्पो नास्य व्ययते कश्चिदर्थः ॥ १००

यः सर्वभूतप्रशमे निविष्टः

सत्यो मृदुर्दानकृच्छुद्रभावः ।

अतीव संज्ञायते ज्ञातिमध्ये

महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः ॥ १०१

य आत्मनापत्रपते भृशं नरः

स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत ।

अनन्ततेजाः सुमनाः समाहितः

स्वतेजसा सूर्य इवावभासते ॥ १०२

घने जाताः शापदग्धस्य राज्ञः

पाण्डोः पुत्राः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पाः ।

त्वयैव चाला वर्धिताः शिक्षिताश्च

तवादेशं पालयन्त्याम्बिकेय ॥ १०३

प्रदायैषामुचितं तात राज्यं

सुखी पुत्रैः सहितो मोदमानः ।

न देवानां नापि च मानुषाणां

भविष्यसि त्वं तर्कणीयो नरेन्द्र ॥ १०४

C. 5. 1098
B. 5. 23. 1, 2
K. 5. 83. 130

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

द्रुमं) B₂ s s Dn D₁₀ होम; D₈ मोह (for शौचं) S (except T₂ G₂ s) दैविक, Cd s दैवत (as in text) K₂ मंगलेज्या — ^b) B₂ Dn D₁₀ M₂ प्रायश्चित्तान्, Cd as in text. D₂ S (except T₂ G₂) विविचं वाद Cd.s oite लोकवादान् — ^c) G₄ वै (for य) K₂ नैत्ति (read 'त्ति) कानि, D₈ नित्यं, D₈ मदं (for नैत्यं) — ^d) G₈ M₂-s दैवता (for देवता) K₁ s s D₁ s s s (by corr) s G₂ s M घास्यति, Ca d s राघयन्ति (as in text)

98 K₂ transp 98 and 99 — ^a) K₁ D₈ D₉ T₁ G_{1.2} s विवाद — ^b) K₄ समैश्च, D₈ सम (for समै) K₂ B₂ s Dn₂ D₈ s s 10 G₂ s कथा (for कथा) — ^c) K₂ s जिता, D₁ नय G₂ नरा (for नया) K₂ s सपत्ना, D₁ सुनीत (for सुनीता)

99 K₂ transp 98 and 99 — ^a) D₁ मित्रेषु (for अभिन्नेषु) D₁ यः; D₈ s s T₂ स्व (for सन्) — ^d) K₂ s D₂ s s G₁ s प्रजहति, D₉ प्रजयति (for प्रजहति)

100 ^a) K₂ किञ्चित् (for यस्य) — ^b) D₉ अन्य, Ca d अन्ये (as in text) D₉ जन (for जना) D₉ जानाति, Ca d जानन्ति (as in text) K₁ s G₈ केचित्; K₂ यस्य (for किञ्चित्) — ^c) K₁ अपि, M₂ s न (for च) — ^d) D₂ M₂ नास्व, D₉ स्वार्था (for स्वल्प) B

Dn D₈ D_{1.2}-s s. 10 T₂ G₂ Ca d नास्वोपि (for स्वल्पो न) K (K₂ missing) D₂ अप्यर्थः, D₉ M तस्य (for नास्य) K₂ B Dn D₈ D₂-s s 10 T₂ Ca s च्यवते; D₁ याध्यते (for व्ययते) K (K₂ missing) D₂ s नास्य कश्चित्, D₉ नापवाद (for कश्चिदर्थः)

101 ^a) M (except M₂) स (for यः) K₂ सर्वभूतोपशमे, Ca. s as in text Cd cites प्रशमे — ^b) K₂ B Dn D₂-1 10 T₂ G_{1.2} M₂ मानं, D₉ मौनं (for दानं) K₂ सुप्रभाव (for शुद्धं) — ^c) K₂ s s B (except B₂) D (except Dn₁) T₂ G_{1.4} M₁ स ज्ञायते; M₁ (sup lin as in text) s-s सशोभति, Ca. d s सज्ञां (as in text) G₈ अतीव स ज्ञातिमध्ये प्रशस्त — ^d) K₂ (before corr) प्रधानं, D₈ D₈ प्रपन्न (for प्रसन्न)

102 ^a) B₁ यया (for य) G₄ स्वय (for मृदा) — ^b) K₁ पर, K₂ D₂ s पुर (for गुरु) D₂ भवेत्युन (for भवत्युत) K₄ स सर्वलोकप्रवरो भवत्युत; D₁ S (except T₂, G₄ damaged) स सर्वलोकेष्वधिको भवः — ^c) K₂ s (before corr) s B D (except D₁ s) स (for स्व)

103 ^a) G₈ चैवद्रं (for पञ्चेन्द्रं) — ^c) K₁ s D₁ s G₂ om. एव D₉ G₄ transp वर्धिता and शिक्षिता

C. 5 1034
B. 5 34 1
K. 5 34 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

जाग्रतो दह्यमानस्य यत्कार्यमनुपश्यसि ।

तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलः शुचिः ॥ १

त्वं मां यथावद्विदुर प्रशाधि

प्रज्ञापूर्वं सर्वमजातशत्रोः ।

यन्मन्यसे पथ्यमदीनसत्त्व

श्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरुणाम् ॥ २

पापाशङ्की पापमेवानुपश्य-

नृच्छामि त्वां व्याकुलेनात्मनाहम् ।

कवे तन्मे ब्रूहि सर्वं यथाव-

न्मनीषितं सर्वमजातशत्रोः ॥ ३

विदुर उवाच ।

शुभं वा यदि वा पापं द्वेष्ट्यं वा यदि वा प्रियम् ।

अपृष्टस्तस्य तद्गूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ॥ ४

तस्माद्वक्ष्यामि ते राजन्भवमिच्छन्कुरुन्प्रति ।

वचः श्रेयस्करं धर्म्यं ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥ ५

मिथ्योपेतानि कर्माणि सिध्येर्युयानि भारत ।

अनुपायप्रयुक्तानि मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ ६

— ^d) K₄ D₈ स्वदु- (for तव)

104 a) D₀ राष्ट्रं (for राज्य) — b) T₁ G₁ s s
वर्धयस्व, M वर्तयस्व (for मोदमान) — c) K₄ D₂
(by corr, orig as in text) s s देवतानां (for देवाना)
— d) K₂ इत्य (for त्वं) K_{1m} s T₃ (by corr) धर्षं,
D₁ 10 G₁ गर्हं, G₂ क्रमं, C_a तर्कं (as in text)

Colophon Ks missing — *Major parvan* K₂
उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan* K₁ & Dn₁
संजययान, B₁ 2.4 Dn₂ Ds-6 & 10 T G₁ M प्र(Ds 6 om
प्र)जागर; B₂ सजयप्रजागर, B₅ Ds G₅ विदुरप्रजागर
— *Adhy name* K (Ks missing) D₁ : 7-9 G₂
विदुरवाक्यं (K₄ 'रवचन'), D₁₀ संजयागमने विदुरवाक्य, G₁
M पंडित(Ms सधित)लक्षणं — *Adhy no* (figures,
words or both) K₁ Ds 32, K₂ 1 (of प्रजागरपर्व?);
Ds (*sec m*) 30, D₁ & S 33 (M 34) — *S'loka*
no K₂ 111, K₅ 107, Dn₂ 119, Ds 125

34

✎ This adhy is missing in Ks (of v. 1 5 32 15) G₄ is missing and damaged in many places in this adhy, the variants in this MS are given wherever possible

I ^b) K₁ D₁ 1 4 6 7 9 श्रेयो यद्, S (except T₂, G₄ missing) यत्कृतं (for यत्कायं) K₂ इह (for अनु-)
— ^d) N (except K₅ D₁ 2 7, K₈ missing) T₂ G₈ सवि (for ज्ञवि)

2 G₄ missing (cf. v 1 1) G₅ om 2^{ab}. — ^a)
D₂ हं मा, T₁ तसाद्, G₂ M तनु मा (G₂ मा) — ^b) T₁

G₁ s प्रज्ञातपूर्वस्त्वं (for प्रज्ञातपूर्वं त्वं) — *) T₁ G₁ s
 तत्त्व, Ca d s पश्यं (as in text) — d) T₁ G₁ s श्रेय
 पश्य, all comm श्रेयस्कर (as in text) K₂ तद्बहि सर्वं
 (for ब्रह्मि तद्बहि) G₈ तथा (for तद्बहि)

3 G₄ missing (cf. v 1 1) — ^a) D₂ : पापशकी,
Cd s as in text D₂ अनुपृच्छन् Cs cites पश्यन्
— ^b) Dn₁ G₈ : M₁ : ४ त्वा (for त्वां) S (except T₂
G₂, G₄ missing) व्याकुलितान्तरात्मा (for व्याकुलेना
त्मनाह) — ^c) K₁ कश्चित्, K₂ किञ्चित्, G₈ त्वं मे (for
कवे). B₁ : s : Dn₁ तदेतत् (for कवे तत्) T₁ G (G₄
damaged) तत्त्वं (for सर्वं).

4 = (var) Pañcatantra 1 269. — G₄ missing
(of v 1.1) — After the ref, Ds ins

186* सुलभा पुरुषा राजन्सत्तत प्रियवादिन ।

अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ।

[-5 37 14 (q v), Rām 6 16 21]

— ^१) S (except T₂ G₂, G₄ damaged) प्रिय (for द्वेष्यं) D_१ वेतरं, S (except T₂ G₂, G₄ damaged) वाप्रियं (for वा प्रियम्) — ^२) D₂ ब्रूया (for ब्रूयात्) D₁ अपृष्ट कस्य न ब्रूयात्, S (except T₂) नापृष्ट कस्यचि (M₂ : 'स्य त) ब्रूयात् — ^३) D₁ यदि, T₁ G₁ य स, G₂ : यस्तु (for यस्य) K₁ जय (for भवम्)

5 G₂ missing (of v l. 1), G₈ om 5^a-7^b — ^b)
 K₁ s D₈ D₁ 2 5 7 8 10 Ca d s भाच, T₁ 2 (by corr)
 G₁ 2 s क्षमं, Cap भवं (as in text) B₂ 4 Dn D₁ 4
 हित यत्स्यात्, D₂ यत्पृच्छसि (for भवमिच्छन्) — ^a) M
 वाच श्रेयस्कर्त्री धर्म्यां — ^d) D₂ त्वं, M तं (for तत्)

6 G₄ missing (cf. v 1. 1) G₈ om 6 (cf. v 1 5). — ^b) M₃ (M₄ sup *lin* यु)ध्येयुद् (for सिध्येयुद्)

तथैव योगविहितं न सिध्येत्कर्म यच्चप ।
 उपाययुक्तं मेधावी न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ ७
 अनुबन्धानवेक्षेत सानुबन्धेषु कर्मसु ।
 संप्रधार्य च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत् ॥ ८
 अनुबन्धं च संप्रेक्ष्य विपाकांश्चैव कर्मणाम् ।
 उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा ॥ ९
 यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये ।
 कोशे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥ १०
 यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति ।
 युक्तो धर्मार्थयोज्ञानि स राज्यमधिगच्छति ॥ ११
 न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसांप्रतम् ।

श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥ १२
 भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो वडिशमायसम् ।
 रूपाभिपाती ग्रसते नानुबन्धमवेक्षते ॥ १३
 यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।
 हितं च परिणामे यत्तदद्यं भूतिमिच्छता ॥ १४
 वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः ।
 स नाम्नोति रसं तेभ्यो वीजं चास्य विनश्यति ॥ १५
 यस्तु पक्कमुपादत्ते काले परिणतं फलम् ।
 फलाद्रसं स लभते वीजाच्चैव फलं पुनः ॥ १६
 यथा मधु समादत्ते रक्षन्पुष्पाणि पट्पदः ।
 तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविर्हिसया ॥ १७

C 5. 1110
B 5. 34 17
K. 5 34. 17

T₁ G_{1.8} अपि (for यानि) — ^a) K₁ 2 4 D_{1.2} G₂ Ca d अनुपायेन युक्तानि, D_n T G_{1.8} M अनुता (D_n पा) पप्र-
 युक्तानि, Cn as in text.

7 G₂ missing (cf v 1.1) G₂ om. 7^{ab} (cf. v 1 5) — ^a) K₂ सहित (for विहित) — ^b) D₂₋₄ 6 कर्मज (for कर्म यत्) B Dn Ds Ds 10 यत्तु कर्म न सिध्यति — ^c) K₂ G₂ अपाययुक्त, T G_{1.8} 8 उपाययुक्तो, Ca d उपाययुक्त (as in text) Cs cites उपाय. — ^d) K₂ transp न and तत्र

8 ^a) K₂ B₂₋₄ Dn Ds Ds-7 10 T₁ M (except M₁) अपेक्षेत, Ds च सप्रेत्य (for अवेक्षेत) — ^c) D₁ न, Ds प्र-; G₂ तु (for च). — ^d) D₂ न चोद्रेग, S (except T₂ G₂, G₄ damaged) सहसा न (for न वेगेन) Ca d cite वेगेन (as in text)

9 ^a) S (except T₂ G₂, G₄ damaged) दधान् (for वन्ध) — ^b) B Dn Ds Ds-8 8-10 T₂ G₂ विपाक, Ca d s as in text — ^c) K₂ आत्मवान् (for आत्मन) K_{1.2} 4 T₂ G₂ आदौ (for एव) — ^d) D₂₋₄ 8 मानव (for वा न वा)

10 ^b) K₂ transp तथा and क्षये — ^c) Some MSS कोपे K₂ दुर्गे, Ca d s दण्डे (as in text) — ^d) Ds राष्ट्र (for राज्ये) K₂ Bs Dn₁ Ds₂ Ds 9 अवतिष्ठति (Dn₁ Ds₂ त), G₄ अवशिष्यते, G₅ पतिष्यति, Ca व्यव तिष्ठते, Cd as in text.

11 K₂ om. 11 — ^{ab}) K₁ च (for तु) K_{1.4} transp प्रमाणानि and यथोक्तानि, and reads उपसेवते (for अनुपश्यति) — ^d) Ds स राष्ट्र (for स राज्य) K₂ D₂ विष्ठति (for गच्छति).

12 = Hitopades'a 3 109 — K₂ transp 12 and 13 — ^a) Ds राष्ट्र (for राज्य) K₂ Dn₁ Ds.4 9 एव (for एव)

13 K₂ transp 12 and 13 — ^b) G₄ आमिषं (for आयसम्) — ^c) K₂ Ds Cs ap रूपाभिपाती, K₂ (sup in) B Dn Ds-7 T₂ लोभाभिपा (Bs खा) ती; Ds (by corr) 9 10 G₂ रसाभिलाषी (Ds G₂ पाती), T₁ G_{1.8} 8 M अन्नाभिलाषी, G₄ रूपाभिलाषी, Ca d as in text (Cap लोभाभिपाती) — ^d) Ds Ds-8 अपेक्षते (for अवेक्षते).

14 = (var) Pañcatantra 4 23, 79, = (var) Śārngadhara-paddhati 1308 — ^{ab}) K₂ transp शक्य and ग्रस्य B₂ transp ग्रस्य and ग्रस्तं K₁ 4 5 D₁ 2 8 ग्रास, Ds₂ m वस्तु, Ds यस्य, G₄ ग्रस्तं (for ग्रस्य) D₁₀ G₂ 6 परिणमेत (for णमेच्च) Ca d cite परिणमेत् — After 14^{ab}, D₁ reads 19-20 — ^c) Ds.4 9 Gs.4 स्यात्, M च (for यत्) — ^d) K₂ B (except B₂) Dn₂ Ds-7 10 T₂ Ca तदाद्य, Ds तदाज्यं, G₂ तथाद्य Cd cites अद्य T₁ तदद्य स्यादभीप्सित, G₂ तदद्यादभीप्सया (sic), M यत्तदद्यमभीप्सया

15 ^b) K₁ G₂ विचिनोति, Bs उपचि (for प्रचि). — ^c) S (except T₂, G₄ damaged) तेषा (for तेभ्यो) — ^d) B₁ 8 तस्य, D₂ चैव (for चास्य) D₂ प्रणश्यति (for विन)

16 ^a) D₁ उपाधत्ते, D₂ समादत्ते — ^d) S (except T₂ G₂) बीज (for बीजात्) T₁ G_{1.8} 4 M_{1.2} फलात् (for फल)

17 ^c) S (except T₂ G₂ 4) अर्थ (for अर्थान्) — ^d) G₂ विहित सदा (for अविर्हिसया)

पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवामे न यथाङ्गारकारकः ॥ १८
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
इति कर्माणि संचिन्त्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥ १९
अनारभ्या भवन्त्यर्थाः केचिन्नित्यं तथागताः ।
कृतः पुरुषकारोऽपि भवेद्येषु निरर्थकः ॥ २०
कांश्चिदर्थान्नरः प्राज्ञो लघुमूलान्महाफलान् ।
क्षिप्रमारभते कर्तुं न विम्रयति तादृशान् ॥ २१
ऋजु पश्यति यः सर्वं चक्षुषानुपिवन्निव ।
आसीनमपि तूष्णीकमनुरज्यन्ति तं प्रजाः ॥ २२

चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
प्रसादयति लोकं यः तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ २३
यस्मात्रस्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव ।
सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥ २४
पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तवान्स्वेन तेजसा ।
वायुरभ्रमिवासाद्य अंशयत्यनये स्थितः ॥ २५
धर्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः ।
वसुधा वसुसंपूर्णा वर्धते भूतिवर्धनी ॥ २६
अथ संत्यजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः ।
प्रतिसंवेष्टते भूमिरथौ चर्माहितं यथा ॥ २७

18 ^a) K₁m पुष्पमादौ, Dn₂ T₁ (also as in text)
G₂ s पुष्पं फल D₂ s विचिन्वीयात् (for विचिन्वीत)
— ^b) G₂ M वि(G₂ तु)वर्जयेत् (for न कारयेत्)
19 19^{ab} = C. 3 2342^{ab}. — D₁ reads 19-20 after
14^{ab} — ^c) K₄ D₂ S (except T G₂ s) 'प्रेक्ष्य (for
'चिन्त्य) — ^d) D₂ G₂ धीर. (G₂ धीर) कुर्वीत वा न वा,
Cs as in text

20 D₁ reads 19-20 after 14^{ab} — ^a) B₁ अनवद्या
(for अनारभ्या) — ^b) G₂ कृत्वा, M कृत्य, Ca d s नित्यं
(as in text) K₂ s D₁ तथाकृता, G₂ तथापरे, G₂ तथैव
च, Ca d s तथागता. (as in text) — ^c) B D (except
D₁ s) T₂ G₂ हि (for सपि) — ^d) D₁ भवत्येष (for
भवेद्येषु). — After 20, Dn (for the first time) reads
5 38 29, and Ds D₂-s 1 s 10 (all first time) read
5 38 29^{ad} only. On the other hand, S (except G₂)
ins after 20

187* अनर्थं चैव निरतमर्थं चैव परास्त्रुखम् ।
and thereafter read (for the first time) the lines of
stanza 5 38 29 as follows

T₁ G₁ s 187*, 29^{ad}, 29^{ab}, 29^{cd} (repeated)

T₂ 187*, 29^{ab}^{cd}

G₂ 187*, 29^{ad}

G₄ 187*, 29^{ab}

M₁ s 187*, 29^{ad}, 29^{ab}

M₂ s 187*, 29^{ab}, 29^{ad}, 29^{cd} (repeated)

21 ^a) D₁ T₁ G (except G₂) कश्चित् (for काश्चित्)
T₁ G₁ s महाप्राज्ञो (for नर प्राज्ञो). — ^b) D₂ s लघुपायान्,
T₁ G₁ M 'यस्यान्, G₂ s 'युक्तान्, G₂ 'मूल B₂ s महो-
दयान्, G₂ महोदय — ^c) D₁ विपश्यति, G₁ s दीर्घः; G₄
M s विस्म (for विम्र). —

22 ^a) K₂ B₂ D (except Dn D₁ s s) T G₂ s
ऋजु; Cd s as in text D₂ सर्वत्र (for यः सर्व). — ^b)
K₁ D₂-s T₂ प्र-, Cs as in text. — ^c) K₄ अपि (for
अपि) K₂ त तूष्णीं, Cd तूष्णीक (as in text). — ^d) D₂
अपि रज्यन्ति, D₂ अनुरक्षन्ति, Cd as in text. K₂ वै (for
त) — After 22, B D (except D₁ s s) T₂ ins..

188* सुपुष्पित. स्यादफलः फलितः स्यादुराहृहः ।

अपक्व. पक्वसकाशो न तु शीर्येत कर्हिचित् ।

[= (var) Ādi. App. I, No 81, line 137L;
= (var.) C 12. 5277^{ad}-5278^{ab}. — (L 1) B₁ s
Ds Ds 10 पुष्पित स्यादफलित (for the prior half). Ca
सफल सन् (for फलित स्यात्). — (L 2) B₁ s 'सङ्गो
(for 'संकाशो) B (except B₂) D₂-s s T₂ च (for तु)
B₁ सीदेत (for शीर्येत), and कस्य (for कर्हि)]

23 = (var) Śārngadhara-paddhati 1394. — ^a)
K₂ transp चक्षुषा and कर्मणा — ^c) B D (except
D₂) T₂ G₂ transp लोकं and य K₄ लोके; Ca d लोक
(as in text) — ^d) K₂ (m as in text) स राज्यमधि-
तिष्ठति, M तस्य (M₁ s ततो) लोक प्रसीदति.

24 ^a) K₂ यतस् (for यस्मात्). K₄ D₂ M प्रसति
— ^d) K₄ D₂ D₁ T₁ G₁ s transp. लब्ध्वा and स

25 ^b) T₁ G₁ s प्राप्यापि, G₂ s लब्ध्वा च (G₂ अपि).
G₄ लब्धवान् (for प्राप्तवान्). K₂ Dn D₂ M कर्मणा (for
तेजसा) — ^c) D₂ चक्ष (for अक्ष) T₁ G₁ अम्येत (for
आसाद्य). — ^d) B₂ D₂ D₁ अनयस्थित, G₂ अपथे स्थितः
Cd s अनये स्थित (as in text)

26 ^b) D₁ आत्मन (for आदितः). — ^d) Dn₂
D₁ s s G₂ श्रुति (D₁ 'मि)वर्धनी, D₂ s D₂ G₂ s श्रुतिवर्धनी,

27 ^b) D₂-s s T G (except G₂) om. च — ^c)
K₁ s B₂ D₂ s 'चेष्टते, D₂ 'चरते, Ca d s 'वेष्टते (as in

य एव यत्तः क्रियते परराष्ट्रावमर्दने ।
 स एव यत्तः कर्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥ २८
 धर्मेण राज्यं विन्देत धर्मेण परिपालयेत् ।
 धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ॥ २९
 अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिसर्पतः ।
 सर्वतः सारमादद्याद्भूम्य इव काञ्चनम् ॥ ३०
 सुव्याहृतानि सुधियां सुकृतानि ततस्ततः ।
 संचिन्वन्धीर आसीत् शिलाहारी शिलं यथा ॥ ३१
 गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
 चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्मर्यामितरे जनाः ॥ ३२
 भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।

अथ या सुदुहा राजनैव तां विनयन्त्यपि ॥ ३३
 यदतस्तं प्रणमति न तत्संतापयन्त्यपि ।
 यच्च स्वयं नतं दारु न तत्संतापयन्त्यपि ॥ ३४
 एतयोपमया धीरः संनमेत बलीयसे ।
 इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥ ३५
 पर्जन्यनाथाः पशवो राजानो मित्रवान्धवाः ।
 पतयो बान्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदवान्धवाः ॥ ३६
 सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
 मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ॥ ३७
 मानेन रक्ष्यते धान्यमश्वान्नक्ष्यत्यनुक्रमः ।
 अभीक्ष्णदर्शनाद्गावः स्त्रियो रक्ष्याः कुचेलतः ॥ ३८

C. 5. 11 3
B. 5. 34 4C
K. 5. 34 41

text) — ^a) Ks अग्रावाहितचर्मवत्

28 ^a) Gs M transp यत्त and क्रियते Bs Ds & कर्तव्य (for क्रियते) — Bs om 28^b — ^b) B (Bs om) D (except D1.2 1 9) T G परराष्ट्रविमर्दने — ^a) M स्वराष्ट्रपरिरक्षणे

29 ^a) K1 D1 2 1 9 S (except T2 Gs, Gs damaged) राष्ट्र (for राज्यं) K2 (by corr, orig as in text) विंदेत, D2 विदित, T2 वीक्षेत — After 29, Gs repeats 25 with 1 [प्राप्यापि (for प्राप्तवान्), and अनवस्थित (for अनये स्थित)]

30 ^b) K2 B (except B1) Dn Ds 6 10 T2 'जल्पत, Ca d s 'सर्पत (as in text) T1 G (except G2) बालादपि सुभाषितं — ^a) S (except G2, T2 by corr, orig as in text) पंशुस्य (for अश्वस्य)

31 ^a) Ds D1 अग्राह (D1 'हि)तानि B Dn Ds Ds 6 10 T2 सूक्तानि (B1 सुमत), T1 G (except G2) M महतां (for सुधिया) — ^b) M सुमतानि (for सुकु) — ^c) K4 विचिन्वन्, Cd s as in text Ds1 D1 वीर (for धीर) — ^d) K1.2 Ds शिलाहारी, Ks G2 4.5 M सला; Ds शिलाहार, Ca d s as in text K1.2 s Ds शल, G2 4 s M सल; Ca d s as in text

32 = (var) Pāṇicatantra 3 64, = (var) Śārngadharaṇapaddhati 1448, = (var) Vikramacarita (ed F Edgerton) SR 8 1 and JR 8 2 — ^a) K2 s गाव पश्यति गन्धेन — ^b) Ks शास्त्र (for वेदै) Ks Ds D10 वाट्वा, Ks D1 पटिता, Ds 4 च द्विजा (for ब्राह्मणा) — ^d) Gs सर्वजतव (for हतरे जना)

33 = C 12 2503 — ^b) T1 G1 दुर्दुहा, Ca d

दुर्दुहा (as in text) — ^a) Dn Ds अथ वा (for अथ या) T1 G1 2 s सुदुहा D1 गाव, D2 1 S (except T2 G1) भवति (for राजन्) — ^a) T1 G (except G2) transp नैव and ता K (Ks missing) Ds 9 विनि (D2 'प्र)युजते, Dn Ds Ds-8 10 वितुदत्यपि D1 नैव तद्धि नियुज्यते

34 = (var) C 12 2504 — ^a) T G (except G2) प्रणमते, Cd as in text. — ^b) T1 G1.2-s M उत (for अपि) K1.2 4 D1-4 7-9 T2 Gs न तत्संतापमर्हति — ^c) Gs न तद्, Gs नते, M नमेद्, Ca d नत (as in text) Ds यस्त्वय सनमेद्दारु, T1 G1.4 यस्त्वय नमते दारु. — ^d) K1.4 s Dn Ds.4.7 s T2 न तत्सता (Ks 'हा)प्यत्यपि, S (except G2, Gs damaged) M न तत्सनामयेद्दुघ

35 ^a) K (Ks missing) Ds G1 (before corr) 4 s वीर, Ds धीमान्, Gs राजन् (for धीर) — ^b) K (Ks missing) Ds प्रणमेत, Ds यो नमेत (for सन) — ^c) Ks Bs प्रणमति — ^d) D2 यो नमेत (for नमते यो)

36 ^b) Ks अमाल, Ks D (except D1 2 9) T2 G1 (after corr) Cap मन्त्रि, T1 G1 (before corr) मृत, Ca d s मित्र (as in text) — ^c) T2 Gs 4 M transp पतय and वाघवा Gs तथा वै (for पतयो) T1 G1 देवता, Gs पतय, Ca d बान्धवा (as in text)

37 ^b) Ks S (except T2 G1.5) अग्रासेन, Ca d s योगेन (as in text) — ^c) Ks (sup in) लजया, Ds2 मृगया, Ca d s मृजया (as in text) — ^d) D1 शीलेन, T1 वृत्तेन (for वृत्तेन)

38 ^b) S (except T2 G2) रक्षेत् (for रक्षति) S अनुक्रमात्, Ca d अनुक्रम (as in text) Cs cites अनुक्रमण — ^c) Ks B D (except Ds) T2 G1.5 Cs अभी

C. 5. 11-4
B. 5. 24 41
K. 5. 34 42

न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।
अन्येष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥ ३९
य ईर्ष्युः परवित्तेषु रूपे वीर्यं कुलान्वये ।
सुखे सौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः ॥ ४०
अकार्यकरणाद्धीतः कार्याणां च विवर्जनात् ।
अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माद्येन तत्पिबेत् ॥ ४१
विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः ।
एते मदावलिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥ ४२
असन्तोऽभ्यर्थिताः सद्भिः किञ्चित्कार्यं कदाचन ।
मन्यन्ते सन्तमात्मानमसन्तमपि विश्रुतम् ॥ ४३
गतिरात्मवतां सन्तः सन्त एव सतां गतिः ।

असतां च गतिः सन्तो न त्वसन्तः सतां गतिः ॥ ४४
जिता सभा वस्त्रवता समाशा गोमता जिता ।
अध्वा जितो यानवता सर्वं शीलवता जितम् ॥ ४५
शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति ।
न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न वन्धुभिः ॥ ४६
आढ्यानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् ।
लवणोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ॥ ४७
संपन्नतरमेवान्नं दरिद्रा भुञ्जते सदा ।
क्षुत्स्वादुतां जनयति सा चाढ्येषु सुदुर्लभा ॥ ४८
प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
दरिद्राणां तु राजेन्द्र अपि काष्ठं हि जीर्यते ॥ ४९

क्षणदर्शन गात्र (D₁ T₂ G₁ "व") — ^a) K₁ 2 4 D₉ G₂
रक्षेत् (for रक्ष्या.) K (K₈ missing) B₁ 5 Dn₂ Ds₂
D₈ Cap कुचेलता, Dn₁ कुलेन च, D₉ G₈ कुशीलता D₁ 2
स्त्रियो रक्ष्यत्यचेलता Ca d s oite अचेलता

39 ^a) B₃ वृत्तिहीनस्य, D₂ हीनवृत्तानां (for वृत्त*)
— ^c) K₂ 4 5 B₂ 4 Dn₃ Ds₂ D₆ 1 अतेषु, D₁ S (except
T₂ G₂) अन्येषु (for अन्येषु) S (except T₂ G₂-4) च
(for हि) D₁₀ अंतावसायिजाताना

40 ^a) K₂ ईर्ष्यालु, G₈ 5 ग्रस्येषा, G₄ यं रक्ष्य (for
य ईर्ष्यु) K₅ B D (except Dn₂ Ds D₈ 8) T₂ G₂ ईर्ष्यु,
Cd 8 ईर्ष्यु (as in text) — ^b) K₁ 4 5 G₄ transp रूपे
and वीर्यं K₁ 4 D₁ T₁ G (G₄ damaged) M₁ (sup
lin) कुलेन्यये (for कुल*) — ^c) G₄ शीले (for सुले)
D₁ *सत्कारे (for *सरकारे) K (K₈ missing) Dn₂ Ds
D₈ 8 10 T G₈ M₁ 3 सुग्यसौभाग्यसत्कारे (K₁ *सत्कारे)
— ^d) G₂ M तस्य चाधिर्नरतर

41 ^b) D₂ तु (for च) T₁ G₁ 4 5 विमर्जे* (for
विवर्जे*) — ^d) Cd येन माद्येत तत्पिबेत्

42 ^c) K₁ (by corr) 4 5 B (except B₈) D (for
D₉ see below) T₂ G₂ transp एते and मदा. K₁
(orig) 2 D₉ एते मदा मदाधाना — ^d) K₁ त एव हि
(for एत एव)

43 ^a) K₅ प्रार्थिता, B₂-5 Dn Ds D₂-8 10 T₂ -रय-
(D₁₀ -रय) चिता, D₁ G₅ हार्थिता Ca oites अर्थिता
— ^b) B D (except Dn₂ D₁ 2 7 9) T₂ किञ्चित्कार्यं (for
किञ्चित्कार्यं) — After 43^a, B₁ D₈ 6 T₂ ins

180* तायन तस्य सुकृत किञ्चित्कार्यं कदाचन ।
— ^d) B₁ D₂ G₂ इति; T₁ G₁ 4 5 वापि, Ca d अपि

(as in text)

44 ^a) S (except T₂) एवात्मनः; Ca 8 आत्मवतां
(as in text) D₉ असत सतमात्मानं — ^b) D₉ *समा
वयत्युत — ^d) D₉ आत्मनो हि गति. सत सत एव सतां
गतिः

45 ^a) T₁ G₁ 8 5 transp जिता and सभा D₁
वसु*, G₄ शास्त्र* (for वस्त्र*) — ^b) K (K₈ missing)
B₂ 4 Dn D₂-8 10 T₂ G₁ मि (K₂ 4 5 D₁ G₁ मृष्टाशा,
B₁ 8 5 घनाशा, Ds G₂ सुखाशा, D₁ सधना (for समाशा)
— ^d) G₄ अर्थ* (for शील*)

46 ^b) D₂ 8 9 तद्यदास्य, M तच्च यस्य (for *स्येह)
K₁ (after corr.) न विद्यते, (before corr) न विदति
(for प्रणश्यति) G₄ तद्यस्य विप्रण*. — ^d) Ds₂ D₉ 10 च
(for the second n)

47 ^b) B₁ D₈ 8 9 गोरसोत्तम, B₂ गोरस पर, Ca as
in text — ^c) Hypermetrion! K₁ 2 4 तैलप्राय; K₁
B₂-8 Dn T₂ (m as in text) G₂ तैलोत्तर (Dn₁ *म);
B₁ 2 तिलोत्तम (B₂ *र) (for लवणोत्तर)

48 ^b) B₁ D₈ 4 9 जना (for सदा) — ^d) D₂ सदा
(for सा च) — K₄ repeats 48 with v 1 [सपन्नस
(for *तर), and नत्त (for क्षुत्)]

49 ^a) D₉ मेहे, Ca लोके (as in text) — ^c) K₁
D₉ च (for तु) K₂ काष्ठान्यपि हि जीर्यते; B Dn D₁
D₂-8 10 T₂ G₁ जीर्यत्यपि हि (B₁ Ds₁ D₈-8 T₂ तु) काष्ठानि;
G₂ दरिद्राणा महाराज — ^d) D₁ एपि (for अपि) K₁
T₁ G₁ 2 5 काष्ठानि (K₄ *नि), D₁ काष्ठेपि, M काष्ठ च
(for काष्ठं हि) M जीर्यति (for जीर्यते) K₂ B₂-1
दरिद्राणा तथोदरे (K₂ *णा तु भारत), K₅ G₈ 4 काष्ठमश्म च

अवृत्तिर्मयमन्त्यानां मध्यानां मरणाद्भयम् ।
 उत्तमानां तु मर्त्यानामवमानात्परं भयम् ॥ ५०
 ऐश्वर्यमदपापिष्टा मदाः पानमदादयः ।
 ऐश्वर्यमदमत्तो हि नापतित्वा विबुध्यते ॥ ५१
 इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु वर्तमानैरनिग्रहैः ।
 तैरयं ताप्यते लोको नक्षत्राणि ग्रहैरिव ॥ ५२
 यो जितः पञ्चवर्गेण सहजेनात्मकर्शिना ।
 आपदस्तस्य वर्धन्ते शुक्लपक्ष इवोडुराह् ॥ ५३
 अविजित्य य आत्मानममात्यान्विजिगीषते ।
 अमित्रान्वाजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥ ५४
 आत्मानमेव प्रथमं देगरूपेण यो जयेत् ।

ततोऽमात्यानमित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥ ५५
 वश्येन्द्रियं जितामात्यं वृत्तदण्डं विकारिषु ।
 परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निपेवते ॥ ५६
 रथः शरीरं पुरुषस्य राज-
 नात्मा नियन्तेन्द्रियाण्यस्य चाश्वाः ।
 तैरग्रमत्तः कुशलः सदश्वै-
 र्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ ५७
 एतान्यनिगृहीतानि व्यापादयितुमप्यलम् ।
 अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारथिम् ॥ ५८
 अनर्थमर्थतः पश्यन्त्रथैवैवाप्यनर्थतः ।
 इन्द्रियैः प्रसृतो बालः सुदुःखं मन्यते सुखम् ॥ ५९

C. 5 1155
B 3. 24 61
K. 5. 24 62

(G₈ 'ष्टमदमापि, G₄ 'ष्ट वाइमापि) जीर्यते B₁ s Dn Ds
 D₂-s 10 T₂ दृष्टिद्विणा महीपते Cd cites 49^d as in text!
 — After 49, K₂ D₁ ins

190* यथा यथा महत्तत्र विस्तरश्च यथा यथा ।

तथा यथा महद्दुःखं सुखं तु न तथा यथा ।

50 * B₁ 2 s Ca अवृत्ते, T₁ G₁-4 M अशानात्, Cd s
 अवृत्ति (as in text) K₂ 4 s D₁-4 7 10 T₂ अ(D₁
 प्र)वृत्तिमयम् G₈ अशानाद्भयं तु मंदानां (hypermetric)
 — *) D₁ तु सत्त्वाना, D₂ मनुष्याणा, G₈ तु सर्वेषां (for तु
 मर्त्याना) — ^d) K₁ D₉ अप(D₉ 'व)मानान्महद्भय, M
 (M₁ inf lin as in text) अवमानमय भयं

51 * D₁ 9 ऐश्वर्यम् (D₉ 'म)दमाविष्टा, S ऐश्वर्यमत्त
 (G₈ 'मद) पापिष्टो, Cn s 'मद पापिष्टो, Cd as in text
 — ^b) K₁ 2 4 D₉ मदा मद्य(D₉ 'ख्यान)मदादय, D₂
 मद्यपान, S मद्यु(T₂ 'द्य)पानमदादपि — ^c) T₂ तु (for
 हि) M ऐश्वर्यमदमत्ताना — ^d) K₁ 2 4 D₁ 2 विमाद्यति
 (D₂ 'ते), D₉ विरुध्यते (for विबुध्यते) D₈ नोपतित्वाव-
 बुध्यते, T₁ G नाव(G₄ न हि)तिष्ठति (G₂ 'ष्टे) कुत्रचित्,
 M गतिरूष्वां न विद्यते — After 51, G₈ repeats 51^{ad},
 with v L, as in M.

52 ^b) K₂ (m as in text) अमयुते, Ca d अनिग्रह-
 (as in text) — *) D₁ नीय, D₉ त्रास्य, G₁ 2 4 M
 तप्य (for ताप्य) D₁ G₄ लोके (for लोको)

53 ^b) B Dn Ds D₁-4 7 s T₂ Ca आत्मकर्षिणा, D₈ s
 अनु, D₉ अप, D₁₀ 'वर्तिना

54 =(var) 5 127 27 (cf. v 1 55) — ^a) B₂ 4
 Dn₂ D₈ 4 10 ययात्मान, G₈ यमा (for य जा) — ^c) K
 D₂ 7 G₂ अजितात्मा, B₁ अमित्रात्मा, D₁ अमात्यान्वि- (for

अमित्रान्वा) D₉ अमित्राश्चार्थतोमात्य

55 =5 127 28 (cf v 1 54) — ^b) K₁ (before
 corr as in text) उपदेशेन, B₂-s T₂ (before corr) Cn
 द्वेयरूपेण, B₁ Dn D₈-s s द्वेय, D₉ देशे कालेन, G₈ s शम, *
 Ca d s देश (as in text) ☞ Ca दृष्टरूपेणेत्यसम्यक् । ☞
 — ^c) M मित्राणि (for अमात्यान्) M₁ s 4 अमात्यान्
 (for अमित्रान्) — ^d) K₁ 4 क्रमेण, K₂ ततोऽन्य (for
 न मोघ) D₉ न स मोघं जिगीषति, S (except T₂ G₂)
 नियतं कुरुते वशे, C₈ as in text

56 =5 127 29 — ^a) K₂ B D (except D₁-4 7)
 T₂ G₈ जितात्मान (for 'मात्य) — ^b) K₁ m (orig as in
 text) D₈ D₁₀ C₈ विकारिण (D₈ Cd.s 'णा), Ca विकारिषु
 (as in text) — ^c) D₈ 6 s वीर, D₉ दूर, S (except T
 G₁ 2) दांत (for धीर) D₈ D₁₀ अस्यन्त (for अत्यन्त)

57 =(var) C 3 13942 — ^a) K (K₈ missing)
 D₁ 7 9 G₂ सर्व, D₂ सृष्ट, T₁ G₈ M दृष्ट, G₅ दृष्ट (for
 राजन्) — ^b) T₁ G₁ यता च, G₅ यता (for नियन्ता)
 D₁₀ एव (for अस्य) D₉ अस्य द्राहा, T₁ G₁ s 8 आहुरश्वान्
 (for अस्य चाश्वा) — ^c) K₁ 2 s D₈ (orig) 9 कुशल, *
 K₄ B Dn₂ D₈ D₁-7 s (by corr) 10 T₂ G₂ कुशली (for
 कुशल) D₉ G₈ सदाश्च — ^d) G₅ कृती (for सुख)
 K₂ (orig as in text) D₁ M पथीव, T₁ G₁ s स एव, G₈
 सदैव (for रथीव) D₈ G₈ वीर (for धीर)

58 =(var) 5 127 26 — ^a) D₈ अपि गृहीतानि,
 M (inf lin as in text) अनुगृही — ^c) D₁ अयनाहं
 (for अविधेया) — ^d) B₂ D₈ D₁ 9 10 हया पथिषु
 मारथि, S (except T₁ G₂, G₄ damaged) सरथ मारथि
 हया

C. 5. 1159
D. 5. 24 62
K. 5. 34 63

धर्माथौ यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः ।
श्रीप्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥ ६०
अर्यानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः ।
इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्भ्रश्यते हि सः ॥ ६१
आत्मनात्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धीन्द्रियैर्यतैः ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ६२
क्षुद्राक्षणेव जालेन झपावपिहितावुभौ ।
कामश्च राजन्क्रोधश्च तौ प्रज्ञानं विलुम्पतः ॥ ६३
समवेक्ष्येह धर्माथौ संभारान्योऽधिगच्छति ।
स वै संभृतसंभारः सततं सुखमेधते ॥ ६४
यः पञ्चाभ्यन्तराञ्च शत्रून्विजित्य मतिक्षयान् ।

जिगीपति रिपूनन्यात्रिषवोऽभिभवन्ति तम् ॥ ६५
दृश्यन्ते हि दुरात्मानो बध्यमानाः स्वकर्मभिः ।
इन्द्रियाणामनीशत्वाद्वा राजानो राज्यविभ्रमैः ॥ ६६
असंत्यागात्पापकृतामपापां-
स्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिश्रभावात् ।
शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावा-
त्तस्मात्पापैः सह संधिं न कुर्यात् ॥ ६७
निजानुत्पततः शत्रून्पञ्च पञ्चप्रयोजनान् ।
यो मोहान्न निगृह्णाति तमापद्रुसते नरम् ॥ ६८
अनस्यार्जवं शौचं संतोषः प्रियवादिता ।
दमः सत्यमनायासो न भवन्ति दुरात्मनाम् ॥ ६९

59 ^a) ❧ Ca आद्यन्तमिति च पाठ । ❧ Ds अर्थवत्,
Ca d.s अर्थत (as in text). — ^b) B1 s s Ds2 D7
अनर्थवत्, Ca. d.s as in text. — ^c) Ms-s इन्द्रिय-
K2 s D7 G2 प्रसृतैः; K4 B Dn Ds Ds-0 s 10 T2
अजितैः, T1 G1 s-s प्राकृतं, Cd s प्रसृतः (as in text).
— ^d) T1 G1 स (for सु)

60 ^a) D7 श्रीधनप्राणदारेभ्यः, T1 G (except G2)
M1.s श्रीप्राणराष्ट्रं, Ms 4 धान्येभ्यः. — ^d) K (Ks
missing) सोचश. (for क्षिप्रं स), cf. 54^d. Gs परिभूयते
(for हीयते)

61 ^d) Ds G2 (by corr) भ्रश्यतीह (for भ्रश्यते हि)
B1.s भ्रश्यतीह न सदाय

62 ^a) K2 आत्मनो मानमन्वि, D2 Gs आत्मान ह्या (Gs
आत्मनान्वि. — ^b) Ds यत्., D1 रत्.; T1 G (except
G2) युतं, M हितं (for यत्) K (Ks missing)
आत्मानमवसादयेत् Ca cites 62^a, and Cd cites 62^{ab}
as in text. — 62^{cd} = (var) 1 67 7^{ab}, Gītā (Vulg.)
6 6^{cd} — ^c) K2 आत्मनो बन्धुरात्मैव; K4 s B D (except
Dn2 D1-s s) T2 आत्मा ह्येवात्मनो यधु — ^d) Ms-s
मति (for रिपु) K2 s G2 रिपुरात्मैव चात्मनः. — After
62, K4 s (om line 2) B (B1 s 4 om line 2) D (D2
marg; Ds om line 1) T2 ins

191* बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनवात्मात्मना जित ।

स एव नियतो बन्धु स एव नियतो रिपु ॥

[(L 1) = (var.) Gītā (Vulg) 6 6^{ab} Dn2 D1
transp एव and आत्मा — (L 2) K4 नियतो, Ds D3 (by
corr) s. 9 अनियतो (for the second नियतो)]

63 = (var) 5 127 30 — ^a) K2 (m as in text)
छिद्राख्येण; Ca. d s as in text Dn1 च, Ds G2 s एव;

Ca n s इव (as in text) — ^b) K1 4 Dn Ds D3. 14
(by corr as in text) 7 9 10 G2 Ca d s दुरु; Cap दमौ
(as in text). — ^d) T1 G1 s द्वौ (for तौ) Ds प्रदानं;
D1 Gs विज्ञानं, Ca d as in text. K2 तौ ज्ञानमवलुपत्.

64 ^a) Ds प्रसमीक्ष्य; Ca d.s समवेक्ष्य (as in text).
K1 2 s D7 T1 G1 हि (for इह). — ^b) Ds 4 समा
राजोधि.

65 ^a) Gs पंचाप्यन्तरजान्छत्रून् — ^b) G4 विनिर्जित
(for अविजित्य). B Dn Ds-0 10 T2 Ca p s मनोमयान्;
Gs M मनीषयान्, Ca d as in text — ^c) Gs जिगीपते
K2 विजिगीपति वै बाह्यान् — ^d) Gs M आपदो; G1
नृपांश्च (for रिपवो) G4 Ms 4 (inf. in, as in text)
अपि (for अभि-) K2 सोचशस्तैर्विजीयते.

66 K2 om 66-71. — ^a) D2 9 च (for हि).
B2 4 Dn D1 s. 7. 8 महा (for दुरा) — ^b) K1 दय
कामा, B D1 s. 4 0. 9 G2 बध्यमाना, T1 G1 s वध्यते हि;
M सुह्यमाना. — ^c) K1 अनैश्वर्यात् (for अनीशत्वात्)
— ^d) K1 4 s D1 2 7 G2 चित्तविभ्रमैः, B (except Ds)
Ds Ds-0 10 T2 राज्यविभ्रमे, T1 G1 s-s M विद्युता.

67 = (var) C 12. 2797. — K2 om. 67 (cf 7
1 66) — ^b) D1 स्पृशति Dn2 D10 T1 Gs Ms
मिश्रभावात्, Ds अपि भारत (for मिश्र) — ^c) Dn2 G1
Ms मिश्र; Ds (m as in text) मिथ्या (for मिश्र)
— ^d) D1 T1 G1 सग (for संधि)

68 K2 om. 68 (cf v. 1. 66) — ^a) K4 अविजित्य
तत् शत्रून् — ^b) Ds Gs 4 (by corr. as in text) Ms
प्रयोजनान्, Ca d s as in text.

69 K2 om 69 (cf v 1 66) — ^b) D1 नाभिमानिता
(for प्रिय) — ^d) T1 G2. 5 नैप मार्गो (for न भवन्ति)

आत्मज्ञानमनायासस्तिविधा धर्मनित्यता ।
 वाक्चैव गुप्ता दानं च नैतान्यन्येषु भारत ॥ ७०
 आक्रोगपरिवादाभ्यां विहिंसन्त्यबुधा बुधान् ।
 वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ॥ ७१
 हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिर्वलम् ।
 शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ७२
 वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः ।
 अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहु भाषितम् ॥ ७३
 अम्यावहति कल्याणं विविधा वाक्सुभाषिता ।
 सैव दुर्भाषिता राजन्ननर्थोपपद्यते ॥ ७४
 संरोहति शरैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।

वाचा दुरुक्तं वीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥ ७५
 कर्णिनालीकनाराचा निर्हरन्ति शरीरतः ।
 वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥ ७६
 वाक्सायका वदनाभिष्वतन्ति
 यैराहतः शोचति राज्यहानि ।
 परस्य नामर्मसु ते पतन्ति
 तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ७७
 यस्यै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ।
 बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽपाचीनानि पश्यति ॥ ७८
 बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
 अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ७९

C. 5 1178
 E. 5. 24. 22
 K. 5. 24. 23

70 K₂ om 70 (cf. v 1 66) — ^a) M₁ (inf lin as in text) 2-8 अमरस (for अनायाम्) K₁ आत्मज्ञान-समारम — ^b) Dn सूक्ता, Ca d s गुप्ता (as in text) D₁ G₂ गुप्तदान च, D₃ 4 s मधुरा दान, Cs as in text D₂ वाक्शौचमधुरादान — ^d) K₅ एते हि, D₁ G₁ एतान्, G₂ एषाम् (for एतानि) K₁ 4 B₁ 2 4 s Dn₁ Ds₂ D₁-10 M₂ अतेषु, K₅ अनेषु, B₂ G₁ अन्येषु, D₁ T₁ G₁ 8 एतेषु, G₂ एतानि, Ca d n अन्येषु (as in text) D₃ 4 s वृत्तज्ञ (for भारत)

71 K₂ om. 71 (cf. v 1 66) — ^b) D₁ बुध (for बुधान्) K₁ 4 s D₂-8 s-10 विहिं (K₁ D₃ 'ह') मत्यबुधो बुधान्, M हिंस्यन्त्यबुधा बुध

72 ^b) K₁ राज्ञो, Cs राज्ञा (as in text) — ^c) K₂ D₂ च (for तु) — ^d) Dn₁ D₁ T₁ G₁ 8 यत् (for गुणं)

73 ^a) K (K₂ missing) D₁ G₂ मे, D₂ M 'व' (for हि) D₂ 8 G₂ 8 नृपते — ^c) K₂ अर्थं वचो, K₅ B₂ अर्थयुक्त K₅ च चित्र, D₂ पवित्र, Cs विचित्र (as in text) — ^d) K₅ B₁ 8 D₁ 8 G₂ भाषित (for भाषितम्)

74 D₂ om 74-75, B₁ om. 74^{ab} — ^a) B₂ अम्याहरति, G₂ असौ वहति — ^b) K₁ 4 B₂-4 Dn₂ D₁ 2 विविध, K₂ 8 D₁ सतत (for विविधा) — ^c) D₁ सा वै दुर्भाषिता, G₁ सुभाषितेतरा (for सैव दुर्भां) — ^d) G₁ M 'कल्पते' (for 'पद्यते')

75 = (var) C 13 4987, = (var.) Pañcatantra 3 112 — D₂ om. 75 (of v 1 74) — ^a) K₁ 4 s D₁ 8 G₂ द्रुवणा (for शरैर्) K₂ B Dn D₂ D₂-7 s 10 T₂ रोहते सार्यकविद्ध — ^b) D₂ (after corr as in text) 4 घण (for वन) — ^c) K₂ 8 D₂ D₁ वीभत्सु (D₁ 'सु'),

Ca d s वीभत्स (as in text)

76 = C 13 4988 — ^a) B D (except Dn Ds D₂ 8) G₂ 8 कर्णिनालीकनाराचान्, Ds₂ D₂ 8 नालिकनाराचा, Ca d as in text Cn cites कर्णी नालीक, Cs कर्णि नालिका नाराचा — ^b) K₁ m T G₁ 8 M नि सरति, G₂ 4 निष्वतति, Ca निर्हति, Cd s as in text D₂ 4 शरीरिण (D₂ 'णा'), G₂ शरीरगा — ^c) D₁ 'शर' (for 'शर्य') D₂ तेन (for तु न) G₁ न निर्हंतु (for न निर्हर्तुं) K₂ न वाक्शल्यस्तु निर्हर्तुं — ^d) K₂ स्यादुहरो (for हृदिशयो) — K₂ repeats 76^{ed} in marg with v 1 as above.

77 = (var) 1 82 11, = (var) C 2 2192, = C 12 10999, = (var) B 13 104 32 — ^a) K₁ (after corr, as in text) नि सरति (for निष्वतन्ति) — ^b) D₂ राजन्हत (for यैराहत) — ^c) D₂ (before corr, as in text) ते, D₁ वा (for ना) K₂ D₂ वै, D₂ ये (for ते) — ^d) D (except D₁-4) T₂ G₂ परेभ्य (for परेषु)

78 = (var) C 2 2679, = (var) Śukasaptatī (text simpl), p 29 — ^a) B Dn D₂-8 s-10 T₂ G₂ Cs ap अया (B₁ D₁ 6 T₂ 'वो') चीनानि, T₁ G₁ 8-s M अपनीतानि, Ca d as in text K₁ 3 (m as in text) 4 न स चेत्पारमनो हित — After 78, K₂ ins 192* (of. v 1 79)

79 = (var) C 2 2680, = (var) Śārṅgadharā paddhati 1319, = (var) Pañcatantra (text simplified Kielhorn and Bühler) 3 184 — ^b) K₁ D₂ T₁ समुप, K₂ D₁ 1 G (except G₂) पर्युप, M₂ प्रत्यव

C. 5 1177
B 5 34 83
K. 5. 84 84

सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां तव भारत ।
पाण्डवानां विरोधेन न चैनामवबुध्यसे ॥ ८०
राजा लक्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
शिष्यस्ते शासिता सोऽस्तु धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥ ८१

अतीव सर्वान्पुत्रांस्ते भागधेयपुरस्कृतः ।
तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ८२
आनृशंस्यादनुकोशाद्योऽसौ धर्मभृतां वरः ।
गौरवात्तव राजेन्द्र बहून्क्लेशांस्तितिक्षति ॥ ८३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

धृतराष्ट्र उवाच ।
ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्थसहितं वचः ।
शृण्वतो नास्ति मे तृप्तिर्विचित्राणीह भापसे ॥ १
विदुर उवाच ।
सर्वतीर्थेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।

उभे एते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥ २
आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो ।
इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ३
यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते ।
तावत्स पुरुषव्याघ्र स्वर्गलोके महीयते ॥ ४

(for प्रत्युष*) — °) Gs नयरूपेण (for नयसकाशो)
— °) Bs Gs उप* (for अप*) M बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति
— T1 G1 4 s ins after 79 K2, after 78
192* न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या सयोजयन्ति तम् ।
[=(var) 5 35 33 — (L. 2) K2 सद्बुद्ध्या ये जयति
(for बुद्ध्या संयो*)]

80 °) B D T2 G2 s भरतर्षभ (for तव भारत)
— °) Ds निरो* (for विरो*) — °) K2 s तत्त्वं; Ds न
त्वं (for न च) K2 s नैव, Ds चैव, B Dn D2-4 7 10 T
G एना(T1 Gs *ता)न् (for एनाम्) K1 अवरुध्यसे, Ds
D10 अवमन्यसे, D1 G2 s नावबुध्यसे, Ds अनुबुध्यसे

81 81^{ab}=(var) 5 88 21^{ab}, =line 1 of 168*
— °) Bs 4 Dn1 Ds D1 s s G4 s M राजलक्षणसपन्न*
(D1 *युक्त) — °) Ds अधिपो (for अपि यो) Ms सं*
(for यो) — °) Ds (sup lin) 9 पुत्र, G4 प्रेत्य*, Cs
शिष्य (as in text) Ca cites शमिता T1 G चैव (G2
ते तु) (for सोऽस्तु). K1 4 s शिष्यस्ते शाधि तस्मात्तं
(K1 *त्वं)

82 °) K (Ks missing) D1-s G2 अतीत्य, Ca
अतीव (as in text) K2 स च, Ds शक्त* (for सर्वान्)
— °) Cn भागधेये, Cs *देय (for *धेय-) — °) D1
पूजया (for प्रज्ञया)

83 °) K2 B D (except Ds 9) T2 G2 Ca d s
transp आनृशस्यात् and अनुकोशात् — °) D2 T1
G1 4 s तितिक्षते — Ca reads 83^{cd} as in text

Colophon. Ks missing — Sub-parvan K1 s
सजययान, B Dn Ds Ds-8 s 10 T2 M प्रजागर; G1
विदुरप्रजागर — Adhy name K1 2 s D1 2.1 G2 विदुर
वाक्य, K4 विदुरवावर (810), T1 G1 हिताहितविवेक; M
हितोपदेश* (M4 *शं). — Adhy no (figures, words or
both) K1 Ds 33, K2 2 (of प्रजागरपर्व?), Ds (acc.
m.) 31, D1.8 S 34 (M 35) — S'loka no K1
78, Ks 83, Dn Ds 86, Gs 87, Ms 84.

35

☞ This adhy is missing in Ks (of v. 1. 5
32 15)

1 K4 om 1 — °) K1.2 (before corr. as in
text) B (except B4) D1 हि, Ds प्र (for इह). K1 G1
भापते, D1 शस मे

2 °) Ds 4 9 G4 च, D1 यत् (for वा). K1 4 G4 s
M सर्ववेदेषु वाज्ञा(K4 *चात्मा)नं — °) Ds (m as in
text) *तीर्थेषु (for *भूतेषु). K2 Bs D2 G1 द्या (for च)
— °) B Dn Ds Ds 8 s T2 स्वेते, Ds 4 ह्येते; D10 चेतं
(for एते) G (except G2) M उभावेती समा स्यातां
— °) K1 2 D1 10 G2 Cd तु, K4 s Dn1 D1-9 च; Cs वा
(as in text)

3 °) K2 स्वेषु तेषु च, D1 तेषु भारत (for सततं विभो)
— °) G4 अवामुहि (for *प्यसि)

4 °) Ks B4 Dn Ds Ds 7 10 T2 लोके प्र (for
लोकेषु) T1 G (except G2) M लोके भवति भारत

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

विरोचनस्य संवादं केशिन्यर्थे सुधन्वना ॥ ५

केशिन्युवाच ।

किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांसो दितिजाः स्विद्विरोचन ।

अथ केन स पर्यङ्कं सुधन्वा नाधिरोहति ॥ ६

विरोचन उवाच ।

प्राजापत्या हि वै श्रेष्ठा वयं केशिनि सत्तमाः ।

अस्माकं खल्विमे लोकाः के देवाः के द्विजातयः ॥ ७

केशिन्युवाच ।

इहैवास्व प्रतीक्षाव उपस्थाने विरोचन ।

सुधन्वा प्रातरागन्ता पश्येयं वां समागतौ ॥ ८

विरोचन उवाच ।

तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं मीरु भापसे ।

सुधन्वानं च मां चैव प्रातरर्द्रासि संगतौ ॥ ९

सुधन्वोवाच ।

अन्वालमे हिरण्मयं ग्राह्यदेहं तवासनम् ।

C 5 1165
B 5 35 14
K 5 35 15

— *) D₂-4 T₂ पुरुषन्याय, G₈-s M *श्रेष्ठ (G₁ M₁ *श्रेष्ठ)
5 *) K₅ महात्मन, D₈ सुधन्वन — After 5, D_n
D₂(marg) s s (marg) s T₂ ins

193* स्वयंवरे स्थिता कन्या केशिनी नाम नामत ।

रूपेणाप्रतिमा राजन्विशिष्टपतिकान्यया ।

विरोचनोऽथ दैतेयस्तदा तत्राजगाम ह ।

प्राप्तमिच्छस्तस्मिन् दैत्येन्द्र ग्राह केशिनी ।

6 *) D₈ ब्राह्मण K₂m D₂ १ वै, M₈ ४ त्विह,
Ca d s त्विह (as in text) — *) G₁ (before corr) s
च, G₈ ४ स्यु (for त्विह) — *) D_n D₈-s T₂ (before
corr) अत्य (for स) K₄ G₂ पर्यंके, C₉ पर्यंक (as in
text) S (except G₂, T₂ by corr) इद (M₂-s इम)
व्यवस्य पर्यंक — *) K₁ नाधिगच्छति, K₄ नातु, D₁
ह्यधि, D₂ वाधि, S (except T₂ G₂) -प्यधिरोहतु

7 After the ref, K₂ reads 9 — *) D_n D₁ ०
M₂ प्राजापत्या (D₈ *त्या) B₈ D_n D₈ ४ T₂ तु वै, D₈ -य
वै, D₉ G (except G₂) M वय (for हि वै) — *) D₉
सदा, S (except T₂ G₂) सर्वे, C_d वय (as in text)

8 *) K₂ अद्य; K₂m s B D_n D₈ D₈-s 10 Cap
आवां, K₄ आस्य, D₁ अप्सु, D₈ आस्य, Ca d आस्त्व (as
in text) D₉ प्रतीक्षाम, C_ds as in text S (except
T₂ G₂, G₄ damaged) इह त्व वस वै भोगा (T₁ G₁
*न्या) — *) K₁ s ४ D₉ उपस्थान, T₁ G₈ ४ M त्वदर्या
मे; G₁ त्वधर्मा मे, G₈ स्वार्थामेह, Ca d s उपस्थाने (as in
text) — *) K₁ ४ D₉ वा (for वा)

9 K₂ om the ref. and reads 9 after the ref. of
7 — *) M₅ यथायं (for यथा त्व) G₅ अभि (for
मीरु) M वक्ष्यसि (for भापसे) — *) S (except T₂
G₂) उमौ (for एव) — *) K₂ M द्रक्ष्यसि (for द्रष्टासि)
— After 9, K₁ s B (except B₁) D_n D₈ D₁ s s-s T₂
G₁ ins.

194* अतीताया च शर्वर्यामुदिते सूर्यमण्डले ।

[K₁ D₁ प्रमाताया (for अतीताया) D₇ ततो रात्र्या व्यती
ताया (for the prior half)]

D_n D₈ १ s T₂ cont K₄ D₂ ४ s G₂ ins after 9

195* अयाजगाम त देश सुधन्वा राजसत्तम ।

K₄ D_n D₂-4 १-९ T₂ cont.

196* विरोचनो यत्र विभो केशिन्या सहित स्थित ।

[D₂ सह संगत (for सहित स्थित)]

— D_n D₂-4 s (all om. line 1) T₂ cont K₁ s B
(except B₁) D_n D₈ D₁ s s ins after 194* D₁₀
(which om 9^{ad}) ins after 9^{ab}

197* सुधन्वा च समागच्छत्याह्लादि केशिनीं तथा ।

समागत द्विज इष्टा केशिनी भरतर्षभ ।

प्रत्युत्थायासन तस्मै पाद्यमर्घ्यं ददौ पुन ।

[(L 1) B₂ ४ s D_n D₈ D₈ सुधन्वान (for *न्वा च)
K₁ वै, K₂ D₈ त, D₁ तु, D₁₀ ता (for च) K₁ प्रति (for
तथा) K₈ प्रह्लादिमवनीपति, D_n D₈ D₈ ० प्राह्ला (D₈ D₈
ह्ला)दि केशिनी तथा — (L 2) K₁ s तमा (for समा*)
— (L 3) D₈ D₁ पाद्या (D₈ ० दा)र्घ्यं प्र (D₁ च) ददौ (for
पाद्यमर्घ्यं ददौ) G₄ अनुत्तम (for ददौ पुन)]

— T₁ G₈ s M ins after 9 G₁, after 194*

198* एतस्मिन्नन्तरे तत्र सुधन्वा प्रत्यदृश्यत ।

इति होवाच वचन विरोचनमनुत्तमम् ।

10 S (except T₂ G₂ M₅) om the ref — *)
D₈ ४ s समालभे, D₇ अन्वारेभे, Ca d as in text K₂
अन्वारुहेय रम्यं वै, S (except T₂ G₂) आस्व तल्पे हि
सौवर्णे — *) K₄ s D₈ D₈ ४ s T₂ G₂ ४ M ग्राह्यादे; D_n
D₈ D₁ ० T₁ G₁ ग्राह्यादे B D_n D₈ 10 T₂ ते (D₈ T₂ ह)
वरासन; D₈ D₈ ४ तव चासन, S (except T₂ G₂) ब्राह्मण-
स्त्वह — *) K₈ समत्व, D₁ एव त्व, S (except T₂
G₂) एकात, Ca d s एकत्व (as in text) K₂ s अनु
सपन्नो, Ca d as in text — *) K₄ s B D (except D_n
D₁ १ १ s) T₂ आसेह, Ca d आसेय (as in text)

G. B. 1125
B. 2. 23. 14
K. 2. 2. 15

एकत्वमुपसंपन्नो न त्वासेयं त्वया सह ॥ १०

विरोचन उवाच ।

अन्वाहरन्तु फलकं कूर्चं वाप्यथ वा वृसीम् ।

सुधन्वन्न त्वमर्होऽसि मया सह समासनम् ॥ ११

सुधन्वोवाच ।

पितापि ते समासीनमुपासीतैव मामधः ।

वालः सुखैधितो गेहे न त्वं किञ्चन बुध्यसे ॥ १२

विरोचन उवाच ।

हिरण्यं च गवाश्वं च यद्विचक्षुःसुरेषु नः ।

सुधन्वन्विपणे तेन प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ १३

सुधन्वोवाच ।

हिरण्यं च गवाश्वं च तवैवास्तु विरोचन ।

प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ १४

विरोचन उवाच ।

आवां कुत्र गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।

न हि देवेष्वहं स्थाता न मनुष्येषु कर्हिचित् ॥ १५

सुधन्वोवाच ।

पितरं ते गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।

11 G₂ om 11^a-13^b — ^a) K₁ s D₂.8 अथा(D₂ °ध्या)हरतु; B Dn D₈ D₈ 10 तवाहंते तु, T₂ हरतु कूर्चं (for अन्वाहरन्तु) Cd n cito अथ K₁ D₂ 7 s T₂ फलकी, B (except B₄) D₈ फलकी, Ca. d s as in text K₈ D₂.4.9 तवाहं फलकं ब्रह्मन्, D₁ अथाह दत्तफलक, T₁ G (G₂ om) M हरन्तु फलक (T₁ G₁ M₄ s °का, M₈ °कौ) कूर्चं — ^b) T₂ वही; Ca d s कूर्चं (as in text) K₁.2 s D₇ वृत्ती, K₄ B₁-s s Dn₁ D₈ D₈ 4 9 10 G₈ वृषी, B₄ D₈ Cn वृषी, D₁ 2 s T₂ Ca d वृषी (for वृसीम्) T₁ G (G₂ om) M तथा वृ(T₁ °प्य, M₂-s वृ)स्वस्त्वृणानि च — After 11^{ab}, D₁ ins

199* न मत्तो एधिकोऽसि त्वं गुणतो जन्मतोऽपि वा ।
— ^a) Dn₂ transp सुधन्वन् and न — ^a) K₈ समा-
मितु; D₁ समासन, D₁₀ सहा, Ca समा° (as in text)
S (except T₂, G₂ om, G₄ damaged) यदासीथा (T₁
G₈ °सिद्धा) मया सह.

12 G₂ om 12 (cf. v. 1 11), Dn₁ om 12-13.
— After the ref, K₈ D₁ s ins the foll stanza (which
is reproduced in some of the old printed ed)

200* पितापुत्रौ महासीता द्वौ विप्रौ द्वौ च पार्थिवौ ।

द्वौ चैव वैश्यौ शूद्रौ च न त्वन्यावितरेतर ॥

[(L 1) Bom and Kumbh ed. क्षत्रियावपि (for द्वौ च पार्थिवौ). — (L 2) D₁ दावेव वैश्यौ द्वौ शूद्रौ (for the prior half)]

— ^a) B D (except D₁.2 7) G₁ (before corr as in text) M₄ हि (for अपि) M (except M₈) सहा° (for समा°) — ^b) K₂ उपासीते च, T₁ G₁ उपासीदति, G₈ 4 M उपोपासीत (for उपासीतैव) G₈ विपणा चास्तु केदित्नी.
— ^c) K₄ D₈ सुगोपितो (for सुखैधितो) S (except T₂, G₂ om) वालो गृहसु सुमितो — ^d) K₁ D₁ बोधिपि;

K₄ D₈ जानासि, D₁ बुध्यसि (for किञ्चन) K₁ 4 D₁.7 s किञ्चन (for बुध्यसे). K₂ 8 बुध्यसे त्व न किञ्चन, G₈ न त्व किं नावबुध्यसे.

13 Dn₁ om 13 (of v 1 12), G₂ om 13^{ab} (cf v 1 11) — ^a)=14^a G₄ चैव गाव, G₈ च गवाश्वान्; M मधुपकं (for च गवाश्व) — ^b) K₈ D₁ 9 असुरे पुन (for असुरेषु न) K₁ D₁ 8 च (for नः) — ^c) K₂ D₁ विपण (for विपणे) T₁ G₄ M (M₁ inf lin as in text) तस्य नः (T₁ स) कृत्य (for विपणे तेन) — ^d)=14^d G₂ प्राज्ञ, G₈ प्राज्ञान् (for प्रश्न) K₂ D₈ D₈ m 10 G₈ पृच्छामहे (G₈ °म ये), M₁ (sup lin) 2 गच्छाव ये (for पृच्छाव ये) K₂ विमु, D₈ D₁₀ त्विम (for विदुः). Cd cites ये विदुः.

14 T₁ M₄ om 14, D₈ om. 14^{be}. — ^a)=13^a. G₈ सुवर्णं (for हिरण्य) G₈ M₁-s चैव गाव; G₈ च गवाश्वान् (for च गवाश्व) — ^b) K₁ Dn₁ D₈ D₁ 7 s T₂ G₈ M₂ तथा (for त्व) G₈ विप्रैपत (for विरोचन) — ^c) G₁ s M (M₁ inf lin as in text, M₈ om.) प्राणयोरेव न कृत्य — ^d)=13^d. K₂ पृच्छामहे; G₁ s M₁ (inf lin as in text) 2 s गच्छाव ये.

15 ^a) K₁ B₁ D₁ T₂ तौ चै, K₂ तौ च, K₈ त नौ (for आवां) D₈ आवा फ नु गमिष्याम (sio), T₁ G₁-s M ते वय (G₄ तावाचा) फ गमिष्यामः — ^b)=16^b. G₁ s M (M₁ inf lin as in text) एवमंतरे (for विपणे कृते) — ^c) K₈ B D (except D₁ 7-9) तु; T₂ तु (for हि). D₂ अवस्थाता, T₁ G₁ 2 s M (M₁ inf lin as in text) सस्यान, G₈ अविष्टान (for अह स्थाता) — ^d) T₁ मनुष्ये निवह तीव्रत., G₁ s s M (M₁ inf lin. as in text) मनुष्ये निवह (G₁ s °पु हि, G₈ °पु च) तिष्ठत. (G₈ °ति)

16 K₈ om 16 — ^a) D₈ प्रहृद् नौ (for पितरं ते).

पुत्रस्यापि स हेतोर्हि प्रहादो नानृतं वदेत् ॥ १६

प्रहाद उवाच ।

इमौ तौ संप्रदश्येते याम्यां न चरितं सह ।

आशीविषाविव क्रुद्धावेकमार्गमिहागतौ ॥ १७

किं वै सहैव चरतो न पुरा चरतः सह ।

विरोचनैतत्पृच्छामि किं ते सख्यं सुधन्वना ॥ १८

विरोचन उवाच ।

न मे सुधन्वना सख्यं प्राणयोर्विषणावहे ।

प्रहाद तत्त्वां पृच्छामि मा प्रश्नमनृतं वदीः ॥ १९

प्रहाद उवाच ।

उदकं मधुपर्कं चाप्यानयन्तु सुधन्वने ।

ब्रह्मन्नभ्यर्चनीयोऽसि श्वेता गौः पीवरीकृता ॥ २०

सुधन्वोवाच ।

उदकं मधुपर्कं च पथ एवार्पितं मम ।

प्रहाद त्वं तु नौ प्रश्नं तथ्यं प्रब्रूहि पृच्छतोः ॥ २१

C. 5. 1203
B. 5. 23. 27
K. 5. 23. 28

T₁ G₂ s गमिष्याम — ^b) = 15^b S (except T₂ G₂)
एवमवरे (for विषणे कृते) — ^a) D₁ तु (for हि) K₁
पुत्रस्यापि हिते प्रश्नः K₂ पुत्रस्य हेतोरपि स, S (except T₂
G₂) अपि पुत्रस्य चेत् (G₂ वै) हेतो — ^a) K₁ B₁ s-s
Dn₂ D₂ s-1 s 10 T G₁ s प्रहादो (as in text), the rest
प्रहादो — After 16, K₂ s s D (for D₂ see below)
T₁ (om. line 2) s G (G₂ damaged, all G om line 2)
M₁ (om line 2) ins

201* विदुर उवाच ।

एव कृतपणां क्रुद्धौ तत्राभिजग्मतुस्तदा ।

विरोचनसुधन्वानौ प्रहादो यत्र तिष्ठति ।

[(L. 1) K₂ s T₁ G₂ s M₁ om the ref K₂ s D₁
T₁ G M₁ एवमुक्त्वा गतौ तौ तु (K₂ s ततश्चोमौ, D₁ गतौ शीघ्र),
K₄ D₂ D₁₀ एव कृतप्राणपणौ, D₁ एव निषण्मासाय, D₂ एव
कृतपणौ तौ तु, D₂ T₂ एव कृत्वा तु तौ क्रुद्धौ (for the prior
half) K₂ s प्रहाद प्रतिजग्मतु, D₁ प्रहादस्मात्किं गतौ, D₂ s
s-10 T₂ क्रुद्धौ (D₂ s s उमौ, D₂ तौ तु) तत्राभिजग्मतु, D₁
प्रहादस्य निवेशन, T₁ G (G₂ damaged) प्रहाद दितिनदन (for
the posterior half) — (L. 2) D₂ D₂ s प्रहादो D₁
प्यत्र (for यत्र) K₂ s विरोचनस्तु प्रहादि सुधन्वागिग्मश्च य
(K₂ स), D₁ सुधन्वान [तु?] इष्टेव प्रहादो वाक्यमवधीत्]

— On the other hand, D₂ ins after 16

202* इत्युक्त्वा जग्मतुस्तौ तु प्रहादस्य गृहं प्रति ।

गत्वा त ददृशुस्त्र दैत्यानामीश्वरं तदा ।

तावागतावभिप्रेक्ष्य प्रहादो विस्मितस्तदा ।

पप्रच्छागमने हेतु उभयोर्दितिजस्तत ।

17 Some MSS प्रहाद in the ref. — ^a) D₂ मूमौ
(for इमौ) D₁ मम दृश्येते, D₂ विप्र; M (M₁ sup in
as in text) प्रतिगृह्येते (for सप्र) — ^b) K₂ द्वाभ्यां, S
(except T₂ G₂) ययो (for याम्या) K₂ चरितु, Ca. d s
चरित (as in text) — ^c) M आस्ता च (for क्रुद्धौ)
— ^d) K₂ B D (except D₁ r) T₂ मार्गौ (for मार्ग)

K₁ उपस्थितौ, K₂ अनुश्रितौ (for इहागतौ) T₁ G₁ s s
एकमार्गगताभौ, M क्रुद्धावेकाशय गतौ

18 ^a) K₁ s D₁ s s T₂ Ca d किं वा, G₂ किंचित्
(for किं च) K₂ s B₂ s D (except Dn₁ D₁ s s) T₂
एव, Ca एव (as in text) K₁ s D₁ s G₂ Ca d चरित,
B Dn D₂ D₂ s s 10 चरयो, D₂ सुरयौ (marg sec m
सुहृदौ) — ^b) K₁ s B D (except D₂ s s) T₂ G₂
Ca d चरय (for 'त) — After 18^a, K₂ ins

203* तत्त्वा सुधन्वन्पृच्छामि मा पृष्टमनृत वदी ।

19 ^a) Some MSS प्रहाद K₁ s B₂ D₂ s 10 T₂
तत्त्व (for तत्त्वा) K₁ s D₁ s s G₂ पृच्छावो (D₁ 'मो),
Dn₂ गच्छामि K₄ D₂ s s प्रहादैवद्विजानीहि, T₁ G₁ s s
मत्त्वा (G₂ M₁ inf in त्वां तु, M₁ s तत्त्व) पृच्छावहे
तात् — ^a) K₂ D₁₀ पृष्ट, D₂ तत्त्व (for प्रश्न) K₁ s B₂
D₁ s-s T₂ वदे, B₂ T₁ G₂ s वद (for वदी) — After
19, M₂ ins (of v l. 21)

204* प्रहाद ।

न कल्पापो न कपिलो न कृष्णो न च लोहितः ।

अणीयान्शुरधाराया को धर्मं वक्तुमर्हति ।

सुधन्वा ।

यद्यत्तत्त्व वक्ष्यसि त्व यदि वा नापि वक्ष्यसि ।

प्रहाद प्रश्नमनघ मूर्ध्ना ते विफलित्यति ।

20 M₂ om 20-23 — Some MSS प्रहाद in the
ref — ^a) K₄ B₂ s Dn D₂ D₁ s 10 वा, D₂ गा (for
च) K₁ D₂ आनयध्व, K₂ D₁ अप्यानयध्व, D₁ प्रयच्छतु,
D₂ आनयतु (for अप्या)

21 M₂ om 21 (of. v l. 20) — ^b) K₁ D₁ s
सर्वमेव, K₂ B Dn₁ D₂ s T₂ पथित्वेव, D₂ तत्त्व पथ, D₁₀
यथावद्, T₁ G₁ s M (M₂ om) प्रश्न एव (T₁ G₁ वाचा),
G₂ त एव हि, Ca d s पथ एव (as in text) G₂ काक्षित,
G₂ अपित (as in text) B₂ D₂ मया, G₂ मम (as in
text) K₄ D₂ तथैवास्तु सुरोत्तम (D₂ सुरेश्वर), G₂

प्रह्लाद उवाच ।

पुत्रो वान्यो भवान्ब्रह्मन्साक्ष्ये चैव भवेत्स्थितः ।

प्रश्नान्तावर्षित (sic) मम. — ^a) Some MSS प्रह्लाद, Ds D10 पृच्छामि (D10 'व) (for प्रह्लाद) K1 त्वं हि, K4 Ds पृच तु, D1 त्व च, Ds ४ ब्रूहि, T1 G1 ५ इदं (T1 इमं) तु, Gs M (M2 om) पृच तु (for त्व तु) K4 Ds Gs न, B Dn Ds ६ T G1 ६ मे, Cd ६ नौ (as in text) K4 B Dn Ds Ds-7 ९ 10 T2 G2 transp प्रश्न and तथ्य D1 तत्त्व, Ds तथ्य (for प्रश्न) Ks प्रह्लाद तव प्रश्नोस्ति D1 ८ प्रश्न, T1 G1 ८ ८ M1 ८ ८ तत्त्व (for तथ्य) Ds ४ त्व चैव (for प्रह्लाद). K4 B Dn D1 २ २ २ २ T1 G1 २ २ पृच्छत (D1 २ 'ते, Ds 'ता) — After 21, N (except Ds, Ks missing) T2 G1 २ ins.

205* किं ब्राह्मणा स्विच्छेयास उताहो स्विद्धिरोचनः ।

[= (var) 6^{ab} Ks B1 २ Ds 7 10 G2 वै, D1 अह (for the first स्वि) D1 श्रेय स्वाम् (for श्रेयास) K1 २ निरोचन Bs उता गौ पीवरी कुना (for the posterior half)] Ks cont.

206* सत्यं प्रह्लाद दैत्येन्द्र सत्यं हि परम तपः ।

Lines 1-2 of 204* are ins in G1 after 205*, in T1 Gs-s M1 s-s after 21, in Ms-s, they are followed by lines 3-4 (with v 1) of the same passage

22 Ms om 22 (of v 1 20), Ms-s om 22-23

— Some MSS प्रह्लाद in the ref. — ^a) K4 B Dn Ds Ds-7 10 T2 Cap पुत्र एको, Ks Ds Cd पुरोधान्यो, T1 G (except Gs) M1 अभिवाचो (for पुत्रो वान्यो) K1 २ D1 २ २ T1 G (except Gs) M1 भवेत्, K4 B Dn Ds Ds-7 10 T2 Cap मम (for भवान्) Ca पुरोधा ममान्यो ब्रह्मन् — ^b) D1 सत्य (for साक्ष्ये) K1 २ m D1 ८ तथा, K4 भवान् (for भवेत्) B Dn Ds Ds-7 ९ 10 T2 Cap त्व च साक्षादिहास्थित, Ca त्व च साक्ष्य इव स्थिता Cd cites साक्ष्ये and स्थिता — ^c) D1 द्वयो (for तयो) Ks अन्यत्, G2 प्रश्न (for प्रश्न) — ^d) B1 T2 भवेत् (for वदेत्) — Lines 3-4 of 204* are ins (with v 1) in T1 G (except Gs) M1 after 22, in Ms-s after 194*.

— T1 G (except Gs) M1 cont.

207* चिदुर ।

आदित्येन सहायान्त प्रह्लादो हसमब्रवीत् ।

छतराष्ट्रं महाप्राज्ञ सर्वज्ञ प्रियदर्शनम् ।

प्रह्लाद ।

पुत्रवान्यो भवेद्ब्रह्मन्साक्ष्ये चापि भवेत्स्थित ।

उपोर्विवदतोर्हस कथं धर्मं प्रवर्तते ।

तयोर्विवदतोः प्रश्नं कथमस्माद्विधो वदेत् ॥ २२

अथ यो नैव प्रब्रूयात्सत्यं वा यदि वानृतम् ।

एतत्सुधन्वन्पृच्छामि दुर्विवक्ता स किं वसेत् ॥ २३

[(L 2) M1 सर्वदर्शिन (for प्रिय) — (L 3) Gs ४ प्रीतवान् (for पुत्रवान्), and साक्षी (for साक्ष्ये)]

— T1 G1 s-s cont K4 B D T2 Gs ins after 22

208*

सुधन्वोवाच ।

गा प्रदद्यात्स्वौरसाय यद्दान्यत्स्याप्रिय धनम् ।

द्वयोर्विवदतोस्तथ्यं वाच्यं च मतिमंस्त्वया ।

[T1 G1 ५ हस (for सुधन्वो) — (L 1) K4 B1 D (except Dn Ds D10) T2 G2 गा (for गां) T1 G (except Gs) वै दद्यात्, Ca d प्रदद्या (as in text) Ds Ds T1 G (except Gs) Ca d औरसाय (for लौ) Ds च, Gs ४ अस्य (for अन्यत्) — (L 2) Bs T1 G (except Gs) तयो (for द्वयो) T1 G (except Gs) राजन् (for तथ्य) K4 B1 Ds D1-4 १ २ तु, Gs तत् (for च). T1 G1 ५ प्रश्न सत्य यथा वदेत्, Gs ४ यथा धर्मस्ततो वदेत्]

23 M om 23 (of v. 1 20, 22) Before 23, Ks B D T G ins. प्रह्लाद उ^a (resp. प्रह्लाद) — ^a) K1 २ Ds 7 Gs तद् ब्रूयात्, Ds तु ब्रूयात्, T1 G1 s-s विद्मः, Ca प्रह्लाद (as in text) — ^b) Ds T1 G (except Gs) न सत्य नानृत वदेत् (Ds नर) — ^c) D1 कां (for किं) Gs किंचन, Cd किं वसेत् (as in text) T1 G (except Gs) हस तत्त्व च पृच्छामि कियदेन करोति सः — T1 G (except Gs) ins. after 23 M1 (which om. 23), after 22

209*

हस ।

पृष्ठो धर्मं न विब्रूयाद्भोर्कर्णश्रितिल चरन् ।

धर्माद्भयति राजस्तु नास्य लोकोऽस्ति न प्रजाः ।

धर्मं पृथान्सरजति यथा नयनकुलजान् ।

ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूर्णी ध्यायन्त आसते ।

श्रेष्ठोऽर्थं तु हरेत्तत्र भवेत्पादश्च कर्तारि । [5]

पादस्तेषु सभासत्सु यत्र निन्द्यो न निन्द्यते ।

अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासद ।

कर्तारमेनो गच्छेच्च निन्द्यो यत्र हि निन्द्यते ।

प्रह्लाद ।

मोहाद्वा चैव कामाद्वा मिथ्यावाद यदि भुवन् ।

छतराष्ट्रं त्वा पृच्छामि दुर्विवक्ता तु कां वसेत् । [10]

[Cf 214* — (L 2) T1 Gs राजा (for राजन्)

— (L 3) T1 Gs स रजति. — (L 5) Gs ४ अर्थ (for

अर्थ), and पाद (for पाद) — (L 7) Gs ४ मुच्यते (for

मुच्यन्ते) T1 G1 ५ अपि (for च) — (L 8) M1 निन्दार्हो

यत्र निन्दते — (L 10) G1 ४ ४ तत्त्व (for त्वां) T1 Gs M1

तु (for तु) M1 क (for कां)]

सुधन्वोवाच ।

यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री यां चैवाक्षपराजितः ।
यां च भागमितस्ताङ्गो दुर्विवक्ता स तां वसेत् ॥ २४
नगरे प्रतिलुद्धः सन्वहिर्द्वारे बुभुक्षितः ।
अमित्रान्भूयसः पश्यन्दुर्विवक्ता स तां वसेत् ॥ २५
पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ २६
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स भूम्यनृतं वदीः ॥ २७
प्रहाद उवाच ।
मत्तः श्रेयानजिह्वा वै सुधन्वा त्वद्विरोचन ।
मातास्य श्रेयसी मातुस्तस्मात्त्वं तैन वै जितः ॥ २८

विरोचन सुधन्वायं प्राणानामीश्वरस्तव ।
सुधन्वन्पुनरिच्छामि त्वया दत्तं विरोचनम् ॥ २९

सुधन्वोवाच ।

यद्धर्ममवृणीथास्त्वं न कामादनृतं वदीः ।
पुनर्ददामि ते तस्मात्पुत्रं प्रहाद दुर्लभम् ॥ ३०
एष प्रहाद पुत्रस्ते मया दत्तो विरोचनः ।
पादप्रक्षालनं कुर्यात्कुमार्याः संनिधौ मम ॥ ३१

विदुर उवाच ।

तस्माद्राजेन्द्र भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि ।
मा गमः ससुतामात्योऽत्ययं पुत्राननुभ्रमन् ॥ ३२
न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संविभजन्ति तम् ॥ ३३

C. 5. 1222
B. 5. 25. 40
K. 5. 25. 51

24 G₁ M (except M₁) om. the ref. T₁ G₂-s M₁ हंस (for सुधन्वा) — ^a) M (M₁ sup lin as in text) या, C₃ स्त्री (as in text) — ^b) M (M₁ sup lin. as in text) स्त्रिया वा (for या चैव) B₁ s D₂ s अक्षे (for अक्ष-) D₂ पराजितां — ^c) D₅ यया, D₂ य च (for या च) T₁ G (G₁ by corr as in text, G₄ damaged) M यां च नारामितसा गौ (M₁ inf lin 'पद्मान्ते) — ^d) = 25^d S (except T₂ G₂, G₄ damaged) तु (for स) M₁ (inf lin) कृता (for स ता)

25 ^a) D₅ D₁₀ 'वद्ध', D₁ 'विद्ध' (for 'रुद्ध') D₁ बहिर्मागं; D₂ G (G₄ damaged) M 'द्वारो', D₂ 4.9 T₁ 'द्वार' K₂ बहिर्द्वारेषु रक्षित — ^b) K₄ भूय स, T₁ भूयस, M (M₁ inf lin as in text) चैव तान् B Dn D₂ D₂ 5-7 10 पश्येत् (for पश्यन्) D₂ 4 अमित्राभूय सर्वस्य — ^c) = 24^d T₁ G₁ s s M तु, G₄ स (for स) D₂ 8 वजेत् (for वसेत्) B Dn D₂ D₂ 6 10 य साक्ष्यमनृत वदेत् — After 25, S (except T₂ G₂) ins.

210* यां च रात्रिममिदुग्धो या च मित्रे प्रिये मृते ।

सर्वस्वेन च यो हीनो दुर्विवक्ता तु तां वसेत् ।

[(L 1) M अमिषेते (for अमिदुग्धो) T₁ G₁ पुत्रे (for मित्रे)]

26 = Mann 8 98, = (var) Paticatantra 3 109 — D₂ transp 26^{ab} and 26^{cd} — ^a) K₁ T₁ G₁ (after corr) s पञ्चानृते, D₂ पचा, G₁ (before corr) s कन्या, Ca पञ्च (as in text)

27 = Mann 8 99 — ^b) B₂ Dn₁ D₂ D₁ c s T₂ G₂ 4 वदेत्, G₂ वृवन् (for वदन्) — ^c) M सर्वान् (for

सर्वं) K₂ Dn₂ D₂ Cn भूम्यनृत — ^d) G₅ अस्तु (for स) D₂ हन्यानृत, D₁₀ हन्याकृत (for भूम्यनृत) K₂ वद, B (except B₄) D₁ 2.4 वदे, D₂ T₂ G₂ 4 वदेत्, D₁₀ वदन् (for वदी)

28 Some MSS प्रहाद in the ref. — ^a) D₆ m पडितो, Ca d. s अगिरा (as in text) — ^b) K₂ s B₁ s D₂ 4.7 G₂ त्वत्त एव च, D₁ 9 G₂ तु (D₂ वै) विरोचनात् (for त्वद्विरोचन) Ca cites त्वत्त, Cd s त्वत् — ^c) K₄ तव त्व, D₁ 2 G₂ ततस् त्व (G₂ तु), T₁ G₂ M₁ भवत्, G₁ s भवास्तु, M₂ भवतु, M₃ 4 भवसि, M₅ भवति (for तस्मात्त्व) G₁ 2 M₂-s पुतेन (for तेन) K₂ ततस्त्व वै पराजित, D₁₀ तव पूज्यो द्विजस्तव

29 K₁ om 29^a-30^b — ^a) K₄ D₂ वै (for अय) — ^b) B₁ D₂ 4 10 T₁ G₁ M₁ (sup lin as in text) पुत्र, D₂ G₂ पुत्र (for पुनर्)

30 K₁ om. 30^{ab} (cf. v 1 29) — ^a) B₁ D₂ यो; Ca तत् (for यत्) K₄ योत्र धर्मं वृणीथास्त्व — ^c) B₂ D₁ ददानि K₂ 4 B D (except D₁) T₂ transp तस्मात् and पुत्र Some MSS प्रहाद (in this and the foll stanza) G₄ (by corr from text reading) दुर्बल (for दुर्लभम्)

32 ^a) D₁ नरेद्र (for राजेन्द्र) — ^d) K₂ भवान्, B Dn D₂ D₂ 6 s 10 T G (except G₂) M₁ नादा, D₁ अनयं (for अलय) B (except B₁) Dn D₂ D₂ 6 s 10 T₂ पुत्रार्यमद्युवन् (for पुत्राननुभ्रमन्) K₁ 5 D₂ G₂ 4 अनुसरन्, K₂ D₂ अनुवजन् (for अनुभ्रमन्) M₂-s य. पुत्राननुभ्रमन्

C. 5. 123
B. 5. 23 41
K. 5. 23 52

यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ।
तथा तथास्य सर्वार्थाः सिध्यन्ते नात्र संशयः ॥ ३४
न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति
मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-
श्छन्दांस्तेन प्रजहत्यन्तकाले ॥ ३५
मत्तापानं कलहं पूग्वरं
भार्यापत्योरन्तरं ज्ञातिभेदम् ।
राजद्विष्टं स्त्रीपुमांसोर्विवादं
वर्ज्यान्याहुर्व्यश्च पन्थाः प्रदुष्टः ॥ ३६
सामुद्रिकं वणिजं चोरपूर्वं
शलाकधूर्तं च चिकित्सकं च ।

अरिं च मित्रं च कुशीलवं च
नैतान्साक्ष्येष्वधिकुर्वीत सप्त ॥ ३७
मानाग्रिहोत्रमुत मानमौनं
मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ।
एतानि चत्वार्यभयंकराणि
भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ॥ ३८
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
पर्वकारश्च सूची च मित्रधुकपारदारिकः ॥ ३९
भ्रूणहा गुरुतल्पी च यश्च स्यात्पानपो द्विजः ।
अतितीक्ष्णश्च काकश्च नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ४०
सुवग्रहणो ब्राह्मणः कीनाशश्चार्थवानपि ।
रक्षेत्युक्तश्च यो हिंस्यात्सर्वे ब्रह्महर्णैः समाः ॥ ४१

33 = (var) Pañcatantra (text simpl) 3 182,
= (var) 192*. — ^a) B₂ & S D (except D₁ 7.9) T₂
ददम् (for यद्विम्) — ^b) G₂ हि (for तु) — ^c) K₁ &
B D T₂ सविभजति (as in text), the rest सयोजयति.

34 ^b) D₁ & 7 S (except T₂, G₂ damaged) मतिं
(for मनः) — ^c) G₂ यथा यथा (for तथा तथा)
K₁ & D₁ हि; D₂ अत्र (for अस्) K₁ सर्वाणि, S
(except T₂ G₂) मिध्यति (for सर्वार्थाः) S (except T₂
G₂) सर्वार्थाः (for मिध्यन्ते)

35 = 5 43 3 — ^a) N (except K₁ & D₁, K₂
missing) T₂ नैन, C₂ न (as in text). G₂ वृजिन
(for वृजिनात्)

36 ^a) K₂ महापान, K₁ B D (except D₂ & 10)
T₂ Ca p मद्यपान, T₁ G₁ M मद्या (T₁ 'द्या) मद्यपान, G₂ &
मध्यान्धान, Ca d s as in text K₁ D₂ Ca d s
विवर; Ca p कलह (as in text) G₂ पूर्व (for पूग)
— ^b) D₁ G₂ 'द्विष्ट (for 'द्विष्ट B₂ & S D (except D₂ 9)
T₂ 'पुमयोर् (for 'पुमायोर्) B₁ राजद्विष्ट पुस्त्रियोश्चापि
भेद — ^c) K₁ D₂ 9 विवर्जयेद्, D₁ त्याज्यानाहुर् (for
वर्ज्यानाहुर्) D₂ पचातिरिक्त (for पन्थाः प्रदुष्ट) K₁
G₂ & सुदुष्ट, D₂ 9 तु दष्ट (for प्रदुष्ट)

37 ^a) B₁ G₂ M (except M₂) Ca d s सामुद्रिक
K₂ & B (except B₁) D₂ वणिज, D₂ D₁ 9 G₂ वणिजं
(for वणिज) K₁ & B₂ & D₂ D₁ & sm & Cd s चौरपूग,
K₂ च चौर, K₂ B₁ D₂ D₁ & 7 चौरपूगं, D₂ चौरपूग, G₂
भोगपूर्वं (for चोरपूर्वं) — ^b) D₁ T₁ M Cd शला (D₁ T₁
'ल) काधूर्त, G₂ दष्ट धूर्त, Ca s as in text G₂ शाल धूर्त

चक्र (for शलाकधूर्तं च) — ^a) K₁ B (except B₁)
D₂ D₂ T₂ G₂ & साक्ष्ये तु, M साक्ष्ये (for साक्ष्येषु)
D₂ & 9 9 विप्रकुर्वीत, G (except G₁) M₁ (inf lin as
in text) & & अधि (M₂ & 'ति) कुर्वति (M₂ 'तु) G₁ &
M काले (for सप्त)

38 = (var) 1 85 24, cf. 182* — ^a) T₁ M₂ &
'यज्ञ', G₁ & 'यज्ञ (for 'मौन) — ^b) D₂ T₁ मानाधीत;
G₁ & मानादधीत, Ca as in text T₁ G₁ & M₂ & 'मौन
(for 'यज्ञ) — ^c) D₁ 9 T₁ G (except G₂) M₁
(inf lin, as in text) भयकराणि, Ca d s भयं (as in
text) — ^d) T₁ G (except G₂) M₁ (inf lin as in
text) ध्रिय प्रयच्छन्ति यथाकृतानि Ca d cito अयथा
कृतानि, Cs cites 38^d as in text

39 39^{ab} = Manu 3. 158^{ab} Cf. Gautama-dharma
sūtra 15 17 (ed. Mysore, 1917, p 255). — ^a) K₂
(before corr) D₁ & 9 Cd आगार, Ca as in text
M₂ & दरद (for गरद) — ^b) S (except T₂) चर्म,
Ca d पर्व (as in text) Cs cites पर्ववदक. — ^c) K₁
'यायिक, K₂ D₁ 7 9 जायिक (for 'दारिक).

40 ^a) B₁ & 9 S (G₂ damaged) कार, Ca d s
काक (as in text)

41 ^a) K₁ & 9 D₂ D₁ 7.9 G₂ शु (D₂ G₂ शु) प्रग्रह-
(K₁ 'श्रव) णो, B₁ & D₂ शु (D₂ 'त) प्रग्रहणो, D₂ & सुरप्रः
G₁ & M सुरग्रहाप (G₂ M₁ & 'वाह) णो, G₂ नृप प्रग्रहणो;
M₁ (inf lin) सुराग्रहणो, Ca d s as in text — ^b)
B₁ D₂ 7 आत्मवान्, D₂ & न्मार्थवान्, Ca अस्त्वान्, Cs
अर्थवान् (as in text) K₂ कीनाशश्चार्थहा तथा — ^c)

तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं
 युगे भद्रो व्यवहारेण साधुः ।
 शूरो भयेष्वर्थकृच्छ्रेषु धीरः
 कृच्छ्रास्त्रापत्सु सुहृदश्चारयथ ॥ ४२
 जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा
 मृत्युः प्राणान्धर्मचर्याममृया ।
 क्रोधः श्रियं शीलमनार्यसेवा
 हियं कामः सर्वमेवाभिमानः ॥ ४३
 श्रीमद्भलात्प्रभवति प्रागल्भ्यात्संप्रवर्धते ।
 दाक्ष्यात्तु कुरुते मूलं संयमात्प्रवृत्तिरिति ॥ ४४
 अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति
 प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च ।

पराक्रमश्चावहुभाषिता च
 दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ४५
 एतान्गुणांस्ताव महानुभाव-
 नेको गुणः संश्रयते प्रसह्य ।
 राजा यदा सत्कुरुते मनुष्यं
 सर्वान्गुणानेप गुणोऽतिभाति ॥ ४६
 अष्टौ नृपेमानि मनुष्यलोके
 स्वर्गस्य लोकस्य निदर्शनानि ।
 चत्वार्येपामन्ववेतानि सद्भि-
 श्चत्वार्येपामन्ववयन्ति सन्तः ॥ ४७
 यज्ञो दानमभ्ययनं तपश्च
 चत्वार्येतान्यन्ववेतानि सद्भिः ।

C. 5. 1225
B. 5. 23. 55
K. 5. 23. 07

D1 रक्षान्युक्तः; D7 रक्षेत्युक्ते. — ^a) K2 & B Dn Ds
D1.8-7 10 T2 G1-8 ब्रह्महि, D2 'हृन् (for 'हृणै)

42 ^b) K4 D5 D8 T1 G2-5 युगेन, K5 B Dn D8-5 10
T2 वृत्तेन; G2 योगे, Cd वृत्तुगे, Ca.8 युगे (as in text)
D8 युगे, G शूरो, Ca. d s भद्रो (as in text) K1
व्यवहारेपि; D1.2 व्यवहारे च, D8 4.7 G4 M व्यवहारेषु,
Ca व्यवहारेण (as in text) Cd s cite व्यवहारे K1
असाधुः. — ^c) D8.5 अय कृच्छ्रेषु, Cs as in text — ^d)
K1 Dn1 D52 D7 2 10 M1.8 4 कृच्छ्रास्त्रापत्सु; B कृच्छ्रे-
स्त्रापत्सु (so mostly old printed ed 1)

43 ^a) K1.2 5 D8 9 हरते K (Ks missing) Dn2
D1 2 2 9 om. हि. D8m.10 आशा, Cs आशा (as in
text) — ^b) K5 B1 S (except T2 G2) अति (for
अभि), cf. v 1 5 37 7 — After 43, S (except
T2) ins

211* न क्रोधि नोऽर्यो न नृशंसस्य मित्रं
 क्रूरस्य न स्त्री सुस्त्रिनो न विद्या ।
 न कामिनो ह्रीरलमस्य कोश
 मवं तु न स्यादन्ववस्यितस्य ।

[(L 3) T1 G4 न स्त्री, G2 दाक्ष्यात्, G8 च श्री, G8 न
श्री (for कोश)]

44 ^a) D1 धीर्धर्मात्, M1.8 4 मगत्यात्; Ca as in
text — ^b) D1 G5 संप्रवर्तते, G8 संविधर्धते (for सप्र)
— ^c) K1 Dn1 D9 प्र, K2 5 च; T1 G1.2 M1 (inf lin.)
चं, G8 M स- (for तु) S (except T2, G4 damaged)
रूपं (for मूल) — ^d) B4 संशयात्, Ca d s समयमात् (as
in text) K2 Ds D10 'तिष्ठते

45 K1 D1 om. 45 — ^a) K2 (m as in text) D7
प्रीणयति, Cd दीपयन्ति (as in text) — ^b) K2 कुल चैव
(for च कौल्य च) T1 G8 4 M कौली, Ca. d कौल्य (as
in text) G4 शम (for श्रुत) — Cf. v L 5 33 74,
80, 37 28 for this and the foll. stanza

46 Cf. v 1 45 — ^a) G5 तांश्च (for तात). S
(except T2 G2) महानुभाव, Cd 'भावान् (as in text)
G2-5 M (except M5) प्रगृह्य, Cd s प्रसह्य (as in text)
— ^b) D8.6 सश्रयते (for सत्कुरुते) G8 M1 मनुष्यान्
— ^c) D8 4.7 9 एक, Cd.8 एष (as in text) K1
अतियाति, K2 4 B8 D2 4 (by corr) 5-7 T Cn विभाति;
B1 Dn D8 G1 अभिभाति, D9 10 विमर्ति, Ca अतिभाति
(as in text)

47 T1 (hapl.) om. 47^d-48^b — ^a) K5 B1 4 Dn1
D8-7 T2 G5 चैपाम्, B2 Dn2 तेषाम्, D1 नैपाम् (for
एपाम्) K5 B4 Dn D7 7 T2 अनुयाति, D1 अन्ववसति;
G8 4 M 'वायति, G8 'धावति, Ca s 'वयति (as in text),
cf. v L 48

48 K4 D1 G5 om 48, T1 om 48^{ab} (cf v L 47)
— ^b) K2 अन्ववयति, Cs 'वेताति (as in text) K2
om. 48^{cd} — ^c) D8 transp दम and सत्य and adds
च B1 D8.4 धर्म (for दमः) — ^d) B2 4 Dn D8-5
T2 अनुयाति, D2 अन्ववेतानि, T1 Ga.4 M 'वायति, G2
'वसति (for 'वयन्ति), cf. v L 47 — After 48, N
(except B1 D9, Ks missing) T G1.2 ins

212* ब्रज्याध्ययनदानानि तप सत्य क्षमा धृणा ।
 अलोभ इति मार्गोऽय धर्मस्याष्टविध स्मृत ।

दमः सत्यमार्जवमानृशंसं

चत्वार्येतान्यन्ववयन्ति सन्तः ॥ ४८

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा

न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।

नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति

न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ४९

सत्यं रूपं श्रुतं विद्या कौल्यं शीलं बलं धनम् ।

शौर्यं च चित्रभाष्यं च दश संसर्गयोनयः ॥ ५०

पापं कुर्वन्पापकीर्तिः पापमेवाश्रुते फलम् ।

पुण्यं कुर्वन्पुण्यकीर्तिः पुण्यमेवाश्रुते फलम् ॥ ५१

पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।

नष्टप्रज्ञः पापमेव नित्यमारभते नरः ॥ ५२

पुण्यं प्रज्ञां वर्धयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।

वृद्धप्रज्ञः पुण्यमेव नित्यमारभते नरः ॥ ५३

असूयको दन्दशूको निष्ठुरो वैरकृन्नरः ।

स कृच्छ्रं महदामोति नचिरात्पापमाचरन् ॥ ५४

अनसूयः कृतप्रज्ञः शोभनान्याचरन्सदा ।

अकृच्छ्रात्सुखमाप्नोति सर्वत्र च विराजते ॥ ५५

[= (var.) 3. 2. 71, = (var.) Hitopados'a 1 7.

— (L. 1) Ds transp क्षमा and णा Ds T1 G1 दमः,
Ds ४ दया (for णा) — (L. 2) K1 २ ४ Ds-३ ३ T1 G1
धर्मश्च (for धर्मस्य)]

— K (Ks missing) D (except Ds Ds 10) T G1 २
cont G4 ins after 48

213* तत्र पूर्वचतुर्वर्गो दम्भार्थमपि सेव्यते ।

उत्तरस्तु चतुर्वर्गो नामहात्मसु तिष्ठति ।

[= (var.) Hitopados'a 1 8 — (L. 1) Cf. 3 2
72^{ab} Ds T1 अत्र (for तत्र) Dn पूर्व (for पूर्व) T1
G1 धर्मार्थं, Cs दम्भार्थं (as in text) T1 G1 ४ श्रव्यते (for
सेव्यते) — (L. 2) K4 Ds Ds Gs च (for तु)]

49 = (var.) Hitopados'a 3. 59, = (var.) Śārū-
gadharapaddhati 1344 — ^b) K4 Ds Ds ४ transp
न ते and वृद्धा B4 D1 विदति (for वदन्ति) Ks धर्मान्
(for धर्म) — ^a) Ds transp न तत् and सत्यं G4
नैतत् (for न तत्) N (except K2 ४ Ds, Ks missing)
अभ्युपेत (Dn २ 'पेति) (for अनुविद्धम्)

50 ^a) Dn1 व्रत, Cs श्रुत (as in text) — ^b) Dn1
Ds ४ ९ S (except Gs, Gs damaged) कुलं, Ca d कौल्य
(as in text) — ^c) D1 चरित्रं; G1-३ M विचित्रं (for
च चित्रं) Ks प्रीतिः, Ds Gs मितं, Ds ९ मित्रं, Ca d s
चित्रं (as in text) Ks शौर्यं च प्रीतिसभाष्य — ^d)
K1 ३ Cap दश संसर्गजा गुणा, K4 B Dn Ds D1-१ १० m
T2 दशमे (Dn1 D1 दर्शते, D1 दश च) स्वर्गयोनय Ca
cites संसर्गयोनय (as in text), Cd s oite संसर्गस्य
योनय — After 50, M ins

214* अथ यो नैव विमूयान्न मत्य नानृत वदेत् ।

ये धर्ममभ्यस्यन्तस्तूर्णो ध्यायन्त आसते ।

श्रेष्ठ पाद हरेत्तत्र भवेत्पादश्च कर्तरि ।

पादक्षेपु सभासत्सु यत्र निन्द्यो न निन्द्यते ।

अनेना. श्रेष्ठो भवति प्रमुच्यन्ते सभासद् । [5]

एनो गच्छति कर्तार निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ।

[Cf 209*.]

51 ^a) K2 B D (except Ds ४ ९) T2 पुण्यमत्यतमसूते
(K2 'मेधते) — After 51, K4 B (except B1) D
(except D1) T2 ins

215* तस्मात्पाप न कुर्वीत पुरुषः शंसितव्रतः ।

[Ds कुर्वति (for कुर्वीत) Some MSS. संशित' (for
शंसित') Ds पुन्या 'व्रता]

52 ^a) Ds Ds ९ ९ 10 T2 transp. पापं and प्रज्ञां
— ^b) = 53^b. Dn2 Ds D10 ह्रियं (for क्रियं) — ^c) =
53^d. Ds क्षिप्र (for नित्य), and जन (for नर)

53 Ds om 53 — ^a) Ds D10 वर्धयते — ^b) =
52^b. Dn2 Ds D10 ह्रियं (for क्रियं) — ^c) = 52^d.
K4 D1 १ क्षिप्रम् (for नित्यम्) K4 Gs आचरते (for
आरभते). K4 Ds सदा (for नर.) — After 53, B D
(except D1 ९) T2 ins

216* पुण्यं कुर्वन्पुण्यकीर्तिः पुण्यं स्थानं स गच्छति ।

[Ds2 Ds पुण्य- (for the second पुण्य) Bs Ds D1
स, D1 च (for स)]

— B Dn Ds Ds-३ १० T2 cont. K1 ३ D1 T1 G1 ३
ins after 53

217* तस्मात्पुण्यं निपेवेत पुरुषः सुसमाहितः ।

54 Ks om 54^{ab} — ^a) B1 २ ३ Cap अकृतप्रज्ञो,
Ca d s दन्दशूको (as in text) — ^b) S (except T G1)
नै(G2 नि)ष्ठुरो, Cd.s निष्ठुरो (as in text) Ks 'विह
(for 'कृन्नर.) B D (except D1.2 १ ९) T2 ददः (for
नर) K4 (hapl) om 54^d-55^e.

55 Ks om 55^{ab} (cf. v. 1 54) — ^a) K1 Ds ३
D1-१. ९ S (except T2 Gs Ms ४) अनुसूयुः K1 २ ३ Gs
कृतप्रज्ञ, D1 दृढप्रज्ञ — ^b) K2 धर्ममेवाचरेत्सदा — After

प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यः स पण्डितः ।
 प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्मायौ शक्नोति सुखमेधितुम् ॥ ५६
 दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ।
 अष्टमासेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं वसेत् ॥ ५७
 पूर्वे वयसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् ।
 यावज्जीवेन तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥ ५८
 जीर्णमन्नं प्रशंसन्ति भार्या च गतयौवनाम् ।
 शूरं विगतसंग्रामं गतपारं तपस्विनम् ॥ ५९
 धनेनाधर्मलब्धेन यच्छिद्रमपिधीयते ।
 असंवृतं तद्भवति ततोऽन्यदवदीर्यते ॥ ६०

गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।
 अथ प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥ ६१
 ऋषीणां च नदीनां च कुलानां च महात्मनाम् ।
 प्रभवो नाधिगन्तव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ॥ ६२
 द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिषु चार्जवी ।
 क्षत्रियः स्वर्गभागाजंश्चिरं पालयते महीम् ॥ ६३
 सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
 शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ६४
 बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत ।
 तानि जह्वाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥ ६५

C. 5. 1257
B. 5. 35. 75
K. 5. 35. 87

55^{ab}, D₁ ins.

218* पूजा च महती प्राप्य स सर्वत्र विरोचते ।
 — °) K₂ B₁ : Ca d अकृच्छं, B₂-s D (except D₈ 9)
 T₂ C₂ न कृच्छ, G₂ ससुख, G₄ अचिरात् (for अकृच्छात्)
 K₂ B D (except D₈ 9) T₂ G₂ महद्, T₁ शुभम् (for
 सुखम्) — °) D₇ अपि, D₁₀ स, S (except T₂ G₂) तु
 (for च) K₂ 4 B₂ D (except D₈) T₂ G₂ 'रोचते
 (for 'राजते)

56 °) K₂ आगमयते, Ca d as in text — °) G₂
 transp य and प्राज्ञेभ्यः — °) D₇ S (except T₂)
 प्रज्ञामवाप्य (for प्राज्ञो ह्य) G₂ धर्मायान् (for धर्मायौ)
 — °) D₇ G₂ परिरक्षितु (for सुखमेधितुम्)

57 D₂ reads 57^{ab} after 58 — °) S (except T₂
 M₂) अपि (for एव) D₇ (hapl.) om 57^{ab} — °) K₂ 4 : D₁ 8 M स्वपेत्, D₂ भवेत् (for वसेत्) — G₂
 om. 57^{cd}, D₈ transp 57^{cd} and 58^{ab}, B₁ (hapl.) om
 57^{cd}-58^{ab} — °) K₁ 'मासैस्तु, K₂ 5 D₈ 'मासैश्च — °) G₂
 वर्षात्, M वर्ष (for वर्षा) K₂ D₁ 9 भवेत् (for
 वसेत्)

58 B₁ om. 58^{ab} (cf v l. 57) D₈ transp 57^{cd}
 and 58^{ab} — °) K₄ G₂ सुखी (for सुख) K₄ G₂
 भवेत्, D₁ 7 स्वपेत् (for वसेत्) — T₁ G₂ om 58^{cd}
 — °) K₁ D₁ 9 'जीव च, D₈ G₄ M₁ 8 4 'जीव तु (for
 'जीवेन) D₂ कार्य (for कुर्यात्) — °) D₈ अमुत्र (for
 प्रेत्य) K (K₂ missing) D₇ सुखी भवेत् (for सुख वसेत्)
 D₁ स्वपेत् (for वसेत्) — After 58, D₂ reads 57^{ab}

59 = (var) Cānakyaś'ataka 79 (ed Haeblerlin)
 — °) K₁ 4 D₁ 2 G₂ प्रशसे (K₁ 'सी) त, K₂ 5 B₂ D₇ 8
 प्रशंसीयात् (for प्रशंसन्ति) — °) S (except T₂ G₂ M₂)
 नारीं (for भार्या) — °) B D (except D₈ D₁ 1 9)

T₂ G₂ विजितसंग्राम, Cd s as in text K₁ 2 : 8 रणप्र
 त्यागत शूर, G₂ रणे प्रतिहत शूरं — °) D₁ 'पाप, Ca d s
 'पार (as in text) K₂ 5 D₁ 2 7 Ca. d मनस्विनं, C₂ ap
 तं (as in text) K₁ धान्यं च गृहभागत

60 °) G₂ यदि (for यत्) K₄ सवि, D₈ G₂-4
 अभि, G₂ वि, Ca. s अपि (as in text) — °) B₂ D₁
 अवधीर्यते, T₁ G₁ 8 अपि जीर्यते, G₂ अवकीर्यते, G₂ अपि
 विद्यते, G₄ अभिधीयते, C₂ अवदीर्यते (as in text)

61 °) K₂ (sup in as in text) आचरता; Cd s
 आत्म (as in text) — °) K₂ D₁ 8 4 transp शास्ता
 and राजा — °) K₁ D₇ G₂ 8 M₁ इह, G₄ 5 M₂
 (sup in as in text) अत (for अय)

62 °) D₇ T₁ G (except G₂) शूराणां (for कुलानां)
 — °) K₂ B₂ प्रभावो, D₁ नियमो, D₂ सभवो, Ca d s
 प्रभवो (as in text) K₂ अवमतव्य, G₂ अभिगतव्य,
 Ca d s अधि (as in text)

63 °) K₂ G₁ M₂ 'निरतो — °) K₁ 2 : 8 दातो
 (for दाता) — °) K₁ सर्वं, B D (except D₁ 2 9) T₂
 शील (for स्वर्ग) D₁ 1 प्राज्ञ (for राजन्) K₄ क्षत्रिय
 स्वर्गमाप्नोति

64 = (var) Pañcatantra 1 51, = Dhvanyāloka
 (ed N S P), p 49 Cited by Appayadikṣita in
 Kuvalayananda (p 50) — °) K₄ D₈ 4 सुवर्णपुष्पां
 पृथ्वीं Cd s oites सुवर्णपुष्पा — °) K₁ 2 : 8 D₁-4 7 विचि-
 न्वति त्रयो जना (D₂ नरा), K₄ D₈ G₂ विचिन्वति नरास्त्रय

65 = O 12 4191 — °) K₁ कार्याणि (for कर्माणि)
 — °) D₁ यानि (for तानि) M₁ (sup in as in
 text) जह्वाजघन्यानि, Ca d as in text — °) D₁ तानि
 प्रत्यवराणि च, D₂ भारयन्त्यवराणि च, Cd as in text. Ca
 oites प्रत्यवराणि, C₂ प्रत्यवर

दुर्योधने च शकुनौ मृदे दुःशासने तथा ।

कर्णे चैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ॥ ६६

सर्वैर्गुणैरुपेताश्च पाण्डवा भरतर्षभ ।

पितृवच्चयि वर्तन्ते तेषु वर्तस्य पुत्रवत् ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

चिदुर उवाच ।

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

आत्रेयस्य च संवादं साध्यानां चेति नः श्रुतम् ॥ १

चरन्तं हंसरूपेण महर्षिं संगितव्रतम् ।

साध्या देवा महाप्राज्ञं पर्यपृच्छन्त वै पुरा ॥ २

साध्या देवा वयमसौ महर्षे

दृष्ट्वा भवन्तं न शकुमोऽनुमातुम् ।

श्रुतेन धीरो बुद्धिमांस्त्वं मतो नः

काव्यां वाचं वक्तुमर्हस्युदाराम् ॥ ३

हंस उवाच ।

एतत्कार्यममराः संश्रुतं मे

धृतिः शमः सत्यधर्मानुवृत्तिः ।

ग्रन्थि विनीय हृदयस्य सर्वं

प्रियाप्रिये चात्मवशं नयीत ॥ ४

66 ^a) K₁ s B₁ s s D T अथ, G₂ s न (for च)
— ^a) K₂ पृष्ठेषु, K₅ कर्णे तु (for कर्णे च) D₁ आस्थाप
(for आधाय) — ^a) T₁ G₁ s M (except M₂) आत्मनो;
G₂ कस्मात्, G₂ तस्मात् (for कथं त्वं) — Cf. v 1
5 122 44.

67 ^a) K₂ D₂ (before corr) सर्वे (for सर्वे) K₂
D₁ ते, K₂ B Dn D₂ D₂ 1-10 तु (for च) — ^b) D₂
भरतर्षभा — ^c) G₂ पितृवदोषु (for 'वत्त्वयि') — ^d) K₂
पूर्ववत् (m पितृ and पुत्र [as in text])

Colophon K₂ missing — Sub-parvan K₁
सन्तययान, K₂ B₁-2 Dn D₂ D₁ 2 2-10 G₂ M प्रजागर,
G₂ चिदुरप्रजागर — Adhy name K (K₂ missing)
B₁ 2 4: s D (except Dn₁ D₂) T₂ G₂ चिदुरवाक्य, G₁
सत्यप्रशमादिकथन, M सत्यप्रशमा (M₁ 'शंमन') — Adhy
no (figures, words or both) K₁ D₂ 34, K₂ 3 (of
प्रजागरपर्व?), D₂ (see m) 32, D₁ S 35 (M 36).
— S'loka no K₂ 70, K₂ 74, Dn₂ 76, G₂ 83

36

Thus adhy is missing in K₂ (cf. v 1 5.
32 15)

1 ^a) K₂ D₂ S (except T₂ M₂ s) अपि (for पृत्)
— ^a) S (except T₂ G₂) ह्यस्यापि (for आत्रे) — ^a)

G₂ सिद्धाना (for साध्या) D₁ om च D₂ s १ तच्छुः
D₂ विश्रुत (for नः श्रुतम्)

2 ^b) K₁ s D₂ D₂-s शंसित (for संश्रित) — ^a)
K₂ महाराज, K₄ D₁ 2 1 महात्मान, B₂ 4 s D₂-s 10
महाप्राज्ञं, T₁ महाप्राज्ञा. — ^a) K₂ 'पृच्छन्तु (for 'पृच्छन्त)
T₁ G₁ s भारत (for वै पुरा)

3 Before 3, K₁ 2 s B₁ s Dn₂ D₁ s 7, 10 T₁ G₁-s
M₁ ins साध्या क्तु (B₁ s T₁ G₂ M₁ om. क्तु). — ^a)
K₁ D₂ Ca स; K₂ s D₂ D₂ s आस, B Dn Dn
D₂-s 10 T₂ पृष्ठे, Cd. s अस (as in text). S (except
T₂) साध्याश्च देवाश्च वय महर्षे — ^b) S (except T₂)
transp न and शकुम K₁ 2 (sup. lin. as in text)
शकुमो; D₁ 2 १ अशकामो, D₂ शक्यामो (for शकुमो)
K₁ s D₂ अनुगत, D₁ 'मतु; Cn 'मातु (as in text).
— ^c) D₁ श्रुतो (for श्रुतेन) G₂ श्रुतो नाधीरो बुद्धि
मान्समतश्च — ^d) T₂ G₁ s 4 M₂ काम्या, Cd s काव्या
(as in text).

4 ^a) G₂ समत (for अमरा) K₂ संश्रुतं, T₁ संश्रुतं
(for संश्रुतं) G₂-s सर्वदेव; M सम्यगेव (for समुत्तमे).
— ^b) T₁ G₁ s सर्व (for सत्य) — ^c) K₁ s D₁-s
7-9 G₂ ग्रंथीन्, K₂ ग्रंथान्, Ca ग्रन्थि (as in text)
K₁ s D₂ T₁ G₁ विमुच्य, D₂ s १ एतान्, T₂ विना
यस्य, G₂ s विभिद्य, M₂ s द्वितीयं, Ca विनीय (as in
text) M₁ s 4 ग्रंथिद्वितीय (for ग्रन्थि विनीय) K (K₂

आकुश्यमानो नाक्रोगेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ५

नाक्रोशी स्यान्नावमानी परस्य
मित्रद्रोही नोत नीचोपसेवी ।
न चातिमानी न च हीनवृत्तो
रूक्षां वाचं रुग्णतीं वर्जयीत ॥ ६
मर्मण्यस्थीनि हृदयं तथास्त्र-
न्धोरा वाचो निर्दहन्तीह पुंसाम् ।
तस्माद्वाचं रुग्णतीं रूक्षरूपां
धर्मारामो नित्यशो वर्जयीत ॥ ७
अस्तुदं परुषं रूक्षवाचं

वाक्कण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् ।
विद्यादलक्ष्मीकृतं जनानां
मुखे निवद्वां निरुक्तिं वहन्तम् ॥ ८
परश्वेदेनमाधिविधेत वाणै-
र्भृशं सुतीक्ष्णैरनलार्कदीप्तैः ।
विरिच्यमानोऽप्यतिरिच्यमानो
विद्यात्कविः सुकृतं मे दधाति ॥ ९
यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं
तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।
वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति
तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ १०

C. 5 1289
B. 5. 23. 10
K. 5 29 10

missing) D1-2. 7-9 G2 सवांन् (for सर्वं) — ^a) B1 एव,
G4 न (for च) K4 D2. 4 9 M उपशम (K4 'नमः'; M1. 2. 4
'वश'), K5 Dn D2 8 8 10 T2 आत्मसम (D2 'नि स', D2
'समा'), B1 G2 अवशम, B2 T2 G1-2 अनुवश (B2 T1
'सम'; G2 'शम') K1 2 D1-2. 7-9 G1 2 नयेत्, K4 नयेद्य,
G4 अवीत्य

5 = 1 82 7 — ^a) K2 4 G1 2 नाकुश्येत्, G6
नाकुश्ये, C5 नाक्रोष्टेत् (as in text) — ^b) K5 मनुयुर,
C5 मन्युर (as in text), — After 5^{ab}, D9 ins

219* पुनाति ह्यात्मनात्मानं सुकृतं चास्य विन्दति ।
— ^c) D3 निर्दहते, C5 as in text — ^d) T1 अपि
(for अस्य)

6 ^b) K2 नापि द्रोही, D2 4 मित्रघृक्, G1 M2-4 न
मित्रं, M1 नो मित्रं (for मित्रद्रोही) K2 D2-4 नैव, K4
D9 नापि (for नोत) — ^c) T1 वा (for the first च)
K2 4. 5 B Dn D5 D1-8 8 10 T2 G4 अमिमानी, D9 T1
अपि मानी, Ca अतिमानी (as in text) Cd oites
अतिमान D2 T2 नि- (for the second च) K1 D2 4
वृत्तहीन, K4 हीनवृत्त, D2 G1 हीनवृत्ती, G4 हीन प्रमत्त
— ^d) K2 रूक्ष्या (for रूक्षा) G6 कुवाच (for वाच)
K1 D1 2 4. 6 10 G5 Ca d n र्पती, B1 2 5 D9 Cap np
उपती, Dn D5 D5 उदाती, M1 र्चती, T2 ऋदाती, C5
रदाती (as in text) K1 D1 2 7 G1 2 वर्जयेत्, K4
वर्जयेद्य, G5 वर्जयेत्ताम् (for वर्जयीत)

7 K1 D8 om 7 — ^b) B Dn D5 D5 10 T2 रूक्षा,
D9 रूक्ष्या (for घोरा) Dn D2 4 9 G4 M1 द्वच (for द्वह)
— ^c) K4 B Dn D5 D5 4 8 8 उपती, other MSS
रपती, रसती, ऋदाती etc (for रदाती) D1 G2 तीक्ष्णरूपा,

D2 'कृष्णं, M2-5 पापलोक्यान् — ^a) G8 वर्जयेत् (for
नित्यश) K4 T1 G2 4 5 M वर्जयेत्ता, D1. 2 G1 वर्जयेत्,
G8 नित्यशस्त्रां

8 = (var) 1 82 9 — ^a) K1 4 B4 Dn1 D1. 8-9
8 9 T2 पुरूप, Cd परूप (as in text) K2 4 D1 2 G
(except G4) T1 तीक्ष्ण* (for रूक्ष*) — ^b) K1 Dn1
D2 4 9 वाक्सायकं (for वाक्कण्टकं) — ^c) K1 2 5 D10
विद्यात् (for विद्यात्) K2 नराणा (for जनानां) — ^d)
B1 S निकृति, Ca d. s निरुक्ति (as in text) K4 D2-5 वै
वहतं, D2 D9 वहती (for वहन्तम्) D9 मुखे विद्या
निरुक्ति वै वहत

9 ^a) K1 D8 M1 (inf lsn) पर, T1 वर, C5 पर (as
in text) K1 D8 तु यो न, D1. 9 G4 चैन, M1 (inf lsn)
चैक न, C5 चेदेन (as in text) K1 D1 G4 अभि*, D2 9
C5 अति* (for अधि*) — ^b) M1 2. 4 om. सु- K1 D2
अनिलोग्रदीप्तै, K4 D1 अनलाग्रदीप्तै, G2 अनलार्करूपै
Ca d oite उग्र and दीप्त — ^c) K4 विविध्यं, B1 8 स
ताह्यं, Dn D5 D5 4 10 T2 स विध्यं, D1 M5 विरच्यं,
G8 उदीच्यं, G4 विरच्यं, Cd 8 विरच्यं (as in text)
K1 G4 M1 8 प्र(K1 व्य)तिरिच्यं, K4 5 B Dn D8-7 10
अप्यतिदरा, M4 न प्रतिरिच्यं, Cd 8 अप्यतिरिच्यं (as in
text) — ^d) K2 D1 10 विद्यात्, Dn1 D1 8 4 विद्यान्,
Ca. d विद्यात् (as in text) G5 transp सुकृत and मे
K5 D8 नो (for मे) D1 करोति, G5 4 दधाति, Ca d s
दधाति (as in text) — Of C 12 11001

10 ^a) B1 8 5 D5 8 T M सेवति — K4 om 10^a-
11^b — ^c) D9 S (except T2 M2-5) रागं, Ca d s रङ्गं
(as in text) — ^d) T1 G8 हि (for स)

वादं तु यो न प्रवदेन्न वादये-
द्यो नाहतः प्रतिहन्यान् घातयेत् ।

यो हन्तुकामस्य न पापमिच्छे-
त्तस्मै देवाः स्पृहयन्त्यागताय ॥ ११

अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः
सत्यं वदेव्याहृतं तद्धितीयम् ।

प्रियं वदेव्याहृतं तच्चतुर्थम् ॥ १२
धर्म्यं वदेव्याहृतं तच्चतुर्थम् ॥ १२

यादृशैः संविददत्ते यादृशांश्चोपसेवते ।

यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ १३

यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते ।

निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःसमण्वपि ॥ १४

न जीयते नोत जिगीषतेऽन्या-
न्न वैरकृचाप्रतिघातकश्च ।

निन्दाप्रशंसासु समस्वभावो

न शोचते हृष्यति नैव चायम् ॥ १५

भावमिच्छति सर्वस्य नाभावे कुरुते मतिम् ।

सत्यवादी मृदुर्दान्तो यः स उत्तमपूरुषः ॥ १६

नानर्थकं सान्त्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च ।

राद्वापराद्धे जानाति यः स मध्यमपूरुषः ॥ १७

दुःशासनस्तूपहन्ता न शास्ता

नावर्तते मन्युवशात्कृतघ्नः ।

न कस्यचिन्मित्रमथो दुरात्मा

कलाधैता अधमस्येह पुंसः ॥ १८

11 K₄ om 11^{ab} (of v 1 10) — ^a) S वाच (T₁ G₁ 'च्य), Cd वादं (as in text) K₂ s D₁ s G₂ च (for तु) B D (except D₁ 1-9) T₂ अतिवाद (for वादं तु यो) — ^b) B₂ D₁ T₁ G₁ s ये (for यो) D₁ नाभित, D₂ नाभ्यात् (for नाहत) — ^c) T₁ G (except G₂) हन्तुमिच्छोश् (G₁ s 'च्छेच' च (for हन्तु) K₁ D₂ इच्छति (for इच्छेत्) B Dn D₂ D₂ s 10 T₂ हन्तु (Dn D₂ 'तुश्) च यो नेच्छति पापक वै Cn oites नेच्छेत्, Cd पाप

12 = (var) C 12. 11029. B₁ om. 12^{cd} — ^a) K₁ s B (B₁ om) D₂ s 10 T₁ G₂ M धर्म (for धर्म्य) D₁₀ हुरीय, Ca d चतुर्थ (as in text)

13 = (var) C 12 11023, = (var) Pāṇicatantra 1 279 — ^a) K₁ s s D₁ s 10 G₂ सनि (K₁ 'चि, K₂ 'च्य) वमते (K₂ m संविदहते), K₄ B₂ s Dn D₂ D₂ s 10 T₂ Ca d s सनिविदधते, G₂ सविदधते; Cap सविदधते (as in text) — ^b) K₄ D₂ G₂ यादृशै, Dn₂ D₁ यादृश (for यादृशान)

14 ^a) K₁ s s D₂ D₁ s 10 G₂ M₂ निवर्तते, Dn₁ निवृत्तेत्, D₂ विमुच्येत, Cd s as in text — ^b) K₂ transp ततस्तत् and विमुच्यते K₁ D₂ विमुच्ये (D₂ नियते) ततस्तत् Ca d s cito विमुच्यते (as in text) — ^c) D₂ निवर्तमान (for 'तनाद्धि) K₂ च; K₄ D₂ s 10 S (except T₁ G₂ s) तु (for हि) K₂ D₂ s T₁ G₂ सर्वत्र — ^d) K₂ D₁ s चाप्ति, C₂ वेत्ति (as in text)

15 ^a) K₂ D₁ नो जीयते; G₂ सजीयते; Cd n s न जीयते (as in text) K₁ Ca नोप, K₂ न वि; K₄

D₂ s 1 चापु, Dn D₂ D₁₀ Cnp (1) नापु; D₂ T₂ अन्यात्; D₂ T₁ G₂ Cd अन्यैर्न, D₂ नोतु (for नोत) D₁ अन्य, C₂ अन्यान् (as in text) — ^b) K₂ D₂ वैर कृचा, K₄ D₂ वैरीकृद्वा; K₂ D₂ वैरीकृत्, D₂ T₁ वैरीकृच्च; G₂ 'कृचापि; G₂ 'कृचापि (for 'कृच). K₂ D₂ न प्रति, T₁ G₂ प्रति घातक (for अप्रति) K₂ D₁ स्यात् (for च).

16 ^a) D₁ S (except G₂) सर्वत्र (for 'स्य). — ^b) K₁ B Dn D₂ D₂ s 10 T₂ मन (for मतिम्). — ^c) D₁ सततं य. स पूरुषः

17 D₁ om 17 — ^a) G₂ नानर्थकान्; Cd s नानर्थक (as in text) D₂ स्यापयति, Ca. d. s सान्त्वयति (as in text) — ^b) K₁ D₂ प्रतिज्ञात् K₄ वा (for च). — ^c) K (K₂ missing) D (except Dn₂ D₂ D₁ s s) T₂ M₂ रक्ष परस्य, T₁ G (except G₂) M₁ s-s रक्षारंघ्रे; Ca d s राद्वापराद्धे (as in text) K₁ s m. s D₁ नो याति; K₂ यो याति, K₄ नो वेत्ति (for जानाति) — ^d) K₁ s s B Dn₂ D₂ D₂ s s 10 T₁ G₁ s s उत्तम (for मध्यम).

18 ^a) S (except T₂) दुर्दर्शन. (for दुःशासन). C₂ oites दुःशासनस्या K₁ s s D₁ s s 10 G₂ s M₁ (sup lin as in text) उपह (G₂ 'ग) तातरात्मा, B Dn D₂ D₂ s 10 T₂ उपहतोभिदासो (for उपहन्ता न शास्ता) K₂ अनि शास्ता, T₁ G₂ अनुशास्ता, G₂ परस्य (for न शास्ता) — ^b) K₄ यो वर्तते, D₁ G₂ s M₂ (sup lin) न वर्तते, T₁ G₂ प्रवर्तते Ca d s नावर्तते (as in text) — ^c) G₂ मत्रम् (for मित्रम्) D₁ मित्रमहो, D₂ मत्रहेतो (for मित्रमयो) — ^d) M₂ s (sup lin) काल, Ca. d s कला. (as in text) G₂ M (except M₁) पृथैताः. D₂ स्युरधमस्य (for

न श्रद्धधाति कल्याणं परेभ्योऽप्यात्मशङ्कितः ।
 निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपूरुषः ॥ १९
 उत्तमानेव सेवेत प्राप्ते काले तु मध्यमान् ।
 अधमांस्तु न सेवेत य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥ २०
 प्राप्नोति वै वित्तममङ्गलेन
 नित्योत्थानात्प्रज्ञया पौरुषेण ।
 न त्वेव सम्यग्लभते प्रज्ञांसां
 न वृत्तमाप्नोति महाकुलानाम् ॥ २१
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 महाकुलानां स्पृहयन्ति देवा
 धर्मार्यवृद्धाश्च बहुश्रुताश्च ।
 पृच्छामि त्वां विदुर प्रश्नमेतं
 भवन्ति वै कानि महाकुलानि ॥ २२

विदुर उवाच ।
 तमो दमो ब्रह्मविचरं वित्तानाः
 पुण्या विवाहाः सततान्नदानम् ।
 येष्वेवैते सप्त गुणा भवन्ति
 सम्यग्वृत्तास्तानि महाकुलानि ॥ २३
 येषां न वृत्तं व्यथते न योनि-
 वृत्तप्रसादेन चरन्ति धर्मम् ।
 ये कीर्तिमिच्छन्ति कुले विविष्टां
 त्यक्तानृतास्तानि महाकुलानि ॥ २४
 अनिज्ययाविवाहैश्च वेदस्योत्सादनेन च ।
 कुलान्यकुलतां यान्ति धर्मस्यातिक्रमेण च ॥ २५
 देवद्रव्यविनागेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।
 कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ २६

C. 5 1, 25
 B 5. 26 23
 K. 5. 26 26

अधनन्येह) G₂ अधमन्य, C₅ अधमस्य (as in text) G₂ om. इह G₂ 4 एव (for इह) G₂ पुमा (for पुम)
 19 D₁₀ om. 19 — ^a) G₂ न (for न) — ^b) K₄ D₂ S (except T₂ G_{1.2}) हि (for अपि) D₅ अनु, G₁ अति, Ca. d s आत्म (as in text)
 20 ^b) K₄ B (except B₂) D_n D_{1.2-3} T₂ प्राप्त, C₅ प्राप्ते (as in text) T₁ G_{1.4} 2 M transp प्राप्ते and काले — ^c) K_{1.2} D_{1.2} G₂ न, T₁ G_{1.2-3} M च (for तु) K_{1.2} D_{1.2} G₂ एव (for न) — ^d) K₄ B D_n D₂ D₃ — 10 G₂ भूतिम्, D_n D₂₋₃ T₂ गतिम् (for श्रेय)
 21 ^a) S (except T₂ G₂) वीर्यम् (for वित्तम्) K₄ B₂ D_n D₂ 2 T₂ अय वलेन, T₁ G_{1.2} M अमलरूप, Ca. d s असहलेन (as in text) — ^c) D₂ न त्वेव, G₂ सदैव (for न त्वेव) G₄ सम्य (for सम्यग्) K₄ रमते, G₂ वहते (for रमते) — ^d) K₄ निवृत्तिम्, B₂ 2 D_n D₅ D₁ 2.6 न वृत्तिम्, G₂ न वृत्तम् (for न वृत्तम्)
 22 ^a) K_{1.2} D_n D₂₋₄ 7 10 T₂ G₂ C_n महा कुलेभ्य, M₁ 'कुलानि (sup lin as in text) — ^b) K₁ D₂ G₂ 'युक्ता', K₄ 2 B D_n D₅ D₂₋₃ 7 10 T₂ 'नित्या', D₁ 'वृत्ता', D₂ 'यथा' (for 'वृद्धा') — ^c) G₂ M त्वा (for त्वा) K₂ D₂ एतं, D₂ 2 पुन, G एतत् (for एत)
 23 D₁₀ om 23-24. — ^a) G₂ क्षमो (for तपो) D₁ वलो (for क्षमो) K₁ 2 4 B₁ 2 5 D_n D₂ D₃ 7 8 M_{2.5} 'वित्त, K₅ D_{2.4} 2 'वृत्त, G₄ 'चयं (for 'वित्त) S त्रिविधा, Ca. d वित्ताना (as in text) — ^b) B₂ विहारा (for विवाहा) B₂ D₁ सततं प्रदान (for सततान्) S

(except T₂) इज्या विवाह सात्वन (M सन्नतिश्च) चाक्षदान — ^a) K₁ येष्वेते वै, K₂ D_n 2 येष्वेते ते, K₄ यथैवैते वै, D₂ ज्येष्ठे ते वै, D₂ यथैवैते, S (except T₂) जग्रादेते (for येष्वेवैते) S (except T₂) नित्यमेव (for सप्त गुणा) K (K₂ before corr) B₂ 4.2 D_n D₅ 1 वसति, D₂ 2 च सति (for भवन्ति) — ^d) S सतां गुणा (for सम्यग्वृत्ता) — After 23, D₂ reads 25^{ab}, 27^{cd}, 27^{ab}, 25^{ab} (repeated), 26, 28, 29, 24, 220^a, 30^{ab}, etc.

24 For D₂ cf v 1 23 D₇ 10 om. 24 (for D₁₀ cf v 1 23) — ^a) K₂ om the first न, reading नैव for the second. D₂₋₃ T₂ transp न and वृत्त S (except T₂) येषां न (T₁ G₁ 2 प्र-) वृत्त साधुकारेण युक्त — ^b) K₁ चित्तप्रसादे, K₂ 2 4 D_n D₁₋₂ 2 2 T₂ चित्त (D₂ वित्त) प्रसादेन, T₁ G M वृत्तप्रदानेन (G₂ *प्रदानेन), Ca वृत्तिप्रसादेन Cd s cite प्रसादेन K₁ सचरति, D_n 2 चरति, C₅ चरन्ति (as in text) — ^c) D₂ ईदृश, Ca. d इच्छन्ति (as in text) D₁ विसृष्टां, T₁ G₁ 2 4 M निविष्टा, G₂ विनष्टा (for विविष्टा)

25 = (var) Manu 3 63 — ^a) K₂ B D₂₋₃ 10 T₂ C₅ कुविवाह, Ca. d as in text M₁ अविवाहेन (for अविवाहैश्च) K₄ अनिष्टकुविवाहैश्च, D₂ अनिष्टकुलसयध — ^b) K₂ M₂ उच्छेदनेन, Ca. d उत्सा (as in text) — D_{2.4} om 25^c-26^d, T₂ om 25^{cd} — ^d) K₁ D_n D₂ 2 G₂ ब्राह्मणा (for धर्मस्था), cf. 26^d

26 D₂ 4 om. 26 (cf. v 1 25) K₁ 2 D_n D₂ om. 26, G₂ om 26^{ab} T₂ reads 26^{ab} after 27 — ^a) B₄

C. 5. 17. 10
D. 5. 36. 27
K. 5. 36. 27

ब्राह्मणानां परिभवात्परिवादाच्च भारत ।
कुलान्यकुलतां यान्ति न्यासापहरणेन च ॥ २७
कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरुषतोऽश्वतः ।
कुलसंख्यां न गच्छन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ २८
वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसंख्यां तु गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ २९
मा नः कुले वैरकृत्कश्चिदस्तु
राजामात्यो मा परस्वापहारी ।
मित्रद्रोही नैकृतिकोऽनृती वा
पूर्वाङ्गी वा पितृदेवातिथिभ्यः ॥ ३०
यश्च नो ब्राह्मणं हन्याद्यश्च नो ब्राह्मणान्द्विपेत् ।

न नः स समितिं गच्छेद्यश्च नो निर्वपेत्कृपिम् ॥ ३१
तृणानि भूमिरुदकं वाक्कतुर्यो च स्रज्जता ।
सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ३२
श्रद्धया परया राजन्नुपनीतानि सत्कृतिम् ।
प्रवृत्तानि महाप्राज्ञ धर्मिणां पुण्यकर्मणाम् ॥ ३३
सूक्ष्मोऽपि भारं नृपते स्यन्दनो वै
शक्तो वोढुं न तथान्ये महीजाः ।
एवं युक्ता भारसहा भवन्ति
महाकुलीना न तथान्ये मनुष्याः ॥ ३४
न तन्मित्रं यस्य कोपाद्विभेति
यद्वा मित्रं शङ्कितेनोपचर्यम् ।

Ds 'लोपेन (for 'नाशेन). — Ds om 26^c-27^d, Ds T2 om 26^d. — ^a) D1 G2 धर्मस्या* (for ब्राह्मणा*)

27 Ds (cf v 1 26) and Ds om 27 — ^b) K2 Ds G2 Cs परीवादात्, Cd as in text — ^d) T2 धर्मस्यातिक्रमेण च (= 25^d) — After 27, T2 reads 26^{ab}

28 ^b) Dn Ds Ds-6 T2 M1 (sup lin) Cs अर्थत, D1 अद्यत, T1 अन्यत, Ca d अश्वत (as in text). — ^c) T1 G1 कुलाख्या नानुगच्छति — ^d) G2 Ca वृत्तित, Cd वृत्त (as in text) — After 28, Ds 4 7 9 ins. lines 3-4 of 220*

29 = (var.) Manu 3 66. — ^a) D2 9 च (for तु) Ds अविपन्नानि (for अविहीनानि) — ^b) Ks Ds D10 T1 च (for अपि) — ^c) K1 4 8 B1 8 D1-7 9 10 T2 G2 8 च; Ms न (for तु) K2 निगच्छति, Bs प्रग, Dn Ds प्रय* (for तु ग*) — ^d) D10 प्रकर्ष (for कर्षन्ति) Gs अपि (for च) Ks T1 G1 M महाजन, Gs महाधन (for महद्यश) — Ks B D (except Ds) T2 ins after 29 (Ds 4 7 9 ins lines 3-4 after 28) T1, after 30

220* वृत्त यत्नेन संरक्षेद्विचमेति च याति च ।

अर्क्षीणो विचत्त क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हत ।

गोभिः पशुभिरश्वैश्च कृष्या च सुसमृद्धया ।

कुलानि न प्ररोहन्ति यानि हीनानि वृत्तत ।

[(L 1) Ds Ds चनेन (for यत्नेन) Ds 4 वै (for सं) B2 8 D1 आयाति (for प्रति च) — (L 3) D10 गोभिरश्वैश्च कृष्या च कृष्य सुसमृद्धः.]

30 ^a) D1 *मृत् (for *वृत्) T1 G1 8 M (by transp) अस्तु कश्चित्, T2 अस्तु राजन् — ^b) Ds राज्ये-पथ्यो, T1 G M1 राजा पथ्यो (Gs राजापथ्यो), M2-8

राजापथ्यो D1 न, Ds य* (for मा) — ^a) Ds नैकृति चान् D2 9 नैकृतिको (for नैकृतिको) Ds 11 सदैव (for अनृती वा) — ^d) D1 य (for वा) — After 30, T1 ins. 220* (of v 1 29).

31 ^a) K (Ks missing) D1 नो- (for नो) K (Ks missing) B2 Dn2 Ds2 D1-4 7-10 T2 ब्राह्मणान् (for 'ण) — ^b) Ks 11 Ds 11 नर. स, Ks Gs तत. स; Dn1 Ds2 Ds. 4 Cnp न तस्य, Ds यश्च न, D10 न च स, Gs स नर, Cn न नः स (as in text) K1 समिति, Ks (before corr.) सुमिति, Cd s समिति (as in text). D1 न सुसमिति (sic) गच्छेत् — ^d) Ks विचदेत्, Ks विद्विपेत्, D1 निर्वहेत्, Ds निर्वदेत्, Ca d s निर्वपेत् (as in text). K1 8 Ds Cnp पितृन्, Ks 8 ऋषीन्, Ds 4 कश्चित्, Ds गुरुन्, Cs कृपिम् (as in text).

32 = 3 2 52, = (var) Manu 3 101, = (var) Pañcatantra 1 187, = (var) Hitopades'a 1. 45, = (var) Śūrāṅgadharapaddhati 642 — ^a) K1 हर्षेषु (for गेहेषु) Ds. 4 एतान्यपि सत्तां गेहे

33 ^b) D1 सत्कृति; Cd सत्कृति, Cs सत्कृति (as in text) — ^c) Bs प्रसूतानि, Ds प्रदत्ता; Cd s प्रवृत्ता (as in text) K2 D1 8 G1 *राज (for *प्राज्ञ) — ^d) Ks B D2-8 7 8 T G (except Gs) पुण्यकर्मिणां

34 ^a) K1 Ds नृपते — ^b) K2 D2 7 T2 Gs मोदु शक्तो, D1 विमोदु शक्तो, Gs शक्नोति वोढु; Gs शक्नोति नर (for शक्तो वोढु) — ^c) Ks भारवहा

35 M2 om 35-36 — ^b) T1 G (except Gs) 11 (M2 om) कोपनेनोत्त (G1 *प) दास्य; Ca d शङ्कितेनोत्त

यस्मिन्मित्रे पितरीनाश्चसीत
तद्वै मित्रं संगतानीतगणि ॥ ३५
यदि चेदप्यसंघन्यो मित्रभावेन वर्तते ।
स एव वन्धुस्तन्मित्रं मा गतिन्तत्परायणम् ॥ ३६
चलचित्तस्य वै पुंसो वृद्धानुपसेवतः ।
पारिप्लवमतेर्नित्यमधुवो मित्रसंग्रहः ॥ ३७
चलचित्तमनात्मानमिन्द्रियाणां वशानुगम् ।
अर्थाः नमतवर्तन्ते हंसाः शुष्कं सरो यथा ॥ ३८
अरुन्मादेव कुप्यन्ति प्रसीदन्त्यनिमित्तनः ।
शीलमेतदसाधुनामभ्रं पाणिप्लवं यथा ॥ ३९
मन्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवन्ति ये ।
तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतमन्त्रोपशुज्जते ॥ ४०
अर्थयेदेव मित्राणि नति वागति वा धने ।

नानर्थयन्विजानाति मित्राणां सारफल्गुताम् ॥ ४१
संतापाद्भ्रश्यते रूपं संतापाद्भ्रश्यते बलम् ।
संतापाद्भ्रश्यते ज्ञानं संतापाद्भ्रश्यते मृच्छति ॥ ४२
अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ।
अमित्राश्च ग्रहप्यन्ति मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ ४३
पुनर्नरो प्रियते जायते च
पुनर्नरो ह्रीयते वर्धते पुनः ।
पुनर्नरो याचति याच्यते च
पुनर्नरः शोचति शोच्यते पुनः ॥ ४४
मुयं च दुःखं च भवामवौ च
लाभालाभं मर्गं जीवितं च ।
पर्यायशः सर्वमिह स्पृशन्ति
तस्माद्भीरो नैव हृष्येन्न शोचेत् ॥ ४५

C. 5. 13.26
B. 5. 28. 47
K. 5. 28. 47

(as in text)

36 Ms. om. 36 (cf. v. 1. 35) — " B Dn Ds
Ds. 2. 5-10 य कश्चिन्, Ds Gs अय चेत् (for यदि चेत्)
K1. 1. 1 B1. 1. 1 Ds 1-3 T1 G1-3 Cn अमयद्वो; Dn1
अमयद्वो, Dn2 अमयद्वो, Ds 1 अमयदि (for अमयद्वो)
D1 अय चेत्तमि मयधी, M1 यदि कश्चिदमयद्वो — " Gs 1
म (for मा)

37 " Dn1 Ds. 4 चलत्ति (Ds "चि)त्तय, T1 Gs न
कश्चि (Gs "चि)त्तय, M1 न उन्मित्र यन् (for चलचित्तस्य)
— " Ds 1. 1 G1. 2. 1 M1. 1 अनुपसेविन — " B1 Dn1
"मग्न (for "मग्न)

38 " D1 निर, Ds 1 वल (for चल) K1 T1
G1 1 अनारम्भ; D1 महारम्भ, M1 दुरारम्भ (M1 sup
in as in text), Cs अनारम्भ (as in text) — " Ks
B1-1 Dn Ds 10 T1 समन्ति, D1 समन्ति, C1 p समन्ति
(as in text) — " Ks Dn1 Ds 2 9 Gs शुण्ठयणे

39 " D1 अय (for एव) — " B1 D1 मित्र, Ds
अच्छ, T1 G1 1. 1 अय, M1-1 अय, C1. d 1 अय (as
in text)

40 = (var) R5māyana (ed N S Press) 4
30 73

41 " B Ds2 Ds 1 10 अर्थ, T1 G1 1 प्रार्थ (for
अर्थ) — " Dn Ds च (for the first वा) — " B1. 2. 1
Ds नानर्थयन्, Ds नान्यथा मित्र, T1 G1 1 1
नानर्थयन् (for नानर्थयन्) Ks D1 T1 G M विजानाति
(as in text), the rest प्र

42 Ks Ds2 om. 42^{ab} Gs transp 42^{ab} and 42^{cd}
— " Ds1 Ds2 तुल, Ds क (for वहन्) — " B1. 2. 1
Ds अर्थ, Dn अर्थ (for अर्थ)

43 " K1 1 अनवाप्य, Ks Ds मग्न च, B1 1
अतिमार्थ च, T1 G अपहास्यन् (Gs 1 "स्व), Cd 1 अनवाप्यं
(as in text) — " K1 1 प्रतप्यते, Ks चोपतप्यते, B1
D1 1 1 9 G1 टप, Ds चोपतप्यते — " B1 1 ग्रहप्यते

44 " Gs transp प्रिय and जाय K1. 1. 1 Ds
पुन (for च) — " Ks 1 transp ह्रीय and वर्ध
B1. 2. 1 Ds 1 1 M1 1 1 याचति याच्यते, T1 याचते याच्यते;
T2 ह्रीयते नृद्धि, Gs याच्यते याचते, Gs याच्यते याच्यते,
M1 1 याचति याच्यते (for ह्रीयते वर्धते) Ks B D
(except Ds 1 9) T2 G (except Gs) च (for पुन)
— " B1 1 शोचति, B2 याचते, T1 G1. 1 M1 वर्धते, Gs 1
ह्रीयते, M1-1 ह्रीयति (for याचति) B1 1 शोच्यते, Ds2
Ds 1 याच, T1 जाय, Gs 1 M1 ह्रीय, Gs 1 M1-1 वर्ध
(for याच्यते) K1 1 Ds 1-9 M1-1 पुन (for च) — " B1
B1 1 ह्रीयते, B2 शोचते, T2 Gs शोच्यति (for शोचति)
B1. 1 वर्ध, T2 Gs शोच (for शोच्यते) Ks 1 B D
(except Ds 1-9) Gs 1 च (for पुन)

45 = (var) C 12 762 — " Ks वा (for च)
— " Dn1 Ds 1 10 G1 1 1 पर्यायत, Gs पर्यायतश्चैव (for
"यथा) K1 1 1 Ds 1 1 हृद्, B Dn Ds1 Ds 1 10 T2 एते;
Ds2 हृद् (for हृद्) Ds स्पृशते, T1 M आस्पृशति (for
स्पृशन्ति) — " Ds1 D1 T2 Gs भीरो (for भीरो) Ks
B (except B2) Dn2 Ds 1 1 T2 च (for एव) S

चलानि हीमानि पडिन्द्रियाणि

तेषां यद्यद्वर्तते यत्र यत्र ।

ततस्ततः स्वते बुद्धिरस्य

छिद्रोदकुम्भादिव नित्यमम्भः ॥ ४६

धृतराष्ट्र उवाच ।

तनुच्चः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया ।

मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ४७

नित्योद्विगमिदं सर्वं नित्योद्विगमिदं मनः ।

यत्तत्पदमनुद्विगं तन्मे वद महामते ॥ ४८

विदुर उवाच ।

नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।

नान्यत्र लोभसंत्यागाच्छान्तिं पश्यामि तेऽनघ ॥ ४९

बुद्ध्या भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत् ।

गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शान्तिं त्यागेन विन्दति ॥ ५०

अनाश्रिता दानपुण्यं वेदपुण्यमनाश्रिताः ।

रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरन्तीह मोक्षिणः ॥ ५१

स्वधीतस्य सुयुद्धस्य सुकृतस्य च कर्मणः ।

तपसश्च सुतप्तस्य तस्यान्ते सुखमेधते ॥ ५२

स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्ना

न वै भिन्ना जातु निद्रां लभन्ते ।

न स्त्रीषु राजव्रतिमाप्नुवन्ति

न मागधैः स्तूयमाना न सूतैः ॥ ५३

न वै भिन्ना जातु चरन्ति धर्मं

न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्नाः ।

न वै भिन्ना गौरवं मानयन्ति

न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति ॥ ५४

न वै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तं

योगक्षेमं कल्पते नोत तेषाम् ।

(except T₂) transp हृष्येत् and शोचेत् B₈ शोचेत्,
D₃ हृष्येत् (for शोचेत्)

46 ^a) B₂ D₂ 4 यत् (for चला) D_{n1} D₉ हीना,
T₁ G₂ भीमा, G₂ ह्रमा (for हीमा) D₉ यदि (for
पद्) — ^b) D₂ 4 9 transp तेषां and यद्यत् K₁ यद्वा,
K₄ T₁ यत्, D_{n1} यत्तद् (for यद्यत्) B₁ 4 D_n D₈ D₈ 10
T₂ G₁ 2 C₅ वर्ध, D₁ यत् (for वर्त). B₂ 8 D₈ D₁₀
तत्र तत्र, D₁ T₂ यत्र तत्र, C₅ यत्र यत्र (as in text)
— ^d) T₁ G₂ सच्छिद्रं (for छिद्रोदं) — Cf 5 33 65

47 = (var) 5 52 13 — ^a) K₁ 4 D₁ 8 9 T₁
G₁ 8 8 तनुच्चशिखी (T₁ G₁ 8 8 'तो), B₂ 4 D_{n1} D₂ 6 T₂
C_n रूढ दिक्षी, G₂ रत्नसुखी, Ca d s as in text

48 ^a) G₂ समुद्विग (for नित्यो) K (K₂ missing)
B₂ 4 8 D_{n1} D₂ 1 D₂ 7 Ca d s सत्त, D_{n2} नित्य, G₂ सत्य
(for सर्व) — ^c) K₁ 8 चात्यतम् (for तत्पदम्). K₁ 8
S (except T₂ G₂) अनुद्विग (for 'द्विग) — ^d) B₂ 4
D₉ मुद्दि (for वद) S (except T₂ G₂ 4 M₂) 'मुते
(for 'मते)

49 ^a) D_n D₂ 2 D₂ G₂ 8 विद्यातपस, D₁ विद्यते
धर्मो (for 'तपसो). Cd n cito विद्या तप — D₁ om
49^a-50^b — ^c) K₁ 8 8 D₂ G₂ लोभमन्यासात्, K₂
सर्वसत्यागात्, G₂ प्रदामाद्राजन् (for लोभसत्यागात्) — ^d)
G₂ हित, Ca d शान्ति (as in text)

50 D₁ om 50^b (cf. v 1 49) — ^a) B₂ तम,
Ca d s भय (as in text) — ^d) K₁ B₂ 4 8 D_n D₂

D₈-8 10 T₂ योगेन, Ca d s त्यागेन (as in text)

51 ^a) K₂ D₁ 2 G₂ transp. दानं and वेदं. B₁ 4
देवं, Cd s वेदं (as in text) D₂ 8 धर्मं चैव समाश्रिता

52 ^a) D_n अधीतस्य (for स्वधी). K₁ स्वयुद्धस्य, K₂
D₂ 9 T₁ G (except G₂) सु (G₂ च, G₂ स्व) युद्धस्य (for
सुयु) — ^b) D₉ सुष्ठु (for सुकु) — ^d) K₁ अभुते
(for एधते) D_{n1} D₈ 4 9 भवत्येते सुखोदयाः

53 ^a) D₂ आस्ती (for स्वास्ती) — ^b) T₁ G₁ 8
निद्रा भजति, G₂ 4 M लभन्ति निद्रा; C₅ निद्रा लभन्ते
(as in text) K₁ 8 D₈ न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति
(= 54^d) — ^c) K₁ 4 8 धृतिम् (for रतिम्) — D₈
om 53^d-54^d

54 D₈ om 54 (cf. v 1 53) — ^a) D₉ transp
चरन्ति and धर्मं — ^b) K₁ (before corr) धीरा. (for
भिन्ना) — ^c) K₂ D₁ 9 मानयते, K₂ B (except B₁)
D_n D₂ D₈-8 8 10 T₂ प्राप्नुवति (D₂ 'ते), D₁ च श्रयति
(for मानयन्ति) — ^d) T₁ G₂ M₁ 2 प्रथम, C₅ प्रशम (as
in text) B₂ मान (for रोचं).

55 ^a) K₁ 4 न चैषा, K₂ D₂ न वै चैषा, K₁ D₁
न चैषा (for न वै तेषा) T₂ स्वादते, G₂ संदधे; G₂
रोचते (for स्वदते) — ^b) K₂ B₁ D₁ 8 T₁ G₁ 8
योगक्षेम, Ca d s as in text. B D T₂ एव; G₂ 4 8
दृष्ट (for दत्त) — ^c) T₁ G₁ 8 वा (for वै) — ^d) G₂
कचित् (for किंचित्) G₂ अन्यत्र नादात् (for अन्यद्वि)

56 = (var) Rāmāyana 6 16. 9; = (var.) Pañ

भिन्नानां वै मनुजेन्द्र परायणं

न विद्यते किञ्चिदन्यद्विनाशात् ॥ ५५

संभाव्यं गोषु संपन्नं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः ।

संभाव्यं स्त्रीषु चापत्यं संभाव्यं ज्ञातितो भयम् ॥ ५६

तन्त्वोऽप्यायता नित्यं तन्त्वो बहुलाः समाः ।

वह्नुवह्नुत्वादायामान्सहन्तीत्युपमा मताम् ॥ ५७

धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।

धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ ५८

ब्राह्मणेषु च ये शूराः स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।

वृन्तादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतन्ति ते ॥ ५९

महानप्येकजो वृक्षो बलवान्सुप्रतिष्ठितः ।

प्रसह्य एव वातेन शास्त्रास्कन्धं विमर्दितुम् ॥ ६०

अथ ये सहिता वृक्षाः संवशः सुप्रतिष्ठिताः ।

ते हि शीघ्रतमान्वातान्सहन्तेऽन्योन्यसंश्रयात् ॥ ६१

एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम् ।

अक्यं द्विपन्तो मन्यन्ते बायुर्दुर्ममिवैकजम् ॥ ६२

अन्योन्यसमुपष्टम्भादन्योन्यापाश्रयेण च ।

ज्ञातयः संप्रवर्धन्ते सरसीवोत्पलान्युत ॥ ६३

अवध्या ब्राह्मणा गावो स्त्रियो बालाश्च ज्ञातयः ।

येषां चान्नानि भुञ्जीत ये च स्युः शरणागताः ॥ ६४

न मनुष्ये गुणः कश्चिदन्यो धनवतामपि ।

अनातुरत्वाद्भद्रं ते मृतकल्पा हि रोगिणः ॥ ६५

C. 5. 122
B. 5. 35 67
K. 5. 25 67

catantra 4 81 — ^a) B₂ 4 2 Dn₂ Ds D₂ 6 T₂
transp संभाव्य and सपत्न D₁ च क्षीर (for सपत्न)
— ^a) B Dn₁ D₂-2 2 2 चापल स्त्रीषु, Ds D₁₀ चापल
स्त्रीणां, T₂ वा फलं स्त्रीषु (for स्त्रीषु चापल्य)

57 = (var) Pañcatantra 2 8 — ^a) Ds D₂
जत्रयो, D₁ त्रयो (for तन्त्वो) G₂ M₁ 4 वि, G₄ हि
(for स्वि) K₁ (by corr) Cd आतता, B D₂ (before
corr) 4-6 10 T₁ G₂ M₂ 2 आयिता, Ca 2 आयता (as in
text) — ^b) B (except B₁) D (except Dn₁ D₁ 2 2)
T₂ G₁ 2 2 Ca d.s तन्त्वो (for तन्त्वो) T₂ G₂ 4 M
मृता, Ca d.s समा (as in text) — ^c) D₁ आयामा,
T₁ M₂ 4 व्यायामान्, G₂ 2 M₂ 2 व्यायामान्, G₂ 4 आया
मान्, M₁ व्यायामा, Ca d आयामान् (as in text) K₂
यहु वाह्नुत्वाच्च — ^d) K₂ महति, S (except T₂ G₂)
वहति, Ca महति (as in text)

58 = 5 62 19 — ^a) K₁ B₂ Dn₂ Ds D₂ 6 2 10
S (except T₁ G₁ 4 2) धूमायति, Ca d as in text G₄
व्यपेता हि, Ca d व्यपेतानि (as in text) — ^b) D₂ 7
M₁ 2 ज्वलते, Ca as in text K₂ 2 Dn₁ M₁ 2 महतानि
G₂ तु (for च) K₁ महतानि ज्वलति च, T₁ G₁ 4
प्रज्वलतीह (G₁ 'व' सगता)

59 = (var) Śrugaḍharapaddhati 1312 — ^a)
G₂ तु (for च) — ^b) M₂ transp स्त्री and ज्ञाति B₁
स्त्रीषु गोषु च भारत, D₂ m. 2 4 स्त्रीषु गोषु तपन्विषु

60 = (var) Pañcatantra 3 51 — ^a) K₁ 2
Dn₁ D₂ 4 T₂ एकक, Ca d एकक (as in text) — ^b)
K₂ फलवान्, M (M₁ sup lin as in text) बलवत् (for
बलवान्) K₂ तु (for सु) — M₂ (hapl.) om. 60^a-

61^b — ^a) D₂ विपदा, D₁₀ सुमक्य, Ca d 2 प्रसह्य (as
in text) K₁ प्रसह्यैव हि (for प्रसह्य एव) B₂ इव (for
एव) S (except T₂ G₂, M₂ om) वातस्य (for वातेन)
— ^d) D₂ 2 शास्त्रास्कन्धे, Ca d as in text D₁ विमर्दितु,
D₂ च मर्दितु, D₂ प्रमर्दितु (for विमर्) K₁ शक्य स्कन्धे
प्रमर्दितु, K₂ शक्य स्कन्धेन मं, K₂ T₁ G M शास्त्रास्कन्धे-
(T₁ G₁ 'धेन, G₂ 'घञ्)मं, B Dn Ds D₂-6 10 T₂ सस्कन्धो
मर्दितु क्षणात्, T₁ शास्त्रास्कन्धेन मं

61 = (var) Pañcatantra 3 60 — M₂ om 61^{ab}
(cf v 1 60) — ^a) K₁ 2 सहता (for सहिता) — ^b)
K₂ सर्वत्र, T₁ G₁ 2 अमूला, G₂ आमूला, G₄ M (M₂
om) ममूला (for सर्वत्र) T₁ G₁ 2 अग्र (for सुप्र)
G₂ आमूलाग्रात्यतिष्ठिता — ^c) K₄ B₁ 2 D₂ 4 2 S (except
T₂ M₂ 2) अपि, D₂ तेषि (for ते हि) — ^d) K₂ [अ]न्यो-
न्यमाश्रयात्, D₂ [अ]न्योन्याश्रयेण च (hypermetric!)

62 = (var) Pañcatantra 3 53 — D₄ (hapl.)
om 62^a-63^b — ^a) K₁ B₂ Ds D₁ 2 10 T₂ एकक
(for एकज)

63 D₄ om 63^{ab} (cf v 1 62) — ^a) K (K₂
missing) D₁ 2 2 2 G₂ अन्योन्यसमुपपन्न (K₂ 'पास, K₄
'पल)भात्, T₁ G₁ 2-2 M अन्योन्यसोप (G₁ 'स्याप, G₂
'स्यह, G₂ 'स्यव)मस्तभात्, T₂ अन्योन्यसमुपपन्नभात् — ^b)
B₁ 2 वा (for च) G₁ अन्योन्याश्रयेण च, G₄ अन्यो
न्यस्याश्रयेण च — ^c) B₂ G₂ M₁ (sup lin) सप्रवर्तते
— ^d) D₂-1 2 G₂ (before corr) च (for उत)

64 ^b) K₁ वृद्धा (for बाला) M बालाश्च (for 'श्च)
D₂ बाधवा (for ज्ञातय) B Dn Ds D₂-6 8-10 T₂
ज्ञातय शिशव स्त्रिय — ^d) K₂ T₁ G (except G₂)

अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगं
पापानुबन्धं परुषं तीक्ष्णमुग्रम् ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
मन्युं महाराजं पिव प्रशाम्य ॥ ६६
रोगार्दिता न फलान्याद्रियन्ते
न वै लभन्ते विपयेषु तत्त्वम् ।
दुःखोपेता रोगिणो नित्यमेव
न बुध्यन्ते धनभोगान् सौख्यम् ॥ ६७
पुरा ह्युक्तो नाकरोस्त्वं वचो मे
धृते जितां द्रौपदीं प्रेक्ष्य राजन् ।
दुर्योधनं वारयेत्यक्षवत्यां
कितवत्वं पण्डिता वर्जयन्ति ॥ ६८

न तद्वलं यन्मृदुना विरुध्यते
मिश्रो धर्मस्तरसा सेवितव्यः ।
प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्री-
मृदुप्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ॥ ६९
धार्तराष्ट्राः पाण्डवान्यालयन्तु
पाण्डोः सुतास्तव पुत्रांश्च पान्तु ।
एकारिमित्राः कुरवो ह्येकमन्त्रा
जीवन्तु राजन्सुखिनः समृद्धाः ॥ ७०
मेढीभूतः कौरवाणां त्वमद्य
त्वय्याधीनं कुरुकुलमाजमीढ ।
पार्थान्वालाञ्चनवासप्रतप्ता-
न्गोपायस्व स्वं यशस्तात रक्षन् ॥ ७१

क्षरणं गता (for क्षरणा) — After 64, Ds ins.:

221* महत्यप्यपराधेऽपि तेपा दण्डो विसर्जनम् ।

65 *) Ds मनुष्येषु (for न मनुष्ये) K1 Ds T1 Gs 4
M मनुष्यगुण, Ds Gs 5 मनुष्यगुणा (for मनुष्ये गुण)
— *) K1 Ds Gs गुण (for धन) Ds कृते (for अपि)
K4 B1 5 Dn Ds Ds-7 10 T2 राजन् (K4 B1 5 Ds अन्य)
सधनतामृते

66 =(var) 5 27. 23, =(var) B. 2 64 18
— Gs 4 s transp 66 and 67 — *) Ms-s अव्याधिकं,
Ca d as in text K4 B1 5 4 D (except D1 2 7.8) T2
Gs Ca शीर्षरोगि, Gs शीर्षतोय, Cd रोग (as in text)
— *) Gs पापानुबन्धं, Ca d as in text K1 तीक्ष्णम्,
Ca d s तीक्ष्णम् (as in text) N (except D1, Ks
missing) T2 Ca d s उग्रम् (for उग्रम्) — *) D1 Gs 5
अपेय; Ca d पेय (as in text) D1 Gs om यत्, D1 च
(for न)

67 Gs 4 s transp 66 and 67 — *) T1 रोगान्विता
K1 वै (for न) K1 वल्म, Gs M (except Ms) फलान्,
Gs वल्म (for फलानि) K1 आध्रियते, Gs आश्र, Ca d
आद्रि (as in text) — *) T1 Gs न विदते, G1 निनिदते,
Gs न हस्यते (for न बुध्यन्ते) Dns धनयोगात्, T2 न च
भोगात् (for धनलोभात्) D1 धनलोभानुसृत्य; M1
(sup lin) धनभोगासुभोगान् T1 G (except Gs)
Ms-s भोगान् (for सौख्यम्)

68 *) K1 Ds S (except T2 Gs) अपि (for हि)
K1 5 B1 5 4 Dn Ds Ds-8 10 T2 उक्त, Ds युक्तो (for
उक्तो) — *) D1 Gs प्रेक्ष्य (for प्रेक्ष्य). — *) D1 5

वारयति, Ds धारयति, Ds 5 वारयेन्न (for वारयेति) — *)
K2 5 D1 2 7.8 Gs कैतव्य वै, Ds कितवस्व K1 5 B1
Ds D10 वै पण्डिता (for पण्डिता)

69 *) T1 G1 अव, Ca d s वि (as in text)
— *) K4 5 B Dn Ds-8 10 T2 Cap सूक्ष्मो; T1 मैत्री; G
मैत्रो (Gs मित्रो), M मित्रं; Ca d s मिश्रो (as in text)
T1 G1 5 सहसा (for तरसा) — 69^{ed} = O 2 2488^{ed}.
— *) K1 5 D1 7 प्रध्वंसिनी (for प्रध्वं) T1 G क्रूरसमा
श्रिता D1 ते (for श्री.) — *) D1 मतिर्मोहाद्; Gs
मृदुप्रौढा (as in text). Ca d onto प्रौढा. Ks धार्तराष्ट्रान्
(for पुत्रपौत्रान्)

70 *) Bs पाण्डवेयान् (for पाण्डवान्). — *) K1 5 4
Ds1 D1 5 T1 G (except Gs) पुत्रा (for सुता) T1 G
(except Gs) तु (for च) Ds जातु (for पान्तु). — *)
Ds D1 10 एकामित्रा. (for एकारि). K4 D1 Gs ह्येक
मित्रा, B1 5 4 5 Dn Ds Ds 5 8 10 T2 ऐककार्या; B1
Ds 4 9 पाण्डवाश्च; Ds T1 G1 5 4 5 M1-2.4 (inf. lin as
in text) s ऐकमित्रा — *) S (except T1) कुत्र
(for सुविन) D1 Gs समेता (for समृद्धा)

71 *) Bs Ds Ds S (except T G1.3) Cd मेधी,
Ca s मेधी (as in text) K1 एक (for अद्य) — *)
D1 5 Gs 4 त्वया, T1 G1 5 त्वद् (for त्वयि) K2 D1 5
S (except T2 Gs M1) अधीन (for आधीन). Ds D1
कुरुकुल (for कुरुकुलं) — *) T1 G1 5.4 वासे (for
वास) — *) K1 5 गोपाय स्व, Ks गोपायन्वै; D1
(उ)पालयस्व (for गोपायस्व) D1 रक्ष (for रक्षन्) S
(except T2 Gs) गोपायेस्व स्यान्सुतास्ताव रक्ष.

संघत्स त्वं कौरवान्पाण्डुपुत्रै-
र्मा तेऽन्तरं रिपवः प्रार्थयन्तु ।

सत्ये स्थितास्ते नरदेव सर्वे
दुर्योधनं स्थापय त्वं नरेन्द्र ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

विदुर उवाच ।

सप्तदशेमात्राजेन्द्र मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
वैचित्रवीर्यं पुरुषानामाशं मुष्टिभिर्धतः ॥ १
तानेवेन्द्रस्य हि धनुरनाम्यं नमतोऽब्रवीत् ।
अथो मरीचिनः पादाननाम्यान्ममस्तथा ॥ २
यश्चाशिष्यं शासति यश्च कुप्यते
यश्चातिवेलं भजते द्विपन्तम् ।

स्त्रियश्च योऽरक्षति भद्रमस्तु ते
यश्चायाच्यं याचति यश्च कथ्यते ॥ ३
यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं
यश्चावलो बलिना नित्यवैरी ।
अश्रद्धानाय च यो ब्रवीति
यश्चाकाम्यं कामयते नरेन्द्र ॥ ४

C. 5. 1337
H. 5. 37 4
K. 5. 37 4

72 ^a) D₉ सयक्ष, G₂ श्रद्धस्व, G₃ सयच्छ (for सघत्स) K₅ B D (except D₁) T G (except G₂) कौरव (for कौरवान्) — ^a) D₅ सुयो (for दुर्यो) G₂ वारय, C₅ स्वाप (as in text) D₁₀ सुमार्ग (for नरेन्द्र)

Colophon K₅ missing — Sub-parcan K₂ B₁—4 D₂ D₅ D₁ 2-5 10 T G₂ 2 M प्रजागर, K₄ 5 सजययान, B₅ G₅ विदुरप्रजागर — Adhy name K (K₅ missing) D₁ 2 7 8 10 G₂ विदुरवाक्य, G₁ M कुलप्रदासन (G₁ दासा) — Adhy no (figures, words or both) D₅ 35, D₆ (sec m) 33, D₇ S 36 (M 37) — S'ol'a no K₅ 71, D₂ D₅ 73, G₅ 72, M₅ 70

37

 This adhy is missing in K₅ (cf. v 1 5 32 15)

1 ^a) K₂ धृतराष्ट्र (for राजेन्द्र) G₅ मनुज्येन्द्र (for इमात्राजेन्द्र) D₉ दोषान्सप्तदश श्रीमान् — 1^b = 1 67 9^d, 111 31^d — ^a) D₅ आकाशे (for आकाश) M₅ आकाशं प्रति मुष्टिभि

2 ^a) D₂ D₂—5 T₂ दानवेन्द्रस्य (for तानेवेन्द्रस्य) C₂ d cite इन्द्रस्य K₁ कोमुत्र (sic), K₂ 4 5 D₁ 7 9 G₂ C₂ d कामुकं, D₂ कोदण्ड, T₂ च धनु, G₂—5 M₂ च चाप (for हि धनु) T₁ G₁ तानेव हीन्द्रस्य चाप — ^b) D₉ T₁ G₂ 4 M₄ अनम्य (for अनाम्य) K₄ M₁ 4 नाम्यतो; G₁ नमते, G₅ नयतो (for नमतो) D₁ ध्रुवन्, T₁ G₁ 2 5 ध्रुव

(for ऽब्रवीत्) K₁ मान्य कामयतो व्रत — G₂ om. 2^{cd} — ^a) T₁ G (G₂ om) अनम्यान्, M₅ 4 अनम्यन् (for अनाम्यान्) D₁ T₁ G (G₂ om) M₂—5 अब्रवीत् (for तथा) K₄ 5 B D₂ D₅ D₈—8 10 T₂ अप्राह्यान्मृहृतस्तथा, D₉ अनामयतोऽब्रवीत् (sic), M₁ आनम्याश्चैव नाम्यत

3 ^a) K₂ 5 B D₂ D₅ D₈—8 10 T₂ शास्ति वै (K₂ D₇ च, T₁ त, G₅ तु) (for शासति) K₅ D₂ D₂—5 8 T₂ C₂ नुप्येत्, B D₂ D₅ D₁₀ G₂ रुप्येत्, D₁ तप्यते, D₉ कप्येत्, G₅ कुप्यति; G₄ C₅ कुप्येत् (for कुप्यते) — D₉ om 3^{cd} — ^a) K₁ 2 D₂ 7 C₂ स्त्रिय, K₄ श्रिय, D₁ प्रिय (for स्त्रिय) T₁ G₁ 2 5 नो, C₂ d यो (as in text) K₄ 5 B₁ 2 4 D₂ D₁—5 6 (sup lin) T₂ अक्षुते (for अस्तु ते) — ^a) B D (except D₁ 2 7, D₉ om.) T G₄ याचते (for ति) B₁ 2 4 5 D₂ D₅ कथ्यते वा, B₅ D₅ D₈—8 10 T₂ कथ्यते च, G₄ च ह्यनार्यं (sio) (for यश्च कथ्यते) K₂ D₁ 2 G₂ कुप्यते (for कथ्यते)

4 K₄ om 4^{ab} — ^b) D₁ अवली (for अवलो) B₁ 2 5 D₂ D₅ T₁ बलिना (for ना) — ^a) D₁ ह्यश्रं (for अश्रं) T₁ G₁ वचो (for च यो) — ^a) K₂ अघन, K₄ कामं, D₅ D₁₀ G₂ C₂ d 5 अकामान्, D₁ कामान्; D₅ T₁ G₁ 5 5 M₅ अकाम, G₄ M₁ 4 5 C₂ d sp अकामा (for अकाम्य)

5 ^a) K₁ C₂ वध्वा हास्यं, K₄ B D₂ D₂—5 8 T₂ G₂ वध्वावहास, D₁ यद्वा दुराप, T₁ G₁ 2—5 वध्वा वास, M₁ (sup lin as in text) 2—5 वध्वा सहाम्, C₂ d वध्वा हास (as in text) D₁ सुलभ (for श्वशुरो) B D

वध्वा हासं श्वशुरो यश्च मन्यते
 वध्वा वमन्नुत यो मानकामः ।
 परक्षेत्रे निर्वपति यश्च वीजं
 स्त्रियं च यः परिवदतेऽतिवेलम् ॥ ५
 यश्चैव लब्ध्वा न सरामीत्युवाच
 दत्त्वा च यः कथयति याच्यमानः ।
 यश्चासतः सान्त्वमुपासतीह
 एतेऽनुयान्त्यनिलं पाशहस्ताः ॥ ६
 यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्य-
 स्तस्मिस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।

मायाचारो मायया वर्तितव्यः

साध्वाचारः साधुना प्रत्युदेयः ॥ ७

धृतराष्ट्र उवाच ।

शतायुरुक्तः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा ।

नाप्नोत्यथ च तत्सर्वमायुः केनेह हेतुना ॥ ८

विदुर उवाच ।

अतिवादोऽतिमानश्च तथात्यागो नराधिपः ।

क्रोधश्चातिविवित्सा च मित्रद्रोहश्च तानि पट् ॥ ९

एत एवासयस्तीक्ष्णाः कृन्तन्त्यायूंषि देहिनाम् ।

एतानि मानवान्मन्ति न मृत्युर्मद्रमस्तु ते ॥ १०

(except D₁ 2 7 9) T₂ transp य and मन्यते (om. च)
 — ^b) K₄ B₂ 4 D (except D₈ D₁ 9) T₂ वध्वावसन्नभयो
 (for वध्वा वसन्नुत यो), 500 Cn T₁ G₁ 2 5 M वाम,
 Ca d 8 वसन् (as in text) T₁ G₁ 8 8 सहते, M सह
 यो (for उत यो) G₈ धर्मं, G₉ मानं (as in text)
 — ^c) K₂ निर्वपते S (except T₂ G₂) यश्च वपेत् (for
 निर्वपति यश्च) Ca ciles परक्षेत्रेण, Cd क्षेत्रे D₇ स्त्र-
 (for च) D₉ वीजं, Ca d वीज (as in text) — ^d)
 K₁ 4 स्त्रिय, T₁ G₈ 4 M₁ (inf. l. in as in text) 2 4
 प्रिय, G₁ 8 प्रिया (for स्त्रिय) Ca d cito परिवदति

6 ^a) B Dn D₈ D₆ 6 10 T₂ अपि (for एव) S
 (except T₂ M₂) लब्धं (for लब्ध्वा) B (except B₈)
 Dn₂ D₈ D₆ 6 8 10 T₂ वादी, Dn₁ वदेत् (for उवाच).
 — ^b) B₂ 4 कथयति, T₁ G₈ कथयते, G₈ 4 कथयति, Cn
 कथते (for कथयति) K₁ 8 D₈ D₁ याचमानं, K₂ D₈-7
 याच्यमान, B₈ 4 M₁ (sup. l. in as in text) 2 4 याचमान
 (for याच्य) — ^c) K₁ 2 8 D₇ 9 ये च, K₄ तमेव (for
 यश्च) K₁ अमत (for अमत.) K (K₈ missing)
 D₂-1 7 9 G₂ सान्त्व, B₈ D₈ 6 8 10 T₂ G₄ मन्वम्; D₁
 मन्वतम् (for सान्त्वम्) K₁ 4 8 D₈ 4 7 9 T₂ G₂ उपायते
 ह; B Dn D₈ 6 8 10 नयीत, D₈ दायीत (for मतीह)
 — ^d) K₄ उपला नयति, K₈ B Dn D₈ D₂-8 10 T₂
 णासयति, D₉ ता सर्वे नु याति, T₁ G₁ 8 एते हि यांति,
 G₂ एते मनुष्या, G₈ एतेन यात्यति; G₄ एतेन यात्यति (for
 एते नु यांति) K₁ 8 B Dn D₈ D₂-2 10 T₂ G₈ निरयं,
 D₁ मल्लि, G₂ अनिद्र (for अनिलं) D₁ वै मनुष्या,
 G₁ 8 पाशहन् (G₈ मान्)

7 — (var) C 12 4052 — ^a) D₈ G₂ 4 M वर्तति
 — ^b) B₂ T G₁ 2 8 वर्तितव्य D₂ G₂ धर्म — ^c) D₁
 मायाधिनो (for चारो) D₁ वर्तितव्या, T₁ G₁ 2 8 चाधि,

G₂ 4 M बोधिं — ^d) D₁ साध्वाचारा B D (except
 D₂ 8) T₂ प्रत्युपेय (D₁ देया) — After 7, K₂ B D
 (except D₂-1 9) T G (except G₈) M₁ ins (a variant
 version of B 35 43)

222* जरा रूप हरति हि धैर्यमाशा

मृत्यु प्राणान्धर्मचर्यामसूया ।

कामो ह्रिय वृत्तमनार्थसेवा

क्रोध श्रिय सर्वमेवाभिमान ॥

[(L 1) K₂ D₈ D₁ 7 M₁ om हि Dn₂ G₂ M₁ आशा
 — (L 3) D₁ transp. कामो and ह्रिय — (L 4) D₁
 सर्वहरो (for सर्वमेव) D₁ T₁ G (except G₈) M₁ अति
 (for अभि-)]

8 ^a) K₁ G₂ वै सदा, D₁ सर्वदा, D₁ वै तदा; T₁
 G₁ 4 8 M₁ (inf. l. in.) वै तथा, G₈ वै यथा; M भारत
 (for वै यदा) — ^c) D₇ प्राप्नोति (for नाप्नोति) Dn₁
 D₈ 4 अय, D₂ इह, G₈ अपि (for अथ) D₇ न (for च)
 D₉ न चाप्नुवन्ति तत्सर्वं — ^d) K₂ G₈ एव (for इह) S
 (except T₂ G₂ 8) कर्मणा (for हेतुना)

9 ^a) K₁ 4 8 B₂ 4 Dn D₈ D₆ 8 10 T₂ transp
 'वाद' and 'मान B₁ 8 8 T₁ G₈ अभिवादो, Cd 8
 अतिवादो (as in text) D₂ अतिमानोतिवादी च — ^b)
 D₂ अति (for तथा) K₁ 4 8 T₁ Cdp np sp अन्यादो;
 K₂ G अत्यादा, B₂ अन्यायो, Cd 8 अत्यागो (as in text)
 D₉ तथा संभावनात्मना — ^c) K₁ 4 8 B₂ 8 D₂-1 7 9 T₂
 विचिक्त्रिस्ता, B₁ 4 8 D₈ m 8 8 G₁ M₈ Cn आत्म (G₁ M₁
 अनि)विधिस्ता, Dn D₈ D₁₀ Ca d 8 अनुविधिस्ता, D₁ अति
 ग्रहणं (for अतिविधिस्ता) — ^d) M 'द्रुष्टं' (for 'द्रोष्ट')

10 ^a) B₁ D₈ G₂ 8 M अयसा, D₂-4 आमया (for
 अमय) — ^d) K₁ 2 4 D₈ T₂ अन्नुते (for अन्नु ते)

11 ^a) D₂ 4 9 विश्वस्त्रवर्गान् (D₉ 'न्न इति) यो हन्यात्.

विश्वस्तस्यैति यो दारान्यथापि गुरुत्वपगः ।
 वृषलीपतिर्द्विजो यश्च पानपथैव भारत ॥ ११
 शरणागतहा चैव सर्वे ब्रह्महर्णैः समाः ।
 एतैः समेत्य कर्तव्यं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १२

गृही वदान्योऽनपविद्धवाक्यः

शेषाचमोक्ताप्यविहिंसकश्च ।

नानर्थक्यक्तकालिः कृतज्ञः

सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ १३

सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।

अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १४

यो हि धर्मं व्यपाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।
 अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ १५
 त्यजेत्कुलार्थं पुरुषं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।
 ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥ १६
 आपदर्थं धनं रक्षेद्दारात्रक्षेद्धनैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेद्दरैरपि धनैरपि ॥ १७

उक्तं मया धृतकालेऽपि राज-

नैवं युक्तं वचनं प्रातिपीय ।

तदौपथं पथ्यमिवातुरस्य

न रोचते तव वैचित्रवीर्य ॥ १८

C. 5. 1253
B. 5. 27 23
K. 5. 37 20

— ^a) K₁ अपि (for एव) D₁₀ मधुपानरत सदा, G₄ यश्च स्यात्पानपो द्विज — After 11, N (except D₉, K₂ missing) T G (except G₂) ins

223* आदिमकृद्बुद्धिहन्ता द्विजानां प्रेषकश्च य ।

[D₁ आदिमनाद, Ca. d s as in text. T₁ G₁ s मित्राणां (for द्विजानां)]

12 ^a) G₂ शरणागतहा च — ^b) K₂ D₁ T G₁ s ब्रह्महर्णि, K₄ B D₁ D₂ D₂-s s 10 'हण (for 'हण) B₂ s D₂ स्मृता (for समा) — ^c) K₁ ममाप्य, D₁ स्वरत्न (sic), D₂ s समेत, Cd s समेत (as in text) B वर्तव्य, D₁ D₂ D₂ c M₁ s चर्त, D₁ वक्त (for कर्त) — ^d) K₄ स्मृत, T₁ स्मृत, G₁ s स्मृति (for श्रुति)

13 ^a) D₂ m Ca गृहीतवाक्यो (for गृही वदान्यो) K₁ s D₁-s Cs अनयविद्धवाक्य, D₁ अनविरुद्ध, T₁ G₁-s M अनपविद्धाग्निहोत्र, G₂ अविधिनाग्निहोत्रो, Cd np अनप विद्ध (as in text) K₄ B D₁ D₂ D₂-c 10 T₂ गृहीत-वाक्यो नपविद्धवान्य.. — ^b) B D (except D₁ s s) T₂ G₁ M₂ s हि (for अपि) — ^c) K₁ s मानार्थ, B D₂ D₂ D₂ s 10 M₂ नानर्थक्याकुलित, D₁ D₂ s नानर्थकारी कुशल, D₁ corrupt, D₂ नानर्थक्यापकलि, G₂ s नानार्थ, M₁ s 4 यो ह्यर्थक्य (for नानर्थक्य) — ^d) D₂ G₁ s सद्यो (for सत्यो) G₂ मृत (for मृदु)

14 = (var) Rāmāyana 6 16 21, = (var) Pañcatantra 2 171 (text simpl 2 160), = (var) Śārngadharapaddhati 1360, = (var) Subhāṣitāvalī 2838, = Śukasaptatī (text simpl) pp 76, 199 — ^c) K₂ D₂ च (for तु) — ^d) D₂ transp वक्ता and श्रोता

15 = (var) B 2 64 17, = (var) Hitopades'a 4. 17 — ^a) K₁ s B D₁ D₂ D₂-c s 10 T₂ समा, K₂

अना, D₂ G₂ उपा (for व्यपा) — ^b) K₂ सक्त्वा (for हित्वा) G₂ प्रिया (for प्रिये)

16 = 5 126 48, = (var) 1 107 32, = C 2. 2104, = (var) Skanda-purāna, Kāś'ikhaṇḍa 13 90, = (var) Pañcatantra 3 81, Hitopades'a 1 115, = Cānakya-Śataka 31 (ed Haeblerlin), = (var) Śārngadharapaddhati 1462 — ^a) D₁ s कुलार्थ, Ca as in text. K₁ s त्यजेदेक कुलस्यार्थ — ^d) D₂ आत्मार्थ, G₂ ह्यात्मार्थ

17 = Manu 7 213, = (var) Ādi 1614*, = Cānakya-Śataka 29, = Hitopades'a 1 31, = Vikramacarita (ed Edgerton) SR 12 1 (JR 20 1) — ^a) K (K₂ missing) B₂ s D₁ D₂ D₂-10 T₂ आपदर्थं D₁ G₂ रक्ष्य (for रक्षेत्) — ^b) D₁ B (except T₂ G₂ s) दारा रक्ष्या (for दारान्तरक्षेद्) — ^c) K₂ D₁ सर्वतो, G₂ सर्वतो (for सतत) D₁ M आत्मा तु सर्वथा (D₁ 'तो, M₂ 'दा) रक्ष्यो — ^d) G₁ प्राणैर् (for दारैर्) — After 17, K₄ B D (except D₂) T G₁ ins

224* धृतमेतत्पुनराकरोपे दृष्ट वैरकर नृणाम् ।

तस्माद्युतं न मेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ।

[(L 1) B₂ s एव (for एवत्) T₁ दृष्ट (for दृष्ट) D₂-1 T₁ वै नरक (for वैरकर)]

18 ^a) K₂ च, G₂ तु, G₂ हि (for सपि) — ^b) K₂ s D₁ s G₂ एतत्, B D₁ D₂ D₂-s 10 T₂ Cs इत् (for एव). K₄ प्रयुक्त, Cs युक्त (as in text) K₄ B₂ D (except D₂ D₂ c s) T G₁-s Ca d प्रातिपेय (for पीय) — ^c) K₁ G₁ s यथा, G₂ तथा (for तदा) — ^d) K₂ तत्प्रातिपेय (for वैचित्रवीर्य)

19 ^a) D₂ 'वर्णान् (for 'वर्णान्) — ^b) K₄ s D₂-s T₁ G₁ s 'लैपी, B D₁ D₂ D₂ c s 10 T₂ 'जयेथा (for

काँकरिमांथिव्रवर्हान्मयूरा-

न्पराजैष्टाः पाण्डवान्वार्तगाष्टैः ।

हित्वा सिंहान्क्रोष्टुकान् ह्रमानः

प्राप्ते काले शोचिता त्वं नरेन्द्र ॥ १९

यस्मात् न क्रुध्यति सर्वकालं

भृत्यस्य भक्तस्य हिते रतस्य ।

तस्मिन्भृत्या भर्तारि विश्वसन्ति

न चैनमापन्तु परित्यजन्ति ॥ २०

न भृत्यानां वृत्तिसंरोधनेन

चास्यं जनं संजिघृक्षेदपूर्वम् ।

त्यजन्ति धेनुमुचितावरुद्धाः

क्लिग्धा क्षमात्याः परिहीनभोगाः ॥ २१

कृत्यानि पूर्वं परिसंख्याय सर्वा-

ण्यायव्ययावनुरूपां च वृत्तिम् ।

संगृहीयादनुरूपान्सहाया-

न्सहायसाध्यानि हि दुष्कराणि ॥ २२

अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्तुः

सर्वाणि कार्याणि करोत्यतन्द्नीः ।

वक्ता हितानामनुरक्त आर्यः

शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकम्प्यः ॥ २३

वाक्यं तु यो नाद्रियतेऽनुशिष्टः

प्रत्याह यथापि नियुज्यमानः ।

प्रज्ञाभिमानि प्रतिकूलवादी

त्याज्यः स तादृक्त्वरयैव भृत्यः ॥ २४

अस्तब्धमल्लीवमदीर्घसूत्रं

सानुक्रोशं शृङ्गणमहार्यमन्यैः ।

अरोगजातीयमुदारवाक्यं

दूतं वदन्त्यष्टगुणोपपन्नम् ॥ २५

‘वेष्टा’ — *) Ks transp. हित्वा and सिंहान् Ks
क्रोष्टुकान् (for क्रोष्टुकान्) — *) Ds : S (except Ts)
transp प्राप्ते and काले — After 19, K (Ks missing)
Ds : T1 G (except Gs) in an addl colophon
[Mah. No Ks : S : Ds : T1 35, T1 G (except
Gs) 37.]

20 Before 20, K (Ks missing) Ds : T1 G
(except Gs) in विदुर उ — *) Ks स (for न) T1
Gs : Ms : सारं (for सर्वं) — *) Ks : T1 G
(except Gs) transp भृत्यस्य and भक्तस्य Ms वर्गस्य,
Ca d s भक्तस्य (as in text) Ks : चित्तधितस्य, Gs
हितस्य तस्य (for हिते रतस्य) — *) Ds T1 Gs : Ms :
यस्मिन् (for तस्मिन्) Ts मता (for भृत्या) Ds :
विजयीयाव्ययि (for भर्तारि वि)

21 *) Ks B Dns Ds Ds c : Ts राज्यं धनं (for
यास्य ता) Ks Ds स निपुणैः, Ds सविधैः, Ds
सविभोजैः, Cd as in text Ds : विद्वान् (for अपूर्वम्)
— *) Ds धनं, T1 Gs : अभी धेने (for हने) Ks Ds
Ds Ds : Ts य (Ds उ) जिता च विरुद्धा, Ds उचिता
माय, Ds : उचि (Ds रुचि) ता विरुद्धा ; Ds रुचिताय, T1
Gs : Ms उचितापराधा (Gs चान्), Ca d s as in text
— *) Ms : अवि (for हि) Ds क्षमात्या (for क्ष)

22 *) Ds पूर्वाणि, T1 सर्वं न, Gs सर्वान् (for
सर्वाणि) — *) Bs : Dns Ds : Ts : व्यये; T1 G M

‘व्ययाभ्यां, Ca d s ‘व्ययौ (as in text) B D (except
Ds 10) Ts चानुरूपां; Gs अनुरूपान्, Ca d as in text
Gs न (for च) — *) Dns सु, Ds Ts ह (for हि)

23 *) Ks : स अथ, Ds तु (for तु) — *) Ks :
Ds Ds अतद्विद्, Ks Bs Ds Ds : Ts अतद्दी, Bs
Ds 10 अतद् ; T1 G M अवग्रह (for अतन्द्नी) — *) Ds
Gs अनुरूप (for अनुरक्त) — *) Ds Ds Gs : आत्मैव
— After 23, Ks Ds in

225* चाण शाकुनिको मल्ली एकाकी नृभक्तसेवकः ।

सद्योरोगी विवादी च ससेतान्सेवकांस्त्यजेत् ।

24 *) Ds Ds च, Gs हि (for तु) Ds वाक्यं च यो
नाद्रियते विदितं — *) Ds ज्ञाना, S (except Ts)
आत्मा (for प्रज्ञा) — *) Ks हृष्ट (for पृथ)

25 *) Ds अत्यन्त (for अस्तब्ध) — *) Ks Ds :
दास्य, Ds शुल्क; T1 Gs : बुद्धाह, Gs : Ms दास्य, Ms :
शुद्ध; Cd s शृङ्गण (as in text) Gs अत्रायं, Ca d s
जहायं (as in text) — *) Ks Dns Ca d अरोगजातीय,
Cs as in text Ks ‘वेष्टं, Ds ‘वाच; Ca d s ‘वाक्य
(as in text)

26 *) Ks : Ds विद्यये (for विद्यामाय) Bs D
(except Dns Ds : Ts : मेहे (for मेह) — *)
Ds 10 चितं (for चेत) T1 Gs : Ms : विचाले; Ca d s
विकाले (as in text) — *) Ds तिष्ठन् (for तिष्ठन्)
Dns Ds Ds नमूने, T Gs : मू (Ts मू) दो, Gs : Ms अमूरो

न विश्वासाज्जातु परस्य गेहं
 गच्छेन्नरश्चेतयानो विकाले ।
 न चत्वरि निशि तिष्ठेन्निगूढो
 न राजन्यां योषितं प्रार्थयति ॥ २६
 न निह्वं सत्रगतस्य गच्छे-
 त्संसृष्टमन्त्रस्य कुसंगतस्य ।
 न च त्रूयान्नाश्वसामि त्वयीति
 सकारणं व्यपदेशं तु कुर्यात् ॥ २७
 घृणी राजा पुंश्चली राजभृत्यः
 पुत्रो भ्राता विधवा बालपुत्रा ।
 सेनाजीवी चोद्धृतभक्त एव
 व्यवहारे वै वर्जनीयाः स्युरेते ॥ २८
 गुणा दश स्नानगीलं भजन्ते
 बलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः ।

स्पर्शश्च गन्धश्च विशुद्धता च
 श्रीः सौकुमार्यं प्रवराश्च नार्यः ॥ २९
 गुणाश्च पण्डितभुक्तं भजन्ते
 आरोग्यमायुश्च सुखं बलं च ।
 अनाविलं चास्य भवेदपत्यं
 न चैनमाद्यून इति क्षिपन्ति ॥ ३०
 अकर्मशीलं च महाशनं च
 लोकद्विष्टं बहुमायं नृशंसम् ।
 अदेशकालज्ञमनिष्टवेप-
 सेतान्गृहे न प्रतिवासयति ॥ ३१
 कदर्यमाक्रोशकमश्रुतं च
 वराकसंभूतममान्यमानिनम् ।
 निष्ठुरिणं कृतवरं कृतघ्न-
 सेतान्भृशार्तोऽपि न जातु याचेत् ॥ ३२

C. 5. 1309
B. 5. 37 33
K. 5. 37 33

(for निगूढो) — ^a) K1. s राजक्या, K2. s Cd राजकन्या, B Dn Ds Ds-s 10 T2 Ca s 'कान्यां, D2-s 9 G1 (before corr as in text) 'कीया (for राजन्यां) D1 योषितो, Cs as in text. K1. s D1 Ca d प्रार्थयेत्, Cs as in text.

27 ^a) K1 सर्वं; K2. s 4 D1 शत्रुं, B Dn Ds-10 T2 G1 (by corr) M1 Ca मन्त्रं, T1 G1 (before corr) 2-3 M2-s पुत्रं, Cs ap dp सत्रं (as in text) Gs घृच्छेत् (for गच्छेत्) — ^b) K4 मसृष्टमन्त्रस्य, B2 Ds. 4 ससृज्य मन्त्र(Bs-मान)स्य, D2 s 7 G (except Gs) M1 (inf ltn as in text) 2-3 ससृष्टमानस्य, Ca d s as in text Gs कुलं गतस्य, Ca d s as in text — ^c) K1. s 3 B Dn1 D2-4 s (by corr as in text) 6-8 10 T2 नाश्वसिमि, G आश्व (Gs विश्वं) (for नाश्वं) — ^d) K1. s 4 D1-4 s 0 M1 (inf ltn as in text) च (for तु)

28 ^a) G1 s कुशली (for पुशली) — ^b) Ds पत्नी (for पुत्रो) K4 सपुत्रा, D1 बालपुत्र — ^c) D1 सूनां, Cs ममां, Ca d सेना (as in text) Ks B Dn Ds Ds-s 10 T2 उद्धृतभूति, Ds उद्धृतो भक्त, T1 G M 'भूमि, Cs उद्धृत, Ca d as in text — ^d) K2. s B1 s-s Dn व्यवहारेषु (K2 'रे चैव, K4 'रे च), B2 Ds D1. s 6 T1 G (except G4) Ca d. n व्यवहारे (for व्यवहारे वै) — After 28, B Dn Ds D1 (om. lines 5-8) s s T2 Ca ins 5 35 45-46 (with v l.)

29 ^a) K4 एते गुणोदयास्ताव शीलं भजते (hypermetrio!) — ^b) K1 B Dn2 Ds D10 G2 s Ca 'वर्ण-

प्रसिद्धि, K2 'वर्णशुद्धि, Cd. s as in text — ^c) Dn1 Ds-s 9 T2 तेज (for गन्धं) Ca. d s cite स्पर्शगन्धौ — ^d) T1 G भार्या, Cs नार्य (as in text)

30 ^a) S (except T2 Gs Ms) तु, Cs च (as in text) K4 मितशुक्ति, Ds G1-3 Ms मित(Gs 'ता)भक्त; Ca d s as in text — ^b) T1 G M प्रतिभा (for च सुख) K1. s B Dn Ds Ds-s 10 T2 transp सुख and बल — ^c) K1 s B (except B2) D (except D1. s 1-9) T2 भवति (for भवेत्) — ^d) M मा तावद् (for न चैनम्) K1 s 4 D1. s 9 आद्यून, Ca. d. s as in text

31 ^a) Ks Ds अधर्म (for अकर्म) — ^b) B2 अशिष्टवेश, Ds अनिष्टवेग, D1 'वश, Cd s 'वेप (as in text) — ^c) Ds T1 G1 (by corr as in text) 2-3 M एन (for एतान्) Ds गृहेषु (for गृहे न) K1. s B Ds D1 s s-s T2 प्रतिवासयेत् (Ds 'यति).

32 ^b) Ks वराकमधूतं, B D (except D1 9) T2 G1 (by corr) Ms s वनौकस धूर्त (D2 Ms s 'स भूत), Gs वराकिं, Cd. s वराकमभूत (as in text) — ^c) D1 सुनिष्ठुर, Ds नैष्ठुरिण, Cd s निष्ठुरी K1 (by corr) s B2 s Dn Ds Ds. 4 s 9 हृद्वैरं, D1 कष्ट (for कृत) — ^d) D1 चैतान् (for एतान्) Ks यायात्, D1 रक्षेत् (for याचेत्)

33 ^a) K1. s 4 B2 Ds D2-4 s Cs सद्धि(Bs आद्धि)ष्ट कर्माणम् K4 अतिप्रचह, B2. 4 Dn2 D1. s s 9 T G1. s s अतिप्रमाद (D1 'वाच), Gs. 4 M 'प्रमादिन, Ca. d. s as in text. — ^b) K4 Ds. 4 S (except T2) बह्वानृत (K4 'शिन)

संहिष्टमणिमतिप्रसादं

नित्यानृतं चादृढभक्तिकं च ।

विकृष्टगर्गं वदुमानिनं चा-

प्येताञ्च सेवेन नराधमान्यद् ॥ ३३

सहाय्यन्धना रथाः सहायाश्चार्थवन्धनाः ।

अन्योन्यमन्धनावेतां विनान्योन्यं न सिध्यतः ॥ ३४

उन्पाद्य पुत्राननृणांश्च कृत्वा

वृत्तिं च तेभ्योऽनुविधाय काञ्चित् ।

स्थाने कुमारिः प्रतिपाद्य मया

अरण्यसंस्थो मुनिमुद्बुधेष्वेत् ॥ ३५

हितं यत्पर्यभूतानामात्मनश्च सुखाग्रहम् ।

तत्तुर्यादीश्वरो विनन्मूलं धर्मार्थसिद्धये ॥ ३६

बुद्धिः प्रभाजस्तेजश्च सत्त्वमुत्थानमेव च ।

व्यवसायश्च यस्य स्थानस्थानृत्तिभयं कुतः ॥ ३७

पश्य दोषान्पाण्डवंविग्रहे त्वं

यत्र व्यधेरन्नपि देवाः सशक्ताः ।

पुत्रैर्वैर नित्यमुद्धिगवासी

यज्ञःप्रणाशो द्विपतां च हर्षः ॥ ३८

भीष्मस्य कोपस्तव चेन्द्ररूप

द्रोणस्य राजश्च युधिष्ठिरस्य ।

उत्सादयेल्लोकमिमं प्रवृद्धः

श्वेतो ग्रहस्तिर्यग्निवापतन्ने ॥ ३९

तव पुत्रशतं चैव कर्णः पञ्च च पाण्डवाः ।

पृथिवीमनुशासेयुरखिलां सागराम्ब्वराम् ॥ ४०

धार्तराष्ट्रा वनं राजन्व्याघ्राः पाण्डुसुता मताः ।

मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रान्नीनशो वनात् ॥ ४१

(for 'नित्य') M वा (for च) K₁ अतृभक्तिः, M₁ s s अदृढभक्तिः (for 'भक्तिः') K₂ वा (for च) — 'K (K₂ missing) D₂ D₂-1 s C₁ d s निकृष्ट (K₁ s D₂ 'रो') B, B Dn D₂ e s 10 T₂ M₁ विकृष्ट' (for विकृष्ट') K₁ s s B₂ s D (except D₂) T₂ वदुमानिन, T₁ G M वदुमानि (G₂ 'न') (for 'मानिन') D₂ T₂ वा (for च) — 'D₂ D₂ T₁ G₁ s s om अवि K₁ s न, D₁ हि (for अवि) K₁ s निवेदेन, D₂ न भाषेय (for न मेवेत)

34 'K₁ अवि (for हि) — 'K₂ अवि, D₂ T₁ G₁ s s हि (for च) — 'D₂ सेता, D₂-e T₂ चोर्ता (for चोर्ता) M 'वंधना सेते — 'G₂ निष्यत (for निष्यत)

35 'S (except T₂) अणुश्च भूया (for अणुणांश्च भूया) — 'D₁ अथ (for अनु) — 'D₂ कुमारि F₁ 'पादविद्या (for 'पादा मया) — 'K₁ G₂ s M शास्त्रमया (K₁ 'न्या); K₂ D₁ चारण्यमया (for अरण्य मया) K₁ तु मुनि, K₂ D₁ च मुनि, K₂ B₂ अवि मुनि; B₁ s s Dn D₂ D₂-1 e s 10 T₂ अथ मुनि; D₂ नृपति (for मुनि) — After 35, K₂ reads 55-58

36 'D₂ G₂ च (for यत्) — 'G₂ सर्वभूत मुखात् — 'K₂ om वा D₂ यत् (for यत्) B Dn₂ D₂ D₂ e s 10 T₂ ईश्वरे (D₂ D₂ 'ई), C₁ d s ईश्वरो (as in text) K₂ S (except T₂ M₂) अवि, C₁ d s हि (as in text) D₂ च, C₁ d s वतम् (as in text). — 'B Dn₂ D₂ D₂ s 10 T₂ सर्वार्थ' (for सर्वार्थ')

37 'K₂ B (except B₂) D₂-e 10 T₂ G₁ s Cn वृद्धि, D₂ बुद्धे, C₁ d s np बुद्धि (as in text) — 'T₁ G₁ s अन्ति (for स्यात्) — 'K₂ D₂ T₁ G₁ s s M₁ s वृत्तिभयं; D₂ Cn अतृत्तिभय, Cn आतृत्ति'

38 'Dn₁ D₂ पश्येत्; D₁₀ यत्र (for पश्य) D₁₀ अदोर्प' (for दोषान्) — 'K₂ s च प्र, G₂ यस्य (for यत्र) B Dn₂ D₂ D₂ e s 10 T₂ व्यधेयु (for व्यधेरन्) S (except T₂) सर्वदेवा (for देवाः सशक्ताः) — 'Dn₁ M₁ पुत्रे (for पुत्रैः) G₂ सर्वे (for चरं) K₂ नृत्ता (for नित्य) — 'K₁ s D₁ s प्रहर्षं; Dn₁ D₂ s 10 सप्रहर्ष' (for च हर्षं)

39 'G₂ रोप, C₂ कोप (as in text) K₁ s B (except B₂) Dn₁ D₂-e s T G₁ s चैवेन्द्रकल्प, K₂ चै चैत्र; D₂ चैत्र प्रवक्तव्य; D₁₀ राजेन्द्र कोपो, G₂ यद् (for चैन्द्र) — 'T₁ G₁ s C₁ d श्वेतप्रह; G₂ भेनु' (for भेनो प्रह) D₁ s आपतेत् (for आपतन्) D₁ च; D₂ न (for ने) S आपतन्ने (G₂ 'स्यादप्रधे') यथैव (for तिर्यग्निवापतन्ने)

40 'M₁ s s तु (for च)

41 '(var) 5 29 47 — 'G₂ व्याघ्रा पच च पांशवा. — 'G₂ छिन्धि (for छिन्धि) — 'K₁ s s D₂ s s M निनशु, B₁ Dn D₂ D₂ e s 10 T₂ नीनशान; C₁ d s नीनशो (as in text) D₂ s 10 M₁ (sup in) व्याघ्रा नेशुनं विना, G₂ व्याघ्र न न चमेद्वन (slo)

42 'Dn₁ D₂ m s s G₂ (by transp) न सुस्योपा;

न स्याद्वनमृते व्याघ्रान्व्याघ्रा न स्युर्नृते वनम् ।
 वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रात्रक्षति काननम् ॥ ४२
 न तथेच्छन्त्यकल्याणाः परेषां वेदितुं गुणान् ।
 यथैषां ज्ञातुमिच्छन्ति नैर्गुण्यं पापचेतसः ॥ ४३
 अर्थसिद्धिं परामिच्छन्धर्ममेवादितश्चरेत् ।
 न हि धर्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवाप्तम् ॥ ४४
 यस्यात्मा विरतः पापात्कल्याणे च निवेशितः ।
 तेन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ॥ ४५
 यो धर्ममर्थं कामं च यथाकालं निषेवते ।
 धर्मार्थकामसंयोगं सोऽमुत्रेह च विन्दति ॥ ४६
 संनियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः ।
 स श्रियो भाजनं राजन्यश्चापत्सु न मुह्यति ॥ ४७
 बलं पञ्चविधं नित्यं पुरुषाणां निबोध मे ।
 यत्तु बाहुबलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते ॥ ४८

अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते ।
 धनलाभस्तृतीयं तु बलमाहुर्जिगीषवः ॥ ४९
 यच्चस्य सहजं राजन्पितृपैतामहं बलम् ।
 अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतम् ॥ ५०
 येन त्वेतानि सर्वाणि संगृहीतानि भारत ।
 यद्वलानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रज्ञाबलमुच्यते ॥ ५१
 महते योऽपकाराय नरस्य प्रभवेनरः ।
 तेन वैरं समासज्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ॥ ५२
 स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्याये शत्रुसेविषु ।
 भोगे चायुषि विश्वासं कः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ५३
 प्रज्ञाशरेणाभिहतस्य जन्तो-
 श्विकित्सकाः सन्ति न चौषधानि ।
 न होममन्त्रा न च मङ्गलानि
 नाथर्वणा नाप्यगदाः सुसिद्धाः ॥ ५४

C. 5. 1. 91
B. 5. 37. 58
K. 5. 37. 58

K₂ 4 D₈ न व्याघ्राश्च (K₁ 'घ्रा स्यु'), D₈ न स्युर्व्याघ्र (for व्याघ्रा न स्युर्) D₁ G₁ वनात् (for ऋते) K₂ B (except B₂) Dn₁ D₂-1 7 वनात्, D₁ G₁ ऋते (for वनम्) — °) D₁ च, S (except T₂ M₂) तु (for हि) — °) G₁-8 व्याघ्र (for व्याघ्रान्) — Cf. 5. 29. 48

43 °) K₁ 5 B D (except D₁ 9) T₂ कल्याणान्, K₁ T₁ G (except G₁) कल्याणा (for अकल्याणा) — °) K₁ 2.4 यथैव, T₁ तदेपा (for यथैपा) — °) D₂ वैगुण्य D₉ S (except T₂) पापवेदिन

44 °) G₂ M₂ ऋच्छन्, G₁ ऋश्यन् (for इच्छन्) — °) K₁ उदित, D₁ अभित (for आदित)

45 °) D₂ 4 विगत, M विमुख (for विरत) — °) K₂ M वि (M₁ अभि) निवेदित, G₂ 4 च निवेदिन (for च निवेदित) K₅ कल्याणानि निषेवते — °) G (except G₁) पूर्वम् (for सर्वम्) M₂ इय (for इद), and बुद्धा (for बुद्ध)

46 °) K₁ D₉ G₂ अर्थ (for अर्थ) G₁ यो धर्मार्थकाम च — °) D₂ 4 'काम, G₁ 'काले (for 'काल) — °) D₉ धर्मकामार्थसयुक्त, T₁ G₁ 'सदोहात्, G₁-2 5 'सयोगात् — °) T₁ G₁ 5 M नदति (for विन्दति)

47 °) M अन्यश्चापत्सु (for यश्चापत्सु न)

48 °) K₁ प्रोक्त, K₂ D₅ D₁-1 7 9 राजन् (for नित्य) — °) K₅ तत् (for मे) — °) K₁ 4 यत्तद्, K₂ D₁ G (except G₁) M यत्र, D₉ T₂ यच्च, C₅ यत्तु (as in text) M₂ (hapl.) om. 48²-50² — °) B₂ श्रेष्ठ तद्, S (M₂

om) प्रथम (for कनिष्ठ)

49 M₂ om. 49 (cf. v 1. 48), D₇ om 49²⁵ — °) T₁ G (except G₁) M (M₂ om.) 'लाभ (for 'लाभस्) B D (except D₁ 2 7-8) T₂ तृतीय धनलाभ तु — °) K₁ 5 जिगीषया, B D (except D₁ 2 7 8) T₂ मनीषिण (for जिगीषव)

50 M₂ om. 50²⁵ (cf. v 1. 48) — °) D₈ 9 T₁ G₅ यत्तस्य (for यत्तस्य) — °) G₂ 4 M (M₂ om.) अभिजात बल, C₅ as in text — °) K₂ transp तत् and चतुर्थं S (except T₂) चतुर्थं बलमुच्यते

51 °) K₁ D₈ G₅ च (for तु) — °) T₁ G₅ तत् (for यत्) K₁ 4 5 D₈ 4 8 9 अपि बल (for बल श्रेष्ठ) — °) S (except T₂) प्रज्ञान (G₂ 4 M₅ 'नां) बलम् (for तत्प्रज्ञाबलम्)

52 D₇ om 52 — °) K₁ न, D₉ S (except T₂) च (for यो) K₁ T₁ G₁ 2.5 उपकाराय (for अप) — °) K₁ 4 परं, T₁ G₁ नयं (for नरं) M₁ तु य (for नर) — °) K (K₂ missing) D₉ G (except G₁) समासाद्य (for 'सज्य) — After 52, T₁ G₁ ins (with v 1.) an anticipation of 5. 39. 32²-34², repeating the passage in its proper place

53 °) K₁ D₉ शत्रुसेविनि, K₁ 5 D₇ 'सेवने B₂ 4 5 Dn D₅ D₈ 10 स्वाध्यायप्रभुशत्रुषु — °) K₂ 5 B D (except D₉) T₂ भोगे (D₁₀ 'नि)षु (for भोगे च) D₈ 9 आयुधि (for आयुषि) M चाश्वास (for विश्वास) — °)

नर्पशामिध्रि मिह्य कुलपुत्रय भारत ।
 नात्रतेया मनुष्येण सर्वे ते ह्यनिवेजसः ॥ ५५
 जग्निस्तेजो महाद्रोके गृहन्तिष्ठति दारुणु ।
 न नोपयुद्धे तदारु यात्रनो दीप्यते परैः ॥ ५६
 न एव खलु दारुम्यो यदा निर्मथ्य दीप्यते ।
 तदा तत्र वनं चान्यन्निर्दहत्याशु तेजसा ॥ ५७
 एवमेव कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।

क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ ५८
 लताधर्मा त्वं सपुत्रः शालाः पाण्डुमुता मताः ।
 न लता वर्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ॥ ५९
 वनं राजंस्त्वं सपुत्रोऽश्विकेय
 सिंहान्वने पाण्डवांस्तात विद्धि ।
 सिंहैर्विहीनं हि वनं विनश्ये-
 त्सिंहा विनश्येयुर्ऋते वनेन ॥ ६०

इति श्रीमद्वाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

Di न (for व) Di दृष्टि (for अंति) — After 53,
 The line an anticipation of 5 39 34⁴, repeating the
 line in its proper place (cf. v 1 52)

54 a) D₁ ॥ नि^१ (for अमि^१) — b) D₁ transp न
and च — c) K₁ D₁ विधिर्मप्रयुक्ता (for न च मङ्गलानि)
— d) K₂ D₁ T₁ G M₂ आभयं (K₃ 'यो')ण (M₂ 'णो'),
Ca d s आभयंणा (as in text) K₁ ॥ च; G₁ s M₁
(except M₂) या (for the second न) D₁ प्राप्यगदा;
G₂ प्राप्य गता, G₃ व्याप्य तता (for नाप्य गदा) Ca d s
स्ते लुगदा (as in text) K₁ ॥ s मगदा (for सुमिदा)

55 Ks reads 55-58 after 35 — ^a) K₄ D₁ s a
 विमं (for मिहं) — ^b) G₄ पुत्रा; C₄ पुत्र (as in
 text) — ^c) B D (except D₁-1 s a) T₄ छेते (for ते
 ह) T₄ G₄ ॥ समं (for समिं)

58 a) K₁ S (except T₁ G₁) अगस् (for अगिस्).
 — ') K₁ Dn₁ D₂ : S (except G₂ M₁) गृड (for
 गृड्) D₃ चर् (for लिष्ट) — ') K₁ Dn₁ D₂-1 o
 (: १ (an) : (by corr) 'युगे; D₃ D₂ 'युतं (for
 'युत्) — ') K₁ : B D₁ D₁ : - : 10 T G नोदीप्य(D₁
 'दीर्)ति (for नो दीप्यते) C₁ d : उदीप्यते

57 ^a) D₁ वय (for वय) M (M₁ inf lin as in text) यदा (for दाययो) — ^b) K₁ D₅₂ D₁ : T₁ G (except G₁) M₁ (sup lin as in text) यथा (for यदा) — ^c) T₁ G₁ : तथा (for तदा) B D₅ D₂—e z 10 T₂ यदा (for यथा यदा) M₁ (inf lin as in text) : तदायमथा चान्यथ — ^d) K₂ निर्देहेत (for 'देहयि') K₂ म्नेत, D₂ M₂ शान्त (for शान्ति)

58 (var.) 5 36 14

59 = (var) 5 29 49 — *) Dn1 D1-Ls Ts
 'घर्म' (for 'धर्मा') Dn1 D2-1 : Gs : (by transp)
 सपुत्रस्त्व; T1 तु ते पुत्रा. Ks Ds सपुत्रस्य लताधर्मो;
 G1 : लतामघर्मांस्यपुत्रा — *) Bz Dn2 Ds D1 S
 (except Ts) Cs माला, Ca d n शाला (as in text)
 Ks (sup lin sec m.) हि ते (for मता) — *) K1 Gs
 वर्त* (for वर्ध*) K2-s D1 जातु वर्धते (for वर्धते जातु)
 — *) K1 2 & Dn1 Ds; D1 M* श्रिता* (for 'श्रिता')

60 ^a) Ks Bs D (except D1 s e o) T2 तव पुत्रो
(for त्व नपुत्रो) — ^b) Ds2 Ds o G2 पांढया (for
पाण्डवान्) — ^c) Ks T1 G1 s तु, Ds च (for दि) Ks
दि नश्येत्, Ds विनश्यति (for विनश्येत्) — ^d) M (M1
inf l311 as in text) व्याघ्रा (for सिद्धा) Ks वन च;
Ds s o वनाच्च; T1 G1-s वनात्त; Gs M वनं तु (for वनेन)

Colophon om in K₂ D₁, K₂ missing — *Major partan* G₂ उद्यम (for उद्योग)¹ — *Sub-partan* K₂ मज्जययान; B Dn D₂ D₁ s-a.s 10 T G₁ s M प्रजागर — *Adhy name* K₁ s s B₁ D₁ s s 10 तिरुवायम; G₁ आयुधधनादि; G₂ आयुधधन (sic), M आयुधधनोपाय कथन — *Adhy no* (figures, words or both) K₁ T₂ 37, D₂ 36, D₂ (see m) 34, T₁ G M 38 — *Sloka no* Dn 64, D₂ 65

38

Ⓢ This adhy is missing in Kt (cf. v. 1 3
32 15)

३८

विदुर उवाच ।

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनाः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ १

पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय

आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ ।

सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थं

ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥ २

यस्योदकं मधुपर्कं च गां च

नमन्नवित्प्रतिगृह्णाति गेहे ।

लोभाद्भयादर्थकार्पण्यतो वा

तस्यानर्थं जीवितमाहुरार्याः ॥ ३

चिकित्सकः शल्यकर्तृचिकीर्णी

स्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहा च ।

सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च

भृशं प्रियोऽप्यतिथिनोदकार्हः ॥ ४

अविक्रेयं लवणं पक्कमन्नं

दधि क्षीरं मधु तैलं घृतं च ।

तिला मांसं मूलफलानि शाकं

रक्तं वासः सर्वगन्धा गुडश्च ॥ ५

अरोपणो यः समलोष्टकाञ्चनः

ग्रहीणशोको गतसंधिविग्रहः ।

निन्दाप्रशंसोपरतः प्रियाप्रिये

चरन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ ६

नीवारमूलेद्भुदगाकवृत्तिः

सुसंयतात्माभिकार्येष्वचोद्यः ।

वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो

धुरंधरः पुण्यकृदेष तापसः ॥ ७

अपकृत्वा बुद्धिमतो दूरस्थोऽसीति नाश्वसेत् ।

1 = Mahābhāṣya 6 1 84 (ed. Kielhorn, vol 3, p 58); = Manu 2 120 — " Ds Gs M उत्क्रमति (Ds Gs "ते" — " K1 Ds (sup in as in text) 1 G1.4 : आगते, Ca d s आयति (as in text) — " G1 अम्यु" (for प्रत्यु")

2 " M स्वागते (for साधवे) G1 हि, M अति (for अति) — " K4 Ds परिमृज्य, D2 परिमृज्य, G2 4.5 "निमृज्य, Ca d s परिनिर्णिज्य (as in text) — " B2-4 D2.4 G2 स्पृष्ट्वा, D1 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) K5 D1 S (except T2) परिवेद्य, Ds Cd प्रवेद्य, Ca s as in text K4 B2-4 Dn2 D2-7 10 T2 Cn आत्म(B2 "नु)सत्त्वा, T1 G M आसनस्थ, Ca d s as in text — " M2 स्थितो (for ततो) D1 अवेत्य (for अवेक्ष्य)

3 " D1 गा (for गां) — " K1 M1.8-s नामप्रवत्, K2 4.5 D1.8 M2 नामप्रवित् (for नमन्नवित्) — " K1 B (except B2) Dn Ds D2-4 7 10 G1.3 अय कार्पण्यतो वा (G2 "प्यहेतो), D1 अर्थत कामतो वा; Ds अर्थत कार्यतो वा, Ds अय कार्पण्यभावात् — " K (Ks missing) Ds M (except M2) अर्थवत् (for अनर्थ) M नाहुर (for आहुर)

4 " D1 तथा, G M पापो (for क्रूरो) K1 transp मद्यपो and भ्रूणहा D1 मद्यपो (for मद्यपो) — " K1 B1 श्येनाजीवी, Ds.4 श्येनोपजीवी, Ca d as in text K5

Bs Ds : श्रुतिविक्रेयक, T1 G1.4 : श्रुत, M "विक्रेयी, Ca. d वेदविक्रा — " D1 M2 हि (for अपि)

5 " K2 s D1.3 (m as in text) 7-9 मद्य, Ds 4 तिलान्, G1 तिलं (for तिला) K2 s B Dn D2 7 10 फलमूलानि (Ks "ल च) (for मूल) — " D10 नीली; T1 G2 s M1.2.4 रक्तं (for रक्त) T1 G4 गाव (for वास) K1 अगुरु, B Dn2 Ds Ds (before corr) 8 8 गुडा, D2 अगुलं (for गुद)

6 " B2.4 Dn S (except M2-s) समलोष्टाश्मकाचन (hypermetrict!) (for समलोष्ट) — " K2 4 D1.8 2 ग्रहीणकोशो, S (except T2) प्रक्षीणशोको — D1 om 6^e-7^b — " T1 G2 2.5 "प्रिया, Cs "प्रिये (as in text) — " K1 चरति, B Dn Ds Ds 6 10 T2 त्यजन् (for चरन्)

7 D1 om. 7^{ab} (cf. v 1 6) — " K2 सुशसितात्मा, Ds स्वसय, Ds सुसजि, Ds S (except T2) सुनशि Ks ह्यभिकार्येषु, D2 गुरु, Gs निज, Cs अग्नि (as in text) K1.2 s Ds अनोद्य, K4 B2 4 Dn D2-6 10 T G2.4 चोद्य, Ds D1 चोद्य, Ds दक्ष, G2 s अशोच्य, Ca d.s अचोद्य (as in text)

8 " B Dn Ds D10 T1 अपकृत्य, Ds अपहृत्वा — " K2 मा (for न) S (except T2 Gs) दूरस्थोपि न विश्वमेव Ds M2 om. 8^e-9^b — " Ds ताम्या (for याम्या) Dn1

G. 5. 1-25
B. 5. 22. 8
K. 5. 33. 8

दीर्घां बुद्धिमतां वाह याभ्यां हिंनति हिंनितः ॥ ८
 न विद्यमेदविद्यन्ते विद्यन्ते नातिविद्यसेत् ।
 विद्यामाद्रयमुत्पन्नं मूलान्यपि निवृत्तति ॥ ९
 अतीर्षुमेदगारः स्थानंविभागी प्रियंवदः ।
 शृङ्गो मधुन्वान्नीणां न चासां वशगो भवेत् ॥ १०
 पृजनीया महाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः ।
 त्रियः त्रियो गृहस्योक्तास्तन्माद्रुत्या विशेषतः ॥ ११
 पितुन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानमम् ।
 गोषु चान्ममं दद्यात्स्वयमेव कृपिं व्रजेत् ।
 भृत्यैर्गणिज्याचारं च पुत्रैः सेवेत ब्राह्मणान् ॥ १२
 अत्रोऽग्निर्व्रततः धत्रमदमनो लोहमुत्थितम् ।

तेषां सर्वत्रयं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ १३
 नित्यं मन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।
 क्षमापन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ १४
 यस्य मयं न जानन्ति वाताश्चाभ्यन्तराश्च ये ।
 स राजा सर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ॥ १५
 करिष्यन्न प्रभाषेत कृतान्वेव च दर्शयेत् ।
 धर्मकामार्थकार्याणि तथा मन्त्रो न भिद्यते ॥ १६
 गिरिष्ठमुपास्य प्रासादं वा रहोगतः ।
 अरण्ये निःशलाके वा तत्र मन्त्रो विधीयते ॥ १७
 नागुहत्परमं मन्त्रं भारताहति वेदितुम् ।
 अपण्डितो वापि मुहृत्पण्डितो वाप्यनात्मवान् ।

Ds हिंस्याम् (for हिंमति) Ks हिंसक (for हिंसित) Ds याभ्या दूरे हि नानि म

9 = Adi, App I, No 81, lines 125-126, = (var) C 12 5055⁴-5056⁴, = Hariva ns'a 1164, = (var) Panchastotra 2 43 and 4 14 — Ds Ms om 9^{ab} (cf v. 1 8) In B₂, the portion from 9^a-34^b is lost on a missing fol — ^a) K₁ s s D₁ s M₁ s s अपि न (for नापि) — ^a) Ds Gs विश्रमात् (for त्रिशा^a) Gs आपन्न (for उत्पन्न) — ^a) Ks Ds मूलान् (for मूलानि) S (except T₂) समूहमपि कृपि

10 B₂ missing (cf v. 1 9) — ^a) Ks B (B₂ missing) D (except Ds Ds 10) T G₁-2 Cd s अनीर्षु, Gs अनिश (for अनीर्षु) Ks B (B₂ missing) D (except D₁-1 s s) T₂ न (for स्वात्) — ^a) K₂ G₁ s M दप्यो, Ds सीदगो, Ds उद्यो, G₁ दप्यो; Ca d s अत्रो (as in text) — ^a) Ds M₁ s तामां, Gs तासा (for चामा)

11 = (var) Manu 9 26 — B₂ missing (cf v. 1 9) — ^a) K₂ D₁ s राज (for राजा) — ^a) D₁o मुपुषा (for पुण्याश्र) D₁o G₁ दृत् (for गृह) — ^a) K₁ s s जाय (for उपा) — ^a) K₁ ता सु, Ks तासु (for तस्यात्)

12 B₂ missing (cf v. 1 9) — ^a) K D₁ s om. 12^{ab} S (except T₂) भोऽने मातर त्र्योपितर द्वार (T₁ G₁ चाम, Gs चाम, Gs चाम)क्षणे — ^a) K₁ आम् यमिन्, Ks चाममदा (for चाममम) Ds द्या; S (except T₂) त्र्योप (for दद्या) — ^a) Gs transp स्य न 1 दृष्टि — ^a) K₁ चण्डिकाभार; K₂ s s B (B₂

missing) D₁ D₂ D₃ s s 10 चाणिज्यचार, D₂ s चाणिज्य-भार, T₂ G₂ M₂ चाणिज्यचार (G₂ ^a१) D₁ भृत्य दार्थ्य च चाणिज्य, D₂ s भृत्यश्च चाणिज्याचारं — ^a) B D (except D₁ s s) T₂ च द्विजान् (for ब्राह्मणान्).

13 = Adi 1423^a, = 5 15 32, = Manu 9. 321 — B₂ missing (cf v. 1 9) — ^a) Ks पृषां (for तेषां) Gs सर्वगत (for त्रय) — ^a) B₂ स्वात्म (for स्वासु).

14 = (var.) 5. 37 58 — B₂ missing (cf v. L 9) K₂ s om 14, D₁o om 14^{ab}

15 = C 12 1412^{ab}-1413^{ab}. — B₂ missing (cf v. 1 9) — ^a) M₁ हि (for the first च) Ks Ds वाताश्चाभ्यन्तरे स्थिता. — ^a) K₁ सर्वचिच्छक्त (for तश्चक्षु) — ^a) K₁ सर्वम् (for चिरम्) T₁ G₁ s s ऋच्छति (for अश्नुते)

16 B₂ missing (cf v. 1 9) — ^a) G₁ s s मन्त्रिव (for करिष्यन्) — ^a) K₂ s (by corr) B (B₂ missing) D (except D₁ s) तु (for च) Ds s T₂ निर्दिशेत (for दर्शयेत्) — ^a) K₁ s D₁ s चमोभंक्षाम, Ds सर्ववामार्थ, Gs s M₁ s s चमोभंक्षामार्थेषु — ^a) K₁ G₁ यथा, Gs तदा (for तथा) D₁o Ds D₁ s विद्यते (for वि)

17 = (var) Manu 7 147 — B₂ missing (cf v. 1 9) — ^a) Ks समारुह; D₁ समारोहेन; Gs समारुह्य (for उपारुह) — ^a) K₁ Ds Gs s M प्रासादे (for द) — ^a) Gs चाग्निशाले, Ca d s नि शालाके (as in text) — ^a) B D₁-s T₂ अनिर्णीयते, M₁ (inf. lin) न भिद्यते (for विधीयते)

18 B₂ missing (cf v. 1 9) — ^a) D₁ नारमवान्, Ca d s अनाम् (as in text) — After 18^{ab}, N (Ks

अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च सचरक्षणमेव च ॥ १८
कृतानि सर्वकार्याणि यस्य वा पार्यदा विदुः ।
गृहमन्त्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिरसंगमम् ॥ १९
अप्रशस्तानि कर्माणि यो मोहादनुतिष्ठति ।
स तेषां विपरिभ्रंशे भ्रश्यते जीवितादपि ॥ २०
कर्मणां तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् ।
तेषामेवाननुष्ठानं पञ्चाक्षापकरं महत् ॥ २१
स्थानवृद्धिद्वयज्ञस्य पादुण्यविदितात्मनः ।
अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना पृथिवी नृप ॥ २२

अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षिणः ।
आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुधेयं वसुधरा ॥ २३
नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ।
भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ॥ २४
ब्राह्मणो ब्राह्मणं वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा ।
अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च ॥ २५
न शत्रुरङ्गमापन्नो मोक्तव्यो वध्यतां गतः ।
अहतादि भयं तस्माज्जायते नचिरादिव ॥ २६
दैवतेषु च यत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च ।

C. 5. 1427
E. 5. 28. 20
K. 5. 22. 20

B₂ missing) T₂ G₁ M₁ ins

226* नापरीक्ष्य महीपालं कुर्यात्पचिवमानम् ।

[D₁ 'मर्ता (for 'पाल')]

— °) K₂ & D₁ 7 अमात्येषु, D₂ T₂ 'त्यहि, G₁ 'तेभ्य (for 'त्ये हि)

19 B₂ missing (cf. v 1. 9) — °) G₁ जितानि (for कृ) — °) M₁ 2 om वा K₁ D₂ 8 G₁ वै, D₁ ते (for वा) K₂ & B (B₂ missing) D_n D_s D_r 10 T₂ G₁ M₂-s पारिपदा; T₁ G₁ 2 8 राज परे (for वा पार्यदा) K₄ B (B₂ missing) D_n D_s D₁ 2-8 8 8 T₂ ins after 19^{ab} D_r, after 19 D₁₀ (which reads 20^{ab} for the first time after 19^{ab}) ins after 20^{ab}

227* धर्मं चार्थं च कामे च स राजा राजमत्तम् ।

— D₂ 9 om 19^{ab} — °) G₁ बुद्धिर् (for मिद्धिर्) K₁ न मदाय, K₂ D₂ अनुत्तमा, G₁ अमदाया (for अमदायम्)

20 B₂ missing (cf. v 1. 9) D₁₀ reads 20^{ab} (for the first time) after 19^{ab} — °) K₂ B (B₂ missing) D_n D_s D₁₀ कार्याणि (for कर्मा) — °) T₁ G₁ 2 8 M₂ सर्वेषां (for स तेषां) K₁ 2 B (B₂ missing) D (except D₁ 2.4) T₂ C₁ वि(K₁ च)परिभ्रंशात्, G₁ 'भ्रंशो (for 'भ्रंशो)

21 B₂ missing (cf. v 1. 9) — °) K₂ D_r च, D_s 2 तु (for तु) — G₁ (hapl) om. 21^{ab} — °) M₂ भानुपाना (for अनुष्ठान) — °) K₂ & B₁ 2 D (except D_s D₂) T₂ मत, G₁ M₂-s भवेत् (for महत्) — K₄ B (B₂ missing) D_n D_s D₁ 2 (marg) 8-8 8-10 T₂ ins after 21 D_r, after 22

228* अनवील्य यया घेदान्न विप्र आद्रमर्हति ।

एवमश्रुतपादुण्यो न मन्त्र श्रोतुमर्हति ।

[(L 1) K₁ D₁ 7 8 अद्रवर्त्त (for अनवील्य) K₁ ययो (sup lin ययो) (for यया)]

22 B₂ missing (cf. v 1. 9) D₂ om 22^b-23^a,

23

D₁₀ om 22^a-23^a — °) K₁ 4 D₂ अनविज्ञात, D₂ & T₂ अनभिज्ञात, D₂ अनभिज्ञान, D₂ अनाभिज्ञात, D₁₀ अनत-ज्ञान, T₁ G M (except M₂) अनवज्ञान, Ca. d s as in text. — °) G₁ स्वामिन (for स्वाधीना) D₁ स्वधीना तस्य मेदिनी — After 22, D_r ins 228*

23 B₂ missing (cf. v 1. 9) D₂ 10 om 23^{ab} (cf. v 1. 22) — °) K₄ D₂ अपेत, Ca अवध्य (for अमोघ) Cd cites अग्रन्वा — °) K₂ B (B₂ missing) D_r 8 कृत्यान्ववेक्षिण, D₁ 9 T₂ G₁-4 M₁ 8-8 कृत्यान्व वेक्षिण (D₁ 9 G₁ 2 'क्षत), D₂ T₁ G₁ M₂ कृत्यान्ववेक्षित (D₁ 'क्षत, M₂ 'क्षिण), D₂ m कृत्यानुवेक्षिण — °) A few MSS and Ca. s 'कोपस्य — °) K₁ 2 8 B (B₂ missing) D_n D_s D₁ 2 8-8 10 Ca वसुधैव, K₄ D_n 1 D_s 8 8 T₂ स्वाधीनेय (for वसुधेय) Cd cites वसुदा

24 B₂ missing (cf. v 1. 9) — °) K₂ तुष्येन्न, D_s 2 D₂ 8 तुष्येत्तु, Ca. d as in text — °) D_s D₁₀ M (M₁ sup lin as in text) तु, D_s 6 न (for च) — °) G₁ नृत्येषु (for 'नृत्यो) K₁ विसृजेत्, G₁ पिसृजेत् (for विसृजेत्) D₂ 8 (except T G₁ 2) अर्थ (for अर्थान्)

25 B₂ missing (cf. v 1. 9) — °) B₁ D_n D₁₀ transp ब्राह्मणो and ब्राह्मण T₂ ब्राह्मणान्, Cd ब्राह्मण (as in text) — °) D_r तत, G₁ यया (for तया) — °) B₁ 2.4 G₁ अमात्यो (for अमात्य), and नृपति (for नृपतिर्)

26 B₂ missing (cf. v 1. 9) — °) B (B₂ missing) D (except D₁-4 7 8) T₂ वदाम्; G₁ (sup lin as in text) अतम् (for अङ्गम्) — D_s 4.9 ins. after 26^{ab} K₄ D_s (marg) 7 8 T₂, after 26

229* न्यग्रभूत्वा पर्युपासीत वध्य हन्यादले सति ।

[K₄ D_s 7 8 'मृत (for 'मृत्वा) K₄ D_s वधे (for वले)] K₄ D_s (marg) 7 8 cont

230* अहन्यमानो भयकृत् हताजायते भयम् ।

नियन्त्रः मदा क्रोधो वृद्धचालातुरेषु च ॥ २७
 निर्यं कल्पं प्राप्नो वज्रयेन्मृदसेधितम् ।
 कीर्तिं च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते ॥ २८
 प्रनादो निष्कलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।
 न तं भर्तागमिच्छन्ति पण्डं पतिमिव स्त्रियः ॥ २९
 न वृद्धिर्धनलामाय न जात्यममृदये ।
 लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राप्नो जानाति नेतरः ॥ ३०
 विद्यार्थीन्योऽवृद्धानुद्धिवृद्धांश्च भाग्यतः ।
 धनाभिजनवृद्धांश्च नित्यं मृदोऽभ्यन्यते ॥ ३१
 अनार्यवृत्तमप्राजमस्यक्रमधार्मिकम् ।
 जनार्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ॥ ३२

अविसंवादनं दानं समयस्यान्यतिक्रमः ।
 आवर्तयन्ति भूतानि सम्यक्प्रणिहिता च वारु ॥ ३३
 अविसंवादको दधः कृतज्ञो मतिमानृजुः ।
 अपि संक्षीणक्रोधोऽपि लभते परिवारणम् ॥ ३४
 धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।
 मित्राणां चानभिद्रोहः ससैताः समिधः श्रियः ॥ ३५
 असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रपः ।
 तादृद्राघमो लोके वर्जनीयो नराधिप ॥ ३६
 न स गर्वां सुखं शेते ससर्प इव वेश्मनि ।
 यः कोपयति निर्दोषं सदोषोऽभ्यन्तरं जनम् ॥ ३७
 येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।

— Ds om 26²²

27 B₂ missing (cf v 1 9). — ^a) K₁ s G₂
 दयतासु; Ca d as in text D₂ G₁ s M तु (for च)
 B₁ Dn D₁ c 1 10 प्रयत्नेन; D₂ s 9 विदोषेण, G₂ च यत्तेषु
 (for च यत्तेन) — ^b) Ca d प्राक्षणादिषु — ^c) D₂ भवेत्
 (for मदा) — ^d) D₁ अपि (for च) K₁ वृद्धचाल
 तपस्विषु, D₂ s T₁ G₁ चालातुरेषु च, D₂ चालातुरेषु
 28 B₂ missing (cf v 1 9) — ^a) K₁ s D₁ G₂
 निर्यं, K₁ D₂ s s अन्त्यार्थं; G₂ अनर्थं (for निर्यं) K₁
 D₂ ज्ञाया (for प्राप्नो) — ^b) G₂ (before corr) मृ-
 दयेत, G₂ मृदयेतिषु — ^c) Ca n (for च) D₂ भजते,
 Ca d लभते (as in text) G₂ वित्तं कीर्तिं च लभते.
 — ^d) D₂ D₂ s C₂ अनर्थेषु, Ca d अनर्थेन (as in text)
 K₁ न चापेन विरुद्धं, G₂ लोके चापेन पूज्यते

29 v (var) ^c Carhadharapaddhati 1369. Cf v
 1 5 34 20 — B₂ missing (cf v 1 9). — ^a) D₁
 तस्य (for दस्य) — ^b) D₁ s M₂ s पण्डं (for पण्ड)

30 B₂ missing (cf v 1 9) — ^a) S (except
 T₂) मतिर (for ज्ञान) T₁ G₁ सु(G₂ चा)ममृदये (for
 भवमृदये) — ^b) K₁ D₂ D₂ s G₂ 'वृत्तं तु, all
 corr as in text — ^c) M₁ (sup lin as in text) वी-
 र (for नेतर).

31 B₂ missing (cf v 1 9) — ^a) K₁ s विद्या
 वृद्धमनोवृद्धान, D₂ s s विद्यावृद्ध गणोवृद्ध — ^b) D₂ s s
 'वृद्ध (for 'वृद्धा). — ^c) K₁ B (P. missing) Dn D₂
 D₁ s 1 T₂ M₂ धना(D₂ 'मो)निरावृद्धाश्च, D₂ s s
 पण्डित्येन वृद्धसु G₂ cates अभिजन

32 B₂ missing (cf v 1 9) — ^a) D₂ s अनार्य
 वृत्तिम्; G₂ 'वृद्धम् K₁ s s D₂ s अप्रय — ^b) D₂ s s

अनृजम् (for असूयवम्) — ^a) K₁ चारुष्ट

33 B₂ missing (cf v 1 9) — ^a) D₁ अपिवाद् च
 दानं च, S (except T₂) अविसंवादिन दानं — ^b) S
 (except T₂) अनतिक्रम, Ca d अव्यतिक्रम (as in text).
 — ^c) K₁ s s D₂ D₁ c 1 Ca d आवर्तयति; Dn₁ T₁ G
 (except G₂) आवर्तयति; Ca s as in text — ^d) G₂ s
 प्रणिहितानि (for 'हिता च) Ca d s cito प्रणिहिता. G₂
 च (for वाप)

34 34²³ missing in B₂ (cf v 1 9) — ^a) D₂
 दात (for दक्ष) T₁ G₁ दांतोनसूयको दक्ष — ^b) M₁
 (sup lin as in text) s वृषु (for क्रयु) — ^c) D₁
 नर, T₁ G₁ s s अति, M₁ अथ (for अपि) A few
 MSS 'कोपो — ^d) D₂ कुरुते (for लभते) K₁ 'चारणात्,
 T₁ G₁ s s 'चारि(G₂ 'चार)ण; M₁ 'चारिण, Ca d s
 'वारणम् (as in text).

35 ^a) D₂ G₂ transp. दाम and दम — ^b) K₁
 D₂ षते (for वृत्ता) K₁ D₂ हेतव; Ca d समिध (as
 in text)

36 ^a) Dn D₂ D₂ s कृतज्ञो, D₂ कृतज्ञो (for कृतज्ञो)
 — ^b) Dn G₁ s M₂ (before corr) नराधिपो (for
 'धमो). D₂ तादृद्राघो धनमाह्वये — ^c) K₁ s नरा सुभे.
 (for नरा)

37 ^a) K₁ (by transp) मन; Dn₂ D₂ न च — ^b)
 G₂ क्रोधं, Cd क्रोधं (as in text) D₂ om 37²⁴-38²⁵
 — ^c) K₁ D₂ मयाद्य, T₁ सरोपो; G₁ s मकोपो (for
 मद्रोपो) G₂ मद्रोपस्य महदय

38 D₂ om 38²⁶ (cf v 1 37) — ^a) D₂ T₁ वृषु;
 G₂ नेषु, C₂ नेषु (as in text) D₁ G₂ अदुष्टेषु, G₂ M₁
 (sup lin as in text) s s रुष्टेषु, G₂ वीर्येषु; Cd s रुष्टेषु

सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् ॥ ३८
 येऽर्थाः स्त्रीषु समासक्ताः प्रथमोत्पत्तिषु च ।
 ये चानार्यसमासक्ताः सर्वे ते संशयं गताः ॥ ३९
 यत्र स्त्री यत्र कितवो यत्र बालोऽनुशास्ति च ।
 मज्जन्ति तेऽवशा देशा नद्यामश्मप्लवा इव ॥ ४०
 प्रयोजनेषु ये सक्ता न विशेषेषु भारत ।
 तानहं पण्डितान्मन्ये विशेषा हि प्रसज्जिनः ॥ ४१

यं प्रशंसन्ति कितवा यं प्रशंसन्ति चारणाः ।
 यं प्रशंसन्ति बन्धक्यो न स जीवति मानवः ॥ ४२
 हित्वा तान्परमेष्वासान्पाण्डवानमितौजसः ।
 आहितं भारतैश्वर्यं त्वया दुर्योधने महत् ॥ ४३
 तं द्रक्ष्यसि परिभ्रष्टं तस्मात्त्वं नचिरादिव ।
 ऐश्वर्यमदसंमूढं बलिं लोकत्रयादिव ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

धृतराष्ट्र उवाच ।

अनीश्वरोऽयं पुरुषो भवाभवे

सूत्रप्रोक्ता दारुमयीव योषा ।

धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलायं

C. 5. 1445
B. 5. 89. 1
K. 5. 89. 1

(as in text) K₄ D_{1.9} दुष्ट (for दोष) — ⁵) K₄
 "क्षेमश्च, D₉ "क्षेम च (for "क्षेमस्य)

39 G₂ om (hapl.) 39^b-40^a — ^a) B₄ D_n
 D_{2-4.9} 10 G₈ "युक्ता, Ca d s "सक्ता (as in text)
 — ⁵) K_{4.5} B D (except D_{1.9}) T₂ प्रमत्तपत्तिषु च,
 G₈ प्रमादात्पत्तिषु च, G₄ M प्रथमोत्पत्तिषु च, Ca d as
 in text — ^c) K₁ चानार्यसमापन्ना, K₄ B₂ s D₂ 10 T₂
 चानार्यं समा, D₈ G₈ "समायुक्ता Ca d cites अनार्यं

40 = (var) Pañcatantra 5 52 — G₂ om 40^a
 (cf v 1. 39) — ^a) K₄ transp यत्र and कितवो
 — ⁵) K₂ s B₁ 2.4.5 D (except D₉) T₂ transp यत्र
 and बालो B₈ यत्र (for बालो) K₂ B D (except
 D_{1.9}) T₂ अनुशासिता (for "शास्ति च) K₄ वा, G₄ हि
 (for च) — ^c) Ca d explain both अवशादेशा and
 अवशा देशा (as in text) K₅ B D_n D₈ D₂₋₃ 10 Cap
 राजन्, T₁ G₁ s M देव, G₈ 4 एव, Ca d देशा (as in
 text) — ^d) S (except T₂ G₈, G₂ om) यथा
 (for इव)

41 ^a) K₄ B₅ D_{2-4.9} T₂ शक्ता (for सक्ता) — ⁵)
 D₁ निर् (for न) — ^d) = O 12 12223^d D₁ विशेषो
 (for "पा) D₁ s S (except T₂) विघ्नकारका (D₁ "क),
 Ca d s हि प्रसज्जिन (as in text)

42 ^a) K₅ कितवा य प्रशंसति — ⁵) G₁ s गायका,
 G₄ याचका, Ca d चारणा (as in text) — ^c) K₁ 2
 D₁ 10 बन्धक्यो, T₁ वर्धश्च, G₁ 2 वर्धक्य, G₈₋₉ बार्धक्या;

Ca d बन्धक्यो (as in text) K₅ बन्धक्यो य प्रशंसति
 — ^d) K₄ भारत, D₂ मानद (for मानव) S (except
 T₂) स्त्रीप्रशस्तो विनश्यति

43 ^d) M₈₋₉ तदा (for त्वया) K₁ (m as in text)
 नृप, D₈ न चै, D₁₀ सुते, T₁ मते (for मदत्)

44 ^a) D₈ द्रक्ष्यसे D_{1.9} T₂ पर (for परि) — ⁵)
 K₁ s B_{2.4} D₈ 4.8 अचिरात् (for नचिरात्) — ^c) S
 "बल" (for "मद")

Colophon. K₈ missing — Sub-parcan K₄ B
 D_n D₈ D₈ 9 10 T G₁ M प्रजागर (D_{n1} धृतराष्ट्रप्रजागर)
 — Adhy name K (K₈ missing) D₁ 2 7 8 10 विदुर-
 वाक्यं, G₁ गुरुसमाचारादिक, M गुरुसमाचार — Adhy
 no (figures, words or both) K₁ D₁ 8 T₂ G₄ 38, D₈
 37, D₈ (sec m) 35, T₁ G₁₋₃ s M 39 — S'loka
 no K₅ 44, D_{n1} 47, M₈ 45

39

☞ This adhy is missing in K₈ (of v 1 5
 32 15)

1 ⁵) = 5 32 12^b — ^c) K₁ T₁ G₈ धात्रानुदिष्टस्य,
 K₄ D₈ s T₂ G₄ धात्रानुदिष्टस्य Ca cites अनुदिष्टस्य,
 Cd s दिष्टस्य B D (except D_{1.9}) T₂ कृतो (for
 किल) K₁ s एतत्, K₂ 4 D₁ 2 हृद, D₈ 6 अह (for
 अय) — ^d) D₁ वदे: (for वद) K₁ भवणाद्भूतो, D₁₀

तस्माद्द न्यं श्रवणे धृतोऽहम् ॥ १

विशुद्ध उद्यान ।

अश्रावनालं वननं वृद्धस्यनिगपि शुभम् ।

तन्मते बुद्धयज्ञानमयमानं च भारत ॥ २

प्रियां भवति दानेन प्रिययादेन चापरः ।

ममं मूलमल्लनान्यो यः प्रियः प्रिय एव सः ॥ ३

दृष्ट्यो न गा दुर्मरति न मेधारी न पण्डितः ।

प्रिये शुभानि वर्माणि द्वेष्ट्ये पाषाणि भारत ॥ ४

न स धयो गदागज यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।

धयः न न्विद मन्तव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् ॥ ५

ममृदा गुणतः केचिद्भवन्ति घनतोऽपरे ।

घनपृष्ठान्गुणैर्हीनान्धृतराष्ट्रं विवर्जयेत् ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वं त्वमायतीशुक्तं भापसे प्राज्ञसंमतम् ।

न चोत्सहे मुतं त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ७

विदुर उवाच ।

स्वभावगुणसंपन्नो न जातु विनयान्वितः ।

सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्दं प्रयोक्ष्यते ॥ ८

परापवादनिस्ताः परदः सोदयेषु च ।

परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥ ९

सदोषं दर्शनं येषां संवारे सुमहद्भयम् ।

अर्थादाने महान्दोषः प्रदाने च महद्भयम् ॥ १०

अतः अक्षरानुसारं, Ca अक्षरे एतो (as in text) Cs एते एत, Cd एतः Ks Ds एतः शक्ति; Ca अक्षरम् (as in text).
b (except Ts) तन्मात्रतः अक्षरे नादगोषि

2 = (var.) *Paeistantra* 1 24, (var.) *Histo-*
lydota 2 53 — *) Gs पुस्तकविज्ञान, C d s "वैज्ञान
(as in text) — *) Ks Bs Ds Ds-e s o अप" (for
अप") Gs ज्ञानाय (for भारत).

3 = (var) G 12 5065²-5066³ — 5) D:
 प्रियवर्धन — 6) D: मूलपत्तेन, G: M मूलप (G:
 'व') र, T: G: :: होमनपत्र, C: as in text Ca cites
 मूलप, Cd मूल D: मयमूलेन चान्मो वै

4. *) Ka साधुहेत्यो न भवति — *) Ka सर्वाणि; C
अनुनासिक; Ca d as in text — h s (except T₂) सर्वाणि
(Ma and in as in text); K₂ B Dn Ds Ds e 10 पायो
(1 र पायो) — *) B Dn Ds Ds e 2 T₂ चैव ह (B
Ds e ह); Ds यो यरेव (for भारव) — After 1, Ka
(e - 1 r e G) P Dn Ds Ds (marg, om lines 5-6) 2-
(Ds e om line 6) 3 T₂ (e a lines 5-6) in

२५१* वृष मया मातृमात्रेऽपि राज्ञे

ननु यो धनं गतं पुनः परमं नम् ।

तस्मै स्वास्तिगुणाय नमः ॥

सम्पत्तिनाम्पुत्रिनगम्प नाना ।

न मुद्रितमप्यावा या मुद्रि क्षयमाप्तेन ।

शायोऽत्र सङ्गमनाय्यो न शायो वृद्धिमायदेव ।

$$\begin{aligned} & \{ (I - D) D^{-1} \tilde{g}_1^* - (f^* \tilde{g}_1^* \tilde{g}_1^* f^*) - (L \\ & + I) f^* \tilde{g}_1^* \tilde{g}_1^* \tilde{g}_1^* f^* - (f^* \tilde{g}_1^* f^*) - (L \\ & + I) f^* \tilde{g}_1^* \tilde{g}_1^* \tilde{g}_1^* f^* - D \tilde{g}_1^* \tilde{g}_1^* \tilde{g}_1^* f^* - D \tilde{g}_1^* \tilde{g}_1^* \\ & (f^* \tilde{g}_1^* f^*) \end{aligned}$$

5 Dr. Trees 3rd. — *) Dr. transp न and म

G: स (for स) — *) K: DL: r transp स and
विह. K: स: D: G: ह (for विह)

G "D) D₀ धा' (for गुण') — "G) G₀ गृह्णति (for भवन्ति) K₂ & D₁ & G₀ M (except M₂) धनितो, D₀ गुणतो (for धनतो) — "K₂ धनयुद्ध; T₁ G₀ धने-
म्यितान्; G₁ & धनं स्फीतान्; G₀ धनै म्यितान्; G₀ M
धनैर्हानान् K₂ गुणहर्ति — "K₁ D₀ विसर्जय; K₂ & B
D_n D₁ & T₂ विवर्जय; T₁ G₁ & & विसर्जयेत्

7 ^a) T₁ G₁ धयं (for सयं). K₁ D₁ 1-5 T
G₁ 1-5 M स्वया (for स्वम्) K₁ D₁ आयसीमुद्; K₁
आयसी युक्त, D₁ आयसीयुक्त, D₁ 3 नीनियुक्त; D₁ 10 आयसी
पद्य; T G₁ 2-5 M₁ (inf. lin) युक्तियुक्त (G₁ 'ता'); G₁
as in text Ca elies आयसि G₁ सम्प्रधर्मं स्वया युक्त
— ^b) K₁ D₁ 4 0 S (except M₁) आवितं K₁ 2
'समत; K₁ T₁ G₁ 2 M₁ 'समित. — ^c) D₁ उत्सदेव; C₁
उत्सदे (as in text) — ^d) = 5 141. 33^d; 146 16^d

8 ⁴¹) B: s s Dn Ds-s अतीव गुणः; S (except T: G:) 'संपन्ना Cn s cito स्वभावगुणा S (except T: G:) विनयान्विता' — ⁴²) K: अमरः; K: भवः; K: धर्ममर्थ, C: उप' (as in text) K: B Dn Ds Ds-s 1: T: उपेक्षते; K: प्रयोज्यते; D: प्रयोक्षयति; D: प्रयोक्षयेग; T: G M प्रचक्षते (for प्रयोक्षयते).

७ ^a) K₁ : s परापचादे — ^a) K₁ D₂ : T₁ G परम्पर
(G₁ 'रं')विरोधेन (G₂ 'धे' मु). C₂ ये (for च) — ^a)
K₁ : B₁ D₂ D₃ द्यतति; C₁ as in text K₁ (sup. line)
मगतीधना

10 Ga om 10^a-11^b. — ^a) Dn: D: Ga: मदीय
दशनं; Ca as in text. K: D: सेपा; Ca सेपा (as in
text.) — ^b) K: D: ३ संतापाम्, Ca ३ (as in text.)

ये पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ।
 युक्ताश्चान्यैर्महादोषैर्न नरास्तान्विवर्जयेत् ॥ ११
 निवर्तमाने सौहार्दे प्रीतिर्निचि प्रणश्यति ।
 या चैव फलनिवृत्तिः सौहार्दे चैव यत्सुखम् ॥ १२
 यतते चापवादाय यत्नमारभते क्षये ।
 अल्पेऽप्यपकृते मोहान्न शान्तिमुपगच्छति ॥ १३
 तादृशैः संगतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।
 निशाम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान्दूराद्विवर्जयेत् ॥ १४
 यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् ।
 स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं यशश्चाव्ययमश्नुते ॥ १५
 ज्ञातयो वर्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यात्मनः शुभम् ।

कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर ॥ १६
 श्रेयसा योक्ष्यसे राजन्कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियाम् ।
 विगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ १७
 किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणः ।
 प्रसादं कुरु दीनानां पाण्डवानां विशां पते ॥ १८
 दीयन्तां ग्रामकाः केचित्तेषां वृत्त्यर्थमीश्वर ।
 एवं लोके यशःप्राप्तो भविष्यसि नराधिप ॥ १९
 वृद्धेन हि त्वया कार्यं पुत्राणां तात रक्षणम् ।
 मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मां त्वद्वितैषिणम् ॥ २०
 ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यो भवार्थिना ।
 सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्मरतर्षभ ॥ २१

C. 5. 1452
B. 5. 29. 23
K. 5. 29. 23

Ks Ds 10 M च, Ds नु (for सु-) Ds 4 7 9 T1 G1 4 5
 सवासे (G1 5 'दे') पु महद्भय, Gs सहवासे महद्भय; Ca as in
 text. — D1 T2 om. 10rd. — *) D1 G1 Ms अर्थदाने
 — d) Ks प्रदाने सु; Ds Ds 'नेन (for 'ने च) — After
 10, B D (except D1.9, D2 marg) T2 ins

232* ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निष्प्रा दृष्टा ।

[Ds 4 7 ये च वै नेदशीलास्तु]

11 Gs om. 11th (cf. v 1 10) — b) K2 4 D1.2 9
 संवासे, T1 G1 'दे (for 'से). — *) K2 युक्ता स्वकर्म-
 दोषैर्न — d) K1 विसर्जय, S (except T2 Gs Ms, M1
 inf lin, M4 sup lin) विसर्जयेत्, Cs as in text. K2
 नरास्तास्तु विवर्जयेत्

12 Ds om. 12 — a) K2 4 निवर्तमाने, Cs as in
 text. S (except T2) सौभाग्ये (G1 sup lin as in
 text), Cs सौहार्दे (as in text) — b) S (except T2)
 विनश्यति, Ca प्रण (as in text) — *) D2 एक, M
 अस्य (for एव) K1 5 फलनिष्पत्ति, Gs फलते सूक्तिः,
 Ca. 8 'निवृत्ति (as in text) — d) K1.4 D1.9 सौहार्दे,
 Cs सौहार्दे (as in text) B1.5 G1.5 वा (for च) B1.5 5
 T1 G1.5 अपि (for एव)

13 a) K1.2 5 Ds अपकाराय, G2 च विवादाय (for
 अपवादाय) Ds om. 13rd — *) B5 Ds Ds-6 10 S
 स्वये (for अल्पे) — d) K2 4 D (except Ds-8, Ds
 om.) G2-4 अधि (for उप)

14 a) K2 तादृश K4 सगति, D2 T1 G1 'तिर, Ds 9
 'तैर — *) K1m निश्चित्य, K4 Ds परीक्ष्य, Ks B Dn Ds
 D2-7 10 T2 G1 (sup lin) Ca. 8 निशम्य — d) K1
 कूरान् (for दूरात्) T1 G1 4 M1 (inf lin) 8-5 विमर्जयेत्

15 d) K2 5 B D (except Ds) T2 श्रेय (for यश)

K1 D2 अक्षयम्, K2 अनिद्यम्, K4 B Dn Ds D1.8-8 10
 T2 आनन्दम्, Gs. 4 M अप्ययम् (for अव्ययम्)

16 a) K4 5 Dn2 Gs ते (for तैर) — b) K4 5
 यदीच्छामि, Dn2 Ds य इच्छति K1.4 5 B2 D1-4 5 2.10
 G4 सुख (for शुभम्) — d) Ds तत (for तस्मात्) Gs
 सर्व (for साधु) Ds 5 T1 समाचरेत्, G2 'गमे (for 'चर)

17 a) Ks B2 Dn2 D1 10 G2.4 M2 योक्ष्यसे — *) K
 (Ks missing) D1 निर्गुणा (for वि) D1 अपि, Ds 5
 चापि (for ह्यपि) K2 5 D1.2 7 ते रक्ष्या, K4 राजेन्द्र
 (for संरक्ष्या)

18 a) B2 गुणयुक्ता (for 'वन्त) K4 5 D1.2 च
 (for ते) — *) B D (except D1 7-9) T2 दीरानां (for
 दीनानां) — d) Ks Ds S (except T2 M2) महात्मना
 (for विशा पते)

19 a) K1.2 4 Dn D1.8 G2 दीयता (for दीयन्ता)
 — b) M2 8 दत्त्वा (for तेषां) — *) Ks प्राप्ति, B D
 (except D1.7-9, D2 marg) T2 प्राप्त (for प्राप्तो) — d)
 N (except K1 4 D1.8, Ks missing) T2 G1.2.4 सवि-
 व्यति K4 T1 G1 5 न सशय, G2 परतप

20 b) K1.2 D1 परि, M तत्र (for तात). Dn
 शामनं (for रक्षणम्) — D1 om. 20th — *) B2 Ds
 चामि, D10 -पि ते, G2 च वि- (for चापि) — d) K4
 स्व, B Ds. 4 G4 त्व (for त्वद्-)

21 b) K4 Ds सुखार्थिना, Dn Ds 4 शुसा, T1 G1 5
 हितात्मना, G4 हितार्थिना (for भवा) — *) K1.4 Ds
 भोग्या (for भोज्या) — d) K1 सह सारत (for भरत)

22 = (var) 5 62 16 — b) S (except T2)
 प्रीतिश्चैव (for सप्रीतिश्च) — d) N (except K1 Dn2
 D1.7 9, Ks missing) T2 कदा (for कथ)

C 5 1469
B. 5. 29 24
K 5. 26. 24

संभोजनं संकथनं संप्रीतिश्च परस्परम् ।
ज्ञातिभिः सह कार्याणि न विरोधः कथंचन ॥ २२
ज्ञातयस्तारयन्तीह ज्ञातयो मञ्जयन्ति च ।
सुवृत्तास्तारयन्तीह दुर्वृत्ता मञ्जयन्ति च ॥ २३
सुवृत्तो भव राजेन्द्र पाण्डवान्प्रति मानद ।
अधर्पणीयः शत्रूणां तैर्वृत्तस्त्वं भविष्यसि ॥ २४
श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ।
दिग्धहस्तं मृग इव स एनस्तस्य विन्दति ॥ २५
पश्चादपि नरश्रेष्ठ तव तापो भविष्यति ।
तान्वा हतान्सुतान्वापि श्रुत्वा तदनुचिन्तय ॥ २६
येन खट्वां समारूढः परितप्येत कर्मणा ।
आदावेव न तत्कुर्यादधुवे जीविते सति ॥ २७

न कश्चिन्नापनयते पुमानन्यत्र भार्गवात् ।
शेषसंप्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्वेव तिष्ठति ॥ २८
दुर्योधनेन यद्येतत्पापं तेषु पुरा कृतम् ।
त्वया तत्कुलवृद्धेन प्रत्यानेयं नरेश्वर ॥ २९
तांस्त्वं पदे प्रतिष्ठाप्य लोके विगतकल्मषः ।
भविष्यसि नरश्रेष्ठ पूजनीयो मनीषिणाम् ॥ ३०
सुव्याहतानि धीराणां फलतः प्रविचिन्त्य यः ।
अध्यवस्यति कार्येषु चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३१
अवृत्तिं विनयो हन्ति हन्त्यनर्थं पराक्रमः ।
हन्ति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ ३२
परिच्छेदेन क्षेत्रेण वेदमना परिचर्यया ।
परीक्षेत कुलं राजन्भोजनाच्छादनेन च ॥ ३३

23 Ds M om (hapl) 23^b. — ^b) K₁ अपि, K₅ Ds १ ह (for च) — K₂ 4 B₂ G₄ om (hapl) 23^{ad} — ^c) Dn₂ Ds प्रवृत्ता, Ds सवृत्ता; T₁ G₁ 2 सुवृत्ता Ds 4 तारयति सुवृत्ता वै — ^d) K₁ T₁ G₁ दुर्वृत्तान्, G₂ २ त (for ३) K₅ अपि, T₁ G₁ हि (for च) M (except M₁) निर्वृत्तान्वर्तयति ह.

24 ^a) M (except M₁) स (for सु) — ^b) K₂ D₁ 7 T₁ G₁ 2 ३ भारत (for मानद)

25 After 25^{ab}, D₂ ins.

233* सीदता यत्कृत तेन तत्पाप सममश्नुते ।

— D₉ (hapl) om. 25^{ad} — ^c) Ds दिग्धहस्त, S (except T₂ G₂) दिग्धहस्तान्, M₄ (inf lin) व्याधहस्तान्, Ca 8 दिग्धहस्त (as in text) — ^d) K₄ Ds 4 Ca पाप, Cs एनस् (as in text) D₁₀ पाप तस्य स विंदति

26 D₁ om 26^{ab} — ^c) K₅ वा मृतान्, D₁ 8 4 आहतान् (for वा हतान्) K₁ Dn₁ Ds 4 10 मृतान् (for सुतान्) Ds तान्वा सुतान्वापि हतान् — ^d) G₄ तात (for तत्) K₅ D₁ अनुचितयन्, B₄ T₁ G₁ 2 ३ Ms अनुचितये, G₄ विंचितये (for अनुचिन्तय)

28 ^a) Dn₂ Ds अपनयति, D₂ अपमन्यते, Ca n 8 as in text. — ^b) K₄ भारत, Ca 8 भार्गवात् (as in text) — ^c) K₄ B₂ च (for तु) — ^d) K₅ Ds Ds 10 G₄ M अवतिष्ठति (M ३ ते), D₁ G₅ अधिति; T₁ G₂ एव तिष्ठते, G₁ 8 अधितिष्ठते, Ca एव तिष्ठति (as in text)

29 ^b) S (except T₂) पाड्वेषु (for पापं तेषु). K₁ 2 4 D₁ ३ कृत पुरा (by transp), B₃ पुरस्कृत — ^c) K₂ 4 कुरु (for कुल). — ^d) K₂ 4 D₁ 2.7 नराधिप; D₉

S (except T) जनेश्वर (for नरे)

30 ^a) K₄ Ds S (except T₂) स्वे (for त्व) — ^c) G₈ व्याघ्र (for श्रेष्ठ)

31 G₂ 8 8 om 31 — ^a) Ds D₂ १ T₂ सुव्याकृतानि; T₁ G₁ 4 अस्याह (G₁ ३ वृ)तानि Ds धीराणां (for धी) — ^b) K₁ M प्रविचितयन् (M₂ ३ येत्), K₂ संप्रविश्य य, K₅ T₁ G₁ 4 सप्रचितय (K₅ ३ यन्), B (except B₃) Dn Ds T₂ परिचितय य., Ds Ds 8 10 परिचितय (Ds 10 ३ यन्); D₁ 7 सप्रचितय य., D₂ १ प्रचिनोति य (for प्रविचिन्त्य य.) — ^c) D₁ अध्यवसति, D₂ १ स व्यवस्यति, Ds अन्य — After 31, N (K₅ missing) T G₁ 4 ins a passage given in App I (No 1)

32 ^a) Dn Ds 4 १ 10 अकीर्ति, Ds M अवृत्त, Ca d 8 अवृत्ति (as in text). — 32^d = Manu 4 156^d.

33 ^b) K (K₅ missing) D₁ 1 7 १ धर्म, S (except T₂) ब्रह्म (for परि) Cs oites परिचर्या — ^c) Ds 10 परीक्ष्यते, G₂ परिरक्षेत् (for परीक्षेत) Ds 4 १ प्राज्ञो (for राजन्) — ^d) M वा (for च) — After 33, Dn ins

234* उपस्थितस्य कामस्य प्रतिवादो न विद्यते ।

अपि निर्मुक्तदेहस्य कामरक्तस्य किं पुनः ।

[= (var) Bhāgavata Purāna 3 22 121]

— N (K₅ missing) T₂ M₁ ins. after 33 (Dn, after 234*)

235* प्राज्ञोपसेचिनं वैद्य धार्मिक प्रियदर्शनम् ।

मित्रवन्त सुवाक्य च सुहृदं परिपालयेत् ।

दुष्कुलीनं कुलीनो वा मर्यादा यो न लङ्घयेत् ।

धर्मोपेक्षी मृदुर्होमानस कुलीनशताद्वरः ।

यद्योश्चितेन वा चित्तं नैभृतं नैभृतेन वा ।
 समेति प्रजया प्रजा तयोमैत्री न जीर्यते ॥ ३४
 दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञं छन्नं कूपं तृणैरिव ।
 विवर्जयति मेधावी तस्मिन्मैत्री प्रणश्यति ॥ ३५
 अवलिप्तेषु मूर्खेषु रौद्रसाहसिकेषु च ।
 तथैवापेतधर्मेषु न मैत्रीमाचरेद्बुधः ॥ ३६
 कृतज्ञं धार्मिकं सत्यमक्षुद्रं दृढभक्तिकम् ।
 जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्या मित्रमत्यागि चेप्यते ॥ ३७
 इन्द्रियाणामनुत्सर्गो मृत्युना न विशिष्यते ।
 अत्यर्थं पुनरुत्सर्गः सादयेद्देवतान्यपि ॥ ३८

मार्दवं सर्वभूतानामनघ्नया क्षमा धृतिः ।
 आयुष्याणि बुधाः प्राहुर्मित्राणां चाविमानना ॥ ३९
 अपनीतं सुनीतेन योऽर्थं प्रत्यानिनीपते ।
 मतिमास्थाय सुदृढां तदकापुरुषव्रतम् ॥ ४०
 आयत्यां प्रतिकारज्ञस्तदात्वे दृढनिश्चयः ।
 अतीते कार्यशेषज्ञो नरोऽर्थैर्न प्रहीयते ॥ ४१
 कर्मणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं निपेयते ।
 तदेवापहरत्येनं तस्मात्कल्याणमाचरेत् ॥ ४२
 मङ्गलालम्भनं योगः श्रुतमुत्थानमार्जवम् ।
 भूतिमेतानि कुर्वन्ति सतां चाभीक्ष्णदर्शनम् ॥ ४३

C. 5 15C2
B. 5. 29 58
K. 5. 29 57

[(L. 1) B (B. m as above) D₂ D₅ D₅. 10 T₂ M₁ राजो (for प्राज्ञो) K₁ D₂ दांत, Ca s वैष (as above) K₅ धनेष्टं (for धार्मिक) D₂ वादिन (for दशनन्) — (L. 2) M₁ निववाक्य (for निववन्त) K₂ Cd सुवाच, B₁ कार्य; D₁ वास (for वास्त) D₂ निववन मुदाचार (for the prior half) — (L. 3) K₂ D₂ दौष्टुनैय, K₅ B₂ 4 M₁ अकुलीन (for दुष्टुलीन) D₁ नैव (for यो न). — After line 3, D₁ ins

236* अर्धसत्तिकाश्च रक्षेदेनानि नित्यम् ।

— (L. 4) K₁ 4 D₂ धनावेक्षी, M₁ धर्मावेक्षी K₁. 5 B₂ 4 D₅ D₂. 4 9 धीमान्, D₁ M₁ दांत (for दमान्) K₁ 2 5 D₂ M₁ कुलीनशत्रौ, D₂ 8 कुलीन शत्रान् D₁ म कुलीनशत्रेश्वर]

34 G₂ om. 34-35 — ^a) M योय (M₅ यो य) (for ययो) B₂ वित्ते, D₂ D₅ वृत्ते (for वित्ते) D₁ T₁ G₁. 4 5 वै (for वा) K₄ निमृत्तं, B₂ वा वित्त, D₂ D₅ वा वृत्त (for वा वित्त) — ^b) K₁. 2 D₁ C₅ नैमृत्यं, K₄ नैश्चल्य, B₁-2 D₂ नैवृत्त, B₁ 5 D₂. 4 7 10 T₂ G₁ 4 C₂ निमृत्त, Ca. d नैमृत्त (as in text) K₁. 2 B₁ 5 D₂ D₅ D₁. 2 7-8 10 T₂ G₁ 4 निमृत्तेन; B₁-2 D₂ निवृत्तेन (for नैमृत्तेन) K₁. 5 D₂ G₁. 5 च (for वा) G₂ नैमृत्तेन च नैमृत्त — ^c) D₁. 9 समेत्य, C₅ समेति (as in text) D₂ D₂ 4 M₁ 2 4 प्रजा, C₅ as in text — ^d) K₄ B D₂. 4 6 जीर्यति

35 G₂ om. 35 (cf v 1 34) — ^a) K₁. 5 अकृता स्मान, K₄ D₂ 4 अकृतज्ञं च, C₅ as in text — ^b) K (K₅ missing) D₂-5 7 G₄ विवर्जयेत् (K₂ 'त्त), D₁ विवर्जयति — ^c) D₂ 6 T₂ विन (for प्रण)

36 ^a) S (except T₂ G₂ M₂) मूढे (for मूर्खे)

37 ^a) K₄ D₂ सत (for सत्य) — ^b) K₂ G₂ M₂. 4 स्थित्या — ^c) T₂ कथ्य (for चेय्य) K₁ 5 D₂ 9 मित्र

मत्याज्यमिष्यते, D₂ त्या जिगीष्यते, T₁ G M मित्रमित्य-
 भिवाचते (T₁ G₁ 'ति) Ca d cite अत्यागि (as in text)

38 D₂ (hapl) om 38^{ab} — ^a) K₂ 4 D₂ हहो-
 र्त्मगो, Ca d s अनु (as in text) — ^b) K₂ तु, B D (except D₁ 8, D₂ om) T₂ C₅ अपि, Ca d न (as in text) C₅ cites अतो मृत्युरवशिष्यते — ^c) D₁ उत्सर्गात् (for 'र्ग') — ^d) D₁ G₂ साधयेद्, T₁ G₁ 2 5 M शा (G₂ M₄ शा) तयेद् B (except B₂) D₂ 4 10 T₂ G₁ दैवतान् (for दैवतानि)

39 D₂ om. 39 — ^b) K₁ S (except T₂) अनसूया क्षमा धृति — ^c) S (except T₂) विजानीयात् (for बुधा प्राहुः) — ^d) K₁ 4 (before corr) D₂ D₅ D₇ 9 G₂ M₁ अवि (K₁ G₁ M₁ 'पि, D₁ 'व) मानिता, K₄ (by corr) 8 D₂ अविमानता, D₁ अपि पालन, T₁ G₁-8 5 M (M₁ 7/11) अपि (M₅ अभि-) मानन, T₂ अविमानतात् D₁₀ मित्रसमानन तथा

40 ^b) K₁ प्रीत्या निनीपते, K₅ S (except T₂ G₄) 'निनीपति, D₁ 'निनेप्यते — ^c) D₁ आसाद्य (for आस्थाय) — ^d) M (except M₁) स आगात्पुरुष

41 = (var) Manu 7 179 — ^b) D₂ G₂ कृत, Ca d दृढ (as in text) — ^d) T₁ G₁. 5 transp नरोर्थे and न D₁ नरो हत न हीयते

42 ^a) G₂ transp कर्म and मन — ^b) B₂ यदाभीक्ष्ण, D₂ D₂ 4 6 यदि (D₂ 'द) तीक्ष्ण (for यदभीक्ष्ण) — ^c) K₄ D₂ तदभ्यासो हरत्येन Ca cites हरति, Cd s अपहरति (as in text)

43 K₄ D₂ D₂ D₅ Ca d लभन, T₁ G₁ 'चरणे, G₂ 'लपने, G₂ 4 'लभने, G₅ 'लापन, M₁ 'लभते, M₂-5 'लभने S (except T₂ M₂) योग, Ca d s योग (as in text) — ^b) D₂ 4 उत्थानमार्दवं, C₅ as in text — ^c) T₁ G₁ 2

अनिर्वेदः त्रियो मूलं दुःखनाशे सुखस्य च ।
 महान्भवत्यनिर्विण्णः सुखं चात्यन्तमश्रुते ॥ ४४
 नातः श्रीमत्तरं किंचिदन्यत्पश्यतमं तथा ।
 प्रभविष्णोर्यथा तात क्षमा सर्वत्र सर्वदा ॥ ४५
 क्षमेदशक्तः सर्वस्य शक्तिमान्धर्मकारणात् ।
 अर्थानर्थौ समौ यस्य तस्य नित्यं क्षमा हिता ॥ ४६
 यत्सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते ।
 कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥ ४७
 दुःखार्तेषु प्रमत्तेषु नास्तिकेष्वलसेषु च ।
 न श्रीर्वसत्यदान्तेषु ये चोत्साहविवर्जिताः ॥ ४८
 आर्जवेन नरं युक्तमार्जवात्सव्यपत्रपम् ।

अशक्तिमन्तं मन्यन्तो धर्षयन्ति कुबुद्धयः ॥ ४९
 अत्यार्यमतिदातारमतिशूरमतिव्रतम् ।
 प्रज्ञाभिमानिनं चैव श्रीर्भयान्नोपसर्पति ॥ ५०
 अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ।
 रतिपुत्रफला दारा दत्तशुक्तफलं धनम् ॥ ५१
 अधर्मोपार्जितैरर्थैः करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।
 न स तस्य फलं त्रेत्य शुद्धेऽर्थस्य दुरागमात् ॥ ५२
 कान्तारवनदुर्गेषु कृच्छ्रास्त्रापस्तु संभ्रमे ।
 उद्यतेषु च शस्त्रेषु नास्ति शेषवतां भयम् ॥ ५३
 उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ।
 समीक्ष्य च समारम्भो विद्धि मूलं भवस्य तत् ॥ ५४

मूतये तानि कुर्वीत (G₂ 'वंति)

44 44^a = Rāmāyana 5 12. 10^a — ^b) K_{1.2} s
 D_{1.8} धर्मस्य च, K₄ D₁ D₂ 4 0 दु सस्य च, B D₂ D₈
 D₈ 0 10 T₂ लाभस्य च, D₁ शुभस्य च, G₄ दु खनाश (for
 दु सनाशे) B D₂ D₈ D₈ 0 T₂ शुभ^a (for सुख^a)
 — ^c) G₅ तस्माद्, Ca d महान् (as in text) D₁ s 10
 निर्विण्णः, D₂ सर्वेषां (for अनिर्विण्णः) — ^d) K₅ अत्यतम्,
 B D₂ D₈ D₁ s 0 s 10 G₅ चानत्यम् (for चात्यन्तम्). K₄
 D₈ 4 0 भय न महदर्शति

45 ^a) G_{2.5} M अन्यत् (for अतः) K₅ D₈ परतरं
 (for श्रीमत्तरं) — ^b) D₂ D₈ D₈ 0 10 T₂ मर्तः D₈
 महत् (for तथा) — ^c) D₈ D₈ 10 यदा (for यथा).
 Ca d onto प्रभविष्णौ

46 ^a) T₁ G₄ क्षमेत शक्त D₁ S (except G₂)
 सर्वत्र (for 'स्य) — ^b) T₁ G₄ मति^a (for शक्ति^a) — ^d)
 D₂ 0 T₂ M हित (for हिता)

47 K₂ reads 47 after 49. — ^a) T₂ न मूढत्व
 समाचरेत्

48 ^a) K₁ दुष्टार्थेषु, K₄ D₈ दु खिते^a, D₂ D₂ G₁
 दु खार्थे^a K₁ 4 D₁ s 0 प्रज्ञाते^a, K₂ s D₈ D₂ 7 s अप्र-
 ज्ञाते^a, D₂ D₁₀ अप्रमत्ते^a — ^b) D₁₀ अनर्थे^a (for
 अलसे^a) — ^c) D₈ S (except T₂ G₄) भवति (for
 वसति) T₁ G₁ s अज्ञाते^a (for अदान्ते^a)

49 ^a) T₁ G₁ s समायुक्त, G₄ च सयुक्त (for नर युक्त)
 — ^b) K₂ 4 B (except B₄) D₁ 4 1 0 Ca मूढस्वात्, T₁
 G₁ 4 M₁ s 4 (sup lin) मार्दवात् (for आर्जवात्) — ^c)
 K₅ D₁ 2 7 T₁ G M मन्यते K₄ B D₂ D₈ D₈ 0 s 10 T₂
 अशक्तं मन्यमानास्तु, D₈ हीनप्रताप मत्वान्य. — ^d) G₂ 4
 धर्षयते (G₄ 'तः) — After 49, K₂ reads 47.

50 ^a) D₈ transp श्रीर् and मयात् K₁ D₈ S
 (except T₂ G₄) उपतिष्ठति (K₁ 'ते) — After 50, N
 (K₈ missing, K₅ D₁ om line 1, K₂ B D₈ D₁₀ om.
 line 2, D₂ marg) T₂ ins

237* न चातिगुणवस्त्रेषा नात्यन्त निर्गुणेषु च ।

नैषा गुणान्कामयते नैर्गुण्यान्नानुरज्यते ।

उन्मत्ता गौरिवान्धा श्री कचिदेवावतिष्ठते ।

[(L 1) K₁ 2 4 D₈ D₈ एव, D₁₀ एषा (for the first
 च) K₄ अपि (for the second च) — (L 2) K₁ s
 D₁ 7 न विरज्यते (for नातु^a) — (L 3) K₄ चपला (for
 उन्मत्ता) K₅ B (except B₄) D₇ 0 'तिष्ठति]

51 = (var) O 2 247, = (var) Pañcatantra 2
 154 — D₈ 4 0 transp 51^b and 51^d — ^c) B D
 (except D₁ s 4 7 9, D₂ om) G₁ s नारी, G₂ M₁ (inf
 lin. as in text) s-5 नार्यो (for दारा)

52 ^a) G₂ 4 द्वयैर् (for अर्थैर्) — ^b) K₁ D₂ D₁ s
 M₂ s और्ध्वदेहिक, K₂ s D₈ G₄ ऊर्ध्वदे (K₅ G₄ 'दे) हिकं,
 Cn as in text — ^c) K₄ D₈ मुक्ते (for त्रेत्य) — ^d)
 K₄ D₈ तस्य (for मुक्ते) K₅ D₂ 7.8 दुरात्मवान् (for
 'गमात्)

53 ^a) K₂ s B D₂ D₂ 0 10 T₂ G₁ s Cd कांतारे
 (for कान्तार) — ^b) K₁ D₈ D₈ s G₂ 4 M₄ कृच्छ्रा-
 त्स्त्रापस्तु, Cs as in text — ^d) K₄ s B (except B₄)
 D₂ D₈ 7 9 सत्त्ववतां, D₁ धर्ममृता, D₂ शीलवतां, D₈ (m
 as in text) 4 सत्य^a, D₁₀ कोश^a, Ca d s शेष^a (as in
 text). S (except T₂) भयं नास्ति महात्मना (G₄ 'न')

54 ^b) D₁ 0 S (except T₂) क्षमा (for स्मृति^a)
 — ^d) S (except T₂ G₁ s) वृद्धि- (for विद्धि) G₄
 फलस्य, Ca d s भवस्य (as in text) K₄ D₁₀ च, B D₂

तपो बलं तापसानां ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् ।
 हिंसा बलमसाधूनां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ५५
 अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
 हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥ ५६
 न तत्परस्य संदध्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः ।
 संग्रहेणैव धर्मः स्यात्कामादन्यः प्रवर्तते ॥ ५७
 अक्रोधेन जयेत्क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ।
 जयेत्कर्दर्यं दानेन जयेत्सत्येन चानृतम् ॥ ५८
 स्त्रीधूर्तकेऽलसे मीरौ चण्डे पुरुषमानिनि ।
 चौरैः कृतघ्ने विश्वासो न कार्यो न च नास्तिके ॥ ५९
 अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
 चत्वारि संप्रवर्धन्ते कीर्तिरायुर्यशो बलम् ॥ ६०

अतिक्लेशेन येऽर्थाः स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण च ।
 अरेर्वा प्रणिपातेन मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ ६१
 अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मिथुनमप्रजम् ।
 निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राष्ट्रमराजकम् ॥ ६२
 अध्वा जरा देहवतां पर्वतानां जलं जरा ।
 असंभोगो जरा स्त्रीणां वाक्शल्यं मनसो जरा ॥ ६३
 अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।
 कौतूहलमला साध्वी विप्रवासमलाः स्त्रियः ॥ ६४
 सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु ।
 ज्ञेयं त्रपुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम् ॥ ६५
 न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन स्त्रियं जयेत् ।
 नेन्धनेन जयेदग्निं न पानेन सुरां जयेत् ॥ ६६

C. 5. 1527
B. 5. 29 82
K. 5. 29 82

Ds Ds-6 तु (for तत्) Ks विद्धि मूल भविष्यत्
 55 ^b) Ds (by corr) वेदो, Ca d s ब्रह्म (as in text) Ds 4 क्षत्रं (for ब्रह्म) Ds राज्ञा ददविधिर्वलं — ^a) Ds अनार्याणां (for अमाधूना) — ^a) Bs Gs बलं (for गुणं) Ds चौराणां निस्त्रिर्वलं
 56 ^a) Ca. d s पद, Cap sp अष्टौ (as in text) K (Ks missing) D1-4 1-9 एव, Cd. s एतानि, Csp तानि (as in text) — ^b) D1 2 जल, Gs ह्यापो (for आपो) T1 G (except Gs) घृत (for फल) — ^a) Ks कामस्य; D1 काम्य च, Ds S कामाय, Ca. s काम्या च (as in text) Cd cites काम्या
 57 After 57^{ab}, Bsmarg ins
 238* आत्मनः प्रतिकूलानि विजानन्न समाचरेत् ।
 — ^a) K1.2 4 Bs Ds Ds-4 s 9 T2 एव (for एष) D1 M एष सक्षेपतो धर्मे — ^a) Ks Ds मोहात्, Cs कामात् (as in text) Ds G M अन्यत् (for अन्य) T1 कामादन्यत्र वर्तते
 58 = (var) C 3 13253 — ^a) Gs आक्रोशो जनयेत्क्रोध — ^a) K1. s सत्येनानृतिक जयेत्
 59 ^a) Ks Ds. 4 s नार्या धूर्ते, T1 Gs स्त्रिया धूर्ते, Ca d s स्त्रीधूर्तके (as in text) Gs स्त्रीधूर्ते कितवे मीरौ — ^b) B (except T2 Gs) परुषादिनि; Ca d पुरुष (as in text) — ^a) B (except T2) चोरे न कार्यो (for चौरैः कृतघ्ने) Bs D (except Ds 1-10) चाश्वासो, Cs आश्वासो, Ca d विश्वासो (as in text) — ^a) S (except T2) कृतघ्ने (for न कार्यो) K1 न कार्यो नास्तिकेषु च; Ks नैव कार्यो न नास्तिके

60 = (var) Manu 2 121 — ^a) Ds T1 Gs तस्य; Gs-5 सम्यक् (for सप्र) — ^a) Ks transp कीर्तिर and आयु Ds T1 G M आ (T1 Gs 8 ह्या)यु प्रजा (Gs आयुर्विद्या) (for कीर्तिरायुः) Ks transp यदा and बल
 61 = (var) Śukasaptati (text simpl), p 86 — ^a) Ds Ms ये चार्था (for येऽर्था स्यु) — ^b) Dna Ds Ds Gs 4 M वा (for च)
 62 = (var) Cānakyaśataka (ed Haeblerlin) 57 — M transp 62^b and 62^a — ^b) N (except Ks D1-4 1 2, Ks missing) T2 मैथुनम् (for मिथुनम्) — ^a) Ks Gs 4 राज्यम् (for राष्ट्रम्)
 63 = (var) Vṛddhacānakya (Bombay, Samvat 1915), 4 17 — ^a) K1 S (except T2 Gs) देहचृतां — Gs om. 63^{ed} — ^a) D1 9 च नारीणां (for जरा स्त्रीणां). — ^a) D1 वस्त्रस्याक्षालन जरा, S (except T2, Gs om) अश्वाना मैथुन जरा
 64 ^a) Ds (by corr) अनभ्यासमला Ca s oite अनाम्नाय (as in text) — After 64^{ab}, N (Ks missing) T2 ins
 239* मल पृथिव्या वाहीका पुरुषस्यानृत मलम् ।
 [Some MSS वाल्मीका (for वाहीका) Ds पृथिव्यां वाहीका मुनि (for the prior half)]
 65 ^a) Ds रौप्य (for रूप्य) — ^b) Gs च (for अपि) Ks 5 Ds 8 Gs 8 Ca d त्रपु — ^a) Gs एव (for अपि) K1. s मलो मलः, T1 Gs आयस मल (for मल मलम्)
 66 ^b) Ks (by transp) जयेत्स्त्रिय, B Dn Ds Ds 6. 8 10 T2 जयेत्स्त्रिय — ^a) K1 D1 वह्नि (for अग्नि)

C 5 15, 8
B 5, 29 23
K. 5, 29 23

यस्य दानजितं मित्रममित्रा युधि निर्जिताः ।
अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य जीवितम् ॥ ६७
सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा ।
धृतराष्ट्रं विमुञ्चेच्छां न कथंचिन्न जीव्यते ॥ ६८

यत्पृथिव्यां ब्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ ६९
राजन्भूयो ब्रवीमि त्वां पुत्रेषु सममाचर ।
समता यदि ते राजन्स्वेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

विदुर उवाच ।

योऽभ्यर्थितः सद्भिरसज्जमानः

करोत्यर्थं शक्तिमहापयित्वा ।

क्षिप्रं यशस्तं समुपैति सन्त-

मलं प्रसन्ना हि सुखाय सन्तः ॥ १

महान्तमप्यर्थमधर्मयुक्तं

यः संत्यजत्यनुपाकृष्ट एव ।

सुखं स दुःखान्यवमुच्य शेते

जीर्णं त्वचं सर्प इवावमुच्य ॥ २

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

40

✱ This adhy is missing in Ks (of v1 5 32 15)

1 ^a) B D (except D7-9) T2 अभ्यर्थित, T1 Gs 'र्थिनं, G2 'र्थित, Gs ह्यर्थितं, G4 ह्यर्थिन, M1 ह्यर्थित, (for अभ्यर्थित) D1 8 9 G1 2 4 M (M1 inf lin as in text) असज्य, Gs अतर्ज्य; Ca d s असज्य (as in text)

— ^b) K1 Ds S (except T2) स्वां (for अर्थ) — ^c) K4 Ds 8 T1 Gs. 4 प्रशस्त, M प्रशस्ति, Ca d यशस्त (as in text) S (except T2) सद्भिः (for सन्त) — ^d) K1 Ca d s प्रपन्नस्य, Bs प्रदान्ता हि, D1 प्रपन्नाय, D2 प्रपन्ना हि

2 ^a) Gs अनर्थ (for अधर्म) — ^b) B2 4 Ds. 4 य, Cs यः (as in text). K4 D1. 2 9 S (except T2) 'त्यजेद्, Ds Ds 10 'त्यजन् (for 'त्यजति) K1 B2 Ds 10 अनुपाकृष्ट, K4 B2 Ds T1 G4 5 M अनुपकृष्ट (D2 'कृष्ट, Gs 'कृष्ट), Ks B1 4 5 Dn G2 अनपा (G2 'प) कृष्ट, D2 (corrupt) अनुयत्कृष्ट, Ds-7 G1. 8 अनपा (Gs 'प) कृष्ट, T2 अनयोत्कृष्ट, Ca. d. s अनुपाकृष्ट (as in text) — ^c) K4 5 B2 4 Dn1 D7 9 10 T1 G2 5 सु (for स) — 2^d = (var) 5 32 14^b

3 = Manu 11. 55 — ^a) K4 B (B2 marg) Dn Ds D2-8 T2 अनृते, Ca d s अनृत (as in text) D10 अनृतेन (for 'त च) T1 M सुखतर्केण (for च समुत्कर्षे) Ks B D (except D1) T2 G2 समुत्कर्ष, Ca d s as in text. — ^b) B2 बाह्यगामि च, D1 राजगामिनि, Cs as in text — ^c) Gs गुरो, Cs गुरो. (as in text). — ^d) K1 तस्मै, Gs समो हि (for समानि).

— ^d) K4 B2 D7 Gs Ms पापेन (for पानेन) K1 2 D1. 2 वृषां, K4 शुभ (for सुरां) S (except T2) transp सुरां and जयेत्

67 ^b) N (except K1 4 Ds. 4 9, Ks missing) T2 शत्रवो (for अमित्रा). K1 वध- (corr from धन-), K4 Ds भय-, S (except T2) क्रोध- (for युधि)

68 ^{ab}) G2 जीयन्ति (for जीवन्ति) both times

— ^c) K2 (before corr) Ds2 Ds विमुच्य (for विमुञ्च)

— ^d) D1 S (except T2) न कथंचन जीयं (D1 'व्य) ते

69 Cf. Ādi 840*, = (var) Viṣṇupurāṇa 4. 10. 10. Cf. Kullūka on Manu 2 94 — ^b) K1 यच्च किंचिदजाविकं — ^c) K2 नृह्यर्थ (for तस्मै) S (except T2) तदेकस्य न पर्याप्तं — ^d) B2 मत्वा (for पश्यन्) G4 M मुह्यते (M1 inf lin. as in text) K2 D1 7 इति मत्वा शम ब्रजेत्

70 ^b) K4 5 Ds D1 7 9 10 शमं, Cs सम (as in text) — ^d) K4 B2 4 Dn2 Ds Ds. 10 वा (for च)

Colophon Ks missing. — Major parvan. Ds उद्यम (for उद्योग)! — Sub-parvan K1 सजययान, K4 B Dn Ds Ds-5. 7 9 10 T1 G1 M प्रजागर — Adhy name K (Ks missing) D1 2 7 8 10 विदुरवाक्य (K4 'क्यानि); T1 G1 2 M साम्यप्रार्थन — Adhy no (figures, words or both) K1 D7 8 T2 39, Ds 38, Ds (sec m.) 35, T1 G M 40. — S'loka no. Ks Ds 82, Dn 86, Gs 70.

गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ३
 अस्यैकपदं मृत्युरतिवादः श्रियो वधः ।
 अशुश्रूपा त्वरा श्लाघा विद्यायाः शत्रवस्त्रयः ॥ ४
 सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः सुखम् ।
 सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा सुखं त्यजेत् ॥ ५
 नाग्रिस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
 नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ ६
 आशा धृतिं हन्ति समृद्धिमन्तकः
 क्रोधः श्रियं हन्ति यशः कदर्यता ।
 अपालनं हन्ति पशुंश्च राज-
 नेकः क्रुद्धो ब्राह्मणो हन्ति राष्ट्रम् ॥ ७

अजश्च कांस्यं च रथश्च नित्यं
 मध्वारूपः गकुनिः श्रोत्रियश्च ।
 वृद्धो ज्ञातिरवसन्नो वयस्य
 एतानि ते सन्तु गृहे सदैव ॥ ८
 अजोक्षा चन्दनं वीणा आदर्शो मधुसर्पिणी ।
 विषमौदुम्बरं शङ्खः स्वर्णं नामिश्च रोचना ॥ ९
 गृहे स्थापयितव्यानि धन्यानि मनुरब्रवीत् ।
 देवब्राह्मणपूजार्थमतिथीनां च भारत ॥ १०
 इदं च त्वां सर्वपरं ब्रवीमि
 पुण्यं पदं तात महाविशिष्टम् ।
 न जातु कामान्न भयान्न लोभा-

4 ^a) T G₂ 2.5 M एकपदो, G₁ 4 सपदो, Ca. d s as in text — ^b) D₈ S स्त्रियो (for श्रियो) — K₄ Dn D₂-s s T₂ ins after 4 D₁ after 5

240* आलस्यं मदमोहौ च चापल गोष्ठिरेव च ।
 स्वधता चाभिमानित्व तथात्यागित्वमेव च ।
 एते वै सप्त दोषास्तु सदा विद्यार्थिना मता ।

[(L 2) D₁ विद्वता (for स्वधता) K₄ D₁-s अति^a (for अभि^a) K₄ अनन्यासित (for तथात्यागित्व) — (L 3) Dn स्तु (for तु) — D₄ (hapl) om from यिना up to विद्या in 5^b]

5 = (var) Vṛddhacānakya 10 3 — D₄ om up to विद्या in 5^b (cf. v 1. 4) S transp 5^{ab} and 5^{cd} — ^a) G₂ transp सुखा^a and कुत — ^b) B₂ D₁ 2 G₂ 5 कुतो (for नास्ति) — ^c) D₁₀ त्यजेते (for वा त्यजेद्) — ^d) K₄ B Dn D₈ D₂ s-7 10 T₂ transp सुख and त्यजेत् D₈ विद्यार्थी सत्यजेत्सुख — After 5, D₁ ins 240*

6 = O 13 2226, = Pañcatantra 1 153, = Hitopades'a 2 103, = Śārngadhara-paddhata 1498 Cf Ādi 1189* — ^a) K₄ D₁ s 10 G M वामलोचना

7 ^a) D₈ s समस्त, Ca. d as in text Cs oites समृद्धि Ca अन्तर, Cd ap अन्तक (as in text) — ^c) K₄ अरक्षण (for अपा^a)

8 Cf. 5 33 59 — ^a) K₄ D₈ G₄ s T₂ (by corr) अय, B Dn D₈ D₈ 4 10 G₂ M₁ 2 अजा, G₂ पय (for अज) K₄ B (except B₂) Dn D₈ D₈ (after corr) s s 9 10 T₂ G₁ (after corr) रजत, D₈ (before corr) 4 च रज, T₁ G₁ (before corr) 2-s M च रस (for च

रय) Ca d cite रय — ^b) K₄ Dn₁ D₂-3 9 S मध्वादश (G₂ 'र्शी'), Ca d s as in text. K₄ Dn₁ D₂ 4.9 सज्जन, Ca d s शकुनि (as in text) — ^c) = (var) 5 33 59^a K₁ सखा च, K₅ B D (except D₁ 2.4 1 9) T₂ कुलीन (for वयस्य)

9 ^a) K₁ D₁ G₂ s अजोक्ष (G₅ 'श्वा'), K₄ D₂ s 6 T₁ M अजोक्षा, D₂ 4 आजोक्षा, D₂ G₁ 4 अजोक्ष, Cd s as in text — ^b) S (except T G₂) आदर्श — ^c) D₈ m लोह (gloss), G₂ s पीठं, Ca d. s विष (as in text) ❧ Cn विष लोहमिति सर्वज्ञ । ❧ M₂ औदुवरा, M₂-s 'वरा, Ca d s as in text K₁ D₁ T₁ G₂-s शस्त्र, D₂ 9 कास्य (for शङ्ख) — ^d) K₄ D₈ स्वर्णनामि, B Dn₂ D₈ D₈ Cn. s स्वर्णनाम (for स्वर्णं नामि) ❧ Cn स्वर्णनाम शालग्रामो दक्षिणावर्त शङ्ख इति नारायण । ❧ B Dn₂ D₈ D₈ जय (for च) K₁ 2 D₁ 2 7 स्वर्ण (D₂ शुभ्र) माभरणं वृष, S (except T₂) कांस्य वृषभकाचने

10 ^a) D₁ 2 धान्यानि, S (except T₂) धर्म्याणि, Ca d s धन्यानि (as in text) — ^d) G₄ तथैव च (for च भारत)

11 ^a) S (except T₂) तु (for च) K₂ D₂ 1 S (except T₂) ते, K₄ D₁ s 8 त्वा (for त्वा) K₄ सर्वमेव, Dn₁ D₁ T G₁ (after corr) s-s M₁ 4 4 सर्ववर, D₂ 9 सर्वमह, G₁ (before corr) सर्वमिदं, Ca d. s as in text — ^b) K₄ D₈ 4 सुख्य, Cs पुण्य (as in text) D₈ पुण्यप्रद (for पुण्य पद) S (except T₂) सहद्विदिष्ट, Cs as in text — ^c) G₄ अज्ञानाद्वा (for जातु कामात्). — ^d) N (except K₁ 2 D₂, K₃ missing) T₂ जह्यात् (for त्यजेत्)

C. 5. 1544.
B. 5. 40. 12
K. 5. 40. 12

द्धर्मं त्यजेजीवितस्यापि हेतोः ॥ ११

नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये

नित्यो जीवो धातुरस्य त्वनित्यः ।

त्यक्त्वानित्यं प्रतितिष्ठस्व नित्ये

संतुष्य त्वं तोषपरो हि लाभः ॥ १२

महाबलान्पश्य महाबलभावा-

न्प्रशास्य भूमिं धनधान्यपूर्णाम् ।

राज्यानि हित्वा विपुलांश्च भोगा-

न्नातान्नरेन्द्रान्यशमन्तकस्य ॥ १३

मृतं पुत्रं दुःखपुष्टं मनुष्या

उत्क्षिप्य राजन्स्रगृहानिर्हरन्ति ।

तं मुक्तकेशः करुणं रुदन्त-

श्चितामध्ये काष्ठमिव क्षिपन्ति ॥ १४

अन्यो धनं प्रेतगतस्य भुङ्क्ते

वयांसि चाग्निश्च शरीरधातून् ।

द्वाभ्यामयं सह गच्छत्यमुत्र

पुण्येन पापेन च वेद्यमानः ॥ १५

उत्सृज्य विनिवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदः सुताः ।

अग्नौ प्रास्तं तु पुरुषं कर्मान्वेति स्वयंकृतम् ॥ १६

अस्माह्लोकादूर्ध्वममुष्य चाधो

महत्तमस्तिष्ठति ध्वन्धकारम् ।

तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां

बुध्यस्व मा त्वां प्रलभेत राजन् ॥ १७

इदं वचः शक्यसि चेद्यथाव-

निशम्य सर्वं प्रतिपत्तुमेवम् ।

यशः परं प्राप्स्यसि जीवलोके

भयं न चामुत्र न चेह तेऽस्ति ॥ १८

आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था

12 ^a) D₁ अपि, G₁ हि (for तु). — ^a) K₁ B (except B₈) D (except D₁ 2 7. 9 10) T G transp नित्यो and जीवो. K₁ B Dn D₈-a 8. 10 (sup) in as in text) T₂ G₁ Cap हेतु, Ca d s धातु (as in text) K₄ धातवश्चाप्यनित्यः, D₉ धातुरस्यापि (°प्य- before corr) नित्य — °) K₁ 4 Ca d s अनित्यान् G₄ सप्रतिष्ठस्व, Ca d as in text — ^a) C₈ लोक. (for लाभ). S (except T₂) संतुष्य सतोषपरा हि सत

13 ^a) K (K₈ missing) D₁ 2 1° धनान् (for °धनान्). K₁ 2 4 यस्य (for पश्य) — °) D₉ राष्ट्राणि (for राज्यानि) K₄ S (except T₂) विविधान् (for विपुलान्) — ^a) K₁ 2 4 B₈ Dn₂ D₉ G₄ गता नरेन्द्रा (for गतान्नरेन्द्रान्)

14 ^a) T₁ G₁ जनं (for पुत्र) — °) K₁ 2 s D₁ 1 °कठा (for °केशाः) After करुणं, K₁ s D₁ ins वै K₂ 4. 5 B₄ Dn D₇ 9 10 G₁ (before corr) रुदति (for रुदन्त) — ^a) D₈ एव (for ह्य). B₈ Dn₂ G₈ M₂ आक्षिपति (for क्षिपन्ति) K₁ काष्ठमिव क्षिपति

15 ^a) K₄ D₈ प्रेक्ष्य गतस्य. — ^b) T₁ G₁ (before corr.) 2 चाश्रति (for चाग्निश्च) — °) T₁ 2 (before corr) G असौ, M त्वसौ (for अय) G₂ गच्छेत् (for गच्छति) K₄ D₈ 4 9 एकस्तु जीवः समुपेत्यमुत्र — ^a) K₈ वेद्यमानं, G₄ वेक्ष्यमाण

16 ^b) K₁ 2 D₁ 2 1 तथा (for सुता) G₈ बाधवा ज्ञातयः सुता. — After 16^{ab}, N (K₈ missing) T₂ G₁ (marg sec. m) ins.

241* अनुपपन्नफलान्दृष्टान्यथा तात पतत्रिण ।

[K₂ D₂ (after corr) ° अनुपपादफलदृष्टाद्]

— °) K₁ s D₁ °प्राप्तः, D₈ प्राप्तौ (for प्राप्त) S (except T₂, G₁ before corr.) अग्निं (G₈ M₂-s °मि) प्राप्त हि (M₂ तु) पुरुष — ^a) D₂ धर्मं (for कर्म) S (except T₂) कर्मवान्वेति यत्कृत — After 16, N T₂ ins

242* तस्मात्तु पुरुषो यस्माद्धर्मं सचिनुयाच्छनैः ।

17 ^a) K₈ तस्मात्, Ca अस्मात् (as in text) Dn₂ D₁ असुत्र; D₉ अस्मात्, Cd s असुष्य (as in text). K₂ Dn₁ D₈ 4 T₂ (after corr) वा; Cn च (as in text) T₁ G M अधश्च विद्वन् (G₈ तिर्यक्), Ca असुष्य पूर्व — ^a) K₈ D₁ 2 7. 9 T₁ G च (for हि) M₈-s हुत काले (for ध्वन्ध) D₂-s 1 9 अधकारं, T₁ G M₁ 1 अतकाले; Ca d s as in text. — °) G₂ s M महन्मोहन, Ca d s महामो (as in text). — ^a) K₂ S (except T₂ M₂) स्वा, C₈ स्वां (as in text). K₁ s D₁ Ca d प्रसहेत, D₂ प्रययौ न; D₁₀ प्रतिलभेत (for प्रलभेत) C₈ oites प्रसहेत्.

18 ^a) K₁ शिष्यसि, K₂ श्रोत्र्य, B₈ D₈ D₁ 10 शक्यं, Ca d as in text. — ^b) K₂ D₂ M₂ निशम्य, Ca d as in text. D₉ चैव (for सर्व) K₄ D₈ प्रतिकर्तुः, D₂ प्रतिपन्नं, Ca d s as in text K₂ B₈ D (except Dn₂ D₈ 8) G₂ s M₂ एव (for एव) — °) T₁ G₁ s प्राप्स्यहि (for प्राप्स्यसि) — ^a) K₄ D₂ भयं च नामुत्र, D₂ 4 9 भय च ते नास्ति परत्र चेह च (D₉ वा)

19 ^{ab}) = (var) Hitopades'n 4. 90 — K₈ B

सत्योदका धृतिक्ला दमोर्मिः ।
 तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा
 पुण्यो ह्यात्मा नित्यमम्भोऽम्भ एव ॥ १९
 कामक्रोधग्राहवर्ती पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
 कृत्वा धृतिमयीं नावं जन्मदुर्गाणि संतर ॥ २०
 प्रजावृद्धं धर्मवृद्धं स्ववन्दुं
 विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धम् ।
 कार्याकार्ये पूजयित्वा प्रसाद्य
 यः संपुच्छेन्न स मुह्येत्कदाचित् ॥ २१
 धृत्या शिक्षोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
 चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा ॥ २२
 नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती
 नित्यस्नाध्यायी पतितान्नवर्जो ।
 ऋतं वृचन्तुरवे कर्म कुर्व-

च ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात् ॥ २३
 अधीत्य वेदान्परिसंस्तीर्य चाग्नी-
 निष्ठा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाथ ।
 गोब्राह्मणार्थे शस्त्रपूतान्तरात्मा
 हतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ॥ २४
 वैश्योऽधीत्य ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्च
 धनैः काले संविभज्याश्रितांश्च ।
 त्रेतापूतं धूममात्राय पुण्यं
 प्रेत्य स्वर्गे देवसुखानि भुङ्क्ते ॥ २५
 ब्रह्मक्षत्रं वैश्यवर्णं च शूद्रः
 क्रमेणैतान्यायतः पूजयानः ।
 तुष्टेऽप्येतेष्वव्यथो दग्धपाप-
 स्त्यक्त्वा देहं स्वर्गसुखानि भुङ्क्ते ॥ २६
 चातुर्वर्ण्यस्यैव धर्मस्तवोक्तो

C. 5 1551
B. 5 40 29
K. 5 40 9

D₁-7 10 C_n सत्योदका, C_a d सत्योदका (as in text) K₂
 D₂ 4. 9 शीलवता, K₄ धृतिजला, C_a d. 5 धृतिक्ला (as in
 text) K₂ 5 B D (except D₁ 7) T₂ C₅ दयोर्मि, T₁
 दमोर्मि, C_a as in text — *) K₂ T₁ G₁ (before
 corr) 2-4 M (except M₂) यस्या, C₅ तस्यां (as in text)
 S (except T G₂ 5) पूयति — *) M₂-5 तीर्थो (for पुण्यो)
 K₂ B (except B₂) D_n D₂-2. 7 T₂ G₁m अलोम, D₂
 अलोमि, C_a अम्भोऽम्भ (as in text) T₁ G₁ (before
 corr) 2 4 5 तमा (G₁ 5 'दा'त्मान पुण्यमभो (G₁ 4 5
 'महो) लभस्व, G₂ M₁ तीर्थो ह्यात्मा पुण्यमभो लभस्व
 (M₁ sup in तदामानं पुण्यमभोम एव) — After 19,
 M₂ 2 5 ins another variant of 19^d तदात्मान पुण्यमभो
 लभस्व!

20 = (var) C 3 13772, (= var) 12 12060
 — *) K₁ 5 B D_n D₂ D₂ 2. 10 T₂ transp कृत्वा and
 नाव D₂ धृतिमती, G₄ धृतिमहा (for 'मयी) — *) D₁
 जन्मदुर्गानि, D₂ सर्वदुर्गाणि, C₅ as in text

21 *) K₁ 4 S (except T₂) कर्म (for धर्म) D₁
 T₁ G₁ (before corr) 5 सुवधु, D₂ स्ववृद्ध (for स्ववन्दुं)
 — *) D₂ D₁ 0 'वन्दुं (for 'वृद्ध). D₁ 2 G₂ यदा, G₂ तप
 (for वय) — *) S (except T₂) उपपद्य (for प्रसाद्य)
 — *) D₁ हि (for स) K₂ D₁ दुष्येत् (for मुह्येत्)
 D₁ 0 कदापि

22 *) D₂ 2 G₄ पाणिपादा — *) K₂ D₁ 'श्रोत्र

— *) G₂ वाच S (T₂m as in text) विद्याया, C₅
 कर्मणा (as in text)

23 *) D_n 1 D₂ नित्य स्वाध्यायी, G₂ नित्याध्यायी D₂
 पतितान्नवर्ज, S (except T₂) वृषलाध्ववर्जी (G₁ 'वर्ज, G₂
 'जीवी, G₂ 'मेवी) — *) K₂ G₄ मितं, K₂ B D (except
 D₁ 8, D₂ by corr) T₂ मत्स्य, G₂ जात (for ऋत) T₁
 G₁ 5 वदन् (for वृचन्) — *) G₂ ब्रह्मण्यः (for ब्राह्मण)
 G₄ स्वर्ग (for ब्रह्म)

24 *) D₂ परिचर्य, C₅ परिसंस्तीर्य (as in text) S
 (except T₂) आग्नि, C₅ as in text C_n एतेनाग्निहोत्र
 सुपलक्षयतीति नारायण 1 C_n — *) D₁ transp इष्टा and
 यज्ञ — *) B₂ 2 D₂ C_n गोब्राह्मणार्थं, C₅ as in text
 D₁ च (for शस्त्र) — *) K₂ मृत, C₅ हत (as in
 text) D₂ 4 स्वर्गभाक्स्यात् (for स्वर्गमेति)

25 *) K₁ 2 D₁ 2 G₂ 4 5 M (except M₁) त्रेतापूर्व,
 D₂ त्रयीपूर्व, C₅ as in text D₂ यूप, T₂ सोम, C₅ धूम
 (as in text) — *) B D_n D₂ 4 5 दिव्य (for देव)
 D₁ 0 प्रेत्य स्वार्थं देवलोकं नु मुचे

26 D₂ (hapL) om 26 G₁ 4 5 धर्म (for 'वर्ण)
 — *) K₂ D₂-1 7 पूजयित्वा, D_n 2 G₂ 5 पूजयमान, D₁
 पूज्य सर्वान् (for पूजयान) — *) K₁ देव, G₂ सिद्धि,
 G₂ M₁ 2 सिद्ध, M₂-5 सिद्धसुखादि (for स्वर्ग) T₁
 G₁ 2 4 सिद्धिमिष्टा व्रजेच (for स्वर्ग) मुङ्क्ते

27 D₁ तथा, S मया (for तव) — *) B₁m. 2-1 D_n

C. 5. 1501
B. 5. 40. 29
K. 5. 40. 29

हेतुं चात्र बुधतो मे निबोध ।
क्षत्राद्धर्माद्धीयते पाण्डुपुत्र-
स्तं त्वं राज्ञाजधर्मे नियुद्धस्व ॥ २७
धृतराष्ट्र उवाच ।
एवमेतद्यथा मां त्वमनुशाससि नित्यदा ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

धृतराष्ट्र उवाच ।
अनुक्तं यदि ते किञ्चिद्वाचा विदुर विद्यते ।
तन्मे शुश्रूपवे ब्रूहि विचित्राणि हि भापसे ॥ १
विदुर उवाच ।
धृतराष्ट्र कुमारो वै यः पुराणः सनातनः ।

सनत्सुजातः श्रोवाच मृत्युर्नास्तीति भारत ॥ २
स ते गुह्यान्प्रकाशांश्च सर्वान्हृदयसंश्रयान् ।
प्रवक्ष्यति महाराज सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ ३
धृतराष्ट्र उवाच ।
किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मे ब्रूयात्सनातनः ।

Ds 4 s अनु- (for अत्र) — °) K1 Ms-3 क्षत्राद्धर्माद्; Ds क्षत्रधर्माच्च; Ca. d s as in text Ds क्षीयते, Gs ईहते, Gs दीर्यते (for हीयते) — °) K2 D1 स त्व, Ds Gs तत्त्व; Ds 4 त्व त (by transp) T1 G (G1 by corr.) राज्यभारे, M राजभावे (for राजधर्मे)

28 °) K2 एव (for एतद्) B2-4 Dn Ds transp. मा and त्वं K2 Ms अर्थ, B1 s D1-s s T2 M1 s-s आरथ (for मा) T1 G1 s वृत्ते, G2 तत्त्व (for मां त्व) K4 नित्यश — °) K1 चैव (for अपि च) K1m.4 Ds s Gs M (except Ms) transp. अपि and च Gs हि (for च) K2.4 मत (for मति) — °) K1 4 D1 s G1 (before corr) 4 s एव (for एव)

29 D10 om 29^{ab} — Boforo 29, S (except Gs. s) 1ns विदुर — °) Ds समः; S (except T2 Gs) साधु (for सा तु) K2 D1 ० हि, Gs तु (for अपि) — °) T1 G (except Gs) पादव (for पाण्डवान्) S (T2 by corr) भारत (for मे सदा)

30 °) D1 T1 G1 4. s अपि (for अग्नि) — °) Ks B2 4 Dn Ds Ds-8 10 T2 भूतेन, D1 Gs M अन्येन (for मर्त्येन) — °) G1.4 s देवं; Cd दिष्ट (as in text) Ds Ds M एतत् (for एव) K1 B Dn Ds D1-5.7-10 T2 ध्रुवं, Ks 4 s Ds Gs पर (for कृतं). — °) = I. 192 12^b.

Colophon. Ks missing — Sub-parvan K2 B Dn Ds D1 s-6 9 10 T G1 M प्रजागर — Adhy.

name K (Ks missing) D1 2 1 s 10 विदुरवाक्य (Ks 4 °वाक्यानि), to which Ks adds समाप्तानि, T1 G1 s 4 धर्मा-दि (Gs वर्णधर्मादि) प्रतिपादन; M धर्मप्रतिपादन — Adhy no (figures, words or both) K1 D1 T2 40, Ds 34, Ds (sec. m) 37, T1 G M 41. — S'loka no Ks 31, Dn 32, Ds 33

41

Adhy 41-69 are missing in Ks! This adhy. is missing in Ks also (cf v1 5 32 15)

1 °) K4 Ds चक्षो (for वाचा) — °) Gs s M धर्म (for तन्मे) K1 B Dn Ds Ds-8 10 T2 शुश्रूपतो, Ks D1.9 T1 G (except Gs) ते (for चे). — °) D1 वि; Ds ह, G1 s 4 M (except Ms) हृह, Gs प्र (for हि)

2 ^{ab}) D1 transp कुमार and पुराण — °) S (except T2) सनत्कुमार — °) Ks Ds देहिनां (for भारत).

3 °) T1 G (except Gs) य (for स) — °) K1 Bs Ds 4 संस्थितान्; Ks s B1 D1.2 T1 G (except Gs) M1 (sup in as in text) सश्रितान्, Dn1 Ds Ds सदायान्; Cn as in text — °) T1 G स (for प्र) — °) K1 सर्व (for सर्व) Ks सर्वधर्मभृता वर, Ds यथा बुद्धिर्मनीषिणां; S (except T2) मनोबुद्धिसमन्वितान्

4 ^{ab}) K1 4 D1 2 9 एव (for त्वं न) K4 मां, D1 s मा (for मे). S (except T2) तमह नाभिजानामि तत्त्वतो

त्वमेव विदुर ब्रूहि प्रजाशेषोऽस्ति चेत्तव ॥ ४

विदुर उवाच ।

शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे ।

कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेदं तां शाश्वतीमहम् ॥ ५

ब्राह्मीं हि योनिमापन्नः सुगुह्यमपि यो वदेत् ।

न तेन गह्वो देवानां तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनम् ।

कथमेतेन देहेन स्यादिहैव समागमः ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

चिन्तयामास विदुरस्तमृषिं संशितव्रतम् ।

स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत ॥ ८

स चैनं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।

सुखोपविष्टं विश्रान्तमथैनं विदुरोऽब्रवीत् ॥ ९

भगवन्संशयः कश्चिद्धृतराष्ट्रस्य मानसे ।

यो न शक्यो मया वक्तुं तमस्मै वक्तुमर्हसि ।

यं श्रुत्वायं मनुष्येन्द्रः सुखदुःखातिगो भवेत् ॥ १०

लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ यथैनं न जरान्तकौ ।

विपहेरन्भयामर्षौ क्षुत्पिपासे मदोद्भवौ ।

अरतिश्चैव तन्द्री च कामक्रोधौ क्षयोदयौ ॥ ११

C. 5. 1576
B. 5. 41 12
K. 5. 41 12

इति श्रीमद्वाभारते उद्योगपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ समाप्तं प्रजागरपर्व ॥

वै सनातनं — ^a) K₅ (corrupt) संज्ञातै मन्नि चेत्तव
5 ^a) D₇ G₅ 'योन्यां (for 'योनौ) T₁ G_{1.4} हि
जातोसि (for अह जातो) — ^b) D₂ अह; G₅ ते (for
अतो) D₂ तद् (for अन्यद्) — ^c) S (except T₂ G₅)
कवेरस्य (for कुमा^a) B₂ 4 च (for तु)

6 ^a) D_{n1} ब्राह्म्यां हि, G_{1.4.5} ब्राह्मणीं B₄ T₁ G₂ 8
M तु (for हि) K₁ सपन्न (for आपन्न) D₁₀ ब्राह्मीं
योनिं समापन्न — ^b) D_{n2} D₁ T₁ G₂ 8 5 स गुह्यं, D₈
स्वगुह्यं D₉ अयौ (for यो) — ^c) G₂₋₄ गुह्यो, M₅ 5
गह्वो K₁ वेदात्मा (for देवानां) — ^d) K_{1.4} D₂ नैतद्
(for एतद्)

7 ^a) K_{4.5} D₂ 8 ब्रूहि (for ब्रवीहि) — ^b) K₄
तत्पुराणं, D₈ 4 G M त पुराण (by transp) D₅ तु (for
तं) D₁₀ छ पुराण सनातन — ^c) D_{n1} D₈ 4 S (except
T₂ G₅) देवेन, D₁₀ च मया (for देहेन) — ^d) D₉ S
(except T₂) transp स्यात् and इहैव

8 K₄ om 8^{ab} — ^b) N (except B₅ D_{n2} D₅₁ D₁,
K₄ om) M₂ शसित^a (for सशित^a) G₂ तमृषिं च सनातनं
— ^c) D₇ मनसा (for स च तद्).

9 9^b-1 13 37^b, 53 13^d, 96 52^d etc. — ^a)
T₁ G₁ 4 5 अयो^a (for सुखो^a) T₁ तथैन, G_{1.4} तदैव, G₅
तदेनं (for अयैनं)

10 Before 10, T₁ G_{1.4} 5 ins विदुर — ^b) K₅
चीमत, B Dn D₅ D₈₋₇ T₂ G₂ मानस, D₁ विद्यते (for
मानसे) — ^a) K₄ त्व तस्मै, K₅ B Dn D₅ D₇ 8 10 T₁
G_{1.4.5} त्वमस्मै, D₈ 4 अस्मै तद् (for तमस्मै) G₂ तस्मै

वक्तुं स्वमर्हसि — ^a) K₄ श्रुत्वाय, D₉ T₁ G_{1.2} 4 5 श्रुत्वा
यत्, G₅ M श्रुत्वाय (or श्रुत्वा य) (for य श्रुत्वा) K₄ D₉
G₂ 8 5 M तु, T₁ G₁ तत्, G₄ त (for अय) K₁ मनुष्येभ्य
— ^j) N (except D₅) T₂ G_{1.2} सर्व- (for सुख)

11 ^b) K₁ (after corr) D₈ S (except T₂) तथा
(for यथा) K_{1.5} S (except T₂) एव तु, D₈ एव च
(for एन न) — ^c) K₁ (by marg corr) विपहेत, G₅
हेरन् (as in text) S (except T₂) मदो (M मयो)-
न्मादो (for मयामर्षौ) — ^d) K_{1m} S (T₂ also as in
text) भयामभये, K₅ D₇ 8 मदोद्भवे, D₉ महद्भवे Cn cites
उद्भव — ^e) K₁ (by marg corr) S (except T₂)
अरतिं (for अरति) B₂ 5 तन्द्री, S (except T) तंद्रीं
— ^j) D₉ जयाजयौ, G₅ क्षयाक्षयौ (for क्षयोदयौ)

Colophon K₂ 8 missing — Major parvan D₉
उद्यम (for उद्योग)! — Sub-parvan K₅ D₇ सजययान,
B Dn D₅ D_{1.2-8} 9 10 T G_{1.4} 5 M प्रजागर (G₅ विदुर-
प्रजागर), to which B₂ 4 5 Dn D₈₋₈ 9 T₂ G_{1.4} 5 M₁
add समाप्त — Adhy name K₁ B₁ D_{1.2} M_{8.5} विदुर
वाक्य (followed by समाप्त), K₄ B₅ Dn D₅ D₇ 10
विदुरवाक्यानि (followed by समाप्तानि except in D₅),
D₈ विदुरनीति, M₁ 2 जातिप्रशसनं, M₅ जातिप्रशसन and
विदुरवाक्य (followed by समाप्त) — Adhy no (figures,
words or both) K₁ D₇ 3 T₂ 41, D₅ 40, D₈ 38,
T₁ G M 42 — S'loka no K₅ Dn D₅ 12 — Aggre-
gate s'loka no (of "Viduravākya") Dn₁ 864

42

Here begins the Sanatsujātaparvan, also called the Sanatsujātiya. In addition to the four commentaries utilized above, the Bhāṣya of Śrīmat Śamkarācārya on the Sanatsujātiya (designated Cs'), as published in the Gujarati Printing Press edition (1920), was collated for this section. Of the Northern recension of the Sanatsujātiya (adhy 42-45), Śi K (Ks s missing) agree generally with B in matters of omission, insertion and sequence of verses or passages, and this agreement is mostly supported by M of the Southern recension. The D MSS, on the other hand, are divided among themselves in a strange way: most of them contain the Vulgate text of Nīl (agreeing fairly closely with that of the old printed editions), but there are some D MSS (especially Ds Ds-10) which betray the direct influence of Śamkara's commentary and agree generally with TG! Nīlakantha's text is best characterized by himself when he commences his commentary on this episode by remarking उद्योग पर्यणि सनसुजातीये भाष्यकारादिभिर्व्याख्यातान्सप्रवृत्तनपुस्तकेषु च स्थितान्पाठांश्लोकाश्च गुणोपमहारन्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायते. His text, as indicated by his own statement, is of an inclusive rather than of exclusive type, and this result he has achieved, not only by indiscriminately culling stanzas commented upon by the "Bhāṣyakāra" (probably Śamkara) and even such as are to be found only in very modern manuscripts, but also by bodily incorporating passages from divergent versions and inserting them at various points of the text with entire disregard of sequence and sometimes even of sense. The result has been a hopeless medley of disjointed units. Even variant versions of the same verse or passage are complacently dovetailed or repeated (see, for instance, Bombay ed adhy. 42, stanzas 17 and 26, 23 and 25, 27 and 28, adhy. 43, stanzas 50 and 51, 52 and 53-54, adhy. 44, lines 3^{ab} and 4^{ab}, adhy. 46, stanzas 6 and 20, 15 and 27, 16 and 23, 17 and 24). The Southern recension of the Sanatsujātiya, on the other hand, exists in two sharply divergent forms. The M version has none of the additional passages of the Vulgate text, and, as noted above,

shows almost complete agreement with Śi K and B in this respect. The TG version, on the other hand, is the source of most of the additional and variant passages incorporated in the Vulgate, and therefore presents a text which differs materially from that of M. Śamkara has generally accepted the TG version, but since his text is also probably eclectic, it is difficult to fix it down to any particular MS or group of MSS of this version. Even apart from sporadic Northern influence, the TG tradition, again, does not appear to be uniform, for, the individual MSS of this version differ a great deal among themselves, especially regarding sequence of the various units. The differences are so complicated and arbitrary in some places that elaborate tables have to be furnished below to guide the reader through the tangled system of transpositions, omissions and insertions (see v l. 5. 43 14-23, 45. 3). It is clear that, in spite of the authority of Śamkara, the text cannot be satisfactorily constituted wholly on the basis of TG, versions which do not present a uniform or consistent text-tradition, nor can it be based on the indiscriminately conflated Vulgate text, which is merely an incoherent assemblage of passages from different sources. Our text is based mainly on the agreement of Śi K with M, supported by B, a basis which is as sound as it is broad, and it is authenticated generally by the scholia of Dev, Arj and Sarvajña. The Javanese version gives us only a few extracts, which are cited *in toto* in App II, but in spite of the divergent versions of the text, it contains no lines or stanzas, which do not occur in our text! On the other hand, the variant or additional passages, which distinguish TG (with Śamkara) from our text are not found at all in the Javanese version! — It is worthy of note that the commentary of Śamkara on the Sanatsujāta begins with our adhy. 42, and not with adhy. 41, which latter is commonly but erroneously treated, in most of the older printed editions, as the first adhyāya of the Sanatsujātaparvan. — With regard to the omission from our text of adhy. 45 of the Bombay edition (=adhy. 46 of the Calcutta), cf. v l. 5. 44 24

४२

वैशंपायन उवाच ।

ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी
संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत् ।
सनत्सुजातं रहिते महात्मा
पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥ १

धृतराष्ट्र उवाच ।

सनत्सुजात यदिदं शृणोमि
मृत्युर्हि नास्तीति तवोपदेशम् ।
देवासुरा ह्याचरन्ब्रह्मचर्य-
ममृत्यवे तत्कतरन्तु सत्यम् ॥ २

सनत्सुजात उवाच ।

अमृत्युः कर्मणा केचिन्मृत्युर्नास्तीति चापरे ।

शृणु मे बुवतो राजन्यथैतन्मा विशद्विधाः ॥ ३

उमे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते
मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनाम् ।

प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि
सदाप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥ ४

प्रमादाद्वै असुराः पराभव-

न्नप्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति ।

न वै मृत्युर्व्याघ्र इवात्ति जन्तू-

न्न ह्यस्य रूपमुपलभ्यते ह ॥ ५

यमं त्वेके मृत्युमतोज्ञ्यमाहु-

रात्मावसन्नममृतं ब्रह्मचर्यम् ।

पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः

शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम् ॥ ६

C. 5 1531
B. 5. 42. 6
K. 5. 42. 6

 This adhy is missing in K₂ s (cf v. l. 5 41 1, 32 15)

1 ^b) M₂-s विदुरेण तत्, C₃' विदुरेरित (as in text) G₅ तु, C₃' तत् (as in text) K₄ B D₁-7 9 T₂ (as in text) संपूज्य त (D₁. 2 'ज्यैर्न') धर्ममृता चरिष्टं — G₄ om. 1^a-2^a — ^c) D₁ रहसि (? gloss), all comm. रहिते (as in text)

2 G₄ om. 2 (cf. v. l. 1) — ^a) K₄ B D₁ D₂-7 9 T₂ अहमिम, D₁ यमिम, D₁₀ G₁. 5 यदिम (for यदिद) — ^b) K₄ B D₁ D₂-7 9 10 T₂ om. हि, and transp मृत्युर् and न D₅ also om. हि Ca d cite मृत्युर्नास्तीति, C₃' मृत्युर्हि नास्तीति (as in text) K₄ D₁. 2 इह वाद (K₄ 'द'), B₁. 4. 5 D₁ D₂-7 T₂ C₁ s प्रवादं, B₂ प्रसाद, B₃ D₁ प्रसाद, D₉ प्रसादात्, M अपदेश (for उपदेशम्) C₃' cites उपदिष्टं — ^c) K₁. 5 D₅ D₈ G₅ om. हि K₁ G₅ M C₅ अचरन्, C₃' आच^o (as in text)

3 ^a) K₄ B D (except D₅ D₈ s 10) T₂ Ca. d अपृच्छ, C₃ s' np अमृत्यु (as in text) K₄ B D₁ D₂ D₁-7 9 T₂ (before corr) C₃ यन्मां (B₄ D₁ यच्च), C₃' np केचित् (as in text) Ca d n cite यत् — ^b) K₄ D₁. 2 यत्परं, B D₅ D₈-7 T₂ C₁ चापरं; C₃' चापरे (as in text) — ^c) D₁ G₄ तत्, Ca d s' एतत् (as in text) B₂ S (except T₂ G₅) विशकया (cf l. 67 13 and v. l.), all comm. as in text

4 ^a) K₄ B₂ 4 C₃ तस्य विद्धि, D₁ D₁. 2 s 9 T₂ (also as in text) एतस्य विद्धि, C₁np आद्यप्रवृत्ते (as in text) Ca cites एतस्य, C₃' क्षत्रियाद्य B₁. 8 s क्षत्रियस्येह विद्धि (for 'याद्यप्रवृत्ते) — ^b) K₄ B D₁ D₁. 2 s 9 T₂ (also as in text) Ca d मोहात्, M (except M₁) मोहै, C₃ s' मोह (as in text) D₅ सस्मृतो, C₃ s' as in text. K₄ B D₁ D₁-4. 5 9 T₂ M अय; C₃' य (as in text) — ^c) B₄ D₁ M (M₁ sup *l* in as in text) तथा, C₃ s' सदा (as in text) K₄ D₈ अप्रमादात्, Cd s s' as in text

5 ^a) D₁. 8 T₁ वा (for वै) — ^b) K₁ न प्रमादाद्वै, K₄ न च प्रमादात्, C₃ s' अप्रमादात् (as in text) K₁ 4 D₁ हि देवा, K₅ D₈ D₈ 10 T₁ G C₃' np सुराश्च (for भवन्ति) — K₄ om 5^a-7^b — ^c) B₂ D₁ D₂-4. 8 T₂ एव, D₉ चैव, Ca. d s' वै (as in text) D₁ एति (for अत्ति) — ^d) D₈ 10 T₁ G₁. 2 4. 8 अपि, G₅ M (except M₅) C₃' च, Ca d s हि (as in text) B₃ D₁ D₂-4 9 T₂ G₅ M₂ हि, G₅ च (for ह)

6 K₄ om. 6 (cf v. l. 5) — ^a) D₈ त्वेको, D₁ त्वेक, G₅ चैके, all comm. त्वेके (as in text) — ^b) K₅ m (orig as in text) D₈ D₈ T₁ G C₃' np आत्मावास (D₅ 'स'), D₁ नात्मावसन्न, C₁ s as in text D₁ D₂ s 9 Ca d आत्मा व (D₁ वा, D₉ वै) सन्नमृतं य — ^c) D₁ G₈ अनुप्रशास्ति, C₃' अनुशास्ति देव (as in text).

आस्यादेप निःसरते नराणां
 क्रोधः प्रमादो मोहरूपश्च मृत्युः ।
 ते मोहितास्तद्वशे वर्तमाना
 इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति ॥ ७
 ततस्तं देवा अनु विप्लवन्ते
 अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ।
 कर्मोदये कर्मफलानुरागा-

स्तत्रानु यान्ति न तरन्ति मृत्युम् ॥ ८
 योऽभिध्यायन्नुत्पतिष्णन्निहन्त्या-
 दनादरेणाप्रतिबुध्यमानः ।
 स वै मृत्युर्मृत्युरिवात्ति भूत्वा
 एवं विद्वान्यो विनिहन्ति कामान् ॥ ९
 कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ।
 कामान्युदस्य ध्रुनुते यत्किञ्चित्पुरुषो रजः ॥ १०

7 K₄ om 7^{ab} (of. v1 5) — ^a) K₁ (before corr) B Dn D₂ 5-7 9 T₂ G₈ M₁ (inf lin) Ca d s अस्यादेशात्, D₁ अस्यादेत्, G₈ आलस्यदोषात्, Cs' np आस्यादेप (as in text) K₅ D₈ Cn नि सरति, Ca d s s' as in text — ^b) B₂ 4 Dn₂ लोभ', Cd s' मोह' (as in text) Cs cites, क्रोधमोहौ — After 7^{ab}, K₁ (marg) 5 Dn D₈ D₂ (marg, sec m) 2 4. 8 10 T G ins

243* अहगतेनैव चरन्विमार्गा-

न चात्मनो योगमुपैति कश्चित् ।

[Noticed in Cs' but not in Ca d s. — (L 1) G₁ 5 इव (for एव) — (L 2) D₈ G₄ कश्चित्, G₁ 5 देही, G₂ 8 Cs' किञ्चित् (for कश्चित्)]
 — D₅₂ om 7^{ed}, D₅₁ transp 7^{ed} and 8^{ab} — ^a) K₅ D₅₁ D₈ 10 अतः, all comm हत (as in text) D₅₁ G₁ 8 प्रयाति, Cs s' पतन्ति (as in text)

8 D₅₁ transp 7^{ed} and 8^{ab} — ^a) T₁ G₈ Ca अतः ; M त (M₂ क) वै, Cd s s' तत् (as in text) M om. तं B₂ Dn₂ D₈-s तान्, Ca d s s' त (as in text) D₁ ते वा (for त देवा) K₅ D₈ 10 S (except T₂) Cs' परिप्लवन्ते, Ca d s विप्लवन्ते (as in text) — ^b) Dn₁ D₈ 9 Ca ततो, Cd s s' अतो (as in text) K₅ D₈ 10 T₁ G M₁ (inf lin) Cs' मरणादम्युपैति, M कर्मणा ह्यम्युपैति, Ca s मरणाख्यामु' (as in text) — ^c) K₄ B₂ D_{1.2} M (M₁ inf lin as in text) कर्मफलानुगास्ते, D₈-9 9 लान्वितास्ते, Cs' लानुरागा (as in text) Ca d cite कर्मफलानुगा., Cs फलानुगा — ^d) K₅ याति ते, B₁ 8 8 Dn D₈-9 T₂ (before corr) ते याति D₈ यातीति (for यान्ति) Here and in the sequel, T₁ has incorporated into its text fragments of Sanatsujātīya stanzas with the remark "यज्ञनारायणीये" Yajñanārāyaṇa was a Southern commentator. Thus after 8, T₁ ins यज्ञनारायणीये । ततस्त देवा अनु परिप्लवन्ते । — After 8, K₁ (marg) 5 D (except D_{1.5} 6 8, D₇ om. lines 3-6) T G (except G₈) ins

244* सदर्थयोगानवगमात्समन्ता-

स्पर्वते भोगयोगेन देही ।

तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणा

मिथ्यार्थयोगस्य गतिर्हि नित्या ।

मिथ्यार्थयोगाभिहृतान्तरामा

[5]

स्मरन्नुपास्ते विषयान्समन्तात् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d s — (L 1) D₈ 'योगावगमात्, T₁ 'योगाभिग' — (L 4) K₁ T₂ G₁ 2 4 'धयोगेस्य (for 'धयोगस्य) — (L 6) G₂ 4 5 समस्तान् (for समन्तात्)]

— Thereafter K₁ (marg) 5 Dn D₁₀ T₁ G (G₈ om.) read 12, while D₈ D₈ 4 8 T₂ read 12 here for the first time, repeating it in its proper place. Cd reads as in text

9 ^a) K₄ B Dn D₁-s 6 (before corr) 1 Cs स', Cs' य (as in text) G₈ [अ]नुध्यायन्, M [अ]भिध्यायेद्, Ca d s as in text K₁ (before corr) 4 B Dn D₁-9 Ca d s उत्पतितान्, Cs' उत्पतिष्णन् (as in text) M (except M₂) न हन्यात्, all comm निह' (as in text) — ^b) K₅ D₈ 10 M (except M₂) Cs' अनाचारेण, B_{1.2} 5 सदाचारेण, T₁ अनासारेण, G₈ 'चरेण, Ca d s 'दरेण (as in text) — ^c) B Dn D₈-7 Ca s नैन, D₁ न तं; D₂ न वै, Cs' स वै (as in text) K₁ D₈ G₈ M₅ Ca मृत्युं, K₅ मृत्यो', Cd s s' मृत्यु (first occurrence of the word) as in text Ca अभिभूयात् (for अस्ति भूत्वा) D_{1.2} 4 9 भूतानि, D₈ भूत, Cs s' भूत्वा (as in text) — ^d) D₈ D₈ G₂ 5 ह्येव, G₁ 4 ह्येन (for एवं) D₈ D₈ 10 T₁ G_{1.2} 4 5 [अ]भिहतीह (G_{1.4} 'व), G₈ M ह्यभिहति (for विनि) — After 9, D₈ reads 12

10 ^b) K₄ D₈ G₈ कामाद्, Cs s' कामान् (as in text) — D₈ om 10^a-11^a — ^c) D₈ कामान्युदस्यन्, D₂ G₈ M₅ कामानुदस्य, G₄ M₂ 4 कामान्युदस्य, Ca d s' कामान्युदस्य (as in text) D₁ कुरुते, all comm ध्रुनुते (as in text)

तमोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते ।
 गृह्यन्त इव धावन्ति गच्छन्तः श्वभ्रमुन्मुखाः ॥ ११
 अमिष्या वै प्रथमं हन्ति चैनं
 कामक्रोधौ गृह्य चैनं तु पश्चात् ।
 एते बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति
 धीरास्तु धैर्येण तरन्ति मृत्युम् ॥ १२
 अमन्यमानः क्षत्रिय किञ्चिदन्य-

न्नाधीयते तार्ण इवास व्याघ्रः ।
 क्रोधाहोभान्मोहमयान्तरात्मा
 स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः ॥ १३
 एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा
 ज्ञाने तिष्ठन्न विभेतीह मृत्योः ।
 विनश्यते विषये तस्य मृत्यु-
 र्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः ॥ १४

C. 5. 1591
 E. 5. 42. 15
 K. 5. 42. 16

11 Ds om. 11 (cf. v.l. 10) — ^a) K1m. s Ds Ds 10 T1 G2-4 Cs' देहो, D1 तद्, Ca d s तमो (as in text) — ^b) Dn D2-4 s T2 सुहृत्, Ds Gs Cs गृह्यन्त, D1 गृह्यन्त, Ds 10 T1 G1 s 4 Cs' गृह्यन्त, Gs M हृयन्त, Ca. d. np गृह्यन्त (as in text) Ks Ds Ds 10 G1 s 4 Cs' पृव; Ca d इव (as in text) Ds उत्पतन्तश्च (for गृह्यन्त इव) — ^c) D2-s T2 G1 s 5 गच्छति, Cs' गच्छन्त (as in text) K1 (before corr) 4 B Dn D1 s 5-7 श्वभ्रवत्सुखं, Ks श्वभ्रवन्मुखा; Ds च भ्रमन्मुखा, Ds 4 च भ्रमन्मुव, T2 Gs श्वभ्रमन्मुव (Gs 'न्मुव), Cs' श्वभ्रमुन्मुखा (as in text) Ca d cite गच्छन्त इव श्वभ्रे — After 11, B1 s Dn ins 245* (cf. v.l. 12)

12 B1 s Gs om. 12 K1 (marg) s Dn D10 T1 G (Gs om.) read 12 after 244* (cf. v.l. 8), Ds D2 s T2 read it for the first time after 244* and repeat it here, Ds reads 12 after 9 — ^a) D2 s (both second time) निदिष्या, all comm. अमिष्या (as in text) K4 B1-s D (except Ds Ds 10, D2 s only second time) Cs लोकान्, Ca लोनात् (for चैनं) — ^b) K1 B1-s Ca s जवगृह्याशु, K4 Dn D2 s (both latter second time) 5-7 s अनुगृह्याशु, D1 s जय गृह्याशु, Ds 4 T2 (all first time) गृह्य चैनं च, T2 (second time) प्रतिगृह्याशु (for गृह्य चैनं तु) Cs' cites प्रगृह्य M रूपं (for चैनं) Ks Ds Ds च, T1 हि (for तु) — ^c) K1 s Ds D2-4 (D2 s first time) s 10 T (T2 first time) M पृताम्, Cs s' पृते (as in text) Cs cites प्रामुवति — ^d) K4 Cs. ap np चरति, Ca s' तरन्ति (as in text) K4 B1-s Ca s. np चर्म, Cs' मृत्यु (as in text) — K4 B1-s D2-s ins after 12 B1 s Dn, after 11

245* अमृतवृत्ते पुरापयेह कुर्या-

त्किं वै मृत्युर्त्तार्ण इवास व्याघ्र ।

[Noticed in Ca, but not in Cd. s s' — (L 2) B2 Dn Ds तीर्ण, Ca. n तार्ण (as above) K4 B2 s Ds Ca नर्ण (for व्याघ्र) Cf. 13^b]

13 Bs om. 13^{ab} — ^a) Ks Ds s Ms-s कचिद्, D1 कचिद्, Cd s किञ्चिद् (as in text) — ^b) Cf. 245* above. K1 4 B (Bs om) Dn D1 s 2-9 G1 s Cd s नावीयीत, Cs' 'यते (as in text) K4 ततो न इवास्य मृत्यु, B (Bs om.) Dn Ds-s निशुदक्षिवाय चायु, Cs बाल इवादमस्याघ्र, Cs' as in text Ca d cite अदमस्याघ्र — ^c) Ks Ds D1 s 2-10 T1 Gs 4 M1 (sup in as in text) s 2 s Cd. s s' मोहम (Gs Ms 'मा) यातरात्मा (for मोहमया) K1 D1 भीक्रोधलोभादिमया (D1 'हता) तरात्मा, B Dn D2-s T2 स क्रोधलोभौ (B1 s 4 s Ds 'भो) मोहवान् (T2 'भयां) तरात्मा, Gs कामाक्रोधाहोभमयांतरात्मा Ca has स क्रोधलोभमोहयुक्त — ^d) T1 G1 s स पृव (for स वै) G1 s 5 स्व (for तत्त्व)

14 ^a) M transp पृव and मृत्यु — ^b) Ks Ds Ds 10 S (except T2 M2) Cs' ज्ञानेन तिष्ठन्न विभेति मृत्यो Ca d s cite ज्ञाने तिष्ठन् (as in text) — After 14, Ks (om lines 17-20) Dn Ds (om. lines 18-20) T G (Gs om lines 1-8) ins

246* एतराष्ट्र उवाच ।

यानेवाहुरिज्या साधुलोका

न्द्रिजातीना पुण्यतमान्सनातनान् ।

तेषा परार्थं कथयन्तीह वेदा

पृवद्विद्वाग्नैति कथं नु कर्म ।

सनत्सुजात उवाच ।

पृव धविद्वानुपयाति तत्र

तयार्थजात च वदन्ति वेदा ।

स नेह आयाति परं पराग्मा

प्रयाति मार्गेण निहत्य मार्गान् ।

एतराष्ट्र उवाच ।

कोऽयौ नियुक्ते तमज पुराणं

स चेद्विद सर्वमनुक्रमेण ।

किं वास्य कार्यमय वा सुख च

तन्मे विद्वन्मृहि सर्वं यथावत् ।

[5]

[10]

C. 5. 1597
B. 5. 42. 22
K. 5. 42. 22

धृतराष्ट्र उवाच ।
येऽस्मिन्धर्मान्नाचरन्तीह कैचि-
त्तथा धर्मान्कैचिदिहाचरन्ति ।
धर्मः पापेन प्रतिहन्यते स्म
उताहो धर्मः प्रतिहन्ति पापम् ॥ १५

सनत्सुजात उवाच ।
उभयमेव तत्रोपश्रुज्यते फलं
धर्मस्यैवेतरस्य च ।
धर्मेणाधर्मं प्रणुदतीह विद्वा-
न्धर्मो वलीयानिति तस्य विद्धि ॥ १६

सनत्सुजात उवाच ।
दोषो महानत्र विभेदयोगे
धृतादियोगेन भवन्ति नित्या ।
तथास्य नाधिक्यमपैति किंचि- [15]
दनादियोगेन भवन्ति पुन ।
य एतद्वा भगवान् नित्यो
विकारयोगेन करोति त्रिभम् ।
तथा च तच्छक्तिरिति स्म मन्यते
तथार्थयोगे च भवन्ति वेदा । [20]
[Noticed in Cs', but not in Ca d.s. — (L. 2)
= (var.) 5 42. 17. Ks Ds T2 G1.2 सनाननात्, Cs'
as in text — (L. 3) Ds तेषां परमार्थं कथयति वेदा, Cs' as
in text. — (L. 4) Cn cites उपैति. — T1 G1.4
सनत्सुजात (for सनत्सुजात उ°) — (L. 5) G1.4 Cs'p
निदान्, Cs' अविदान् (as in text). T2 G1.2.4 Cs' परियाति
(for उप°) — (L. 6) Ks Ds2 G2 तत्राप°, Ds2 G2
यथाय°; T1 तदाय°; G1.4 तत्रापयाद, Cn s' as in text. Ds
पदं प्रयाति, Cs' वदन्ति वेदा (as in text) — (L. 7) Ds2
Cn अनीह (for स नेह). T2 जानाति, G2 याति, Cs' आयाति
(as in text). Ds तस्यैवाविर्भागी कर्त्ता वेदा — (L. 8)
Ds स नेह आयाति (for प्रयाति मार्गेण). Ks T1 निहति मा°;
Ds2 Ds D10 G1.2 Cs' निहत्य मा°. T2 धर्मान् (for मार्गात्)
Ds2 missing from line 9 of this insertion up to
st. 1 of the next adhy. — (L. 12) T1 मयं, G1.4 तत्त्वं,
Cs' विदन् (as above). T1 विदन्, Cs' मयं (as above)
— G1.2.4 सनत्सुजात (for सनत्सु उ°) — (L. 13) T1
G1.4 च भेदयोगो (T1 'ये, Cs' विभे° (as above) — (L.
15) Dn1 Ds G2-s उपैति, Cn s' अपैति (as above).
— (L. 17) T G Cs' यदेतद्वा (for य एतद्वा) G Cs' नित्य
(for नित्यो). — (L. 19) T2 G Cs' मन्ये (for मन्यते)
— (L. 20) Ds यथा, G2 स तत्रा, Cs' तत् (for तथा) T1
G1.4 'योगेन, Cs' 'योगे च (as above).]
— Thereafter T2 reads 18 (with v1), repeating it
(with v1) in its proper place

15 Ds2 missing (cf v1 14). Ks Ds om. the
ref. — °) Ks Ds1 D7 s 10 S Cs' यस्माद्, Cn d s
येऽस्मिन् (as in text) Ds Ca d धर्मं, Cs s' as in text

K1 s B2 Ds1 Ds-s 10 T1 G1 s s Cs s' आचरन्ति, Ca d
नाचरन्ति (as in text). K4 Ds1 Ds 9 लोके (for
कैचित्) — °) K1 s B2 Ds1 Ds-s 10 T1 G1 s s Cs s'
अधर्मान् (for धर्मान्) — °) T2 G2 s धर्मेण पाप, Ca. d. s'
धर्मं पापेन (as in text) K1 s B2 Dn1 Ds-s 7 s स्त्रिय;
Ks Ds. 10 S Cs' वा; B1 s s D1 s Ca [स]स्य (for स्म)
— °) T2 पापेन धर्मं प्रतिहन्यते स्म — After 15, Ks
ins 247* (cf. v1 16)

16 Ds2 missing (cf v1 14). — 16^{ab} is not
noticed in Cs' (see below) — Ds 10 T G ins after
the ref Ks, after 15 Ds, after 16^{ab}. Dn1, after 16

247* तस्मिन्स्थितो चाप्युभयं हि नित्यं
ज्ञानेन विद्वान्प्रतिहन्ति सिद्धम् ।
तथान्यथा पुण्यमुपैति देही
तथागत पापमुपैति मिदम् ।
गत्योभय कर्मणा मुज्यतेऽस्त्रि- [5]
शुभस्य पापस्य च चापि कर्मणा ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d s. — (L. 1)
Ds Ds 10 यतिम्, Cs' नतिम् (as above) Ks Dn1 T G2
स्थितौ, Cs' स्थितौ (as above) Dn1 G2 च (for वा)
— G2 om lines 3-4 — (L. 3) T2 तत्र, G1.4 अत्र,
G2 Cs' अथ (for तथा) — (L. 5) G2 स्थित्वा, Cs' गत्वा
(as above) G1-s कर्मणि, Cs' कर्त्तुम् (as above) Dn1
D10 T2 युज्यते, Cs' मुज्यते (as above) — (L. 6) G2 s s
कर्मण, Cs' कर्मणा (as above)]

— Ks Ds. 10 T G om 16^{ab}. — °) K1 उभयोर् (for
उभयम्) K1 M om एव B1.2 s M2 Cn उपयुज्यते,
B2.4 Ds D1 s s उपयुज्यते M शुभं (for फल) Ds फलं
तत्रोपयुज्यते (by transp) — °) M1 s s ins फलं
before धर्मस्य M om एव Dn1 अपि मयं (for च)
K1 s D7 धर्मस्य वै कर्मणश्चेतरस्य, D1 धर्मस्य वा चेतरस्य
— After 16^{ab}, Ds ins 247*. — Dn1 reads 16^{ab}
twice, first time as in text and second time (for
v1 see below) after 247* — °) Ks Dn1 (second
time) Ds (also as in text) Ds 10 T G Cs' पाप, Cs
अधर्मं (as in text) Ds (also as in text) M प्रणुदति,
G2 प्रतिहति; Cs s' प्रणुदति (as in text) G2 om इह

धृतराष्ट्र उवाच ।

यानिमानाहुः स्वस्य धर्मस्य लोका-

न्दिजातीनां पुण्यकृतां सनातनान् ।

तेषां परिक्रमान्कथयन्तस्ततोऽन्या-

नैतद्विद्वन्नैव कृतं च कर्म ॥ १७

सनत्सुजात उवाच ।

येषां चले न विस्पर्धा चले चलवतामिव ।

ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य स्वर्गलोकैः प्रकाशते ॥ १८

यत्र मन्येत भूयिष्ठं ब्राह्मणीव तृणोलपम् ।

अन्नं पानं च ब्राह्मणस्तर्ज्जीवन्नानुसंज्वरेत् ॥ १९

यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यशिवं भयम् ।

अतिरिक्तमिवाकुर्वन्स श्रेयान्नेतरो जनः ॥ २०

यो वाकथयमानस्य आत्मानं नानुसंज्वरेत् ।

ब्रह्मस्य नोपशुञ्जेद्वा तदन्नं संमतं सताम् ॥ २१

C. B. 1607
B. 5. 42. 32
K. 5. 42. 31

M विप्रा (for विद्वान्) — ^a) T₂ G तत्र (G₈ विद्धि),
Cs s' तस्य (as in text) Dn₁ Cn (second time)
सिद्धिः; G₈ तत्र, Cs' np विद्धि (as in text)

17 Dn₂ missing (cf. v.l. 14) K₈ D₈ 10 T G
om 17, not noticed in Cs' — ^a) K₈ B Dn₁ D₂-s ०
इह, D₈ M एव, Ca d s इमान् (as in text) B₁ D₁ 2 s
स्व, Cd s अस्य, Ca स्वस्य (as in text) D₈ M त्वि (D₈
इ) ज्यया साधुलोकान् (for स्वस्य धर्मस्य लोकान्) — ^b) D₈
M (except M₂) पुण्यतमान् (for 'कृता') — ^c) Hyper-
metric! K₁ परिक्षयात्, M पराक्रम, Ca d s परिक्रमान्
(as in text) D₁ ० कथय त्वं, Ca s कथयन्त (as in
text) Cs cites कथय. D₁ 2 ० तथा (for ततो) M
अन्य (for अन्यान्) K₄ B Dn₁ D₈-1 Cn तेषां क्रमान्
(B₁ 2 s D₈ 4 'पा परिक्रमान्' कथय ततोपि चान्यान् (B₂
चान्या, D₈ 4 वान्य), D₈ तेषां परमार्थं कथयति वेदान्
— ^d) K₄ D₈ om (the first) न. D₁-1 ० विद्वान्,
Ca d s as in text K₄ वेत्तु (for नैव) B Dn₁ D₈-1
Cn वेत्तुमिच्छामि, Ca d नैतद्विद्वन् च, Cs नैव कृतं च (as in
text) D₈ न तद्विद्वान्नेति कथं नु कर्म, M एतद्विद्वान्नेति
कृतश्च धर्म — After 17, D₈ repeats 15, while K₈
ins 248*.

18 Dn₂ missing (cf. v.l. 14), K₈ om 18 D₈
S om. the ref. T₂ reads 18 (for the first time),
with the ref., after 246* — ^a) M₂ 4 (sup. ln. as
in text) s गृपा, Ca s येषां (as in text) K₁ D₁ G₈
धर्मे न, B Dn₁ D₈-s 10 ब्रह्मेय, D₇ धर्मेण, D₈ T₁ 2 (first
time) G₁ 2 Cs' धर्मेण, T₂ (second time) G₂ 4 धर्मेय,
M₁ 4 (inf. ln.) ब्रह्मेय, M₂-s फलेय, Ca d s चलेन (or
चले न) (as in text) — ^b) K₄ D₈ D₁ 2 ० Ca d अपि,
D₇ G₈ इह, Cs' ap dp इव (as in text) — ^c) K₈
मुक्ता, Cd s' प्रेत्य (as in text) — ^d) M₁ प्रशामते (for
प्रका) K₁ स्वर्गलोकप्रकाशका, K₄ Dn₁ D₈-1 10 ब्रह्म (K₄
स्वय) लोकप्रकाशका, B₁ 2 Cs स्वर्ग (B₂ ब्रह्म) लोकमुपामते,
B₂ 4 s D₁ 2 ० Ca d स्वर्गलोकप्रकाशका; D₈ D₈ T₁ 2

(first time as in text) G Cs' स्वर्गे याति प्रकाशता, text
as in M₂-s 1 — Dn₁ D₈ D₈ 10 T G ins after 18
K₈ (which om 18) ins after 17

248* येषां धर्मे न च स्पर्धा तेषां तज्ज्ञानसाधनम् ।

ते ब्राह्मणा इतो मुक्ता स्वर्गं यान्ति त्रिविष्टपम् ।

तस्य सम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदो जना ।

नैन मन्येत भूयिष्ठं ब्राह्मणान्यन्तरं जनम् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d s — (L. 1)
K₈ धर्मेण, Dn₁ धर्मे च, T₂ G₁ 2 धर्मेण, Cs' धर्मे न (as
above) K₈ Dn₁ विस्पर्धा, T₂ संस्पर्धा, G₁ चास्पर्धा Cs'
cites स्पर्धा (as above) — (L. 2) T₂ सनातन, Cs त्रिवि'
(as above) — (L. 4) G₁ स न, G₂ न स, Cs' नैन
(as above)]

19 Dn₂ missing (cf. v.l. 14) — ^a) K₈ Dn₁ D₈
D₈ T₁ 2 (by corr) G₂ s Cs' np तृणोदक, Ca d n s s' p
'लप (as in text) — ^b) D₈ D₁ ० Cd अन्नपान, Cs as
in text. K₁ 4 D₈ च विष्टप, K₈ B Dn₁ D₈-1 10
ब्राह्मणस्य, D₈ D₁ M₁ ब्राह्मणस्तत्, D₈ ब्राह्मणैः; T ब्राह्मणस्तु
(for च ब्राह्मण) — ^c) K₄ सजीवन्, K₈ B (except B₈)
Dn₁ D₇ s 10 तर्ज्जीवेत्, D₈ जीवेन्नैव, T₁ M₁ जीवन्, Ca d s
तर्ज्जीवन् (as in text) Cs' cites उपजीवेत् D₂ ० अनु-
संज्वरेत्, all comm. as in text D₁ जीवनान्यस्य संज्वरेत्

20 Dn₂ missing (cf. v.l. 14) — ^a) G₁ 2 यश्च,
all comm. यत्र (as in text) K₁ अस्य यत्तमानस्य, B वै
कथ्यमाने तु, D₈ Cap dp अप्रयत्तमानस्य, Ca अन्यययमानस्य,
Cs s' अकथ' (as in text) — D₇ (hapl) om 20^b-21^a
— ^b) K₁ D₈ M₂ Cd s प्रयच्छति, D₈ 'च्छन्, Ca s' 'च्छति
(as in text) D₈-s ० अशुभ, T₁ अदान, all comm.
अशिव (as in text) — ^c) B₈ अत्यत सर्वभूतानां — ^d)
D₈ श्रेयसे, all comm. स श्रेयान् (as in text) G₂ 4 नेतरे
जना Ca d cite नेतरे, Cs s' नेतर

21 Dn₂ missing (cf. v.l. 14), D₇ om 21^a (cf
v.l. 20) — ^a) B यो वै कामयमानस्तु (B₂ 'स्य), Ca d
यो वाकथयतो दत्ता, Cs यो वा कथयमानस्य, Cs' as in

C. 5 1008
E. 5 42. 33
K. 5. 42. 82

यथा स्वं वान्तमश्नाति श्वा वै नित्यमभूतये ।
एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपजीवनात् ॥ २२
नित्यमज्ञातचर्या मे इति मन्येत ब्राह्मणः ।
ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये नैव विद्येत किंचन ॥ २३
को ह्येवमन्तरात्मानं ब्राह्मणो हन्तुमर्हति ।

text — ⁵) K1 Ca d सहाज; K4 B2 D2 ० स ह्यज, K5 B2 Dn1 D1 8-8 8.10 T2 G ह्यात्मानं, D6 गुह्याजं, M आत्मानः (for आत्मान) D7 transp आत्मानं and न — After 21^{ab}, M 1ns

249* एको वै ह्यन्तरात्मानं ब्राह्मणो हन्तुमर्हति ।
(of 24^{ab}) — ⁶) K1 D1 ब्रह्मस्थाने, Cs' ब्रह्मस्व न (as in text) Ca d oite ब्रह्मस्व K1 तु कुर्यात्, K4 B Dn1 D8-० उपसृजित (B2 युज्याद्वा) K5 D9 D7 8 10 T G Cs' उपहन्त्याद्वा, D1 च सृजित, D2 उपसृजे वा (for उपसृजेद्वा) D6 ब्रह्मस्थानोपयुष्टाद्वा — ⁷) G (except G5) तस्याज; M कदज, Cd s s' तदज (as in text). — After 21, T2 G1.4 s 1ns

250* कुशवल्कलचैलाद्य ब्रह्मस्व योगिनो विदुः ।
a gloss taken from Śamkara's comm (q v) !

22 Dn2 missing (of. v1 14) K5 om 22 D5 D8 10 T G2 s s read 22 after 25, G1.4, after 26. — ^a) D1.9 M1 8.8 यथा स्व, D7 यथा वै, T2 यो यथा, Ca d s यथा स्व (as in text) D8 D8 10 T1 G Cs' ये यथा (D8 यथा वा) वान्तमश्नति — ^b) D5 D8 10 T G Cs' वाला (T2 वाल., G8 श्वान) (for श्वा वै) — B5 om. 22^a-26^b — ^c) D5 1 स्व, Ca s s' ते (as in text). D1.2 M4 अश्नाति, Ca s' as in text — ^d) B1.8 उपजीव्यते; Dn1 T2 G1 8 उपसेवनात्, D5 D7 T1 G5 Cs' उपभोजनात्, G4 उपशोभनात्, M उपदर्शनात्, Ca d n s उपजीवनात् (as in text) D8 4 तस्य स्वमुपयुज्य वै

23 Dn2 missing (of. v1 14) B5 om. 23 (of v1 22) — ^a) K1.4 B (B5 om) D1-7.9 Ca.d.s 'चर्येण, D8 'चर्याया; Cs' 'चर्या मे (as in text) — ^b) K4 D7 Cd ब्राह्मण, B (B5 om) D8 4 वै द्विज, Ca s' ब्राह्मण (as in text) — ^c) D8 नैव, T2 G1.5 नैव, Cs' नैव (as in text) T1 विद्येत, T2 विद्येत, G1.4 5 Cs' विदेत G1 कचन, G2 s s M Cs'p कश्चन, Cs' किंचन (as in text) K1.4 D1-8 1 9 Cs वेद कश्चिद्धि (D1 'ज्ञ) ब्राह्मण; B (B5 om) Dn1 D6 त विदुर्ब्राह्मण बुधा Ca d s oite कश्चिद्ब्राह्मण वेद (of K1.4 etc above).

24 Dn2 missing (of v1 14) B5 om 24 (of v1 22) — ^a) K1 4 5 B4 Dn1 D1-7 9 को ह्यनं (D8 4

तस्याद्धि किंचित्क्षत्रिय ब्रह्मावसति पश्यति ॥ २४
अश्रान्तः स्यादनादानात्संमतो निरुपद्रवः ।
शिष्टो न शिष्टवत्स स्याद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥ २५
अनाद्ध्या मानुषे वित्ते आद्ध्या वेदेषु ये द्विजाः ।
ते दुर्धर्पा दुष्प्रकम्प्या विद्यात्तान्ब्रह्मणस्तनुम् ॥ २६

'रूप, D6 'न्य)तरमात्मान, B1-8 को ह्येवातरमात्मानं, M को ह्येव स्वांतरां Ca oites को एतन्तर, Cd s अनतर, Cs' एवमतरमात्मानं — ⁵) K1 D1.2 1 9 वेत्तु, K4 5 D5 D8 T1 2 (before corr) G1 4 Cs s' मतु, D2.4 G8 ज्ञातु, D5 वक्तुं (for हन्तु) — After 24^{ab}, K5 Dn1 D81 D8. 10 T G 1ns

251* निर्लिङ्गमचल शुद्ध सर्वद्वन्द्वविवर्जितम् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d.s. — K5 Dn1 D10 'द्वैत, Cs' 'द्वन्द' (as above)]

— K5 D81 D8 10 T G cont Dn1 D82 ins after 24

252* योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृत पाप चोरेणात्मापहारिणा ।
[-1 G8 26, = (var) Manu 4 255. — Noticed in Cs', but not in Ca d s]

— K5 D81 D8 10 T G Cs' om 24^{ab} — ⁶) B1-8 तस्मिन्नि, M ब्रह्माद्धि (for तस्याद्धि) Ca.d oite तस्यात् (as in text) K4 D8 transp किंचित् and क्षत्रिय M Cs कश्चित्, Ca d as in text K1 राजन्य, D1 क्षेत्रे वै; Cs क्षत्रिय (as in text) B (B5 om) Dn1 D6 क्षत्रियस्यापि, D8 4 क्षत्रिय किंचित्, Cn (?) अत्राह्मणस्यापि (for किंचित्क्षत्रिय) — ^d) B (B5 om.) D8 4 नित्यदा, Ca d s पश्यति (as in text). — After 24, Dn1 D82 ins 252*.

25 Dn2 missing (of v1 14) B5 om 25 (of v1 22) — ^a) K5 B (B5 om) D6 1 T G (except G5) Cn.s' अनादाता; D8 अनाचार, D1 अवज्ञात, Ca.d.s अनादानात् (as in text) — ^b) K1 D5 1 Ca निरुपज्व (K1 'हृ)र, Cd निरुपस्कर, Cs' as in text Cs oites उपहृर — ^c) G5 M शिष्टे न (for शिष्टो न) Ca d.s oite शिष्ट B5 D1 वा (for न) K1 4 B1.2 D2 8 (before corr) 4 5 9 Cs np अशिष्टवत् (for शिष्टवत्) Ca.d oite अशिष्ट. — ^d) D7 वेदपारग, M (except M2) ब्रह्मवित्तम, Ca.d s s' as in text — After 25, D8 10 T G2.8 s read 22

26 Dn2 missing (of. v1 14) B5 om 26^{ab} (of v1 22) — ^a) K1 4 D1 2 (before corr.) 9 लोके; Cs ap वृत्ते, Cs' sp वित्ते (as in text). — ^b) T1 G (except G5) ह्याद्ध्या K1.5 D1 2 2 (before corr.) 1.9

सर्वान्स्थितकृतो देवान्विद्याद्य इह कथन ।
 न समानो ब्राह्मणस्य यस्मिन्प्रयतते स्वयम् ॥ ३७
 यमप्रयतमानं तु मानयन्ति स मानितः ।
 न मान्यमानो मन्येत नामानादभिसंज्वरेत् ॥ ३८
 विद्वांसो मानयन्तीह इति मन्येत मानितः ।
 अधर्मविदुषो मूढा-लोकशास्त्रविशारदाः ।
 न मान्यं मानयिष्यन्ति इति मन्येदमानितः ॥ ३९
 न वै मानं च मौनं च सहितौ चरतः सदा ।

अयं हि लोको मानस्य असौ मौनस्य तद्विदुः ॥ ३०
 श्रीः सुखस्येह संवासः सा चापि परिपन्थिनी ।
 ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ॥ ३१
 द्वाराणि तस्या हि वदन्ति सन्तो
 बहुप्रकाराणि दुरावराणि ।
 सत्यार्जवे ह्रीर्दमशौचविद्याः
 पण्मानमोहप्रतिवाधनानि ॥ ३२

C. 5. 1820
B. 5. 42. 45
K. 5. 42. 44

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

Ca d देवेषु, K4 Cs देवेषु, Cs' वेदेषु (as in text) K1 4
 जज्ञुष, D1 जिष्णव, D2 यज्वसु, D5m 1 जज्ञिरे, Ca d
 जग्मुष, Cs' ये द्विजा (as in text) B (B5 om.) Dn1
 D2.4.5 (before corr) 6.10 Cap आद्या देवे तथा कृतौ
 Ds2 cutes देवेषु गौडपाठ आद्या देवे तथा कृतौ । आद्या
 देवेषु जज्ञुष इति वा गौडपाठ । — *) G (except G2)
 transp दुर्घर्षा and दुष्प्रकल्प्या K4 D1.2.4 G2 दुष्प्रकल्पा..
 M ते दुष्प्रघर्षा दुष्कल्प्या, Ca.d.s s' as in text — *) B
 Dn1 D2.4.6 (by transp) तान् विद्यात्, D1 विद्यत, Cs
 as in text. K1.5 D2 10 विद्यात्, D2 5 विद्या, Ca.d.s s'
 विद्यात् (as in text) Ca d ता, Ca.s' तान् (as in text)
 K4 D2 3 5 G2-1 M2 5 ब्राह्मण, Ca.d.s.s' as in text.
 — After 26, G1 4 read 22

27 Dn2 missing (of v.l. 14) — *) K1 सर्वस्वस्ति
 कृतो, K4 B1-8 D1.5 Ca d s सर्वसृष्टि, B5 सप्तसृष्टि, D2
 सर्वसिद्धि, D2.4.6 9 सर्वस्विष्ट, Cs' as in text G2
 transp स्विष्टकृतो and देवान् — *) K5 D2 1-2 विद्यात्,
 Cs s s' as in text K1.4 D2-4.6 9 यद्, Ca.d.s' य'
 (as in text) — *) D5 ब्राह्मण स्यात्, Cs s' ब्राह्मणस्य
 (as in text) D1 न समो ब्राह्मणस्यास्य — *) B2 8 5
 Dn1 D2-4.6 Cd.s तस्मिन्, D5 अस्मिन्, D9 ह्यस्मिन्, Ca s'
 as in text K5 प्रवर्तते, D5 सवपते, all comm प्रयतते
 (as in text)

28 Dn2 missing (of v.l. 14) — *) B3 G2 स
 मानिता, D1.2 5 8 9 समानिन, G1 4 5 समाहिता, Ca d s
 as in text. — *) D1 हृष्येत, D5 दुष्येत (for मन्येत)
 Cd s s' cote न मन्येत — *) B Dn1 D6 7 न मान्यस्य,
 D2 4 न मानाद् (for नामानाद्) K4 अपि, D1 5 Ca
 अति, Cd.s अस्मि- (as in text) K5 D5 D8-10 S (T1
 damaged) Cs' नावमाने तु (K5 M2-5 न, T2 G2 अस्मि,

G1.4 5 M1 2 अति, G2 वि, Cs' अनु) सज्वरेत् — After
 28, K5 Dn1 D5 D8-10 T G ins.

253* लोक स्वभाववृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत्सदा ।
 [Noticed in Cs', but not in Ca d s — K5 D5 D9
 लोकस्य भाव, D8 G2-1 Cs' लोकस्वभाव, G1.5 लोक (G5 'क')-
 स्वभाव एषो]

29 Dn2 missing (of v.l. 14) — *) D2-8
 Ca d s' इति (for इह) — *) K1.4 D1-8 मान, Ca
 पूजा, Cs अनु, Cs' इति (as in text) Dn1 D1.2.4 8 G2
 मानिन, Ca s मानित (as in text) — *) B Dn1
 D2.4.6 T2 'निपुणा, Ca.d.s s' 'विदुषो (as in text)
 — *) K5 D1 2 लोके (K5 'का') शास्त्रविशारदा ; B Dn1
 D2.4.6 1 लोके मायाविशा, D5 D8-10 T G Cs' लोक
 (D2.10 T1 लोका, T2 वेद, G5 लोके) शास्त्रविचर्जिता, M
 लोकशास्त्रविशा, Cs as in text Ca d cote लोकशास्त्र
 — *) D7 मानयन्तीति, Ca d s s' मानयिष्यति (as in
 text). D1.5 नामान्यान्मानयन्त्येते, Ca.s' as in text
 — *) K5 D5 G2.4 एव, D5 10 एव, T G1 2 5 [इत्येव,
 Cs' इति (as in text) D5 T1 G1.5 मन्येत मानित, Cs'
 मन्येदमानित (as in text) K1.4 D2 मान्ये नोतापमा
 नित, B Dn1 D2.4 6 1 मान्यानामवमानिन, D1.5 तत्कृता
 नावमानिता Cd cotes उत

30 Dn2 missing (of v.l. 14) — *) D5 D10 G1
 एव, Cn वा, Cd s' वै (as in text) K1 D1.2 5 T1
 Cd.s s' मान, Ca मान (as in text) G4 नैवावमान
 मौन च ❀ Cn मान ह्रीवस्वमाप । ❀ — *) M1 ताविमौ,
 Ca d s s' सहितौ (as in text) K5 Dn1 D5 D8 10 Cs'
 वसत, Ca s चरते (as in text) K1 4 D1 Cs ap समं,
 D5 9 M सह, Cs' सदा (as in text) — *) K5 D5
 D8 10 T G अय (G1 'स, G4 'सौ) मानस्य विषयः — *)

धृतराष्ट्र उवाच ।

ऋचो यजूंष्यधीते यः सामवेदं च यो द्विजः ।
पापानि कुर्वन्पापेन लिप्यते न स लिप्यते ॥ १

सनत्सुजात उवाच ।

नैनं सामान्यृचो वापि न यजूंषि विचक्षण ।

त्रायन्ते कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ २

न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति

मायाविनं मायया वर्तमानम् ।

नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-

श्छन्दांस्तेनं प्रजहत्यन्तकाले ॥ ३

Ks Ds T G ह्यसौ, D10 अप्यसौ, Ca d s s' असौ (as in text) Ks Ds D7 तद्विद, D1.2 विद्धि त (Ds तत्)

31 Dns missing (of. v l 14) — " Ks Ds Ds 10 T1 2 (before corr) G Cs' श्रीहिं (Gs श्रीहीर) मानार्थसवासात् (Ds 'ससारात्), Ca d.s ns in text. — " K1 D1 2 3 Ca.s 'दुधरा, Ds 'दुस्तरा (for 'दुर्लभा) T G Ca transp श्री and हि. — " T G विद्या, all comm प्रज्ञा (as in text).

32 Dns missing (of. v l 14) — " Ks Ds Ds 10 T1 G2 Cs' सम्यक्, B (except B2) Dn1 Ds.7 Gs M तस्य, Cs तस्या. (as in text) B (except B2) Dn1 Ds हह, Ds क (for हि) Ks Ds.4 s.10 T1.2 (after corr) G1.2 4 5 Cs' प्रवदति, D1 Gs अभिवदति, T2 (before corr) हि भवति, M अभिपतति (for हि वदन्ति). — " Ds वर्ग (for बहु). K1 'रहाणि; Ks B1 2 4 5 Dn1 Ds 4 6 9 T2 (before corr) 'घराणि, Ks Bs Ds Ds 2 8 10 T1 Cs s' 'चराणि (for 'वराणि) — " K1 Gs सत्यार्जवही, Ds-8 'र्जव ही., Cs' 'र्जवे ही. (as in text). Gs M2 2 5 'विद्ये, Cs' 'विद्या (as in text). — " Ks B2 Gs Cs 'प्रतिबोधनानि, Ks Ds Ds 10 T1 Cs' np 'प्रति-बंधकानि, B1 8 Ds समानमोहप्रतिबोधनानि (Ds 'बाधितानि), B2 5 Ds 4.6 यथा न मोहप्रतिबो, Dn1 T2 G1-4 'प्रति-बंधनानि, Ds 'प्रतिवेदनानि

Colophon Ks 8 Dn2 missing — Sub-parvan K1.5 D1 9 T2 G1 2 M सनत्सुजात, K4 B1 8-8 Dn1 Ds Ds 4 6 8 10 T1 Gs सनत्सुजातीय, B2 सजययान, प्रजागर and सनत्सुजातीय; Ds सनत्कुमारजात, D7 सजययान and सनत्सुजातीय, G1.4 प्र(Gs प्रा)जागर and सनत्सुजात — Adhy name Ds ज्ञानमाहात्म्यं, T G1 4 M1 मृत्युतत्त्व (M1 om तत्त्व)विचार, M2-8 आयुर्विचार — Adhy no. (figures, words or both) Ks Dn1 Ds 1 (of the सनत्सुजातीय), Ds 41, Ds (sec m) 38, D7 T1 G M 43, Ds T2 42. — S'loka no. Ks 38, Dn1 46, Ds 44

43

This adhy is missing in K2 8 (of. v l 5. 41. 1, 32. 15).

1 Before 1, Ks Dn1 Ds Ds 10 T G ins. 254*

धृतराष्ट्र उवाच ।

कस्यैप मौनं कतरन्न मौनं

प्रमृष्टि विद्वन्निह मौनभावम् ।

मौनेन विद्वानुव याति मौन

कथ मुने मौनमिहाचरन्ति ।

सनत्सुजात उवाच ।

यतो न वेदा मनसा सहैव

मनुप्रविशन्ति ततोऽय मौनम् ।

यत्रोरिथतो वेदशब्दस्तथाय

स तन्मयत्वेन विभाति राजन् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d s — (L 3) T1 Gs अनु-, Cs' उप- (for उत) — (L 6) Ds 'विष्टय, T G (except Gs) 'विश्यति, Cs' 'विगन्ति (as above) Ks Ds Gs Cs' स, T1 हि (for स्य)]

— Dns missing (of. v l 5 42 14). — " K1.4 B Dn1 Ds-6 Ca d यो वेद, D1 अथर्वेद (sio), D2 T2 M अयो वेद, D7 अथर्वणां, T1 G1.4 अयोधीते (for अधीते य) Cs' cites अधीते (as in text) — " B Dn1 D1-4 6 Ms वेद य; D7 ये विदुः (for यो द्विज) — " Ks Cs चान, B D (except Ds, Dns missing) किं न; T2 [अ]य न; Ca न स (as in text)

2 Dns resumes! — " Ks Ds Gs.4 सामानृचो, D1 साम ऋचो — " Ds Ds 9 T G M4 यजूषि च (for न यजूषि) K1.4 B Dn Ds-7 10 Ca d अविचक्षणं, Ds T1 G (except Gs) विचक्षण, D1 'क्षणान्, Ds.8 T2 (before corr) 'क्षणं

3 = 5. 35 35 — " Ks 5 Ds 9 Gs.5 वृजिनं, Cs' वृजिनात् (as in text) — Ks (see below) Ds Ds-10 8 (except G1.4 M1) transp 3^a and 3^a — " M नीळ (for नीड). — " Ks 'स्तेनं मृत्युकाले त्यजति

4 " K1.4 B Dn Ds D1.8.4 10 विना धर्म; Cs'

धुतराष्ट्र उवाच ।

न चेद्वेदा वेदविदं शक्तास्त्रातुं विचक्षण ।

अथ कसात्प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः ॥ ४

सनत्सुजात उवाच ।

असिल्लोके तपन्तसं फलमन्यत्र दृश्यते ।

ब्राह्मणानामिमे लोका ऋद्धे तपसि संयताः ॥ ५

धुतराष्ट्र उवाच ।

कथं समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।

सनत्सुजात तद्ब्रूहि यथा विद्वाम तद्वयम् ॥ ६

सनत्सुजात उवाच ।

क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषा-

न्त्या नृशंसादि पटत्र राजन् ।

C. 5. 1535
B. 5. 42. 15
K. 5. 43. 15

वेदविदं (as in text) T₂ G (except G₂) न चेद्वेदविदं
वेदा.. — ¹) K₂ B₂ D₂ D₂₋₁₀ T₂ transp गदा and
धातु K₂ B₂ D₂ D₂₋₁ G₂ M रिचक्षणं — ²) K₂
ननीपिना, Cs मना' (as in text)

5 T₂ G₂ om. the ref' — K₂ D₂ D₂₋₁₀ T G ins
after 'he ref' (T₂ G₂, which om. the ref, ins after
4) D₂ ins after 5

255* तस्य नामादिविगमरु-

रिद जगद्वाति महातुनाय ।

निर्विदं मन्त्रमवदन्ति वेदा-

न्दिधर्मस्तत्सुजादगन्ति ।

तदधेमुक्त उप पृथग्दिया [5]

नान्यथान्ता पुण्यमुपति विद्वान् ।

पुण्येन पाप विनिहत्य यथा

स्वजायते ज्ञानविदीपिताम् ।

ज्ञानेन चामानमुपति विद्वान्

न्यान्यथा वर्गकनानुकाङ्क्षी । [10]

अस्मिन्नुप उपरिगृह्य मन्त्रं

नमुन्य मुने पुनरेति नागम् ।

[Not cod in Cs', but not in Ca. d. s — (L. 3) D₂
प्ररति, Cs s' प्ररति (as above) — (L. 6) D₂ D₂₋₁₀
T₂ G (except G₂) Cs' = (for मु) — (L. 10) D₂₋₁₀
D₂₋₁₀ दया (for द) — (L. 12) D₂ नागं, Cs' नागं
(as above)]

— After the above, D₂ repeats 5 (for v. 1 see
below) On the other hand, D₂ ins after the ref'

256* तपन्त्यपि योऽग्रे मुनिर्मुपपन्नान् ।

— ¹) K₂ D₂ D₂ (first time as in text) D₂₋₁₀ T G
Cs' सुपते (for दृश्यते) — G₂ om. 5'-6' — ²) T₂
G₂ निमे (for हमे) D₂₋₁ लोके, D₂ (first time)
लोकात्, Cs d लोका (as in text) K₂ B₂ D₂
D₂₋₁ T₂ G₂ M₂ s Cap वृद्धे, B₂ s D₂ D₂ Cn घाये,
B₂ मये; D₂ (first time) ऋद्धे, G₂ मये, Cs s ऋद्धे (as
in text) B D₂ D₂₋₁ रिपुता, T₂ तगता, M₂
मन्त्रिता, Ca. d s मयता (as in text) T₂ वृद्धा ये

तपसि न्यिना — K₂ D₂ (second time) D₂₋₁₀ G₂ Cs'
subs' for 5' T G L₂ s ins after 5'

257* ब्राह्मणानां तप स्मृद्धमन्येषा तपदेव तत् ।

[D₂ स्मृद्ध' (for तप स्मृद्ध')]T₂ G₂ cont

258* पृथग्ममृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।
(cf 6')

6 G₂ om 6 (cf v. 1 5) — ¹) K₂ B D (except
D₂ D₂₋₁₀) T₂ न्यमृद्ध (hypermetric), T₂ G₂ M
न्यृद्ध, G₂ s न्यर्थ, G₂ ह्युक्त, Cs ap dp अत्यृद्ध (for
अपृद्ध) Cf 258* — ²) K₂ प्रमृद्धि (for तद्ब्रूहि)
— ³) D₂ M कथ (for यथा) D₂₋₁ D₂ विजाम K₂ D₂
D₂₋₁₀ T G₂ 2.2 (inf/lin as in text) यथा (T G₂ s s
कथ) रि(D₂ D₂₋₁₀ रि)वामह प्रमो — K₂ D₂ D₂
D₂₋₁₀ T G ins after 6 (G₂, which om 5'-6', ins
after 5', om at the same time the first line of the
insertion)

259* सनत्सुजात उवाच ।

निष्क्रम्य तपन्त्येवकेवल परिचक्षते ।

पृथग्ममृद्धमप्यृद्धं तपो भवति नान्यथा ।

तपोमृद्धमिदं मन्त्रं यन्ना पृच्छति क्षत्रिय ।

तपसा वेदविद्वाम पर स्वनृतमाप्नुयु ।

धुतराष्ट्र उवाच ।

कस्मिन् तपसो मृद्धि श्रुत निष्क्रम्य तप । [5]

सनत्सुजात येनेदं विद्या गुह्यं सनातनम् ।

[Not cod in Cs', but not in Ca. d. s — K om
the ref — (L. 2) T₂ G₂ s अत्यृद्ध, G₂ Cs' अत्यृद्ध (for
अपृद्ध) D₂ वेद' (for नान्यथा) — (L. 4) K₂ D₂ 10
प्रेक्षातृना', D₂ परमवृत्तश्रु — (L. 5) D₂ तु यद्
(for तद्)]

— On the other hand, after 6, D₂ repeats 256*,
and cont

260* श्रीरिवमेका योऽग्रेते तच्च तपश्च तन्ममम् ।

7 ¹) K₂ s सुग्य, D₂ यत्र, G₂ s येन्य, Cs s' यस्य
(as in text) — ²) K₂ s B₂ D (except D₂) T G

धर्मादयो द्वादश चाततानाः

शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानाम् ॥ ७

क्रोधः कामो लोभमोहौ विविक्ता-

कृपास्रया मानशोकौ स्पृहा च ।

ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषा

वर्ज्याः सदा द्वादशैते नरेण ॥ ८

एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पर्युपासते ।

लिप्समानोऽन्तरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः ॥ ९

विकल्थनः स्पृहयालुर्मनस्वी

विभ्रत्कोपं चपलोऽरक्षणश्च ।

एते प्राप्ताः पण्नरान्पापधर्मा-

न्प्रकुर्वन्ते नोत सन्तः सुदुर्गे ॥ १०

संभोगसंविद्विषमधमानो

दत्तानुतापी कृपणोऽवलीयान् ।

वर्गप्रशंसी वनितासु द्वेष्टा

एतेऽपरे सप्त नृशंसधर्माः ॥ ११

धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च

अमात्सर्यं हीस्तितीक्ष्णस्रया ।

यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च

महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ १२

Cs' नृशंसानि (for 'सादि) Ks Ds Ds 9 T2 G2 Cs' च सप्त, B1.8 4 Ds 4 दशान्न, Dn Ds 10 दशान्न, T1 च पट्ट च, Gs सममत्र (for पट्ट) K1.4 D1 त्रयोदशान्न, D2 त्रयोदशान्ये, Ds त्रयोदशोय, D7 त्रयोदश स्यु' (for पट्ट राजन्) B2 5 तथा नृशंसास्त्रिदशान्न राजन् Ca d oite त्रयोदश, Cs त्रिदश — °) Ks Ds Ds-10 T G Cs' ज्ञानादयो, Cs धर्मा' (as in text) Ds Gs Cnp om च K1 4 B Dn D1-7 एते (K1 4 D1 2 ये, B2 Dn Ds 4 ते) पिबुणा, Cs' चातताना' (as in text) Ca d s oite पिबुणा — °) K1 4 Ds 5 G2 विहिता', Ds.4 कथिताः, Cs s' विदिता (as in text).

8 °) D2 क्रोधकामौ, D7 कामक्रोधौ, D10 काम क्रोधो (by transp.). G1 मोहलोभौ (for लोभ°) K2 B Dn Ds Ds T1 Ca d s विविक्ता, Ds 4 चिकित्सा, Cap dp विविक्ता (as in text) — °) K1 4 Dn1 D1-5 कृपाभ्यसूये (K4 Ds 5 'या' (for कृपास्रया) — °) K4 मनुष्यलोके, Ds Ds-10 S Cs' महारुणेन, Cd s मनुष्य' (as in text) — °) Ds Ds-10 S transp वर्ज्या and सदा Dn Gs नराणा, Ds द्विजेन, Ca d s नरेण (as in text).

In Ks, the portion of the text from 5 43 9 up to 5 46 3 is missing

9 °) K1 4 B D (except Ds Ds-10) Ca.d एकैक पर्युपास्ते ह (K1 'सो स, D1 'स्तेपां, D2 'स्ते यो, Ds.4 'स्तेभ्यो, Ds 'स्ते च) Cs oites एकैक — °) Ds Ds 7-10 Gs M Cs' मनुष्य, Ca s'p मनुष्यान् (as in text). K1.4 D1.5 7 भरतर्षभ, B Dn D2-4 6 मनुजर्षभ, Cs s' पर्युपा' (as in text)

10 Ds 10 Gs om 10 (stanza not noticed in Cs') — °) D7 स्पृहालुस्त्र-पुरुषो वदान्यो — °) T G1 4

M1 4 विभ्रत्क्रोध, Ms लुब्धक्रोध. K1 Ds Ca dp arक्षण, Ds S (Gs om.) रोपण', Ca d.s रक्षण, Cap अरक्षण (for अरक्षण.) D7 विभ्रत्क्रोध मनस्वी यो विकल्थी — °) B Dn Ds 4 6 एतान् (for एते) B1.2 5 Dn2 Ds पापा, Ds दोषाः, S (Gs om) प्रोक्ताः, Ca.d प्राप्तान्, Cs प्राप्ता' (as in text) B Dn Ds Ds.4.6 पण्नरा. (Ds2 पट्टणा), D2 पट्टान् K4 पापधर्मा, S (Gs om) पापशीला, Cs 'धर्मान् (as in text) Ds दोषा इमे पण्ननुजा भजते — Ds om 10^d-11^a. — °) Bs पतति वै, Dn1 Ds प्रकुर्वन्ते, Cs as in text. B2 Dn2 Ds Cn नोत्रसतः (Cn = नो + त्रसन्तः!), Dn1 Ds 4 लोभमन्त; Ds Cd s नोत सतः, S (Gs om) नोत धर्मं T1 च स्वयं, T2 सुवर्गः, G (Gs om.) M सुदुर्ग, Ca d s as in text

11 Ds om 11^a (of v 1 10) — °) K1 4 B2 Ds 7 Ca d संभोगसधि; D1 'गमिच्छन्, Cs s' ap dp संभोगसवित् (as in text) K1 5 B1 8 Ds Ds-10 T1 Gs 5 5 M2 Ca d s' विषमधमान', K4 Bs Dn D2-4 6 विषमोति (K4 'व)मानी, B2 4 Cap विषयावधान, D1.7 T2 M1 2-5 विषमोय (D1.7 'मेव)मानी; G1 4 विषमे सुमान, Cap (another pāṭha) विषयावसान', Cs np s'p द्विषमधमान (as in text) — °) D1 Ca d.s दत्तानुताप, Ds मत्तप्रमत्त', D7 दत्त्वाविकल्थी, M दत्त्वानुतापी, Cs' as in text Ca d.s वलीयान् — °) Bs Ds बहु', Ca s s' वर्ग' (as in text) B4 Ds Ds.9 S Cs' वनिता च, Ds धनिनां सु, D7 वनिता न, Ca d s वनितासु (as in text). Cap द्वेष्टा — °) B2 4 5 Dn Ds 'वर्गाः, Ds Ds-10 S Cs' 'रूपाः, Cs 'धर्मा' (as in text)

12 °) Ds Ds-10 T G Cs' ज्ञान, Cd.s धर्मः (as in text). Ds परमं, Gs च तपः, Cs' च दमः (as in text).

is of the sequence of stanzas 14-23 (together with all insertions) in Dn Ds Ds-10 T G1 4 Cs'.

(N B Repetitions are marked by "(r)", ll =lines)

Ds-10	T1	T2	G1	G2	G3	G4	Cs'
14	14	14 263* 261*	14 263* 261*	—	14 263*	14 263*	—
15 ^{ab}	15 ^{ab}	15 ^{ab} 264* (1 1) 265*	15 ^{ab}	15 ^{ab}	266* (1 7) 15 ^{ab}	266* (1 7) 15 ^{ab}	15 ^{ab}
15 ^{ed}	15 ^{ed}	15 ^{ed}	15 ^{ed}	15 ^{ed}	15 ^{ed}	15 ^{ed}	15 ^{ed}
262*	262*	262*	262*	262*	262*	262*	262*
17 ^{ed}	17 ^{ed}	17 ^{ed}	17 ^{ed}	17 ^{ed}	17 ^{ed}	17 ^{ed}	17 ^{ed}
263*	16-17 263*			263*			
263* (1 1)	264* (1 1)		264* (1 1) 265*	264* (1 1)	264* (1 1)	263* (r) 264* (1 1)	263* 264* (1 1)
(11 2-3)	264* (11 2-3)	264* (11 2-3)	264* (11 2-3)	264* (11 2-3)	266* 264* (11 2-3)	266* 264* (11 2-3)	264* (11 2-3)
19 ^{ed}	19 ^{ed}	19 ^{ed}	19 ^{ed}	19 ^{ed}	19 ^{ed}	19 ^{ed}	19 ^{ed}
(11 1-2)	266* (11 1-2)	266* (11 1-2) 20 ^{ab} 18 ^{ed}	266* (11 1-2) 20 ^{ab} 18 ^{ed}	266* (11 1-2)	266* (11 1-2)	266* (11 1-2) 20 ^{ab} 18 ^{ed}	266* (11 1-2)
(11 3-7)	266* (11 3-7)	266* (11 3-7)	266* (11 3-7)	266* (11 3-7)	266* (11 3-7)	266* (11 3-7)	266* (11 3-7)
11 8-11)	266* (11 8-11)	266* (11 8-11)	266* (11 8-11)	266* (11 8-11)	266* (11 8-11)	266* (11 8-11)	266* (11 8-11)
22	22	22	22	22	22	22	22
69*	269*	269*	269*	269*	269*	269*	269*
1 ^{def}	21 ^{def}	21 ^{def}	21 ^{def}	21 ^{def}	21 ^{def}	21 ^{def}	21 ^{def}
23	23	23	23	23	23	23	23

यस्स्वेतेभ्यः प्रवसेद्वादगेभ्यः

सर्वामपीमां पृथिवीं प्रणिष्यात् ।

त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वा विगिष्टो

नास्य स्वमस्तीति स वेदितव्यः ॥ १३

दमस्त्यागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितम् ।

तानि सत्यमुखान्याहुर्ब्रह्मिणा ये मनीषिणः ॥ १४

दमोऽष्टादशदोषः स्यात्प्रतिकूलं कृताकृते ।

अनृतं चाभ्यस्रया च कामार्थो च तथा स्पृहा ॥ १५

क्रोधः शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशुन्यमेव च ।

मत्सरश्च विविक्ता च परितापस्तथा रतिः ॥ १६

अपसारः सातिवादस्तथा संभावनात्मनि ।

एतैर्विमुक्तो दोषैर्यः स दमः सद्भिरुच्यते ॥ १७

C. 5. 1045
B. 5. 43. 25
K. 5. 43. 28

Cd. s cite दमः Ds Ds-10 T G Cs' श्रुत, Cd s तपः (as in text) — ^a) Ds निर्मात्स्यं, Cd s s' as in text — ^a) K1 B2 Cd s यज्ञा, Ds Ms-s यज्ञं, Cs' as in text. K1 श्रुतिः, Ds Ds-10 T G1.2 s s M2 Cs' दाम, Gs Ms-s दाम, Ca d.s श्रुत (as in text) — ^a) K1 s B Dn Ds-1 s s व्रतानि वै, Ds एते गुणा, D1.s एतानि वै, Cs' महान्रता (as in text)

13 ^a) K1 प्रत्यवेत्, K4 B Dn Ds s s प्रमवेत्, Ds Ds न प्रवमेत्, Ds प्रयतवे, Ds प्रयतेत्, Cs' अप्रवसेत्, Ca. d s प्रयमेत् (as in text) K4 B Dn Ds Ds Gs M1 s s Ca द्वादशम्य — ^b) Ks Ds Ds-10 om अपि, and ins न after पृथिवीं K1 D1 Ca d s प्रसास्य; B Dn Ds-s Gs स सिष्यात्, Cs' प्रशि' (as in text) — ^c) B1.2 s s Dn Ds Cn अधिकतो यः; Bs Dn Ds.4 अन्वितो यः; Ds Ds-10 T1 Gs s विमुक्ता (Ds Gs क.), D1 s 7 Cd s ततोपि, Gs अपि युक्ता, M1 s विदिष्ट, Cs अधिमुक्ता (for विदिष्ट) K1 s त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतमेन वापि — ^d) B Dn Ds.1 s s रत्य, Ca नास्ति, Cd s नास्य (as in text) K1 s Ds च, Ds न (for स) K1.4 Ds 7 Cd s वेदितव्यं, Ca as in text Ds Ds-10 T Gs s s Cs' क्रमाद्विमुक्ता (T Gs Cs' विदिष्टा) मौनमृता सवति

The sequence of stanzas 14-23 in Dn Ds Ds-10 T G (except Gs) is so complicated that it is given in a tabular form (on a separate sheet facing this page) for the guidance of the reader

14 Gs om. 14, it is not noticed in Cs'! — ^a) E (Gs om) अयाप्रमादः (for अप्रमादश्च) — The portion from 14^b up to the prior half of line 1 of 262* is om in Ds (cf v.l. 17) — ^a) S (Gs om) ब्राह्मगाना मनीषिणा — After 14, T2 G1.2 s (first time) ins 263* (cf. v.l. 17), which in T2 G1 is followed by

261* दोषस्त्यागोऽप्रमादः स्यास्य चाप्यष्टगुणो मतः ।

15 Ds om 15 (cf v.l. 14) — ^a) K1 दमे, Ds Cap मद्रो (for दमो) K1.4 B Dn D1-4 s हाष्टादशगुण

(K1 'णा) Ca cites गुण — ^b) K1 प्रतिकूल, Ds D1 s 10 T1 Gs प्रातिकूल्य, Ds 'करवे, all comm as in text. Ds Ds 10 T1 s (m as in text) G Cs' कृते (Ds T2 Gs 'तो, Gs 'त) भवेत्, Cs कृताकृते (as in text) Ca d cite कृत and अकृत — After 15^a, T2 ins line 1 of 264* followed by 265* — ^a) Ds Ds 10 T G Cs' अनृत पैशुन (Ds Ds 10 पैशुन्यमनृत) तृष्णा प्रातिकूल्यं तमो रति

16 For Ds Ds-10 T G Cs' cf v.l. 17 — ^a) Bs लोभ (for तृष्णा), and दम (for लोभ) — ^c) K4 B Dn Ds s s विविक्ता (for विविक्ता)

17 ^a) K4 Bs Dn Ds-4 T1 चाति (D1 Bs साभि)वाद (for साति) Ds s s 'सारोतिवादश्च — For 16^a-17^b, Ds Ds s (om the prior half of line 1) 10 T G subst

262* लोकद्वेषोऽभिमानश्च विवाद प्राणिपीडनम् ।

परिवादोऽतिवादश्च परितापोऽक्षमा धृति ।

अमिद्धि पापकृत्य च हिंसा चेति प्रकीर्तिता ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d.s — (L 1) T2 G अति (for अमि) — (L 3) G1 s असपि]

— ^a) Ds Ds-10 Gs transp विमुक्तो and दोषैर् — ^a)

K1 s B Dn Ds-1 s s दात, Gs मद (for दम) — Bs Dn Ds Ds-10 T1 Gs Cs' ins after 17 (Ds repeats the line after 20) K1, after 268* K4 D1-7, after 20 T2 G1.2 s, after 14 (Gs repeats the line after 17)

263* मदोऽष्टादशदोषः स्याथ्यामो भवति पद्गुण ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d.s — K1 D1 s T2 G1.2 s दमो (for मदो) D (except D1-4, Ds first time) Cs' पद्गुण (for पद्गुण)]

— Thereafter T2 G1 ins 261*, while Gs s ins line 7 of 266* — Dn Ds Ds-10 T1 Gs.4 ins after 263* T2 (ins line 1 after 15^a) G1.2 ins after 17^a

264* विपर्यया. स्पृहा एते मददोषा उदाहृता ।

श्रेयास्तु पद्विधस्त्यागस्त्वकीयस्तत्र दुष्कर ।

तेन दुःख तरन्त्येव तस्मिन्त्यक्ते जित भवेत् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d.s. — (L 1) T2

श्रेयांस्तु पद्धिधस्त्यागः प्रियं प्राप्य न हृष्यति ।
अप्रिये तु समुत्पन्ने व्यथां जातु न चाच्छति ॥ १८
इष्टान्दारांश्च पुत्रांश्च न चान्यं *यद्वचो भवेत् ।
अर्हते याचमानाय प्रदेयं तद्वचो भवेत् ।

अप्यवाच्यं वदत्येव स तृतीयो गुणः स्मृतः ॥ १९
त्यक्तैर्द्रव्यैर्यो भवति नोपयुक्ते च कामतः ।
न च कर्मसु तद्वीनः शिष्यबुद्धिर्नरो यथा ।
सर्वैरेव गुणैर्युक्तो द्रव्यवानपि यो भवेत् ॥ २०

G₂ ५ विपर्ययात् T₂ (before corr. as above) कृत्वा (for स्मृता) D_s D_s G_s ह्येते (for ण्ते) T₂ G (except G₂) दम* (for मद*) — After line 1, T₂ G₁ ins

265* दोषा दमस्य ये प्रोक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।

— (L 2) D_n दुष्करो भवेत्, D_s D_s-10 पदसु दुष्कर (for तत्र दु*) — (L 3) D_s 10 T₂ G₁-4 तरणि D_n D_s D_s-10 C_s' मित्र (C_s' सर्व) तस्मिञ्जित कृते]

— Thereafter D_s reads 19^{ad}.

18 B₄ om 18-20, D_s D_s-10 T₁ G₂ २ om 18^a-19^b (passage not noticed in C_s'), T₂ G₁ ४ २ om. 18^{ab}.

— ^b) B_s D_n D_s-६ श्रिय, C_a प्रिय (as in text)

— After 18^{ab}, D_n ins lines 1 and 2 of 266* — B_s

om 18^a-19^d, D_r om 18^a-19^b D_n reads 18^a-19^d

after 20, T₂ G₁ ४, after 20^{ab} — ^c) B₁ २ २ D_n

D₂-४ ० M_s च (for तु) — ^d) T₁ जातु, T₂ G₁ ४ २ त्यक्त,

M₁ त्याग (for व्यथां) T₁ त्यागं न, M₂-२ एवाभि (for

जातु न) K₄ D_s T₂ G₁ ४ २ M वालति, B₁ २ २ D_n

D_s ४ ० गच्छति, D₁ २ चार्हति, C_a d चार्हति (as in text)

— After 18^{ab}, T₂ G₁ ४ ins lines 3-11 of 266*.

19 B_s om 19^{abed}, B₄ om. 19, D_s D_r-10 T₁ G₂ २

om 19^{ab}, which is not noticed in C_s' (of v 1 18),

T₂ G₁ ४ २ om 19^{ab} — ^a) B₁ २ २ D_n D_s-६ M

transp दारान् and पुत्रान् — ^b) D₂ ६ ददत् (for न

चान्य) K₁ वाच्य, K₄ चान्य, D₁ चान्य (for चान्यं)

K₁ ४ D₁ २ २ तद् (for यद्) D₁ २ वशो (for वचो)

B₁ २ २ D_n D_s ४ ० न याचेत् कदाचन, M याचता हि ददाति

च — B₁ २ om. 19^a-20^f, D₁ om 19^{ed} D_s repeats

19^{ed} after 21^{ab} — ^c) K₁ C_a d s अहित (for अर्हते)

— ^d) M तु (for तद्) K₄ B_s D_n D_s ४ ० शुभं, D₂

वश, M धन, C_a d s वचः (as in text) D_s-10 T₂ G

C_s' पुत्रान्वि (T₁ यत्तद्धि) तं ददाति यत् (T₁ य) — B_s

(om. lines 1-2 and 8-11) D_s D_s-10 T₁ G₂ २ २ ins.

after 19^{ed} D_n ins lines 1-2 after 18^{ab}, lines 3-7

after 19^{ed} and lines 8-11 after 21 T₂ G₁ ४ ins

lines 1 and 2 after 19^{ed} and the rest after 18^{ab}.

266* इष्टापूर्तं द्वितीयं स्याद्विषयवैराग्ययोगतः ।

कामत्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृत ।

अप्रमादी भवेदेतैः स चाप्यष्टगुणो महान् ।

सत्य ध्यानं समाधानं चोद्य वैराग्यमेव च ।

अस्तेयो ब्रह्मचर्यं च तथासमग्र एव च । [5]

एव दोषा मदस्योक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।

दोषत्यागोऽप्रमादः स्यात्स चाप्यष्टगुणो भव ।

तांस्तु सत्यमुखानाहुः सत्ये षमृतमाहितम् ।

सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

निवृत्तेनैव दोषेण तपोव्रतमिहाचरेत् । [10]

एतद्वातृकृतं वृत्तं सत्यमेव सतां व्रतम् ।

[Noticed in C_s', but not in C_a d s — (L 3) B_s

D_n D_s भवेत् (for महान्) — D₁₀ om. lines 4-5,

— G_s om from the posterior half of line 4 up to

the prior half of line 7 — (L 5) B_s D_n D_s G₂ ४,

C_s' अस्तेय B_s D_n D_s D_s ० अत्समग्र, C_s' as above,

— T₁ om. lines 6-9 — (L 6) D_s ० दमस्य (for

मदस्य) T₂ G₁ ४ ४ दोषा दमस्य ये प्रोक्ता — (L 7) D_n

तथा त्यागोऽप्रमादश्च — D_n C_s' transp lines 8 and 9]

— (L 9) D_s सत्य चातृतमश्रुते (for the posterior half)

— (L 11) C_s' वित्त (for वृत्त) T₁ G_s पर, T₂ G₁-२ C_s'

वर (for व्रतम्)]

— D_s-10 T₁ G₂ २ om 19^a-21^b. T₂ G₁ ४ २ om 19^{af}

(line not noticed in C_s') — ^a) K₄ D_s अर्थवाच्यं, D₁

नाप्यवाच्य, D₂ अस्य वाच्य, M अप्यवाच्य, C_a d s as in

text. B_s D_n D_s ४ ० ७ वदति, M ददाति, C_a d वदति

(as in text) K₄ B_s D_n D_s D_s ४ ० ७ एत (D_s एव)

(for एव)

20 B₁ २ २ २ D_s-10 T₁ G₂ २ २ om 20, which is

not noticed in C_s' (of v. 1 18, 19) — ^a) D₂

द्रव्यैर्युक्तैः, T₂ त्यक्तद्रव्यैः, M₁ त्यक्तो द्रव्यैः, C_a d s as in

text. B_s D_n D_s ४ ० ७ यद्, C_a d s य. (as in text)

T₂ G₁ ४ प्रियो भूयात् (for यो भवति) M वसति, C_a d s

भवति (as in text) — ^b) K₁ D₂ ७ Cd 'युक्ते, K₄

'युक्ते, B_s D_n D_s D_s ४ ० 'युक्तैः, D₁ 'युक्तः, D_s 'गुते,

C_a s 'युक्ते (as in text) K₄ तु, D₁ न (for च) C_s

चित्स कदाचन — After 20^{ab}, T₂ G₁ ४ read 18^{ed},

while D_n ins

267* न च द्रव्यैस्तद्वदति नोपयुक्तैश्च कामतः ।

— T₂ G₁ ४ om. 20^a-21^b. — ^a) B_s D_n D_s D_s ४ ०

असिद्धेषु (D_s सिद्धेषु), C_a d s तद्वीन. (as in text).

अग्रमादोऽष्टदोषः स्यात्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।
 इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चम्यो मनसश्चैव भास्त ।
 अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तो ह्येतैः सुखी भवेत् ॥ २१
 दोषैरेतैर्विमुक्तं तु गुणैरेतैः समन्वितम् ।
 एतत्समृद्धमप्युद्धं तपो भवति केवलम् ।
 यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २२
 घृतराष्ट्र उवाच ।
 आख्यानपञ्चमवेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः ।
 तथैवान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ॥ २३

द्विवेदाश्चैकवेदाश्च अनृचश्च तथापरे ।
 तेषां तु कतमः स स्याद्यमहं वेदं ब्राह्मणम् ॥ २४
 सनत्सुजात उवाच ।
 एकस्य वेदस्याज्ञानाद्वेदास्ते बहवोऽभवन् ।
 सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्थितः ।
 एवं वेदमनुत्साद्य प्रज्ञां महति कुर्वते ॥ २५
 दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेतत्प्रवर्तते ।
 सत्यात्प्रच्यवमानानां संकल्पो वितथो भवेत् ॥ २६
 ततो यज्ञः प्रतायेत सत्यस्यैवावधारणात् ।

C. 5. 1225
B 5. 43. 45
K. 5. 43. 45

— ^a) M₂-s शिष्टबुद्धिः, Ca d.s. as in text. D₁ C₅ मतो (for नरो) B₈ D_n D₅ D₂. s दुःख तेन च न ग्लपेत् (B₈ प्रसेव) — ^c) M (except M₁) स तैर् (for सर्वैर्) K₄ D₂ अपि (for एव) — After 20, K₁ D₅ ins

268* पट्टप्रकारमिमं त्यागं बुद्धान्यन्नावशिष्यते ।, while D₅ repeats 263*

21 D₂ s T G om. 21^{ab} (cf. v. 1 18-20) For sequence in D_n, cf. v. 1 19 — ^a) K₁ D₁ transp अग्रमाद and अष्टदोष B D_n D₅ D₂-7 Ca s अष्टौ दोषा प्रमादस्य — D₅ D₂-10 T G read 21^{cd} after 269* — ^f) K₁ D₁. 2. 4 Ca d युक्त, D₂ त्यक्त (for मुक्त.) K₄ युक्तोपेत, B भक्त्युपेत, D_n D₅ 1 10 मुक्त्युपेत (for मुक्तो ह्येतै) D₅ D₅ चेतत्, D₁ s Ca d अप्येत, D₂ 4 नैवे, T₁ च स, T₂ G C₅' चेन्म (for ह्येतै)

22 ^a) K₄ D₁ C₅' विमुक्त, B₁ s s D₁ C₅ विमुक्त., B₂ 4 D_n D₂ s 10 G₄ विमुक्त., Ca विमुक्त (as in text) G₅ दोषैरेतैर्विमुक्तं तु — ^b) B D_n D₁ s s 10 समन्वित, C₅' as in text. — ^c) K₄ (also as in text) B D_n D₂-4 s M₈ C₅' समृद्धमत्य (D₂ 'प्य)यं, D₁ 1 'द्विमृद्ध, T G M₁. 2. 4 s 'द्वमत्युद्ध (G₂ 'द्वमत्युद्ध, G₂ 'द्वमृद्ध च) — ^e) M (except M₂) मा (for मा) — ^f) B₂ अर्हमि (for इच्छमि) D_n D₅ D₂-10 T₁ s (also as in text) G C₅' सक्षेपाद्यप्रवीमि ते, D. किं मूय कथयामि ते — After 22, D_n D₅ D₂-10 T G ins

269* एतस्यापहर शुद्ध जन्ममृत्युजरापहम् ।

[Noticed in C₅', but not in Ca d s — D_n D₁₀ पुण्यं (for शुद्ध) G₁ 4 'लुभयापह, G₂ 'लुजराति]
 — After the above, D₅ D₂-10 T G read 21^{cd}, while M₁ ins a colophon (adhy nam s मृत्युत्यागकथन, adhy no 44)

23 ^a) D₅ D₅ G₈ आख्यान (for आख्यान) K₁

आख्यान पचमो वेद, all comm. as in text. — ^b) D₅ भूयितं, D₅ M₁ भूयिष्ठ, all comm. as in text K₁ D₅ D₁ 1 जैन, B₈ नर, all comm. as in text — ^c) B₂ s D_n D₅ D₁-10 T₁ C₅' च (for एव)

24 D₁ M (except M₁) om. 24^{ab}. — ^b) K₁ B (except B₂) D_n D₁-s अप्यनृच, G₂ ह्यनृत, G₅ ह्यनृच (for अनृच) All comm cite अनृच (as in text) T₂ अनृचांस (for अनृचश्च) — ^c) M एषा तु, C₅ तर्हि तु B D_n D₅ कतर, C₅ as in text D₅ D₂-10 T₁. s (m as in text) G C₅' एतेषु मे (D₁₀ एतेषाम)धिक ब्रूहि — ^d) B D_n D₂. 4. 6 T₂ m वै द्विज, C₅ s' ब्राह्मण (as in text)

25 ^a) D₅ s s S (except T₁) एकवेदस्य चाज्ञानात् C₅' cites एकवेदस्य — ^b) K₁ B D_n D₂-1 Ca कृता, C₅' [अ]भवन् (as in text) — ^c) D₅ स तस्य (for सत्यस्य) K₁ एव हि (for एकस्य) — ^d) G₄ M₁ s 4 कश्चिद्, all comm. as in text. D₁ M असि (D₁ अपि) स्थित, Ca s s' अवस्थित (as in text) — D₅ D₂-10 om 25^c-26^b. — ^e) D₁ T₁ C₅ एक वेद, G₈ M एकवेद B D_n D₂. 4 s अविज्ञाय, D₁ महान्तोद्य, Cd s अनुत्साद्य (as in text) G₁. 2. 4 s C₅' य पुन वेद तस्मत्य — ^f) B D_n D₂. 4 s C₅ प्राज्ञोहमिति मन्यते (C₅ कुर्वते), S C₅' प्राज्ञो भवति नित्यदा (G₈ पूर्य) Ca cites प्रज्ञा, Cd प्रज्ञां महति

26 D₅ D₂-10 om. 26^{ab} (of. v. 1 25) — ^b) M₂-s लामात् (for लोभात्) G₁ s 4 एव (for एतत्) — ^c) K₄ प्रपद्य, G₂ प्राच्यव, Ca d s s' as in text. — ^d) K₁. 4 B D_n D₁-s T₂ M₂ Cd s सकल्पश्च (K₁. 4 D₂ s Cd s 'त्पाद्य, T₂ M₂ 'त्पोपि) तथा भवेत् (Cnp as in text), D₅ D₁-10 G₂ s C₅' सकल्पा वितथाभवन्

27 ^a) D₅ D₂-10 G C₅' कर्म (for यज्ञ) B D (except D₂-s 1 s 10) प्रतीयेत, C₅ प्रतीयते, Ca d s' as in text T₂ (m as in text) तेन कर्मप्रभावेन — ^b) D₅

C. 5 1000
E. 5 43. 40
K. 5 43 47

मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्योत कर्मणा ।
संकल्पसिद्धः पुरुषः संकल्पानधितिष्ठति ॥ २७
अनैभृत्येन वै तस्य दीक्षितव्रतमाचरेत् ।
नामैतद्वातुनिर्वृत्तं सत्यमेव सतां परम् ।

ज्ञानं वै नाम प्रत्यक्षं परोक्षं जायते तपः ॥ २८
विद्याद्बहु पठन्तं तु बहुपाठीति ब्राह्मणम् ।
तस्मात्क्षत्रिय मा मंस्था जल्पितेनैव ब्राह्मणम् ।
य एव सत्यान्नापति स द्वेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥ २९

Ds ० G Cs' np सत्यस्यानव', D1 सत्यस्योच्चाव', Cd s as in text — After 27^{ab}, T2 G1 s 4 Cs' read 29^{ab} and 29^{ef}, while M reads 29 — Ds-10 G2 s Cs' om 27^e-28^f — ^a) G1 s 4 तथा, Ca d s घाचा (as in text) B Dn Ds Ds 4 ० अय (for उत) D2 वाचान्योन्यस्य क', Ds वाचमस्यति क' — ^e) B1 s 5 Gs Ca सकल्पसिद्धि ; M (except M1) 'सिद्ध; Cd ap as in text. B1 s Ca च पुसः, M (except M1) पुरुष — ^f) K1 4 Ds D1 s M4 (inf lin) Ca d सकल्पाद्, Ds 'त्पे, T G1 s 4 M1 'त्पं, M2 s 'ल्पश्, M3 s 'त्पाश् K1 4 Ca d अवतिष्ठते, B2 T2 G1 s M चाधितिष्ठति, D1 s 5 व्यवतिष्ठते, T1 चाधिगच्छति

28 Ds-10 G2 s om 28 it is not noticed in Cs' (cf. v 1. 27) T1 om 28^{ab} — ^a) K1 D2-s 1 अनै(D2 'क्ष)भृत्येन, T2 G1 s 4 M सुतभृत्येन, Ca d s as in text. K4 B Dn2 Ds2 D1-4 Ca चैतस्य, Ds वै न स्यात्, D1 चैतस्या, Gs चैतस्या (for वै तस्य) — ^b) K1 D1 s 5, 7 Ca d दीक्षितो, Gs M (except M2) दीक्षित, Cs दीक्षित (as in text) — ^c) K4 नामैतद्वातुनिर्वृत्त, B2 Ds नामैतत्त्वात्तु (B2 'च्च) निर्वृत्त, M नामैतद्भवतनिमित्त (sic), Ca d s as in text — ^d) D1 व्रत, G4 वर, Ca d s सता (as in text) K4 Ds मत (K4 m व्रत), G1 s M1 वर, Ca s पर (as in text) — ^e) Ds दान, Ca d s ज्ञान (as in text). T2 G1 s 4 विज्ञान चैतत् (T2 om च) प्रत्यक्ष — ^f) Ds M2-4 परोक्षाद्, Ca. d. s as in text. D1 s T2 G4 जायते, Ca s as in text. T G1 s 4 मृषा, M तम., Ca d. s तप (as in text)

29 T1 om 29^{ab}. T2 G1 s 4 read 29^{ab} and 29^{ef}, while M reads the whole of 29 after 27^{ab}. — ^a) Ds 1 विद्याद्बहुविध त तु, T2 (m as in text) विद्याद्बहु पठत तु, Gs 'द्बहु पर त तु, G4 'ब्रह्मपद त तु, M (except M1) 'द्बहुफल त तु Cs cites विद्यात्पठत, Cs' विद्याद्बहुपठत (as in text) — ^b) Ds Ds-10 S (T1 om) Cs' यद्वागिति, D1 'पाठी तु; Ds 1 'पाठ तु B Dn Ds 4 ० द्विज वै बहुपाठिन. Ca cites बहुपाठ, Cd बहुपाठी (as in text) — Ds-10 G2-s Cs' om. 29^{cd}. — T2 G1 transp 29^{cd} and 29^{ef}. — ^c) T2 G1 M न हि क्षत्रिय पया वै (T2 G1 'यार्य) — ^d) K1 4 Ds 1 Cd जपितेन, D1 जपतो न, T2

M जहि तेन, G1 मन्ये तेन, Ca. s as in text B Dn Ds Ds 4 ० वै द्विज, D1 ब्राह्मणान्, Cs ब्राह्मण (as in text) Cd. s oite ब्राह्मण — ^e) T2 सत्यान्नापति यो राजन् — Ds Ds-10 T G ins after 29 Dn, after 30.

270* छन्दासि नाम द्विपदा वरिष्ठ

स्वच्छन्दयोगेन भवन्ति तत्र ।

छन्दोचिदस्तेन च तानधीत्य

गता हि वेदस्य न वेद्यमायां ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d s]

Ds. 9 T2 G cont Dn Ds (om lines 1-4) ins after 31 T1, after 31^{ab}. M (except M2) ins lines 5 and 6 only after 31.

271* न वेदाना वेदिता कश्चिदस्ति

वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ।

यो वेद वेद स च वेद वेद्यं

यो वेद वेद्य न स वेद सत्यम् ।

यो वेद वेदान्स च वेद वेद्यं

न त विदुर्वेदविदो न वेदा ।

तथापि वेदेन विदन्ति वेद

ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति ।

धामाशभागस्य तथा हि वेदा

यथा हि शाखा च महीरहस्य ।

सवेदने चैव यथामनन्ति

तस्मिन्हि सत्ये परमात्मनोऽर्थे ।

[Passage noticed in Cs', but not in Ca. d s — (L. 2) Ds Cs' वेदेन वेद्य (for वेद्येन वेद) — (L. 3) T1 G4 वेद्य, Cs' वेद (as above) T1 वेद, Cs' वेद्य (as above) — (L. 4) T1 वेद (for वेद्य), and च (for स), Cs' as above — (L. 5) G1 s M1 s-5 न, Cs' स (as above) G1 s M1 s 4 स, Cs' च (as above) G2 यो वेद वेद वचन च वेद — (L. 6) G2 वेद्य, Cs' न त (as above). — (L. 7) Gs 5 वदति, Cs' विदन्ति (as above). Ds G (except G2) वेद्य, Cs' वेद (as above) — (L. 8) T2 Gs वदति, Cs' भवन्ति (as above). — (L. 9) Ds G1 धर्माश', T2 यज्ञाश', G2 Cs' यामाश', Gs धर्माश' (for धामाश') — (L. 10) Dn T2 G1 s 4 च (for हि) Dn Gs हि (for च) — (L. 11) Ds सवेदन, Cs' as above. Ds न (for च) T G प्व Ds Cs' तथा, T G अथ (for यथा)

छन्दांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्वा

जगौ पुरस्तादपिसर्ग एषः ।

छन्दोविदस्ते य उ तानधीत्य

न वेद्यवेदस्य विदुर्न वेद्यम् ॥ ३०

न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति

कश्चिद्वेदान्नुच्यते वापि राजन् ।

यो वेद वेदान्न स वेद वेद्यं

सत्ये स्थितो यस्तु स वेद वेद्यम् ॥ ३१

अभिजानामि ब्राह्मणमाख्यातारं विचक्षणम् ।

यश्छिन्नविचिकित्सः सन्नाचष्टे सर्वसंशयान् ॥ ३२

तस्य पर्येषणं गच्छेत्प्राचीनं नोत दक्षिणम् ।

नार्वाचीनं कुतस्तिर्यङ् नादिशं तु कथंचन ॥ ३३

तूष्णींभूत उपासीत न चेष्टेन्मनसा अपि ।

अभ्यावर्तेत ब्रह्मास्य अन्तरात्मनि वै श्रितम् ॥ ३४

C. 5. 1079
B. 5. 43. 59
K. 5. 43. 60

— (L. 12) Ds 2 T G (except Gs) Cs' नित्ये (for सत्ये)
Ds शनमात्मनोयं, Cs' as above]

30 Ds-10 T1 G2 om. 30 (not noticed in Cs')

— ^a) S (T1 G2 om) द्विपदा वरिष्ट (for क्षत्रिय तान्य
थर्वा) K1 D1 2 संत्यथर्वा, Ds सुप्रवृत्ता (for तान्य*)

— ^b) K1 4 D2 यस्ताद्, Ds सयावाक् (sio), Gs 5 M सुरै
(for जगौ) D2 5 एव (for एष) B Dn Ds Ds. 1 6 7
पुरा जगौ महर्षिसध (B1 2. 5 'पि सध, B2 4 Ds 'पिसर्ग,
D1 ऋपिसर्ग) एष (B2 4 Ds D1 एव), D1 यस्तापुरस्तादथ
सर्व एव, T2 G1 5 सुरै पुरस्तादपिमेवितानि Cs cites जगौ
and ऋपिसर्ग — ^c) T2 G1 5 M न च (for य द) B
Dn Ds 4. 6 य उत नाधीतवेदा (Bs यतताधीताश्च), Ds य
उताधीत्य वेदान् — ^d) K1 B Dn Ds D2-4 6 Ca 5 न
वेदवेद्यस्य, T2 G1 5 नामैव वेदस्य, M तानेय वेदस्य B
Dn Ds Ds 4. 6 हि तत्त्व, Ds न वेदान् D1 न विदुर्वेद्यस्य च
दुर्निवेदन, D1 न वेदविद्वेत्ति न वेदनीय — After 30, Dn
ins 270*.

31 Ds-10 T2 G om 31 (not noticed in Cs')

— ^a) D1 न वेदिता कश्चिदस्तीह राजन् — M2 om 31^b-
32^b — ^b) T1 तान्वै (for कश्चिद्) B Dn Ds स्वेतान्;
Ds Cs चेतान्, D1 स्वत्तो, Ds 4 नैतान्, Ds 7 एतान्, M
(M2 om) वेत्ता (for वेदान्) K4 Dn1 चापि, Ds M1
चैव, T1 M2-5 नैव, Ca as in text — T1 om 31^d
— With 31^a, cf. 271* — ^c) Ds 4 सत्यस्थितो Bs
वेदान्, Ca d वेद्य (as in text)

32 M2 om. 32^{ab} (cf v l 31) — ^b) B Dn
Ds 4 6 Ca 5 व्याख्यातार — After 32^{ab}, T2 G ins (a
line noticed in Cs')

272* एव यो हि विजानाति स जानाति पर हि तत् ।,
while Ds Ds 9 ins

273* पर हि तत्पर ग्रह जानात्येव च ब्राह्मण !,
and finally, D10 ins

274* यो वै विजानाति परं मयोक्त
स वै विजानाति पर क्रमेण ।

Ds Ds-10 Gs cont. (after their last insertion respec-
tively) T2 G1-4 ins after 32 Dn T1, after 33

275* नास्य पर्येषणं गच्छेत्प्राचीनं कथंचन ।

अविचिन्वन्निम वेदे तत् पश्यति त प्रभुम् ।

[Noticed in Cs', but not Ca d s — Cf stanza 33
— (L 1) Dn तस्य, Cs' नास्य (as above) — (L 2)
Ds वेद, Cs' वेदे (as above) Dn Gs तप, Cs' तत्
(as above) Ds पश्यति, Cs' as above T1 विभु, Cs' प्रभु
(as above)]

— Ds Ds-10 Gs om 32^a-33^d (line not noticed in
Cs') T2 transp 32^{ad} and 33^{ad} — ^c) B2 4 Dn Ds 7
T1 स, D1 च, T2 G M तु, Ca n(1)सन् (as in text)
— ^d) B Dn Ds-7 T1 Ca 5 व्याचष्टे T2 G M छि(Gs
मि)नस्यपि च सशयान् Cd cites सर्वसंशय — After
32, T2 G1-4 ins 275*

33 Ds Ds-10 G2 5 om 33 (not noticed in Cs'),
but of 275* T2 transp 33^{ad} and 33^{ad} — ^a) Bs
Dn Ds 5 7 T G (Gs 5 om) नास्य, Ca d s तस्य (as in
text) — ^b) T Gs 4 प्रतीची, M प्रतीच्छेत्, Ca d s
प्राचीन (as in text) S (Gs 5 om) दक्षिणा, Ca d as
in text. — ^c) K1 प्रतीचीन, K2 Ds न प्राचीन; D2
नापचीन, D1 Ca d s नाप्राचीन, T G1 5 4 अविचिन्वन्
(for नार्वाचीन) Gs दिश (for कुत) M अविचिन्वन्कु
तस्यत् (sio) — ^d) K1 नोदीचीन, K2 विदिश तु; D1
आदेश तु, T1 विदिशाश्च, T2 प्रदिशस्तु, G1 4 अशक्तस्तु, Gs
न दिशस्त, M न दिश तु (M1 विदिशस्तु), Ca d s नादिश
तु (as in text) B Ds Ca कदाचन, S (Gs 5 om)
कुतश्चन — After 33, Dn T1 ins 275*

34 Gs reads 34 twice running (with v l) — ^a)
Ds 9 तूष्णींभूत; Ca s s' as in text — ^b) Ds एवेच्छन्,
D2 5 चेष्टन्, Ds-10 T G-Cs' चेच्छेत् (Gs first time चेष्ट),
Gs (second time) M1 चेच्छेत् (for चेष्टेन्) K1 D1 [अ]पि
हि, B Dn D1-6 [अ]पि च (for अपि) — B2 om 34^{ad},
G1 reads it twice — ^c) K1 4 B1 4 5 Dn D1-7 Ca d s

C. 5. 1660
B. 5. 43. 35
K. 5. 43. 35

मौनाद्वि स मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः ।

अक्षरं तत्तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ३५

सर्वार्थानां व्याकरणाद्व्याकरण उच्यते ।

प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः ॥ ३६

सत्ये वै ब्राह्मणस्तिष्ठन्ब्रह्म पश्यति क्षत्रिय ।

वेदानां चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन्ब्रवीमि ते ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

धृतराष्ट्र उवाच ।

सनत्सुजात यदिमां परार्था

ब्राह्मीं वाचं प्रवदसि विश्वरूपाम् ।

परां हि कामेषु सुदुर्लभां कथां

तद्ब्रूहि मे वाक्यमेतत्कुमार ॥ १

सनत्सुजात उवाच ।

नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं

यन्मां पृच्छस्यमिहृष्यस्यतीव ।

अभ्यावर्तस्व, B₂ अभिवर्तस्व, G₅ अभ्यागते तु, Cn उपावर्तस्व, Cs' 'वर्तेत' (as in text). K₁ ब्रह्मेतत्, K₁ D_{1.2} ३ ब्राह्मण, B Dn D₈ ४ १ Cs तद्ब्रह्म; D₈ D₈-10 G₂ ३ (both second time) Cs' ब्रह्मास्मै (for ब्रह्मास्य) — ^a) K₁ B₂ Dn D₁-4 १ विश्रुत, B₂ संश्रित, D₈ G₂ (first time) वै स्थित, T_{1.2} m G₁ (first time). 4. ३ वै श्रुत (for वै श्रितं) K₁ परमात्मविनिश्चुत; D₈ D₈-10 T₂ G₂ ३ (second time) Cs' ब्रह्म (D₈ तम; T₂ तत्त्व) नंतरमामुयात्, G₁ (second time) ब्रह्मतरमवामुयात्, Cd ३ अतरात्मा विनिश्चुतं

35 D₁ om 35^a-36^b, G₄ om. 35 — ^a) Hyper-metric! G₈ मौने, Cs' सौनाद् (as in text). D₈ मौनधीः (for मौनाद्वि) Dn₁ D₂ G₁ om हि. Dn₂ D₈-३ Cn न (for हि). D₁ ३ M₁ om स. T₁ M₂-३ न, G₂ अथ (for स). K₁ भाति (for भवति)! — ^a) K₁ ४ D₁ ३ Ca d ३ स्वराक्षर, B Dn D₈ ४ ३ स्वलक्षणं; D₈ D₈ ३ T₂ G₂ ३ M₂ Cs' अक्षर त; D₂ क्षराक्षर (for अक्षर तत्)

36 B₂ D₁ om. 36^{ab} (of v1 35). — After 36^{ab}, Dn D₈ D₈-10 T G ins :

276* तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d ३]

— ^a) K₁ स वै (for भवेत्)

37 ^a) D₈ M (except M₁) तिष्ठेत्, all comm. as in text K₁ D₈ १ सत्यं च (D₈ वै) ब्राह्मण. पश्यन् — ^b) K₁ D₁ ३ १ क्षत्रिय', B₁ ३ ३ भारत B₂ Dn D₈ D₈-10 T G M₁ Cs' तत् (D₈ स) विद्वान्सर्वविद्वन्वेत् (but of 277*), M₂-३ क्षत्रियो ब्रह्म पश्यति — After 37^{ab}, K₁ Dn D₈ D₈-10 T G M₁ ins.

277* ज्ञानादिषु स्थितोऽप्येवं क्षत्रिय ब्रह्म पश्यति ।

[Noticed in Cs', but not in Ca, d. ३. — Dn धर्मा

(for ज्ञाना') G₁-4 M₁ क्षत्रियो]

— ^a) K₁ B D₁-7 Ca d n. ३ वेदेषु, Cs' वेदानां (as in text) K₁ D₁ ६-10 M₂ Ca d 'पूर्वेण, Cs' s' as in text — ^a) D₈-10 चैतत्; G₈ तथा, Ca एतत् (as in text) K₁ B Dn D₁-4 ३ Ca ३ बुद्ध्या, Cs' विद्वन् (as in text). D₈ तद्विद्वन्ब्रवीमि ते.

Colophon K₂ ३ missing — Major parvan K₁ उद्यम (for उद्योग)! — Sub-parvan K₁ Dn₂ D₁ G₁ ३ M सनत्सुजात (D₁ 'ति), K₁ B₁ ३ ३ Dn₁ D₈ D_{1.2} १ 10 T₁ G₂ सनत्सुजातीय, D₈ सनत्कुमारजात, G₂ सनत्सुजात-गीतासु उपनिषत्सु — Adhy name D₈ सयमप्रदांसा; M सत्यस्तुतिः — Adhy. no (figures, words or both) Dn D₈ 2 (of the सनत्सुजातीय), D₈ 42, D₈ 39, D₁ T₁ G M 44 (M₁ inf' l. n. 45; M₂ 40), D₈ T₂ 43. — S'loka no. Dn 63, D₈ 62, G₂ 55.

44

✍ This adhy is missing in K₂ ३ ३ (of v1. 5 41 1, 32 15, 43. 9).

1 ^a) K₁ B Dn D₈ ४ ३ याम्, D₁ ३ १ य (for यद्) D₈ इति मां, Cs' यदिमां (as in text) K₁ ४ B Dn D₁-7 परां स्व, Cs' परार्था (as in text) — ^b) D₈ ४ transp ब्राह्मीं and वाच K₁ विवदसि, K₁ D₁ ३ १ G₂ वदसि, B Dn D₈-४ ३ वदसे, D₈ वदसीह; D₈-10 G₂ Cs' वदसि हि, T₁ वक्ष्यसे (for प्रवदसि) — ^a) K₁ D₈ पर हि, D₁ परेषु, D₈ परेण; G₂ ३ M₂ पारं हि B Dn D₈-३ 10 कामेन; D₈ D₁-३ ३ Cs' कार्येषु; Ca d ३ कामेषु (as in text) — ^a) B D₈ D₈-10 T G₂ ३ Cn s' प्रवृद्धि; Ca d तद्ब्रूहि (as in

अव्यक्तविद्यामभिधासे पुराणीं

बुद्ध्या च तेषां ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ॥ २

धृतराष्ट्र उवाच ।

अव्यक्तविद्यामिति यत्प्रनातनीं

ब्रवीषि त्वं ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ।

अनागम्या वमतीहार्य काले

कथं ब्राह्मण्यममृतत्वं लभेत ॥ ३

सन्तसुजात उवाच ।

येऽसिल्लोके विजयन्तीह कामा-

न्त्रास्तीं स्थितिमनुतितिक्षमाणाः ।

C. 5. 1520
B. 5. 44. 7
K. 5. 44. 7

text) Cs cī'as मूढि Ks & Ds म्, all comm मे (as in text) Ks Ds चाद्य; Cs s' वाच्य (as in text) Ks Ds Ds-10 T Gs s s s M Cs' म्, Cs द् (for मन्त्र) Gs त्व मे प्रीत्या मूढि मयं तुमा

2 *) Ks & B Ds-1 & Cs d s द् (for मन्त्र) Ds s s Cd मातृच (Ds' न), Ds मातृ, Cs s मत्त (as in text) — *) M (except Ms) मा, Cs d s s' मा (as in text) Ks & B Ds-1 मन्त्र, Ds Cd s मन्त्रे, Ds मन्त्रे, Ts मन्त्रे, Cs s मन्त्रे (as in text) B Ds s s s अति (for मन्त्र) Ks द् (for मन्त्र) Ks नातिहये न तुये, Dn Ds Ds-10 Ts G Cs' अभियोग नान्द, Ds : Cs नातिहयेन तुये; Ds नातिहयेन हयेन, Ts हृदिषु निम्ना, Cd नातिहयेन तुये (for अभियोग्य नीय) Ca cī'as नातिहयेन, Cs हयमि (Cs' अभियोग्य) — After 2nd, Bs & Dn Ds Ds-10 Ts G in*

278* गुणं प्रीतिं मनसि प्रविश्या

विद्या हि सा ब्रह्मचर्येण लभ्या ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d s — (L 1) Bs & Dn विद्मे, Cs' प्रीति (as above) Ds प्रीति, Cs' प्रीति (as above) — (L 2) Ds विद्मे विद्मे, Cs' विद्मे (as above)]

— B (except Bs) Ds T G Cs' om 2nd, Dn reads 2nd after 3 — *) Ks अप्याग्नं, Bs अग्नं, Cd s अग्नं विद्या (as in text) Ca cī'as अप्यविद्या Ks & Ds s s s Cs' इति पूर्वमेवां (Ks 'यं एवां, Ks Ds 'मेवां, Ds : 'मेवां, Cs' 'मेवां) (for अभिगान्ते पुराणीं) M अन्या विद्यामभिरदति सगो — *) Ks मुख्यं ग्, Ks Bs मुख्यं मे, Ds मुख्यं मेवां; Ds मुख्यं ग्, Ds मुख्यं ग्, Cs d s मुख्यं मेवां (for गुण्या च मेवां) Bs मातृचर्यपु; Cd s as in text Ks यीयं, Ks Ds मिदं, Bs यीयं, Ds : यीयं; Cs d s मिदं (as in text) M मुख्यति या ब्रह्मचर्यपु (M' न) जीनां — After 2, Dn ins 280*

3 Ds-10 T G om the ref — *) B Dn De अन्या विद्या, Cs d s as in text Ks द्, Ds s अति, Cs इति (as in text) — *) Ks युक्त, Ks Ds मिदं, Bs मिदं; Cs as in text — Ds-10 S subst for 3rd Ds ins

after 3

279* आद्यां विद्यां वदमि हि मत्वरूपा

या प्राप्यते ब्रह्मचर्येण मद्भि ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d s — (L 1) Ds चर्या, M जन्ता (for आद्यां) Ts M मन्त्रे, Cs' 'रूपा (as above) — (L 2) Ds य (for या) Ts M विद्मे, Cs' मद्भि (as above)]

— Ds Ds-10 S cont Dn ins after 2

280* यां प्राप्यतां मन्त्रलोकं त्यजन्ति

या ये विद्यां गुरुहृदेषु निम्ना ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d s — (L 1) Dn Ds-10 Cs' म्, Ds जन्ता, Ts च, G (except Gs) एव (for म्) Ts G Cs' मन्त्राव M मन्त्रां नोपयति (for मन्त्रलोकं त्यजन्ति) — (L 2) M या ये निम्ना गुरुहृदेषु निम्ना] — Dn Ds Ds-10 T G cont. Bs ins after 4 Ms, after 5

281*

धृतराष्ट्र उवाच ।

ब्रह्मचर्येण या विद्या शक्या चेदितुमजसा ।

तस्य ब्रह्मचर्यं स्यादेतद्विद्वन्मयीहि मे ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d s — (L 2) Bs Dn मन्त्रा, Cs' विद्मे (as above)]

— Ds-10 S om 3rd (not noticed in Cs') — *) Ks आनागम्या, Bs s s नागम्या; Dn Ds अनारम्या; Ds अनुगम्या, Cs अनारम्य, Ca d as in text. Ks आर्यलोके, B Dn Ds-1 s वायं काले; Cs d s आर्य काले (as in text)

4 After the ref, Bs Dn Ds Ds-10 T G M Cs' read 6, Ca d s read as in text — *) Bs Dn Ds Ds-10 Ts Gs M Cs s' अस्मिन् (om. यं), Bs Gs योस्मिन्; Ds यस्मिन्, Cs d येऽस्मिन् (as in text) B Dn Ds-1.0 Ca ये जयति; Cs s' विजयति (as in text) — *) Ks B s म्, all comm स्थिति (as in text) Ks B Dn Ds s ह्यनुविशिक्षं; Ds अन्यनुविष्टमाना, Gs द्वाहुः, Gs नाम विविक्षं, Gs s द्वाहुदिरक्षं, Ca d s s' as in text — *) Ds Ds s s Ts G M s s निरुद्धि, all comm. as in text — *) Cf Katha Up 2. 3. 17th Ks Gs मुजां, all comm. मुजाद् (as in text) Ks Ds Ts ह्यपीकाद्;

त आत्मानं निर्हरन्तीह देहा-

न्मुञ्जादिपीकामिव सत्त्वसंस्थाः ॥ ४

शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत ।

आचार्यशास्ता या जातिः सा सत्या साजराभरा ॥ ५

आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य

भूत्वा गर्भं ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।

इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति

प्रहाय देहं परमं यान्ति योगम् ॥ ६

य आवृणोत्यवितथेन कर्णा-

वृतं कुर्वन्मृतं संप्रयच्छन् ।

तं मन्येत पितरं मातरं च

तस्मै न दुहोत्कृतमस्य जानन् ॥ ७

गुरुं शिष्यो नित्यमभिमन्यमानः

स्वाध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रमत्तः ।

मानं न कुर्यान्न दधीत रोप-

मेप प्रथमो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ८

आचार्यस्य प्रियं कुर्यात्प्राणैरपि धनैरपि ।

कर्मणा मनसा वाचा द्वितीयः पाद उच्यते ॥ ९

समा गुरौ यथा वृत्तिर्गुरुपत्न्यां तथा भवेत् ।

यथोक्तकारी प्रियकृतृतीयः पाद उच्यते ॥ १०

all comm as in text Ds Ds-10 S Cs' धीर (Gs M देह)भावात्, Ca d s सत्त्वसंस्थाः (as in text). — After 4, B₁ ins 281*, while D₁ ins

282* यदि सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा ये हृदि संस्थिताः ।

अथ मृतोर्मुत इति तत्र ब्रह्म समश्नुते ।

5 Cf Manu 2. 147-148 — After 5^{ab}, Ds T₂ ins 283* — °) T₂ M 'शिष्टा, Ca d s 'जाता (for 'शास्ता) K₁ आचार्यजातयो जातिः — °) = Manu 2. 148^d. K₁ Cd s सा नित्या, K₄ D₂-4 सा दिव्या; B D₂ Ds D₁ s o Ca सा पुण्या; D₂ दुरापा (for सा सत्या) — Ds-10 T₁ G subst for 5^{ad} Ds T₂ ins after 5^{ab}

283* आचार्यतस्तु यजन्म तत्सत्यं वै तथामृतम् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s — Ds Ds-10 च (for तु)]

— T₂ ins after 5^{ad}

284* तस्मात्तामेव यत्नेन बुद्धिमान्प्रतिपद्यते ।

— After 5, M₁ ins. 281*.

6 B₁ s om 6 B₂ Dn Ds Ds-10 T G M₁ Cs' read 6 after the ref of stanza 4, Ca d. s read as in text — °) K₁ & B₂ s D₁ o Ca. d s 'योनौ, Cs' 'योनि (as in text) K₁ & D₁ s s स, Cs' ये (as in text). Ca d s onto प्रविश्य (as in text) — °) K₁ & B D (except Ds Ds o) Ca d s गर्भे; Cs' गर्भं (as in text) — °) Ds Ds-10 T G M₁ Cs' विहाय, Cs प्रहाय (as in text) Ds Ds-10 T G Cs' सत्य, D₁ रूप, Ds योगान्; Cs योगं (as in text). — Here two folios missing in Cd !

7 Cf. Manu 2 144 — °) K₄ Ds₂ G₄ om य. Ds-10 T₁ Cs' स, Cs य (as in text). B₁ s Dn D₁ o प्रावृणोति, B₂ वै वृणोति, M₁ 2 आवृणोति, M₂ & आवृणोति;

Cs. s' as in text Ds-10 T₁ G₂ Cs' om from अवितथेन up to कुर्वन् in 7^b! Ds अतिरत; Gs अविरुद्धेन, Cs as in text. B (except B₂) Dn D₂ & s कर्णान्, Ds सुशिष्य, D₁ T₂ कर्षणा (for कर्णौ) — °) Ds विद्यां, T₂ G₂ दुःखं; G₁ & अदुःख, Cs कृत (as in text). K₁ & D₁ s १ कुर्वन्; Ds अन्न, Cs कुर्वन् (as in text). D₁ अमृतत्वं (for अमृत स). Ds M₂ संप्रयच्छेत्. — °) Om in Ds-10 T₁ G₂ Cs'. Ds तस्मिन्, G₄ M₂ तत् (for त). K₁ & B₂ D₁-१ वै मन्ये (B₂ Ds मन्येत्), G₄ M₁ मन्ये (for मन्येत) — °) Ds Ds o तस्मिन्, D₂ नास्मै (for तस्मै न) Ds-4 Cs प्रजानन्, Cs' जानन् (as in text)

8 °) B₂ & Dn Ds-10 T₁ G₂ s Cs' अभिवादयी (Ds 'ये)त, Ca s अभिमन्य (as in text) — °) K₄ Ds Ds १-10 S Cs' इच्छेत् (Ds Ds-10 T₁ G₂ s Cs' 'च्च) सदाप्रमत्त, B₁ इच्छेच्छुचिरेवाप्रमत्तः Ca otes इच्छेत् (as in text). — After 8^{ab}, Ds-10 G₂ ins 285*. — Ds-10 G₂ Cs' om 8^{ad} — °) S (except T₁, G₂ om) मानाह माधेत्; Ca s as in text Dn Ds D₁ T₁ Cs नादधीत, D₂ s निदं, M विदं; Ca न दधीत (as in text) — °) Dn एपात्मानं नित्यमभिमन्यमान (not adopted in the old printed editions!); see above — B₁ & (om line 2) s Dn Ds T₂ G₁ s s ins. after 8. Ds-10 G₂, after 8^{ab}

285* शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः ।

ब्रह्मचर्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ।

[Noticed in Cs', but not in Ca s]

9 Ds Ds o T₁ G₂ read 9 after 287*, D₁ o T₂ G₁ s s, after 11 — °) Ds Ds-10 S (except G₂) Cs' आचार्याय Ds Ds 10 ब्रूयात्, T₁ कुर्वन् (for कुर्यात्) — °) Ds Ds o T₂ G चतुर्थः (for द्वितीय.)'

नाचार्याविहोपकृत्वा प्रवादं
प्राज्ञः कुर्वीत नैतदहं करोमि ।

इतीव मन्येत न भापयेत्
स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ११
एवं वसन्तं यदुपप्लवेद्धन-
माचार्याय तदनुप्रयच्छेत् ।

सतां वृद्धिं बहुगुणामेवमेति
गुरोः पुत्रे भवति च वृत्तिरेषा ॥ १२
एवं वसन्तसर्वतो वर्धतीह
बहून्पुत्राल्लभते च प्रतिष्ठाम् ।
वर्षन्ति चास्मै प्रदिशो दिशश्च
वसन्त्यसिन्त्रहचर्ये जनाश्च ॥ १३

C. 5. 1702
B. 5. 44. 19
K. 5. 44. 19

10 G₂ om 10 D₂ G₁ s read 10 twice (reading 10th second time as in text!) — ^a) G₁ (second time) M transp गुरो and यथा D₂ (both times) D₂-10 T G₁ (first time) s (first time) s यथा नित्य गुरो वृत्ति (D₂ 'त्ति), G₂ (second time) समाधाय गुरो वृत्ति. — ^b) B (except B₁) D_n D₂ (both times) D₂-10 T G₁ (both times) s (first time) s आचरेत् (for भवेत्) — ^c) B₁ D_n D₂ (first time) D₂-10 T G₁ (first time) s (first time) s तपुत्रे च तथा कुर्वन् — ^d) B₁ s D_n D₂ (first time) D₂-10 T G₁ (both times) s (first time) s द्वितीय (for तृतीय) ¹ K₁ D₂ तृतीय पादमाप्त्यात् — After 10, D₂ 10 ins (cf 287*)

286* आचार्येण कृतं ज्ञान्या भावितोऽस्तीति मन्यते ।
तं गुरं प्रति हृष्ट संस्तूयिष्य पाद उच्यते ।
D₂ cont. B₁ s D_n D₂ D₂ T G (except G₂) ins after 10

287* आचार्येणारमकृत् विज्ञानं
ज्ज्ञाना चार्थं भावितोऽस्तीत्यनेन ।
यन्मन्यते तं प्रति हृष्टबुद्धि
स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पाद ।

[Noticed in C₂, but not in C₁ s — (L 1) T₁ चवृत्त, T₂ G₁ s अपिष्ट, C₂ आत्म (as above) D₂ विज्ञाना, T₁ C_n जानन्, C₂ जिना (as above) — (L 3) D₂ तन्, T₁ G₂ य, C₂ यन् (as above)]
— Thereafter D₂ D₂ s T₁ G₂ read 9

11 D₂-10 G₂ om 11 (not noticed in C₂) For G₂ see below — ^a) B D_n D₂ D₂-1 नाचार्यस्य, D_n C₂ आचार्यस्य (for नाचार्याय) K₁ अप्राप्य चेत, B₁ s-s D_n C₂ अनपाठ्य, B₂ D₂-6 अनुपाकृत्य, D₂ अनुपकृत्य, D₂ इहोपकृत्य, D₁ अनुपकृत्य (for इहोपकृता) B₁ s s D_n D₂-6 प्रप्राप्त, D₁ विवाद, C₂ s as in text 8 (G₂ om) ना(M₁ आ)चार्याय कृतमिति चा(M₁ ना)भिमानात् (G₂ M 'मान) — ^b) D₂ कुर्वीत, T₁ मन्यते; T₂ G₁ मन्येत; G₂ M₂ मन्ये; M₁ s-s मन्येत्, C₂ कुर्वीत (as in text) K₁ s D₁ s s T₂ G₁ om न K₁ तद् (for एतद्) — ^c) T₂

G₁ s M भाव (for भाप) — For 11, G₂ subst

288* एव वसन्तं यदुपप्लवेद्धि
नाचार्याय कृतमिति चाभिमानात् ।
प्राज्ञो मन्ये नैतदहं करोमि
स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पाद ।

— After 11, T₂ G₁ s-s read 9 — B₁ s D_n T₁ ins after 11 D₂ D₂-10 T₂ G, after 9 (cf v. 9)

289* कालेन पाद लभते तयार्थं
ततश्च पादं गुरुयोगतश्च ।
उत्साहयोगेन च पादमृच्छे-
च्छास्त्रेण पादं च ततोऽभियति ।

[Noticed in C₂, but not in C₁ s — (L 1) D₁₀ G तपाय (G₂ तदाय), T₁ यथा च, T₂ यथाय (for तयार्थ) — (L 2) D₂ T G तथा, C₂ तन (as above) — (L 3) T₁ योग (for पाद) G₁ s इच्छेत् (for कृच्छेत्) — (L 4) T₁ G₂ s छात्रेण (for शस्त्रेण) T₁ G₁ तथा (for ततो)]
— B₁ s D_n D₂ D₂-10 T₁ G₂ s cont T₂ G₁ s s M₁ ins after 13

290* ज्ञानादयो द्वादश यस्य रूप-
मन्यानि चाज्ञानि तथा बलं च ।
आचार्ययोगे फलतीति चाहु-
र्ग्रहार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यम् ।

[Noticed in C₂, but not in C₁ s — (L 1) D_n भर्मा, C₂ शान (as above) — (L 2) T₂ G₂ M₁ C₂ transp अन्यानि and अज्ञानि — (L 3) T₂ भवति, C₂ फलति (as above)]

12 D₂ 10 T₁ G₂ s C₂ om 12-13, D₁ om 12 — ^a) G₂ M संत (for वसन्त) B D_n D₂ D₂-6 T₂ एव प्रवृत्तो (T₂ च सर्वं) यदुपाहमेत (D₂ T₂ 'प्लवेत्) वै, C₂ एव सतं यदुपप्लवते धन, C₂ तमेव सतं यदुपाहरेद्धनं — ^b) K₁ s D₂ आचार्याय, B D_n D₂ D₂-6 धनमाचार्याय; D₁ तमाचार्याय, C₂ आचार्याय (as in text) C₂ cites सप्रयच्छेत्

13 D₂ 10 T₁ G₂ s om 13, which is not noticed in C₁ s (of v. 12) — ^a) K₁ एव कुर्वन्, D₁ स एव

C. 5. 1703
E. 5. 44 20
K. 5. 44 20

एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् ।
ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मलोकं मनीषिणः ॥ १४
गन्धर्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत् ।
एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्यो अहाय जायते ॥ १५

य आशयेत्पाटयेचापि राज-

न्सर्वं शरीरं तपसा तप्यमानः ।

एतेनासौ बाल्यमत्येति विद्वा-

न्मृत्युं तथा रोधयत्यन्तकाले ॥ १६

अन्तवन्तः क्षत्रिय ते जयन्ति
लोकाञ्जनाः कर्मणा निर्मितेन ।

ब्रह्मैव विद्वांस्तेन अभ्येति सर्वं

नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥ १७

धृतराष्ट्र उवाच ।

आभाति शुक्लमिव लोहितमिव

अथो कृष्णमथाञ्जनं काद्रवं वा ।

वै; Cs एव वसन् (as in text) K₁ B₂ s D₈ D₈ T₂
G₁ s 4 Cs वर्धते, D₁ भवति K₁ D₈ T₂ G₈ ह, B₂ s D₈
हि, D₈ हव, G₁ 4 च (for इह) — ^b) K₁ D₁ s 1 s
बृहत्, Cs महत् (for बहून्) K₄ पुत्रान्पौत्रान् (for
बहून्पुत्रान्) — ^c) B (T₁ G₂ s om) प्राप्य प्रतिष्ठा (T₂
G₁ 4 'तिष्ठेत्' (for वर्धन्ति चास्मै) Cs oites वर्धन्ति
— ^d) K₄ B Dn D₂-1 s 1 वसति, Cs वसन्ति (as in
text), K₄ B₂-4 D₈ D₈ 1 ब्रह्मचर्यं D₈ om. from
ब्रह्मचर्ये to महाभागा in 14 S (T₁ G₂ s om) धीरः
पुनर्ब्रह्मचर्यं चरेत् — After 13, T₂ G₁ s 4 M₁ ins 290*

14 D₈ om 14^{ab} (of v 1 13) G₄ (hapl) om
14^b-15^c — ^b) = 5 60 3^d K₁ G₂ आमुयु, D₁ आग
मन्, Cs' आमुवन् (as in text) — ^d) D₂ 4 M₂-5 'चर्यं,
T₂ G₁ s M₁ 2 'चर्यान् (for 'लोकं) D₈ D₈-10 T₁ G₂ s
ब्रह्मचर्येण चाभवन् — After 14, D₈ ins 291*

15 G₄ om. 15^{ab} (of v 1 14) — ^{ab}) D₈ D₈-10
S (G₄ om) Cs' एतेनैव सगधर्वा रूपमप्सरसोजयन् (M₁-2 s
'भजन्, M₄ 'भवन्) — ^d) K₁ सूर्योद्वाय प्रजायते, K₄
सर्वमाहाय जायते, B Dn D₁-6 सूर्योप्य (B₈ D₈ 6 ह्य)हाय
जायते, D₈ सूर्य आहायते सदा, D₇-9 T₁ 2 m G₁ 2 4 s M
सूर्य (s10) अहाय जायते (T₁ कल्पते), T₂ सूर्यो ब्रह्मा
ह्यजायते, text as in D₁₀ G₄ only (K₂ s s missing)
— B₁ s Dn D₈ D₈ 10 T₂ G₂ s ins. after 15 G₁ s 4,
after 16 D₈, after 14

291* आकाक्षार्थस्य सयोगाद्रसभेदार्थिनामिव ।

एव ह्येतत्समाज्ञाय तादृग्भाव गता इमे ।

[Noticed in Cs', but not in Ca.s — (L 1) Dn
D₁₀ आकाक्षार्थस्य, Cs' as above G₂ सक्षोम (for संयोगात्)
D₈ आकाक्षार्थस्यो', G₁ 4 s 'क्षार्थसमायोगात्, G₈ आकाक्षितार्थ
स्यो' Cs' as in text. — (L 2) B₁ s एते, Cs' एतत्
(as above). D₈ समादाय (for 'ज्ञाय) T₂ G₂ Cs' त्विमे
(for इमे)]

16 D₈ 10 T₂ G₂ s om 16 (not noticed in Ca s').
— ^a) G₈ om य K₁ D₁ तम, D₈ m 1 तपः; D₈ अति-
(for य) K₁ D₁ नाशयेत्, K₄ B Dn D₂-1 आशयेत्,
G₁ s 4 M आशसेत्, Cs as in text B (except B₂) Dn
D₂-1 पावयेत्, G₈ स्वरयेत्, Cs as in text. D₂ M वा
(for च) K₄ विद्वां (for राजन्) — ^c) B Dn D₈ D₈
G₁ s 4 M₁ वै, D₂ च; D₈ एव (for असौ) D₁ M₂-5
om. असौ D₂ अस्य; Cs बाल्य (as in text). B Dn
D₈ D₈ 4 G₁ 4 अभ्येति, D₂ सत्येन, Cs as in text
— ^d) D₈ 6 यथा, M₁ (sup lin as in text) जरा (for
तथा) B₁ s s स जयति, B₂ 4 Dn D₈ 6 सजयति, D₈
रुधसि, D₁ नान्वयाति, D₂ अपराधयति, G₁ s 4 M रधयति,
Cs रुणद्धि (Csp वधयति) (for रोधयति) — After 16,
G₁ s 4 ins 291*

17 ^a) B D₂-4 1 10 T₁ G₁ s s Cn अतवत्, Cs s' as
in text — ^b) G₈ s लोकं, Cs s' लोकान् (as in text)
B Dn D₈ D₁-6 s-10 T₁ Cs निर्मलेन, D₇ तर्पितेन (for
निर्मि) — ^c) D₈ D₈ s T₁ 2 (m as in text) G₂ Cs'
ज्ञानेन, Cs ब्रह्मैव (as in text) D₈ D₈ s T₂ G₂ Cs' तेज,
Cs तेन (as in text) K₁ 4 B (except B₂) Dn D₁-6 10
चाभ्ये (D₂-4 'प्ये)ति, Cn s' as in text. B₂ युक्तो; D₈
D₇-10 S Cs' नित्य, D₈ 6 सर्वो; Cs मृत्युं (for सर्व)
— ^d) = (var) Vāj Sam 31 18^d, (var) Śvetās'vatara
Up. 3 8^d, 6 15^d. K₁ एप; B₂ यत्र स, D₁ नैप, D₂ यो
न, Cs नान्य (as in text) D₈ 6 विद्यात्, Cs विद्यते (as
in text) D₈ D₈-10 S Cs' न विद्यते ह्यन्यथा तस्य (M
तत्र) पन्था:

18 B₈ T₁ om. the ref. — ^a) T₁ नाभाति, Ca.s s'
as in text — ^b) K₄ तथाजनमिव, D₈ ह्वाप्यजनं, T₂
ह्वाजुनं, G₂ Cs' अजुनं, G₈ अजन, M अथाजुनं, Ca s
ह्वाजन (for अथाजन) D₈ 4 कांचनं, T₂ G₈ रौद्रवं,
Ca s s' काद्रवं (as in text) K₁ अथाजनं धूसर काद्रवं च.

तद्वाक्षणः पश्यति योऽत्र विद्वा-
 न्कथंरूपं तदमृतमक्षरं पदम् ॥ १८
 सनत्सुजात उवाच ।
 नाभाति शुक्लमिव लोहितमिव
 अथो कृष्णमायसमर्कवर्णम् ।
 न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे
 नैतत्समुद्रे सलिलं विभर्ति ॥ १९
 न तारकासु न च विद्युदाश्रितं
 न चाग्नेषु दृश्यते रूपमस्य ।
 न चापि वायौ न च देवतासु
 न तच्चन्द्रे दृश्यते नोत् सूर्ये ॥ २०
 नैवर्तुं तन्न यजुःपु नाप्यथर्वसु
 न चैव दृश्यत्यमलेषु सामसु ।

रथंतरे बार्हते चापि राज-
 न्महाव्रते नैव दृश्येद्भुवं तत् ॥ २१
 अपारणीयं तमसः परस्ता-
 त्तदन्तकोऽप्येति विनाशकाले ।
 अणीयरूपं धुरधारया त-
 न्महच्च रूपं त्वपि पर्वतेभ्यः ॥ २२
 सा प्रतिष्ठा तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः ।
 भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र च ॥ २३
 अनामयं तन्महदुद्यतं यशो
 वाचो विकारान्कवयो वदन्ति ।
 तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं
 ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २४

G. 5. 1714
B. 5. 44 31
K. 5. 44. 22

इति श्रीमद्वाग्वेदे उद्योगपर्वेणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

— T₁ G₁ 4 om 18^a-19^b — *) B₁ D₁ D₂ D₃-c. 10 मद्रः
 T₁ G₁ 2 यद्, C₁ s s' तद् (as in text) B D₁ D₂ D₃
 D₃-c. 10 T₂ G₁ 2 C₁ ब्रह्मणः, C₂ ब्राह्मण (as in text)
 D₁ D₂ D₃-10 T₂ G₁ 2 s M C₁ s' यत्र (T₂ m तत्र), C₁ n
 योऽत्र (as in text) — *) K₁ D₁ 4 M अक्षय, C₁ s s'
 अक्षर (as in text) K₁ B₁ C₁ s s' पर (for पदम्)
 D₁ D₂-10 कथरूपं तदक्षरं पर ब्रह्म (cf. Śaṅkara's comm
 कथरूपं तदमृतमक्षरं पर ब्रह्म¹) C₁ d s s' cite तदमृतमक्षर
 पर (as in text)

19 T₁ G₁ 4 om. 19^{ab} (cf. v 1 18), K₁ om 19^{ab}
 — C₁ d resumes from 19^a! — *) K₁ B D₁ D₂-7 T₂
 C₁ आभाति, C₂ नाभाति (as in text) — *) D₁ D₂-10
 G₁ अथो (D₁ अप्य) कृष्णमयाजन काद्रव वा, T₂ G₁ 2
 अथो कृष्णमर्जुन काद्रव वा, M अथो न काद्रव कृष्णमयार्कवर्णं
 C₁ d s cite आयस, C₂ अर्कवर्णं, C₁ d अर्क. — *) K₁ D₁
 नैव, D₁-8 M₁-8 C₁ नैन, M₁ 2 न, C₂ नैवत् (as in
 text) M₁ 2 om. समुद्रे

20 *) D₁ transp न and च, and reads आश्रय
 (for आश्रित) — *) G₁ विद्यते (for दृश्यते) — *) D₁
 च न (or वन-) (for न च) — *) K₁ वा, B₁ 2 s D₁
 D₁ D₂-10 G₁ एतत्, B₁ D₁-8 वै (for तत्) T₂ G₁ 2.4

चन्द्रे वा (for तच्चन्द्रे) T₁ विद्यते (for दृश्यते) D₁ नोत्
 दृश्येत (for दृश्यते नोत्)

21 *) Hypermetric! D₁ न ऋक्षु, T₂ न चैवर्तु
 (for नैवर्तु) D₁ D₂ T₁ नैवत्, D₁ G₁ m नैव, G₁ 4
 तच्चैव (for तन्न) T₂ G₂ om (the last) न, G₁ 8 4
 om. नापि, D₁-8 7 om अपि! K₁ न ऋक्षु तद्दृश्यते नो
 यजुःपु — *) S चापि (for चैव) K₁ D₁ 7 अखिलेषु
 (for अमलेषु) K₁ न वै दृश्यते प्रवलेषु सामसु; B D₁ D₂
 D₃-8 न दृश्यते वै विमलेषु सामसु — *) K₁ B D₁ D₂-8
 M बार्ह (D₁ 8 बृह) द्रये, C₁ d s बार्हते (as in text) B
 D₁ D₂-9 T₂ G₁ 2 s M₁ 8 वा, C₂ च (as in text) K₁
 वा तयास्मिन् (for चापि राजन्) D₁ D₁ 10 T₁ रथंतरे चापि
 बृहद्रथंतरे — *) K₁ महानाग्नि, C₂ महाव्रते (as in text)
 D₁-8 7 दृश्यते, T₂ दृश्य (for दृश्येत्) D₁ महात्मन
 स्वात्मनि दृश्यते तत्, D₁-10 G₁ 2 4 C₁ महाव्रतस्यात्मनि
 दृश्यते तत् (D₁ 8 तेपि, D₁ 10 ते हि, G₁ 2 ते यत्) T₁
 महाप्रशस्यात्मनि दृश्यमेतत्

22 *) K₁ D₁ अणोरणीयान् (D₁ 'य'), D₁-10 S
 (except G₁ M₁) C₂ सवार, C₁ d s as in text — *)
 D₁ D₂-10 S (except G₁) C₂ अततो (T₁ G₁ 4 M₁ 8
 'को') म्येति, C₁ d s as in text — *) K₁ B D₁ D₂-8

अनीयो रूप (for 'यत्पु). B₁ s D₈ s समान, B₁ s Dn Ca सम, D₈ s तु (for वत्) D₈ D₈-10 T G C₈ अजी-
वरूपं च तयाप्यनीयमां — ^a) D₈ D₈ s-10 G₈ स्, Ca
च (as in text) K₁ G₈ स्वति, K₄ T₁ अपि; B Dn
D₈-1 Ca तद्, G₈ स्वय (for स्वपि) — After 22, D₈ 10
T₁ G₈ C₈ ins 292*.

23 D₈ 10 T₁ G₈ om 23^a-24^b (not noticed in C₈)
D₁ transp 23 and 24 — ^a) D₈ वत् (for सा)
— ^b) K₁ D₁ Ca d लोक, K₄ लोकान्; T₁m लोके (for
लोका) D₈ s G₈ s-8 M ते मत्त, Ca s तद्गत् (as in
text) — ^c) D₈ तस्मिन् (for तस्मात्) — ^d) Dn D₈-1
हि, Ca च (as in text) — After 23, D₈ D₈ ins 292*

24 D₈ D₈-10 T₁ G₈ om. 24^{ab} (of v. 1 23), the
line is not noticed in C₈. D₁ transp. 23 and 24.
— ^a) T₁ G (G₈ om) M₁ स्वय, M₈-s corrupt, Ca d
मत्त (as in text) K₁ s D₈ उच्यते, D₁ उच्यतां, G₈ s
M₁ उच्यते, Ca उच्यते (as in text) Cap उच्यतानुगं
— ^b) K₁ B Dn D₈-1 Cd s विकारं, T₁ विचारान् (m as
in text) Cap cites अवचोऽविकार — ^c) B₁ s Dn
D₈-1 G₈ यस्मिन्; D₈ s T₁ G₈ s s M (M₁ inf lin as
in text) अस्मिन्; Ca s' तस्मिन् (as in text) M
(except M₁) ins. स after जगत् and om the re-
maining portion of the stanza! — ^d) = (var) 5.
45 6^a, = (var) Bṛhad Ā. Up 4 4 14^a, Katha Up
2 3 2^a, Śvetāś'vatara Up 3. 10^a, 13^a, 4 20^a D₈
D₈ s 10 T₁ M₁ C₈ पृत् (for तद्) — T₁ G₈ M₁ ins
after 24 D₈ 10 T₁ G₈, after 22 D₈ D₈, after 23

292* उदेतद्वा तस्मिन् भाति सर्वं

उदाग्मपिपश्यति ज्ञानयोगात् ।

[Noticed in C₈, but not in Ca d.]

T₁ G₈ M₁ cont.

293* तस्मिन् अगम्यं मिदं प्रतिष्ठितं

य एतद्विदुरगृह्णते भवन्ति ।

which is a repetition of 24^{ad} (with v 1), and noticed
in C₈.

Colophon Om in K₄ G₈, K₈ s s missing — Sub-
parcan K₁ M सनत्सुजात; B₁ s s D सनत्सुजातीय; G₁ s
प्रनागर and सनत्सुजात — Adhy. name D₈ प्रद्योपदेश,
M मत्तप्रतिपादनं — Adhy no (figures, words or
both) K₁ T₁ 44 (as in text), Dn D₈ D₈ s 3 (D₈ 44
also), D₈ 43, D₈ 40, D₁ T₁ G₁-1 M₁ s s 45, M₁ (inf.
lin) s s 46 — Śloka no Dn 31; D₈ 24, D₈ 29

After adhy 44, all MSS. (K₈ s s missing)

except D₈ 10 G₈ ins an additional adhyāya, which
is given in App I (No. 2), K₄ omitting lines 2-25,
TG om lines 5-23 This adhy is not commented
upon by Śaṅkara! It cannot be said that this
part of his commentary is lost, for his remarks at
the beginning of his commentary on our adhy 45
(= Bom ed adhy. 46) clearly refers to and takes
up the thread from the end of our adhy. 44, thus
indicating that there is no gap in the continuity of
treatment. Besides the three MSS. (D₈ 10 G₈)
mentioned above, one of Telang's MSS (cf Sanat-
sujātīya, SBE, Oxford 1898, Introd. p 137) also
omits this adhy It may be observed that almost
the whole of this additional adhy, as Telang has
also noted (op cit p 181 f.n.), is practically made
up of passages which, as a reference to the critical
notes to the adhy given in App I (No 2) will
show, are nothing more than variants of stanzas
already occurring in our adhy 42-44 It will be
seen that excepting lines 1-23, which give a con-
tinuous variant version of 5. 43 8-14, the adhy. is
a curious medley of variant passages or unconnected
fragments culled from the three preceding adhyāyas
This repetitious character of the adhy. was recog-
nised by Dev, Arj and Nil Thus Arj शोकादीं
स्वरूपावरणरूपाऽनुष्ठानपि पुनर्भूते तत्स्वरूपावधारणनिरोधयो-
रादरातिशयविधानाय शोक इत्यादि!; and Nil समाप्ता
ज्ञानप्रधाना योगोपसर्जना ब्रह्मविद्या । इदानीं योगप्रधानां
ज्ञानोपसर्जना तां वक्तुमभ्यायद्वयमारभ्यते । यत्र पूर्वं चित्तवृत्ति-
निरोधेन स्वंपदार्थं ज्ञात्वा पश्चाद्विद्वान्तश्रवणादिना तस्य ब्रह्मत्व
निश्चीयते सा आद्या । यत्र तु श्रवणादिना पूर्वं पारोक्ष्येण प्रतीचो
ब्रह्मभाष निश्चित्य पश्चाच्चिद्विध्यासनेन स' अपरोक्षीक्रियते सा
द्वितीया । क्रमद्वयेऽपि फलवत्यात्माधनजातमप्येकरूपमेवेति दर्श-
यितुं प्रागुक्तान्येव हेयान्दोषान् उपादेयान्गुणान्श्च दर्शयति शोक
क्रोधश्च इत्यादिना ।

But their tortuous explanations do not rise above
scholastic logorhoman, and offer no satisfactory
explanation of the meaningless repetition involved.
It is also worthy of note that though the TG version
(which Śaṅkara generally follows), admits this
adhy, it omits no less than 19 lines of the adhy.
(viz. lines 5-23), while another MS K₄ omits as
many as 24 lines (viz. lines 2-25), that is, more
than half of the adhy ! The Javanese version does
not cite any line or stanza from this adhyāya.

४५

सनत्सुजात उवाच ।

यत्तच्छुक्रं महज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः ।

तद्वै देवा उपासन्ते यस्मादङ्गो विराजते ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १

शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्लेण वर्धते ।

तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतस्तं तपति तापनम् ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २

आपोऽय अद्भ्यः सलिलस्य मध्ये

उभौ देवौ शिथियातेऽन्तरिक्षे ।

स सध्रीचीः स विपूचीर्वसाना

उभे विमर्ति पृथिवीं दिवं च ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ३

उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च

दिशश्च शुक्रं ध्रुवनं विमर्ति ।

तस्मादिशः सरितश्च स्रवन्ति

तस्मात्समुद्रा विहिता महान्तः ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ४

चक्रे रथस्य तिष्ठन्तं ध्रुवस्यान्ययकर्मणः ।

C. 5. 1745
B. 5. 45. 5
K. 5. 45. 5

45

☞ This adhy is missing in K₂ s s (cf. v. 1 5 41 1, 32 15, 43 9) — For sequence of Ds D₈-10 T G Cs' of the tabular statement facing this page

1 G₄ om 1^a-2^b — ^a) Dn₁ D₄ s s' M₂ s (sup in as in text) एतत्, Ca. n s. s' यत्तत् (as in text) B₁ D₄ s s' M₂ शुक्रं, D₂ उक्त, all comm. शुक्र (as in text) M₂ s महाज्योति, Ca. s s' as in text — ^b) D₁ T₂ G₁-s Cs' यद्, M (except M₁) यस्यै, Ca तद् (as in text) B₂-s Ca n. s. s' उपासते D₅ उपासते स तद्देवा, D₂ यद् उपासते देवा — ^c) B Dn D₂-10 Ca तस्मात्, Cs' यस्मात् (as in text) K₁ G₁ एको, B₁ s Dn D₂-1 सूर्यो; Ca. s' अङ्गो (as in text) — ^d) D₁ तत्र पश्यति, G₂ त प्रशसति, Ca. s as in text. — ^e) Ca (which cites the whole st.) महेश्वरं, Cs s' सनातन (as in text)

2 K₁ M₄ om 2, G₄ om 2^{ab} (cf v. 1. 1) — ^a) D₁ T₁ शुक्रात्, all comm. as in text G₂ शुक्राच्च ब्रह्म भवति — ^b) D₁ शुक्लेण Cap वर्तते — ^c) D₁ शुक्र — ^d) D₁ G₁ s भवति, Ca d तपति (as in text) D₁ तापन; G₂ s तापस B₂ s दीप्यमान महद्यश (-1^b) — D₁ om 2^f — After 2, D₅ (for the first time) D₈-10 T G Cs' read 10 (G₄ reads here 10 followed by 13)

3 D₁ M₂ om. 3 M₂-s read 3 after 6 — ^a) K₁ s Ca s आपो तु अद्भ्य, B (except B₁) Dn D₁ s-s M₂ आपोय अद्भ्य, D₅ D₁₀ T₁ G₅ आपोयाद्भ्य, D₂ आपो वसंत्यय, D₃ अथापोद्भ्य, T₂ G₂ s (by Sandhi) आपोयाद्भ्य, G₁ s आपोयाद्भि D₅ D₈-10 T₁ G (except G₁) Cs' सलिल

तस्य, Ca s सलिलस्य (as in text) — ^b) Ca उभौ, Cs s' उभौ (as in text) D₁ s M₂ s अतरिक्षं — ^c) = (var) Rgveda 1 164. 31, Vāj Samhitā 37 17 K₄ D₁ s Ca. d s अ(K₄ आ)तद्रित, D₈ D₈-10 T₂ (by corr) G₂ s M₂-s Cs' आ(G₂ अ)दध्रीची (M₂-s 'च'), G₂ सदध्रीची, Cap np स सध्रीची (as in text) Ca d विस्वचि; Cs s' ap as in text K₄ वसाम, D₁-s M₁ s. s. Ca s वसान, D₅ T G₁ s s Cs' np वसानौ, M₂ विवस्वान् (for वसाना) B Dn D₅ s अतद्रित सवितुर्विवस्वान् — ^d) B₁ Dn D₅ D₅ e. s T G Cs' ap उभौ, Ca. s उभे (as in text) — After 3, D₁ ins

294* अप एव ससर्जौदौ तासु वीर्यमथासृजत् ।

तदण्डमभवद्भैम सहस्राशुसमप्रभम् ।

तस्मिञ्जले स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।

[Lanes 1-3 = (var) Manu 1 8^{ad}-9^{ad}]

4 T₂ om. 4, K₁ om 4^a D₅1 transp 4 and 5, D₅1 repeats and D₅2 D₈-10 T₁ G₂ s. s Cs' read 4 after 299* The sequence in G₁ 4 is 6, 5, 4 — ^a) D₁ Ca उभे, T₁ आजौ, Cs ap उभौ (as in text) G₂ s om. च T₁ स (for च) D₅1 G₁ s M₁-s s (sup in as in text) s Ca देव्यौ, D₅2 देवीं, D₁ दिव्यौ, T₁ देव, G₂ देवी, Cs देवौ (as in text) K₄ M₂ दिव, Ca s दिव (as in text) — ^b) K₁ D₁ s Ca शश्वत्, Cs दिश (as in text) B Dn D₅1 D₅ s om च K₁ s B Dn D₅1 D₂-s Cap शुक्र, D₁ शुक्लौ, T₁ शुक्र, Ca शुक्ले — ^c) D₅2 D₈-10 यस्मात्, Ca (which cites the whole st) तस्मात् (as in text) — ^d) Dn₁ D₈ s-10 G₂ महान्ता, Ca s as in text

C. 5. 1743
B. 5. 48 5
K. 5. 40 5

केतुमन्तं वहन्त्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ५
न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ।
मनीषयाथो मनसा हृदा च
य एवं विदुर्मृतास्ते भवन्ति ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ६
द्वादशपूर्णां सरितं देवरक्षितम् ।
मधु ईशन्तस्तदा संचरन्ति घोरम् ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ७
तदर्धमासं पिवति संचित्य भ्रमरो मधु ।
ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ८
हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपत्य अपक्षकाः ।
ते तत्र पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथादिशम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ९
पूर्णात्पूर्णान्युद्धरन्ति पूर्णात्पूर्णानि चक्रिरे ।
हरन्ति पूर्णात्पूर्णानि पूर्णमेवावशिष्यते ।

5 K₄ om 5 K₁ (which om 5^f) D₂ read 5 in
marg *see m* T₂ transp 5 and 6 For G₁ 4, of v
1 4 — ^a) B Dn D₂ s 6 T G₂ Ca. d तिष्ठत ; Cs' तिष्ठन्तं
(as in text) — ^b) M₂-s केतुमत. — ^c) G₂ Cd तत्
(for त) K₁ देवं ; G₂ M₂ s 4 (inf l₁n as in text) s
विश्व, Ca d s दिव्यं (as in text) M₂ 4 (inf l₁n, as
int ext) s अजरं ; Ca. d s as in text. G₂ अपराजित
(for अजर दिवि) K₁ G₂ M विदुः ; Cs s' दिवि (as in
text). — K₁ om 5^f.

6 = (var) Katha Up 6 9; Śvot. Up. 4 20.
— G₂ om. 6 For G₁ 4, of v. 1. 4 T₂ transp 5 and
6, G₂ transp 6 and 7. — ^a) B₁ 2 s. s Dn₂ सादृश्ये;
D₂ सादृश्य, T G₁ s 4 M₁ (sup l₁n) सदृश्ये; all comm
सादृश्ये (as in text). — ^b) T₁ दृश्यते; M₂-s दृश्यति;
Ca s' पश्यति (as in text) D₂ देवसीत्य; T₁ G₁ 2 4
कश्चनैन; Ca s' कश्चिदेन (as in text) — ^c) M₁ (sup
l₁n as in text) 2-s अहो (for अयो) — ^d) = (var)
5 44 24^d, = (var) Katha Up. 6 2^d and 9^d, Śvot.
Up 3. 1^d, 10^d, 13^d, 4 17^d, 20^d K₁ Cs' एव (for
एन). M (except M₁) यथा (M₂ यदा) चैन (for य
एन) — After 6^{ed}, G₂ ins

295* यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्य ते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ।

[= (var) Śvot. Up 6. 23]

— After the above, G₂ reads 7 (for the second
time), 11, 12. — D₁-7 G₂ om 6^f. — After 6,
M₂-s read 3.

7 T₂ M₂ om 7. G₂ transp 6 and 7 — ^a) D₂
D₂-10 T₁ G M₁ (inf l₁n, as in text) Cs' 'पूर्णाः सरितो
— ^b) Before देव, K₁ Dn D₁-s M₁ ins पिवतो (K₁
विशतो, D₂ वहतो, D₂ 4 पियतो). K₄ B D₂ s-7 Ca. d. s

*रक्षिता; D₂ D₂-10 T₁ G M₁ (inf l₁n as in text) Cs'
*रक्षिता. — ^a) K₄ Ca d दृच्छत, D₁ लुपत, Cs हृषत
M₁ सदा (for तदा). K₁ D₂ मन्विच्छत परं तस्य (D₂ पारं
तस्या), B₁ 2 s. s Dn D₂ 6 M₁ (inf l₁n) मन्वीक्षत (D₂
*छ) तस्य ते (B₁ 2 s *तसदा) तस्या, B₄ मन्वीक्षतस्तदा; D₂
D₂-10 G₂ मन्वीक्षते तदनु विधायिनस्तदा, D₂ 4 M₂ मन्वी-
क्षतस्तदा (as in text, but with Sandhi), D₁ T₁ G₁-4
Cs' मन्वीक्षते सदा (T₁ G₂ तथा; G₁ 4 Cs' तदा) — ^c)
K₁ 4 B Dn D₁-s M₁ Ca d सचरन्तीह घोर (B Dn D₂ s
M₁ [inf l₁n] Ca d *रा) Cs सचरति घोरां, Cs' as in
text — Unidentified metro!

8 D₁ G₂ om 8-9 — ^a) D₂ 4 Cn भवति, Ca. s. s'
पिवति (as in text) — ^b) D₂ T G (G₄ om) M₁ Cs'
सचित (M₁ inf l₁n *चित्), Ca as in text. — ^c) M₁
ईश्वर, Ca s s' ईशान (as in text) D₁ *भूतानि,
Ca s s' as in text.

9 B₂ D₁ G₂ om 9 (cf v 1 8) — ^a) Dn D₂
D₂ 2-10 T₁ G₂ s M₁ 2 s Cs' हिरण्यपर्णम् (as in text),
the rest (with Ca d. s) *वर्णम् — ^b) B (B₂ om) Dn
D₂ D₂ 6 10 T₁ M₁ (inf l₁n as in text) Cs अभिपत्य,
Ca d s' as in text K₄ B (B₂ om) Dn D₂ D₂-s 2-10
T₂ G (G₄ om) M₁ (inf l₁n as in text) Ca ह्यपक्ष (D₂
D₂-10 *क्षि)का ; D₁ T₁ तु पक्षिका ; Cs स्वपक्षका (for
अपक्ष). — ^c) D₂ त एते; D₂-10 T G₁ s तत्र ते (by
transp). — ^d) D₁ प्रापयति, D₂ प्रपश्यति, T₂ G₂
प्रवदति, all comm as in text D₂ D₂-10 S (G₄ om,
M₁ sup l₁n as in text) Cs' यथासुरं (G₂ *दिश)

10 = (var) Brhad-Ā. Up 5. 1. — D₁ om
10, D₂ (first time) om. 10^a. D₂ (for the first
time) D₂-10 T G Cs' read 10 after 2, D₁, after 12.
— ^a) K₁ D₂ (first time) D₂ 1-10 S (M₁ sup l₁n

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १०
तस्माद्वै वायुरायातस्तस्मिन् प्रयतः सदा ।
तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्मिन् प्राण आततः ॥ ११
सर्वमेव ततो विद्यात्तद्वत् न शकुमः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १२

अपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चन्द्रमाः ।
आदित्यो गिरते चन्द्रमादित्यं गिरते परः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १३
एकं पादं नोतिक्षपति सलिलादंस उच्चरन् ।
तं चैत्सततमृत्विजं न मृत्युर्नामृतं भवेत् ।

C 5.1782
B 5 -8.14
K. 5. 48. 14

as in text) Ca. d. s s' पूर्णम् (for पूर्णानि) K₁ Ds
(second time) D₂ = T₁ G₂ M (except M₁) Ca d. s
द्वरति — ^b) D₅ (first time) D₂-10 S (M₁ sup ln
as in text) C₅' पूर्णापूर्णं प्रचक्षते (M' चक्षिरे) — ^c) D₅
(first time) T G₁ s s' M₁ (sup ln as in text) C₅'
पूर्णं च, Ca पूर्णाश्च, Cd पूर्णानि (as in text) G₂ M₂-s
पूर्णापूर्णं च हरति — ^d) T₂ M₁ (sup ln as in
text) s-s' निन्दते, Ca d s sp 'क्षिप्यते (as in text)
— Śamkara's reading of 10^d cannot be made out
with certainty — G₂ s om 10^{ef}

11 G₂ om 11-12, T₂ om 11^{ab} D₂-10 G₂ & C₂^s read 11 after 24, while D₅ repeats 11 there, T₁ reads 11 after 298* G₂ reads 11 (for the first time), after the repetition of 7 (cf. v.l. 6) and repeats it after 24! M (except M₁) transp 11^{ab} and 11^{ac} — *) K₁ D₂ G₁ M (except M₁) C_d यस्माद्, Ca s तस्माद् (as in text) D₂-10 G₁-2 s च, Ca व (as in text) K₁ & D₅ D₂ Ca d s जावत्, G₅ जायाति (for जायात्) — K₂ (hapl.) om from प्रयत् to तस्मिन् (in ^d) — *) K₁ D₂ M₂ & C_d यस्मिन्, G₂ s तस्माद्, Ca s तस्मिन् (as in text) K₁ D₁ 7 Ca प्रलय, D₅ D₂ 2-10 T₁ G₂ M₁ (*sup lin* as in text) 2 s C_d s प्रलय, G₂ प्रणव (for प्रयत्) K₁ D₁ 7 Ca गत्, D₂-10 T₁ G₂ & M₁ (*sup lin* as in text) तथा, C₅ मदा (as in text) G₂ & M₂ & यस्माद् प्राण जागत् — *) K₁ D₁ : M (except M₁) यस्माद् (for तस्माद्) — After 11^{ac}, K₁ ins -

296* चस्तिश्च प्रलयं गता ।

वल्गाद्वं वायुरावत्..

— 4) D1 यस्मिन्; D2 T1 G1-7 : M1 तस्मात्, M1-5 यस्मात् (for तस्मिन्) D5 D2 T1 G1.2 : M जायत, D1 जायत, Ca d s as in text T2 प्रलयस्तथा (for प्राण जायत) — After 11, T2 G2 M1.2 ins (the refrain)

297* योगिनस्तं प्रपद्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।
presumably on the supposition that the stanza ends
at 11^d — M₁ s cont G₁ ms after 12 T₁ after 13

298³ यस्माद् वायुरायतो यस्माच्च प्राण आगतः ।
(= var 11^{ad}) — D₈₋₁₀ G₂ & ins after 11 D₅ T₁
G₂ ins after the repetition of 11 G_{1.4} ins after
18 M₁ after 21.

299* तत्रतिष्ठान्द्रमृत लोकान्द्रस्य तद्यश ।

भूतानि जज्ञिरे तत्सायलय चान्ति तत्र च ।

योगिनस्तु प्रपश्यन्ति भगवन्त सनातनम् ।

[Noticed in Cs'. — (L 1) G₁ : M₁ तत्त्वज्ञानम्
 लोका (for the prior half) T₁ G₂ : लोका, G₁ : M₁
 तथा (for लोका) — (L 2) G₂ मूय सकगिरे तसाव]

12 B₃ D₂ s-10 T G₂ 4.5 om. 12 (not noticed in Cs') — ^a) D₁ सर्व, Ca s as in text D₂ G₂ एव, Ca. s एव (as in text) K₁ 4 D₁ Ca d. s विद्म, G₁ s M विद्मन् (for विद्यान्) — ^b) K₁ 4 D₂ G₁ त तु, D₂ त्तु, D₁ तत्र, G₂ ततो, M (M₁ sup *lin* as in text) तत्र, Ca. d तं वा (for तच्छु)

13 D₁ om 13 M (except M₁) transp 13 and
14. — ^a) D₁ M₅ C₅ गिरवि, C₃ d.s' as in text
— ^a) K₁ & B (except B₄) D₁ 2 Ca सूयं (B₂ जपो)
गिरवि तम्परं (B₂ & D₁ 2 चद्रमा) — After 13 T₁
ms 298* (cf. v.l. 11).

14 14^{ab}=(var) Atharvaveda 11 4. 20²⁵ — G₄ om. 14. M (except M₁) transp 13 and 14 — ^a) D₁ णृपादो नोच्चरति — ^b) B₂ D₂₋₄ T G (G₄ om) M₂ मल्लिलाघं (T₂ G₂ २ 'यं) स उ(G_{1,2} २ समु)च्चरन्, D₁ मल्लिं ह्रस्वच्चरन् — ^c) D_{2,4} न (for त) G₅ सिंचेत् (for तं चेत्) K₄ B (except B₂) D₂ २ G₅ M₁ (*sup lin as in text*) Cn संवतं, Cd सवत्, Ca s as in text Dn D₅ १ M₁ (*sup lin as in text*) ऊर्ध्वाय, G₁ अत्यन्त, G₂ C₅ उक्षिप्येत्, G₈ उत्पद्य, M₂₋₅ ऋत्विजा, Ca d s ऋत्विज (*as in text*) D₅ D₂ तं चेत्सततमृत्युजन्म (D₂ om. न्म) — ^d) K₄ वानृत्, T₁ M₁ (*sup lin as in text*) १ Cap अमृत्, Cd.s नानृत्, Ca.s' नानृत् (*as in text*) K_{1,4} D_{1,2} Cd s चरेत्, B₂ Ca भजेत्, M₁ (*sup lin as in text*) २ कुत, C₅' भवेत् (*as in text*) Cap न मृत्त्यरमृत् भजेत् — Dn D₅ D₈₋₁₀ T G₂ २.s M₁ ins

C 5. 1703
B 5. 46. 14
K. 5. 46. 14

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १४
एवं देवो महात्मा स पावकं पुरुषो गिरन् ।
यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहात्मा न रिप्यते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १५
यः सहस्रं सहस्राणां पक्षान्संतत्य संपतेत् ।
मध्यमे मध्य आगच्छेदपि चेत्स्यान्मनोजवः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १६
न दर्शने तिष्ठति रूपमस्य

पश्यन्ति चैनं सुविशुद्धसत्त्वाः ।

हितो मनीषी मनसाभिपश्ये-

ये तं श्रयेयुरमृतास्ते भवन्ति ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १७

गृह्णन्ति सर्पा इव गह्वराणि

स्वशिक्षया स्वेन वृत्तेन मर्त्याः ।

तेषु प्रमुह्यन्ति जना विमूढा

यथाध्वानं मोहयन्ते भयाय ।

after 14 (T₂, after 16)

300* अहुष्टमात्र. पुरुषोऽन्तरात्मा

लिङ्गस्य योगेन स याति नित्यम् ।

तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्य

पश्यन्ति मूढा न विराजमानम् ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca d s Of. stanza 24]
Thereafter Dn reads 20-21 for the first time, while
Cs reads 18 followed by 20-21. — Ds on the other
hand ins. after 300*

301* नात्मानमात्मस्थमवैति मूढः

संसारकूपे परिवर्तते यः ।

त्यक्त्वात्मरूप विषयांश्च भुङ्क्ते

स वै जनो गर्दभ एव साक्षात् ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।

15 K₁ om 15-16, D₆ G₄ om. 15 Ds repeats 15
after 23 — ^a) B₂ Dn Ds (second time) Ds-10 T₁
G₂ s M₁ Cs' रूपो, D₇ देव, G₅ भूतो, Ca. d s देवो (as
in text) Ds Ds-10 T₁ G₂ s s M₁ Cs' महानात्मा, D₇
महात्मान, T₂ G₁ M₂-s महात्मासौ, Ca. d s महात्मा स
(as in text). — ^b) M (except M₁) पावक, all
comm as in text T₁ M₂-s गिर, M₁ (inf. lin. as
in text) गिरित्, all comm गिरन् (as in text) — ^c)
K₄ Ds₁ (second time as in text) s₂ (both times)
D₁₀ T₂ Cs पुरुषो, Ca s' as in text. — ^d) B₂ s Dn₂
Ds₁ (both times) s₂ (second time) Ds M₁ (sup. lin.
as in text) s Cn अर्थो, Ca d s s' आत्मा (as in text).
D₁ T₁ लिप्यते, D₇ निधत्ते, G₅ रिप्यति, all comm. रिप्यते
(as in text)

16 K₁ om. 16 (of v₁ 15) — ^b) B₁ s M₁
सहस्र, Ds. s T G₂ s M₂-s Cs' आहत्य, G₁ s संमृत्य, G₅
संप्राप्य, Ca d s सतत्य (as in text) — ^c) K₄ स मध्ये,

D₁ मध्यमैः (for मध्यमे). Dn₁ मध्ये मध्यस्य आग', D₇
मध्यमे च सदाग', Ds s T G M₁ Cs' नांतं गच्छेत्कारणस्य,
M₂-s अमध्यमस्य नो गच्छेत्, Ca मध्ये मध्ये स आग', Cn s
as in text. Cd oites मध्ये आगच्छेत्. — ^a) Ds s T₁
G₂ s s M₁ Cs' यद्यपि; T₂ G₁ s अपि वा, M₂-s अपि च,
Ca. s अपि चेत् (as in text). — Ca ends the Sanat-
sujāta horo!! — G₂ om. 16^{af} — After 16, T₂
ins 300*.

17 For sequence in Ds Ds-10 T G Cs', cf. v₁ 3,
— ^a) K₁ s D₁ Cd s न सादृश्ये, Ds-10 S Cs' अदर्शने
(for न दर्शने) — ^b) Ds-10 S Cs' सुसमि(T₂ G₅ 'मृ'द्व'
(for सुविशुद्ध'). — ^c) Ds-10 T G M₂-s Cs' हीन, M₁
धीरः; Cd s हितः (as in text) K₁ मनसाभिपश्यन्, K₄
B Dn Ds Ds-7 'सा न तप्यते, D₁ 'सोपि तप्यते, D₂
'सोमितप्यते, Cs' as in text Cs oites तप्यति — ^d)
B Dn D₇ ये प्रव्रजेयु, Ds Cs ये त्वे(Ds₁ om त्वे)न श्रयेयु;
D₁ s-10 T G₂ s Cs' य एन (Ds T₂ 'व' विदु, Ds s ये त
भजेयु; Ds. s ये ते प्रव्रजेयु, G₁ s s M₁ य एतद्विदु; M₂ s
ये (M₅ ए') तज्जयेयु, M₂-s एतं जयेयु (for ये त श्रयेयु).
— G₂ om 17^{ef}.

18 For sequence in Ds Ds-10 T G Cs', cf. v₁
3 — ^a) M₁ (sup. lin. as in text) s-2 सर्पम्, Cd s s'
as in text. Ds s T₁ s (before corr) G (except G₅)
Cs' गह्वरेषु, Cd s as in text — ^b) K₁ s D₁ क्षि(K₁
क्षि)शिक्षया, Ds Ds s s T₁ G (except G₅) Cs' क्षय नीत्वा;
Cd क्षिक्षियात् (sio), Cs dp स्वशिक्षया (as in text)
G₅ योगेन (for वृत्तेन) Ds Ds 7-10 T₁ G₁ s s Cs'
मर्त्यान्; Cd s as in text — ^c) Ds Ds s T G M₂ Cs' ते
वि(T G₂ तेषु, G₁ येषु, G₅ तेन, M₂ ते च)प्रमुह्यति;
M₁ (inf. lin. as in text) s-2 तेन प्रपश्यति; Cd as in
text. M₅ न (for वि) — ^d) K₁ s D₁ s Cd यथाध्वा
(D₁ s Cd 'ध्व'न'; Ds Ds-10 G₅ Cs' तैर्दत्तभोगा, T₁ s

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १८
सदा सदासत्कृतः स्यान्न मृत्युरमृतं कुतः ।

सत्यानृते सत्यसमानवन्धने

सतश्च योनिरसतश्चैक एव ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १९

न साधुना नोत असाधुना वा

समानमेतद्वृण्यते मानुषेषु ।

समानमेतदमृतस्य विद्या-

देवयुक्तो मधु तद्वै परीप्सेत् ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २०

नास्यातिवादा हृदयं तापयन्ति

नानधीतं नाहुतमग्निहोत्रम् ।

मनो ब्राह्मीं लघुतामादधीत

प्रज्ञानमस्य नाम धीरा लभन्ते ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २१

एवं यः सर्वभूतेषु आत्मानमनुपश्यति ।

अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किं स शोचेत्ततः परम् ॥ २२

यथोदपाने महति सर्वतः संप्लुतोदके ।

C. 5. 1755
B. 5. 40. 20
K. 5. 40. 20

(before corr) G1-4 तैदं च, M1 (inf) l'n as in text) 2-5 यथाप्यान, Cs as in text K4 D1 Cd. 5 मोहयते, G4 5 मोहवतो Ds D2-10 G4 Cs' मवाय (Ds 'वस्य), Cs अमवाय — M1 5 om 18^{af} — After 18, G1 4 ins 299*, and D2-10 T1 G2 3 read 21 (with v l.)

19 Gs om. 19 Ds repeats 19 (cf v l 23) Cs' reads 19 after 15 — ^a) K1 नाह सदा सत्कृत सन्न मृत्युर (Tristubh, here and in the next three!), K4 नाह सदा सत्कृत स्यात् वात्य, B1 5 Dn Ds1 (second time as in text) 2 D1-7 M1 (sup l'n as in text) Cd s नाह मदा सत्कृत स्या न (Ds Ds 5 स्यान्न) मृत्युर, B2-4 नाह सदा किमु तस्म कृत स्या, Cs' तस्मात्सदा सत्कृत स्यात् — ^b) K1 न वा मदस्मैरमृतं कुत स्यात् (Tristubh, here and in the next five), K4 मृत्युरप्यमृतं कुत स्यात्, B1 5 Dn Ds 4 M1 (sup l'n as in text) Cs न चानृत्युरमृतं मे (Ds 4 om. मे) कुत स्यात्, B2 4 Ds1 (second time as in text) 2 D2 5 5 न मृत्युरप्यस्या (B4 om. स्या, Ds 'स्य) मृत कुत स्यात्, B8 न मृत्युरप्यमृतं मे कुत स्यात्, D1 7 न सवादमप्यमृतं कुत स्यात्, Cd s' as in text. — ^c) B2 4 Dn D1 2 5 5 समानयधे, Ds (first time as in text) D2-10 T1 G2 Cs' समान (Ds Ds 9 T1 Cs' 'नु) यधिनी, Cd s as in text G4 तस्यानृते तस्य च मानवधने — ^d) D2 9 T1 G2 5 M1 (sup l'n as in text) 2-5 Cd s' एकम्, Cs एक (as in text) D1 चैव योनि (for चैक एव) — D1 om 19^{af}

20 Dn reads 20-21 (for the first time) after 300*, and again here (that is, after 19) — ^a) M1-5 वापि (for नोत) Dn (first time) Ds D2-10 T G M1 Cs' अमाय (G4 'धु) ना वापि मसाय (G4 'धु) ना वा — ^c) Dn (first time) Ds D2-10 T G2 2 5 Cs' इतरस्य

(for विद्यात्) — ^d) Dn (first time) D2-10 T1 G2 3 5 Cs' सु (Ds G2 3 Cs' यु) क्तात्त्र मच्च (G2 'धु) उ (Ds स्तु) स्त समायु (Ds अयेयु, Ds 9 Gs शमायु)

21 Dn reads 20-21 (for the first time) after 300*, and again here, D2-10 T1 G2 3 Cs' read 21 after 18 Gs om 21 — ^a) Dn (first time) S (Gs om) Cs' उर्मा लोके विद्यया व्याप्य याति (M1 3-5 व्याप्य याति, M2 प्राप्नुवति), Cd s as in text — ^b) B1 2 5 Ds नानाहित, Dn (first time) T G (Gs om) M1 Cs' तदाहुत, M2-5 नास्याहुत (for नानधीत) Dn (first time) Cs' चाहुतं, D1 नाम्निहोत्र, Cs नाप्यनृत (for नाहुत) D1 च राजन्, Cs अग्नि (as in text) — ^c) Dn (first time) T2 G2 5 M Cs' मा ते, T1 सैनिन, G1 4 ततो, Cd s मनो (as in text) K4 B4 Dn1 (first time) n2 (both times) D2 5-10 S Cs' ब्राह्मी Cd cites मनो ब्राह्मी — ^d) K4 B Dn (second time) Ds D2-7 प्रज्ञा चास्मै, T2 प्रज्ञा धीरा, G1 4 प्रज्ञावार, Cd s प्रज्ञानमस्य (as in text) Dn2 (first time) D2-10 T1 G2 3 Cs' स्यात्, M अस्या (for अत्य) T2 G1 नित्यधीर (T2 'धैर्यं), Cd s s' नाम धीरा (as in text) — After 21, M1 ins 299*

22 K4 om. 22^a-23^b — For sequence in Ds D2 10 Cs' cf. v l 3 — ^a) K1 य एव, D2-10 T G Cs' इम य, M य इम, Cd s एव य (as in text) — ^c) D2-10 (by transp) स किं, D1 किमु, T1 न किं, T2 M4 किं न Cn cites शोचति — After 22, Gs ins the refrain (योगिनस्त etc)

23 = (var) Gītā (Vulgate) 2 46 — Gs om 23, K4 om 23^{ab} (cf v l 22) — ^c) K4 G1 4 Cd transp सर्वेषु and वेदेषु M भूते (for सर्वे) D1 8-10 T Gs Cs' भूते, Ds 1 देवे, M सर्वे (for वेदे) — ^d) Dn Ds 5 आपमानमनुजानत, Ds T2 G1 Cs' 'णस्य विशेषत ;

C. 5. 1785
B. 5. 45. 23
K. 5. 46. 23

एवं सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ २३

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो महात्मा

न हृदयतेऽसौ हृदये निविष्टः ।

अजश्वरो दिवारात्रमतन्द्रितश्च

स तं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः ॥ २४

अहमेवासि वो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ।

आत्माहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥ २५

पितामहोऽसि स्वविरः पिता पुत्रश्च भारत ।

ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न वोऽप्यहम् ॥ २६

आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा

वेदप्रोक्तोऽहमजरप्रतिष्ठः ॥ २७

अणोरणीयान्सुमनाः सर्वभूतेषु जागृमि ।

पितरं सर्वभूतानां पुष्करे निहितं विदुः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ समाप्तं सनत्सुजातपर्व ॥

Cd s as in text. — After 23, Ds repeats 15 and 19

24 24^{ab} = (var) Kātha Up 6 17^{ab}, Śvet Up 3. 13^{ab}. — Ds om 24 — ^a) Ds Ds S (except T1 M2) अतरात्मा, Cd s महात्मा (as in text) — ^b) B Dn Ds-s 10 M1 (sup lin as in text) Cs हृदि संनि (Bs 'प्र')विष्ट, Cd s' हृदये निविष्ट (as in text). — ^c) Hypermetric! K1 अजश्वर, Ds अंतश्वर, D1 अनश्वर, D2 अज (for rectifying metre!), G2 चराचर, Gs अचचल; Cd s' अजश्वरः (as in text) Cs cites नित्यचर K1 अजस्रम्, D2 दिवारात्रिम्, Ds 4 नित्यम् (for rectifying metre!), Cs दिवारात्र (as in text). B त (for च) Ds D1 2 s T1 G2 s M2-s om. च T2 G1 8 4 M1 इम हि मत्वा च दिवा च रात्र (M1 'त्रौ'), M2 सर्वस्य धातारम-चित्तरूप — ^d) Ds Ds M2-s om स. K1 य पुन मत्वा, K4 हृदा मत्वा, D1 2 त मन्वान, T1 तस्माद्वा, T2 G1 8 4 M1 अतन्द्रित, M2 त विदित्वा (for स त मत्वा) Cd cites मत्वा, Cs तं मत्वा K1 Ds M4 (inf lin as in text) s Cd प्रपन्न, Cs s' as in text — After 24, Ds Gs read the refrain (योगिनस्त्वं etc) On the other hand, after 24, Ds Gs repeat, and Ds Ds-10 G2 s Cs' read, 11 Thereafter Ds1 repeats 4!

25 Ds om 25-27. — ^a) K4 B Dn D1-2, 5-7 M1 (sup lin as in text) स्मृतो, Cs' अस्मि वो (as in text) — ^b) K4 ह्यहं, T1 अप्यह, Gs त्वह (for अस्म्यह) Cs' cites अस्मि — ^c) Ds Ds 9 T G1 2 s अस्, Gs 4 M (except M2) Cs' अस्मि (for अपि).

26 Ds om. 26 (cf v l 25) — ^d) Ds Ds 9 S Cs' च, D1 2 s (after corr) वा (for वो) K4 Ds (after corr) s 7 हि, B1 2 4 s Ds (before corr) अति, D1 2 अस्मि, Cs' अपि (as in text). Bs Dn1 Cn वय, Dn2 Ds ह्यय (for ऽप्यह)

27 Ds om 27 (cf v l 25) — ^b) K1 B D1 2 T2 देव प्रोक्तो, B Dn Ds Ds-10 T1 G2 s Cs' ओतप्रोतो (for वेद'). Cd s cites देव. Ds M2-s अजरोप्रतिष्ठ (D2 'विष्ट'). — After 27, N (except Ds s) T1 Gs repeat 24^{ad} with v.l. [(Prior half.) K1 अजश्वरो; D1 अजो, D2 अनश्वरो (for अजश्वरो) — (Posterior half.) K1 D2 मां विज्ञाता; K4 D1 s सविज्ञाय (D1 'ता'), Ds ज्ञात्वा तु मां, D2 विज्ञात्वा वै, T1 विज्ञानात्मा वै, Gs विज्ञाय वै (for मां विज्ञाय) K1 D2 1 9 प्रपन्न, Ds D10 T1 न मत्त (for प्रसन्न)]

28 ^a) K1 Ds G1 4 सुमहान्, Cs s' सुमना (as in text) — ^b) K4 B Dn D1-7 9 M4 (sup lin as in text) Cd s जाग्रति, Ds Ds 10 T G M1 (inf lin as in text) Cs' अवस्थित (for जागृमि) — ^c) M (except M1) आत्मान, Cd s s' पितर (as in text) B4 D (except Ds Ds 10) M (except M1) 'भूतेषु, Cs s' 'भूताना (as in text) — After 28, K4 ins

302* विप भुङ्क्व सद्दामात्यैर्विनाशं प्राप्नुहि ध्रुवम् ।

राजन्केन विना नाभ्यां स्फीत कृष्णाजिन वरम् ।

[This is said to be a cryptic stanza, with double entendre. A tortuous attempt at explanation will be found at the end of the Udyogaparvan of the Chitrashala ed. (Poona 1931), which may be consulted by the curious]

Colophon K2 s s missing — Sub-parvan K1 Ds G1 2 M स (K1 सा) नत्सुजात, K4 B Ds Ds-5 s 10 T1 Gs सनत्सुजातीय, Dn सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्र, D1 7 G1 4 प्रजागर and सनत्सुजात; to these K1 4 B Dn Ds D1 8-7 9 10 T1 G1 5 M add समाप्त — Adhy name D2 ज्ञानोपदेश (followed by समाप्त), G1 4 आत्मज्ञा (G4

४६

वैशंपायन उवाच ।

एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता ।
 सार्धं कथयतो राज्ञः सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १
 तस्यां रजन्यां व्युष्टायां राजानः सर्व एव ते ।
 सभामाविविशुर्हृष्टाः द्रुतस्योपदिदृक्षुः ॥ २
 शुश्रूषमाणाः पार्थानां वचो धर्मार्थसंहितम् ।
 धृतराष्ट्रमुखाः सर्वे ययू राजसभां शुभाम् ॥ ३
 सुधावदातां विस्तीर्णां कनकाजिरभूषिताम् ।
 चन्द्रग्रभां सुरुचिरां सिक्तां परमवारिणा ॥ ४
 रुचिरैरासनैः स्तीर्णां काञ्चनैर्दारुवरैः ।
 अन्मसारमयैर्दानैः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छदैः ॥ ५

भीष्मो द्रोणः कृपः शल्यः कृत्वर्मा जयद्रथः ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकः ॥ ६
 विदुरश्च महाप्राज्ञो युयुत्सुश्च महारथः ।
 सर्वे च सहिताः शूराः पार्थिवा भरतर्षभ ।
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां शुभाम् ॥ ७
 दुःशासनश्चित्रसेनः शकुनिश्चापि सौवलः ।
 दुर्मुखो दुःसहः कर्ण उल्कोऽथ विविशतिः ॥ ८
 कुरुराजं पुरस्कृत्य दुर्योधनममर्षणम् ।
 विविशुस्तां सभां राजन्सुराः शक्रसदो यथा ॥ ९
 आविशद्विस्तदा राजञ्छरैः परिघवाहुभिः ।
 शुशुभे सा सभा राजन्सिंहैरिव गिरैर्गुहा ॥ १०

C 5. 1801
B 5. 47 11
K. 5. 47 10

आत्मविज्ञानाधिकार, M1.2 आत्मज्ञानाधिकारकथन, M1
 (inf lin) 2-3 आत्मज्ञानस्वरूपकथन — Adhy no
 (figures, words or both) K1 Ds 45, Ds 42, Ds T2
 G2 46, T1 G1.2 47 (M2 2.2 48) — S'loka
 no Dn 31, Ds 28, Ds 30, Gs 38.

46

This adhy is missing in K2 2 (cf v1 5. 41
 1, 32 15).

1 Before the ref, G2 ins

303* नम सुंसे पुराणाय पूर्णानन्दाय विष्णवे ।

निरस्तनिखिलध्वान्ततेजसे निश्चेतवे ।

Ks om 1-3 (cf. v1 5 43 9) — *) Ds सर्व (for
 सार्धं) — *) K4 Bs व्यतीता च (for व्यतीयाय)

2 Ks om 2 (cf. v1 1) — *) T2 राण्या तु (for
 रजन्या) — *) K1 एव ह, D1 9 एव हि, S पार्थिवा (for
 एव ते) — *) T1 G1.2 3 प्रविशुर्हृष्ट (for आवि) Bs
 सर्वे (for हृष्टा) — *) D2 सूतपुत्रदिह. Ca d cito
 सूतस्य

3 Ks om 3 (cf. v1 1) — *) B2.4 Dn Ds
 Ds-4 6 10 Ms वाचो (for वचो). Dn Ds Ds-6 8 10
 "सहिता, D2 "संयुत, Ms-8 "सश्रित (for "सहितम्)
 — *) K1 Ds विविशुस्ता (for ययू राज) S (except Gs
 M1) राजन्सभां

4 Ks resumes! — *) Ms-5 शुभा (for सुधा)
 — *) Ks "जितभूषिता, B1.2 4 5 Dn Ds Ds 2 10 "जिर-

भूषणां, Bs D1 2 4 7 9 Gs "जितभूषिता; D2 6 "जितभूषणा,
 Cn as in text — *) K1 D1 9 "प्रभामा, Bs "प्रभावा,
 Gs "प्रभासु (for "प्रभां सु-) — *) K4 5 B D (except
 D1 9) चदन (for परम)

5 *) K1 Ds Gs M कीर्णा (for स्तीर्णा) — *) K1
 Ds तारकैर्, Dn1 दारुकैर्, T1 G M तारवैर् (Gs स्फाटिकैर्)
 (for दारवैर्) — *) B1 2 3 स्वास्तीर्णां, M2 सास्तीर्ण.

6 Ks om 6^{ab}, Gs (hapl.) om 6^a-7^b — *) D2
 S (except T2, Gs om.) "दत्तोय, D10 "दत्तिश्च (for
 "दत्तश्च)

7 Gs om. 7^{ab} (cf. v1 6) — *) D1 धीरा. (for
 शूरा.) — *) K4 D1 पुरर्षभ, Ks भरतर्षभा — *)
 Ds प्रविवेश (for विविशुस्ता) B2 transp सभां and
 शुभा G1.2 5 त पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां सहिता शुभा

8 Ds D10 om 8^{ab} — *) B2 4 Ds दु सहो दुर्मुख
 (by transp) T2 G1.2 दुष्प्रह (G1 "भ) (for दुःसह)
 — *) T2 च, G2 अय (for अय) D1 विद्या पते (for
 विविशति) — After 8, D10 ins

304* दु दासन सौवलश्च शकुनि शलतोशलौ ।
 while S ins

305* एते चान्ये च यद्वह पार्थिवा भरतर्षभ ।

9 *) D1 ते (for ता) — *) Ds.4 S देवा (for
 सुरा) Dn1 "सभा (for "सदो)

10 *) K1 D2 9 प्रविशद्वि K1 Ds Gs om (hapl.)
 from राजन् up to सभा (in *) K4 यया, Dn1 Ds-5 T2
 तथा, T1 G M सभा (for तदा) Gs राज (for राजन्)

C. 5. 1801
E. 5. 47 11
K. 5. 47 11

ते प्रविश्य महेष्वासाः सभां समितिशोभनाः ।
आसनानि महार्हाणि भेजिरे सूर्यवर्चसः ॥ ११
आसनस्थेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
द्वाःस्थो निवेदयामास सूतपुत्रमुपस्थितम् ॥ १२
अयं स रथ आयाति योऽयासीत्पाण्डवान्प्रति ।
दूतो नस्तूर्णमायातः सैन्धवैः साधुवाहिभिः ॥ १३
उपयाय तु स क्षिप्रं रथात्प्रस्कन्ध कुण्डली ।
प्रविवेश सभां पूर्णां महीपालैर्महात्मभिः ॥ १४

संजय उवाच ।

प्राप्तोऽस्मि पाण्डवान्गत्वा तद्विजानीत कौरवाः ।
यथावयः कुरुन्सर्वान्प्रतिनन्दन्ति पाण्डवाः ॥ १५
अभिवादयन्ति वृद्धांश्च वयस्यांश्च वयस्यवत् ।
यूनश्चाभ्यवदन्पार्थाः प्रतिपूज्य यथावयः ॥ १६
यथाहं धृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्वमितो गतः ।
अब्रुवं पाण्डवान्गत्वा तन्निबोधत पार्थिवाः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

— ^b) Ds परिब्राह्मवः — ^c) Ks D1 तैस्तु, T2 रम्या (for राजन्)

11 ^a) Ds transp ते and प्रविश्य — ^b) B D (except D1-4 7 9) सर्वे महौजस, Ca. d समितिशोभनाः (as in text) — ^c) Ks B D (except D1-4, 9) M1. 2 विचित्राणि (for महा)

12 ^a) S (except Gs 8) द्वाःस्था निवेदयामासुः — ^d) K1 राजे सूतम्, Ca सूतपुत्रम् (as in text). Ds अव (for उप)

13 ^a) T G (except Gs) सारयिन् (for स रथ) — ^b) Ks D1 योगच्छत्, Ds य आसीत् (for योऽयासीत्) — ^c) D1 दूतो, Gs सूतो (for दूतो). D1 व (for न) K1 Ds 9 तूर्णमभ्येति; Ks D1 7 चोदयन्नश्चान्, Ds. 4 8 तूर्ण आयात, T Gs M तूर्णमुशति, G1 2 4 5 तूर्णमायाति. D10 दूतस्ते संजयस्तूर्ण — ^d) Gs साधुवाहित Ks D1. 7 M सैन्धवान्साधुवाहि (Ks D1 'ह'न) — After 13, D10 repeats 5 32 4-5 [v1 गावत्साणि. (for संजयोऽयं in 4^a), प्रतीहारं धृतराष्ट्रेन्वबोधत् (for 5^a), स मे कस्मात्तिष्ठति द्वारि रूढ (for 5^d)], followed by वैश

14 ^a) K1 5 B4 Dn1 Ds 7. 9 10 Ms Cn उपेयाय, Bs उपागच्छत्, D1 उपाययौ, G (except Gs) उपधावत् K1 B1 4 5 Dn2 D2-4 10 T2 Gs M2 स तु (by transp.), K4 तु वै, Bs सद् — ^d) K4 D1 2 भूमि (for मही)

15 ^b) B (except Bs) Dn D2-8 10 त, S मां (Gs मा) (for तद्) Ks विजानीय Gs पार्थिवा. (for कौरवा) — ^d) S सर्वान्कुरुण्डवेषो ह्य (T1 अ)भ्यभापत धर्मवित् (T2 राट्)

16 ^a) Hypermetric! Ds अभिवादयति, S यते

S om. च (to avoid the hypermetric!). — ^c) S पुनश्चाभ्यवदत् पार्थ (M1. 2 4 प्रीतः)

17 ^a) K1 Ds यथाहं, Ds 6 यथा हि, M2 यथाहं — ^b) S दूतागत. (for दूतो गत) — ^d) Dn2 Ds पाण्डवं (for पाण्डवान्) K4 सत्तमा, Ds-4 7 कौरवाः (for पार्थिवा.) S अब्रु (M 'ब्र)वं वचन (T1 G1. 4 तदब्रुव वचो) युक्तं नात्र किञ्चन हापितं — After 17, S ins. -

306* अमृतां तात धर्मेण वासुदेवधनजयौ ।

[= (var.) 5 58 1^{ab}. T2 तत्र (for तात)]

Colophon missing in Ks 8 — Sub-parvan K1 B Dn Ds Ds-8 संजययान, Ds यानसधि, D10 T1 G1. 2 4 M संजयप्रतियान — Adhy name Ds समाप्रवेश, Gs वासुदेववचनं, M सदेशकयनारंभ — Adhy no (figures, words or both) K1 T2 Gs 47, Ds 46, Ds 43, D1 T1 G1-4 M 48 (Ms 8 49) — S'loka no Ks 13, Dn 17, Ds 18.

47

☞ This adhy is missing in Ks 8 (of v.l. 5 41 1, 32, 15).

1 ^a) Gs M त्वा (for त्वा) — ^b) S यद् (for किम्) Gs अर्जुनो योत्स्यमान. (for वाक्यमदीनसत्त्वं) — ^c) T1 जनार्दन (for धनजय) — ^d) K1 D1 जीवितमिच्छन्; K4 साधयिता (for जीवितच्छिन्) — S reads adhy. 58 after 1 (Ms 8, after 5 47. 19), followed by the repetition of 11

४७

धृतराष्ट्र उवाच ।

पृच्छामि त्वां संजय राजमध्ये
किमत्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वः ।
धनंजयस्तात युष्मां प्रणेता
दुरात्मनां जीवितच्छिन्महात्मा ॥ १

संजय उवाच ।

दुर्योधनो वाचमिमां शृणोतु
यदत्रवीदर्जुनो योत्समानः ।
युधिष्ठिरस्यानुमते महात्मा
धनंजयः शृण्वतः केशवस्य ॥ २
अन्वत्रस्तो बाहुवीर्यं विद्वान्
उपहरे वासुदेवस्य धीरः ।
अवोचन्मां योत्समानः किरीटी
मत्स्ये ब्रूया धार्तराष्ट्रं कुरुणाम् ॥ ३
ये वै राजानः पाण्डवायोधनाय
समानीताः शृण्वतां चापि तेषाम् ।

यथा समग्रं वचनं मयोक्तं
सहामात्यं श्रावयेथा नृपं तम् ॥ ४
यथा नूनं देवराजस्य देवाः
शुश्रूषन्ते वज्रहस्तस्य सर्वे ।
तथाशृण्वन्पाण्डवाः सृञ्जयाश्च
किरीटिना वाचमुक्तां समर्थाम् ॥ ५
इत्यत्रवीदर्जुनो योत्समानो
गाण्डीवधन्वा लोहितपद्मनेत्रः ।
न चेद्राज्यं मुञ्चति धार्तराष्ट्रो
युधिष्ठिरस्याजमीदृश्य राज्ञः ।
अस्ति नूनं कर्म कृतं पुरस्ता-
दनिर्विष्टं पापकं धार्तराष्ट्रैः ॥ ६
येषां युद्धं भीमसेनार्जुनाभ्यां
तथाश्विभ्यां वासुदेवेन चैव ।
शैनेयेन ध्रुवमात्तायुधेन
धृष्टद्युम्नेनाथ शिखण्डिना च ।
युधिष्ठिरेणेन्द्रकल्पेन चैव
योऽपध्यानाभिर्दहेद्वां दिवं च ॥ ७

C. 5. 1517
B. 5. 42. 9
K. 5. 48. 9

2 ¹) B₃ युत्स्य* (for योत्स्य*) K₅ om. 2¹-3¹
3 K₅ om. 3¹ (cf. १.1 2) — ²) K₁ D₅ D₇ C₃ d
अनुव्रत्तो, B₂ अनुव्रतो, D₂ S अवित्रत्तो; D₅ असत्रत्तो;
D₁₀ दिव्यास्त्रत्तो (for अन्वत्रत्तो) D₁₁ D₂ 4 बाहुवीर्येण,
C₄ 5 as in text D₁₁ D₂ 4 विद्वान्, D₁ ततान, D₂
दधार, S विजानन्, C₄ 11 5 विद्वान् (as in text) — ³)
S तस्य (for वासु) K₄ 5 B (except B₁) D₁₁ D₁ 8-8
धीर* (for धीर) — ⁴) K₄ अयावदन् (for अवोचन्)
M मा (for मा) — ⁵) K₁ G₃ 4 ब्रूयाद् (for ब्रूया)
— After 3, K₄ B D (D₂ marg sec m) ins

307* संशृण्वतस्तस्य दुर्मापिणो वै

दुरात्मन सूष्मपुत्रस्य सुत ।

यो योद्धुमाशंसति मां सदैव

मन्दप्रज्ञं कालपक्षोऽतिमूढं ।

4 ¹) D₁₁ D₁ राजन् (for राजान) D₁ पार्थिवायो*,
D₂ 2. 5-5 पाण्डवान्यो*, S (except G₅) पाण्डवैर्यो*, C₄ d
पाण्डवायो* (as in text) — ²) G₅ मयो समग्र (for

यथा समग्रं K₁ D₅ S (except T₁) ययोक्तं (for मयो*)
— ¹) G₅ सामात्यमाशु (for सहामात्य) K₄ B D
(except D₁ 2 9) G₅ (inf in) नृप तत्, G₅ नरेन्द्र (for
नृप तम्)

5 ¹) S गिरं (T₁ पर) (for नून) M₂ देवस्य (for
राजस्य) — ²) G₁ 4 5 तथा शृण्वन् Dr (by transp)
सृञ्जया पाण्डवाश्च — ³) K₁ किरीटिनो K₁ D₅ समस्ता,
B₄ समग्रा (for समर्थाम्) S किरीटिना वाक्यमुक्तं समर्थं
(T₁ र्था, G₂ र्था)

6 ¹) D₂ जायतपद्मनेत्र*, T₁ G₁ 4 5 लोहितवोयजाक्ष,
T₂ अरुणपद्मनेत्र (for लोहितपद्मनेत्र) — ²) D₂ आस्ते,
G₁ 4 अस्त्येव (for अस्ति) — ³) D₅ C₄ अनिविष्ट, G₅
अनिर्विष्ट, C₄ अनिविष्ट (as in text)

7 ¹) D₁ 2 4 यस्माभ्या, C₄ d 8 अश्विभ्या (as in text).

— After 7¹, D₂ ins

308* तथा पाञ्चालैः सृञ्जयैश्चापि राजन् ।

— ²) Some N MSS सैनेयेन — ³) K₁ 5 D₅ वा (for

C. 5. 1818
B. 5. 48. 10
K. 5. 48. 10

तैश्चेदुद्धं मन्यते धार्तराष्ट्रो
निर्वृत्तोऽर्थः सकलः पाण्डवानाम् ।
मा तत्कार्पीः पाण्डवार्थाय हेतो-
रुपैहि युद्धं यदि मन्यसे त्वम् ॥ ८
यां तां वने दुःखशय्यामुवास
प्रव्राजितः पाण्डवो धर्मचारी ।
आशिष्यते दुःखतरामनर्था-
मन्त्यां शय्यां धार्तराष्ट्रः परासुः ॥ ९
ह्रिया ज्ञानेन तपसा दमेन
क्रोधेनाथो धर्मगुह्या धनेन ।

अन्यायवृत्तः कुरुपाण्डवेया-
नध्यातिष्ठद्वार्तराष्ट्रो दुरात्मा ॥ १०
मायोपधः प्रणिधानार्जवाभ्यां
तपोदमाभ्यां धर्मगुह्या वलेन ।
सत्यं ब्रुवन्प्रीतियुक्त्या नृतेन
तितिक्षमाणः क्लिश्यमानोऽतिवेलम् ॥ ११
यदा ज्येष्ठः पाण्डवः संशितात्मा
क्रोधं यत्तं वर्षपूगान्सुघोरम् ।
अवस्रष्टा कुरुपृष्टुत्तचेता-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १२

च). — १) For 7^f, D₁ reads 308* D₈ om. 7^f. K₁ D₉ योपध्यातो, S योवध्यानान् (T₂ G₂ यो वध्यमानान्) Ca d oīto अपध्यानात्

8 *) D₁₀ एतैर् (for तैश्चेद्) K₅ B₄ D (except D₁₋₄ 7 9) योद्धु (for युद्ध) — १) K₁ 4 D₁ D₈ 8 9 T₂ G₂ निर्वृत्तो, C_n निर्वृत्तो (as in text) — After 8^{ab}, D₂ ins.

309* नूनं ह्येताभिर्दहेद्वाण्डिवं च,
which is followed by a repetition of 8^{ab}. — *) K₁ D₉ मान न कार्पी, G₂ मैतत्कार्पीः, G₃ मा तद्वीहि, G₅ मा व कार्पी, C₅ मा तत्कार्यं (for मा तत्कार्पी) N (except D₁ 2, K₂ 8 missing) पाण्डवस्यार्थहेतोः; T₂ पाण्डवार्थस्य हेतोः C₅ oītes पाण्डवस्य हेतोः, Ca. d हेतोः (=दैवात्) — 4) K₁ D₉ ऋते हि, B₈ D₁₂ D₁ 8 उपैति, G (except G₂) अवै(G₈ वे)हि, M₁ उ(inf) l'n अ)पेहि (for उपैहि) D₂ अपेतबुद्धे (for उपैहि युद्ध).

9 K₅ om 9^{ab} up to पाण्डवो — *) K₁ D₁ याता, D₈ 8 T₁ यातां (for या तां) K₁ D₉ उपासु, B D₁ D₈ 4 8-10 अवासीत् (B₈ उपासीत्), D₁₂ D₈ D₅ अवासीत्, D₁ 2 उपास्ये (for उवास) — १) K₅ D₇ ब्रह्मचारी, D₂ धर्मचारी (for धर्मचारी) — After 9^{ab}, D₂ ins.

310* तपोदमाभ्यां धर्मगुह्या धनेन ।
After the above, the sequence in D₂ is 10^{ad}, 11^{ab}, 9^{ad}, 10^{ab} and 11^d (of which 9^{ad} and 10^{ab} are bracketed). — *) K₁ आशिष्यते, K₄ अवाप्यते, K₅ B D_n D₈ D₈-8-10 M₂ आ(D₈ प्रा)मोतु ता, D₁ अयापतेत्, T G M₁ आशिष्यते (for आशिष्यते) M₁ दुःखशय्याम् (for 'तराम्) K₁ अनर्थांम्, B₂ असह्याम्, D₁ M₁ 2 4 अनर्थांम्, D₉ अनर्थांम् (for अनर्थांम्) — 4) K₁ अनंत;

K₅ D₇ शून्यां, T₂ अन्या, C₅ अत्य (for अन्या)

10 For sequence of D₂, of v.l. 9 — *) K₅ B₈ 4 D₁ 2 क्रिया (for ह्रिया) S आर्जवेन (for ज्ञानेन). — १) K₁ 4 5 D₁ 2.7 9 क्रोधेनाथो (K₅ 'थो), B D_n D₈ D₈-8 8 10 शौर्येणाथो (D₈ 8 'थो), S क्रो(G₂ M₁ 8-8 अक्रो)धेन वै (for क्रोधेनाथो) K₁ 4 5 D₈ D₁-4 7 9 T₂ वलेन, T₁ G₁-4 फलेन (for धनेन); of. v.l. 11. D₉ reads 11^{ad} between 10^{ab} and 10^{ad}. — *) K₅ B D (except D₈ 4 9) अन्यायवृत्ति K₄ स्वय (for कुरु) S न्या(G₂ न न्या)यवृत्ता(T₂ युक्ता)न्कुरुपु(G₅ 'ते)पाण्डवेयान् — 4) K₁ D₉ 9 10 Ca अध्यतिष्ठद्, D₁ अवा, G₂ अध्यातिष्ठेद्, Cd अध्यतिष्ठद् (as in text) S परासु (for दुरात्मा)-

11 For sequence of D₂, of v.l. 9 — *) K₁ मायोपध, K₅ D₁ T₁ Ca d s मायोपधा; T₂ G₁ 8 M मायोपध, G₄ मायोपायं (for मायोपध) K₄ 5 B₁ 8 D_n D₂-8 G₅ प्रणिपातार्जवाभ्या, G₄ प्रणीयार्जवाभ्या — १) S (except T₂) फलेन, Ca. d s वलेन (as in text), of. v.l. 10. — D₉ reads 11^{ad} between 10^{ab} and 10^{ad}. — *) M (except M₁) वदन् (for ब्रुवन्) K₁ D₉ प्रीतियुक्तो, K₄ D₁ 7 Cd प्रतियुक्तो, K₅ B D_n D₈ D₂-8 10 प्रतिपन्नो, T₂ ध्युदाक्तो (sic), G₁ 2 4 प्रतियुक्त्या (for प्रीतियुक्त्या) K₁ D₇ 9 नृशस, K₄ D₁ Cd वलेन, K₅ B D_n D₈ D₂-8 10 नृपो न (B₈ नृणा य); G₅ धनेन, M अनृते(M₁ 'पे also)ति (for अनृतेन) — 4) K₁ तितिक्षाणः (for 'क्षमाणः).

12 *) K₁ 5 D₂ D₈-10 शंसि(D₈ 'शि)तात्मा, Ca d as in text. — १) K₅ त, D₁₂ युक्त, D₂ छत, D₈-8 जात; T G₁ 2 4 M मोक्ता; G₈ मुक्त्वा, G₅ मोहान्, Ca d s यत्

कृष्णवर्त्मैव ज्वलितः समिद्धो
 यथा दहेत्क्षमग्निर्निदाघे ।
 एवं दग्धा धार्तराष्ट्रस्य सेनान्
 युधिष्ठिरः क्रोधदीप्तोऽनुवीक्ष्य ॥ १३
 यदा द्रष्टा भीमसेनं रणस्थं
 गदाहस्तं क्रोधविषं वमन्तम् ।
 दुर्मर्षणं पाण्डवं भीमवेगं
 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ १४
 महासिंहो गाव इव प्रविश्य

गदापाणिर्धार्तराष्ट्रानुपेत्य ।
 यदा भीमो भीमरूपो निहन्ता
 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ १५
 महाभये वीतभयः कृतास्त्रः
 समागमे शत्रुबलावमर्दी ।
 सकृद्रथेन प्रतियाद्रथौघा-
 न्पदातिसंधान्गदयाभिनिघ्नन् ॥ १६
 सैन्याननेकांस्तरसा विमृष्ट-
 न्यदा क्षेप्ता धार्तराष्ट्रस्य सैन्यम् ।

C. 5. 1829
B. 5. 48. 21
K. 5. 48. 21

(as in text) K₁ D₉ 'गज, K₅ D₇ S 'पूग (T₂ 'पूग)
 (for 'पूगान्) — *) T₁ सदा हृष्ट, T₂ यथा हृष्ट, G₁ ३
 सदा हृष्ट, G₈ यथाहृष्ट, G₄ तदा हृष्ट, G₅ यदा हृष्ट, M
 यदा हृष्ट, Ca d s अवलक्ष्य (as in text) K₁ उद्धूतचेतन,
 D₉ उद्धूतवेग, S उद्धू (G₈ 'द्धू) तचेता, C₈ उद्धूतचेता (as
 in text) Ca cites उद्धूत, Cd उद्धूत — *) D₁ धार्त-
 राष्ट्रान् (for 'राष्ट्रो) D₁ अतपस्यत्, D₂ ३ ३ नुतपस्यत्, Ca ३
 अन्वतपस्यत् (as in text) Here and below, wherever
 this refrain occurs, S has धार्तराष्ट्रान्तपस्यत् (a few
 MSS 'धान्तपस्यत्), only G₄ (almost uniformly) धार्त-
 राष्ट्रानवाप्य (for धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत्)

13 *) S (except T₂ G₂) ज्वलन्, Ca d ज्वलित (as
 in text) K₁ Dn D₂ ३ समिद्धो, Ca d n समिद्ध (as in
 text) K₄ D₁₀ कृष्णवर्त्मो ज्वलमान (D₁₀ प्रज्वलित)
 समिद्धो — *) D₈ ४ दहेत्क्षमग्निर्निदाघकाले — *)
 D₁ ३ ४ T₁ G₁ ४ ४ दग्धा, T₂ देहे, Ca दग्धा (as in text)
 — *) D₁₀ reads 13^d after 311* K₄ 'दीप्तो नु विद्धि,
 B Dn D₈ D₈-६ ३ 'दीप्तोन्वेक्ष्य, D₁ 'दीप्तोनुविध्य, D₁₀
 'सदीपिताक्ष', T₁ G₁ ४ 'दीप्तोभिवीक्ष्य, G₈ 'दीप्तानुदीक्ष्य,
 G₅ 'दीप्तो निरीक्ष्य (for 'दीप्तोऽनुवीक्ष्य)

14 T₂ om 14 — *) K₄ ३ B D (except D₉) रथं
 (for रणं) — *) K₄ B D (except D₈ ४ ७ १०) T₁
 Ca d अमर्षण (for दुर्मर्षं) G₈ ३ 'सेन (for 'वेग)
 — After 14^d, D₁₀ ins

311* अपि गुप्तमिन्द्रकल्पैर्नृपालैः,
 which is followed by 13^d — *) D₂ (before corr)
 ३ ४ ३ गदायुद्ध (for तदा युद्ध) For S of v 1 12
 D₁ as in S, D₂ 'नुतपस्यत् — After 14^d, N (K₂ ३
 missing) ins

312* सेनाग्रग दक्षिण भीमसेन
 स्त्रालक्षणं वीरहण परेयाम् ।

अन्त चमूमन्तकसनिकाश

तदा स्तर्ता वचनस्याविमान्ती ।

यदा द्रष्टा भीमसेनेन नागा

[5]

निपातितान्निरिकूटप्रकाशान् ।

कुम्भैरिवास्त्रवमतो भिन्नकुम्भां

सदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ।

[(L 1) K₁ नीमवे — (L 2) K₁ Dn₁ D₈ D₁ ३ 10

Ca d स्त्रालक्षण, K₄ शालक्ष्य, K₅ अलक्ष्यसे, B₈ D₂-4

मुलक्षण, D₉ स्त्रक्षण, C₈ स्त्रक्षण, Cn स्त्रालक्षण (as above).

— (L 3) K₁ D₉ दिव्यास्त्रयुक्ता, K₅ D₂ द्विपञ्चमून् (for

अन्त चमून्) D₈-६ ३ 'वेग (for 'काश) — (L 4) K₄

D₈ अमि; Ca d अति (as above) D₁ वचन सोमिमान्ती

— (L 7) Dn₂ D₈ ४ अमो यथा (for कुम्भैरिव) K₁ ३

D₁ ३ ३ कुमान्यथा भिन्नकुमान्वमत Ca d s cite भिन्नकुमान्वमत

— (L 8) K₁ D₂ 'राष्ट्रोनुतपस्यत् (D₂ 'पस्ये)त्, D₁ 'राष्ट्रान-

तपस्यत्]

15 D₈ ४ M (except M₁) om (hapl) 15, T₂

reads 15^{ab} in marg — *) K₁ ४ D₈ 2 D₁ ३ ३ G₅ गा

इव स (D₈ 2 D₈ G₅ om स) प्रविश्य, K₅ नागमिव प्रविश्य,

T₁ G₁ ३ गा इव च (G₂ च इव) प्र, G₈ गज इव सप्र, G₄

गोसमूह प्र Ca d s cite गाव — *) K₁ ४ ३ D₁ T₁

G धार्तराष्ट्रान्; T₂ कौरवाजान्, M₁ कौरवेयान् (for भीम-

रूपो) — *) For S of v 1 12 (G₄ भीमसेनोभिवीक्ष्य)

D₁ 'राष्ट्रो न त', D₂ 'राष्ट्रोनुतपस्येत्

16 G₈ (hapl) om 16-17 — *) Dn₁ सदा भये,

D₇ महाहवे, S (G₈ om) महाबलो (for महाभये) — *)

B₈ शत्रुगणाव, D₁ शत्रुमघाव, D₂ शत्रुबलान्प्र, T₁ G₁

धार्तराष्ट्राव (T₁ शत्रुबलाव also, as in text) — *) K₄

प्रतियोत्स्यन्, K₅ B D (except D₁ ३) अप्रतिमान् (for

प्रतियाद्) — *) K₄ D₂-4 ३ (G₈ om) विनिघ्नन्, D₁

विमृष्टन्, C₈ अभिवातयन् (for अभिनिघ्नन्)

C. 5. 1829
B. 5. 48. 21
K. 5. 48. 21

छिन्दन्वनं परशुनेव शूर-

स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ १७

वृणप्रायं ज्वलनेनेव दग्धं

ग्रामं यथा धार्तराष्ट्रः समीक्ष्य ।

पक्वं सस्यं वैद्युतेनेव दग्धं

परासिक्तं विपुलं स्वं वलौघम् ॥ १८

हतप्रवीरं विमुखं भयात्

पराङ्मुखं प्रायशोऽधृष्टयोधम् ।

शस्त्रार्चिषा भीमसेनेन दग्धं

तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ १९

उपासङ्गादुद्धरन्दक्षिणेन

*परःशतान्नकुलश्चित्रयोधी ।

यदा रथाग्र्यो रथिनः प्रचेता

तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ २०

सुखोचितो दुःखशय्यां वनेषु

दीर्घं कालं नकुलो यामशेत ।

आशीविपः क्रुद्ध इव श्वसन्भृशं

तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ २१

त्यक्तात्मानः पार्थिवायोधनाय

समादिष्टा धर्मराजेन वीराः ।

17 Gs om 17 (of. v l. 16) — ^a) K₁ D₉ सैक्येना-
नेकान्; K₄ B Dn Ds Ds-0 10 शैक्येन नागान्, K₅ शक्यान-
नेकान्; D₁ सैन्येन कायान्; D₂ सैवेनिकायान्, D₂m 1
शैक्येन कायान्, D₃ शैक्येन नागाः, T₂ सैन्यान्वनेकानि (for
सैन्यानेकान्) Ca d s oite शैक्येन T₂ अभितो (for
तरसा) K₅ विमर्दयन्, B D₂ s 0 10 Cn विगृह्णन्, D₃ 4
अवगृह्णन्, D₁ M₁-s 5 प्रमृदन्, T G₁ 2 4 विनिघ्नन्, M₄
अवमृदन्; Cnp विमृदन् (as in text) — ^b) B (except
Bs) D₁₀ छेत्ता, T₂ क्षिप्तो (for क्षेप्ता) — ^c) S (Gs om)
छिन्न (for छिन्दन्) K₁ D₉ अवसृष्टं, B₈ D₁ वीर, D₂ T₂
G₁ M सृष्टं, D₁₀ अतिशूरः, T₁ घृष्ट, G₂ 5 घृष्ट, G₄ अवघृष्ट
(for शूरः) — ^d) For S of. v l 12 D₈ 'राष्ट्रान्वतपस्यत्,
D₁ as in S, D₂ 'राष्ट्रोनुतपस्येत्

18 K₄ om 18, K₅ (hapl) om. 18-19. — ^a) G₂
ज्वलितेन, G₃ ज्वलनेन (as in text) — ^b) T₂ G₁ 2 यदा
(for यथा) B (except Bs) धार्तराष्ट्राः, Dn₁ Ds D₂
s-8 10 'घ्नान्, D₁ 'घ्नं T G₄ M समीक्षेत् — ^c) T सर्वं
(for पक्वं) — ^d) D₉ C₅ 'सक्त, M (except M₁) 'धिक्तं,
Ca d 'सिक्त (as in text)

19 K₅ om 19 (of v l 18) — ^a) D₂ विकल वै,
D₃ 4 विपुल, D₁ विह्वलं वै (for विमुखं) D₁ वृषात् (for
भयात्) — ^b) D₉ S नष्टयोधं (T₂ 'धैर्यं, G₁ M₂-s
'योधं), Ca d घृष्टयोध, C₅ as in text — ^c) D₁ S
अस्त्रार्चिषा, D₂ 4 अस्त्राग्निना (for शस्त्रा) T₂ 'सेनस्य, M
(except M₂) 'सेनाग्नि (for 'सेनेन) — ^d) For S of
v l 12 T₁ G₁ युद्ध तदा (by transp) D₁ as in S,
D₂ 'राष्ट्रोनुतपस्येत् — After 19, M₂ reads 22^{ab} (for
the first time), repeating it in its proper place,
M₃ s on the other hand read adhy. 58 (om some

stanzas) after 19

20 D₁ 0 om (hapl) 20 — ^a) K₁ उपासगानंतरः;
K₄ Dn D₈ 4 'सगेनाचरन्, K₅ B₄ D₁₀ Cn 'सगानाचरेद्,
B₁-s 5 D₈ D₈ 0 C₅ 'सगानाचरन् (B₁ s 5 'र), D₁
'सगानाहरन्, D₂ s 'सगादाहरन्, G₈ 'संगान्दुर्धरं, G₄ M₅
'सगादुर्धरं (M₅ 'रन्) (for 'सङ्गादुद्धरन्) Ca oites उपा-
सगान् K₄ दक्षिणेषु, Ca s as in text — ^b) K₁ D₉
पारं गता, K₄ B₁-s 5 Dn D₈ D₁-4 M₁ परशतान्, K₅ पर-
सेना, B₄ D₈ 0 10 Cn वरांगाना, T खरं शर, G₁ वर शर; G₂
M₂-s पर शत, G₃ परान्शरान्, G₄ पर शर, G₅ पर शत
(for *परशतान्) G₂ क्षिप्रयोधी — ^c) B₈ D₂-4 G₈ 4
M₁ (inf l in as in text) यथा B₁ s 4 5 G₁ 3 रथ्याग्र्यौ,
Dn₁ D₈-8 'ड्यान् (for 'ड्यो) D₁ नकुल, T₁ G₈ 4
रथिना (for रथिन) K₁ प्रजेता, B₈ T G₈-s प्रणेता, D₅
Ca d प्रचेता, M₁ प्रचिन्वन् (inf l in प्रवेप्ता), C₅ प्रचेता
(as in text) — ^d) For S of v l 12 D₁ as in S,
D₂ 'राष्ट्रोनुतपस्येत्

21 ^a) B₈ दुःखान्वितो (for सुखोचितो) — ^b) K₁
सुदीर्घ (for दीर्घ) D₁ अशीत, Cd आशेत, Ca s अशेत
(as in text) — ^c) K₄ s B D (except D₂-s 1)
उद्ध (B₈ आव)मन्विष, T₁ G₅ आचरेद्यः (G₅ 'रेद्यत्); G₁ M₁
(inf l in) आचरेद्यदा, G₂ 4 आचरेद्भृश; M₃ स्वने; M₅
आस्वनेन (for श्वसन्भृश) — ^d) For S of v l 12 K₅
'राष्ट्रान्वतपस्यत्, D₁ as in S

22 T₁ G₁ read 22-23 after 28, T₂ G₂ 4 M₁, after
29, G₅, after 271 — ^a) T₁ G₁ s 5 पाहवा (for
पार्थिवा) — ^b) K₁ D₉ समानीता, M₂ 'दिष्टान्, M₃ s
'विष्टा (for 'दिष्टा) K₄ s (inf l in) B D (except
D₁ 1 0) सूत, T₂ योधा, G₃ शूराः, M₂ भीमान्; M₃-s

रथैः शुभ्रैः सैन्यमभिद्रवन्तो

दृष्ट्वा पश्चात्पश्यते धार्तराष्ट्रः ॥ २२

शिश्नकृतास्त्रान्निशुप्रकाशा-

न्यदा दृष्ट्वा कौरवः पञ्च शूरान् ।

त्यक्त्वा प्राणान्केकयानाद्रवन्त-

स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २३

यदा गतोद्वाहमकृजनाक्षं

सुवर्णतारं रथमाततायी ।

दान्तैर्युक्तं सहदेवोऽधिरूढः

शिरांसि राज्ञां क्षेप्यते मार्गणौघैः ॥ २४

महाभये संप्रवृत्ते रथस्थं

विवर्तमानं समरे कृतास्त्रम् ।

सर्वा दिशं संपतन्तं समीक्ष्य

तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २५

हीनिपेधो निपुणः सत्यवादी

महाबलः सर्वधर्मोपपन्नः ।

गान्धारिमाहंस्तुमुले क्षिप्रकारी

क्षेप्ता जनान्सहदेवस्तरस्त्री ॥ २६

यदा दृष्ट्वा द्रौपदेयान्महेषू-

ञ्जशूरान्कृतास्त्रात्रययुद्धकोविदान् ।

आशीविपान्वोरविपानिवायत-

स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २७

यदाभिमन्युः परवीरधाती

शरैः परान्मेव इवाभिवर्पन् ।

C. 5. 1840
B. 5. 47. 22
K. 5. 48. 22

वीरा (for वीरा) — *) K₁ रथैः शुभ्रैः, D₁ रथैश्चिभ्रैः, S रथैश्चिभ्रैः (G₁ रथैः सुतान्, G₂ यदा रथैः) D₂ D₃ सैन्यमभ्ये द्रवतो; D₁ G₂ 'द्रवते; G₁ सम्यगभिद्रः; G₂ 'द्रवति — *) K₂ अत्यंतं, D₁ तदा (for पश्चात्) D₂ तप्यति, G₁ तप्यते T₁ G₁ स नदबुद्धि (for धार्तराष्ट्रः)

23 For sequence of T G₁ 2 4 5 M₁, cf. v.l. 22 — *) T₂ शूरान्कृतास्त्रान् G₂ शिशुप्रकाशान्निशुप्रकाशान् — *) K₁ D₂ T₂ पंच वीरान् — *) K₁ D₁ 2 3 T₂ G₂ त्यक्त्वा प्राणान् K₁ D₁ 2 3 केकयान्, K₂ B D₂ D₃ D₂ 2-7 10 कौरवान् (for केकयान्) D₂ कौरवाणां द्रवत, G₂ केकयान्प्राद्रवन्तं C₂ cites आद्रवन्त — *) For S cf. v.l. 12 D₁ as in S, D₂ 'राष्ट्रोनुतप्येत्

24 G₂ (hapl.) om 24-27 — *) K₂ गतोद्वाहम्, D₂ कृतोद्वाहम् D₁ यदा कृतोद्वाहनकृजनायं; T G₁ 2 M₁ यदा (G₁ 2 'या) शक्रो दानवानां जया (T₂ वधा)यं, G₂ यदा वीरोद्वाहविभ्रजनायं, G₂ यथा शक्रो दानवानां दानायं, M₂-s यदा शरोद्वाहविभ्रजनाक्ष Ca. d cite गतोद्वाह and अकृजनाक्ष (as in text) C₂ गतोद्वाह अकृजनाक्ष — *) S उत्तमानं (M₂-s 'क्षं), Ca. d आततायी (as in text) G₂ सुयुक्तमंशं शयलं योत्तमं — *) D₂ क्षातयुक्तं, D₁ 2 क्षांत्या युक्तं (for दान्तैर्युक्तं) Ca. d cite क्षातं, C₂ s ap दातं (as in text) — *) K₁ D₂ 2 3 G₂ क्षेप्यति, D₁ छेप्यति, G₂ क्षिप्यते (for क्षेप्यते)

25 G₂ om. 25 (cf. v.l. 24) T G₁ 4 5 M₁ transp 25 and 26 — *) D₁₀ M₁ 'रणे, T G (G₂ om) 'द्वे (for 'भये) K₁ D₂ 2 3 संप्रवृत्ते. — *) D₂ D₃ विवर्तमाने, T₂ निवर्तमानं, G₂ 4 M (except M₂) निवर्तमानं,

Ca. d s as in text. M (except M₁) समये (for 'रे) — *) K₁ D₂ 2 M₂-s C₂ s पूर्वा दिशं, K₂ B₂ 4 D₂ D₃ D₂ 4 7 10 T G (G₂ om.) M₁ सर्वा दिशं Ca. d cites पूर्वा K₂ D₂ 2 सतपत — *) For S cf. v.l. 12 D₂ 'राष्ट्रोनुतप्येत्

26 G₂ om 26 (cf. v.l. 24) T G₁ 4 5 M₁ transp 25 and 26 — *) K₂ B D (except D₂ D₁ 2 3) Cap 'निपेधो, Ca. d 'निपेधो (as in text) M₁ सत्यवेदी (for सत्यवादी) — *) D₁ M₂ 2 सत्यं, M₂ सत्यं (for सर्वं) — *) K₁ D₂ D₃ C₂ गान्धारिमाहंस्तुमुले K₁ 4 D₂ D₃ D₂-2 3 अर्चन्, T₂ आरात्, G₂ M₂ 4 आर्चन्, all comm. आर्चन् (as in text) D₁ गान्धारिगर्भं, D₂ गान्धारार्थं (for गान्धारिमाहं) A few MSS तुमुले — *) B₂ राजन्, D₂ शूरान्, D₂ जनं, T₂ राज्ञा, Ca. d जनान् (as in text) S (G₂ om) सपवान् (for तरस्त्री)

27 G₂ om. 27 (cf. v.l. 24) G₁ reads 27 after 32, G₂ after 28 — *) T दृष्ट्वा, G₁ 4 M₂-s अयं, G₂ छतं, M₁ क्रजु (for रथं) — *) D₂ क्रोधं (for वोरं) T₂ इह (for इव) K₁ आयतान्, D₂ आपतन्, S (except M₂, G₂ om) आगतान्, Ca. d s आयत (as in text) — *) For S cf. v.l. 12 K₂ 'राष्ट्रान्तत्वात्, D₂ 'राष्ट्रोनुतप्येत् — After 27, G₂ reads 22-23

28 D₁₀ G₁ 5 transp 28 and 29 — *) T₂ 'हता G₂ 2 'हारी (for 'धाती) — *) T₂ प्रहर्षन्, G₂ अतिवर्पन् (for अभिवं) — *) For S cf. v.l. 12 D₂ 'राष्ट्रोनुतप्येत् — After 28, T₁ G₁ read 22-23, while G₂ reads 27.

विगाहिता कृष्णसमः कृतास्त्र-
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २८
 यदा द्रष्टा बालमबालवीर्यं
 द्विपच्चभूं मृत्युमिवापतन्तम् ।
 सौभद्रमिन्द्रप्रतिमं कृतास्त्रं
 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २९
 प्रभद्रकाः शीघ्रतरा युवानो
 विशारदाः सिंहसमानवीर्याः ।
 यदा क्षेप्तारो धार्तराष्ट्रान्ससैन्या-
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ३०
 बृद्धौ विराटद्रुपदौ महारथौ
 पृथक्कमूभ्यामभिवर्तमानौ ।
 यदा द्रष्टारौ धार्तराष्ट्रान्ससैन्या-
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ३१
 यदा कृतास्त्रो द्रुपदः प्रचिन्व-

जिश्रांसि यूनां समरे रथस्थः ।
 क्रुद्धः शरैश्छेत्स्यति चापमुक्तै-
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ३२
 यदा विराटः परवीरघाती
 मर्मान्तरे शत्रुचभूं प्रवेष्टा ।
 मत्स्यैः सार्धमनुशंसरूपै-
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ३३
 ज्येष्ठं मात्स्यानामनुशंसरूपं
 विराटपुत्रं रथिनं पुरस्तात् ।
 यदा द्रष्टा दंशितं पाण्डवार्थं
 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ३४
 रणे हते कौरवाणां प्रवीरे
 शिखण्डिना सत्तमे शतनूजे ।
 न जातु नः शत्रवो धारयेयु-
 रसंशयं सत्यमेतद्वीमि ॥ ३५

29 Ks (hapl) om 29 D10 G1 s transp 28 and 29, Dn2 Ds transp 29 and 30 — ^b) K4 B (except Bs) Dn Ds D7 उत्पतन्त, Ds आतपत्, T2 असतं (for आपतन्तम्) — ^d) For S of v1 12 D2 'राष्ट्रो-
 नुतप्येत् — After 29, T2 G2 & M1 read 27-28.

30 K1 reads 30 in marg more K4 (hapl) om 30-31, G2 (hapl.) om 30 Dn2 Ds transp 29 and 30 — ^a) K1 s Ds 10 'तमा, T2 Gs 'रथा (for 'तरा) — ^b) T G1 M2 s s सर्व, Gs-s M1 s सर्व (for सिंह-) In Malayālam, प and व are difficult to distinguish — ^c) S (G2 om) 'राष्ट्रस्य सैन्यं (Gs सैन्यान्) — ^d) For S of v1 12 D2 'राष्ट्रोनुतप्येत्

31 K4 om 31 (of v1 30) Gs transp 31 and 32 — ^b) D1 वसुभ्याम् (for चमूभ्याम्) D1 अनि, Ds G4 परि, Ds 4 अति (for अभि) — ^c) K1 Ds Ds 6 s Gs द्रष्टारो, D1 s T1 G1 2.4 s M द्रष्टा (for द्रष्टारौ) K1 B2 4 Ds Ds 6 s 'राष्ट्रा ससैन्या (B2 4 Ds 6 'न्यान्), D1.2 'राष्ट्र स्वसैन्ये (D2 'न्यै.), T1 G M 'राष्ट्रस्य सैन्य (Gs सैन्या) (for 'राष्ट्रान्ससैन्यान्) T2 यदा असतौ कुरुराजसैन्यं — ^d) For S of v1 12 D2 'राष्ट्रोनुतप्येत्

32 G2 (hapl) om 32-33 Gs transp 31 and 32 — ^a) D2 प्रच्छिदन्, T1 G1 4 विचिन्वन् (for प्रचिन्वन्) — ^d) For S of v1 12 D2 'राष्ट्रोनुतप्येत् — After

32, G1 reads 27

33 G2 om 33 (of v1 32) D2 (hapl.) om 33. — ^a) K1 Ds G4 'हता (for 'घाती) — ^b) K4 Dn1 Ds-7 ममांतरे, Ks (inf ltn) Ds मदंतरे, B Dn2 Gn ममांतरे, D1 रणांतरे, Ds 4 सहोत्तरः (see below), D10 महारणे, S (G2 om) कर्मान्तरे (for मर्मान्तरे) G2 Gn सहोत्तर इति आधुनिका पठन्ति । Ks प्रविष्ट; D1 s T2 G1 s 4 M1 s प्रविष्ट, T1 Gs Ms प्रवेष्ट (for प्रवेष्टा) — ^c) Catalectic! K1 D1 s 9 T1 G1 M1 मत्स्यैश्च, Gs 4 मात्स्यैश्च, Ms 4 मात्स्यै (for मत्स्यै) K1 Ds 9 अनुशंसरूपै — ^d) For S of v1 12

34 ^a) K1 s Ds मत्स्य, K4 B Dn Ds Ds 5 s 10 मात्स्य, D1 च मात्स्यं, Ds 4 मत्स्यस्य, T2 G2 s M1 s 4 मत्स्यानाम् (for मात्स्यानाम्) T1 G1 यदा श्रेष्ठ मात्स्यम् (for ज्येष्ठ मात्स्यानाम्) K1 s B Dn Ds Ds-4 7-10 अनुशंसार्यरूप, Ds 6 अनुशंसमार्यरूपं (for अनुशंसरूप) — ^b) Ds G2 s रथिना (for 'न) — ^c) K1 Ds 9 यदा द्रष्टारो, Gs यदृष्टा (for यदा द्रष्टा) D1 S दक्षित पाण्डवार्थं (G2 पाण्डवा दक्षितार्थं); Ds 4 दक्षितं पाण्डवार्थं — ^d) For S of v1 12 D2 'राष्ट्रोनुतप्येत्

35 S transp 35 and 36 — ^a) D1 प्रवर्हे (for प्रवीरे) S ह (T1 G1 ग) ते तु तस्मिन्पुरुषप्रवीरे — ^b) K1 4 s B Dn Ds Ds-7 9 स (D1 ह्यु) त्तमे शतनूजे, D1

यदा गिखण्डी रथिनः प्रचिन्व-
 न्मीप्सं रथेनाभियाता वरूथी ।
 दिव्यैर्हयैरवमृद्वत्रयौघां-
 त्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३६
 यदा द्रष्टा मुञ्जयानामनीके
 घृष्टयुग्मं प्रमुखे रोचमानम् ।
 अस्त्रं यस्यै गुह्यमुवाच धीमा-
 न्द्रोणस्तदा तप्स्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ३७
 यदा स सेनापतिरप्रमेयः
 पराभवन्निशुभिर्धार्तराष्ट्रान् ।
 द्रोणं रणे शत्रुसहोऽभियाता
 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ३८

हीमान्मनीषी बलवान्मनस्वी
 स लक्ष्मीवान्सोमकानां प्रवर्हः ।
 न जातु तं शत्रवोऽन्ये सहेर-
 न्येषां स सादग्रणीवृष्णिर्हिंसिहः ॥ ३९
 ब्रूयाच्च मा प्रवृणीष्वेति लोके
 युद्धेऽद्वितीयं सचिवं रथस्थम् ।
 शिनेर्नस्तारं प्रवृणीम सात्यकिं
 महाबलं वीतभयं कृतास्त्रम् ॥ ४०
 यदा शिनीनामधिपो मयोक्तः
 गरैः परान्मेष इव प्रवर्पन् ।
 प्रच्छादयिष्यज्जरजालेन योधां-
 त्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ४१

C. 5. 185-
 B. 5. 48 49
 K. 5. 48 49

शंवन्त्रे महात्मनि; D2.4 शंतनोर्वै तन्त्रे, S सत्तमे कौरवाणां (for सत्तमे शंवन्त्रे) — *) B2 वाचं, T1 G1-2 : M घर्षं; G4 प्रहर्षं (for घारं) — *) D2 पुर मवै; G2 निर्वृत्तयं, G3 न नंशय, G4 : M (except M2) न मदाय (for जपदायं)

36 S transp 35 and 36 — *) T1 G2.4 रथिन (for 'न') G1.5 प्रवीरान् (for प्रचिन्वन्) — *) D2 अनुयातो, D2 : (m as in text) अनिनातो (for अनियाता) G4 अवरोधी, C3 d वरूथी (as in text) G1.5 नीप्सन्व हंता परवीरापहारी — *) K1 D2 : T1 G1.5 अस्त्रं (for हयैर्) D1.5 एव नृद्वन्, D2 अवमर्दन्, T1 G1.5 अस्त्रिन्वन् D1 T1 G1 रयौघं — *) For S cf r.l. 12. M कयो (for तदा) D2 'राष्ट्रोनुवप्स्यत्

37 *) K1 Dn Ds D2-4 G2 संजयानान् — *) D2 नादयव, D2 S वर्तमानं (for रोचमानम्) — *) D2 M2-2 शस्त्रं; C5 अस्त्रं (as in text) D2 ह्यस्त्रं, G2 तस्त्रं, C5 चस्त्रं (as in text) D2.4 दिव्यम्, S (except G2) वोरन् (for गुह्यम्) — *) S तप्स्य (G4 'प्य)वे

38 D2 transp 38 and 39 — *) K1.5 B Dn Ds D2-2.10 परान्मृद्वन्, D1 M2 परावपन्, G2 परान्मृद्वन्; G2 परापदन्; M1 (inf lin) 2-2 परान्मृद्वन् (for परानवन्) — *) K1 D1 G2 रथे (for रणे) T2 m अनियाती, G2 अनिहता, M2-2 जय (M1 inf lin अनि)याता — *) For S cf. r.l. 12 D1 as in S, D2 'राष्ट्रोनुवप्स्यत्

39 D2 transp 38 and 39 — *) K1 D1 transp मनीषी and मनस्वी T1 G1.5 कृतास्त्र (for मनस्वी) — *) K4 D. 2 : G4 om न G4 यो (for स) D2 D2

मानकाना, C5 सोमकाना (as in text) — *) D1 M2 om. त T1 G M1.2-2 न (G1 व) (for तं) K1 D2 सहेयु — *) K4 ह्येषां, G2 4 एषा (for येषा) — After 39, D. ins 313*, omitting lines 3-4.

40 *) K1 D1 ब्रूयाच्च मा (D1 त); K4 Dn Ds D2-2.2 : 10 C5 5 इद च ब्रूया, K5 B D1 G2 ब्रूयाच्च (K5 G2 'च्च)न (D1 'व) (for ब्रूयाच्च मा) Cd cites इद च ब्रूयात् D2 : T G (except G2) मा (for मा) K4 : Dn Ds D1.2-2 : 10 Ca. d s मा (D2 मा) (for प्र) — *) K1 D2 T1 G (except G2 s) रणस्थ (for रथ) — *) T1 G M वृ (G4 श्च)युया सात्यकिं वै (G1 s वा, G2 च), T2 सात्यकिं कालकर्त्त, C3 प्रवृणीम सात्यकिं Cd s cite प्रवृणीम — *) D2 'नये, T1 'मयं (for 'बल) — B Dn Ds D2-2 : 10 (marg) ins after 40 D2 (om. lines 3-4), after 39

313* महोरस्को दीर्घबाहु प्रमाथी

युद्धेऽद्वितीय परमास्त्रवेदी ।

शिनेर्नस्ता तालनात्रायुधोऽयं

महारथो वीतभय कृतास्त्र ।

41 K4 Ds om 41 — *) D2 प्रवरो (for अधिपो) — D2 om. 41^b-42^a — *) K5 जतिवर्पन्, T2 G1-2 जनिवर्पन्, G2 M जनिवर्पेत् (for प्रवर्पन्) — *) K1 प्रच्छादयन्तान्, T2 तस्मादयिष्यन्, G2 मच्छादयिष्यन् G1 : M2 4 'जालेन योधान्, G2 'जालेन योन्तस्, G3 'जाले-नरावान् B Dn Ds D2 2-7 : 10 प्रच्छादयिष्यत्यरिहा योधा-सुप्यान् — *) For S cf r.l. 12 D1 : 'राष्ट्रोनु (D1 'ष्ट्रो न)वप्स्ये (D2 'प्स्य)त्

C. 5. 1655
B. 5. 48. 47
K. 5. 48. 47

यदा धृतिं कुरुते योत्समानः
स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा ।
सिंहस्यैव गन्धमाघ्राय गावः
संवैष्टन्ते शत्रवोऽस्माद्यथाग्नेः ॥ ४२
स दीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा
भिन्ध्याद्विरीन्संहरेत्सर्वलोकान् ।
अस्त्रे कृती निपुणः क्षिप्रहस्तो
दिवि स्थितः सूर्य इवामिभाति ॥ ४३
चित्रः सूक्ष्मः सुकृतो यादवस्य
अस्त्रे योगो वृष्णिसिंहस्य भूयान् ।
यथाविधं योगमाहुः प्रशस्तं
सर्वैर्गुणैः सात्यकितैरुपेतः ॥ ४४
हिरण्मयं श्वेतहयैश्चतुर्भि-
र्यदा युक्तं स्यन्दनं माधवस्य ।
द्रष्टा युद्धे सात्यकैर्वै सुयोधन-

स्तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ४५
यदा रथं हेममणिप्रकाशं
श्वेताश्वयुक्तं वानरकेतुमुग्रम् ।
द्रष्टा रणे संयतं केशवेन
तदा तप्स्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ४६
यदा मौर्व्यास्तलनिष्पेपमुग्रं
महाशब्दं वज्रनिष्पेपतुल्यम् ।
विधूयमानस्य महारणे मया
गाण्डीवस्य श्रोण्यति मन्दबुद्धिः ॥ ४७
तदा मूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्र-
स्तप्ता युद्धे दुर्मतिर्दुःसहायः ।
दृष्ट्वा सैन्यं बाणवर्षान्धकारं
प्रभज्यन्तं गोकुलवद्रणाग्ने ॥ ४८
बलाहकादुच्चरन्तीव विद्यु-
त्सहस्रघ्नी द्विपतां संगमेषु ।

42 Ks Ds (of v l 41) om 42^a — ^a) M न कुरुते (for कुरुते) — 42^b = 43^a. — ^c) Dn 'सिंहस्य वै, Gs सिंहस्यैव — ^d) Ks s D (except Ds Ds) Cs सचेष्टंते Ks s Ds-10 अस्माद् (Ks s Ds 'त्र)णाग्ने, S तद्भयेन
43 43^a = 42^b — Ks om from 43^b up to 54^a. — ^b) Ds Gs निर्दि. Ds सहरन् S चापि (for सर्व-) — ^c) Ds शस्त्रे, Ms-s अस्त्रे (for अस्त्रे) Bs क्षीप्रहस्तो, Ds-2 S चित्र (Gs शस्त्र)योधी (for क्षिप्रहस्तो) — ^d) Ks Ds S अवभाति, Ds आविभाति
44 Ks om 44 (of v l 43) — ^a) Ks Dn Ds s s 10 Cnp शृङ्ग, Ca d n s सूक्ष्म (as in text). Gs M1 s यादवस्य (for यादवस्य)! — ^b) K1 (m as in text) आस्त्रेयाणा, Dn1 Ds अस्त्रैर्योग, Ds-2 शस्त्रे योग; T1 G1 s s अस्त्रे योगे; Cn अस्त्रयोग; Cs अस्त्रे योग; (as in text) Ca d cite योग S योभूत्, Ca d s भूयान् (as in text) — ^c) Ds Gs तथाविध, Cs as in text — ^d) D1 s अम्युपेत, Gs तैरुपैति, Cs as in text
45 Ks om 45 (of v l 43). — ^a) Ds Gs दृष्ट्वा (for द्रष्टा) Ks B Dn Ds Ds-2 s 10 धातेराष्ट्र, D1 वा दुरात्मा, Ts वै सुयोधी (for वै सुयोधन) — ^d) = 46^a Ds s अकृतात्मा; (for अकृतात्मा) G1 s तदा युद्धं धाते राष्ट्रानवत्पत्यत्

46 Ks (of v l 43) Ds om. 46. — ^a) Ks Ds

Ds s T1 G1 s Ms-s यथा (for यदा). Gs रथस्य D1 s T1 मणिहेम (by transp), T1 G1 s मेघसम; Gs-4 M मणिमेघ — ^b) Ds कपि (for वानर) Gs अग्र्य (for उग्रम्) — ^c) Gs दृष्ट्वा (for द्रष्टा). Ds रथं, T1 रण (for रणे) T1 सयुगं; T2 Gs सगतं (Gs 'ते); G1-s s M1 s s संयुत (for सयत) Ks B Dn Ds Ds-2.10 दृष्ट्वा ममाप्यास्थितं केशवेन — 46^d = 45^d.

47 Ks om. 47 (of v l 43). — ^a) Ds T1 G1 s s 'निर्वोप' (for 'निष्पेप') — ^b) K1 Ds 'निर्वोप' (for 'निष्पेप') — ^c) T G M1 महाहवे (for 'रणे) Gs यो (for मया) — ^d) Ks D1-s s गाडीवशब्द, Bs-4 Dn Ds Ds 10 स गाण्डीवस्य (for गाण्डीवस्य) K1 S (except Ms-s) श्रोण्यते

48 Ks om 48 (of v l 43). — ^a) T G (except Gs) यदा (for तदा) — ^b) Ks Ds-s S (except Ms-4.5) तदा, Ca d तप्ता (as in text) D1 संतप्यते (for तप्ता युद्धे) — ^c) T G1-s Ms द्रष्टा (for दृष्ट्वा) Ks B (except Bs) Dn Ds Ds-2 s 10 बाणवर्षां (Ds 'मया')धकारे, D1 'वृताधकार, Gs 'वर्षाधकार — ^d) K1 Ds प्रसज्यते; Dn1 D1 प्रभज्यते, S (except Gs) प्रभज्यमानं (for प्रभज्यन्तं)

49 Ks om 49 (of v l 43). — ^a) K1 Ds Gs उच्चर (Gs 'ल')तीव विद्युत्, Ks B Dn Ds Ds-2 s 10 उच्चर (Dn1

अस्त्रिच्छिदो मर्मभिदो वमेच्छरा-
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ४९
 यदा द्रष्टा ज्यामुखाद्वाणसंवा-
 न्नाण्डीवमुक्तान्पततः शिताग्रान् ।
 नागान्दह्यान्वर्मिणश्चाददानां-
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५०
 यदा मन्दः परवाणान्विमुक्ता-
 न्ममेपुभिर्हियमाणान्प्रतीपम् ।
 तिर्यग्विद्वांश्छिद्यमानान्धुरग्रै-
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५१

यदा विपाठा मद्भुजविप्रमुक्ता
 द्विजाः फलानीव महीरुहाग्रात् ।
 प्रच्छेत्तार उत्तमाङ्गानि यूनां
 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५२
 यदा द्रष्टा पततः स्यन्दनेभ्यो
 महागजेभ्योऽश्वगतांश्च योधान् ।
 शरैर्हतान्पातितान्श्चैव रङ्गे
 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ ५३
 पदातिसंवात्रथसंधान्समन्ता-
 द्वात्ताननः काल इवाततेषुः ।

C. 5. 1252
 B. 5. 43. 60
 V. 5. 43. 63

‘द्व’रत् सुनीमान्, T₁ G₂ दृष्टरत् च विद्युत् — After 49^a, K₁ B D (except D₁ : 9) ins

314^a विद्युत्तुल्लिङ्गानिव घोररूपान्,
 and om 49^a — ^a) K₁ D₂ सुनीमगान्, K₁ B Dn D₃
 D₂ : 10 महन्मगान्, T₁ उत्साहमो, T₂ दम्पाहमगान्, G₁ 2 : 8
 दम्पाहमो, G₂ M₂ : 1 उत्साहाग्निर, G₃ सा दिजिनी, M₁ : 3
 गादीवाग्निर (for महन्मो) K₁ Dn₁ द्विपत् (for ‘ता’)
 K₁ D₂ मानकेपून्, K₁ B Dn D₃ D₂ : 10 मगरेषु (for
 मगनेषु) — ^a) T₂ G₂ : 4 वर्मभिदो K₁ D₁ : 9 दह
 न्वाग्न, K₁ B Dn D₃ D₂ : 10 सुपुगान्, D₁ : 10 बहन्वाग्न, T₂
 वमच्छरान्, G₃ पराछरान्, M₂ : 1 मत्परान्, M₁ : 1 नमच्छरान्
 (for वमेच्छरान्) — ^a) For S cf. v. l. 12 K₁ B Dn
 D₃ D₂ : 10, which ins. 314^a after 49^a, om 49^a D₂
 ‘राष्ट्रोनुवप्स्यत्’

50 K₁ om 50 (cf. v. l. 43) — ^a) G₂ रण (for
 ज्या) — ^b) K₁ B D (except D₁ : 9) G₃ आपतत (for
 पतत) — ^c) K₁ B₂ : 1 Dn D₃ D₂ : 10 ह्यान्गान्, D₂
 B₁ : 2 गजान्दह्यान् (for नागान्दह्यान्) S रयिन् (for
 रमिण) — ^d) For S cf. v. l. 12 G₂ cm 50^a. D₂
 ‘राष्ट्रोनुवप्स्यत्’

51 K₁ om. 51 (cf. v. l. 43), D₂ : 4 om. 51-52
 — ^a) D₂ द्रष्टा (for मन्द), and पर (for पर) — ^b) S
 महेपुनि (for ममेपुनि) K₁ B D₂ : 2 क्रिय, D₂ D₁
 G₂ : 4 M₂ फ्रिय (for फ्रिय) — ^c) K₁ तिर्यक् द्विधा, K₁
 B Dn₂ D₂ : 10 तिर्यग्विद्यत् (K₁ ‘च्यत्’), Dn₁ तिर्यं
 विद्य, D₃ D₂ : 9 G₃ तिर्यग्विधा, D₁ T₂ G₂ : 8 M
 (except M₁) तिर्यग्विद्यान् (for तिर्यग्विद्वान्) Dn₁
 M₂ : 4 टिघ, T₁ निघ (for टिघ) K₁ D₁ : 9 धुराग्रै,
 K₁ B Dn D₃ D₁ : 2 : 2 : 10 दृष्यै, G₂ धुर्यैश्च, G₃ M

धुरैश्च (for धुरै) — ^a) For S cf. v. l. 12 D₂
 ‘राष्ट्रोनुवप्स्यत्’

52 K₁ D₂ : 4 om 52 (cf. v. l. 43, 51) K₁ transp
 52 and 53 — ^a) K₁ गादिवविप्रमुक्ता, D₃ मद्भुज
 विप्रकीर्णा, D₁ : 8 ‘विप्रमुक्ता’, D₂ गादिव S om मद्
 — ^b) D₁ : 8 महानगा, G₃ महीधरा (for महीरुहा)
 — ^c) K₁ B Dn₂ D₃ D₂ : 10 Ca. d n प्रचेत्तार, G₃
 प्राप्तोत्तरा (for प्रच्छेत्तार) K₁ D₂ स्रोत्तमागानि, T G
 M₁ चोत्त, M₂ : 8 स्रोत्त (for उत्तमा) K₁ D₂ वृणा (for
 यूना) — ^d) For S cf. v. l. 12 D₂ धार्तराष्ट्रोनुवप्स्यत्

53 K₁ om 53 (cf. v. l. 43) K₁ transp 52 and
 53 (cf. v. l. 52) — ^a) D₂ पतत स्यन्दनेन, S छतराष्टस्य
 पुत्रो — D₄ om 53rd and line 1 of 315^a — ^b) D₃
 महागजस्वाश्वगतान् T G₁ : 8 च हतान्, G₃ M च हतान्
 (M₂ om च) (for अश्वगतान्) B₁ : 4 : 5 Dn D₁ : 9
 सुयोधनान्, B₂ D₃ सुयोधान्, D₃ : 8 S स्वयो (or ‘या’) धान्
 (G₃ ‘यूयान्’) (for च योधान्) — ^c) K₁ : 4 D₁ : 2 : 2 : 8
 T₁ G (except G₃) पवितान् (for पावितान्) K₁ चापि,
 S ण्व (for चैव) M₂ मघे (for रङ्गे) — ^d) For S cf.
 v. l. 12 D₂ धार्तराष्ट्रोनुवप्स्यत् — After 53, K₁ : 4 B D
 (except D₂, D₃ : 8 marg sec m, D₄ om line 1) ins

315^a असप्राप्तान्श्वपय परम्

यदा द्रष्टा नश्यतो धार्तराष्ट्रान् ।

अकुर्वन्त कर्म युद्धे ममन्ता

स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ।

54 K₁ om 54^a (cf. v. l. 43) — ^a) K₁ D₂ यदाश्च
 (for पदाति) K₁ D₂ : 4 अ (D₃ : 4 र) य सैन्यसघान् (for
 रयसघान्समन्तात्) D₂ यदा रयान्गजसघान्समन्तात्, S
 यदा (T₂ G₂ : 4 ‘या’) भिसार्यांश्च (T₂ : 4 सार्यैव तु) सैन्यसघान्

C. 5. 1808
B 5. 48 60
K 5. 48 60

प्रणोत्स्यामि ज्वलितैर्वाणवर्षैः

शत्रूंस्तदा तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५४

सर्वा दिशः संपतता रथेन

रजोध्वस्तं गाण्डिवेनापकृतम् ।

यदा द्रष्टा स्वबलं संप्रमूढं

तदा पश्चात्तप्स्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५५

कादिग्भूतं छिन्नगात्रं विसंज्ञं

दुर्योधनो द्रक्ष्यति सर्वसैन्यम् ।

हताश्ववीराभ्यनरेन्द्रनागं

पिपासितं श्रान्तपत्रं भयार्तम् ॥ ५६

आर्तस्वरं हन्यमानं हतं च

विकीर्णकेशास्थिकपालसंघम् ।

प्रजापतेः कर्म यथार्धनिष्ठितं

तदा दृष्ट्वा तप्स्यते मन्दबुद्धिः ॥ ५७

यदा रथे गाण्डिवं वासुदेवं

दिव्यं शङ्खं पाश्वजन्यं हयांश्च ।

तूणावक्ष्यौ देवदत्तं च मां च

द्रष्टा युद्धे धार्तराष्ट्रः समेतान् ॥ ५८

उद्धर्तयन्दस्युसंधानसमेता-

न्प्रवर्तयन् युगमन्यद्युगान्ते ।

यदा धक्ष्याम्यग्निवत्कौरवेयां-

स्तदा तप्ता धृतराष्ट्रः सपुत्रः ॥ ५९

सहभ्राता सहपुत्रः ससैन्यो

अष्टैश्वर्यः क्रोधवशोऽल्पचेताः ।

— १) D₁ आयतेषु, T₁ G₄ M₁ आगतेषु, T₂ G₁₋₃ ५ आह्वेषु, M₂ ४ अततेषु, M₃ अंतकेषु; Ca d आततेषु (as in text) — ४) T₁ G₄ तप्स्यते.

55 D₀ om. 55 — ५) K₄ ५ सपततो. — ६) K₄ ५ D₁₀ रथवजान्, D₁ रथध्वज; D₂ रजध्वस्त, G₁ रजाध्वजं, M₂ रजोध्वग, C₈ रजोध्वस्तं (as in text). K₅ पांडवेन, D₈ D₅ ६ गाडीविना; Ca गांडिवेन (as in text) K₁ अवकृत्तान्, K₅ उपकृत्तान्, B D_n D₈ D_{5-8.10} C_n प्रकृतं (D_{n1} अप्रकृतं); D₁ अपकृतं; T₁ G_{1.5} अथ कृतं; G_{2.4} M (except M₄) अवकृत, Ca d. ५ अपकृतम् (as in text). — ७) K₁ ४. ५ D₁ २ M (except M₁) तुमुल (K₁ 'ले'); Ca स्वबल (as in text). K₁ ४ ५ D₁ २ 'गाढं'; T₂ 'मूढ' (for 'मूढ') — ८) K₅ तदा पश्चात्तप्स्यति धार्तराष्ट्रः; S तदा युद्धे धार्तराष्ट्रान्तप्स्य (T₂ M₅ 'प्स्ये')त्

56 ५) K₅ कादिशीक, D₁ केचिदूतं; Ca d कादिग्भूते D₈ विसर्गं (for 'संज्ञ') — ७) K₄ ५ D₁ २ १.० हतप्रवीराश्व नरं, B₈ हताप्रवीराश्वनरं; D_{n1} हतांश्च वीराश्व नरं, D₈ ४ रथाश्ववीराभ्यनरं, D₀ हतस्ववीराभ्यनरं, S हताश्वनागं द्व-पदातिस्वदन

57 ५) T₁ मया स्वर, G₈ आर्तस्वनं — ६) T₁ G₁ ५ M₁ विकीर्णं, M₂₋₅ प्रकीर्णं (for विकीर्णं) Ca d oitो विकीर्णं B₂ 'सकथ, G₁ 'संकुल (for 'संघम्') — ७) S कालस्थ वै, Ca d प्रजापते. (as in text). K₅ B₁ ४ ५ D_{n2} D₈₋₀ 10 M₂ यथार्थनि, B₈ यथार्थनिष्ठितं, D₁ G₈ पथावनि (G₈ 'ति')ष्ठितं, D₂ यथापि नष्ट, D₇ यथार्थतिष्ठतं, T₁ G₁ यथातिनि; T₂ G_{2.4} M₁ ३-५ यथा च नि, G₅ यथातिनिष्ठुर — ८) K₁ B₈ T₂ तदा द्रष्टा; D₀ द्रष्टा तदा (for तदा दृष्ट्वा)

B D (except D₁ १०) T₂ G₄ तप्स्यति K_{1.5} B₈ D₈ D₁ २.१-१० मदचेता, K₄ D₀ मूढचेता. (for मन्दबुद्धि) T₁ G₁ ५ तदा युद्धे धार्तराष्ट्रान्तप्स्यत्

58 ५) B₂ D₇ G₄ M₂ यथा (for यदा) D₁ G₈ रथं (for रथे) D₀ G₈ गांडीव — ६) B₈ हय (for हयान्). — After 58^{ab}, K₅ ins a variant of 47.

316* यदा मूढ्यां मूलनि शेषमुग्रं
महाशब्द चक्रनिष्पेषतुल्यम् ।

दोध्यमानस्य महारणे मया

गाक्षीवनाद श्रोष्यते मन्दबुद्धिः ।

— ७) G M₁ शस (for मा च) — ८) K₅ B D_{5-7.10} T G_{1.4} ५ M₁ दृष्ट्वा, D₈ ४ द्रष्टारो (for द्रष्टा). T₁ G₈ अतप्स्यत् (for युद्धे) D₈ ४ धार्तराष्ट्रः. K₁ D₀ समंतात्, D_n D₈ D₇ अन्वतप्स्यत्; D₁ समेतं; D₂ अनुतप्स्येत्; D₈ ४ समेता, T₂ समेत्य (for समेतान्).

59 ५) G₈ उद्धर्तयिष्यन्, Ca d as in text. D₈ ४ अश्वं; Ca ५ दस्यु (as in text). Cd oitos दस्यून् K₁ ४ B₁ ४ ४ D₁₋₃ १.० Ca परेषा (for समेतान्) — ६) S प्र (M₂₋₅ प्रा)वर्तयिष्यन्, C₈ प्रवर्तयन् (as in text). B₈ युगपदै युगांत, D₁ तयुगपयुगांतं, S युगपयुगांतं; Ca d युगमन्ययुगान्ते (as in text) C₈ oitos युगांत. — ८) T₁ असौ तप्स्यति; T₂ G₈ M अथो तप्स्यन् (T₂ 'प्स्येत्, G₈ M₂ 'प्स्यत्, M₅ 'प्स्यात्), G₁ २ ५ असौ तप्स्यन्; G₄ तदातप्स्यत् (for तदा तप्ता) Ca d oitो तप्ता D_{n1} D₈ D₅ ६ ६ धार्तराष्ट्रः सपुत्रः; D₈ ४ S (except T₁) धृतराष्ट्रस्य (G₈ om स) पुत्रः.

60 ५) K₅ D₇ T₂ M सह भ्रात्रा (K₅ 'त्रा वै'); B D_n

दर्पस्थान्ते विहिते वेपमानः

पश्चान्मन्दस्तप्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ६०

पूर्वाह्णे मां कृतजप्यं कदाचि-

द्विप्रः प्रोवाचोदकान्ते मनोज्ञम् ।

कर्तव्यं ते दुष्करं कर्म पार्थ

योद्धव्यं ते शत्रुभिः सव्यसाचिन् ॥ ६१

इन्द्रो वा ते हरिवान्जहस्तः

पुरस्ताद्यात् समरेऽरीन्विनिघ्नन् ।

सुग्रीवयुक्तेन रथेन वा ते

पश्चात्कृष्णो रक्षतु वासुदेवः ॥ ६२

वत्रे चाहं वज्रहस्तान्महेन्द्रा-

दस्मिन्पुद्गे वासुदेवं सहायम् ।

स मे लब्धो दस्युवधाय कृष्णो

मन्ये चैतद्विहितं दैवतैर्मै ॥ ६३

अयुध्यमानो मनसापि यस्य

जयं कृष्णः पुरुषस्याभिनन्देत् ।

ध्रुवं सर्वान्सोऽभ्यतीयादमित्रा-

न्सेन्द्रान्देवान्मानुषे नास्ति चिन्ता ॥ ६४

स बाहुभ्यां सागरमुत्तिरीर्षे-

न्महोदधिं सलिलस्याप्रमेयम् ।

तेजस्विनं कृष्णमत्यन्तशूरं

युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ६५

गिरिं य इच्छेत तलेन भेतुं

शिलोच्चयं श्वेतमतिप्रमाणम् ।

तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्ये-

न्न चापि किञ्चित्स गिरेस्तु कुर्यात् ॥ ६६

अग्निं समिद्धं शमयेद्भुजाभ्यां

चन्द्रं च सूर्यं च निवारयेत् ।

हरेर्देवानाममृतं प्रसह्य

युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ६७

यो रुक्मिणीमेकरथेन भोज्या-

मुत्साद्य राज्ञां विषयं प्रसह्य ।

C. 5. 1881
B. 5. 48. 74
K. 5. 48. 74

Ds D2-8 s सज्जाता वै (D2 om. वै) (for सहज्जाता) K4
स सहसैन्यै सपुत्रैः; K5 B D (except D9) S (except T2
G4) सहसैन्य समृत्यो (K5 D2 7 10 T1 G1-3 s M सपुत्रो)
— 5) T G1-3 M 'तेजा, G5 'वीर्यं (for 'चेता) — 6)
K1 D8 निहितो, K4 B1 2 4 s Dn2 D8-8 s 10 निहतो, B8
Dn1 Ds Ca विहतो; D2 विहितो (for विहिते) G2 om
विहिते K5 वेपमानश्च, T G1 s वेपमान कृतज्ञ (for
विहिते वेपमान) — 4) D1 s 7 तप्यते

61 6) K5 मे; M (except M1) मा (for मां) G5
'जप्य (for 'जप्य) — K5 om 61^{5a} — 5) Dn1 T1
G1 s M (except M1) मनोज्ञ — 6) D2 त, D8 4 तत्
(for ते)

62 6) T2 वरुणो (for वा ते) K4 B8 Ds D8 s Ca
हरिमान् (Ds2 'मत्), D1 s हरिभिर्, T2 G8 4 हरिर्वा (for
हरिवान्) K5 D8 4 10 इन्द्रो वा ते वज्रहस्तः पुरस्तात् — 5)
K5 हर्षात्पात्, D8 4 पश्चाद्वा यात् (for पुरस्ताद्यात्) T2
G4 s M2-5 om. अरीन्! G8 विघ्नकर्ता (for 'रीन्विनिघ्नन्)

63 6) T1 G1 घर्म-, G8 वै (for मे) — 4) D2
मन्यच्च (for मन्ये चैतद्) K1 4 s D1 7 9 8 चाह (for
चैतद्) K1 4 सहित, K5 D7 9 सहितो, D1 2 संमत, T1
G1 विदितो, T2 विहिते, G2 विहितो, G4 परम, Cd सहित
(for विहित) G4 दैवतं (for दैवतैर्) K1 s D7 9 च;

K4 तै, D1 s मां (for मे)

64 5) S वलं (for जय) G5 'रक्षेत् (for 'नन्देत्)
— 6) Dn D10 एव (for ध्रुव) K1 B8 Dn2 D10
व्यतीयाद् (for अभ्यतीयाद्) — 4) D8 सहैर्; G8 सर्वान्
(for सेन्द्रान्)

65 6) K4 उत्तिरीर्षु — 5) Ds2 महोदय, T1 G2 4
महानिधिं, Ca. d ॥ महोदधिं (as in text) — 6) K1 S
ओज, K5 D10 ऊर्ज (for तेज) M1 वीर (for 'धूर)
— 65^d = 67^d

66 6) B Dn Ds D10 G1-4 इच्छेत् (for इच्छेत)
T2 इच्छेत य पाणितलेन भेतु — 6) B8 सहसा (for
सनखो) K1 D2 T2 G2 4 विशीर्यते, D8 D8 6 8 विदीर्येत्
— 4) Dn1 वापि (for चापि) D1 7 च (for तु) G4
transp स and तु

67 5) K1 D8 4 S transp चन्द्र and सूर्य K1 D8 4
निवारयित, K4 B 'रयेच्च, Dn2 D8 6 'रयेत्तत्, T2 निपात-
येच्च, G M निपातये (G5 'यी)त — 6) D8 हरेच्च देवादमृत
प्रसह्य — 4) = 65^d D1 युद्धे यो वा (for युद्धेन यो)

68 6) K4 B D (except D9) भोजान् (D4 'म्), K5
T G2 4 भोज्यान् (for भोज्याम्) — 5) T1 G2-4 उत्सार्य
(for उत्साद्य) K1 4 s B D (except D1) राज्ञ (for
राज्ञा) K1 D9 विषय वै, B Dn Ds D2-8 10 समरे (for

C. 5. 18E1
B. 5. 48 74
K. 5. 48. 74

उवाह भार्या यशसा ज्वलन्तीं
यस्यां जज्ञे रौक्मिणेयो महात्मा ॥ ६८
अयं गान्धारांस्तरसा संप्रमध्य
जित्वा पुत्रान्नञ्जितः समग्रान् ।
बद्धं मुमोच विनदन्तं प्रसह्य
सुदर्शनीयं देवतानां ललामम् ॥ ६९
अयं कवाटे निजघान पाण्ड्यं
तथा कलिङ्गान्दन्तकूरे ममर्द ।
अनेन दग्धा वर्षपूगान्विनाथा
वाराणसी नगरी संवभूव ॥ ७०
यं स युद्धे मन्यतेऽन्यैरजेय-
मेकलन्यं नाम निपादराजम् ।

वेगेनेव शैलमभिहत्य जम्भः
शेते स कृष्णेन हतः परासुः ॥ ७१
तथोग्रसेनस्य सुतं प्रदुष्टं
वृष्ण्यन्धकानां मध्यगतं तपन्तम् ।
अपातयद्बलदेवद्वितीयो
हत्वा ददौ चोग्रसेनाय राज्यम् ॥ ७२
अयं सौमं योधयामास खस्थं
विभीषणं मायया शाल्वराजम् ।
सौमद्वारि प्रत्यगृह्णाच्छतघ्नी
दोभ्यां क एनं विपहेत मर्त्यः ॥ ७३
प्राग्ज्योतिषं नाम बभूव दुर्गं
पुरं घोरमसुराणामसह्यम् ।

विषय) T₂ G₂ ४ प्रगृह्य (for 'सह्य) — D₄ om from प्रसह्य up to नञ्जितः (in 69^b)

69 D₄ om. up to नञ्जितः in 69^b (of v.l. 68) — ^a) D₈ स्वय, D₁ अथो (for अय) Dn₁ D₁ S गाधारीं (D₁ G₈ ४ 'रि'), D₈ 'रा. (for 'रान्) S (T₂ marg) यशसा (T₂ orig च यशां) (for तरसा). K₈ सप्रसह्य, Dn₁ स मध्य, D₁ प्रमध्य, S प्रगृह्य (for सप्रमध्य) — ^b) G₈ समृद्धान् (for समग्रान्) — ^c) D₁ युद्धे, D₈ ४ बद्धा, Cn. d s बद्ध (as in text) D₂ विनदन्, D₈ T₂ G₂ ४ M निनदन्त, G₈ निनद (for विनदन्त) D₁ G₈ M (except M₂) प्रगृह्य (D₁ M₁ ४ [both latter inf/lin] प्रसह्य as in text), D₂ अश्वमध्य. — ^d) K₁ D₈ सुदर्शन य; K₄ ४ Dn₁ D₈ D₁ ४ ०.४ G₈ Cn. d n s सुदर्शन; B₂ Dn₂ D₁₀ सुदर्शन वै, D₂ यज्ञस्यार्थे (for सुदर्शनीय) K₁ D₂ ४ S (except T₂ M₁ २) ललाम, Cn. d s as in text

70 ^a) K₁ ४ D₂ ४ ० Cnp कपाटे निजघान, K₈ कटे fin^o, Dn D₈-०.10 कपाटेन जघान, G₈ कवाटेन जघान Cn. d s onto कपाटे T₁ G₁ ४ पौष्टान्, T₂ G₂-४ M पाण्ड्यान् (for पाण्ड्य) — ^b) Dn₁ D₂ कलिङ्ग K₄ दत्तकूले, Dn₁ ४ 'कूटे, D₁ सकुरुन्, D₂ G₁ ४ दत्तवक्र; T G₂ ४ ०.४ दत्तवक्रे, M₁ (inf/lin) ४ ४ 'कूरे (M₁ orig. 'वक्रे); all comm. = कूरे (as in text) — ^c) K₄ ४ D₁-४ Cn. d n अनाथा (for विनाथा) — ^d) M (except M₂) सा वाराणसी (for वारा)

71 ^a) K₄ D₂ य वै, B (except B₂) Dn D₈-४ 10 T₂ ४ ० अयं स (T₂ G₈ om स), T₁ G₁ यस्मिन् (for य

स) K₈ योसायुद्धे, D₁ योसायुद्धे, M (except M₁) यं लोकोय (for य स युद्धे) D₂ [अ]मन्यत वै (for मन्यतेऽन्यैर्) T G₁ ४ अजर्य — ^b) K₄ ४ B D (except D₈) तमेकं (for एकं) — G₂ (hapl.) om 71^a-73^b — ^c) K₄ ४ B Dn₁ D₈ D₈ ० ४.10 T₁ G₈ वेगेनेव, D₁ २ ४ बलेन, D₈ T₂ G₁ ४ ४ M वेगेन (for वेगेनेव) Cn. d s वेगेन. S (G₂ om) अभिहत्येव (M₂ 'लैव; M₄ 'त्य), Cn. d s अभिहत्य (as in text) K₄ कुम्भे, Dn₁ कुम्भ, D₂ Cn. d जम्भं, S (G₂ om) कु(T₂ शु)भ; Cn. s जम्भ (as in text) — 71^d = 78^c

72 G₂ om. 72 (of v.l. 71) — ^a) B₂ Dn₁ D₁ ४ ० S (except M₁ २, G₂ om) ततः; Cnp तथा (as in text). T₁ G₁ ४ हत्वा (T₂ अहित) मातुलं त (for उग्र सेनस्य सुत) K₁ ४ B₂ ४ D (except D₁) सुदुष्ट, K₈ च कसं (for प्रदुष्ट) — ^b) D₂ ४ अम्यं (for मध्यं) B Dn D₈ D₁ ४ ० ४.10 सभास्थं; D₂ सहायं; G₈ नृपं तं (for तपन्तम्) — ^c) G₁ अपादयत्, M₄ (inf/lin as in text) अवादयत् (for अपातयत्) — ^d) T₁ G₁ M₁ अददात् (for ददौ) M₂-४ om च

73 G₂ om. 73^{ab} (of v.l. 71) — ^a) D₁ ४ पातं (for योधं) — ^b) D₁ शाल्वराजं, S (G₂ om.) शाल्वं; G₈ शाल्वं (as in text) — ^c) D₁ ४ सौमद्वारे G₈ M₂ शतघ्नी — ^d) T₂ प्रसहेत (for विषं)

74 ^b) K₁ D₈ घोर पुरम्, K₄ D₁ T₂ पुर सुघोरम्, M₂ पुरा घोरम् D₂ त्वसुराणां D₈ प्रसह्य, T₁ G₁ ४ अग्रष्टप्य; T₂ G₂ ४ ४ M अष्टप्य (for असह्यम्). — ^d) G₈ दित्वा (for अदित्वा), and उभे (for शुभे)

महाबलो नरकस्तत्र भौमो
 जहारादित्या मणिकुण्डले शुभे ॥ ७४
 न तं देवाः सह शक्रेण सेहिरे
 समागता आहरणाय भीताः ।
 दृष्ट्वा च ते विक्रमं केशवस्य
 बलं तथैवास्त्रमवारणीयम् ॥ ७५
 जानन्तोऽस्य प्रकृतिं केशवस्य
 न्ययोजयन्दस्युवधाय कृष्णम् ।
 स तत्कर्म प्रतिशुश्राव दुष्कर-
 मैश्वर्यवान्सिद्धिषु चासुदेवः ॥ ७६
 निर्मोचने पद्महस्ताणि हत्वा
 संछिद्य पाशान्महता क्षुरान्तान् ।
 सुरं हत्वा विनिहत्यौवराक्षसं
 निर्मोचनं चापि जगाम वीरः ॥ ७७
 तत्रैव तेनास्य बभूव युद्धं

महाबलेनातिबलस्य विष्णोः ।
 शक्ते स कृष्णेन हतः परासु-
 वर्तिनेन मथितः कर्णिकारः ॥ ७८
 आहृत्य कृष्णो मणिकुण्डले ते
 हत्वा च भौमं नरकं सुरं च ।
 श्रिया वृत्तो यगसा चैव धीमा-
 न्प्रत्याजगामाप्रतिमप्रभावः ॥ ७९
 तस्मै वरानददंस्तत्र देवा
 दृष्ट्वा भीमं कर्म रणे कृतं तत् ।
 श्रमश्च ते युध्यमानस्य न स्या-
 दाकाशे वा *अप्सु चैव क्रमः स्यात् ॥ ८०
 गच्छाणि गात्रे च न ते क्रमेर-
 न्नित्येव कृष्णश्च ततः कृतार्थः ।
 एवंरूपे चासुदेवेऽप्रमेये
 महाबले गुणसंपत्तदेव ॥ ८१

C. 5 824
 B. 5 42. 27
 K. 5. 42. 27

75 ^a) B₁ तेन (for न तं) B Dn Ds D₂₋₃ 10
 नेह, D₁ सोह, D₂ सेह, G₂ नेहिरे (for नेहिरे) — ^b)
 K₁ D₂ ते (D₂ तं) शरणाय भीताः B Dn Ds D₂₋₃ 10
 युधि नृत्योरभीता (for आहरणाय भीता) — ^c) K₁ B
 D (except D₁₋₂ 10) त (for ते) — D₁ (hapl.) om
 75^d-76^e. — ^d) K₁ D₂ 4 दृष्ट्वा (for ज्ञप्त्वा) K₁₋₂ 4 Ds
 D₂₋₃ 10 10 M₂ 5 अपारं (for अवारं)

76 D₁ om 76^e (cf. v.l. 75) — ^b) D₁ [अ]प्ययो-
 जयन् (for न्ययोजयन्) — ^c) S (except G₁) ऐश्वर्यं वा,
 Ca d s ऐश्वर्यवान् (as in text)

77 ^a) Ds D₁ 8 Ca d s निम्लोचने (Cap निर्मोचने as
 in text) D₁ पद्म महत् B₁ दृष्ट्वा, D₁ विद्धि वा (for
 हत्वा) — ^b) D₁ नु (for सं-) B₁ क्षुरान्तान् (for
 क्षुरान्तान्) — ^c) K₁ Dn Ds सुरं (for सुर) K₁ T₂
 G₁ औव (T₂ उप)गच्छान्, B (except B₁) D (except
 D₁₋₂) G₁ औवरक्षो (for औवराक्षसं) — ^d) K₁ Ds D₁ 8
 निम्लोचनं, M₂ निर्मोचनान् (for निर्मोचन) K₁ हति
 (sic), K₂ हति, Dn₁ वा, D₁₋₂ चानि- (for चापि) D₁
 जवान, G₁ सुमोच (for जगाम)

78 G₁ (1 hapl.) om 78 — ^a) S (G₁ om) देवस्य
 (for तेनास्य) — ^b) G₁ महाबलनातिबलेन विष्णो — ^c)
 = 71^d K₁ शनं (for शक्ते) T₂ G₂₋₃ 10 म (for म)
 — ^d) K₁ 4 5 B₁ D₁₋₂ 2 समथित (for मथित)

79 ^a) Ds तस्मात् (for कृष्णो) S शुभे (for ते)
 — ^b) K₁ Dn Ds नरक सुर, D₁ नरकासुर (for 'क सुर')
 — ^c) B वृत्तो, D₁ युतो (for वृत्तो) B₁ 8 Dn Ds
 D₂ 8 2 G₁ विद्वान् (for धीमान्) — ^d) K₁ D₂ अस्या
 (for प्रत्या)

80 ^a) K₁ B Dn Ds जलं (for तलं) B Dn Ds
 D₂ 8 8 10 G₁ M₂ वराणि D₂ 4 अददत्, D₁ प्राददत्,
 D₂ G₁ M₂ 5 प्रददत्, T₂ G₂₋₃ 10 M₁ अददत् (for अददत्)
 D₂ 4 देवी, G₁ देव (for देवा) — M₂ om 80^b-81^b
 — ^b) G₂ देव (for नीम) K₁ 5 B D (except D₂ 4
 2 10) हत रणे (by transp), G₂ 4 रणोद्धत — ^c) K₁
 D₂ वा चाप्सु च ते, K₁ 5 B Dn Ds D₂₋₃ 10 चाप्सु च ते,
 D₁ वा चाप्सु गते, D₂ वानीप्सिवत्ते, T₁ G₁₋₂ 5 M (M₂
 om) चाप्यप्सु चैव, G₂ 4 (with Sandhi) चाप्सु चैव (for
 वा *अप्सु चैव) T₂ आकाशे चाप्यप्सु वा विक्रमः स्यात्

81 M₂ om. 81^{ab} (cf. v.l. 80) — ^a) T₂ अस्त्राणि
 (for श्र) K₁ D₁₋₂ G₂ M₂ 5 गात्रेषु न (D₁ च), K₁ B
 Dn D₂₋₃ 10 गात्रे न च, Ds G₂ 5 गात्राणि च (G₂ 4 न)
 (for गात्रे च न) K₁ D₂ 2 वि-, D₁ न (for ते) — ^b)
 K₁ नित्य स, K₁ D₂ नित्यं हि, K₁ D₂ 4 5 नित्य च, G₁
 हलेव (as in text) K₁ T₂ तथा (for तत) K₁ D₁
 कृजान् (for 'य')

82 ^a) G₂ तं चाप्यमह्य (for तममह्य) — ^b) B D

C. 5. 1855
B. 5. 4B. 88
K. 5. 4B. 88

तमसहं विष्णुमनन्तवीर्य-
माशंसते धार्तराष्ट्रो बलेन ।
यदा ह्येनं तर्कयते दुरात्मा
तच्चाप्ययं सहतेऽस्मान्समीक्ष्य ॥ ८२
पर्यागतं मम कृष्णस्य चैव
यो मन्यते कलहं संप्रयुज्य ।
शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वं
तद्वेदिता संयुगं तत्र गत्वा ॥ ८३
नमस्कृत्वा शान्तनवाय राज्ञे
द्रोणायाथो सहपुत्राय चैव ।
शारद्वतायाप्रतिद्विन्द्विने च
योत्स्याम्यहं राज्यममीप्समानः ॥ ८४
धर्मेणास्त्रं नियतं तस्य मन्ये

यो योत्स्यते पाण्डवैर्धर्मचारी ।
मिथ्याग्लहे निर्जिता वै नृशंसैः
संवत्सरान्द्वादश पाण्डुपुत्राः ॥ ८५
अवाप्य कृच्छ्रं विहितं ह्यरण्ये
दीर्घं कालं चैकमज्ञातचर्याम् ।
ते ह्यकस्माज्जीवितं पाण्डवानां
न मृष्यन्ते धार्तराष्ट्राः पदस्याः ॥ ८६
ते चेदसान्युध्यमानाञ्जयेयु-
दैवैरपीन्द्रप्रमुखैः सहायैः ।
धर्मादधर्मश्चरितो गरीया-
निति ध्रुवं नास्ति कृतं न साधु ॥ ८७
न चेदिमं पुरुषं कर्मवद्वं
न चेदसान्मन्यतेऽसौ विशिष्टान् ।

(except D₁) T₁ विजेतु (for बलेन) — °) K₁ 5 B D
(except D_{1.2} 9) सदा (for यदा). — °) T₂ मा, Ca d s
अस्मान् (as in text). T₂ G₄ निरीक्ष्य; Ca d s समीक्ष्य
(as in text).

83 °) B₈ पर्याप्तोय, Ca d s पर्यागतं (as in text)
— °) Cf 102°. K₁ D₉ T₂ G₄ M चैर्, G_{2.8} Ca d s
यन् (for यो) N (K₂ 8 om.) 'सह्य (for 'युज्य) Cs
oites प्रसज्य — °) Dn न हर्तुं, D₁ हर्तुं, G₆ M₂ कर्तुं,
Ca d n s हर्तुं (as in text). K₄ B₈ T₁ G₁ s s महत्त्व,
D₁ समत्त्व, D₂ महार्थं, D₃ 4 च स त्वं, M ममस्व; Ca d s
ममत्त्व (as in text) — °) G₂ तद्वेदिता ते धार्तराष्ट्रो बलेन
(G₂ repeats 83 with the last pāda as in text).
Ca. d s cito almost all the words of this stanza.

84 °) K₅ द्रोणाचार्य; D₂ 'यवै, B 'याथ (for 'याथो).
— °) G₂ 'बुद्धये (for 'द्विन्द्विने) — °) D₉ योत्स्याम्यहं
तैः सर्वथा वै समस्तैः

85 °) K₄ अर्थ, B D (except D_{1.2} 8) आप्त, T₁ G₅
वास्त्र, G₁ चास्त्र, G₄ अथ (for अस्त्र) B D (except
D_{1.2} 8) निधन, T G₄ निहतं, Ca. d नियतं (as in text).
— °) G₅ कौरवैर् (for पाण्डवैर्) K_{1.5} धर्मचारिभिः, B
Dn Ds Ds-8 8 10 म पापबुद्धिः (D_{8.2} न्यायबुद्धि.); D₂ 7.
9 10 धर्मचारि (for धर्मचारी) — °) K₄ 'गृहे, B₈ 'मूढैर्,
D₈ 4 S 'ग्लहैर्, Ca d s 'ग्लहे (as in text) D₉ om.
from ग्लहे up to हि (in 86°). K₁ D₉ तैर् (for वै)
S विजि(T जीवि)ता सत्यसधा. (M₂-5 'धान्) (for निर्जिता
वै नृशंस) Cs oites निर्जिता.. — °) K_{4.5} B Dn

D₂-8 7 8.10 सवत्सरान्यै, D_{2.3} G₂ 8 'त्सरा (for 'त्सरान्)
N (except D_{1.2} 7, K₂ 8 missing, D₈ om.) राजं
(for पाण्डु°)

86 D₉ om 86° up to हि (cf. v.l. 85). — °) K₁
D₉ प्रवास्य, K₅ अवास- (for अवाप्य) D_{1.2} विहरंत्वरण्ये,
D₇ व्यहरन्तरण्ये (for विहित ह्यरण्ये) K₄ B Dn Ds
Ds-8 8 10 वास- (Dn₁ 'च.) कृच्छ्रो (K₄ 'त्स्रो) विहित
आप्यरण्ये — °) G₁ दीर्घकालं, G₂ सुदीर्घकाल. D_{2.3}
D_{2.7} चैवम्; G₂ चैतम् (for चैकम्) K₁ D₁ 9 'चयं; K₄
B Dn Ds Ds-8 8.10 'वर्षं, D₇ 'वीर्यं (for 'चर्याम्) G₄
दीर्घकालमन्यैराच्छ्रुतचर्या. — °) K₄ Dn₁ Ds Ds-8 8 9
तेषा कस्मात्, K₅ B₈ Dn₂ D₇ 10 ते हि कं; D₁ तथे कं,
D₂ तेष कं, T₂ तर्हि कं, G (except G₁) M ते ह्यस्माक,
Ca. d s अद्य कस्मात् (for ते ह्यकस्मात्) K₅ B (except
B₈) D (except D_{1.2} 8) Ca. d s जीवता (for जीवित)
— °) K₄ 5 B (except B₈) D Cs नन्दिष्यते (D₁ निर्दि
ष्यति, D₉ न निर्दिशते), Ca. d नन्दिष्यति (for न मृष्यन्ते)
D_{2.3} D_{1.2.7} Cs वलं (for पद°)

87 °) D₉ T₁ G₁ 5 युध्यमाना (for 'मानान्) — °)
K₄ अयंद्, K₅ B D (except D₁ 8.4.7.9) महंद् (for
अपीन्द्र°) — °) S धर्मादधर्मस्तु (G₂ 'मंश्च, G₃ 'मोस्तु)
भवेद्गरीयान् — °) K₄ 5 B Dn Ds Ds-10 ततो, D₂
नित्य (for इति) D₉ अधुव, G₁ 5 M ह्यवन् (for ध्रुवं)
K_{4.5} B Dn Ds D₂-9 Ca d च, D₁₀ तु (for the second
न) Ca oites सुकृत

88 D₁ om. 88° and transp 88° and 89°

आशंसेऽहं वासुदेवद्वितीयो
 दुर्योधनं सानुबन्धं निहन्तुम् ॥ ८८
 न चेदिदं कर्म नरेषु बद्धं
 न विद्यते पुरुषस्य स्वकर्म ।
 इदं च तच्चापि समीक्ष्य नूनं
 पराजयो धार्तराष्ट्रस्य साधुः ॥ ८९
 प्रत्यक्षं वः कुरवो यद्वीमि
 युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ।
 अन्यत्र युद्धात्कुरवः परीप्स-
 न युध्यतां शेष इहास्ति कश्चित् ॥ ९०
 हत्वा त्वहं धार्तराष्ट्रान्सकर्णा-
 ब्राज्यं कुरुणामवजेता समग्रम् ।

यद्वाः कार्यं तत्कुरुष्वं यथास्व-
 मिष्टान्दाराणात्मजांश्चोपशुद्ध ॥ ९१
 अप्येवं नो ब्राह्मणाः सन्ति वृद्धा
 बहुश्रुताः शीलवन्तः कुलीनाः ।
 सांवत्सरा ज्योतिषि चापि युक्ता
 नक्षत्रयोगेषु च निश्चयज्ञाः ॥ ९२
 उच्चावचं दैवयुक्तं रहस्यं
 दिव्याः प्रश्ना मृगचक्रा मुहूर्ताः ।
 क्षयं महान्तं कुरुसृञ्जयानां
 निवेदयन्ते पाण्डवानां जयं च ॥ ९३
 तथा हि नो मन्यतेऽजातशत्रुः
 संसिद्धार्यो द्विपतां निग्रहाय ।

C. 5 1907
B 5 48 100
K. 5 48 100

— ^a) K₄ s B (except B₂) Dn₂ Ds D₂₋₄ 10 S न
 चेदिदं (G₈ न चेवेद), Ca d s न चेदिमं (as in text)
 K₈ B Dn Ds D₁₀ पौरुष, T G₁ s s M₁₋₄ पुरुषे, G₈ s
 पुरुषे, Cn पुरुष; Ca. s पुरुष (as in text) D₁ *यधन,
 T G₁ s s M (M₁ inf l₁n) *वध, G₈ *यद्वा, G₈ *वधे,
 Cn *वद्ध, Ca d s *यद्ध (as in text) — ^b) G₈
 बलेन, Ca d. s विशिष्टान् (as in text) D₁ न विद्यते
 पुरुषस्य सुकर्म

89 D₁ transp 88^{ed} and 89^{ab} (cf v. l. 88) — ^a)
 K₈ नो, Ca. d. s न (as in text) B (except B₂) Dn
 D₁₀ नरेद्र, Cd. s नरेषु (as in text) K₄ यथा, K₈ बुद्धे,
 B D (except Dn₂ D₁ s 1 9) Ca च (Ds₁ च) च्य, G₂₋₄ M
 वधं, Cd s वद्ध (as in text) T₁ G₁ s पुरुषे कर्मवध (for
 कर्म नरेषु वद्ध) — ^b) K₄ B D (except D₁ s 1 9) न
 चेद्भवेत्सुकृत नि (Ds *तान्नि) फल वा Ca d oite पुरुषस्य
 स्वकर्म, Cs cites the line as in text — ^c) K₄ D₈ s
 बुद्ध्या, D₁ s Ca d s तत्र (for तच्च) K₄ s B D (except
 D₁ s s 10) G₈ अनि- (for अपि) — ^d) Dn₁ D₁ G₁ s
 M₁ साधु, G₈ नून, Ca d s साधु (as in text)

90 ^a) Cs युद्ध K₄ B Dn D₈₋₆ s 10 यदि स्युर्, Ds
 यदिच्छन्, Ca d. s परीप्सन् (as in text) — ^d) K₄ B D
 (except D₁ s 1 9 10) न युद्धे वै, G₄ यो युध्यतां, Ca d s
 न युध्यता (as in text) D₁ नेह, S शेष, Ca d s शेष
 (as in text) K₈ इव; D₁ तत्र, Cs इह (as in text)
 D₂ 1 S किञ्चित्, Ca कश्चित् (as in text)

91 T₂ om. 91-92 — ^a) T₁ G₈ [अ]ह तान्;
 G₁ s s M हि तान् (or [अ]हितान्) (for त्वह) Dn₁

स्वकर्मणा (for सकर्णान्) — ^b) D₂ अग्र (for कुरुणाम्)
 K₄ D₈ s एव जेता, D₁ अवजेतु, G₁ s अपजेता, G₄ सर्वजेता
 (for अवजेता) D₁ कुरुणा (for समग्र) — ^c) K₁ D₈
 G₈ यथावद् (for यथास्वम्) — ^d) K₈ D₁ आत्मन- (for
 आत्मजान्) D₁ *मुद्ध, D₂ *मुक्ते (for *मुक्क) K₄ B
 Dn Ds D₈₋₆ s 10 आत्ममोगान्मजध्व, S (T₂ om) विप
 यांश्चोपशुग्ध (G₈ *युग्ध, G₈ *युग्ध, G₄ *युद्ध; M₂ s s
 *मुक्क, M₄ *मुक्ते) (for आत्मजाश्चोपशुद्ध)

92 T₂ om. 92 (cf v. l. 91) — ^a) K₄ D₂ s 1 T₁
 G₁ s s M₁ s s अप्येव, G₈ अस्त्वेव, Cs as in text — ^c)
 M (M₁ inf l₁n) सा (M₈ s स) वत्सरे; Ca d. s as in
 text D₈₋₆ s G (except G₈) M ज्योतिषे, Ca d as in
 text. K₄ s B Dn Ds D₈ s s 10 चाभि-, D₂ G₈ वापि,
 D₄ चाति- (for चापि) Ca cites अभियुक्ता — ^d) K₁
 D₈ वि- (for च)

93 ^b) D₈ दिव्य- (for दिव्या) K₁ D₈ ग्रहचर्या,
 Dn₁ मृगवर्हा, D₈ s मृगचर्या (for मृगचक्रा) K₈ m
 Ca d s दिव्यान् (Ca दैवान्) प्रश्नान् ग्रह (Ca d s मृग) चक्रा
 न्मुहूर्तान्, S दैवप्रज्ञान् (T G₈ s *प्रश्नान्, G₁ दैव प्रज्ञान्)
 ग्र (T₁ G₈ s मृ) हचर्या (T₂ G₂ s *यान्) मुहूर्तान् (T₁ *र्ता,
 G₈ *र्त) — ^c) S भय महत् (T₁ G₁ s by transp महद्भय)
 कौरव (G₈ कुरु) सृजयाना — ^d) K₁ D₈ न्यवेदयन्, Cs
 निवेदयति, G₁ s जयाय (for जय च)

94 ^a) K₈ B D (except D₁ s s 9) T₁ G₁ s Cs
 यथा हि, T₂ यदा हि, M₂₋₄ तथापि (for तथा हि) — ^b)
 K₁ D₈ Ca d ससिद्धार्य, D₁ ससिद्धमर्थ (for *द्धार्यो)
 — ^d) D₂ नि-, Cs न (as in text)

जनार्दनश्चाप्यपरोक्षविद्यो

न संशयं पश्यति वृष्णिर्हिः ॥ ९४

अहं च जानामि भविष्यरूपं

पश्यामि बुद्ध्या स्वयमग्रमत्तः ।

दृष्टिश्च मे न व्यथते पुराणी

युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ॥ ९५

अनालब्धं जृम्भति गाण्डिवं धनु-

रनालब्धा कम्पति मे धनुर्ज्या ।

वाणाश्च मे तूणमुखाद्विसृज्य

मुहुर्मुहुर्गन्तुमुशन्ति चैव ॥ ९६

सैक्यः कोशान्निःसरति प्रसन्नो

हित्वेव जीर्णामुरगस्त्वचं स्वाम् ।

ध्वजे वाचो रौद्ररूपा वदन्ति

कदा स्थो योक्ष्यते ते किरीटिन् ॥ ९७

गोमायुसंघाश्च वदन्ति रात्रौ

रक्षांस्यथो निष्पतन्त्यन्तरिक्षात् ।

मृगाः शृगालाः शितिकण्ठाश्च काका

गृध्रा वडाश्चैव तरक्षवश्च ॥ ९८

सुपर्णपाताश्च पतन्ति पश्चा-

दृष्ट्वा रथं श्वेतहयप्रयुक्तम् ।

अहं ह्येकः पार्थिवान्सर्वयोधा-

ञ्जरान्वर्पन्मृत्युलोकं नयेयम् ॥ ९९

समाददानः पृथगस्त्रमार्गा-

न्यथाग्निरिद्धो गहनं निदाघे ।

स्थूणाकर्णं पाशुपतं च घोरं

तथा ब्रह्मास्त्रं यच्च शक्रो विवेद ॥ १००

95 ^a) K1 ३ अहं च जानन्नपि विश्व (K३ जानन्नभविष्य)-
रूपान्, B Dn Ds Ds ० ३ १० अहं तथैव (D३ 'व') खलु
भाविरूपः; D1 २ १० अहं च जानेस्य (D1 भानन्व, D२
यानास्य) भविष्यरूपान्, S स्वयं चाहं यानि (G४ यन्न) पश्यामि
नित्य (G२ नित्यान्) — ^b) D३ बुद्ध्यात् (for बुद्ध्या) S
भविष्यति (T1 G२ ४ 'प्यत्या, G३ 'प्य नो) वै (M om वै)
पूर्वरूपाणि युक्त्या — ^c) G४ व्यथिता, Ca d व्यथते (as
in text) K1 D1 पुराणा, Cd पुराणी (as in text)
— ^d) K४, ३ B D (except D1 ३, D२ marg) G1 सयुध्य*,
G३ वियुध्य* (for युध्य*).

96 ^a) D३ 'लभ, G४ 'रब्ध, Ca d 'लब्धं (as in
text) — ^b) K३ B D (except D1-३ १-३) 'हता (for
'लब्धा) K1 D३ १० S (except T२ G२, M1 inf lin)
जृम्भति (T1 G1 ३ ३ 'ते) (for कम्पति) G३ वै (for मे)
— ^c) T1 G1 २ एते, G३ ते (for मे) D३ तूणमुख, S
तूणमुखाद् (T२ G४ 'र, G३ 'खे) K1 D३ निस्त्य, K३ B
Dn Ds D३-३ ३ १० T1 G४ विस्त्य, D1 निस्त्य (for
विस्त्य) — ^d) S मुहुर्विनिर् (for मुहुर्मुहुर्)

97 ^a) K४ B Dn Ds३ Ds-३ ३-१० G३ ३ खद्ग*, Ds1
D३ १ Cd ३ शैक्य, T२ G३ ३ सैन्य, Ca शैक्य* (for सैक्य*)
Some N MSS कोपात् D३ निश्चरति G३ प्रसन्नो (for
प्रसन्नो) — ^b) M३-३ कीर्णाम् (for जीर्णाम्) T G
(except G३) तनुं (for स्वच) G३ यथा (for स्वाम्)
— ^c) K३ B D (except D1-३ ३ १०) T भवति (B३
चरति) (for वदन्ति) — ^d) K1 ४ ३ D३ ४ ० योक्ष्यते,
Dn३ योक्ष्यते D1 २ दृष्ट्वा रथं श्वेतहयप्रयुक्तं (= 99^b)

98 ^a) K1 रवति, B Dn Ds Ds ३ १० T२ G४ नदति,
D२ ३ रुदति, D३ रवति, M1 भपति (for वदन्ति) — ^b)
K1 ३ D1 ३ अधो (for अथो) D३ ० निपतति — ^c)
Many MSS सृगाला M३ स- (for च) M३-३ कका*,
Cs काका (as in text) — ^d) K1 Dn३ Ds Ds ३ ३
बलाश्चैव, K४ B३ ३ ४ Dn३ D३ ४ बलाकाश्च, K३ B३ ३
D३ १ १० T३ वकाश्चैव, D३ वजाश्चैव, T३ गजाश्चैव, G३ ३
बलाश्चैव, G३ ४ M बलाश्चैव (for वडाश्चैव) Cs oites
बलाका

99 ^a) K1 सुपर्णवाताश्च, K४ B Dn Ds Ds ४ १ Ca ३
सुवर्णपत्राश्च, K३ Cd सुवर्णपाताश्च, D३ सुवर्णवाजाश्च, D३ ३ १०
(sup lin) सुपर्णपत्राश्च, S सुवर्णपादा (G३ 'दा)श्च K1
D३ ३ १० अनुपतति, T G अनुवदति (T२ अनुनदति; G३
पठति), M वदति (for पतन्ति). — ^b) S (except G1)
'हयै* (for 'हय*) — ^c) T1 G1 ३ कौरवान् (for पार्थिवान्)
G३ M३ ३ सर्वयोधान् — ^d) K४ D३ ४ शरवर्षं, T३
शरान्नृप, G1 ३ शरांश्च वर्षन् K४ D३ ४ ३ मृत्युलोकान्

100 ^a) T३ G३ ४ ३ M (except M३) पृथगस्त्र* (for
पृथगस्त्र*) — ^b) K1 D३ ३ गहने, G३ भगवान् (for
गहन) — ^c) K४ ३ B३ D (except D1 २ ३) महास्त्र (for
च घोरं) — ^d) K४ ३ B D (except D३) ब्राह्म चास्त्र, T1
G1 ३ तथा ब्राह्म (for तथा ब्रह्मास्त्र) D३ न (for च) G1
शक्ते न; G३ शुक्रे (for शक्रो) K४ B Dn Ds D३-३ ३ १०
[अ]प्यदान्मे, D1 २ ३ T G४ M1 ३ ४ [अ]पि वेद; G३ हि
वेद (for विवेद)

101 ^a) K1 वृत्तान्, K४ B३ Dn३ Ds D1-३ १० वृत्तो;

वधे धृतो वेगवतः प्रमुञ्च-
 नाहं प्रजाः किञ्चिदिवावशिष्ये ।
 शान्तिं लप्से परमो ह्येष भावः
 स्थिरो मम ब्रूहि गावल्गणे तान् ॥ १०१
 नित्यं पुनः सचिवैर्यैरवोच-
 द्वेवानपीन्द्रप्रमुखान्सहायान् ।

तैर्मन्यते कलहं संप्रयुज्य
 स धार्तराष्ट्रः पश्यत मोहमस्य ॥ १०२
 वृद्धो भीष्मः शान्तनवः कृपश्च
 द्रोणः सपुत्रो विदुरश्च धीमान् ।
 एते सर्वे यद्वदन्ते तदस्तु
 आयुष्मन्तः कुरवः सन्तु सर्वे ॥ १०३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।

समवेतेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
 दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ १
 वृहस्पतिश्चोशना च ब्रह्माणं पर्युपस्थितौ ।

मरुतश्च सहेन्द्रेण वसवश्च सहाश्विनौ ॥ २
 आदित्याश्चैव साध्याश्च ये च सप्तर्षयो दिवि ।
 विश्वावसुश्च गन्धर्वः शुभाश्चाप्सरसां गणाः ॥ ३
 नमस्कृत्वोपजग्मुस्ते लोकवृद्धं पितामहम् ।

C. 5. 1920
B 5. 49. 4
K 5. 49. 4

Ds च तान्, Gs धृते, Gs द्रुतो, Cn धृतो (as in text) Gs वेगवत, Gs 'मिम, M1 'वत्स (for 'वत) — ^b) K1 s Bs D1 s : Gs M (except M2) अह (for नाह) Ks om. from इह up to 101^d K1 B D (except D1 r) Gs इह (for इव) K1 Ds अवशेषे, Ds 'दोष्ये, T1 G1 s अव (G1 'वि) शिष्य (for अवशिष्ये) — ^c) Ds r काम (for भाव) — ^d) K1 Ds T1 Gs भवन्, D1 भावो, T2 Gs M भव, G1 s s भवान् (for मम) T1 Gs-s गावल्गणे Ds त्व, S तत् (for तान्)

102 ^a) Ks corrupt D1 s : S सचिवैर्यान् (T G 'वान्यान्) (for सचिवैर्यैर्यै) Ks B Dn Ds Ds-s : 10 ये वै जरया (Bs ये नैव जरया, Ds ये वै न जरया) समरे सूत रुद्ध्वा Ca s cite नारोचयत्, Cd cites अवोचत् (as in text) — ^b) Ks B (except Bs) Dn Ds-s : 10 समेतान्; D1 सहायवान्, Ca d s सहायान् (as in text) — ^c) Cf 83^b Ks D1 s ये, Ca d s तै (as in text) Gs मन्येह, Cs समन्यते, Ca. d मन्यते (as in text) Ks B Dn Ds Ds-s : 10 Ms सप्रसष्ट, D1 'सृज्य, Ca 'सज्य (for 'युज्य) — ^d) Ds om स Ms न (for स) Dn पश्यता, D1 'तो, D2 'ते, T1 'ति, Gs 'तु, Gs पश्य, M1 (inf. lin) s पश्य स, Ca d s पश्यत (as in text)

103 ^a) T2 हृष्टो (for वृद्धो) — ^c) Bs यद्वदति, G1 यद्वदेयु (for 'दन्ते) — ^d) Gs सर्व एव (for सन्तु सर्वे)

Colophon missing in Ks s — Sub-parvan

K1 s : B Dn Ds Ds-20 सजययान, Ds यानसधि, M सजयप्रतियान — Adhy name Ds अर्जुनवाक्यनिरूपण, Ds अर्जुनसदेश; T1 अर्जुनवाक्यं, Gs अर्जुनवचन, M1 अर्जुनामर्पवचन, M2 s अर्जुन (M2 'ना) मर्पवचनकथन, Ms अर्जुनामर्पवचनकथन (sic), Ms अर्जुनवचनकथन — Adhy no (figures, words or both) K1 Ds 48, Ds 47, Ds 44, D1 T2 Gs s 49, T1 G1-s M 50 (M2 s s 51) — S'loka no Dn 109, Ds 106

48

This adhy is missing in Ks s (of v.1 5 41 1, 32 15)

1 ^b) Ds m T1 G1 s सर्व (for तेषु) — ^d) T2 दुर्योधन शान्तनवो भीष्मो वचनमब्रवीत्

2 Before 2, K1 (marg sec m) s Ds s S (except Gs s) ins भीष्म उ' (resp भीष्म) — Ds om 2-22 — ^a) Ks Ds D1 T2 G1 s s M (except M1) दशनाश्च — Ks (hapl) om 2^b-3^a — ^b) K1 D1 s समुपस्थितौ, T2 पर्युपस्थित; Gs समुपस्थित — ^c) Bs D1 T1 G1 s M (except M1) महेंद्रेण — ^d) N (except D1 s) अश्विना सह, T1 G1 s s तथा (Gs 'दा) श्विनौ

3 Ks om 3^a, Ds om. 3 (of v.1 2) — ^d) T1 G1 s तथा, Gs रुद्रा, Gs M1 शुभा (for शुभा)

4 Ds om 4 (of v.1 2) — ^a) Ks s B D (except Ds 10) T G (except Gs) M1 s नमस्कृत्यो — ^b) Ds वृद्ध

C. 5 1920
D. 5 49 4
K. 5. 49. 4

परिवार्य च विश्वेशं पर्यासत दिवौकसः ॥ ४
तेषां मनश्च तेजश्चाप्याददानौ दिवौकसाम् ।
पूर्वदेवौ व्यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषी ॥ ५
बृहस्पतिश्च पप्रच्छ ब्रह्माणं काविमाविति ।
भवन्तं नोपतिष्ठेते तौ नः शंस पितामह ॥ ६

ब्रह्मोवाच ।

यावेतौ पृथिवीं द्यां च भासयन्तौ तपस्विनौ ।
ज्वलन्तौ रोचमानौ च व्याप्यातीतौ महाबलौ ॥ ७
नरनारायणावेतौ लोकाह्लोकं समास्थितौ ।
ऊर्जितौ खेन तपसा महासत्त्वपराक्रमौ ॥ ८
एतौ हि कर्मणा लोकानन्दयामासतुर्ध्रुवौ ।

लोकपिता. — ^a) K₄ s D₈ 4 10 M पर्युपासन्, D₁ पर्यासत,
D₁ ० उपास(D₁ सि)त (for पर्यासत)

5 D₀ om. 5 (of. v.l. 2), D₁ om. 5^{ab} — ^a) B
(except M₈) मनांसि (for मनश्च). — ^b) K₁ चि, K₈
B₈ T₁ G₁ १ द्वि (for अपि). D₀ om. अपि B Dn D₈
D₈ १ 10 द्वौजसां (D₀ 'सः'); D₈ दिवौकसः (for दिवौ-
कसाम्) — After 5^{ab}, B (except G₈) reads 7^{ab} (T
G₁ 2 s M repeating it in its proper place). — ^c) G₈
एतिक्रान्तौ, G₈ ज्वलन्तौ तौ; Ca. d व्यति* (as in text).

6 D₀ om. 6 (of. v.l. 2). — ^a) K₁ १ B₈ D
(except D₁ १-१ १) T G (except G₄) तु (for च).
— ^b) D₁ उभौ (for द्वौ) — ^c) D₈ उपति*, G₄
चोपति*, Ca. d नोपति* (as in text). — ^d) G₁ 2.4 तप्त.
(for तौ नः).

7 D₀ om. 7 (of. v.l. 2). T₁ G₁ (om. उवाच)
पितामहः (for ब्रह्मा) — ^a) T₁ G₁ द्वौ (for एतौ) — ^b)
D₁ 10 द्विजोत्तमौ (for तप*). — S (except G₈) reads
7^{ab} after 5^{ab} (T G₁ 2 s M repeat it here). — ^{cd}) K₄
D₈ १ शुद्धावति*, B₁ १ 4 D₈ १ तावेतौ तु; D₂ m (by corr.)
उभावेतौ, G₈ (first time) द्वावतीतौ, M (M both
times) व्याप्यातीतौ (for व्याप्यातीतौ). Ca. d oīto
अतीतौ T₂ (first time) G₂ (second time) तपस्विनौ,
T₂ (second time) दिवौकसा (for महाबलौ) T₁
(second time) व्याप्याविमौ ज्वलन्तौ तौ रोचमानौ तपस्विनौ,
G₁ १ (both second time) पूर्वदेवौ ज्वलन्तौ तौ रोचमानौ
तपस्विनौ.

8 D₀ om. 8 (of. v.l. 2). — ^b) B₈ D₈ G₁ M
लोकाह्लोकं; D₈ १ 'लोके (for 'ह्लोकं) — ^c) S उच्छ्रितौ

असुराणामभावाय देवगन्धर्वपूजितौ ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

जगाम शक्रस्तच्छ्रुत्वा यत्र तौ तेपतुस्तपः ।
सार्धं देवगणैः सर्वैर्बृहस्पतिपुरोगमैः ॥ १०
तदा देवासुरे घोरे भये जाते दिवौकसाम् ।
अयाचत महात्मानौ नरनारायणौ चरम् ॥ ११
तावब्रूतां वृणीष्वेति तदा भरतसत्तम ।
अथैतावब्रवीच्छक्रः साह्यं नः क्रियतामिति ॥ १२
ततस्तौ शक्रमब्रूतां करिष्यावो यदिच्छसि ।
ताभ्यां च सहितः शक्रो विजिग्ये दैत्यदानवान् ॥ १३
नर इन्द्रस्य संग्रामे हत्वा शत्रून्परंतपः ।

(for ऊर्जितौ). — ^a) K₅ G₈ 'सत्य'; G₈ 'यल' (for
'सत्त्व')

9 D₀ om. 9 (of. v.l. 2). — ^a) T₁ G₁ १ स (for
द्वि). B Dn D₈ D₈ १ T₁ G₁ १ १ लोके (B₈ लोके) (for
लोकान्) — ^b) B दर्शयामासतुर्, G₂ नादयांचक्रतुर्
K₄ १ B Dn D₈ D₁ १-१ १ १ G (except G₈) M₈ ध्रुवं
— After 9^{ab}, K₄ Dn₁ D₈ १ १ ins. *

317* द्विधाभूतौ महाप्राज्ञौ विद्धि ब्रह्मन्परंतपौ ।

[G₈ महात्मानौ M ब्रह्मा (for ब्रह्मन्) G₈ तपस्विनौ
(for परं)]

— ^c) B Dn D₈ D₈ १ विनाशाय (for अभावाय). — ^d)
D₁ 'भूतये (for 'पूजितौ).

10 D₀ om. 10 (of. v.l. 2). B D₈ D₈ १ १ १ १ १ om.
the ref — ^a) S सहस्राक्ष समावृत्तः.

11 D₀ om. 11 (of. v.l. 2) — ^a) S तस्मिन् (for
तदा) B D (except D₁ १ १ १) T G युद्धे (for घोरे).
— ^b) G₈ महात्मनां (for दिवौ) — ^c) B₈ अवोचत
(for अया*) S महावीरौ (for 'त्मानौ)

12 D₀ om. 12 (of. v.l. 2). — ^b) D₁ तथा B₈
D₁ भारत*. — ^c) D₈ तथा (for अथ) B₈ D₁ १ १ S
(except M₂ १) तौ (for एतौ). — ^d) B Dn D₈ D₈ १
सह नः; D₈ सनद्ध*, T₁ साह्यं तु (for साह्यं नः).

13 D₀ om. 13 (of. v.l. 2). — ^a) G₈ अथ (for
ततः) — ^b) K₁ D₀ १ यदीप्ससि (for यदिच्छसि).
— ^c) K₄ D₈ १ स; T₁ G₁ १ तु (for च).

14 D₀ om. 14 (of. v.l. 2). — ^b) K₁ १ D₁ १ १
अमित्रान् (for शत्रून्). — ^c) K₈ D₈ १ कालजघाक्ष; B₄ D₈
'कंजाक्ष; S 'केयाक्ष (for 'संजाक्ष). — ^d) D₁ शतशोय

पैलोमान्कालखञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ १४
एष भ्रान्ते रथे तिष्ठन्महेनापहरच्छिरः ।
जम्भस्य ग्रममानस्य यजमर्जुन आहवे ॥ १५
एष पारे ममृदस्य हिरण्यपुरमारुजत् ।
हन्वा पष्टिमहन्वाणि निपातकृत्वात्रणे ॥ १६
एष देवान्सहेन्द्रेण जित्वा परपुरंजयः ।
अतर्पयन्महावाहुरर्जुनो जातवेदसम् ।
नारायणस्तथैवात्र भूयमोऽन्याञ्जवान् ह ॥ १७
एवमेतां महावीर्यां तां पश्यत् समागतौ ।
वासुदेवार्जुनौ वीरां समवेतां महार्थौ ॥ १८
नरनारायणौ देवौ पूर्वदेवाविति श्रुतिः ।
अजेयौ मानुषे लोके सेन्द्रंगपि सुरासुरैः ॥ १९
एष नारायणः कृष्णः फल्गुनस्तु नरः स्मृतः ।

नारायणो नरश्चैव सत्त्वमेकं द्विधाकृतम् ॥ २०
एतौ हि कर्मणा लोकानश्नुवातेऽश्रयान्ध्रुवान् ।
तत्र तत्रैव जायेते युद्धकाले पुनः पुनः ॥ २१
तस्मात्कर्मैव कर्तव्यमिति होवाच नारदः ।
एतद्वि मयमाचष्ट वृष्णिचक्रस्य वेदवित् ॥ २२
शङ्खचक्रगदाहस्तं यदा द्रक्ष्यसि केशवम् ।
पर्याददानं चास्त्राणि भीमधन्वानमर्जुनम् ॥ २३
सनातनौ महात्मानौ कृष्णावेकरथे स्थितौ ।
दुर्योधन तदा तात सर्तासि वचनं मम ॥ २४
नो चेदयमभावः स्यात्कुरुणां प्रत्युपस्थितः ।
अर्थाच्च तात धर्माच्च तव बुद्धिरुपप्लुता ॥ २५
न चेद्ब्रह्मीप्यसे वाक्यं श्रोतासि सुबहून्हतान् ।
तत्रैव हि मत्तं सर्वं कुरवः पर्युपासते ॥ २६

C. 5. 1543
E. 5. 43. 25
K. 5. 49. 25

महन्नदा

15 Ds om 15 (cf. v. 1 2) — ^a) D1 एष दाके, T G1 २ २ एषो ब्रातो Ds Gs रथे, T2 रथी (for रथे) — ^b) Ks २ B1 Dn Ds Ds-२ १ २ 10 T1 G2 २ २ Ms अराहरत्, Ds जनिहरत् — ^c) Dn1 Gs जम्भस्य — ^d) Ks B Dn Ds Ds-२ २ 10 तदा हि, Ks य तम्, T G1-२ यजन्, Ms शङ्खन् (17f in as in text) (for यजन्) T G1 दधम्य (for अर्जुन)

16 Ds om 16 (cf. v. 1 2) — ^a) Ks ओजमा, Ds आग्रनन, Gs आग्रिजन्, Ca आरुजन् (as in text) — ^b) Ks B D (except D1 २ 10, Ds om) जिप्ता (for हन्वा) B Ds D1-२ २ पष्टि (for पष्टि-)

17 Ds om 17 (cf. v. 1 2) — ^a) T2 G2 एव, Gs देव, Gs देव- (for देवान्) Ks D1 महेंद्रेण, T2 G2-२ महन्वाणि (for महेंद्रेण) — ^b) G2 हन्वा (for जिप्ता) — ^c) K1 रथो वीगे, Ds तया वीगे, T1 Gs त(T1 तु)देवात्र (for तथैवात्र) — ^d) B2 Ds २ २ मूय मोन्यान्

18 Ds om 18 (cf. v. 1 2) — ^a) D1 महार्थौ, Ds महार्थानौ — D1 (hapl) om. 18^{ab} — ^d) Ds T2 समरे तौ (for समवेतां) K1 Ds 10 महार्थौ

19 Ds om 19 (cf. v. 1 2) — ^a) T2 G1 एतां (for देवां) — ^b) B2 D2 T1 G1 २ श्रुतां (for श्रुतिं) — ^c) D2 २ मानुषा, T1 G1 २ मानुषं (for मानुषे) — ^d) Ds मयं (for मेन्द्रं)

20 Ds om 20 (cf. v. 1 2) — ^b) K1 २ २ B D (except D1 २, Ds om) G1 २ २ Ms २ फाल्गुन Ks B

D (except D1 २ 10, Ds om) च (for तु)

21 Ds om 21 (cf. v. 1 2) — ^b) T2m अनुयातां (for अनुवाते) K1 २ २ D1 २ Gs ध्रुव (for ध्रुवान्) — ^c) Ds पुनरैव, Gs तत्र तत्र हि (for तत्र तत्रैव) — After 21, Ks D10 ins

318* तन्मादेतां महामार्गा प्रपद्य शरण विभो ।

त्रिय शुद्धश्च महाराष्ट्रो मयुप्रज्ञातिगान्धव ।
— a very natural extension !

22 Ds om 22 (cf. v. 1 2) — ^a) Ks Ds Gs च (for एव) — ^d) Gs देव (for वेद)

23 Ds transp 23^{ab} and 23^{cd} — ^c) D1 २ पर्याददानं, Gs पश्चाददान (for पर्याददान) S om च

24 ^a) K1 २ D1 २ 10 महार्थानौ (for महार्थानौ)

25 Ks om 25 — ^a) D1 S न (for नो) — ^b) Ds पर्युपस्थित, Ds प्रत्यप, Gs प्रत्यवस्थिति — B1 om 25^{cd} — ^c) T1 नार्थोय, Gs २ २ नार्थोय K1 D1 २ २ तव (for तात) Gs कामाच्च (for धर्माच्च) G1 राज्यादधु-जनादर्थान् — ^d) K1 D1 २ २ तात (for तव) B1 २ अवपुता, Gs अपाहता (for उपपुता)

26 ^a) K1 नो चेत् K1 २ D1 २ २ ब्रह्मीप्यसि, Gs २ Ms-२ २ ल्यते K1 २ D1 २ २ वच (for वाक्य) — ^c) Ks Ds २ हि मत्तं सर्वं, S विहित पूर्ण (for हि मत्तं सर्वं) — ^d) G2 प्रत्युपासते

27 ^a) Ks Ds २ T2 Gs वचन, Ds यन्मत्र, Gs लोकानां (for च मत्त) — ^b) S त्व(T1 Gs तत्त्व)मेकोप्य (Gs २ २)नुमन्यमे

C. 5 1943
E. 5. 49 27
K 5 49 27

त्रयाणामेव च मतं तत्त्वमेकोऽचुमन्यसे ।
रामेण चैव शप्तस्य कर्णस्य भरतर्षभ ॥ २७
दुर्जातेः सुतपुत्रस्य शकुनेः सौवलस्य च ।
तथा क्षुद्रस्य पापस्य भ्रातुर्दुःशासनस्य च ॥ २८
कर्ण उवाच ।

नैवमायुष्मता वाच्यं यन्मामात्थ पितामह ।
क्षत्रधर्मे स्थितो ह्यस्मि स्वधर्मादनपेयिवान् ॥ २९
किं चान्यन्मयि दुर्वृत्तं येन मां परिगर्हसे ।
न हि मे वृजिनं किञ्चिद्वार्तराष्ट्रा विदुः क्वचित् ॥ ३०
राज्ञो हि धृतराष्ट्रस्य सर्वं कार्यं प्रियं मया ।
तथा दुर्योधनस्यापि स हि राज्ये समाहितः ॥ ३१
वैशंपायन उवाच ।

कर्णस्य तु वचः श्रुत्वा भीष्मः शान्तनवः पुनः ।

धृतराष्ट्रं महाराजमाभाष्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ ३२
यदयं कथ्यते नित्यं हन्ताहं पाण्डवानिति ।
नार्यं कलापि संपूर्णां पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ३३
अनयो योऽयमागन्ता पुत्राणां ते दुरात्मनाम् ।
तदस्य कर्म जानीहि सुतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ३४
एनमाश्रित्य पुत्रस्ते मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
अवमन्यत तान्वीरान्देवपुत्रानरिंदमान् ॥ ३५
किं चाप्यनेन तत्कर्म कृतं पूर्वं सुदुष्करम् ।
तैर्यथा पाण्डवैः सर्वैरैकैकेन कृतं पुरा ॥ ३६
दृष्ट्वा विराटनगरे भ्रातरं निहतं प्रियम् ।
धनंजयेन विक्रम्य किमनेन तदा कृतम् ॥ ३७
सहितान् हि कुरुन्सर्वानभियातो धनंजयः ।
प्रमथ्य चाच्छिनद्भावः किमयं प्रोषितस्तदा ॥ ३८

28 ^a) Cd उजाते, Ca दुर्जाते. (as in text) — ^b) G₁ मूढस्य शकुनेस्तथा — After 28, D₁ reads 42-44^{ab} (repeating 42 and 43^{ab} in their proper places) and thereafter ins. 323*

29 ^b) K₁ s D₈. 9 यन्मामा (K₅ 'न्ममे)ह (for यन्मा-मात्थ) K₁ Dn₁ D₁ s 9 G₄ पितामह. — ^c) K₁ D₈ D₁ s T₂ G₈ ह्यस्मिन् (for ह्यस्मि)

30 ^a) D₁ s वा (for च) K₁ D₈ G₂ अपि (for मयि) — ^b) G₈ M मा (for मा) K₅ 'गर्हयेत्, D₇ G₈ 'गर्हसि — ^c) G₂ s न साहसोचि (G₈ 'दि)त किञ्चित् — ^d) D₂ transp विदुः and क्वचित् — After 30, D₈ (marg sec. m) ins *

319* कामाहोभाच्च कारुण्यात्क्षेदाच्च भरतर्षभ ।
— D₈ (marg sec m) cont K₄ Dn D₈ s ins after 30

320* नाचर वृजिनं किञ्चिद्वार्तराष्ट्रस्य नित्यश ।
अहं हि पाण्डवान्सर्वान्हनिष्यामि रणे स्थितान् ।
प्राग्विरुद्धैः शमं सद्भिः कथं वा क्रियते पुनः ।

31 ^a) D₁ अस्य, S अपि (for हि) — ^b) T₂ G₄ कृत (for प्रिय). D₈ G₈ मम (for मया) — D₁ om 31^{ed} — ^d) D₈ s कार्ये (for राज्ये) K₅ D₇ 10 'स्थित (for 'हित) — After 31, T₂ G₄ ins an addl. colophon (adhy no 50)

32 ^a) T₂ G₄ वचन (for तु वच) — ^c) K₄ s B (except B₅) Dn D₈ D₈-s 8 महाराज, T₁ G₁ s 'स्मान्, T₂ G₈ 'भाग (for 'राजम्) — ^d) K₄ s B (except B₅)

D (except D₁ 7 9 10) समाप्य (for आभाष्य) T₂ वच पुन (for वचोऽब्रवीत्)

33 Before 33, S (except G₂-4) ins भीष्म.. — ^a) G₂ कर्णः (for नित्य). — ^b) G₁ s प्रति (for इति) — ^c) D₂ कलापि नैव संपूर्णां, S (except G₈) नार्यं कालोपि (G₄ कालो हि, M कलाभिः) संपूर्ण. Ca cites कला — K₄ D₈ s subst for 33^{ed} D₈ (marg sec m) ins. after 33^{ed}

321* तेषामेककला पूर्णां पाण्डवानां न चाहति ।

34 ^a) G₁ वाय (for योऽय) K₁ s D₁ 2. 7-9 अनयोयं समा (D₁ इहा, D₇ उपा) गता.

35 ^a) K₅ B Dn₂ D₈ D₁ s-7 10 G₂ एतम् (for एनम्) — ^b) G₄ मूढः (for मन्दः) — ^c) K₁ s B₂ s D₁₀ अवामन्यत, B₁ s s D₈ अवमन्येत; S (except G₄) अत्यमन्यत Ms-s धीरान् (for वीरान्)

36 ^a) K₁ s D₈ D₇ s वा (for च) N (except D₁ s s, K₂ s missing) G₈ एतेन (for अनेन) — ^b) K₅ B D (except D₈ s 9) कृतपूर्व. K₁ D₈ च, K₅ हि (for सु)

37 D₈ om 37 — ^b) D₂ रणे (for प्रियम्) — K₅ om. from जयेन (in 37^e) up to किम् (in 38^d) — ^d) K₁ D₈ कृत तदा (by transp) G₈ पुरा (for तदा) — After 37, S ins.

322* सर्वे ह्यस्त्रविदः शूरा सर्वे प्राप्ता महद्यशः ।

अपि सर्वोर्मैरश्वैः त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ।

38 K₄ om up to किम् (in ^d) (cf. v.l. 37). — ^a)

गन्धर्वैर्घोषयात्रायां हियते यत्सुतस्त्व ।
 क तदा दूतपुत्रोऽभूद्य इदानीं वृषायते ॥ ३९
 ननु तत्रापि पार्थेन भीमेन च महात्मना ।
 यमाभ्यामेव चागम्य गन्धर्वास्ते पराजिताः ॥ ४०
 एतान्यस्य मृषोक्तानि बहूनि भरतर्षभ ।
 विकथनस्य भद्रं ते सदा धर्मार्थलोपिनः ॥ ४१
 भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा भारद्वाजो महामनाः ।
 धृतराष्ट्रमुवाचेदं राजमध्येऽभिपूजयन् ॥ ४२
 यदाह भरतश्रेष्ठो भीष्मस्तत्क्रियतां नृप ।

न काममर्थलिप्सूनां वचनं कर्तुमर्हसि ॥ ४३
 पुरा युद्धात्साधु मन्ये पाण्डवैः सह संगमम् ।
 यद्वाक्यमर्जुनेनोक्तं संजयेन निवेदितम् ॥ ४४
 सर्वं तदभिजानामि करिष्यति च पाण्डवः ।
 न ह्यस्य त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्ति धनुर्धरः ॥ ४५
 अनादृत्य तु तद्वाक्यमर्थवद्गोणभीष्मयोः ।
 ततः स संजयं राजा पर्यपृच्छत पाण्डवम् ॥ ४६
 तदैव कुरुवः सर्वे निराशा जीवितेऽभवन् ।
 भीष्मद्रोणौ यदा राजा न सम्यगनुभाषते ॥ ४७

C. 5. 1866
 B. 5. 49 48
 K. 5. 49 49

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

K1 s Ds Ds तु (for हि) — *) K1 s B D वाम (D1 गात्र, Ds marg etc m. गात्र as in text)

39 *) Ks Ds s S अयं, Ca यत् (as in text) K1 s D1 s सुयोधन (for सुतस्त्व) — *) S अयौ (Gs अयं) (for अमूद्) — *) S य इदानीं प्रभाषते (Gs इदानीं प्रतिभाषते) Ca d. s cite वृषायते (as in text)

40 D1 om. 40 — *) Gs हि (for अपि) K1 s B D (except Ds 1 s 10, D1 om) transp पार्थेन and भीमेन — *) Gs अपि (for एव) K1 s B Dn Ds Ds-2 s संगम्य, D10 T1 G1 s चाक्रम्य (for चागम्य)

41 *) Ks विच्छिन्नस्य (for विकथनस्य) — *) T2 Gs तदा (T1 सदा as in text also), Gs तथा

42 Before 42, K1 Ds s T G ins वैशं ड° (resp वैश°) D1 repeats 42 (cf v.l. 28) — *) D1 (second time) s T2 वचन (for तु वच) — *) S (except T1 Gs) °तपा (T2 °मना also as in text!) — *) K1 Ds s अपि, Ds T1 G1 हि (for अग्नि-) Ks अतिपूजित, D1 सुपूजित; D10 अभिपूजित, Gs अन्यपूजयत् (for अभिपूजयन्)

43 Before 43, T G1 s M1 ins द्रोण D1 repeats 43^{ab} (cf. v.l. 28) — *) K1 Ds M (except M1) यदाह (for यदा) — *) Gs तद्गीष्म (by transp) Ds Gs इति, T G1 s s M1 s पर, Gs स्वयं, M2 s वर (for नृप) — For D1, cf. v.l. 28 — *) K1 Ds अनुलिप्सूना, Gs s s M अवलिप्तानां (for अर्थलिप्सूना) D1 न कामपरिलिप्सूना, Ds s न काममात्रलिप्सूना, T1 G1 न च कामावलिप्तानां, T2 न कामादवलिप्तानां, Gs न काममदलिप्ताना — *) Ds वक्तुम् (for वक्तुम्)

44 For D1, cf v.l. 28 Ds om 44^{ab} In K1

the portion of the text from 44 up to 5 49 20 is lost on a missing fol — *) D1 अल् (for पुरा) — *) B D (except D1 r s, Ds om) T1 G1 s संगत (Ds s त्ति) (for संगमम्) — After 44^{ab}, D1 s. 4 ins

323* अजेया पाण्डवा राजन्सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ।

45 Ks missing (cf v.l. 44) — *) Ks तदा, M2 s s तम् (for तद्) K1 s Ds 10 अभिजानीम्, B (except B1) Dn Ds Ds-s s Gs अपि जानामि — *) K1 Ds 10 स (for च) G1 करिष्यति च पाण्डवा — After 45^{ab}, S reads 5 51 6°-10° (for the first time), followed here by a repetition of 45^{ab}, the transposed lines are repeated in their proper place! — *) K1 s D1 s 10 ह्यन्यस्, D1 Gs तस्य, G1 ह्यस्ति (for ह्यस्य) — *) K1 s D1 s 10 T1 G1 s अस्, Gs वै (for अस्ति)

46 Ks missing (cf v.l. 44) Before 46, K1 D1 s s S (except T2 Gs s) ins वैशं ड° (resp वैश°) — *) Ds स तत (by transp) — *) Ks B D (except D1 s 1 s) T G (except G1) Ms-s पाण्डवान्

47 Ks missing (cf v.l. 44) — *) Ks राजन् (for राजा) — *) M °वर्तते (for °भाषते) Ks सम्यक्त्र न भाषते

Colophon missing in K2-s, Ds om it — Sub-parvan K1 s B Dn Ds Ds-1 s 10 सजययान, Ds यानसधि, M सजयप्रतियान — Adhy name Ds कर्ण निर्मस्त्वेन, M भीष्मद्रोणवाक्य — Adhy no (figures, words or both) K1 48, Ds 47, Ds 45, D1 Gs 50, Ds 49, T G1-s M 51 (M2 s s 52) — S'loka no Dn 47, Gs 55

धृतराष्ट्र उवाच ।

किमसौ पाण्डवो राजा धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत ।
श्रुत्वेमा बहुलाः सेनाः प्रत्यर्थेन समागताः ॥ १
किमिच्छत्यभिसंरम्भाद्योत्समानो युधिष्ठिरः ।
कस्य खिद्धात्पुत्राणां चिन्तासु मुखमीक्षते ॥ २
के स्विदेनं वारयन्ति शाम्य युध्येति वा पुनः ।
निकृत्या कोपितं मन्दैर्धर्मज्ञं धर्मचारिणम् ॥ ३
संजय उवाच ।
राज्ञो मुखमुदीक्षन्ते पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
युधिष्ठिरस्य भद्रं ते स सर्वाननुशास्ति च ॥ ४

पृथग्भूताः पाण्डवानां पाञ्चालानां रथव्रजाः ।
आयान्तमभिनन्दन्ति कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५
तमः सूर्यमिवोद्यन्तं कौन्तेयं दीप्ततेजसम् ।
पाञ्चालाः प्रतिनन्दन्ति तेजोराशिमिवोद्यतम् ॥ ६
आ गोपालाविपालेभ्यो नन्दमानं युधिष्ठिरम् ।
पाञ्चालाः केकया मत्स्याः प्रतिनन्दन्ति पाण्डवम् ॥ ७
ब्राह्मण्यो राजपुत्र्यश्च विशां दुहितरश्च याः ।
क्रीडन्त्योऽभिसमायान्ति पार्थ संनद्धमीक्षितुम् ॥ ८
धृतराष्ट्र उवाच ।
संजयाचक्ष्व केनास्मान्पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।

49

 This adhy is missing in K₂ s (of v.l. 5. 41 1, 32 15)

1 Stanzas 1-20 are missing in K₄ (of v.l. 5 48. 44). — ^a) D₁ s s S सूतपुत्राभ्यभाषत — ^a) B Dn Ds Ds-s s 10 इह (for इमा) D₁ S श्रुत्वेमां (T₁ G₁ s 'स्वैता') बहुलां सेना — ^a) = (var) 5 56 1^b K₅ B Dn Ds Ds s 10 प्रीत्यर्थं न, D₁-s s S (except G₈) प्रीत्यर्थेन (D₅ 'र्थेन'), D₁ प्रत्यर्थं च, Ca d प्रत्यर्थेन (as in text) D₁ S 'गता' (for 'गता')

2 K₄ missing (of v.l. 1) — ^a) K₁ s D₂ s किमि (K₅ कम) च्छत्यतिसरभात्, B Dn Ds Ds-s, 10 किमसौ चेष्टते सूत, S किमिच्छत्यभिसधातु — ^b) T₂ योद्धु वापि (in addition to the text reading!), G₂ योद्धुर्वापि (for योत्समानो) — ^c) K₁ D₁ s कश्चास्य, K₅ कोपश्चेद्, B Dn Ds Ds-s s 10 के वा (D₅-s s चा)स्य, D₁ चरितं, D₂ कोस्य स्विद्, G₄ M कस्यचिद् (for कस्य स्विद्). — ^d) K₅ T₂ G₂ चितासुखमुदीक्ष (T₂ 'मवेक्ष', G₂ 'मिवेप्य')ते, B Dn Ds Ds-s s 10 पश्यत्याज्ञेपसवो मुखं, D₅ राज्ञः सुमुख-मीक्षते

3 K₄ missing (cf. v.l. 1) — ^a) D₁ कश्चिद्, D₅ s केचिद् (for के स्विद्) K₁ D₂ 7-9 G₈ कश्चि (G₈ कि स्वि)देन वारय (D₂ 'यं')रि — ^b) K₅ B Dn Ds Ds-s s 10 युद्धाच्छाम्ये (D₅ 'स्य')ति, D₂ सौम्य युद्धेति, D₁ शाम्य युद्धाच्च — ^c) T₂ G₁ s मन्थे (for मन्द)

4 K₄ missing (cf v.l. 1) — ^b) D₁ s सृजयै सह, G₈ पाडवान्मथा (for पाण्डव सह)

5 K₄ missing (of v.l. 1). — ^a) K₁ D₅ पृथक्पृथक्, D₂ पृथग्वाता; G₈ पृथग्भूत्वा, M पृथक्प्रजा D₅ भारताना (for पाण्ड). — ^b) T G₁-s s पृथग्जना; G₄ M पृथक्प्रजा (for रथव्रजाः) — K₅ om 5^a-7^b

6 K₄ missing (cf. v.l. 1); K₅ om. 6 (of. v.l. 5), M₅ om. 6^a-7^b. — ^a) B D (except D₁ s) T₂ नम, T₁ G₁ 4 त तु (for तम) K₁ D₁ s T₂ प्रतं (for उद्यन्त) — G₂ om. 6^b-10^a. — ^b) S (G₂ M₅ om) यज्ञ आश्विनशसिन (G₈ 'सिन, M₂ 'किनः) — D₁ s om 6^a. K₁ reads 8^a for 6^a, repeating it in its proper place. — ^d) B₁ Dn₁ Ds Ds-s s T₁ उदितम् (for उद्यतम्)

7 K₄ missing (cf v.l. 1). K₅ M₅ om 7^a, G₂ om. 7 (of v.l. 5, 6). — ^a) B D (except D₁ s) 'विपालाश्च — ^b) B D T₁ G₂ s M₁ 4 नदमाना (D₁ 10 [sup ln.] वद्यमानं), T₂ G₁ M₄ s वदमाना (for नन्दमानं). — ^c) A few N MSS पंचाला. Some N MSS. केकया A few S MSS. मास्या — ^d) D₂ 7 पाण्डवान्

8 K₄ missing (of v.l. 1) G₂ om 8 (of v.l. 6) — ^a) K₁ S (G₂ om) ब्राह्मणा (G₈ वाहवा) राजपुत्रा (K₁ 'पुत्र्यश्च Ca cites राजपुत्र्य — ^b) T₂ G₁ M विशो (for विशा) D₁ तथा (for च या) — ^c) T₁ G₄ M हि (for Sभि-) — ^d) D₂ (as in text) समभिवीक्षितु

9 K₄ missing (of v.l. 1) G₂ om 9 (of. v.l. 6) — ^a) B₂ D (except D₁ 2 s s) M₂ s येन, C₅ केन (as in text) G₅ अस्मिन् (for अस्मान्) — ^b) K₁ s D₁ s अभ्ययुक्षत, D₂ प्रत्ययुक्षत, G₅ अभ्ययुज्यत, C₅ अभ्ययुजत (as in text) — ^c) K₁ s D₂ s संन्यानां (for सेनान्या). B₅ Dn Ds Ds-s 10 दृष्टयुक्षस्य सैन्येन — ^d) D₂ केवला;

वृष्टद्युम्नेन सेनान्या सोमकाः किंवा इव ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

गावल्गणिस्तु तत्पृष्टः समायां कुरुसंसदि ।
निःश्वस्य सुभृशं दीवं मुहुः संचिन्तयन्निव ।
तत्रानिमित्ततो देवात्स्वतं कदमलमाविशन् ॥ १०
तदाचक्षे पुल्यः समायां राजसंसदि ।
संजयोऽयं महागज मूर्छितः पतितो भुवि ।
वाचं न भृजते कांचिद्दीनप्रजोऽल्पचेतनः ॥ ११

धृतराष्ट्र उवाच ।

अपश्यत्संजयो नूनं कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
तैरस्य पुरुषव्याघ्रैर्भृशमुदेजितं मनः ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

संजयश्चेतनां लब्ध्वा प्रत्याश्वसेदमव्रवीत् ।
धृतराष्ट्रं महाराज समायां कुरुसंसदि ॥ १३
दृष्टवानसि गजेन्द्र कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
मत्स्यराजगृहावासाद्वरोधेन कर्षितान् ।
शृणु चेहि महाराज पाण्डवा अम्ययुञ्जत ॥ १४
यो नैव रोषान्न भयान्न कामान्नार्थकारिणान् ।
न हेतुवादाद्दुर्मात्मा सत्यं जह्यात्कर्यचन ॥ १५
यः प्रमाणं महाराज धर्मं धर्ममृतां वरः ।
अजातशत्रुणा तेन पाण्डवा अम्ययुञ्जत ॥ १६
यस्य बाहुवले तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
यो वै सर्वान्महीपालान्वशे चक्रे धनुर्धरः ।

C. 5. 1723
E. 5. 20. 12
K. 5. 20. 12

T₂ कुरुका (in addition to the text reading!) (for किंवा) B₁ L₂ 4 तथा; D₂ T₁ G₂ इति (for इव) K₂ B₂ : D_n D₅ D₂ 2 10 सोनकानां बन्धेन (K₂ किंवा) च (K₂ D₁ वा), D₁ सोनका किंवा इव; G₂ सोनका कुन्तवचना..

10 K₂ missing (cf. v. l. 1) G₂ om. 10^a (cf. v. l. 6) — ^a) A few MSS गावल्गणि K₁ L₂ B₂ D₁ : तत् (for तु तत्). T₁ संपृष्ट, M₁ (inf. lin. as in text) पृष्ट. स (for तपृष्ट) — ^b) D₁ स चायं, M (M₁ inf. lin.) महत्ता (for मनायां). — ^c) Some MSS निश्चय D₂ M स मुहुः (M₁ सद्रो) K₁ L₂ D₁ कोपात् (for दीवं) — ^d) G₂ मन (for मुहु) — ^e) K₁ D₂ G₂ सूत (for सूतं)

11 K₂ missing (cf. v. l. 1) — ^a) B D (except D₁ 2 :) विदुर (for पुन्य). — ^b) B₂ D₁ 2 : T₁ G₁ 2 : कुरु (for गज). K₁ L₂ D₂ मन्मन्तारोय ससदि — ^c) T₁ G₁ 2 : मित्रा (for मुनि) — ^d) D₂ तस्युजते; G₂ तिस्युजते (for न सुजते) D_n G₂ किंचिद् (for कां) — ^e) S (except T₁) न्यप्रज्ञो G₁ L₂ विचेतन..

12 K₂ missing (cf. v. l. 1) — ^a) G₂ पाण्डवान (for सजयो)

13 K₂ missing (cf. v. l. 1) — ^b) D₂ सुना (for प्रत्या) — ^c) K₁ B₂ D_n D₅ D₁ 2 : T₂ G₁ 2 : गज; G₂ वाहु (for गज) — ^d) G₁ जन (for कुरु).

14 K₂ missing (cf. v. l. 1) Before 14, K₂ B D (except D₂ 10) T₂ G₂ ins. संजय उवाच (resp. संजय) — ^a) B D_n D₅ D₂ 2 : 10 वास (B₂ वास) निरोधेनाव (D₅ दि) कर्षितान्, S (except T₁ G₁) वासानव (G₂

इव, G₂ नवि, M₂ नप) रोधेन क. — ^a) D₂ 2 येन (for चेहि) Ca d cites ये — ^f) = 16^d, 17^f, 22^d, 25^d. K₁ L₂ D₁ 2 : Cd 'सुक्षत; G₂ M₂ 'युज्यत (for 'सुक्षत) Ca cites वोऽम्ययुञ्जत — After 14, the sequence of G₂ is 17, 15, 23-27, 30^{ad}, 28, 31-33, 39^{ad}, 34, 42, 36, 37, 44, 45! After 14, K₁ L₂ B D (except D₂ 4, D₁ marg.) ins

32^{ad} वृष्टद्युम्नेन वरेण युद्धे वन्देऽम्ययुञ्जत ।

[K₁ D₂ 10 युद्धे D_n 1 च वे, C_n वन्दे (as above) B₂ पाण्डवाले, T₁ G₁ 2 युग्गा (G₂ वो) (for युद्धे वन्दे) K₁ D₂ 2 अम्ययुञ्जत, K₂ अम्ययुञ्जत]

15 = (var) 5 89 24, = (var) 5 178 11 Cf. 5 81 34 — K₂ missing (cf. v. l. 1) D₂ (hapl.) om. 15-17, M (hapl.) om. 15-16, D₂ 4 om. 15^{ad} D₂ reads 15-17 in marg. sec. m. For the sequence of G₂, cf. v. l. 14 — ^a) D₁ 2 वे न (for नैव) T G यो न रोषात् न भयात् — ^b) B D_n D₅ D₂ 2 : लोमान् (for कामात्). D₁ अयं, D₂ नान्य; T₂ नाम्न (for नार्थ) — ^c) B D_n D₅ D₁ 2 : 7 कदा (for कय)

16 K₂ missing (cf. v. l. 1) D₂ G₂ 2 M om. 16 (cf. v. l. 15), D₂ reads it in marg. sec. m. — ^b) A few MSS वर (for वर) — D_n 2 (hapl.) om. 6^a-17^d — ^c) K₂ येन बोजातदायूणा — ^d) K₁ D₂ वोऽम्ययुञ्जत, K₂ D₁ 2 अ (D₂ वा) म्ययुञ्जत; B₂ D₂ वोऽम्ययुञ्जत

17 K₂ missing (cf. v. l. 1) D₂ om. 17 (cf. v. l. 15), D_n 2 om. 17^{ad} (cf. v. l. 16) D₂ reads 17 in marg. — G₂ om. 17^a-23^b For the sequence of G₂, cf. v. l. 14 — ^a) K₂ D₂ कृत्वा (for चक्रे) K₁ L₂ D₂ 2

C. 5 1986
B. 5. 50. 20
K 5. 50. 20

तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १७
निःसृतानां जतुगृहाद्विडिम्बात्पुरुपादकात् ।
य एषामभवद्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ १८
याज्ञसेनीमयो यत्र सिन्धुराजोऽपकृष्टवान् ।
तत्रैषामभवद्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ १९
यश्च तान्संगतान्सर्वान्पाण्डवान्धारणावते ।
दह्यतो मोचयामास तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ २०
कृष्णायाश्चरता प्रीतिं येन क्रोधवशा हताः ।
प्रविश्य विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २१
यस्य नामायुतं वीर्यं भुजयोः सारमर्पितम् ।
तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २२

धनुर्वरान्, T₂ धनुर्वृत — S repeats 17^{ad} after 20
B Dn Ds Ds(marg) 10(marg sec m) read 28^{ab}
(for the first time) after 17^{ad}, Ds 4 after 17, all
MSS repeating it in its proper place — *) D₃ T₂
G₁ ३ वै, G₈ ४ ते (for वो) — *) K₁ ३ D₁ ३ ३ ३
अभ्ययुञ्जत (of v 1 20, 22, 25 etc) — After 17, B
Dn Ds Ds-8 10(marg sec m) read 29^{ab} (for the
first time), repeating it in its proper place, Ds
reads 29^{ab} after 17 only.

18 K₄ missing (of v 1 1) G₂ om 18 (of v. 1
17), G₈ om 18-22, T₂ (hapl) om 18-20 — *)
D₁₀ नि सृता वै (for 'तानां) B Dn Ds Ds-8 ३ नि सृता
(B₈ Dn₂ 'त्य) जतुगेहाद्वै — *) K₁ ३ D₁ ३ ३ हि(D₁
हे)डवात् — 18^{ad}=(var) 19^{ad} — *) K₁ ३ B Dn Ds
Ds-10 यश्चैषाम्, D₁ ३ यत्रैषाम्, D₈ ४ त्रैषाम्, G₁ स
एषाम् (for य एषाम्) Dn₁ D₈ ४ धीमान्, D₁ G₄ वीरः
(for द्वीपः)

19 K₄ missing (of v 1 1) T₂ G₂ ३ om 19 (of
v 1 17, 18) — *) S (T₂ G₂ ३ om) मियो (for अयो)
— *) M₈-३ अय (for अप-) — 19^{ad}=(var) 18^{ad}

20 K₄ missing (of v 1 1) T₂ G₂ ३ om 20 (of
v 1 17, 18) — *) B₂ transp संगतान् and पाण्डवान्.
— *) K₁ ३ D₁ ३ ३ ३ अभ्ययुञ्जत (of v 1 22 etc).
— For 20^{ad}, S (T₂ G₂ ३ om) reads कुन्तीपुत्रो वृकोदरः,
and then repeats 17^{ad}

21 G₂ ३ om 21 (of v 1 17, 18) G₈ M₄ om
21^a-22^b — K₄ resumes! — *) Dn कृष्णायां चर*!

22 G₂ om 22, G₈ ३ M₄ om 22^{ab} (of v 1 18,
21) — *) B Dn Ds D₁ ३ ३ ३ ३ युत्तैर् (for 'युत)

कृष्णद्वितीयो विक्रम्य तुष्यर्थं जातवेदसः ।
अजयद्यः पुरा वीरो युध्यमानं पुरंदरम् ॥ २३
यः स साक्षान्महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।
तोषयामास युद्धेन देवदेवमुमापतिम् ॥ २४
यश्च सर्वान्वशे चक्रे लोकपालान्धनुर्धरः ।
तेन वो विजयेनाजौ पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २५
यः प्रतीचीं दिशं चक्रे वशे म्लेच्छगणायुताम् ।
स तत्र नकुलो योद्धा चित्रयोधी व्यवस्थितः ॥ २६
तेन वो दर्शनीयेन वीरेणातिधनुर्भृता ।
माद्रीपुत्रेण कौरव्य पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २७
यः काशीनङ्गमगधान्कलिङ्गांश्च युधाजयत् ।

— *) D₁ G₁ ४ ३ वै (for वो) — *) K₁ ३ D₁ ३ ३ ३
अभ्ययुञ्जत (of v 1 20 etc)

23 G₂ om 23^{ab} (of v 1 18) — *) D₂ तुष्यर्थं
(for तुष्य*) — *) D₁ ३ यो जिगाय (for अजयद्य) S
(except G₈ ३) धीरो (for वीरो) — *) T₂ G₂ ३
युध्यमानः — After 23, G₁ repeats 17^{ab}.

24 *) K₄ B₂ ४ D₈ ४ G₄ च, T₂ तु (for स) — *)
B₈ Dn₂ D₁-३ S (except G₄ M₁ ३) गिरिशं. — *) G₄
महेश्वर (for उमा*)

25 *) B (except B₈) Dn₂ वश, G₈ वशी- (for
वशे) — *) G₄ धुरंधर*, G₈ धनुर्धरान् — *) T₂ G₁ ४
वै (for वो) D₁ आदौ, D₈ अय, D₈ असौ (for आजौ)
— *) K₁ D₁ ३ ३ ३ अभ्ययुञ्जत (of v 1 17, 20, 22 etc)

26 M₂ (hapl) om 26-27, K₄ om 26^{ab} — *)
D₈ ४ G₈ transp दिश and वशे K₁ D₈ ३ 'गणान्वितां;
D₈ 'गणैर्युतां, D₂ G₂ 'गणावृता

27 M₂ om 27 (of v 1 26) — *) T₂ G₁ ४ ३ वै
(for वो) — *) T₁ G₁ ४ M (M₂ om) धीरेण (for
वीरेण) G₄ M (M₂ om) अय; G₈ हि (for अति) D₁
G₂ ३ वी(D₁ व, G₈ धी)रेणापि (D₁ 'त्ति) धनुष्मता, D₈
पाण्डवातिधनुः — *) K₁ ३ D₁ ३ ३ ३ अभ्ययुञ्जत (of v 1
17, 20 etc) — After 27, G₈ reads 30^{ad} (of v 1 14)

28 B Dn Ds Ds(marg) 10(marg sec m) read
28^{ab} (for the first time) after 17^{ad}, Ds 4 after 17,
all these MSS repeating it here — *) K₁ य
काशीश समगधान्, K₈ य. सकामान्समगधान्; T G₈ य
काशिवगमगधान्, D₈ यः काशीनसमगधान् — *) B₈ ४ ३
(first time) पुराजयत्, Dn₁ (first time) पराजयेत् (for
युधाजयत्) — After 28^{ab}, D₁ reads 29, followed by

तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २८
 यस्य वीर्येण सदृशाश्चत्वारो भुवि मानवाः ।
 अश्वत्यामा धृष्टकेतुः प्रद्युम्नो रुक्मिरेव च ॥ २९
 तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
 यवीयसा नृवीरेण माद्रीनन्दिकरेण च ॥ ३०
 तपश्चचार या धोरं काशिकन्या पुरा सती ।
 भीष्मस्य वधमिच्छन्ती प्रेत्यापि भरतर्षभ ॥ ३१
 पाञ्चालस्य सुता जज्ञे दैवाच्च स पुनः पुमान् ।
 स्त्रीपुंसोः पुरुषव्याघ्र यः स वेद गुणारुणान् ॥ ३२
 यः कलिङ्गान्समापेदे पाञ्चालो युद्धदुर्मदः ।
 शिखण्डिना वः क्रुवः कृतास्त्रेणाम्ययुञ्जत ॥ ३३

यां यक्षः पुरुषं चक्रे भीष्मस्य निधने किल ।
 महेष्वासेन रौद्रेण पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३४
 महेष्वासा राजपुत्रा आतरः पञ्च केकयाः ।
 सुमृष्टकवचाः शूरास्तैश्च वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ३५
 यो दीर्घबाहुः क्षिप्रास्त्रो धृतिमान्सत्यविक्रमः ।
 तेन वो वृष्णिवीरेण युयुधानेन संगरः ॥ ३६
 य आसीच्छरणं काले पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 रणे तेन विराटेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३७
 यः स काशिपती राजा वाराणस्यां महारथः ।
 स तेषामभयघोदा तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ३८
 शिशुभिर्दुर्जयैः संख्ये द्रौपदेयैर्महात्मभिः ।

C. 5. 2008
 E. 5. 50. 42
 K. 5. 50. 42

28rd — D₂ om. 28rd — *) K₁ D₂ एव, T₂ G₁ ४ वै (for व) — K₄ D₂ (hapl.) om. 28rd-30th, but of v.l. 17 — *) K₁ s D₁ १ अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20 etc)

29 K₄ om. 29 (cf. v.l. 28), G₅ (hapl.) om. 29th-30th — D₁ reads 29 after 28th (cf. v.l. 28) B Dn D₂ D₂-s 10 (marg. sec m) read 29th after 17 (for the first time), repeating it here D₂ reads 29th after 17 (cf. v.l. 17), and om. 29th (cf. v.l. 28) — *) B (except B₂) Dn D₂ D₂-s 10 (all first time) महत्या (for सदृशा) — *) G₁ ४ ५ मानवा भुवि (by transp) B₂ (first time) पाडवा (for मानवा) — *) K₅ रौक्मिर् B D (except D₁ १, D₂ om) रुक्मी प्रद्युम्न एव च

30 K₄ D₂ om. 30th (cf. v.l. 28), G₅ om. 30th (cf. v.l. 29), D₁ also om. 30th — *) T₂ G₁ ४ वै (for व) — *) K₁ s D₁ १ अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22, 25 etc) K₄ B Dn D₂ D₂-s 10 m युद्ध राजन्महालय — K₅ om. 30th, G₅ reads 30th after 27 (cf. v.l. 14) — *) K₁ s Dn₁ D₂ ४ १-१ T₂ G₁ ४ 'नद' (for 'नन्दि') K₁ हि, D₁ १ १० ह (for च)

31 *) K₄ D₂ ४ धोर या (by transp), D₂ s D₁ T G₁ २ M₁ ४ यो धोर — *) D₂ s D₂ G₂ M₁ काशीकन्या

32 *) K₄ D₂ D₂ ४ पाचात्यस्य, D₂ दुपदस्य K₁ D₂ राजन् (for जज्ञे) — *) G₅ M₁ सा च (for च स)

33 *) K₁ D₂ १० स लिंग, K₅ D₁ कलिंग — *) K₄ s B D (except D₁ १) पाचात्यो K₅ युधि दुर्मद — *) K₁ D₁ २ १ च, T G ते (for व) G₅ कात्य (for क्रुव) — *) S पांडवा (for कृतास्त्रेण) K₁ ४

D₁ २ १ अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22, 25 etc) — After 33, T₁ ins क्रुव कुरुनित्यं (gloss), and G₅ reads 39th (cf. v.l. 14)

34 K₅ D₁ (hapl.) om. 34 — *) K₄ B Dn D₁ s-s 10 T G₁ ४ य (for यां) — *) K₁ D₁ निघने किल, K₄ B Dn D₂ D₂-s १० निघनेच्छया, T G निघन प्रति — *) D₁ वीरेण (for रौद्रेण) — *) K D₁ १ १ अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc) — After 34, G₅ reads 42 (of v.l. 14)

35 K₄ G₅ om. (hapl.) 35 — *) K₁ D₂ G₅ महाराज (for राजपुत्रा) — *) Some N MSS read केकया — K₅ om. 35th-36th — *) B Dn D₂ D₂-s १० आमुक्, D₁ आमुष्ट, G₅ सुष्ट, G₅ सद्यद (for सुमृष्ट) — *) T₂ ते अभ्य, G₅ ते अभ्य (for वस्तेऽभ्य) K₁ D₁ २ १ १ अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc)

36 K₅ om. 36th (cf. v.l. 35) — *) B₂ सत्यसगर — *) G₁ ४ वै (for वो) D₁ वृष्णिसिंहेन T₂ तेन वृष्णिप्रवीरेण — *) D₂ सगम, T G M₁ सगता

37 *) K₁ चासीत्, K₅ चासां (for आसीत्) — *) N (K₂ s missing) भविता व समागम — After 37, T₂ ins

325* यश्च द्रोणविनाशाय समुत्पद्यो महामना ।

धृष्टद्युम्नेन सेनान्या पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।

38 G₅ (hapl.) om. 38 — *) B₂ D₂ १ च (for स) Some N MSS काशीपती — *) K₁ D₂ स एवातिमतो योद्धा, B₂ D₂ स तेषामभियो योद्धा, D₁ स तेषामभियोद्धा वै, S (G₅ om) ये (G₂ ४ ए) पामभिमतो योद्धा — *) K₁ s D₂ १ १ अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc) T₂ पाडवास्त्रेणयुञ्जत

C. 5. 2009
B. 5. 50 42
K. 5. 50 42

आशीविपसमस्पर्शः पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३९
यः कृष्णसदृशो वीर्यं युधिष्ठिरसमो दमे ।
तेनाभिमन्युना संख्ये पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४०
यश्चैवाप्रतिमो वीर्यं धृष्टकेतुर्महायशाः ।
दुःसहः समरे क्रुद्धः शैशुपालिर्महारथः ।
तेन वश्वेदिराजेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४१
यः संश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
तेन वो वासुदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४२

तथा चेदिपतेर्भ्राता शरभो भरतर्षभ ।
करकर्पेण सहितस्ताभ्यां वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ४३
जारासंधिः सहदेवो जयत्सेनश्च तावुभौ ।
द्रुपदश्च महातेजा वलेन महता वृतः ।
त्यक्तात्मा पाण्डवार्थाय योत्स्यमानो व्यवस्थितः ॥ ४४
एते चान्ये च बहवः प्राच्योदीच्या महीक्षितः ।
शतशो यानपाश्रित्य धर्मराजो व्यवस्थितः ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

39 Gs reads 39^{ab} after 33 (cf. v.1 14), M1 reads 39-40 after 41 — ^a) Gs s Ms. s सखे (for संख्ये) — ^b) Ds पाण्डवैर् (for द्रौपदैर्) Ds M1 'रथे' (for 'हसमि) Gs om 39^c-41^f — ^c) D1 आशी-विपसमा सर्वे — ^d) K1 s Ds १.० अभ्ययुञ्जत (cf. v.1 17, 20, 22 etc.).

40 Gs om 40 (cf. v.1 14), for the sequence of M1 of v.1 39 — ^a) K1 s Ds १.० अभ्ययुञ्जत (cf. v.1 17, 20, 22 etc.) — After 40, K1 Ds read 43^{ab}.

41 Ks Gs (cf. v.1 39) om. 41 K1 Ds transp 41^{ab} and 41^{cd} Ds reads 41^{ab} after 43^{ab} For 41^{ab}, Ds subst 326*, followed by 327* D1 om. 41^{cd}, D1 om 41^{cd} — ^c) Ds दुर्जयः (for दुःसहः) — ^d) Ds 'यशा' (for 'रथः) — After 41^{cd}, Ks reads 43^{ab} and repeats 41^{ab} D10 om 41^{cd} — ^e) G1 Ms वै (for व) — ^f) K1 s D1 s.० अभ्ययुञ्जत (cf. v.1 17, 20 etc.) — N (except D10, K2 s missing) ins. after 41 (D1, after 328*, Ds subst for 41^{ab})

326* अक्षौहिण्या परिवृत. पाण्डवान्योऽभिसन्धितः ।

[Ks यश्च (for योऽभि) Ds स-सत्त, D1 स-स्थित]
D2 cont.

327* पाण्डवान्योऽभिसंसृत्य आस्ते यदुकुलोद्भव ।

On the other hand, after 41, T1 Ms s read 43, Gs reads 44, Gs reads 43^{ab} and repeats 41^{cd}, M1 reads 39-40, 43

42 T2 G1 Ms s transp 42 and 43 G2 om. 42-43. Gs reads 42 after 34 (cf. v.1 14) — ^a) Ks सश्रय पाण्डवाना च — ^c) Gs वै (for वो) — ^d) K1 s D1 १.० अभ्ययुञ्जत (cf. v.1 17, 20, 22 etc.)

43 K1 Ds read 43^{ab} after 40, Ks, after 41^{cd}.

B (except B2) Gs s. s om 43 (for Gs cf. v.1 42) T1 Ms s read 43 after 41, T2 G1 Ms. s transp 42 and 43 Gs reads 43^{ab} after 41, M1 reads 43 after 40 — ^b) S (Gs s s om.) कृपभो नाम वीर्यवान् — Gs om 43^{cd} — ^c) Ds M तेन व (Ms s क) पेंण सहित ; T1 तेनर्पमेण सहित ; T2 शूरेण तेन ते वीराः ; G1 तेन हपेंण सहिता — ^d) K1 D1 s १.० अभ्ययुञ्जत (cf. v.1 17, 20, 22 etc.). T G1 पाण्डवा अभ्य, M पाण्डवास्ते (M1 s 'थे')भ्य.

44 Gs reads 44 after 41 — ^a) Ks Ds D1 s T G (except G1) Ms जरासंधि D1 सहदेवो जरासंधि. — After 44^{ab}, N (Ks s missing) ins

328* युद्धेऽप्रतिरथौ वीरौ पाण्डवाभे व्यवस्थितौ ।

[B (except B2) Dn D1 s 'रथे (for 'रथौ) K1 s D1 s १.० स्थितावुभौ (for व्यवस्थितौ)]

— ^c) S (except Gs) 'राज (for 'तेजा) — ^d) Ds पाण्डवार्येभ्यो

45 ^b) Ds महारथा, D10 महीमृत (for महीक्षित) — ^c) K1 s B1 s s Dn Ds-5 s Ms यानुपाश्रित्य, Ks B1 Dn1 D2 s यानसा, B2 यानसास्त्र, D1 यानसमा, T Gs यात्युपा, G1-4 M1 (inf. l. n) यात्यपा, M1 s-5 यान्यपा. — ^d) T G M1 (inf. l. n) धर्मराज व्यवस्थिता.

Colophon missing in K2 s — Sub-parvan K1 s B Dn Ds Ds-10 संजययान, Ds यानसधि, G1 M1 s सजयप्रतियान — Adhy name D1 सजयवाक्य; Ms-1 पाण्डववलाख्यान — Adhy no. (figures, words or both) K1 Ds 50, Ds 49, Ds 45, D1 Gs 51, T G1-4 M 52 (Ms. s. s 53) — S'loka no. Dn 49.

५०

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्व एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्तिताः ।
 एकतस्त्वेव ते सर्वे समेता भीम एकतः ॥ १
 भीमसेनाद्वि मे भूयो भयं संजायते महत् ।
 क्रुद्धादमर्षणात्तात व्याघ्रादिव महारुरोः ॥ २
 जागर्मि रात्रयः सर्वा दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ।
 भीतो धृकोदरात्तात सिंहात्पशुरिवावलः ॥ ३
 न हि तस्य महाबाहोः शक्रप्रतिमतेजसः ।
 सैन्येऽस्मिन्प्रतिपश्यामि य एनं विपहेद्युधि ॥ ४
 अमर्षणश्च कौन्तेयो दृढवैरश्च पाण्डवः ।
 अनर्महासी सोन्मादस्तिर्यक्प्रेक्षी महास्वनः ॥ ५
 महावेगो महोत्साहो महाबाहुर्महाबलः ।
 मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ६
 ऊरुग्राहगृहीतानां गदां विभ्रट्टकोदरः ।

कुरुणामृपभो युद्धे दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ७
 सैक्यायसमयीं घोरां गदां काञ्चनभूषिताम् ।
 मनसाहं ग्रपश्यामि ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ ८
 यथा रुरुणां यूथेषु सिंहो जातबलश्चरेत् ।
 मामकेषु तथा भीमो बलेषु विचरिष्यति ॥ ९
 सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ।
 ब्रह्माक्षी विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा ॥ १०
 उद्वेपते मे हृदयं यदा दुर्योधनादयः ।
 बाल्येऽपि तेन युध्यन्तो वारणेनेव मर्दिताः ॥ ११
 तस्य वीर्येण संक्लिष्टा नित्यमेव सुता मम ।
 स एव हेतुर्भेदस्य भीमो भीमपराक्रमः ॥ १२
 ग्रसमानमनीकानि नरवारणवाजिनाम् ।
 पश्यामीवाग्रतो भीमं क्रोधमूर्च्छितमाहवे ॥ १३
 अस्त्रे द्रोणार्जुनसमं वायुवेगसमं जवे ।

C. 5. 2031
B. 5. 51 14
K. 5. 51 14

50

✍ This adhy is missing in K₂ s (cf v l 5 41 1, 32 15)

- 1 ^a) D₅ M सर्व एव, D₁ एते सर्वे (by transp) K₄ D₈ & S महोत्साहा
 2 ^a) T₁ G₁ & तु (for हि) B₂ & transp मे and भूयो. — ^a) D₁ & १ क्रुद्धाद् (for क्रुद्धाद्)
 3 ^a) K₄ D₂ & रात्री सर्वास्तु, D₅ & रात्रीयं सर्वा — ^b) Some MSS निश्चसन् — ^a) D₂ मृग (for पशु) K₄ B D (except D₁ & १ & 10) अपर (for अवल)
 4 ^a) K₅ D₅ D₁ & १ & 10 G₈ & महाबाहो
 5 ^a) D₂ अमर्षी चैव, T₁ G₁ अत्यमर्षश्च (for अमर्षणश्च) — ^a) S (except M₁) अनर्महास
 6 ^a) T₂ G₄ महोत्साहो (for महोत्साहो) — ^b) D₅ बुद्धिः, D₁ & वीर्यो (for वाहुर)
 7 ^a) S गृहीतेषु
 8 ^a) K₄ B Dn D₅ D₈ & 10 अष्टास्त्रि (Dn₁ D₅ D₅ 'त्रि)मायसी; D₂ सैक्यामेवायसी, D₁ सैक्यामयस्यसी, T₂ काष्ण्यायसमयी Ca d cito सैक्या S गुर्वी (for घोरा) — ^b) K₄ B₂ & & D (except D₁ & १ & 10) मृपणा (for भूषिताम्) — After 8^{ab}, T₁ G₁ & read 24^{ab} (for the first time), repeating it in its proper place — ^a) S

32

भीमस्य (for मनसा) D₁ & स- (for अह) — ^a) D₂ कालं, G₂ भीम (for ब्रह्म) G₂ उदित, G₅ उद्यता (for उद्यतम्)

9 ^a) = (var) 5 57 20^a K₁ & D₈ & राजाना, K₅ B₄ Dn D₁ & 10 G₈ मृगाणा, B₁ & & D₅ T₂ G₁ & & क्रुद्धा, M करेषु (for रुरुणा) B₂ T₂ G₂ & युद्धे (for यूथे) — ^a) K₁ D₁ & वीरो (for भीमो)

10 ^b) K₁ & D₅ एव, T₁ G₁ & & एष (for एक) T₁ G₁ & क्रूरकर्मकृत् — ^a) K₅ वकाजीवी प्रतीपश्च, S प्रवाधते हि मे पुत्रान् Cs cites विप्रतीप — ^a) Dn₁ रुपित, S तरसा, Ca d. s रभस (as in text) G₄ & तदा

11 ^a) K₅ Dn₁ D₂ T₂ उद्वेजते (K₅ 'ति) — ^b) K₄ D₈ & सदा, K₅ Dn D₈ 10 ये मे, B D₅ D₁ & & T₁ G₅ यया; G₁ तथा (for यदा)

12 ^a) D₂ यस्य (for तस्य) K₅ G₄ सतुष्टा; D₁ 'मुष्टा, D₂ & १ & 10 'हुष्टा, T₂ G₈ M 'ब्रह्मा — After 12^{ab}, D₂ ins

320^a स वै भीमो महावीर्यं क्रुद्ध परपुरजय ।

13 ^a) G₈ 'मान ह्यनीकानि — ^b) D₅ D₈ & & व (D₅ & न) रवारणयोधि (D₅ 'वाजि) ना, T G रथवारणं; M बलाद्वाजिन — ^a) D₈ T₂ G₄ M च (for इव)

14 After 14^{ab}, K₄ B Dn D₅ D₂ (marg sec

[249]

O 5. 2032
B. 5. 51 15
K 5. 51 15

संजयाचक्ष्व मे शूरं भीमसेनममर्षणम् ॥ १४
अतिलाभं तु मन्येऽहं यत्तेन रिपुधातिना ।
तदैव न हताः सर्वे मम पुत्रा मनस्विना ॥ १५
येन भीमबला यक्षा राक्षसाश्च समाहताः ।
कथं तस्य रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति ॥ १६
न स जातु वशे तस्यौ मम बालोऽपि संजय ।
किं पुनर्मम दुष्पुत्रैः क्लिष्टः संप्रति पाण्डवः ॥ १७
निष्ठुरः स च नैष्ठुर्याद्भज्येदपि न संनमेत् ।
तिर्यक्प्रेक्षी संहतभ्रूः कथं शाम्येद्दुःकोदरः ॥ १८
बृहदंसोऽप्रतिबलो गौरस्ताल इवोद्धतः ।
प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात् ॥ १९

m) 8-0 8 10 (marg.) Ms ins

330* महेश्वरसमं क्रोधे को हन्याद्भीममाहवे ।

15 ^a) T G₁ अनिलाभं. — ^b) G₂ यत्तेन (for यत्तेन).
— ^c) D₁ S (except G₂ 8 M₁ 2) नि- (for न) D₂ तत्र
(for सर्वे) — ^d) K₄ B (except B₂) D (except
D₁ 7-9) transp. मम and पुत्रा S (except G₂)
मनस्विन

16 ^b) K₄ B Dn Ds Ds-0 8 10 पुरा हताः; D₁ 2.7
निपूदिताः; T₂ महाबला. (for समा) — After 16^{ab},
T₂ ins.

331* हिदिन्वयककिर्मीरप्रमुखाश्च महाबला ।

17 ^a) D₂ नालौ (for न स). — ^b) K₄ B Dn Ds
D₁ 8-8 10 बाल्ये; G पुत्रो (for बालो). D₂ बाल्येपि
मम संजय

18 ^a) K₁ D₂ 9 निष्ठुरस्य च निष्ठुरी, K₄ 5 B Dn Ds
D₁ 8-8 10 निष्ठुरो रोपणोत्तरं. — ^b) N (K₂ 8 missing)
G₄ भज्येतापि

19 ^a) K₄ B Dn Ds Ds-8 दूरस्तथाप्रं, D₁ बृहत्तथाप्रं,
D₂ बृहत्तमोप्रं, S बृहत्प्रति (T₁ स्पति; G दिवस्पति) बलस्तात
(G₄ स्तब्धो) — ^b) D₁ 2 प्राह्यु (for गौर) S तरु
(for ताल) K₄ 5 B D (except D₁ 2.9) उद्धतः; T₂ G₂
उद्धितः, G₁ 8-8 उद्धतः (for उद्धतः). — ^c) S प्रादेशाद्;
Ca प्रादेशेन (as in text)

20 ^a) G (except G₂) M₁ (inf. lin) वायुम् (for
वाजिनः). K₁ 5 B₁-8 D₁-8 8 10 T₂ G (except G₂)
अभ्येति (see below), Ca अत्येति (as in text) T₁
जवेन वायुत्त्येति. — ^b) K₁ B₁-8 D₁-8 8 T₂ G₂ 8
अभ्येति (see above). — ^c) K₁ D₁ 9 अव्यक्तजल्पो, S

जवेन वाजिनोऽत्येति बलेनात्येति कुञ्जरान् ।
अव्यक्तजल्पी मध्वक्षो मध्यमः पाण्डवो बली ॥ २०
इति बाल्ये श्रुतः पूर्वं मया व्यासमुखात्पुरा ।
रूपतो वीर्यतश्चैव याथातथ्येन पाण्डवः ॥ २१
आयसेन स दण्डेन रथान्नागान्हयान्नरान् ।
हनिष्यति रणे क्रुद्धो भीमः प्रहरतां वरः ॥ २२
अमर्षी नित्यसंरब्धो रौद्रः क्रूरपराक्रमः ।
ममा तात प्रतीपानि कुर्वन्पूर्वं विमानितः ॥ २३
निष्कीर्णामायसीं स्थूलां सुपर्वां काञ्चनीं गदाम् ।
शतघ्नीं शतनिर्हादां कथं शक्यन्ति मे सुताः ॥ २४
अपारमप्लवागाधं समुद्रं शरवेगिनम् ।

अत्युत्पभापी — ^d) S पाण्डवो मध्यमो (by transp.)

21 G₁ om 21^{ab} — ^a) B₁ 8 श्रुत — ^b) T₂ G₂
बालं (also व्यासं), G₂ आचार्यं, M₁ (inf. lin as in
text) 8 बाल्यं (for व्यासं) K₁ 5 D₂ यथा, S (G₁
om) युवा (G₂ श्रुतं) (for पुरा) — ^c) K₄ 5 D₁ 8 10
T G M₂ यथातथ्येन.

22 ^a) K₁ Ds 4 10 च, T₁ अभि, G₁ 5 अय (for स).
— ^b) G₄ हयान् (for रथान्). K₄ 5 B D (except
D₁ 2.8-10) नरान्हयान् (by transp.), G₂ हयाग्रयान्, G₄
रथान्हरन् — B Dn Ds Ds-8 8 transp 22^a and 23^b.
T G₁ 2 4 5 om. 22^a-23^a.

23 T G₁ 2.4.5 om. 23^a (of v 1 22) Ms-
repeat 22^a for 23^a — ^a) K₁ 5 D₁ 9 10 क्रुद्धो (for
रब्धो) — B Dn Ds Ds-8 8 transp. 22^a and 23^b
— ^c) N (except D₁ 2, K₂ 8 missing) Ms मया (for
मम) T₁ G₁ 5 तावत् (for तात) — ^d) K₄ D₁ G₄ M
पूर्वं (for पूर्वं).

24 T₁ G₁ 8 read 24^{ab} after 8^{ab}, repeating it here
(of v 1 8). — ^a) K₁ 4 D₂-4.9 निष्कीर्णम्; K₄ Dn
D₁ 10 T₂ वि (Dn₁ नि) स्त्रीर्णम्, Dn₂ Ds 8 8 10 T₁ G
(except G₂) निष्कर्णम्, Cd. 8 निष्कीर्णं (as in text)
Ca oites निष्कीर्णं B₂ पूर्णा; Ds D₁ om Cs शक्या (for
स्थूला) — ^b) K₄ B Dn Ds D₂-0 10 सुपर्वा (D₂ 4
श्रीं), D₁ अपूर्वा, S अपूर्वा (T₁ G₂ first time असर्वा)
(for सुपर्वा) D₁ महती, Cs काञ्चनी (as in text).
— ^c) D₁ नादसयुक्तां; Ds तात निर्हादा, S कृतनिर्घोषा,
Ca d 8 शतसहादा (for शतनिर्हादां).

25 ^b) B (except B₂) D (except D₁-1 7-9) T₂

भीमसेनमयं दुर्गं तात मन्दास्तितीर्थवः ॥ २५
 क्रोशतो मे न शृण्वन्ति बालाः पण्डितमानिनः ।
 विपमं नावबुध्यन्ते प्रपातं मधुदर्शिनः ॥ २६
 संयुगं ये करिष्यन्ति नररूपेण वायुना ।
 नियतं चोदिता धात्रा सिंहेनेव महामृगाः ॥ २७
 शैक्यां तात चतुष्किङ्कुं पडसिममितौजसम् ।
 ग्रहितां दुःखसंस्पर्शा कथं गच्छन्ति मे सुताः ॥ २८
 गदां भ्रामयतस्तस्य भिन्दतो हस्तिमस्तकान् ।
 सृक्किणी लेलिहानस्य बाष्पमुत्सृजतो मुहुः ॥ २९
 उद्दिश्य पातान्पततः कुर्वतो भैरवाग्रवान् ।
 प्रतीपान्पततो मत्तान्कुञ्जरान्प्रतिगर्जतः ॥ ३०

विगाह्य रथमार्गेषु वरानुद्दिश्य निम्नतः ।
 अग्नेः प्रज्वलितस्यैव अपि मुच्येत मे प्रजा ॥ ३१
 वीथीं कुर्वन्महाबाहुर्द्रावयन्मम बाहिनीम् ।
 नृत्यन्निव गदापाणिर्युगान्तं दर्शयिष्यति ॥ ३२
 प्रभिन्न इव मातङ्गः प्रभञ्जन्पुष्पितान्दुमान् ।
 प्रवेक्ष्यति रणे सेनां पुत्राणां मे वृकोदरः ॥ ३३
 कुर्वन्नथान्विपुरुषान्विध्वजान्भयपुष्करान् ।
 आरुजन्पुरुषव्याघ्रो रथिनः सादिनस्तथा ॥ ३४
 गङ्गावेग इवानूपांस्तीरजान्विविधान्दुमान् ।
 प्रवेक्ष्यति महासेनां पुत्राणां मम संजय ॥ ३५
 वशं नूनं गमिष्यन्ति भीमसेनबलार्दिताः ।

C. 5. 2653
B. 5. 51 36
K. 5. 51 36

G₂ ४ 'वेगित (for 'वेगितम्) — °) B₂ 'मम, T₁ G₁ ४
 'महा' (for 'मय) — °) T₁ G₁ ४ ४ कथ (for तात)
 26 °) M विपमान् K₄ D₂ ४ नानुपश्यति, B₁ Dn₂
 D₁₀ न हि मन्यते, Dn₁ D₂ D₂ ४ ४ नावमन्यते, D₁ नैव
 पश्यति, G₂ नावबुध्यति — °) D₂ प्रपातं (for प्रपात)
 27 °) D₂ मग्रां (for 'युग) S ते (for ये) K₁ ४
 B D (except D₁ २) गमि', K₄ नदि' (for करि') — °) K₄
 B D (except D₁ २ २) मृत्यु' (for वायु') — °) K₁
 D₂ मृगा यथा, B₂ Dn₁ D₂ D₂ ४ ४ हता मृगा, D₁ २ वने
 मृगा, D₂ यथा मृगा (for महामृगा)
 28 °) Some MSS शैक्यां D₂ ४ ता तु, T₂ G₁ ता
 च, G₄ तस्य (for तात) — °) D₁ T₁ G₁ ४ ४ पडश्राम्
 (D₁ 'क्षान्), D₂ ४ ४ G₂ ४ M₁ २-२ पडश्राम्, T₂ M₂
 पडश्राम् (for पडश्राम्) K₁ ४ D₂ M₁ २ 'तौजसा, T₁
 G₄ 'तौजस, M₂ 'तौजसा — °) D₁ २ मामका (for
 मे सुता)
 29 °) B (except B₁) 'मस्तक — °) MSS सृक्किणी,
 सृक्किणी, सृक्किणी and 'णी also — °) G₂ ४ यहु (for मुहु)
 30 °) M (except M₁) उरस्य (for उद्दिश्य) K₄
 B Dn D₂ D₂-२ १० नागान्, K₂ पातीन्, D₂ G₂ M₁ ४ ४
 वातान्, T₂ पातान् and पत्तीन्, M₂ पानकान् (for पातान्)
 T₁ G₁ ४ उद्दिश्य तानापतत — K₂ om 30^b-31^a — °)
 B D (except D₁-४ ४ ४) T G₁ २ ४ ४ प्रतीप K₁ पतनो
 न्मत्तान्, D₁ २ पुरतो मत्तान्, T₂ वदतो मत्तान्, G₂ प्रपतो
 मत्तान् (for पततो मत्तान्) G₂ प्रतीत सततो मत्तान्
 — °) K₁ D₂ १० परिगर्जत, B₁ २ ४ D₂ प्रतिगर्जित, T₁
 G (except G₄) 'भजत
 31 K₂ om 31^a (cf v 1 30) — °) D₂ उशलान्
 (for विगाह्य) — °) D₁ २ वीरान् (for वरान्) B

यो (G₁ ४ M₁ २-२ यौ) धात्रिर्दिश्य निम्नतः — °) K₄ D₂ ४ ४
 वायुयुत' (for प्रज्वलित') — °) K₂ न विमुच्येत, D₂
 नावमु' (for अपि मु') D₁ वै (for मे) T₁ G₁ न मुच्येर-
 त्तिमा प्रजा, T₂ G₂-२ M₁ न मुच्येयुरिमा प्रजा, M₂-२
 अपि मुच्येदिमा प्रजा
 32 °) Dn₂ G₁ ४ M (except M₂) वीथी, B₁ T₁ G₂
 वीथी, C₂ वीथी (as in text) D₁ २ 'वीथी (for 'बाहुर'
 — °) T₁ G₁ ४ भ्राम' (for द्राव') K₁ D₂ नाग, K₂
 गज, G₂-४ इव (for मम) — °) G₁ युगांताग्निरिवोत्थित
 33 °) G₂ ४ पुष्पितदुमान् — °) D₂ प्रवेक्ष्यति K₁
 D₂ महा (for रणे) — M₄ (hapl) om 33^d-35^e D₁
 reads 35^d for 33^d (for the first time), repeating it
 in its proper place
 34 M₄ om 34 (cf. v 1 33) — °) D₁₀ विध्वस्तान्
 (for विध्वजान्) K₁ रथकूरान्, K₂ D₁ २ १० भयपुष्करान्,
 D₂ भित्तकूरान्, Ca d भयपुष्करान् (as in text) K₄ B
 Dn D₂ D₂-२ १० म विसारयिष्यत्त्वं (D₁ 'व्र)जान् — For
 34^e, D₁ repeats 33^e — °) K₁ ४ D₁ २ १० 'व्याघ्रान्
 (for 'व्याघ्रो) — °) D₁ reads 35^d for 34^d (cf v 1 33)
 35 M₄ om 35^a (cf v 1 33), D₁ om 35^a
 D₂ ४ om 35, D₁₀ reads it in marg — °) K₄ D₂ T₂
 G (except G₁) नागो (for गङ्गा) — °) K₄ Dn₁ T₁
 G₄ M₁ विविधदुमान् — °) K₄ B Dn D₂ D₂-२ प्रवेक्ष्यति,
 D₂ १० प्रवेक्ष्यति (for प्रवे) N (except D₁, K₂ ४
 missing) G₂ रणे (for महा) — °) D₁ reads 35^d
 here for the third time (cf v 1 33, 34)! T₂ पुत्राणां
 मे वृकोदर (= 33^d)
 36 D₁₀ reads 36 in marg G₄ (hapl) om 36
 — °) K₁ D₁ ४ वदो; K₄ B Dn D₂ D₂-२ १० दिशो, K₂

C. 5. 2034
B. 5. 51 26
K. 5. 51 29

मम पुत्राश्च भृत्याश्च राजानैश्चैव संजय ॥ ३६
येन राजा महावीर्यः प्रविश्यान्तःपुरं पुरा ।
वासुदेवसहायेन जरासंधो निपातितः ॥ ३७
कृत्सेयं पृथिवीं देवीं जरासंधेन धीमता ।
मागधेन्द्रेण बलिना वशे कृत्वा प्रतापिता ॥ ३८
भीष्मप्रतापात्कुरवो नयेनान्धकवृष्णयः ।
ते न तस्य वशं जग्मुः केवलं दैवमेव वा ॥ ३९
स गत्वा पाण्डुपुत्रेण तरसा बाहुशालिना ।
अनायुधेन वीरेण निहतः किं ततोऽधिकम् ॥ ४०
दीर्घकालेन संसिक्तं विपमाशीविपो यथा ।
स मोक्षयति रणे तेजः पुत्रेषु मम संजय ॥ ४१
महेन्द्र इव वज्रेण दानवान्देवसत्तमः ।
भीमसेनो गदापाणिः स्रुदयिष्यति मे सुतान् ॥ ४२
अविपक्षमनाचार्यं तीव्रवेगपराक्रमम् ।
पश्यामीवातिताम्राक्षमापतन्तं वृकोदरम् ॥ ४३
अगदस्याप्यधनुषो विरथस्य विवर्मणः ।

बाहुभ्यां युध्यमानस्य कस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ॥ ४४
भीष्मो द्रोणश्च विप्रोऽयं कृपः शारद्वतस्तथा ।
जानन्त्येते यथैवाहं वीर्यज्ञस्तस्य धीमतः ॥ ४५
आर्यव्रतं तु जानन्तः संगरान्न विभित्सवः ।
सेनामुखेषु स्थास्यन्ति मामकानां नरर्षभाः ॥ ४६
बलीयः सर्वतो दिष्टं पुरुषस्य विज्ञेयतः ।
पश्यन्नपि जयं तेषां न नियच्छामि यत्सुतान् ॥ ४७
ते पुराणं महेष्वासा मार्गमैन्द्रं समास्थिताः ।
त्यक्ष्यन्ति तुमुले प्राणान्नक्षन्तः पार्थिवं यशः ॥ ४८
यथैषां मामकास्तात तथैषां पाण्डवा अपि ।
पौत्रा भीष्मस्य शिष्याश्च द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ४९
यत्त्वसदाश्रयं किञ्चिद्वत्तमिष्टं च संजय ।
तस्यापचितिमार्यत्वात्कर्तारः स्थविरास्त्रयः ॥ ५०
आददानस्य शस्त्रं हि क्षत्रधर्मं परीप्सतः ।
निघ्नं ब्राह्मणस्याज्ञौ वरमेवाहुरुत्तमम् ॥ ५१
स वै शोचामि सर्वान्वै ये युयुत्सन्ति पाण्डवान् ।

वीरा, T G 1 s s M1 (inf in as in text) 2 वध (for वश) — १) Ks B D (except Dr 9) 'मया' (for 'वला') — २) Gs transp पुत्रा and भृत्या.

38 १) K4 Ds 4 वसुधा (for पृथिवी) S सूत (for देवी) — २) D1 2 जरासंधमयार्दिता. — ३) Ds तेनैव मागधेन्द्रेण — ४) K4 D1-4 9 प्रतापिता (for प्रता)

39 १) K1 s Dr 9 10 भीष्मप्रभावात्, K4 Ds 4 'प्रसादात्, G2 s भीमप्रतापात् — २) K1 D1 2 s T2 G4 ये न, K4 s B Dn Ds Ds-7 9 10 यत्न (for ते न) K4 B Dn Ds Ds-6 s Ms वशे (for वशं) — ४) K4 B Dn Ds Ds-9 तत्, D2 च (for वा)

41 १) K4 D1-8 'युक्त, T1 Gs 4 'सक्त, Gs M1 'सिद्ध (for 'सिक्त) B Dn Ds Ds दीर्घकाल (Dn1 'ल)-समास (B1 2 4 Ds Ds 'यु)क्त — ४) K4 D1-8 पाण्डव (for संजय)

42 १) D1 2 महाबाहु (for गदा)

43 १) K1 4 s Ds 4 7 9 T2 'ह्य (Ds 4 T2 'ह्य) महावीर्यं, D1 2 'ह्यमनासाध्य, T1 G M 'ह्यमनाहार्य. — २) Ds ह्य, Ds 4 Gs 5 च, Ds G4 Ms वा (for ह्य) Ds D1 2 S अभि (Gs हि) (for अति)

44 १) B2 Ds2 Ds 'वर्मणः; T G 'सङ्गिन (for 'वर्मण)

45 १) G4 भीष्मद्रोणकृपश्चायमश्वरथामा तथैव च — २) B (except Bs) Ds Ds तथैवाह; D1 यथा वाह — ४) B D1 2 S वीर्यज्ञास्.

46 १) D1 S आर्यवृत्त. — २) D1 G1 2 विभित्सव, T Gs s भिभित्सव, G4 corrupt.

47 १) K4 Ds 4 तु भवेद्, S तत्तु वै (for सर्वतो)
48 १) S अविपक्ष (T1 G1 2 4 'ह्य, T2 Gs 'ह्य) (for ते पुराण) — २) K4 B1 2 4 Dr समाश्रिता, D2 अवस्थिता — ३) A few N MSS तुमुले

49 १) D1 सूत (for तात) — ४) D1 पौत्रा भीष्मस्य द्रोणस्य शिष्याश्चैव कृपस्य च

50 १) B2 D1 10 ये तु; B2 T2 यत्तन्, Ds यत्न (for युत्त) B2 T2 मदाश्रय (T2 'ये), T1 Gs s असदाश्रयात्, Gs असदाश्रय (as in text) Gs तात (for किञ्चित्). Ks Dr यत्त (Dr 'द) सादाश्रयं किञ्चित्, Ms-5 यत्तसादाश्रय किञ्चित् — २) K1 4 Ds-6 9 हितम् (for दत्तम्) — K4 om 50^a-52^a

51 K4 om 51 (cf. v. l. 50) — २) B1 2 s D1 s क्षात्रधर्म Ds2 Ds परीप्सव — ३) Ks B D (except D1 2 7 9) क्षत्रिय (for ब्राह्मण) — ४) D1 T1 G4 s Ms परम् (for वरम्)

52 K4 om 52^a (cf. v. l. 50) — १) Ds दम्ब

विहृष्टं विदुरेणादौ तदेतद्भयमागतम् ॥ ५२
 न तु मन्ये विधाताय ज्ञानं दुःखस्य संजय ।
 भवत्यतिबले ह्येतज्ज्ञानमप्युपधातकम् ॥ ५३
 ऋपयो ह्यपि निर्मुक्ताः पश्यन्तो लोकसंग्रहान् ।
 सुखे भवन्ति सुखिनस्तथा दुःखेन दुःखिताः ॥ ५४
 किं पुनर्योऽहमासक्तस्तत्र तत्र सहस्रधा ।
 पुत्रेषु राज्यदारेषु पौत्रेष्वपि च बन्धुषु ॥ ५५
 संशये तु महत्यस्मिन्किं नु मे क्षममुत्तमम् ।
 विनाशं ह्येव पश्यामि कुरूणामनुचिन्तयन् ॥ ५६
 द्यूतप्रमुखमाभाति कुरूणां व्यसनं महत् ।
 मन्देनैश्वर्यकामेन लोभात्पापमिदं कृतम् ॥ ५७

मन्ये पर्यायधर्मोऽयं कालस्यात्यन्तगामिनः ।
 चक्रे ग्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुम् ॥ ५८
 किं नु कार्यं कथं कुर्यां क नु गच्छामि संजय ।
 एते नश्यन्ति कुरवो मन्दाः कालवशं गताः ॥ ५९
 अवशोऽहं पुरा तात पुत्राणां निहते शते ।
 श्रोष्यामि निनदं स्त्रीणां कथं मां मरणं स्पृशेत् ॥ ६०
 यथा निदाघे ज्वलनः समिद्धो
 दहेत्कश्चं वायुना चोद्यमानः ।
 गदाहस्तः पाण्डवस्तद्वदेव
 हन्ता मदीयान्सहितोऽर्जुनेन ॥ ६१

C. 5. 2084
B 5 51 61
K. 5. 51 62

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

(for स वै) Ds 4 S वो (for वै) — ^b) Gs 8 M
 ये युयुत्सव (Gs 'त्स) त Ks 8 B D (except Ds 1 9)
 पादवै — ^d) Ds तदेव स

53 ^a) Ks Ds 2 ननु, T G न तन् (for न तु) Gs
 विनायाय (for विधाताय) — ^b) Gs नून, M ज्ञानन्
 (for ज्ञान) Ds मेपज (for मजय) — ^c) Ks 8 B Dn 2
 Ds D1 2-2 10 T2 G2 अतिबल, D2 अनानिल — ^d) Ks 8
 B D (except D1 2 9) ज्ञानस्यापि (for ज्ञानमपि)

54 ^a) Gs अपि हि, Gs ह्यपि, Ms 8 (inf lin) 8
 ह्याधि- (Ms orig व्याधि-) (for ह्यपि) Ks सयुक्ता, Cs
 निर्मुक्ता (as in text) Gs विपयेभ्यो विनिर्मुक्ता — ^b)
 K1 8 D1-4 7-10 लोकसंग्रह, Cs as in text — ^c) Ks 8
 B2 4 Dn1 D2 4 10 सुखेन (for सुखे)

55 ^a) Ks 8 B1-3 8 Ds D2-3 10 मोहम्, B1 S योयम्
 (Gs 8 यो मया) (for योऽहम्) Ds आमता — ^c)
 K1 8 D1 7 राष्ट्र, Ks B1 Dn1 Ds D2-3 8 10 राज्ये, Ds राष्ट्र
 (for राज्य) Ds पुत्रेषु दारे राज्येषु, Gs पुत्रेष्वपि दारेषु
 (sic) — ^d) Bs पौत्रेष्वपि

56 ^b) K1 8 Ds 8 8 तु (for नु) Ks B2 Dn1
 Ds 4 7-9 T G1 क्षेमम्, Cs as in text Ks B1 8 Dn Ds1
 D1 2 6 10 Gs उत्तर (for उत्तमम्) — ^c) Ks Ds 4
 ह्यनुपश्यामि, Ds ह्यवगच्छामि, T1 G1 5 एव पश्यामि — ^d)
 T1 G1 8 अनयात्तत, Gs 4 M2 अपि चिंतयन्

57 ^a) Ks आप्नोति, Dn1 D10 (sup lin) T G1 4 8
 आयाति (for आभाति) Ds D1 8 द्यूतप्रमुखतो भाति

58 ^a) T2 G1 2 M प्रधि, Ca d s प्रधि (as in text)
 — ^d) M1 2 नात्र, Cs नास्मात् (for नास्य)

59 ^a) Ks B D (except Ds) कुर्यां (for कार्यं)
 K1 8 Ds तथा, Ds 8 च वै (for कथं) Ds 8 तेषु (for
 कुर्यां) — ^b) Ks Ds 4 कुत्र, Gs अनु (for क नु) In
 Ds the portion from 59^{ed} up to 5 60 12 is lost on
 missing folios — ^d) K1 8 Dn1 D10 कालवशा (Dn1
 'शे)नुगा, S क्रोधवश गता

60 Ds missing (cf. v.l. 59) Ks B D (Ds
 missing) तदा (for पुरा) — ^c) T1 G1 रुदित (for
 निनद) — ^d) T1 Gs 8 M1-4 मा (for मा)

61 Ds missing (cf. v.l. 59) — ^a) T2 G1 Ms 4
 (sup lin) 8 यदा (for यथा) — ^b) Dn1 चीयमान ;
 Ds क्षोभ्य, D10 नोद्य. — ^c) Ks B D (except
 D1 2 7 10, Ds missing) वै तथैव (for तद्देव) — ^d)
 K1 8 D1 10 (sup lin) असदीयान् (for मदीयान्) Gs
 सहितानर्जुनेन

Colophon missing in Ks 8 Da. — *Sub-parcan*
 K1 4 8 B (except B2) D (Ds missing) सजययान (Ds
 यानसधि); Gs M1 2 सजयप्रतियान — *Adhy no* (figu-
 res, words or both) K1 51, Ds 50, Ds 47, D1 Gs
 52, T G1-4 M 53 (Ms 2 8 54) — *S'lo'a no* Ks
 60, Dn Gs 61, Ds 62

धृतराष्ट्र उवाच ।

यस्य वै नानृता वाचः प्रवृत्ता अनुशुश्रुमः ।
 त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा ग्रस्य धनंजयः ॥ १
 तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।
 अनिशं चिन्तयानोऽपि यः प्रतीयाद्रथेन तम् ॥ २
 अस्ततः कर्णिनालीकान्मार्गणान्हृदयच्छिदः ।
 प्रत्येता न समः कश्चिद्युधि गाण्डीवधन्वनः ॥ ३
 द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि वीरौ नरर्षभौ ।
 माहात्म्यात्संशयो लोके न त्वस्ति विजयो मम ॥ ४
 घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः ।

51

☞ This adhy is missing in K₂ & D₂ (cf. v l 5, 41 1, 32 15, 50 59).

1 = (var) 3. 46 5 — " K₁ नैवानृता, D₂ चैतानृता, T₁ G₁ ता. सूनुता, T₂ (orig.) G₂ ता नानृता, T₂ (inf. ln) G₂ नानानृता; G₂ नानाविधा, M तादृगुता (for वै नानृता) — " K₁ T₁ M₂ अनुशुश्रुम B D (except D₁, D₂ missing) कदाचिदनुशुश्रुम (D₂ "म.) — " K₁ D₁ 10 T₂ G₂ अद्य (for स्याद्) — " K₁ D₂ 10 B (except G₂) यस्य योद्धा (by transp.).

2 = (var.) 3 46 8 — " T₂ तु न, G₂ न च (by transp) — " 3^{ab} D₂ T₁ G₂ "धन्विन. — B₂ (hapl) om. 2^a-3^d, K₁ reads it in marg

3 B₂ om. 3, K₁ reads it in marg (of v l 2) — 3^{ab} = (var) 3 46 6^{ab}. — " D₂ D₁ G₂ कर्णनालीकान् — K₂ om 3^{ab} — " K₄ प्रतीयान्, D₁ युध्यतो, D₂ प्रमेता, Ca d प्रत्येता (as in text) — " — 2^b S विद्यते सव्यसाचिनः

4 = (var) 3 46 9 — " S वीर (T₁ G₁ वा त) नरर्षभं — After 4^{ab}, N (K₂ & D₂ missing) ins.

332* कृतास्त्रौ बलिना श्रेष्ठौ समरेष्वपराजितौ ।
 — " K₄ & B D (except D₁ & D₂ missing) G₁ & महात्स्यात्, T₂ G₂ उभाभ्यां, Ca. d माहात्म्यात् (as in text).

5 = (var) 3 46 10-11^{ab}. K₂ om 5^a-8^b — " G₂ M (except M₁) जित (for दृढ) — " T₁ G₂ M (except M₂) तु (M₁ inf. ln. सु- as in text). A few MSS तुमल K₁ D₂ Ca. d तुमु (K₁ D₂ "म) ले युद्धे — " G₂ सर्वतः, C₂ सर्वतः (as in text) K₁ M₁

समर्थो बलवान्पार्थो दृढधन्वा जितक्रुमः ।
 भवेत्सुतुमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजयः ॥ ५
 सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ।
 अपि सर्वामैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ।
 वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तयोर्वा फल्गुनस्य वा ॥ ६
 न तु जेतार्जुनस्यास्ति हन्ता चास्य न विद्यते ।
 मनुयुस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान्प्रति य उत्थितः ॥ ७
 अन्येऽप्यस्त्राणि जानन्ति जीयन्ते च जयन्ति च ।
 एकान्तविजयस्त्वेव श्रूयते फल्गुनस्य ह ॥ ८
 त्रयस्त्रिंशत्समाहूय खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।

Ca d s अपराजित T₂ सर्वक्षत्रभयावह

6 = (var.) 3 46 11^c-12^d K₂ om. 6 (of. v l 5) — " K₄ D₂ 4 [अ]प्यस्त्रं; M₁ शस्त्रं (for ह्यस्त्रं) — " D₂ सर्वं प्राप्तं (for सर्वे प्राप्ता). — S repeats 6^{ab}-10^{ab} here (with v l.), reading the lines for the first time after 5. 18 45^{ab}. — " G₁ (first time) यथा, G₂ (second time) जये (for वधे) — " S (first time) तव and (second time) त् (T₁ ते) पां, Ca. d तयोर् (as in text) K₁ वै (for वा). K₁ & B D (except D₁ 2, D₂ missing) फाल्गुनस्य K₄ B (except B₂) D (except D₁ s-s 7, D₂ missing) च (for वा)

7 = (var) 3 46 13 K₂ om 7 (of v l 5) S repeats 7 here (with v l.), of. v l 6 — " B Dn Ds D₂ & s transp जेता and हन्ता T₁ G₂ & M (all first time) and T₂ G₁ & s (all both times) वा (for च) D₁ 2 नैवास्य (for चास्य न) — G₂ om. 7^a-8^d. — " K₁ D₁ समुत्थितः (for य उत्थितः.)

8 K₂ om 8^{ab}, G₂ om. 8 (of. v l 5, 7) S repeats 8 here (with v l.), of v l 6 — " D₂ शस्त्राणि, G₂-s M (all first time) ह्यस्त्राणि (for ऽप्यस्त्राणि) — " D₂ जयति न जयति च; S (both times) युध्यति विजयति च (G₂ om second time) — " S (first time) अयं तु, Ca एकान्त- (as in text). D₂ चेह, T₁ G₁ (both second time) स्वेप (for स्वेच). — " Some N MSS फाल्गुनस्य K₁ & तु, B₂ D₁ 2 & T₂ (second time) G₂ (both times) च, D₂ & 7 10 G₁ (both times) हि; M₂ (second time) वा (for ह).

9 = (var) 3 46 14 S repeats 9 here (with

जिगाय च सुरान्सर्वान्नास्य वेन्नि पराजयम् ॥ ९
 यस्य यन्ता हपीकेशः शीलवृत्तसमो युधि ।
 ध्रुवस्तस्य जयस्तात यथेन्द्रस्य जयस्तथा ॥ १०
 कृष्णावेकरथे यत्तावधिज्यं गाण्डिवं धनुः ।
 युगपत्रीणि तेजांसि समेतान्यनुशुश्रुमः ॥ ११
 नैव नोऽस्ति धनुस्तादृङ् योद्धा न च सारथिः ।
 तच्च मन्दा न जानन्ति दुर्योधनवशानुगाः ॥ १२
 शेषयेदशनिर्दीप्तो निपतन्मूर्ध्नि संजय ।
 न तु शेषं शराः कुर्युरस्तास्तात किरीटिना ॥ १३
 अपि चास्त्रिवाभाति निम्ननिव च फल्गुनः ।
 उद्धरन्निव कायेभ्यः शिरांसि शरवृष्टिभिः ॥ १४
 अपि बाणमयं तेजः प्रदीप्तमिव सर्वतः ।
 गाण्डीवेदं दहेताजौ पुत्राणां मम बाहिनीम् ॥ १५

अपि सा रथघोषेण भयार्ता सन्यसाचिनः ।
 वित्रस्ता बहुला सेना भारती प्रतिभाति मे ॥ १६
 यथा कक्षं दहत्यग्निः प्रवृद्धः सर्वतश्चरन् ।
 महार्चिरनिलोद्भूतस्तद्वक्ष्यति मामकान् ॥ १७
 यदोद्धमन्निशितान्वाणसंधा-
 न्स्थाताततायी समरे किरीटी ।
 सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा
 यथा भवेत्तद्वद्वारणीयः ॥ १८
 यदा ह्यभीक्ष्णं सुवहून्प्रकारा-
 ञ्श्रोतासि तानावसथे कुरुणाम् ।
 तेषां समन्ताच्च तथा रणाग्रे
 क्षयः किलायं भरतानुपैति ॥ १९

C. 5. 2105
B. 5. 52. 20
K. 5. 52. 20

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

v.l.); cf. v.l. 6 — ^a) K₁ B (except B₅) D₅
 D₁ 5 7 8 10 समा सूत, K₅ समये तेषु, D₅ क्षपा सूत, T₁
 G₅ M (all both times), T₂ (second time) and G₁-8
 (all first time) सहद्रेण; T₂ G₄ (both first time)
 सहस्राणि, G₁ 5 4 (all second time) सहस्रेण, G₂
 (second time) महद्रेण (for समा सूत); all comm. cite
 त्रयस्त्रिंशत्समा ॥ Ca त्रयस्त्रिंशत् समा वर्षाणि यस्य स
 तथा । त्रयस्त्रिंशत् समा इति पाठेऽसमस्य त्रयस्त्रिंशत् समा
 यस्येति शेष । Cn त्रयस्त्रिंशत्समा वर्षाणि अतीता इत्यर्थः ।
 सधिरापं । ॥ — ^d) K₅ B Dn D₅ D₅ 8 8 10 Ca विद्म, T₁ G₁ 5
 (all second time) वेत्ति (for वेन्नि) S both
 times (G₁ M₅ first time only) परामव

10 S repeats 10^{ab} here, cf. v.l. 6 — ^b) K₁
 *समायुत, D₁ *सदोनिधि (for *समो युधि) — ^c) K₄
 B₅ ध्रुव (for ध्रुव) K₁ कृत तात व्रत तस्य, K₅ क्षेम तस्य
 ध्रुव तात, D₁ 2 ध्रुव तस्य भवेत्तात, S कृतं तस्य (G₅
 कृतस्य, G₅ अर्जुनस्य) ध्रुव तात

11 ^a) S युक्ता (for यक्ता) — ^b) B₅ वरिष्ठ, Ca d
 अधिज्य (as in text). — ^d) D₂ इति (for अनु) K₄
 B D (except D₅ 7 10, D₅ missing) शुश्रुम

12 ^a) K₄ 5 B Dn D₅ D₂-8 8 10 नैवास्ति नो, D₅ न
 रयोस्ति, S नैव चास्ति — ^b) D₁ G₅ न योधा, G₄ M न

हया — ^c) K₁ T₂ ते (for तत्) D₁ 2 बुध्यते (for
 जानन्ति)

13 =(var) 3 46 15 — ^a) G₄ 5 शोपयेत् D₁
 M दीप्ता (for दीप्तो) — ^b) K₅ B (except B₅) Dn
 D₅ 4 7 10 विपतन्, D₁ G₅ M पतती, D₅ प्रपतन्, D₅ 8 8
 निपतन् — K₅ om 13^c-19^d, D₅ om. 13^c-15^b — ^c)
 K₄ B (except B₅) Dn D₅-8 8 10 तात (for कुर्युं)
 — ^d) K₄ B Dn D₅-8 8 10 कुर्युरस्ता (B₅ मुक्तास्तात)
 (for अस्तास्तात)

14 K₅ D₅ om 14 (of. v.l. 13) — ^b) D₁ एव
 (for इव) B Dn D₁ 5 8 8 8 घनजय, a few N MSS
 च फाल्गुन (for च फल्गुन) S चिनिमन्निव फल्गुन
 — ^c) K₁ क्रुद्ध शरसहस्रेण, S उत्पततीव (T₁ G₁ *तति च,
 T₂ G₅ *तन्निव) कायेभ्य

15 K₅ om 15, D₅ om 15^{ab} (of. v.l. 13) — ^b)
 D₂ T₁ G₅ सर्वदा (for *त) — ^c) K₁ गाण्डीवेयं, B₁ 5 4
 Dn D₅ D₁ 8 T G (except G₂) C₅ *वोत्थ, D₁ *वाप्तिर,
 D₂ *वेन (for *वेद) D₁ 2 10 S (except M₅) दहेत्तात
 C₅ omes आजौ (as in text)

16 =(var) 3 46 17 K₅ om 16 (of v.l. 13)
 — ^a) D₅ स्त; M₁ 2 वा (for सा) — ^c) K₄ B (except
 B₅) Dn D₁-8 8 10 बहुधा (for *हा)

धृतराष्ट्र उवाच ।

यथैव पाण्डवाः सर्वे पराक्रान्ता जिगीषवः ।
तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः ॥ १
त्वमेव हि पराक्रान्तानाचक्षीथाः परान्मम ।
पाञ्चालान्कैकयान्मत्स्थान्मागधान्वत्सभूमिपान् ॥ २
यश्च सेन्द्रानिमाल्लोकानिच्छन्कुर्याद्विशे वली ।
स श्रेष्ठो जगतः कृष्णः पाण्डवानां जये धृतः ॥ ३
समस्तामर्जुनाद्विद्यां सात्यकिः क्षिप्रमाप्सवान् ।

शैनेयः समरे स्थाता वीजवत्प्रवपञ्शरान् ॥ ४
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः क्रूरकर्मा महारथः ।
मामकेषु रणं कर्ता वलेषु परमास्त्रवित् ॥ ५
युधिष्ठिरस्य च क्रोधादर्जुनस्य च विक्रमात् ।
यमाभ्यां भीमसेनाच्च भयं मे तात जायते ॥ ६
अमानुषं मनुष्येन्दैर्जालं विततमन्तरा ।
मम सेनां हनिष्यन्ति ततः क्रोशामि संजय ॥ ७
दर्शनीयो मनस्वी च लक्ष्मीवान्ब्रह्मवर्चसी ।

52

17 Ks om 17 (of v.1 13) — ^a) Dn1 स च (for कक्ष) K4 B D (D₅ missing) महानग्नि (D₅ महावह्नि), G₈ ददेदग्नि — ^b) K4 B D (except D₇, D₉ missing) प्रदहेत्, G₈.4 प्रदीप्त (for प्रवृद्ध) — ^c) G₈ 4 महान्निर् (for 'विर्' M महानिलवलोद्धूत. — ^d) D₁₀ तथा (for तद्द्) T₁ G₁ 5 मे सुतान् (for मामकान्)

18 = (var) 3 46 18 Ks om 18 (of v.1 13) — ^a) T G यतः (T₂ G₈ यथा) (for यदा). T G उद्धहन् (T₂ G₈ उरसृजन्) (for उद्धमन्) T₁ G₁ निहितान् (for निशितान्) G₂ 8 M 'वर्षान्; G₄ 'पूगान् (for 'सघान्) D₂ यदोद्धमद्वाणसंघाञ्शिताग्रान् — ^b) K4 B D (except D₁ 2, D₉ missing) T तानाततायी, G₈ अस्त्राततायी. — ^d) K4 B D (D₉ missing) अपार' (for अवार')

19 Ks om. 19 (of v.1 13) — ^a) K₁ तस्य, D₁ 2 यस्य, G (except G₈) यथा (for यदा) M (except M₁) अपि (for हि) S प्रणादान्, all comm प्रकारान् (as in text) — ^b) T₂ श्रोण्यामि, all comm श्रोतामि (as in text) K₁ वा चातिवधे, K4 B (except B₄) Dn₁ D₅ 6 ताताव', D₁ धाताव'; T₂ यानाव', G₈ नानाव' (for तानाव') All comm. onto आवसथे (as in text) — ^c) K₁ समं तत्र (for समन्ताद्य) G₈ हि (for च) G₈ तदा (for तथा) — ^d) S (except G₁ 5) भवताम् (for भरतान्).

Colophon missing in K₂ 8 D₉ — Sub-parvan K₁ 4 5 B D सजययान (D₂ यानसधि, D₉ missing), M सजयप्रतियान — Adhy name M अर्जुनप्रदांसा — Adhy no (figures, words or both) K₁ 52, D₅ 51, D₆ 48, D₇ G₈ 53, T G₁-4 M₁ 4 54, M₂ 50, M₃.5 55 — S'loka no. Dn 20, D₈ 21.

This adhy. is missing in K₂ 8 D₉ (cf. v.1 5 41. 1, 32. 15, 50 59) G₈ transp. adhy 52 and 53.

1 Ks om. from 1st up to 5 54 25th — ^a) D₂ रणे, G₈ जयैर् (for जये). D₂ G₈ धृता, T₂ G₁-4 रता (for धृता), cf. v.1 3^d.

2 Ks om 2 (of v.1 1). — ^a) A few MSS पंचालान्, कैकयान्, मास्थान् and मगधान्. K₁ वग', D₂ सर्व', D₇ 10 अग', T₂ अन्य' (for वत्स')

3 Ks om. 3 (of v.1 1). — ^a) D₂ यः सहैद्रान् — ^b) B₂ 5 D₈ D₁-8 10 वदी (for वली) — ^c) Dn₁ Cn स स्रष्टा, D₁ स ज्येष्ठो; T₁ G₁ 5 श्रेष्ठोस्य (for स श्रेष्ठो) D₈ स्रष्टा (for कृष्णः) — ^d) K₄ D₁ 2 वृत्, G₈ रत (for धृत), cf. v.1 1^d.

4 Ks om 4 (of v.1 1) — ^b) S क्षिप्रहस्त्वान् — ^c) K₁ S संप्राप्त (for शैनेय.) T₁ G₁ 5 स्थायी (for स्थाता) — ^d) D₇ वीजवद्विद्युजन्, G₈ जवाप्यतिवपन् Ca cites प्रवपन् (as in text).

5 Ks om. 5 (of v.1 1) — ^a) D₇ G₁ 5 पाचाल. — ^b) T₁ G₁ 5 दृढवर्मा, T₂ G₂ M कृतवर्मा; G₈ कृतकर्मा; G₄ धृत' (for क्रूर')

6 Ks om 6 (of v.1 1) — ^a) K₄ D₂.4 तु (for च)

7 Ks om 7 (of v.1 1) — ^b) D₁ वलं, Ca 8 जाल (as in text) G₈ अतकृत्; Ca. d 8 अन्तरा (as in text). — ^c) G₈ हरिष्यति K₄ B₂ 4 Dn D₈ D₈-8 10m G₈ न मे सैन्या (D₇ सेना) स्तरिष्यति, D₂ सेना हनिष्यति मम — ^d) D₇ ततः शोचामि, T G₁-3 M₁ इत्यभिको'; G₁ अभिको', M₂-8 यदि क्रो'

मेधावी सुकृतप्रज्ञो धर्मात्मा पाण्डुनन्दनः ॥ ८
 मित्रामात्यैः सुसंपन्नः संपन्नो योज्ययोजकैः ।
 भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैरुपपन्नो महारथैः ॥ ९
 घृत्या च पुरुषव्याघ्रो नैभृत्येन च पाण्डवः ।
 अनुशंसो वदान्यश्च ह्रीमान्सत्यपराक्रमः ॥ १०
 बहुश्रुतः कृतात्मा च वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ।
 तं सर्वगुणसंपन्नं समिद्धमिव पावकम् ॥ ११
 तपन्तमिव को मन्दः यतिप्यति पतंगवत् ।
 पाण्डवाग्निमनावार्यं सुमूर्धुर्मूढचेतनः ॥ १२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

तनुरुचः शिखी राजा शुद्धजाम्बूनदग्रभः ।
 मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ १३
 तैरयुद्धं साधु मन्ये कुरवस्तन्निबोधत ।
 युद्धे विनाशः कृत्स्नस्य कुलस्य भविता ध्रुवम् ॥ १४
 एषा मे परमा शान्तिर्यया शाम्यति मे मनः ।
 यदि त्वयुद्धमिदं वो वयं शान्त्यै यतामहे ॥ १५
 न तु नः शिक्षमाणानामुपेक्षेत युधिष्ठिरः ।
 जुगुप्सति ह्यधर्मेण मामेवोद्दिश्य कारणम् ॥ १६

C. 5. 2120
B. 5. 52. 16
K. 5. 52. 16

8 Ks om. 8 (cf. v. 1. 1) — ^a) D1.2 यश* (for मन*) — ^b) G2 & M1 (inf lin) वल* (for लक्ष्मी*)
 Ds D1 M1.2 s (inf lin as in text) s *वर्चमा, T2 M2
 *वर्चस — ^c) D1 धर्मपुत्रो युधिष्ठिर

9 Ks om. 9 (cf. v. 1. 1) — ^a) K1 D1 T G सु (G4
 सं) प्रमत्त (T2 *य); M सु (M2 सं) संपन्न — ^b) K1 Ds
 युज्य, K4 Dn Ds-s Gs युद्ध, B1 s s Ds D10 युयय,
 Bs & D1 T2 योयय, Ca d s योज्य- (as in text) — ^c)
 K4 B Dn Ds Ds-s वीरैर् (Bs सर्वैर्), Ds वीरैर्, T1 G1 s
 मित्रैर् (for पुत्रैर्) D1 10 शूरश्च भ्रातृभि पुत्रैर् — ^d) D1
 T1 G1 & उपपन्नैर्

10 Ks om. 10 (cf. v. 1. 1) — ^a) D2 मित्रमृत्यै,
 D1 नैपुण्येन, Ca d s नैभृत्येन (as in text) — ^b) D2
 धी*, T1 G1 & s श्री* (for ह्री*)

11 Ks om. 11 (cf. v. 1. 1) — ^a) S (except M2)
 क्षुतात्मा (for कृ*)

12 Ks om. 12 (cf. v. 1. 1) — ^a) K1 एव, K4
 B2 & अग्नि (for इव) T2 मत्तं (for मन्द*) — ^b) K4
 B2 & D (except D1 10, Ds missing) नष्ट* (for मूढ*)

13 = (var) 5 36 47 (q v) Ks om 13 (cf.
 v. 1. 1) — ^a) Dn Ds m तनुरुद्ध, Ca d np तनुरुच
 (as in text) — ^b) K1 & B4 D (Ds missing) Ca d
 मिथ्योपचरितो मया, T2 जातूनदसमग्रम

14 Ks om 14 (cf. v. 1. 1) — ^a) B2 s नैव युद्ध
 (for तैरयुद्ध)

15 Ks om 15 (cf. v. 1. 1) — ^a) T1 G1 च परा
 (for परमा) K4 B2 & Dn Ds Ds-s बुद्धि, D1 शक्ति
 (for शान्ति) D1 10 ह्यमेव परा शान्ति, T2 एवमेवा परा

शान्ति, M2 एषा तथा परा शान्ति — ^b) Ds D2 7 10 T2
 Gs s यथा (for यया) D1 T2 शाम्येत S (except
 G2-s) मत्ति* (for मन) — B2 om. 15*-16* — ^c) K1
 Ds यदित्य युद्धम् — ^d) K1 T2 Gs शात्या, T1 G1 s गत्वा,
 G2 M शात्या (for शान्त्यै) S (except G4) यतेमहि

16 Ks Bs om 16 (cf. v. 1. 1, 15) — ^a) Ds2 Ds
 G1.2 न तु न, D1 न पुन K1 Ca d क्षिप्यमाणानां, K4 B
 (Bs om) D (except D1, Ds missing) क्रिड्यमाणानां
 (B1-s *मानान्व), Gs क्षममाणानां, G4 शान्त्य, Cs क्षिप्त*
 (as in text) T1 ननु निरीक्षमाणानां — ^c) B2 D2 S
 Cd.s जुगुप्सते, Ca as in text Ds & च, D1 न्व
 (for ह्य) — ^d) D2 G2 समैव, all comm सामेव
 (as in text)

Colophon missing in K2 s Ds, Ks Ds om it.
 — Sub-parvan K1 & B Dn Ds D1 8-1 10 सजययान,
 T1 G1 M सजयप्रतियान — Adhy name M (except
 M1) धर्मपुत्रप्रशसा — Adhy no (figures, words or
 both) K1 53, Ds 52, Ds 49, D1 54, S 55
 (M2 s s 56) — S'loka no Dn Ds 16.

53

This adhy is missing in K2 s s Ds (cf. v. 1
 5 41 1, 32 15, 52 1, 50 59) Gs transp adhy
 52 and 53

1 Gs om 1-2 — ^a) K4 भाव*, G2 कुद्ध*, G3 कृत्स्न*
 (for क्षत्र*)

2 Gs om 2 (cf. v. 1. 1) — ^b) K1 & Ds D2 7 10

O. 5. 2121
B. 5. 54 1
K. 5. 54 1

संजय उवाच ।

एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत ।
 युद्धे विनाशः क्षत्रस्य गाण्डीवेन प्रदृश्यते ॥ १
 इदं तु नाभिजानामि तव धीरस्य नित्यशः ।
 यत्पुत्रवशमागच्छेः सत्त्वज्ञः सव्यसाचिनः ॥ २
 नैप कालो महाराज तव शश्वत्कृतागसः ।
 त्वया ह्येवादितः पार्था निकृता भरतर्षभ ॥ ३
 पिता श्रेष्ठः सुहृद्यश्च सम्यक्प्रणिहितात्मवान् ।
 आस्थेयं हि हितं तेन न द्रोग्धा गुरुच्यते ॥ ४
 इदं जितमिदं लब्धमिति श्रुत्वा पराजितान् ।
 धूतकाले महाराज सयसे स कुमारवत् ॥ ५
 परुषाण्युच्यमानान्स्य पुरा पार्थानुपेक्षसे ।
 कृत्स्नं राज्यं जयन्तीति प्रपातं नानुपश्यसि ॥ ६

पितृयं राज्यं महाराज कुरवस्ते सजाङ्गलाः ।
 अथ वीरैर्जितां भूमिमखिलां प्रत्यपद्यथाः ॥ ७
 बाहुवीर्यार्जिता भूमिस्तव पार्थैर्निवेदिता ।
 मयेदं कृतमित्येव मन्यसे राजसत्तम ॥ ८
 प्रस्तान्गन्धर्वराजेन मज्जतो ह्यष्टवेऽम्भसि ।
 आनिनाय पुनः पार्थः पुत्रांस्ते राजसत्तम ॥ ९
 कुमारवच्च सयसे धूते विनिकृतेषु यत् ।
 पाण्डवेषु वनं राजन्प्रव्रजत्सु पुनः पुनः ॥ १०
 प्रवर्षतः शरव्रातानर्जुनस्य शितान्वहन् ।
 अप्यर्णवा विशुष्येयुः किं पुनर्मांसयोनयः ॥ ११
 अस्यतां फल्गुनः श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषां वरम् ।
 केशवः सर्वभूतानां चक्राणां च सुदर्शनम् ॥ १२
 वानरो रोचमानश्च केतुः केतुमतां वरः ।

वीर* (for धीर*). Ds Ds ० ३ धीमत., D1 निश्चय, T1 G1 निर्णय (for नित्यशः) — *) B (except Bs) Dn1 Ds 4 य (for यत्) T G1.2 M (except M1) *क्षतम् (for *वशम्) D1 आपन्नः, Ds अन्विच्छे., Ds S (Gs om) आगच्छेत् (T1 *च्छत्, Ms *च्छे) — *) K4 Bs D (except Ds ३, Ds missing) तत्त्वज्ञ, S (Gs om) सत्वस्थ D1 T2 G1.2 Ms सव्यसाचिन

3 *) D1 Gs नैव, Cs नैप (as in text). Gs एव-मेतन्महाराज — *) D2 तावकाश्च कृता Cs oites दाश्वत् (as in text) — *) S अर्दि(Gs *र्थि)ता (for आदित*) K1 पार्थो. — *) K1 निकृतो, Dn1 Ds 4 चचिता (? gloss), S (except G2 Ms) निकृता (for निकृता) — After 3, S ins

333* स्वीकृतास्त्रैर्जनपदाः कुरवस्ते सजाङ्गलाः ।

कथं वीरैर्जितां भूमिमखिलां प्रतिपद्यथा ।

[= (var) 7 — (L 1) G2-4 ते (for तेर) — (L 2) Gs प्रतिपद्यते]

4 *) K1 D1.7 10 T Gs ३ M (except M2) ज्येष्ठ (for श्रेष्ठ) Ds Gs सुहृद्यश्च; Ds गुरुयस्य, T1 सुहृदश्च. — *) K1 S स्व(T G सु)मत (for हि हित)

5 *) S *जित (G4 *जयं) (for *जितान्) — After 5, T G (except G2) read 10.

6 *) K1 D1.10 तान्, K4 Ds-६ त्व, B Dn Ds Ds च, T1 G1 4.३ तु; T2 ते (for स). — *) D1 राज्यं कृत्स्न

(by transp) M (except M1) इह (for इति)

7 After 7^{ab}, Ds (marg.) ३ ins.

334* प्रार्थयन्ति महायुद्धे नानुबन्धमवेक्षसे ।

— Ds transp 7^{ad} and 8^{ab}. — *) K1 पृथक्; S कथं (for अथ) Ds वीर्यार्जिताम् K4 B D (except D1.10, Ds missing) उर्वीम् (for भूमिम्) — *) Ds S (except T2 G1 ३) प्रति* (for प्रत्य*)

8 Ds transp. 7^{ad} and 8^{ab}. — *) D1 S (except T2 G1 ३ 4) *वीर्यजिता — *) K4 D1-३ १ एव (for एव) — *) G2.३ साधु* (for राज*)

9 G4 (hapl) om. 9 — *) K4 पुरा (for पुन*)

10 T G (except G2) read 10 after 5 — *) K4 Bs D1-4 T2 G2-4 वने (for वन)

11 *) K4 शरजालान् — *) K4 D10 (sup in शरान्) शितान्, Bs तथा (for शितान्)

12 *) Some N MSS. फाल्गुन S Cs पादव(Cs *व.)श्रेष्ठो — *) K1 Ds 4 ३ गाँडिव, Cs as in text. — *) K4 B1 २ ३ D (except D1 ३ १ 10, Ds missing) आयुधानां, T2 अस्त्राणां च (for चक्राणां च)

13 *) Ds ३ तु (for च) — *) G4 वहतो; Gs सुरयो (for सरयो) — *) B (except Bs) Dn Ds ३ वहन्; Gs युधि (for वहन्) Gs 4 वाहा* श्वेतहया रणे (G4 रये) — *) B4 Ds ते, Ds T2 G2 ३ M जो, T1 Gs वै; G1 4 यो (for नो) S राज्ञ* (for राजन्) — *) D1 ६ इवादित

एवमेतानि सरथो वहञ्चेतहयो रणे ।
 क्षपयिष्यति नो राजन्कालचक्रमिवोद्यतम् ॥ १३
 तस्याद्य वसुधा राजनिखिला भरतर्षभ ।
 यस्य भीमार्जुनौ योधौ स राजा राजसत्तम ॥ १४
 तथा भीमहतप्रायां मज्जन्तीं तव वाहिनीम् ।
 दुर्योधनमुखा दृष्ट्वा क्षयं यास्यन्ति कौरवाः ॥ १५
 न हि भीमभयाद्भीता लप्स्यन्ते विजयं विभो ।
 तव पुत्रा महाराज राजानश्चानुसारिणः ॥ १६
 मत्स्यास्त्वामद्य नार्चन्ति पाञ्चालाश्च सकेकयाः ।

शाल्वेयाः शूरसेनाश्च सर्वे त्वामवजानते ।
 पार्थ ह्येते गताः सर्वे वीर्यज्ञास्तस्य धीमतः ॥ १७
 अनर्हानेव तु वधे धर्मयुक्तान्विकर्मणा ।
 सर्वोपायैर्नियन्तव्यः सानुगः पापपूरुषः ।
 तव पुत्रो महाराज नात्र शोचितुमर्हसि ॥ १८
 द्यूतकाले मया चोक्तं विदुरेण च धीमता ।
 यदिदं ते विलपितं पाण्डवान्प्रति भारत ।
 अनीशेनेव राजेन्द्र सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १९

C. 5. 2142
B. 5. 54. 22
K. 5. 54. 22

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

14 ^b) Ds Tz Gz M (except M1) अखिला (for नि) — ^d) K1 Bz Dn Ds Ds-s s 10 "सत्तम

15 ^e) M दुर्योधनमुखा D7 तात, D10 सर्वे (for दृष्ट्वा)

16 ^a) T1 G1.2 s "वलाद् (for "मयाद्) Kz Bz s Dn Ds Ds-s न भीमार्जुनयोर्भीता — ^b) B1 s 4 Dn Ds-1 10 लप्स्यति, T G लभते Bz Tz Gz 4 प्रभो, T1 G1 s कय (for विभो) — ^c) S (except Gz) "बाहो (for "राज) — ^d) D2 10(m as in text) "चारिण (for "सारिण)

17 ^a) D1 s तात, G2 एव (for अद्य) Ds नाहंति, Gz M नेच्छति — ^b) A few MSS पचाला Some N MSS कैकया Bz सद्रके (for च सके) — ^c) Some MSS शाल्वेया Bz शूरसेनाश्च सर्वेपा — ^d) K1 सर्वे ते त्वामुपेक्षते, Bz शाल्वेया अवजानते, D10 सर्वे ते त्वावजा, S सर्वे प्राच्याश्च मारिष — ^e) D7 10 transp ह्येते and सर्व S एव (for ह्येते) T1 G1.5 आगता (for गता) — After 17, S reads 18^{ff}, while N (Kz s s Ds missing) ins

335* मत्स्या ह्यस्य विरुध्यन्ते तव पुत्रे सदैव ते ।

[Dn1 Ds1 Ds 4 s मत्ता Ds1 तस्य K1 D7 10 दुरात्मि, D1 महावै (for मदैव ते) Bz Dn1 Ds s s ते (for ते)]

18 ^a) D1 अर्हानेकत्र वाध्येद्यो, D2 अर्हानेव तु राधेयो, D7 तानेव युयुधे यो वै, D10 अनर्हो नैव युयुधे, S अनर्हो येन वध्येत (T1 वाध्येत, G2 युध्येत, Gz s युध्येत) — ^b) S धर्मयुक्तो विचक्षण — After 18^{ab}, Kz B D (except D1, D2 marg sec m, Ds missing) ins

336* योऽहंशयत्पाण्डुपुत्रान्यो विद्वेष्ट्यधुनापि वै ।

— ^a) B सर्वोपायैर्नियन्तव्यः — ^d) D1 s 7 Tz Gz M1 (inf ln) s 4 (inf ln) सोद्यम, T1 G1-s M1 s-s सोद्यम्य (for सानुग) — After 18^{cd}, S ins

337* अपरोक्ष महाराज साक्षाच्चैनं वधीम्यहम् ।

[M पनद् (for पन)]

— S reads 18^{ff} after 17 — ^e) K1 Ds s महाराजन् S पुत्रस्य तव दोषेण — ^f) Kz s B Dn Ds Ds-s नानु, D1.10 नात, Gz नाव (for नात्र)

19 ^a) Kz Ds 4 Gz प्रोक्त (for चोक्त) — ^b) S तथा भीष्मेण धी — ^c) Kz Dn2 D1 s G1 अनीशेनेव, D7 "क्षे तव, Tz Gz-s "क्षे त्वयि Ca d cite अनीशेन (as in text) — ^f) D2 एव (for एतन्)

Colophon missing in Kz s Ds, Ks om it — Sub-parvan K1 s B D सजययान (D2 यानसधि, Ds missing), T1 G1-s M सजयप्रतियान — Adhy name M पाण्डवप्रशसन — Adhy no (figures, words or both) K1 Gz 54, Ds 53, Ds 50, D7 55, T G1-s M 56 (Mz-s 57) — S'loka no Dn 22, Ds 38, Gz 23

54

This adhy is missing in Kz s Ds (cf v L 5 41 1, 32 15, 50 59) Ks om 1-25^{ab} (cf v l 5 52 1)

1 Gz 4 M1-s s om 1^{cd}, Tz reads it in marg — ^e) T G1 s च (for स्म) K1 Ds2 परा (for परान्) K1 Bz 4 Dn Ds Ds s s Tz Gz जेतुं (for राजन्) Mz

दुर्योधन उवाच ।

न मेतव्यं महाराज न शोच्या भवता वयम् ।
समर्थाः स्म परात्राजन्विजेतुं समरे विभो ॥ १
वनं प्रव्राजितान्पार्थान्यदायान्मधुसूदनः ।
महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना ॥ २
केकया धृष्टकेतुश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
राजानश्चान्वयुः पार्थान्वहवोऽन्येऽनुयायिनः ॥ ३
इन्द्रप्रस्थस्य चादूरात्समाजग्मुर्महारथाः ।
व्यगर्हयंश्च संगम्य भवन्तं कुरुभिः सह ॥ ४
ते युधिष्ठिरमासीनमजिनैः प्रतिवासितम् ।
कृष्णप्रधानाः संहत्य पर्युपासन्त भारत ॥ ५
प्रत्यादानं च राज्यस्य कार्यमूचुर्नराधिपाः ।
भवतः सानुबन्धस्य समुच्छेदं चिकीर्षवः ॥ ६
श्रुत्वा चैतन्मयोक्तास्तु भीष्मद्रोणकृपास्तदा ।

ज्ञातिक्षयभयाद्राजन्मीतेन भरतर्षभ ॥ ७
न ते स्थास्यन्ति समये पाण्डवा इति मे मतिः ।
समुच्छेदं हि नः कृत्स्नं वासुदेवश्चिकीर्षति ॥ ८
ऋते च विदुरं सर्वे यूयं वध्या महात्मनः ।
धृतराष्ट्रश्च धर्मज्ञो न वध्यः कुरुसत्तमः ॥ ९
समुच्छेदं च कृत्स्नं नः कृत्वा तात जनार्दनः ।
एकराज्यं कुरुणां स्म चिकीर्षति युधिष्ठिरे ॥ १०
तत्र किं प्राप्तकालं नः प्रणिपातः पलायनम् ।
प्राणान्वा संपरित्यज्य प्रतियुध्यामहे परान् ॥ ११
प्रतियुद्धे तु नियतः स्यादस्माकं पराजयः ।
युधिष्ठिरस्य सर्वे हि पार्थिवा वशवर्तिनः ॥ १२
विरक्तराष्ट्राश्च वयं मित्राणि कुपितानि नः ।
धिकृताः पार्थिवैः सर्वैः स्वजनेन च सर्वशः ॥ १३
प्रणिपाते न दोषोऽस्ति बन्धूनां शाश्वतीः समाः ।

महाबाहो (for परात्राजन्) — ^d) K₁ राजेंद्र; B₂ & D_n Ds Ds. 6 & Gs चलिन, T₂ राजंश्च (for विजेतु). D₁ वय, D₂ प्रभो (for विभो)

2 ^a) K₄ B D (except D₁ 2, D₉ missing) G₂ & वने K₁ & B₁ 2 & D₂-s & G₂ प्रव्रजितान् — ^e) D₂ महता च बलैर्धेन — ^d) K₁ परराष्ट्रवि.

3 ^a) A few MSS कैकया or कैकेया — ^b) T₁ G₂ वीर्यवान्, T₂ M पार्थिव (for पार्षत.) — G₂ om. 3rd — ^c) G₂ आययु (for अन्वयु) D₁₀ पार्थ, M₁ 2 & (inf. l. n) पश्चाद् (for पार्थान्) — ^d) D₁ 2 ये, G₄ हि (for अन्ये)

4 ^e) K₁ विगर्हयन्संगम्य; D₁ 2 10 S वि(G₁ 2 व्य)गर्हयन्त (D₁ 'त' सं)

5 ^a) Ds. 6 & G₂ युधिष्ठिर समासीन — ^b) T₂ अनुजै (for अजिनै) S परिवारित — ^c) G₂ संगम्य; M₂ संगत्य, Ca d संहत्य (as in text) — ^d) K₁ B₂ D_n Ds T₁ G (except G₂) पर्युपासत

6 ^a) K₁ 'दानेन, D₁ 'दानस्य (for 'दानं च).

7 ^a) K₄ B D_n Ds Ds. 6 M₄ चैव, D₁ एवैतन्, D₂ एव तु, G चैते (for चैतन्) D₁ 2 ते (for तु) — ^b) K₁ B₂ D₁ 2 & 3 & T₂ G₂ 8 'कृपास्तया, G₄ 'कृपादय'

8 D₁ om 8th — ^a) B Ds₁ न न, D_n Ds तत, Ds₂ न तु, D₂ नाव, T G₄ न चेत्, G₁ 2 & M न च, G₂ न

हि (for न ते). Ds Ds-s & T₂ समरे (for 'ये) — G₂ om 8th.

9 D₁₀ om. 9th-10th — ^a) D_n 1 वै, G₂ हि (for च). K₄ B D (except D₁ 7, D₁₀ om, D₉ missing) G₂ M₂ 2 विदुरात् — ^b) B₂-4 D_n Ds मत्ता मम, D₁ 2 T G₂ 2 महात्मना (T₂ 'ना) (for महात्मन) — ^c) K₄ B D (except D₁ 2, 7; D₁₀ om, D₉ missing) M₂ तु (for च) — ^d) B₂ 2 D₂ 2. 6 & T₁ G₂ 2 M₂-s 'सत्तम

10 D₁₀ om 10th (cf v. l 9) — ^a) D₂ 7 G₂ हि (for च). D₂ T G₁ 2 & 3 M न कृत्स्न (by transp), D₁ न सर्व. G₂ समुच्छेद तत कृत्वा — ^b) G₂ कृत्स्न (for कृत्वा). D₂ तत्र (for तात) — ^c) B₂ 2 Ds₁ एक (for एक) K₁ Ds₂ D₁₀ च, D₂ G₂ हि, G₄ स, M₁ स् (inf. l. n as in text) (for स्म)

11 ^b) M (except M₁) प्रणिपात, Ca d as in text — ^d) T₂ G₂ 2 'योत्स्यामहे

12 ^a) T₁ नियते, T₂ G₂ नियत — ^b) G₄ द्वास्माकं तु परा

13 ^a) K₄ Ds 2 पांडवै. सर्वे, G₁ पांडवा सर्वे — ^d) T₁ G₁ दुर्द्युतेन (for स्वर्ज)

14 ^b) K₄ B D (except D₁ 2 10, D₉ missing) सधिर्न. (for बन्धूनां) Cs oites सधि — ^c) T₁ G (except G₂) चैव (for स्वेव) — ^d) K₄ B D (except

तरं त्वेव शोचामि प्रज्ञानेत्रं जनेश्वरम् ।
 कृते दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्तमनन्तकम् ॥ १४
 तं हि तव पुत्रैश्च परेषामवरोधनम् ।
 त्प्रियार्थं पुरैवेतद्विदितं ते नरोत्तम ॥ १५
 राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामात्यस्य महारथाः ।
 रं प्रतिकरिष्यन्ति कुलोच्छेदेन पाण्डवाः ॥ १६
 तो द्रोणोऽब्रवीद्भीष्मः कृपो द्रौणिश्च भारत ।
 त्वा मां महतीं चिन्तामास्थितं व्यथितेन्द्रियम् ॥ १७
 मिद्विधाः परे चेन्नो न भेतव्यं परंतप ।
 त्समर्थाः परे जेतुमस्मान्युधि जनेश्वर ॥ १८
 कैकशः समर्थाः सो विजेतुं सर्वपार्थिवान् ।
 तागच्छन्तु विनेष्यामो दर्पमेपां शितैः शरैः ॥ १९
 रैकेन हि भीष्मेण विजिताः सर्वपार्थिवाः ।
 ते पितर्यभिक्षुद्रो रथेनैकेन भारत ॥ २०
 धान सुवहंस्तेषां संरब्धः कुरुसत्तमः ।

ततस्ते शरणं जग्मुर्देवव्रतमिमं भयात् ॥ २१
 स भीष्मः सुसमर्थोऽयमस्माभिः सहितो रणे ।
 परान्विजेतुं तस्मात्ते व्येतु भीर्मरतर्षम ।
 इत्येषां निश्चयो ह्यासीत्तत्कालममितौजसाम् ॥ २२
 पुरा परेषां पृथिवी कृत्वासीद्विश्वतिनी ।
 अस्मान्पुनरमी नाद्य समर्था जेतुमाहवे ।
 छिन्नपक्षाः परे ह्यद्य वीर्यहीनाश्च पाण्डवाः ॥ २३
 असत्संस्था च पृथिवी वर्तते भरतर्षम ।
 एकार्थाः सुखदुःखेषु मयानीताश्च पार्थिवाः ॥ २४
 अप्यग्निं प्रविशेयुस्ते समुद्रं वा परंतप ।
 मदर्थे पार्थिवाः सर्वे तद्विद्धि कुरुसत्तम ॥ २५
 उन्मत्तमिव चापि त्वां प्रहसन्तीह दुःखितम् ।
 विलपन्तं बहुविधं भीतं परविकथने ॥ २६
 एषां ह्येकैकशो राज्ञां समर्थः पाण्डवान्प्रति ।
 आत्मानं मन्यते सर्वो व्येतु ते भयमागतम् ॥ २७

C. 5 2/70
B 5. 55 23
K. 5. 55. 23

D. 10, D₉ missing) जनाधिप, T₂ नरेश्वर (for जने)
 — ^f) S अनुत्तमम् (for अनन्तकम्) — After 5. 56 27,
 is repeats 14-42^{ab}, with D_n readings!!

15 ^b) T₂ उपरोधन, G₈ आपराध, M₈ अपरोध — ^a)
 K₁ D₁₀ om इन्द्रियार्थं, T₁ G (except G₄) M₈ त्वत्प्रियार्थं
 K₁ D_{1.2} 1 10 पुरा चै (K₁ चै) तद्, D_n D₈ पुरे चै (D_n
 वे) तद्; S परै (G₈ वध) श्वैव — ^d) K₁ D₇ 10 नृपोत्तम;
 D₁ नराधिप, S जनेश्वर (for नरो)

16 ^a) K₁ D₁ 1 M₂ 3 प्रतिहरिष्यति; T₂ परिवारयिष्यति
 hypermetric) — ^d) D_{2.4} 3 T₂ G₈-5 कुलोच्छेदेन

17 ^a) G₈ मा चाहुर् (for मत्वा मा)

18 ^a) D₁ द्रोणारो चै, G₈ अभिरुद्धा, G₄ *क्रुद्धा, G₈
 दुष्टा, all comm *द्रुग्धा (as in text). G₈ च कैचिन्न,
 14 परे चैव, G₈ परश्चैव; Ca परे चेन्न (as in text). Cd
 utes चेन्न (as in text) — ^b) D₁ नरेश्वर (for पर)
 — ^d) D₇ भुवि (for युधि) K₁ D₇ 10 G₄ नरेश्वर, K₄ B
 D_n D₈ D₈-8 10 M समास्थि (D₈ 4 *श्रि) तान्, D₁ परतप
 for जने)

19 ^a) K₁ B₈ D₇ 10 T₂ G₈ स (for सो) — ^b) D₄
 eads पाण्डवान्प्रति, in addition to सर्वपार्थिवान्

20 ^a) T G₁-8 8 M अपि (for हि) G₄ पुनरेकेन
 भीष्मेण — ^a) K₄ B (B₄ marg) D_n D₈ D₈-8 अति,
 D₂ 7 G₈ अपि (for अभि)

21 ^b) D₈ G₈ M₂ *सत्तम

22 ^a) G₈ M_{1.8} 4 व्येतु; G₄ व्येतु (for व्येतु)
 — ^a) D₁₀ पृतेषां (for इत्येषां) — ^f) K₄ B D (except
 D₇ 10, D₉ missing) तत्कालमिततेजसा, T₁ G_{1.8} तत्काल-
 मतितेजसा, G₄ तस्मिन्कालमितौजसां

23 ^a) D₁ G₈ तस्मात् (for अस्मान्) T G (except
 G₂) इमे (for अमी) — ^f) T₁ भिन्न, M₁ हीन*,
 Ca छिन्न* (as in text) T₂ पर चै वीर्यहीनाश्च पार्था
 सभिन्नपक्षका

24 M₁ om 24 — ^d) B D_n D₈ D₈-8 समानीताश्च
 Ca cites समानीता, C₈ मया आनीता M (M₁ om)
 वांधवा (for पार्थिवा)

25 K₈ resumes from 25^{ad} (cf v 1 5 52 1)
 — ^a) T₁ G₁ 8 अप्यग्नीन् — ^a) B D (except D₇ 10,
 D₉ missing) G₄ मदर्थे — ^d) D₈ कुरुनदन, D₁ 1 10 S
 भरतर्षम (for कुरु)

26 ^a) D₁₀ G₈ अपि (for इव) D₁ G₈ M त्वा (for
 त्वां) — ^b) D₇ हसति स (for प्रहसन्ति) K₁ M₁ हव,
 B₈ च, D₇ 8 G₈ सु (for हह) D₁ 8 4 दुःखिता — ^a)
 D₇ 10 प्रलपत — ^d) D_n 1 G₈ M *विकथने, C₈ as in
 text Ca d cite परेषा विकथने

27 ^a) D₁ एव (for एषां) D₁ 1 om हि K₈ D_{1.2}
 राजान् (for राज्ञा) — ^b) D_n D₇ T₁ G_{1.2} समर्थ, D₁ M

C. 5. 2170
E. 5. 55 29
K. 5. 55 29

सर्वां समग्रां सेनां मे वासिषोऽपि न शक्नुयात् ।
हन्तुमक्षय्यरूपेयं ब्रह्मणापि स्वयंभुवा ॥ २८
युधिष्ठिरः पुरं हित्वा पञ्च ग्रामान्स याचति ।
भीतो हि मामकात्सैन्यात्प्रभावाच्चैव मे प्रभो ॥ २९
समर्थं मन्यसे यच्च कुन्तीपुत्रं वृकोदरम् ।
तन्मिथ्या न हि मे कृत्स्नं प्रभावं वेत्थ भारत ॥ ३०
मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
नासीत्कश्चिदतिक्रान्तो भविता न च कश्चन ॥ ३१
युक्तो दुःखोचितश्चाहं विद्यापारगतस्तथा ।
तस्मान्न भीमान्नान्येभ्यो भयं मे विद्यते क्वचित् ॥ ३२
दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ।
संकर्षणस्य भद्रं ते यत्तदैवमुपावसम् ॥ ३३
युद्धे संकर्षणसमो बलेनाभ्यधिको भुवि ।

गदाप्रहारं भीमो मे न जातु विपहेद्युधि ॥ ३४
एकं प्रहारं यं दद्यां भीमाय रुपितो नृप ।
स एवैनं नयेद्वोरं क्षिप्रं वैवस्वतक्षयम् ॥ ३५
इच्छेयं च गदाहस्तं राजन्द्रष्टुं वृकोदरम् ।
सुचिरं प्रार्थितो ह्येष मम नित्यं मनोरथः ॥ ३६
गदया निहतो ह्यजौ मम पार्थो वृकोदरः ।
विशीर्णगात्रः पृथिवीं परासुः प्रपतिष्यति ॥ ३७
गदाप्रहाराभिहतो हिमवानपि पर्वतः ।
सकृन्मया विशीर्येत गिरिः शतसहस्रधा ॥ ३८
स चाप्येतद्विजानाति वासुदेवार्जुनौ तथा ।
दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ॥ ३९
तत्ते वृकोदरमयं भयं व्येतु महाहवे ।
व्यपनेष्याम्यहं ह्येनं मा राजन्विमना भव ॥ ४०

समर्थाः; D₂ G₄ समर्थान् — ^a) G₄ M₁ ४ ४ व्येतु K₁ ४
D₁ भयमुत्तम, D₂ १ १० मानसो ज्वरः; S मानस भयम् (for
भयमागतम्)

28 ^a) K₄ B Dn Ds D₂ १ ४ (by corr) १०m जेतु
(for सर्वां) D₁ समर्थां, D₂ (before corr) G₁ संग्राम-
(for समग्रां) D₂ येनास्ति (for सेनां मे) — ^a) D₁ २ S
रूपा (D₂ रूपा) हि (for रूपेय) All comm. oīto
अक्षय्यरूपा (as in text) — ^a) G₁ ४ ४ हि (for अपि)
K₄ B Dn Ds D₂-० ४ ब्रह्मणोपि स्वयंभुवः

29 ^a) S युधिष्ठिरोपि तज्ज्ञात्वा (T₂ तच्छ्रुत्वा). — ^b)
K₁ B₂ ४ Dn D₁ १ स्त, K₅ D₂ S च, D₁₀ तु (for स)
K₁ ४ B₂ ४ D₂ १० T₁ G₂ याचते — ^a) K₁ ४ D₁ १० अय
(for हि) — ^a) K₁ ४ D₁ १० एव, T₂ G₂ ४ चापि (for
चैव) K₄ B D (except D₁ १ १०, D₉ missing) विभो
(for प्रभो)

30 ^a) K₄ B D (except D₁ २ १, D₉ missing)
वेत्ति (for वेत्थ)

31 K₁ D₁ T₂ G₄ om (hapl) 31^a — ^a) K₅ D₁
नास्ति (for नासीत्). — ^a) K₅ D₁ १० वा न (for न च)

32 ^a) K₄ B Dn D₂-१ दु खोपित (B₂ दु खे जित),
Ca d s दु खोचित (as in text) — ^b) K₁ ४ D₂ १ १०
विद्याया (K₁ यां) पारगस्, Dn₂ D₁ S विद्यापार गतस् T₁
G₂ ४ M₂ तदा (for तथा) — ^a) S तेभ्यश्च (G₂ युद्धे च)
(for नान्येभ्यो) D₂ तस्मान्भीमान्न चान्येभ्यो — ^a) K₁ ४
ते (for मे) D₁ विद्यते मे भय क्वचित्

33 33^a = 39^a — ^a) D₂ ४ संकर्षणश्च; Ca d as in
text T G (except G₄) भवने (for भद्रं ते). — ^a)
D₁ १ यत्तदेन (of C₂ below), D₂ यत्र चैनं, D₂ ४ यत्तद्व;
D₁₀ यत्र दैन्य, S यत्र चैन, Ca d यत्तदेन (as in text)
C₂ oīto यत्, तत् and पुनं D₂ D₂ १ Cd s विदा, D₁₀
गतं, Ca वस (as in text). K₁ Dn₁ यत्तदेन (Dn₁
दत्त) पुरावस, K₅ युद्धेन च पुरा कृत (sio)

34 ^b) T₁ बले वा, G₂ ४ M₂ बले च (for बलेन) K₁ ४
D₁ १० अस्यधिको, Dn₁ D₂ अस्त्य, D₁ अस्यतुलो; M₂ ४
अप्यधिको (for अस्यधिको)

35 ^a) T G चेत् (for च) — ^a) T G तदै (G₂
तथै) चैन (G₄ तत पुनं) (for स एवैन) K₄ B₂ D (except
D₂ १०) G₄ घोर (for घोर)

36 G₂ M₁ om (? hapl) 36^a — ^a) D₁ राजन्
(for नित्य) D₁₀ (sup lin as in text) S वृकोदर
(for मनो)

37 G₂ (hapl) om. 37^a, D₂ reads it in marg
— ^a) D₁ राजन्, G₂ अप्याजौ (for ह्याजौ) — ^b) K₄ B
D (D₉ missing) मया (for मम) — ^a) D₁ २ वसुधा
(for पृथिवी) — ^a) K₅ गतासु (? gloss), Ca परासु
(as in text)

38 ^b) T₂ चज्जिणा (for हिमवान्) K₁ ४ B₁ ४
D₁ २ ४ T₂ G₁ २ M₂ हव (for अपि). — ^a) K₄ ४ B D
(D₉ missing) T₂ G₁ २ ४ विदीर्येत

39 ^a) S जानीते (for जानाति) — 39^a = 33^a.

अस्मिन्मया हते क्षिप्रमर्जुनं बहवो रथाः ।
 तुल्यरूपा विशिष्टाश्च क्षेप्यन्ति भरतर्षभ ॥ ४१
 भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः कर्णो भूरिश्रवास्तथा ।
 गन्ज्योतिपाधिपः शल्यः सिन्धुराजो जयद्रथः ॥ ४२
 एकैक एषां शक्तस्तु हन्तुं भारत पाण्डवान् ।
 समस्तास्तु क्षणेनैतावप्यन्ति यमसादनम् ॥ ४३
 समग्रा पार्थिवी सेना पार्थमेकं धनंजयम् ।
 कस्मादञ्जक्ता निर्जेतुमिति हेतुर्न विद्यते ॥ ४४
 शरव्रातैस्तु भीष्मेण गतशोऽथ सहस्रशः ।
 द्रोणद्रौणिकृपैश्चैव गन्ता पार्थो यमक्षयम् ॥ ४५
 पितामहो हि गाङ्गेयः शंतनोरपि भारत ।
 ब्रह्मर्षिसदृशो जज्ञे देवैरपि दुरुत्सहः ।

पित्रा हुक्तः प्रसन्नेन नाकामस्त्वं मरिष्यसि ॥ ४६
 ब्रह्मर्षेश्च भरद्वाजाद्रौण्यां द्रोणो व्यजायत ।
 द्रोणाज्ज्ञे महाराज द्रौणिश्च परमास्त्रवित् ॥ ४७
 कृपश्चाचार्यमुख्योऽयं महर्षेर्गौतमादपि ।
 शरस्तम्बोद्भवः श्रीमानवध्य इति मे मतिः ॥ ४८
 अयोनिजं त्रयं ह्येतत्पिता माता च मातुलः ।
 अश्वत्थाम्नो महाराज स च शूरः स्थितो मम ॥ ४९
 सर्व एते महाराज देवकल्पा महारथाः ।
 शक्रस्यापि व्यथां कुर्युः संयुगे भरतर्षभ ॥ ५०
 भीष्मद्रोणकृपाणां च तुल्यः कर्णो मतो मम ।
 अनुज्ञातश्च रामेण मत्समोऽसीति भारत ॥ ५१
 कुण्डले रुचिरे चास्तां कर्णस्य सहजे शुभे ।

C. 5. 2197
 B. 5. 53. 54
 K. 5. 53. 55

40 *) D₂ s T₁ G₁ 'कृत, T₂ 'भय (for 'मय)
 — *) M 'व्येतु (for 'व्येतु) B₈ व्येतु ते भयमाहवे, T₂
 व्येतु राजन्महाहवे — *) K₈ M₁ द्वेतु, G₂ सव, G₈ शोक
 (for 'ह्येन)
 41 *) D₈ अस्मिन् (for तस्मिन्) D₁ s हते मया
 (by transp.), S महाहवे
 42 *) D₁ 'ज्योतिषेश्वर'
 43 *) K₄ B Dn Ds D₂-7 10 Ca समेता, D₁ s T₂
 G₂ M₂ समस्तान्, D₈ समेतान् (for समस्ता) S एव (for
 एतान्) — *) D₁ यमसदिर
 44 *) K₁ समस्ता; K₈ D₁ 7 समयां (for समग्रा)
 K₁ (before corr) D₈ पृथिवी (for पार्थिवी) S समयां
 (G₄ सामात्या, M₂ समस्ता) पाण्डवी सेना — *) D₈ s s
 पार्थिवानां, S हरिकेतु (for पार्थमेक) D₁ s 10 m प्रयाधितु
 (for घन) — *) S (except M₁ s s) तस्माद् D₁ s s
 T G अशक्तो
 45 *) K₁ s शतशो विचित्रो नृश, K₄ Dn₂ D₂ s (m
 as in text) 7 10 'शो निचितोवश, D₁ s 'शो निचितोवश;
 T₁ G M₁ शतशो (G₁ दशाप्या) वृण्वता दिश, T₂ M₂-s
 'शो विजि(T₂ 'घृ)ता दिश Ca cites निचित, Ca d s
 अगश — *) D₂ पार्थो गता (by transp)
 46 *) K₄ B Dn Ds D₁ s-e s 10 T₂ G₂ s M₂ अपि,
 D₂ अय (for हि) — *) Some MSS and Ca s
 शतनोद्, Cd as in text K₁ s D₁ s s अपि (K₁ अपि
 च); D₇ 10 इति, Ca d s अधि (as in text) S शतनो
 रयिना वर — *) M₁ ब्रह्मवित्सदृशो — *) K₄ B
 (except B₂) D (D₈ missing) Ca सुदुःसह (D₂ दुरासह,

D₇ दुरासह), G₂ सुदुर्जय (for दुरुत्सह) — After
 46rd, N (K₂ s D₈ missing) ins

338* न हन्ता विद्यते चापि राजन्भीष्मस्य कश्चन ।
 — *) S अपि (for हि) D₁ s उक्त पित्रा ब्रह्मै पूर्व
 — *) G₂ कामतस्व मरि'

47 *) D₁ 7 महर्षेश्च — *) T₂ G₁ s M₂ s अपि
 (for वि) K₄ B Dn Ds D₂-6 द्रोणो द्रोण्यामजायत
 — D₁ (hapl.) om 47^d-50^a

48 D₁ om 48 (cf v.l. 47) — *) K₈ कृपाचार्यो
 मुखोय च, G₈ कृपाचार्यश्च मुखोय — *) K₈ D₁₀ S
 (except T₂ G₁ s) ब्रह्मर्षे (for महर्षे) — *) D₂
 'स्त्रेभव, G₈ 'स्त्रेभवत् G₄ धी (for धी) — *) G₈
 M₂ न वध्य (for अवध्य)

49 D₁ om 49 (cf v.l. 47) — *) G₂-4 तु (for
 हि) K₄ B Dn Ds D₂-6 s 'जास्त्रयो ह्येते (D₂ ब्रह्म)
 — *) G₂ पुत्रो (for माता) G₂-4 M₁ s s अय (for च)
 — *) K₁ B₂ D₂ S (except G₈ M₂-4) अश्वत्थामा

50 D₁ om 50^a (cf v.l. 47) — *) D₁ ब्रह्म (for
 देव) — After 50, N (K₂ s D₈ missing) ins

339* नैतेपामर्जुन शक्त एकैकं प्रति वीक्षितुम् ।
 सहितास्तु नरव्याघ्रा हनिष्यन्ति धनजयम् ।

51 G₂ s M om 51 — *) Dn₁ D₈ s s G₈ कर्ण
 स्तुत्यो (by transp) — *) K₄ Dn₁ D₁ तु (for च)

52 *) D₈ कवचे (for रुचिरे) D₈ G₄ s चास्ता, D₈
 आस्ता (for चास्ता) K₁ रुचिते शुभे; G₈ रुचिरप्रभे K₄
 Dn₁ D₂ s S (except T₁ G₁) transp रुचिरे and सहजे
 — *) B₈ s Dn₂ D₇ s शक्त्यर्थ, G₈ M शक्त्यर्थे (M₁

ते शक्यर्थे महेन्द्रेण याचितः स परंतपः ।
 अमोघया महाराज शक्त्या परमभीमया ॥ ५२
 तस्य शक्त्योपगूढस्य कस्माज्जीवेद्धनंजयः ।
 विजयो मे ध्रुवं राजन्फलं पाणाविवाहितम् ।
 अभिव्यक्तः परेषां च कृत्स्नो भुवि पराजयः ॥ ५३
 अह्ना ह्येकेन भीष्मोऽयमधुतं हन्ति भारत ।
 तत्समाश्रमहेष्वासा द्रोणद्रौणिकृपा अपि ॥ ५४
 संशप्तानि च वृन्दानि क्षत्रियाणां परंतप ।
 अर्जुनं वयमस्मान्वा धनंजय इति स्म ह ॥ ५५
 तांश्चालमिति मन्यन्ते सव्यसाचिवधे विभो ।
 पार्थिवाः स भवान्राजन्नकस्माद्व्यथते कथम् ॥ ५६

भीमसेने च निहते कोऽन्यो युध्येत भारत ।
 परेषां तन्ममाचक्ष्व यदि वेत्थ परंतप ॥ ५७
 पञ्च ते भ्रातरः सर्वे धृष्टद्युम्नोऽथ सात्यकिः ।
 परेषां सप्त ये राजन्योधाः परमकं बलम् ॥ ५८
 अस्माकं तु विशिष्टा ये भीष्मद्रोणकृपादयः ।
 द्रौणिर्वैकर्तनः कर्णः सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ ५९
 प्राग्न्योतिपाधिपः शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः ।
 दुःशासनो दुर्मुखश्च दुःसहश्च विशां पते ॥ ६०
 श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः ।
 शलो भूरिश्रवाश्चोभौ विकर्णश्च तवात्मजः ॥ ६१
 अक्षौहिण्यो हि मे राजन्दशैका च समाहृताः ।

inf in as in text) — ^d) Dn s Ts Gs परंतप — ^e)
 D10m सफलया (? gloss) (for अमोघया) — ^f) D1 T1
 G (except Gs) परम(Gs. 4 समर)भीमया

53 ^a) D1 शक्त्याप*, Gs s M (except M1) *गूढश्च,
 Gs शक्त्याप*, Cs as in text. — B s om 53^{ad}, Gs s om
 (hapl) 53^e-53^f. — ^e) K4 D1-4 ध्रुवो (for ध्रुव) S
 (G2 s om) महाराज (for ध्रुव राजन्) — After 53^{ad},
 T1 G1 4 s M (except M1) read 59^e-60^b (for the first
 time), repeating the lines in their proper place.
 — ^f) D1 s युधि, Gs विद्धि (for भुवि)

54 ^a) D1 S (except T1) अपि (for हि) — ^b) K4
 B (except Bs) D (D s missing) Cd प्रयुत (for अयुत)
 — ^d) T1 G1 *कृपादय* (for *कृपा अपि)

55 ^a) Ms-s ससप्तकानि, Cd सशप्तानि (as in text)
 K1 s D1. s 1 प्रवृत्तानि; T G1 s s च वृत्तानि (for च
 वृन्दानि). K4 B Dn Ds Ds-0 s 10 सप्त(some MSS
 सप्त)सप्तकानां वृत्तानि, Gs सप्तसप्तकानि वृत्तानि Ca cites
 सप्तसप्तकाना, Cs सप्तसप्तकानि — ^e) Ds वाय, Cd वयम् (as
 in text) — ^d) K4 B D (except D1 s 1, D s missing)
 निहन्त्यात्फकिेतन.

56 ^a) K4 B (except B1) Dn Ds-s त, Ds तत्,
 Gs M ते (for तान्). D1 10 मन्येहं (for मन्यन्ते) Ds
 तांश्च कालमह मन्ये Ca d s cite तान् अल इति मन्यते
 — ^b) D1 *वध; Ca d s *वधे (as in text) K4 Bs
 Ds 0 s वृता, B1 s 4 s Dn Ds Ds-4 10 Cs वृता (D10
 वृत्तान्), D1 प्रभो (for विभो) — ^e) D10 पार्थिवान्, Ca d
 as in text D1 सन्; D1 च (for स) S सगता (for स
 भवान्) K4 B D (except D1, D s missing) तेन्यो

(for राजन्) — ^d) K4 B D (except D1 s; D s
 missing) ह्यकस्मात् (for अकस्मात्) Ks Ds S इयसे,
 Ca d as in text.

57 After 57, S ins

340* पाञ्चालेषु च भग्नेषु कोऽन्यः स्यात्तुमिहाहति ।

58 ^a) K1. s D1 1 10 पते (for ते) — ^b) Ds. 4 अपि
 (for अथ) — ^d) Gs M (except M1) योधा K4 B
 Dn Ds Ds-0 s योधा सार चलं मत (Bs महत्), D1
 योध्यास्माक बल महत्

59 ^a) = G1ā (Vulg) 1 7^a. K4 Ds 4 G4 च (for
 तु) — ^b) S (except T1 Gs s) *कृपा नृप — T1 G1 4 s
 M (except M1) repeat 59^e-60^b here (with v.l.),
 reading it for the first time after 53^{ad}. — ^e) Gs
 द्रौणिः कर्णो विकर्णश्च — ^d) T1 G1 (first time) स
 (for अथ).

60 T1 G1 4 s M (except M1) repeat 60^{ab} here
 (with v.l.), of v.l 59 — ^b) B Dn Ds Ds T1 G1
 (latter two second time) आवंत्यौ च, T1 G1. 4 s M1-s
 (all first time) सिंधुराजो, Ts आवती च; Gs अवंत्येशो
 (for आवन्त्योऽथ) — ^{ad}) K1 s D1 विकर्ण* (for दुर्मुख*)
 B4 Ds transp दुर्मुख* and दुसह* B2 दुर्मुख* (re-
 peated) (for दुसह*) Ts G (except G1) M1 स
 (for the second च). S विविंशति (for विशा पते),
 of. v.l 61^b.

61 ^a) T1 G1 श्रुतायुश्चाश्रुतायुश्च — ^b) Ks Bs S
 विशा पते (for विविंशति.), of. v.l. 60^d — ^e) K4. s Bs
 Dn1 D1-4 T G1. s शल्यो (for शलो) K4 B (except
 Bs) D (except D1 10, D s missing) Gs चैव (for

न्यूनाः परेषां सप्तैव कसान्मे स्यात्पराजयः ॥ ६२
 वलं त्रिगुणतो हीनं योध्यं ग्राहं बृहस्पतिः ।
 परेभ्यस्त्रिगुणा चैर्यं मम राजन्नीकिनी ॥ ६३
 गुणहीनं परेषां च बहु पश्यामि भारत ।
 गुणोदयं बहुगुणमात्मनश्च विशां पते ॥ ६४

एतत्सर्वं समाज्ञाय बलाग्र्यं मम भारत ।
 न्यूनतां पाण्डवानां च न मोहं गन्तुमर्हसि ॥ ६५
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।
 विधित्सुः प्राप्तकालानि ज्ञात्वा परपुरंजयः ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

दुर्योधन उवाच ।

अक्षौहिणीः सप्त लब्ध्वा राजभिः सह संजय ।
 किं सिदिच्छति कौन्तेयो युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ॥ १
 संजय उवाच ।
 अतीव मुदितो राजन्युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ।

भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमावपि न विभ्यतः ॥ २
 रथं तु दिव्यं कौन्तेयः सर्वा विभ्राजयन्दिशः ।
 मन्त्रं जिज्ञासमानः सन्वीभत्सुः समयोजयत् ॥ ३
 तमपश्याम संनद्धं मेघं विद्युत्प्रभं यथा ।
 स मन्त्रान्समभिध्याय हृष्यमाणोऽभ्यभाषत ॥ ४

C. 5. 2217
B. 5. 56. 4
K. 5. 56. 4

चोभौ) — ^a) D₂ महारथ (for तवात्मज)

62 ^a) D₅ अक्षौहिण्या, G₁ 2 अक्षौहिण्यश्च K₅ D₁ 7 10
 S च, D₂ [अ]स्ति (for हि) K₄ D₂ 4 महाराज (for हि
 मे राजन्) G₂ सति (for राजन्) — ^b) D₁ 2 दश चैत्रा
 K₁ 5 B₂ D₁ 8 10 समाहिता, D₁ 'कृता, S समाधि(G₄
 'वृ)ता — ^c) T₁ G₁ तस्मात्तेषां, G₄ कथं मे स्यात् (for
 कसान्मे स्यात्)

63 ^a) K₁ हि त्रिगुणोहीन, D_{n1} D₅ D₁₀ द्विगुणतो हीन,
 S त्रिगुणयोगेन All comm oite त्रिगुणत (as in text)
 — ^b) K₅ D₁ 2 साध्य (for योध्य) D₂ आह (for ग्राह)
 — ^c) K₄ वेद्य, T₁ राजन्; C₅ चैर्य (as in text) — ^d)
 T₁ चैर्यम् (for राजन्) — K₅ om 63^a-64^b

64 K₅ om. 64^a (cf. v. 1 63) — ^a) K₄ D₂
 आत्मान च (for आत्मनश्च)

65 ^a) T₁ G₁ 2 अवि° (for समा°) — K₅ om
 65^c-66^b

66 K₅ om 66^a (cf. v. 1 65) K₄ 5 B D (except
 D₁ 10; D₅ missing) G₂ M₁ om the ref. — ^a) K₁ 4
 D₁ 5 7 8 इत्युक्तं T₂ भीत (for भूय) — ^c) K₄ B D
 (except D₁ 8 4 10, D₅ missing) T₂ G₁ 2 5 विविधित्सु*,
 K₅ विद्धि न, Ca. d विधिष्यु* (as in text) — ^d) G₁ 5
 राजा (for ज्ञात्वा) D₂ भरतसत्तम (for पर°)

K₁ 4 5 B D सजययान (D₂ यानसधि, D₅ missing), G₁
 M₁ 8-5 सजयप्रतियान — Adhy name M₂-5 छतराष्ट्र
 शोकापनोदन — Adhy no (figures, words or both)
 K₁ 55, D₅ 54, D₅ 51, D₁ G₅ 56, T G₁-4 M 57
 (M₂ 8 5 58) — S'loha no D_n 69, D₅ 72, G₅ 68

55

This adhy is missing in K₂ 8 D₅ (cf. v. 1 5
 41 1, 32 15, 50 59)

1 K₁ 4 5 D₁-5 छतराष्ट्र (for दुर्योधन) — ^a) A
 few MSS अक्षौहिणी — ^b) G₂ भ्रातृ° (for राज°)
 — D₂ om 1^a — ^c) K₁ 5 Cd अर्चति, D₁ चर्चति (for
 इच्छति) — ^d) T₁ G₁ 5 महारथ (for युधि°)

2 G₂ 4 om 2^a — ^a) K₁ 5 D₁ 10 चैव; T₂ G₁-4
 M चापि (for चोभौ) — ^d) K₁ T₁ G₁ 8 5 यमस्यापि,
 K₅ यमस्थान, G₂ 4 M यमौ चापि (for यमावपि)

3 ^a) D₁ रथे तिष्ठस्तु कौन्तेय — ^c) K₁ 5 D₁ 2, 7 10
 T G₂ 4 M₁ मन्त्राब् K₅ D₁ स, S तु (for सन्)

4 ^a) S वीभत्सु (for सनद्ध) — ^b) K₄ B D_n
 D₅-5 5 विद्युद्युत, C₅ 'द्यम् (as in text) — ^c) K₄ B D
 (except D₁ 8, D₅ missing) समतात् (for स मन्त्रान्)
 K₅ D₅ D₅ 10 S (except T₁) समभिध्यायन्

5 ^a) G₂ 4 M सा (for मा) — ^d) K₅ D₁ 10 S तच्च
 (for तथा) K₁ T₂ G₄ अच्युत, D₅ उत्तम, D₂ T₁ G₁ 5

Colophon missing in K₂ 8 D₅ — Sub-parcan

C. 5. 2218
E. 5. 55. 5
K. 5. 55. 4

पूर्वरूपमिदं पश्य वयं जेष्याम संजय ।
वीभत्सुर्मा यथोवाच तथावैम्यहमप्युत ॥ ५

दुर्योधन उवाच ।

प्रशंसस्यभिनन्दंस्तान्पार्थानक्षपराजितान् ।

अर्जुनस्य रथे ब्रूहि कथमश्वाः कथं ध्वजः ॥ ६

संजय उवाच ।

भौवनः सह शक्रेण बहुचित्रं विशां पते ।

रूपाणि कल्पयामास त्वष्टा धात्रा सहाभिभो ॥ ७

ध्वजे हि तस्मिन्नूपाणि चक्रुस्ते देवमायया ।

महाधनानि दिव्यानि महान्ति च लघूनि च ॥ ८

सर्वा दिशो योजनमात्रमन्तरं

स तिर्यगूर्ध्वं च रुरोध वै ध्वजः ।

न संसजेत्तरुभिः संवृतोऽपि

तथा हि माया विहिता भौवनेन ॥ ९

यथाकाशे शक्रधनुः प्रकाशते

न चैकवर्णं न च विभ्र किं नु तत् ।

तथा ध्वजो विहितो भौवनेन

बह्वाकारं दृश्यते रूपमस्य ॥ १०

यथाग्निधूमो दिवमेति रुद्धा

वर्णान्विभ्रत्तैजसं तच्छरीरम् ।

तथा ध्वजो विहितो भौवनेन

न चेद्भारो भविता नोत रोधः ॥ ११

श्वेतास्तस्मिन्वातवेगाः सदश्वा

दिव्या युक्ताश्चित्ररथेन दत्ताः ।

शतं यत्तत्पूर्यते नित्यकालं

हतं हतं दत्तवरं पुरस्तात् ॥ १२

M₂ अच्युत (for अप्युत)

6 K₁ 4 s Dn₁ D₁₋₈ धृतराष्ट्र (for दुर्योधन) G₈ om the ref — D₈ (hapl.) om 6 and the ref before 7 — “) D₇ समस्तान् (for अभिनन्दस्तान्) — “) K₁ 8 D₇ सर्वान् (for पार्थान्) — “) S रथे (for रथे) — “) K₄ B Dn D₈ D₁₋₈ 8 G₈ ध्वजा .

7 D₈ om the ref (of v1 6) — “) K₄ B D (except D₁ 8 10, D₈ missing) C₈ भौमन, Cd as in text (of v1 9, 10) Dn₁ G₈ चक्रेण (for शक्रं) — “) S (except M₁ 4) बहुचित्रो. — “) K₄ B₁ 8 s Dn D₈ D₈₋₈ C₈ धाता (for धात्रा) D₇ धाता त्वष्टा (for त्वष्टा धात्रा) K₄ B₁ 8 s D₈₋₈ सदा विभो, B₂ 4 समं विभो; D₂ 7 8 G₂ M₈ सहाविभो

8 “) S तस्य (G₈ सर्वं) (for तस्मिन्) — After 8, K₄ (om line 2) B D (D₈ missing, D₂ 10 marg sec. m) ins

341* भीमसेनानुरोधाय हनूमान्मारुतात्मज ।

आत्मप्रतिकृतिं तस्मिन्ध्वज आरोपयिष्यति ।

9 K₄ om. 9^{ab} — “) T₁ G₁ उन्नत (for अन्तरं) — “) K₄ D₈ D₈ 8 न सज्जत्यसौ, B₁ 8.8 Dn D₈ 4 न ससज्जत्यसौ, B₂ 4 सज्जत्यसौ, D₁ 7 G₄ न ससजेत्; D₂ न ससजेत्, D₈ T₁ G₁ न सज्जते, T₂ न ससजेते, M₈ न संसजेत् (for न ससजेत्) T₂ बहु* (for तरु*) — “) K₁ 8 D₂ 7 10 M om हि K₄ B Dn D₈ D₈₋₇ भौमनेन (of v1 7, 10)

10 “) K₄ D₈ D₈₋₇ T₂ G₂ 4 चैव वर्णं; T₁ G₁ 8 चैकरूप B (except B₂) Dn D₁ 8 10 M₈ वेद्मि (for विद्मि). T₁ G₁₋₈ 8 M किंचन, T₂ किंचित् (for किं नु तत्). G₄ न विदुः कथंचन (for न च वेद्मि किं नु तत्) — “) = 11* K₈ रचितो (for विहितो) K₄ B Dn D₈ D₈₋₇ भौमनेन (of v1 7, 9) — K₈ B₈ om (hapl) 10^a-11^a, D₈ reads the portion in marg (sec m)

11 K₈ B₈ om 11^{ab} (cf v1 10). D₇ reads 11^{ab} twice (with v1) — “) D₇ (second time) तथा (for यथा) D₇ (second time) T₁ G₁ 8 एव (for एति). D₁ तांस्तान्, Cd रक्षन् (as in text). D₇ (first time) निरुद्धो गरीयान् (for दिवमेति रुद्धा) — “) M (except M₁) वर्णं G₄ सिताम्न (for चित्रत्) K₄ B Dn D₈ D₈₋₈ 7 (second time) 10 तैजसाश्चित्ररूपान् — “) = 10*. K₄ B (B₈ om) Dn D₈ D₈₋₇ G₂ 4 भौमनेन. — “) M₁ विहितो; C₈ भविता (as in text) S (except T₂) नोत (M नैव) वाधा (G₂ 4.8 ‘ध’) Cd cites रोध and न चेन्न भार C₈ cites the whole pāda as in text

12 “) D₁ वायु* (for वात*) — “) S रथे (for दिव्या) D₇ युक्ताश्चित्रा पावकेनेह दत्ता — After 12^{ab}, K₄ Dn D₂ (marg sec m) 8-8 8 10 ins

342* भुव्यन्तरिक्षे दिवि वा नरेन्द्र

एषां गतिर्हीयते नात्र सर्वा ।

— “) S हि यत् (for यत्तत्)

13 “) K₁ दधिवर्णा, S दत्तवरा (G₄ ‘र्णा’) (for

तथा राजो दन्तवर्णा बृहन्तो
 रथे युक्ता भान्ति तदीर्यतुल्याः ।
 क्रश्यप्रख्या भीमसेनस्य बाहा
 रणे वायोस्तुल्यवेगा बभूवुः ॥ १३
 कल्माषाद्वास्तित्तिरिचित्रपृष्ठा
 आत्रा दत्ताः प्रीयता फल्गुनेन ।
 आतुर्वीरस्य स्वस्तुरंगैर्विशिष्टा
 मुदा युक्ताः सहदेवं वहन्ति ॥ १४

माद्रीपुत्रं नकुलं त्वाजमीढं
 महेन्द्रदत्ता हरयो वाजिमुख्याः ।
 समा वायोर्वलवन्तस्तरस्त्रिनो
 वहन्ति वीरं वृत्रशत्रुं यथेन्द्रम् ॥ १५
 तुल्याश्चैभिर्वयसा विक्रमेण
 जवेन चैवाग्रतिरूपाः सदश्वाः ।
 सौभद्रादीन्द्रौपदेयान्कुमारा-
 न्वहन्त्यश्वा देवदत्ता बृहन्तः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

धृतराष्ट्र उवाच ।
 कांस्तत्र संजयापश्यः प्रत्यर्थेन समागतान् ।
 ये योत्सन्ते पाण्डुवार्ये पुत्रस्य मम बाहिनीम् ॥ १
 संजय उवाच ।
 मुख्यमन्धकटुष्णीनामपश्यं कृष्णमागतम् ।

चेकितानं च तत्रैव युयुधानं च सात्यकिम् ॥ २
 पृथगक्षौहिणीभ्यां तौ पाण्डवानभिसंश्रितौ ।
 महारथौ समाख्याताबुभौ पुरुषमानिनौ ॥ ३
 अक्षौहिण्याथ पाञ्चाल्यो दशभिस्तनयैर्धृतः ।
 सत्यजित्प्रमुखैर्वैरैर्धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ४

C. 5. 225
E. 5. 57 4
K. 5. 57 4

दन्तवर्णा) — ^१) D1.5 'युक्ता (for 'तुल्या) — ^२) K1 B1.5.5 Dn Ds1 D1 क्रश्यं, K4.5 D2.4 sm.5-5 10 क्रश्यं, Ds1 क्रश्यप्रख्या; D2 क्रश्यप्रख्या, D3 बाहा, Cd.5 क्रश्य-प्रख्या (as in text) ४३ Cn पाठान्तरे क्रश्यो मृगमेदः । ४४ — ^३) K1.4 B D (except D1.2.7 10, D2 missing) रथे (for रणे) T2 G2 हया (for बायो) K1.5 D1.2.7 10 T G1.2 'रूपा (for 'वेगा)

K1.5.5 B1.5 D (D2 missing) संजययान, T1 G1 M संजयप्रतियान — *Adhy namo* M अजुनरयादिसकीर्तनं — *Adhy no* (figures, words or both) K1 56, Ds 55, Ds 52, D1 Gs 57, T G1-4 M 58 (M2.5.5 59) — *S'toka no* Dn 17

56

~~56~~ This adhy is missing in K2.5 Ds (of v1 5 41 1, 32 15, 50 59

1 ^१) D2 आचक्ष्व, G2 M2 अद्राक्षी (for अपश्य) — ^२) = (var) 5. 49 1^२ K4 B Dn D2.5 10 S प्रीत्यर्थेन, D1 10m C3 प्रत्यर्थेन, Cd.5 as in text D2 प्रत्यक्षेण समागता — ^३) D2.4 पाण्डुवार्ये K5 योत्सन्ते पाण्डवस्यार्थे, D2 योत्सन्ते पाण्डवार्थेषु

3 ^१) Some S MSS अक्षौहिणी Dn Ds.5.5 तु, Ds ते (for तौ) — ^२) B 'रथ- (for 'रथौ) — ^३) S ताबुभौ पुरुष (G2 M2 भरत)पंसौ

4 ^१) Some S MSS अक्षौहिण्या. D1 Gs च, T G1-4 M तु (for अथ). — ^२) K5 सत्यमुखप्र' (hyper-metric), T1 G1.5 सत्यकप्र', G2 सात्यकिप्र'; G4 सत्यवत-मुखं G2 वीरो (for वीर)

14 ^१) M1 कल्माषपादा (for 'पादा) K1 Dn1 Ds.5 Gs तित्तिर, B2 Ds तित्तिरा. T2 वृष्टचित्रा, G2 युपचित्रा — ^२) Some N MSS फाल्गुनेन — ^३) D1.2.4 वीर (for वीरस्य) Gs म्व (for म्वस्) K1.4 तुस्तेद.

15 ^१) B2 G2 M माद्रीपुत्र K5 B Dn1 D1 10 G2.4 त्वानमीढ, T G1.2 M2.5 चाजमीढ — ^२) T1 G1 वहति (for वाजिमुख्या) — ^३) D1.2 'हण, S 'वचे (for 'शत्रु)

16 ^१) K5 D1 चैते, D1 चापि, D2 म्व (for चैभिर्) — ^२) K5 D1 10 G2 M (except M1) प्रति (for अप्रति) K4 B Dn Ds D1-5.5 महाजवाक्षिप्ररूपा सदश्वा (B2 'श्रित्रर्थेन दत्ता)

Colophon missing in K2.5 Ds — *Sub-parvan*

C 5. 2235
B 5. 57 5
K. 5. 57 5

दुपदो वर्धयन्मानं शिखण्डिपरिपालितः ।
 उपायात्सर्वसैन्यानां प्रतिच्छाद्य तदा वपुः ॥ ५
 विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्खेनैवोत्तरेण च ।
 सूर्यदत्तादिभिर्वैर्मदिराश्वपुरोगमैः ॥ ६
 सहितः पृथिवीपालो आतृभिस्तनयैस्तथा ।
 अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य वृतः पार्थ समाश्रितः ॥ ७
 जारासंधिर्मागधश्च धृष्टकेतुश्च चेदिराट् ।
 पृथक्पृथगनुग्राप्तौ पृथगक्षौहिणीवृतौ ॥ ८
 कैकया आतरः पञ्च सर्वे लोहितकच्चजाः ।
 अक्षौहिणीपरिवृताः पाण्डवानभिसंश्रिताः ॥ ९
 एतानेतावतस्तत्र यानपश्यं समागतान् ।
 ये पाण्डवार्थं योत्स्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् ॥ १०
 यो वेद मानुषं व्यूहं देवं गान्धर्वमासुरम् ।
 स तस्य सेनाप्रमुखे धृष्टद्युम्नो महामनाः ॥ ११

भीष्मः शान्तनवो राजन्भागः कृत्स्नः शिखण्डिनः ।
 तं विराटोऽनु संयाता सह मत्स्यैः प्रहारिभिः ॥ १२
 ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य भागो मद्राधिपो वली ।
 तौ तु तत्राद्युवन्केचिद्विपमौ नो मताविति ॥ १३
 दुर्योधनः सहसुतः सार्धं आतृशतेन च ।
 प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भीमसेनस्य भागतः ॥ १४
 अर्जुनस्य तु भागेन कर्णो वैकर्तनो मतः ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १५
 अश्वक्याश्चैव ये कैचित्पृथिव्यां शूरमानिनः ।
 सर्वास्तानर्जुनः पार्थः कल्पयामास भागतः ॥ १६
 महेष्वासा राजपुत्रा आतरः पञ्च कैकयाः ।
 कैकयानेव भागेन कृत्वा योत्स्यन्ति संयुगे ॥ १७
 तेषामेव कृतो भागो मालवाः शाल्वकैकयाः ।
 त्रिगर्तानां च द्वौ मुख्यौ यौ तौ संशप्तकाविति ॥ १८

5 G₄ (hapl) om 5-6 — ^a) G₈ दुपदो वर्धयामास — ^b) B₁ 2 4 G₈ 'वारित' — ^c) B (G₄ om) सर्वसैन्येन — ^d) T₂ प्रच्छाद्य च (for प्रतिच्छाद्य) B₈ तदा प्रभाः, S (G₄ om) महीं तदा (for तदा वपुः)

7 ^a) B₈ D₂ S पृथिवीपालं — ^b) T₁ G₁ 5 ज्ञाति (for आतृ) — ^c) Some S MSS अक्षौहिण्यैव K₄ B (except B₈) D (except D₁ 2 7, D₉ missing) सैन्यानां — ^d) S (except G₈) पार्थान् (for पार्थ) K₄ D₂ 4 'स्थित', G₆ 'हितः' (for 'श्रित')

8 ^a) K₄ 5 Dn₁ D₈ 2 D₁ 8 T₂ G₈ 4 M₂ जरासंधि — ^c) D₁ धर्मराजमनुग्राप्तौ — ^d) Some S MSS अक्षौहिणी

9 ^a) Some N MSS कैकया K₆ transp पञ्च and सर्वे — G₂ om 9^d — ^c) D₁ T₁ G₁ 5 अक्षौ (D₁ 'क्षौ') हिण्या — ^d) M (except M₁) अपि (M₄ inf lin अभि- as in text) D₁ 2 पाण्डवानां वले (D₂ रणे) भवन्.

10 ^a) K₁ 5 D₁ 2 10 एव ततस् (for एतावतस्) — ^b) B (except B₈) Dn D₈ D₈-0 8 T G₁ 2 4 तान्, G₆ तदा (for यान्) — ^d) S सैनिकान् (for वाहिनीम्)

11 ^a) T₁ G₁ transp वेद and देव G₈ वेत्ति (for वेद) T₂ G₂ देवगधर्वम् — ^c) K₄ B D (except D₁ 7 10, D₉ missing) तत्र (for तस्य) S स तस्य (G₄ सयल-, M₁ सर्वस्य) प्रमुखे नेता (T₂ ताट्क्) — ^d) K₄ B (except B₈) D (except D₁ 2 7 10, D₉ missing) G₄

(before corr) 'रथ' (for 'मनाः')

12 ^b) K₆ D₂ भागे (for भाग.) K₆ दत्त. (for कृत्स्न) — ^c) G₄ अपि (for अनु-) — ^d) K₄ B D (except D₁ 10, D₉ missing) T₁ G₁ 2 सार्धं (for सह), K₅ पुत्रैः, a few S MSS मात्स्यै (for मत्स्यै).

13 ^b) B₂ 4 G₄ कृत (for वली) — ^d) D₂ G₈ तौ (for नो) K₁ 5 D₁₀ (m as in text) विपमाविति भारव

14 ^a) K₁ 5 D₁ 10 (sup. lin. as in text) मसैन्यश्च, D₁ 2 T₁ G₁ 5 तव सुत (for सहसुत) — ^b) D₁ 2 G₄ सह (for सार्धं).

15 ^a) D₁ G₄ 5 च (for तु) — ^b) K₁ 5 D₁₀ तत्, D₂ S गत (G₄ कृत) (for मत) — ^c) K₁ 5 D₁ 2 भगदत्त (for विकर्णश्च)

16 G₂ is missing from 16 up to 57^{ab} G₆ om. 16 — ^d) K₁ 5 D₁ भागश्च (for 'त')

17 G₂ missing (of v 1 16) — ^b) N (except B) mostly कैकयाः and कैकयान् D₁ चैव (for एव) — ^d) D₁ संगरे, S (except G₂, G₂ missing) गता (for 'युगे')

18 G₂ missing (cf. v 1 16) — ^b) M (except M₁) मालव K₁ 5 D₁ शाट्वकैकया, K₄ Dn D₈ D₈-0 8 10 शाट्वकास्तथा, T₁ G₁ 5 साट्वकोसला, T₂ G₈ 4 M₁ 2 साट्व, M₈-6 सह कैकयै — ^c) D₂ त्रिगर्तानां (for त्रिगर्तानां च) D₁ S (G₂ missing) तु (for च)

दुर्याधनमुताः सर्वे तथा दुःशासनस्य च ।
सोमद्रेण कृतो भागो राजा चैव बृहद्बलः ॥ १९
द्रौपदेया महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
वृष्टद्युम्नमुखा द्रोणमभियास्यन्ति भारत ॥ २०
चेकितानः सोमदत्तं द्रैरथे योद्धुमिच्छति ।
भोजं तु कृतवर्माणं युयुधानो युयुत्सुति ॥ २१
सहदेवस्तु माद्रेयः शूराः संक्रन्दन्तो युधि ।
स्वमंगं कल्पयामास श्यालं ते सुवलात्मजम् ॥ २२
उल्लंकां चापि कैतव्यं ये च सारस्वता गणाः ।
नकुलः कल्पयामास भागं माद्रवतीसुतः ॥ २३
ये चान्ये पार्थिवा राजन्त्रत्युद्वास्यन्ति संयुगे ।
समाह्वानेन तांश्चापि पाण्डुपुत्रा अकल्पयन् ॥ २४
एवमेवामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः ।
यत्ते कार्यं सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकम् ॥ २५

D₁₀ दुर्या (for च दुर्या) K₁ D₁ transp दुर्या and युयुधा
K₁ T₂ दुर्या, B₂ & D_n D₅ दुर्या (for दुर्या) — “) K₁ दुर्या तां
संवर्तकाविति, D₂ न्यार्ता संवर्तकाविति Some N MSS
संवर्त (for संवर्त)

20 G₂ missing (cf. v.l. 16) — “) D₁ सारस्वता
(for सारस्वता) S (G₂ missing) अन्ति (T₁ G₁ न्या)याति
महागया

21 G₂ missing (cf. v.l. 16) — “) T₁ G₁ स
नानदत्ति — “) K₁ D₅ भोजस्तु — “) K₁ D₅
युयुत्सवे

22 G₂ missing (cf. v.l. 16) — “) D₁ 10 युवा
(for युधि) — “) D₁ स्त्रवं संकरः; D₂ शङ्खनि कल्प
— “) Some S MSS श्यालं (for श्यालं)

23 G₂ missing (cf. v.l. 16) — “) K₁ B D
(except D₁ 10, D₂ missing) चैव (for चापि) D₁ S
(G₂ missing) कौरव्य (D₁ G₁ कौरव्य, G₂ कौरव्य), Ca कैतव्य
(as in text) — “) D₁ सारस्वता; Cs as in text.

24 G₂ missing (cf. v.l. 16) — “) K₁ D₁ B₂
D_n D₁ 10 G₁ नगरे (for युगे) — “) T₁ G₁ न्यायिन
तेन (for सभा) — “) K₁ स्वकल्प; K₂ स्वकल्प, D₂ &
G₄ प्रकल्प (for अकल्प) D₁ 10 पांडवाश्चाप्य (D₁₀
न्यायिन)कल्पयन्

25 G₂ missing (cf. v.l. 16) — “) D₅ यद्धि (for
यत्ते) — After 25, D₅ ins. an addl. colophon.

धृतराष्ट्र उवाच ।

न सन्ति सर्वे पुत्रा मे मृदा दुर्धृतदेविनः ।
येषां युद्धं बलवता भीमेन रणमूर्धनि ॥ २६
राजानः पार्थिवाः सर्वे प्रोक्षिताः कालधर्मणा ।
गाण्डीवार्तिं प्रवेक्ष्यन्ति पतङ्गा इव पावकम् ॥ २७
विद्वतां वाहिनीं मन्ये कृतवर्महात्मभिः ।
तां रणे क्रेऽनुयास्यन्ति प्रभगां पाण्डवैर्युधि ॥ २८
सर्वे ह्यतिरथाः शूराः कीर्तिमन्तः प्रतापिनः ।
सूर्यपावकयोस्तुल्यास्तेजसा समितिजयाः ॥ २९
येषां युधिष्ठिरो नेता गोप्ता च मधुघ्नदन्तः ।
योर्धो च पाण्डवो वीरौ सव्यसाचिवृकोदरौ ॥ ३०
नकुलः सहदेवश्च वृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
सात्यकिर्दुपदथैव वृष्टद्युम्नस्य चात्मजः ॥ ३१
उत्तमौजाश्च पाञ्चाल्यो युधामन्युश्च दुर्जयः ।

G. 5. 22³
B. 5. 57 C²
K. 5. 57 22

26 G₂ missing (cf. v.l. 16) — “) D₂ T₁
transp सर्वे and पुत्रा D₁ transp पुत्रा and मृदा D₁
नानिन, D₁ G₂ वेदिन; G₄ सेविन (for देविन)

27 G₂ missing (cf. v.l. 16) — “) K₂ इमे ते
(for राजान) T₁ प्रेक्षिता, T₂ प्रेक्षिता, G₁ प्रोक्षिता (for
पार्थिवा) — “) K₁ D₁ & प्रेक्षिता; K₂ G₄ & प्रेक्षिता, T₁
प्रापिता, T₂ पार्थिवा, G₁ & प्रोक्षिता, Ca प्रोक्षिता (as in
text) K₂ D₂ कर्मणा, D₁ M₂ & वर्मिणा, Ca वर्मणा
(as in text) — After 27, G₂ repeats 5 54. 14-42²⁵
(with D_n readings)!!

28 G₂ missing (cf. v.l. 16) — “) K₁ B₂ S
D₁ 10 T G (G₂ missing) तान् (for ता), and प्रभगान्
(for भ्रा)

30 G₂ missing (cf. v.l. 16) — “) D₁ & तेषां
(for तेषां) S (G₂ missing) राजा (for नेता) — “)
G₁ M₂ & यौवना D₁ 2 (before corr) योद्धा वृकोदरश्चैव
— “) D_n 2 D₁ 2 (before corr) & 10 M₂ & सव्यसार्चो
D₁ 2 (before corr) च पांडव (for वृकोदरौ)

31 G₂ missing (cf. v.l. 16) G₄ om. 31², K₁
om 31²-32² — “) D₅ D₁ T₁ G₁ & M चारुसजा
D_n D₂ & 10 वृष्टकेतु (D₂ & 10 युद्ध)श्च सानुज (D₁₀ m
पार्थिव)

32 G₂ missing (cf. v.l. 16) K₁ om. 32² (cf.
v.l. 31) — “) M युयुधानश्च दुर्जय — After 32,

C. B. 2263
B. 5 57 82
K. 5 57 82

शिखण्डी क्षत्रदेवश्च तथा वैराटिरुत्तरः ॥ ३२
काश्यश्चेदयश्चैव मत्स्याः सर्वे च सृज्याः ।
विराटपुत्रो बभ्रुश्च पाञ्चालश्च प्रभद्रकाः ॥ ३३
येषामिन्द्रोऽप्यकामानां न हरेत्पृथिवीमिमाम् ।
वीराणां रणधीराणां ये भिन्दुः पर्वतानपि ॥ ३४
तान्सर्वान्गुणसंपन्नानमनुष्यग्रतापिनः ।
क्रोशतो मम दुष्पुत्रो योद्धुमिच्छति संजय ॥ ३५
दुर्योधन उवाच ।

उभौ स्त्र एकजातीयौ तथोभौ भूमिगोचरौ ।
अथ कस्मात्पाण्डवानामेकतो मन्यसे जयम् ॥ ३६
पितामहं च द्रोणं च कृपं कर्णं च दुर्जयम् ।
जयद्रथं सोमदत्तमश्च तथा मानमेव च ॥ ३७

सुचेतसो महेष्वासानिन्द्रोऽपि सहितोऽमरैः ।
अशक्तः समरे जेतुं किं पुनस्तात पाण्डवाः ॥ ३८
सर्वा च पृथिवी सृष्टा मदर्थे तात पाण्डवान् ।
आर्यान्धृतिमतः शूरानग्निकल्पान्प्रवाधितुम् ॥ ३९
न मामकान्पाण्डवास्ते समर्थाः प्रतिवीक्षितुम् ।
पराक्रान्तो ह्यहं पाण्डून्सपुत्रान्योद्धुमाहवे ॥ ४०
मत्प्रियं पार्थिवाः सर्वे ये चिकीर्षन्ति भारत ।
ते तानावारयिष्यन्ति ऐणेयानिव तन्तुना ॥ ४१
महता रथवंशेन शरजालैश्च मामकैः ।
अभिद्रुता भविष्यन्ति पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ ४२
धृतराष्ट्र उवाच ।
उन्मत्त इव मे पुत्रो विलपत्येष संजय ।

Ds ins

343* ततः श्वेतस्तु वैराटि केतुमान्वाहिनीपति ।

33 G₂ missing (of. v. l. 16) — *) G₈ ६ काश्य*
K₁ ६ D₁ १० चात्र, D₁ २ यत्र (for चैव) — *) D₁ २ स
(for च) — *) D₈ ६ पुत्रो. D₁ वधु* (for वभ्रु*) T₁
विराट. सहपुत्रश्च, T₂ विराट. सहदेवश्च also — *) K₄
D₁ ८-९ पांचात्याश्च

34 G₂ missing (of v. l. 16) — *) T₁ G₄ ९
एषाम्, M तेषाम् (for येषाम्) — *) K₈ धीराणा (for
वी*) B₈ नरवीराणा, D₂ D₂ ९ ९ रणवीराणा, D₈ च
शरीराणां; S (G₂ missing) रणशूराणा — *) K₈ D₂
D₆ १ G₄ ९ भिद्यु*

35 G₂ missing (of v. l. 16). — *) K₄ ९ B D
(except D₁ १ १०, D₈ missing) T G₁ ९ सर्व* (for
सर्वान्) — *) D₈ २ D₈ ९ G₈ ९ नमनुष्य* (for अमनुष्य*)
— *) K₁ ९ त्रा योद्धुमिच्छत्यसदशयं

36 G₂ missing (of v. l. 16) — *) D₈ स्तः; S
(G₂ missing) अपि, Ca d स्त्र* (as in text) — *) D₁
अथ (for तथा) G₈ तत्रैवाहवगोचरौ — *) K₁ ९ S
(G₂ missing) पश्य* (for मन्य*)

37 G₂ missing (of v. l. 16) D₁ १ (hapl) om.
37^{ab}. — *) G₁ ९ सोमदत्तम् (for सोमदत्तम्)

38 G₂ missing (of. v. l. 16) — *) K₁ ६ D₂
T G₁ ९ सुतेजसो; D₁ सर्वाश्चैतान्, M₁ महौजसो (for
सुचेतसो).

39 G₂ missing (of v. l. 16). G₈ om 39^{ab}.
— *) G₈ लोका (for सृष्टा) K₄ B D (except D₁ २,

D₈ missing) सर्वे च पृथिवीपाला (D₈ ९ छ) Ca d oite
पृथिवी सृष्टा, C₈ सर्वा च पृथिवी सृष्टा — *) G₄ M
ममार्थे, Ca d ९ as in text K₁ D₂ Ca d पांडवा, C₈
as in text — *) K₄ B D (except D₁ १०, D₈
missing) आर्या शस्त्रभृता (B₁ २ ६ ९ शस्त्रधरा*, B₈ D₈ ९
विद*, D₁ धृतिमत*) शूरा — D₈ ९ om 39^{ab}-40^{ab}.
— *) K₈ प्रधाधितु, D₁ प्रहारिण, G₈ प्रतापिनः; M₂
प्रशासितुं (for प्रधाधितुम्) C₈ oites बाधितुम् K₄ B
D₂ D₈ D₂ ९-९ समर्था प्रति (D₁ च प्र) बाधितु
40 G₂ missing (of v. l. 16) D₈ ९ om 40^{ab} (of
v. l. 39), T₂ om. 40^{ab} — *) K₈ D₁ १० त्वमि- (for
प्रति) D₁ G₄ बाधितु (for वीक्षितुम्).

41 G₂ missing (of v. l. 16) K₄ om 41 — *)
G₈ पांडवा, M बाधवा (for पार्थिवा) — *) T₂ Cd ९
निवारयिष्यति D₈ ९ ततो नावार*, G₈ ते तात वार* Ca
oites निवारयति. — *) K₁ ९ हरिणान्, D₁ ९ ९ G₄
ऐणेयान्, C₈ ऐणेयानि, Ca d as in text. T₂ (sup l. in.)
G₁ ९ दत्तिन*, G₄ दद्विण*, Ca d ९ तन्तुना (as in text).

42 G₂ missing (of v. l. 16) — *) K₈ वेगेन
(for वंशेन) — *) D₁ शरजालेन B₈ सायकै (for
मामकै) D₂ मामकैर्युद्धदुर्मदै — *) D₁ अभिद्रुता
— After 42, G₄ ins an addl colophon (adhy.
no 59)

43 G₂ missing (of v. l. 16) — *) K₁ M₂ एव
(for एष) — *) D₁ २ G₄ शक्यो (for शक्ते) K₄ B
D₂ D₈ D₈-९ ९ रणे, D₂ [अ]मुना (for युधा) — *) D₁ २
G₄ धर्मराजो युधिष्ठिरः.

न हि शक्तो युधा जेतुं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ४३
 जानाति हि सदा भीष्मः पाण्डवानां यशस्विनाम् ।
 बलवत्तां सपुत्राणां धर्मज्ञानां महात्मनाम् ॥ ४४
 यतो नारोचयमहं विग्रहं तैर्महात्मभिः ।
 किं तु संजय मे ब्रूहि पुनस्तेषां विचेष्टितम् ॥ ४५
 कस्तांस्तरस्त्रिनो भूयः संदीपयति पाण्डवान् ।
 अर्चिष्मतो महेष्वासान्धविषा पावकानिव ॥ ४६
 संजय उवाच ।
 घृष्टद्युम्नः सदैवैतान्संदीपयति भारत ।
 युध्यध्वमिति मा मेष्ट युद्धाद्भरतसत्तमाः ॥ ४७
 ये केचित्पार्थिवास्तत्र धार्तराष्ट्रेण संवृताः ।
 युद्धे समागमिष्यन्ति तुमुले क्वचहृदे ॥ ४८
 तान्सर्वानाहवे क्रुद्धान्सानुवन्थान्समागतान् ।

अहमेकः समादास्ये तिमिर्मत्स्यानिवौढकान् ॥ ४९
 भीष्मं द्रोणं कृपं कर्णं द्रौणिं शल्यं सुयोधनम् ।
 एतांश्चापि निरोत्स्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ ५०
 तथा युवाणं धर्मात्मा ग्राह राजा युधिष्ठिरः ।
 तव धैर्यं च वीर्यं च पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
 सर्वे समधिरुद्धाः स संग्रामान्नः समुद्धर ॥ ५१
 जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ।
 समर्थमेकं पर्याप्तं कौरवाणां युयुत्सताम् ।
 भवता यद्विधातव्यं तन्नः श्रेयः परंतप ॥ ५२
 संग्रामादपयातानां भग्नानां शरणैषिणाम् ।
 पौरुषं दर्शयञ्छूरो यस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ।
 क्रीणीयात्तं सहस्रेण नीतिमन्नाम तत्पदम् ॥ ५३
 स त्वं शूश्च वीरश्च विक्रान्तश्च नरर्षभ ।

C. 5. 227
 E. 5. 57. 56
 K. 5. 57. 56

44 G₂ missing (cf. v. 1. 16) — ^a) G₄ इह, M (except M₁) च (for हि) K₄ B Dn D₅ D₂-c 10 m यथा (for सदा) — ^b) K₄ D₅ ४ तरं (for यद्) — ^c) T₂ सपुत्राणा बलवता

45 G₂ missing (cf. v. 1. 16) — ^a) K₁ ३ D₂ अतो, D₅ यथा, D₇ ततो (for यतो) K₄ B Dn D₅ D₂-c नारोचयद्, K₄ D₁₀ G₅ न रोचयन् K₄ B Dn D₅ D₂-c G₂ ४ M₁ ३ अय, G₅ इमं (for अह) — ^b) B₂ ४ महारथं (for महात्मभिः) — ^c) D₅ D₁-c G₄ नु (for तु) K₄ D₂ ३ T₁ G₁ २ ३ प्र (for मे) — ^d) K₄ D₇ 10 पांडवाना (for पुनस्तेषां)

47 G₂ missing (cf. v. 1. 16) — ^b) K₁ भारतान्, D₅ पांडवान् (for भारत) — ^c) K₁ ३ अपि (for इति)

48 G₂ missing (cf. v. 1. 16) — ^b) K₄ D₁ 10 (sup lin) सन्वृता, D₇ गता; Ca वृता (as in text) — ^a) A few MSS तुमुले K₄ B Dn D₅ D₂-c 10 शस्त्रसंकुले, K₄ क्वचग्रहे, D₇ S (G₂ missing) स (D₇ G₁ ३ च) क्वचग्रहे (T₂ क्वचग्रहे also), Ca d ३ क्वचहृदे (as in text)

49 G₂ missing (cf. v. 1. 16) — ^a) T G₁ ३ क्रुद्ध (for क्रुद्धान्) — G₅ om 49^c-50^b, but erroneously writes instead 52^a and brackets it — ^c) G₂ समादास्ये — ^d) G₂ नक्रान् (for मत्स्यान्). K₁ ३ B Dn D₅ D₂-c १० T₂ G₁ ३ इवो (T₂ G₁ ३ वा) ढकान्

50 G₂ missing (cf. v. 1. 16) G₅ om 50^a (cf. v. 1. 49) — ^a) K₄ G₂ transp कर्णं and द्रौणिं, D₂ T₂

transp कर्णं and शल्यं — ^a) K₁ ३ D₇ 10 T₂ G₂ ४ M चव, T₁ G₁ ३ अह (for चापि) B D₁ T₂ नियोत्स्यामि, Ca d as in text — ^a) T₂ वरुणा (for मकरा)

51 G₂ missing (cf. v. 1. 16) — ^a) K₄ B Dn D₅ D₂-c युवत (for युवाण) — ^a) B₂ D₅ transp धैर्यं and वीर्यं G₅ सप्रेक्ष्य (for वीर्यं च) — ^a) T₁ G₁ सहाधि (for समधि)

52 G₂ missing (cf. v. 1. 16) — ^a) M स्वा (for स्वा) — ^a) D₇ समर्थ एको गोप्ता त्व, Ca as in text Cd. s cite समर्थ and पर्याप्त — After 52^a, N (K₄ ३ D₅ missing) ins

344^a

कौरवाणा विनिग्रहे ।

पुरस्तादुपपातानां.

[(L 1) D₅ विद्यां पते (for विनिग्रहे) — (L 2) D₅ उपनीतानां (for उपया)]

— K₄ om 52^a-53^a — ^a) D₁ Ca. d ३ सविधा, G₅ M तद्विधा (for यद्विधा) — ^a) D₂ तत्, T G₂ ४ त्वत्; M यद्वा (for तद्वा)

53 G₂ missing (cf. v. 1. 16) K₄ om 53^a (cf. v. 1. 52) — ^a) K₁ D₁ T G₁ ३ उप (for अप) — ^b) D₁ विजयपिणां — ^a) B₁ ३ महाभाग (for सहस्रेण) — ^a) D₇ S (G₂ missing) नीतिमान् (for मन्) K₄ B Dn D₅ D₂-c १० m इति नीतिमतां मत

54 G₂ missing (cf. v. 1. 16) — ^a) D₇ अय, S (G₂ missing) त्व च (for स त्व) G₄ ३ वीरश्च शूश्च (by transp) — ^b) G₄ मानी च पुरुषर्षभ

C. 5 2287
B. 5. 57 59,
K. 5. 57 59

भयार्तानां परित्राता संयुगेषु न संशयः ॥ ५४
एवं ब्रुवति कौन्तेये धर्मात्मनि युधिष्ठिरे ।
धृष्टद्युम्न उवाचेदं मां वचो गतसाध्वसः ॥ ५५
सर्वाञ्जनपदान्मृत योधा दुर्योधनस्य ये ।
सवाहीकान्कुरुन्मूयाः प्रातिपेयाञ्शरद्वतः ॥ ५६
सूतपुत्रं तथा द्रोणं सहपुत्रं जयद्रथम् ।
दुःशासनं विकर्णं च तथा दुर्योधनं नृपम् ॥ ५७
भीष्मं चैव ब्रूहि गत्वा त्वमाशु

युधिष्ठिरं साधुनैवाभ्युपेत ।
मा वो वधीदर्जुनो देवगुप्तः
क्षिप्रं याचध्वं पाण्डवं लोकवीरम् ॥ ५८
नेतादृशो हि योधोऽस्ति पृथिव्यामिह कश्चन ।
यथाविधः सव्यसाची पाण्डवः शस्त्रवित्तमः ॥ ५९
देवैर्हि संभृतो दिव्यो रथो गाण्डीवधन्वनः ।
न स जेयो मनुष्येण मा स कृध्वं मनो युधि ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

55 G₂ missing (of v l 16) — ^a) D₁ कौन्तेय (for मा वचो) K₄ B D (except D₁₀, D₉ missing) 'साध्वस' S (G₂ missing) वचो (M ततो) विगतसाध्वस

56 G₂ missing (of v l 16) — ^a) D₂ तात (for सूत) G₈ सर्वान्कुरुन्प्रतिवृत्त — ^b) G₅ M (except M₁) योधा — ^c) Some MSS 'वाहिकान्' — ^d) K₄ Dn D₁₋₄ T₁ G₂ Ca d प्रातिपेयाञ्, G₄ M₅ 'वीर्यान्' B₂ सहस्रश, D₈ 4 समुद्धतान्, C₅ शरद्वत

57 G₂ missing (of v l 16) — ^a) D₁ च (for वि-) — ^d) G₈ द्वैर्णि (for तथा) K₁ Dn₁ S (G₂ missing) कृप (for नृपम्)

58 G₂ resumes! — ^a) M स त्वम् (for त्वम्) K₄ B Dn D₈ D₈₋₉ 10 भीष्मं च ब्रूहि गत्वा त्वमाशु गच्छ च (K₄ B₂ D₈ D₁₀ गच्छत) माचिर, D₂m 7 भीष्म चैव ब्रूहि गत्वा आशु गच्छ च माचिर (see below) — ^b) K₄ B D (except D₁ 2 8, D₉ missing) G₄ युधिष्ठिर K₄ 8 Dn₁ D₈₋₉ 10 C₅ अभ्युपैति, B Dn₂ D₅₁ 'पेयो, D₅₂ D₁ 'पैत, D₁ 'पैहि, D₃ 'पैत, T₂ G₁ 'पेत्स, G₂ M 'पेत (for अभ्युपेत) — ^c) G₅ M (except M₁) मा मा (for मा वो) — After 58^a, K₄ B (except B₄) D (except D₁, Dn₂marg sec m, D₉ missing) ins

345* राज्य दध्म धर्मराजस्य तूर्णं

[K₄ Dn₁ D₂m 8 6 देव^a (for धर्म^a) D₂m 7 10 क्षिप्र (for तूर्ण)]

— ^a) K₄ B (except B₄) D (except D₁, D₉ missing) याचध्व वै (for क्षिप्र याचध्व) C₅ cites क्षिप्र

59 ^a) S transp हि and अस्ति K₁ 8 D₁ 8 10 T G योद्धा, D₁ वीरो, M₈ 4 योधो (for योधो) — ^b) D₁ 8 S अपि (for इह) — ^c) T₂ G₈ 4 तथा^a (for यथा^a)

— ^a) K₁ 8 शत्रुजित्तम^a; K₄ B Dn D₈ D₈₋₉ 8 T₁ G₁ 8 4 सत्यविक्रम, D₁ सत्यसगर, D₁₀ शत्रुसूदन (for शत्रु^a)

60 ^a) D₂ T₂ G₂ M₄ देवैर्हि K₁ 8 D₁ 8 10 G₂ संभृतो D₈ युद्धे (for दिव्यो) — ^b) D₁₀ G₁ 8 M₂ 8 8 'धन्विन — ^c) G₄ मनुष्याणां — ^d) B₂ 8 D₁₋₈ 10 G₄ M₁ मा स कृध्वं, G₈ मा कुरुध्व K₁ 8 D₁ 8 G₁ 8 मा स युद्धे मन कृया, M₂-8 मा स क्रोधान्म (M₂ 8 'त्स) नो युधि

Colophon missing in K₂ 8 D₉ — Sub-parvan K₁ 4 8 B D सजययान (D₂ यानसधि, D₉ missing), T₁ G₁ M सजयप्रतियान — Adhy name M₁ धृष्टद्युम्नवाक्य, M₂-8 धृष्टद्युम्नवाक्यकथन — Adhy no (figures, words or both) K₁ 57, D₈ 56, D₉ 53, D₁ G₂ 58, T G₂ 8 M₁ 4 59, G₁ 4 M₂ 8 8 60 — S'loka no K₄ Dn 61, D₈ 64, G₈ 86

57

☞ This adhy is missing in K₂ 8 D₉ (cf. v l 5 41 1, 32 15, 50 59)

1 ^a) K₁ D₁ 10 कृतश्रमो, K₆ कृतवर्मा, S क्षत्रतेजो (for क्षत्रतेजा) — ^b) K₁ 8 D₁ 10 एव (for अपि) — After 1^{ab}, B₂ has a substituted folio, numbered 93, beginning with the colophon of this adhy (together with some words of the preceding stanza), the intervening portion being lost on the missing original

2 B₂ missing (of v l. 1) — ^a) D₈ T₁ G₁ 8 सर्वावस्थासु (for 'वस्यम्).

५७

धृतराष्ट्र उवाच ।

ध्वत्रतेजा ब्रह्मचारी कौमारादपि पाण्डवः ।
 तेन संयुगमेष्यन्ति मन्दा विलपतो मम ॥ १
 दुर्योधन निवर्तस्व युद्धाङ्गरतसत्तम ।
 न हि युद्धं प्रशंसन्ति सर्वावस्थमरिंदम ॥ २
 अलमर्थं प्रथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितुम् ।
 प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिंदम ॥ ३
 एतद्वि कुरवः सर्वे मन्यन्ते धर्मसंहितम् ।
 यत्त्वं प्रशान्तिमिच्छेयाः पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ४
 अङ्गेमां समवेक्षस्व पुत्र स्वामेव बाहिनीम् ।
 जात एव तव स्नावस्त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ ५
 न ह्यहं युद्धमिच्छामि नैतदिच्छति बाहिकः ।
 न च भीष्मो न च द्रोणो नाश्वत्थामा न संजयः ॥ ६
 न सोमदत्तो नो शल्यो न कृपो युद्धमिच्छति ।

सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवास्तथा ॥ ७
 येषु संप्रतिदिष्टेषुः कुरवः पीडिताः परैः ।
 ते युद्धं नाभिनन्दन्ति तत्तुभ्यं ताव रोचताम् ॥ ८
 न त्वं करोषि कामेन कर्णः कारयिता तव ।
 दुःशासनश्च पापात्मा शकुनिश्चापि सौत्रलः ॥ ९

दुर्योधन उवाच ।

नाहं भवति न द्रोणे नाश्वत्थामासि न संजये ।
 न विकर्णे न काम्योजे न कृपे न च बाहिके ॥ १०
 सत्यव्रते पुरुमित्रे भूरिश्रवसि वा पुनः ।
 अन्येषु वा तावकेषु भारं कृत्वा समाह्वये ॥ ११
 अहं च ताव कर्णश्च रणयज्ञं वितत्य वै ।
 युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा दीक्षितौ भरतर्षभ ॥ १२
 रथो वेदी सुवः खड्गो गदा सुकवचं सदः ।
 चातुर्होत्रं च धुर्या मे शरा दर्भा हविर्यगः ॥ १३

C. 5. 2307
E. 5. 58 13
K. 5. 52. 13

3 3^{ab} = (var) 5 127 43^{ab} — B₂ missing (cf v.l. 1) G₂ (hapl.) om. 3 — ^b) K₂ L₂ D_{1.2} जीवन्, G₂ पुत्रक (for जीवितुम्)

4 B₂ missing (cf. v.l. 1) — ^c) K₁ D₃₂ D₂ 4 8 यस्त्व, D_{1.2} स त्वं; G₂ यं त्वं (for यत्त्व) K₄ B (B₂ missing) D_n D₅ D₂₋₈ सन्धेया, D₁ 2 10 गच्छेया (for इच्छेया) — ^d) D_{1.2} पांडो पुत्रैर् D₅ G₄ महारथै

5 B₂ missing (cf. v.l. 1) — ^a) S (except T₂ G₁ 2) त्वम् (for सम्) G₂ समवेक्षस्व G₂ d cite अवेक्षस्व — ^c) K₄ D₂₋₈ 8 m Cnp शन (for जात) B D_{n1} D₂ Cn एव, D₂ m एषां (for एव) K₄ D₂₋₈ 8 m Cnp महच्छ्रेय, K₅ B₂ D_{n1} D₅ D₇ 10 G₂ तवाग्रा (D_{n1} D₅ D₇ C₂ 'ज्ञा'व; B_{1.4} 5 D₂ 8 Cn तवानाव, D₁ तव श्रेय, Cnp (also) तराम्नाव (for तव स्नाव) G₂ d np ज्ञान्नाव छि Cn शम पुत्र महच्छ्रेय इत्याधुनिक पाठः । छि

6 B₂ missing (cf. v.l. 1) — ^a) K₄ B₂ D₂ M₂ 8 तु (for हि) D₅ D₁ 5 8 योद्धुम् (for युद्धम्) — ^b) K₁ D₇ 10 S नव चेच्छति (T₁ G₂ 'च्छति) T₁ G₂ बाहिका — ^d) T₁ G₁ 8 महायज्ञा (for न सजये)

7 B₂ missing (cf. v.l. 1) — ^a) K₁ B (B₂ missing) D_n D₅ D₁ 2 न शल्यो (D_{n1} D₅₂ D₁ 'ल्यो), D₇ T₂ G₂ 4 न कृपो, D₁₀ शल्यो न (for नो शल्यो)

35

— ^b) D₇ T₂ G₂ 4 शल्यो (for कृपो) D₅ D₁ 5 8 T G_{2.4} योद्धुम् (for युद्धम्) — After 7, S repeats 4^{ed} (with v l)

8 B₂ missing (cf. v.l. 1) — ^a) T₁ M₂ एषु, T₂ G₂ एषां, G₁₋₄ येषां (for येषु) G₄ समभि (for सप्रति) K₅ ये युद्धे सप्रतिष्ठेषु — ^b) D₁ 2 पी (D₂ पं) डिता कुरव परै — ^c) D₁ G₄ 'जानति (for 'नन्दन्ति) — ^d) K₄ न च (for ताव) K₄ D₂ m रच्यते (for रोचताम्)

9 B₂ missing (cf. v.l. 1) — ^b) T G कारयितु (for 'ता) K₁ पुन, K₅ S प्रभु (for तव)

10 B₂ missing (cf. v.l. 1) — ^b) T₁ G₁ 8 न कृपे न च बाहिके (= 10^d) — ^c) K₄ B (B₂ missing) D_n D₅ D₂₋₈ 8 भीष्मे न च (for विकर्णे न) — ^d) G₂ सजये (for बाहिके) T₁ G₁ नाश्वत्थामासि च सजये [= (var) 10^b]

11 B₂ missing (cf. v.l. 1) — ^d) G₂ 'शमे, M 'रमे (for 'ह्वये)

12 B₂ missing (cf. v.l. 1) — ^d) T G (except G₂) दीक्षितो K₄ B (B₂ missing) D_{n1} D₅ D₂₋₈ पुरुषर्षभौ (for भरतर्षभ)

13 B₂ missing (cf. v.l. 1) — ^a) K₂ D₂ 8 (except M₂) वेदि, D₇ वैदि K₅ B₂ D₇ 10 शुव

[273]

आत्मयज्ञेन नृपते इष्ट्वा वैवस्वतं रणे ।
 विजित्य स्वयमेप्यावो हतामित्रौ श्रिया वृत्तौ ॥ १४
 अहं च तात कर्णश्च आता दुःशासनश्च मे ।
 एते वयं हनिष्यामः पाण्डवान्समरे त्रयः ॥ १५
 अहं हि पाण्डवान्हत्वा प्रशास्ता पृथिवीमिमाम् ।
 मां वा हत्वा पाण्डुपुत्रा भोक्ताः पृथिवीमिमाम् ॥ १६
 त्यक्तं मे जीवितं राजन्धनं राज्यं च पार्थिव ।
 न जातु पाण्डवैः सार्धं वसेयमहमच्युत ॥ १७
 यावद्धि स्रज्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण मारिप ।
 तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥ १८

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वान्वस्तात शोचामि त्यक्तो दुर्योधनो मया ।

— ^b) S कवचो (G₈ वर्म वा-; G₄ चर्म चा)जिन (for कवचं सद्) — ^c) K₁ D₁ 7 8 10 (m as in text) धनुर्ज्या, K₈ च युग्या, S सद्वा (for च धुर्या) Cs oites धुर्या .

14 B₂ missing (of v l 1) — ^a) G₄ 'यूपेन, Cs 'यज्ञेन (as in text) — ^c) K₄ 6 B (B₂ missing) Dn D₈ D₈-6 8 च समेप्यावो (D₈ 4 'मो), G₄ श्रियमेप्यावो (for स्वयमेप्यावो)

15 B₂ missing (of v l 1) — ^c) G₈ हि जेप्याम' (for हनिष्याम) — ^d) K₈ त्रय एव च, G₂ समरे प्रसो (for समरे त्रय)

16 B₂ missing (of v l 1) K₈ D₁ om (hapl.) 16^{ad}, G₈ (hapl) om 16^c-17^d — ^c) D₂ 'सुता (for 'पुत्रा) K₁ D₁₀ मा हत्वा पाहुपुत्रा वा (D₁₀ 'त्राश्च)

17 B₂ missing (of v l 1) G₈ om 17 (of v l 16). — ^a) B₂ Dn D₈ D₈ 6 8 T₂ G₂ राज्य (for राजन्) — ^b) B₂ D₈ 6.8 सर्व, T₂ इष्ट (for राज्य). T₁ G₁ भारत; G₄ वाधवान् (for पार्थिव). — ^d) S (G₈ om.) भुजेयं (G₄ भुजीत) पृथिवीमिमां

18 = (var) 5 125, 26 B₂ missing (of v l 1) D₁ om 18 — ^b) K₁ D₇ 10 निघेद् (for विघेद्) S भारत (for मारिप) — ^d) K₈ 'त्याज्या भूमिर् (for 'त्याज्यं भूमेर्)

19 B₂ missing (of v l 1) K₄ reads from 5 57 19 up to 5 58 19 after 5 59 19 — ^a) K₄ सर्वथा, D₂ सर्वान्वै — ^b) K₁ इत्युक्तो (for त्यक्तो) G₈ मम (for मया) — ^c) D₈ 4 T₁ G₁ 5 'यास्यति (for 'यास्यध्व). — ^d) K₄ 5 D₁ यातं (for यान्तं) Dn₁ D₈ वैवस्वत क्षय.

ये मन्दमनुयासध्वं यान्तं वैवस्वतक्षयम् ॥ १९
 रुरुणामिव यूथेषु व्याघ्राः प्रहरतां वराः ।
 वरान्वरान्हनिष्यन्ति समेता युधि पाण्डवाः ॥ २०
 प्रतीपमिव मे भाति युयुधानेन भारती ।
 व्यस्ता सीमन्तिनी वस्ता प्रमृष्टा दीर्घबाहुना ॥ २१
 संपूर्णं पूरयन्भूयो वलं पार्थस्य माधवः ।
 शैनेयः समरे स्थाता वीजवत्प्रवपञ्चरान् ॥ २२
 सेनामुखे प्रयुद्धानां भीमसेनो भविष्यति ।
 तं सर्वे संश्रयिष्यन्ति प्राकारमकुतोभयम् ॥ २३
 यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुञ्जरान्विनिपातितान् ।
 विशीर्णदन्तान्गिर्याभान्निन्नकुम्भान्सशोणितान् ॥ २४
 तानभिप्रेक्ष्य संग्रामे विशीर्णानिव पर्वतान् ।

20 B₂ missing (of v l 1) — ^a) = (var) 5 50, 9^a K₁ 4 5 Dn D₈ D₈ 6 10 कुरुणां; S (except G_{1.2}) रुरुणां, Cnp अजानां, Cn रुरुणाम् (as in text) Cn रुरुणामिवेत्यत्र कुरुणा लाटभापया । अजानामिति पाठो युक्तः । C₁ K₁ 5 अपि, D₈ D₈ (by corr) एव (for इव) — ^b) D₂ D₁ व्याघ्र and वर- — ^c) T₁ M₄ वरान्वरान्, M₁ परान्वरान् D₂ कौरवाश्चिहनिष्यति — ^d) B₂ S समेतान्

21 B₂ missing (of v l 1) — ^a) S प्रतीपमेति मे सेना (G₄ by transp. सेना मे); Cs as in text Cs d oite प्रतीप and इव — ^b) K₈ T G (except G₂) भारत, Ca. d भारती (as in text) — ^c) K₄ D₈ 6 स्रज्या, Cs व्यस्ता (as in text) B (B₂ missing) Dn D₈ D₈-6 8 M₂ 5 प्रस्ता, T₁ G_{2.4} मध्ये (for वस्ता). — ^d) B₂ D₈ 'मृष्टा, D₂ 'भक्ता (for 'मृष्टा)

22 B₂ missing (of v l 1) — ^a) G₂ 8 पूरयेद् — ^b) B₄ D₂-6 Cn धनं (for वलं)

23 B₂ missing (of v l 1) — ^a) T₂ प्रयुक्तानां, Cs प्रयुद्धानां (as in text) D₇ 10 सेनामुखेषु योधानां — ^b) T₂ भीमो हता (for भीमसेनो) — ^c) K₁ 4 D₁ 5 6.8 ते (for तं) — ^d) S 'भया (for 'भयम्) — After 23, S reads 27

24 B₂ missing (of v l 1) G₄ om 24-25. Before 24, D₈ ins धृतराष्ट्र उ — ^a) S (G₄ om) 'गात्रान् (T₂ 'कुंभान्) (for 'दन्तान्) D₂ शैलाभान्; T₁ G₈ 5 M₁ द्रवतो, G₁ 2 M₂-5 धावतो (for गिर्याभान्) — ^d) T₁ G₁ 5 महारणे (for सशोणितान्)

भीतो भीमस्य संस्पर्शात्सर्वासि वचनस्य मे ॥ २५
निर्दग्धं भीमसेनेन सैन्यं हतरथद्विपम् ।
गतिमग्रेरिव प्रेक्ष्य सर्तासि वचनस्य मे ॥ २६
महद्भो भयमागामि न चेच्छाम्यथ पाण्डवैः ।
गदया भीमसेनेन हताः शममुपैष्यथ ॥ २७

महावनमिव छिन्नं यदा द्रक्ष्यसि पातितम् ।
वलं कुरूणां संग्रामे तदा सर्तासि मे वचः ॥ २८
वैशंपायन उवाच ।
एतावदुक्त्वा राजा तु स सर्वान्पृथिवीपतीन् ।
अनुभाष्य महाराज पुनः पप्रच्छ संजयम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

धृतराष्ट्र उवाच ।

यद्वृतां महात्मानो वासुदेवधनंजयौ ।
तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥ १

संजय उवाच ।

शृणु राजन्यथा दृष्टौ मया कृष्णधनंजयौ ।
उचतुथापि यद्वीरौ तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ २

C. 5. 2224
E. 5. 59 2

25 B₂ missing (cf v 1 1) G₄ om 25 (cf. v. 1 24) — ^a) T₁ G₂ तदामिप्रेक्ष्य — ^b) K₁ & D₁₀ 'कीर्णां' (for 'शीर्णां') B₂ D₁ transp हव and पर्वतान् — ^c) K₂ D₁ १ नीतान्, D₂ १ भीमान् (for भीतो) — ^d) — 26^d B₂ T G₁ वचन मम, D₂ वचनानि मे (for वचनस्य मे)

26 B₂ missing (cf v 1 1) K₂ D₂ T₂ om (hapl.) 26 — ^a) G₄ गदया (for निर्दग्ध) — ^b) B (B₂ missing) D_n D₂ सैन्य रथद्विप — ^c) T₁ G₁ 4 M मारांन् (for गतिन्) G₂ तदामिप्रेक्ष्य संग्रामे — ^d) — 25^d B₁ १ D₂ T₁ G₁ 4 M सर्तासि वचन मम

27 B₂ missing (cf. v 1 1) S reads 27 after 23 — ^a) D₁ आगता (for आगामि) S मह (T₁ G₁ १ M₂ 'हा)द्वो भयमत्रागान् (T₂ G₂ भय नो महदत्रागान्) — ^b) S विग्रह (for पाण्डवै) — G₄ om 27^d — ^c) T₁ G₁ १ 'मेनस्य (for 'सेनेन) — ^d) K₁ D₁ १ उपैष्यथ, D₂ उपैष्यत K₂ हताश्चा समुपैष्यथ, S इत शान्तिमुपैष्यमि (G₂ 'ति)

28 B₂ missing (cf v 1 1) — ^a) K₁ D₂ 1 D₂ १ छन्नं (for छिन्न) — ^c) K₄ B (B₂ missing) D_n D₂ 1 D₂ १ १० भीमेन (for संग्रामे)

29 B₂ resumes from 29^d (cf. v 1 1) — ^a) D₂ राजन्म, T₁ G₁ राजा त, T₂ राजा स, G₂ राजान (for राजा तु) — ^b) K₄ १ B (B₂ missing) D G₂ सर्वान् (K₂ D₁ १० सर्वान्म), T₁ G₁ १ स तु वै (for स सर्वान्)

Colophon missing in K₂ & D₂ — Sub-parvan K₁ १ १ B D_n D₂ D₁ १ १० संजययान, D₂ यानसधि, T₁ G₁ M₁ १ १ संजयप्रतियान — Adhy name M₂ १ १ शमप्रशमन, M₄ संजयप्रतिवचने शमप्रशमन — Adhy no (figures, words or both) K₁ 58, D₂ 57, D₂ 54, D₁ G₂ 59, T G₂ १ M₁ १ 60, G₁ १ M₂ १ १ 61 — S'loka no D_n D₂ 29, D₁ G₂ 28

After adhy 57, T G₁ १ read adhy 64

58

This adhy is missing in K₂ & D₂ (cf v 1 5 41 1, 32 15, 50 59) For sequence of K₄ cf. v 1 5 57 19 S reads this adhy (58) after 5 47 1 (M₂ १ read it after 5 47 19)

1 ^c) D₂ 'प्रज्ञ, D₁ १ 'माग (for 'प्राज्ञ) — For 1, S repeats 5 47 1 (v 1 जनार्दन for धनजय)

2 S om 2 — ^b) D₁ वासुदेवधनंजयौ — After 2^{ab}, D₁₀ (marg ecc m) ins 346^a (for the first time), repeating it after 5^{ab}

3 Before 3, S ins संजय — ^a) K₄ १ D₂ D₁ १ १० 'प्रेक्ष्य, Ca. d 'प्रेक्षन् (as in text) S आगुदफेस्योमि (G₂ पि, G₂ हि)मंवीत — ^b) D_n D₂ प्रयात, S सर्वत, Ca प्रयात (as in text) — ^d) K₂ D₁ १० S (except G₂ १) आख्यातो, B₂ व्याख्यातु S (except M₂) नर सिंहयो, Ca as in text

C. 5. 5325
B 5. 52. 3
K 5. 47 19

पादाङ्गुलीरभिप्रेक्षन्प्रयतोऽहं कृताञ्जलिः ।
शुद्धान्तं प्राविशं राजन्नाख्यातुं नरदेवयोः ॥ ३
नैवाभिमन्युर्न यमौ तं देशमभियान्ति वै ।
यत्र कृष्णौ च कृष्णा च सत्यभामा च भामिनी ॥ ४
उभौ मध्वासवक्षीवावुभौ चन्दनरूपितौ ।
स्रग्विणौ वरवस्त्रौ तौ दिव्याभरणभूषितौ ॥ ५
नैकरत्नविचित्रं तु काञ्चनं महदासनम् ।
विविधास्तरणास्तीर्णं यत्रासातामारिदमौ ॥ ६
अर्जुनोत्सङ्गौ पादौ केशवस्योपलक्ष्ये ।
अर्जुनस्य च कृष्णायां सत्यायां च महात्मनः ॥ ७
काञ्चनं पादपीठं तु पार्थो मे प्रादिशत्तदा ।

तदहं पाणिना स्पृष्ट्वा ततो भूमावुपाविशम् ॥ ८
ऊर्ध्वरेखतलौ पादौ पार्थस्य शुभलक्षणौ ।
पादपीठादपहतौ तत्रापश्यमहं शुभौ ॥ ९
श्यामौ बृहन्तौ तरुणौ शालस्कन्धाविचोद्गतौ ।
एकासनगतौ दृष्ट्वा भयं मां महदाविशत् ॥ १०
इन्द्रविष्णुसमावेतौ मन्दात्मा नावबुध्यते ।
संश्रयाद्गोणभीष्माभ्यां कर्णस्य च विकत्यनात् ॥ ११
निदेशस्थाविमौ यस्य मानसस्तस्य सेत्सते ।
संकल्पो धर्मराजस्य निश्चयो मे तदाभवत् ॥ १२
सत्कृतश्चान्नपानाभ्यामाच्छन्नो लब्धसत्क्रियः ।
अञ्जलिं मूर्ध्नि संधाय तौ संदेशमचोदयम् ॥ १३

4 ^a) D₁ S (except M₂) च (for एव) — ^b) D₁ 10
उपयाति वै, S अभिजग्मतु — ^c) K₁ तत्र, G₂ यथा (for
यत्र). K₂ M₄ यत्र कृष्णा च कृष्णश्च (M₄ 'णौ च) — ^d)
K₂ मनस्विनी, B (except B₄) D₈ D₈-8 च भाविनी
5 ^b) S वर (for उभौ) K_{1.5} 'चर्चितौ; D₂ 7 8
'भूषितौ (for 'रूपितौ). — After 5^{ab}, K_{1.5} D₈ 1
D₈ 8 10 ins

346* एकपर्यङ्कशयनी दृष्टौ मे केशवार्जुनौ ।

[For D₁₀ of. v l. 2. K₁ 'शयितौ (for 'शयनी) D₁₀
(first time) ऐकमल समागतौ (for the posterior half)]
— G₈ (hapl) om 5^{ed} — ^e) T G (G₈ om) वरवस्त्रांगौ;
M सुकुमारगौ — ^d) S (G₈ om) वरा

6 ^a) K₁ S (except T₂) च (for तु) — ^b) S च
वरासनं (for महदा) — ^c) K₁ विचित्रा; B₄ D_n
D₅ 8 8 'णाकीर्ण, S नाना (G₂ दाह) स्तरणसस्तीर्ण — ^d)
K_{1.5} D₁ 6 आसेताम्, B₂ आस्यताम्, D₈ आसीताम्, C_n
आसाताम् (as in text) S यत्रास्तां तौ (G₁ 4 5 'साते)
नरर्पमौ — After 6, S (except M₄ 5) ins

347* सत्याङ्गमुपधानं तु कृत्वा शेते जनार्दन ।

7 ^a) S अर्जुनाकगतौ पादौ — D₈ om. 7^{ed}. — ^c)
K₁ 5 D₈ 2 D₁ 10 तु (for च). S (except T₂) कृष्णाया .
— ^d) S शुभायाश्चाङ्गगावुभौ

8 G₄ (hapl) om 8-9 — ^a) K₁ D₁ च (for तु)
— ^b) G_{1.5} वै (for मे) K₁ B₂ D_n 2 D₈ D₈-8 8 10
पदा, S (G₄ om) मुदा (T₂ G₈ दृष्टा) (for तदा). — ^{ed})
K₁ 5 तम् (for तद्) S (G₄ om.) दासीभ्यामाहृतं मह्यं
स्पृष्ट्वा भूमा

9 G₄ om 9 (of v l 8). — ^a) K₄ D₂-8 रेखातलौ
K₅ B D₁ 7. 9 10 'लेखतलौ; T₁ G₁ 5 5 रेखाकितौ, T₂
'रेखान्वितौ, G₂ 'लेखावुभौ, M रेखातलौ — ^c) D₈ D₈ 8
अपकृतौ; D₁ 2 अपसृतौ — K₂ (hapl) om from तत्र
(in 9^d) up to गतौ (in 10^e) — ^d) S (G₄ om.)
धारयेता वरस्त्रियौ — After 9, S (except G₄) ins.

348* न नून कत्तमप किञ्चिन्मम कर्मसु विद्यते ।

स्त्रीरत्नाभ्या समेतौ यन्मिथो मामभ्यभाषताम् ।

विस्मयो मे महानासीदाश्च मे यदु सगतम् ।

हृष्टानि चैव रोमाणि दृष्ट्वा तौ सहितावुभौ ।

[(L 1) G₈ M₈-8 जन्मसु (for कर्मसु)]

10 K₅ om. up to 'गतौ (in 10^e) (of v l. 9)
— ^b) K₄ उद्धतौ, D₁ उच्छ्रितौ (for उद्धतौ) S नागाविव
समुच्छ्रितौ — ^c) S एकशय्या (for एकासन) — ^d)
B₂ T₁ G मे (for मा) — After 10, S ins

349* ततोऽभ्यचिन्तय तत्र दृष्ट्वा तौ पुरुषर्षभौ ।

[G₈-8 M₂ हि (for अभि)]

11 T₂ om 11 S (except T₂) read 11 after
352*. — ^{ab}) S (T₂ om) सोयमिन्द्रसमी वीरौ (G₁ शूरी)
तौ मदौ (T₁ G₁ 4 5 कृष्णौ, G₈ अधौ) नावबु — ^c) D₂
सश्रयाङ्गीष्मद्गोणाभ्यां, S (T₂ om) भीष्मद्गोणाश्रयाच्चैव

12 S transp. 12^{ab} and 12^{ed} — ^a) S निदेशगौ,
Ca d 'स्थौ (as in text) — ^b) D₂ योत्स्यत, D₈ तप्यते
(for सेत्सते) S नरनारायणावुभौ (G₈ 8 'वृषी) — ^c)
S नानवाप्योस्ति कश्चन

13 ^a) B₂ 4 हि (for च) — ^b) K₄ B₄ D_n D₂-8 8
आसीन; Ca, d आच्छन्न (as in text) — ^c) K₅ कृताञ्ज

घनुर्वाणोचितेनैकपाणिना शुभलक्षणम् ।

पादमानमयन्पार्थः केशवं समचोदयत् ॥ १४

इन्द्रकेतुरिवोत्थाय सर्वाभरणभूषितः ।

इन्द्रवीर्योपमः कृष्णः संविष्टो माम्यभापत ॥ १५

वाचं स वदतां श्रेष्ठो ह्यादिनीं वचनक्षमाम् ।

त्रासनीं धार्तराष्ट्राणां मृदुपूर्वा सुदारुणाम् ॥ १६

वाचं तां वचनार्हस्य शिक्षाक्षरसमन्विताम् ।

अश्रौपमहमिष्टार्था पश्चाद्द्वयशोषिणीम् ॥ १७

वासुदेव उवाच ।

संजयेदं वचो ब्रूया धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।

शृण्वतः कुरुमुख्यस्य द्रोणस्यापि च शृण्वतः ॥ १८

यजध्वं विपुलैर्यज्ञैर्विप्रेभ्यो दत्त दक्षिणाः ।

पुत्रैर्दारैश्च मोदध्वं महद्भो भयमागतम् ॥ १९

अर्थास्त्यजत पात्रेभ्यः सुतान्प्राप्नुत कामजान् ।

प्रियं प्रियेभ्यश्चरत राजा हि त्वरते जये ॥ २०

ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति ।

यद्रोविन्देति चुक्रोश कृष्णा मां दूरवासिनम् ॥ २१

तेजोमयं दुराधर्षं गाण्डीवं यस्य कार्मुकम् ।

मद्वितीयेन तेनेह वैरं वः सन्व्यसाचिना ॥ २२

मद्वितीयं पुनः पार्थ कः प्रार्थयितुमिच्छति ।

C. 5 2351
B. 5. 59. 24

लिहि सहाय — ^a) S सदेश चाम्यचोदयं

14 ^{ab}) K₄ B D (except D₁ 7, D₂ missing) घनुरुणकिणकेन (for the prior half) S घनुर्ध्वं (M 'व') रोचितेनाय पाणिनैक स (G₁ सु) लक्षण — ^{ad}) K₄ D₈ 'नोद' (for 'चोद') S पादमादाय यत्पार्थ केशवस्य यशस्विन' (T₁ G₁ 4 s महात्मन, M₈ यशस्विन)

15 ^a) K₄ 'वज' (for 'केतु') K₁ 4 s D₁ 2 10 (m as in text) उत्तिष्ठन् (for उत्थाय) — ^b) D₂ 'भूषण, S दिव्या' — ^d) K₁ 4 s D₁ 2 10 (m as in text) सदे (K₄ 'दि')ष्टं, D₂ 'देश (for 'विष्टो) K₄ D₈-s M मामभापत, K₄ D₁ अभ्यभा', D₂ चाम्यभा' Ca cites मा

16 ^a) S स वाच (by transp) K₁ 4 s D₂ 2 s 8 s (for स) — ^b) K₁ D₈ D₈ C₈ ह्यादिनीं; D₂ उवाच, S आददे, Ca d ह्यादिनीं (as in text) — ^c) B₄ D₁-4 7 त्रासिनीं, D₈ शंसिनीं, S दीपनीं D₂ सर्वभूताना — After 16, S ins

350* वहिश्चरस्य प्राणस्य प्रियस्य प्रियकारिणः ।

मतिमान्मतिमास्थाय केशव सदधे वच ।

17 ^{ab}) S वचनं वचनज्ञस्य 'समन्वित — ^c) S मन प्रसादमश्रौप Ca d cite हृष्टार्था — ^d) K₄ B₁-2.5 D₁ 10 'शोषणीं, B₄ D₂ 'हारिणीं, D₂ 1 Ca d 'वारणीं, D₁ 'धारिणीं, D₂ 'वारणीं, S 'तापन

18 T₂ G₂ 4 M om the ref. T₁ G₁ 4 s श्रीभगवान् (G₁ cont उवाच!) — ^a) G₈ एन (for हृद) K₁ 4 s D₁ 7 10 Ca d ब्रूहि, D₈ ब्रूयां, C₈ ब्रूया (as in text) — ^b) S प्राप्य क्षत्रियससद् Ca s cite धृतराष्ट्र — ^c) S 'वृद्धस्य (for 'मुख्यस्य). K₄ B D (except D₁ 2 10, D₂ missing) कुरुमुख्यस्य भीष्मस्य — ^d) S आचार्यस्य च भीमव — After 18, N (K₂ 8 D₈ missing, K₄

transp) ins

351* आवयोर्वचनात्सुत ज्येष्ठानप्यभिवादयन् ।

यवीयसश्च कुशल पश्चात्पृष्ट्वैवमुत्तरम् ।

[Noticed in Ca d s — (L 1) K₁ 4 s D₁ पूर्वमुच्चाभि वादन (for the posterior half) — (L 2) K₁ 4 s D₁ 2 7 10 Cd कौशल्य (for कुशल) K₁ 4 s D₁ 2 7 पश्चादिद मयोत्तर (for the posterior half) Ca d s seem to cite सुख]

19 S transp 19 and 20 — ^a) K₄ 4 s B D (D₈ missing) T₂ G₂ विविधै (for विपुलै) — ^b) S दक्षिणाश्च प्रयच्छत Ca cites दत्त (as in text) — ^d) S आगत वो महद्भय

20 S transp 19 and 20 — ^a) K₄ वार्थिषु, S पात्रे (T₂ 'धै)षु (for पात्रेभ्यः) — ^b) S सुखमाप्तुत कामज Ca s cite कामजान्

21 T G₁ 2 s transp 21^{ab} and 21^{cd} — ^a) K₄ रोपं (for ऋण) S ऋण प्रवृद्धमिव मे — ^c) S गोविन्देति यदाक्रोशत्

22 ^a) S (except G₂ 4) तेजो महद् (for तेजोमय) — ^b) D₂ D₈ 1 गाहिव S विभ्रता गाहिव घनु' — ^c) K₁ न द्वि', D₈ अद्वि' (for मद्वि') S पार्थेन (for तेनेह) — ^d) S वैर व प्रत्युपस्थित — After 22, S ins

352* कृष्णस्य तद्वच श्रुत्वा भय मां महदाविशत् ।

तव पुत्रस्य लोभ तु वर्तमान प्रमृश्यत ।

followed by st 11 (which is om in T₂), of 10^{cd}

23 = (var) 5 122 55 — Som 28-30 — ^{cd}) D₈ हि (for न) K₁ 4 s D₁ 2 s Ca s विपरीत परीतो (for यो न कालपरीतो) K₁ 4 s D₈ 10 वा अपि, K₄ B₈ D₈ 4 स्यादपि, D₁ वा ह्यपि, D₇ वा यदि (for वाप्यपि)

C. 5. 2231
B. 5. 59 24

यो न कालपरीतो वाप्यपि साक्षात्पुरंदरः ॥ २३
 बाहुभ्यामुद्वहेद्भूमिं दहेत्कुट्ट इमाः प्रजाः ।
 पातयेन्निदिवादेवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ २४
 देवासुरमनुष्येषु यक्षगन्धर्वभोगिषु ।
 न तं पश्याम्यहं युद्धे पाण्डवं योऽभ्ययाद्रणे ॥ २५
 यत्तद्विराटनगरे श्रूयते महद्भुतम् ।
 एकस्य च बहुना च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २६
 एकेन पाण्डुपुत्रेण विराटनगरे यदा ।

भयाः पलायन्त दिशः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २७
 चलं वीर्यं च तेजश्च शीघ्रता लघुहस्तता ।
 अविषादश्च धैर्यं च पार्थान्नान्यत्र विद्यते ॥ २८
 संजय उवाच ।
 इत्यब्रवीद्धृषीकेशः पार्थमुद्धर्पयन्निरा ।
 गर्जन्समयवर्षीव गगने पाकशासनः ॥ २९
 केशवस्य वचः श्रुत्वा किरीटी श्वेतवाहनः ।
 अर्जुनस्तन्महद्वाक्यमब्रवीद्धोमहर्षणम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

वैशंपायन उवाच ।

संजयस्य वचः श्रुत्वा ब्रह्माचक्षुर्नरेश्वरः ।
 ततः संख्यातुमारमे तद्वचो गुणदोषतः ॥ १

प्रसंख्याय च सौक्ष्म्येण गुणदोषान्विचक्षणः ।
 यथावन्मतितत्त्वेन जयकामः सुतान्प्रति ॥ २
 बलाबले विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमान् ।

24 = (var.) 5 122 56 — S om 24 (cf v 1 23) — ^a) K₁ ४ उद्धरेद्; D₁ उत्सहेद् (for उद्धरेद्) — ^e) K₅ D₂ त्रिदिवान् K₅ सर्वान् (for देवान्)
 26 = (var.) 5 63. 15, = (var.) 5 122. 53. — S om 26 (cf v 1. 23), D₅ om. 26^{ad}. — ^a) = 27^a, 5 136 8^a
 27 S om. 27 (cf v 1 23), B₄ (hapl) om 27 K₁ D₅ transp 27 and 28 — ^b) B₁ २ २ D₅ तदा (for यदा). — ^c) K₄ B (B₅ om) D (except D₁ २. 10) पलायत — ^d) = 26^d (q v.).

28 S om 28 (cf v 1 23) K₁ D₅ transp 27 and 28 — ^a) D₁ २ transp वीर्यं and तेज. — D₁ om. 28^{be}. — ^b) D₂ कृतं (for लघु) — ^c) K₁ (before corr) शीघ्र, K_{1m} D₁₀ वीर्यं (for धैर्यं) — ^d) K₁. २ B₅ D₁ १ पार्थे (for पार्थात्). B (except B₅) दृश्यं (for विद्यं)

29 S om 29 (cf v 1 23) K₄ B D (except D₅ 10, D₅ missing) om the ref. — ^b) B₅. २ D₁₀ ह्व (for निरा) — ^c) K₁ D₁ D₁ २ च (for ह्व)

30 S om 30 (cf v 1 23) — ^c) D₁ अर्जुनस्य (for 'नस्तत्') — ^d) B D₁ D₅ D₁ २ २. ६ रोमं (for लोमं), cf v 1 1 1 1, 5 etc

Colophon missing in K₅ & D₅ — Sub-parvan K₁ ४ २ B D₁ D₅ D₁ २-३ 10 संजययान, D₅ यानसंधि; T₁ G₁ ४ M संजयप्रतियान — Adhy name M₁ वासु देववाक्यं, M₂ वासुदेवकथनं; M₃-२ वासुदेववाक्यकथन — Adhy no (figures, words or both) K₁ 59, D₅ T₂ 58, D₅ 55, D₁ 60, T₁ M₂ २ २ 50, G M₁ ४ 49 (G₅ 48) — S'loka no · D₁ 31, D₅ 32.

59

 This adhy. is missing in K₅ & D₅ (cf. v 1 5 41 1, 32 15, 50 59).

1 ^a) S पुनरेव महाबाहु (T₁ G₁ 'भारा) — ^b) B₅ २ D₁ D₅. ६ जनेश्वर, G₄ नराधिप (for नरे) D₁ किरीटी श्वेतवाहन. — ^c) D₁. २ संख्यातु स समारमे — ^d) K₅ G₄ तत्त्वतो (for तद्वचो) G₅ गुणनिश्चये, C₅ as in text — After 1, G₅ reads 3^{ab}, followed by 353^a (cf. v 1. 3)

2 G₂ (hapl) om. 2^a-3^b and line 1 of 353^a (see below) — ^a) K₅ S (G₂ om) सप्र (for प्रस) K₁ D₁ २ १ 10 तु, T₁ G₁ स (for च) K₅ D₁. २ १ G₅ सूक्ष्मेण; T₁ G₂ तत्त्वेन, M₅ ४ साक्ष्येण, C₅ d सौक्ष्म्येण (as in text). B₁ २ २ स प्रसंख्याय सौ. — ^c) K₅ यथावन्मति तत्रैव; D₁

शक्तिं संख्यातुमारैमे तदा वै मनुजाधिपः ॥ ३
 देवमानुषयोः शक्त्या तेजसा चैव पाण्डवान् ।
 कुरुञ्चशक्त्याल्पतरया दुर्योधनमथात्रवीत् ॥ ४
 दुर्योधनेयं चिन्ता मे शश्वन्नाप्युपशम्यति ।
 सत्यं ह्येतदहं मन्ये प्रत्यक्षं नानुमानतः ॥ ५
 आत्मजेषु परं स्नेहं सर्वभूतानि कुर्वते ।
 प्रियाणि चैषां कुर्वन्ति यथाशक्ति हितानि च ॥ ६
 एवमेवोपकर्द्वणां प्रायशो लक्षयामहे ।
 इच्छन्ति बहुलं सन्तः प्रतिकर्तुं महत्प्रियम् ॥ ७

अग्निः साचिन्व्यकर्ता स्यात्पाण्डवे तत्कृतं सरन् ।
 अर्जुनस्यातिभीमेऽसिन्कुरुपाण्डुसमागमे ॥ ८
 जातगृध्याभिपन्नाश्च पाण्डवानामनेकशः ।
 धर्मादयो भविष्यन्ति समाहूता दिवौकसः ॥ ९
 भीष्मद्रोणकृपादीनां भयादशनिसंमितम् ।
 रिरक्षिषन्तः संरम्भं गमिष्यन्तीति मे मतिः ॥ १०
 ते देवसहिताः पार्था न शक्याः प्रतिवीक्षितुम् ।
 मानुषेण नरव्याघ्रा वीर्यवन्तोऽस्त्रपारगाः ॥ ११
 दुरासदं यस्य दिव्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।

C. 5. 2370
E. 5. 60. 12
K. 5. 60. 13

यथा विदति तत्वेन, T G₁ s यथात्ममतिरत्वेन — ^d) D₁ जयकामान्

3 G₂ om 3^{ab} (cf v l 2) G₂ reads 3^{ab} after 1 — ^a) B D (except D₁ v s 10, D₂ missing) C₂ बलावहं, M₂ s 'बला' — ^b) D₂ (by corr) : T₁ G₂ s यथातथ्येन — T G₁ s. 4 M₁ ins after 3^{ab} G₂ (om line 1) s (om. line 2), after 1

353* यदा तु मेने भूयिष्ठ तद्वचो गुणदोषत ।

पुनरेव कुरुणा च पाण्डवाना च बुद्धिमान् ।

— ^a) D₂ सा तु (for शक्तिं) M₂ s सध्या (M₂ 'धा') तु (for सध्यातु) — ^d) T₁ तथा च, G₄ यथा च, G₅ तदेव, M₁ यथावत् (for तदा च) T₂ G₂ मनुजाधिप, G₄ पुरुषर्षभ

4 ^a) B₁ D₁ S (except T₂ M₂) देवमानुषयो C₂ cites देवमानुष — D₂ om 4^a-5^b

5 D₂ om 5^{ab} (cf. v l. 4) Before 5, S ins छतराष्ट्र — ^b) K₄ D₁ s. 4 G₂ M (except M₁) हि, B Dn D₂ D₂ s वि-, D₂ एव, D₁ T G₁ s s अभि (for अपि) — After 5^{ab}, S ins

354* इन्द्रोऽग्निनिविष्टस्य पृथिवीक्षयकारके ।

अघर्मे चायशस्ये च कार्ये महति दारुणे ।

पाण्डवैर्विग्रहस्तात सर्वथा त न रोचये ।

[(L 1) G₄ इन्द्रो हरिनिष्ठस्य G₄ s पृथिवीक्षयकारके (G₂ 'क') — (L 2) T₂ G₁ s M₁ अघर्मे T₁ G₂ s वायशस्ये वा — (L 3) G₂ M विग्रह T G₂-4 सर्वथा मे न रोचये]

— ^a) S तव मानद (for नानुमानत)

6 D₁ om 6^a-7^a — ^a) S इच्छति, C₂ कुर्वन्ति (as in text) — ^a) S कुर्वन्ति च (M 'लेव') (for यथा)

7 D₁ om 7^{ab} (cf v l 6) — ^a) D₂ उपरुद्धाया, C₂ उपकर्द्वणा (as in text) — ^b) K₄ D₂-4 लक्षयाम्यह, C₂ 'महे' (as in text) — ^c) K₁ (m as in text) पृच्छन्ति, Ca. d s इच्छन्ति (as in text) K₂ इत्य बहुल

सर्वेषु — ^a) D₁ तमाप्रिय (sic), D₁ m S तथाप्रि (G₂ 'क्ष')य, C₂ महत्प्रिय (as in text)

8 ^a) D₂ सानिध्यकर्ता, C₂ as in text Ca d cite साचिन्व्य K₁ s D₁ 10 अस्य (for स्यात्) — ^b) D₂ पादवे, C₂ स्वादवे (as in text) D₁ महत्, Ca d सरन् (as in text) — After 8^{ab}, G₂ (which om 8^d) reads 5 60. 5^a-21^b! — ^c) K₄ B D (except D₁, D₂ missing) अपि (for अति) — ^d) D₁ S (except G₂ s, G₂ om) कुरुपादवसगमे (T G₁ 'विग्रहे, M₂ 'सगरे)

9 ^a) K₁ जातवृद्ध्या, K₄ B₂ Dn D₂-s 10m T₂ M Cn जा (Dn₁ जा)तिगृध्या, K₂ ज्ञानवृद्ध्या, B₂ T₁ G₄ जात (G₄ 'ति')गृध्या, D₂ जातिगृध्या; D₁ पुत्रमीत्या, D₁ जातिवृद्ध्या, Ca d s जातगृध्या (as in text) K₁ उपपन्ना, D₂ विपन्ना (for अभि) K₂ तु, T₁ G₁ s ते (for च) — ^b) D₁ अशेषत, D₁ 10 अनेकधा — ^c) K₄ B Dn D₂ D₁ s-s 10 समेप्यति (for भवि) D₂ सर्वे सानिध्यमेप्यन्ति — ^d) K₁ s समुद्धता; D₂ अनाहूता, G₂ समाख्याता

10 ^a) K₁ s D₁ 10 द्रोणभीष्म (by transp) — ^b) K₄ B₂ Dn₂ D₂ s 'सनिभ, K₂ T₁ G₂-s M₂ s 'समितान्, D₂ T₂ G₁ s M₁ s s 'समिताद् — G₂ om 10^a-13^a — ^c) M समरे (for सरम्भ) — ^d) M आगच्छति (for गमिष्यन्ति)

11 G₂ om 11 (cf v l 10) — ^a) K₁ D₂ G₄ तदेव सहिता, K₄ D₁ s s T₂ G₂ तदेव (D₁ T₂ 'व') सहिता, K₂ तदेव रक्षिता, B Dn D₂ D₂ s s 10 ते देवै सहिता, T₁ G₁ s तदेव — ^b) G₁ परि (for प्रति) — ^c) Dn₂ G₄ मानुषेषु, G₂ मनुष्येषु D₂ G₂ M नरव्याघ्र

12 G₂ om 12 (cf v l 10) — ^a) D₁ दुराघर्ष — ^b) K₁ D₂ s गाडिव, K₂ D₁ 10 गाजीव — ^c) Dn T₂ दारुणा (for वारुणा) D₁ om. च M वारुणे 'ये' 'भ्ये'

C. B. 2370
B. B. 60 12
K. B. 60, 13

वारुणौ चाक्षयौ दिव्यौ शरपूणौ महेषुधी ॥ १२
वानरश्च ध्वजो दिव्यो निःसङ्गो धूमवद्भतिः ।
रथश्च चतुरन्तायां यस्य नास्ति समस्त्विषा ॥ १३
महामेघनिभश्चापि निर्घोषः श्रूयते जनैः ।
महाशनिसमः शुब्दः शात्रवाणां भयंकरः ॥ १४
यं चातिमानुषं वीर्यं कृत्स्नो लोको व्यवस्यति ।
देवानामपि जेतारं यं विदुः पार्थिवा रणे ॥ १५
शतानि पञ्च चैवैषूनुद्वपन्निव दृश्यते ।
निमेषान्तरमात्रेण शुञ्चन्दूरं च पातयन् ॥ १६
यमाह भीष्मो द्रोणश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ।
मद्राजस्तथा शल्यो मध्यस्था ये च मानवाः ॥ १७
युद्धायावस्थितं पार्थ पार्थिवैरतिमानुषैः ।

अशक्यं रथशार्दूलं पराजेतुमरिंदमम् ॥ १८
क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
सदृशं बाहुवीर्येण कार्तवीर्यस्य पाण्डवम् ॥ १९
तमर्जुनं महेष्वासं महेन्द्रोपेन्द्ररक्षितम् ।
निम्नन्तमिव पश्यामि विमर्देऽस्मिन्महामृधे ॥ २०
इत्येवं चिन्तयन्कृत्स्नमहोरात्राणि भारत ।
अनिद्रो निःसुखश्चास्मि कुरूणां शमचिन्तया ॥ २१
क्षयोदयोऽयं सुमहान्कुरूणां प्रत्युपस्थितः ।
अस्य चैत्कलहस्यान्तः शमादन्यो न विद्यते ॥ २२
शमो मे रोचते नित्यं पार्थिस्तात न विग्रहः ।
कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवाञ्छक्तिमत्तरान् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

— ^a) G₄ शरपूणं, M शरपूणं

13 G₈ om 13^{ab} (cf. v. l. 10). — ^a) K₅ ततो;
B₂ & Dn D₁ 10 ध्वजे (for ध्वजो) — ^b) K₁ नि शङ्को
(for नि सङ्गो) S (G₈ om) नि (G₄ छा)सगगतिराहवे
Ca, d s cite धूमवद्भति (as in text) — ^c) S (G₈
om) पृथिव्या (for रथश्च) — ^d) K₄ B D (except
D₁ s) क्षितौ (for त्विषा)

14 ^{ab}) D₁ महामेघनिभो यस्य K₄ जवं (for जनं)
S रथश्च यस्य वै दिव्यो (G₈ M₁ s & वोपो) महामेघाच-
निस्त्वन. — ^c) D₈ सङ्ग (for शब्द) S (except G₈ s)
महाशनिसम (G₈ शर)स्पर्श.

15 ^a) S यस्य (for य च) Ca cites य (as in text)
S (except M₂ s) वीर्यं (for वीर्यं).

16 ^a) G₂ M शत च (for शतानि) K₁ s D₂ शत
पच तयवेपुन् — ^b) K₄ B Dn D₈ D₂-s यो गृह्णन्, K₅
प्रवपन्, D₁ T₂ (inf lin) G₁ s M उद्धमन्, D₁ उद्धरन्,
T G₂ उद्धरन्, G₈ s उत्सृजन् (for उद्धपन्) K₁ D₁ एव,
K₄ B Dn D₈ D₂-s नैव, T₁ G₁ इह (for इव) K₅
देववत्, G₂ वृष्टय (for दृश्यते) — K₅ om 16^a-17^b.
— ^d) G₂ दूरेण, M दूरे च (for दूर च) D₁ G₈ पातयेत्
(for यन्)

17 K₅ om 17^{ab} (cf. v. l. 16) — ^a) T₁ तम्, G₄
यथा (for यम्) M त्वाह (for आह). — ^c) K₅ नृप;
D₁ च य, D₂ स्वय (for तथा) K₁ च पांचाल्यो; S च

शल्योय (G₈ s थ) (for तथा शल्यो) — ^a) D₁ मानुषा,
M₂-s बांधवा (for मानवाः)

18 ^a) D₁ युद्धे च (for युद्धाय). — ^c) D₁ रथिनां
वीरं; G₈ नरशार्दूल (for रथं)

19 B₄ om 19^{ab} D₈ transp 19^{ab} and 19^{cd}.
— ^b) K₅ Dn₁ D₈ 10 च (for य). — ^d) B₁ s om
19^{cd}. D₁ S सदृश and पाण्डव.

20 K₄ om from st 20 up to st 26 of the next
adhy — ^b) B D (except D₁ 7.10, D₈ missing)
महेन्द्रोपेन्द्रविक्रमं (B₂ पमविग्रहं) — ^d) B D₈ D₂-s 10
भये; Dn हवे, G₈ रथं (for मृधे)

21 K₄ om 21 (cf. v. l. 20) — ^a) D₁ T₂ G₂ s
M एतच् (for एव) T G नित्य (for कृत्स्न) — ^c) D₂
नि सुग्री, T₁ G₁ न्यसुरा G₈ अनिर्वृद्धसुखश्चास्मि — ^d)
B₂ D₂ s & G₂ स (D₈ सा)मः; D₁ एव; T₁ नाश (for
शम) Cd cites सम

22 K₄ om 22 (cf. v. l. 20). — ^b) B₂ G₄ समुपं,
B₁ s प्रत्यव, D₁ समव (for प्रत्युप) — ^c) D₁ वै
(for चेत्)

23 K₄ om 23 (cf. v. l. 20) — ^a) D₁ अत्यथं (for
नित्य) — ^b) K₁ सह, K₅ साक (for तात) Ca cites
the whole stanza as in text.

Colophon missing in K₂ s D₈, K₄ om. it. — Sub-
parvan K₁ s B Dn D₈ D₂-s 10 सजययान, D₁ s

६०

वैशंपायन उवाच ।

पितुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ।
 आधाय विपुलं क्रोधं पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १
 अशक्या देवसचिवाः पार्थाः स्युरिति यद्ववान् ।
 मन्यते तद्भयं व्येतु भवतो राजसत्तम ॥ २
 अकामद्वेपसंयोगाद्द्रोहाद्द्रोभाच्च भारत ।
 उपेक्षया च भावानां देवा देवत्वमाप्नुवन् ॥ ३
 इति द्वैपायनो व्यासो नारदश्च महातपाः ।
 जामदग्न्यश्च रामो नः कथामकथयत्पुरा ॥ ४

नैव मानुषवद्देवाः प्रवर्तन्ते कदाचन ।
 कामाद्द्रोभादनुक्रोशाद्देवाच्च भरतर्षभ ॥ ५
 यदि ह्यग्निश्च वायुश्च धर्म इन्द्रोऽश्विनावपि ।
 कामयोगात्प्रवर्तेरन् पार्था दुःसमाप्नुयुः ॥ ६
 तस्मान्न भवता चिन्ता कार्येषा स्यात्कदाचन ।
 दैवेन्द्रपेक्षका ह्येते शश्वद्भावेण भारत ॥ ७
 अथ चेत्कामसंयोगाद्देवाद्द्रोभाच्च लक्ष्यते ।
 देवेषु देवप्रामाण्यं नैव तद्विक्रमिष्यति ॥ ८
 मयाभिमन्त्रितः शश्वज्जातवेदाः प्रशंसति ।

C. 5. 2390
B. 5. 61 9
K. 5. 61 9

यानसन्धि, M (except M₁) सजयप्रतियान — *Adhy name* M पांडवदक्षिकयन — *Adhy no* (figures, words or both) D₅ 59, D₆ 55, D₇ G₂ s s M₁ s 61, T G₄ M₂ s s 62, G₁ 63 — *Sloka no* K₅ 22, D_n 23, D₂ 21

60

✎ This adhy is missing in K₂ s (cf v 1 5 41 1, 32 15), st 1-12 are missing in D₆ (cf v 1 5 50 59) K₄ om. 1-26 (cf. v 1 5 59 20)

1 °) K₅ D₁ आत्माय, T₁ G₁ s s आदाय
 2 Before 2, K₅ G₅ ins दुर्योधन उ° (G₅ om उ°)
 — °) G₂ असाध्या (for अशक्या) G₄ देवशिवाय, Ca as in text — °) M ह्येतु, Ca व्येतु (as in text)
 3 °) D₂ G₁ s अकामाद्वेप° (D₂ °द्वय°), Ca अराग द्वेप°, Cs as in text B₁ s-s D_n D₂-s s G₃ Ca d s transp द्रोहात् and लोभात् D₂ D₂ लोभात्, T₂ G₅ M₁ मोहात् (for द्रोहात्) D₅ स्नेहात्, D₂ द्वेपात् (for लोभात्) B₂ s D_n D₁ 10 °सयोगलोभद्रोहा (D₁₀ °सयोग द्रोहलोभा)च्च भा° — °) D₂ अपेक्षया, Ca d s उपेक्षया (as in text) — °) B₂ s आगता, D₂ T G₁ s आमुयु, Ca as in text

4 °) T₂ एतत् (for इति) — °) D₂ D₆ जामदग्नि K₅ स (for च) K₁ s D₇ रामोपि, S यो राम — °) K₁ s D₁ 7 10 कथा (for कथाम्) K₁ s D₁ 2 7 10 S स्व (D₁ 2 T₂ G₄ चा)कथयत् (for अकथयत्)

5 °) K₁ s D₇ s 10 वै (for एव) G₄ नैव मानुष मावेन — °) D₁ कथ° (for कदा°) — G₂ reads

36

[281]

5°-21^d after 5 59 8^{ab} (om altogether 19°-20^d) — °) B D_n D₅ D₂-s s कामात्क्रोधात्तया लोभात्; D₂ अकामद्वेपसयोगात् — °) S भेदाद्वा (for द्वेपाच्च) D₂ लोभाद्देवाच्च भारत

6 °) B₂ D (except D₁ s, D₆ missing) G₁ s यदा; G₅ यथा (for यदि) K₁ s D₂ D₁₀ तु, D₇ वा (for हि). — °) D₂ प्रजापति (for अश्विनावपि) — °) S प्रवर्तते (for प्रवर्तेरन्) — °) T₂ पांडवा (for न पार्था)

7 °) B D (except D₁₀, D₆ missing) G₅ कथ° (for कदा°) — °) K₅ B₂ देवास्तु, D_n D₂-s s देवेषु; D₁ T G देवा (G₅ °व°)श्च, D₂ 7 10 देवा (D₂ °वे°) हि, C_n दैवेषु (as in text) K₅ अपेक्षता, D_n D₂ D₁ s s (by corr) s 10 T G (except G₅) उपेक्षका, C_n अपेक्षका (as in text) B₂ त्वेते, D₇ ह्येते (for ह्येते) K₁ दैवैरुपेक्षिता ह्येते, M देवैरुपेक्षका (M₁ sup in °क्षिता) कार्या — °) D₂ सर्व° (for शश्वद्°)

8 °) T G₅ M कम° (for काम°) — °) B (except B₂) D (except D₅, D₆ missing) Ca d द्वेप°, G₅ लोभात् (for द्वेपात्) K₁ s B (except B₂) D (D₆ missing) Ca d लोभ°, G₅ द्वेपात् (for लोभात्) B₂ (m as in text) जायते, D₅ D₇ दृश्यते, D₂ लभ्यते, G₄ भारत; Ca d °लक्ष्यते (as in text) — G₄ om 8°-10^d — °) D₇ तथा तु, D₅ G₂ दैवेषु, Ca d देवेषु (as in text) K₁ s D₁ s चैतत्प्रामाण्यात् (D₂ °माण्य°), B D_n D₅ s s 10 C_n दैवप्रामाण्यात्, D_n D₂ D₅ s s 7 10 Ca s देवप्रामाण्यात्, T₁ दैवप्रा°, G₅ चैव प्रा° — °) K₁ Ca d s तेषा, K₅ B D₁ s-s 10 नैषा (for नैव) D₂ नैषा क्रुद्ध क्रमिष्यति, G₅ नैतच्चिन्न क्रमिष्यति Ca d s site विक्रमिष्यति

५८०२]

दिपक्षुः गङ्गान्त्योक्तान्यदिक्षिष्य गमन्ततः ॥ ९
 यज्ञा परमकं तेजो येन युक्ता दिर्वाक्यः ।
 गमन्त्यनुपमं भूयो देवेभ्यो विद्धि भारत ॥ १०
 प्रदीर्यमाणां वसुधां निर्गुणां शिष्यगणि च ।
 होरग्य पश्यतो राजन्त्यापयाम्यभिमन्त्रणात् ॥ ११
 चेतनानेतनस्यास्य जन्मम्यास्य च ।
 विनाशाय गमन्पुनं महाघोर महास्वनम् ॥ १२
 अस्मापं च वायुं च शमयामीह नित्यजः ।
 जगतः पश्यतोऽभीक्ष्णं भूतानामनुकम्पया ॥ १३
 स्तम्भिताम्यप्सु गच्छन्ति मया रथपदातयः ।
 देवासुगणां भावानामहमेकः प्रवर्तिता ॥ १४
 अर्द्धादिर्णाभिर्यान्देशान्यामि कार्येण केनचित् ।

तत्रापि मे प्रवर्तन्ते यत्र यत्राभिकामये ॥ १५
 भयानि विषये राजन्त्यालादीनि न सन्ति मे ।
 मत्तः सुप्तानि भूतानि न हिंसन्ति भयंकराः ॥ १६
 निकामवर्षी पर्जन्यो राजन्विषयवासिनाम् ।
 धर्मिष्ठाश्च प्रजाः सर्वा दैतयश्च न सन्ति मे ॥ १७
 अश्विनावथ वाय्वग्नी मरुद्भिः सह धृत्रहा ।
 धर्मश्चैव मया द्विष्टान्भोत्महन्तेऽभिरक्षितुम् ॥ १८
 यदि ह्येते समर्थाः स्युर्मद्विपस्त्रातुमोजसा ।
 न स त्रयोदश समाः पार्था दुःखमवाप्नुयुः ॥ १९
 नैव देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।
 शक्तास्त्रातुं मया द्विष्टं सत्यमेतद्वीमि ते ॥ २०
 यदभिध्याम्यहं शश्वच्छुभं वा यदि वाशुभम् ।

9 Gs om 9 (cf v 1 8) — *) Ks Bs Dss Ds 2 6
 Gs M (except M1) 'मन्त्रिणं; Ca d s as in text — *)
 Ks Dns Ds-2 T G (Gs om) M1 प्रज्ञाम्यति (M1
 v 1 in 'मति); Cs प्रज्ञामति (as in text) — *) Ks 2
 दिपक्षुः; Cs दिपक्षुः (as in text)

10 Gs om. 10 (cf v 1 8) — *) Ds 2 रक्षा (for
 युक्ता) — *) Ks मति (for मत्त) Ds Gs M (M1
 v 1 in as in text) अनुपम; Ts (b corr) अधिगत
 (for अनुपम) — *) Ds विधिप्रपत् (for विद्धि भारत)

11 *) Bs 2 D (except Ds 1, Ds missing) Ca d
 वि दीर्घः; T G 2 M1 प्रदीर्यं (for प्रदीर्यं). — *) T G
 (except Gs) M1 (inf in) 2 क्षपयामि; M1 (orig)
 मंजः; Ms-2 क्षमः; Cs न्याप (as in text). Ds न्याप
 विपयामि मन्त्रणात्

12 *) Gs अवि (for अस्व) — *) Ps 2 Ds जगमा
 जगम्य च. — *) B Dns Ds Ds 10 अह, Dns महद्; S
 अह (for the first महद्) Gs महाहमे (for 'स्वनम्')

13 Ds resumes (cf v 1 50, 54) — *) Ks
 मायुगन्तु (for वायु च) — *) M (except M1) क्षपं
 (for क्षमं) Gs निधाय (for निव्यज) — *) Gs नून,
 M (M1 inf in) दिक्षु (for अभीक्ष्ण)

14 *) Ks महद्; Ts Gs 2 यद्वा, Ts Gs-2 Ms-2 यथा;
 Ms 2 यथा (for यथा) — *) Ks भूयानां (for भावानां)

15 *) A few S Ms 2 भयो — *) B D (except
 Ds 2, Ds 1 by corr) सप्रपत्, Ts Gs 2 सप्रपत् Ds
 सप्रपत् Ca d as in text — *) Ds Ts Gs सत्र (for
 सत्र) Gs दि (for अभि) Ks यत्राभिकामये सुम्

16 *) Ds 2 s transp विषये and राजन् B Dn Ds
 Ds 2-3 10 भयानकानि विषये (Ds 10 सत्यानि) — *)
 Ds 2 (in as in text) 2 2 व्याघ्रादीनि; Ds Ts (before
 corr.) Gs 2 M व्याघ्रादीनि; Ts Gs 2 व्याघ्रादीनां; Ts Gs
 व्याघ्रादिभ्यो (for व्याघ्रा) — *) B D (except Ds)
 मन्त्रगुप्तानि (for मत्त सुप्तानि) — *) Ks Dn Ds Gs
 M1 2 द्वि मति (for हिंसन्ति). Ds भयंकरा न हिंसति.

17 Ds om. 17. — *) Ks 2 Ds 2 10 कामवर्षी च;
 Ca as in text Cd oites निकाम — *) Gs 2 सत्यानां
 मर्त्यजन्तां

18 *) Bs Dns Ds Ds 6 अश्विभ्यामथ — *)
 Ks 2 Bs Ds Ts द्विष्ट; Ts Gs 2 त्विष्ट; Gs 2 विष्ट; Gs
 द्विष्ट, Gs द्विष्ट, M1 द्विष्ट; Ms-2 त्विष्ट (for द्विष्टान्)
 — *) Ks 2 नोस्सहेदभिरक्षितुः; S (except M1) सत्यमे
 सप्रपत्ति ते (= 20*) — After 18, S (except M1, Gs
 om) reads 21 (Gs Mc-2 repeating it in its proper
 place)

19 Gs om 19-21. — *) T Gs 2 मद्विष्ट (for
 मद्विष्टम्) B Dn Ds Ds 6 अजसा (for ओजसा) — Gs
 om. 19*-20*. — *) S (Gs 2 om) क (Gs अस्मात्
 (for न स). — *) Ds समाप्नुयुः (for अया)

20 Gs 2 om. 20 (cf v 1 10), Ds om 20*-21
 Cf v 1 18

21 S (except M1, Gs om) read 21 after 15 (Gs
 Ms-2 repeating it here) Gs om 21 (cf v 1 19);
 Ds om 21** (cf v 1 20) — *) Ks 2 Ds 2 1 सत्र
 (for सत्र) T Gs 2 2 Ms सत्रप्रेक्षिष्यं मे; M1 2

नैतद्विपन्नपूर्वं मे मित्रेष्वरिषु चोभयोः ॥ २१
भविष्यतीदमिति वा यद्ग्रीमि परंतप ।
नान्यथा भूतपूर्वं तत्सत्यवागिति मां विदुः ॥ २२
लोकसाक्षिकमेतन्मे माहात्म्यं दिक्षु विश्रुतम् ।
आश्वासनार्थं भवतः प्रोक्तं न श्लाघया नृप ॥ २३
न ह्यहं श्लाघनो राजन्भूतपूर्वः कदाचन ।
असदाचरितं ह्येतद्यदात्मानं प्रशंसति ॥ २४
पाण्डवांश्चैव मत्स्यांश्च पाञ्चालान्कैक्यैः सह ।
सात्यकिं वासुदेवं च श्रोतासि विजितान्मया ॥ २५

सरितः सागरं प्राप्य यथा नश्यन्ति सर्वशः ।
तथैव ते विनश्यन्ति मामासाद्य सहान्वयाः ॥ २६
परा बुद्धिः परं तेजो वीर्यं च परमं मयि ।
परा विद्या परो योगो मम तेभ्यो विशिष्यते ॥ २७
पितामहश्च द्रोणश्च कृपः शल्यः शलस्तथा ।
अस्त्रेषु यत्प्रजानन्ति सर्वं तन्मयि विद्यते ॥ २८
इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।
ज्ञात्वा युयुत्सुः कार्याणि प्राप्तकालमरिंदम ॥ २९

C. 5. 2410
S. 5. 61 29
K. 5. 61 29

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

तत्तद्भवेद्धि पूर्व मे

22 G₂ om 22^a-29^b — °) K₁ चा, B₄ D (except D₁₋₄ 7 10) च, G₄ तु (for तत्) — °) M (except M₁) मा (for मां)

23 G₂ om. 23 (cf v 1 22) — °) K₅ मे तात, D₁₀ एवैतत् (for एतन्मे) — °) K₁ 5 D₈ सुवि (for दिक्षु) D₁ माहात्म्य विश्रुत सुवि — °) G₁ श्लाघयन् G₄ जनघ (for नृप)

24 G₂ om. 24 (cf v 1 22) — °) D₂ D₃ G₄ 5 भूतपूर्वं D₁ T₁ कथचन — °) K₁ 5 D₈ 10 य (for यद्)

25 G₂ om. 25 (cf v 1 22) — °) A few S MSS मात्स्या — °) Some N MSS कैक्यै — °) D₁ निहतान् (for विजितान्)

26 G₂ om 26 (cf v 1 22) — °) S (G₂ om) नशिष्यति (for विनश्यन्ति) — °) D₈ सवाधवा (for सहान्वया)

27 K₄ resumes! G₂ om 27 (cf v 1 22) — °) K₁ 5 D₁ 10 एव पर (for परम) B₂ 4 5 D (except D₁₋₄ 7 10) T₂ M₂ मम (for मयि) — °) S (G₂ om) विद्या पते (for विशिष्यते)

28 G₂ om 28 (cf v 1 22) — °) D₈ चैव (for शल्य) — °) K₁ 5 प्रनदति, D₁ विजानति (for प्रजानन्ति) — °) D₂ च (for तत्) S (G₂ om) वर्त (for विद्य)

29 G₂ om 29^{ab} (cf v 1 22) Before 29, K₁ D₁ T₂ G₄ 5 M₁ ins वैश — °) K₁ 5 D₁ 7 8 उक्ते, K₄

D₂-6 9 उक्त, C₅ उक्त्वा (as in text) — °) G₅ पर्यपृच्छ — °) D₈ 4 9 ज्ञाता, S °तु (for °त्वा) K₁ 4 5 (m as in text) B₄ D (except D₂ D₈ D₇) Cn युयुत्सो (for °सु) — °) D₁ °कालान्, T₁ G₁ 5 5 M °कालानि (for °कालम्) K₄ B D₂ D₈ T G₁ 5 4 M₅ अरिंदम, M₂ हरिंदम

Colophon missing in K₂ 8 D₈. — *Sub-parvan* K₁ 4 5 B Dn D₈ D₈-8 10 सजययान, D₂ यानसधि, M (except M₅) सजयप्रतियान — *Adhy name* T₁ दुर्योधनविक्रमकथन, G₁ 5 दुर्योधनविक्रमकथन, M₁ दुर्योधनगर्व-वचन — *Adhy no* (figures, words or both) K₁ 61, D₈ 60, D₈ 57, D₇ G₂ 2 5 M₁ 4 62, T G₄ M₂ 5 5 63, G₁ 64 — *S'loka no* K₅ Dn D₈ 29, G₅ 30.

61

☞ This adhy is missing in K₂ 8 (cf v 1 5 41 1, 32 15)

1 °) K₁ 4 5 D₇ 10 तु, S एव (for तु) K₄ B Dn D₈ D₂-8 8 9 पार्थ, D₁ G₄ पार्थिव (for पार्थान्)

2 Before 2, T₂ M₁ ins कर्ण — °) K₁ 5 B₂ 4 Dn₂ D₁ 2 5-8 कृत; K₄ कृष्ट, Ca हृत (as in text) K₄ 5 D₁ 6-8 °पुर, B₂-4 Dn D₈ °मय (D₂ 2 °मय), D₂ °कृत, D₁₀ °पद, T₁ G₁ 4 M₂ °वृत्, G₅ °वृत्, Ca °पर (as in text) — °) K₄ B₄ Dn D₁ 8-8 8 9 ते न, D₇ न च, T G न ते (for तत्) Cn cites प्रतिभा अस्यति,

६१

वैशंपायन उवाच ।

तथा तु पृच्छन्तमतीव पार्था-

न्वैचित्रवीर्यं तमचिन्तयित्वा ।

उवाच कर्णो धृतराष्ट्रपुत्रं

प्रहर्षयन्संसदि कौरवाणाम् ॥ १

मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यदस्त्रं

रामाद्धृतं ब्रह्मपरं पुरस्तात् ।

विज्ञाय तेनासि तदैवमुक्त-

स्तवान्तकालेऽप्रतिभास्यतीति ॥ २

महापराधे ह्यपि संनतेन

महर्षिणाहं गुरुणा च शप्तः ।

शक्तः प्रदग्धुं ह्यपि तिग्मतेजाः

ससागरामप्यवर्णि महर्षिः ॥ ३

प्रसादितं ह्यस्य मया मनोऽभू-

च्छ्रूयया स्वेन च पौरुषेण ।

ततस्तदस्त्रं मम सावशेषं

तस्मात्समर्थोऽसि ममैव भारः ॥ ४

निमेषमात्रं तमृपिप्रसाद-

मवाप्य पाञ्चालकरूपमत्स्यान् ।

निहत्य पार्थाश्च सपुत्रपौत्रा-

ल्लोकानहं शस्त्रजितान्प्रपत्स्ये ॥ ५

पितामहस्तिष्ठतु ते समीपे

द्रोणश्च सर्वे च नरेन्द्रमुखाः ।

यथाप्रधानेन बलेन यात्वा

पार्थान्हनिष्यामि ममैव भारः ॥ ६

एवं ब्रुवाणं तमुवाच भीष्मः

किं कथ्यसे कालपरीतबुद्धे ।

न कर्णं जानासि यथा प्रधाने

हते हताः स्फुर्यन्तराष्ट्रपुत्राः ॥ ७

यत्त्वाण्डवं दाहयता कृतं हि

कृष्णद्वितीयेन धनंजयेन ।

श्रुत्वैव तत्कर्म नियन्तुमात्मा

शक्यस्त्वया वै सह बान्धवेन ॥ ८

यां चापि शक्तिं त्रिदशाधिपस्ते

ददौ महात्मा भगवान्महेन्द्रः ।

भस्मीकृतां तां पतितां विशीर्णां

चक्राहतां द्रक्ष्यसि केशवेन ॥ ९

यस्ते शरः सर्पमुखो विभाति

Ca प्रतिभास्यति

3 °) S (except G₁ M₁) महापराधेऽपि (for "धे ह्यपि). D₁ स्वयि (for ह्यपि) K₁ s B Dn Ds Ds-8 8-10 यज्ञतेन, D₁ s 7 सत्तमेन, M₁ s (inf lsn as in text) s तज्ञतेन (for सनतेन) — °) G₁ न (for च) — °) B₁ Ds Ds-8 S (except G₁) अति- (for अपि) — °) Some MSS अवर्णी

4 °) K₁ D₁ 10 M तस्य; K₁ यस्य (for ह्यस्य) — °) K₁ B D (except D₁ 7) तदस्ति च (K₁ वा) (for ततस्तद्) Ds मम सावशेषं, G₁ s प्रददावशेषं — °) K₁ D₁ एव (for एव) K₁ s B₁ D₁ s यत्; G₁ भाव- (for भार)

5 °) K₁ B D (except D₁ s 3) T G (except G₁) निमेषमात्रात् K₁ s B₁ D (except Ds) T₁ ऋपे प्रसादं; G₁ ऋपिप्रभाव — °) Some N MSS पञ्चाल°, S (mostly) "करुश" — °) T G₁ s पांडून् (for पार्थान्)

K₁ B D (except D₁ s 7 10) सह पुत्रपौत्रै (for च सपुत्रपौत्रान्) — °) S (except M₁) शत्रु (for शस्त्र).

6 °) D₁ M मे (for ते) — °) T₁ G₁ ऋपे (G₁ ऋपि) प्रसादेन (for यथाप्रधानेन) K₁ B D (except D₁ 10) गत्वा, K₁ यत्; T G₁ s चैतान्, G₁ तेन (for यात्वा) — G₁ om 6^a-S^a — °) D₁ s भाव (for भार).

7 G₁ om 7 (cf r l 6) — °) D₁ हति (for एव), K₁ B (except B₁) D (except D₁ s 7 10) भुवत (for ब्रुवाणं) — °) D₁ S (G₁ om) "बुद्धि" — °) K₁ धृतराष्ट्रस्य पुत्रा

8 G₁ om 8^a (of r l 6) — °) K₁ शक्त, B D (except D₁ s 10) युक्त (for शक्य)

9 °) D₁ सुरेन्द्र°, G₁ नरेन्द्र (for महेन्द्र) — °) K₁ B D (except D₁) समरे (for पतितां)

10 °) S शरश्च य (for यस्ते शर) K₁ अभियाति

सदाय्यमाल्यैर्महितः प्रयत्नात् ।
 स पाण्डुपुत्राभिहतः शरैर्वैः
 सह त्वया यास्यति कर्ण नाशम् ॥ १०
 बाणस्य भौमस्य च कर्णं हन्ता
 किरीटिनं रक्षति वासुदेवः ।
 यस्त्वादृशानां च गरीयसां च
 हन्ता रिपूणां तुमुले प्रगाढे ॥ ११
 कर्ण उवाच ।
 असंशयं वृष्णिपतिर्यथोक्त-
 स्तथा च भूयश्च ततो महात्मा ।
 अहं यदुक्तः परुषं तु किञ्चि-
 त्पितामहस्तस्य फलं शृणोतु ॥ १२
 न्यस्यामि शस्त्राणि न जातु संख्ये
 पितामहो द्रक्ष्यति मां सभायाम् ।
 त्वयि प्रशान्ते तु मम प्रभावं
 द्रक्ष्यन्ति सर्वे भुवि भूमिपालाः ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा स महायनुष्मा-

न्हित्वा सभां खं भवनं जगाम ।
 भीष्मस्तु दुर्योधनमेव राज-
 न्मध्ये कुरुणां ग्रहसन्धुवाच ॥ १४
 सत्यप्रतिज्ञः किल स्रुतपुत्र-
 स्तथा स भारं विपहेत कस्मात् ।
 व्यूहं प्रतिव्यूह्य शिरांसि भित्त्वा
 लोकक्षयं पश्यत भीमसेनात् ॥ १५
 आवन्त्यकालिङ्गजयद्रथेषु
 वेदिष्वजे तिष्ठति बाह्निके च ।
 अहं हनिष्यामि सदा परेषां
 सहस्रशत्रूयुतशश्च योधान् ॥ १६
 यदैव रामे भगवत्यनिन्द्ये
 ब्रह्म जुवाणः कृतवांस्तदस्त्रम् ।
 तदैव धर्मश्च तपश्च नष्टं
 वैकर्तनस्याधमपूरुषस्य ॥ १७
 अथोक्तवाक्ये नृपतां तु भीष्मे
 निक्षिप्य शस्त्राणि गते च कर्णे ।
 वैचित्रवीर्यस्य सुतोऽल्पबुद्धि-
 र्दुर्योधनः शान्तनवं वभाषे ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एक्यष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

Ks निपाता (for विभाति) — ⁶) Dn1 Ds Ds 7 अग्रं (for अग्र्य) K1 कुलेन, Ks सदैव, S कुले (G1 सदा) ते (for प्रयत्नात्)

11 ⁶) K4 Ds वली*, B Dn Ds Ds-8 वरी*, D1 यवी* (for गरी*) — ⁷) K4 Ds 4 9 ग्रहसन्, a fe- MSS तुमुले, (for तुमुले) K4 B2 Ds 4 9 वि- (for प्र)

12 ⁶) Ks T2 G1 8 यथोक्त- — ⁷) K4 B Dn Ds Ds-7 10 G2 मूयाश्च (for भूयश्च) D1 मूयात्म सतो (for भूयश्च ततो) — ⁸) K4 B (except B5) Ds-8 7-10 G4 च (for तु)

13 ⁶) Gs न्यस्यानि (for न्यस्यामि) — ⁷) S महायं (for सभायाम्) — ⁸) K1 2 D1 7 8 10 T1 G2 मयि (for मम) — ⁹) T2 G2 द्रक्ष्यतु T G1 8 M सह, G2 3 मम (for भुवि)

14 ⁶) M1 2 सहसा (for स महा)

15 Before 15, T2 ins भीष्म — ⁶) K1m सुयो

घनाय, Ca. 8 सत्यप्रतिज्ञ (as in text) — ⁶) Ks D1 10 Gs विपहेत Gs cites सहत — ⁷) Ks S (except Gs) हत्वा (for भित्त्वा) — ⁸) K1 Ds T1 G1-8 8 पश्यतु, K4 8 B2 Ds1 Ds. 4 7 9 G4 Cs पश्यति, Dn1 पश्यता (for पश्यत) T1 Gs-8 भीमसेन, T2 G1 भीमसेनं, G2 M भीमसेना (G2 न), Cs भीमसेनात् (as in text)

16 Ks om. 16-18 — ⁶) K4 वेदिष्वजे (sic), B Dn1 Ds Ds 8-8 10 G2 4 चेदिष्वजे, D1 युपस्वजे, Ds 4 9 चेदिष्वय Ds2 D1 बाह्निकेयु (for के च) — ⁷) B2 अप्य युतां (for अयुतशस्त्र) Ds. 4 9 अस्य (for the second च) Ms-8 योधान्, Ca d.s. as in text

17 Ks om 17 (cf v1 16) — ⁶) D10 अचिन्ते, Gs अनिन्दिते (for अनिन्द्ये) — ⁷) Ds. 4 तथैव (for तदस्त्रम्)

18 Ks om 18 (cf v1 16) Before 18, K1 Dn Ds ins वैशं ड* — ⁶) N (except K1, K2 8 missing,

दुर्योधन उवाच ।

सदृशानां मनुष्येषु सर्वेषां तुल्यजन्मनाम् ।
कथमेकान्ततस्तेषां पार्थानां मन्यसे जयम् ॥ १
सर्वे स्म समजातीयाः सर्वे मानुषयोनयः ।
पितामह विजानीपे पार्थेषु विजयं कथम् ॥ २
नाहं भवति न द्रोणे न कृपे न च बाहिके ।
अन्येषु च नरेन्द्रेषु पराक्रम्य समारमे ॥ ३

अहं वैकर्तनः कर्णो भ्राता दुःशासनश्च मे ।
पाण्डवान्समरे पञ्च हनिष्यामः शितैः शूरैः ॥ ४
ततो राजन्महायज्ञैर्विविधैर्भूरिदक्षिणैः ।
ब्राह्मणांस्तर्पयिष्यामि गोभिरश्वैर्धनेन च ॥ ५

विदुर उवाच ।

शकुनीनामिहार्याय पाशं भूमावयोजयत् ।
कश्चिच्छाकुनिकृतात् पूर्वेषामिति शुश्रुम् ॥ ६

Ks om) तथा, Gs यथा (for अथ). Ks Bs, 4 Dn Ds
Ds-8 9 नृपतीन्द्र (for नृपतौ तु) Ds T1 च (for तु). K1
Dr 8 10 तस्मिन् (for भीष्मे)

Colophon missing in Ks.8 — Sub-parvan K1 4 8
B Dn Ds Ds-8.10 सजययान, D1 सजययानसंधि, D2
यानसंधि, M सजयप्रतियान — Adhy. name Ds कर्ण-
प्रतिज्ञा, Gs कर्णास्त्रनिक्षेप, M कर्णनिर्यसन — Adhy. no
(figures, words or both) K1 62, Ds 61, Ds 68,
Dr Gs 8 8 M1 4 63, T Gs M2 8 8 64, G1 65
— S'loka no Dn Ds 18.

62

✎ This adhy is missing in Ks.8 (cf v.l. 5. 41
1, 32 15)

1 a) S मनुष्यैस्तु (Gs 'व्याणा) — After 1, N
(Ks 8 missing) ins

355* वयं च तेऽपि तुत्या वै वीर्येण च पराक्रमे ।

समेन वयसा चैव प्राप्तिमेन श्रुतेन च ।

अस्त्रेण योधयुग्मासु शीघ्रत्वे कौशले तथा ।

[(L 1) Ks D1 8 8 9 च, Ds 8 8 न (for सपि) K1
Dr वीर्यं चैव पराक्रमे (Dr 'मै) — (L 2) Some MSS
Ca d श्रमेन, D1 दमेन (for समेन) K1 8 (m as in text)
D1 Ca d वचसा, Ds यय* (for वय*) Ks Ds 4 प्रगावेन,
Ks प्रव्या च, D1 पाहिलेन, Ca as in text — (L 3) Ks
Ds 4 9 योधयोगेषु, B 'योग्यासु (B2 'योग्या च), Dn2 Ds (m
as in text) 9 'युग्या वै (Dn2 च) K1 8 D2 7 8 10
अस्त्रलाघवयोग्यासु (D2 'धै), D1 शस्त्रलाघवयुग्मा च Ca citos
योग्या, Cn योधयुग्मा, Cs लाघवयोग्यासु D1 8 शीघ्रता, Ds (m
as in text) 9 सुशीघ्रे (for शीघ्रत्वे) K (Ks 8 missing)
D1.8 4 8 9 10 (sup in as above) कौशलेन च (for

कौशले तथा)]

2 a) D1 8 च, Gs सु- (for स्म) Ds सह* (for
सम*) — b) S सर्वे स्म समयोनय — c) S (except T2
Gs) न (for वि) — d) S (except T2) विजय .

3 a) Gs 8 वा (for च). Ks पराक्रम्य (for नरेन्द्रेषु)
Gs अन्येषु पार्थिवेन्द्रेषु — d) K1m पराक्रांति, Ks भारमेतः
Ds पराक्रम (for 'क्रम्य)

4 b) Dr तथा, Gs (sup in as in text) सम (for
च मे). — d) S मसोमकान् (for शितैः शूरैः)

5 b) D1 8 विधिचद् (for विविधैर्) — c) B1 M
तर्पयिष्याम. — d) B1 8 अन्यैर्, Ds अस्त्रैर् (for अस्त्रैर्)
D1 S धनैरपि (D1 'स्तया) (for धनेन च) — After 5,
N (Ks 8 missing) ins a passage given in App I
(No 3), while S ins

356* सुगान्धराप्य सहिता कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।

विस्तृधा स्वर्गमेष्याम काले प्राप्ते गतज्वरा ।

अथावयोन्महारजो धृतराष्ट्र सुदुर्मना ।

विदुर विदुषा श्रेष्ठ सर्वपार्थिवमनिर्वा ।

मोहितो मृत्युपाशेन कालस्य वशमागतः । [5]

ततः कर्णेन गृहितं पुत्रो दुर्योधनो मम ।

[(L 2) T1 G1-1 सर्वं ण्याम, Gs तु न्विष्याम (for
स्वर्गमे) T1 Gs 'गुना (for 'ज्वरा) Gs प्रातःकालवचरा
(for the posterior half) — (L 3) T1 Gs महारतन]

6 Ks missing from 5 62. 6 to 5 67. 4 The
MS is ignored here S transp 6^{ab} and 6^{cd}. — a)
Ds (by corr) S (except Ms) शकुनाना D1 8 T G
वधार्थाय (for दृष्टा) — b) T2 G2-8 M (except Ms)
पाशान् (for 'श) T1 G1 भूमौ पादानयोजयत् — c) B
(except B2) T2 G1 8 शकुनिक S राजन् (for तत)
— d) K1 Dr न श्रुतं, Dn1 Ds 8 शुश्रुम्, Cs as in text.
S पूर्वमासीदिति श्रुति (T1 Gs 'त)

तस्मिन्द्वौ शकुनौ वद्वौ युगपत्समपौरुषौ ।
 तावुपादाय तं पाशं जग्मतुः खचरावुभौ ॥ ७
 तौ विहायसमाक्रान्तौ दृष्ट्वा शाकुनिकस्तदा ।
 अन्वधावदनिर्विण्णो येन येन स गच्छतः ॥ ८
 तथा तमनुधावन्तं मृगयुं शकुनार्थिनम् ।
 आश्रमस्यो मुनिः कश्चिद्दर्शय कृताद्विकः ॥ ९
 तावन्तरिक्षगौ शीघ्रमनुयान्तं महीचरम् ।
 श्लोकेनानेन कौरव्य पप्रच्छ स मुनिस्तदा ॥ १०
 विचित्रमिदमाश्चर्यं मृगहन्प्रतिभाति मे ।
 ध्रुवमानौ हि खचरौ पदातिरनुधावसि ॥ ११

शाकुनिक उवाच ।

पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतो मम ।
 यत्र वै विवदिष्येते तत्र मे वशमेष्यतः ॥ १२

विदुर उवाच ।

तौ विवादमनुग्राप्तौ शकुनौ मृत्युसंधितौ ।
 विग्रह च सुदुर्बुद्धौ पृथिव्यां संनिपेतुः ॥ १३
 तौ युष्यमानौ संरब्धौ मृत्युपाशवशानुगौ ।
 उपसृत्यापरिज्ञातो जग्राह मृगयुस्तदा ॥ १४
 एवं ये ज्ञातयोऽर्थेषु मिथो गच्छन्ति विग्रहम् ।
 तेऽमित्रवशमायान्ति शकुनाविव विग्रहात् ॥ १५
 संभोजनं संकथनं संप्रश्नोऽथ समागमः ।
 एतानि ज्ञातिकार्याणि न विरोधः कदाचन ॥ १६
 यस्मिन्काले सुमनसः सर्वे वृद्धानुपासते ।
 सिंहगुप्तमिवारण्यमप्रधृष्या भवन्ति ते ॥ १७
 येऽर्थं संततमासाद्य दीना इव समासते ।
 श्रियं ते संप्रयच्छन्ति द्विपद्भ्यो भरतर्षभ ॥ १८
 धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।

C. 5 2453
B. 5. 64 14
K. 5. 64. 14

7 ^a) K₄ B (except B₈) Dn D₈-c s s तौ (for द्वौ)
 — ^b) B₄ D (except D₁ s r) सहचारिणौ, G₂ युक्तपौरुषौ
 (for सम) — ^c) T G₁ s M₈-s तौ पादौ (for त पादा)
 — ^d) K₄ D₂ s s T₁ G₁ s s खचरौ (for खचरा)

8 ^a) K₁ Ca d विहाय (for विहाय) Cs ap
 विहायस (as in text) — ^b) B₈ D₈ T₂ शाकुनिकस् D₈
 T G₈ (sup in) तथा (for तदा) D₁ s दृष्ट्वा श(D₂
 शा)कुनियधक्.. — G₄ (hapl.) om 8^c-10^d — ^c) G₈
 सुनिर्विण्ण (for अनि) G₈ अन्वधावत निर्विण्ण

9 G₄ om. 9 (cf v.1 8) — ^a) B Dn D₂-s अन्व
 (for अनु) — ^b) D₈ s मृगय, S (except M₈) मृगहन्
 — ^d) D₇ 10 (as in text) दददौ (for ददर्श)

10 G₄ om 10 (cf v.l. 8) — ^a) K₁ D₇ G₈
 M₁ s-s शीघ्रौ (for शीघ्र) — ^b) D₈ अन्व, T₁ G₈ M₁-s
 उप, G₈ M₄ s उपा (for अनु) — ^d) D₈ s पप्रच्छ
 सुनिमत्तम

11 ^b) S मृगयो (G₈ s वत्) (for हन्) S (except
 T₂ G₁ M₁) सा (for मे) — ^d) G₄ M (except M₁)
 अनुधावति

12 Dn D₈ s D₁ शाकुनि, D₈ M₈ शाकुनिक (for
 शाकु) — ^b) T₂ transp सहितौ and हरतो T₁ G₁ s
 हरतो मम गार्हि (G₈ sup in वि)तौ — ^c) D₈ एव, G₈
 M (except M₁) तौ (for वै) T₂ G₈ s M₈-s वि(T₂
 नि)पतिष्येते (for विवदि) — ^d) G₂ s वै (for मे)

13 K₄ om 13^{ab} — ^b) M₁ सहितौ (for शकुनौ)
 K₁ खदितौ, B₂ D₈ M₁ Ca d सदिता, D₁ समतौ,
 D₈ s s सधितौ, T₂ G₂ s समितौ, G₁ सहितौ, G₈ s
 M₈-s सनिधौ (for सधितौ) — ^c) D₁ विगाह, M₈
 हृष्य, Ca d गृह्य (as in text) S पाश (for च सु)
 — ^d) S सनिधौ (T G₈ वे)दतु (for पेततु)

14 ^a) T₁ G₁ सप्रेक्ष्य (for सरब्धौ) — ^b) K₁ T₂
 G₂ s M (except M₁) वेग (for पाश) — ^c) D₇
 अपरिश्रितौ, S अप्रमत्तौ तौ (G₈ तु), Ca d अपरिज्ञात (as
 in text) — ^d) K₄ B D (except D₇ 10) G₂ मृगहा
 (for युक्)

15 ^a) K₁ D₇ 10 ज्ञातिभि साधं (for ज्ञातयोऽथेषु)
 — G₄ om 15^c-17^d — ^c) K₁ D₁ s r 10 om ते G₈
 मृत्युपाशम् (for समित्रवशम्)

16 — (var) 5 39 22 — G₄ om 16 (of v.1
 15) — ^b) T₁ G₁ s प्रीतिश्चैव परस्पर — ^d) S (G₄ om)
 विवाद (for सेध) D₁ T G₁ s कथं (for कदा)

17 G₄ om 17 (of v.1 15) — ^a) K₄ B (except
 B₈) D (except D₁ s) ये सा, T₁ G₁ s येस्मिन् (for
 यस्मिन्) D₁ गृहे (for काले)

18 G₈ om 18^{ab} — ^a) D₁ यत्र, G₄ येन (for
 येऽर्थं) K₁ T G₈ M तु (for सर्थं) K₁ समतिम्, Dn₁ D₈
 D₈ r s 10 सततम्, S (except M₈, G₈ om) सन्नतिम्
 (M₁ inf in सन्धिम्) (for सततम्)

C. 5. 2428
B. 5. 64 14
K. 5. 64 14

धृतराष्ट्रोऽप्युक्तानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ १९
 इदमन्यत्प्रवक्ष्यामि यथा दृष्टं गिरौ मया ।
 श्रुत्वा तदपि कौरव्य यथा श्रेयस्तथा कुरु ॥ २०
 वयं किरातैः सहिता गच्छामो गिरिसुत्तरम् ।
 ब्राह्मणैर्देवकल्पैश्च विद्याजम्भकवातिकैः ॥ २१
 कुञ्जभृतं गिरिं सर्वमभितो गन्धमादनम् ।
 दीप्यमानौपाधिगणं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ २२
 तत्र पश्यामहे सर्वे मधु पीतममाक्षिकम् ।
 मरुप्रपाते विपमे निविष्टं कुम्भसंमितम् ॥ २३
 आशीविषं रक्ष्यमाणं कुवेरदयितं भृशम् ।
 यत्प्राश्य पुरुषो मर्त्यो अमरत्वं निगच्छति ॥ २४
 अचक्षुर्लभते चक्षुर्वृद्धो भवति वै युवा ।
 इति ते कथयन्ति स ब्राह्मणा जम्भसाधकाः ॥ २५

ततः किरातास्तदृष्ट्वा प्रार्थयन्तो महीपते ।
 विनेशुर्विपमे तस्मिन्ससर्पे गिरिगह्वरे ॥ २६
 तथैव तव पुत्रोऽयं पृथिवीमेक इच्छति ।
 मधु पश्यति संमोहात्प्रपातं नानुपश्यति ॥ २७
 दुर्योधनो योद्धुमनाः समरे सच्यसाचिना ।
 न च पश्यामि तेजोऽस्य विक्रमं वा तथाविधम् ॥ २८
 एकेन रथमास्थाय पृथिवी येन निर्जिता ।
 प्रतीक्षमाणो यो वीरः क्षमते वीक्षितं तव ॥ २९
 द्रुपदो मत्स्यराजश्च संकुदश्च धनंजयः ।
 न शेषयेयुः समरे वायुयुक्ता इवाग्रयः ॥ ३०
 अङ्गे कुरुष्व राजानं धृतराष्ट्र युधिष्ठिरम् ।
 युध्यतोहिं द्वयोर्युद्धे नैकान्तेन भवेजयः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

19 = 5 36, 58 — Ds (hapl.) om 19. — ^a)
 Ds D10 S (except G4) धृमायति, Ca d s 'यते (as
 in text) — ^b) K1 D1 G1 संहितानि (for सहि')

20 ^b) K4 Ds 4 9 transp गिरौ and मया

21 ^b) K1 (sup. lsn. as in text) Bs Dn2 Ds2 D7
 (before corr.) 'मो गिरिसुत्तरं, D1 2 'मो दिशसुत्तरं (D2
 'र), S 'मोत्तर (G5 'मोत्तम) पर्वत — G4 om 21^a-23^d
 — ^d) K4 Bs 4 Dn3 Cn विद्याजम्भकवातिकैः (K4 'का');
 Dn1 Ds 4 7 'जम्भकवाति (Dn1 'ति) कै, D2 जम्भविद्या-
 कयातिगै, T G1-8 M1 2 'जम्भकसाधकै. (T1 G1.8 'न'),
 G5 चेदाध्ययनशालिभिः, M8-8 'जम्भकवादिकै Ca s oite
 विद्याजम्भकवातिका, Cd 'वाहिका.

22 G4 om 22 (of v l 21) — ^a) T2 G2 कुजभीतं,
 Ca d कुजीभूत, Cs कुजभूत (as in text) — ^c) M4 s
 'गुण

23 G4 om 23 (of v l 21) — ^a) K4 B D
 (except D1.2 1) T1 G2 Ca अपश्याम वै (for पश्यामहे).
 Cd citos तच्च पश्यामहे — ^b) K4 Cs पीत समाक्षिकं, B
 Dn Ds 6 8 2 10m Cap पीतकमा, T1 G1 पीन त्वमी, T2
 G4 पीत (G5 'न) च मा, M पीनममा, Ca पीतममाक्षिक
 (as in text) — ^c) K1 Dn2 Ds Ds 8 10 Ca d
 मरुप्रपाते (Ds D10 'त-), D2 1 Cs मरुप्रपाते; T G1-8
 M1 (inf lsn) 8-8 मरुप्रपात, G5 द्रुप्रपात, M1 (orig)

मरुप्रपात — ^d) Ds चिनष्ट K1 M (except M1)
 कुम्भसनिभं, Ca. d as in text.

24 ^c) K4 B Dn2 Ds D1 2 8 प्राप्य (for प्राश्य).
 — ^d) K4 B D (except D1.10) [S]प्यमरत्वं; T1 G1
 क्षमरत्वं, G5 अमृतत्वं (for अमरत्वं) K4 B Dn Ds
 Ds-8 8 9 नि (Dn1 हि) यच्छति, D1 2 च न' (for निग')

25 G4 (hapl.) om. 25^a-27^b — ^c) G5 एव (for
 ते) — ^d) Dn1 जम्भसाधका; Ds D10 (sup. lsn)
 जम्भवातिका, M जम्भपाठका

26 G4 om 26 (of v l 25) — ^a) K1 Ds2 Ds 6
 T G (G4 om) त (for तद्) — ^b) K4 Ds Ds.4 9 'तले
 (for 'पते) — ^c) T G1 2.5 M2-8 विविशुः; G4 ददशु.
 (for विनेशु) K4 Ds 4 9 सर्वे (for तस्मिन्). — Ds
 om 26^d-27^a — ^d) K1 D7 सुदुर्गे, T G1 2 4 ते सर्वे;
 G5 सर्वे ते (for ससर्पे) B2 गिरिकदरे — After 26, T2
 G2 ins

357* आशावद्धा पतन्ति स सर्वे एव गतासव ।

28 ^a) T G युध्यमान, M युद्धमना (for योद्धु)
 — ^c) M2 पश्यति (for पश्यामि) — ^d) K4 D7 च; T1
 हि (for वा) S (except G4) 'गतं (for 'विघम्)

29 ^{ab}) S एकेन पृथिवी येन रथमास्थाय नि. — K4
 B Dn Ds D1-8.8 9 ins after 29^{ab} K1 D1.10,
 after 29.

६३

धृतराष्ट्र उवाच ।

दुर्योधन विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।

उत्पथं मन्यसे मार्गमनमिज इवाध्वगः ॥ १

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां यत्तेजः प्रमिमीपसि ।

पञ्चानामिव भूतानां महतां सुमहात्मनाम् ॥ २

युधिष्ठिरं हि कौन्तेयं परं धर्ममिहास्थितम् ।

परां गतिमसंप्रेक्ष्य न त्वं वेत्तुमिहार्हसि ॥ ३

मीमसेनं च कौन्तेयं यस्य नास्ति समो बले ।

रणान्तकं तर्कयसे महाबातमिव द्रुमः ॥ ४

सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं मेरुं गिखरिणामिव ।

युधि गाण्डीवधन्वानं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ५

शत्रुमध्ये शरान्मुञ्चन्देवराडशनीमिव ॥ ६

सात्यकिश्चापि दुर्धर्यः संमतोऽन्धकवृष्णिषु ।

ध्वंसयिष्यति ते सेनां पाण्डवेयहिते रतः ॥ ७

यः पुनः प्रतिमानेन श्रील्लोकानतिरिच्यते ।

तं कृष्णं पुण्डरीकाक्षं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ८

एकतो ह्यस्य दाराश्च जातयश्च सन्धानधवाः ।

आत्मा च पृथिवी चैयमेकतश्च धनंजयः ॥ ९

चामुदेवोऽपि दुर्धर्यो यतात्मा यत्र पाण्डवः ।

C. 5. 2491
B. 5. 63. 10
K. 5. 63. 10

359* नीपन्द्रोणप्रवृत्तय मन्त्रा माधुयायिन ।

विराटनगरे भद्रा किं तत्र तव दृश्यताम् ।

[(L 1) K₁ D₁₋₄ 7 8 10 पद्म्यां चातु (Dr 'यानुप')-
दाप्ति- (for the posterior half) — (L 2) B transp
त्र and दृष्ट- K₁ 4 D₁₋₄ 8 10 किं नु नदिन्दुनं तव
(D_{2.4} 8 च तद्) (for the posterior half)]— °) D₁₋₄ 8 T₂ G₂₋₅ M वीर (M₁ 177 l₁ n वीर as
in text) — °) G₂ निकृति, G₅ वीक्षित (as in text)30 D₂ om 30°-31°, D₂ om 30°-31° — °) D₃
नि- (for न) — °) K₁ B₂ D₁₋₄ 8 चात° (for चातु°)31 D₂ om. 31, D₂ om 31° (cf. v.l 30) — °)
D₁ लोके, D_{2.4} मूढ (for युद्धे) — °) D₂ 4 8 transp
नवेत् and जय°Colophon missing in K₂ 2:5 — Sub-parvan
K₁ 4 B Dn D₅ D₂₋₂ 10 मजययान, M मंजयप्रतियान
— Adhy nam° M (except M₂) विदुरहितोपदेश
— Adhy no (figures, words or both) K₁ 64, D₅
63, D₂ 60, D₁ T G₂ 4 M₂ 2 5 65, G₁ 66, G₂ 5 M_{1.4}
64. — S'loka no Dn D₅ 27

63

This adhy is missing in K₂ 2:5 (cf. v.l 5
41 1, 32 15, 62 6)1 °) T₁ G₂ 5 M (except M₂) त्वा, T₂ G₂ ते
(for त्वा).2 °) K₁ 4 D₁ 2 5-3 प्रममीक्ष्यते (D₁ 'क्षे'), B Dn D₅
37D₁₀ प्रजिहीषंमि, D₂ 4 8 सुममीक्ष्यसे, T₂ (by corr)
प्रममीक्ष्यमि, G₁ प्रमिमीक्षमि, G₅ प्रमदिष्यसि (sup l₁n
प्रममिष्यमि) — °) M₂₋₅ इह (for इव) — °) K₄
B D (except D₁₋₄ 7 8) लोकचा (D₅ 'चा') रिणा (for
सुमहा°)3 °) D_{2.4} 8 तु (for हि) S कौरव्य (T₂ G₂ M₁
°व्य) (for कौन्तेय) — °) D₂ T G₁ 2-5 M इव (for
इह) D₁ स्थित (for आस्थितम्) T₂ G₂ परम धर्ममा-
स्थित — °) D₁ शक्तिम् (for गतिम्) B_{1.2} 5 Dn D₅
D₁ 10 अभिप्रेक्ष्य (B_{1.2} Dn₂ °त्य), B₂ 4 D₅ 8 8 Cn
अमप्रेत्य, S सुमप्रेक्ष्य (G₂ °त्य) (for अमप्रेक्ष्य) — °) D₁
S तत्त्वं (for न त्व) K₄ B D जेतुम् (for वेत्तुम्) T₂
G₂ वेदितुम् (for वेत्तुनिह) D₁ इच्छसि (for अर्हसि)4 °) T₂ G₂ 4 कौरव्य (for कौन्तेय) — °) T₁ G₁ 5
युधि (for बले) — °) K₁ D₁ रणाय किं (for रणान्तक)
K₁ B₁ Dn D₂₋₂ 8-10 तर्कयसे, D₅ तर्कयसि, D₁ प्रार्थ°,
Ca d as in text T₂ G₂ कथ तर्कयसे वीर (G₄ °र)6 B₂ D₁ M₂ om (hapl) 6-8 — °) G₂ 5 किम्
(for कम्) D₂ D₁ 8 8 M₂ 4 ज्ञातयेत्, T G नाशयेत्
(for ज्ञातयेत्) — °) T₂ G₂ स शत्रुषु (for शत्रुमध्ये)7 B₂ D₁ M₂ om. 7 (cf. v.l 6) — °) D₂ 4 8 ता
(for ते)8 B₂ D₁ M₂ om. 8 (cf. v.l 6) — °) T₁ G₁ 5 य
युमान्, G₄ पुरय (for य पुन) S (M₂ om) प्री (M₂
प्र) तिमानेव, Ca d s प्रतिमानेन (as in text) — D₁ om
8°-10°9 D₁ om. 9 (cf. v.l 8) — °) T₂ G₂ सह-

६४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रः सुयोधनम् ।
पुनरेव महाभागः संजयं पर्यपृच्छत ॥ १
वृद्धिं संजय यच्छेपं वासुदेवादनन्तरम् ।
यदनुज उवाच त्वां परं शृणुह्यं हि मे ॥ २

संजय उवाच ।

वासुदेववचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
उवाच कान्ते दुर्धर्षो वासुदेवस्य नृपवतः ॥ ३
पितामहं शान्तनवं धृतराष्ट्रं च संजय ।
द्रोणं कृपं च कर्णं च महागजं च बाहिरुम् ॥ ४
द्रौणिं च भीमदत्तं च शकुनिं चापि मौचलम् ।
दुःशामनं शलं चैव पुनर्मित्रं विमिश्रितम् ॥ ५
विकर्णं चित्रसेनं च जयन्सेनं च पार्थिवम् ।
विन्दातुविन्दात्रावन्त्यां दुर्मुखं चापि कौरवम् ॥ ६
मैन्धवं दुःमहं चैव भृगुश्रवममेव च ।
भगदत्तं च गजाननं जलमंघं च पार्थिवम् ॥ ७
ये चाप्यन्ये पार्थिवान्त्र योद्धुं
समागताः कौन्वाणां प्रियार्थम् ।
मुमर्षवः पाण्डुपुत्रां प्रदीप्ते

समानीता धार्तराष्ट्रेण मृत ॥ ८

यथान्यायं कौशलं वन्दनं च
समागता मद्वचनेन वाच्याः ।
दृढं द्रुयाः संजय राजमध्ये
सुयोधनं पापकृतां प्रधानम् ॥ ९
जमर्षणं दुर्मतिं गजपुत्रं
पापात्मानं धार्तराष्ट्रं सुलुब्धम् ।
सर्वं ममैतद्वचनं समग्रं
महामात्यं संजय श्रावयेथाः ॥ १०
एवं प्रतिष्ठाप्य धनंजयो मां
ततोऽर्थवद्वर्मवचापि वाक्यम् ।
प्रोवाचेदं वासुदेवं ममीक्ष्य
पार्थो धीमाल्लोहितान्तायताक्षः ॥ ११
यथा श्रुतं ते वदतो महान्मनो
मनुप्रवीरस्य वचः समाहितम् ।
तथैव वाच्यं भवता हि मद्वचः
समागतेषु क्षितिपेषु सर्वशः ॥ १२
शगप्रिभूमे ग्यनेमिनादिने
धनुःसुवेणान्त्रालापहारिणा ।

G. 5. 27. 10
E. 5. 27. 13
K. 5. 27. 12

6 ¹) Ds जयमेन (for 'ग्येन) Gs पार्थिव च महाग्य
D1 (hapl) om 6¹-7¹

7 D1 om 7 (cf v1 6) — ^a) M1-2 दुर्मर्ष (for
दुर्मर्ष) — ^a) D1 वरामघ; D² : जलमंघि (for 'त²')
S (G1 om) कौ (T1 G1 कौ)न्य (for पार्थिवम्)

8 ^a) D1 द्रुय (for श्रुति) T1 G1 : : नृमियात्रा (for
पार्थिवम्) — ¹) T1 G1 प्रियाय, G1 प्रियायाय (for
प्रियार्थम्) — D² om 8¹-9¹. — ^a) B Dn Ds D1 :
1 2. 10 शृणु (for मृत)

9 D1 om 9¹ (cf v1 8) — ^a) D1 'न्य (for
'न्याय) D1-2 : transp कौशल and वन्दन S (G1
om.) कुशल (for कौ') G1 वृद्धि न (for वन्दन) — ^a)
B2 Dn Ds निधान (for प्रगा')

10 ^a) K1 दुर्मर्ष (for जमर्ष) — ¹) D1 : : मगर्ष
(for सुदुर्गम्) — ^a) D1 मयं मे मद्वचनं र समग्र;

D1 : : मयं श्रितान्मद्वचन समग्र

11 ^a) S (G1 om) परिपश्य (for प्रति') — ¹) T
G1 : चान (for चापि) — ^a) G1 चेद (for दृढ) D1 :
निरी' (for ममी') D1 : : प्रोवाचेद वचन वासुदेव — ^a)
B2 : G1 लोहितग्यनेत्र, Dn1 D1 : : लोहिताक्ष प्रतीक्ष्य,
G. लोहितग्यदाक्ष, Cn लोहितान्तायताक्ष (as in text)

12 ^a) K1 D1 : : ते वचन (for ते वदतो) — ¹)
D1 S (G1 om) यदु' (for मनु') D1 : : G1 समीहित
— From here up to 5 65 10, the collations of B2
are shown wherever possible, as the fol is torn,
and a part of it lost — ^a) K1 D1 (as in text) : :
महता (for मयता) S (except M1, G1 om.) अपि
(for हि) K1 D1 : : : महद्वच (for हि म') G1
मयय (for मद्वच)

13 ^a) B2 missing K1 Dn Ds D1 10 महापराश्रौ

यथा न होमः क्रियते महामृधे
तथा समेत्य प्रयतध्वमादृताः ॥ १३
न चेत्प्रयच्छध्वमभिघातिनो
युधिष्ठिरस्यांशमभीप्सितं स्वकम् ।
नयामि वः स्वाश्वपदातिकुञ्जरा-

न्दिशं पितृणामशिवां शितैः शरैः ॥ १४
ततोऽहमाम्भ्य चतुर्भुजं हरिं
धनंजयं चैव नमस्य सत्वरः ।
जवेन संप्राप्त इहामरद्युते
तवान्तिकं प्रापयितुं वचो महत् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

वैशंपायन उवाच ।

दुर्योधने धार्तराष्ट्रे तद्वचोऽप्रतिनन्दति ।
तूष्णींभूतेषु सर्वेषु समुत्तस्थुर्नरेश्वराः ॥ १
उत्थितेषु महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ।
रहिते संजयं राजा परिप्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ २
आशंसमानो विजयं तेषां पुत्रवशानुगः ।

आत्मनश्च परेषां च पाण्डवानां च निश्चयम् ॥ ३
धृतराष्ट्र उवाच ।
गावल्गणे ब्रूहि नः सारफल्गु
स्वसेनायां यावदिहास्ति किञ्चित् ।
त्वं पाण्डवानां निपुणं वेत्थ सर्वं
किमेपां ज्यायः किमु तेषां कनीयः ॥ ४

रथवायुनोद्धते, Cn presupposes the text reading!
— ^a) K1.4 D1 8-8 'णास्त्रवलप्रसा(D1.7 'हा)रिणा
(reading implied by Cn)) — ^c) B8 कुस्ते (for
क्रियते) D1.7 महाध्वरे, D8 4 0 मया मृधे, D10 रणाध्वरे
(for महामृधे) — ^d) B Dn D8 समेत्य सर्वे (for तथा
समेत्य) G8 M इह यतध्वम्, G4 विघटयध्वम् (for
प्रयतध्वम्) T1 G1 8 आगताः (for आदृताः)

14 ^b) T G1.8 अशकमीप्सित स्वकं, G8 4 M अंशम-
भीप्स(G8.4 'प्सित स्वक — ^d) B8 असितां (for
अशिवां)

15 ^a) K1 D8 8 8 महाचतुर्भुजं, B1 2.4 8 Dn D8
तदा धनंजय, B8 D7.10 हरिं चतुर्भुजं (by transp.),
D8.4.0 तदा चतुर्भुज K4 विभु (for हरिं) — ^b) B
(except B8) Dn D8 चतुर्भुजं (for धनजयं) D8 4.0 S
(G2 om) सत्वर. — ^d) K1 D8-8 10 transp. वचो
and महत्

Colophon missing in K2 8 8, B2 T2 G1.2 om. it
— Sub-parvan K1 4 B1 8-8 Dn D8 D1 8-8 10
सजययान, D8 यानसधि; M1 संजयप्रतियान, M8-8 सजय-
प्रतियान and सजययान; to those all except K4 B1.8
D2 8 add समाप्त — Adhy name M1 अर्जुनोद्धतवचनं,
M8-8 अर्जुनोद्धतवचनकथनं — Adhy no (figuros,

words or both) K1 G8 M1 4 66, D8 66, D8 62,
D7 G4 M2 8.8 67, T1 61, G8 60 — S'loka no.
Dn 16

65

✎ This adhy is missing in K2.8 8 (of v1 5
41. 1, 32 15, 62 6) The MS B8 being damaged,
its variants are given wherever possible (of. v.1
5. 64. 12)

1 ^b) B D (except D1-4 9) नाभिं (for स्पतिं).
— ^d) K1 D10 जनेश्वरा; Dn D8 D8 8 8 नरपंभा; T2
G2.4 नराधिपा (for नरेश्वराः)

2 ^a) T1 प्रतिं (for परिं) G8 रहिते नृपतीन्सर्वा-
न्संजय पर्यपृच्छत

4 ^a) A few T G MSS गावद्गणे D8 4 0 सारं च
(for नः सारं). — ^b) Dn1 D8.4.0 त्वं सेनयोर् (for
स्वसेनाया) G4 सेनाया वा यदि वेहास्ति किञ्चित् — ^c)
K1 S (except G4 M2) om. त्वं D8 पाण्डवान् (for
'वानां) G4 वेत्ति (for वेत्थ) D8.4.0 पाण्डवानां च निपुण
वेत्थ सर्वं — ^d) D10 transp किमेपा and ज्यायः K1
किमु चैपा; Dn1 कि नु तेषां, T1 M1.8.4 किमुतेपां D10m
G4 गरीयः (for कनीयः)

5 ^a) K1 D7.10 त्व सेनयोः; T1 G1.8 समेतयोः (for

त्वमेतयोः सारवित्सर्वदर्शी
 धर्मार्थयोर्निपुणो निश्चयज्ञः ।
 स मे पृष्टः संजय ब्रूहि सर्वं
 युध्यमानाः कतरेऽसिन्न सन्ति ॥ ५
 संजय उवाच ।
 न त्वां त्रयां रहिते जातु किञ्चि-
 दद्वयो हि त्वां प्रसहेत राजन् ।
 आनयस्व पितरं संशितव्रतं
 गांधारीं च महिषीमाजमीढ ॥ ६
 तौ तेऽद्वयां विनयेतां नरेन्द्र

धर्मज्ञौ तौ निपुणौ निश्चयज्ञौ ।
 तयोस्तु त्वां संनिधौ तद्वदेयं
 कृत्स्नं मतं वासुदेवार्जुनाभ्याम् ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तन्मतमाज्ञाय संजयस्यात्मजस्य च ।
 अभ्युपेत्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ८
 संपृच्छते धृतराष्ट्राय संजय
 आचक्ष्व सर्वं यावदपोऽनुयुङ्क्ते ।
 सर्वं यावद्वेत्य तस्मिन्त्यथाव-
 द्याथातथ्यं वासुदेवेऽर्जुने च ॥ ९

C. B. 2522
 B. B. 67 10
 K. B. 66. 10

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

त्वमे°) D1. s 4 S (except T2 G4 M2) सर्वव (D2 4° वि) व
 (for सारवित्) K4 D9 सर्वविचारदर्शी (for सारवित्सर्व°)
 — °) T2 G2 निपुण — °) M स पृष्ट सन् (for स मे
 पृष्ट) — °) Ds प्रयुध्य° (for युध्य°)

6 °) G1 न त्वा, G2 त्वा न, M2-s त्वा (for न त्वा)
 — M2 om from हि त्वां up to निपुणौ in 7° — °)
 D1 2 अभ्यसूया हि (for असूया हि त्वा) T2 G1.2 असूया
 S (except G4 s M2, M2 om) त्वा (for त्वा) K4 B
 Dn Ds D2-10 प्रविशेत्, M2-s 'सहेत्' (for 'सहेत' — °)
 T1 G1 s आनायस्व (for आन°) K1 D10 शसित°, K4 B
 Dn Ds D1.2 s 8 8 महा° (for सशित°)

7 M2 om up to निपुणौ in 7° (cf. v1 6) — °)
 T1 विनयेते — °) K1 D1 10 धर्मार्थज्ञौ (for धर्मज्ञौ तौ)
 — °) D1 ज्ञात्वा (for तु त्वा) T1 M (except M2) त्वा
 (for त्वा) — °) M (except M2) मत्र (for मत) K4
 B Dn Ds D2 6 8 10 केशवपार्थयोर्येव (for वासुदेवा°)

8 B (except B2) om. the ref — After the ref,
 Dn D2-s 8 9 ins

359* इत्युक्तेन च गान्धारी व्यासश्चात्राजगाम ह ।

आनीतां विदुरेणेह सभा शीघ्रं प्रवेशितौ ।

— After 8°b, K1 Ds ins

360* त्रिकालदर्शी भगवान्धृतराष्ट्रं महासुनि ।

— °) Dn2 Ds D2 6 महाप्राज्ञ

9 Before 9, K1 4 B Dn Ds D2-s 8 9 ins व्यास
 उ° — °) D2. 4. 9 एव (for एषो) K1 D1 अभियुक्ते; T
 G1 2 अनि° (corrupt), Ca अनु° (as in text) — °) T2

G (except G1) यथातथ्य K1 D10 यद्वचतुर्वासुदेवार्जुनौ
 च, D1 यथातथ्य वासुदेवार्जुनौ च

Colophon missing in K2 s s, D2 s om it
 — Sub-parvan K1 B Dn D2-r 10 M यानसधि; K4
 सजययान, Ds1 सजययारसधि (s10), Ds2 सजयसधि
 — Adhy name G1 व्यासागमन, M व्यास (M2 वासुदेव)
 वाक्य — Adhy no (figures, words or both) K1 T
 G2 s M1 4 67, D2 G2 66, D2 68, D1 G1.4 M2 s s
 68 — S'loka no Dn Ds 10

66

✎ This adhy is missing in K2 s s (of v1 5
 41 1, 32 15, 62 6) The MS B2 being damaged,
 its variants are given wherever possible (of v1
 5 64 12)

1 D2 वैशं उ° (for सजय उ°) — °) K1m B (B2
 damaged) Dn2 D1.2 (before oorr) 6 7 9 10 Cn स (K1
 पूर्वभावाय, Ca d s as in text B1 s s Dn2 D2 7 8 10
 Ca समतौ, Cd n.s समितौ (as in text) K4 पूर्वदेवां
 सनातनौ, S पूर्वभाव (T1 G1 °न) समन्वितौ

2 °) K4 B1 4 Dn2 D2 6 10m Cn व्यामातर; B2
 भावातर, D1-4 1 9 10 दिवोतर, Ca d s धामन्तर (as in
 text) — °) B1 s 4 Dn2 D2-6 यथायुक्त, G4 युक्तरूपौ
 (for यथायुक्त) S (except G2) मनस्विनौ (M2 विच
 क्षणौ), Cs as in text — °) D1 प्रतिवर्तते (for वर्तते

६६

संजय उवाच ।

अर्जुनो वासुदेवश्च धन्विनौ परमार्चितौ ।
 कामादन्यत्र संभूतौ सर्वाभावाय संमितौ ॥ १
 ग्रामन्तरं गमास्थाय यथायुक्तं मनस्विनः ।
 चक्रं तद्वासुदेवस्य मायया वर्तते विभो ॥ २
 नापह्वं पाण्डवेषु पाण्डवानां सुसंमतम् ।
 गारामारवलं ज्ञात्वा तत्समासेन मे शृणु ॥ ३
 नरकं शम्बरं चैव कंसं चैवं च माधवः ।
 जितवान्धोरसंकाशान्क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ ४
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्वां चैव पुरुषोत्तमः ।
 मनसैव विशिष्टात्मा नयत्यात्मवशं वशी ॥ ५
 भूयो भूयो हि यद्राजन्पृच्छसे पाण्डवान्प्रति ।
 गारामारवलं ज्ञातुं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ६

एकतो वा जगत्कृत्स्नमेकतो वा जनार्दनः ।
 सारतो जगतः कृत्स्नादतिरिक्तो जनार्दनः ॥ ७
 भस्म कुर्याजगदिदं मनसैव जनार्दनः ।
 न तु कृत्स्नं जगच्छक्तं भस्म कर्तुं जनार्दनम् ॥ ८
 यतः सत्यं यतो धर्मो यतो ह्रीरार्जवं यतः ।
 ततो भवति गोविन्दो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ९
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिवं च पुरुषोत्तमः ।
 विचेष्टयति भूतात्मा क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ १०
 स कृत्वा पाण्डवान्सत्रं लोकं संमोहयन्निव ।
 अधर्मनिरतान्मूढान्द्रुमिच्छति ते सुतान् ॥ ११
 कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केशवः ।
 आत्मयोगेन भगवान्परिवर्तयतेऽनिशम् ॥ १२
 कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्यावरस्य च ।

विभो) K₁ D₁₀ प्रभो, Dn₁ D₅ D₈ विभो.

3 ^a) K₄ B D (except D₁ s) G₈ कौरवेषु (for पाण्डव) — ^b) S इति राजसु (T₂ इत्येषु च) सत्तम (G₈ भारत), C₈ पाण्डवेषु च समत, C₈ d पाण्डवानां तु समत — After 3^{ab}, D₈ D₉ 10 read 6^{ab} (D₈ D₉ repeating it in its proper place) — B₁ 2.4 D₂ 4 om 3^{ad} — ^c) K₁ D₁ D₁ 10 G₄ गारामार वल; C₈ तथारवेन यल B₁ Dn D₈ D₁₀ ज्ञातु, C₈ ज्ञात्वा (as in text) D₈ गारामारं परिज्ञातु — ^d) B₁ Dn तेज पुजावभासित

4 ^a) B₁ D₈ 8 S चैव (for चैव) T G₁₋₄ M स (for च) B₁ जनार्दन, G₈ महासुरं (for च माधव) — ^c) K₁ D₁ 8 दत्तवान्, G₈ दानवान् T₂ G₂ 8 सकाश — ^d) B (B₁ om) Dn D₈ महायल (for जना) — After 4, G₈ reads 8^c and 9^d

5 T₁ (hapl) om 5-7, M₄ (hapl) om 5-10 — ^a) B₁ विजुद्धारमा, T₂ G₁ विशिष्टा, C₈ d विशि (as in text) — After 5, G₈ reads 8^c-9^d

6 T₁ M₄ om 6 (cf v 1 5) D₈ D₉ 10 read 6^{ab} after 3^{ab}, D₈ D₉ repeating it here — ^a) K₄ D₁ 2 10 च, G₈ M (M₄ om) अपि (for हि) — D₁₀ om 6^{ad} — ^c) K₄ B₁ Dn₁ D₁ D₁-e G₄ गारामारं यत्, C₈ गारामारं यत् K₁ C₈ ज्ञात्वा (for ज्ञातु) — ^d) K₄ B (B₁ damaged) D (except D₁ 2 1, D₁₀ om)

तत्समासेन मे शृणु

7 T₁ M₄ om 7 (cf v 1 5) G₈ (hapl.) om 7^b-8^a (of. the reading of D₁ M for 8^a)

8 M₄ om 8 (cf. v 1. 5), Dn G₈ s om (hapl) 8^{ab}, G₈ om 8^a (cf v 1 7) — ^a) K₄ D₈ D₁ 8 M₁ 2 भस्मी (for भस्म) K₁ D₂ 7 10 T₂ G₁ 2 सर्व; D₁ M (M₄ om) कृत्स्न (for हृद्) G₈ reads 8^c-9^d after 5 — ^d) K₄ D₁ 8 M (M₄ om.) भस्मी; T G किंचित् (for भस्म) T G जनार्दने

9 M₄ om 9 (cf v 1 5). For G₈ cf. v 1 8 — ^a) D₁₀ (m as in text) धीर् (for प्रीर्)

10 G₈ M₄ om 10 (cf. v 1 5) — ^a) D₈ विचेष्ट; C₈ विचेष्ट (as in text) D₈ T₁ G₁ 8 भूतानि; C₈ d भूतात्मा (as in text) — After 10, D₈ ins

361* भस्मीकुर्याजगम्यं निमेषेणेति मे मतिः ।
 while T G₁ s ins

362* यत्र मातेऽपि यद्राजन्पृच्छसे पाण्डवान्प्रति ।

11 ^a) S पाण्डव (G₄ वे) (for वान्) D₁ पूर्व; D₈ मते, D₈ सर्व, G₈ वृत्त; C₈ d 8 यत्र (as in text) — ^b) D₁ लोकशकाभयादिव

12 ^a) K₄ G₈ M (except M₄) शृणु (for शनिशम्) 13 ^a) D₁ M transp च and हि. K₁ D₈ प्य; T₁ G₁ s अपि (for च). K₄ D₁ 2 प्य (for हि). — ^d)

ईशते भगवानेकः सत्यमेतद्वीमि ते ॥ १३
 ईशन्नपि महायोगी सर्वस्य जगतो हरिः ।
 कर्मण्यारभते कर्तुं कीनाश इव दुर्वलः ॥ १४

तेन वञ्चयते लोकान्मायायोगेन केशवः ।
 ये तमेव प्रपद्यन्ते न ते मुह्यन्ति मानवाः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पटपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं त्वं माधवं वेत्थ सर्वलोकमहेश्वरम् ।
 कथमेनं न वेदाहं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १

संजय उवाच ।

विद्या राजन्न ते विद्या मम विद्या न हीयते ।
 विद्याहीनस्तमोऽध्वस्तो नाभिजानाति केशवम् ॥ २
 विद्यया तात जानामि त्रियुगं मधुसूदनम् ।
 कर्तारमकृतं देवं भूतानां प्रमवाप्ययम् ॥ ३

धृतराष्ट्र उवाच ।

गावल्गणेऽत्र का भक्तिर्या ते नित्या जनार्दने ।
 यया त्वमभिजानासि त्रियुगं मधुसूदनम् ॥ ४

संजय उवाच ।

मायां न सेवे भद्रं ते न वृथाधर्ममाचरे ।
 शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्भि जनार्दनम् ॥ ५

धृतराष्ट्र उवाच ।

दुर्योधन हृषीकेशं प्रपद्यस्व जनार्दनम् ।

C. 5. 2543
H. 5. 69 6
K. 5. 68. 6

G₁ s ईष्टे हि, Ca ईशान (for ईशते)

14 °) G₂ ईशिता, Cd ईशान् (as in text) G₁ s
 'वाहु' (for 'योगी' — °) M (except M₂) कर्म हि (for
 कर्मणि) — °) K₁m D₁ G₂ अनीश, Ca d s कीनाश
 (as in text) K₄ B₄ D₂ s s s Cn वर्धन, Ca d s
 दुर्वल (as in text)

15 °) D₂ s D₂ s G₂ s M₂ (inf l₁n as in text)
 एतम्, D₂ एनम्; T₂ G₂ एवम् (for ये तम्) T₁ G₁ s
 एक, T₂ एते (for एव) — °) D₁ s m s-c. s s M₂
 transp न and ते

Colophon missing in K₂ s s — Sub-parvan
 K₁ s B D (except D₂) G₁ M यानसधि (D₂ संजय-
 यानसधि) — Adhy name D₂ वासुदेवमाहात्म्य; T₁
 G₁ भगवन्माहात्म्यं, M जनार्दनस्तुति — Adhy no
 (figures, words or both) K₁ T G₂ s M₁ s 68, D₂
 G₂ 67, D₂ 64, D₁ G₁ s M₂ s s 69 — S'loka no
 Dn 15, D₂ 25

67

☞ This adhy is missing in K₂ s (cf v l 5
 41 1, 32 15) K₂ resumes from stanza 5 (cf. v l
 5 62 6)

1 D₂ om 1-5 Stanzas 1-4 are missing in K₂
 (see above) — °) D₂ s s M₂ एत (for एन) — °)
 K₄ त्वम् (for मम)

2 D₂ om 2 (cf v l 1) — °) K₁ D₂ s 10 Ca d
 विद्या, B Dn D₂ D₁ s-s s s 10m शृणु, G₄ विद्मि (for
 the first विद्या) K₁ D₁ s 7 10(m as in text) वेत्थ
 (D₂ 'द' त्व (for ते विद्या) — °) G₂ M₁ s. 4 मयि (for
 मम) G₂ राजन् (for विद्या) K₁ s D₂ s. 4 महीय (K₄
 D₂ 'प'ते (for न हीयते) — D₁ om. 2° — °) B
 (except B₄) D₂ तपो° (for तमो°) — °) T G
 नामि (G₂ न स) जानासि

3 D₂ om 3 (cf v l 1) — 3° = 4° — °) B₁ s s
 D₂ D₂ s 7 s 10(m as in text) T Cap प्रमवाप्यय, Ca
 प्रमवाप्यय (as in text)

4 D₂ om 4 (cf v l 1), G₂ om 4-5 — °) A
 few S MSS गावल्गणे S (G₂ om.) ते (for सत्र) K₁
 कथ, B (except B₄) [S]धिका (for सत्र का) D₂ D₁
 शक्तिर, T G₂ s विद्या (for भक्तिर) — °) D₂ transp ते
 and नित्या K₁ नित्य, M₂ s नित्ये (for नित्या) — °)
 D₂ G₂ यया (for यया) — 4° = 3°

5 D₂ G₂ om 5 (cf. v l 1, 4) K₂ resumes!
 — °) D₂ सेवेत (for न सेवे) — °) D₂ मृपा, Ca d s
 वृथा (as in text) K₁ s D₁ 10 वृथा (D₁ 10 मृपा) धर्मं

आप्तो नः संजयस्तात शरणं गच्छ केशवम् ॥ ६

दुर्योधन उवाच ।

भगवान्देवकीपुत्रो लोकं चेन्निहनिष्यति ।

प्रवदन्नर्जुने सख्यं नाहं गच्छेऽद्य केशवम् ॥ ७

धृतराष्ट्र उवाच ।

अवाग्गान्धारि पुत्रस्ते गच्छत्येप सुदुर्मतिः ।

ईर्ष्युर्दुरात्मा मानी च श्रेयसां वचनातिगः ॥ ८

गान्धार्युवाच ।

ऐश्वर्यकाम दुष्टात्मन्वृद्धानां शासनातिगः ।

ऐश्वर्यजीविते हित्वा पितरं मां च वालिश ॥ ९

वर्धयन्दुर्हदां प्रीतिं मां च शोकेन वर्धयन् ।

निहतो भीमसेनेन सर्वासि वचनं पितुः ॥ १०

व्यास उवाच ।

दयितोऽसि राजन्कृष्णस्य धृतराष्ट्र निबोध मे ।

यस्य ते संजयो दूतो यस्त्वां श्रेयसि योक्ष्यते ॥ ११

जानात्येप हृषीकेशं पुराणं यच्च वै नवम् ।

शुश्रूषमाणमेकाग्रं मोक्ष्यते महतो भयात् ॥ १२

वैचित्रवीर्यं पुरुषाः क्रोधहर्षतमोवृताः ।

सिता बहुविधैः पाशैर्ये न तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ १३

यमस्य वशमायान्ति काममृदाः पुनः पुनः ।

अन्धनेत्रा यथैवान्धा नीयमानाः स्वकर्मभिः ॥ १४

एष एकायनः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।

तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महान्तत्र न सज्जते ॥ १५

धृतराष्ट्र उवाच ।

अङ्ग संजय मे शंस पन्थानमक्रुतोभयम् ।

येन गत्वा हृषीकेशं प्राप्नुयां शान्तिमुत्तमाम् ॥ १६

संजय उवाच ।

नाकृतात्मा कृतात्मानं जातु विद्याज्जनार्दनम् ।

न चाचरे — *) Ks D1 10 (sup lin as in text) शुद्धभावस्ततो, B (except B1) Dns Ds D1 8 4 9 शुद्ध-
भाव(Ds 4 9 'वा')गतो; Ca d n as in text

7 *) G4 पुढरीकाक्षो (for देवकी*) — *) K4 B D
(except D1 7 10) लोकान् (for लोक) K1 स्व, Dn1 M
च, Ca d 8 चेत् (as in text). K1 Ms-8 न हनिष्यति,
Ks (corrupt) नितर्प्यति (for निह*)

8 *) K4 अद्य, Ks Ds 10m Gs अयं, Bs Dn1 Ds
Ds-8 Ca 8 अर्वाक्, D1 सर्वान्, Ds सर्वे, T2 आवा, Cd n
अवाक् (as in text). — *) Ks स (for सु) K1 Ds न
गच्छत्येप दुर्मतिः — K4 (hapl.) om 8^a-9^b — *)
K1.5 B D1-8 9 G4 ईर्ष्युर्, G2 8 ईर्ष्याद् (for ईर्ष्युर्)
M2-5 ईर्ष्यु(M2 8 'र्षु')र्दुरात्मवाञ्छीचः — *) S शासनां
(for वचना*)

9 K4 om 9^{ab} (of v.1 8) — *) Gs ऐश्वर्यं
कामादुष्टारमा — *) G4 श्रेयसां Ks Bs Dn Ds Gs
शासनातिगः, D1 वचनातिग — *) K1 8 D7.8 ऐश्वर्यं
जीवितं, G4 ऐश्वर्यजीवित, Gs ऐश्वर्यं जीविते — *) T1
G1 8 8 वालिश

10 *) Ks शान्तिं, D1 हपं (for प्रीतिं). — *) S
शोकाय (for शोकेन) K4 योज*, D7 10 पीड*, T1 M4
रधं, T2 G2 8 8 रुधं, G1 4 M1-8 8 रधं; Cd अर्द्ध; Ca
वर्धं (as in text) B मा च शोकानले वहन्

11 D1 Gs श्रीव्यास. — *) Hypermetrio! K4 B

Dn Ds D1-8 8-10 प्रियो* (for दयितो*) K1 8 D7
कृष्णस्य दयितो राजन् — *) Ds 4 9 यश्च (for यस्य)

12 *) K1 D1 2 य, Ca 8 यत् (as in text) K4
Dn1 Ds-8 9 10 T1 नर, B Dn2 Ds Ca पर, G1 (inf lin.)
भव, Cd 8 नव (as in text) — *) B1-8 Ds 8 एकाग्र्य,
B1 Dn Ds M2 8 एकाग्र्य (for एकाग्र) — *) K1.5 D10
त्रास्यते, B D1.2 मोक्षये, S त्राय* (for मोक्षय*). K1.5
B D1 2 7.10 त्वा महाभयात् (for महतो भ*)

13 *) K4 'तमोदता; B2 4 5 Dn Ds D2-8.9 'समा
वृता', D1 M4 क्रोधामपंतमोवृ(M4 'हृ')ता, Gs क्रोधमोह-
तमोवृता, M1 (inf lin as in text) 2 8 4 (inf lin) 8
'तमो(M2 8 'समा)हृता Cs cites तमोदता — *)
T2 G2 8 श्रिता., G1 वीता, Gs स्थिता, Ca d 8 सिता'
(as in text)

14 *) S काममन्युवशानुगाः (T G1 2 'चशगता')
— *) Ds 4 9 अनु*, Ca d.8 अध* (as in text). Gs
अधैरधा नीयमानाः — *) Gs तद्रते वै (for नीय*)

15 *) G4 एकतर, Cs एकायन, Ca d as in text
— *) K4 Dn1 D1 8 8 9 10 (m as in text) Cnp
अग्रेयेति; Cn अत्येति (as in text) — *) K1 Ds सुहृन्,
Ca d 8 महान् (as in text) K1 D7 8 नि(D7 न)मज्जति;
Ks न गहति, Bs 4 Dn Ds D1-8 9 10 न सज्जति

16 Ds om from 16 up to 14^{ab} of the next adhy.
— *) K4 Ds.8 अय, T1 G1 8 त्व हि (for अद्ग). — *)

आत्मनस्तु क्रियोपायो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ॥ १७
 इन्द्रियाणामुदीर्णानां कामत्यागोऽग्रमादतः ।
 अग्रमादोऽविहिंसा च ज्ञानयोनिरसंग्रहम् ॥ १८
 इन्द्रियाणां यमे यत्तो भव राजन्नतन्द्रितः ।
 बुद्धिश्च मा ते च्यवतु नियच्छतां यतस्ततः ॥ १९

एतज्ज्ञानं विदुर्विप्रा ध्रुवमिन्द्रियधारणम् ।
 एतज्ज्ञानं च पन्थाश्च येन यान्ति मनीषिणः ॥ २०
 अप्राप्यः केशवो राजन्निन्द्रियैरजितैर्नृभिः ।
 आगमाधिगतो योगाद्वशी तच्चे प्रसीदति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

धृतराष्ट्र उवाच ।

भूयो मे पुण्डरीकाक्षं संजयाचक्ष्व पृच्छते ।
 नामकर्मार्थवित्तात् प्राप्नुयां पुरुषोत्तमम् ॥ १

संजय उवाच ।

श्रुतं मे तस्य देवस्य नामनिर्वचनं शुभम् ।
 यावत्तत्राभिजानेऽहमग्रमेयो हि केशवः ॥ २

C. 5. 2360
B. 5. 70. 2
K. 5. 62. 2

K₄ B D (except D₁ 10, D₂ om.) सिद्धिम् (for
 शान्तिम्)

17 D₂ om. 17 (cf. v.l. 16) — ^a) K₅ Dn₁ D₅
 D₁₀ विद्यात् — ^a) K₄ आत्मात्मनो; C₅ आत्मनस्तु (as in
 text) K₁ कृतेपायो, D₂-4 क्रियोपायः; S प्रियोपायो, C₅
 as in text

18 D₂ om. 18 (cf. v.l. 16) — ^a) S अममेन (M
 'ना) (for अविहिंसा च) — ^a) T G (except G₂)
 असंशय, M₂ न मनय

19 D₂ om. 19 (cf. v.l. 16) — ^a) D₁ G₂ Ca. d s
 ज्ञाने (for यने) G₄ युक्तो (for यत्तो) — D₁ om. 19^a-
 20^b. — ^a) B₂ तु (for च) B₂ T₂ G₂ transp मा and
 ते. K₁ Cd च्यवता, B₂ च्यवरन्, T G₁-2 s M₁ s-s
 व्ययतु (for च्यवतु) G₄ M₂ बुद्धिस्ते मा व्ययां यातु (G₄
 व्यययतु) — ^a) G₁ नियच्छेत्, Ca d s as in text K₄
 B Dn D₁-2 s G₂ C₅ एता, D₂ D₁₀ इमा, G₁ ता, Ca. d
 एतान् (for एता) K₅ ततस्, B₂ इतस् (for यतस्)

20 D₂ om. 20 (cf. v.l. 16), D₁ om 20^{ab} (cf. v.l.
 19) — ^a) K₁ च्याने (for ज्ञान) K₅ G₂ प्राप्ता
 (for विप्रा)

21 D₂ om 21 (cf. v.l. 16) — ^a) D₂ G₂
 इन्द्रियरह (G₂ 'त्रि) तान्मनि — ^a) K₁ (sup lin as in
 text) आगमाधिगतो, K₄ B₁ s s Dn D₂-2 s आगमाधि
 गमाद्, B₂ s D₂ D₁ 10 Ca s 'धिगताद्, S 'भिग (G₄ M₂
 'मिह) तो T G (except G₂) योगी, Ca d s योगाद् (as
 in text) — ^a) K₁ Cd s वशो, Ca वशी (as in text)

Colophon missing in K₂ s, D₂ om it — Sub-
 parvan K₁ s B D (except D₁, D₂ om.) यानसधि
 (D₂ सजानसधि, K₅ सजययानसधि — Adhy name
 M दुर्योधनानुशासन — Adhy no (figures, words or
 both) K₁ T G₂ s M₁ s 69, D₂ 68, D₁ 71, G₁ s
 M₂ s s 70, G₂ 66 (inf. lin 68) — S'tola no
 Dn 21, D₂ 20

68

☞ This adhy is missing in K₂ s (cf. v.l. 5
 41 1, 32 15)

1 D₂ om 1 (cf. v.l. 5 67 16) — ^a) K₄ s B D
 (except Dn₁ D₁₀, D₂ om) पृच्छत, T₂ G₂ तत्त्वत
 (for पृच्छते) — ^a) G₂ s M₂ s s प्राप्नुयाद्, C₅ प्राप्नुयां
 (as in text)

2 D₂ om 2 (cf. v.l. 1) — ^a) M₁ (inf lin)
 श्रुणु (for श्रुत) K₄ B₁-2 s D₂ D₂-2 s s देव, B₄ Dn
 वासु (for तस्य) K₅ यथा श्रुत मे देवस्य — ^a) K₅
 श्रुत (for शुभम्) — ^a) G₂ विजाने, C₅ अभिजाने
 (as in text)

3 D₂ om 3 (cf. v.l. 1) — ^a) T₁ G₁ वासनाद्,
 Ca d. s वसनाद् (as in text) — ^a) G₂ M₂-s वासत्वाद्;
 Ca d s वसुत्वाद् (as in text) T₂ (inf lin as in
 text) G₂ सर्व, Ca. d. s देव (as in text) — ^a)
 K₁ s D₁ 10 वाच्यो, S ज्ञेयो, Ca वेद्यो (as in text)
 — ^a) K₄ B (except B₄) Dn₂ D₂-2 s Cn बृहत्वाद्,

C. 5. 2261
B. 5. 70 3
K. 5. 68. 3

वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वादेवयोनिर्तः ।
वासुदेवस्ततो वेद्यो वृषत्वाद्दृष्णिरुच्यते ॥ ३
मौनाद्भ्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम् ।
सर्वतत्त्वलयाच्चैव मधुहा मधुसूदनः ॥ ४
कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति शाश्वतः ॥ ५
पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षयमक्षरम् ।
तद्भावात्पुण्डरीकाक्षो दस्युत्रासाज्जनार्दनः ॥ ६
यतः सत्त्वं न च्यवते यच्च सत्त्वान्न हीयते ।

सत्त्वतः सात्त्वतस्तत्सादार्पभाद्रपमेक्षणः ॥ ७
न जायते जनित्र्यां यदजस्तत्सादनीकजित् ।
देवानां स्वप्रकाशत्वाद्दामादामोदरं विदुः ॥ ८
हर्पात्सौर्यात्सुखैश्वर्याद्दृषीकेशत्वमश्रुते ।
बाहुभ्यां रोदसी विभ्रन्महाबाहुरिति स्मृतः ॥ ९
अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तत्सादधोक्षजः ।
नराणामयनाच्चापि तेन नारायणः स्मृतः ।
पूरणात्सदनाच्चैव ततोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥ १०
असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् ।

Ca s वृषत्वात् (as in text) K4 B1 s s Dn D2-s s s
T2 G2 Cs विष्णु, Ca वृष्णि (as in text).

4 Ds om. 4 (of v1 1) — a) D1 s s मानात्,
Ca d s मौनात् (as in text) D1 दानात्, Ca d. s
ध्यानात् (as in text). — °) K4 B Dn Ds Ds-s s. 10
‘मयत्वाच्च, Ks D1 s S ‘न (Ks D2 ‘म)याच्चैव, Ca as in
text Cd s oite सर्वतत्त्वलयात् (as in text) — After
4, Ks reads 10^{ab}.

5 Ds om. 5 (of v1 1) — °) Bs Dn1 D2-4 s Gs
M1.2 Ca. s न., B4 Ds1 यत्; Cn ण (as in text) — °)
Dn विष्णु, Ca. s कृष्ण (as in text) Ds s तु, T2 Gs
त्वा; Ca s तत् (as in text) — °) K1 (m as in
text). 4 s B D (Ds om) Ca s सात्त्वत (for शाश्वत)

6 Ds om 6 (of v1 1). — a) T1 G1 s पुर (for
पर). — °) Ks क्षरम् (for नित्यम्) Ks D1 M1 s
अक्षरम्, B1 s s Gs s अक्षयम्, Ca s अक्षयम् (as in
text). K4. s B2. s D (except D7, Ds om.) T2 G2
M1 s Ca s अक्षयं (for अक्षरम्). — °) K1 S (except
G4) दस्युत्राणात्, D1 s. s d दस्युनाशात् Gs च केशवः;
Ca s जनार्दन (as in text)

7 Ds om. 7 (of v1 1) — a) T G1 s s यस्मात्,
Ca यतः (as in text). K1 s. s B4 Dn Ds s s Gs M
Cs सत्त्वात्, Ca सत्य (for सत्त्व). T2 G2 च्यवति, Ca s
as in text. — °) D1. r T2 G1. s s य; Ca यत् (as in
text) K1 M तत्त्वात्, Ca सत्यात्, Cs सत्त्वात् (as in
text) — °) T1 G1 s. s transp सत्त्वत. and सात्त्वत
K1 s D7 G4 M सात्त्वत, T2 Gs सर्व, Ca सत्त्व (as in
text) K1 s G4 M तत्त्वतः; D7 सर्व; Ca s सात्त्व (as
in text) — °) Bs च शुभेक्षण, D1 M (except
M2) Ca. s ऋषभेक्षणः (for वृषभे) T G एष गो (G4
भो) वृषभेक्षण

8 Ds om 8 (of v1 1). — a) K4 Dn Ds
D2-s. r s G4 जनित्र्या, B1 s s Ca जनित्रा, D1 जनन्या,
Cs जनिता (for जनित्र्या) K4 Dn Ds D2. s अय; Ca
यत् (as in text) — °) D1 अनेकजित्, T1 G4 Ca
अजीजनत्, Cs अनीकजित् (as in text) — °) K1 s
D1. r सुप्रकाशत्वात्, D2-s s अ (D2 सु) प्रकाशत्वात्, S
सुप्रकाशित (T2 G1. s ‘सगि, Gs s ‘सशि)त्वात्, Ca s स्व
प्रकाशत्वात् (as in text) — °) D1 T1 G4 Cnp दामात्,
T2 G2 दाह्ना, Gs धर्मात्; Ca s दमात् (as in text) K4
B Dn Ds Ds s Ca s दामोदर K4 Dn Ds Ds s Ca
विभु (for विदु)

9 Ds om 9 (of v1 1) — a) K4 B D (except
D1 r 10, Ds om) Ca s सुखात् (for सौख्यात्) K4
Ds s तथैश्वर्यात्, D10 सुरै, Ca s as in text — °) K1
D1. s उच्यते; Ca अश्रुते (as in text). G4 हृषीकेश
इति श्रुति.

10 Ds om 10 (of v1 1) Ks (which om 10^{ad})
reads 10^{ab} after 4 — °) Ds नाराणां, Cd s नराणां (as
in text) D1 s T1 G1 s एव (for अपि) — °) B D
(except D1 s 10, Ds om.) ततो (for तेन). — After
10^{ad}, Gs ins :

363* पुराणसदनाच्चैव पुरातन इति स्मृतः ।

— Gs om 10^e-12^d. — °) Ks पुराणां, T G2 s पुराणात्,
G1 पुराण; Cs पूरण; Ca पूरणात् (as in text) T1 Gs
सादनात्; Ca as in text K4 B Dn Ds Ds s-s T2 Gs
Ca अपि; Ks एव (for एव) — °) K4 Bs Ds s Ca वै;
B4 Ds D1 S (Gs om.) अपि (for असौ)

11 Ds Gs om. 11 (of v1 1, 10). — °) K1 Bs
Ds प्रभवाप्ययात्, D1 T2 G2. s ‘वाच्ययः, T1 ‘वामय, G1
‘वोच्यय, Gs प्रभुरव्ययः; M ‘वाच्यय, Ca s as in text.
— After 11^{ab}, Gs ins

सर्वस्य च सदा ज्ञानात्सर्वमेतं प्रचक्षते ॥ ११
 सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।
 सत्यात्सत्यं च गोविन्दस्तस्यात्सत्योऽपि नामतः ॥ १२
 विष्णुर्विक्रमणादेव जयनाजिष्णुरुच्यते ।

शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्भवाम् ॥ १३
 अतच्च कुरुते तच्च तेन मोहयते प्रजाः ।
 एवंविधो धर्मनित्यो भगवान्मुनिभिः सह ।
 आगन्ता हि महाबाहुरानृशंसार्थमच्युतः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

धृतराष्ट्र उवाच ।
 चक्षुष्मतां वै स्पृहयामि संजय
 द्रक्ष्यन्ति ये वासुदेवं समीपे ।
 विभ्राजमानं वपुषा परेण
 प्रकाशयन्तं प्रदिशो दिशश्च ॥ १

ईरयन्तं भारतीं भारताना-
 मभ्यर्चनीयां शंकरिं सृजयानाम् ।
 बुभूषद्भिर्ग्रहणीयामनिन्धां
 परास्रनामग्रहणीयरूपाम् ॥ २
 समुद्यन्तं सात्वतमेकवीरं

C. 5. 2575
B. 5. 71. 8
K. 5. 70. 8

364* दृष्टोपयेद्वरेनाम काकवत्तत्त्वचिन्तने ।

चरणायुधवद्धाने वक्रवत्पर्वत स्थिति ।

— °) B₂ यया, D₂ ३ यदा, T₁ तथा, Ca सदा (as in text) — °) K₄ B Dn₂ D₂ D₁ ३ ३ Ca सर्वमेत, T₂ (by corr) G₁ ३ सर्वं त

12 D₂ G₂ om. 12 (cf. v. 1, 10) — °) D₁ सत्ये प्रतिष्ठितं कृष्ण — °) D₂ कृष्णे सत्य (for सत्यमत्र) S (G₂ om) असिन् (for अत्र) — °) K₁ सद्यामच, K₂ सदा सत्य, D₁ ३ सत्यात्सत्ये, S (G₂ om) सत्तासते (T₂ °त्तात्), Ca. ३ सत्यात्सत्य (as in text). K₁ ३ स, Dn₂ D₂ 10 T₂ M₂ तु, Ca च (as in text) — K₂ (hapl) om. 12^a-13^e — °) B₂ D₂ ३ ३ हि, Ca अपि (as in text) T₁ G₁ ३ सनातन, T₂ G₂ ३ नामत, G₄ M सदा मत, Ca अपि नामत (as in text)

13 D₂ om 13 (cf. v. 1, 1), K₂ om. 13^{ab} (cf. v. 1, 12) — °) K₁ D₂ 10 एष, K₄ B Dn D₂ D₂ १ ३ Ca देव, G₄ ३ चैव (for एव) — °) K₁ D₁ G₁ ३ चेतनाद्वां, K₄ वेदनाद्भव, K₂ चेतनाद्भवान्, D₂ ३ चेतनोद्भवान्, T₂ G₂ ३ M चेतनाद्भव, G₄ चेति नामभूत्, Ca ३ वेदनाद्वा (as in text)

14 D₂ om 14^{ab} (cf. v. 1, 1) — °) T₁ G₁ ३ ३ M तदा (G₂ °थात्), T₂ G₂ सदा च, G₄ तदा तत्, Ca ३ अतएव (as in text) — °) D₂ ३ ३ ततो, G₂ येन, Ca ३ तेन (as in text) K₁ D₂ ३ ३ 10 Cn मोहयति, Ca ३ ३ ३ in text. — °) K₄ B D (except D₂ १ 10) Ca मधुसूदन

(for मुनिभि सह) — °) M (except M₁) आगन्तेह (for आगन्ता हि) -

Colophon missing in K₂ ३ — Sub-parvan K₁ ३ B Dn D₂ D₂ ३-३ 10 T₁ G₁ M यानसधि, K₂ सजययान-सधि — Adhy name T₁ G₁ नामनिर्वचन, M वासुदेव-निर्वचन — Adhy no (figures, words or both) K₁ T G₂ ३ M₁ ३ 70, D₂ G₂ 69, D₂ 65, D₁ G₁ ३ M₂ ३ ३ 71 — S'loka no Dn D₂ 15.

69

✱ This adhy is missing in K₂ ३ (of v. 1, 5 41 1, 32 15)

1 °) K₂ अभिभास्करो; G₂ ३ वरेण (for परेण) — After 1, T₁ G₁ ins

365* सजय ।

वक्ता वाच राजमध्ये सभायां

वृष्टिप्रेष्टो मुनिभिर्भ्राजमान ।

2 °) D₂ G₂ ३ हृती (G₂ तमी) रयत (for ईरयन्त) G₂ सृजयाना, Ca. ३ भारतानाम् (as in text) — °) K₂ D₁ ३ S Ca अ (G₂ सदा) र्चनीयां, G₂ समर्चनीया (for अभ्यर्च) — °) M (except M₂) बुभूषुभिः ; G₂ as in text D₂ ग्राहणीयाम्, D₂ ३ ३ स्पृहणीयाम् — °) D₂-4. ३ अग्रहणीयस्वरूपा

C. 5. 2570
B. 5. 71 3
K. 5. 70. 3

प्रणेतारमृपभं यादवानाम् ।
निहन्तारं श्लोभणं शात्रवाणां
मुष्णन्तं च द्विपतां वै यशांसि ॥ ३
द्रष्टारो हि कुरवस्तं समेता
महात्मानं शत्रुहणं वरेण्यम् ।
ब्रुवन्तं वाचमनृशंसरूपां
वृष्णिश्रेष्ठं मोहयन्तं मदीयान् ॥ ४
ऋषिं सनातनतमं विपश्चितं
वाचः समुद्रं कलशं यतीनाम् ।
अरिष्टनेमिं गरुडं सुपर्णं

पतिं प्रजानां भुवनस्य धाम ॥ ५
सहस्रशीर्षं पुरुषं पुराण-
मनादिमध्यान्तमनन्तकीर्तिम् ।
शुक्रस्य धातारमजं जनित्रं
परं परेभ्यः शरणं प्रपद्ये ॥ ६
त्रैलोक्यनिर्माणकरं जनित्रं
देवासुराणामथ नागरक्षसाम् ।
नराधिपानां विदुषां प्रधान-
मिन्द्रानुजं तं शरणं प्रपद्ये ॥ ७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ समाप्तं यानसंधिपर्व ॥

3 ^a) K₁ D₂ D₃ 8 G₅ M₁ 3 4 समुद्यत, G₄ समुरिधतं
D₅ 8 शाश्वतम्, G₁ 2 सात्विकम् (for सात्वतम्) D₈ रूप
(for 'वीर) — ^b) D₂ D₁ 4 9 T G₁ 3 वृपभं (for
ऋपभं) D₈ 4 9 मानवानां; D₇ यादवाभ्य (for याद-
वानाम्) — ^c) K₁ मृद्वंतं, B (except B₈) D₂ D₃ 4
मुचतं, D₂ विमुष्ण, D₇ मर्दत (for मुष्णन्तं) K₄ तत्,
D₁ 8 4 9 S वै, D₂ त (for च) B (except B₄) वै
मनांसि, S चैव तेज. (for वै यशांसि)

5 ^a) G₄ 1ns कपिल (? gloss) after सनातनतम
K₄ D₈ 4 9 सनातनमृषिमुख्य (? read 'तनं ऋषि') विपश्चितं
— ^b) B₈ 8 C₈ कलस; G₁ 3 कुशल, C₈ कलश (as in
text). — ^c) S पुराण, C₈ सुपर्ण (as in text) — ^d)
K₄ B D (except D₇ 10) C₈ 8 हरि (for पतिं)

6 ^b) S अनतवीर्यं (G₄ अनतमव्यय) — ^c) S विश्व
(for शुक्र) K₄ B D (except D₇) अजं च नित्यं, T
G₁ 2 अचिंत्यरूप (for अजं जनित्र) C₈ oites जनित्र
— ^d) K₄ B (except B₈) D (except D₁ 4.7.9) परेषा
(for 'भ्य')

7 K₁ D₈ om (hapl.) 7. — ^a) T (T₂ inf. 1ns
as in text) G त्रैलोक्यक (T₁ G₁ 'नि')र्माणमज जनित्र
— ^b) K₄ B₈ राक्षसानां, K₅ यक्षरक्षसा (for नाग')

Colophon missing in K₂ 8 — Sub-parian K₁ 4
B D (except D₈) T₁ G₁ M यानसधि (D₁ 10 सजय-
यानसधि), K₅ सजययान, to these all except D₂ add
समाप्त — Adhy name D₂ विष्णोर्नामनिर्वचनस्तोत्रं, T₁

G₁ M वासुदेवस्तुति — Adhy no (figures, words or
both) K₁ T G₂ 8 M₁ 4 71, D₅ G₅ M₈ 70, D₈ 55;
D₇ G₁ 4 M₂ 8 72 — S'loka no D₂ D₈ 7

70

 K₈ missing (cf. v1 5 32 15) K₂
resumes!

1 Before 1, D₈ 1ns

366* जनमेजय उवाच ।

प्रयाते संजये साधौ पाण्डवान्प्रति वै तदा ।

किं चक्रुः पाण्डवास्त्रय मम पूर्वपितामहा ।

एतत्सर्वं द्विजश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि शंस मे ।

— After 1^{ab}, S (G₁ 8 om line 10) 1ns

367* अर्जुन भीमसेन च माद्रीपुत्रौ च आतरौ ।

विराटद्रुपदौ चैव केकयानां महारथम् ।

अश्ववीदुपसगम्य शङ्खचक्रगदाधरम् ।

अभियाचामहे गत्वा प्रयातुं कुरुसदम् ।

यथा भीष्मेण द्रोणेन बाह्लीकेन च धीमता । [5]

अन्यैश्च कुरुभिः साधेन युध्येमहि सयुगे ।

एष न प्रथमः कल्प एतन्नः श्रेय उक्तम् ।

एवमुक्त्वा सुमनसस्तेऽभिजग्मुर्जनार्दनम् ।

पाण्डवैः सह राजानो मरुवन्तमिवामराः ।

तथा च दुःसहाः सर्वे सदस्यैश्च नरपंभा । [10]

[(L 1) T₂ G₂ भारत (for आतरौ) — (L 4) G₁ 8

हि त्वा (for गत्वा) — (L 8) T₂ G₂ 8 उक्ता (for उक्ता)]

— T₁ G₁ 2 4 cont

७०

वैशंपायन उवाच ।

संजये प्रतियाते तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

अभ्यभाषत दाशार्हसृपभं सर्वसात्वताम् ॥ १

अयं स कालः संप्राप्तो मित्राणां मे जनार्दन ।

न च त्वदन्यं पश्यामि यो न आपत्सु तारयेत् ॥ २

त्वां हि माधव संश्रित्य निर्भया मोहदर्पितम् ।

धार्तराष्ट्रं सहामात्यं स्वमंशमनुयुङ्महे ॥ ३

यथा हि सर्वास्वापत्सु पासि वृष्णीनिर्दिदम् ।

तथा ते पाण्डवा रक्ष्याः पाह्यसान्महतो भयात् ॥ ४

भगवानुवाच ।

अयमस्मि महाबाहो ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ।

करिष्यामि हि तत्सर्वं यत्त्वं वक्ष्यसि भारत ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतं ते धृतराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितम् ।

एतद्वि सकलं कृष्ण संजयो मां यदब्रवीत् ॥ ६

तन्मतं धृतराष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतान्तरः ।

यथोक्तं दूत आचष्टे वक्ष्यः स्यादन्यथा ब्रुवन् ॥ ७

अप्रदानेन राज्यस्य शान्तिमस्मासु मार्गति ।

लुब्धः पापेन मनसा चरन्नसममात्मनः ॥ ८

यत्तद्वादश वर्षाणि वने निर्व्युपिता वयम् ।

छद्मना शरदं चैकां धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ९

स्थाता नः समये तस्मिन्धृतराष्ट्र इति प्रभो ।

C. 5 250
B. 5. 72. 10
K. 5. 71 18368* जनार्दन समासाद्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।,
on the other hand, M₁ cont

369* ततो युधिष्ठिरो राज्ञुपगम्य नरर्षभम् ।

— ^a) S अग्रवीत्य (G₄ अग्रुवन्) रवीरज्ञ दाशार्हमपराजितं
(G₄ 'हं' पांडुनदन)2 Before 2, Ds 4. 9 T G ins युधिष्ठिर उवाच (T G
om ड*) — ^a) Ds 4. 9 प्राप्नोसौ (for संप्राप्तो) — ^b)
Ds. 4 मित्रार्थं, Ds 'र्थ', T G 'र्थ', M 'र्थो' (for 'णा')
D₁ 2. 9 ते, S हि (for मे) K₄ B Dn Ds Ds. 8. 8 10
मित्रवत्सल (for मे जनार्दन) — ^c) S न त्व (G₄ चे) दन्वं
प्रपश्यामि3 ^a) K₄ B Dn Ds Ds-8. 8 आश्रित्य, D₁ सरमृत्य,
Gs सगम्य, Gs सद्युत्य — ^b) K₁ Dn₂ D₁ 2. 8-8 10
Ca n s मोहदर्पितं, K₂ s मोहवीक्षित — Gs om. 3^a-5^b
— ^c) Ds. 4. 9 समाहृत्य, S (Gs om) वशे (G₄ 'धे') कृत्वा
(for सहामात्य) — ^d) K₂ B₁ 2. 8 Ds 8 10 'युङ्महे',
K₄ s D₁ 7 G₄ s 'युङ्महे', T₂ G₁ s 'मुङ्महे', Ca s as in
text B₂ 4 Dn D₁-4. 9 स्वयं समनुयुङ्महे4 Gs om. 4 (cf. v. l. 3) — ^a) Ds. 4. 9 एव (for
हि) — ^b) Ds 4. 9 S (Gs om) त्राहि (for पाहि)5 Gs om 5^a (cf. v. l. 3) K₂ 4 B₁ 2. 4 Dn₂
D₁ 7 s T₁ G₁ s श्रीभगवानुवाच (T₁ Gs om उवाच), T₂
G₂ 4 M वासुदेव (T₂ G₁ with prefixed श्री) — ^a)
T₂ G₁ 2 M (except M₁) अस्मिन् (for अस्मि) K₁ 2 s
D₁ 10 किमुक्तेनोह बहुना (K₂ 'चा') — ^c) S (except
G₂-8) इह (for हि) Ds 4. 9 त (for तत्)6 ^a) B₂-4 घातं (for घृत*) — ^d) M मा (for
मा) — S ins after 6 (G₄, after 9^a)

370* सृदुपूर्वं साममिश्र सान्त्वमुग्र च माधव ।

न तु तद्व्यायमास्थाय गर्हिताश्च ततो वयम् ।

[(L 1) T₁ G₄ च यत्नोक्त, G₄ साधुमिश्र (for साममिश्र)
— (L 2) G₄ कृतसायम् (for तु तन्व्यायम्)]7 ^b) K₄ Ds 8. 8 सोऽस्यार्थो, B₂ शोच्यात्मा, T₂ G₂
यस्यात्मा (for सोऽस्यात्मा) K₂ s विवृतोत्तर, K₄ Ds-8
विष्ट (K₄ 'मृ') वातर, D₁ 5 विष्टोत्तर, D₂ G₂ विवृतोत्तर
(D₂ 'र'), T₁ G₂ विवृतोत्तरा, T₂ विवृतोत्तर, M विवृतोत्तरा
(M₄ 'रा'), Ca s विवृतान्तर (as in text) Dn₁ Ds 4. 9
सामात्यस्य च सात्मन8 ^a) Ds 4. 9 राष्ट्रं (for राज्य*) — ^b) T₂ G₁-8 M
मार्गते G₂ शातिमस्माच्चिरीक्षते — ^c) K₄ Ds D₁ न शसम्,
Ca असमम् (as in text)9 ^a) Ds D₁ यत्तु, Ds तत्र (for यत्तद्) — ^b) K₄
B (except B₂) Dn₂ G₄ वनेषु ह्युपिता, Dn₁ Ds Ds 8
वनेष्वध्युपिता, Ds 4. 9 T G₁-8. 8 वने निरुपिता, Ds वने
अध्युपिता, M वने निर्युपिता, Ca वने निर्युपिता (as in
text) — After 9^a, G₄ ins 370* — ^c) K₁ 2 s
D₁ 7 एव, Dn₁ Ds 8. 8. 8 एक, Ds एषा, T₁ एता (for
एका) Ds 4. 9 घातं (for घृत*)10 = (var) 5 93 42 — ^a) K₁ 2 s D₁ 10 M
स्थिता, T G स्थित, Ca स्थाता (as in text) K₁ 2 s
D₁ 10 M (except M₁ 2) स, D₁ T G न (for न) — ^c)
T₂ G₁ s आहासा (T₂ 'सि') न्, G₂ नाहासि, G₄ न सम,

G. B. 2560
B. B. 72. 10
K. B. 71 18

नाहास समयं कृष्ण तद्धि नो ब्राह्मणा विदुः ॥ १०
बृद्धो राजा धृतराष्ट्रः स्वधर्मं नानुपश्यति ।
पश्यन्वा पुत्रगुह्यित्वान्मन्दस्यान्वेति शासनम् ॥ ११
सुयोधनमते तिष्ठन्नाजास्मासु जनार्दन ।
मिथ्या चरति लुब्धः संश्रान्प्रियमिवात्मनः ॥ १२
इतो दुःखतरं किं नु यत्राहं मातरं ततः ।
संविधातुं न शक्नोमि मित्राणां वा जनार्दन ॥ १३
काशिमिश्रेदिपाञ्चालैर्मत्स्यैश्च मधुसूदन ।
भवता चैव नाथेन पञ्च ग्रामा वृता मया ॥ १४
कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ।

अवसानं च गोविन्द किञ्चिदेवात्र पञ्चमम् ॥ १५
पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा वा नगराणि वा ।
वसेम सहिता येषु मा च नो भरता नशन् ॥ १६
न च तानपि दुष्टात्मा धार्तराष्ट्रोऽनुमन्यते ।
स्वाम्यमात्मनि मत्वासावतो दुःखतरं नु किम् ॥ १७
कुले जातस्य वृद्धस्य परवित्तेषु गृह्यतः ।
लोभः प्रज्ञानमाहन्ति प्रज्ञा हन्ति हता ह्रियम् ॥ १८
हीर्हता बाधते धर्मं धर्मो हन्ति हतः श्रियम् ।
श्रीर्हता पुरुषं हन्ति पुरुषस्यास्वता वधः ॥ १९
अस्वतो हि निवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदर्विजः ।

G. B. ५ न हास; Ca ५ नाहास (as in text) Ds. ५ ०
कृत्स्न (for कृष्ण)

11 Ds om 11 — ^a) K₁ & B (except B₈) Dn₂
Ds₁ D₂-4 & G₂ Ca गृद्धो (for वृ^०) — ^o) K₄ B D
(except D₁ 10, D₈ om.) वश्यत्वात् (for पश्यन्वा) T₁
G₁. २ & ५ M पुत्रगुह्यु (T₁ 'गुह्यु)त्वात् G₈ पश्यन्वपुत्रगुह्यु
त्वात् — ^d) S सुतस्य, Ca मन्दस्य (as in text)

12 ^a) K₁ २ & D₈ ४ ७ ९ वशे (for 'मते) — ^o) K₅
वृद्धः (for लुब्धः) — ^d) K₄ B D (except D₈ ४ ९ १०)
हि प्रियम्, S प्रियमथ (G₄ विप्रियम्) (for प्रियमिव) K₅
(corrupt) चरयन्वात्मनः प्रियं

13 ^a) K₁. २ D₁ 10 (inf lsn as in text) अतो (for
इ^०) K₁ B₈ D₂ २ ९ T₁ G₁ २ तु (for नु) — ^b) K₄ B
Dn Ds D₁ २ ५ ७ ८ १० यद्, K₅ D₈ यदा (for यत्र)
K₁ २ & B₈ Dn₁ Ds₁ (before corr) २२ D₂ ७ १०
(sup lsn as in text) T G Cs np मातुरतत, D₁
मातुरन्यत, Ca मातरं ततः (as in text) Ca oites
अन्ततः — ^o) Dn₁ D₁ Ca २ द्वा विधातु, D₈ ६ सद्धिधातुं,
Ca सविधातु (as in text) — ^d) K₅ पुत्राणां, T₁ G₁. २ &
आद्, Cs मित्रा (as in text) K₅ Dn₂ D₂ ६ च
(for वा)

14 ^a) K₁ G₄ 'पालैश्च, Dn₂ D₁ 'पांचालैश्च (for
'पाञ्चालैः) — ^o) K₅ न्यायेन (for नाथेन) — ^d) K₄
Ds. ४ ९ S (by transp.) मयावृता (G₂ यथा वृता)

15 = (var) ५ ३१ १९, = (var) ८० ७^{ed}-८^{ab}
— ^a) K₁ २ & B Dn D₁ २ ५-७ १० अविस्थल; K₄ D₈
कुशस्थल, D₈ अविस्थल K₄ D₈ D₈ वृकस्थल — ^b)
K₅ D₁ २ ७ मासदी, K₄ B Dn₂ D₈ D₈ ८ ९-१० मासदी,
Dn₁ D₈ ४ मासदं, T₁ G₄ अवन्ति, T₂ G₁-३ ५ वासर्तो, M

(except M₄) आसर्तो (for आसन्दी), K₄ G₄ वारणावर्तो
— ^o) M अवसाने, Ca 'सान (as in text) Ds ४ ९ T
G₁ २ & M₁ २ तु (for च) D₁ महाबाहो (for च गोविन्द)
— ^d) B Ds D₁-4 T₁ G₁-4 M₂. ५ कचिद् (for किञ्चिद्).
Ds ४ ९ एकं (for एव) D₁ २ ४ ९ S तु (T₁ च) (for अत्र)
16 ^a) = (var) ५ ८० ७^a. K₁. २ & Ds. ४ ९ १० १० एव
(for नस्) K₂ एतानि; Ds ४ ९ तावद् (for तात) — ^b)
K₁ (before corr) Ds (by corr) २ G₄ च (for the
second वा) — ^d) Ds स्म (for च) K₁ २ वो; D₁ वै
(for नो) K₅ D₁ १० T G (except G₄) भारता S
(except G₄) नशु, Ca नशन् (as in text)

17 ^b) D₁. २ & घृत (for धार्ते^०) — ^o) K₁. २ &
Ds ४ ९ सर्वम्, Ca २ स्वाम्यम् (as in text) K₁. २ &
Ds. ४ ७ ९ सधाय (for मत्वासावतो) S (except G₄) स (for
असौ) — ^d) K₁ २ Ds ४ ९ G₁. २ M ततो, K₂ G₂-४ इतो,
T₁ तदा; T₂ यतो (for अतो)

18 ^b) T₁ G₁. २ & गृह्यत — ^o) K₅ लोभः प्रज्ञां
समाहति — ^d) Dn₁ transp प्रज्ञा and हन्ति K₅ स्वयं,
G₈ प्रियं, Ca ह्रिय (as in text)

19 ^b) D₁ transp धर्मो and हन्ति K₅ कुतः कुलं,
B₈ D₁ २ G₈ २ M₂ ४ हतश्रिय. — ^d) K₁ २ & D₁-4 २ ९
Ca २ स्वभावतः, K₄ B Dn Ds D₂-७ १० Cap अधन वध,
G₈ हतोस्वत (for अस्वता वध.)

20 K₂ om 20 — ^a) N (K₂ om, K₅ missing)
Cs अधनात् (for अस्वतो) K₁ (by corr) ४ Ds D₈-६
२ ९ T G M₁ (inf lsn) वि, K₅ वै (for हि) — ^b) K₁
Ds ४ ९ सुहृदर्विजः; K₄ B Dn Ds D₂ २-३ १० T₁ G₁ २ &
सुहृदो द्विजा, M 'द्विज (for 'दर्विज) — ^o) K₁
Ds. ४ ९ अपुष्पफलाद्; K₅ 'फलाद्. (for 'व्यादफलाद्)

अपुष्पादफलाद्बुद्ध्याद्यथा तात पतत्रिणः ॥ २०
एतच्च मरणं तात यदस्मात्पतितादिव ।
ज्ञातयो विनिवर्तन्ते प्रेतसत्त्वादिवासवः ॥ २१
नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।
यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ २२
धनमाहुः परं धर्मं धने सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
जीवन्ति धनिनो लोके मृता ये त्वधना नराः ॥ २३
ये धनादपकर्षन्ति नरं स्वबलमाश्रिताः ।
ते धर्ममर्थं कामं च प्रमथन्ति नरं च तम् ॥ २४
एतामवस्थां प्राप्यैके मरणं वव्रिरे जनाः ।
ग्रामायैके वनायैके नाशायैके प्रवव्रजुः ॥ २५

उन्मादमेके पुण्यन्ति यान्त्यन्ये द्विपतां वशम् ।
दास्यमेके निगच्छन्ति परेषामर्थहेतुना ॥ २६
आपदेवास्य मरणात्पुरुषस्य गरीयसी ।
श्रियो विनाशस्तद्व्यस्य निमित्तं धर्मकामयोः ॥ २७
यदस्य धर्म्यं मरणं शाश्वतं लोकवर्त्म तत् ।
समन्तात्सर्वभूतानां न तदत्येति कश्चन ॥ २८
न तथा बाध्यते कृष्ण प्रकृत्या निर्धनो जनः ।
यथा भद्रां श्रियं प्राप्य तथा हीनः सुखैर्धितः ॥ २९
स तदात्मापराधेन संप्राप्तो व्यसनं महत् ।
सेन्द्रान्गर्हयते देवान्नात्मानं च कथंचन ॥ ३०
न चास्मिन्सर्वशास्त्राणि प्रतरन्ति निर्गहणाम् ।

C. 5. 2611
B. 5. 72 81
K. 5. 71 89

Ks वृक्षा* (for वृक्षात्) — ^a) N (except B1 D1 2, K2 om, Ks missing) कृष्ण (for तात)

21 ^a) K1 2 Ds-9 हि (for च) D1 2 कृष्ण, D7 10 कृष्ण (for तात) — Ds om 21¹⁰⁰ — ^b) K2 5 D7 Gs अस्मान्, K4 B Dn Ds Ds-8 8-10 मत्त, Ca अस्मात् (for अस्माद्) K2 5 D2 1 Gs पतितान् (for पतिताद्) Ds विद्धि साधव, T2 G2 प्रतिभाति च (for पतितादिव) — ^c) K4 G1 अपि (for वि-) — ^d) D7 10 (m as in text) गत*, Ca 8 प्रेत* (as in text)

22 = 5 132 12 — ^a) Gs वृत्तिम् (for कांचिद्) — ^b) Ks T1 G4 शकरो, Bs सजयो (for शम्बरो) — ^c) K2 (m as in text) अधनः, T G अक्षत (G4 अतत), M1 2 उद्यम, Ms-5 उद्यत (for अद्य न)

23 ^a) D1 सर्वे (for लोके) — ^d) Ks निर्धना (for त्वधना)

24 ^b) Ds2 Gs नरा (for नर) Ks Bs 4 D (except D1 8) G1 2 आश्रिता* (for आश्रिता) — ^c) K4 न, Cs ते (as in text) Ks तेन धर्मं कथं काम — ^d) D7 प्रतिपत्ति, M प्रमथति, Cs प्रमथन्ति (as in text) Ds T G1 2 5 च त नर (by transp), Ds च त वर

25 ^b) K4 Ds. 4 9 चक्रिरे (for वव्रिरे) — ^c) G2 जलाय (for वनाय) — ^d) D2 9 G2 वनाय, T G1 8-8 जलाय, Ca 8 नाशाय (as in text)

26 ^a) S आत्मानमेके लक्ष्यति — ^b) Ds1 यास्यत्यन्ये द्विपा वश — ^c) G2 8 अन्ये (for एके) K1 5 D1 8 G1 8 न, K4 B Dn Ds Ds-8 9 च, D2 तु, M1 3 हि (for नि-) — ^d) K1 सर्वहेतुभि, K2 5 D1-4 9 अर्थहेतुभि, T1 G1 3 हेतवे, T2 G2 3 M हेतव, G4 असुहेतव.

27 ^a) T1 Gs 4 एषा* (for एषा*) K4 M मरणः, Cs मरणात् (as in text) — ^c) D1 श्रिया, D10 श्रेयो, Ca 8 श्रियो (as in text) K2 Ds2 Ds तद्व्यस्य, D7 सा द्यस्य, Ca 8 तद्व्यस्य (as in text) K1 श्रिया विहीनस्तदास्य (sio), Ks श्रिया विहीन तद्वा स्यात्, S यया विनश्यते चास्य (Gs चासौ, G4 नान्यत्) — ^d) Ds 4 9 विनाशो; Ca 8 निमित्त (as in text)

28 ^a) K1 Ds 4 9 transp धर्म्यं and मरण Ks Ds धर्म; Dn1 8 (except Gs) धर्म, Ca 8 धर्म्य (as in text) — ^b) Ks B (except Bs) Dn D10 G4 'वर्त्मवत्, D2 'धर्मत, Ds 4 9 'वर्त्मना, T2 G2 'समत्, Cs 'वर्त्म तत् (as in text) — ^c) D7 T2 G2-4 M1 सम तत्, Ca 8 समन्तात् (as in text) — ^d) K1 2 5 Ds2 Ds-4 1 9 transp न and तदत्येति T1 G1 5 एतद् (for तद्) K4 D10 G4 अभ्येति, Cs अत्येति (as in text) D1 तदभ्येति न कश्चन Cs oites कश्चित्

29 ^a) K2 (by transp) भद्रा यथा, Ks सुभद्रा च, Ds2 यदा भद्रा — ^d) K2 श्रिया (for तथा) T2 (before corr) G2 शुभै* (for सुखै*)

30 ^a) Ks स सेन्द्रान्गर्हते देवान् — ^d) K1 2 D1 7 T1 Gs 5 M1 8 4 आत्मान, T2 G2 मानवान् (for नात्मान) K1 (by corr) Bs D7 8 8 (except T2 G2) न, D2 वा (for च) G4 कदा* (for कथ*)

31 ^a) K4 B D (except D1-4 9) चास्य, S तस्मिन् (for चास्मिन्) Ks वश* (for सर्व*) — ^b) K4 B D (except D1) Ca प्रभवति, T G1 5 प्रसरति Cd oites न तरन्ति K2 Ds T2 G1 2 निर्गहणा (K2 Ds 'ज), K4 B Dn Ds Ds 8-7 10 निर्गहणे, Ks Ds 4 9 निर्गहणात्, D1 T1

G. B. 2011
B. B. 72. 31
K. B. 71. 39

सोऽभिक्रुध्यति भृत्यानां सुहृदश्चाभ्यसूयति ॥ ३१
तं तदा मन्थुरेवैति स भूयः संप्रमुह्यति ।
स मोहवशमापन्नः क्रूरं कर्म निपेवते ॥ ३२
पापकर्मात्ययायैव संकरं तेन पुण्यति ।
संकरो नरकायैव सा काष्ठा पापकर्मणाम् ॥ ३३
न चेत्प्रबुध्यते कृष्ण नरकायैव गच्छति ।
तस्य प्रबोधः प्रज्ञैव प्रज्ञाचक्षुर्न रिप्यति ॥ ३४
प्रज्ञालाभे हि पुरुषः शास्त्राण्येवान्वेक्षते ।
शास्त्रनित्यः पुनर्धर्मं तस्य ह्रीरङ्गमुत्तमम् ॥ ३५
ह्रीमान् हि पापं प्रद्वेष्टि तस्य श्रीरभिवर्धते ।
श्रीमान्स यावद्भवति तावद्भवति पूरुषः ॥ ३६
धर्मनित्यः प्रशान्तात्मा कार्ययोगवहः सदा ।

नाधर्मे कुरुते बुद्धिं न च पापेषु वर्तते ॥ ३७
अहीको वा विमूढो वा नैव स्त्री न पुनः पुमान् ।
नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ३८
ह्रीमानवति देवांश्च पितृनात्मानमेव च ।
तेनामृतत्वं व्रजति सा काष्ठा पुण्यकर्मणाम् ॥ ३९
तदिदं मयि ते दृष्टं प्रत्यक्षं मधुसूदन ।
यथा राज्यात्परिभ्रष्टो वसामि वसतीरिमाः ॥ ४०
ते वयं न श्रियं हातुमलं न्यायेन केनचित् ।
अत्र नो यतमानानां वधश्चेदपि साधु तत् ॥ ४१
तत्र नः प्रथमः कल्पो यद्वयं ते च माधव ।
प्रशान्ताः समभूताश्च श्रियं तानश्नुवीमहि ॥ ४२
तत्रैषा परमा काष्ठा रौद्रकर्मक्षयोदया ।

G. s M न गर्हणा (D₁ 'ज', G₄ 'जाः; M₁ 'जा'), Ca d s as in text. — °) D₈ T₁ G₁ s अति, T₂ G₂ M₂ s अपि (for अभि-) — °) B₂ G₂ M₂ स अत्यसूयते, D₈ D₁ M₁ s-s अभ्यसूयते

32 °) K₁ D₁ s 4 0 त तथा; K₂ B₂ 4 D₂ s 8 G₂ Cn तत्तदा, G₂ M (except M₁) त सदा D₈ D₉ मृत्यु, Ca s मृत्यु (as in text) K₄ D₂ (by corr) D₂-s 8 0 T₂ G₂ एवेति (for एवेति) — °) K₂ D₂ पाप; T₂ G₂ क्रूर (for क्रूर).

33 °) K₁ पापकर्मानुयायैव, K₂ पाप कर्म, K₄ B D (except D₁ s) पापकर्मतया चैव, K₅ 'न्वयाच्चैव; T₂ G₂ 'श्रयाच्चैव, G₂ 'न्वयादेव Ca, d oite अनुयाय — °) K₂ D₈ 4 0 G₂ सावस्था; K₄ सा कथा (for सा काष्ठा) K₅ सभवत्यपकर्म्मिणा

34 °) S (except G₂ 4) वै (for एव) — °) S प्रज्ञाबुद्धि (G₄ प्रज्ञां बुद्धि) (for प्रज्ञाचक्षु) N (except K₅ D₁, K₅ missing) तरिप्यति, G₁ s 4 M न रिप्यते

35 K₅ om. 35^{ab} — °) D₂ प्रज्ञालाभाद् — °) M₂ 4 अन्वपेक्षते — °) K₁ D₈ G₂ शास्त्रनित्य, K₄ B Dn D₈ D₈-s 10 'निष्ट', K₅ T₁ 'सत्य', G₁ s शास्त्रानित्यं T₂ G₂ 4 परं (for पुनर्) K₁ D₂ धर्म, D₁ M₂ 4 धर्म (for धर्म) — D₁ om 35^d-37^a — °) G₁ (before corr) s. 4 श्रीर् (for ह्रीर्)

36 D₁ om 36 (of v l 35) — °) G₂ 4 श्री (for ह्री) K₅ ह्रीमान्पाप परिद्वेष्टि — °) D₂ ह्री (for श्री) K₂ ह्रीमान्स यावद्विचिंतयति (hypometrial)

37 D₁ om 37^a (of v l 35) — °) D₁₀ 'निष्ट

(for 'नित्यः) — °) T₂ G₂ कार्ययोग (G₂ 'ने) वहन्; G₄ 'वल', G₅ 'वश', Ca as in text. — °) T₁ G₁ s. s धर्मेषु (for नाधर्मे) D₂ 4 0 बुद्धि, C₅ बुद्धि (as in text). — °) K₅ कुर्वते (for वर्ते) K₄ B D (except D₂ 4 0) न च पापे प्रवर्तते Cs oites प्रवर्तते

38 °) T₁ G₄ अश्रीकः, G₂ न श्रीकः, Ca s अहीक (as in text) K₁ D₂-4. 0 T₁ G₁ s M₂ अपि; K₂ अति; Ca, d s वि (as in text). — °) D₁ वै, Ca, d एव (as in text) G₄ पुमान्भवेत् (for पुन. पुमान्) — °) K₄ om. from धर्मेऽस्ति up to 39^d

39 K₄ om 39 (of. v l 38). — °) T₁ G₂-s M₂ श्रीमान् (for ह्रीमान्) K₁ s 5 D₂ D₁ s-7. 0 नमति; D₂ नंदति, D₈ नयति, S (except M₂) उपैति, Ca अवति (as in text) — °) K₁ s D₁ जय (for व्रज) S तेनामृत जनयति (T₁ G₁ s जनो याति, G₄ जयति सा)

40 °) K₅ G₁ s तथा, M₂ यदा (for यथा) D₂ 4 0 राष्ट्रात् (for राज्यात्) — °) G₄ M वसानो (for 'मि)

41 °) T₂ G₂ हतुम् (for हातुम्) — °) K₂ मार्ग त्यागेन (for अल न्यायेन) — °) K₂ D₈ G₂ s साधुवत्; B₂ साधुतः, D₁ शाश्वत (for साधु तत्)

42 °) K₂ B₂ D₁ T₂ G₄ अत्र नः; D₈ 4. 0 तदयः; G₂ आत्मनः (for तत्र न). — °) K₅ तव, D₈ G₄ तेन (for ते च). D₂ माधवा (for माधव) — °) B M समभूता; T₁ G₁ s s सह; T₂ G₂ सर्वे; G₄ च महातः; C₅ समभूता (as in text) Ca oites समभूता — °) K₂ प्राशुवीमहि; D₂ D₂ 4 0 आम्, Ca अक्षु (as in text).

43 °) B₂ D₉ अत्र (for तत्र) D₁ एव (for एषा).

यद्वयं कौरवान्हत्वा तानि राष्ट्राण्यशीमहि ॥ ४३
 चे पुनः स्युरसंनद्धा अनार्याः कृष्ण शत्रवः ।
 तेषामप्यवधः कार्यः किं पुनर्ये स्युरिदृशाः ॥ ४४
 ज्ञातयश्च हि भूविष्टाः सहाया गुस्वश्च नः ।
 तेषां वधोऽतिपापीयान्किं तु युद्धेऽस्ति शोभनम् ॥ ४५
 पापः क्षत्रियधर्मोऽयं वयं च क्षत्रवान्धवाः ।
 स नः स्वधर्मोऽधर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ॥ ४६
 शूद्रः करोति शुश्रूषां वैश्या विपणिजीविनः ।
 वयं वधेन जीवामः कपालं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ ४७
 क्षत्रियः क्षत्रियं हन्ति मत्स्यो मत्स्येन जीवति ।

श्वा श्वानं हन्ति दाशार्हं पश्य धर्मो यथागतः ॥ ४८
 युद्धे कृष्ण कलिर्नित्यं प्राणाः सीदन्ति संयुगे ।
 बलं तु नीतिमात्राय हृते जयपराजयौ ॥ ४९
 नात्मच्छन्देन भूतानां जीवितं मरणं तथा ।
 नाप्यकाले सुखं प्राप्यं दुःखं वापि यदुत्तम ॥ ५०
 एको ह्यपि बहून्हन्ति घ्नन्त्येकं बहवोऽप्युत ।
 शूरं कापुरुषो हन्ति अयशस्वी यशस्विनम् ॥ ५१
 जयश्चैवोभयोर्दृष्ट उभयोश्च पराजयः ।
 तथैवापचयो दृष्टो व्यपयाने क्षयव्ययौ ॥ ५२
 सर्वथा वृजिनं युद्धं को घ्नन् प्रतिहन्त्यते ।

C. 5. 2633
B. 5. 72. 53
K. 5. 71. 61

K₁ s D₆-s M चरमा, K₂ च परा (for परमा) — ^a) K₁ B D (except D_{1.7}) अवाप्तुम् (for अशीमहि)

44 ^a) D₁ अमरवा, T₁ G M₁ (inf lin) C₅ अमरवा (G₅ अयदा वै), M₁ 2 सुमरवा, M₂-s अममारमा (for अमरवा) — ^b) D_{2.4} अय (for अपि) D_{2.4} s वध, D₁ अधिक (for अवध) K₁ 2 s काम (for कार्य)

45 ^a) K₂ हृति, K₄ B₂ 4 D_n D₅ D₅ s 10 G_{2.4} पृव, B₁ 2 s D₅ 4 s इह, T₂ G₂ अपि (for हि) — ^b) K₂ सुहृद, T₂ (inf lin as in text) कुरव (for गुरव) — ^c) K₁ s S तेषा वचात् (T₁ G_{1.2} s 'घस्तु, G₄ 'घ न, M₁ 'घात्, M₂ 'घ न पापीय' (T G_{1.2} s 'यान्) — ^d) K₂ D_{n1} तु (for तु) G₅ युद्धश्च (for युद्धे) K₁ सु, D₂ s s अति, G₅ च (for अति)

46 ^b) D_{1.2} ते (for च) K₂ 4 B D_{n1} D₅ D₁ s 10 G_{2.4} क्षत्रयधवा, D₁ क्षत्रियाधमा, G₄ क्षत्रयाधवात् — ^c) D₂ 4 s च (for स्व-) K₅ स न स्वधर्मो वृत्तिर्या, T₁ स तस्य नोस्त्वधर्मोय, T₂ (by corr) G_{1.2} s स नोस्त्वधर्मो धर्मा वा — ^d) K₁ D₁ हि, G₁ s अपि (for वि-)

47 ^a) T₁ G₁ करोतु (for 'ति) — ^b) K₄ B₂ D_{n1} D_{2.5}-10 M वैद्यो K₄ B₂ D₅ D₅ s 10 विपणिजीविका, B₁ 2 4 s D_{n2} D_{2.4} 9 च पयजीविका (B₂ 4 D_{n2} 'का), D_{n1} [अ]पि पयजीविका; S वाणिज्यजीवि(M₂ s 'व)न — ^c) K₅ राज्येन, B₂ D₅ (before corr) घने; S युद्धे (for वधे) — ^d) S कार्पण्य, Ca d s कपाल (as in text)

48 ^a) D_{n1} D₅ 4 s क्षत्रियान्क्षत्रियो, D₁₀ S (by transp) क्षत्रिय क्षत्रिय — ^b) G₅ transp श्वा and श्वान K (K₅ missing) B₅ D₁-9 अति (for हन्ति) — ^c) K₅ यश्च, Ca यस्य (Cap पश्य as in text) D₅ 4 s

पश्य धर्मे यथागति, T₂ G₂ पश्य धर्मायमागत Ca d s oite यथागत (as in text)

49 ^a) T₂ M (except M₂) नित्य (for नित्य) — ^b) G₂ फल (for बल) B₅ D₂ च (for तु) K₂ नीतिमात्र यत्; K₄ B (except B₅) D_n D₅ D₂-s s 9 नीतिमात्राय, K₅ D₁ S नीतिमात्राय, D₁₀ नीतिनाचार्य (marg sec m 'मादाय) — ^c) K₂ धर्तो (sic), K₅ यूते, B₁ 4 D_{n2} C_n युद्धे, D_{n1} D₅ 4 s युद्धे, D₂ (before corr) C₅ हवे, D₅ (m as in text) 6 हृदे, D₁₀ (marg sec m as in text) आहवे, S भवेत्, Ca d हृदे (as in text) T₂ G (except G₅) 'जये (for 'जयौ)

50 ^a) M₁ (inf lin) आत्म, Ca नात्म (as in text) — ^b) D_{n2} D₅₂ D₁ s T₂ M (except M₁) प्राप्य (for 'प्य) — ^c) K₄ s D₅₁ च (for वा) K_{1.4} s G₄ M यदुत्तम, D₅ D₁₀ यदूह, D_{1.2} यदुत्तर (for यदुत्तम)

51 ^a) In K₁, the portion from पि in 51^a up to प्राप्तकालमन in 76^b is lost on a missing fol T₁ transp हि and अपि K₂ [S]प्येव (for ह्यपि) — ^b) K₂ M₂-s अच्यु; K₅ श्रुता, G₄ हि ते (for अप्युत) — G₅ om. 51^a-53^b — ^c) K₅ D₁ 7 T G₁ 2 M द्वेष्टि, G₅ हता (for हन्ति)

52 K₁ missing, G₄ om 52 (of v 1 51) — ^a) K₄ B D_n D₅ D₅-7 10 न (for च) K₂ न (for एव). D₂ दृष्ट, D₅ 4 s न स्याद् (for दृष्ट) — ^b) K₄ B D_n D₅ D₅ s 10 नोभयो, C₅ उभयो (as in text) — ^c) D₅ 4 s अय (for तथा) K₂ s उपचय; S (G₄ om) अपजय, C₅ अपचय (as in text) — ^d) D₁ ह्यपायेन, D₂ उपायाश्च, D₅ व्ययमाने, T₂ G₂ व्यपायाने (T₂ inf lin व्यपायेन), G_{1.5} ह्यपायाने, Cd अपपायाने, Ca. s व्यपायाने (as

C. 5. 2633
B. 5. 72. 53
K. 5. 71 61

हृत्स्य च हृषीकेश समौ जयपराजयौ ॥ ५३
पराजयश्च मरणान्मन्ये नैव विशिष्यते ।
यस्य स्याद्विजयः कृष्ण तस्याप्यपचयो ध्रुवम् ॥ ५४
अन्ततो दयितं गन्ति केचिदप्यपरे जनाः ।
तस्याङ्ग बलहीनस्य पुत्रान्भ्रातृनपश्यतः ।
निर्वेदो जीविते कृष्ण सर्वतश्चोपजायते ॥ ५५
ये ह्येव वीरा ह्रीमन्त आर्याः करुणवेदिनः ।
त एव युद्धे हन्यन्ते यवीयान्मुच्यते जनः ॥ ५६
हत्वाप्यनुशयो नित्यं परानपि जनार्दन ।
अनुबन्धश्च पापोऽत्र शेषश्चाप्यवशिष्यते ॥ ५७

in text). B₅ D₈ 4. 6 s s T G₈ क्षयान्वयौ, G₈ क्षयोदय,
C₈ क्षयव्ययौ (as in text).

53 K₁ missing, G₄ om 53^{ab} (of v l 51). — ^a) D₁ दुःख, B (G₄ om) युद्धे (for युद्ध) — ^b) T₂ (by corr.) का हि नः, G₈ केन न (for को भ्रत) — ^c) K₈ D₁ T₂ G₂ 4 M चा; D₂ किं, T₁ G₁ 5 अपि (for च).

54 K₁ missing (of v l 51) M₂ om. 54^a-60^b. — ^a) D₈ स्याद् (for अपि) K₄ 5 D₈ 8 S (except G₂ M₁, M₂ om) अपजयो; D₈ अजयो (for अपचयो) B D₁ T G (except G₄) M₁ 4 ध्रुवः, D₇ महान् (for ध्रुवम्)

55 K₁ missing (of v l 51) M₂ om 55 (of v l 54). — ^a) K₂ अतोन्वे, D₇ पुत्रं च (for अन्ततो) T₂ देवत, Ca d दयितं (as in text). D₂ T G₁ 2 इति (for गन्ति) — ^b) D₈ D₂ केचिदस्य परे जना, D₁ S (M₂ om) केचिदप्यपराजिताः, D₇ केचित्केचित्परे जना. — ^c) K₂ D₁ 2 T G (except G₄) M₁ वरं (for यत्) D₈ 4 9 तस्याभावेन हीनस्य, M₁ (inf l n) 8-8 तस्यात्मबल-हीनस्य — ^d) K₂ D₇ 10 transp. पुत्रान् and भ्रातृन् — ^e) K₂ 5 D₇ 10 M₂-8 सर्वदाः, D₈ 4. 9 सर्वपा (for सर्वत.)

56 K₁ missing (of v l 51) M₂ om. 56 (of v l 54) — ^a) K₄ B Dn D₈ D₂-8 8 9 धीरा (for वीरा). D₁ य एव धीरा भीमतः, T₁ G₁ 5 एते प्रवीरा श्रीमत, T₂ G₂ 8 M (M₂ om) ये ते (T₂ G₂ 8 च) प्रवीरा श्री (M₅ ह्री) मत; G₄ ये प्रवीराश्च श्रीमतः — ^d) D₈ 4 9 आयुष्मान्, all comm यवीयान् (as in text)

57 K₁ missing (of v l 51). M₂ om 57 (of v l 54). — ^a) K₂ 5 D₇ T₁ 2 (before corr) G (except G₈) M₁ हि (for अपि) — ^c) G₈ वधस्य (for वधश्च) C₈ oites पापानुबध, Ca d अनुबन्ध B (M₂ om)

शेषो हि बलमासाद्य न शेषमवशेषयेत् ।
सर्वोच्छेदे च यतते वैरस्थान्तविधित्सया ॥ ५८
जयो वैरं प्रसृजति दुःखमास्ते पराजितः ।
सुखं प्रशान्तः स्वपिति हित्वा जयपराजयौ ॥ ५९
जातवैरश्च पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा ।
अनिर्वृतेन मनसा ससर्प इव वेश्मनि ॥ ६०
उत्सादयति यः सर्वं यशसा स वियुज्यते ।
अकीर्तिं सर्वभूतेषु शाश्वतीं स नियच्छति ॥ ६१
न हि वैराणि शाम्यन्ति दीर्घकालकृतान्यपि ।
आख्यातारश्च विद्यन्ते पुमांश्चोत्पद्यते कुले ॥ ६२

पापस्य (G₁ पापश्च, G₂ पापोस्य) (for पापोऽत्र) — ^a) K₂ 5 D₁ 2 G₈ M₂-8 Ca d 8 शेषस्य, G₈ शेष वा; G₄ पृष वा (for शेषश्च)

58 K₁ missing (of v l 51) M₂ om 58 (of v l 54). — ^a) G₈ बलवानस्य (for 'मासाद्य' — ^b) B₂ 4 Dn D₈ D₂ 8 8 8 M₂ अनु, Ca अव (as in text) D₈ 4 9 नैव शेषमवशेषयेत् — ^c) K₂ 5 D₇ T₁ G₁ न, G₈ 4 तु (for च) D₁ T₂ G₂ 5 सर्वोच्छेदाय यतते (G₂ भीतेन). — ^d) D₁ आशु (for अन्त). M₁ 4 5 'दिधि' (for 'विधि')

59 K₁ missing (of v l 51) M₂ om 59 (of v l 54) — ^b) D₁ 5 6 8 G₄ 'जय' (for 'जित.') — K₅ om 59^a-60^b — ^c) D₈ 4 9 सुख प्रशान्त (सुख प्रशान्त) — ^d) D₈ जित्वा (for हित्वा).

60 K₁ missing (of v l 51) K₅ M₂ om 60^{ab} (of v l 54, 59). — ^a) D₂ तु, D₈ 4 9 हि (for च) — ^b) D₈ 4 9 G₄ नित्य (for दुःख). D₁ नित्यदा; D₈ 4 9 G₄ दुःखित (for नित्यदा) — ^c) K₂ 5 D₂-4 6 G₈ अनिर्वृतेन; K₄ B₁-8 D₁ 5 10 T₂ G₁ 4 Cd 'वृतेन' (for 'वृतेन').

61 K₁ missing (of v l 51) K₅ om 61-77. — ^a) G₄ यत्, G₅ तत् (for य.) — ^b) B₈ D₁ G₈ च; D₈ 4 9 न, G₂ वा (for स) B Dn D₈ D₂ 8 8 'मुच्यते' (for 'युज्यते' — ^c) D₁ 'लोकेषु' (for 'भूतेषु' — ^d) K₂ D₁ T G₁ 2-5 M च, D₈ 4 9 G₂ वा (for स.) K₂ D₁ 7 10 T₁ 2 (inf l n) G (except G₂) M₁ निगच्छति; B₈ अधिगच्छ; B₈ अभिगच्छ (for नियच्छ)

62 K₁ missing (of v l 51) K₅ om 62 (of v l 61) — ^b) B Dn D₈ D₂ (before corr) 8 8 8 'धृतानि; T₁ G₁ 5 'गतानि' — After 62^{ab}, D₈ reads

न चापि वैर वैरेण केशव व्युपशाम्यति ।
 हविषाग्निर्यथा कृष्ण भूय एवाभिवर्धते ॥ ६३
 अतोऽन्यथा नास्ति शान्तिर्नित्यमन्तरमन्ततः ।
 अन्तरं लिप्समानानामयं दोषो निरन्तरः ॥ ६४
 पौरुषेयो हि बलवानाधिर्हृदयवाधनः ।
 तस्य त्यागेन वा शान्तिर्निवृत्त्या मनसोऽपि वा ॥ ६५
 अथ वा मूलघातेन द्विषतां मधुसूदन ।
 फलनिवृत्तिरिद्धा स्यात्तद्वृत्तसतरं भवेत् ॥ ६६
 या तु त्यागेन शान्तिः स्यात्तद्वत्ते वध एव सः ।

संशयाच्च समुच्छेदाद्विषतामात्मनस्तथा ॥ ६७
 न च त्यक्तं तदिच्छामो न चेच्छामः कुलक्षयम् ।
 अत्र या प्रणिपातेन शान्तिः सैव गरीयसी ॥ ६८
 सर्वथा यतमानानामयुद्धमभिकाङ्क्षताम् ।
 सान्त्वे प्रतिहते युद्धं प्रसिद्धमपराक्रमम् ॥ ६९
 प्रतिघातेन सान्त्वस्य दारुणं संप्रवर्तते ।
 तच्छुनामिव गोपादे पण्डितैरुपलक्षितम् ॥ ७०
 लाङ्गूलचालनं क्ष्वेदः प्रतिरावो विवर्तनम् ।
 दन्तदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्तते ॥ ७१

C. 5 2552
B. 5. 72. 71
K. 5. 71 79

63⁶⁴ — ^a) B₁ 2 2 D₂ 2 9 पुन , D₁ पुमा, C₅ पुमान्
 (as in text) K₄ D (except D₅ 4 1 9 10) C₅ चेद्दि
 घते B₁ 2 2 चोत्पाद्यते, T₁ G₁ 2 M₁ 2 2 चोत्पत्त्यते

63 K₁ missing (cf. v. 1 51) K₅ om 63 (cf
 v. 1 61) — ^b) D₁ 2 अच्युप, D₁ घुप, T G प्रति (G₅
 त च) (for व्युप) — D₅ reads 63⁶⁴ after 62⁶⁵

64 K₁ missing (cf. v. 1 51) K₅ om 64 (cf
 v. 1 61) — ^a) K₄ D₁ 2 2 9 शान्तिरिति (for नास्ति
 शान्तिर्) — ^b) D₅ 4 9 चित्य, C₅ नित्य (as in text)
 — ^c) K₄ D₂ 4 9 लप्स्य (for लिप्स)

65 K₁ missing (cf. v. 1 51) K₅ om. 65 (cf
 v. 1 61) — ^a) D₅ पौरुषो यो, D₁ पौरुष यो, Ca d s
 पौरुषेयो (as in text) G₅ अपि (for हि) — ^b) D₁ 2
 दारुण, D₁₀ दारुण, T₁ 2 (inf. 1st) G₁ तापन; G₅
 तापित (for वाधन) — G₅ (hapl) om from 65⁶⁴
 up to शान्ति in 68⁶⁴ — ^d) T₁ G₅ M₂ निवृत्त्या, Cd s
 निवृत्त्या (for निवृत्त्या) K₄ B Dn D₅ D₂ 2 2 10 मरणे
 नापि वा भवेत्

66 K₁ missing (cf. v. 1 51) K₅ G₅ om 66
 (cf. v. 1 61, 65) — ^a) G₅ मूलघातेन च पुन — ^c)
 D₂ T₂ फलनिवृत्ति, D₅ फलनिवृत्ति, M₂ फलनिवृत्ति,
 Ca s as in text T G₁ 4 4 M₂ अर्थस्य, G₂ अर्थोम,
 M₂ 2 अधस्य (for हृदा स्यात्) Ca d cito हृदा — G₂
 (hapl) om from 66⁶⁴ up to चेच्छाम in 68⁶⁴ — ^d)
 K₄ B D₁ 2 2 Ca d न, Dn₂ D₅ G₄ त (for तत्) K₅
 महत्, Ca d भवेत् (as in text) D₅ 4 9 न (D₅ ना)
 नृगम ततो भवेत् Cd cites नृगमान्तर

67 K₁ missing (cf. v. 1 51) K₅ G₂ 2 om 67
 (cf. v. 1 61, 65, 66) — ^a) B₂ D₅ 4 9 यत् (for या)
 — ^c) D₅ 4 9 माक्षाद्य, S (except M₅, G₂ 2 om)
 मद्यय, Ca d s मद्यायात् (as in text) D₅ समुच्छिद्य,

D₂ 4 1 9 T₁ G₁ 2 Cs 'च्छेदो (for 'च्छेदाद्)

68 K₁ missing (cf. v. 1 51) K₅ G₅ om 68
 (cf. v. 1 61, 65) G₅ om up to चेच्छाम in 68⁶⁴ (cf
 v. 1 66) — ^a) D₁ 10 अपि (for च) D₅ 4 9 इह,
 Ca d s तत् (as in text) — ^b) K₄ B₂ 4 D₅ 2 10
 G₅ इच्छाम (for 'म)

69 K₁ missing (cf. v. 1 51) K₅ om 69 (cf
 v. 1 61) — ^b) B₂ 4 'काक्षिणा — ^c) D₁ सात्व, Ca d s
 सान्त्वे (as in text) K₅ G₄ प्रतिहत, D₁ प्रणिहिते, C₅
 प्रतिहते (as in text) K₄ D₅ 4 9 युद्धे, C₅ युद्ध (as in
 text) — ^d) B Dn D₅ D₅ 6 नापराक्रम (B₅ 'म),
 Ca s अपराक्रम (as in text)

70 K₁ missing (cf. v. 1 51) K₅ om 70 (cf
 v. 1 61) — ^a) Dn₁ D₅ 4 1 9 10 घाते तु (for 'घातेन)
 Ca cites प्रतिघाते — ^b) D₅ दारुण, C₅ 'ण (as in
 text) K₂ प्रतिपत्स्यते, D₁ सप्रपत्स्यते, D₂ प्रतिपद्यते, C₅
 यत्प्रवर्तते G₅ तदा युद्ध प्रवर्तते — ^c) M (except M₁)
 अपि (for इव) K₂ D₅ गोत्पादे, K₄ B Dn D₅ D₅ 10
 Ca s सपाते, D₁ गोपाद्, T₂ G₂ 'चिद्, G₁ 'घाते; G₅
 'घादे, G₄ 'घाटे, G₅ 'स्पाके, M₁ 2 4 'खादे, Cd 'पादे
 (as in text)

71 K₁ missing (cf. v. 1 51) K₅ om 71 (cf
 v. 1 61) — ^a) D₁ दैन्यप्रकाशन, Ca d लाङ्गूलचालन (as
 in text) B (except B₂) Dn₂ D₅ D₅ 7 G₅ Ca n s
 क्ष्वेदा; D₄ 'ला, D₅ 'ल, Cd 'द (as in text) G₄
 लाङ्गूलनक्ष्वेदन च — ^b) B₂ 4 D₁ 2 (before corr) 10
 Cn प्रतिचाचो, B₅ D₂ (after corr) 2 9 'याधो, D₅ 4 9
 'वाच, D₅ C₅ 'वीरो, Ca 'रोध, Cd as in text B₁ 2 D₅
 निवर्तन, Ca d s वि (as in text) S प्रति (G₄ 'त्या) राव-
 निवर्तन — ^c) S दत्तदश (G₅ 'दश) नरावश्च, Ca d s
 as in text

C. 5. 2832
B. 5 72. 72
K. 5. 71 60

तत्र यो बलवान्कृष्ण जित्वा सोऽस्ति तदामिषम् ।
एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कश्चन ॥ ७२
सर्वथा त्वेतदुचितं दुर्बलेषु बलीयसाम् ।
अनादरो विरोधश्च प्रणिपाती हि दुर्बलः ॥ ७३
पिता राजा च धृष्टश्च सर्वथा मानमर्हति ।
तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च धृतराष्ट्रो जनार्दन ॥ ७४
पुत्रसेहस्तु बलवान्धृतराष्ट्रस्य माधव ।
स पुत्रवशमापन्नः प्रणिपातं प्रहास्यति ॥ ७५
तत्र किं मन्यसे कृष्ण प्राप्तकालमनन्तरम् ।
कथमर्थाच्च धर्माच्च न ह्रीयेमहि माधव ॥ ७६
ईदृशे ह्यर्थकृच्छ्रेऽसिन्कमन्यं मधुसूदन ।
उपसंप्रष्टुमर्हामि त्वामृते पुरुषोत्तम ॥ ७७

72 K₁ missing (of v.1 51) K₅ om 72 (of v.1 61) — ^a) D₁ 3.4.9 ततो; G₅ यत्र (for तत्र) — ^b) K₄ D_{8.4} 9 इत्वा (for जित्वा). — ^c) D₉ एतद् (for एवम्) T₂ G₂ एष (for एव) — ^d) K₂ S (except G_{8.4} M₅) transp विशेषो and न

73 K₁ missing (of. v.1 51) K₅ om. 73 (of. v.1. 61) — ^b) G₂ M_{8.4} दुर्बलेन बलीयसा, Ca d. s as in text. — ^c) D₁ विरोधेषु, M₁ 3 विरोधस्य Ca d s cite विरोधे — ^d) D₂ Cn प्रणिपाते, Dn₁ T G₁ 'पात', Ca d s as in text. K₂ B₂ D₁ 3 4-9 G₂ 3 इह, D₁ स, T₂ च, Ca d हि (as in text) T₂ G₂ दुर्लभ., Ca d s as in text

74 K₁ missing (of. v.1. 51) K₅ om 74 (of. v.1 61). — ^a) K₂ प्र, D₁ अय, T₁ G₁ 3 अपि (for the first च) — ^d) K₂ T₁ G₁ जनेश्वर (for जना')

75 K₁ missing (of v.1 51) K₅ om 75 (of. v.1. 61) — ^a) K₄ B Dn D₈ D₁ 2 3 T₂ M_{8.4} च (for तु) — D₉ (hapl) om. 75^a-76^d — ^c) D₈ 4.7 9.10 S (except M₅) 'वशम सात्व' — ^d) D₈ प्रहास्यते, D₁ 10 S च हास्यति

76 K₁ missing up to प्राप्तकालमन (of v.1 51). K₅ D₈ om 76 (of v.1 61, 75) — ^b) K₄ D_{8.4} 9 T₁ G₁ 3 अरिदम (for अनन्तरम्) — ^c) D₁ G₄ कामात् (for धर्मात्)

77 K₅ om. 77 (of v.1 61) — ^a) K₄ B Dn D₁-4 6 G₄ 4 [S]त्यर्थ; T₁ G₁ 3 M₈-5 [S]त्यर्थ (for ह्यर्थ). — ^b) G₈ M₅ किम् (for कम्) G₅ धृतराष्ट्रस्य माधव

प्रियश्च प्रियकामश्च गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
को हि कृष्णास्ति नस्त्वाद्यसर्वनिश्चयवित्सुहृत् ॥ ७८
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः ।
उभयोरेव वामर्थे यास्यामि कुरुसंसदम् ॥ ७९
शमं तत्र लभेयं चेद्युष्मदर्थमहापयन् ।
पुण्यं मे सुमहद्राजंश्चरितं स्यान्महाफलम् ॥ ८०
मोचयेयं मृत्युपाशात्संरन्धान्कुरुसृक्षयान् ।
पाण्डवान्धारतराष्ट्रांश्च सर्वां च पृथिवीमिमाम् ॥ ८१
युधिष्ठिर उवाच ।
न ममैतन्मतं कृष्ण यत्त्वं यायाः कुरुन्प्रति ।
सुयोधनः सूक्तमपि न करिष्यति ते वचः ॥ ८२

(=75^b) — ^c) D₈ उपास्यन्प्रष्टुम्; D₂ G₂ उपसद्रष्टुम्; Ca as in text Cd cites उपसप्रश्न K₁ 3 इच्छामि (for अर्हामि) — ^d) G₄ मधुसूदन (for पुरुषो')

78 ^b) K₂ D₂ मति; D₈ 4 9 अभि' (for गति') — ^c) K₂ 8 Dn₁ D₈ D₇ 9 10 T₂ G₂ 3 M₅ तादृक् (for त्वाद्यक्) — ^d) D₉ पूर्व, T₂ G₂ 3 M 'निश्चयकृत्' — After 78, T G ins an addl colophon (adhy no T G₂ 3 72, G₁ 4 73, G₅ 71)

79 ^b) T₂ अधोक्षज, G₂ स माधव (for जना') — ^c) G₂ अपि (for एव) K₂ D₉ कार्यार्थ; K₄ कामार्थ; S शात्यर्थ (G₈ M 'र्थ'). Ca d cito वा (as in text) — ^d) K₁ 3 B D₂-10 'संसदि.

80 ^a) K₁ D₂ वै, B₂ Dn₂ च (for चेद्) — ^c) S च (for मे) K₄ B Dn₂ सुमहाराजन्, K₅ D₁ तु महद्रा जन्; D_{8.4} 9 चरित राजन् — ^d) D_{8.4} 9 चिर तत्, D₁ त्वरित; G₄ चित्तित (for चरित) G₁ 3 M₁ 3 महद् (for महा)

81 ^d) T₂ G₂ सर्वाश्च, G₅ शासतु (for सर्वां च). — After 81, S ins

371* एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजो जनार्दनम् ।

आचूणां समवेतानां स काले पुरुषोत्तमम् ।

[(L 2) T₂ G₁ 2.5 M₈ सकाशे (for स काले) T₂ G₂ पुनरुत्तम (for पुरुषो')]

82 ^a) B₂ transp सम and एतद् T₁ G₁ 3 हित (for मत) D₈ 4 9 न चैवैतन्मतं मत — ^b) T₂ G₂ ब्रूया., Ca याया (as in text). — ^c) K₁ D₁ दुर्यो' (for सुयो') K₁ D₈ तत्किम्; D_{8.4} 9 G₅ सूक्ष्मम्; Ca सूक्ष्म

समेतं पार्थिवं क्षत्रं सुयोधनवशानुगम् ।
तेषां मध्यावतरणं तव कृष्ण न रोचये ॥ ८३
न हि नः ग्रीणयेद्भुव्यं न देवत्वं कुतः सुखम् ।
न च सर्वामरैश्वर्यं तव रोधेन माधव ॥ ८४

भगवानुवाच ।

जानाम्येतां महाराज धार्तराष्ट्रस्य पापताम् ।
अवाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके महीक्षिताम् ॥ ८५
न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।
क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवतरे मृगाः ॥ ८६
अथ चेत्ते प्रवर्तेरन्मयि किञ्चिदसांप्रतम् ।
निर्दहेयं कुरुन्सर्वानिति मे धीयते मतिः ॥ ८७
न जातु गमनं तत्र भवेत्पार्थ निरर्थकम् ।

अर्थप्राप्तिः कदाचित्स्यादन्ततो वाप्यवाच्यता ॥ ८८
युधिष्ठिर उवाच ।

यत्तुभ्यं रोचते कृष्ण स्वस्ति प्राप्नुहि कौरवान् ।
कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ॥ ८९
विष्वक्सेन कुरुन्गत्वा भारताञ्चमयेः प्रभो ।
यथा सर्वे सुमनसः सह स्यामः सुचेतसः ॥ ९०
भ्राता चासि सखा चासि वीभत्सोर्मम च प्रियः ।
सौहृदेनाविशङ्क्योऽसि स्वस्ति प्राप्नुहि भूतये ॥ ९१
असान्वेत्य परान्वेत्य वेत्थार्थं वेत्थ भापितम् ।
यद्यदसद्वितं कृष्ण तत्तद्वाच्यः सुयोधनः ॥ ९२
यद्यद्वर्मेण संयुक्तमुपपद्येद्वितं वचः ।
तत्तत्केशव भापेथाः सान्त्वं वा यदि वेतरत् ॥ ९३

C. 5 2674
B 5. 72. 63
K. 5 71 102

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

(as in text) — After 83, T₁ G₁ s ins

372* सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौयल ।

83 ^a) K₂ 4 B D (except D₇ 10) T₂ G₁ 2 हुयो
(for सुयो) — ^a) K₂ D₁ मध्येवतरण — ^a) K₂ s D₈
रोचते (for 'चे')

84 ^a) K₁ 4 s D₈ 2 s 9 ग्रीणये (for 'येद्') T₁
G₁ 4 s M राज्य, T₂ G₂ राजन् (for 'द्रव्यं') — ^a) K₅
तव, D₈ न तु, G₂ न स (for न च) — ^a) K₂ B D₁ D₈
D₁-4.9 द्रोहेण, D₇ 10 द्रोहेन (for रोधेन)

85 K₂ s B (except B₂ 5) D (except D₈ 1 s)
T G M₁ श्रीभगवानुवाच (the S MSS om उवाच)
— ^a) D₈ D₈-6 s 9 G₂ दृत् (for धार्त) — ^a) K₂ D₈
D₈ T₁ G₁ s सर्वलोक-

86 -5 91 21 — ^a) K₄ समुत्तै, B₂ 4 D₁ D₁₀
संयुगे, D₈ D₈ 6 s समुत्तै (for प्रमुखे)

87 ^a) K₅ B₁ s s S वा (for चेत्) K₅ एते, B₁ तु
(for ते) B₂ D₈ प्रवर्तते, B₄ Cn 'तत' (for 'तैरन्')
— ^a) K₅ D₁ T₂ G₂ मन (for मति)

88 ^a) K₂ D₈ G₅ चापि (for जातु) K₂ B D₁ D₈
D₂ s s transp तत्र and पार्थ G₅ लोके (for तत्र) D₈
तेत्र (for पार्थ) — ^a) B₂ D₁ 2 m s G₁ 5 M वाप्य
वाच्यतां, D₂ (before corr) विवसास्यह

89 ^b) D₈ 4 9 कौरव (for 'वान्') — ^a) T₁ च, G₂
त्वा (for त्वा) — ^a) K₂ द्रष्टासि (corr from 'सि'), S
(except G₁ 2 M₅) द्रक्ष्याम G₁ s मधुसूदन (for

पुनरा)

90 ^a) K₂ सर्वान्, K₅ राज्ञो (for गत्वा) — ^b) K₂
B (except B₂) D₁-4 9 T₂ G₁ भरतान्, K₅ भगवान् (for
भारतान्) K₅ T₂ शमय, B₂ 4 D₁ 1 'यन्', G₅ 'येत्'
— ^a) K₂ (by corr) D₁ T₂ G₁ 2 4 M₁ 3 4 आस्याम,
K₄ 5 B₂-4 D₁ D₈ D₈ 6 s 10 T₁ G₂ s Ca d स्याम (for
स्याम) T₂ G₂ s सुसंगता, G₁ सुचेतना

91 ^a) T₂ अपि (for असि) both times — ^b) T₁
G₁ च मम (by transp), G₅ च सदा — ^a) T₁ G₁
सौहृदान्, G₅ सहृदो न, C₅ सौहृदेन (as in text) B
विशक्त्यो, D₁ अविशक्त्यो, D₈ 4 अविशक्तो, T G₁ 2 अति
शक्त्यो, G₅ असि शक्त्यो, G₄ अतिशक्त्यो, G₅ अतिशक्तो (for
अविशक्त्यो) — ^a) K₅ D₈ 4 9 भूतले, M₂ भूयसे
(for भूतये)

92 ^b) K₄ B D₁ D₈ D₂ s s वेत्थार्थान् (for 'थं')
B (except B₂) D₈ T₁ 2 (before corr) G₁ 2 s M (M₁
inf in as in text) भापितु (for 'तम्') D₈ 4 9 वेत्थ
कृष्ण सुभापित — ^a) D₂ किञ्चित् (for कृष्ण)

93 ^a) K₄ s B (except B₂) D₈ D₁-6 s T G₁ s M
(except M₅ s) Cn यद्यधर्मेण, D₈ यथा धर्मेण, Cnp as in
text G₅ यद्वच श्रेयसयुक्त — ^a) D₈ 4 9 Cnp सत्य
(for सान्त्व) K₂ B₁-8 D₂-4 1 9 G₅ इतर (for इतरत्)

Colophon missing in K₅ — Sub-parvan K₁ 2 s
B D₁ D₈ D₁ 2 5-8 10 T₁ G₁ M₁ 8-8 भगवद्गीता, K₅

भगवानुवाच ।

संजयस्य श्रुतं वाक्यं भवतश्च श्रुतं मया ।
 सर्वं जानाम्यभिप्रायं तेषां च भवतश्च यः ॥ १
 तव धर्माश्रिता बुद्धिस्तेषां वैराश्रिता मतिः ।
 यदयुद्धेन लभ्येत तत्ते बहुमतं भवेत् ॥ २
 न च तन्नैष्टिकं कर्म क्षत्रियस्य विशां पते ।
 आहुराश्रमिणः सर्वे यद्वैशं क्षत्रियश्चरेत् ॥ ३
 जयो वधो वा संग्रामे धात्रा दिष्टः सनातनः ।
 स्वधर्मः क्षत्रियस्यैव कार्पण्यं न प्रशस्यते ॥ ४
 न हि कार्पण्यमास्थाय शक्या वृत्तिर्युधिष्ठिर ।
 विक्रमस्य महाबाहो जहि शत्रूनरिंदम ॥ ५

अतिगृद्धाः कृतस्नेहा दीर्घकालं सहोपिताः ।
 कृतमित्राः कृतबला धार्तराष्ट्राः परंतप ॥ ६
 न पर्यायोऽस्ति यत्साम्यं त्वयि कुर्युर्विशं पते ।
 बलवत्तां हि मन्यन्ते भीष्मद्रोणकृपादिभिः ॥ ७
 यावच्च मार्दवेनैतात्राजन्तुपचरिष्यसि ।
 तावदेते हरिष्यन्ति तव राज्यमरिंदम ॥ ८
 नानुकोशान्न कार्पण्यान्न च धर्मार्थकारणात् ।
 अलं कर्तुं धार्तराष्ट्रास्तव काममरिंदम ॥ ९
 एतदेव निमित्तं ते पाण्डवास्तु यथा त्वयि ।
 नान्वतप्यन्त कौपीनं तावत्कृत्वापि दुष्करम् ॥ १०
 पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य च धीमतः ।

भगवत्त्वस्थान (810) — *Adhy. name* M वासुदेव-
 युधिष्ठिरसवाद — *Adhy no* (figures, words or
 both) K₁ (marg sec. m) G₅ M₁ 4 72, K₂ 65,
 D₅ 71, D₆ 57, D₇ T G₂ 8 M₂ 8 73, G₁ 4 74
 — *S'loka no* K₅ 76, Dn 92.

71

 This adhy. is missing in K₅ (cf v l 5
 32 15).

1 K₁ 2 B₅ 4 Dn D₂ 7 10 G₁ श्रीभगवानुवाच, D₁ 8 4
 T G₂-5 M₁ 8-5 श्रीभगवान् (D₅ 4 om श्री-); M₂ वासु-
 देवः — ^a) D₁ G₂ M₁ 2 यत् (for य) D₅ 4 9 तेषां
 भवत एव च

2 ^a) K₂ D₅ धर्माश्रया, S (except T₂) धर्मे स्थिता
 — ^b) K₂ 4 B Dn D₅ D₂ 8 8 वैराश्रया; T₁ G₁ 4 5
 वैरे स्थिता, G₂ 8 M वैरान्विता.

3 ^a) K₄ D₁ 2 एतत्, B Dn G₄ M₂ एवं, D₅
 D₈-6 8 T₂ एव, G₅ तस्य (for तत्) G₅ एपित, Ca 8
 नैष्टिक (as in text) — After 3^{ab}, B₂ 4 D₅ D₅ 8
 repeat 1^{ab} — ^c) D₇ M₂ प्राहुर् (for आहुर्) K₁ D₇
 नाश्रमिणः; D₅ 4 9 चाश्रं, G₅ मनीषिणः (for आश्रं)
 — ^d) K₄ B (except B₄) D (except D₅ D₁ 7 10) T₂
 न (for यद्) Some MSS भैक्ष्य

4 ^a) K₅ D₇ कर्म (for धर्म) K₅ D₇ G₁ 5 एतत्,
 D₁ एव (for एव) — ^d) Dn₂ D₅ 4 प्रकाशते; D₅
 प्रकाशयेत् (for प्रशस्यते)

5 ^a) K₂ 4 B Dn D₅ D₁ 8 8 T₂ परंतप, D₅
 युधिष्ठिर (for अरिंदम)

6 K₂ (hapl.) om. 6, G₂ (hapl.) om. 6-8 — ^a)
 K₁ 4 B₂ 8 D₅ (inf lsn. as in text) 4-8 8 Cd अभिगृद्धा
 (K₁ 'ग्रा'), B₂ D₁ 7 9 G₅ अभि (B₂ G₅ 'ति'गृद्धा; G₁ 8
 M₂ अतिगृद्धा; G₄ 'कुद्धा', Ca as in text. D₂ 4 8
 कृतोत्साहा, Ca 8 'स्नेहा' (as in text) — ^b) T₁ G₁ 2 8
 सहोपिता., G₄ अरिंदम, Ca d सहो (as in text)

7 G₂ om 7 (cf v l 6) — ^a) B₁ 8 पर्याप्त,
 Ca d 8 पर्याय (as in text) T₁ G₂ 4 M₁ तत्; G₁ 8 ते
 (for यत्) B₁ 8 D₅ 1 शस्यं, D₂ 4 9 साम; G₅ M₁
 सस्यक (for सास्य) — ^c) K₅ D₂ G₄ 8 बलवतो; Dn₁
 D₂ 4 9 बलवत्, Ca as in text D₂ G₅ अभि (for हि)

8 G₂ om. 8 (cf v l 6) — ^a) K₂ D₇ त्व (for
 च) K₁ B₂ D₇ एव; G₁ M एतान् (for एतान्)

9 K₁ D₁ om. (hapl.) 9 — ^b) K₂ 5 D₇ 10
 'काम्यया, S (except T₂) 'सधयात् (for 'कारणात्)

10 ^a) D₉ पाण्डवेय, D₁₀ कौरवास्तु, T G₁ 8 8 M₁
 (inf lsn) धार्तराष्ट्रो (T₂ G₂ 'ष्ट्रा'), G₄ दृतराष्ट्रो (for
 पाण्डवास्तु) — ^c) B₁ D₅ D₅ m T₂ C₅ अनु (B₁ T₂
 'न्व)तप्यति, B₂ अन्वपश्यत, D₅ 8 G₁ 2 अनुतप्य (G₁ 2
 'प्य)त K₂ 5 D₁ 2 sm. 7 G₅ कोपेन, K₄ B (except
 B₁) D₅ T₂ कौंतेय, T₁ G₁ 4 कोप्येन, G₂ कोप्यन्तः; G₅
 M₁ 8-8 को ऐनः; M₂ कोप्येन, Ca 8 कौपीन (as in text)
 — ^d) K₅ D₂ 4 9 सु, D₅ तु (for अपि) K₂ B₁ D₁
 दुष्कृत, C₅ दुष्कर (as in text) T₁ G M तव कृत्वा

पश्यतां कुरुमुख्यानां सर्वेषामेव तत्त्वतः ॥ ११
 दानशीलं मृदु दान्तं धर्मकाममनुव्रतम् ।
 यत्त्वायुषधिना राजन्यतेनावञ्चयत्तदा ।
 न चापत्रपते पापो नृशंसस्तेन कर्मणा ॥ १२
 तथाशीलसमाचारे राजन्मा प्रणयं कृथाः ।
 वध्यास्ते सर्वलोकस्य किं पुनस्तव भारत ॥ १३
 वाग्मिस्त्वप्रतिरूपाभिरनुदत्सकनीयसम् ।
 श्लाघमानः ग्रह्यः सन्भाषते भ्रातृभिः सह ॥ १४
 एतावत्पाण्डवानां हि नास्ति किञ्चिदिह स्वकम् ।
 नामधेयं च गोत्रं च तदप्येषां न शिष्यते ॥ १५

कालेन महता चैषां भविष्यति पराभवः ।
 प्रकृतिं ते भजिष्यन्ति नष्टप्रकृतयो जनाः ॥ १६
 एताश्चान्याश्च परुषा वाचः स समुदीरयन् ।
 श्लाघते ज्ञातिमध्ये स त्वयि प्रव्रजिते वनम् ॥ १७
 ये तत्रासन्समानीतास्ते दृष्ट्वा त्वामनागसम् ।
 अश्रुकण्ठा रुदन्तश्च सभायामासते तदा ॥ १८
 न चैनमभ्यनन्दन्ते राजानो ब्राह्मणैः सह ।
 सर्वे दुर्योधनं तत्र निन्दन्ति स सभासदः ॥ १९
 कुलीनस्य च या निन्दा वधश्चामित्रकर्शन ।
 महागुणो वधो राजन्न तु निन्दा कुजीविका ॥ २०

C. 5. 2233
B 5. 72. 2-
K. 5. 72. 24

सुदुष्करः; T₂ तत्त्वचापि च दुष्कर

11 After 11as, N (K₈ missing) T₂ ins

373* ब्राह्मणानां च साधूनां राज्ञश्च नगरस्य च ।

[K₂ D₇ 10 राष्ट्रस्य, D₂ 4 9 रागा च (for राष्ट्रश्च)]

— *) D₂ नरवीराणां, S (except T₂) कुरुवीराणां (for 'मुख्यानां').

12 ^b) K₂ 4 B Dn Ds D₁ 2 5 6 8 T₂ 'शीलम्' (for 'कामम्') B₈ ऋजु, Ca d s अनु (as in text) — ^c) K₁ 2 D₁ 2 5 M₈-5 यत् (for यत्). K₂ 4 B Ds D₂-4.7-9 T₂ G (except G₅) Ca उपाधिना, Cs as in text. K₁ D₇ T₁ G₁ 2 5 राज्यं, K₅ सत्त्व (for राजन्) — ^d) N (except K₁ 5 D₇ 10, K₈ missing) T₂ द्यूते वचितवान् तदा (K₂ पुरा) — ^e) K₂ B D (except D₂ 4 7 9 10) T₂ (before corr) तेन (for पापो) — ^f) K₂ 4 B D (except D₂ 4.7 9 10) T₂ स्तेन (for तेन)

13 ^a) B₈ D₅ 6 8 G₂ 4 M (except M₂) 'समाचारे' — K₅ om from 13as up to the end of this adhy — ^c) K₂ D₂ 4 5 वध्यास्तु (for वध्यास्ते)

14 K₅ om 14 (cf. v.l. 13) — ^a) B₈ T₁ G₁ 5 om. तु D₇ त्वां, G₂ तत् (for तु) K₂ D₇ प्रतिकूलामि, D₁ अप्रतिकूला; G₂ प्रतिरूपा (for अप्रतिरूपा) — ^b) Dn₁ D₂ अनुदत्, D₂ m अनुदन्, Cn as in text K₄ B Dn Ds D₂ 6 8 10 T₂ त्वा (D₂ त्वा) महानुज; T₁ स च नीचक, G₁-2.5 M सकनीयक (G₁ 2.5 M₁ 'स'), G₄ स चारिदम; Ca. d as in text — ^c) K₁ Dn₁ Ds D₂ 9 श्लाघमान, G₄ सांत्वमान, Ca. d as in text. D₃₁ प्रकृत स, D₃₂ स प्रकृत, S (except T₂) प्रहृष्टात्मा (for प्रहृष्ट सन्) D₁ 1-7 स; D₂ 4 5 अर्मा (for सन्) — ^d) D₇ सर्वस्व, T₁ याघते (for भाषते) K₂ 4 B Dn Ds D₁ 2 5 6 8 T₂ भ्रातृभि सह भाषते (B₂ 'रत')

15 K₅ om 15 (cf. v.l. 13) — ^a) D₂ 4.9 लिष्यति, Ca शिष्यते (as in text)

16 K₅ om. 16 (cf. v.l. 13) — ^b) K₂ D₂ 4.9 'जय' (for 'भव') — ^c) K₂ विकृति, Ca d s as in text D₁ गमिष्यति, D₈ भवि, Cs भजि (as in text) K₄ S (except T₂) प्रकृतिस्या भवि (G₄ 'जि')ष्यति, D₂ 4 9 भजेयुरन्या प्रकृति — ^d) B Dn₂ Ds D₂ 6 8 10 T₂ Cn मयि (for जना) — After 16, N (K₈ missing, K₅ om., B₂ om lines 4-6, D₂ marg sec m, D₁₀ marg) T₂ ins

374* दुःशासनेन पापेन तदा द्यूते प्रवर्तिते ।

अनायवत्तदा देवी द्रौपदी सुदुरात्मना ।

आकृष्य केशे रुदती सभायां राजससदि ।

भीष्मद्रोणप्रमुखतो गौरिति व्याहृता मुहुः ।

भवता वारिता सर्वे भ्रातरो भीमविक्रमा । [5]

धर्मपाशानिवद्धाश्च न किञ्चिद्विपेदिरे ।

[(L 2) B₁ 8 आनीता तु (for अनायवत्) D₂ 4.9 च (for तु)]

17 K₅ om 17 (cf. v.l. 13) — ^b) D₂ च, D₂ 4.9 ता (for स) — ^c) A few MSS श्लाघ्यते B₈ ज्ञाति-मध्येषु, S (except T₂) 'मध्यस्य'. B₈ D₁ स (for स) — ^d) K₁ D₁ 7 T₁ G₁ 5 प्रव्रजिते

18 K₅ om 18 (cf. v.l. 13) — ^c) S (except T₂) 'पूर्णा' (for 'कण्ठा') G₂ 5 रुदति K₁ D₇ 10 S (except T₂) स (for च) — ^d) K₄ Dn D₁ 5 6 8 T₂ G₄ सदा (for तदा)

19 K₅ om. 19 (cf. v.l. 13) — ^a) D₂ G₂ एवम् (for एनम्) D₂ 4 9 'नदस' (for 'नन्दस्ते')

20 K₅ om 20 (cf. v.l. 13) — ^a) K₁ D₇ 10 निन्दा च, D₂ 4.9 निन्दा या (by transp) — ^b) T₂ स

C. B. 2669
B. 5. 72. 25
K. 5. 72. 25

तदैव निहतो राजन्यदैव निरपत्रपः ।
निन्दितश्च महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ॥ २१
ईपत्कार्यो वधस्तस्य यस्य चारित्रमीदृशम् ।
प्रस्कम्भनप्रतिस्तब्धश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ २२
वध्यः सर्प इवानार्यः सर्वलोकस्य दुर्मतिः ।
जह्येनं त्वममित्रघ्न मा राजन्विचिकित्सिथाः ॥ २३
सर्वथा त्वत्क्षमं चैतद्रोचते च ममानघ ।
यत्त्वं पितरि भीष्मे च प्रणिपातं समाचरेः ॥ २४
अहं तु सर्वलोकस्य गत्वा छेत्यामि संशयम् ।
येषामस्ति द्विधाभावो राजन्दुर्योधनं प्रति ॥ २५
मध्ये राज्ञामहं तत्र प्रातिपौरुषिकान्गुणान् ।
तव संकीर्तयिष्यामि ये च तस्य व्यतिक्रमाः ॥ २६

वधो (for वधश्च). K₄ B Dn Ds Ds ० ० चा (for च)
Gs 'धातिनः, some MSS. 'कर्षण — °) Ds ० ० Gs
महागुणवधो. — °) D_{1.2} च (for तु) K₁ २ D₁ २ 10
M₁ २ कुजीघित (D_{1.10} 'ता), Ds ४ ० जुगुप्सिता, T₁ G
Ms-३ कुजीघन

21 Ks om 21 (of v. 1. 13). — °) K₁ द्वि; K₃ स
(for नि) — °) D₇ तु, S (except T₂ G₄) स (for च)
— °) K₄ B D (except D_{1.2} १) T₂ सर्वराजभि

22 Ks om 22 (of v. 1. 13). — °) T₁ G (except
Gs) ईपत्कार, Ca s as in text. D_{1.8} ४ ० तत्र; D₂ स्वस्य
(for तस्य) — °) D_{1.8} ४ ० यत्र (for यस्य) — °) K₂
प्रस्कंदितप्रतिस्तम्भः, K₄ Ds ० ० प्रस्क (K₄ 'स्कु)देन प्रति-
ध्वस्त, B₁ Dn Ds Ds ४ १ १ 10 T₂ Cs प्रस्कदेन प्रतिस्त (Ds₁
D₇ Cs 'ट)दध, B₂-३ प्रस्कंदेन प्रति°, D_{1.2} Gs ३ Ca d
प्रस्कदनप्रतिस्त (D₂ 'ट)दध, M (except M₂) प्रस्तमनप्रति°

23 Ks om 23 (of v. 1. 13) — °) K₂ सर्वो वध्य
इवानर्थः. — °) D₂ सर्वलोकेषु Gs दुष्कृतिः. — °) K₄
Ds₂ S (except T₂ G₁ २.४) Ca d 'चिकित्सिथाः

24 Ks om. 24 (of v. 1. 13) — °) K₂ T₂ त्वक्षम,
D₁ २ स्वन्मतं, Ds ४.० स्वस्कृते, T₁ G_{1.8} ४ M तु मतं; G₂ ३
अनुमत (for स्वक्षम) — °) Ds ४.० transp च and
मम T₁ G₁ ४.५ तु; Gs न (for च) T₂ रोचते मम
मानद — °) Ds ४ ० T₁ G (except G₄) स (for यत्)
— °) Ds ४ ० 10 Gs समाचर

26 Ks om. 26 (of v. 1. 13) — °) B₈ G₅ प्रति-
पौरुषि (Gs 'प)कान्, D₂ G₁ प्रातिपौरुषकान्, Ds ४ ३ प्रास-
पौरुष (Ds 'पि)कान्, Ca d. s as in text.

श्रुतस्तत्र मे वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
निश्म्य पार्थिवाः सर्वे नानाजनपदेश्वराः ॥ २७
त्वयि संप्रतिपत्स्यन्ते धर्मात्मा सत्यवागिति ।
तस्मिंश्चाधिगमिष्यन्ति यथा लोभादवर्तत ॥ २८
गर्हयिष्यामि चैवैनं पौरजानपदेश्वपि ।
वृद्धवालानुपादाय चातुर्वर्ण्यसमागमे ॥ २९
शमं चेद्याचमानस्त्वं न धर्मं तत्र लप्स्यसे ।
कुरुन्विगर्हयिष्यन्ति धृतराष्ट्रं च पार्थिवाः ॥ ३०
तस्मिँल्लोकपरित्यक्ते किं कार्यमवशिष्यते ।
हते दुर्योधने राजन्यदन्यत्क्रियतामिति ॥ ३१
यात्वा चाहं कुरुन्तर्वाङ्मुष्मदर्धमहापयन् ।
यतिष्ये प्रशमं कर्तुं लक्षयिष्ये च चेष्टितम् ॥ ३२

27 Ks om 27 (of v. 1. 13) — °) Ds ४ ३
श्रुवाणस्य च (for श्रुतस्तत्र) D₁ १ B (except T₂) तस्य
(for तत्र). — °) K₁ D₇ विभो (for हितम्) T₁ G₁ ३
धर्मकामार्थसहित — °) D₁ २ श्रुत्वा तु (Ds च); Ds
विश्वस्य (for निश्म्य)

28 Ks om 28 (of v. 1. 13). — °) Gs ४ M
संप्रतिपत्स्यति. Ca d oitō संप्रपत्स्यते — °) T₁ सत्यवानिति
— °) K₄ Ds ०.३ अस्मिन् (for तस्मिन्)

29 Ks om 29 (of v. 1. 13) — °) K₁ २ D₁-
१.० 10 T₂ गर्हयिष्यति K₁ ते चैन; K₂ ते नून; Ds ४ Gs ४
चैवैतान्; T₁ G₁ २ ३ M₁ २ 'नान् (for 'न) — °) K₄
B₁ २.३ D (except D₇) T₂ चातुर्वर्ण्ये (Ds 'वर्ण) समागते
(Ds 'मे)

30 Ks om 30 (of v. 1. 13). — °) S (except T₂)
धर्मं (for दामं) K₄ B D (except Ds-३ 10) वै (for
चेद्) Ds सन् (for स्व) — °) B₁ २ ४ ३ Dn Ds
D₁ ३-२ नाधर्मं, Ds स धर्मस्, D₁₀ T₂ न दाम (for न धर्मं)
B₈ नाधर्मं प्रतिपत्स्यसे, T₁ G M धर्मं तत्र न लप्स्यसे — °)
K₄ Ds ० ३ T₂ पार्थिव

31 Ks om. 31 (of v. 1. 13). — °) D₁ २ तत्र
दुर्योधनो राजा (Ds राजन्) Ca d oitō हते (as in text).
— °) Ds किम् (for यद्)

32 Ks om 32 (of v. 1. 13). — °) K₂ D₁₀ गत्वा;
B₈ यद्वा; Ds योद्धा, Ds ४.० T₂ तथा, Ca d यात्वा (as in
text) — °) Ds ४ १ 10 चि- (for च).

33 Ks om 33 (of v. 1. 13). — °) K₁ यु (m
यु)ध्वा च कारिकां, K₂ M₂ युद्धाभिकारिकां (M₂ 'ता);

कौरवाणां प्रवृत्तिं च गत्वा युद्धाधिकारिकाम् ।
 निशाम्य विनिवर्तिष्ये जयाय तव भारत ॥ ३३
 सर्वथा युद्धमेवाहमाशंसामि परैः सह ।
 निमित्तानि हि सर्वाणि तथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥ ३४
 मृगाः शकुन्ताश्च वदन्ति घोर
 हस्त्यश्चमुख्येषु निशामुखेषु ।
 घोराणि रूपाणि तथैव चाग्नि-
 र्घर्णान्वहन्पुष्यति घोररूपान् ।
 मनुष्यलोकक्षपणोऽथ घोरो
 नो चेदनुप्राप्त इहान्तकः स्यात् ॥ ३५

अस्त्राणि पत्रं कवचान्नथांश्च
 नागान्ध्वजांश्च प्रतिपादयित्वा ।
 योधाश्च सर्वे कृतनिश्चिमास्ते
 भवन्तु हस्त्यश्चरथेषु यत्ताः ।
 सांग्रामिकं ते यदुपार्जनीयं
 सर्वं समग्रं कुरु तन्त्रेन्द्र ॥ ३६
 दुर्योधनो न ह्यलमथ दातुं
 जीवंस्तवैतन्नृपते कथंचित् ।
 यत्ते पुरस्तादभवत्समृद्धं
 धूते हतं पाण्डवमुख्य राज्यम् ॥ ३७

C. 5 2716
B. 5. 73. 42
K. 5. 72. 42

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

B₁ s s D₁ 7 T G₁ s s M₁ युद्धाधिकारिणा (B₈ G₄ 'र्णः';
 D₁ 7 M₁ 'तः'), D₂ युद्धा विकारिणा, D₈-0 9 युद्धाधिकार
 (D₂ 0 'रि)ण, Cd युद्धाधिकारिका, C₈ as in text — ')
 K₄ B D (except D₁) T₂ G₈ निदा (D₂ 'य)म्य — ')
 G₈ भरतपत्रं (for तव मां')

34 K₈ om. 34 (cf. v l 13) — ')
 K₂ D₈ G₁-s s इह (for हि) D₂ D₈ s 9 पश्यामि, D₇
 रूपाणि (for सर्वाणि) G₄ निमित्तानि सहस्राणि — ')
 D₈ दृष्ट्वा, D₇ यथा (for तथा)

35 K₈ om 35 (cf. v l 13) — ')
 D₈ निशामुखे च, D₈ तथा रथेषु, G₈ s M निशामये च — ')
 K₂ D₂ च, T₁ G₁ अति- (for अय) K₄ B Dn D₈ D₈-10 T₂
 मनुष्यलोक (D₈ 'के)क्षयकृन्मुघोरो (D₂ 'त्मुघोरात्, D₈ 'रम
 मघो), D₁ मनुष्यलोक कृपणश्च घोरो — ')
 K₁ s D₈-s 7-9 T₂ Cd s न (for नो) K₂ s S (except T₂ G₄) इह
 (for अतु) D₂ D₈ D₈ 10 S (except T₂) इवातक,
 Cn s as in text D₁ इहानु कस्मात्

36 K₈ om 36 (cf. v l 13) — ')
 D₈ s 9 T₂ अस्त्राणि K₄ B (except B₈) D (except D₈ D₁ 7 10)
 T₂ यत्र, Ca. d यत्र (as in text) Cn कवचा, Cnp
 कवचान् (as in text) K₁ कवचायुधानि, B कवचा
 रथाश्च, D₂ G₈ M कवच रथांश्च, G₄ पवनान्रथाश्च
 Cn कवचा कवचानि वर्माणि सुपा सुलुगिति सुपो दादेशः । नान्त
 पाठे पुत्त्वमापं । — ')
 K₄ B Dn D₈ D₈ 0 s T₂

हयान्, G₄ ग्रहान् (for च्वजान्) K₁ S (except T₂)
 'पादयम्ब; K₂ 'पादयामि, D₁ 10 'पादयच्च, C₈ as in
 text — ')
 G₈ M₈-s योधा K₄ B Dn D₈ D₂ s-8 10
 T₂ G₂ M₂ s 'निश्चयास्ते (B₈ G₂ 'श्च), D₈ s 9 'युद्धनिष्ठा;
 T₁ G₈ s 'विश्र (G₈ 'विक्र)माश्च — ')
 K₁ D₁ s G₁ s 5 M₁ भवति S (except T₂ G₁ s 4) युक्ता (for यत्ता)
 D₈ s 9 हस्त्यश्चमुख्याश्च रथेन युक्ता — ')
 K₂ सज्ज (for सर्व) K₂ वे, D₁ M₄ ते, D₈ त (for तन्)

37 K₈ om 37 (cf. v l 13) — ')
 K₂ s D₁ s G₈ तथा (for तव) — ')
 D₇ G₈ M₂ s यत्, G₈ तत् (for यत्) — ')
 K₁ D₁ 10 जित (for हत)

Colophon missing in K₈, K₈ D₈ s s T₂ om it
 — Sub-paśvan K₁ s B Dn D₈ D₁ s 7 10 T₁ G₁ M
 भगवद्गीता — Adhy name M वासुदेववाक्य — Adhy
 no (figures, words or both) D₇ T₁ G₂ s M₂ s s
 74, G₁ s 75, G₈ M₁ s 73 — S'loka no Dn 42,
 D₈ 43

72

This adhy is missing in K₈ (of v l 5
 32 15)

1 K₂ s s Dn D₈ D₈ 7 s 10 T₂ भीम उवाच, G M
 भीम — ')
 K₈ D₂ 1 भीषये, S (except G₄) भीषय.

भीमसेन उवाच ।

यथा यथैव शान्तिः स्यात्कुरुणां मधुसूदन ।
तथा तथैव भाषेथा मा स युद्धेन भीषये ॥ १
अमर्षां नित्यसंरब्धः श्रेयोद्वेषी महामनाः ।
नोग्रं दुर्योधनो वाच्यः साश्वैरनं समाचरे ॥ २
प्रकृत्या पापसत्त्वश्च तुल्यचेताश्च दस्युभिः ।
ऐश्वर्यमदमत्तश्च कृतवैरश्च पाण्डवैः ॥ ३
अदीर्घदर्शी निष्ठूरी क्षेप्ता क्रूरपराक्रमः ।
दीर्घमन्युरनेयश्च पापात्मा निकृतिप्रियः ॥ ४
प्रियेतापि न भज्येत नैव जह्यात्सकं मतम् ।
तादृशेन शमं कृष्ण मन्ये परमदुष्करम् ॥ ५

Ds ५ ० मा स युद्धेर्धिभीषये

2 ^a) Dn २ S (except T २ G २, M १ inf ln as in text) अमर्षांत, Ds ५ ० स मूर्षां (for अमर्षां) K १ (m as in text) D 10 T 1 G २ M १ (inf ln) नित्यसरभ, K ४ B Dn Ds Ds-० T २ जातसरभ. — ^b) D 7 10 अस्मद्वेषी, G १ s-२ M श्रेयो द्वेष्टि (M १ inf ln श्रियो द्वेष्टि, Ms श्रेयो द्वेष्टि) K १ २ D 7 10 दुरात्मवान्, G २ महारमना (for महामना) — ^c) K २ G २ ४ साक्षा चैन (G २ च), D २ साखेनैव, Ds ५ ० साखोपेत K २ समाचर, Ca s as in text

3 ^a) K १ २ D १ २ शीलः, D 7 M १ चेतः, T १ G १ ४ सधिः, G २ २ M (M १ inf ln) सध (for सत्त्व). — ^b) K २ B (except B २) Dn Ds Ds ० 10 T २ G २ तु, G २ स (for च)

4 ^a) K २ २ निष्ठू, Ds ४ sm. ० पापात्मा; D 7 दुष्टात्मा, Cs as in text — ^b) Ds ४ ० क्षेप्ता तुल्यपराक्रमी — ^c) K २ ४ D १ २ (m as in text) अमेयः, Ds ४ ० अतेजाः, G ४ अनीदा, Ca d as in text — ^d) Ds ४ ० दुरात्मा (for पापा)

5 ^a) G २ २ M प्रियेत् (for प्रियेत) — ^b) Ds न वै (for नैव) K २ स्वक प्रिय, Dn २ (sup ln) स्वभावक, B (except T २) स्वकर्म त(T १ कृत्) (for स्वक मतम्) — ^c) K २ D 10 (sup ln as in text) तादृशे तु K १ २ Bs-२ D (except D १ २ २) शम — ^d) K १ २ Bs-२ D (except D १) दुष्कर, G २ दुस्मह

6 ^a) K २ अनाधीनः, K ४ D 7 नाधीन, Ca d s as in text — ^b) K २ ४ B (except B २) Dn T १ G १ २ M १

सुहृदामप्यवाचीनस्त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ।
प्रतिहन्येव सुहृदां वाचश्चैव मनांसि च ॥ ६
स मन्युवशमापन्नः स्वभावं दुष्टमास्थितः ।
स्वभावात्पापमन्वेति तृणैस्तुन्न इवोरगः ॥ ७
दुर्योधनो हि यत्सेनः सर्वथा विदितस्तव ।
यच्छीलो यत्स्वभावश्च यद्वलो यत्पराक्रमः ॥ ८
पुरा प्रसन्नाः कुरवः सहपुत्रास्तथा वयम् ।
इन्द्रज्येष्ठा इवाभूम मोदमानाः सवान्धवाः ॥ ९
दुर्योधनस्य क्रोधेन भारता मधुसूदन ।
धक्ष्यन्ते शिशिरापाये वनानीव हुताशनैः ॥ १०
अष्टादशमे राजानः प्रख्याता मधुसूदन ।

त्यक्तधर्मा B २ T १ G १ २ अनृतप्रियः (for प्रियानृत) K २ त्यक्तधर्मपरानत (sic) — ^a) K १ २ २ D 7 10 निहत च (for प्रतिहन्ति) — ^c) G २-२ M वचांसि च (for वाचश्चैव) T १ G १ मनांसि च वचांसि च

7 ^b) B (except B ४) Dn २ Ds Ds-२ ० T २ G २ स्वभावात् (for व) B १-२ दुष्टि, B २ Ds दुष्टि, Ca दुष्ट (as in text) K २ Ds-२ ० आश्रितः (for आस्थितः) N (except K २ D 7, K २ missing) T २ अन्वेति (for अन्वेति) — ^c) B २ तृणात् (for तृणैः) K २ D 10 तुन्न; K ४ २ B Dn Ds D 1-०.२ ० T G २ छन्नः, G २ न्यन्नः; Ca त्रिन्नः, Cd तुन्नः (as in text)

8 ^a) K १ २ २ D 7 जयत्सेनः, B २ हि दुष्टेष्ट, Ds Ds १ २ तु यच्छीलः, D १ २ यथा कृष्ण, B हृषीकेश (for हि यत्सेन). — ^c) D १ प्रभावः (for स्वभावः). — ^d) K ४ Ds २ २ यद्वनो (for यद्वलो)

9 ^b) M सहमित्रास् (Ms सुहृन्मित्रास्) G २ प्रसुप्तास्ते तदा वयः

10 ^a) S (except T २) क्रोधस्तु (for क्रोधेन) — ^b) K ४ B (except B २) D 10 भरता, Ds भविता (sic), D 1-२ ० S (except T २) भारतान् — K २ (hapl) om 10^a-11^b — ^c) K २ धक्ष्यति, D 1-२ ० T १ G २ धक्ष्यते; M १ धक्ष्येद्भि — ^d) D १ २ तृणानि (for वनानि) D १ एव (for इव) K १ हुताशना, K २ D 1-२ ० २ हुताशनः

11 K २ om. 11^{ab} (of v 1 10). — ^b) Ds ४ २ पुरुषोत्तम (for मधु) — ^c) Ds ४ ० वै सचिच्छिदुर (for समुधि) — ^d) Ds ४ ० एव (for स)

ये समुच्चिच्छिदुर्जातीन्सुहृदश्च सवान्धवान् ॥ ११
 असुराणां समृद्धानां ज्वलतामिव तेजसा ।
 पर्यायकाले धर्मस्य प्राप्ते बलिरजायत ॥ १२
 हैहयानामुदावर्तो नीपानां जनमेजयः ।
 बहुलस्तालजङ्घानां कृमीणामुद्धतो वसुः ॥ १३
 अजविन्दुः सुवीराणां सुराध्यानां कुशर्द्धिकः ।
 अर्कजश्च बलीहानां चीनानां धौतमूलकः ॥ १४
 हयग्रीवो विदेहानां वरप्रश्च महौजसाम् ।
 बाहुः सुन्दरवेगानां दीप्ताक्षाणां पुरुरवाः ॥ १५

सहजश्चेदिमत्स्यानां प्रचेतानां बृहद्बलः ।
 धारणश्चेन्द्रवत्स्यानां मुकुटानां विगाहनः ॥ १६
 शमश्च नन्दिवेगानामित्येते कुलपांसनाः ।
 युगान्ते कृष्ण संभृताः कुलेषु पुरुषाधमाः ॥ १७
 अप्ययं नः कुरूणां स्याद्युगान्ते कालसंभृतः ।
 दुर्योधनः कुलाङ्गारो जघन्यः पापपूरुषः ॥ १८
 तस्मान्मृदु शनैरेनं ब्रूया धर्मार्थसंहितम् ।
 कामानुबन्धवद्बलं नोग्रमुग्रपराक्रमम् ॥ १९
 अपि दुर्योधनं कृष्ण सर्वे वयमधश्चराः ।

G. 5. 2726
 B 5. 74 20
 K. 5 72. 20

12 ^a) Ds 4 9 S (except T2) प्रवृद्धाना (for समृ) — ^d) Ks B D (except D1.5 9) T2 (inf lin as in text) कलिर् (for बलिर्)

13 ^a) D1 S (except T2 G4) हैहयाना Ks B Dn1 D2 7 10 G1.2 सुदावर्तो (G1 2 'र्वि'), D1.2.4 G4 उपावर्तो (G4 'र्वि'), T1 G2 5 M1.2 उदावर्तो — ^b) Ks मायाना, Ms-8 नीचा (for नीपा) — ^c) Ks तु जलघाना, D1 तारजघानां — ^d) D4 कृपीणाम्, D9 वृष्णीनाम्, a few MSS किमीणाम् K1 कृपीणा सुदलो, K2 हयीणां सुदलो, Ks कृपीणा मुजलो, D1 किमीना सुहतो, D1 कृमीणा युगलो, T1 G कृमीणा (G2 कृपीणा) सुदलो D2 T2 M उद्धतो, D9 उद्धवो (for उद्धतो)

14 ^b) Ks M1 5 सु (M1 सौ) वीराणां, M1 (sup lin) 2 कुणिकाना (for सुराध्याना) K1 2 5 Ds 10 कुशर्द्धिप, K4 रथार्द्धिक, B Dn2 Ds D1 2 5 6 T2 रूपर्द्धिक (B8 स्वर्द्धिक), Dn1 D2 4 9 अथार्द्धिक — ^c) Ds D1 अलकं, S अजकं (for अर्कज) K1.2 D1 9 बलीहा (D1 'का')ना, Ks बलाना च, G2 5 कलिगाना — M2 om 14^d-16^e — ^d) Ds Ds 4 9 नीचाना, T1 G2-3 वैनाना, T2 वीराणां K1 दौतमूलक, K2 दूत, Ks दौतु, Dn1 Ds 4 9 चौर, Ds धौतमूलिक, Ds धौति, T1 G2 4 M1 धौ (G4 द्वै) तमोहक, G1 2 5 'मोहन; M2-5 'माहुक

15 M2 om 15 (cf v.1 14) — ^b) B Dn1 D2-4 5 10 T2 वरयु, Dn2 D6 वरसु, Ds D10 (sup lin) वनेयु, Ds 8 वरज, G4 परसु (for वरप्र) K1 G2 4 M2 4 मनोजया T1 G2 5 व (T1 प) रश्च ग्रमनौकया, G1 परविस्त्रो वनौकया, G2 वरप्रीहो वनौकया — ^c) K1 वह, K2 5 D1 7 वाह, Dn1 D4.6 बहु (for बाहु) K4 Dn Ds Ds 6 8 9 T2 'वेपाणा (or 'वेगानां), D1 'वशाना

16 M2 om 16^{at} (cf v.1 14) — ^a) K1 2 5 D1 समाज (for सहज) K1 5 D1 चेदि (Ks चैव) सुरयाना,

D1 चेदिवत्स्यानां Gs सजयश्चेतिखनता — ^b) K4 B D T2 प्रवीराणा, T2 वृकाणा च, G1 वृत्तादाना, G2-4 Ms-5 प्रसा (Gs 'रया, G4 'वा')ता, Gs मतस्या, M1 प्रवादा (for प्रचेता) K4 हर्षोद्दह, B Dn Ds D1.5 6 8 10 वृयस्वज, D2 नृपस्वज, D2.4 9 नृपोद्दह, T1 Gs वृपोत्सव, G1 2 M (M2 om) वृपोद्दह, Gs मनोद्दह, G4 वृपोस्वगा (for बृहद्बल) — ^c) K1 2 5 B8 D1 5 8 वारणश Ks चडवत्माना, K4 B2 4 Dn Ds Ds-7 10 चद्रवत्माना, B1.8 5 Ds.4 9 T2 चद्रवशाना, D8 G4 चेदि — ^d) K1 सुदुरधाना, K2 B2 मकुहा, Ks सुचन्वा, B8 स्वकुमा, Ds मुकुदा, Ds 8 उत्कटा, D1 मुकुदा, D10 मुकुटी, T1 G1 5 करध्याणा; G1 आध्याना च, Gs 4 M1 8 करधाना, M2 4 (inf lin) कवधाना Ks विहायन, D1 विमोह, G2 विराह, G4 विशोभ, Gs वशो हि न, Ms 4 (inf lin as in text) विशाहन

17 Gs om 17 — ^a) K2 5 B8 Dn1 Ds 4 9 समश्च; Gs दमश्च D1 गमश्चदनवेगाना — ^b) A few MSS 'पाशना — ^c) Ks B2 4 Dn2 Ds Ds 7 10 (sup lin) T2 कुले हु (Ks च) पुरुषाधमा

18 ^a) Ds 4 9 अय च (for अप्यय) — Ds (hapl.) om. 18^b-21^b — ^b) K1 2 युगात् K4 कालमसत्

19 Ds om 19 (cf v.1 18) — ^a) Ds.4 9 मृदु; T2 (by corr) मृयु (for मृदु) Ks दुशामनैर् (for मृदु शनैर्) K1 2 m Ds.4 9 एवं, K4 B Dn Ds Ds-7 T2 ब्रूया (for एन) — ^b) K2 त्व ब्रूया धर्मसंहित, K4 B Dn Ds Ds-7 T2 धर्मार्थमहित हित (Dn1 वच) — ^c) K4 B (except B4) Dn2 D2 10 Gs M कामानुबध बहुलं, G4 कामानुबधमधुग, Cn as in text. — ^d) G4 क्रूर न (for नोग्रम्) K4 5 B D (except Ds.4 9 10, Ds om) T2 उग्रपराक्रम (Ds2 D2 T2 'म)

20 Ds om. 20 (cf v.1 18) — ^b) Ks T1 G4

G. 5. 74. 20
K. 5. 74. 21

नीचं भूत्वानुयास्यामो मा स नो भरता नशन् ॥ २०
अप्युदासीनवृत्तिः स्याद्यथा नः कुरुभिः सह ।
वासुदेव तथा कार्यं न कुरुननयः स्पृशेत् ॥ २१
वाच्यः पितामहो वृद्धो ये च कृष्ण सभासदः ।

आवृणामस्तु सौभ्रात्रं धार्तराष्ट्रः प्रशाम्यताम् ॥ २२
अहमेतद्वीम्येवं राजा चैव प्रशंसति ।
अर्जुनो नैव युद्धार्थी भूयसी हि दयार्जुने ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः केशवः प्रहसन्निव ।
अभूत्पूर्वं भीमस्य मर्दवोपगतं वचः ॥ १
गिरेरिव लघुत्वं तच्छीतत्वमिव पावके ।
मत्वा रामानुजः शौरिः शार्ङ्गधन्वा वृकोदरम् ॥ २

संतेजयंस्तदा वाग्भिर्मातरिश्वेव पावकम् ।
उवाच भीममासीनं कृपयाभिपरिप्लुतम् ॥ ३
त्वमन्यदा भीमसेन युद्धमेव प्रशंससि ।
वधाभिनन्दिनः क्रूरान्धारतराष्ट्रान्मिर्मर्दिषुः ॥ ४
न च स्वपिपि जागर्षिं न्युजः शेषे परंतप ।

अधी (G⁴ नो) धरा (for अधश्चरा) — Ks om 20^a-22^a — *) T₁ G₁ s M स्थित्वा; Gs भूयो (for भूत्वा). Ms-s अनुयास्यामो — ^d) = 5. 74 18^a Ds. 4. 8 T₂ न, Ca d मा (as in text) Ks [अ]स्मात्तो, Ds-7. 9 T₂ [अ]स्मत्तो (for स नो) T₁ G (except Gs) M₁ (inf lin) s s ते (for नो) K₁ s T₁ Gs भारता Ds. 4. 9 S नशु, Ca d as in text.

21 Ds om 21^a (of v l 18), Ks om 21 (of. v l. 20) — ^d) Gs कुरुश्च (for कुरुन्) Gs M₁ अयश (for अनय)

22 Ks om 22 (of v l 20), Ks om 22^b-23^a — ^b) D₁ s तस्य, Ds 4 s S (except T₂ Gs) तत्र (for कृष्ण) — ^c) G₁ s सहादे, Ca सौभ्रात्र (as in text)

23 Ks om 23^{ab} (cf v l 22) — ^a) M₁ s एव, Ca एतत् (as in text) Ks s D₁ एन, M₁ s एतत् (for एन) — ^b) Ds Ds-7 10 M₁ एव (for एव) Ks Bs S (except M₁ s) प्रशाम्यति (for प्रशंस) — ^d) Ks युधिष्ठा हि, Gs पुदासीनो, Ca as in text T₁ G₁ s s M नो, Gs मे (for हि).

Colophon missing in Ks, Ds s s T₂ om it — Sub-parcan K₁ s s B Dn Ds D₁ s 7 10 T₁ G₁ M भगवद्गीता — Adhy name Ds भीमसेनवाच्य, M₁ भीमवाच्य, Ms-s भीमसेनवचनं — Adhy no (figures, words or both) K₁ (marg sec m) D₁ T₁ G₁ s

M₂ s s 75, G₁ s 76, Gs M₁ s 74 — S'loka no. Dn₁ 23, Ds 66.

73

✎ This adhy is missing in Ks (of. v l. 5. 32 15)

1 ^a) K₂ D₁ s G₁ s-s M स तत् (for एतत्) Gs तच्छ्रुत्वा तु महा — ^d) K₄ B Dn₂ Ds Ds s s 10 (sup lin) मर्दवोपहित

2 ^a) T₁ G₁ s तु, G₂ च (for तच्) — ^b) T₁ G₁ s घर्मदीधिते, T₂ (inf lin) Gs-1 M ह्य तेजस (for ह्य पावके) — Ks (hapl) om 2^a-3^b — ^c) Ds₂ M रामानुज; Ca as in text

3 Ks om 3^{ab} (of v l 2) — ^a) D₁ 10 भीमसेनं स (for भीममासीन) — ^d) G₄ s हि (for अभि)

4 Before 4, K₁ s B₂ s Ds Ds s s ins. भगवानुवाच, K₂ s B₁ s s Dn Ds s s 7 10 T₂ श्रीभगवानुवाच (Ds s om 3^a), Gs श्रीकृष्ण — ^a) T₂ (by corr) Gs-1 M₁ s स (M₁ s यस्) स्व सदा, Ms-s न स्व यदा (for त्वमन्यदा) T₁ G₁ ननु स स्व सदा भीम, Gs ननु स्व सर्वथा भीम. — ^c) G₂ s युद्धाभिनन्दिन. K₁ क्रोधात्, D₁ S (except T₂) पापान् (for क्रान्) — ^d) K₁ प्रमर्दिषु; K₄ Ds-1 s S (except T G₁ s) निर्मर्दिषु (Ds 'तु), Ca d as in text

5 ^b) S (except T₂) युद्धः, Ca न्युज (as in text) Ks निशि न्युज, Ds s s शुष्यसे च (for न्युज शेषे)

घोरामशान्तां रुशती सदा वाचं प्रभापसे ॥ ५
 निःश्वसन्नश्विर्वर्णेन संतप्तः स्वेन मन्थुना ।
 अप्रशान्तमना भीम सधूम इव पावकः ॥ ६
 एकान्ते निष्टनञ्जेषे भारती इव दुर्वलः ।
 अपि त्वां केचिदुन्मत्तं मन्यन्तेऽतद्विदो जनाः ॥ ७
 आरुज्य वृक्षान्निर्मूलान्नाजः परिभुजन्निव ।
 निघ्नन्पद्भिः क्षितिं भीम निष्टनन्परिधावसि ॥ ८
 नास्मिञ्जनेऽभिरमसे रहः क्षियसि पाण्डव ।
 नान्यं निशि दिवा वापि कदाचिदभिनन्दसि ॥ ९

अकस्मात्सयमानश्च रहस्यास्ते रुदन्निव ।
 जान्वोर्मूर्धानमाधाय चिरमास्ते प्रमीलितः ॥ १०
 भ्रुकुटिं च पुनः कुर्वन्नोष्ठौ च विलिहन्निव ।
 अमीक्ष्यं दृश्यसे भीम सर्वं तन्मन्युकारितम् ॥ ११
 यथा पुरस्तात्सविता दृश्यते शुक्रमुच्चरन् ।
 यथा च पश्चान्निर्मुक्तो ध्रुवं पर्येति रश्मिवान् ॥ १२
 तथा सत्यं ब्रवीम्येतन्नास्ति तस्य व्यतिक्रमः ।
 हन्ताहं गदयाम्येत्य दुर्योधनममर्षणम् ॥ १३
 इति स मध्ये भ्रातॄणां सत्येनालभसे गदाम् ।

C. 5. 2733
 B. 5. 75. -
 K. 5. 74 1-

— ^a) Ds 4 अशान्ता (for अशान्ता) K1 B1 4 5 Dn D1 2 6 7 Ca d 5 रपती, B2 8 Ca p उपती, Ds 4 9 उशती, Gs 8 रुशती

6 ^a) K1 B Dn Ds 8 9 T2 (before corr) अश्विर्वर्णेन, Ca d 5 अश्विर्वर्णेन (as in text) S (T2 by corr) विनिश्चयमश्विर्वर्णेन — ^b) T1 G1 5 सकुद्रे स्वे (T1 ते) न तेजसा — ^c) T1 G1 5 विधूम, Gs निधुत, M निर्धूम (for मधूम)

7 ^a) K (Ks missing) B1 D1 8 T2 Ca d निश्चयन् (for निष्टनन्) — ^b) K1 Ds 2-7 T1 G1 5 M2 5 त्वा (for त्वां)

8 ^a) K1 D1 Cd आमज्य, Ks B1 2 5 Dn1 Ds 2 G1 Ca आरुह्य, Cn 5 आरुज्य (as in text) Ks निखिलान्, D1 डन्मूल्य, S (except T2 Gs 4) डन्मूलान्, Ca निर्मूलान् (as in text) — ^b) Dn1 मत्त, Ds 4 9 गजान्, S (except T2) भजे (for गज) K1 4 5 B4 D (except Ds D1) T2 Ca d 5 परिहजन्, Ks प्रविहजन्, T1 G M परिभवन् (for 'भुजन्) — Ks (hapl) om 8^a-11^b — ^c) S (except T2 M2) पश्या (for पद्भिः) Ds 4 9 चापि (for भीम) — ^d) K1 निधुनन्, K4 D1 2-8 9 T2 निधु, D1 निश्चयन्, Gs निनदन, Ca निष्टनन् (as in text) Ks तिष्ठन्निपरिधावसि

9 Ks om 9 (cf. v1 8) — ^a) B1 Dn1 Ds 6 8 T2 Cn जने न, Gs जने हि (for जनेऽभि) — K4 om 9^b-10^c — ^b) K1 2 D1 T2 Gs 4 M क्षीयसि, B Dn Ds Ds 10 T1 G1 5 क्षिपसि (A B In D MSS q and y are almost indistinguishable), Cd क्षीयसे, Ca 5 क्षियसि (as in text) — ^c) K1 2 त्व, Ds2 अन्यत्, D1 10 अन्न, S (except T2 Gs) अन्नन् (for अन्य) Gs अपि (for निशि) B D (except D1) T2 Gs 4 M2 च (for वा) — ^d) Ds D1 m T1 G1 5 अपि (for अभि)

10 Ks om 10 (cf v1 8), K4 om 10^{ab} (cf v1 9) — ^a) Ds अकाम सय, S (except T2) अस्वत्यो (T1 Gs 'स्य') सय, Ca d as in text — ^b) K1 Ds अभि, Ks D1 G1 5 आमे, Ds 7 आले, Ca d आस्ते (as in text) Ds 9 रुद, Ds 4 रुद (for रुद) — After 10^{ab}, Ds reads 11^a-13^b — ^c) T1 G1 2 5 अमे, Gs 4 M अधा (for जान्वोर्) K1 2 Ds 4 9 आस्थाय, T1 G2 Ms 4 (inf ln as in text) आदाय (for आधाय) — ^d) K1 2 Ds2 T1 आसे, D1 आमे (for आस्ते) Dn1 Ds 4 9 प्रपीदित, D1 m 10 निमीलित, Ca d प्रमीलित (as in text)

11 Ks om 11^{ab} (cf v1 8) — ^a) Some MSS भ्रुकुटीं D1 10 च (for च) Ds 4 9 तत (for पुन) — ^b) K4 B Dn Ds Ds 2 8 10 T2 विद्वान्, Ds 4 9 एव लिहन् (for विलिहन्) Gs ओष्ठौ परिलिहन्निव — For sequence of Ds cf v1 10 — ^c) D1 2 वीर (for भीम)

12 For sequence of Ds cf v1 10 Ds (hapl) om 12^{ab} — ^a) T1 G1 4 M4 (inf ln) सवितुर् (for सविता) — ^b) T1 Gs 4 Cd शुक्र, Ca शुक्र, Cs शुक्र (as in text) — Ks (hapl) om 12^{cd} — ^c) Ks Gs M2 तथा (for यथा) — ^d) B2 8 Ds1 T1 Gs M4 5 रश्मिमान् — After 12, Gs reads 15^{cd}

13 For sequence of Ds cf v1 10 — ^a) Ds Gs यथा, Cs तथा (as in text) Ks D1 सर्वं, Cs सत्य (as in text) D1 ब्रवीम, Cs ब्रवीमि (as in text) Ks एव, K4 B3 Ds 4 9 एव, Cs एतत् (as in text) — ^b) Gs M4 (inf ln) सत्य (for तस्य)

14 ^a) Gs 8 M1 8 आल्य (Ms 'भ') से, Ca d आलभसे (as in text) — ^b) K4 B Dn1 Ds D1 6 8 10 Gs ध्रियते (Bs ह्रीयते), Ds 4 9 यत्ते, D1 ह्रीनेव, Ca d

C. 5 2763
B. 5. 75. 14
K. 5. 74. 14

तस्य ते प्रशमे बुद्धिधीयतेऽद्य परंतप ॥ १४
अहो युद्धप्रतीपानि युद्धकाल उपस्थिते ।
पश्यसीवाप्रतीपानि किं त्वां भीर्भीम विन्दति ॥ १५
अहो पार्थ निमित्तानि विपरीतानि पश्यसि ।
स्वप्नान्ते जागरान्ते च तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १६
अहो नाशंससे किंचित्पुंस्त्वं क्लीब इवात्मनि ।
कश्मलेनाभिपन्नोऽसि तेन ते विकृतं मनः ॥ १७
उद्वेपते ते हृदयं मनस्ते प्रविपीदति ।
ऊरुस्तम्भगृहीतोऽसि तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १८
अनित्यं किल मर्त्यस्य चित्तं पार्थ चलाचलम् ।

वातवेगप्रचलिता अष्टौला शाल्मलेरिव ॥ १९
तवैषा विकृता बुद्धिर्गवां वागिव मानुषी ।
मनांसि पाण्डुपुत्राणां मज्जयत्यष्टवानिव ॥ २०
इदं मे महदाश्चर्यं पर्वतस्येव सर्पणम् ।
यदीदृशं प्रभापेथा भीमसेनासमं वचः ॥ २१
स दृष्ट्वा स्वानि कर्माणि कुले जन्म च भारत ।
उत्तिष्ठस्व विपादं मा कृथा वीर स्थिरो भव ॥ २२
न चैतदनुरूपं ते यत्ते ग्लानिररिदम् ।
यदोजसा न लभते क्षत्रियो न तदश्रुते ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

धीयते (as in text) Ks Ds 4 10 च (for सद्य).

15 a) Ks B D (except D1-4 9) T2 अहो युद्धाभि-
कांक्षाणां (Ds D1 'णि) — Gs reads 15^{ed} after 12
— °) Ds चेतसा, D2 पश्यसे (for पश्यसि) Ks B Dn
Ds 6 8.10 T2 चेतांसि विप्रतीपानि, Ds 4 9 T1 G M पश्यसे
वाससृष्टानि, D1 ये तां विप्रतिमानिर्कीं Ca d oitō अप्रती-
पानि (as in text) — °) Ks B Dn2 D2 8.9 10 T2
यत्वा, Ds यद्वा, D1 तं त्वा, T1 G1 2 न त्वां, Gs M न त्वा
(for किं त्वां) Ks किं त्वा भीम वदति ते, Dn1 Ds 4 9
त्व भीमार्थान्न विदसि, D1 त्वा भीर्भीम विन्दति, G4 न त्वा
भीम विन्दति, Gs मनसा भीम नश्यति

16 Bs om 16^{ab} — °) D1 1 जाग्रतांते, S जाग्रदते,
all oomm जागरांते (as in text) — °) = 18^d Ms 4
कस्मात् (for तस्मात्)

17 Ks om from 17 up to 5 74 3, G2 4 om
(hapl) 17-18. — °) Ds 4 9 किं तु (for किंचित्)
— °) D1 दृष्ट (for दृव) — Ks om 17^a-20^d — °)
Ds 4 9 अभिसपन्न (for अभिपन्नोऽसि) — °) D1 किं तु;
Ms-3 केन (for तेन)

18 Ks 5 G2 4 om 18 (of v1 17) — °) Ds2
D4 9 Gs 5 मे (for ते) — °) D1-4 9 च (for ते) B
Dn Ds D2-10 T2 प्रतिसीदति (for प्रविपी°) — °) Ds 4.9
अनुकपगृ° — 18^d = 16^d.

19 Ks 5 om 19 (of v1 17) — °) B D (except
Ds 4 10 10) T2 Ms 5 transp चित्त and पार्थ Ks
Ds 4 9 चलाचलं, D1 चल सुख, Ca. d s चलाचल (as in

text) — °) B2 4 D1 वातवेगप्रतिहता (D1 'चला);
Ds 4 9 वातवेगेन चलित्वा — °) Ks m सकृल, Ca. d s
अष्टौला (as in text) Some MSS शाल्मलेर

20 Ks 5 om 20 (of v1 17) — °) Ds 4 तच्च
(for तव) Bs 5 Dn1 Ds धिष्टता (for विकृता) — °)
Ks B2 D (except Dn2 D1 2 1 3 10) मज्जयति; T2
(before corr) Gs M1 3-5 मज्जयति T1 G1.2 5 मज्ज
यत्यष्टवैभसि

21 Ks om 21 (of v1 17). — °) Ds आपयेया
(for प्रभापेया) — °) Ds 4 9 T1 G1 4 M तव, T2
(inf. lnn.) Gs तत् (for वचः) Gs M1.2 (inf. lnn)
भीमसेन परतप

22 Ks om. 22 (of v1 17) — °) Gs अ; Ca स
(as in text) — Ks om 22^a-23^d

23 Ks 5 om 23 (of v1 17, 22) — °) S
(except T2) तेषु शांतिर (for यत्ते ग्लानिर) — °) M
यदि (for यद्) Ds 4 तेजसा, Ca ओजसा (as in text)

Colophon missing in Ks, Ks 5 om. it — Sub-
parvan K1 2 B Dn Ds D1 2 5-3 10 T1 G1 M
भगवद्गीता — Adhy name D2 वासुदेववाक्य; G1 भीम
प्रोत्साहन प्रति भगवद्भजन, M भीमरोपदी (Ms °पोद्दी)पन
— Adhy no (figuros, words or both) K1 (marg.
sca m) Gs 77, Ds (sca m) 72, Ds 68, D1 T1
G1-3 Ms 5 5 76, T2 73, Gs M1 4 75. — S'loka
no Dn1 23, Ds 80.

७४

वैशंपायन उवाच ।

तथोक्तो वासुदेवेन नित्यमन्युरमर्पणः ।

सदश्वत्समाधावद्भाषे तदनन्तरम् ॥ १

अन्यथा मां चिकीर्षन्तमन्यथा मन्यसेऽच्युत ।

प्रणीतभावमत्यन्तं युधि सत्यपराक्रमम् ॥ २

वेत्य दाशार्हं सत्त्वं मे दीर्घकालं सहोपितः ।

उत वा मां न जानासि पुवन्हृद् द्वापुवः ।

तस्मादप्रतिरूपाभिर्वाग्भिर्मां त्वं समर्छसि ॥ ३

कथं हि भीमसेनं मां जानन्कथन माधव ।

ब्रूयादप्रतिरूपाणि यथा मां वक्तुमर्हसि ॥ ४

तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि वचनं वृष्णिनन्दन ।

आत्मनः पौरुषं चैव बलं च न समं परैः ॥ ५

सर्वथा नार्यक्रमैतत्प्रशंसा स्वयमात्मनः ।

अतिवादापविद्धस्तु वक्ष्यामि बलमात्मनः ॥ ६

पश्येमे रोदसी कृष्ण ययोरासन्निमाः प्रजाः ।

अचले चाप्यनन्ते च प्रतिष्ठे सर्वमातरौ ॥ ७

यदीमे सहसा क्रुद्धे समेयातां शिले इव ।

अहमेते निगृहीयां बाहुभ्यां सचराचरे ॥ ८

पश्यैतदन्तरं बाहोर्महापरिघयोरिव ।

य एतत्प्राप्य मुच्येत न तं पश्यामि पूरुषम् ॥ ९

C. 5 2772
B. 5 76. 10
K. 5 75. 10

74

This adhy is missing in K₂ (cf. v l. 5 32 15)1 K₄ om. 1-3 (cf. v l. 5 73 17) — ^a) G₄ तथोक्ते वासुदेवे च — ^a) D₁ Cd समाधावन्, D₂ M₂-s समाधाय, T₁ G M₁ 2 समाधू(G₄ 'हृ)य, Ca as in text. K₁ समाधावत्स गोविन्द, D₂ 4.9 समाश्रमन्माधव स2 K₄ om 2 (cf. v l. 1) Before 2, K₁ 2 s Dn₁ D₂-4 7 s 10 T₁ G₁ 2 s 4 s ins भीम उ° (resp भीम), B Dn₂ D₅ D₁ s 6 s T₂ भीमसेन उ° (D₁ om उ°), K₄ (which om 2-3) ins भीम उ° (wrongly) before 4^{ed} — D₇ om 2 — ^a) D₁ M₁ 2 मा (for मां) — ^a) B Dn D₅ D₅ s 8 T₂ अत्यर्थ (for अत्यन्त) — ^a) B D (except D₁ 2 s 10, D₇ om) सत्यपराक्रम3 K₄ om 3 (cf. v l. 1), K₅ om from 3 up to 5 79 7 — ^a) B₂-4 Dn D₅ D₅ s 8 वेत्ति (for वेत्य) K₁ 2 G₄ तत्त्वं, B₃ 4 Dn D₅ D₅ G₄ सत्य, D₅ 4 9 सर्व (for सत्त्वं) D₂ 4 9 ह्व (for मे) — ^a) K₁ 2 D₇ 10 अय (for उत) D₅ बालान् (for वा मा) B₂ 4 नाभि, Dn₂ D₅ s 8 नाभु, M₂-s मा न (for मा न) — ^a) K₂ D₅ छव, M₂-s छवान् (for छवन्) K₁ 2 D₇ G₄ M₁ 2 हृदं, G₅ हृदे (as in text) B D (except D₁ 2 7 10) T₂ G₅ अहमे — G₄ om 3^a-4^d — ^a) B D (except D₅ 4 7 s 10) T₂ अनभिरूपाभि ; G₅ अप्रतिरूपो हि — ^a) D₇ transp मां and ह्व T₁ G₁ 2 s समाच्छसि, T₂ G₅ M (except M₂) समृ(M₂ 'मि)च्छसि, Ca d समर्छसि (as in text)4 K₅ G₄ om 4 (cf. v l. 3) — ^a) K₁ D₇ 10 च, K₂ ह्व (for हि) D₅ s 'सेनस्य (for 'सेन मा) D₁ M₂ s मा (for मा) — ^a) D₁ G₂ मानव (for माधव) — ^a) K₂ M₁ (inf len as in text) अप्रतिरूपाभिर् — ^a) K₂ नैव, M₂ तथा (for यथा) D₅ 4 9 ह्व, M₂ s मा (for मा) D₁ इच्छ° (for अर्ह°)5 K₅ om 5 (cf. v l. 3) — ^a) T₁ G₁ s वृष्णिपुगव6 K₅ om. 6 (cf. v l. 3) — T₂ (hapl.) om 6^{ed} — ^a) K₄ D₂ 4 7 9 अतिवादाति(K₄ D₇ 'नु)विद्धस, B₂ s अभिवादापविद्धस, S (except G₄, T₂ om) अपवादाप(T₁ 'मि, G₂ 'दि, M₂ 'व)विद्धस, Ca d as in text7 K₅ om. 7 (cf. v l. 3) — ^a) K₁ D₁ 7 T G₂-s मे (for इमे) — ^a) K₁ Dn₁ D₅ D₅ s 8 T₂ G₂ वा (for the first च) K₄ Dn D₅ D₅ s 8 T₂ अप्रतिष्ठे (for अप्यनन्ते) Dn₁ D₅ D₅ s 8 T₂ वा (for the second च) — ^a) K₄ Dn D₅ D₅ s 8 T₂ अप्यनन्ते, D₂ 7 10 अप्रतिष्ठे, Ca d प्रतिष्ठे (as in text) Dn₁ D₅ 4 9 चैव (for सर्व-) T₁ G M सु(T₁ G₁ s 4 अ)प्रतिष्ठे च मातरौ8 K₅ om 8 (cf. v l. 3) — ^a) K₄ B₂ 4 s D₁ 7 10 T G₂ s M यदिमे (=यद्+इमे) or यदि मे (Laksā), G₄ 4 यदि ते (for यदीमे) S (except T₂) सहस (for 'सा) — ^a) G₅ एको, Ca एते (as in text) Dn चि, D₅ s 8 [S]नु (for नि-) G₅ सरथ्य तेन गृहीयां — B₂ om 8^d-11^a9 K₅ B₂ om 9 (cf. v l. 3, 8) — ^a) S (except T₂ G₄ M₂) एतौ (for एतत्)10 K₅ B₂ om 10 (cf. v l. 3, 8) — ^a) B (B₂

C. 5. 2772
B. 5. 70 10
K. 5. 75 10

हिमवांश्च समुद्रश्च वज्री च बलभित्स्वयम् ।
मयाभिपन्नं त्रायेरन्वलमास्थाय न त्रयः ॥ १०
युध्येयं क्षत्रियान्सर्वान्पाण्डवेष्वाततायिनः ।
अधः पादतलेनैतानधिष्ठास्यामि भूतले ॥ ११
न हि त्वं नाभिजानासि मम विक्रममच्युत ।
यथा मया विनिर्जित्य राजानो वशगाः कृताः ॥ १२
अथ चेन्मां न जानासि सूर्यस्येवोद्यतः प्रभाम् ।
विगाढे युधि संवाधे वेत्स्यसे मां जनार्दन ॥ १३
किं मात्यवाक्षीः परुषैर्व्रणं सूच्या इवानघ ।

यथामति ब्रवीम्येतद्विद्धि मामधिकं ततः ॥ १४
द्रष्टासि युधि संवाधे प्रवृत्ते वैशसेऽहनि ।
मया प्रणुन्नान्मातङ्गात्रयिनः सादिनस्तथा ॥ १५
तथा नरानभिक्रुद्धं निघ्नन्तं क्षत्रियर्षभान् ।
द्रष्टा मां त्वं च लोकश्च विकर्षन्तं वरान्वरान् ॥ १६
न मे सीदन्ति मज्जानो न ममोद्वेपते मनः ।
सर्वलोकादभिक्रुद्धान्न भयं विद्यते मम ॥ १७
किं तु सौहृदमेवैतत्कृपया मधुसूदन ।
सर्वास्तितिक्षे संक्लेशान्मा स नो भरता नश्नु ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

om) Dn₂ D₈ D₂. 5. 6 8 10 T₂ वा, Dn₁ D₉ G₄ इव (for च) D₁ बलवान् (for 'भित्') — °) M₈ 4 अभिपन्नान्; Ca d 'न्न (as in text). — °) G₁ 8 बलान् K₄ D₈ 4 9 G₂-4 M आधाय, T₁ आदाय, G₁ 8 माधव (for आस्थाय) D₂-4 7 9 T₂ तत् (for न)

11 K₅ om. 11 (of v l 3), B₂ om 11^a (of. v l 8) — °) K₁ 4 D₈. 4 7 9. 10 अद्याह, K₂ अद्याह, B (B₂ om) Dn D₈ D₆. 6 8 T₂ युद्धार्हान्, D₁ 2 हताहं, G₂ 8 M₈ युद्धेहं, M₁. 4 युध्येहं (for युध्येय) K₁. 2 D₁₀ कौरवान् (for क्षत्रियान्). — °) T₁ G₂ 8-8 M अय (for अध) K₁ B₂ D₁ 10 T₁ G₁ 2 4 M एतान्, G₂ एव (for एतान्)

12 K₅ om 12 (of v l 3) — °) B₈ T₂ (by corr) अभि- (for नाभि-) — G₂ om from विक्रम* up to व्रण in 14^b. — °) K₁ 2 D₁ 10 बलोन्मत्ता* (for विनिर्जित्य) D₈ 4 9 यथा निर्जित्य राजानो — °) D₈ 4 9 राजोस्य (for राजानो)

13 K₅ G₂ om 13 (of v l 3, 12). — °) K₁ 2 तथा, G₂ अपि (for अथ) D₈ (by transp) मा चेन्, D₈. 4 9 कस्मान् D₁ M₄ मा (for मा) G₄ नाभि- (for मा न) — °) D₈ D₆ 7 उद्यत, Ca d उद्यत (as in text) D₁ सर्वथा च हि भारत, S (T₂ by corr, G₂ om) यथा (G₂ 4 दिवि) सूर्यमिवोदितं — T₂ om 13^a-14^b — °) Dn₁ सवादे, D₈ 4 9 सप्राप्ते, Ca d संवाधे (as in text) Ca d भोत्स्यसे (for वेत्स्यसे)

14 K₅ om 14 (of v l 3) G₂ om up to व्रण in 14^b (of v l 12) T₂ om 14^{ab} (of. v l 13) — °) K₁ D₁ 8 10 मा हुनोपि, K₂ D₈ D₁ 2 Cd 8 मा नेनेक्षि, G₂ M₈-8 मास्य (G₂ *म)वाक्षी (for मात्यवाक्षी) K₄

B D₈ प (K₄ D₈ पौ)रुपराक्षिपस्येव (B₄ *क्षिपसि किं), Dn₁ परुषा वाक् क्षिप्यस्येव, Dn₂ D₈. 4 9 किं पौ (Dn₂ *प)रुपैरा-क्षिपसि, D₁ पौरुषे जक्षयस्येव; G₄ किमाय चाक्षीहाशार्ह — °) K₁ D₁ व्रणपूतिर्, K₂ व्रणपूतिम्, K₄ B Dn D₈ D₁-8 8 9 Cs व्रणं पूतिम्, D₁₀ पूतिव्रणम् (for व्रण सूच्या) — °) K₄ D₈ 4 9 यथा ह्येतद्, D₂ यथा सत्य, D₁₀ यथाविध (for यथामति) D₈ 4 9 अद्य (for एतद्) D₈ D₁ यथा ह्यतिव्रयीम्येतद् — °) K₁. 2 G₂ 4 M₁ मामधिकं

15 K₅ om 15 (of v l 3) — °) D₈. 4 9 सबदे — °) K₁ D₁ 8 सुवि (for ऽहनि) — °) D₁ 10 सरथान् (for रथिन-)

16 K₅ om 16 (of v l 3) B₂ om from 16 up to the end of this adhy K₅ om 16^{ab} — °) D₁ वरान् (for नरान्) K₄ B₈ Dn₁ D₈ अतिक्रुद्धान्, D₂-8 8 अतिक्रुद्ध (for अभिक्रुद्ध) S तथातकमिव क्रुद्ध — °) K₁ M₁ लोकाश्च, D₁ ये लोकाः — °) K₁ 2 B₁ 8 8 D₁-3 9 निष्कर्षत, Ca d 8 विकर्षत (as in text) T₁ नरान्, G (except G₄) M₈ परान् (for the first वरान्) G₄ M₄ परान् (for the second वरान्)

17 K₅ B₂ om 17 (of v l 3, 16) — °) D₁ लुगानि, D₁ 10 S (except T₂) गात्राणि (for मज्जानो) — °) S (except T₂) न च मे (M₈ 8 ते) वेप (G₂ सीद)ते मनः — °) K₁ 2 D₁ समा, B₂ D₂-3 9 T G₁. 2 8 M₁ 2 4 (inf lsn) अपि, D₈ अति (for अभि-)

18 K₅ B₂ om 18 (of v l 3, 16) — °) D₈ G₄ 8 नु (for तु) D₈ 4. 9 एकं (for एतत्) K₂ D₁ किं नु (D₁ तु) सीदति मे चेत — °) = 5. 72 20^a B₃ च

७५

भगवानुवाच ।

भावं जिज्ञासमानोऽहं प्रणयादिदमब्रुवम् ।
 न चाक्षेपान्न पाण्डित्यान्न क्रोधान्न विवक्षया ॥ १
 वेदाहं तव माहात्म्यमुत ते वेद यद्ब्रलम् ।
 उत ते वेद कर्माणि न त्वां परिभवाम्यहम् ॥ २
 यथा चात्मनि कल्याणं संभावयसि पाण्डव ।
 सहस्रगुणमप्येतत्त्वयि संभावयाम्यहम् ॥ ३
 यादृशे च कुले जन्म सर्वराजाभिपूजिते ।
 बन्धुभिश्च सुहृद्भिश्च भीम त्वमसि तादृशः ॥ ४
 जिज्ञासन्तो हि धर्मस्य संदिग्धस्य वृकोदर ।

पर्यायं न व्यवस्यन्ति दैवमानुषयोर्जनाः ॥ ५
 स एव हेतुर्भूत्वा हि पुरुषस्यार्थसिद्धिषु ।
 विनाशेऽपि स एवास्य संदिग्धं कर्म पौरुषम् ॥ ६
 अन्यथा परिदृष्टानि कविभिर्दोषदर्शिभिः ।
 अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ७
 सुमन्त्रितं सुनीतं च न्यायतथोपपादितम् ।
 कृतं मानुष्यकं कर्म दैवेनापि विरुध्यते ॥ ८
 दैवमप्यकृतं कर्म पौरुषेण विहन्यते ।
 शीतमुष्णं तथा वर्षं क्षुत्पिपासे च भारत ॥ ९
 यदन्यद्दिष्टभावस्य पुरुषस्य स्वयंकृतम् ।

C. 5. 2791
 B 5. 77 10
 K. 5. 76. 10

(for स) Ds 4 9 असतो (for स नो) S ननु
 (for नशब्द)

Colophon missing in Ks, Ks Bs om it — Sub-
 parvan K1 2 4 B1 2-5 Dn Ds Ds 1-10 T1 G1 M
 भगवद्गीता — Adhy name Ds भीमसेनवाक्य, T1
 भीमकोपवचन, G1 भीमकोप, M भीमस्वामि (M1 भीमाभि-
 Ms 'स्याभि) प्रायःकथन — Adhy no (figures, words
 or both) K1 (marg sec m) G1 4 78, Ks 68, Ds
 (sec m) 73, Ds 69, Dr T Gs 8 Ms 8 8 77, Gs
 M1 4 76 — S'loka no Dn Ds 19

75

☞ This adhy is missing in Ks (cf v 1 5 32
 15) Ks om the whole adhy (cf. v 1 5 74 3)

1 Ks Bs Dn Ds 7 10 T2 Gs 4 M1 5 श्रीभगवानुवाच
 (S MSS om उवाच), D1 3 वासुदेव, G1.5 श्रीकृष्ण
 — ^a) K1 युष्मान्, Ks युष्मत्, Ca d भावं (as in text)
 S भाव (T1 भव, T2 भाव, G1 भवज्, M2 तत्र) जिज्ञासया
 पार्थ — ^b) D1.2 S Ca d साहृदात्, Cap प्रणयात् (as in
 text) — Gs om 1^a-2^b — ^c) K1 Dr अपक्षेपात्, Ks
 अवज्ञया, S अधि (M1 3 'व) क्षेपात् (for चाक्षेपात्)

2 Gs om 2^a (cf v 1 1) — ^a) Gs मत (for
 उत) — ^d) T1 Gs M त्वा (for त्वां)

4 ^a) Gs हि, Gs व (for च) — ^d) K1 2 Gs अपि
 (for असि)

5 ^a) K1 2 Dr अपि (for हि) Ds 4 9 S किं नु (Ds

41

[321]

T1 G1.5-5 नु पर्यायधर्मस्य — ^a) K1.2 B D (except
 D1-4 9) Cd [अ]व्यवस्यति, Ca s व्यवस्यन्ति (as in text)
 — ^d) Ks B1-4 Dn D1 5 8 8 T G1-8 देव, Ca दैव (as
 in text) Cd s cite दैव

6 ^a) D10 M (except M2) य, Ca. d s स (as in
 text) D1 भूताय, M भवति (for भूत्वा हि) — ^b) Ks
 D1 2 अर्थसिद्धये, Ds 4 9 इह सिद्धिषु — ^c) K1 Ds
 Ca d. s विनाश (for 'शे) S च (M2 स) (for ऽपि)
 M2 च (for स) K1 Dr 10 (before corr) M (except
 M2) स्यात् (for अस्य)

7 ^a) K1 2 D (except Dn Ds 8 8) मरुत्वत (for
 नभस्वत)

8 ^a) Dr (before corr) सुमित्र, Ca d s सुनीत (as
 in text) — ^b) D1 7 Gs मानुषक T2 G2 तत्कृत मानुष
 कर्म — ^c) D1 G2 देवेन, Ca d s दैवेन (as in text)
 S (except T2 G2-4) एतद् (for अपि) K2 न रुध्यते,
 Ds 4 9 न हन्यते, T1 G1 विहन्यते, Gs विमध्यते, all
 comm विरुध्यते (as in text)

9 Gs M om (hapl) 9^a — ^a) T G (Gs om)
 तेन (T2 G2 तथा, Gs किं नु) दैवकृत Cs cites दैव,
 Ca d. s cite ब्रह्म — ^b) Ks Dr निहन्यते, T2 विकुर्वते,
 Cs विरुध्यते, Ca d as in text — ^c) Ds 4 9 क्षुत्पिपासे
 (for तथा वर्षं) — ^d) Ds 4 9 लामालाभौ (for क्षुत्पिपासे)

10 ^a) Gs यत्तत्तत्, all comm. यदन्यत् (as in text)
 K1 Ds2 D2 7 Gs 4 इष्टभाव (Gs 'ग्य) स्व, Ks दिष्टभाव
 स्यात्, Ca d s as in text Ds 4 9 यदि स्यादिच्छया ताव
 — ^b) Ks B D (except D1 7) Gs अनुपरोध, Ca d

C 5. 2701
B. 5. 77 10
K. 5. 76. 10

तस्मादनवरोधश्च विद्यते तत्र लक्षणम् ॥ १०
लोकस्य नान्यतो वृत्तिः पाण्डवान्यत्र कर्मणः ।
एवंबुद्धिः प्रवर्तते फलं स्यादुभयान्वयात् ॥ ११
य एवं कृतबुद्धिः सन्कर्मस्वेव प्रवर्तते ।
नासिद्धौ व्यथते तस्य न सिद्धौ हर्षमश्नुते ॥ १२
तत्रेयमर्थमात्रा मे भीमसेन विवक्षिता ।
नैकान्तसिद्धिर्मन्तव्या कुरुभिः सह संयुगे ॥ १३
नातिप्रणीतरश्मिः स्यात्तथा भवति पर्यये ।
विपादमर्छेद् ग्लानिं वा एतदर्थं ब्रवीमि ते ॥ १४
श्वोभूते धृतराष्ट्रस्य समीपं प्राप्य पाण्डव ।
यतिष्ये प्रशमं कर्तुं युष्मदर्थमहापयन् ॥ १५

शमं चेत्ते करिष्यन्ति ततोऽनन्तं यशो मम ।
भवतां च कृतः कामस्तेषां च श्रेय उत्तमम् ॥ १६
ते चेदभिननिवेक्ष्यन्ति नाभ्युपैष्यन्ति मे वचः ।
कुरवो युद्धमेवात्र रौद्रं कर्म भविष्यति ॥ १७
असिन्नुद्धे भीमसेन त्वयि भारः समाहितः ।
धूर्जुनेन धार्या स्याद्वोढव्य इतरो जनः ॥ १८
अहं हि यन्ता वीभत्सोर्भविता संयुगे सति ।
धनंजयस्यैव कामो न हि युद्धं न कामये ॥ १९
तस्मादाशङ्कमानोऽहं वृकोदर मतिं तव ।
तुदन्नक्लीबया वाचा तेजस्ते समदीपयम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

अनवरोध (as in text). — ^a) D₁ २ विद्यात्तत्, Ca. s
विद्यते (as in text)

11 ^a) Gs अन्यथा, Ca. d. s अन्यतः (as in text).
— ^b) Ds (m as in text) १ ० कर्मसु, Ca. d. s as in text
— After 11^{ab}, Ds १ ० ins.

375* बाहुशालिन्महावीर्यं भीमसेन विचक्षण ।
D₄ (which om. 11^a-13^b) cont

376* मात्रा स्यादवधारणे ।
— D₄ ० om 11^a-13^b — ^a) T G (except G₄) एवं
युष्मा; Ca. d. s as in text — ^a) K₁ २ न्वय, K₄ B D
(except D₁ २, D₄ ० om) T₂ Cs न्वये, Ca. d. न्वयात्
(as in text)

12 D₄ ० om. 12 (of v. l. 11) — ^a) Gs १ Ms-२
स (for य) D₁ Ms १ एव (for एव) B₄ Dn Ds Ca. d
स, Ms-२ य, Cs सन् (as in text) — ^b) S कर्म च;
Ca. d. s कर्मसु (as in text) K₁ D₁ २ S (except G₂-४)
एव, Ca. d. s एव (as in text) — ^c) T G₁ M कश्चित्,
G₂-२ किञ्चित्, Ca. d. s तस्य (as in text).

13 D₄ ० om. 13^{ab} (of v. l. 11). — ^a) D₇ Ms-२
अत्र, T G (except Gs) यत्र, Cs तत्र (as in text). K₄
B (except B₂) Dn₁ Ds. ० २ Cn अनुमात्रा, Ca. d. s
अर्थमात्रा (as in text) T G ते (for मे) — ^c) K₄ B
D (except D₂ १ १०) वक्तव्या (for मन्तव्या) — ^d) K₄
B₂-४ Dn Ds Dsm. ० ० ० ० शत्रु (for कुरु) D₇ संयुगे
कुरुभि सह

14 ^a) K₄ B Dn Ds D₁ २ २-३. १० प्रहीणरश्मिः, Ds. ४

S प्रणीतबु (Gs 'सि'द्धि', Ca. d. s as in text — ^a) K₂, ४
B Ds D₂ २-३. १० T₂ G₂-४ M₁ (inf lsn) २-३ Cs भाव
विपर्यये — Dn₁ Ds १ ० तद् (Dn₁ 'था' भावि विपर्यये Ca. d
as in text. — ^c) K₁ D₁ १० अर्छेद्; K₂ T₁ G₄ २ इच्छेद्;
K₄ अर्थ, Ds D₇ G₁ M कच्छेद्, Ds ०. २ अर्थे, T₂ G₂
इच्छन्; Cs गच्छेद् (for अर्छेद्). — ^d) K₁ २ D₁ १ १०
अप्येतद्, K₄ B Dn Ds D₂-० १ १० (sup lsn) अप्येतम्
(for एतद्) D₇ तदर्थं प्रव्रवीमि ते.

15 ^a) B₂ Ds धातेराष्ट्रस्य — ^b) D₁ भारत (for
पाण्डव)

16 ^b) Ds तदा (for ततो)

17 ^a) K₂ न, Cs ते (as in text) K₄ B (except
Bs) Dn Ds Ds ० २ (by corr). १० T₂ G₂ अभिनिवेक्ष्यते
(G₄ 'त), Ds १ ० अभिनिविष्टार्थं, Ca. as in text — ^b)
K₁ D₁ Gs १ अभ्युपेक्ष्य (K₁ 'प्ये)ति, K₂ अभ्युपेक्षति,
Ds १ ० अवेक्षति न, T₁ अभ्युपेक्ष्यति, T₂ G₂ अभ्युपेक्ष्यति,
G₁ M₁ अप्यवेक्ष्य (M₁ 'क्ष)ति, Gs Ms १ अभ्युपेक्ष्य (M₄
'क्ष)ति; M₁ २ २ अप्यपे (M₁ 'वे)क्षति (M₁ inf lsn
अव्यवेक्ष्यति) (for अभ्युपेक्ष्यन्ति) Bs मद् (for मे) — ^c)
D₇ कुरवो रौद्रमेवात्र — ^d) K₄ B Dn Ds Ds ०. २ चोरं;
D₇ युद्धं (for रौद्रं)

18 ^b) K₂ समर्पितः (for समाहि) — ^a) T₂ इतरे,
M चेतरो, Ca इतरो (as in text) Ds इति रोचते (for
इतरो जन.) T₁ G₁ २ वोढव्या इतरे जनाः. १०

19 ^a) K₂ मयि, Gs नाभि, Ca. d. s न हि (as in
text) K₁ २ D₁ Gs कामयेत्, Ca. d. s 'ये (as in text),

७६

अर्जुन उवाच ।

उक्तं शुधिष्ठिरेणैव यावद्वाच्यं जनार्दन ।
तव वाक्यं तु मे श्रुत्वा प्रतिभाति परंतप ॥ १
नैव प्रथममत्र त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो ।
लोभाद्वा घृतराष्ट्रस्य दैन्याद्वा समुपस्थितात् ॥ २
अफलं मन्यसे चापि पुरुषस्य पराक्रमम् ।
न चान्तरेण कर्माणि पौरुषेण फलोदयः ॥ ३

तदिदं भाषितं वाक्यं तथा च न तथैव च ।
न चैतदेवं द्रष्टव्यमसाध्यमिति किंचन ॥ ४
किं चैतन्मन्यसे कृच्छ्रमस्माकं पापमादितः ।
कुर्वन्ति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः ॥ ५
संपाद्यमानं सम्यक् स्यात्कर्म सफलं प्रभो ।
स तथा कृष्ण वर्तस्व यथा शर्म भवेत्परैः ॥ ६
पाण्डवानां कुरुणां च भवान्परमकः सुहृत् ।

C. 5. 200E
E. 5. 72. 7
K. 5. 77. 7

20 ^a) D₁ S (except T₂ G_{1.2}) आश्रयमानो — ^b) D₁ मत (for मति) K₄ तदा (for तव) G₄ वृकोदर-
मरिंदम — ^c) K₁ नुदन् K₂ नुदस्त्रि वृकोदरा वाचा
(hypermetric), K₄ B Dn Ds Ds 8 8 10 गदत् वृकोदरा
वाचा, Ds 4.9 वाचा त्ववृकोदरा वीर, Gs इदं न वृकोदरा
वाचा — ^d) K₂ T₂ सम(T₂ 'सु)दीपयन्, K₄ B Dn Ds Ds
Ds 10 समदीपितं; Dn₁ Ds 4 7 9 Gs समदीपय (D₁ 'यन्),
D_{1.5} 8 समदीपित Gs 4 तेजस्तेजसि दीपये (Gs 'यन्)

Colophon missing in Ks, Ks om. it — Sub-
parvan K_{1.2} 4 B Dn Ds Ds 1-3.10 T₁ G₁ M
भगवद्गीता — Adhy name Ds भीमसेनमान्वन, M
भीमानुमोदन — Adhy no (figures, words or both)
K₁(marg sec m) G_{1.4} 79, K₂ 69, Ds (sec m)
74, Ds 70, D₁ T G₂ 3 M₂ 8 8 78, Gs M_{1.4} 77
— S'loka no Dn Ds 20

76

☞ This adhy is missing in Ks (cf. v.l. 5 32
15) Ks om. the whole adhy (cf v.l. 5 74 3)

1 ^a) Ds Gs-s M₄ युक्तं (for उक्त) K_{1.2} M₄ एवं
(for एव) — ^b) K₁ 2 D₁ 7 Gs वाक्य (for वाच्यं)
— ^c) T₂ G₂ च (for तु)

2 ^a) T₂ G₂ नैव प्रथमं त्व(T₂m त)त्र — ^b) Ds
transp मन्यसे and सुकर Ds G₄ सुकृतं (for सुकर)
Ds 4 8 8 विमो (for प्रभो) — ^c) T₁ Gs M₁(sup lin
as in text) 2 चार्त्तं (for घृत्) — ^d) Ds 8 M₁(sup
lin as in text) Cs देवाद्वा S समुपस्थित

3 ^a) N (except D₁-4.9, Ks missing, Ks om.)
T₁ Gs वा (for च) Ds जय (for अपि) — ^c) Ds 4 9
कर्मापि; Ca.d.s कर्माणि (as in text) — ^d) D₁ M

पुरुषस्य, D₂ पुरेषु, G₁ पुरुषेण, G₂ येषा नास्ति (for
पौरु) B₂ Dn Ds Ds बलोदय, Dn₁ Ds 4 9 Gs अफलोदय
(Dn₁ Gs 'य)

4 ^a) T₂ Gs-s M₁ 2 यदिद, Ca d as in text Ds
संपाद्यमान सम्यक् — ^b) S (except M₂) तथैव, Ca d
तथा च (as in text) Nil reads तथाचन (=तथापि) !
K₄ B Dn Ds Ds 2 8 8 10 Ca तत् (for the second च)
Ds 4 9 यथा तव तथैव तत्, D₁ तथ्यमेव न चान्यथा — ^c)
K₁ तथा (for न च) Ds Ds 8 8 एव, Gs इति (for एव)
— ^d) K₄ B D (except D₁-4 9) Cs अपि (for इति)
M₂-s किं परं (for किंचन)

5 M₂-s (hapl.) om 5^a-6^a — ^a) B_{1.2} 8 Dn Ds
वा, Ds 4 9 Gs M₁ 2 न, D₂m 8 8 तु (for च) T G
(except G₄) M₂ एव (for एतन्) K₁ 2 D_{1.2} 7 के(D₁ 2
ये)नैव (for किं चैतन्) K₂ क्षुद्र, Ds₂ D_{1.2}m कृष्ण,
Ds 4 7 9 कृष्णं, Cs कृच्छ्र (as in text) — ^b) K₁
D_{1.2}(m as in text) Ca d s असत्त (for अस्माक) K₄
B Dn Ds D₂m 8 8 8 10 अवसादित, S (M₂-s om)
उपपादितं (for पापमादित) — ^c) K₁ ते न, K₂ 4 D₁
तानि, D₂ ये वै, M₁ 2 तेषि (M₁ inf lin ये न), Ca d.s
तेषां (as in text) — ^d) D₂ M₁ तेषां (for येषां)

6 M₂-s om 6 (of v.l. 5) — ^a) Gs 4 सत्य (for
सम्यक्) B₁ 2 8 D₂-8 8-10 Gs स्यात्, D₁ T₁ G₁-8 8
M₁ 2 तु (for च) — ^b) B_{1.2} D₂-8 8 10 तत्, B₂ सत्,
D₂ यत्, Cs स्यात् (as in text) S (M₂-s om) च
कर्मफलं (for कर्म सफल) Ds 4 9 भवेत् (for प्रभो)
— ^d) K₁ 2 येन, Cs यथा (as in text)

7 Ds om 7 — ^a)=1 1 11^a Ds₂ Gs 4 M हि
(for च) — ^b) K₂ हि परम., B₁ 2 4 प्रथमत, B₂ Ds
Ds 8 8 च प्रथम, B₂ Dn न प्रथम, D₁ 2 प्रथमक, D₂ 4
हि प्रथम, M₂ परमकृत् (for परमक) Ca cites प्रथम

सुराणामसुराणां च यथा वीर प्रजापतिः ॥ ७
 कुरुणां पाण्डवानां च प्रतिपत्स्व निरामयम् ।
 अस्मद्विमतमनुष्ठातुं न मन्ये तव दुष्करम् ॥ ८
 एवं चेत्कार्यतामेति कार्यं तव जनार्दन ।
 गमनादेवमेव त्वं करिष्यसि न संशयः ॥ ९
 चिकीर्षितमथान्यत्ते तस्मिन्वीर दुरात्मनि ।
 भविष्यति तथा सर्वं यथा तव चिकीर्षितम् ॥ १०
 शर्म तैः सह वा नोऽस्तु तव वा यच्चिकीर्षितम् ।
 विचार्यमाणो यः कामस्तव कृष्ण स नो गुरुः ॥ ११
 न स नार्हति दुष्टात्मा बन्धं ससुतवान्धवः ।
 येन धर्मसुते दृष्ट्वा न सा श्रीरूपमर्षिता ॥ १२
 यच्चाप्यपश्यतोपायं धर्मिष्ठं मधुसूदन ।
 उपायेन नृशंसेन हता दुर्धूतदेविना ॥ १३
 कथं हि पुरुषो जातः क्षत्रियेषु धनुर्धरः ।

समाहूतो निर्वर्तेत प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ॥ १४
 अधर्मेण जितान्दृष्ट्वा वने प्रव्रजितांस्तथा ।
 वध्यतां मम वाष्णेय निर्गतोऽसौ सुयोधनः ॥ १५
 न चैतदद्भुतं कृष्ण मित्रार्थे यच्चिकीर्षसि ।
 क्रिया कथं नु मुख्या स्यान्मृदुना वेतरेण वा ॥ १६
 अथ वा मन्यसे ज्यायान्वधस्तेषामनन्तरम् ।
 तदेव क्रियतामाशु न विचार्यमतस्त्वया ॥ १७
 जानासि हि यथा तेन द्रौपदी पापबुद्धिना ।
 परिक्षिप्ता सभामध्ये तच्च तस्यापि मर्षितम् ॥ १८
 स नाम सम्यग्वर्तेत पाण्डवेष्विति साधव ।
 न मे संजायते बुद्धिर्वाजमुत्तमिवोपरे ॥ १९
 तस्माद्यन्मन्यसे युक्तं पाण्डवानां च यद्विमतम् ।
 तदाशु कुरु वाष्णेय यन्नः कार्यमनन्तरम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

— ^a) K₂ D₂ ८ ८ T G₂ २ M₂ २ २ वीर. (for *२)
 S Cf. 377* — ^a) = (var) 7^a D₈ transp. कुरु^a
 and पाण्ड^a — ^b) S प्रविधत्स्व (for प्रतिपत्स्व) K₁
 त्वनामय, K₂ अना^a, D₁ हाना^a, Ca २ निरा^a (as in text).
 — ^c) K₄ B D (except D₂ १ १०) G₄ *छान (for *छातु)
 — ^d) K₄ B D (except D₁ २ १ २. १०) मन्ये तव न
 (D₈ ४ ९ सु) दुष्कर

9 ^a) B D (except D₁ १ ९ १०) M₂ च (for चेत्)
 — D₈ om 9^a — ^b) T G₁ २ ४ M गमन, G₈ M₁
 (sup lin) वचन (for गमनात्) K₄ S (except G₅)
 चैवम्, D₁ २ G₅ एव (for एवम्) K₄ D₁ D₈ ४ १ ९ T
 G₁ २ ४ M (except M₂) एतत्, D₁ देव, D₂ चापि, G₅
 शर्म (for एव) — ^d) B D₁ D₈ D₅ ८ जनार्दन (for
 न सं)

10 ^a) K₄ B D (except D₁ ४ १ ९) च तत् (for
 तथा)

11 K₂ D₁ T₁ G₄ om (hapl.) 11^{ab} — ^a) B₈
 सम, D₈ D₁₀ G₁ शर्म (for शर्म) K₄ D₁ transp वा
 and नो — ^b) G₂ यथा तव (for तव वा यच्) — ^d)
 K₂ D₈ समो (for स नो)

12 ^a) K₂ ससुतबाधव — ^b) G₄ २ धर्मसुत K₄ B
 (except B₈) D₁ D₈ D₂ ४ T₂ G₂ M₈ २ दृष्टा (for *दृष्टा).

13 ^a) D₁ यथा, S (except G₄, T₂ before corr.)
 या च (for यच्च) K₁ २ ४ D₁ D₈ ४ १ ९ अस्व (for अपि)
 T₂ (after corr) न्यायेन पश्यतोपाय — K₄ om 13^d—
 15^a — ^d) D₁ D₈ ४ ९ हत, Ca कृता (for हता) D₁
 G₂ २ वेदिना, G₄ सेविना, Ca as in text.

14 K₄ om 14 (of v 1 13) — ^d) D₈ ४ ९ हि
 (for ऽपि) S पद्वित (for उपस्थिते).

15 K₄ om 15^a (of v 1. 13) — ^a) D₁ २ जित
 (for जितान्) — ^b) D₁ T₁ G₁ २ २ M₂ ४ प्रव्रजितान्
 (D₁ त), D₂ प्रव्रजित M₁ (sup lin as in text) तदा
 (for तथा) — ^c) K₄ D₁ 10 (sup. lin) तव, T G₁ २ ४
 M₁ ४ एव, G₂ २ M₅ एव (for सम) — ^d) D₈ विज्ञातोः
 D₁ 10 निश्चितो, Ca d २ निर्गतो (as in text). T₁ G₁ २
 अय (for असौ)

16 ^a) D₁ कर्म (for कृष्ण) — ^b) K₁ D₈ ४ १ ९
 मित्रार्थ, K₂ समार्थ, G₂ मित्रत्व D₈ ८ ८ चिकीर्षसे — ^c)
 D₁ क्रिया. K₁ D₈ ४ १ ९, K₄ D₁ D₈ D₅ ८ १० च, M
 न (for नु) D₁ पुण्या, M मृदा, G₂ मुख्या (as in text)
 D₁ स्यु (for स्वात्) — ^d) K₂ ४ D₁ D₂ D₁ २ T G₂ २
 M₁ २ वा (as in text), the rest च. G₁ दारुणेन (for
 वेतरेण)

17 ^a) D₁ M₁ स (for तद्) G₂ एवं (for एव)

७७

भगवानुवाच ।

एवमेतन्महावाहो यथा वदसि पाण्डव ।
 सर्वं त्विदं समायत्तं वीभत्सो कर्मणोर्द्वयोः ॥ १
 क्षेत्रं हि रसवच्छुद्धं कर्पक्रेणोपपादितम् ।
 ऋते वर्षं न कौन्तेय जातु निर्वर्तयेत्फलम् ॥ २
 तत्र वै पौरुषं ब्रूयुरासेकं यत्तत्कारितम् ।
 तत्र चापि ध्रुवं पश्येच्छोषणं दैवकारितम् ॥ ३
 तदिदं निश्चितं बुद्ध्या पूर्वैरपि महात्मभिः ।

दैवे च मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् ॥ ४
 अहं हि तत्करिष्यामि परं पुरुषकारतः ।
 दैवं तु न मया शक्यं कर्म कर्तुं कथंचन ॥ ५
 स हि धर्मं च सत्यं च त्यक्त्वा चरति दुर्मतिः ।
 न हि संतप्यते तेन तथारूपेण कर्मणा ॥ ६
 तां चापि बुद्धिं पापिष्ठां वर्धयन्त्यस्य मन्त्रिणः ।
 शकुनिः सप्तपुत्रश्च भ्राता दुःशासनस्तथा ॥ ७
 स हि त्यागेन राज्यस्य न शमं समुपैष्यति ।

C. 5. 2829
B. 5. 79 8
K. 5. 78. 8

— ^a) S (except G₂) न विचार्यो मत् (T₁ G₁ १ वच, G₄ चम) स्वया.

18 ^a) T₂ G₂ तदा (for यथा) B₂ Dn एतेन (for तेन) — ^d) T₂ G₂ २.२ M₂-s transp तच्च and तस्य K₄ D₂-s अप-, B Dn D₂ D₁-१ १० उप- (for अपि)

19 ^a) T₂ G₁ (before corr) २ २ न, C₂ स (as in text) S (except G₄) चैव, C₂ नाम (as in text) — ^b) D₁ G₂ अपि, C₂ हति (as in text) — ^d) D₂ transp दीन and उप्त

20 ^b) D₁ २ कौन्तेयानां (for पाण्डव) D₁ (m as in text) मत् (for हित) K₄ B D (except D₁ २ १ १०) हित च यत् (for च यद्वितम्) — ^c) K₄ B₂ ४ तथाशु, D₁ तदत्र (for तदाशु) — ^d) K₂ ते (for न) S यत्कायं सम (M₂-s तद) नत्तर

Colophon missing in K₂, K₅ om. it — Sub-parvan K₁ २ ४ B Dn D₂ D₁ २ १-२ १० T₁ G₁ २ M भगवद्गीता — Adhy name D₂ T₁ G₁ M अर्जुनवाक्य — Adhy no (figures, words or both) K₁ (marg sec m) G₁ ४ ८०, D₂ (sec m) ७५, D₂ ७१, D₁ G₂ M₁ ४ ७८, T₂ G₂ २ M₂ २ २ ७९ — S'lo'ano Dn १९, D₂ G₂ २०

७७

☞ This adhy is missing in K₂ (cf v l 5 32 15) K₅ om the whole adhy (cf v l 5 74 3)

1 K₂ B₂ Dn D₁ १० T₂ G (except G₂) read भगवानुवाच (resp भगवान्), some with prefixed श्री — ^a) T₁ G₂ भाग (for 'वाहो') — ^b) B₁ २ भारत (for पाण्डव) — After 1^{ab}, K₄ B D (except D₁ २ १ १०,

D₂ १० marg sec m) १२९

377* पाण्डवानां कुरुणां च प्रतिपत्त्ये निरामयम् ।

(cf 5 76 8^{ab}) — ^a) B₁-4 D (except Dn₂ D₂ २ २)

G₂ समायत्त, T₁ G₁ २ २ समायुक्त B₂ युष्मद्वितमनुष्ठेय

2 ^a) G₂ सारवत् (for हि रसवत्) — ^b) B Dn₂ D₂ D₁ २ १० (marg sec m) कर्मणैव, Dn₁ D₁ १ १० कर्पकेन Cn २ cite कर्मणा — ^c) B Dn D₁ १० २ वर्षांश्च, C₂ 'पां' (for 'पं') D₂ १ वर्षांश्च, D₂ २ वर्षांश्च (for वर्षं न) K₁ T₁ G₁ २ तु (for न) — ^d) B₂ D₁ २ निर्वर्तते (for 'येत्')

3 ^a) K₁ २ D₁ १० अपि, Dn₂ D₁ एव, G₂ एव (for वै) K₄ D₂ T₂ (inf l'n as in text) G₂ पुरुष K₁ २ D₁ १० T₁ G₁ २ प्राहुः, Dn₁ D₂ ४ १ कुरु (for ब्रूयु). — ^b) K₂ (before corr) ४ Dn₂ D₂ ४ १ T₂ (inf l'n as in text) G₂ ४ C₂ यत्, G₂ यत्तु (for यत्) — ^c) S पश्य (for पश्येत्)

4 ^a) D₂ यद् (for तद्) — ^c) D₁ दैव च मानुष चैव — ^d) D₂ ससिद्ध, C₂ युक्त (as in text)

5 ^a) K₁ २ D₁ १० तदेतर्हि, D₁ अहं तदि, D₂ ४ १ तदिदं हि, M₁ २ अहं तु हि, M₂-२ अहं तर्हि (for अहं हि तत्) — ^c) T₂ G₂ २ M transp शक्य and कर्तुं, G₂ transp कर्म and कर्तुं

6 ^a) G₂ सत्य (for धर्म) K₄ B D (except D₁ १०) लोक, G₂ धर्म (for सत्य) — ^b) D₂ ४ २ पूरुष (for दुर्मति) — ^c) T₁ G₁ २ स्वेन (for तेन)

7 G₂ om 7^a-8^a — ^a) B₂ ४ Dn तथा, D₂ ४ १ ते च (for तां च) G₂ अस्य (for अपि) — ^b) D₂ कर्मणा (for मन्त्रिण) D₂ वर्धयिष्यत्यमन्त्रिण, D₂ ४ १ वर्तयते च मं — ^d) D₂ ४ १ च ह (for तथा)

8 G₂ om 8 (cf. v l 7) — ^a) T₂ G₂ transp

C. 5. 2530
B. 5. 72. 9
K. 5. 72. 8

अन्तरेण वधात्पार्थ सानुबन्धः सुयोधनः ॥ ८
न चापि प्रणिपातेन त्यक्तुमिच्छति धर्मराट् ।
याच्यमानस्तु राज्यं स न प्रदास्यति दुर्मतिः ॥ ९
न तु मन्ये स तद्वाच्यो यद्युधिष्ठिरशासनम् ।
उक्तं प्रयोजनं तत्र धर्मराजेन भारत ॥ १०
तथा पापस्तु तत्सर्वं न करिष्यति कौरवः ।
तस्मिन्वाक्रियमाणेऽसौ लोकवध्यो भविष्यति ॥ ११
मम चापि स वध्यो वै जगतश्चापि भारत ।
येन कौमारके यूयं सर्वे विप्रकृतास्तथा ॥ १२
विप्रलुप्तं च वो राज्यं नृशंसेन दुरात्मना ।
न चोपशम्यते पापः श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ॥ १३

असकृचाप्यहं तेन त्वत्कृते पार्थ मेदितः ।
न मया तद्दृहीतं च पापं तस्य चिकीर्षितम् ॥ १४
जानासि हि महाबाहो त्वमप्यस्य परं मतम् ।
श्रियं चिकीर्षमाणं च धर्मराजस्य मामपि ॥ १५
स जानंस्तस्य चात्मानं मम चैव परं मतम् ।
अजानन्निव चाकस्मादर्जुनाद्याभिश्ङ्कसे ॥ १६
यच्चापि परमं दिव्यं तच्चाप्यवगतं त्वया ।
विधानविहितं पार्थ कथं शर्म भवेत्परैः ॥ १७
यत्तु वाचा मया शक्यं कर्मणा चापि पाण्डव ।
करिष्ये तदहं पार्थ न त्वाशंसे शर्म परैः ॥ १८
कथं गोहरणे ब्रूयादिच्छंश्चर्म तथाविधम् ।

स and न T₁ G₁ शर्म; M (except M₁) सम (for शर्म) K₄ Dn Ds Ds 10 G₈ 4 समुपेयति, T₂ 'पेक्षति, G₂ 'पेक्षति, M शममेयति — °) K₄ B Dn Ds Ds 6 8 वध (for वधांत)

9 °) M₁ (inf lin) राज्य, Cs त्यक्तु (as in text) — °) B Dn Ds D₁ 2 1 च (for तु). Dn₁ ते, D₂ च, T₂ G₂ स्वं, G₄ हि (for स)

10 °) K₁ Dn₂ Ds 4.9 न तनु; G₂ 8 स तु (for न तु) Ds T₂ G₂ मन्येत (for मन्ये स) K₁ D₂ Ca d न, Ds 4 9 च (for स) — K₄ om 10^b-11^d — °) B₂ 4 भाषित; Cs as in text. — °) B₂ 4 D (except D₁-4 7 9) यत्तु (for तत्र)

11 K₄ om 11 (cf. v.l. 10), D₁ (hapl) om 11^a-12^b — °) D₂-4 9 तथाप्यापस्तु (for तथा पापस्तु) K₂ सत्यं (for सर्व) — °) B₁ 8 पाण्डव, T₁ G₁ 5 ते वच, T₂ G₂ दुर्मतिः (for कौरव) — °) Ds असिन् T₂ G₂ अपि (for असौ) — °) B₂ 4 5 Dn₂ D₂-4 लोके (for लोक)

12 D₁ om. 12^{ab} (cf. v.l. 11) — °) D₁ मया (for मम) B₁ 5 वा (for च) K₄ B₂-4 Dn Ds D₂-8 10 हि; B₁ 5 अपि, Ds 4 9 स्यात् (for वै) — °) B₂ 4 कृत्स्नस्य जगतस्तथा; D₁ लोकवध्यश्च भारत — B₅ om 12^a-13^d — °) K₁ 2 4 B (B₅ om) Ds D₁ 8-7 9 10 तदा, Dn सदा, G₅ परै (for तथा)

13 B₅ om 13 (cf. v.l. 12) — °) K₂ D₁ M₂ विप्रल (K₂ 'लु)ब्ध; Ds 'कृष्ट, G₁ 'युक्त (for 'लुप्तं) T₁ G₁ च ते, G₅ ततो (for च वो)

14 G₅ om. 14-17. — °) Ds 4.9 जानतास्य, T G₂

पाप तच्च

15 G₅ om. 15 (of v.l. 14) — °) K₁ 2 D₁-4 7 9 10 त्वमस्य परम मत — G₈ (hapl) om 15^a-16^b

16 G₅ om 16 (of v.l. 14), G₈ om 16^{ab} (of v.l. 15). — °) K₄ Dn₁ D₁-4 6 7 G₄ स, T₁ न (for स) T₁ न हि, T₂ G₁ 2 4 M अपि (for तस्य) — °) G₂ मम वै परमं मतं — °) K₄ B D (except Ds 4 7 9) मां कस्माद्; T₂ (inf lin.) चात्मान (for चाकस्माद्) — °) D₂ अपि; T₁ G₁ 2 4 हि, T₂ G₂ अस्य (for अद्य) K₁ D₂ T G₁ 2 अति; Ds 4 अपि, Cs अमि- (as in text). M अर्जु नाभ्यतिशङ्कसे

17 G₅ om. 17 (of v.l. 14) — °) Ds 4 9 8 (G₅ om.) om च K₄ B D (except D₁-4 2.10) अनु (for अव) B₅ 8 (except G₂, G₅ om) मया (for त्वया) — °) B (except B₅) Dn Ds 4 T₂ G₄ Cs विधानं विहित, Ca d as in text — °) T₂ (inf lin. as in text) G₈ कर्म (for शर्म)

18 D₁ (hapl) om 18 — °) Ds Ds 4.9 च (for तु) — °) K₁ Ds 7 M चापि (as in text), T₁ G₁ 5 अपि च, G₈ चैव, the rest वापि — °) T₁ G₅ तु (for तु)

19 °) B₅ गोहरणान्, S (except T₂ G₁ 2) गोम्रहणे K₄ B₁-4 Dn Ds m 5 6 10 युक्त; B₅ युक्त, Ds [अ]युक्त, Ds युक्त (for ब्रूयाद्) — °) K₄ B (except B₅) Dn Ds Ds m 5 6 8 10 नैतच्, D₂-4 इत्थ (for इच्छन्) B₅ D₂ (m as in text) 2.4 9 धर्म, D₁ कर्म (for शर्म) K₄ B₅ Dn Ds Ds m. 5 6 8 10 तथा हित, B₁-4 तयादित; D₁ 2 T G M₁ त (G₅ य)या चिर; Ds 4 9 तथा परं — °)

याच्यमानोऽपि भीष्मेण संवत्सरगतेऽध्वनि ॥ १९
तदैव ते पराभूता यदा संकल्पितास्त्वया ।
लवशः क्षणश्चापि न च तृष्टः सुयोधनः ॥ २०

सर्वथा तु मया कार्यं धर्मराजस्य शासनम् ।
विभाव्यं तस्य भूयश्च कर्म पापं दुरात्मनः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

नकुल उवाच ।

उक्तं बहुविधं वाक्यं धर्मराजेन माधव ।
धर्मज्ञेन वदान्येन धर्मयुक्तं च तत्त्वतः ॥ १
मतमाज्ञाय राज्ञश्च भीमसेनेन माधव ।
संशमो बाहुवीर्यं च ख्यापितं माधवात्मनः ॥ २
तथैव फल्गुनेनापि यदुक्तं तत्त्वया श्रुतम् ।

आत्मनश्च मतं वीर कथितं भवतासकृत् ॥ ३
सर्वमेतदतिक्रम्य श्रुत्वा परमतं भवान् ।
यत्प्राप्तकालं मन्येथास्तत्कुर्याः पुरुषोत्तम ॥ ४
तस्मिंस्तस्मिन्निमित्ते हि मतं भवति केशव ।
प्राप्तकालं मनुष्येण स्वयं कार्यमरिंदम ॥ ५
अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति सोऽन्यथा ।

C. 5. 2849
B. 5. 80. 6
K. 5. 79. 6

K१ वाच्यमान, Dn१ युच्यमान, Cn as in text B१ & Dn D१ हि (for सपि) — १) K१: द्रोणेन च गतात्म (K१ 'ध्व'ना, G१ स शस्त्रसुगतेध्वनि, M१ (sup lin as in text) १-१ संवत्सरगतेध्वनि

20 १) T G१-३ तथा (for तदा) G१ & M यथा (for यदा) — १) K१ T G१ कणश, Cs क्षणश (as in text) B (except G१) एव (for अपि) — १) G१ दुष्ट, Cs नृष्ट (as in text)

21 १) K१ अपि, D१ हि, T१ G१ & च, T१ G१ & तन् (for तु) — १) D१ समाख्यं, T१ विचार्यं, Cs d s as in text T१ G१ तत् (for च)

Colophon missing in K१, K१ om it. — Sub-
parvan K१: १ B Dn D१ D१ १-१ 10 G१ M भगवद्गीता
— Adhy name M वासुदेवस्वाभिप्रायकथन — Adhy
no (figures, words or both) K१ (marg sec m)
G१: 81, D१ (sec m) 76, D१ 72, D१ T G१ &
M१: १ 80, G१ M१ & 79 — S'loka no Dn 21

78

✎ This adhy is missing in K१ (cf v.l 5 32
15) K१ om the whole adhy (of v.l 5 74 3)

1 १) K१ T१ (inf lin as in text) G१ M१ & त (K१

य) त्वया (for तत्त्वत) K१ धन्यं युक्त वचस्त्वया, K१ B Dn D१ D१ १-१ 10 श्रुत चैवेह (B१: १ & Dn 'व हि, B१ 'व ह) तत्त्वया (D१ तत्त्वया), D१ & १ धर्मयुक्त श्रुतं त्वया; G१ धर्मयुक्तेन तत्त्वत

2 D१ (hapL) om. from 2^a up to तत्त्वया in 3^b — १) T१ G१ मति (for मत) S विज्ञाय (for आज्ञाय) D१: तु (for च) — १) K१: शसता, K१ D१ सगमे; Dn१ D१ सगमो, D१ शसित, D१ & १ शस मे, D१ T१ शसतो, T१ शस नो, G१ शसितो, G१ सशयो, G१ सम मे, G१ शसावो, Cn सशमो (as in text) — १) K१ & D१ तथैव यलमात्मन, D१ & ख्यापितं परमात्मन

3 D१ om. up to तत्त्वया in 3^b (cf v.l 2) — १) D१ S फल्गुनेन (as in text), the rest फा

4 १) D१ ज्ञात्वा, T१ (inf lin as in text) G१ कृत्वा (for श्रु) T१ G१ M परमक T१ G१ & पुमान् (for भवान्) — १) D१ S कार्यं (for कुर्या)

5 १) K१ यस्मिंस्तत्तन्; K१ M१ यस्मिंस्तस्मिन् (K१ sup lin यस्मिन्तस्मिन्); T१ G (except G१) M१ तस्मिंस्तत्तन्, Cs as in text K१ निमित्त हि, T१ (inf lin as in text) G निमित्तेषु D१: १ यस्मिन्निमित्ते हि मत — १) K१ हित, D१ & १ वर, Cs मत (as in text) — १) D१ & १ मनुष्येषु — १) K१ B D (except D१) Cs क्षम (for स्वय)

C. 5 2649
B. 5 60 0
K. 5 79 0

अनित्यमतयो लोके नराः पुरुषसत्तम ॥ ६
अन्यथा बुद्धयो ह्यासन्नसासु वनवासिषु ।
अदृश्येष्वन्यथा कृष्ण दृश्येषु पुनरन्यथा ॥ ७
अस्माकमपि वाष्ण्ये वने विचरतां तदा ।
न तथा प्रणयो राज्ये यथा संप्रति वर्तते ॥ ८
निवृत्तवनवासान्नः श्रुत्वा वीर समागताः ।
अक्षौहिण्यो हि सप्तेमास्त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ ९
इमान्हि पुरुषव्याघ्रानचिन्त्यवलपौरुषान् ।
आत्तशस्त्रात्रणे दृष्ट्वा न व्यथेदिह कः पुमान् ॥ १०
स भवान्कुरुमध्ये तं सान्त्वपूर्वं भयान्वितम् ।
ब्रूयाद्वाक्यं यथा मन्दो न व्यथेत सुयोधनः ॥ ११
युधिष्ठिरं भीमसेनं वीभत्सुं चापराजितम् ।
सहदेवं च मां चैव त्वां च रामं च केशव ॥ १२

सात्यकिं च महावीर्यं विराटं च सहात्मजम् ।
द्रुपदं च सहामात्यं धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥ १३
काशिराजं च विक्रान्तं धृष्टकेतुं च चेदिषम् ।
मांसशोणितभृन्मर्त्यः प्रतियुध्येत को युधि ॥ १४
स भवान्गमनादेव साधयिष्यत्यसंशयम् ।
इष्टमर्थं महाबाहो धर्मराजस्य केवलम् ॥ १५
विदुरश्चैव भीष्मश्च द्रोणश्च सहवाहिकः ।
श्रेयः समर्था विज्ञातुमुच्यमानं त्वयानघ ॥ १६
ते चैनमनुनेष्यन्ति धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
तं च पापसमाचारं सहामात्यं सुयोधनम् ॥ १७
श्रोता चार्थस्य विदुरस्त्वं च वक्ता जनार्दन ।
कमिवार्थं विवर्तन्तं स्थापयेतां न वर्त्मनि ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

6 ^a) S चरितो (for चिन्तितो). — ^b) D₂ S च (for सः). — ^c) K₂ ४ अनन्यमतयो; G₁ ४ अनित्यमनतो.

7 ^a) B₈ D₇ 10 मतयो (for बुद्धयो)

8 ^b) G₄ विपिने (for वने वि-) Dn₁ D₈. ४ ९ सदा;
G₂ ४ M₁ (inf lin as in text) ४-९ तथा (for तदा)
— ^c) D₈ प्रत्ययो (for प्रणयो)

9 ^a) K₂ B₈ D₂ वनवासा.. K₁ २ B₈ D₂ M स
(for नः) — ^b) D₈ ४ ९ श्रुत्वा वीरान्समागतान् — ^c) S
(mostly) अक्षौ T₁ G₁ तु, G₈ अपि (for हि). D₁ १
T G₂. ९ पृता (for इमा)

10 ^a) K₁ २ ४ D₈ ४ ९ श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) — ^b) K₁ २
व्यथेद्दि, D₈ ४ ९ G₁ ९ तेह, D₇ दपि, T₁ व्यथेते ह (for
दिह) T₁ केचन, G₈ कश्चन (for कः पुमान्) B₈ व्यथते
न हि कः पुमान्

11 ^a) K₁. २ मुख्य (for मध्ये) K₂ त्व (for त)
— ^b) K₄ B Dn₁ D₈ D₁ २ ९ १० भयोत्तर, D₇ नयान्वित,
T₁ G₁ ९ दयान्वित, M भवान्वित Dn₂ D₈ ९ सांत्वपूर्व-
भयोत्तर — ^c) S (except G₈ ९) [अ]सत्तो (for मन्दो)

13 ^b) D₁ २ महारथ, D₈ ४ ९ महावल, D₈ ४ ९ M₂
सहानुज, G₈ महामति (for सहात्मजम्) — ^c) K₄
B D (except D₁-४ १ १०) माघव (B₂ केशव) (for
पार्षतम्).

15 ^a) G₄ देवकार्यं च (for गमनादेव). — ^b) G₄
केशव (for केवलम्).

16 ^b) K₂ D₈ ४. १ ९ १० T₁ G₁ ९ द्रोणश्चैव सवाहिक-
— ^c) G₄ सर्वेदृश्वन्यथावाक्य — ^d) K₄ B D (except
D₁. १ ९ १०) G₄ उच्यमानास्

17 ^a) B₁ ९ ९ D₁ वै तम्, D₈. ४ ९ चैवम् (for चैनम्)
— ^b) B₂ ९ सर्वांघव (for जना)

18 ^b) T₂ G₂ वक्तासि; G₁ ९. ९ M वक्ता च (by
transp), G₄ वक्ता वै — ^c) G₄ ९ किम् (for कम्) K₁. ९
B₁ ९ ९ Dn₂ D₁-४ ९ १० नि(K₁ न)वर्तत, T₁ G₁ ९ M
विवर्त्मस्य, T₂ G₂ विपन्नस्त्व, G₈ ९ विपन्नस्य; Ca d s as
in text. — ^d) T₁ G₁ ९ स्थापयेया T₂ G₂ नृपारमज
(for न वर्त्मनि) D₈ स्थापयेतास्मवर्त्मनि.

Colophon missing in K₈, K₈ om. it — Sub-
parvan K₁ २ ४ B Dn D₈ D₁ २ ९-९ १० T₁ G₁ M₁ ९-९
भगवद्गीता — Adhy name T₁ G₁ M नकुलवाक्य, G₂
कृष्णयानं — Adhy no (figures, words or both)
K₁ (marg sec m) G₁ ९ ८२, D₈ (sec m.) ७७, D₈
७३, D₇ T G₂ ९ M₂ ९ ९ ८१, G₈ M₁. ९ ८०. — S'loka
no. Dn D₈ १८.

७९

सहदेव उवाच ।

यदेतत्कथितं राज्ञा धर्म एष सनातनः ।

यथा तु युद्धमेव स्यात्तथा कार्यमरिन्दम ॥ १

यदि प्रशममिच्छेयुः कुरवः पाण्डवैः सह ।

तथापि युद्धं दाशार्हं योजयेथाः सहैव तैः ॥ २

कथं नु दृष्ट्वा पाञ्चालीं तथा क्लिष्टां सभागताम् ।

अवधेन प्रशम्येत मम मन्युः सुयोधने ॥ ३

यदि भीमार्जुनौ कृष्ण धर्मराजश्च धार्मिकः ।

धर्ममुत्सृज्य तेनाहं योद्धुमिच्छामि संयुगे ॥ ४

सात्यकिरुवाच ।

सत्यमाह महानाहो सहदेवो महामतिः ।

दुर्योधनवधे शान्तिस्तस्य कोपस्य मे भवेत् ॥ ५

जानासि हि यथा दृष्ट्वा चीराजिनधरान्वने ।

तथापि मन्युरुद्धूतो दुःखितान्प्रेक्ष्य पाण्डवान् ॥ ६

तस्मान्माद्रीसुतः शूरो यदाह पुरुषर्षभः ।

वचनं सर्वयोधानां तन्मतं पुरुषोत्तम ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

एवं वदति वाक्यं तु युयुधाने महामतौ ।

सुभीमः सिंहनादोऽभूद्योधानां तत्र सर्वशः ॥ ८

सर्वे हि सर्वतो वीरास्तद्वचः प्रत्यपूजयन् ।

साधु साध्विति शैनेयं हर्षयन्तो युयुत्सवः ॥ ९

C. 5. 2870
B. 5. 81 9
K. 5. 80. 10

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

79

This adhy is missing in Ks (cf v.1 5 32 15)

1 Ks om. 1-7 (cf v.1 5 74. 3) — ^a) Ds 4 9 T1 Gs M (except Ms) यदैतत् (M1 inf in यदैतत्) — ^b) S तथा (for यथा) Ks (before corr) नो, K4 B D (except Ds 4 7 9 10) च, T G1 2 न; Gs तु (for नु) S साध्य एव (for युद्धं) — ^c) S यथाका (G1 'क') मरिन्दम2 Ks om 2 (cf v.1 1) — ^b) T1 G1 5 युधि (for सह) — ^c) K1 2 Ds 4 9 सदैव3 Ks om 3 (cf v.1 1) — ^a) K1 2 Ds 9 तु, D1 Gs 4 M हि, D1 च (for नु) — ^b) Ks 4 B Dn Ds Ds-3 9 G1 4 कृष्ण (for क्लिष्टा) Dn1 गता समा, G1 Ms 5 यभां गता, Cs as in text. D1 रुद्रियमानामनागम4 Ks om 4 (cf v.1 1) — ^b) D1 सात्यकि, T1 G1 5 धार्मिका — ^c) Bs Ds युद्धम् (for योद्धुम्) — After 4, D1 S ins

378* मूढि मद्बचन कृष्ण सुयोधनमपण्डितम् ।

कृच्छ्रे वने वा वस्त्रय पुरे वा नागमाह्वये ।

[(L 1) D1 तद्वचन T1 G2 दुर्योधनम् T1 G1 5 उपस्थित (for अपण्डितम्) — (L 2) D1 कृच्छ्रेणापि न कौरव्य पुरे सिन्धुगता]

5 Ks om 5 (cf v.1 1) — ^a) S (except G4)

42

महानाहु — ^b) Ds D1 T1 G1 5 M1 'युति (for 'मति) — ^c) K1 2 D1 10 सुयो (for दुर्यो) — ^d) K1 2 D1 10 सम्यक् (for तस्य)6 Ks om 6 (cf v.1 1) — ^a) K4 B Dn Ds Ds-3 न जानासि, D1 जानासि हि, D2 जानामीति, Ds जानासि न (for जानासि हि) T2 Gs कृष्ण (for दृष्ट्वा). — ^b) D2 चीरावर — ^c) Ds उद्धूत, D1 8. 4. 9 समूत (for उद्धूत)7 Ks om 7 (cf v.1 1) — ^a) Bs वीर (for शूर) — ^b) K4 B D (except Ds 4 9) रणकर्कश (for पुरुष) — ^c) G1 Ms-5 'योधाना — ^d) B2 4 मधुसूदन (for पुरुषो)8 Ks resumes 1 — ^a) K1 2 B2 Ds 4 7 9 G2 व्रवति (for वदति) D1 तद्वाक्य, D1 T1 Gs M1 वाक्ये तु — ^b) G4 समूत (for सुभीम) K1 2 वभूव सुमहात्माद, Ks यमौ मही सुनादेन, Ds 4 9 सहर्ष समभूदय; D1 यभां मही तदा * * — ^c) D2 भारत, D1 10 गर्जतां (for सर्वदा)9 ^a) B Dn D1 5 8 9 10 सर्वदा (for 'त) D1 शूरा (for वीरा) — ^b) D1 G2 सम (for प्रत्य) — ^c) A few MSS सैनेय

Colophon om in Ks Gs, Ks missing — Subparvan K1 4 5 B Dn Ds D1 2 5-8 10 G1 M भगवद्गीता

[329]

वैशंपायन उवाच ।

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।
 कृष्णा दाशार्हमासीनमब्रवीच्छोकशिक्षिता ॥ १
 सुता द्रुपदराजस्य स्वसितायतमूर्धजा ।
 संपूज्य सहदेवं च सात्यकिं च महारथम् ॥ २
 भीमसेनं च संशान्तं दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ।
 अश्रुपूर्णेक्षणा वाक्यमुवाचेदं मनस्विनी ॥ ३
 विदितं ते महाबाहो धर्मज्ञ मधुसूदन ।
 यथा निकृतिमास्थाय भ्रंशिताः पाण्डवाः सुखात् ॥ ४
 धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामात्येन जनार्दन ।
 यथा च संजयो राज्ञा मन्त्रं रहसि श्रावितः ॥ ५

— *Adhy. name* T₁ M₁ सहदेववाक्यं, G₁ M₂-s सहदेव-
 सात्यकिवाक्यं — *Adhy. no* (figures, words or both)
 K₁ G₁ 4 83, D₂ 78, D₃ 74, D₇ G₂ M₁ 4 81, T₁ G₂
 M₂ s. 82. — *S'loka no.* Dn D₂ 9

80

— This adhy. is missing in K₂ (of. v. 1 5. 32 15).

1 ^a) B₂ D₂ तद् (for तु). — ^b) G₄ वच (for हित). — ^c) G₄ कृष्णा तदनु दाशार्हं — ^d) B₁ s D₂ s D₂ कर्षिता

2 ^b) K₁ Ca d असिता^a; S (except G₄) स्वंचिता^a — ^c) D₂ s s M पूजयन् (for संपूज्य). K₁ s D₁ 20 त, D₂ 2 तु (for च) G₂ 4 पूजयित्वा तु शैनेय — ^d) G₂ 4 सहदेव (for सात्यकि च)

3 ^c) D₂-4. s वाचं, T₁ G₁ s देवी (for वाक्य).

4 Before 4, K₁ D₂ T₂ G₁ s s ins. द्रौपद्युवाच (resp. द्रौपदी) — D₁ om 4^a-5^b.

5 D₁ om. 5^{ab} (of. v. 1 4) — ^c) K₁ s D₇ 10 हि, K₂ D₂ D₂ स (for च) D₂ राज्ञः

6 ^a) D₁₀ युधिष्ठिरस्य D₁ धर्मज्ञ (for दाशार्हं). — K₂ om. 6^{cd}. — ^c) T₂ G₂ s M₂ यथोक्त. T₁ G₁ समय. (for सजय) — ^d) K₁ D₂ s s 10 transp श्रुत and त्वया K₂ यथा, D₂ D₁ s T₁ G₁ s मया (for त्वया)

7 7^{ab} = (var.) 5, 70, 10^{ab}. — ^b) D₂ ग्रामाणि

युधिष्ठिरेण दाशार्हं तच्चापि विदितं तव ।
 यथोक्तः संजयश्चैव तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ ६
 पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा इति महाद्युते ।
 कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ॥ ७
 अवसानं महाबाहो किंचिदेव तु पञ्चमम् ।
 इति दुर्योधनो वाच्यः सहृदश्चास्य केशव ॥ ८
 तच्चापि नाकरोद्वाक्यं श्रुत्वा कृष्ण सुयोधनः ।
 युधिष्ठिरस्य दाशार्हं ह्रीमतः संधिमिच्छतः ॥ ९
 अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधनः ।
 संधिमिच्छेन्न कर्तव्यस्तत्र गत्वा कथंचन ॥ १०
 शक्यन्ति हि महाबाहो पाण्डवाः सुजयैः सह ।

नगराणि च — 7^{ab} = 5, 31 19^{ab}, 70, 15^{ab} — ^c) N
 अविश्य (D₂ D₂ २५) ल D₂ s D₂ s D₂ s वृकस्थूल — ^d)
 K₂ M आसदी, K₄ B D₂ s D₂ s s १० माकदी, K₁ D₁
 मासदी, D₂ 1 D₂ s १ माकद, D₁ मासदे (sic), T₁ G₁
 अवर्ती, T₁ (sup lin.) s G₁ s s वासर्ती, G₂ वारावं (for
 आसन्दी as in K₁ D₂ only)

8 8^{ab} = (var.) 5 31 19^{ab}, = (var.) 5. 70 15^{ab}.
 — ^a) K₂ D₁ s T₁ G₁ तु (K₂ D₂ G₁ च) गोविंद (for
 महा^a). M अवसाने च (M₁ s तु) गोविंद — ^b) B Dn
 D₂ T₁ G₁ s M (except M₂) कचिद् (for किंचिद्) K₄
 B Dn D₂ s s s एकं (for एव) K₁ s s D₂ s s १०
 अत्र, K₄ B Dn D₁ s s s च (for तु) — ^c) K₂ D₁ s
 सजय (for केशव) — K₄ om from केशव up to 10^a.

9 K₄ om 9 (of. v. 1 8) — ^a) B Dn D₂ s s s
 न (for तच्च), and हि (for न) D₁ तत्र (for तच्च)
 — After 9^{ab}, D₂ reads 10^a-11^b — K₂ D₁ om.
 (hapl) 9^a-10^b — ^d) B (except B₂) Dn D₂ s s s
 G₂ श्री^a (for ह्री^a)

10 K₂ D₁ om 10^{ab} (of. v. 1 9), K₄ om. 10^a (of
 v. 1 8) D₂ reads 10^a-11^b after 9^{ab} — ^c) K₂ B₂ s
 D (except D₁ s s s) G₂ M₁ (inf lin.) s कर्तव्य

11 ^a) K₁ s D₂ s दाक्षयति, M₂-s दाक्षयति D₂ s ह,
 D₁ च, G₂ दृष्ट, M₂-s त्व (for हि) — ^b) S विनाशे
 (M₁ s 'रोधे) पादवा (G₂ बांधवे, M₂-s पादवै) सह.
 — ^{cd}) G₂ M₂-s घृत (for घर्त) B₂ D₁ s transp.
 घोरं and क्रुद्धं. S क्रुद्धाः (for 'द्ध) T₂ (inf lin.) G₁

धार्तराष्ट्रवलं धोरं कुद्धं प्रतिसमासितम् ॥ ११
 न हि साम्ना न दानेन शक्योऽर्थस्तेषु कश्चन ।
 तस्मात्तेषु न कर्तव्या कृपा ते मधुसूदन ॥ १२
 साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाम्यन्ति शत्रवः ।
 मोक्तव्यस्तेषु दण्डः स्वाजीवितं परिरक्षता ॥ १३
 तस्मात्तेषु महादण्डः क्षेप्तव्यः क्षिप्रमच्युत ।
 त्वया चैव महाबाहो पाण्डवैः सह सृज्यैः ॥ १४
 एतत्समर्थं पार्थानां तव चैव यशस्करम् ।
 क्रियमाणं भवेत्कृष्ण शत्रुस्य च सुखावहम् ॥ १५
 क्षत्रियेण हि हन्तव्यः क्षत्रियो लोभमास्थितः ।
 अक्षत्रियो वा दाशार्हं स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ १६
 अन्यत्र ब्राह्मणात्तात सर्वपापेष्ववस्थितात् ।
 गुरुर्हि सर्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसूताग्रभृक् ॥ १७
 यथावच्चे भवेद्दोषो वक्ष्यमाने जनार्दन ।

स वक्ष्यस्यावधे दृष्ट इति धर्मविदो विदुः ॥ १८
 यथा त्वां न स्पृशेदेष दोषः कृष्ण तथा कुरु ।
 पाण्डवैः सह दाशार्हं सृज्यैश्च ससैनिकैः ॥ १९
 पुनरुक्तं च वक्ष्यामि विश्रम्भेण जनार्दन ।
 का नु सीमन्तिनी मादृक्पृथिव्यामस्ति केशव ॥ २०
 सुता द्रुपदराजस्य वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
 धृष्टद्युम्नस्य भगिनी तव कृष्ण प्रिया सखी ॥ २१
 आजमीढकुलं प्राप्ता स्तुपा पाण्डोर्महात्मनः ।
 महिषी पाण्डुपुत्राणां पञ्चेन्द्रसमवर्चसाम् ॥ २२
 सुता मे पञ्चभिर्वीरैः पञ्च जाता महारथाः ।
 अभिमन्युर्यथा कृष्ण तथा ते तव धर्मतः ॥ २३
 साहं केशग्रहं प्राप्ता परिक्रिष्टा सभां गता ।
 पश्यतां पाण्डुपुत्राणां त्वयि जीवति केशव ॥ २४
 जीवत्सु कौरवेयेषु पाञ्चालेष्वथ वृष्णिषु ।

C. 5. 2695
B. 5. 82. 25
K. 5. 81. 25

*ममाधितु, Ca d s as in text

12 Ks om. (hapl.) from 12^b up to दानेन in 13^a,
 Ds om. from स्तेषु up to 18^d — ^b) S शक्योऽर्थस्ते कश्चन
 (Ms. 'लेन्ति कश्चन) — Gs (which om 12^a-13^d)
 repeats 11 after 12^{ab} — ^d) Ds १ transp तेषु and
 न Gs कृपा ते (for तेषु न), and न तेषु (for कृपा ते)

13 Ds Gs om 13, Ks om. साम्ना दानेन (cf. v.l
 12) — ^a) K1 s Dr 10 वै (for वा) Gs चार्ण्य (for
 वा कृष्ण) — ^b) S (Gs om.) शाम्यते ये न शत्रवः — ^c)
 Ks B (except Bs) Dn Ds Ds २.९ 10 (m as in text)
 योक्तः; S (Gs om) क्षेप्तः (for मोक्तः)

14 Ds om 14 (cf. v.l 12) — ^a) Ks T1 महान्,
 Ds १ मदा (for महा) — ^b) Dr मोक्तः (for क्षेप्तः), cf
 v.l 13 — ^c) Ks Ds १ पाचालैः (for पाण्डवैः) B1-s
 transp सह and सृज्यैः K1 Ds १ १० M (except
 M2) च न; Ks चैव (for सह)

15 Ds om 15 (cf. v.l 12) — ^a) K1 एव, Gs
 अपि (for च)

16 Ds om 16 (cf. v.l 12), B2 om. 16^{ab} — ^b)
 Ds चलम् (for लोभम्) Ks D10 आश्रित (for आस्थित)
 — B2 om (hapl.) 16^d-19^e

17 B2 Ds om. 17 (cf. v.l 16, 12) — ^b) T1 Gs
 सर्वान्पापेषु, Ca सर्वं (as in text) K1 Ms ४ अपि
 स्थितात्, T1 Gs अपस्थितान् Dn1 Ds २ १० सर्वपापे
 व्य (Dn1 ह्य)वस्थितात् — ^c) D10 (m as in text) Gs

*भूताना (for *वर्णाना)

18 B2 Ds om 18 (cf. v.l 16, 12) — ^a) K1 s s
 D1 १ 10 यश्च, M1 s अय (for यया) B1 s Dn transp
 भवेद्दोषो and वक्ष्यमाने — ^d) K1 s D1 २.९ 10 वृत्तः, Ks
 वेदः, Ds सर्वं (for धर्मः)

19 B2 om 19^{ab} (of v.l 16), Ks om. 19^c-20^b
 — ^a) D1 T1 G (except Gs ४) M1-s त्वा, Ds द्या, T2
 (after corr) अस्मान्, M1 वो (for त्वा) — ^b) Ds तथा
 (for दोष), and हित (for तथा) — ^c) B2 ४ Dn2 Ds
 Gs ४ दाशार्हः — ^d) B2 ४ Ds सहसैनिकैः; Bs च
 सनोमकः, S च महारथं (for च सलैः)

20 Ks om 20^{ab} (of v.l 19) — ^b) Ks D1 S Ca
 विस्त्रमेण, Ds १ विश्रमाच — ^c) K1 २ ४ B D (except
 D1 २ ४ १ 10) Gs तु, Ks वा (for नु) Ks D1 M (except
 M2) तादृक् (for मा)

21 ^b) Some MSS वेदीमध्यात्, Gs अग्निकुडात्.
 — ^d) Ds १ १ वरा (for प्रिया)

22 ^a) Some MSS अजः — ^d) Dn1 Ds ४ १ ०
 पचानामिदं (Dr 'ना दीप्त)वर्चसा

23 ^d) S एते; Ca d s ते (as in text)

24 ^a) D1 कचः (for केशः) — ^b) Dn Ds Dr
 Gs ४ M यमागता, D1 वश गता — Ds om 24^c-25^d

25 Ds om 25 (of v.l 24) — ^a) K1 Ds १ १ १०
 पादवेयेषु, Ks s B Dn Ds Ds १ १ पादुपुत्रेषु (for कौरवे)
 — ^b) Ks B2-s Dn1 Ds १ १० पचालेषु Ks Ds च

C. 5. 2265
B. 5. 82. 25
K. 5. 81. 25

दासीभूतासि पापानां सभामध्ये व्यवस्थिता ॥ २५
निरामर्षेष्वचेष्टेषु प्रेक्षमाणेषु पाण्डुषु ।
त्राहि मामिति गोविन्द मनसा काङ्क्षितोऽसि मे ॥ २६
यत्र मां भगवान्राजा श्वशुरो वाक्यमब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व पाञ्चालि वराहासि मतासि मे ॥ २७
अदासाः पाण्डवाः सन्तु सरथाः सायुधा इति ।
मयोक्ते यत्र निर्मुक्ता वनवासाय केशव ॥ २८
एवंविधानां दुःखानामभिज्ञोऽसि जनार्दन ।
त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष सभर्तृज्ञातिवान्धवाम् ॥ २९
नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
सुषा भवामि धर्मेण साहं दासीकृतभवम् ॥ ३०
धिग्वलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य धनुष्मताम् ।
यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३१

यदि तेऽहमनुग्राह्या यदि तेऽस्ति कृपा मयि ।
धार्तराष्ट्रेषु वै कोपः सर्वः कृष्ण विधीयताम् ॥ ३२
इत्युक्त्वा मृदुसंहारं वृजिनाग्रं सुदर्शनम् ।
सुनीलमसितापाङ्गी पुण्यगन्धाधिवासितम् ॥ ३३
सर्वलक्षणसंपन्नं महाभुजगवर्चसम् ।
केशपक्षं वरारोहा गृह्य सव्येन पाणिना ॥ ३४
पद्माक्षी पुण्डरीकाक्षमुपेत्य गजगामिनी ।
अश्रुपूर्णेक्षणा कृष्णा कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ३५
अयं ते पुण्डरीकाक्ष दुःशासनकरोद्भूतः ।
सर्तव्यः सर्वकालेषु परेषां संधिमिच्छता ॥ ३६
यदि भीमार्जुनौ कृष्ण कृष्णौ संधिकामुकौ ।
पिता मे योत्स्यते वृद्धः सह पुत्रैर्महारथैः ॥ ३७
पञ्च चैव महावीर्याः पुत्रा मे मधुसूदन ।

(for अय)

26 ^a) K₂ s B (except B₁) Dn₂ D₈ D_{1.7} 10 M₂ s
निरामर्षेषु, Ca d as in text. — ^b) K₂ क्षम* (for प्रेक्ष*).
— ^c) K₂, 4 B D (except D₁ 7.9 10) पाहि (for त्रा*)
— ^d) K₄ B D (except D₁ 7 10) चितितो (for काङ्क्षितो)
T₂ (inf l in as in text) मया (for सति मे)

27 K₂ om. 27 — ^a) D₁ G₈ s M (except M₂)
मा, D₂, 4 s अय (for मा) Dn₁ D₂ D₈ 4.7 9 G₂ s s
M₁ भगवन् D₂ T₁ transp भगवान् and श्वशुरो — ^d)
K₄ B₁ s 4 D₈ हि; D₁ च, T₁ G₁ स्त्री, M त्व (for the
first अस्ति) K₁ s Dn D₈ 4.7 9 10 मम, G₈ 4 हि मे
(for अस्ति मे)

29 D₈ om. 29^{ab} — ^b) K₂ पात्रभूतां, K₄ D₈ 6 G₂
अभिज्ञासि — ^c) K₄ s B D (except D₁-4 7-9)
त्रायस्व (for त्राहि मां) — ^d) K₄ B₂ 4 Dn D₈ s T₂ G₄
सभर्तृ(G₄ *भ्रातृ)ज्ञातिवाधवान्, K₈ T₁ G₁ s सभ्रातृज्ञाति-
वाधवाम्

30 ^a) K₂ s Dn₁ D₇ s न त्वह (for नन्वहं) B₁ s
भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य नन्वह कृष्ण चोभयोः — K₈ om.
30^b-31^b — ^d) K₁ 2 4 B D (except D₁ 2) बलात्
(for अभवम्)

31 K₈ om 31^{ab} (of v l. 30) — ^a) T G M₄
धनुष्मता K₂ 4 B Dn D₈ D₈ 6 s 10 धिक्पार्थस्य धनु-
ष्मतां भीमसेनस्य धिग्वल — ^c) K₂ पाप* (for कृष्ण)

32 ^b) K₁ यद्यस्ति मयि ते कृपा — ^d) K₁ D₁ M Cd
विनी*, D₂ (before corr) प्रणी*, Ca s विधी* (as in

text) — After 32, K₄ ins an addl colophon

33 K₈ om 33-41. — Before 33, all MSS.
except T₁ G₈ s ins वैशं उ* (D₁ 2 4 S om. उ*)
— ^a) D₁ मृदुसमार, Ca d s as in text. — ^b) D₈ m
कुटिला*, Cd s वृजिना* (as in text) — ^c) K₄ B D
(except D₁ 10) सर्व* (for पुण्य*)

34 K₈ om. 34 (of v l. 33) — ^a) Dn₁ D₂
*सपूर्ण, D₂ *सयुक्त — ^c) K₂ D₇ केशपाश, Ca d as in
text. — ^d) K₂, 4 B D (except D₈ 4 7 9 10) वामेन
(for सव्ये*)

35 K₈ om 35 (of v l. 33), D₁ om 35^{ed} — ^c)
D₂, 4 s अश्रुपूर्णेक्षण B₂ 4 दीना, G₄ कृष्ण — ^d) G₄ इद
(for कृष्णं) T₁ G₁ s वाक्यमय (for वचनम्)

36 K₈ om 36 (of v l. 33) — Before 36, K₄ T
G ins. द्रौपदी (K₄ cont उ*) — ^a) K₂ मे; K₄ D₂
(by corr.) s 7 s तु (for ते) — ^b) K₁, 2 Dn D₈
D₁ 7 9 10 M₄ *करोद्भूत — ^d) K₂ B Dn D₈ D₂-s s
सर्वकार्येषु; K₄ संधिकार्येषु, G₈ s सर्वलोकेषु Dn₁ D₂
D₂ s G₂ 4 इच्छता D₈ स्मरणीय* सदा कृष्ण तत्र तेषु
स्वया विभो

37 K₈ om 37 (of v l. 33), D₈ om 37^{ab}. D₂
om from सधि* up to मे in 38^b. — ^b) D₂ 4 s
संधिकारकौ, T₁ G₁ s *काक्षिणौ — ^c) D₂ 4 s योत्स्यति मे
(for मे योत्स्यते) B₄ वीर* (for वृद्ध*) D₈ पिता मम
महायाहो, G₈ विराट सहपुत्रश्च — ^d) K₄ om. (hapl.)
from पुत्रैर् up to 38^d D₂ 4 s महारथ.. T₁ G₁ s

अमिमन्तुं पुरस्कृत्य योत्स्यन्ति कुरुभिः सह ॥ ३८
 दुःशासनभुजं श्यामं संचिन्नं पांसुगुण्डितम् ।
 यद्यहं तं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३९
 त्रयोदश हि वर्षाणि प्रतीक्षन्त्या गतानि मे ।
 निषाय हृदये मन्तुं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ४०
 विदीर्यते मे हृदयं भीमवाक्शूल्यपीडितम् ।
 योऽयमद्य महानाहुर्धमं ममनुपश्यति ॥ ४१
 इत्युक्त्वा चापमन्त्रेण कण्ठेनायतलोचना ।
 स्त्रोद कृष्णा मोन्कम्पं मस्तरं चाप्यगददम् ॥ ४२
 न्तनौ पीनायतश्रोणी महितावभिवर्पती ।
 द्रवीभृतमिवान्युष्णमुत्सृजद्वारि नेत्रजम् ॥ ४३
 तामुवाच महाबाहुः केशवः परिमान्त्वयन् ।

अचिराद्भयसे कृष्णे रुदतीर्भरतस्त्रियः ॥ ४४
 एवं ता भीरु रोत्स्यन्ति निहतजातिवान्धवाः ।
 हतमित्रा हतबला येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥ ४५
 अहं च तत्करिष्यामि भीमार्जुनयमैः सह ।
 युधिष्ठिरनियोगेन देवाच्च विधिनिर्मितात् ॥ ४६
 धार्तराष्ट्राः कालपका न चेच्छृण्वन्ति मे वचः ।
 शेष्यन्ते निहता भूर्मा श्वश्रुगालादनीकृताः ॥ ४७
 चलेद्दि हिमवाञ्छलो मेदिनी शतधा भवेत् ।
 द्यौः पतेच्च मनक्षत्रा न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ४८
 सत्यं ते प्रतिजानामि कृष्णे चाप्पो निगूढताम् ।
 हतामित्राञ्छ्रिया युक्तानचिराद्भयसे पतीन् ॥ ४९

G. 5. 23
B. 5. 52. 49
K. 5. 61. 49

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अर्धातितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

हुपद सह पुरस्कृतं

38 K. 1 om 38 (cf v. l. 33), D. 2 om up to मे in 38^a (cf v. l. 37) — ^a) D. 10 पते, T. G. 1 : इमे (for पते) — ^a) K. 1 : B. D. n. D. 2 (after corr.) 3-2. 2 : योत्स्यते T. 1 G. 1 : शत्रु^a (for पुर^a)

39 K. 1 om 39 (cf v. l. 33) — ^a) D. 1 G. 1 M. 1 : शाय, T. 1 : (inf. lin) G. 1 : चापन, G. 1 : चापि, M. 1 : श्यावं (for श्याम) — ^a) Some N. MSS पाशु^a B (except G. 1 M. 1 : पासुहृदि — ^a) D. 1 : तु (for त) K. 1 D. 1-4 : 10 G. 1 न प्र (for तन) — ^a) D. 1 : हृदये मम (for हृदयस्य मे)

40 K. 1 om 40 (cf v. l. 33) — ^a) D. 1 : प्रतीक्षन्त्या — D. 2 om 40^a-41^a — ^a) B. 1 D. 1 D. 2 : नि^a (for नि^a) — ^a) K. 1 ममिदम् (for प्रदीप्तम्)

41 K. 1 D. 1 om 41 (cf v. l. 33, 40) — ^a) K. 1 D. 1 S (except G. 1 M. 1) निदीर्यते — ^a) D. 1 महापादो — ^a) K. 1 : B. (except B. 1) D. n. D. 1 : 10 प्यानु^a (for ममनु^a)

42 Before 42, T. 2 G. 1 ins. वैत^a — ^a) K. 1 छत्रेन, B. 1 D. 1 : छत्रेन, D. 1 (before corr.) : 2 : छत्रेन, G. 1 छिन्नेन (for मन्त्रेन) — ^a) K. 1 B. 1 D. 1 : 10 T. G. 1 : M. 1 मोक्षट, K. 1 मापेक्ष, G. 1 मोक्षट — ^a) K. 1 : D. 1 : 1-10 M. 1 सुम्भर, K. 1 T. 1 सुम्भर, B. 1 D. 1 मस्तर K. 1 चाप्यगददा, K. 1 भीमगददा, D. 1 चाप्यगददं

43 ^a) K. 1 : D. 1 : 1 : 10 T. 1 G. 1 सहता, Ca सहता (as in text) K. 1 D. 1 D. 1 G. 1 M. 1 अभिवर्पति — ^a) K. 1 अत्ययं, G. 1 अन्युष्ण (as in text) — ^a) K. 1 D. 1 G. 1 असृजद्, K. 1 : B. 1 : 1 : D. n. D. 1 : 10 सुचती; B. 1 D. n. D. 1 : सुचती

44 Before 44^a, T. 2 ins. भीमगवान् — ^a) D. 1 : नचिराद् (for अचिराद्) D. 1 भीरु (for कृष्णे) — ^a) D. 1 : G. 1 रुदतीर् K. 1 कौरव^a, K. 1 D. 1 S (except G. 1 M. 1 : भारत^a)

45 ^a) K. 1 : D. 1 D. 1 ते (for ता) T. G. M. 1 : चापि (for भीरु) M. 1 : च ररोत्स्यन्ति (for भीरु रो^a) — ^a) D. 1 निवृत्त^a (for निहत^a) — ^a) D. 1 G. 1 यामा (for येषां) K. 1 B. 1 : 1 : D. n. D. 1 : 10 भाविनि (D. 1 D. 1 : नी), B. 1 D. 1 T. 1 G. 1 : 1 M. 1 भामिनी

46 ^a) D. 1 : 1 : वै (for च) — ^a) K. 1 S : नियोगाच्च — ^a) D. 1 विधिचोदितान्

47 ^a) T. 1 G. 1 : च (for चेत्) S श्रोष्यति (for शृण्वन्ति) D. 1 : 1 : मद् (for मे) — ^a) K. 1 : D. 1 : 1 : M. 1 : शेष्यति — ^a) Some MSS 'सृगाला' T. 2 G. 1 : 'छाशनी' Ca. d cite अर्धातितमोऽध्यायः (as in text)

48 ^a) K. 1 : D. 1 : 10 M. 1 चलेत्; T. G. चलेद्य (G. 1 पतेद्य) (for चलेद्दि) B. 1 शतधा (for हिमवाञ्छ) — ^a) S शकरी (for शतधा) K. 1 B. 1 D. 1 : 10 फलेत्, K. 1 D. n. D. 1 : 1 : प्रजेत् (for भवेत्) — K. 1 om (1hapl) from

८१

अर्जुन उवाच ।

कुरूणामद्य सर्वेषां भवान्सुहृदनुत्तमः ।
 संवन्धी दयितो नित्यमुभयोः पक्षयोरपि ॥ १
 पाण्डवैर्घातैराष्ट्राणां प्रतिपाद्यमनामयम् ।
 समर्थः प्रशमं चैषां कर्तुं त्वमसि केशव ॥ २
 त्वमितः पुण्डरीकाक्ष सुयोधनममर्षणम् ।
 शान्त्यर्थं भारतं ब्रूया यत्तद्वाच्यमभिप्रहन् ॥ ३
 त्वया धर्मार्थयुक्तं चेदुक्तं शिवमनामयम् ।
 हितं नादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेप्यति ॥ ४

भगवानुवाच ।

धर्म्यमसद्वितं चैव कुरूणां यदनामयम् ।
 एष यास्यामि राजानं धृतराष्ट्रमभीप्सया ॥ ५
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो व्यपेते तमसि सूर्ये विमल उद्गते ।
 मैत्रे मुहूर्ते संप्राप्ते मृद्वर्चिषि दिवाकरे ॥ ६
 कौमुदे मासि रेवत्या शरदन्ते हिमागमे ।
 स्फीतसस्यसुखे काले कल्पः सत्त्ववतां वरः ॥ ७
 मङ्गल्याः पुण्यनिर्घोषा वाचः शृण्वंश्च स्रुताः ।

48^d up to हतामित्रा in 49^a — After 48, G₁ ins

379* द्यौः पतेत्पृथिवी शीर्येद्विमवाच्छिथिलीभवेत् ।

G₁ cont T₁ G₁ ins after 48380* शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघ घचो भवेत् ।
(of. 48^{ad})49 K₁ om. up to 'मित्रा (of v.l. 48). — ^a) T₁
G₁ स च (for ते) — ^b) G₁ ४ वाप्यं T₁ कृष्णे वाप्याणि
गृह्यतां. — ^d) K₁ ४ M₁ नचिराद् (for अचि')

Colophon missing in K₁ — Sub-parvan K
(K₁ missing) B Dn Ds D₁ १ १-१० M भगवद्गीता
— Adhy. name T₁ द्रौपदीवासुदेवसगादः; G₁ वासुदेव-
द्रौपदीसंवादः; M द्रौपदीवाक्य. — Adhy. no. (figures,
words or both) K₁ G₁ ४ ८४, D₁ ७९, D₁ ७४, D₁
T G₁ M₁ १ १ ८३, G₁ ५ M₁ ८२, M₁ ८० — S'loka
no K₁ ३४, Dn ४८, D₁ ६१

81

This adhy. is missing in K₁ (of v.l. 5.
32. 15).1 K₁ om 1-4 Dn₁ D₁ १ युधिष्ठिर (for अर्जुन)
— ^a) D₁ १ चैव, S इह (G₁ अपि) (for अद्य) — ^d)
D₁ transp उभयो and पक्षयो S (except M₁) तथा
(for अपि).2 K₁ om 2 (of v.l. 1) — ^a) K₁ B Dn D₁
D₁ १ १ M₁ एव (for एषा) — ^d) K₁ B D (except
D₁ १ १ १०) T G₁ २ ४ M₁ अर्हसि (for त्वमसि)3 K₁ om. 3 (of v.l. 1), D₁ om 3^a-4^b. — ^a) T₁
G₁ मित्र (for हत). — ^b) T₁ G (except G₁) दुर्यो(for सुयो') — ^a) K₁ B D (except D₁, D₁ om) G₁
M₁ १ आतर (for भारत) D₁ गृहि, D₁ १ T₁ ब्रूयाद् (for
ब्रूया) — ^d) B₁ युक्तवाक्यम् (for यत्तद्वाच्यम्) S
यद्वा (G₁ मा वा) व्यमिह (M 'ति) शत्रुहन्4 — (var) 5 91 18 — K₁ om 4 (of. v.l. 1),
D₁ om 4^a (of v.l. 3) — ^b) K₁ D₁ D₁ उक्त (for
उक्त). D₁ शमम् (for शिवम्) — ^c) G₁ आसादयन्,
G₁ M₁-s आसाद्यते (for आदास्यते).5 K₁ B₁ १ ४ Dn D₁ १ १० श्रीभगवानुवाच (D₁
om. उ'); K₁ कृष्ण उ', G₁ श्रीवासुदेव — ^a) K₁ १
Dn₁ D₁ १ G₁ M₁ धर्मं, G₁ धर्मं (as in text) — ^c)
T₁ G₁ १ तत्र (for एष) — ^d) K₁ १ १ D₁ अभीप्सयन्,
G₁ as in text.6 ^a) K₁ व्यपेते, B₁ १ T₁ १ (inf. in as in text)
G₁ १ १ व्यतीते, Dn₁ G₁ M₁-s व्यपेत- (for व्यपेते)
— ^b) B₁ विमल उद्यते, B₁ D₁ १ १ G₁ Cn विमलवहते;
Dn विमलता गते, D₁ विमलमुद्गते, G₁ विमल उरित्यते (for
विमल उद्गते) — ^c) D₁ १ १ पूर्वाह्ने (for संप्राप्ते) — ^d)
D₁ १० बृहद्वर्चिषि, D₁ महा', S ऋक्षा'7 ^a) K₁ कामदे; Dn १ T₁ १ (inf. in) कार्तिके,
Ca d s कौमुदे (as in text) Ca कौमुदे उत्थानै-
कादशीपूर्वदशम्यामाश्विनकृष्णपष्ठयामिति विमलयोषपादाः ।
— ^c) K₁ स्फीत सस्य शुभे, K₁ B₁ १ १ D (except
Dn₁) स्फीतसस्यसुखे (B₁ D₁ १ १ 'स्य शुभे, D₁ 'स्वसदा, D₁
'स्वशुभे); S स्फीतसस्य सुखे, Ca d as in text — ^d) N
(K₁ missing) Ca d कल्प; G₁-s काल्य (for कल्प).
D₁ १ ४ सत्य' (for सत्त्व')8 ^a) K₁ G₁ १ मांगल्या D₁ १ १ मांगल्यश्रुतिनिर्घोषाः
— ^b) B₁ T₁ G₁ १ १ हु (for च).

ब्राह्मणानां प्रतीतानामृषीणामिव वासवः ॥ ८
 कृत्वा पौर्वाहिकं कृत्यं स्नातः शुचिरलंकृतः ।
 उपतस्थे विवस्वन्तं पावकं च जनार्दनः ॥ ९
 ऋषमं पृष्ट आलभ्य ब्राह्मणानभिवाद्य च ।
 अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्यन्कल्याणमग्रतः ॥ १०
 तत्प्रतिज्ञाय वचनं पाण्डवस्य जनार्दनः ।
 शिनेर्नक्षारमासीनमभ्यमापत सात्यकिम् ॥ ११
 रथ आरोप्यतां शङ्खचक्रं च गदया सह ।
 उपासद्वाश्च शक्त्यश्च सर्वप्रहरणानि च ॥ १२
 दुर्योधनो हि दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौवलः ।
 न च शत्रुरवज्ञेयः प्राकृतोऽपि बलीयसा ॥ १३
 ततस्तन्मतमाज्ञाय केशवस्य पुरःसराः ।

प्रसन्नयुज्योऽयिष्यन्तो रथं चक्रगदाभृतः ॥ १४
 तं दीप्तमिव कालाग्निमाकाशगमिवाध्वगम् ।
 चन्द्रसूर्यप्रकाशाभ्यां चक्राभ्यां समलंकृतम् ॥ १५
 अर्धचन्द्रैश्च चन्द्रैश्च मत्स्यैः समृगपक्षिभिः ।
 पुष्पैश्च विविधैश्चित्रं मणिरत्नैश्च सर्वशः ॥ १६
 तरुणादित्यसंकाशं बृहन्तं चारुदर्शनम् ।
 मणिहेमविचित्राङ्गं सुध्वजं सुपताकिनम् ॥ १७
 सूपस्करमनावृष्यं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
 यशोघ्नं प्रत्यभिघ्राणां यदूनां नन्दिवर्धनम् ॥ १८
 वाजिभिः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पचलाहकैः ।
 स्नातैः संपादयांचक्रुः संपन्नैः सर्वसंपदा ॥ १९
 महिमानं तु कृष्णस्य भूय एवाभिवर्धयन् ।

C. 5. 223
B. 5. 82. 20
K. 5. 82. 20

9 ^a) K₁ L₁ s B₂ D₁ s s पूर्वा (for पौर्वा) — D₁ om. (hapl.) 9^a-10^a.

10 D₁ om 10 (cf. v.l. 9), D₂ om (hapl.) 10^a-11^b. — ^a) K₂ औत्तसं, D₁₀ वृषमं; T₁ आपम, Ca ऋषम (as in text) K₂ G₄ पृष्टन्; T₁ G₁ s पुच्छन् (for पृष्टे) — ^b) D₂ L₁ s 'वद्य (for 'वाद्य) — ^c) G₁ s प्रदक्षिणीकृत्य

11 D₂ om. 11^{ab} (cf. v.l. 10) — ^b) K₂ महात्मन (for जना)

12 ^a) K₂ D₂ s D₁ s S (except G₁) रथन् (for रथे) K₂ s G₄ s शंख (for शङ्खः) — ^b) K₁ D₁ D₂ M₁ s उपासंगान्, K₂ 'सगां, D₂ L₁ s 'सगन्, Ca d as in text K₁ शक्ती, K₂ s D₁ G₂ s M₂ s (sup lin. as in text) s शक्तिः, K₄ शरा; D₁ D₂ s शर्कान्, D₂ शार्कं, M₁ s शार्कं (for शक्त्य) — ^c) D₁ s सर्वोपकरणानि च

13 ^a) D₁ T₁ G₁ s s च (for हि) — ^b) K₂ कर्णश्चापि समौवलः, T₁ सकर्णश्च समौ. — ^c) M (except M₂) हि (for च) K₄ विश्वमेय (for अवज्ञेय) — ^d) K₄ B D (except D₁ s 7 10) G₄ दुर्बलो (for प्राकृतो)

14 ^b) G₁ s शैनेय सत्यविक्रम — ^c) T₂ (inf lin as in text) G₂ प्रसन्नं, Ca d प्रसन्न (as in text)

15 ^b) D₂ Cn आकाशग, Ca. d. s आकाशगं (as in text) D₂ s s G₄ Cnp आकाशमिव च (for 'गमिव) B₂ s D₁ आशुगं, Ca d. s अध्वगं (as in text) — ^c) K₁ L₁ s B (except B₂) D₁ D₂ D₃ s s सूर्यचन्द्र (by transp) — ^d) G₂ घामराभ्यामलंकृतं

16 ^a) T₁ G₁ नक्षत्रैश्च, G₂ अर्धचन्द्रेण (for अर्ध-

चन्द्रैश्च) Ca cites अर्धचन्द्रं, Cd अर्धचन्द्रादय, Cs अर्धचन्द्रादिभि D₂ L₁ s मत्स्यै (for चन्द्रै) — ^b) K₂ D₁ S च (for स-) D₂ L₁ s रचिरं मृग. — D₂ om from 16^a up to मणिहेमवि in 17^a — ^c) D₁ s G₂ s चित्रं; D₂ चैव (for चित्र) — After 16^a, T₁ G₁ ins 381*

मृपणर्विविधैरपि ।

विप्रैश्च विविधैश्चित्रैश्च

— ^a) G₂ मृपणर्विविधैरपि (see above)

17 D₂ om up to मणिहेमवि in 17^a (cf. v.l. 16) — ^b) D₁ 'वचम, G₄ 'तोमर (for 'दर्शनम्) — D₁ om (hapl.) 17^a — ^c) T₁ G₁ s मणिमेघं, M₂ 'हेमवि चित्राम — ^d) K₁ L₁ s D₁₀ सध्वजं सपता

18 18^{ab} = (var) 5 179 10^a — ^b) = 5 138 21^b K₂ D₂ T₂ G₂ 'वारिण, D₂ 'वारक, Ca as in text — ^c) S वधूनां (G₄ मित्राणां) (for यदूनां) K₁ (by corr) D₁ s यदूना नदं, D₂ L₁ s पादवानदं

19 ^a) K₄ B D (except D₁ 7 10) शै (B₂ D₂ सै) व्यसुग्रीव. — K₄ om from -सुग्रीव up to 20^b — ^b) D₂ L₁ s यानं, D₂ s सूतं, T G M₁ (inf lin) सूत (for स्नातं) B D (except D₁ 10) Ca d s संपादयामाशु, T G M₁ 'यांचक्रे. — ^c) T₂ G₂ s सपन्नं (for 'सं) D₂ L₁ s हव (for सर्व-)

20 K₄ om 20^{ab} (cf. v.l. 19) — ^a) D₂ D₂ L₁ s हि, D₂ s G₂ M₂ s च (for तु) K₂ पुरस्कृत्य (for तु कृष्णस्य) — ^b) K₁ D₁₀ सुवोप, K₂ s D₂ L₁ s G₂ 'प; D₁ सवोप (for सुवोप) — ^c) K (K₂ missing) D₂ L₁ s G₂ s रथं (for 'थ)

C. 5. 2809
B. 5. 83. 20
K. 5. 82. 20

सुघोषः पतगेन्द्रेण ध्वजेन युयुजे रथः ॥ २०
तं मेरुशिखरप्रख्यं मेघदुन्दुभिनिखनम् ।
आरूरोह रथं शौरिर्विमानमिव पुण्यकृत् ॥ २१
ततः सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तमः ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च रथघोषेण नादयन् ॥ २२
व्यपोढाभ्रघनः कालः क्षणेन समपद्यत ।
शिवश्चानुववौ वायुः प्रशान्तमभवद्रजः ॥ २३
प्रदक्षिणानुलोमाश्च मङ्गल्या मृगपक्षिणः ।
प्रयाणे वासुदेवस्य बभूवुरनुयायिनः ॥ २४
मङ्गल्यार्थपदैः शन्दैरन्ववर्तन्त सर्वशः ।
सारसाः शतपत्राश्च हंसाश्च मधुसूदनम् ॥ २५
मन्त्राहुतिमहाहोमैर्हूयमानश्च पावकः ।
प्रदक्षिणशिखो भूत्वा विधूमः समपद्यत ॥ २६
वसिष्ठो वामदेवश्च भूरिद्युम्नो गयः क्रथः ।

21 ^b) Many MSS. 'निःखन' — After 21^{ab}, T₂ G₂ 1^{ns}

382* सारथ्यकर्मदक्षेण रक्षित दारुकेण च ।

कृत्वा प्रदक्षिण शौरिः प्रस्थानोचितभूषणः ।

— ^a) T₂ G₂ श्रीमान् (for शौरिः) — ^a) K₄ B D (except D₁ 10) कामग (for पुण्यकृत्)

22 ^a) D₂ तत्र (for तत) — ^a) D₂ 4 9 om the first च

23 ^a) K₄ B D (except D₁-4 9) T₁ व्यपोढाभ्रस्ततः कालः — ^b) S समजायत — ^a) T₂ G₂ 'ययौ (for 'ववौ)

24 ^a) K₂ प्रदिश चानुलोमाश्च — ^a) S अनुनादिन (T₂ G₂ अमला दिश) (for अनुयायिनः) D₁ मगल्या मृगपक्षिण (= 24^b)

25 ^a) K₂ D₂ 4 9 G₂ M₁ (inf l^{ns}) मगलार्थपदैः, B D₂ D₂ 6 C_n मगलार्थपदैः (B₂ मगलानुपदैः), G₂ as in text D₂ 4 सर्वैर् (for शन्दैर्) — ^b) B D_n D₁ 5 6 8 G (except G₂) अनु (for अन्व) K₂ 5 D₁₀ M सर्वत, G₄ सर्वथा

26 ^a) K₄ B₄ D_n D₂ 6 8 G₂ 'मुखो (for 'दिखो) — ^a) D₂ सर्वत (for विधूम) T₂ समजायत.

27 ^b) K₂ गय क्रतु; K₂ गयस्तथा, D₂ (before corr) गयो ध्रुव. S 'द्युम्नस्तथैव च — ^a) K₁ 2 D₂ 8 शुक्र (K₁ म) नारदवाल्मीका, T G₁ 2 M₂-5 शुक्रमारुतवा- (M₂-4 'व) ल्मीका (T₂ G₁ 2 'क-), G₂-5 M₁ शुक्रमारुतव-

शुक्रनारदवाल्मीका मरुतः कुशिको भृगुः ॥ २७
ब्रह्मदेवर्षयश्चैव कृष्णं यदुसुखावहम् ।
प्रदक्षिणमवर्तन्त सहिता वासवानुजम् ॥ २८
एवमेतैर्महाभागैर्महर्षिगणसाधुभिः ।
पूजितः प्रययौ कृष्णः कुरूणां सदनं प्रति ॥ २९
तं प्रयान्तमनुप्रायात्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ३०
चेकितानश्च विक्रान्तो धृष्टकेतुश्च चेदिपः ।
द्रुपदः काशिराजश्च शिखण्डी च महारथः ॥ ३१
धृष्टद्युम्नः सपुत्रश्च विराटः कैकयैः सह ।
संसाधनार्थं प्रययुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ३२
ततोऽनुव्रज्य गोविन्दं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
राज्ञां सकाशे द्युतिमानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ३३
यो नैव कामान्न भयान्न लोभान्नार्थकारणात् ।

(G₂ 5 'वा) ल्मीका — ^a) B D₂-5 9 T₁ G₂ 4 M मरुत' D_n कुशलो, D₁₀ T G₁ 2 8 कौशिको; G₄ कपिलो (for कुशिको) T₂ गुरुः (for भृगुः)

28 ^a) K₄ B₁ 2 4 D_n D₂ D₂ 6 8 देवग्रहर्षयः (by transp) — ^a) K₁ 2 8 D₁ 1 10 अकुर्वन्त (for अवर्तन्त)

29 ^b) T₁ G₂ 'सामभिः' — ^a) T₁ G₁ 8 भवनं (for सदनं) — After 29, K₄ (marg, om. line 2) S (except G₄) 1^{ns}

383* देवताभ्यो नमस्कृत्य ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।

प्रययौ पुण्डरीकाक्ष सात्यकेन सहाच्युतः ।

[(L 1) G₂ M देवतास्तु (for 'भ्यो) G₁ नमस्कृत्या — (L 2) M₂ सात्वतेन; M₂ सत्यकेन (for सत्य)] — After the above, G₂ reads 31^{ad}

30 K₄ om 30 — ^a) K₁ 2 D_n D₂ D₂ 7 त प्रयातम् D₂ 4 9 अनुप्राप्त — ^a) K₁ 2 8 D₂ D₁ 10 एव (for उभौ)

31 ^b) K₂ सात्यकिः (for चेदिपः) — G₂ reads 31^{ad} after 383*

32 ^a) G₄ च बलवान् (for सपु) — ^b) Some N MSS कैकयै K₂ D₂ सह कैकयै (for कैकयै सह) — ^a) D₂ 4 9 हि (for प्र) — ^a) K₄ B₂ D_n D₂-6 8 क्षत्रियर्षभ; D₂ भरतर्षभ

33 ^a) D₂ 1 'द्रुप, D₂ 2 'द्युत्य (for 'व्रज्य). — ^a) T₁ G₁ 8 समीपे (for सकाशे) — ^a) K₁ 4 (sup. l^{ns} as in text) D₂ T₂ तथा (for तदा)

अन्यायमनुवर्तेत स्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥ ३४
 धर्मज्ञो धृतिमान्प्राज्ञः सर्वभूतेषु केशवः ।
 ईश्वरः सर्वभूतानां देवदेवः प्रतापवान् ॥ ३५
 तं सर्वगुणसंपन्नं श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
 संपरिष्वज्य कौन्तेयः संदेष्टुमुपचक्रमे ॥ ३६
 या सा बाल्यात्प्रभृत्यस्मान्पर्यवर्धयतावला ।
 उपवासतपःशीला सदा स्वस्त्ययने रता ॥ ३७
 देवतातिथिपूजासु गुरुशुश्रूषणे रता ।
 वत्सला प्रियपुत्रा च प्रियास्माकं जनार्दन ॥ ३८
 सुयोधनभयाद्या नोऽत्रायतामित्रकर्शन ।

महतो मृत्युसंवाधादुत्तरनौरिवार्णवात् ॥ ३९
 अस्तकृते च सततं यया दुःखानि माधव ।
 अनुभूतान्यदुःखार्हा तां स पृच्छेरनामयम् ॥ ४०
 भृशमाश्वासयेथैनानां पुत्रशोकपरिप्लुताम् ।
 अभिवाद्य स्वजैथाश्च पाण्डवान्परिकीर्तयन् ॥ ४१
 ऊढात्प्रभृति दुःखानि श्वशुराणामरिदम् ।
 निकारानतदर्हा च पश्यन्ती दुःखमश्रुते ॥ ४२
 अपि जातु स कालः स्यात्कृष्ण दुःखविपर्ययः ।
 यदहं मातरं क्लिष्टां सुखे दध्यामरिदम् ॥ ४३
 प्रव्रजन्तोऽन्वधावत्सा कृपणा पुत्रगृद्धिनी ।

C. 5. 22-23
 B. 5. 22. 44
 K. 5. 22. 8

34 Ks om. 34^{ab} — With 34^{ab}, cf. 5 49 15^{ab}, 89 24^{ab}, 178 11^{ab}, etc — *) K₁ B D (except D₁ 1 10) वै न (for नैव) Cs cites वै K₁ कोपात्, Cs कामात् (as in text) G₄ यदैव समयकामात् — *) K₂ 4 B₁ 2 5 D (except D_n D₁) क्रोधात् (for लोभात्) K₃ च (for the second न) M (except M₁) om. the second न — *) G₈ नैव चार्थो न लोलुपः

35 Ks om. 35^a-36^d. — *) D₁ 'सत्त्वानां, Cs 'भूतानां (as in text) — *) K₄ B (except B₂) D (except D₂ 4 9 10) सनातन (for प्रतापः)

36 Ks om. 36 (cf. v.l. 35) — *) T₁ G₁ श्रीवत्सा-चित्तलक्षण, G₂ corrupt — *) K₁ 2 D₁ 10 T₁ G₁ 5 परिष्वज्य च, M₂ त परिष्वज्य (for सपरिः) — *) K₂ मग्रष्टु, G₅ सदेशं, Cs संदेष्टु (as in text)

37 Before 37, all MSS ins बुद्धिश्चिरं च — D₁ om. 37^{ab} — *) K₄ वै; K₅ D₂ 1 असौ (for सा) D₂ 4 9 एव (for अस्मान्) — *) D₂ 4 9 तर्पयती सदावला — *) S गुरुणां पूजने रता

38 *) 1 2 213^d K₂ तथा (for रता) S मृत्याना पोषणे तथा (G₂ 4 रता) — *) D₂ नृपपुत्री च, D₂ 4 9 च प्रियास्माकं (for प्रियपुत्रा च) — *) S मातां (for प्रियां) D₂ 4 9 जनार्दन सदैव हि

39 D₁ om. 39^{ab} — *) K₂ D₁ G₈ दुय्यो (for सुयो) T₁ G₁ 5 भीता, G₂ 4 M₁ 2 या न, M₂ 3 या च (for या नो) — *) S स्यापितामित्रं Ca cites आत्रा यववती, Cd त्रायते स — *) K₂ D_n 1 मृत्युसंवाधात्, G₁ 'सवामात्, G₄ दुःखमवाधात्, Ca as in text — *) K₁ 2 5 दुर्द्वेष्टान्; K₄ D₅ D₂ 4 1 9 10 Ca उद्धेष्टे, B D_n D₁ 1 2 3 5 उद्धेष्टे, G₅ दुस्त्रान् (for उत्तरन्) Cd

cites आहर्त् D₂ (before corr) उद्धेष्टैरिवामयात् — Cf 1 2 102, 5 29 35^{ef}, and B 2 72 3

40 *) K₂ 5 D₅ यया, M₁ 2 (corrupt) याहि (for यया) T₂ (inf lin as in text) G₂ भारत (for माधव) — *) D₁ अन्वयुक्त हि (for अनुभूतानि) K₁ 2 D₅ 1 T₁ G₁ 5 M₄ अदुःखार्हा, B₂ अदुःखातां

41 Ks om. 41^a-43^b — *) K₂ D₁₀ (sec m) G₂ 5 आश्वासयस्वैना, D_n 1 आश्वासयस्वैनां — *) K₁ 2 4 B₂ D (except D_n D₂ 1 10) 'शोकेरभि (D₁ 'शोकं परि)-हुता — *) T₁ G₁ समुचीर्णान् (for स्वजैथाश्च) K₄ B D (except D₁ 2 4 1 9) त्व (for च) — *) T₁ G₁ परि कीर्तय; M (except M₁) प्रतिकीर्तयन्

42 Ks om. 42 (cf. v.l. 41) — *) K₂ बाल्यात्, T G M₁ (inf lin) दाहात्, Ca 8 ऊढात् (as in text) — *) K₂ T G₁-3 स्वसुतानां, G₅ तानि सर्वाणि, Cs श्वशुराणां (as in text) — G₄ read 42^a-43^d after 45^{ab} — *) K₂ सा (for च) K₁ निराकारानतदर्हा, D₂ 4 9 निकारानतदर्हाश्च, T G₁ 2 5 निराका (G₅ 'क) रा तदर्हा च, G₈ निकारातदर्हा च, G₄ (hypermetric) निराहारा तदर्हा च, M निराकारा (M₂ inf lin निकारान्) अतदर्हा Ca d cite निकारान् (as in text) — *) K₁ दुःखमाश्रुते; M₂ D₂ 4 दुर्मनायते

43 Ks om. 43^{ab} (cf. v.l. 41) — *) D₂ स्वकालु प्यात् (for न काल स्यात्) — *) K₁ 2 D₁ 2 'विपर्ययात् S कृष्णाद् मृ (G₈ कृ) शदु खितां — *) K₁ D_n 1 D₂ 4 9 T₁ G₁ M₁ यदा, K₂ 5 D₁ 8 10 यत्र, T₂ G₂-5 यया, Ca यत् (as in text) T G₁ 2 M₁ (sup lin as in text) ता, G₈ एनां (for अह) — *) K₄ B D₁ सुख B D_n D₁ T G₅ दधाम्

C 5. 2933
B. 5 83. 44
K. 5. 83. 8

रुदतीमपहायैनामुपगच्छाम यद्वनम् ॥ ४४
न नूनं म्रियते दुःखैः सा चेजीवति केशव ।
तथा पुत्राधिभिर्गाढमार्ता ह्यनर्तसत्कृता ॥ ४५
अभिवाद्या तु सा कृष्ण त्वया मद्रचनादिभो ।
धृतराष्ट्रश्च कौरव्यो राजानश्च वयोधिकाः ॥ ४६
भीष्मं द्रोणं कृपं चैव महाराजं च बाहिकम् ।
द्रौणिं च सोमदत्तं च सर्वाश्च भरतान्पृथक् ॥ ४७
विदुरं च महाप्राज्ञं कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
अगाधबुद्धिं धर्मज्ञं स्वजेथा मधुसूदन ॥ ४८
इत्युक्त्वा केशवं तत्र राजमध्ये युधिष्ठिरः ।

अनुज्ञातो निवृत्ते कृष्णं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ ४९
ब्रजन्नेव तु वीमत्सुः सखायं पुरुषर्षभम् ।
अब्रवीत्परवीरघ्नं दाशार्हमपराजितम् ॥ ५०
यदस्माकं विभो वृत्तं पुरा वै मन्त्रनिश्चये ।
अर्धराज्यस्य गोविन्द विदितं सर्वराजसु ॥ ५१
तच्चेद्द्यादसङ्गेन सत्कृत्यानवमन्य च ।
प्रियं मे स्यान्महाबाहो मुच्येरन्महतो भयात् ॥ ५२
अतश्चेदन्यथा कर्ता धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
अन्तं नूनं करिष्यामि क्षत्रियाणां जनार्दन ॥ ५३
एवमुक्ते पाण्डवेन पर्यहृष्यद्वृकोदरः ।

44 Ks om. 44-48, G4 reads 42-43 after 45^{ab}
— " K1.2 D1 10 प्रवाजने K4 B D अनु(Ds 4 9
"न्व)धावर्ती (D4 9 ती) (for अन्वधावत्सा) — " = 1
97. 1^b. T1 G1 "गधिनी, T2 G2 "गुह्नी, G3 "गद्धिनी
K4 B D (except D4) G4 कृष्णं "गुह्नी. — " S
(except G3 4) रुदतीम् B Ds उपहाय, D1 Cs अवहाय
(for अपहाय) — " T2 G2 8 तद् (for यद्) K4 B
Dn Ds D1 2 5 6 8 10 अ(K4 Dn1 आ)गच्छाम वयं वनं
(B2 4 Dn2 D1 2 वन वयं), Ds 4 9 वय गच्छामहे वनं

45 Ks om 45 (of v l 44) — " Ds S (except
T2 G1) सा नून, Ds नून सा (for न नून) K1 2 D1 10
कचिन् (for नून) — " Ds 4 9 न वै (for सा चेज्)
B2 4 साधव (for केशव) — " T Gs पृथा, T2 (before
corr) G1 पृथा, G2 वृद्धा (for तथा) Dn Ds1 Ds 3 T2
G1 2 M2 पुत्रादिभिर् Gs ग्लाना, M बाढ (M2 "दा) (for
गाढ) Ds 4.9 तथा पुत्रैर्विघटिता — " Dn2 Ds1
D10 आर्ता ह्यनर्तसत्कृत; Ds 4 9 नात्यार्तानर्तसत्कृता, T1
(corrupt) मात्रा चानर्च सत्कृता, T2 G2 8 आर्तामर्चय
सत्कृता, Gs आर्ता माना च सत्कृता, M (M1 by corr)
आर्तामानर्च्य (M1 orig आर्तामर्च्य) सत्कृतां

46 Ks om 46 (of v l 44) — " K4 B (except
B2) Dn Ds Ds 8 8 अथ (for तु) Gs तां (for सा) S
कुंती (Gs कुर्ती) (for कृष्ण) — " K1 प्रभो (for विभो).
S मम वाक्याश्वया विभो — After 46^{ab}, M1 2 ins .

384* संक्षाम्याय नमस्कार्या सर्वेषां वचनादपि ।

— "d) S धृतराष्ट्र च "व्य "नं च "धिकं

47 Ks om 47 (of v l 44) — " M भीष्मद्रौणौ
— " T2 सपुत्र (for द्रौणिं च). D1 2 T1 G (except
G2) सोमदत्ति, Ms-8 सौमदत्ति — " K4 Dn Ds

Ds 6.8 भरतान्प्रति, T1 G1 भरतर्षभान् D1 2 भ(Ds
भा)रतांश्च पृथक्पृथक्. — After 47, K4 T G ins

385* यथावयो यथास्थानं पूजयस्व जनार्दन ।

[T1 Gs "साक (for "स्थान). T1 G1 अर्चं, Gs प्राप
(for पूज)]

48 Ks om 48 (of v l. 44) D2 transp 48^{ab}
and 48^{ad}. — " B2 Dn2 Ds Ds महाप्राज्ञ. — " Ds 4.9
"कारक (for "धारिणम्) — " M भजेथा (for स्त्र)
Ds 4 9 तमरिंदम (for मधु) — After 48, Gs M1 ins.
an addl colophon (adhy no 83).

49 Before 49, K1 4 D2 (marg) 8 4 8 9 S ins
वैशं उ" (resp वैशं) — " Ds साधव (for केशव)
T2 G2 इत्युक्त्वा राजमध्ये च वैशव स युधि — " D1.2
transp कृष्णं and कृत्वा

50 " T1 G4 सहास, T2 G2 सहायं, T2 (inf in)
G1.8 8 सभायां (for सखाय) K1 Ds G4 पुरुषर्षभ; K1
भरतर्षभ, Ks Ds G1 भरतर्षभ

51 " D1 यथा" (for यद्) T1 G1 5 पुरा (for
विभो) K1 2 5 D1 यदिद धर्मराजस्य — " D2 Gs
"निर्णये (for "निश्चये) K1 2 5 D1 हत दुर्धृतदेविभि
— " K1 2 B2 D (except Dn Ds D2) अर्धं राज्यस्य,
T2 G2 अर्धराज्येन — " T2 G2 सर्वराजसु निश्चित

52 Ks om 52^a-53^b — " K4 D1 2 7 10 S दद्यु
(for दद्याद्) — " Ds S अनवमन्य च (T1 Gs अनव
मच्युत) — After 52^{ab}, K2 ins

386* ददाति गोविन्द परं धर्मराजे सुयोधन ।

53 Ks (of v l 52) D2 om 53^{ab}. — " K1 2
B1 Ds2 Ds.4 7 2.10 T G (except G4) अथ (for अतश्)
K2 (before corr) कृत्वा, D1 कुर्यात् (for कर्ता) — " D1

मुहुर्मुहुः क्रोधवशात्प्रावेपत च पाण्डवः ॥ ५४
 वेपमानश्च कौन्तेयः प्राक्रोशन्महतो रवान् ।
 धनंजयवचः श्रुत्वा हर्षोत्सिक्तमना भृशम् ॥ ५५
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा संग्रावेपन्त धन्विनः ।
 वाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुसुवुः ॥ ५६
 इत्युक्त्वा केगवं तत्र तथा चोक्त्वा विनिश्चयम् ।
 अनुज्ञातो निवृत्ते परिष्वज्य जनार्दनम् ॥ ५७
 तेषु राजसु सर्वेषु निवृत्तेषु जनार्दनः ।
 तूर्णमभ्यपतद्दृष्टः सैन्यमुग्रीववाहनः ॥ ५८
 ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ।
 पन्थानमाचेशुरिव ग्रसमाना इवाम्बरम् ॥ ५९

अथापश्यन्महाबाहुर्कृपीनध्वनि केशवः ।
 ब्राह्मया श्रिया दीप्यमानान्स्थितानुभयतः पथि ॥ ६०
 सोऽवतीर्य रथात्तूर्णमभिवाद्य जनार्दनः ।
 यथावत्तानृपीन्सर्वानभ्यभाषत पूजयन् ॥ ६१
 कच्चिल्लोकेषु कुशलं कच्चिद्धर्मः स्वनुष्ठितः ।
 ब्राह्मणानां त्रयो वर्णाः कच्चित्तिष्ठन्ति शासने ॥ ६२
 तेभ्यः प्रयुज्य तां पूजां प्रोवाच मधुसूदनः ।
 भगवन्तः क्व संसिद्धाः का वीथी भवतामिह ॥ ६३
 किं वा भगवतां कार्यमहं किं करवाणि वः ।
 केनार्थेनोपसंग्रामात्ता भगवन्तो महीतलम् ॥ ६४
 तमव्रवीजामदभ्य उपेत्य मधुसूदनम् ।

C. 5 2984
B. 5. 83. 65
K. 5. 83. 24

Dn1 G4 अनुपादिदात्, D2 १ अनुपायकृत्
 54 Ks om 54-56 Before 54, K1 Ds 4 8 8 T2
 G2.4 ins 'वेद' ड' (resp 'वेद') — 'a) G1 8 पांठवे तु
 (for 'वेत') — 'b) K4 B1 Dn Ds Ds 8 8 Gs समदृष्टद्,
 T G1 2 परिष्वज्य, Ms-2 पर्यागर्जद् (for पर्यं) — 'c) S
 प्रवेपन्निव पां'
 55 Ks om 55 (cf v1 54), K2 om 55^{ab} — 'd)
 Ds 4 8 हर्षोत्समना, D1 क्रोधोत्सिक्त'
 56 Ks om 56 (cf v1 54) — 'e) Ds D1 तन्
 (for त) — 'f) K4 B Dn Ds Ds 4 8 'मूत्रे (for 'मूत्र')
 57 'b) D1.2 transp च and उपत्वा Ds.4 8 इति
 (for च) S कृत्वा (for चोक्त्या)
 58 'a) Ks राजसु चापि, D1 तथा राजसु (for तेषु
 रा') — 'b) K4 B Dn Ds D1 8 8 10 अभ्य (Ds 'भ्या-
 गमद्, Gs अभ्यद्रवद् (for अभ्यपतद्) Gs कृष्ण (for
 दृष्ट) Ds 4 8 स तूर्णमपतद्दृष्ट — 'c) K4 B1 8-8 Dn2
 Ds Ds-8 8 दौत्य', B2 Ds सत्य'
 59 'a) Ds 4 8 चाहा (for हया) — 'b) K1 आविशु,
 K2 ययु, T1 G1 M1 2 आक्रमन्, Ms-2 आक्रमु, Ca d 8
 आचेसु (as in text) K2 अभ्यग्रा, T1 G1 Ms-8 तेय,
 M1.2 तूर्ण (for हृव) K4 Dn1 Ds 4 8 पथानमीयुसुदिता,
 D2 गमुष्यतन सुमृता, D3 पथानमाक्रमेयुस्ते, T2 G2 पथा
 नमाचक्रमिरे — 'c) D2 उल्लिखत (for प्रयं)
 60 'a) Ds तथा, Gs तत (for अय) — 'b) K2
 M1 2 मुनीन् (for क्रयीन्) — 'c) Gs लक्ष्म्या (for श्रिया)
 61 'a) G4 महाबाहुद् (for रथात्तूर्णम्) — 'b) Ds
 तथावत् K1 4 8 B Dn2 D1 1 10 यथावत्तान् (for
 'वत्तान्)

62 Before 62, T G (except Gs) ins श्रीभगवान्
 — 'b) K2 Bs G2 सुनिष्ठित, Ds 4 8 प्रति' (for स्वनु')
 — After 62, K4 (om lines 8-10) ins 388* On
 the other hand, S (except Gs) ins after 62
 387* पितृदेवातिथिभ्यश्च कच्चिपूजा स्वनुष्ठिता ।
 63 'a) S तेषा (for तेभ्य) — 'b) K2 क्व सिद्धार्थी,
 Ds.4 8 स्वसिद्धा, Ca d 8 as in text — 'c) K1 8
 Ds 8 8 क्व, S (except Gs Ms) को (for का) K4
 गतिर, Ds 4 8 कार्य, S (except Gs Ms) विधिर्, Ca d 8
 वीथी (as in text) Ds 4 8 अपि, Gs हृव (for हृह)
 64 'a) K4 Dn Ds Ds 8 8 transp भग' and कार्य
 M1 2 4 (inf lin) किं वेह भवतां कार्य — 'b) Ds 4 8 च
 (for किं) K4 Ms 4 (inf lin as in text) 8 च (for
 च) — 'c) Dn1 Ds 4 8 हृह (for उप) — S ins
 after 64 K4 (om lines 8-10) ins after 62
 388* एवमुक्ता केशवेन मुनयः सशितव्रता ।
 नारदप्रमुखा सर्वे प्रत्यनन्दन्त केशवम् ।
 अध शिरा सर्पमाली महर्षि सत्यदेवत ।
 अर्वायसुश्च जानुश्च मैत्रेय शुनको बली ।
 यको दाहम्य स्थूलशिरा कृष्णद्वैपायनस्तथा । [5]
 आयोर्ध्वाम्पो धाम्यश्च आगिमापडव्यकौशिकौ ।
 दामोष्णीपस्त्रिपवण पर्णादो घटजानुक ।
 मांजायनो वायुभक्ष पाराशर्योऽथ शारिक ।
 शीलवानशनिर्घाता शून्यपालोऽकृतश्रम ।
 श्वतक्रैतुश्च करधामा वैदश्यापि हिरण्यद । [10]
 [The MSS differ considerably in the readings
 of these names]
 65 'b) Ds 4 8 उत्पत्य (for उपेत्य) — 'c) Ks सु-

G. 5 2924
B. 5. 83. 65
K 5. 83. 84

परिष्वज्य च गोविन्दं पुरा सुचरिते सखा ॥ ६५
देवर्षयः पुण्यकृतो ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
राजर्षयश्च दाशार्हं मानयन्तस्तपस्विनः ॥ ६६
देवासुरस्य द्रष्टारः पुराणस्य महाद्युते ।
समेतं पार्थिवं क्षत्रं दिदृक्षन्तश्च सर्वतः ॥ ६७
सभासदश्च राजानस्त्वां च सत्यं जनार्दन ।
एतन्महत्प्रेक्षणीयं द्रष्टुं गच्छामि केशव ॥ ६८
धर्मार्थसहिता वाचः श्रोतुमिच्छामि माधव ।

त्वयोच्यमानाः कुरुषु राजमध्ये परंतप ॥ ६९
भीष्मद्रोणादयश्चैव विदुरश्च महामतिः ।
त्वं च यादवशार्दूल सभायां वै समेष्यथ ॥ ७०
तव वाक्यानि दिव्यानि तत्र तेषां च माधव ।
श्रोतुमिच्छामि गोविन्द सत्यानि च शुभानि च ॥ ७१
आष्टोऽसि महाबाहो पुनर्द्रक्ष्यामहे वयम् ।
याह्यविघ्नेन वै वीर द्रक्ष्यामस्त्वां सभागतम् ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

चरित K₄ B D (except D₁) सुरा(B₈ राम, Dn₁ पुरा)सुरपते सखा (D₂ before corr पुरा सुगतिना हरिः), T G पुराणचरिते (G₅ 'त.) सखा Ca d oit₀ सुचरिते (as in text).

66 °) G₄ ऋषयश्चैव (for राज°). K₂ B₈ D₈ D₅ 10 G₁ दाशार्हं, S मानार्हं (G₂ 'र्थ, G₃ 'हं) — °) S मानयति

67 °) T G 'पुराणा, Ca. s as in text. — °) T G₁ 5 पुराणाश्च, Ca d s पुराणस्य (as in text). K₂ 5 B₈ M₈-s महाद्युते, K₄ B₂ 4 Dn D₈ D₅ 8 8 'समेत — °) D₈ 4 9 समर्थ (for समेत) — °) G₈ om from दिदृक्षन्त up to 3 in 68° K₁ दिदृक्षते स्म, K₂ 5 B₈ D₁ 1 दिदृक्षत. स्म K₁ B₈ D₈ D₁-4 8 8 सर्वशः S द्रष्टुमिच्छन्ति केशव

68 °) G₈ om सभासदश्च (of v. 1 67) K₁ 2 5 D₁ तथा राज्ञः; D₂ तथा राजन् (for च राजान) — °) Ca oites सम्य. Dn D₁ जनार्दन — °) K₁ 4 Dn₁ D₈ महत् (for महत्) — °) B₈ T₂ G₁ 4 8 M₂ 8 8 इच्छामि, T₁ G₂ 8 M₁ 4 इच्छाम (for गच्छाम)

69 G₈ om. 69, T₂ G₂ om 69° — °) T₁ G₁ 'सहिता वाचं — °) B₈ Dn₂ D₈ T₁ G₈ इच्छामि K₂ B₈ केशव (for माधव) — D₈ om (hapl) 69°-71° — °) T₁ G₁ 'मानां — S (except G₈) ins after 69 K₄, after 64

389* सभाया मधुरा वाचः श्रुत्पन्तस्त्वयेरिता ।

कुरुणा प्रतिपत्ति च श्रोतुमिच्छामि केशव ।

[(L 2) G₁ 8 4 इच्छामि (for इच्छाम). G₂-4 M₄ माधव (for केशव)]

70 D₈ om 70 (of v. 1 69), G₄ om 70° — °)

D₈ 4 9 महाद्युति. — °) D₂ सभासदश्च (for 'या वै) D₈ 4 9 समेष्यसि

71 D₈ G₄ om. 71° (of v. 1. 69), D₁ om 71 — °) T G (G₄ om) सर्वाणि, M धर्म्याणि (for दिव्यानि) — °) K₄ Dn D₈ 8 8 तथा, D₈ 4 तानि, D₈ यानि (for तत्र) D₈ 4 9 तानि (for तेषां) M₈-s तु (for च) D₂ तत्तेषां चैव माधव — °) K₁ (before corr) B₈ Dn₂ D₈ 2 D₁ T₂ G₁ 8 इच्छामि (for इच्छाम) — °) K₄ D₈ 8 विहि (K₄ 'दि) तानि; K₈ B Dn D₈ D₁ 2 8 10 च हितानि (for च शुभानि) — After 71, M₁ 2 ins

390* स्वत्पादस्पर्शसंशुद्धा भूमिर्दुष्टविचर्जिता ।

धर्मवृद्धा शोभमाना प्रीतिं चाघास्यतीह न ।

72 K₈ om. 72. — °) G₄ 8 हि (for ऽसि) — °) G₄ वक्ष्या° (for द्रक्ष्या°) — °) K₄ D₁ 8 8 गोविंद (for वै वीर) — °) M₈ 4 सभां गतं G₄ वक्ष्यामि त्वां जनार्दन. — After 72, K₄ Dn D₈-s, 8 8 ins

391* आसीनमासने दिव्ये यत्तेज समाहितम् ।

[S ज्वलत तेजसाच्युत (G₄ 'वृत्) (for the posterior half)] — After the above, S reads (before the colophon) the first two stanzas of the next adhy

Colophon missing in K₈, K₈ om it. — Subparvan K₁ 2 4 B Dn D₈ D₁ 2 8 8 10 T₁ G₁ M₁-s 8 भगवद्गीता — Adhy. name° K₂ ऋषिदर्शन; T₁ G₁ ब्रह्मर्षिस (G₁ om स) दर्शन, G₂ ऋष्यागमनप्रसंग°, M भगवत्सिर्वाण — Adhy no (figuros, words or both) D₈ 80, D₈ 75, D₁ T G₂ 8 M₁-s 8 84, G₁ 4 85, G₈ M₄ 83 — S'loka no. Dn₁ D₈ 72, Dn₂ 69

© B. 2003
B. A. 84 11
K. A. 84. 9

तत्र तत्र सुखो वायुः सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥ ११
ववर्ष पुष्पवर्षं च कमलानि च भूरिशः ।
समश्च पन्था निर्दुःखो व्यपेतकुशकण्टकः ॥ १२
स गच्छन्ब्राह्मणै राजंस्तत्र तत्र महाभुजः ।
अर्च्यते मधुपर्कैश्च सुमनोभिर्वसुप्रदः ॥ १३
तं किरन्ति महात्मानं वन्यैः पुष्पैः सुगन्धिभिः ।
स्त्रियः पथि समागम्य सर्वभूतहिते रतम् ॥ १४
स शालिभवनं रम्यं सर्वसखसमाचितम् ।
सुखं परमधर्मिष्ठमत्यगाद्भरतर्षभ ॥ १५
पश्यन्बहुपशून्ग्रामान्ग्राम्यान्हृदयतोपणान् ।
पुराणि च व्यतिक्रामन्नाप्राणि विविधानि च ॥ १६

नित्यहृष्टाः सुमनसो भारतैरभिरक्षिताः ।
नोद्विष्टाः परचक्राणामनयानामकोविदाः ॥ १७
उपप्लव्यादधायान्तं जनाः पुरनिवासिनः ।
पथ्यतिष्ठन्त सहिता विष्वक्सेनदिदृक्ष्या ॥ १८
ते तु सर्वे सुनामानमग्निमिद्धमिव प्रभुम् ।
अर्चयामासुरर्च्यं तं देशातिथिमुपस्थितम् ॥ १९
वृकस्थलं समासाद्य केशवः परवीरहा ।
प्रकीर्णरश्मावादित्ये विमले लोहितायति ॥ २०
अवतीर्य रथात्तूर्णं कृत्वा शौचं यथाविधि ।
रथमोचनमादिश्य संख्यामुपविवेश ह ॥ २१
दारुकोऽपि हयान्मुक्त्वा परिचर्य च शास्त्रतः ।

१०) [S] शनिनिस्वन, some MSS *निःस्वनः

11 Ks om 11 (of v. 10). — ^a) B D (except D1.2 7 10) T1 G1 5 च (for तु) D10 गोविंदो (for चाण्यो) — ^a) M1 (inf. l. in.) शिवो (for सुखो) — ^a) T G2 om च

12 Ks om. 12 (of v. 10). — ^a) K1 T1 G1.5 निर्दोषो, D2 निर्दोषो (for निर्दुःखो)

13 Ks om 13 (of v. 10) — ^a) K1 2 D1 गच्छश्च (Ks *स्तु), K4 B Dn Ds Ds 8 10 सस्तुतो, D2 (by corr) सत्कृतो, Ds सत्कृतो, T1 G1 8 4 सगच्छन् K4 B Dn Ds D1 2.5 8 10 गीर्भिसु, Ds 4 9 सार्धं (for राजस). — ^b) K4 B D (except Ds 4 7.9) सहस्रश (for महाभुज.) — ^c) K2 G4 अर्चितो Ds 4 9 मधुपर्केण — ^d) K1.2 B8 D1-4 9 10 सुमना च, K4 B1 2 4 5 Dn Ds Ds-8 वसुभिश्च (for सुमनोभिर्). G4 च सर्वतः (for वसु)

14 Ks om. 14 (of v. 10) — ^a) B8 तं स्तुवति, S व्यकिरत (for त किरन्ति) — ^b) D1 दिव्यै (for वन्यै) K1 2 D1 10 च माधव (for सुग) — ^d) Ds 4.9 कृष्ण (for सर्व-)

15 Ks om 15 (of v. 10) — ^b) K4 Dn1 Ds *समन्वित (for *समाचित) — ^d) K2 अध्यगात्, B Dn D2 5 8 अभ्यगात्, D1 अभ्ययात् (for अत्यगात्). K1.2 D1 10 मनुजर्षभ (K1 *भ), S मधुसूदन Ds 4 9 गंधाद्व मनुजर्षभ

16 Ks om 16 (of v. 10) — ^{ab}) B8 D1 8.4 7.9 G4 *विधान् (for *पशून्) Ds 4 9 transp ग्रामान् and रम्यान् D1 हृदान् (for रम्यान्) D1 10 *तर्पणान् (for

*तोपणान्) K1 2 महा (K2 अह्ना) हृदयतर्पणान्, S सुखा न्हृदयहर्षणान् (G2 *हर्षिण). Cd cites अह्ना. — ^a) T1 G1 8 व्यतिचक्राम, T2 G2.5 M1 8 4 च व्यतिक्रामत्. — ^a) S (except T1) नगराणि (for विवि).

17 Ks om. 17 (of v. 10). — ^a) K4 B D (except D1 7 9 10) G8-5 नित्य (for नित्य) — ^a) S (except G4) *चक्रेभ्यः — ^d) K4 B D (except D1, D2 marg) व्यसनानामकोविदाः, T1 G1 5 M1 ह्यनयानामको

18 ^a) S उपप्लव्याद् B Dn Ds D1.2 10 अयागम्य, Ds 4 9 Ms 4 उपायात् — ^b) T1 G1 5 त (G5 ते) जना पुरवासिनः, M (except M1) कुशस्थलनि. — ^c) K (Ks missing) D2 9 9 G4 5 पर्यतिष्ठत, D1 पथि तिष्ठति; G8 प्रत्यतिष्ठत. Ks D1 सहसा (for सहिताः) — ^d) T2 G2 5 *क्षव

19 ^a) B4 Dn1 Ds 4 9 10 समायांतम् (for सुनामानम्) — ^c) K4 B D (except D1.2 7) G8 अर्चोहं, Ks अत्यत, T2 G2 अभ्यर्च्यं (for अर्च्यं त) — ^d) D2 यथातिथिम्; G2 देशाधिपम् Ds T2 उपागत (for उपस्थितम्).

20 ^a) K1.2 D1 वृकस्थल, K4 Ds Ds वृकस्थलं; S कुशस्थल (M1 2 and M4 inf l. in as in text) — ^b) K1 2 5 D1-4 7 9 10 माधव (for केशव). — ^d) N (except D1 2, Ks missing) व्योम्नि वै (for विमले).

21 T1 G1 read 21-22 after 24 K4 om 21^d-22^d

22 K4 om. 22^{ab} (of v. 10) — ^a) K2 शुक्लान् (for मुक्त्वा). — ^b) T2 (by corr) G1 M परिचार्यः; T2 (before corr) G2 *गृह्य, G2 *वाह्य (for *चर्य). — ^c) K1 5 Ds 4 9 सर्वान्धर्मज्ञः, K2 सर्ववर्मण्य, B Dn सर्व योक्त्रादि, Ds D2 (after corr) 8-8 10 सर्व योक्त्रादि; D1

मुमोच सर्वं वर्माणि मुक्त्वा चैनानवासृजत् ॥ २२
अभ्यतीत्य तु तत्सर्वमुवाच मधुसूदनः ।
शुधिष्ठिरस्य कार्यार्थमिह वत्स्यामहे क्षपाम् ॥ २३
तस्य तन्मतमाज्ञाय चक्रुरावसथं नराः ।
क्षणेन चान्नपानानि गुणवन्ति समार्जयन् ॥ २४
तस्मिन्नामे प्रधानास्तु य आसन्ब्राह्मणा नृप ।
आर्याः कुलीना ह्रीमन्तो ब्राह्मीं वृत्तिमनुष्ठिताः ॥ २५
तेऽभिगम्य महात्मानं हृषीकेशमर्दिदम् ।

पूजां चकुर्यथान्यायमाशीर्मङ्गलसंयुताम् ॥ २६
ते पूजयित्वा दाशार्हं सर्वलोकेषु पूजितम् ।
न्यवेदयन्त वैश्वानि रत्नवन्ति महात्मने ॥ २७
तान्प्रभुः कृतमित्युक्त्वा सत्कृत्य च यथार्हतः ।
अभ्येत्य तेषां वैश्वानि पुनरायात्सहैव तैः ॥ २८
सुमृष्टं भोजयित्वा च ब्राह्मणांस्तत्र केशवः ।
भुक्त्वा च सह तैः सर्वैरवसत्तां क्षपां सुखम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि द्वाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

वैशंपायन उवाच ।

तथा दूतैः समाज्ञाय आयान्तं मधुसूदनम् ।

धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्भीष्ममर्चयित्वा महाभुजम् ॥ १
द्रोणं च संजयं चैव विदुरं च महामतिम् ।

C. 5. 80. 23
B. 5. 88. 2
K. 5. 88. 2

सर्वं वर्माणि; D₂ (before corr) सर्वं वर्माण्य, G₅ सर्व-
नस्याणि Ca. d cite वर्मण्य — ^a) N (except K₁, K₈
missing) एतान् (for एतान्) T₂ (inf fin as in
text) G₂ M₄ अपासृजत् G₅ रज्या चैवानुपाव्रजन्

23 K₅ om 23, G₅ om 23^a-24^a — ^a) K₁ 2
D₁ 2 अवतीर्य च (D₁ तु), D₂ D₅ अभ्यतीत्य तु, T₁ G₁
अभ्यतिष्ठन् D₂ 4 9 10 T₂ G₂-4 M च (M₂ अय) (for
तु) K₁ 2 D₁₀ (marg sec m as in text) स क्षिप्रं,
D₁ 2 तान्मर्चयन् (for तस्मर्थं) — ^a) B₁ 2 वत्स्यामहे (for
‘महे’ D₂ 4 9 S (G₅ om) वयं (for क्षपाम्)

24 G₅ om 24 (cf v l 23) — ^b) K₁ 2 2 D₁₀
जना (for नरा) D₂ 4 9 चक्रुरावसथानि च — ^a) D₂
स्वादूनि च, S (G₅ om.) रमवति (cf v.l. 27), Ca गुणं
(as in text)

25 ^a) D₂ 4 9 राष्ट्रे (for ग्रामे) M₂ 4 ग्रामप्रधानास्
— ^a) D₂ 4 9 धीमत, T₁ G₁ 5 श्री (for ह्री) — ^a)
K₂ उपश्रिता, K₈ अनुव्रता, D₂ D₅ उप (D₅ ‘पा’ स्थिता,
D₁ 2 समाश्रिता (for अनुष्ठिता)

26 ^a) D₁ अभिवाद्य (for अभिगम्य) — ^b) D₂ 4 9
G₅ अर्दिदम्

27 K₅ om 27-28 — ^b) K₁ 2 D₁ 4 9 विश्रुत
(for पूजितम्) — D₂ (hapl) om. 27^a-28^a. — ^a) S
गुण (G₁ रस) वति महाति च

28 K₅ om 28, D₂ om 28^{ab} (cf v l 27) — ^a)
K₄ B D (except D₁₀, D₂ om) चैपा (for तेषा)

29 ^a) K₁ T₂ समृष्ट G₄ पूज (for भोज) D₁ 2 7
M₁ तु, D₂ 4 9 अन्न; T₁ G₁ 5 अय, G₂ M₂-5 स (for च)
— ^a) T₁ G₅ सहितं (for सह तै) D₂ 4 9 सार्धम् (for
सर्वैर) — ^a) T₂ G₂ निशा (for क्षपा)

Colophon missing in K₅, D₁ om. it — Sub-
parvan K (K₈ missing) B Dn D₂ 4-8 10 T₁
G₁ 2 M भगवद्गीता — Adhy name T₁ G₁ M कुश
(M₁ 2 वृक) म्यलनिवास, G₂ कुशस्थलप्रवेश — Adhy no
(figures, words or both) D₂ 81, D₂ 77, D₁ T
G₂ 5 M₁-5 85, G₁ 4 86, G₂ M₂ 84 — S'ol a
no K₅ 71, Dn 29, D₂ 27

83

☞ This adhy is missing in K₅ (of v l 5
32 15)

1 ^a) T₁ G₁ 5 तदा (for तथा) — ^b) K₄ B Dn
D₂-5 9 10 प्रयात, D₂ D₁ 8 प्रयात, M₂ 4 चायात — ^a)
T₁ G₁ वाक्यम् (for भीष्मम्)

2 ^{ab}) D₂ 4 9 transp संजय and विदुर — ^a) K₄
B D (except D₁ 7 10) सहामात्य (for च सा)

C. 5. 8023
B. 5. 83. 2
K. 5. 83. 2

दुर्योधनं च सामात्यं हृष्टोमाव्रवीदिदम् ॥ २
अद्भुतं महाश्वर्यं श्रूयते कुरुनन्दन ।
स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च कथयन्ति गृहे गृहे ॥ ३
सत्कृत्याचक्षते चान्ये तथैवान्ये समागताः ।
पृथग्वादाश्च वर्तन्ते चत्वरेषु सभासु च ॥ ४
उपयास्यति दाशार्हः पाण्डुवार्थं पराक्रमी ।
स नो मान्यश्च पूज्यश्च सर्वथा मधुसूदनः ॥ ५
तस्मिन् हि यात्रा लोकस्य भूतानामीश्वरो हि सः ।
तस्मिन् धृतिश्च वीर्यं च प्रज्ञा चौजश्च माधवे ॥ ६
स मान्यतां नरश्रेष्ठः स हि धर्मः सनातनः ।
पूजितो हि सुखाय स्यादसुखः स्यादपूजितः ॥ ७
स चेत्तुष्यति दागार्ह उपचारैररिन्दमः ।
कृत्स्नान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ ८
तस्य पूजार्थमद्यैव संविधत्स्व परंतप ।

सभाः पथि विधीयन्तां सर्वकामसमाहिताः ॥ ९
यथा प्रीतिर्महाबाहो त्वयि जायेत तस्य वै ।
तथा कुरुष्व गान्धारे कथं वा भीष्म मन्यसे ॥ १०
ततो भीष्मादयः सर्वे धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
ऊचुः परममित्येवं पूजयन्तोऽस्य तद्वचः ॥ ११
तेषामनुमतं ज्ञात्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
सभावास्तूनि रम्याणि प्रदेष्टुमुपचक्रमे ॥ १२
ततो देशेषु देशेषु रमणीयेषु भागशः ।
सर्वरत्नसमाकीर्णाः सभाश्चक्रुरनेकशः ॥ १३
आसनानि विचित्राणि युक्तानि विविधैर्गुणैः ।
स्त्रियो गन्धानलंकारान्स्त्रक्ष्माणि वसनानि च ॥ १४
गुणवन्त्यन्नपानानि भोज्यानि विविधानि च ।
माल्यानि च सुगन्धीनि तानि राजा ददौ ततः ॥ १५
विशेषतश्च वासार्थं सभां ग्रामे वृक्षस्थले ।

3 Before 3, K1 4 D8 4 5 8 9 T2 G2 ins. धृतराष्ट्र उ' (T2 G2 om. उ') — " T2 G2 अत्यद्भुत महाश्वर्य — " D1 transp बाला and वृद्धा'

4 K5 om 4 — " Dn1 D8 4 9 सश्रुत्वा (for सत्कृत्य) — " D1 T1 G1 5 च (for वा) — " G4 पृथक्पृथक्च वक्ष्यते

5 " K1.2 (sup lin as in text) B Dn D81 D1.10 T2 G2-4 M1 2 उपायास्यति, K5 उपतिष्ठति — " T2 G2 सर्वं मधुनिपूदन

6 " D2 हि वृत्तिर, D8 4 9 प्रीतिर्हि (for हि यात्रा) Ca d cite यात्रा — " K5 D8 Ca वृत्तिः; T2 G2 हित (for धृति) K5 पूजा, D8 4 9 सत्यं, D1 कीर्ति, Ca वीर्यं (as in text) — " K2 शौर्यं, K5 तेजः, S पूजा, Ca d प्रज्ञा (as in text) K5 om. the first च K2 Dn1 D8 4 9 G4 तेजः, B4 D1 G2.5 Cd शौचः; T2 शौर्यं (for चान्ज) .

7 " K1 2 5 समभ्येति; Dn1 D8 4 9 सता मान्य, Dn2 D8 D1 T2 (orig) G2-4 समान्यता, T1 2 (inf lin) G1 5 स समान्य, M स मान्येत D8 G8 4 M1 2 नरश्रेष्ठ — K5 om 7°-8° — " Dn1 अयः; G5 च (for हि) — " K2 B8 D8 4 9 T2 (before corr) G2 असुख, M2 असुखे D1 7 T1 2 (after corr.) G1.8 5 असुखायाप्य (D1 'य त्व', G8 'य ह्य') पूजित

8 K5 om. 8^{ab} (cf vl. 7) — " D2 जनार्दन,

D8-5 8 9 अरिन्दम — " K1.5 B D8 9 कृणात् (for कृत्स्नान्). — " K2 आप्त्याम; K5 प्राप्स्यसे S वय ल (M1 sup lin आ)प्स्यामहे नृप

9 " D8 4 9 10 M1 पूजां त्वम् (for पूजार्थम्). — " G2 संवर्तस्व (for सवि) — " Dn1 D8.4 9 S (except G4) प्रति- (for पथि) — " N (K5 missing) M1 (inf. lin) 'समन्विता' (D1.8 4.9 'समाचिता.)

10 " Dn D8 M4 महाबाहो

11 Before 11, K4 D1 8 (except T1) ins 'वश' — " K2 सभासद (for भीष्मा) — " D1 नराधिप, D8.4 9 T2 G2-4 जनेश्वरं — " K1 D1 8 (except G1 8.4) एव (for एव) — " S पूजयति (G8 'ते') स (for पूजयन्तोऽस्य)

12 " K1 2 5 Dn1 D1 8 (by corr) 8 9 T2 G1.2 M2 सभावास्तूनि, K4 'वेदमानि, D10 'गृहाणि

13 " D8 4 तथा (for ततो) T1 G1.5 मृत्पात्र (for the first देशेषु) — " K1 G4 भारत (for भागशः) .

14 " B4 5 D10 युता' (for युक्ता') D1 बहुभिर् (for विविधैर्) — " D8 4.9 श्लक्ष्णानि (for सूक्ष्माणि) K5 D2 10 (marg sec m as in text) शयनानि; D8 विविधानि (for वसनानि) K1 2 4 D1 7 श्लक्ष्णानि (D1 भक्ष्याणि) शयनानि च, S वासासि विविधानि च

15 D8 om 15^{ab} — " D1 G1 भक्ष्याणि (for भोज्यानि) — G4 (hapl) om 15°-18° — " D8 4.9

विदधे कौरवो राजा बहुगतां मनोरमाम् ॥ १६
एतद्विधाय वै सर्वं देवार्हमतिमानुषम् ।
आचर्य्यो धृतराष्ट्राय राजा दुर्योधनस्तदा ॥ १७

ताः सभाः केशवः सर्वा रत्नानि विविधानि च ।
असमीक्ष्यैव दागार्हं उपायात्कुरुमन्न तत् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि त्र्यशीनितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

धृतराष्ट्र उवाच ।

उपप्लव्यादिह क्षत्तरुपातो जनार्दनः ।
वृकस्थले निवसति स च प्रातरिहेष्यति ॥ १
आहुकानामधिपतिः पुरोगः सर्वसात्वताम् ।
महामना महावीर्यो महामात्रो जनार्दनः ॥ २
स्फीतस्य वृष्णिवंशस्य भर्ता गोप्ता च माधवः ।
त्रयाणामपि लोकानां भगवान्प्रपितामहः ॥ ३

वृष्ण्यन्धकाः सुमनसो यस्य प्रजामुपामते ।
आदित्या वसवो रुद्रा यथा बुद्धिं बृहस्पतेः ॥ ४
तस्मै पूजां प्रयोक्ष्यामि दागार्हाय महात्मने ।
प्रत्यक्षं तव धर्मज्ञ तन्मे कथयतः शृणु ॥ ५
एकवर्णैः सुकृष्णाङ्गैर्वाहिजातैर्हयोत्तमैः ।
चतुर्युक्तत्रायास्तस्मै रौक्मान्दास्यामि षोडश ॥ ६
नित्यप्रभिन्नान्मातङ्गानीपादन्तान्प्रहारिणः ।

C. 5. 3043
B. 5. 85 7
K. 5. 85. 7

Gs M राजन् (for राजा)

16 Gs om 16 (cf. v. 15) — a) S (Gs om) वासायै — b) Ds 4. 9 शुभे (for सभा) Ks एका, Ds चक्रे (for ग्रामे) K1 D1 बृहत्स्थले, M1 2 4 (inf lin) कुरुस्थले — c) Ks D10 विविधौ, Ms 5 विविधे (for विदधे) — d) G1s समां चित्रा (for बहु) T2 G2 मनोहरा

18 K1 om. 18, Gs om 18^{ab} (cf. v. 15) — e) T1 G1 5 अतीत्य माधवो वीरः — d) K2 आययौ, Ds उपासीत्, G4 उपायात् K2 5 G4 कुरुमन्न (K2 'मं'), T1 G1 5 कुरुममं

Colophon missing in Ks — Sub-partan K (Ks missing) B Dn Ds D2 5-10 T1 G1 M भगवद्गीता — Adhy name T1 भगवत् सभाकरण, G1 भगवन्त प्रति दुर्योधनेन सभाकरण, M सत्कारसाधनकरण — Adhy no (figures, words or both) Ds 82, D1 T G2 2 M1-2 5 86, G1 4 87, Gs M4 85 — S'loka no Ks 16, Dn 18, Ds 19

84

☞ This adhy is missing in Ks (cf. v. 1 5 32 15)

1 a) S उपप्लव्यात् K2 Ds D1 5 5 T1 G1 5 Ms 4 क्षत्त (for क्षत्तरु) — b) K4 B (except B4) Dn Ds

44

D1 10 (before corr) G2 4 Ms 5 उपायातो — K1 Ds om (hapl) 1^a-2^d — c) K2 वृकस्थले, Ds1 Ds वृकस्थले, D1 बृहत्स्थले, S (except M1 2) कुरु — d) Ds 4 9 तु (for च) K2 B D (except D1-4 7 9) T1 इहेष्यति

2 K1 Ds Ms 5 om 2 (cf. v. 1 1) — b) B2 Dn1 (by corr) n2 Ds सर्वसात्वता — d) K4 B D (except D1 10) T1 G1 5 'सवो (for 'मात्रो) T1 G1 5 महान्त (for जना')

3 Gs om. 3^{ab} — a) K4 B Dn D1 2 2 2 2 वृष्णि राष्ट्रम्य, Ds 'राजस्य, Ds 4 9 'चक्रस्य — b) T2 G2 जनार्दन, Gs M च केशव (for च माधव) — c) Ds 4 9 स (for प्र)

4 b) D1 ज्ञानम् (for प्रज्ञाम्) T2 G2 4 M समामते (for उपा) T1 G1 5 यन्मात्रा समुपामते

5 a) G4 अस्मै पूजां प्रदास्यामि — b) K1 5 महा मते, Ds 4 9 S (except G4) गतात्त्वने (for महा) — Ks om 5^{ad} — d) K1 2 4 B2 4 5 Dn2 Ds D-3 10 ता (for तन्) D1 2 निगदत (for कथ)

6 a) K1 5 Ds तु कृष्णाङ्गैर्, K4 5 T G1 5 5 M सुपुष्पाङ्गैर्, B Dn Ds D-3 10 Gs सुहृत्ताङ्गैर् — b) T1 चाहिकैश्च, G1 चाहिर्नैश्च, G2 चाहिर्जातैर्, G4 चाहिर्कैश्च — c) T2 G2 चतुर्युजान् B2 Gs चतुर्युक्त रथ तस्मै — d) B2 Gs रौक्मं

7 b) Ds 4 इपादवत्, Ca d s as in text. — c)

[345]

C. 5. 8046
B. 5. 807
K. 5. 807

अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि केशवे ॥ ७
दासीनामप्रजातानां शुभानां रुक्मवर्चसाम् ।
शतमसै प्रदास्यामि दासानामपि तावतः ॥ ८
आविकं बहु सुस्पर्शं पार्वतीयैरुपाहृतम् ।
तदप्यसै प्रदास्यामि सहस्राणि दशाष्ट च ॥ ९
अजिनानां सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च ।
तान्यप्यसै प्रदास्यामि यावदर्हति केशवः ॥ १०
दिवा रात्रौ च भात्येष सुतेजा विमलो मणिः ।
तमप्यसै प्रदास्यामि तमप्यर्हति केशवः ॥ ११
एकेनापि पतत्यद्वा योजनानि चतुर्दश ।
यानमश्वतरीयुक्तं दास्ये तसै तदप्यहम् ॥ १२
यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्तः पुरुषाश्च ते ।

ततोऽष्टगुणमप्यसै भोज्यं दास्याम्यहं सदा ॥ १३
मम पुत्राश्च पौत्राश्च सर्वे दुर्योधनादृते ।
प्रत्युद्यास्यन्ति दाशार्हं रथैर्मृष्टैरलंकृताः ॥ १४
स्वलंकृताश्च कल्याण्यः पादैरेव सहस्रशः ।
वारमुख्या महाभागं प्रत्युद्यास्यन्ति केशवम् ॥ १५
नगरादपि याः काश्चिद्रमिष्यन्ति जनार्दनम् ।
द्रष्टुं कन्याश्च कल्याण्यस्ताश्च यास्यन्त्यनावृताः ॥ १६
सस्त्रीपुरुषबालं हि नगरं मधुसूदनम् ।
उदीक्षते महात्मानं भानुमन्तमिव प्रजाः ॥ १७
महाध्वजपताकाश्च क्रियन्तां सर्वतोदिशम् ।
जलावसिक्तो विरजाः पन्थास्तस्येति चान्वशात् ॥ १८
दुःशासनस्य च गृहं दुर्योधनगृहाद्वरम् ।

K₄ B (except B₅) D (except D₅ 4 8 9) कौरव; T₂ G₂ दाक्षिणे (for केशवे)

8 ^a) Dn₁ D₈ 4 9 10 अप्रसूतानां, Ca d अप्रजा* (as in text) — ^b) Dn₁ तेजसा, D₂ मुख्याना (for शुभाना) B₄ चंद्र* (for रुक्म*) — D₁ (hapl) om 8^d-10^e — ^d) K₁ 2 3 D₁₀ T₁ G₁ दासानपि च (for दासानामपि) B₁ केशव; B₂ 5 भारत, Dn₂ D₂ 1 G₄ M तावतां (for त)

9 K₅ om 9-15, D₁ om 9 (of v 1 8) — ^a) G₂ 4 M₂ स* (for सु*) K₄ B (except B₅) D (except D₈ 4 7 9, D₁ om) आविकं च सुस्पर्श (D₂ 5 8 8 सुस्पर्श)

10 K₅ om 10 (of v 1 9), D₁ om. 10^{ab} (of v 1. 8) — ^a) G₄ अशुकाना (for अजि*) — ^b) D₈ 4 9 मे, T₂ G₂ 5 M द्वै (for च) — ^c) K₂ D₂ (by corr) G₄ M₂ 4 (inf lin as in text) 5 तत्, Dn D₈ तान्, T₂ G₂ तत (for तानि) D₈ 4 9 अथ (for अपि) — ^d) K₁ तानपि, K₂ तदपि, G₂ एतद् (for यावद्) D₂ तुप्यति (for अर्हति) Dn₁ तमर्हति हि केशव, D₈ 4 9 सहस्राणि दशाष्ट च (= 9^d)

11 K₅ om 11 (of v 1 9), B₄ om. (hapl) 11 — ^b) T₁ G₁ 4 5 सुजातो (for तेजा) — K₂ om 11^{ed} — ^c) B₂ T₂ G₄ M₂-5 तद् (for तम्) — ^d) D₂ 8 D₈ 4 9 यावद् (for तमपि), of 10^d B (B₄ om) Dn₂ अर्हति हि, Dn₁ अर्हयति (for अप्यर्हति)

12 K₅ om 12 (of v 1 9) — ^a) B₂ Dn D₈ 1 10 G₄ M अभि-, D₈ अति (for अपि) T₂ (inf lin as in text) G₂ चह* (for पत*) — ^b) M₄ चत्वारिंशद्वि योजन

— ^d) K₁ 2 D₁ 10 तदपि च (for तसै तद्) D₁ 8 तदप्यसै ददाम्यहं (D₁ महद्भय).

13 K₅ om 13 (of v 1 9) — ^b) S (except G₂) वै (for ते) — ^d) K₄ भक्ष्य, D₂ 4 9 भोग, T₂ सैन्य (for भोज्य) K₁ 2 D₁ 10 मुदा, D₁ M₂ 5 तदा; D₂ T₂ तथा (for सदा)

14 K₅ om 14 (of v 1 9) — ^c) K₂ प्रतिप्रयातु; G₂ प्रत्युद्यास्यन्तु — ^d) D₂ 4 9 रथश्रेष्ठैर् (for रथैर्मृष्टैर्) K₁ D₁ 10 8 युक्तै; K₂ D₁ अश्वै, Ca d मृष्टै* (as in text) K₄ B₄ 5 Dn D₈ D₅ 6 स्वलंकृता (D₈ तै), D₁ अलंकृतैः

15 D₁ om (hapl) 15-16, K₅ om 15 (of v 1. 9) — ^a) K₂ B₂ D₅ S (except G₁ 2) अलंकृतं D₂ 4 9 कत्याणि — ^b) D₈ 4 9 यानैर् (for पादैर्) — ^c) Dn₁ D₈ महाभाग, G₂ महाबाहुं

16 D₁ om 16 (of v 1 15) — ^{ab}) B₂ M₂ पि यः कश्चिद्रमिष्यति ज* — ^d) D₂ G₂ अलंकृता; Ca d अनावृता. (as in text).

17 ^a) K₄ B D (except D₁ 1) च (for हि) — K₅ om 17^{ed} — ^c) K₁ 4 B D (except D₁ 2 10) उदीक्षता, K₂ तु (for ते)

18 ^a) K₁ 5 D₁₀ ध्वजा. (for ध्वज) — ^b) K₄ B Dn₁ D₈ D₅ 6 8 G₁ 5 5 दिशम् (for दिशम्) — ^c) G₄ जलाभिसिक्तो G₅ समृष्ट (for विरजा) — ^d) K₁ 2 D₂ 6 चानुगान् (for चान्वशात्) K₄ D₈ 4 7 9 पयास्तस्य विधीयता, S पया कार्यस्तु सर्वतः (G₂ 4 M₂ श*)

19 ^a) K₂ B Dn D₈ D₅ 6 8 G₂ 4 तदय, T₁ G₁ 6 तस्य तत् (for तदस्य) — ^d) K₄ सुप्रमृष्टम्, M₁ सुमृष्टम्

तदस्य क्रियतां क्षिप्रं सुसंमृष्टमलंकृतम् ॥ १९
एतद्धि रुचिराकारैः प्रासादैरुपशोभितम् ।
शिवं च रमणीयं च सर्वर्तुं सुमहाघनम् ॥ २०

सर्वमस्मिन्गृहे रत्नं मम दुर्योधनस्य च ।
यद्यदहेत्स वाष्ण्यस्तत्तदेयमसंग्रह्यम् ॥ २१

इति श्रीमद्भारते उद्योगपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८५

विदुर उवाच ।

राजन्महमतश्चासि त्रैलोक्यस्यापि सत्तमः ।
संभावितश्च लोकस्य संमतश्चासि भारत ॥ १
यच्चमेवंगते ब्रूयाः पथिमे वयसि स्थितः ।
शास्त्राद्वा सुप्रवर्काद्वा सुस्थिरः स्थविरो ह्यसि ॥ २
लेखाश्मनीव भाः सूर्ये महोर्मिरिव सागरे ।
धर्मस्त्वयि महाप्राजन्निति व्यवसिताः प्रजाः ॥ ३

सदैव भावितो लोको गुणौघैस्तव पार्थिव ।
गुणानां रक्षणे नित्यं प्रयतस्य सवान्धवः ॥ ४
आर्जवं प्रतिपद्यस्व मा वाल्याद्बहुधा नशीः ।
राज्यं पुत्रांश्च पौत्रांश्च सुहृदश्चापि सुप्रियान् ॥ ५
यत्त्वं दित्ससि कृष्णाय राजन्नतिथये बहु ।
एतदन्यच्च दाशार्हः पृथिवीमपि चार्हति ॥ ६
न तु त्वं धर्ममुद्दिश्य तस्य वा प्रियकारणात् ।

C. 5. 8087
B. 5. 87 7
K. 5. 87 7

20 ^a) K₁ सुमनोहर, D₁ ८ सुमहाघन, D₁ 10 सुख
साधनं (for सुमहाघनम्) K₁ D₁ D₂ D₃ ३ ३ सर्वर्तुषु
(K₁ D₂ 'क') महाघनं; K₂ सर्वर्तुकमहाघन, K₃ सप्तकक्ष
महाघन, D₁ सर्वं च सुमहद्वनं, S सर्वत्र (G₂ 'वं च')
सुमनोहर (G₁ 'रम')

21 ^a) D₁ अस्मद् (for अस्मिन्) — ^o) K₁ ६ B D
(except D₁) T₂ G₂ अहंति, G₃ अहेत् (for अहेत्स) B₅
दाशार्ह (for वाष्ण्यं)

Colophon missing in K₃, K₃ om it — Sub-
parvan K₁ 2.4 B Dn Ds D₁ ३ ६-३ 10 T₁ G₁ M
भगवद्गीता — Adhy name G₁ M प्रदेयद्रव्य (G₁ om
द्रव्य) कथन — Adhy no (figures, words or both)
D₁ 83, D₂ 79, D₁ T G₂ ३ M₁-३.३ 87, G₁ ४ 88, G₃
M₁ 86 — S'loka no K₃ 12, Dn Ds 21

85

✎ This adhy is missing in K₃ (cf. v.l. 5
32 15)

1 ^b) K₁ B₁ D₂-4.7 10 M सत्तम, B₅ D₁ समत
— ^o) K₁ ३ D₂ D₃ T G संभावितस्य (for 'तश्च') D₂
लोकेस्मिन् — ^d) K₁ B₂ D₃ D₁ ३ M₁ (inf. lin as in
text) ३ अपि (for अयि)

2 ^a) D₂-६ ९ यत् (for यत्) T₁ एवागत, T₂ G₁ ३
M₁ (inf. lin) ३-६ एवगत; G₃ M₁ एवविध K₂ त्वमेव

च गते ब्रूया — ^o) D₂ शास्त्राद्वाथ सुप्रवर्काद्वा, S शास्त्रान्व-
याद्वा तर्काद्वा (G₁ शास्त्राद्वापि महाभाग, G₃ 'याद्वा सत्कारात्')
— ^d) K₃ सुस्थित K₃ तत्सर्वं त्वयि युज्यते

3 ^a) D₁ D₂ D₃ D₄ लेखा शशिनि भा, G₃ रेखाश्मनीव
भा, G₄ लेखाश्मनि प्रभा — ^b) D₂ १ गामीर्यम् (for
महोर्मिर्) — ^c) D₁ transp धर्म and त्वयि K₁ ३ D₁
महाराज, K₂ B Dn Ds D₁ ३ ६ 10 तथा राजन्, K₄
D₂ ४ ३ ९ महाराजन्, T₂ G₂ महाप्रीति — ^d) T₁ G₁ ३
नित्य, G₂ अद्य (for इति)

4 ^a) D₂ ४.९ भावि (for भावि) D₁ ३ ९ T G₂
लोके — ^b) K₄ D₂ D₃ ४ ९ गुणौघं, B₁ ३ गुणै स्तै
T₁ G₁ ३ भारत (for पार्थिव) — K₃ om 4^e-16^d

5 K₃ om 5 (of v.l. 4) — ^b) K₂ राजन्, D₃
बलाद् (for वाल्याद्) K₂ T₂ (before corr) बहुधा नश
(T₂ 'श'), K₄ B Dn Ds D₂ ६-३ 10 बहु नीनश, D₃ ४.९
बहु भाषिया — ^c) K₄ B Dn Ds D₂ ६ ३ राजन्, D₃
राष्ट्र (for राज्य) — ^d) K₁ सुदारान् (for सुहृदश्च) K₄
B Dn Ds D₂-६ ३ ९ एव (for अपि) S (for M₂ see
below) अति (for सु) D₁ ३ (before corr) सुहृदश्च
प्रियान्प्रति, M₂ सुहृदश्चास्य च प्रभो

6 K₃ om 6 (of v.l. 4) — ^a) K₂ G₁ ३ ४ स त्व
(for यत्त्वं) K₄ B D (except D₁ 10) इच्छ (for
दित्स), cf. v.l. 7

7 K₃ om 7 (of v.l. 4), D₃ om. 7-12 — ^o) K₂
B₁ Dn D₁ S दित्स (for इच्छ), of v.l. 6.

C. 8. 8067
H. 8. 87 7
K. 8. 87 7

एतदिच्छसि कृष्णाय सत्येनात्मानमालभे ॥ ७
 मायैपातचमेवैतच्छब्दैतद्भूरिदक्षिण ।
 जानामि ते मतं राजन्गूढं बाह्येन कर्मणा ॥ ८
 पञ्च पञ्चैव लिप्सन्ति ग्रामकान्पाण्डवा नृप ।
 न च दित्ससि तेभ्यस्तांस्तच्छमं कः करिष्यति ॥ ९
 अर्थेन तु महाबाहुं चार्ण्येयं त्वं जिहीर्षसि ।
 अनेनैवाभ्युपायेन पाण्डवेभ्यो विभित्ससि ॥ १०
 न च वित्तेन शक्योऽसौ नोद्यमेन न गर्हया ।
 अन्यो धनंजयात्कर्तुमेतत्तत्त्वं ब्रवीमि ते ॥ ११
 वेद कृष्णस्य माहात्म्यं वेदास्य दृढभक्तिताम् ।
 अत्याज्यमस्य जानामि प्रार्णैस्तुल्यं धनंजयम् ॥ १२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

8 Ks Ds om. 8 (cf. v.l. 4, 7) T1 G1 transp 8^{ab} and 8^{cd}. — ^a) K1 D10 द्वाष्ट्य, K4 B Dn Ds D2-s 7 8 G4 [अ]सत्य, C3 अतरव (as in text) K1 2 D1.10 एतत्ते (for एवैतत्) — ^b) B (except B1) Ds यथा, Ca छत्र (as in text) T3 G3 एपा (for एतद्) D1 T3 G3 M1 (inf. lin. as in text) 8 भूरिदक्षिणा — ^c) K4 B D (except D1.2.4 7 9 10) त्वन्मत (for ते मतं)

9 Ks Ds om 9 (cf. v.l. 4, 7) — ^a) K2 B Dn2 D2 8 10 T2 G (except G5) लिप्सति, Ds D1 9 लिप्सते; D2 4 7 लिप्सते — ^b) K2 D2-1 9 न चेदिच्छसि तेभ्यस्त्व (D2 'स्तान्'). — ^d) Dn तत्सम, 8 त्वत् (M1 2 त्व)सम (M2 'म') B1 4 5 Dn Ds Ds न, T2 G2 M1 2 4 (inf. lin. as in text) किं (for कः). B2 Dn Ds Ds M1 2 करिष्यसि

10 Ks Ds om 10 (cf. v.l. 4, 7) — ^a) K2 महाभाग — ^b) D2 4 9 T1 G1 4 8 च (for त्वं) D1 तितीर्षसि, 8 चिकीर्षसि K2 चार्ण्येय भर्तुमिच्छसि — ^c) K4 Ds वा, B2 4 Dn Ds Ds च (for एव) K2 B4 Dn अपि (for अभि) — ^d) K4 Dn1 विभेत्ससि; B D2-5 7 10 Cn विभे (B2 'भि')त्ससि, Ds2 Ds विभि (D2 'भि')त्ससि, 8 प्रदीयता, Ca d विभित्ससि (as in text)

11 Ks Ds om. 11 (cf. v.l. 4, 7) — ^a) K1 भेष, Ca d शक्य (as in text) — ^b) K2 मायया (for गर्हं) — ^c) K2 शक्यो धनजयाद्भेत्तु, Ca d as in text. — ^d) D1 M2-5 सत्यमेतत्; D2 4 9 एतदर्थ; G2 तत्त्वमेतत् (for

अन्यत्कुम्भादपां पूर्णादन्यत्पादावसेचनात् ।
 अन्यत्कुशलसंप्रश्नान्नैपिष्यति जनार्दनः ॥ १३
 यत्तस्य प्रियमातिथ्यं मानार्हस्य महात्मनः ।
 तदसौ क्रियतां राजन्मानार्हो हि जनार्दनः ॥ १४
 आशंसमानः कल्याणं कुरुन्भ्येति केशवः ।
 येनैव राजन्नर्थेन तदेवास्मा उपाकुरु ॥ १५
 शममिच्छति दाशार्हस्तव दुर्योधनस्य च ।
 पाण्डवानां च राजेन्द्र तदस्य वचनं कुरु ॥ १६
 पितासि राजन्पुत्रास्ते वृद्धस्त्वं शिशवः परे ।
 वर्तस्य पितृवत्तेषु वर्तन्ते ते हि पुत्रवत् ॥ १७

एतत्तत्त्वं)

12 Ks Ds om 12 (cf. v.l. 4, 7) — ^a) D1 वेत्ति (for वेद) K4 Ds 4.9 वेदाह कृष्णमाहात्म्य — ^b) D1 वेद्म्यस्य, D2 4 9 Ca वेदाहं (for वेदास्य) — ^c) K1 पद्मा (for जाना).

13 Ks om. 13 (cf. v.l. 4) — ^a) M अन्यात्; C3 as in text. T2 G2 4 transp कुम्भाद् and पूर्णाद् — ^b) M1-2 अन्यात् T G1 (by corr) 2 3 3 अन्यापादा चनेजनात् — T2 om 13^a-15^a — ^c) M (except M4) अन्यात् — ^d) K1 2 नादि, K4 नो प्रे, B4 Dn2 Cn नैवेक्ष्यति; Ds Ca 8 नैति, D2 4 9 M न तुष्यति; D10 Cd नैति, T1 G न चेच्छति

14 Ks Ds 4 6 9 T2 om 14 (cf. v.l. 4, 13). — ^a) K2 एव; 8 (T2 om) अस्मिन् (for अस्मै) — ^b) K4 B (except B2) D (except D2 2 10) असौ (for हि)

15 Ks T2 om. 15 (cf. v.l. 4, 13) — ^a) K2 आशसन्नेप (for 'समान'). — K4 om 15^a-17^b. — ^b) D1 7 2.10 T1 G1 8 M1 तमेव; G4 तथैव K2 तेनैवाहूय दीयता

17 Ks om 17^{ab} (cf. v.l. 15) — ^a) D1 transp राजन् and पुत्रा — ^b) T1 G1 8 च; M अपि (for हि). K2 ते हि वर्तन्ते पु, D2 4 9 तेनैव वर्तन्ते पु. — K4 D2 4 8 ins after 17 D10, after 5. 86 11^{ab}.

392* निर्वैरान्मत्स्यपाञ्चालान्पाण्डवान्कुरभि सह।

कृत्वा सुप्त यथाधर्मं कीर्ति च समवाप्नुहि।

[(L 2) D10 यक्षो (for यथा) K4 चैवमवाप्स्यसि, D10

८६

दुर्योधन उवाच ।

यदाह विदुरः कृष्णे सर्वं तत्सत्यमुच्यते ।
 अनुरक्तो ह्यसंहार्यः पार्थान्प्रति जनार्दनः ॥ १
 यत्तु सत्कारसंयुक्तं देयं वसु जनार्दने ।
 अनेकरूपं राजेन्द्र न तदेयं कदाचन ॥ २
 देयः कालस्तथायुक्तो न हि नार्हति केशवः ।
 मंसत्यबोधजो राजन्मयादर्चति मामिति ॥ ३
 अवमानश्च यत्र स्यात्क्षत्रियस्य विद्यां पते ।
 न तत्कुर्याद्बुधः कार्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ४
 स हि पूज्यतमो देवः कृष्णः कमललोचनः ।

त्रयाणामपि लोकानां विदितं मम सर्वथा ॥ ५
 न तु तस्मिन्प्रदेयं स्यात्तथा कार्यगतिः प्रभो ।
 विग्रहः समुपाख्यो न हि शाम्यत्यविग्रहात् ॥ ६
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीमः कुरुपितामहः ।
 वैचित्रवीर्यं राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
 सत्कृतोऽसत्कृतो वापि न कुर्वेत जनार्दनः ।
 नालमन्यमवज्ञातुमवज्ञातोऽपि केशवः ॥ ८
 यत्तु कार्यं महाबाहो मनसा कार्यतां गतम् ।
 सर्वोपायैर्न तच्छक्यं केनचित्कर्तुमन्यथा ॥ ९

C. 5. 2066
B. 5. 22. 9
K. 5. 22. 9

तत् सनवान्यसि]

Colophon missing in K₃, K₅ om it — Sub-
 parcan K_{1,2} & B Dn Ds D_{1,2} 5-8 10 T₁ G₁ M
 भगवद्गीता — Adhy name T₁ G₁ M विदुरवाक्य
 — Adhy no (figures, words or both) D₅ 84, D₅
 80, D₇ T G₂ & M₁₋₅ & 88, G₁ & 89, G₂ M₁ 87
 — Sloka no Dn 17, Ds 18

86

☞ This adhy is missing in K₃ (cf. v l 5
 32 15)

1 ^a) K₂ & B D (except D₂₋₄ & 9) T₁ G₂ अस्युते
 (for दस्यवे) — ^b) K₄ मानुक्रोदो (for अनुरक्तो) D₁
 असवार्य, G₄ & असवार्य, Ca d as in text — ^c) K₂
 transp पायान् and प्रति

2 Ds om. 2 — ^a) K₂ B (except B₂) D (except
 D_{1,7} & 9) G₁ & M₁ तत् (for तु) K₂ यस्कारं, Ds सकारण
 युक्तं Ca d cite कारण — ^b) D₂ transp देय and वसु
 D_{2,4} & बहु (for वसु) — ^c) S transp न and तत्
 K₁ D_{1,2} & 10 कथंचन, S जनार्दने (for कदा)

3 ^a) K₄ D₁ & 9 देवकार्लम्बदा (K₄ 'या)युक्, G₂
 देवकार्लं तथा तात, Ca s as in text — ^b) K₂ तत्तु,
 D_{2,4} & न हि, G₂ युक्ता, Ca d न हि (as in text) — ^c)
 K₁ D_{1,7,10} (m as in text) ज्ञास्यति, D₂ & 9 मन्येत, C₅
 मन्यति (as in text) — ^d) K₂ B₂ Dn₂ D₂₋₄ & 7 & 10
 T₂ G₂ अर्चति, G₄ चरति (for अर्चति) K₅ यादवे

ह्यतिमानिनि

4 ^a) B₂ T₁ G₁ & अवमान; Ca d अवमान (as in
 text) S तु (for च) — ^b) T₂ G₂ निश्चित मन (for
 'ता मति)

5 ^a) K₄ B D (except D₁ 2, 4 7 & 10) लोके (for
 देव) — ^b) K₄ B D (except D_{2,4} 7 & 10) G₂ पृथुल^o
 (for कमल^o) — ^c) D_{2,4} & किं पुनर् (for विदित).
 B₁ & सर्वदा, G₂ सर्वदा

6 ^a) G₄ तत्, M₁ हि (for तु) K₄ B Dn Ds
 D₂₋₆ & 8 G₂ तस्मै, D₁ तस्य (for तस्मिन्) D₂ प्रदास्यामि
 (for प्रदेय न्यात्) — ^b) S (except G₄) इति (for
 तथा) K₅ (before corr) D₇ कार्यमिति, Ds G₂ कार्या
 गति, D₁ कार्या मति, D_{2,4} & कार्यं प्रति (for कार्यगति)
 — ^c) D₅ (m as in text) & 8 विग्रहात् (for अवि)

7 K₅ om. (hapl.) 7-15 B Dn₂ Ds D₅ & T₁ G₂
 om the ref — ^b) K₁ D₇ 10 कुरुद्व पिता^o

8 K₅ om 8 (cf v l 7) — ^a) S नावमस्यति (T₁
 अनुमस्यति, G₂ नावमुह्यति), Ca d s नालमन्य (as in
 text) K₂ D₁₀ अस्मान्, K₄ B Dn Ds D₂₋₇ & 9 एन, D₂
 (before corr) अप्यस्ति, D₂ (after corr) & एव, Ca d s
 अन्य (as in text) T G_{1,2} & अवज्ञातुन्, M अवज्ञा तां
 (M₂ त), C₅ अवज्ञातु (as in text) — ^d) K₄ B D
 (except D_{1,10}, D₂ by corr) G₂ नावज्ञेयो हि, M₂
 अवज्ञातोपि (as in text)

9 K₅ om 9 (cf. v l 7) — ^a) K₁ S च, D₂ 4. 9
 तत् (for तु) — ^b) M₁ (m f l n) & मनस, Ca d
 as in text

C. 5. 8097
B. 5. 88. 10
K. 5. 88. 10

स यद्गुणान्महाबाहुस्तत्कार्यमविशङ्कया ।
वासुदेवेन तीर्थेन क्षिप्रं संशाम्य पाण्डवैः ॥ १०
धर्म्यमर्थ्यं स धर्मात्मा ध्रुवं वक्ता जनार्दनः ।
तस्मिन्वाच्याः प्रिया वाचो भवता बान्धवैः सह ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।

न पर्यायोऽस्ति यद्राजश्चियं निष्कैवलामहम् ।
तैः सहेमासुपाश्रीयां जीवज्जीवैः पितामह ॥ १२
इदं तु सुमहत्कार्यं शृणु मे यत्समर्थितम् ।
परायणं पाण्डवानां नियंस्यामि जनार्दनम् ॥ १३
तस्मिन्वद्वे भविष्यन्ति वृष्णयः पृथिवी तथा ।
पाण्डवाश्च विधेया मे स च प्रातरिहेष्यति ॥ १४
अत्रोपायं यथा सम्यङ् बुध्येत जनार्दनः ।
न चापायो भवेत्कश्चित्तद्भवान्प्रव्रीतु मे ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा घोरं कृष्णामिसंहितम् ।
धृतराष्ट्रः सहामात्यो व्यथितो विमनाभवत् ॥ १६
ततो दुर्योधनमिदं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ।
मैवं वीचः प्रजापाल नैष धर्मः सनातनः ॥ १७
दूतश्च हि हृषीकेशः संवन्धी च प्रियश्च नः ।
अपापः कौरवेयेषु कथं बन्धनमर्हति ॥ १८
भीष्म उवाच ।
परीतो धृतराष्ट्रायं तव पुत्रः सुमन्दधीः ।
वृणोत्यनर्थं न त्वर्थं याच्यमानः सुहृद्गणैः ॥ १९
इममुत्पथि वर्तन्तं पापं पापानुबन्धनम् ।
वाक्यानि सुहृदां हित्वा त्वमप्यस्यानुवर्तसे ॥ २०
कृष्णमक्लिष्टकर्माणमासाद्यायं सुदुर्मतिः ।

10 Ks om 10 (of v l. 7). — " D1 यत् (for स) Ks च (for यद्) — " K1 : D10 तत्कुर्यात्स्वम-
शंकया — 10^a = 5 103 34^a — " D2 (before
corr) पुत्र, S वैर (for क्षिप्र)

11 Ks om 11 (of v l. 7) — " K4 B2 D1 s s
s s T2 G2 s धर्मम् K1 : 4 B2 D (except Ds D1) T
G1-s s अर्थ K4 B D (except Ds s 10) Gs च (for
स) — After 11^{ab}, D10 ins 392* — " D10 (marg
see m) तस्मिन्वाच्यं प्रिय राजन् — " T2 G2 अधुभिः
(for बान्धवैः)

12 Ks om 12 (of v l. 7) — " B2 D1 S
(except Gs. 4) पर्याप्तः ; Ca d s पर्यायः (as in text)
D1 T1 अस्ति, T2 G (except G4) M अस्ति, Ca d अस्ति
(as in text) — " G4 निक्षेपयामि, Gs निष्कैवल्यं,
Ca d निष्कैवला (as in text) — " K4 D2 एता (for
इमां) — " K1 : 4 B Dn Ds Ds s-s 10 यावज्जीव,
Ds 4 s ह्यीव जीवे (for जीवज्जीवैः)

13 Ks om 13 (of v l. 7). — " K2 D4-s
समर्पित, B2 Ds T2 G1 s Ms 4 (inf. l. in as in text) s
समुत्थित, D1 विवक्षित; Ca d समर्थितं (as in text)
— After 13^{ab}, M1 s ins

393* न भेदस्यान्तर दातु प्रयाणायास्य वा पुन ।

14 Ks om 14 (of v l. 7) — " T2 Gs-s M4
यस्मिन् (for तस्मिन्) — " K4 B D (except D1 1 s)
T1 हृष्यति (for हृष्टे)

15 Ks om 15 (of v l. 7) — " K4 B D
(except D1 10) Gs Ms उपायान् (for उपाय) Ds s s
तस्य (for सम्यद्) — " Ds s s च बुध्येत् (for बुध्येत)
— " K1 स च, D1 तथा, S यश्च (for न च) Dn1
D1 s 4 1 s S उपायो (for अपायो) — " K2 transp
तत् and भवान् T1 s (inf. l. in. as in text) G1 M1 s
त, G4 स (for तद्)

16 B Ds Ds-s s s om the ref. — " S कृष्णमि,
Ca as in text — " S transp व्यथितो and विमना

17 " Ds s s तत्र (for इदं)

18 " Ks वै, Ds 4 s एव (for हि) — " B2
दयित (for च प्रिय) K1 s s D1 1 मे (for न) — " Ks
Ds स वधम् (for यन्धनम्) K4 B Dn Ds s s स
कथ वध (B2 वद्धु ; Dn2 वध) मर्हति

19 " D1 T1 G1 4 M परेत, T2 G2 s s पतित,
Ca d s परित (as in text) Ds 4 s transp धृतराष्ट्र
and अय, K4 B Dn Ds Ds s s transp धृतराष्ट्र and तव
पुत्र S सुयोधन (for सुमन्दधीः) — " K4 B D
(except D10) एव, Ks G4 अति (for तु) — " T1
G1 s वार्यमाणः (for याच्य) K4 B D (except D1 s s
1 s 10) सुहृद्गणैः (for "दूणैः)

20 " K1 s एवम्, D1 एनम् (for इमम्) — " K1
s D1 T2 M वधन; Ds 4 s G2 वर्तिन, Ca वंघिन
(as in text) — " T2 G2 अय (for अपि). Ks D10
S अय (T2 G2 अपि) (for अस्य)

तव पुत्रः सहामात्यः क्षणेन न भविष्यति ॥ २१
पापस्यास्य नृशंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मतेः ।
नोत्सहेऽनर्थसंयुक्तां वाचं श्रोतुं कथंचन ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो वृद्धः परममन्युमान् ।
उत्थाय तस्मात्प्रातिष्ठद्भीष्मः सत्यपराक्रमः ॥ २३

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि पञ्चशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

वैशंपायन उवाच ।

प्रातरुत्थाय कृष्णस्तु कृतवान्सर्वमाह्निकम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति ॥ १
तं प्रयान्तं महाबाहुमनुज्ञाप्य ततो नृप ।
पर्यवर्तन्त ते सर्वे वृकस्थलनिवासिनः ॥ २
धार्तराष्ट्रास्तमायान्तं प्रत्युज्जग्मुः स्खलंकृताः ।

दुर्योधनमृते सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ॥ ३
पौराश्च बहुला राजन्हृषीकेशं दिदृक्षवः ।
यानैर्वहुविधैरन्ये पङ्क्तिरेव तथापरे ॥ ४
स वै पथि समागम्य भीष्मेणाह्निष्टकर्मणा ।
द्रोणेन धार्तराष्ट्रैश्च तैर्वृतो नगरं ययौ ॥ ५
कृष्णसंमाननार्थं च नगरं समलंकृतम् ।

C. 5. 8106
B. 5. 89. 6
K. 5. 82. 7

22 Ks om 22 — °) Ks तव पुत्रस्य दुर्मते — °)
K1.2 & B D (except Ds 4 9) "संयुक्ता — °) K1.2
Dr 10 वाच (for वाच) Ks B Dn Ds D1.2 & 8 8 श्रोतु
वाच (for वाच श्रोतु)

23 Ks B D (except Ds 4 7 9 10) T1 Gs om the
ref. — °) Ks स नर" (for भरत") — °) T2 G2
वृद्ध परमदुर्मना

Colophon missing in Ks. — Sub-parvan K (Ks
missing) B Dn Ds D1.2 & 8 10 T1 G1 M भगवद्गीता
— Adhy name T1 G1 दुर्योधनासत्प्रलापे भीष्मव्युत्थान,
M दुर्योधनासत्प्रलाप — Adhy no (figures, words or
both) Ds 85, Ds 81, Dr T Gs & M1-2 & 89, G1 &
90, Gs M4 88 — S'loka no Ks 29, Dn 23,
Ds 24

87

This adhy is missing in Ks (of v.l 5
32 15)

1 °) T2 G2 च (for तु) — °) T Gs-2 पूर्वम्, M
पौर्वम् (for सर्वम्) D1 रथमारुह्य वेगवान् — °) T1
G1.2 अपि (for अमि)

2 °) K1 Ds2 Ds-2 प्रयात, Ks आयात — °) Ks
B Dn Ds D2 & 8 8 महाबल, Ds 4 9 परंतप (for ततो
नृप) — °) Ds 4 9 प्रत्यवर्तन्त, T2 G2 पर्यावर्तन्त — °)
K1.2 D1 वृहत्स्थल, T G कुश" (for वृक") — After 2,

T G ins

394* प्रययौ पुण्डरीकाक्ष कुरुणा सदन प्रति ।
आचक्रमुश्च पन्थान प्रममाना ह्वाम्बरम् ।
दारुकेण प्रचोदिता हयास्तस्य महात्मन ।
अन्नानि शय्या वासांसि तथा रत्नानि सर्वश ।
दुर्योधनेन कृष्णार्थं पथि सविहित बहु । [5]
ता सभा पुण्डरीकाक्षो रत्नानि च महायशः ।
नाभ्यनन्दन्महाबाहुरुपायात्कुरुसंसदम् ।

[Lines 1-3 = (var) 5 81 29^{ad}, 59 — (L 2)
T1 आचेमुर्विच पथान, Gs 4 पथानमाचेमु (Gs "रु) विच (for the
prior half) — (L 3) G2 प्रमथिता, Gs प्रयुदिता (810),
Gs प्रणुन्नास्ते (for प्रचोदिता) — (L 4) T2 G2 रथा (for
तथा) — Lines 6-7 = (var) 5 83 18]

3 °) Dn1 Ds2 Ds 4 9 T2 G2 & M2 समायात (for
तमा") — °) Ks प्रतिजग्मु, Ds 4 9 प्रत्याजग्मु Ks
ततस्तत, T1 Gs 5 अतस्तत (for स्तल") — °) Ks B D
(except D1.2 & 7 9 10) T1 G1 5 दुर्योधनाद् (for "धनम्")

4 °) Ks B1.5 D1 7 10 T G1.2 & M2 4 5 हृषीकेश
दिदृक्षव (D1.7 M2 "या) — Ks om. 4^a-6^b — °)
K1 2 रथ्यै, Ds2 D1 8 4 8 9 T2 G2 2.5 Ms-2 अन्यै, Ds
राजन्, Gs द्रव्यै (for अन्यै) — °) M1 2 अन्यै (for
पृच) Ds पदातय, M यथाहृत (for तथापरे)

5 Ks om 5 (of v.l 4) — °) D1 1 Gs सर्व (for
स वै) K1 2 समासाद्य — °) Dr भीष्मेणापि जनार्दन

6 Ks om 6^{ab} (of v.l 4) — °) Ds 4 9 "नार्याय,
T2 G2 4 "नार्थं हि — °) Dn Dr "समन्विता (for

C. 5. 8106
B. 5. 89 6
K. 5. 89. 7

वभूवू राजमार्गाश्च बहुरत्नसमाचिताः ॥ ६
न स कश्चिद्गृहे राजस्तदासीद्भरतर्षभ ।
न स्त्री न वृद्धो न शिशुर्वासुदेवदिदक्षया ॥ ७
राजमार्गे नरा न स संभवन्त्यवनिं गताः ।
तथा हि सुमहद्राजन्हृषीकेशप्रवेशने ॥ ८
आवृतानि वरस्त्रीभिर्गृहाणि सुमहान्त्यपि ।
प्रचलन्तीव भारेण दृश्यन्ते स महीतले ॥ ९
तथा च गतिमन्तस्ते वासुदेवस्य वाजिनः ।
प्रनष्टगतयोऽभूवत्राजमार्गे नैर्वृते ॥ १०
स गृहं धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रुर्कशनः ।
पाण्डुरं पुण्डरीकाक्षः प्रासादैरुपशोभितम् ॥ ११
तिस्रः कक्ष्या व्यतिक्रम्य केशवो राजवेश्मनः ।

वैचित्रवीर्यं राजानमभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १२
अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ।
सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशः ॥ १३
कृपश्च सोमदत्तश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।
आसनेभ्योऽचलन्तर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ १४
ततो राजानमासाद्य धृतराष्ट्रं यशस्विनम् ।
स भीष्मं पूजयामास वार्ष्णेयो वारिभरज्जसा ॥ १५
तेषु धर्मानुपूर्वीं तां प्रयुज्य मधुसूदनः ।
यथावयः समीयाय राजभिस्तत्र माधवः ॥ १६
अथ द्रोणं सपुत्रं स बाह्लीकं च यशस्विनम् ।
कृपं च सोमदत्तं च समीयाय जनार्दनः ॥ १७
तत्रासीदूर्जितं मृष्टं काञ्चनं महदासनम् ।

*समाचिता) K4 5 B Ds D1-5 वभूव *मार्गश्च *समाचित
7 °) K4 5 B D (except D1) च (for स) — °)
D1 वृद्धो न च (for न वृद्धो न)
8 °) K2 नार्यः; K4 B Dn Ds D2 5-8 10 Gs 4
तस्मिन् (for न स) D1 राजमार्गेण रामा स्युः, Ds 4 9
*मार्गगता सचै, T2 G2 *मार्गगता न स — °) K2 4 B
Dn Ds D2 5-8, 10 सस्तुवति (for संभ) K1 2 5 D1
अवनीः; B8 D2 5 6 8 10 T1 G1 2 अवनी Ds 4 9 ततोर्ध-
भवनं गताः — G4 om 8^{ad}. — °) K5 D1 T2 G2 तदा
(for तथा). T2 G2 3 [अ]स्मिन्, Gs M1 8-8 स; M2.4
(inf. lsn) एव (for ए) T1 G1 समभवद्. M1 2 4
(inf. lsn) हि सन्नमो (for हि सुमहद्) K4 B Dn Ds
Ds m 5-8 10 तस्मिन्काले महाराज. — °) B4 *निवेशने,
D1 *प्रवेशन

9 °) K1 2 5 D1 10 आचितानि, Ms-8 आरूढानि (M4
inf. lsn as in text) Ds1 D1 गृहस्त्रीभिः; Ds 4 9 तत
स्त्रीभिः — 9^{ad} = (var.) 5. 92 25^{ad}. — °) Gs 4
प्रचरति D1 एव, G4 इह, Gs च (for इह) — °) T G
Ms-5 तत्र तत्र, M1 2 राजस्तत्र (for दृश्यन्ते स) T
G1 2 5 विशा पते, Gs 4 महीपते

10 °) K5 D10 आशु- (for च) — °) A few MSS
प्रणष्ट T2 G2 राजन्, Gs भूप (for अभूवन्) — °) K1
Ds 4 7.9 10 T G1 2 5 जनैर्वृते, B2 4 जनावृते (for नैर)

11 °) D2.5 8 om प्र A few MSS *कर्पण T2
Gs प्रविदेश चतुर्भज, M1 2 4 (inf. lsn as in text)
प्राविशत्पूर्वमच्युत — °) 8 पाडर

12 °) N (K8 missing) कक्षा — °) K1 G4

*वेश्मनि

13 = (var) 5 92. 35 — °) D1 अभिगच्छति,
Ds 4 9 अभ्यागते तु — °) K1 जनेश्वर, K4 B D (except
D1 1 10) नराधिप (for नरे). — °) Ds 4 9 8 (except
G4) भीष्मद्रोणाभ्यां (by transp) — °) Ds मुदायुत,
T1 G1 5 जनेश्वर (for महा)

14 °) T1 G1 5 दात्य (for कृप) — 14^{ad} = 5
92 34^{ad}.

15 °) Ds G4 ततो राजन्समासाद्य — °) B1 5 D1 T2
Gs जनाधिप, Ds 4 9 जनेश्वर; D1 Gs मनस्विन (for यश)
— °) T1 G1 5 भीष्मं सपूजयामास, G4 स वार्ष्णेय सुवा-
रिभस्त, Gs भीष्म द्रोणं कृप चैव — °) G4 राजान सपूजनं
— After 15, 8 ins

395* ते स्वधर्मानकुर्वन्त सपूज्य मधुसूदनम् ।

[G4 तेस्य कर्माणि (for ते स्वधर्मान्)]

16 Gs om 16^a-18^b — °) D1 तेषां; Gs तेन (for
तेषु) Dn1 D2 1 8 G4 *पूर्वा, Gs *पूर्व (for *पूर्वा)
— °) K1 G4 सपूज्य, D1 Gs संपूज्य (for प्रयुज्य). — °)
K1 2 5 T2 G1 2 5 M1-4 Ca d समेयाय (Cap समी as in
text) — °) T2 प्रांजलिस् (for राजभिस्) K4 5 B D
(except D1-4 1 9 10) सह (for तत्र)

17 Gs om 17 (of v1 16) — °) K4 B2 4 Dn
Ds Ds 9 सयाह्लीकं सपुत्रं (for सपुत्रं स बाह्लीक) B1 5
D1-4 1-10 T2 G2 M2 च, T1 G1 5 त (for स) K1 2 5
D1 8.4.7 9 10 T2 G1 2 बाह्लिकं (for बाह्लीक) — °)
K1 2 5 D1.9 8 (Gs om) समेयाय; K4 B (except B2)
Ds D2 5 समियाय, of v1. 16.

शासनाद्धृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविगदच्युतः ॥ १८
 अथ गां मधुपर्कं चाप्युदकं च जनार्दने ।
 उपजहृर्यथान्यायं धृतराष्ट्रपुरोहिताः ॥ १९
 कृतातिथ्यस्तु गोविन्दः सर्वान्परिहसन्कुरुन् ।
 आस्ते संवन्धकं कुर्वन्कुरुभिः परिवारितः ॥ २०
 सोऽर्चितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायशाः ।
 राजानं समनुज्ञाप्य निराक्रामदरिदमः ॥ २१
 तैः समेत्य यथान्यायं कुरुभिः कुरुसंसदि ।
 विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत् माधवः ॥ २२

विदुरः सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्दनम् ।
 अर्चयामास दागार्हं सर्वकामैरुपस्थितम् ॥ २३
 कृतातिथ्यं तु गोविन्दं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
 कुशलं पाण्डुपुत्राणामपृच्छन्मधुसूदनम् ॥ २४
 प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुषो बुद्धिसत्तमः ।
 धर्मनित्यस्य च तदा गतदोषस्य धीमतः ॥ २५
 तस्य सर्वं सविस्तारं पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
 क्षत्रुराचष्ट दागार्हः सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ २६

C. 5. 3127
B. 5. 22. 27
K. 5. 22. 27

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

18 Gs om 18^{ab} (cf. v.l. 16) — ^a) B₂ T₁ G₁ s
 तस्य (for तत्र) D₂ अर्त्ता (for आसीद्) K₁ s D₁ 10
 मज्जित, D₁ s (before corr) पूजित, S (Gs om.)
 आजित, Ca ऊर्जित (as in text) K₂ D₂ (by corr) s
 c s चष्ट, D₁ श्रेष्ट, Ca नष्ट (as in text) — ^c) K₁
 (marg sec m.) आज्ञया (for शासनाद्) — ^d) T
 G₁ s तद् (for तत्र)

19 ^{ab}) K₂ D₁ D₂ s s T₁ om अपि K₂ सु (for
 अपि) K₄ D₂ s s जनार्दन, T₂ G₄ महात्मने — ^c)
 K₁ s s D₁ 10 उपा (K₂ s 'प') निन्युर, B₁ s s D₂ D₁ s s T
 G₁ s s M₂ s उपाजहृत्

20 ^a) T₁ G₂ s स (for तु) — ^b) D₁ परिसरन्,
 D₁₀ चरन्, T₁ G₁ s व्यवहरन्, T₂ नृपवरान्, G₂ उपहरन्,
 G₂ उपचरन्, M₁ s असिददन्, M₂ s अपहसन्, C₂ परिहसन्
 (as in text) — ^c) K (K₂ missing) B₁ D₁ D₁ s s
 7 s 10 Ca सायधिक, Cd सायधिक, C₂ as in text.

21 K₂ om 21^{ed} — ^d) K₁ s B D₂ D₂ s 10
 निराक्रामद्, D₁ परिक्रामद्

22 ^b) K₂ कुरुसंसदि माधव, M वदितु वा पितृवसा
 (M₁ sup *in* as in text)

23 K₂ om 23^a-24^d — ^d) D₂ s s अव (for
 उप) — After 23, B₁ D₁ ins 417* (cf. v.l. 5 90
 28), while D₁ ins

396* या प्रीति पुण्डरीकाक्ष तवागमनकारणात् ।

24 K₂ om 24 (cf. v.l. 23) — ^b) D₂ s s कर्म
 (for 'धर्म') — ^d) S (except G₁ s) पप्रच्छ (for
 अपृच्छत्)

25 ^a) T₂ (by corr) प्रीयमाणस्तु D₂ transp
 25^b and 25^d — ^b) K₄ s B (except B₂) D₂ s s T G
 M₂ विदुरो (for 'पो) B₂ D₁ D₂ D₁ s 10 बुद्धिसत्तम,
 D₁ बुद्धिमत्तर, M बुद्धिमत्तम — K₂ om. 25^c-26^d
 — ^c) T₁ G₁ s तु (for च) K₂ D₂ s s 10 सदा, D₂ तत
 (for तदा) K₄ B D₁ D₂ D₁ s s s धर्मार्थनित्यस्य सत
 — ^d) K₄ B D (except D₁ s s s 10) गतरोपस्य

26 K₂ om 26 (cf. v.l. 25) — ^a) D₁ s तस्मै, Ca
 तस्य (as in text) B₂ D₁ सुविस्तार — ^c) D₂ सुहु,
 Ca क्षत्तु (as in text) D₁ क्षत्तुर्दागार्हमाचष्ट — ^d)
 B₂ s D₂ D₂ s s s 10 सर्व, S यथा (for सर्व)

Colophon missing in K₂, D₁ om it — *Sub-*
parvan K (K₂ missing) B D₁ D₂ D₂ s s 10 T₁ G₁
 M भगवद्गीता — *Adhy name* T₁ G₁ M हस्तिन (M₂ s
 om. it) पुरप्रवेश (G₁ 'वेशन) — *Adhy no* (figures,
 words or both) D₂ 86, D₂ 82, D₁ T G₂ s M₁ s s
 90, G₁ s 91, G₂ M₂ 89 — *S'loka no* D₁ 27,
 D₂ 26

88

☞ This adhy is missing in K₂ (cf. v.l. 5
 32 15)

1 ^a) D₂ उपागम्य — K₂ om 1^a-3^b — ^c) K₁ s s
 B D₁ D₂ D₁ s s s 10 स पृथां (for गोविन्द) D₂ s s
 पितृवसुरागाराणि — ^d) D₂ अभ्यागच्छत्, S सोम्यगच्छत्
 D₂ s s गोविन्द सोम्यगच्छत्

८८

वैशंपायन उवाच ।

अथोपगम्य विदुरमपराद्धे जनार्दनः ।
 पितृष्वसारं गोविन्दः सोऽभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १
 सा दृष्ट्वा कृष्णमायान्तं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।
 कण्ठे गृहीत्वा प्राक्रोशत्पृथा पार्थाननुस्सरन् ॥ २
 तेषां सत्त्ववतां मध्ये गोविन्दं सहचारिणम् ।
 चिरस्य दृष्ट्वा चाष्ण्यं चाष्पमाहारयत्पृथा ॥ ३
 साव्रवीत्कृष्णमासीनं कृतातिथ्यं युधां पतिम् ।
 चाष्पगद्गदपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ॥ ४
 ये ते बाल्यात्प्रभृत्येव गुरुशुश्रूपणे रताः ।
 परस्परस्य सुहृदः संमताः समचेतसः ॥ ५
 निष्कृत्या भ्रंशिता राज्याञ्जनार्हा निर्जनं गताः ।
 विनीतक्रोधहर्षाश्च ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ६
 त्यक्त्वा प्रियसुखे पार्था रुदन्तीमपहाय माम् ।

अहापुंश्च वनं यान्तः समूलं हृदयं मम ॥ ७
 अतदर्हा महात्मानः कथं केशव पाण्डवाः ।
 ऊर्ध्वमहावने तात सिंहव्याघ्रगजाकुले ॥ ८
 बाला विहीनाः पित्रा ते मया सततलालिताः ।
 अपश्यन्तः स्वपितरौ कथमूर्ध्वमहावने ॥ ९
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्मृदङ्गैर्वेणवैरपि ।
 पाण्डवाः समबोध्यन्त बाल्यात्प्रभृति केशव ॥ १०
 ये सा वारणशब्देन हयानां हेपितेन च ।
 रथनेमिनिनादैश्च व्यबोध्यन्त सदा गृहे ॥ ११
 शङ्खमेरीनिनादेन वेणुवीणानुनादिना ।
 पुण्याहघोषमिश्रेण पूज्यमाना द्विजातिभिः ॥ १२
 वस्त्रै रत्नैरलंकारैः पूजयन्तो द्विजन्मनः ।
 गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिर्वाहणानां महात्मनाम् ॥ १३
 अर्चितैरर्चनाहैश्च स्तुवद्भिरभिनन्दिताः ।

2 K4 om 2 (of v1 1) — ^d) K1.2 5 D10 पृथक्
 (for पृथा) D8 G8 पार्थ, D1 G3 पुत्रान् (for पार्थान्).
 B Dn D2 5-8 स्मरन्ती तनयान्पृथा (D2 'यास्तदा')

3 K4 om 3^{ab} (of. v1 1) — ^a) K2 D1 सत्य
 (for सत्त्व) — ^b) D1 पुरुषोत्तम (for सह) — ^c) D1
 गोविन्द (for चाष्ण्यं) — ^d) K5 पार्थ (for चाष्प) K2
 D1 आहरयत्, K5 आकारयत् K4 तथा; D8 4 9 तदा
 (for पृथा)

4 ^b) K2 5 D1 विशा पते (for युधां पतिम्) — ^c)
 D8 4 9 'पूर्ण' (for 'पूर्ण')

5 ^a) D8 4 9 ये तु, T1 G M8 एते (for ये ते) K5
 D10 पृथ — ^c) Dn1 D8 4 9 परस्परेण — ^d) K2 Dn1
 D8 4 9 समेता D1 G8 समतेजसः

6 K5 om 6^{ab} — ^a) D8 4 9 ध्वसिनो; D1 10
 वचिता (for भ्रंशिता) — ^b) Dn1 D8 4 9 राज्यार्हा (for
 जना) T G1 5 विजन (for निर्जन) — ^c) K1.2
 विगत, K5 सत्यक्त, T1 G1 5 विजित — After 6,
 D1 8 4 9 read 10^{cd}

7 ^a) K4 D8 5 मुक्त्वा (for त्यक्त्वा) D8 4 9 सुख-
 प्रिये (for प्रियसुखे) K1 2 5 D1 8 10 त्यक्तप्रियसुखा
 पार्था — ^b) K (K8 missing) Dn2 D1.2 5-7 10
 G8 5 रुदन्ती

8 ^a) K5 ते वासिता वने तात — ^d) K (K8
 missing) D1.8 4 7.9 10 व्याघ्रसिंहगजा (K4 D1 'समा')कुले,
 T1 G1 4 5 सिंहव्याघ्रसमा

9 ^a) D1 T1 G1 M8 पुत्रा (for पित्रा) D1 च; M8
 मे (for ते) K5 ते बलविहीना पुत्रा. — ^b) M2 'पालिता
 — ^c) K1 5 D1 8 G2 अय, K2 तु, K4 B Dn D8 D8 8.10
 च (for स्व).

10 G4 om 10^a-11^d — ^b) K1 2 5 D8 4 7.10
 M8 पणवैरपि, K4 B Dn D8 D1 2 5 8 8 वेणुनिस्त्रै
 — D1.2 4.9 read 10^{cd} after 6 — ^c) D8 4 9 'वाध्यत,
 T1 G1 5 'बुध्यत

11 G4 om 11 (of v1. 10) — ^d) D1 विबुध्यत,
 D8 4 9 चियो K4 B5 D (except Dn1 D1 2 1 10)
 तदा, B1-8 5 पुरा (for सदा)

12 ^b) K1 5 D1 10 वीणावेणुनिनादिना; K2 D8 G8
 वेणुवीणानिनादिना, G5 'वीणादिनेषु' — ^c) T1 G1 5
 'मिश्रेष्व

13 K5 om 13^a-16^d — ^a) D1 रत्नवस्त्रैरलं — ^b)
 D1 द्विजास्तथा, D2 द्विजातय, 8 द्विजोत्तमान् (for द्विज)
 — ^c) D8 गीतैर्, D9 वाग्भिर् K1 2 D8 4 7 9 भगल-
 रूपाभि.

14 K5 om. 14 (of. v1 13). — ^a) K2 D1 10

प्रासादाग्रेष्ववोध्यन्त राङ्गवाजिनशायिनः ॥ १४
 ते नूनं निनदं श्रुत्वा श्वापदानां महावने ।
 न सोपयान्ति निद्रां वै अतदर्हा जनार्दन ॥ १५
 मेरीमृदङ्गनिनदः शृङ्गवैणवनिस्वनैः ।
 स्त्रीणां गीतनिनादेश्च मधुरमधुसूदन ॥ १६
 वन्दिमागधसूतैश्च स्तुवद्भिर्विधिताः कथम् ।
 महावने व्यवोध्यन्त श्वापदानां रुतेन ते ॥ १७
 ह्रीमान्सत्यधृतिर्दान्तो भूतानामनुकम्पिता ।
 कामद्वेषां वशे कृत्वा सतां वर्तमानुवर्तते ॥ १८
 अम्बरीषस्य मान्धातुर्ययातेर्नहुपस्य च ।
 भरतस्य दिलीपस्य शिवेराशीनरस्य च ॥ १९
 राजर्षीणां पुगणानां धुरं घन्ते दुरुद्धहाम् ।

शीलवृत्तोपसंपन्नो धर्मज्ञः सत्यसंगरः ॥ २०
 राजा सर्वगुणोपेतस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
 अजातशत्रुर्धर्मात्मा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ॥ २१
 श्रेष्ठः कुरुषु सर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः ।
 प्रियदर्शनो दीर्घभुजः कथं कृष्ण युधिष्ठिरः ॥ २२
 यः स नागायुतप्राणो वातरहा वृकोदरः ।
 अमर्षी पाण्डवो नित्यं प्रियो भ्रातुः प्रियंकरः ॥ २३
 कीचकस्य च सज्ञातेर्यो हन्ता मधुसूदन ।
 शूरः क्रोधवशानां च हिडिम्बस्य वकस्य च ॥ २४
 पराक्रमे शक्रसमो वायुवेगसमो जवे ।
 महेश्वरसमः क्रोधे भीमः ग्रहरतां वरः ॥ २५
 क्रोधं बलममर्षं च यो निधाय परंतपः ।

C. 5. 3153
B. 5. 90. 25
K. 5. 90. 25

अर्चनर (for अर्चिर्नर) — *) TG (except Gs) विद्वद्भिर्
 Ds १ १ अपि यदिभि, Ds अविलक्षिता — *) Ds १ १ Ts
 Gs अनुष्यत

15 Ks om 15 (cf v l 13) — *) Ks transp ते
 and नून B D (except Ds 2.4 1 2.10) कर्त्तुं च (D10m
 ते कर्त्तुं) (for ते नून) D1 निम्बन (for निनद — *)
 Dn1 Ds १ १ वने वने (for महा) — *) Ks B Dn Ds
 Ds १ १ १ ते (for व) Ds १ १ न स्वपति हि रायां च
 — *) N (except Ks, Ks missing, Ks om) Gs
 न तदर्हा (for अत)

16 Ks om 16 (cf v l 13) — *) Ds १ १ शरत्
 निनादेश्च, S मृदगपण्यं (T1 G1 १ टह) — *) K1 १
 D1 10 शरत्वेणुविमिश्रितं, Bs निनदनिम्बनं, Ds १ १ वैण
 वनिम्बनस्यया, Gs १ शरत्वेणुवि(Gs १ शोश्च)निम्बनं, Ms-1
 मृदुमिनिम्बनं — *) Ds १ १ निनादेन — Ms om
 (hapl) 16^a-17^a

17 Ms om 17^a (cf v l 16) — *) A few S
 MSS वटि — *) Ds १ १ स्तुवद्भिर्विधिताः; Ms
 रमिविधिता — Ks om 17^a — *) B Dn Ds
 Ds १ १ १ 10 T2 महारनेष्वयो(T2 यु)प्यतः; Ds १ १ वने
 विद्योप्यते, T1 G1 १ वने द्वयोप्यत — *) T1 G1 १ र्वस्तु,
 T2 Gs-1 M र्वस्तु (for रुतेन) Ks वा, Ks B (except
 B2) Dn Ds १ १ च (for ते)

18 *) Ds श्री, Gs श्री (for श्री) Ds सम (for
 सत्य) — *) Ks Gs कामक्रोधा, T Gs रागद्वेषा T2 Gs
 समा (for वशे) — *) Ks B2 Ds-1 १ मतां धर्मं (Ks B2
 Ds मां)नुवर्तते

19 Gs om 19^b-21^a — *) A few MSS नाहुप
 — Gs om 19^a

20 Gs om. 20 (cf v l 19) — *) Ds १ १ सपुण्याना
 (for पुरा) — *) K1 १ १ Ds 10 Ca d १ वटि (for
 घन्ते) K1 १ १ Ds १ १ दुरुद्धह, Ks कुरुद्धह (for दुरु
 द्दहा) Ds-1 १ धुर वहति दुर्वहा, S (Gs om) धुर धुर्यं
 द्वयोद्धह

21 Gs om 21^a (cf v l 19) — *) B2 सत्य (for
 सर्व) — 21^a = (var) 5 34 81^a

22 Ks om. 22 — *) Ds transp कुरु and सवे
 — *) Ds १ सर्वेषु, Ds T1 १ (inf lin) M धर्मज्ञ (Ms
 inf lin सर्वज्ञ) (for धर्मत) Ds-1 १ १ T1 G1 १
 श्रुत(Ds १ १ ति)चित्तम् — *) Hypermetriol Ds
 वाहु (for भुज) K1 १ B2 Ds 10 प्रियदर्शो दीर्घबाहु,
 Ks B1 १ १ Dn Ds १ १ प्रियदर्शो (D1 श्री) दीर्घभुज, S
 सुदर्शनो दीर्घबाहु (Gs १ Ms १ भुज)

23 *) Ds T1 Gs १ यस्य (for य स) Ks T2 वलो
 (for प्राणो) — *) Ks B D (except Ds 10) महाबल
 (for वृको) — Ks om 23^a-24^b — *) Ks B2 १ १
 Dn Ds Ds १ १ सामर्षं (for अमर्षी) — *) Ds पादवाना
 प्रियकर

24 Ks om 24^a (cf v l 23) — *) Ks B D
 (except Dn1 Ds 10) Gs तु (for च) Ks कीचकस्याति
 बलिन Ca d cito सज्ञाते (as in text) — *) T
 G1 १ १ निहता (for यो हन्ता) — *) Ds १ तु; Ds १ १
 य, Ds हि (for च) Some MSS हिडिम्बस्य
 25 *) Ks B Dn Ds Ds १ १ मातरिश्वसम; Ds १

C. 5. 8153
B. 5. 90. 25
K. 5. 90. 25

जितात्मा पाण्डवोऽमर्षी भ्रातृस्तिष्ठति शासने ॥ २६
तेजोराशिं महात्मानं बलौघममितौजसम् ।
भीमं प्रदर्शनेनापि भीमसेनं जनार्दन ।
तं ममाचक्ष्व वाष्ण्येय कथमद्य वृकोदरः ॥ २७
आस्ते परिघवाहुः स मध्यमः पाण्डवोऽच्युत ।
अर्जुनेनार्जुनो यः स कृष्ण बाहुसहस्रिणा ।
द्विबाहुः स्पर्धते नित्यमतीतेनापि केशव ॥ २८
क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
इष्वस्त्रे सदृशो राज्ञः कार्तवीर्यस्य पाण्डवः ॥ २९
तेजसादित्यसदृशो महर्षिप्रतिमो दमे ।
क्षमया पृथिवीतुल्यो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ ३०
आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं मधुसूदन ।
आहूतं येन वीर्येण कुरूणां सर्वराजसु ॥ ३१

यस्य बाहुबलं घोरं कौरवाः पर्युपासते ।
स सर्वरथिनां श्रेष्ठः पाण्डवः सत्यविक्रमः ॥ ३२
योऽपाश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
स ते भ्राता सखा चैव कथमद्य धनंजयः ॥ ३३
दयावान्सर्वभूतेषु ह्रीनिपेधो महास्रवित् ।
मृदुश्च सुकुमारश्च धार्मिकश्च प्रियश्च मे ॥ ३४
सहदेवो महेष्वासः शूरः समितिशोभनः ।
भ्रातृणां कृष्ण शुश्रूषुर्धर्मार्थकुशलो युवा ॥ ३५
सदैव सहदेवस्य भ्रातरो मधुसूदन ।
वृत्तं कल्याणवृत्तस्य पूजयन्ति महात्मनः ॥ ३६
ज्येष्ठापचायिनं वीरं सहदेवं युधां पतिम् ।
शुश्रूषुं मम वाष्ण्येय माद्रीपुत्रं प्रचक्ष्व मे ॥ ३७
सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डवः ।

मरुत्पतिसम, T₂ युवा वायुसम Ca. d oite मरुत्पति.
K₄ B D (except D₂-4 7 9 10) T₂ G₂ बले (for जवे)
— °) D₂ M₂-8 कोपे (for क्रोधे)

26 K₅ om 26^a-27^b. — °) M₁ 2 विनीय (for
निधाय) D₈ 4 9 M₅ परतप

27 K₅ om 27^a (of v l. 26) — °) D₈ जितात्मान
(for महा) — °) K₄ B Dn D₈ D₈-8 वरिष्ठम् (for
बलौघम्) T₂ (before corr) अतितेजस (for अमिती°)
D₁ बलघ्नसमतेजस — °) D₂ 8 प्रदर्शने च, Ca °नेन (as
in text) — K₅ om 27^a-28^b

28 K₅ om 28^a (of v l. 27) — °) B₄ Dn बली
(for सच्युत) — °) K₄ Dn₁ D₈ 4 9 तुल्यः, S (except
M₄) योसौ (for य स) Ca oites अवर (? for अर्जुन)
— °) D₈ अभीतेन, Ca अतीतेन (as in text)

29 °) D₂ 8 D₈ 4 9 G₄ च (for यः) — °) D₁ 8 4 9
इष्वस्त्रेण समो राज्ञः — °) D₂ माधव, G₄ चार्जुन. (for
पाण्डव)

30 °) D₈ 4 9 T G (except G₁) सकाश. (for
सदृश) — °) K₄ B D (except D₂-4 7 9 10) मह-
र्षिसदृशः, T G₁ 2 8 ब्रह्मर्षिप्रतिम.

31 K₅ om. 31^a-32^b. — °) K₁ 2 (by corr) D₂
D₈ (by corr) G₈ अधिराज्य, Ca d as in text. K₄
G₁ 8 महादीप्त, G₄ प्रशस्ति हि — °) K₂ पाण्डवे, S पार्थिव
(for प्रथित) — °) S (except M₂) विक्रम्य (for
वीर्येण) — After 31, S read 34^a (G₁ 5, the whole
of 34)

32 K₅ om 32^a (of v l. 31) — °) K₄ B D
(except D₈ 4 7 9 10) सर्वे (for घोर), and पाण्डवा (for
कौरवाः) — G₈ om 32^a-33^d — °) T G (G₈ om.)
यः (for स) K₅ सर्वेपा रथिना श्रेष्ठ — After 32, M
reads 34^a, while N (except K₁, K₈ missing) ins

397* य गत्वाभिमुखः सख्ये न जीवन्कश्चिदाग्रजेत् ।

यो जेता सर्वभूतानामजेयो जिष्णुरच्युत ।

[(L 2) K₂ B₈ D₂ D₈ अच्युत, K₅ D₁-4 9 उच्यते]

33 G₈ om 33 (of v l. 32), K₅ om 33-34, K₁
om 33^a — °) K₂ उपाश्रय, K₄ आश्रय, Dn₁ D₄ 9
चाश्रयः, M₂ 4 चाश्रय (for उपाश्रयः) — °) D₁ 2 अपि
(for एव)

34 K₅ om 34 (of v l. 33). For sequence of S
of v l. 31, 32 — °) K₄ B D (except D₁ 7) G₄
ह्रीनिपेध D₂ महाद्युति — °) D₈ 4 9 महास्र (for
मृदुश्च) — After 34, T G₁-8 read 38-41, followed
by a repetition of 34

35 K₅ om 35^a-37^b — °) T₂ G₂ धर्मात्मा कुशलः
G₄ धर्मार्थसहित D₁ 2 बली (for युवा)

37 K₅ om 37^a (of v l. 35) — °) K₄ ज्येष्ठपु-
त्रायिन, B₂-4 Dn D₈-8 8 T₁ G₁ 8 4 Cn ज्येष्ठोपचायिन
(Dn₁ D₈ 4 °रिण), D₈ श्रेष्ठो, Ca as in text. Cd
oites अपचायि K₁ 2 4 B₈ D₈ 4 7 9 10 शूर, D₂ नित्यः
G₈ 4 M घोर (for वीर) — °) T₁ G₁ 8 महामर्षि
(for युधा पतिम्) — °) M (except M₁) शुश्रूषु
— °) K₂ च शस (for प्रचक्ष्व).

आवृणां कृष्ण सर्वेषां प्रियः प्राणो बहिश्चरः ॥ ३८
चित्रयोधी च नकुलो महेष्वासो महाबलः ।
कचित्स कुशली कृष्ण वत्सो मम सुखैधितः ॥ ३९
सुखोचितमदुःखार्हं मुकुमारं महारथम् ।
अपि जातु महाबाहो पश्येयं नकुलं पुनः ॥ ४०
पद्मसंपातजे काले नकुलेन विनाकृता ।
न लभामि सुखं वीर साद्य जीवामि पश्य माम् ॥ ४१
सर्वैः पुत्रैः प्रियतमा द्रौपदी मे जनार्दन ।
कुलीना शीलसंपन्ना सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ४२
पुत्रलोकात्पतिलोकान्पुत्रान्ना सत्यवादिनी ।
प्रियान्पुत्रान्परित्यज्य पाण्डवानन्वपद्यत ॥ ४३
महाभिजनसंपन्ना सर्वकामैः सुपूजिता ।

ईश्वरी सर्वकल्याणी द्रौपदी कथमच्युत ॥ ४४
पतिभिः पञ्चभिः शूरैरग्निकल्पैः प्रहारिभिः ।
उपपन्ना महेष्वासैर्द्रौपदी दुःखभागिनी ॥ ४५
चतुर्दशमिमं वर्षं यन्नापश्यमरिंदम ।
पुत्राधिभिः परिधूनां द्रौपदीं सत्यवादिनीम् ॥ ४६
न नूनं कर्मभिः पुण्यैरश्रुते पुरुषः सुरम् ।
द्रौपदी चेत्तथावृत्ता नाश्रुते सुखमव्ययम् ॥ ४७
न प्रियो मम कृष्णाया वीभत्सुर्न युधिष्ठिरः ।
भीमसेनो यमो वापि यदपश्यं समागताम् ॥ ४८
न मे दुःखतरं किंचिद्भूतपूर्वं ततोऽधिकम् ।
यद्रौपदीं निवातस्यां श्वशुराणां समीपगाम् ॥ ४९
आनायितामनार्येण क्रोधलोभानुवर्तिना ।

C. 5. 179
B. 5. 90. 51
K. 5. 90. 51

38 Ks om 38 For sequence in T G1-2.5, cf v.l. 34 — *) B (except Bs) D (except Dr 10) चव (for कृष्ण)

39 For sequence in T G1-2.5 cf. v.l. 34 — *) KL. 2 : D. 2 : 4. 7 : 9 'रथ' (for 'बल') — *) KL. 2 : D. 1 तु; D. 1 न; G. 2 च (for स) — *) B. 2 : 4 transp वत्स्य and मम D. 2. 4. 9 बालो, Dr पुत्रो (for वत्सो) K (Ks missing) B. 1 : D. 2 : 4 : 7 : 10 सुखोचित (for सुखं)

40 Ks om. 40^a-41^b For sequence in T G1-2.5 cf. v.l. 34. — *) T. 1 G. 1 : 5 महाबाहु — *) T. 1 G. 1 प्रिय (for पुन)

41 Ks om 41^a (cf. v.l. 40) For sequence in T G1-2.5 cf. v.l. 34 — *) D. 5 D. 1 : Ca 'मघातजे काले, S 'संघातज काल Cd s cite पद्मसंघातज, Cap 'संपातज — *) M. 2-s transp न and लभामि K. 4 B D (except D. 1 D. 2 : 4 : 7 : 10) छति (for सुख) — *) D. 5 पश्यता (for पश्य माम्)

42 *) N (except K. 1 : 2 : 4 D. 2 : 4, Ks missing) प्रियतरा — *) K. 4 : B (except Bs) D (except D. 1 : 2 : 7 : 10) T. 2 G. 2 : 4 रूप' (for शील') — Ks om. (hapl.) 42^a-44^a — After 42, T G. 1 : 2 : 5 ins

398* पुत्री द्रुपदराजस्य विरयाता सत्यवादिनी ।

43 Ks om 43 (cf. v.l. 42) — *) K. 1 : D. 7 10 पितृलोकात्, K. 4 D. 2-s : 9 S (except M. 1. 2) पुत्रलोकान्, Cs पुत्रलोकात् (as in text) K. 1 D. 1 भर्तृलोक, Ks B. 4 D. 2 : 7 10 Cn. 5 पतिलोक; G. 4 भर्तृलोकान् — *) D. 5 प्रियान्परित्यज्य सुतान् — *) K. 1 : B. 2 D. 5 D. 7 10 Cd

अन्वर्ष्यत, Dn D. 2 : 5 : 8 Cap अनुवर्ष्यते, D. 2. 4 : 9 उपपद्यते; T. 1 G. 1. 5 अन्ववर्ष्यत, G. 8 अन्वपद्यत, Ca अनुपद्यते

44 Ks om. 44^a, K. 2 om 44^a (cf. v.l. 42) — *) K. 1 तु पूजिता, K. 2 समेधिता, D. 1. 2 (before corr) T G. 1-2 M (except M. 1) सुखैधिता, D. 2. 4 : 9 G. 2 सुखो-चिता — *) S ईश्वरा D. 1 सा हि (for सर्व-)

45 *) KL. 2 Dr प्रतापिभि (for प्रहा') — Ks om 45^a-46^a, Ks om 45^a-49^b — *) K. 2 D. 1 सुखभागिनी; D. 2 : 4 वसुधासमा (for दुःख')

46 K. 2 : 5 om. 46 (cf. v.l. 45) — *) S त्रयोदश, Cs चतुर्दश (as in text) B D (except D. 1 : 4 : 7 : 10) इत (for इम) — *) K. 1 : D. 1 D. 1. 2 (m as in text) : 4. 7 : 9 अपश्य (for नापश्य) S या न पश्याम्यरिंदम — *) K. 1 D. 1. 2 : 9 S (except G. 4 M. 1) पुत्रादिभि G. 4 परिधूना, M. 1 : 2 परिधूनां — *) G. 4 द्रौपदी 'वादिनी

47 Ks om 47 (cf. v.l. 45) — *) D. 2 : 4. 9 नूनं स्वकर्मभिः S शुक्लैर (for पुण्यैर) — *) S अश्रुवति त्रियं सुख — *) G. 5 om न T. 2 G. 2 दुःखम् (for सुखम्) K. 2 अश्रुते दुःखमुत्तम

48 Ks om 48 (cf. v.l. 45) — *) B. 2. 4 D. 1 कृष्णाया, Ca d as in text K. 2 नाप्रियाण्यादतु कृष्णा, S न मे प्रिया द्रौपदेया (G. 4 न च मे द्रौपदेयाश्च) — Ks om 48^a-49^a — *) S न वीभत्सुयुधिष्ठिरा — *) B. 2 D. 1. 2 : 7 : 9 च (for वा) S न भीमसेनो न यमो (G. 4 भीमसेनो न च यमो) — *) K. 1 : D. 1-s : 7-10 तां, D. 2 तदा, D. 5 या, T G. 2 : 5 M. 2-5 यदा, G. 4 न च (for यद्) D. 5 अपश्यत्, M अपश्यन् K. 1 D. 2. 4 : 2-10 M. 1 समा गता

C. 5. 3179
B. 5. 50. 51
K. 5. 50. 51

सर्वे प्रैक्षन्त कुरव एकवस्त्रां सभागताम् ॥ ५०
तत्रैव धृतराष्ट्रश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।
कृपश्च सोमदत्तश्च निर्विण्णाः कुरवस्तथा ॥ ५१
तस्यां संसदि सर्वस्यां क्षत्तारं पूजयाम्यहम् ।
वृत्तेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्यया ॥ ५२
तस्य कृष्ण महाबुद्धेर्गम्भीरस्य महात्मनः ।
क्षत्तुः शीलमलंकारो लोकान्विष्टस्य तिष्ठति ॥ ५३
सा शोकार्ता च हृष्टा च दृष्ट्वा गोविन्दमागतम् ।
नानाविधानि दुःखानि सर्वाण्येवान्वकीर्तयत् ॥ ५४
पूर्वैराचरितं यत्तत्कुराजभिरिन्दम ।

अक्षयूतं मृगवधः कचिदेपां सुखावहम् ॥ ५५
तन्मां दहति यत्कृष्णा सभायां कुरुसंनिधौ ।
धार्तराष्ट्रैः परिक्षिष्टा यथा नकुशलं तथा ॥ ५६
निर्वासनं च नगरात्प्रव्रज्या च परंतप ।
नानाविधानां दुःखानामावासोऽस्मि जनार्दन ।
अज्ञातचर्या बालानामवरोधश्च केशव ॥ ५७
न स्म क्लेशतमं मे स्यात्पुत्रैः सह परंतप ।
दुर्योधनेन निकृता वर्षमद्य चतुर्दशम् ॥ ५८
दुःखादपि सुखं न स्याद्यदि पुण्यफलक्षयः ।
न मे विशेषो जात्वासीद्धारतराष्ट्रेषु पाण्डवैः ॥ ५९

49 K₁ om 49, K₄ om. 49^{ab}, K₅ om 49^{ab} (of. v.l. 48, 45) — ^a) S अद्भुततर (T₁ G₁ s-s 'मं') (for दुःखतर) — ^b) D₅ s गत' (for भूत') D₁ तथाविध (for ततोऽधिकम्) B₅ कृतपूर्वमरिंदम — ^c) K₂ निवासस्थां, C₅ नियत'; Cd ap निवा' (as in text) B Dn D₅ D₅ m s s Ca स्त्रीधर्मिणीं द्रौपदीं यत्, D₂ यद्रौपदीं सभासस्था; D₅ s या द्रौपदीं चितयत्याः.

50 ^a) K₄ Dn₂ D₅ D₁ s अनायिता, D₁ s. 4. 9 आनीता ता — ^c) K₅ Dn D₅ D₁ s. 4 7-10 T G₂ s प्रेक्षत K₂ प्रैक्षत कुरव सर्वे.

51 K₅ om 51^a-61^b. — ^a) D₅ D₁ तथा, G₅ अत्र (for तत्र) K₁ एव; B₅ वै, S मे (for एव). — ^c) T₁ G₁ s सौमदत्ति'. — ^d) D₅ निविष्टा (for निर्विण्णाः) K₁ D₁ s. 7 10 G₂ तदा (for तथा)

52 K₅ om 52 (of v.l. 51) — ^a) K₄ B D (except D₁ 7) सर्वेषां (for सर्वस्यां)

53 K₅ om 53 (cf v.l. 51) — ^a) K₁ s D₁ लोक (for लोकान्) T₂ G₂ आवृत्य (for विष्टस्य) — After 53, T G₁ s s read 56 followed by 55

54 K₅ om 54 (of v.l. 51) Before 54, N (K₅ missing, K₅ om) G₁ s s ins वैश' उ' (resp वैश'). — ^a) T₂ G₂ सहृष्टा (for च हृष्टा) — T₁ G₁ s repeat 54^{ad} after 88 — After 54, T₂ G₂ ins

399* जन्ममृत्ति संप्राप्त दुःख नानाविध बहु ।

अश्रुपूर्णमुखी खिन्ना सर्वं चैवान्वचिन्तयत् ।

55 K₅ om. 55 (of v.l. 51) T G₁ s s transp 55 and 56, and read them after 53 — ^a) D₂ (m as in text) तु, D₅ हि, D₁ च (for तत्) — ^b) K₁ s D₁ s (m as in text) T G₁ s s M₅ सुराजभिर्, D₅ s s G₄ कुराजैर् (for कुराजभिर्). — ^d) D₂ कथ, C₅ कचिच्च

(as in text) D₅ D₂ Ca तेषां (for एषां) — After 55, D₁ 10 ins..

400* तत्र क्लेशतमं मे स्यात्पुत्रं सह परंतप ।

56 K₅ om 56 (of v.l. 51) T G₁ s transp. 55 and 56, and read them after 53 — ^a) M सा (for मां) S (except T₂ G₂) transp यत् and कृष्णा. — ^b) K₂ D₅ G₄ कुरुमसदि — ^c) K₂ परिक्षिष्टा; G₄ परिधूना — ^d) K₁ ह्यकुशलं, D₂ s. 6 s न कुलज; T G (except G₅) न कुलजा (for न कुशलं)

57 K₅ om 57 (of v.l. 51). T₁ G₁ s transp 57^{ab} and 57^{cd} — ^b) K₁ D₁ 10 अपि, K₂ तु; C₅ च (as in text). — D₅ om 57^{cd}, D₅ om. (hapl.) 57^{cd}-58^b — D₁ reads 57^{cd} after 58 — ^d) K₄ B D (except D₁ s 7 s 10) अभिज्ञासि, T₂ G₂ आवासासि — ^f) B Dn D₅ माधव (for केशव)

58 K₅ om 58, D₅ s om. 58^{ab} (of v.l. 51, 57) — ^a) K₁ s D₁ s अस्मात्, K₄ B Dn D₅ D₁ s 10 मे (for स्म) K₁ क्लेश मत, K₄ T₂ G₂ s क्लेशकर, D₂ क्लेशोदय., D₁₀ क्लेशो मत (for क्लेशतम) K₄ B Dn D₅ D₁ s तत् (for मे) G₅ अभूत् (for स्यात्). D₁ s s तस्मात्कर्षं शमो मे स्यात् — ^b) D₁ सुते सममरिंदम; D₂ पुत्रं सार्धमरिंदम — ^d) T₂ G₂ s s अत्र (for अद्य) K₄ B₄ Dn₂ चतुर्दश, S त्रयोदश — After 58, D₁ reads 57^{cd}

59 K₅ om. 59 (of v.l. 51) — ^a) T G₁ s s सुदुःख, G₅ सुखस्य, C₅ सुख न (as in text). K₄ B₄ Dn₂ D₁ 7. 10 Cn न' (for न) G₅ अद्य, C₅ स्यात् (as in text). — ^b) T₁ G₄ इति, G₅ दिवि, C₅ यदि (as in text) — ^c) D₅ ज्ञात्वासीत्, D₅ s s यस्त्वासीत्

60 K₅ om. 60 (of v.l. 51) — ^a) K₁ कृत्वाह (for कृष्ण स्वां) D₁ M स्वा (for त्वां) — ^b) B₁

तेन सत्येन कृष्ण त्वां हतामित्रं श्रिया वृतम् ।
 अस्माद्विमुक्तं संग्रामात्पश्येयं पाण्डवैः सह ।
 नैव शक्याः पराजेतु सत्त्वं ह्येषां तथागतम् ॥ ६०
 पितरं त्वेव गृहेयं नात्मानं न सुयोधनम् ।
 येनाहं कुन्तिमोजाय धनं धूर्तरिवापिता ॥ ६१
 बालां मामार्यकस्तुभ्यं क्रीडन्तीं कन्दुहस्तकाम् ।
 अददात्कुन्तिमोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ ६२
 साहं पित्रा च निकृता श्वशुरैश्च परंतप ।
 अत्यन्तदुःखिता कृष्ण किं जीवितफलं मम ॥ ६३
 यन्मा वागव्रवीन्नक्तं द्यूतके सव्यसाचिनः ।
 पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत् ॥ ६४
 हत्वा कुरुन्यामजन्ये राज्यं प्राप्य धनंजयः ।

आतृभिः सह कौन्तेयस्त्रीन्मेघानाहरिष्यति ॥ ६५
 नाहं तामभ्यसूयामि नमो धर्माय वेधसे ।
 कृष्णाय महते नित्यं धर्मो धारयति प्रजाः ॥ ६६
 धर्मश्चेदस्ति चाप्येयं तथा सत्यं भविष्यति ।
 त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ॥ ६७
 न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न वैरिता ।
 तथा शोकाय भवति यथा पुत्रैर्विनाभवः ॥ ६८
 याहं गाण्डीवधन्वानं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
 धनंजयं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ६९
 इदं चतुर्दशं वर्षं यन्नापश्यं युधिष्ठिरम् ।
 धनंजयं च गोविन्द यमौ तं च वृकोदरम् ॥ ७०
 जीवनाशं प्रनष्टानां श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः ।

C. 5 3201
B. 5. 90 71
K. 5. 90. 71

श्रियायुतः D1 श्रियान्वित — *) B2 D2 S तस्मात् (for अस्मात्) D2 हि मुक्त, S प्रमुक्तं (for विमुक्त) — *) B1.2.3 शक्य, B4 T G1 2 3 M2.4 शक्ता (for शक्या) D1 पर जेतु, S (except G2-3 M2) परे जेतु (for परा) — *) K4 B2 4 Dn D2 D2 3 सत्त्वं, D2.4 3 सत्य (for सत्त्वं) S तेषां (for ह्येषां) K4 B D (except D1 2.4 1 2.10) M4 (inf ltn) "विध (for "गतम्)

61 Ks om 61^{ab} (cf v.1 51) — *) T1 G1 3 च (for तु) S C5 गृह्णामि (for गृहेयं) — *) K2 D1 3 न त्वां नापि सुयोधन — Ks om (hapL) 61^d-62^r — *) B4 Dn2 D2 3 Cn वृत्तं, D2 दृष्टे, Cnp 3 धूर्तं (as in text) D2 4.9 10 धनं धूर्तं विवापित ॥ Nil धूर्तं रिवेत्यपपाठः ॥ ॥

62 Ks om 62^{ab} (cf v.1 61) — *) T1 G1 पिता (for बाला) T2 G2 आर्यक, Ca आर्यक (as in text) — *) D1 क्रोशतीं (for क्रीडन्तीं) Some MSS "हस्तिका — 62rd = (var) 1 10 1 3rd — *) K2 4 B1 2.3 D2 D2-3 1 2.10 अददात्, B2 4 Dn1 D2 अदात्तु, Dn2 आदात्तु, D1 आददात् — *) M सख्युः (for सख्ये)

63 *) K2 T2 G2 अपि, D1 2 4 Ca वि- (for च) — *) G1 3 श्वशुराणां परंतप — *) D2 2 3 3 अत्यत (for अत्यन्त) — Ks om (hapL) 63^d-67^r

64 Ks om. 64 (cf v.1 63) — *) N (except D2 D1, Ks missing, Ks om) G4 मा (for मा) K2 स्वस्या, Dn1 D2.4 3 तर्हि, D2 (before corr) S पूर्वं (for नक्त) — 64rd = 5 135 4^{ab} — *) K1.2 D2 9 पृथिवी — *) K1 2 D10 यशसा च (for "श्चास्य) D2 4 9

दिश (for दिव) S दिवि (M "व) स्पृकचास्य वै यश

65 = (var) 5 135 4rd, 5rd — Ks om. 65 (cf v.1 63) — *) D1 जित्वा (for हत्वा) D2.4 9 G4 शत्रून् (for कुरुन्) K1 D2 G4 राजमभ्ये, K4 B Dn D2-1 10 Ca महाजन्ये, D2 महायज्ञ, T1 2 (inf ltn) G1 3 स सप्रामे, T2 G2 राजमेधे (for ग्राम) K2 D2 हत्वा कुरुश्च सप्रामे

66 = (var) 5 135 8 — Ks om 66 (cf v.1 63) — *) D2 ता, Ca तां (as in text) D2 नामभ्यसूयामि, M2-3 अभ्यसूयानि, Ca. 3 as in text — *) D2 4 9 नैव (for नमो) — *) T2 G2 तुभ्य (for नित्य) T1 कृष्णाय धर्मप्रभवे — *) D2 T1 धारयते

67 = 5 135 7 — Ks om. 67^{ab} (cf v.1 63) — *) K4 B D (except D1 10) यथा वागभ्यसापत

68 Ks om 68^a-69^b — *) D2 मे, D1 G2 मा (for मां) — *) K1 4 B Dn D2 D2 4 7 G2 4 Ca वैरता D2 3 3 राज्यनाशो न वैरता — *) K2 दधते, K4 B1 2.4 Dn T G दहति, B2 3 D2 D2 3 3 दधति, D2.4 3 बाधते (for भवति) — *) K1 D2 10 T2 G1.2 M विनाभवः K2 विनाकृता

69 Ks om 69^{ab} (cf v.1 68) — *) B1 3 S सा (for या) — Ks transp 69rd and 70^{ab}

70 *) K2 4 B D (except D1 10) C3 हत, G4 इम (for इद) S त्रयोदश (for चतुर्दश) — *) D2 4 9 या न पश्ये युधिष्ठिर — Ks om 70rd — *) M2-3 त्वा (for त)

71 *) K2 जीवता सप्रनष्टाना, K4 D2 3 3 3 जीव-

C. 5. 2201
B. 5. 90 72
K. 5. 90. 72

अर्थतस्ते मम मृतास्तेषां चाहं जनार्दन ॥ ७१
ब्रूया माधव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ७२
पराश्रया वासुदेव या जीवामि धिगस्तु माम् ।
वृत्तेः कृपणलब्धाया अप्रतिष्ठैव ज्यायसी ॥ ७३
अथो धनंजयं ब्रूया नित्योद्युक्तं वृकोदरम् ।
यदर्थं क्षत्रिया सृते तस्य कालोऽयमागतः ॥ ७४
अस्मिन्नेदागते काले कालो वोऽतिक्रमिष्यति ।
लोकसंभाविताः सन्तः सुनृशंसं करिष्यथ ॥ ७५
नृशंसेन च वो युक्तांस्त्यजेयं शाश्वतीः समाः ।
काले हि समनुप्राप्ते त्यक्तव्यमपि जीवितम् ॥ ७६
माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतौ सदा ।

विक्रमेणार्जितान्भोगान्वृणीतं जीवितादपि ॥ ७७
विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।
मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ ७८
गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
अर्जुनं पाण्डवं वीरं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥ ७९
विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यथान्तकौ ।
भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥ ८०
तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभां गता ।
दुःशासनश्च कर्णश्च परुषाण्यभ्यभाषताम् ॥ ८१
दुर्योधनोभीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनम् ।
पश्यतां कुरुमुख्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत्फलम् ॥ ८२
न हि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति वृकोदरः ।

नाशाप्यनं, Ds D1 जीवनाशे प्रनं, D1 M जीवनाशप्रनं.
A few MSS प्रणष्टाना — ^a) D1 अह तेपा जनार्दन

72 Ks om 72^a-74^b — ^a) K1 गीयते, Gs नियत
(for हीयते) — ^a) Bs मा च पुत्रक तत्कृथा, T1 G1 s s
मा मा (T1 G1 स) पुत्र वृथा कृथा.

73 Ks om 73 (of v l 72) — ^a) T1 G1 परश्रया,
M पराश्रयाद् — ^b) Gs यावज्जीव, Gs याह जीवे (for या
जीवामि) Ks B D (except D1. 10) या जीवति धिगस्तु
ता — ^c) T1 Gs. 5 वृत्ते Ks B D (except D1)
कार्पण्य (D1 कृपालो) लब्धाया

74 = (var) 5 135 9^{abed}. — Ks om. 74^{ab} (of
v. l 72) — ^a) Ks T G (except Gs) Ms अतो (for
अथो) — ^b) K1 D1 10 उक्तो हि, B2 s Ds D2 (before
corr) s s 7 s Ca उद्युक्त. K1 B4 Ds D1 7 10 वृकोदर
74^{ad} = 5. 157 7^a, 5^d

75 ^a) K1. s D1 s अस्मिंश्चित्, S तस्मिंश्चित् — ^b) Dn
Ca मिथ्या, T G (except Gs) M1 (inf ltn. as in
text) s कार्य, Ms-s काल (for कालो). Ks Ds 10 T1
वा, Dn Ca च, Gs य. (for वो). Ks विक्रमिष्यति;
M1 (inf ltn. as in text) s-s अतिक्रमिष्यते; Ca d s as
in text D1 कालो व्यतिक्रमिष्यति — Ks om 75^a-89^d
— ^a) Bs Ds D1 मा नृशस, Cd स्वनृशस, Cs अनृशस; Ca
सुनृशस (as in text) Gs सदृश सकरिष्यथ

76 Ks om. 76 (of v l 75) — ^a) T1 G1 s M तु
(for च) K1 D1 (m as in text) 7. 10 समायुक्तान्, Ks
समायुक्ता, Ds च वो शक्ता, T2 Gs. 5 तु ये युक्ता; Gs च
वो युक्ता, Gs समायुक्तं (for च यो युक्तान्) — ^a) K1

D1 7 10 समतिक्रान्ते (for समनु) — ^a) Bs Dn जीवत
(for जीवित)

77 = (var.) 5 135 13. — Ks om 77 (of
v l 75) — ^a) S क्षत्रधर्मे सदा रतौ (T2 Gs व्यवस्थितां)
— ^a) K1 S (except Ms) जितान् (for अर्जितान्)
S (except Gs Ms) लोकान् (for भोगान्) — ^a) K1. s. s
D1-s s वृणीष्व, Bs वृणीष्व; Gs M (except Ms) वृणीतां,
Gs वृणीया

78 = 5. 135 14. — Ks om 78 (of v. l. 75).
— ^a) Gs s अभि (for अधि) Gs om. हि

79 = (var) 5 135 19 — Ks om. 79 (of v. l.
75). — ^a) T1 Gs वीर

80 = (var) 5 135 20 — Ks om 80 (of v. l.
75) — ^a) K1 s B2 s Ds. s 7 s 10 तवात्यर्थ — ^b) Ks
B1 s s Dn2 क्रुद्धौ तौ तु, B2 s Dn1 Ds D1. s s s
सक्रुद्धौ तौ (for क्रुद्धाविव). Ks D10 M1 (inf ltn as in
text) यमातकौ — ^a) Gs M तथा लोकान् (for देवानपि)
T G (except Gs) पराभव (for परां गतिम्).

81 = (var.) 5 135 21^{abed}. — Ks om. 81 (of
v l 75) — ^a) S तयोश्चैव तदा (M "द"ज्ञात — ^b) D1. s
S (except T2 Gs) समागता. K1 s Ds D1 यत्तां (Ks
त्र) कृष्णा सभा (Ks "भा" गता

82 Ks om 82 (of v l 75). — ^b) K1 Ds 10 T1
G1 M1 अभ्यगर्जत्, Ks Ds (by corr.) s-7 गर्हत्; Gs
अत्यगच्छत्; Ca d as in text Ks यशस्विन, S समागत
(for मन).

83 Ks om 83 (of v l 75) — ^a) = 5 135. 9^a

सुचिरादपि भीमस्य न हि वैरं प्रशाम्यति ।
 यावदन्तं न नयति शत्रवाञ्छुर्कृशः ॥ ८३
 न दुःख राज्यहरणं न च धृते पराजयः ।
 प्रत्राजनं च पुत्राणां न मे तदुःखकारणम् ॥ ८४
 यत्तु सा वृहती श्यामा एकवस्त्रा सभां गता ।
 अमृणोत्पुरुषा वाचस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ८५
 स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
 नाध्यगच्छत्तथा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥ ८६
 यस्या मम सपुत्रायास्त्वं नाथो मधुसूदन ।
 रामश्च बलिनां श्रेष्ठः प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ८७
 साहमेवंविधं दुःखं सहेज्य पुरुषोत्तम ।
 भीमे जीवति दुर्धर्षं विजये चापलायिनि ॥ ८८

तत आश्वासयामास पुत्राधिभिरभिप्लुताम् ।
 पितृष्वसारं शोचन्ती शौरिः पार्थमखः पृथाम् ॥ ८९
 का नु सीमन्तिनी त्वाद्गलोकेष्वस्ति पितृष्वसः ।
 शूरस्य राज्ञो दुहिता आजमीढकुलं गता ॥ ९०
 महाकुलीना भवती हृदाद्भ्रदमिवागता ।
 ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता ॥ ९१
 वीरसूवीरपत्नी च सर्वैः समुदिता गुणैः ।
 सुखदुःखे महाप्राज्ञे त्वाद्दृशी सोढुमर्हति ॥ ९२
 निद्रातन्द्री क्रोधहर्षौ क्षुत्पिपासे हिमातपौ ।
 एतानि पार्था निर्जित्य नित्यं वीराः सुखे रताः ॥ ९३
 त्यक्तग्राम्यसुखाः पार्था नित्यं वीरसुखप्रियाः ।
 न ते स्वल्पेन तुष्येयुर्महोत्साहा महाबलाः ॥ ९४

C. 5 3225
B. 5 90 69
K. 5. 90. 69

G: M (except Ms) समामज्य — १) B: D: १ :
 दायकपण — After 83, Ms-s ins

401* तावदेव महाबाहुर्निद्रासु न सुर लभेत् ।

84 = (var) 5 135 16 — K: om 84 (of v. l. 75) — १) D: M: १ तु (for च) K: १ T G: १ :
 Ms-s धृत (for धृते) — २) K: B: Dn D: १० तु (for च). — ३) D: १ : १ दुःखकारक K: T: G: १ न मे दुःखस्य कारक — After 84, T: G: ins

402* पश्यतां कुरुपुत्राणां न मे तदुःखकारणम् ।

[Posterior half = 84^d]

85 = (var) 5 135 17 — K: om 85 (of v. l. 75) — १) K: D: १ : १ G: यत्र, K: यत्तु, D: १ यस्म (for यत्तु) — २) Dn: T G: १ M: १ सभा (for सभां) — ३) K: B D (except D: १ : १ १०) किं नु दुःखतरं तव

86 = 5 135 18 — K: om 86 (cf. v. l. 75) — १) K: B (except B: D (except D: १) T G: १ :
 अम्य (for अम्य) — After 86, G: ins

403* स स्वस्या देवपुत्रायाम्ब नाथो मधुसूदन ।
 which is followed by a repetition of 54^d (see below)

87 K: om 87 (cf. v. l. 75), G: om 87-88 — १) K: G: महायत्

88 K: G: om 88 (cf. v. l. 75, 87) — १) K: D: १० T: १ (by corr) सहामि, K: B Dn D: १० सहेय; T: G: १ सहे हि (for सहेज्य) — २) G: विजये चापराजिते — 54^d is repeated in T: G: १ after 88, in G: (which om 87-88) after 403* T: G: १ ins an

addl colophon (adhy no 91) after the repetition of 54^d, D: T: G: १, after 88

89 K: om 89^{ab} (of v. l. 75) Before 89, all MSS ins वैशं उ (resp वैशं) — १) T: G: १ तं वत्राश्वासयामास — २) T: G: १ Ms पुत्रादिभिर् Dn: D: परि (for अभि) D: पुत्रहेतापक्षिता, T: १० दर्शन-लोपुपां — ३) K: १ : D: १ पृथा पार्थसखा शौरि शोचर्त्त स्वा पितृष्वस्य S पृथां पार्थसखो हरि (for १)

90 Before 90, K: G: १० भगवान् (G: om उ), K: श्रीकृष्ण उ; K: B D T: G: १ M वासुदेव उ (the S MSS om उ), T: G: १ श्रीभगवान् — १) K: १ B Dn D: १ : १ T: G: १ तु (for नु) G: लोके (for स्वाहर्ग) — २) G: स्वाहर्ग (for लोकेषु) G: M अपि (for अस्ति) K: १ D: लोकेष्वपि हि विद्यते — ३) A few MSS अज

91 = (var) 5 132 14 — १) K: B: Dn D: १ G: भवति (for ती) — २) T: G: १ M ईश्वरा; T: (inf lin as in text) G: सेश्वरी — ३) S (except G: १) समभि (for परम)

92 १) K: B: १ D (except D: १ : १) स्व (for च) — २) K: १ B: १ : Dn: D: D: महाप्राज्ञे

93 १) K: B: Dn D: १ : १ T: निद्रातन्द्रे, G (except G: १) निद्रां तन्द्री — २) K: D: १० transp नित्य and वीरा K: D: १ : १ धीरा, M: (inf lin) : १ प्राप्ता; M: (orig) : १ : १ पार्था (for वीरा) D: T: १ (before corr) G: १ सुवर्धिता, G: सुखोचिता (for सुखे रता) K: B: Dn D: १ नित्य वीरसुखे रता

94 K: om 94-97. — १) D: १ : १ वीरा (for पार्था)

11. 8. 95a
11. 8. 95b
11. 8. 95c

अन्तं धीरा निपेवन्तो मध्यं ग्राम्यसुगप्रियाः ।
उत्तमांश्च परिगृह्णान्भोगांश्चातीव मानुषान् ॥ ९५
अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
अन्तप्राप्तिं मुखामाहर्दुःखमन्तरमन्तयोः ॥ ९६
अभिवाद्यन्ति भवतीं पाण्डवाः सह कृष्णया ।
आत्मानं च कुशलिनं निवेद्याहुरनामयम् ॥ ९७
अरोगान्तर्वासिद्धार्थान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पाण्डवान् ।
ईश्वरान्मर्च्यलोकस्य हतामित्राग्निश्रया घृतान् ॥ ९८
एवमाश्वासिता कुन्ती प्रत्युवाच जनार्दनम् ।
पुत्राधिभिरभिध्वस्ता निगृह्याबुद्धिजं तमः ॥ ९९

यद्यत्तेषां महाबाहो पथ्यं स्यान्मधुसूदन ।
यथा यथा त्वं मन्येथाः कुर्याः कृष्ण तथा तथा ॥ १००
अविलोपेन धर्मस्य अनिकृत्या परंतप ।
प्रभावज्ञाग्नि ते कृष्ण मत्प्रस्थामिजनस्य च ॥ १०१
व्यवस्थायां च मित्रेषु बुद्धिविक्रमयोस्तथा ।
त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं तपो महत् ॥ १०२
त्वं त्राता त्वं महद्ब्रह्म त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
यथैवात्थ तथैवैतच्चयि सत्यं भविष्यति ॥ १०३
तामामन्त्र्य च गोविन्दः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
प्रातिष्ठत महाबाहुर्दुर्योधनगृहान्प्रति ॥ १०४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

— ^a) K₁.4 D₁₀ चीर(K₄ 'रा')सुप्ते रताः; K₂ चीराः सुगोचिताः; G₁ चीराः सुगप्रियाः; G₄ चीरा महाबलाः; M₁(inf. lin.).² चीरसुगप्रियाः — D₆ om (hapl) 94^a-95^b. — ^c) D₁₁ न तु; D₁ ते न (by transp.). K₂ तुपंति; T₂ G₂ जीवेयुः. — ^d) G₄ सुतासाव; M₁.2 गहाराभाः (for महाबलाः).

95 K₂ om. 95; D₆ om. 95^{ab} (of v.l. 94). — ^a) K₂ B (except B₄) D₂ चीराः; Ca d.8 चीराः (as in text). — ^c) D₁ M₁ 4 उत्तमाः; Ca as in text — ^d) B भोगांश्चातीव (M 'आतीव')मानुषान्.

96 K₂ om. 96 (of. v.l. 94). K₁ 2 D₁-4.7 9 10 transp. 96^{ab} and 96^{cd}. — ^a) K₁.2 B₂ D₂ 7.10 G₄ चीरा (for धीरा). — ^b) D₂.4.8 एव; D₁ च (for ते). — ^c) K₁ D₁ T₂ G₂ अंतः प्राप्तिः; D₂ अतः प्राप्य; Cd अन्तं (as in text). D₂ B शुभं प्रा(G₂ 8 M चा)हुर (for मुखामाहर्दुः). — ^d) K₁.2.4 B₄ D₁₁ D₂-1.6.8-10 G₁ M₁.4 (inf. lin.).² एतयोः (for अन्तयोः) D₁ हुरः शंभरमामयोः.

97 K₂ om. 97 (of. v.l. 94); T₂ om. 97^a-98^b. — ^a) Hypometrisol B (T₂ om.) अभिवाद्यन्ते. — ^c) K₂ तै; D₁.2 T₁ G₂ ते; M शेत् (for च). K₁ D₁.8.10 आमागमिण कुशलं.

98 T₂ om. 98^{ab} (of. v.l. 97). — ^a) K₂ ईशानः (for ईश्वरम्), and क्षिमाग्नितान् (for क्षिमा घृतान्).

99 Before 99, K₁.4 D₂ 4 8.9 S ins वैशं उं (S om. उं). — K₂ om. 99^a-102^a. — ^c) D₂ D₁.8 T₂ G (except G₂) पुत्रादिभिः. D₂.4.9 अतिध्वस्ता; T₂ G₁ 2

परिध्वस्ता

100 K₂ om 100 (of v.l. 99) Before 100, all MSS ins कृत्युवाच (resp कुन्ती) — ^b) K₁ 2 D₁-1 7 9 10 पुरोचतम (for मधु^a).

101 K₂ om. 101 (of v.l. 99) — ^b) K₁.2 सुनिकृत्या (for अनि^a) — ^c) K₁ 2 हि (for अग्नि) — ^d) B₂ S (except G₁) सत्वं, D₂ 4 9 समं (for सत्य^a).

102 K₂ om 102 (of v.l. 99) — ^a) B₁ D (except D₁ D₁₀) व्यवस्थायाः; G₂-8 व्यवसाय; Ca d as in text G₂ oites व्यवस्था K₂ D₂ स्वमित्रेषु; D₁ स्वमित्रेषु (for च मित्रेषु). Ca d oite मित्रेषु T G₁ M व्यवसायस्य मित्रेषु — ^d) K₁ त्वं च सत्य; G₂ सत्य वत् (for त्वं सत्य त्वं)

103 ^a) K₂ आता; D₁ S धाता; D₂ 4 9 धाम (for धाता) K₁ महद्भर्म^a, G₄ पर ब्रह्म. — ^b) D₁ सत्य; D₂.1 धर्म (for सर्व) D₂ 4 9 प्रतिष्ठित. — M₁-1 (which om. 103^{ad}) ins 404^a after 103^{ab} — ^c) D₁ T₁ G₁ एयं तत्; D₂ 4 चैतत् (for एवेतत्) K₂ यथैव गच्छेत्तव, D₁.10 यथैवात्थ तत्तथैव — ^d) K₁ 2 8 नित्य (for सर्व) S (M₁-8 om) सर्वमेव भविष्यति — S ins after 103 (M₁-8, after 103^{ab})

401^a कुरूणां पाण्डवानां च लोकानां चापराजित ।
सर्वस्येतस्य चार्ण्येय गतिस्त्वमसि माधव ।
प्रभावं बुद्धिर्वीर्यं च तादृशं तव केशव ।

104 — (var.) 5. 89. 1 — Before 104, most MSS ins. वैशं उं (resp वैशं) — G₁ om 104

८९

वैशंपायन उवाच ।

पृथामामभ्य गोविन्दः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।

दुर्योधनगृहं शौरिरभ्यगच्छदरिदमः ॥ १

लक्ष्म्या परमया युक्तं पुरदरगृहोपमम् ।

तस्य कक्ष्या व्यतिक्रम्य तिस्रो द्वाःस्थैरवारितः ॥ २

ततोऽभ्रघनसंकाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।

श्रिया ज्वलन्तं प्रासादमारुरोह महायशाः ॥ ३

तत्र राजसहस्रैश्च कुरुभिश्चाभिसंवृतम् ।

धार्तराष्ट्रं महाबाहुं ददर्शसीनमासने ॥ ४

दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चापि सौवलम् ।

दुर्योधनसमीपे तानासनस्थान्दर्शय सः ॥ ५

अभ्यागच्छति दाशार्हे धार्तराष्ट्रो महायशाः ।

उदतिष्ठत्सहामात्यः पूजयन्मधुसूदनम् ॥ ६

समेत्य धार्तराष्ट्रेण सहामात्येन केशवः ।

राजभिस्तत्र वाष्णेयः समागच्छद्यथावयः ॥ ७

तत्र जाम्बूनदमयं पर्यङ्कं सुपरिष्कृतम् ।

विविधास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः ॥ ८

तस्मिन्नां मधुपर्कं च उपहृत्य जनार्दने ।

निवेदयामास तदा गृहात्राज्यं च कौरवः ॥ ९

तत्र गोविन्दमासीनं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।

उपासांचक्रिरे सर्वे कुरवो राजभिः सह ॥ १०

ततो दुर्योधनो राजा वाष्णेयं जयतां वरम् ।

C. 5 2246
B. 5. 91. 11
K. 5. 91. 12

— ^a) D₂ 4 9 स (for च) B₁ 8 6 D₁ 2 T G₂ 1 M₁ 2 2
हृषीकेश (for च गोविन्द) K₁ 2 B₂ D₁ M₂ 4 पृथामा
मभ्य गोविन्द — ^b) K₁ 2 D₂ 8 8 9 T G₂ 1 M₁ 2 चापि
(for चापि) — ^c) K₁ 8 (G₁ om) दुर्योधनगृह शौरि
— ^d) K₁ D₁ 4 7 9 10 गृह (for गृहान) K₁ T₂ G₂
अभ्यगच्छदरिदम, T₁ G₂ 4 M प्रातिष्ठत महाद्युति.

Colophon missing in K₂, K₂ D₂ 8 6 om it
— Sub-parvan K₁ 2 4 B Dn D₂ D₁ 7 10 T₁ G₁ M
भगवद्गीता — Adhy name D₁ कृत्याभासन; T₁ कुती
वासुदेवस्वाद, G₁ वासुदेवकुतीस्वाद, G₂ कृष्णकुती
स्वाद, M कुतीवाक्य — Adhy no (figures, words
or both) D₁ 81, T G₂ 4 5 92, G₁ 93, G₂ M₂ 90,
M₁ 8 8 91 — S'loka no Dn 104, D₂ 107

89

☞ This adhy is missing in K₂ (of v. 1. 5
32 15)

1 K₂ D₁ 10 om 1 D₂ 8 6 G₂ om the ref
— ^a) T₂ G₂ तामामभ्य हृषीकेश — ^b) B Dn D₂
D₁ 8 6 M₂ 8 चापि (for चापि) — ^d) T₂ G₂ प्रातिष्ठत
महाद्युति — Of v. 1 5 88 103

2 After 2^{ab}, N (K₂ missing) ins

405* विचित्ररासनैर्युक्तं प्रजिवेश जनार्दने ।

— ^a) K₂ तिस्र, D₁ तत्र (for तस्य) K₁ 2 D (except
D₁ 8 6) कक्षा (for कक्ष्या) S कक्ष्यास्तिस्रो व्यतिक्रामत्

— ^a) T G₁ 1 2 M अथ (for तिस्रो) G₂ 8 निवेदित
(for अवारित) K₁ G₂ द्वारस्थैरभि (G₂ 'नि')वारित

3 ^b) Dn₁ D₂ 8 उस्थित (for उच्छ्रितम्) — ^d) K₁ 2
'मना (for 'यदा)

4 ^b) D₂ D₂ 4 9 T G₁ 2 M₁ 2 चापि सवृ (T₁ G₁
'धि')त; D₂ सवृत्त गृहे; G₂ परिवारित (for चापि) — ^c)
B (except B₂) धृतराष्ट्र T₂ G₂ 8 8 M₁ 2 महाबाहु

5 K₂ T₂ om. 5^a-6^b — ^b) K₂ शकुनिं च महाबल
6 K₂ T₂ om 6^{ab} (of v. 1 5) — ^b) K₂ 2
(except G₂ 8, T₂ om) 'मना (for 'यदा)

7 K₂ om 7-9 — ^b) K₂ 4 माधव (for केशव)
S सामात्येन परतप — ^c) K₁ 2 D₂ D₁ 10 सह (for तत्र)

8 K₂ om 8 (of v. 1 7) — ^a) K₂ तप्त; G₂ 8 तप्त
(for तत्र) D₂ 4 9 जांबूनदमये — ^b) D₂ सुमनोहर,
D₁ 10 समुपस्कृत (for सुपरि) D₂ 4 9 पर्यङ्कं सुपरिष्कृते
— ^c) D₂ 4 9 'स्तीर्ण — ^d) Dn₁ समुपाविशद्; D₂ 4 9
ह्यभ्युपा S आविवेश गदाग्रज

9 K₂ om 9 (of v. 1 7) — ^{ab}) K₁ 2 D₂ S
(except M₁ 2) तस्मै (for तस्मिन्) K₁ 4 B Dn
D₂ D₂ 10 अप्युदकं च, D₂ उदकं च, D₂ 4 9 उपाहृत्य
K₂ D₂ महात्मने (for जना) T₂ G₂ उपहृत्याथ चक्रिणे
— ^d) K₁ 2 Dn₁ D₂ 4 7-10 T₁ G₁ 4 गृह (for गृहान्)
D₂ 8 स (for च) — After 9, K₂ D₂ 8 8 S ins

406* आसन सर्वतोभद्र सर्वरक्षचिभूषितम् ।

कृष्णार्थमेव ससिद्ध धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ।

[(L. 2) K₂ D₂ M धृत (for धात).]

[561]

स भवान्समीक्ष्यैतन्नेदृशं वक्तुमर्हति ॥ २२
 एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रं जनार्दनः ।
 अभिवीक्ष्य सहामात्यं दागार्हः प्रहसन्निव ॥ २३
 नाहं कामान्न संरम्भान्न द्वेषान्नाथकारणात् ।
 न हेतुवादाहोमाद्वा धर्मं जह्यां कथंचन ॥ २४
 संग्रीतिभोज्यान्वचानि आपद्भोज्यानि वा पुनः ।
 न च संग्रीयसे राजन्न चाप्यापद्रता वयम् ॥ २५
 अकस्माद्विपसे राजजन्मप्रभृति पाण्डवान् ।
 प्रियानुवर्तिनो भ्रातृन्ममैवः समुदितान्गुणैः ॥ २६
 अकस्माच्चैव पार्यानां द्वेषणं नोपपद्यते ।
 धर्मे स्थिताः पाण्डवेयाः कस्तान्किं वक्तुमर्हति ॥ २७
 यस्तान्द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्ताननु स मामनु ।

ऐकात्म्यं मां गतं विद्धि पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ॥ २८
 कामक्रोधानुवर्ती हि यो मोहाद्विरुत्सते ।
 गुणवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ २९
 यः कल्याणगुणाञ्जातीन्मोहाहोमाद्विद्वते ।
 मोऽजितात्माजितक्रोधो न चिर तिष्ठति श्रियम् ॥ ३०
 अथ यो गुणसंपन्नान् हृदयस्याप्रियानपि ।
 प्रियेण कुरुते वश्याश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३१
 सर्वमेतदभोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिसंहितम् ।
 क्षत्रुरेवस्य भोक्तव्यमिति मे धीयते मतिः ॥ ३२
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्दुर्योधनममर्षणम् ।
 निश्चक्राम ततः शुभ्राद्वार्तराष्ट्रनिवेशनात् ॥ ३३
 निर्याय च महाबाहुर्वासुदेवो महामनाः ।

C. 5. 270
B. 5. 61. 24
K. 5. 61. 26

विग्रह — Ks om 22^a-23^b — ^a) K1.4 B1.4
D1-4 : 9 T1 G1.3 अर्हति

23 B4 om. 23-25, Ks om 23^{ab} (cf. v. l. 22).
Before 23, K1 Dn2 D2.4 9 ins 'वद' ड°

24 = (var) 5 49 15 Cf 5 81 34, 178 11
— B4 om. 24 (cf. v. l. 23) Before 24, K1 : D2.4 :
G2 : ins भगवानुवाच (K2 G2 : [om ड°] with
prefixed श्री) — ^a) S नाहकारान्न (for नाह कामान्न)
Ca. d s cite कामान् — ^b) S क्रोधात्, Ca द्वेषात् (as in
text) — ^c) D2 बुद्धिमोहात्, Ca हेतु° (as in text) Ca
हामात्, Cs ap as in text — After 23, Ks D10 ins
408* पूजा कृता प्रीयमाणो को विद्वांस्यक्तुमर्हति ।

25 B4 om. 25 (cf. v. l. 23) — ^a) Ks D1-4 :
प्रीतिभोज्या (D2 'तोप्या) नि चाग्रानि, M4 सप्रीय भोज्यान्व-
चानि — ^b) Ds D1 T1 G1 ह्यापद्भो°, G4 चापद्भो° — ^c)
Ks न प्रीयमे, Ds 2.2 त्व प्रीयमे (for सप्री°) Ks
नास्मानि प्रीयमे राजन् — ^d) Ks : न वा; G4 नैव (for
न च) K1 B D (except D2.4) एव, T1 हि (for अपि)
— After 25, Ks (om line 1) G2 : ins 409*

26 D2.4 : om 26 — ^a) K1.4 : B1.4 : Dn Ds
D2 : 7-10 द्वेष्टे वै, K2 B2 : D1 Ca द्वेक्षि वै (for द्विपमे)
— ^d) = 5 88 92^b

27 ^a) S (except G2) स्थितान् 'वेयान् — ^d) K1 :
त (K2 क) स्तान्किं वक्तुमर्हति, T1 G1 कस्माद्विद्वेष्टुमर्हति, T2
G2 न कस्माद्विद्वेष्टुमर्हति, G2 : कस्मात्तु द्वेष्टुमिच्छति

28 ^{ab}) = (var) 3 13 38^d — ^a) D2 एकनां, G1
ऐकात्म्यं (for ऐकात्म्य) Ks एकात्मान, D4 9 एकात्मता,

T2 (after corr) एकार्यता (for ऐकार्म्य मां) K1.4
D1 : G1 : आगत (for मा गत) T2 (before corr)
ऐकार्म्यमागतं विद्धि

29 ^a) Ks : B (except B1) Dn Ds D2-10 Ca d
वि (D2 : हि) रुत्सते, T2 G2 : 4 विचिक्वित्सते D2 यो
मोहाद्विरुत्सते

30 ^a) Ks ज्ञात्वा, T2 G2 हित्वा, G2-5 M जानन्
(for ज्ञातीन्) T1 G1 यः कल्याणमजानन्वै — ^b) K1.2 :
द्वेषात्, D2 4.2 S द्वेषान् (for मोहात्) K1 B2 Ds D1.10
नोत्, K2 वात्, Ks नाति, D2 नैवत्, D2.4 9 नैव, S एव
(for लोमाद्) — ^c) S om (the initial) स — ^d)
= (var) 4 4 32^d Ks D1 श्रिये, K4 Ds T1 G2 : 5
M श्रिया, B Ds Ds 9 G1 श्रियां; D2 G4 श्रिय (for
श्रियम्)

31 Ks om 31 — ^b) K2 Ds T2 G4 : प्रियान् (for
अप्रियान्) — K4 D2 : 6 T G1 : 4 ins after 31 Ks
(om line 1) G2.4, after 25 Dn1, after 32 D2,
after 32^{ab}

409* द्विपदं न भोक्तव्यं द्विपन्तं नैव भोजयेत् ।

पाण्डवान्द्विपमे राजन्मम प्राणा हि पाण्डवा ।

32 ^a) B D (except D1-4 : 9) G4 न भोक्तव्य (for
अभो°) — ^b) K1 D2 'मिमचित् — Ds ins 409*
after 32^{ab} — ^d) D1 10 निश्चिता (for धीयते) G2 :
M (except M1) मन (for मति) — Dn1 ins 409*
after 32

33 Gs om. 33-34, Ds om 33^{ab} Before 33, K4
T2 G2 : 4 ins 'वद' ड° (resp 'वद') — ^a) T2

C. 5. 8270
B. 5. 91 34
K. 5. 91 3

निवेशाय ययौ वेदम विदुरस्य महात्मनः ॥ ३४
तमभ्यगच्छद्गोणश्च कृपो भीष्मोऽथ बाहिकः ।
कुरवश्च महाबाहुं विदुरस्य गृहे स्थितम् ॥ ३५
तेऽभिगम्यानुवंस्तत्र कुरवो मधुसूदनम् ।
निवेदयामो बाष्णेय सरतांस्ते गृहान्वयम् ॥ ३६
तानुवाच महातेजाः कौरवान्मधुसूदनः ।
सर्वे भवन्तो गच्छन्तु सर्वा मेऽपचितिः कृता ॥ ३७
यातेषु कुरुषु क्षत्ता दाशार्हमपराजितम् ।

अभ्यर्चयामास तदा सर्वकामैः प्रयत्नवान् ॥ ३८
ततः क्षत्तान्नपानानि शुचीनि गुणवन्ति च ।
उपाहरदनेकानि केशवाय महात्मने ॥ ३९
तैस्तर्पयित्वा प्रथमं ब्राह्मणान्मधुसूदनः ।
वेदविद्भ्यो ददौ कृष्णः परमद्रविणान्यपि ॥ ४०
ततोऽनुयायिभिः सार्धं मरुद्भिरिव वासवः ।
विदुरान्नानि ब्रुभुजे शुचीनि गुणवन्ति च ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

(inf. lsn. as in text) G₂ क्रुद्धो (for शुभ्राद्)

34 G₂ om 34 (of v l 33), G₂ om 34^{ab}. — ^a) Dn₁ D₂ ० निर्ययौ — ^a) T G₁ २.२ Ms-२ निवासाय; Ca. d निवे* (as in text)

35 D₁ om 35^a-37^b — ^a) D₂ ० ० T G₁ २ २ अन्व* (for अभ्य*) K₂ transp द्रोण and भीष्म K₂ B₂ T₂ G₂ च (for अथ) — ^a) K₁ २ G₂ २ M गृहेतिथि; T G₁ गृहातिथि, G₂ अतिथि प्रियं (for गृहे स्थितम्)

36 D₁ om 36 (of v l 35) — ^a) S (except G₁) अनु* (for अभि*) D₁₀ सर्व* (for तत्र) B Dn D₂ D₂ २ त ऊर्मुर्माधय वीर — K₂ om 36^a-37^b — ^a) K₁ २ B₂ ४ Dn₁ D₂ D₂ २ ०.२ निवेदयाम — ^a) K₁ D₂ २ २ स्व*, D₂ च; D₁ वै (for ते) K₂ transp. गृहान् and वय D₂ ४ ० सरल च गृह वय

37 K₂ D₁ om. 37^{ab} (of v l. 35, 36) — ^a) S 'बाहुः (for 'तेजा) — ^b) G₂ २ पार्थिवान् (for कौर*). — ^a) K₂ स्वानि वेदमानि भूमिपा — After 37, T₂ G₂ ins

410* न नीतिरस्मत्पूजा यो भवतां कुरुसत्तमा ।
दुर्योधनश्च युष्मासु न च प्रीतिं करिष्यति ।
त एवमुक्ता कृष्णेन एवमस्त्विति निर्ययुः ।

38 K₂ om 38 — ^a) D₁ २ गते* (for याते*) T₁ G₁ यातेषु तेषु क्षत्ता तु — ^a) T G M₁ (inf lsn.) उपस्थिते* (G₂ २ त; M₁ त) (for प्रयत्नवान्)

39 ^a) T₁ G₁ तत्र; T₂ G₂ २ २ M (except M₁) अथ (for तत्त*) — ^b) = 41^d. K₂ गुणवति च केशव. — ^a) S अमेयानि (for अनेकानि)

40 ^a) G₂ ४ M अद्वात् (for ददौ) — ^a) K₂ Dn₂ प्रथम (for परम*) — After 40, K₂ S (G₂ om hapl from the posterior half of line 1 up to 41^a) ins.*

411* भुक्तवासु द्विजेन्द्रेषु निपण्णस्य घरासने ।
शुचि सुप्रयतो भूया विदुरोऽसमुपाहरत् ।
अद्वया परया युक्त इव वचनममवीत् ।
सममस्तुप्य गोविन्द एतन्न परम धनम् ।
अन्यथा वा विदोषेण कल्पामर्चितुमर्हति ।

[(L 1) T₁ G (except G₂) दिनाद्येषु (for द्विजे*) T G₁ २ ४ निपण्णेषु T₂ G₂ आनेषु च (for घरा*) — (L 3) T₁ G₁ विदुर* अद्वया युक्त* (for the prior half)] — T₂ (marg see m) cont

412* उदारस्य तृण विच शूरस्य मरण तृणम् ।
विरक्तस्य तृण नारी नि स्पृहस्य तृण जगत् ।

41 G₂ om 41^a (of v l 40) — ^b) S निपण्ण परमासने — ^a) = 39^b. — After 40, K₂ S ins

413* त भुक्तयन्त विविधा सुराब्दाः सूतमागधा ।
अभितुष्टुपुरासीन दाशार्हमपराजितम् ।
[(L 1) T₁ G₁ गोविन्द (for विविधा)]

Colophon missing in K₂. — Sub-parvan K₁ २ ४.२ B Dn D₂ D₁ २ २-२ १० T₁ G₁ M भगवत्पान — Adhy name. T₁ विदुरगृहे कृष्णभोजन; G₁ विदुरगृहप्रवेदान; G₂ विदुरगृहभोजन, M₁ ४ विदुरमाहात्म्यप्रतिपादन; M₂ विदुर माहात्म्य — Adhy no (figures, words or both) D₂ 89; D₂ 87, D₁ M₁-२.२ 92; T G₂ ४ ६ 93, G₁ 94, G₂ M₂ 91. — S'loka no. K₂ 72, Dn 43, D₂ 44.

९०

वैशंपायन उवाच ।

तं भुक्तवन्तमाश्वस्तं निगायां विदुरोऽब्रवीत् ।
 नेदं सम्यग्व्यवसितं केशवागमनं तव ॥ १
 अर्थधर्मातिगो मूढः संरम्भी च जनार्दन ।
 मानघ्नो मानकामश्च वृद्धानां शासनातिगः ॥ २
 धर्मशास्त्रातिगो मन्दो दुरात्मा प्रग्रहं गतः ।
 अनेयः श्रेयसां पापो धार्तराष्ट्रो जनार्दन ॥ ३
 कामात्मा प्राज्ञमानी च मित्रशुक्सर्वशङ्कितः ।
 अकर्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ॥ ४

एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्दोषैरेष समन्वितः ।
 त्वयोच्यमानः श्रेयोऽपि संरम्भान्न ग्रहीष्यति ॥ ५
 सेनाममुदयं दृष्ट्वा पार्थिवं मधुसूदन ।
 कृतार्थं मन्यते बाल आत्मानमविचक्षणः ॥ ६
 एकः कर्णः पराजितुं समर्थ इति निश्चितम् ।
 धार्तराष्ट्रस्य दुर्युद्धेः स शमं नोपयास्यति ॥ ७
 भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे जयद्रथे ।
 भृयसीं वर्तते वृत्तिं न शमे कुरुते मनः ॥ ८
 निश्चितं धार्तराष्ट्राणां सकर्णानां जनार्दन ।

C. 5 32B
B. 5. 92. 8
K. 5. 92. 8

90

✎ This adhy is missing in Ks (cf v1 5 32 15)

1 ^a) T1 आश्वान्य, Ms-s आमीन (for आश्वस्त) — ^b) D2.4 9 निदाधे (for 'शाया') — After 1st, Ks ins a passage given in App I (No 4), and om from 1st to the end of stanza 21 of the next adhy — ^c) S transp सम्यक् and व्यवसित — ^d) D1 10 यदत्र (for केदाव)

2 Ks om 2 (cf v1 1) — ^a) Ks B Dn Ds1 D10 मद (for मूढ) Ds2 D1 अय धर्मातिगो मद, Ds 8 8 अनुधर्मातिगोविद (Ds 'नो मूढ'), Gs अर्थातिगश्च मूढश्च, Ca d s as in text — T2 reads 2nd-3rd after 7

3 Ks om 3 (cf v1 1) — For T2, cf. v1 2 — ^a) Ds सर्वं (for धर्मं) K1 मर्त्यं, Ks 4 B D Gs मूढ (Bs मत्त), T1 G1 मूर्खं (for मन्द) — ^b) Bs प्रकृति, D1 दुर्ग्रह, Ca d s प्रग्रह (as in text) — ^c) K1 D1 Gs अनय, Ca d as in text. Bs Dn1 Ds श्रेयसा, Ca d as in text Ks B D (except D1-4 9) मदो (for पापो)

4 Ks om 4 (cf v1 1) — ^b) Ks B2 4 Dn2 Ds1 Ds 8 10 Cn 'शक्तिता, Gs 'वचक (for 'शक्तिता) — ^c) Ds2 अकृतारमाकृतज्ञश्च — ^d) Ks 4 B Dn Ds D2-7 9 10 Gs त्यक्तधर्मा (Ds2 अन्यधर्मं) (for त्यक्तं) Bs [अ]नृत-प्रिय — After 4, N (Ks missing, Ks om) ins

414* मूढश्चाकृतज्ञश्च इन्द्रियाणामनीश्वर ।

कामानुमारी कृतेषु सर्वेष्वकृतनिश्चय ।

[(L 1) K1 : D1 : मूढश्च प्राणमानी च, Dn1 मूढश्च

पापमानी च, D1 मूढ प्राणमानी च (for the prior half) Ds इन्द्रियाणाम् (for इन्द्रियाणाम्) — (L 2) D1 कामानुचारी कृते च (for the prior half) D1 तत्तेषु (for सर्वेषु) K1 Ds1 Ds कृतनिश्चय, D1.8 8 कृतनिश्चय, Ca अकृतनिश्चय (for अकृतं). Cd cites निश्चय]

5 Ks om 5 (cf v1 1) — ^b) K1 transp दोषैः and एष Bs 4 Dn2 D1 2.4 6-9 Ms एव, G4 एव (for एष) — ^c) S 'मानं (for 'मान) — ^d) S करि' (for ग्रही')

6 Ks om 6 (cf v1 1), D1 om 6-7 Dn2 Ds Ds 8 10 read 6-7 after 9 — ^a) Ds-4 9 सेनासमुच्चय, Ca as in text. Ks Dn कृत्वा (for दृष्ट्वा) — ^d) Ks चाविचक्षण, Ds 4 9 च विचक्षण, Gs अपराजित (for अविचक्षण).

7 Ks D1 om 7 (cf v1 1, 6) For transp in Dn2 Ds Ds 8 10 cf v1 6 — ^{ab}) K1.2 Ds D1 8 8 पराजितु (for पराजितु) S (except Gs Ms) निश्चय (for निश्चितम्) Ds 4 9 उच्यमानोऽपि पापारमा न करिष्यति निश्चित — ^c) Ks Ds 4 9 धार्तराष्ट्रस्तु (Ks 'द्र' सु) दुर्बुद्धि — ^d) Ds.4 9 Ms 4 प्रशम, Ds शमन, Gs 8 मशम (for स शम) T1 Gs-8 M1 8-8 उपलप्स्यते (Gs 8 'से' Gs 'लप्स्यते, Ms 'लप्स्यते (for 'यास्यति) T1 शम नोपलप्स्यते — After 7, T2 reads 2nd-3rd

8 Ks om 8 (cf v1 1), Ds om 8^a-9^b — ^c) Ds1 S (except Gs) भृयसी, Cs भृयसी (as in text) T2 G1 2 4 वर्धं (for वर्तं) Ds1 T G1 2 4 बुद्धिः; M वृत्ति, Cs वृत्ति (as in text) — ^d) Ds 4 9 मति (for मन)

[867]

भीष्मद्रोणकृपान्पार्था न शक्ताः प्रतिवीक्षितुम् ॥ ९
 संविच्च धार्तराष्ट्राणां सर्वेषामेव केशव ।
 शमे प्रयतमानस्य तव सौभ्रात्रकाङ्क्षिणः ॥ १०
 न पाण्डवानामस्माभिः प्रतिदेयं यथोचितम् ।
 इति व्यवसितास्तेषु वचनं स्यान्निरर्थकम् ॥ ११
 यत्र सूक्तं दुरुक्तं च समं स्यान्मधुसूदन ।
 न तत्र प्रलपेत्प्राज्ञो बधिरेष्विव गायनः ॥ १२
 अविजानत्सु मूढेषु निर्मर्यादेषु माधव ।
 न त्वं वाक्यं ब्रुवन्मुक्तश्चाण्डालेषु द्विजो यथा ॥ १३
 सोऽयं बलस्थो मूढश्च न करिष्यति ते वचः ।
 तस्मिन्निरर्थकं वाक्यमुक्तं संपत्स्यते तव ॥ १४

तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां पापचेतसाम् ।
 तव मध्यावतरणं मम कृष्ण न रोचते ॥ १५
 दुर्बुद्धीनामशिष्टानां बहूनां पापचेतसाम् ।
 प्रतीपं वचनं मध्ये तव कृष्ण न रोचते ॥ १६
 अनुपासितवृद्धत्वाच्छ्रिया मोहाच्च दर्पितः ।
 वयोदर्पादमर्षाच्च न ते श्रेयो ग्रहीष्यति ॥ १७
 बलं बलवदप्यस्य यदि वक्ष्यसि माधव ।
 त्वय्यस्य महती शङ्का न करिष्यति ते वचः ॥ १८
 नेदमद्य युधा शक्यमिन्द्रेणापि सहामरैः ।
 इति व्यवसिताः सर्वे धार्तराष्ट्रा जनार्दन ॥ १९
 तेष्वेवमुपपन्नेषु कामक्रोधानुवर्तिषु ।

9 Ks om 9 (of v. l. 1), Ds om. 9^{ab} (of v. l. 8) — ^b) T₁ G₁ च केशव (for जना) — ^c) K₄ B Dn Ds Ds 6 s T₁ G₁ 'मुत्तान्' (for 'कृपान्') — ^d) T₁ G₁ s 4 Ms-s transp न and शक्ता — After 9, Dn₂ Ds Ds 8 10 read 6-7

10 Ks om 10 (of v. l. 1) — ^a) D₂ संधिश्च; Ds 4 9 मूढानां, Ds 6 s संधि च; S निश्चित (for संविच्च) Ca d s oite सवित् — ^b) D₂ इति केशव; Ds 4 9 मधुसूदन (for एव केशव) — 10^{cd} = (var) 5. 93 15^{cd}. — ^c) Ds बलसौभ्रात्र; S तव शासनकाङ्क्षिणां (T₁ G₁ s 8 'लघनं')

11 Ks om 11 (of v. l. 1). — ^a) Ms-s यदि (for इति) D₁ व्यवसितस्; D₂ S 'सित, Cs as in text

12 Ks om. 12 (of v. l. 1), K₄ om 12^a-14^b. — ^a) S वा (for च). — ^d) K₂ Dn₁ T₂ G₂ गायन; D₂ (sup. *lin* as in text) T₁ G₁ s M (except M₁) गायक (for 'न')

13 K₄ s om 13 (of v. l. 12, 1) — ^a) K₂ अविज्ञातेषु, B₂ D₂ 'ज्ञानेषु, G₄ M₂ s अपि जानरसु, Cs as in text — ^b) S केशव (for माधव) — ^c) K₂ न ते, S (except G₁ 2) तत्त्व (T₂ m तव) (for न त्वं) K₁ D₂ ब्रुवन्मुक्त, K₂ ब्रुव युक्त, Ds 4 9 क्षमो वक्तु, S (except T₁ G₁ 2 M₁) ब्रुवन्मुक्त. — ^d) K₁ B₁ D₁ 6 S चण्डालेषु

14 K₄ om 14^{ab}, Ks om. 14 (cf. v. l. 12, 1). — K₄ reads 14^{cd} after 415* — ^a) Ds तस्मात् (for तस्मिन्) — ^d) S संपद्यते (for 'त्स्यते) Ds Ds तव (for तव)

15 Ks om 15 (of v. l. 1), Ds om (hapl) 15^a-16^b. — ^a) D₁ तव मध्येवतरण

16 Ks G₂ (hapl) om. 16 (of v. l. 1), Ds om 16^{ab} (of v. l. 15) — ^a) T G₁ s 4 अर्बुद्धीनाम् (for दुर्बुद्ध) — ^b) K₄ B D (except D₁ 7 10, Ds om) दुरचेतसाम्; G₂ 'कारिणां (for पाप) — ^c) Ds Ds 6 s S (G₂ om.) प्रतीप, Ca d प्रतीप (as in text). G₄ कृष्ण; M₁ 2 (inf *lin* as in text) तात (for मध्ये) — ^d) G₄ तन्मे मध्ये (for तव कृष्ण) B Ds D₁ 4-7 10 M₁ (inf *lin*) रोचये (for 'ते)

17 Ks om. 17 (of v. l. 1) — ^b) K₂ B₂ D₂ 7 10 श्रिया (for श्रिया) K₄ B D (except D₂ 4 7 9) दर्पाश्च (D₂ 'न्व') मोहित; S मोहेन दर्पित (T₁ G₁ गर्वित) (for मोहाच्च द) — ^c) T G (except G₂) वचो- (for वयो-). T₂ G₂ 'गर्वात् (for 'दर्पात्) K₂ अमर्षाश्च, Ds 4 9 अधर्माश्च — ^d) K₂ तात (for न ते) G₂ 4 अविष्यति; G₂ M ग्रहीष्यते

18 Ks om 18 (of v. l. 1) — ^a) K₂ D₂ sm हित, S वच; Ca d s बल (as in text) — After 18, K₄ ins

415* मानी मौख्येण पार्थानां न पश्यत्यधिकं बलम् ।
 followed by 14^{cd}

19 Ks om 19 (cf. v. l. 1). — ^a) T G₁ s 4 M₁ 2 4 (inf *lin*) अस्य (for अद्य) D₂ वदेम यद्यया शक्य — ^d) D₁ जनैश्चर (for जना)

20 Ks om 20 (of v. l. 1) — ^b) K₂ Ds 4 9 S 'क्रोधानुसारिषु

समर्थमपि ते वाक्यमसमर्थं भविष्यति ॥ २०
 मध्ये तिष्ठन्हस्त्यनीकस्य मन्दो
 रथाश्वयुक्तस्य बलस्य मूढः ।
 दुर्योधनो मन्यते वीतमन्युः
 कृत्वा मयेयं पृथिवी जितेति ॥ २१
 आशंसते धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
 महागज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।
 तस्मिञ्चमः केवलो नोपलभ्यो
 बद्धं मन्तमागतं मन्यतेऽर्थम् ॥ २२
 पर्यन्तेयं पृथिवी कालपक्वा
 दुर्योधनार्थं पाण्डवान्योदुक्तामाः ।
 समागताः सर्वयोधाः पृथिव्यां
 राजानश्च क्षितिपालैः समेताः ॥ २३
 मर्वे चैते कृत्वैराः पुरस्ता-

त्त्वया राजानो हृतसाराश्च कृष्ण ।
 तवोद्वेगात्संश्रिता धार्तराष्ट्रा-
 न्सुसंहताः सह कर्णेन वीराः ॥ २४
 त्यक्तात्मानः सह दुर्योधनेन
 सृष्टा योद्धुं पाण्डवान्सर्वयोधाः ।
 तेषां मध्ये प्रविशेथा यदि त्वं
 न तन्मतं मम दागार्ह वीर ॥ २५
 तेषां समुपविष्टानां बहूनां दुष्टचेतसाम् ।
 कथं मध्यं प्रपद्येथाः शत्रूणां शत्रुर्कशन ॥ २६
 सर्वथा त्वं महाबाहो देवैरपि दुरुत्सहः ।
 प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जानामि तव शत्रुहन् ॥ २७
 या मे ग्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वयि माधव ।
 प्रेम्णा च बहुमानाच्च सौहृदाच्च ब्रवीम्यहम् ॥ २८

G. 5 306
B. 5. 92. 22
K. 5. 92. 22

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

21 Ks om 21 (cf. v.l. 1) — ^a) S हस्तियूयस्य (for हन्त्य) Ks transp मन्त and मूढ — ^b) Ks T1 G1 जातमन्यु, Ks B Dn Ds e 10 वीतमीति, Ca d s वीतमन्यु (as in text) — ^c) Bs Ds G (except G1) मन (for मया) K1 विजिता महीति (for पृथिवी जितेति)

22 Ks om 22 (cf. v.l. 1) — ^a) Ks B D (except D1.2.3) ins वै after आशंसते K1 'ः सपुत्रो (for 'द्रम्य पुत्रो) — ^b) G1 महद्राज्यम्, M1 2 माहाराज्यम् (for महाराज्यम्) T1 G1 पृथिव्या — 22^{ad} = (var) 5 26 19^{ad} — ^c) Ks Gs अस्मिन् (for तस्मिन्) Ds Cs क्षम, Ca d क्षेम (for क्षम) D1.4 केवले, S (except M1 6) 'ल, Ca d s 'लो (as in text) — ^d) K1 लब्ध ममा, D1 लब्ध पुरस्तात्, Gs 2 यश्चासत (for बद्ध मन्त) Ks बद्ध म ह्यात्मगत मन्यतेयं, Ks B Dn Ds D1 s e 2 10 Ca d s बद्ध सर्व मन्यते (Ds 2 लभ्यते) लब्धमर्थं, Ds 4 5 पृथ्वीमिमां मन्यते वश्यगा च, T G1 2 यश्चासत मन्यते प्राप्तमर्थं

23 Ks om 23 (cf. v.l. 1) — ^a) G1 Ms-2 मर्वयोधा Ks Ds 2 पृथिव्या — ^d) K1.2 क्षितिपा वै, D1 Cs 2 क्षितिपाला, T G M1 2 भूमिपाला (Gs 'लान्), M2-2 ये भूमिपाला (for क्षितिपालैः) Cd cites क्षितिपा

24 Ks om 24 (cf. v.l. 1) — ^a) D1 सप्त (for पुर) — ^b) D1 राजानो वै (for त्वया राजानो) K1 2 4 Ds 4 7 9 रत्ना, T G1 2 राज्या, Gs M 'वैरा, Ca 'सारा (as in text) — ^d) Ks Ds T G2 4 M1 4 5 Ca d सुमहिता, B Ds 'हता, G1 'श्रिता, Gs 'हितान्, Gs 'क्षिता (for 'हता) Cs cites सहता S चैव (for वीरा)

25 Ks om 25 (cf. v.l. 1) — ^a) Ds e s युक्ता, Ca d त्यक्ता (as in text) — ^b) Ks B Dn Ds D (except Ds 4 9) Gs हृष्टा, Ca d s सृष्टा (as in text) G1 M1 2 s 'यांघा (for 'योधा) — After 25^{ab}, S ins

416* मृत्युर्जयो वेति कृत्वैकभावा

कामात्मानो मन्युवशाविनीता ।

26 Ks om 26 (cf. v.l. 1) — ^b) D1 पाप (for हृष्ट) — ^c) Ds1 (before corr) D1.2 9 मध्ये (for मध्य)

27 Ks om. 27 (cf. v.l. 1) — ^b) Gs सुदुःसह (for दुः) — ^c) D1 प्रभाव बुद्धिर्शौचं च — ^d) D1 transp जानामि and तव

28 Ks om. 28 (cf. v.l. 1) — ^b) K1 Dn1 Ds 4 7 9 10 मयमी (for मय मा) — After 28, Ks B Dn

भगवानुवाच ।

यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयाद्विचक्षणः ।
 यथा वाच्यस्त्वद्विधेन सुहृदा मद्विधः सुहृत् ॥ १
 धर्मार्थयुक्तं तथ्यं च यथा त्वय्युपपद्यते ।
 तथा वचनमुक्तोऽस्मि त्वयैतत्पितृमातृवत् ॥ २
 सत्यं प्राप्तं च युक्तं चाप्येवमेव यथात्थं माम् ।
 शृणुष्व्वागमने हेतुं विदुरावहितो भव ॥ ३
 दौरात्म्यं धार्तराष्ट्रस्य क्षत्रियाणां च वैरिताम् ।
 सर्वमेतदहं जानन्क्षत्तः प्राप्तोऽद्य कौरवान् ॥ ४

Ds Ds (marg) 3-9 ins

417* या मे प्रीति पुष्कराक्ष त्वद्दर्शनसमुद्भवा ।

सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ।

[In B₄ D_n it is a repetition! Cf. v. 1 5 87 23.]

Colophon missing in K₈, K₈ om it — *Sub-
parvan* K_{1,2} 4 B Dn Ds D₁ 2 5-8 10 T₁ G₁ 5 M
 भगवद्गीता — *Adhy name* D₁ T₁ G₁ 5 विदुरवाक्य, M
 विदुरमत — *Adhy no* (figures, words or both) Ds
 88, Ds 84, D₁ M₁-8 5 93, T G₂ 4 5 94, G₁ 95,
 G₂ M₄ 92 — *S'loka no* Dn Ds 30

91

 This adhy is missing in K₈ 5 (of v 1 5 32
 15, 90 1)

Before 1, K₄ Ds S (except G₁) ins

418* वैशपायन ।

विदुरस्य वच श्रुत्वा प्रश्रित पुरुषोत्तम ।

इदं होवाच वचनं भगवान्मधुसूदन ।

[(L 1) G₈ प्रश्रित K₄ मधुसूदन (for पुरुषो) — (L
 2) Ds T₁ G₈ होवाच (for होवाच)]

— K₂ B₈ Dn D₁ 2 7.10 T G₁-3 5 M (except M₂)
 श्रीभगवान्, G₄ कृष्ण. — °) Ds T G₁ 2 5 तथा (for
 यथा) — °) K₄ B D (except D₂ 4 7.9 10) भवता
 (for सुहृदा)

2 °) T₁ G₁ तत्त्वं (for तथ्यं) — °) Ds यथा (for
 तथा) — °) D₂ यथैव, S क्षत्तस्ते (for त्वयैतत्) Ds. 4 5
 पितृवन्मयि, Ca पितृमातृवत् (as in text)

3 °) K₁ एव; K₂ S सर्व (for सत्यं) G₄ होव (for युक्त)

पर्यस्तां पृथिवीं सर्वा साक्षां सरथकुञ्जराम् ।
 यो मोचयेन्मृत्युपाशात्प्राप्नुयाद्धर्ममुत्तमम् ॥ ५
 धर्मकार्यं यतश्चक्षत्या न चेच्छक्नोति मानवः ।
 प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः ॥ ६
 मनसा चिन्तयन्पापं कर्मणा नाभिरोचयन् ।
 न प्राप्नोति फलं तस्य एवं धर्मविदो विदुः ॥ ७
 सोऽहं यतिष्ये प्रशमं क्षत्तः कर्तुममायया ।
 कुरुणां सृञ्जयानां च संग्रामे विनशिष्यताम् ॥ ८
 सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।

K₄ B₄ D (except Dn₁ D₁-4.10) G₈ M₅ वा, G₄ मे
 (for the second च) K_{1,2} T₂ G₂ 4 5 om अपि (leaving
 hiatus!). K₁ 2 D₁ 5 8 8 10 एतद् (for एव) T₁ G₂ 5
 यदा (for यथा) G₄ यदा यत्त्वं यदात्थं मा — °) S शृणु
 च (for शृणुष्व) — °) S मम (for भव)

4 °) K₂ D₁ S *राष्ट्राणां — K₄ om. 4^b-5^b — °) K₁
 G₈ वैरिणां, B D (except D₁) T₂ G₂ वैरता — °) K₂
 D₂ G₈ अस्मि (for अद्य)

5 K₄ om. 5^{ab} (of v 1 4) — °) S कृत्वा (for
 सर्वा) — °) Ds 4 9 सहाश्वरथकुजरां — °) K₁ असो-
 चयन्, K₂ प्रमो°, D₁ G₂ यो मोच° — °) K₁ 2 D₁
 प्राप्नुयां K₂ पुण्यम् (for धर्मम्)

6 °) D₁ धर्मकार्यं K₁ D₁ 8 धर्मं कुर्वन्मयाशक्त्या;
 K₂ धर्मकार्यं यतश्चक्षत्या, D₂ धर्मकामार्थता शक्त्या, Ds 4 9
 धर्मकामो यथाशक्ति, S धर्म (G₈ °में) कार्यं यतमानो — °)
 B Dn Ds D₁ 10 नो (for न) N (except D₁-4 9, K₈ 5
 missing) M₅ प्राप्नोति (for शक्नोति). — °) K₂ T₁ तत्र,
 Ds 4 9 इति (for अत्र)

7 °) K₂ S (except G₂ M₂ 5) चिन्तित (for चिन्तयन्)
 — °) K₁ उपपाद्येत्, K₂ (before corr) उपपद्यते, and
 (after corr) उपपादित, K₄ B₂ 4 Dn₂ अतिरोचयन्, Dn₁
 D₂ 4 T₂ G₂ G₈ अभिरोचयेत्, D₁ 10 उपपादयन्, T₁ G₁
 समाचरेत्, G₄ करोति य; Ca अभिरोचयन् (as in text)
 — °) K₁ D₁ 8 अप्येव; K₄ B Dn Ds D₁ 2 5 8 10
 इत्येव (avoiding hiatus!), S इति (for एव)

8 °) K₁ 2 (sup *in sec. m.* as in text) Ds G₈
 प्रथम; G₂ च क्षम (for प्रदामं).

9 °) K₂ आपद्दीय (for सेयमापन्) — °) K₂ D₁

कर्णदुर्योधनकृता सर्वे ह्येते तदन्वयाः ॥ ९
 व्यसनैः ह्रियमानं हि यो मित्रं नाभिपद्यते ।
 अनुनीय यथाशक्ति तं नृशंसं विदुर्बुधाः ॥ १०
 आ केगग्रहणान्मित्रमकार्यात्संनिवर्तयन् ।
 अवाच्यः कस्यचिद्भवति कृतयत्नो यथाबलम् ॥ ११
 तत्समर्थं शुभं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
 धार्तराष्ट्रः सहामात्यो ग्रहीतुं विदुरार्हति ॥ १२
 हितं हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां तथैव च ।
 पृथिव्या क्षत्रियाणां च यतिष्येऽहममायया ॥ १३
 हिते प्रयतमानं मां शङ्केदुर्योधनो यदि ।
 हृदयस्य च मे प्रीतिरानृण्यं च भविष्यति ॥ १४
 ज्ञातीनां हि मिथो भेदे यन्मित्रं नाभिपद्यते ।
 सर्वयत्नेन मध्यस्थं न तन्मित्रं विदुर्बुधाः ॥ १५
 न मां ब्रूयुरधर्मज्ञा मूढा असुहृदस्तथा ।
 शक्तो नावारयत्कृष्णः संरन्धान्कुरुपाण्डवान् ॥ १६
 उभयोः साधयन्नर्थमहमागत इत्युत ।

तत्र यत्तमहं कृत्वा गच्छेयं नृष्ववाच्यताम् ॥ १७
 मम धर्मार्थयुक्तं हि श्रुत्वा वाक्यमनामयम् ।
 न चेदादास्यते वालो दिष्टस्य वशमेप्यति ॥ १८
 अहापयन्पाण्डवार्थं यथाव-
 च्छमं कुरुणां यदि चाचरेयम् ।
 पुण्यं च मे स्याच्चरितं महार्थं
 मुच्येरथ कुरवो मृत्युपाशात् ॥ १९
 अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यां
 धर्मारामार्थवतीमहिंस्ताम् ।
 अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्राः समर्था
 मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ २०
 न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।
 क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवतरे मृगाः ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा वचनं वृष्णीनामृपभस्तदा ।
 शयने सुखसंस्पर्शं शिष्ये यदुसुखावहः ॥ २२

G. 5. 2329
B. 5. 23. 22
K. 5. 23. 23

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

पुनं Ds T1 G1 कुरप्वेवमुपन्यिता — °) Ds-1 ० कर्ण-
 दुर्योधनकृता, S (except Gs 4) °कृते — °) T2 दुःशासन-
 कृते न्वय

10 °) K1 B1 2 4 5 D (except Dr 10) T1 G1
 व्यसने, B2 °नात् (for °नं) Ds 4 ० च (for हि) — °)
 K1 Dr 10 transp यो and मित्र — °) K1 2 D1 7 8 10
 अर्थज्ञो हि, K2 B2 Ds 6 Cn अनर्थाय (Cnp अनुनीय as in
 text), B2 Ds अन्वयाय, D2 अर्थं ज्ञात्वा, Ds 4 ० अनर्थज्ञ,
 T G1-8 अन्वानीय, G4 5 अन्वयानि — °) B Ds-1 S
 (except T1 Ms) Cn तत् (for त)

11 °) K2 S (except Gs) सनिवर्तयेत् — °) Hy-
 permetrio! K1 Dr Ca न वाच्य (for अवाच्य) K1
 D1 T2 G2 कस्य, Ca d कस्यचित् (as in text)

12 °) K1 2 Dr समीक्ष्य (for समर्थं)

13 °) K2 T1 G1 हितं च, B1 2 5 हिताय (for हित
 हि) — °) S अयो (T2 G2 अया) हित (for तथैव च)
 — °) Ds करि° (for यति°)

15 °) K2 Ds T1 G1 च, D2 तु (for हि) — °)
 Ds 4 ० अभिमन्यते (for °पद्यते) — °) K4 Dn2 D1 5 ०

माध्यस्थ, B1 8 5 D2 T2 G1 2 मध्यस्थ, B2 4 Ds Ds 4 6
 माध्यस्थ

16 °) Gs M मा (for मा) N (except K1 Dr,
 Ks 8 missing) Ms अधर्मिष्ठा (D2 °ष्ट) (for °मंज्ञा)
 — °) K2 4 B Dn Ds Ds-8 10 Gs ह्य (K2 कु)सुहृद्,
 Ds-1 ० सुहृदय (for असुहृद्) — °) Ds 4 ० transp
 शक्तो and न Ds Ds न वार°, G4 नोवार° (for नावार°)

17 °) D1 T2 Gs M अय (for अह) G4 5 महाभाग
 हृतीत्युत — °) S धर्मस्यानृण्यतामिया

18 =(var) 5 81 4 — °) K1 D10 S धर्मार्थ-
 सयुक्त, Ds 6 °र्थसुक्त हि — °) T2 G2 हि दास्यते, Ca
 आदा° (as in text)

19 °) K1 अवाप्यार्थं, K2 Ds अवाप्याह, Ds (corrupt)
 प्रभ्रापयन् (m अहापयन्न्), Ds 4 अहाप्य वै (for अहापयन्)
 Dn2 Ds पाण्डवार्थे S अह यत्तेय पाण्डवानां हिता (Gs 5
 यथा, G4 शमा)र्थं — °) D1 2 अय (for यदि) K1 2
 Dn1 D1-1 ० 10 चेष्टरेय, B2 तैश्चरे°, Ds वा चरे° (for
 चाचरे°) S शम कुरुणा च सहेह (T1 G1 सह सर्व°, T2
 G2 4 चसहेव) राजभि — °) K4 B (except B2) Dn2 Ds

वैशंपायन उवाच ।

तथा कथयतोरेव तयोर्वुद्धिमतोस्तदा ।

शिवा नक्षत्रसंपन्ना सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १

धर्मार्थकामयुक्ताश्च विचित्रार्थपदाक्षराः ।

शृण्वतो विविधा वाचो विदुरस्य महात्मनः ॥ २

कथाभिरनुरूपाभिः कृष्णस्यामिततेजसः ।

अकामस्येव कृष्णस्य सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ ३

ततस्तु स्वरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः ।

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः केशवं प्रत्यबोधयन् ॥ ४

तत उत्थाय दाशार्ह ऋषभः सर्वसात्वताम् ।

सर्वमावश्यकं चक्रे प्रातःकार्यं जनार्दनः ॥ ५

कृतोदकार्यजप्यः स हुताग्निः समलंकृतः ।

तत आदित्यमुद्यन्तमुपातिष्ठत माधवः ॥ ६

अथ दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौवलः ।

संभ्यां तिष्ठन्तमभ्येत्य दाशार्हमपराजितम् ॥ ७

आचक्षेतां तु कृष्णस्य धृतराष्ट्रं सभागतम् ।

महात्मन्, G५ महाफल, Ca महार्थ (as in text) — ^a) D५ चेत्; D५ ५ वै (for च) S मुच्येरंश्चेन् (G५ रन्; G५ रस्ते) मृत्युपाशाद्धि सर्वे

20 ^a) S का (G५ ५ र) म्या, Ca d काव्यां (as in text) — ^a) K१ आदेक्ष्यते, T१ G१ आचक्षेरन् (for अवेक्षे) K१ धार्तराष्ट्र K१ D१ समर्था, K१ B (except B१) Dn D१ D१-10 शमार्थ, T१ G१ समग्रा, T१ G१ समाधौ, G१ समस्ता, G५ ५ समस्ता. (for समर्था) — ^a) T१ G१ प्रोक्त (for प्राप्त)

21 = 5 70 86

22 D५ ५ १० T१ G५ om the ref K५ resumes! — ^a) K१ D५ ५ १० १० स (for इति) K५ एवमुक्त्वा तु वचन — ^b) D५ वृषभस्; M१ अधिपस् D५ ५ १० G५ तथा (for तदा) G५ वृष्णिवीर प्रतापवान् — ^a) N (mostly) क्षिप्ये K५ भूय (for यदु-)

Colophon missing in K५, K५ om it — Sub-parvan K१ ५ ५ B Dn D५ D१ ५ ५-१० T१ G१ M भगवद्गीता — Adhy name T१ विदुर प्रति भगवद्दर्शनं, M वासुदेव (M१ भगवन्) मतं — Adhy no (figures, words or both) D५ ८९ (repeated), D५ ८५, D१ M१-५ ५ ९४, T G१ ५ ९५, G१ ९६, G१ M१ ९३ — S'loka no Dn१ D५ २१, Dn२ २२.

92

☞ This adhy is missing in K५ (cf. v१ ५ ३२ १५)

1 ^a) D५ S कथा (for तथा) K१ ५ ५ D (except Dn१ D५ D५ १०) T१ G१ ५ एव — ^b) D५ D५ G१ ५ तथा (Dn१ ततः) (for तदा). — ^a) K१ नक्षत्रसहिता, Ca d as

in text — ^a) = ३^d D१ व्यतीता च, D१ ताथ (for 'याय) T१ G१ सा व्यतीता विभावरी — After १, D१ G१ read 4.

2 K५ om २^a-३^b, M१ om. (hapl) २-३ — ^a) K१ ५ ५ B५ ५ D१ १० धर्मकामार्थवत् (B५ ५ युक्त)श्च, D१ ५ ५ धर्मार्थकामवत्स्तु (D१ श्च), D१ वद्धाश्च, S (M१ om) धर्म्या रम्याश्चाव्यवती — ^b) D१ विचित्रा. सुपदाक्षरा

3 K५ om ३^a, K५ M१ (cf v१ २) om ३ — ^a) D१ ५ S (except M५, M१ om) 'कृष्णभि (for 'रूपाभि) — ^b) K१ ५ हतस्य, D१ तु तस्य; D१ एव हि, T G१ ५ रक्तस्य, G५ M (M१ om) रक्तस्य (for कृष्णस्य) G५ ५ क्षत्तुस्तस्यामिततेजसः — ^a) T G (except G५) एव (for इव) — ^a) = १^d D१ व्यतीता च (for 'याय)

4 D१ G१ read 4 after १ — ^a) S (except T१ G१) तत. सुस्वरसंपन्ना — ^a) D१ ५ समबोधयन्; T१ G१ प्रत्यबोधयन्, M५ ५ (inf) in as in text) 'बोधयन् (for 'बोधयन्) — After 4, K५ S (except G५) ins

419* ब्रह्मादिवसुदेवान्त वश समनुकीर्तयन् ।

तुष्टुः केशवं तत्र बहवः सूतमागधा ।

[(L २) K५ T१ पुटरीकाक्ष (for केशव तत्र)]

5 ^b) K१ D१ वृषभ — ^a) G५ तदाहिक (for आवश्यक) — ^a) G५ ५ कथ्य (for 'कार्यं).

6 K५ om. ६-७ — ^a) K१ D१ M कृतोदकार्यजप्य स (M१ सन्), K१ काग्निजप्य. स; K५ B Dn D५ ५ ८ कृतोदका (B५ कृताग्निको) जुजप्य स; D५ ५ १० कातजप्य स, D५ दको यथान्याय, T G कृतोदक कृतजप — ^a) K५ M५ तत्र (for तत) T G transp आदित्य and उद्यन्त B (except B१) Dn१ D५ ५ चादित्यम् — ^a) D१ ५ T१ G५ ५ उपतिष्ठत D१ ५ १ G५ केशव. (for माधव)

7 K५ om. ७ (of v१ ६). — ^a) S ततो दुर्योधनः

कुरुंश्च भीष्मप्रसूतात्राजः सर्वांश्च पार्थिवान् ॥ ८
 त्वामर्थयन्ते गोविन्द दिवि शक्रमिवामराः ।
 तावभ्यनन्दद्गोविन्दः साम्ना परमवल्गुना ॥ ९
 ततो विमल आदित्ये ब्राह्मणेभ्यो जनार्दनः ।
 ददौ हिरण्यं वासासि गाश्चाश्वाश्च परंतपः ॥ १०
 विसृष्टवन्तं रत्नानि दाशार्हमपराजितम् ।
 तिष्ठन्तमुपसंगम्य वचन्दे सारथिस्तदा ॥ ११
 तमुपस्थितमाजाय रथं दिव्यं महामनाः ।
 महाभ्रवननिर्घोषं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ १२
 अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च जनार्दनः ।
 कौस्तुभं मणिमामुच्य त्रिया परमया ज्वलन् ॥ १३

कुरुभिः संवृतः कृष्णो वृष्णिभिश्चाभिरक्षितः ।
 आतिष्ठत रथं शौरिः सर्वयादवनन्दनः ॥ १४
 अन्वारुरोह दाशार्हं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
 सर्वप्राणभृतां श्रेष्ठं सर्वधर्मभृतां वरम् ॥ १५
 ततो दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौवलः ।
 द्वितीयेन रथेनैनमन्वयाता परंतपम् ॥ १६
 सात्यकिः कृतवर्मा च वृष्णीनां च महारथाः ।
 पृष्ठतोऽनुययुः कृष्णं रथैरश्वैर्गजैरापि ॥ १७
 तेषां हेमपरिष्कारा युक्ताः परमवाजिभिः ।
 गच्छतां घोषिणाश्चित्राश्च वभ्राजिरे रथाः ॥ १८
 संमृष्टसंस्तिक्तरजः प्रतिपेदे महापथम् ।

C. 5 3349
B. 5 94 20
K. 5 94 22

कर्ण — *) K1 B1 १ २ Dn2 Ds1 D1 २-१ अभ्येतां, T1 G1 ४ अभ्यायन्, T2 G2 २.५ M अभ्यायात्, Ca अभ्येता (for अभ्येत्य) — *) D1 अभितोजम (for अपरा*)

8 *) K1 D1-१ १ २ च (for तु) K2 ततस्तस्य (for तु कृण्वत्य) S आचक्षते (T2 स्ते तु, G2 १ स्ते च) कृणाय Cs cites आचक्षेता (as in text) — *) M2.४ समा गत — *) S चैवाय (for सर्वांश्च)

9 For S see below — *) K1 १ २ D1 अर्चय (K2 'य)त, B2 Ds2 अर्थय (Ds2 'य)त, Cs as in text K1 गोविन्द — Ks om 9^b-10^b — For 9, S (transposing the lines) subst

420* तानभ्यनन्दद्गोविन्दः साम्ना परमवल्गुना ।

तेऽभ्यर्चय देवकीपुत्र दिवि शक्रमिवामरा ।

10 Ks om. 10^{ab} (cf. v l 9) — *) Gs महायशः (for जना*) — *) Ds2 D1 १ G4 हिरण्यवामानि — *) K1 Ds2 Ds परंतप, D2 जनार्दन K2 गाश्च रत्नानि सर्वदा

11 *) K4 B2 ४ Dn Ds Ds १ २ विसृज्य बहुरत्नानि Ca d cite विसृष्टवन्त — *) T1 G1 वचन्दे कृष्णसारथि- — After 11, N (Ks missing, Ks om line 2) ins

421* ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।

हयोत्तमयुजा शीघ्रमुपातिष्ठत दारक ।

[Line 1 = 5 129 21^{ab}]

On the other hand a passage given in App I (No 5) is ins in S after 11, in K4 after 421*

12 Ks om 12^{ab} — *) D1 G4 महारत्न (for 'मना) — *) S 'धनसकाश

13 D1 om 13^a-14^a — *) Ds १ २ S आवच्य, Ca d आमुच्य (as in text)

14 D1 om 14 (of v l 13) — *) G2 चापि (for कृष्णो) — *) T2 G2 अपि संवृत, G2 अपि रक्षित (for अभि*) — *) K1 २ प्रातिष्ठत, G2-४ अतिष्ठत — *) T2 'वल्गुम

15 *) Ds १ २ चैव (for सर्व-) — Ks om 15^{ab}, Ds om. 15^a-16^b — *) T2 G1 २ श्रेष्ठ — *) K2 सर्व-प्राणभृतां, K4 B D (except D1 10, Ds om) M2 सर्वबुद्धिमता B1 १ T G1 २ ४ M1.२ वर

16 Ds om 16^{ab} (cf. v l 15) — 16^{ab} = (var) 7^{ab} — *) B (except B4) तदा (for ततो) S कर्ण (for कृष्ण) — *) Ds Ds T2 G2 एवम्, D2 एव, Ds एतम् (for एतम्) — *) Ds १ २ अन्वयाता, Ds २ अन्वायाता (Ds 'त), T1 G1 अन्वयुक्ते, T2 G2-५ M अनु (Gs 'भि)याता Ks Dn1 Ds2 D1 परंतप, D2 परस्पर, Ds ४ १ अरिदम

17 *) K2 ४ B D (except D1 10) अपरे रथा (K2 Ds1 तथा) (for महा*) — *) K4 ५ B D (except D1-१ १) transp रथं and गजं D1 २ तथा (for अपि)

18 Ks om 18-26 — *) N (except D1, Ks missing, Ks om) Gs Ca हेमपरिष्कार (K1 १ 'स्कारा, Gs 'स्कार) — *) Ds (m as in text) १ २ Gs युक्ता (for युक्ता) — *) K1 २ D1 १ १० प्रयात, Ds2 गच्छत; D2 व्रजत, Ds ४ १ जयिन, S यास्यता (for गच्छता) T2 G2-४ घोषणाश्च B4 Ds १ २ चित्र (for चित्राश्च) — *) K4 B Dn Ds Ds १ २ रथा राजन्विरेजिरे

19 Ks om 19 (cf. v l 18) — *) K1.२ Ds 10 समृष्टमथ समिक्क, Cap 'संस्तिक्तरज, Ca as in text — *) Dn2 Ds2 Ds 10 T G2 १ M4 महारथ, Ca as in text

C. E. 3-9
E. E. 94 20
7 E. 94 22

राजर्षिचरितं काले कृष्णो धीमाञ्जिथया ज्वलन् ॥ १९
ततः प्रयाते दाशार्हं प्रावाद्यन्तैकपुष्कराः ।
शङ्खाश्च दध्मिरे तत्र वाद्यान्यन्यानि यानि च ॥ २०
प्रवीराः सर्वलोकस्य युवानः सिंहविक्रमाः ।
परिवार्य रथं शौरैरगच्छन्त परंतपाः ॥ २१
ततोऽन्ये बहुसाहस्रा विचित्राद्भुतवाससः ।
असिप्रासायुधधराः कृष्णस्यासन्पुरःसराः ॥ २२
गजाः परःशतास्तत्र वराश्चाश्वाः सहस्रशः ।
प्रयान्तमन्वयुर्वीर दाशार्हमपराजितम् ॥ २३
पुरं कुरूणां संवृत्तं द्रष्टुकामं जनार्दनम् ।
संवृद्धवालं सस्त्रीकं रथ्यागतमरिंदमम् ॥ २४

वेदिकापाश्रिताभिश्च समाक्रान्तान्यनेकशः ।
प्रचलन्तीव भारेण योपिद्धिर्भवन्नान्युत ॥ २५
संपूज्यमानः कुरुभिः संशृण्वन्विचित्राः कथाः ।
यथार्हं प्रतिसत्कुर्वन्प्रेक्षमाणः शनैर्ययौ ॥ २६
ततः समां समासाद्य केशवस्यानुयायिनः ।
सशङ्खैर्वेषुनिर्घोषैर्दिशः सर्वा व्यनादयन् ॥ २७
ततः सा समितिः सर्वा राज्ञाममिततेजसाम् ।
संप्राकम्पत हर्षेण कृष्णागमनकाङ्क्षया ॥ २८
ततोऽभ्याशगते कृष्णे समहृष्यन्नराधिपाः ।
श्रुत्वा तं रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २९
आसाद्य तु सभाद्वारमृषभः सर्वसात्वताम् ।

— After 19^{ab}, T₁ G₄ read 24^{ad} — °) D_{n1} D_{1.9} G₄
राजर्षिचरिते (D₉ G₄ 'त') काले — °) S श्रिया परमया
ज्वलन्

20 K₅ om 20 (of v1 18) — °) K₁ प्राचोद्यंत,
K₂ D₁ s s T₂ G₂-s M₅ प्रवाद्यत (G₂ s 'ते') T G₁ s s
अथ पुष्करा., G₂ M च पुष्करा., G₂ एकपुष्करा, G₂ s as
in text — °) D₂-s s s दाशार्ह — °) T₂ (m as in
text) वाद्यमांडानि यानि च

21 K₅ om. 21 (of v1 18) — °) D₂ सत्य (for
मिह) — °) D₁ अतिष्ठत (for अगच्छन्त) K₁ s
परं शता., D₂ s s G₂ तप, G₂ तपं.

22 K₅ om 22 (of v1 18) — °) K ततो
योधवरा हृष्टा विविधायुधपाणयः — °) K₂ असिचक्रायुध-
धरा — After 22, K₂ ins.

422* योधा परशुहस्ताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
After the above, K₂ reads 26^{ab}, 25, 23^{ad}, 24,
23^{ab}, 26^{ad}, etc

23 K₅ om 23 (of v1 18) For sequence of
K₂ of v1 22 — °) K₂ D₁ s G₂ s परशता, K₄
B₁-s s D_{n1} D₂ s s पचशता, B₄ D_{n2} D₂ D₂ s s 10
पचाशता, M Cd पर शता (for परशता) T₂ G₂ चात्र
(for तत्र) — °) K₁ T G (except G₄) व (T₁ G₂
प) राश्याश्च, K₄ B D रथाश्चासन् (D₁ 'श्चाश्वा, D₁₀ 'श्चैव),
M₂ पराश्चाश्वा (for वराश्चाश्वा) D₁ s च सर्वश, G₂
(m/ l m as in text) पर शता (for सहस्रश) — °) K₂
हृष्टास्तम्, B (except B₁) D_{n2} D₂ s s 4.9 प्रायांतम्;
D₄ प्रयातम् K₁ s D₁ s 10 T₁ G₁ M वीरा

24 K₅ om 24 (of v1 18) For sequence of

K₂ of. v1 22 — °) D₂ एवं (for पुर) G₂ s सद्रष्टु,
M उद्धृतं; G₂ सस्यूत (for संवृत्त) — °) G₂ s यथा (for
द्रष्टु) — T₁ G₄ read 24^{ad} after 19^{ab} — °) K₄ D_n
D₂ D₂ s s स (D₂ आ) बालवृद्ध (for संवृद्धाल) K₂ D₁
संवृद्धालसस्त्रीक — °) K₂ s D_{n1} D₁ 10 G₂ s M₁ s
अरिंदम

25 K₅ om 25 (of v1 18). For sequence of
K₂ of v1 22. — °) K₄ B D (except D₁) G₂ M₁
वेदिकामा (G₂ 'चक्रा) श्रिताभिश्च, G₂ 'पाश्रयाभिश्च — 25^{ad}
= (var) 5 87 9^{ad}

26 K₅ om 26 (of v1 18) For sequence of
K₂ of. v1 22 — °) B (except B₂) D_{n2} D₂ s स
पूज्यमान G₂ सपूज्य कुरुभि सर्व, G₂ माधव. कुरुभि
पूज्य — °) K₁ D₂ s G₂ M₂ स शृण्वन्, K₂ शृण्वंश्च
N (except K₂ D₁ s, K₂ missing, K₅ om) मधुरा
(for विविधा) K₂ निर (for कथा) — °) K₂
यथावत् (for यथार्ह) D₁ प्रतिकुर्वन्वै — °) D₂ T M₂
प्रेक्ष्यमाणः K₂ यथा, D₁ अपि (for ययौ)

27 °) S 'समिधै' (for 'निर्घोषै') — °) B₄ D₂-s s
G₂ सर्वाभ्य (D₂ 'नु) नादयन्, G₂ सर्वा हना

28 K₅ om 28-29^{ad}. — °) M (except M₂)
प्राकपत प्रहर्षेण

29 K₅ om 29 (of v1 28) — °) K₁ s. 4 B
(except B₄) D₂-s 10 अभ्यासगते — °) D₂ T₂ (m as
in text) G₂ समाहृष्टा (for ममहृष्यन्) — °) K₁ D₁ 10
अथ (for त).

30 °) K₂ s तत प्राप्य (for आसाद्य तु) M₂-s
सभामृद्धाम् (for 'द्वारम्) — °) K₁ s D₁ सोवतीर्थ.

अवतीर्य रथाच्छौरिः कैलासशिखरोपमात् ॥ ३०
 नगमेघप्रतीकागां ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
 महेन्द्रसदनप्रख्यां प्रविवेश सभां ततः ॥ ३१
 पाणौ गृहीत्वा विदुरं सात्यकिं च महायशाः ।
 ज्योतींष्यादित्यवद्राजन्कुरुप्रच्छादयञ्जिथया ॥ ३२
 अग्रतो वासुदेवस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ।
 वृष्णयः कृतवर्मा च आसन्कृष्णस्य पृष्ठतः ॥ ३३
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य भीष्मद्रोणादयस्ततः ।
 आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ ३४
 अभ्यागच्छति दाशार्हं प्रज्ञाचक्षुर्महामनाः ।
 सहैव भीष्मद्रोणाभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ॥ ३५
 उत्तिष्ठति महाराजे धृतराष्ट्रे जनेश्वरे ।

तानि राजसहस्राणि समुत्तस्थुः समन्ततः ॥ ३६
 आसनं सर्वतोभद्रं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
 कृष्णार्थं कल्पितं तत्र धृतराष्ट्रस्य शामनात् ॥ ३७
 सयमानस्तु राजानं भीष्मद्रोणौ च माधवः ।
 अभ्यभापत धर्मात्मा राजश्चान्यान्यथावयः ॥ ३८
 तत्र केशवमानर्चुः सम्यग्भ्यागतं सभाम् ।
 राजानः पार्थिवाः सर्वे कुरुवश्च जनार्दनम् ॥ ३९
 तत्र तिष्ठन्स दाशार्हो राजमध्ये परतपः ।
 अपश्यदन्तरिक्षस्थानृपीन्परपुरजयः ॥ ४०
 ततस्तानभिसंप्रेक्ष्य नारदप्रमुखानृपीन् ।
 अभ्यभापत दाशार्हो भीष्मं शांतनवं शनैः ॥ ४१
 पार्थिवीं समितिं द्रष्टुमृषयोऽभ्यागता नृप ।

C. 5 8 72
 B. 5 64 42
 K. 5 64 54

— ^a) A few N MSS कैलाश

31 Ks om 31-32 — ^a) Ks B2-4 Dn Ds2
 D1 8 7 8 नव — K1 om. 31⁸ — ^a) Ks transp
 समा and तत

32 Ks om. 32 (cf. v.l. 31) — ^a) D2-4 9 पार्थ
 (for पाणौ) — ^a) Ks B D (except D1.7) M2-5
 प्रा (Dn1 आ)च्छा

33 Ds 4 9 om 33^a-34^a — ^a) K (Ks missing)
 B Dn Ds D1 8-8 10 अप्यासन् (Ks आसीत्), D2 ह्यासन्
 (for आसन्)

34 Ds 4 9 om 34^a (cf. v.l. 33) — ^b) Ds
 D1 8 10 तथा, D1 तु ते; D2 S च ते (for तत) T2 G2
 भीष्मद्रोणकृपास्त — 34^a = 5 87 14^a (cf. v.l. 35)

35 = (var.) 5 87 13 — Ks om. 35 — ^b) Ks
 B4 Dn Ds Ds 8 8 नरेश्वर, B1-2.5 नराधिप (for महा
 मना) — ^a) Ks B D (except D2-4 8 9) Gs द्रोण-
 भीष्माभ्यां (by transp) — ^a) G1 2 4 'मना (for
 'यशा)

36 ^a) M2.4 महाराज — ^b) D1 नरेश्वरे; D2 महात्मनि
 (for जने) — ^a) D2 सर्व एव समुत्तस्थु — ^a) Ks D1
 सहस्रश (for समन्तत) D2 राजानो ये समागता

37 ^a) M2 'मृष्ट (for 'मष्ट) — ^b) G4 सर्वरत्न
 विमृषित — Ks (which om 38^a-40^b) ins after 37
 423*

दुर्योधन उवाच ।

भीष्मद्रोणां परित्यज्य स्वया मा मधुसूदन ।
 किमर्थं पुण्डरीकाक्ष कृत वृषलभोजनम् ।

भगवानुवाच ।

भक्त पृच्छति राजेन्द्र आदर किं न पृच्छसि ।

भोजन गतजीर्णं तु आदरमजरामरम् ।

आदरेणोपनीतानि शाकान्यपि फलानि च । [5]

प्रीणन्ति मम गात्राणि नास्म्य मानवर्जितम् ।

वर हालाहल प्रीत सद्य प्राणहर च यत् ।

न तु मुक्त धनाद्यस्य भुवा कुटिलितेयुषे (sio) ।

न जाति कारण तात गुणा कल्याणकारणम् ।

चाण्डालमपि सङ्कृत त देवा द्राक्ष्यन् विदुः । [10]

कैवर्तीगर्भसमूतो व्यासो नाम महामुनि ।

तपसा द्राक्ष्यणो जातस्त्वस्माज्जातिर्न कारणम् ।

38 Ks om 38^a-40^b — ^a) D2-4 9 S च (for तु)

— ^b) T2 G2 भीष्मद्रोणैश्च — ^c) K2 दाशार्ह (for

धर्मात्मा) — ^a) T1 G1 यथार्हत, T2 Gs M यथागतान्,

G2 8 8 अथागतान्, M1 (inf l'n) समागतान् (for

यथावय)

39 Ks om. 39 (cf v.l. 38) — ^a) K2 ते तु, D

(except Dn D1.2 8 6) G4 तत (for तत्र) — ^b) K1

शुभ (for सभाम्) K2 सभामध्यगत विशु — ^c) Ks

Ds 8 प्रहृष्टा, Ms 8 राजान K2 सगता (for पार्थिवा)

40 Ks om 40^a (cf v.l. 38) — ^a) T1 G1 ततस्

(for तत्र) B2 Ds Ds 8 10 अतिष्ठत, S तिष्ठन्तु (for

तिष्ठन्स) — ^b) Dn1 Ds2 Ds 3 परतप

42 ^a) K1 Dn1 Ds2 D1 8 8 8 G2 8 निमग्न्यताम्, K2

Ds T1 G1 4 निमग्न्य तान्, Gs आमन्यताम् — ^a) Ks

सत्कारेणैव (for सत्कारेण च)

C 5372
B 5372
K 5372

निमज्जन्तामासनैश्च सत्कारेण च भूयसा ॥ ४२
नैतेष्वनुपविष्टेषु शक्यं केनचिदासितुम् ।
पूजा प्रयुज्यतामाशु मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ४३
ऋषीञ्छांतनवो दृष्ट्वा सभाद्वारमुपस्थितान् ।
त्वरमाणस्ततो भृत्यानासनानीत्यचोदयत् ॥ ४४
आसनान्यथ मृष्टानि महान्ति विपुलानि च ।
मणिकाञ्चनचित्राणि समाजह्रस्ततस्ततः ॥ ४५
तेषु तत्रोपविष्टेषु गृहीतार्थेषु भारत ।
निपसादासने कृष्णो राजानश्च यथासनम् ॥ ४६
दुःशासनः सात्यक्ये ददावासनमुत्तमम् ।
विंशतिर्ददौ पीठं काञ्चनं कृतवर्मणे ॥ ४७
अधिदूरेऽथ कृष्णस्य कर्णदुर्योधनायुभौ ।

एकासने महात्मानौ निपीदतुर्मर्षणौ ॥ ४८
गान्धारराजः शकुनिर्गान्धारैर्भिरक्षितः ।
निपसादासने राजा सहपुत्रो विगां पते ॥ ४९
विदुरो मणिपीठे तु शुक्लस्पर्ध्याजिनोत्तरे ।
संस्पृशन्नासनं शौरैर्महामतिरुपाविशत् ॥ ५०
चिरस्य दृष्ट्वा दाशार्हं राजानः सर्वपार्थिवाः ।
अमृतस्येव नातृष्यन्प्रेक्षमाणा जनार्दनम् ॥ ५१
अतसीपुष्पसंकाशः पीतवासा जनार्दनः ।
व्यभ्राजत सभामध्ये हेम्नीवोपहितो मणिः ॥ ५२
ततस्तूष्णीं सर्वमासीदोविन्दगतमानसम् ।
न तत्र कश्चित्किञ्चिद्वा व्याजहार पुमान्कचित् ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

44 °) B (except B₄) D₁₋₄ 9 T G₁ 2 5 उपगतान्
(for उपस्थितान्) — K₈ om 44^a-53^a — °) D₁₋₄ 9
भीष्म (for भृत्यान्) — °) D₁₋₄ 9 भृत्यानर्थं, T₁ G₁
आसनार्थं (for आसनानीति)

45 K₈ om 45 (of v. 1 44). — °) विमलानि (T₂
G₂ विविधानि) (for विपुलानि) — °) D_{1, 9} काञ्चनरत्नानि
— °) K₈ जना जह्रस् (for समा)

46 K₈ om 46 (of v. 1 44) — °) K₁ 2 4 Dn₁
D₈ 6-9 गृहीतार्थेषु; B (except B₄) D₈ D₁ 2 8
गृहीतार्थेषु

47 K₈ om 47 (of v. 1 44) — °) K₁ D₈
सात्यकाय, G₈ सात्यकिने — D₈ om 47^a-48^b

48 K₈ D₈ om 48 (of v. 1 44), D₈ om. 48^{ab}
(of v. 1 47) — °) K₄ B D (except D₈, D₈ D₈
om) तु (for स्य) T₁ G₁ अविदूरेण, T₂ G₂ अतिदूरेण
(for 'दूरेऽथ) — °) K₁ D₇ T₁ Cap निपेदतु, D₁ 2.4 9
न्य (D₁ नि)पीदेतां, G₈ निपीदतु (as in text). D₇ S
अहिंदमौ (for अमर्षणौ)

49 K₈ om. 49 (of v. 1 44) — °) D₁ 9 विवेदा
शकुनिस्त्रय, D₈ विवेदा तत्र शकुनि — °) K₈ अभिपूजित,
G₈ सर्वतो वृत्, M अभिसवृत् (for 'रक्षित) — °) K₁
D₁ 2 4 9 शुभ्रे, K₈ राजन् (for राजा) — °) K₁ D₁-4.
7 9 T G (except G₈) M₈ सह पुत्रैर्, M₈-5 सह ताभ्यां

(for 'पुत्रो).

50 K₈ om 50 (of v. 1 44) — °) K_{2, 4} D₈
D₈ 6 8 T₁ G₁ शुक्लस्पर्ध्या (T₁ G₁ 'माध्व'जिनोत्तरे

51 K₈ om 51 (of v. 1 44) — °) K₈ transp.
दाशार्हं and राजान K₄ B D (except D_{1, 2} 10) सर्वं पृ
ते (for 'पार्थिवा)

52 K₈ om 52 (of v. 1 44) — °) D₈ 4 9 सदो
(for समा) — °) T G हेम्नी (T₂ G₂ 'हे; G₈ 'ह्मा)वोप-
चितो मणिः.

53 K₈ om 53 (of v. 1 44) — °) M₈ तत्र (for
ततस्) D₈ 4.9 समासीरन् (for सर्वमासीद्) — °)
D₈ 4 9 'गतचेतसः; S 'गतचेतनं (G₄ 'सं) — °)
D₈ D₈ T₂ G₂ transp कश्चित् and किञ्चित्. K₄ B D
(except D₁ 2 10) वा, G₂ 4 च (for हि) — °) D₇ 10
(sup in as in text) तदा, S मुदा (for पुमान्)

Colophon missing in K₈ — Sub-parvan K₁ 4 5
B Dn D₈ D₈ 5-8 10 T₁ G₁ M भगवद्गीता — Adhy
nama D₁ कृष्णस्य पुन सभागमनं, T₂ भगवत् सभागप्रवेश,
G₁ M सभागप्रवेशः, G₈ कृष्णसभागप्रवेशः. — Adhy no.
(figures, words or both) D₈ 90, D₈ 85 (repeated),
D₇ M₁-2.5 95, T G₂ 4.5 96, G₁ 97, G₈ M₄ 94
— S'loka no Dn₁ D₈ 53, Dn₂ 54.

९३

वैशंपायन उवाच ।

तेष्वासीनेषु सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।
वाक्यमभ्याददे कृष्णः सुदंष्ट्रो दुन्दुभिस्त्रनः ॥ १
जीमूत इव धर्मान्ते सर्वां संश्रावयन्समाम् ।
घृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य समभाषत माधवः ॥ २
कुरुणां पाण्डवानां च शमः स्यादिति भारत ।
अप्रयत्नेन वीराणामेतद्यतितुमागतः ॥ ३
राजन्नान्यत्प्रवक्तव्यं तव निःश्रेयसं वचः ।
विदितं ह्येव ते सर्वं वेदितव्यमरिंदम ॥ ४
इदमद्य कुलं श्रेष्ठं सर्वराजसु पार्थिव ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नं सर्वैः समुदितं गुणैः ॥ ५
कृपानुकम्पा कारुण्यमानुशंसं च भारत ।

तथार्जवं क्षमा सत्यं कुरुष्वेतद्विशिष्यते ॥ ६
तस्मिन्नेवंविधे राजन्कुले महति तिष्ठति ।
त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तमसांप्रतम् ॥ ७
त्वं हि वारयिता श्रेष्ठः कुरुणां कुरुसत्तम ।
मिथ्या प्रचरतां तात बाह्येष्वाम्यन्तरेषु च ॥ ८
ते पुत्रास्तव कौरव्य दुर्योधनपुरोगमाः ।
धर्मार्थौ पृष्ठतः कृत्वा प्रचरन्ति नृशंसवत् ॥ ९
अशिष्टा गतमर्यादा लोभेन हृतचेतसः ।
स्वेषु वन्धुषु मृग्येषु तद्वैत्य भरतर्षभ ॥ १०
सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।
उपेक्ष्यमाणा कौरव्य पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ११
अक्या चेयं शमयितुं त्वं चेदिच्छसि भारत ।

C. 5. 8295
B. 5. 93. 12
K. 5. 93. 12

93

✍ This adhy is missing in Ks (cf. v. l. 5 32 15)

1 °) Ks : T1 G1 : आमनेषु (for आमी) — °) T2 G2 : देवदुष्टमिनिस्त्रन, G2 : सुदंष्ट्रो भीमनिस्त्रन

2 °) Ds सर्वं, Ds Gs Ms सर्वान् (for सर्वां) Ks DL2 S (except G4) विद्वा (D1 'द्रा') वयन् (for सत्रा) — °) K1.2 समाभाष्य च, T1 समाभाषत (for समभा) D1 समाभाष्य जनार्दन

3 Before 3, K1 4 Dn1 Dr 10 श्रीभगवानुवाच, Ds 4 9 भगवानुवाच (D2.4 om इ°), T1 G1.2 श्रीकृष्ण, T2 श्रीगोविन्द — °) Ks सुप्रमत्तेन, K4 B D (except D1 : 9) अप्रयागेन (for अप्रयत्नेन) — °) K1 : D1-4 9 T2 G2 : वेदितुम्, B4 Ds याचितुम्, T1 G1 गदितुम्, Gs विदितुम् (for यदितुम्)

4 Before 4, Ms-s ins वासुदेव — °) S अद्य (for नान्यत्) Ds-9 : 9 राजन्मयैव वक्तव्य — °) K4 B (except Bs) D (except D1-4 9 10) न श्रे° (for नि श्रे°) — °) Bs D1 : तत् (for ते)

5 °) N (except D1, Ks missing) ह्यद्य (for अद्य) — °) K1.2 : B2 Dr 10 भारत (for पार्थिव) S पृथिव्या सर्वराजसु — Ks (which om hapl 5°-6°) ins after 5^{ab}

424* त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तं विशिष्यते ।

48

[377]

6 Ks om 6 (cf v l 5) — °) Ks दानं (for सत्य) S सत्य क्षमा (G4 तितिक्षा चा) जंवं चैव — °) Ds T G1 : 8 एव, D2 एव (for एतद्) Ds 4.9 विभाव्यते, B विशेषत (for विशि°)

8 °) Ks D1 Ca d वारयता, K4 B2 4 Dn D10 वारयिता, G1 M4 वारयिता Ks त्व निवारयता श्रेष्ठ — °) Ds 4 प्रचलतां — °) Bs Ds 6 S (except G1 : M1) अम्यन्तरेषु

9 °) B1 : स्वत् ; B2 : Ds Ds 6 8 तत् (for ते) T1 G1 तव पुत्रास्तु कौरव्य — °) K1 D10 प्रचलति

10 °) T G1 : 4 हृत° (for गत°) — °) Ks गतचेतस, Ds हृत° ; T1 G1 आहृत° K1 B2 लोभोपह (B2 'हृ') तचेतस — °) T1 Gs विद्धि (for वेत्य) B D (except Ds 4 7 9) पुरुष° (for भरत°) G4 ह्वमेतद्वैत्य भारत

11 Ks om. 11-14 — °) M (except M1) सोय (for मेय) — °) K1 : D1 : 10 भरतान् (Ks भवता, Ds भारतान्) प्रत्युपस्थिता ; Ds 4 9 T1 G1 : कुरुष्वेवमुप (G4 'व व्यव') स्थिता, Dr भारतानामुपस्थिता — °) Some MSS उपेक्ष° T2 G1 : उपेक्ष्यमाण — °) T G2 : घातयिष्यति.

12 Ks om 12 (cf v l 11) — °) B4 Ds Cn न (Cnp त्व as in text) B4 Ds Cn द्वित्सि (Cnp द्विच्छसि as in text) — °) K1.2 T2 G1-3 M सुदुष्करो (for न दुष्करो) K1 : T2 G2 : 4 M अपि (for हि) Gs दुष्करो

C. B. 8395
B. 5. 93. 12
K. 5. 93. 12

न दुष्करो ह्यत्र शमो मतो मे भरतर्षभ ॥ १२
त्वय्यधीनः शमो राजन्मयि चैव विशां पते ।
पुत्रान्स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यहं परान् ॥ १३
आज्ञा तव हि राजेन्द्र कार्या पुत्रैः सहान्वयैः ।
हितं बलवदप्येषां तिष्ठतां तव शासने ॥ १४
तव चैव हितं राजन्पाण्डवानामथो हितम् ।
शमे प्रयतमानस्य मम शासनकाङ्क्षिणाम् ॥ १५
स्वयं निष्कलमालक्ष्य संविधत्स्व विशां पते ।
सहभूतास्तु भरतास्तवैव स्युर्जनेश्वर ॥ १६
धर्मार्थयोस्तिष्ठ राजन्पाण्डवैरभिरक्षितः ।
न हि शक्यास्तथाभूता यत्नादपि नराधिप ॥ १७

पुत्र न शमो

13 Ks om 13 (of. v.l. 11) — ^b) Ks Ds १ १
त्वयि (for मयि) — After 13^{ab}, D7 ins

425* सहभूतास्तवैवैते सर्वनाशाय भारत ।

— ^c) Bs राजेन्द्र (for कौरव्य) — ^d) Ks चापरान् (for
अह परान्) — After 13, S (except Gs 4) ins.

426* हित हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां तथा हितम् ।

शमे प्रयतमानानां तव शासनकाङ्क्षिणाम् ।

[With line 2, of 5 90 10^{ad}]

14 Ks om. 14 (of v.l. 11) — Ds-4 १ repeat
14^{ab} after 21 — ^a) S अनुज्ञात (for आज्ञा तव)
Ds १ १ transp तव and हि T2 Gs भगवता (for हि
राजेन्द्र) D1 कौरव्य; T1 G1 १-१ M1 (inf lsn) भवता,
M भवत (for राजेन्द्र) — ^b) S सर्वै (for कार्या)
B1 १ १ D7 सहानुगैः (D7 'जै'), Ds 4 १ सवाधवै — ^c)
Ds. 4 १ बलवद् (for बलवद्)

15 Gs om 15^a-17^b. — ^a) D1 तथैव च (for तव
चैव) Ds 4 १ हि राजेन्द्र (for हित राजन्) — ^b) Ks
तथा, T2 ततो (for अथो) — Ms om 15^{ad} — 15^{ad} =
(var) 5 90 10^{ad} — ^d) K (Ks om) D (except
Ds 4) Ms तव (for मम) N T1 G1 'काक्षिण

16 Gs om. 16 — ^a) D10 शम, Cs स्वय (as in
text) K (Ks missing) B Ds १-१ 10 Cap निष्कल
(Ds sup lsn sec m निश्चय), D1 लक्षणं, Ca d १ निष्कलं
(as in text) Ds 4 १ स्वय निष्कलपु क्षत्र; S (Gs om)
तेषां (T2 G 'पु) निष्कलमयं राजन् — ^b) K1 Ds 4 १ त्वं
विधत्स्व, Cs सवि (as in text) — ^c) Ks B D (except
D1 १) सहायभूता, T2 Gs समाहृतास्तु, Ca d १ सहभूतास्तु

न हि त्वां पाण्डवैर्जेतुं रक्ष्यमाणं महात्मभिः ।
इन्द्रोऽपि देवैः सहितः प्रसहेत कुतो नृपाः ॥ १८
यत्र भीष्मश्च द्रोणश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ १९
सैन्धवश्च कलिङ्गश्च काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
युधिष्ठिरो भीमसेनः सन्यसाची यमौ तथा ॥ २०
सात्यकिश्च महातेजा युयुत्सुश्च महारथः ।
को नु तान्निपरीतात्मा युध्येत भरतर्षभ ॥ २१
लोकसेश्वरतां भूयः शत्रुभिश्चाप्रधृष्यताम् ।
प्राप्स्यसि त्वमभिन्नम सहितः कुरुपाण्डवैः ॥ २२
तस्य ते पृथिवीपालास्त्वत्समाः पृथिवीपते ।

(as in text) Dns Ds T2 Gs १ भवता (for भरता.)
— Ds om (i hapl) 16^a-17^a — ^d) K1 १ D1 तथा,
S सह (for तव) Ks D10 जनेश्वरा, T1 Gs १ M जनाधिप;
T2 Gs जनाधिपा, G1 नराधिप

17 Ds om 17^{ab} (of. v.l. 16), Gs om. 17^{ab}
— ^c) S 'रूपा (for 'भूता) Ds. 4 १ न हि शक्यस्तदा
भूयः — ^d) Ks यमेनापि नराधिप, S युद्धे जेतु जना(T1
G1 १ नरा)धिप

18 ^a) T1 Gs M त्वा (for त्वा) Ks T1 G1 १ १ M
जातु; Gs साधु (for जेतु)

19 ^a) Ks द्रोणश्च यत्र भीष्मश्च, T2 Gs १ यत्र भीष्म-
स्ततो (Gs 'था) द्रोण' — ^b) Ks विशां पते (for विविंशति)
Ks कर्णो कृपविविंशति — ^d) Ks Ds2 Ds 4 १ च, Gs
अपि (for अथ)

20 ^b) A few MSS कांभोज — ^d) S उभौ
(for तथा)

21 After 21^{ab}, Ds 4 १ ins

427* को नु तान्युधि शत्रुम सहितान्कुरुपाण्डवैः ।
— ^{ad}) Ds एतान्, Ca तान् (as in text) Ds 4 १
परीतात्मा सुयुध्येत देवोपि भरतर्षभ, S तत्र युध्येत को
राजक्षीवितप्रेप्सुराहवे — After 21, Ds-4 १ repeat 14^{ab}.

22 Ks om. (hapl) 22-39 — ^a) Ds m 4 १ प्राप्य
(for भूयः) S गौरव सर्वराज्ञां हि (Gs १ च, M1 [inf
lsn.] १ तु) — ^b) K1 १ B D (except Ds-१ १) T2 Gs
Ms-१ अप्यधृष्यता (for अग्र) — ^d) Ds 4.१ प्राप्स्यसि
श्च महाराज लोकेषु सुमहद्यश.

23 Ks om 23 (of v.l. 22) — ^a) Ds 4 १ वश्यास्
(for तस्य) — ^b) Ds च विशां पते (for पृथिवी')

श्रेयामंश्चैव राजानः संधास्यन्ते परंतप ॥ २३
 स त्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च भ्रातृभिः पितृभिस्तथा ।
 सहृद्भिः सर्वतो गुप्तः सुखं गक्ष्यसि जीवितुम् ॥ २४
 एतानेव पुरोधाय सत्कृत्य च यथा पुरा ।
 अखिलां भोक्ष्यसे सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ॥ २५
 एतर्हि महितः सर्वैः पाण्डवैः स्वैश्च भारत ।
 अन्यान्विजेज्यसे शत्रून्तेषु स्वार्थस्तवाखिलः ॥ २६
 तैरेवोपार्जितां भूमिं भोक्ष्यसे च परंतप ।
 यदि संपत्स्यसे पुत्रैः सहामात्यैर्नराधिप ॥ २७
 संयुगे वै महाराज दृश्यते सुमहान्क्षयः ।
 क्षये चोभयतो राजन्कं धर्ममनुपश्यसि ॥ २८
 पाण्डवैर्निहतैः संख्ये पुत्रैर्वापि महाबलैः ।

यद्विन्देथाः सुखं राजंस्तद्ब्रूहि भरतर्षभ ॥ २९
 शूराश्च हि कृतास्त्राश्च सर्वे युद्धाभिकाङ्क्षिणः ।
 पाण्डवास्तावकाश्चैव तान्ब्रूहि महतो भयात् ॥ ३०
 न पर्येयं कुरुन्त्सर्वान्पाण्डवांश्चैव संयुगे ।
 क्षीणानुभयतः शूरात्रथेभ्यो रथिभिर्हतान् ॥ ३१
 समवेताः पृथिव्यां हि राजानो राजसत्तम ।
 अमर्षवशमापन्ना नाशयेयुरिमाः प्रजाः ॥ ३२
 ब्राहि राजन्निमं लोकं न नश्येयुरिमाः प्रजाः ।
 त्वयि प्रकृतिमापन्ने शेषं स्यात्कुरुनन्दन ॥ ३३
 शुक्ला वदान्या ह्रीमन्त आर्याः पुण्याभिजातयः ।
 अन्योन्यसचिवा राजंस्तान्पाहि महतो भयात् ॥ ३४
 शिवेनेमे भूमिपालाः समागम्य परस्परम् ।

C. 5. 2418
B. 5. 93 28
K. 5. 94 28

24 Ks om. 24 (cf. v.l. 22) — ^a) Ks B D (except D₁ s) transp भ्रातृभिः and पितृभिः — ^a) D₁ s : प्राप्यभिः, T₁ G₂ शक्योभिः (for शक्यसि)

25 Ks om. 25 (cf. v.l. 22) — ^a) T G₁ s M-पुर, G₂ s सुग (for पुरा) — ^a) G₂ अनिद्रा (for अखिला). K₂ राजन्, D₁ चेमा (for सर्वा)

26 Ks om. 26 (cf. v.l. 22) — ^a) T₁ G₁ च (for हि) G₂ transp सहित and सर्व B₁ s D₂ s D₁ T₂ G₂ सहित — ^a) K₂ पातुर्गुण (for पाण्डव स्व) K₁ D₂ s D₁ s च, D₂ s T₁ G₂ तैश्च (for स्व) — ^a) K₁ s D₁ सर्वान् (for अन्यान्) S वाधिप्यसे (for विजे) — ^a) D₂ s D₁ s अर्थेन (for अखिल)

27 Ks om. 27 (cf. v.l. 22) — ^a) K₁ D₁ निर्जिता, D₁ चार्जिता, S चार्जित (for उपार्जिता) T₁ G₂ सुद्व, T₂ G₂ सुके, G₁ सुजे, G₂ s M सुजे (for भूमि) — D₁ G₂ om 27^{ad} — ^a) K₁ D₂ s D₂ संपत्स्यते, D₁ G₂ सचल्यते, D₂ सपृच्छते, M₁ s मघान्यसे, M₂ s सघल्यते, C₂ सघित्यमे, C₂ as in text S (except T₁, G₂ om) राजन् (for पुत्र) — ^a) K₁ D₂ 10 परंतप; B₂ जनेश्वर, D₂ s अरिदम (for नराधिप) S (except T₁, G₂ om) पाण्डवश्च परंतप

28 Ks om 28 (cf. v.l. 22) — ^a) D₂ s D₂ 9 T₂ G₂ च, M तु (for वै) G₂ अपयोने महाराज — ^a) K₂ तु महान्, D₂ s सत्र महा, T G₂ s M वै महान्, G₂ s च महान् (for सुमहान्) — ^a) K₂ हि जगतो; D₂ चोभयतो, D₂ s नोभयतो C₂ cites उभयो — ^a) D₂ s क धर्मं सप्रपश्यसि

29 Ks om. 29 (cf. v.l. 22) — ^a) D₂ विजितै, B₂ D₁ s s s s G₂ M₁ s 4 निहत, D₂ 10 हि हतै, C₂ विजित (for निहतै) — ^a) K₁ D₁ G₂ s M₂ च, C₂ वा (as in text)

30 Ks (cf. v.l. 22) T₂ G₂ om 30 In D₂ s, the portion from 30 up to the end of stanza 33 of the next adhy is lost on a missing fol (86) — ^a) K₂ D₁ s एव, G₂ अचि (for हि) D₂ s कृतार्था (for कृतास्त्रा) — ^a) D₂ G₂ सर्वे युद्धाभिनदिन — ^a) D₂ s s स्त्रान् (for तान्) S (T₂ G₂ om.) पाहि (for रक्ष)

31 Ks om 31, D₂ s missing (cf. v.l. 22, 30), K₂ om 31^a-32^b — ^a) B₂ D₂ s D₂ s 2.10 रथिनो (for रथेभ्यो)

32 Ks om 32, D₂ s missing, K₂ om 32^{ab} (cf. v.l. 22, 30, 31) — ^a) D₂ s s पृथिव्या D₂ s तु, T₁ वा (for हि)

33 Ks om 33, D₂ s missing (cf. v.l. 22, 30), K₁ D₁ T₁ G₂ om (hapl) 33^{ab} D₂ transp 33^{ab} and 33^{cd} — ^a) D₂ s S (T₁ G₂ om) इमान् लोकान् (for इम लोक) — ^a) K₂ D₂ 10 (sup ltn.) शम, B₂ s D₂ s 10 T₂ G₂ s शेष, D₂ दोष (for शेष) K₂ कुरुभि सह, D₂ D₂ T₂ G₂ कुरुत्तम

34 Ks om 34, D₂ s missing (cf. v.l. 22, 30) — ^a) B₂ शूरा, D₂ शृङ्गा, D₂ s s 9 शक्ता (for शुक्ला) — ^a) D₂ m s 4.0 पुत्रान्समचिवान् राजन् — ^a) D₂ s 1.0 स्व (for तान्)

C. B. 3418
B. B. 04 25
K. B. 04 28

सह भुक्त्वा च पीत्वा च प्रतियान्तु यथागृहम् ॥ ३५
सुवाससः स्रग्विणश्च सत्कृत्य भरतर्षभ ।
अमर्षाश्च निराकृत्य वैराणि च परंतप ॥ ३६
हार्दं यत्पाण्डवेष्वासीत्प्राप्तेऽस्मिन्नायुपः क्षये ।
तदेव ते भवत्वद्य शश्वच्च भरतर्षभ ॥ ३७
बाला विहीनाः पित्रा ते त्वयैव परिवर्धिताः ।
तान्पालय यथान्यायं पुत्रांश्च भरतर्षभ ॥ ३८
भवतैव हि रक्ष्यास्ते व्यसनेषु विशेषतः ।
मा ते धर्मस्तथैवार्थो नश्येत भरतर्षभ ॥ ३९
आहुस्त्वां पाण्डवा राजन्भिवाद्य प्रसाद्य च ।

भवतः शासनाहुःखमनुभूतं संहानुगैः ॥ ४०
द्वादशेमानि वर्षाणि वने निर्व्युपितानि नः ।
त्रयोदशं तथाज्ञातैः सजने परिवत्सरम् ॥ ४१
स्थाता नः समये तस्मिन्पितेति कृतनिश्चयाः ।
नाहास समयं तात तच्च नो ब्राह्मणा विदुः ॥ ४२
तस्मिन्नः समये तिष्ठ स्थितानां भरतर्षभ ।
नित्यं संक्लेशिता राजन्स्वराज्यांश्च लभेमहि ॥ ४३
त्वं धर्ममर्थं युज्जानः सम्यङ्स्वातुमर्हसि ।
गुरुत्वं भवति प्रेक्ष्य बहून्केशांस्तितिक्षमहे ॥ ४४
स भवान्मातृपितृवदसासु प्रतिपद्यताम् ।

35 Ks om 35, Dns missing (of. v.1 22, 30)
— " K1 D1.10 सात्वेन, T1 G1 8-5 M सुखेन; Ca d
क्षिवेन (as in text) T2 G2 सुखेन भूमिपालास्ते — ")
S परिप्लव्य (for समा) — " K1.2 D1 10 यथागृहान्;
T2 G2 यथागत.

36 Ks om 36, Dns missing (of. v.1 22, 30)
— " K4 B D (except D1.2, Dns missing) सत्कृता
(for सत्कृत्य) — " K4 B4 D (except D1.10, Dns
missing) G4 असर्प

37 Ks om. 37, Dns missing (of. v.1 22, 30).
— " S नागासाह्वये, Ca d.5 आयुपः क्षये (as in text)
— " K2 D1 2.9 T2 G2 यदाश्च, K4 B2 4.5 Dn1 Ds
Ds-8 10 संघत्स्व (for शश्वच्च)

38 Ks om. 38, Dns missing (of. v.1 22, 30),
D1 T1 om (hapl.) 38-39. — " K1 D1 10 त्वयैव
रक्षिता बालाः — " K2 परिरक्षिता — " K2 B
(except B2) Ds मनुजेश्वर (for भरत)

39 Ks D1 T1 om 39, Dns missing (of. v.1 22,
38, 30). — " K1 2 D2-4 10 अभि- (for हि) S
(T1 om) transp रक्ष्या and ते — " K1 D2-4 न
(for मा)

40 Dns missing (of. v.1 30) — " G5 M1 2.4
त्वा (for स्वा) — " K1 प्रणम्य, B2 4 Ds2 पद्य (for
साद्य) — " K2 वचनाद् (for शासनाद्) — " T2
Gs-5 संहानुजैः

41 Dns missing (of. v.1 30) — " T G निरु-
पितानि (for निर्व्युप) K1 2 5 D1 10 वने निर्व्युपिता वय,
Ds 4.9 वने निर्व्युपिताश्चिरं — " S त्रयोदशम् K1 D2 च
सजने, K2 D1 च सजने, Ds 4.9 च स्वजने (for तथाज्ञातैः)
— " K1 अज्ञाता, K2 D1.2 अज्ञातैः; Ds 4.9 अज्ञाता

(for सजने). S उपित परिवत्सर

42 = (var) 5 70 10. — Dns missing (of. v.1
30). — " K1.5 D1 2 1 10 स्थिता स्म, K2 स्थितं च,
K4 स्थाता स्म; B2 Ds 4 9 स्थाता व, T G2 4 स्थापिता;
Gs 5 स्थातार, Cs स्थितानां (for स्थाता नः) K2 अस्माभिः;
D1 नित्य (for तस्मिन्) — " D2-4 9 पितृस्ते, T G4 5
पित्रेति (for पितेति) — " D2 9 न जहुः, Ds 4 न जहुः;
T1 G2 तीर्णा. स्म, Ca नाहास (as in text) G2 राजन्
(for तात)

43 Dns missing (of. v.1 30) — " B2 व, T2
G2 हि (for न) — T2 G2 om 43^a-45^b — " K1 D1
स्वराज्य च; K2 निज राज्यं, D2-4 स्वराज्य स, G2 5 राज्यांश्च
च (for स्वराज्याश्च) — After 43, G4 reads 47^a-48^b,
repeating the lines in their proper place

44 Dns missing, T2 G2 om 44 (of. v.1 30, 43);
G4 om 44^{ab}. — " G2 5 M तान् (for त्वं) K1 2 D1
युज्जानान्; K4 B (except B2) Dn1 Ds Ds 6 8 10
संजानन् (for युज्जान.) Ds 4 9 त्वं धर्ममय जानासि, T1
G1 धर्ममर्थं च युज्जान. — " Ds 6 8 सपन्नं स्वातुमर्हसि-
— D1 om 44^a-45^b — " K1 तव सं, K2 D1 त्वयि
स, Gs भवत. (for भवति) — " S (T2 G2 om)
सहा (T1 G1 क्षमा)महे (for तिति)

45 Dns missing, D1 om. 45, T2 G2 om. 45^{ab}
(of. v.1 30, 44, 43) — " B2 पितृमातृवद् (by
transp) — Ks om from 45^b up to the end of this
adhy. — " K1.2 D2-4 9 गुरोर्गरीयसीं वृत्ति — " T
G (except G2) स्यात् (for या) S (except G2) चेद्
(for च) K1 2 अव (K2 'नु) तिष्ठस्व भारत, D2-4 9
यावच्छिष्यसि भारत — After 45, K4 B D (except
D1, D2 10 both marg, Dns missing) ins..

गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य भाग्य ॥ ४५
 पित्रा स्थापयितव्या हि वयमुत्पथमाश्रिताः ।
 संस्थापय पथिष्वसांस्तिष्ठ राजन्स्वयर्त्तमनि ॥ ४६
 आहृथेमां परिपदं पुत्रास्ते भगवर्त्तम ।
 धर्मतेषु नभामत्सु नेह युक्तममांश्रतम् ॥ ४७
 यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
 हन्यते प्रव्रमाणानां हतास्तत्र नभामदः ॥ ४८
 विद्वो धर्मो ह्यधर्मेण नभां यत्र प्रपद्यते ।
 न चास्य शूल्यं कृन्तन्ति विद्वान्स्त्र नभामदः ।
 धर्म एतानाकृजति यथा नद्यनुकूलजान् ॥ ४९
 ये धर्ममनुपश्यन्तस्तुष्णीं ध्यायन्त आमते ।
 ते मत्समाहर्षमं च न्याय्यं च भगवर्त्तम ॥ ५०
 शक्यं किमन्यद्वक्तुं ते दानादन्यज्जनेश्वर ।

शुबन्तु वा महीपालाः सभायां ये समासते ।
 धर्मायौ संप्रघायैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ ५१
 प्रमुञ्चेमान्मृत्युपाशात्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षम ।
 प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ५२
 पित्र्यं तेभ्यः प्रदायांशं पाण्डवेभ्यो यथोचितम् ।
 ततः सपुत्रः सिद्धार्थो भृङ्ग भोगान्परंतप ॥ ५३
 उजातशत्रुं जानीषे स्थितं धर्मे सतां सदा ।
 सपुत्रे त्वयि वृत्तिं च वर्तते यां नराधिप ॥ ५४
 दाहितश्च निरस्तश्च त्वामेवोपाश्रितः पुनः ।
 इन्द्रप्रस्थं त्वयैवासौ सपुत्रेण विवासितः ॥ ५५
 स तत्र निवसन्सर्वान्शशमानीय पार्थिवान् ।
 त्वन्मुखानकरोद्राजन् च त्वामत्यवर्तत ॥ ५६
 तस्मैव वर्तमानस्य सौवलेन जिहीर्षता ।

C. 5 2441
B. 5 25. 53
K. 5. 25. 53

425* यत्नान्हे त्वयि च तां ग्य च वर्तन्व नक्षया ।

46 Ks om. 46, Dns missing (cf. v.l. 45, 30)
 — “) Ks पुत्रा (for पित्रा) — “) Ks S (except Gs Ms) क्षाश्रिता (for आश्रिता) — “) Ds त्वं ह्यसास्तुः
 T: Gs प्रपिष्टा ता (for पथिष्वसांस्तिष्ठ) — “) Ks B D
 (except Ds, Dns missing) धर्मे (for राजन्) B
 सुवर्त्तमनि, Ds Ms स्यरेधमनि

47 Ks om. 47, Dns missing (cf. v.l. 45, 30)
 — “) Ds s s s एतां, S हमा (for हमां) S परिपद,
 Cs as in text — Gs reads 47^a-48^b (for the first
 time) after 43

48 Ks om. 48, Dns missing (cf. v.l. 45, 30)
 For Gs cf. v.l. 47 — Ds om. (hapl.) 48^a-49^a

49 Ks om. 49, Dns missing, Ds s om. 49^a (cf.
 v.l. 45, 30, 48), Ds om. 49 — “) T1 Gs s transp.
 विद्वो and धर्मो — “) Gs Ms समा T1 Gs s s
 उपपद्यते, Ms प्रवर्तते (for प्रपद्यते) — “) Ds हता
 (for विद्वो)

50 Ks om. 50, Dns missing (cf. v.l. 45, 30)
 — “) T2 Gs अनुपश्यति — “) Ks B Ds-L. 10 धर्म्यं,
 Cs धर्मं (as in text) Ks Ds धर्मज्ञा (for धर्मं च)
 Dns मत्समाहर्ष धर्मं च — “) Ks s Ds s s T Gs s
 M1 न्याय

51 Ks om. 51, Dns missing (cf. v.l. 45, 30)
 — “) Ks T1 Gs s M (except M1) नरे (for जने)
 — “) T2 Gs शृण्वन्, Cs श्रुत (as in text) Bs Ds 10

ते (for या) — “) Ks Ds-L. 9 Gs s समागता (for
 समासते) Ds त्वयि (for यदि)

52 Ks om. 52, Dns missing (cf. v.l. 45, 30)
 — “) Ds-L. 9 प्रमुच्य (for मुञ्च) — “) Ks Ds
 Ds-L. 9 Gs भरत, Ks B Dns Ds s पुरुष (for क्षत्रिय)
 — “) Ks Ds-L. 9 मृत्यु (for मृत्यु)

53 Ks om. 53, Dns missing (cf. v.l. 45, 30)
 — “) Ks प्रदाय स्व (for यांता) — “) Ks सिद्धार्थो
 जातिसहित

54 Ks om. 54, Dns missing (cf. v.l. 45, 30)
 — “) T2 Gs यो (for या)

55 Ks om. 55, Dns missing (cf. v.l. 45, 30)
 — “) S द्रोहित, Ca. d दाहित (as in text) — “) Ks
 Ds 10 अपाश्रित, Ds s s उपस्थित; T1 एव श्रित; T2
 Gs जह श्रित, Gs s-L. M हहाश्रित (for अपाश्रित) Ks
 स त्वामेवाश्रित पुन — “) Ks Ds S हृद्रप्रस्थे

56 Ks om. 56, Dns missing (cf. v.l. 45, 30)
 — “) Ds T2 G पुत्र (for तत्र) Bs s Ds विवमन् (for
 निव) — “) Ds समानीय च पार्थिवान् — “) T Gs s
 त्वा, M (except M1) त्वत् (for त्वाम्) B1-s Ds
 अभ्यवर्तत, T1 Gs s-L. M1 मोक्षवर्तत, T2 Gs Ms-s स
 न्यवर्तत; Ca जल्य (as in text)

57 Ks om. 57, Dns missing (cf. v.l. 45, 30)
 — “) Bs s जस्य (for तस्य) — “) T G जिहीर्षता (for
 जिही) — Ds om. (hapl.) 57^a-59^a — “) Ks
 प्रयुक्त्वा, Ks प्रयुक्त, Dns सयुक्त, Ds प्रयुक्त; Gs s प्रलुप्त

C. 5. 8442
B. 5. 63. 59
K. 5. 66. 58

राष्ट्राणि धनधान्यं च प्रयुक्तः परमोपधिः ॥ ५७
स तामवस्थां संप्राप्य कृष्णां प्रेक्ष्य सभागताम् ।
क्षत्रधर्मादमेयात्मा नाकम्पत युधिष्ठिरः ॥ ५८
अहं तु तव तेषां च श्रेय इच्छामि भारत ।
धर्मादर्थान्स्वाचैव मा राजन्नीनशः प्रजाः ॥ ५९
अनर्थमर्थं मन्वाना अर्थं वानर्थमात्मनः ।

लोभेऽतिप्रसृतान्पुत्रान्निगृहीष्व विशां पते ॥ ६०
स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमर्दिदमाः ।
यत्ते पथ्यतमं राजंस्तस्मिंस्तिष्ठ परंतप ॥ ६१
तद्वाक्यं पार्थिवाः सर्वे हृदयैः समपूजयन् ।
न तत्र कश्चिद्वक्तुं हि वाचं प्राक्रामदग्रतः ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केशवेन महात्मना ।
स्तिमिता हृष्टरोमाण आसन्सर्वे सभासदः ॥ १

कः स्विदुत्तरमेतस्माद्वक्तुमुत्सहते पुमान् ।
इति सर्वे मनोभिस्ते चिन्तयन्ति स पार्थिवाः ॥ २
तथा तेषु च सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।

(for प्रयुक्त) Ks परमे पधि, Dn1 Gs परमोपधि, Ds. 1 T2 Gs. 8 Ms परमो विधि, G1 Ms 8 परमोवधि, Ca n 8 परमोपधि (as in text) Cd oites उपधि:

58 Ks D1 om 58, Dn2 missing (of v. 1 45, 57, 30) — a) Gs. 8 'प्रेक्ष्य (for 'प्राप्य) — b) Ks हृष्टा कृष्णा (for कृष्णां प्रेक्ष्य) Bs 8 Ms-8 सभां गता.

59 Ks om 59, Dn2 missing, D1 om. 59^a (of v. 1 45, 30, 57). — a) K1 2 च (for तु), and Ks तु (for च) — d) Ds T Gs नीनशु, G1. 2-5 M (except M1) विनशु, Ca नीनशः (as in text).

60 Ks om 60, Dn2 missing (of v. 1 45, 30). — a) K1 M4 मन्वाना, K4 B D (Dn2 missing) न (D1 नान्); T Gs M1. 2 5 नान् (for ना) K4 B Dn1 Ds Ds 5. 8 8. 10 अप्यर्थं, Ds 4. 8 ह्यर्थं; T Gs स्वार्थं; G1 8 4 M1 त्वर्थं (for अर्थ) K1 4 B D (except Ds 10, Dn2 missing) T2 Gs 8 च (for वा) Ds सुखम् (for अनर्थम्) Gs स्वार्थिनोनर्थमात्मनः — e) K1 Ds लोभ-विप्रसृतान्, Ks Ds-4. 8 लोभेन प्रसृ, Ds. 8 लोभेभिर्, T1 G1 लोभातिप्र — d) Ds. 4 8 प्रगृह्यस्व, Cs निगृहीयात् Ks नराधिप, D1 परतप (for विशा पते)

61 Ks om 61, Dn2 missing (of v. 1 45, 30) — e) T1 पथ्य तु तं, G1 पथ्य मत, Gs पथ्यतर

62 Ks om. 62, Dn2 missing (of v. 1 45, 30) — Before 62, Dn1 T2 Gs ins वैशं उं (resp वैशं) — b) Ks B2 हृदये (for 'ये) — Ds om 62^a. — e)

D1 वाच (for कश्चिद्) — a) Ks वाच., D1 कश्चित्, Ds-4 8 वाक्य (for वाचं) T1 G1. 8 प्राक्रमत; T2 प्रक्रमते, M प्राक्रमत (for प्राक्रामद्). Ks अच्युते (for अग्रत) — After 62, Ms-8 read stanzas 1-2 of the next adhy.

Colophon missing in Ks Dn2, Ks om it. — Sub-
parvan K1 2 4 B Dn1 Ds Ds 8-8 10 G1 M भगवद्गीता
— Adhy. name T G1 2 वासुदेववाक्य, Gs सदेशकयन;
M संदेशा (Ms 'शना) र्थकयन — Adhy. no. (figures,
words or both) Ds 91; Ds 88, Ds M1-2. 8 96, T
Gs 4 8 97, G1 98, Gs M4 95. — S'loka no. Dn1
63, Ds 61

94

☞ This adhy is missing in Ks (of. v. 1 5 32 15) For the lacuna in Dn2 (which is missing up to st 33 of this adhy), of v. 1 5 93 30, the MS is mostly ignored up to the end of the lacuna

2 For Ms-8 of v. 1 5 93 62 — a) Gs किंस्विद्; M क स्विद् (as in text), the rest कश्चिद् Ds 4 8 नोत्तरम् (for उत्तरम्). K4 8 B Dn1 Ds Ds-10 T2 Gs पृतेषां, Ds T2 (inf. l. n) पृतस्य (for पृतसाद्). — b) Gs दातुम् (for वक्तुम्). N (except K1. 2 D1, Ks Dn2 missing) नोत्सहते (for उत्सहते).

जामदग्न्य इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ ३
 इमामेकोपमां राजञ्मृणु सत्यामगङ्गितः ।
 तां श्रुत्वा श्रेय आदत्स्व यदि साध्विति मन्यसे ॥ ४
 राजा दम्भोद्भवो नाम सार्वभौमः पुराभवत् ।
 अखिलां बुभुजे सर्वां पृथिवीमिति नः श्रुतम् ॥ ५
 स स नित्यं निशापाये प्रातरुत्थाय वीर्यवान् ।
 ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्चैव पृच्छन्नास्ते महारथः ॥ ६
 अस्ति कश्चिद्विशिष्टो वा मद्विधो वा भवेद्युधि ।
 शूद्रो वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणो वापि शस्त्रभृत् ॥ ७
 इति ब्रुवन्नन्वचरत्स राजा पृथिवीमिमाम् ।
 दर्पेण महता मत्तः कंचिदन्यमचिन्तयन् ॥ ८
 तं स वैद्या अकृपणा ब्राह्मणाः सर्वतोऽभयाः ।

प्रत्यपेधन्त राजानं श्लाघमानं पुनः पुनः ॥ ९
 प्रतिपिध्यमानोऽप्यसकृत्पृच्छत्येव स वै द्विजान् ।
 अभिमानी श्रिया मत्तस्तमूचुर्ब्राह्मणास्तदा ॥ १०
 तपस्विनो महात्मानो वेदव्रतसमन्विताः ।
 उदीर्यमाणं राजानं क्रोधदीप्ता द्विजातयः ॥ ११
 अनेकजननं सख्यं ययोः पुरुषसिंहयोः ।
 तयोस्त्वं न समो राजन्भवितासि कदाचन ॥ १२
 एवमुक्तः स राजा तु पुनः प्रपच्छ तान्द्विजान् ।
 क तौ वीरौ कजन्मानौ किंकर्माणौ च कौ च तौ ॥ १३
 ब्राह्मणा ऊचुः ।

नरो नारायणश्चैव तापसाविति नः श्रुतम् ।
 आयातौ मानुषे लोके ताभ्यां युध्यस्व पार्थिव ॥ १४

C. 5. 2431
B. 5. 94. 14
K. 5. 94. 14

3 ^a) S तु तेषु (G₂-s कृतेषु) (for तेषु च) K₂ तु (for च)

4 Before 4, T₂ G₁ ins जामदग्न्य (T₂ 'मि'), G₂ परशुराम — ^a) T₂ इष्टाम् (for इमाम्) K₁ s s D₁ s मेघोपमा, K₄ B (except B₂) Dn₁ Ds D₂ s 8-10 से सोपमां (for एको) N (except K₂, K₂ Dn₂ missing) T₂ (inf l₁n₂) G₂ वाच (for राजन्) — ^b) K₁ s D₁ राजन्, D₂ (by corr) s सत्याम्, T₁ G₂ s सत्यम् (for सत्याम्) K₁ s D₁ न शक्ति, K₂ T₂ G₂ अशक्तितां — ^c) K₁ s D₁ s T₁ G (except G₁) आधत्स्व.

5 ^a) S (mostly) दम्भो — ^c) K₁ D₁ य इमा, K₂ सोल्लिहा (for अल्लिहा) K₂ राजन् (for सर्वा)

6 ^a) B₂ शस्त्रत्, T₁ G₁ s s स वै (for स स) — ^c) S (except G₄) वैश्यान् (for चैव) — ^d) K₂ परतप, D₂ महामुज

7 ^a) S (except G₂) मद्विशिष्ट (for विशिष्टो वा) — ^b) S मत्तमो (for मद्विधो) B₂ Ds G₂ वामवद्- K₂ कंचिद् (for युधि)

8 ^a) G₂ s ब्रुवाण (for ब्रुवन्) B₂ D₁ s (by corr) s अनुचर (D₁ 'रा')न् (for अन्वचरत्) — ^c) T G (except G₂) आविष्ट (for मत्त) — ^d) Ds₂ T₂ G₂ M₂ किंचिद् D₁ नान्यम् (for अन्यम्) D₁ अचितयत् K₂ नैव चान्यदचितयत्, K₂ न किंचिदवाचितयन्

9 ^a) K₄ B₂ s s D (except D₁ s 1, Dn₂ missing) G₂ च (for स) B₂ s M₂ Ca सुकृपणा, T₂ ह्यकृपणा; M₂-s त्वकृपणा — ^b) K₁ अकृतोभया, Ds Ds s T₂

M₂-s सर्वतोभयात्

10 ^a) Hypermetrical N (except B₁ s D₁, K₂ Dn₂ missing) M₁ नि (for प्रति) — ^b) D₁ पुन, T₂ G₂ सदा (for स वै) D₁ पुन (for द्विजान्) — B₂ om (hapl.) 10^a-13^b — ^c) K₂ अतिमानिनमुन्मत्त, K₄ s B (B₂ om.) D (except D₁, Dn₂ missing) अतिमान श्रिया मत्त

11 B₂ om 11 (of v.l. 10) — ^b) B₂ Gn वेदप्रत्यय-दर्शिन (Dn₁ as in text!), Ds वेदव्रतसमाश्रिता, D₂ वेदवेदागपारगा — After 11, Ds (marg sec m) s ins

429* तपस्विनो महात्मानो वेदप्रत्ययदर्शकौ ।

12 B₂ om 12 (cf v.l. 10) — ^a) K₄ B (B₂ om) Dn₁ D₂-s s Cap अनेकजनिनौ, T₂ G₂ 'जन्मक, Ca 'जननौ, Cd.s 'जनन (as in text) K₄ B (B₂ om.) Dn₁ D₁ s s सख्ये, D₂-s सख्यौ, Cs सख्य (as in text) — ^b) K₄ B (B₂ om.) Dn₁ D₂ (marg sec m) s-s s यौ वै पुरुषसत्तमौ — ^c) S युद्धे (for राजन्) — ^d) K₂ B₂ s D₁ 10 कय (for कदा)

13 B₂ om 13^{ab} (cf v.l. 10) — ^a) T₁ G₁ s वै (for तु) — ^b) S पृच्छत्येव (T₁ G₁ s प्रत्युवाच) द्विजो-त्तमान् — ^c) T₁ G₁ s कजननौ (for 'जन्मानौ)

14 S transp 14 and 15 Ds s ब्राह्मण उ; G₂ द्विजा, G₄ M₂-s ब्राह्मणा — ^c) S अजातौ (for आयातौ) K₁ s D₁ s मानुष लोक — ^d) Ca आभ्या B₂ s Ca भारत (Cap पार्थिव as in text) S ताभ्या विहर सयुगे

C. 5. 2402
B. 5. 2402
K. 5. 2402

श्रूयते तौ महात्मानौ नरनारायणाबुधौ ।

तपो घोरमनिर्देश्यं तप्येते गन्धमादने ॥ १५

राम उवाच ।

स राजा महतीं सेनां योजयित्वा पडङ्गिनीम् ।

अमृष्यमाणः संप्रायाद्यत्र तावपराजितौ ॥ १६

स गत्वा विपमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ।

सृगयाणोऽन्वगच्छतौ तापसावपराजितौ ॥ १७

तौ दृष्ट्वा क्षुत्पिपासाभ्यां कृशौ धमनिसंततौ ।

शीतवातातपैश्चैव कर्षितौ पुरुषोत्तमौ ।

अभिगम्योपसंगृह्य पर्यपृच्छदनामयम् ॥ १८

तमर्चित्वा मूलफलैरासनेनोदकेन च ।

न्यमन्त्रयेतां राजानं किं कार्यं क्रियतामिति ॥ १९

दम्भोद्भव उवाच ।

बाहुभ्यां मे जिता भूमिर्निहताः सर्वशत्रवः ।

भवद्भ्यां युद्धमाकाङ्क्षन्पयातोऽसि पर्वतम् ।

आतिथ्यं दीयतामेतत्काङ्क्षितं मे चिरं प्रति ॥ २०

नरनारायणावूचतुः ।

अपेतक्रोधलोभोऽयमाश्रमो राजसत्तम ।

न ह्यसिन्नाश्रमे युद्धं कुतः शस्त्रं कुतोऽनृजुः ।

अन्यत्र युद्धमाकाङ्क्ष बहवः क्षत्रियाः क्षितौ ॥ २१

राम उवाच ।

उच्यमानस्तथापि स भूय एवाभ्यभाषत ।

पुनः पुनः क्षम्यमाणः सान्त्व्यमानश्च भारत ।

दम्भोद्भवो युद्धमिच्छन्नाह्वयत्येव तापसौ ॥ २२

ततो नरस्त्विपीकाणां मुष्टिमादाय कौरव ।

अब्रवीदेहि युध्यस्व युद्धकामुक क्षत्रिय ॥ २३

सर्वशस्त्राणि चादत्स्व योजयस्व च वाहिनीम् ।

अहं हि ते विनेष्यामि युद्धश्रद्धामितः परम् ॥ २४

15 S transp 14 and 15 — *) K₁ & B_{1.5} D (except D₁ D₈ D_{1.8}, D₂ missing) G₄ M₁ श्रूयते. S महाभागौ (G₂ 'बाहु') — *) K₅ D₇ M₁ (sup l₁n) कृपी (for उभौ) — *) D₁ अनिर्देश्यौ; T₁ G_{1.4} महद्येव; Ca d as in text — *) K₂ तप्येतां; B (except B₂) D_{1.7} T₂ G₂ तप्येते; T₁ G_{1.4} चरंतौ (for तप्येते)

16 K₁ 2.5 B D₁ D₈ D_{1.2.5-7} 10 S (except M₈₋₅) om. the ref. D₈ 4 9 परशुराम उ° (D₄ om उ°). — *) D₈ वरुधिनीं (for पडङ्गिनीम्) — *) K₂ D₈ D₁ M₂₋₄ स प्रायाद्. — *) D₈ 4 9 'जयौ (for 'जितौ).

17 K₅ D₇ T₂ G₂ om (hapl) 17. — *) K₂ S (T₂ G₂ om.) मार्गमाणः, D₁ सृगमाणः, Ca सृगयाणः (as in text). K₁ = अच्यगच्छत्, B₁ 3 5 D₂ 4.5.8 9 T₁ G₁ 3 5 M₈₋₅ अम्यग°, D₁ प्रयच्छत्, M₁ 3 ह्यगच्छ° (for अन्व°) — *) K₂ इति न. श्रुत, K₄ D₈-0 8 9 वनेवासिनौ, B D₁ D₈ वनमाश्रितौ (for अपराजितौ)

18 *) D₁ श्रान्तौ (for कृशौ) — *) T G₁ 2 4 M उग्रै (for चैव) G₈ 5 शीतवातादिभिरुग्रै. — *) A few MSS कर्षितौ — *) S (except G₁) 'चाय (for 'गम्य) — *) B₂ पर्यपृच्छत भारत; C₈ as in text.

19 *) B₂ T G₂ 8 M₁ (before corr) तमर्चयित्वा (hypermetrical), G₄ अर्चयित्वा (for तमर्चित्वा) D₁ फलैर्मूलैर् (for मूलफलैर्) — *) S अ(T₁ G_{1.4} प्रा)भूतां

परवीरहौ. — After 19, N (K₈ D₈ missing) ins 430* ततस्त्वाप्तपुर्वी स पुनरेवान्वकीर्तयत् ।

[D_{1.2} तौ (for ताम्).]

20 K_{1.2} 4 B D (D₈ missing) om. the ref. K₈ राजा उ°; S (mostly) दम्भोद्भव. — *) K₁ D₁₀ विजिता; K₈ च जिता (for मे जिता) — *) K₁ G₈ 5 निर्जिताः (for निहताः). D₁ निहत सर्वशत्रवं, T₁ G₄ हताः सर्वशत्रवः. — *) D₁ 2 क्रियताम् (for दीयताम्). B₈ 5 अय (for एतत्) — *) K_{1.5} D₇ 10 चिरंतनं; K₂ चिर स्थित, S चिरादपि (G₂ 'दिति) (for चिरं प्रति) D₁ काङ्क्षित समरं प्रति

21 K₂ B₈ 5 G₂ तावूचतुः — *) D₈ T₁ अनृजु — *) K₂ युधि; G₈ 5 भुवि (for क्षितौ).

22 K₅ T₂ G₂ om the ref. D₁ भार्गव (for राम) — *) G₈ एष (for स्म). K₂ उच्यमानस्तदा सम्यक् — *) Only Ca. d 8 अत्यगृह्यत (for अभ्यभाषत)! — *) S (except T₁ G₁ 4) transp क्षम्यमाणः and सान्त्व्यमानः — *) S (mostly) दम्भोद्भवः — K₈ om. 22^a-23^a

23 K₈ om. 23^{ab} (of v.l. 22). — *) K₄ B D (except D₁₀, D₂ missing) G₄ भारत (for कौरव) — D₁ om (1 hapl) 23^a-24^a. — *) S युद्धकाम मया सह

24 D₁ om 24^a (of v.l. 23) — *) G₈-5 भाषस्व — *) S सयोजय (for योजयस्व). — After 24^{ab}, S

दम्भोद्भव उवाच ।

यद्येतदस्त्रमस्मासु युक्तं तापस मन्यसे ।

एतेनापि त्वया योत्से युद्धार्थी ह्यहमागतः ॥ २५

राम उवाच ।

इत्युक्त्वा शरवर्षेण सर्वतः समवाकिरत् ।

दम्भोद्भवस्तापसं तं जिघांसुः सहसैनिकः ॥ २६

तस्य तानस्यतो घोरानिघ्नपरतनुच्छिदः ।

कदर्थीकृत्य स मुनिरिषीकाभिरपानुदत् ॥ २७

ततोऽस्मै प्रासृजद्वोरमैषीकमपराजितः ।

अस्त्रमप्रतिसंधेयं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८

तेषामक्षीणि कर्णाश्च नस्तकाश्चैव मायया ।

निमित्तवेधी स मुनिरिषीकाभिः समर्पयत् ॥ २९

स दृष्ट्वा श्वेतमाकाशमिषीकाभिः समाचितम् ।

पादयोर्न्यपतद्राजा स्वस्ति मेऽस्त्विति चाब्रवीत् ॥ ३०

तमब्रवीन्नरो राजञ्जरण्यः शरणैषिणाम् ।

ब्रह्मण्यो भव धर्मात्मा मा च सैवं पुनः कृथाः ॥ ३१

मा च दर्पसमाविष्टः क्षेप्सीः कांश्चित्कदाचन ।

अल्पीयांसं विशिष्टं वा तत्ते राजन्परं हितम् ॥ ३२

कृतप्रज्ञो वीतलोभो निरहंकार आत्मवान् ।

दान्तः क्षान्तो मृदुः क्षेमः प्रजाः पालय पार्थिव ॥ ३३

अनुज्ञातः स्वस्ति गच्छ मैवं भूयः समाचरेः ।

कुशलं ब्राह्मणान्पृच्छेरावयोर्वचनाद्भृशम् ॥ ३४

C. 5. 2487
B. 5. 94. 28
K 5 94. 28

ins line 1 of 431* — °) K₁ तेद्य, K₈ तेत्र (for हि ते) — °) K_{1,2} D₁ M₁₋₃ अत् (for इत्) B₁ s M₂ परा — K₄ Dn₁ D₂₋₃ s s ins after 24 S ins line 1 after 24as and line 2 after 24

431* मनस्यस्त्र च वर्माणि यानि चान्यानि मन्ति ते ।

यदाह्वयमि दर्पेण ब्राह्मणप्रमुखाज्जनान् ।

[(L 2) K₄ Dn₁ D₂₋₃ s s गर्वे (for दर्पे) K₄ Dn₁ D₂₋₃ s s ब्रजन् (for जनान्)]

25 K₂ राजा, S (mostly) दम्भोद्भव.. — °) G₁ s योक्तु (for युक्तं) — D₁ om 25°-26^d — °) D₂ T₂ G₂ s s M तु, T₁ G₁ त्वम् (for हि) T₁ G₁ इह (for सहन्) K₈ युद्धार्थमहमागत..

26 D₁ om 26 (cf v.l. 25) K₁ s D₁ 10 G₄ M_{1,2} s om. the ref. — °) S तापमौ तौ (for तापसं तं) — °) D_{2,3} 10 सह सैनिकै, S चलदर्पित

27 °) S क्षिप्र (for घोरान्) — °) T₁ G_{1,2} शकलीकृत्य, Ca s कदर्थी (as in text) — °) K₁ s D₁ 7 s 10 उपानुदत्, K₄ B (except B₂) D₅ D₅ s समर्पयत्, Dn₁ समापतत्, D₂ समर्पयत्, D_{2,3} s उपद्रवत् (for अपानुदत्)

28 G₂ om 28-29 — °) K₂ ततोस्त्र, S (G₂ om) तस्मै स (M₁₋₃ s सं) (for ततोऽस्मै) K₁ प्राहरद्वोराम् (for प्रासृजद्वोरम्) — °) B₁ s s D_{1,2} T G₁ s M₂ अपराजित K₁ इषीकामपराजित

29 G₂ om 29 (cf v.l. 28) — °) K₁ s s B D_{2,3} D₂₋₁₀ नामिका, K₂ Dn₁ नामिकां, S (G₂ om) मस्तकान्, Ca s नस्तकान् (as in text) — °) D₁ G₁ s निमित्तवेदी, Ca as in text — °) K₁ s B D (except D₂ 7 s, Dn₂ missing) Ca s समर्पयत्

30 °) S घोरम् (for श्वेतम्) — °) K₂ S समावृ (G₂ 'मर्पित', Cap 'हित', Ca 'चित (as in text) — °) K₂ T G₁₋₃ M अपतत्, K₈ व्यप, G₈ त्वप (for न्यप) B₈ T₂ राजन् (for राजा) — °) D₁ स्वस्तीति (for मेऽस्त्विति)

31 °) T₂ G₂ ततो (for नरो) — °) D₈ वरेण्य (for शरण्य) K₂ S (except T₁ G₁) शरणैषिण — °) K₂ G₈ s M₁ s s धर्मात्मन् — °) K₂ D₈ D₂₋₃ s T G_{1,2} s transp च and स K₂ D₈ मन (for पुन) — After 31, N (K₈ Dn₂ missing) ins

432* नैतादृक्पुरुषो राजन्क्षत्रधर्ममनुसरन् ।

मनसा नृपशार्दूल भवेत्पुरपुरजय ।

[(L 1) K₈ समाचरन् (for अनुसरन्) — (L 2) K₈ मवान्, D₈ मवन् (for नवेत्) K₂ B₂₋₃ D₁ s. 10 भवत्यरि-पुरजय (for the posterior half)]

32 °) K₂ वै, T₁ G_{1,2} स (for च) — °) T₂ क्लेशात्, G₂ क्षेपात् (for क्षेप्सी) K₂ निर्मत्स्य (for क्षेप्सी काश्चित्) K₁ D₁ s 10 कंचित्, K₈ D₁ T₂ G₂ किंचित् (for काश्चित्) K₄ B₄ D (except D_{1,2} 7 10, Dn₂ missing) कथं (for कदा) — K₅ om 32°-33^d — °) S सदृशान्द्रेयसो वापि — °) K₁ s B D (except D_{2,3} s, Dn₂ missing) G₈ समाहित (for पर हितम्)

33 K₈ om 33 (cf v.l. 32) — °) K_{1,2} B_{2,3} D₁ 7 10 शोको (for 'लोभो) S जितक्रोध कृ (G₈ जि)त् प्रज्ञ — °) D₂₋₃ 7 9 10 T₁ G₅ M ज्ञात (for क्षान्त) K₁ क्षेम्य, K₂ क्षेमी, K₄ B Dn₁ D₅ D₂₋₃ s s सौम्य ; D₁ 10 ज्ञात, T G (except G₂) M_{1,2} क्षेम (for क्षेम) — °) S सर्वदा (for पार्थिव) D₈ प्रजापालनतत्पर — After 33, N (K₈ Dn₂ missing) ins

ततो राजा तयोः पादावभिवाद्य महात्मनोः ।
 प्रत्याजगाम स्वपुरं धर्मं चैवाचिनोद्धृशम् ॥ ३५
 सुमहच्चापि तत्कर्म यन्त्रेण कृतं पुरा ।
 ततो गुणैः सुबहुभिः श्रेष्ठो नारायणोऽभवत् ॥ ३६
 तस्माद्यावद्धनुःश्रेष्ठे गाण्डीवेऽस्त्रं न युज्यते ।
 तावत्त्वं मानमुत्सृज्य गच्छ राजन्धनंजयम् ॥ ३७
 काकुदीकं शुक्रं नाकमक्षिसंतर्जनं तथा ।
 संतानं नर्तनं घोरमास्यमोदकमष्टमम् ॥ ३८

एतैर्विद्वाः सर्व एव मरणं यान्ति मानवाः ।
 उन्मत्ताश्च विचेष्टन्ते नष्टसंज्ञा विचेतसः ॥ ३९
 स्वपन्ते च पुवन्ते च छर्दयन्ति च मानवाः ।
 मूत्रयन्ते च सततं रुदन्ति च हसन्ति च ॥ ४०
 असंख्येया गुणाः पार्थे तद्विशिष्टो जनार्दनः ।
 त्वमेव भूयो जानासि कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ ४१
 नरनारायणौ यौ तौ तावेवार्जुनकेशवौ ।
 विजानीहि महाराज प्रवीरो पुरुषर्षभौ ॥ ४२

433* मा स भूय' क्षिपे कंचिद्विदित्वा बलाबलम् ।

34 Dn resumes — ^b) K₁ s D₁ (by corr.) s 4 0
 समाचर S स्वगृहान् राजसत्तम. — ^c) Ds 4 0 transp.
 कुशल and ब्राह्मणान् — ^d) K₂ विभो (for भृशम्)

35 Before 35, Ks Ds-0 s ins. राम उ' — ^a) Ds
 पाद, T₁ G₁ s M पादान् (for पादौ). — ^b) T₁ अभिवंश
 — ^c) S अभ्या' (for प्रत्या') — ^d) K₁ s B₁ s D
 (except D₁ s) अचरत्, K₂ अकरोत्; Ca अचिनोत् (as
 in text).

36 ^a) S अनेक चा (Gs 'कधा')स्य (for सुमहच्चापि)
 Ds T₂ G₂ s यत् (for तत्) — ^b) K₁ s G₂ Ms स (for
 सु-) T G₁ s 4 गुणै' स बहुभिः श्रेष्ठः — ^d) D₂ श्रेयान्
 (for श्रेष्ठो) Ds 4 0 G₂ भवेत् T G₁ s 4 नरनारायणो-
 भव (T₂ G₂ 'वे')त्

37 ^a) K₁ युधां श्रेष्ठ (for धनुःश्रेष्ठे). — ^b) A few
 N MSS गाजीवे

38 ^a) Dn₁ कागदीक, Cs काकुद्गीक, Ca_n काकुदीकं
 (as in text) B₁ s गुरु; D₁ स्वक, Ca s शुक्रं (as in
 text). Cs लोक; Ca नाक (as in text). K₁ ककुदीकं
 सुकेचाकं; K₂ D₂ ककुदीक शुक्र पाक (D₂ चाकं), K₄ ककुद
 किंशुक वाक्य, B₂ काकुदीद सुत नाम; T G ककुदीप क (Gs s
 प)कुचाप; M ककुदीप पकु (M₁ 'गु'; M₄ s 'क')चाप — ^b)
 K₂ अक्षसतर्जन; D₂ कक्षि', T G₁ s 4 s M अक्षिसतर्दन,
 G₂ अक्षि हत धन, Ca s as in text. — ^c) K₄ s B Dn
 Ds D₁-0 s-10 नर्तक, D₁ नरक, G₂ सदन; Ca_s नर्तन (as
 in text) — ^d) K₁ G₄ s Ms हास्यमो (K₁ 'मा')दक,
 D₁ s आस्यमोदन, T G₁ s M₁-4 हास्य मोदकं (T₂ G₂ 'न'),
 Ca_s आस्यमोदकं (as in text) B₂ अष्टक

39 ^a) K₁ s D₁ T₂ G₂ नैतर् (for एतर्). — ^b) D₂
 (before corr) शरण, S प्रमोह (for मरण). — After
 39^{ab}, Dn ins .

434* कामक्रोधौ लोभमोहौ मदमानौ तथैव च ।

मात्सर्याहंक्रुती चैव क्रमादेत उदाहृताः ।

[Cs cites this verse, attributing it to Devabodha
 (देवबोधपादास्तु इति!) It is also cited in Ca, as giving
 the meaning of our stanza 38. Just this
 passage is unfortunately lost in Cd, on a missing fol. Nil
 has incorporated it in his text, to preserve it
 presumably from being irrevocably lost!]

— K₂ om. 39^{ab}, Ds om. (hapl) 39^a-40^b. — ^c) K₂
 S तु (for च) S (except T₂ G₂ M₂) विनश्यति
 (for विचेष्टन्ते).

40 Ds om. 40^{ab} (cf. v l. 39) — ^a) N (except
 K₁ s, K₂ missing, Ds om) स्वपति — ^b) Ds छर्दयते;
 D₁ छर्दयति, T G₁-s s M प्रछर्दयति; G₂ दीर्घयति (for
 छर्दयन्ति). K₁ s s D₁ एव, T₂ G₂ हव (for च). — Ds
 om 40^{ab} — ^c) D₁₀ (sup. in as in text) मूर्च्छयते
 — ^d) K₁ s D₂ T₂ G₂ M रोदति, K₂ रोदते (for रुदन्ति).
 G₁ विष्टमति हसति च.

41 ^a) K₂ अतो गुणैः सुबहुभि' (marg आसन्नेते गुणा
 पार्थे); of 36^a — ^b) K₂ (m as in text) श्रेष्ठो देवो
 (for तद्विशिष्टो) S तद्विशिष्टा जनार्दने

42 S reads 42 after 44 — ^a) K₂ चोभौ; T
 G₁ s 4 यौ हि (for यौ तौ) — ^b) S ता (T₂ G₂ या)वेतौ
 केशवार्जुनौ — ^c) S 'प्राज्ञ (for 'राज) — ^d) K₂ यौ
 वीरो, S अजेयो; Ca प्रवीरो (as in text) K₂ B₁ s 4
 Dn D₁ s 0 T G M₁ (inf. in.) s-0 पुरुषोत्तमौ, M₁
 (orig) s कृष्णपादवौ (for पुरुषर्षभौ) — After 42, K₂
 D (except Ds D₁ s 10) S ins.

435* निर्माता सर्वलोकानामीश्वर' सर्वकर्मकृत् ।

यस्य नारायणो बन्धुरर्जुनो दुःसहो युधि ।

कस्तमुत्सहते जेतु त्रिषु लोकेषु भारत ।

वीर कपिपुत्रज जिष्णु यस्य नास्ति समो युधि ।

[(L. 1) Dn₂ D₂-1.9 'कर्माणाम् (for 'लोकानाम्) K₂

यद्येतदेवं जानासि न च मामतिशङ्कसे ।

आर्या मतिं समास्थाय शम्य भारत पाण्डवैः ॥ ४३

अथ चेन्मन्यसे श्रेयो न मे भेदो भवेदिति ।

प्रशम्य भरतश्रेष्ठ मा च युद्धे मनः कृथाः ॥ ४४

भवतां च कुरुश्रेष्ठ कुलं बहुमतं भुवि ।

तत्तथैवास्तु भद्रं ते स्वार्थमेवानुचिन्तय ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

वैशंपायन उवाच ।

जामदग्न्यवचः श्रुत्वा कण्वोऽपि भगवानृषिः ।

दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १

अक्षयश्चाव्ययश्चैव ब्रह्मा लोकपितामहः ।

तथैव भगवन्तौ तौ नरनारायणावृषी ॥ २

आदित्यानां हि सर्वेषां विष्णुरेकः सनातनः ।

अजन्मश्चाव्ययश्चैव शाश्वतः प्रभुरीश्वरः ॥ ३

निमित्तमरणास्त्वन्ये चन्द्रसूर्यौ मही जलम् ।

वायुरग्निस्तथाकाशं ग्रहास्तारागणास्तथा ॥ ४

ते च क्षयान्ते जगतो हित्वा लोकत्रयं सदा ।

क्षयं गच्छन्ति वै सर्वे मृज्यन्ते च पुनः पुनः ॥ ५

मूर्धन्यमरणास्त्वन्ये मानुषा मृगपक्षिणः ।

तिर्यग्योन्यश्च ये चान्ये जीवलोकचराः स्मृताः ॥ ६

भूयिष्ठेन तु राजानः श्रियं भुक्त्वायुषः क्षये ।

C. 5. 2807
B. 5. 67 7
K. 5. 67 7

D (except Ds D1 7 10) 'विद् (for 'वृद्). — (L. 2) T1 G1.4 यस्य ज्ञाता बुधितिः (for the posterior half) — (L. 3) T1 G1.4 त जेतु क समर्थश्च (for the prior half)]

43 ^a) D1 Gs एव (for एवं) — ^b) N (except K1 D7, Ks missing) T1 Gs अग्निः, Gs अविः (for अति) — ^c) S साम्यमारमनि चास्याय

44 ^a) Ds यदि त्व (for अथ चेद्) S (Gs damaged) सन्त्यसे यदि वै (T G1 2 [by transp] वै यदि) श्रेयो — ^b) Ks मम (for न मे) Ks D1.2 खेदो (for भेदो) — Ks D1 om. (hapl.) 44^a-45^a — After 44, S reads 42 (followed by 435*)

45 Ks D1 om. 45^a (cf. v.1 44) — ^a) K1 D7 10 S (except Gs) हि (for च) — ^b) S अत्र (for एव) B D (except D1.2 4.7 9 10) उप (for अनु)

Colophon missing in Ks. — Sub-parvan Ks 5 B1-5 Dn Ds D10 G1 M भगवद्गीता — Adhy name K1.4 5 B1-5 Dn Ds D1-7 9 10 T1 G1 4 M द् (G1.4 M द्वे) भोद्धवोपाख्यानं (Ks 'द्ववाख्यान, Ds दमोर्वाख्यान); Gs मार्गवरामवाक्य, Gs जामदग्न्यवचन and द्वेभोद्धवोपाख्यानं, to it K1.5 B1 Ds 5 9 10 add समाप्त — Adhy no (figures, words or both) Ds 92, Ds 88 (repeated), D7 M1-2.5 97, T G1 2 4.5 98, Gs M4 96 — S'loka no Dn 52, Ds 54.

95

This adhy is missing in Ks (cf. v.1 5 32 15)

2 Before 2, all MSS except B1-5 D10 ins कण्व उ^a (resp कण्व) — ^b) Ds 4 9 यया (for ब्रह्मा)

3 ^a) K1 5 B1 4 D7 10 च (for हि). — ^b) K1 5 8 D1-4.7 9 10 अक्षय; Ds 6 8 T2 G1.2 4 Ca अजेय (for अजय्य)

4 ^a) Ks D7 निमित्तकारणा, D1 निमित्तं कारणं, Cnp निमित्तकारणानि, Ca.5 निमित्तमरणा (as in text) B Dn Ds च (for तु) Ks D1-4.9 निमित्तकारणा ह्यन्ये, T2 (inf in as in text) G1 4 निमित्तमात्रास्त्वन्ये च — Ks om. (hapl.) 4^a-6^a — ^b) Dn Ds चन्द्र सूर्य, Ds चन्द्रादित्या (for चन्द्रसूर्यौ) Ks Ds Ds-7 9 10 S महीतलं (for मही जलम्) — ^c) T1 G1.4 अंन (for ग्रहा)

5 Ks om. 5 (cf. v.1 4) — ^a) D7 Gs ते (for वै) — D1 om 5^a-6^a

6 Ks D1 om. 6^a (cf. v.1. 4, 5) — ^a) K1 5 Ds D1 M1 5 तिर्यग्योन्या, Ks 'र्योना, B1.4 Dn Ds 4 T2 तैर्यग्योन्या; Ds Ds 9 'र्योना, Ds 4 तैर्यग्योना, D7 'र्योन्यां, Gs 'र्योनि, Gs 'र्योन', M4 तैर्यग्योन्य (for तिर्यग्योन्य) — ^b) K1 जीवलोकपरा, Dn1 Ds 'चरा, Ds 4 9 'लोके चरा, T1 G1.4 'धरा Ks B Dn Ds D1.2.5 6 8 9 T G1.2 4 तथा, Ds 4 7 10 सदा (for स्मृता)

7 ^a) K1.5 5 D7 मृषिष्टमत्र, Gs 'ष्टव तु (for 'ष्टेन तु)

C. 5. 2507
B. 5. 97 7
K. 5. 97 7

मरणं प्रतिगच्छन्ति भोक्तुं सुकृतदुष्कृतम् ॥ ७
 स भवान्धर्मपुत्रेण शमं कर्तुमिहार्हति ।
 पाण्डवाः कुरवश्चैव पालयन्तु वसुंधराम् ॥ ८
 बलवानहमित्येव न मन्तव्यं सुयोधन ।
 बलवन्तो हि बलिभिर्दृश्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ९
 न बलं बलिनां मध्ये बलं भवति कौरव ।
 बलवन्तो हि ते सर्वे पाण्डवा देवचक्रमाः ॥ १०
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 मातलेर्दातुकामस्य कन्यां मृगयतो वरम् ॥ ११
 मतस्त्रैलोक्यराजस्य मातलिर्नाम सारथिः ।
 तस्यैकैव कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता ॥ १२
 गुणकेशीति विख्याता नाम्ना सा देवरूपिणी ।
 श्रिया च वपुषा चैव स्त्रियोऽन्याः सातिरिच्यते ॥ १३
 तस्याः प्रदानसमयं मातलिः सह भार्यया ।
 ज्ञात्वा विममृशे राजस्तत्परः परिचिन्तयन् ॥ १४

धिकस्वल्वलघुशीलानामुच्छितानां यशस्विनाम् ।
 नराणामृद्धसत्त्वानां कुले कन्याप्ररोहणम् ॥ १५
 मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते ।
 कुलत्रयं संशयितं कुरुते कन्यका सताम् ॥ १६
 देवमानुपलोकौ द्वौ मानसेनैव चक्षुषा ।
 अवगाह्यैव विचितौ न च मे रोचते वरः ॥ १७
 न देवान्नैव दितिजान्न गन्धर्वान्न मानुषान् ।
 अरोचयं वरकृते तथैव बहुलानुपीन् ॥ १८
 भार्यया तु स संमन्त्र्य सह रात्रौ सुधर्मया ।
 मातलिर्नागलोकाय चकार गमने मतिम् ॥ १९
 न मे देवमनुष्येषु गुणकेश्याः समो वरः ।
 रूपतो दृश्यते कश्चिन्नागेषु भविता ध्रुवम् ॥ २०
 इत्यामन्त्र्य सुधर्मां स कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
 कन्यां शिरस्युपाघ्राय प्रविवेश महीतलम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

Dn1 Ds. 4. 9 Ms च (for तु) — ^a) K1 युगक्षये, D1 ययु' क्षय, Ds तथा क्षये (for [आ]युष क्षये) — ^a) N (Ks missing) Cs तरुणाः (for मरण) Ks B Dn Ds Ds-8 7-9 Ca 8 प्रतिपद्यते; Ks कृतमिच्छति; D1 प्रतिपत्स्यते, D1 10 प्रेत्य गच्छन्ति. — ^d) K4 8 B D T G1 4 8 Ms (inf is n.) 'बुद्धते

9 ^a) K1 8 D1 10 अप्येवं, Ds T2 Ms इत्येव (for इत्येव). — ^b) B2 4 कथंचन (for सुयोधन) — D1 om. 9^a-10^b. — ^c) K4 B D (except D1, D1 om) बलिभ्यो हि (B2 'भ्योपि; D2 'भ्योभि), T2 G2 [S]पि बलिभि (for हि बलिभि) — ^d) K1 मृप्यन्ते; T G1 2 भ्रमयते; Gs क्लिश्यते, Ca दृश्यन्ते (as in text) D1 2 M भरत (for पुरुष)

11 ^{ab}) = 5 35 5^{ab}, 104 7^{ab}, 131 1^{ab} Cf. 5. 9 2^{ab}

12 ^a) Dn Ds D10 मतस्त्रैलोक्यराजस्य, S 'त्रैलोक्यनाथस्य — ^a) Ks B2 D10 (by oorr.) Ms एवैका; T2 एका च, G2 चैव (for एकैव) T2 अभवत् (for कुले) — ^d) Ks सर्वलक्षणसयुता, D2 रूपतो विश्रुता भुवि

13 Ks om. 13^{ab} — ^d) G2 8 8 M सा (for सा) Ks स्त्रियोन्या व्यत्यरिच्यत

14 ^a) Ks T1 तस्या. प्रदानसमये — ^a) B2 दृष्टा; D10 बुध्या (for ज्ञात्वा). Some N MSS विममृशे Ks समन्त्र्य विमृशे राजन् — ^a) Dn1 तत्पद; T G1 2 तद्भर, Gs-8 त वरं (for तत्पर.) T2 G2 प्रतिचिन्तयन्.

15 ^a) D1 transp धिक् and खलु Ks D10m बलं; Dn1 Ds-8. 8-10 अस्तु, Gs कुलं (for खलु) Ks लघुशीलानां; Ks B2 Dn1 D1-8 8. 9 10m Gs लघुशीलानां, D10 गुणशीलानां; Ca अलघुशीलाना (as in text) — ^b) B2 D1 उरियताना; Ca 8 उच्छि' (as in text). Ks महात्मना, Ds 8 8 मनस्विना (for यश) — ^c) Ks D10 (sup is n) दृष्ट', B D (except D1, 10) G4 मृदु' (for ऋदु') — ^d) T G2 8 8 कन्यानिरूपण (T2 G2 'णा); M 'विरोपणं, Ca as in text

16 ^a) Ds सदायितु (for 'यितं) — ^a) S सती (for सताम्)

17 ^b) K1 2 B (except B2) T2 Ms मानुषेण, Ks Ds. 4 9 T1 G1 मनसा च (for मानसेन) — D1 om. 17^a-18^b, Ks om 17^{ad}. — ^c) B2 विदितौ; D2 विधिना, Gs चित्तेन (for विचितौ).

18 D1 om 18^{ab} (of v1. 17). Boforo 17, K4 B D (except D1, D1 om.) G1 ins कण्व उ' (G1 om. उ')

९६

कण्व उवाच ।

मातलिस्तु ब्रजन्मार्गे नारदेन महर्षिणा ।
वरुणं गच्छता द्रष्टुं समागच्छद्यदृच्छया ॥ १
नारदोऽथाब्रवीदेनं क भवान्गान्तमुद्यतः ।
स्वेन वा ह्यतः कार्येण शासनाद्वा शतक्रतोः ॥ २
मातलिनारदेनैवं संपृष्टः पथि गच्छता ।
यथावत्सर्वमाचष्ट स्वकार्यं वरुणं प्रति ॥ ३
तमुवाचाथ स मुनिर्गच्छावः सहिताविति ।
सलिलेगदिदृक्षार्थमहमप्युद्यतो दिवः ॥ ४
अहं ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन्वमुधातलम् ।
दृष्ट्वा तत्र वर कंचिद्रोचयिष्याव मातले ॥ ५

अवगाह्य ततो भूमिमुभौ मातलिनारदौ ।
ददृशाते महात्मानौ लोकपालमपां पतिम् ॥ ६
तत्र देवर्षिसदृशीं पूजां प्राप स नारदः ।
महेन्द्रसदृशीं चैव मातलिः प्रत्यपद्यत ॥ ७
तावुभौ प्रीतमनसौ कार्यवत्तां निवेद्य ह ।
वरुणेनाभ्यनुज्ञातौ नागलोकं विचेरतुः ॥ ८
नारदः सर्वभूतानामन्तर्भूमिनिवासिनाम् ।
जानंश्चकार व्याख्यानं यन्तुः सर्वमशेषतः ॥ ९

नारद उवाच ।

दृष्ट्वा वरुणस्तात पुत्रपौत्रसमावृतः ।
पश्योदकपतेः स्थानं सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ १०

C. 5. 3531
B. 5. 93. 12
K. 5. 93. 10

— ¹) K₁ 2 गद्यवांश्च (K₂ 'चैव') मानुषान् — K₃ om 18^a-19^a — ²) K₄ B D (except D₁) G₄ Ca अरोच्यद् (for 'चय') — ³) D₅ D₆ यथा (for तथा) S त्रिषु लोकेषु वै (M नो) कपीन्

19 K₃ om 19^{ab} (cf. v. 1 18) — ⁴) K₁ 4 B₄ D_n तु, K₂ T₂ G₂ च (for तु) D₁ 7 10 S (except M₁) सु (for स) — ⁵) T₂ G₂ पुण्या (for सह) S पुण्या (T₂ G₂ सह) (for रात्रौ) D₆ T₁ G₄ M₄ सधमेया, Ca सु^a (as in text) — ⁶) K₁ 2 5 D₁₀ T₂ G₂ 5 M (except M₁) मन (for मतिम्)

20 ^a) S वै (for मे) — ^b) K₂ समतो, D₁ रूपेण (for रूपतो)

21 ^a) D₅ 5 स^a (for सु^a) K₂ तु, K₃ ता, D₆ च (for स) — ^b) K₂ 5 B₁ 5 D₁ 10 T G (except G₂) M₁ चापि, D₁ चारि (for चासि-) — ^c) K₂ D₁ 5 T₁ G₁ 4 रमा^a (for मही^a)

Colophon missing in K₃ — Sub-parvan K₁ 5 B₁-8 D₁ 10 G₁ 5 M भगवद्गीता, to it K₁ B₁-8 D₁₀ G₁ 5 M add मातलिविरगन्वेपण K₂ 4 B₁ 5 D_n D₅ 5 5 5 T₁ G₂ 4 all om sub-parvan name, mentioning only मातलिविरगन्वेपण — Adhy name G₂ 5 कण्ववाक्य, M मातलिगमनं — Adhy no (figures, words or both) D₅ 93, D₁ T G₁ 2 4 5 99, G₂ M₄ 97, M₁-8 5 98 — S'lo'a no K₂ 18, D_n 21

96

This adhy is missing in K₃ (cf. v. 1 5 32 15)

1 ¹) K₂ 4 D₂ 4 9 S (except G₂ 5 M₁ 2) सुरर्षिणा (for सह^a)

3 ^a) D_n 1 D₅ 5 9 एव (for एव) — ^b) K₁ 2 D₁ स पृष्ट — ^c) D₅ G₂ वरण, M नारद (for वरण) B₁ 2 5 स्वकन्यावरण प्रति

4 ¹) B₁ D_n D₅ T₁ G₂ 4 M गच्छाव (for 'व') — ^a) K₃ अमि-, T₁ अस्मि (for अपि)

5 ^a) K₁ 10 त्वा, D₁ तु (for ते) — ^b) D₅ 4 वसुधातले, G₁ 4 वै रसातल, Ca as in text — ^c) B₁ D₁ रोचयिष्यामि, D₂ 'प्यमि, M₄ (inf. in) 'प्याम

6 ^a) K₁ 4 B₄ D₁ 10 तु तौ (for ततो) — ^b) K₂ उभौ नारदमातली — ^c) K₁ D₁ 10 G₂ 4 महात्मान

7 ¹) D_n transp प्राप and स K₃ B₁ 5 T₂ G₂ प्राप्य स, D₅ D₅ 5 सप्राप, D₅ सप्राप्य (for प्राप स) — ^a) K₁ 5 D₁ 10 तु (for च)

8 ^a) K₂ D₅ D₅ प्रीति^a (for प्रीत^a) — ^b) K₂ कार्यतत्त्व, K₄ B₂ 4 D_n D₅-8 5 9 G₂ 4 'वतौ, D₁ 'वृत्त- B₂ D₁ G₂ M₂ च (for ह)

9 ^a) D₅ 5 5 9 राजन् (for जानन्) D₅ 4 चाख्यान (for व्या^a) — ^a) S अजानत (for अशेषत)

10 ^a) K₄ B D (except D₁-4 9) सूत (for तात) — ^b) K₁ 2 5 D₁ 7 10 M 'समन्वित — ^c) T₁ G₁ 2-5

एष पुत्रो महाप्राज्ञो वरुणस्येह गोपतेः ।
 एष तं शीलवृत्तेन शौचेन च विशिष्यते ॥ ११
 एषोऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुष्करः पुष्करेक्षणः ।
 रूपवान्दर्शनीयश्च सोमपुत्र्या वृतः पतिः ॥ १२
 ज्योत्स्नाकालीति यामाहुर्द्वितीयां रूपतः श्रियम् ।
 आदित्यस्यैव गोः पुत्रो ज्येष्ठः पुत्रः कृतः स्मृतः ॥ १३
 भवनं पश्य वारुण्या यदेतत्सर्वकाञ्चनम् ।
 यां प्राप्य सुरतां प्राप्ताः सुराः सुरपतेः सखे ॥ १४
 एतानि हृतराज्यानां दैतेयानां स मातले ।
 दीप्यमानानि दृश्यन्ते सर्वप्रहरणान्युत ॥ १५
 अक्षयाणि किलैतानि विवर्तन्ते स मातले ।

अनुभावप्रयुक्तानि सुरैरवजितानि ह ॥ १६
 अत्र राक्षसजात्यश्च भूतजात्यश्च मातले ।
 दिव्यप्रहरणाश्चासन्पूर्वदेवतनिर्मिताः ॥ १७
 अग्निरपि महार्चिष्माञ्जागर्तिं वरुणहृदे ।
 वैष्णवं चक्रमाविद्धं विधूमेन हविष्मता ॥ १८
 एष गाण्डीमयश्चापो लोकसंहारसंभृतः ।
 रक्ष्यते दैवतैर्नित्यं यतस्तद्गाण्डिवं धनुः ॥ १९
 एष कृत्ये समुत्पन्ने तत्तद्धारयते बलम् ।
 सहस्रशतसंख्येन प्राणेन सततं ध्रुवम् ॥ २०
 अशास्यानपि शास्त्येष रक्षोबन्धुषु राजसु ।
 सृष्टः प्रथमजो दण्डो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना ॥ २१

M₂ तोयपते, T₂ G₂ M₁ २-२ तोयनिधे (for उदकपते)

11 ^a) K₁ B₁ २ २ D₈ ४ १ T₂ G₂ महाप्राज्ञ — ^b) T₂ G₂ २ M (except M₁) एव (for इह) — ^c) K₄ B D (except D₁) वै (for तं) — ^d) K₂ द्रौपेण (for शौचेन)

13 ^a) D₁ G₂ ज्योत्स्नावलीति; T₂ G₂ ४ ^aकांतीति K₂ ताम् (for याम्) — ^b) T₁ G₁ श्रिय — ^c) K₄ B Dn D₈ D₁-२ २ 10 G₂-२ अदित्याश्च; D₁ T G₁ २ M आदित्य (M₂ २ ^aत्या)श्च (for आदित्यस्य) K₂ एष (for एव) Ca २ oite अदित्या N (except K₁ २ २; K₂ missing) य, Cap गां, Ca २ गो (as in text) — ^d) T₁ G₁ ज्येष्ठ (for ज्येष्ठ) K₂ B₂ ४ २ Dn D₈ D₈ २ 10 G₄ श्रेष्ठ (for पुत्र) T₁ कृत (for कृत) T₁ G₁ ४ कृतः (for स्मृतः) K₂ D₁₀ (before corr) ज्येष्ठ पुष्करसस्मृतः; D₈ ४ १ १ ज्येष्ठ पुत्र कृत (T₂ ^aत) कृतो, M ज्येष्ठ पुत्रकृतः कृत (M₂ प्रभु).

14 ^a) B₂ वारुण पश्य (for पश्य वारुण्या) K₄ २ B₁ २ ४ २ D (except D₁) G₄ २ वारुण्यं (for ^aण्या) — After 14^a, G₂ ins

436* एषा वै वारुणी कन्या सुरा लोकेषु विश्रुता ।
 — ^a) K₄ २ B Dn D₈ D₈-२ 10 यत्, D₁-४ १ T₂ य, Ca २ यां (as in text)

15 ^b) K₂ D₁₀ G₂ च; T G₁-२ M₁ २ ४ (inf lin) हि (for स) D₂ महाबले, M₂-२ महीतले (for स मातले) — K₂ om (hapl.) 15^a-16^b

16 K₂ om 16^a (cf v 1 15) — ^a) T₁ G₁ २ अक्षयाणि — ^b) K₁ २ Dn₂ D₁ २ १ 10 Ca २ निवर्तते; B₂ २ विवर्तते; D₂-४ १ चर्तयति, S प्रवर्तते, Cn विवर्तन्ते

(as in text) S च (for स) — ^a) K₂ अनुभावत्प्रयुक्तानि; M₁ (inf lin. as in text) ४ अनुभाव, Ca अनुभाव (as in text) Ca cites अनुभावः — ^a) K₁ ४ २ B₁ २-२ Dn D₈ D₁-४ १ 10 अवजितानि (as in text), D₂ २ आवर्जितं, S एव जितानि, the rest अविजितानि K₂ D₂-४ T₂ (inf. lin.) च (for इ).

17 ^a) D₁ G₂ राक्षसजात्याः, Ca as in text. — ^b) K₄ B (except B₂) Dn D₈ D₈ २ २ दैत्यजात्यश्च; D₁ भूतजात्याश्च, S भूतयोऽन्यश्च (G₂ ^aन्याश्च) — ^c) K₂ D₁₀ ^aप्रहरणान्यासन् — ^d) K₁ २ २ D₁ 10 पूर्वदेव (D₁ ^aवैर) विनिर्मिता, B₁ २-२ M₂ पूर्वदेवतनिर्मिता, B₂ Dn D₈ D₈ २ २ 10 m G₂ M₂ Cnp सर्वदेवतनिर्मिता (Dn₁ ^aजिता, Cn as in text. Ca cites पूर्वदेवता.

18 ^b) K₁ २ D₂ वरुणे हृदे, K₄ B Dn D₈ D₂-१ 10 वारुणे हृदे; K₂ वारुणो हृदे. — ^c) S आविष्ट, Ca आविद्ध (as in text).

19 ^a) K₁ २ २ D₁ २ एता (for एष) K₁ २ २ गांढी मया, D₁ गाढमयाः, D₂ गांढीवजाः, D₂ गांढीवयः, T G₂ वै गाढिव, G₁ २ गाढीवक, Ca २ मयः (as in text) — ^b) K₁ २ B₂ २ D₂ Ca २ सभारसभृता (K₁ २ ता.); K₂ संहारतरपरा, D₁ सभारसभवा; D₂ S (except M₂) संहारसभव (D₂ ^aवा), D₂ संहारकारक — ^c) K₁ २ D₁ २ रक्ष्यते दे

20 ^b) Dn₁ D₂ ४ १ धनु, T₁ G₁ २ तद्दत्, Ca २ तत्तत् (as in text) — ^a) T₁ G₁ M₁ २ समि (M₂ ^aहि)त; G₂ संमित (for सततं). K₁ B₂ ४ २ Dn₁ D₈ D₁ २-२ C₂ ध्रुव

21 ^a) T G₁ २ ४ अशिष्टान्, G₂ अशिष्टान् (for अश्यान्). T₂ G₂ अभि- (for अपि). B₂ D₂ एव (for एष)

एतच्छस्त्रं नरेन्द्राणां महच्छ्रेण भाषितम् ।
पुत्राः सलिलराजस्य धारयन्ति महोदयम् ॥ २२
एतत्सलिलराजस्य छत्रं छत्रगृहे स्थितम् ।
सर्वतः सलिलं शीतं जीमूत इव वर्पति ॥ २३

एतच्छास्त्रात्परिभ्रष्टं सलिलं सोमनिर्मलम् ।
तमसा मूर्छितं याति येन नार्हति दर्शनम् ॥ २४
बहून्यद्भुतरूपाणि द्रष्टव्यानीह मातले ।
तव कार्योपरोधस्तु तस्माद्गच्छाव माचिरम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

नारद उवाच ।

एतत्तु नागलोकस्य नामिस्थाने स्थितं पुरम् ।
पातालमिति विख्यातं दैत्यदानवसेवितम् ॥ १
इदमद्भिः समं प्राप्ता ये केचिद्भुवज्जमाः ।

प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीडिताः ॥ २
अत्रासुरोजग्निः सततं दीप्यते वारिमोजनः ।
व्यापारेण घृतात्मानं निबद्धं समबुध्यत ॥ ३
अत्रामृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहतारिभिः ।

C. 5. 8830
B. 5. 90 4
K. 5. 97. 4

— १) T G₁₋₂ M रक्ष्यो बहुषु, G₂ अर्थो बहुषु, Ca रक्ष्योऽर्थेषु (as in text) K₂ सतत सर्वराजसु — २) K₂ B D (except D₁₋₂ 1 2) G₂ प्रयमत्त (for 'ज') K₂ B (except B₂) Dn Ds Ds 2 G₂ चन्दो (for दण्डो)

22 १) K₁₋₂ Ds Ds M (except M₂) Ca 2 np शास्त्रं, B₂ G₁ छत्र (for शस्त्रं) — २) K₂ B₂₋₃ Dn₂ Ds 2 T₁ G₁₋₂ 4 चक्रेण, Cnp छत्रेण; C₂ np शुक्रेण (for शक्रेण) K₂ Dn₂ G₂ मानित, K₂ भारत; T₁ G₁₋₂ 5 मूर्षित, M₂ मानित, C₂ मानित (as in text) — ३) K₂ छत्र (for पुत्रा) — K₂ M₂ om (hapl.) 22^d-23^a — ४) Ds G₂₋₃ धारयते, C₂ as in text — After 22, B₂ M₂ 4 repeats 22^d (v.l. एतत् for पुत्रा)

23 K₂ M₂ om. 23^a (cf v.l. 22) — १) T₁ छत्र चित्र गृहे स्थितं; T₂ G₂ 2 छत्र चित्रगृह (T₂ G₂ 'हे') स्थित, M₁ (inf lin as in text) 2 छत्र छत्रगृहोचितं

24 १) T G₂₋₄ M अस्मात्, G₂ तस्मात् (for एतत्) — २) B₁ D₂₋₄ 2 G₁ सोमनिर्मित, D₂ 'दर्शन', Ca 'निर्मल' (as in text) — ३) D₁ मूर्च्छित, T G₂ M मिश्रतां; G₁ 4 मिश्रित, G₂ 2 मिश्रिता, Ca 2 मूर्च्छित (as in text) K₂ B Dn Ds Ds-2 10 माति (for याति) Ds 4 2 तदेवमुच्चलं माति — ४) M₂ केन (for येन) B₂ T₂ (inf lin) नार्हति, D₁ M₁ नहं, M₂₋₃ गच्छ (for नार्ह) T₂ G₂ योनर्चयति दर्शनं

25 १) T G (except G₂) भूतले (for मां) — २) K₁ कार्योपरोधात्, B₂₋₃ G₂ कार्योपरोध, Ca कार्योपरोध (as in text) T G₁₋₂ स्वात् (for तु) — ४) D₁ G₂ गच्छाम (for 'व')

Colophon missing in K₂ — Sub-parvan K₂ 3 B₁₋₂ Ds D₁ 2 T₁ G₁ 2 M भगवद्गीता, to it K₂ B₂ 2 Ds Ds G₁₋₂ M add मातलिवरान्वेषण K₁₋₄ B₂ 2 Dn Ds 2-1 10 all om sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण — Adhy name G₂ मातलि नारदसमागमे वरुणलोकदर्शन, M वरुणदर्शन — Adhy no (figures, words or both) Ds 94, Ds 89, D₁ T G₁₋₂ 4 100, G₂ M₂ 98, M₁₋₂ 2 99 — S'loka no K₂ Dn₂ 25, Ds 23

97

☞ This adhy is missing in K₂ (cf v.l. 5 32 15)

1 १) S (except G₂) तत् (for तु) — २) K₁ transp स्थित and पुरं — K₁ om. 1st

2 १) K₂ देवता (for ये केचिद्) K₂ B₂₋₃ Dn₂ Ds-2 2 मुवि जगमा, Ds (gloss?) स्यावरं (for ध्रुवं) Ca cites ध्रुवा

3 १) K₁ घृतात्मा स, K₂ D₁ आघृतात्मान, K₂ घृतात्मा स, B₂ आघृता, D₁ अनिवद्ध सन्, T G₁₋₂ महा, G₂ 2 M कृता (for घृता) — ४) K₁₋₂ D₁ Ca निबद्ध, B₂ G₂ निरुद्ध, B₂ M₂ निबधं; T₁ G₂ निबध्यन्, T₂ G₂ निबध्य. K₂ 2 अवबुध्यते, K₂ समबुध्यते, Ds 4 2 युध्यत, D₁ T G₁₋₂ 4 युध्यत

4 १) K₂ Dn₁ Ds-2 2 2 अत्र, T G M₁ तव, C₂ अत (as in text) S transp हानि and वृद्धि B₂ प्रजायते (for प्रदस्यते)

C. 5. 2650
B. 5. 99. 4
K. 5. 99. 4

अतः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते ॥ ४
अत्र दिव्यं हयशिरः काले पर्वणि पर्वणि ।
उत्तिष्ठति सुवर्णामं वार्ष्णिरापूरयञ्जगत् ॥ ५
यस्मादत्र समग्रास्ताः पतन्ति जलमूर्तयः ।
तस्मात्पातालमित्येतत्ख्यायते पुरमुत्तमम् ॥ ६
ऐरावतोऽस्मात्सलिलं गृहीत्वा जगतो हितः ।
मेघेष्वामुञ्चते शीतं यन्महेन्द्रः प्रवर्पति ॥ ७
अत्र नानाविधाकारास्तिमयो नैकरूपिणः ।
अप्सु सोमप्रभां पीत्वा वसन्ति जलचारिणः ॥ ८
अत्र सूर्याशुभिर्भिन्नाः पातालतलमाश्रिताः ।
मृता दिवसतः स्रुत पुनर्जीवन्ति ते निशि ॥ ९
उदये नित्यशश्चात्र चन्द्रमा रश्मिभिर्वृतः ।

5 ^a) K₂ दिव्यं, C₈ आदित्यो (for दिव्य) K₂ C₈ हयशिराः. K₄ B D (except D₁ 2) अत्रादित्यो हयशिरा — ^a) K₁ 4 B Dn D₈ D₈-7.10 सुव(K₁ D₁ 'प')र्णाय; K₂ सुवर्णाय; K₃ सुवर्णाश्च; D₂ सुभीमाय; D₈ सुवर्णाय (for 'म'). — ^a) K₁ D₁ 2 भाभिर्; K₂ D₈ T G₁ 2 4 8 अज्जिर्, K₄ 8 B Dn D₈ D₈-5 7 10 G₈ M₂ 8 C₈ वार्ष्णिर् (for वार्ष्णिर्) K₁ D₁ 2 आपूरयत्, C₈ आपूरयन् (as in text)

6 ^a) B₂ Dn D₈ 4 अल, C₈ अत्र (as in text) K₁ 2 8 B₂ Dn D₁ 2 10 G₂ समग्रास्ताः (for 'ग्रास्ता') — ^b) D₁ पतते, T₂ सतत, G₂ समग्रा (for पतन्ति) — ^c) K₄ Dn D₈ D₈-7.10 एव; B₄ D₈ 4 8 एव (for एतत्) — ^d) D₁ ज्ञायते (for ख्यायते). D₁ T G₁ 2 4 8 सुरसत्तम, G₈ M पुरसत्तमं

7 ^a) K₁ 4 8 B D (except D₁) ऐरावणो (for 'तो') — ^b) K₁ 2 8 D₂ 7 जग्राह, 8 प्रगृह्य (for गृहीत्वा) 8 (except G₈) हित (for हित) — ^c) K₂ 8 B₂ D₁ 0 शीघ्र (for क्षीत) — After 7, G₈ reads 15

8 ^b) K₁ 2 8 B₁ 8 D₁ 8 10 G₁ 4 अनेक (for 'नैक')

9 ^a) K₂ Dn₁ D₂-4 'निर्भिन्ना', G₈ 'भिर्नुष्ठा'. — ^b) D₁ 0 (as in text) 'तलवासिनः'; T₁ G₁ 4 'तलसस्थिताः'; T₂ G₂ 8 8 M₂ 8 'त(G₈ 'ज')लसधिताः'; M₂ 'तलसहिता'. — ^c) K₄ B (except B₂) Dn D₂-4 7 9 हि दिवसे, C₈ 8 दिवसतः (as in text) K₂ 8 तत्र (for सूत) G₈ मृदिता दिवसे सत — ^d) K₄ B D (except D₁ 10) वै (D₁ वा) (for ते).

10 ^a) K₄ B₂ 4 8 Dn D₈ D₈ 8 M₂ 8 उदयन् (for

अमृतं स्पृश्य संपर्शात्संजीवयति देहिनः ॥ १०
अत्र तेऽधर्मनिरता चद्धाः कालेन पीडिताः ।
दैतेया निवसन्ति स वासवेन हृतश्रियः ॥ ११
अत्र भूतपतिर्नाम सर्वभूतमहेश्वरः ।
भूतये सर्वभूतानामचरत्तप उत्तमम् ॥ १२
अत्र गोव्रतिनो विप्राः स्वाध्यायाम्नायकर्षिताः ।
त्यक्तप्राणा जितस्वर्गा निवसन्ति महर्षयः ॥ १३
यत्रतत्रशयो नित्यं येनकेनचिदाशितः ।
येनकेनचिदाच्छन्नः स गोव्रत इहोच्यते ॥ १४
ऐरावतो नागराजो वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।
प्रसृताः सुप्रतीकस्य वंशे वारणसत्तमाः ॥ १५
पश्य यद्यत्र ते कश्चिद्रोचते गुणतो वरः ।

^a) T G₁ 2 4 रश्मिभि (for नित्यदा) — ^b) K₁ 8 D₈ D₁ 2 G₂-8 M₁ (sup 14) C₈ 8 रश्मिपर्वत, K₄ B Dn D₈-8 8 8 'वाहुभि', D₁ 10 निजरश्मिभि; T G₁ 2 'पर्वते (T₁ 'त) (for रश्मिभिर्वृत) — ^c) K₂ अमृतस्य च (for अमृत स्पृश्य) D₈ 8 सस्पृशन्स्पृतात्, G₈ स्पृश्य सस्पृशन्

11 ^a) K₂ D₁ 'नियता' (for 'निरता')

12 ^a) T₂ G₂ तत्र (for अत्र) — ^b) K₂ सर्वभूतहिते रत — K₂ om. 12^{ad}. — ^c) K₁ D₁ 10 अतपत्; G₂ आचरत् (for अचरत्)

13 ^a) G₈ 'व्रतिका दीप्ता' — ^b) K₂ स्वाध्यायात्मप-
कर्षिता; a few MSS 'कर्षिता'

14 K₂ om. 14 — ^a) D₂-4 8 G₁ यत्रकुत्रशयो नित्यः
T₂ G₂ 'शया नित्यः'; G₈ 8 यत्रकुत्रशयायी च — ^b) K₂
आशनः; T₂ G₂ अशिताः; G₁ आश्रित (for आशितः)
— In B₂, the portion from 14^{ad} up to the end of
the next adhy is lost on a missing folio — ^c) T₂
G₂ आच्छन्ना — ^d) T₁ G₁ 8 8 M गोव्रतिर्, G₄ गोवृत्तिर्
Dn₁ D₈ 4 8 इहो (for इले) T₂ G₂ ते गोव्रतिन उच्यते

15 B₂ missing (of v.1 14). G₂ reads 15 after
7 — ^a) K₁ 4 8 B (B₂ missing) D (except D₈ 8)
ऐरावणो K₁ D₁ नाम राजो — ^c) T₂ (before corr)
G₂ प्रख्याता (for प्रसृता)

16 B₂ missing (of. v.1 14). — ^b) K₂ गुणवान्
(for 'तो'). — ^c) N (K₂ B₂ missing) वरविष्यामि; T₂
G₂ 'म.

17 B₂ missing (of. v.1 14). — ^c) Dn₁ T₁ G₂ 4

वरयिष्याव तं गत्वा यत्नमास्थाय मातले ॥ १६
अण्डमेतज्जले न्यस्तं दीप्यमानमिव श्रिया ।
आ प्रजानां निसर्गाद्वि नोद्भिद्यति न सर्पति ॥ १७
नास्य जातिं निसर्गं वा कथ्यमानं शृणोमि वै ।
पितरं मातरं वापि नास्य जानाति कश्चन ॥ १८

अतः किल महानभिरन्तकाले समुत्थितः ।
धक्ष्यते मातले सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १९
कण्व उवाच ।
मातलिस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा नारदस्याथ भाषितम् ।
न मेऽत्र रोचते कश्चिदन्यतो ब्रज माचिरम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

९८

नारद उवाच ।
हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यातं पुरवरं महत् ।
दैत्यानां दानवानां च मायाशतविचारिणाम् ॥ १
अनल्पेन प्रयत्नेन निर्मितं विश्वकर्मणा ।
मयेन मनसा सृष्टं पातालतलमाश्रितम् ॥ २

अत्र मायासहस्राणि विकूर्वाणा महौजसः ।
दानवा निवसन्ति स शूरा दत्तवराः पुरा ॥ ३
नैते शक्रेण नान्येन वरुणेन यमेन वा ।
शक्यन्ते वशमानेतुं तथैव घनदेन च ॥ ४
असुराः कालखज्राश्च तथा विष्णुपदोद्भवाः ।

C 5 8571
B 5 100 5
K. 5. 100. 5

M₂: अप्रजानां, G₅ आ प्रजातात् K₅ D₁ १ १ १ विमर्गात्,
C₅ निम् (as in text) S वा (for वै) — ^a) D₁
नमिद्यति (for नोद्भि) K₁: न मज्जति, K₂ निमज्जति
(for न मर्पति)

18 B₂ missing (cf. v. 1 14) — ^a) K₁ १ D₅
D₂: १ १ 10 T₂ G₁ जातिनि (K₁ D₁₀ वि)मर्गं T₁ जाति ;
G₄ C₅ जात, C₅ जाति (as in text) K₂ D₁: १ Cd
विमर्गं, C₅ विमर्गं (for निमर्गं) B (B₂ missing) D₅
D₂: १ १ वै (for वा) — K₅ om. 18^{1st} — ^b) D₂: १ १
G₅ C₅ शृणोति, Cd 'मि (as in text) B₁: १ मे (for वै)
— ^c) K₄ B₁ २ १ D (except D₂ 10) T₂ G₂ १ च (for
वा) D₅: १ T₂ G₂ एव (for अपि) — ^d) K₂ B₁: १ D₁
जानामि K₂ D₁ किंचन

20 B₂ missing (cf. v. 1 14) K₁ १ १ B (B₂
missing) D (except D₁ १ १ १) T₁ G₄ १ om. the ref
G₁: १ वैरा (for कण्व उ) — ^b) K₅ T₂ G₂ च, D₂ १ १
नु, G₁: १ अपि (for अय) K₂ नारदस्य वचस्तदा — ^c)
T₂ G₂ च मे (for मेऽत्र) — ^d) K₂ S (except T₁ G₅)
अन्यत्र (for 'तो)

Colophon missing in K₅ B₂ — Sub-parvan
K₂ B₁ १ D₅ D₁ T₁ G₁ १ M₅ भगवद्गीता, to it K₂ B₂
D₅ D₁ T₁ G₁ १ M₅ add मातलिवरान्वेषण K₁ १ १ B₁ १
D₂ १ १ 10 M₁ १ १ all om. sub-parvan name, mention-

ing only मातलिवरान्वेषण — Adhy name T₁ G₁
वरदर्शन, G₂ मातलिनारदसवाट, G₅ M पाताल (M₅ १
"क")शन — Adhy no (figures, words or both) D₅
80 (wrongly for 90), D₁ T G₁ १ १ १ 101, G₂ M₄
99, M₁ १ १ 100 — *S'loka no* K₅ 17, D₅ 20

98

☞ This adhy is missing in K₅ B₂ (cf. v. 1 5
32 15, 97 14)

1 ^b) T₁ G₁ १ ख्यातिं प्राप्तं पुर महत् — ^d) D₂
विमर्षिणा, T G₁ १ १ M₄ विहारिणा

2 ^c) D₁ दपार्यैर्बहुभि सृष्ट

3 ^a) K₂ यत्र (for अत्र) — ^b) T₁ G₅ प्र (for
वि) K₂ D₂ सहन्वय (for महौ) — ^c) G₅ सोमपा
(for दानवा) — ^d) G₄ क्रूरा (for शूरा)

4 ^a) K₅ नाथेन (for नान्येन) — ^b) K₄ B (B₂
missing) D (except D₁ १ १ १) T₂ G₁ १ transp वरुणेन
and यमेन K₅ D₁ १ च (for वा) — ^c) G₂ १ दक्ष्यते
शुचि निर्जेतुं

5 K₅ om 5-18 — ^a) D₁₀ (m as in text)
दानवा, S पालोमा (for असुरा) K₄ B₅ D₅ D₅
कालकंजाश्च, S कालकेयाश्च — ^b) T G "मदोद्भवा — D₁
om 5^{ed} — ^d) N (except D₁ १, K₅ D₁ om, K₂ B₂
missing) M₁ (inf lsn as in text) "पादो" (for "वेदो").

C 5 2571
B 5 100 5
K. 5 100 5

नैर्कता यातुधानाश्च ब्रह्मवेदोद्भवाश्च ये ॥ ५
 दंष्ट्रिणो भीमरूपाश्च वातवेगपराक्रमाः ।
 मायावीर्योपसंपन्ना निवसन्त्यात्मरक्षिणः ॥ ६
 निवातकवचा नाम दानवा युद्धदुर्मदाः ।
 जानासि च यथा शक्रो नैताञ्जक्रोति बाधितुम् ॥ ७
 बहुशो मातले त्वं च तव पुत्रश्च गोमुखः ।
 निर्भग्नो देवराजश्च सहपुत्रः शचीपतिः ॥ ८
 पश्य वेश्मानि सौक्यमाणि मातले राजतानि च ।
 कर्मणा विधियुक्तेन युक्तान्युपगतानि च ॥ ९
 वैदूर्यहरितानीव प्रवालरुचिराणि च ।
 अर्कस्फटिकशुभ्राणि वज्रसारोज्ज्वलानि च ॥ १०
 पार्थिवानीव चाभान्ति पुनर्नगमयानि च ।
 शैलानीव च दृश्यन्ते तारकाणीव चाप्युत ॥ ११
 सूर्यरूपाणि चाभान्ति दीप्ताग्निसदृशानि च ।
 मणिजालविचित्राणि प्रांशूनि निविडानि च ॥ १२

नैतानि शक्यं निर्देष्टुं रूपतो द्रव्यतस्तथा ।
 गुणतश्चैव सिद्धानि प्रमाणगुणवन्ति च ॥ १३
 आक्रीडान्पश्य दैत्यानां तथैव शयनान्युत ।
 रत्नवन्ति महार्हाणि भाजनान्यासनानि च ॥ १४
 जलदाभांस्तथा शैलांस्तोयप्रस्रवणान्वितान् ।
 कामपुष्पफलांश्चैव पादपान्कामचारिणः ॥ १५
 मातले कश्चिदत्रापि रुचितस्ते वरो भवेत् ।
 अथ वान्यां दिशं भूमेर्गच्छाव यदि मन्यसे ॥ १६
 कण्व उवाच ।
 मातलिस्त्वब्रवीदेनं भापमाणं तथाविधम् ।
 देवर्षे नैव मे कार्यं विप्रियं त्रिदिवौकसाम् ॥ १७
 नित्यानुपक्तवैरा हि भ्रातरो देवदानवाः ।
 अरिपक्षेण संबन्धं रोचयिष्याम्यहं कथम् ॥ १८
 अन्यत्र साधु गच्छावो द्रष्टुं नार्हामि दानवान् ।
 जानामि तु तथात्मानं दित्सात्मकमलं यथा ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टमवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

6 Ks om. 6 (of v. 1. 5) — " K4 B (B2 missing) D (except D7 s) Gs s भीमवेगाश्च — " T1 G4 s वायुः — " K4 B4 s Dn D1 s-7 अत्र मातले (for आत्म*)

7 Ks om. 7 (of v. 1. 5) — " T2 G2 s हि (for च) — " D7 नैताञ्जक्रः प्रवा*

8 Ks om. 8 (of v. 1. 5) — " Ds. 4 s तु (for च) — " Ds. 4 s T2 सह पुत्रे*

9 Ks om. 9 (of v. 1. 5) — " T2 G2 transp वेश्मानि and सौक्यमाणि — " Ds s मुक्तानि (for युक्तानि) K2 Ds उपधनानि; Ds. 4 s उपहृतानि, D10 उरुधनानि (for उपगतानि) Bs s वा (for च).

10 Ks om. 10 (of v. 1. 5) — " K2 एव (for इव) K4 B Dn Ds Ds-7 वैदूर्य (Dn Ds Ds. 7 वैदूर्यमणि-चित्राणि (D7 रत्नानि), D2 T1 G1 s वैदूर्यहरितानीव — " G1 s पलानि (for ज्वलानि).

11 Ks om. 11 (of v. 1. 5) — " K4 B (B2 missing) Dn Ds Ds-6. 10 पद्मरागमयानि च, D1 पुनर्नोकमयानि च, D7 पुनर्नगमयानि च — T2 G2 om (hapl) 11-12 — " K1 D7 10 ताराभानीव, K2 D1 s तारारूपाणि, K4 B (B2 missing) Dn Ds Ds-6 s

Gs s दारवाणीव (for तारकाणीव)

12 Ks T2 G2 om 12 (of v. 1. 5, 11) — " G1 s दृश्यन्ते; Gs वामाति (for चाभान्ति) — " K1 s Ds2 D1 s Ms-1 दीप्तानि (for दीप्ताग्नि) — Ds om. 12-13 — " D2 7 Ms-s विविधानि (for निविडानि) T1 G1 s भाजनान्यासनानि च.

13 Ks om. 13 (of v. 1. 5), Ds om. 13-14 (of v. 1. 12) — " D1 transp रूपत and द्रव्यत K2 च वा, T1 G1 s s अपि वा (for तथा) — " G1 s वृद्धानि (for स्त्रि*)

14 Ks om. 14 (of v. 1. 5) — " G2 Ms-7 भोज* (for भाज*) T1 G1 s प्राशूनि विविधानि च

15 Ks om. 15 (of v. 1. 5) — " K1 s B (B2 missing) D (except D1 s 10) Ms-s तोयप्रस्रवणानि च (Ms-s गान्युत) — " K4 B (B2 missing) D (except D2 s) अपि (for एव) — " D7 10 T2 G4 M (M1 inf ltn) कामरूपिण

16 Ks om. 16 (of v. 1. 5) — " B (B2 missing) Dn D1-4 s T G1 s रुचिर (for त) — " Ds2 Gs Ms-s च (for वा) K1 s Ds अथान्य देशमत्रापि

17 Ks om. 17 (of v. 1. 5). All MSS. om. the

९९

नारद उवाच ।

अयं लोकः सुपर्णानां पक्षिणां पद्मगाशिनाम् ।
 विक्रमे गमने भारे नैषामस्ति परिश्रमः ॥ १
 वैनतेयसुतैः हृत पङ्क्तिस्ततमिदं कुलम् ।
 सुमुखेन सुनाम्ना च सुनेत्रेण सुवर्चसा ॥ २
 सुरूपपक्षिराजेन सुवलेन च मातले ।
 वर्धितानि प्रसूत्या वै विनताकुलकर्तृभिः ॥ ३
 पक्षिराजाभिजात्यानां सहस्राणि शतानि च ।
 कश्यपस्य ततो वंशे जातैर्भूतिविवर्धनैः ॥ ४

सर्वे ह्येते त्रिया युक्ताः सर्वे श्रीवत्सलक्षणाः ।
 सर्वे त्रियमभीप्सन्तो धारयन्ति बलान्युत ॥ ५
 कर्मणा क्षत्रियाश्चैते निर्घृणा भोगिभोजिनः ।
 ज्ञातिसंक्षयकर्तृत्वाद्वाह्मण्यं न लभन्ति वै ॥ ६
 नामानि चैषां वक्ष्यामि यथा प्राधान्यतः शृणु ।
 मातले श्लाघ्यमेतद्वि कुलं विष्णुपरिग्रहम् ॥ ७
 दैवतं विष्णुरेतेषां विष्णुरेव परायणम् ।
 हृदि चैषां सदा विष्णुर्विष्णुरेव गतिः सदा ॥ ८
 सुवर्णचूडो नागाशी दारुणश्चण्डतुण्डकः ।

C. 5 2894
B. 5. 101 9
K. 5. 101 9

ref 1 — ^{ab}) D₁ 10 च (for तु) K₂ आपमाणोव्रवीत्तत्र
 मातलिनारद तदा — ^c) D₂ 4 s transp मे and कार्य

18 K₂ om 18 (cf. v l 5) — ^a) D_{n1} 'सुखक',
 D₅ 'सुरक्त' — ^c) K₄ B (B₂ missing) D (except
 D₁ s 10) Ca पर (for अरि)

19 ^a) K₂ 4 B (B₂ missing) D (except D₂ 7 s 10)
 G₄ गच्छाच, K₂ G₂ 'मो (for 'वो) — ^b) D₂ 5 S अहंति
 (for अहंमि) — ^c) K₂ D₂ G₂ च, G₄ त (for तु) K₄
 B (B₂ missing) D_n D₅ D₁ s-6 9 तव च (for तु तथा)
 K₁ D₈ यथा, D₂ T₁ 2 (inf lin) G₁ s M तव, G₂ तदा
 (for तथा) D₁ तथा काम (for 'त्मान) — ^d) D₁ 10
 दिव्यात्मकमल, Ca d s np as in text D₅ तथा (for
 यथा) K₄ B (B₂ missing) D_n D₁ s 6 हिंसात्मकमन
 (D_{n2} 'मल', D₅ 'मिद') तथा, D₂-1 9 दानवाश्च तथाविधान्,
 S इच्छसे कलहानिति

Colophon missing in K₂, K₂ s om it — Sub-
 parvan B₁-2 D_{n1} D₅ T₁ G₁ s M₁ s have भगवद्गीता,
 followed by मातलिवरान्वेषण except in B₁ K₁ 4 B₁ s
 D_{n2} D₅ D₂ 1-7 10 G₄ M₂-1 all om sub-parvan
 name, mentioning only मातलिवरान्वेषण — Adhy
 name G₂ M हिरण्यपुरनिर्देश (G₂ 'पुरदर्शन) — Adhy
 no (figures, words or both) D₅ 96, D₅ 91, D₁ T
 G₁ 2 4 s 102, G₂ M₄ 100, M₁-2 s 101 — S'loka
 no D_n D₅ 19

99

☞ This adhy 15 missing in K₂ (of v l 5
 32 15)

2 ^b) K₂ वृत्तम्, D₂-1 9 गुप्तम् (for ततम्) — ^c) T
 G₁ 2 4 'दाम्ना, G₂ 'साम्ना (for 'नाम्ना)

3 ^a) K₁ 2 s D₁ 2 सु (D₂ स्व) रूपपक्षिराजा (K₁
 'नाम्ना) च, K₄ B D_n D₅ D₂ m 2-10 सुरुचा पक्षिराजेन
 (D₂ m. 10 'राजा च) — ^b) K₁ 2 s अनिलेन, T G₁ 2 4
 सुनसेन, G₂ s M सुनसेन (for सुवलेन) — ^c) K₄
 B₁ 2 4 D_{n1} D₅ 6 s G₂ M₂-5 Cn प्रसूत्या (for 'सूत्या)

4 ^a) D₂ G₂ पक्षिराजाभिजातानि (G₂ 'ना), T₁ G₂
 पक्षिराजा हि श्रुत्यानां, G₄ 'राज्ञो हि भूताना, G₂ 'जाताद्धि
 जाताना — ^c) S काश्यपस्य K₂ सुतो, K₅ (sup lin
 as in text) कृते, D₂ सुतर्, D₂ 4 9 अमले (for ततो)
 K₂ जात, D₅ वश (for वशे) — ^d) K₂ वशो (for
 जातर्) B₂ वशविवर्धन, D₅ 1 भूरि D₅ जातो 'विवर्धन

5 K₂ om 5^a-6^b — ^d) D₂ 4 9 बलान्विता

6 K₂ om 6^{ab} (of v l 5) — ^{ab}) D₂ transp
 क्षत्रिया and निर्घृणा K₁ 2 D₂ 4 9 हि (for च) D₂
 S (except G₄) एव (for एते) K₁ B₂ 4 D₅ 1 T₂ G₁ 4
 भोगिभोजना, D₅ 2 भोगिनो जना — ^d) K₁ 5 D₁ 10
 भजति, D₁ M₂ भवति, C₅ लभन्ति (as in text) K₂ D₂
 T₂ ते (for च) — K₅ om the rest of the adhy !

8 K₂ om 8 (cf v l 6) — ^a) K₄ B D (except
 D₁ 7 10) transp गति and सदा S (except T₂ G₁
 M₂) तथा (for सदा)

9 K₂ om 9 (cf v l 6) — ^a) B₂ M₁ s सुपर्ण.
 K₁ D₁ नागोमी, K₂ नामासौ, K₄ D₅ 6 s नागोद्रो, B₁ s
 नागो य, B₂ D_{n2} नागेय, D₅ नागोय, T₂ नागारि
 — ^b) B₁-2 D₅-5 9 T₂ M₁ (inf lin) 2 चूड, T₂
 G₁ 2 s M₁ s-5 चूड, G₂ चूडतुण्डिक, G₄ चूलतक्षक (for
 चण्ड) — D₅ om 9^a-10^a — ^c) K₁ 4 B D (except

अनलश्चानिलश्चैव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ॥ ९
 काश्यपिर्ध्वजविष्कम्भो चैनतेयोऽथ वामनः ।
 वातवेगो दिशाचक्षुर्निमेपो निमिपस्तथा ॥ १०
 त्रिवारः सप्तवारश्च चाल्मीकिर्द्वीपकस्तथा ।
 दैत्यद्वीपः सरिद्वीपः सारसः पद्मकेसरः ॥ ११
 सुमुखः सुसकेतुश्च चित्रवर्हस्तथानघः ।
 मेघकृत्कुमुदो दक्षः सर्पान्तः सोमभोजनः ॥ १२
 गुरुभारः कपोतश्च सूर्यनेत्रश्चिरान्तकः ।

विष्णुधन्वा कुमारश्च परिचर्हो हरिस्तथा ॥ १३
 सुखरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च ।
 मलयो मातरिश्वा च निशाकरदिवाकरौ ॥ १४
 एते प्रदेशमात्रेण मयोक्ता गरुडात्मजाः ।
 प्राधान्यतोऽथ यशसा कीर्तिताः प्राणतश्च ते ॥ १५
 यद्यत्र न रुचिः काचिदेहि गच्छाम मातले ।
 तं नयिष्यामि देशं त्वां रुचिं यत्रोपलप्स्यसे ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

D1.2, D6 om) G1 s transp अनल and अनिल.

10 Ks B8 D6 om 10 (cf v1 6, 9) — " B1.4 पकजिद्, B2 कपजिद्; Dn D8 कपजिद्; D2 काश्यपो; T2 G2 M2 काश्यपी K4 D9 ध्वजविष्कम्भ, B1 2 4 Dn D8 वज्रविष्कम्भ.; D81 यधु, D82 यधुविष्कम्भ, T1 G8 ध्वज विष्कम्भ., T2 G1 "विष्कुट", G2 M2-s "विष्कट; G4 "विष्कुट., M1 "विष्कुट (sup lin "विष्कट) K1 D1 यश्यध्वज विष्कम्भ., K2 काश्यवध्वजध्वजश्च, D7 केश्यध्वजश्च विष्कुम्भ., D10 केश्यध्वजोश्च विष्कम्भ — " D1 चासय (for चामन) — " D7 चढ, D9 चायु K1 D (except D7, D8 om) T G1 2 M1 (sup lin) 2-s निदा, K2 M1 (inf lin) दिवा (M1 orig as in text) — " K4 D10 T1 G4 M8-s निमिपो, D8 s निर्मायो (for निमेपो).

11 Ks om 11 (of v.1 6) — " K1 D2 त्रिधार सप्तधारश्च, K4 B (except B2) Dn D8 D8 4 9 10 त्रिराव सप्तवारश्च, K2 नृणाधार सप्तधार, D7 (corrupt) नृचार सावचारश्च — " K2 चट्मीक, D7 चट्मीकि. K1 D7 10 द्विपद, K2 D2-s 9 द्विपक, D8 दीपक, D1 8 T1 G4 M2 द्विपक, M1 (inf lin as in text) द्वीपिक; G8 दिवक, M8 4 (inf lin as in text) दिविक (for द्वीपक) — " K2 T1 G1-4 M चैल, T2 चैत्र (for दैत्य) G2 रसद्वीप (for सरि) — " K2 Dn1 सरस; D2 (before corr) सालक, S शारभ (for सारसः) K4 B D (except D7 10) केतन (for केसर)

12 Ks om 12 (of v1 6) — " K1 2 D7 10 सुसकेतु, K4 Dn D8 D1-s 9 10 चित्र, B8-s सुसहेतु, D2 M2 सुसकेदा (for सुसकेतु) — " B "केतु (for "यह) K1 2 B1 8 T1 G8 4 M (except M6) तथानघ; D2 8 "घन, G1 "नय (for "नघ) D1 त्रिवर्हश्च तथा नय

— " K4 B (except B2) Dn मेघाह्व; T G1-2 M2 मग्दय (T1 G8 "वृत्); G4 M8 s मघष्टद् (G4 "वृत्) M1 4 म(M4 न)गष्टय (for मेघवृत्). G8 सुसध्वज सुसुदक्ष.. — " T G1 2 स्यांश्च; G4 s M सर्पाञ्च. (for सर्पान्त.) D1 T2 सपं, G2 सम, G3 हिम (for सोम).

13 Ks om 13 (cf v.1 6) — " D8 च घातक, M2 तथोक्त., M8 चितातय (for चिरान्तक) — " K2 "यध; K4 B1-s Dn D8 D2-s 8 8 "धर्मा; D1 "गर्भ (for "धन्वा)

14 Ks om. 14 (cf v1 6) — " D2 मधुरश्चैव (for मधुप). — " K2 हेमवर्णस्, D2-s 9 हिमवर्णस्. — " K2 4 B1 8 D8 T2 मलयो; D7 T1 G4 मालेयो (for मलयो) D1 G2 मातलेयो मातरिश्वा. — " T1 G2 दिवाकरनिशाकरौ.

15 Ks (cf v1 6) D8 om 15 — " K1 प्रयोग, D1 प्रोहेत, D7 ते देश, D10 G8 M8 4 प्रादेश — " K4 B1 8 Dn D8 D8-s 8 ते, D2 च (for अथ) — " K4 B D (except D1 2 7) प्राणिन; T1 प्रायदा, G8 प्राणत (as in text) D2 10 तथा (for च ते). K1 2 4 B2 Dn D8 D1 2-s 9 G2 ये (for ते)

16 Ks om 16 (cf. v1 6) — " D8 न हि (for यदि) — " D1 हृष्ट (for पुष्टि) — " Dn3 D8 D8 तत् (for त) D1 उत्तयिष्यामि देशं त्वां — " K2 गति; K4 B D (except D1 2 7 10) चर (for रुचि) B1 D8 8 उपलप्स्यसे

Colophon missing in Ks, Ks om it — Subparvan K2 B1 8 Dn D1 T1 G1 8 M1 2 भगवद्गीता, followed by मातलिचराच्चेपण, except in B1 D1 K1 4

१००

नारद उवाच ।

इदं रमातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलम् ।
 यत्राले सुरभिर्माता गगाममृतसंभवा ॥ १
 धरन्ती मृतनं धीरं पृथिवीमारसंभवम् ।
 पण्णां रसानां सारेण रममेकमनुत्तमम् ॥ २
 अमृतेनाभिवृत्तस्य मार्गमुद्भितः पुग ।
 पितामहस्य वदनादुदतिष्ठदनिन्दिता ॥ ३
 यस्याः क्षीग्नस्य वागया निपतन्त्या महीतले ।
 इदः कृतः क्षीरनिधिः पवित्रं परमुत्तमम् ॥ ४
 पुष्पितस्येव फेनस्य पर्यन्तमनुवेष्टितम् ।
 पिबन्तो निवसन्त्यत्र फेनपा मुनिमत्तमाः ॥ ५
 फेनपा नाम नाम्ना ते फेनाहागाश्च मातले ।

B₂ s : D₂ D₂ s-e 1-1 M₂s-s all om sub-jarvan name, mentioning only मातल्यिगन्धेपण — Adhy name
 T₁ गरदाग्नजदधन, G₂ गरदलोकवर्णन; G₂ M₂s-s सुपर्ण (M₂ 'वर्ण')निद्रन; G₂ M₂ सुपर्ण(M₂ 'वर्ण')लोक(M₂ om लोक)दर्शन — Adhy no (figures words or both)
 D₂ 97, D₂ T G₂ s : s 103, G₂ M₂ 101, M₂s s 102 — S'ola no Dn D₂ 16

100

☞ This adhy is missing in K₂ (cf v 1 5 32 15)

1 *) M₂ धरणी (for पृथिवी) — *) D₂ T₁ M₂ s अग्र (for यग्र) B₂ D₂ s सुरभी (for 'निद्र')

3 *) K₂ अग्रि, D₂ अग्रि (for दर्शन) — *) S (except G₂) राचम् (for गारम्) — *) D₂ s : G₂ वच (for वद)

4 *) K₂ अग्न्या, D₂ तन्त्या S धाराभि (for 'या') — *) S पवर्धनिद्र (for निपतन्त्या) — *) K₂ s यदनुत्तम, K₂ s B D (except D₂ s : 10) परमुत्तमते, T₁ G₂ s परम मा (for परमुत्तमम्)

5 *) K₂ B D (except D₂ s) G₂ s Ca s फेनेन (for फेनम्) — *) K₂ s : Ca d विग्रत, G₂ पिबन्त (as in text)

6 *) B D (except D₂ s : 10) ते दयाता (for नाम्ना ते) — *) D₂ येभ्यो, T₂ तेषा, G₂ तेभ्यो (for येषा) K

उग्रे तपसि वर्तन्ते येषां विभ्यति देवताः ॥ ६
 अस्याश्चतस्रो धेनोऽन्या दिक्षु सर्वासु मातले ।
 निवसन्ति दिशापाल्यो धारयन्त्यो दिशः स्मृताः ॥ ७
 पूर्वा दिशं धारयते सुरुपा नाम सौरभी ।
 दक्षिणा हंसका नाम धारयत्यपरां दिशम् ॥ ८
 पश्चिमा वारुणी दिक्च धार्यते वै सुभद्रया ।
 महानुभावया नित्यं मातले विश्वरूपया ॥ ९
 सर्वकामदुघा नाम धेनुर्धारयते दिशम् ।
 उत्तरां मातले धर्म्या तथैलविलसंजिताम् ॥ १०
 आमां तु पयसा मिश्रं पयो निर्मथ्य सागरे ।
 मन्यान् मन्दरं कृत्वा देवैरसुरसंहितैः ॥ ११
 उद्धृता वारुणी लक्ष्मीरमृतं चापि मातले ।

C. 5 3 13
 B. 5. 102. 12
 K. 5. 102. 12

(K₂ missing) D₂ 10 T₂ M₂ s विभ्यति

7 D₂ om 7 — *) K₂ अग्न्या, M₂ यस्या (for अग्न्या) K₂ धेनोऽन्या, D₂ विरयाता, T G₂ s : ६ धे न्याया, G₂ या गाव (for धेनोऽन्या) — *) K₂ s D₂ 10 च दिक्पाल्य, K₂ s B (except B₂) Dn D₂ s : ९ G₂ s : ६ M₂ s दिशा पाल्य, D₂ स दिक्पाल्य (for दिशा) — *) K₂ B₂ s Dn स ता, D₂ धिता (for स्मृता) D₂ धारयति स ता दिश

8 *) G₂ s सौरभि — *) K₂ B D (except D₂ s : 10) G₂ हसिका, K₂ वामका, G₂ हामका (for हसका) — *) K₂ Dn D₂ 10 M₂ अपरा (for अपरा) G₂ धेनुधारयते दिश (= 10^b)

9 D₂ (hapl) om 9^a-10^b — *) K₂ s B₂ T₂ G₂ s दिक्षु, T₁ G₂ s : ६ M दिक्षु (for दिक्च)

10 D₂ om 10^a (cf v 1 9) — *) M (except M₂) कामदुघा — *) K₂ D₂ (orig) घन्या, D₂ रम्या, D₂ m s : ९ तद्वत्, G₂ द्यादा, G₂ रदया (for घन्या) — *) K₂ D₂ m s : ९ कुधेरपरिपालिता, T G₂ s : ६ तथैल-विश्वमधिता Ca s as in text

11 *) T₁ मारथे (for सागरे) — *) K₂ सुरैर (for देवैर) K₂ असुरमयुगं, K₂ D₂ s 'सहर्त', Dn D₂ G₂ s : ३ 'सयुते', T₁ 'मयुते', T₂ G₂ 'सगर्त' K₂ देवासुरैश्च सयुते, D₂ देवैरपि सुमहर्त

12 *) K₂ B₂ s D₂ s : ९ एव (for अपि) — *) K₂ om च G₂ हि, G₂ तु (for च) — *) D₂ D₂ (m as

C. 5 2613
B. 5 102 12
K. 5. 102 12

उच्चैःश्रवाश्चाश्वराजो मणिरत्नं च कौस्तुभम् ॥ १२
सुधाहारेषु च सुधां स्वधाभोजिषु च स्वधाम् ।
अमृतं चामृताग्रेषु सुरभिः क्षरते पयः ॥ १३
अत्र गाथा पुग गीता रमातलनिवासिभिः ।

पौराणी श्रूयते लोके गीयते या मनीषिभिः ॥ १४
न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे ।
परिवासः सुरस्तादग्रमातलतले यथा ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

नारद उवाच ।

इयं भोगवती नाम पुरी चामुक्तिपालिता ।
यादृशी देवराजस्य पुरीवर्यामरावती ॥ १
एष शेषः स्थितो नागो येनेयं धार्यते सदा ।
तपसा लोकमुख्येन प्रभावमहता मही ॥ २
श्वेतोच्चयनिभाकारो नानाविधविभूषणः ।
सहस्रं धारयन्मूर्ध्ना ज्वालाजिह्वो महाबलः ॥ ३

इह नानाविधाकारा नानाविधविभूषणाः ।
सुरसायाः मुता नागा निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ४
मणिस्त्रस्तिरुचक्राङ्गाः कमण्डलुकलक्षणाः ।
सहस्रसंख्या बलिनः सर्वे रौद्राः स्वभावतः ॥ ५
सहस्रशिरसः केचित्केचित्पञ्चशताननाः ।
शतशीर्षास्तथा केचित्केचिन्निशिरसोऽपि च ॥ ६
द्विपञ्चशिरसः केचित्केचित्पञ्चमुखास्तथा ।

in text) ० महा (for मणि)

13 ^a) K₂ D₂ G₂ ० सुधा (for सुधा) — ^b) K₂ स्वधाहारेषु, B₂ स्वाहाभोजिषु; C₂ स्वधाभोजिषु (as in text) K₂ G₂ ० स्वधा, B₂ स्वाहा, C₂ स्वधा (as in text) — ^d) K₂ B D (except D₂ १ ० १०) G₂ ० सुरभी (for 'भि')

14 ^a) K₂ Dn₁ अय (for अत्र). — ^d) T₁ G₁ ० च (for या) K₁ ० D₁ १० T₁ G₁ ० महर्षिभि (for मनी) K₂ गीयते परमर्षिभि

15 ^a) B₂ D₂ T₁ नाक (for नाग) D₂ ० स्वर्गे च (for न स्वर्गे) G₂ transp न and विमाने B₁ ० D₂ त्रिविष्टपे. D₂ G₂ नाग(D₂ 'क')लोके न स्वर्गे न विमाने न त्रिविष्टपे — ^c) D₂ C₂ d ० परिचार, D₂ (before corr) 'वार (for 'वास) B D₁ M परिवान सुर (M₂-० 'ग) G₂ ० सुर (for सुरस)

Colophon om in K₂, K₂ missing — Sub-parvan B₁ ० Dn₁ T₁ G₁ ० M भगवद्गीता, followed by मातलि-वगन्वेपण, except in T₁ G₁ K₁ ० B₂ ० Dn₂ D₂ D₂ ० १० G₂ all om sub-parvan name, mentioning only मातलिवगन्वेपण, K₂ मानव उन्वेपण (sic) — Adhy. name D₁ G₁ M सुरभिर्वर्णन; T₁ G₁ ० रमातलकथनं, G₂ सुरभिमाहात्म्य — Adhy no (figures, words or both) D₂ ९८, D₁ T G₁ २ ० १०४, G₂ M₂ १०२, M₁-० १

103. — S'toka no K₂ 25, Dn D₂ 15

101

 K₂ missing up to 10^{ab} (cf v.l 5 32. 15)

1 ^{ab}) T₂ G₂ भोगवती नाम पुरी चामुक्तिपरिपालिता — ^d) K₂ T G₁ ० ० पुरयां.

2 ^b) K₂ D₂ T₁ G₁ ० इह, D₂ ० ० स (for इयं). — ^d) K₂ ० B₂ D₂ १० 'महती, K₂ B₂ Dn D₂ ० 'सहिता (for 'महता)

3 ^a) K₂ B D (except D₁, D₂m) G₂ श्वेताचल; G₂ श्वेतोय. Ca d ० onto श्वेतोच्चय — ^b) Cf 4^b. K₂ ० B D (except D₁ १०) दिव्याभरणभूषित. — ^c) D₂-१ ० M₂ धारयेन् K₁ B Dn₂ D₂ ० ० १ ० १० T G₁ ० M₁ ० मूर्ध्ना (as in text), the rest मूर्ध्ना — ^d) K₂ Dn₁ D₂-१ ० ज्वालाजिह्वो K₁ २ ० D₁ १० महोरग

4 K₂ om (hapl) 4^a-5^b — ^c) S फाद्यपस्य (for सुरसाया) Cf 17^{ab}

5 K₂ (cf v.l 4) G₂ om 5^{ab} — ^a) K₁ ० 'चक्राक, B₂ ० 'चक्रागा; D₂ (inf lin) 'चन्मूर्ध्ना, D₂ 'चक्राभ्या; D₁ 'दिग्धारा; S (G₂ om) 'यज्जाका (G₂ 'क)

6 K₂ M₂ om. (hapl) 6^a-7^a. — ^d) D₂ [S]परे (for ऽपि च) K₂ D₂-१ ० G₂ चा (for च).

7 K₂ M₂ om. 7^a (cf v.l 6) — ^a) G₂ M (M₂ om) त्रि (for द्वि) — ^b) T₁ G₁ ० सप्तशीर्षास्तथापरे

महाभोगा महाकायाः पर्वताभोगभोगिनः ॥ ७
 बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्जुनानि च ।
 नागानामेकवंशानां यथाश्रेष्ठास्तु मे शृणु ॥ ८
 वासुकिस्तक्षकश्चैव कर्कोटकधनंजयौ ।
 कालीयो नहुषश्चैव कम्बलाश्वतरावुभौ ॥ ९
 बाह्यकुण्डो मणिर्नागस्तथैवापूरणः खगः ।
 वामनश्चैलपत्रश्च कुकुरः कुकुणस्तथा ॥ १०
 आर्यको नन्दकश्चैव तथा कलशपोतकौ ।

कैलासकः पिञ्जरको नागश्चैरावतस्तथा ॥ ११
 सुमनोमुखो दधिमुखः शङ्खो नन्दोपनन्दकौ ।
 आप्तः कोटनरुश्चैव शिखी निष्टुरिकस्तथा ॥ १२
 तिचिरिर्हस्तिभद्रश्च कुमुदो माल्यपिण्डकः ।
 द्वौ पद्मौ पुण्डरीकश्च पुष्पो मुद्गरपर्णकः ॥ १३
 करवीरः पीठरकः संवृत्तो वृत्त एव च ।
 पिण्डारो विल्वपत्रश्च मूपिकादः शिरीषकः ॥ १४
 दिलीपः शङ्खशीर्षश्च ज्योतिष्कोऽथापराजितः ।

C. 2. 631
 B. 5. 103. 15
 K. 5. 103. 15

— *) K₂ D₇ transp "भोगा and "काया K₅ D₁₀
 महामागा, T₁ G₁ 4 भोगिनो वै, G₂ महायला (for
 "भोगा) T₂ G₂ 5 M महाकाया महामागा — *) S
 पद्मगाभोग, Ca d पताकाभोग, Cs as in text

8 *) K₂ T₁ G₁ 4 च, K₅ अपि, M₂ हि (for इह)
 — *) = 1 31 18^b, 47 23^b, 52 2^b, etc — *) K₁ 2 2
 D₇ 10 नै (K₁ चै, K₅ ए) कम्बलायाना, K₄ B₂ 5 D₁ 4 G₂ 5
 M₁ 4 एकवदयाना, D₂ नैकवदयाना (for एकव) — *)
 K₂ ययासुल्यान्, K₄ 5 B D ययाश्रेष्ठ (D₁ 10 "श्रेष्ठर),
 G₂ 4 ययाश्रेष्ठ D₂ 4 5 9 च (for तु)

9 *) = 1 31 5^d Some S MSS काकोटक — D₆
 om 9^d, T₂ om. 9^d-16^d — *) K₁ 2 4 D₅ D₂ G₂ M
 कालियो, K₂ T₁ कालयो, D₁ कालयो, D₂ 10 कालिको
 D₇ निमुलश्चैव — D₁ G₂ om (hapl) 9^d-11^a — *) =
 (var) 1 31 10^a

10 D₁ T₂ G₂ om 10 (of v. 1 9) — *) K₁
 बाह्यकुम्भो, K₂ बाह्यकुम्भो, D₅ बाह्यदत्तो, D₂ (before
 corr) "कर्णो, D₂ m. 2 4 9 राजकुम्भो, D₅ 5 8 बाह्यदत्तो, S
 (T₂ G₂ om) व (T₁ G₁ 4 वा) कुम्भो T₁ G₁ 4 महानाग
 — *) T₁ G₁ 4 आभूषण (for आपूरण) D₂ 4 9 च स
 (for स्वग) K₅ resumes! — *) K₁ 5 D₆ M₄ एव
 पत्र, G₂ M₁ (inf lin) 5 पलापत्र G₄ पवमानश्चैलपत्र
 — *) K₂ कुकुट, D₂ कुरक, D₂ 4 9 कुकुर, G₂ कुकुर,
 G₄ कुकुर, M₂ 8 ककुर (for कुकुर) K₁ 5 करण, K₂
 G₂ M₂ करण, D₂ कुक्षिण, D₂ 4 9 कुक्षण, D₂ 8 कुक्षण;
 D₁₀ करणि, T₁ G₁ 4 कुणक, G₂ कुरण (for कुकुण)

11 T₂ om 11, D₁ G₂ om 11^a (cf v. 1 9) — *)
 Cf v. 1 1 31 7^d D₁ 8 कलशपू (D₂ "पौ) तर्का, T₁ G₁ 2
 M₄ (inf lin) शलकपोतर्का, G₂ 5 M₁ 8 लदाक, G₄
 गलकपोलर्क, M₄ शकलपोतर्का B₂ महाकलशपातर्का K₅
 om. 11^a-16^d — *) A few MSS कैलाशक. K₂ D₆
 पिंढरक, B₂ पुज, B₅ G₄ पज, M₂ (inf lin) पिजलक

12 K₅ D₆ (hapl.) T₂ om. 12 (cf v. 1 11, 9)
 — *) = 1 31 8^a Hypermetric! K₁ ज्वालामुखो,
 K₂ सुमनारयो, B₂ जलामुखो, D₅ D₁ 6 सुमना, D₂ 8
 शुना, D₅ सुना, D₇ 10 सुना, G₁ 2 corrupt, G₄ M₂-5
 मनो — *) Cf 1 108 5^d — *) = 1 31 8^a K₄ B
 (except B₂) D₂ D₂-5 10 (sup lin) T₁ G₂ M₁ 2 4
 कोटरक, D₁ कर्काटक, D₇ काटनख, D₂ कौटरक, M₂ 5
 कोटकन — *) D₁ शिशि, D₂ शिवि (for शिखी) K₁
 D₁ 7 8 10 निष्टुरक, K₂ B₄ 5 निष्टुरिक, K₄ D₂ D₆
 निष्टुरि (D₆ "र) क, B₁-8 D₅ D₂-4 निष्टू (D₅ "स्ता, D₂ 4
 "शूरक, D₅ नीष्टुरक T₁ G₂ शिखडी निष्टुर (T₁ "ष्टर, G₂
 "ष्टन) स्तथा, M₂ शिखडी निष्क (M₂ "ष्टु) रिस्तथा

13 K₅ T₂ om 13 (cf v. 1 11, 9) — *) K₁
 D₂ 4 7 9 10 तितिलिह, G₁ 2 5 तितिली K₁ D₁ 2 7 2. 10
 हस्तभद्र, K₂ भद्रहस्त, B (except B₄) D₁₀ (sup lin)
 G₅ हरिभद्र — *) T₁ G₁ 4 "पीठक (for "पिण्डक)
 — *) Cf. 1 31 10^d K₁ D₁₀ m द्विपिंग, K₂ 8 द्विपिण्ड
 (for द्वौ पद्मा) — *) K₄ मुद्गरवर्णक, B₂ 5 मुकुरपर्णक,
 D₂ मुद्गर एव च, D₅ 5 "जतुक, D₇ 10 "वर्णिक G₂ 5
 M₂-5 पुष्पमुद्रि (G₂ M₂ "मुद्र; G₅ "मका) रवर्णक, G₂ M₁
 पुष्पमुद्गरपर्णक

14 K₅ T₂ om. 14 (cf v. 1 11, 9) — *) K (K₅
 om) D₂ D₂ 1 D₂ 7 10 T₁ पिठरक, D₁ पठिरकि, G₂
 M₂ 4 (inf lin as in text) 5 पीठकर, G₅ पीठरक्त
 — *) K₂ D₂ 1 सवृत्तो, D₁ T₁ G₁ 4 5 सुवृत्तो K₁
 वृत्तकस्तथा, K₂ 8 हृद एव च — *) K₁-8 D₁ 10 पिंढीरो,
 B₂ T₁ G₁ 4 M₂ पिंढको, D₂ पिंढीरो, G₂ 5 M₁ (inf lin)
 पिंढीरो; G₅ यधको, M₁ पिजरो D₂ विद्रुपत्र, S (T₂ om)
 विल्वनेत्र — *) A few MS मूपका

15 K₅ T₂ om. 15 (cf v. 1 11, 9) — *) T₁ G₂
 शिलिप, G₂ 4 M₂-4 शिली (G₂ M₂ "लि) प (for दिलीप)
 D₇ शदा (for शङ्ख) — *) Cf. 1 31 13^a K₂ 8

C. B. 8081
B. 5 103 15
K. B. 103. 15

कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च कुमारः कुशकस्तथा ॥ १५
विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखो जयः ।
वधिरान्धौ विकुण्डश्च विरसः सुरसस्तथा ॥ १६
एते चान्ये च बहवः कश्यपस्यात्मजाः स्मृताः ।
मातले पश्य यद्यत्र कश्चित् रोचते वरः ॥ १७
कण्व उवाच ।

मातलिस्त्वेकमव्यग्रः सततं संनिरीक्ष्य वै ।
पग्रच्छ नारदं तत्र प्रीतिमानिव चाभवत् ॥ १८
स्थितो य एष पुरतः कौरव्यस्यार्यकस्य च ।
द्युतिमान्दर्शनीयश्च कस्यैप कुलनन्दनः ॥ १९
कः पिता जननी चास्य कतमस्यैप भोगिनः ।
वंशस्य कस्यैप महान्केतुभूत इव स्थितः ॥ २०

प्रणिधानेन धैर्येण रूपेण वयसा च मे ।
मनः प्रविष्टो देवर्षे गुणकेश्याः पतिर्वरः ॥ २१
मातलिं प्रीतिमनसं दृष्ट्वा सुमुखदर्शनात् ।
निवेदयामास तदा माहात्म्यं जन्म कर्म च ॥ २२
ऐरावतकुले जातः सुमुखो नाम नागराट् ।
आर्यकस्य मतः पौत्रो दौहित्रो वामनस्य च ॥ २३
एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले ।
नचिराद्वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः ॥ २४
ततोऽब्रवीत्प्रीतिमना मातलिर्नारदं वचः ।
एष मे रुचितस्तात जामाता भुजगोत्तमः ॥ २५
क्रियतामत्र यत्नो हि प्रीतिमानस्म्यनेन वै ।
अस्य नागपतेर्दातुं प्रियां दुहितरं मुने ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

दीतिको, D₁ बाह्यको (for ज्योतिष्को) T₁ G₁ 4 च (for अथ) K₈ M₈ 5 पराजित* (for अपरा*) — °) = 1 31 13° — °) K₄ B D (except D₁) कुह (B₄ D₈ कुह, D₈ कुत)र* (for कुमार*) K₁ 8 5 D₂ (by corr) 8 4 8-10 कुदाय*, K₄ B₁ 5 5 D_n D₈ D₈ कुदाक*, D₁ कुहर*, D₈ कुहार*, D₁ M कुशिक*, G₈ कुलुश* (for कुदाक*)

16 K₈ T₂ om. 16 (of v 1 11, 9) — °) K₁-8 D₁₀ M₈ विराजो, T₁ G₁ M₄ 5 विरजो (M₄ 3m/ 1m *गो) (for विरजा) K₁-8 गरण*, D₁ च रय* (for धारण*) — °) K₂ वधिराक्षो, D₈ D₈ 4. 7-9 व(D₈ रु)धिराधो, D₈ विधिरोधो, D₈ 8 रुधिरार्थो, S (T₂ om) वधिरश्च (for *रान्धौ) K₈ विकुडि., K₄ B₂ 5 D_n D₈ विकुडिः, B₁ 8 4 D₈-5 9 वि(D₈ 4 9 रु)गुडिः, D₈ D₈ विगुडि (D₈ *दी), D₁ च कुटी, D₂ च कुठि, G₈ 5 विकर्णः (for विकुण्ड) — °) S (T₂ om) विरथ* (G₈ विरद*) T₁ G₁ 2 5 M (except M₂) सुरय*, G₈ सुरद*.

17 °) T₂ ह्यादिनागमुख्याश्च — °) K₈ S काश्य-पस्या*

18 B D_n D₈ D₁ 5 5 T₁ om the ref — °) K₄ B D_n D₈ D₁ 5 5 G₄ एकम् (as in text), the rest एवम् K (except K₄) D₈ 4 7-10 उक्तस्तु, D₂ अप्यग्र, T₁ G₁ 4 अन्यग्र — °) D₂ G₂ पुरत*, T₁ G₁ 8 4 M (except M₂) प्रतत (for स*) T₁ G₁ 4 सु (for स), and च (for चै) K (except K₄) D₈ 4 7-10 नागान्वीक्ष्य समतत* — °) D₁ अपि (for इव) G₈ स (for च)

B₁-8 D₁₀ भारत, D₈ अब्रवीत् (for अभवत्). — After 18, K₁ ins

437* महर्षे शंस मे सर्वं पृच्छतो ज्ञातुमिच्छतः ।

करामलकवत्सर्वं तव ज्ञानं महामुने ।

19 °) K₈ D₈ 8 9 पुरूप. (for पुरत) — °) K₄ B D_n D₈ D₈ 8 8 तु (for च) — °) T₂ G₂ *नदक*.

20 °) B₂ D₈ चा, D₈ D₁ T₁ G₁ M का (for च) — °) K₈ T₂ G₂ एव (for एष) — K₈ om. 20° — °) D₈ 4 9 यस्य (for कस्य), T₂ G₂ एव (for एष) D₂ कस्यैप वशे द्युतिमान् — °) S व्यवस्थित* (for इव स्थित*)

21 °) K₁ चेत (for मन*) — °) M समो (for पतिर्).

22 Before 22, K₄ 4 B D_n D₈ D₈ 8 8 ins कण्व उ* — K₈ om 22 — °) D_n D₈ D₈ T₁ प्रीति* (for प्रीत*)

23 Before 23, K₁ D₁-4 7-10 T G (except G₈) ins नारद उ* (resp नारदः). — °) T₁ G₁ 4 भोगि* (for नाग*). — °) S मे(T₂ G₂ मौ)नकस्य (for वामनस्य)

24 °) S (except M₂ 5) तु (for हि) — °) K (except K₄) D₈ 4 7 9 10 निकुभो; D₂ विक्षरो, G₂ कुरवो, G₈ चुकुरो (for चिकुरो) — °) S अचिरादै*

25 °) B₁-8 D₈ G₄ प्रीति* (for प्रीत*). — °) T₂ G₂ transp मातलिर् and नारद. — °) D₂ 5 7.8 T₁ G (except G₂) रुचिर*.

१०२

नारद उवाच ।

सुतोऽयं मातलिर्नाम शक्रस्य दयितः सुहृत् ।
 शुचिः शीलगुणोपेतस्तेजस्वी वीर्यवान्वली ॥ १
 शक्रस्यायं सखा चैव मन्त्री सारथिरेव च ।
 अल्पान्तरप्रभावश्च वासवेन रणे रणे ॥ २
 अयं हरिसहस्रेण युक्तं जैत्रं रथोत्तमम् ।
 देवासुरेषु युद्धेषु मनसैव नियच्छति ॥ ३
 अनेन विजितानश्चैर्दोर्म्यां जयति वासवः ।
 अनेन ग्रहते पूर्वं बलमित्प्रहरत्युत ॥ ४
 अस्य कन्या वरारोहा रूपेणासदृशी भुवि ।
 सत्त्वशीलगुणोपेता गुणकेशीति विश्रुता ॥ ५
 तस्यास्य यत्ताञ्चरतत्रैलोक्यममरद्युते ।

सुमुखो भवतः पौत्रो रोचते दुहितुः पतिः ॥ ६
 यदि ते रोचते सौम्य भुजगोत्तम साचिरम् ।
 क्रियतामार्थक क्षिप्रं बुद्धिः कन्याप्रतिग्रहे ॥ ७
 यथा विष्णुकुले लक्ष्मीर्यथा स्वाहा विभावसोः ।
 कुले तव तथैवास्तु गुणकेशी सुमध्यमा ॥ ८
 पौत्रस्यार्थं भवांस्तस्माद्गुणकेशीं प्रतीच्छतु ।
 सदृशीं प्रतिरूपस्य वासवस्य शचीमिव ॥ ९
 पितृहीनमपि ह्येनं गुणतो वरयामहे ।
 बहुमानाच्च भवतस्तथैवैरावतस्य च ।
 सुमुखस्य गुणैश्चैव शीलशौचदमादिभिः ॥ १०
 अभिगम्य स्वयं कन्यामयं दातुं समुद्यतः ।
 मातलेस्तस्य संमानं कर्तुमर्हो भवानपि ॥ ११

C. B. 2654
 B. E. 104 12
 K. E. 104 12

26 ^a) K₄ B₄ s Dn T₁ वै (for हि) — ^b) K₂ s D₁ s G₅ अस्मि तेन (for अल्पनेन) — K₅ om 26^{ad}
 — ^c) K₄ B Dn D₅ D₂-e 8-10 असौ नागाय वै दातुं, D₁ अस्मिन्नागपती दातुं

Colophon. — Sub-parvan B₁ s D₂ T₁ G₅ भगवद्गीता, followed by मातलिवरान्वेषण K B₂ s Dn D₅ D₂-s 10 G₁ M (all om. sub-parvan name) mention only मातलिवरान्वेषण — Adhy names T₁ G₁ s सुमुखदर्शनं, M वरदर्शन — Adhy no (figures, words or both) D₅ 99, D₁ M₁-s s 104, T G₁ 2 s 105, G₅ M₄ 103 — S'loka no Dn D₅ 26

102

Before the ref., S ins

438*

कण्व ।

मातलेर्वचनं श्रुत्वा नारदो मुनिसत्तम ।

अग्रवीक्ष्णागराजानमार्थकं कुरुनन्दन ।

1 T₂ G₂ om. the ref. G₅ s कण्व (for नारद उ^a)
 — ^b) K₁-s D₁ 10 मन्त्रा (for सुहृत्) — ^c) K₂ s सर्व^a
 (for शील^a) — ^d) D₅ s तपस्वी; Ca s तेजस्वी (as in text)

2 K₄ om. 2^{ad} — ^a) D₁ T G₁ 2 s अत्पेतर^a — ^d)
 B₅ G₁ 2 s समो (for the first रणे)

3 ^a) D₁ s G₅ हय^a (for हरि^a) — ^b) D₅ s जेतु^a,

51

[401]

T₁ चैतद्, T₂ M₁ 2-5 चेम, G₁ 4 चैद्र, G₂ चैत्र, G₅ चैक,
 M₂ चैद्र (for जैत्र) — K₅ om. 3^{ad}

4 ^a) S (except G₂ s M₁ 2) विजितं द्वयैर् — ^{ad})
 K₄ B (except B₅) Dn D₅ D₅ s s transp ग्रहते and
 बलमित् D₂m s (before corr) 4.9 प्रकृ^a (for ग्रह^a)
 K₅ D₁ बलमित्, M₁ 2 बलमित्, M₅-s व (M₅ inf
 in व)लमृत्

5 ^b) T₂ G₂ s अमदशा D₂ 7 10 शुभा (for भुवि)
 — ^a) K₂ B₄ s Dn G₂ सत्य^a, T₂ G₅ सर्व^a

6 ^a) K₂ च, D₂ प्र- (for [अ]स्य) — ^b) K₁ Dn₁
 D₅ D₅ s s T₁ G₁ अमरद्युते, G₂ s अमितद्युते (G₅ ते)

7 ^a) D₁ याचते (for यदि ते) B₂ s Dn D₅
 D₁ s G₄ सम्यक् (for सौम्य) — ^d) K₂-4 B D
 (except D₁ s 10) कन्यापरिग्रहे

8 ^a) G₅ च विष्णवे (for विष्णु^a) K₅ लक्ष्मीर्यथा
 विष्णुकुले — ^b) K₁ 2 s D₅ 10 विभावसौ

9 K₅ om. 9^a-10^a — ^b) K₁-s D₅ T G₁ 2 s
 प्रयच्छतु (for प्रती^a) — ^c) T₁ G₁ 4 पति^a, Ca d s प्रति^a
 (as in text)

10 K₅ om. 10^{ab} (cf v1 9) — ^a) K₂ B₅-s
 Dn₂ D₁ 6 T₂ G₂ s सुमुखश्च (K₅ ख स) (for खस्य)
 K₂ s D₁₀m सुमुख सुगुणश्चैव — ^f) K₂ शौचदील^a
 (by transp)

11 ^b) T₂ G₂ s s M₅-s वय दातु समुद्यता — ^c) N
 (except K₁) मातलिस्तस्य K (except K₄) D₅ 10 T₁

कण्व उवाच ।

स तु दीनः प्रहृष्टश्च प्राह नारदमार्यकः ।
 त्रियमाणे तथा पौत्रे पुत्रे च निधनं गते ॥ १२
 न मे नैतद्गुह्यं देवर्षे वचनं तव ।
 सखा शक्रस्य संयुक्तः कस्यायं नेप्सितो भवेत् ॥ १३
 कारणस्य तु दौर्वल्याच्चिन्तयामि महामुने ।
 अस्य देहकरस्तात मम पुत्रो महाद्युते ।
 भक्षितो वैनतेयेन दुःखार्तास्तेन वै वयम् ॥ १४
 पुनरेव च तेनोक्तं वैनतेयेन गच्छता ।
 मासेनान्येन सुमुखं भक्षयिष्य इति प्रभो ॥ १५
 ध्रुवं तथा तद्भविता जानीमस्तस्य निश्चयम् ।
 तेन हर्षः प्रनष्टो मे सुपर्णवचनेन वै ॥ १६
 मातलिस्त्वब्रवीदेनं बुद्धिरत्र कृता मया ।
 जामातृभावेन वृतः सुमुखस्तव पुत्रजः ॥ १७
 सोऽयं मया च सहितो नारदेन च पन्नगः ।

त्रिलोकेशं सुरपतिं गत्वा पश्यतु वासवम् ॥ १८
 शेषेणैवास्य कार्येण प्रज्ञास्याम्यहमायुजः ।
 सुपर्णस्य विधाते च प्रयतिष्यामि सत्तम ॥ १९
 सुमुखश्च मया सार्धं देवेशमभिगच्छतु ।
 कार्यसंसाधनार्थाय स्वस्ति तेऽस्तु भुजंगम् ॥ २०
 ततस्ते सुमुखं गृह्य सर्व एव महौजसः ।
 दद्युः शक्रमासीनं देवराजं महाद्युतिम् ॥ २१
 संगत्या तत्र भगवान्विष्णुरासीच्चतुर्भुजः ।
 ततस्तत्सर्वमाचख्यौ नारदो मातलिं प्रति ॥ २२
 ततः पुरंदरं विष्णुरुवाच भुवनेश्वरम् ।
 अमृतं दीयतामस्मै क्रियताममरैः समः ॥ २३
 मातलिर्नारदश्चैव सुमुखश्चैव वासव ।
 लभन्तां भवतः कामात्काममेतं यथेप्सितम् ॥ २४
 पुरंदरोऽथ संचिन्त्य वैनतेयपराक्रमम् ।
 विष्णुमेवाब्रवीदेनं भवानेव ददात्विति ॥ २५

G३ सम्मान

12 B३ D१ S (except G३) om the ref — °) K३
 Dn१ D१ ३ ४ ९ Cn द्विय°, D३ D२ T G प्रीय°, M३-५ त्रिय°
 (for त्रिय°) — After 12, Dn३ D३ ins

439* कथमिच्छामि देवर्षे गुणकेर्षीं स्तुपा प्रति ।

13 G४ om 13^a-14^b Before 13, all MSS ins.
 आर्यक उ° (resp आर्यक°) — °) K३ D१ न ममै°, T२ G१
 न मे चै° (for न मे नै°) — °) K३ D (except D२ १ ९ 10)
 G१ २ M२ ५ महर्षे G३ M वचनात्त्व — °) D२ दयित,
 D१ 10 सद्यधी, Cn d ३ सयुक्त (as in text)

14 G४ om 14^{ab} (cf v. 1 13) — °) D२-४ १ ९ G१
 च (for तु) — T१ om 14^{ad} — °) K३ D१ 10 महाद्युति,
 T२ G२ ३ ५ M३-५ मते, G१ ४ M१ २ सुने (of 14^b) — °)
 D२ दुःखिता° (for दुःखार्ता°) D१ G३ ५ ते (for वै) D३
 D३ ९ स्वय (for वयम्)

16 °) D२ तदा तद्, S (except T२ G२) तथैव (for
 तथा तद्) — °) K३ Dn१ T१ G३-५ प्रणष्टो M१ वै (for मे)
 — °) D३ D३, ९ च, D३ T१ G१ ४ M मे (for वै) T२ G२
 सुपर्णवचनान्मुने — After 16, T G२ ३ ५ ins

440* कण्व ।

आर्यकस्य वच श्रुत्वा गरुड प्रति भाषितम् ।

17 Before 17, N (except B३ D१-४) ins कण्व उ°
 — °) T२ G२ ३, M (except M३) भावे च S (except

T२ G४ पुन (for वृत)

18 °) K३ ५ D३ ४ ९ 10 त्रैलोक्येशं M३-५ सुरभेष्ट.

19 °) T G कार्यस्य, Cn ३ कार्येण (as in text) — °)
 B१ ३ D२ (by corr) ३ ४ ९ 10 प्रज्ञास्यामि, D१ प्रज्ञास्याम्,
 T१ G१ ४ प्रदद्यात्, T२ G२ ३ ५ प्राप्त स्यात्, M C३ प्रज्ञा स्यात्;
 Cn प्रज्ञास्यामि (as in text) S महदायुज° (for अहमा°)
 — °) K२ ३ B३ तेन (for ते च) — °) K२ प्रयतिष्याम,
 B३ प्रतियास्यामि K३ सत्वर°

20 D३ om 20-23 — °) D३ कार्यसंसाधनार्थाय —
 After 20, K३ D२-४ ३ ९ S ins

441* आर्यकेणाम्यनुज्ञातो गम्यतामिति भारत ।

21 D३ om 21 (cf v. 1 20) — °) S गत्वा स्वर्गं
 (for सर्व एव)

22 D३ om 22 (cf v. 1 20) — °) M१ ३ तदस्मिन्
 (for ततस्तत्) S आचष्ट (for आचख्यौ)

23 Before 23, K१ २ ३ D१ ५ (marg) १ 10 ins कण्व
 उ०, K३ ४ B Dn D३ D२-४ ९ वैशपायन उ° — °) D१ T२
 भुवनेश्वर°

24 °) D२ (before corr) भारत; some MSS.
 वासव — °) K२ ३ ५ Dn१ D२-४ ९ 10 G३ लभता; T
 G१ २ ५ M लभतु; G४ अह तु (for लभन्तां) Some MSS
 कामान् — °) K३ ममैव च, D१ काम्यमेत (for काममेत°)
 Dn१ G२ पुन, D१ G३ एव (for एत)

विष्णुरुवाच ।

ईशस्त्वमसि लोकानां चराणामचराश्च ये ।

त्वया दत्तमदत्तं कः कर्तुमुत्सहते विभो ॥ २६

कण्व उवाच ।

प्रादाच्छक्रस्ततस्तस्यै पन्नगायायुरुत्तमम् ।

न त्वेनममृतप्राशं चकार बलवृत्रहा ॥ २७

लब्ध्वा वरं तु सुमुखः सुमुखः संवभूव ह ।

कृतदारो यथाकामं जगाम च गृहान्प्राति ॥ २८

नारदस्त्वार्यकश्चैव कृतकार्यौ मुदा युतौ ।

प्रतिजग्मतुरभ्यर्च्य देवराजं महाद्युतिम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

कण्व उवाच ।

गरुडस्तत्तु शुश्राव यथावृत्तं महाबलः ।

आयुःप्रदानं शक्रेण कृतं नागस्य भारत ॥ १

पक्षवातेन महता रुद्धा त्रिभुवनं रमः ।

सुपर्णः परमकुद्धो वासवं समुपाद्रवत् ॥ २

गरुड उवाच ।

भगवन्किमवज्ञानात्क्षुधां प्रति भये मम ।

कामकारवरं दत्त्वा पुनश्चलितवानसि ॥ ३

निसर्गात्सर्वभूतानां सर्वभूतेश्वरेण मे ।

आहारो विहितो धात्रा किमर्थं वार्यते त्वया ॥ ४

C. 5. 8677
B. 5. 103. 4
K. 5. 103. 4

25 ^a) S वासवस्त्वय (for पुरं) — ^o) K₁ B₂ D₁ 8-5
T₁ G₁ 4 M₁ 3 4 एव, D₈ G₈ 5 M₂ देव (for पुन) — ^d)
B₁ 3 T₂ इह (for इति)

26 D₁ T₁ G₁ श्रीविष्णु, T₂ G₂ 3 5 श्री (G₂ om)
भगवान् (for विष्णु) — ^a) K₁ B₁ D (except D₁₀)
सर्वलोकानां, G₁ असि देवानां, G₈ असि भूतानां — ^o)
D₂-4.9 अदात्त (for अदत्त) — ^d) K₂ अर्हति वै (for
उत्सहते) K₂ 3 पुमान्, K₅ D₈ प्रभो (for विभो)

27 K (except K₂) B D (except D₂-4 7-9) T₁
om the ref G₁ 3-5 M₂-5 वैशं (G₅ with prefixed श्री)
(for कण्व उ) — ^a) T₁ G₁ 4 शतक्रतुस् (for शक्रस्ततस्)
— ^b) D₂ (by corr) 3 4 9 सुरोत्तम (for आयुस्त्वमम्)
— ^c) K₂ 3 D₂-4 9 G₁ त, G₄ 5 स (for न) — ^d)
Some S MSS वल् (for वल्)

28 ^a) M₅ चायुस् (for वर) K₅ D₁₀ च (for तु)
— ^b) D₈ स (for स) K (except K₁) D₈ सं (K₅
स) वभूव मुदान्वित, B₁ 2 4 सुमुख प्रत्य (B₁ सम) पद्यत;
D₂ 4 7.2.10 वभूव स (D₇ 10 स च तत्र) मुदान्वित — ^c)
K₂ 3 D₇ 10 काल (for काम)

29 ^a) B₈ D₈ T₁ G₈ 5 M₁ 2 च (for तु) — ^b)
D₈ 4 9 कृतकामौ K₂ 5 B₅ D₅ D₇ 8 10 T₁ G (except
G₂) मुदान्वितौ — ^c) K₄ B₂ 4 Dn अभि, T₁ G₁ 4 प्रति,
(for प्रति) — ^d) K₂ शतक्रतु (for महा)

Colophon om in K₅ — Sub-parvan K₂ 3 B₁ 3
T₁ G₁ 2 5 M₁ 2 भगवद्गीता, to it K₂ 3 B₁ 3 G₁ add

मातलिवरान्वेषण K₁ 4 B₂ 4 5 Dn D₈ D₂ 5-8 10 M₂-5
(all om sub-parvan name) mention only मातलि-
वरान्वेषण — Adhy name T₁ G₁ 4 सुमुखविवाह, G₂ 5
मातलिवरलाम, M वरलाम — Adhy no (figures,
words or both) D₈ 100, D₈ 95, D₇ M₁-3 5 105,
T G₁ 2 4 5 106, G₈ M₄ 104 — S'loka no Dn 28;
D₈ 30

103

1 ^a) G₈ 5 सुपर्णस् (for गरुडस्) K₄ B₄ Dn D₁ 7
G₂ तत्र, B₁ 3 5 तच्च, B₂ त्वय, D₂-4 8 9 T₁ G₁ 3 5 त तु
(for तत्तु) — ^b) T₁ G₁ 4 अरिंदम (for महानल) — ^c)
K₁ 5 D₇ 10 transp शक्रेण and नागस्य S सुमुखस्य तु
(for कृत नागस्य)

2 ^a) K₁-3 D₂ (before corr) अय वेगेन, K₅ D₁
अय वातेन (for पक्षवातेन) — ^d) S गरुड (for वासव)
D₂ M₁ (inf lin as in text) समुपागमत्

3 D₁ om 3 — ^a) K₁ मव (for भग) K₅ अवज्ञाते,
D₇ अनुज्ञात्वा, D₁₀ इव ज्ञानात् (for अव) — ^b) K₁ 5 D₇ Ca
G₅ m क्षुध, K₈ D₂ G₄ क्षुधा (for क्षुधां) K₁ 5 D₇ Ca
नये, K₂ 3 मय, D₂ नय (for मये) K₄ B Dn D₈ D₂-6
8-10 वृत्ति प्रतिहता मम — ^c) K B₈ Dn₁ D₈ 4 5
(before corr) 9 10 m वश गत्वा, B₅ D₅ D₇ c Ca. d
वश दत्त्वा — After 3, K₂ 3 read 7^{ab}

4 ^a) D₂ M₂ निसर्गे, T G नि (T₁ G₅ वि) सर्ग
(for निसर्गाव)

C. 5. 2878
B. 5. 105. 5
K. 5. 108. 5

वृत्तश्चैव महानागः स्थापितः समयश्च मे ।
अनेन च मया देव भर्तव्यः प्रसवो महान् ॥ ५
एतस्मिंस्त्वन्यथाभूते नान्यं हिंसितुमुत्सहे ।
क्रीडसे कामकारेण देवराज यथेच्छकम् ॥ ६
सोऽहं प्राणान्विमोक्ष्यामि तथा परिजनो मम ।
ये च भृत्या मम गृहे प्रीतिमान्भव वासव ॥ ७
एतच्चैवाहमर्हामि भूयश्च बलवृत्रहन् ।
त्रैलोक्यस्येश्वरो योऽहं परभृत्यत्वमागतः ॥ ८
त्वयि तिष्ठति देवेश न विष्णुः कारणं मम ।
त्रैलोक्यराज राज्यं हि त्वयि वासव शाश्वतम् ॥ ९
ममापि दक्षस्य सुता जननी कश्यपः पिता ।
अहमप्युत्सहे लोकान्समस्तान्योदुमञ्जसा ॥ १०

असह्यं सर्वभूतानां ममापि विपुलं बलम् ।
मयापि सुमहत्कर्म कृतं दैतेयविग्रहे ॥ ११
श्रुतश्रीः श्रुतसेनश्च विवस्वात्रोचनामुखः ।
प्रसभः कालकाक्षश्च मयापि दितिजा हताः ॥ १२
यत्तु ध्वजस्थानगतो यत्नात्परिचराम्यहम् ।
बहामि चैवानुजं ते तेन मामवमन्यसे ॥ १३
कोऽन्यो भारसहो ह्यस्ति कोऽन्योऽस्ति बलवत्तरः ।
मया योऽहं विशिष्टः सन्वहामीमं सवान्धवम् ॥ १४
अवज्ञाय तु यत्तेऽहं भोजनाद्वपरोपितः ।
तेन मे गौरवं नष्टं त्वत्तश्चास्माच्च वासव ॥ १५
अदित्यां य इमे जाता बलविक्रमशालिनः ।
त्वमेपां किल सर्वेषां विशेषाद्बलवत्तरः ॥ १६

5 ^a) K₁ 5 D₂ 7 10 तु (for च) K₄ B₁ 8 D₃ 4 9 T
G₁ 2 4 M₂ 5 एव (for एष) K₄ B₂ 5 D₃ D₂-5 8 9
M₃ 4 मया (for महा) — ^b) D₂ transp स्थापित and
समय

6 ^a) K₄ B₁ 8 4 D_n D₅ D₅ 0 8 तु तथामूले; K₅
त्वन्यथावृत्ते — K₄ (which om 6^c-7^d) ins 442* after
6^{ab} — ^c) K₅ D₁₀m क्रीडामि K₂ कामचारेण — ^d)
D₈ 4 9 G₂ यथेप्सित, T₁ G₁ 4 यथेच्छत्

7 K₄ om 7 (of v l. 6), T₂ om 7^{cd} — K₂ 8
read 7^{ab} after 3 — D_{n1} D₅ 0 8 S ins after 7. K₄
(which om 6^c-7^d), after 6^{ab}

442* कण्व उवाच ।

श्रुत्वा सुपर्णवचन सुमुखो दुर्मुखस्तदा ।
त्यक्त्वा रूप विवर्णस्तु सर्परूपधरोऽभवत् ।
गत्वा विष्णुसमीप तु पादपीठ समाश्रितम् ।

इन्द्र उवाच ।

न मया कृत दैनतेय न मा क्रोद्धु त्वमर्हसि ।
दत्तामयं स सुमुखो विष्णुना प्रमविष्णुना । [5]
श्रुत्वा पुरदरेणोक्तमुवाच विनतासुत ।

[(L 1) T G₁ 2 5 M₂ तथा (for तदा) — (L 2) K₄
D_{n1} D₅ 0 8 नव° (for सप°) — (L 3) K₄ D₅ 0 8 तत्तु
(for पाद-) T₁ G₅ अवा°, G₈ अथा° (for समा°) —
After line 3, D_{n1} ins

443* ततः पुरदरो वाक्यमुवाच गरुड प्रति ।

— (L 4) D_{n1} न मया दैनतेयेह क्रोधं कर्तुं त्वं — (L 5)
T₂ G₂ M₂ 5 तु (for स)]

9 ^a) D₂-3 0 T₁ G₁ देवेशे, G₈ देवाना (for देवेश)

— G₈ om (hapl) 9^b-11^a

10 G₈ om 10 (cf v l 9) — ^b) S (mostly)
काश्यप — ^d) K₈ B₅ D_n D₅ D₅ 0 8 G₄ समवाद्, B₈
समग्रान् (for समस्तान्) K₂ D₃ 4 9 S (G₈ om) ओजसा
(for अजसा)

11 G₈ om 11^a (of v l 9) — ^d) K₅ D₁₀ T₁ G₄
M °निग्रहे

12 ^a) K₁ D₅ 8 श्रुतधी — ^c) K₄ B (except B₅)
D_n प्रसूत, D₅ D₅-8 प्रश्रुत, D₁ प्रहस, T G₁-8 प्रसह.
K₂ 5 B₈ D₅ D₇ कालकाक्षश्च, D₈ 4 9 कल्पश्च, S °काक्षश्च.
— ^d) T₁ G₁ 4 तु (for [अ]पि)

13 K₅ om 13^{ab} — ^a) D₇ G₁ यत्तद् (for यत्तु).
— ^c) K₂ 8 8 T₂ G₂ 8 8 (to rectify metre?) बहामि
चानुज तेह (K₂ 8 येन)

14 ^a) G₈ 8 M (except M₁) भारवहो M₂ [S]पि
(for हि) — After 14^{ab}, K₄ D₁ 5 0 8 ins

444* सोऽहं पक्षैकदेशेन क्षोभये सागरानपि ।
— ^c) B₅ मत्त (for मया) K₂ 8 योय, D₂-4 9 ब्रह्म, B₅
एव, T₂ G M₂-5 यो हि, M₁ कोह (for योऽह) — ^d) K
(except K₄) D₅-8 10 बहामीश तवानुज

15 ^b) K₁ B₂ D₅ D₂ 5 G₈ M₁ 2 व्यवरोपित, K₂ 8
D_{n1} D₂m 8 4 9 T G₁ 2 4 5 अपरोपित — K₅ om 15^c-
16^b — ^c) D₁ 8 4 9 S अष्ट (for नष्ट) — ^d) K₁ वृत्ति
(for त्वत्त) D₇ तस्माच्च (for चास्माच्च) K₂ 8 तव
वाक्यात्तु वासव

16 K₅ om 16^{ab} (of v l. 15) — ^a) D_n D₅₁ D₇
T G₁ 2 5 M₁ आदित्या, D₃₂ D₁ 5 G₈ 4 आदित्या — ^d) K₄

सोऽहं पक्षैकदेशेन वहामि त्वां गतक्लमः ।
 विमृश त्वं शनैस्तात को न्वत्र बलवानिति ॥ १७
 कण्व उवाच ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा खगस्योदकदारुणम् ।
 अक्षोभ्यं क्षोभयंस्ताक्षर्यमुवाच रथचक्रभृत् ॥ १८
 गरुत्मन्मन्यसेऽऽत्मानं बलवन्तं सुदुर्बलम् ।
 अलमसत्समक्षं ते स्तोतुमात्मानमण्डज ॥ १९
 त्रैलोक्यमपि मे कृत्स्नमशक्तं देहधारणे ।
 अहमेवात्मनात्मानं वहामि त्वां च धारये ॥ २०
 इमं तावन्ममैकं त्वं बाहुं सव्येतरं वह ।
 यद्येनं धारयस्येकं सफलं ते विकल्थितम् ॥ २१
 ततः स भगवांस्तस्य स्कन्धे बाहुं समासजत् ।
 निपपात स भारातों विह्वलो नष्टचेतनः ॥ २२

यावान्हि भारः कृत्स्नायाः पृथिव्याः पर्वतैः सह ।
 एकस्या देहशरणायास्तावद्भारममन्यत ॥ २३
 न त्वेनं पीडयामास बलेन बलवत्तरः ।
 ततो हि जीवितं तस्य न व्यनीनशदच्युतः ॥ २४
 विपक्षः सस्तकायश्च विचेता विह्वलः सगः ।
 मुमोच पत्राणि तदा गुरुभारप्रपीडितः ॥ २५
 स विष्णुं शिरसा पक्षी प्रणम्य विनतासुतः ।
 विचेता विह्वलो दीनः किञ्चिद्वचनमब्रवीत् ॥ २६
 भगवल्लीकसारस्य सदृशेन वपुष्मता ।
 भुजेन स्वैरमुक्तेन निष्पिष्टोऽस्मि महीतले ॥ २७
 क्षन्तुमर्हसि मे देव विह्वलसाल्पचेतसः ।
 बलदाहविदग्धस्य पक्षिणो ध्वजवासिनः ॥ २८
 न विज्ञातं बलं देव मया ते परमं विभो ।

C. 5. 3702
B. 5. 103. 29
K. 5. 103. 31

B D (except D7 8 10) बलेन (for विशेषाद्), cf 24^b
 17 ^b) Ds2 M (except M2) त्वा S पराक्रमात् (for गतं) — °) K2 8 B5 M1.2 विमृश (B5 °प)स्व, B2 8 विमृष त्व — °) D7 10 ह्यत्र, G1.5 [S]न्यत्र (for न्वत्र) D1 भवेत् (for इति)
 18 K (except K4) B5 D1 7 10 S om the ref — °) B D (except D8 4 7 9 10) स तस्य (for तस्य तद्) — °) K1 M अक्षोभ्यं क्षो° — °) G1.4 उवाचाय स चक्रभृत्
 19 Before 19, K4 D8 4 9 T1 G1 4 M ins विष्णु, T2 G2 8 8 श्री (G2 om) भगवान् — °) K5 B8 सुदुर्बल, D2 8 8 G5 M2 सुदुर्बल
 20 °) K (except K2) D7 धारयन् (for °ये) — After 20, S ins
 445* न त्व वहसि मा दोभ्यां मोत्र तव विकल्थनम् ।
 [M विकल्थित]
 21 °) K5 D7 transp एन and एक K1 G2 8 8 एत, B2-4 D8 एव (for एन) — °) D1 8 4 9 G (except G5) विकल्थन, Ca विकल्थित (as in text)
 In D5 the portion of the text from stanza 22 up to the end of line 9 of passage No 13 of App I of this parvan is lost on missing fol Hereafter the MS is ignored up to the end of the lacuna
 22 Before 22, K4 D2 (marg) 8 4 9 ins कण्व उ° — °) S इत्युक्त्वा (for तत स) D1 G2 M2 तत्र (for तस्य) — °) K5 समर्पयत्, B1-3 D8-10 समासजत्, S अवास (T1

M2 5 °सु)जत् — After 22^{ab}, D8 ins
 446* सृष्टमात्रो नखाग्रेण गरुत्मान्कश्यपात्मज ।
 D8 cont K4 D8 4 9 ins after 22^{ab}
 447* स्वहन्त्यस्त्रभारोऽभूद्भयस्य जेहकारणात् ।
 On the other hand, S ins after 22^{ab}
 448* आरोपित समुद्रोद्भूत भार व नाशकद्वयात् ।
 [G1 5 बाहु (for भार)]
 23 °) K (except K4) D1 2 (m as in text) यावद्धि (for यावान्हि) — °) Ds (by transp) सह पर्वतैः, G8 सागरे सह — °) D7 T G बाहु°, Ca देह° (as in text)
 24 °) K5 तथैन, Dn1 D8 न त्वेव (for न त्वेन) — °) T2 सवल (for बलेन) K1 5 D7 10 बलिता वर, S पुरुषोत्तम — °) K5 अधिक, D1 T G (except G2) ततोपि, D7 अतो हि (for ततो हि)
 25 °) K4 B D (except D1.7 8) व्यात्तास्य (D2 m विपक्ष as in text) G8 स स्तगात्रश्च — D4 om (hapl) 25^b-26^b — °) Ca d प्रचेता (for विचेता)! — °) T2 G2 °भारात् (for °भार)
 26 D4 om 26^{ab} (cf v l 25) — °) T2 G2 8 M विनतानन, G8 °स्मज — °) T2 G. विवशो (for विचेता) — °) K1.5 D7 10 हरि (for किञ्चिद्)
 27 Before 27, K4 D8 4 9 G1 4 M1 ins गरुड उ (resp गरुड) — °) D8 4 7 9 M3-8 लोकभारस्य, G2 °नायस्य, Ca d °सारस्य (as in text)
 28 °) K4 D2 °मेघम; D7 T2 G2 8 °तेजस (for °चेतस)

C. B. 3702
B. B. 103. 29
K. B. 103. 81

तेन मन्याम्यहं वीर्यमात्मनोऽसदृशं परैः ॥ २९
ततश्चक्रे स भगवान्प्रसादं वै गरुत्मतः ।
मैवं भूय इति स्नेहात्तदा चैनमुवाच ह ॥ ३०
तथा त्वमपि गान्धारे यावत्पाण्डुसुतात्रणे ।
नासादयसि तान्वीरांस्तावज्जीवसि पुत्रक ॥ ३१
भीमः प्रहरतां श्रेष्ठो वायुपुत्रो महाबलः ।
धनंजयश्चेन्द्रसुतो न हन्यातां तु कं रणे ॥ ३२
विष्णुर्वायुश्च शक्रश्च धर्मस्तौ चाश्विनावुभौ ।
एते देवास्त्वया केन हेतुना शक्यमीक्षितुम् ॥ ३३
तदलं ते विरोधेन शमं गच्छ नृपात्मज ।

वासुदेवेन तीर्थेन कुलं रक्षितुमर्हसि ॥ ३४
प्रत्यक्षो ह्यस्य सर्वस्य नारदोऽयं महातपाः ।
माहात्म्यं यत्तदा विष्णोर्योऽयं चक्रगदाधरः ॥ ३५
वैशंपायन उवाच ।
दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा निःश्वसन्भृकुटीमुरः ।
राधेयमभिसंप्रेक्ष्य जहास स्वनवत्तदा ॥ ३६
कदर्थीकृत्य तद्वाक्यमृपेः कण्वस्य दुर्मतिः ।
ऊरुं गजकराकारं ताडयन्निदमब्रवीत् ॥ ३७
यथैवेश्वरसृष्टोऽसि यद्भावि या च मे गतिः ।
तथा महर्षे वर्तामि किं प्रलापः करिष्यति ॥ ३८

इति श्रीमद्वाभारते उद्योगपर्वणि ज्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

29 Ds om 29^{ab} — ^a) K₄ B (except B₅) Dn D₂₋₄ 0 8 T₂ G₁ 2 हि (for वि) D₁ ज्ञात च (for विज्ञात) — ^c) K₁ 8 D₁ 10 जानाम्यहं, K₂ D₈ D₂ मन्यामहे, D₈ 4 0 S मन्ये ह्यहं (D₈ 4 0 G₅ त्यहं) — ^d) B₁ 8 आत्मान (for आत्मनो) K₄ B D (except D₁₀) न सम (for ऽसदृशं) G₅ आत्मान सदृश परै

30 ^a) S शनै (for चक्रे) T₁ G₁ 4 तु (for स) — ^b) S प्रसन्नो (for प्रसाद) K₅ गरुत्मते, D₈ गरुत्मतां D₁ प्रसाद गरुडध्वज — ^c) K₁ B₅ D₈ G₁ Cn d भूया (for भूय) — After 30, K₄ Dn₁ D₂ (marg) 8 4 0 (om line 1) 8 0 S ins

449* पादाद्दुष्टेन विक्षेप सुमुख गरुडोरसि ।-

— ततः प्रवृत्ति राजेन्द्र सह सर्पेण वर्तते ।

एव विष्णुप्रलाकान्तो गर्वनाशमुपागमत् ।

गरुडो बलवान् राजन्वैनतेयो महायशः ।

[(L 3) K₄ Dn₁ D₂ m 8 4 0 8 9 उपागत (for 'गमत्')]

31 Before 31, K₄ B Dn D₈ D₆ ins. कण्व उ^a — ^a) T₂ G₂ राजेन्द्र (for गान्धारे)

32 ^a) D₁ युधि (for रणे) K₁ D₁ विहन्यात्कस्तु तौ रणे, K₂ 8 यमलौ तत्समौ रणे, K₄ G₅ न हन्यात्तावक रणे, D₈ निहन्यात्क तु तौ रणे, T₁ G₁ 2 4 नि(T₁ G₄ न)हन्यात्तावकान्ते, G₈ M न हन्यात्तात क(M₁ 2 कान्)रणे

33 ^b) D₈ धर्मिष्ठौ (for धर्मस्तौ) D₂ T₂ G₂ चैवा^a (for तौ चा^a) D₈ T₁ G₁ 4 om च — ^d) K₄ B₂ 4 5 D (except D₁ 2 7) हेतुना वीक्षितु क्षमा

34 ^c) = 5 8 6 10^c

35 ^a) K₄ B D (except D₁ 2 7) प्रत्यक्षदर्शी, T₂ प्रत्यक्षोऽस्य च (for प्रत्यक्षो ह्यस्य) — ^c) K₄ B Dn₂

D₈ (before corr) 4 0 8-10 माहात्म्यस्य (for माहात्म्यं यत्) B₂ G₈ 5 तथा (for तदा) — ^d) K₄ B D (except D₂ 10) सो (for यो)

36 ^b) A few MSS भृकुटी — ^c) K₁ G₅ M₂ अपि; T₁ G₁ 4 उप (for अभि)

37 ^c) K₁ कर (for ऊर) K₁ 8 D₃ 4 7-10 करि^a (for गज^a)

38 ^a) G₅ तथा (for यथा), and [S]ह (for ऽस्मि) — ^b) K₅ D₁₋₄ 7 0 10 S मम चा (for या च मे) K₁-8 यद्भावितमयी गति — ^c) G₄ तथाहमेव K₁ वर्तेह, K₅ D₁ वर्तेय, G₂ वर्तिष्ये — ^d) K₂ D₁ 8 4 transp किं and प्रलाप — After 38, P P S Sastri (Mbh Southern Rec, vol VII, p 608), probably following the Kumbh ed, interpolates a stanza (ततः कण्वोऽश्वीव etc) which was not found in any of the MSS. collated for this edition!

Colophon D₈ missing — Sub-parvan (K₂ 8 B₁ 8 Dn₁ D₈ 10 T₁ G₁ M भगवद्यान, to it all (except T₁) add मातलिवरान्वेषण, K₂ 8 D₁₀ G₁ M cont समाप्त K₁ 4 8 B₂ 4 8 Dn₂ D₈ D₂ 6 7 G₅ (all om sub-parvan name) mention only मातलिवरान्वेषण, followed by समाप्त (except in Dn₂ D₈) — Adhy name T₁ सुमुखप्रसादे गरुडगर्वहरण; G₁ M₁ सुमुखप्रसाद, G₅ गरुडविकृत्यनेविष्णुमाहात्म्यकथन — Adhy no (figures, words or both) K₅ 64(1), D₁ (by corr) M₁-8 5 106, T₁ G₁ 2 4 5 107, G₈ M₄ 105 — S'loka no: Dn₁ 40, Dn₂ 38, D₈ 45.

१०४

जनमेजय उवाच ।

अनर्थे जातनिर्वन्धं परार्थे लोममोहितम् ।
 अनार्थकेष्वभिरतं मरणे कृतनिश्चयम् ॥ १
 ज्ञातीनां दुःखकर्तारं बन्धूनां शोकवर्धनम् ।
 सुहृदां क्लेशदातारं द्विपतां हर्षवर्धनम् ॥ २
 कथं नैनं विमार्गस्थं वारयन्तीह बान्धवाः ।
 सौहृदाद्वा सुहृत्स्तिग्धो भगवान्वा पितामहः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भीष्मेण यत्क्षमम् ।
 उक्तं बहुविधं चैव नारदेनापि तच्छृणु ॥ ४

नारद उवाच ।

दुर्लभो वै सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत् ।
 तिष्ठते हि सुहृद्यत्र न बन्धुस्तत्र तिष्ठति ॥ ५
 श्रोतव्यमपि पठ्यामि सुहृदां कुरुनन्दन ।
 न कर्तव्यश्च निर्वन्धो निर्वन्धो हि सुदारुणः ॥ ६

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

यथा निर्वन्धतः प्राप्तो गालवेन पराजयः ॥ ७

विश्वामित्रं तपस्यन्तं धर्मो जिज्ञासया पुरा ।

अभ्यगच्छत्स्वयं भूत्वा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ८

सप्तर्षीणामन्यतमं वेपमास्थाय भारत ।

बुभुक्षुः क्षुधितो राजन्नाश्रमं कौशिकस्य ह ॥ ९

विश्वामित्रोऽथ संभ्रान्तः श्रपयामास वै चरुम् ।

परमान्नस्य यत्नेन न च स प्रत्यपालयत् ॥ १०

अन्नं तेन यदा भुक्तमन्यैर्दत्तं तपस्विभिः ।

अथ गृह्णान्नमत्युष्णं विश्वामित्रोऽभ्युपागमत् ॥ ११

भुक्तं मे तिष्ठ तावच्चमित्युक्त्वा भगवान्ययौ ।

विश्वामित्रस्ततो राजन्स्थित एव महाद्युतिः ॥ १२

भक्तं प्रगृह्य मूर्ध्ना तद्वाहुभ्यां पार्श्वतोऽगमत् ।

स्थितः स्थाणुरिवाभ्याशे निश्चेष्टो मारुताशनः ॥ १३

तस्य शुश्रूषणे यत्नमकरोद्गालवो मुनिः ।

C. 5. 8727
B. 5. 104. 14
K. 5. 104. 14

104

2 Ks om 2 (along with 1) — ^b) T₁ G_{1.4}
 शोककारक — D₈ G₂ om. (hapl) 2^{cd} — ^c) T₂
 क्लेशकर्तार — ^d) D₂ दुहृदा (for द्विपता)

3 ^a) D₈ चैन, T₂ G₅ एन (for नैन) — ^b) M₁
 मानवा (for बान्धवा) — ^c) K₂ ३ भीमो (for त्रिग्धो)
 — ^d) D₁ च, T₂ स, Ca d वा (as in text)

4 K₁ om 4 — ^c) S चापि (for चैव)

5 ^a) M₈₋₅ त्रिग्ध (for श्रोता) — ^b) D₈ सु (for
 च) S transp हित and सुहृत् — ^c) K₁ ह, T₁ G_{1.4}
 च (for हि) T₂ G₂ यस्मिन्, C₅ यत्र (as in text)
 — ^d) T₁ G₄ स, C₅ न (as in text) T₁ G_{1.4} तस्य, C₅
 तत्र (as in text)

6 ^a) K₁ ८, D₁ S चापि (for अपि) — ^c) G₈ ६ हि
 (for च) — ^d) K₂ चैव, G₈ ६ च सु (for हि सु)

7 ^{ab}) = 5 35 5^{ab}, 95 11^{ab}, 131 1^{ab} — ^d)
 K_{1.2} ३ B₂ ८ D₁₋₄ १ २ 10 Ca पराभव (for 'जय')

8 ^c) K₂ G₁ C₁ ३ अभ्या, Ca अभ्य (as in text)
 B₁₋₃ D₈ (m as in text) ४ ३ मोक्ष, Ca d भूत्वा (as in
 text) — ^d) A few N MSS वशिष्ठो

9 ^c) D₈ ३ सर्वतो (for क्षुधितो) — ^d) K_{1.4} B_{1.2} ४

Dn D₈ D₈ ३ T₂ तु, K₂ ३ हि, D₁ T₁ G₁ ३ च (for ह)

10 ^a) K₂ ३ हि (for स्य) T₂ G₂ संप्राप्य, Ca d
 संप्रात (as in text) — ^b) B₁ २ ६ Dn₂ D₈ D₂ ३ ३ T
 G M₁ त (for वै) — ^c) T G परमाज्ञ स (T₂ प्र, G₂ स्व,
 G₄ च) यत्नेन — ^d) K₄ B D (except D₂ १) T₂ त, T₁
 G₁ २ ४ M₁ २ ६ सं; G₈ ६ स (for स) D₈ प्रत्यपादयत्,
 T₁ G 'साधयत्, Ca d s as in text

11 ^a) K₂ सदा; K₈ T₁ G₁ तदा, G₂ ततो, G₈ ६ M
 यया, G₄ तथा (for यदा) — ^b) D₁ transp अन्यै and
 दत्त — ^c) K₂ D₁ अवगृह्णान्नम्, T₂ G₂ अयोद्ध (for अय
 गृह्णान्नम्) K₂ ३ अत्युष्ण, S (except M₈₋₅) अभ्युष्णं
 (for अत्युष्ण) — ^d) B (except B₂) D (except
 D₂ २ 10) अपि (for अमि)

12 ^c) D₁ T₁ G_{1.2} तदा, T₂ तथा (for ततो) — ^d)
 T₁ G_{1.4} 'तपा' (for 'द्युति')

13 ^a) K₂ ३ चरु, Ca भक्त (as in text) K₂ ३
 G₄ ६ M₈₋₅ त, K₄ B Dn D₈ D₈ ३ वै, K₅ तु, D₂₋₄ ०
 [अ]य, T₁ G₈ ते (for तद्) — ^b) T₁ G₈ ६ बहत्, T₂ G₈
 भवत्, G_{1.4} बहन् (for ऽगमत्) K₄ B D (except D₁)
 वाहुभ्या सदि (D₈ 10 दासि) तवत् — ^c) N (mostly)
 अभ्यासे

C. B. 8727
B. 5. 104. 14
K. 5. 104. 14

गौरवाद्बहुमानाच्च हर्देन प्रियकाम्यया ॥ १४
अथ वर्षशते पूर्णे धर्मः पुनरुपागमत् ।
वासिष्ठं वेपमास्थाय कौशिकं भोजनेप्सया ॥ १५
स दृष्ट्वा शिरसा भक्तं प्रियमाणं महर्षिणा ।
तिष्ठता वायुभक्षेण विश्वामित्रेण धीमता ॥ १६
प्रतिगृह्य ततो धर्मस्तथैवोष्णं तथा नवम् ।
भुक्त्वा ग्रीतोऽस्मि विप्रर्षे तमुक्त्वा स मुनिर्गतः ॥ १७
क्षत्रभावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः ।
धर्मस्य वचनात्प्रीतो विश्वामित्रस्तदाभवत् ॥ १८
विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य तपस्विनः ।
शुश्रूषया च भक्त्या च ग्रीतिमानित्युवाच तम् ।
अनुज्ञातो मया वत्स यथेष्टं गच्छ गालव ॥ १९
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गालवो मुनिसत्तमम् ।
ग्रीतो मधुरया वाचा विश्वामित्रं महाद्युतिम् ॥ २०

दक्षिणां कां प्रयच्छामि भवते गुरुकर्मणि ।
दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म सिध्यति मानवम् ॥ २१
दक्षिणानां हि सृष्टानामपवर्गेण भुज्यते ।
स्वर्गे क्रतुफलं सद्भिर्दक्षिणा शान्तिरुच्यते ।
किमाहरामि गुर्वर्थं ब्रवीतु भगवानिति ॥ २२
जानमानस्तु भगवाञ्जितः शुश्रूषणेन च ।
विश्वामित्रस्तमसकृद्गच्छ गच्छेत्यचोदयत् ॥ २३
असकृद्गच्छ गच्छेति विश्वामित्रेण भाषितः ।
किं ददानीति बहुशो गालवः प्रत्यभाषत ॥ २४
निर्वन्धतस्तु बहुशो गालवस्य तपस्विनः ।
किञ्चिदागतसंस्मभो विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ २५
एकतःश्यामकर्णानां शतान्यष्टौ ददस्व मे ।
हयानां चन्द्रशुभ्राणां गच्छ गालव साचिरम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

14 ^a) T1 G1 4 अस्व (for तस्य) — ^b) B1 2 4 तदा
(for मुनि) — ^c) K1 D1 10 वा (for च)

15 ^a) D8 8 अथ पूर्णे शते वर्षे — ^b) D1 transp धर्म-
and पुन K8 उपाव्रजत् — ^c) A few MSS वाशिष्ठ.
K1 वासिष्ठ रूपम्, K2 Dn1 D2 T1 G2 5 वासिष्ठवेशम्
— ^d) K2 8 D1 (m as in text) T G1 4 M1 4
भोजनेच्छया

16 ^b) D3 4 9 महान्मना (for महर्षिणा) — K4 om
16^c-18^d

17 K4 om 17 (cf v1 16) — ^a) D3 4 9 प्रगृह्य
तु (for प्रतिगृह्य) — ^b) D1 तदाशनं (for तथा नवम्)
— ^c) S (except G4) विप्रेति (for विप्रर्षे) — ^d) D2-4 9
मुक्त्वा च, D10 इत्युक्त्वा (for तमुक्त्वा) K2 8 पुनर्
(for मुनिर्)

18 K4 om 18 (cf v1 16) — ^a) K5 उपरतो
(for अपगतो) — ^b) B2 D2 T2 G2 गमत् (for गतः)
— ^d) K3 5 B4 D (except D1 9 10) G2-4 M2 5 तथा*,
B1-8 5 G5 ततो* (for तदा*)

19 ^a) D3 4 8 9 G1 2 च (for तु) — ^d) D1
इत्युवाचयत् (for इत्युवाच तम्) B Dn D5 D2 8 10 ह
(for तम्) — ^f) K8 B4 यथेष्टं (for यथेष्ट)

20 ^a) D3 4 9 इत्यु* (for प्रत्यु*) S (except G8)

एन (for इदं) — ^b) K5 T2 G1 2 M (except M5)
सत्तम — ^d) K (except K4) D2 7 10 M1 5 मुनि
(for द्युतिम्)

21 ^a) K4 B (except B2) D (except D2 6) G4
दक्षिणा का प्र — ^b) S (except G4) भवतो (for ते)
— ^c) K1 2 5 D10 वै (for हि) — ^d) D8 4 9 कार्य
(for कर्म) B3 5 D8 D1 Ca मानद, Dn1 D1 T2 G
(except G4) मानवे, Cnp मानव (as in text).

22 ^a) K1 2 D8 T1 G1 5 M2 विसृष्टाना, K8 प्रसृष्टाना,
K4 B Dn D5 D6 7 हि दाता वै, D2 हि दानादि, Ca d 8
विसृष्टाना (for हि सृष्टानां) — ^b) K4 B D (except D1)
भुज्यते (for भु*) — K5 om 22^c-23^b — ^c) Dn D5
तद्धि (for सद्भिर्) — ^d) K4 B D2 (by corr) 3 4 9
दक्षिणाभिस्तथाप्यते Ca cites शान्तिराप्यते, Cs शान्ति.
— ^f) T1 G4 5 भगवन्

23 K5 om 23^{ab} (cf v1 22) — ^a) K4 Dn D5
D6 10 Cnp स जानस्तेन, B D8 4 9 स जानस्तेन, D1 जानानस्तेन
(for जानमानस्तु) T1 G1 4 च (for तु) Cap जातमान*,
Ca 8 जानमान (as in text) Cn cites जानान — ^b)
S रिद्ध (for जित) K4 B Dn D5 D1 2 8 10 वै,
D3 4 9 तु (for च) — ^d) K3 5 अनोदयत्, D2 m. 8. 4 G2
अवोचत (for अचोदयत्)

१०५

नारद उवाच ।

एवमुक्तस्तदा तेन विश्वामित्रेण धीमता ।
 नास्ते न शेते नाहार कुरुते गालवस्तदा ॥ १
 त्वगस्थिभूतो हरिणश्चिन्ताशोकपरायणः ।
 शोचमानोऽतिमात्रं स दह्यमानश्च मन्युना ॥ २
 कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थः संचयः कुतः ।
 हयानां चन्द्रशुभ्राणां गतान्यष्टौ कुतो मम ॥ ३
 कुतो मे भोजनश्रद्धा सुखश्रद्धा कुतश्च मे ।
 श्रद्धा मे जीवितस्यापि छिन्ना किं जीवितेन मे ॥ ४
 अहं पारं समुद्रस्य पृथिव्या वा परं परात् ।
 गत्वात्मानं विमुञ्चामि किं फलं जीवितेन मे ॥ ५
 अधनस्याकृतार्थस्य त्यक्तस्य विविधैः फलैः ।

करणं धारयमाणस्य कुतः सुखमनीहया ॥ ६
 सुहृदां हि धनं भुक्त्वा कृत्वा प्रणयमीप्सितम् ।
 प्रतिर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं वरम् ॥ ७
 प्रतिश्रुत्य करिष्येति कर्तव्यं तदकुर्वतः ।
 मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्तं प्रणयति ॥ ८
 न रूपमनृतस्यास्ति नानृतस्यास्ति संततिः ।
 नानृतस्याधिपत्यं च कुत एव गतिः शुभा ॥ ९
 कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् ।
 अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १०
 न जीवत्यधनः पापः कुतः पापस्य तन्त्रणम् ।
 पापो ध्रुवमवामोति विनाशं नागयन्कृतम् ॥ ११
 सोऽहं पापः कृतघ्नश्च कृपणश्चानृतोऽपि च ।

C. 5. 8752
B. 5. 107 12
K. 5. 107 12

24 °) K (except K₄) Ds₂ Ds₃ G₁ 4 द्दामीति
 25 °) S (except T₂ Gs₃-5) निर्वाचित, Ca as in text

26 26^{ab} = 5 114 5^{ab}, etc — °) Ds Ca s इयाव°, Cap इयाम° (as in text) — °) S तु (G₃ च, G₅ हि) देहि (for ददस्व) K₄ B Dn Ds Ds 8 हयाना चद्रवर्चसा, see below — °) K₄ B Dn Ds Ds 8 अष्टौ शतानि मे देहि, see above.

Colophon missing in Ds, D₁ om it — Sub-parvan K₃ B₁-3 Dn Ds 4 s 9 T₁ G₁ M भगवद्यान; to it all (except Ds 4 s) add गालवचरित K₄ B₁ 5 Ds D₂ 6 10 G₂ 4 s (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित (G₅ °वोपाख्यान) — Adhy name G₂ दक्षिणानिर्वन्ध, G₅ गुरुदक्षिणानुवर्णन, M गुरुदक्षिणानिर्वन्ध — Adhy no (figures, words or both) Ds 91, T G₁ 2 4 s 108, G₂ M₁ 106, M₁-3 s 107 — S'loka no ° Dn Ds 27

105

1 D₁ 2 वैश° ड°, G₅ श्रीनारद — °) K (except K₄) Dn₂ D₁ 10 तदस्य, G₂ तथा (for तदा) — °) T₂ G₂ गालव (for धीमता), see below — °) K₁ m न आति (for नाहार). — °) G₂ 4 तथा (for तदा) K₁ नाहार कुरुते सदा; T₂ G₂ कुरुते मुनिमत्तम्

52

2 °) K₁ 2 s D₂ 7 10 °शेषो (for °भूतो) — °) K (except K₄) D₁ 10 T₁ G₁ 4 दिवारात्र (for ऽतिमात्र म) T₂ G₂ 8 s M (except M₃) च (for स) — After 2, Dn₁ D₂ ins

450* गालवो दुःखितो दुःखाद्विललाप सुयोधन ।

3 °) K₅ D₁ M₂-4 कुतोर्थ G₂ s सचया — 3° = 5 104 26°

4 K₄ B (except B₃) Dn Ds D₂ 4 (by corr) 6 s G₄ Ca भोजने श्रद्धा — °) K₁ 2 s D₁ मम (for च मे)

5 K₅ om (hapl) 5 — °) N (K₅ om) M₁ (inf in) पारे (for पार) — °) B₁-3 परस्पर (B₂ °रात्), D₁ 10 T G M₂-s परास्पर (by transp), Ca s as in text M₁ पृथिव्या पारमेव वा — °) K₄ Ds 4 s S जीवितस्य (for °तेन)

6 °) K₁ 2 s अपा (K₅ आव्य) स्तमानकार्यस्य — °) T₂ G₂ अनीहत्, Ca s अनीहया (as in text)

7 K₅ om 7^a-15^b

8 K₅ om. S (cf v 1 7) — °) K₁ 2 D₁ 7 10 करोमीति, Ca करिष्येति (as in text) — °) K₃ D₂ 7 T₂ G₂ s विन° (for प्रण°)

9 K₅ om. 9 (cf v 1 7), D₁ om 9^b-10^b

10 K₅ om 10 (cf. v 1 7), D₁ om 10^{ab} (cf v 1 9) — °) D₁ निर्द्वृति (for निष्कृति)

11 K₅ om 11 (cf v 1 7) — °) K₁ B₁-3 Dn D₂-4 6 9 Cnp मत्रण, S सा घृणा, Ca n s तत्रणं

[409]

C 5. 3753
E. 5. 107 12
K. 5. 107 12

गुरोः कृतकार्यः संस्तत्करोमि न भाषितम् ।
सोऽहं प्राणान्विमोक्षयामि कृत्वा यत्नमनुत्तमम् ॥ १२
अर्थना न मया काचित्कृतपूर्वा दिवौकसाम् ।
मानयन्ति च मां सर्वे त्रिदशा यज्ञसंस्तरे ॥ १३
अहं तु विबुधश्रेष्ठं देवं त्रिभुवनेश्वरम् ।
विष्णुं गच्छाम्यहं कृष्णं गतिं गतिमतां वरम् ॥ १४
भोगा यस्मात्प्रतिष्ठन्ते व्याप्य सर्वान्सुरासुरान् ।
अयतो द्रष्टुमिच्छामि महायोगिनमव्ययम् ॥ १५

एवमुक्ते सखा तस्य गरुडो विनतात्मजः ।
दर्शयामास तं ग्राह संहृष्टः प्रियकाम्यया ॥ १६
सुहृद्भवान्मम मतः सुहृदां च मतः सुहृत् ।
ईप्सितेनाभिलाषेण योक्तव्यो विभवे सति ॥ १७
विभवश्चास्ति मे विप्र वासवावरजो द्विज ।
पूर्वमुक्तस्त्वदर्थं च कृतः कामश्च तेन मे ॥ १८
स भवानेतु गच्छाव नयिष्ये त्वां यथासुखम् ।
देशं पारं पृथिव्या वा गच्छ गालव माचिरम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

(as in text) — ^a) T₂ G₂ शतशो (for विनाश)
12 K₅ om 12 (cf v 1 7) — ^b) D₂ (by corr).
s 4 0 कृष्णश्च तथानृती — ^c) S (except G₂) यत् (for च)
K₄ Dn₁ D₈ D₂₋₄ 0 S °कार्यस्य (for °कार्यं सन्) D₇ च
(for सन्) — ^d) K₁ 2 Dn₁ D₁ स (D₁ त) त्करोति (for
तत्करोमि) K₄ D₂₋₄ 0 न करोमि च मां. — G₈ om.
(1hapl) 12^f-15°

13 K₄ G₈ om 13 (cf v 1 7, 12) — ^a) K₄
D₂₋₄ 0 M₁ 2 प्रार्थना, B₄ Dn T₂ G₁ 2 4 अर्थिता, C_a
अर्थना (as in text) — ^b) D₁ कृता पूर्व — ^c) D₁ दाप°
(for मान°). K₁ 2 D₇ 10 T₁ G₁ 4 हि, T₂ G₂ 5 M इह
(for च)

14 K₅ G₈ om 14 (cf v 1 7, 12) — ^a) K₁ 2 B₂
D₈ D₁ M₈₋₅ अयं तु, D₇ 10 (m as in text) अर्चयन्
(for अहं तु) C_a oites अयं ❀ C_n अत्राहमिति पदस्य
द्विरावृत्तिर्वक्तुर्वैकल्याददोषः । ❀ — ^c) M₁ 2 जिष्णु (for
विष्णु) — 14^d = (var) 5 119 8^d

15 K₅ om. 15^{ab} (cf v 1 7), G₈ om 15^{abc}
(cf v 1 12) — ^a) K₁ 2 D₁ T₂ G₂ यस्मिन् (for
यस्मात्) D₈ प्रतिष्ठति, D₈ S (G₈ om) प्रवर्तते, C_a s
प्रतिष्ठन्ते (as in text) — ^b) T₁ G₁ 4 दिवौकस (for
सुरासुरान्) — ^c) K₈ 4 B D (except D₇ 8 10) प्रणतो
(for °यतो) — ^d) K₄ 5 B D (except D₇) कृष्ण (for
महा) T₂ G₂ अच्युत (for अव्ययम्)

16 Before 16, T G₁ 4 ins नारद° — ^b) B₈ G₈ 5
विनतासुत° — ^a) K₁ 2 5 D₈ 4 7 0 10 प्र-; D₈ 2 स, D₂
सु- (for स)

17 Before 17, T₂ G₂ ins गरुड — ^a) S सखा

(for मत°) — ^b) D₈ 4 0 हि मत., T₁ G₁ त्वमत° (for
च मत°)

18 Before 18, T₁ G₁ 5 ins गरुड° — ^b) T₁ G₁ 4
वासुदेव° पर°, C_a s वासवावरज° (as in text) — ^c) K₅
D₈ 2 M₅ C₈ तदर्थ°, C_a त्वदर्थ° (as in text) T₂ G₂ तु
(for, च) — ^d) K₁ B₁₋₃ Dn₁ D₈ D₈ 0 M₁ कृतकाम°,
C_a s कृत° काम° (as in text)

19 ^a) K (except K₄) D (except Dn D₁ 5)
गच्छाव — ^b) D₁ G₈ 5 M₁ 8 4 त्वा (for त्वा) S यथे
प्सित (for यथासुखम्) — ^c) K₄ Dn₁ D₈ विदित्वा, K₅
B₂ D₁ 8 G₂ M₈₋₅ पृथिव्या

Colophon missing in D₅, K₅ om it. — Sub-
parvan K₈ B₁ 8 D₈ T₁ G₁ M भगवद्गीता, followed by
गावलचरित K₁ 2 4 B₂ 4 5 Dn D₈ D₂₋₄ 6 7 0 10 G₄
(all om sub-parvan name) mention only गालव
चरित (K₂ °वाल्यान, G₅ °चोपाल्यान) — Adhy name
G₅ गरुडागमन, M₁ 2 पूर्वदिग्वर्णन, M₈₋₅ गरुडसमागम°
— Adhy no (figures, words or both) D₈ 98, D₇
(by corr) G₈ M₄ 107, T G₁ 2 4 5 109, M₁₋₃ 5 108
— S'loka no Dn₁ 19, Dn₂ 20, D₈ 18

106

1 D₇ T₂ G₂ 4 गरुड° (for सुपर्ण उ°) — ^a) D₇ अनु-
ज्ञात°, C₈ °शिष्ट° (as in text) — ^b) K₄ D₂₋₄ 8 0 T
G₁ 2 4 ज्ञानयोगिना, K₅ D₁ [अ]ज्ञातयोगिना, B Dn
ज्ञानयोगिना, C_a s np अज्ञातयोगिना (as in text) — ^c)
T G₁ 2 अनुयास्यामि, M₁ (inf. lin) 2 °संयाव, M₈₋₅

१०६

सुपर्ण उवाच ।

अनुगिष्टोऽस्मि देवेन गालवाज्ञातयोनिना ।
 ब्रूहि कामनुसंयामि द्रष्टुं प्रथमतो दिग्म् ॥ १
 पूर्वा वा दक्षिणां वाहमथ वा पश्चिमां दिग्म् ।
 उत्तरां वा द्विजश्रेष्ठ कुतो गच्छामि गालव ॥ २
 यस्यामुदयते पूर्वं सर्वलोकप्रभावनः ।
 सविता यत्र संध्यायां साध्यानां वर्तते तपः ॥ ३
 यस्यां पूर्वं मतिर्जाता यया व्याप्तमिदं जगत् ।
 चक्षुषी यत्र धर्मस्य यत्र चैष प्रतिष्ठितः ॥ ४
 हुतं यतोमुखैर्हव्यं सर्पते सर्वतोदिग्म् ।

एतद्वारं द्विजश्रेष्ठ दिवसस्य तथाध्वनः ॥ ५
 यत्र पूर्वं प्रसूता वै दाक्षायण्यः प्रजाः स्त्रियः ।
 यस्यां दिशि प्रवृद्धाश्च कश्यपस्यात्मसंभवाः ॥ ६
 यतोमूला सुराणां श्रीर्यत्र गक्रोऽभ्यपिच्यत ।
 सुरराज्येन विप्रपे देवैश्चात्र तपश्चितम् ॥ ७
 एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्पूर्वेल्येषा दिगुच्यते ।
 यस्मात्पूर्वतरे काले पूर्वमेपावृता सुरैः ॥ ८
 अत एव च पूर्वेषां पूर्वामाशामवेक्षताम् ।
 पूर्वकार्याणि कार्याणि दैवानि सुखमीप्सता ॥ ९
 अत्र वेदाञ्जगौ पूर्वं भगवाँल्लोकभावनः ।

C. 5. 2770
B. 5. 108. 10
K. 5. 108. 10

*ययाम् Ks-B D ब्रूहि काम तु का (Ks. 4 Ds मं) यामि
 2 ^a) K (except K4) D2-4. 10 transp दक्षिणा
 and पश्चिमा Ks चेहम्, B2 D1. 2 वापि, T1 G1. 8 s M
 चेमात्, T2 चैव, G2 4 चेमात् (for वाहम्) K1 2 s D10
 अयाह, D1 ह्यय वा, D2 यया वा (for अय वा)

3 In B2, the portion from here up to 5 107 13^e
 is lost on a missing fol. — ^a) K1. 2 s S (except T
 G2 M2) यस्माद् (for यस्याम्) — ^b) K D2-4 7 9 10
 "प्रतीपक", Ds "प्रतापन", D1 "विभावन" — ^c) S साध्या-
 (M2 सिद्धा)ता (for मध्याया) — ^d) K1 3 साधू, S
 (except M2) सिद्धा (for साध्या) T1 G1. 4 M1-3 वर्ध
 (for वर्त) Ds वर्तते तपस पर, D10 (marg sec m)
 नित्यमावर्तते तप

4 B2 missing (cf v 1 3) Ks om. from here
 up to 5 110 3^{cd} — ^a) K1 2 गति, S द्युति, Ca s सति
 (as in text) K2 या वा, K4 B Dn D1 6 याता
 (for जाता) — ^d) Ks D2-4 9 चैव, Ds S धर्म (for
 चैप) K4 Dn Ds 8 यत्र वै सुप्रतिष्ठित (Ds ता), B2
 यंत्रवै सुप्रतिष्ठित (!) Cn यत्रवै यत्रणायं यत्रयतेस्तुमयं
 तवैप्रत्ययो वैदिकमन्त्रकारलोपश्च ।

5 Ks om 5 (cf v 1 4) B2 missing (cf. v 1 3)
 — ^a) K1. 2 B1. 8 s Ds T2 G2 यतोमुखे (or यतो मुखे),
 Ks मखे यतो, Dn1 D10 यत्र मुखे, Ds यतो हुतो, Gs यतो
 मखे, Ca s यतोमुख्य (for मुखैर्) K4 B4 Dn2 D1-4 6-8
 हुत यतो हुत हव्य — ^b) K1. 2 सर्वतोमुख्य — ^c) T2
 G2 2. 5 यत्र (for एतद्) — ^d) Ds D7 त्रिदिवस्य (for
 दिवस्य) T2 G2 गताध्वन

6 Ks om 6 (cf v 1 4) B2 missing (cf v 1 3)
 — ^a) Ks 4 B (B2 missing) Dn Ds 4. 6-10 M2 s अत्र,
 Ds तत्र (for यत्र) M1 प्रजाता (for प्रसूता) S ता (for
 वै) — ^b) K1-3 Dn Ds G1 2 दाक्षायिण्य, Ca n s दाक्षा-
 यण्य (as in text) Gs 5 तथा, Ca s प्रजा (as in text)
 — ^c) K1. 2 B2 D (except Dn D1) अस्यां (for यस्या)
 S (except Gs. 5) प्रवृत्ताश्च (M1 inf lin as in text)
 — ^d) S (mostly) काश्यपस्य

7 Ks om 7 (cf v 1 4) B2 missing (cf. v 1 3)
 — ^a) Ks. 4 B D (except D1) अतो (for यतो) N
 (except D1, Ks om, B2 Ds missing) Gs. 4 M4 मूल
 (for मूला) T2 m यतो देवासुराणा श्री — ^b) D2-4. 9 T2
 G2 मि (Ds अभ्य) पिच्यते (for अभ्यपिच्यत) — ^d) D1 T2
 G2 अपि (for अत्र) Ks Ds T2 G2 तपस्विभि (for
 "श्चितम्")

8 Ks om 8 (cf v 1 4) B2 missing (cf v 1 3)
 — ^a) Ks Ds2 G2 पूर्वतमे, D1 पूर्व कृते (for तरे) D7
 कल्पे (for काले) — ^d) B1 s 4 Dn2 Ds पूर्वमेवा

9 Ks om 9 (cf v 1 4) B2 missing (cf v 1 3)
 — ^a) K1 2 D7 10 T1 G1. 4 हि (for च) Ks B2 M3-5
 सर्वे (for पूर्वे) — ^b) K1. 2 अवेक्षता, K4 B (B2
 missing) Dn Ds Ds 4. 6-10 प्रचक्षते, G4 अवेक्षिता, a few
 MSS अपेक्षता (for अवेक्षताम्) Ks Ds पूर्व (Ds वा)
 सा समवेक्षिता, D1 पूर्वोशां समवेक्ष्यतां — ^c) K1. 8. 4 B5
 Dn2 Ds D1-4. 7 8 T G पूर्व (T1 G4 सर्वे) कार्याणि, B1. 4
 Dn1 पूर्व सर्वाणि — ^d) S ईप्सता

10 Ks om 10 (cf. v 1 4) B2 missing (cf v. 1.

C. 8770
B. 5 108. 10
K. 5. 108 10

अत्रैवोक्ता सवित्रासीत्सावित्री ब्रह्मवादिषु ॥ १०
अत्र दत्तानि सूर्येण यजुंषि द्विजसत्तम ।
अत्र लब्धवरैः सोमः सुरैः ऋतुषु पीयते ॥ ११
अत्र तृप्ता हुतवहाः स्वां योनिमुपभुञ्जते ।
अत्र पातालमाश्रित्य वरुणः श्रियमाप च ॥ १२
अत्र पूर्वं वसिष्ठस्य पौराणस्य द्विजर्षभ ।
सूतिश्चैव प्रतिष्ठा च निधनं च प्रकाशते ॥ १३
ॐकारस्यात्र जायन्ते सूतयो दशतीर्दश ।
पिबन्ति मुनयो यत्र हविर्धाने स सोमपाः ॥ १४
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चदशतमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

शोक्षिता यत्र बहवो वराहाद्या मृगा वने ।
शक्रेण यत्र भागार्थे दैवतेषु प्रकल्पिताः ॥ १५
अत्राहिताः कृतघ्नाश्च मानुषाश्चासुराश्च ये ।
उदयंस्तान् हि सर्वान्वै क्रोधाद्वन्ति विभावसुः ॥ १६
एतद्वारं त्रिलोकस्य स्वर्गस्य च सुखस्य च ।
एष पूर्वो दिशाभागो विशावैनं यदीच्छसि ॥ १७
प्रियं कार्यं हि मे तस्य यस्यास्मि वचने स्थितः ।
ब्रूहि गालव यास्यामि शृणु चाप्यपरां दिशम् ॥ १८

3) — ^a) K₁₋₃ D₇ 10 transp वेदान् and पूर्व T₂
G₂ वेद (for वेदान्) — ^b) G₈ ६ लोकपावन — ^c) K₂
सा, D₈ ४ ९ हि (for [आ]सीत्)

11 K₅ om 11 (of v 1 4) B₂ missing (of
v 1 3) — ^e) K₁ २ दत्तवरैः, K₄ B D (except D₂ 10)
लब्धवर, G₈ ६ लब्ध. सुरैः — ^d) S सुत (for सुरैः)

12 K₅ om 12 (of v 1 4) B₂ missing (of v 1
3) — ^a) T₁ G₁ तृप्ता (for तृप्ता) — G₁ om from
12^a up to the end of the present adhy — G₄ reads
12^a-15^b after 18 — ^e) M आपः (for अत्र) — ^d) D₈
D₇ प्रियम् (for श्रियम्) T₂ G₂ अक्षुते (for आप च)

13 K₅ G₁ om 13 (of v 1 4, 12) B₂ missing
(of v 1 3) For transp in G₄, of v 1 12 — ^a)
A few MSS वशिष्ठस्य — ^{ad}) S (G₁ om) प्रसूतिश्च
(for सूतिश्चैव), and धर्मश्चैव (for निधन च) G₆ cites
प्रसूति

14 K₅ G₁ om. 14 (of v 1 4, 12) B₂ missing
(of v 1 3) For transp in G₄ cf v 1 12 — ^a)
K₈ ओंकारेभ्यः, G₈ ओंकाराद् B₁ ३ ४ D₂₋₄ ९ पीयते (for
जायन्ते) — ^b) K₄ B₁ ४ ६ Dn D₂ (before corr)
३ ४ ९ ९ M₂ ६ सूतय (D₂ by corr श्रुतय), B₈ मूर्ते,
G₄ स्मृत, G₈ सूत (as in text) — ^d) K₄ B (B₂
missing) D (except D₈ D₁ २ ३) हविर्धूमं T₂ G₂ ४
M₂ अत्र, M₅ सु- (for स) K₄ B (B₂ missing) Dn
D₈ ३ धूमपा

15 K₅ G₁ om 15 (of v 1 4, 12) B₂ missing
(of v 1 3) For sequence in G₄ of v 1 12 — ^a)
T G (G₁ om) येन (for यत्र) — ^b) K₁ ३ D₈ ४ ७ १०
transp मृगा and वने — G₄ om 15^{ad} — ^e) K₄ B
(B₂ missing) Dn D₈ D₆ ७ १० यज्ञ (for यत्र) D₈ ४

G₄ ६ भागार्थं, M^a र्थो (for र्थे)

16 K₅ G₁ om 16 (of v 1 4, 12) B₂ missing
(of v 1 3) — ^b) K₂ D₈ D₈ G₄ सुरा, G₈ असुरा
(as in text) — ^e) T G₂ तु (for हि) D₈ ४ ९ सर्वार्थे
(for सर्वान्वै)

17 K₅ G₁ om 17 (of v 1 4, 12) B₂ missing
(of v 1 3) — ^a) K₈ तु स्वर्ग (for त्रिलोक) — ^b)
K₈ लोक, D₁ २ पूर्व (for स्वर्ग) — ^e) K₈ B₁ ३
D₈ ४ ७ १० G₈ M₁ ३-६ दिशो; K₄ B₁ ३ Dn D₈ D₁ ३ ६
० ३ T₁ G₄ ६ दिशा (for दिशा), of v 1 5 109 23^a
T₂ G₂ एष पूर्वदिशो भाग — ^d) K₈ T G₂ ३ ६ विश च;
K₄ Dn D₈ D₆ ३ १० विशाव, B₁ ३ D₂₋₄ ९ गच्छाव, G₈
विशाव (as in text) K₁ २ एत, K₄ B (B₂ missing) D
(except D₁) अत्र (for एत). K₂ D₂₋₄ १-३ G₈ ४ यद्
(for यदि) K₁ ईप्ससि (for इच्छसि)

18 K₅ G₁ om 18 (of v 1 4, 12) B₂ missing
(of v 1 3) For sequence in G₄, cf v 1 12 — ^b)
D₈ ४ ९ अस्ति (for अस्मि) — ^d) K₁₋₃ D₈ D₇ 10 M₁
(inf lin) २ वा (for च) K₁₋₃ D₇ 10 दक्षिणा (for
[अ]प्यपरा)

Colophon missing in B₂ D₆, K₅ G₁ ४ om it
— Sub-parvan K₈ D₈ T₁ भगवद्गीता, to it K₈ D₈ add
गालवचरित K₁ २ ४ B₁ ३-६ Dn D₂ ८-९ १० G₅ M₈-६
(all om sub-parvan name) mention only गालवचरित
(K₁ २ वाख्यान, D₁₀ G₅ वोपाख्यान) — Adhy nam:
T₁ पूर्वदिक्थन, G₅ पूर्वदिक्प्रशसा, M₁ २ गालवपूर्वदिक्वर्णन,
M₈-६ पूर्वदिक्वर्णन — Adhy no (figures, words or
both) D₆ 99, D₇ M₁-३ ६ 109, T G₂ ६ 110, G₈ M₄
108 — S'loka no Dn D₈ 18

१०७

सुपर्ण उवाच ।

इयं विवस्वता पूर्वं श्रौतेन विधिना किल ।
 गुरुवे दक्षिणा दत्ता दक्षिणेत्युच्यतेऽथ दिक् ॥ १
 अत्र लोकत्रयस्यास्य पितृपक्षः प्रतिष्ठितः ।
 अत्रोष्मपानां देवानां निवासः श्रूयते द्विज ॥ २
 अत्र विश्वे सदा देवाः पितृभिः सार्धभासते ।
 इज्यमानाः स लोकेषु संग्राह्यास्तुल्यभागताम् ॥ ३
 एतद्वितीयं धर्मस्य द्वारमाचक्षते द्विज ।
 शुद्धिशो लवगश्चात्र गण्यते कालनिश्चयः ॥ ४
 अत्र देवर्षयो नित्यं पितृलोकर्षयस्तथा ।
 तथा राजर्षयः सर्वे निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ५

अत्र धर्मश्च सत्यं च कर्म चात्र निशाम्यते ।
 गतिरेषा द्विजश्रेष्ठ कर्मणात्मावसादिनः ॥ ६
 एषा दिक्सा द्विजश्रेष्ठ यां सर्वः प्रतिपद्यते ।
 वृता त्वनवबोधेन सुखं तेन न गम्यते ॥ ७
 नैर्ऋतानां सहस्राणि बहून्यत्र द्विजर्षभ ।
 सृष्टानि प्रतिकूलानि द्रष्टव्यान्यकृतात्मभिः ॥ ८
 अत्र मन्दरकुक्षेपु विप्रर्षिसदनेषु च ।
 गन्धर्वा गान्ति गाथा वै चित्तबुद्धिहरा द्विज ॥ ९
 अत्र सामानि गाथाभिः श्रुत्वा गीतानि रैवतः ।
 गतदारो गतामात्यो गतराज्यो वनं गतः ॥ १०
 अत्र सावर्णिना चैव यवक्रीतात्मजेन च ।

C. 5. 8729
B 5. 109. 11
K 5. 109 11

107

K: om. this adhy (cf v l 5 106 4)

- 1 1-13^c missing in B₂ (cf v l 5 106 3) T₂
 G₂ s गद्द, G₅ श्रीनारद (for सुपर्ण उ) — ^b) K₁ Dn
 D₅ D_{1.2.4.6} 7 9 Ca s np सौवेण, D₂ सौरेण (for श्रौतेन)
 — ^d) K₄ B D (except D₁ 2 7 10) T₂ च (for स्य)
 2 B₂ missing (cf v l 1) — ^b) D₁ 'लोक' (for
 'पक्ष') — ^c) K₄ B D (except D₅ D₇ 10) G₄ ऊष्म-
 पाणा — ^d) D₅ विनाग (for निवास)
 3 B₂ missing (cf v l 1) — ^c) K₁ D₈ ईक्ष्य;
 G₅ युज्य (for इज्य) Dn₁ त्रि, D_{2.4} 9 च (for स)
 — ^d) D₅ स्वल्प, D₇ पुण्य (for तुल्य) — After 3,
 K₄ D₂ 4 9 read 6
 4 B₂ missing (cf v l 1) Dn₁ om 4 — ^a)
 K₄ B₁ 8 s Cn देव (for धर्म) — ^b) S (except G₂ 4)
 द्विजा D₈ द्वारमाहुर्विचक्षणा — ^c) D₅ कोटिशो, D₇ G₅
 शुद्धिशो (for शुद्धिशो) D₂ 4 9 लवत (for लवदा) B₅
 Dn₁ D₅ D₁₀ चापि, D₂ मात्र, T₁ G₁ 4 चैव (for चात्र)
 — ^d) D₇ कालनिश्चये, C₅ प्राणनिश्चय, C₈ as in text
 5 B₂ missing (cf v l 1) — ^a) S दिव्या (for
 नित्य) — ^b) D₂ पितरो ऋषयस्तथा
 6 B₂ missing (cf v l 1) K₄ D₈ 4 9 read 6
 after 3 — ^a) K₄ D₂ 4 transp धर्म and सत्य — ^b)
 K₄ B D निगद्य (D₈ 'गच्छ'ते, T₂ G₂ 'यस्य', M₁ (inf
 l₁n) 2-5 'शस्य', M₂ 'गस्य' (for 'शाम्य') — D₁ om
 (hapl) 6^c-7^b, D₅ om 6^c-7^d, D₈ om (hapl.) 6^d-7^a

- ^d) K₄ Dn₁ D₈ 4 9 कर्म चात्रा (K₄ Dn₁ 'त्मा')वसायिना,
 B₂ 4 Dn₂ कर्मणामवसायिना, B₈ कर्मणोन्यावसायिन, D₈
 धर्म (D₅ 2 'में')णात्मावसादिन, D₁₀ कर्मणातावसादिना, M₈-5
 कर्मणात्मावसादिनां Ca s cito आत्मावसादिन (as in text)
 7 B₂ missing (cf v l 1) D₁ om 7^{ab}, D₈ om
 7, D₅ om 7^a (cf v l 6) — ^a) K₁-8 D₂ 7 10
 transp दिक् and सा B₈ सात्विकश्रेष्ठ (for सा द्विज).
 — ^c) K₁-8 B₈ D₈ वृत्तस्तु, Dn₁ D₂-4 9 कृत्वा तु, D₈
 कृतत्वे (for वृत्ता तु) D (except Dn₂ D_{1.2} 7, D₅ om)
 Cnp अनवबोधेन, Ca s अनवबोधेन (as in text) T₁ G₁
 M मृतात्मना वा (T₁ G₁ M₂ 'व')बोधेन, T₂ G₃ 4 वृतात्मानाव-
 बोधेन (T₂ sup l₁n 'तानामबोधेन'), G₂ मृतात्मना
 नावबोधे, G₅ मृताननवबोधेन — ^d) D₂ T G₁ 8 4 निग-
 म्यते, G₅ M अतु (for न ग)
 8 B₂ missing (cf v l 1) — ^c) T₁ G₁ 2 बुद्धा;
 T₂ G₃ 5 M इष्टा (for सृष्टा)
 9 B₂ missing (cf v l 1) — ^a) K₁-8 यत्र (for
 अत्र) K₁-8 D₇ 10 G₈ मदारकुक्षेपु, T G_{1.2} 4 5 M मदार
 पुद्गे (G₄ 'पूर्वे')षु, C₈ as in text — ^b) T₂ G₂ विप्राणा
 (for विप्रर्षि) — ^c) K_{1.2} 4 B₈ D₂-4 7 9 10 गाथा
 गायति गधर्वा, B_{1.4} 5 Dn D₅ D₁ 6 8 गायति गाथा गधर्वा
 — ^d) D₈ 4 9 मता (for द्विज)
 10 B₂ missing (cf v l 1) T₂ om 10^a-18^b.
 — ^a) K₁ 2 अय, C₈ अत्र (as in text)
 11 B₂ missing (cf v l 1) T₂ om 11 (cf v l
 10) — ^a) M₁ (inf l₁n) 2 पूर्व (for व्रह्मन्)

C. 5. 8789
B. 5. 102. 11
K. 5. 102. 11

मर्यादा स्थापिता ब्रह्मन्यां सूर्यो नातिवर्तते ॥ ११
अत्र राक्षसराजेन पौलस्त्येन महात्मना ।
रावणेन तपश्चीर्त्वा सुरेभ्योऽमरता वृता ॥ १२
अत्र वृत्तेन वृत्रोऽपि शक्रशत्रुत्वमीयिवान् ।
अत्र सर्वासवः प्राप्ताः पुनर्गच्छन्ति पञ्चधा ॥ १३
अत्र दुष्कृतकर्माणो नराः पच्यन्ति गालव ।
अत्र वैतरणी नाम नदी वितरणैर्वृता ।
अत्र गत्वा सुखस्थान्तं दुःखस्थान्तं प्रपद्यते ॥ १४
अत्रावृत्तो दिनकरः क्षरते सुरसं पयः ।
क्राष्टां चासाद्य धानिष्ठां हिममुत्सृजते पुनः ॥ १५
अत्राहं गालव पुरा क्षुधार्तः परिचिन्तयन् ।

लब्धवान्युध्यमानौ द्वौ बृहन्तौ गजकच्छपौ ॥ १६
अत्र शक्रघनुर्नाम सूर्याज्जातो महानृपिः ।
विदुर्यं कपिलं देवं येनात्ताः सगरात्मजाः ॥ १७
अत्र सिद्धाः शिवा नाम ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
अधीत्य सखिलान्वेदानालभन्ते यमक्षयम् ॥ १८
अत्र भोगवती नाम पुरीं वासुकिपालिता ।
तक्षकेण च नागेन तथैवैरावतेन च ॥ १९
अत्र निर्याणकालेषु तमः संप्राप्यते महत् ।
अमेघं भास्करेणापि स्वयं वा कृष्णवर्त्मना ॥ २०
एष तस्यापि ते मार्गः परितापस्य गालव ।
ब्रूहि मे यदि गन्तव्यं प्रतीचीं शृणु वा मम ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

12 B₂ missing (cf v l 1) T₂ om 12 (cf v l 10), B₅ om 12^a-13^b — ^a) G₅ M₈-5 यत्र (for अत्र) — ^c) K₁ 2 D₈ कृत्वा, K₈ D₂-4 9 G₈ M₁ 2 तत्त्वा, Dn₁ G₂ चर्या, D₁ 10 चित्वा, T₁ G₁ 4 5 M₄ चर्वा (for चीर्त्वा) — ^d) G₂ [S]वध्यता (for ऽमरता)

13 B₂ resumes from 13^d (cf v l 1) B₅ D₈ om 13^{ab} (cf v l 12), T₂ om 13 (cf v l 10) — ^{ab}) K₁-3 D₈ 4 7 9 10 अत्र क्रतुशतेनेष्टा शक्र शक्रयम् K₈ Dn₁ D₂ 7 S (except G₈ M₅, T₂ om) एयिवान् — ^d) T₁ G₁ 4 यास्यति (for गच्छन्ति)

14 T₂ om 14 (cf. v l 10) D₈ transp 14^{ab} and 14^{cd} — ^b) K₈ D₂ T₁ G₄ 5 पश्यति (for पच्यन्ति) — ^d) Dn₁ D₈ D₁ 8-10 Ca 8 वैतरणै (D₁₀ 'णे), G₁ 2 पितृगणै, Cn as in text K₁ 2 D₂ नदी वैतरणा (D₂ 'णी) वृता

15 T₂ om 15 (cf v l 10) — ^a) K₁ B₈ Dn₁ D₈ D₁ 8 10 आवृत्, D₂ (by corr) 8 4 9 आदित्य, D₆ S (except M₂ 5, T₂ om) वृत्, Ca n 8 आवृत् (as in text) — ^b) K₄ B Dn D₁ 2 6 (by transp) सुरसं क्षरते, D₈ D₈ सुरसं रक्षते, D₈ 4 9 सुरसं किरते — ^c) K₁-3 D₁ 10 om च B₁ 4 वा निष्ठा, B₂ 5 D₆ निष्ठा हि, B₈ D₂-4 Cn वासिष्ठी, Dn D₁ 9 वासिष्ठा, Ca 8 धानिष्ठा (as in text)

16 T₂ om 16 (cf v l 10) — ^c) K₁-3 D₁ 7 10 तौ (for द्वौ)

17 T₂ om 17 (cf v l 10) — ^a) K₄ B D (except D₁ 10) च (D₁ व) क्र (for शक्र) — ^b) G₈ महाप्राज्ञो (for सूर्यो) G₂ महाद्युति (for 'नृपि) — ^d) B

(except B₂) D₁ 7 G₁ M आर्तो, D₁₀ T₁ G₈ 5 अस्ताः, Ca अत्ता (as in text)

18 T₂ om 18 (cf v l 10) — ^a) B₁-3 D (except Dn₁ D₈ D₁) सिद्धा — ^b) B₁-3 D₂-10 ब्राह्मणी वेदपारगा — ^c) K₈ D₁ 2 चाखिलान्, K₄ B Dn D₈ 4 9 सकं, D₇ S (T₂ om) निखि (for सखि) — ^d) K₈ नापश्यत, D₁ नालभन्ते, G₈ 5 M अलभत (M₂ अभजत) (for आलभन्ते) K₄ B₄ 5 Dn लेमिरे मोक्षमक्षय, B₁-3 D₈ D₂-4 6-10 लेभे स्व देहमक्षय

19 T₂ om 19^{ab} (cf v l 10) — 19^{ab} = (var) 5 101 1^{ab} — After 19^{ab}, T₁ repeats 5 101 1^{cd} (v l 10) for पुरी — ^c) K₁ 2 D₇ 10 (marg sec m) नदकेन (for तक्षकेण) — ^d) K₁ 2 D₇ 10 च (for एव). G₂ ऐरावणेन

20 ^a) K₁ 2 B₈ D₇ T₁ G₁ 4 M₁ 2 'काले तु, K₄ 'कालेपि, D₇ 8 'काले हि, Ca 'कालेषु (as in text) Cs cites निर्याणकाले — ^b) T₂ G₂ [S]खिल (for महत्)

21 ^a) D₁ तत्र, Cs तस्य (as in text) K₈ D₁ 10 T G एष ते (G₈ वै) ख्यापितो मार्गः — ^b) K₁-3 परिवापस्य, K₄ B₂ 4 5 Dn D₂-4 7 9 10 Cs 'चार्यस्य, B₁ 8 D₈ 'चीयस्य, D₁ (corrupt) 'वानप्य, D₆ 8 'वारस्य, Ca 'धार्यस्य — ^c) S ब्रूहि वे (G₂ ब्रूयते) (for ब्रूहि मे). — ^d) K₈ बाधुना, K₄ B₄ 5 D (except D₁ 7 10) चापरां, B₈ गालव (for वा मम)

Colophon missing in D₈, K₈ om it — Sub-parvan K₈ B₁ 8 D₁ G₁ M₁ 2 भगवद्गीता, followed by

१०८

सुपर्ण उवाच ।

इयं दिग्दयिता राज्ञो वरुणस्य तु गोपतेः ।
 सदा सलिलराजस्य प्रतिष्ठा चादिरेव च ॥ १
 अत्र पश्चादहः सूर्यो विसर्जयति भाः स्वयम् ।
 पश्चिमेत्यभिविख्याता दिगियं द्विजसत्तम ॥ २
 यादसामत्र राज्येन सलिलस्य च गुप्तये ।
 कश्यपो भगवान्देवो वरुणं स्नाभ्यपेचयत् ॥ ३
 अत्र पीत्वा समस्तान्वै वरुणस्य रसांस्तु पट् ।
 जायते तरुणः सोमः शुक्लस्यादौ तमिस्रहा ॥ ४
 अत्र पश्चात्कृता दैत्या वायुना संयतास्तदा ।
 निःश्वसन्तो महानागैरर्दिताः सुपुष्टिर्दिज ॥ ५
 अत्र सूर्यं प्रणयिनं प्रतिगृह्णाति पर्वतः ।
 अस्तौ नाम यतः संध्या पश्चिमा प्रतिसर्पति ॥ ६
 अतो रात्रिश्च निद्रा च निर्गता दिवसक्षये ।

जायते जीवलोकस्य हर्तुमर्थमिवायुपः ॥ ७
 अत्र देवीं दितिं सुप्तामात्मग्रसवधारिणीम् ।
 विगर्भामकरोच्छक्रो यत्र जातो मरुद्गणः ॥ ८
 अत्र मूलं हिमवतो मन्दरं याति शाश्वतम् ।
 अपि वर्षसहस्रेण न चास्यान्तोऽधिगम्यते ॥ ९
 अत्र काञ्चनशैलस्य काञ्चनाम्बुवहस्य च ।
 उदधेस्तीरमासाद्य सुरभिः क्षरते पयः ॥ १०
 अत्र मध्ये समुद्रस्य कवन्धः प्रतिदृश्यते ।
 स्वर्मानोः सूर्यकल्पस्य सोमसूर्यौ जिघांसतः ॥ ११
 सुवर्णाग्निरसोऽप्यत्र हरिरोम्णः प्रगायतः ।
 अदृश्यस्याग्रमेयस्य श्रूयते विपुलो ध्वनिः ॥ १२
 अत्र ध्वजवती नाम कुमारी हरिमेघसः ।
 आकाशे तिष्ठ तिष्ठेति तस्यौ सूर्यस्य शासनात् ॥ १३
 अत्र वायुस्तथा वहिरापः खं चैव गालव ।

C. 5. 2814
B. 5. 110, 14
K. 5. 110, 14

गालवचरित (G₁ 'त्र) K₁ 2 4 B₂ 4. 6 Dn Ds D₂ 6-8 10
 T₁ G₅ (all om sub-parvan name) mention only
 गालवचरित (K₂ 'वाग्यान्, G₂ 'वोपास्यान्) — *Adhy*
name G₅ दक्षिणदिक्प्रदामा, M दक्षिणादिवर्णन (M₂ 8 5
 'न) — *Adhy no* (figures, words or both)
 Ds 100, D₁ G₂ M₁-3 2 110, T G₁ 2 6 111, G₂ M₁
 109 — *S'loka no* Dn₁ Ds 21, Dn₂ 20

108

K₅ om. this adhy (cf. v 1 5 106 4)

1 T₂ G₂ गरुड (for सुपर्ण 'ट') — ^a) T₁ G₁ 4 मा
 (for दिग्) K₃ पश्चिमा (for दयिता) — ^b) D₁ 7
 वरुणस्य च, M₂ 'स्नेह

2 ^b) B₂ 6 Dn D₁-3 9 गा, C₅ भा (as in text) S
 भा (M₁ भा) स्वजा (for भा स्वयम्) Ca cites मास्वय
 (= मासु + अय?) — ^c) S अय (T₂ G₂ च, M₁ *inf lin*
 अग्नि- as in text)

3 ^a) K₁ 2 यत्र (for अत्र) — ^c) S (and a few
 N MSS) काश्यप K₁ D₂ 7 10 G₂ 8 6 देव (for देव)
 — ^d) K₁-3 D₂-4 7-9 च, T₁ G₁ 4 हि (for स्म)

4 ^a) T₁ G₁ 4 तु (for वै) D₂ 4 9 अपि पीत्वा पय-
 स्तान्वै. — ^b) K₅ Ca च (for तु) D₂ (*sup. lin.* as in

text) 8 4 9 स्फुट (for तु पट्) — ^c) B₃ Ds D₂-4 8 9
 T₂ G₂ वरुण (for तरुण)

5 ^a) T₁ G₁ 4 अय, T₂ G₂ अय (for अत्र) — ^b) T₂
 G₂ M₁ 3 मयुता, M₁ (*inf lin*) 'हता (for 'यता) K₃
 D₂ 4 9 T G₂ तथा (for तदा) — ^c) G₂ 4 निवसतो, M₂
 निश्चयतो K₁-3 यया नागै, K₄ B D (except D₂)
 महावतै — ^d) Ds 4. 9 मर्दिता; G₅ वर्धिता (for अर्दिता)

6 ^a) S अत्र प्रलविन (T₂ G₂ 'त) सूर्य — B₄ om
 6^c-9^d

7 B₄ om 7 (cf. v 1 6) — ^a) T₂ G₂ अत्र (for
 अतो) — ^b) T₁ G₁ निस्सता (for निर्गता)

9 K₅ om 9^{ab} (along with the whole of 8) B₄
 om 9 (cf. v 1. 6) — ^{ab}) T G (except G₁) हि मरुतो
 (for हिमवतो), and याति (for याति) — ^d) Ds 'गच्छति
 (for 'गम्यते) D₂-4 9 यस्यातो नाधिगम्यते

10 T₂ om. (hapl ?) 10-16 — ^b) K₁ 2 Dn₁ Ds
 (before corr) 'धरस्य, K₃ 4 B Dn₂ D₁-4 8 (by corr)
 9 10 G₁ 2 4 'रुहस्य, C₅ as in text — ^c) K₁ 2 तीर्थम्
 (for तीरम्) — ^d) K₁ 2 D₁₀ सुरभी

11 T₂ om 11 (cf. v 1 10) — ^b) K₄ Dn₂ Ds 8
 प्रत्यक्षयत

12 T₂ om. 12 (cf. v 1 10) — ^a) Ds G₅ सुपर्ण-

C. 5. 8314
B. 5. 110. 14
K. 5. 110. 14

आह्निकं चैव नैशं च दुःखस्पर्शं विमुञ्चति ।
अतः प्रभृति सूर्यस्य तिर्यगावर्तते गतिः ॥ १४
अत्र ज्योतींषि सर्वाणि विशन्त्यादित्यमण्डलम् ।
अष्टाविंशतिरात्रं च चङ्क्रम्य सह भानुना ।
निष्पतन्ति पुनः सूर्यात्सोमसंयोगयोगतः ॥ १५
अत्र नित्यं स्रवन्तीनां प्रभवः सागरोदयः ।
अत्र लोकत्रयस्यापस्तिष्ठन्ति वरुणाश्रयाः ॥ १६

अत्र पन्नगराजस्याप्यनन्तस्य निवेशनम् ।
अनादिनिधनस्यात्र विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ॥ १७
अत्रानलसखस्यापि पवनस्य निवेशनम् ।
महर्षेः कश्यपस्यात्र मारीचस्य निवेशनम् ॥ १८
एष ते पश्चिमो मार्गो दिग्द्वारेण प्रकीर्तितः ।
ब्रूहि गालव गच्छावो बुद्धिः का द्विजसत्तम ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

सुपर्ण उवाच ।

यस्मादुत्तार्यते पापाद्यस्मान्निःश्रेयसोऽश्रुते ।
तस्मादुत्तारणफलादुत्तरेत्युच्यते बुधैः ॥ १

उत्तरस्य हिरण्यस्य परिवापस्य गालव ।
मार्गः पश्चिमपूर्वाभ्यां दिग्भ्यां वै मध्यमः स्मृतः ॥ २
अस्यां दिशि वरिष्ठायामुत्तरायां द्विजर्षभ ।

शिरसः, Ca s as in text — ^a) T₁ G₁ 4 विपुलध्वनि
14 T₂ om 14 (of v l 10) — ^a) M₁ 2 transp
वायु' and वह्नि' — ^b) K₈ 4 B D चापि (for चैव)
— ^a) K₈ Dn₁ दुःस्पर्शं च, Dn₂ D₁ 9 G₂ दुःख स्पर्शं, Ca s
as in text — ^c) K₁ 2 तत् (for अतः)

15 T₂ om 15 (of v l 10) — ^c) G₅ 'रात्रि च,
M₁ (inf lin as in text) 'रात्रेण — ^a) Dn₁ D₂₋₄ 8
संक्रम्य, D₅ G₁ चक्रम्य, G₂ विक्रम्य (for चक्रम्य) — ^c)
T₁ G₁ तत्, G₂ तथा (for पुनः) D₁ पुनः सूर्यान्निष्पतति
— ^f) K₁₋₃ सोमयोगेन योगिनः, Cs as in text

16 T₂ om 16 (of v l 10) — ^a) K₄ B D
(except D₁ 7) वरुणालये.

17 D₅ om (hapl) 17, Dn D₁ G₂ om (hapl)
17^a-18^a, D₇ om (hapl) 17^a-18^b

18 Dn D₁ G₂ om 18, D₇ om 18^a (of v l 17)
— ^b) D₈ 4 9 'स्य निकेतन — K₈ om. (hapl) 18^a
— K₁ 2 transp 18^a and 19^a, — ^c) S काश्यपस्य

19 ^a) K₁ 2 transp 18^a and 19^a D₂ 8 भागो
(for मार्गो) — ^b) D₁ विसरेण (for दिग्द्वारेण) — ^c) M
(except M₂) गच्छाव — After 19, K₄ D₂₋₄ 8 9 ins

451* दिक्त्रय ते श्रुत ब्रह्मन्शृणु चाप्युत्तरा दिशम् ।

Colophon missing in D₅, K₅ om it — Sub-
parvan K₈ B₁ 8 Dn T₁ M₁ 2 भगवद्गीता, followed by
गालवचरित K₁ 2 4 B₂ 4 5 D₅ D₂ 6-8 10 G₁ 5 M₈-8
(all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित

(K₁ G₅ D₁₀ 'वोपाख्यान, K₂ 'वाख्यान) — Adhy.
name G₅ पश्चिमदिक्प्रशसा, M पश्चिमदिग्दर्शन — Adhy
no (figures, words or both) D₅ 101, D₇ G₄ M₁₋₃ 5
111, T G₁ 2 5 112, G₈ M₄ 110. — S'loka no :
Dn₁ 19, Dn₂ D₈ 20

109

~~109~~ K₅ om this adhy (cf v l 5 106. 4)

1 D₁ T₂ G₂ गरुडः (for सुपर्ण उ) — After the
ref, D₇ reads 5-6 — ^a) K₁ D₁ 9 उत्तार्यते — ^b) S
(except M₂₋₃) निःश्रेयसं, T G चरेत्; M च-ते (for
अश्रुते) — ^c) K₄ B (except B₂) Dn D₇ 10 अस्माद्;
D₈ T₂ (inf lin as in text) यस्माद् (for तस्माद्).
K₈ 4 B D (except D₇) उत्तारणबलात् — ^a) K₄ B D
(except D₁ 2 7 10) द्विज (for बुधैः)

2 D₅ om 2^a — ^a) K₁ 2 D₇ 10 (sup lin as in
text) हिरण्यस्य; D₂ [अ]भिराम', T G₈ 5 M₁ (inf lin)
हि पुण्य' (for हिरण्य') Cs omes रम्यस्य — ^b) K₂
D₂₋₄ 9 'वर्षस्य, B₂ 4 'वापश्च, Dn 'वार्यस्य, D₇ 'चार्यस्य, T
G₂ M₁ (inf lin) 'पाल्यस्य, G₁ 3-5 'पालस्य, M₃
(inf lin as in text) 4 5 'पाकस्य, Ca s 'वापस्य (as in
text) Cn omes परिवाप

3 ^a) B₂ S (except G₁) तस्यां (for अस्या) D₂
वरिष्ठायाः, D₁₀ विशिष्टाया — ^b) K₄ D₂₋₄ 9 T G₁ 2 4
उत्तरस्या (D₂ 'स्य) — ^a) K₄ B D (except D₁ 7) T₂ G
(except G₅) 'धर्मो (for 'धर्म्यो) D₅ D₆ 10 विशते (for

नृशैभ्यो नाविधेयात्मा नाधर्म्यो वसते जनः ॥ ३
 अत्र नारायणः कृष्णो जिष्णुश्चैव नरोत्तमः ।
 वदर्यामाश्रमपदे तथा ब्रह्मा च शाश्वतः ॥ ४
 अत्र वै हिमवत्पृष्ठे नित्यमास्ते महेश्वरः ।
 अत्र राज्येन विप्राणां चन्द्रमाश्चाभ्यपिच्यत ॥ ५
 अत्र गङ्गा महादेवः पतन्ती गगनाच्च्युताम् ।
 प्रतिगृह्य ददौ लोके मानुषे ब्रह्मवित्तम् ॥ ६
 अत्र देव्या तपस्तप्तं महेश्वरपरीप्सया ।
 अत्र कामश्च रोषश्च शैलश्रोमा च संवधुः ॥ ७
 अत्र राक्षसयक्षाणां गन्धर्वाणां च गालव ।
 आधिपत्येन कैलासे धनदोऽप्यभिषेचितः ॥ ८
 अत्र चैत्ररथं रम्यमत्र वैखानसाश्रमः ।

अत्र मन्दाकिनी चैव मन्दरश्च द्विजर्षभ ॥ ९
 अत्र सौगन्धिकवनं नैर्ऋतैरभिरक्ष्यते ।
 शाङ्गलं कदलीस्कन्धमत्र संतानका नगाः ॥ १०
 अत्र संयमनित्यानां सिद्धानां खैरचारिणाम् ।
 विमानान्यनुरूपाणि काममोग्यानि गालव ॥ ११
 अत्र ते ऋषयः सप्त देवी चारुन्धती तथा ।
 अत्र तिष्ठति वै स्वातिरत्रास्या उदयः स्मृतः ॥ १२
 अत्र यज्ञं समारुह्य ध्रुवं स्थाता पितामहः ।
 ज्योतींषि चन्द्रसूर्यौ च परिवर्तन्ति नित्यशः ॥ १३
 अत्र गायन्तिकाद्वारं रक्षन्ति द्विजसत्तमाः ।
 धामा नाम महात्मानो मुनयः सत्यवादिनः ॥ १४
 न तेषां ज्ञायते ह्यतिर्नाकृतिर्न तपश्चितम् ।

C. 5. 8837
B. 5. 111 17
K. 5. 111 17

वसते)

4 ^{b)} D₁ 2 G₂ 2 M (except M₁) विष्णु (for जिष्णु) D₁ नरर्षभ (for नरोत्तम) — ^{c)} T₂ G₂ वदर्यामाश्रमपदे; G₂ वदरीकाश्रमपदे — ^{d)} T₂ G₁ 2 तौ च (for तथा) D₁₀ [अ]पि (for च) S ब्रह्म (G₁ ब्रह्मा) च शाश्वतं

5 D₁ reads 5 after the ref (cf v l 1) — ^{a)} B₁ 2 D₂ 10 S अत्रैव (for अत्र वै) — After 5^{ab}, K₄ B D (except D₁ 7) ins

452* प्रकृत्या पुन्यं माघं युगान्ताग्निममग्रम् ।
 न न ह्यस्यो मुनिगणैस्तथा देवैः मवासवैः ।
 गन्धर्वयक्षसिद्धिर्वा नरनारायणादौ ।
 अत्र विष्णु महेश्चाक्ष सहस्रचरणोऽप्ययम् ।
 महस्रधिरस्य श्रीमानेकः पश्यति मायया ।

On the other hand after 5^{ab}, S reads 7 — ^{c)} D₂ अत्र राजा द्विजैराणा — ^{d)} D₂ T₂ G₂ 2 अभिपिच्यत (G₁ 'वे').

6 For sequence of D₁ cf v l 1 — ^{b)} B₂ D₂ 9 G₂ गगनाच्च्युतां — ^{c)} D₂ 2 2 T₂ (inf lin as in text) ततो (for दत्तौ) — ^{d)} K₁ D₂ 2 D₃ D₁₀ T G₁ 2 ब्रह्मवित्तम्.

7 S reads 7 after 5^{ab} — ^{b)} B₁ 2 'प्रतीक्षया, D₂ 'पतीच्छया, D₂ G₁ M₂ 'पतीप्सया — T₂ om. 7^{cd} — ^{d)} T₁ G₁ 2 2 शैला D₂ 1 D₂ वरं ययुः, G₂ च वै वसु (for च संवसु) Ca cites संवसु (as in text)

8 ^{ab} S अत्र राक्षसगन्धर्वयक्षाणां चैव गां — ^{c)} K₁ 2 D₁ अ(K₁ आ)चिराज्येन (for आधिपत्येन) Some N

53

MSS कैलासे — ^{d)} K₁ 2 D₁ च (for अपि) D₂ T₂ G₂ अभ्यपिच्यत (for अभिषे')

9 ^{a)} D₂ 2 7 2 10 G₁ दिव्यम् (for रम्यम्) — ^{b)} K₄ D₂ 2 अत्र (for अत्र) K₁ 2 D₁ 7 2 10 T₂ G₂ M₂-5 'त्रमा — T₂ om. 9^{cd} — ^{c)} K₁-2 D₁ 10 नाम (for चैव)

10 ^{b)} S देवतैर् (for वैदेतैर्) G₂ M₁ (inf lin as in text) 2 'पिच्यते (for 'रक्ष्यते) — T₂ om 10^c-12^d. — ^{c)} K₄ B D₁-4 6 9 G₁ M₂ Cn शाङ्गल S (except G₁, T₂ om) कदलीस्पशं (G₂ 'पड) — ^{d)} B₂ संतानका गणा; D₂ D₂ 'कामगा', G₂ 'कानन

11 T₂ om. 11 (cf v l 10) — ^{a)} S (T₂ om.) अत्र संयम्य तिष्ठति — ^{d)} = 15^d K₁ 2 B₁ 2 D₁-L 7-9 M (except M₂) 'मोज्यानि

12 T₂ om. 12 (cf v l 10) — ^{a)} K₂ ते मुनयः, T₁ G₁ 2 देवर्षय (for ते ऋषय) — ^{c)} T₁ M₂-5 तिष्ठति S (T₂ om) वैरात्र (M₂ 'ज्य) (for वै स्वाति) — ^{d)} K₁-2 D₁ 2 अ(D₂ य)त्रास्योदय उच्यते, T₁ G₁ 2 2 M न चात्रा(M₂-5 चाद्या)प्यवतिष्ठति, G₂ 2 दिवात्राप्यव(G₂ 'धि)तिष्ठते

13 ^{a)} D₂-1 9 यज्ञान् K₄ B₂ D (except D₂ 7) 'माघ (for 'रुह) — ^{c)} S ज्योतींषि चद्रमा सूर्य

14 T₂ om. (hapl) 14-22 — ^{a)} K₄ B₂ D₂-1 9 Cn गगामहाद्वार, B₁ 2-5 D₂ 10 T₁ G₁ M₁ (inf lin) गायति गाधार, C₂ np as in text Ca cites गान्धार. — ^{b)} K₄ B D (except D₂ 10) 'सत्तम — ^{c)} B₁ 2 2 T₁ G₁ धावमाना, B₂ D₂ 1 D₂ 2 कामा नाम (for धामा

C 5 8838
B 5. 111 18
K 5. 111 18

परिवर्तसहस्राणि कामभोग्यानि गालव ॥ १५
यथा यथा प्रविशति तस्मात्परतरं नरः ।
तथा तथा द्विजश्रेष्ठ प्रविलीयति गालव ॥ १६
न तत्केनचिदन्येन गतपूर्वं द्विजर्षभ ।
ऋते नारायणं देवं नरं वा जिष्णुमव्ययम् ॥ १७
अत्र कैलासमित्युक्तं स्थानमैलविलस्य तत् ।
अत्र विद्युत्प्रभा नाम जह्निरेऽप्सरसो दश ॥ १८
अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतम् ।
त्रिलोकविक्रमे ब्रह्मनुत्तरां दिशमाश्रितम् ॥ १९
अत्र राज्ञा मरुत्तेन यज्ञेनेष्टं द्विजोत्तम ।
उशीरवीजे विप्रप्रे यत्र जाम्बूनदं सरः ॥ २०
जीमूतस्यात्र विप्रप्रेरुपतस्थे महात्मनः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

साक्षाद्वैभवतः पुण्यो विमलः कमलाकरः ॥ २१
ब्राह्मणेषु च यत्कृत्स्नं स्वन्तं कृत्वा धनं महत् ।
वत्रे वनं महर्षिः स जैमूतं तद्वनं ततः ॥ २२
अत्र नित्यं दिशापालाः सायं प्रातर्द्विजर्षभ ।
कस्य कार्यं किमिति वै परिक्रोशन्ति गालव ॥ २३
एवमेवा द्विजश्रेष्ठ गुणैरन्यैर्दिगुत्तरा ।
उत्तरेति परिख्याता सर्वकर्मसु चोत्तरा ॥ २४
एता विस्तरशस्ता तव संकीर्तिता दिशः ।
चतस्रः क्रमयोगेन कामाशां गन्तुमिच्छसि ॥ २५
उद्यतोऽहं द्विजश्रेष्ठ तव दर्शयितुं दिशः ।
पृथिवीं चाखिलां ब्रह्मस्तस्मादारोह मां द्विज ॥ २६

नाम)

15 T₂ om. 15 (of v l 14) — ^a) D₇ M₁ जायते (for ज्ञायते) K₁ 2 भूति, K₈ 4 B (except B₂) D (except D_{n1} D₈ D₉) C_n मूर्ति (for सूति) — ^b) K₁ 2 D_{n1} D₈ D₉ 7 10 C₈ अप कृति, B₂ G₂ कृत, D₁ क्षति, C_a चिति; C_n आकृति (as in text) K₁₋₈ D₈ 8 तपस्विनां, T₁ G (except G₅) तु (G₂ च) पश्चिम (for तपश्चितम्) — ^c) K₈ B (except B₅) D_{n1} D₂₋₄ G₈ 4 C_n परिवर्त सहस्राणि — ^d) = 11^d K₈ B D_{n1} D₁₋₄ 0 M₈₋₆ C_n °भोग्यानि, G₂ °भोगानि

16 T₂ om 16 (of v l 14) — ^a) D₄₋₄ 0 द्वे (for प्र) — ^d) D₂ मानव (for गालव).

17 T₂ om 17 (cf v l 14) — ^a) K₄ B₂ 4 6 D (except D₁₋₄ 0) पतत्, M तु (for तत्) — ^d) B₁ 8 वरद (for नर वा) — B₁ 8 S (T₂ om) विष्णुम् (for जिष्णुम्) K₄ D₈ 4 0 अच्युत (for अव्ययम्)

18 T₂ om 18 (cf v l 14). — ^a) K₁ 2 4 D₁ कैलास, a few N MSS कैलाश — ^b) B₁ 2 D₂ S (T₂ om) च (for तत्) D₇ स्थान रदस्य द्वाधत्

19 T₂ om 19 (cf v l 14) — ^b) B D_n D₈ D₁ 0 क्रामता, M₆ क्रतुना — ^c) K₁₋₈ D₇ 10 G₈ 6 त्रैलोक्य-विक्रमे, B₈ 6 त्रिलोकविक्रम

20 T₂ om 20 (cf v l 14) — ^a) A few MSS मरुतेन — ^b) G₂ ईजे (for हृष्ट) K₁ 2 D₁ 7 नगोत्तमे (for द्विजो°). — ^c) K₁ 2 °वीज, C_a 8 as in text K₁ 2 D₈ 4 0 ब्रह्मर्षे.

21 T₂ om 21 (of v l 14) — ^a) M₁ 2 च (for [अ]त्र) D₈ 4 0 देवर्षेर् (for विप्रर्षेर्) — ^b) G₈ M₁ 2 (inf lin) उपस्थान, G₅ अवस्थानं (for उपतस्थे) — ^c) K₁₋₃ D₈ D₇ G₈ हिमवत, C₈ as in text — ^d) K₁₋₃ B₂ 4 6 D (except D_{n1} D₁₀) C_n 8 कनका° (D₁ कानना°) (for कमला°)

22 T₂ om 22 (cf v l 14) — ^a) K₁ 2 B₅ D₈ 4 7 0 तत् (for यत्) — ^b) K₄ D₂₋₄ 0 10 स्वर्णं, D₈ स्वर्णी; D₉ स्वस्ती; C_a 8 स्वन्त (as in text) — ^c) N (except D₇, K₆ om) धन (for वन). D₂ (by corr) 8 4 0 तत् (for स) — ^d) K₁ 2 D₁ G₂ 4 जीमूत K₁ 2 B D (except D_{n1} D₈ D₉) G₁ धन (for वन) G₈ M₁ (inf lin) गत (for तत्)

23 ^a) K₈ 4 B D_{n2} D₈ D₁ 0 8 10 दिशां, D₂₋₄ 0 दिशा (for दिशा), cf v l 5 106, 17°

24 ^a) T₁ G₁ 2 M₁ एषा, T₂ पतद् (for एषा) — ^b) K₁ 2 D₇ 10 दिव्यैर् (for अन्यैर्) — ^d) D₁ सर्वकामसुखोत्तरा.

25 ^a) D₈ G₆ M₁ 2 विस्तरस् — ^d) D₇ 10 दिशं, T₂ G₂ पुण्यो (for आशा) B₄ D₂ T₂ G₂ अहंसि (for हृच्छ°)

26 ^b) M₈ 4 (inf lin as in text) 8 संदर्शितु (for दर्शयितु) S जगत् (for दिश).

. Colophon missing in D₆, K₆ om it. — Subparvan K₈ B₁ 8 D₈ D₈ T₁ G₁ M भगवद्गीता, followed

११०

गालव उवाच ।

गरुत्मन्भुजगेन्द्रारे सुपर्ण विनतात्मज ।
नय मां तार्क्ष्य पूर्वेण यत्र धर्मस्य चक्षुषी ॥ १
पूर्वमेतां दिशं गच्छ या पूर्वं परिकीर्तिता ।
दैवतानां हि मानिष्यमत्र कीर्तितवानसि ॥ २
अत्र मत्वं च धर्मश्च न्वया सम्यक्प्रकीर्तितः ।
दृच्छेयं तु समागतुं समस्तदैवतैरहम् ।
भूयश्च तान्गुगान्द्रुमिच्छेयमरुणानुज ॥ ३

नारद उवाच ।

तमाह विनतामृगुगोद्वेष्टेति वै द्विजम् ।
आरुरोहाय न मुनिर्गरुडं गालवस्तदा ॥ ४

गालव उवाच ।

क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पद्मगाशन ।

मास्करस्येव पूर्वाङ्गे सहस्रांशोर्विपश्चतः ॥ ५
पक्षपातग्रणुन्नानां घृक्षाणामनुगामिनाम् ।
प्रस्थितानामिव समं पश्यामीह गतिं खग ॥ ६
ममागरवनामुर्वी सशैलवनकाननाम् ।
आकर्षन्निच चाभासि पक्षवातेन खेचर ॥ ७
समीननागनक्रं च समिवारोप्यते जलम् ।
वायुना चैव महता पक्षवातेन चानिशम् ॥ ८
तुल्यरूपाननामत्स्यांस्तिमिमत्स्यांस्तिमिगिलान् ।
नागांश्च नरवक्त्रांश्च पश्याम्युन्मथितानिव ॥ ९
महार्णवस्य च खैः श्रोत्रे मे वधिरीकृते ।
न शृणोमि न पश्यामि नात्मनो वेष्टि कारणम् ॥ १०
जनैः साधु भवान्यातु ब्रह्महत्यामनुस्मरन् ।
न दृश्यते रविस्तात न दिशो न च खं खग ॥ ११

C 5 8851
B 5 112. 11
K 5 112. 11

18 गालवचरित K1 + B + Dn D1 2 6 7 10 G5
(all om sub-parvan name) mention only गालव
चरित — Adhy name D1 M उत्तरा(D1 M1 'र)-
निर्यजो, T1 G1 दिग्विभात, G5 उत्तरादिवप्रशमा — Adhy
110 (figures, words or both) D2 2 (= 102), D1 G1
M1- 112, T G1 2 113, G2 M1 111 — S'ol'a
no Dn 28

110

- 1 K. om 1^a-3^d (cf v 1 5 106 1)
2 K. om 2 (cf v 1 1) — ^a) B2 Dn D1 8 9 S
(except T. G2 M2) पूर्वम् 8 न्य (for न्या) — ^b) D1
T2 G2 'वन्निम (for 'वर्णिम) D2 om (hapl)
2^a-3^b — ^c) Dn D2 D2-1 8 T1 G M2- 'दैवताना
(as in text), the rest दे K1 2 च (for हि) T2
मदैवताना मानिष्य
3 K. om 3^a-3^d (cf v 1 1), D2 om 3^d (cf v 1
2) — ^a) T1 G1 4 M1 8 transp मत्वं and धर्म — ^b)
K2 D1 2 6 7 10 प्रकीर्तिम, B1 2 D2 1 T G1 1 8 M 'ती
(M1 'त); Dn2 D2 G2 3 'ता — ^c) K1 2 B D2-1 7
8 10 च, T2 G1 2 ते (for तु) — B2 om 3^d-5^c
4 B2 om 4 (cf v 1 3), K2 om 4^b-4^c — ^b) T1
G1 4 न (for वै) K1 D1 7 8 G2 5 M2 5 द्विज — ^d)
T2 G (except G2) त मा (for तमा)

- 5 B2 om 5^a-5^c (cf v 1 3) — ^a) T1 G1 4 वै
(for ते)
6 D2 om 6^a, D1 om 6^a-7^d — ^a) T1 G1 4 स्वा
वै (for मम) — ^d) T1 G1 1 संपश्यामि (for पश्यामीह)
K1 D2-1 8 गती (for गति)
7 D1 om 7 (cf v 1 6) — ^b) 1 58 11^d.
K1 2 D2 10 'पत्तना
8 K. om 8^a — ^a) Dn1 D10 'नागचक्र च (D10 तु)
— ^d) K1 या, D2-1 8 9 ते (for च) T1 G1 4 वै नृश
(for चानिशम्)
9 ^a) K1-3 6 D1 7 10 शैलरूपानना(D1 'पाश्च ता)
न्मस्यान्, K1 B. D2-1 8 तुल्यरूपानिमा(B2 'पधरा)न्मस्यान्
— ^b) D1 तिमिरूपान् (for 'मस्यान्) K1 B (except
B.) Dn D2 D2 8 10 T1 तथा तिमितिमिगिलान् — ^c) G.
मीनाश्च K1 2 Dn1 नगरवक्त्राश्च, T2 G2 5 नरच(G2 'न)
प्राश्च K2 4 B D1-1 8 10 G1 4 नागाधनर(D2-1 'तर,
D10 'नत)वक्त्राश्च K2 D1 नागाधतरच(D1 'न)क्राश्च; D2
D2 नागाधरथ(D2 'नर)वक्त्राश्च
10 ^b) B2 श्रोत्र मे, 8 कर्ण मे B2 8 वधिरीकृतौ
(B2 'त), Dn D1 वधिरे कृते
11 ^a) N (except K1 2 D2) G2 4 स तु (for साधु)
— ^b) K1 B D (except D1 2 7 10) G2 ब्रह्मवध्याम्
D2 4 9 अतिस्मरन्, G2 as in text
12 K2 om (hapl) 12^d-13^c. ॐ Gn मणी वेति

C. 5. 8802
B. 5. 112. 12
K. 5. 112. 12

तम एव तु पश्यामि शरीरं ते न लक्ष्ये ।
मणीव जात्यौ पश्यामि चक्षुषी तेऽहमण्डज ॥ १२
शरीरे तु न पश्यामि तव चैवात्मनश्च ह ।
पदे पदे तु पश्यामि सलिलादग्निमुत्थितम् ॥ १३
स मे निर्वाप्य सहसा चक्षुषी शाम्यते पुनः ।
तन्निवर्त महान्कालो गच्छतो विनतात्मज ॥ १४
न मे प्रयोजनं किञ्चिद्गमने पन्नगाशन ।
संनिवर्त महावेग न वेगं विपहामि ते ॥ १५
गुरवे संश्रुतानीह शतान्यष्टौ हि वाजिनाम् ।
एकतःश्यामकर्णानां शुभ्राणां चन्द्रवर्चसाम् ॥ १६
तेषां चैवापवर्गाय मार्गं पश्यामि नाण्डज ।
ततोऽयं जीवितत्यागे दृष्टो मार्गो मयात्मनः ॥ १७

नैव मेऽस्ति धनं किञ्चिन्न धनेनान्वितः सुहृत् ।
न चार्थेनापि महता शक्यमेतद्व्यपोहितम् ॥ १८

नारद उवाच ।

एवं बहु च दीनं च झुवाणं गालवं तदा ।
प्रत्युवाच व्रजन्नेव ग्रहसन्निवतात्मजः ॥ १९
नातिप्रज्ञोऽसि विप्रर्षे योऽऽत्मानं त्यक्तुमिच्छसि ।
न चापि कृत्रिमः कालः कालो हि परमेश्वरः ॥ २०
किमहं पूर्वमेवेह भवता नाभिचोदितः ।
उपायोऽत्र महानस्ति येनैतदुपपद्यते ॥ २१
तदेव ऋषभो नाम पर्वतः सागरोरसि ।
अत्र विश्रम्य भुक्त्वा च निवर्तिष्याव गालव ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

इत्यर्थे वदाम् । ॥

13 Ks om 13^{ab} (cf v1 12) — ^a) Ks 4 B1 2 4 D (except Ds D10) शरीर B2 M4 transp. तु and न — D7 om (hapl) 13^{ab} — ^c) Ds S च (for तु) — ^d) K4 Dn Ds शरीरा* (for सलिला*)

14 ^c) K4 5 B D (except D1) तन्नियच्छ (Ks °वर्त) महावेग — Ks om 14^d. — ^d) K4 B D गमने (D1 व्रजतो) (for गच्छतो).

15 ^c) K1 2 5 Gs M4 तन्निवर्त, Ks Dn D10 निवर्तस्व, Cn as in text Ks-5 B Dn Ds D2-5 8-10 महाभाग, D1 °बाहो, D7 T2 G2 8.5 °वेग — ^d) Ks ममैषा विहिता मति

16 ^a) Bs गुरौ प्रतिश्रुतानीह; B2 गुरवे प्रतिश्रुतानीह (hypermetric!), T G (except Gs) गुरोर्मया श्रुतानीह — ^b) K1 2 D10 T1 G1 4 च (for हि)

17 ^a) T1 G4 एषा (for तेषा) D1 om च — ^c) Ks D2-4 7 9 मे (for स्य) — ^d) Ks Ds1 D1 7-9 [S]यम्, D2-4 मम (for मया) S (except Gs) द्विज (for [आ]त्मन).

18 ^a) K1 2 D10 च; Dn2 वै (for एव) — ^b) K1 2 5 गमने पन्नगाशन

19 B Ds D1 2 8 Gs om the ref — ^a) K D (except Dn2 Ds D1) एवं बहुविध दीन — ^b) T2 Gs 4 तथा (for तदा) — ^d) T1 G1 4 प्रसभ D7 S (except Gs-5) विनतासुत

20 ^a) Ks M2 नातिप्राज्ञो. — ^b) Ks G2 आत्मानं

(for योऽऽत्मान) — ^d) K4 G2 [S]पि (for हि)

21 ^a) K1 2 5 D7 9 इद (for अह) Ks D7 अह, Dn1 इद (for इह) — ^b) Ds च; G4 वा (for न) Ks 5 Ds [अ]भिनोदित*, B2 [अ]तिचोदित*, Ds 4 9 प्रचो*, T G1 2 4 [अ]पि चो*, Cs as in text. — ^c) Ds 4 9 T2 G2 transp अत्र and अस्ति

22 ^a) Ds 4 9 अत्र (for तद्) Bs D2 एव, G1 एतद् (for एष) T1 Gs वृषभो — ^b) Ks सागरांभसि; K4 B Dn Ds Ds-9 8-10 °रातिके, D1 °रोपरि — ^c) T2 G2 Ms-5 विश्रम्य — ^d) Ks D7 निवर्तिष्याव

Colophon missing in Ds — Sub-parvan Ks B1 2 Dn1 T2 M1 2 भगवद्गीता, to it all except T2 add गालवचरित K1 2 4 5 B2 4 5 Dn2 Ds D1-4 6-10 G1 5 (all om sub-parvan name) mention only गालवचरित — Adhy name Gs वृषभदर्शन, M गालवविश्रम — Adhy no. (figures, words or both) Ds 3 (= 103), D7 T2 G4 M1-8 5 113, T1 G1 2 5 114, Gs M4 112 — S'loka no Ks 28, Dn 22, Ds 23.

111

1 ^a) K4 B (except B5) Dn Ds Ds 10 M2 ऋग (for ऋक्षे)

2 ^a) Ks M1 च (for तु) — ^b) Ks Ds Gs अभि पूजिता; Ds अभिवाद्य तां — ^d) Ds 4 9 T Gs °निपेदतः

१११

नारद उवाच ।

ऋषभस्य ततः शृङ्गे निपत्य द्विजपक्षिणौ ।
 शाण्डिलीं ब्राह्मणीं तत्र दृष्ट्वाते तपोन्विताम् ॥ १
 अभिवाद्य सुपर्णस्तु गालवश्चाभिपूज्य ताम् ।
 तथा च स्वागतेनोक्तौ विष्टरे संनिर्पादतुः ॥ २
 सिद्धमन्नं तथा क्षिप्रं बलिमन्त्रोपचूहितम् ।
 भुक्त्वा तृमात्रमौ भूमौ सुप्तौ तावन्नमोहितौ ॥ ३
 सुहृत्प्रातिवृद्धन्तु सुपर्णो गमनेप्सया ।
 अयं प्रष्टवन्जाह्नमान्मानं दृष्ट्वा खगः ॥ ४
 मानपिण्डोपमोऽभून् मुखपादान्वितः खगः ।
 गालवन्तं तथा दृष्ट्वा विपण्णः पर्यपृच्छत ॥ ५
 किमिदं भवता प्राप्तमिहागमनजं फलम् ।
 वामोऽयमिह कालं तु कियन्तं नौ भविष्यति ॥ ६
 किं नु ते मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् ।
 न ह्ययं भवतः स्वल्पो व्यभिचारे भविष्यति ॥ ७
 सुपर्णोऽयात्रवीद्विप्रं ग्रथ्यातं वै मया द्विज ।

इमां सिद्धामितो नेतुं तत्र यत्र प्रजापतिः ॥ ८
 यत्र देवो महादेवो यत्र विष्णुः सनातनः ।
 यत्र धर्मश्च यत्र च तत्रेयं निवसेदिति ॥ ९
 सोऽहं भगवतीं याचे प्रणतः प्रियकाम्यया ।
 मयैतन्नाम ग्रथ्यातं मनसा शोचता किल ॥ १०
 तदेवं बहुमानाच्चे मयेहानीप्सितं कृतम् ।
 सुकृतं दुष्कृतं वा त्वं माहात्म्यात्कन्तुमर्हसि ॥ ११
 सा तौ तदात्रवीक्षुषा पतगेन्द्रद्विजर्षमौ ।
 न भेतव्यं सुपर्णोऽसि सुपर्णं त्यज संभ्रमम् ॥ १२
 निन्दितास्मि त्वया वत्स न च निन्दां क्षमाम्यहम् ।
 लोकेभ्यः स परिभ्रष्टयेद्यो मां निन्देत पापकृत् ॥ १३
 हीनयालक्षणैः सर्वैस्तयानिन्दितया मया ।
 आचारं प्रतिगृह्णन्त्या सिद्धिः प्राप्तेयमुत्तमा ॥ १४
 आचाराद्धभते धर्ममाचाराद्धभते धनम् ।
 आचाराच्छ्रियमाप्नोति आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १५
 तदाद्युष्मन्त्वगपते यथेष्टं गम्यतामितुः ।

C 5. 3233
 E 5. 113. 15
 K. 5. 113. 17

3 ^a) K: B D (except DL: 10) दत्त (for क्षिप्रं)
 — ^b) ML: दत्त — ^c) T: GL: वुत्तुजाते दत्तौ भूमौ
 D: transp भूमौ and सुप्तौ K: B Dn सुप्तौ तावत्तु-
 मोहितौ, DL: : सप्तुत्ता च मनोहितौ, S सुप्तौ चैव मनोहितौ
 4 ^b) D: : T: GL: : M: गमनेच्छता — After
 4^{ab}, K: (marg) ins

453* तां दृष्ट्वा चान्मर्वाह्नीं तापनीं ब्रह्मचारिणीम् ।

ब्रह्मिणु हि मनश्चक्रे रूपान्नाम्नादिव श्रियम् ।

— K. om from 4^{ab} up to the end of the present
 adh-

5 K: om. 5 (cf. v.l. 4) — ^a) S transp अभूत्
 and स K: मोत्र (for अभूत्) K: BL: D: : वा
 (for स) — ^b) K: D: तु (for त) K: : D: T G: 3
 M: (inf 7in as in text) : तदा (for तथा) — ^d) B.
 D: M: (inf 7in) विमता, D: D: विपत्ति (for विपण्ण)

6 K: om. 6 (cf. v.l. 4) — ^a) M तु (for तु)
 — ^d) BL: T: GL: नो, D: तु, Ca नो (as in text)

7 K: om 7 (cf. v.l. 4) — 7^a = (var) 5 119
 4^{ab} — ^a) KL: DL: : तु (for तु) — ^b) Ds
 कर्मदूषण, S पतता वर (for धर्म) — ^c) T: G: नेहाय

(for न ह्ययं)

8 K: om. 8 (cf. v.l. 4) — ^a) D: वाक्य (for
 विप्रं) — ^d) D: S transp तत्र and यत्र K: पितृमह
 (for प्रजा)

9 K: om 9 (cf. v.l. 4) — ^b) T: G: देव, G: s
 कृष्ण (for विष्णु)

10 K. om 10 (cf. v.l. 4) — ^d) KL: DL: : s 10
 अनयाव (for मनसा)

11 K: om. 11 (cf. v.l. 4) — ^a) D: S (except
 G:) एतद् (for एव) S (except G: M: 2) मान (for
 नानाव)

13 K: om. 13 (cf. v.l. 4) — ^b) D: s तव (for
 न च) D: : न निन्दा क्षमाम्यह — ^c) K: B (except
 B.) DL: G: सपदि, T: G: M सपरि (for स परि)

15 K: om. 15 (cf. v.l. 4) — ^a) D: आचार
 (for आचाराव) K: B Dn Ds D: 10m आचार फलते
 धर्म, S आचारलक्षणो धर्मः — ^b) D: आचार, S आचाराव
 K: : B Dn Ds Dc आचार फलते धन (cf. 15^a) — ^d)
 = 5 39 32^d — K: D: : s (to avoid hiatus!)
 आचारो (for आचारो)

C. B. 8888
E. B. 113 16
K. B. 113. 17

न च ते गर्हणीयापि गर्हितव्याः स्त्रियः क्वचित् ॥ १६
भवितासि यथापूर्वं बलवीर्यसमन्वितः ।
वभूवतुस्तत्तस्य पक्षौ द्रविणवत्तरौ ॥ १७
अनुज्ञातश्च शाण्डिल्या यथागतमुपागमत् ।
नैव चासादयामास तथारूपांस्तुरंगमान् ॥ १८
विश्वामित्रोऽथ तं दृष्ट्वा गालवं चाध्वनि स्थितम् ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो वैनतेयस्य संनिधौ ॥ १९
यस्त्वया स्वयमेवार्थः प्रतिज्ञातो मम द्विज ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

नारद उवाच ।

अथाह गालवं दीनं सुपर्णः पततां वरः ।
निर्मितं वह्निना भूमौ वायुना वैधितं तथा ।

तस्य कालोऽपवर्गस्य यथा वा मन्यते भवान् ॥ २०
प्रतीक्षिष्याम्यहं कालमेतावन्तं तथा परम् ।
यथा संसिध्यते विग्रहं स मार्गस्तु निशम्यताम् ॥ २१
सुपर्णोऽथाब्रवीदीनं गालवं भृशदुःखितम् ।
प्रत्यक्षं खल्विदानीं मे विश्वामित्रो यदुक्तवान् ॥ २२
तदागच्छ द्विजश्रेष्ठ मन्त्रयिष्याव गालव ।
नादत्त्वा गुरवे शक्यं कृत्स्नमर्थं त्वयासितुम् ॥ २३

16 Ks om 16 (of v 1 4) — ^b) K4 T1 G1 4 M
इति (for इत) — Dr om. (hapl) 16^a-17^b — ^c)
K1 2 Dn1 D1-4 8 9 या हि, Ks B2 5 Dn2 D0 याह, K4
B1 8 4 T G1 2 4 5 यास्मि (for यापि) — ^d) Gs 5
गर्हणीया (for गर्हि) T1 G1 4 transp स्त्रिय and क्वचित्
— After 16, Ds ins

454* यदि त्वमात्मनो ह्यर्थमां चेवादातुमिच्छसि ।

तदैव नष्टदेहस्तु यद्वै त्वं पन्नगाशन ।

तस्यैव हि प्रसादेन देवदेवस्य चिन्तनात् ।

त्व तु साक्ष्मस्तु संजात, पुनरेव भविष्यसि ।

17 Ks om 17 (of v 1 4), Dr 10 om. 17^{ab}
(for Dr cf v 1 16). — Before 17^{ab}, K (Ks om)
D2-4 7-10 T G (except Gs) ins नारद उ (resp नारद)

18 Ks om 18 (of v 1 4) — ^a) K4 B D
(except D2 7 10) तु (for च) — ^c) Ds transp
एव and च

19 Ks om 19 (of v 1 4) — ^a) Ds 4 9 अपि
(for अथ) — ^b) K1 2 G4 वि; D2-4 9 T G1-3 5 M हि
(for च) K4 B2 4 5 Dn2 Ds 8 10 स्थित

20 Ks om 20 (of v 1 4). — ^d) T2 G2 कथं, Gs
यदि (for यथा)

21 Ks om 21 (of v 1 4) — ^b) K1 यथापर, Dr
तथा-पुन, T2 G2 8 5 M2 4 तवापर, M3 5 तवाचर (for
तथा परम्) — ^c) K4 ससिध्येत — ^d) K1 2 D2 9
तु निशम्यता, B5 त्वधिगम्य, T G1 2 4 प्रविश्य, Gs

यस्माद्विरण्मयं सर्वं हिरण्यं तेन चोच्यते ॥ १
धत्ते धारयते चेदमेतस्मात्कारणाद्गन्म् ।
तदेतन्निष्ठं लोकेषु धनं तिष्ठति शाश्वतम् ॥ २

परिमृश्य, Gs परिमृश्य, M1 2 5 प्रतिगृह्य, M3 4 प्रतिगृह्य
(M1 inf lin प्रतिगम्य)

22 Ks om 22 (of v 1 4) — ^a) K1 2 4 D1 3 4
7 9 10 पुनं (for दीन) — ^c) T2 G2 ते (for मे)

23 Ks om 23 (of v 1 4) — ^a) D1 T1 Gs तथा
गच्छ (for तदा) — ^b) Ks (sup lin as in text) Ds2
Dr मन्त्रयिष्यामि — ^d) K1 2 तत्स (for कृत्स्न) —

Colophon missing in Ds, Ks om it — Sub-
parvan -K1-3 B1 8 Ds1 Dr 10 M1 भगवद्गीता, followed
by गालवचरित K4 B2 4 5 Dn Ds2 D1 2 6 8 T1 G1 5
M2-5 (all om sub-parvan name) mention only
गालवचरित (Gs बोपाख्यान) — Adhy. name Gs
विश्वामित्रदर्शन, M शाण्डि (M2 ण्ड) लीदर्शन — Adhy no
(figures, words or both) Ds 4 (=104), Dr T2 G4
M1-3 5 114, T1 G1 2 5 115, Gs M4 113. — S'loka
no Dn 23, Ds 26

112

1 ^c) B5 पूर्व (for भूमौ) — ^d) K1 2 M1 चेधितं, Ks
G1 चेधित; K4 5 B2 8 D2-4 9 Cn शोधित, B1 4 5 Dn Ds
Dr 8 10 Cs ap np वर्धित, D1 Ca चोधित, Ds वर्धित;
T1 M3 चेधित, T2 G2 वेधित (for चेधित) K4 B2 8 Dr
यथा, D10 पुरा (for तथा). — ^c) B2 D1 T1 Gs-5 Ca
तस्माद् (for यस्माद्) M (M1 inf lin as in text) पूर्व

नित्यं प्रोष्ठपदाभ्यां च शुक्रे धनपतौ तथा ।
 मनुष्येभ्यः समादत्ते शुक्रश्चित्ताजितं धनम् ॥ ३
 अजैकपादद्विर्बुध्यै रक्ष्यते धनदेन च ।
 एवं न शक्यते लब्धुमलब्धव्यं द्विजर्षभ ॥ ४
 ऋते च धनमश्नानां नावाप्तिर्विद्यते तव ।
 अयं याचात्र राजानं कंचिद्राजपिंवंगजम् ।
 अपीड्य राजा पौरान् हि यो नो कुर्यान्कृतार्थिनां ॥ ५
 अस्ति सोमान्ववाये मे जातः कश्चिन्नृपः मया ।
 अभिगच्छावहे तं वै तस्यास्ति विभवो भुवि ॥ ६
 ययातिर्नाम राजर्षिर्नाहुपः सत्यविक्रमः ।
 स दास्यति मया चोक्तो भवता चार्थितः स्वयम् ॥ ७
 विभवश्चास्य मुमहानासीद्वनपतेरिव ।

एवं स तु धनं विद्वान्दानेनैव व्यग्रोधयत् ॥ ८
 तथा तौ कथयन्तौ च चिन्तयन्तौ च यत्क्षमम् ।
 प्रतिष्ठाने नरपतिं ययातिं प्रत्युपस्थितौ ॥ ९
 प्रतिगृह्य च सत्कारमर्थादिं भोजनं वरम् ।
 पृष्टश्चागमने हेतुमुवाच विनतासुतः ॥ १०
 अयं मे नाहुप सखा गालवस्तपसो निधिः ।
 विश्वामित्रस्य शिष्योऽभूद्वर्षाण्ययुतशो नृप ॥ ११
 सोऽयं तेनाभ्यनुज्ञात उपकारेप्सया द्विजः ।
 तमाह भगवान्कां ते ददानि गुरुदक्षिणाम् ॥ १२
 असकृत्तेन चोक्तेन किंचिदागतमन्युना ।
 अयमुक्तः प्रयच्छेति जानता विभवं लघु ॥ १३
 एकतःश्यामकर्णानां शुभ्राणां शुद्धजन्मनाम् ।

C. 5. 2810
 B. 5. 114 14
 K. 5. 114 14

(for मयं) — ¹) T₂ ट्यते, G₄ चोत्ते (for चोच्यते)
 2 ^a) K. G_{2.5} चा (for च) — ^c) K_{1-2.5} (inf lin
 as in text) D_{1.2} 7 10 यद् (for तद्)

3 ^a) K (except K₁) D_{5.2} D_{2.4.5} 7 9 प्रोष्ट', Cs
 प्रोष्टययोः (?), Ca. d प्रोष्ट' (as in text) — ^b) K_{1.2}
 ऋते, Ca. s शुक्रे (as in text) — ^c) B₂ G_{2.5} समादत्ते,
 B₃ D_n समावा (D_{n1} 'दा') तु, D₅ T₂ G₂ मदादत्ते — ^d)
 K_{1.2} (by corr) D_{n2} विचाजितं, B₂ 2 D₇ 2 T G_{1.2} 2 Ca
 चित्ता', D₂₋₄ 2 चित्तापितं, C_n as in text Cd cites
 चित्ता.

4 ^a) B₅ 'बुध्नो, S (except G_{2.2}) 'बुध्नो — ^b) A
 few S MSS रक्षते. — ^c) T₂ G_{1.2} यावत्, M₁ (inf lin
 as in text) पतं, M₂ पतं (for पव) T₂ G₂ वधुर्
 (for लब्धुम्) — K₂ om. 4^a-6^b — ^d) G₄ अलब्ध
 यद्, T₁ G_{1.4} द्विजोत्तम

5 K₂ om. 5 (cf. v.l. 4) — ^b) T G_{1.2} 4 om. न
 G_{2.5} कचित् (for तव) — D₁ om 5^a — ^c) K₃ 4 B
 D (except D₂ 7, D₁ om) स त्व (for अयं) K_{1.2} 4 T
 G_{1.2} 4 याचन्न, D₂ M याचनु (for याचात्र) G_{2.5} अयं
 याचाव (G. 'म') हे विप्र — B₃ om. 5^a — ^c) K_{1.2}
 D₁ 7 2 10 अपीडयित्रा (for अपीड्य राजा) D_{1.2} G₂ 5 M
 पौरान् (for पौरान् हि) K_{1.2} D₂ 4 7-9 वै (for हि)
 T G_{1.2} 4 धार्मिक पृथिवीपारं

6 K₂ om. 6^a (cf. v.l. 4) — Before 6, T₁ G_{1.4}
 1ns गालव ! — ^a) K_{1.2} D₂₋₄ 7-9 सोमान्वये यो मे, K₄
 सोमान्ववायो मे, T G_{1.2} 4 सोमान्वये जात Ca d cite
 लब्धवाये. — ^b) T G_{1.2} 4 कश्चिन्मे नृपतिं मया — ^d) D₅
 यय (for तय) K₂ D₇ प्रमो (for भुवि)

7 ^a) K₂ D₅ D₇ याचित, D₂ प्रार्थि' (for चार्थि')

8 D₅ om. 8^a-9^b — ^a) K₂ D₇ तस्य (for चास्य),
 and तु (for सु) — ^c) K_{1.2} पर (for एव) K₂ D₅
 गुरु- (for स तु) B_{1.8} D₂ G₃ विद्वन् (for विद्वान्)
 K₄ B₂ 4 5 D_n D₅₁ D₂ 4 2-10 एव गुरु धन विद्वन् — ^d)
 K₄ B₂ 4 5 D_n D₅ D₈ 10 विशोधय, D₁ विशोधयेत्

9 D₅ om 9^a (cf. v.l. 8) — ^a) T₁ G (except
 G₃) transp तौ and च B₂ तयोर्नौ, T₂ तथा च (for
 तयोर्तौ) D₂ 7 T₂ तु (for च) — ^b) D₂ चितयानौ
 N (except B₅ D_{n2}, D₅ om.) तत् (for यत्) — ^d) D₁
 समुपस्थितौ, D₁₀ पयुष'

10 B₅ om. 10-11 — ^a) K₂ D₅ 10 प्रतिपूज्य K₂ 4
 B_{1.2} 4-D_n D₅ D₂ 7 2 10 सत्कारे, Ca d as in text
 — ^b) K₁₋₃ D₇ अर्वाद्य, K₅ समयौ, D₁ G. अर्वादि,
 T G₁₋₄ अर्वादीन् K_{1.2} D₁ भोजनाय, K₅ D₁ भोजना
 वरम्, T G_{1.2} 4 भोजनाय, G_{2.5} भोजन पर K₂ B
 (except B₅) D_n D₅ D₂₋₄ 8 9 अर्वापौष्टादिक वरं
 — ^d) D₅ प्रोवाच K₄ B_{1.2} 4 D_{2.4} 5 विनतामज

11 B₅ om 11 (cf. v.l. 10) — ^b) B₃ D₁ T₂ तपसा
 निधि, G_{1.4} तु तपोनिधि, G_{2.5} तपसान्वित

12 ^a) T₁ G_{1.2} 4 अयं (for सोऽय) — ^c) T₁ G_{1.2} 5
 भगवन् (for 'वान्) N (except K₂) काले, G_{2.5} किं ते
 (for का ते) — ^d) K_{1.2} 5 D₅ G_{1.2} 4 ददामि

13 ^a) D_{2.4} 9 चोक्ते तु (for चोक्तेन) — K₄ om.
 13^a-14^b — ^d) K₂ D₁ वैभव (for विभव) K_{1.2} D₅
 लघु

14 K₂ om. 14^a (cf. v.l. 13), D₁ om. 14^b
 — ^b) B₂ T₁ चद्रवर्चसां (cf. ^d), G₁ शुद्धवर्चसा — ^d)

C. 5. 2810
B. 5. 114 14
K. 5. 114. 14

अष्टौ शतानि मे देहि हयानां चन्द्रवर्चसाम् ॥ १४
गुर्वर्थो दीयतामेप यदि गालव मन्यसे ।
इत्येवमाह सक्त्रोधो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ १५
सोऽयं शोकेन महता तप्यमानो द्विजर्षभः ।
अशक्तः प्रतिकर्तुं तद्भवन्तं शरणं गतः ॥ १६
प्रतिगृह्य नरव्याघ्र त्वत्तो भिक्षां गतव्यथः ।
कृत्वापवर्गं गुरवे चरिष्यति महत्तपः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

नारद उवाच ।

एवमुक्तः सुपर्णेन तथ्यं वचनमुत्तमम् ।
विमृश्यावहितो राजा निश्चित्य च पुनः पुनः ॥ १
यथा क्रतुसहस्राणां दाता दानपतिः प्रभुः ।
ययातिर्वत्सकाशीश इदं वचनमब्रवीत् ॥ २

दृष्ट्वा प्रियसखं ताक्ष्यं गालवं च द्विजर्षभम् ।
निदर्शनं च तपसो भिक्षां श्लाघ्यां च कीर्तिताम् ॥ ३
अतीत्य च नृपानन्यानादित्यकुलसंभवान् ।
मत्सकाशमनुप्राप्तावेतौ बुद्धिमवेक्ष्य च ॥ ४
अद्य मे सफलं जन्म तारितं चाद्य मे कुलम् ।

T₁ वातरहसा (for चन्द्र°).

15 °) D₂ T₁ G₁ ४ ५ गुर्वर्थं K₅ मेघ (for एप).
— °) D₂ स क्रुद्ध, G₂ ५ स क्रोधत् — °) D₈ महातपा,
D₁ तपोनिधि. (for तपोधन°).

16 °) T₁ G₁ द्विजोत्तम (for द्विज°) — °) K_{1.2} ५
D₇ 10 °पत्तु (for °कर्तुं) D₈ D₂ १ ८ (except G₈)
त (for तत्)

17 °) B₈ ५ T₁ G₁ °वर्गो — °) K (except K₄)
D₂-४ १ १ 10 G₈ M₂ करिष्यति, T₁ G₁ ४ भविष्यति T₁ G₁ ५
महातपा°

18 °) K₁ D₉ स (for स) — °) D_n 1 G₈ अपि
मोक्षये, D₁₀ उपयो°, M_{1.2} अभियो° — D₈ om (hapl)
18°-19°. — °) D₈ राजर्षे स्वेन तपसा — °) K₄ T₁
G₈ स्वा.

19 D₈ om 19 (of v. 1. 18) — °) K₃ ४ B D_n D₈
D₂-४ ० G₈ [इ]ह (for हि) — °) G₄ तावत्ते, some MSS
तावन्तो K₈ B_{1.4} D_n D₈ D₂ 10 m T₂ G₁-३ ५ वाजिनो,
K₆ B₆ D₇ वाजिना, T₁ G₄ जीविनो — °) K₁ (before
corr) D₁ G₈ महीतले

20 D₈ om 20°. — °) T₂ G₂ दानपात्र (for
दातु पात्र) D₈ ४ ० भवानपि (for तथा भवान्) — °)
M₂ ४ ५ °वासिक्त — °) T₁ G₁ ४ भवतोस्तु, T₂ भवत्वेव,
G₂ भवत्वेव (for भवत्वेतत्) D₂ तथोत्तम, Ca d तथोपम
(as in text)

Colophon missing in D₈, D₁ om it — Sub-
parvan K₁-३ ५ B₁ ५ M₁ भगवद्गीता; to it all (except
K_{1.2}) add गालवचरित K₄ B₂ ४ ५ D_n D₈ D₂-४. ६-१०
T₁ G₁ ५ M₂-३ (all om sub-parvan name) mention
only गालवचरित — Adhy name G₈ M ययातिदर्शन
— Adhy no (figures, words or both) D₈ ५
(= 105), D₇ T₂ G₄ M₁-३. ५ 115, T₁ G₁ ५ ५ 116, G₈
M₄ 114. — S'loka no D_n D₇ 21, D₈ 20

113

1 °) K₁ २ तदा, B₈ तथा (for तथ्य) — K₈ om. 1°.
— °) A few N MSS विमृष्य D₈ सूखा (for राजा)
— °) M₁ २ विनिश्चित्य (for निश्चित्य च)

2 °) G₂ M₁ (inf lsn) तथा, T₂ तदा (for दाता)
T₂ G₂ नर° (for दान°) — °) K₄ D₈ ३ पत्रिणामीश,
B D_n D₈ D₁₀ T₂ G₂ सर्वकाशीश, D₂-४ ० M₁ ३ सूर्य-
संकाश, Ca d वत्सकाशीश (as in text)

3 °) G₈ ५ तपोनिधि (for द्विजर्षभम्) — °) K₄ D₈
शाश्वती (for कीर्तिताम्)

4 °) K₄ B D (except D_{1.2} १ 10) एता, K₈ चेतौ
(for एतौ)

5 °) D₈ ४ ० पवित्र (for तारित) D_n २ अद्य मे तारितं
कुल — °) B पाचितो (for तारितो) — °) K_{1.2} ५ D₂ १
भौम; G₈ ५ M₁ (inf lsn) सखे; M सह (for सम).

अद्यायं तारितो देवो मम ताक्ष्यं त्वयानघ ॥ ५
 वक्तुमिच्छामि तु मखे यथा जानासि मां पुरा ।
 न तथा विचवानमि शीणं विचं हि मे सखे ॥ ६
 न च शक्तोऽस्मि ते कर्तुं मोघमागमनं खग ।
 न चागमस्य विप्रप्रेर्वितथां कर्तुमुत्सहे ॥ ७
 तत्तु दास्यामि यन्कार्यमिदं संपादयिष्यति ।
 अभिगम्य हताशो हि निवृत्तो दहतो कुलम् ॥ ८
 नातः परं नैनतेय किञ्चित्पापिष्टमुच्यते ।
 यथाज्ञानागनं लोके देहि नास्तीति वा वचः ॥ ९
 हताशो ह्यकृतार्थः सन्धतः संभावितो नरः ।
 हिनस्ति तस्य पुत्रांश्च पौत्रांश्चाङ्गवर्तोऽर्थिनाम् ॥ १०
 तस्माच्चतुर्णां वंगानां स्थापयित्री सुता मम ।

इयं सुरसुतप्रख्या सर्वधर्मोपचायिनी ॥ ११
 सदा देवमनुष्याणामसुराणां च गालव ।
 काङ्क्षिता रूपतो बाला सुता मे प्रतिगृह्यताम् ॥ १२
 अस्याः शुल्कं प्रदास्यन्ति नृपा राज्यमपि ध्रुवम् ।
 किं पुनः श्यामकर्णानां हयानां द्वे चतुःशते ॥ १३
 स भवान्प्रतिगृह्णातु ममेमां माधवीं सुताम् ।
 अहं दौहित्रवान्स्यां वै वर एष मम प्रभो ॥ १४
 प्रतिगृह्य च तां कन्यां गालवः सह पक्षिणा ।
 पुनर्द्रक्ष्याव इत्युक्त्वा प्रतस्थे सह कन्यया ॥ १५
 उपलब्धमिदं डारमन्धानामिति चाण्डजः ।
 उक्त्वा गालवमापृच्छय जगाम भवनं स्वकम् ॥ १६
 गते पतगराजे तु गालवः सह कन्यया ।

C. 5. 223
 B. 5. 115. 17
 K. 5. 113. 17

6 Ks om. 6^{ab} — ^a) K1: Ds D2.1.7. 6.19 Gs
 च (for तु) — ^b) S मे (for मा) — ^c) S त्रय (for
 विचं) K1 B: 4.5 Dn Dr च (for हि)

7 Ks om. 7^a-12^b — ^a) D1-1: 9 तु (for च)
 D2.1.2.10 Ms दाहोमि (for शक्तोऽस्मि) D2.1.9 अहं
 (for ते) — ^b) D2.1.9: 9 तव (for खग) — ^c) Gs
 च कानं च (for चागमस्य) S विप्रय (for विप्रप्रेर)
 — ^d) B Dn1 चितयी (for 'या)

8 Ks om. 8 (cf. v.l. 7) — ^a) T G1.1: पुत्री, T2
 (before corr) G2: 2 M अत्र (for तत्तु) — ^b) T2 G1
 इय (for इड) — ^c) K1 Ds Gs गत्रागो (for ह')

9 Ks om. 9 (cf. v.l. 7) — ^a) D1 Gs यद्, Cs
 यथा (as in text) K1 B Dn Ds D2.1.2. 10 Ca. d. s
 'नागनाव', D2.1.2: 'नागहृद्' — ^c) D2.1.2 transp देहि
 and नास्ति K1: 2 D19 यद्, Ca. d वा (as in text)

10 K om. 10 (cf. v.l. 7) — ^a) G1 वृयाशो
 (for ह') — ^b) K1: D1 हत ममावितं नर, S हतमना-
 वनो नर Ca cites ममावित, Cd ममावित — ^c) D1
 हिनस्ति सुहृदं पुत्रान् — ^d) D19 वगा (for पौत्रान्)
 K1-2 D1 T G2 [S] पित्ता, K1 B Dn Ds D2-1.2: 2 हित
 (for र्थिनाम्) — After 10, G2 (irrelevantly) reads
 the portion of the text from 5^a to the end of adhy
 121 together with Stanzas 1-38 of adhy 122,
 followed by a repetition of Stanzas 22-23 of adhy.
 111 and 1-5 of adhy 112¹

11 Ks om. 11 (cf. v.l. 7) — ^a) D1 तत्त (for
 तस्मात्) K1 B2 Ds D2-1.2: 2 वर्णानां, Ds (sup lin) 3

वर्णानां, Cs वगाना (as in text) — After 11^{ab}, K1 Ds
 D2.1.2.9 S ins

455* माधवी नाम ताक्ष्येय सर्वधर्मप्रवादिनी ।

[T G1.2.5 'प्रदायिनी (for 'प्रवादिनी)]

— ^a) K1 Ds सुरसुतप्रख्या, T1 G1 सुरतद् — ^d) K1 m
 'धर्मोपचारिणी, B D2-1.9 'पादिनी, G1 'धर्मोपचारिणी, Ms
 'धर्मप्रवादिनी Ca. d s cite उपचायिनी

12 Ks om. 12^{ab} (cf. v.l. 7) — ^a) K1: Ds 1.1: 9
 तथा, D2 मा च (for सदा) — ^d) S कन्या (for सुता)

13 ^a) T2 G2 अन्धाना (for हयाना)

14 ^a) T2 G2 M भगवान् (for स भवान्) — ^b)
 K2.1 B (except B.) Dn2 Ds Ds 1.2.2-10 G1 एताः
 Dn1 T1 एनां (for हमा) — ^c) S अह दौहित्रवृत् स्यामप
 मे स्याद्वर प्रभो — After 14, D2.1.2: 9 S ins

456* तस्य तद्वचनं श्रुत्वा द्राक्षगं मंदितव्रतं ।

[D2 च तस्य (for तस्य तद्) D2.1.2: 9 गाव' (for
 गाव') MSS (as usual) संश्रित', शसित', संश्रित'
 etc.]

15 ^a) S तु (M1.2 सु-) (for च) — ^b) D2 मंदित
 व्रत, Gs सह पक्षिणा (for सह पक्षिणा) — Ds om.
 15^a-16^b — ^c) T2 G2 द्रव्याम (for 'व)

16 Ds om. 16^{ab} (cf. v.l. 15), K2 om. 16, Dn2
 Ds om. (hapl.) 16^a-17^b — ^c) D2-1.2: 9 Gs आमन्य
 (for आपृच्छय) — ^d) B1.2.1 स्वगृहान्, D2.1.2 सदन
 (for भवन) D2.1.2 S प्रति (for स्वकम्)

17 Dn2 Ds om. 17^{ab} (cf. v.l. 16) — ^a) G2 1.2
 M1.2 पतग' — ^c) Ks विचित्रयन्, Cs चितयान (as in

नारद उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचो राजा हर्यश्चः काममोहितः ।
उवाच गालवं दीनो राजर्षिर्ऋषिसत्तमम् ॥ ७
द्वे मे गते संनिहिते हयानां यद्विधास्तव ।
एष्टव्याः गतगस्त्वन्ये चरन्ति मम वाजिनः ॥ ८
सोऽहमेकमपत्यं वै जनयिष्यामि गालव ।
अस्यामेतं भवान्कामं संपादयतु मे वरम् ॥ ९
एतच्छ्रुत्वा तु सा कन्या गालवं वाक्यमब्रवीत् ।
मम दत्तो वरः कथित्वैतच्चिद्रहवादिना ॥ १०
प्रवृत्त्यन्ते प्रवृत्त्यन्ते कन्यैव त्वं भविष्यसि ।
स त्वं ददस्व मां रात्रौ प्रतिगृह्य हयोत्तमान् ॥ ११
नृपेभ्यो हि चतुर्भ्यस्ते पूर्णान्यद्यौ शतानि वै ।
भविष्यन्ति तथा पुत्रा मम चत्वार एव च ॥ १२
क्रियतां मम संहारो गुर्वर्थं द्विजसत्तम ।
एषा तावन्मम प्रज्ञा यथा वा मन्यसे द्विज ॥ १३
एवमुक्तस्तु स मुनिः कन्यया गालवस्तदा ।
हर्यश्चं पृथिवीपालमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

इयं कन्या नरश्रेष्ठ हर्यश्च प्रतिगृह्यताम् ।
चतुर्भागेन शुल्कस्य जनयस्वैकमात्मजम् ॥ १५
प्रतिगृह्य स तां कन्यां गालवं प्रतिनन्द्य च ।
समये देगकाले च लब्धवान्सुतमीप्सितम् ॥ १६
ततो वसुमना नाम वसुभ्यो वसुमत्तरः ।
वसुप्रत्यो नरपतिः स बभूव वसुप्रदः ॥ १७
अथ काले पुनर्धीमान्गालवः प्रत्युपस्थितः ।
उपसंगम्य चोवाच हर्यश्चं प्रीतिमानसम् ॥ १८
जातो नृप सुतस्तेज्यं बालभास्करसंनिभः ।
कालो गन्तुं नरश्रेष्ठ निक्षार्यमपरं नृपम् ॥ १९
हर्यश्चः सत्यवचने स्थितः स्थित्वा च पौरुषे ।
दुर्लभत्वादयानां च प्रददौ माधवीं पुनः ॥ २०
माधवीं च पुनर्दीप्तां परित्यज्य नृपश्रियम् ।
कुमारीं कामतो भूत्वा गालवं पृष्ठतोऽञ्जगात् ॥ २१
त्वय्येव तावच्चिष्टन्तु हया इत्युक्तवान्द्विजः ।
प्रययौ कन्यया सार्धं दिवोदासं प्रजेश्वरम् ॥ २२

G. 5. 114. 22
E. 5. 114. 22
K. 5. 114. 22

सत्तम (for ऋषि) T1 G4 राजा राजर्षिनत्तन
8 ^b) K4 च द्विजोत्तम (for यद्विधा) Ca d cite
यद्विधा — ^c) D2-4.5 विविधा, Ca एष्टव्या (as in text)
K4 B2 D2 बहवः, Ca d शतानां (as in text) D5 M1.2
च (for तु) — ^d) D2-4.5 नवति (for चरन्ति)
9 ^a) T2 G2 मे (for वै) — ^c) K2 एन; G2.5 M2
एवं (for एत) — ^d) K (except K4) D2-4.5 T2 G2
पर (for वरम्) M1.2 संपादयितुर्नईति
11 ^b) = 1 57. 63^d T2 G4 कन्येव; G5 कन्यका
S इति प्रनो (for नवि) — After 11^{ab}, S reads 12^{ab}
— ^c) K2 प्रदाय (for ददस्व) M1.2 ना D2.2 M2 राज्ञ
T2 G2 स त्वं उवाच महाराजे
12 ^c) K2 D2 D2 अपि; D2 तु (for हि) D2.4.9 तु
(for ते) — ^b) K2.4 B2.5 Dn D2.5.9 मे, K2 D2 च,
D2.4 ते (for वै) — S reads 12^{ab} after 11^{ab}
13 ^a) G5 गृह्यतां (for क्रियता) K2 अत्र मं, K4
B Dn D5 D2-3 10 Ca उपयं, D1 तव मं, D2 उपयमार;
D2.4.5 न(D2 अ)त्रयमार; T1 M नद्युयहार, T2 G1.2
धर्ममं, G2-5 अय मं (for मन संहार) Cd cites संहार

(as in text) — ^d) K2 D2 4.9 नन्दते द्विज (K2 भवान्)
T2 G2 नन्दते द्विज गालव
14 Before 14, K4 D2 4.9 S ins नारद उ' (resp
नारद) — ^c) G2.5 सुनति (for स मुनि)
15 ^c) K2 D2 4.9 वर' (for नर') — ^d) D2 पुत्रक
(for जन्मजन्)
16 ^b) B1.2.4 प्रतिपूज्य च, B2 लभ्य च, M2 नदयन्
— ^d) G1 सुतम् (for सुतम्)
17 ^a) S जातो (for ततो) — ^b) D2 D1 वसुयंभव;
S मत्तम, Ca d मत्तर (as in text) — ^c) K1.2 D2
D2.4.9 10 Ca d प्रनो (for प्रव्यो) — ^d) K1.2 B
(except B4) D2.5 मं (for स) S सर्वसूतवर(T1 G4
'वसु)प्रदः
18 ^a) G1.5 चरन् (for पुनर) — ^d) K1 (before
corr) B2 Dn2 D2.5 D2 प्रीतिमानम्, T2 G2 प्रीतिमानिदं
19 ^b) K1 बले, K2.4 B Dn D5 D2.5.9 बालो
(for बाल) — ^c) B1.2.4 D2.4.9 नृप' (for नर')
— ^d) S शुल्कार्यम् (for निक्षार्यम्)
20 Before 20, S ins नारद — ^a) T1 G2 तस्य वचन

११५

गालव उवाच ।

महावीर्यो महीपालः काशीनामीश्वरः प्रभुः ।
दिवोदास इति ख्यातो भैमसेनिर्नराधिपः ॥ १
तत्र गच्छावहे भद्रे शनैरागच्छ मा शुचः ।
धार्मिकः संयमे युक्तः सत्यश्चैव जनेश्वरः ॥ २
नारद उवाच ।

तमुपागम्य स मुनिर्न्यायतस्तेन सत्कृतः ।
गालवः प्रसवस्यार्थं तं नृपं प्रत्यचोदयत् ॥ ३
दिवोदास उवाच ।

श्रुतमेतन्मया पूर्वं किमुक्त्वा विस्तरं द्विज ।
काङ्क्षितो हि मयैषोऽर्थः श्रुत्वैतद्विजसत्तम ॥ ४
एतच्च मे बहुमतं यदुत्सृज्य नराधिपान् ।

मामेवमुपयातोऽसि भावि चैतदसंशयम् ॥ ५
स एव विभवोऽस्माकमश्वानामपि गालव ।
अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि पार्थिवम् ॥ ६

नारद उवाच ।

तथेत्युक्त्वा द्विजश्रेष्ठः प्रादात्कन्यां महीपतेः ।
विधिपूर्वं च तां राजा कन्यां प्रतिगृहीतवान् ॥ ७
रेमे स तस्यां राजर्षिः प्रभावत्यां यथा रविः ।
स्वाहायां च यथा वह्निर्यथा शच्यां स वासवः ॥ ८
यथा चन्द्रश्च रोहिण्यां यथा धूमोर्णया यमः ।
वरुणश्च यथा गौर्यां यथा चङ्क्ष्यां धनेश्वरः ॥ ९
यथा नारायणो लक्ष्म्यां जाह्नव्यां च यथोदधिः ।
यथा रुद्रश्च रुद्राण्यां यथा वेद्यां पितामहः ॥ १०

(for सत्यवचने) — ^b) T₂ G₂ स्थित्वा सत्ये (for स्थित
स्थित्वा) T₁ G₁ M₁ २ तु (for च)

21 ^a) S तु (for च) D₆ दीप्ता, D₁₀ दत्ता (for
दीप्ता) — ^c) S (except G₄) कुमारिका ततो (for कुमारी
कामतो)

22 ^a) T₁ G₄ मम (for तावत्) — ^d) K₁ जने^०; K₅
D₇ 10 नरे^० (for प्रजे^०)

Colophon missing in D₅, K₅ om it — Sub-
parvan K₂ ३ B₂ ३ Dn₁ D₅ D₇ 10 M₃-५ भगवद्गीता,
to it all except M₃-५ add गालवचरित K₁, 4 B₂ 4 ५
Dn₂ D₁-4 ५ ५ T₁ G₁ ५ M₁ २ (all om sub-parvan
name) mention only गालवचरित — Adhy name
G₅ माधवीप्रथमप्रदान — Adhy no (figures, words
or both) D₆ 7 (=107), D₇ T₂ G₄ M₁-३ ५ 117,
T₁ G₁ २ ५ 118, G₃ M₄ 116 — S'loka no Dn 22

115

1 K₅ G₅ 4 om the ref T₁ G₁ ५ M नारद (for
गालव उ^०) — ^a) S (by transp) महीपालो महावीर्य
(G₃ 'प्राज्ञ')

2 ^c) K₁ ५ D₂-4 १ ० शमयुक्तश्च, K₂ सत्ययुक्तश्च, D₁₀
संयमयुक्त, T₂ G₂ ५ M सशमे युक्त K₅ स ते रूपसमो भर्ता
— ^d) K₅ सत्यवाक्सु K₄ B Dn D₅ D₆ ३ सत्ये चैव, D₁₀
सत्यवक्ता (for सत्यश्चैव) — K₁ २ ५ D₁ ३ 4 १ ० धनेश्वर^०, D₅
नरे^०

3 K (except K₄) D₇ S (except T₂ G₂) om the
ref — ^b) T₁ G₁ 4 गालव (for न्यायत) — ^c) T₂ G₂
प्रसवस्यार्थं — ^d) K₁ २ B₁ ३ ५ D₁-4 १ G₂ M₄ पर्यचोदयत्,
K₅ पर्यनोद^०, K₅ D₇ प्रत्यनोद^०.

4 ^a) G₃ ६ M सर्वं (for पूर्वं) — ^c) K₁ ३ ५ B₂
D₇-० T₂ G₁ 4 ५ मम (for मया) S एव (for एष).
— ^d) K₅ 4 B D (except D₃ 4 ०) एव (for एतद्)

5 K₅ om 5^{ab} — ^c) D₁₀ अन्धान्माम् (for मामेवम्)
K₅ D₇ प्रतियातो (for उपयातो)

6 K₅ om 6^{ab} — ^b) K₄ D₂-4 १ ० अस्ति (for अपि)
B₁ ३ 4 अश्वाना द्विजसत्तम — ^c) K₁ २ ५ D₁ २ १ ३ एतस्या
(for एवास्या)

7 K₅ 4 B D (except D₇ ३) om the ref — ^c)
K₅ B₂ 4, ५ D₁ ० G₂ M₃ विधिपूर्वा K₅ D₅ D₁₀ G₅
transp राजा and कन्यां

8 ^a) K₁ २ D₁ १ ३ 10 T₁ G₁ 4 तस्या स (by transp),
K₅ G₅ च तस्या, D₅ तस्या च D₃ 4 ० रेमे तस्या कुरुश्रेष्ठ
— K₅ om 8^d-17^d — ^d) D₁ शतप्रभु (for स वासव).

9 K₅ om 9 (of v 1 8) — ^a) D₁₀ हि चद्रो
(for चन्द्रश्च) — ^b) B₁ ३ ५ D₇ धूमोर्णया, M धूमोर्णया.
K₄ Dn₁ D₂-4 ३ ० जमिला (K₄ शामला) या यथा यमः,
G₅ ५ धूमोर्णयां यथा यं — ^d) D₃ 4 ० om च Dn₂
D₇ 10 वृद्ध्या, T G corrupt (for चव्यां)

10 K₅ om 10 (of v 1 8) — ^a) D₁ transp
यथा and नारायणो — G₅ om 10^b-12^a — After
10^{ab}, G₄ ins. 460*. — ^d) T₁ G₁ 4 सरस्वत्यां, T₂ G₂

अदृश्यन्त्यां च वासिष्ठो वसिष्ठश्चाक्षमालया ।
 च्यवनश्च सुकन्यायां पुलस्त्यः संध्याया यथा ॥ ११
 अगस्त्यश्चापि वैदम्यां सावित्र्यां सत्यवान्यथा ।
 यथा भृगुः पुलोमायामदित्यां काश्यपो यथा ॥ १२
 रेणुकायां यथार्चीको हैमवत्यां च कौशिकः ।
 वृहस्पतिश्च तारायां शुक्रश्च शतपर्वया ॥ १३
 यथा भूम्यां भूमिपतिर्ब्रह्म्यां च पुरुखाः ।
 ऋचीकः सत्यवत्यां च सरस्वत्यां यथा मनुः ॥ १४

तथा तु रममाणस्य दिवोदासस्य भूपतेः ।
 माधवी जनयामास पुत्रमेकं प्रतर्दनम् ॥ १५
 अथाजगाम भगवान्दिवोदासं स गालवः ।
 समये समनुप्राप्ते वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १६
 निर्यातयतु मे कन्यां भवांस्तिष्ठन्तु वाजिनः ।
 यावदन्यत्र गच्छामि शुल्कार्यं पृथिवीपते ॥ १७
 दिवोदासोऽथ धर्मात्मा समये गालवस्य ताम् ।
 कन्यां निर्यातयामास स्थितः सत्ये महीपतिः ॥ १८

C. 5. 2230
B. 5. 117 21
K. 5. 117 21

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

यथा वाण्या (for यथा वेद्या)

11 Ks Gs om. 11 (cf. v.l. 8, 10) — ^a) Ks Dn1
 Dr s अदृश्यत्या, Ds D10 अदृश्याया, D1 अरुच्यां, Ds
 अमृष्यत्या D1 वमिष्टश्च (for च वामिष्टो) Gs वमिष्टश्चा
 प्यरुच्यां — ^b) D1 वामिष्ट (for वमिष्ट) Gs वामिष्ट-
 श्चाप्यरुच्या — ^c) Ks सह संध्याया, Dr संध्याया सह (for
 संध्याया यथा)

12 Ks om 12 (cf. v.l. 8), Gs om. 12^a (cf. v.l.
 10) — ^a) D10 ययागस्त्यश्च वैदम्यां — ^b) Ds1 Ds. 4 s
 Gs s सावित्र्या (for 'स्या) — Gs (which om 12^c-13^d)
 ins 460* after 12^{ab} — ^d) S काश्यप Gs ऋष्यशृंगश्च
 शातया — After 12, Gs ins

458* हैमवाश्वं मेनाया गन्धवत्या पराशर ।

13 Ks Gs om 13 (cf. v.l. 8, 12), Ds om
 13^a-14^b. Gs om 13^{ab} — ^b) Ks s Gs M (except
 M2) हैमवत्यां — After 13^{ab}, Gs ins

459* मौर्यश्चन्द्रसेनायामदित्या काश्यपो यथा ।

— ^a) Ds D10 शतपर्वणा, D1 s शतवर्चया Gs शुक्रश्चापि
 यथाचर्या

14 Ks om 14 (cf. v.l. 8), Ds om 14^{ab} (cf. v.l.
 13), Gs om. 14-17 — ^a) Ds (before corr) s s s
 यथा मृत्या, Gs s भूम्या यथा (by transp) Ds. 4. s मृत^a
 (for भूमि) — ^b) Gs दधीच, G. दधीचि (for
 ऋचीक) Gs s सत्यवत्यां — ^c) Ks च नारद (for यथा
 मनु) — N (Ks om lines 1 and 2, D10 om line 4)
 Gs (om line 6) ins after 14 Gs, after 10^{ab}
 Gs (om line 6), after 12^{ab}.

460* शकुन्तलायां दुपन्तो हत्या धर्मश्च शाश्वत ।

दमयन्त्या नलश्चैव सत्यवत्यां च नारद ।

जरत्कारुर्नरत्कारा पुलस्त्यश्च प्रतीच्यया ।

मेनकाया ययोर्णायुस्तुम्बुरश्चैव रम्मया ।

वासुकिः शतशीर्षाया कुमारां च धनजय ।

वैदेह्या च यथा रामो रुक्मिण्या च जनार्दन ।

[(L 1) MSS दुपन्त, दुपन्त, दुपन्त etc Gs 5 पुलहश्च
 भरद्वाजा (for the prior half) Gs शिवायामनिष्ठो यथा
 (for the posterior half) — (L 2) Gs-s भार्गव
 (for नारद) — (L 3) Ks Gs-s रत्नां (Gs रत्ना) च
 (Ks वा) मदनो यथा, Ks s Ds-4 1-9 यथा चाश्वपतिर्जय
 (Ks s 'विद्या) (for the posterior half) — After
 line 3, Gs ins

461* पुलस्त्यश्च भरद्वाज्या वृत्त्या धर्मश्च शाश्वत ।

— (L 4) MSS तुवर, तुष्क, तुवर also (for तुम्बुर)
 — (L 5) Ks. 2 Ds-4 1-9 शतशीर्षाया, Ds शतशीलाया,
 Gs सप्तशिष्या च, Gs सप्तशीर्षाया, Gs सप्तशीर्षाया च (for शत)
 Ds2 द्रौपद्या चैव पाचाल्या (for the prior half) Bs सुमद्राया
 (for कुमारां च) — Ds om from the posterior half
 of line 5 up to 15^a]

15 Ds om. 15^a (cf. v.l. 14) — ^a) Ds 4. s तथा
 (for तथा) T2 Gs च (for तु)

16 ^a) Ks Ms-s अय जगाम — ^b) Dr T2 Gs च
 (for स) — ^c) Gs s M समय (for वचन)

17 Before 17, Gs. 5 ins गालव — ^b) Ds s s
 Gs s त्वयि (for भवान्) — ^c) Ds 4 s पति (for पते)

18 ^a) Ks B T2 Gs 'दासस्तु, Ks T1 Gs. 4 'दासोपि,
 Ds 4 s 'दासश्च

Colophon missing in Ds, Ds om it — Sub-
 parvan K1-s B1-s Dn2 Dr G1 भगवद्धान, followed
 by गालवचरित B2 4. s Dn1 Ds Ds-2 1 s 8-10 T1 Gs M
 (all om sub-parvan name) mention only गालव

११६

नारद उवाच ।

तथैव सा श्रियं त्यक्त्वा कन्या भूत्वा यशस्विनी ।
 माधवी गालवं विप्रमन्वयात्सत्यसंगरा ॥ १
 गालवो विमृशन्नेव स्वकार्यगतमानसः ।
 जगाम भोजनगरं द्रष्टुमौशीनरं नृपम् ॥ २
 तमुवाचाथ गत्वा स नृपतिं सत्यविक्रमम् ।
 इयं कन्या सुतौ द्वौ ते जनयिष्यति पार्थिवौ ॥ ३
 अस्यां भवानवाप्तार्थो भविता प्रेत्य चेह च ।
 सोमार्कप्रतिसंकाशौ जनयित्वा सुतौ नृप ॥ ४
 शुल्कं तु सर्वधर्मज्ञ हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
 एकतःश्यामकर्णानां देयं मह्यं चतुःशतम् ॥ ५
 गुर्वर्थोऽयं समारम्भो न ह्यैः कृत्यमस्ति मे ।
 यदि शक्यं महाराज क्रियतां मा विचार्यताम् ॥ ६

अनपत्योऽसि राजर्षे पुत्रौ जनय पार्थिव ।
 पितृपुत्रप्लवेन त्वमात्मानं चैव तारय ॥ ७
 न पुत्रफलभोक्ता हि राजर्षे पात्यते दिवः ।
 न याति नरकं घोरं यत्र गच्छन्त्यनात्मजाः ॥ ८
 एतच्चान्यच्च विविधं श्रुत्वा गालवमापितम् ।
 उशीनरः प्रतिवचो ददौ तस्य नराधिपः ॥ ९
 श्रुतवानसि ते वाक्यं यथा वदसि गालव ।
 विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्प्रवणं हि मनो मम ॥ १०
 शते द्वे तु ममाश्वानामीदृशानां द्विजोत्तम ।
 इतरेषां सहस्राणि सुवहूनि चरन्ति मे ॥ ११
 अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि गालव ।
 पुत्रं द्विज गतं मार्गं गमिष्यामि परैरहम् ॥ १२
 मूल्यानापि समं कुर्यां तवाहं द्विजसत्तम ।

चरित — *Adhy name* Gs M माधवीद्वितीयप्रदान
 — *Adhy no* (figures, words or both) Ds 8
 (=108), D7 T2 Gs M1-3 5 118, T1 G1 2 5 119, Gs
 M4 117 — *S'loka no* Ks 33, Dn1 19, Dn2 20,
 Ds 21

116

1 ^a) B Dn Ds Ds 4 8-10 तां, D2 [अ]सौ (for
 सा) — ^d) Ks B अन्वयात्, Ds 4 9 Ms अन्वगात् (for
 अन्वयात्) K (except K4) Gs सत्यसंगता, D2 (before
 corr) सत्यसंगत, D10 सत्यग्रंहा, Gs as in text

2 ^a) K1 Ds-पुत्रं (for एव) — ^c) K1 2 5 D7.10
 'नगरे' — ^d) B2 D10 उशीनर (for औशी*) D2 द्रष्टु
 नृपमुशीनर

3 ^a) T1 G1 4 स (for अय) T2 Gs M [अ]भिगत्वा,
 Gs [अ]भिगम्या (for [अ]य गत्वा) Gs संगम्य (for
 गत्वा स) Ds 4 9 M2 च, T1 G1 4 तु, Gs अय (for स)
 — ^b) D1 Gs 5 M1 भूपति, D7 नृपं त, T G1 2 4 M1
 (*sup lin*) 2 3 5 भूपते S (except Gs 4 M1) सत्य-
 विक्रम — Before 3rd, Gs 5 ins गालव — ^d) T2 G2
 पार्थिव

5 Ks om 5 (along with 4th) — ^a) K1-3 D2.7
 शुल्केन; Ds 4.9 शुल्कानां (for शुल्क तु) — ^d) D1 transp.
 देय and मह्य K2 S देहि (for देय)

6 ^b) K1 2 5 D7 हि ते (for ह्यै) — ^c) Ds 4 9
 यदि दास्यसि मे राजन् — ^d) Dn Ds D1 6 7 अविचारित;
 T G1 8-5 M मा विचारणा, G2 अविचारणा (for मा
 विचार्यताम्)

7 ^b) B2 D2 G4 पार्थिवौ — ^c) Ds 4 9 तेन (for
 पितृन्) T2 G2 तेन पुत्रप्लवेन — ^d) T2 G2 आत्मान
 (for आत्मान).

8 ^a) Ds 4 9 प्रजा* (for पुत्र*) — ^d) Ks B2 4 5 D
 (except D2-4 9) M1 8 यथा (for यत्र) D1 अपुत्रका
 (for अनात्मजाः) K1 2 Ds यत्र गच्छन्त्यनात्मजा

9 ^a) Ks द्विजस्य च (for नराधिप*)

10 ^a) K1 2 कायं, Ks D7 काम (for वाक्य) — Ks
 om 10^e-15^d, G2 om. 10^{cd} — ^c) K2 विप्र (for ब्रह्मन्)
 — ^d) K4 D2 प्रमाण, Ds प्रवलं, M2 प्रपन्न (for प्रवण).
 Ds 8 बल (for मनो) B1 2 4 मनो हि प्रवणं मम

11 Ks om 11 (cf v1 10), G2 om 11^{cd} — ^d)
 of 5 114 8 K2 S transp सुवहूनि and चरन्ति B2
 बहूनि च (for सुवहूनि) K1 (before corr) वसन्ति,
 Bs Ds 4 9 च संति (for चरन्ति) T1 Gs अपि (for मे)

12 Ks om 12 (cf v1 10) — ^c) D2-4 पुत्रवद्भिः,
 T2 G1 2 द्विज पुत्र (by transp) — ^d) D1 चरिष्यामि प*

13 Ks om 13 (cf. v1 10) — ^a) Ds 4 9 मौल्ये*
 (for मूल्या) — ^c) K1 2 D7 'पदार्थे' — ^d) K1.2 Ds
 समर्थो (for ममार्थो) D1 ममार्थो नार्थतो गत, S ममार्थो

पौरजानपदार्थं तु समार्यो नात्मभोगतः ॥ १३
 कामतो हि धनं राजा पारक्यं यः प्रयच्छति ।
 न स धर्मेण धर्मात्मन्युज्यते यशसा न च ॥ १४
 सोऽहं प्रतिग्रहीष्यामि ददात्वेतां भवान्मम ।
 कुमारीं देवगर्भाभासैकपुत्रमवाय मे ॥ १५
 तथा तु बहु कल्याणमुक्तवन्तं नराधिपम् ।
 उर्जीनरं द्विजश्रेष्ठो गालवः प्रत्यपूजयत् ॥ १६
 उर्जीनरं प्रतिग्राह्य गालवः प्रययौ वनम् ।
 रमे स तां समाप्ताय कृतपुण्य इव श्रियम् ॥ १७

कन्दरेषु च शैलानां नदीनां निर्जरेषु च ।
 उद्यानेषु विचित्रेषु वनेषूपवनेषु च ॥ १८
 हर्म्येषु रमणीयेषु प्रासादशिखरेषु च ।
 वातायनविमानेषु तथा गर्भगृहेषु च ॥ १९
 ततोऽस्य समये जज्ञे पुत्रो बालरविप्रभः ।
 शिविर्नाम्नाभिविख्यातो यः स पार्थिवसत्तमः ॥ २०
 उपस्थाय स तं विप्रो गालवः प्रतिगृह्य च ।
 कन्यां प्रयातस्तां राजन्दष्टवान्विनतात्मजम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

नारद उवाच ।

गालवं वैनतेयोऽस्य ग्रहसन्निधमवर्त्तत् ।

दिष्ट्वा कृतार्थं पश्यामि भवन्तमिह वै द्विज ॥ १
 गालवस्तु वचः श्रुत्वा वैनतेयेन मापितम् ।

C. 5 4308
E. 5. 113. 2
K. 5. 117. 2

(G₂ ४ *रत्ना) नानभोगिनः-

14 K₂ om 14 (cf. v.l. 10) — ^a) D₁ कामात्मा (for कामतो) — ^b) D₁ कामतो, D₂ कामात्मा (for पारक्यं) — ^c) D₂ ४ : (by transp.) स न, T₂ G₂ स च K₁ : D₁ : १ धर्मज्ञ (for धर्मात्मनः) — ^d) T G₂ ४ श्रेयः, G₂ : स न (for यशः) — D₁ : S [अ]पि (for न) D₁ : G₂ : M₁ : वा (for च)

15 K₂ om. 15 (cf. v.l. 10) — ^b) K₁ ४ B₂ M पुत्रा (for पुत्रां) — T₂ om 15^a-17^a, G₂ om. 15^a-17^a

16 T₂ G₂ om. 16 (cf. v.l. 15) — ^a) D₁ इति (for तु) K₃ D_n D₁ बहुवा कन्यां (for बहु कल्याण) — ^c) D₂ उर्जीनरः B₂ D₅ G₂ नरश्रेष्ठः, D₂ द्विजश्रेष्ठः — D₂ om. 16^a-17^a — ^d) D₂ गालवं

17 G₂ om. 17, T₂ om. 17^a, D₂ om 17^a (cf. v.l. 15, 16) — ^a) K₂ D₂ उर्जीनरे प्रदायेनां — ^c) M₁ : *गन्तु (for *माद्य)

18 K₂ om 18^a-19^a, D₂ om 18^a — ^c) G₂ : च, M₁ : [अ]पि (for वि)

20 D₁ om. 20^a-21^a (along with 19^a) — ^c) D₂ २ अन्ता (for अन्तः) — ^c) K₂ D₂ S (except G₂) नामानि (G₂ : *य) विख्यातो, K₁ नामेति विं, B₂ नामानि, B₂ नाम तु विं, B₂ D₂ ४ : नाम (B₂ *ज्ञा) भुवि ख्यातो — ^d) D_n D₂ : पार्थिवस्य (D_n २ *व द) सत्तम K₂ रूपवान्य

स पार्थिवः

21 D₁ om 21^a (cf. v.l. 20) — ^a) D_n 1 S (except T₂ G₂) च (for स) K₂ तां (for त) — ^b) S ता (for च) — ^c) S प्रायाश्च त (G₂ प्रायच्छ ता, M₂ प्रायाश्च ता) (for प्रयावत्ता) — ^d) T G₁ : विनतामुत्त (for *त्मजम्) D₂ गरुड पतंगेश्वर

Colophon missing in D₂, K₂ D₂ ४ : om it — Sub-parvan K₁ ३ B₂ D₁ G₁ भगवद्गीता, to it all except K₁ add गालवचरित K₂ ४ B₁ ४ : ५ D_n D₂ D₁ २ : २-२० T₁ G₁ M (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित — Adhy name G₂ M माधवीतुलीय (G₂ adds here प्र)दानं — Adhy no (figures, words or both) K₂ 107, D₁ T₂ G₁ M₁ २ : ११९, T₁ G₁ २ : १२०, G₂ M₁ ११८ — S'loka no D_n D₂ 21

117

1 D₂ om. 1^a — ^a) K₂ transp कृतार्थं and भवन्तः

2 ^b) K₂ D₁ वैनतेयस्य — ^c) D₁ तु, M₁ त (for तद्) — ^d) K₂ D₁ एव (for अस्त) K₂ S (except G₂ M₁ २) ह, D₂ ४ : तु (for हि).

C. 5. 4003
B. 5. 119. 2
K. 5. 119. 2

चतुर्भागावशिष्टं तदाचख्यौ कार्यमस्य हि ॥ २
 सुपर्णस्त्वब्रवीदेनं गालवं पततां वरः ।
 प्रयत्नस्ते न कर्तव्यो नैप संपत्स्यते तव ॥ ३
 पुरा हि कन्यकुब्जे वै गाधेः सत्यवतीं सुताम् ।
 भार्यार्थेऽवरयत्कन्यामृचीकस्तेन भाषितः ॥ ४
 एकतःश्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
 भगवन्दीयतां मह्यं सहस्रमिति गालव ॥ ५
 ऋचीकस्तु तथेत्युक्त्वा वरुणस्थालयं गतः ।
 अश्वतीर्थे हयाल्लब्ध्वा दत्तवान्पार्थिवाय वै ॥ ६
 इष्ट्वा ते पुण्डरीकेण दत्ता राज्ञा द्विजातिषु ।
 तेभ्यो द्वे द्वे शते क्रीत्वा प्राप्तास्ते पार्थिवैस्तदा ॥ ७
 अपराण्यपि चत्वारि शतानि द्विजसत्तम ।
 नीयमानानि संतारे हृतान्यासन्वितस्तथा ।
 एवं न शक्यमप्राप्यं प्राप्तुं गालव कर्हिचित् ॥ ८
 इमामश्वशताभ्यां वै द्वाभ्यां तस्मै निवेदय ।
 विश्वामित्राय धर्मात्मन्पद्भिरश्वशतैः सह ।
 ततोऽसि गतसंमोहः कृतकृत्यो द्विजर्षभ ॥ ९

गालवस्तं तथेत्युक्त्वा सुपर्णसहितस्ततः ।
 आदायाश्वांश्च कन्यां च विश्वामित्रमुपागमत् ॥ १०
 गालव उवाच ।
 अश्वानां काङ्क्षितार्थानां पडिमानि शतानि वै ।
 शतद्वयेन कन्येयं भवता प्रतिगृह्यताम् ॥ ११
 अस्यां राजर्षिभिः पुत्रा जाता वै धार्मिकास्त्रयः ।
 चतुर्थं जनयत्वेकं भवानपि नरोत्तम ॥ १२
 पूर्णान्येवं शतान्यष्टौ तुरगाणां भवन्तु ते ।
 भवतो ह्यनृणो भूत्वा तपः कुर्या यथासुखम् ॥ १३
 नारद उवाच ।
 विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा गालवं सह पक्षिणा ।
 कन्यां च तां वरारोहामिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ १४
 किमियं पूर्वमेवेह न दत्ता मम गालव ।
 पुत्रा ममैव चत्वारो भवेयुः कुलभावनाः ॥ १५
 प्रतिह्वामि ते कन्यामेकपुत्रफलाय वै ।
 अश्वाश्चाश्रममासाद्य तिष्ठन्तु मम सर्वशः ॥ १६
 स तया रममाणोऽथ विश्वामित्रो महाद्युतिः ।

3 ^b) K₃ 4 B D (except D₇₋₉) T₂ G₁ वदतां (for पतता) B₃ D₂ वर — ^d) K₁ 2 D₃ 4. 3 9 एव (or एष)
 4 ^a) B T₂ G₁ कान्यकुब्जे, D₈ G₈₋₅ M कन्या.
 — ^c) K₅ D_{n1} D₈₂ भार्यार्थं K₅ D₈₂ वरयत्, D_{n1} रमयत्, D₃ 4 9 T₂ G₂ वरयत् (for ऽवरयत्). K₄ भावार्थं वरयामास

7 ^a) D₁₀ S पौंडरीकेण, Ca as in text — ^c) K₃ 4 D₂ दत्त्वा, S कृत्वा (T₂ हत्वा), (for क्रीत्वा) — ^d) K₁₋₃ 5 B₃ 5 D₃ D₂₋₁ 7 9 प्राप्तास्ते, K₄ D_n D₀ प्राप्ते ते (for प्राप्तास्ते) K₃ पार्थिवोत्तमै (for वैस्तदा) B₃ D_n D₀ 8 G₃ 4 सदा, D₁₀ त्रिभिः (for तदा)

8 ^a) K₄ T₂ G₂ 5 ततस्तत्, D₂₋₄ 9 G₃ हतस्तथा; D₇ 10 T₁ G₁ हतस्तत् (for वितस्तथा) — ^f) K₅ D₇ केन (for कर्हि)

9 ^b) M₁ (inf. in as in text) 3-5 अस्यै (for तस्यै). — T₂ G₂ om 9^c-10^b — ^c) D₂₋₄ 9 10 G₃ 5 M₁ 2 ततो विगत — ^f) K₃₋₅ B D_n D₈ D₁₋₄ 0-9 द्विजोत्तम, D₁₀ भवानपि, M₁ 2 द्विजर्षभ

10 T₂ G₂ om 10^a — ^a) K₁ 2 5 B₃ D₁ T₁ G₂₋₅ तु (for त) — ^b) K₁ D₂₋₄ 8 9 T₁ तदा, G₃ तथा

(for तत)

11 Most MSS om the ref — ^b) K₁ D₁ 2 G₃ ते, K₂ च, T G₁₋₄ मे (for वै) — ^c) D₃ 4 9 दत्तद्वयकृते कन्या

12 ^c) K₁ 2 जनयस्वैकं, D₃₁ D₃ 10 यत्वेवं, T₂ G₂ यित्वैक — ^d) K₁ (before corr) 4 B D (except D_{3.4.7} 9) T₂ G₂ M₂ 3 नरोत्तम

13 ^a) K₁ B₃ D_{n2} D₁ 2 9 T₂ G₁ 2 4 एव, D₃ 4 9 इह (for एव) — ^b) K₂ D_{n2} तुरगाणा K₅ D₃ D₁₀ मे (for ते)

14 All MSS om the ref 1 — ^b) D₃ 4 9 transp. सह and पक्षिणा — ^d) D₁ इह वचनमब्रवीत् Ca d s cito हृदमिति (as in text)

15 K₂ om 15 — ^a) G₃ 5 किमर्थ — ^b) D₃ 4 9 transp न and मम — ^d) S (except M₂) भवेयुः K₅ कुलसाधना, D₃ 4 7 9 G₂ पावना.

16 ^b) K₄ B पुत्रभवाय, G₅ पुत्रोद्भवाय — ^d) N (except K_{1.2}) चरतु (for तिष्ठन्तु)

17 ^b) B₃ मति; D₂ मुनि (for पुति) — K₃ om (hapl) 17^c-18^b — ^c) D₃ 4 9 G₃ आत्मार्य (for

आत्मजं जनयामास माधवीपुत्रमष्टकम् ॥ १७
जातमात्रं सुतं तं च विश्वामित्रो महाद्युतिः ।
संयोज्यार्थैस्तथा धर्मैर्यैस्तैः समयोजयत् ॥ १८
अथाष्टकः पुरं प्रायात्तदा सोमपुरप्रभम् ।
निर्यात्य कन्यां शिष्याय कौशिकोऽपि वनं ययौ ॥ १९
गालवोऽपि सुपर्णेन सह निर्यात्य दक्षिणाम् ।
मनसाभिप्रतीतेन कन्यामिदमुवाच ह ॥ २०

जातो दानपतिः पुत्रस्त्वया शूरस्तथापरः ।
सत्यधर्मरतश्चान्यो यज्जा चापि तथापरः ॥ २१
तदागच्छ वरारोहे तारितस्ते पिता सुतैः ।
चत्वारश्चैव राजानस्तथाहं च सुमध्यमे ॥ २२
गालवस्त्वभ्यनुजाय सुपर्णं पन्नगाशनम् ।
पितुर्निर्यात्य तां कन्यां प्रययौ वनमेव ह ॥ २३

इति श्रीमद्वाभारते उद्योगपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

नारद उवाच ।

स तु राजा पुनस्तस्याः कर्तुकामः स्वयंवरम् ।
उपगम्याश्रमपदं गङ्गायमुनसंगमे ॥ १
गृहीतमाल्यदामां तां रथमारोप्य माधवीम् ।

पूर्यदुश्च भगिनीमाश्रमे पर्यधावताम् ॥ २
नागयक्षमनुष्याणां पतत्रिमृगपक्षिणाम् ।
शैलद्रुमवनौकानामासीत्तत्र समागमः ॥ ३
नानापुरुषदेशानामीश्वरैश्च समाकुलम् ।

C. 5. 4029
B. 5. 120. 4
K. 5. 1.0. 4

आत्मजं) — ^d) D₂₋₄ १ G₂ माधव्यां पुत्रमष्टक, T₁ G₁ 4
पुत्रमष्टकनामकं, T₂ G₂ माधव्यामेकपुत्रकं.

18 K₂ om 18^{ab} (cf. v.1 17) — ^b) K₃ B
(except B.) D_n D_s D₂ ८ ९ १० "मुनि" (for "द्युति")
— ^c) T G₁ 2 4 कामै (for धर्मै) — ^d) K₄ 5 D₂₋₄ 1
transp अश्वै and तै

19 ^b) D₂ G₂ M (M₁ inf lin as in text) तथा
(for तदा)

20 ^c) B D_n D₁ ३ ४ ९ १० [अ]तिप्रतीतेन, D₂ हि
प्रती, T₂ G₂-5 M [अ]निप्रणी, G₂ [अ]पि प्रणी, Ca d
as in text — ^d) T G₁ 2 4 तां (for ह)

21 ^b) K₁ 2 M₂-5 तथा, K₅ D₇ मूय, D₁₀ T G M₁
तव (for त्वया) K₁ 2 तव (for तथा) D₂ 4 १ तयारूप
स्त्वयापरः — ^c) K₁ 2 धर्ममत्यरत, K₄ धर्ममत्यपर, G₂
सत्यधर्मपर, Ca as in text — ^d) D₁₀ मटे (for चापि)
K₅ तव, Ca तथा (as in text)

22 ^a) K₁ 5 T₂ G₂ ५ तया, K₂ अया (for तदा)
— ^c) G₂ ५ M मर्तार (for चत्वार) — ^d) B₂-5 D_n
D₁ 7 transp अहं and च

In D_n 2, the portion of the text from st 23
up to st 14 of adhy 120 is lost on a missing
fol (96)

23 ^b) K₁ M (except M₁) पन्नगाशिन — After
23^{ab}, D₂-4 १ ins

462* गालव प्रययौ शीघ्र ययाति नहुषामजम् ।

— ^c) K₃ पितुर्निवेद्य, D₂-4 १ तस्यै समर्थ D_n 1 D_s
transp ता and कन्या — ^d) K₃ D₂ ४ १ च, K₄ 5 D₇ ९
G₂ हि (for ह) D₁₀ प्रययौ तपने वन

Colophon missing in D_n 2 D_s — Sub-parvan
K₂ ५ B₁ ५ D_n 1 भगवद्धान, followed by गालवचरित
K₁ 2 ४ B₂ ४ ५ D_s D₂-4 ८-१० T₁ G₁ 2 ५ M (all om
sub-parvan name) mention only गालवचरित K₅
D_s 4 7 १ cont समाप्त — Adhy name K₁ 2 अष्टको-
त्यत्ति, G₂ M ऋणनिर्वातन — Adhy no (figures,
words or both) K₅ G₂ M₁ 119, D_s 9 (=109),
D₇ T₂ G₁ M₁-९ ५ 120, T₁ G₁ 2 ५ 121 — S'loka no
K₅ 36, D_n 1 D_s 24

118

This adhy is missing in D_n 2 (cf. v.1 5
117 23)

1 ^c) K₁ G₂ उपगम्य, G₂ उपगम्य (as in text)
— ^d) K₁ 2 ५ D₇ गागयामुन

2 ^c) K₄ D_s ४ ८ ९ १० पूर्यदो (for पूर्यदु) — ^d)
D_s ४ ९ पर्यधावत

3 ^b) K₄ B D_n 1 D_s D₁ ८ ९ गंधर्वमृग, D₂ ४ ९
सिद्धाना स दिवौकसा

C 5 4029
B. 5 120. 4
K. 5 120. 4

ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च समन्तादावृतं वनम् ॥ ४
निर्दिश्यमानेषु तु सा वरेषु वरवर्णिनी ।
वरानुत्क्रम्य सर्वास्तान्वनं वृतवती वरम् ॥ ५
अवतीर्य रथात्कन्या नमस्कृत्वा च बन्धुषु ।
उपगम्य वनं पुण्यं तपस्तेपे ययातिजा ॥ ६
उपवासैश्च विविधैर्दीक्षाभिर्नियमैस्तथा ।
आत्मनो लघुतां कृत्वा बभूव मृगचारिणी ॥ ७
वैदूर्याङ्कुरकल्पानि मृदूनि हरितानि च ।
चरन्ती शृण्वमुख्यानि तित्कानि मधुराणि च ॥ ८
स्रवन्तीनां च पुण्यानां सुरसानि शुचीनि च ।
पिबन्ती वारिमुख्यानि शीतानि विमलानि च ॥ ९
वनेषु मृगराजेषु सिंहविप्रोषितेषु च ।

दावाभिविप्रमुक्तेषु शून्येषु गहनेषु च ॥ १०
चरन्ती हरिणैः सार्वं मृगीव वनचारिणी ।
चचार विपुलं धर्मं ब्रह्मचर्येण संवृता ॥ ११
ययातिरपि पूर्वेषां राज्ञां वृत्तमनुष्ठितः ।
बहुवर्षसहस्रायुरयुजत्कालधर्मणा ॥ १२
पूर्यदुश्च द्वौ वंशौ वर्धमानौ नरोत्तमौ ।
ताभ्यां प्रतिष्ठितो लोके परलोके च नाहुयः ॥ १३
महीयते नरपतिर्ययातिः स्वर्गमास्थितः ।
महर्षिकल्पो नृपतिः स्वर्गाग्र्यफलभृग्विभुः ॥ १४
बहुवर्षसहस्राख्ये काले बहुगुणे गते ।
राजर्षिषु निषण्णेषु महीयःसु महर्षिषु ॥ १५
अवमेने नरान्सर्वान्देवानृषिगणांस्तथा ।

4 Ks om 4^a-5^b — ^a) N (mostly) 'देव्याना
D10 तदा सुरुपैर्देवैश्च दानवैश्च तपस्विभि' — After 4^{ab},
Ds 4 9 repeat 1^{ca} — ^a) S ऋषिभिश्च महाभागै' — ^a)
D2 सकुल, T G आकुल (for आवृत)

5 Ks om 5^{ab} (cf v1 4) — ^a) K1 2 B8 T2 G2
च सा, D2 (by corr) 8 4 9 10 G3 4 तदा; G5 तथा
(for तु सा) — ^a) K2 8 B4 Dn2 D6 8 transp
वन and वर

6 ^b) N (Dn2 missing) T2 G2 M1 2 नमस्कृत्य
— ^a) K (except K4) D7 दिव्यं (for पुण्य)

7 ^a) D8 4 दत्त्वा (for कृत्वा) — ^a) Ds2 वनचारिणी,
D8 लघु, D10 वृत.

8 Ks T2 om (hapl) 8^a-11^b — ^a) K1-3 D2
वैदूर्याङ्कुर, B D8 4 9 10 T1 G1 वैदूर्याङ्कुर. — ^a) K1 2 D1
शृङ्गमुख्यानि, K8 B (except B8) Dn1 D8 4 9 8-10
शृङ्गशष्पाणि, D8 D1 शृङ्गसस्यानि; D2 शृङ्गपुण्यानि, M
नृणमुख्यानि Cd cites शृङ्ग — ^a) T1 G1 2 4 जिग्धा
(for तित्का)

9 Ks T2 om 9 (cf v1 8) — ^a) K4 पूज्याना, B8
G8 5 मुख्या (for पुण्या) — ^b) D10 सुशृङ्गानि (for
सुरसा) K1 2 D7 शुभानि, S (T2 om) लघु (for
शुची) — Gs om (hapl) 9^{ca} — ^a) D8 G2
विविधानि (for विम)

10 Ks T2 om 10 (cf v1 8) — ^a) B8 वासेषु,
D10 युक्तेषु, Ca d राजेषु (as in text) Cs cites
मृगराज S (T2 om) वनेषुमृतकल्पेषु — ^b) K4 B
D8 4 9 व्याघ्र, S (T8 om) सिंहविप्रोषितेषु Ca d s

cite सिंहविप्रोषितेषु — Gs om (hapl) 10^{ca}. — ^a)
K8 4 B (except B2) 'विप्रयुक्तेषु; S (T2 Gs om)
दवाभि' Ca cites विप्रयुक्तेषु, Cd विप्रयुक्तेषु

11 Ks T2 om 11^{ab} (cf v1 8) — ^a) T2 G2
विपुलान्वर्मान्

12 ^a) K4 G8 सर्वे (for पूर्वे) — ^b) K1 B8
S (except T2 G2) वृत्तिम् (for वृत्तम्) — ^a) Dn1
D6 8 'सहस्रांते, G8 5 'सहस्राणि — ^a) K1-4 D2-3 9
अयुज्य (K2 'प्य)त्, K6 D7 संयुक्तः, B Dn1 D6 युयुजे

13 ^a) K4 D8 transp द्वौ and वंशौ K8 वश्यौ, K8
Dn1 D8 D2-4 9 10 'शे, T2 G2 'ज्ञ (for 'शौ) — ^b)
K2 8 T G2 M1 वर्धयानौ, K4 'यतौ, M8-8 'येतां — ^a)
D8 T1 2 (by corr) G (except G2) प्रतिष्ठिते — ^a)
K8 D8 4 7 8 10 परलोकेषु, T1 2 (by corr) G1 8 4 M
(except M4) नर(M1 sup in सुर)लोके च

14 ^a) K8 4 B (except B8) Dn1 D2-3 9 T2 G1 2 4
महीपते, K8 D7 न हीयते, G8 विसार्यते, Ca d as in text.
— ^a) K (except K4) D8 4 7-9 राजर्षि (for नृपति)
— ^a) K8 स्वर्गस्य फल

15 ^a) S अथ (for बहु) — ^b) K1 8 D7 G2 4 5
'गणे; K2 'त्तिथे (for 'गुणे) — ^a) T1 देवर्षि (for
निषण्णे) K8 स राजर्षिषु निविष्टेषु (hypermetric)
— ^a) D8 2 D2 T G (except G4) M2 महीयत्सु K4 B
Dn1 D1 9 10 महर्षिषु

16 ^a) D2-4 9 नृपान् (for नरान्) — ^b) K8 (sup
in) G2 4 तदा (for तथा)

17 D1 8 om (hapl) 17^{ab} — ^b) K4 B1 8 4 D8

ययातिर्मूढविज्ञानो विस्मयाविष्टचेतनः ॥ १६
ततस्तं बुधुधे देवः शक्रो चलनिपूदनः ।
ते च राजर्षयः सर्वे धिग्धिगित्येवमब्रुवन् ॥ १७
विचारश्च समुत्पन्नो निरीक्ष्य नहुपात्मजम् ।
को न्वयं कस्य वा राज्ञः कथं वा स्वर्गमागतः ॥ १८
कर्मणा केन सिद्धोऽयं क्व वानेन तपश्चितम् ।
कथं वा जायते स्वर्गे केन वा जायतेऽप्युत ॥ १९

एवं विचारयन्तस्ते राजानः स्वर्गवासिनः ।
दृष्ट्वा पप्रच्छुरन्योन्यं ययातिं नृपतिं प्रति ॥ २०
विमानपालाः शतशः स्वर्गद्वाराभिरक्षिणः ।
पृष्ट्वा आसनपालाश्च न जानीमेत्यब्रुवन् ॥ २१
सर्वे ते ह्यावृतज्ञाना नाभ्यजानन्त तं नृपम् ।
स मुहूर्तादय नृपो हतौजा अभवत्तदा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

११९

नारद उवाच ।

अथ प्रचलितः स्थानादासनाच्च परिच्युतः ।
कम्पितेनैव मनसा धर्षितः शोकवह्निना ॥ १

म्लानस्रग्भ्रष्टविज्ञानः प्रभ्रष्टमुकुटाङ्गदः ।
विघूर्णस्त्रस्तसर्वाङ्गः प्रभ्रष्टाभरणाभ्रष्टः ॥ २
अदृश्यमानस्तान्पश्यन्पश्यन् पुनः पुनः ।

C. 5 4050
B. 5. 121. 8
K. 5. 121. 8

चलनिसूदन', G. M चलनिसू (G. 'पू'दन — ^d) K₂ 4
D₁ 10 एनम्; D₂ 4 9 एव च (for एवम्) K₅ धिगित्येन-
मयाब्रुवन्

18 ^{cd}) D₂ 4 9 वै (for वा), and आस्थित (for
आगत')

19 ^b) K₁ 2 B₂ D₁ 10 T₂ G₂ 2.5 चानेन, K₅ वा तेन
(for वानेन) — ^c) D₁₀ केन (for कथं) S वि (for
वा) — ^d) K₁ 2 5 D₁ लोके, D₁₀ कथं (for केन)
K₂ B₁ 3 D₅ D₂ 4 6 8 9 जायतेऽप्युत, K₄ युज्यतेऽप्युत (for
जायतेऽप्युत) D₂ पुनः, D₁₀ [S]पि च, M (except M₁)
[S]च्युत (for ऽप्युत)

20 ^b) K₂ 4 B D₁ 1 D₅ D₁ 2 6-8 G₂ राजान — ^d)
T₁ G₁ 4 नाहुप (for नृपति)

21 ^c) K₂ D₂-4 9 T₁ G₁ पृष्ट्वा आ (D₂-4 9 पृष्ट्वाश्चा)-
मन्त्रपालाश्च — ^d) D₁₀ ते (for अथ) D₂ 4 9 न विश्व इति
तेषुबन्, S न जानीम इति यु'

22 D₅ om 22 — ^a) K₂ तत्, D₁₀ [S]पि (for ते)
D₂ 4 9 च (for हि) M (except M₂) सर्वे ह्यावृत
विज्ञाना — ^b) D₁ नाभ्यजानन्तया नृप, S ययातिं नृपतिं
प्रति (= 20^d) — ^c) B (except B₂) G₅ M₁ 4 सु-
(for म) T₁ G₁ 4 अपि, T₂ G₂ हव (for अथ) — ^d)
T₁ G₁ 4 M हतौजा (for ह) K₁-2 5 D₂ 7 M₃ 4
स्वभवत्, K₄ B D₁ 1 D₅ D₂ 8 10 M₅ चाभवत्, D₁ 8 4 9
G₅ 5 M₁ 2 सोभवत् (for अभवत्) T₂ G₂ 4 हततेजा-
भवत्तदा

Colophon missing in D₂ D₅ — *Sub-parvan*
K₂ 5 B₁ 8 D₁ 8 भगवद्दान, to it K₂ 5 D₁ add
ययातिपतन, B₁ 8 8 गालवचरित B₂ 4.5 D₁ 1 D₅ D₂ 6 10
T₁ G₁ 5 M (all om sub-parvan name) mention
only गालवचरित, which in D₅ D₁₀ is followed by
ययातिपतन, in G₅ by उत्तरयायात् K₁ 2 (likewise om
sub-parvan name) mention only ययातिपतन, D₂ 4.9
mention only यायात् — *Adhy name* T₁ G₁ ययाति-
तपोविचारण, M ययातिमाधवीतपश्चरण — *Adhy no*
(figures, words or both) D₅ 10 (= 110), D₁ T₂
G₂ M₁-3 5 121, T₁ G₁ 2 5 122, G₂ M₂ 120
— *S'loka no* K₅ 17, D₁ D₂ 22

119

☞ This adhy is missing in D₂ (cf v.l. 5
117 23)

1 ^a) D₅ D₁-9 G₅ M₁-4 प्रचलित- (for 'त') — ^c)
K₂ B (except B₂) D₅ D₂ 6-8 हव (for एव) — ^d)
B₁ 2 4 प्रपतिग्रन्महीतल (= 3^d)

2 ^a) K₂ म्लानश्च भ्रष्टविज्ञानः, K₅ म्लानस्रग्भ्रष्टः, D₅
म्लानस्रग्भ्रष्टः, T₁ G₁ 4 म्लानः प्रणष्टः, T₂ G₂ म्लानः प्रहष्टः,
M₂-5 म्लान (M₃ 'न') प्रभ्रष्टः — ^b) D₅ 8 प्रभ्रष्टसुहृदागदः,
D₅ प्रणष्टः, T₁ G₁ 4 प्रणष्टः, T₂ G₂ प्रहष्टः S (mostly)
'मकुटा' — ^c) K₂ 'विघूर्णस्त्रस्त', K₅ 'D₅ D₂-4 8-10
T₁ G₂ M₁ 4 विघूर्णस्त्रस्त', D₁ T₂ G₁ 5 M₂ विघूर्णः स्त्रस्त'

C 5 40°0
B 5 121 3
K. 5 121 3

शून्यः शून्येन मनसा प्रपतिष्यन्महीतलम् ॥ ३
किं मया मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् ।
येनाहं चलितः स्थानादिति राजा व्यचिन्तयत् ॥ ४
ते तु तत्रैव राजानः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ।
अपश्यन्त निरालम्बं ययातिं तं परिच्युतम् ॥ ५
अथैत्य पुरुषः कश्चित्क्षीणपुण्यनिपातकः ।
ययातिमब्रवीद्राजन्देवराजस्य शासनात् ॥ ६
अतीव मदमत्तस्त्वं न कंचिन्नावमन्यसे ।
मानेन भ्रष्टः स्वर्गस्ते नार्हस्त्वं पार्थिवात्मज ।
न च प्रज्ञायसे गच्छ पतस्वेति तमब्रवीत् ॥ ७
पतेयं सत्स्विति वचस्त्रिरुक्त्वा नहुपात्मजः ।
पतिष्यंश्चिन्तयामास गतिं गतिमतां वरः ॥ ८
एतस्मिन्नेव काले तु नैमिषे पार्थिवर्षभान् ।
चतुरोऽपश्यत् नृपस्तेषां मध्ये पपात सः ॥ ९
प्रतर्दनो वसुमनाः शिविरौशीनरोऽष्टकः ।
वाजपेयेन यज्ञेन तर्पयन्ति सुरेश्वरम् ॥ १०

तेषामध्वरजं धूमं स्वर्गद्वारमुपस्थितम् ।
ययातिरुपजिघ्रन्वै निपपात महीं प्रति ॥ ११
भूमौ स्वर्गे च संबद्धां नदीं धूममयीं नृपः ।
स गङ्गामिव गच्छन्तीमालम्ब्य जगतीपतिः ॥ १२
श्रीमत्स्ववभृथाद्येषु चतुर्षु प्रतिबन्धुषु ।
मध्ये निपतितो राजा लोकपालोपमेषु च ॥ १३
चतुर्षु हुतकल्पेषु राजसिंहमहाश्रिषु ।
पपात मध्ये राजर्षिर्ययातिः पुण्यसंक्षये ॥ १४
तमाहुः पार्थिवाः सर्वे प्रतिमानमिव श्रियः ।
को भवान्कस्य वा बन्धुर्देशस्य नगरस्य वा ॥ १५
यक्षो वाप्यथ वा देवो गन्धर्वो राक्षसोऽपि वा ।
न हि मानुषरूपोऽसि को वार्थः काङ्क्षितस्त्वया ॥ १६

ययातिरुवाच ।

ययातिरसि राजर्षिः क्षीणपुण्यश्च्युतो दिवः ।
पतेयं सत्स्विति ध्यायन्भवत्सु पतितस्ततः ॥ १७

— Ks om 2^a-3^b — ^a) Ds 4 0 °वरणावर.

3 Ks om 3^{ab} (cf v1 2) — ^b) T G1 2 4 अदृश्यं,
Gs न पश्यन्, M (except Ms) अदृश्यन् (for अपश्यन्)
— ^a) Ks [अ]पतिष्यत्, S प्रापतत्स (for प्रपतिष्यन्)
K1 2 5 D1 Gs 5 महीतले

4 4^{ab} = (var) 5 111 7^{ab} — ^b) Ds 4 8 0 कर्म-
दूषण, S स्वर्गं — ^a) T1 G1 8 4 ह्यं, T2 G2 M [अ]भ्यं,
Gs [अ]प्यं (for व्यं)

5 ^a) D1 तत्र (for ते तु) Ks Ds 4 7 0 T2 G2
राजान (for न) — ^a) Dn1 Ds Ds 8 transp ययातिं
and त Ks ययातिं परितश्च्युत

6 ^a) Ks Gs 5 अभ्येत्य, Bs तत्रेत्य, Ds अथान्यं,
n few MSS अभ्येत्य (for अभ्येत्य) — ^b) K1 5 °पुण्य
विपातक, K2 °पुण्य निपातक, Ds °पुण्य विपातक, K4 D2
S °पुण्य (D2 °पुण्य) निपातित — ^a) Ds 4.0 शासन
(for नात्)

7 Ks om 7 — ^b) K1 2 Dn1 Ds 7 0 T1 G4 किंचित्,
Ca कचित् (as in text) D2 अभिमन्यसे, D7 इव मं,
Ca अवमं (as in text) — ^c) G4 transp भ्रष्ट and
स्वर्ग Ds 4 0 नष्ट (for भ्रष्ट) K1 2 स्वर्गाद्धि (for
स्वर्गस्ते) — ^f) K1 G4 5 M4 तपस्व (for पतस्व). D7
एवम् (for तम्)

9 ^b) S नैमिषो (for नैमिषे) — ^a) B D (except
Ds 4 0, Dn2 missing) T1 Gs-5 ह (for स)

10 B2 om 10-12 — ^c) M1 वाजिमेधेन

12 B2 om 12 (cf v1 10) — ^a) Ds सनद्धा,
T G2 °बाधा, G1 M1 (inf lin as in text) 4 °बाधा
(for °बद्धां) — ^b) D10 नाव (for नदीं) D1 धूमयतीं,
Gs 5 मूलमयीं K (except Ks) B D (except D1 2 7;
Dn2 missing) इव, T2 नृप — ^c) K1 2 B2 गगामिव;
Ks 4 Dn1 Ds D1-4 0-8 गगां गाम्, Ks B1 4 5 गगे गाम्,
D10 गगामाम् (for स गगाम्) K1 2 B2 च (for इव)

13 ^a) K4 D2 8 T G2 M4 (inf lin) Ca अवभृथा-
श्रिषु, G4 °ह्येषु, Ms-5 °क्षेषु — ^b) G1 4 प्रीतबधुषु, Gs 5
M1 (inf lin as in text) 2-5 प्रियं, G2 प्रीतिं, all
comm as in text — ^a) K2 5 B D (except
Ds 4 0 0, Dn2 missing) Ms 4 सः (for च) M1 2
लोकपालसमेषु च

14 ^a) K4 हुतकालेषु, Ks ब्रह्मकल्पेषु

15 ^b) Ks-5 B D (except D7, Dn2 missing)
दीप्यमानमिव श्रिया (Ks °यः) Ca d cito प्रतिमान (as
in text) — ^a) K D2-4 0 8 Gs च (for वा)

16 ^a) K1 2.4 Ds 4 0 यदि (for [अ]प्यथ) D7
यक्षोसि यदि वा देव, S यक्षो विद्याधरो देवः. — ^a) Ks 4

राजान ऊचुः ।

सत्यमेतद्भवतु ते काङ्क्षितं पुरुषर्षभ ।

सर्वेषां नः क्रतुफलं धर्मश्च प्रतिगृह्यताम् ॥ १८

ययातिरुवाच ।

नाहं प्रतिग्रहयनो ब्राह्मणः क्षत्रियो ह्यहम् ।

न च मे प्रवणा बुद्धिः परपुण्यविनाशने ॥ १९

नारद उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु मृगचर्याक्रमागताम् ।

माधवीं प्रेक्ष्य राजानस्तेऽभिवाद्येदमब्रुवन् ॥ २०

किमागमनकृत्यं ते किं कुर्मः शामनं तव ।

आज्ञाप्या हि वयं सर्वे तव पुत्रास्तपोधने ॥ २१

तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा माधवी परया मुदा ।

पितरं समुपागच्छयति सा ववन्द च ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

दृष्ट्वा मूर्ध्ना नतान्पुत्रांस्तापसी वाक्यमब्रवीत् ।

दौहित्रास्तव राजेन्द्र मम पुत्रा न ते पराः ।

इमे त्वां तारयिष्यन्ति दिष्टमेतत्पुत्रातनम् ॥ २३

अहं ते दुहिता राजन्माधवी मृगचारिणी ।

मयाप्युपचितो धर्मस्ततोऽर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ २४

यस्माद्राजन्नराः सर्वे अपत्यफलभागिनः ।

तस्मादिच्छन्ति दौहित्रान्यथा त्वं वसुधाधिप ॥ २५

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे शिरसा जननीं तदा ।

अभिवाद्य नमस्कृत्य मातामहमयाब्रुवन् ॥ २६

उच्चैरनुपमैः स्निग्धैः स्वरैरपूर्य मेदिनीम् ।

मातामहं नृपतयस्तारयन्तो दिवश्श्रुतम् ॥ २७

अथ तस्मादुपगतो गालवोऽप्याह पार्थिवम् ।

तपसो मेऽष्टभागेन स्वर्गमारोहतां भवान् ॥ २८

C. 5. 4077
B 5 121. 23
K. 5 121 29

B D (except D₇ s, Dn₂ missing) काङ्क्षते (for काङ्क्षितं).

17 T₂ om (hapl.) 17-18 — ^b) K D₁₋₄ 1-9 T₁ transp च्युत and दिव — ^d) D₈ s ० त्वत्, G₈ त्वह (for तत्)

18 T₂ om 18 (cf vL 17) D₂ राजर्षय (for राजान ऊ) — ^b) K₅ D₇ भरत (for पुरुष)

19 ^b) D₁₀ [S]स्ति (for हि) — ^c) K₂ s D₈ ४ ० तु (for च) — ^d) K_{1,2} निवामने

20 A few MSS om the ref — ^b) D₂ समागतां, D₈ s ० क्रियागता, D₁₀ स्वेच्छया व्यक्तीमागता — ^c) K₂ s D₅ D₁₀ M₂ प्राप्य (for प्रेक्ष्य) — ^d) G_{1,4} om. ते G₂ s पुवम् (for इदम्)

21 ^b) M₂₋₅ शामनात् (for न) — ^c) K₄ आज्ञाप्य, D₂ आशा देहि, G₈ वृणीमहि (for आज्ञाप्या हि)

22 ^a) D₂ s ० वचनं (for भाषितं) — ^c) D₂ गम्य (for गच्छत्). — ^d) D₂ पार्थिवोत्तम, T₂ G₂ अभिवाद्य च (for सा ववन्द च)

23 ^a) K₄ B_{1,2} s Dn₁ D₅ D₆ 10 दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा) K₂ s ० B_{1,2} s Dn₁ D₅ D₆ 10 मूर्धनि तान्, D₁ सर्वोन्नतान्, D₂₋₄ T₂ G₁ 2 मूर्धानतान् (for मूर्ध्ना नतान्) G₈ तास्तु (for पुत्रान्) — ^d) D₂ तपस्विन, S Ca न ते परे, Cd न ते परा (as in text) — ^f) K₂₋₄ B Dn₁ D₅ D₂₋₄ s G_{1,2} s M₁ (inf lin as in text) s दृष्टम् (for दिष्टम्) K₁₋₄ B₂ s ० D₅ D₂₋₄ s ० (and all comm) पुरातने;

Dn₁ D₁ पुरातने

24 ^a) T₂ G₂ s M तदर्थं G₁ मय (for प्रति)

25 ^a) K₄ तात (for राजन्) — ^b) B₈ भागिनश्च ये, D₂ फलहेतव, G₁ ह्यपत्यफल

27 ^a) D₂ पदै (for पमै) — ^b) D₈ s ० स्वरैरमरे संनिभ — ^d) T₂ G₂ s नम (for दिव) — After 27, T G read 5 120 18, repeating it in its proper place (G₈ reads it here only!)

28 ^a) D₈ ४ ० T₂ G_{1,2} s [ञ]कस्मात्, T₁ G₈ s कस्मात् (for तस्मात्) — ^c) D₅ [S]पि (for मे) D_{5,2} अर्ध, Ca d s अष्ट (as in text) D₇ तपसोष्टविभागेन — ^d) T G₂ s आरोहताद् (for हता)

Colophon missing in Dn₂ D₅ — Sub-parvan B₁ s Dn₁ D₇ M_{1,2} भगवद्भान, to it B₁ s Dn₁ M_{1,2} add गालवचरित, D₇ ययातिपतन K₄ B₂ s ० D₅ D₂ s 10 T₁ G₁ s (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित, which in D₅ D₁₀ is followed by ययाति पतन K_{1,2} s (likewise om. sub-parvan name) mention only ययातिपतन, D₈ s ० mention only यायात्, D₅ only ययातिपतन — Adhy name G₂ s M ययाति-स्वर्गपतन — Adhy no (figures, words or both) D₆ 11 (=111), D₇ T₂ G₄ M₁₋₃ s 122, T₁ G₁ 2 s 123, G₈ M₁ 121 — S'loka no Dn₁ 29, D₈ 30, D₁₀ 27

नारद उवाच ।

प्रत्यभिज्ञातमात्रोऽथ सद्भिस्तैर्नरपुंगवः ।
 ययातिर्दिव्यसंस्थानो बभूव विगतज्वरः ॥ १
 दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ।
 दिव्यगन्धगुणोपेतो न पृथ्वीमस्पृशत्पदा ॥ २
 ततो वसुमनाः पूर्वमुच्चैरुच्चारयन्वचः ।
 ख्यातो दानपतिर्लोके व्याजहार नृपं तदा ॥ ३
 प्राप्तवानसि यल्लोके सर्ववर्णेष्वगर्हया ।
 तदप्यथ च दास्यामि तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ४
 यत्फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत्फलम् ।

यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ५
 ततः प्रतर्दनोऽप्याह वाक्यं क्षत्रियपुंगवः ।
 यथा धर्मरतिर्नित्यं नित्यं युद्धपरायणः ॥ ६
 प्राप्तवानसि यल्लोके क्षत्रधर्मोद्भवं यशः ।
 वीरशब्दफलं चैव तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ७
 शिविरौशीनरो धीमानुवाच मधुरां गिरम् ।
 यथा बालेषु नारीषु वैहार्येषु तथैव च ॥ ८
 संगरेषु निपातेषु तथापद्मसनेषु च ।
 अनृतं नोक्तपूर्वं मे तेन सत्येन खं ब्रज ॥ ९
 यथा प्राणांश्च राज्यं च राजन्कर्म सुखानि च ।

120

In Dn2, st 1-14 are missing (cf v1 5 117 23)

1 ^b) S (except G2) सर्वैः (for सद्भिः). Dn1 T2 G1 2 'पुंगवैः' — D2 4 8 9 G2 M (see below) ins after 1^{ab} T G1 2 4 5, after 1^{cd}

463* समाप्तोऽहं नृपतिरस्पृशन्वसुधातलम् ।
 — K2 om 1^c-2^b, G2 M om 1^{cd} — °) K2 'संस्थानात्', D10 (by corr.) 'संस्थाने' — After 1, D2 ins

464* नारद उवाच ।

प्रत्युज्जगाम तं स्थानं देवलोकं नराधिप ।

अव्याप्य दिव्यसंस्थानं बभूव विगतज्वरः ।

2 K2 om 2^{ab} (cf v1 1) — D1 दिव्यमालावरधरः, S दिव्याम्बरधरो दिव्य — ^b) = (var) 1 26 45^b, 76, 5^d — °) S 'स्त्रजोपेत' — ^a) K1 D1 7 तदा (for पदा) D2-4 8 S पृथिवीमस्पृशन्निव (D2-4 9 G2 'नृपः')

3 K2 om 3-14 — ^{ab}) D2 m 8 4 9 चोच्चैर् (for पूर्वम्), and पूर्वम् (for उच्चैर्) T1 G1 4 उवाच (for उच्चारयन्) — ^a) B2 D2 D10 M2 नृपः, D2 वचः (for नृपः)

4 K2 om 4 (cf v1 3) — ^a) = 7^a D2 4 9 G2 य (for यत्) — ^b) K4 अगर्हित (for अगर्हया) D10 सर्ववर्णसमर्हणात् — °) G2 दानानि, M2 तवापि (for तदपि) D2 अहं ते (for अथ च) D10 तदन्यदपि दास्यामि, T G1 2 5 तच्चाप्यहं प्रदास्यामि, G2 तदप्यहं प्रदास्यामि, M1 तच्चाहं ते च दास्यामि — ^a) = 5^d, 7^d.

5 K2 Dn1 (hapl) om 5 (cf v1 3); D1 om. (hapl) 5-7 D2 reads 5 after 7. — °) K1, 2 D2

तत् (for यत्) K1 2 D2 G2 आदाय (for आधाने) — ^a) = 4^d, 7^d — After 5, T2 ins 465*

6 K2 D1 om 6 (cf v1 3, 5) — °) K1 2 यथा धर्मपतिर्, K4 अथ धर्मरतो, D2-4 9 G2 क्षत्रधर्मरतिर्, T1 G1 8-9 M क्षत्रधर्मरतो, T2 धर्मक्षत्ररतिर् T2 G2 5 om, 6^d-7^a — ^a) K2 B1 8 D7 यथा (for नित्यं) K2 B1 8 धर्मः, D2-4 9 यज्ञः (for युद्धः)

7 K2 D1 om 7 (cf v1 3, 5), T2 G2 5 om, 7^a (cf v1 6) — 7^a = 4^a — ^b) B2 4 5 Dn1 D2 D2 8 10 क्ष (D10 क्षा) ब्रवद्भोजव — °) D2 4 9 पर (for 'फल'). — ^a) = 4^d, 5^d — After 7, D2 reads 5 D2 4 8 9 S ins after 7 (T2, after 5)

465* यथा धर्मरतिर्नित्यं तेन सत्येन खं ब्रज ।
 [cf. 9^{cd} — D2 4 8 तथा धर्मरतिर्, D2 तथा धर्म रतिर् G2 नीता (for नित्यं) D2 4 8 9 संग्रहम्, G2-5 खं ब्रजे (for खं ब्रज)] — Thereafter G1 reads 11

8 K2 om 8 (cf v1 3) T2 reads 8-9 after 12 — °) K1 2 D7 T G1 2 5 [अ]पीमाम्, D2 4 9 वीर (for धीमान्) — °) T1 transp बालेषु and नारीषु G2 नारीणा (for 'पु') — ^a) T2 G1 2 5 वैवाह्येषु, all comm. as in text D2 4 9 रथे (D2 'ते') पु (for तथैव) D10 वैहार्य समयेषु च

9 K2 om 9 (cf. v1 3) For transp. in T2 of v1 8 — ^b) B2 D2 M2 यथा (for तथा) D2-3 8 9 G2-5 M च व्यसनेषु, T G1 2 [अ]तिव्यस (for [आ]पद्य) — ^a) = 10^d, 11^d, 14^d

10 K2 om 10 (cf v1 3) For transp in T2 of v1 8 — °) D2 (by corr) 8 4 9 अयं (for यथा).

त्यजेयं न पुनः सत्यं तेन सत्येन खं व्रज ॥ १०
 यथा सत्येन मे धर्मो यथा सत्येन पावकः ।
 प्रीतः शक्रश्च सत्येन तेन सत्येन खं व्रज ॥ ११
 अष्टकस्त्वथ राजर्षिः कौशिको माधवीसुतः ।
 अनेकशतयज्वानं वचनं ग्राह धर्मवित् ॥ १२
 शतशः पुण्डरीका मे गोसवाश्च चिताः प्रभो ।
 क्रतवो वाजपेयाश्च तेषां फलमवाप्नुहि ॥ १३
 न मे रत्नानि न धनं न तथान्ये परिच्छदाः ।
 क्रतुष्वनुपयुक्तानि तेन सत्येन खं व्रज ॥ १४
 यथा यथा हि जल्पन्ति दौहित्रास्तं नराधिपम् ।

तथा तथा वसुमतीं त्यक्त्वा राजा दिवं ययौ ॥ १५
 एवं सर्वे समस्तास्ते राजानः सुकृतैस्तदा ।
 ययातिं स्वर्गतो अष्टं तारयामासुरञ्जसा ॥ १६
 दौहित्राः स्वेन धर्मेण यज्ञदानकृतेन वै ।
 चतुर्षु राजवंशेषु संभूताः कुलवर्धनाः ।
 मातामहं महाप्राज्ञं दिवमारोपयन्त ते ॥ १७

राजान ऊचुः ।

राजधर्मगुणोपेताः सर्वधर्मगुणान्विताः ।
 दौहित्रास्ते वयं राजन्दिवारोह पार्थिव ॥ १८

C. 5. 4099
B. 5. 122. 13
K. 5. 122. 13

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

D₂ 4 9 वा (for the second च) — ^b) K₁ 2 D₁ 3 4 7 9
 राज्यकर्म, K₂ B₂ D₂ M राजकर्म, K₁ B₁ 5 राजन्कर्म; B₁ 2
 राजन्वर्म; T₁ G₁ 2 4 5 राजधर्म; G₂ यथा धर्म — ^c) S स्वह
 (for पुन) — ^d) = 9^d, 11^d, 14^d

11 K₂ om 11 (cf v l 3), D₂ G₂ om (hapl)
 11, T₁ om (hapl) 11-14 G₁ reads 11 (with v l.)
 after 465*, and repeats it here — ^{ab}) S (T₁ G₂
 om.) धर्मोय (for मे-धर्मो), and मे यम (for पावक)
 — ^c) B Dn₁ D₂ D₁ 10 प्रीत शतश्रुतैव; D₂ प्रीत
 श्रुतशतेनैव — ^d) = 9^d, 10^d, 14^d D₂-1 9 ततो (D₂ 'या)
 राजन्दिवा व्रज

12 K₂ T₁ om 12 (cf v l 3, 11) — ^a) B₂ 'यज्ञा
 च, D₁ 10 'मत्त', T₂ G₁ M 'यज्ञा त — ^d) B₂ 4 Dn₁ D₂
 D₂-8 10 नाहुप (for वचन) B₂ 4 Dn₁ D₂ 8 प्राप्य (for
 ग्राह) — After 12, T₂ reads 8-9

13 K₂ T₁ om 13 (cf v l 3, 11) — ^a) S
 (except M₂, T₁ om) पौंडरीका — ^b) K₁ B Dn₁ D₂
 D₁ 6 8 10 G₁ M₁ चरिता, D₁ च कृता, G₂ रचिता
 (for च चिता) K₁-3 B₂ विभो, D₂ मम, D₁ 10 मया
 (for प्रभो) D₂-4 9 अश्वमेधा ह्यनेकशः — ^c) K₁ वालि
 मेवाश्च, D₁ 10 वाजपेयाश्च

14 K₂ T₁ om 14 (cf v l 3, 11) — ^d) = 9^d,
 10^d, 11^d — After 14, D₂ ins

466* यदि सत्यं धर्मीयेतत्तेन सत्येन वै व्रज ।

15 Dn₂ resumes! — ^a) G₂ 5 M च (for हि)
 D₁ 10 यथा यथाददक्ष्योति — ^d) K₁ ययौ (for गत)
 D₂ तथा वसुमतीं त्यक्त्वा राजा स्वर्गं गतस्तु वै

16 ^a) K₁ B₁ 8 D₂ G₂ समस्तै, D₁ समाना; D₁
 समेता, Ca d समस्ता (as in text) — ^b) D₁ 10 दौहित्रा
 (for राजान)

17 D₁ 10 om 17-18 — ^a) K₂ D₁-1 7 9 T₂ G₂ 8 5
 M दौहित्रास्तेन S पुण्येन (for धर्मेण) — ^b) K (except
 K₁) D₂-1 7 9 दानयज्ञकृतेन वै (K₂ D₁ च) — ^d) D₁
 कुलनदना — K₂ om. 17^f — ^e) B₂ 'प्राज्ञा' (for
 'प्राज्ञ) — ^f) K₂ B₁-8 T G M₂ 'मारोपयति ते, K₁
 'मारोपयस्तदा

18 D₂ 10 om 18 (cf v l 17) T G read 18
 (for the first time) after 5 119 27, and repeat
 it here (in G₂ only there is no repetition) — ^b)
 S सत्यधर्मगुणान्विता (T₁ G₁ 4 'परायणा') — ^d) B₁ 2 4
 आरोहता भवान् (for आरोह पार्थिव)

Colophon missing in D₂, K₂ om it — Sub-
 parvan B₁ 8 Dn D₁ 8 G₂ भगवद्दान; to it B₁ 8
 Dn G₂ add गालवचरित, D₁ ययातिपतन, D₂ गालवचरिते
 ययातिपतन K₁ B₂ 4 5 D₂ D₁ 2 6 10 T₁ G₁ M (all
 om sub-parvan name) mention only गालवचरित
 K₁-8 (likewise om sub-parvan name) mention
 only ययातिपतन, D₂ 4 9 only यायात — Adhy name
 D₁ ययातिस्वर्गारोहण; T₁ G₁ M ययातिदौहित्रप्रशसन, G₂
 ययातिपुनस्वर्गारोहण — Adhy no (figures, words or
 both) D₂ 13 (=112), D₁ T₂ G₁ M₁-8 123, T₁
 G₁ 2 5 124, G₂ M₂ 122 — S'loka no Dn 18,
 D₂ 19 --

१२१

C. 5. 4097
B 5. 123 1
K 5. 123 1

नारद उवाच ।

सद्भिरारोपितः स्वर्गं पार्थिवैर्भूरिदक्षिणैः ।
अभ्यनुज्ञाय दौहित्रान्ययातिर्दिवमास्थितः ॥ १
अभिवृष्टश्च वर्षेण नानापुण्यसुगान्धिना ।
परिष्वक्तश्च पुण्येन वायुना पुण्यगन्धिना ॥ २
अचलं स्थानमारुह्य दौहित्रफलनिर्जितम् ।
कर्मभिः स्वरूपचितो जज्वाल परया श्रिया ॥ ३
उपगीतोपनृत्तश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
प्रीत्या प्रतिगृहीतश्च स्वर्गं दुन्दुभिनिस्सैनैः ॥ ४
अभिष्टुतश्च विविधैर्देवराजर्षिचारुणैः ।
अर्चितश्चोत्तमार्घेण दैवतैरभिनन्दितः ॥ ५
प्राप्तः स्वर्गफलं चैव तमुवाच पितामहः ।
निर्वृतं शान्तमनसं वचोभिस्तर्पयन्निव ॥ ६
चतुष्पादस्त्वया धर्मश्चितो लोकेन कर्मणा ।

अक्षयस्तव लोकोऽयं कीर्तिश्चैवाक्षया दिवि ।
पुनस्तवाद्य राजर्षे सुकृतेनेह कर्मणा ॥ ७
आवृतं तमसा चेतः सर्वेषां स्वर्गवासिनाम् ।
येन त्वां नाभिजानन्ति ततोऽज्ञात्वासि पातितः ॥ ८
प्रीत्यैव चासि दौहित्रैस्तारितस्त्वमिहागतः ।
स्थानं च प्रतिपन्नोऽसि कर्मणा स्वेन निर्जितम् ।
अचलं शाश्वतं पुण्यमुत्तमं ध्रुवमव्ययम् ॥ ९

ययातिरुवाच ।

भगवन्तंशयो मेऽस्ति कश्चित्तं छेत्तुमर्हसि ।
न ह्यन्यमहमर्हामि प्रष्टुं लोकापितामह ॥ १०
बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम् ।
अनेकक्रतुदानार्थैरर्जितं मे महत्फलम् ॥ ११
कथं तदल्पकालेन क्षीणं येनास्मि पातितः ।
भगवन्वेत्थ लोकांश्च शाश्वतात्मनः निर्जितान् ॥ १२

121

- 1 ^a) D₁₀ आरोहित. (for आरोपित) K₅ स पुरा
च्यावित. स्वर्गात् — ^b) G₅ M₂ पार्थिवो (for 'वैर')
2 K₅ om 2 K₅ M₂-s om (hapl) 2^{ad}. — ^a)
T G च सुगन्धिना; M₁ २ सुगन्धिना (for पुण्य)
3 ^a) B D₁ D₈ D₂-4. 0. 8 आसाद्य (for आरुह्य)
— ^c) D₈ S तैर् (for स्वर) K₅ D₇ उपावृत्तो; S उप
चितैर् (for उपचितो)
4 ^a) B₁-3 D₁ नृत्तश्च, B₁ ५ नृत्तैश्च — ^c) T₁ G₁
प्रीत K (except K₅) D₂-4 7-10 परिगृहीतश्च — ^d)
D₂-4. ० स्वर्ग- (for स्वर्गे)
5 K₅ om. 5. — ^b) D₈ ४ ० देवराज इवामरै — ^c)
Some MSS spell अर्घ्येण D₈ ४ ० अर्चितश्चात्र माल्येन.
6 ^a) D₁₀ M₅ प्राप्त (for प्राप्त.) D₁₀ पुन (for पुन)
— ^c) K₁ २ ५ B₈ D₂-4. 7-10 G₂ निवृत्तं, T₁ G₁ 4 नृपति
K₅ शान्तमासीन
7 D₂ om 7 — ^b) K₁-3 B₂ 8 D₁ D₈ ४ ० ० 10
S (except T₁ G₁) लोकेन, K₅ लोकेन, C₁ d. 8 लोकेन
(as in text) — K₅ om 7^c-9^d, D₇ ० T₂ G₂ om.
(hapl) 7^{ad}. — ^d) D₁ (sup in. as in text)
तव (for दिवि) — ^e) T₁ G₅ ४ पूत (for पुन) K₅ B
D₁ D₈ D₁ ० 8 10 स्वयैव; K₄ G₅ M₂-s स्वयाद्य; D₈ ४
स्वयाद्य, T₁ G₁ ० ४ त्वमद्य (for तवाद्य). — ^f) D₁ B

(except G₅, T₂ G₂ om.) स्वकृतेन, D₁₀ सुकृत तत्
(for सुकृतेन) D₈ ४ T₁ G₁ ४ पूव (for इह) B D₁
D₈ D₁₀ विघातित (for इह कर्मणा)

8 K₅ om 8 (cf. १ 1 7) — ^c) K₅ 8 D₉ ये च
(for येन) D₁₀ नाभ्यजानत — ^d) K₅ B D₁ D₈
D₂-4 ०-० C₁ अज्ञातोसि; D₁₀ शक्रेण, C₁ अज्ञात्वासि (as in
text) G₁ ततोऽज्ञात्वा निपातित

9 K₅ om 9^{ad}. — ^a) B₁ २ ४ अद्यैव; B₈ प्रीत्या च;
T₁ G₁ ४ धार्मिकैः (for प्रीत्यैव) B₈ [५] वापि, D₁₀ वापि,
T₂ G₂ चापि (for चासि) D₁₀ पुण्यैर्वचोभिर्दौहित्रैः — ^c)
D₁₀ स्वस्थान (for स्थान च) — ^d) K₅ D₇ कर्म (for
पुण्यम्) — ^f) D₁₀ दिष्टैतद् (for उत्तम) K₅ पुण्यमत्य
तमव्यय; D₇ पुण्यमुत्तममव्यय

10 ^b) K₅ D₇ त्वं (for त) G₂ वक्तुम् (for छेत्तुम्)
— ^c) K₄ अन्यतमम्, D₈ 2 M₁ 8 अन्यमर्हम् (for अन्य-
महम्) — ^d) T₁ G₁ ४ पितामहात्

11 11^{ad} = 13^{ad} — ^a) K₅ सहस्रानि, S सहस्र तु
— ^d) D₇ (sup in) सु- (for मे). K₅ S यन्मयो
पार्जित फल.

12 K₅ om (hapl) 12^a-13^d, G₁ om 12^{ab} — ^a)
T₂ दोषेण (for कालेन) B₈ D₈ D₁₀ तदनेनैव दोषेण
(= 14^a), T₁ G₂ तदेकेनैव दोषेण G₅ om. (hapl.)
12^a-14^b. — ^c) D₈ 10 T G₅ M₂ भगवान् (for भगवन्).

पितामह उवाच ।

बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम् ।

अनेकक्रतुदानौघैर्यच्चयोपार्जितं फलम् ॥ १३

तदनेनैव दोषेण क्षीणं येनासि पातितः ।

अभिमानेन राजेन्द्र धिक्कृतः स्वर्गवासिभिः ॥ १४

नायं मानेन राजर्षे न बलेन न हिंसया ।

न शाठ्येन न मायाभिर्लोको भवति शाश्वतः ॥ १५

नाचमान्यास्त्वया राजन्नवरोत्कृष्टमध्यमाः ।

न हि मानप्रदग्धानां कश्चिदस्ति समः कश्चित् ॥ १६

पतनारोहणमिदं कथयिष्यन्ति ये नराः ।

विपमाण्यपि ते प्राप्तास्तरिष्यन्ति न संग्रयः ॥ १७

नारद उवाच ।

एष दोषोऽभिमानेन पुरा प्राप्तो ययातिना ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

निर्वन्धतश्चातिमात्रं गालवेन महीपते ॥ १८

श्रोतव्यं हितकामानां सुहृदां भूतिमिच्छताम् ।

न कर्तव्यो हि निर्वन्धो निर्वन्धो हि क्षयोदयः ॥ १९

तस्माच्चमपि गान्धारे मानं क्रोधं च वर्जय ।

संघत्स्य पाण्डवैर्वीर संरम्भं त्यज पार्थिव ॥ २०

ददाति यत्पार्थिव यत्करोति

यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।

न तस्य नाशोऽस्ति न चापकर्षो

नान्यस्तदश्नाति स एव कर्ता ॥ २१

इदं महाख्यानमनुत्तमं मतं

बहुश्रुतानां गतरोपराणिनाम् ।

समीक्ष्य लोके बहुधा प्रधाविता

त्रिवर्गदृष्टिः पृथिवीमुपाश्रुते ॥ २२

C. 5. 4120
B. 5. 123. 23
K. 5. 122. 24

D₁₀ वेद लोकां, T₁ (corrupt) आत्तधानाश्च, T₂ M₁ आत्य लोकाश्च, G₁ अर्थलोकाश्च, G₂ अर्थलोकाश्च, G₃ आर्थ-लोकां, M₂ आर्थलोकां, M₃ अर्थ लोकाश्च, M₄ नागलोकाश्च (for वेद्य लोकाश्च) Ca d cite आत्य — ^a) K₁ Dn M₁ निर्मितान्, D₂₋₄ १ चाचितान्, D₅ २ चार्जितान् (for निर्जितान्) — After 12, K₄ B D ins

467* कथं नु मम तत्सर्वं विप्रनष्ट महाद्युते ।

13 13^{ab} = 11^{ab} — K₅ G₁ om 13 (cf v.l. 12), G₂ om 13^a-14^b — D₁₋₄ १ २ ३ ४ G₄ ५ ब्रह्मोवाच (resp ब्रह्मा) (for पितामह उ) — ^a) T₂ G₃ ४ 'सहस्रं नु — ^a) B₁ २ ४ D₂ अर्जितं ते महत्फलं

14 G₂ ५ om 14^{ab} (cf v.l. 13, 12) — ^a) K₅ तदा तेनैव, D₁ तदल्पेनै, T₁ G₁ २ ४ M₁ २ तदेकै, M₄ ५ तदनेनैक — 14^b = (var) 12^b — ^a) K₁ २ G₁ G₃ अतिमानेन, K₄ पतं, D₂₋₄ १ G₅ अब (for अमि)

16 ^{ab}) K₅ B Dn D₅ D₆ १ १० राजन्नघमो, D₂₋₄ १ 'ज्ञघरो', D₁ G₂ 'ज्ञावरो', T₂ 'ज्ञापरो' — K₅ om 16^{ab} — ^a) K₁ २ न हि मानप्रदग्धाना, T₁ G₁ ४ नाभिमानप्रदग्धाना — ^a) K₂ ३ B₃₋₅ Dn D₁₋₄ १ २ ३ ४ शम (for सम) — K₅ ins after 16^{ab} D₁, after 16

468* ययातेश्चैव राजर्षे सुहृदा भूतिमिच्छताम् ।
(cf 19^{ab})

18 ^a) K₁ २ ५ T₁ G₁ ३ ४ [S]तिमानेन, D₂₋₄ हि मानेन, T₂ G₂ ५ [S]निमानस्य, M [S]भिमानस्य (for

अभिमानेन) — ^a) K₄ निर्वन्धतश्चातिमात्रं च, B₁ २ ४ ५ Dn D₅ D₁ ६ निर्वन्धतश्चातिमात्रं च, B₃ निर्वन्धतोतिमात्रेण, S निर्वन्धनाच्चातिमात्रं

19 ^b) K₅ ४ B₃ ५ Dn D₅ D₁ ६ १० हितम् (for भूतिम्) — ^a) S क्षयावह (for क्षयो)

20 ^b) D₂ ४ १ S (by transp) क्रोधं मान K₃ ५ D₁ विमर्जय, K₄ D₂-२ १ च वर्जयन् — ^a) T₁ G₁ ४ वीरे, T₂ नित्य, G₂ साधं (for वीर) — After 20, T G (except G₃) ins

469* स भवान्सुहृदो वश्यं वचो गृह्णातु मामृतम् ।
समर्थैर्विग्रह कृत्वा विपमस्यो भविष्यसि ।

T G₂ cont

470* वैशपायन ।

एवमुक्तो नृपश्रेष्ठ नारदेन सुयोधन ।

नातिद्वन्द्वेन तस्मिन्स्ततोन्तस्तस्य तादृश ।

21 K₅ om 21-22, G₁ om 21^{ab} — ^a) K₄ D₁ २ ददाति यत्कर्म करोति किञ्चिन् — ^a) D₅ आमोति (for अक्षाति)

22 K₅ (cf v.l. 21) Dn₁ om 22 — ^a) K₃ D₂-१ १ शुभ, B₃ Dn₂ हित, D₁ महत् (for मत) — ^b) K₁ २ गतरोपदोषिणा, K₄ गतदोपराणिणा, D₅ D₁₀ गतरोग, D₂ 'मानिना, G₂ गतकोपराणिणा, Ca as in text — ^a) K₁ २ D₈ प्रधाविता, K₃ B₄ Dn₃ D₁₋₄ १ प्रधारिता, B₁-२ २ प्रधारिता, D₁ T G M₁ (inf lin) प्रधावता (G₃ प्रयान्ति),

C. 5. 4121
B. 5. 124 1
K. 5. 124 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

भगवन्नेवमेवैतद्यथा वदसि नारद ।

इच्छामि चाहमप्येवं न त्वीशो भगवन्नहम् ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ततः कृष्णमभ्यभाषत भारत ।

स्वर्गं लोक्यं च मामात्थ धर्म्यं न्याय्यं च केशव ॥ २

न त्वहं स्ववशस्तात क्रियमाणं न मे प्रियम् ।

अङ्ग दुर्योधनं कृष्ण मन्दं शास्त्रातिगं मम ॥ ३

Cn प्रधारित Cd cotes प्रधारित — ^a) T G M₁ (orig)
पृथिवी तदाश्रिता, M (M₁ inf l_{in}) 'वीतलाश्रिता
— After 22, Ds ins

471* एतत्पुण्यतमं राजन्ययातेश्चरितं महत् ।

यच्छ्रुत्वा श्रावयित्वा च स्वर्गं यान्ति ह मानवा ।

Colophon missing in Ds — Sub-parvan Ks s
B₁ s Dn Ds D₂ 7 10 T₁ G₁ s M₁ भगवद्गीता, followed
in all these MSS by गालवचरित, except in Ks s D₁
which have instead ययातिपतन, the same MSS
except Dn₁ cont समाप्त B₂ s Ds M₂-s (all
om sub-parvan name) mention only गालवचरित,
likewise K₁ s mention only ययातिपतन, all the
above MSS except B₂ cont समाप्त — Adhy name
G₆ ययातिस्वर्गपतनारोहणनिबन्धे प्रश्नोत्तर, M₁ ययातिपतनारो-
हण, M₂-s पतनारोहणं — Adhy no (figures, words
or both) Ds 13 (=113), D₁ T₂ G₁ M₁-s s 124,
T₁ G₁ s s 125, G₃ (by corr) 115, G₈ (before
corr) M₄ 123 — S'loka no Dn₂ 22, Ds 25

122

1 ^b) K₂ यथा वदति नारद — ^c) K₁ s T₂ G₂ s M
अप्येतत्, K₅ D₁ अथैव (D₁ 'व) (for अप्येव) — ^d) K₅
D₁₀ अनीशो (for न त्वीशो)

2 ^b) N कौरव (for भारत) — ^c) K₄ s D₂ 7 G₃ s
M (except M₅) लौक्य, T₂ G₂ मोक्ष (for लोक्य)
— ^d) T₂ धर्ममार्गं, G₅ धर्मकार्यं (for धर्म्यं न्याय्यं)

3 ^a) D₆ न चाह, G₂ s न त्वय — After 3^{ab}, T G
ins.

472* न मस्यन्ते दुरात्मान पुत्रा मम जनार्दन ।

[T₁ G₄ मस्यन्ते (for मस्यन्ते)]

अनुनेतुं महाबाहो यतस्व पुरुषोत्तम ।

सुहृत्कार्यं तु सुमहत्कृतं ते स्याज्जनार्दन ॥ ४

ततोऽभ्यावृत्य वाष्णो यो दुर्योधनममर्पणम् ।

अब्रवीन्मधुरां वाचं सर्वधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ५

दुर्योधन निबोधेदं मद्वाक्यं कुरुसत्तम ।

समर्थं ते विशेषेण सानुबन्धस्य भारत ॥ ६

महाप्राज्ञ कुले जातः साध्वेतत्कर्तुमर्हसि ।

श्रुतवृत्तोपसंपन्नः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ ७

— ^e) K₄ D₈ असु, D₂ अय, D₂ (sec m) s 4 9 लुब्धः
Cn d अग (as in text). — ^d) D₆ s (by corr.)
मन्त्र (for मन्द) G₈ मद मे शासनातिगं

4 After 4^{ab}, K₄ B D (except D₁, D₂ marg.
sec m) ins

473* न शृणोति महाबाहो वचन साधु भाषितम् ।

गान्धार्याश्च हृषीकेश विदुरस्य च धीमत ।

अन्येषां चैव सुहृदा भीष्मादीनां हितैषिणाम् ।

स त्वं पापमतिं क्रूर पापचित्तमचेतनम् ।

अनुशाधि दुरात्मान स्वयं दुर्योधनं नृपम् ।

[(L 4) Dn Ds पापमतिक्रूर, D₂-s 9 'मतिं ह्रीव.
— (L 5) D₂-s 9 एन शाधि]

— ^e) K₁ s B₅ D₂-s 7 9 च, K₂ हि (for तु) — ^d)
K₅ s तत् (for ते)

5 Before 5, T₁ G (except G₂) ins वैशं — ^a)
K₁ s s (before corr) D₁ 9 व्याहृत्य, D₅ [अ] व्याहृत्य;
D₁ T₁ G₁ s M₁ (inf l_{in}) व्याहृत्य, T₂ M₂ व्याहृत्य,
Cn अभ्यावृत्य (as in text) — ^b) = 1 2 178^d, 5 123
1^b, 126 21^b. — ^c) K₄ B₂ D₂ S मधुर वाक्य. — ^d)
K₁ सूक्ष्मा, K₂ श्लक्ष्णा, S (except G₄) सूक्ष्म (for सर्व).
6 Before 6, D₈ s s T₂ ins कृष्ण उ^o (T₂ om उ^o),
D₆ (marg) T₁ G₁ s M₁ श्रीभगवान् — G₂ om 6-7.
— ^b) K D₂ 7 कुरुनदन — ^c) K₈ यत्समर्थं, K₄
स्वत्समक्ष, K₅ B₅ s Dn D₈ s शर्मार्थं ते (K₅ च), D₅ D₁₀
शर्मार्थं तु (D₁₀ ते), T₂ G₂ s M (by transp) ते समर्थं
Ca cotes समर्थं

7 G₃ om 7 (cf v 1 6) — ^a) K₄ B₂ s Dn
Ds₁ D₆ s (by corr) T₂ 'प्राज्ञ, K₅ D₇ 'प्राज्ञे, D₁₀ 'प्राज्ञ
(for 'प्राज्ञ) K B₁ s D₂ (sec m as in text) 7 जन्म
(for जात) — 7^d = 1. 1 85^b.
8 K₅ om. 8 — ^a) T₁ G₁ 'चारा (for 'त्मानो)

दौष्कुलेया दुरात्मानो नृगंसा निरपत्रपाः ।
 त एतदीदृशं कुर्युर्यथा त्वं तात मन्यसे ॥ ८
 धर्मार्थयुक्ता लोकेऽस्मिन्प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सताम् ।
 असतां विपरीता तु लक्ष्यते भरतर्षभ ॥ ९
 विपरीता त्वियं वृत्तिरसकृद्विष्यते त्वयि ।
 अधर्मश्चानुबन्धोऽत्र धोरः प्राणहरो महान् ॥ १०
 अनेकशस्त्वन्निमित्तमयशस्यं च भारत ।
 तमनर्थं परिहरन्नात्मश्रेयः करिष्यसि ॥ ११
 भ्रातृणामथ भृत्यानां मित्राणां च परंतप ।
 अधर्म्यादयशस्याच्च कर्मणस्त्वं प्रमोक्ष्यसे ॥ १२
 प्राज्ञैः शूरैर्महोत्साहैरात्मवद्भिर्वहुश्रुतैः ।
 संघत्सु पुरुषव्याघ्र पाण्डवैर्भरतर्षभ ॥ १३
 तद्धितं च प्रियं चैव धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
 पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य महामतेः ॥ १४
 कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ।

अश्वत्थाम्नो विकर्णस्य संजयस्य विगां पते ॥ १५
 ज्ञातीनां चैव भूयिष्ठं मित्राणां च परंतप ।
 शमे शर्म भवेत्तात सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १६
 ह्रीमानसि कुले जातः श्रुतवाननृशंसवान् ।
 तिष्ठ तात पितुः शास्त्रे मातुश्च भरतर्षभ ॥ १७
 एतच्छ्रेयो हि मन्यन्ते पिता यच्छास्ति भारत ।
 उत्तमापद्रवः सर्वः पितुः स्मरति शासनम् ॥ १८
 रोचते ते पितुस्तात पाण्डवैः सह संगमः ।
 सामात्यस्य कुरुश्रेष्ठ तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ १९
 श्रुत्वा यः सुहृदां शास्त्रं मर्त्यो न प्रतिपद्यते ।
 विपाकान्ते दहत्येनं किंपाकमिव भक्षितम् ॥ २०
 यस्तु निःश्रेयसं वाक्यं मोहान्न प्रतिपद्यते ।
 स दीर्घसूत्रो हीनार्थः पश्चात्तापेन युज्यते ॥ २१
 यस्तु निःश्रेयसं श्रुत्वा प्राप्तमेवाभिपद्यते ।
 आत्मनो मतमुत्सृज्य स लोके सुखमेधते ॥ २२

C. 5. 4145
B. 5. 124. 24
K. 5. 124 24

— ८) D₂ 4.9 तद्, T G_{1.2} 4.5 क (for ते) Dn₁ D₂ 8
G₂ M एतदीदृशं कुर्युः — ८) S तात वर्तते (T₂ G₂ वर्तते
तथा) (for तात मन्यसे)

10 ८) T₁ G_{1.4} लक्ष्यते त्वनकृत्वयि — ९) S अनर्थं
(for अधर्मं) D₁₀ सातुं (for चातुं)

11 K₅ B₅ om. 11^{ab} — ९) K_{1.2} D₂ अनेकस्यं
तस्मि (D₂ स्वनि) मित्त, K₃ अनेकानां त्वं निमित्त, B (B₅ om.)
Dn D₅ D₈ 4 8-10 अनिष्टश्चानिमित्तश्च (B₂ अनर्थस्य
निमित्तस्तु), D₇ अनिष्ट चानिमित्तं च, G₅ अनेकार्थं यन्निमित्त
— ८) B (B₅ om) Dn D₅ D₈ 4.6 8-10 न च शक्यश्च
(B₂ अयशस्यमपि) भारत — ९) D₆ तमर्थं तु परित्यज्य
— ८) D₆ तमनर्थं (for आत्मश्रेयः) K₅ D₇ स्वात्मश्रेयः
करिष्यति

12 ८) G₃ अपि (for अय) T₂ G₅ transp भृत्याना
and मित्राणां T₂ G₂ चैव भारत (for च परंतप) — ९)
K₅ Dn₁ D₅ D₂ 4.9 M₅-5 अधर्माद् G₅ अयशस्काच्च
— ८) D₆ 8 विद्, G₃ न (for प्र)

13 ८) K_{1.2} G_{2.5} M आत्मविद्भिः, T₁ G_{1.4} कृतज्ञैश्च
— ९) K D₂ 4.7 9 10 T G (except G₃) M₁ 'न्यायै'
(for 'न्याय') — ८) D₃ 4 9 तव रोचता, T₂ G₂ पुरुषर्षभ
(for भरतर्षभ)

14 K₅ om. (hapl.) 14^a-51^b — ८) D₂ 4.9 G₁
च धीमतः, T₁ महौजसः; T₂ G₂-5 M महामन (for

महामते)

15 K₅ om. 15 (cf v l 14) — ८) A few MSS
वाह्निस्तु — ८) B₂ 4.5 Dn D₅ D₈ 10 विविदते (for
विशा पते)

18 K₅ om 18 (cf. v l 14) — ८) K₄ D₂ 10
[S]भि- (for हि) S हि ते (G₂ हित) मन्ये (for हि
मन्यन्ते) — ९) M₅ उत्तमापद्रव D₂-4 सर्वं, T₁ G₄
कुर्वन्, T₂ G₁-3 M पूर्वं, G₅ पूर्वं (for सर्वं) — ८)
S (except G₃) स्मरति

19 K₅ om 19 (cf v l 14) — ८) = 42^b K_{1.2}
D₁₀ G₃ संगत, T₂ G₂ 5 'गति' (for 'गम') — ८) D₇
तत्र ते (for तत्तुभ्य)

20 K₅ om. 20 (cf. v l 14) — ८) D₂ 8.9 न मर्त्यं
(by transp) — ९) M_{1.2} विपाके तु S हिनस्त्येनं

21 K₅ D₄ om 21 (cf v l 14), D₃ reads it in
marg sec m D₁ om. (hapl.) 21^c-22^b

22 K₅ om. 22 (cf. v l 14), D₁ om. 22^{ab}
(cf. v l 21) — ८) D₃ 4 9 कृत्वा (for श्रुत्वा) — ८)
K₄ B Dn D₅ D₆-8 10 प्राप्तदेवाभिपद्यते — ९) K_{1.2} 4
D₂-4.7 9 मानम् (for मतम्) — ८) T₁ G_{1.4} लोकेषु (for
स लोके)

23 K₅ om. 23 (cf v l 14) — ८) D₇ य कामस्य
वशं गत्वा — ८) D₇ तुष्यति (for मृष्यते) — ९) K_{1.2}

C. 5 4146
B. 5. 124 25
K. 5. 124 25

योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूलान्न मृष्यते ।
शृणोति प्रतिकूलानि द्विपतां वशमेति सः ॥ २३
सतां मतमतिक्रम्य योऽसतां वर्तते मते ।
शोचन्ते व्यसने तस्य सुहृदो नचिरादिव ॥ २४
मुख्यानमात्यानुत्सृज्य यो निहीनान्निपेवते ।
स घोरापापदं प्राप्य नोत्तारमधिगच्छति ॥ २५
योऽसत्सेवी वृथाचारो न श्रोता सुहृदां सदा ।
परान्वृणीते स्वान्द्वेष्टि तं गौः शपति भारत ॥ २६
स त्वं विरुध्य तैर्वैरैरन्येभ्यस्त्राणमिच्छसि ।
अशिष्टेभ्योऽसमर्थेभ्यो मूढेभ्यो भरतर्षभ ॥ २७
को हि शक्रसमाज्ज्ञातीनतिक्रम्य महारथान् ।
अन्येभ्यस्त्राणमाशंसेच्चदन्यो भुवि मानवः ॥ २८
जन्मप्रभृति कौन्तेया नित्यं विनिकृतास्त्वया ।

न च ते जातु कुप्यन्ति धर्मात्मानो हि पाण्डवाः ॥ २९
मिथ्याप्रचरितास्तात जन्मप्रभृति पाण्डवाः ।
त्वयि सम्यग्ब्रह्मवाहो प्रतिपन्ना यशस्विनः ॥ ३०
त्वयापि प्रतिपत्तव्यं तथैव भरतर्षभ ।
खेषु बन्धुषु मुख्येषु मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ३१
त्रिवर्गयुक्ता प्राज्ञानामारम्भा भरतर्षभ ।
धर्मार्थावनुरुध्यन्ते त्रिवर्गासंभवे नराः ॥ ३२
पृथक्त्वं विनिविष्टानां धर्मं धीरोऽनुरुध्यते ।
मध्यमोऽर्थं कलिं बालः काममेवानुरुध्यते ॥ ३३
इन्द्रियैः प्रसृतो लोभाद्धर्मं विप्रजहाति यः ।
कामार्थावनुपायेन लिप्समानो विनश्यति ॥ ३४
कामार्थो लिप्समानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत् ।
न हि धर्मादपैत्यर्थः कामो वापि कदाचन ॥ ३५

D₁ स (K₂ सु) दीर्घसूत्रो हीनार्थो (= 21°) — ^a) T₁ G₄
मार्गम् (for वशम्) T₂ G₁ 2 5 वश (G₅ 'ध') मेप्यति

24 K₅ om 24 (of v l 14) — ^a) D₂ D₈ T₁
G₈ 4 M मतिम् (for मतम्) — ^b) K₁ 2 मन, G₂ M₈-5
मतौ, G₅ वशे (for मते) — ^c) K₂ B₈ D₈ D₇ 10 शोचति
D₂ व्यगनात्, D₈ 4 9 व्यग्न

25 K₅ om 25 (of v l 14) — ^b) K₄ अति,
B₁ 2 D₇ S वि, D₁ D₂ हि (for the first नि) — ^c)
B₂ D₂-4 9 सुघोराम् — ^d) D₈ 4 9 सोधिगच्छति, G₄ 5
M₈-5 अभिग^o (M₄ inf^o in as in text)

26 K₅ om 26 (of v l 14) — ^a) K₁ 2 मृपाचारो;
D₁ वृथा मानी (for वृथाचारो) — ^b) B₁ 2 4 5 D_n D₈
D₂ 8 8 10 T₁ G₁ सता, B₈ D₇ G₈ 4 वच, D₁ अपि (for
सदा) — ^c) M₈ 5 पर (for परान्) M₅ स्व (for स्वान्)
— ^d) D₂-4 9 भृश, T₁ G₁ 8-5 भूस्त, G₂ M भूत (for
त गौ) Ca d cito गौ B (except B₈) D_n D₈
D₅ 6 8 10 त्यज^o, D₂-4 9 तप^o (for तप^o)

27 K₅ om 27 (of v l. 14) — ^a) K₄ D₇ 8
विरुध्यसे (for 'ध्य तैर्')

29 K₅ om 29 (of v l 14) — ^c) B₈ नैव (for
न च) S कुप्यते — ^d) D₇ धर्मवतो (for धर्मात्मानो)

30 K₅ om 30 (of v l 14) D₈ D₁ om (hapl)
30^{ab}, D₈ 4 9 S read it after 31^{ab} — ^a) K₈ 4 B D_n
D₈ 8 10 मिथ्योपचरितास्, D₈ 4 9 मिथ्याप्रचलितास् — ^b)
K₄ B₈ 5 D₈ दांधवा (for पाण्डवा) — D₈ om 30°-32^d
— ^c) D₁ तव, T₁ G₄ यत्तु (for त्वयि) D₈ 4 9 T₂ G₂

M₈-5 साम्य, T₁ G₁ 8 4 सत्य (for सम्यद्) K₄ D₈
महात्मान, G₁ 5 'भागा'

31 K₅ D₈ om 31 (cf v l 14, 30) — ^a) K₄
D₈ 7 9 10 वि, G₅ M (except M₂) हि (for [अ]पि)
— After 31^{ab}, D₈ 4 9 S read 30^{ab} — ^d) K₁ 2
अभ्यगा (for अन्यगा)

32 K₅ D₈ om 32 (of v l 14, 30) — ^{ab}) K₈ 4
B D_n D₈ D₂-4 8-10 'युक्त' (for 'युक्ता:'), and आरभ
(for आरम्भा) — ^c) D₈ D₁₀ 'रुधति, D₂ (before
corr) 'तप्यते, D₇ 'रुध्यति, G₈ 'वर्तते K₄ D₁₀ धर्मार्थो
न विरुध्येत

33 K₅ om 33 (of v l 14) — ^a) K₁ 8 B D_n
D₈ D₂ (before corr) 8 4 6 10 T₂ (before corr)
पृथक्च, K₄ D₈ पृथक्त्वे (for पृथक्त्तु) D₇ पृथक्पृथग्विनष्टाना,
T₂ (by corr) पृथक्त्वेन निवि^o. — ^b) D₂ 'भूपते (m as
in text), D₁₀ 'रुधते (for 'रुध्यते) — D₈ D₇ G₈ om.
(hapl) 33^{cd} — ^c) M₄ 5 अर्थ (for अर्थ) T₁ G₁ M
कलिर् — ^d) D₁₀ 'रुधते (for 'रुध्यते)

34 K₅ om 34 (of v l 14) — ^a) S इन्द्रिय.
K₈ B D_n D₈ D₁ 6 8 10 प्राकृतो, D₂ प्रकृतो, D₈
D₈ 4 7 9 प्रसूतैर् (for प्रसृतो) K₄ S वालो (for लोभाद्)
— K₄ om. 34^{bc} — ^b) T G स. (for य) — D₇ om.
(hapl) 34^d-37^a

35 K₅ D₇ om 35 (of v l 14, 34) — ^b) D₈ कुरु
(for चरेत्) — ^c) D₂ T₂ G₂ ऋतेपि (for अपैति)

36 K₅ D₇ om. 36 (of v l. 14, 34), D₈ om 36^{cd}.

उपायं धर्ममेवाहुस्त्रिवर्गस्य विगां पते ।
 लिप्समानो हि तेनाशु कक्षेऽग्निरिव वर्धते ॥ ३६
 स त्वं तातानुपायेन लिप्ससे भरतर्षभ ।
 आधिराज्यं महदीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ ३७
 आत्मानं तक्षति ह्येष वनं परशुना यथा ।
 यः सम्यग्वर्तमानेषु मिथ्या राजन्यवर्तते ॥ ३८
 न तस्य हि मतिं छिन्द्याद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ।
 अविच्छिन्नस्य धीरस्य कल्याणे धीयते मतिः ॥ ३९
 त्यक्तात्मानं न बाधेत त्रिषु लोकेषु भारत ।
 अप्यन्यं प्राकृतं किञ्चित्किमु तान्पाण्डवर्षमान् ॥ ४०
 अमर्षवशमापन्नो न किञ्चिदुच्यते नरः ।
 छिद्यते ह्याततं सर्वं प्रमाणं पश्य भारत ॥ ४१
 श्रेयस्ते दुर्जनात्तात पाण्डवैः सह संगमः ।

तैर्हि संप्रीयमाणस्त्वं सर्वान्क्रामानवाप्स्यसि ॥ ४२
 पाण्डवैर्निर्जितां भूमिं शुद्धानो राजसत्तम ।
 पाण्डवान्पृष्टतः कृत्वा त्राणमाशंससेऽन्यतः ॥ ४३
 दुःशासनं दुर्विपहे कर्णे चापि ससौवले ।
 एतेष्वैश्वर्यमाधाय भूतिमिच्छसि भारत ॥ ४४
 न चैते तव पर्याप्ता ज्ञाने धर्मार्थयोस्तथा ।
 विक्रमे चाप्यपर्याप्ताः पाण्डवान्प्रति भारत ॥ ४५
 न हीमे सर्वराजानः पर्याप्ताः सहितास्त्वया ।
 क्रुद्धस्य भीमसेनस्य प्रेक्षितुं मुखमाहवे ॥ ४६
 इदं संनिहितं तात समग्रं पार्थिवं बलम् ।
 अयं भीष्मस्तथा द्रोणः कर्णश्चायं तथा कृपः ॥ ४७
 भूरिश्रवाः सौमदत्तिरश्वत्थामा जयद्रथः ।
 अशक्ताः सर्व एवैते प्रतियोदुं धनंजयम् ॥ ४८

C. 5. 4171
 B. 5. 124. 50
 K. 5. 124. 50

— °) K₁ 'मानस्य, D₂ (by corr) s s 'माने हि, D₈ 'मानस्य (for 'मानो हि)

37 K₅ om 37, D₁ om 37^a (cf. v.l. 14, 34)

— °) K₁ D₂ (by corr) s s १ तम्, T₂ G₂ तथा (for तात) — °) D_n D₅₁ D₇ १० अधि° (for आधि°)

38 K₅ om. 38 (cf. v.l. 14) — °) D₂ (by corr) s s १ कृत° (for तक्ष°) — °) D₂ त्रिया राजन्, S स्वेषु मिथ्या (for मिथ्या राजन्) — After 38, T G ins

474^a अमित्रो नातिकर्तव्यो नातिदेयः कदाचन ।

जीवित इति दुस्स्वार्ता न त्यजन्ति कदाचन ।

[(L 2) T G_{1.2} संलज्जति, G₈ संलज्जति (for न लजन्ति)]

39 K₅ om. 39 (cf. v.l. 14) — °) D_{n2} transp तस्य and हि B₂ D₃ s १ मत (for मतिं) K₁₋₃ न सापन्नमतिं (K₁ 'ममि-') छिद्यात्, S न संपन्नम् (T₁ G₁ M₅ 'मि') तिछिद्यात् — °) = 5 34 4^d T G₁₋₂ s M य स (M₁ 2 यत्) (for यस्य) K₁ 2 चेच्छेत्, T₂ G_{1.2} नच्छेत्, G₄ गच्छेत् (for नेच्छेत्) — °) B D_n D₅ D₈ १० अविच्छिन्नमतेरस्य, S अति (G₁ M₅ अधि) छिन्नस्य धी° — °) T₁ G₁ कल्याणी T₁ G_{1.2} जायते, G₂ वर्त° (for धीय°) D₈ १ कल्याणे जीविते सति

40 K₅ om. 40 (cf. v.l. 14) — °) K₃ B D_n D₅ D₈ s १० आत्मवाञ्छावमन्येत — G₅ om. (hapl.) 40^c-41^d — °) K₁ B_{1.2} D₂₋₄ १ १ (by corr) १० T₁ G₃ M कंचित्, G₄ कश्चित् (for किञ्चित्)

41 K₅ G₅ om 41 (cf. v.l. 14, 40) — °) D_n जन° (for नर°) — °) D₈ १ विद्य°, T₁ G_{1.2} s M₃₋₅

मिद्य° (for छिद्य°) D₂ [S] त्यातत्, D₈ s १ घातन, T₁ G₁ [S] म्यागत, G₁ [S] म्यातत्, M_{1.2} [S] त्यातत् (for ह्यातत्)

42 K₄ s om. 42 (cf. v.l. 14) — °) B₂ D_{n1} D₈ वर्जनात्, D_{1.2} १० T G_{1.2} १ दुर्जयै, G₅ दुर्जनै, C_a d n दुर्जनात् (as in text) — °) = 19^b N (except D₁, K₄ s om., D₅ missing) सगत (for 'म') D₈ s १ om. 42^c-43^b — °) S तै सह (for तैर्हि स-) T₂ G₂ s तु (for त्व) — °) D₅ सर्वकामान्

43 K₅ om. 43, D₈ s १ om. 43^{ab} (cf. v.l. 14, 42) — °) K_{1.2} D₅ विजितां, B₂ D₂ C_n निर्मिता (for निर्जिता) — °) B_{1.2} १ पाण्डवैर्विग्रह कृत्वा

44 K₅ om 44 (cf. v.l. 14) — °) S दुष्पहे च (for दुर्विपहे) — °) B₂ [S] यापि स, D₅ D₁ [S] यापि च, D_{n1} दुष्टे च (for चापि स-) S सकर्णे चा (T G_{1.2} १ वा) पि सौवले

45 K₅ om 45 (cf. v.l. 14) — °) D₇ तवैते न च प° — D₁ om. (hapl.) 45^b, K₄ om 45^c-46^b — °) T₁ G_{1.2} विक्रमैश्च K₅ न, D_{n1} वा (for च) K₁ 2 D₈ s १ G₅ पर्याप्ता (for अपर्याप्ता) — °) G₈ repeats 45^b (for 45^d)

47 K₅ om. 47 (cf. v.l. 14), D₈ s १ om 47^{ab} — °) K₂ D₅ कृपस्तथा (by transp)

48 K₅ (cf. v.l. 14) D₁ om 48 — °) D_{n2} D₂ १० S (except M₁ 2) सोमवृत्ति (T₂ G₈-s 'चो') (for 'सौम°')

49 K₅ om 49 (cf. v.l. 14) — °) K₁ B₁ D_n D₅ D₈ s १० सत्ये, G₂ श्रीमान् (for क्रुद्ध) — °) K₁ 2 D₇

C. 5. 4172
B. 5. 124 50
K. 5. 124 50

अजेयो हर्जुनः क्रुद्धः सर्वैरपि सुरासुरैः ।
मानुषैरपि गन्धर्वैर्मा युद्धे चेत आधिथाः ॥ ४९
दृश्यतां वा पुमान्कश्चित्समग्रे पार्थिवे बले ।
योऽर्जुनं समरे प्राप्य स्वस्तिमानाब्रजेद्गहान् ॥ ५०
किं ते जनक्षयेणेह कृतेन भरतर्षभ ।
यस्मिञ्जिते जितं ते स्यात्पुमानेकः स दृश्यताम् ॥ ५१
यः स देवान्सगन्धर्वान्सयक्षासुरपन्नगान् ।
अजयत्खाण्डवप्रस्थे कस्तं युध्येत मानवः ॥ ५२
तथा विराटनगरे श्रूयते महद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ५३
तमजेयमनाधृष्यं विजेतुं जिष्णुमच्युतम् ।
आशंससीह समरे वीरमर्जुनमूर्जितम् ॥ ५४
मद्वितीयं पुनः पार्थ कः प्रार्थयितुमर्हति ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

युद्धे प्रतीपमायान्तमपि साक्षात्पुनरंदरः ॥ ५५
बाहुभ्यामुद्धरेद्भूमिं दहेत्क्रुद्ध इमाः प्रजाः ।
पातयेन्निदिवादेवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ ५६
पश्य पुत्रांस्तथा भ्रातृञ्जातीन्संवन्धिनस्तथा ।
त्वत्कृते न विनश्येयुरेते भरतसत्तम ॥ ५७
अस्तु शेषं कौरवाणां मा पराभूदिदं कुलम् ।
कुलघ्न इति नोच्येथा नष्टकीर्तिर्नराधिप ॥ ५८
त्वामेव स्थापयिष्यन्ति यौवराज्ये महारथाः ।
महाराज्ये च पितरं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ५९
मा तात श्रियमायान्तीमवमंस्थाः समुद्यताम् ।
अर्धं प्रदाय पार्थभ्यो महतीं श्रियमाप्स्यसि ॥ ६०
पाण्डवैः संशमं कृत्वा कृत्वा च सुहृदां वचः ।
संग्रीयमाणो मित्रैश्च चिरं भद्राण्यवाप्स्यसि ॥ ६१

सर्वैरपि, D₁₀ क्रुद्धः सैद्धः, G₁ क्रुद्धैरपि — °) K₁ 2 D₁ अय
(for अपि). — °) = 5 127 39^d K₂ आधिथाः; D₁
आदथा, B आदथा; C_d आधेयाः; C_a as in text D₁ मा च
युद्धे मनः कृथा, D₂ (by corr) 2 4 0 मा युद्धे मानसं कुर.

50 K₅ om 50 (cf v.1 14) — °) K₄ समये,
D₈ 4 0 G₈ संग्रामे (for समग्रे) D₁ कुले (for बले).
— °) D₂ T₂ G₂ गृह (for गृहान्)

51 K₅ om 51^{ab} (cf v.1 14) — °) T₁ G₁ 4 बल°,
C_a d जन° (as in text) — °) K₅ B (except B₂)
D_n 2 D₁ तत्, C_n ते (as in text)

52 °) S °यक्षोरग° (for °यक्षासुर°) — °) K₅
अर्जुनः (for अजयत्) — °) K₁ 2 5 कथ (for कस्त)
T₁ G₁ 4 पाण्डव (for मानवः)

53 = (var) 5 58 26, = (var) 63 15 — °) S
यथा (for तथा) — After 53, K₄ D_n D₈ 4 0 8 0
ins

475* युद्धे येन महादेवः साक्षात्पुनरंदरः दिव ।
— °) = 5 58 26^d, 63 15^d, 136 8^d.

54 °) T G (except G₈) तमजस्य — °) T₁ G₁ 4
अजित (for विजेतु). K₁ 5 B₁-8 D₈ D₁ 7 T G₁ 5 M₁ 2
अच्यय (for अच्युतम्) — °) S °शममे ह (T₁ G₁ 4 5 हि)

55 = (var) 5 58. 23 — K₅ om 55^{ab}. — °)
K₁ 2 D₈ सद्धि°, T G अद्धि° (for मद्धि°) — °) K₅ D₁
G₄ युधि (for युद्धे) T₂ G₂ प्रदीप्तम् (for प्रतीप्तम्)

56 = (var) 5 58 24 — °) B (except B₂) D_n
D₈ D₁ 8 4 0 0 10 उद्धरेद् (for उद्धरेद्) — °) G₈ 4 M₈
त्रिदिवान्; G₆ दिवि वा (for त्रिदिवाद)

57 °) K₄ S ज्ञाति (T₁ °तीन्) संवन्धिनां धवान् — °)
D₈ D₁ 8 10 विनशिष्येयु° (for न विनश्येयु°) — °) K₅
एतद्, B D_n D₈ D₈ 4 0 8-10 इमे K₁ 5 B D_n D₈
D₀ 8 10 भारतसत्तमा°

58 °) T₁ G₈ क्षेप° (for क्षेप) — °) K₅ D₁
नो ब्रूयात् (for नोच्येथा)

59 °) G₄ महारथ — °) K₈ B₄ D_n D₈ D₁ 6.8 10
[S]पि, D₈ 4 0 [S]य (for च)

60 °) T₁ G₄ मावमस्थाः (for अव°) — °) K D_n
D₁ 10 आमुहि (for आप्स्यसि)

61 °) K₈ च क्षम, K₄ D₀ T G संगम, K₅ D₁ क्षमन;
D₈ D₂-4 8-10 समंत (for संक्षम) G₈ M₁-8 गत्वा
(for कुर्या) — °) K₅ सुहृदा च वचस्तथा — °) D₈ 4 0
°माणे पुत्रैश्च; T₁ G₁ 4 °माणो मित्राणि — °) G₈ 5 श्रिय
(for चिर) T₂ G₂ 8 5 भद्रम् (for भद्राणि).

Colophon missing in D₈, D₁ om it — Sub-
parvan K B₁ 8 5 D_n D₈ D₈ 10 T₁ G₁ 4 5 M
भगवद्गीता — Adhy name K₁ 2 D_n D₁ भगवद्गीता;
T₁ भगवतः हितोपदेशवाक्य, T₂ श्रीवासुदेववाक्य, G₁ 4 M
हितोपदेशवाक्य — Adhy no. (figures, words or

१२३

वैशंपायन उवाच ।

ततः शान्तनवो भीष्मो दुर्योधनममर्पणम् ।
 केशवस्य वचः श्रुत्वा प्रोवाच भरतर्षभ ॥ १
 कृष्णेन वाक्यमुक्तोऽसि मुहूर्तां शममिच्छता ।
 अनुपश्यस्व तत्तात मा मन्युवशमन्वगाः ॥ २
 अकृत्वा वचनं तात केशवस्य महात्मनः ।
 श्रेयो न जातु न सुखं न कल्याणमवाप्स्यसि ॥ ३
 धर्म्यमर्थं महाबाहुराह त्वां तात केशवः ।
 तमर्थमभिपद्यस्व मा राजत्रीनशः प्रजाः ॥ ४
 इमां श्रियं प्रज्वलितां भारतीं सर्वराजसु ।
 जीवतो धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्याद्वंशयिष्यसि ॥ ५
 आत्मानं च सहामात्यं सपुत्रपशुवान्धवम् ।

सहमित्रमसद्वृद्ध्या जीविताद्वंशयिष्यसि ॥ ६ -
 अतिक्रामन्केशवस्य तथ्यं वचनमर्थवत् ।
 पितृश्च भरतश्चेष्ट विदुरस्य च धीमतः ॥ ७
 मा कुलघ्नोऽन्तपुरुषो दुर्मतिः कापथं गमः ।
 पितरं मातरं चैव वृद्धौ शोकाय मा ददः ॥ ८
 अथ द्रोणोऽब्रवीत्तत्र दुर्योधनमिदं वचः ।
 अमर्षवशमापन्नं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ॥ ९
 धर्मार्थयुक्तं वचनमाह त्वां तात केशवः ।
 तथा भीष्मः शान्तनवस्तज्जुपस्य नराधिप ॥ १०
 प्राज्ञौ मेधाविनौ दान्तावर्थकामौ बहुश्रुतौ ।
 आहतुस्त्वां हितं वाक्यं तदादत्स्व परंतप ॥ ११
 अनुतिष्ठ महाप्राज्ञ कृष्णभीष्मौ यदूचतुः ।

C. 5. 4197
B. 5. 123. 12
K. 5. 123. 12

both) D₂ 14 (=114), D₁ T₂ G₂ M₁₋₂ 5 125,
T₁ G₁ 2 5 126, G₂ M₂ 124 — S'loka no K₅ 20,
Dn₁ 63, Dn₂ 62, D₃ 65

123

1 ¹)=5 122 5^b, 126 21^b T G₁ 2 4 5 M अरिदम
(G₂ M₁ 2-5 "म", G₂ "म") (for अमर्पणम्)

2 Before 2, D₂₋₄ 5-10 T₁ G₁ 4 M₁ ins भीष्म उ"
(resp भीष्म) — ¹) K (except K₅) D₂ 10 G₂ M₂
मुहूर्ता D₂ 4 9 हितम् (for शमम्) — ¹) K_{1-2.5} B₂
D₂₋₄ 1 9 अनुमन्यस्व, K₄ B₁ 2-5 Dn D₃ D_{1.6} 8 10
अन्वपद्यस्व (for अनुपश्यस्व) D₂ T G (except G₂) M.
त (for तत्) — ¹)=5 122 31^d

3 ^a) K₁ 2 5 D₂ 4 1 9 transp वचनं and तात
K₄ ह्यस्य, S तस्य (for तात)

4 D₂ om (hapl.) 4-6 — ^a) K₄ B₂ Dn₂
D₂₋₄ 6 9 10 T₂ G₂ M₂ धर्मम् K₅ B (except B₃)
Dn₁ D₂ D_{1.7} T₁ G₁ 2 5 M (except M₂) अर्थ्यं,
D₁₀ चापथ्यं — ¹) G₂ ते, M त्वा (for त्वा) — ¹) K₅
B_{1.2} 4 Dn D₁₋₄ 5 T₁ G₁ तदर्थम् K₄ B₃ प्रतिपद्यस्व
— ^a) T₁ G₁ नीनशु, G₂₋₅ विनशु, M व्यनश (M₁
inf lin as in text)

5 D₂ om 5 (cf v l 4) — ^a) B Dn D₃ D₂ 10
ज्वलिता त्वमिमा लक्ष्मी — ¹) K₅ D₁ ज्वतो (for जी*)
— ^a) K₅ ध्वम* (for अश्व*)

6 D₂ (cf v l 4) G₂ (hapl) om. 6 — ^a) T₂
G₂ 5 चैव सामात्य (for च सहामात्य) — ¹) K D₁₋₄ 7 9 10
'जाति', B Dn D₃ D₂ 'आतृ' (for 'पशु') — G₂ om
6^c-8^b — ^c) K₄ B₁ 2 4 Dn D₃ D₂ 10 अहमित्यनया
युष्मा

7 G₂ om 7 (cf v l 6) — ¹) K₁ 2 5 D₁ पथ्यं,
D₂ (by corr) 3 4 9 सत्य (for तथ्य) — K₅ om 7^c-8^b
— ¹) B_{1.2} 4 Dn₂ T₁ G₁ 4 भारतश्चेष्ट

8 K₅ G₂ om 8^{ab} (cf v l 6, 7) — ^a) K₅ 4 B
D (except D₁) कु- (D₁ [अ]य) (for [अ]न्त) G₂
मा भूत्कुलम् पुं, G₂ 5 मा भूत्स्व तात पुं — ¹) D₂
(by corr) 3 4 1 9 कुपथ, Ca d कापथ (as in text)
B₂ D₁ 9 S (G₂ om) गत (for गम) — ¹) N
(except B₂ D₁) transp पितरं and मातरं K_{1.3} चैव,
K₂ चेम (for चैव) — ^a) G₂ दुःखाय (for शोकाय)
K₁₋₃ D₂ (before corr) अनुमन्यस्व भारत, K₄ वृद्धौ तौ
मा व्यनीनश, K₅ D₁ मावमन्यस्व भारत, B Dn D₃
D₂ (by corr) 3 4 9 8-10 मा मजी शोकसागरे, D₁ इतु
मन्यस्व पार्थिव

10 ¹) D₂ ग्राह (for आह) — ^a) D₂ 4 9 तदादत्स्व
परंतप (D₂ नराधिप) (cf 11^d) Ca oites जुपस्य

11 ^a) D₂ चैकमतौ (for मेधाविनौ) — ¹) K₅ D₁
कर्तुकामौ, D₂ 4 9 वृद्धिकामौ, G₂ अर्थ्यशौच (for अर्थकामौ)
— ¹) S (except T₂ G₂) तौ (for त्वां) — ^a) D₁
तदादत्स्व D₂ नराधिप (for परंतप) B Dn D₃ D₂ 8 10

C. 5 4197
B. 5. 123. 12
K. 5 123. 12

मा वचो लघुबुद्धीनां समास्थास्त्वं परंतप ॥ १२
ये त्वां प्रोत्साहयन्त्येते नैते कृत्याय कर्हिचित् ।
वैरं परेषां ग्रीवायां प्रतिमोक्षयन्ति संयुगे ॥ १३
मा कुरुज्जीघनः सर्वान्पुत्रान्भ्रातृस्तथैव च ।
वासुदेवार्जुनौ यत्र विद्ध्यजेयं बलं हि तत् ॥ १४
एतच्चैव मतं सत्यं सुहृदोः कृष्णभीष्मयोः ।
यदि नादास्यसे तात पश्चात्तपस्यसि भारत ॥ १५
यथोक्तं जामदग्न्येन भूयानेव ततोऽर्जुनः ।
कृष्णो हि देवकीपुत्रो देवैरपि दुरुत्सहः ॥ १६
किं ते सुखप्रियेणेह प्रोक्तेन भरतर्षभ ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथेच्छसि तथा कुरु ।
न हि त्वासुत्सहे वक्तुं भूयो भरतसत्तम ॥ १७
तस्मिन्वाक्यान्तरे वाक्यं क्षत्तापि विदुरोऽब्रवीत् ।

दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रममर्षणम् ॥ १८
दुर्योधन न शोचामि त्वामहं भरतर्षभ ।
इमौ तु वृद्धौ शोचामि गान्धारीं पितरं च ते ॥ १९
यावनाथौ चरिष्येते त्वया नाथेन दुर्हृदा ।
हतमित्रौ हतामात्यौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ २०
भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमाम् ।
कुलघ्नमीदृशं पापं जनयित्वा कुपूरुषम् ॥ २१
अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
आसीनं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितम् ॥ २२
दुर्योधन निबोधेदं शौरिणोक्तं महात्मना ।
आदत्स्व शिवमत्यन्तं योगक्षेमवदन्ययम् ॥ २३
अनेन हि सहायेन कृष्णोनाह्निद्विकर्मणा ।
इष्टान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ २४

तज्जुपस्व नराधिप (= 10^d)

12 ^b) T₁ G₁ 4 भीष्मकृष्णौ (by transp) K₅
बहुश्रुतौ (for यदूचतु). — K₅ om. 12^a-16^b — ^{ad})
K₁ 2 मा चैव लघुबुद्धीनां समं स्थास्व परंतप; K₃ 4 B
Dn Ds D₂-4 0 8-10 माधव बुद्धिमोहेन मावमस्था परं, D₁
मा मैव लघुबुद्धीना मते स्थातु परं

13 K₅ om 13 (of v l. 12) — ^a) T₁ M₁ 2
त्वा (for त्वां) K₁ 2 4 D₂ 7 एव, D₁ 8 अन्ये (for एते)
— ^c) M₂ (inf. lin) आवायं (for ग्रीवायां) — ^d)
K₁ 2 D₁ प्रतियोक्षयति

14 K₅ om 14 (cf. v l. 12) — ^a) K₁ transp
मा and कुरुन् D₂ कुल (for कुरुन्) D₃ 4 0 T₁ G₃ 4
जहि न, T₂ G₂ 5 जहि तान् (for जीघन) K₄ B (except
B₂) Dn Ds D₀ 8 10 M₁ मा जीघन (B₃ 5 नीनश) प्रजा
सर्वाः Ca cites मा नीनशः — ^b) K₃ B₂ D₂ पौत्रान्
(for भ्रातृन्) — ^d) B₂ 4 महत् (for हि तत्) D₃ 4 0
विष्यजेयान्नराधिपान्, D₀ M₂ विष्यजेयानल हि तान्

15 K₅ om 15 (of v l. 12) — ^b) T₁ G₃ सुहृदा
(for 'दो') — ^c) D₃ 2 D₁ 0 T₂ G (except G₃)
नादास्यते; M₃ 4 नासाद्यते

16 K₅ om 16^{ab} (cf. v l. 12) — ^b) K₄ भूयश्चैव,
B Dn Ds D₂-4 0 0 10 भूयानेव — ^c) K (except K₃)
D₁-4 7 0 कृष्णोपि, S कृष्णश्च — ^d) K₁ 2 D₀ दुरासदं,
K₃ 4 B₁ Dn Ds D₀ 8 10 सुदुःसहः (for दुरुत्सह)

17 K₅ om 17^{ab} — ^a) K₂ Dn₁ Ds D₀ 8 8 मुप

(G₃ दुःसह)प्रियेण, D₁ द्रष्टुं; Cn सुखं (as in text) D₂
किं तेष्वचिन्त्येनेह — ^b) K₁ 2, 4 D₂ 7 कृते, S श्रुते (for
प्रोक्ते) G₃ पुरर्षभ — ^c) K₄ तथ्यम्, B₅ तत्त्वम् (for
सर्वम्)

18 Before 18, K₄ B₁ 5 Dn Ds D₃ 4 0 8-10 T₁
G₁ 4 M₁ ins वैश्रं उं (rosp वैश्रं) — ^a) K₄ तस्मात्;
G₁ तस्य (for तस्मिन्) M₁ 2 तत्र (for वाक्य) — ^b) T₁
G₁ त क्षत्ता, T₂ G₂ 5 क्षत्ता च (for क्षत्तापि) G₃ क्षत्ता
तथ्यमिदं ब्रुवन् — K₃ 5 D₀ om 18^{cd}

19 Before 19, K₁ 2 D₃ 4 7-10 G₃ ins विदुर उं
(rosp चिदुर) — ^b) D₃ पुरर्षभ — ^{cd}) Dn₁ वृद्धौ
शोचामि गान्धारीं पितरौ तु तथोच्यते

20 ^a) K₅ यदि, D₁ यद् (for यौ) T₁ 2 (by corr)
G₁ 4 8 भविष्येते, T₂ (before corr) G₃ M च भाष्येते
(for चरिं) — ^c) K₅ D₁ G₃ पुत्रौ (for 'मित्रौ) — ^d)
B (except B₅) Dn Ds D₁ 0 8 10 T₂ G₂ 5 [अ]द्विजौ;
Ca द्विजौ (as in text)

21 ^d) K₂ D₂ G₂ तु पूरप, K₃ च पौरप, T₂ G₁ 4
अतिपू (G₁ 'पौ) रूप, T₂ G₃ M अतपूरप, G₅ च पूरप.

22 ^d) K₅ वधुभिः परित नृप

23 ^c) K₅ D₁ शिव आ (D₁ 'मा) यत्नां (for शिवम
त्यन्त) — ^d) K₂ 'क्षेमदम् (for 'क्षेमवत्) K₄ B₃ 5
D₃ D₁ 0 8 अत्यय (for अन्ययम्)

24 ^d) K₅ D₁ प्राप्स्ये (for प्राप्स्यामः).

25 ^a) K₁ 4 B₅ Dn₂ D₁-4, 0, 0 10 G₁ Cn सुसहत ;

सुसंहितः केशवेन गच्छ तात शुधिष्ठिरम् ।
चर स्वस्त्ययनं कृत्स्नं भारतानामनामयम् ॥ २५
वासुदेवेन तीर्थेन तात गच्छस्व संगमम् ।

कालग्राप्तमिदं मन्ये मा त्वं दुर्योधनातिगाः ॥ २६
शमं चेद्वाचमानं त्वं प्रत्याख्यास्यसि केशवम् ।
त्वदर्थमभिजल्पन्तं न तवास्त्यपराभवः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रवचः श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ समर्थ्य तौ ।
 दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ १
 यावत्कृष्णावसंनद्धौ यावत्तिष्ठति गाण्डिवम् ।
 यावद्दौम्यो न सेनाग्रौ जुहोतीह द्विपद्मम् ॥ २

यावन्न प्रेक्षते क्रुद्धः सेनां तव युधिष्ठिरः ।
हीनिपेधो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ३
यावन्न दृश्यते पार्थः स्वेष्वनीकेष्ववस्थितः ।
भीमसेनो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ४
यावन्न चरते मार्गान्पृतनामभिर्हर्षयन् ।

C. 5, 4218
B. 5 128 5
K. 5, 128, 5

K₅ D₇ सुसंहित, D₈ सम हित (D₈₁ 'त'), T₁ सुसयुत, G₁ सुसयत', M₂ त्व सहित' (for सुसंहित) G₈ सहित' केशवेनाथ Ca d cite सहित, Cap सहित — ^b) K₈ B (except B₈) D_n D₈ D₁ 6 transp गच्छ and तात D₈ 10 तात गच्छस्व यशस. — K₅ D₁ om. 25^{ast} — ^c) K_{1.2} D₈ चरन्, G₄ कुरु, M₈₋₅ पर (for चर) — ^d) K₁ 8 4 B (except B₈) D_{n1} D₈ D₂₋₄ 6 8-10 G₄ M₁ भरवानां T G_{1.2} 4 5 M₂₋₅ अय प्रसु (M₈₋₅ भुव)

26 D1 om 26^{ab} — ^a) = 5 86 10^c, 103 34^e
 — ^b) D₈ 4 9 ततो (for तात) K₄ B₁ 2 4 5 D₁₁
 D₈ 4 5 8 10 सशम, D₈ सगम, T G₁ 2 4 5 M₁ 2 4 यगति,
 M₈ 5 यहित (for संगमम्) B₈ गच्छ तात युधिष्ठिर
 (= 25^b), D₁₁ D₈ तात गच्छ स्वयं शम — ^c) T₂ G₂ 5
 सह, Ca इद (as in text) — ^d) D₁ अत्र (for त्व)
 B₈ D₁₁ D₈ D₈ 9 अतिगा, T₂ M अत्यगा (M₁ 5 'ग'), Ca
 अविगा (as in text) — G₂ त्व दुर्योधन मातिगा

27 ^a) T₁ G_{1.4} चैवोच्यमान (T₁ °न) (for वेद्याच
मान) — °) G₅ तमर्थम् (for त्वदर्थम्) K₃ Dn₂ D₈ T₂
G₂ M₃ अपि (for अभि) — ^a) D₈ तत् (for न) T G
ताव चान्ति (T₂ न तवास्ते, G₈ न तस्यास्ति) (for न तवास्ति)
K₃ D₈ T G पराभव, Ca d अपराभव (as in text)

Colophon missing in D₅, K₄ D₂ om it — *Sub-*
parvan K (K₄ om) B Dn D₈ D₁ 8 4 6-10 T₁ G₁ 5
M₁ 2 भगवद्धान — *Adhy name* G₁ भगवद्वाक्य, M
भगवद्वाक्यानुमोदन — *Adhy no* (figures, words or
both) D₈ 15 (=115), D₇ T₂ G₄ M₁-8.5 126, T₁
G₁ 2 5 127, G₈ M₁-125 — *S'loka no* K₃ 21,
Dn₁ 28, Dn₂ D₈ 27

124

1 ^{b)} K1.2 समर्थवत्, K8 B4 5 Dn Ds D6 8 10
G4 M4 समव्ययौ, K4 महावलयौ, K6 D7 समर्थं तत्, B1.3
D2 समन्वितौ, D8 4 0 T G1-3 5 समेत तौ (for समर्थं तौ
as in B2 D1 M1-3 5) Ca cites समर्थ (= स्वीकृत्य)
as in text Cs has सामर्थ्यं सभूयालोच्य (which is
unintelligible)

2 °) K_L 2 T₃ G₂ 5 न स (for अय^०) — °) D₈ T
G (except G₂) M₁ चौम्येन (for चौम्यो न) K₈ B D_n
D₈ D₈ 8 10 C₈ मेधासौ (for सेनासौ): K₈ D₇ याचद्धौम्य
ममिद्धा(D₇ 'द्धे)सौ — °) K₈ लुहोति ह, D₁ त्येप,
T₁ G_L 4 तीव, G₈ न लुहोति (for लुहोतीह)

3 Ks om from 3 up to 5 125 1^{ab} — c) Ks 4
B Dn Ds Ds 10 G⁴ ह्रीनिपेवो K₁ 2 D₂ 7 महोत्साह',
K₄ B₁ 3 S महाबाहू — d) = 4^d, 6^d, 8^d, 9^d, 11^d

4 Ks D7 om (hapl) 4 (cf v L 3) — ^b) B3 s
Dns D1 स्वेप्पनीके व्यवस्थित, G4 स्वेप्पधर्मप्रतिष्ठित, G5
स्वेप्पनीके व्यवहृत्य — ^c) K1 2 4 G4 महायाहु, D9
महेप्पात् — 4^d=6^d, 8^d, 9^d, 11^d — After 4, G4 ins
476* — After 4, Gs reads 8^{ab} (omitting it in its
proper place)

5 Ks om 5 (cf v1 3), M2 om (hapl) 5-6
— ^a) K1 २ रस°, Ds रोच° (for चर°) Ks पार्थ°,
Dg मार्गात् D2 यावदायाति पार्थ स — ^b) B2 Ds s
अति° (for अभि) K4 D2 कर्ष°, B (except B2)
Dn Ds Dc-8 10 -धर्ष° (for -हर्ष°) — B Dn Ds
Dc-8 10 ins after 5^{ab} G3, after 4 —

476* भीमसेनो गदापाणिस्तावन्यशाम्भ पाण्डवै ।

[G₁ महेष्वाण (for गणपाणि) D: G₁ तावच्छाम्यतु वैशसं

C. 5. 4219
B. 5. 125. 6
K. 5. 125. 6

यावन्न शातयत्याजौ शिरांसि गजयोधिनाम् ॥ ५
गदया वीरघातिन्या फलानीव वनस्पतेः ।
कालेन परिपक्वानि तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ६
नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्यतः ।
विराटश्च शिरःपण्डि च शैशुपालश्च दंशिताः ॥ ७
यावन्न प्रविशन्त्येते नका इव महार्णवम् ।
कृतास्त्राः क्षिप्रमस्यन्तस्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ८
यावन्न मुकुमारेषु शरीरेषु महीक्षिताम् ।
गार्ध्रपत्राः पतन्त्युग्रास्तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ९
चन्दनागरुदिग्धेषु हारनिष्कधरेषु च ।
नोरःसु यावद्योधानां महेष्वसैर्महेषवः ॥ १०
कृतास्त्रैः क्षिप्रमस्यद्भिर्दूरपातिभिरायसाः ।
अभिलक्ष्यैर्निपात्यन्ते तावच्छाम्यतु वैशसम् ॥ ११
अभिवादयमानं त्वां शिरसा राजकुञ्जरः ।

पाणिभ्यां प्रतिगृह्णातु धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १२
ध्वजाङ्कुशपताकाङ्कं दक्षिणं ते सुदक्षिणः ।
स्कन्धे निक्षिपतां बाहुं शान्तये भरतर्षभ ॥ १३
रत्नौषधिसमेतेन रत्नाङ्गुलितलेन च ।
उपविष्टस्य पृष्ठं ते पाणिना परिमार्जतु ॥ १४
शालस्कन्धो महाबाहुस्त्वां स्वजानो वृकोदरः ।
साम्नाभिवदतां चापि शान्तये भरतर्षभ ॥ १५
अर्जुनेन यमाभ्यां च त्रिभित्तैरभिवादितः ।
मूर्ध्नि तान्समुपाधाय प्रेम्णाभिवद पार्थिव ॥ १६
दृष्ट्वा त्वां पाण्डवैर्वीरैर्भ्रातृभिः सह संगतम् ।
यावदानन्दजाश्रूणि प्रमुञ्चन्तु नराधिपाः ॥ १७
घुष्यतां राजधानीषु सर्वसंपन्महीक्षिताम् ।
पृथिवी भ्रातृभावेन भुज्यतां विज्वरो भव ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

(for the posterior half)]

— °) T₁ G₁ पात° (for शात°)

7 K₅ om. 7 (cf v 1 3) — °) D₁ 2 T₂ G दक्षित , some S MSS दक्षि°

8 K₅ om 8 (cf v 1 3) G₂ reads 8^{ab} after 4 — °) G₂ लघ्वस्त्रा D₂ क्षिप्रमस्यति — D₂ ins after 8 D₀, after 9 D₂ 2, after 11

477* यावन्न निक्षिता वाणा शरीरेषु महीक्षिताम् ।

यावन्न प्रविशन्त्येते तावच्छाम्यतु वैशसम् ।

[(L 1) Posterior half = 9^b — (L 2) Prior half = 8^a D₂ 2 9 गृध्रपक्षा पतत्युग्रा (for the prior half, cf 9°) Posterior half is repeated in many stanzas]

9 K₅ (cf v 1 3) D₁ (hapl) om 9 — °) D₁ गार्ध्रपक्षा , S गृध्रपक्षा (M °त्रा) — After 9, D₀ ins 477*

10 K₅ om 10 (cf v 1 3) — °) K₄ B Dn D₂ D₁-4 0 9 T G₁ 2 5 चन्दनागुर° — °) M₂ 2 योधाना

11 K₅ om 11 (cf v 1 3) — °) K₁ 2 दूरपातिभिर् D₂ (by corr) आशुगा., D₂ 4 0 आशुगं (for आयसा) — °) S (except G₂ M₂ 2) Ca d अति; C₃ अभि- (as in text) Some MSS लक्ष — After 11, D₂ 3 ins 477*.

12 K₅ om 12 (cf v 1 3) — °) S महामति° (T₁ G₁ 4 महीपति°, G₂ महाद्युति°)

13 K₅ om 13 (cf. v 1 3) — °) D₁ वै (for ते) G₁ 4 M₂ 5 सुदक्षिण — °) = 15^d

14 K₅ om 15 (cf v 1 3), T₂ om (hapl) 14-15 — °) K₁ 2 °समानेन, K₄ D₂ °समूहेन, Dn₁ °सम तेन, D₁ °समाकीर्ण; G₁ 4 अर्जुनेन यमाभ्या च (= 16^a), Cnp रत्नौषधिसमेतेन — °) M₁ 4 रक्ताङ्गुलि° — °) D₁ 2 4 S °मार्जता

15 K₅ om 15 (cf v 1 3) — °) K₁ Dn₁ D₂ 10 सजातो, B₂ स्वजेत, T₁ G₁ 2 4 5 सुजातो (G₁ 2 °नो), G₂ M स्वजेता, Cn स्वजान° (as in text) — °) G₂ M₂ 5 हि (for अभि) D₂ चाभिवद (for अभिवदता) D₁ 0 वाचा (for चापि) — °) = 13^d

16 K₅ om 16 (cf v 1 3) — °) D₁ 10 त्वम् (for तैर्) T G (except G₂) अभिवदित° — °) K₁ 2 4 D₁ त्वम् (for सम्) — °) G₂ M₂ 5 हि (for [अ]भि)

17 K₅ om 17 (cf v 1 3) — °) G₂ M₂ 5 त्वा दृष्ट्वा (by transp) K₂ पार्थिवैर् (for पाण्डवैर्) G₂ transp पाण्डवै and भ्रातृभिः — °) T₁ G₁ 4 5 तावद् (for यावद्)

18 K₅ om 18 (cf v 1 3) — °) K₂ भुष्यतां; K₅ Dn₂ D₀ पु°, G₂ तु° (for दु°). D₂ परमानद (for

१२५

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा दुर्योधनो वाक्यमप्रियं कुन्तंमदि ।
 प्रत्युवाच महाबाहुं वासुदेवं यशस्विनम् ॥ १
 प्रममीक्ष्य भवानेतद्वक्तुमर्हति केन ।
 मामेव हि विशेषेण विभाष्य परिगर्हसे ॥ २
 भक्तिवादेन पार्थानामस्मान्मधुसूदन ।
 भवानार्हयते नित्यं किं ममीक्ष्य बलावलम् ॥ ३
 भवान्ब्रह्मा च राजा च आचार्यो वा पितामहः ।
 मामेव परिगर्हन्ते नान्यं कंचन पार्थिवम् ॥ ४
 न चाह लक्ष्ये कंचिच्चभिचारमिहात्मनः ।

अथ सर्वे भवन्तो मां विद्विषन्ति सराजकाः ॥ ५
 न चाहं कंचिदत्यर्थमपराधमर्दिम ।
 विचिन्तयन्प्रपश्यामि सुसूक्ष्ममपि केन ॥ ६
 प्रियाभ्युपगते द्यूते पाण्डवा मधुसूदन ।
 जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतम् ॥ ७
 यत्पुनर्द्रविणं किंचित्त्राजीयन्त पाण्डवाः ।
 तेभ्य एवाभ्यनुज्ञातं तत्तदा मधुसूदन ॥ ८
 अपराधो न चास्माकं यत्ते ह्यक्षपराजिताः ।
 अजेया जयतां श्रेष्ठ पार्थाः प्रव्राजिता वनम् ॥ ९
 केन चाप्यपवादेन विरुध्यन्तेऽरिभिः सह ।

C. 5. 42/2
B. 5. 127 10
K. 5. 127 10

मन्धानीदु) — ¹) D: : 'चूना (for 'जिगन्) — ⁴)
 B: सुयन्ता विगतम्बर

Colophon missing in D., K. om it — Sub-
 garan K (K. om) B Dn Ds Ds: ८-९ 10 T1 G1 4 :
 M नगरधान — Adhy narie G: M भीष्मद्रोणवचन
 — Adhi no (figures, words or both) Ds 16
 (= 116), D: T: G: M: २ ३ 127, T1 G1 : 128, Gs
 M: 125 — S'ola no Dn 18

125

1 Kz om 1st (cf v1 5 124 3) — ¹) T G
 हेतुन, M1 : सुता, M: : अग्रणी (for अग्रिय) — Kz
 resumes from 1st — ²) K: भीमसेनो (for प्रयुताच)
 Kz महाबाहु — Ds om 1st-3rd — ³) Ds T: G: २ :
 जनार्दन (for यशस्विनम्)

2 Ds om 2 (cf v1 1) Before 2, T G1 : ins
 दुषायन — ¹) D1 वासुदेव (for प्रममीक्ष्य) Kz D: ण
 (for पाण्ड) — Gz om (hapl) 2nd-6th — ²) Kz D:
 आह, S (except Mz, Gz om) नु (for हि) — ³)
 K1-3 B1 : T Gz परिगर्हसि, Ds 'ते M1 परिभाष्य
 निगर्हसे

3 Ds om 3rd (cf v1 1), Gz om 3 (cf v1 2)
 — ¹) Kz D: 'भावेन (for 'वादेन) — ²) Dn1 Ds :
 म क्स्मान्, Ds Ds m अस्माक (for अस्मान्) — ³) T1 G1
 म भवानार्हते नित्य

4 Gz om 4 (cf v1 2) — ¹) B1 : 4 Dn D1 ८ 7
 वा (for the second च) — ²) K1 : २ B (except Bz)

Dn Ds D1 ८-९ 10 [अ]प्याचार्यो, S (Gz om) आ (M ह्या)
 चार्यो (for आचार्यो) K (except Kz) Ds-4 7 9 [अ]य,
 Bz [अ]पि, S (Gz om) च (for वा) — ²) Kz D:
 'गर्हति — ³) Ds: Ds पार्थिव

5 Gz om 5 (cf v1 2) — ¹) K1 : 4 Bz Dn1
 Ds: D1 : २ Gz M1 : किंचित् — Kz om (hapl)
 from व्यभि* (in 5th) up to कचिद् (in 6th) — ²) D1
 यत् (for अथ) — ³) K1 : विभिन्वति, Kz Ds विभापति,
 Kz विभापते, D1 धर्षयति; Ds विभीषति, T1 G1 : ६
 विगर्हते, Tz भजते हि, Gz भवति हि, M विमजति

6 Gz om 6 (cf v1 2) Kz om up to कचिद्
 (cf v1 5) — ¹) Kz B1 : 2 D1 T Gz : ६ किंचिद्
 K1 : S (Gz om) अप्यर्थ — ²) S (except T, Gz om)
 अपगदम्

7 ¹) D: T: Gz : १ 'भ्युपगमे, Gz 'भ्युपगते (as in
 text) — ²) M1 : जित (for जिता) Ds राज्यात्, Gz
 राजन् (for राज्य) — ³) K1 : २ D1 तत् (for तत्र)

8 ¹) Ds तत्र दीव्यत, T G तत्र (Tz यत्र also) जीवति
 (Gz तत्राजीयत), M. तत्रादीयति (for तत्राजीयन्त)
 Gz cites अजीयत — ²) Ds एभ्य (for तेभ्य) — ³) G
 (except Gz) तथा (for तदा)

9 ¹) Kz Bz : D1 ह्यक्षे, B1 : 4 Ds 10 द्यूते, Dn Ds
 T1 ह्यक्षे, Tz Gz : [S]प्यक्षः Gz ह्यर्थ (for ह्यक्ष)
 Ds यत्तेऽपेते परा — ²) K1 : Dn Ds : ९ 10 M प्रव (M1
 'वा also) जिता

10 ¹) T Gz-९ तेन (for केन) Kz-९ B Dn Ds
 D1 : ८ 7 10 वा (for च) Kz-९ Bz : ५ Ds : ४ 7 ९ अपराधेन,
 S अवमानेन (for अपवादेन) — ²) Kz : 4 B D (except

C. 4242
B. 127 10
K. 127 10

अशक्ताः पाण्डवाः कृष्ण प्रहृष्टाः प्रत्यभिवाचत् ॥ १०
किमस्माभिः कृतं तेषां कस्मिन्वा पुनरागसि ।
धार्तराष्ट्रास्त्रिधांसन्ति पाण्डवाः सृज्यैः सह ॥ ११
न चापि वयमुग्रेण कर्मणा वचनेन वा ।
वित्रस्ताः प्रणमामेह भयादपि शतक्रतोः ॥ १२
न च तं कृष्ण पश्यामि क्षत्रधर्ममनुष्ठितम् ।
उत्सहेत युधा जेतुं यो नः शत्रुनिवर्हण ॥ १३
न हि भीष्मकपुत्रोणाः सगणा मधुसूदन ।
देवैरपि युधा जेतुं शक्याः किमुत पाण्डवैः ॥ १४
स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो यदि माधव संयुगे ।
शस्त्रेण निधनं काले प्राप्स्यामः स्वर्गमेव तत् ॥ १५
मुख्यश्चैवैष नो धर्मः क्षत्रियाणां जनार्दन ।
यच्छयीमहि संग्रामे शरतल्पगता वयम् ॥ १६

ते वयं वीरशयनं प्राप्स्यामो यदि संयुगे ।
अग्रणम्यैव शत्रूणां न नस्तप्यति माधव ॥ १७
कश्च जातु कुले जातः क्षत्रधर्मेण वर्तयन् ।
भयाद्भुक्तिं समीक्ष्यैवं प्रणमेदिह कस्यचित् ॥ १८
उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कस्यचित् ॥ १९
इति मातङ्गवचनं परीप्सन्ति हितेप्सवः ।
धर्माय चैव प्रणमेद्ब्राह्मणेभ्यश्च मद्विधः ॥ २०
अचिन्तयन्कंचिदन्यं यावज्जीवं तथाचरेत् ।
एष धर्मः क्षत्रियाणां मतमेतच्च मे सदा ॥ २१
राज्यांश्चाभ्यनुज्ञातो यो मे पित्रा पुराभवत् ।
न स लभ्यः पुनर्जातु मयि जीवति केशव ॥ २२
यावच्च राजा ध्रियते धृतराष्ट्रो जनार्दन ।

D₇ s, D₈ missing) विरुध्यति

11 ^a) S सह सृज्यै (by transp)

12 ^b) K₁ s D₁₋₃ b च (for वा) — ^c) K₈ B₈ D_n
D₁ 0 s प्रवृष्टाः, D₈ विवृष्टाः, D₁₀ प्रमृष्टा (for विवृष्टा)
B₂ D_n D₈ D₈ 10 प्रणमेम K₈ D₇ एव (for इह) — ^d)
B (except B₈) D_n D₈ D₈ 10 शतक्रतु

13 D₁ om 13^a-14^b — ^a) T₂ G₂ s हि प्रप (for
कृष्ण प) — ^b) D₂ क्षत्रधर्मरतान्सदा, D₈ 4 0 धर्मेष्वनु-
ष्ठितान् — K₈ om (hapl) 13^a-14° — ^d) K₁ T₂ G
(except G₄) M (except M₁ 2) वरहण, D₂₋₄ 0
वरहणान्

14 D₁ om 14^{ab}, K₈ om 14^{ab} (of v 1 13)
— ^a) D₂ न हि भीष्म कृप द्रोण — ^b) B D_n D₈
D₈ 4 0-10 T₂ G₂ M₂ सकर्णा, D₂ सकर्णान्, G₈ सगणान्,
G₈ सगता (for सगणा) — ^d) T₁ G₄ अशक्या किमु
पाण्डवै; Ca as in text

15 ^a) K₈ B D_n D₈ D₁ 8 4 0 8-10 पश्यतो (for
तिष्ठन्तो) D₂ स्वधर्मे यतमानाना — ^c) K₁ 8 4 B
(except B₂) D_n D₈ D₈ 10 अस्त्रेण (for शस्त्रेण)
— ^d) K₄ नच्छेम (for प्राप्स्याम) K₈ सर्वम्, B D₁₀ Ca
स्वर्गम् (for स्वर्गम्)

16 ^c) S श्रेयसामो (M₂ s म) हि, Ca शयीमहि (as in
text) — ^d) M₁ 2 तल्पे हता (for तल्पगता)

17 ^b) K₁ 2 4 B₁ 4 D₂₋₄ 0 T₂ G₂ s M₈₋₈ प्राप्स्याम
— ^d) K₁ तत्तप्यसि, K₈ नैव स्वप्यति, D₂ (by corr)
8 4 0 न तत्तप्यति, D₄ न नस्तप्यति, T₁ न तत्तप्यमि, T₂ G₁

नातस्तप्याम (T₂ *मि also), G₂ s नातस्तप्यसि (G₈ *ति),
G₈ न न तप्यति, M नातस्तप्येति (for न नस्तप्यति)
Ca oites नस्तप्यति K₁ 2 s D₁ 7 कृष्ण तत् (for माधव)
18 = (var) 5 132 37 — D₇ transp 18 and 19
— ^a) K₈ D₈ T₂ G₈ कश्चित्, D₁₀ को तु (for कश्च)
— ^b) K₈ क्षत्रिय. (for वर्तयन्) — ^c) K₈ 4 D₈ समीक्ष्यैव,
D₂ क्षेत, D₇ क्षयेह K₁ 2 भयाद्भुक्तिसमीक्ष्यो वा, K₈
भिक्षावृत्ति समीक्ष्येह, S भयाद्वा वृत्तिहेतोर्वा G₈ oites
वृत्तिसमीक्षोऽपि — ^d) B₂ D_n D₈ कर्हिचित्, of 19^d

19 = 5 132 38 — K₁ D₂ 0 om. (hapl) 19,
K₈ om 19^a-21^b D₇ transp 18 and 19. — ^b) K₈
उद्यमे B₁₋₈ D₇ T₂ G₂ s ह्येव (for ह्येव) — ^d) B₂ D_n
कर्हिचित्, of 18^d

20 K₈ om 20 (of v 1 19) — ^b) K₄ कीर्तयति
D₈ हितेप्सया, G₈ हितेच्छव — ^c) D₈ 4 8 धर्मोपायैव,
D₁₀ धर्माय पित्रे — ^d) D₈ 4 0 ब्राह्मणाश्चैव K₈ हि (for
च) T₂ G₂ माधव (for मद्विध)

21 K₈ om 21^{ab} (of v 1 19) — ^a) K₁ 4 D₈ 2 D₈
T₁ G₂ 4 M₈₋₈ कचिद् (for कश्चिद्) G₂ अपि (for अन्य)
— ^b) K₁ 2 D₂ S (except T₁ G₈ 4) यावज्जीवेत् — ^d)
K₁ 2 s D_n 2 D₈ 4 7 0 च सर्वदा, K₄ सता सदा (for च मे
सदा)

22 ^a) K₁ G₈ M अपि; Ca अभि- (as in text)
— ^b) T₂ G₈ s M₂ हि (for मे)

23 K₈ om 23-24, D₁ om 23 — ^a) K₂₋₄ B₈
D₂₋₄ 0 S तु (for च) D₇ transp च and राजा

न्यस्तगत्वा वयं ते वाप्युपजीवाम माधव ॥ २३
यद्यदेयं पुरा दत्तं राज्यं परवतो मम ।
अज्ञानाद्वा भयाद्वापि मयि बाले जनार्दन ॥ २४
न तदद्य पुनर्लभ्यं पाण्डवैवृष्णिनन्दन ।

श्रियमाणे महाबाहो मयि संप्रति केजव ॥ २५
यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण माधव ।
तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रहस्य दागार्हः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १
लप्स्यसे वीरशयनं काममेतदवाप्स्यसि ।
स्थिरो भव सहामात्यो विमर्दो भविता महान् ॥ २
यच्चैवं मन्यसे मूढ न मे कश्चिद्व्यतिक्रमः ।
पाण्डवेष्विति तत्सर्वं निशेधत नराधिपाः ॥ ३

श्रिया संतप्यमानेन पाण्डवानां महात्मनाम् ।
त्वया दुर्मन्त्रितं धूतं सौवलेन च भारत ॥ ४
कथं च ज्ञातयस्तात श्रेयांसः साधुसंमताः ।
तथान्याय्यमुपस्थातुं जिह्वेनाजिह्वचारिणः ॥ ५
अक्षधूतं महाप्राज्ञ सतामरतिनाशनम् ।
असतां तत्र जायन्ते भेदाश्च व्यसनानि च ॥ ६
तदिदं व्यसनं घोरं त्वया धूतमुखं कृतम् ।

C. 5. 4255
E. 5. 123. 7
K. 5. 123. 7

S (except G.) घर (G₁ ३ श्रय) ते, Ca ध्रियते (as in text)
— Ds om (hapl) 23^c-24^d, T₂ reads the lines in
marg (sec m) — ^a) K_{1.2} ४ Ds ४ ३ ९ T₁ G₂ ५ M₁
च (for वा) D₂ हि (for [अ]पि) D₁ G₂ om अपि
(leaving hiatus) S भारत (for माधव)

24 K₂ Ds om 24 (cf v l. 23), Dn₂ om 24^{ab}
— ^a) K₂ B Dn₁ Ds Ds 10 अप्रदेय, T₂ यत्रदेय — ^b)
Ds ४ ९ परवशे मयि Ca cites परवत

25 ^c) K_{1.2} B (except B₅) Dn Ds D₁ ६ ३
महाबाहौ

26 = (var) 5 57 18 — ^a) Gs तीक्ष्णाग्रे (for
तीक्ष्णाया) B D (except D₂ १, Ds missing) यावद्धि
तीक्ष्णाया सूच्या — ^b) T₁ G_{1.2} ५ भिद्याद्, T₂ M₂ भिद्याद्,
G₄ भिद्युद्, M_{1.2} ४ ५ भिद्येद् (for विध्येद्) K D₂-४ १ ९
T G अग्र (K₁ Ds ४ Gs 'ग्रे, T₂ 'ग्राज्) जनार्दन, B₅ ५
Dn Ds अग्रेण केजव

Colophon missing in Ds, Ks om it — Sub-
parvan K (Ks om) B Dn Ds D₁ २ ६-८ 10 T₁ G₁ ४ ५
M भगवद्गीता — Adhy name G₁ M दुर्योधनप्रत्याख्यान,
Gs दुर्योधनवचन — Adhy no (figures, words or
both) Ds 17 (= 117), D₁ T₂ G₁ M₁-८ ५ 128,
T₁ G_{1.2} ५ 129, Gs M₁ 127 — S'loka no Dn₁ Ds
26, Dn₂ 25

126

1 ^a) K₂ B₅ Dn₂ Cn प्रहस्य, Ds ४ ९ निहस्य (for
प्रहस्य) — ^d) Ds ४ ९ कुरुनन्दन

2 Before 2, T₂ M₁ ins श्रीभगवान् — ^b) K_{1.2}
एतम्, K₂ Ds₂ D₁ एतम्, D₂ एवम् (for एतद्)

3 ^a) K₁ ५ G₂ ८ यश्चैव, Ds ४ ९ यस्चैव, G₁ M
(except M₅) यच्चैव Ds ४ ९ पूर्व (for मूढ) — ^b) K₂
ते (for मे) — ^d) Ds ४ ९ निबोध त्व Ds Ds ४ ९
नराधिप

4 T₂ om 4-5, G₂ reads them in marg (sec m)
Ks has lacuna for 4^d

5 For T₂ G₂ cf v l 4 — ^{ab}) T₁ G_{1.4} कथंचिद्
(for कथं च), and 'सत्तमा (for 'समता) — ^c) K₂ B
Dn Ds D₁ ६-८ १० अथ, K₂ अत्र, G₂ M₂-५ यथा (for
तथा) G₂ M₄ अनार्यम्, G₂ M₂ अन्यायम् (for अन्या-
यम्) — ^d) S (T₂ om.) 'कारिण'

6 ^a) B_{1.2} ४ Dn₂ D₂-४ ६ 'प्रज्ञ, Ds 'प्रज्ञा, G₁ ४
'राज (for 'प्राज्ञ) — ^b) K₁ २ D₁ अरतिभावन, K₂ B₄
मतिविनाशन, K₂ च रतिभावन, Dn₁ Ds ४ ४ ९ अरतिकारक,
Dn₂ D₁ १० भवति नाशन, Ds भवतिनाशन, T₁ G₁ M₅
(inf lin) चारतिनाशन, G₂ अरतिनाशन, G₄ चारित्रनाशन,
G₅ रतिविनाशन; Ca as in text

7 ^a) K_{1.2} यदिद् (for तं) — ^b) T₁ G₁ ४ धूत-
मुखात्, G₂ धूतमिद — ^c) K_{1.2} ५ D₂ ८ प्रसमीदय K₁ २

C. 5. 4295
B. 5. 126. 7
K. 5. 126. 7

असमीक्ष्य सदाचारैः सार्धं पापानुबन्धनैः ॥ ७
कश्चान्यो ज्ञातिभार्या वै विप्रकर्तुं तथार्हति ।
आनीय च सभां वक्तुं यथोक्ता द्रौपदी त्वया ॥ ८
कुलीना शीलसंपन्ना प्राणेश्वरोऽपि गरीयसी ।
महिषी पाण्डुपुत्राणां तथा विनिकृता त्वया ॥ ९
जानन्ति कुरुवः सर्वे यथोक्ताः कुरुसंसदि ।
दुःशासनेन कौन्तेयाः प्रव्रजन्तः परंतपाः ॥ १०
सम्यग्वृत्तेष्वलुब्धेषु सततं धर्मचारिणु ।
स्वेषु बन्धुषु कः साधुश्चरेदेवमसांप्रतम् ॥ ११
नृशंसानामनार्याणां परुषाणां च भाषणम् ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च त्वया च बहुशः कृतम् ॥ १२
सह मात्रा प्रदग्धुं तान्बालकान्वारणावते ।

आस्थितः परमं यत्नं न समृद्धं च तत्तत् ॥ १३
ऊषुश्च सुचिरं कालं प्रच्छन्नाः पाण्डवास्तदा ।
मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ १४
विप्रेण सर्पबन्धैश्च यतिताः पाण्डवास्त्वया ।
सर्वोपायैर्विनाशाय न समृद्धं च तत्तत् ॥ १५
एवंबुद्धिः पाण्डवेषु मिथ्यावृत्तिः सदा भवान् ।
कथं ते नापराधोऽस्ति पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १६
कृत्वा बहून्यकार्याणि पाण्डवेषु नृशंसवत् ।
मिथ्यावृत्तिरनार्यः सन्नद्य विप्रतिपद्यसे ॥ १७
मातापितृभ्यां भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
शाम्येति मुहुरुक्तोऽसि न च शाम्यसि पार्थिव ॥ १८
शमे हि सुमहानर्थस्तव पार्थस्य चोभयोः ।

Ds [अ]सदाचारैः, T G सदाचारान्, M (except M4)
स (Ms त)दाचार

8 ^a) S कथं च (T1 G1 4 त्व) (for कश्चान्यो) Ks 4
B (except B4) Dn D1 6 भ्रातृभार्या, S ज्ञातिदारान् (for
ज्ञातिभार्या) — ^b) S तथार्हसि — ^c) B2 4 5 सभा व्यक्त,
D2 सभाया हि (for सभा वक्तु)

9 ^a) Ks D1 रूपं, Ds 4 9 सर्वं (for शीलं) — ^b)
S प्राणैरपि

11 ^b) Ds 4 9 ब्रह्मं (for धर्मं) — ^c) G4 Ms तेषु
(for स्वेषु) — ^d) M1 वदेद्, M4 कुर्याद् (M1 4 both
inf lin चरेद् as in text) Ds हृदम् (for एवम्)

12 D1 om 12^{ab} — ^b) Ks-5 B Dn1 Ds D2 7 9 10
Gs पुरुषाणां (for परं) S (for Gs see above) तथा
परपभाषणं (G1 भाषिण, G4 M1 both inf. lin.
भाषिणा) — D2 reads 12^{cd} after 13

13 ^c) S परमो यत्नो — ^d) = 15^d K1 2 Ds न समृद्धं,
Ks D1 असमृद्धं, D2 अप्रसिद्धं, Ds 4 9 न च सिद्धं, T G1 2 5
M4 (inf. lin as in text) न समृद्धं, Ca न समृद्धं (as in
text) Ds 4 9 तु (for च) Ks यत्त्वया, D1 तत्तथा
(for तत्तत्) M4 (inf lin as in text) परतप (for
च तत्तत्) — After 13, D2 reads 12^{cd}

14 D2 om 14^{ab} — ^a) Ks D1 उपित्वा च चिरं काल
— ^b) Ds प्रपन्ना, T2 प्रच्छन्ना K1 2 B1.8 Ds 4 7 9 T G
(except Gs) तथा (for तदा)

15 ^a) K2 D1 सर्पबन्धैः, B1-3 Dn2 Ds D2 10 Gs
सर्पबन्धैः Bs सर्पबन्धैः, D1 T G1 2 4 5 M यथैः सर्पैः (for
सर्पबन्धैः) — ^b) K4 T G2 4 5 M1-3 5 पातिता, Ks

Ds 4 7 9 G1 घाति*, Gs यत्रि*, M4 (inf lin. as in text)
खादि* (for यति*) Ds Gs तथा (for त्वया). — ^d)
= 13^d. K1 2 Ds 4 9 संसिद्धं, D2 तत्सिद्धं, T G (except
Gs) समृद्धं* (for समृद्धं) Ks न समृद्धं भवेत्तत्, D1
समृद्धं च भवेत्तत् — After 15, T G ins ,

478* एववृत्तं कथं राज्ये स्थातुमर्हन्ति पापकृत् ।

स राज्याच्च सुखाच्चैव हास्यसे कुलपासन ।

16 ^a) Gs.4 वृत्त, Ca बुद्धि (as in text) Ds
प्रयत्नेषु (for पाण्डवेषु) — ^b) S (except Gs) वृत्त (for
वृत्ति*), — ^c) K1 तु, K2 नु (for ते) K1 2 ते (for
[अ]स्ति) — After 16, N T1 Gs 5 ins

479* यद्येभ्यो याचमानेभ्यः पित्र्यमशं न दित्सि ।

तच्च पापं प्रदातानि भ्रष्टैश्चर्यो निपातित ।

[(L 1) Ks यद्येभ्यो, K4 Ds यत्ते*, Ks पार्थैः, Bs पार्थैः,
Gs भक्ते* (for यद्यै*) Bs यच्छसि, D2 चेच्छसि (for दित्सि)
— After line 1, Gs repeats 16^{cd} — (L 2) Ks तदा,
Ds 9 तत्तत् (for तच्च) Ds 8 श्रयान् (for श्रयैः)]

17 ^a) Dn2 D2 Gs बहूनि कार्याणि — Ks om
17^c-20^d, D1 om 17^c-18^b — ^c) K4 त्व (for सन्)
— ^d) D1 Gs नाद्यापि, G4 अत्र वि- (for अद्य वि)
Ca cites विप्रतिपद्यसे (as in text)

18 Ks om 18, D1 om 18^{ab} (of v 1 17). — ^c)
K1 2 Gs बहु, Ds D1 पुनर् (for सुदुर) — ^d) Ds
शाम्यसि च (by transp)

19 Ks om 19 (cf v 1 17) — ^a) B2 4 5 Dn Ds
Ds 8 10 लाभ (for अर्थ) — ^b) K1 2 पार्थिव, Ca
पार्थस्य (as in text) — ^c) S (except Gs) तत्ते न रोचते

न च रोचयसे राजन्किमन्यद्बुद्धिधावयात् ॥ १९
 न शर्म प्राप्स्यसे राजन्नुत्क्रम्य मुहृदां वचः ।
 अधर्म्यमयशस्यं च क्रियते पार्थिव त्वया ॥ २०
 एवं भुवति दाशार्हं दुर्योधनममर्षणम् ।
 दुःशासन इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ २१
 न चेत्संधास्यसे राजन्त्येन कामेन पाण्डवैः ।
 वद्धा किल त्वां दास्यन्ति कुन्तीपुत्राय कौरवाः ॥ २२
 वैकर्तनं त्वां च मां च त्रीनेतान्मनुजर्षभ ।
 पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीष्मो द्रोणः पिता च ते ॥ २३
 आतुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
 क्रुद्धः प्रातिष्ठतोत्थाय महानाग इव श्वसन् ॥ २४
 विदुरं धृतराष्ट्रं च महाराजं च बाहिकम् ।
 कृपं च सोमदत्तं च भीष्मं द्रोणं जनार्दनम् ॥ २५
 सर्वानेताननादृत्य दुर्मतिर्निरपत्रपः ।

अशिष्टवन्दमर्यादो मानी मान्यावमानिता ॥ २६
 तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य आतुरो मनुजर्षभम् ।
 अनुजग्मुः सहामात्या राजानश्चापि सर्वशः ॥ २७
 सभायामुत्थितं क्रुद्धं प्रस्थितं आतुरभिः सह ।
 दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ २८
 धर्मार्थावभिसंत्यज्य संरम्भं योऽनुमन्यते ।
 हसन्ति व्यसने तस्य दुर्हृदो नचिरादिव ॥ २९
 दुरात्मा राजपुत्रोऽय धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
 मिथ्याभिमानो राज्यस्य क्रोधलोभवशानुगः ॥ ३०
 कालपक्वमिदं मन्ये सर्वक्षत्रं जनार्दन ।
 सर्वे ह्यनुसृता मोहात्पार्थिवाः सह मन्त्रिभिः ॥ ३१
 भीष्मस्याथ वचः श्रुत्वा दाशार्हः पुष्करेक्षणः ।
 भीष्मद्रोणमुखान्सर्वानभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ ३२
 सर्वेषां कुरुवृद्धानां महानयमतिक्रमः ।

C. 5. 422
B. 5. 122, 2-
K. 5. 122, 25

राजन् — G₃ om. (hapl.) 19¹-20^a

20 K₅ om 20 (cf v l. 17), G₃ om 20^a (cf. v l. 19) — ^a) K₁₋₃ B₂ D₂ M शम, D₃₂ शाम्य, D₉ सम (for शर्म) — ^b) K₄ D₂ दृष्ट्य, D₃ ३ निकृष्य, D₉ निदृष्य, G₄ d दृष्ट्य (as in text)

21 Before 21, all MSS ins वैशं उ° (resp वैश°) — ^a) K₅ D₇ इति (for एव) — ^b) = 5 122 5^b, 123 1^b

22 In D₂ the portion of the text from here up to 5 128 49 is lost on two missing fol (100-101) — ^b) K₁ २ तेन (स्नेन)

23 D₂ missing (cf v l. 22) — ^a) T₂ G₂ च मा चैव (for त्वा च मा च) — ^b) S भरत° (for मनुज°) — ^d) T G_{1.4} ५ भीष्मद्रोणौ K_{1.2} च मे, S तव (for च ते)

24 D₂ missing (cf. v l. 22) Before 24, N (except B₂ D₂, D₂ missing) T₂ G_{1.4} ins वैशं उ° (resp वैश°) — After 24, K D₁ २ read 27

25 D₂ missing (cf v l. 22) — ^a) K₄ D₉ ७ G₅ भीष्मद्रोणजनार्दनान् (K₄ 'न), T G_{1.2} ३ M भीष्मद्रोणौ जनार्दन

26 D₂ missing (cf v l. 22) — ^b) K (except K₈) D₁₋₄ १ ० प्रातिष्ठत सुदुर्मति°

27 D₂ missing (cf v l. 22) K D_{1.2} read 27

after 24 — ^a) D₁₀ अनु- (for अभि-) — ^b) K₈ B₃ ५ मनुजर्षभ, S भरतर्षभ — ^c) K₅ om. 27^{ca} S अन्तराष्ट्र-
न्तहा° श्रैव पार्थिवा

28 D₂ missing (cf v l. 22) — ^a) K D_{1.2} १ सहस्रवोत्थित क्रुद्ध-

29 D₂ missing (cf v l. 22) — ^a) K₂ अविः, K₅ D₇ अनुः, T₁ G₁ अय, M_{1.2} अपि (for अभि) K_{1.2} यचित्य (for मत्तज्य) — ^b) K₅ D₇ मरभाद् T₁ G_{1.4} 'वर्त', T₂ G₂ ५ ५ M 'पक्ष' (for 'मन्य') — ^d) T G (except G₂) शोचन्ति (for ह्रन्ति) — ^e) K₅ D₁₀ T G (except G₂) सुहृदो (for दुर्हृदो) D₂ ० अपि (for इव)

30 D₂ missing (cf. v l. 22) — ^b) K₅ 'वान्, B₄ ५ D_{1.6} ५ ५ 'कृत्' (for 'वित्')

31 D₂ missing (cf. v l. 22) — ^a) Cf 5 130 3^a K₅ D₇ 'प्राप्तम्' (for 'पक्वम्') — ^b) B D₂₋₄ T₁ G_{1.2} सर्वं क्षत्र

32 D₂ missing (cf v l. 22) Before 32, K₁ २ B₂ ५ D₃ ३ ३ ३ T₁ G_{1.3} ३ M₁ ins वैशं उ° (resp वैश°) — ^a) K₄ एतद्, D₃ ३ ० तु, G₃ च (for अथ) G₅ भीष्मस्य वचन श्रुत्वा — ^b) K_{1.2} ५ D₇ कमलेक्षण, T₁ G₁ ३ पुरुषोत्तम°

33 D₂ missing (cf v l. 22). Before 33, T₂ ins श्रीभगवान् — ^a) T₁ G₁ M विसृज्य, T₂ G. प्रसृज्य, G₂ प्रसृज्य, G₄ विन्यस्य (for प्रमह्य) — ^d) K₁ २ ५ T G

C. 5. 4222
E. 5. 123. 24
K. 5. 123. 25

प्रसह्य मन्दमैश्वर्ये न नियच्छत यन्नृपम् ॥ ३३
तत्र कार्यमहं मन्ये प्राप्तकालमरिंदमाः ।
क्रियमाणे भवेच्छ्रेयस्तत्सर्वं शृणुतानवाः ॥ ३४
प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वक्ष्यामि हितं वचः ।
भवतामानुकूल्येन यदि रोचेत भारताः ॥ ३५
भोजराजस्य वृद्धस्य दुराचारो ह्यनात्मवान् ।
जीवतः पितुरैश्वर्यं हत्वा मन्युवशं गतः ॥ ३६
उग्रसेनसुतः कंसः परित्यक्तः स बान्धवैः ।
ज्ञातीनां हितकामेन मया शस्तो महामृधे ॥ ३७
आहुकः पुनरस्माभिर्ज्ञातिभिश्चापि सत्कृतः ।
उग्रसेनः कृतो राजा भोजराजन्यवर्धनः ॥ ३८
कंसमेकं परित्यज्य कुलार्थं सर्वयादवाः ।
संभूय सुखमेधन्ते भारतान्धकवृष्णयः ॥ ३९
अपि चाप्यवदद्राजन्परमेष्ठी प्रजापतिः ।

व्यूढे देवासुरे युद्धेऽभ्युद्यतेष्वायुधेषु च ॥ ४०
द्वैधीभूतेषु लोकेषु विनश्यत्सु च भारत ।
अब्रवीत्सृष्टिमान्देवो भगवाँल्लोकभावनः ॥ ४१
पराभविष्यन्त्यसुरा दैतेया दानवैः सह ।
आदित्या वसवो रुद्रा भविष्यन्ति दिवौकसः ॥ ४२
देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
अस्मिन्युद्धे सुसंयत्ता हनिष्यन्ति परस्परम् ॥ ४३
इति मत्वाब्रवीद्धर्म परमेष्ठी प्रजापतिः ।
वरुणाय प्रयच्छैतान्वद्धा दैतेयदानवान् ॥ ४४
एवमुक्तस्ततो धर्मो नियोगात्परमेष्ठिनः ।
वरुणाय ददौ सर्वान्वद्धा दैतेयदानवान् ॥ ४५
तान्वद्धा धर्मपाशैश्च स्वैश्च पाशैर्जलेश्वरः ।
वरुणः सागरे यत्तो नित्यं रक्षति दानवान् ॥ ४६
तथा दुर्योधनं कर्णं शकुनिं चापि सौवलम् ।

नियच्छति, D₂ °च्छन्, D₁ °च्छति, M व्यायच्छंत, C₆ नियच्छथ
(for °च्छत) K₈ D₁ ३ य, K₅ थे; D₂ तदा (for यन्).

34 D₂ missing (of v l 22) — ^b) K₁ ३ B D₁
D₁ ३ ४ ० ३ १० काल (D₀ °ले) प्राप्तम् (for प्राप्तकालम्)

35 D₂ missing (of v l 22) — ^a) S (except
G₈) एव (for एतद्) — ^b) T₁ G₁ ४ transp यद् and
हित D₁₀ व्रवीमि (for वक्ष्यामि) — ^d) D₈ ४ ० S
(except G₈) रोचते यदि भा° —

36 D₂ missing (of v l 22) — ^a) K₈ अग्रतो
भोजराजस्य — ^d) K₄ ३ B D (except D₀; D₂
missing) T₁ M₅ मृत्यु° (for मृत्यु°).

37 D₂ missing (of v l 22). — ^a) D₈ ४ ० °हवे
(for °मृधे)

38 D₂ missing (of v l 22) — ^b) K₁ २ D₂ १
T₁ G₁ M₈-६ अभि° K₅ अति- (for अपि) — ^d) K₅ D₁
°राजविवर्धन°, B₈ D₁ D₈ ० T₁ M₂ °राज (D₁ °ज्य)स्य
वर्धनः.

39 D₂ missing (of v l 22) — ^b) K₅ D₁
°पार्थिवा. (for °यादवा) — ^d) K₅ D₁ G₈ यादवाधक°

40 D₂ missing (of v l 22) — ^a) K₅ D₁ इदं,
D₁ २ अथ (for the first अपि) K₁ m २ G₈ अभि
(for the second अपि) D₈ ४ ० अग्रवीद्, S अभवद्
(for अपवद्) D₁₀ पुरैवमवदद्राजन् — ^b) B₂ पितामह°
(for प्रजा°) — ^d) K₁ [S]भ्युदितेषु, S (except T₁ G₁)

पु (G₅ उ)द्यतेषु (for ऽभ्युद्यतेषु) D₈ ४ ० °युधेष्वपि
41 D₂ missing (cf. v l 22) K₅ om 41^{6a}
— ^b) D₈ D₁₀ S (except G₈) विनश्यत्सु भा° — °)
K₁ २ ४ B₈ D₁ D₁ ३ १० दृष्टिमान्, S तु तदा (for दृष्टिमान्)
D₁ देवान्

43 D₂ missing (of v l 22) — °) D₈ S
(except T₁) तस्मिन् (for अस्मिन्) K₈ B D₁ D₈
D₁ ३ ४ ०-१० °क्रुदा, K₅ °युक्ता, T₁ G₁-३ °युक्ता, T₂ °यता,
G₄ °युक्ते (for °यत्ता) — ^d) T G भवि° (for हनि°)
— After 43, T G ins

480* वर्तमानं जगत्सर्वं सुहृतांश्च भविष्यति ।

अन्यन्ताक्षेन जगतो लोकस्य च परतप ।

[(L 2) T₁ अस्य नाक्षेन, T₂ G अन्यन्ताक्षो न, G₈ अल
नाक्षेन]

44 D₂ missing (of v l 22) — ^b) D₁ G₈
पितामहः; T₂ जनैश्चर (for प्रजापति) K₅ om (hapl)
from प्रयच्छ (in 44°) up to वरुणाय (in 45°) — 44^{6a}
= (var) 45^{6a}

46 D₂ missing (of v l 22) B₈ om (hapl)
46 — ^a) K₁-B G₈ M₁ तान्वद्वा, G₈ (by transp)
वद्वा तान् — ^b) K₁ २ ३ D₁ स्वपाशैश्च, D₁₀ स्वीयपाशैर्, G₈
पाशै° स्वैश्च, G₈ ४ तैश्च पाशैर् — °) D₈ ४ ० यत्ता (for
यत्तो)

47 D₂ missing (cf. v l 22) — ^b) D₈ ४ ० T₁

वद्वा दुःशासनं चापि पाण्डवेभ्यः प्रयच्छत ॥ ४७
त्यजेत्कुलार्थं पुरुषं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥ ४८

राजन्दुर्योधनं वद्वा ततः संशाम्य पाण्डवैः ।
त्वत्कृते न विनश्येयुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि पण्डित्यधिकृतशतमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

वैशंपायन उवाच ।

कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
विदुरं सर्वधर्मज्ञं त्वरमाणोऽभ्यभाषत ॥ १
गच्छ तात महाप्राज्ञां गान्धारीं दीर्घदर्शिनीम् ।
आनयेह तया सार्धमनुनेप्यामि दुर्मतिम् ॥ २
यदि सापि दुरात्मानं गमयेद्दुष्टचेतसम् ।
अपि कृष्णस्य सुहृदस्तिष्ठेम वचने वयम् ॥ ३
अपि लोभाभिभूतस्य पन्थानमनुदर्शयेत् ।
दुर्बुद्धेर्दुःसहायस्य समर्थं ब्रुवती वचः ॥ ४
अपि नो व्यसनं धोरं दुर्योधनकृतं महत् ।

गमयेच्चिररात्राय योगक्षेमवदन्ययम् ॥ ५
राजस्तु वचनं श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिनीम् ।
आनयामास गान्धारीं धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६
धृतराष्ट्र उवाच ।

एष गान्धारि पुत्रस्ते दुरात्मा शासनातिगः ।
ऐश्वर्यलोभादैश्वर्यं जीवितं च प्रहास्यति ॥ ७
अशिष्टवदमर्यादः पापैः सह दुरात्मभिः ।
सभाया निर्गतो मूढो व्यतिक्रम्य सुहृद्वचः ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

सा भर्तुर्वचनं श्रुत्वा राजपुत्री यशस्विनी ।

C. 5. 4317
B. 5. 128. 9
K. 5. 128. 9

G1.4 चैव (for चापि) — °) K1 D2.4.9 S चैव (for चापि) — °) D1-4.8 T1 G1.4.5 M5 प्रयच्छत
48 = 5 37 16 (q v for other references)
Dn2 missing (cf. v1 22) — °) D2.4 कुलार्थं
K1.2 : Ds D7 8 10 त्यजेदेकं कुलस्यार्थं Ca cites त्यजे-
त्कुलार्थं (as in text)

49 Dn2 missing (cf. v1 22) — °) T G तस्माद्
(for राजन्) — °) Ks न्यगम्य (for 'शाम्य') — °) B1 8
D2 (m as in text) : 9 T2 G1.2 : तत्; G3 यत् (for
त्वत्) — °) Ks : G. M2 क्षत्रियर्षभा

Colophon missing in Dn2 Ds — Sub-parvan
K1-3.5 B Dn1 Ds D2 6-8 10 T1 G1.5 M भगवद्गीता
— Adhy name D1 दुर्योधनस्य समातो निर्गमन, G1
दुर्योधननिर्गमन M दुर्योधनमभानिर्गमन — Adhy no
(figures, words or both) Ds 18 (= 118), D7 T2 G1
M1-3 : 129, T1 G1 2 : 130, G3 M4 128 — S'loka
no Ks 65, Dn1 50

127

✚ This adhy is missing in Dn2 (cf. v1 5)

126 22)

1 °) Ks B2 4 5 Dn1 Ds D6 8 10 तु वच (for
वचन)

2 °) K2 4.5 D2 7 8 T2 G2 8 5 महाप्राज्ञ, Ds D9 10
'प्राज्ञा — °) Ds दीर्घदर्शिनी

3 °) T1 G1.5 सा न, G4 सा तु (for सापि) — °) Ks D7 शाम (for शम) — °) Ks D1 7 अय (for
अपि)

4 °) Ks : D1.7 T1 G4 अति- (for अपि) M3 :
अवलेपाभि — °) K4 S समक्ष, Ks सामर्थ्य, B2 Ds
D1.6-8 10 शमार्थं (for समर्थ)

5 °) D7 9 'कृते (for 'कृत) — °) Ds शमाय, D2
शमश्च (for शमयेत्) — °) Ds2 D1 'क्षेमकृद् (for
'क्षेमवद्) D2 'क्षेम वदाम्यह

8 Ks om from त्मवान् (in °) up to श्रुत्वा रा
(in 9°) — °) B Dn1 Ds Ds 4 6 8-10 दुरात्मवान्
— °) Ds2 Ds G4 M (except M1) मभाया (for 'या)
G4 मूढे — °) T2 G2 5 ह्यति, G3 अति (for व्यति)

9 Ks om up to श्रुत्वा रा (cf. v1 8) — °) K4 B
(except B2) Dn भर्तु- (for भर्तुर) — °) K1.2 D1 M
ह यत्, K4 ह सा, B3 G3 4 महा (for महत्)

C 5 4317
B 5 128 9
K. 5 123. 0

अन्विच्छन्ती महच्छ्रेयो गान्धारी वाक्यमब्रवीत् ॥ ९
आनयेह सुतं क्षिप्रं राज्यकामुकमातुरम् ।
न हि राज्यमशिष्टेन शक्यं धर्मार्थलोपिना ॥ १०
त्वं ह्येवात्र भृशं गह्वो धृतराष्ट्र सुतप्रियः ।
यो जानन्पापतामस्य तत्प्रज्ञामनुवर्तसे ॥ ११
स एष काममन्युभ्यां प्रलब्धो मोहमास्थितः ।
अशक्योऽद्य त्वया राजन्विनिवर्तयितुं वलात् ॥ १२
राज्यप्रदाने मूढस्य वालिशस्य दुरात्मनः ।
दुःसाहायस्य लुब्धस्य धृतराष्ट्रोऽश्रुते फलम् ॥ १३
कथं हि स्वजने भेदमुपेक्षेत महामतिः ।
भिन्नं हि स्वजनेन त्वां प्रसहिष्यन्ति शत्रवः ॥ १४
या हि शक्या महाराज साम्रा दानेन वा पुनः ।
निस्तर्तुमापदः स्वेषु दण्डं कस्तत्र पातयेत् ॥ १५

शासनाद्धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनममर्पणम् ।
मातुश्च वचनात्क्षत्ता सभां प्रावेशयत्पुनः ॥ १६
स मातुर्वचनाकाङ्क्षी प्रविवेश सभां पुनः ।
अभिताम्रेक्षणः क्रोधान्निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ १७
तं प्रविष्टमभिप्रेक्ष्य पुत्रमुत्पथमास्थितम् ।
विगर्हमाणा गान्धारी समर्थं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८
दुर्योधन निवोधेदं वचनं मम पुत्रक ।
हितं ते सातुवन्धस्य तथायत्यां सुखोदयम् ॥ १९
भीष्मस्य तु पितुश्चैव मम चापचितिः कृता ।
भवेद्द्रोणमुसानां च सुहृदां शाम्यता त्वया ॥ २०
न हि राज्यं महाप्राज्ञ स्वेन कामेन शक्यते ।
अवाप्तुं रक्षितुं वापि भोक्तुं वा भरतर्षभ ॥ २१
न ह्यवश्येन्द्रियो राज्यमश्नीयादीर्घमन्तरम् ।

10 Before 10, all MSS (except T₁, Dn₂ D₅ missing) ins गार्धायुवाच (resp गार्धारी) — ^a) K₁ 2 4 D₂ T₂ G₂ 5 आनयस्व, K₈ 5 B D₀ 7 10 आनायय, Dn₁ आनीय च, D₈ आनय त्व, T₁ G₁ 4 आनयेन (for आनयेह) G₅ चिर, M (M₁ inf. lin) तु त (for सुत) T₂ G₂ क्रुद्ध, G₅ पुत्र, M पाप (for क्षिप्र) D₈ आनाययस्व त क्षिप्र — ^d) K₄ धर्मविरोधिना; D₇ धर्मार्थलोभिना — After 10, K₈ B Dn₁ D₈ D₈ 4 0 8-10 T₁ G₅ ins

481 आसुमास तयापीदमविनीतेन सर्वथा ।

11 ^a) D₁ 8 4 0 10 G₄ om हि — ^b) Dn₁ D₂ T₂ G₁-8-M₂-4 सुतप्रिय — ^c) K₄ M₈ 4 (inf. lin) as in text) 5 पापकामस्य. —

12 ^a) D₈ D₈ 4 M₈ 4 ((inf. lin as in text) 5 स एव — ^b) K₁ 2 प्रलुप्तो, K₄ B₁-8 D₈ 4 8 9 T₂ G₂ 8 M₁ लुब्धो, K₅ D₇ सुलुप्तो, D₁ T₁ G₄ प्रवृद्धो, G₁ वृद्धो (for लुब्धो) B₄ 5 Dn₁ D₂ G₈ लोभ (for मोह) — ^c) B₁ 4 5 न शक्यो K₄ D₈ 4 यत्, K₅ D₇ य (for ऽद्य) — ^d) K₅ वर्तय तद्वलात्.

13 ^a) K₁ B₈-5 Dn₁ D₁ 0 8 राष्ट्रप्रदाने, K₈ राज्य-दानेन, K₈ 4 B₂ D₈ D₂ 0 10 राज्य(D₈ D₁₀ °ष्ट्र)प्रदानः; K₅ D₇ राज्य प्रधान — ^b) S (except T₂ G₂ 5) हताशस्य (for वालि) — ^c) S (except G₁) दुर्योधनस्य लु. — ^d) K₄ T₂ G₁ 2 धृतराष्ट्रास्तु ते फल, T₁ M धृतराष्ट्राश्रुते फल.

14 ^a) K₅ एव (for कथ) K₁ 2 स्वजनैर्भेदं — ^b) K₈ B₈ D (except D₉, Dn₂ missing) T₁ G₈ 5 महिपति

(for महा). — ^c) D₁ भिन्ने हि स्वजने च त्वां — ^d) K B₂ D (Dn₂ missing) T₁ G₄ M₁ प्रहसिष्यन्ति, M (inf. lin) Ga as in text

15 ^a) K₂ 4 B₈ Dn₁ D₈ 4 0 8-10 G₈ 5 यो हि शक्यो (B₈ D₁₀ °क्तो), D₈ या हि शक्य — ^b) N (except K₁, Dn₂ missing) T₂ G₁ 2 भेदेन (for दानेन) — ^c) K₁ यादवश्रेष्ठ, K₂ D₈ 4 8 9 आपदस्तेषु, T G (except G₅) आपदार्येषु — ^d) D₂ M₈-5 धार (for पात) -

17 K₅ om 17^b. — ^b) K₈ B₂ 4 5 Dn₁ D₈ D₈ 8 9 पुन सभा (by transp) — ^c) D₈ 1 D₁ 8 4 8-10 T₁ G₁ 4 अति (for अभि-)

18 ^b) T₂ G₂ 5 आश्रित (for आस्थितम्) — ^d) B (except B₂) Dn₁ D₈ D₂-4 8 8-10¹ G₁ शमार्थ (for समर्थ)

19 Before 19, K₄ D₁ 8 T G₁ 8 4 M₁ ins. गार्धायु वाच (resp गार्धारी) — After 19, N (Dn₂ missing) T₁ G₅ ins

482* दुर्योधन यदाह त्वा पिता भरतसत्तम ।

भीष्मो द्रोण कृप क्षत्ता सुहृदा कुरु तद्वच । — [(L 1) Dn₁ D₈ D₇ 10 °सत्तम (for °सत्तम) — K₅ om (hapl) from कृप up to द्रोण (in 20°)]

20 K₅ om up to द्रोण (cf v 1 19) — ^a) K₁-3 B₈ D₁ 2 7 हि, K₄ D₉ 10 S (except G₈) च (for तु) — ^d) B₁-8 D₂ T₂ G₁-8 M₁ (sup. lin as in text) शाम्यता

21 ^c) K₅ सुप्रास, D₇ सुप्रासु (for अवासु) — ^d) K₈ 4 B (except B₈) Dn₁ D₈ D₈ 8 10 G₄ भोक्तु

विजितान्मा तु मेधावी न राज्यमभिपालयेत् ॥ २२
 कामक्रोधौ हि पुरुषमर्थस्यो व्यपकर्षतः ।
 तौ तु अत्र विनिर्जित्य राजा विजयते महीम् ॥ २३
 लोकेश्वरप्रभुत्वं हि महदेतद्गुणमभिः ।
 राज्यं नामेप्सितं स्थानं न शक्यमभिरक्षितुम् ॥ २४
 इन्द्रियाणि महत्प्रेप्सुर्नियच्छेदर्थवर्मयोः ।
 इन्द्रियनियतैर्बुद्धिर्बधेतेऽतिरिक्तेननः ॥ २५
 अविधेयानि हीमानि व्यापादयितुमप्यलम् ।
 अविधेया इवादान्ता हयाः पथि हुमागथिम् ॥ २६
 अविजित्य य आत्मानममात्यान्विजिगीषते ।
 अजितान्माजितामात्यः मौज्वगः परिहीयते ॥ २७

आत्मानमेव प्रथमं देगरूपेण यो जयेत् ।
 ततोऽर्मात्यान्मित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥ २८
 बन्धेन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिणु ।
 पर्गन्ध्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥ २९
 शुद्राक्षेणेव जालेन द्रपावपिहितावुभौ ।
 कामक्रोधौ शरीरस्यां प्रजानं तौ विलुम्पतः ॥ ३०
 याम्नां हि देवाः स्वर्गातुः स्वर्गस्यापिदधुर्मुखम् ।
 विम्यतोऽनुपगगस्य कामक्रोधौ स वर्धितौ ॥ ३१
 कामं क्रोधं च लोभं च दम्भं दपं च भूमिपः ।
 नम्यग्विजेतुं यो वेद स महीमभिजायते ॥ ३२
 नतनं निग्रहे युक्त इन्द्रियाणा भवेद्वृषः ।

C. 5. 43.53
 E. 5. 129. 24
 K. 5. 123. 24

नग्नमनस

22 ^a) T1 G1.2 न्वागन्त्य; T2 G2-. M1.2 : (inf l1n)
 न्वागन्त्यं K1 अति; K2 T1 G1.4 अति; G. M1 (inf l1n)
 अनु (for अनि) K2 जायते (for पालयेत्) D1 न
 रात्रेचनिर्वायते

23 ^b) K2 D- व्यपकर्षतः — ^c) K2 च, S (except
 G2) हि (for तु) — ^d) K2 गजपिञ्जलते मही

24 ^a) D2.4.5 लोकेश्वर, D2.10 प्रभुत्वं, T1 G2.5 M
 लोकेश्वरगभिः G2 'वि', M 'तु' नून, T2 G1.2 लोकेश्वरगभिः (G2
 'महा') निरुद्धः (G1 'त')

25 ^a) K2 महा; D2 2 परि; Ca. d नष्ट (as in text)
 — ^b) K (except K4) D2 'कामयो (for 'धर्मयो')
 — ^c) B2 D2 निर्वातः (for निरुद्धः)

26 = (var) 5 34 55 — ^a) G2 M2.4 (inf l1n
 as in text) : Ca d नीमानि; T2 (in addition to the
 text reading) G2 युनः (for हीमानि) — ^d) K4 B1-2
 D2 D1.2 S पथिपु मार्गयि

27 = (var) 5 34 54 — K2 om 27-37 — ^a)
 D2 : अविनिर्जित्य चामा — D1 om. (hapl.) 27-28^d
 — ^c) K2 : Dn1 D2 D. 2 10 अनिग्रान्वाविनामाय (D2
 'निग्र'), D2.4 : अनिग्रान्वाविनामाय — ^d) K1 m (as in
 text) : नूयते (for 'हीयते')

28 = 5 34 55 — K2 D1 om. 28 (cf. v.l. 27)
 — ^b) K2 'कालेन, B Dn D2 : 10 द्वेष'; D2 द्वेष'; D2
 दण', Ca. d. 5 देगरूपेण (as in text) — ^d) T2 G2 नगेय
 (for न मोघं) D2 विजिगीषति

29 = 5 34 56 K2 om. 29 (cf. v.l. 27) — ^a)
 K1 D2 T1 G1.2.4 विजितान्मा — ^c) Dn1 D2 D1.2-10

वीगन्, M1 (inf l1n) : दातम् (for वीरम्) — ^d) K2
 B2.4 : Dn1 D2 D1.2 : 10 अन्यर्थे (for अत्यन्त)

30 = (var) 5 34 63 K2 om. 30 (cf. v.l. 27)
 — ^b) B2 मन्त्रौ (for मन्त्रौ) G1.5 इव (for अपि-)
 D2 दह (for दमौ) — ^d) — K2 प्रजानेतौ, D2 (by
 transp) तौ प्रजानं

31 K2 om. 31 (cf. v.l. 27) — ^a) B2.5 S स्वर्गात्
 (G2 न्वागन्त्य), Ca s न्वागन्त्य (as in text) K2 याम्ना
 देवा न्वागन्त्यात् — ^b) G2 द्वारा हि (for न्वागन्त्य) K2 B
 (except B2) Dn1 D2 D1.2 T1 G2 M1.2.4 Cs पित्रुः,
 Ca d अपिदधु (as in text) — G2 om 31^{cd} — ^c)
 K4 D1 Ca. d विजितौ, M (M1 inf l1n as in text)
 विम्यतो (for विम्यतो) K1-2 अभिमवाद्राजन्, D2 अनु
 पराक्रम्य (for अनुपरागम्य) — ^d) D2 स विद्धि तौ, D2
 विवर्धितौ, T1 G1.4 सुवर्धितौ (for स व) Ca d. 5 cite
 वर्धितौ (as in text) T2 G2 'क्रोधानुवर्धितौ'

32 K. om. 32 (cf. v.l. 27) — ^b) K2 D1.2 दपं
 दनं (by transp), Dn1 दनं हयं S (mostly) दनं
 K1 B2 S (except T2 M2) नूमिप — ^c) T G2.2 : 5
 विगातुं, G2 M1 (inf l1n as in text) : विहा' (for
 विने) — ^d) D2 महान, Cs महीम् (as in text) Dn1
 अविजिषते, D1.10 अभिजिषते, G2 अपि जायते, G2 अभि-
 गति, G4 अभिरक्षयेत्, G5 अविजायते, Ca. d. 5 as in
 text

33 K2 om 33 (cf. v.l. 27) — ^b) K1.2 Dn1
 D1.2 T1 G1.2.4 नवेद्वप, K2 सुयोधन — ^c) D2 4.9
 इप्पितायं च D2 4 घर्म्यं च

34 K2 om. 34 (cf. v.l. 27) — ^c) D1

G. 5. 4343
B. 5. 129 34
K. 5. 129 34

ईप्सन्नर्थं च धर्मं च द्विपतां च पराभवम् ॥ ३३
कामाभिभूतः क्रोधाद्वा यो मिथ्या प्रतिपद्यते ।
स्वेषु चान्येषु वा तस्य न सहाया भवन्त्युत ॥ ३४
एकीभूतैर्महाप्राज्ञैः शूरैररिनिर्वहणैः ।
पाण्डवैः पृथिवीं तात भोक्ष्यसे सहितः सुखी ॥ ३५
यथा भीष्मः शांतनवो द्रोणश्चापि महारथः ।
आहतुस्तात तत्सत्यमजेयौ कृष्णपाण्डवौ ॥ ३६
प्रपद्यस्व महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
प्रसन्नो हि सुखाय स्यादुभयोरेव केशवः ॥ ३७
सुहृदामर्थकामानां यो न तिष्ठति शासने ।
प्राज्ञानां कृतविद्यानां स नरः शत्रुनन्दनः ॥ ३८
न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थौ कुतः सुखम् ।
न चापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत आधिथाः ॥ ३९
भीष्मेण हि महाप्राज्ञ पित्रा ते बाह्लिकेन च ।

दत्तोऽयः पाण्डुपुत्राणां भेदाद्भीतिरिदम् ॥ ४०
तस्य चैतत्प्रदानस्य फलमद्यानुपश्यसि ।
यद्भुङ्क्षे पृथिवीं सर्वां शूरैर्निहतकण्टकाम् ॥ ४१
प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिदम् ।
यदीच्छसि सहामात्यो भोक्तुमर्धं महीक्षिताम् ॥ ४२
अलमर्धं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवनम् ।
सुहृदां वचने तिष्ठन्यशः प्राप्स्यसि भारत ॥ ४३
श्रीमद्भिरात्मवद्भिर्हि बुद्धिमद्भिर्जितेन्द्रियैः ।
पाण्डवैर्विग्रहस्तात अंशयेन्महतः सुखात् ॥ ४४
निगृह्य सुहृदां मन्युं शाधि राज्यं यथोचितम् ।
स्वमंशं पाण्डुपुत्रेभ्यः प्रदाय भरतर्षभ ॥ ४५
अलमह्ना निकारोऽयं त्रयोदश समाः कृतः ।
शमयेनं महाप्राज्ञ कामक्रोधसमेधितम् ॥ ४६
न चैव शक्तः पार्थानां यस्त्वदर्थमभीप्सति ।

क्रोधात्मा (for °द्वा) — °) K₄ मोहात् (for मिथ्या)
— °) B₂ D₃ S वा (for च) — °) K₁ सहाया न
(by transp). D₃ 4 9 G₃ M न सहायो (D₃ 4 °या)
भवन्त्युत

35 K₅ om 35 (of v 1 27) — °) K₁ Dn₁
एकीभूते, S एकीभूतो Dn₁ D₃ D₂ 10 महाप्राज्ञ, D₃ °प्राज्ञ,
M (except M₃) °प्राज्ञ — °) S (except G₁) शत्रु
(for अरि) — °) G₄ M (except M₁) पृथिवी, and
भोक्ष्यते T₁ G₄ M₃-5 तत्र (for तात) G₄ सुख (for
सुखी)

36 K₅ om 36 (of v 1 27) — °) D₃ 4 9 तथा
(for यथा) T₁ G₄ शांतनवो भीष्मो (by transp) — °)
K₃ °वल (sup l₁ n as in text), S (except G₃) °यथा
(for °रथ) — °) T₂ G₂ 5 आहतुस्त्वा तथा सत्य — °)
D₁₀ अजरयौ

37 K₅ om 37 (of v 1 27) — °) S °ह्मान (for
°बाहु) — °) G₄ 5 प्रपद्यो, M₄ 5 °सन्ने (for °सन्नो)
— °) B₅ T₁ G₁ 3 4 अपि (for एव)

38 °) K₄ तिष्ठत, D₃ 4 9 तिष्ठसि (for तिष्ठति). — °)
K₄ स नश्येत्कुरुनन्दन

39 °) S युद्धे (G₃ नित्यो) (for नित्य) — °) = 5
122 49^d K₅ D₂ 7 चित्त (for चेतः) B₃ 5 च मन कृथा,
D₃ 4 9 मानसं कुरु (for चेत आधिथा) K₁ आधिथा,
K₂ 3 D₃ अग्नि°, K₅ D₇ आह°, S आदधा (for आधि°)

40 °) G₃ 4 च (for हि) D₃ 1 D₁₀ M₅ महाप्राज्ञ
— °) K₁ त्वपित्रा (for पित्रा ते) — °) D₁ 3 यथोचितम्
(of 42^b), G₅ M₃ 4 (inf l₁ n as in text) 5 भेदभीते

41 °) D₃ वा (for च) — °) K₅ अप्यनु, D₇ अप्यद्य
(for अद्यानु) — °) K₄ B₁-3 D₃ D₁ भुक्ते (D₃ 2 भुक्ते)
(for भुङ्क्षे) K₂ 4 5 D₁ 7 S सर्वां (for कृष्णा)

42 42^{ab} = 5 57 3^{ab}. — °) K₂ 5 अर्थ, D₂ एव
(for अर्थ) K₅ महीभृता, B₄ Dn₁ प्रदीयता (for मही
क्षिताम्) K₄ D₃ 4 7-10 भोक्तुमर्धं (K₄ D₇ °धो, D₃ 10
°धं) महीमिमा, D₁ भोक्तुमेतां वसुधरा, S भोक्तुमित्य
(G₂ 3 °मर्धं, G₅ °मर्थं) महीमिमा (G₃ °पते)

43 43^{ab} = (var) 5 57 3^{ab}. — °) D₂-3 जीवितु,
S जीवने (G₃ जीवित) (for जीवनम्) — °) K₄ D₂ G₃
तिष्ठ (for तिष्ठन्) — °) K₁ 2 3 D₇ पार्थिव (for भारत)

44 °) K₁ 4 5 D₃ D₇-9 T G (except G₃) M₄
आत्मविद्धि K₃ 4 B (except B₃) Dn₁ D₃ 3 10 G₃ तै
(for हि) — °) D₇ अशयेत महत्सु.

45 K₅ om 45 — °) D₂ किल भारत, D₁₀ T₂ G₅
M पुरुषर्षभ

46 °) K₄ D₃ 4 8 9 अलमेपा, K₅ D₇ अलमर्धं, B Dn₁
D₃ D₁ 6 10 G₃ अलमंग (B₂ अमगल), D₂ अलमन्न,
T G₁ 2 3 अलं महान्, G₃ 4 M₁ (inf l₁ n) अल महा
(for अलमह्ना) G₃ outos अल and अह्ना — °) D₃
पुन, G₃ d 3 कृत (as in text). — °) B₅ D₅ D₁₀

सूतपुत्रो दृढक्रोधो भ्राता दुःशान्तश्च ते ॥ ४७
भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे भीमसेने धनंजये ।
धृष्टद्युम्ने च संकुन्दे न स्युः सर्वाः प्रजा ध्रुवम् ॥ ४८
अमर्षवगमापन्नो मा कुर्वन्तात जीवनः ।
सर्वा हि पृथिवी स्पृष्टा त्वत्पाण्डवकृते वधम् ॥ ४९
यच्च त्वं मन्यसे मृढ भीष्मद्रोणकृपादयः ।
योत्सन्ते सर्वगज्येति नैतद्योषपद्यते ॥ ५०

समं हि राज्यं प्रीतिश्च स्थानं च विजितात्मनाम् ।
पाण्डवेष्वथ युष्मासु धर्मस्त्वभ्यधिकस्ततः ॥ ५१
राजपिण्डभयादेते यदि हास्यन्ति जीवितम् ।
न हि शक्यन्ति राजानं युधिष्ठिरमुदीक्षितुम् ॥ ५२
न लोभादर्थसंपत्तिर्नराणामिह दृश्यते ।
तदलं तात लोभेन प्रशाम्य भरतर्षभ ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

वैशंपायन उवाच ।

तनु वाक्यमनादृत्य नोऽर्थवन्मातृभाषितम् ।

पुनः प्रतस्थे संरम्भात्सकाशमकृतात्मनाम् ॥ १
ततः समाया निर्गम्य मन्त्रायामास क्रौरवः ।

C. 5. 4355
B. 5. 130. 2
K. 5. 130. 2

महाप्रज्ञ — ^d) G₃ 'ममन्वितं

47 K₅ om 47-50 — ^a) K₁ B (except B₄)
Dn₁ D₅ D₁₂ 10 चैव, D₂ त्वेय, G₅ [पु]चैय (for चैय)
D₂ पापाना (for पापाना) — ^b) Dn₁ D₂ यत् (for य)
K₁ B D₅ D₁₂ 1 2 10 T₂ G₁-4 M₅ Cn त्वमयं, Dn₁ D₂
ननयं; T₁ त्वमं (for त्वदयं) K₂ 4 B. Dn₁ D₅
D₁ 2 4 c 2-10 T₁ M₂ 5 अमीप्समि

48 K₅ om 48 (cf. v.l. 47) — ^a) K₁ 2 द्रोणे
भीष्मे (by transp) — ^d) D₅ सुन्व (for ध्रुवम्) D₂
न न स्यु नवश प्रजा

49 K₁ 5 om 49 (cf. v.l. 47) — ^b) T₁ G
(except G₂) नीनश, Ca जीवन (as in text) T₂
कुर्वन्तात निवाप्तमि — ^c) K₂ B D (except D₂ 7, Dn₂
missing) पृषा हि K₂ पृथिवी स्पृष्टा, K₃ B Dn₁ D₅
D₂-2 10 'वी कृत्वा, D₁ 2 T₂ G₂ M 'वी स्पृष्टा (for M₄ see
below also), D₂ 4 9 कृत्वा पृथिवी, T₁ G₂ 'वी नष्टा, G₁
M₄ (inf lin) 'वी दष्टा, G₂ 'वी हष्टा, G₃ 'वी नद्धा, only
K₁ as in text' — ^d) T G₁ 2 4 5 M₁ (inf lin) वधे
(for वधम्). K₂ B Dn₁ D₅ D₂ 4 c-10 मा गमस्व (D₁₀
'स्व') कृते वधं, G₂ त्वत्पाण्डवकृते कृते Cd cites त्वकृते
पाण्डवकृते

50 K₅ om 50 (cf. v.l. 47) — ^b) K₁ S 'कृपा'
(T₂ G₂-7 'कृपान्') परान् — ^c) D₂-1 9 S (except T₁
G₂ 4) योत्स्यति T₂ G₂ 5 M निजं (for सर्वं) — ^d) G₂
त्वयि (for अय)

51 ^b) K₅ B₁ 2 5 Dn₁ D₅ D₂ 2 10 हि (for च)
K₂ B Dn₁ D₅ D₂ 4 c 8-10 T₁ G₂-7 C₃ विदित्वात्मना

— ^d) G₂ 4 च (for तु) K₅ D₇ G₂ अपि (for अमि-)
B₂ 5 तथा (for तत) D₁ धर्मस्त्वदधिकस्तत

52 Before 52, G₁ 4 ins छतराष्ट्र — ^d) K₁ धर्म-
राजम् (for युधिष्ठिरम्)

53 ^a) D₂ 'प्रातिष्ठ (for 'मपत्ति) — ^d) D₂ 4 9
प्रमाद्य (for 'शाम्य)

Colophon missing in Dn₂ D₅ — Sub-parvan
K₁ 2 4 5 B Dn₁ D₅ D₂ c-3 10 T₁ G₁ 5 M₁ 2 भगवद्यान
— Adhy name K₂ G₅ M₅ गाधारीवाक्य, G₁ भगवद्वाक्य,
M₁-4 गाधारीवचन — Adhy no (figures, words or
both) D₅ 19 (= 119), D₇ T₂ G₁ M₁-2.5 130, T₁
G₁ 2 5 131, G₂ M₄ 129 — S'loka no K₅ 34,
Dn₁ 54

128

Stanzas 1-49 are missing in Dn₂ (cf. v.l. 5
126 22) The MS is mostly ignored up to the end
of the lacuna

1 ^a) K₅ G₂ तत (for पुन) — ^d) D₂ 4 9 M₂ 4 1
(inf lin as in text) अनुवात्मना, Ca as in text

2 ^a) T₂ G M₁-4 समा (M₅ 'हा') या (M₁ inf lin
as in text) K₁ 5 D₁ 7 G₂ M₂ निर्गत्य — ^d) K₂ D₂
राजा, M₁ (by corr) राजन् (for राजा) — After 2, T
G (except G₃) ins

483* दुर्योधन धार्तराष्ट्र कर्णं दुःशामनोऽग्रवीत् ।
नो चेन्न्यधास्वमे राजन्स्त्वेन कामेन पाण्डवे ।

C. 5. 4305
B. 5. 130. 2
K. 5. 130. 2

सौत्रलेन मताक्षेण राजा शकुनिना सह ॥ २
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौत्रलस्य च ।
दुःशासनचतुर्थानामिदमासीद्विचेष्टितम् ॥ ३
पुरायमस्मान्गृह्णाति क्षिप्रकारी जनार्दनः ।
सहितो धृतराष्ट्रेण राजा शांतनवेन च ॥ ४
वयमेव हृषीकेशं निगृह्णीम वलादिव ।
प्रसह्य पुरुषस्याघमिन्द्रो वैरोचनिं यथा ॥ ५
श्रुत्वा गृहीतं वार्ष्णेयं पाण्डवा हतचेतसः ।
निरुत्साहा भविष्यन्ति भग्नदंष्ट्रा इवोरगाः ॥ ६
अयं ह्येषां महाबाहुः सर्वेषां शर्म वर्म च ।
अस्मिन्गृहीते वरदे ऋषभे सर्वसात्वताम् ।
निरुद्यमा भविष्यन्ति पाण्डवाः सोमकैः सह ॥ ७
तस्माद्वयमिहैवैनं केशवं क्षिप्रकारिणम् ।
क्रोशतो धृतराष्ट्रस्य वच्चा योत्स्यामहे रिपून् ॥ ८

तेषां पापमभिप्रायं पापानां दृष्टचेतसाम् ।
इङ्गितज्ञः कविः क्षिप्रमन्वबुध्यत सात्यकिः ॥ ९
तदर्थमभिनिष्क्रम्य हार्दिक्येन सहास्थितः ।
अत्रवीकृतवर्माणं क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ १०
व्यूढानीकः सभाद्वारमुपतिष्ठस्व दंशितः ।
यावदाख्याम्यहं चैतत्कृष्णायाक्लिष्टकर्मणे ॥ ११
स ग्रविश्य सभां वीरः सिंहो गिरिगुहामिव ।
आचष्ट तमभिप्रायं केशवाय महात्मने ॥ १२
धृतराष्ट्रं ततश्चैव विदुरं चान्वभाषत ।
तेषामेतमभिप्रायमाचक्षे स्मयन्निव ॥ १३
धर्मादपेतमर्थाच्च कर्म साधुविगर्हितम् ।
मन्दाः कर्तुमिहेच्छन्ति न चावाप्यं कथंचन ॥ १४
पुरा विकुर्वते मूढाः पापात्मानः समागताः ।
धर्षिताः काममन्युभ्यां क्रोधलोभवशानुगाः ॥ १५

वद्वैच त्वा प्रदास्यन्ति पाण्डुपुत्राय भारत ।
वैकर्तन त्वा च मां च श्रीनेतान्भरतर्षभ ।
पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीष्मद्रोणौ पिता च ते । [5]
दुःशासनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभ ।
दुर्योधनो धातुराष्ट्रो निश्चस्य प्रहसन्निव ।
एकान्तमुपर्यगम्य मघ्न पुनरमघ्नयत् ।

[Lines 2-5 = (var) 5 126 22-23 — (L 7)
G2 5 निश्चस्यै (for निश्चस्य) T2 प्रहसन्निव — (L 8)
G2 5 'सत्वेह' (for 'संगम्य') — After line 8, T G2 5
repeat 2nd !]

3 ^b) K5 सौत्रलस्य महात्मनः — ^d) D2 दुरात्मनां (for
विचेष्टितम्)

4 ^a) K1 T1 G1 पुरा त्वा (K1 च) स्मान्निगृह्णाति

5 ^a) K4 5 D2 7 एनं (for एव) — ^b) K (except
K3) D3 4 7 0 M1 निगृह्णीमो K1 2 D1-4 0 वलादित',
K5 D7 'न्वित', T1 G1 4 M3-5 'दिह'

6 ^b) K1 2 5 D7 दीनं, M1.2 हतं (for हतं)

7 ^b) D3 4 0 'पा सर्वकर्मसु Ca cites शर्म (as in
text) — ^c) D3 4 0 दाशार्हं, T G1 2 4 वार्ष्णेय (for
वरदे) — ^d) K4 D1 8 4 0 10 G6 वृषभे, Ca ऋषभे
(as in text) — D1 om 7^a-9^b — ^f) K8 पाण्डवै सह
सोमका'

8 D1 om 8 (cf v1 7) — ^a) K1 2 5 D7 अथ
(for इह) S (except T1 G3 4) एक (for एन) — ^d)
K1 D5 परान् (for रिपून्)

9 Before 9, D3 T1 G1 M1 ins वैश' — D1 om.
9^{ab} (cf v1 7) K5 om (hapl) from प्राय (in 9^a)
up to 'ममि (in 10^a) — ^d) D5 अनु', M3 4 (inf lin
as in text) अव' (for अन्व')

10 K5 om तदर्थमभि- (cf v1 9) — ^a) K1 4 D3
T G1 2 M3-5 ह्यभि- (for अभि) — ^b) D5 हार्दिकेन
K1 2 5 D7 G3 4 समास्थित; D3 4 0 सहोत्थित; T G1 5 M
सह स्थित.

11 ^b) K4 D5 उपातिष्ठस्व Some S MSS दस्तिः.
— ^c) B1 3 S चैव, D5 2 चैव (for चैतत्) — ^d) K4 D5
कृष्णस्य (for कृष्णाय) B Dn1 D5 D2 0 G4 'कारिण,
K4 D8 'कर्मण'

13 ^{ab}) D3 4 0 चाम्यभाषत, S (for G3 see below)
चात्मभाषिनं (M1 2 'वितं, M3-5 'पित) Dn1 धृतराष्ट्रं च
गांगेयमाचार्यं विदुरं तथा, G3 अथापि धृतराष्ट्रं च भीष्म
चैवाभ्यभाषत — ^c) T1 G4 एषाम् — K1 2 5 D7 एतद्,
K4 D8 एवम् (for एतम्) G6 एतेषां तमभिप्राय

14 ^a) B2 4 5 Dn1 D5 D3 4 0 0 10 धर्मादप्याच कामाच
— ^b) B3 5 कर्मणा सुवि'. — ^d) T1 G1 4 5 न च वाक्य,
T2 G2 न च वाक्य, Ca d न चावाप्य (as in text) K5
D7 हि (for च) S कदा' (for कथ')

15 ^b) T1 G3 5 समागता' — ^c) D1 कर्षिता; G4
दर्षिता (for धर्षिता)

16 ^a) T2 G2 5 पुरुषस्याघ (for पुण्ड') — ^b) K4
'मेघम' (for 'चेतस') — ^c) K2 4 पादेन, D5 G3 पदेन;

इमं हि पुण्डरीकाक्षं जिघृक्षन्त्यल्पचेतसः ।
पदेनाग्निं प्रज्वलितं यथा बाला यथा जडाः ॥ १६
सात्यकेस्तद्वचः श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिवान् ।
धृतराष्ट्रं महाबाहुमन्त्रवीक्षुस्तंसदि ॥ १७
राजन्यरीतकालास्ते पुत्राः सर्वे परंतप ।
अयंशेसमशक्यं च कर्म कर्तुं समुद्यताः ॥ १८
इमं हि पुण्डरीकाक्षमभिभूय प्रसह्य च ।
निग्रहीतुं किलेच्छन्ति सहिता वासवानुजम् ॥ १९
इमं पुरुषशार्दूलमप्रवृष्यं दुरासदम् ।
आसीद्य न भविष्यन्ति पतंगा इव पावकम् ॥ २०
अयमिच्छन्ति तान्सर्वान्यतमानाञ्जनार्दनः ।
सिंहो मृगानिव क्रुद्धो गमयेद्यमसादनम् ॥ २१

न त्वयं निन्दितं कर्म कुर्यात्कृष्णः कथंचन ।
न च धर्मादपक्रामेदच्युतः पुरुषोत्तमः ॥ २२
विदुरेणैवमुक्ते तु केशवो वाक्यमन्ववीत् ।
धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सुहृदां मृषतां मियः ॥ २३
राजन्नेते यदि क्रुद्धा मां निगृहीयुरोजसा ।
एते वा मामहं वैनाननुजानीहि पार्थिव ॥ २४
एतान्हि सर्वान्संरञ्चयान्निपन्तुमहमुत्सहे ।
न त्वहं निन्दितं कर्म कुर्या पापं कथंचन ॥ २५
पाण्डवार्ये हि लुभ्यन्तः स्वार्थाद्वाहन्ति ते सुताः ।
एते चेदेवमिच्छन्ति कृतकार्यो युधिष्ठिरः ॥ २६
अथैव ह्यहमेतांश्च ये चैताननु भारत ।
निगृह्य राजन्यार्येभ्यो दद्यां किं दुष्कृतं भवेत् ॥ २७

C. 2. 4371
B. 5. 130. 23
K. 5. 130. 23

T G₁ 4 वने च, G₂ 5 वनेन (for पदेन) — ^a) G₄ M₃ (inf in) जना (for जडा)

17 Before 17, K₁ 2 T G₁ 4 M₁ ins वैदा — ^a) S तु (T G₁ 2 : च) (for तद्) — ^a) K B₅ D₂ 4 7 8 G₁ राजन् (for बाहुम्) — After 17, T G ins a passage of 16 lines given in App I (No 7)

18 ^b) B₁ 2 3 महौजम् (for पन्तप) — B₅ 15 missing from 18^a up to 49^a — ^c) = (var) 35^a K₄ B D₁ D₅ D₇ 2 10 G₄ M₂ अशक्य (K₄ अस्वयं, G₄ यशस्व) मयशस्व च (by transp) — ^a) K₅ B (B. missing) D₁ D₅ D₁ c-2 10 कर्तुं कर्म (by transp)

19 B. missing (cf. v.l. 18) — ^a) K₂ य इमं (for इमं हि) — D₃ om. 19^a-22^b — ^c) K₅ D₁ गृहीतु वे (for निग्रहीतु) — ^a) K₅ सहितं, T₁ G₁ 4 5 सहमा (for सहित्वा).

20 B. missing (cf. v.l. 18) D₅ om 20 (cf. v.l. 19) — ^b) = 36^b — ^c) M₁ विनशियति (for न भवि) — After 20, T G ins.

484* एते न शक्ता सर्वे हि साहसार्क्यमुद्यता ।
[G₂ वृत्ति (for हि), and सहिता सर्वे (for साहसार्क्यम्)]

21 B. missing (cf. v.l. 18) D₅ om. 21 (cf. v.l. 19) — ^b) K₂ 4 B₁ 2 4 D₁ D₅ D₁ 2 4 c-2 10 G₁ 5 युध्यमानान्, K₅ जितमानान्, B₂ युद्धकामान्, D₂ मनुष्याणां (for यतमानान्) — ^c) K₃ B₁ 2 4 D (except D₇, D₂ om., D₁ 2 missing) T₂ G₁ 2 नागान् (for मृगान्) K₁ धुद्रान् (for क्रुद्धो)

22 B. missing (cf. v.l. 18) D₅ om. 22^{ab} (cf.

v.l. 19) — ^a) Cf. 23^{ab} G₄ न (for न). B₂ 4 D₁ D₅ D₂ 10 पापं (for कृष्ण) T₂ G₂ 5 M (except M₂) कदा (for कय) — T₁ om. (hapl) 22^a-25^d

24 B. missing (cf. v.l. 18) T₁ om. 24 (cf. v.l. 22) — Before 24, T₂ G (except G₅) ins. श्रीमगवान् — ^b) D₁ 6 अजमा (for ओज) K₅ मा गृहीयुरयोजमा — ^c) K₂ 8 5 D₇ चैतान्, D₅ चैतान् (for वैनान्) D₂ 4 9 एतानह निगृहीया, G₃ एते मामहमेवैतान्

25 B. missing (cf. v.l. 18) T₁ om. 25 (cf. v.l. 22) — ^a) D₃ 4 9 सरयान्, G₁ 4 समरे (for मरयान्) K₅ D₇ T₂ G₂ 5 M₁ 2 4 एतान्मवान् सुयंरयान् (G₃ समारंमाद्) — ^b) D₃ 4 9 S (except G₁, T₁ om.) निहनुम् — ^c) Cf. 22^{ab}

26 B. missing (cf. v.l. 18) — ^a) D₃ 4 पाण्डवार्यं D₁ लुभ्यते, D₂ लुब्धवाश्च, T₂ G₂ 5 लुभ्यते, G₅ लुभ्यत (for लुभ्यन्त) K₄ पाण्डवार्यं विलुपत — ^b) K₃ 5 B (B. missing) D₅ D₁ c-10 G₃ M₂ 5 स्वार्थान्, K₄ D₃ 5 S अशयति, D₂ नश्यति (for हासन्ति) — After 26^c, G₃ ins

485* सामात्या सह वन्नुभि ।

अथैव कृतकृत्यस्तु

— ^a) G₃ धर्मराजो (for कृतकार्यो)
27 B. missing (cf. v.l. 18) — ^a) T G₂ 4 5 M चाहम्, G₃ राजन् (for ह्यहम्) K₅ 4 B (B. missing) D₁ D₅ D₁ c 5 एनाश्च K₅ D₇ अथैवाह समेत (D₇ ता)श्च — ^b) K₁-3 B (B. missing) D₅ D₁ c T₁ G₁ 2 5 चैतान्, D₁ चै तान्, T₂ चैतान् (for चैतान्) — After

C. 5. 4391
B. 5. 130. 28
K. 5. 130. 42

इदं तु न प्रवर्तयं निन्दितं कर्म भारत ।
संनिधौ ते महाराज क्रोधजं पापचुद्धिजम् ॥ २८
एष दुर्योधनो राजन्यथेच्छति तथास्तु तत् ।
अहं तु सर्वान्समयाननुजानामि भारत ॥ २९
एतच्छ्रुत्वा तु विदुरं धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
क्षिप्रमानय तं पापं राज्यलुब्धं सुयोधनम् ॥ ३०
सहमित्रं सहामात्यं ससौदर्यं सहानुगम् ।
शक्र्यां यदि पन्थानमवतारयितुं पुनः ॥ ३१
ततो दुर्योधनं क्षत्ता पुनः प्रावेशयत्सभाम् ।
अकामं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितम् ॥ ३२
अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च राजभिश्चाभिसंवृतम् ॥ ३३

नृशंस पापभूयिष्ठ क्षुद्रकर्मसहायवान् ।
पापैः सहायैः संहत्य पापं कर्म चिकीर्षसि ॥ ३४
अशक्यमयशस्यं च सद्भिश्चापि विगर्हितम् ।
यथा त्वादृशको मूढो व्यवसेत्कुलपांसनः ॥ ३५
त्वमिमं पुण्डरीकाक्षमप्रधृष्यं दुरासदम् ।
पापैः सहायैः संहत्य निग्रहीतुं किलेच्छसि ॥ ३६
यो न शक्यो बलात्कर्तुं देवैरपि सवासवैः ।
तं त्वं प्रार्थयसे मन्द बालश्चन्द्रमसं यथा ॥ ३७
देवैर्मनुष्यैर्गन्धर्वैरसुरैरुग्रैश्च यः ।
न सोढुं समरे शक्यस्तं न बुध्यसि केशवम् ॥ ३८
दुर्ग्रहः पाणिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शशी ।
दुर्धरा पृथिवी मूर्धा दुर्ग्रहः केशवो बलात् ॥ ३९

27^{ab}, T G ins .

486* निगूढ राज्ये राजानं स्थापयिष्यामि पाण्डवम् ।
एष मे निश्चयो राजन्यथेपोऽस्य विनिश्चयः ।
नर्दन्तु सहिता शङ्खा पणवानकनिस्वनैः ।
अनायासेन पार्थानां वर्तता च शिव महत् ।
— B₅ om 27^{cd}. — °) K₁ 2 5 D₇ सर्वान्, D₈ 4 9 T₂ G₂
राज्य (for राजन्) — °) T G चेत्, M यत् (for किं)
D₈ 4 8 9 दुष्कर, T G (except G₂) सुकृतं (T₂ दुष्कृत also
as in text)

28 B₅ missing (cf v l 18). — °) K₅ प्रवृत्तं यत्,
D₂ प्रवर्तत (for प्रवर्तय) S इदं तु निन्दितं कर्म न प्रवर्तत
भारत — °) S पापचेतसां (G₄ वचन मम)

29 B₅ missing (cf v l 18). — °) G₂ M₈-s राजा
(for राजन्) — °) D₈ 4 9 च (for तु) K₁ 2 सर्व-
(for सर्वान्) K₈ 4 B (B₅ missing) D (except D₇,
D₁₂ missing) तनयान्, M₄ 5 समयात् (M₄ inf lin
समयान् as in text) — °) D₈ ननु, D₉ उत (for अनु-)
B (B₅ missing) D₁₁ D₈ D₈ 4 6, 8-10 ते नृप (for
भारत).

31 B₅ missing (cf v l 18) — °) K₁ 2 D₇
ससौदर्यं D₇ सहानुज

32 B₅ missing (cf v l 18) — °) K₅ D₇ मन्त्रिभि
सार्धं, B₁ 2 4 सह कर्णेन (for भ्रातृभि. सार्धं)

33 B₅ missing (cf v l 18) — °) K₅ B (B₅
missing) D₈ 4 7 8 T₂ G₂ 8 M₄ चापि सवृत; D₁₁ सह
संवृत, D₁₀ (m as in text) परिवारित (for चाभिसं)

34 B₅ missing (cf v l 18) — °) B₁ 8 D₈
भूयिष्ठ K₈ नृशंसः पापभूयिष्ठ, T G (except G₁)

नृशंसमापद्भूयिष्ठ (G₄ °ष्ट), M₄ 5 नृशंसं पापभूयिष्ठ. — °)
K₈ °कर्ण, T₂ G₂ °सहानुज — °) = 36° D₇ G₅ संगत्य;
T G₁ 2 4 सामात्यै, G₈ M सामात्य (for संहत्य) — °)
K₁ D₈ 2 D₁₀ T₂ G₂ 4 M₅ पापकर्म

35 B₅ missing (cf v l 18) — °) = (var) 18°
K₄ अस्वर्ग्यम् (for अशक्यम्) — °) K₄ यथैव त्वादृशो
मूढो, G₄ यथा त्वमीदृशो मूढो Ca citos त्वादृशक — °)
K₁ 2 कुलपामन, T G (except G₂) कर्म गर्हित; Ca
as in text

36 B₅ missing (cf v l 18) — °) M₄ तम् (for
स्वम्) K₄ सुरेश चैव वै कृष्ण — °) = 20° — °) = 34°
G₅ संगत्य (for संहत्य) — °) D₈ D₇ किम्, D₈ 4 यथा
(for किल)

37 B₅ missing (cf v l 18) — °) K₂ (sup lin.
acc m) वदो कर्तुं, K₅ D₈ 4 7 9 T₁ G₁ 4 बलाद्धर्तु — °)
G₄ सहामरै (for सवामवै) — °) D₁₁ D₈ G₈ 4 M₄ तत्
(for त). K₂ T₂ G₂ 5 मूढ (for मन्द)

38 B₅ missing (cf v l 18) — °) G₂ M₁-4
उरगैरसुरै. (by transp). G₄ 5 स् (for य) M₅ उरगैर-
सुरैश्चरै.

39 B₅ missing (cf v l 18) — °) K₈ अग्राह्य,
K₄ B (B₅ missing) D (except D₇, D₁₂ missing)
G₁ 4 दुर्ग्राह्य (for दुर्ग्रह) K₄ मुष्टि (for पाणि) — °)
D₂ 10 दुर्ग्राह्य (for दुःस्पर्श) K₁ शिखी (for शशी)
— °) K₈ 4 B (B₅ missing) D (except D₇, D₁₂
missing) T₂ G₁ 2 4 दुर्ग्राह्य (for दुर्ग्रह) G₅ बली
(for बलात्)

40 B₅ missing (cf. v l. 18). — °) D₁₀ तदानीं

इत्युक्ते घृतराष्ट्रेण क्षत्तापि विदुरोऽब्रवीत् ।
 दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रमर्मणम् ॥ ४०
 सौमद्वारे वानरेन्द्रो द्विविदो नाम नामतः ।
 गिलावर्षेण महता छादयामास केशवम् ॥ ४१
 ग्रहीतुकामो विक्रम्य नर्वयत्नेन माधवम् ।
 ग्रहीतुं नागकच्छत्रं तं त्वं प्रार्थयसे वलात् ॥ ४२
 निर्मोचने पद्महस्ताः पाण्डर्वद्वा महामुराः ।
 ग्रहीतुं नागकच्छत्रं तं त्वं प्रार्थयसे वलात् ॥ ४३
 प्रागज्योतिषगतं शौरिं नरकः सह दानवैः ।
 ग्रहीतुं नागकच्छत्रं तं त्वं प्रार्थयसे वलात् ॥ ४४

अनेन हि हता बाल्ये पूतना शिशुना तथा ।
 गोवर्धनो धारितश्च गवार्थे भरतर्पणम् ॥ ४५
 अरिष्टो घेनुकश्चैव चाणूरश्च महाबलः ।
 अश्वराजश्च निहतः कंसश्चारिष्टमाचरन् ॥ ४६
 जरासंधश्च वक्रश्च शिशुपालश्च वीर्यवान् ।
 बाणश्च निहतः संख्ये राजानश्च निपृदिताः ॥ ४७
 वरुणो निर्जितो राजा पावकश्चामितौजसा ।
 पारिजातं च हरता जितः साक्षाच्छचीपतिः ॥ ४८
 एकाण्वे शयानेन हतौ तौ मधुकैटभौ ।
 जन्मान्तरमुपागम्य हयग्रीवस्तथा हतः ॥ ४९

C. 5, 44
B. 5, 130.
K. 5, 130.

(for क्षत्तापि) $T_1 G_1$ ऽ वै, $T_2 G_2$ ऽ च (for [अपि]
— °) = 5 123 18°, 126 28°

41 B₃ missing (cf. v1 18) Before 41, K
(except K₃) D1.2.17-20 T₂ ins विदुर उ° (resp
विदुर°), which in K₁ D1.3.18.0 is followed by

487* दुर्योधन नियोधेद वचन मम प्राप्तम् ।
— ^a K₁ वने प्रेक्ष्य, K₂ वने पेट्रो, T: G: ३ M दानवेट्रो
(for वानरेट्रो) — ^b D₁ द्विविधो, M विविधो K:
वानर', D₁₀ वीर्यवान् (for नामत्)

42 B. missing (cf v1 18) — G₂ om 42^{bc}.
 — ^b G. स यत्नेन महायत्न — 42^{cd} = 44^{cd} (cf 43^{cd})
 — ^c Ks B: Dn1 Ds2 D₃ 4 6 S (except G₂, G₂ om)
 चैन (for तन्न) — ^d = 43^d, 44^d Dn1 Ms तत् (for त)

43 B (B missing) om. 43 (cf v1 18), Ks
D1.2 G2: s om 43-44 Dn1 transp 43 and 44
— ^a) T1 G1 पदमहत्त्व T2 निर्माचैव पदमहत्त्वे — ^b)
K1.2 वद्ध, K2 D7: s T2 G1.4 M1 वद्धा, K3 Dn1 Ds Da.4
c 2.10 वद्ध, M3 वद्धा (for पद्धा) — ^c) Dn1 Dc: s T2
नाशकघ्नं, T1 G1.4 नाशकक्षत्र — ^d) = 42^d, 44^d Ds G4
वत् (for त)

44 B. missing (cf v l 18) K. D1.2 & G2 s
om 44. — 44rd=42rd (cf 43rd) — After 44,
D2 ins

488* अनेक्युगवर्षायुर्निहत्य नरक मृधे ।

नीत्या कन्यामहम्नाणि टपयमे यथाविधि ।

(a stanza absorbed by many of the earlier printed ed., such as the Bombay edition, Kumbhakonam, Chitrashala etc !)

45 B₅ missing (cf v l. 18) — ^a) K. हिसिता,
D_{2-4,9} S (except G₃) निहता (for हि हता) S वाव

(G₃ तत्र) (for वाल्ये) — ³) K₈ & B (B₅ missing)
Dn₁ D₃ D₁₋₃ ८० शकुनी (B₃ D₈ & ० 'निस्' तथा;
K₅ शकलीकृता, D₁₀ वाल्यातिनी, G₃ दिशुवातिनी, G₄
निस्त्रना तदा (for दिशुना तथा) — ^०) S 'नो धृतश्चैव
— M₄ om (hapl.) 45^d-46^a — ^d) S (M₄ om)
गवामर्थे नराधिप (T G_{1.2} & 'न भारत)

46 B₅ missing (cf v.l. 18) M₄ om. 46^a
(cf. v.l. 45), K₅ om 46^b-47^a — ^b) D₈ S महात्मना
— ^a) D₂ केशी (for कम्) K₁₋₈ D₇ 8 10 T₂ G₂
अनिष्टम् (for अरिष्टम्)

47 B₅ missing (cf v.l 18) K₅ om 47^a (cf v.l 46) — ^a) K₁ D₅ D₁₀ वक्रु°, K₂ s B (B₅ missing) D_{n1} D₁ s : ० : १ T₁ G₂ M₁ वक्त्र° (for वक्र°) D₁ जरायंधो वक्त्रैव, G₅ M₁ (inf lin) °संधो दत्तवक्र — ^b) S भारत (for वीर्यवान्) — ^c) K₁ अनेन (for वाणश्च) Ca cites वाण (as in text) — ^d) A few MSS निसृजिता

48 B. missing (cf v1 18) — ^a) K (except K₈) B1.3 D2-4 8 9 G2 राजन् (for राजा) — ^b) G₈ पावकोमिततेजसा — ^c) K₈ *जातश्च हरितो, D₈ D₁₀ *जातश्च (D₁₀ *जातस्य) हरणे

49 B_s missing (cf v1 18) — ^a) K₈ D₁ : १ च
 दायता, K₄ : ॥ शि दायने, B (B_s missing) Dn₁ D₆ : १० च
 स्वपता (for दायनेन) D_s एकार्णवेपु पत(D_{s2} 'ति)ता
 Ca cites स्वपता — ^b) K₄ s B (B_s missing) D
 (except D₆, Dn₂ missing) निहृत्तौ, T₂ G₂ : १ जितौ तौ
 (for हृत्तौ तौ) — After 49^{ab}, D_s ins

489* जन्मान्तरमुपागम्य हतवान्वालिन तथा ।

अन्ये च आतरस्तस्य कुम्भकर्णादयो मृधे ।

त्रिभीषण तु मस्थाप्य सीतां चादाय मैथिलीम् ।

B. 5. 130 51
K. 5. 130 65

अयं कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
यद्यदिच्छेदयं शौरिस्तत्तत्कुर्यादयत्नतः ॥ ५०
तं न बुध्यसि गोविन्दं घोरविक्रममच्युतम् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

१२९

वैशंपायन उवाच ।

विदुरेणैवमुक्ते तु केशवः शत्रुपूगहा ।
दुर्योधनं धार्तराष्ट्रमभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ १
एकोऽहमिति यन्मोहान्मन्यसे मां सुयोधन ।
परिभूय च दुर्बुद्धे ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि ॥ २
इहैव पाण्डवाः सर्वे तथैवान्धकवृष्णयः ।

पालयामास विधिपद्मं निरतकण्ठकम् ।

50 B: Dn: rosumo! — " D: स्वय (for अयं)
— " K: अतद्वि (for अयत्नतः)

51 " K: युध्यसे तेन गो"; K: & D: युध्यसे तं न गो"
— " K: B Dn Ds Ds 4 8 8-10 अनिदित (for
अनिर्जितम्)

52 " K: 2 प्रयधयन्; T: त्रिलोकेन्द्र; G: अमृष्ट्यं
(for प्रधर्पयन्) K: महात्मान — After 52, D: 10
(in marg) ins

490* ततोऽनादित्य वास्यानि दुःशासनपुरोगमा ।
नियन्तुमनयो दुष्टा कृष्ण मया सुयोधनम् ।
यवन्धु पाशजालेन देवमायाविमोहिता ।
प्राक्रोशन्त च राजान प्रतिमुच्य भविष्या ।
कथमासीद्विदमिति तदनुतमिवाभवत् ।
इत्यधिकं प्रचिप्युक्ते हृष्ट तद्वर्ग्यद्र प्रतीयते ।

Colophon missing in D: — Sub-parvan K B
Dn Ds Ds 6-8 10 T: G: 2 & 5 M: 1-4 भगवद्गीता — Adhy
name T: G: 2 & M: दुर्योधनभर्त्सनं, G: सुयोधनदुर्मन्त्रित
— Adhy no (figures, words or both) Ds 20
(= 120), D: T: G: M: 1-3 & 131, T: G: 2 & 132, G:
M: 130 — S'loka no K: 49, Dn 51

129

1 " K: B: & Dn Ds: Ds: 2 & 6 8 M: 2 & 4 उक्त (for
उक्ते) — " K: 2 & D: T: G: (except G:) परवीरहा,
Dn: 1 शत्रुपूगहा, Ds 4 8 शत्रुसूदन, Ms-8) प(Ms व)

आशीविषमिव क्रुद्धं तेजोगाशिमनिर्जितम् ॥ ५१
प्रधर्पयन्महाबाहुं कृष्णमष्टिष्टकारिणम् ।
पतंगोऽग्निमिवासाद्य सामात्यो न भविष्यसि ॥ ५२

इहादित्याश्च रुद्राश्च वसवश्च महर्षिभिः ॥ ३
एवमुक्त्वा जहामोक्षं केशवः परवीरहा ।
तस्य संस्मयतः शौरिर्विद्युद्गूपा महान्मनः ।
अद्भुष्टमात्रास्त्रिदशा मुमुक्षुः पावकाचिपः ॥ ४
तस्य ब्रह्मा ललाटस्थो रुद्रो वक्षसि चाभवत् ।
लोकपाला भुजेष्वासन्नग्निगत्सादजायत ॥ ५

रूपगहा, Ca ns in text — " K: भारत (for वीर्यवान्)
— After 1, Ds ins

491* यदा यदा पश्यामि वानरपञ्च

धनुर्धर पाण्डवमप्यम रणे ।

गदाग्रहन् भ्रमतं वृकोदरं

तदा तदा दास्यमि सर्वमेदिनीम् ॥

2 Before 2, T: G: ins श्रीभगवान् — " D: 1 & G:
M (M: inf in ns in text) अयम् (for अहम्) — " K:
4 B (except B:) Dn Ds Ds 4 8 8 10 सु (for च)

3 " K: D: तथा च; D: इहैव, D: 10 तथेह (for तथैव)
— " K: Dn Ds 8 10 T: G: & M: सहर्षिभिः, Ds 4 8
महर्षय

4 Before 4, K: 2 Ds ins चैतं उ — " K: 2
च; K: 2 चै; K: B: Ds: D: 10 स्त (for न) — " D: 4 8
महायत्ना, Ds शरीरजा, M: महाचिप (for महात्मान)
— After 4th, Ds 4 8 8 8 ins

492* युगपच्च विनिष्येतु सहिता सर्वदेवता ।

[T: G: 2 & Ms-8 सह सर्वा म (G: च, Ms 4 न; Ms: सु)
देवता, T: G: सह सर्वथा देवता, G: साक्षात्सर्वथा देवता, M: 2
सहसा सवदेवता (for the posterior half)]

— " K: रूपा (for मात्रा) K: पुरपा (for त्रिदशा)

5 " K: 4 B Dn Ds Ds अयम् (for तस्य) — " G:
चक्षुषि (for वक्षसि) Ds 8 भारत (for चाभवत्).
— " Ds भुजे आसन् — " Ds 4 8 आत्मादग्निरजायत
— After 5, D: 4 8 8 8 ins

493* उग्रायुधधरा सर्वे दिव्येन वपुषान्विता ।

6 " Dn: T: वसवो (for साध्याश्च). — " 1 1

आदित्याश्चैव साध्याश्च वसवोऽथाश्विनावपि ।
 मरुतश्च सहेन्द्रेण विश्वेदेवास्तथैव च ।
 वभूवुश्चैव रूपाणि यक्षगन्धर्वरक्षसाम् ॥ ६
 प्रादुरास्तां तथा दोम्यां संरुर्षणधनंजयौ ।
 दक्षिणेऽथार्जुनो धन्वी हली रामश्च सव्यतः ॥ ७
 भीमो युधिष्ठिरश्चैव माद्रीपुत्रौ च पृष्ठतः ।
 अन्धका वृष्णयश्चैव प्रद्युम्नप्रमुखान्ततः ॥ ८
 अग्रे वभूवुः कृष्णस्य समुद्यतमहायुधाः ।
 गह्वचक्रगदाशक्तिगार्ङ्गलाङ्गलनन्दकाः ॥ ९
 अदृश्यन्तोद्यतान्येव सर्वप्रहरणानि च ।

नानाबाहुषु कृष्णस्य दीप्यमानानि सर्वशः ॥ १०
 नेत्राभ्यां नस्ततश्चैव श्रोत्राभ्यां च समन्ततः ।
 प्रादुरासन्महारौद्राः सधूमाः पावकाचिपः ।
 रोमकूपेषु च तथा सूर्यस्यैव मरीचयः ॥ ११
 तं दृष्ट्वा घोरमात्मानं केगवस्य महात्मनः ।
 न्यमीलयन्त नेत्राणि राजानस्त्वस्तचेतसः ॥ १२
 ऋते द्रोणं च भीष्मं च विदुरं च महामतिम् ।
 संजयं च महाभागमृषीश्चैव तपोधानान् ।
 प्रादात्तेषां स भगवान्दिव्यं चक्षुर्जनार्दनः ॥ १३
 तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं माधवस्य सभातले ।

C. 5. 4433
 E. 5. 131. 16
 K. 5. 131. 28

32^d Ks च, D10 अष्ट (for अष्ट) Dn1 सर्वाद्यान्धि
 नापि, T2 साध्याश्च वसवोऽश्विना — °) B1 D2 T2 G2 Ms
 सहेन्द्रेण (for स) — °) D10 विश्वेदेवगगानवा — °)
 B1 : 4 Dn D2 : 9 T2 G1 : 2 षक (for ष) T
 G1 : 2 यक्षाश्च (for रूपाणि) G2 वभूवुर्दानवाश्चैव — G3
 om (hapl) 6^f-8^a — °) K (except K1) D1 : 9
 देव (for यक्ष) T G1 : 4 गधर्वोरगरक्षया

7 G2 om 7 (cf v1 6) — °) Ks प्रादुरामन् Ks
 D2 : 4 T G1 : 2 Ms : 2 ततो, D1 महा (for तथा) — °)
 K1 : 2 D1 : 7 दक्षिणे चा, D2 : 4 S (G3 om) दक्षिणेना
 — °) K. D1 वामत, D1 मृदु, T1 G3 मयं (for मय्य)
 8 G2 om 8^a (cf v1 6) — °) K (except K1)
 D1 : 7 T G1 : 2 तथा (K2 sup lin 8^a m as in
 text), D2 न्यिना (for तत)

9 °) K (except K1) आरिः, D2 : 9 अगे, G4
 मृदु (for अगे) D1 : S (for G4 see above) अचिप्य
 नूनं हृगस्य — K. om (hapl) 9^b-10^a — °) Ds
 'वरा' (for 'महा') — °) B2 transp दाक्षि and
 गार्ङ्ग

10 Ks om 10^{ab} (cf v1 9) — °) S दृश्यते (for
 कृगस्य)

11 °) K1 चैव नमश्च, D2 : 9 S (except M2)
 नामिराभ्या च (Ms- नामितश्च) (for नमस्तश्च) Ca cites
 नमन — °) D1 सर्वेषु, G2 : 4 च तदा (for च तथा)
 — After 11, Ds ins

494* महस्त्रचरण श्रीमान्नातयाहु महस्त्रक ।
 तल्पानि नागलोऽश्च गुफाधो ददशे तदा ।
 चन्द्रसूर्या तथा नेत्रे ग्रहा वै सर्वत स्थिता ।
 उर्ध्वलोकाश्च सर्वेऽपि कुक्षौ तस्य व्यवस्थिता ।
 मरित सागराश्चैव श्वेदमस्य महामन ।

[5]

[467]

अभ्यानि पर्वता सर्व वृक्षा रोमाणि तस्य हि ।

निमेषण रान्यहनि जिह्वाया शारदा तथा ।

12 °) Dn1 S ते दृष्ट्वा S परमात्मान — °) Ks D1
 लसचेतम, T1 G1 हततेजम, G2 सस्तेजम, G4 : 5 हतचेतस

13 °) Ks transp द्रोण and भीष्म — °) T G
 (except G2) सजय धृतराष्ट्र च — °) Ks तपोन्वितान्,
 B1 : 4 'रतान् (for 'धनान्) Ds S कर्पीन्नाश्च समागतान्
 — °) D1 : 9 T2 G2 च (for स) — After 13, Ds ins
 a passage given in App I (No 8) — T G M1 : 2
 ins after 13 (G2 : repeating the lines after 496*)
 Dn Ds : 2 : 9 Ms-5 ins after 496*

495* तत्राद्भुतमभूद्राजन्ततराष्ट्र स्वचक्षुषी ।

लब्धवान्वासुदेवस्य विश्वरूपदिदक्षया ।

लब्धचक्षुषमामीन धृतराष्ट्र नराधिपा ।

विस्मिता ऋषिभिः साधं तदृष्टुमंशुसूदनम् ।

[(L 1) T1 G1 : 4 आश्चर्यम् (for अद्भुतम्) Dn Ds : 4 : 9
 महागज (for अभूद्राजन्) Dn Ds T2 'राष्ट्रश्च, Ds : 9
 'गदस्तु, T2 G2 : 5 Ms- 'राष्ट्रस्य (for 'गष्ट्र स्व) — (L 2)
 Dn1 Ds : 4 : 9 वासुदेवाच्च — (L 3) Ds : 4 : 9 द्वाशन (for
 आमीन) Ds : 4 : 9 Gs जना' (for नरा') — After
 line 4, T2 G2 repeat 14^{ab}]

14 T1 G1 : 4 : 5 om 14^{ab} — °) K1 : 5 Dn1 Ds2
 D1 : 6-8 G2 M1 : 4 (inf lin) त (for तद्) — °) T2 G2
 केदावस्य (for माध') — °) T2 G1 : 2 पुण्ड्रि B2
 वभूव ह Ks Ds2 D1 T2 G1 : 2 : 4 ह (for च) G2 पुण्य
 दृष्टिश्च ग्राह्युता — After 14, Dn Ds : 4 : 9 S ins

496* त्वमेव पुण्डरीकाक्ष सर्वस्य जगत प्रभु ।

तस्मान्मे यादवश्रेष्ठ प्रसाद कर्तुमर्हसि ।

भगवन्मम नेत्राणामन्तर्धानं वृणे पुन ।

अनन्त दृष्टवानसि नान्य द्रष्टुमिहोत्सहे ।

C. 5. 4-37
P. 5. 131. 11
K. 5. 131. 25

देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवर्षं पपात च ॥ १४
चचाल च मही कृत्स्ना सागरश्चापि क्षुभे ।
विस्मयं परमं जग्मुः पार्थिवा भरतर्षभ ॥ १५
ततः स पुरुषव्याघ्रः संजहार वपुः स्वकम् ।
तां दिव्यामद्भुतां चित्रामृद्धिमत्तामरिंदमः ॥ १६
ततः सात्यकिमादाय पाणौ हार्दिक्यमेव च ।
ऋषिभिस्तैरनुज्ञातो निर्ययौ मधुसूदनः ॥ १७
ऋषयोऽन्तर्हिता जग्मुस्ततस्ते नारदादयः ।
तस्मिन्कोलाहले वृत्ते तदद्भुतमभूत्तदा ॥ १८
तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य कौरवाः सह राजभिः ।
अनुजग्मुर्नरव्याघ्रं देवा इव शतक्रतुम् ॥ १९
अचिन्तयन्मेयात्मा सर्वं तद्राजमण्डलम् ।
निश्चक्राम ततः शौरिः सधूम इव पावकः ॥ २०

वैशपायन उवाच ।

ततोऽप्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्र जनार्दन । [5]

अदृश्यमाने नेत्रे द्वे भवेता कुरुनन्दन ।

[(L 1) Dn Ds 4 8 0 हित (for प्रभु) — (L 2) Dn Ds 4 8 च (for मे) T1 G1 4 सर्वलोकेश्वर प्रभो (for the posterior half) — (L 3) T1 G1 4 नेत्राभ्या — (L 4) Dn द्रष्टुमिच्छामि (for दृष्टवानसि), obviously one of Nilakantha's own emendations! — (L 5) T1 G1 4 8 जनेश्वर, Gs जनापि (for जनार्दन.)]

Thereafter, Gs 8 repeat and Dn Ds 4 8 0 Ms-s ins 495*

15 ^a) Ds 4 8 सर्वा (for कृत्स्ना) — ^b) S (except Gs) चैव (for चापि) K D1 8 सागराश्चापि क्षुभुः — ^c) Ds 4 0 प्राप्ता (for जग्मुः) — After 15, T1 ins

497* दुर्योधनोऽथ दृष्टुं द्वि कर्णाद्यर्जुनैः सह ।

माधवस्य वपुर्दृष्ट्वा यभूव त्रस्तचेतन ।

16 ^b) Ds2 स्वय (for स्वकम्) S यजहार पुन (M2 8 वपुः) स्व (G1 4 त्व)य — ^c) T2 G2 transp दिव्याम् and चित्राम्, and read 'युक्ताम् (for 'मत्ताम्) Ks D2-4 8 0 G1 अरिंदम — After 16, T2 ins

498* सर्वलोकेश्वर शौरिं सर्वदेवाभिवन्दित ।

17 ^b) S (except M3-) विदुरम् (for हार्दिक्यम्) — ^c) Ds 4 0 G1 चाप्यनु', T G1-8 8 M त्वभ्यनु' (for तैरनु') — ^d) Ks D1 निर्गतो मधु', T2 G2 प्रतस्थे यदुनदन

18 ^d) B2 4 Dn Ds Ds 8 10 T2 G2 तदद्भुतमिवाभवत्

ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
हेमजालविचित्रेण लघुना मेघनादिना ॥ २१
सूपस्करेण शुभ्रेण वैयाघ्रेण वरूथिना ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन प्रत्यदृश्यत दारुकः ॥ २२
तथैव रथमास्थाय कृतवर्मा महारथः ।
वृष्णीनां संमतो वीरो हार्दिक्यः प्रत्यदृश्यत ॥ २३
उपस्थितरथं शौरिं प्रयास्यन्तमरिंदमम् ।
धृतराष्ट्रो महाराजः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ २४
यावद्भलं मे पुत्रेषु पश्यसेतज्जनार्दन ।
प्रत्यक्षं ते न ते किञ्चित्परोक्षं शत्रुकर्षण ॥ २५
कुरूणां शममिच्छन्तं यतमानं च केशव ।
विदित्वैतामवस्थां मे नातिशङ्कितुमर्हसि ॥ २६
न मे पापोऽस्त्यभिप्रायः पाण्डवान्प्रति केशव ।

(= 1 1 77, 201 9 4 52 15, 53, 29, etc)

19 ^a) Ds 0 'व्याघ्र, M 'व्याघ्राः20 ^d) T G वि' (for स')21 T1 om 21^{ab} — ^{ab}) = 34^{ab} (of 71 5 92 11)

22 D1 om 22^{ab} — ^a) K1 2 Dn1 Ds सूपस्करेण, Ks Ds-4 0 सोपस्करेण, D1 अवस्करेण, T1 ततो रथेन, T2 G2 M स्वस्करेण, Ca as in text Gs तत' सोपस्करेणैव — ^c) Ks 4 B D (except D1 7) द्वौ (B2 तै)द्वय' — ^d) T2 सारथिघ्नतदारुक' (in addition to the text reading l)

23 ^a) Gs सगतो (for 'मतो) Ds 4 0 देवो (for वीरो) — ^d) Bs 4 Dn Ds D1 0 8 10 सम' (for प्रत्य').

24 ^a) K1 महाबाहुः, Ks 8 8 Dn1 D1 8-10 Gs M 'राज, Gs 'तेजा

25 ^b) K1-4 Bs D2 0 8 Gs पश्यसे तत् (Ks 4 त्व); Bs Dn1 'तस्ते, D1 पश्य मे तत्, T1 G1 4 8 'स्वेतत्; T2 'सि त्व, M2 8 'स्वेत — Dn2 om 25^{cd} and repeats 22^{cd} in its stead — ^c) Ds 4 0 चैव (for ते न) G1 4 8 मे (for the second ते) Ds 4 0 नोक्त (for किञ्चित्) — ^d) Ds 4 0 दुरक्त. B1 8 4 D1 8 शत्रुकर्षण, Ds 4 0 मधुसूदन, S शत्रुसूदन

^a) Ks विदिता ताम्, Gs विद्वि स्येताम् (for विदित्वैताम्) — ^d) B D (except D1 7) नाभि' (for नाति') — After 26, Ds ins

499* निगुणैरपि गोविन्द पुत्रैर्यत्कृतं मम ।

त्रैलोक्यनाथ पादौ ते यदयत्तात्रमस्कृतौ ।

27 ^a) Ds2 Ds 4 0 [S]स्तु, Gs हि (for सस्ति)

ज्ञातमेव हि ते वाक्यं यन्मयोक्तः सुयोधनः ॥ २७
 जानन्ति कुर्वः सर्वे राजानश्चैव पार्थिवाः ।
 गमे प्रयतमानं मां सर्वयत्नेन माधव ॥ २८
 ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
 द्रोणं पितामहं भीष्मं क्षत्तारं बाह्लिकं कृपम् ॥ २९
 प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वृत्तं कुरुसंसदि ।
 यथा चाग्निष्टवन्मन्दो रोपादमकृदुत्थितः ॥ ३०
 वदत्यनीशमात्मानं धृतराष्ट्रो महीपतिः ।

आपृच्छे भवतः सर्वान्गमिष्यामि युधिष्ठिरम् ॥ ३१
 आमन्त्र्य प्रस्थितं शौरिं रथस्थं पुरुषर्षभम् ।
 अनुजग्मुर्महेष्वासाः प्रवीरा भरतर्षभाः ॥ ३२
 भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता धृतराष्ट्रोऽथ बाह्लिकः ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च युयुत्सुश्च महारथः ॥ ३३
 ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
 कुरूणां पश्यतां प्रायात्पृथां द्रष्टुं पितृष्वसाम् ॥ ३४

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि षडोत्रविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

१३०

वैशंपायन उवाच ।

प्रविश्याथ गृहं तस्याश्चरणावभिवाद्य च ।
 आचख्यौ तत्समासेन यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ १

वासुदेव उवाच ।

उक्तं बहुविधं वाक्यं ग्रहणीयं सहेतुकम् ।
 ऋषिभिश्च मया चैव न चासौ तद्गृहीतवान् ॥ २

C. 5. 4450
B. 5. 132. 2
K. 5. 132. 2

— Ds om 27^{ad} — °) K₂ & B (except B₂) Dn₁ D₁₀
 हित (for हि ते) S कार्यं (for वाक्यं) — °) K₁ &
 यथा प्रोक्तः (for यन्मयोक्तः) D₁ यन्मयोक्त 'धने
 28 °) K₁ & सर्वे (for गमे) — After 28, D₁ ins
 an addl colophon (विश्वरूपदर्शन)

29 Before 29, all MSS except K₂ ins वैशं ङ°
 (resp वैशं) — °) Ds T₁ G₁ & M (except M₁)
 'बाहु, Cn 'बाहु (as in text) — °) K (except K₂)
 Dn D₁ T₂ G₂ M₁ जनार्दन (for जनेश्वरम्) — °) G₃
 द्रोण भीष्म महाबाहु — °) D₂ & २ विदुर (for क्षत्तार)
 K₂ D₁ २ & २ G₃ नृप (for कृपम्)

30 °) K₁ ना°, K₂ Dn₁ Ds₁ T₂ G₂ M (M₁ inf lin
 as in text) चा°, K₂ D₁ च° (for चा°) — °) B
 (except B₂) Dn Ds रोपादय मसुथित

31 °) T₁ G₂—, M₁ (inf lin) & & (inf lin as in
 text) अनिदाम् (for अनीशम्) — °) K₂ D₁ पार्थिवान्
 (for भवतः) — °) D₂ & समे° (for गमि°)

32 °) K₄ B₃ D₁₀ पुरुषर्षभ, D₁ पुरुषोत्तम — °)
 K₁—3 D₁ & T₁ G (except G₂) भरतर्षभ, M₁ (inf lin)
 पुरुषर्षभा

33 °) T₂ G₂ द्रोण कृपोय क्षत्ता च — °) G₁ & च
 (for [अ]य) — °) K₂ Ds₂ D₈ महारथाः.

34 34^{ab} = 21^{ab} (cf १ 1 5 92 11) — °) G₃
 कृष्णो (for ततो) — °) B Dn Ds D₂ & 10 द्रष्टु (for
 प्रायात्) — °) D₁ कुर्वी (for पृथा) K₁ & D₁ पादौ
 द्रष्टु पितृष्वसु, B Dn Ds D₂ & 10 स्वसार स्व(B स)पितृष्वसौ

Colophon missing in Ds, Ks om it — Sub-
 parcan K₁ & B Dn Ds D₂ 6-8 10 T₁ G₁ & M
 भगवद्गीता — Adhy name K₁—4 Dn D₁ & T G₁ & 5
 M विश्वरूपद(G° पप्रद)र्शन (K₁ & D₁ 'न) — Adhy
 no (figures, words or both) D₂ 21 (=121),
 D₁ T₂ G₁ M₁—3 & 132, T₁ G₁ & 133, G₃ 130,
 M₁ 131 — S'lo/a no Dn 41, Ds 54

130

1 K₄ om 1 — °) D₁₀ कुत्वा (for तस्या) — °)
 = 5 129 30^b

2 °) D₁ & उक्त तद्गृहा चैव — D₁ om 2^{ab} — °)
 K₂ T₁ G₁ & 5 स्पृहणीय M सहेतुमत् (M₁ inf lin
 as in text) K₄ हित चैव यथार्यवत्, D₂ हित वचनमर्थवत्
 — °) B₁ & 4 Dn Ds D₈ 10 ऋषिभिश्चैव च मया, D₂
 'अथ महाभाग'

3 °) Cf 5 126 31^a T G मन्ये (T₂ G₂ दृष्ट)

C. 5. 4401
B. 5. 152. 3
K. 5. 122. 3

कालपक्रमिदं सर्वं दुर्योधनवेशानुगम् ।
आपृच्छे भवतीं शीघ्रं प्रयास्ये पाण्डवान्प्रति ॥ ३
किं वाच्याः पाण्डवेयास्ते भवत्या वचनान्मया ।
तद्ब्रूहि त्वं महाप्राज्ञे शुश्रूषे वचनं तव ॥ ४
कुन्त्युवाच ।
ब्रूयाः केशव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ५
श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
अनुवाकहता बुद्धिर्धर्ममेवैकमीक्षते ॥ ६
अज्ञावेक्षस्व धर्मं त्वं यथा सृष्टः स्वयंभुवा ।
उरस्तः क्षत्रियः सृष्टो ब्राह्मवीर्योपजीविता ।
कूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ॥ ७
शृणु चात्रोपमामेकां या वृद्धेभ्यः श्रुता मया ।
मुचुकुन्दस्य राजर्षेरददात्पृथिवीमिमाम् ।

(for सर्वं) — ^b) K₄ 5 B D T₂ G₁ 2 सुयोधन*.
— After 3^{ab}, D₈ 4 8 9 S₁ ns

500* सर्वं क्षत्रं क्षणेनैव दद्यते पार्थिवहिना ।

[D₈ 4 8 9 पकेन तु, M₂ 4 सर्वक्षय (for सर्व क्षय) M₄
(inf lin) रणे देवि (for क्षणेनैव)]

— ^c) T G₂ 8 आपृच्छय

4 ^a) K₁ 2 5 D₁ पाण्डवान्प्रति — ^c) B (except B₅)
Dn₂ D₆ 'प्रजे; D₈ D₂-4 9 10 'भागे (for 'प्राज्ञे)

6 ^a) K₅ धर्मो (for राजन्) — ^c) K₅ अनवाक-
गृहिता, B₃ अर्थवाक्यहता, D₁ अनुवाकहता Ca 8 cito
अनुवाक — ^d) D₁ एषते, D₁ M₄ ईक्षसे K₄ M₈ 4
(inf lin) 5 धर्मं वै कथमीक्षसे

7 ^a) T₁ G₁ 4 5 'वेक्ष स्वक धर्म — ^b) K₁ 2 वृत्त,
K₅ B₂ D₁ 6 7 M 'सृष्ट, G₂ दृष्ट, G₄ सृष्टि (for सृष्ट)
— ^c) B₄ D₈ m ब्राह्म्या, D₈ 4 उरस्, D₆ उरसा, S दुष्कर*,
Ca उरस्त (as in text) K₄ क्षत्रिया सृष्टा, D₈ क्षत्रियः
सृष्टो Dn₂ D₆ 8 ब्राह्म्यां क्षत्रिया सृष्टा — ^d) = 29^d.
K₂ 3 T₂ G₂ 'जीवित', K₄ B₈ Dn₂ D₂ 8 9 G₁ 4 'जीविन',
D₈ 'जीविका, T₁ G₅ 'जीविन' — ^e) = 5 133 11^{cd}

8 ^a) K₈ 4 B D (except D₁ 8) G₈ M₅ अदत्त, G₄
अदधात् — K₈ 5 D₂ om (hapl) 8^f-9^e — ^c) K₄
B Dn D₈ D₁ 8 9 G₈ तत् (for तां)

9 K₈ 5 D₂ om 9^{ab} (cf v 1 8), K₄ om 9^e-11^d.
— ^d) D₈ 4 9 विस्मय (for विस्मितः) B₃ संवभूव ह (for
सम*),

पुरा वैश्रवणः प्रीतो न चासौ तां गृहीतवान् ॥ ८
बाहुवीर्यार्जितं राज्यमश्रीयामिति कामये ।
ततो वैश्रवणः प्रीतो विस्मितः समपद्यत ॥ ९
मुचुकुन्दस्ततो राजा सोऽन्वशासद्वसुंधराम् ।
बाहुवीर्यार्जितां सम्यक् सत्रधर्ममनुव्रतः ॥ १०
यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राजा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भारत विन्दति ॥ ११
राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते ।
स चेद्धर्मं चरति नरकायैव गच्छति ॥ १२
दण्डनीतिः स्वधर्मेण चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ।
प्रयुक्ता स्वामिना सम्यगधर्मेभ्यश्च यच्छति ॥ १३
दण्डनीत्यां यदा राजा सम्यक्कात्स्न्येन वर्तते ।
तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥ १४
कालो वा कारणं राजो राजा वा कालकारणम् ।

10 K₄ om 10 (cf v 1 9) — ^b) D₂ ततोऽन्वशासद्-
सुधां — ^c) K₂ B₈ D₈ D₁ 9 G₂ 4 'वीर्यार्जितं; M
(except M₂) 'वीर्यार्जितां — ^d) K (K₄ om) B
(except B₃) D₈ 4 9 'ष्टि (for 'व्रत*).

11 K₄ om 11 (cf v 1 9) — ^c) D₁₀ तुर्यां (for
चतुर्थं) K (K₄ om) B₃ 5 D₁-4 7 9 पुण्य* (for धर्म*)
— ^d) S माधव (for भारत) K (K₄ om) D₁-4 7 9
राजा भागसुपा (K₈ 'मवा) श्रुते, Dn D₈ D₆ 8 10 राजा विदेत
(D₁₀ विदति) भारत

12 ^a) T₂ G₈ वै (for चेद्) — ^d) D₈ 5 T₁ G₂
कल्पते (for गच्छति)

13 B₄ D₁ om (hapl) 13, G₄ om. 13^{ab} — ^a)
K₁-3 T₁ G₅ च, D₆ सु* (for स्व*) Cn cites धर्मेभ्य
(which is not found in any MS!) — ^b) K₅ D₁
चतुर्वर्णान्, M₄ 5 चातुर्वर्ण्यान् — ^c) T₁ G₁ 4 5 अयुक्त
स्वामिन (for प्रयुक्ता स्वामिना) D₂ सद्य (for सम्यक्)
— ^d) K₄ नियच्छति, B₂ प्रय*, Dn₂ D₆ च न* (for
च य*) K₁ धर्मेभ्यश्च प्रयच्छति, K₅ धर्मेभ्य स्वयम्*,
D₈ 4 8 9 धर्मेभ्यश्च निय*, D₁ 10 S अधर्मे (D₁₀ 'मि)भ्यो
(M₁ inf lin 'च्छां) निय*

14 ^a) B₈ D₁ 3 4 9 S (except T₁ G₅) 'नीत्या — ^b)
G₈ कार्ये नु (for कात्स्न्येन) D₈ 4 9 सम्यक्काय प्रवर्तते
— ^d) K₁ 4 5 Dn D₈ 9 G₈ 4 M₂ 8 5 कालश्रेष्ठ (K₅ 'ष्ट)
T₁ G₁ प्रजायते

17 ^a) B Dn₁ D₈ D₁-4 6-10 T₂ G₁ 2 करणात्,

इति ते संगयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ १५
 राजा कृतयुगमष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
 युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ १६
 कृतस्य कारणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते ।
 त्रेतायाः कारणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते ।
 प्रवर्तनाद्द्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ॥ १७
 तत्रो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः ।
 राजदोषेण हि जगत्स्पृश्यते जगतः स च ॥ १८
 राजधर्मानवेक्ष्य पितृपैतामहोचितान् ।
 नैतद्राजर्षिपुत्रं हि यत्र त्वं व्यातुमिच्छसि ॥ १९
 न हि वैकुण्ठसंसृष्ट आनृगंसे व्यवस्थितः ।

प्रजापालनसंभृतं किञ्चिन्प्राप फलं नृपः ॥ २०
 न हेतामाशिषं पाण्डुर्न चाहं न पितामहः ।
 प्रयुक्तवन्तः पूर्वं ते यया चरसि मेधवा ॥ २१
 यज्ञो दानं तपः शौर्यं प्रजासंतानमेव च ।
 माहात्म्यं बलभोजश्च नित्यमाशंसितं मया ॥ २२
 नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं ददुर्मानुपदेवताः ।
 दीर्घमायुर्धनं पुत्रान्सम्यगागधिताः शुभाः ॥ २३
 पुत्रेष्वग्नामते नित्यं पितरो देवतानि च ।
 दानमध्ययनं यज्ञं प्रजानां परिपालनम् ॥ २४
 एतद्वर्ममधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायथाः ।
 ते स्ववैद्याः कुले जाता अष्टय्या तात पीडिताः ॥ २५

C. 5. 4425
 E. 5. 122. 27
 K. 5. 122. 27

M2.1 (inf. lin. as in text) : कर्णं (for कारणात्)
 — K. om (hapl) 17^{ed} — ^a) B Dn D1-1 c 10 T
 G1.2 : करणात्, G1 कारणं (for कारणात्) — ^a) D2-1 :
 कृतमश्नुते, T2 G (except G2) नाक न (G1.2 स) मश्नुते
 — ^a) G वतमानद्वापरस्य — ¹) D2.1 : 'भोज, Ca
 'भागम् (as in text) — After 17, N (except K2)
 ins.

501* कृते प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ।

18 After 18^a, T2 ins

502* कालं भवति कारणम् ।

अनित्यराजा वसति

— ^a) T1 G1 : c M1 च (for हि) — ^a) B2 सचराचर,
 T1 G (except G2) जगत्स्य स, Ca s as in text

19 ^a) K2 D1 राजधर्मेन, G2 प्रजाधर्मान् — ^b) K2
 D1 'चित्'

20 K2 om 20^a-25^b — ^a) Some S MSS वैकुण्ठ-
 K1.2 M1.1 (inf. lin) स्पृष्ट, M1 : 'स्पृष्ट (for 'स्पृष्ट)
 — ^b) K2 : B Dn Ds D2 : c 10 G1 : आनृगंस्य — ^a)
 D- S रात्र्य, Ca प्रजा' (as in text) — ^a) K1 : B2
 कश्चिन् (for किञ्चिन्) K2 : D2 : c 10 प्राप्त, D- T2 G1 M2
 पापः, G2 ग्राप (for प्राप) K1 : D2 : c 10 T G1.1 नृप
 (for नृप) B1.2 : Dn Ds D2 : 10 फलं किञ्चित् (Dn 'चन,
 D2 'चित्) लभ्य (B2 विद्य)ते, B. D2 फल किञ्चन लब्धवान्
 Ca cites लभ्यते, Cn न लब्धवान्

21 K2 om. 21 (cf v.l. 20) — ^a) D2 : c 10 (for
 हि) — ^b) D2 : T2 G2 : M (except M2) नाहं न च पि
 — ^a) D1 नोक्तवत् स्य (for प्रयुक्तवन्तः) K1.2 पूर्वं ते,
 D2 पूर्वज (for पूर्वं ते) — ^a) D1.2 G2 : M यया (for
 यया) D1 ययाचरसि मे.

22 K. om 22 (cf v.l. 20) — ^a) G2 प्रजा (for
 यज्ञो) D1 यया (for तप) K1.2 D2 M2-2 शौच (for
 शौर्य) — ^b) K2.1 B Dn D2 : c 10 T1 प्रजा, D1 T2 G2
 प्रजा (for प्रजा) — ^a) B. आयु' (for भोज) — ^a)
 K1 D2 T1 G2 आगामिन B2 समा (for मया)

23 K2 om 23 (cf v.l. 20) — ^a) D2.1 :
 स्वधातिथ्य, T1 स्वधातृत्, T2 G (except G2) स्वधातृत्
 — ^b) K2 B1.2 : D2 : T2 G2 Cn द्यु, Ca अदु (for
 ददु) S मे पितृ' (for मानुष) Ca s cite मानुषा
 — ^a) K2 सुरा, D2.1 : शुता, D1 सदा, S मया (for
 शुभा)

24 K. om 24 (cf v.l. 20) — ^a) D1 : G2.2 M
 आगमते, G2 आगामितो — ^b) T2 G2 : पितरो देवता अपि
 — ^a) K2 : B Dn Ds D2 : c 10 यज्ञ, T2 G2 कर्म (for
 यज्ञ)

25 K2 om 25^a (cf v.l. 20) — ^a) K1 G2 पुत्र
 (for पुत्रत्) K1 : B. D1 T G1 : 2 : पुत्रद्वयं (B2 'मं)-
 मधर्म्यं वा - Ca cites धर्म्यं अधर्म्यं वा, Cs as in text
 — ^b) T2 अनेनैव, G2 : अन्यैर्देव, Cs जन्मनैव (as in
 text) G2 अभ्यजायत, Ca d s as in text — ^a) K2 :
 तत्र, K4 D2-2 10 ते स्य, B1.2 T2 G2 तेषु (T2 ये तु also),
 B1 : D2 : Cn ते तु, Ds D2 तेषु (sic), D2 स्वस्या,
 T1 G1 येन, G1 M2 : 2 : (inf. lin) ये सः, G2 M1 (inf
 lin) : ये स्य, G2 M1.1 ये स्य, Cd ते स्य (as in text)
 K2 D1 S विद्या (T1 G1 M2 : 2 : चा), G2 d s वैद्या
 (as in text) — ^a) K2 Dn Ds T1 G2 कावृत्त्या, Ca s
 अवृत्त्या (as in text) K2 नाति (for तात)

26 ^a) K1-2 : D1.2 M1.2 : (inf. lin) यं तु,
 K1 B1.2 : Dn Ds D2 : c 10 यत्र, T1 यत्तं (for यत्तु)

C. 5. 4480
B. 5. 122. 28
K. 5. 132. 28

यत्तु दानपतिं शूरं क्षुधिताः पृथिवीचराः ।
प्राप्य तृप्ताः प्रतिष्ठन्ते धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥ २६
दानेनान्यं बलेनान्यं तथा स्मृतयापरम् ।
सर्वतः प्रतिगृहीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥ २७
ब्राह्मणः प्रचरेद्भैक्षं क्षत्रियः परिपालयेत् ।
वैश्यो धनार्जनं कुर्याच्छूद्रः परिचरेच्च तान् ॥ २८
भैक्षं विप्रतिपिद्धं ते कृपिर्नैवोपपद्यते ।

क्षत्रियोऽसि क्षतात्राता बाहुवीर्योपजीविता ॥ २९
पित्र्यमंशं महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धर ।
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनाथ नयेन च ॥ ३०
इतो दुःखतरं किं नु यदहं हीनवान्धवा ।
परपिण्डमुदीक्षामि त्वां सत्त्वामित्रनन्दन ॥ ३१
युध्यस्व राजधर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ।
मा गमः क्षीणपुण्यस्त्वं सानुजः पापिकां गतिम् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि विंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

कुन्त्युवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

विदुरायाश्च संवादं पुत्रस्य च परंतप ॥ १

अत्र श्रेयश्च भूयश्च यथा सा वक्तुमर्हति ।

— °) Ks 4 B (except Bs) Dn D2-4 0 0 तुष्टा; Gs
विन्ता (for तृप्ता) Ks Bs 5 D1-4 7 प्रतिष्ठति, G4
प्रतीक्षते — °) Ds 4.9 लो (for को) K1 5 Ds D1.7
G3 M2 8 5 अपि (for अमि-) Ds 4 9 तव; Gs स्मृत.
(for तत)

27 °) Ks अल, Bs अन्यत् (for अन्य) Ks Bs D7
धनेन (for बलेन) Ks अल, Bs अन्यत् (for the second
अन्य) — °) Ds Gs यथा (for तथा) — °) G4 सर्वत्र च
प्रगृ — °) Bs Gs 4 एव (for इह)

28 °) Some N MSS भैक्ष्य — °) D1 3 4 8 0
प्रति (for परि) — °) Ks D1.7 Gs M (except M2)
°चरेत तान्, Gs °चरेतया

29 °) Some N MSS भैक्ष्य K1.3 5 D1 7 सु; Ks
T1 G1 4 तु, K4 T2 G2 8 5 M हि (for वि-) — Ds om
29°-30° — °) Bs [S]पि, G4 5 हि (for सति) Ks
क्षतात्रासि, Dn2 Ds D1-4 0 10 Gs 4 M क्षतत्राता Ca cites
क्षतात् — °) = 7° K1 T2 °जीवित, Ks °जीविते, Ds
°जीविका, D10 °जीविक, T1 G1 4 °जीवक

30 Ds om 30 (cf v1 29) — °) Ks 4 B D
(except D1.7, Ds om) T2 G (except G4) transp
दानेन and भेदेन — °) D1 अपि (for अथ) Ks 4
B1.2 4 Dn Ds Ds 4 6-10 Gs वा (for च)

31 K1 om 31° — °) K2 8 इद, Ks D7 अतो
(for इतो) K2 3 Bs 5 D2-4 9 किं ते, Ks किंचित् (for
किं नु) — °) Ds यदर्थ (for यदह) K2-4 B (except

B4) Dn D2-4.0 0 दीनयाधवा, T2 G2 4 हि स(G4 न)-
बाधवा — °) Ks 4 B Dn Ds Ds 4 6 9 10 उदीक्षे वै, Ds
°क्ष्येव (for °क्षामि) — °) D2 स्वदते (for त्वा सूत्वा)
Ks B1.3 5 Dn1 Ds D7 10 T G1 2 4 [अ]मित्रनन्दनं, D1
[अ]मित्रमर्दनं K1 2 त्वां शोचामि वन गतं

32 °) M1 3 4 राजधर्मेण — °) Bs 5 (corrupt)
सा निमज्जय, Ca as in text — °) K1.3 5 D1 T2
G2 3 4 सानुग (for °ज) G1.3 4 M1 2 पापिनां (for °कां)

Colophon missing in Ds — Sub-parvan K B
Dn Ds Ds 6-8 10 T1 Gs M भगवद्गीता — Adhy
name T1 G1 4 कुन्तीवाक्य, G2 5 पृथामदेशकयन —
Adhy no (figures, words or both) Ds 22 (=122)
D1 T2 G4 M1-3 5 133, T1 G1 2 5 134, Gs 131, M2
132 — S'loka no Ks 59, Dn2 34, Ds 36

131

✎ Ks om adhy 131-134. The MS is mostly
ignored here

1 1° = 5 35, 5°b, 95 11°b, 104 7°b. — °) K4
B D (except D1 7) विदुराया, M1 (inf lin) विदुराया
(for विदुरायाः) K1 2 पर वाटं (for च सं)

2 °) K1 2 तत्तत्, Ks 4 B D Cs तत्, M1 (inf lin)
2.8.4 (inf lin as in text) 5 अत (for अत्र). — °) K4 B2 4 5 D (for Ds2 see below) Cs यथावत् (for

यशस्विनी मन्धुमती कुले जाता विभावरी ॥ २
 क्षत्रधर्मरता धन्या विदुरा दीर्घदर्शिनी ।
 विश्रुता राजसंसत्सु श्रुतवाक्या बहुश्रुता ॥ ३
 विदुरा नाम वै सत्या जगहं पुत्रमौरसम् ।
 निर्जितं सिन्धुराजेन शयानं दीनचेतसम् ।
 अनन्दनमधर्मज्ञं द्विपतां हर्षवर्धनम् ॥ ४
 न मया त्वं न पित्रासि जातः काम्यागतो ह्यसि ।
 निर्मन्युरुपशास्त्रीयः पुरुषः कृतिसाधनः ॥ ५

यावज्जीवं निराशोऽसि कल्याणाय धुरं वह ।
 मात्मानमवमन्यस्व मेनमल्पेन वीभरः ।
 मनः कृत्वा सुकल्याणं मा भैस्त्वं प्रतिसंस्तभ ॥ ६
 उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेषैवं पराजितः ।
 अमित्रान्नन्दयन्तर्वाभिर्मानो बन्धुशोकदः ॥ ७
 सुपूरा वै कुनदिका सुपूरो मृषिकाञ्जलिः ।
 सुसंतोषः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥ ८
 अप्यरेरारुजन्दं ग्रामाश्चैव निधनं व्रज ।

C. 5. 4503
B. 5. 133. 10
H. 5. 133. 10

यथा सा) Ks 4 B1 5 Dn2 D2-4 6-8 10 Cs अहंमि
 Ds2 यथा वक्तुमिहाहंति — °) K1.2 D1 मन (for यथा)
 B1 पुण्यवती (for मन्धु) — °) K1 B1 Dn Ds 8 10 M1
 विभावरी, B1 मनस्विनी, D1 विभावरी, Cn विभावरी
 (as in text)

3 °) Ks B (except B1) Dn Ds D2 6 8 10 दाता,
 S नित्य (for धन्या) — °) B D (except D1.7) Ca
 विदुरा, M1 (inf lin) विदुरा (for विदुरा) — °) Dn1
 Ds विदुरा (for विश्रुता)

4 °) B D (except D1) G1 4 विदुरा, M1 (inf.
 lin) विदुरा B (except B1) Dn Ds Ds 8 10 G1
 राजन्या, D1 वै साध्वी, T1 G1 सा राजन्, T2 G2 5
 साध्वी सा, G2 M सा साध्वी (for वै सत्या) — Before
 4th, B (except B1) D (except Ds 7) ins विदुलो-
 (D1 'रो)वाच — °) K1-2 अनदन तमायात, K1 B1
 'न चामित्राणा, B1 3-5 Dn2 Ds1 D2.4 9 T1 G1 अनदन
 मया (Ds1 'मा) जात, Dn1 अनदन समाजात, Ds2 अभिनदन
 समायात; D1 अनदन समादात, D2 अनदन मम जात;
 Ds 8 10 अनदन समाजात, D1 आनिनिन्द तमायात; T2 G2
 अनदनमद्वैवज्ञ, Ms 4 (inf lin as in text) 5 अनदनम
 मर्षाज्ञ (Ms 'णा) (for अनन्दनमधर्मज्ञ) Ca n cite
 अनदन Ca cites अजात, Cs अजाता, Cd अनन्दन and
 अजात — °) Ks 4 B Dn2 Ds D1-4 6-10 हर्षवर्धन

5 Before 5, B1 ins विदुलोवाच, T G (except G1)
 ins विदुरा — °) K1 [अ]पि, B (except B1) Dn Ds
 Ds 8 10 च (for [अ]पि) — °) Ks Ds को (for क)
 K1 D1 S अपि (for अमि) — °) K1 उपशामी च,
 K2 Ds उपशामीव, Ks 4 B Dn Ds D2-4 6 9 10 चाप्य
 मन्धेय, T G1 2 5 M उपशामीय, Gs 4 च निरुम्हाह,
 Cs उपशामीय (as in text) Ca cites अमन्धेय Text
 (according to D1 7 and Cs) probably corrupt
 Read उपशामी य? — °) B1 5 Ds 4 7 8 T Gs M

*मायक, G1 *साधन, Ca d s as in text

6 °) B1 T2 G1 2 5 हि (for स्ति) — °) D1
 कल्याणीं त्वं, T1 G1 कल्याण त्व (कल्याणाय) M2 8 4 (inf.
 lin) 5 कल्याणमधुर वह (M2 'ह; M3 'ह) Ca d cite
 6th as in text — °) K1 Ds 4 9 न (for सा) B1 2 5
 D1 S (except M1) om सा K1 अवमन्येत, D1 'मन्यैव,
 D2 'मन्यैव, D3 4 9 'मन्यै स्व, T1 G1.3.5 M4 'मन्यैव;
 T2 G2 M1-3 5 'मन्यैव, G1 'मन्यैव (for 'मन्यस्व) — °)
 B1.2 4 Ds D1 G1 4 M1 2 4 Ca मैवन्, D1 8 4 8 9 मैवन्,
 D2 मेघम्, T2 G2 Ms 5 एवम् (for मैनम्) Cd cites एन.
 K1 नावमन्येत वा पर, Gs 5 मैव कल्पेत वीभर Ca d s
 cite वीभर — T2 om. 6th-7th — °) T1 G1 4 5 मतिं;
 G2 M मत (for मन) B1 नमस्कृत्य (for मन कृत्वा) K1
 T1 G1 4 तु (for सु) T1 G1 4 5 कल्याणीं — °) K1-8
 D1 5 Cap प्रतिवन्तर, K1 'स्कृत, B Dn Ds1 Ds 4 6 9 10
 G1 Ca s 'हर (G1 'युग also), Ds2 D1 'भव, D2 G1 M
 'स्व

7 T2 om 7 (cf v1 6). — 7th = 11th — °) T1
 G1 4 हर्षयन् (for नन्दयन्) — °) Ds D10 निर्मम,
 S (T2 om) निर्मद (Gs 'मज, G1 'मित), Ca d
 निर्मान (as in text) D1 निर्मानो विदुलस्तथा

8 = (var) Pañcatantra (ed Kielhorn and
 Buhler) 1 25 — °) Some MSS. सूयका, सुयका, and
 सुयिका — °) K1.2 4 B1 2 5 D1-4 7-9 सुयन्तुष्ट Ks B
 (except B1) Ds Gs-5 M1 कापुरुष — °) Gs स्वल्प;
 M1 2 अल्प (for स्वल्प) B2 4 5 Dn Ds 8 10 एव (for
 अपि)

9 °) K1 B (except B1) D1 Ca अहेर, Cd अरेर
 (as in text) Ds m अययय, Gs उर्यजन्, Ca d आरुजन्
 (as in text) K1 Dn1 Ds दृष्टा, Ca d दृष्टा (as in
 text) — °) Ks प्रति, Gs 4 व्रजे, Ca d व्रज (as in
 text) — °) Ds जीवितोपि, T G जीवितेन K1 B1.5

C 5. 4503
B. 5. 133. 10
K. 5. 133. 10

अपि वा संशयं प्राप्य जीवितेऽपि पराक्रम ॥ ९
अप्यरेः श्येनवच्छिद्रं पश्येस्त्वं विपरिक्रमन् ।
विनदन्नाथ वा तूष्णीं व्योम्नि वापरिशङ्कितः ॥ १०
त्वमेवं प्रेतवृच्छेपे कस्माद्वज्रहतो यथा ।
उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेषैवं पराजितः ॥ ११
मास्तं गमस्त्वं कृपणो विश्रूयस्व स्वकर्मणा ।
मा मध्ये मा जघन्ये त्वं माधो भूतिष्ठ चोर्जितः ॥ १२
अलातं तिन्दुकसेव मुहूर्तमपि विज्वल ।
मा तुपागिरिवानर्चिः काकरह्वा जिजीविषुः ।

मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न तु धूमायितं चिरम् ॥ १३
मा ह स कस्यचिद्देहे जनी राज्ञः खरीमृदुः ।
कृत्वा मानुष्यकं कर्म सुत्वाजिं यावदुत्तमम् ।
धर्मस्थानृष्यमामोति न चात्मानं विगर्हते ॥ १४
अलब्ध्वा यदि वा लब्ध्वा नानुशोचन्ति पण्डिताः ।
आनन्तर्यं चारभते न प्राणानां धनायते ॥ १५
उद्भावयस्व वीर्यं वा तां वा गच्छ ध्रुवां गतिम् ।
धर्मं पुत्राग्रतः कृत्वा किंनिमित्तं हि जीवसि ॥ १६
इष्टापूर्तं हि ते ह्रीव कीर्तिश्च सकला हता ।

Ds1 Ds 4 9 Cn पराक्रमेः, B1 2 Dn2 D2 T2 M4 'क्रमः', B8
Dn1 Ds2 D1 10 'क्रमे', D8 'क्रमे'

10 ^a) Dn1 Gs M (except M1) अरे, Cn 8 अरे
(as in text) — ^b) K2 'अमन्', D1 'क्रम', T G1 2 5 M4
(inf l'n) 'क्रमात्', G8 'क्रमा', G4 'क्रम', G5 'क्रमन्'
(as in text) Ca d oite परिक्रमन् — ^c) Ks 4 B
(except B8) Dn Ds 7 10 विवदन्, S (except Gs 4)
विनिदन्, Cs विनदन् (as in text) D2 विवदित्वा, Ds 4 9
विव(Ds 'न')दस्व (for विनदन्वा) T G मा (Gs मा)
(for the second वा) Gs क्रदन्, Ca d s तूष्णीं (as in
text) — ^d) Ks 4 B Ds D2-3 9 8 10 T2 G1 2 5 M2
इव, Ca d वा (as in text)

11 Gs om 11-28, Gs om (hapl) 11-12
— 11^{cd}=7^{ab} — ^e) Ds त्व (for हे) K (Ks om)
D1 9 मा विपीद (for कापुरुष) D2 उत्तिष्ठ मा विपीदस्व
— ^d) K1-3 D2 2 9 युज्य (Ks D2 'ध्य') तात स्वकर्मणा,
K4 B Dn Ds Ds-3 10 मा स्वाप्सी शत्रुनिर्जित (D1 च
पराजित) — Ds 4 repeat 11^{cd} as in Ds above (with
only युज्य for युज्य), while Ds repeats it as in text

12 Gs 5 om 12 (cf v1 11) — ^b) D1 पुष्यस्व त्व,
T2 G2 शुश्रूषस्व, Ca d विश्रूयस्व (as in text). — ^d)
K1 2 मार्वा (for माधो) B1 4 D10 Cn गर्जित, Dn1 Ds
वोर्जित, D1 चोर्जित (for चोर्जित) Ca d np oite
उर्जित (as in text) D1 मा वा भूयिष्ठमूर्जित, T1 मा
भूयिष्ठगर्जित, T2 G2 मा वा भूयिष्ठशोचित, G1 4 M
मा वा भूयिष्ठशो जि(Gs 'शोभि')त — After 12, K4
repeats 12^{ab}.

13 Gs om 13 (cf v1 11) — ^a) K4 Ds 8
अलातस्, Dn1 Ds 4 9 अलात, Ca d न अलात (as in text).
— ^b) K1 8 D2 7 T2 G2 4 5 M Cd विज्वल (as in
text), K2 D1 चोज्वल, K4 T1 G1 संज्वल, the rest

हि ज्वल — D4 om from 13^e up to 'स्थानृष्य (in 14^e)
— ^d) K4 कालाकान्जी (? 'हृत्'), Dn Ds 10 Ca धूमायस्व;
Ds Cnp काकरहो, D1 काकजंघा, Ds 9 काकवन्मा, D1
काकवस्व, Cap काकरक, Cd s np np काकरह्वा (as in
text) S (Gs om.) धूमा(Gs मान्मा)येत नरश्चिर
Ca d s np oite जिजीविषु (as in text) — ^f) Ks B
(except B8) Dn Ds2 Ds-3 10 T1 Gs च (for तु)
Gs M धूमायित

14 Gs om 14 (cf. v1. 11), Ds om. 14 up to
'स्थानृष्य (cf v1. 13) — ^b) K4 जना, B Dn2 D2 9 T
G1 2 4 Cn जनि, Ca d s जनि (as in text). K4 Bs
D2 8 9 Cn खरो मृदुः, Ca d s np as in text — Ds om.
14^e-14^f — ^d) Ks D2 8 सुत्वाजि (see K1 2 below),
S (Gs om) सु(T2 G2 इ)ष्टात्मा (for सुत्वाजि) T G
(Gs om.) उत्तर (for उत्तमम्). K1 2 Ca d s श्रि(K1 छि)-
त्वाजिं यावदुत्तम — ^f) Ds 4 नात्मान च (for न चात्मान).
K1-3 विगर्हति, K4 Bs 5 Ds 4 'येत्, D2 विगृह्यते, Ds 8
विगर्हये.

15 Gs om 15 (of v1 11) — ^a) S (except G1,
Gs om) लब्ध्वा वा (M2 न लब्ध्वा) यदि चालब्ध्वा.
— ^b) = G1th 2 11^d (Vulg) Gs न तु (for नानु).
Bs 4 5 Dn D1 9 7 10 शोचति पण्डितः. — ^c) K1 2 Ds2
T1 G1 4 5 M चा(M2 त्वा)रभते, B1 चालभते; D1 च लभते
(for चारभते) D1 कातर्यमतरे कि तत् — ^d) K4 Ds2
D1 8 4 7 9 प्रा(Ds2 D1 न प्रा)णाना नि(Ds 4 9 न)धनायते,
S (Gs om) न प्राणपरिरक्षण, Cs as in text. Ca oites
धनायते, Cd न धनायते

16 Gs om 16 (cf v1 11) — ^a) Ca d तद्भावयस्व.
— ^b) Ks Ds 4 9 नो वा गच्छ, D2 तात गच्छ, D1 गच्छ
ता वा Cs oites ता गच्छ — ^d) = 17^d

17 Gs om 17 (cf v1 11). — ^a) Ds 4 9 S (Gs

विच्छिन्नं भोगमूलं ते किंनिमित्तं हि जीवसि ॥ १७
 शत्रुनिर्मज्जता ग्राह्यो जह्यायां प्रपतिष्यता ।
 विपरिच्छिन्नमूलोऽपि न विपीदेत्कथंचन ।
 उद्यम्य धुरमुत्कर्षेदाजानेयकृतं स्मरन् ॥ १८
 कुरु सत्त्वं च मानं च विद्धि पौरुषमात्मनः ।
 उद्भावेय कुलं मयं त्वत्कृते स्वयमेव हि ॥ १९
 यस्य वृत्तं न जल्पन्ति मानवा महद्भुतम् ।
 राशिवर्धनमात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ २०
 दाने तपसि शौर्ये च यस्य न प्रथितं यशः ।
 विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः ॥ २१
 श्रुतेन तपसा चापि श्रिया वा विक्रमेण वा ।
 जनान्योऽभिभवत्यन्यान्कर्मणा हि स वै पुमान् ॥ २२

न त्वेव जाल्मीं कापालीं वृत्तिमेषितुमर्हसि ।
 नृशंखामयशस्यां च दुःखां कापुरुषोचिताम् ॥ २३
 यमेनमभिनन्देयुरमित्राः पुरुषं कृशम् ।
 लोकस्य समवज्ञातं निहीनाशनवाससम् ॥ २४
 अहोलाभकरं दीनमल्पजीवनमल्पकम् ।
 नेदृशं बन्धुमासाद्य बान्धवः सुखमेधते ॥ २५
 अवृत्त्यैव विपत्स्यामो वयं राष्ट्रात्प्रवासिताः ।
 सर्वकामरसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा अकिंचनाः ॥ २६
 अवर्णकारिणं सत्सु कुलवंशस्य नाशनम् ।
 कलिं पुत्रप्रवादेन संजय त्वामजीजनम् ॥ २७
 निरमर्षं निरुत्साहं निर्वीर्यमरिनन्दनम् ।
 मा स्म सीमन्तिनीं काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥ २८

C. 1. 4524
B. 1. 133. 21
K. 1. 133. 21

om) च (for हि) Ks हते (for हि ते) — °) G₁ विनिश्च
(for विच्छिन्न) — °) = 16^d

18 G₂ om 18 (cf. v. 1 11) — °) D₁ T₂ G
जंघायां D₂ 4 9 च (for प्र-) Ca d. s read 18^{ab} as in
text — °) B₂ न विपीदेत् कश्चन — °) D₁ आत्मनैव
कृत, Ca d as in text G₄ स्मरेत्

19 G₂ om. 19 (cf. v. 1 11) — °) T₂ G₂ आत्मज
(for आत्मन) — °) D₂ उद्भावेय (for उद्भावेय) D₁ छन्न
(for मयं) — °) B₂ 5 D₂ 4 9 G₂ 5 M ह (for हि)

20 G₂ om 20 (cf. v. 1 11) — °) B₂ D₂ वृत्ति
(for वृत्त) D₁ जानति (for जल्पन्ति) — °) G₂ जातः
M 'मात्र' Ca d s cite राशिवर्धन (C₅ 'न') — °) = 30^d

21 G₂ om. 21 (cf. v. 1 11) — °) D_n D₂ D₂ 8 10
सत्ये (for शौर्ये) D₂ 4 7 9 S (except G₄, G₂ om)
वा (for च) — °) K₂ 4 B D (except D₁) नोच्चरित
(for न प्रथित)

22 G₂ om. 22 (cf. v. 1 11) — °) T₂ G₂ 5 चैव
(for चापि) — °) D₂ श्रिया विक्रमेण वा — °) K₄
M₁ 4 जानन् (for जानन्) — °) D₁ 10 स हि (by
transp) S (G₂ om.) वा (for हि)

23 G₂ om 23 (cf. v. 1 11) — °) D₂ 4 9 M₂ 4
न त्वे (M₂ न त्वै) व, D₁ 0 न त्व च (for न त्वेव) D₂ 4 9
जाल्मकापालीं, Ca d s as in text — °) K₄ D₂ 4 7 9
वृत्तिसेवितुमर्हसि — °) K₁ 2 D₁ M₁ नृशाम्

24 G₂ om 24 (cf. v. 1 11) — °) K₁ B₁ 2 4 5
D₂ Ca d n s यम् (as in text), K₄ T₂ G₂ यथा, B₂ D_n
D₂ D₁ 10 यत्र, T₁ G₁ 4 5 M₂ यत्, the rest यः

D₂ एव (for एन) — °) K₁ 2 समविज्ञात, T₂ G₂
समवस्थान — °) K₂ B₁ 2 4 5 D_n D₂ D₂ 8 निहीना-
सन', K₄ B₂ D₂ 1 D₂ 7 निहीनासन', D₂ 4 9 S (G₂ om)
विहीनाशन'

25 G₂ om. 25 (cf. v. 1 11) — °) K₄ B₂ D_n
D₂ 4 8-10 G₂ 5 M₁ -लोभकर, D₁ -लोकमर, D₂ अल्पघन;
Ca n s लाभकर (as in text) K₄ B D (except
D₁ 2 7) G₄ हीन (for दीन) — °) K₁ 2 D₁ 0 अल्पा-
जीवन, D₂ अल्पजीवित, D₁ स्वल्पाजीवक, T₂ G₂ 5 M
अल्प (M₂ 5 'ल्पा) जीवक D₂ अल्प (D₂ 1 'ल्पा) जीवमन-
ल्पकं — °) K (K₂ missing) D_n 2 D₁ 7 10 T₁ G₄ M₂ -s
वांघवा (plu !), Ca d n s बान्धव' (as in text)
M₁ 2 एधते बाधवा सुख (= 41^b)

26 G₂ om. 26 (cf. v. 1 11) — °) D₁ 0 शत्रुस्यैव
Ca d s cite अवृत्त्या — °) D₁ S (G₂ om.) वि' (for प्र')
— °) D₁ सुखैर (for 'रसैर) — °) S (except G₄,
G₂ om) स्थानाभ्रष्टा K₁ 2 D₂ 4 9 ह्यकिं', B₂ स्वकिं'
(for अकिं')

27 G₂ om 27 (cf. v. 1 11) — °) K₁ 2 D₂
D₂ 4 7-9 10 m Cd s ap np अकर्म', K₂ B (except B₂)
D_n D₁ 6 10 Ca अवल्यु' (for अवर्ण') — °) T₁ G₁ 5 M
नाशक, Ca as in text — D₂ 2 om 27^{ab} — °) K₂
D₂ 1 D₁ 0 सजय, B₂ विमृदं, T₁ G₁ सुत यत्, T₂ G₂ 4 5 M
(except M₂) सजय (for सजय)

28 = (var) Hitopades'a 2 5 — G₂ om 28
(cf. v. 1 11), K₁ D₁ om. 28^{ab} — °) K₄ B₂ D₂
S (G₂ om) निरामर्ष — °) G₂ निर्वीर्यमरिन्दम —

C. B. 4324
B. B. 133. 31
K. B. 133. 31

मा धूमाय ज्वलात्यन्तमाक्रम्य जहि शत्रवान् ।
ज्वल मूर्धन्यमित्राणां मुहूर्तमपि वा क्षणम् ॥ २९
एतावानेव पुरुषो यदमर्षी यदक्षमी ।
क्षमावान्निर्मर्षश्च नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ ३०
संतोषो वै श्रियं हन्ति तथानुक्रोश एव च ।
अनुत्थानभये चोभे निरीहो नाश्रुते महत् ॥ ३१
एभ्यो निकृतिपापेभ्यः प्रमुञ्चात्मानमात्मना ।
आयसं हृदयं कृत्वा मृगयस्व पुनः स्वकम् ॥ ३२
पुरं विषहते यस्मात्तस्मात्पुरुष उच्यते ।
तमाहुर्व्यर्थनामानं स्त्रीवद्य इह जीवति ॥ ३३
शूरस्योर्जितसत्त्वस्य सिंहविक्रान्तगामिनः ।
दिष्टभावं गतस्यापि विघसे मोदते प्रजा ॥ ३४
य आत्मनः प्रियसुखे हित्वा मृगयते श्रियम् ।
अमात्यानामथो हर्षमादधात्यचिरेण सः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ ३३१ ॥

पुत्र उवाच ।

किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ।
किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३६
मातोवाच ।
किमद्यकानां ये लोका दिपन्तस्तानवामुयुः ।
ये त्वादृतात्मनां लोकाः सुहृदस्तान्व्रजन्तु नः ॥ ३७
भृत्यैर्विहीयमानानां परपिण्डोपजीविनाम् ।
कृपणानामसत्त्वानां मा वृत्तिमनुवर्तिथाः ॥ ३८
अनु त्वां तात जीवन्तु ब्राह्मणाः सुहृदस्तथा ।
पर्जन्यमिव भूतानि देवा इव शतक्रतुम् ॥ ३९
यमाजीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि संजय ।
पक्वं द्रुममिवासाद्य तस्य जीवितमर्थवत् ॥ ४०
यस्य शूरस्य विक्रान्तैरेधन्ते बान्धवाः सुखम् ।
त्रिदशा इव शक्रस्य साधु तस्येह जीवितम् ॥ ४१
स्वबाहुवलमाश्रित्य योऽभ्युज्जीवति मानवः ।
स लोके लभते कीर्तिं परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४२

After 28^{ab}, Ds reads 31

29 Gs resumes from 29 K4 om 29^c-31^d

— °) K1.2 ज्वलन् (for ज्वल)

30 K4 om 30 (cf v 1 29) — °) = 1 150 13^d

— °) Ds 4 9 हि (for च) — °) = 20^d

31 K4 om 31 (cf v 1 29) Ds reads 31 after 28^{ab} — °) G1 4 चापि (for चोभे) Gs अनुत्थान भयो लोभो — °) K1 2 D1-4 8 9 यैर्वृते (for निरीहो) D1 महीं, Ds सुख (for महत्)

32 °) T G1 2 5 'पापेभ्यः' — °) T G (except Gs) स्वकं पुरं (for पुनः स्वकम्)

33 °) Ks 4 B (except B3) Dn2 Ds 4 8-10 Gs Cn परं (for पुर) — °) M (M1 before corr) व्यर्थमात्मान — °) T1 G1.4 transp स्त्रीवत् and यः S (except G1.4) जीर्यते (for जीवति)

34 °) K4 B (except B2) D (except D1 2) 'चारिण' — °) K4 B1 2 4 Dn Ds1 D2 6 8 10 T1 Gs 4 विषये, T2 G1 2 5 यशसे, Ca d s विघसे (as in text) K1 2 B8 Ds2 Ds T2 G2 4 M प्रजा (plu !) (for प्रजा)

35 °) Ds 4 9 अथा° (for च आ°) — °) T1 G2.3 5 सुखं, T2 G1 4 पर, M स्वक (for श्रियम्) — °) Gs 6

अमित्राणाम् (for अमात्यानाम्) K1 2 Ds-4 9 अतो (for अथो) — °) Ds आदध्यादचिरेण य

36 = 5 133 3 — Ds 4 9 पुत्रक, T G1 5 संजय ; G2 4 संजय, M पुत्र (for the ref) — °) Ds 4 9 वापि, D10 चापि (for अपि) Dn2 G1.3 सर्वया, D1 8 4 'श' (for 'या) — °) D1 2 8 'कृत्येन (for 'कृत्य ते). — °) B3 ते, B5 Ds 4 च (for वा)

37 S विदुरा (for मातोवाच) — T2 G1 2 om 37^{ab} — S ins after the ref Ds 4 9 after 37^{ab}

503* परैर्विहन्यमानस्य जीवितेनापि किं फलम् ।
— Thereafter Ds 4 9 repeat 37^{ab} (with v 1 as in S) !

— °) K4 Dn1 Ds 10 अनाहताना, B2 Dn2 अनाहताना, B3 अनहूताना, D2 कामिना चैव, S निर्मन्युकाना, Ca d s किमद्यकाना (as in text) — °) D2 दुर्बुद्धे तानवामुहि. — °) D1 S ये वा (Ms-5 त्वा) घृतात्मना लोका, Ds ये त्वात्मना हृता लोका, D10 ये त्वाहतात्मना लोकाः — °) B3 व्रजतु ते, Ds 4 9 व्रजति ते

38 °) K4 D7 S अनाथाना (for असत्त्वाना) — °) D1 'जीविता', Gs 'वर्तय (for 'वर्तिथा)

39 Ds om 39^{ab} — °) T1 Gs M त्वा (for त्वां) — °) Ds 4.7 9 S सुहृद साधवस्तथा

१३२

विदुरोवाच ।

अथैतस्यामवस्थायां पौरुषं हातुमिच्छसि ।

निहीनसेवितं मार्गं गमिष्यस्यचिरादिव ॥ १

यो हि तेजो यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात् ।

क्षत्रियो जीविताकाङ्क्षी स्तेन इत्येव तं विदुः ॥ २

अर्थवन्त्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवन्ति च ।

नैव संप्राप्नुवन्ति त्वां भूमूर्धुमिव भेषजम् ॥ ३

सन्ति वै सिन्धुराजस्य संतुष्टा बहवो जनाः ।

दैर्घ्यादासते मूढा व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥ ४

सहायोपचयं कृत्वा व्यवसाय्य ततस्ततः ।

अनुदुष्येयुरपरे पश्यन्तस्तव पौरुषम् ॥ ५

तैः कृत्वा सह संघातं गिरिदुर्गालयांश्चर ।

काले व्यसनमाकाङ्क्षन्निवायमजरामरः ॥ ६

संजयो नामतश्च त्वं न च पश्यामि तत्त्वयि ।

अन्वर्थनामा भव मे पुत्र मा व्यर्थनामकः ॥ ७

सम्यग्दृष्टिर्महाप्राज्ञो बालं त्वां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।

अयं प्राप्य महत्कृच्छ्रं पुनर्वृद्धिं गमिष्यति ॥ ८

तस्य सरन्ती वचनमाशंसे विजयं तव ।

C. 5. 4547
B. 5. 134 9
K. 5. 134. 9

40-^b) Ds 4 8 पुत्रक, S सृजय (for संजय) — ^a) Gs M (except M4) पक्क (for पक्के) T2 G2 फल (for द्रुमम्) — ^d) Ds 4 जीवनम् (for जीवितम्)

41-^a) Ds 4 9 सफल तस्य जी*, T2 G2 8 सार तस्येह (Gs तस्यैव) जी*

42-^a) T1 आसाद्य (for आश्रित्य) — ^b) K4 योषि जीवति, Ds यो जिजी*, Ds 4 8 9 यस्तु जी*, D7 T G (except Gs) यो हि जी*, M1 यो भुज्जी* — ^c) K4 D1 8 4 8 9 M1 8 स्व (for स) — ^d) D7 S सुखा (for शुभां)

Colophon missing in Ds, Ks om it — Sub-parvan K1-8 B1.8-8 Dn Ds Ds 8 10 T1 G1.4 8 M1 2 भगवद्यान (T1 G1 4 'वद्यतियान), to it K1-8 Bs Dn Ds D10 add विदुरा(K1-8 Bs 'रा)पुत्रानुशासन, T1 G1 2 4 M1.2 विदुरा(G4 'र)पुत्रसंवाद K4 D1 2 G2 Ms-8 (all om. sub-parvan name) mention only विदुरा-(K4 'र)पुत्रानुशासन (G2 Ms-8 विदुरापुत्रसंवाद) — Adhy name D7 विदुरापुत्र, Gs 8 पराक्रमप्रोत्साहन — Adhy. no (figures, words or both) Ds 23 (= 123), D7 T2 M1-8 8 134, T1 G2 4 8 135, G2 136, Gs 132, M4 133 — S'loka no Dn 45

132

✎ This adhy is missing in Ks (cf v1 5 131 1) The MS is mostly ignored hereafter

I B Dn Ds Ds 4 8 8-10 विदुरा (for विदुरा) — ^a) B1 8 तथा (for अथ) S वा(G4 [ए]वा)स्या (for एतस्याम्) — ^c) B1 Ds 4 1 8 Ms-8 विहीन,

Bs Dn1 Ds 8 8 T2 Gs 4 न हीन; Gs नीचेन, Gs स्व हीन (for निहीन) — ^d) Bs D7 G4 8 चिरात् (for [अ] चिरात्)

2-^b) K1 2 Ds विक्रमन्, D1 पौरुष (for विक्रमात्)

3-^a) K1.9 सु (for सं) M त्वा (for त्वा)

4-^a) K1 2 'सैनिकै', D1 अस्यैव (for सन्ति वै) — ^b) B Dn Ds Ds 8 10 न तथा (for बहवो) — ^c) Ds 4 8 दीना, T2 G2 मूढा (for मूढा) — ^d) D7 Gs 4 'क्षणा', T1 Ms 'क्षणा'

5-^a) Ks 4 B1.4 8 Dn Ds Ds 4 8 8 10 सहायोपचिति,

B2 D7 8 T2 'चित Cs as in text S इष्ट्वा (for कृत्वा)

— ^b) K4 Dn1 D1 8 4 8-10 व्यवसाय, Ds व्यवस्थाय, S आगच्छेयु (for व्यवसाय्य) K1 2 D7 यतस्तव — ^c)

T G1 2 4 8 M1 अनुदुष्येयु, Cs d s 'दुष्येयु (as in text)

6-^a) Bs सह संघान, T1 Gs Ms-8 सहसा यान,

T2 G2 8 सहसा यात्रां, G4 सहसा भूत, M1.2 सहसा योग

(for सह संघात) — ^b) Ks 4 B Dn Ds1 Ds 4 8 8-10

'लय, D2 Gs 'लय' (for 'लयान्) Ds 4 8 सरन्, D7

तरन्, S (except T2 Gs) चरन् (for चर) D1 गिरिदुर्गा

लयेश्चर — ^c) B T2 G2 8 Ms आकांक्ष — After 6,

Ds 4 8 read 23^{ab} (for the first time), repeating

it in its proper place

7 Gs om 7^{ab} — ^a) S (except Gs, Gs om.)

सृजयो Ds 4 8 नाम तत्सत्य — ^b) K1 8 M2 त, Cs तत्

(as in text) — ^d) Ds T2 G (except G4) न

(for मा)

8-^a) T2 G2 सम्यग्दृष्ट्वा Ds1 D10 महाप्राज्ञो — ^b)

Dn1 बाल त्वा, Ds 4 8 बालस्वे — ^d) Bs 8 D7 Gs M Cs

वृद्धि, Gs अर्थ (for वृद्धि)

C. B. 4547
B. B. 134 9
K. B. 134 9

तस्मात्तात ब्रवीमि त्वां वक्ष्यामि च पुनः पुनः ॥ ९
यस्य ह्यर्थोभिनिर्वृत्तौ भवन्त्याप्यायिताः परे ।
तस्यार्थसिद्धिर्नियता नयेष्वर्थानुसारिणः ॥ १०
समृद्धिरसमृद्धिर्वा पूर्वेषां मम संजय ।
एवं विद्वान्युद्धमना भव मा प्रत्युपाहर ॥ ११
नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।
यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ १२
पतिपुत्रवधादेतत्परमं दुःखमब्रवीत् ।
दारिद्र्यमिति यत्प्रोक्तं पर्यायमरणं हि तत् ॥ १३
अहं महाकुले जाता हृदाद्भदमिवागता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणैर्भर्त्रा परमपूजिता ॥ १४
महार्हमाल्याभरणां समृष्टाम्बरवाससम् ।
पुरा दृष्ट्वा सुहृद्गौं मामपश्यत्सुदुर्गताम् ॥ १५

यदा मां चैव भार्या च द्रष्टासि भृशदुर्वले ।
न तदा जीवितेनार्थो भविता तव संजय ॥ १६
दासकर्मकरान्भृत्यानाचार्यत्विक्पुरोहितान् ।
अवृत्त्यास्मान्प्रजहतो दृष्ट्वा किं जीवितेन ते ॥ १७
यदि कृत्यं न पश्यामि तवाद्येह यथा पुरा ।
श्लाघनीयं यशस्यं च का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १८
नेति चेद्ब्राह्मणान्भूयां दीर्यते हृदयं मम ।
न ह्यहं न च मे भर्ता नेति ब्राह्मणमुक्तवान् ॥ १९
वयमाश्रयणीयाः स्म नाश्रितारः परस्य च ।
सान्त्वानाश्रित्य जीवन्ती परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ २०
अपारे भव नः पारमप्लवे भव नः पुनः ।
कुरुष्व स्थानमस्थाने मृतान्संजीवयस्व नः ॥ २१
सर्वे ते शत्रवः सखा न चेज्जीवितुमिच्छसि ।

9 °) G₈ M यस्य (M₃ यत्र) (for तस्य) — °) Dn₁ M₁ २ त्वा (for त्वां) — °) T G₁ २ २ प्रवक्ष्यामि पुन पुन
10 °) Ds₂ D₁₀ Cd भिनिर्वृत्तौ, D₇ भिसंवृत्तौ, T₁ G₁ ३ हि निर्वृत्ता, G₈ विनिर्वृत्ता, Ca s as in text — °) K₁-3 Cd आप्यायिन, S उपह (G₂ हि) ता, Ca s as in text T G (except G₈) M₁ (inf l m as in text) परे; Ca s परे (as in text) — °) B₈ नयेषु स्वार्थसारिण, D₈ नये स्वार्थानुसा, D₂ नयेष्वर्थानुशासने, D₇ नरस्वार्थानुसा, G₈ ये स्वरर्थानुसा.

11 °) S संजय, Cs as in text K₁ २ पूर्वेषा मयि संजय. — °) B₈ ३ Dn D₁-4 ३ ० G₈ विद्वन्, all comm विद्वान् (as in text) D₁ S (except G₁) Ca युध्यमानो, Cd s as in text — °) K₁-3 Ds D₂ ७ ३ G₂ Cd ३ प्रत्युपाहर (Ds D₂ G₂ Cd. ३ 'र'), B (except B₈) Dn₂ Ds ४ ३ T₂ Ca n प्रत्युपाहर, G₈ M₂ प्रत्युपाहर

12 = 5 70 22 — D₉ om (hapl) 12°-13° — °) S (except G₈) यस्य नैवोद्यतः (T₁ G₁ ४ ३ नैवोद्यत, T₂ नैवाश्रित also) प्रातर

13 D₉ om 13^{ab} (of v l 12) — °) T₂ G₂ पत्नी — °) D₂-4 ० दरिद्र Ds ४ ० दुःख (for प्रोक्त)

14 = (var) 5 88-91 — °) T₁ G₈-5 M (except M₅) ईश्वरा K₈ ४ B₈ D (except Ds₁ D₁₀) T₂ G₂ कल्याणी — °) B₈ Ds भद्रा (for भर्त्रा)

15 °) Ds ४ ३ G₂ ३ M (except M₄) माल्या (G₈ माला)भरणा — °) K₄ M₃ सं (for सु) K₄ वाससा, Ds ४ ३ G₈ M₁-३ ३ वासिनी, Ds G₁ २ ४ ३ M₄ वासिनी,

T₁ वाससीं, T₂ धारिणीं — °) B₂ ३ Dn₂ D₁ दृष्टः (for दृष्ट्वा) — °) K₄ B (except B₂) Dn Ds ३ सुदुर्गतां; S (except M₂ ४ ३) सुदुर्गतां (for सुदुर्गताम्)

16 °) K₈ ४ B Dn Ds D₂-4 ३ ३-10 भृशदुर्वला; D₁ कुशदुर्वले — °) S संजय (for संजय)

17 °) Ds ४ ३ आचार्यान्सपुरोहितान् — °) G₈ ४ संप्रति (for अवृत्त्या) — °) K₈ G₈ मे (for ते)

18 °) K₈ ४ B D अह (D₁ ३ ४ ३ हि) (for इह) — °) D₇ S वदान्य (for यशस्य)

19 °) K₈ ४ D₂-4 ३ S च (for चेद्) B D (except D₇) T₂ G₁ २ ब्राह्मण D₇ T₁ भूया, G₁ ३ ३ M₁ २ भूयाद्; G₄ भूयो, M₈-३ भूया, Ca s भूयां (as in text) — °) K₈ ४ B₂ ४ ३ D (except D₂) Cs दीर्येत

20 °) Dn₂ D₁-4 ३ T₁ G₈ वयमाश्रयणीया K₁-4 B₁-3 Ds D₂-4 ३-10 हि, D₁ च (for स्म) — °) K₁ २ ४ B₂ ४ Dn₂ D₁ २ ७ ३ G₄ Ca d ३ न श्रोतार; Ds D₁₀ नाश्रोतार, Ds ४ ३ आश्रिताया (for नाश्रितार) Cn otes श्रोतार, Cnp श्रोतार D₂ परतप (for परस्य च) K₄ श्रोतार परमस्य च — °) K₈ B₂ ४ Dn Ds Ds ३ ३ १० सान्त्वमासाद्य, K₄ त्वामुपाश्रित्य, B₁ ३ ३ मान्यानाश्रित्य, Ds ४ ७ ३ सान्त्वमाश्रित्य — Ds om 20°-22°

22 Ds om 22° (of v l 20) — °) K₈ B₂ ४ ३ Ds ३ ३ ३ शक्या, Ca d ३ np सखा (as in text) — °) B Dn Ds ३ अहंसि (for इच्छसि) — °) B₈ T G (except G₈) M₁ २ ईदृशं B₈ T₂ G₂ ३ M₁ २ वृत्ते; T₁ G₁ ४ कर्म (for वृत्ति) — °) K₁ २ ४ D₁ २ ह्रीवामस्ययु

अथ चेदीदृशीं वृत्तिं क्लीवामभ्युपपद्यसे ॥ २२
निर्विण्णात्मा हतमना मुञ्चैतां पापजीविकाम् ।
एकशत्रुवधेनैव शूरो गच्छति विश्रुतिम् ॥ २३
इन्द्रो वृत्रवधेनैव माहेन्द्रः समपद्यत ।
माहेन्द्रं च ग्रहं लेभे लोकानां चेश्वरोऽभवत् ॥ २४
नाम विश्राव्य वा संख्ये शत्रूनाह्वय दंशितान् ।
सेनाग्रं वापि विद्राव्य हत्वा वा पुरुषं वरम् ॥ २५
यदैव लभते वीरः सुयुद्धेन महद्यशः ।
तदैव प्रव्यथन्तेऽस्य शत्रवो विनमन्ति च ॥ २६
त्यक्त्वात्मानं रणे दक्षं शूरं कापुरुषा जनाः ।

अवशाः पूरयन्ति स्म सर्वकामसमृद्धिभिः ॥ २७
राज्यं वाप्युग्रविभ्रंशं संशयो जीवितस्य वा ।
प्रलब्धस्य हि शत्रोर्वै शेषं कुर्वन्ति साधवः ॥ २८
स्वर्गद्वारोपमं राज्यमथ वाप्यमृतोपमम् ।
रुद्धमेकायने मत्वा पतोल्मुक इवारिपु ॥ २९
जहि शत्रून् राजन्स्वधर्ममनुपालय ।
मा त्वा पश्येत्सुकृपणं शत्रुः श्रीमान्क्रदाचन ॥ ३०
असदीयैश्च शोचद्भिर्नदद्भिश्च परैर्वृतम् ।
अपि त्वां नानुपश्येयं दीना दीनमवस्थितम् ॥ ३१
उप्य सौवीरकन्याभिः श्लाघस्वार्थैर्यथा पुरा ।

C. 5. 4570
B. 5. 134. 22
K. 5. 134. 32

(D₂ 'त्यति' वर्तते, S क्लीवाना न च मन्यसे

23 °) D₂ 4 9 निर्विण्णायो, D₁ विनष्टात्मा, Ca d निर्विण्णात्मा (as in text) — °) D₅ D₂ 4 9 (latter three first time) 10 मुञ्चैतां, D₁ व्याप्याता, D₂ व्यावात, D₁ T₂ G₂ 8 8 त्यजैता, T₁ G₁ 8 M त्यजैता (for मुञ्चैता) T G₁ 8 M प्रेत° (for पाप°) K₁-3 कृपणामेप्यसे दक्षां — °) D₁ शूरा गच्छति B₂ D₅ G₂ विश्रुत, M₂-5 निर्दुति, Ca d as in text

24 °) D₂ 8 प्रतिपद्यते (for समपद्यत) — °) K₁ 2 य माहेन्द्र, G₅ माहेन्द्रं च, C₅ माहेन्द्र च (as in text) K₄ B₂ 5 D_n D₂ 4 7-9 Cap dp np sp ग्रग्रह, B₂ विग्रह; G₄ 8 च ध्रिय, C₅ च ग्रह (as in text) Ca d n cite ग्रहं (as in text) — °) S (except G₂ M₁ 2) om च

25 °) K₄ B₂ 4 8 D_n D₂ D₂ 8 10 वे मख्ये, D₁ सम्रासे — °) S (mostly) दक्षितान् — °) K₂ 4 B D (except D_n 1) चापि, G₄ प्राप्य (for चापि) — °) K₄ पुरुषान्तरान्, D₂ 4 9 S (except T₁ G₁) पुरुष पर

26 °) T₁ G₁ 4 यदैव, T₂ G₂ 8 यदैव (for यदैव) — °) D₂ तदैवाप्त, D₂ 4 9 सुयुद्धे वै, D₁ सुयुद्धे तु; G₂ संयुद्धेन — °) T₂ G₁-8 तदैव D₁ प्रच्यवते B₂ 8 D₂ स, T G₁ 8 M (except M₁) च (for ऽस्य) — °) D₁ 10 प्रणमन्ति, D₂ 4 9 विष्टपति, T G [अ]पि नमति (for विनमन्ति) K₂ D₂ वा, D₁ ते (for च)

27 °) D₁ 9 T₁ G₅ M (except M₁) त्यक्त्वात्मान — °) S शूर पुरुषमानिन — °) K₂ D₁ 8 C_n तर्पयन्ति, K₄ S पूजयति

28 °) K₂ 4 B₄ D₂ च (for वा) B₁-3 8 अशो वाप्यस्तु राज्यस्य, D₂ 4 9 राज्यस्य चात्र विग्रहात्, D₁ राज्यनाशं परिग्रहा, S राज्यस्या (M₁ राज्य वा [in/ in चा]) प्यस्य विग्रहा Ca d 8 cite उग्रविग्रहा (as in text)

— °) D₂ 4 9 सशये D₂ 7 8 T G (except G₂) च (for वा) — °) B (except B₂) D_n D₂ 10 न, D₂ 4 8 9 अ, Ca d 8 प्र (as in text) — °) T₂ G₂ द्वेय, Ca d 8 शेष (as in text)

29 After 29^{ab}, G₁ 8 ins 504* — D₂ om 29^c-30^d, G₅ om 29^{cd} — °) K₁ 2 D₂ 4 9 क्रद्ध, D₁ भद्र, D₂ युद्ध, T₂ वद्ध, Cd 8 रद्ध (as in text) K₂ B₂ D_n 2 C_n एकायन, Ca d 8 एकायने (as in text) B₁-4 प्राप्य विदित्वा विक्रम्य — °) K₁ 2 D₂ D₂ 7 उत्सुकम् S (G₅ om.) पतोल्कमिव वा (T₁ G₁ चा) रियु — T₂ G₂ ins after 29 G₁ 8, after 29^{ab}

504* सुहृस्व युद्धेन मे शत्रून्निहन्तु तु रणमूर्धनि ।

G₁ cont

505* नियच्छित्तरान्वर्णान्विनयन्सर्वदुष्कृतान् ।

30 D₂ om 30 (cf v l 29) — °) T₂ G₂ शूरान् (for राजान्) — °) K₁ B₂ D₂ 4 9 G₂ पालयन् — °) T₂ G₂ न (for मा) K₄ B₁ 2 4 5 D_n D₂ D₁ 2 8 10 त्वा दश, M₂ त्वा दर्शेत् (for त्वा पश्येत्). ❧ Nil. पाठान्तर तु मूढजनकल्पित नादरणीयम् । ❧ B₂ मत्वा भृश सुकृपण — °) K₄ B D_n D₂ D₂ 10 शत्रूणा भय (B₂ D_n 2 D₂ D₁ 0 श्रीवि)वर्धन

31 °) B₂ 4 असत्पक्षैश्च शो° — °) D_n 1 D₂ 8 अशोचद्भिः, D_n 2 D₁ 0 M₂ 8 नन्दद्भिश्च B₂ D₁ चापरैः, M अपरैः (for च परैः) T G₁ 8 8 M मृश (for वृत्तम्) G₂ 8 चपलैरपरैर्मृश — °) T₁ G₁ न हि, M₁ 8 अह (for अपि) S (except T₂ G₂) त्वा (for त्वां) T₁ G₁ 8 ताव, G₅ न तु (for नानु) — °) B₂ 5 D_n 2 D₂-4 8 दीनाद्, D₂ दीन, D₁ दीन (for दीना) K₄ उपस्थित, B₂ D_n 2 D₁ 0 इवा°, B₂ D_n 1 D₂ D₂ T₂ G₁ 2 4 M₁ हव स्थित (for अवस्थितम्)

मा च सैन्धवकन्यानामवसन्नो वशं गमः ॥ ३२
 युवा रूपेण संपन्नो विद्ययाभिजनेन च ।
 यस्त्वादृशो विकुर्वीत यशस्वी लोकविश्रुतः ।
 वोढव्ये धुर्यनहुवन्मन्ये मरणमेव तत् ॥ ३३
 यदि त्वामनुपश्यामि परस्य प्रियवादिनम् ।
 पृष्ठतोऽनुव्रजन्तं वा का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३४
 नास्मिञ्जातु कुले जातो गच्छेद्योऽन्यस्य पृष्ठतः ।
 न त्वं परस्यानुधुरं तात जीवितुमर्हसि ॥ ३५
 अहं-हि क्षत्रहृदयं वेद यत्परिशाश्वतम् ।

पूर्वैः पूर्वतरैः प्रोक्तं परैः परतैरपि ॥ ३६
 यो वै कश्चिदिहाजातः क्षत्रियः क्षत्रधर्मवित् ।
 भयाद्वृत्तिसमीक्षो वा न नमेदिह कस्यचित् ॥ ३७
 उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
 अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कस्यचित् ॥ ३८
 मातङ्गो मत्त इव च परीयात्सुमहामनाः ।
 ब्राह्मणेभ्यो नमेन्नित्यं धर्मायैव च संजय ॥ ३९
 नियच्छन्नितरान्वर्णान्विनिघ्नन्सर्वदुष्कृतः ।
 ससहायोऽसहायो वा यावज्जीवं तथा भवेत् ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

32 ^a) K1 2 हृष्ट, K8 D7 हृष्ट, K4 B Dn D1 ० 8 10
 Ca d s हृष्ट, Ds हृष्ट, D2-4 ० हृष्ट (for उत्प). — ^b)
 K1-8 D8-8 T2 G2 श्लाघ्य स्वार्थे, B1-8 D8 4 ० हृष्टमाणो;
 M8 श्लाघ्यस्वार्थे Ca d cito श्लाघ्य, C9 श्लाघ्यस्व S यथा
 पु(G2 प)र — ^c) K1 2 माद्य (for मा च) — ^d)
 D8 4 ० 8 9 T1 M1 8-8 अवहास; T2 G M2 अपहास;
 Ca अवसन्न (as in text)

33 ^a) B1 8 Dn2 Ds D10 M8 4 (inf lin. as in
 text) 5 यत्, T G क (for य) — ^b) K8 D8 T2 G1 2 8
 वोढव्यो (for वोढव्ये) K1 2 वोढव्ये धुर्यनहुहन् (K1m
 धुर्यवहन); K4 D2-4 ० वोढव्ये धुर्यवत्कुर्वन् (D2 वत्तत्र),
 B Dn2 Ds D10 अनह्वानिव वोढव्ये (Dn2 व्य; Ds D10
 व्यो), Dn1 D8 8 वोढव्ये (D8 व्यो) दुर्जनद्वार, D1 वोढव्य-
 धुर्यनहुवान्, G8 वोढव्येषु व्यनुहुह, G4 उधव्योन्धुर्यन धूवन्
 Ca d cito सोढव्ये (Cd व्यो) धुर्यनहुद्वत्, - Cn अधुर्यवत्,
 Cnp अनह्वानिव Some of the Bombay od, following
 Cn, have अधुर्यवच्च वोढव्ये, a reading not found in
 any MS ! — ^f) D8 4 ० च (for तत्)

34 ^a) B2 8 न (for का)

35 ^a) K8 transp जातु and कुले — ^b) G8 om य.
 — ^c) K8 4 B D (except D1 7) T G4 अनुचरः
 (D8 4 ० चरन्), G8 अनुसरन् (for अनुधुर) — ^d) D8
 तजिजीवितुम्, D8 10 तन्न जीवितुम् (for तात जीवितुम्)

36 ^b) K1 2 D7 परिमाणत; B D8 4 ० शाश्वत पर, T2
 प्रतिशाश्वत, G2 8 भूरि शाश्वत — ^c) K1 2 D8 7 पूर्व (for
 पूर्वै) K8 D8 4 ० 8 पूर्वतर, D8 पूर्वतर; D1 पूर्वोत्तर
 (for पूर्वतरै) — ^d) T G (except G4) M2 5 पर (for
 परै) — After 36, N (K8 missing) ins

506* शाश्वत चाव्यय चैव प्रजापतिविनिर्मितम् ।

37 = (var) 5 125. 18. — ^a) K1 2 D8 T1 G1
 इहायात, D8 4 ० अहो जात Ca d s cito आजात
 — ^b) K (K8 missing) D1 7 सर्वधर्मवित्, B1 4 5 Dn
 D8 10 क्षत्रकर्म, B8 सर्वकर्म — ^c) D8 4 ० वृत्तिसम्यवीक्ष्य;
 T2 G2 5 वृत्ति (G8 त्ति) समीक्ष्यैव, G8 M वृत्ति (G8 त्ति)-
 समीक्षो वै, Cn as in text. — ^d) = 38^d. G8 न नमेत्कस्य
 जातुचित्

38 = 5 125 19 — D1 G8 M2 om (hapl) 38
 — ^b) K1 8 B8 उद्यमे (for उद्यमो) — D2 om. 38^{cd}
 — ^c) Dn1 (m as in text) D1 7 अय, Cn अप (for
 अपि) — ^d) = 37^d B (except B2) Dn Ds D8 4 ० 8 10
 G1 नमेतेह, G2 नमेदेव (for नमेदिह)

39 ^a) D8 4 ० य (for च) K1 2 मातगो मत्तक इव;
 G8 मातग इव चर्यासु, M4 (inf lin) मातगो धुत्तम इव.
 — ^b) K1 2 T2 G1 2 4 वरीयान्; D7 गरीयान्, G8 स्वतंत्र;
 Ca d s परीयात् (as in text) K8 B Dn Ds D8 4 ० 8 10
 स, G8 च (for सु) — ^c) K1 नमन्नित्य — ^d) K8
 D8 4 ० परतप, B च संजय.

40 ^a) K1 2 4 D2-4 G8 नियच्छेद्, B2 नियमेद् (for
 नियच्छन्) — ^b) G8 विनयन् K8 B8 D7 सर्वदुष्कृतं;
 S (except M1 2) दुष्कृतान्, Ca as in text Cd. s cito
 दुष्कृतः — ^d) B8 चरेत् (for भवेत्)

Colophon missing in D8, K8 om it — Sub-
 parvan K8 4 B1 8 D7 10 T1 G1 4 5 M भगवद्गीता
 (T1 G1 वयस्यतियान), to it K8 adds विदुरोपाख्यान, K8
 विदुरापुराणशासन, B1 8 विदुरापुराणशासन, D7 विदुराणु
 शासन, M1 2 विदुरापुराणसंवाद K1 2 B2 4 5 Dn Ds
 D1 2 ० 8 M2 (all om sub-parvan name) mention

१३३

पुत्र उवाच ।

कृष्णायसस्येव च ते संहत्य हृदयं कृतम् ।
मम मातस्त्वक्करणे वैरप्रज्ञे ह्यमर्षणे ॥ १
अहो क्षत्रसमाचारो यत्र मामपरं यथा ।
ईदृशं वचनं ब्रूयाद्भवती पुत्रमेकजम् ॥ २
किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ।
किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३

मातोवाच ।

सर्वारम्भा हि विदुषां तात धर्मार्थकारणात् ।
तानेवामिसमीक्ष्याहं संजय त्वामचूडदम् ॥ ४
स समीक्ष्यक्रमोपेतो मुख्यः कालोऽयमागतः ।
अस्मिन्नेवागते काले कार्यं न प्रतिपद्यसे ।
असंभावितरूपस्त्वं सुनृशंसं करिष्यसि ॥ ५
तं त्वामयशसा स्पृष्टं न ब्रूयां यदि संजय ।
खरीवात्सल्यमाहुस्तन्निःसामर्थ्यमहेतुकम् ॥ ६

C. 5. 4527
B. 5. 133. 8
K. 5. 133. 8

only विदुरा (K1.2 D1.2 M2 'रा) पुत्रानुशासन (B2 & M2 'पुत्रपवाद) — *Adhy name* T1 G1.4 कुन्तीवाक्ये (G4 'व्य) विदुरा (G4 'र) संजयसंवाद, G2 & परप्रवणनिन्दन — *Adhy no* (figures, words or both) Ds 24 (=124), D1 T2 M1-2.5 135, T1 G2 & 5 136, G1 137, Gs 133, M4 134 — *Sto/a no* Dn Ds 40

133

✱ This adhy is missing in K5 (cf v.l. 5 131 1) The MS is mostly ignored hereafter

1 K4 B1.8 & सजय, Ds 4.9 पुत्रक, S सजय (for पुत्र) — ^a) B1.8 कृष्णायसस्य, Ca d s कृष्णायसस्य (as in text) K1-3 D1 [ए]व च, D1 S वत, Ds 4.9 [इ]व हि (for [इ]व च) — ^b) K1-3 Dn D2-3 c-9 Ms-5 संहत्य, T G 'हत्या, Ca d n s 'हत्य (as in text) Dn1 वचन (for हृदय) — ^c) K4 B D (except D1.2) वीरप्रज्ञे K1 (before corr) 2 ह्यकर्मणि, K2 m.8 B1-4 D1.2 7 ह्यमर्षि (B2 D2 'र्ष) णि, B5 Ds 4 & 9 [अ]त्यमर्षिणि, Ds 10 T2 G2 & 5 M [अ]त्यमर्षणे T1 G1 & मातस्त्वक्करणे वैरप्रज्ञे नित्यममर्षणे

2 ^b) K4 B2 4.5 Dn Ds Ds 8 10 मामितर, Ds 4 & मात परं (for मामपर) — After 2^{ab}, B Dn Ds.4 & ins

507* नियोजयामि युद्धाय परमातेव मा तथा ।

[Ds 4 & 9 शूर (for पर) B तथा (for तथा)]

— ^c) Ds 4 & 9 G4 & ब्रूया (for ब्रूयाद्) — ^d) K4 Ds D1.10 एकक, D2 एकजित्, Ca d s एकजम् (as in text)

3 =5 131 36 — ^b) K1.2 D1.7 10 ह्यपि (for अपि) G3 & सर्वया (for 'या) G2 पृथिव्या सर्वयापि वा — ^c) K8 B2 & 4 Dn Ds D1.2 & 8 10 'कृत्येन, Ds 4 &

61

[481]

'कृत्येन — ^d) G2 मृत्य (for भोगै) — After 3, K4 Dn Ds.4 8-10 ins

508* मयि वा मगरहते प्रियपुत्रे विशेषतः ।
while Ds ins

509* मोहात्संगर्हमे मात प्रियं पुत्र विशेषतः ।

4 D1 M1.2 विदुरा (for माता) — ^a) Ks Bs Dn Ds 8 G4 सर्वावस्था (Dn1 'स्य), Cnp सर्वारम्भा (as in text) — ^b) K1.2 D1 2 'कामत', Ds.4 & 9 'कारण — ^c) B2 & Dn Ds 4 & 9 तावेव, D1 तदेव (for तानेव) Ks D1 तानेवाह (D1 तानेवेह) समीक्ष्याह, S ताने (G1 वे) वाहममि प्रेक्ष्य — ^d) B1.4 समये, S सजय (for संजय) K1-3 D1 त्वामनूतुदं

5 ^a) Ds 4 & 9 समीक्ष्यन्व, D1 समवेक्ष्य; T2 G2 न ख वीर्य; Gs सुयवीक्ष्य; M1 (inf lin) असमीक्ष्य; Ms 5 सुसमीक्ष्य — ^b) K4 Ds युद्ध; Ds2 D1 G4 मुख्य (for मुख्य) — ^c) Dn1 Ds D1 चिद्, Ds 4.9 एव, Ds 8 तद् (for चेद्) — ^d) K1.2 D1-4 7 प्रतिपत्स्यसे — ^e) Dn Ds M2 सुसंभावित, Cn as in text — ^f) Ks B2 & Ds 4.6 & 10 Cn आनृशंस्य (Ks 'सं), B1.4 सुनृशस्य, B3 नृशसवत्, T1 G1.4 नृशस किं, Gs न नृशसं (for सुनृशसं)

6 ^b) S सजय (for सं) — After 6^{ab}, Gs ins

510* अहमेव भवेय ते रिपुरत्यन्तरो महान् ।

— ^c) K4 खर, G1.8 & M1 (inf lin) परि, Ca s खरी (as in text) S त्वा (for तत्) Ds 4 & 9 खरीमिवान्या माहुस्ते — ^d) T2 G2 निमसयं, Gs अमामस्यं, Ca d as in text Gs M Cs अहेतुक, Ca d as in text Ds 4 & निमामर्थ्यामहेतुर्की

7 ^b) Ds.4 & नित्य (for त्यज) — ^c) K1-3 D1 महत्तेषा, K4 B2 & D1 'त्यो हि, Ds 4 & 'त्यो वै (for

C. B. 4587
B. B. 135. 8
K. B. 135. 8

सद्भिर्विगर्हितं मार्गं त्यज मूर्खनिषेवितम् ।
अविद्या वै महत्यस्ति यामिमां संश्रिताः प्रजाः ॥ ७
तव स्याद्यदि सद्भूतं तेन मे त्वं प्रियो भवेः ।
धर्मार्थगुणयुक्तेन नेतरेण कथंचन ।
देवमानुषयुक्तेन सद्भिराचरितेन च ॥ ८
यो ह्येवमविनीतेन रमते पुत्रनमृणा ।
अनुत्थानवता चापि मोघं तस्य प्रजाफलम् ॥ ९
अकुर्वन्तो हि कर्माणि कुर्वन्तो निन्दितानि च ।
सुरां नैवेह नामुत्र लभन्ते पुरुषधमाः ॥ १०
युद्धाय क्षत्रियः सृष्टः संजयेह जयाय च ।
क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ।
जयन्वा वध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥ ११
न शक्यमवने पुण्ये दिवि तद्विद्यते सुखम् ।
यदमित्रान्वशे कृत्वा क्षत्रियः सुखमश्नुते ॥ १२

मन्युना दह्यमानेन पुरुषेण मनस्विना ।
निकृतेनेह बहुशः शत्रून्प्रतिजिगीषया ॥ १३
आत्मानं वा परित्यज्य शत्रून्वा विनिपात्य वै ।
अतोऽन्येन प्रकारेण शान्तिरस्य कुतो भवेत् ॥ १४
इह प्राज्ञो हि पुरुषः स्वल्पमप्रियमिच्छति ।
यस्य स्वल्पं प्रियं लोके ध्रुवं तस्याल्पमप्रियम् ॥ १५
प्रियाभावाच्च पुरुषो नैव प्राप्नोति शोभनम् ।
ध्रुवं चाभावमभ्येति गत्वा गङ्गेव सागरम् ॥ १६

पुत्र उवाच ।

नेयं मतिस्त्वया वाच्या मातः पुत्रे विशेषतः ।
कारुण्यमेवात्र पश्य भूत्वेह जडमूकवत् ॥ १७

मातोवाच ।

अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि ।

*स्यति) — ^a) K (Ks missing) Bs s Ds s ० याम्
(Ks s Bs या) इमा (for यामिमां) D1 यामि. संश्रितं
जगत्

8 ^a) K1 s D1 यन्मद्वितं तु (D1 च) त(D1 च)द्वत्त,
Ds यस्यादत्ता सुदुर्वृत्त, Ds(m as in text) s तद्वेधीतं
तु सद्भूते, Ds यद्योधित तु सद्भूत, S यद्वृत्ति(Gs Ms-s
*द्वि)माश्र (M1 *स्व) सद्भूत — ^b) B2 Ds s ०-10 G2
(by corr) भव (for भवे) — ^d) T1 G2 s कदा* (for
कथ*) — ^e) K1 s Bs Ds1 D1 ० G2 s देव*

9 ^a) Ds ह्येनम् (for ह्येवम्) S अपनीतेन. B श्रुत-
शीलवि* — ^e) K1 s Ds s ० चापि (for चापि) —
After 9^e, B Dn Ds Ds-s 10 ins

511* दुर्विनीतेन दुर्धिया ।

रमते यस्तु पुत्रेण

[(L 2) Ds यस्य (for यस्तु)]

— ^d) Ds घोर (for मोघं)

11 ^b) S (mostly) सृजयेह G1 s जयाय (G1 *या)-
प्रिजयाय च — 11^{cd}=5 130 7^{ef} — K4 B Dn Ds
D1-s ० ० 10 om 11^{cd} — ^e) K4 Ds Ds Ms s जय वा,
D1 जयित्वा (for जयन्वा) — ^f) Ks प्राप्नुहीदसि*, D1
संप्राप्नोतीन्द्रलोकता.

12 ^a) Gs चैत्र (for पुण्ये) — ^b) Ds विद्धि (for
दिवि) — ^e) Dn2 D1 ० Gs Ms यदि मित्रान्, G2
ययमित्रान् Ds s रणे हत्या (for वशे कृत्वा) — ^d) K4

B D (except D1 7) पृथते (for अश्नुते)

13 ^{ab}) Ms-s दह्यमानस्य पुरुषस्य (corrupt) — ^e)
Ds s ० निकृतेनेह (for निकृतेनेह) — ^d) B1 s s Dn2 D1
S *जिगीषया

14 ^a) K1 s वै, D1 सं (for वा) B आत्मा (Bs
अर्थो) वापि परित्याज्यो. — ^b) Dn Ds D1 s ० s 10 शत्रु
K1 s Ds वाप्यनिपात्य, K4 वापि विजित्य, Ds s ० चापि
निपात्य; T1 वै विनिपात्य; Gs युधि निपात्य (for वा विनि-
पात्य) Dn Ds Ds s 10 T1 च (for वै). B (Bs
damagad) निग्राह्या शत्रवोपि वा — After 14^{ab} Ds s ०
ins

512* यत्सुखं प्राप्यते तेन न तदन्यत्र विद्यते ।,
while Ds ins

513* प्राप्यते नेह शान्तिर्हि नित्यमेव तु संजय ।

15 ^a) T1 G1 (before corr) s [S]ति* (for हि)
— ^e) Dn1 Ds Ms स्वल्पप्रिय, T1 G (except Gs)-
[अ]स्वल्प प्रिय Ca d onto स्वल्प and प्रिय

16 ^a) Ds s ० हि (for च) — ^e) K1 s s Ds G2
वा (for च) S आप्नोति, Cs अभ्येति (as in text)
Ds s ० निर्भय पदमाप्नोति — ^d) S प्राप्य (for गत्वा)

17 M1 s सृजय* (for पुत्र उ*) — ^e) K1 Ds पश्य स्व;
K2 Ds [अ]नुपश्य त्व (hypermetriol), Bs [अ]नुपश्य;
D2 [अ]नुपश्यन्; Ds s [आ]नुपश्य, D1 [अ]नुभव, T1
G1 s कर्तव्य, T2 G2 s s तदृश्य, M संदश्य (for [अ]नु)

चोद्यं मां चोद्यसेतद्गुणं वै चोदयामि ते ॥ १८
अथ त्वां पूजयिष्यामि हत्वा वै सर्वसैन्धवान् ।
अहं पश्यामि विजयं कृत्स्नं भाविनमेव ते ॥ १९

पुत्र उवाच ।

अकोशस्यामहायस्य कुतः सिद्धिर्जयो मम ।
इत्यवस्थां विदित्वेमामात्मनात्मनि दारुणाम् ।
राज्याद्भावो निवृत्तो मे त्रिदिवादिव दुष्कृतेः ॥ २०
ईदृशं भवती कंचिदुपायमनुपश्यति ।
तन्मे परिणतग्रहे सम्यक्प्रवृद्धिं पृच्छते ।
करिष्यामि हि तत्त्वं यथावदनुशासनम् ॥ २१

मातोवाच ।

पुत्रात्मा नावमन्तव्यः पूर्वामिरसमृद्धिभिः ।
अभूत्वा हि भवन्त्यर्था भूत्वा नश्यन्ति चापरे ॥ २२
अमर्षेणैव चाप्यर्था नारब्धव्याः सुवाल्लिङ्गैः ।
सर्वेषां कर्मणां तात फले नित्यमनित्यता ॥ २३
अनित्यमिति जानन्तो न भवन्ति भवन्ति च ।
अथ ये नैव कुर्वन्ति नैव जातु भवन्ति ते ॥ २४
ऐक्यगुण्यमनीहायामभावः कर्मणां फलम् ।
अथ द्वैगुण्यमीहायां फलं भवति वा न वा ॥ २५
यस्य प्रागेव विदिता सर्वार्थानामनित्यता ।

C. B. 4609
B. B. 135. 28
K. B. 135. 28

पश्य) — ^a) D₁ 1 G₁ इ, T₁ G₂ ए (for इ) T₁ G₁ 4 माया पुनरित्येष्ट्या

18 M₁ 2 विदुरा (for माता) — ^a) Dn₁ D₂ भूयसा, Cn भूयसी (as in text) K₁₋₂ D₂ 2 2 M₁ (M₁ inf lin) निदा, B₂ प्रीति, D₂ 4 तदा, G₁ 2 2 M₁ Ca d नदी, G₂ नदी, C₁ नदि (as in text) — ^b) D₁ यदि, C₁ यत् (as in text) — G₂ om 18^a-20^b — ^c) K₁ 2 D₁ 2 G₁ मा, K₂ वै, G₁ M वा, C₁ मां (as in text) D₁ चोद्यस्वेति, D₂ 4 चोद्यन्नय, D₃ नोद्यस्वेतद्, M चोद्यस्वेतद् Ca d s c i l o चोदयामि T₂ अचोप्रा मा चोदय वै — ^d) D₁ 4 मं (for वै)

19 G₂ om 19 (cf v l 18) — ^a) B D₁ 10 अह (for अथ) T₁ G₁ M₂- मा, M₁ 2 4 (inf lin) वा (for मा) D₂ 4 चोदयि, C₁ पूजयि (as in text) — ^b) M वा (for वै) K₁₋₂ D₁ 1 0 हतान्द्राघ (D₁ 'द्वा च) सैधवान्, D₁ ह्वा दृष्टाभिसैधवान्, D₂ 4 हर्षतानिह सैधवान् — ^c) B₁₋₂ Dn₂ D₃ D₂ 4 2-3 10 Ca d n 8 वृक्ष (for वृक्ष) B₂ 2 Dn₂ D₂ 10 Cn भाविन, Ca d 8 भाविन (as in text) D₁ 2 1 अथ (for ए) D₁ 2 वै, C₁ ते (as in text)

20 G₂ om 20^{ab} with the ref (cf v l 18) B₂ 2 D₂ 4 पुनर (for पुन) — ^a) Some N MSS अकोपस्य — ^b) K₂ D₂ पुनरिद्, B₁ 2 4 पुनश्च, B₂ damaged, D₁ पुनोन्नि, G₁ पुनन्द्; K₂ 4 B₂ Dn D₂ D₁-1 2 2 10 कुत सिद्धिर्जयो मम, T₁ G₁ 4 कुत शत्रुजयो भवेत्, — ^c) K₂ B₂ Dn D₁ एताम्, K₁ D₂ D₂ 2 10 मनाम्, B₂ damaged, D₂ 4 एत (for एताम्) — ^d) D₂ 2 D₁-1 2 दारुण D₂ आत्मनात्मनिदारुण — ^e) D₂ 2 राज्याभावो, D₂ 4 राज्यभावो; G₂ राजभावो — ^f) D₂ एव (for इ) K₂ B (except B₂) Dn₂ D₂ D₁ 6 T₁ G₁ 4

दुष्कृत, D₂ 4 'ती, Ca 'ते (as in text)

21 ^a) K₂ इदृशी, T₁ G₁ 4 8 कीदृश K₁ 2 Dn₂ D₁ 1 0 G₁ 8 किंचित् — ^b) B₁ 2 4 उपाय यदि पश्यति A few MSS 'पश्यति — ^c) D₂ 2 D₁ 10 M₂ त मे (for तन्मे) S (except M₁) तन्मेपरिमितप्र (G₂ 'प्रा) ज्ञे — ^d) D₁ 0 'म्यथ (for 'मि हि) D₁ 0 S ते (for तत्) D₂ 4 तत्करिष्यामि ते सर्वं — ^e) = 6 134 15^d

22 M₁ 2 विदुरा (for मातो) — ^a) K₁ B D (except D₁ 0) transp आत्मा and न — ^b) K₁ 2 D₁-0 मयां (for मयां) — ^c) K₂ D₁ 0 T₁ G₁ 2 2 M₂ अपि, G₁ अभि; M₁ वि (for हि) — ^d) D₁ भूत्वापि न भवति वै

23 ^a) K₁ T₂ G₂ चाप्यर्थ, T₁ G₁ 2 2 M₁ 2 4 नाप्यर्था (G₂ 'र्थ), M₂ 2 माप्यर्था (for चाप्यर्था) — ^b) K₁ T₂ G₂ 2 ना (G₂ आ) रब्धव्य, T₁ G₁ 2 M (except M₂) आरब्धव्या T₁ तु याल्लिङ्ग, T₂ G₂ स्वभावत्, G₁ M₁ 2 2 एताल्लिङ्ग, M₁ स्वयाल्लिङ्ग

24 G₂ om (hapl) 24^a-26^b — ^a) K₁ 2 D₂ 4 अपि, D₂ अथ (for इति) — ^b) K (K₂ missing) D₁ 2 T G₁ 2 4 transp न and भवन्ति C₁ as in text — ^c) T₁ G₁ न वै (for नैव) T₂ G₂ च (for ते)

25 G₂ om 25 (cf v l 24) — ^a) K₁ 2 Dn₁ D₂ 2 D₁-1 2 2 G₁ M₂ 4 एक, D₂ तेक्य, Ca d n 8 ऐक्य (as in text) — ^b) M मा तावत् (for अभाव) — ^c) B₂ D₂ M₂ (inf lin) वैगुण्य, Ca d 2 द्वैगुण्य (as in text)

26 G₂ om 26^{ab} (cf v l 24) — ^a) B₂ damaged B₂ D₂ 4 2 0 C₁ विहिता, Cd 'दि (as in text) — ^c) Dn₁ D₂ न चेत्, D₂ T₁ G₁ 4 M₁ 2 वदेत्, D₂ विदेत्, T₂ G₂ 2 वदे; Ca d n 8 नुदेत्, (as in text) K₁ 2 Ca

C. B. 4609
B. B. 133. 26
K. B. 133. 26

नुदेद्वृद्धिसमृद्धी स प्रतिकूले नृपात्मज ॥ २६
उत्थातव्यं जागृतव्यं योक्तव्यं भूतिकर्मसु ।
भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा सततमव्ययैः ।
मङ्गलानि पुरस्कृत्य ब्राह्मणैश्चैश्वरैः सह ॥ २७
प्राज्ञस्य नृपतेराशु वृद्धिर्भवति पुत्रक ।
अभिवर्तति लक्ष्मीस्तं प्राचीमिव दिवाकरः ॥ २८
निदर्शनान्युपायांश्च बहून्पुद्गलानि च ।
अनुदर्शितरूपोऽसि पश्यामि कुरु पौरुषम् ।
पुरुषार्थमभिप्रेतं समाहर्तुमिहाहसि ॥ २९
कुद्वाल्लुब्धान्परिक्षीणानवक्षिप्तान्विमानितान् ।
स्पर्धिनश्चैव ये केचित्तान्युक्त उपधारय ॥ ३०
एतेन त्वं प्रकारेण महतो भेत्स्यसे गणान् ।
महावेग इवोद्धूतो मातरिश्वा बलाहकान् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

तेषामग्रप्रदायी स्याः कल्योत्थायी प्रियंवदः ।
ते त्वां प्रियं करिष्यन्ति पुरो धास्यन्ति च ध्रुवम् ॥ ३२
यदैव शत्रुर्जानीयात्सपत्नं त्यक्तजीवितम् ।
तदैवास्मादुद्विजते सर्पाद्वैष्मगतादिव ॥ ३३
तं विदित्वा पराक्रान्तं वशे न कुरुते यदि ।
निर्वादैर्निर्वदेदेनमन्ततस्तद्भविष्यति ॥ ३४
निर्वादादास्पदं लब्ध्वा धनवृद्धिर्भविष्यति ।
धनवन्तं हि मित्राणि भजन्ते चाश्रयन्ति च ॥ ३५
स्खलितार्थं पुनस्तात संत्यजन्त्यपि बान्धवाः ।
अप्यस्मिन्नाश्रयन्ते च जुगुप्सन्ति च तादृशम् ॥ ३६
शत्रुं कृत्वा यः सहायं विश्वासमुपगच्छति ।
अतः संभाव्यमेवैतद्यद्राज्यं प्राप्नुयादिति ॥ ३७

वृत्तिः, Cd s वृत्त (for वृद्धि) D₀ M असमृद्धी, Ca d s
-समृद्धी (as in text) D₈ 4 वा, T₂ G₂ च (for स)

27 ^a) G₈ 4 उद्धातव्य, Ca d s as in text K₈
D₈ 4 7 G₈ M Cd जागृतव्य, T₁ G₁ 4 5 च गतव्य, T₂ G₂
जाग्रतव्य, — ^b) K₂ चोक्तव्य; D₁ प्रो^o; G₈ भो^o, Ca d s
यो^o (as in text) D_n भूरि^o (for भूति^o)! — ^c) G₂
भविष्यतीत्येव मनस, Ca d as in text — ^d) D₈ 4 अव्यय,
S अव्यय^o (G₈ 4 'य') (for अव्ययै^o) — ^e) B (B₂
damaged) मंगलांश्च पु^o — ^f) K₈ 4 B (B₂ damaged)
D (except D₈ 8 9) ब्राह्मणान् K₄ D₈ 4 च नमस्य च,
D₁ च सुरै^o सह, D₂ चैव नित्यदा, D₇ बहुभि^o सह, T G M₁
(inf lin) चेतरे^o सह Ca d s cito ईश्वरै^o

28 ^a) D₈ D₈ 10 नृपतेर^o (for नृपतेर^o) B₁-8 D₂-4
S (except G₄) राज्ञो, D₁ आरात् (for आशु) K₁ 2 D₇
प्राज्ञस्य चैव नृपते^o, D₀ प्राज्ञस्योच्चैर्नृपते^o (catalectic!)
— ^c) K₁ 2 D₇-0 'वर्तेत', D₈ D₁₀ T₂ G₁-8 8 M₁ 4 8
'वर्धति', G₄ 'पद्यति' D₈ D₁ 8 4 6 7 10 T₂ G₂ त्वा (for त)
— ^d) B₁ 2 4 D₈ 4 दिक्प्राचीव दिवाकर

29 ^b) S उद्धरणानि, Ca d s उद्धर्षणानि (as in text)
— ^d) D₈ transp पश्यामि and कुरु S कुल- (for कुरु)
— ^e) T₂ G₂ 5 'प्रेत्य — ^f) S (except G₁ 4) ममा^o
(for समा^o)

30 ^a) G₄ 8 रुद्रान् (for कुद्रान्) T₁ मुग्धान् (for
लुब्धान्) — ^b) K₁ 2 D₈ 4 अवाक्षिप्तान्; K₈ D₇ G₈

अविक्षि^o, K₄ B D_n D₈ D₈ 8 10 अवलि^o, D₁ 2 T G₁ 2 4
M₈ 8 अधिक्षि^o, M₄ अतिक्षि^o (for अवक्षि^o) — ^d) D₈ 4
युक्तोभ्युप^o, D₀ युक्तमुप^o, Ca d युक्त उप^o (as in text)

31 ^a) T₂ G₂ [उ]क्त (for त्व) — ^b) G₈ महता
(for 'तो') — D₁ om 31^{ad} — ^c) K₁ D₂-4 9 Ca
आधूत^o, K₈ 4 B (B₂ damaged) D_n D₀ उद्धूत^o (for
उद्धूत)

32 ^a) T G₁ 2 8 वेपाम्, M (except M₁) स्वेपाम्
D_{n1} D₁₀ अग्रप्रयायी, Ca d n s as in text D₁-4 7 8 T
G₁ 2 8 स्यात् — ^b) D₇ कालोत्साही, S (except G₂ 4)
कालोत्थायी, Ca d कल्योत्थायी (as in text) - Presum-
ably we have to read त्य here, because in Deva-
nāgarī MSS especially, it is difficult to distinguish
between प and य — ^c) S (except G₈ 4) त्वा (for
त्वां). — ^d) D₈ वै, G₈ यद् (for च)

33 ^a) T₂ G₂ 8 यथैव D₇ G₃ 4 M₈ 4 शत्रु, T₂ G₁ 2
M₈ शत्रून् (for शत्रु) — ^b) K₈ D₈ D₈ T G (except
G₁) M₁ 2 4 संपन्न, D₈ 4 समर्थ, D₇ अवश्यं, D₀ सयत्न
— ^c) D₂ T G₂-4 तथा (for तदा) K₁ 2 D₀ उद्विजेत

34 ^e) D₂ एव (for एनं) M निर्वादैर्निव^o (M₁ 'वै')-
देदेन, Ca d s as in text. — ^d) D₂ सतत तद् Ca d
cite अन्तत^o

35 D₂ om (hapl) 35^{ab} — ^a) D_{n1} निर्वादस्य, M
निवादात्, Ca d n s as in text. — ^b) D₈ 4 ततो;

१३४

मातोवाच ।

नैव राज्ञा ददः कार्यो जातु कस्यांचिदापदि ।
अथ चेदपि दीर्णः स्यान्नैव वर्तेत दीर्णवत् ॥ १
दीर्णं हि दृष्ट्वा राजानं सर्वमेवानुदीर्यते ।
राष्ट्रं बलममात्याथ पृथकुर्वन्ति ते मतिम् ॥ २
शत्रून्नेके प्रपद्यन्ते प्रजहत्यपरे पुनः ।
अन्वेके प्रजिहीर्यन्ति ये पुरस्तादिमानिताः ॥ ३

य एवात्यन्तसुहृदस्त एनं पर्युपासते ।
अशक्तयः स्वस्तिकामा वद्ववत्सा इडा इव ।
शोचन्तमनुशोचन्ति प्रतीतानिव वान्धवान् ॥ ४
अपि ते पूजिताः पूर्वमपि ते सुहृदो मताः ।
ये राष्ट्रमभिमन्यन्ते राज्ञो व्यसनमीयुषः ।
मा दीदरस्त्वं सुहृदो मा त्वां दीर्णं ग्रहासिपुः ॥ ५
प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जिज्ञासन्त्या मया तव ।

C. 5. 4523
B. 5. 123. 7
K. 5. 123. 7

Cs घन (as in text)

36 ^a) T₂ G₂ व्यतीतार्यं; C₂ स्वस्तिवार्यं (as in text)
K₂ B (B₂ damaged) Dn Ds D₁ c s 10 तानि (for
तत) — ^b) K₂ B (B₂ damaged) Dn Ds D₁ c s 10
G₂ s च, D₁ [ए]न, M₁ [इ]ह (for [अ]पि) — ^c) D₁
अन्यस्मिन्, D₂ अथास्मिन्, S न हस्मिन् (for अप्यस्मिन्)
K (K₂ missing) B₂ Dn₂ D₁-1 c s 9 Cn आश्रयते (D₂
'ति) (for आश्रयन्ते) B₁ s 1 स्त (for च) — ^d)
K (K₂ missing) B₂ s 1 Dn D₂ s 1 c-9 T₁ जुगुप्यते
G₁ तदा नृदा (for च तादृशम्) Ca d cito तादृश (as in
text)

37 ^b) T₁ अभि; G₁ s अधि; C₂ उप (as in text)
— ^c) T₁ न न, T₂ G₁ s 1 M₂-1 स न, G₂ स न,
M₁ s तत्र (for अत) K₁ s D₂ अयमाव्य, Ca d s
समाव्य (as in text) — ^d) S प्राप्तुयान्महत् (G₂ 'यामहे'),
Cs as in text

Colophon missing in K₂ D₂ — Sub-parvan
K₂ B₁ s 4 Dn D₁ 10 T₁ G₁ s 1 M भगवद्भान (G₁
'व्यतिथान), to it K₂ adds विदुरोपाग्यान, B₁ s 4 Dn
D₁ 10 विदुराष्टुत्रानुगासन, and M₁ s विदुराष्टुत्रप्रवाद K₁ s 4
B₂ s Ds D₁ s 1 c s 9 (all om the sub-parvan name)
mention only विदुरा (K₁ s D₁ s 1 'रा; D₂ s 'र) पुत्रानु-
गासन — Adhy name G₂ s घनप्रदासन — Adhy
no (figures, words or both) D₂ 25 (=125),
D₁ T₂ M₁-1 s 136, T₁ G₂ s 137, G₁ 138, G₂
134, M₁ 135 — S'lo a no Dn 42, Ds 40

134

☞ This adhy is missing in K₂ (cf v 1 5
131 1) The MS is mostly ignored here

1 M₁ s विदुरा (for माता) — ^c) K₁ (m as in

text) G₁ M₂ जीर्ण, G₂ चीर्ण, Ca d n s दीर्ण
(as in text) — ^d) D₁ न च (for नैव) G₂ चीर्ण
(for दीर्ण)

2 ^a) G₁ दीन (for दीर्ण) D₂ s दृष्ट्वा तु, D₁ दृष्ट्वा हि,
D₂ तु दृष्ट्वा (for हि दृष्ट्वा) — ^c) G₁ M₂ s अमाल्य
— ^d) K₂ B₂ s 1 Dn D₂ s 1 c s Cnp महीं, B₁ मता, B₂
Ds D₁ s 10 मती (for मतिम्)

3 ^a) K₁ s 1 D₂ शत्रून्नेके G₂ प्रमृष्यते — ^b) A few
MSS प्रजहति T₁ G₁ s 1 तथा (for पुन) — ^c)
K₁ s D₁ s 1 त त्वेके, K₂ s B Dn Ds D₂-1 c s 10
अन्ये तु, D₁ G₂ अन्ये के (for अन्वेके) D₂ प्रजहपति, D₁
विजिही, T₂ G₂ प्रतिभीपति G₂ अन्ये केचित्प्रपद्यते — ^d)
Ds अमानिता B₂ पुरस्तादि वि, D₁ पुरस्ताद्वाव

4 ^a) D₁ वै च, D₂ चैव (for एव) — ^b) D₁ s चैन
(for पुन) — ^c) S अशक्ता ये D₂ s अशक्ता स्वस्तिकामा ये
— ^d) K₂ B Dn Ds D₂ s 1 c s (by corr) 10 Ca इला,
T G₁ s 1 M₁ जळा, G₂ जडा, G₁ जळी, M₂-1 इळा
D₁ इवागला (for इडा इव) — ^e) K₁ T₂ (in addition
to text reading) G (except G₂) Ca d प्रमि (G₂ s
'मी) तान्, K₂ B₂ s Dn D₂ 10 पतितान्, B₁ s 4 प्रतीता,
D₂ प्रति तान्, D₂ s 4 प्रतीत, Cs प्रतीतान् (as in text)
K₁ s 1 B₁ s 4 D₂-1 s 9 T₁ G₁ s 1 वाधवा (for 'वान्)

5 ^a) D₂ सर्वा, D₁ सर्व; D₂ s 1 सर्वे (for पूर्व)
— ^c) T₁ G₁ राज्य, Ca d s राष्ट्र (as in text) D₁
अभिवर्तते, D₂ s अनुमन्यते, D₁ S अभिपद्यते, Ca s as in
text — ^d) K₂ Ds D₁ 10 एयुष (for ईयुष) S राक्षि
(T₁ 'जे, G₂ 'ज्य) व्यसनमीयुषि (T 'मीयुषे, G₂ M₂ s
'मेयुषि) — ^e) D₂ s दीदरस्, Ca d दीदर (as in text)
K₁ s D₂ M₁ s 1 स्व (for त्व) D₂ च दीर्यस्व, G₂ M₂
दीदरस्व (for दीदरस्व) — ^f) D₂ T₁ G₁ s 1 मा त्वा,
T₂ G₂ मत्वा, G₂ मा वा, M न त्वा (for मा त्वा) K₂ s
D₁ s 1 दीर्णा, G₂ जीर्णा (for दीर्ण)

C. B. 4/29
B. A. 1/2.7
K. B. 1/2.7

उद्धपन्त्या समाश्वासं बलवानिव दुर्बलम् ॥ ६
यद्येतत्संविजानासि यदि सम्यग्ब्रवीम्यहम् ।
कृत्वासौम्यमिवात्मानं जयायोत्तिष्ठ संजय ॥ ७
अस्ति नः कोशनिचयो महानविदितस्तव ।
तमहं वेद नान्यस्तमुपसंपादयामि ते ॥ ८
सन्ति नैकशता भूयः सुहृदस्तव संजय ।
सुसदुःखसहा वीर शतार्हा अनिवर्तिनः ॥ ९
तादृशा हि सहाया वै पुरुषस्य बुभूषतः ।
ईषदुजिहतः किंचित्सचिवाः शत्रुकर्शनाः ॥ १०

पुत्र उवाच ।

कस्य त्वीदृशकं वाक्यं श्रुत्वापि स्वल्पचेतसः ।
तमो न व्यपह्न्येत सुचित्रार्थपदाक्षरम् ॥ ११
उदके धूरियं धार्या सर्तव्यं प्रवणे मया ।
यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतदर्शिनी ॥ १२
अहं हि वचनं त्वत्तः शुश्रूषुरपरापरम् ।
किंचित्किंचित्प्रतिवदन्स्तूष्णीमासं मुहुर्मुहुः ॥ १३
अतृप्यन्नमृतस्येव कृच्छ्राह्वयस्य बान्धवात् ।
उद्यच्छाम्येप शत्रूणां नियमाय जयाय च ॥ १४

6 °) K₃ B Dn Ds D₆ 8 10 विदधत्या, K₄ प्रलपत्या,
D₂ उत्तरत्या, D₈ 4 विदहत्या K₁₋₃ D₁₋₄ 7 9 समाश्वास.,
T₂ G₂ 5 समाश्वास्य — °) K₁₋₃ D₁ 2 7 9 कृतस्ते बलवत्तर*,
K₄ D₈ 4 उक्तस्तेभिविदुद्वये, B Dn Ds D₆ 8 10 उक्त तेजोवि-
(D₆ 8 'मि)वृद्धये

7 °) K₃ B₃ 5 D₂ 6 यद् (for यदि) T₂ G₂ प्रवि*,
G₃ त्व वि*, G₅ सप्र* (for संवि*) — °) T उत्सृज,
G₂ उत्सृह (for उत्तिष्ठ) S (mostly) संजय

8 D₆ M₅ om (hapl) 8^a-9^b D₉ reads 8 after
10^{ab}, T₁ G₁ after 10, and G₄ after 11 — °) A few
N MSS कोप*. — °) B₁ 5 D₈ 4 हि विदितस्य (for अवि*)
— °) D₁ 3 4 G₁ 8 4 M₁ 3 4 तद् (for the first तम्)
K₁ 2 4 D₁ 2 7-9 वै, M₁ 2 तद् (for the second तम्)
— °) K₁ 2 4 D₁ 2 7-9 तच्च (for उप-)

9 D₆ M₅ om 9^{ab} (of v. 1. 8) — °) D₁ 2 अस्ति
(for मन्ति) K₄ [अ]नेक; B₃ D₁₋₄ चैक; C₃ 8 नैक-
(as in text) K₃ B (except B₂) Dn D₂ तमा*,
Ca d s शता (as in text) — °) S (M₅ om) संजय
(for न*) — °) T₂ G₂ 5 समा K₁ 2 D₉ धीरा*, D₁ 8
G₁ वीरा*, T₂ G₂ भूय*, G₅ शूरा* — °) K₁ 2 B₃ Dn
D₈ 4 8 संग्रामाद्, Ca d s शतार्हा (as in text) B₁ 2 4
Ds ह्यनि*, D₉ अरि* (for अनि*)

10 °) K₁ 2 D₇ 9 स्यु* (for वै) — D₉ om 10^{ab},
and reads 8 after 10^{ab}. — °) K₃ 4 B Dn Ds
D₂₋₄ 6 10 इष्ट (for ईषद्) K₁ 2 D₈ T₁ G₁ 5 उज्जीहत*,
K₃ 4 B Dn Ds D₂₋₄ 6 10 जिहीर्षत*, T₂ G₂ ऊर्जे हत*,
Cd s उज्जीहत* (as in text) Ca cites उच्छ्रयत*. D₈ 4
G₈ केचित् — °) K₃ 4 B Dn Ds₁ D₂₋₄ 4 8 10 M₁
कर्शन (B₁ 4 D₈ 4 8 कर्पण), D₇ कर्शिता*. — After 10,
T₁ G₁ read 8

11 K₄ B Dn Ds D₆ 8.10 om. the ref. T₁ G₁ 4

संजय* (for पुत्र) — °) K₄ B Dn₂ Ds D₆ 8 10 तस्या
(for कस्य) K₂ D₉ त्वादेश (D₉ 'क्षि)कं, D₈ 4 न त्वीदृश;
T₃ G₂ वा त्वीदृश (for त्वीदृशक) Dn₁ न तस्यास्त्वीदृशं
वाक्य — °) K₁ 2 अति; M₅ 4 (inf lin as in text) 5
हि, Ca अपि (as in text) K₁ 2 4 D₁ 9 T₃ Ca
स्वल्पतेजसः, T₁ D₁ 8-5 स्वल्पचेतम* G₂ शक्त श्रुत्वाल्पतेजस*.
— °) T₁ G₂ व्युप; G₁ 4 व्युप; G₅ [अ]व्युप; M₅ [अ]व्यव-
(for व्यप) K₄ B Dn Ds D₆ 8 10 तमस्त्वपा (B₂ 'म्य-;
Dn₁ 'प)गमत्तस्य, D₁ G₈ M₅ 4 तमो न व्य (M₅ 4 नाप्य)-
पहंसेतत्, D₂₋₄ मनो न व्यतिहस्येतत् — °) D₁ T G₁ 2 4
विचित्रार्थ*, Ca as in text — After 11, G₄ reads 8

12 Before 12, K₄ B Dn Ds D₆ 8 10 ins पुत्र उ*
D₆ om. 12^{ab} — °) Dn₁ D₉ उदके; D₈ 4 उदका;
Ca d n. s उदके (as in text) K₁ 3 4 B₁ D₁₋₄ Cn न्यू*,
Ca d s np घू* (as in text) D₈ 10 उदके (D₁₀ 'के) उरि
मधार्य, T₂ G₂ m उदके सूर्यवद्यस्मिन् G₂ 8 corrupt
— °) K₄ B₁ 2.4 Dn D₂₋₄ 8 10 सर्तव्य, B₃ T₁ G₈
स्वर्त*, D₁ सत*, T₂ G₄ वर्त*, G₅ धर्त*, Ca d सर्व*
(as in text) — °) D₈ 4 माता, D₉ मत्री, C₃ नेत्री
(as in text) — °) B D₂ 10 'भूति*.

13 °) K₁ 2 D₉ च (for हि), and तच्च (for त्वत्तः)
— °) M₂ शुश्रूषन् K₁₋₃ Dn₁ Ds D₁ 6-8.10 T₁ G₁ 5
M₁₋₄ अपरावरं, D₈ 4 परम पर, D₉ अपरं पर, G₈ 'रापर; G₄
अपरे जय (sup lin अपरावर), C₃ अवरावर, Cn अपरापर
(as in text) — °) K₁ 2 B₃ D₇ 9 S प्रतिपदन्*,
D₁ प्रतिवच, Ca d s as in text

14 °) K₁ Dn₁ D₁ 10 G₈ 4 M₂₋₄ Cnp बाधवात्;
B (except B₃) दे (B₂ वै)वत्, D₇ मावृत्, Ca d. n. s
बान्धवात् (as in text). — °) K₄ B₁ 2 4 Ds D₆ 8.10
G₄ Cn नियमार्थ G₂ जयाय नियमाय च

15 °) K₃ Dn Ds D₂ 7 8 संक्षिप्त (D₂ 'स); S स

कुन्त्युवाच ।

सदश्व इव स क्षिप्रः प्रणुन्नो वाक्यसायकैः ।
तच्चकार तथा सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ १५
इदमुद्धरणं मीमं तेजोवर्धनमुत्तमम् ।
राजानं श्रावयेन्मन्त्री सीदन्तं शत्रुपीडितम् ॥ १६
जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।
महीं विजयते क्षिप्रं श्रुत्वा शत्रूंश्च मर्दति ॥ १७
इदं पुंसवनं चैव वीराजननमेव च ।

अभीक्ष्णं गर्भिणी श्रुत्वा ध्रुवं वीरं प्रजायते ॥ १८
विद्याशूरं तपःशूरं दमशूरं तपस्विनम् ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं साधुवादेन संमतम् ॥ १९
अर्चिष्मन्तं वलोपेतं महाभागं महारथम् ।
धृष्टवन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ २०
नियन्तारमसाधूनां गोप्सारं धर्मचारिणाम् ।
तदर्थं क्षत्रिया स्रते वीरं सत्यपराक्रमम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्विंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

१३५

कुन्त्युवाच ।

अर्जुनं केशव त्रयास्त्वयि जाते स सुतके ।

उपोपविष्टा नारीभिराश्रमे परिवारिता ॥ १
अथान्तरिक्षे वागासीद्विरूपा मनोरमा ।

C. 5. 4545
B. 5. 137 2
K. 5. 137 2

(G₁ च, M₁ च) क्षिप्र — ^b) K₁ प्रमिन्नो, T₁ M₁ 2 4
(*inf* *lin*) प्रनुन्नो, M₁-s विनुन्नो (for प्रणुन्नो) — K₁
om. from वाक्य up to श्रावयेन् (in 16°) D₁ B 'तोमै'
(for 'सायकै') — ^c) D₁-4 यथा, G₁ तदा (for तथा)
— ^d) = 5 133 21^f T₁ G₁ 4 यथा तदनुशासन

16 K₁ om up to श्रावयेन् (cf v.l. 15) — ^a) T₂
G₁ s M उद्धरण (for उद्धरणं) B₁ M₁ सीम (for मीम)
— ^e) K₁ तत्र, G₁ मत्रं (for मन्त्री) — ^d) G₁ शत्रुविह्वल

17 = (var) 1 56 19 In D₁ the portion of
the text from here up to 5 136 25 is lost on
a missing fol — ^d) G₁ शत्रु (for शत्रून्) K₁ 2 D₁
प्र; D₁ च्य; D₁ स (for च)

18 D₁ missing (cf v.l. 17) — ^a) D₁ 4 सुत
वीर, D₁ वीरपुत्रं (for ध्रुव वीर) K₁ प्रपद्यते, G₁ प्रसूयते

19 D₁ missing (cf. v.l. 17) — ^a) D₁ दानं,
G₁ दमं (for तपः) — ^b) K₁ 4 B₁ D₁ D₁ 4 दानशूर,
D₁ G₁ तपः, G₁ धर्मं D₁ सुविक्रम — ^c) D₁ 4 रोत्रं
(for दीप्यं) — ^d) K₁ 'वादेव, B D₁ D₁ 4 5 7 10
'वादे च, D₁ 'वदेव D₁ संमित, D₁ ममव

20 D₁ missing (cf v.l. 17) — ^a) K₁ 2 D₁
घाष्ट्यवतम्; K₁ 4 B D₁ D₁ D₁-4 6-8 10 दृष्टिमतम्,
G₁ दृष्ट्यवन्त (for दृष्टवन्तम्) Cd cites घाष्ट्यं — ^d) T₁
जितारिम् (for जेतारम्)

21 D₁ missing (cf v.l. 17) — ^b) B₁ G₁ M₁
'चारिण — ^c) Cf. 5 135 9° K₁ B D₁ D₁ D₁ 4
6-8 10 ईदृश, M यदर्थं (for तदर्थं) — After 21, D₁

D₁ 8 ins

514* इति श्रुत्वा वचो मातु संजयः शत्रुभिः सह ।
कृतवान्सयुग कृष्ण जय च प्राप्तवान्ध्रुवम् ।
[(L 1) D₁ 8 मन्त्रिभिः (for शत्रुभिः)]

Colophon missing in K₁ D₁ D₁ — Sub-
parvan K₁-s B₁ 2 4 D₁ D₁ 10 T₁ G₁ 4 5 M भगवद्भान
(T₁ G₁ 4 'वत्प्रतियान), to it K₁-s B₁ 2 4 D₁ D₁ 10 add
विदुला (K₁ 2 'रा) पुत्रानुशासन, D₁ विदुलानुशासन, G₁ M₁ 2
विदुराष्टाशतशतम् K₁ B₁ s D₁ D₁ 2 4 6 8 9 (all om
sub-parvan name) mention only विदुला (K₁ D₁ 'रा;
D₁ 'र) पुत्रानुशासन (as upākhyāna name) K₁-s B₁ 4
D₁ 4 6-10 G₁ M₁ 2 add समाप्त — Adhy name
T₁ G₁ 4 विदुरा (G₁ 'र) सृजयमवाद, G₁ M₁-s विदुराष्टाशत
शासनं, M₁ पुत्रानुशासन — Adhy no (figures, words
or both) D₁ T₁ M₁-s 5 137, T₁ G₁ 4 5 138,
G₁ 139, G₁ 135, M₁ 136 — S'loka no D₁ 22,
D₁ 23

135

This adhy is missing in D₁ (cf. v.l. 5
134 17) The MS is mostly ignored here Many
stanzas in this adhy are repeated (sometimes
with v.l.) from adhy 88

1 ^a) D₁ परिवर्धिता, D₁ 'पालिता2 ^b) K₁ D₁ 'हरा (for 'रमा)

C. 2. 4645
B. 5. 187 2
K. 5. 187 2

सहस्राक्षसमः कुन्ति भविष्यत्येष ते सुतः ॥ २
एष ज्ञेयति संग्रामे कुरुन्सर्वान्समागतान् ।
भीमसेनद्वितीयश्च लोकमुद्धर्तयिष्यति ॥ ३
पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवस्पृशम् ।
हत्वा कुरुन्ग्रामजन्ये वासुदेवसहायवान् ॥ ४
पिन्वमंशं प्रनष्टं च पुनरप्युद्धरिष्यति ।
आतृभिः सहितः श्रीमांस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ५
तं सत्यसंधं वीमत्सुं सव्यसाचिनमच्युत ।
यथाहमेवं जानामि बलवन्तं दुरासदम् ।
तथा तदस्तु दाशार्हं यथा वागम्यभापत ॥ ६
धर्मश्चेदस्ति वाष्णेयं तथा सत्यं भविष्यति ।
त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ॥ ७

नाहं तदभ्यसूयामि यथा वागम्यभापत ।
नमो धर्माय महते धर्मो धारयति प्रजाः ॥ ८
एतद्धनंजयो वाच्यो नित्योद्युक्तो वृकोदरः ।
यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ।
न हि वैरं समासाद्य सीदन्ति पुरुषर्षभाः ॥ ९
विदिता ते सदा बुद्धिर्भीमस्य न स शाम्यति ।
यावदन्तं न कुरुते शत्रूणां शत्रुकर्शनः ॥ १०
सर्वधर्मविशेषज्ञां स्तुषां पाण्डोर्महात्मनः ।
ब्रूया माधव कल्याणीं कृष्णां कृष्ण यशस्विनीम् ॥ ११
युक्तमेतन्महाभागे कुले जाते यशस्विनि ।
यन्मे पुत्रेषु सर्वेषु यथावत्त्वमवर्तिथाः ॥ १२
माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतावुभौ ।

3 ^a) D₃ 4 विजेत्येते च संग्रामे — ^d) D₂₋₄ S लोकान्
(for लोकम्)

4 = (var) 5 88 64^a-65^b — ^a) K₁ D_{n1} D_{s1}
D₈ 9 पृथिवीजेता. — ^b) K₅ D₇ यशसापि K₁ 2 G₃
दिवस्पृशम्, K₅ दिव स्पृशन्, B₈ 5 D_{n1} D₁ 6-8 T G₄ 5
दिव स्पृशन्, D₂ दिव स्पृशन् — ^c) K₁ 2 असौ जन्ये,
K₃ 4 B D_{n1} D₈ D₁₋₄ 6 8 10 T₂ G₂ M₃₋₅ च संग्रामे,
K₅ D₇ कुरुक्षेत्र, D₉ असौ युद्धे, G₄ 5 महाजन्ये; Ca d 8
ग्रामजन्ये (as in text)

5 ^a) Some MSS प्रणष्ट — ^b) Om. in K₅. K₂
D₁ 2 7 9 अग्नि- (for अपि) — 5^{cd} = (var) 5 88 65^{cd}
— ^c) M₁ 2 transp आतृभिः सहित — After 5,
T G (except G₃) ins.

515* तथा चरेस्त्व श्वेताश्व यथा वागम्यभापत ।

[G₄ परे (for चरे) T₂ G₂ तु (for त्व)]

6 B₅ om (hapl) 6^a-7^b, T₁ om 6^a-8^b — ^a)
D₁ G₃ 4 M स (for त) K₅ B (B₅ om.) D_{n1} D₈
D₈ 4 6 8.10 स सत्ययधो वीमत्सु (K₃ 'त्सु), K₅ D₇
सत्ययध च वीमत्सु — ^b) K D₁ 2 7 9 G₄ अच्युत (K₄
अस्तुवन्) (for अच्युत) B (B₅ om) D_{n1} D₈ D₃ 4 6 8 10
सव्यसाची यथाच्युत (D₈ 2 'च्युत', D₈ 8 ह्युत) — ^c) K₁ 2
तथा (for यथा) K₁ 2 D₉ एत, D₁ 8 एन, D₂ एव (for
एव). K₅ B (B₅ om) D_{n1} D₈ D₈ 4 10 त (B₁₋₄ य)था
त्वमेव जानामि — T₂ om 6^{ad} — ^c) G₁ 2 4 5 वदेस्त्व;
G₃ वद त्वं, M वदेस्तु (for तदस्तु) — ^f) = 8^b

7 = 5 88 67 — B₅ om. 7^{ab}, T₁ om 7 (cf
v1 6), T₂ om (hapl) 7^a-8^b — ^a) D₇ स्विद्
(for चेद्) — ^c) G₅ त चापि त्व (for त्वं चापि तत्)

8 = (var) 5 88 66 — T om 8^{ab} (cf v1
6, 7) — ^a) B₃ G₃ तदप्यसूयामि — ^b) = 6^f. — ^d)
K₅ B₃ D₇ T₁ धारयते

9 9^{abc} = (var) 5 88 74, and 9^f = (var) 5 88
83^{ab} — ^a) B₃ वचन्मत्तो, T₁ G₁ 4 तदप्रजो (for धनजयो)
— ^b) K₁ (before corr) 2 5 D₁ नित्योक्तो हि, D₂₋₄
इत्युक्तो हि, D₉ नित्ययुक्तो, Ca d नित्योद्युक्तो (as in text)
— ^{cd}) = 5 157 7^a and 5^d — ^e) S भारं, Ca d वैर
(as in text) D₁ G₃ M Ca d समासजय

10 Cf 5 88 83^{cd}. — ^a) K₅ D₇ S मे (for ते)
— ^b) B₃ प्र; S हि, Ca स (as in text) — ^c) B₃
पुत्रन् (for अन्तं) T₁ G₁ 4 च (for न) — ^d) K₃ 4
B₈ 5 D₉ G₃ 4 'कर्शन'; B₁ 2 D₁ 2 6 8 'कर्पण', B₄ 'कर्पण'
— G₃ M ins. after 10 T G₁ 2 4 5, after 15
(of v1 11)

516* तावदेव महाबाहुर्निशासु न सुख लभेत् ।

11 T G₁ 2 4 5 read 11-12 after 516* (cf. v1.
10) — ^a) K₅ पांचार्हं (for कल्याणी) — K₅ om
11^d-15^e — ^d) B₁ 2 4 D_{n1} D₈ D₈ 3 10 कृष्ण कृष्णा
(by transp), G₂ 5 कृष्णा चैव

12 K₅ om 12 (cf v1 11), T₁ om 12^{ab}. For
sequence of T G₁ 2 4 5, cf v1 11 — ^b) K₁ 2 D_{n1}
D₁ 7-9 T₂ G₁ 4 M₃ जाता (for जाते) K₁ (m as in
text) B₃ 5 मनस्विनि, D_{n1} D₈ 2 D₈ T₂ G₁ 2 5 M₃ 5
यशस्विनी — ^c) G₂ धर्मं (for सर्वं) — ^d) K₁ 4 D₁
T₂ G₁ 2 5 यथावत्त्वम् G₂ 5 M अवर्तिथा G₃ 4 यथा
त्वमनुवर्ति (G₃ 'र्त')था

13 = (var.) 5 88 77. — K₅ om 13 (cf. v1

विक्रमेणार्जितान्मोगान्दृणीतं जीवितादपि ॥ १३
 विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।
 मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ १४
 यच्च वः प्रेक्षमाणानां सर्वधर्मोपचायिनी ।
 पाञ्चाली परुषाण्युक्ता को नु तत्क्षन्तुमर्हति ॥ १५
 न राज्यहरणं दुःखं द्यूते चापि पराजयः ।
 प्रव्राजन् सुतानां वा न मे तदुःखकारणम् ॥ १६
 यत्तु सा वृहती श्यामा सभायां रुदती तदा ।
 अश्रौपीत्यरुणा वाचस्तन्मे दुःखतरं मतम् ॥ १७
 स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
 नाध्यगच्छत्तदा नार्थं कृष्णा नाथवती सती ॥ १८
 तं वै ब्रूहि महाबाहो सर्वगत्त्वभृतां वरम् ।

अर्जुनं पुरुषन्याग्रं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥ १९
 विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यमान्तकौ ।
 भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥ २०
 तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभागता ।
 दुःशासनश्च यद्भीमं कटुकान्यभ्यभाषत ।
 पश्यतां कुरुवीराणां तच्च संसारयेः पुनः ॥ २१
 पाण्डवान्कुशलं पृच्छेः सपुत्रान्कृष्णया सह ।
 मां च कुशलिनीं ब्रूयास्तेषु भूयो जनार्दन ।
 अरिष्टं गच्छ पन्थानं पुत्रान्मे परिपालय ॥ २२
 वैशंपायन उवाच ।
 अभिवाद्याथ तां कृष्णः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
 निश्चक्राम महाबाहुः सिंहखेलगतिस्ततः ॥ २३

C. 5. 4688
B. 5. 137 23
K. 5. 137 23

11) — After 13^{ab}, Ds₂ ins

517* विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मरतावुभौ ।

— °) T₁ G_{1.3} जितान् (for [अ]जितान्) T₁ G₁ 4
 लोकान् (for भोगान्) — K₄ om. (hapl.) from
 अजितान् (in 13^c) up to "धर्मेण (in 14^b) — °) B₈
 वृणीहि, D₁₁ D₈ G₄ M₄ (inf l_{1n}) वृणीता, D₈ 4
 वृणुध्वं, D₈ G_{2.5} M वृणीध्व (M₄ तु)

14 = 5 88 78 — K₂ om 14 (cf v.l. 11)
 K₄ om up to "धर्मेण (cf v.l. 13) — °) G₂ 8
 पुत्रोत्तमौ

15 K₅ om. 15^{abc} (cf v.l. 11) — °) Some N
 MISS प्रेक्ष्य* (for प्रेक्ष*) — °) K₁ D₂₋₄ 8 8 M₈₋₅
 "धर्मोपचायिनी, K₈ B₄ C_n "धर्मोपचायिना, D₈ "कर्मोपचा
 यिनी — After 15, T G_{1.2} 4 8 ins 516*

16 = (var) 5 88 84 — °) B₃ D₅ D₁₀ चापि,
 D₈ 4 चासः, S वा मे (for चापि) — °) K₁ 2 B₈
 च (for वा) — After 16, M₁ (inf l_{1n}) ins *

518* सर्वधर्मविशेषज्ञा कुले जाता यदास्विनीम् ।

[Cf 11]

17 = (var) 5 88 85 — °) K₄ B (except B₃)
 D₁₁ D₅ D₂₋₄ 8 8 G₁ यत्र सा, D₁ यथा सा, G₈
 यन्तुषा, G₄ यत्ते सा (for यत्तु सा) — °) K₅ T G_{1.2} 8
 सदा; B₂ तथा (for तदा) — °) D₂ परया वाच — °) D₂
 नो (for मे) B D₁₁ D₅ D₈ 4 8 8 10 G₂ 4 महत्,
 D₁ M₂ पर (for मतम्) K₈ तन्मे मर्माणि कृत्ति, D₈
 तन्मे दुःखतरं मतम्

-18 = (var) 5 88 86 — °) T₁ नाय*, T₂ G

(except G₈) नाम्य* (for नाध्य*) T G₈ 4 M₂ तथा
 (for तदा) — °) T₁ G₈ तथा, T₂ G₁ 2 4 तदा, G₈ सदा
 (inf l_{1n} सती as in text)

19 = (var) 5 88 79 — °) T₁ G₁ त्व (for त)
 S (except G₄) च (for वै) K₅ D₇ transp वै and
 ब्रूहि — °) K₅ D₁₁ D₁₀ "स्यान्न, B₁ 8 5 D₈ 4 8 G₄ M
 "श्रेष्ठ, T G₁₋₃ 5 "श्रेष्ठ.

20 = (var) 5 88 80 — °) B₂ D₂₋₄ G₁ 8
 विदित K₈ वा (for हि) D₂₋₄ G₅ तथा (for तव)
 B₈ 8 अत्यर्थ (for अत्यन्त) — °) S अथातकौ — °) S
 परामव, Ca परा गतिम् (as in text)

21 21^{abc} = (var) 5 88 81, and 21^c = (var)
 82^c — °) B_{2.5} D₈ 4 Ca "ज्ञात, G₄ "ज्ञाता (for "ज्ञान)
 S (for G₄ see above) तयोश्चैव तदा ज्ञात — °) K₂ T₁
 G_{1.4} transp सा and कृष्णा K B₂ 5 D₅ D₁ 6-10 T
 G₂ 5 M₁ 2 सभा गता — °) T₂ G₂ 5 कटुवाक्यमभाषत
 — °) K₁ 2 D₈ संपादये पुन, D₂ संसारयेषुन, D₈ 4
 संसारयाच्युत

22 K₅ om 22^{abc} — °) G₈ सह कृष्णया (by
 transp) — °) K₁ 2 D₇ 8 T G₁ 2 4 8 वै, D₂ G₈ M
 चेत् (for च) — °) = (var) 1 24 9^c K_{1.2} अमीष्ट,
 Ca. d 8 अरिष्ट (as in text) B₁ 8 व्रज (for गच्छ)
 — °) B₂ 4 D₁₁ D₅ D₈ 4 8 10 प्रति (for परि) D₂
 न स्युस्ते परिपथिन (in addition to text reading)

23 For 23^{ab}, cf 1 209 12^{ab} — °) K₄ D₂ पृथा,
 B₈ 5 T₂ G₂ च ता, G₈ तदा (for [अ]थ ता). — °)
 = (var) 5 89 1^b. K₄ B₁ 5 D₂₋₄ T G M₁ चापि

C. 5. 4669
B. 5. 137 28
K. 5. 137 28

ततो विसर्जयामास भीष्मादीन्कुरुपुंगवान् ।
आरोप्य च रथे कर्णं प्रायात्सात्यकिना सह ॥ २४
ततः प्रयाते दाशार्हे कुरवः संगता मिथः ।
जजल्परुर्महदाश्चर्यं केशवे परमाद्भुतम् ॥ २५
प्रमूढा पृथिवी सर्वा मृत्युपाशसिता कृता ।
दुर्योधनस्य बालिद्यान्नैतदस्तीति चाब्रुवन् ॥ २६
ततो निर्याय नगरात्प्रययौ पुरुषोत्तमः ।

मन्त्रयामास च तदा कर्णेन सुचिरं सह ॥ २७
विसर्जयित्वा राधेयं सर्वयादवनन्दनः ।
ततो जवेन महता तूर्णमश्वानचोदयत् ॥ २८
ते पिवन्त इवाकाशं दारुकेण प्रचोदिताः ।
हया जग्मुर्महावेगा मनोमारुतरंहसः ॥ २९
ते व्यतीत्य तमध्वानं क्षिप्रं ज्येना इवाशुगाः ।
उच्चैःसूर्यमुपप्लव्य शार्ङ्गधन्वानमाब्रुवन् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

वैशंपायन उवाच ।

कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ महारथौ ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ १
श्रुतं ते पुरुषव्याघ्र कुन्त्याः कृष्णस्य संनिधौ ।

वाक्यमर्थवदव्यग्रमुक्तं धर्म्यमनुत्तमम् ॥ २
तत्करिष्यन्ति कौन्तेया वासुदेवस्य संमतम् ।
न हि ते जातु शाम्येरन्तृते राज्येन कौरव ॥ ३
केशिता हि त्वया पार्था धर्मपाशसितास्तदा ।

(for चामि-) — °) T₁ G₁ 4 'बुद्धि (for 'बाहु') — °)
K₂ 4 G₅ तदा, T₂ G₂ तथा (for तत)

24 °) S कुरसत्तमान् — °) B Dn₁ D₅ D₆-8 10
[अ]थ (for च)

26 °) K₁-8 D₁ 2 7 9 'सिता स्थिता, K₄ B Dn₁ D₅
D₈ 4 6 8 10 G₂ M₃ 4 (inf lin) 5 'वशीकृता, K₅ 'गता
स्थिता, T₁ 'वश गता, T₂ G₂ 'वशावृता. — °) D₂
दुर्योधनश्च कर्णश्च

27 °) D₂ T₁ G₈ 5 M स तदा, D₈ 4 कर्णेन, G₁ 4
सहसा (for च तदा) D₁₀ समन्त्रयामास तदा — °) D₈ 4
माधव' (for सुचिर) K₃ हरि', D₂ T₁ बहु (for सह)

28 °) D₁₀ कर्ण (for सर्व) — After 28^{ab}, S ins
519* अश्वरथामानमाहूय मन्त्रयित्वा पुन पुन ।
— °) D₁₀ गतु (for ततो) T₁ रथेन (for जवे) — °)
K₁ 5 D₇ अनोदयत् (for अचो)

29 °) K₁ 8 प्रचोदिता — K₅ om 29^a-30^d (with
colophon),

30 K₅ om. 30 (cf v 1 29) — °) K₁ 2 तद्,
K₃ 4 B D (Dn₂ missing) T₂ G₂ M₄ महा (for तम्)
— °) K₃ 4 B D (except D₁ 2, Dn₂ missing) जग्मुर्
(B₈ ययुर) (for सूर्यम्) S उपप्लव्यं

Colophon missing in Dn₂ D₅, K₅ om it —
Sub-parvan. K₁-8 B Dn₁ D₁. 2. 6-8 G₅ M भगवद्गीता;

D₁₀ 'वदागमन, T₁ G₁ 4 'वदयित्यान — Adhy name
D₁ कुन्तीवाक्य, G₅ वासुदेवनिवर्तन; M₁ वासुदेवकर्णमन्त्र
— Adhy no (figures, words or both) D₁ M₄ 137,
D₆ 27 (= 127), D₇ T₂ M₁-3 5 138, T₁ G₂ 4 5 139,
G₁ 140, G₃ 136 — S'loka no. Dn₁ 32

136

Stanzas 1-25 are missing in Dn₂ (cf. v 1
5 134 17). The MS is mostly ignored in this
adhy.

1 °) K₁ तद्, K₅ च (for तु)

2 D₁ om 2^a-3^b — °) K₄ 5 Dn₁ D₅ D₂ 7 8 10
T₁ M₄ (by corr) कुत्या (for कुन्त्या) — °) K₄ B D₅
D₂ 6 10 अत्युग्रम्, D₃ 4 अत्यतम् (for अव्यग्रम्) — °) B₃
D₈ 4 युक्त, D₂ युक्त (for उक्त) K₄ D₈ 4 क (K₄ घ) मे
विदुत्तम, K₅ Dn₁ D₈ D₂ 6 धर्ममनु

3 D₁ om 3^{ab} (cf v 1 2) — °) B₁ 8 D₂-4 संमते,
B₂ 4 D₈ D₁₀ समता. — °) D₃ 4 राज्य च (for राज्येन)
K₅ कौरवा, D₁ पादवा (for कौरव)

4 °) D₆ 8 'पाशाध्रिता, G₈ 'पाशस्थिता; G₄ 'पाशे
नता, Ca as in text K₁ 2 5 D₁ 6-8 सदा, B₃ G₂ 4
तथा (for तदा) — °) D₁₀ ह्रिष्टा, C₈ चैव (as in text)
— °) K₄ तदा (for तव)

5 °) B₄ G₃ कृतार्थं (for कृतास्त्रं) D₁₀ om हि

समायां द्रौपदी चैव तैश्च तन्मर्षितं तव ॥ ४-
 कृतास्त्रं हर्जुनं प्राप्य भीमं च कृतनिश्रमम् ।
 गाण्डीवं चेपुषी चैव रथं च ध्वजमेव च ।
 सहायं वासुदेवं च न क्षंस्यति युधिष्ठिरः ॥ ५
 प्रत्यक्षं ते महाबाहो यथा पार्थेन धीमता ।
 विराटनगरे पूर्वं सर्वे स्म युधि निर्जिताः ॥ ६
 दानवान्धोरकर्माणो निवातकवचान्युधि ।
 रौद्रमस्त्रं समाधाय दग्धवानस्त्रवह्निना ॥ ७
 कर्णप्रभृतयश्चेमे त्वं चापि कवची रथी ।
 मोक्षिता घोषयात्रायां पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ८
 प्रगाम्य भरतश्रेष्ठ आत्तमिः सह पाण्डवैः ।
 रक्षेमां पृथिवीं सर्वां मृत्योर्दघ्नान्तरं गताम् ॥ ९
 ज्येष्ठो भ्राता धर्मशीलो वत्सलः श्लक्ष्णवाक्युचिः ।

तं गच्छ पुरुषव्याघ्रं व्यपनीयेह कित्विषम् ॥ १०
 दृष्ट्वैत्वं पाण्डवेन व्यपनीतशरासनः ।
 प्रसन्नभ्रुकुटिः श्रीमान्कृता शान्तिः कुलस्य नः ॥ ११
 तमभ्येत्य सहामात्यः परिष्वज्य नृपात्मजम् ।
 अभिवादय राजानं यथापूर्वमर्दिमम् ॥ १२
 अभिवादयमानं त्वां पाणिभ्यां भीमपूर्वजः ।
 प्रतिगृह्णातु सौहार्दात्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १३
 सिंहस्कन्धोरुवाहुस्त्वां घृतायतमहाभुजः ।
 परिष्वजतु बाहुभ्यां भीमः प्रहरतां वरः ॥ १४
 सिंहग्रीवो गुडाकेशस्ततस्त्वां पुष्करेक्षणः ।
 अभिवादयतां पार्थः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ १५
 आश्विनेयौ नरव्याघ्रौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
 तौ च त्वां गुरुवत्प्रेम्णा पूजया प्रत्युदीयताम् ॥ १६

C. 5. 4692
E. 5. 136. 17
K. 5. 136. 17

— ⁵) K₄ B D (except D₈ s, Dn₂ missing) G₁
 'निश्चय' (for 'निश्रमम्') — ⁶) D₂ s वीर (for चैव) S
 'रौद्रमस्त्रं च गाडीव' (G₈ M₁-3 s गाडि[or 'डी']व च) — ⁷)
 B₃ ध्वजं च रथमेव च, D₁₀ रथ वानरकेतव — After 5th,
 K₄ B Dn₁ D₈ D₉ s 7-10 ins

520* नकुल सहदेव च बलवीर्यममन्विता ।

[K₄ D₈ 'वीर्यवतां वीर', D₉ s 'वीर्यमवीर' च, D₁₀ 'वीर्यमवीरतां']
 — ⁷) K₁ D₂-4 T₁ G₁ s क्षाम्यति, K₄ T₂ G₂ s क्षाम्य',
 G₃ क्षम्य', M क्षाम्य' (for क्षम्य')

6 ^a) T₂ G₂ 'तेजा' (for 'बाहो') — ^d) D₈ सर्वे युधि
 विनि.

7 ^{ab}) K₄ s B Dn₁ D₈ D₁-4 s 7 10 दानवा, and
 'कवचा' D₂ s कूर' (for घोर') — ^c) K₄ s B Dn₁
 D₈ D₁-4 10 T G₂ s M₁ (inf l in) समादाय — ^d)
 K₄ s B Dn₁ D₈ D₁ 10 दग्धा वानरकेतुना

8 ^a) T₂ G₂ s एते (for इमे) — ^b) D₂ s शरी (for
 रथी) — ^c) K₄ s B D (except D₁, Dn₂ missing)
 मोक्षितो, K₄ T₁ G₁ s मोक्षितो (for मोक्षिता) — ^d)
 = 5 63 15^d.

9 ^a) G₁ s मारुतश्रेष्ठ. — ^b) D₁ निनाम्य मह पा', G₃
 मधि कृत्वा तु पा'. — K₅ om from 9^c-18^d — ^d) D₈ s
 S दघ्नान्तरे (T₁ G₁ s s 'र' स्थिता

10 K₅ om 10 (cf v l 9) — ^a) S राजा (for
 आत्ता) — ^b) D₈ सत्य' (for श्लक्ष्ण') B₂ s Dn₁ D₈
 कवि (for युचि) — ^c) B₁ s T₂ G₂ M (except M₄)

*व्याघ्र — ^d) B₃ s 'य तु (for 'येह)

11 K₅ om 11 (cf v l 9) — ^a) N (K₅ om,
 Dn₂ missing) G₄ च (for चेत्) — ^c) Dn₁ D₈
 D₂-4 10 प्रशातभ्रुकुटि' (some MSS 'भृ' and 'डी'),
 T G₂ s s प्रसन्नो आत्तमि — ^d) K₁ s D₁ G₄ कृतशान्ति'
 D₂ व', D₈ s S च (for न')

12 K₅ om 12 (cf v l 9) — ^a) B₁-8 Dn₁ D₈
 D₁-4 10 M₈-s सहामात्य, M₂ 'त्य — ^b) B₂ s D₈ D₁ s
 M₁ नृपात्मज — D₈ om. (1 hapl.) 12^c-13^d — ^c)
 D₂ s राजेद्र (for राजान) — ^d) D₈ T₁ G₁ s अर्दिम
 13 K₅ om 13 (cf v l 9), D₈ om 13^{ab} (cf v l
 12). — ^c) D₂ s परि' (for प्रति')

14 K₅ om 14 (cf v l 9) — ^a) K₄ च, M₈-s
 त्वा (for त्वा) B₁ s s 'बाहुभ्या, D₂ s T G M₂ सिंह-
 (D₂ भीम)स्कन्धो महाबाहु' (M₂ 'वीर्यो') — ^b) G₂ s
 पीनायत' — ^c) T₁ G₄ M₁ s पाणि' (for बाहु')

15 K₅ om 15 (cf v l 9) — ^a) K₄ B Dn₁ D₈
 D₈ 10 Ca कबुग्रीवो, D₈ हयग्रीवो, S सिंहस्कन्धो K₁ s s
 D₁ s 7 9 महेश्वास', T₁ G₁ s महाबाहु', Ca गुडाकेश
 (as in text) — ^b) M त्वा (for त्वा) — ^c) S
 (except G₈ s) प्राज्ञ' (for पार्थ')

16 K₅ om 16 (cf v l 9) — ^a) K₄ D₈ G₄
 अश्विनेयौ D₈ s महामागौ — ^c) G₅ M त्वा (for त्वां)
 — ^d) T₂ G₂ प्रतिगृह्णातां, G₈-s प्रत्युदीयता

17 K₅ om. 17 (cf v l 9) — ^b) G₃ 'प्रवरा

C. 5. 4693
B. 5. 133. 18
K. 5. 133. 18

मुञ्चन्त्वानन्दजाश्रूणि दाशार्हप्रमुखा नृपाः ।
संगच्छ आतृभिः सार्धं मानं संत्यज्य पार्थिव ॥ १७
प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां ततस्त्वं आतृभिः सह ।
समालिङ्ग्य च हर्षेण नृपा यान्तु परस्परम् ॥ १८
अलं युद्धेन राजेन्द्र सुहृदां शृणु कारणम् ।
ध्रुवं विनाशो युद्धे हि क्षत्रियाणां प्रदृश्यते ॥ १९
ज्योतींषि प्रतिकूलानि दारुणा मृगपक्षिणः ।
उत्पाता विविधा वीर दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ॥ २०
विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ।
उल्काभिर्हि प्रदीप्ताभिर्वध्यते पृथना तव ॥ २१
वाहनान्यग्रहप्राणि रुदन्तीव विशां पते ।

शुभ्रास्ते पर्युपासन्ते सैन्यानि च समन्ततः ॥ २२
नगरं न यथापूर्वं तथा राजनिवेशनम् ।
शिवाश्चाश्वनिर्घोषा दीप्तां सेवन्ति वै दिशम् ॥ २३
कुरु वाक्यं पितुर्मातुरस्माकं च हितैषिणाम् ।
त्वय्यायत्तो महाबाहो शमो व्यायाम एव च ॥ २४
न चेत्करिष्यसि वचः सुहृदामरिर्कश्चन ।
तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थवाग्रपीडिताम् ॥ २५
भीमस्य च महानादं नदतः शुष्मिणो रणे ।
श्रुत्वा स्मर्तासि मे वाक्यं गाण्डीवस्य च निखनम् ।
यद्येतदपसव्यं ते भविष्यति वचो मम ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पट्विंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

T G₁ १ ४ नरा. (for नृपा) — ^d) K₂ G₂ 'त्यज (for 'त्यज्य)

18 K₅ om 18 (cf. v. 1 9), D₁ om 18^{ab} — ^a) D₇ T₁ G₁ २ ४ M सर्वा (for कृत्स्ना) — ^d) T₂ G₂ कृपया तु (for नृपा यान्तु)

19 ^b) K₃ D₃ ४ T G भारत, B Dn₁ चारण, M भापित (for कारणम्) — ^{cd}) T₁ G₄ ध्रुवो K₅ ध्रुव विनाश क्षत्रियाणा युद्धेस्मिन् हि प्रदं (hypermetriol)

20 ^a) T₂ G₂ २ प्र (G₅ [अ]प्र)तिरूपाणि — T₂ G₂ om 20^{cd}. — ^e) D₂ बहुधा (for विविधा) — ^d) K₄ वीर* (for क्षत्र*)

21 K₅ om 21-22 — ^a) K₁ २ D₈ D₇ ० इव (for इह) — ^b) N (except K₄ D₁ २, K₅ om, Dn₂ missing) Ca निवेशने — ^e) D₇ च, G₄ तु (for हि) D₁ क्षिप्र (for हि प्र) — ^d) K₁ २ D₈ D₈ ० वध्यते, K₃ ४ B Dn₁ D₁-४ ० १ वाध्य*, T₁ व्यय*, T₂ G₂ २ मध्य*, G₄ विष्ट* (for वध्य*)

22 K₅ om 22 (cf. v. 1 21) — ^b) D₂ [इ]ह, D₈ ४ २ T G₁ २ २ च (for [इ]व) — ^e) D₈ ४ च (for ते)

23 ^a) K₁ २ तथा* (for यथा*) — ^b) B₂ D₈ D₂ १ राजनिवेशनं. — ^d) D₈ ४ दीप्ता*, Ca d २ दीप्ता (as in

text) D₈ ४ G₂ ४ दिशः (for दिशम्) D₂ दीप्तायां निशि भापत

24 ^b) D₈ ४ हितार्थिना (for हितै*)

25 K₅ om 25-26 — ^b) A few MSS 'कृपण — D₂ om from इष्टा up to च नि (in 26^d) — ^d) T₁ G₁ ४ 'वाणाभिषी*.

26 K₅ om. 26, D₂ om up to च नि (cf. v. 1 25) Dn₂ resumes! — ^a) K₁ २ ४ B₂ D₈ ४ १-२ T₂ G₂ महानादां — ^b) D₈ ४ श्रोष्यसे, Ca d शुष्मिण (as in text). — ^{cd}) Some MSS निखन D₈ ४ निर्घातसदृश तस्य गदया भीमवेगया — D₈ ४ om 26^f — ^e) D₈ यदे* (for यद्ये*) Cnp यदि निर्घातसदृश (cf. D₈ ४ above) — ^f) K₅ Dn D₈ D₁₀ वचो मम भविष्यति (by transp)

Colophon missing in Dt. — Sub-parvan K₁ २-३ B₁ Dn D₈ D₂-४ ६-७ G₅ M₁ २ भगवद्गीता, D₁₀ भगवद्गीता मन, T₁ G₁ ४ भगवत्प्रतिपत्ति — Adhy name T₁ G₁ ४ दुर्योधन प्रति भीष्मद्रोणवाक्य, M पाटवपराक्रमस (M₁ 'सा) रण — Adhy no. (figures, words or both) D₈ 28 (=128), D₇ T₂ M 139 (M₄ 138), T₁ G₂ ४ 140, G₁ 141; G₃ 137. — S'loka no Dn 28.

१३७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु विमनास्तिर्यग्दष्टिरधोमुखः ।

संहत्य च भ्रुवोर्मध्यं न किञ्चिद्वाजहार ह ॥ १

तं वै विमनसं दृष्ट्वा संप्रेक्ष्यान्योन्यमन्तिकात् ।

पुनरेवोत्तरं वाक्यमुक्तवन्तौ नरर्षभौ ॥ २

भीष्म उवाच ।

शुश्रूषमनस्यं च ब्रह्मण्यं सत्यसंगमम् ।

प्रतियोत्स्यामहे पार्थमतो दुःखतरं नु किम् ॥ ३

द्रोण उवाच ।

अश्वत्थाम्नि यथा पुत्रे भूयो मम धनंजये ।

बहुमानः परो राजन्संनतिश्च कपिध्वजे ॥ ४

तं चेत्पुत्रात्प्रियतरं प्रतियोत्से धनंजयम् ।

क्षत्रधर्ममनुष्ठाय धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ५

यस्य लोके समो नास्ति कश्चिदन्यो धनुर्धरः ।

मत्प्रसादात्स वीमत्सुः श्रेयानन्यैर्धनुर्धरैः ॥ ६

मित्रघृणुदुष्टभावश्च नास्तिकोऽथानृजुः शठः ।

न सत्सु लभते पूजां यन्ने मूर्ख इवागतः ॥ ७

वार्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति ।

चोद्यमानोऽपि पापेन शुभात्मा शुभमिच्छति ॥ ८

मिथ्योपचरिता ह्येते वर्तमाना ह्यनु प्रिये ।

अहितत्वाय कल्पन्ते दोषा भरतसत्तम ॥ ९

त्वमुक्तः कुरुवृद्धेन मया च विदुरेण च ।

वासुदेवेन च तथा श्रेयो नैवाभिपद्यसे ॥ १०

अस्ति मे बलमित्येव सहसा त्वं तित्तिर्पसि ।

सग्राहनक्रमकरं गद्गावेगमिवोष्णमे ॥ ११

वास एव यथा हि त्वं प्रावृण्वानोऽद्य मन्यसे ।

C. 5 47/5
B. 5 139. 12
K. 5 139. 12

137

1 °) D₂ 4 9 संहत्य, G₂ गत्य (for 'हत्य') S मध्ये (for मध्य) — °) K₄ स, G₂ च, M₄ तं (for ह)2 °) D₁ च (for वै) — °) K (except K₂) D₁₋₄ 8 नु तद्, S ऊचतुर् (for उत्तर)3 °) K₂ D₅ D₁₀ M अनस्यु D₇ त (for च) K₂ शुश्रूषंतमस्युत — °) B₂ 4 5 D_n D₅ D₁₀ 10 सत्य वादिर्न4 D₁ om. (hapl) 4^c-5^b — °) D₂ 4 ततो (for परो)5 D₁ om 5^{ab} (cf v. 1 4) — °) N (except D₂ 4 9, D₁ om.) G₄ च (for चेत्) B₂ 4 D_n D₅ D₁₀ 'तम (for 'तर) — °) K₄ B D_n D₁₀ G₄ क्षात्र (for क्षत्र) D₂ 'प्राप्ते, D₂ 4 'ज्ञाय (for 'ष्टाय) — °) D₂ क्षात्रजीविका, G₄ क्षत्रजीवित, M₂ 'जीविता -6 °) K₁ 2 5 D₁ 6 7 9 transp लोके and नास्ति — °) D₂ 4 8 मम प्रसादाद् (for मय्यमादान्य) K₄ D₂ च (for स) — °) D₂ श्रेय, D₂ श्रेष्ठ (for श्रेयान्) K₂ नान्य; K₅ D₇ 9 अन्य; B₁ 2 नान्यद्, D₂-4 नान्यो, D₆ नान्ये, D₅ चैव (for अन्यद्) D₂ 4 धनुर्धर, D₆ 'धरा7 D_n 2 transp 7 and 8 — °) G₂ क्रोधनो (for नास्तिको) K₆ वा, D₆ 8 9 [S]पि (for स्य) K₆ च वा,D₇ च य (for शठ)8 D_n 2 transp 7 and 8 — °) D₂ 4 हि (for ऽपि) — °) T G₁ 2 4 कृच्छति (for इच्छति) — G₂ om (hapl.) 8^{cd} — °) K₁ 5 D₆-9 नोद्य (for चोद्य) — °) T₁ कृच्छति (for इच्छति)9 K₅ om 9-22 (with colophon) — °) D_n 1 D₂ अप; C_n उप- (as in text) T₁ G₁ 4 ह्येव, T₂ G₅ एव, G₂ एव, G₃ M (except M₄) ह्येव (for ह्येते) — °) B D₅ वर्तमाने B D₅ D₁₀ [अ]प्यनु, T₁ G₁ 4 (with hiatus) अपि (for ह्यनु) Ca d s cūte अनु प्रिये — °) T₂ G₂ 5 अहीनत्वाय — °) K₄ दोषैर्, S (except T₂ G₂) दोषाद्, C₂ as in text. D₇ तु भरतोत्तम, G₄ भारतसत्तम10 K₅ om. 10 (cf v. 1 9) — °) B₂ तदुक्त, G₂ विमुक्त (for त्वमुक्त) — °) B D_n 2 D₅ D₁₋₄ 10 'मन्यसे, G₂ 'पद्यमि11 K₅ om 11 (cf. v. 1 9) — °) B₂ M₅ एव (for एव) — °) T₁ G₂ 5 M साहसाद् D₁₀ कस्तितीर्पति — °) K₄ D₂ 4 प्रदुष्ट, D₂ 'मीनमकर, T₂ G₂ 5 'मीनम- ल्युय — °) D_n D₂ 4 6-9 गगावेग, T₁ गगा वेगम् K₁ (before corr) D_n D₂ 4 6 8 9 अर्णव, K₄ अर्धगा, D₂ आर्णवे, D₁₀ ह्यव, Ca d n s दणगे (as in text)12 K₅ om 12 (cf. v. 1 9) — °) D₂ G₂ 5 वासवेय, D₂ 4 7 M₂-5 वाससेव, T₁ G₁ 8 वाससेव, T₂

C. 4715
H. 129. 12
K. 129. 12

सृजं त्यक्तामिव प्राप्य लोभाद्यौघिष्ठिर्गं श्रियम् ॥ १२
द्रौपदीसहितं पार्थं सायुधैर्भ्रातृभिर्वृतम् ।
वनस्थमपि राज्यस्थः पाण्डवं कोऽतिजीवति ॥ १३
निदेशे यस्य राजानः सर्वे तिष्ठन्ति किंकराः ।
तमैलविलमासाद्य धर्मराजो व्यराजत ॥ १४
कुवेरसदनं प्राप्य ततो रत्नान्यवाप्य च ।
स्फीतमाक्रम्य ते राष्ट्रं राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १५
दत्तं हुतमधीतं च ब्राह्मणास्तर्पिता धनैः ।
आयुर्गतामायुश्च कृतकृत्यौ च विद्धि नौ ॥ १६
त्वं तु हित्वा सुखं राज्यं मित्राणि च धनानि च ।
विग्रहं पाण्डवैः कृत्वा महद्भयसनमाप्स्यसि ॥ १७

द्रौपदी यस्य चाशस्ते विजयं सत्यवादिनी ।
तपोघोरवता देवी न त्वं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १८
मन्त्री जनार्दनो यस्य भ्राता यस्य धनंजयः ।
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १९
सहाया ब्राह्मणा यस्य धृतिमन्तो जितेन्द्रियाः ।
तमुग्रतपसं वीरं कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ २०
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि यत्कार्यं भूतिमिच्छता ।
सुहृदा मञ्जमानेषु सुहृत्सु व्यसनाणवे ॥ २१
अलं युद्धेन त्वीरैः शाम्य त्वं कुरुद्वये ।
मा गमः मयुतामात्यः सखलश्च पराभवम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ समाप्तं भगवद्गीतापर्व

वासवे धै, G₄ वायसेह, Cnp वास एव (as in text)
Ca d s cito वास (as in text) K₄ D₈ यथा हिन्वा,
B D₈ D₁₀ यथा त्यक्त, D₁ हिताय स्व, D₂ M (except M₁)
यथा हि स्वा, D₃ १ त (D₁ य) यासि स्व, T₂ ययाय स्व
(for यथा हि स्व). Ca, d cito यथा, C₈ यथा स्व, Cnp त्यक्त.
— ^b) Dn₁ C₈ आवृण्वान्, S प्रवृ, Ca d प्रावृ (as in
text) B₈ ३ D₁ [अ]भि; Dn D₈ ४ ० [अ]र; D₈ D₈ 10
T₂ न, G₂ [अ]नु; Ca d अस्व (as in text) — ^c) D₂
त्यक्त्वा श्रिय, Ca त्यक्तामिव (as in text) — ^d) T₂ G₂
यौघिष्ठिश्रिय, Ca d s as in text

13 K₈ om 13 (cf v. l. 9) — ^b) D₂ G₂ मायुध.
— ^c) D₈ इव (for अपि) K₁ D₈ M₁ २ राज्यस्थं,
K₄ राजान — ^d) K₄ D₁ G₂ ३ M₁ २ ४ (inf lin)
जिगीपति, B Dn D₈ D₁₀ विजेप्यति (B₈ 'ते), D₁ ० ३ ०
G₄ [S]नुजीवति, D₂ जिजीपति, D₃ ४ [S]नुजेप्यति, G₁
गिजीपति, M₈-३ हि जीवति (for ऽतिजीवति as in K₁-३
T G₈)

14 K₈ om. 14 (cf v. l. 9) — ^c) K₁ ३ D₁ ०
पेडविडम्, D₁ ऐडमिडम्, D₈ धनजयम्, S ऐलि (T₂ G₈
'ळ)विळिम् (T₁ 'वळिम्, G₈ 'त्रिळिम्) (for ऐलविलम्)
— ^d) K₁ ३ D₈ व्यजायत, K₈ G₈ व्यरोचत, B₈ [S]म्य-
राजत, D₂ विराजते, T₁ G₁ ४ ३ M₁ (sup lin) ३ व्यरोचत;
T₂ G₂ M₁ ३-३ [S]म्यरोचत, C₈ व्यराजत (as in text)

15 K₈ om 15 (cf. v. l. 9) — ^c) G₂ स्थितम् (for
स्फीतम्) D₈ D₈ G₈ आक्रमते (for आक्रम्य ते)

16 K₈ om 16 (cf. v. l. 9). — ^a) K₄ D₈ ४ G₂

दृष्ट (for दत्तं) T G (except G₂) भुक्तम् (for हुतम्)
— ^a) K₁ ३ Dn₁ D₁-३ हि (for च)

17 K₈ om 17 (cf v. l. 9) — ^a) D₂ न हिन्वा च
(for स्व तु हित्वा) D₁-३ transp हिन्वा and राज्य
— ^d) B₁ ३ आसवान् (for आप्यसि) G₂ महद्भयमवा-
प्स्यसि

18 K₈ om 18 (cf v. l. 9) — ^a) D₂ ४ यत्र (for
यस्य) — ^c) K₁-३ D₈ तपो घोर रता, D₁ तपो घोरवता,
S (except G₂ ४) तथा घोर — ^d) B Dn D₈ D₁₀ कथ;
D₂ ४ स्व न (for न स्व)

19 K₈ om 19 (cf v. l. 9), D₂ om (hapl) 19
K₁ G₄ transp 19 and 20 — ^b) G₂ योदा (for
भ्राता) — ^c) K₈ S (except G₄) सर्वधर्मं K₄ Dn₁
श्रेष्ठ, B (except B₁) D₈ D₈ ४ ३ १० श्रेष्ठ — ^d) 20^d
K₄ D₁ S न एवं (for कथ); cf 18^d K₄ जयसि (for
जेप्यसि)

21 K₈ om 20 (cf v. l. 9) — ^b) G₄ त्वय
(for कार्यं)

22 K₈ om 22 (cf v. l. 9). — ^a) K₁ ३ B₁
D₂ १-० ते (for तैर्) — ^b) S शाम्यस्व (for शाम्य स्व).
B₁ ३ ३ D₂-१ १ S कुल — ^d) D₂ ४ transp सुत and
-यल, and read यमक्षय (for पराभवम्) D₂ स्व (for
च) S समित्रश्च यमक्षय (for ^d)

Colophon missing in D₈, K₈ om. it — Sub-
parvan K (K₈ om) B Dn D₈ D₁ ३ ३-३ G₁ ४ M

१३८

धृतराष्ट्र उवाच ।

राजपुत्रैः परिवृतस्तथामात्यैश्च संजय ।

उपारोप्य रथे कर्णं निर्यातो मधुसूदनः ॥ १

किमब्रवीद्रथोपस्थे राधेयं परवीरहा ।

कानि सान्त्वानि गोविन्दः द्यूतपुत्रे प्रयुक्तवान् ॥ २

ओषमेघस्वनः काले यत्कृष्णः कर्णमब्रवीत् ।

मृदु वा यदि वा तीक्ष्णं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ३

संजय उवाच ।

आनुपूर्व्येण वाक्यानि श्लक्ष्णानि च मृदूनि च ।

प्रियाणि धर्मयुक्तानि सत्यानि च हितानि च ॥ ४

हृदयग्रहणीयानि राधेयं मधुसूदनः ।

यान्यब्रवीदमेयात्मा तानि मे शृणु भारत ॥ ५

वासुदेव उवाच ।

उपासितास्ते राधेय ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

तत्त्वार्थं परिपृष्टाश्च नियतेनानसूयया ॥ ६

त्वमेव कर्ण जानासि वेदवादान्सनातनान् ।

त्वं ह्येव धर्मशास्त्रेषु दृक्ष्मेषु परिनिष्ठितः ॥ ७

कानीनश्च सहोदश्च कन्यायां यश्च जायते ।

C. 5. 4733
B. 5. 140 B
K. 5. 140. 3

मगवद्यान, D10 'वद्वागमन, T1 G2 'व्यपत्तियान' to it K1-4 B1.2 & Dn Ds D1 2 6-9 add समाप्त — *Adhy names* Gs M मीमंद्रोणवाक्य (M1 'द्रोणवचन) — *Adhy no* (figures, words or both) Ds 29(=129), D1 T2 M 140 (M1 139), T1 G2 4 & 141, G1 142, Gs 138 — *S'ola no* Dn1 22

Although a few MSS regard the following section (*adhy* 138-148) as a continuation of मगवद्यान (a practice which is followed by all old printed ed except that of P P S Sastri), most of our MSS indicate the end of this sub-parvan at *adhy* 137. The name of the following sub-parvan appears to be given as कर्णविवाद in the *Parvasamgraha* summary of the *Ādiparvan* (1 2 52), which may be a form (like निर्याण) shortened, *metri causa*, or misunderstood, for कर्णोपनिषद, given by most of our MSS, while the S form कर्णोपजाप may have been a paraphrase. The *Parvasamgraha* does not authorize a further division of this section into a कर्णकुन्तीसमागम given by some of our MSS

138

1 T G M1 (by corr) जनमेजय (for धृतराष्ट्र उ') — ^b) T G सह (for तथा) Ks B (except Bs) Dn Ds D2-4.10 मृत्ये (for [अ]मार्त्ये) T G M1 (inf lin) सत्तम (T2 'म' (for संजय) — ^c) D2 तथा, G4 तदा, M1 (sup lin as in text) समा (for उपा) Ds S रथं (for रथे) — ^d) Ds 4 S निर्यया

(for 'यांते)

2 ^a) Dn Ds D10 अमेयात्मा, Ca रथोपस्थे (as in text) — Ks om 2^a-3^d — ^c) D2-4 सूक्तानि (for सान्त्वानि) — ^d) K1.2 D1-9 [S]भियुक्तवान्, Ds 4 समाचरत् (for प्रयुक्त)

3 Ks om 3 (cf. v. l. 2) — ^a) K (Ks om) B4 D उद्यन् (D2 अन्य-), G4 दीर्घः, Ca ओव (as in text) — ^b) Ks B1 2 & Dn Ds D2-4.10 कृष्ण कर्णमथाब्रवीत् — ^d) T G सर्वश (Gs सत्तम), M1 (by corr) पृच्छत (for संजय)

4 T G M1 (by corr) वैशपायन (for संजय उ') — ^a) Some MSS आनुपूर्व्येण Bs Ds D10 वक्ष्यामि (for वाक्यानि) — ^b) Ks B Dn2 D1.6 7 10 Ca तीक्ष्णानि, Cs रु (as in text) — Ds 4 om. (hapl.) 4^{ed} — ^d) K1 Ds 8 9 शास्त्रा (for सत्या)

5 ^a) D1 G4 'ग्राहणीयानि, Ds 4 'ग्रहणार्थानि, Ca as in text — ^c) Ds 4 अदीनात्मा (for अमेया) — ^d) Ds 4 युष्यस्व (for मे शृणु)

6 Ds 4 कृष्ण उ', T G श्रीमगवान् (for वासुदेव उ') — ^a) D1 तत्त्वार्थः, D2 तत्त्वार्थ, Gs तथा ते, Gs तत्त्वार्थ (for तत्त्वार्थ) Ds D1.2 Cap परिपृष्टा (D2 'ष्ट'), Ca as in text — ^c) D1.2 T1 G4.5 नियमेन K1 2 D2 1-9 T2 Gs M अन (or अनु)सूयता, Ds 4 'सूयका'

7 ^b) D2 वेदशास्त्रानुशासनात्, Ds 4 वेदधर्मान्सना, S वेदवेदामयहिता (T1 G1.4 'त, Gs ता) — ^c) B (except Bs) Dn Ds D1-4.9 10 G2 om हि (cf ^a) B2 सर्व (for धर्म) — ^d) D2 कृष्णेषु K1.2 D1 9 परिनिष्ठित

8 ^a) G1 सहोदो य' — ^b) B2.5 स्वरिण्यां, T2 (by

घोढारं पितरं तस्य ग्राहुः शास्त्रविदो जनाः ॥ ८
 सोऽसि कर्णं तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः ।
 निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामेहि राजा भविष्यसि ॥ ९
 पितृपक्षे हि ते पार्था मातृपक्षे च वृष्णयः ।
 द्वौ पक्षावभिजानीहि त्वमेतौ पुरुषर्षभ ॥ १०
 मया सार्धमितो यातमद्य त्वां तात पाण्डवाः ।
 अभिजानन्तु कौन्तेयं पूर्वजातं युधिष्ठिरात् ॥ ११
 पादौ तव ग्रहीष्यन्ति भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
 द्रौपदेयास्तथा पञ्च सौभद्रश्चापराजितः ॥ १२
 राजानो राजपुत्राश्च पाण्डवार्थं समागताः ।
 पादौ तव ग्रहीष्यन्ति सर्वे चान्धकवृष्णयः ॥ १३
 हिरण्मयांश्च ते कुम्भाजराजतान्पार्थिवांस्तथा ।

ओषध्यः सर्ववीजानि सर्वरत्नानि वीरुधः ॥ १४
 राजन्या राजकन्याश्चाप्यानयन्त्वभिषेचनम् ।
 पष्ठे च त्वां तथा काले द्रौपद्युपगमिष्यति ॥ १५
 अद्य त्वामभिषिञ्चन्तु चातुर्वेद्या द्विजातयः ।
 पुरोहितः पाण्डवानां व्याघ्रचर्मण्यवस्थितम् ॥ १६
 तथैव भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
 द्रौपदेयास्तथा पञ्च पाञ्चालाश्चेदयस्तथा ॥ १७
 अहं च त्वामभिषेक्यामि राजानं पृथिवीपतिम् ।
 युवराजोऽस्तु ते राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १८
 गृहीत्वा व्यजनं श्वेतं धर्मात्मा संशितव्रतः ।
 उपान्वारोहतु रथं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १९
 छत्रं च ते महच्छ्रेतं भीमसेनो महाबलः ।

corr) Ms 4 (inf lin as in text) : जारिण्यां; Ca s
 कन्याया (as in text) D1 2 प्र; Ca s च (as in text)
 9 a) K1 2 s Dn1 Ds-9 पृथा; Ca तथा (as in text)
 — b) Cf 5 139 2^b and 4^b K1 2 Ds 4 9 पादु; Ca s
 पाण्डो (as in text) — c) = 5 139 2^c S (except
 G1) निश्चयात्, Ca s निग्रहात् (as in text) — d) G1
 दृष्ट, Ca एहि (as in text)

10 a) K4 D1 2 *पक्षेण, B (except B3) Dn Ds
 Ds 4 10 T G1 4 *पक्षे च (for *पक्षे हि) Ds 4 कर्णं (for
 पार्था) — b) B3 Ds *पक्षे हि; D1 2 *पक्षेण (for
 *पक्षे च) — c) Ds 4 दृष्ट (for अभि- — d) K1 2 D1
 T2 G2 s भरत* (for पुरप*)

11 a) Ks D1 Ms 4 (inf lin as in text) : यातम्
 (for यातम्) — b) T1 Gs 4 M त्वा

12 a) = 13^c D1 ते प्र- (for तव) — Gs om.
 (hapl) 12^b-13^c

13 Gs om 13^{ab} (cf v1 12) — b) D2 पार्थिवाश्च;
 T G1 2 4 पाण्डवैश्च; G2 M पाण्ड (M4 वाध)वाश्च (for पाण्ड
 वार्थं). — K4 om 13^a-14^b — c) = 12^a K1 2 s
 D1 2 7 0 transp पादौ and तव — d) = 23^d

14 K4 om 14^{ab} (of. v1 13) — c) K2 Ds 4 T
 G2 s ओषधी. (for *षद्यः) T1 G1 4 transp *वीजानि
 and *रत्नानि

15 a) T1 G1 4 राजानो (for राजन्या) K1 2 s Ds
 M1 (inf lin) *पुत्रा, K2 *पुत्र्य* (for *कन्या*) — b)
 T1 G1 4 5 ध्यानयतु, T2 स्नानयतु, G2 साधयतु (for
 [अ]प्यानयन्तु) K1 4 5 B Dn2 D1-4 0 आभिषेचन.
 — Ds om 15^{cd}. — c) B1-8 Dn Ds D1 4 4 8 त्वां च

(by transp) K1 2 s D1 0 सदा, Ks तदा (for तथा)
 D10 पष्ठे यथावत्थां काले — d) D2 अपि, T1 G1 4 अभि-
 (for उप) — After 15, B Dn Ds Ds-9 10 ins. *

521* अभि जुहोतु ये धौम्यं संशितात्मा द्विजोत्तमः ।

[D2 0 8 ते (for वे) A few MSS शसितात्मा Ds 8
 जितेन्द्रिय (for द्विजो*)]

16 a) Ds अभिषेक्यतु — b) Dn1 Ds G (except
 G1) *वेद्या, Ds 4 *मंत्रे, Ds 8 10 *विद्या; Ca *वेद्या
 (as in text) — Ks om 16^a-17^d — c) Ds-4
 पुरोहिता — d) B3 अवस्थित*, T G2 2 Ms-8 उपस्थित
 (for अव*) K4 B1 2 Dn Ds 8 व्याघ्रचर्मण्यवस्थित* (B1 2
 Ds *त); B2 व्याघ्रचर्मपरिस्थित; Ds-4 व्याघ्रचर्मण्यवस्थित

17 Ks om 17 (cf v1 16) — a) Ds 4 अद्य
 त्वामभिषिञ्चतु भ्रातरः पञ्च पाण्डवा — c) S च पचैव (for
 तथा पञ्च) — d) Some MSS पञ्चाला

18 a) D1 2 4 अद्य त्वामभिषिञ्चामि Ca cites त्वा
 (as in text) — c) Dn1 Gs-8 M4 युवराजस्तु ते; D1
 *राजो ततो (sic) K1 2 s D1 0 राज्ये (for राजा) — d)
 = 19^d Ks 4 B Dn Ds D1 2 0 8 10 धर्म* (for कुन्ती*)

19 Ks Ds 4 om (hapl) 19, Dn1 reads it in
 marg — b) K1 2 D1 8 10 दासित* — c) K1 2 अभि-
 (for अनु) S आरोहतु रथं तेद्य — d) = 18^d

20 a) K2 ते सु; G4 ते च (by transp) Ks 2
 B (except B3) Dn Ds D1 4 0 8 0 Ms महाभेतं;
 D2 महदिव्य, D10 विसन्धेत (for महच्छ्रेत) — c) Ks 4 B
 Dn Ds1 D1 4 0 8 10 Ms कौन्तेयो, T1 G1 4 ते मूर्ध्नि (for
 कौन्तेय) — d) Ks B Dn Ds D1 0 8 10 Ms धारयिष्यति
 मूर्धनि; K4 Ds 4 धारयिष्यति धीर्यवात्

अभिपिक्तस्य कौन्तेय कौन्तेयो धारयिष्यति ॥ २०
 किङ्किणीशतनिर्घोषं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
 रथं श्वेतहयैर्युक्तमर्जुनो वाहयिष्यति ॥ २१
 अभिमन्युश्च ते नित्यं प्रत्यासन्नो भविष्यति ।
 नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च पञ्च ये ॥ २२
 पाञ्चालास्त्वानुयास्यान्ति शिखण्डी च महारथः ।
 अहं च त्वानुयास्यामि सर्वे चान्वकवृष्णयः ।
 दागार्हाः परिवारास्ते दागार्णाश्च विशां पते ॥ २३
 मुङ्गं राज्यं महाबाहो भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।

जपैर्होमैश्च संयुक्तो मङ्गलैश्च पृथग्विधैः ॥ २४
 पुरोगमाश्च ते सन्तु द्रविडाः सह कुन्तलैः ।
 आन्त्रास्तालचराश्चैव चूचुपा वेणुपास्तथा ॥ २५
 स्तुवन्तु त्वाद्य बहुशः स्तुतिभिः सूतमागधाः ।
 विजयं वसुपेणस्य घोषयन्तु च पाण्डवाः ॥ २६
 स त्वं परिवृतः पार्थैर्नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
 प्रगाधि राज्यं कौन्तेय कुन्तीं च प्रतिनन्दय ॥ २७
 मित्राणि ते ग्रह्ण्यन्तु व्यथन्तु रिपवस्तथा ।
 सौभ्रात्रं चैव तेऽद्यास्तु भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ॥ २८

C. 5. 4734
 B. 5. 140. 29
 K. 5. 140. 29

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

21 Ks om 21-28 — ^b) = 5 81 18^b, 179 10^d
 D1 T2 G2 s Ms 4 (inf lin as in text) s 'वारित',
 Ms 'चारण

22 Ks om 22 (cf v. l. 21), D2.4 G2 4 om.
 (hapl.) 22^{ab} — ^a) D2 4 ते, S द्वे (for दे)

23 Ks om. 23 (cf v. l. 21) — ^a) Some MSS
 पचाला Ks 4 B (except B2) Dn Ds D2-4 6 8 10 G2
 चातु', T2 G2-4 Ms-5 त्वनु' (for त्वातु') — ^b) K1-3
 D1 महारत्न', D2 'रथा' — ^c) K1 2 D1 9 त्वा च (for
 च त्वा) — ^d) = 13^d — ^e) K1 D2 परिवारस्ते, T1
 सपरिवाराश्च (hypermetric!), G1.4 सपरीवारा' (for परि
 वारस्ते) — ^f) Dn1 D2-4 7 G1.2 M दशार्णा', G2
 दशार्हा'

24 Ks om. 24 (cf v. l. 21) — ^b) = 28^d D2
 D2.4 transp सह and पाण्डवै' — After 24^{ab}, K4
 Dn1 Ds ins

522* आरोह तु रथ पार्थिभ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।
 — ^a) D2 10 जयैर्, G2 जप K (Ks om) B1.4
 D2-4 7 9 T G (except G2) सयुक्त. — ^d) K (Ks om.)
 D1.2 7 9 पृथक्पृथक्

25 Ks om. 25 (cf v. l. 21) — ^a) G2 पुरेचरा',
 G2 पुरस्तरा', M1 (inf lin as in text) पुरोभवा', M2-3
 पुनेजवा', Ca as in text — ^b) D1 द्रविमा', D2 4 9
 द्राविडा', S द्रमिळा' (T1 'डा', G2 'का') — ^c) K1 2 B2
 Dn1 Ds D1.7 9 M अघ्रा' Ca cites आन्ध्रदय' K1
 D2 7 9 तालवरा', K2 तलवरा', B2 5 D2 4 तालवना',
 B3 तालवला', D1 Ms तलवरा'; T G1 2 4 तालवरा',

G2 तारपरा', G2 Ms तालपरा', M1 तलवरा', Ms 4
 तलपरा' — ^d) K1 D2 भूतपा', K2 मूतपा', K3 स्तुतपा';
 Dn1 चुचपा', D2 चुचुपा', D2 10 चुचुपा', D2 4 चूचुपा';
 D1 घातुका', D2 भूमिपा', G2 चुचुपा', G2 चुचपा', M2
 चूचवा' K1.2 D1 9 वेणपा', K2 वेणपा', Dn1 Ds वेणुपा';
 D1 वणपा', D2 वर्णपा', T1 G1.4 वेणुका', T2 G2 5 Ms
 वैणवा', Ms वैणुना'

26 Ks om 26 (cf v. l. 21) — ^a) Ks 4 B1.8.4
 Dn Ds D1.6 त्वा च, D2 4 त्वा सु (for त्वाद्य) Ks 4
 B1 8 4 Dn Ds D2.4.6 8 बहुभि' (for 'श') D10 त्वा
 मस्तुवतु स्तुतिभि' — ^b) D10 बहु' (for स्तुति') — ^c)
 K2 D1 8 10 G1.5 च सुपेणस्य, D2 4 ते सुपे', T2 G2
 वै सुपे', Ca वसुपे' (as in text) — ^d) S घोषयिष्यति
 पाडवा'

28 Ks om 28 (cf v. l. 21) — ^a) K1.2 Ds D1 9
 च (for ते) — ^b) K1.2 D2 व्यथता — ^c) D2 4 चापि,
 D10 कर्ण (for चैव) K1 ते चास्तु — ^d) = 24^d D2 8
 सह बाधवै, S (except T2 G2) पाडवै' सह (by transp)

Colophon. Ds missing — Sub-parvan K1.2
 D2 कर्णोपनिषद्, K2 s B Dn Ds D1.2 6 7 10 कर्णोप
 निषद् (D2 'निषद्'), D2 4 M भगवद्धान, T1 G1 4
 'व्यतिथान to it T1 G1 M add कर्णोपजाप — Adhy
 name G2 कर्णजन्मकथन, M भगवद्वाक्य — Adhy no
 (figures, words or both) D2 30 (= 130), D7 T2 M
 141 (M4 140), T1 G2 4.5 142, G1 143, G2 139.
 — S'loka no Dn2 29

१३९

कर्ण उवाच ।

असंगयं सौहृदान्मे प्रणयाच्चात्थ केशव ।
 सख्येन चैव वार्ष्णेय श्रेयस्कामतयैव च ॥ १
 सर्वं चैवाभिजानामि पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
 निग्रहाद्धर्मशास्त्राणां यथा त्वं कृष्ण मन्यसे ॥ २
 कन्या गर्भं समाधत्त भास्करान्मां जनार्दन ।
 आदित्यवचनाच्चैव जातं मां सा व्यसर्जयत् ॥ ३
 सोऽस्मि कृष्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
 कुन्त्या त्वहमपाकीर्णो यथा न कुशलं तथा ॥ ४
 स्रुतो हि मामधिरथो दृष्ट्वैव *अनयद्ब्रह्मन् ।
 राधायाश्चैव मां प्रादात्सौहार्दान्मधुसूदन ॥ ५

मत्सौहृदाच्चैव राधायाः सद्यः क्षीरमवातरत् ।
 सा मे मूत्रं पुरीषं च प्रतिजग्राह माधव ॥ ६
 तस्याः पिण्डव्यपनयं कुर्यादस्मद्विधः कथम् ।
 धर्मविद्धर्मशास्त्राणां श्रवणे सततं रतः ॥ ७
 तथा मामभिजानाति स्रुतश्चाधिरथः सुतम् ।
 पितरं चाभिजानामि तमहं सौहृदात्सदा ॥ ८
 स हि मे जातकर्मादि कारयामास माधव ।
 शास्त्रदृष्टेन विधिना पुत्रप्रीत्या जनार्दन ॥ ९
 नाम मे वसुपेणेति कारयामास वै द्विजैः ।
 भार्याश्चोढा मम प्राप्ते यौवने तेन केशव ॥ १०
 तासु पुत्राश्च पौत्राश्च मम जाता जनार्दन ।

139

1 ^a) T₁ G₁ M₁₋₃ ५ सौहृदान्मा, T₂ G₂ ५ *दान्मा, G₂ M₄ *दान्मा — ^b) K₁ २ ५ D₁ om च. K₄ D₂ चाह, D₃ ४ ५ चापि, D₀ चालु, D₀ G₃ वाथ (for चाय) — ^c) D₂ सत्येन चैव, D₁₀ सुसखित्वेन. — ^d) K₁ ३ D_n D₂ D₁₋₄ ० ५ ० T₁ G₃ ४ श्रेयस्कामस्तयैव च, K₂ *स्कामेन चैव हि, K₅ *सा मा तथैव च, T₂ G₁ *स्कामितयैव च, G₂ ५ *स्कामी तथैव च

2 ^a) D₁₀ एतद्वि, M₁ ५ चैव वि- (for चैवाभि-) — ^b) = 4^b Cf 5 138 9^b — D₀ om (hapl) 2^a-4^b. — ^c) = 5 138 9^a K₂ D₃ ४ T G (except G₂) M₁ निश्चयात्, Ca निग्रहात् (as in text)

3 D₀ om 3 (cf v l. 2) — ^a) T₂ G₂ समादत्ते — ^b) T₁ G₃ ४ M₁ ३ ४ मा (for मा) D₁₀ पृथा हरे (for जनार्दन) — ^c) K₅ D₁ चैव, D₁₀ एव (for चैव) — ^d) M (except M₂) मा (for मा) D₀ ३ जातमात्र व्यसर्जयत्

4 D₃ ४ ० om 4^{ab} (for D₀ cf. v l. 2) With 4^{ab} cf. 5 138 9^{ab} — ^a) T₂ G₂ तदा, Ca तथा (as in text) — ^b) = 2^b — ^c) T G (except G₃) अवाकीर्ण, Ca ५ as in text. — ^d) T G M₁ ३ कुलजम्, Ca ५ कुशल (as in text)

5 ^a) S (except G₂ M₁) [S]पि (for हि) K₂ नाम (for माम्) T G (except G₃) अतिरथ — ^b) K₁ ३ B₃ D_n D₃ D₁ ० 10 [अ]भ्यनयत्, K₃ T₂ G₂ ५ M₄ [अ]प्यन, K₄ D₃ त्वन, K₅ B₁ २ ४ ५ D₁₋₄ T₁ M₁ [अ]भ्यान, D₀ स्वन, G₃ ह्वन, M₂ ३ ५ [अ]प्यान (for

*अनयद् G₁ ४ दृष्ट्वाभिति मा (G₁ वा) हुत — ^a) D₁₀ स तु (for चैव) S राधायै स च मा प्रा

6 ^a) D₁₀ om च B₂ ४ D_n D₃ D₁₀ T₁ राधाया — ^b) S (except G₃) अवापत् (G₂ *सर)द् (for अवातरत्) — ^c) D₃ ४ पुरीष मूत्र च (by transp) — ^d) D₂ ४ S केशव (for माधव)

7 ^a) D₃ तस्य (for तस्या) — ^d) D₂ सततं श्रवणे (by transp)

8 ^a) G₄ ततो (for तथा) — ^b) T₁ G₂ ५ अति* (for अधि) — ^c) S च वि- (for चाभि) — ^d) D₁ T G₁ २ ४ ५ M तथा, D₀ ७ G₃ तदा (for सदा)

9 ^a) D₂ ४ *कर्माणि — ^b) K₂ केशव, D₃ ४ S धर्मत (for माधव) — D₁ om (?hapl) 9^a-10^d

10 D₁ om 10 (cf v l 9), G₂ om (hapl) 10^a-11^b — ^a) K₂ ४ B D_n D₃ D₀ T₂ G₄ वै, K₅ [ए]व (for मे). D_n D₁ ३ T₁ नाम चैव सुपेणेति, D₁₀ मम नाम सुपेणेति — ^b) K₁ २ ५ D₁ ० स द्विजै, K₂ च द्विजै, T₂ धर्मत — ^c) G₄ भार्याश्चाढा, M भार्या वोढा K₂ ३ B₁ ३ ४ D₃ ४ ० १० मया, D₂ पुन (for मम) — ^d) K₁₋₃ ५ D₂ ७ ९ माधव (for केशव) K₄ B D_n D₃ D₄ ४ ५ १० यौवने त (D₃ ४ स) एषनिग्रहात्

11 G₂ om 11^{ab} (cf v l 10) In D_n stanzas 11 to 55 are lost on a missing fol — ^a) K₅ मे जाता, D₃ (as in text) ४ दयिता, T G₂ ५ पुन्यश्च (for पौत्राश्च) — ^b) K₅ blank.

12 D_n missing (cf v l 11) — ^d) N (D_n

तासु मे हृदयं कृष्ण संजातं कामवन्धनम् ॥ ११
 न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः ।
 हर्षाद्भयाद्वा गोविन्द अनृतं वक्तुमुत्सहे ॥ १२
 धृतराष्ट्रकुले कृष्ण दुर्योधनसमाश्रयात् ।
 मया त्रयोदश समा भुक्तं राज्यमकण्टकम् ॥ १३
 इष्टं च बहुभिर्यज्ञैः सह स्रुतैर्मया सकृत् ।
 आवाहाश्च विवाहाश्च सह स्रुतैः कृता मया ॥ १४
 मां च कृष्ण समाश्रित्य कृतः शस्त्रसमुद्यमः ।
 दुर्योधनेन वार्ष्णेय विग्रहश्चापि पाण्डवैः ॥ १५
 तस्माद्रेणे द्वैरथे मां प्रत्युद्यातारमच्युत ।
 वृत्तवान्परमं हृष्टः प्रतीपं सन्व्यसाचिनः ॥ १६
 वधाद्वन्धाद्भयाद्वापि लोभाद्वापि जनार्दन ।
 अनृतं नोत्सहे कर्तुं धार्तराष्ट्रस्य धीमतः ॥ १७

यदि हृदयं न गच्छेयं द्वैरथं सन्व्यसाचिना ।
 अकीर्तिः स्याद्धृषीकेश मम पार्थस्य चोभयोः ॥ १८
 असंशयं हितार्थाय ब्रूयास्त्वं मधुसूदन ।
 सर्वं च पाण्डवाः कुर्युस्त्वद्वशित्वान्न संशयः ॥ १९
 मन्त्रस्य नियमं कुर्यास्त्वमत्र पुरुषोत्तम ।
 एतदत्र हितं मन्ये सर्वयादवनन्दन ॥ २०
 यदि जानाति मां राजा धर्मात्मा संशितव्रतः ।
 कुन्त्याः प्रथमजं पुत्रं न स राज्यं ग्रहीष्यति ॥ २१
 प्राप्य चापि महद्राज्यं तदहं मधुसूदन ।
 स्फीतं दुर्योधनायैव संप्रदद्यामरिंदम ॥ २२
 स एव राजा धर्मात्मा शाश्वतोऽस्तु युधिष्ठिरः ।
 नेता यस्य हृषीकेशो योद्धा यस्य धनंजयः ॥ २३
 पृथिवी तस्य राष्ट्रं च यस्य भीमो महारथः ।

C. 5. 4778
 B. 5. 141 24
 K. 5. 141 24

missing) मिथ्याकर्तुं तदु (Dn1 Ds तसु; Ds 4 समु)त्वहे
 14 Dn2 missing (cf. v. 1 11) — °) S विविधैर्
 (for बहुभिर्) — °) Ds D10 पुत्रैः (for स्रुतैः) — °)
 K1.2 Ds आवाहा अतिवाहाश्च, Bs आहाराश्च विहाराश्च,
 G4 M2 आवाहश्च विवाहश्च Ca s cite आवाहा (as in
 text), Cnp आवापा — °) S साधं (for सह) Ks B
 Dn1 Ds D1.6 s 10 T1 मया कृता (by transp)

15 Dn2 missing (cf. v. 1 11) — °) Ks B Dn1
 Ds D1.6 s 10 समासाद्य, Ds समास्य, S व्यपाश्रित्य (for
 समाश्रित्य) — °) D1 T1 G3 4 चैव (for चापि)

16 Dn2 missing (cf. v. 1 11) Ks om 16 — °)
 Ds.4 द्वैरथेन, Gs M (except M1) द्वैरथे मा — °) D1 M1
 अच्युत, D1 अच्युत (for अच्युत) Ds 4 प्रत्युद्याता धनंजय
 — °) K1.2 हृतं, B2 Dn1 D2.4 s 8 9 कृतं (for वृत्तं)
 T1 G1.4 M समरे (for परम) B D (except D2 7,
 Dn2 missing) कृष्ण (for हृष्ट) T2 G2 5 वृत्तवान्धातं
 राष्ट्रोत्तौ, Gs वृत्तवान्म ह सहृष्ट — °) Bs M Ca प्रतिघ,
 Ds D10 परिव, Ds प्रतिज्ञा D1 M4 सन्व्यसाचिना

17 Dn2 missing (cf. v. 1 11) — °) K4 लोभाद्
 याद्वाद्वापि, S भयाद्वा (Gs M वधाद्वया)द्वा वधाद्वा
 — °) K4 S त्रैलोक्याद्वा (for लोभाद्वापि) — °) G1 4 s
 M2 वक्तु (for कर्तुं), cf. 12^d

18 Dn2 missing (cf. v. 1 11) Ks om 18^{ab}
 — °) D10 त्वय, S ह्यह (Gs य) (for ह्यय) — °)
 Ds 9 द्वैरथ

19 Dn2 missing (cf. v. 1 11) Ks om 19^{ab}
 — °) K1-s Ds Ds 4.7 s हितार्थां यत्, Gs हि पार्थाय
 (for हितार्थाय) — °) Ds 4 हि जनार्दन (for मधुसूदन)
 Ds om. (? hapl) 19^c-20^d — °) Ks समर्थ (for
 सर्वं च) — °) Bs तत्र सिद्धा, Ds त्वद्वित च, Ca त्वद्व-
 दित्वाद् (as in text) S त्वद्वशा ह्यय पाण्डवा (M1 by
 corr साधव)

20 Dn2 missing (cf. v. 1 11) Ds om. 20 (cf
 v. 1 19) — °) Ds 4 मन्त्रे च, Ca मन्त्रस्य (as in text)
 Ks कुर्यात् (for कुर्यात्) — °) Ks Ds.4 त्वमस्य, Ks
 त्वमत्र, Dn1 त्वमत्र, T1 G1.4 M1 (inf lin) 2 4 (inf
 lin) त्वमद्य (for त्वमत्र) K1-2.5 D1-4 7 9 पुरुषर्षभ,
 K4 B Dn1 Ds Ds 10 मधुसूदन — Ds om (hapl)
 20^{cd} — °) K1-2 s Ds 4 7 9 एव (for अत्र) — °)
 Ks B Ds1 D1-4 10 T2 G2 M1 2 4 सर्वं (for सर्व)

21 Dn2 missing (cf. v. 1 11) Ks om 21-51
 — °) Dn1 Ds M मा (for मा) — °) K4 विजितेन्द्रिय,
 B Ds Ds 8 10 संयतेन्द्रिय, Dn1 संजितेन्द्रिय, Ds सर्वधर्मविद्
 (for सशित) — °) T G नर्म (for पुत्र) Ds.4 कुत्याश्च
 प्रथम पुत्र — °) Ds 4 न च, Gs स न (by transp)

22 Dn2 missing (cf. v. 1 11) Ks om 22
 (cf. v. 1 21) — °) Ds.4 कृत्स्न, G4 स्थित (for स्तीत)

24 Dn2 missing (cf. v. 1 11) Ks om 24
 (cf. v. 1 21) — °) B1.2 4 Ds 8 G1 राज्यं (for राष्ट्र).
 — °) Ds.4 भीमो यस्य (by transp), S भीमसेनो.

C. 5. 4778
B. 5. 141 24
K. 5. 141 24

नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च माधव ॥ २४
उत्तमौजा युधामन्युः सत्यधर्मा च सोमकिः ।
चैद्यश्च चेकितानश्च शिखण्डी चापराजितः ॥ २५
इन्द्रगोपकवर्णाश्च कैकया भ्रातरस्तथा ।
इन्द्रायुधसवर्णाश्च कुन्तिभोजो महारथः ॥ २६
मातुलो भीमसेनस्य सेनजिच्च महारथः ।
शङ्खः पुत्रो विराटस्य निधिस्त्वं च जनार्दन ॥ २७
महानयं कृष्ण कृतः क्षत्रस्य समुदानयः ।
राज्यं प्राप्तमिदं दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ २८
भार्तराष्ट्रस्य वार्ष्णेय शस्त्रयज्ञो भविष्यति ।

D1 s 4 महावल — ^a) G4 द्रौपदेया महारथा — After 24, N (K5 om, Dn2 missing) ins

523* छटयुद्धस्य पाञ्चाल्य सात्यकिश्च महारथः ।

25 Dn2 missing (cf v.1 11) K5 om 25 (cf v.1 21), G4 om (hapl) 25^a-27^b — ^b) K5 सर्वधर्मा, D2 ० सत्यधर्मा, D8 4 सत्यधर्मे, T2 G2 5 अभिमन्यु (for सत्यधर्मा) K2-4 B Dn1 Ds1 D8 4 ०-8 सौमकि, Ds2 S सोमकि, D0 कौशिक — ^a) D1 ० शिखण्डी च महारथ

26 Dn2 missing (cf v.1 11) K5 om 26 (cf v.1 21) G4 om 26 (cf v.1 25) — ^a) K1 3 'वर्णाभा', K3 B4 5 D10 S (G4 om.) 'वर्णाश्वा' (T2 'वर्णाश्वा' also), Dn1 Ds D0 इन्द्रपावकव — ^b) A few N MSS कैकया K1 2 4 D8 4 7 ० भ्रातर पच कैकया — ^c) K1-8 Ds2 D2-4 7-9 G8 'स' (K1 'सु') वर्णाश्वा, B (except B2) Ds1 D10 Ms 'सवर्णाश्वा', T G1 2, 5 M1 (inf lin) 8-5 'सवर्णाश्वा' (T2 as in text also) — ^d) K4 B1 2 4 Dn1 Ds D8 8 10 'मना', B8 5 'वल', T G (G4 om) M1 (inf lin as in text) 'रथा' (for 'रथ')

27 Dn2 missing (cf v.1 11) K5 om 27 (cf v.1 21), G4 om 27^{ab} (cf v.1 25) D1 repeats 26^{cd} for 27^{ab} — ^b) K2-4 B Dn1 Ds D1 0-10 इत्येनजित्, T1 G3 M सेना D7 तु (for च). K1-8 B (except B6) D2-4 7 ० महावल — ^c) Dn1 Ds2 D8 ० T1 G8 4 शङ्खपुत्रो D2 7 T2 G2-4 M4 विराटश्च — ^d) K1 विधिबु (sic) च, K2 8 शनिस्त्वं च, D7 T1 G1 4 M1 (inf lin) विद्धि त्वं च, D0 M विधिस्त्वं (M1 3 'त्व') च, T2 G2 5 ० हैडिवश्च (for निधिस्त्वं च)

28 Dn2 missing (cf v.1 11) K5 om 28 (cf v.1 21) — ^a) D7 कृत कृष्ण, T2 G2 5 कृष्ण हतः; G8 कृष्ण तत् — ^b) K1 D0 क्षयश्च (for क्षत्रस्य) K1 2

अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्वं भविष्यसि जनार्दन ।
आध्वर्यवं च ते कृष्ण कृतावस्मिन्भविष्यति ॥ २९
होता चैवात्र वीभत्सुः संनद्धः स कपिध्वजः ।
गाण्डीवं सुक्तयाज्यं च वीर्यं पुंसां भविष्यति ॥ ३०
ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं स्थूणाकर्णं च माधव ।
मन्त्रास्तत्र भविष्यन्ति प्रयुक्ताः सव्यसाचिना ॥ ३१
अनुयातश्च पितरमधिको वा पराक्रमे ।
ग्रावस्तोत्रं स सौभद्रः सम्यक्तत्र करिष्यति ॥ ३२
उद्गातात्र पुनर्भीमः प्रस्तोता सुमहाबलः ।
विनदन्त नरच्याघ्रो नागानीकान्तकद्रुणे ॥ ३३

D8 समुदायत, D1 समुपानय, D8 4 10 m समुदालय, D7 समुपागत, D0 सुहृदां यत्, S समुदागम (T2 G2 'हृत्'), Ca s as in text — ^a) B8 राज्ञा प्राप्त, D8 4 G8 M प्राप्य राज्य, T G1 2 5 प्राप्तं राज्य (by transp) D8 4 महत् (for इव)

29 Dn2 missing (cf v.1 11) — K5 om 29 (cf v.1 21) — ^a) K2 राजेंद्र (for वार्ष्णेय) — ^b) D8 4 क्षत्र (for द्वात्र) D2 om 29^{cd} — ^c) K1-8 यस्य (for अस्य) Dn1 D8 8 कर्ता, D7 ० 10 नेता, T1 G1 8 4 हेतु, Ca वेत्ता (as in text) — ^d) K1 2 D0 अध्वर्युत्वं, Ca आध्वर्यवं (as in text)

30 Dn2 missing (cf v.1 11) K5 om 29 (cf v.1 21) — ^a) D10 स्यादत्र (for चैवात्र) — ^b) G4 तदा (for तथा). K4 B2 8 5 Dn1 Ds D1 0 8 10 चाज्य, T1 M (M1 inf lin. as in text) रूप्य च (for [आ]ज्यं च) D8 4 गांढीव तु सुगाज्य च; D10 गांढीव सुक् च हव्य च — ^d) D0 transp वीर्यं and पुंसां

31 Dn2 missing (cf v.1 11) K5 om 31 (cf v.1 21) — ^a) K2 Ds 4 7 G8 ब्राह्म (for ब्राह्म) — ^b) Ms-8 तस्य (for तत्र) — ^d) D8 प्रयुक्ता

32 Dn2 missing (cf v.1 11) K5 om 32 (cf v.1 21) — ^a) B4 Ds D2-4 ० 7 10 T G1-3 5 M1 8-5 Cs 'जात, D8 G4 M2 'ज्ञात', Ca 'यात (as in text) — ^c) K1 गीतिस्रोत्र, K2 4 B4 5 D1 2 7 Cn 8 गीतं स्तोत्रं, K8 गीतं, B1-8 Dn1 Ds D0 8-10 गाता स्तोत्र D2 7 च (for स) D8 4 आग्नीध्रस्तत्र सौभद्रः — ^d) B (except B2) D (except D7 ०, Dn2 missing) G2 8 Cn 8 भवि (for करि)

33 Dn2 missing (cf v.1 11). K5 om. 33 (cf. v.1 21). — ^a) B2 D7 उद्गाता च, S उद्गातृवः

स चैव तत्र धर्मान्मा शश्वद्राजा शुधिष्ठिरः ।
 जपैर्होमैश्च संयुक्तो ब्रह्मत्वं कारयिष्यति ॥ ३४
 शङ्खशब्दाः समुरजा मेर्यश्च मधुमृदन ।
 उक्तुष्टसिंहनादाश्च सुत्रहण्यो भविष्यति ॥ ३५
 नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ यशस्विनौ ।
 शामित्रं तौ महावीर्यौ सम्यक्तत्र करिष्यतः ॥ ३६
 कल्माषदण्डा गोविन्द विमला रथशक्तयः ।
 यूपाः समुपकल्पन्तामस्मिन्यज्ञे जनार्दन ॥ ३७
 कर्णिनालीकनागाचा वत्सदन्तोपहृण्णाः ।

तोमराः सोमकलशाः पवित्राणि धनूंषि च ॥ ३८
 अस्योऽत्र कपालानि पुरोडाशाः गिरांसि च ।
 हविस्तु रुधिरं कृष्ण अस्मिन्यज्ञे भविष्यति ॥ ३९
 इध्माः परिधयश्चैव शक्त्योऽथ विमला गदाः ।
 सदसा द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥ ४०
 इपवोऽत्र परिस्तोमा मुक्ता गाण्डीवधन्वना ।
 महारथप्रयुक्ताश्च द्रोणद्रौणिप्रचोदिताः ॥ ४१
 प्रातिप्रस्थानिकं कर्म सात्यकिः स करिष्यति ।
 दीक्षितो धार्तराष्ट्रोऽत्र पत्नी चास्य महाचमूः ॥ ४२

C. 5. 4757
B. 5. 141 42
K. 5. 141 42

Gs as in text Ca cites दद्राता (as in text) — ³)
 D2.4 तु, D2 T1 G1.4 च (for सु) D2.5 भविष्यति (for
 महाबल). — ⁴) D2.5 M1.2 विनदन्, T1 G1.4 M2.5
 विनदन्, G. विनदन् (for विनदन्) D2 च (for स)
 — ⁵) K2 नागानामतद्वृत्ते, T1 G3.4 M1.4 (inf ltn)
 नागा (T1 'ना'नीकान्स (M1 'केम्)कृत्ते, M2.5 नागानी-
 कानहृत्ते

34 Dn2 missing (cf. v.l. 11) K. D4 om. 34
 (for K2 cf. v.l. 21), D2 reads it in marg — ^a)
 D10 स्वयं तु (for स चैव) — ^b) G5 मन्यक् (for शश्वत्)

35 Dn2 missing (cf. v.l. 11) K5 om. 35
 (cf. v.l. 21) — ^a) D2 T1 G1.4 च (for स) S-पट्टहा
 (for 'सुरजा') D1 शस्त्रस्य शब्दा मेर्यश्च — ^b) D1 मुरजा
 (for मेर्यश्च) — ^c) K2.4 B1.2.4 D5 D6-7 10 T G1.2
 ददृष्ट, B3 D1.4 G4 ददृष्टा, B. ददृष्टा, G5.5 ददृष्ट
 (G5 'ष्ट') (for ददृष्ट) K4 B (except B3) Dn1 D5
 D1.6 2 10 T1 G2 सिंहनाद, G3 सिंहनादान् — ^d) K1-3
 D1.2 7 9 सुत्रहण्य, Ca 5 as in text

36 Dn2 missing (cf. v.l. 11) K5 om. 36
 (cf. v.l. 21) — ^a) D1 आर्चिक्य, Ca शामित्रं (as in
 text) D2 च (for तौ) D10 शामित्राण्य S महामानौ
 — ^d) B (except B3) D5.2 T2 M2.5 भवि (for करि)
 — After 36, D2 ins

524* रथश्वराश्च कल्पन्ते यूपाश्च वितते कर्तौ ।

On the other hand S ins after 36

525* मैत्रावरुण आग्नीध्रौ महावीर्यौ भविष्यतः ।

37 Dn2 missing (cf. v.l. 11) K5 om. 37
 (cf. v.l. 21) — ^a) D5.2 D2 कल्माषदण्डो, D6 चित्रा
 सुदण्डा, D9 कल्पा प्रद्वष्टा; G4 कल्माषपात्रो; Ca 5 as in
 text D9 समिध, G4 धर्मा मा (for गोविन्द) — ^b)
 S विपुला (T1 G1 विविधा) K1.2.4 B D (except D1.2,

Dn2 missing) G3 Ca रथपक्त्य — ^c) T G (except
 G4) M2.5 समनु (for समुप) B5 Dn1 D5.1 T1 G5.5
 M-कल्पता — ^d) K4 D5.5 यथाविधि (for जनार्दन)

38 Dn2 missing (cf. v.l. 11) K5 om. 38
 (cf. v.l. 21) — ^b) K4 B5.5 D5 D1.2.4 7 10 'वृंहिता',
 S वत्सदन्ताश्च वरिहण, Ca as in text — ^d) B स्रोत्राणि
 च, Ca d पवित्राणि (as in text)

39 Dn2 missing (cf. v.l. 11) K5 om. 39
 (cf. v.l. 21) — ^a) K1 D1.8 अमवो (for अमयो)
 — ^d) N (K5 om., Dn2 missing) तस्मिन् (for
 अस्मिन्)

40 Dn2 missing (cf. v.l. 11) K5 om. 40
 (cf. v.l. 21) — ^b) K4 B D (except D9, Dn2
 missing) शक्त्यो (for शक्त्योऽथ) T1 विपुला (for
 विमला)

41 Dn2 missing (cf. v.l. 11) K5 om. 41
 (cf. v.l. 21) — ^a) K4 D5.5 इपवस्तु, D2 इपुवीश्च
 (for इपवोऽत्र) — ^b) T2 G1.2 गाडीवधन्विना — ^c)
 D5 'प्रमुक्ताश्च' — ^d) D1.2 'प्रणोदिता'

42 Dn2 missing (cf. v.l. 11) K5 om. 42
 (cf. v.l. 21) — ^a) K1.2 G4 M1 (inf ltn) प्रातिप्र-
 (K1 'प्रा'स्यातृक, K4 B3 D2.5 G2 प्रतिप्रस्थानिक, B1.2.4.5
 Dn1 D1.8.4.6 7 10 Ca प्रतिप्रास्थानिक, D5.1 G5 M4
 प्रातिप्रास्थानिक, D9 प्रातिप्रस्थानिय, T1 प्रातिप्रस्थाकृत, G1.5
 प्रतिप्रस्थातृक, M2.5 प्रातिप्रस्थानिक, C3 प्रतिप्रास्थातृक Cd
 cites प्रस्थानिकं. T2 प्रतिप्रस्थानि कर्माणि — M2 om
 (hapl.) from कर्म up to वेतनि (in 44^c) — ^b) K1.2
 D2.7 9 G4 च, K3.4 B Dn1 D5 D1.2.4.6 8 10 G5 तु (for
 स) — ^c) M2.5 धर्मराजो (for धार्तराष्ट्रो) B5 D1.9 अथ,
 D2.4 G8 च (for अत्र) — ^d) T G अत्र (for अत्य)

43 Dn2 missing (cf. v.l. 11) K5 M2 om. 43

C. B. 4786
B. B. 141 43
K. B. 141 48

घटोत्कचोऽत्र शामित्रं करिष्यति महाबलः ।
अतिरात्रे महाबाहो वितते यज्ञकर्मणि ॥ ४३
दक्षिणा त्वस्य यज्ञस्य धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
वैताने कर्मणि तते जातो यः कृष्ण पावकात् ॥ ४४
यद्व्युवमहं कृष्ण कटुकानि स्म पाण्डवान् ।
प्रियार्थं धार्तराष्ट्रस्य तेन तप्येऽद्य कर्मणा ॥ ४५
यदा द्रक्ष्यसि मां कृष्ण निहतं सव्यसाचिना ।
पुनश्चित्तिस्तदा चास्य यज्ञस्याथ भविष्यति ॥ ४६
दुःशासनस्य रुधिरं यदा पास्यति पाण्डवः ।
आनर्दं नर्दतः सम्यक्तदा सुत्यं भविष्यति ॥ ४७
यदा द्रोणं च भीष्मं च पाञ्चाल्यौ पातयिष्यतः ।

तदा यज्ञावसानं तद्भविष्यति जनार्दन ॥ ४८
दुर्योधनं यदा हन्ता भीमसेनो महाबलः ।
तदा समाप्स्यते यज्ञो धार्तराष्ट्रस्य माधव ॥ ४९
सुपाश्च प्रसुपाश्चैव धृतराष्ट्रस्य संगताः ।
हतेश्वरा हतसुता हतनाथाश्च केशव ॥ ५०
गान्धार्या सह रोदन्त्यः श्वगृध्रकुराकुले ।
स यज्ञेऽस्मिन्नवभृथो भविष्यति जनार्दन ॥ ५१
विद्यावृद्धा वयोवृद्धाः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
वृथामृत्युं न कुर्वीरंस्त्वत्कृते मधुसूदन ॥ ५२
शस्त्रेण निधनं गच्छेत्समृद्धं क्षत्रमण्डलम् ।
कुरुक्षेत्रे पुण्यतमे त्रैलोक्यस्यापि केशव ॥ ५३

(of. v. 1 21, 42) — ^a) T₁ G₁ ४ 'रथ (for 'चल').
— ^a) T₁ विदिते, G₁ गृत्ते; G₂ वितते (as in text)
44 D₂ missing (of v. 1 11) K₅ om 44
(of v. 1 21), M₂ om up to वैताने (in ^a) (of v. 1 42)
— ^a) D₈ ४ G₄ दक्षिणास् K₈ D₈ ४ ४ G₄ तस्य (for
त्वस्य) — ^b) D₈ (m as in text) ४ धृतराष्ट्र (for
धृष्टद्युम्न) — ^c) = 1 57 91^a B₈-6 D₂ D₈ D₈ ४ 10
वैतानिके कर्ममुत्ते, D₁ G₂ वैताने कर्मवितते. — ^d) K₄ B₁
D₈ G₄ यत्, B₂ ६ अय (for य)

45 D₂ missing (of v. 1 11) K₅ om 45
(of v. 1 21) — ^a) K₈ M₁ २ अयव! — G₄ om
(hapl.) 45^b-46^a — ^c) S (G₄ om) धार्तराष्ट्राणा
— ^d) S (except M₁ २, G₄ om) तप्ये (for तप्ये)
B छकर्मणा, D₂ [S] च कर्मणि (for ऽद्य कर्मणा) D₈ तेन
तापाय कर्मणे

46 D₂ missing (of v. 1 11) K₅ om 46
(of v. 1 21), G₄ om 46^a (of v. 1 45) — ^a) B₁ २ ४
द्रष्टासि (for द्रक्ष्य) — ^c) K₈ ४ B (except B₈) D₂
D₁ ६ १० T₁ G₄ ६ पुन (D₈ ४ 'र') क्षितिः, Ca. d. s as in
text T₂ G₂ तथा (for तदा) K₁ D₂ वास्य, D₈ ४ ४ ४
तस्य (for चास्य) — ^d) K₄ D₇ G₈ अस्य, T₁ G₁ स,
M₁-३ ६ हि (for [अ]थ) T₂ G₂ ६ M₄ यज्ञस्तस्य भ'

47 D₂ missing (of v. 1 11) K₅ D₈ १ (both
intior hapl) om 47 (for K₅ of v. 1 21), K₈ reads
47 in marg — ^c) K (K₅ om) D₈ आनदाद्भयतः;
D₈ ४ विमदं रदत', D₈ आनदाद्भयतः; T₁ G₁ आनदं द्रुघत'
(T₁ 'ते'), T₂ आनदं द्रुघतः, G₂ आनदं द्रुघत', G₈ आनदं
नृघत', G₄ ६ आनदं नृघतः; M₈ ४ आनदं नदतः B₁ ३ ४
D₈ ४ तस्य, D₂ तत्र (for सम्यक्) — ^d) K₁ २ D₈ १

सौम्य, K₈ ४ D₂ D₂ M₈-६ सत्य, B₁ ३-६ द्युन्य, B₂ C₂
सूय; D₈ C₈ सूत्य, D₈ ४ युद्ध, T G M₁ (inf in as in
text) सुत्या, Ca d np सुत्ये (as in text)

48 D₂ missing (of v. 1 11) K₅ om. 48
(of v. 1 21) — ^b) K₁-३ B₈ D₂ १ १ घात' (for पात').
— ^c) D₈ ४ वै (for तत्)

49 D₂ missing (of v. 1 11) K₅ om. 49
(of v. 1 21) — ^c) B₈ D₇ S (except G₁ M₈) समाप्स्यते
(for 'प्यते).

50 D₂ missing (of v. 1 11) K₅ om 50
(of v. 1 21) — ^a) K₄ चापि (for चैव) D₈ ४
transp प्रसुपाश्चैव and धृतराष्ट्रस्य D₈ १ संमता' (for
'गता' — ^c) K₂ D₈ हतसुखा', B₃ ६ D₈ हतपुत्रा',
D₂ D₈ D₁ १ १ १० नष्टपुत्रा (for हतसुता) — ^d) D₈ २
नष्टनाथा; D₁₀ हतभोगा; S हतपौ (T₁ G₁ ४ ४ 'पु')त्रा',
Ca हतनाथा' (as in text)

51 D₂ missing (of v. 1 11) K₅ om. 51
(of v. 1 21). — ^a) D₈ ४ G₈ रोदन्ति; T₁ तावत्य (for
रोदन्त्य). B D₂ D₈ D₈ १० रदत्यः (D₈ रोदती) सह
गान्धार्या. — ^b) D₈ ४ स्वरेयं हुभिराकुलेः, T₁ G₁ ४ 'शकुनाकुले',
T₂ G₂ ६ M 'नकुलायुते, G₈ 'नकुलायुते — ^c) D₈ ४
यज्ञे च (for स यज्ञे)

52 D₂ missing (of v. 1 11) K₅ resumes!
— ^a) K₁ D₈ तपो' (for चयो'). — ^b) K₁ २ ६ B₈ ६
D₈ ४ १ G₈ ४ 'पमा (for 'पम). — ^c) D₈ मिथ्या;
Ca. d s वृथा (as in text) — ^d) D₈ ४ तथा कुरु जनार्दन.
Ca d oito त्वत्कृते (as in text).

53 D₂ missing (of v. 1 11). — ^b) D₁₀ S
(except T₁ G₈) समग्र (for समृद्ध). — ^d) D₈ ४ माधव

तदत्र पुण्डरीकाक्ष विद्यत्स यदर्भीप्सितम् ।
यथा कात्स्न्येन वाष्णेय क्षत्रं स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ५४
यावत्स्यास्यन्ति गिरयः सरितश्च जनार्दन ।
तावत्कीर्तिर्भवः शब्दः शश्वतोऽयं भविष्यति ॥ ५५

ब्राह्मणाः कथयिष्यन्ति महाभारतमाहवम् ।
समागमेषु वाष्णेय क्षत्रियाणां यशोधरम् ॥ ५६
समुपानय कौन्तेयं युद्धाय मम केशव ।
मन्त्रसंवरणं कुर्वन्त्रियमेव परंतप ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

१४०

संजय उवाच ।
कर्णस्य वचनं श्रुत्वा केशवः परवीरहा ।
उवाच ग्रहमन्वाक्यं स्मितपूर्वमिदं तदा ॥ १

अपि त्वां न तपेत्कर्णं राज्यलाभोपपादना ।
मया दत्तां हि पृथिवीं न प्रयासितुमिच्छसि ॥ २
ध्रुवो जयः पाण्डवानामितीदं

C. 5. 4615
B. 5. 142. 3
K. 5. 142. 3

(for केशव)

54 Dn2 missing (cf. v. 11) — " K2 तथापि,
D1 तथा तु, D2 तथाय, D2 : तत्त्वं (for तदत्र) — " K2 (m as in text) S यदनतर, D2 ममभीप्सित — " G: यातु (for यथा) K. transp कात्स्न्येन and वाष्णेय — " D1 न क्षत्र स्वर्गमाप्नुयात्, T2 G2 : क्षत्रस्वर्गमनुत्तमं

55 Dn2 missing (cf. v. 11) — " D2 :
स्याम्यन्ति यावत् (by transp) — " T2 (as in text
also) G2 तावत्कीर्तिर्मवच्छिद्ये, G1 तावत्कीर्तिमवा शब्दा
Ca d cite कीर्तिमव — " K. अन्त्य, D1 अथ (for जय)

56 Dn2 resumes! — " D2 कथयन्ति स्य (for
"विष्यन्ति) — " K1 D2 "गतेषु, D1 "गलाना (for
"गमेषु) — " K1 . B D (except D2) T1 G1 : 4
यशोधर, T2 G2 . समागम (for यशोधरम्) — After 56,
D2 (marg) 2 ins

526* तेषामाद्युग्र पुत्राश्च धनं चैव भविष्यति ।

शृण्वता चापि मर्त्यानां स्वर्गं न्यायं भविष्यति ।

57 " D2 : न त्वं पालय, S (except M1) समुदानय
D2 : कंठियान् — " D2 : "य मधुसूदन — " D2
कुर्यात् (for कुर्वन्)

Colophon. D2 missing — Sub-parvan K1-3 .
B Dn Ds D1.2 c-2 10 कर्णोपनिषद्, K1 D2 कर्णपरिषद्,
D2.4 कर्णोपनिषद्, T1 G1.4 : M भगवद्वाच (T1 G1.4
"व्यतिथान), to which T1 G1 : M add कर्णोपनिषद्
— Adhy nam M कर्णोपनिषद् — Adhy no (figures
words or both) D2 31 (=131), D1 T2 M 142
(M1 141), T1 G1 : 4 143, G1 144, G2 140 —
S'loka no K2 23, Dn1 52, Dn2 57

140

1 T2 om the ref T1 G M1 वंश* (for संजय उ*)
— " D2 : S (except T2 G2 : 2) तु वच* (for वचन)

2 Before 2, all MSS ins श्री (some om. श्री)
भगवानुवाच (or भगवान्) — " K2 D1 न त्वा, D2 त्वा
तु, T1 G2 M त्वा न (for त्वा न) Ca d cite अपि त्वा,
G2 अपि त्वा (as in text) K2 भवेत्, K1 B Dn Ds
D2 : 4 c : 2 भवेत्, D2 नयेत्, Ca d s तपेत् (as in text)
D10 अपि त्वा लभते कर्ण — " K1 : D1 "भोगोपपादना,
K2 B1.2.4 Dn D1 : 4 T1 G. "लभोपपादनं, B2 : Ds
D2-4 10 "लभोपपादना, D2 "भोगोपपादना, T2 G1-3 M
"ला (M1 inf lin "लं) भोगोपादनं, G1 "लोभावपादनं
Ca d s cite उपपादना (as in text) — " M2 हि दत्ता
(by transp) — " M1.2 अहंसि (for इच्छसि)

3 " K1 : 4 D2 ध्रुव (for ध्रुवो) B2 अतीव (for
इतीदं) T1 दृश्य* (for दिद्य*) The MSS K2 : D1 :
T2 G2-4 M2-5 Leap ध्रुवो (or ध्रुव) जय* पाण्डवाना
(as in text) and try to change, in different
ways, the remaining portion of 3^{ab} to Anustubh
rhythm thus K2 D2 ध्रुवो (D2 ध्रुव) जय* पाण्डवानामितीदं
नाय (in K2 orig न is changed sec m into नाय)
यंशय [1], K2 ध्रुवो etc "मितीदं न यंशय [1] कश्चिन्न विद्यते
योत्र यो रक्षन्ति रणे मृतान् [1], D1 ध्रुव जय* पाण्डवानामत्र कर्ण
न संशय [1] कश्चिन्न विद्यते क्षत्र यो रक्षति etc (as in K2),
T2 G2 ध्रुवो etc "मितीदं नाय यंशय [1] कश्चिन्न विद्यते तत्र
(see below), G2 ध्रुव राज्य पाण्डवानामिति यत्तन्न यंशय [1],
G4 (corrupt) ध्रुवो etc "मितीदस्मिन्न मयय [1], M2-5
ध्रुवो etc "मितीदं नाय यंशय [1], followed regularly
by 3^b — " T2 G2 "ध्वजोपदृश्यते — " B2 समुप्यतो.

C. 5 4815
E. 5 142.8
K. 5 142.8

न संशयः कश्चन विद्यतेऽत्र ।
जयध्वजो दृश्यते पाण्डवस्य
समुच्छ्रितो धानरराज उग्रः ॥ ३
दिव्या माया विहिता भौवनेन
समुच्छ्रिता इन्द्रकेतुप्रकाशा ।
दिव्यानि भूतानि भयावहानि
दृश्यन्ति चैवात्र भयानकानि ॥ ४
न सज्जते शैलवनस्पतिभ्य
ऊर्ध्वं तिर्यग्योजनमात्ररूपः ।
श्रीमान्ध्वजः कर्णं धनंजयस्य
समुच्छ्रितः पावकतुल्यरूपः ॥ ५
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
ऐन्द्रमुखं त्रिकुर्वाणमुमे चैवाग्निमारुते ॥ ६
गाण्डीवस्य च निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ७

यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
जपहोमसमायुक्तं स्वां रक्षन्तं महाचमूम् ॥ ८
आदित्यमिव दुर्धर्षं तपन्तं शत्रुवाहिनीम् ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ९
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे भीमसेनं महाबलम् ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीत्वा नृत्यन्तमाहवे ॥ १०
प्रभिन्नमिव मातङ्गं प्रतिद्विरदधातिनम् ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ११
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे माद्रीपुत्रौ महारथौ ।
वाहिनीं धार्तराष्ट्राणां क्षोभयन्तौ गजाविव ॥ १२
विगाढे शस्त्रसंपाते परवीरथारुजौ ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ १३
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे द्रोणं शान्तनवं कृपम् ।
सुयोधनं च राजानं सैन्यध्वं च जयद्रथम् ॥ १४
युद्धायापततस्तूर्णं वारितान्सन्वसाचिना ।

K (except Ks) B Dn1 Ds 4 7-8 'केतुर्' (for 'राज')
4 G2 om 4^{ab} — 'a) K4 B Dn Ds D2-4 6-8 Ca
भौमनेन), Gs corrupt, G4 भीमसेन; (for भौवनेन)
— b) D7 10 समुत्थिता K1 5 D0 चन्द्रकेतु', K2 8 चन्द्रकेतु';
D2 चन्द्रकल्प', Gs हृद्रकेतु', G5 ह्रीद्रकेतु'; M1 2 4 सेंद्रकेतु'
— 'c) K4 B Dn Ds D1.8 4 6.8 10 G4 जयावहानि,
D2 महावलानि, Ca d 8 भयावहानि (as in text). — d)
K1 2 5 D7 9 दृश्यत एवात्र, D8 दृश्यति चैवानि, T2 G1 2
दृश्यति चैवात्र S महाप्रभाणि; Ca d 8 भयानकानि (as in
text) B8 प्रदृश्यते राष्ट्रविनाशनानि
5 a) Ds2 G4 स (for न) Ks D7 संस्पृशेत्, Gs
सज्यते (for सज्जते) — b) B8 5 'रूपमात्र', S 'मात्र उग्र'
(for 'मात्ररूप') — c) G1 रथ' (for ध्वज') — d) Ks
समुत्सृत', B8 Ds 4 8 10 'त्यितः (for 'च्छ्रित') D2 'तेज'
(for 'रूप')
6 D1 6 om. (hapl) 6^b-8^a, G4 om. (hapl)
6^b-10^a — c) B8 Gs 5 प्र- (for वि-) — d) B2 8 उभौ
(for उभे) B (except B8) Dn Ds D10 चापि (for
चैव) B4 5 Ds 4 'मारुतौ (for 'मारुते)
8 D1 6 om 8^a, G4 om 8 (of v1 6); Ds om
(hapl.) 8-9, T2 G2 om (hapl) 8-11 — b) Ds
धर्म' (for कुन्ती') — c) Ds 4 जपैर्होमैः सदा युक्तं
— d) T1 G1 स- (for स्वां)

10 G4 om 10^a (of v1 6), T2 G2 om. 10
(of v1 8), Ks om 10-19, Ms om. (hapl) 10-11.
— b) Ks कुतीपुत्र युधिष्ठिर (corr marg see m to
वृकोदरं)
11 Ks T2 G2 Ms om 11 (of v1 8, 10) — c)
=7^{ed}, 9^{ed}, 13^{ed}, 15^{ed} — After 11, Ds ins.
(irrelevantly) what looks like a conundrum
527* न यात्यशून्य एकोऽपि न च शून्य प्रतिष्ठितम् ।
न लोकपालास्तिष्ठन्ति न च ते द्विगुणा स्मृताः ।
नैव सप्त तयान्ये वै न च संख्या न विद्यते ।
एतद्वाद्वादं तत्र भविष्यति कथंचन ।
12 Ks B1.2 om 12 (for Ks of. v1 10) B
(except B2) Dn Ds Ds 8 10 Gs read 12-13 after 15
B8 Gs om (hapl) 12-13 — b) B1 Dn Ds Ds 8-10
'वली' (for 'रथौ) — d) T2 G2 5 प्रहा' (for राजा)
13 K2 5 B8 Gs om 13 (of v1 10, 12) — a) Ks
M2 शत्रुसंवाधे, Ds 4 शत्रुसंपाते, T2 G2 5 M1 8-5 शस्त्र
संवाधे — b) Ds T G (Gs om) 'रुजे — c) =7^{ed},
9^{ed}, 11^{ed}, 15^{ed}
14 Ks om. 14 (of v1 10) For transposition
in B (except B2) Dn Ds Ds 8 10 Gs of. v1 12.
— K2 repeats 13^a for 14^a — b) =16^b — Gs om.
(hapl) 14^a-16^b. — c) K2 8 Ds D7 9 दुर्यो' (for

न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ १५
 ब्रूयाः कर्ण इतो गत्वा द्रोणं शान्तनवं कृष्णम् ।
 सौम्योऽयं वर्तते मासः सुग्रापयवसेन्धनः ॥ १६
 पर्कषपथिवनस्फीतः फलवानल्पमक्षिकः ।
 निष्पङ्को रमवत्तोयो नात्युष्णशिशिरः सुखः ॥ १७
 सप्तमात्रापि दिवमादमावासा भविष्यति ।

संग्रामं योजयेत्तत्र तां ह्याहुः शक्रदेवताम् ॥ १८
 तथा राजो वदेः सर्वान्ये युद्धायाभ्युपागताः ।
 यदो मनीषितं तद्वै सर्वं संपादयामि वः ॥ १९
 राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।
 प्राप्य शस्त्रेण निधनं प्राप्स्यन्ति गतिमुत्तमाम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

संजय उवाच ।

केयवस्य तु तद्वाक्यं कर्णः श्रुत्वा हितं शुभम् ।
 अत्रवीदभिसंपूज्य कृष्णं मधुनिषूदनम् ।
 जानन्मां किं महाबाहो समोहयितुमिच्छसि ॥ १

योऽयं पृथिव्याः कात्स्न्येन विनाशः समुपस्थितः ।
 निमित्तं तत्र शकुनिहं दुःशासनस्तथा ।
 दुर्योधनश्च नृपतिर्धृतराष्ट्रमुतोऽभवत् ॥ २
 असंजयमिदं कृष्ण महद्युद्धमुपस्थितम् ।

C. 5. 4839
B. 5. 143. 4
K. 5. 143. 4

सुयो^१) — ^a) D₁ चाट्टिक (for संन्धन)

15 K. G₂ om 15 (cf v l 10, 14), G₁ om 15^a-16^b. — ^b) T₂ G₁ पानिनाम् (for चाट्टिकम्) — ^c) B₂ तत्र (for तत्र) — ^d) = 7^{ed}, 9^{ed}, 11^{ed}, 13^{ed}

16 K om 16 (cf v l 10), G₁ om 16^{ab} (cf v l 14, 15) D₁ also om 16^{ab}, K₁ reads it in marg — 16^b = 14^b — After 16^{ab}, G₁ repeats 14^{ed} — ^d) K₁-3 D₂ : सुग्राप्य^१, S मन्त्र^२

17 K om 17 (cf v l 10) — ^a) B Dn Ds D₂ : १-10 समोपधि^१, T₂ G₁ : रस^२ — ^c) S निल्लो (G₁ निल्लाक्ष) द्रव्यपत्रो — ^d) K₁-2 Dn₁ Ds₂ D₁-3 G₂ : नायुग (for नायुग)

18 K om 18 (cf v l 10) — ^a) D₁ नय (for चापि) — ^c) K₁ D₁ T₁ G₁ 2. M (except M₂) योनयस (for योनयत्) D₁ : तस्या, D₁ मूल, G₂ अत्र (for तत्र) B Dn D₂ D₃ : 10 यग्रामो (Dn₁ : मे) युज्यता तस्या, D₂ : मो मियता तत्र — ^d) K₂ न, B या (for ता) B₁ : Dn D₂ : १-10 T₂ G₁ (except G₂) आहु^१ K₁ : दैवत, K₂ B₂ : D₂-1 : दैवता, Ds₂ : देवत D₂ : ताहु^२ यग्रामो दैवतं

19 K om 19 (cf v l 10) — ^a) D₂ : M (except M₁) तत्रा (for तत्रा) — ^b) K₂ T₁ [अ]पि, G₂ हि (for [अ]भि) — ^c) K₂ D₂ युद्धे, Dn₁ यद्धे (for यद्धो) S कृष्ण (T₁ G₁ : क्षिप्र) (for वद्धे) — ^d) D₂ : नया (for नयं) K₁ B D (except D₂ : १) [अ]ह

(for व).

Colophon om in K₁ D. missing — Sub-parvan K₁ 2 B Dn Ds D₂ : १-10 कर्णोपनिषद् (D₂ कर्णापद्, D₂ कर्णोपनिषद्), K₂ कर्णोपजाप, D₃ : T₁ G₁ : 5 M भगवद्यान (T₁ 'वप्रतियान, G₁ : 'वप्रतियाने कर्ण [G₁ 'णो]रूपेण), to which G₂ M add कर्णोपजाप (M₂ : 'जापन) — Adhy name G₂ भगवद्भजन, M भगवद्वाक्य — Adhy no (figures, words or both) D₂ 32 (= 132), D₁ T₂ M 143 (M₁ 142), T₁ G₂ : 4 : 144, G₁ 145, G₂ 141 — Sloka no Dn₁ 19, Dn₂ 20

141

1 T G (G₂ om) M₁ वैरा^१ (for सजय उ^२) — ^a) G₂ जनार्दनस्य (for त्रेतावस्य तु) K₂ D₂ : M₂ च (for तु) — ^b) K₂ T₂ G₂ शुभ हित (by transp), Cn आहित शुभ — ^c) K₁ : D₂ इह, D₁ G₁ M₂ अपि (for अभि-) — ^d) B Dn Ds D₂ : 10 कृष्ण त (D₂ D₁ 10 तत्र) मधुसूदन — ^e) K₁ : 2 : D₂ : 1-10 किं मा (by transp), T₁ M मा किं — ^f) T₁ G₁ : प्रलोभयितुम् (for समोह^१) M₁ : 2 अहमि (for हृच्छमि) Ca oitos विजानन्, and मा मोहयितुमिच्छमि (for ^e)

2 ^b) B₂ D₂ प्रसू^१ (for ससू^२) — ^c) T₁ G₁ : अत्र (for तत्र) — ^d) T₂ G₂ भवेत् (for ऽभवत्)

3 G₂ om 3^a-4^a — ^d) S (G₂ om) महद् (for

C. 5. 4630
B. 5. 143. 4
K. 5. 143. 4

पाण्डवानां कुरूणां च घोरं रुधिरकर्मम् ॥ ३
राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।
रणे शस्त्राग्निना दग्धाः प्राप्स्यन्ति यमसादनम् ॥ ४
स्वप्ना हि बहवो घोरा दृश्यन्ते मधुसूदन ।
निमित्तानि च घोराणि तथोत्पाताः सुदारुणाः ॥ ५
पराजयं धार्तराष्ट्रे विजयं च युधिष्ठिरे ।
शंसन्त इव वाष्पेय विविधा लोमहर्षणाः ॥ ६
प्राजापत्यं हि नक्षत्रं ग्रहस्तीक्ष्णो महाद्युतिः ।
शनैश्चरः पीडयति पीडयन्प्राणिनोऽधिकम् ॥ ७
कृत्वा चाङ्गारको वक्रं ज्येष्ठायां मधुसूदन ।
अनुराधां प्रार्थयते मैत्रं संशमयन्निव ॥ ८
नूनं महद्भयं कृष्ण कुरूणां समुपस्थितम् ।
विशेषेण हि वाष्पेय चित्रां पीडयते ग्रहः ॥ ९
सोमस्य लक्ष्म व्यावृत्तं राहुरर्कमुपेक्ष्यति ।

दिवश्चोल्काः पतन्त्येताः सनिर्घाताः सकम्पनाः ॥ १०
निष्टनन्ति च मातङ्गा मुञ्चन्त्यश्रूणि वाजिनः ।
पानीयं यवसं चापि नाभिनन्दन्ति माधव ॥ ११
प्रादुर्भूतेषु चैतेषु भयमाहुरुपस्थितम् ।
निमित्तेषु महाबाहो दारुणं प्राणिनाशनम् ॥ १२
अल्पे भुक्ते पुरीषं च प्रभूतमिह दृश्यते ।
वाजिनां वारणानां च मनुष्याणां च केशव ॥ १३
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु सर्वेषु मधुसूदन ।
पराभवस्य तल्लिङ्गमिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ १४
ग्रहं वाहनं कृष्ण पाण्डवानां प्रचक्षते ।
प्रदक्षिणा मृगाश्चैव तत्तेषां जयलक्षणम् ॥ १५
अपसव्या मृगाः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य केशव ।
वाचश्चाप्यशरीरिण्यस्तत्पराभवलक्षणम् ॥ १६
मयूराः पुष्पशकुना हंसाः सारसचातकाः ।

घोर)

5 ^a) K₁ 2 D₈ च (for सु)

6 ^a) K₁ 2 लोक* (K₂ m as in text), S रोम* (for लोम*)

7 K₅ om 7-10 — ^a) K₅ पूज* (marg sec m पीड* as in text) — ^a) K₅ भीष* (for पीड*) K₅ T₁ G₁ मृदा (for ऽधिकम्)

8 K₅ om 8 (of v 1 7) — ^a) G₂ 8 वक्र* (for वक्र) — ^b) K₁ 2 ज्येष्ठाया D₈ 4 S गदपूर्वज (for मधु*) — ^c) D_{n1} D₈ अनु(D₈ नू)राधा, T G₅ M अनूराधा, Ca d as in text — ^d) D₅₁ G₅ मित्र, M₁ 2 मैत्री, Ca d मैत्र (as in text) K₅ 4 B₄ D_n D₈ C_n सगमयन्, T₂ G₂ वै संश्रयन्, Ca d 8 संशमयन् (as in text)

9 K₅ om 9 (of v 1 7) — ^b) D₈ 4 प्रजाना (for कुरूणा) — D₈ om (hapl) 9^a-12^b — ^a) D_{n1} M₅ 8 (hypermetric!) विचित्रा (for चित्रा) D₂ प्रार्थयते; S (except G₅) पीडयति D₈ 4 योधानामपलायिना Ca d 8 cite ग्रह*

10 K₅ D₈ om 10 (of v 1 7, 9) — ^a) D₇ वा वृत्त, D₈ आवृत्य, G₄ प्रावृत्त; Ca d व्यावृत्त (as in text) — ^b) S अर्क* (G₄ मुक्त) राहुर (for राहुरर्कम्) K₅ D₂ G₄ M₂ 8 8 उपेक्ष्य(D₂ क्ष)ति, K₄ B D_n D₈ D₁ 7-10 उपैति च (for उपेक्ष्यति) — ^c) M₅ 8 दिश* (for दिव*) D₈ उमा (for एता) D₈ 4 दिवोल्का प्रपतत्येता*

— ^a) G₅ सुदारुणा* (for सकम्पना*)

11 D₈ om 11 (of v 1 9) — ^a) K₁ 2 D₈ 8 G₅ नि (or नि)स्वनति, K₅ निष्पतति, D₈ 4 निश्वासति, T₂ G₂ निनदति, Ca निष्टनति (as in text) K₅ स्वनति च मातङ्गा इव (hypermetric!) — D₈ 4 om 11^{cd} — ^c) K₁ वापि, D₁ चैव (for चापि) — ^d) B वाजिन* (for माधव).

12 K₅ om 12-18, D₈ om 12^{ab} (of v 1 9) — ^a) D₈ 4 कुरूणा K₄ D₂-4 प्राण*, D₈ प्रति*, G₅ पीडन

13 K₅ om 13 (of v 1 12) — ^{ab}) D₈ transp पुरीष and प्रभूत D₈ 4 S (except T₁) इव (for इह) D₇ जायते (for दृश्यते)

14 K₅ om 14 (of v 1 12) — ^a) K₅ D₈ 8 (except M₅) चाहुर (for प्राहुर)

15 K₅ om 15 (of v 1 12) — ^a) D₈ 8 प्रकृष्ट — ^b) B (except B₅) D₈ 4 दृश्य* (for चक्ष*)

16 K₅ om 16 (of v 1 12) — G₅ reads 16 after 19^{ab} — ^b) K₄ D₈ 4 शिवाश्चैव खरस्वना — After 16^{ab}, D₈ 4 read 20^{cd} (for the first time), repeating it in its proper place — ^a) = 20^d, 22^d 23^d, 24^d — After 16, D₈ 4 ins

528* जनस्यास्वस्थकारिण्यस्तत्पराभवलक्षणम् ।

17 K₅ om 17 (of v 1 12) — ^a) K₁-8 D₈ पत्र*, K₄ B₅-8 D_n D₈ D₂-4 8-8 10 पुण्य*, D₁ पत्रि*, G₅ np

जीवजीवस्तंवाथाप्यनुगच्छन्ति पाण्डवान् ॥ १७
 गृध्राः काका वडाः श्येना यातुधानाः शलावृकाः ।
 मक्षिकाणां च संघाता अनुगच्छन्ति कौरवान् ॥ १८
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु मेरीणां नास्ति निस्त्रनः ।
 अनाहताः पाण्डवानां नदन्ति पटहाः किल ॥ १९
 उदपानाश्च नदन्ति यथा गोवृषभास्तथा ।
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तत्पराभवलक्षणम् ॥ २०
 मांसशोणितवर्षं च वृष्टं देवेन माधव ।
 तथा गन्धर्वनगरं भानुमन्तमुपस्थितम् ।

सप्राकारं सपरिसं सवग्रं चारुतोरणम् ॥ २१
 कृष्णश्च परिवस्तत्र भानुमावृत्य तिष्ठति ।
 उदयास्तमये संध्ये वेदयानो महद्भयम् ।
 एका सुग्वागते धोरं तत्पराभवलक्षणम् ॥ २२
 कृष्णग्रीवाश्च शकुना लम्बमाना भयानकाः ।
 संध्यामभिमुखा यान्ति तत्पराभवलक्षणम् ॥ २३
 ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि गुरुंश्च मधुसूदन ।
 भृत्यान्भक्तिमतश्चापि तत्पराभवलक्षणम् ॥ २४
 पूर्वा दिग्लोहिताकारा शस्त्रवर्णा च दक्षिणा ।

C. 5. 4850
 B. 5. 143. 23
 K. 5. 143. 23

पुष्प (as in text) — ^a) K₁ B D (except D₉) M₁ 2
 ह्य (for हंसा) B₁ D₁ 4 6 8 10 यातकम्पारमा, M₁ 2
 सारसदारिका — ^a) K₂ जीवा, Dn₂ D₁-3 G₁ M₁ 4 6
 जीव; Cn जीव (as in text) — ^a) K₁ D₁ 4 पुण्या, G₁
 अनु (for [अ]प्यनु)

18 K₁ om. 18 (cf v. 1 12) — ^a) K₂ 4 B D
 (except D₉) M₁ कंका, T G M₁-5 श्येना (for काका)
 K₁ रिदा, K₁ वृका, B D (except D₉) C₁ वका, T₁ G₁
 वला, T₂ मिता, G₁ 3.4 M वळा, G₂ वडा, Ca np
 वला, Cd वडा (as in text) T₁ G₁ 8 4 कका, T₂ G₁ 8
 M₁-5 काका (for श्येना) — ^b) K₁ मलपरा, D₁
 S मला (T₂ ना, G₁ रा) वृका, B Dn D₁ D₂ 4 6 8 10
 तथा (B₁ दिला) वृका — After 18^{ab}, D₁ reads 19^{cd}
 — ^d) K₁ B D (except D₂ 4 7 8) अनुयावति, S हानु
 (G₁ साहु; G₁ [अ]प्याहु) गच्छति

19 ^a) = 20^a, 38^a D₁ 4 राष्ट्रेषु — D₁ om (hapl)
 19^b-20^a — ^b) D₁ 4 S (except G₁) त्र्याणा (for
 मेरी) Some MSS निस्त्रन — After 19^{ab}, G₁
 reads 16 D₁ reads 19^{cd} after 18^{ab} — ^d) D₁ D₁
 नदते, D₂-1 नदति (for नदन्ति)

20 D₁ om. 20^{ab} (cf v. 1 19), K₁ om 20 — ^a)
 B₁ उपदोगश्च, D₁ 4 Ca d उदपानानि D₁ 2 D₁ नदति,
 T G₁ M नदते (for नदन्ति) — D₁ 4 reads 20^{cd}
 (for the first time) after 16^{ab}, repeating it here
 (with v. 1) — ^a) = 19^a, 38^a D₁ 4 (first time) वटके
 and (second time) सैन्येस्मिन् (for सैन्येषु) — ^a)
 = 16^d, 22^f, 23^d, 24^d

21 K₁ om 21-23, B₁ D₁ om 21-22 — ^a) G₁
 वृष्टि (for वर्ष) — ^b) G₁ देवो वर्षति मा — ^d) K₁ 4
 B (B₁ om) D (except D₇ 9, D₁ om) भानुमन्तमुप
 स्थित — ^a) G₁ न — न (for स — स) Dn₂ D₂-1 T₁

G₁ परिच (for परिग) — ^f) D₇ सर्वप्राकारतोरण.
 Ca d cito सवग्र, C₁ चप्र

22 K₁ B₁ D₁ om 22 (cf v. 1 21) — ^a) G₁
 वृक्ष च (for कृष्णश्च) T₁ G₁ 8 परिधि, Ca d परिच
 (as in text) — ^a) K₁ 8 B (B₁ om) Dn D₁ D₂ 8 10
 T₁ G₁ स्रमने, D₂ 4 स्रमुने (for स्रमये) D₁ नित्य, G₁
 दिव्ये (for संध्ये) — ^a) K₁ वेदमाना, K₁ यतो, K₁
 मत्स्या, B₁ 3.4 Dn D₁ D₂ 8 10 यती, B₁ यती — D₁ 4
 S (om line 2) ins after 22^{cd} Dn₂ after 22

529* पृक्पक्षाक्षिचरणा नर्तका धोरदर्शना ।

पक्षिणो न्यसृजन्वोर तत्पराभवलक्षणम् ।

[(L 1) T₁ G₁ पादा (for पक्षा) D₁ 4 नर्तते,
 M₁ 8 नर्तका Dn₂ पक्षिणो मधुसूदन (for posterior half)
 — Dn₂ उत्सृजति महावोर (for prior half)]

— ^a) K₁ पृक्पक्षा, K₁ B (B₁ om) Dn D₁ D₂ 4 6 8-10
 क्षिवा च, S पक्षिणो (M₁-5 जी), Ca d 8 एका स्रग
 (as in text) K₁ 8 B₁ D₁ D₂ 4 6 8 10 C₁ वामते, T₁
 मीक्षते, G₁ निक्षते (for वाक्षते) D₁ 7 धोरा (for वोर)
 — ^f) = 16^d, 20^d, 23^d, 24^d

23 K₁ M₁ (hapl) om 23 (for K₁ cf v. 1 21),
 D₁ om (hapl) 23-24 D₁ transp 23 and 24
 S (M₁ om) reads 23 after 530* — ^b) K₁ B Dn
 D₁ D₂ 8 10 G₁ रक्तपादा; D₁ 4 नीलपादा (for लम्ब)
 D₁ 4 मयकरा (for मया) — ^d) = 16^d, 20^d, 22^f, 24^d

24 D₁ c 9 om (hapl) 24 (for D₁ cf v. 1 23)
 D₁ transp 23 and 24 — ^a) = 5 33 75^a G₁
 ब्राह्मणान्प्रवरान् द्वेष्टि, G₁ प्रथम ब्राह्मण द्वे. — ^b) Dn D₁
 D₁ 10 T₁ गुरु च — ^a) K₁ S चैव (for चापि) — ^d)
 = 16^d, 20^d, 22^f, 23^d

25 M₁ om 25 — ^a) T₁ G₁ हि (for दिग्)
 — ^b) T₁ G₁ 8 तु (for च) — ^c) K₁ ताम्र, T₁ G₁

C. 5. 4890
B. 5. 143. 28
K. 5. 143. 28

आमपात्रप्रतीकाशा पश्चिमा मधुसूदन ॥ २५
प्रदीप्ताश्च दिशः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
महद्भयं वेदयन्ति तस्मिन्नुत्पातलक्षणे ॥ २६
सहस्रपादं प्रासादं स्वप्नान्ते स युधिष्ठिरः ।
अधिरोहन्मया दृष्टः सह भ्रातृभिरच्युत ॥ २७
श्वेतोष्णीपाश्च दृश्यन्ते सर्वे ते शुक्लवाससः ।
आसनानि च शुभ्राणि सर्वेषामुपलक्ष्ये ॥ २८
तव चापि मया कृष्ण स्वप्नान्ते रुधिराविला ।
आत्रेण पृथिवी दृष्टा परिक्षिप्ता जनार्दन ॥ २९
अस्थिसंचयमारूढश्चामितौजा युधिष्ठिरः ।
सुवर्णपात्र्यां संहृष्टो भुक्तवान्वृतपायसम् ॥ ३०
युधिष्ठिरो मया दृष्टो ग्रसमानो वसुंधराम् ।

अनु* (for आम*) Ca d onto आम — After 25,
S (except M₄) ins :

530* उत्तरा दक्षवर्णाभा दिशां वर्णा उदाहृता ।

[M₁ ३ 'वर्णा च (for 'वर्णाभा) T₂ M₁ दिशा वर्ण उदाहृत ,
M₂ तत्परामवलक्षण]

— After the above, S (M₄ om) reads 23

26 ^a) K₁ ३ D₅ G₈ 'लक्षण, Dn D₈ D₃ ३ ० ३ १०
'दर्शने B₂ तत्परामवलक्षण (= 16^d, 20^d etc.)

27 ^b) B₂ ३ स्वप्नान्तेषु, D₈ ३ T₁ G₁ ३ 'ते तु, D₈ 'ते च,
T₂ G₂ 'ते स — G₈ om (hapl) 27^d-29^e — ^d) K₂
Dn₁ D₈ ३ अच्युत

28 G₈ om 28 (of v 1 27) — ^b) B₂-३ Dn₂ D₁
वै (for ते) Dn₁ सर्वे ते वै सुवासस — ^e) T₂ G₂ ३ तु
(for च)

29 G₈ om 20^{ab} (of v 1 27) — ^a) B₂ D₃ ३
त्व चा(B₂ वा)पि च (for तव चापि) D₈ ३ दृष्ट (for
कृष्ण) — ^b) B₂ रुधिराकुला, T₁ मदिराविला — ^e) K₁
Dn D₂-३ ३ १० T₂ G₂ ३ M Ca आत्रेण (as in text),
T₁ G₁ ३ आ(T₁ अ)त्रैश्च, the rest अत्रेण. Cd onto आद्य
— ^d) B₂ 'क्षिप्ता (for 'क्षिप्ता)

30 ^a) M₄ (inf lin) हस्ति* (for अस्थि*) G₈
आसन च समारूढ — K₁ D₄ om 30^{ed} — ^e) K₂ M
'पात्रे D₈ सुहृष्टो, D₈ सहृष्टो, G₄ सपूर्णा

31 D₁ om 31^a-32^b. — ^{ab}) K₂ ग्रसमानो मया दृष्टो
धर्मराजो वसुंधरा — D₂ ३ om (hapl.) 31^{ed} — ^d)
Dn₁ G₈ स्व; G₂ च (for स)

32 D₁ om 32^{ab} (of v 1 31) — ^a) B₂ ३ Dn₁
D₃ ३ ३ १० उद्य; T₁ उद्यं — ^d) N (except K₁ ३ ३ D₂ ३,

त्वया दत्तामिमां व्यक्तं भोक्ष्यते स वसुंधराम् ॥ ३१
उच्चं पर्वतमारूढो भीमकर्मा वृकोदरः ।
गदापाणिर्नरव्याघ्रो वीक्षन्निव महीमिमाम् ॥ ३२
क्षपयिष्यति नः सर्वान्स सुव्यक्तं महारणे ।
विदितं मे हृषीकेश यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३३
पाण्डुरं गजमारूढो गाण्डीवी स धनंजयः ।
त्वया सार्धं हृषीकेश श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ३४
यूयं सर्वान्वधिष्यध्वं तत्र मे नास्ति संशयः ।
पार्थिवान्समरे कृष्ण दुर्योधनपुरोगमान् ॥ ३५
नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।
शुद्धकेयूरकण्ठत्राः शुक्लमाल्याम्बरावृताः ॥ ३६
अधिरूढा नरव्याघ्रा नरवाहनमुत्तमम् ।

D₁ om) ग्रन्* (for वीक्ष*) D₁ महातल (for मही-
मिमाम्)

33 ^b) K₂ D₂-३ S (for G₈ see below) सुव्यक्त स
(D₈ ३ सु; G₈ न) D₈ जनार्दन (for महारणे) G₈ सुव्यक्त
सहस्रा रणे — D₈ om (hapl) 33^{ed} — ^e) K₁-३ D₈ ३
ते (for मे) S महाबाहो (for हृषी*) — ^d) = 5 30 7^d;
146 16^d.

34 B₂ om (hapl) 34^{ab}. — ^a) S (except T₂)
पादर — ^b) T₂ G₂ ३ गाडीवेन धन* — ^e) D₈ ३
महाबाहो (for हृषी*), of v 1 33 — ^d) D₈ यतो धर्मस्ततो
जय (= 33^d)

35 D₈ om (hapl) 35^{ab} — ^a) K₁-३ ३ B Dn D₈
D₁ ३ १-१० सर्वे, G₈ सर्व (for सर्वान्) D₈ ३ हृति* (for
वधि*) — ^b) K₂ D₈ ३ T₂ G (except G₅) M₂ ३ ३ अत्र
(for तत्र) — ^e) K₂ समेतान्पार्थिवान्कृष्ण — ^d) D₁ S
'वशानुगान्

36 ^e) B (except B₂) D₈ ३ T₁ G₈ शुद्ध (for शुद्ध*),
K₁-३ D₁ ३ 'सोष्णीपा, K₄ Dn₁ D₈ 'कटका, K₂ 'कटाश्च,
B 'कचचा (B₂ 'कटथी*), D₈ D₈ कटाभ्रा, D₂-३ 'कटाता,
D₁₀ 'कटभ्रा., T G कर्णत्रा (G₈ हाराश्च), G₈ 'कटभ्रा,
Cn 'कटत्रा (as in text) Ca d onto कटत्र — ^d) G₈
शुद्ध (for शुद्ध) K₂ 'माल्यावरान्विता, M₂-३ 'वरसज्ज'

37 T₂ G₂ ३ om 37^{ab} — ^a) T₁ G₁ M₂ ३ ३ 'व्याघ्र
(for 'व्याघ्रा*) — ^b) D₈ ३ हय*, Ca नर* (as in text).
— ^e) D₈ ३ एत एव (for त्रय एते) B Dn D₈ D₂ ३ ३
३ १० मया दृष्टा, T₂ G₂ ३ नरव्याघ्रा* (for महामात्रा)
— ^d) T G₂-३ M पादरच्छत्र*, G₈ पादवाश्चित्र*

38 ^b) K₄ B (except B₂) D (except D₂, १ ३) एते

त्रय एते महामात्राः पाण्डुरच्छत्रवामसः ॥ ३७
 श्वेतोष्णीपाश्च दृश्यन्ते त्रय एव जनार्दन ।
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तान्विजानीहि केशव ॥ ३८
 अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
 रक्तोष्णीपाश्च दृश्यन्ते सर्वे माधव पार्थिवाः ॥ ३९
 उष्ट्रयुक्तं समारुढौ भीष्मद्रोणौ जनार्दन ।
 मया सार्धं महाबाहो धार्तराष्ट्रेण चाभिभौ ॥ ४०
 अगस्त्यशास्तां च दिशं प्रयाताः स्म जनार्दन ।
 अचिरेणैव कालेन प्राप्स्यामो यमसादनम् ॥ ४१
 अहं चान्ये च राजानो यच्च तत्क्षत्रमण्डलम् ।
 गाण्डीवाम्निं प्रवेक्ष्याम इति मे नास्ति संशयः ॥ ४२
 कृष्ण उवाच ।
 उपस्थितविनाशेयं नूनमद्य चमुंधरा ।
 तथा हि मे वचः कर्ण नोपैति हृदयं तव ॥ ४३

सर्वेषां तात भूतानां विनाशे समुपस्थिते ।
 अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ४४
 कर्ण उवाच ।
 अपि त्वा कृष्ण पश्याम जीवन्तोऽस्मान्महारणात् ।
 समुत्तीर्णा महाबाहो वीरक्षयविनाशनात् ॥ ४५
 अथ वा संगमः कृष्ण स्वर्गे नो भविता ध्रुवम् ।
 तत्रेदानीं समेष्यामः पुनः सार्धं त्वयानघ ॥ ४६
 संजय उवाच ।
 इत्युक्त्वा माधवं कर्णः परिष्वज्य च पीडितम् ।
 विसर्जितः केशवेन रथोपस्थादवातरत् ॥ ४७
 ततः स्वरथमास्थाय जाम्बूनदविभूषितम् ।
 सहास्राभिर्निवृत्ते राधेयो दीनमानसः ॥ ४८
 ततः शीघ्रतरं प्रायात्केशवः सहसात्यकिः ।
 पुनरुच्चारयन्वाणीं याहि याहीति सारथिम् ॥ ४९

C. 5 4894
B. 5. 143. 52
K. 5. 143. 52

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

(for एव) D₁ महारथा (for जना) T₂ G₁ २ ६ सर्वे
 माधव पादया — °) = 19^a, 20^c K₃ 4 B Dn₂ D₃
 D₁ ८ ३ 'राष्ट्रेषु — °) D₂ 4 S माधव (for केनव)
 39 °) D₁₀ कृपाचार्य (for कृपश्चैव) — °) S कौरवा
 (for पार्थि)
 40 °) M₃-६ उष्ट्रं (for उष्ट्र) K₃ 'यान ममा', K₄
 B Dn D₃ D₂-4 ६ 10 'प्रयुक्ता', D₁ 'युग्य समा', G₄
 'युक्ता ममा' (for 'युक्त ममा') Ca cites उष्ट्रयुक्त
 — °) K₃ B₂ 4 Dn D₃ ३ महारथा, D₅ D₁₀ महारथ (for
 जनार्दन) — K₄ om 40^{cd} — °) K₃ B Dn D₃
 D₁ २ ८ १ 10 Ca वा विभो, D₃ 4 वै विभो, T₂ वाभिभो,
 G₂ तातुभौ
 41 °) K₁ D₂ 'शाता, S 'काता (for 'शास्ता) K₃
 अगस्त्याचरितामाशा, D₂ अगस्त्याश्रममाशा च — °) K₃
 D₃ 4 प्रयाता, Dn₂ D₆-10 M प्रयाता B₂ D₇-10 सो,
 D₃ 4 तौ, T₁ च (for स्म) — D₂ om from स्म
 up to मंदाय (in 42^d), K₄ om 41^{cd} — °) D₃
 मधुसूदन (for यम)
 42 D₂ om 42 (cf v 1 41) — °) Dn वा ये,
 M₃-८ अन्ये (for चान्ये) — °) D₂ 4 10 यद्येतत्, S यद्येद
 (G₃ यद्येद, G₄ यच्छेप) (for यद्य तत्) G₄ क्षत्रिय यत्
 (for क्षत्रं) — °) Some MSS गाजीवा or गाडिवा

K₃ D₅ प्रवेक्ष्याम, T₂ G₂ 'क्ष्यामि, M₁ २ 'क्ष्यति
 43 K₁-३ D₁ १ ९ बासुदेव, K₄ D₂-4 T₂ G₂ ३ ६
 श्रीभगवान् (for कृष्ण) — °) K₄ B Dn D₃ D₁ ६ ३ 10
 M₂ यथा (for तथा) K₂ D₃ G₂ [अ]पि (for हि)
 — °) K (except K₄) B₁ २ 4 D₃ D₁ ६-10 C₃ नावैति,
 Dn₂ G₂ Cn नोपैति (for नोपैति)
 44 °) N (except B₃) प्रत्यु° (for समु)
 45 °) N (except D₃) एवा K D₁ २ १ ९ तात (for
 कृष्ण) K₁-३ ६ D₁ २ १ ९ पश्येम, K₄ B₃ Dn₁ D₃ ३ 10
 पश्याम, D₃ 4 पश्येय, S पश्यामि — °) D₂ 4 S जीवन्न
 (T₂ G₂ 'स्त)स्मात् D₃ 4 'हवात् (for 'रणात्) — °) D₃
 समुत्तीर्णान्, D₂ 'त्तीर्णन्, S 'त्तीर्णो (M₁ inf lin 'णं)
 — °) K₃-६ B Dn D₃ D₁ ३ ६ ३-10 वीरक्षत्रं, D₁
 वरवीर, S वीरक्षयमहाहृदात् (T₁ G₁ 4 'र्णवात्) Ca d cite
 वीरक्षय
 46 °) D₁ 10 S (except G₃-६) नौ (for नो) — °)
 T G (except G₂) तत्र वास K₂ D₃ 4 समेष्याव, S
 समे (G₄ गमि)प्यामि
 47 K₁ ६ B₁ ६ D₂-4 ६ T₂ G₂ ६ om the ref T₁ G₁ 4
 M₁ वैश्व° (for संजय उ°) — °) T G₁ 4 ६ पीड्य त,
 M₂-६ पीडित, Ca d पीडित (as in text) M₁ (sup
 lin) परिष्वज्याभिवाच च

१४२

C. 5. 4225
E. 5. 144 1
K. 5. 144 1

वैशंपायन उवाच ।

असिद्धानुनये कृष्णे कुरुभ्यः पाण्डवान्नाते ।
अभिगम्य पृथां क्षत्ता शनैः शोचन्निवाव्रवीत् ॥ १
जानासि मे जीवपुत्रे भावं नित्यमनुग्रहे ।
क्रोशतो न च गृहीते वचनं मे सुयोधनः ॥ २
उपपन्नो ह्यसौ राजा चेदिपाञ्चालकेक्यैः ।
भीमार्जुनाभ्यां कृष्णेन युयुधानयमेरपि ॥ ३
उपप्लव्ये निविष्टोऽपि धर्ममेव युधिष्ठिरः ।
क्राङ्क्षते ज्ञातिसौहार्दाद्दलवान्दुर्वलो यथा ॥ ४

राजा तु धृतराष्ट्रोऽयं वयोवृद्धो न शाम्यति ।
मत्तः पुत्रमदेनैव विधर्मं पथि वर्तते ॥ ५
जयद्रथस्य कर्णस्य तथा दुःशासनस्य च ।
सौवलस्य च दुर्बुद्ध्या मिथोभेदः प्रवर्तते ॥ ६
अधर्मेण हि धर्मिष्ठं हृतं वै राज्यमीदृशम् ।
येषां तेषामयं धर्मः सानुबन्धो भविष्यति ॥ ७
हियमाणे बलाद्धर्मे कुरुभिः को न संज्वरेत् ।
असाम्ना केशवे याते समुद्योक्ष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ८
ततः कुरूणामनयो भविता वीरनाशनः ।

48 Before 48, Ks Ds 4 ins संजय उ° — °) M1 (inf lin) 2 पुन (for तत) Gs M1 (inf lin) 2 स्व (for स्व) — °) T G M1 महात्मा वै, M2 स महात्मा, M3-5 महामना (M3 inf lin महामानि-) (for सहास्माभिः)

49 °) Ks Ds 4 S (except Gs) सुहृद् (for पुनर्) — °) M4 सात्यकि (for मारुतिम्)

Colophon Ds missing — Sub-parvan K B Dn Ds Ds 6-8 10 कर्णोपनिवाद (K2 कर्णोपवाद, K4 कर्णपरिवाद), to which all (except B5) add समाप्त, T1 G1 4 भगवत्प्रतियान, to which G1.4 add कर्णा (G4 °र्ण) कर्ण, M1.2 4 भगवद्धान, followed by कर्णोपजाप (M1.2 add समाप्त) Ds 4 Gs Ms 5 (all om. the sub-parvan name) mention only कर्णोपजाप, to which Ds.4 add समाप्त — Adhy name G1 4 कर्णप्रत्याख्यान, M निमित्तकथन — Adhy no (figures, words or both) Ds 33 (=133), D1 T2 M1-3 5 144, T1 G2 4 5 145, G1 146, Gs 142, M4 134 (inf lin 144) — S'loka no Ks 50, Dn 51

142

1 °) Ms-5 निवृत्ते (for कुरुभ्यः) — °) Ks अधिगम्य, Ds अधिगत्य, Ds समागम्य (for अधिगम्य)

2 °) B Dn Ds1 Ds 10 °पुत्रि, Ds2 Ds °पुत्री (for °पुत्रे) — °) Ds corrupt N Gs 4 अविग्रहे (for अनुग्रहे) — °) T2 G2 5 क्रोधि (Gs °ध) तो (for क्रोशतो) K1.2 न तु, Ks 8 च न (by transp), Ds नावः, Ds 4 मे न Gs गृह्णाति — °) Ds 4 स (for मे)

3 °) Ds [S] एषसौ (for ह्यसौ) — °) Some MSS. spoil कैक्यै — °) Ds 4 युधामन्यु (for युयुधान)

4 °) S (mostly) उपप्लव्ये Ds 4 वै (for Sपि). — °) S धर्मराजो (for °मेव) — °) K1-3 D1 9 आनुसौहार्दाद्; Ds 4 योतिर्मौ, S ज्ञातिभिः संधि — °) Ds सुहृन्ने, Ms-5 दुर्वली (for दुर्वलो)

5 °) K1-3 B1 Ds Ds 7 एव, Ks 5 इह, Gs एव (for एव) M मत्तो मदेनैव पथि — °) K D1.2 9 धर्म्य (Ks-5 Ds °र्मे) पथि निरामये, T1 G1.3 पथि धर्मे (G1 °र्म्य) न तिष्ठति, T2 G2 5 न (Gs अ-) धर्ममधितिष्ठति, G4 बुद्धिधर्मे न तिष्ठति, M स धर्म्य (M1 2 °र्मे) नाधि (M1.2 °व, M1 inf lin °ति) तिष्ठति Ca d cite निरामय (cf K D1 2 9 above)

6 °) Ds.4 हि, T2 G2 M2 5 5 सु (for च) Ds मौवलेयस्य दुर्बुद्ध्या — °) K1-3 5 प्रवर्तते (K2 °ति); B Dn Ds Ds 6 8-10 प्रवर्तते, Ds 4 प्रदश्यते

7 °) B2 एव, T1 G1.4 च (for हि). K B1 Dn1 Ds D2-4 6 10 धर्मिष्ठ, Ca d धर्मिष्ठ — °) K4 B (except B5) D (except D1 7 9) कृत, Ca d हृत (as in text) K (except K4) D1 9 Ca d न (for वै) S द्वि (or द्वी) यते (for हृत वै) K4 B1 2.4 D (except Ds D1 9) कार्य, Ca d राज्य (as in text) — °) K4 यश्च, Cs येषा (as in text) Gs अधर्मश्च (for अय धर्म) — °) Ms 4 (inf lin as in text) 5 नदि (for सवि)

8 °) Ks B Dn2 Ds क्रिय, Dn1 Ds2 Ds 9 T G1.2 M2 ह्रिय, G4 श्रय (for द्विय). D1 तु वा (for बलाद्). Ds राज्ये (for धर्मे) — °) Ds 4 S सिपुभिः (for कुरुभिः) Ks Ds Ms 5 को नु — °) K3 सम्प्रयोक्ष्यति, K4 Ds-4 समुद्योत्स्यति; S °देप्यति.

चिन्तयन्न लभे निद्रामहःसु च निशासु च ॥ ९
श्रुत्वा तु कुन्ती तद्वाक्यमर्थकामेन भाषितम् ।
अनिष्टनन्ती दुःखार्ता मनसा विममर्श ह ॥ १०
धिगस्त्वयं यत्कृतेऽयं महाञ्जातिवधे क्षयः ।
वत्स्यते सुहृदां हेषां युद्धेऽस्मिन्नै परामवः ॥ ११
पाण्डवाद्येदिपाञ्चाला यादवाश्च समागताः ।
भारतैर्यदि योत्स्यन्ति किं नु दुःखमतः परम् ॥ १२
पश्ये दोषं ध्रुवं युद्धे तथा युद्धे परामवम् ।
अधनस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञातिक्षये जयः ॥ १३
पितामहः शांतनव आचार्यश्च युधां पतिः ।
कर्णश्च धार्तराष्ट्रायं वर्धयन्ति भय मम ॥ १४
नाचार्यः कामवाञ्छिष्यैर्द्रोणो युष्येत जातुचित् ।
पाण्डवेषु कथं हर्तुं कुर्यान्न च पितामहः ॥ १५

अयं त्वेको बृथादृष्टिर्धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
मोहानुवर्ती सततं पापो द्वेष्टि च पाण्डवान् ॥ १६
महत्यनर्थे निर्वन्धी बलवांश्च विशेषतः ।
कर्णः सदा पाण्डवानां तन्मे दहति सांप्रतम् ॥ १७
आशंसे त्वद्य कर्णस्य मनोऽहं पाण्डवान्प्रति ।
प्रसादयितुमासाद्य दर्शयन्ती यथातथम् ॥ १८
तोषितो भगवान्यत्र दुर्वासा मे वरं ददौ ।
आह्वानं देवसंयुक्तं वसन्त्याः पितृवैश्मनि ॥ १९
साहमन्तःपुरे राज्ञः कुन्तिभोजपुरस्कृता ।
चिन्तयन्ती बहुविधं हृदयेन विदूयता ॥ २०
बलावलं च मन्त्राणां ब्राह्मणस्य च वाग्वलम् ।
स्त्रीभावाद्बालभावाच्च चिन्तयन्ती पुनः पुनः ॥ २१
धान्या विश्वधया गुप्ता सखीजनवृता तदा ।

C. 5. 4909
B. 5. 144. 22
K. 5. 144 22

9 ^b) Ds 4 अविष्यति सुदारुण — ^d) Ds 4 अह
शोचन्निशासु च

10 Before 10, K1 2 D1 9 ins वैशं ३ — ^a)
K1 कुन्ती तु (by transp), K2 Ds कुन्ती च — ^c)
K1 2 सुनिश्चमती, Ks सुनिष्टनन्ती, Ks 5 B1-4 Dn Ds
D1-4 6 8 सा निश्चमती, Bs D1 सा निष्टनन्ती, Ds सुनिश्च
नन्ती, D10 विनिश्चमती, Gs निष्टनन्ती तु, Gs विनिष्टनन्ती (for
अनिष्टनन्ती) — ^d) T2 G2 च, M1 2 [अ]भि (for वि-)
Many N MSS समर्थ Ks Ds 4 तत्; T2 G2 सा
(for ह)

11 ^a) Ds 4 वै, Ds स्त (for ५४) — ^b) Ds D10
(m as in text) मया, Ds महा (for महात्) Ks
ज्ञातिक्षयं कृत, Ks वध क्षय, B Dn Ds D2-4 6 8 10
वध कृत, D1 वधोद्यम, D1 वधो बृथा S सुमहान्
ज्ञानिमक्षय — ^c) S वर्तते, Ca d वत्स्यते (as in text)
Ks चैषा, B Dn Ds Ds 8 10 चैषा, D1 तेषा, T2 G1 4 येषा
(for हेषा) D2 वर्धयते सुहृदो हेषा, Ds 4 प्रवर्तते चिर हेषा,
D1 धिमाज्य धिष्टसुग — ^d) K (except Ks) D1-4 7 9
विषमा ह्यर्थे (D1 माश्रयं) मपद

12 ^a) A few MSS पचाला — ^c) Ks B D
(except D1 2 4 7 9) मह (for यदि) K1 2 5 Ds1 D2 9
योत्स्यते, Ks Bs योदयति

13 ^a) Bs Dn Ds D10 T2 G2 8 Ms-8 Cs पश्य, Gs 4
पश्येद्, Cn पश्ये (as in text) — ^b) Ds यथा, T2 G2 4
तदा (for तथा) — ^c) Gs-5 अय तस्य (for अधनस्य)
Gs मृति; Ms 4 (inf lin as in text) 5 मृति (for मृत)

— ^d) Ds 4 M1 तु (for हि) K1 वधे, B D (except
D1 2 7 9) G1 4 क्षयो, Gs क्षयात् (for क्षये) G2 सहज
क्षत्रियक्षय — After 13, B Dn Ds Ds-8 10 ins

531* इति मे चिन्तयन्त्या वै हृदि दुःखं प्रवर्तते ।

14 ^a) K1 2 Ds 4 7 9 घृत (D1 धार्तराष्ट्रश्च, Ks M1 2
धार्तराष्ट्रश्च, D10 G1 धार्तराष्ट्रश्च

15 ^a) T2 Gs Ms-5 om न K1 2 D1 2 4 T G
(except Gs) शिष्ये (for शिष्ये) — ^b) Ks Gs Ms-5
जातु चेत्, Ks जातु वै — ^d) Ds न च कुर्यात् (by
transp)

16 ^a) K1-3 D1 9 अय चै (D1 त्वे) को (for अय त्वेको)
— ^b) D2 राष्ट्रश्च दुर्मते — ^d) Ks T2 पापाद्, Gs
पापान्, Gs स हि, Gs मोहाद् (for पापो) T2 Gs
याधवान् (T2 पाडवान् also as in text)

17 ^d) Ks तन्मां, D1 स चै, T2 G2 तस्मिन् (for तन्मे)
B Dn Ds Gs 8 10 संप्रति (for सांप्रतम्)

18 ^a) S (except Gs M1) त्वस्य (for त्वद्य) — ^d)
Ds-8 G2 तथा (for तथम्)

19 ^a) Bs पूर्व (for यत्र) — ^c) Bs 4 5 Dn Ds
D1 6 8 10 मत्र, D2 देव (for देव) — ^d) K Bs-5
Dn Ds2 D1 2 6-8 Gs 4 वसत्या

20 ^b) Bs Ds2 Ds 8 Gs Ms कुन्ती (for कुन्ति*)
K1 Ds 10 कुन्तिभोजस्य सखीना (D10 सयता), Ks कुन्ती-
भोजेन सखीना

21 ^b) Ds 4 वचो बल (for च वाग्वलम्)

22 ^a) M1 दासा (for धान्या) Gs विश्वस्तया, some

C. 5. 4907
B. 5. 144 23
K. 5. 144 22

दोषं परिहरन्ती च पितृशारित्ररक्षिणी ॥ २२
 कथं नु सुकृतं मे स्यान्नापराधवती कथम् ।
 भवेयमिति संचिन्त्य ब्राह्मणं तं नमस्य च ॥ २३
 कौतूहलात्तु तं लब्ध्वा वालिश्वादाचरं तदा ।
 कन्या सती देवमर्कमासादयमहं ततः ॥ २४
 योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत्परिवर्तितः ।
 कसान्न कुर्याद्वचनं पथ्यं आवृत्तितं तथा ॥ २५
 इति कुन्ती चिन्तित्य कार्यं निश्चितमुत्तमम् ।
 कार्यार्थमभिनिर्याय ययौ भागीरथीं प्रति ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

आत्मजस्य ततस्तस्य घृणिनः सत्यसद्भिन्ः ।
 गङ्गातीरे पृथाशृण्वदुपाध्ययननिस्त्रनम् ॥ २७
 ग्राब्युरस्योर्ध्ववाहोः सा पर्यतिष्ठत पृष्ठतः ।
 जप्यावसानं कार्यार्थं प्रतीक्षन्ती तपस्विनी ॥ २८
 अतिष्ठत्सर्वतापार्ता कर्णस्योत्तरवाससि ।
 कौरव्यपत्नी चाप्येयी पद्ममालेव शुष्यती ॥ २९
 आ पृष्ठतापाज्जह्वा स परिवृत्त्य यतव्रतः ।
 दृष्ट्वा कुन्तीमुपातिष्ठदभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
 यथान्यायं महातेजा मानी धर्मभृतां वरः ॥ ३०

N MSS विस्त्रयया — ^b) D1 मद्रा, T G2 तथा (for तदा) — ^c) S (except G4) दोषान् (for दोष) — ^d) B Dn Ds2 D2-4 8 8 G5 चारित्र्य- (for चारित्र) K1 Ds2 D7 1 G1 Ms-5 रक्षणी, K8 रक्षणा, K4 रक्षण, D1 G4 रक्षणे (for -रक्षिणी)

24 ^a) K1.2 कुतूहलात्, D8 4 कौतूहलं K1 2 4 D1 9 च (for तु) D8 4 T2 G2 तत् (for त) — ^b) K1 2 D0 च वर, K4 B2 Ds D1 2 4 7 10 अचर, K5 अवर (for आचर) — ^c) = 1 104 8^c T2 तमादित्यम् (for देवमर्कम्) — ^d) K5 आसन्नाद्राहमतारा, S आसाद्याह पितुर्गृहे

25 ^a) S (except G4) मो (for यो) D7 जान सुत परिवर्तित, B Dn Ds D8 4 6-8 10 रक्षित, G1.4 5 कीर्तित Cs np काम च परिवर्तित — ^c) S सतिमान् (for वचन) — ^d) K5 B1 4 S (except G5) पश्यन्; D8 4 यथा (for पथ्य) S वच (for तथा)

26 Before 26, K1 2 D9 ins वैश्व उ — ^b) K4 B Dn Ds D6-8 10 कार्यनिश्चयमुत्तम (Ds2 कार्ये नियममु^a), D8.4-मनसा मतमु^a — ^c) K1-3 5 D7 9 अभिमचित्य, K4 B Dn Ds D2 6 8 10 निश्चित्य, D1 इति निश्चित्य, D8 4 अनुमचित्य G8 4 अभिनिर्याय — ^d) K2 गता (for ययौ)

27 ^b) K4 धर्मभीरुण, K5 D1 2 S धर्ममगिन (G8 'सेविन'; Ds सत्यसाद्भिन्, D8 4 धर्ममगिन, D10 सत्य-वादिन, Ca as in text — After 27^{ab}, K4 ins,

532* गङ्गातीरे पृथापश्यदुपस्थानगत घृणम् ।

— ^c) K4 'तीर्थे, S 'कूले (for 'तीरे) B1 2 4 तदा (for पृथा) B Dn Ds D6-8 10 अश्रौषीत्, D2-4 S अपश्यत्

(for अशृण्वत्) — ^d) K4 B8 Dn1 D2-4 6-8 10 वेदाध्ययननिस्त्रन, B1 2 4 पृथाध्ययननि^a, B8 Dn2 Ds Cs तदा (B8 Ca 'द'ध्ययननि^a, T1 G1 8 5 जपस्थानमनुत्तम; T2 G2 जीवन्स्थानमनुत्तमं, G2 M जपा (G4 M4 'प')व्यादिन- (M1 'ध्ययन', M4 inf lsn 'ध्यायित')मुत्तम Cd cites उपाध्ययन (as in text)

28 ^a) Ds D0 च; D8 4 तु (for सा) — ^b) Ds मार्यातिष्ठति, G2 पर्यातिष्ठत D8 4 पृष्टे सा पर्यतिष्ठत — ^c) K4 B2 Ds D1 2 0 10 S जप्या (G2 तस्या)वसाने; Ds अथावमान

29 ^a) T1 उत्तिष्ठन्, T2 G2 आतिष्ठन् — ^b) S उत्तर- (T1 G1 4 अतर; M1 2 उत्तर)वामिनी (M1[inf lsn] 2 काक्षिणी), Ca d s उत्तरवामिनि (as in text)

30 ^a) S (except G8) [अ]मौ (for म) — ^b) B8 परिवृत्त्योत्सयन्वृत् — ^c) K1.2 G4 यथान्याय — After 30, K B2 Dn1 D2 7-9 ins

533* उत्सयन्व्रणत प्राह कुन्तीं वैकर्तनो वृषः ।

[D8 निसयन्, Cn उत्सयन् (as above)]

Colophon om in D2 Ds missing — Sub-parvan K1-3 D1 3 10 कर्णकुन्तीसमागम, K4 5 B1.2 4 Dn Ds D8 4 8 G5 कुन्तीकर्ण (K4 D8 4 'पुत्र')समागम, B8 5 कुन्तीकर्णमंवाद, D1 9 Ms-5 कुन्तीसमागम, T1 G1 भगवत्प्र-तियान and कुन्तीकर्ण (G1 कर्णकुन्ती)सवाद, G4 भगवद्धान and कर्णकुन्तीमवाद, M1 2 भगवद्धान and कुन्तीसमागम — Adhy name M कर्णदर्शन — Adhy no (figures, words or both) Ds 34 (=134), D1 T2 M 145 (M4 144), T1 G2 4 5 146, G1 147, G2 148 — S'loka no K5 Dn1 31, Dn2 30

१४३

कर्ण उवाच ।

राधेयोऽहमाधिरथिः कर्णस्त्वामभिवादये ।
प्राप्ता किमर्थं भवती ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १

कुन्त्युवाच ।

कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः पिता ।
नासि हतकुले जातः कर्ण तद्विद्धि मे वचः ॥ २
कानीनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा धृतः ।
कुन्तिभोजस्य भवने पार्यस्त्वमसि पुत्रक ॥ ३
प्रकाशकर्मा तपनो योऽयं देवो विरोचनः ।
अजीजनत्त्वां मय्येष कर्ण शस्त्रभृतां वरम् ॥ ४
कुण्डली वद्धकवचो देवगर्भः श्रिया धृतः ।
जातस्त्वमसि दुर्धर्ष मया पुत्र पितुर्गृहे ॥ ५
स त्वं भ्रातृनसंबुद्धा मोहाद्यदुपसेवसे ।

धार्तराष्ट्रान्न तद्युक्तं त्वयि पुत्र विशेषतः ॥ ६
एतद्धर्मफलं पुत्र नराणां धर्मनिश्चये ।
यत्तुष्यन्त्यस्य पितरो माता चाप्येकदर्शिनी ॥ ७
अर्जुनेनार्जितां पूर्वं हृतां लोमादसाधुभिः ।
आच्छिद्य धार्तराष्ट्रेभ्यो भुङ्क्षु यौधिष्ठिरी श्रियम् ॥ ८
अद्य पश्यन्तु कुरवः कर्णार्जुनसमागमम् ।
सौभ्रात्रेण तदालक्ष्य संनमन्तामसाधवः ॥ ९
कर्णार्जुनौ वै भवतां यथा रामजनार्दनौ ।
असाध्यं किं नु लोके स्याद्युवयोः सहितात्मनोः ॥ १०
कर्ण शोभिष्यसे नूनं पञ्चभिर्भ्रातृभिर्वृतः ।
वेदैः परिवृतो ब्रह्मा यथा वेदाङ्गपञ्चमैः ॥ ११
उपपन्नो गुणैः श्रेष्ठो ज्येष्ठः श्रेष्ठेषु बन्धुषु ।
सूतपुत्रेति मा शब्दः पार्यस्त्वमसि वीर्यवान् ॥ १२

C. 5. 4028
B. 5. 143. 12
K. 5. 143. 12

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिचत्वारिंशद्विकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

143

- 1 ^a) S (except G₂) राधेयनामा (for राधेयोऽहम्)
D₈ 9 G₂ आधिरथः, T G₂ 2 4 5 अतिरथः (for आधिरथिः)
2 In Dn₂, the portion of the text from here
up to 5 160 27 is lost on a missing folio — ^b)
K₄ B₂ D₅ D₂-4.10 अधिरथिः, T G अतिरथः (for
अधिरथः) — ^c) K₅ D₂ नापि (for नासि) — ^d) K₄
D₈ 4 [ए]तद् (for तद्)
3 Dn₂ missing (cf v l 2) — ^a) D₈ तात (for
जातः) — ^c) N (except D₉, Dn₂ missing) कुत्तराजस्य
4 Dn₂ missing (cf. v l 2) — 4^a = 1 104 10^a
— ^c) K₅ D₅ M₄ 5 त्वा (for त्वा) K₄ अप्येव, D₉
मय्येव (for मय्येष) — ^d) K₅ D₇ 9 कर्ण K₄ 5 B₅ D₈
S वर (for वरम्)
5 Dn₂ missing (cf v l 2) — ^a) K₄ G₄ कवची
— ^b) Dn₁ M (except M₁) देवगर्भः B₅ 4 G₅ कृतः,
T₂ G₂ [अ]न्वितः (for धृतः) — ^c) Dn₁ पार्यस् (for
जातस्) G₁ अपि (for असि) — ^d) K₅ मम, S मयि
(for मया) T₂ G₂ जातः (for पुत्र)
6 Dn₂ missing (cf v l 2) — ^a) T₂ G₂ स्वय
(for स त्व) K₃-5 B D (except D₉ 10, Dn₂ missing)

- T G (except G₂) बुध्य (for बुद्धा) — ^b) T G₂ अद्यो
(for यद्) — ^c) T₂ G₂ M₄ राष्ट्र न — In B₂,
the portion of the text from 6^a up to the end
of adhy 144 is lost on a missing folio — ^d) K₅
त्वं (for त्वयि)
7 B₂ Dn₂ missing (cf v l 6, 2) — ^a) G₂ M₄
एव (for एतद्) D₈ 4 कर्म (for धर्म) — ^b) T₂ G₂ 5
ब्रह्म (for धर्म) — ^c) D₈ 4 पितरो यत्र तुष्यति — ^d)
S (except G₁ 2) वा (for च) T₂ G₂ प्रियदर्शिनी,
D₉ G₅ एकदर्शिनी, G₂ as in text K₅ मा करोत्येकदर्शिनी
8 B₂ Dn₂ missing (cf. v l 6, 2) — ^a) K₅ D₈ 4
S भ्रातृभिर्निर्जिता पूर्वं — ^b) K (except K₄) दमाद्
(for लोमाद्) D₉ असाधुना (for 'सि') D₂ 4 S
मीमांसुनयमादिभिः
9 B₂ Dn₂ missing (cf v l 6, 2) — ^a) B₄ 5 D₁
G₂ 4 पश्यति — ^c) K₄ सौहार्देन (for सौभ्रात्रेण) K₄ B
(B₂ missing) Dn₁ D₅ D₈ 8 10 ममां, D₁ तथां,
D₇ महा (for तदा) D₂ 4 सौहार्दमेव सलक्ष्य, S सौभ्रात्र-
मेतदा — ^d) K₅ अरातय (for अमाधव)
10 B₂ Dn₂ missing (cf v l 6, 2) — ^a) B Dn₁
D₂-4 7 G₅ M₄ भवेता (for भवता) — ^b) K₅ तथा (for

१४४

वैशंपायन उवाच ।

ततः सूर्यानिश्चरितां कर्णः शुश्राव भारतीम् ।
 दुरत्ययां प्रणयिनीं पितृवद्भास्करेरिताम् ॥ १
 सत्यमाह पृथा वाक्यं कर्णं मातृवचः कुरु ।
 श्रेयस्ते स्यान्नरव्याघ्र सर्वमाचरतस्तथा ॥ २
 एवमुक्तस्य मात्रा च स्वयं पित्रा च भानुना ।
 चचाल नैव कर्णस्य मतिः सत्यधृतेस्तदा ॥ ३

कर्ण उवाच ।

न ते न श्रद्धे वाक्यं क्षत्रिये भाषितं त्वया ।
 धर्मद्वारं ममैतत्स्थानियोगकरणं तव ॥ ४
 अकरोन्मयि यत्पापं भवतीं सुमहात्ययम् ।
 अवकीर्णोऽस्मि ते तेन तद्यशःकीर्तिनाशनम् ॥ ५
 अहं च क्षत्रियो जातो न प्राप्तः क्षत्रसत्क्रियाम् ।
 त्वत्कृते किं नु पापीयः शत्रुः कुर्यान्ममाहितम् ॥ ६

यथा) — °) K₂ D₈ किं तु, D₈ 4 न तु, D₈ किं हि
 (for किं तु) S असत्य किल (T₁ G₁ किं तु) लोकेस्मिन्
 — °) S उभयो. (for युवयो) B₁ 8 8 Dn₁ D₈
 D₁ 8 8 10 M₂ सहितात्मनो

11 B₂ Dn₂ missing (of v l 6, 2) — °) T₁ G₁ 4
 पादवैः (for पद्मभिः) T₁ G₁ पद्मभिर् (for आतृभिर्)
 D₈ 4 G₈ सह (for वृत्) — °) N (except D₈ D₈,
 B₂ Dn₂ missing) T₁ G₈ देवैः (for वेदैः) G₄ परीवृतो
 भवेद्भ्राता — °) N (B₂ Dn₂ missing) वेद्यासिच (K₁
 यथा वेद्या) महाध्वरे

12 B₂ Dn₂ missing (of v l 6, 2) — °) K₁ 2
 D₁ 2 2 T G₁ श्रेष्ठे, K₄ श्रेष्ठे, B (B₂ missing) Dn₁ D₈
 D₈ 4 6-8 10 सर्वैः, G₂ 4 8 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठ) — °) K₁ 2 8
 D₁ T₂ G₈ श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) B₈ श्रेष्ठश्च; D₁ T₂ G₈
 ज्येष्ठेषु (for श्रेष्ठेषु) — °) K (except K₄) D₈ D₁ 7 9
 Cd शब्द, Ca शब्द (as in text). — °) S कर्णं क्षत्रिय
 ईदृश (M₁ 2 'क्षे')

Colophon. B₂ Dn₂ D₈ missing — Sub-parvan
 K₁ D₁ 9 कुन्तीसमागम, K₂-4 D₁ 8 कर्णकुन्तीसमागम,
 K₅ B₁ 8-8 Dn₁ D₈ D₂-4 6 10 G₈ कुन्तीकर्णसमागम
 (B₈ 'कर्णसवाद'), T₁ G₄ भगवत्प्रतियान, G₁ भगवद्यान,
 M₁ 2 भगवद्यान and कुन्तीसमागम. — Adhy name
 T₁ कर्णं प्रति कुन्तीवाक्य, G₁ 4 मातृकर्णसवादन (G₄ 'वाद'),
 M₁ 2 मातृवचन — Adhy no (figures, words or
 both) D₈ 35 (=135), D₁ T₂ M 146 (M₄ 145),
 T₁ G₂ 4 8 147, G₁ 148, G₈ 144. — S'loka no
 K₅ Dn₁ 12

144

ThiS adhy is missing in B₂ Dn₂ (of. v l 5.
 143 6, 2). The MSS. are mostly ignored here

1 °) K₁ G₁-4 निःसरतीं, K₂ (sup in) 8 निःसरिता;
 K₄ D₈ 4 उच्चरितां, D₈ D₈ T₂ G₈ M निश्चरतीं, Ca d
 निश्चरितां (as in text) — °) T₁ G₁ 4 प्रार्थयतीं, M
 प्रययतीं, Ca प्रणयिनीं (as in text) — °) Dn₁ भास्करो
 दिता; S गौरवेरितां (T₁ 'बोदिता')

2 Before 2, K₄ D₂ 4 ins सूर्य उ° — °) M₁ 2
 सम्यग् (for सत्यम्) — °) K₅ S शृणु (for कुरु) — °)
 G₈ 8 तदा (for तथा)

3 Before 3, N (except K₅, B₂ Dn₂ missing)
 ins वैश'उ° (resp वैश') — °) K₁ (before corr) 2 8
 D₈ D₈ 4 7 उक्तस्तु, G₁ उक्तश्च, G₂ 4 उक्तः स (for उक्तस्य)
 K B₄ D₁ 7 तु (K₅ वै) (for च) D₈ एवमुक्तस्य मात्रा
 — °) D₈ 4 भारत (for भानुना) — °) K₂ D₈ 4 न च
 (for नैव) — °) K₁ 2 D₈ S (except M₁ 2) मन' (for
 मति') B₈ 'धृतिस् (for 'धृतेस्) K₁ 2 B₈ तथा, D₈
 नृप (for तदा)

4 D₈ G₂ M₈-8 om the ref — °) K₁ 2 B₈ D₁ 8
 चैव, K₅ वै तत्, K₄ 8 B₁ 8 4 Dn₁ D₈ D₂-4 6-8 10 चैतत्
 (for ते न) — °) K₅ न मे तत् (for ममैतत्) — °)
 D₁ 8 तथा (for तव).

5 °) K₁ 2 8 D₈ तत्पूर्वं, K₅ D₈ 4 7 तत्पाप (for
 यत्पाप) G₂ चरती (for भवती) D₈ 4 सुमहत्तदा, S
 सुमहानयं, Ca 8 'हात्ययम् (as in text) D₁ अकरोद्भवती
 पाप मयि यत्सुमहा' — °) K₅ B₁ 8 4 Dn₁ D₈ D₈-10 T₁
 Ca अपां, B₈ अवां (for अवं) K₄ D₈ 4 वै तेन,
 B (B₂ missing) Dn₁ D₈ D₈-10 यन्मात (for ते तेन)
 — °) K (except K₄) D₁ 2 स्वद्यशःकीर्तिनाशन (K₁ 2
 'दिना'); D₈ 4 तद्य ते कीर्तिं.

6 °) N (except K₄ D₈ 4, B₂ Dn₂ missing)
 चैव (for च) — °) K₅ प्राप (for प्राप्त) D₈ T G₂
 क्षत्रसत्क्रिया D₈ 4 नास्त क्षत्रियसत्कृति Ca cites क्षत्रस
 क्रिया — °) Dn₁ G₈ तत्कृते; D₂ यत्कृते, T G₁ 2 8 8

क्रियाकाले त्वनुक्रोशमकृत्वा त्वमिमं मम ।
 हीनसंस्कारसमयमद्य मां समचृच्छुदः ॥ ७
 न वै मम हितं पूर्वं मातृवच्चेष्टितं त्वया ।
 सा मां संवोधयस्यद्य केवलात्महितैषिणी ॥ ८
 कृष्णेन सहितात्की वै न व्यथेत धनंजयात् ।
 क्रोड्य मीतं न मां विद्यात्पार्थानां समितिं गतम् ॥ ९
 अभ्राता विदितः पूर्वं युद्धकाले प्रकाशितः ।
 पाण्डवान्यदि गच्छामि किं मां क्षत्रं वदिष्यति ॥ १०
 सर्वकामैः संविमक्तः पूजितश्च सदा भृशम् ।
 अहं वै धार्तराष्ट्राणां कुर्यां तदफलं कथम् ॥ ११
 उपनह्य परैर्वैरं वे मां नित्यमुपासते ।
 नमस्कुर्वन्ति च सदा वसवो वासवं यथा ॥ १२
 मम ग्राणेन ये शत्रून्शक्ताः प्रतिसमासितुम् ।
 मन्यन्तेऽद्य कथं तेषामहं भिन्द्यां मनोरथम् ॥ १३

मया पुवेन संग्रामं तितीर्षन्ति दुरत्ययम् ।
 अपारे पारकामा ये त्यजेयं तानहं कथम् ॥ १४
 अयं हि कालः संग्रामो धार्तराष्ट्रोपजीविनाम् ।
 निर्वेष्टव्यं मया तत्र ग्राणानपरिरक्षता ॥ १५
 कृतार्थाः सुभृता ये हि कृत्यकाल उपस्थिते ।
 अनवेक्ष्य कृतं पापा विकुर्वन्त्यनवस्थिताः ॥ १६
 राजकिल्बिषिणां तेषां भर्तृपिण्डापहारिणाम् ।
 नैवायं न परो लोको विद्यते पापकर्मणाम् ॥ १७
 धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामर्थे योत्स्यामि ते सुतैः ।
 वलं च शक्तिं चास्थाय न वै त्वय्यनृतं वदे ॥ १८
 आनृशंस्यमथो वृत्तं रक्षन्सत्पुरुषोचितम् ।
 अतोऽर्थकरमप्येतन्न करोम्यद्य ते वचः ॥ १९
 न तु तेऽयं समारम्भो मयि मोघो भविष्यति ।
 बध्यान्विपह्यान्संग्रामे न हनिष्यामि ते सुतान् ।

C. 5. 4948
 B. 5. 144. 20
 K. 5. 144. 20

स्वहृते, Ca s त्वन्कृते (as in text) K1.2 D2.9 G2 तु,
 T2 G2 न, Ca तु (as in text) D2.4 तत्त्वन्कृते तु पापीय
 — ^a) K1 Ds DL7.9 समाहित, T2 G2 महाहित; G4
 समापित, Ca s समाहित (as in text)

7 ^a) D2.4 'काल' (for 'काले') D3.4 ह्यनु, G5 अनु
 (for त्वनु) — ^b) M4 s तम् (for त्वम्) — ^c) S सुम
 (G2 नून) गृहीत. — ^d) K D7.9 समन्नुद

8 ^a) K4 Ds नैव (for न वै) — ^c) K3 'मोह'
 (for 'बोध') D3 मा मा सचोदयस्वाद्य, S सोह सचोदयाम्य-
 (T1 G. 'यस्य')द्य — ^d) S 'हितैषिणी'

9 ^b) D3.4 कपेत, Ca व्यथेत (as in text) — ^c)
 K2 s विद्यात्, D3.4.6 s निद्यात् (for विद्यात्) — ^d) D2
 समता, Ca समिति (as in text)

10 ^b) T G (except G2) प्रदर्शित (for प्रका)
 — ^c) D3.4 G4 युधि (for यदि) — ^d) D5.2 M (except
 M2) मा, D2.4 वा (for मा)

11 ^b) K5 नृज तदा, B (B2 missing) Dn Ds
 Dc.8.10 ययासुत, M2 तथा नृश (for सदा नृशम्) — ^d)
 T2 G2 s कुर्यां न हि वि (G2 अद्य वि, G5 तदपि) लघन

12 D1 om. 12^{ab} — ^a) T G1.4.5 उत्पाद्य तु
 (T2 त्र), M3-s उपलम्प, Ca उपनह्य (as in text)

13 ^{ab}) B5 Ds ये शत्रु, D7 शत्रूणा (for ये शत्रून्)
 K3 G2 transp शत्रून् and शका G3.4 'समाधितु,
 Ca as in text — ^c) K4.5 B (B2 missing) Dn1 Ds

D1.6.10 ते (for ऽद्य) — ^a) B (B2 missing) Dn1 Ds
 Dc.8.10 G4 टिद्या, D7 विद्या, G8 विम्या (for भिन्द्या)

14 G2 om. 14^{ab}, D2 om. 14^c and त्यजेय (in ^d)
 — ^c) D2.4 अपार (for अपारे)

15 ^a) D2.4 S स (for हि) — ^c) B3 D7 तिवोद्व्य;
 T2 G2 s निर्देष्टव्य, Ca n s निर्वेष्टव्य (as in text)

16 ^a) K3 (sup lin as in text) G3 M3-s सुहृता,
 D2.4 हि भृता, D7 समृता, T G1.2.4.5 सुहृदा (T2 G2 'द')
 (for समृता) D3.4 वै, G4 वा (for हि) — ^b) K
 (except K2) B (B2 missing) Dn1 Ds D1.6-10 'काले
 ह्यप' — ^c) D3.4 फल (for कृत) G5 पाप (for पापा)
 D7 अनिवेद्य निज देहं — ^d) K1.2 D9 'स्थित (for
 'स्थिता') S कुर्वन्ति प्रियमात्मन'

17 ^b) K3 D9 T2 G2 M3.4 (before corr) s 'पिंडोप'
 — ^d) K1.3 'कर्मिणा, K5 'कारिणा'

18 ^a) S धार्ते (T2 G1.2 धृतराष्ट्रस्य चैवाह — ^b) Dn1
 G3.4 अर्थ (for अर्थे) — ^c) K5 D9.10 S om. the
 second च — ^d) B3.5 न चैव त्वनृत वदे, D3.4 न चैतद-
 नृत वदे

19 ^a) K1.2 D9 G8 अनुशस (G8 'स्य') — ^b) K5 D1
 सु (for सत्) — ^c) D3.4 अप्यर्थकरमप्यत्र — ^d)
 B1.4.5 Ds D7.10 T1 G3.4 अव, D3.4 पप (for अद्य)

20 ^a) B (B2 missing) D (except D1.2.9, Dn2
 missing) च ते, G5 कृते (for तु ते) — ^c) D2.6 Ca s

C. B. 49-10
B. B. 140. 21
K. B. 140. 21

युधिष्ठिरं च भीमं च यमौ चैवार्जुनादृते ॥ २०
अर्जुनेन समं युद्धं मम यौधिष्ठिरे वले ।
अर्जुनं हि निहत्याजौ संप्राप्तं स्यात्फलं मया ।
यशसा चापि युज्येयं निहतः सव्यसाचिना ॥ २१
न ते जातु नशिष्यन्ति पुत्राः पञ्च यशस्विनि ।
निरर्जुनाः सकर्णा वा सार्जुना वा हते मयि ॥ २२
वैशंपायन उवाच ।
इति कर्णवचः श्रुत्वा कुन्ती दुःखात्प्रवेपती ।

उवाच पुत्रमाश्लिष्य कर्णं धैर्यादकम्पितम् ॥ २३
एवं वै भाव्यमेतेन क्षयं यास्यन्ति कौरवाः ।
यथा त्वं भापसे कर्णं देवं तु बलवत्तरम् ॥ २४
त्वया चतुर्णां भ्रातृणामभयं शत्रुकर्शन ।
दत्तं तत्प्रतिजानीहि संगरप्रतिभोचनम् ॥ २५
अनामयं स्वस्ति चेति पृथाथो कर्णमब्रवीत् ।
तां कर्णोऽभ्यवदत्प्रीतस्तत्तस्तौ जग्मतुः पृथक् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५

वैशंपायन उवाच ।
आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिंदमः ।

पाण्डवानां यथावृत्तं केशवः सर्वमुक्तवान् ॥ १
संभाष्य सुचिरं कालं मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।

विपद्य (for विपद्यान्)

21 ^a) D₈ 4 अर्जुनेन तु युद्धं स्यात् — ^b) K₄ B
(B₂ missing) D_{n1} D₈ D₆ अपि, D₁ अयि (for मम)
— ^c) K₁ 2 5 D₈ D₇ 9 10 वि (for हि). — ^d) D₇
मया फल (by transp.), T₁ G₁ 4 फल मम, T₂ G₂ 5 M
फल यथा, G₈ यथा फल — ^e) K₁ 2 D₆ [अ]पि हि;
D₆ वा निः, D₂ चापि (for चापि) D₈ 4 S यशसा वा न
मुच्येय

22 K₁ 2 D₆ om 22^{ab} — ^a) K₈ ते न (for न ते)
D₈ 4 विनक्ष्यति (for नशिष्यन्ति) D₁₀ न जातु विनशिष्यति
— D₈ om 22^{cd} — ^e) K₆ सकर्णा वा हते मयि

23 K₄ B (B₂ missing) D_{n1} D₈ D₁ 2 6 10 T G₂
om the ref — ^b) D₈ 4 T₁ पुत्रात् (for दुःखात्)
T₁ G₁ प्रवेपिता G₄ कुती दुःखात्प्रवेपिता — ^c) K₈ D₂ S
कर्णम्, D₈ 4 तूर्णम् (for पुत्रम्) — ^d) S पर (for कर्णं)
K₁ B (B₂ missing) D_{n1} D₈ D₆ 8-10 अकपन, D₈ 4
अकपिनं, G₆ अकपिना (for अकम्पितम्) K₄ कर्णं धैर्यं
निकेतन, D₁ 2 7 कर्णं धैर्या (D₂ *र्यं) विकपि (D₂ *प) न

24 ^a) S तु (for वै) — ^b) T₁ G₁ 4 गच्छतु,
T₂ G₂ 5 M गच्छति (for यास्यन्ति) — ^d) K₆ D₁₀ G₂
हि (for तु)

25 ^b) A few MSS शत्रुकर्षण — ^c) D₁ कृत,
S (except G₈) उक्त (for दत्त)

26 ^a) D₇ तेस्तु (for चेति) — ^b) S पृथा कर्णमथा-
ब्रवीत् — ^c) D₂ G₄ [S]पि, G₈ हि (for ऽभि-). K₄

B₁ 4 D_{n1} D₈ D₆ 8 10 तां कर्णोथ (D₁₀ *पि) तथेत्युक्त्वा,
M₅ ता कर्णोभ्यपतस्वीत — ^d) S सुप्त (M₅ गृह) (for
पृथक्)

Colophon B₂ D_{n2} D₈ missing — Sub-parvan-
K₁-4 D₁ 2 9 10 कर्णकुन्तीसमागम, K₆ B₁ 8-5 D_{n1} D₈
D₈ 4 6 8 G₈ कुन्तीकर्णसमागम (B₈ *कर्णसवाद), D₇
M₁ 4 6 कुन्तीसमागम, T₁ G₁ 4 भगवत्प्रतियान and कुन्ती-
कर्णसमागम (T₁ *सवाद), M₂ भगवद्धान and कुन्तीसमागम,
to it G₁ 4 add कर्णो (G₄ *र्ण) कर्षण K₁ 5 B₁ 5 D₂ 7 9 10
M₁ 2 cont समाप्त — Adhy name T₁ G₁ 4 कर्णप्रत्या
ख्यान, M पृथानुनयैफल्य — Adhy no (figures,
words or both) D₆ 35 (=135), D₇ T₂ M 147
(M₄ 146), T₁ G₂ 4 5 148, G₁ 149, G₃ 145
— S'loka no K₆ D_{n1} 27

145

☞ This adhy is missing in D_{n2} (of v 1 5
143 2) The MS is mostly ignored here

1 ^a) D₈ 4 स गत्वा, G₈ आगत्य, G₈ as in text
T G₂ 5 हास्तिनपुरात् — ^b) S उपप्लव्यम् K₁ 2 5 D₈
D₈ 4 7 M₄ अरिंदम — ^c) D₆ *तत्त्व (for *वृत्त) — ^d)
T G M₅ पूर्वम् (for सर्वम्)

2 ^a) K₈ D₁ 6 8 9 सभाव्य (for *प्य) — ^c) B₂ 4
D_{n1} D₈ D₆ 8 10 भवन (for [आ]वसथं) — ^d) D₁ 7

स्वमेवावसथं शौरिविश्रामार्थं जगाम ह ॥ २
 विसृज्य सर्वानृपतीन्विराट्प्रमुखांस्तदा ।
 पाण्डवा आतरः पञ्च भानावस्तंगते सति ॥ ३
 संध्यामुपास्य ध्यायन्तस्तमेव गतमानसाः ।
 आनाय्य कृष्णं दाशार्हं पुनर्मन्त्रममन्त्रयन् ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।
 किमुक्तः पुण्डरीकाक्ष तन्नः शंसितुमर्हसि ॥ ५

वासुदेव उवाच ।

मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।
 तथ्यं पथ्यं हितं चोक्तो न च शृङ्गाति दुर्मतिः ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

तस्मिन्नुत्पथमापन्ने कुरुवृद्धः पितामहः ।
 किमुक्तवान्दृष्टीकेश दुर्योधनममर्पणम् ।

आचार्यो वा महाबाहो भारद्वाजः किमब्रवीत् ॥ ७

पिता यवीयानस्माकं क्षत्ता धर्मभृतां वरः ।

पुत्रशोकाभिसंतप्तः किमाह धृतराष्ट्रजम् ॥ ८

किं च सर्वे नृपतयः सभायां ये समासते ।

उक्तवन्तो यथातत्त्वं तद्ब्रूहि त्वं जनार्दन ॥ ९

उक्तवान्हि भवान्सर्वं वचनं कुरुमुख्ययोः ।

कामलोभाभिभूतस्य मन्दस्य ग्रात्रमानिनः ॥ १०

अप्रियं हृदये मह्यं तन्न तिष्ठति केशव ।

तेषां वाक्यानि गोविन्द श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ॥ ११

यथा च नाभिपद्येत कालस्तात तथा कुरु ।

भवान्हि नो गतिः कृष्ण भवान्नाथो भवान्गुरुः ॥ १२

वासुदेव उवाच ।

शृणु राजन्यथा वाक्यमुक्तो राजा सुयोधनः ।

मध्ये कुरूणां राजेन्द्र सभायां तन्निबोध मे ॥ १३

C. 5. 4970
E. 5. 147 14
K. 5. 147 14

M1.5 विभ्रमायं, D5 विमना च

3 ^a) K1-3 T2 विसृज्य (for 'सृज्य') G2 transp
 सर्वान् and नृपतीन् — ^b) K1.2 B3 D5 D1.7 9 T G
 (except G2) तथा, K2 तत् (for तदा)

4 ^a) S मध्यामुपास्यन्तस्ते Ga cites ध्यायन्त (as in
 text)

6 K4 5 T1 G श्रीमगवान् (for वासुदेव) — 6²³
 = (var) 5²⁵ — ^c) B. पथ्य तथ्य (by transp)
 K2 प्रोक्तो (for चोक्तो)

7 ^b) K5 D2-4 T2 G2 7 Ms कुरु* (for कुरु*)
 — ^c) T1 G1.2 महाबाहो (for हृषी*) — ^e) K4 B1.2 4
 Dn1 भाग, B2 5 D5 D2 4 c 8 10 भागो; D1 T1 G1.4
 वाहुर् (for बाहो) — ^f) K. G2 दक्षवान् (for अग्रवीत्)
 D3 4 द्रोण किं तन्मयाब्रवीत् — After 7, N (except B5
 D7, Dn2 D5 missing) ins

534* पिता वा धृतराष्ट्र गान्धारी वा किमब्रवीत् ।

[B (except B.) Dn1 पिता (for पिता वा) K2 तु,
 D3 च, D2 4 वै (for त) K2 D5 वाक्यन् (for वा किन्)]

8 ^a) T2 G2 2 अत्रम् (for अस्माक) — ^b) B2 8 5
 Dn1 D5 D1.6 10 T G2 2 चिदा, G2 कृता (for भृता)
 — D1 om. 8^c-10^b

9 D1 om. 9 (cf. 7 L 8) — ^a) D2 4 वा (for च)
 — ^b) K2 D5 ते, G5 वै (for ये) K1-3 D7 9 T2 G2 5
 Ms समागता (for सते) — ^c) K5 M1.2 चर्व, D7 10
 तथ्य (for तत्त्व) — ^d) K5 D2 4 तत्रब्रूहि, S तत्तद्ब्रूहि

(for तद्ब्रूहि त्व) K5 S नरोत्तम (for जना*)

10 D1 om 10²⁵ (cf. 7 L 8) — ^a) D2 4 भगवान्
 (for हि भवान्) G5 cites भवान् (as in text) K5
 वाक्य (for सर्व) — ^b) K5 हित वै (for वचन) —
 After 10²⁵, B Dn1 D5 D2 4 c-8 10 ins

535* धातराष्ट्रस्य तेषां हि वचनं कुल्यमदि ।

On the other hand, S (except G5) ins after 10²⁵

536* प्रतिकूलमयुक्तं च हृदयं नोपमर्पति ।

[G1 M5 अनिय (for अयुक्त) G1.8 4 M (except M1)
 हृदयात् (for हृदय)]

— D2 om. 10^c-11^b — ^c) D5 भोगा* (for भोमा*)

— ^d) K1-3 D7 8 मद्रप्रज्ञस्य मानिन

11 D2 om. 11²⁵ (cf. 7 L 10) — ^a) K D1.2 7
 सर्व (K5 सत्य), S तस्य (T2 यस्य) (for मह्य) — ^b) K
 (except K4) न तत्, D7 न तु (for तन्न) K. किंचन, B5
 माधव (for केशव) — ^c) D2 वाक्य तु (for वाक्यानि)
 T2 G2 2 सर्वेषां (for गोविन्द) — ^d) T G M5 (inf lin
 as in text) प्रभो (for विभो)

12 ^a) K2 5 D7 S (except G2) नाति (M1 inf lin
 भिपद्येत (T2 G2 वर्तेत), Ga as in text — D2 9 om
 12²⁵ — ^c) K2 transp हि and नो K5 S (except G2)
 चल (for गति) — ^d) K5 S गति; D1 शुभ (for
 गुरु)

13 K5 T2 G2 2.5 श्रीमगवान् (for वासुदेव)
 — ^a) T2 G2 शृणु तावद्यथा राजन् — ^c) D2 4 सर्वेषां

C. B. 4971
B. B. 147 15
K. B. 147 15

मया वै श्राविते वाक्ये जहास धृतराष्ट्रजः ।
अथ भीष्मः सुसंकुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
दुर्योधन निबोधेदं कुलार्थे यद्वर्षीमि ते ।
तच्छ्रुत्वा राजशार्दूल स्वकुलस्य हितं कुरु ॥ १५
मम तात पिता राजञ्शतनुलोकविश्रुतः ।
तस्याहमेक एवासं पुत्रः पुत्रवतां वरः ॥ १६
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना द्वितीयः स्यात्कथं सुतः ।
एकपुत्रमपुत्रं वै प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १७
न चोच्छेदं कुलं यायाद्विस्तीर्येत कथं ययः ।
तस्याहमीप्सितं बुद्ध्या कालीं मातरमावहम् ॥ १८
प्रतिज्ञां दुष्करां कृत्वा पितुरर्थे कुलस्य च ।
अराजा चोर्ध्वरेताश्च यथा सुविदितं तव ।
प्रतीतो निवसाम्येष प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ १९
तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रीमान्कुरुकुलोद्बहः ।
विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कनीयान्मम पार्थिवः ॥ २०
स्वर्ग्यतेऽहं पितरि तं स्वराज्ये संन्यवेशयम् ।

विचित्रवीर्यं राजानं भृत्यो भूत्वा ह्यधश्चरः ॥ २१
तस्याहं सदृशान्दारान् राजेन्द्र समुदावहम् ।
जित्वा पार्थिवसंघातमपि ते बहुशः श्रुतम् ॥ २२
ततो रामेण समरे द्वन्द्वयुद्धमुपागमम् ।
स हि रामभयादेर्भिर्नागरैर्विप्रवासितः ।
दारेष्वतिप्रसक्तश्च यक्ष्माणं समपद्यत ॥ २३
यदा त्वराजके राष्ट्रे न ववर्ष सुरेश्वरः ।
तदाभ्यधावन्मामेव प्रजाः क्षुद्ध्यपीडिताः ॥ २४

प्रजा ऊचुः ।

उपक्षीणाः प्रजाः सर्वा राजा भव भवाय नः ।
ईतयो नुद भद्रं ते शंतनोः कुलवर्धन ॥ २५
पीड्यन्ते ते प्रजाः सर्वा व्याधिभिर्भृशदारुणैः ।
अल्पावशिष्टा गाङ्गेय ताः परित्रातुमर्हसि ॥ २६
व्याधीन्प्रणुद्य वीर त्वं प्रजा धर्मेण पालय ।
त्वयि जीवति मा राष्ट्रं विनाशमुपगच्छतु ॥ २७

(for राजेन्द्र)

14 °) K1-8 B Dn1 D6 7 9 वि- (for वै) — °) K5 D6 तु (for सु-)

15 °) S कुरु (for राज)

16 °) K8 D1 राजा (for राजन्) — °) K1 4 B Dn1 D8 D2-4 5 9 शातनुर् — °) G5 M (except M2) वर (for वर)

17 °) K2-5 B D (except D2-4 9, Dn2 missing) T1 G1.2 5 M6 एक पुत्रम्

18 °) B2 Dn1 D6 न चोच्छेद, D8 4 नोच्छेदं च (for न चोच्छेदं) — °) K4 B Dn1 D8 D1 2 6-8 10 विस्तीर्येद्य — °) M3 इच्छित (for इप्सितं) K2 मत्वा (for बुद्ध्या) — °) D8 4 Ca आहर (for आवहम्)

19 °) D6 8 10 (m as in text) पितुरात्मकुलं. Ca cites पितुरर्थे (as in text) — °) T1 G1.2 4 रैता[ज्यां, T2 G2 5 रैतास्तु, M रैताम् — °) K4 D7 परि, D8 4 प्रति (for अनु)

20 °) K4 D8 2 G3 तस्या, D8 4 T2 G2 5 तस्य (for तस्यां) D2 4 राज्ञो (for जज्ञे) — °) K8 4 B Dn1 D8 1 D2 6 7 9 G1 पार्थिव

21 °) K8 5 D1.7 8 T2 G (except G2) M1 (inf. in, as in text) मनिवे, Dn1 सप्रवे. — °) D8 4

ह्यधश्चरन्

22 °) K4 B Dn1 D8 D6 8 10 समुपाहर, K5 पावह — °) D8 4 सवातान् — °) D7 तवापि, T2 मयापि (for अपि ते) G2 अपि लोके बहुश्रुत

23 °) K8 तात (for ततो) T G2 5 सहितो (for समरे) — °) K8 ततो (for द्वन्द्व) D8 4 द्वैरथ युद्धमागत — °) K8 4 B Dn1 D8 D2 6 8 10 दारेष्वप्यतिप्रसक्तश्च, D7 दारेषु प्रतिमक्त मन्, T1 G1 4 कामभोगप्रमक्तश्च — °) K8 दिष्टात, M1.2 4 यद्मणा

24 °) K8 4 D8 4 राज्ये (for राष्ट्रे) K यदा त्वराज-केनेह — °) D7 बलाहक (for सुरेश्वर) — °) B8 [अ]प्यधावन्, D1 व्यधावन्, D7 लधावन्; T1 G1 4 [अ]भ्ययाचन्, G2 [अ]न्वधावन्

25 D8 G4 5 M8-8 om the ref — °) K4 B1 2 4 5 Dn1 D8 D6 8 10 ईती प्रणुद्य भद्र ते, B8 ईतयोत्र च वर्तते Ca 8 cite ईतय (as in text) — °) K1 4 B D (except D1 7-9, Dn2 missing) M2 शातनो K1 2 4 नदन, K6 Dn1 D7 T2 G2 चर्धन, D2 नदन.

26 °) K8 D8 S हि, D8 4 च (for ते) — °) B8 आधिभिर्, D7 उत्पातैर् D8 4 मय

27 °) D1 प्रणुद्य व्याधीन् (by transp) K (except K8) B (except B2) Dn1 D2-4 प्रणुद्य (for प्रणुद्य) D1

भीष्म उवाच ।

प्रजानां क्रोशतीनां वै नैवाक्षुष्यत मे मनः ।
प्रतिज्ञां रक्षमाणस्य सदृचं स्मरतस्तथा ॥ २८
ततः पौरा महाराज माता काली च मे शुभा ।
भृत्याः पुरोहिताचार्या ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
मामृचुर्भृशसंतप्ता भव राजेति संततम् ॥ २९
प्रतीपरक्षितं राष्ट्रं त्वां प्राप्य विनश्यति ।
स त्वमस्मद्वितार्थं वै राजा भव महामते ॥ ३०
इत्युक्तः प्राञ्जलिर्भूत्वा दुःखितो भृशमातुरः ।
तेभ्यो न्यवेदयं पुत्र प्रतिज्ञां पितृगौरवात् ।
ऊर्ध्वरेता ह्यराजा च कुलस्थार्थे पुनः पुनः ॥ ३१
ततोऽहं प्राञ्जलिर्भूत्वा मातरं संप्रसादयम् ।
नाम्न शंतनुना जातः कौरवं वंशमुद्वहन् ।

प्रतिज्ञां वितथां कुर्यामिति राजन्पुनः पुनः ॥ ३२
विशेषतस्त्वदर्थं च धुरि मा मां नियोजय ।
अहं प्रेष्यश्च दासश्च तवाम्ब सुतवत्सले ॥ ३३
एवं तामनुनीयाहं मातरं जनमेव च ।
अयाचं भ्रातृदारेषु तदा व्यासं महामुनिम् ॥ ३४
सह मात्रा महाराज प्रसाद्य तमृषिं तदा ।
अपत्यार्थमयाचं वै प्रसादं कृतवांश्च सः ।
त्रीन्स पुत्रानजनयत्तदा भरतसत्तम ॥ ३५
अन्धः करणहीनेति न वै राजा पिता तव ।
राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः ॥ ३६
स राजा तस्य ते पुत्राः पितुर्दायाद्यहारिणः ।
मा तात कलहं कार्षी राज्यस्वार्थं प्रदीयताम् ॥ ३७
मयि जीवति राज्यं कः संप्रगासेत्पुमानिह ।
मावमंस्था वचो मह्यं शममिच्छामि वः सदा ॥ ३८

C. 5. 4739
B. 5. 147 41
K. 5. 147 41

ख घोर, D₂₋₄ घोर त्व (for घोर त्व)

28 D₈ १ T₂ G₂ १ om the ref — ^a) K (except K₈) D₂ १ १ क्रोशमानानां, D₈ क्षुष्यतीना वै D₇ तु, T G च (for वै) — ^a) B (except B₈) T₂ G (except G₄) तदा (for तथा)

29 ^b) T₂ G₂ १ काली माता (by transp) — ^c) G₂ 'हिताश्चान्ये — ^c) B₈ स ऊचुर, D₈₋₄ वभूचुर (for मामृचुर) — ^f) D₈ ४.१ सत्तम, C₈ सतत (as in text)

30 ^a) K₁₋₂ D₈ भ्रात्रा ते, K₈ १ D₈ प्रातिप (for प्रतीप) D₈ ४ T₂ G₂ राज्य (for राष्ट्र) — ^b) S त्वा प्राप्य न विनश्यतु (M₈₋₅ त्वामप्राप्य विनश्यति) — ^c) K₁₋₂ स नृप, T₂ G₂ सर्वम् (for स त्वम्) D₈ नृपास्माक हितार्थं वै — ^d) K₈ T₁ G₁₋₄ 'द्युते (for 'मते)

31 K₄ om (hapl) 31^b-32^a — ^c) D₇ चाकथय (for न्यवेदय) B D (except D₁₋₂, D₂ missing) G₈ तत्र (for पुत्र) — ^d) B₈ प्रति (for पितृ) G₈ M (M₁ inf in as in text) प्रतिज्ञा प्रति गौरव — After 31, B₁ D₁ read (with v 1) 33^{ab} (for the first time) repeating it in its proper place

32 K₄ om. 32^a (cf v 1 31) B₈ D₈ G₈ om. (hapl) 32, K₁ reads it in marg sec m — ^b) K₄ D₈ D₈ संप्रसादयन् G₄ दुःखितो भृशमातुर (= 31^b) also — ^c) K₄ D₈ ४ T G (G₈ om) नाह, D₂ नासि, D₈ नाद्य, D₈ न वै (for नाम्य) K₄ B (B₈ om) D₁ D₈

D₁₋₄ M₈ शतनुना — ^a) K₁₋₂ पौरव (for कौरव)

33 For B₁ D₁ of v 1 31 — ^a) M₁ १ त्वदर्थे K₈ वै, D₈ तत् (for च) — ^b) T₁ G₁₋₄ त्व (for मा) N (D₂ missing) प्रतिज्ञा कृतवानह (D₁ first time as in text!) — ^d) K₂ D₈ तवासि, K₄ B₁₋₂ ४ D₁ D₂₋₄ १ १ तवाद्य, D₇ भवत्या, T₂ तवापि (for तवाम्ब) D₁₀ पितृगौरवात् (for सुत)

34 ^a) D₇ सात्वयित्वा (for अनुनीय) — ^b) D₈ ४.१ १ जनसनिधौ, T₂ G₂ 'समदि (for 'मेव च) — ^c) S (except G₈) अहं च (for अयाच)

35 ^a) K₄ B D₁ D₈ D₁ १ १-१ महाराज, D₈ ४ अबोच वै, D₈ अहं चैव, D₁₀ मुनिवर, G₁₋₄ अयाच व (for अयाच वै) K₁₋₂ 'त्यार्थं मया चैव (corrupt) — ^d) K₁ १ D₈ तु (for च) — ^e) D₁ त्रीन्सु, D₈ त्रीन्वा, D₁ S स त्रीन् (by transp) D₇ उत्पाद्य स पुत्रास्त्रीन् (catalectic) — ^f) K₂ १ तदा भारतं, T₁ G₁₋₄ ४ तदा वै कुरु, T₂ G₂ १ स तदा कुरु

36 ^a) K₁ १ D₂ १ G₂ 'हीनोय, K₄ B D₁ D₈ D₁₋₂ १ १० M₁ १ 'हीनत्वात्, D₈ ४ 'हीनस्तु, D₈ 'हीनो वै — ^b) D₈ नायं (for न वै)

37 ^c) S (except M₈₋₅) साहय (for कलह)

38 ^a) K₈ S (except G₄) को राज्य (by transp) — ^b) D₁ T₁ G₄ इति (for इह) — ^d) D₁₀ पाठ्यै, M₁ १ कौरव (for व सदा)

C. B. 4960
B. 5 107 42
K. B. 147 42

न विशेषोऽस्ति मे पुत्र त्वयि तेषु च पार्थिव ।
मतमेतत्पितुस्तुभ्यं गान्धार्या विदुरस्य च ॥ ३९

श्रोतव्यं यदि वृद्धानां मातिशङ्कीर्वचो मम ।
नाशयिष्यसि मा सर्वमात्मानं पृथिवीं तथा ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

१४६

वासुदेव उवाच ।

भीष्मेणोक्ते ततो द्रोणो दुर्योधनमभाषत ।
मध्ये नृपाणां भद्रं ते वचनं वचनक्षमः ॥ १
प्रातीपः शतनुस्तात कुलस्यार्थं यथोत्थितः ।
तथा देवव्रतो भीष्मः कुलस्यार्थं स्थितोऽभवत् ॥ २
ततः पाण्डुर्नरपतिः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।

राजा कुरूणां धर्मात्मा सुव्रतः सुसमाहितः ॥ ३
ज्येष्ठाय राज्यमददाद्धृतराष्ट्राय धीमते ।
यवीयसस्तथा क्षत्रुः कुरुवंशविवर्धनः ॥ ४
ततः सिंहासने राजन्स्थापयित्वैनमच्युतम् ।
वनं जगाम कौरव्यो भार्याभ्यां सहितोऽनघ ॥ ५
नीचैः स्थित्वा तु विदुर उपास्ते स विनीतवत् ।

39 ^a) Ks तात, Ks कश्चित् (for पुत्र) — ^e) K1 5 D0 तुल्य (for तुभ्य). Ks मतमेतत्तु वै मय — ^d) Ds 4 ह (for च)

40 ^a) K4 B Dn1 Ds D6-8 10 Gs खलु (for यदि) — ^b) K4 D7 Gs मा विशकी, B Dn1 Ds D1 6 8 नाभि, Ds 4 मा च श, D10 माभि (for माति) K4 त्वमेव च (for वचो मम) K1 2 D0 मातिशङ्कस् मे वचः — ^e) K4 5 Ds Ds 4 7 8 सर्वान् (for सर्वम्) K1-3 D0 नाशयिष्यसि सर्व — ^d) S पृथिवीपते (for 'र्वी तथा).

Colophon. Dn3 Ds missing — *Sub-parvan*
Ds. 4 युद्धनिर्यात्रा, T1 G1 4 भगवत्प्रतियान, M भगवद्धान
— *Adhy name* K1 2 D0 वासुदेववाक्य, Bs Ds
भीष्मवाक्य; G1 4 पाण्डवसमागमे सभावृत्तान्तकथन, Gs M
भीष्मवाक्यकथन — *Adhy no* (figures, words or
both) Ds 37 (=137), D7 T2 M 148 (M4 147),
T1 G2 4 5 149, G1 150, Gs 146 — *S'loka no*
Ks Dn1 43

146

☞ This adhy is missing in Dn3 (of v1 5 143 2), the MS is mostly ignored here

1 K4 D2 T G (except G1) श्रीभगवान्, Ks D7
श्रीकृष्ण (for वासुदेव.) — ^a) Ds 4 T2 G2 5 तथा,
M2 तदा (for ततो) — ^b) K1 इदं वच (for अभाषत)
— ^e) Ks कुरूणा (for नृपा) K1 उवाच राजमध्ये वै
— ^d) S (except Gs M1) *क्षम

2 Before 2, Ds 4 Gs ins द्रोण उ (Gs om उ)
— ^a) K2 (by corr) S (except G2) प्रातिपि K4 B
Ds D2-4 शतनुस् — ^b) B1 2 4 Ds Ds 8 कुलस्यार्थ
Ks यथोच्छ्रित, B1 2 4 Dn1 Ds Ds 10 समुत्थित, Bs Ds
यथा स्थित, Ds समुच्छ्रित, T G यथोचित (Gs स्थितो-
भवत्) — Gs om 2^{ad} — ^e) BD (except D7-8, Dn3
missing) यथा (for तथा) — ^d) Ks यथाभवत्, Gs
यथोचित (for स्थितोऽभवत्)

3 Ds om 3^a-4^b — ^a) Ds Ds 8 यथा (for तत)
— ^e) S भद्र ते (for धर्मात्मा) — ^d) T1 G1 4 सुव्रत,
Gs *प्रीत (for *व्रतः)

4 Ds om 4^{ab} (cf v1 3) — ^a) Ks-5 B D
(Dn3 missing, Ds om) अददत्, Cn 5 अददात् (as in
text) — ^e) B Dn1 Ds Ds 10 यवीयसे तथा; Ds 4
तथा यवीयस् B Dn1 Ds Ds 10 Ca क्षत्रे; Gs 4 क्षत्त
— ^d) K4 B (except Bs) Dn1 Ds Ds 8 10 कुरूणा
वशवर्धन — After 1, T2 G2 8 8 read stanzas 5-12
in the following order 7, 10, 11, 6, 9, 8, 5, 12,

5 For sequence of T2 G2 8 8, of v1 4. — ^a)
T1 G1 4 Ms राज्ये, M2 राजा (for राजन्) — ^b) K2 इम,
T1 G1 एत, Gs 5 एव, Ca एत (as in text) K2 अच्युत,
Ks D2-4 7 8 T1 G1 4 अच्युतः — ^d) K2 Bs Ds T2
G2 8 8 M1 2 [S]नघ, B1 2 4 Dn1 Ds D1 6-8 10 T1 G1
नृप, G1 नृप (for ऽनघ)

6 For sequence of T2 G2 8 8, of v1 4 — ^b)
Ks तमुपास्ते, G2 पार्श्वे तस्य (for उपास्ते स). K1 4 Ds स,
Bs च; Gs सु (for स) — ^d) G2 उद्बहन्, Gs 4 Ms 5

प्रेम्यवत्पुरुषव्याघ्रो बालव्यजनमुत्क्षिपन् ॥ ६
ततः सर्वाः प्रजास्तात धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
अन्वपद्यन्त विधिवद्यथा पाण्डुं नराधिपम् ॥ ७
विसृज्य धृतराष्ट्राय राज्यं स विदुराय च ।
चचार पृथिवीं पाण्डुः सर्वां परपुरंजयः ॥ ८
कोशसंजनने दाने भृत्यानां चान्ववेक्षणे ।
भरणे चैव सर्वस्य विदुरः सत्यसंगरः ॥ ९
संधिविग्रहसंयुक्तो राज्ञः संवाहनक्रियाः ।
अवेक्षत महातेजा भीष्मः परपुरंजयः ॥ १०
सिंहासनस्थो नृपतिर्धृतराष्ट्रो महाबलः ।
अन्वाख्यमानः सततं विदुरेण महात्मना ॥ ११
कथं तस्य कुले जातः कुलमेदं व्यवस्यसि ।
संभूय भ्रातृभिः मार्धं युद्धं भोगाज्जनाधिप ॥ १२
ब्रवीम्यहं न कार्पण्यान्नार्थहेतोः कथंचन ।

भीष्मेण दत्तमश्वामि न त्वया राजसत्तम ॥ १३
नाहं त्वत्तोऽभिरुह्ये वृत्त्युपायं जनाधिप ।
यतो भीष्मस्ततो द्रोणो यद्भीष्मस्त्वाह तत्कुरु ॥ १४
दीयतां पाण्डुपुत्रेभ्यो राज्यार्धमरिकर्शन ।
सममार्चार्थकं तात तव तेषां च मे सदा ॥ १५
अश्वत्थामा यथा मह्यं तथा श्वेतहयो मम ।
बहुना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १६
एवमुक्ते महागज द्रोणेनामिततेजसा ।
व्याजहार ततो वाक्यं विदुरः सत्यसंगरः ।
पितुर्वदनमन्वीक्ष्य परिवृत्य च धर्मवित् ॥ १७
देवव्रत निबोधेदं वचनं मम भापतः ।
ग्रनष्टः कौरवो वंगस्त्वयायं पुनरुद्धतः ॥ १८
तन्मे विलपमानस्य वचनं समुपेक्षसे ।
कोऽयं दुर्योधनो नाम कुलेऽस्मिन्कुलपांसनः ॥ १९

G. 5. 5221
B. 5. 142. 19
K. 5. 142. 19

उत्क्षिपत्

7 For sequence of T₂ G₂ 2 5, cf. v l. 4 — ^b)
D₂ 2 10 जनाधिप, D₂ G₂ नरेश्वर (for जनेश्वरम्) — ^c)
M₂-s अन्वपद्यन्ममिप (M₂ inf in as in text) — ^d)
K₂-s B Dn₁ D₂ 2 5 जनाधिप, D₂ 4 जनाधिप

8 For sequence of T₂ G₂ 2 5, cf. v l. 4 — ^b)
D₂ 4 च (for स) — ^c) G₂ पृथिवीं पालयामास — ^d)
G₂ पाण्डु (for सर्वा)

9 For sequence of T₂ G₂ 2 5, cf. v l. 4 — ^a)
A few N MSS कोष- K₁ D₂ संवनने, Dn₁ संवलने,
S संयमने, G₂ संवरणे (for संजनने) Cn cites सवननं,
G₂ सवलन — ^b) K₂ B₂ D₂ 2 5 S om. च D₂ D₁₀
अनुर (for चान्ववे)

10 For sequence of T₂ G₂ 2 5, cf. v l. 4 G₂ om
10 — ^a) K₂ संयुक्ता, D₂ संयुक्ता, T₁ G₁ 4 M₁ तवजो
— ^b) K₂ B D₂ D₁ 2 10 T₂ G₂ राजा (for राजं)
K₁ 2 D₁ संवेदनक्रिया, K₂ सजननं, K₂ सजमना किं,
K₂ संवदनं, D₂ सधाननक्रिया, D₂ 4 5 स (or स) मुद्रिता
क्रि, S (G₂ om.) संवाहिक (G₂ M₂-s की) क्रिया, Cn
as in text — ^c) D₂ 4 अवेक्षत, G₂ M₂-s अवेक्षत
— ^d) S (G₂ om.) भीष्मं कुरुपितामहं

11 For sequence of T₂ G₂ 2 5, cf. v l. 4 — ^b) T
G₂ 2 महामति, G₂ महीपति (for महाबल) — ^c) G₂
अन्वाख्यते च

12 ^a) M (except M₂) त्वस्य (for तस्य) — ^b) B
करिष्यमि (for चयव)

13 D₂ om (hapl) 13^a-14^b — ^b) D₂ नाम्
(for नार्थं) — ^c) B₂ s Dn₁ D₂ 9 इच्छामि (for
अश्वामि)

14 D₂ om 14^{ab} (cf. v l. 13) — ^b) G₂ M₂
प्रत्यु, G₂ मृत्यु (for वृत्यु) — G₂ om. 14^c-15^d
— ^d) T₁ ग्राह (for स्वाह)

15 G₂ om 15 (cf. v l. 14). — ^b) A few N
MSS कर्पण (for कर्शन) — ^c) S (G₂ om) पार्थिव
(for मे सदा)

16 ^a) K₁ 2 D₂ प्रलप्तेन (for प्रलापेन) — ^d) = 5
39 7^d, 41 33^d

17 ^b) K₁ बुद्धिना (for तेजसा) — ^c) D₂ 4 तदा
(for ततो) — ^d) B. D₂ D₂-4 S वचनम् (for वदनम्)
K (except K₄) D₁ 9 उद्दीक्ष्य (for अन्वीक्ष्य)

18 Before 18, B Dn₁ D₂ D₁ 2 4 5 10 ins
विदुर उ — ^b) B₂ D₂ भारत, D₂ M₂-s आपित (for
भापत) — G₂ transp 18^{cd} and 19^{ab} — ^c) Some
MSS प्रणष्ट — ^d) K₂ हि, D₂ 4 [प]व, S च (for
[अ]य)

19 G₂ transp 18^{cd} and 19^{ab} — ^a) K₂ S (for
G. see below) स्व मे (for तन्मे) K₂ प्र (for वि)
G₂ त्वमेव लिप्पमानस्य — ^b) K₁ 2 s D₁ 9 T G (except

C. 5 5022
B. 5 148. 20
K. 5 148. 20

यस्य लोभाभिभूतस्य मतिं समनुवर्तते ।
अनार्यस्याकृतज्ञस्य लोभोपहतचेतसः ।
अतिक्रामति यः शास्त्रं पितुर्धर्मार्थदर्शिनः ॥ २०
एते नश्यन्ति क्रुवो दुर्योधनकृतेन वै ।
यथा ते न प्रणश्येयुर्महाराज तथा कुरु ॥ २१
मां चैव धृतराष्ट्रं च पूर्वमेव महाद्युते ।
चित्रकार इवालेख्यं कृत्वा मा स्म विनाशय ।
प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा यथा संहरते तथा ॥ २२
नोपेक्षस्व महाबाहो पश्यमानः कुलक्षयम् ।
अथ तेऽद्य मतिर्नष्टा विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
वनं गच्छ मया सार्धं धृतराष्ट्रेण चैव ह ॥ २३
बद्धा वा निकृतिप्रज्ञं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिम् ।
साध्विदं राज्यमद्यास्तु पाण्डवैरभिरक्षितम् ॥ २४
प्रसीद राजशार्दूल विनाशो दृश्यते महान् ।
पाण्डवानां कुरूणां च राज्ञां चामिततेजसाम् ॥ २५
विररामैवमुक्त्वा तु विदुरो दीनमानसः ।
प्रध्यायमानः स तदा निःश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ २६

ततोऽथ राज्ञः सुवलस्य पुत्री
धर्मार्थयुक्तं कुलनाशभीता ।
दुर्योधनं पापमतिं नृशंसं
राज्ञां समक्षं सुतमाह कोपात् ॥ २७
ये पार्थिवा राजसभां प्रविष्टा
ब्रह्मर्षयो ये च सभासदोज्ज्वे ।
शृण्वन्तु वक्ष्यामि तवापराधं
पापस्य सामात्यपरिच्छदस्य ॥ २८
राज्यं कुरूणामनुपूर्वभोग्यं
क्रमागतो नः कुलधर्म एषः ।
त्वं पापबुद्धेऽतिनृशंसकर्म-
त्राज्यं कुरूणामनयाद्विहंसि ॥ २९
राज्ये स्थितो धृतराष्ट्रो मनीषी
तस्यानुजो विदुरो दीर्घदर्शी ।
एतावतिक्रम्य कथं नृपत्वं
दुर्योधन प्रार्थयसेऽद्य मोहात् ॥ ३०
राजा च क्षत्ता च महानुभावौ

G₃ किमु* (for समु*)

20 °) K₈ D₉ कृतज्ञस्य (for [अ]कृतज्ञस्य) — °) B Dn₁ D₈ D_{1.6} 8 10 लोभेन ह (Dn₁ ह) तं — °) D₈₁ D₆ 8 अतिक्रामति

22 °) D₈₂ D₆ 10 सर्वम् (for पूर्वम्) D₁₀ चैव (for एव) K₄ B (except B₅) Dn₁ D₈ D₆ 8 10 महामते; G₈ पितवामह (for महाद्युते) — °) D₂ T G राजन्, M₁ 2 मानु; M₈-s त्व मा (for मा स्म) B Dn₁ D₈ D₆ 8 10 कृत्वा स्यापितवानमि — °) T₁ G_{1.4} पुन, T₂ प्रभु, G₃ 8 8 M प्रजा (for तथा)

23 °) K (except K₄) D₇ मोपेक्षस्व — °) D₈ 4 अहो; T₁ G₁ 4 अपि (for अय) — °) K₈ पर्युपस्थिते, B₈ 5 8 समुप* — °) K (except K₄) D₇ 9 चा (K_{1.2} वा) नघ, B₈ D₁ T G (except G₅) चैव हि

24 °) K₄ B D (except D_{1.9}, Dn₂ D₅ missing) शाधीद (for साध्विद) K₈ अध्यास्व, K₄ B D (except D₁, Dn₂ missing) अद्याशु, T₁ उच्छिद्य, T₂ G₁ 2 5 आच्छिद्य, G₈ M अन्मद्य, G₄ उत्सृज्य (for अद्यास्तु) — °) S (except G₃ 4) अभिरक्षयता

25 °) T₁ G₅ M नरशार्दूल, G₈ पुरुषव्याघ्र, G₄

कुरशार्दूल — 25° = 1 1 11° — °) K₄ B₈ 8 8 Dn₁ D₈ D₁ 6 8-10 T₁ G₁ 4 om च D₈ 4 सक्षेपो च भविष्यति

26 °) K₈ 8 8 (except G₃ 4) सतत (for स तदा) — °) Some MSS निश्चसश्च

27 °) K₄ ततो नु, D₆ 8 8 ततोस्य (for ततोऽथ) G₄ M₂ om. सथ T₁ G₁ 8 ततो राज्ञः सुवलस्याथ पुत्री.

— °) T₁ G_{1.2} 8 युक्ता (for युक्त) — °) K₈ B₈ 5 D₁ 8 (except G_{1.8} 4) सुयोधन T₁ G_{1.4} बुद्धि (for मति) — °) D₈ समीपे, D₈ 4 पुरस्तात् (for समक्ष)

28 °) M₈-s [S]थ (for च) — °) T₂ G_{1.2} 8 तथापराधं, M₈-s यथापराध (for तवापराध)

29 °) D₁ तथा (for राज्य) K₈ B Dn₁ D₈ D₁-8 6 10 पूर्वभोग्य, D₄ 8 G₈ रूपभोग्य; D₇ रूपभोग्य, T₂ G₂ 5 भूतभोग्य — °) K₂ D₉ कुल एष धर्म (for कुलधर्म एष) — °) G₈ वृत्ते (for बुद्धे) K₈ D₈ 4 8 सु- (for Sति-) D₂ काम, D₈ 4 10 कर्मा, D₈ 8 G₄ कर्म (for कर्मन्) — °) K₄ D₈ 4 6 8 8 निहसि (for विहसि).

30 °) S राजा (for राज्ये) — °) T₁ G₈-8 M₈ 8 यस्य (for तस्य) — °) K₈ S [S]ति- (M₈ 8 हि)

मीप्मे स्थिते परवन्तौ भवेताम् ।

अयं तु धर्मज्ञतया महात्मा

न राज्यकामो नृवरो नदीजः ॥ ३१

राज्यं तु पाण्डोरिदमप्रवृष्यं

तस्याद्य पुत्राः प्रभवन्ति नान्ये ।

राज्यं तदेतन्निखिलं पाण्डवानां

पैतामहं पुत्रपौत्रानुगामि ॥ ३२

यद्वै व्रूते कुरुमुख्यो महात्मा

देवव्रतः सत्यसंधो मनीषी ।

सर्वं तदस्माभिरहृत्य धर्मं

ग्राह्यं स्वधर्मं परिपालयद्भिः ॥ ३३

अनुज्ञया चाथ महाव्रतस्य

वृथानृपो यदिदुरस्तथैव ।

कार्यं भवेत्तत्सुहृद्भिर्नियुज्य

धर्मं पुरस्कृत्य सुदीर्घकालम् ॥ ३४

न्यायागतं राज्यमिदं कुरुणां

युधिष्ठिरः शास्तु वै धर्मपुत्रः ।

प्रचोदितो धृतराष्ट्रेण राजा

पुरस्कृतः ज्ञातनवेन चैव ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पदचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१४७

वासुदेव उवाच ।

एवमुक्ते तु गान्धार्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।

दुर्योधनमुवाचेदं नृपमध्ये जनाधिप ॥ १

दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।

C. 5 5341
B. 5. 147 2
K. 5. 147 2

(for स्य)

31 ^a) D₂ 4 S transp राजा and अत्ता D₅ D₇ 10 (by corr) M₂ 'भावे (for 'भावौ) — ^c) K (except K₄) D₅ D₇ 9 'धर्मात्म', T₁ 'धर्मायं' (for 'धर्मज्ञ') G₂ M₄ om. (hapl.) 31^d-33^a — ^d) B (except B₃) D₅ D₁₀ न कामयेष्टो (for न राज्यकामो)

32 G₂ M₄ om. 32 (cf. v.l 31) — ^a) K (except K₄) D₇ च (for तु) — ^b) D₂ 4 नित्य (for नान्ये) — ^c) K₁ 2 D₅ अनिल (for निखिल) — ^d) D₅ 'पौत्रान्तर्यं'

33 G₂ M₄ om 33^a (cf. v.l 31) — ^b) K₄ 5 D₂-4 S मनस्वी (for मनीषी) — ^c) K D₂ 1-9 अहीन-धर्मं, B₂ 5 अहृत्य कार्यं, D₁ इहान्यधर्मं, D₂ 4 इहृत्य कार्यं, D₅ अहृत्य कार्यं, T₁ अधीत्यमयं, T₂ G M अधीत्य धर्मं (G₄ अधिज्य नवं) (for अहृत्य धर्मं) — ^d) B D₁ D₅ D₆ 10 राज्य (B₄ राष्ट्र), D₂ 4 मन्यक (for ग्राह्य) B D₁ D₅ D₁₀ न्य (D₁ च) धर्मान् (for स्वधर्मं)

34 ^a) K₄ D₅ 4 अनुग्रहात् (for 'ज्ञया) K₂ 5 D₇ 8 T G (except G₂) M₁ 2 वा (for च) K₅ अय, D₂ 4 अपि, D₁₀ अस्य (for स्य) — ^b) D₂ 4 कुर्यात् (for मृयात्) D₇ चो, T₂ नरो (for नृपो) K₁ 2 B (except

B₃) D₁ D₅ 8 10 M₂ [S]य (for यद्) — ^c) D₂ 4 5 सुहृदा (for सुहृद्भिः) B₁ 5 4 D₁ D₁ G₂ नियुज्य, B₂ निशम्य, D₅ नियोज्य, T₁ G₄ नियोज्य
35 ^a) D₅ G₄ M₃-5 राजा (for राज्ञा) — ^d) K₃ 5 चेति (for चैव)

Colophon D₁ D₅ missing — Sub-parvan
K₄ अभिनिर्याणयात्रा, D₂ 4 अभिनिर्यात्रा, D₁₀ भगवदागमनः
M₁ 2 भगवद्यान — Adhy name G₅ गाधारीवाक्य,
M गुरुवाक्यकथन — Adhy no (figures, words or both) D₅ 38 (= 138), T₁ G₂ 4 5 150, T₂ M 149 (M₄ 148), G₁ 151, G₂ 147 — S'lo'as no K₅ 37, D₁ 36

147

This adhy is missing in D₁ (cf v.l 5 143 2) The MS is mostly ignored here

1 K₅ D₂ T G M₅ श्रीभगवान् (for वासुदेव) — G₂ om. (hapl) 1^d-2^a — ^d) K₄ B D₁ D₅ D₁ 2 4 5 8 10 M₄ राजमध्ये B₁-3 D₂ जनाधिपं, D₁ D₅ D₁₀ T G₁ 5 M₂-5 जनाधिप

G. 5. 2041
E. 5. 142. 2
K. 5. 142. 2

तथा तत्कुरु भद्रं ते यद्यस्ति पितृगौरवम् ॥ २
सोमः प्रजापतिः पूर्वं कुरूणां वंशवर्धनः ।
सोमाद्रभूव पृष्ठो वै ययातिर्नहुपात्मजः ॥ ३
तस्य पुत्रा वभूवुश्च पञ्च राजर्षिसत्तमाः ।
तेषां यदुर्महातेजा ज्येष्ठः समभवत्प्रभुः ॥ ४
पूरुर्यवीयांश्च ततो योऽस्माकं वंशवर्धनः ।
शर्मिष्ठायाः संप्रसूतो दुहितुर्वृषपर्वणः ॥ ५
यदुश्च भरतश्रेष्ठ देवयान्याः सुतोऽभवत् ।
दौहित्रस्तात शुक्रस्य काव्यस्थामिततेजसः ॥ ६
यादवानां कुलकरो बलवान्वीर्यसंमतः ।
अवमेने स तु क्षत्रं दर्पपूर्णः सुमन्दधीः ॥ ७
न चातिष्ठत्पितुः शास्त्रे बलदर्पविमोहितः ।

अवमेने च पितरं आदंश्चाप्यपराजितः ॥ ८
पृथिव्यां चतुरन्तायां यदुरेवाभवद्बली ।
वशे कृत्वा स नृपतीनवसन्नागसाह्वये ॥ ९
तं पिता परमक्रुद्धो ययातिर्नहुपात्मजः ।
शशाप पुत्रं गान्धारे राज्याच्च व्यपरोपयत् ॥ १०
ये चैनमन्ववर्तन्त आतरो बलदर्पितम् ।
शशाप तानपि क्रुद्धो ययातिस्तनयानथ ॥ ११
यवीयांसं ततः पूरुं पुत्रं स्ववशवर्तिनम् ।
राज्ये निवेशयामास विधेयं नृपसत्तमः ॥ १२
एवं ज्येष्ठोऽप्यथोत्सिक्तो न राज्यमभिजायते ।
यवीयांसोऽभिजायन्ते राज्यं वृद्धोपसेवया ॥ १३
तथैव सर्वधर्मज्ञः पितुर्मम पितामहः ।

2 Gs om 2^a (cf v l 1) — ^b) Ks Ds Ts Gs : यया, T1 G1 & M यस्वा (for यस्वा) — ^d) Ds Gs मयि (for पितुः)

3 Bs om 3^a-5^d. — ^e) Ks दशमो, B (Bs om) Dn1 Ds D1-4 0 8 10 पृष्ठो (for पृष्ठो वै) — After 3, Ks ins 537*.

4 Bs om 4 (cf v l 3) Ks om. 4^a-5^b. — ^a) B (Bs om) Dn1 Ds D1 0 8 10 हि (for च) — ^e) Ds Ds 10 'राज (for 'तेजा) — Ds om (? hapl) from भवत्प्रभु (in 4^d) up to संमत (in 18^b) — ^d) T G सुत (for प्रभु) — Ds ins after 4 Ks (which om. 4^a-5^b) ins after 3

537* तस्याभवत्प्रभु पुत्रा दुष्टोऽनु पूरुरेव च ।

5 Bs Ds om 5 (cf v l 3, 4), Ks om 5^{ab} (cf. v l 4). — ^e) Ks B (Bs om) Dn1 Ds D2 8 10 T1 Gs शर्मिष्ठा B2 समुद्गतो, Ds 4 समुत्पन्नो, D1 संप्रभूतो — ^d) B (Bs om) Dn1 Ds Ds 8 10 दुहित्रा (for 'सुर)

6 Ds om 6 (cf v l 4) — ^a) K Bs D1-4 7. 0 तु (for च) Bs Ds 4 भरतश्रेष्ठ — ^e) Dn1 Gs दौहित्रास्ते तु, Ts 'श्रश्वापि

7 Ds om 7 (cf v l 4) — ^b) Ds2 बलदर्पविमोहित (= 8^b), Ds 4 बलवीर्यममन्वित, Ds वीर्यवान्बल-समत — ^e) D1 गुरु (for क्षत्र) — ^d) D10 गर्वं (for दर्प)

8 Ds om. 8 (cf v l 4) — ^a) Ks नावतिष्ठत् — ^b) B2 'ममन्वित' — After 8^{ab}, Ds ins..

* कुलक्षय चकारामो राज्यलोभादकारणात् ।

— ^e) Ks Ds. 4 स (for च)

9 Ds om 9 (cf v l. 4) — ^e) S (except G1) तु (for स) Ks Ds पृथिवीं (for नृपतीन्). — ^d) Ks B Dn1 Ds D1 10 Gs व्ययसन्, Gs निवसन् (for अवसन्)

10 Ds om 10 (cf v l 4) — ^a) K1 2 5 Ts Gs तत्- (for त) — ^e) Ds 4 राजा (for पुत्र) — ^d) Ds 4 G4 राष्ट्रात् (for राज्यात्) Ks Ds वै (for च) B Dn1 Ds Ds 10 [अ]पि व्यपरोपयत्, Ds 4 Gs [अ]प्यवरो, Ds Ts G2 5 [अ]प्यपरो, M (except M2) व्यपरो (for व्यपरो)

11 Ds om 11 (cf v l 4) — ^a) Ds D10 G4 अनुवर्तते, D1 Gs अनुवर्तते, Ds अन्ववर्तते — ^b) Ks B1 8 4 D1 8 4 8 बलदर्पिता — ^e) Ks B D1-4 10 अभिः Ds अति- (for अपि) — ^d) Ks 8 Ds तथा (for अथ).

12 Ds om 12 (cf. v l 4), Ks om. (hapl.) 12^a-13^b. — ^{ab}) Ks Gs transp. पूरु and पुत्र D1 7 स्वः Ds सः; T1 तु, T2 G1-4 M त (for स्व) D1 7 T G1-3 M वंशवर्धनं; G4 वसुवर्धन (for 'वंशवर्तिनम्). Gs पुत्र वंशवर्धन — ^d) Ds D10 विधिचत् (for विधेय). K2 5 Bs Dn1 Ds 4 7. 0 T2 G1 2 4 Ms 5 'सत्तम, Gs 'सत्तम

13 Ds om. 13 (cf v l 4), Ks om. 13^{ab} (cf v l. 12), Ds om 13^a-14^b, Gs om (hapl) 13^a-17^b — ^b) Ks B1 8 8 Dn1 Ds D2 7 10 अधि, Cn n 8 अभि (as in text) — ^e) K1 2 5 D1 0 यवीयसो K1. 2. 4 B1 2 4 Dn1 D1 8 4 8 9 T2 G2 M2 अपि (for अभि) K (except Ks) Dn1 D1 0 जायेत, Cn जायन्ते (as in text).

14 Ds Gs om. 14, Ds om. 14^{ab} (cf. v. l. 4, 13).

प्रतीयः पृथिवीपालस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १४
तस्य पार्थिवसिंहस्य राज्यं धर्मेण शासतः ।
त्रयः प्रजङ्गिरे पुत्रा देवकल्पा यशस्विनः ॥ १५
देवापिरभवज्ज्येष्ठो बाह्मीकस्तदनन्तरम् ।
तृतीयः शंतनुस्तात धृतिमान्मे पितामहः ॥ १६
देवापिस्तु महातेजास्त्वग्दोषी राजसत्तमः ।
धार्मिकः सत्यवादी च पितुः शुश्रूषणे रतः ॥ १७
पौरजानपदानां च संमतः साधुसत्कृतः ।
सर्वेषां बालवृद्धानां देवापिर्हृदयंगमः ॥ १८
प्राज्ञश्च सत्यसंधश्च सर्वभूतहिते रतः ।
वर्तमानः पितुः शास्त्रे ब्राह्मणानां तथैव च ॥ १९
बाह्मीकस्य प्रियो भ्राता शंतनोश्च महात्मनः ।
सौभ्रात्रं च परं तेषां सहितानां महात्मनाम् ॥ २०
अथ कालस्य पर्याये वृद्धो नृपतिसत्तमः ।

संभारानभिपेकार्थं कारयामास शास्त्रतः ।
मङ्गलानि च सर्वाणि कारयामास चाभिभूः ॥ २१
तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदैः सह ।
सर्वे निवारयामासुर्देवापेरभिपेचनम् ॥ २२
स तच्छ्रुत्वा तु नृपतिरभिपेकनिवारणम् ।
अश्रुकण्ठोऽभवद्राजा पर्यगोचत चात्मजम् ॥ २३
एवं वदान्यो धर्मज्ञः सत्यसंधश्च सोऽभवत् ।
प्रियः प्रजानामपि संस्त्वग्दोषेण प्रदूषितः ॥ २४
हीनाङ्गं पृथिवीपालं नाभिनन्दन्ति देवताः ।
इति कृत्वा नृपश्रेष्ठं प्रत्यपेधन्दिजर्षभाः ॥ २५
ततः प्रव्यथितात्मासौ पुत्रशोकसमन्वितः ।
ममार तं मृतं दृष्ट्वा देवापिः संश्रितो बन्धुम् ॥ २६
बाह्मीको मातुलकुले त्यक्त्वा राज्यं व्यवस्थितः ।
पितृभ्रातृन्परित्यज्य प्राप्तवान्पुरमृद्धिमत् ॥ २७

C. 5.
E. 5.
K. 5.

— 4) B₂ D_{1,2} सर्व- (for त्रिषु)

15 D₅ G₂ om. 15 (cf. v. l. 4, 13) — 5) S (G₂ om) प्रजा (for राज्यं) — 6) K₁ महौजम्, D₂ 4 मनस्विन (for यशः)

16 D₅ G₂ om 16 (cf. v. l. 4, 13) — 7) K₂ पूर्व, B₂ 4 D₁ D₂ D_{1,2} G₄ श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) — 8) K (except K₄) D₂ T₂ G₂ बाह्मिकस्य B_{1,2} D_{2,4} S (G₂ om) तदनन्तर — 9) K₄ B D₁ D₂ D₂₋₄ 10 शातनुस् S (except G₄, G₂ om) तत्र (for वात) — 10) B₂ न (for मे) D₅ धृतिमतो महायत्ना

17 D₅ om. 17, G₂ om. 17^{ab} (cf. v. l. 4, 13) — 11) K₁ D₁ D₂ D₇ 9 सत्तम — 12) D₂ 4 गुरुः T₁ G₁ M₁ पितृ (for पितु)

19 13) K₄ B_{1,2} 4 D₁ D₂ D₂ 8 10 वदान्य (for प्राज्ञश्च) — 14) B₂ सर्वधर्ममृता वर

20 15) K (except K₄) B (except B₂) D₂ T₂ G₁₋₂ बाह्मिकस्य — 16) K₄ B D₁ D₂ D_{2,10} G₄ शातनोश्च — 17) K₄ D₂ परम (for च पर) — 18) M₁ 2 अयाणा हि, M₄ सहिताना (for सहि)

21 19) B_{1,2} 4 D₁ D₂ D₂ 8-10 कारयामास, B₂ 5 D_{1,2} 2 मंगलयोनि (for मङ्गलानि च) B₁ 2 4 D₁ D₂ D₂ 10 मंगलयोनि, D₂ 8 मंगलानि च (for कारयामास) K₁₋₂ D₁ T₂ G_{1,2} चाभिभू, K₄ च प्रभू, K₂ चाभिमो, B₁₋₄ D₁ D₂ वै विभू, B₂ D₂ D₂ Cap वा विभू,

D₂ 4 8 शास्त्रतः, D₇ चाभिमो, D₁₀ च प्रभो, G₂ चाविभूः (for चाभिभू)

22 20) D₂ D₂ G₂ तत् (for त) — 21) G₂ निवेदयामासु

23 22) B₂ D₂ G₁ पुतत्, D₁ तच्च (for स तत्) — 23) S (except G₂) मास्त्र (for अश्रु) — 24) G₂ शोचपदात्मजः, M₂ 5 शोचत्तमान्मजं

24 25) D₂ 4 मयोपि वै (for संघश्च सो) D_{1,2} 4 विशु, D₂ 5 [S] मिभू (for ऽभवत्) — 26) K₂ जनानां; K₂ द्विजाना (for प्रजाना) K₂ 5 D₁ D₂ 8 T₂ G_{1,2} अपि स, K₂ लोकानां (for अपि सन्) — 27) K₂ स; S च (for प्र-)

25 26) D₂ 8 वै प्रजा (for देवता)

26 27) K₄ B₂ 4 5 D₁ D₂ D₁₀ प्रव्यथितागोवौ — 28) K₂ 4 B D₁ D_{1,2} 4 5 8 10 (m as in text) निवारित (for ममार त) K₄ B D₁ D₂ D₁₋₄ 5 8 10 T₁ G₂ नृप (for मृत) — 29) K₂ ससृजो, D₂ 4 प्रस्थितो (for संश्रितो)

27 D₅ om. (hapl) 27. — 30) K (except K₄) D₂₋₄ 9 T₁ G_{1,2} बाह्मिको K₄ B D₂ D₂ 9 10 G₂ M कुल D₁ बाह्मिको मातुलं त्यक्त्वा — 31) K₄ D₂ D₂₋₄ 8 10 समास्थित, B D₁ G₄ समाश्रित (for व्यवस्थित) D₁ राज्य च समुपस्थितं — 32) S (except T₂ G_{1,2}) पिदन् (for पितृ) K (except K₄) D₇₋₉ भ्रातृः

C. 5 5037
B. 5 142. 28
K. 5 142. 28

बाह्यैकेन त्वनुज्ञातः शंतनुर्लोकविश्रुतः ।
पितर्युपरते राजत्राजा राज्यमकारयत् ॥ २८
तथैवाहं मतिमता परिचिन्त्येह पाण्डुना ।
ज्येष्ठः प्रभ्रंशितो राज्याद्वीनाङ्ग इति भारत ॥ २९
पाण्डुस्तु राज्यं संप्राप्तः कनीयानपि सन्नृपः ।
विनाशे तस्य पुत्राणामिदं राज्यमरिंदम ।
मय्यभागिनि राज्याय कथं त्वं राज्यमिच्छसि ॥ ३०
युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा
न्यायागतं राज्यमिदं च तस्य ।
स कौरवस्यास्य जनस्य भर्ता
प्रशासिता चैव महानुभावः ॥ ३१
स सत्यसंधः सतताप्रमत्तः
शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य साधुः ।
प्रियः प्रजानां सुहृदानुकम्पी

जितेन्द्रियः साधुजनस्य भर्ता ॥ ३२
क्षमा तितिक्षा दम आर्जवं च
सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः ।
भूतानुकम्पा ह्यनुशासनं च
युधिष्ठिरे राजगुणाः समस्ताः ॥ ३३
अराजपुत्रस्त्वमनार्यवृत्तो
लुब्धस्तथा बन्धुषु पापबुद्धिः ।
क्रमागतं राज्यमिदं परेषां
हर्तुं कथं शक्यसि दुर्विनीतः ॥ ३४
प्रयच्छ राज्यार्धमपेतमोहः
सवाहनं त्वं सपरिच्छदं च ।
ततोऽवशेषं तव जीवितस्य
सहानुजस्यैव भवेन्नरेन्द्र ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

Ds Ds 4 मादन् (for आदन्) K (except K4) D7-9
परित्यक्तः Ds 4 परित्यक्तः — ^a) B Dn1 Ds D1 10 T1 Gs
प (D1 पु) रमर्धि (Bs "मृद्धि" मत्
28 ^a) K (except K4) D1-4 T2 G2 बाह्यैकेन
Ds 4 S [अ]भि- (for तु) — ^b) K4 B Dn1 Ds D2-4 6 10
शातनुर्

30 ^a) T2 Gs पाह् राज्य सुसंप्राप्तः — ^b) Ds G1 M1.2
नृप — ^a) K (except Ks) D1.2 7 9 विधीयते (for
अरिंदम) — ^c) Ds 4 T1 G1 8 8 M राज्यस्य; T2 Gs
राजन्य (for राज्याय) — After 30, N (Dn2 missing)
ins

539* अराजपुत्रो ह्यस्वामी पारक्य हर्तुमिच्छसि ।
[B Dn1 Ds 8 10 परस्य (for पारक्य) Ds अहं
(for इच्छ)]

31 ^a) S मनस्वी (for महात्मा) — ^c) K4 B2 4 5
Dn1 Ds Ds 8-10 कुलं (for जनं) Gs दाता (for भर्ता)
— ^d) T G (except Gs) M1 2 चापि (for चैव)

32 ^a) K4 Bs 5 Dn1 T1 स तथाप्रः; B1.2 4 सतता-
प्रमेयः, G1 4 स सदाप्रमत्तः; Gs स तदाप्रः — ^b) K1 2 5
D1.2 7.9 गोप्ता, Ds 4 भर्ता (for साधु). — ^c) K1 2

Ms-5 प्रियाणा (for प्रजानां) K1.2 Ds 7 सुहृदा च रक्तो,
D1 8 4 सततानुकम्पी, D7 सुहृदां स रक्तो, T2 G2 8 8
सुकवानुकम्पी

33 ^a) K1 2 [अ]पि (for हि) — ^d) D1 8 9
राजगुणा K1.2 च सर्वे (for समस्ताः)

34 ^a) Ds अनार्यपुत्रस्य, T1 G1 4 स राजवृत्तस्य, T2
Gs 8.8 Ms-5 स राजपुत्रस्य, M1.2 न राजपुत्रस्य — ^b)
K4 B D (except D7, Dn2 missing) T1 Gs सदा (for
तथा) M1 पाह्यु (for बन्धुषु) — ^d) B (except Bs)
Dn1 D1.2 4 8 9 दुर्विनीत

35 ^a) K1 2 D1 2 7 हि, Ks.4 [S]स्ति (for स्य-)
— ^d) K Ds 7 8 अद्य, Ds.4 Gs इह (for एव).

Colophon Dn2 Ds missing — Sub-parvan.
K4 अभिमनिर्यात्रा, T1 M1 3-5 भगवद्धान (T1 "व्यतिथान")
— Adhy name Dn1 कृष्णवाक्यं, G1 4 सभाया सम्य
वृत्तान्तकथनं, Gs M धृतराष्ट्रवाक्य (Gs "ष्टवचनं") — Adhy
no (figures, words or both) Ds 39 (=139),
T1 G2 4 5 151, T2 M 150 (M4 149), G1 152,
Gs 148. — S'loka no. Ks Dn1 36.

१४८

वासुदेव उवाच ।

एवमुक्ते तु भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
 गान्धार्या धृतराष्ट्रेण न च मन्दोऽन्वबुध्यत ॥ १
 अवध्योत्थितः क्रुद्धो रोपात्सरक्तलोचनः ।
 अन्वद्रवन्त तं पथाद्राजानस्त्यक्तजीविताः ॥ २
 आज्ञापयच्च राज्ञस्तान्पार्थिवान्दुष्टचेतसः ।
 प्रयाध्वं वै कुरुक्षेत्रं पुण्योऽद्येति पुनः पुनः ॥ ३
 ततस्ते पृथिवीपालाः प्रययुः सहसैनिकाः ।
 भीष्मं सेनापतिं कृत्वा संहृष्टाः कालचोदिताः ॥ ४
 अक्षौहिण्यो दशैका च पार्थिवानां समागताः ।
 तासां प्रमुखतो भीष्मस्तालकेतुर्व्यरोचत ।
 यदत्र युक्तं प्राप्तं च तद्विद्यत्स विशां पते ॥ ५

उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं द्रोणेन विदुरेण च ।
 गान्धार्या धृतराष्ट्रेण समक्षं मम भारत ।
 एतच्चे कथितं राजन्यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ ६
 साम आदौ प्रयुक्तं मे राजन्सौभ्रात्रमिच्छता ।
 अभेदात्कुरुवंशस्य प्रजानां च विवृद्धये ॥ ७
 पुनर्भेदश्च मे युक्तो यदा साम न गृह्यते ।
 कर्मानुकीर्तनं चैव देवमानुपसंहितम् ॥ ८
 यदा नाद्रियते वाक्यं सामपूर्वं सुयोधनः ।
 तदा मया समानीय भेदिताः सर्वपार्थिवाः ॥ ९
 अद्भुतानि च घोराणि दारुणानि च भारत ।
 अमानुपाणि कर्माणि दर्शितानि च मे विभो ॥ १०
 भर्त्सयित्वा तु राज्ञस्तांस्तृणीकृत्य सुयोधनम् ।

C. 5. 50f3
B. 5. 150. 12
K. 5. 150. 12

148

✎ This adhy is missing in Dn2 (cf v.l. 5 143 2) The MS is mostly ignored here

1 K4 D2 T G श्रीभगवान्, K5 कृष्ण (for वासुदेव) — ^a) K1.2 4 Ds2 D1-4 7 G4 उक्तः (for उक्ते) K1 2 4 D1.2 7 स (for तु) — ^d) B2 4 Dn1 Ds D3 4 6 8 9 न वै, D10 नैव (for न च) D6 8 9 [S]नु', D7 M1 व्य' (for स्न्व')

2 ^{ab}) B Dn1 Ds D1.2.4 6 8-10 मद क्रोध- (B5 क्रोधात्), M8-8 क्रुद्धो रोप (for क्रुद्धो रोपात्) — ^{cd}) K5 T1 G1 4 M अन्वाद्रवत, B5 अन्ववर्तत, Ds अनुद्रवत, D8 अन्वद्रवन् (for अन्वद्रवन्त) Ds तत (for त) T2 Gs transp त पश्चात् and राजान'

3 ^a) Gs आज्ञापयत D1 च (for तान्) — ^b) Ds2 T G (except Gs) पार्थिवो K4 B Dn1 Ds D3 4 6 8-10 नष्ट', D1 T G1 2 5 'चेतन — ^c) T1 G1 8 4 प्रयात, T2 G2 5 प्रयातु, Ca प्रयाध्व (as in text) — ^d) Ksm 2.5 युद्धयित्ति, D1.8 पुण्योऽद्येति, S अरुवेति, Ca as in text

4 ^a) D2 4 चक्रु (for कृत्वा) — ^d) S प्र' (for स') K2 8 8 D7 9 कालचोदिता, K4 'कर्मणा, D1 'धर्मणा

5 ^a) Some S MSS अक्षौहिण्य — ^b) K4 B D (except D1 2 7, Dn2 missing) कौरवाणा (for पार्थि') — ^d) K5 विरोचन', B (except B2) व्यराजत, Ds व्यरो

चयत् — Ds om (hapl) 5^e-6^d — 6^f = (var) 18^d — ^e) D2 4 भवति (for प्राप्त च) — ^f) B3 महामते (for विना पते)

7 ^a) K1 2 4 B1 2 4.5 Dn1 D1.2 6 8 साम्यम्, K5 शमम्, K5 समम्, B3 Ds D3 4 9 शाम्यम्, D10 सात्वम्, T1 सामम् (for साम as in D7 T2 G M) T2 G1 2 4 5 चादौ, G2-भेदौ (for आदौ) — ^b) M हृच्छत (for 'ता) — ^c) K4 B Dn1 Ds D6 8 9 अभेदायास्य व', D10 अभेदाचास्य व' — ^d) K1-3 D3 4 7 चाभिवृ', K4 6 D1.2 अभिवृ', B3 चापि वृ' (for च विवृ')

8 ^a) B3 वोक्तो, D3 4 युक्तो, Ca स युक्तो (as in text) — ^b) B3 शाम्ये, D2 4 साम्रा (for साम) K5 युज्य' (for गृह्य') — ^c) K1.2 D6 'कीर्तित, Cs 'कीर्तनं (as in text) — ^d) K (except K2) Ds G2 4 Ca स 'देव'

9 G2 s om (hapl.) 9^e-11^b, T2 reads the lines in marg

10 G2 s om 10 (cf v.l. 9) — ^a) D7 अत्यद्भुतानि (for अद्भुतानि च) Ca cites अद्भुतानि (as in text) D1 च मर्वाणि, D2 4 विचित्राणि (for च घोराणि) Cs cites घोराणि (as in text) — ^d) K4 B2 4 8 Dn1 Ds D6 8-10 मया (for च मे) K5 प्रभो, Ds1 [अ]भिभो (for विभो)

11 G2 s om 11^{ab} (cf. v.l. 9) — ^a) K2 B Dn1

C. 5. 5088
B. 5. 150. 12
K. 5. 150. 12

राधेयं भीषयित्वा च सौवलं च पुनः पुनः ॥ ११
न्यूनतां धार्तराष्ट्राणां निन्दां चैव पुनः पुनः ।
भेदयित्वा नृपान्सर्वान्वाग्भिर्मन्त्रेण चासकृत् ॥ १२
पुनः सामाभिसंयुक्तं संप्रदानमथाब्रुवम् ।
अभेदात्कुरुवंशस्य कार्ययोगात्तथैव च ॥ १३
ते बाला धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य विदुरस्य च ।
तिष्ठेयुः पाण्डवाः सर्वे हित्वा मानमधश्चराः ॥ १४
प्रयच्छन्तु च ते राज्यमनीशास्ते भवन्तु च ।
यथाह राजा गाङ्गेयो विदुरश्च तथास्तु तत् ॥ १५

सर्वं भवतु ते राज्यं पञ्च ग्रामान्विसर्जय ।
अवश्यं भरणीया हि पितुस्ते राजसत्तम ॥ १६
एवमुक्तस्तु दुष्टात्मा नैव भावं व्यमुञ्चत ।
दण्डं चतुर्थं पश्यामि तेषु पापेषु नान्यथा ॥ १७
निर्याताश्च विनाशाय कुरुक्षेत्रं नराधिपाः ।
एतत्ते कथितं सर्वं यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ १८
न ते राज्यं प्रयच्छन्ति विना युद्धेन पाण्डव ।
विनाशहेतवः सर्वे प्रत्युपस्थितमृत्यवः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ समाप्तं कर्णोपनिषद्पर्व ॥

१४९

वैशंपायन उवाच ।

जनार्दनवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

भ्रातृनुवाच धर्मात्मा समक्षं केशवस्य ह ॥ १
श्रुतं भवद्भिर्यद्वृत्तं सभायां कुरुसंसदि ।

Ds Ds. 4 6 8-10 M4 निर्भर्त्सयित्वा, D1 दर्शयित्वा च (for भर्त्सयित्वा तु) Ks-5 Ds Gs च (for तु) — °) B4 भर्त्सं (for भीषं)

12 G4 om (hapl) 12^{ab} — °) B Dn1 Ds Ds 9 10 द्यूततो (for न्यूनता) Ds 4 द्यूतं — °) Ds. 4 निन्द्य (for निन्दा) B Dn1 Ds Ds. 8-10 कृत्वा (for चैव) Ks Bs-5 Dn1 Ds D1. 2 6 8-10 तथा पुनः (for पुनः पुनः) — °) Gs च तान् (for नृपान्).

13 °) K (except Ks) D1 'भियुक्तं च, Gs M1 2 'दिसयुक्त — °) Ds. 4 तथाब्रुव, Ms-5 अनुब्रुव (for अथाब्रुवम्)

14 °) Ks B Dn1 Ds D1 2 6 8-10 ते शूरा, D1 वचने (for ते बाला) — °) M वाक्ये (Ms 4 सर्वे also) — °) Ds जित्वा, Gs. 4 मि (for हि)

15 °) Ds 4 सप्रयच्छतु ते राज्य — D1 om (hapl) 15^b-16^a — °) D1 2 च, Ds. 4 ये, Gs तु (for ते) Bs Ds D1 8. 4 10 भवति (for भवन्तु) Ks D2 चै, Bs Ds Ds 4 उत, D1. 10 8 ते (for च) — °) Ds राजन् (for राजा) — °) B (except Bs) Ds Ds 8-10 हित तव, Dn1 हित वच (for तथास्तु तत्)

16 D1 om, 16^a (of v 1 15) — °) D1 विहाय चै (for विसर्जय) — °) K1-8 Ds-4 अवश्य — °) Ks D2 भरतर्षभ; D1 पादवर्षभा (for राज)

17 °) Bs 5 Dn1 Ds Ds 4 6 8 10 'मुक्तोपि, D1 'मुक्तः स. — °) K1 नैव, Ds-4 T2 G1 2 4 नैव (for नैव)

Ks B Dn1 Ds D1 6 8-10 Gs भागं, D1 शाब्द (for भाव) — °) Ds 4 सोह (for दण्ड)

18 °) K1. 2 5 Ds 4 7 Ms-5 जनाधिपाः, D1 T2 Gs 5 नरर्षभ (T2 'मा) — 18^{cd} = (var) 6^{ff}. — °) Bs 4 5 Dn1 Ds Ds 8-10 राजन्, D1 पूर्व (for सर्व)

19 °) K1 2 Ds-9 पार्थिव, Ks 5 Ms. 5 पार्थिवा, Dn1 पार्थिव (for पाण्डव).

Colophon Dn2 Ds missing — Sub-parvan Ks अभिनियोगयान्ना, T1 G1 2 4 M भगवद्भान (T1 G1. 4 'वत्प्रतियान), to which M1 2 add समाप्त — Adhy name K1. 2 वासुदेववाक्य (followed by समाप्त), Ks भगवज्जिदन, Ds कृष्णवाक्य, T1 दुर्योधनाभिप्राय, G1 4 सभ्य (Gs सत्य) वृत्तान्तकथने दुर्योधनाभिप्राय, Gs भगवद्भान, M भगवद्भट्टितकथन — Adhy no (figures, words or both) Ds 40 (=140), T1 G2 4 5 152, T2 M 151 (Ms 150), G1 153, Gs 159 — S'loka no Ks Dn1 20

After adhy 148, T1 reads adhy. 151

149

☞ This adhy is missing in Dn2 (of v 1 5 143 2), the MS is mostly ignored here.

1 °) Ds T2 धर्मज्ञ (T2 also धर्मात्मा as in text) — °) B (except Bs) Ds Ds 8-10 समक्ष Ks Bs

केशवस्यापि यद्वाक्यं तत्सर्वमवधारितम् ॥ २
 तस्मात्सेनाविभागं मे कुरुष्वं नरसचमाः ।
 अक्षौहिण्यस्तु समेताः समेता विजयाय वै ॥ ३
 तासां मे पतयः सप्त विख्यातास्तान्निबोधत ।
 द्रुपदश्च विराटश्च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ॥ ४
 सात्यकिश्चेकितानश्च भीमसेनश्च वीर्यवान् ।
 एते सेनाप्रणेतारो वीराः सर्वे तनुत्यजः ॥ ५
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
 ह्रीमन्तो नीतिमन्तश्च सर्वे युद्धविशारदाः ।
 इष्वस्त्रकुशलाश्चैव तथा सर्वास्त्रयोधिनः ॥ ६
 सप्तानामपि यो नेता सेनानां प्रविभागवित् ।
 यः सहेत रणे भीष्मं शराचिःपावकोपमम् ॥ ७
 त्वं तावत्सहदेवात्र प्रवृहि कुरुनन्दन ।

स्वमतं पुरुषव्याघ्र को नः सेनापतिः क्षमः ॥ ८
 सहदेव उवाच ।
 संयुक्त एकदुःखश्च वीर्यवांश्च महीपतिः ।
 यं समाश्रित्य धर्मज्ञं स्वमंशमनुयुज्महे ॥ ९
 मत्स्यो विराटो बलवान्कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
 प्रसहिष्यति संग्रामे भीष्मं तांश्च महारथान् ॥ १०
 वैशंपायन उवाच ।
 तथोक्ते सहदेवेन वाक्ये वाक्यविशारदः ।
 नकुलोऽनन्तरं तस्मादिदं वचनमाददे ॥ ११
 वयसा शास्त्रतो धैर्यात्कुलेनाभिजनेन च ।
 ह्रीमान्कुलान्वितः श्रीमान्सर्वशास्त्रविशारदः ॥ १२
 वेद चास्त्रं भरद्वाजादुर्धर्यः सत्यसंगरः ।
 यो नित्यं स्पर्धते द्रोणं भीष्मं चैव महाबलम् ॥ १३

C. 5 5110
B. 5 151
K. 5 151

Ds D7 च, D8 हि (for ह) T2 G2 कुलीपुत्रो युधिष्ठिर,
 Gs कैतेयो जनमेजय

2 D1 om 2^a-3^d — °) D2 न ते राज्य प्रयच्छति
 — °) K1 सर्वं तद् (by transp)

3 D1 om. 3 (cf v1 2) — °) Dn1 T1 G1 4 नृप*,
 Ds 4 कुरु* (for नर*) — °) Some MSS अक्षौहिण्य*
 Ks B (except B2) च (for तु) T1 G1.4 इमा
 (for एता) — °) T1 G2 समताद् (for समेता)

4 °) K4 B Dn1 Ds Ds 4 6 7 8 10 ये; Ms-s
 वै (for मे) — °) Ds Gs तन् (for तान्) — °) B2
 विराटश्च द्रुपदश्च (by transp)

5 °) Gs सहदेव* (for भीमसेन*) — °) K2 2 T1
 M (except M4) सर्वे (for सेना) — °) Ds 4 धीरा*
 (for वीरा)

6 Ds om 6 — 6^{ab} = 5 196 3^{ab} — °) S (except
 M1) च (for सु) — °) B (except B2) नीतिशास्त्रज्ञा*
 — °) Ds 4 Ms-s सर्वे शास्त्र*, T G M1.2 सर्वे (Gs
 नीति) शास्त्र* (for सर्वे युद्ध*) — °) K1 B D (except
 D2 7, Dn2 missing) सर्वे (for चैव) — °) K2
 धर्मास्त्रोविदा*, D2 सर्वेस्त्रयोधिन, Ds 4 शास्त्रास्त्र*, Gs सर्वास्त्र-
 कोविदा

7 °) K4 अधिपो, T1 G1 8 4 अपि को (for अपि यो)
 — °) K1.2 सेनाया*, Ks सैन्याना, Ks सेनानी* (for
 सेनाना) Dn1 Ds सेना प्रति विभा*, Ds सेनाना प्रतिभा*
 — °) T1 G (except G2) शराचिः Ds पावकोपम

8 °) Ks B Dn1 D1 2 5 8-10 T G2 5 त (for त्व)

— °) Ds 4 तु (for न)

9 °) Ks एव, Ds D1 T G M1.4 (inf in)
 एव (for एक) T G M1 पुत्रे* (for -दुःख*) Ca एकदुःख*
 (as in text) — °) S कोश* (for वीर्य*) — Ds om.
 9^a-11^b — °) K1 Ds 4 G2 *युद्धमहे, Dn1 M4 5 *युद्धमहे,
 D1 6 8 10 Gs *युद्धमहे, T2 *युद्धमहे, M2 8 *युद्धमहे

10 Ds om 10 (cf v1 9) — °) S (except T1
 G1 M5) मात्स्यो — Dn1 om 10^b-11^a — °) Ds 4
 स प्रसहिष्यति स*

The fragm MS Ds ends with 10^b, it is
 almost completely ignored hereafter!

11 Ds om 11^{ab} (cf. v1 9), Dn1 om 11^a
 (of v1 10) — °) Gs वाक्य (for वाक्ये) B1 8 4
 *विशारद — Ds om (hapl) 11^a-12^d — °) Ds
 *नतरस् — °) B2 8 5 अग्रवीत् (for आददे)

12 Ds om 12 (cf v1 11) Before 12, T2 Gs
 ins नकुल — °) Ms-s वचसा (for वयसा) D1
 शास्त्रतो धर्मात्, D2 वै ततो धैर्यात्, Ds 4 अस्त्रप्रतापेन — °)
 Ds 4 यलेन, Ca 8 कुलेन (as in text) Ds 4 स*, Ca च
 (as in text) — °) K4 किलोचित, B Dn1 Ds
 D1 8 4 10 Gs बलान्वित (for कुल*) — °) S *शास्त्रमृता
 वर

13 °) K1 2 शास्त्र, Ks-s B Ds D2-4 7 8 T G2-4 M1
 शास्त्र (for चास्त्र) — °) D1 transp द्रोण and भीष्म
 B2 D1 8 4 *रथ, D10 G2 *बल (for *बलम्)

14 °) B Ds D10 *वश (for *सच) — T2 om

C. B. 5111
B. B. 151 14
K. B. 151 14

श्लाघ्यः पार्थिवसंघस्य प्रमुखे वाहिनीपतिः ।
पुत्रपौत्रैः परिवृतः शतशस्त्र इव द्रुमः ॥ १४
यस्तताप तपो घोरं सदारः पृथिवीपतिः ।
रोपाद्रोणविनाशाय वीरः समितिशोभनः ॥ १५
पितेवास्मान्समाधत्ते यः सदा पार्थिवर्षभः ।
श्वशुरो द्रुपदोऽस्माकं सेनामग्रे प्रकर्षतु ॥ १६
स द्रोणभीष्मावायान्तौ सहेदिति मतिर्मम ।
स हि दिव्यास्त्रविद्राजा सखा चाङ्गिरसो नृपः ॥ १७
माद्रीसुताभ्यामुक्ते तु स्वमते कुरुनन्दनः ।
वासविर्वासवसमः सव्यसाच्यब्रवीद्वचः ॥ १८
योऽयं तपःप्रभावेन ऋपिसंतोषणेन च ।
दिव्यः पुरुष उत्पन्नो ज्वालावर्णो महाबलः ॥ १९
धनुष्मान्क्वची खड्गी रथमारुह्य दंशितः ।

दिव्यैर्हयवरैर्युक्तमग्निकुण्डात्समुत्थितः ॥ २०
गर्जन्निव महामेघो रथघोषेण वीर्यवान् ।
सिंहसंहननो वीरः सिंहविक्रान्तविक्रमः ॥ २१
सिंहोरस्को महाबाहुः सिंहवक्त्रा महाबलः ।
सिंहप्रगर्जनो वीरः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ॥ २२
सुभ्रूः सुदंष्ट्रः सुहनुः सुबाहुः सुमुखोऽकृशः ।
सुजघ्रुः सुविशालाक्षः सुपादः सुप्रतिष्ठितः ॥ २३
अमेघः सर्वशस्त्राणां प्रभिन्न इव वारणः ।
जज्ञे द्रोणविनाशाय सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ २४
धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सहेद्भीष्मस्य सायकान् ।
वज्राशनिसमस्पर्शान्दीप्तास्थानुरगानिव ॥ २५
यमदूतसमान्वेगे निपाते पावकोपमान् ।
रामेणाजौ विपहितान्वज्रनिष्पेदारुणान् ॥ २६

14^{ad}, G₂ om (hapl) from 14^e-15^b

15 G₂ om 15^{ab} (of v.1 14), T₂ reads it in marg — ^b) K₄ सारदः (for सदार) — ^d) K₄ D₈.4 M धीर (for वीर)

16 ^a) K₈ शिवेन, K₅ हितेन (for पितेव) B₅ Dn1 D₈ D₈ 10 समाधत्त, T₁ G₄ 5 समादत्ते, M₄ सदायत्ते (for समाधत्ते) — ^b) M₈-8 यत्तदा (for य सदा) B₅ D₈.4 पार्थिवर्षभ, M₂ पार्थिवेश्वर — ^c) M₈ 4 5 (before corr) चतुरो (for श्वशुरो) — ^d) D₈.4 प्रहर्षयन् (for प्रकर्षतु). B Dn1 D₈ D₈ 10 सेनाग्र (D₈ 'ग्र्य) सप्रकर्षतु, D₂ सेनाग्रमप्रकर्षतु Ca oites सप्रकर्षतु

17 ^a) B₁-8 भीष्मद्रोणौ (by transp) K₄ B₂ 5 Dn1 D₁ 6-8 M₂ आयातौ T₁ G₁ 4 द्रोणभीष्मौ समाया- (G₁ 'या)तौ — ^b) B₁ 8 D₈ 4 सहेतेति — ^d) Dn1 तु; G₈ यो; M₈ 5 वा (for च) K₂ 5 D₈ 2 नृप

18 ^a) B₂ 5 [5]पि (for तु) — ^b) D₈ स्वमति K₁ 8 4 B₈ Dn1 D₂ 7 T₁ G₂-4 कुरुनदन D₈.4 स्वय मेघ इवानन्द — ^d) S इद (for वच)

19 Before 19, D₁ T₂ G₅ ins अर्जुनः — ^d) K₁ D₁ ज्वालासस्यो. B₄ 5 Dn1 D₈ D₈ 10 महासुज, D₁ 'प्रभ'

20 ^b) Some S MSS दसितः — ^c) T₂ G M₅ दिव्य (for दिव्यैर्) D₈ हयैर् (for हय) K₄ B₈ D₈ D₁₀ युक्तै, D₁.7 युक्तः (for युक्तम्) — ^d) K₅ अग्निकुण्ड; D₁ अग्निकुण्डात्, D₁ चाग्निकुण्डात्

21 ^a) K₅ 'घोर; D₂ 'वेगो (for 'मेघो). — D₁ om (hapl) 21^e-22^b. — ^c) T₁ G₁ 4 'सहननोपेतः — ^d)

K₁-8 D₁ सिंहविक्रमविक्रम; K₄ 5 (which transp. 21^d and 22^d) B Dn1 D₈ D₂-4 8 10 सिंहतुल्यपराक्रम.

22 D₁ G₂ (hapl) om 22^{ab} (for D₁ of v.1 21) K₅ reads 22 (transposing ^{ab} and ^{cd}) after 23^{ab}, so that the sequence is 21, 23^{ab}, 22^{cd}, 22^{ab}, 23^{cd} etc — ^a) K₅ G₈ सिंहस्कन्धो (for सिंहो) B Dn1 D₈ D₈ 10 सिंहसुज (for महा) — T₂ om (hapl) 22^{bc} — ^b) B₈ 'वर्चो (for 'वक्त्रा) K₅ D₂ 'सुज (for 'बल) — ^c) K₁ D₁ 'प्रनर्दनो, K₂ 8 'प्रतर्दनो; T₁ G 'वद्वर्जितो (G₈ 'प्रगल्भनो) K₅ सुदंष्ट्र सुनराकेक्षा — ^d) K₁.2 4 5 (which latter transp 21^d and 22^d) D₂ 7 'दर्पो (for 'स्कन्धो)

23 ^a) Some MSS सुभ्रु K₅ (hypermetric!) सुकपोल (for सुदंष्ट्र) K₅ D₁ 8 4 S सुबल; Ca 'हनु (as in text) — ^b) Dn1 D₈ 8 सुबासा (for 'बाहु) B₈ M₅ सुमुख कृश. — After 23^{ab}, K₅ reads 22 (transposing ^{ab} and ^{cd}) — ^c) D₁ अशत्रु, Ca सुजघ्रु (as in text) — ^d) K₅ सुवर्णे; D₁ 'नासः (for 'पादः)

24 ^a) D₁ अभिज्ञ D₈ सर्वशस्त्राणां — ^d) D₁ 'वाग्यो जितेन्द्रिय', T₁ G₁ 4 'वान्विजि'

25 After 25^{ab}, D₈ reads 26^{cd} — ^c) K₁.2.4 D₂ 7 'समान्वोरान् K₅ om (hapl) 25^d-28^e. — ^d) Dn1 दीप्तास्त्रान् K₄ उरगोपमान्

26 K₅ om 26 (of v.1 25). — ^d) S 'गौरवान्

27 K₅ om 27 (of v.1 25). — ^c) K₄ D₈.4.5 'शुभादृते

पुरुषं तं न पश्यामि यः सहेत महाव्रतम् ।
 घृष्टद्युम्नमृते राजन्निति मे धीयते मतिः ॥ २७
 क्षिप्रहस्ताश्चित्रयोधी मतः सेनापतिर्मम ।
 अभेद्यकवचः श्रीमान्मातङ्ग इव यूथपः ॥ २८

भीम उवाच ।

वधार्थं यः समुत्पन्नः शिखण्डी द्रुपदात्मजः ।
 वदन्ति सिद्धा राजेन्द्र ऋषयश्च समागताः ॥ २९
 यस्य संग्राममध्येषु दिव्यमस्त्रं विकुर्वतः ।
 रूपं द्रक्ष्यन्ति पुरुषा रामस्येव महात्मनः ॥ ३०
 न तं युद्धेषु पश्यामि यो विभिन्द्याच्छिखण्डिनम् ।
 शस्त्रेण समरे राजन्संनद्धं स्यन्दने स्थितम् ॥ ३१
 द्वैरथे विपहेन्नान्यो भीष्मं राजन्महाव्रतम् ।
 शिखण्डिनमृते वीरं स मे सेनापतिर्मतः ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वस्य जगतस्तात सारासारं बलाबलम् ।
 सर्वं जानाति धर्मात्मा गतमेप्यच्च केशवः ॥ ३३

यमाह कृष्णो दाशार्हः सोऽस्तु नो वाहिनीपतिः ।
 कृतास्त्रो ह्यकृतास्त्रो वा बृद्धो वा यदि वा युवा ॥ ३४
 एष नो विजये मूलमेष तात विपर्यये ।
 अत्र प्राणाश्च राज्यं च भावाभावौ सुखासुखे ॥ ३५
 एष धाता विधाता च सिद्धिरत्र प्रतिष्ठिता ।
 यमाह कृष्णो दाशार्हः स नः सेनापतिः क्षमः ।
 ब्रवीतु वदतां श्रेष्ठो निशा समतिवर्तते ॥ ३६
 ततः सेनापतिं कृत्वा कृष्णस्य वशवर्तिनम् ।
 रात्रिशेषे व्यतिक्रान्ते प्रयास्यामो रणाजिरम् ।
 अधिवासितशस्त्राश्च कृतकौतुकमङ्गलाः ॥ ३७

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
 अत्रवीत्पुण्डरीकाक्षो धनंजयमवेक्ष्य ह ॥ ३८
 ममाप्येते महाराज भवद्भिर्न उदाहृताः ।
 नेतारस्तव सेनायाः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
 सर्व एते समर्था हि तव शत्रून्प्रमर्दितुम् ॥ ३९

C. 5. 5139
B. 5. 151 41
K. 5. 151 41

28 K. om 28^{ab} (cf v l 25) — ^b) T₁ G₁ तत्
 (for मत्) — After 28, T G (except G₃) ins
 540* अर्जुनेनैवमुक्ते तु भीमो वाक्य समाददे ।

30 ^a) K₃ s B₁ s Dn₁ Ds₁ D₂₋₄ s 10 G₃ s 'मध्ये तु
 (for 'मध्येषु) — ^b) B₂ 4.5 Dn₁ Ds₁ D₃ 4 6 s 10
 प्र (for द्वि-)

31 ^a) K B₂ D₁ s 7 (by transp) पश्यामि युद्धेषु
 (K₃ s योधेषु), B₁ s 4 s Dn₁ Ds₁ D₂ 4 6 s 10 युद्धे
 प्रपश्यामि, M₁ s लोकेषु पश्यामि — ^b) K₄ D₃ 4 यो
 भिद्याच्च, K₅ यो हि भिद्याच्च, B (except B₂) Dn₁ D₃ s 10
 G₄ यो भिद्यात्तु, Ds G₃ यो भिद्यात्तु, M₃ योभिविध्याच्च
 — ^c) K₃ s जस्त्रेण (for क्षत्रे) — ^d) K₅ Ds₁ स्यदनस्थित

32 ^a) B (except B₂) Dn₁ Ds₁ D₁ s 10 समरे
 नान्यो, T G (except G₃) विपहेतान्यौ (T₂ 'रौ) (for
 विपहेतान्यो) — ^b) B (except B₂) Dn₁ Ds₁ D₃ s 10
 हन्यान् (for राजन्) D₁ 'रय (for 'व्रतम्) — ^c)
 S राजन् (for वीर) B₃ शिखण्डी च मृधे वीर — ^d) T
 G₁₋₃ न (for म) K₁ 2 च (for मे)

33 ^a) B₃ सार (for तत) — ^b) K₄ G₄ महा
 (for बल) — ^c) K₅ सर्वात्मा (for धर्मा) — ^d) K₃
 गतमेप्य च, K₄ B Dn₁ Ds₁ D₂₋₄ 6 s 10 मतमेपा च,
 K₅ गतमेकस्य D₁ गति चैव जनार्दन

34 K₃ transp 34^b and 36^d G₄ M₂ om (hapl)
 34^b-36^c — 34^a=36^c — ^b) D₇ मे (for नो) B
 (except B₂) Dn₁ Ds₁ D₃ s 10 G₃ सोस्तु सेनापतिर्मम
 (cf 36^d) — ^c) K₁₋₃ D₁ s 4.7 G₃ M (M₂ om.)
 हि (as in text), K₅ वा, the rest [s]पि

35 G₄ M₂ om 35 (of v l 34) — ^a) Ds₁ s 10 मे
 (for नो) — ^c) K₁ 2 राष्ट्र (for राज्य)

36 G₄ M₂ om. 36^{ab} (of v l 34) — 36^c=34^a.
 — ^d) D₁ मत् (for क्षम) K₃ s B₁ s 4 s Dn₁ Ds₁
 D₃ s 10 सोस्तु नो वाहिनीपति (=34^b), B₃ सोस्तु
 सेनापतिर्मम — ^e) G₃ च युधा (for वदता) — ^f)
 K₃ B₁ s Dn₁ D₂₋₄ 6 s 10 T₁ निशा समभिवर्तते K₄
 विश्वासमतिवर्तते, K₅ निशा समतिवर्तिता G₃ cites समति-
 वर्तते (as in text)

37 ^b) K (except K₄) D₂ G (except G₂) M₃
 वशवर्तिन — ^c) B (except B₂) Dn₁ Ds₁ D₂₋₄ 6 रात्रे
 (for रात्रि) K (except K₅) D₇ ह्यति (for व्यति)

39 Before 39, T₂ ins श्रीमगवान्, G₅ माधवः.
 — ^a) K₅ T₂ G₁ 4 (by corr) s मत्ता राजन् (for
 महाराज) — ^c) Ds₁ D₂ सेनाया (for 'या) — ^d)
 B Dn₁ Ds₁ D₃ s 10 मत्ता (for शूरा) — ^e) B₂ 4.5
 Dn₁ Ds₁ D₂₋₄ 6 10 एव (for एते) — ^f) B₂ s Ds

C. 5. 5128
B. 5. 151 41
K. 5. 151 41

इन्द्रस्यापि भयं ह्येते जनयेयुर्महाहवे ।
किं पुनर्धार्तराष्ट्राणां लुब्धानां पापचेतसाम् ॥ ४०
मयापि हि महाबाहो त्वत्प्रियार्थमरिंदम ।
कृतो यत्तो महास्तत्र शमः स्यादिति भारत ।
धर्मस्य गतमानृण्यं न स्म वाच्या विवक्षताम् ॥ ४१
कृतार्थं मन्यते बालः सोऽऽत्मानमविचक्षणः ।
धार्तराष्ट्रो बलस्यं च मन्यतेऽऽत्मानमातुरः ॥ ४२
युज्यतां वाहिनी साधु वधसाध्या हि ते मताः ।
न धार्तराष्ट्राः शक्यन्ति स्थातुं दृष्ट्वा धनंजयम् ॥ ४३
भीमसेनं च संकुद्वं यमौ चापि यमोपमौ ।
युयुधानद्वितीयं च धृष्टद्युम्नमर्मणम् ॥ ४४
अभिमन्युं द्रौपदेयान्विराट्पुपदावपि ।
अक्षौहिणीपतींश्चान्यान्नेरेन्द्रान्दृढविक्रमान् ॥ ४५

सारवद्वलमस्माकं दुष्प्रधर्पं दुरासदम् ।
धार्तराष्ट्रवलं संख्ये वधिष्यति न संशयः ॥ ४६
एवमुक्ते तु कृष्णेन संग्रह्यन्तरोत्तमाः ।
तेषां ग्रह्यमानसां नादः समभवन्महान् ॥ ४७
योग इत्यथ सैन्यानां त्वरतां संग्रधावताम् ।
हयवारणशब्दश्च नेमिघोषश्च सर्वशः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषस्तुमुलः सर्वतोऽभवत् ॥ ४८
प्रयास्यतां पाण्डवानां ससैन्यानां समन्ततः ।
गङ्गेव पूर्णा दुर्धर्पा समदृश्यत वाहिनी ॥ ४९
अग्रानीके भीमसेनो माद्रीपुत्रौ च दंशितौ ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
प्रभद्रकाश्च पाञ्चाला भीमसेनमुखा ययुः ॥ ५०
ततः शब्दः समभवत्समुद्रस्यैव पर्वणि ।

शत्रु (for शत्रून्) Ks B Dn1 Ds Ds 10 प्रवाधितु,
S विमर्दितु

40 °) K1-8 D1 घोरं (for ह्येते). Ds 4 इन्द्रायाभिभव
ह्येते — °) S शुद्धा* (for लुब्धा*)

41 °) B Dn1 Ds D10 महाहवे (for अरिंदम) — °)
K (except K4) Ds 7 सात, T1 G1 4 M2 तस्य (for तत्र)
— K4 om 41^c-42^d — °) B2 नैव वाच्या; T G
(except Gs) नाह वाच्यो (for न स्म वाच्या) B2
विपश्चिता, Ca विवक्षताम् (as in text)

42 K4 om 42 (cf v 1 41) — °) Ks Dn1 Ds
D1-4 T2 G1-2 कृतार्थं (for 'र्थ') K1 2 चासौ (for बालः)
— °) K1 2 B Dn1 Ds D1-4 6 8 10 G2 आत्मानं (for
सोऽऽत्मान) — Ds. 4 om 42^{cd} — °) Ds M2 बलस्यश्च
— °) B Dn1 Ds Ds 8 10 पश्यति (for मन्यते)

43 °) Ms-5 सा तु (for साधु) — °) Ds 4 बल*
(for वध*) Ks 4 B (except Bs) Ds D1 6 8 10 T G
मे (for ते) D1 मम (for मताः) — °) S transp
n and धार्तराष्ट्रा — °) Ks D1 रणेर्लुन (for धनं*)

44 °) G2 महाबलौ (for यमौ*) — °) Ms-5
अमर्षिण

45 °) A few MSS अक्षौहिणी*. — °) B Dn1 Ds
Ds 4 6 8 10 भीम* (for दृढ*)

46 °) K4 दुष्प्रधृष्य Ds त्वरानुगं, Ds वरानुग (for
दुरा*) — °) B Dn1 Ds Ds 4 6 8 10 हनि* (for वधि*)
— After 46, Dn1 Ds 4 8 8 ins.

541* धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सेनापतिमरिंदम ।

47 Before 47, Dn1 Ds 4 8 T2 ins वैशं उ* (resp
वैशं) — °) K1 2 8 D1. 2 7 संग्र(Ds 'प्रा'हृष्टा; B Ds1
Ds 4 6 8 10 संग्राह्यन् D1 8 4 नृपोत्तमा. Ks योधानां
युद्धमिच्छतां — °) Gs सं* (for प्र*) Ks ग्रह्यन्मनसां
तत्र

48 °) K (except K4) D1 योग इत्येव; Ds 4
योजयेति च, T G (except Gs) योजयित्वाय (for योग
इत्यथ) Ca oites योग (as in text) — °) Ds
D10 चरतां (for ह्व*) — °) K4 D2 'घोपश्च; Ks 'घोपाश्च,
B Dn1 Ds D1. 6 8 10 T2 G2 8 M1 'शब्दाश्च — °) Ks B
Dn1 Ds Ds 8 10 T1 G2 8 M2 'घोपा' (for 'घोप') Ks
B Dn1 Ds D1 6 10 सर्वत*, T1 G1 4 सचश — °) B Dn1
Ds Ds 8 10 Gs 'घोपा' (B 'शब्दा')श्च; Ds 4 Ms-5 'घोपश्च',
Gs 'घोपस्तु — °) K (except K4) D1 8 तुमल*
B Dn1 Ds Ds 8 10 Gs [S]भवन्, T2 G2 भवेत् (for
ऽभवत्) — After 48, K B2 Dn1 D1-4 7 8 ins

542* तदुग्र सागरनिभ क्षुब्ध बलसमागमम् ।

रथपत्तिगजोदय महोर्मिभिरिवाकुलम् ।

धावतामाह्वयानाना तनुयाणि च बहताम् ।

[(L 1) Ks 8 D1. 8 4 7 तम् (for तद्) — (L 3)
K1-8 8 D2 7 [अ]व; K4 D1 8 4 प्र, B2 [अ]पि (for च)]

49 Ds om 49^{cd} — 49^{cd} = (var) B 197. 10^{cd}
— °) T1 घूर्णे; G1 घूर्णां (for पूर्णा) — °) K D1 1
ध्वजिनी समदृश्यत.

50 °) Ds अश्वा* (for अग्रा*) — °) S (mostly)
दसितौ — °) Ds 4 अग्रतश्च (for प्रभद्रका) K1. 1

हृष्टानां संप्रयातानां योषो दिवमिवास्पृशत् ॥ ५१
 ग्रहष्टा दंशिता योधाः पगनीकविदारणाः ।
 तेषां मध्ये ययौ राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५२
 शक्रटापणवेशाश्च यानयुग्यं च सर्वशः ।
 कोशयन्त्रायुधं चैव ये च वेद्याधिकित्सकाः ॥ ५३
 फल्गु यच्च बलं किञ्चित्तथैव कृशदुर्बलम् ।
 तत्संगृह्य ययौ राजा ये चापि परिचारकाः ॥ ५४
 उपष्टब्धे तु पाञ्चाली द्रौपदी मत्स्यवादिनी ।
 नह स्त्रीभिर्निवृत्ते दासीदासममावृता ॥ ५५
 कृत्वा मूलप्रतीकागान्गुल्मः स्थावरजङ्गमः ।
 स्कन्धावारेण महता प्रययुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ५६
 ददतो गां हिङ्ग्यं च ब्राह्मणैरभिसंवृताः ।
 स्तूयमाना ययू राजत्रयैर्मणिविभूषितः ॥ ५७

केकया घृष्टकेतुश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभूः ।
 श्रेणिमान्वसुदानश्च शिखण्डी चापराजितः ॥ ५८
 हृष्टास्तुष्टाः कवचिनः सगन्त्राः समलंकृताः ।
 राजानमन्वयुः सर्वे परिवार्य युधिष्ठिरम् ॥ ५९
 जघनार्धे विराटश्च यज्ञसेनश्च सोमकिः ।
 सुधर्मा कुन्तिभोजश्च घृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ॥ ६०
 रथायुतानि चत्वारि हयाः पञ्चगुणास्ततः ।
 पत्तिर्मन्यं दशगुणं सादिनामयुतानि पट् ॥ ६१
 अनाघृष्टिथेकितानथेदिराजोऽथ सात्यकिः ।
 परिवार्य ययुः सर्वे वासुदेवधनंजयौ ॥ ६२
 आमाद्य तु कुरुक्षेत्रं व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
 पाण्डवाः समदृश्यन्त नर्दन्तो वृषभा इव ॥ ६३
 तेऽवगाह्य कुरुक्षेत्रं गह्वान्धुररिदमाः ।

C. 5. 5105
 B. 5. 151 63
 K. 5. 151. 69

D1-4 : म (for च) A few MSS पचाला

51 51st = (var) 5 197 8th — ^a) Ks D1 उप;
 Ks G. अय (for इव)

52 ^a) Ds : प्राहव्यन् (for ग्रहष्टा) Some S MSS
 दयिता M (except M1) योधा — ^b) Ks Gs M
 'नीकविदारिण', Ds 'नीकावदारिण' — Ds om 52^a-53^a

53 Ds om 53 (cf. v. l. 52) — ^a) Ks-4 D1
 T G1 : s M2 : (inf lin as in text) : 'वेद्या', Gs
 'भेयं', Ca. s 'वेद्या (as in text) — ^b) D10 (sup lin
 as in text) 'सुन्य', Gs 'युन्यान्', Cn s 'युन्य (as in
 text) — ^c) Ks B Dn1 D1.2 कोश, a few MSS कोप
 (for कोश-)

54 ^b) B2 : s Dn1 Ds D1.2 10 यथापि (for तथैव)
 K Ds 4.1 : सृष्ट' (for हृष्ट') — ^c) Ks B1.2 S
 ये चान्ये B2 परिपयका, Ds Ms 'चारिका' K1-2.2 Ds
 कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर (= 63^a)

55 ^a) S उपष्टब्धे K1.2 च (for तु) — ^d) Ks
 'ममन्विता, S 'ममावृते'

56 ^a) Ks B Dn1 Ds D1-4 c : 10 Ca s 'प्रतीकार'
 — ^b) Ds महिता (for महता) — ^c) Ks प्रजग्मु,
 M1 निययु.

57 ^a) K1.4 D1 Gs M गा, Ks हि (for गां) — ^d)
 S (except Gs) 'विनूयै' Cap अणिभूषितं (unmetri-
 cal!)

58 ^a) Some N MSS केकया or केकेया — ^b) Ks
 Ms : काश्यश्च (for 'न्य') K1-3 T1 Gs चाभिभू Ks B2

Ds Ds 10 वा विभु; Ks Dn1 Ds चाविभु; B2 वै विभु;
 D1 चाभिभो, D2-4 वा विभू

59 ^a) Ks D1 : M हृष्टपुष्टा, Ks हृष्टा पुष्टा, B2
 हृष्टरूपा, Ds हृष्टपुष्टा (for हृष्टास्तुष्टा) Dn1 इष्टा
 कवचिनस्तुष्टा — ^b) K (except Ks) D1 समस्त (for
 मशस्त्रा)

60 ^a) K1 (before corr) : Dn1 M2 जघनार्धे,
 Ks जघन्ये वै, Ks Ds जघनार्ध, D1 युयुधानो, Ca n s
 as in text. — ^b) B Dn1 Ds D2-4 यज्ञसेनिश्च Ks :
 B (except B2) Dn1 Ds Ds-4 c : 10 सोमकि, S (for
 Gs see below) सोमक Gs वृषदश्च महारथ — ^c)
 K1-3 सुधर्मा, Ks Ds-4 T1 G1 4.1 M (except M4)
 सुधर्मा, D1 मधर्मा — ^d) Ks : B2 चात्मज, Ds :
 चानुज

61 ^b) Ks गजा (for हया) Dn1 Ds D1 c : 10
 तथा (for तव) — ^d) Ks corrupt B Dn1 Ds
 D1.2 c : 10 Gs गजानाम् (for सादिनाम्)

62 ^a) K1-2.2 D1 'घृष्टि', Ks Ds : T1 'घृष्ट',
 M2 : (inf lin as in text) : 'घृष्टि' (for 'घृष्टि')
 M2 : वसुदान (for चेकितान) — ^b) B Dn1 Ds
 Ds : 10 घृष्टकेतुश्च (B2 चेदिराजा च), D1 चेदिनायोय, T G
 युयुधानोय, M2 : चेकितानोय (for चेदिराजोऽथ) — 62^d
 = 64^d

63 Ks om. (hapl.) 63^b-64^a, Ds : om 63^a-64^b
 — ^c) K (Ks om.) D1.1 : G (except G2) नदतो, Ds
 नदतो (for नर्दन्तो)

C. B. 5107
B. B. 151 09
K. B. 151 09

तथैव दध्मतुः शङ्खौ वासुदेवधनंजयौ ॥ ६४
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
निशम्य सर्वसैन्यानि समहृष्यन्त सर्वशः ॥ ६५
शङ्खदुन्दुभिसंस्रुष्टः सिंहनादस्तरस्त्रिनाम् ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च सागरांश्चान्वनादयत् ॥ ६६
ततो देशे समे स्त्रिंशे प्रभृतयवसेन्धने ।
निवेशयामास तदा सेनां राजा युधिष्ठिरः ॥ ६७
परिहृत्य श्मशानानि देवतायतनानि च ।
आश्रमांश्च महर्षीणां तीर्थान्यायतनानि च ॥ ६८
मधुरानूपरे देशे शिवे पुण्ये महीपतिः ।
निवेशं कारयामास कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६९
ततश्च पुनरुत्थाय सुखी विश्रान्तवाहनः ।
प्रययौ पृथिवीपालैर्वृतः शतसहस्रशः ॥ ७०
विद्राव्य शतशो गुल्मान्धारतराष्ट्रस्य सैनिकान् ।
पर्यक्रामत्समन्ताच्च पार्थेन सह केशवः ॥ ७१

शिविरं मापयामास धृष्टद्युम्नश्च पार्यतः ।
सात्यकिश्च रथोदारो युयुधानः प्रतापवान् ॥ ७२
आसाद्य सरितं पुण्यां कुरुक्षेत्रे हिरण्वतीम् ।
स्रपतीर्थां शुचिजलां शर्करापङ्कवर्जिताम् ॥ ७३
खानयामास परिखां केशवस्तत्र भारत ।
गुण्यर्थमपि चादिश्य बलं तत्र न्यवेशयत् ॥ ७४
विधिर्यः शिविरस्यासीत्पाण्डवानां महात्मनाम् ।
तद्विधानि नरेन्द्राणां कारयामास केशवः ॥ ७५
प्रभृतजलकाष्ठानि दुराधर्पतराणि च ।
भक्ष्यभोज्योपपन्नानि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७६
शिविराणि महार्हाणि राज्ञां तत्र पृथक्पृथक् ।
विमानानीव राजेन्द्र निविष्टानि महीतले ॥ ७७
तत्रासञ्जित्पिनः प्राज्ञाः शतशो दत्तवेतनाः ।
सर्वोपकरणैर्युक्ता वैद्याश्च सुविशारदाः ॥ ७८
ज्याधनुर्वर्मशस्त्राणां तथैव मधुसर्पिपोः ।

64 Ks om. 64^a, Ds 4 om 64^{ab} (of. v1 63).
— ^a) S विगाह्य (for स्वगाह्य) — ^b) K1-2 अनेकदा;
D1 पृथक्पृथक् (for अरिदमा) — ^c) B1 8 Dn1 D10
शस्त्र, D1 शस्त्रान् (for शङ्खौ) — 64^d = 62^d

65 ^a) K1-2 D7 सर्वभूतानि — ^d) G (except G4)
‘कपत, Ca ‘हृष्यन्त (as in text)

66 ^a) Ks B Ds 8 ‘सहृष्ट’, K4 D1 2 7 ‘संमिश्र’;
Ks Gs ‘निर्घोष’, G4 ‘निर्दिष्ट’, T G1.2 8 ‘निर्घुष्ट’; M
‘संघुष्ट’ — ^d) T1 G1.4 सागर च K1 B4 Ds D1.2 8 10
[अ]नु नादयन् (B4 D10 ‘यत्’), Ks 8 [अ]प्यनादयत्,
B4 Dn1 Ds [अ]न्यनादयन्, Ds 4 [अ]भ्यनादयत्, B
न्यनादयत् (for [अ]न्यनादयत्) — After 66, K4 Dn1
Ds 4 ins an addl colophon

67 Before 67, K4 Dn1 Ds Ds ins. वैशं द
— ^b) = 5 153 35^b Ds सुभूत — ^c) Ds Ds 8 10
तत (for तदा)

68 ^a) B8 परित्यज्य, Gs ‘वर्ज्य’ (for ‘हृत्य’)

69 ^a) = 5 153 35^a — ^b) K1 B Dn1 Ds D1 8 4
8 10 शुचौ, K4 D2 Ca शुभे (for शिवे) B Dn1 Ds
D1 8 4 8 10 महामतिः (for मही)

70 ^a) Ds 4 तत समुत्थाय सुप्त — ^b) Ds 4 राजा
(for सुखी)

71 ^a) K4 Dn1 D1.6-8 10 M2 पर्या; Ks परि,

(for पर्य)

72 ^a) = 5 153 34^a Ks Gs स्थापयामास; Gs कारया.

— ^a) Bs Ds 4 तथोदारो, D1 महेश्वारो (for रथोदारो)

— ^d) Dn1 Ds Ds 8 10 च दीर्य (for प्रताप)

73 ^a) Ds D1 Gs 8 Ms सरिता (for ‘त’) T2 G2 8
श्रेष्ठा (for पुण्या) — ^b) K1.2 हिरण्वतीं, Ks हिरण्वतीं;
Ds D10 (marg sec m) सरस्वती — ^c) Ks शुचितीर्था
Bs सुविमलां

74 ^a) D2 परिघा, Ds 4 Gs ‘रत्ना’, Ds ‘स्त्रान्’, T2
G2 4 ‘घा’ (for ‘स्त्रां’) — ^c) K D1-4 चोदिश्य (for
चादिश्य)

75 ^a) Bs पाटव, Ds 4 सर्वदा (for केशव)

76 ^a) B1 2 4 Dn1 Ds D1.6 8 10 ‘तर’ (for ‘जल’)

— ^c) B Dn1 Ds Ds 8 10 ‘भोज्यान्नपानानि

77 ^a) B2 विविधानि (for शिवि) — ^b) Ds तत्र
राज्ञा (by transp) — ^c) K (except Ks) D1-2 7
राजते (for राजेन्द्र) B2 विमानानि व्यराजत — ^d) Ks
विशिष्टानि, Ds प्रविष्टानि, G1 4 निपीदति K1-3 D1.2 7
महात्मनां

78 ^a) Ks वैद्या शास्त्रविचक्षणा, Ks B Dn1 Ds
Ds 8 10 Gs वैद्या शास्त्रविशारदा, D1 स्वविद्यासु विशारदा

79 ^b) K (except K4) B1 8 5 D1 7 T1 Gs 4
मधुसर्पिषा — ^c) Some N MSS ‘पाशूना, T2 Gs 4

ससर्जरसपांशनां राशयः पर्वतोपमाः ॥ ७९
 बहूदकं सुयवसं तुपाङ्गारसमन्वितम् ।
 शिविरे शिविरे राजा संचकार युधिष्ठिरः ॥ ८०
 महायन्त्राणि नाराचास्तोमरटिपरश्वधाः ।
 घनं प्यि कवचादीनि हृद्यभूवदृणां तदा ॥ ८१
 राजाः कङ्कटसंनाहा लोहवर्मोत्तरच्छदाः ।

अदृश्यंस्तत्र गिर्याभाः सहस्रगतयोधिनः ॥ ८२
 निविष्टान्याण्डवांस्तत्र ज्ञात्वा मित्राणि भारत ।
 अभिससुर्ययोदेशं सत्रलाः सहवाहनाः ॥ ८३
 चरितत्रहचर्यास्ते सोमपा भूरिदक्षिणाः ।
 जयाय पाण्डुपुत्राणां समाजमुर्महीक्षितः ॥ ८४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

१५०

जनमेजय उवाच ।

युधिष्ठिरं सहानीकमुपयान्तं युयुत्सया ।
 संनिविष्टं कुरुक्षेत्रे बानुदेवेन पालितम् ॥ १
 विराटद्रुपदाम्यां च सपुत्राम्यां समन्वितम् ।

कैकयैर्वृष्णिभिश्चैव पार्थिवैः शतशो धृतम् ॥ २
 महेन्द्रमिव चादित्यैरभिगुप्तं महारथैः ।
 श्रुत्वा दुर्योधनो राजा किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ ३
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।

C. 5. 5191
B. 5. 133. 4
K. 5. 133. 4

*यानानां (T₁ 'वस्तुनां also)

80 K₁ om 80 — " D₁ D₂ & c २ सयवस — " K₁ राजा (for राजा) — " D₁ & M (except M₁) स चकार

81 ^b) K₂ G₂ तोमरासिप^०; K₂ B D₁ D₂ D₁-4. c २ 10 तोमराणि प^०. Some N MSS परस्त्रवा — " K (except K₁) D₂ १ G₂ २ M₁ कवचानीति — " K₁ हयाश्चामभ-
 नागंगा, B D₁ D₂ D₂ २ 10 ऋष्यस्तण्मयुता (B₂
 हृद्यश्चासद्यरान्द्रा); D₂ ४ T G मयनूवदृणां तदा; D₁
 हृद्यान्यामदृणां तदा, M समनूवदृणां तदा Ca cites
 हृष्यमवन्

82 ^a) K₁ काचन^०, K₁ B₂ २ D₁ २. 4. १ G₂ Cn कटक^०;
 Ca २ कङ्कट^० (as in text) ४३ NL कण्टकं कवचैः संनहन
 येषामिति प्राञ्चा । ४४ — " K₁ २ ४ D₂ अदृश्यत च (K₁
 हि); B D₁ D₂ D₁ c २ 10 इदंते तत्र, T G अदृश्यतात्र,
 M₂-२ अदृश्यास्तत्र (for अदृश्यंस्तत्र) — " G₂ शतशोच
 सहस्रशः (= 76^d)

83 ^b) T G पश्चा (G₂ मित्रा) खरपम (T₁ G₂ 'मा; G₁
 'म); M₁ २ मित्राणि धानव, M₂-२ मित्रा नरपमा. — " B (except B₂) D₁ D₁ २. 4. c २ G₁ ययादेशं — " D₁
 सहयाचवा, S मपदानुगा.

84 ^a) K₁ २ ४ D₁ च, D₂ ये (for ते) — " D₂ ४
 महीपते; D₁ 'मृत'; M₂-२ पति (for महीक्षित)

Colophon. D₂ D₃ २ missing — Sub-parvan-
 K₁ B D₂ D₁₀ अभिनिर्यात्रा (K₁ 'ण); K₂ 4. २ D₁
 D₂ १ अभिनिर्याणयात्रा; K₂ D₂ G₂ निर्याणयात्रा, T₁
 भगवन्निर्याणयात्रा; M₂ ४ निर्यात्रा — Adhy names T₁
 चर्मराजस्य स्कंधावारनिवेश, G₁ ४ स्कंधावारनिवेशन; G₂
 कुरुक्षेत्रावतारं, M₁ २ पांडवकुरुक्षेत्रप्राप्ति, M₂-२ कुरुक्षेत्रा-
 सादन — Adhy no (figures, words or both)
 D₂ 41 (= 141), T₁ G₁ 154, T₂ M 152 (M₁ 151),
 G₂ 4. २ 153, G₂ 150 — S'loka no K₂ 86, D₁
 18 — After the colophon, T₁ ins श्रीकृष्णायनम ।
 भगवद्यान समाप्त

150

This adhy is missing in D₂ (cf. v.l. 5
 143 2), the MS is mostly ignored here

1 ^b) K₁ 4. २ D₂ २ G₂ ४ M उपयात, B D₁ D₂
 D₁ c १ 10 उपयातं — G₂ om. 1^c-3^b

2 G₂ om. 2 (cf. v.l. 1) — ^b) D₁ 'सुता' (for
 'पुत्रा') — " Some N MSS कैकयैर् or कैक्यैर् — " D₂
 D₂ पादवै (for पार्थिवै)

3 G₂ om. 3^{ab} (cf. v.l. 1) — ^b) K₁ D₂ २ 'रयं
 (for 'रथै')

4 T₁ G₂ २ M₁ om. (hapl.) 4-6 — 4^{ab} = 7^{ab}.

C. 5 5191
B. 5 153. 4
K. 5 153. 4

संभ्रमे तुमुले तस्मिन्यदासीत्कुरुजाङ्गले ॥ ४
व्यथयेयुर्हि देवानां सेनामपि समागमे ।
पाण्डवा वासुदेवश्च विराटद्रुपदौ तथा ॥ ५
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी च महारथः ।
युयुधानश्च विक्रान्तो देवैरपि दुरासदः ॥ ६
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
कुरुणां पाण्डवानां च यद्यदासीद्विचेष्टितम् ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

प्रतियाते तु दाशार्हे राजा दुर्योधनस्तदा ।
कर्णं दुःशासनं चैव शकुनिं चात्रवीदिदम् ॥ ८
अकृतेनैव कार्येण गतः पार्थानघोक्षजः ।
स एनान्मन्युनाविष्टो ध्रुवं वक्ष्यत्यसंशयम् ॥ ९
इष्टो हि वासुदेवस्य पाण्डवैर्मम विग्रहः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव दाशार्हस्य मते स्थितौ ॥ १०
अजातशत्रुरप्यद्य भीमार्जुनवशानुगः ।
निकृत्तश्च मया पूर्वं सह सर्वैः सहोदरैः ॥ ११

विराटद्रुपदौ चैव कृतवैरौ मया सह ।
तौ च सेनाप्रणेतारौ वासुदेववशानुगौ ॥ १२
भविता विग्रहः सोऽयं तुमुलो लोमहर्षणः ।
तस्मात्सांग्रामिकं सर्वं कारयध्वमतन्द्रिताः ॥ १३
शिविराणि कुरुक्षेत्रे क्रियन्तां वसुधाधिपाः ।
सुपर्याप्तावकाशानि दुरादेयानि शत्रुभिः ॥ १४
आसन्नजलकाष्ठानि शतशोऽथ सहस्रशः ।
अच्छेद्याहारमार्गाणि रत्नोच्चयचितानि च ।
विविधायुधपूर्णानि पताकाध्वजवन्ति च ॥ १५
समाश्च तेषां पन्थानः क्रियन्तां नगराद्बहिः ।
प्रयाणं घुष्यतामद्य श्वोभूत इति माचिरम् ॥ १६
ते तथेति प्रतिज्ञाय श्वोभूते चक्रिरे तथा ।
हृष्टरूपा महात्मानो विनाशाय महीक्षिताम् ॥ १७
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे तच्छ्रुत्वा राजशासनम् ।
आसनेभ्यो महाहर्षेभ्य उदतिष्ठन्मर्षिताः ॥ १८
बाहून्परिधसंकाशान्तंस्पृशन्तः शनैः शनैः ।

— ^b) B Dn1 Ds Ds 10 महामते (for तपो) — After 4^{ab}, Ks Ds read 7^{cd} — ^e) Ds 4 G1.4.8 सम्रामे (for 'भ्रमे) A few N MSS तुमुले — ^d) G4 यथा; Ms यथा (for यदा) K (except K4) Ds1 D1.7 'जगले

5 T2 G2.8 M4 om 5 (cf v.1 4) — ^{ab}) Ks सैन्यान्यपि (for सेनामपि) B Dn1 Ds Ds 4 8 10 इमे (Ds 4 हि ते) देवान्तैर्दानपि (for हि देवानां सेनामपि). — ^d) Gs Ms 5 तदा (for तथा)

6 T2 G2.8 M4 om 6 (cf v.1 4) — ^b) K4 'वल' (for 'रथ') — ^e) B2 4 5 Dn1 Ds Ds 8 10 युधामन्यु (for युयुधान) K4 चेकितानो (for च विक्रान्तो) — ^d) B2 5 दुरुसह (for दुरासद)

7 Ks Ds read 7^{cd} after 4^{ab} — 7^{ab} = 4^{ab} — ^e) B2 पाण्डवाना कुरुणा च (= 5 146 25^e) — After 7, B (except Bs) Dn1 Ds Ds 10 ins an addl colophon (ignored in the old printed ed 1)

8 ^a) K1 2 5 D2 1 प्रतिप्रयाते, B2 5 अभियाते तु — ^b) Gs राजन् (for राजा) D2-4 तत्, Gs 4 तथा (for तदा)

9 ^e) K (except K2) Dn1 Ds2 Dr 8 स एतान्, Ds 4 ससैन्यं, S अदानान् (Gs अयास्मान्) (for स एतान्).

Ca cites एनान् — ^a) B Dn1 D2-4 T G (except Gs) ध्वयति, Ds धुष्यति (for वक्ष्यति). K (except K4) D1 2 1 10 असमतं; Ms 5 असदाम (for असदायम्)

11 ^a) K (except K4) D1 चाप्यद्य, B Dn1 Ds D10 अस्यर्थ, T2 G2 5 अप्यद्य (for अप्यद्य) — ^b) B (except Bs) Dn1 T1 भीमसेनवशा — D1 om. (hapl) 11^e-12^d

13 ^b) A few N MSS तुमुलो S लोमहर्षण — ^d) K4 अरिदमा (for अतन्द्रिता)

14 ^e) K1 2 D2 8-8 Gs अ; B Dn1 स्त्र (for सु) — ^d) B2 दुराधर्षाणि, D2 Ca दानानि (for देयानि)

15 ^a) B2 5 Cn 'कोष्ठानि — ^b) K1 2 4 5 Dr 8 सुगुप्तानि, Ks D2 दिविराणि (for शतशोऽथ) — K4 om. 15^{cd}. — ^e) K (K4 om) B2 Ds D1.7 10 Gs 'हार्य' (for 'हार') — ^d) B1.8-5 Ds यधोच्छ्रय, B2 Dn1 Ds 1 10 रत्नोच्छ्रय; Ds 4 यलोच्चरितानि S युतानि च — ^e) G2 4 विविधानि च पूर्णानि

16 ^b) D1 अधि; Ds 4 S अपि (for वहि)

17 ^a) K1 2 5 Dr समा (for प्रति) — ^b) K4 B2 Ds 4 Gs तदा (for तथा) — ^d) B Dn1 D2-4 8 10 निवासाय K1.2 5 D1 T1 महीक्षित

18 ^b) Ds कृत्वा (for श्रुत्वा).

काञ्चनाद्भदीप्तांश्च चन्दनागरुभूषितान् ॥ १९
 उष्णीषाणि नियच्छन्तः पुण्डरीकनिभैः करैः ।
 अन्तरीयोत्तरीयाणि भूषणानि च सर्वशः ॥ २०
 ते रथात्रयिनः श्रेष्ठा हयांश्च हयकोविदाः ।
 मञ्जयन्ति स नागांश्च नागशिखासु निष्ठिताः ॥ २१
 अथ वर्माणि चित्राणि काञ्चनानि वह्नि च ।
 विविधानि च शस्त्राणि चक्रुः सज्जानि सर्वशः ॥ २२
 पदातयश्च पुरुषाः शस्त्राणि विविधानि च ।
 उपजहुः शरीरेषु हेमचित्राण्यनेकशः ॥ २३

तदुत्सव इवोदग्रं संप्रहृष्टनरावृतम् ।
 नगरं धार्तराष्ट्रस्य भारतासीत्समाकुलम् ॥ २४
 जनौघसलिलाघतौ रथनागाश्चमीनवान् ।
 शङ्खदुन्दुभिनिर्वोपः कोशसंचयरत्नवान् ॥ २५
 चित्राभरणवर्मोर्मिः शस्त्रनिर्मलफेनवान् ।
 प्रासादमालाद्रिवृतो रथ्यापणमहाहृदः ॥ २६
 योधचन्द्रोदयोद्भूतः कुरुराजमहार्णवः ।
 अदृश्यत तदा राजंश्चन्द्रोदय इवार्णवः ॥ २७

इति श्रीमद्वाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

१५१

वैशंपायन उवाच ।

वासुदेवस्य तद्वाक्यमनुस्मृत्य युधिष्ठिरः ।

पुनः प्रपच्छ वार्ष्णेयं कथं मन्दोऽब्रवीदिदम् ॥ १
 अस्मिन्नभ्यागते काले किं च नः क्षममच्युत ।

C. 5. 5217
B. 5. 154. 2
K. 5. 154. 2

19 ¹) G₁ 4 s रुद्रान् (for मरुद्रान्) T₂ G₂ 8
 शनैस्तत्र, G₂ ततस्तत्र; M तत शनै (for शनै शनै)
 — ²) T₂ G₂ 'हन्ताश्च' — ³) K₂ 'गरभूषितै', K₂ B
 Dn₁ D₂ D₂-4 c G₂ 'गुरुभूषितान्', K₂ D₁ T₂ G₁ 2
 'गुरुषु', T₁ broken, G₂ M₁ 2 'गन्धर्षु'

21 ¹) T₂ G₂ 8 रथिना (for रथिन) K₁ 2 s D₁
 M₁ 2 s श्रेष्ठान् (for श्रेष्ठा) — ²) K D₂ 7 S (except
 M₁ 2) मञ्जयत K (except K₂) B₂ D₂ 7 T₂ G₂ 8 च,
 T₁ G₁ 2.4 [अ]य, M₂- [अ]य (for मय) K (except
 K₂) D₁ ते नागान् (for नागाश्च) — ³) K₁ 2 'दिक्षार्थ-
 शिक्षिता', K₂ s B₁-2 D₁ 7 'दिक्षासु शिक्षिता', B₁ Dn₁
 D₂ D₂ 4 c 10 'दिक्षाम्वनुष्ठिता', D₂ 'दिक्षासु निश्चिता'

22 ¹) S शस्त्राणि (for चित्राणि) — ²) S कश्चानि
 (for काञ्चनानि) — K₂ om (hapl.) 22^a-23^b — ³)
 D₂ 8 वस्त्राणि, S तीक्ष्णानि (for शस्त्राणि) — ⁴) B Dn₁
 D₂ D₂-4 c 10 सर्वाणि (for सज्जानि)

23 K₂ om. 23^{ab} (cf v l 22) — ¹) G₁ 4 विविधा
 (for पुरुषा) — ²) G₁ 8 कश्चानि (for विविधा)
 — ³) K₂ B Dn₁ D₁ 8 4 8 8 उपजहुः

24 ¹) K D₁-4 7 उत्सवमहो, T₂ G₂ 8 M₂-5
 उत्सवमिवो (for उत्सव इवो) — ²) K D₁-4 7 'नरा
 (K₂ 'जना')कुल, M₁ 2 'जनान्'

25 ¹) K₂ 'नागाश्चमत्सवान्', D₁ 10 'नागौघमीनवान्'
 — ²) A few N MSS कोप.

26 D₂ om. (hapl.) 26^{ab} — ¹) G₂ तत्रा — ²)
 B₂ D₂ 'मालाभि', D₂ 4 'मालोद', Ca 'मालाद्रि' (as in
 text) — ³) D₂ 4 रथपण्यमहा, S (except G₂) 'ग्रह'
 27 ¹) K₂ योधचन्द्रोदयोद्भूत, B₂ द्रोणचन्द्रोदयोद्भूत,
 S (except T₁) योगचन्द्रोदयोद्भूत — ²) D₁ T₁ G₁ 4 s
 M₁ 2 'वलार्णव', G₂ 'भवार्णव' — D₂ 2 om. (hapl.)
 27^{ab} — ³) K₂ B (except B₂) Dn₁ D₂ 1 D₂ 8 10
 व्यदृश्यत K (except K₂) D₁ 2 ततो राजन्, G₂ महाराज
 — ⁴) K₁ (m as in text) कुरुराजमहार्णव (= ⁵)

Colophon lost in T₁ on a broken fol Dn₂ D₂ 8
 missing — Sub-parvan K₁ 2 s Dn₁ D₂ 7 अस्मि-
 निर्याणयात्रा, K₂ पुरनिर्याणयात्रा, K₂ B₂ D₂ 8 10
 अभिनिर्यात्रा; B₁-3 s अभियात्रा, G₂ निर्याणयात्रा, M
 निर्यात्रा — Adhy name G₁ 4 M कुरुराजवर्णन, G₂
 दुर्योधनवलकथन — Adhy no (figures, words or
 both) D₂ 43 (=143), T₂ M 153 (M₂ 152),
 G₁ 155, G₂ 4 s 154, G₂ 151 — S'loka no
 K₂ 28

151

This adhy is missing in Dn₂ (cf. v l 5
 143 2), the MS is mostly ignored here T₁ reads
 this adhy after adhy 148

C. A. 5217
B. A. 154. 2
K. A. 154. 2

कथं च वर्तमाना वै स्वधर्मान् च्यवेमहि ॥ २
 दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौवलस्य च ।
 वासुदेव मतज्ञोऽसि मम सभ्रातृकस्य च ॥ ३
 विदुरस्यापि ते वाक्यं श्रुतं भीष्मस्य चोभयोः ।
 कुन्त्याश्च विपुलप्रज्ञ प्रज्ञा कात्स्न्येन ते श्रुता ॥ ४
 सर्वमेतदतिक्रम्य विचार्य च पुनः पुनः ।
 यन्नः क्षमं महाबाहो तद्वीह्यविचारयन् ॥ ५
 श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य धर्मार्थसहितं वचः ।
 मेघदुन्दुभिनिर्घोषः कृष्णो वचनमब्रवीत् ॥ ६
 उक्तवानसि यद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
 न तु तन्निकृतिप्रज्ञे कौरव्ये प्रतितिष्ठति ॥ ७
 न च भीष्मस्य दुर्मेधाः शृणोति विदुरस्य वा ।
 मम वा भाषितं किञ्चित्सर्वमेवातिवर्तते ॥ ८
 न स कामयते धर्मं न स कामयते यशः ।

जितं स मन्यते सर्वं दुरात्मा कर्णमाश्रितः ॥ ९
 बन्धमाज्ञापयामास मम चापि सुयोधनः ।
 न च तं लब्धवान्कामं दुरात्मा शासनातिगः ॥ १०
 न च भीष्मो न च द्रोणो युक्तं तत्राहतुर्वचः ।
 सर्वे तमनुवर्तन्ते क्रते विदुरमच्युत ॥ ११
 शकुनिः सौवलश्चैव कर्णदुःशासनावपि ।
 त्वय्ययुक्तान्यभापन्त मूढा मूढममर्पणम् ॥ १२
 किं च तेन मयोक्तेन यान्यभापन्त कौरवाः ।
 संक्षेपेण दुरात्मासौ न युक्तं त्वयि वर्तते ॥ १३
 न पार्थिवेषु सर्वेषु य इमे तव सैनिकाः ।
 यत्पापं यन्न कल्याणं सर्वं तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ १४
 न चापि वयमत्यर्थं परित्यागेन कर्हिंचित् ।
 कौरवैः शममिच्छामस्तत्र युद्धमनन्तरम् ॥ १५
 तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे वासुदेवस्य भाषितम् ।

1 ^b) T G₂ 5 *श्रुत्य (for *स्मृत्य).2 ^a) K (except K₄) D₁ 2 1 न च्यवेम स्वधर्मत

4 ^a) D₈ 4 तु (for [अ]पि) K₄ B Dn₁ D₈
 D₈ 4 6-8 10 तद्वाक्य — ^b) D₈ D₁₀ श्रुत्वा (for श्रुत)
 — ^a) T₁ G₁ 4 कात्स्न्येन भवता श्रुता, T₂ G₂ कात्स्न्येनैव
 च ते श्रुता

5 ^a) D₈ अक्षेपेण (for अतिक्रम्य). — ^c) K₄ B Dn₁
 D₈ D₁ 6 10 (by transp) क्षम यक्षो (B₈ यक्ष क्षेम), D₂
 यत्तु क्षम, D₈ 4 यत्ते क्षम — ^d) G₈ तत्र ब्रूहि, M₈ 4
 (inf l'n as in text) 5 तन्मे ब्रूहि (for तद्वीहि)
 D₇ अवधार* (for अविचार*) — K₄ repeats 5^{cd} (v 1
 क्षमं यत्ते for यक्ष क्षम)

6 K₄ reads 7^{ab} for 6^{ab}, repeating it in its
 proper place — ^c) D₇ M (except M₁) *निर्घोष
 — ^d) K (except K₄) D₁-4 7 इद (for कृष्णो) K₄
 B (except B₈) Dn₁ D₈ D₆ 8 10 वाक्यमथाब्रवीत् (for
 वचनम्*).

7 Before 7, K₁-8 5 B₈ D₁-4 7 ins वासुदेव उ*;
 K₄ B₁ 2 4 Dn₁ D₈ D₆ 8 10 कृष्ण उ*, T₂ श्रीकृष्णः
 — ^a) D₈ G₈ असि (for असि) G₈ यत्पाप (for
 यद्वाक्यं) — ^d) S (except M₄) कौरवे (for *व्ये).

8 ^a) B₁ 8 S तु (for च) — ^b) K (except K₈)
 B₁-8 D₁-4 6-8 च (for वा) — ^d) S (except T₁
 G₁) सर्वमेतदतिरर्थक

9 ^a) K₄ B Dn₁ D₈ D₂-4 6 8 10 नैव (for न स)
 — ^b) K₄ B D₈ D₆ 8 10 नैव, Dn₁ नैव, D₂ न च
 (for न स)

10 ^b) D₈ 4 [अ]पि च (by transp) — ^c) T₁
 G₁ 4 तत् (for त) — ^d) K₄ B Dn₁ D₈ D₆ 8 10
 *स्मा पापनिश्चय

11 ^c) K₄ D₈ 4 7 10 G₁ 8 4 M (except M₅)
 तमन्व (G₁ समन्व-; G₄ तमनु) वर्तत, B₈ तदनुमोदत (for
 तमनुवर्तन्ते) — ^d) K (except K₄) D₇ G₈ M₁ अच्युतं;
 D₈ 4 अच्युत (for अच्युत)

12 ^a) B₈ सौवलश्चापि, S सौवलेयश्च (for सौवलश्चैव)
 — ^d) G₁ मूढ (for मूढा) T₁ G₁ 4 दृढम् (for मूढम्)
 D₇ अमर्पणा, T₁ G₄ अमर्पिण, M₁ (inf l'n) 2 अनुवता
 (for अमर्पणम्)

13 ^a) K₁ 2 मसो* (for मयो*) — ^b) K₄ B Dn₁
 D₈ T₁ G₁ 4 यान्यभापत कौरव Ca 8 cito यान्यभापत
 (as in text) — ^d) B₂ युक्त न (by transp), Cs as in
 text

14 ^a) K₄ B₂ 4 5 Dn₁ D₈ D₂-4 6 8 10 पार्थिवेषु न
 (by transp) — ^c) K₈ D₈ 4 S यदकल्याण, D₁
 यच्च क*. — ^d) S तस्मिन्सर्वं (by transp).

15 ^a) K₈ D₁ 1 अत्यत, B₈ D₈ D₁₀ अत्यर्थ; Cd 8
 अत्यर्थ (as in text). — ^b) B₂ केन* (for कर्हि*) — ^c)
 K (except K₄) D₁ 2 7 शममिच्छाम कुरुभिः

अब्रुवन्तो मुखं राजः समुदक्षन्त भारत ॥ १६
 युधिष्ठिरस्त्वभिप्रायमुपलभ्य महीक्षिताम् ।
 योगमाज्ञापयामास भीमार्जुनयमैः सह ॥ १७
 ततः किलकिलाभूतमनीकं पाण्डवस्य ह ।
 आज्ञापिते तदा योगे समहृष्यन्त सैनिकाः ॥ १८
 अवध्यानां वधं पश्यन्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 निष्टनन्मीमसेनं च विजयं चेदमब्रवीत् ॥ १९
 यदर्थं वनवामश्च प्राप्तं दुःखं च यन्मया ।
 मोक्ष्यमस्मानुपैत्येव परोऽनर्थः प्रयत्नतः ॥ २०
 यस्मिन्यन्नः कृतोऽस्माभिः स नो हीनः प्रयत्नतः ।
 अकृते तु प्रयत्नेऽस्मानुपावृत्तः कलिर्महान् ॥ २१
 कथं ह्यवध्यैः संग्रामः कार्यः मह भविष्यति ।

कथं हत्वा गुरुन्वृद्धान्विजयो नो भविष्यति ॥ २२
 तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य सन्वसाची परंतपः ।
 यदुक्तं वासुदेवेन श्रावयामास तद्वचः ॥ २३
 उक्तवान्देवकीपुत्रः कुन्त्याश्च विदुरस्य च ।
 वचनं तच्चया राजन्निखिलेनावधारितम् ॥ २४
 न च तौ वक्ष्यतोऽधर्ममिति मे नैष्टिकी मतिः ।
 न चापि युक्तं कौन्तेय निर्वर्तितुमयुध्यतः ॥ २५
 तच्छ्रुत्वा वासुदेवोऽपि सन्वसाचिवचस्तदा ।
 स्मयमानोऽब्रवीत्पार्थमेवमेतदिति ब्रुवन् ॥ २६
 ततस्ते धृतसंकल्पा युद्धाय सहसैनिकाः ।
 पाण्डवेया महाराज तां रात्रिं सुखमावसन् ॥ २७

C. 5. 5242
B. 5. 154 27
K. 5. 154 27

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

- 16 Before 16, K₂-s Dn₁ Ds D_{1.2.4} c 2 10 ins
 वैशपायन उ^० — ^१) S वासुदेवेन — Ds om 16^०-17^०
 17 Ds om 17^{ab} (cf. v.l. 16) — ^१) K₄ अभि-
 लष्य, B₂ 4 5 Dn₁ Ds D_{1.2} 10 अभिलष्य, B. अभिलभ्य,
 M₁ 2 उपलभ्य (for उपलभ्य)
 18 ^०) S (except G₁ M₂) किलकिला K₄ Ds
 गच्छम् (for भूतम्) Ca d s किलकिलाम् (as in
 text) — ^१) Dn₁ D₂ 4 T₂ G₂ 2.2 पाठवै सह (for
 'वस्य ह)
 19 ^०) K B Dn₁ Ds Dc 8-10 नि (or नि)धमन्
 (K₂ निरीधन), D₂ 4 अर्जुन, D₁ नकुल, Ca d निष्टनन्
 (as in text) — ^१) D₂ 4 त्रिलपन् (for विजय) K₄
 त्रिदम्, D₂ 4 इदम्, T₁ चैवम् (for चेदम्)
 20 ^०) B₂ D₁₀ G₂ M₁ (inf lin) 2 2 5 'वाम च
 — ^०) B₂ D₂ G₂ 2 M₂-s उपेत्यैव, D₁ T₁ G₄ उपेत्येव
 (for उपेत्यैव) — ^१) D₁ पगनद्, D₁ पगनर्थ
 21 ^०) K₄ B Dn₁ Ds D_{1.2} 4 c 10 T G (except
 G₂) तस्मिन्, Ca d यस्मिन् (as in text) — ^०) K_{1.2} 2
 सत्कृते (for अकृते) K₂ B₂ च, M_{1.2} [S]पि (for तु)
 D₁ कृतेपि यस्ते अस्मान्
 22 ^१) K₄ D₂ 4 स्वार्थे (for कार्ये) — ^०) K
 (except K₄) G₂ कुलन् (for गुरुन्) — ^१) D₂ 4
 नु (for नो)
 23 ^१) D₂ D₁ T₁ G_{1.2} तन्वत (for तद्वच)

- 25 ^०) K₂ [अ]ति, T G (except G₂) ते, Ca d
 तौ (as in text) D₂ पश्यत, D₁ विदत, D₂ T G_{1.2} 2
 M₂-s वक्ष्यते, G₄ वर्तते, Ca d वक्ष्यत (as in text)
 — ^०) K₄ B Dn₁ Ds Dc 8 10 नापि युक्त च, D₂ 4
 नापि युक्त तु (for न चापि युक्त) B₂ ते राजन् (for
 कौन्तेय) — ^१) D₂ 4 निर्वर्तयितुमद्य वै, S विनिर्वर्तत
 युद्धत Ca d cite अयुध्यत
 26 ^०) K₄ B (except B₂) Dn₁ Ds Dc 8 10 M₂-s
 वाक्य (for पार्थ) — ^१) K₄ B (for B₂ see below)
 Dn Ds Dc 8 10 पार्थमेवम्, B₂ G₁ 2 एवमेवम्, M₂-s
 पार्थमेतद् (for एवमेतद्) K₂ B₂ D₁-1.7 G₂ ध्रुव (for
 ब्रुवन्)
 27 ^०) K₂ D₂ 4 कृत (for घृत) — ^१) D₁ सुखमा-
 विदान, M₂ 4 (inf lin as in text) s सुखिनोवसन् (for
 सुखमा)

Colophon Dn₂ Ds 9 missing — Sub-parvan
 K₁-2 s D₂ G₂ अभिनिर्माणयात्रा, K₄ B Ds Dc 8 10 M_{1.2}
 अभिनिर्यात्रा (B₂ अभियात्रा); Dn₁ चिनियात्रा, D₁ निर्याण-
 यात्रा, T₁ भगवत्प्रतियान — Adhy name G₂ M_{1.2}
 युधिष्ठिरयुद्ध (M₂ om. युद्ध) प्रोत्साहन — Adhy no
 (figures, words or both) Dc 44 (=144), T₁ M₄
 153, T₂ M₁-2.2 154, G₁ 156, G₂ 4 s 155, G₂ 152
 — S'loka no K₂ Dn₁ 27.

१५२

वैशंपायन उवाच ।

व्युपितायां रजन्यां तु राजा दुर्योधनस्ततः ।
व्यमजत्तान्यनीकानि दश चैकं च भारत ॥ १
नरहस्तिरथाश्वानां सारं मध्यं च फल्गु च ।
सर्वेष्वेतेष्वनीकेषु संदिदेश महीपतिः ॥ २
सानुकर्पाः सतूणीराः सवरूथाः सतोमराः ।
सोपासङ्गाः सशक्तीकाः सनिपङ्गाः सपोथिकाः ॥ ३

सध्वजाः सपताकाश्च सशरासनतोमराः ।
रज्जुभिश्च विचित्राभिः सपाशाः सपरिस्तराः ॥ ४
सकचग्रहविक्षेपाः सतैलगुडवालुकाः ।
साशीविपघटाः सर्वे ससर्जरसपांसवः ॥ ५
सघण्टाफलकाः सर्वे वासीवृक्षादनान्विताः ।
व्याघ्रचर्मपरीवारा वृताश्च द्वीपिचर्मभिः ॥ ६
सवस्तयः सशृङ्गाश्च सप्रासविविधायुधाः ।

152

☞ This adhy is missing in Dn2 (of v l 5. 143 2), the MS is mostly ignored here

1 °) K4 B (except B2) Dn1 Ds Ds-8 10 व्युष्टाया वै (B4 तु) (for व्युपिताया) Ca cites व्युष्टाया K4 B2 Dn1 Ds Ds 7 हि; B4 Ds वै (for तु) — °) K1.2 B (except B4) D1 7 T G1 2 4 तदा (for तत)

2 °) Ks D1 S (except G1) तेषु (for [ए]तेषु) Ks सैन्येषु (for [अ]नीकेषु) — °) K4 Dn1 Ds Ds 8.10 नराधिप (for मही)

3 °) Gs सधनुष्का; Ca d s सानुकर्पा (as in text) T2 G2 समीनीका, Ca d s सतूणीरा (as in text) — °) K1-8 s B2 D1 2 सपावका, K4 B2 4 Dn1 Ds Ds 8 10 'हर्षिका; B2 G4 'सायका, Ds.4 'यत्रका; D1 'सेवका, T2 G2 s 'गोधिका; Gs 'नायका (for 'पोथिका) Ca d cito पावक

4 °) Ds 4 सशरस्तर, T G M1 (inf lin) 'सायका, Ca s as in text — °) Ds 4 रज्जुभिर्विविधाभिश्च — °) K B2 4 Ds D1-4 6-8 10 Gs Cn 'परिच्छदा: (Cnp as in text)

5 °) Ks 'कचग्राह', Gs 'चक्रग्रह', Cs np 'करग्रह', Ca d as in text — °) Ds 4 चैव (for सर्वे) — °) A few MSS 'पांशव'

6 °) B1 4 s D1 8 4 T1 G1 Cn सघट, T2 सघटि, G2 सघुटि D1 सकीलक्रुचा सर्वे (=line 5 of 543*) Ca d s cito घटाफलक — After 6°, K (Ks 4 om lines 4-5) B Dn1 Ds D2 6 8 10 ins

543*

सायोजुडजलोपलाः ।

सशालभिन्दिपालाश्च समधूर्च्छिष्टमुद्राः ।
सकाण्डदण्डकाः सर्वे ससीरविपतोमराः ।
सशूर्पपिटका सर्वे सदात्राकुशतोमराः ।
सकीलक्रुचा सर्वे

[(L 1) Ds सप्रासलुडोपला Ca d cito व्योजुड. — (L 2) K1-8 s Ca d समार; B2 Ds1 Ds 10 Cnp सशूल- (for सशाल-) ☞ Nil सशूलेति गौटपाठ । ☞ — (L 3) K1 सददकाष्टका, K2 s s B2 Ds 7 Ca d s np सददकंष्टका (for सकाण्डदण्डका) Ks सदाशकुसरोधस, K4 D1 सशीरविपतोमरा, Ds 8 सशार Ca d s cito सीर — (L 4) K1.2 s Ds Ds 7 सशूर्प, B2 सगुल्मपिटका; B4 सगुल्मपिटका Ca cites गुल्मपिटके, Cd सूर्यपिटके, Cs शूलपिटके K1 s s B (except B2) D2 Ca d 'रोधस' (for 'तोमरा) — (L 5) B1.4 s 'कचचा', Ca d np 'कचचा (as above)]

— K4 om 6^{ed} — °) K1 वासो भक्ष्यो, Ks s B D2 Cn वासीवृक्षा; Dn1 वायुवृक्षा, D1 वामवृक्षा, Ds 4 सयत्राकुशतोमरा; D10 वास्यवृक्षादनान्विता; S वासिवृक्षादनीयु (Gs 'वृ; Gs 'कृ; M 'च) ता Ca d np cito वासी, and Ca d वृक्षादनं — S reads 6^{ed} after 7. — °) B2 s Ds-4 'परीधाना — °) B2.4 Dn1 Ds Ds 8 10 द्वीपिचर्मा (Ds1 Ds 8 'र्म) वृताश्च ते, S वृता गोद्वीपिचर्मभि

7 °) K4 सत्सूर्ये. (s10), B (except B2) Dn1 Ds Ds 4 6-8 10 Gs सहर्षय (for सवस्तय) Ca d cito यस्ति, Cs ऋष्टि — °) K4 Ds 7 सप्राश; D10 Gs सप्राशा Ca d cito प्रास — °) Gs 4 M4 (inf lin) सकुटाला, Ms-8 सकुटाला (for सकुटाला) — °) K Ds 4 7 सचैल; B4 s Ds Ds सचैल; T1 G1 4 s समधु; G2 समद, Gs M समल (for सतैल) Ks D1 S क्षौद्र (for क्षौम) B2 Ds वासस (for सार्पि) — S reads 6^{ed} after 7 (Gs 4, after 544*) — After 7, N (Dn2 missing) Gs 4 ins :

544* रुक्मजालप्रतिच्छन्ना नानामणिविभूषिता ।
Ks s cont .

545* व्याघ्रचर्मपरीधाना सुवेपा समलकृताः ।

[Cf 6° and v l]

सकुठाराः सकुठालाः सतैलक्ष्मसर्पिषः ॥ ७
 चित्रानीकाः सुवपुषो ज्वलिता इव पावकाः ।
 तथा कवचिनः शूराः शस्त्रेषु कृतनिश्रमाः ॥ ८
 कुलीना हययोनिजाः सारथ्ये विनिवेशिताः ।
 बद्धारिष्टा बद्धकक्ष्या बद्धध्वजपताकिनः ॥ ९
 चतुर्युजो रथाः सर्वे सर्वे शस्त्रममायुताः ।
 सिंहप्रवाहनाः सर्वे सर्वे शतशरासनाः ॥ १०
 धुर्ययोर्हययोरेकस्तथान्या पार्ष्णिसारथी ।
 तौ चापि रथिनां श्रेष्ठौ रथी च हयवित्थया ॥ ११
 नगराणीव गुप्तानि दुरादेयानि शत्रुभिः ।
 आसन्नयसहस्राणि हेममालीनि सर्वशः ॥ १२

यथा रथास्तथा नागा बद्धकक्ष्याः खलंकृताः ।
 बभूवुः सप्त पुरुषा रत्नवन्त इवाद्रयः ॥ १३
 द्वावङ्कुशधरौ तेषु द्वावुत्तमघनुर्धरौ ।
 द्वौ वरासिधरौ राजनेकः शक्तिपताकधृक् ॥ १४
 गर्जैर्मतैः समाकीर्णं सर्वमायुधकोशकैः ।
 तद्वभूव वलं राजन्कारव्यस्य सहस्रशः ॥ १५
 विचित्रकवचायुक्तैः सपताकैः खलंकृतैः ।
 सादिभिश्चोपसंपन्ना आसन्नयुतशो हयाः ॥ १६
 सुसंग्राहाः सुसंतोषा हेमभाण्डपरिच्छदाः ।
 अनेकशतसाहस्रास्ते च सादिवशे स्थिताः ॥ १७
 नानारूपविकाराश्च नानाकवचशस्त्रिणः ।

C. 5. 5253
 B. 5. 153. 21
 K. 5. 153. 21

8 ^a) K_{1,2} सुवहव, K_{2,5} D₁ सुवहृदा, S वपुष्म
 (for सुवपुष) — After 8^{ab}, G₁ M₅ read 10^{cd},
 T₁ G₂ read 8^{cd} (with 9^{ab}) after 10 — ^d) K₄ 5
 B (except B₂) Dn₁ D₅ 4.8 T₁ G₁ 'निश्रया', Ca
 'निश्रमा' (as in text)

9 T₁ G₂ read 9^{ab} (with 8^{cd}) after 10 — ^b)
 K_{1,2} D_{2,4,7} G₃ M [S]नि; C₅ वि (as in text)
 — D₅ om 9^c-10^d, G₄ om. (hapl.) 9^c-10^b — ^c)
 A few N MSS 'कक्षा' D_{2,4} बद्धामयो बद्धरिष्टा —
 After 9, N (except D₅, Dn₂ missing) ins

546* यद्दामरणनिर्व्यूहा बद्धचर्माम्पिष्टिदा ।

[K₅ B (except B₂) D₅ Ca d n.8 'निर्व्यूहा (for
 'निर्व्यूहा)]

10 D₅ om 10, G₄ om. 10^{ab} (cf v l 9) — ^a)
 D_{2,4} चतुर्युगय्या — B₅ om. (hapl.) 10^{bc} — ^b)
 K_{1,2} 5 D₁ सर्वे चैव श (K₅ मि)तोत्तरा, K₅ D₁ सर्वे चैव
 सवोमरा, K₄ B (B₅ om) Dn₁ D₅ 8 10 सर्वे चोत्तम
 चानिन, D₂ सर्वे चैव मता नरा, D₃ 4 सर्व च सहतोमरा,
 T G (G₄ om.) सर्वशस्त्रममायुता — G₁ M₅ read 10^{cd}
 after 8^{ab}. — ^c) K_{1-2,5} D₁₋₄ 7 सपार्ष्णिवाहका सर्वे,
 K₄ B_{1,4} Dn₁ D₅ 8 10 मप्रामन्न (K₄ 'कृ)ष्टिका सर्वे,
 B₂ Ca मप्रार्ष्णिवाहका सर्वे, B₃ मप्रामन्नष्टिका सर्वे, T₁
 G_{1,3} 4 सहप्रवदना सर्व Cd cites वाहका — ^d) T₂
 G₂ 2.5 शरं (for शत) — After 10, T₁ G₂ read
 8^c-9^b

11 ^b) S (except T₂) अन्य (for अन्या) T₁ G₁ M
 प्राष्टि; G_{2,4} प्राष्टि; G₅ ग्रष्ट (for पार्ष्णि) S (except T₂)
 मारयि — ^c) K (except K₄) D₁ घनुषि (for रथिना)

— ^d) K (except K₄) D₁ रथे च K_{1,2} हयकोविदौ,
 K₅ D₁ हयवित्तमौ

12 ^a) D₅ T G च (for [ह]व) — ^b) K_{1,4} B
 Dn₁ D₅ D₃ 4 8 10 दुराघर्षाणि, D₁ 'धेयानि, Ca 8
 as in text

13 ^b) N (mostly) बद्धकक्षा — ^c) D_{2,4} ते वसु
 (for वभूवु) — ^d) D₃ 4 अचला (for अद्रय)

14 ^a) K₄ B Dn₁ D₅ D₃ 4 8 10 तत्र (for तेषु)
 — ^b) D_{2,4} द्वौ तु तत्र, M (except M₁) द्वावुत्तर;
 Ca द्वौ एव च (for द्वावुत्तम) — ^c) K₄ B Dn₁ D₅
 D₃ 10 Ca 'पिनाकधृक्' (B₅ 5 'धृत्, D₂ 'मृत्) S एक-
 (T₂ G_{1,2} 'क'च्छत्रपताकधृक् (T 'धृत्)

15 ^b) K₁ Dn₁ T₂ G₂ सचर्मोयुध K (except K₄)
 B₂ D₁ -भूषणैः, a few other MSS 'कोपकै' (for 'कोशकै')
 — ^d) K₄ B₂ 4 Dn₁ D₅ D₃-4 8 10 महात्मन (for
 सह)

16 ^a) K₄ B₁₋₃ 5 Dn₁ D₅ D₁ 8 4 8 10 T₁ आसु
 पकवचं युक्तैः (B₂ शूरैः, D₅ मुक्तैः), B₄ आसुक्चित्रकवचं;
 D₂ 7 G₂ विचित्रकवचायुक्तैः — ^b) D₅ 8 G₁ M₂ 4
 सुपताकैः — ^c) K₄ B Dn₁ D₅ D₃ 8 10 चोपपन्नास्तु
 (B₁₋₄ 'श'), D₃ 4 चैव सपन्ना, T₂ G₂ चापि स — ^d)
 B (except B₅) Dn₁ D₅ D₃ 8 10 तथा चा (for
 आमन्न)

17 ^a) K₅ 5 B_{1,3} D₁ S सुमग्राह, K₄ B₁ D₅ Cn
 असग्राह, Dn₁ ससग्राह, D_{1,2} अमग्राह, D_{2,4} असग्राह
 K₄ B Dn₁ D₅ D₃ 8 10 सुसपन्ना, D_{2,4} सुमपन्न — ^d)
 K_{1,2} तत्र, K₄ B₂ 4 8 Dn₁ D₅ D₃ 8 10 सर्वे, D₅ वले
 (for ते च) D₃ 4 तेजसादित्यमनिसा

C. B. 5203
B. B. 150. 21
K. B. 150. 21

पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हेममालिनः ॥ १८
रथस्यासन्दश गजा गजस्य दश वाजिनः ।
नरा दश हयस्यासन्पादरक्षाः समन्ततः ॥ १९
रथस्य नागाः पञ्चाशन्नागस्यासञ्शतं हयाः ।
हयस्य पुरुषाः सप्त भिन्नसंधानकारिणः ॥ २०
सेना पञ्चशतं नागा रथास्तावन्त एव च ।
दश सेना च पृतना पृतना दश वाहिनी ॥ २१
वाहिनी पृतना सेना ध्वजिनी सादिनी चमूः ।
अक्षौहिणीति पर्यायैर्निरुक्ताथ वरूथिनी ।
एवं व्यूढान्यनीकानि कौरवेयेण धीमता ॥ २२
अक्षौहिण्यो दशैका च संख्याताः सप्त चैव ह ।
अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव पाण्डवानामभूद्गलम् ।
अक्षौहिण्यो दशैका च कौरवाणामभूद्गलम् ॥ २३
नराणां पञ्चपञ्चाशदेपा पत्तिर्विधीयते ।
सेनामुखं च तिस्रस्ता गुल्म इत्यभिसंज्ञितः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ समाप्तमभिनिर्याणपर्व ॥

दश गुल्मा गणस्त्वासीद्गणास्त्वयुतशोऽभवन् ।
दुर्योधनस्य सेनासु योत्स्यमानाः प्रहारिणः ॥ २५
तत्र दुर्योधनो राजा शूरान्वुद्धिमतो नरान् ।
प्रसमीक्ष्य महाबाहुश्चक्रे सेनापतींस्तदा ॥ २६
पृथगक्षौहिणीनां च प्रणेत्वन्नरसत्तमान् ।
विधिपूर्वं समानीय पार्थिवानभ्यपेचयत् ॥ २७
कृपं द्रोणं च शल्यं च सैन्धवं च महारथम् ।
सुदक्षिणं च काम्बोजं कृतवर्माणमेव च ॥ २८
द्रोणपुत्रं च कर्णं च भूरिश्रवसमेव च ।
शकुनिं सौवलं चैव बाह्लीकं च महारथम् ॥ २९
दिवसे दिवसे तेषां प्रतिवेलं च भारत ।
चक्रे स विविधाः संज्ञाः प्रत्यक्षं च पुनः पुनः ॥ ३०
तथा विनियताः सर्वे ये च तेषां पदानुगाः ।
बभूवुः सैनिका राजन्नाज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥ ३१

18 ^a) Ds 4 'विचित्राश्च Ca d exte विकारा (as in text). — ^b) D1 'धारिण' — ^c) Ks पदातयो

19 ^a) K1-8 D1 सहस्रश (for समन्तत)

20 ^a) K1 2 Ds 8 T2 G1 8 4 पचासन् (for पञ्चाशत्) — ^b) T2 G1 4 8 तथा (for शत)

21 ^a) M2 8 पचाशत् — ^b) B2 8 हि (for च) — After 21^{ab}, T G (except Gs) ins

547* पञ्चाशच्च शत चाश्वा नरा पञ्चगुणास्ततः ।

22 ^a) K4 B Dn1 Ds Ds 8 10 सेना तु (Bs 8 Dn1 च) वाहिनी चैव — ^b) Ds 4 चैव सा (for सादिनी) K4 B Dn1 Ds Ds 8 10 पृतना ध्वजिनी चमू — ^c) A few MSS अक्षौहिणी Ks D1 Ms हि, B2 Ds तु, Ds 4 च (for [ह]ति) — ^d) K4 8 B Dn1 Ds Ds 4 8 10 च (for [अ]थ)

23 ^a) A few MSS अक्षौहिण्य — Ks om (hapl) 23^b-23^c, D1 om 23^{bd}. — ^b) K1 B2 सप्त एव, K2 तत्र चैव, Ds 4 सर्व एव (for सप्त चैव) K (Ks om.) B2 8 D2 8 G4 हि, Ds च (for ह) For 23^b, Gs reads 23^f (for the first time), repeating it in its proper place — ^c) A few MSS अक्षौहिण्य K1 2 D1 च (for तु) — K1 2 8 B4 D2-4 T2 G2 om (hapl) 23^f.

24 ^b) T2 G2 4 गुपा (for गुपा) — ^c) K4 Ds 8 10 तु (for च) — ^d) Ks B2 D1 'धीयते, K4 B2 'शब्दित, B4 Dn1 'शब्दित, Ds D2 'मजित, S (except Gs M1 2) 'सजिता (for 'मजित)

25 ^a) K4 B Dn1 Ds Ds 4 8 10 T1 Ca त्रयो, Cd द्वा (as in text) D1 8 गुल्मो; Gs-8 गुल्म- (for गुल्मा) T G (except Gs) गणारत्वा (Gs 'श्वा) सन् (for गणस्त्वासीत्) — ^b) K2 B2 Dn1 Ds Ds 8 10 गणस् (for गणास्) Ds Ds 8 10 भवेत् (for ऽभवन्) — ^c) Ks 8 Ds 8 सेनास्तु, Ds 4 'या (for 'सु)

26 ^a) D1 S (except T2 G1 2) ततो (for तत्र) T1 G4 राज (for राजा) — ^b) Ds वरान् (for नरान्) — ^c) D10 T2 G1 2 महाबाहुन् — ^d) Ks ततः, Ks Ds Ds Gs तथा (for तदा)

27 ^b) K1 8 D2 रथ, K2 अथ, G1 4 नृप (for नर) — ^c) K4 B Dn1 Ds D1 8 8 10 विधिवत्पूर्वमानीय — ^d) K4 B Dn1 Ds Ds 4 8 8 10 भापत (for 'पेचयत्)

28 ^b) K4 B2 4 8 Dn1 Ds Ds 8 10 जयद्रथ (for महा) — ^c) T G2 कांभोज

29 ^a) Ks T1 विकर्ण (for च कर्ण) — ^d) Some MSS बाहिक Ks 4 B2 4 8 Dn1 Ds D1 8 10 महाबल

30 ^a) K1 2 B2 D2-4 1 चैपां (for तेषां) — ^b) D2

१५३

वैशंपायन उवाच ।

ततः शांतनवं भीष्मं प्राञ्जलिर्धृतराष्ट्रजः ।
 सह सर्वैर्महीपालैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
 ऋते सेनाप्रणेतारं पृतना सुमहत्यापि ।
 दीर्यते युद्धमासाद्य पिपीलिकपुटं यथा ॥ २
 न हि जातु द्वयोर्बुद्धिः समा भवति कर्हिचित् ।
 गौर्यं च नाम नेवृणां स्पर्धते च परस्परम् ॥ ३
 श्रूयते च महाप्राज्ञ हृदयानमिर्ताजसः ।
 अभ्ययुर्ब्राह्मणाः सर्वे समुच्छ्रितकुण्डजः ॥ ४
 तानन्वयुस्तदा वैश्याः शूद्राश्चैव पितामह ।

एकतस्तु त्रयो वर्णा एकतः क्षत्रियर्षभाः ॥ ५
 ते स युद्धेष्वभज्यन्त त्रयो वर्णाः पुनः पुनः ।
 क्षत्रियास्तु जयन्त्येव बहुलं चैकतो बलम् ॥ ६
 ततस्ते क्षत्रियानेव पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ।
 तेभ्यः शशंसुर्धर्मज्ञा याथातथ्यं पितामह ॥ ७
 वयमेकस्य शृणुमो महाबुद्धिमतो रणे ।
 भवन्तस्तु पृथक्सर्वे स्वबुद्धिबलवर्तिनः ॥ ८
 ततस्ते ब्राह्मणाश्चकुरेकं सेनापतिं द्विजम् ।
 नयेषु कुशलं शूरमजयन्क्षत्रियास्ततः ॥ ९
 एवं ये कुशलं शूरं हिते स्थितमकल्पयन् ।

C. 5. 5237
B. 5. 153. 10
K. 5. 153. 10

बल प्रति (for प्रतिबलं) — °) D₂ 4 च, G₄ [S]य
 (for ल) K₄ B Dn₁ Ds D₂-4 ८ ९ १० पूजा, Ca d सजा
 (as in text)

31 °) T₁ G (except G₂) [ज]पि (for वि) — °)
 Ms-९ वदा* (for पदा*) — After 31^{ab}, B₂ D₂ ९ ins

548* हृष्टा पुष्टा सुमनसा विक्रमे ददनिश्चया ।

— °) K₁-३ D₁ १ सव, K₄ B₁ ४ राजा, B₂ Dn₁ Ds
 D₂ ९ १० राज (for राजन्) — °) K₄ Ds D₂ ९ १०
 प्रिय राजश्चि*, B₁ ४ Dn₁ प्रियं राजश्चि*

Colophon Dn₂ Ds ९ missing — Sub-parvan
 K₁ २ ९ D₂ १ T₁ G₁ ४ ९ अनिनिर्याणयात्रा, B₂ अभियात्रा;
 K₄ B₁ २ ४ ९ Dn₁ Ds D₂ ९ १० M₁-३ अनि(M₂-३ om.
 अनि)निर्यात्रा — Adhy name T₁ G₁ ९ M चार्तराष्ट्र-
 सेनाविभागकरण (T₁ G₁ *कयन), G₄ चार्तराष्ट्रेनाविभाग
 — Adhy no (figures, words or both) Ds 45
 (= 145), D₁ T₂ M 155 (M₄ 154), T₁ G₂ ४ ९ 156,
 G₁ 157, G₂ 153 — S'lo/a no K₅ 40, Dn₁ 35

153

✎ This adhy is missing in Dn₂ (cf. v. 1
 5 143 2) Dn₁ om. this adhy The MSS are
 mostly ignored here.

2 °) T₁ G₁ ९ गणो; Ca d *पुट (as in text)

3 °) K₂ बलमनेदृणा, B₄ D₁ ८ ९ १० च बलने*, D₂ ४
 च बधते दृणा, S च जायते दृणा (for च नाम नेदृणा)
 — °) D₂ T₂ G₂ ९ ९ M₂-९ स्वधते

4 °) K₅ D₂ १ T₂ G₂ M (except M₂) हि (for च)
 — °) S (except T₂ G₂) हेहयान्, D₂ both हेहयान् and
 क्षत्रियान् — °) K₂ D₂ (sup is n.) समुद्धत*; K₅ समुत्थित*;
 D₂ ४ *कुशायुधा

5 K₄ om. 5 — °) B₂ ४ ९ D₁-४ अभ्ययुत् (for
 अन्वयुत्) S (except T₂ G₁ ९) तथा (for तदा)

6 °) K₂ B₂ तेषु, K₄ B₄ Ds D₁ ८ ९ १० ततो, D₂ ४
 ते तु, D₁ तेषु (for ते स्स) B₁-३ D₂ युद्धेषु मज्यते
 (B₂ D₂ *त), D₁ युद्धे अभ्यज्यते, T G₁ २ ९ M युद्धे प्रमज्यते
 (G₂ M₁ २ ४ *त), G₂ युद्धे प्रवर्तते, G₄ युद्धे प्रसज्यते
 — After 6^{ab}, G₄ ins

549* तथापि नियता सर्वे क्षत्रियास्तु जवन्मजा ।

— °) K₄ B Ds D₁ २ ८ ९ १० च (for तु) — °) D₂
 चैव तद् (for चैकतो)

7 °) B₂ तान्, T₂ तु (for ते) — °) K₁ ३ G₂ ४
 धर्मज्ञ — °) K₁ ४ D₁ १० T G (except G₁) Ms यथातथ्य
 (G₂ *त्वं)

8 °) K₄ B Ds D₂ १० शृणुवान् (for शृणुम्)
 — °) T₁ यदा; G₁ ४ यथा (for महा-) D₂ ४ वच (for
 रणे) — °) B₁ २ ४ पृथग्भूता (for पृथक्सर्वे)

9 °) G₂ रणे (for द्विजम्) — Ds om. 9^a-11^d
 — °) B₁ ४ ९ D₂-४ नये सुकुशल शूरं — K₂ om
 (hapl) 9^a-10^a — °) K₄ D₂-४ G₁ तदा (for तत)

10 K₂ om 10^a, Ds om 10 (cf. v. 1 9) — °) B
 Ds D₂-४ १० हितेष्मिन्म, D₁ हिते रतम् (for हिते स्थितम्)

— °) K₁-३ तरति (for जयन्ति)

11 Ds om. 11 (cf. v. 1 9) — °) K₁-३ D₁ २

C. 5. 5287
B. 5. 152. 10
K. 5. 153. 10

सेनापतिं प्रकुर्वन्ति ते जयन्ति रणे रिपून् ॥ १०
भवानुशनसा तुल्यो हितैषी च सदा मम ।
असंहार्यः स्थितो धर्मे स नः सेनापतिर्भव ॥ ११
रश्मीवतामिवादित्यो वीरुधामिव चन्द्रमाः ।
कुवेर इव यक्षाणां मरुतामिव वासवः ॥ १२
पर्वतानां यथा मेरुः सुपर्णः पततामिव ।
कुमार इव भूतानां वसूनामिव हव्यवाट् ॥ १३
भवता हि वयं गुप्ताः शक्रेणैव दिवौकसः ।
अनाधृष्या भविष्यामस्त्रिदशानामपि ध्रुवम् ॥ १४
प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकिः ।
वयं त्वामनुयास्यामः सौरभेया इवर्षभम् ॥ १५

भीष्म उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
यथैव हि भवन्तो मे तथैव मम पाण्डवाः ॥ १६
अपि चैव मया श्रेयो वाच्यं तेषां नराधिप ।

योद्धव्यं तु तवार्थाय यथा स समयः कृतः ॥ १७
न तु पश्यामि योद्धारमात्मनः सदृशं भुवि ।
ऋते तस्मान्नरव्याघ्रात्कुन्तीपुत्राद्धनंजयात् ॥ १८
स हि वेद महाबाहुर्दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ।
न तु मां विवृतो युद्धे जातु युध्येत पाण्डवः ॥ १९
अहं स च क्षणेनैव निर्मनुष्यमिदं जगत् ।
कुर्यां शस्त्रचलेनैव ससुरासुरराक्षसम् ॥ २०
न त्वेवोत्सादनीया मे पाण्डोः पुत्रा नराधिप ।
तस्माद्योधान्हनिष्यामि प्रयोगेणायुतं सदा ॥ २१
एवमेपां करिष्यामि निधनं कुरुनन्दन ।
न चेत्ते मां हनिष्यन्ति पूर्वमेव समागमे ॥ २२
सेनापतिस्त्वहं राजन्समयेनापरेण ते ।
भविष्यामि यथाकामं तन्मे श्रोतुमिहार्हसि ॥ २३
कर्णो वा युध्यतां पूर्वमहं वा पृथिवीपते ।
स्पर्धते हि सदात्यर्थं सूतपुत्रो मया रणे ॥ २४

उशनसस् (for उशनसा) — ^a) D₂ मम (for स नः) —
M₃-s भवेत् (for भव)

12 ^a) K₁-s D₁ प्रभावताम्, B D₈ D₁-4 s 10 T₂ G₂
रश्मिव (B₈ D₈ 'म')ताम् — G₅ om (hapl) 12^d-13^e.
— ^d) K₄ s B D₈ D₈ s 10 देवानामिव

13 G₅ om 13^{ab} (of v l 12) — ^b) K₄ B
D₈ D₈ s 10 'र्ण. पक्षिणा यथा — ^c) K₄ B D₈ D₁ s-8 10
देवानां (for भूतानां)

14 ^d) S त्रिदशैरपि यद् (M₁ inf. l. n च) ध्रुव

15 ^a) G₄ भगवान् (for नो भवान्) — ^b) K₅ G₄
M₃ पावक, Ca d पावकि (as in text) — ^d) G₂
सारभेया (for सौरभेया) — After 15, K₈ (marg
sec m) ins

550* इत्युक्त्वा पादयोस्तस्य निपपात नराधिप ।

रक्षास्माप्राजशार्दूल त्वामह शरण गत ।

16 ^a) D₂ एतत्सत्य (for एवमेतन्) T₂ G₂ s महाराज
— ^c) K₂ D₈ s तथैव (for य) K₁-s D₁ s तु (for हि)
K₈ भवान्मह्य (for भवन्तो मे)

17 ^a) K₈ s युध्यतापि, D₁ स्वयि चैव (for अपि चैव)
T₂ G₂ वच, G₅ तव (for मया) — ^b) K₈ s D₁-4 s
S (except G₁ s) जना (for नरा) — ^c) K₁ s s
च (for तु) K₄ B (except B₈) D₈ D₈ 10 संयोद्धव्य
(for योद्धव्य तु) — ^d) K₄ B D₈ D₈ s. 8. 10 मे, K₅
च (for स)

18 ^a) K₄ D₈ s त (for तु) — ^c) D₂ महाबाहो
(for नरव्याघ्रात्)

19 ^a) K₄ s B (except B₂) D₈ D₈ s s 10 'युद्धि'
(for 'बाहु') — ^b) K₈ s B₁ s s D₈ D₈ s s 10
[अ]नेकश, B₄ [अ]नेकश (for सर्वश) — ^c) K₁-s s
मे, T G₂ s s M मा (for मां) D₂ विवृत, D₈ s M₄
विवृते, G₁ अवृते, Ca d s विवृत (as in text)

20 ^a) K₄ D₈ s चैक, B₁-s D₈ s चापि, B₄ s D₈ D₁
चैव, D₁ 10 चैक (for स च) — ^c) K₁ s D₁ कुर्यां
चास्त्र, K₈ S (for G₂ see below) कुर्यावोस्त्र, K₅
कुर्याव. स्व, D₂ s G₂ कुर्यामस्त्र — ^d) K₁ s B₂ D₂ s
सदेवासुर, K₈ s G₁ ससुरा (K₈ 'देवा')सुरमानुष.

21 B₂ om. 21 — ^a) D₈ s न त्वेवो. — ^b) K₄
B₁ s s D₈ D₈ s 10 जना (for नरा) — ^d) K₁ s s
D₈ s s Ca d s प्रयोगेण (as in text), the rest 'न K₅
D₈ 10 T₂ G₁-s s M तदा (G₁ सदा also, as in text),
D₈ T₁ G₄ तथा

22 ^b) D₁ कुरुपुत्रव, S 'सत्तम

23 ^a) K₄ D₈ D₈ 10 भविष्यामि (for स्वह राजन्).
— ^b) K₁ च, T₂ G₂ तु (for ते) D₁ समयेनैवमप्युत
— K₄ D₈ om. 23^{ad} — ^c) K₁-s B₄ D₁ 'काल (for
'काम)

24 ^a) B₂ G₅ M₃ मया, D₁ स चा (for सदा)
— ^d) B₂ M₃ महा (for मया)

कर्ण उवाच ।

नाहं जीवति गाङ्गेये योत्से राजन्कथंचन ।
हते भीष्मे तु योत्स्यामि सह गाण्डीवधन्वना ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

ततः सेनापतिं चक्रे विधिवद्भूरिदक्षिणम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो भीष्मं सोऽभिषिक्तो व्यरोचत ॥ २६
ततो भेरीश्च शङ्खाश्च गतशब्दैव पुष्करान् ।
वादयामासुर्व्यग्राः पुरुषा राजशासनात् ॥ २७
सिंहनादाश्च विविधा बाह्नानां च निस्त्रनाः ।
प्रादुरासन्ननम्रे च वर्षं रुधिरकर्दमम् ॥ २८
निर्घाताः पृथिवीकम्पा गजवृंहितनिस्त्रनाः ।
आसंश्च सर्वयोधानां पातयन्तो मनांस्युत ॥ २९
वाचश्चाप्यगरीरिण्यो दिवश्चोल्काः प्रपेदिरे ।

शिवाश्च भयवेदिन्यो नेदुर्दीप्तस्त्ररा भृशम् ॥ ३०

सेनापत्ये यदा राजा गाङ्गेयमभिषिक्तवान् ।
तदैतान्युग्ररूपाणि अभवञ्छतशो नृप ॥ ३१

ततः सेनापतिं कृत्वा भीष्मं परवलार्दनम् ।
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान्निष्कैर्गोभिश्च भूरिशः ॥ ३२

वर्धमानो जयाशीर्भिर्निर्ययौ सैनिकैर्वृतः ।
आपगेयं पुरस्कृत्य भ्रातृभिः सहितस्तदा ।

स्कन्धावारेण महता कुरुक्षेत्रं जगाम ह ॥ ३३
परिक्रम्य कुरुक्षेत्रं कर्णेन सह कौरवः ।

शिविरं मापयामास समे देशे नराधिपः ॥ ३४
मधुरानूपरे देशे प्रभृतयवसेन्धने ।

यथैव हास्तिनपुरं तद्वच्छिविरमात्रभौ ॥ ३५

C. 5 5313
E. 5. 153. 35
K. 5. 153. 35

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

25 = (var) 5 165 27 — ^b) Ks 4 B Ds
De 8 10 transp योत्से and राजन् — ^c) Ks B1 2 D2-4
S (except G2) transp भीष्मे and तु K1-3 B2 D2 1
योद्वास्मि (for योत्स्यामि) — ^d) K2 5 D1 सह गाजीवधन्व-
(K2 'न्वि)ना.

26 ^b) K4 B5 Ds D2 6.8 10 'दक्षिण'

27 ^a) K2.5 Ds Dc-8 10 Gs 4 M2 2.5 दशस्त्राश्च
— ^b) K4 B (except B2) Ds Dc 8 10 दशशोय सहस्रदा
Ca d cite पुष्कर, Cs पुष्कराणि — ^c) K1 नादया, K2
नोदया, D2 ताडया — ^d) K4 B (except B2) Ds
Dc 8 10 वादका (for पुरुषा)

28 ^b) A few MSS निस्त्रना — S reads 28^{cd}
after 30^{ab} — ^c) K2 5 D2.4 1 आसीद् (for आसन्)
K2 D2 4 G1.4 अनम्रेषु, D1 ततस्तत्र (for अनम्रे च) — ^d)
B4 'मेव च (for 'कर्दमम्)

29 ^b) Some MSS 'निस्त्रना — ^d) K (except
K1) B2 Ds D1.1 2 तापयतो; S (except T1) पीठ.
K2 [अ]य, D1 G2 च (for [उ]त)

30 ^b) T2 G (except G2) दिशः K1.5 D1.1
प्रपेदिरे — After 30^{ab}, S reads 28^{cd} — ^c) K1.2
[अ]भाव (for मय) — ^d) K4 B2 4 5 Ds D2 6 8 10
'तरा', B1 3 'मुन्वा', D2 4 'स्त्रना', Ca d 'स्त्रा' (as in
text)

31 ^a) Ks B Ds1 Ds 4 6 सेना (for सेना) Ds
69

राजन् (for राजा) Gs reads 31^{cd} after 32^{ab} — ^c)
K (except K4) B2 D1 2 1 तदैवाद्भुतरूपाणि, D2 4
तदैतान्यनुपूर्वाणि, T1 G4 तथैवात्युग्ररूपाणि, T2 G2 तदैवा-
त्युग्र, G1 तदैवान्युक्त, G5 वाचकान्युग्र — ^d) To avoid
hiatus! K1-3 B2 D2 T2 G1-3 M हसवन्, K4 B1.3-5
Ds D1 2.4 6-8 10 यमूव, K5 प्रसवन् (for असवन्)

32 Ds 4 om. 32 — ^b) Gs 'बलांतक — After
32^{ab}, Gs reads 31^{cd} — ^d) K4 B (except B2)
Ds Dc 8 10 transp निष्कै and गोभिः K (except K4)
D1 घनेन च, D1 च सर्वदा (for च भूरिश)

33 ^a) K1 2 वय, Ks 5 Ds 4 8 नय; S (except
G2) पूज्य (for वर्ध) — ^b) S निर्भय (T G2 'य,
G1 3 'यै) (for निर्ययौ) — 33^c=5 149 56^c

34 ^a)=5 149 72^a Ks D1 10 T2 G2 स्याप
(T2 also प्राप), G2 याप (for माप) — ^d) B2 4
D2-4 समदेशे K1.2 B2 5 नराधिप, K4 B2 4 Ds
D2-4 6 8 10 जनाधिप (K4 B1 D2 6 10 'प)

35 ^{ab})=5 149 69^a+67^b — ^c) Some S MSS
हस्तिनपुर — ^d) B2 तथा (for तद्वत्) K (except K4)
D1.2.1 तद्वत्त् (K तथैव) शिविर चमौ, S शिविर
तत्तयामवत्

Colophon om in Dn1 Dn2 Ds 6 missing —
Sub-parvan K1.2 5 B2 D2 1 G5 अभिनिर्याण (B2 om.

१५४

C. 5 5314
B. 5 157 1
K. 5 157 1

जनमेजय उवाच ।

आपणेयं महात्मानं भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् ।
 पितामहं भारतानां ध्वजं सर्वमहीक्षिताम् ॥ १
 बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया पृथिवीसमम् ।
 समुद्रमिव गाम्भीर्ये हिमवन्तमिव स्थिरम् ॥ २
 प्रजापतिमिवौदार्ये तेजसा भास्करोपमम् ।
 महेन्द्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरवृष्टिभिः ॥ ३
 रणयज्ञे प्रतिभये स्वाभीले लोमहर्षणे ।
 दीक्षितं चिररात्राय श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ॥ ४

निर्याण)यात्रा, K₁ B₁ 4 s D₈ D₂-1 6 s 10 M अभि(M₂-s om अभि)निर्यात्रा — *Adhy name* T₁ M भीष्मसेनापत्य (T₁ M₁ 'त्या)भिषेचन, G₁ भीष्मसेनापत्याभिषेक, G₂ भीष्मसैनापत्य — *Adhy no* (figures, words or both) D₆ 45 (=145), T₁ G₂ s 157, T₂ M 156 (M₁ 155), G₁ 158, G₂ 154, G₃ 150. — *S'ola no* K₁ 36

 The name भीष्माभिषेचन is given tentatively to this sub-parvan (adhy. 153-56) on the authority of the Parvasamgraha summary of the Ādiparvan, although its place is not definitely indicated there, nor in our MSS. The name does not occur in any of our MSS, which regard these adhy. as a continuation of अभिनिर्याण, as do also the printed editions except that of P P S Sastri, but some S MSS give the adhy name of 153 as भीष्मसेनापत्याभिषेचन or 'भिषेक, justified by its contents. The end of this sub-parvan is indicated by the definite commencement of the next sub-parvan उत्सृक्यान at adhy 157.

154

 This adhy is missing in D₂ (of v 1 5 143 2), the MS is mostly ignored here D₂ resumes from this adhy 1

1 ^b) K₂ s 'विदा (for 'भृतां) — ^d) K₁ s वृद्धं, D₂ भुज (for ध्वज) D₈ पूर्व (for सर्व)
 2 G₂ om (hapl) 2^a-3^b — ^d) K₁ s T₁ स्थितौ,

किमत्रवीन्महाबाहुः सर्वधर्मविशारदः ।

भीमसेनार्जुनौ वापि कृष्णो वा प्रत्यपद्यत ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

आपद्धर्मार्थकुशलो महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ।

सर्वान्भ्रातृन्समानीय वासुदेवं च सात्वतम् ।

उवाच वदतां श्रेष्ठः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ६

पर्याक्रामत सैन्यानि यत्तास्तिष्ठत दंशिताः ।

पितामहेन वो युद्धं पूर्वमेव भविष्यति ।

तस्मात्सप्तसु सेनासु प्रणेवृन्मम पश्यत ॥ ७

B₂ D₁ G₂ (before corr) 4 s M (except M₁) स्थितं, D₈ 4 [अ]नुल (for स्थिरम्)

3 G₂ om 3^{ab} (of v 1 2) — ^d) K₂ T₁ ध्वंसने, D₂ व्रसाय; Ca as in text

4 ^a) K₁ B (except B₂) D₂ D₁ D₂ 4 s 10 प्रचितते; Ca d s प्रतिभये (as in text) — ^b) K₁ B₁ s-s D₂-1 6 s 10 सुभीमे; K₂ आभिले, B₂ [S]भ्यास्तीर्णे, D₂ सग्रामे; D₂ स्वाभीले; D₂ [S]द्याभीले; G₁ सुभीते, G₂ स्वाभीते, Ca द्याहीले, Cd s आभीले S (except T₁ G₂) रोम. — ^d) K₁ D₂ D₂ 10 दृष्ट्वा राजा, D₂ तत्र श्रुत्वा (for श्रुत्वा राजा) K₁ B D₂ D₂ D₂ 10 तत्र, D₂ 4 तं च (for राजा)

5 T₂ G₂ om 5 — ^b) K₁ सर्वशस्त्रविशारदः; K₂ 4 B₁ s-s D₂ D₂ 6 s 10 'शस्त्रभृतां वर', B₂ D₂ 4 'धर्मभृता वर' — ^c) D₂ तदा भीमा (for भीमसेना) K₂ D₂ D₂ D₂ 4 7 s चापि; G₁ s s M वा किं (for चापि) — ^d) K₁ B₁ D₂ D₂ D₂ 4 6 s 10 प्रत्यभापत; D₁ किमभापत; D₁ देवकीसुतः; G₁ s प्रत्यपद्यत, M₂-s प्रतिपद्यत

6 ^a) K₁ समानाद्य, K₂ 'भाप्य, D₁ T₂ M₁ 'दाय, G₂ 'धाय (for समानीय) — ^d) K₂ 4 B (except B₂) D₂ D₂ 10 M₁ च शाश्वत, K₂ ससात्यकिं (for च सात्वतम्) — ^c) K₂ अवदद् (for उवाच)

7 ^a) K₂ D₁ G₂ पर्याक्रमत, B₂ पर्याकुरुत; T₂ G₂ M₂ 4 (inf in) s परिक्रामत — ^b) G₂ युक्ता B₂ तिष्ठत S (mostly) दसिता — ^c) K₁ M (except M₁) वा (for वो) D₁ योद्धव्य (for वो युद्ध) — ^d) D₁ 7 s सम; G₂ युधि (for मम) D₂ 4 प्रणेतर च पश्यत.

वासुदेव उवाच ।

यथार्हति भवान्वक्तुमस्मिन्काल उपस्थिते ।

तथेदमर्थवद्वाक्यमुक्तं ते भरतर्षभ ॥ ८

रोचते मे महाबाहो क्रियतां यदनन्तरम् ।

नायकास्तत्र सेनायामभिपिच्यन्तु सप्त वै ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

ततो द्रुपदमानाय्य विराटं शिनिपुंगवम् ।

धृष्टद्युम्नं च पाञ्चाल्यं धृष्टकेतुं च पार्थिवम् ।

शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं सहदेवं च मागधम् ॥ १०

एतान्सप्त महेष्वासान्वीरान्युद्धामिनन्दिनः ।

सेनाप्रणेदन्विधिवदभ्यपिञ्चद्युधिष्ठिरः ॥ ११

सर्वसेनापतिं चात्र धृष्टद्युम्नमुपादिशत् ।

द्रोणान्तहेतोरुत्पन्नो य इद्धाज्ञातवेदसः ॥ १२

सर्वेषामेव तेषां तु समस्तानां महात्मनाम् ।

सेनापतिपतिं चक्रे गुडाकेशं धनंजयम् ॥ १३

अर्जुनस्यापि नेता च संयन्ता च व वाजिनाम् ।

संकर्षणानुजः श्रीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः ॥ १४

तद्दृष्टोपस्थितं युद्धं समासन्नं महालयम् ।

प्राविशद्भवनं राज्ञः पाण्डवस्य हलायुधः ॥ १५

सहाक्रूरप्रभृतिभिर्गदमाम्बोल्लुकादिभिः ।

रौक्मिणेयाहुकसुतैश्चारुदेष्णपुरोगमैः ॥ १६

वृष्णिमुख्यैरभिगतेर्व्याघ्रैरिव व्रलोत्कटैः ।

अभिगुप्तो महाबाहुर्मरुद्भिरिव वासवः ॥ १७

नीलकौशेयवसनः कैलासशिखरोपमः ।

सिंहखेलगतिः श्रीमान्मदगस्तान्तलोचनः ॥ १८

तं दृष्ट्वा धर्मराजश्च केशवश्च महाद्युतिः ।

उदतिष्ठत्ता पार्थो भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १९

गाण्डीवधन्वा ये चान्ये राजानस्तत्र केचन ।

C. 5. 5334
B. 5. 157 21
K. 5. 157 21

8 K4 B1.4.5 Dn1 Ds D6 8 10 कृष्ण, B2 विष्णु, T G श्रीमगवान् (for वासुदेव) — ^a) T1 G4 यदार्हति — ^b) To avoid hiatus! K4.4 Dn1 Ds D6 8 10 द्रुप (for उप) — ^c) K5 तथैवम्, B2 Ds 4 T1 तदेवम् (for तथेदम्)

9. ^a) Ds.4 T2 G1 2 ते (for मे) — Ds2 om. (hapl) 9^{bc} — ^c) T2 G1.2 4 नायकान्, K5 M (except M1) सेनाया, T1 G4 सु (for याम्) — ^d) K4 B Dn1 Ds D6 7 10 क्रियतामिह, D1 G3 अभिपिच्यतु, Ds T1 G1 पिच्यतु, T2 G2 पिच्यत, G4 वेक्तु तु (for अभिपिच्यन्तु)

10 K5 om. (hapl) 10^{ad} — ^a) K4 B5 पार्थिव — ^c) B2 युधा श्रेष्ठ, G1 च युद्धं (for च पाञ्चाल्य)

11 ^a) K4 B (except B2) Dn1 Ds D2-4.6-8 10 महाभागान् (for महेश्वसान्) — ^b) K4 5 M वीरान् (for वीरान्) K4 B (except B2) Dn1 Ds Ds.4 6-8 10 काक्षिण

12 ^b) K4 B (except B2) Dn1 Ds Ds.4.6 7 10 चकार ह, T G अयादिशत् (for उपादिशत्) — D1 om 12^a-13^b — ^c) K (except K4) हेतुर् T2 G1-8 उत्पन्न — G4 om. 12^a-14^a — ^d) B2 महत्वात्, D10 य इद्धात्, T2 G1-8 ममिद्धात् (for य इद्धात्) Ca cites इद्धात्

13 D1 om 13^{ab}, G4 om. 13 (cf v l 12), B3 om 13^{bc} — ^b) Ds 4 8 10 समेताना, B2 शूराणा सु, D1 प्रणेद्वणा, T1 समृद्धाना, T2 G2 सप्ताना सु (for समस्ताना) — ^c) G5 सेनापति पर चक्रे

14 G4 om. 14^a (cf v l 12) — ^a) K5 अस्व, D1 एव (for अपि) Ds.4 नेता (for नेता च) — ^b) Ds 4 यतार (for संयन्ता) K5 यता चैवापि वाजिना

15 ^a) K4 Dn1 D1 8 G2 Ms-5 त (for तद्) G2 अव (for उप) — ^c) K1.2 आविशद् K5 प्राज्ञ, B Dn1 D1 राजन् (for राज) — K4 om 15^d-17^a — ^d) B D1.7 पादवाना, G2 धर्मजस्य (for पाण्डवस्य)

16 K4 om. 16 (cf v l 15) — ^b) K5 5 शात्र (for मान्त्र) B1.4.5 Dn1 Ds D6 10 T2 G1.2 उद्धव (for उल्लुक्) — ^c) D10 (m as in text) रौहिणेय (for रौक्मिणेय) T G1 2 8 युतै (for सुतै) K1.2 रौक्मिणेयाद् (K2 हृ)विद्युक्तै

17 K4 om 17^a (cf v l 15) — ^a) K5 वीरैर् (for सुल्लैर्) K5 B2-5 Dn1 D1.2.4 7 M1 2 4 अधिगतैर्, Ds D6 8 10 उपगतैर्, D2 अधिगतो, Ms 5 अधिगतो — ^b) K5 D1 7 S मदो (for वलो)

18 ^a) B2 5 कौपेय — ^b) Some N MSS कैलाश

19 ^c) Ds 4 7 8 G5 उदतिष्ठन् (for उदतिष्ठन्) K5 4 B (except B2) Dn1 Ds D1 6 8 10 तत्र पार्थो, K5 G4 Ms 5 तथा पार्थो, D1 महाबाहो

20 ^a) A few MSS गाजीवधन्वा — ^b) D1 भारत (for केचन) — ^c) T1 G1 तत्र (for ते स) K5 4 B Dn1 Ds D1 6 8 10 G4 चक्रिरे ते वै (B2 Ds2 त वै, Ds सर्वे, G4 [S]भ्येत्य) समायात (Dn1 Ds D10 समायात, G4 तत्र सर्वे) हलायुध

C. A. 5325
B. A. 157 22
K. A. 157 21

पूज्यांचक्रुरभ्येत्य ते स सर्वे हलायुधम् ॥ २०
ततस्तं पाण्डवो राजा करे पस्पर्श पाणिना ।
वासुदेवपुरोगास्तु सर्वे एवाभ्यवादयन् ॥ २१
विराटद्रुपदौ वृद्धावभिवाद्य हलायुधः ।
शुधिष्ठिरेण सहित उपाविशदरिंदमः ॥ २२
ततस्तेषूपविष्टेषु पार्थिवेषु समन्ततः ।
वासुदेवमभिप्रेक्ष्य रौहिणेयोऽभ्यभाषत ॥ २३
भवितायं महारौद्रो दारुणः पुरुषक्षयः ।
दिष्टमेतद्भुवं मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ २४
अस्माद्युद्धात्समुत्तीर्णानपि वः ससहज्जनान् ।
अरोगानक्षतैर्देहैः पश्येयमिति मे मतिः ॥ २५
समेतं पार्थिवं क्षत्रं कालपक्रमसंशयम् ।
विमर्दः सुमहान्भावी मांसशोणितकर्दमः ॥ २६
उक्तो मया वासुदेवः पुनः पुनरुपह्वरे ।
संवन्धिषु समां वृत्तिं वर्तस्व मधुसूदन ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

पाण्डवा हि यथास्माकं तथा दुर्योधनो नृपः ।
तस्यापि क्रियतां युक्त्या सपर्येति पुनः पुनः ॥ २८
तच्च मे नाकरोद्वाक्यं त्वदर्थे मधुसूदनः ।
निविष्टः सर्वभावेन धनंजयमवेक्ष्य च ॥ २९
ध्रुवो जयः पाण्डवानामिति मे निश्चिता मतिः ।
तथा ह्यभिनिवेशोऽयं वासुदेवस्य भारत ॥ ३०
न चाहमुत्सहे कृष्णमृते लोकमुदीक्षितुम् ।
ततोऽहमनुवर्तामि कैशवस्य चिकीर्षितम् ॥ ३१
उभौ शिष्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ ।
तुल्यस्त्रहोऽस्म्यतो भीमे तथा दुर्योधने नृपे ॥ ३२
तस्माद्यास्यामि तीर्थानि सरस्वत्या निपेवितुम् ।
न हि शक्यामि कौरव्यान्नश्यमानानुपेक्षितुम् ॥ ३३
एवमुक्त्वा महाबाहुरनुजातश्च पाण्डवैः ।
तीर्थयात्रां ययौ रामो निर्वर्त्य मधुसूदनम् ॥ ३४

21 ^a) T₁ G₄ ५ राम, G₁ राजन् (for राजा) — ^e)
K₄ B_{1.2} 4.5 Dn₁ Ds D₁ ६ १० M₄ तं, K₅ B₂ M₃. ५
ते (for तु) — ^d) T₂ G₂ M 'पूज' (for 'वाद')

22 ^d) K₁ D₂ ४ १ M₅ 'दम' (for 'दम')

 The fragm MS G₄ ends with 23^{ab}! It is mostly ignored hereafter

23 ^d) D₂ ४ (igloss) बलदेवो (for रौहिणेयो)

24 ^b) T₂ G₂ M₃ पुरुषपम — 24^{cd} = 5 193 52^{ab}
— ^e) K_{1.2} एव (for एतद्) D₂ ४ अहं; Ca d ध्रुव
(as in text)

25 ^a) K₅ ४ B (except B₂) Dn₁ Ds D₂ ४ ६. 10
तस्माद् — ^b) S (except G₅) 'सुहृज्जनान्' — ^d) K₄
B (except B₂) Dn₁ Ds D₂. ४ ६ १० द्रष्टासीति मतिर्मम

26 ^e) K₅ B₄ ५ Dn₁ D₂ च (for सु)

27 ^b) B₂ 'ध्रुवे'; Ca ५ 'ह्वरे' (as in text) — ^d) M₂
यायास्त्वं (for वर्तस्व)

28 K₅ Dn₁ om (hapl) 28^a-29^b. — ^e) D₂ ४
अस्य (for तस्य) M (except M₁) हि (for [अ]पि)
K₅ ४ B₁ ४ ५ D₂ 10 Ca सास्यं, B₂ शक्त्या; Ds D₂ सहां,
T G₂ ५ युक्ता (for युक्त्या)

29 K₅ Dn₁ om 29^{ab} (cf. v l. 28) — ^e) K₅
B (except B₂) Dn₁ D₁ ५ ४. ५ निर्विष्टः; Ds निष्ट

— ^d) K₅ ४ B (except B₂) Dn₁ Ds D₂ ५ १० ह
(for च)

30 ^a) K (except K₄) D₁ ध्रुव (for ध्रुवो) — ^e)
S यथा (for तथा) K₄ Ds D₂ 10 हरिविनाशोय; K₅
[अ]स्याभिनिवेशोय — ^d) K₁ २ B₂ दृश्यते (for भारत)

31 ^{ab}) T₂ G₂ ५ transp कृष्णम् and लोकम् — ^e)
K₅ D₂ १ S अतो (for ततो) T₂ G₅ 'पश्यामि' (for
'वर्तामि')

32 ^a) B₂ एतौ (for उभौ) — ^e) K₁ D₂ 'क्षेहोस्मि
ते; B₂ 'क्षेहगतां, T₂ 'क्षेहो यथा, G₂ 'क्षेहोस्म्यह, G₅
'क्षेहोप्यतो — ^d) K_{1.2} B₂ D₁₀ G₂ नृप (for नृपे)

33 T₂ G₂ om (hapl) 33^{cd} — ^e) T₁ कौरव्य
(for 'व्यान्' — ^d) K₄ D₂ G₁. ५ ५ अवेक्षितुं, D₁. ५
उदी' (for उपे') T₁ नश्यमानमवेक्षितुं

34 Before 34, S ins 'वैद्' — ^b) G₂ बांधवै (for
पाण्डवै) — ^d) K₂ ५ निर्वर्त्य, T G निमग्न, Ca d as in
text

Colophon Dn₂ D₅ ९ G₄ missing — Sub-
parvan K_{1.2} D₁ T₁ अभिनिर्यागयात्रा, K₅ निर्यागयात्रा;
K₄ B₁ 4.5 Dn₁ Ds D₂ ५ १० M अभिनिर्यात्रा, B₂
अभियात्रा; D₂ अभियानयात्रा — Adhy. name' K₅

१५५

वैशंपायन उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मकस्य महात्मनः ।
 हिरण्यलोम्नो नृपतेः साक्षादिन्द्रसखस्य वै ॥ १
 आहुतीनामधिपतेर्भोजस्यातियशस्विनः ।
 दाक्षिणात्यपतेः पुत्रो दिक्षु रुक्मीति विश्रुतः ॥ २
 यः किंपुरुषसिंहस्य गन्धमादनवासिनः ।
 शिष्यः कृत्स्नं धनुर्वेदं चतुष्पादमवाप्तवान् ॥ ३
 यो माहेन्द्रं धनुर्लेभे तुल्यं गाण्डीवतेजसा ।
 शार्ङ्गेण च महाबाहुः संमितं दिव्यमक्षयम् ॥ ४
 त्रीण्येवैतानि दिव्यानि धनूंषि दिविचारिणाम् ।
 चारुणं गाण्डिवं तत्र माहेन्द्र विजयं धनुः ॥ ५
 शार्ङ्गं तु वैष्णवं प्राहुर्दिव्यं तेजोमयं धनुः ।
 धारयामास यत्कृष्णः परसेनाभयावहम् ॥ ६

गाण्डीवं पावकाह्येमे खाण्डवे पाकगासनिः ।
 दुमाद्रुक्मी महातेजा विजयं प्रत्युपयत ॥ ७
 संछिद्य मौरवान्पाशाग्निहत्य मुरमोजसा ।
 निर्जित्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले ॥ ८
 षोडश स्त्रीसहस्राणि रत्नानि विविधानि च ।
 प्रतिपेदे हृषीकेशः शार्ङ्गं च धनुरुत्तमम् ॥ ९
 रुक्मी तु विजयं लब्ध्वा धनुर्मेषमस्रनम् ।
 विभीषयन्निव जगत्पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ १०
 नामृष्यत पुरा योऽसौ स्वबाहुवलदर्पितः ।
 रुक्मिण्या हरणं वीरो वासुदेवेन धीमता ॥ ११
 कृत्वा प्रतिज्ञां नाहत्वा निवर्तिष्यामि केशवम् ।
 ततोऽन्वधावद्रार्णयं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ १२
 सेनया चतुरङ्गिण्या महत्या दूरपातया ।

C. A. 542
 B. A. 152. 12
 K. A. 152. 12

हलधरवाक्य, T1 M वलदेवनिर्गमनं (T1 'निवृत्ति'), Gs वलदेवतीर्थयात्रानियाण — *Adhy no* (figures, words or both) Ds 47 (=147), T1 G1 2 s 158, T2 M 157 (M4 156), Gs 155. — *S'loka no* Ks 34, Dn1 35

155

 This adhy is missing in Dn2 (cf v.l. 5 143 2), the MS is mostly ignored here

1 ^a) D1 सुतो नृप (for महा) — ^c) K4 B Dn1 Ds D1 6 s 10 'रोम्नो (for 'लोम्नो)

2 ^a) K1 Ds2 T1 Gs आहु (K1 'हृ'तीनाम्, K2 आहुतीनाम्, K3 4 B Dn1 Ds आहुती (Dn1 'ति)नाम्, K5 आहुतीनाम्, Ds1 D1 M5 आहुतीनाम्, D1 s T2 G1 2 s आहु (Ds 'हृ)कानाम् Ks 5 B2 4 s Dn1 Ds D1-4 s 7 10 T2 G2 अधिपति — ^b) Ks D1 Gs अपि (for अति) — ^c) Ks Ds 7 द (Ks दा)क्षिणाधिपते, Ds 'पति'

3 ^a) Ks 4 Bs Dn1 Ds Ds 10 T1 transp शिष्य and कृष्ण

4 ^a) A few MSS गाजीव Bs D1 Cs 'धन्वना (for 'तेजसा) — ^c) Ks S 'बाहो — ^d) M1 2 नित्यम् (for दिव्यम्) K4 Dn1 Ds Ds 8 10 दिव्यलक्षण, D2 दिवि पूजित, Ds 4 दिव्यमव्यय (for दिव्यमक्षयम्)

5 ^a) B2 च (for [प]व) K2 Gs तानि (Ks पृतानि also as in text) — ^c) Ks धैव (for तत्र) Ks गात्रिव चारुण तत्र

6 K1 2 om (hapl) 6^{ab} — ^a) B2 G1 च; T G2 2 s M हि (for तु) Ds 4 G1 चाहु (for प्राहु) — ^b) Ks repeats 4^d for 6^b (v1 समत for समित) — ^c) Ks 4 B Dn1 Ds D1 3 4 s 7 10 T2 G1 2 s तत् (for यत्) — ^d) K (except K4) B2 D1 2 s 'अयंक्व

7 ^a) A few MSS गाजीव Ds Gs पाडव (for पावकात्) — ^c) Ks अन्यद्, Gs इन्द्राद् (for दुमाद्) — ^d) Ds S सम, Cs प्रत्य (as in text)

8 ^b) K1 2 असुरम्, Ks-s B Dn1 Ds D1-4 s 7 10 सुखम् (for मुरम्)

10 ^b) K (except K1) B3-s Dn1 Ds D1 2 3 4 s 10 M1 'निम' (for 'सम')

11 ^b) K4 B Dn1 Ds Ds 8 10 'गवित — ^d) K1 2 s B2 D1 7 वीर्यवान् (for धीमता)

12 ^a) K4 B (except B2) Dn1 Ds Ds 8 10 निवर्तिष्ये जनार्दन — ^c) G1 अन्वयाच (for अन्वधावद्) — ^d) B Ds D1-4 10 वर, Dn1 वर (for वरम्)

13 ^a) Ks Ds सेनया च वरुचिण्या — B2 om (hapl.) 13^{bc} — ^b) K1 2 दृग्या तया, B2 स्वग्या तया (for दूरपा) — ^c) K4 Ds विचित्रवीर्यचर्मिण्या

G. A. 5302
B. A. 158. 13
K. A. 158. 13

विचित्रायुधवर्मिण्या गङ्गयेव प्रवृद्धया ॥ १३
स समासाद्य वाष्पेयं योगानामीश्वरं प्रभुम् ।
व्यसितो व्रीडितो राजन्नाजगाम स कुण्डिनम् ॥ १४
यत्रैव कृष्णेन रणे निर्जितः परवीरहा ।
तत्र भोजकटं नाम चक्रे नगरमुत्तमम् ॥ १५
सैन्येन महता तेन प्रभूतगजवाजिना ।
पुरं तद्भुवि विख्यातं नाम्ना भोजकटं नृप ॥ १६
स भोजराजः सैन्येन महता परिवारितः ।
अक्षौहिण्या महावीर्यः पाण्डवान्समुपागमत् ॥ १७
ततः स कवची खड्गी शरी धन्वी तली रथी ।
ध्वजेनादित्यवर्णेन प्रविवेश महाचमूम् ॥ १८
विदितः पाण्डवेयानां वासुदेवप्रियेप्सया ।

14 ^a) K₄ D₈ 4 8 S समासाद्य तु (K₄ D₈ 4 8 च)
वा' — ^b) K₁ 2 D₁ D₈ योनि (D₈ 'गी'नां, G₁ गोपाना,
Cd योगाना (as in text) G₈ क्रयभ (for ईश्वर)
K₈ गुरु (for प्रभुम्) T₂ G₂ सर्वशस्त्रमृता वर — After
14^{ab}, B₂ ins

551* कृतप्रतिज्ञो राजासौ वासुदेवेन निर्जितः ।
— ^a) K₈ D₈ विजित, D₇ ध्वसि, D₁₀ अक्षि, T₂ G₁ 2 8
हिंसि, M₈ (by corr) निर्जि, Ca d व्यसि (as in
text) K₈ G₈ M₁ 2 4 (by corr.) राजा, M₈ 4 (before
corr) 8 राजा (for राजन्)

15 ^a) K₁ 2 5 D₈ 7 पुरा (for रणे) B₈ तत्र कृष्णेन
हि रणे; B₄ यत्रैव निर्जितो राजन् — ^b) B₄ कृष्णेन (for
निर्जित) — ^d) K₈ 4 B₂ 4 5 D₁ D₈ D₈ 8 10 कृत
(for चक्रे)

17 ^{ab}) D₈ 2 भोज सैन्येन महता परिवार्य महामति'
— ^a) Some S MSS अक्षौहिण्या. — ^d) K₄ B₂ 4 5
D₁ D₈ D₈ 8 10 क्षिप्रमागमत्, D₈ 4 समुपागत

18 ^a) K₄ B (except B₂) D₁ D₈ D₈ 8 10 धन्वी
(for खड्गी) — ^b) G₁ transp शरी and तली; G₈
transp तली and रथी D₂-4 वली (for तली) K₄ B
(except B₂) D₁ D₈ D₈ 8 10 तली खड्गी शरासनी;
T₂ G₂ वीरधन्वी शरी. रथी B₈ repeats 18^{ab} with v 1
[धन्वी (for खड्गी in ^a) and खड्गी शरी-तली रथी
(for ^b)] — ^c) T G₂ 8 5 M₁ 2 रथेन, M₈-5 गजेन
(for ध्वजेन) K₁ 2 5 B₈ 5 D₇ रूपेण.

19 ^b) K₁ 2 5 D₈ D₈ 4 'प्रियेच्छया. — ^d) K₄ D₈ 4
अभिपू' (for अभ्यपू')

शुधिष्ठिरस्तु तं राजा प्रत्युद्गम्याभ्यपूजयत् ॥ १९
स पूजितः पाण्डुसुतैर्यथान्यायं सुसत्कृतः ।
प्रतिपूज्य च तान्सर्वान्विश्रान्तः सहसैनिकः ।
उवाच मध्ये वीराणां कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ २०
सहायोऽसि स्थितो युद्धे यदि भीतोऽसि पाण्डव ।
करिष्यामि रणे साह्यमसह्यं तव शत्रुभिः ॥ २१
न हि मे विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ।
निहत्य समरे शत्रूंस्तव दास्यामि फल्गुन ॥ २२
इत्युक्तो धर्मराजस्य केशवस्य च संनिधौ ।
शृण्वतां पार्थिवेन्द्राणामन्येषां चैव सर्वशः ॥ २३
वासुदेवमभिप्रेक्ष्य धर्मराजं च पाण्डवम् ।
उवाच धीमान्कौन्तेयः प्रहस्य सखिपूर्वकम् ॥ २४

20 B₂ om 20^{abcd} — ^a) D₁ G₈ सुपूजित K₈
B₁ 8 4 D₁ D₈ D₁ 2 5 T G₁-3 पाण्डुपुत्रै — ^b) K₄ B₁ 8
D₁ D₈ D₈ 10 सुसत्कृत, K₈ सुतोपित; B₈ स्वय स्तुत;
B₄ समतत, D₁ 7 8 सुसत्कृत (for सुसत्कृत) — ^c) K₄
B₄ D₈ D₈ 4 5 10 'गृह्य, D₁ 'गृह्यात् (for 'पूज्य)
K₄ B₈ D₁ D₈ 4 5 तु (for च) K (except K₄)
D₇ transp तान् and सर्वान् — ^d) B₁ 8 5 D₇ T₁ G₁
सह सैनिकै

21 ^a) K₄ B₁-8 D₈ D₂-4 7 सा (D₂ स)हास्ये (for
सहायो) D₁ D₈ D₂ 7. 10 अस्मिन् (for अस्मि) — ^c)
B₈ रण (for रणे) B₈ पार्थ, B₈ सत्यम्, D₈ D₈ 4. 7 M₈
सह्यम् (for साह्यम्) — ^d) K₈ B₈ D₈ 4 अशक्य; D₇
प्रसह्य (for असह्य) D₇ शत्रुभिस्तव (by transp)

22 ^b) M₈ 5 हति (for इह) — After 22^{ab},
N (D₁ missing) ins

552* हनिष्यामि रणे भाग यन्मे दास्यसि पाण्डव ।

अपि द्रोणकृपौ वीरौ भीष्मकर्णावथो पुन ।

अथ वा सर्वे एवैते तिष्ठन्तु वसुधाधिपा ।

[(L 1) K₁ 2 5 D₇ य मे (for यन्मे) — (L 2)
D₇ महारथी (for अथो पुन)]

— ^a) S दास्यामि K₁-8 फाल्गुन, K₄ 5 B D₁ D₈
D₈ 4 6-8 10 मेदिनी

23 D₁ om 23^{ab} — ^a) D₈ 4 T₁ इत्युक्ते — ^b) K
(except K₄) B₂ D₇ सनिधौ केशवस्य च (K₈ तु) — ^d)
K₈ भारत (for सर्वश) K₁ 2 सर्वेषा च भारत

24 ^a) K₁ 2 5 B₂ D₁ 7 वाक्य (for धीमान्) — ^d)
D₈ 4 प्रहसन्; D₁₀ M₈ प्रसह्य (for प्रहस्य) D₈ 4 सख्य,

युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहावलैः ।
 सहायो धोपयात्रायां कस्तदासीत्सखा मम ॥ २५
 तथा प्रतिभये तस्मिन्देवदानवसंकुले ।
 खाण्डवे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् ॥ २६
 निवातकवचैर्धुद्रे कालकेयैश्च दानवैः ।
 तत्र मे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् ॥ २७
 तथा विराटनगरे कुरुभिः सह संगरे ।
 युध्यतो बहुभिस्तात कः सहायोऽभवन्मम ॥ २८
 उपजीव्य रणे रुद्रं शक्रं वैश्रवणं यमम् ।
 वरुणं पावकं चैव कृपं द्रोणं च माधवम् ॥ २९
 धारयन्नाण्डिवं दिव्यं धनुस्तेजोमयं दृढम् ।
 अक्षय्यशरसंयुक्तो दिव्यास्त्रपरिवृंहितः ॥ ३०
 कौरवाणां कुले जातः पाण्डोः पुत्रो विशेषतः ।
 द्रोणं व्यपदिशञ्छिष्यो वासुदेवसहायवान् ॥ ३१

कथमस्माद्विधो ब्रूयाद्भीतोऽस्मीत्ययशस्करम् ।
 वचनं नरशार्दूल वज्रायुधमपि स्वयम् ॥ ३२
 नास्मि भीतो महाबाहो सहायार्थश्च नास्ति मे ।
 यथाकामं यथायोगं गच्छ वान्यत्र तिष्ठ वा ॥ ३३
 विनिवर्त्य ततो रुक्मी सेनां सागरसंनिभाम् ।
 दुर्योधनमुपागच्छतथैव भरतर्षभ ॥ ३४
 तथैव चाभिगम्यैनमुवाच स नराधिपः ।
 प्रत्याख्यातश्च तेनापि स तदा शूरमानिना ॥ ३५
 द्वावेव तु महाराज तस्माद्युद्धाव्यपेयतुः ।
 रौहिणेयश्च वार्ष्णेयो रुक्मी च वसुधाधिपः ॥ ३६
 गते रामे तीर्थयात्रां मीष्मकस्य सुते तथा ।
 उपाविशन्पाण्डवेया मन्त्राय पुनरेव हि ॥ ३७
 समितिर्धर्मराजस्य सा पार्थिवसमाकुला ।
 शुशुभे तारकाचित्रा द्यौश्चन्द्रेणैव भारत ॥ ३८

C. B. 5320
B. B. 158. 40
K. B. 158. 39

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

G₁ स्तित* (for सति*)

For stanzas 25-29 cf. lines 6-11 and 13-15 of passage No 39 of App I of the Virāṭaparvan

25 Before 25, T₁ G₁ ins घनजय; T₂ अर्जुन — ^a) K₂ : B₁ : D₁ : 4.7 T₂ G₂ सखे (for सखा)

26 See note above T₂ G₂ om. (hapl) 26 — ^a) G₂ : तदा (for तथा) — ^a) G₃ कस्तदा य सखामवत् (cf. v. l. 27)

27 See note above K₁ D₂ : om (hapl) 27 K₁ : 2. : B₂ D₁ : transp 27 and 28 — ^b) K (K₄ om.) कालिकेयैश्च, D₁ कालर्जुनैः — ^a) G₂ कस्तदा य सखामवत् (cf. v. l. 26)

28 See note above K₁ : 2. : B₂ D₁ : transp 27 and 28 — ^a) T₂ G₂ तदा (for तथा) — ^b) B₂ D₁₀ सगमे, D₁ : 7 S युगे (for 'गरे) — ^c) K₄ B D₁ D₅ D₁ : 4.6 : 10 G₂ तत्र (for तात) — ^a) K₂ क सहायस्तदाभवत् (= 26^a, 27^a) — After 28, K₁ : D₁ S read 31

29 See note above — ^a) G₁ : उपजीवन्, G₂ 'गम्य (for 'जीव्य) K₂ : 5 गुर द्रोण (for रणे रुद्र) — ^a) K (except K₄) T₂ G M₂ कृष्ण (for द्रोण) K₃ : शक्र (for माधवम्)

30 ^a) B₂ 'सशरसवृत्', M₂ : 'सै' पतिवृ*

31 K₁ : D₁ S read 31 after 28 — ^a) K₁ D₅ D₂ : 7 Ca d s शिल्पे, K₂ शाल्ये (for शिष्यो) — After 31, K₂ B D₁ D₅ D₁ : 8-8 : 10 ins

553* भीतोऽस्मीति कथं ब्रूया दधानो गाण्डिवं धनुः ।

32 ^a) K₂ : B₁ D₁ D₅ D₅ : 10 यशोहर (for [अ]यशस्करम्) — ^a) D₁ S राज* (for नर*)

33 D₅ om from 33^b up to सागर (in 34^b) — ^b) G₁ सहायार्थं च — ^a) D₅ : वाप्यत्र; S वात्रैव (for वान्यत्र) — After 33, S ins

554* तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विजयस्य च धीमतः ।

[M₂ : स (for च)]

34 D₅ om up to सागर (cf. v. l. 33) — ^a) D₁ G₂ विनिवृत्त्य — ^a) B₂ समा* (for उपा*)

35 ^a) K₁ : 2. : B₂ D₂ : 7 'सगम्य, D₅ : 4 'गम्यैव, T G 'गम्याय (for 'गम्यैनम्) — ^b) K₁ : 2. : B₂ D₂ : 7 प्रोवाच (for उवाच) K₂ : B₁ : 6 D₁ D₅ D₁ : 8 : 10 वसुधा* (for स नरा*) — ^a) D₁ 'मानवान् (for 'मानिना)

36 ^a) D₁ तौ (for तु) K₂ 'भाग; T₁ 'राजन् (for 'राज) — ^b) K₂ युद्धान्तस्माद् (by transp), T₁ अस्मा- युद्धाद् K₂ : B (except B₂) D₁ D₅ D₂ : 4.6 : 10 Ca

१५६

जनमेजय उवाच ।

तथा व्यूढेष्वनीकेषु कुरुक्षेत्रे द्विजर्षभ ।

किमकुर्वन्त कुरवः कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

तथा व्यूढेष्वनीकेषु यत्तेषु भरतर्षभ ।

धृतराष्ट्रो महाराज संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २

एहि संजय मे सर्वमाचक्ष्वानवशेषतः ।

सेनानिवेशे यद्वृत्तं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ३

दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषं चाप्यनर्थकम् ।

यदहं जानमानोऽपि युद्धदोषान्क्षयोदयान् ॥ ४

तथापि निकृतिप्रज्ञं पुत्रं दुर्धृतदेविनम् ।

न शक्नोमि नियन्तुं वा कर्तुं वा हितमात्मनः ॥ ५

भवत्येव हि मे सूत बुद्धिर्दोषानुदर्शिनी ।

दुर्योधनं समासाद्य पुनः सा परिवर्तते ॥ ६

एवं गते वै यद्भावि तद्भविष्यति संजय ।

क्षत्रधर्मः किल रणे तनुत्यागोऽभिपूजितः ॥ ७

संजय उवाच ।

त्वद्युक्तोऽयमनुग्रश्चो महाराज यथार्हसि ।

अपेयतु, T₂ G₂ व्यपोहितौ (for व्यपेयतु) — °) D₂-4 तु (for च) — °) K₈ 5 B₂ 5 Dn₁ D₁ 7 10 वसुधाधिप, S स नराधिप. (G₁ भरतर्षभ)

37 °) T₁ G₂ 8 5 तदा (for तथा). — °) K₈ 4 Dn₁ D₈ D₆ 8 10 च, B (except B₂) D₂-4 ह (for हि)

38 °) D₁ समतिर् — °) K₁ 2 'शताकुला, B₈ 5 पार्थिवैश्च (B₈ 'वैः सा) समा. — °) K₈ 4 B (except B₂) Dn₁ D₈ D₆ 8 10 तारकैश्च (for तारका) — °) T₂ च चन्द्रेण, G₈ सचन्द्रेण (for चन्द्रेणेव) K₁-8 5 D₁ 7 शारदी (for भारत).

Colophon Dn₂ D₈ 9 G₄ missing. — Sub-parvan K₁ 2 B₂ D₇ T₁ G₈ अभिनिर्याणयात्रा, K₈ निर्याणयात्रा, K₄ B₁ 8 4 Dn₁ D₈ D₆ 8 10 M₁ 2 अभि निर्यात्रा (D₁₀ °ण), D₂ अभियात्रा to it K₁-8 D₇ add समासा — Adhy name. B₈ तीर्थयात्रा; D₁ T₁ G₈ रुक्मि (G₈ 'कमी) प्रत्याख्यात; M₁ 2 रुक्मि (M₂ 'रिम) विसर्ग — Adhy. no. (figures, words or both) D₈ 48 (=148), T₁ G₁ 2 5 159, T₂ M 158 (M₄ 157), G₈ 156. — S'loka no K₈ 39, Dn₁ 40

156

☞ This adhy is missing in Dn₂ (of. v l 5 143. 2), the MS is mostly ignored here.

1 °) D₂ T₂ G₂ यत्तेषु भरतर्षभ (D₂ 'भा') (=2°), T₁ G₁ 8 5 M युद्धाय भरतर्षभा. (of v l 2°) — D₁₀ om. (hapl.) 1°-2°. — °) K₈ 4 B₄ 5 Dn₁ D₈ D₁ 6 8 किमकुर्वन्त; B₁ 8 किमकुर्वन्त. G₈ कौरव्या — °) K₁ 2. 5 'प्रणोदिताः.

2 D₁₀ om 2^{ab} (of v l 1) — °) = 1^a D₈ अथ G₂ तदा (for तथा) — °) M युद्धाय (for यत्तेषु) K₁ कुरुक्षेत्रे (for भर) D₁ कुरुक्षेत्रे नरर्षभ (of. 1°). — °) K₂ 'राज', G₁ 'तेजा', G₈ 'भाग' (for 'राज')

3 °) K₈ 4 B (except B₂) Dn₁ D₈ D₈ 4 6 8 10 सर्वं मे (by transp), D₁ यद्वृत्त. — °) K₈ आचक्ष्वानवशेषतः, D₈ आचक्षास्मानवशेषतः, D₈ 4 G₈ आचक्ष्व च (G₈ स) विशेषतः, D₁ कथय त्व यथातथ; M₂ आचक्ष्वानवशेषतः Ca oites अनवशेषतः (as in text) — °) D₈ 7 यद्भूत (for यद्वृत्त)

4 °) = (var) 5. 154 24°, 193 52°. — °) K₁ 2 5 B₂ D₂ 7 पौरुष च (D₁ तु) निरर्थक — °) K₈ 4 B Dn₁ D₈ D₁ 8 4. 6 8 10 बुध्य (for जान) — °) K₁ 2 D₂-4 T₁ G₂ 5 युद्धे दोषान् B₈ क्षयावहान्

5 °) K₁ 2 च; B₂ हि (for [अ]पि). — °) D₂ G₈ 'सेविन, D₇ G₂ 'वेदिन; T₂ 'जीविन — °) K₁ 5 D₁ 7 8 त, K₂ तत्, D₈ 4 यत् (for वा) D₁₀ न शक्तो विनियंतु वा. — °) D₈ 4 वक्तु (for कर्तु). T₁ त्यक्तु वापि महामना

6 °) S transp. सूत and बुद्धि K₁ D₈ 2 D₈ 'दर्शनी — °) K₈ D₈ 'गम्य (for 'साद्य). — °) K (except K₄) B₂ D₁ 7 8 वि (for सा).

7 °) D₈ 4 च (for चै) D₈ कुरुपाण्डवयोर्युद्ध — °) D₈ 4 भविष्यति च सजय; D₁ तद्भविष्यत्यसजय; D₈ भविष्यति न सजय — G₈ om. 7°-8°. — °) T G₁ 2 खलु (for किल) — °) K₄ 5 B Dn₁ D₈ D₈ 4 6. 8. 10 T G₁ 2 हि (for ऽभि)

8 G₈ om 8 (of. v l 7). — °) K₈ 4 B₅ Dn₁ D₈ D₆ 10 यथेच्छसि; D₈ यथा तथा — T₂ G₂ 8 transp 8^{ab} and 8^{af}. — °) T₁ हि (for तु) — °) K₄ B (except

न तु दुर्योधने दोषमिममासक्तुमर्हसि ।
शृणुष्वानवशेषेण वदतो मम पार्थिव ॥ ८
य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयाच्चरः ।
एनसा न स दैवं वा कालं वा गन्तुमर्हति ॥ ९
महाराज मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत् ।
स वध्यः सर्वलोकस्य निन्दितानि समाचरन् ॥ १०
निकारा मनुजश्रेष्ठ पाण्डवैस्त्वत्प्रतीक्षया ।
अनुभूताः सहामात्यैर्निकृतरधिदेवने ॥ ११

हयानां च गजानां च राज्ञां चामिततेजसाम् ।
वैशसं समरे घृत्तं यत्तन्मे शृणु सर्वशः ॥ १२
स्थिरो भूत्वा महाराज सर्वलोकक्षयोदयम् ।
यथाभूतं महायुद्धे श्रुत्वा मा विमना भव ॥ १३
न ह्येव कर्ता पुरुषः कर्मणोः शुभपापयोः ।
अस्वतन्त्रो हि पुरुषः कार्यते दारुयन्त्रवत् ॥ १४
केचिदीश्वरनिर्दिष्टाः केचिदेव यदृच्छया ।
पूर्वकर्मभिरप्यन्ये त्रैधमेतद्विकृष्यते ॥ १५

C. 5. 5405
E. 5. 150. 15
K. 5. 150. 15

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि पट्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

॥ समाप्तं भीष्माभिषेचनपर्वं ॥

B) Dn1 Ds Ds 4 6 8 10 M1 (anf in) आधातुम्
(for आसक्तुम्) — *) Ks B2 नु विज्ञेयेण, Cd अनवशेषेण
(as in text) — 7) S (Gs om) वदत (Gs परत)
पार्थिवयम

9 *) Ks Ds 4 Gs यदा*, B2 यक्षा*, D10 यथा* (for य आ*)
— *) D1 transp अशुभ and प्राप्नुयात् — *) K1-2 D1
Gs देवान्वा, D2 देव त्वां (for देव वा) K4 B Dn1 Ds
Ds 4 6 8 10 Cnp न स कालं न वा दैवं (Cnp देव),
T2 (before corr) G2 येन सेना स दैवं वा Cn cites
न कालं वा देवान् — *) D1 क्षेप्तु, Ca d s गन्तु (as in
text) K4 B Dn1 Ds Ds 4 6 8 10 Cnp वक्तु (B2 मुक्त;
Ds शक्य) मेतदिहाहति K2 (marg) reads 9^{ed} as in
K4 also

10 *) Ds 4 निन्द्या य* ममाचरेत् — Gs om
(hapl.) 10^{ed} — *) T1 G1 वाच्य* (for वध्य*)

11 *) Ds निकार*, Ca d as in text D2 *स्यान्न
(for *श्रेष्ठ) — *) D1 Gs स्वर्परीक्षया, Ca d स्वर्परीक्षया
(as in text) — *) S महाराज (for सहामात्यै) — *)
K1-2 B1 2 4 D1 10 अपि देवने; Ks परिवेदने, Ds 4
अय देवने, S मह (Gs सर्व; M1 2 च स) दैवतै* (for
अधिदेवने)

12 *) D1 T1 G2 s om च — *) D1 transp
वैशम and यत्तन्मे G1 तस्मिन्, Ca d s वैशम (as in
text) G2 यत्तन् मे (for यत्तन्मे) T2 G1 2 s (by corr)
M सर्वत (for *दा) Ks यन्मे शृणु च सर्वश* (for *)

13 *) Ks 4 B2-5 Dn1 Ds Ds 4 6 8 10 Gs Ms-5
*प्रा (B1 Ds1 *प्र)ज्ञ (for *राज) — *) B2 महामृत;
T2 G2 s तथाभूत Ds 4 1 महायुद्ध, M1 2 महद्युद्ध; Ms 5
महद्युद्धे — *) K4 B (except B2) Dn1 Ds Ds 4 6 8 10
वे (Ds वै) कमना (for मा विमना)

15 *) K1 2 5 B (except B5) D1 2 M *निर्दिष्ट.
— *) K1 2 G1 6 त्रयमेतद्, Ks D1 Gs त्रै (Gs त्रयी) घर्मे
तद्, Ds तेषामेतद् Ca cites त्रैघ (as in text) K1 m
विमिष्टते; Ks विकृष्यति, K4 Dn1 Ds Ds 7 10 प्रदृश्यते;
B विदृश्यते, Ds 4 हि दृश्यते, S विमाप्यते (T2 G1 2
*मज्यते), Ca d as in text. — After 15, K (except
K4) B2 Dn1 Ds ins

555* तस्मादनर्थमापन्न स्थिरो भूत्वा निशामय ।

[K1 2 s आपन्न (for आपन्न)]

Colophon Dn2 Ds 2 G4 missing — Sub-
parvan K4 B1 8-8 Dn1 Ds Ds 6 8 10 अभिनिर्यात्रा
(followed by समाप्ता), B2 T1 G2 s अभिनिर्याणयात्रा
(to it B2 adds समाप्ता) — Adhy name D1 सजय-
वाक्य, T1 घृत्तान्तकथनाय घृतराष्ट्रेण सजयसधान, Gs
घृतराष्ट्रसजयवाक्य, Gs M घृतराष्ट्रसजयसधाद — Adhy
no (figures, words or both) Ds 49 (=149), T1
G1 2 s 160, T2 M 159 (M4 158), Gs 157.
— S'loka no Ks Dn1 16

१५७

संजय उवाच ।

हिरण्यवत्यां निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 दुर्योधनो महाराज कर्णेन सह भारत ॥ १
 सौबलेन च राजेन्द्र तथा दुःशासनेन च ।
 आहूयोपह्वरे राजन्नुल्लूकमिदमब्रवीत् ॥ २
 उल्लूक गच्छ कैतव्य पाण्डवान्सहसोमकान् ।
 गत्वा मम वचो ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३
 इदं तत्समनुप्राप्तं वर्षपूर्वाभिचिन्तितम् ।
 पाण्डवानां कुरूणां च युद्धं लोकभयंकरम् ॥ ४
 यदेतत्कथ्यनावाक्यं संजयो महद्ब्रवीत् ।

मध्ये कुरूणां कौन्तेय तस्य कालोऽयमागतः ।
 यथा वः संग्रतिज्ञातं तत्सर्वं क्रियतामिति ॥ ५
 अमर्षं राज्यहरणं वनवासं च पाण्डव ।
 द्रौपद्याश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ ६
 यदर्थं क्षत्रिया सूते गर्भं तदिदमागतम् ।
 बलं वीर्यं च शौर्यं च परं चाप्यस्त्रलाघवम् ।
 पौरुषं दर्शयन्पुद्गे कोपस्य कुरु निष्कृतिम् ॥ ७
 परिक्लिष्टस्य दीनस्य दीर्घकालोपितस्य च ।
 न स्फुटेद्दृढयं कस्य ऐश्वर्याद्भंशितस्य च ॥ ८
 कुले जातस्य शूरस्य परवित्तेषु गृध्यतः ।

157

— This adhy is missing in Dns (of. v. 1 5 143. 2), the MS is mostly ignored here

1 ^a) K₁ D₈ हिरण्यवत्यां, D₇ हिरण्यवत्यां, T₂ G₂ हिरण्यवत्यां G₆ प्रविष्टेषु — ^b) D₈ ४ तेषु राजन् (for पाण्डव). — After 1^{ab}, K₈ (om. lines 2-6), 4 B Dn₁ D₈ D₁ ४ ६-८ १० ins

556* न्यविशन्त महाराज कौरवेया यथाविधि ।

तत्र दुर्योधनो राजा निवेद्य बलमोजसा ।

समानयित्वा नृपतीक्ष्यस्य गुल्मास्तथैव च ।

आरक्षस्य विधिं कृत्वा योधाना तत्र भारत ।

कर्णं दुःशासनं चैव शकुनिं चापि सौबलम् । [5]

आनाय्य नृपतिस्तत्र मन्त्रयामास भारत ।

[(L 4) D₁ आरक्षस्य (for आरक्षस्य) B₈ D₈ चैव (for तत्र) — (L 5) B₈ ५ D₈ D₁ सौबल तथा (for चापि सौबलम्) — (L 6) K₄ B₈ D₁ ६-८ नृपतीक्ष्य (for नृपतिस्तत्र)]

— K₈ om 1^{ab} — ^c) D₈ ४ T₂ G₂ राज, M₁ २ तेजा (for राज) K₄ B Dn₁ D₈ D₆ ८ १० तत्र (B ततो) दुर्योधनो राजा — ^d) G₈ कर्णेन समभाषत. — After 1, K₄ B Dn₁ D₈ D₆ ८ १० ins

557* सभापित्वा च कर्णेन आत्रा दुःशासनेन च ।

[Posterior half = (var) 2^b]

2 ^b) K₄ B Dn₁ D₈ D₆ ८ १० मन्त्रयि (K₄ त्रापि) त्वा नरर्षभ — ^d) B₂ D₇ वाक्यम्, D₂-४ चेदम् (for इदम्)

3 ^a) D₈ ४ T₂ G₂ कौरव्य, C₈ कैतव्य (as in text).

4 ^a) T G₁ २ ५ तु (for तत्). — ^b) G₂ ८ पूगान्.

— 4^a = 1 1 11^a — ^{cd}) B₈ पाण्डवाना महायुद्ध सर्वलोक^a — 5 ^a) S कथ्यते (G₈ कथित); C₈ ८ कथ्यता (as in text). — ^b) B₂ मे तद्, D₁₀ मम च; T₁ G₄ मा यद्; T₂ G₁ २ ५ मा यद्, G₈ वाक्य (for महद्) — After 5^{ab}, K₄ B Dn₁ D₈ D₁ ४ ६-८ १० ins

558* वासुदेवसहायस्य गर्जत सानुजस्य ते ।

[B₁ २ ४ D₁ ४ १० च (for ते)]

— ^d) = 5 88 74^d, 135 9^d. D₁₀ कालः समा^a — ^e) K₂ यथा यत्; K₆ Dn₁ यथा च; B₁-८ D₁ ४ ६ T₂ G₂ ३ यथावत् (for यथा व) — ^f) K₂ D₁ २ १ तथा तत्; K₆ तत्तथा (for तत्सर्वं) — After 5, K₄ B Dn₁ D₈ D₁ ४ ६-८ १० ins. a passage given in App. I (No 9), followed by stanza 16 of this adhy

6 = (var) 13 = 5 158. 9 K₈-८ B Dn₁ D₈ D₁ ४ ६-८ १० read 6-11 after 12, which latter in these MSS follows passage No 10 of App I. — ^a) D₁ सहर्षं (for अमर्षं) K₄ B Dn₁ D₈ D₆ ८ १० राष्ट्राभिर्वा सनह्नेषा — K₄ D₆ om (hapl) 6^{ab}. — ^c) B Dn₁ D₈ D₁₀ कृष्णाय (for द्रौपद्या)

7 ^a) = 5 88. 74^d, 135 9^d — ^b) K₈ ४ B Dn₁ D₈ D₆ ८ १० सर्वं (for गर्भं) — ^d) K₂ चा (for च) D₈ ४ अस्त्राणां लाघव पर, S परम चास्त्रलाघव — D₈ repeats (with v. 1) 7^a-10^b after 5 158 9.

8 D₈ om (hapl) 8^b-9^a, D₆ om (hapl) 8^{cd} — ^e) K₁ २ B₁ ४ D₁ २ १ हृदय कस्य न स्फोटैव; K₈-८ B₂ ८ ६ Dn₁ D₈ D₆ ४ १० हृदय न स्फुटैकस्य

9 D₈ om. 9^a (of v. 1. 8) — ^a) D₈ ४ शूरस्य च

आच्छिन्नं राज्यमाक्रम्य कोपं कस्य न दीपयेत् ॥ ९
 यत्तदुक्तं महद्वाक्यं कर्मणा तद्विभाव्यताम् ।
 अकर्मणा कथितेन सन्तः कुपुरुषं विदुः ॥ १०
 अमित्राणां वशे स्थानं राज्यस्य च पुनर्भवः ।
 द्वावर्थौ युध्यमानस्य तस्मात्कुरुत पौरुषम् ॥ ११
 अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रगाधि पृथिवीमिमाम् ।
 अथ वा निहतोऽस्माभिर्वीरलोकं गमिष्यसि ॥ १२
 राष्ट्रात्प्रवाजनं क्लेशं वनवासं च पाण्डव ।
 कृष्णायाश्च परिक्लेशं संसरन्पुरुषो भव ॥ १३
 अप्रियाणां च वचने प्रव्रजत्सु पुनः पुनः ।

अमर्षं दर्शयाद्य त्वममर्षो ह्येव पौरुषम् ॥ १४
 क्रोधो बलं तथा वीर्यं ज्ञानयोगोऽस्त्रलाघवम् ।
 इह ते पार्थ दृश्यन्तां संग्रामे पुरुषो भव ॥ १५
 तं च तूवरकं मूढं बह्वाशिनमविद्यकम् ।
 उल्लूक मद्बचो ब्रूया असकृद्भीमसेनकम् ॥ १६
 अगतेनैव यच्छस्त्रं सभामध्ये वृकोदर ।
 दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ १७
 लोहामिहारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्मम् ।
 पुष्टास्तेऽश्वा भृता योधाः श्वो युध्यस्व सकेशवः ॥ १८

C. 5. 5500
B. 5. 100 93
K. 5. 160. 93

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

हृत्वास्त्रस्य — ^b) Ks परवित्तस्य, D₁ परिवर्तयु, Ds 4 परद्वयेषु
 Ks 4 B Dn₁ Ds [अ]गृह्यत, G₁ गृह्यत, Gs [अ]गृह्यत
 (for गृह्यत) — ^c) K₁ आच्छिन्न, Ks B₁ 4 Ds
 आस्थित (for आच्छिन्न) Ds 4 आच्छिन्नवित्तस्याक्रम्य — ^d)
 T₁ Gs कोप (for कोप)

10 ^a) Ds 4 यदुक्तं तत् (by transp.), S यदुच्यते
 Ks महावाक्यं, D₁ महद्वाक्य — ^b) D₁₀ तद्विभाव्यता; M₂
 तद्वि भाव्यता, M₂-० तद्वि भाव्यता — ^c) K₁ 2 नत वशे;
 Gs कथितेन (for कथितेन) — ^d) Ds 4 Gs M₁ 2
 का (for कु-)

11 ^b) B₂ D₂ Gs (catalectic!) राज्य (for राज्यस्य)
 T₂ G₂ पुनर्जय (for 'अयं') B₁-4 Dn₁ Ds Ds 4 6 8 10
 राज्य च पुनरुद्धर — ^c) K₄ B (except B₅) Dn₁ Ds
 Ds 10 युद्धकामस्य — ^d) Ks Ds त्व कुरु, B (except B₂)
 Ds Ds त्वकुरु (for कुरुत) — Stanzas 5 158 7-8
 (with v 1) are read (for the first time) in B Dn₁
 Ds Ds-2 10 after 11, in K₄ 5 (latter om the second
 stanza) after 12, in both cases there is a *repeti-*
tion in the proper place

12 Ks-2 B Dn₁ Ds D₁ 4 6-8 10 read 12 before
 stanzas 6-11 and after a passage given in App I
 (No 10), which latter follows our stanza 17 (q v)
 — ^a) B₂ त्व तु, M₂-5 पार्थ (for वा त्व) Ds 4 अस्मान्वा
 विनिहत्याजौ — ^b) B₂ वसुधाम् (for पृथिवीम्) — ^c)
 Ks-2 B Dn₁ Ds D₁ 6-8 10 T₁ निजितो (for निहतो)
 — ^d) K₁ 2 वीरलोकान्, T₁ Gs 5 M देवलोक Ks-2 B
 Dn₁ Ds D₁ 6-8 10 रणे वीर दायिष्यसि — After 12, K₄
 reads 5 158 7-8 (with v 1), while Ks reads

only 5 158 7 On the other hand, after 12, Ds 4
 ins 5 158 12 and 13 with 560* between them
 (cf v. 1 18)

13 = (var) 5 — ^a) K₄ B Dn₁ Ds Ds 8 10
 निर्वायन- (K₄ Ds 'न'), D₁ T₂ G₂ प्रवाजन, Ds 4
 प्रवाजनात्, T₁ प्रवाजन- (for प्रवाजन) Gs चैव (for
 क्लेश) — ^b) K₁ 2 D₁-4 1 फाल्गुन (for पाण्डव).
 — ^d) Ks D₁ सत्सृज्य (for संसरन्)

14 T₂ om 14-15 — ^a) S तु (for च) Ks 4 B
 Dn₁ Ds D₁ 4 6 8 10 वचन — ^b) K₁ 2 प्रव्रजन्तः;
 Ks B Dn₁ Ds D₁ 4 6 10 प्रव्रजत्सु, K₄ Ds प्रव्रजश्च
 — ^c) B (except B₂) Dn₁ Ds Ds 10 दर्शयस्व (for
 'याद्य) — ^d) Gs अमर्षेणैव पौरुष

15 T₂ om 15 (cf v. 1 14) — ^a) D₁ 2 M₂-5
 क्रोध K (except K₄) शौर्य (for वीर्य) — ^b) K₁ 5
 D₁ 7 पर चाप्य (Ks 'ठ') स्त्रलाघव — ^c) B₂ इहैव (for
 इह ते) K₁ 2 पार्थ दृश्यते, K₄ B Dn₁ Ds Ds 8 10
 दृश्यता पार्थ — ^d) K₄ B Dn₁ Ds Ds 4 6 8 10 युध्यस्व
 (for संग्रामे)

16 Ks om. 16^{ab} K₄ B Dn₁ Ds Ds-2 10 read 16
 and 17 (with 559*) after a passage given in App
 I (No 9), cf v. 1 5 — ^a) K₁ 2 तत्र (for त च)
 G₁ नश्वरक, G₂ [अ]मर्षतरं, Gs रूपकर, Ca d तूवरकं
 (as in text) Ks B Dn₁ Ds Ds-2 10 Ca बाल
 (for मूढ) K₄ त यद्वरक बाल — ^b) K₁ Gs M₂
 बह्वाशनम् K₁ (sup in as in text) 2 अनुत्तम, Ca
 अविद्यक (as in text) — ^c) K₁ 2 D₂-4 T₂ G₁ 2 5 M
 ब्रूया (as in text), the rest ब्रूहि — ^d) K₁ G₁ 5

१५८

संजय उवाच ।

सेनानिवेशं संग्राप्य कैतव्यः पाण्डवस्य ह ।
समागतः पाण्डवेयैर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १
अभिज्ञो दूतवाक्यानां यथोक्तं ब्रुवतो मम ।
दुर्योधनसमादेशं श्रुत्वा न क्रोदुर्महसि ॥ २
युधिष्ठिर उवाच ।

उल्लूक न भयं तेऽस्ति ब्रूहि त्वं विगतज्वरः ।

यन्मतं धार्तराष्ट्रस्य लुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ॥ ३

संजय उवाच ।

ततो द्युतिमतां मध्ये पाण्डवानां महात्मनाम् ।
सृञ्जयानां च सर्वेषां कृष्णस्य च यशस्विनः ॥ ४
द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च संनिधौ ।
भूमिपानां च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ॥ ५
इदं त्वामब्रवीद्राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।

क्षमकृत् (for अमकृत्) — After 16, Ks & B Dn1 Ds
D1-4 6-8 10 ins

559* विराटनगरे पार्थ यस्व सूदो ह्यभूः पुरा ।

बलवो नाम विख्यातस्मन्ममैव हि पौरवम् ।

17 = var 5 158. 10 — Ks om 17, D1 om
17^{ab} — ^{ab}) Ds & च (for [प]व), and क्षात (for
क्षत) Ca d cito क्षत (as in text). K4 B Dn1 Ds
D1 6 8.10 प्रतिज्ञात सभामध्ये (D1 om 14^{bed}) न तन्मिथ्या
त्वया पुरा. — After 17, K4 B Dn1 Ds D1(om lines
1-6) 8 4 6-8 10 ins a passage given in App. I
(No 10)

18 = (var) 5 158 11 — ^a) K2 B (except B2)
Ds Ds 10 Cs लोहाभितार; Ks लोहाभिमार, S बलाभि-
हार (T1 'सार', Gs 'हाय'), Ca d as in text — ^b)
S 'क्षेत्रे अ(T G1-2 ह्य)कर्ममे, Ca as in text Cd cites
अकर्मम् (as in text) — ^c) Ds & च (for ते) K1 2
M (except M1) सुभृता, Ds स्वभृता (for स्या भृता)
Ms & 5 योधा — ^d) Ms-s घृकोदर (for सकेशव)
Ds & युध्यन्व सहकेशव. — After 18, K4 B Dn1 Ds
Ds 8 10 read (for the first time) 5 158 12-41
(with 560* and 562* respectively after stanzas 12
and 39), repeating the stanzas in their proper
place, the passage is given verbatim in App I
(No 11)

The sequence of the stanzas of this adhy
in the Vulgate (and the older printed ed), which
is extremely confused, is as follows 1^{ab}, 556*, 1^{cd},
557*, 2^{cd}-5^{ab}, 558*, 5^{cd}ef, then follows passage
No 9 of App I (108 lines), then stanza 16, 559*,
and stanza 17, then passage No 10 of the same
App (lines 28), then stanzas 12, 6-11, then 5.
158. 7-8, then stanzas 13-15, 18, and finally

there is an anticipation—which is as inexpli-
cable as it is unnecessary—of stanzas 12-41 of the
full adhy. Consequently this short adhy of 18
stanzas appears in the printed ed as an adhy
of 125 stanzas!

Colophon om in T2 G2 s M1 s Dn2 Ds s Gs
missing — Sub-parvan N (Dn2 Ds s missing)
उल्लूक (Bs अन्धक)यान; Gs उल्लूकवृत्तागमन — Adhy
name T1 उल्लूकप्रेषणे वाच्यवचन; Ms-s उल्लूकप्रेषण
— Adhy. no (figures, words or both) Ds 150,
T1 G1 161, Gs 158, Ms s 160; M4 159 —
S'loka no. Ks 19, Dn1 15 (=115)

158

This adhy is missing in Dn2 (of v1 5
143 2), the MS is mostly ignored here

1 ^a) K4 B Dn1 Ds Ds & 8 10 सप्राप्त (for
'प्राप्य') D1 T2 G2 सेनानिवेशान प्राप्य — ^b) Bs पाण्डव
सह, T G पार्थिव सह (for पाण्डवस्य ह) K1-s स,
Ds च, Ds हि (for ह) — ^c) D2 G2 समागत (for
'गत')

2 Gs om 2-4. — ^b) S (Gs om) वदतो (for
ब्रुवतो)

4 Gs om 4 (of v1 2) K4 B1-4 Dn1 Ds
Ds-4. 6 10 om the ref Bs D1 वैशंपायन (for संजय)
— ^c) K4 B Dn1 Ds Ds 8 10 मत्स्यानां (for सर्वेषा)
— ^d) D1 T2 G2 महात्मनः (for यश')

5 ^a) Ms-s उवाच (for जगाद)

6 Before 6, all MSS. (Dn2 missing, T2 Gs
om) ins उल्लूक उ' (resp उल्लूक) — T2 Gs om 6^a-8^b
— ^a) T1 राजन् (for राजा) — ^b) K1 s T1 Gs s 'बल

शृण्वतां कुरुवीराणां तन्निबोध नराधिप ॥ ६
 पराजितोऽसि धृतेन कृष्णा चानायिता सभाम् ।
 शक्योऽम्पौ मनुष्येण कर्तुं पुरुषमानिना ॥ ७
 द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिष्याद्विवासिताः ।
 संवत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोषिताः ॥ ८
 अमर्षं राज्यहरणं वनवासं च पाण्डव ।
 द्रौपद्याश्च परिक्रुगं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ ९
 अगत्केन च यच्छतं भीमसेनेन पाण्डव ।
 दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ १०
 लोहाभिहारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमरुदमम् ।
 समः पन्था भृता योधाः श्वो युध्यस्व सकेगवः ॥ ११

असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकृत्यसे ।
 आरुरुक्षुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ १२
 द्रोणं च युध्यतां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि ।
 अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ॥ १३
 ब्राह्मे धनुषि चाचार्यं वेदयोरन्तरं द्वयोः ।
 युधि धुर्यमविश्रोभ्यमनीकधरमच्युतम् ॥ १४
 द्रोणं मोहाद्युधा पार्थ यज्जिगीपसि तन्मृषा ।
 न हि शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम् ॥ १५
 अनिलो वा बहेन्मेरुं द्यौर्वापि निपतेन्महीम् ।
 युगं वा परिवर्तेत यद्येवं स्याद्यथात्थ माम् ॥ १६
 को ह्याभ्यां जीविताकाङ्क्षी प्राप्यास्त्रमरिमर्दनम् ।

C. 5. 5552
 B. 5. 101. 18
 K. 5. 101. 18

(for 'मना') — ^a) K₂ : D₁₋₄ : G₁ जनाधिप, Dn₁ युधिष्ठिर (for नराधिप)

7 T₂ G₂ om 7 (cf. v.l. 6) — ^b) K₁ D₁ T₁ G₁ : M₂₋₅ चानयिता, G₂ चावमता — ^c) K₁ : शक्यो गर्वो; M₂₋₅ शक्योऽम्पौ (for शक्योऽम्पौ)

8 T₂ G₂ om 8^{ab} (cf. v.l. 6) — ^a) K₁ : s D₂ एतानि, B₂ D₂₋₄ : G₅ M एव च, T₁ G₁ एव हि, G₂ इमानि (for एव तु) — ^b) K_{1.2} : m. : D₂ राघात; K₂ राज्यात्, G₂ धिष्यात् (as in text) B₁ : D₂ G₂ : विवासित, D₂ : D₁ निवासिता — ^d) D₂ : गृहम् (for दान्यम्) K₄ B₄ : G₂ चोषिता

9 = 5 157 6, = (var) 5 157 13 — ^a) D₂ मर्षन (for अमर्षं) — ^b) T G₂ : s भारत (for पाण्डव) — After 9, D₂ repeats 5 157 7^a-10^b [v.l. यदि (for यद्यं), यं च न (for पर च), हृदयं कस्य न स्फोटेत् (for न स्फुटेद्दृढय कस्य), विधीयता (for विभाव्यताम्)]

10 = (var) 5 157 17 — ^a) T₂ G₁ : [च]व (for च) — D₂ om. 10^a-11^d

11 = (var) 5 157 18 D₂ om 11 (cf. v.l. 10) — ^a) K₂ लोहाभिहार, B₁ D_{2.4} : G₅ लोहाभिहार, S बलाभिहार — ^b) T₁ G_{1.2} M₂ : क्षेत्रे ह्यरुदमे — ^c) K₄ B (except B₂) Dn₁ भृतान्नेषा, D₂ : D₂ : 10 वृता योधा, D₂ वृतान्नेष (for भृता योधा) K₂ पृष्ठश्रोपहता योधा, S पुष्टान्नेषा (T₂ G₂ : स्ते ये) भृता (G₅ भृत; M₂ भृत-) यो (M₂₋₅ यो) धार

 K₄ B Dn₁ D₂ D₂ : 10 read stanzas 12-41, (with v.l., and with ins) for the first time after stanza 18 of the previous adhy, repeating them here (cf. App I, No 11)

12 B₂ om 12 — ^a) M₂₋₅ आरुरुक्षन् — After 12, K₄ B (except B₂) Dn₁ D₂ D₂ : 4 6-8 10 ins

560* एवं कथसि कौन्तेय अकथयन्कुरु पौरपम् ।

सुतपुत्र सुदुर्धर्षं शल्यं च बलिना वरम् ।

[(L 1) K₄ D₂ D₂ : 4 7 10 स कथय (for अक*)]. Dn₁ D₂ पुरुषो भव (for कुरु पौरपम्) — (L 2) D₂ : 4 6 च (for सु)]

13 ^a) Dn₁ बलिनां (for युध्यता) — ^c) B_{1.2} : 4 अयुक्ता (for अजित्वा) — D₂ om (hapl.) 13^d-15^a — ^d) M₂₋₅ त्व किम् (for कथम्)

14 D₂ om 14 (cf. v.l. 13) — ^b) K₂ B Dn₁ D₂ D₁₋₄ : 7 10 C₂ अतः, K₂ : चांतरं, K₄ न्वतर, Cd अतरं (as in text) T₂ G₂ : M तयो (for द्वयो) T₁ G_{1.2} वेद योभ्यतर तयो, M₁ (inf lin) वेदवेदातयोरपि — B₂ om. 14^{cd} — ^c) K (except K₄) B₂ : 4 D₂ D₁ : 2 7 8 10 असक्षोभ्यम् (for अविश्रोभ्यम्) B₂ D₂ : 4 M₁ युधि धुर्यमिवा (B₂ सम)क्षोभ्य, G₁ युधि युध्यतसक्षोभ्य — ^d) K₄ B (B₂ om.) D₁₀ चरम्, K₂ Dn₁ D₂ D₂ : 7 वरम्, G₂ रयम् (for घरम्)

15 D₂ om. 15^a (cf. v.l. 13) — ^a) K₄ B Dn₁ D₂ D₂ : 4 10 महाद्युति, S (except T₁) मोहाद्युधा (G₂ M₂₋₅ दा) (for मोहाद्युधा) — ^b) B_{1.2} Dn₁ D₁ जेतुमिच्छामि, B₁ D₂ यज्जिगीपसि, T₁ G₅ सज्जिगीपसि, T₂ G₁₋₂ M सज्जिगीप (G₂ जहिष्य)मि

16 ^a) S [S]पि (for वा) K_{1.2} दहेन, B₂ D₇ हरेन् (for बहेन्) — ^b) T₂ G₂ वि- (for [अ]पि) D₇ सुवि (m महीं as in text)

17 ^a) K₂ स्वभ्या, Dn₁ D₁ ह्यस्ति (for ह्याभ्या) — ^b) B₂ Dn₁ प्राप्येभ्यम्, C₂ प्राप्यात् (for प्राप्यास्त्रम्)

C. 5. 5552
B. 5. 161 18
K. 5. 161 18

गजो वाजी नरो वापि पुनः स्वस्ति गृहान्वजेत् ॥ १७
कथमाभ्यामभिध्यातः संसृष्टो दारुणेन वा ।
रणे जीवन्विमुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन् ॥ १८
किं दर्दुरः कूपशयो यथेमां
न बुध्यसे राजचमूं समेताम् ।
दुराधर्पा देवचमूप्रकाशां
गुप्तां नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव धाम् ॥ १९
प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यै-
रुदीच्यकाम्बोजशकैः खशैश्च ।
शाल्वैः समत्स्यैः कुरुमध्यदेशै-
र्मल्लैश्चैः पुलिन्दैर्द्रविडान्ध्रकाश्यैः ॥ २०
नानाजनौघं युधि संग्रवृद्धं
गाढं यथा वेगमवारणीयम् ।

— १) M₂₋₄ वापि (for वाजी) K₄ B (for B₂ 800 below) Dn₁ D₆ 8 10 रथो (for नरो) B₂ G₈ गजवाजिरथो (G₈ 'नरो') वापि — २) S स्वस्थो (for स्वस्ति) T₁ G₂ गृह (for गृहान्) K B₂ D₈ D₁₋₄ 6-8 10 ह्यात् (for व्रजेत्)

18 १) D₁ अनु, S अवध्यात (M₁ अवज्ञात, M₈ 4 अपध्यात); Cd. s as in text — २) K₅ D₁ T₁ संसृष्टो, Dn₁ 'दृष्टो, D₈ G₈ 'पृष्टो (for 'सृष्टो) K₄ D₈ 4 6 10 च (for वा) — ३) = 4 15 15^b

19 K₅ om 19^a-21^a — २) K₁₋₈ D₈ D₇ 8 दुर्दु (K₈ D₈ 2 'दै') र, Cd दर्दुर (as in text) M₈-8 किं दर्दुरः कूपशयो यथेमां नावबुध्यसे (Anustubhi) — B₈ om from 19^a up to 5 159 1 — ३) M₈-8 चमूमेतां (for दुराधर्पा) — ४) T₂ G₂ अवध्या (for इव धाम्)

20 K₅ B₈ om 20 (cf v 1 19) — २) T₁ काम्बोज (for काम्बोज) For खशैश्च, some MSS read खसैश्च or खपैश्च, only K₈ किरातै — ३) S (mostly) सात्वै- K₈ कुरुमत्स्यदेश्यै; K₄ B₁ 2 D₈ D₂₋₄ 6 10 'मध्यदेश्यै', B₄ D₁ 'मुख्यदेश्यै', Dn₁ D₈ 'मुख्यदेश्यै', G₈ उरुमध्यदेश्यै — ४) K₁ 2 द्रविडां (K₂ 'डों') द्रकैश्च; K₈ D₁ द्रविडाध्रकैश्च, K₄ D₈ द्रविडोड (D₈ 'ध') काधै, B₂ D₈ 4 6 द्रविडोडकाधै (B₂ 'काधै', D₈ 'काधै'); Dn₁ द्रविडोड्रकाधै, D₈ D₁₀ द्रविडोड्रकाधै, D₂ द्रविडाध्रकाधै; D₇ द्रविडाध्रकाधै, T₁ द्रमिळाध्रकाधै, T₂ G₁ 2 8 द्रमिळाध्रकैश्च, G₈ द्रमिळाध्रकैश्च, M द्रमिळाध्र (M₂ 'ध') काधै

21 K₅ om 21^a, B₈ om 21 (cf v. 1 19) — ३)

मां च स्थितं नागवलस्य मध्ये

युयुत्ससे मन्द किमल्पबुद्धे ॥ २१

इत्येवमुक्त्वा राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

अभ्यावृत्य पुनर्जिष्णुमुल्लङ्घः प्रत्यभाषत ॥ २२

अकथमानो युध्यस्व कथसेऽर्जुन किं बहु ।

पर्यायात्सिद्धिरेतस्य नैतत्सिध्यति कथनात् ॥ २३

यदीदं कथनात्सिध्येत्कर्म लोके धनंजय ।

सर्वे भवेयुः सिद्धार्था बहु कथेत दुर्गतः ॥ २४

जानामि ते वासुदेवं सहायं

जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम् ।

जानाम्येतच्चादृशो नास्ति योद्धा

राज्यं च ते जानमानो हरामि ॥ २५

न तु पर्यायधर्मेण सिद्धिं प्राप्नोति भूयसीम् ।

K₁₋₈ D₂ 7 सनिविष्ट; K₄ B₂ D₈ 4 6 8 10 T G₁ 2 M 'प्रवृत्त, G₈ 'प्रमत्त (for 'प्रवृद्ध) — २) N (B₈ om, Dn₈ missing) M₈ अपारणीय — ३) G₂ तच्च (for मां) K (except K₄) B₂ D₈ D₁₋₄ 7 'कुल', S (except G₁ 8) 'पुर' (for 'वल') Cd omes नागकुल — ४) S विकृत्यसे (for युयु) K (except K₄) D₁ 1 8 किल (for किम्). K₁₋₈ G₈ किमल्पबुद्धि, G₈ विकल्पबुद्धे

23 B₈ om 23 (cf v 1 19) — २) D₈ न हि (for ऽर्जुन) — ३) K₁ 8 D₈ D₁₋₄ 7 M₈-8 पर्यायसिद्धिर् (D₂ 'क्षेत्', K₄ D₇ पर्यायानिद्धिर्; T₂ G₁ 2 8 यस्य वा (G₁ 8 या) सिद्धिर् T₂ G₁ 2 एकस्य (for एतस्य) — ४) K (except K₄) D₁ कथेत (for 'नात्)

24 B₈ om 24 (cf v 1 19) — ३) K₅ D₁ 8 T₁ G₈ 8 M (except M₈) यद् (for यदि) D₈ 4 10 इह (for इद) D₂ कथेत (for कथनात्) K₄ B (B₈ om) Dn₁ D₈ D₈ 4 6 8 10 लोके (for सिध्येत्) — २) K₄ B (B₈ om) Dn₁ D₈ D₈ 8 10 सिध्येत्कर्म, D₈ 4 कर्म सिध्येद् (for कर्म लोके) — ४) K₄ B (B₈ om) Dn₁ D₈ D₈-8 10 कथने को हि, D₂-4 बहु कथेन D₂-4 दुर्गता, D₁₀ दुर्गल (for दुर्गत)

25 B₈ om 25 (cf v 1 19) — ३) K₁ 2 योध (for योद्धा) — ४) K₄ B₁ 2 4 Dn₁ D₈ D₈ 8 10 जानान (D₈ जानीम) स्ते राज्यमेतद्धरामि, B₂ जानन्तु ते राज्य-मेतद्धरामि; D₈ 4 राज्यं तेजो न स्वमहो मतो मे

26 B₈ om 26 (cf v 1 19), G₈ om 26^a — ३) D₁ च (for तु) B₈ 'धर्मस्य, D₂ 'मात्रेण, C₈ 'धर्मेण

मनसैव हि भूतानि घाता प्रकुरुते वशे ॥ २६
त्रयोदश समा भुक्तं राज्यं विलपतस्तत्र ।
भूयश्चैव प्रशासिष्ये निहत्य त्वां सचान्धवम् ॥ २७
क तदा गाण्डिवं तेऽभूद्यच्चं दासपणे जितः ।
क तदा भीमसेनस्य बलमासीच्च फल्गुन ॥ २८
सगदाद्भीममेनाच्च पार्थश्चैव सगाण्डिवात् ।
न वै मोक्षस्तदा वोऽभूद्दिना कृष्णामनिन्दिताम् ॥ २९
सा वो दास्यं समापन्नान्मोक्षयामास भामिनी ।
अमानुष्यसमायुक्तान्दासकर्मण्यवस्थितान् ॥ ३०

अत्रोचं यत्पण्डितिलानहं वस्तथ्यमेव तत् ।
घृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ३१
सदकर्मणि च श्रान्तं विराटस्य महानसे ।
भीमसेनेन कौन्तेय यच्च तन्मम पौरुषम् ॥ ३२
एवमेव सदा दण्डं क्षत्रियाः क्षत्रिये दधुः ।
श्रेण्यां कक्ष्यां च वेण्यां च संयुगे यः पलायते ॥ ३३
न भयाद्वासुदेवस्य न चापि तव फल्गुन ।
राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युध्यस्व सहकेशवः ॥ ३४
न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वा विभीषणी ।

C. 5 5570
B. 5 151. 35
K. 5 151 35

(as in text) Cd cites पार्थयधर्म — ^a) Dn1 राज्यं (for विद्धि) Ks आमोति (for प्रा) K1.2 s D1 s मानसी, K2 Ds मानुषी, K4 B1.2 s Dn1 Ds Dc 10 मानुष, B2 Ds मानव (for भूयसीम्) — ^a) K1 [इ]ह, T1 Gs च, M2-s प्र (for हि) Ks हि वृत्तानि, K4 B (Bz om) Dn1 Ds D2.4.6 10 [अ]नुवृत्तानि (for हि भूतानि) — ^a) K4 B1.2 s Dn1 Ds Dc 8 10 Cs विचिता, B2 घाता च, (for घाता प्र-)

27 Bz om. 27 (cf. v.l. 19), Gs om. 27^{cd} — ^a) D1 M2-s त्वा (for त्वा)

28 Bz om 28 (cf. v.l. 19), D1 om. 28^{ab} — ^a) K4 D2 T G1.2 s यदा (for यत्त्व) K4 B (Bz om.) Dn1 Ds Dc 10 दामपणं, T G1.2 s दाम पणे (for दामपणे) — ^a) N (except D1.2, Bz om, Dn2 missing) फाल्गुन (for फल्गुन)

29 Bz om 29 (cf. v.l. 19) — ^a) B2 s Dn1 Ds वा (for च) Ks सगदो भीमसेनश्च — ^b) K4 D2.4.6 10 चापि, B2 s Dn1 Ds वापि (for चैव) Ds फाल्गुनाद्वा (for पार्थश्चैव) Ks पार्थश्चैव सगाजिव — ^a) Ks हि, K4 [पु]व, Ks D2.4 1 वि; S च (for वै) Ds2 स, Dc Gs M2-s वा, T2 G2 च (for व)

30 Bz om 30 (cf. v.l. 19) — ^a) Ks Dn1 D2.4 1 S दान्य (as in text), the rest दास्ये Ks सायुधोश्चैव स्पष्टान — ^b) K4 B (Bz om) Ds Dc s भाविनी, Dn1 पार्वती (for भामिनी) — ^a) Ks B1.2 Cs अमानुष्ये, Ks Bz Dc 'प्य' (for 'प्य-') Bz Ds समापन्नान्, D2 M4 युक्ता (for समायुक्तान्) — ^a) K4 B (Bz om) Dn1 Ds D1.6 2 दाम, T G1.2 s M1 दास्ये (for दास्य)

31 Bz om 31 (cf. v.l. 19) — ^b) K1-s D1 सत्यम् (for तथ्यम्) Ds s च (for तत्) — ^a) Ks घृता वेणी हि, T2 G2 s छत्वा हि वेणी — ^a) K1 D2.4 T G1 तथा;

Ds यदा (for तदा)

32 Bz om. 32 (cf. v.l. 19) — ^a) Ks s D1 विघ्रात, D1 विघ्रात, Gs चाघ्रात — ^a) Ks भीमसेनश्च, B2 s Ds2 D2.4 'सेनस्य, D1 'सेन स — ^a) Ds M1.2 यत्तु, D1 T G M2-s यत्तत् (for यच्च) D1 स्मृत्वा-त्त्व पुरतो भव

33 Bz om 33 (cf. v.l. 19) — ^a) Ks B (Bz om.) Dn1 Ds D2.4 6 s 10 एतत्, Cd s एव (as in text) D1 एव निपातितो वंद् — ^b) D1 क्षत्रियस्य तत्त्वश्च. — ^{cd}) K1 transp कक्ष्या and वेण्यां Ks कर्ष, Ds1 रुक्षा; Ds2 रुक्ष्या, Cd कक्ष्या (as in text) Gs वेणी; Cd वेण्यां (as in text) M2-s पलायति (for 'ते'). K4 B (Bz om) Dn1 D2.4 6 s 10 वेणीं कृत्वा पदवेप कन्या (K4 Ds 10 'न्या) नर्तितवानमि, D1 सानुवधस्य दुर्बुद्धे क्षत्रियेण मता मया Ds 4 repeat 33^{cd} as in text also -

34 Bz om 34 (cf. v.l. 19) — ^b) N (except D1 s, Bz om, Dn2 missing) फाल्गुन — ^a) D2.4 S (except Gs) न राज्य (D2 s राज्य व, M1.2 राज्य न) प्रतिदास्यामि — ^a) D1 [इ]ह स (for सह)

35 Bz om. 35 (cf. v.l. 19) — ^a) D2 1 s G1.2 s M1 मया, Cd s माया (as in text) Ks नेंद्र, Ds तेंद्र; G1 चेद्र (for हीन्द्र) Ds s न जानामीन्द्रजाल वा, Gs न मायेहेंद्रजाल वा; M2-s न मया हीन्द्रजालानि Cd s cite इंद्रजालं (as in text) — ^b) Ks s Ds Cs कुहक; D1.2 T G1 s s M1.2 कुहना, Ds 4 छद्मक, Cd कुहका (as in text) Gs कुहकाना (for कुहका वा) Ks Ds 4 च (for वा) K1 Bz Dc 1 विभीषणा, K2 s विभीषण, Ks [अ]विभीषिका; B1 s [अ]पि भीषणी, B2 Dn1 Ds [अ]पि भीषणा, D1 विभीषणे, Ds 4 [अ]विभीषण, Ds [अ]पि भीषण, Cd विभीषणी (as in text) — ^a) T2 G2 युद्धं (for युद्धे) — ^a) Ks 'नर्तित, Bz T2 G1.2 'नर्तित,

C. 5. 5570
E. 5. 161 35
K. 5. 161 36

आत्तशस्त्रस्य मे युद्धे वहन्ति प्रतिगर्जनाः ॥ ३५
वासुदेवसहस्रं वा फल्गुनानां शतानि वा ।
आसाद्य माममोघेपुं द्रविष्यन्ति दिशो दश ॥ ३६
संयुगं गच्छ भीष्मेण भिन्धि त्वं शिरसा गिरिम् ।
प्रतरेमं महागाधं बाहुभ्यां पुरुषोदधिम् ॥ ३७
शारद्वतमहामीनं विविंशतिह्वापाकुलम् ।
बृहद्रथसमुच्चालं सौमदत्तितिमिगिलम् ॥ ३८
दुःशासनौघं शलशल्यमत्स्यं
सुपेणचित्रायुधनागनक्रम् ।
जयद्रथाद्रिं पुरुमित्रगाधं

दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातम् ॥ ३९
शस्त्रौघमक्षय्यमतिप्रवृद्धं
यदावगाह्य श्रमनष्टचेताः ।
भविष्यसि त्वं हतसर्वबान्धव-
स्तदा मनस्ते परितापमेप्यति ॥ ४०
तदा मनस्ते त्रिदिवादिवाशुचे-
निर्वर्ततां पार्थ महीप्रशासनात् ।
राज्यं प्रशास्तुं हि सुदुर्लभं त्वया
बुभूषता स्वर्ग इवातपस्विना ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

Ds1 D7 M 'गर्जिना, Ds2 'गर्जितां, Cd 'गर्जन
36 Bs om 36 (cf v1 19) — ^b) N (except
D2, B5 om, Dn2 missing) फाल्गुनाना. K2.4 D2-4 8
च (for वा)

37 Bs om 37 (cf v1 19). — ^a) D7 भीष्मेण
संयुग गच्छ — ^b) K1 2 छिधि (for भिन्धि) K1 4
B (Bs om) Dn1 Ds D6 8 10 वा (for त्वं) — ^c) K4
D6 तरेया वा; B (Bs om) Dn1 Ds D10 तरेम वा,
D2 4 प्रतरस्व; D6 तरेय वा (for प्रतरेम) K1 D2 महाबाहु,
K2-5 D1 6 8 'बाहो, D7 'बाहु

38 Bs om 38 (cf v1 19) — ^b) Ds 'महोरग;
B2 D1 M (M1 inf lsn as in text) Cd 'समाकुल
— Bs om 38^{ab} — ^c) K2 8 'समुत्थानं, K4 Ds 4 6 8 10
'समुद्गेल; B1-3 Dn1 'महानक्र, D2 'समुत्थानं, T G1-3
'समुच्चार Cd cites समुच्चल, Cs समुच्चलत् — ^d) K1
B1-3 Ds T1 G1 2 3 'सौमदत्ति', Ds.4 'सौमदत्त', T2 Gs M
(M1 inf lsn) 'सौमदत्त' — After 38, Dn1 ins

561* युयुसुतोय भगदत्तमारुत

शुशुगु(^{s10})हार्दिक्यमहासमुद्रम् ।

39 Bs om. 39 (cf v1 19) — ^a) B2 Ds 4
दुःशासनोमि Cd s cite ओघ — ^b) D2 'वक्रायुध'
(for 'चित्रायुध') — After 39^{ab}, Dn1 ins

562* भीष्मवेगमपयन्त द्रोणग्राहदुरासदम् ।

कर्णशल्यभ्रपातं काम्योजवदवासुखम् ।

— ^c) K2 2.5 Dn1 Ds D1 2 7 Ca d s 'गाद, Gs 'राग
(for 'गाध') — ^d) Cd दुर्मर्षणोदं T1 'प्रताप; G2 M2 s

'प्रवात (for 'प्रपातम्) Cd cites प्रपात.

40 Bs om 40 (cf. v1 19) — ^b) Gs युधा; M2-5
पदा (for यदा) Ks D7 विगाह्य Ds 4 [ए]व विनष्ट'
(for श्रमनष्ट') — ^c) T2 G2 सह (for हत). Ds
-मित्र; Ds.4 'सर्व' (for 'सर्व') — ^d) Ks Gs M एति
(for एप्यति).

41 Bs om. 41 (cf v1 19) — ^a) K (except
K4) D1 7 8 तस्मान्, T G2 8 ततो (for तदा) Ks अशुचि';
Ds अशुच', T G1 2 3 आशु, Cd अशुच' (as in text)
— ^b) K4 D6 विवर्तता, B (Bs om) Dn1 Ds D1-4.10
T1 Gs निवर्तिता, D7 निर्वर्तिता; Ds निवर्तिता, T2 G1 2 3
निवर्तिता; M निवर्तते — ^c) K4 D6 8 प्रदा (Ds 'शा)स्व
राज्य, B (Bs om) Dn1 Ds D1.3 4 10 प्रशाम्य राज्य
(for राज्यं प्रशास्तु) Cd cites प्रदास्तु (as in text)
K (except K4) भुवि दु' (for हि सुदु) — ^d) K4
B1-3 Ds 4 G2 बुभूषित, B4 D1 2 6 8 10 T 'पित',
Cd s 'पता (as in text) K4 s Ds 4 6 8 S स्वर्गम्,
Cd s स्वर्ग (as in text)

Colophon om in Bs, Dn2 Ds 9 G4 missing
— Sub-parvan K B1 2 4 Dn1 Ds D2-4 6-3 18
Gs M1 2 उल्लङ्घन; Bs अन्धक्यान — Adhy name
T1 Gs M उल्लङ्घवाक्य — Adhy no (figures, words
or both) Ds 51 (=151), T1 G1 162, T2 M1 2 4
160, G2 s M2 s 161, Gs 159 — S'loka no. Ks
39, Dn1 45

१५९

संजय उवाच ।

उल्लङ्घस्त्वर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ।
 आशीविषमिव क्रुद्धं तुदन्वाक्यशलाकया ॥ १
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रुपिताः पाण्डवा भृशम् ।
 प्रागेव भृशसंकुद्धाः कैतव्येन प्रघर्षिताः ॥ २
 नासनेष्ववतिष्ठन्त वाहूँश्चैव विचिक्षिपुः ।
 आशीविषा इव क्रुद्धा वीक्षांचक्रुः परस्परम् ॥ ३
 अवाक्षिरा भीमसेनः समुदैक्षत केगवम् ।
 नेत्राभ्यां लोहितान्ताभ्यामाशीविष इव श्वसन् ॥ ४
 आर्तं वातात्मजं दृष्ट्वा क्रोधेनाभिहतं भृशम् ।
 उत्सयन्निव दागार्हः कैतव्यं प्रत्यभाषत ॥ ५
 प्रयाहि शीघ्रं कैतव्य द्यूयाश्चैव सुयोधनम् ।
 श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मतं यत्ते तथास्तु तत् ॥ ६
 मडचश्चापि भूयस्ते वक्तव्यः स सुयोधनः ।

श्व इदानीं प्रदृश्येथाः पुरुषो भव दुर्मते ॥ ७
 मन्यसे यच्च मूढ त्वं न योत्स्यति जनार्दनः ।
 सारथ्येन वृतः पार्थैरिति त्वं न विभेषि च ॥ ८
 जघन्यकालमप्येतद्भवेद्यत्सर्वपार्थिवान् ।
 निर्देहेयमहं क्रोधात्तृणानीव हुताशनः ॥ ९
 युधिष्ठिरनियोगात्तु फल्गुनस्य महात्मनः ।
 करिष्ये युध्यमानस्य सारथ्यं विदितात्मनः ॥ १०
 यद्युत्पतसि लोकांस्त्रीन्यद्याविशसि भूतलम् ।
 तत्र तत्रार्जुनरथं प्रभाते द्रक्ष्यसेऽग्रतः ॥ ११
 यच्चापि भीमसेनस्य मन्यसे मोघगर्जितम् ।
 दुःशासनस्य रुधिरं पीतमित्यवधार्यताम् ॥ १२
 न त्वां समीक्षते पार्थो नापि राजा युधिष्ठिरः ।
 न भीमसेनो न यमौ प्रतिकूलप्रभाषिणम् ॥ १३

C 5. 5942
B. 5. 152. 03
K. 5. 162. 03

इति श्रीमद्वाल्मीकि उद्योगपर्वणि एकोनपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

159

✍ This adhy is missing in Dn2 (cf v1 5 143 2), the MS is mostly ignored here

1 B: om. 1 (cf. v1 5 158 19) — ^a) T1 G2 M वाल, T2 (before corr) G2 स याग, G1 वाच (for वाक्य)

2 B: resumes! — ^c) Ds T1 च भृश (for भृशान्) — ^d) K4 B1 2 4 5 Dn1 Ds Ds 10 [अ]पि, B2 D2-4 T1 Gs Ms-5 च, Ds [अ]धि (for प्र)

3 ^a) K4 B Dn1 Ds D2-4 7 8 10 Ca d om. न K1 अधितिष्ठ, K2 अद्य, K4 B Dn1 Ds Ds 4 6 10 Ca उद, K5 D2 8 अद (Ds च) तिष्ठ, D1 S अव (G1 'धि) तिष्ठे (M4 'त'), D7 अति तिष्ठ (for अव) — ^b) D10 बाहुन्वाश्च K4 B Dn1 Ds Ds 4 6 8 10 प्र (for वि) — ^d) Ds 4 सपश्यत (for वीक्षा)

4 ^b) B1 समवेक्षत B2 पाठव, T G M1 कैतव (for केशवम्) — Gs M om. 4th — ^c) K1-8 Ds 4.7 लोहितान्ता च (D1 म), T2 G2 अतिताम्राभ्या (for लोहि)

5 ^a) K1 2 (before corr) उत्सयित्वेह, K2 8 8 D7 उत्सयित्वे (K5 'त्वे') व, Ds 4 ससरस्त्रिय, T1 अर्न्वयित्वा तु,

71

[561]

T2 G2 8 M उत्सयित्वा तु (for उत्सयस्त्रिय) Ca d cite उत्सयन् (as in text) — ^a) B1 2 4 'स्य प्रत्युवाच ह

6 ^b) K1 8 Ds T1 M1 2 द्यूयाश्चैव, K5 दूहि चैव, Ds 4 T2 G2 5 द्यूयाश्चैव; D10 प्रद्यूयाश्च — ^c) S श्रुत्वा (for श्रुतं) — After 6, K4 B Dn1 Ds Ds 4 6-8 10 ins a passage of 103 lines given in App I (No 12)

7 Before 7, K4 B Ds Ds 4 6 8 ins कृष्ण उ, D10 T2 G2 श्रीमगवान्, G1 8 वासुदेव — ^c) K4 त्वमि, Ds स्व ही (for श्व ह) K4 B Dn1 Ds D2-4 6-8 10 Ca प्रपद्येया, G1 प्रपश्येथा, Cd अदृश्येथा, Cs as in text — ^d) K5 सम्राते पुरुषो भव (= 5 157 15^d)

8 ^a) B2 8 T2 G मूढस्व K1-8 D1 2 7 यदेतन्मन्यसे मूढ, K5 दुर्मते मन्यसे यच्च, Ds मन्यसे मूढ यच्च स्व — ^d) Ds M तत् (for स्व)

9 ^a) K5 एव (for एतद्) Ds जघन्यकाले मन्ये चेत्, D7 जघन्यकालं सप्रेक्ष्य Ca d cite जघन्यकाल (as in text), Cs काले — ^b) K4 4 B Dn1 Ds Ds 4 6 8 10 न भवेत् (B2 भवेयु), M4 भवेद् (for भवेद्यत्) D7 सर्वाश्चैव च पार्थिवान् — ^c) T1 महीं (for अह) K5 निर्देहेहि सम क्रोध — ^d) Ms-5 वनानीव (for वृणा)

१६०

संजय उवाच ।

दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ।
 नेत्राभ्यामतिताम्राभ्यां कैतव्यं समुदैक्षत ॥ १
 स केशवमभिप्रेक्ष्य गुडाकेशो महायशाः ।
 अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ २
 स्ववीर्यं यः समाश्रित्य समाह्वयति वै परान् ।
 अभीतः पूरयञ्शक्तिं स वै पुरुष उच्यते ॥ ३
 परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् ।
 क्षत्रचन्द्रशक्तत्वाल्लोके स पुरुषाधमः ॥ ४

10 D₁ om (hapl) 10 — ^a) K (except K₅)
 D₆ 10 M₈-s च (for तु) — ^b) N (D₂ missing)
 फाल्गुनस्य G₂ om (hapl) 10^a-12^a — ^d) K₄ & B
 D₂ 1 D₅ D₄ & 8 10 M₈-s विजितात्मनः

11 G₂ om 11 (cf v 1 10) — ^b) T₂ G₁ & M
 यद्वा* (for यद्वा) D₁ पक्षी भूत्वा मनोभव* — ^d) K₄ B
 D₂ 1 D₅ D₄ & 8 10 पुनः* (for अग्रतः)

12 G₂ om 12^a (of v 1 10) — ^a) K₁-3 D₁ 2 7
 तथैव (for यद्वापि) — ^b) K₄ B D₂ 1 D₅ D₄ & 8 10
 मोघभाषित, G₂ मे सुगजित K₁ 2 D₂ 7 दृश्यसे वीर्यम्-
 (D₂ *ग)जित — ^d) K₁ 3 & D₁ 2 7 ह्युपधार्यता, K₄
 B₈ & D₂ 1 D₅ D₄ & 8 10 अद्यावधारय, B₁ 2 4 इत्यवधारय,
 D₃ ह्युपधारय

13 ^a) T₁ G₂ M त्वा (for त्वा) — ^c) D₂ वय (for
 यमौ) K₄ D₅ D₆ & 10 भीमयेनो न च यमौ — ^d) D₁ 2
 प्रतिकूल प्रभाषितु

Colophon om in D₄ T₁ G₂, D₂ D₅ & G₄ missing
 — Sub-parvan K B D₂ 1 D₅ D₄ & 8 10 M
 उल्लूक (B₈ अन्धक)यान — Adhy. no (figures, words or both) D₆ 52
 (=152), T₂ M₁ 2 4 161, G₁ 163, G₂ & M₈ & 162
 — S'loka no. K₅ 13, D₂ 61

160

In D₂, stanzas 1-27 are missing (cf v 1 5
 143 2), the MS is ignored up to st. 27. This
 whole adhy is missing in D₄, the MS is mostly
 ignored here.

स त्वं परेषां वीर्येण मन्यसे वीर्यमात्मनः ।
 स्वयं कापुरुषो मूढः परांश्च क्षेममिच्छसि ॥ ५
 यस्त्वं वृद्धं सर्वराज्ञां हितवृद्धिं जितेन्द्रियम् ।
 मरणाय महावृद्धिं दीक्षयित्वा विकत्यसे ॥ ६
 भावस्ते विदितोऽस्माभिर्दुर्बुद्धे कुलपांसन ।
 न हनिष्यन्ति गाङ्गेयं पाण्डवा घृणयेति च ॥ ७
 यस्य वीर्यं समाश्रित्य धार्तराष्ट्र विकत्यसे ।
 हन्तास्मि प्रथमं भीष्मं मपितां सर्वधान्विनाम् ॥ ८
 कैतव्य गत्वा भरतान्समेत्य

1 ^a) D₁ T₂ वासुदेवस्य (for दुर्यो*) — ^b) K₁-3 &
 D₁ स धनजय* K₄ B D₅ D₆ & 8 10 T G₁ 3 भरतर्षभ,
 D₂ रपितोर्जुन (for भरतर्षभ*) — ^c) D₂ G₂ अपि
 चान्नाभ्या, D₈ G₁ M₁ (inf lin) अमिताभ*, G₂ M₁ &
 अतिमात्रा*

2 ^b) D₁ *रथ*, D₈ *मनाः* (for *यदा*) — ^c) D₂
 प्रत्य* (for अन्य*)

3 Before 3, T G₁ 3 ins अर्जुन. — ^b) D₈ G₂
 पुमान्* (for परान्) K₅ D₂ 1 य समाह्वयते प* — ^c) T₁
 G₂ & M₁ 4 (inf lin) अमित, Ca d as in text
 K₄ B D₅ 1 D₈ & 8 10 युध्यते (B₃ D₅ 1 मुच्यते) शयन्
 (D₈ शक्त्या)

4 ^c) K₁-3 D₁ 2 7 M₁ 2 अदाक्तः सन्* (for अदाक्त
 त्वात्) — ^d) K₁-3 D₁ 2 7 स लोके (by transp),
 D₂ 2 लोकानां, G₂ लोकेषु M₈-s पुरोधम*

5 ^a) D₈ संपन्नं परवीर्येण — ^c) K₄ D₂ 1 D₅ D₈ 10
 स त्वं, B (except B₃) यस्त्वं (for स्वयं) K₂-4 B D₂ 1
 D₅ D₆ & 10 G₂ मूढ — ^d) D₅ D₁₀ [आ]क्षेप्तु (for
 क्षेप्तु) D₂ 1 अहंनि (for हृच्छमि) K₅ पराक्षेप्तु
 मिहार्हमि

6 ^c) K₄ D₈ *प्राज्ञ, B D₂ 1 D₅ D₆ & 10 *प्रज्ञ (for
 *वृद्धि)

7 ^a) D₁ [S]स्माक (for Sस्माभि) — ^d) K₂ &
 D₁-3 7 ह, K₄ B D₂ 1 D₅ D₆ & 10 हि (for च) -

8 D₁ om 9^a-10^b — ^{ab}) G₂ ins. च after समेत
 M₁ & धार्तराष्ट्रान् (for *ष्ट्र) K₄ B D₂ 1 D₅ D₆ & 10
 चदस्व (for ववीहि). D₈ ins. (like G₂) च after समेत,
 and for धार्तराष्ट्र ववीहि reads चदस्व धार्तराष्ट्रं च मयोक्तानि
 च यानि वै (turning 9^{ab} into an anustubh stanza),

सुयोधनं धार्तराष्ट्रं ब्रवीहि ।
 तथेत्याह *अर्जुनः सव्यसाची
 निशाव्यपाये भविता विमर्दः ॥ ९
 यद्वोऽब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वो
 मध्ये कुरूणां हर्षयन्सत्यसंधः ।
 अहं हन्ता पाण्डवानामनीकं
 शाल्वेयकांश्चेति ममैव भारः ॥ १०
 हन्यामहं द्रोणमृते हि लोकं
 न ते भयं विद्यते पाण्डवेभ्यः ।
 ततो हि ते लब्धतमं च राज्यं
 क्षयं गताः पाण्डवाश्चेति भावः ॥ ११
 स दर्पपूर्णो न समीक्षसे त्व-
 मनर्थमात्मन्यपि वर्तमानम् ।

तस्मादहं ते प्रथमं समूहे
 हन्ता समक्षं कुरुवृद्धमेव ॥ १२
 सूर्योदये युक्तसेनः प्रतीक्ष्य
 ध्वजी रथी रक्ष च सत्यसंधम् ।
 अहं हि वः पश्यतां द्वीपमेनं
 रथाद्धीष्णं पातयितास्मि वाणैः ॥ १३
 श्वोभूते कथ्यनावाक्यं विज्ञास्यति सुयोधनः ।
 अर्दितं शरजालेन मया दृष्ट्वा पितामहम् ॥ १४
 यदुक्तञ्च सभामध्ये पुरुषो ह्रस्वदर्शनः ।
 क्रुद्धेन भीमसेनेन भ्राता दुःशासनस्तव ॥ १५
 अधर्मज्ञो नित्यवैरी पापवृद्धिर्नृशंसकृत् ।
 सत्यां प्रतिज्ञां नचिराद्भक्ष्यसे तां सुयोधन ॥ १६
 अभिमानस्य दर्पस्य क्रोधपारुष्ययोस्तथा ।

C. 5. 5659
B. 5. 163. 17
K. 5. 163 17

— °) K₁₋₃ २ रथीति त्वाहाजुन, K₄ B Dn₁ Ds Ds ८ ९ १० तथेत्युवाचा, D₂ T₂ G₂ २ M₁ २-२ तथे (G₂ °दे)ति त्वाहा, D₇ तथेत्याह त्वामर्जुन, T₁ G₁ २ (catalectic!) तथेत्याहर्जुन, M₂ (hypermetre!) तथेति गत्वाहा (for तथेत्याह *अर्जुन)

10 D₁ om 10^{ab} (cf v l 9) — °) K₄ T₁ G₂ २ M₂ ४ (anf lin) यत्वा, B (except B₂) D₂ T₂ G₁ २ M₁ २-२ Ca यद्वा, D₂ यथा, D₂ अथा (for यद्वा) — °) K₄ B Dn₁ Ds Ds ८ ९ १० G₁ कुरून् (for कुरूणा) — °) K₄ B Dn₁ Ds Ds ८ ९ १० सृजयानाम्, D₁ कौरवानाम् (for पाण्डवानाम्) — °) K₂ ६ D₂ S सात्वेयकाश्चेति, D₂ सात्वेयकानां च K₄ B₁₋₃ D₂ ९ १० M₂-२ चैव (for चेति) — After 10, B Ds D₁₀ repeat 9^{ab} (v l चदस्व for ब्रवीहि)

11 °) K₂ २ पार्थ, Ca d s द्रोण (as in text) K₄ B Dn₁ Ds Ds ८ ९ १० Ca d s [S]पि, K₆ तु (for हि) M₂ ४ ६ लोकान् (for लोक) — °) K₁ ह ते, D₁ २ [S]पि ते, Ds [S]पि ते (for हि ते) Ca d ous अधि K (except K₄) लब्धमिद, D₂ भेतद्, D₂ लभ्यमिद, T₂ G₁ २ लब्धमदद्, G₂ M₁ भतद् (for तम) D₂ १ २ हि, G₂ न (for च) — °) K अम्न (K₅ व्यय) गता, B Dn₁ Ds Ds ८ ९ १० आपद्गता, D₁ चय गता (for क्षय गता) T₂ G₁ २ मोमकाश्च (for चेति भाव)

12 °) K₄ D₂ ८ हनर्थम्, B₂ Ds D₁₀ समर्थम् (for अनर्थम्) K (except K₄) D₁ २ १ अभि; S अय (for

अपि) — °) M₁ २ अमु (for अह) K₂ D₇ त (for ते)

13 °) K (except K₄) मना, Ds सेना (for सेन) K₂ D₂ S प्रतीक्ष, K₂ समीक्षन, K₅ प्रतीक्षन् (for प्रतीक्ष्य) — °) Ds रथी ध्वजी (by transp) K₁ २ ४ B Ds D₁ २ १ १० रक्षत (for रक्ष च) — °) D₁ भीमसेन, S वै समक्ष (for द्वीपमेन) — °) K₄ B Dn₁ Ds Ds ८ ९ १० transp रथात् and भीष्म, and read पातयिष्यामि (for तास्मि)

14 °) S कथित (for कथ्यना) — °) D₁₀ विज्ञास्यति सुयोधन — G₂ M₄ om. (hapl.) 14^c-16^d — °) K₁ २ मर्दित, K₄ B Ds Ds ८ ९ १० G₂ आचित, Dn₁ आधित, T अर्चित, G₁ M (M₄ om) अपित, G₂ मृच्छित — D₇ om (hapl.) 14^d-15^c

15 G₂ M₄ om 15, D₇ om. 15^{ab} (cf v l 14) — °) K₄ B₂ ४ D₇ २ यदुक्त K₂ D₁ २ तु (for च) — °) Ds वृद्धातिक्रमणस्य च (=18^d), M (M₄ om) राजा दुर्योधनस्तव

16 G₂ M₄ om 16 (cf v l 14) — °) B (except B₅) वत्, Ds वित् (for कृत्) — °) K₄ B Dn₁ Ds D₁ २ ८-९ १० अचिराद्, G₁ त्वचिराद् (for नचिराद्) — °) K (except K₄) D₁ २ १ द्रक्ष्यमि, S (G₂ M₄ om) ता (for से) K (except K₄) B₁₋₃ D₁-२ १ १० त्व, S (G₂ M₄ om) स (for ता) S (G₂ M₄ om) सुयोधन

17 °) Dn₁ D₁ १ S (except T₁ G₂) अति, Ca d s

C. 6. 162. 17
P. 6. 162. 17
K. 6. 162. 17

नैष्ठुर्यस्यावलेपस्य आत्मसंभावनस्य च ॥ १७
नृशंभनायास्तैक्ष्ण्यस्य धर्मविदेषणस्य च ।
अधर्मस्यानिवादस्य वृद्धातिक्रमणस्य च ॥ १८
दर्शनस्य च वक्रस्य कृत्स्नस्यापनयस्य च ।
द्रक्ष्यसि त्वं फलं तीव्रमचिरेण गुयोधन ॥ १९
वागुदेवद्वितीये हि मयि क्रुद्धे नराधिप ।
आशा ते जीविते मूढ गज्ये वा केन हेतुना ॥ २०
शान्ते भीष्मे तथा द्रोणे सुतपुत्रे च पानिते ।
निगद्यो जीविते गज्ये पुत्रेषु च भविष्यसि ॥ २१
आवृणां निधनं दृष्ट्वा पुत्राणां च गुयोधन ।

अभि' (as in text). — *) Ks De नैष्ठुर्यस्य; Ds निष्ठुर्यस्य; Cs नैष्ठुर्यस्य (as in text). Ca also नैष्ठुर्य — *) K (except Ks) ins. [अ]पि; Gs मय; Cs इ, Ms-c [अ]थ before आम् (to avoid the hiatus) Ks यस्मात्पनय; Ds 1 T1 यस्मात्पनय; Ca d. n यस्मात्पनय (as in text). — After 17, Ds reads 19^{ab}

18 Ds om. (hapl.) 18^{ab} — *) Some MSS. दृक्ष्यस्य; Ca d. n as in text — *) Ks Dn1 Ds De 2. 10 B (except M1) अपरात्र (T2 'रात्र')स्य; Ds अत्राप्यस्य; Ds. 2 अनिरात्रस्य; Ca d. n अनिरात्रस्य (as in text). — *) Ds धर्माणि.

19 For Ds cf. v. l. 17. — *) Ds उपेक्षण्य (for दर्शन). Ks. 4 B (except Bc) Dn1 Ds. 2 6. 9 चक्रस्य; Ds चक्रा; Ds कृत्स्न, Cd n चक्र (as in text) — *) B धर्म (for कृत्स्न) Ks Ds अत्र्य; Ds एता (for अप). — *) Ds Dsो दृक्ष्यस्य T1 Gs दीप्तम् (for गीप्तम्).

20 Gs om. 20^a, Ks om. 20^{ab}. — *) Ks Ds 2 त्वं; Ds च; B (Gs om) तु (for हि). — *) Ks-c B (except Bc) Dn1 Ds Ds 6. 7 10 नराधम; T2 Gs. 2. 2 जनाधिप (for नर). — *) Ks न; Ks. 2 Ds. 7 चान्; Ds वा (for हि).

22 Ks om. (hapl.) 22. — *) Ks. 2 Bc-c Dn1 Ds Ds. 6. 2 10 श्रुत्या (for दृष्ट्वा).

23 *) Ms च (for हि). — *) Ks B Dn1 Ds Ds 6. 2. 10 प्रतिजानामि धैर्यव; T Gs. 2. 2 'ज्ञायंति पांशुना. — *) Ks Gs म रां (for मयं). — *) B (except T Gs) मय मयं (by transp.). — After 23, Ks B Dn1 Ds Ds 6-2. 10 (most of which MSS. om. 24-25) ins. a passage given in App. I (No. 13).

24 Ks B Dn1 Ds Ds. 10 om. 24-25. — Ds reads

भीमगेनेन निहतो दुष्कृतानि स्मरिष्यसि ॥ २२
न द्वितीयां प्रतिज्ञां हि प्रतिज्ञास्यति केनचः ।
मत्वं ब्रवीम्यहं घेतन्सर्वं मत्वं भविष्यति ॥ २३
इत्युक्तः केतवो राजन्तद्वाक्यमुपधार्य च ।
अनुज्ञातो निवृत्ते पुनरेव यथागतम् ॥ २४
उपावृत्य तु पाण्डुस्यः केतव्यो धृतराष्ट्रजम् ।
गन्वा यथोक्तं तत्सर्वमुवाच कुन्तिगन्धि ॥ २५
केनवाहुनयोनीस्यं निगम्य भगवत्पदः ।
दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चाभ्यभाषत ॥ २६
आज्ञापयत राज्ञश्च वलं मित्रवलं तथा ।

line 24^{ab} and Ds reads stanza 24 after line 56 of passage No. 13 of App. I (cf v l 23) — *) Gs इत्युक्ता (for इत्युक्त) Ks Ds B वाक्य; Ds राजा (for राजन्) — *) T1 Gs यथोक्तम् (for तद्वाक्यम्). Ds उपधार्य; Ds उपधार्य वन; T Gs 2 अपधार्य च — Ds reads 24^a-25^b after line 61 of passage No. 13 of App. I (cf v l 23) — *) T1 यथागत (for 'गतम्')

25 Ks B Dn1 Ds Ds 10 om 25 (cf v l 24), Ds also om. 25, but cf. 563^a. For sequence of Ds cf. v. l. 24. — *) Ks उप; T2 अपा (for उपा) Ms-c च (for तु). Ds B transp. पाण्डुस्य and धैर्यस्य. Ds उपावृत्तायु पाण्डुस्य धैर्यस्य धृतराष्ट्रज; Ds. 7 उपावृत्ते तु पाण्डुस्य धैर्यस्य धृतराष्ट्रज. — Ks Ds-2 7 om 25^{ab} — *) T वयं मयं (for तयमयं) Ks 2 2 सर्वं मयावयामास यदुक्तं (Ks यदयं) पाण्डुस्ययो.

26 Before 26, T1 Gs M ins. धैर्य T2 Gs. 2 2 मजयः. — *) Ds धैर्यस्य तु वृद्धास्यं (see below) — After 26^a, Ks B Dn1 Ds 6 2 10 ins

563^a यथोक्तं सर्वमप्रीत ।

धैर्यस्यस्य तु वृद्धास्यं.

— *) Ks. 2. 2 निज्ञास्य K (except Ks) Bc 4 Dn1 Ds Ds-2. 6-2 T2 G Ms भगवत्पद. — *) T2 Gs 2 2 शकुनि (for कर्णं च); see below. — *) Ks-2 Ds मीयत; T2 Gs 2 2 कर्णं च (for शकुनि); see above. Ks B Dn1 Ds Ds. 6. 2. 10 चापि आगत, T2 Gs. 2. 2 समभाषत (for चास्य)

27 *) Ks राजा (for राज) — *) K (except Ks) Ds. 2 उदय (for उदयात्). Ks B Dn1 Ds Ds 2. 10 सर्व; Ds मयं (for मया). — *) Ds युक्तं; Ds T2 यथा (for

यथा प्रागुदयात्सर्वा युक्ता तिष्ठत्यनीकिनी ॥ २७
ततः कर्णसमादिष्टा दूताः प्रत्वरिता रथैः ।
उष्ट्रवामीभिरप्यन्ये सदश्वैश्च महाजवैः ॥ २८

तूर्णं परिययुः सेनां कृत्स्नां कर्णस्य शासनात् ।
आज्ञापयन्तो राज्ञस्तान्योगः प्रागुदयादिति ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि पष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥ समाप्तमुलूकयानपर्व ॥

१६१

संजय उवाच ।

उलूकस्य वचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
सेनां निर्यापयामास धृष्टद्युम्नपुत्रोगमाम् ॥ १
पदातिनीं नागवतीं रथिनीमश्ववृन्दिनीम् ।
चतुर्विधवलां भीमामकम्प्यां पृथिवीमिव ॥ २
भीमसेनादिभिर्गुप्तां सार्जुनैश्च महारथैः ।
धृष्टद्युम्नवशां दुर्गां सागरस्तिमितोपमाम् ॥ ३
तस्यास्त्वग्रे महेष्वासः पाञ्चाल्यो युद्धदुर्मदः ।

द्रोणप्रेप्सुरनीकानि धृष्टद्युम्नः प्रकर्षति ॥ ४
यथावलं यथोत्साहं रथिनः समुपादिशत् ।
अर्जुनं हतपुत्राय भीमं दुर्योधनाय च ॥ ५
अश्वत्थाम्ने च नकुलं शैव्यं च कृतवर्मणे ।
सैन्धवाय च वार्ष्णेयं युयुधानमुपादिशत् ॥ ६
शिखण्डिनं च भीष्माय प्रमुखे समकल्पयत् ।
सहदेवं शकुनये चेकितानं शलाय च ॥ ७
धृष्टकेतुं च शल्याय गौतमायोत्तमौजसम् ।

C. 5 5707
B. 5. 164 6
K. 5. 164 6

युक्ता) K₄ B Dn₁ Ds D₆ 8 10 युक्तास्तिष्ठत्य(D₆ 'त्व')
नीकिन'

28 Dn₂ resumes! — ^a) K₁ तु ते (for कर्ण-)
— ^b) K₁ 2 4 B Dn Ds D₂ 6 8 10 स' (for प्र') — ^c)
G₂ 'वाजिभि', M (except M₁) 'वाहीभि', Ca 'वामीभि'
(as in text) Cd.s cite उष्ट्रवामी — ^d) Ds 'भुजै',
G₂ M₁ 2 'वलै' (for 'जवै')

29 ^{ab}) M₂-5 पर्याययु (for परि') Ds Ds 10 सेना
हन्त्रा', S सेना पूर्णा (G₂ सेना पूर्णा) — ^c) K₄ 5 B₂
Ds D₇ 8 10 आज्ञापयत् K₄ B (except B₂) Dn Ds
D₆ 8 10 च (for तान्)

Colophon D₁ 5. 9 G₄ missing — Sub-parvan
K B Dn Ds D₂ 6-9 10 G₂ M₁ 2 उलूक(B₂ अन्धक)यान,
followed by समाप्त (B₁ 2 om. समाप्त) — Adhy
name D₈ उलूकापयान, T₁ M उलूकप्रतियान — Adhy
no (figures, words or both) D₆ 53 (=153),
T₁ G₁ 2 5 M₂ 5 163, T₂ M₁ 2 4 162, G₂ 160
— S'loka no K₅ 29, Dn 56

161

1 D₄ missing (cf v 1 5 160 1) M₁ 2 वैश'
(for संजय उ') — ^c) K B₁-3 Ds D₆-8 10 M₂-5
निर्यापयामास

2 D₄ missing (cf v 1 1) — ^a) T₂ G₁ 2 पताकिनीं
(for पदा') M₁ 2 अश्ववृद्धीं (for नाग') — ^b) M₁ 2
रथनागकुलाकुलां — ^c) K₁-3 D₁-8 7 चतुर्विधा भीमवलां
— ^d) K₈ 4 B₁ 8 4 D (except D₇ 10, D₄ missing)
अकपा

4 D₄ missing (cf v 1 1) — ^a) T₂ G₂ ततस्
(for तस्यास्) — ^c) K₄ D₂ 8 द्रोणप्रेप्सुर् — ^d) K₄ 5
B D (except D₁ 2, D₄ missing) व्यकर्षत (for प्रक')

5 D₄ missing (cf v 1 1) — ^b) K₁ 2 राजन्यान्,
D₇ राजान् (for रथिन') K₅ T₂ G₂ 5 समुपादिशन्;
D₇ M₂ 'विशन्, T₁ M₁ 5 'विशत् — D₁ om (hapl)
5^c-6^d — After 5, K₄ B Dn Ds D₆ 10 read 8^{ab}

6 D₄ missing (cf v 1 1) D₁ om 6 (cf v 1 5)
— ^b) D₂ माद्वेय (for दौव्य च) — ^c) K₄ 5 B
D (except D₇, D₁ om, D₄ missing) समादिशत् (for
उपा') G₂ युद्धाय समुपाविशत्

7 D₄ missing (cf v 1 1) — ^b) D₂ हतार स
ममादिशत्, T₁ प्रमुखे समुपादिशत्

8 D₄ missing (cf v 1 1) K₄ B Dn Ds D₆ 10
read 8^{ab} after 5 — ^a) S (except M₁ 2) शैव्याय
(for शल्याय) — ^c) K₄ B D (except D₁ 2 7, D₄
missing) तथा पच, T₂ G₂ 5 च पाचाल्य (for च पञ्चन्य)
— ^d) K₂ 5 D₂ 8 M₂ समादधत्

9 D₄ resumes with सौमद्र (cf v 1 1) — ^b) G₂

C. 5. 5709
B 5. 164 8
K 5. 164 8

द्रौपदेयांश्च पञ्चभ्यस्त्रिगतेभ्यः समादिशत् ॥ ८
वृषसेनाय सौमद्रं शेषाणां च महीक्षिताम् ।
समर्थं तं हि मेने वै पार्थादभ्यधिकं रणे ॥ ९
एवं विभज्य योधांस्तान्पृथक् सह चैव ह ।
ज्वालावर्णो महेष्वासो द्रोणमंशमकल्पयत् ॥ १०

धृष्टद्युम्नो महेष्वासः सेनापतिपतिस्ततः ।
विधिवद्ब्रूय मेधावी युद्धाय धृतमानसः ॥ ११
यथादिष्टान्यनीकानि पाण्डवानामयोजयत् ।
जयाय पाण्डुपुत्राणां यत्तस्तस्थौ रणाजिरे ॥ १२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकपञ्चदशतमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१६२

धृतराष्ट्र उवाच ।
प्रतिज्ञाते फल्गुनेन वधे भीष्मस्य संजय ।
किमकुर्वन्त मे मन्दाः पुत्रा दुर्योधनादयः ॥ १
हतमेव हि पश्यामि गाङ्गेयं पितरं रणे ।
वासुदेवसहायेन पार्थेन दृढधन्वना ॥ २
स चापरिमितप्रज्ञस्तच्छ्रुत्वा पार्थभाषितम् ।
किमुक्तवान्महेष्वासो भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ३
सेनापत्यं च संप्राप्य कौरवाणां धुरंधरः ।

किमचेष्टत गाङ्गेयो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
ततस्तत्संजयस्तस्मै सर्वमेव न्यवेदयत् ।
यथोक्तं कुरुद्वेदेन भीष्मेणामिततेजसा ॥ ५
संजय उवाच ।
सेनापत्यमनुग्राप्य भीष्मः शांतनवो नृप ।
दुर्योधनमुवाचेदं वचनं हर्षयन्निव ॥ ६
नमस्कृत्वा कुमाराय सेनान्ये शक्तिपाणये ।

सर्वेपा (for शेषाणां) — °) Ds स समर्थ (for समर्थं त)
K1 न, B2 तु; Ds य (for त) B1 s 4 Dn स समर्थ
हि त मेने.

10 °) Ds सर्वान्, G1.5 Ms-5 योधान् — °) D10
पावकि (for चैव ह) K1 2 5 D2 पृथक्पृथगनेकदः; Ks
पृथक्पृथक्सहेव च, D1 T1 G1 पृथक्चैव महैव च, T1 G2
पृथक्च (G2 'क्त्वं' महसैव च — °) D2 6 महेष्वास
(for 'स्तो)

11 G2 om 11^{ab} — °) G2 पांचाल्य (for मेधावी)
— °) T2 यत्तमानस, Gs [ठ]घत°

12 °) Ks-5 B Dn Ds Ds 4 6 7 10 यथोदिष्टानि,
D1 S यथा दृष्टानि K4 B D (except D1.2) सैन्यानि
(for [अ]नीका°)

Colophon Ds 9 G4 missing — Adhy name
K1 2 T1 सेनानिर्याण, Ks सेनानिर्याणयात्रा, D1 व्यूहकल्पनं,
Ds 4 सेनापतिनिर्याण, Ds पाण्डवसेनानिवेश, Gs M पाण्डव-
सेनानिर्याण — Adhy no (figures, words or both)
Ds 54 (=154), T1 G1 2 5 Ms 5 164, T2 M1 2 4
163, Gs 161. — S'loka no. Ks Dn 12

162

1 After the ref, Gs repeats 5 160 14^a-16^a
— °) N फाल्गुनेन — °) Dn सयुगे (for संजय)
— °) B (except Bs) Dn Ds D1.3.4 T Gs अकुर्वन्त
Ds 4 transp मन्दा and पुत्रा

2 °) T2 Gs 5 भीष्म निपतितं रणे — °) K1 2 D7
G1.2 5 दृढधन्विना, Ks 'मन्युना

3 °) G1 (by transp) श्रुत्वा तत् K4 Ds 8
प्राज्ञभाषित T1 श्रुत्वा पार्थस्य भाषित — °) Ks महाभाग
(for महै°)

4 °) B Ds Ds 4 6 T1 सेना° (for सेना°) D2 अनु°
(for च स°) — °) Gs धनुर्धर (for धुर°)

5 Gs Ms-5 om the ref — °) D1 त, M1 तु
(for तत्) — °) T1 एवं, T2 G2 5 M1 2 एतन् (for
एव) — °) D1 कुरुमुख्येन

6 °) Ks 4 B Dn1 Ds Ds 4 6 T1 सेना° (for सेना°)
Bs स म° (for अनु°) — °) K2 D2 7 G2 M1 2 नृप
(for नृप)

7 °) K (except K4) Bc Ds D1 2 T2 Gs 5
नमस्कृत्य — °) G1 8 5 सेनान्ये (for 'न्ये). — °)
K1 2 5 B2 D1 2 7 नृस्य (for तेऽस्य)

अहं सेनापतिस्तेष्व भविष्यामि न संशयः ॥ ७
सेनाकर्मण्यभिजोऽस्मि व्युहेषु विविधेषु च ।
कर्म कारयितुं चैव भृतानप्यभृतांस्तथा ॥ ८
यात्रायानेषु युद्धेषु लब्धप्रशमनेषु च ।
भृशं वेद महागज यथा वेद बृहस्पतिः ॥ ९
व्यूहानपि महारम्भान्देवगान्धर्वमानुषान् ।
तैरहं मोहयिष्यामि पाण्डवान्व्येतु ते ज्वरः ॥ १०
सोऽहं योत्स्यामि तत्त्वेन पालयंस्तव वाहिनीम् ।
यथावच्छास्त्रतो राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।

न विद्यते मे गाज्ञेय भयं देवासुरेष्वपि ।
समस्तेषु महाबाहो सत्यमेतद्वर्चामि ते ॥ १२
किं पुनस्त्वयि दुर्धर्प सेनापत्ये व्यवस्थिते ।
द्रोणे च पुरुषव्याघ्रे स्थिते युद्धाभिनन्दिनि ॥ १३
भवद्भ्यां पुरुषाद्याभ्यां स्थिताभ्यां विजयो मम ।

न दुर्लभं कुरुश्रेष्ठ देवगान्धर्वमपि ध्रुवम् ॥ १४
रथसंख्यां तु कान्क्ष्येन परेषामान्मनस्तथा ।
तथैवानिस्थाना च वेत्तुमिच्छामि कौरव ॥ १५
पितामहो हि दुःशलः परेषामान्मनस्तथा ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वैः सहैर्भिर्गुणार्थिभिः ॥ १६
भीष्म उवाच ।

गान्धारे शृणु गजेन्द्र रथसंग्रहाय स्वके वले ।
ये रथाः पृथिवीपाल तथैवानिस्थाश्च ये ॥ १७
बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यनुदानि च ।
रथानां तव सेनाया यथामुख्यं तु मे शृणु ॥ १८
भवानग्रे रथोदारः सह संवः सहोदरः ।
दुःशायनप्रभृतिभिर्भ्रातृभिः जनसंमितैः ॥ १९
सर्वे कृतप्रहरणाश्छेद्यभेद्यविशारदाः ।
रथोपस्थे गजस्कन्धे गदायुद्धेऽग्निसर्पिणि ॥ २०
संयन्तारः प्रहर्तारः कृतास्त्रा भारमाधनाः ।

५१२२२

8 °) Ks दासः (for चैव) — °) K Ds ४३
नृत्यान, Ca d s भृतान् (as in text) Bs नृतेनाप्य
नृतेन च

9 °) Ks B D यात्रायाने च युद्धे च Ca d s cito
यात्रायाने — °) Ks Bs- D (except Ds २१) तथा;
Gs युद्ध- (for लब्ध) Ca d s cito लब्धप्रशमन

10 Ds om. 10^{ab} — °) Ks २२ महा (Ks 'मा')
रम्भान्, S महाभाग (for महार) Ks B Dn Ds २२ २३
व्यूहानां च समारम्भान् — °) Ks २ वेद गाधर्वं, Ks २
Dn Ds 10 T देवगाधर्वं; Ds देवगाधर्वं, Ds २ G M
देवगाधर्वं — °) Ks ३ योधं (for मोहं) — °) D
M (except Ms) इत्येतु Ks G. Ms-३ भय (for ज्वर)
Ts पाण्डवार्थे तु ते ज्वर-

11 Ds २ Ds om (hapl) 11 — °) K मन्वेन,
Ms २ यत्ने (for तत्परे) — Gs om 11^{cd} — °) Ts
M (except Ms) इत्येतु, Ca इत्येतु (as in text)

12 °) Ks B D (except Ds २१) विद्यते मे न गागेय
— °) Ts Gs मनुष्येषु (for समन्तं)

13 °) Ks B Ds Ds २२ Ts 'सेना' (for सेना)
Ds प्रतिष्ठिते (for स्वयं)

14 °) Ds Ts Gs पुरुषाभ्यां; Ks पुरुषाभ्यां च
— °) Ks Ds २ Ts M विजये, Gs हि जये (for विजयो)
G अजेयाभ्यां जयो मम

15 °) Ks Dn Ds Ms रथसंग्रहा; Cs as in text
— 15^b = 16^b — Ks Ts om (hapl) 15^a - 16^a — °) Ks २ Ds २ श्रोतुम् (for वेत्तुम्)

16 Ks Ts om 16^{ab} (cf v 1 15) — °) Ds
पितामह Ds २२, २ (except Gs, Ts om) [२२] (for हि) — °) 15^b Ds सर्वान् (for परेषान्)
— °) Ks ३ सर्वं (for सर्वं)

17 °) Ds २ च ते (for स्वके) — °) Dn Ds २ २
Gs पृथिवीपाला

18 18^{ab} = (var) 1 31 18^{ab}, 5 1-1 31^{ab}
— °) Ds २ तु, Ms २ हि (for [२]२) Dn दक्षिण
रथानि, G बहूनि रथसंग्रहानि — °) Ks Gs Ms (1
18) २ २ यथामुख्यं, Ts Gs यथामुख्यं, Gs Ms
यथामुख्यं

19 °) Ds २ अग्नि (for अग्ने) — °) Ks Ds
नगरस्य, Ks २ Dn Ds २ नगरस्य; Ds २ T G
सहस्रस्य, Gs सहस्रस्य, Ca as in text

20 °) Ks Ds २ Dn Ds २ तैर्भिर — °) Ks 1
D (except Ds Ds २) नगरस्यस्य

21 °) Ms- निपातः; G महार (1 - महार)
Ds २ शृणो माता (for शृणु) — °) Ts- Ds २
श्रीमान्, 1 [२] नृपत्या (1 - नृपत्या) — °) Ks २
ते (for च) — °) K महाभाग (1 - महार)

G. 5. 5734
B. 5. 105. 21
K. 5. 105. 21

इष्वस्त्रे द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥ २१
एते हनिष्यन्ति रणे पाञ्चालान्युद्धुर्मदान् ।
कृतकिल्बिषाः पाण्डवैर्यैर्घातराष्ट्रा मनस्विनः ॥ २२
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ सर्वसेनापतिस्त्व ।
शत्रून्विध्वंसयिष्यामि क्रदर्थीकृत्य पाण्डवान् ।
न त्वात्मनो गुणान्वक्तुमर्हामि विदितोऽस्मि ते ॥ २३
कृतवर्मा त्वतिरथो भोजः प्रहरतां वरः ।
अर्थसिद्धिं तव रणे करिष्यति न संशयः ॥ २४
अस्त्रविद्धिरनाभृष्यो दूरपाती दृढायुधः ।
हनिष्यति रिपूंस्तुभ्यं महेन्द्रो दानवानिव ॥ २५
मद्राजो महेष्वासः शल्यो मेऽतिरथो मतः ।
स्पर्धते वासुदेवेन यो वै नित्यं रणे रणे ॥ २६
भागिनेयान्निजांस्त्यक्त्वा शल्यस्ते रथसत्तमः ।

एष योत्स्यति संग्रामे कृष्णं चक्रगदाधरम् ॥ २७
सागरोर्मिसमैवैगैः प्लावयन्निव शात्रवान् ।
भूरिश्रवाः कृतास्त्रश्च तव चापि हितः सुहृत् ॥ २८
सौमदत्तिर्महेष्वासो रथयूथपयूथपः ।
वलक्ष्यममित्राणां सुमहान्तं करिष्यति ॥ २९
सिन्धुराजो महाराज मतो मे द्विगुणो रथः ।
योत्स्यते समरे राजन्विक्रान्तो रथसत्तमः ॥ ३०
द्रौपदीहरणे पूर्वं परिक्रिष्टः स पाण्डवैः ।
संस्मरन्तं परिक्रेशं योत्स्यते परवीरहा ॥ ३१
एतेन हि तदा राजंस्तप आस्थाय दारुणम् ।
सुदुर्लभो वरो लब्धः पाण्डवान्योद्धुमाहवे ॥ ३२
स एष रथशार्दूलस्तद्वैरं संस्मरन्रणे ।
योत्स्यते पाण्डवांस्तात ग्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विपञ्चदशतमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

22 ^{b)} Ks B D2-4 T2 G1.2 पचालान् — ^{a)} Hyper-metric! K1 सकिल्बिषा, Ks कृतवैरा, T2 कृतपुण्या (for कृतकिं)

23 ^{a)} K4 B D (except D1-4) T2 तथा (for ततो) — ^{d)} Dn Ds2 कदर्थीकृत; Ca d as in text — ^{e)} K4 D2 4 5 8 हि (for तु)

24 ^{a)} Ds 4 [अ]पि (for तु) — ^{b)} K4 B D (except D1-4 7) शस्त्रवृत्ता (for प्रहरता)

25 ^{a)} K1.2 4 B Dn D1.2 4 10 शस्त्रविद्धिर् (Dn1 'वेदिर्'), Ds Ds 8 शस्त्रवद्धिर् — ^{b)} K1.2 D7 दूरपाती, G1 2 दूरवेधी — ^{c)} K4 B D (except D1 2 7) चमू तेषां (for रिपूंस्तुभ्यं) Cd s cite तुभ्यं (as in text) Ks ते स, T1 Gs तेषान्, T2 M तेषान्, G1.2 5 तेष्य (for तुभ्यं)

26 ^{b)} K1 शत्यो अति; Ds तुभ्यं सोति — ^{c)} D1 वासुदेवस्य — ^{d)} K4 B Dn Ds Ds 4 6-8 10 नित्य यो वै (by transp), D1 योर्मा नित्यं

27 ^{b)} K4 B Dn Ds Ds 8 10 शत्यसेतिरथो मत (K4 B1 2.4 5 'योत्तम'), Ds 4 शल्यस्ते राजसत्तम — ^{d)} K (except Ks) Dn D1.2 5 पाण्डवाश्च (K1 2 5 'वान्सु; D2 'वास्तु' महाराजान्

28 ^{a)} K4 B D (except D1-4) M1 (inf lin) वागे (for वैगै) — ^{b)} K2 5 D1 Gs प्रहरन्, Ks D2 7 प्रदहन, S प्रहमन् (for प्लव) — ^{d)} Ks तवापि च, Ms-5 तव चापि.

29 ^{a)} K1-3 Dn2 Ds T2 Gs Ms सोम (for सौम) — ^{b)} K1 2 रथावात्रययूथपः — ^{d)} S (except T1 Ms) सुमहत्ते (for 'हान्त')

30 ^{a)} Ds 4 महातेजा (for 'राज') — T2 om (hapl) 30^b-32^a — ^{b)} B2 [S]ति (for द्वि) — ^{c)} K1-3 D2 7 तात (for राजन्) — ^{d)} D1 रथयूथप, Gs 'वित्तम'

31 T2 om 31 (cf. v1 30) — ^{a)} Ms-5 द्रौपद्या हरणे K4 B D (except D2-4.7) M1 राजन् (for पूर्व) — ^{b)} Ka.4 B D (except D2 7) च (for स) G2 8 वाचधै (for पाण्डवै) — Gs om 31^c-33^b — ^{c)} Ks तान्, Ds.4 स, D7 च (for स) Ks परिक्रेशान्

32 Gs om. 32 (cf v1 31), T2 om 32^a (cf v1 30) — ^{a)} Ds 4 पुरा, D7 रथा, T1 महा, G1.2 तथा (for तदा) — ^{d)} T G1.2 5 अहति (for आहवे)

33 Gs om 33^{ab} (of v1 31) — ^{a)} M1 नर (for रथ) — ^{b)} K1 2 D2 Gs वर (for वैर) — In D4, the portion from ते in 33^a up to तु in 1^a of adhy 163 is lost — ^{c)} K1.4 B Dn Ds Ds 6 8.10 Gs Ms पाण्डवैस्तात

Colophon. D4 5 9 G4 missing — Sub-partan K1.2.5 B Dn Ds D1-3 6 8 10 M1 रथातिरथसख्या (M1 'रथान'), K2 D7 T1 Ms-5 रथसख्या (T1 'रथान'),

१६३

भीष्म उवाच ।

मुदक्षिणस्तु काम्बोजो रथ एकगुणो मतः ।
 तवार्थसिद्धिमाकाङ्क्षन्त्योन्सते ममरे परैः ॥ १
 एतस्य रथसिंहस्य तवार्थे गजमत्तम ।
 पराक्रमं यथेन्द्रस्य द्रक्ष्यन्ति कुरवो युधि ॥ २
 एतस्य रथवंशो हि तिग्मवेगप्रहारिणाम् ।
 काम्बोजानां महाराज शलभानामिवायतिः ॥ ३
 नीलो माहिष्मतीवासी नीलवर्मध्वस्तव ।
 रथवंशेन शत्रूणां कदनं वै करिष्यति ॥ ४
 कृतवैरः पुरा चैव सहदेवेन पार्थिवः ।

योत्सते सततं राजंस्तवार्थे कुरुसत्तम ॥ ५
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ समेतौ रथमत्तमौ ।
 कृतिनौ समरे तात दृढवीर्यपराक्रमौ ॥ ६
 एतौ तौ पुरुषव्याघ्रौ रिपुमैत्र्यं प्रधक्ष्यतः ।
 गदाग्रामासिनाराचैस्तोमैश्च भुजच्युतैः ॥ ७
 युद्धाभिकामौ समरे क्रीडन्ताविव यूथपौ ।
 यूथमध्ये महाराज विचरन्तौ कृतान्तवत् ॥ ८
 त्रिगर्ता भ्रातरः पञ्च रथोदारा मता मम ।
 कृतवैराश्च पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ९
 मरुता इव राजेन्द्र समुद्रततरङ्गिणीम् ।

C. 2. 5757
 B. 2. 103. 10
 K. 2. 112. 10

Gs कुम्भलरथमख्यान — *Adhy name* M (except M1) अतिरथकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Dc 55 (=155), T1 G1.2 s M2.5 165, T2 M1.2 s 164, G3 162 — *S'lo/a no* Ks 33, Dn 32

163

1 In D4, the words मुदक्षिणस्तु are lost (cf v l 5 162 33) — ^a) T1 G2 काम्बोजो — ^c) Ks D1 तथा (for तवा) — ^d) K (except K4) D1.2 १ परान (for परै)

2 ^b) M4 नर (for राज) — ^e) M2.5 रथेन्द्रस्य (for यथे)

3 ^a) B Dn Ds Dc-8 10 Ca 8 रथवशे (Cap रथवर्गे), D2.4 रथवशाद् (for रथवशो) Cd cites वदा In B2, the portion from हि up to द in 9^d of adhy 164 is lost on a missing fol. (225) T G1.2 s रथवशान्य (for 'वशो हि) — ^b) K1-2.5 D1.2 १ २ तीव्रवेगप्रहारिणा (D2 १ 'ण'), K4 B (B2 missing) Dn Ds Dc 10 तिग्मवेगप्रहारिण, D3 4 तीव्रवेगा प्रहारिण, T2 G1.2 s भीमवेगप्रहारिणा, M2-~ तिग्मवेग प्र — ^c) D3 4 प्राज्ञ, G3 वाहो (for राज) — ^d) G2 lacuna B (B2 missing) Ds2 आयती, Dn1 Ds1 D2.4.6-8 10 आयती, T2 (sup l in as in text) G1.2 s M आतति, M4 (sup l in) आयति, Ca आयति (as in text)

4 B2 missing (cf v l 3) — ^a) Ks.5 नाय — ^b) K1-2.5 D1-1.7 सुद्धर्मध्वस्त, K4 B (B2 missing)

Dn Ds D10 नीलवर्मो रथस्, Dc 8 नीलवर्मो रथस्, T2 G1.2 नीलवर्मरथस् K2 s D1 तत, D1.3 s २ तथा (for तव) — ^a) D1.2 रथवेगेन K4 B (B2 missing) Dn Ds D3 4.6 s 10 (by transp) कदन शत्रूणा, D1 महता कदं T1 ते (for वै)

5 B2 missing (cf v l 3) — ^a) D1.2 S सदा (M1.2 तदा) (for पुरा) G2 M चैव (for चैव) — ^b) K4 B (B2 missing) Dn Ds Dc 8 10 Ca सारिप, D1-1.7 T1 G1.5 पार्थिव — ^d) D3 4 तवार्थ K4 B (B2 missing) Dn Ds D1 c 8 10 कुरुनदन

6 B2 missing (cf v l 3) — ^a) Some MSS विन्दानुविन्दावावन्त्यौ — ^b) B (B2 missing) Dn समेतौ (for समे) — K1-8 om. 6^{ad} — Ks transp 6^a and 7^a — ^c) D2 १ राजन्, D3 तत्र, T1 M2-8 वीर, T2 G M1.5 वीरौ (for तान)

7 B2 missing (cf v l 3) Ks transp 6^a and 7^a — ^a) K (except K4) B1 4 s D1.6 om. १ हि, B3 D10 (by corr) M1.2 ते (for तौ) — ^b) G1 समरे वनिवर्तिनौ. — ^c) M2 गदागरा — ^d) K4 B (B2 missing) D (except D1 2) करच्युतै, Ks पञ्चधै (for भुन)

8 B2 missing (cf v l 3) — ^a) K1.2 D1.2 युद्धाभिकामौ — ^b) D1 रथ (for इव) — ^c) D3 4 यथा राजन् (for महागज)

9 B2 missing (cf v l 3) — ^a) D3.4 त्रैगर्ता — ^c) K4 B (B2 missing) Dn2 Ds Dc 8 10 पार्थिवे; K5 भीमेन, D3 4 ते पार्थे (for पार्थेन) — ^d) K1 T G3 तथा (for तदा).

C. 5. 5757
E. 5. 163. 10
H. 5. 163. 10

गङ्गां विक्षोभयिष्यन्ति पार्थानां युधि वाहिनीम् ॥ १०
ते रथाः पञ्च राजेन्द्र थेपां सत्यरथो मुरसम् ।
एते योत्स्यन्ति समरे संस्मरन्तः पुरा कृतम् ॥ ११
व्यलीकं पाण्डवेयेन भीमसेनानुजेन ह ।
दिगो विजयता राजञ्चेतवाहेन भारत ॥ १२
ते हनिष्यन्ति पार्थानां समासाद्य महारथान् ।
वरान्वरान्महेष्वासान्क्षत्रियाणां धुरंधराः ॥ १३
लक्ष्मणस्तत्र पुत्रस्तु तथा दुःशासनस्य च ।
उभौ तौ पुरुषव्याघ्रौ संग्रामेष्वनिवर्तिनौ ॥ १४
तरुणौ सुकुमारौ च राजपुत्रौ तरस्विनौ ।
युद्धानां च विशेषज्ञौ प्रणेतारौ च सर्वशः ॥ १५
रथौ तौ रथगार्दूल मतौ मे रथसत्तमौ ।
क्षत्रधर्मरतौ वीरौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिपष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

दण्डधारो महाराज रथ एको नरपमः ।
योत्स्यते समरं प्राप्य खेन सैन्येन पालितः ॥ १७
बृहद्वलस्तथा राजा कौसल्यो रथसत्तमः ।
रथो मम मतस्तात दृढवेगपराक्रमः ॥ १८
एष योत्स्यति संग्रामे स्वां चमूं संप्रहर्षयन् ।
उग्रायुधो महेष्वासो धार्तराष्ट्रहिते रतः ॥ १९
कृपः शारदतो राजत्रययूथपयूथपः ।
प्रियान्ग्राणान्परित्यज्य प्रघृक्ष्यति रिपूंस्त्व ॥ २०
गौतमस्य महर्षेय आचार्यस्य शरद्वतः ।
कार्तिकेय इवाजेयः शरस्तम्बात्सुतोऽभवत् ॥ २१
एष सेनां बहुविधां विविधायुधकार्मुकाम् ।
अग्निवत्समरे तात चरिष्यति विमर्दयन् ॥ २२

10 B₂ missing (cf v l 3) — ^b) K_{1.2.5} समुद्यतः;
K₄ D₈ 4 समुद्यतः; D₂ 7 8 8 समुद्यतः. — ^c) C₈.ap dp
वा क्षोभ' (for विक्षोभ')

11 B₂ missing (cf v l 3) — ^b) K (except K₄)
D₂-4.7 G₂ 8 8 M₁ (19^f 19ⁿ) थेपा, M₄ पृषा (for थेपां)
— ^c) K₄ 8 B (B₂ missing) D (except D₂ 4)
G₂ संग्रामे (for समरे)

12 B₂ missing (cf v l 3) — ^b) K₂ भीम-
सेनानुजेन K₁ 2 8 D₁ 8 4 7 T₂ G₂ M_{2.5} च, G₂ 8
हि (for ह) — After 12, K D₁-4 8 10 ins

564* कदर्थीकृत्य मग्रामे वापिता करमुत्तमम् ।

13 B₂ missing (cf v l 3) — ^a) K₁-8 पाद्मनां,
K₂ 8 सेना तां (for पार्थानां) — ^b) K₄ B (B₂ missing)
Dn D₈ D_{1.2.4} 6 8 तानाम्नाय D₂ G₂ 8 M_{1.2} महारथा .
— ^c) T₁ G₁ 8 M₂ 4 परान्वरान्, G₂ वरान्वरान्; M₂ 8
परान्वरान् K_{1.2} B₂ G₁ 8 M₂ महेष्वासा — ^d) K₂ 4
B_{1.4} 8 Dn D₈ D₁ 8 4 6 8 10 धुरधरान्, D₂ 7 धनुर्धरान्;
G₂ धनुर्धरा

14 B₂ missing (cf v l 3) — ^a) K₄ B (B₂
missing) Dn D₈ D₆ 8 10 T₁ च (for तु) — D₄ om
(hapl) 14^d-16^a — ^d) K₄ B (B₂ missing) D
(except D₁ 2 7, D₄ om) अपलायिनौ (for अनिवर्तिनौ)

15 B₂ missing (cf v l 3) D₄ om 15 (cf v l
14) — ^b) K_{1.2} 8 मनस्विनौ, Dn तप', D₇ यथाश्विनौ,
T G M_{1.2} यश' (for तर')

16 B₂ missing (cf v l 3) D₄ om 16^a (cf v l
14) — ^a) 8 रथिनौ, C₈ रथौ तौ (as in text) K₁ 8
नरशार्दूलौ, K₂ G₂ M₂-8 रथशार्दूलौ; K₄ B (B₂ missing)
Dn D₈ D_{1.6} 10 कुरुशार्दूल (D₁ 'लौ); D₂ 7 नरशार्दूल,
D₈ 8 पुरुषव्याघ्रौ — ^b) K₁ नरसत्तमौ; K₂ रथि', C₈ d
रथ' (as in text) — ^c) K₂ 8 भीमौ; K₃ D₂ 7 शूरौ,
G₂ पृता, M (except M₁) वीर (for वीरौ) — ^d) = 5
167 13^d, 14^d

17 B₂ missing (cf v l 3) — ^a) T₂ G₂ महारथेजा
(for 'राज) — ^b) K₄ 8 B (B₂ missing) Dn D₈
D₂ 4 6 8 10 G₂ 8 M₂ नरपम K₃ D_{1.2} 7 रथ एकगुणो
(K₂ sup 19ⁿ, 'रथी) मत' (cf v l 19^d) — ^c) K₄
B (B₂ missing) Dn D₈ D₆ 8 10 'ते तत्र संग्रामे.

18 B₂ missing (cf v l 3) — ^a) K_{1.2} 8 ततो;
D₈ T G₂ 8 तदा (for तथा) — ^b) K Dn D₈
D₂-4 6-8 10 कौशट्यो, D₁ कौरव्यो K_{1.2} 8 D₁ राजसत्तम'
— ^d) K₂ तादवेग', K₄ B (B₂ missing) D (except
D₁ 2 7) महावेग'

19 B₂ missing (cf v l 3) — ^b) K₄ B (B₂
missing) D (except D₂ 7) स्वान्वधून्, K₂ चमू ते
(for स्वा चमू) — ^d) B₂ स्थित (for रत) D_{1.2} 8 रथ
एकगुणो मत' (cf v l 17^b) — After 19, D₈ ins

565* एष योत्स्यति संग्रामे रथ एकगुणो मत. ।

[Prior half = 19^a. Cf v l. 19^d]

21 B₂ missing (cf v l 3) — ^a) 8 तु (for य).

१६४

भीष्म उवाच ।

शकुनिर्मातुलस्तेऽसौ रथ एको नराधिप ।
 प्रसज्य पाण्डवैर्वैरं योत्स्यते नात्र संशयः ॥ १
 एतस्य सैन्या दुर्धर्षाः समरेऽप्रतियायिनः ।
 विकृतायुधभूयिष्ठा वायुवेगसमा जवे ॥ २
 द्रोणपुत्रो महेष्वासः सर्वेषामति घन्विनाम् ।
 समरे चित्रयोधी च दृढास्त्रश्च महारथः ॥ ३
 एतस्य हि महाराज यथा गाण्डीवधन्वनः ।
 शरासनाद्विनिर्मुक्ताः संसक्ता यान्ति सायकाः ॥ ४

नैष शक्यो मया वीरः संख्यातुं रथसत्तमः ।
 निर्दहेदपि लोकांस्त्रीनिच्छन्नेष महायगाः ॥ ५
 क्रोधस्तेजश्च तपसा संभृतोऽश्रमवासिना ।
 द्रोणेनानुगृहीतश्च दिव्यैरस्त्रैरुदारधीः ॥ ६
 दोषस्त्वस्य महानेको येनैष भरतर्षभ ।
 न मे रथो नातिरथो मतः पार्थिवसत्तम ॥ ७
 जीवितं प्रियमत्यर्थमायुष्कामः सदा द्विजः ।
 न ह्यस्य सदृशः कश्चिदुभयोः सेनयोरपि ॥ ८
 हन्यादेकरथेनैव देवानामपि बाहिनीम् ।

C. 5. 5773
B. 5. 157 9
K. 5. 157 9

— ^a) K₂ पुरा (for सुतो) K₁ S वसौ, K₂ D₁ 2 G₂ बली (for सभवत्)

22 B₂ missing (cf. v. l. 3) — ^a) G₂ रिपुसेना, M₁ 2 एषा सेना K₂ 4 B (B₂ missing) D एष सेना सुबहुला 'कार्युका' — ^a) T₁ G₁ 2 5 M राजन्, T₂ G₂ वीर (for तत) — ^a) K₄ B (B₂ missing) D_n D_s D₁ 2 4 6 8 10 विनिर्दहन् (for विमर्द) K₂ D₂ 1 विचरिष्यति निर्देहन्

Colophon om in T₁ M₁ 2 B₂ D_s 9 G₂ missing — *Sub-parvan* K₁-2.5 B (B₂ missing) D_n D_s D₂ 3 6-8 10 रथातिरथसख्या, D_s M₂-5 रथसख्या, G₂ कुस्त्रलरथसख्या — *Adhy* no (figures, words or both) D_s (sec m) 55 (=155), T₂ M₂ 165, G₁ 2 5 M₂ 5 166, G₂ 163 — *S'loka* no K₂ D_n 22

164

1 B₂ missing up to स्फोटयेद् in 9^d (cf. v. l. 5 163 3) — ^a) K₂ D₁ 2 1 मुभ्य, K₂ तेय (for तेऽसौ) — ^b) K₁ 2 G₂ 5 M नराधिप — ^c) K₁-2 5 D₂ T₁ प्रसज्य, K₄ B (B₂ missing) D_n D_s D₂ 4 6-8 10 प्रयुज्य, G₁ आमज्य (for प्रसज्य) D_n 1 वीर, D_s सर्वै (for वैर)

2 B₂ missing (cf. v. l. 1) — ^a) K₂ 4.5 B (B₂ missing) D_n D₁ 2 4 6 8 10 M₂-5 सेना, Ca d s as in text. — ^b) B 'रेप्रतियोधिन' — ^c) D_s 4 T G त्रिविधा — ^d) K₂ D₂ 1 वातवेग

3 B₂ missing (cf. v. l. 1) — ^b) K₄ B (B₂ missing) D_n D_s D_s 8 10 सर्वानेवा (D_s 'नत्ये')ति घन्विनः,

D_s 4 सर्वेषामपि घन्विना — ^a) K₁ 2 5 दृढश्रेष्ठो महा

4 B₂ missing (cf. v. l. 1) — ^a) K₂ D₂ 4 M₁ 2 च, T₁ तु, G₂ हे (for हि) — ^b) A few S MSS 'घन्विन' — ^c) K₂ T₁ हि (for वि-) K₄ B (B₂ missing) D_n D_s D₁ 6 8 10 G₂ शराम्नविनिर्मुक्ता — ^d) K₁ 2 समक्त, Ca d as in text

5 B₂ missing (cf. v. l. 1) — ^a) K₁ G₂ महावीर, K₂ 5 D_s T₂ G₂ महावीर, K₂ तथा वीर, D_s मया वीर, G₁ रणे वीर, G₂ M₂-5 मया वीर, M₁ 2 महावीर्य — ^c) S (except G₁) एष (for अपि) — ^d) D_s 4 निघ्नन् (for इच्छन्) T₂ G₂ 5 एको, M₂-5 एव (for एष) K₄ B (B₂ missing) D (except D₁ 2 1) महारथ

6 B₂ missing (cf. v. l. 1) — ^b) K₄ D_s 8 सद्भूत, C_s सद्भूत (as in text) K₂ 4 B (B₂ missing) D M₂ C_s [आ]श्रमवासिना Ca d cite अश्रम — ^d) D₂ दिव्यास्त्रेण उदारधी

7 B₂ missing (cf. v. l. 1) D_s om. 7^a-8^b — ^a) K₁-2 चास्य, K₄ D_s S तस्य (for स्वस्य) — ^b) K₂ B (B₂ missing) D_n 2 T₂ G₂ 5 एव (for एष) K₁ 2 5 D_s 4 1 T G₁ 2 5 M₂ पुरुषर्षभ (K₁ T₂ G₁ 2 5 'म) — ^c) B₁ 2 4 D_s D₁ 10 नाप्यरथो (for नातिरथो) — ^d) K₁ D_n 2 D_s 2 4 G₂ 5 M₂ 'मत्तम'

8 B₂ missing (cf. v. l. 1) D_s om. 8^a (cf. v. l. 7) — ^a) M₂-5 मतम् (for प्रियम्) — ^b) T₁ स वै, M₂ तथा (for सदा) — ^d) D₁ transp उभयो and सेनयो, K_s transp सेनयो and अपि

9 B₂ missing up to स्फोटयेद् in 9^d — ^a) K₂ 4 D_n 1 D_s 1 D₂ 4 7 8 G₁ M एष (for एव) — ^b) G₂ देवानपि सदानवान् — M₂ om. 9^a-11^b — ^c) G₂ यक्षेन

C. 5. 5778
B. 5. 167 9
K. 5. 167 9

वपुष्मांस्तलघोषेण स्फोटयेदपि पर्वतान् ॥ ९
 असंख्येयगुणो वीरः प्रहर्ता दारुणद्युतिः ।
 दण्डपाणिरिवासह्यः कालवत्प्रचरिष्यति ॥ १०
 युगान्ताग्निसमः क्रोधे सिंहग्रीवो महामतिः ।
 एष भारत युद्धस्य पृष्ठं संशमयिष्यति ॥ ११
 पिता त्वस्य महातेजा वृद्धोऽपि युवभिर्वरः ।
 रणे कर्म महत्कर्ता तत्र मे नास्ति संशयः ॥ १२
 अस्त्रवेगानिलोद्धूतः सेनाकक्षेन्धनोत्थितः ।
 पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि प्रधक्ष्यति जये धृतः ॥ १३
 रथयूथपयूथानां यूथपः स नरर्षभः ।
 भारद्वाजात्मजः कर्ता कर्म तीव्रं हिताय वः ॥ १४
 सर्वमूर्धाभिपिक्तानामाचार्यः स्थविरो गुरुः ।
 गच्छेदन्तं सृज्यानां प्रियस्त्वस्य धनंजयः ॥ १५

नैव जातु महेष्वासः पार्थमह्निष्कारिणम् ।
 हन्यादाचार्यकं दीप्तं संस्मृत्य गुणनिर्जितम् ॥ १६
 श्लाघत्येष सदा वीरः पार्थस्य गुणविस्तरैः ।
 पुत्रादभ्यधिकं चैव भारद्वाजोऽनुपश्यति ॥ १७
 हन्यादेकरथेनैव देवगन्धर्वदानवान् ।
 एकीभूतानपि रणे दिव्यैरस्त्रैः प्रतापवान् ॥ १८
 पौरवो राजशार्दूलस्तव राजन्महारथः ।
 मतो मम रथो वीर परवीररथारुजः ॥ १९
 खेन सैन्येन सहितः प्रतपञ्शत्रुवाहिनीम् ।
 प्रधक्ष्यति स पाञ्चालान्कक्षं कृष्णगतिर्यथा ॥ २०
 सत्यव्रतो रथवरो राजपुत्रो महारथः ।
 तव राजन्निपुणले कालवत्प्रचरिष्यति ॥ २१
 एतस्य योधा राजेन्द्र विचित्रकवचायुधाः ।

(for वपुष्मात्), D₁ तलशब्देन

10 M₂ om 10 (of v.1 9) — ^b) B Dn₂ Ds
 प्रहता Ds₂ दारुणो युधि, Ds₄ दारुणाकृतिः — ^a) Ds₄
 Ms₄ आसाद्य (for असह्य) — ^a) = 21^d

11 M₂ om 11^{ab} (of v.1 9) — ^a) Ds D₁₀ T₁
 युगाताग्निरिव K₄ B (except B₂) Dn Ds₄ ० क्रोधात्;
 D₁₀ क्रोधी, S (except T₁ Gs, Ms om) कोपे (for
 क्रोधे) — ^b) Ds Ca d s सिंह छीव, Cap सिंहग्रीव
 (as in text) Ks-s Bs s D (except D₁) महाद्युति,
 T G 'तपा'; M (Ms om) 'मना'

12 ^a) K₁ s Bs Ds₄ ४ तस्य, D₁ चा' (for त्व')
 — ^a) K₄ B D (except Ds₁ १) अत्र (for तत्र), with
 hiatus between pādas! — For 12, G₂ subst

566* पितास्य तु रणे कर्म महत्कर्ता न सशयः ।

13 ^b) Ds M₁ s 4 (inf. lsn. as in text) 'कक्षेधने
 स्थित', Gs 'कुक्षानलोत्थित'. — ^a) Ds₄ सैन्य स (for
 सैन्यानि) — ^a) Gs दहिष्यति (for प्रध') K₁ s D₁
 जये धृत, K₄ B₄ s Dn Ds Ds₄ ० 10 रणे धृतः; B₁-s Ds
 रणे धृत, G₁ s न सशय.

14 ^b) K₄ B D (except D₁ s १) 'पोयं' (for 'पः स)
 K₄ B (except B₂) D₁₀ नरर्षभ — ^a) K₁ s २ तत्र (for
 तीव्र) Ks B Dn Ds D₁ s ४ ०-३ 10 हित तव; K₄
 तितीर्षति, D₂ महत्तव (for हिताय व') K₁ s २ वै, T₂ G₂
 च (for व').

15 ^a) K₁ s शतमूर्धोः; Ks s D₂ s सर्व (Ks स तु)-
 मूर्धोवसिक्तानां — ^a) B₁-s Ds₄ T₁ तस्य (for त्वस्य)

16 ^a) T G₂ एव (for एव) — ^a) Ds₄ आचार्यदयित,
 Ca d s आचार्यक दीप्त (as in text) — ^a) Ds T₁ G₁
 गुणनिर्जितः; Ca d s as in text

17 ^a) K₄ B D श्लाघत्ये (D₂ 'थ'), G₁ श्लाघ्यस्त्वेष
 K₂ s s D₁ s T₁ महावीर, K₄ B Dn₂ D₁ 10 सदा वीर,
 Dn₁ Ds महावीर — ^b) Ks पार्थ हि, T G₂ s पार्थ तु
 (for पार्थस्य) — ^a) Ks₄ B₁ s s Ds Ds₁₀ अप्य',
 T₁ अत्य' (for अभ्य') Ks₄ B D Ms चैनं (for चैव)

18 ^a) Ks₄ B₁ s 4 Ds B₆-s 10 Gs Ms-s एव
 (for एव) — ^b) K₄ B Dn Ds D₁ s १० 'मानुषान्
 — ^a) D₁₀ शस्त्रे (for अस्त्रे.) K₁ s २ उदारधी (for
 प्रताप')

19 Bs om. 19^{ab} — ^a) K₁ s s Gs M रथशार्दूल
 (for राज') — ^a) K₁-s D₁ s रणे वीर (Ks D₁ 'र');
 K₄ B Dn Ds Ds₄ ० ३ 10 रथोदार', D₁ T₂ G₁ s
 M₁ (inf. lsn) s रथो वीर — ^a) Gs महारथ'.

20 ^a) K₄ B D (except D₁ s १) महता (for
 सहित) — ^a) Ds₄ transp प्रध' and स. A few
 MSS पचालान् — ^a) K₁ तृणगति, K₄ Bs Dn Ds
 अग्निगति, Ca d कृष्णगति: (as in text)

21 ^a) Ks₄ B D सत्यश्रवा Ks s D₁ s १ रथस्तुभ्य,
 K₄ B Dn Ds Ds₄ ० 10 Gs रथस्त्वेक (B₂ स्वेकरथ');
 Ds₄ रथस्तेसौ — ^b) K₁-s s महाबलः, K₄ B Dn Ds
 Ds₄ ० ३ 10 बृहद्बल' (for महारथ) — ^a) 21^d = 10^d

22 ^a) Gs ये तस्य (for एतस्य) Gs M योधा
 — ^b) B₂ s 'कवचध्वजा'. — ^a) K₄ पार्थिवान् (for

विचरिष्यन्ति संग्रामे निम्नन्तः शात्रवांस्तव ॥ २२
 वृषसेनो रथाग्र्यस्ते कर्णपुत्रो महारथः ।
 प्रधक्ष्यति रिपूणां ते बलानि बलिनां वरः ॥ २३
 जलसंधो महातेजा राजत्रयवरस्तव ।
 त्यक्ष्यते समरे प्राणान्मागधः परवीरहा ॥ २४
 एष योत्स्यति संग्रामे गजस्कन्धविशारदः ।
 रथेन वा महाबाहुः क्षपयञ्चुवाहिनीम् ॥ २५
 रथ एष महाराज मतो मम नरर्षभः ।
 त्वदर्थे त्यक्ष्यति प्राणान्सहसैन्यो महारणे ॥ २६
 एष विक्रान्तयोधी च चित्रयोधी च संगरे ।
 वीतभीश्चापि ते राजञ्चात्रवैः सह योत्स्यते ॥ २७
 बाह्वीकोऽतिरथश्चैव समरे चानिवर्तिता ।
 मम राजन्मतो युद्धे शूरो वैवस्वतोपमः ॥ २८

न ह्येष समरं प्राप्य निर्वर्तेत कथंचन ।
 यथा सततगो राजन्नाभिहत्य परात्रणे ॥ २९
 सेनापतिर्महाराज सत्यवांस्ते महारथः ।
 रणेष्वद्भुतकर्मा च रथः पररथारुजः ॥ ३०
 एतस्य समरं दृष्ट्वा न व्यथास्ति कथंचन ।
 उत्स्रयन्नभ्युपैत्येप परात्रयपथे स्थितान् ॥ ३१
 एष चारिषु विक्रान्तः कर्म सत्पुरुषोचितम् ।
 कर्ता विमर्दे सुमहत्त्वदर्थे पुरुषोत्तमः ॥ ३२
 अलायुधो राक्षसेन्द्रः क्रूरकर्मा महाबलः ।
 हनिष्यति परात्राजन्पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ३३
 एष राक्षससैन्यानां सर्वेषां रथसत्तमः ।
 मायावी दृढवैरश्च समरे विचरिष्यति ॥ ३४
 प्राग्ज्योतिषाधिपो वीरो भगदत्तः प्रतापवान् ।

C. 5. 5604
B. 5. 107 25
K. 5. 107 25

शात्र*) D₂ s G₃ तथा, T₂ G_{1.2} रणे, G₅ नृप (for तव)
 23 G₃ reads 23 after 27 — ^a) K₈ D_{1.2}
 रथस्तुभ्य, K₄ B Dn Ds D_{2.4} 6-8 10 रथस्तेभ्य (B₂
 रथोदग्र) (for रथाग्र्यस्ते) — ^c) K₁ 2 s B₂ Ds D₁
 T₁ G_{1.8} M₁ 2 s (inf lin as in text) स (for प्र)
 K₈ D_{1.2} स दक्षणा (for रिपूणां ते) — ^d) K₄ B₃ s
 D (except D_{1.2}) बलं तु (for बलानि) K₅ 'नि बलवत्तर'
 24 ^a) K₈ D₂ 'राज' (for 'तेजा') D₁ जरामधि-
 महाराज — ^b) D₁ राजा (for राजन्) — ^c) D₁ त्वदर्थे
 त्यक्ष्यते प्रा* — ^d) Ds D₂ 10 om (hapl) 24^d-26^e — ^d)
 B_{3.5} Dn D₁ माधव (for मागध) D₃ सह सैन्यो
 महारणे
 25 Ds D₂ 10 om 25 (cf. v l 24), D_{1.2} om
 25-26 — ^b) = 38^b D_{2.4} 'स्कधे विदा' — T₂ G₂
 om. (hapl) 25^d-26^e — ^d) K₂ कप* (for क्षप*)
 D₃ स क्षिपन्नरिवाहिनीं
 26 D_{1.2} om 26, Ds D₂ 10 26^{ab}, T₂ G₂ om 26^a
 (cf v l. 24, 25) — ^a) S 'याहो (for 'राज) — ^b)
 K₁ s D₃ T₁ G_{2.5} M₂ 4 नरर्षभ K₃ B Dn Ds D₁
 मतो मे राजन्मत्तम (K₃ D₁ भरतर्षभ) — D₁ om. 26^{ad}
 — ^c) K₃ 4 B (except B₃) Dn Ds 4 त्यक्ष्यते — ^d)
 K₃ मागध परवीरहा (= 24^d)
 27 ^b) K_{1.2} G₃ सयुगे (for 'गरे) — ^d) K₄ B Dn
 Ds D₂ 4 6-8 10 T G₁₋₃ 5 दक्षुभि सह K₁₋₃ Ds T₁ G₃
 योत्स्यति — After 27, G₃ reads 23
 28 ^a) A few MSS बाह्विक — ^b) K₄ B Dn Ds

D₃ s 10 चानिवर्तेन (B₂ Ds D₃ 'तिन', Dn₁ 'तिन'),
 D₃ चानिवर्तिवान्, T₂ G₂ चाभि*, M₃₋₅ चानिवर्तिना
 — G₂ om 28^d-29^a
 29 G₂ om 29^a (cf v l. 28) — ^b) G₂ प्राप्याय न
 निर्वर्तेते — ^c) M₂ s s स शतशो (for सततगो) — ^d)
 K₁ अभिहत्य, K₂ अभिहन्यात्, K₃ D₁ विनिहत्य, K₄ s B
 Dn Ds D₂₋₄ 6 s 10 स हि हन्यात्, D₁ अनिहत्य, T G₂ 2 s
 M (except M₃) अभिहत्य, G₃ न निहत्य (for नाभिहत्य)
 30 ^b) D₂ सत्यवाक्ते K_{1.2} s D₁ महायशा — G_{1.2}
 om 30^{ad} — ^c) D₃ 4 रणे तु, D₃ रणे हि, T G₃ रथेषु
 (for रणेषु) — ^d) K₄ B D (except D_{1.7}) रथी
 (for रथ*)
 31 ^a) K₁ 2 s प्राप्य (for दृष्ट्वा) — ^b) D₃ स्यात्
 (for [अ]स्ति K_{1.3} D₂ कदा* (for कथ*) — ^c) K₄ B
 D (except D₂₋₄ 7) उत्पत्तति (for अभ्युपैति) — ^d)
 K_{1.2} T₁ रथवरे, K₃ s रथवर
 32 ^a) D₃ 4 एष त्वरितविक्रान्त — ^b) M₃₋₅ तत्
 (for सत्) — ^c) B₃ D₃ s G₃ विमर्देपु महत् — ^d)
 D₁ 2.4 6 त्वदर्थं K₃ G₃ पुरुषर्षभ (G₃ 'भ'), T₂ G₃
 M₂ 4 पुरुषोत्तम, G_{1.2} कुस्सत्तम
 33 ^a) K₃ अलायुद्धो, K₃ m M₂₋₅ हलायुधो, B_{1.2} 4
 Dn T₂ अल्लुपो, T₁ G₁ 2 s अल्लुसो, G₃ M₁ अल्लुपो
 — ^b) K₃₋₅ B₄ s D (except Ds D₂₋₄) M₁ (inf lin)
 'रथ' (for 'बल')
 35 G₃ om 35, with 34 and 36^{ab} — ^a) D₃ 4
 'पत्तिर्वीरो — ^c) K₃ B₃ Ds D₂₋₄ 6 G₁ Ca 'धर' श्रेष्ठ,

C. 5 5804
B. 5 167 85
K. 5 167 85

गजाङ्कुशधरश्रेष्ठो रथे चैव विशारदः ॥ ३५
एतेन युद्धमभवत्पुरा गाण्डीवधन्वनः ।
दिवसान्सुचहूत्राजन्तुभयोर्जयगृद्धिनोः ॥ ३६
ततः सखायं गान्धारे मानयन्पाकशासनम् ।

अकरोत्संविदं तेन पाण्डवेन महात्मना ॥ ३७
एष योत्स्यति संग्रामे गजस्कन्धविशारदः ।
ऐरावतगतो राजा देवानामिव वासवः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

भीष्म उवाच ।

अचलो वृषकश्चैव भ्रातरौ सहिताबुभौ ।
रथौ तव दुराधरौ शत्रून्विध्वंसयिष्यतः ॥ १
बलवन्तौ नरन्याघ्रौ दृढक्रोधौ प्रहारिणौ ।
गान्धारमुख्यौ तरुणौ दर्शनीयौ महाबलौ ॥ २
सखा ते दयितो नित्यं य एष रणकर्कशः ।
प्रोत्साहयति राजंस्त्वां विग्रहे पाण्डवैः सह ॥ ३

परुषः कथनो नीचः कर्णो वैकर्तनस्तव ।
मन्त्री नेता च बन्धुश्च मानी चात्यन्तमुच्छ्रितः ॥ ४
एष नैव रथः पूर्णो नाप्येवातिरथो नृप ।
वियुक्तः कवचेनैष सहजेन विचेतनः ।
कुण्डलाभ्यां च दिव्याभ्यां वियुक्तः सततं घृणी ॥ ५
अभिशापाच्च रामस्य ब्राह्मणस्य च भाषणात् ।
करणानां वियोगाच्च तेन मेऽर्धरथो मतः ।
नैष फल्गुनमासाद्य पुनर्जीवन्निमोक्ष्यते ॥ ६

D₁ *ध्वजश्चैव, M₂ *धनुःश्रेष्ठ

36 G₈ om 36^{ab} (of v 1 35) — ^b) A few MSS
गांजीव- K₈ G₁ 2 *धन्विन, K₅ D₈ 4 *धन्वना — °)
T G अहोरात्रान्वहून् राजान्, M₁ 2 वहून्ग्रहानि राजेंद्र — °)
D₁₀ जयकाक्षिणो, G₈ *काक्षिनो

37 °) K₄ B₈ D₈ D₈ 4 6 8 तथा (for तत) T₂
G₁ 2 समाया, M₈-s गहाय, Ca सखायं (as in text)
— ^b) K₈ 8 D₁ 6 8 T₂ G₁ 2 8 M₁ पाकशासनि, Ca d
as in text — °) G₈ सविध, M₁ 2 समय, Ca d सविद
(as in text)

38 °) B₂ योत्स्यत्येष च स* — ^b) = 25^b T₂ G₂
गजस्कन्धे वि* — °) A few MSS ऐरावत- K₁ 2 4
D_n D₁ 8 *गजो (for *गतो) K₈ नून, K₅ G₁ देवो, D₈ 4
G₈ राजन्

Colophon D₈ 8 G₄ missing — Sub-parvan
K₁-3 8 B D_n D₈ D₁-4 6-8 10 रथातिरथसख्या (D₁
*ख्यान), T₁ धार्तराष्ट्रमेनारथसख्या, G₅ कुरुक्षेत्रसख्या, M
रथसंख्या (M₁ *ख्यान) — Adhy name M नवरथगणन
— Adhy no (figures, words or both) D₈ 57
(= 157), T G₂ M₄ 166, G₁ 8 M₈ 8 167, G₈ 164,
M₁ 2 165 — S'loka no K₅ D_n 38.

165

1 ^b) K₄ B D_n D₈ D₈ 8 10 transp भ्रातरौ and
सहितौ — °) K₅ रथिनौ हि दुरा*

2 °) K₈ रथश्रेष्ठौ (for नर*) — ^b) D₈ 4 *केशौ
(for *क्रोधौ)

3 °) K₄ B₂ D (except D₁ 7) उत्साहयति M₁ 2 4
स्वा (for स्वां)

4 °) K₁ 2 D_n 2 D₈ 4 6 8 T₂ G₁ 2 M₂ 4 पुरुष*
(for परुष*) K₁ 2 वीर*, K₈ चैव, T₁ वीर, T₂ G₂ तीव्र,
G₁ 8 8 M [S] तीव्र (for नीच) — °) M चाल्यथैम्
K₈ D₈ Ca उस्थित*, B₂ D₁ ऊर्जित* (for उच्छ्रित*)

5 °) K₄ B (except B₈) D_n D₈ 4 6 कर्णो (for
पूर्णो) — ^b) K₁ चैव, K₈ 8 D₁ [अ]प्येष*, K₄ B D_n D₈
D₈ 4 6 8 10 G₈ चापि, G₈ [अ]सौ च (for [अ]प्येव)
K₈ 4 B D रणे (for नृप) — °) K₁ 2 B₂ 8 D_n 1 D₈ D₈
G₈ वियुक्तः — ^f) K₁ 2 D₈ वियुक्त*, T₁ नियुक्त*

6 ^b) K (except K₄) D₁ 2 7 T G च भाषिताव,
D₈ 4 विशेषत* — °) K (except K₅) B₄ 8 D₂ M₂
कारणानां, Ca d 8 कर* (as in text) — K₅ om 6^f
— °) K₄ D₈ 8 नैव (for नैप) N (mostly) फाल्गुनम्
— ^f) T₁ कर्णो (for पुनर्)

7 N (except B₂) om the ref. — °) K₁ T₂ M₂

संजय उवाच ।

ततोऽत्रवीन्महाबाहुद्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
 एवमेतद्यथात्थ त्वं न मिथ्यासीति किंचन ॥ ७
 रणे रणेऽतिमानी च विमुखश्चैव दृश्यते ।
 घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽर्धरथो मतः ॥ ८
 एतच्छ्रुत्वा तु राधेयः क्रोधादुत्फुल्ललोचनः ।
 उवाच भीष्मं राजेन्द्र तुदन्वाग्भिः प्रतोदवत् ॥ ९
 पितामह यथेष्टं मां वाक्शरैरुपकृन्तसि ।
 अनागसं सदा द्वेषादेवमेव पदे पदे ।
 मर्षयामि च तत्सर्वं दुर्योधनकृतेन वै ॥ १०
 त्वं तु मां मन्यसेऽशक्तं यथा कापुरुषं तथा ।
 भवानर्धरथो मह्यं मतो नास्त्यत्र संशयः ॥ ११
 सर्वस्य जगतश्चैव गाढेय न मृषा वदे ।
 कुरूणामहितो नित्यं न च राजावबुध्यते ॥ १२
 को हि नाम समानेषु राजसूदातकर्मसु ।

तेजोवधमिमं कुर्याद्विभेदयिपुराहवे ।
 यथा त्वं गुणनिर्देशादपराधं चिकीर्षसि ॥ १३
 न हायनैर्न पलितैर्न विचैर्न च वन्धुभिः ।
 महारथत्वं संख्यातुं शक्यं क्षत्रस्य कौरव ॥ १४
 बलज्येष्ठं स्मृतं क्षत्रं मन्त्रज्येष्ठा द्विजातयः ।
 धनज्येष्ठाः स्मृता वैश्याः शूद्रास्तु वयसाधिकाः ॥ १५
 यथेच्छकं स्वयंग्राहाद्रथानतिरथास्तथा ।
 कामद्वेषसमायुक्तो मोहात्प्रकुरुते भवान् ॥ १६
 दुर्योधन महाबाहो साधु सम्यगवेक्ष्यताम् ।
 त्यज्यतां दुष्टभावोऽयं भीष्मः किल्बिषकृत्तव ॥ १७
 भिन्ना हि सेना नृपते दुःसंधेया भवत्युत ।
 मौलापि पुरुषव्याघ्र किमु नाना समुत्थिता ॥ १८
 एषां द्वैधं समुत्पन्नं योधानां युधि भारत ।
 तेजोवधो नः क्रियते प्रत्यक्षेण विशेषतः ॥ १९
 रथानां क्व च विज्ञानं क्व च भीष्मोऽल्पचेतनः ।

C. B. 5830
B. B. 168. 22
K. B. 168. 22

महाराज, K₄ B Dn Ds Ds 8 10 पुनर्द्रोण, G₂ 5 महतेजा
 (for महाबाहु) — ^b) K₄ B Dn Ds Ds 8 10 T₁
 सर्वशस्त्रभृता वर, Ds 4 द्रोण प्रहरता वर — ^c) = 1 143
 16° K₁₋₃ एव (for एतद्) G₃ M₂ 5 यथार्थं (for
 यथान्य) — ^d) K₄ B₁₋₄ Ds Ds 4 6 8 10 कथंचन,
 K₅ D₁ [इ]ह किंचन, B₅ Dn कदाचन T₁ न मिथ्या
 नान्ति किं.

8 ^a) K₃ 5 B D (except D₂₋₄ 7) [S]भि° (for
 सति°) — ^b) K₄ B Dn Ds Ds 4 6 8 10 अपि, D₂ इति
 (for एव) K₃ D_{1,2} 7 लक्ष्य° (for दृश्य°)

9 ^b) K₄ B Dn Ds 7 10 उत्फाल्य लोचने, T G M_{1,2}
 उद्वृत्तलोचन — ^c) K₄ 5 B (except B₃) D (except
 D₂₋₄) राधेय (for राजेन्द्र) — ^d) K₁ प्रचोदयन् (for
 प्रतो°)

10 ^a) M_{1,2} मा (for मा) — ^b) T₂ G₁ 2 वाक्शरैर्
 (for वाक्शरैर्) K₄ अय, Ds अप, Ds 4 अनु (for उप-)
 — ^f) T₂ G₂ 5 च (for वै)

11 ^a) D₇ 5 मा (for मा) K₃ B Dn Ds Ds 8 मद
 (for मद्र) — ^d) K₃ 4 B D वै न (for नास्ति)

12 ^b) K₄ B₃ 5 Dn₁ D₂₋₄ 6 M गारेयो (for गाढेय)
 K₄ [अ]वदत्, B Dn₁ Ds M वदेत् (B₂ वद) (for वदे)
 — ^d) K_{1,2} 5 वि (for [अ]व°)

13 ^a) K₂ 5 Ds 5 समेतपु, Ca d 5 समा° (as in

text) — ^b) B_{1,2} 5 Dn Ds 8 उदार° (for उदात्त°)
 — ^c) Ds तथा, G₃ तदा (for यथा) Ds D_{1,2} 7
 S Ca d 5 गुणनिर्देशात् (as in text), the rest गुण-
 विद्वेषात् — ^f) K₁₋₃ 5 B Dn Ds D₂₋₄ 7 10 अपराग,
 Ds अपवाद, M₃ 5 अपरोध, Ca अपारग, Cd as in text

14 ^a) Ds 4 न धनैर्नैव प° — ^b) K₁₋₃ D_{1,2} 4 7
 M₃₋₅ न वित्तेन (Ds 4 बलेन) न बधुभिः, K₅ न च वित्तेन
 वधुभिः — ^d) M_{1,2} 4 शक्तः (for शक्य)

15 ^a) B₃ रथज्येष्ठ. — ^b) Ds द्विजोत्तमा° (for द्विजा°)
 — ^d) Ds 4 च (for तु) G₁ शूद्रा शूद्रपयाधिका°

16 ^a) K₄ Ds Ds स्वक मृषा (Ds 'यात्), B Dn
 Ds 4 6 10 स्वय मृषा (Dn₁ 'यात्) — ^c) G₁ कामक्रोध°
 — ^d) T G₂ 5 वा (for प्र)

18 ^b) B₃ Ds M₃₋₅ Cn भवति — ^c) Ca d 5 cite
 माला K₄ 5 B (except B₂) D (except D₁ 7) हि (for
 [अ]पि) — ^d) K_{1,2} Dn₁ Ds D₂ समुच्छिता (K₁ 'ता'),
 K₃₋₅ B₃ 5 Dn₂ D_{1,2} 7 8 G₁ Ca d n समुत्थिता (K₃ 'त')

19 ^a) D₁ एव, T₁ येपा, G₃ एष (for एषा) T G₁₋₃
 M₁ 2 द्वेष, G₅ दोष, M₃₋₅ एष (for द्वैध) S समुत्पन्न°
 — ^b) A few S MSS योधाना — ^c) K₃ 5 B₂ Dn₁
 Ds Ds 10 न, M₁ 2 हि (for न) T G M₃₋₅ निष्क्रियते
 (for न क्रियते) — ^d) S प्रत्यक्ष ते (for 'क्षेण)

20 K₄ om 20^b-22^b — ^c) Ds 4 'चात्यामीमां

॥ २० ॥	अहमेको हनिष्यामि पाण्डवानामनीकित्नीम् ॥ २०	न त्वेवाप्यतिवृद्धानां पुनर्योला हि ते मताः ॥ २४
॥ २१ ॥	आनाय मामनोत्पुं गमिष्यन्ति दिशो दश । पाण्डवाः गच्छन्त्याः शार्दूले रुषभा इव ॥ २१	अहमेको हनिष्यामि पाण्डवान्मात्र संशयः । सुपृद्धं राजशार्दूल यशो मीप्सं गमिष्यति ॥ २५
॥ २२ ॥	ए न गच्छमिदो वा मत्तः सुव्याहृतानि वा । ए न मीप्सो गतया मन्दाग्ना कालमोहितः ॥ २२	कृतः सेनापतिस्त्वेष त्वया मीप्सो नराधिप । सेनापतिं गुणो गन्ता न तु योधान्कर्यंचन ॥ २६
॥ २३ ॥	मर्तो हि मदा नित्यं मेघेण जगता मह । न पान्यं पुरुषं कृन्तिन्मन्यते मोघदर्शनः ॥ २३	नाहं जीयति गाङ्गेरे योत्से राजन्कर्यंचन । हते तु मीप्से योद्वास्मि सर्वरेव महारथैः ॥ २७
	शोचन्त्यं गच्छु वृद्धानामिति शान्तिनिदर्शनम् ।	

इति धर्महाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चपष्ठाधिवशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६

भीष्म उवाच ।
ननुमतोऽयं भारो मे मुमहान्मागरोपमः ।

धार्तगष्टस्य संग्रामे वर्षपूगाभिचिन्तितः ॥ १
तस्मिन्नभ्यागते काले प्रतप्ते लोमहर्षणे ।

मियोभेदो न मे कार्यस्तेन जीवसि सूतज ॥ २
 न ह्यहं नाद्य विक्रम्य स्वविरोऽपि शिशोस्तव ।
 युद्धश्रद्धां रणे छिन्यां जीवितस्य च सूतज ॥ ३
 जामदग्न्येन रामेण महास्त्राणि प्रमुञ्चता ।
 न मे व्यथाभवत्काचित्त्वं तु मे किं करिष्यसि ॥ ४
 कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तोऽऽत्मवलसंस्तवम् ।
 वक्ष्यामि तु त्वां संतप्तो निहीन कुलपांसन ॥ ५
 समेतं पार्थिवं शत्रुं काशिराजः स्वयंवरे ।
 निर्जित्यैकरथेनैव यत्कन्यास्तरसा हृताः ॥ ६
 ईदृशानां सहस्राणि विगिष्टानामथो पुनः ।
 मयैकेन निरस्तानि ससैन्यानि रणाजिरे ॥ ७
 त्वां प्राप्य वैरपुरुषं कुरुणामनयो महान् ।
 उपस्थितो विनाशाय यतस्व पुरुषो भव ॥ ८

युध्यस्व पार्थ समरे येन विस्पर्धसे सह ।
 द्रक्ष्यामि त्वां विनिर्मुक्तमसाद्युद्धात्सुदुर्मते ॥ ९
 संजय उवाच ।
 तमुवाच ततो राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
 मामवेक्ष्य गाङ्गेय कार्यं हि महदुद्यतम् ॥ १०
 चिन्त्यतामिदमेवाग्रे मम निःश्रेयसं परम् ।
 उभावपि भवन्तौ मे महत्कर्म करिष्यतः ॥ ११
 भूयश्च श्रोतुमिच्छामि परेषां रथसत्तमान् ।
 ये चैवातिरथास्तत्र तथैव रथयूथपाः ॥ १२
 बलावलममित्राणां श्रोतुमिच्छामि कौरव ।
 प्रभातायां रजन्यां वै इदं युद्धं भविष्यति ॥ १३

भीष्म उवाच ।

एते रथास्ते संख्यातास्तथैवातिरथा नृप ।

C. 5. 5250
E. 5. 109 1
K. 5. 168. 1

प्रवृत्ते, D₂ 4 मन्त्राने, D₈ दारगे, T₂ G₂ 8 M मन्त्राने
 S रोमहृपणे — ^a) K₂ 4 Dn₁ G₂ M₂ जीवति सूतज

3 Dn₁ D₈ 4 7 10 om. (hapl.) 3 — ^a) K₄ B
 Dn₂ D₈ 1 D₈ 8 त्वद्य, D₈ 2 चाद्य (for नाद्य) D₁ अपि
 (for अद्य) — K₄ om 3^a-4^a — ^a) B₁ 4 5 Dn₃ D₈
 D₇ 8 M₄ अह, T₁ तु ते (for रणे) B₂ T₁ G₂ मिष्टा (for
 छिन्या)

4 K₄ om 4 (cf. v.l. 3) — ^b) D₁ S प्र* (for
 त्रि*) — ^a) B D (except D₂-4) कृता, S भवेत्
 (for [अ]भवत्) K₂ ह्यपि, G₂ किंचित् (for काचित्)
 — ^a) K₁-8 D₁ 2 क्रिमेवं, D₇ S (by transp) तु किं मे
 K₂ क्रिमेकत्वं करि*

5 5^{ab} = (var) 1 30 2^{ab} — ^a) K₁ नैत, K₂ नैव,
 K₃ नैव, G₂ न तं (for नैतत्) — ^b) K₁ मतोमयलस्रभव,
 K₂ मतोमयलस्रभव, K₃ B Dn D₈ D₂ 4 6 8 10 सत
 स्वयलस्रभव, D₂ T G M₁ (inf lin) मत आमयलस्रभव
 — ^a) K₂ D₁ 2 7 त्वयि, B₂ न्वा तु (by transp)
 B₃ D₂ 4 वक्ष्यामि त्वा सुमतस, S प्रवक्ष्यामि तु (T₂ G₁ 2 5
 'म्यति', M₁ 2 'मि हि) संतप्त Ca d cite स्वपि संतप्त
 — ^a) S विहीन, Ca d नि* (as in text)

6 ^b) K₁ 4 B (except B₂) D T G₁ 2 'राज (for
 'राज') — D₂ om. (hapl) 6^a-7^a — ^a) B₂ अपि,
 M₂-8 अह (for एव) — ^a) K₄ B D (except D₁ 7,
 D₂ om) या* (for यत्)

7 D₂ om. 7 (cf. v.l. 6) — ^a) D₁ त्वादशाना,

Ca d ईदृशाना (as in text) — ^a) G₂ ससैन्यानि
 (for निरन्ता*) — ^a) K₁ 2 8 सैन्यानि च, G₂ निर्जितानि
 (for समै*)

8 ^a) D₂ 4 7 वीर्युर्यं, T G₁ 5 वै कापुत्य, G₂ चैकपु*;
 G₂ वै दुष्पुत्य — ^a) D₈ 1 उपास्थितो, M₂ उपाहितो
 K₁ 2 विनाशोय — ^a) D₁ 'स्व पुर्यर्यम

9 ^a) K₄ 5 B Dn D₈ D₆ 8 10 transp पार्थ and
 समरे — ^a) M त्वा (for त्वा)

10 K₂ 4 B D (except D₁) om. the ref. — ^a)
 M₁ महाबाहु (for ततो राजा) — ^b) K₂ महाबल, K₄ B
 D (except D₁ 2 7) प्रतापवान् (for महामना) — ^a)
 K₄ D₈ D₆ 8 10 G₁ समीक्ष्यस्व, B Dn D₂-4 समीक्षस्व
 — ^a) K₁ 2 उद्यित (for उद्यतम्).

11 ^a) K₂ D₈ एकाग्र, K₄ B Dn D₈ D₁-4 10
 एकाग्र, D₆ 1 एकाग्रे — ^a) S कार्य (for कर्म)

12 G₂ om. 12-13 — ^a) K₄ B Dn D₈ D₆ 8 10
 ये चैव (for तथैव)

13 G₂ om 13 (cf. v.l. 12) — ^a) S (G₂ om)
 तु दार्वयां (for रजन्या वै) B₂ D₁ 8 4 तु (for वै)
 K (except K₄) D₂ प्रभातामेव रजनीं — ^a) D₁ युद्धमेव,
 D₈ 4 युद्धमेतद्, D₁₀ द्वंद्वयुद्ध (for इदं युद्ध) — After 13,
 only Dn ins a colophon!!

14 ^a) K₄ B Dn D₈ D₂ 8 8 10 तत्वा (K₄ 'व'ख्याता,
 D₁ तु सख्या*, D₇ सुसख्या* (for ते सख्या*) — T₂ G₂
 om. 14^{ab} — ^a) K₂ D₂ तथा च (for ये ह्यपि)

C. 5. 5530
B. 5. 169 1
K. 5. 169 1

ये चाप्यर्धरथा राजन्याण्डवानामतः शृणु ॥ १४
यदि कौतूहलं तेऽद्य पाण्डवानां बले नृप ।
रथसंख्यां महाबाहो सहैर्भिर्वसुधाधिपैः ॥ १५
स्वयं राजा रथोदारः पाण्डवः कुन्तिनन्दनः ।
अग्निवत्समरे तात चरिष्यति न संशयः ॥ १६
भीमसेनस्तु राजेन्द्र रथोऽष्टगुणसंमितः ।
नागायुतबलो मानी तेजसा न स मानुषः ॥ १७
माद्रीपुत्रौ तु रथिनौ द्वावेव पुरुषर्षभौ ।
अश्विनाविव रूपेण तेजसा च समन्वितौ ॥ १८
एते चमूमुखगताः स्मरन्तः क्लेशमात्मनः ।
रुद्रवत्प्रचरिष्यन्ति तत्र मे नास्ति संशयः ॥ १९
सर्व एव महात्मानः शालस्कन्धा इवोद्गताः ।

प्रादेशेनाधिकाः पुम्भिरन्यैस्ते च प्रमाणतः ॥ २०
सिंहसंहननाः सर्वे पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
चरितब्रह्मचर्याश्च सर्वे चातिपक्विनः ॥ २१
हीमन्तः पुरुषव्याघ्रा व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ।
जवे ग्रहारे संमर्दे सर्व एवातिमानुषाः ।
सर्वे जितमहीपाला दिग्जये भरतर्षभ ॥ २२
न चैषां पुरुषाः केचिदायुधानि गदाः शरान् ।
विपहन्ति सदा कर्तुमधिज्यान्त्यपि कौरव ।
उद्यन्तुं वा गदां गुर्वी शरान्वापि प्रकर्षितुम् ॥ २३
जवे लक्ष्यस्य हरणे भोज्ये पांशुविकर्षणे ।
वालैरपि भवन्तस्तैः सर्व एव विशेषिताः ॥ २४
ते ते सैन्यं समासाद्य व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ।

15 ^a) K₃ S तेस्ति (for तेऽद्य) — ^b) S निबोध मे (for बले नृप) — ^c) K_{3.4} B D (except D_{1.2} 7 शृणुष्व त्व (for महा) — ^d) K₅ सर्वैश्च (for सहैर्भिः)

16 ^b) T₁ G₈ M_{1.8} कुरु (for कुन्ति) — ^c) D₂ काल (for अग्नि) — ^d) D₃₋₄ भवि (for चरि)

17 ^b) K_{1.2} 5 G₁₋₃ रथोष्टगुणसमत, K₃ B₂ D₁ 2 7 रथो मेष्टगुणो मत, D₂ रथोष्टवलसमित — After 17^{ab}, B₂ Dn ins

567* न तस्यास्ति समो युद्धे गदया सायकैरपि ।

— ^c) K_{1.2} 5 'समो (for 'बलो) K₃ D₁ 2 7-धीमान् (for मानी)

18 ^a) K₅ तौ, B (except B₁) Dn D₈ D₂₋₄ 3 च (for तु) — ^b) K_{1.5} D₁ T₁ पुरुषर्षभ, K₂ 8 D₇ G₃ भरतर्षभ

19 ^a) D₂ चमूमुखगतौ, M₂ चमूमुखगता — ^b) D₂ स्मरतौ; G₁ सस्मरन् K₄ B D (except D_{1.2} 7) उत्तम (for आत्मन) — ^c) K₃ D₁ 2 काल (for रुद्र) K₅ Dn₁ विचरिष्यन्ति, D₂ प्रचरिष्येते, D_{3.4} प्रपतिष्यति — ^d) K_{1.2} अत्र (for तत्र)

20 ^a) K₃ एते (for एव) D₁ 2 7 महोत्साहा (for महा) — ^b) K₄ B D (except D₁ 2 7 8) शालस्तम्भा, S (mostly) शालस्कन्धा G₂ उद्यता, G₈ उद्यता — ^c) K₃ 5 T₁ M प्रादेशात्, D₃ 4 प्रादेशेन, T₂ G₂ 5 प्रादेशं, Ca d प्रादेशेन (as in text) K (except K₄) D_{1.2} 7 पुम्भ्य (for पुम्भिः) — ^d) K₁ 2 D₂ 7 त्वन्येभ्यः, K₃ अन्येभ्यः, K₅ D₇ ह्यन्येभ्यः (for अन्यैस्ते) D₃ 4 सर्वे (for ते च) K₃ D₁ तु, D₁ 2 ते, S (except T₁) [S]थ (for च)

21 ^a) K₃ D₇ सख्ये (for सर्वे) — ^b) T₁ 'रथाः (for 'बला) — ^c) K₄ B Dn D₈ D₃ 4 5 8 10 तात; D₁ 2 T₂ G₂ 5 चापि (for चाति) D₃ 4 तरस्विन (for 'तप')

22 ^b) = 25^b D₈ गजा (for व्याघ्रा) K₃ T G₁₋₃ मदो (for बलो) — ^c) D₁ ते वै (for जवे) — ^d) K₄ B D (except D₁ 7) T₂ G₁ 5 सर्वैर्जिता महीपाला

23 ^a) T₂ G₁ 2 न चैषां पुरुष कश्चित् — ^b) D₄ om from नि up to रणे in 24^a — ^c) K₃ D₈ D₁₋₃ 7 विपहते K₃ D₁ 2 तथा, K₄ तदा, K₅ यथा (for सदा) — ^d) K₄ D₂ D₈ 6-8 G₈ 5 अधिज्यान्, Ca d अधिज्यानि (as in text) K₃ D_{1.2} धनूपि च (D₁ 'प्यपि), B₂ प्रकर्षित (for [अ]पि कौरव) B₄ 5 T₁ G₃ भारत (for कौरव) — M₂ om 23^a-25^a — ^e) D₁ उद्यन्तुं, T₂ G₂ उद्यती, G₈ उद्यता, Cnp उद्यतु K₄ Dn₁ D₂ D₃ 5 8 गदा गुर्वी B₄ 5 Dn₂ D₇ 10 T₁ उद्यतां (D₇ 'द्यत) वा गदा गुर्वी — ^f) K₅ शर चापि (for शरान्वापि) K₄ B D (except D₂, D₄ om) क्षेपुमाहवे, T G₁ 2 5 M₂ 5 विप्रकर्षितु (for [अ]पि प्रक) Ca d cite प्रकर्षितु (as in text)

24 M₂ om 24, D₄ om up to रणे in 24^a (cf v L 23) — 24^{ab} = (var) 1 119 15^{ab} — ^a) Som₆ MSS लक्ष्यस्य K₃ 5 B C₃ लक्ष्य (or 'क्ष) प्र (K₅ B₃ C₃ लक्ष्याभि) हरणे, Ca d लक्ष्यस्य हरणे (as in text) — ^b) S (M₃ om) भेद्ये (G₁ भोज्ये) वाय (G₈ वासु) प्रकर्षणे Ca d s cite वेद्ये (C₃ भोज्ये) पांशुविकर्षणे

25 M₂ om 25 (cf v L 23) — ^a) K₃ एते, K₄ B Dn D₈ D₃ 4 5-8 10 एतत्, K₅ तस्ते, D₂ तत्, T G

विध्वंसयिष्यन्ति रणे मा स्म तैः सह संगमः ॥ २५
 एकैकगस्ते संग्रामे हन्युः सर्वान्महीक्षितः ।
 प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र राजसूये यथाभवत् ॥ २६
 द्रौपद्याश्च परिहृष्टं द्यूते च परुषा गिरः ।
 ते संस्मरन्तः संग्रामे विचरिष्यन्ति कालवत् ॥ २७
 लोहिताक्षो गुडाकेशो नारायणसहायवान् ।
 उभयोः सेनयोर्वीर रथो नास्तीह तादृशः ॥ २८
 न हि देवेषु वा पूर्वं दानवेष्टरगेषु वा ।
 राक्षसेष्वथ यक्षेषु नरेषु कुत एव तु ॥ २९
 भूतोऽथ वा भविष्यो वा रथः कश्चिन्मया श्रुतः ।
 समायुक्तो महाराज यथा पार्थस्य धीमतः ॥ ३०
 वासुदेवश्च संयन्ता योद्धा चैव धनंजयः ।
 गाण्डीवं च धनुर्दिव्यं ते चाश्वा वातरंहसः ॥ ३१
 अभेद्यं कवचं दिव्यमक्षय्यौ च महेषुधी ।
 अत्रग्रामश्च माहेन्द्रो रौद्रः कौवेर एव च ॥ ३२
 याम्यश्च वारुणश्चैव गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ।

वज्रादीनि च मुग्न्यानि नानाग्रहणानि वै ॥ ३३
 दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनाम् ।
 हतान्येकरथेनाजौ कम्तस्य सदृशो रथः ॥ ३४
 एष हन्याद्वि संरम्भी बलवान्सत्यविक्रमः ।
 तव सेनां महाबाहुः स्वां चैव परिपालयन् ॥ ३५
 अहं चैनं प्रत्युदियामाचार्यो वा धनंजयम् ।
 न तृतीयोऽस्ति राजेन्द्र सेनयोरुभयोरपि ।
 य एनं शरवर्षाणि वर्पन्तमुदियादृशी ॥ ३६
 जीमूत इव धर्मान्ते महावातसमीरितः ।
 समायुक्तस्तु कौन्तेयो वासुदेवसहायवान् ।
 तरुणश्च कृती चैव जीर्णावावायुभावपि ॥ ३७
 संजय उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा तु भीष्मस्य राज्ञां दध्नसिरे तदा ।
 काञ्चनाङ्गदिनः पीना भुजाश्चन्दनरूपिताः ॥ ३८
 मनोभिः सह सावेगैः संस्मृत्य च पुरातनम् ।
 सामर्थ्यं पाण्डवेयानां यथाप्रत्यक्षदर्शनात् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि पदपट्यधिकगततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

C. 5. 5678
B. 5. 118. 23
K. 5. 162. 23

ते तु, Cd ते ते (as in text) — ^b) = 22^b K₁ B D (except D_{1.2}) सर्वं पुत्र (for व्यात्रा इव) K₁ T₁ G₂ मद्रो (for बलो) — ^c) G₁ [अ]परान्, G₂ नरान् (for रणे)

26 ^a) K₁ B (except B₂) D (except D_{1.2} 1) समर्द्धे (for 'ग्रामे) — ^b) K₂ transp हन्यु and सर्वान् T₂ G_{1.2} सर्वं (for सर्वान्) — ^c) K₃ गावारे (for राजेन्द्र)

27 K₂ om. (hapl.) 27 — ^c) K₁ B Dn Ds D₂ 4 c 8 10 स्मरतश्च, D₁ तु स्मरत, T₂ G₂ संस्मरति — ^d) Ds D₂ 8 10 रटं (for कालं) K₁ B Dn चरिष्यन्ति च रटवत्, D₃ 4 हन्यु सर्वान्महीक्षित (= 26^b)

28 ^c) K₁ B D (except D₂₋₄) T₁ वीर (for वीर) — ^d) K₃ D₁ transp रथो and न K₁ B (except B₂) D (except D_{1.2} 1) [इ]ति, T₁ हि (for [इ]ह)

29 ^b) K_{1.2} 5 D_{2.7} मानुषेयं, K₁ B Dn Ds D₂ 4 c 8 10 मनुष्येयं, D₁ गवर्षेयं K (except K₃) D (except Ds D_{1.2} 10) च (for वा) — ^c) D₁ G₁ च (for [अ]य) — ^d) D₁ वा, D₃ 4 तव (for तु)

30 ^a) K (except K₁) D_{1.2} भूतपूर्वो, D₁ S

(except G₅) भूतो वाय (for भूतोऽथ वा) — ^b) D₂ 4 न हि (for रथ) — ^c) D₃ 4 अस्त्रयुक्त, Ca d s समा (as in text) — ^d) K₁ B D (except D_{1.2} 1) रथ (for यथा)

31 ^a) K₃ तु, K₄ D₂ 8 G₃ [अ]स्य (for च) D₂ वासुदेवमो बुद्ध्या, D₃ 4 वासुदेवो यत्र यता — ^b) S रथश्चैवान्न तादृश

32 ^a) Dn₁ Ds G₂ अभेद्यकवच G₅ धर्म (for दिव्यम्) — 32^b = 1 216 7^d

33 ^b) K₃ गदा हन्योप्रदर्शना, D₃ T₂ G_{1.2} 5 गदा चोग्रप्रदर्शना — ^d) K₃ B Dn D_{1.2} 4 G₁ च (for चै)

35 ^a) B₂ transp पुप and हन्याद् — ^b) S मलयंगर — ^c) K₁ तत्र, K₁ B₂ 5 Ds D₂ 8 10 भवत् (for तव) B₂ मेन्य (for सेना) T₂ G_{1.2} महाबाहो — ^d) K₁ 2 त्वा चैव D₁ S (except G₃ M₂ 5) परिपालयेत्

36 ^a) S (except T₁ G₃) वा (for च) K₁ 5 B₂ D₁ S (except T₁ G₃) प्रत्युदिया (prob metr causa), Ca. d as in text — ^b) K₃ मां वा पार्थो धनंजय — ^c) K₃ D₁ मेनयोरुभयोरान्य (D₁ 'न्त्रि), B₂ D₂ तृतीयो मन्ये

१६७

C. 5. 5679
B. 5. 170. 1
K. 5. 170. 1

भीष्म उवाच ।

द्रौपदेया महाराज सर्वे पञ्च महारथाः ।
वैराटिरुत्तरश्चैव रथो मम महान्ततः ॥ १
अभिमन्युर्महाराज रथयूथपयूथपः ।
समः पार्थेन समरे वासुदेवेन वा भवेत् ॥ २
लघ्वस्त्रश्चित्रयोधी च मनस्वी दृढविक्रमः ।
संस्मरन्वै परिक्लेशं स्वपितुर्विक्रमिष्यति ॥ ३
सात्यकिर्माधवः शूरो रथयूथपयूथपः ।

एष वृष्णिप्रवीराणाममर्षी जितसाध्वसः ॥ ४
उत्तमौजास्तथा राजत्रयो मम महान्ततः ।
युधामन्युश्च विक्रान्तो रथोदारो नरर्षभः ॥ ५
एतेषां बहुग्राहस्ता रथा नागा हयास्तथा ।
योत्स्यन्ते ते तनुं त्यक्त्वा कुन्तीपुत्रप्रियेष्मया ॥ ६
पाण्डवैः सह राजेन्द्र तव सेनासु भारत ।
अग्निमारुतवद्राजन्नाह्वयन्तः परस्परम् ॥ ७
अजेयौ समरे वृद्धौ विराटद्रुपदावुभौ ।

राजेंद्र, D₁ अन्यस्तृतीयो रा* — ^d) K₈ D₁ तृतीयो विद्यते
पुमान्, B₂ D₁ २ सेनयोर्नान्ति पञ्चन. — ^e) T G₁ २ २
क (for य) — ^f) B₂ सुचतम् (for वर्पन्तम्) T₁ वली
(for रथी).

37 ^a) K₁ २ २ T G₁ २ २ M₁ २ जीमूतम्, and
‘समीरित. — ^e) D₂ च (for तु) — ^f) D₁ transp
जीर्णौ and आवा K₁ २ २ वृद्धौ (for जीर्णौ) K₁ २ S
चावा (for आवा)

38 K₄ २ B D M वैश* (for सजय) — ^b) K₈ Ca
वभ्रसिरे, D₂ M (except M₁) विष्प्रमिरे, D₈ विष्टभिरे
— ^e) D₁ चित्रा (for पीना). — ^d) K₁ (before corr) २
D₂ ‘भूषिता, K₈ ‘रक्षिता

39 ^a) K₁ २ २ D₁ २ ४ सहसोद्वेगे (D₂ ४ ‘गा),
K₈ सहसोद्वेगे, K₄ B Dn D₈ D₂ २-३ Ca d २ सह
सवेगे, D₁₀ सट्ठा वेगे — ^b) G₁ स सस्मृत्य पुरा* — ^e)
K₁-३ पाडुपुत्राणा (for पाण्ड*) — ^d) K₁ २ तथा
K₁-३ २ G₂ ‘दर्शिता, D₈ ४ दर्शन

Colophon D₈ २ G₄ missing — Sub-parvan
K B Dn D₈ D₁ D₁-४. २-३ १० रथातिरथसंख्या (D₁ ‘ख्यान),
D₂ रथाति, T₁ M रथसंख्या, G₆ पाडवचलरथसंख्यान
— Adhy name T₁ G₆ M पाडवप्रशसन — Adhy no
(figures, words or both) D₀ 59 (=159), T₂ G
M₄ 168, G₁ २ M₈ २ 169, G₈ 166, M₁ २ 167
(as in text) — S’loka no K₈ 41, Dn₁ 28

167

I ^a) T₂ G₂ महाभागा* (for ‘राज) — ^b) K₁ २ २
चैव (for पञ्च) — ^e) = 5^b, 5 168 16^b K₈ D₂ T₁ G₈
महात्मन. (for ‘न्मत) K₈ ४ B Dn D₈ D₂ ४ २ ३ १०

रथोदारो मतो मम (K₄ महात्मन*), D₁ स रथोति मतो मम
2 ^a) K₄ B D (except D₁ २ ४) महाबाहु* (D₂ १
‘हो), T G ‘तेजा* (for ‘राज) — ^b) = 4^b. — ^e) K₁ २
D₁ G₈ चाभयत्; K₄ B Dn D₈ D₃ ४ २-३ १० चारिहा* (for
वा भवेत्)

3 ^a) K₈-३ D₁ २ १ लब्धास्त्रश्चित्र* ; G₂ अस्त्रश्चित्र*
— ^b) G₈ तेजस्वी (for मन*) K₄ B Dn D₈ D₂ २ १०
च दृढमत (for दृढ*) — ^d) K₁ २ २ सर्वथा, K₈ D₁ २ १
पैतृक, D₈ पितृवद्, T G M₄ स पित्र्य, M₁-३ २ समरे
(for स्वपितुर्)

4 4^b = 2^b — ^e) D₂ ४ एष वृष्णिपतिर्वीर* — ^d) K₄
D₂ ४ सामर्षो (for अमर्षो) K₁ २ २ D₁ गतसाध्वस*

5 ^a) K₁ २ २ D₁ T₂ G₈ महाराज (for तथा राजन्)
— ^b) = 1^d, 5 168 16^b. K₈ २ D₂ G₈ महामन* (for
‘न्मत) K₄ B Dn D₈ D₃ ४ २ ३ १० रथोदारो मतो मम,
G₁ मतो मम महारथ D₈ om 5^d — ^e) K (except
K₂) D₈ ४ २ ३ १० M₂ २ नरर्षभ, B (except 1-२) Dn
मतो मम

6 ^a) G₁ ‘साहस्रान् — ^b) D₁ २ १ T₁ G₈ transp
हया and तथा T₂ हया नागा रथास्तथा, G₁ रथास्त्राणान्दया
स्तथा, G₂ हया नागास्तथा रथा, G₈ हयनागरथास्तथा — ^e)
K (except K₄) B Dn₂ D₂-४ १ M₄ तनूस्, T₂ G₂ २ घन
(for तनु) The reading तनूस्त्यक्त्वा of some printed
ed. is not supported by any MS ! — ^d) K₈ D₁
‘हितेष्मया

7 ^a) D₁ पाण्डवै सहिता राजन् — ^d) D₂ ४ आपतव*
(for आह्व*)

8 D₄ om from 8^b up to क्षत्रधर्म (in 9^b) — ^e)
K₈ B Dn D₈ D₂ २ ३ १० तथा (for उभौ) — D₁ om
(hapl) 8^c-10^d

महारथौ महावीरौ मतौ मे पुरुषर्षभौ ॥ ८
 वयोवृद्धावपि तु तौ क्षत्रधर्मपरायणौ ।
 यतिप्येते परं शक्या स्थितौ वीरगते पथि ॥ ९
 संवन्धकेन राजेन्द्र तौ तु वीर्यवलान्वयात् ।
 आर्यवृत्तौ महेष्वासौ स्नेहपाशसितायुभौ ॥ १०
 कारणं प्राप्य तु नराः सर्व एव महाभुजाः ।
 शूरा वा कातरा वापि भवन्ति नरपुंगव ॥ ११

एकायनगतावेतौ पार्थेन दृढभक्तिकौ ।
 त्यक्त्वा प्राणान्परं शक्या घटितारौ नराधिप ॥ १२
 पृथगक्षौहिणीभ्यां तावुभौ संयति दारुणौ ।
 संवन्धिभावं रक्षन्तौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १३
 लोकवीरौ महेष्वासौ त्यक्तात्मानौ च भारत ।
 प्रत्ययं परिरक्षन्तौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १४

इति धीमहाभारते उद्योगपर्वेणि सप्तपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

१६८

भीष्म उवाच ।

पाञ्चालराजस्य सुतो राजन्परपुंरंजयः ।
 शिखण्डी रथसुरयो मे मतः पार्थस्य भारत ॥ १

एष योत्स्यति संग्रामे नाशयन्पूर्वसंस्थितिम् ।
 पर यशो विप्रथयंस्तव सेनासु भारत ॥ २
 एतस्य बहुलाः सेनाः पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ।

C. 5. 5²⁵
B. 5. 171 3
K. 5 171 3

9 D₁ om 9, D₂ om up to क्षत्रधर्म (cf ११ 8)
 — ^a) K₂ च तौ, K₄ B D (except D₇, D₁₄ om)
 हि तौ (for तु तौ) T₂ G₂ 'द्वौ वीरवृत्तौ'
 10 D₁ om 10 (cf ११ 8) — ^a) K₂ s D₁ १ १०
 सावधिनेन — ^b) K₁ s D₂ S न तु, K₂ क्षत्र; D₁ तथा
 (for तौ तु) K₂ s D₇ 'बलाघ्नयात्' — ^c) K D₁ D₂
 D₂-s १० आर्यमत्तौ — ^d) K₄ स्नेहरीर्य निरता, B D₁ D₂
 D₂ 'वीर्यमिता' (B₂ 'पालयिता'), D₂ 'वीर्यान्वितौ, D₄
 'वीर्यान्विता, D₇ s G₂ 'पानन्वितौ, D₁₀ 'वीर्यान्विता,
 T₂ G₂ s 'पाशयुता, M (except M₂) 'पाशान्वितौ
 D₁₃ सक्तामानौ च भारत (= 14^b)

11 ^a) K (except K₂) D₁ s १ हि (for तु) — ^b)
 D₁ s ४ महाभुज — ^c) K (except K₂) D₂ G₁ s
 नरपुंगवा, B D₁ D₂ D₂ s ४ १० T₁ पुरुषगव (D₂ 'वा')

12 ^a) K₂ S चोर्षा, D₁ s ४ चैर्षा (for चर्षा) — ^b)
 K₂ D₁ १ M₁ s पार्थ च, K₄ पार्थाना, B D₁ D₂ D₁ c s १०
 पार्थिवी K₁ G₂ M दृढभक्तिर्ना, B D (except D₁ s ४ १)
 T₂ G₁ s दृढधन्विना — ^c) B D₁ D₂ D₂ s १० transp
 त्यक्त्वा and प्राणान् — ^d) K₄ B D₁ D₂ D₁₀ M₁
 (inf lin) Ca घटितारौ, D₂ s विजेतारौ, Cd as in text
 K₂-s B D पराप (for नरा)

13 ^a) A few S MSS अक्षौ — ^b) D₂ s दारणे
 — ^c) = 14^d, 5 163 16^d M₂-s महायुद्ध (for महत्कर्म)

14 K (except K₂) D₂ s D₂ T₂ G₁ s om (hapl)
 14, G₂ om 14^c — ^d) = 13^d, 5 163 16^d

Colophon om in K₂ D₂ s G₄ missing —
 Sub-parran K₁ s ४ s B₁ s- D₁ D₂ D₁-s ४ s १०
 रथातिरथस्यपा (D₁ 'सत्यान'), T₁ G₂ M₄ s रथसत्या
 (G₂ 'सत्यान') — Adhy name T₁ M₁-s s पादवसेना
 महारथपरि (T₁ om परि)गणन, G₂ M₄ पादवमहारथगणन
 — Adhy no (figures, words or both) T G₂ M₄
 169, G₁ M₁ s 168, G₂ 167, G₂ M₂ s 170
 — S'loka no K₂ 13, D₁ 14

168

1 ^a) Some MSS पचाल — ^c) K (except K₄)
 [S]लौ (for मे) — ^d) K₂ B₂ D₁ धीमत (for भारत)
 M₁ (inf lin) मत पार्थिवसत्तम — After 1, T₁ G₂
 read 4^c, repeating it in its proper place

2 ^b) B₂ s D₂ D₂ S Cn पूर्वस (T₂ 'त')स्थित,
 Ca d s पूर्वमस्थिति (as in text) — ^c) K (except
 K₄) D₁ s १ वरीयस; S वैर योर्षा, Ca d ववीयस
 (for पर यशो) K (except K₄) [S]वि प्रथम, D₁
 विद्रवयन्, T₁ G₁ s सप्रथयन्, T₂ G₂ सप्रघत्ते, M₂-s
 प्रथयति, Ca d विप्रथयन् (as in text)

3 D₁ om 3^{ab} — ^a) G₂ 'स्य बहव' सैन्या — ^b)
 = 5 56 33^d, (var) 149 50^c (prior pāda)
 K (except K₄) D₂ T₁ G₂ M पा (or प)चालाना
 (for 'क्ष) — 3^d = 9^d

G. 5. 5685
B. 5. 171 8
K. 5. 171 8

तेनासौ रथवंशेन महत्कर्म करिष्यति ॥ ३
धृष्टद्युम्नश्च सेनानीः सर्वसेनासु भारत ।
मतो मेऽतिरथो राजन्द्रोणशिष्यो महारथः ॥ ४
एष योत्स्यति संग्रामे हृदयन्वै परात्रणे ।
भगवानिव संक्रुद्धः पिनाकी युगसंक्षये ॥ ५
एतस्य तद्रथानीकं कथयन्ति रणप्रियाः ।
बहुत्वात्सागरप्रख्यं देवानामिव संयुगे ॥ ६
क्षत्रधर्मा तु राजेन्द्र मतो मेऽर्धरथो नृप ।
धृष्टद्युम्नस्य तनयो वाल्यान्नातिकृतश्रमः ॥ ७
शिशुपालसुतो वीरश्चेदिराजो महारथः ।
धृष्टकेतुर्महेष्वासः संघन्धी पाण्डवस्य ह ॥ ८
एष चेदिपतिः शूरः सह पुत्रेण भारत ।
महारथेनासुकरं महत्कर्म करिष्यति ॥ ९
क्षत्रधर्मरतो मह्यं मतः परपुरंजयः ।

क्षत्रदेवस्तु राजेन्द्र पाण्डवेषु रथोत्तमः ।
जयन्तश्चामितौजाश्च सत्यजिच्च महारथः ॥ १०
महारथा महात्मानः सर्वे पाञ्चालसत्तमाः ।
योत्स्यन्ते समरे तात संरब्धा इव कुञ्जराः ॥ ११
अजो भोजश्च विक्रान्तौ पाण्डवेषु महारथौ ।
पाण्डवानां सहायार्थे परं शक्त्या यतिष्यतः ।
शीघ्रास्त्रौ चित्रयोद्धारौ कृतिनौ दृढविक्रमौ ॥ १२
कैकयाः पञ्च राजेन्द्र आतरो युद्धदुर्मदाः ।
सर्वे एते रथोदाराः सर्वे लोहितकध्वजाः ॥ १३
काशिकः सुकुमारश्च नीलो यश्चापरो नृपः ।
सूर्यदत्तश्च शङ्खश्च मदिराश्च नामतः ॥ १४
सर्वे एते रथोदाराः सर्वे चाहवलक्षणाः ।
सर्वास्त्रविदुषः सर्वे महात्मानो मता मम ॥ १५
वार्धक्षेमिर्महाराज रथो मम महान्तः ।

4 T1 Gs read 4^{ad} for the first time after 1
— ^a) Ks महावल, Ds 'मना' (for 'रथ')

5 ^b) T G2 8 s M बहुन् (for रणे) G1 सुदयिष्यन्त्यहू-
न्परान् — ^a) K4 D2 1 T2 G2 M1 2 पिनाकीव युगक्षये

7 ^a) D1 2 G2 कृतवर्मा, Ds T G1 8 s M धृतवर्मा
(for क्षत्र) Ds 4, 7 च (for तु) — ^b) Ks मेतिरथो,
M1 2 हर्धरथो (for मेऽर्ध) T2 G1 2 s महान्, M मम
(for नृप) Ds 4 मतो मे रथसत्तम, T1 Gs समतोर्धरथो
मम

8 ^a) Ds 1 'पालस्य च सुत'

9 ^a) K4 B D (except D1) महारथाना सुकर (Ds 4
प्रवर), T G2 महारथे (T1 'थो) न सुकर — 9^d = 3^d

10 ^a) K4 8 क्षत्रधर्मा मतो, Bs Ds D1 6-8 10
क्षत्रधर्मा रथो K2 T2 G2 नित्य, Ks ह्येव, Ds 4 सत्य
(for मद्य) — ^b) 8 रथः (for मत) — ^c) K4
सात्यकिश्च (for सत्य)

11 ^a) T1 महेष्वासा (for महात्मान) — ^b) K4 Ds
पञ्चाल — ^c) Ks 8 (except T2 G1 2) योत्स्यति — ^d)
T1 Gs सनद्धा (for संरब्धा)

12 ^a) K4 अजो भोजौ, Ds 4 कृतिभोजौ (for अजो
भोजश्च) — ^b) B1 2 4 s Dn Ds Ds 8. 10 पाण्डवार्थे
(for 'वेषु) D1 रथोत्तमौ (for महा) Bs महत्कर्म
करिष्यति (= 3^d, 9^d). — After 12^{ad}, Bs 1ms

568* लोकवीरौ महेष्वासौ त्यक्तात्मानौ महारथौ ।

— Ds2 om 12^c-13^b — Ds reads 12^{ad} twice
(for v1 see below) — ^a) D1 सहायार्थ, Ds 4
महाबाहो B Dn Ds1 Ds 8 (first time) 10 योत्स्येते
वलिनौ शूरौ — ^a) B Dn Ds1 Ds 4 8 8 (first time) 10
क्षयिष्यत (for यति) K (except Ks) Ds (second
time) महत्कर्म करिष्यत (= 5 163 16^d, 167 14^d).
— ^a) B Dn Ds1 Ds 10 शीघ्रास्त्राश्चित्रयोद्धार — ^c) K4
D1 कृतिनौ दृढधन्विनौ, B Dn Ds1 Ds 10 'नो दृढविक्रमा'

13 Ds Ds om 13^{ab} (for Ds2 cf v1 12) — ^a)
Some N MSS कैकया and कैकया — ^b) Ds 8 कृतास्त्रा
(for आतरो) B (except Bs) Dn D10 दृढविक्रमा,
T1 युधि दुर्मदा — D1 om 13^c-14^d — ^c) Ks B Dn
Ds Ds 10 चैव, Ds 1 M1 2 एव (for एते)

14 D1 om 14 (of v1 13) — ^a) K1 T2 G2 8
कौशिक. — ^b) K1 2 नीलायु (for नीलो य) Ks
Bs 4 s D (except Dn1 Ds 1 s, D1 om) नृप (for
नृप) — ^c) Ks स्वर्गदश्च शङ्खदश्च — ^a) K1 2
मदिराख्य, Ks Gs मदिराक्ष

15 ^a) Ks transp सर्वे and एते B4 Dn2 D1 8 4
T2 G1 2 एव (for एते) K4 महोदारा, Ds महावीर्या
(for रथो) — ^b) K1 2 5 सर्वे च कृतलक्षणा, Bs
सर्वे चास्त्रि; T1 G2 5 सर्वे चाहित; T2 M सर्वे चाहत,
Gs सर्वे चाहवशोभिन्

16 ^a) Ds T2 G2 वार्धक्षेमी. — ^b) = 5 167 1^d, 5^b.

चित्रायुधश्च नृपतिर्मतो मे रथसत्तमः ।
 स हि संग्रामशोभी च भक्तश्चापि किरीटिनः ॥ १६
 चेकितानः सत्यधृतिः पाण्डवानां महारथौ ।
 द्वाविमौ पुरुषव्याघ्रौ रथोदारौ मतौ मम ॥ १७
 व्याघ्रदत्तश्च राजेन्द्र चन्द्रसेनश्च भारत ।
 मतौ मम रथोदारौ पाण्डवानां न संग्रयः ॥ १८
 सेनाविन्दुश्च राजेन्द्र क्रोधहन्ता च नामतः ।
 यः समो वासुदेवेन भीमसेनेन चाभिभूः ।
 स योत्स्यतीह विक्रम्य समरे तव सैनिकः ॥ १९
 मां द्रोणं च कृपं चैव यथा संमन्यते भवान् ।
 तथा स समरश्लाघी मन्तव्यो रथसत्तमः ॥ २०

काश्यः परमशीघ्रास्त्रः श्लाघनीयो रथोत्तमः ।
 रथ एकगुणो मह्यं मतः परपुरंजयः ॥ २१
 अयं च युधि विक्रान्तो मन्तव्योऽष्टगुणो रथः ।
 सत्यजित्समरश्लाघी द्रुपदस्यात्मजो युवा ॥ २२
 गतः सोऽतिरथत्वं हि धृष्टद्युम्नेन संमितः ।
 पाण्डवानां यशस्कामः परं कर्म करिष्यति ॥ २३
 अनुरक्तश्च शूरश्च रथोऽयमपरो महान् ।
 पाण्ड्यराजो महावीर्यः पाण्डवानां धुरंधरः ॥ २४
 दृढधन्वा महेष्वासः पाण्डवानां रथोत्तमः ।
 श्रेणिमान्कौरवश्रेष्ठ वसुदानश्च पार्थिवः ।
 उभावेतावतिरथौ मतौ मम परंतप ॥ २५

C. 5. 5920
B. 5. 171 27
K. 5. 171 27

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

B1.2. Dn Ds D2(m as in text) 6 10 मतौ मम
 महारथ', B2 4 मतौ मे रथयूयप', D2 4 ग्रन्थात् 'स महारथ'
 — D7 om (hapl) 16^d-17^a. — ^d) K2 Dn1 D2 T1
 नृपसत्तम' (K2 'म) — ^e) K संग्रामशोभी (or 'सौं) दीर'
 (K4 'लोभी च), D1 G2 'योधी च — K5 om
 16^d-17^a. — ^f) B1-2 Dn1 Ds D6 किरीटिने, M 'नि
 — After 16, T G1 2 read 19^{ab} (G1 repeating
 the line in its proper place)

17 K5 om 17^{ab}, D7 om 17^a (cf. v1 16)
 G2 reads 17^{ab} after 19^{ab} — ^b) K (K5 om)
 D1 2 7 G1 M (except M1) महारथ — Ds2 G3 om
 17^{ab} — ^c) D2 4 पुरुषव्याघ्र — ^d) K1.2 5 पाण्डवाना
 (for रथोदारौ) D2.4 मतिर् (for मतौ)

18 D6 om 18^a-19^b — ^b) T G1-3 शम्भुदत्त' (for
 चन्द्रसेन') K2 4 D1 2 7 8 पार्थिव' (for भारत) — ^d)
 M1.2 महारथौ (for न मदाय')

19 D6 om 19^{ab} (cf. v1 18) T G1 2 read 19^{ab}
 after 16 (G1 repeating it here with v1) — ^a) G1
 (second time) सेनायधु' — ^b) K4 D2 क्रोधहन्ता K1 2
 तु (for च) K1 5 D1 2 7 8 महारथ' (for च नामत)
 — After 19^{ab}, G2 reads 17^{ab} — ^d) K5 बलदेवेन
 (for भीम') K1.2 5 वा विभू, K4 D2 4 भारत, B Dn
 Ds D6 8 10 वा विभू, T1 G1 5 वाभिभू — ^e) K2 D2-4
 योत्स्यते K2 B D (except D1 7) T2 G1 2 5 हि (for
 [इ]ह) M1 2 म हि योत्स्यति विक्रम्य — ^f) K1 2 M1.2
 सह (for तव)

20 ^a) K2-5 B D (except D1 7) T2 G2 5 transp

द्रोण and च — ^a) K1 2 5 हि (for स)

21 K1 2 om 21^{ab} — ^a) T2 काश्यप' परमस्तात
 — ^b) K2 महारथ, B D (except D1 2 7) नरो' (for
 रथो) — ^d) K4 B D (except D1-4 7) ज्ञेय' (for
 मत')

22 ^b) K1 2 5 मम, K4 M5 मत (for रथ) — ^e)
 K1 परम' (for समर')

23 ^b) Dn1 D2-4 T G2 5 5 समत'

24 ^a) K4 अनुरूपश्च — ^b) T G2 5 रथो य' परमो
 महान् — ^c) G1 8 पाण्ड्यो राजा K4 D7 T G महाराज
 — ^d) K1 2 D2 4 धुरंधर' (for धुर')

25 ^b) Dn Ds D6 8 10 महारथ' (for रथो) — ^d)
 K1 2 5 वसुदानोय, T2 G2 8 धानश्च, M5 मानश्च K2
 याह्निक, Ds1 D6 7 पार्थिव — ^f) D1 T G परतपौ
 B Dn Ds D6 8 10 मतौ परपुरजय (B2 मम न सदाय',
 Dn2 Ds परपुरजयौ) — After 25, Ds ins

569* अन्यौ विराटस्य सुतौ शङ्खभेतौ महारथौ ।

पाण्डवानां सहायार्थं महत्कर्म करिष्यत ।

Colophon om in K5 Ds 9 G4 missing —
 Sub-parvan K1-4 B Dn Ds D1-4 6-8 10 रथातिरथ
 संख्या, T1 G5 M रथसंख्या — Adhy name T1 M
 रथातिरथसंख्यान (T1 'गणन, M5 'कयन) — Adhy no
 (figures, words or both) D6 (sec m) 51 (=151),
 T G2 M4 170, G1 5 M2 5 171, G2 168, M1 2 169
 — S'loka no Dn1 26

१६९

भीष्म उवाच ।

रोचमानो महाराज पाण्डवानां महारथः ।
 योत्स्यतेऽमरवत्संख्ये परसैन्येषु भारत ॥ १
 पुरुजित्कुन्तिभोजश्च महेष्वासो महाबलः ।
 मातुलो भीमसेनस्य स च मेऽतिरथो मतः ॥ २
 एष वीरो महेष्वासः कृती च निपुणश्च ह ।
 चित्रयोधी च शक्तश्च मतो मे रथपुंगवः ॥ ३
 स योत्स्यति हि विक्रम्य मघवानिव दानवैः ।
 योधाश्चास्य परिख्याताः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ४
 भाग्निनेयकृते वीरः स करिष्यति संगरे ।
 सुमहत्कर्म पाण्डूनां स्थितः प्रियहिते नृपः ॥ ५
 भीमसेनिर्महाराज हैडिम्बो राक्षसेश्वरः ।
 मतो मे बहुमायावी रथयूथपयूथपः ॥ ६
 योत्स्यते समरे तात मायाभिः समरप्रियः ।

ये चास्य राक्षसाः शूराः सचिवा वशवर्तिनः ॥ ७
 एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः ।
 समेताः पाण्डवस्यार्थे वासुदेवपुरोगमाः ॥ ८
 एते ग्राधान्यतो राजन्पाण्डवस्य महात्मनः ।
 रथाश्चातिरथाश्चैव ये चाप्यर्धरथा मताः ॥ ९
 नेप्यन्ति समरे सेनां भीमां यौधिष्ठिरीं नृप ।
 महेन्द्रेणैव वीरेण पाल्यमानां किरीटिना ॥ १०
 तैरहं समरे वीर त्वामायद्भिर्जयैषिभिः ।
 योत्स्यामि जयमाकाङ्क्षन्नथ वा निधनं रणे ॥ ११
 पार्थ च वासुदेवं च चक्रगाण्डीवधारिणौ ।
 संध्यागताविवाक्येन्दू समेष्ये पुरुषोत्तमौ ॥ १२
 ये चैव ते रथोदाराः पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
 सहसैन्यानहं तांश्च प्रतीयां रणमूर्धनि ॥ १३
 एते रथाश्चातिरथाश्च तुभ्यं

169

1 ^{b)} G₈ महात्मना (for 'रथ') — ^{d)} K₂m. 8 4 D₇ तव (for पर)

2 ^{a)} K₁-8 पुरजित् — ^{b)} K₄ B₁ D₁ 2 T₁ G₆ M महारथ', G₈ महानली (inf lin 'रथौ') — ^{d)} K₁ 2 समातिरथो, K₂ मे भाति रथो (for च मेऽति')

3 ^{a)} D₂ महोत्साह' (for महे') — ^{b)} K₆ तथा (for च ह) B₂ D₁ कृती च कृतनिश्चय (B₂ 'निश्चय') — ^{c)} K₁ 2 8 प्राज्ञ' (for शक्त') — ^{d)} K₁ 2 B₁ रथयुत्तम

4 ^{a)} D₂ 4 योत्स्यते G₈ M₈ [ह]ह (for हि) — ^{b)} K (except K₄) दानवान् (for 'वै') T₂ देवानामिव वामन' — ^{c)} M₈-8 योधाश्च B Dn D₈ D₆ 8 10 योधा वै चान्य विख्याता, D₂ 4 योधाश्चैव प्रमे'

5 ^{a)} K₁ 2 8 D₂ G₁ M वीर, T G₂ 8 8 कर्म (for वीर') — ^{b)} K₈ B₂ D₁ M₈ 4 (inf lin as in text) 8 मगर, K₄ वै रण; T₁ G₂ संयुगे K₆ मगरे स करिष्यति, D₂ 4 करिष्यति स मगर — ^{c)} B₂ पार्थानां (for पाण्डू') D₁₀ महत्कर्म पाण्डवाना — ^{d)} K₁ 4 8 D₈ 4 T G₁ नृप, K₂ 8 B Dn D₈ D₆-8 10 रत (for नृप)

6 ^{a)} G₈ महातेजा (for 'गज') — ^{b)} MSS (indiscriminately) हैडय, हिडय, हिडव

7 ^{b)} B Dn D₈ D₆ 8 10 मायावी (for 'मि'), K₈ D₇ दिव्यैरस्त्रैर्महारथ', K₄ मायावी समरेषु य., — ^{c)} K₂ 4 D₁-4 1 चान्ये, G₈ चास्य (for चास्य) K₈ 4 B D वीर', T₂ सर्वे (for शूरा.) — ^{d)} Dn₁ T₁ सर्वे च (for सचिवा)

9 ^{a)} K₄ D₇ ये च (for चैव) — K₅ om 9^d-11^d — ^{d)} B D (except D₁-4 1) चान्येर्धं. B D (except D₁ 2 1) नृप (for मता')

10 K₅ om 10 (cf v l 9) — ^{a)} M₁ 2 transp मेनां and भीमा D₂ 4 दार्योधनीं (for यौधि') — ^{c)} K₁ 2 D₇ महेंद्रेण, K₁ 2 Dn₁ D₇ 8 च (for [ह]व), K₁ 2 धीरेण; M₈-8 वीर्येण.

11 K₅ om 11 (of v l 9) — ^{b)} K₁ 2 स्वमाया भिद्, B Dn D₈ D₆-8 10 मायाविद्भिद्, D₁ 2 अमायाभिद्, T G₁ 2 त्वाङ्गयद्भिद्, G₈ मानयद्भिद्, K₄ D₂ 4 मायया विजयैषिभि' — ^{d)} D₆ न च वा, D₇ अथास्तु (for अथ वा)

12 ^{a)} B (except B₂) Dn D₈ D₆ 8 10 transp पार्थ and वासुदेव — ^{b)} D₁ गांडीयचक्रधा' — ^{d)} B Dn D₈ D₆ 8 समेष्येते (D₈ 'व्येति; D₆ 8 'व्ये ती) रथोत्तमौ

13 ^{a)} K₁ T₁ M [ह]ति; D₈ [अ]ति (for ते) K₈ ये चाप्यन्ये रथो', T₂ G₂ 8 एते चैव रथो'. — ^{d)}

यथाप्रधानं नृप कीर्तिता मया ।

तथा राजन्नर्धरथाश्च कैचि-

त्तथैव तेषामपि कौरवेन्द्र ॥ १४

अर्जुनं वासुदेवं च ये चान्ये तत्र पार्थिवाः ।

सर्वानावारयिष्यामि यावद्रक्ष्यामि भारत ॥ १५

पाञ्चाल्यं तु महाबाहो नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।

उद्यतेषुमभिप्रेक्ष्य प्रतियुध्यन्तमाहवे ॥ १६

लोकस्तद्वेदं यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया ।

प्राप्तं राज्यं परित्यज्य ब्रह्मचर्ये धृतव्रतः ॥ १७

चित्राङ्गदं कौरवाणामहं राज्येऽभ्यपेक्षयम् ।

विचित्रवीर्यं च शिशुं यौवराज्येऽभ्यपेक्षयम् ॥ १८

देवव्रतत्वं विख्याप्य पृथिव्यां सर्वराजसु ।

नैव हन्यां स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कथंचन ॥ १९

स हि स्त्रीपूर्वको राजञ्जिराण्डी यदि ते श्रुतः ।

कन्या भूत्वा पुमाञ्जातो न योत्स्ये तेन भारत ॥ २०

सर्वास्त्वन्यान्हनिष्यामि पार्थिवान्भरतर्षभ ।

यान्समेप्यामि समरे न तु कुन्तीसुतानृप ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ समाप्तं रथातिरथसंख्यापर्व ॥

१७०

दुर्योधन उवाच ।

किमर्थं भरतश्रेष्ठ न हन्यास्त्वं शिखण्डिनम् ।

उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा समरेष्वाततायिनम् ॥ १

पूर्वमुक्त्वा महाबाहो पाण्डवान्सह सोमकैः ।

S समेप्ये (G. 3 'ता) (for प्रतीया)

14 ^b) K₁ G₅ M₁ (inf lin as in text) 2 'प्रधाना
K₁ 8 5 D₁ 2 7 मे, K₂ 4 D₂ 4 ते (for मया) — ^c)
B Dn D₅ D₆ 10 [अ]परे ये (for राजन्)

15 K₅ om 15 — ^b) K₂ Dn₂ D₈ पार्थिव,
S पादवा (for पार्थिवा) — ^c) K₄ B D (except
D₁ 2 7) सर्वान्नावारं — ^d) M (M₁ inf lin as in
text) यावद्रक्ष्ये शिखण्डिनम् Cnp ध्रक्ष्यामि (= शक्तिं
धारयामि')

16 ^a) K₂ 4 D₁ 8 च (for तु) K₄ D₂ 4 महाबाहु
— K₅ om. 16^a-17^b — ^b) = 5 170 3^d — ^c)
B D (except D₁ 2 7) उद्यतेषुमथो (D₂ 4 'ह' दृष्ट्वा
(= 5 170 1^c))

17 K₅ om 17^{ab} (cf v. 1. 16) — ^a) K₂ B₂ 5
Dn D₅ D₆ 8 10 त (for तद्) — ^d) B₂ 4 D₅ व्यवस्थित
(for एत) K₄ 'चर्यं' एत व्रत, B₁ 8 5 Dn D₆ 8 10
'चर्यव्रते स्थित'

18 K₅ om. 18^{ab} — ^b) K₂ D₁ 7 महाराज्ये, B Dn
D₅ D₆ 8 10 आधिपत्ये (for अहं राज्ये) K₂ D₁ 2 G₂ 5
M₂ 5 [अ]भिपेक्षय — T₂ om (hapl) 18^{cd} — ^d)
K₂ B₂ D₁ G₂ M₂ 5 [S]मि' (for स्म्य')

19 ^a) K₂ B Dn D₅ D₆ 8 10 विज्ञाप्य, K₅ 8
'ख्यात (for 'रप्याप्य) — K₅ om 19^b — ^b) B₂ 5
Dn₂ D₅ 1 पृथिवी — K₅ om. 19^d — ^d) B Dn D₅

D₁ 8 8 10 कदाचन

20 K₅ om. 20^b — ^c) K₅ जाता, B₂ भावी (for
जातो) — K₅ om 20^d-21^e

21 K₅ om 21^{ab} (cf v. 1. 20), K₁ om. 21^{ab}
— ^a) K₄ अन्यान्, G₅ चान्यान् (for त्वन्यान्) — ^b)
K₂ D₂ 4 समरे (for पार्थिवान्) — ^c) K₂ m योद्धु-
मेप्यामि, K₄ योद्धुमिच्छामि, D₂ 4 योधयिष्यामि (for
यान्समे) — ^d) K₂ D₂ रणे, D₂ 4 इति (for नृप)
K₂ m तत् कुन्तीसुतानिति

Colophon D₅ 9 G₄ missing — Sub-parvan
K B Dn D₅ D₁ 4 6-8 10 रथातिरथसंख्या, T₁ M₁ 2 5
रथसंख्या K B₁ 8 4 Dn D₅ D₁ 2 6 7 10 M₁ 2 cont
समाप्त — Adhy name T₁ रथातिरथसंख्यान, M₁
(marg) महारथगणनसमाप्ति — Adhy no (figures,
words or both) D₆ (sec m) 52 (=152), T
G₂ M₄ 171, G₁ 5 M₂ 5 172, G₂ 169, M₁ 2 170
— S'loka no K₅ 41, Dn 21

170

1 ^b) B Dn D₅ D₆ 10 Ca नैव हन्या' (for न
हन्यास्त्वं) — ^d) = 5 193 64^d

2 ^a) K₄ D₆ 8 उक्त (for उक्त्वा) — ^b) B₂ 5 Dn
पा (or प) चालान्, T₂ (before corr) G₁ 2 पार्थिवान्

C. B. 5943
B. B. 173. 2
K. B. 173. 2

वधिष्यामीति गाङ्गेय तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
भीष्म उवाच ।

शृणु दुर्योधन कथां सहैर्भिरुधाधिपैः ।
यदर्थं युधि संप्रेक्ष्य नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ॥ ३
महाराजो मम पिता शंतनुर्भरतर्पभः ।
दिष्टान्तं प्राप धर्मात्मा समये पुरुषर्पभ ॥ ४
ततोऽहं भरतश्चेष्ट प्रतिज्ञां परिपालयन् ।
चित्राङ्गदं भ्रातरं वै महाराज्येऽभ्यपेचयम् ॥ ५
तस्मिंश्च निधनं प्राप्ते सत्यवत्या मते स्थितः ।
विचित्रवीर्यं राजानमभ्यपिञ्चं यथाविधि ॥ ६
मयाभिपिक्तो राजेन्द्र यवीयानपि धर्मतः ।
विचित्रवीर्यो धर्मात्मा मामेव समुदैक्षत ॥ ७
तस्य दारक्रियां तात चिकीर्षुर्हमप्युत ।
अनुरूपादिव कुलादिति चिन्त्य मनो दधे ॥ ८

(for पाण्डवान्) B₂ s सहसोमकान्, Ca d as in text
— °) K₅ B D (except D₁ 7 s) T₁ हनिष्यामि, G₂
करि* (for वधि*) D₈ 4 च (for [ह]ति). — °) D₁ M
नो (for मे)

4 °) B₁ s महाबाहो (for 'राजो) — °) B Dn Ds
Ds 4 s 10 शातनुर् K₈-s D₁ 2 7 T₁ G₁-s M₁ 2
भरतर्पभ, B Dn Ds Ds 8 10 लोकविश्रुत* — K₈ D₂
om (hapl) 4^{ad} — °) K₅ दिष्ट्या त, Ca d दिष्टान्त
(as in text) B Dn Ds Ds 10 आप (for प्राप)
— °) K₂ M पुरुषर्पभः, K₄ B D (D₂ om.) भरतर्पभ

5 In Dn₂, the portion from here up to 5 173 5
is lost on a missing fol (129) — °) K₁ 2 B₂ Ds₂
D₁-4 G₁ प्रति* (for परि*) — °) K₄ भारत (for भ्रातर)
K₄ D₁ च, S मे (for वै) — °) D₈ महाराज्ये, T₁
यौवराज्ये.

6 Dn₂ missing (of v 1 5) — °) D₁ T₁ G₂ s
तु (for च) — 6^b=1 95 5^d, 96 1^d, 59^d

7 Dn₂ missing (of v 1 5) — °) K₈ D₁ 2
धार्मिक सदा (K₈ 'कस्तथा'), K₆ अपि भारत (for
अपि ध*)

8 Dn₂ missing (of v 1 5) — °) B₂ s चैव (for
तात) — In B₂, the portion from 8^b nearly up to
the end of the foll adhy is lost on a missing fol.
(232) — °) D₈ s अच्युत, S (except T₁) उद्यत* (for
अप्युत). — °) K₈ D₁ 2 G₂ Cd अनुकूलात्, Ca s

तथाश्रौषं महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वयंवरे ।
रूपेणाप्रतिमाः सर्वाः काशिराजसुतास्तदा ।
अम्बा चैवाम्बिका चैव तथैवाम्बालिकापरा ॥ ९
राजानश्च समाहूताः पृथिव्यां भरतर्पभ ।
अम्बा ज्येष्ठाभवत्तासामम्बिका त्वथ मध्यमा ।
अम्बालिका च राजेन्द्र राजकन्या यवीयसी ॥ १०
सोऽहमेकरथेनैव गतः काशिपतेः पुरीम् ।
अपश्यं ता महाबाहो तिस्रः कन्याः खलंकृताः ।
राज्ञश्चैव समावृत्तान्पार्थिवान्पृथिवीपते ॥ ११
ततोऽहं ताञ्चपान्सर्वानाहूय समरे स्थितान् ।
रथमारोपयांचक्रे कन्यास्ता भरतर्पभ ॥ १२
वीर्यशुल्काश्च ता ज्ञात्वा समारोप्य रथं तदा ।
अवोचं पार्थिवान्सर्वानहं तत्र समागतान् ।
भीष्मः शान्तनवः कन्या हरतीति पुनः पुनः ॥ १३

अनुरूपात् (as in text) D₁ रूपतः कुलतो वापि, T₁
अनुरूपा नृपकुलात् — °) K₁ 2 4 s D₁ 2 7 नित्य, K₈ B
(B₂ missing) Dn₁ Ds Ds 4 s 10 [ए]वच (for चिन्त्य)

9 B₂ Dn₂ missing (of v 1 8, 5) — °) K₈ B₂
Ds D₁ 8-8.10 T G₂ s s M अथ (M₁ 2 तदा) (for
तथा) S महाराज (for 'बाहो) — °) K₄ B (B₂
missing) D (Dn₂ missing) स्वयवरा* — °) K₁ 2 s
असह्यी* (for अप्रतिमा*) — °) D₈ G₈ काशी* — °)
K₄ B (B₂ missing) D (except D₁, Dn₂ missing)
अया चैवाविका चैव — °) K₅ D₂ अयाविका तथा, B Dn₁
Ds Ds 4 s 10 'कामपि, M₅ 'कावरा (for 'कापरा)

10 B₂ Dn₂ missing (of v 1 8, 5). — °) K₈
om तु — °) D₈ Ds 4 S तु (for च).

11 B₂ Dn₂ missing (of v 1 8, 5) — °) D₈ T₁
G₁-s काशीपते — °) T₁ G₁ s स्वयवरे (for खलं*)
— °) B (B₂ missing) Dn₁ Ds Ds 8.10 समाहूतान्;
Ca d समावृत्तान् (as in text).

12 B₂ Dn₂ missing (of v 1 8, 5) — °) D₈ s
transp अह and नृपान् — °) K₁ 2 समवस्थित; K₈ D₁
समरे स्थित*, G₈ 'रे हि तान्

13 B₂ Dn₂ missing (of v 1 8, 5) — °) M₈-s
तु (for च) K₁ 2 s राजन्; K₈ कन्याः, D₁ सर्वा (for
ज्ञात्वा) — °) D₈ 4 G₈ M₁ 2 स्वमा* (for समा*)
T G₁ s तथा (for तदा)

14 B₂ Dn₂ missing (of v 1 8, 5) — °) K₁-s. 5

ते यतच्च परं शक्त्या सर्वे मोक्षाय पार्थिवाः ।
 प्रसह्य हि नयाम्येष मिपतां वो नराधिपाः ॥ १४
 ततस्ते पृथिवीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः ।
 योगो योग इति क्रुद्धाः सारथ्यांश्चाप्यचोदयन् ॥ १५
 ते रथैर्मघसंकाशैर्गजैश्च गजयोधिनः ।
 पृष्ठयैश्चाथैर्महीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः ॥ १६
 ततस्ते मां महीपालाः सर्व एव विशां पते ।
 रथव्रातेन महता सर्वतः पर्यवारयन् ॥ १७
 तानहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।

सर्वाङ्घ्रपांश्चाप्यजयं देवराडिव दानवान् ॥ १८
 तेषामापततां चित्रान्ध्वजान्हेमपरिष्कृतान् ।
 एकैकेन हि वाणेन भूमौ पातितवानहम् ॥ १९
 हयांश्चैषां गजांश्चैव सारथ्यांश्चाप्यहं रणे ।
 अपातयं शरैर्दीप्तैः प्रहसन्पुरुषर्षभ ॥ २०
 ते निवृत्ताश्च भग्नाश्च दृष्ट्वा तल्लघवं मम ।
 अथाहं हास्तिनपुरमायां जित्वा महीक्षितः ॥ २१
 ततोऽहं ताश्च कन्या वै भ्रातुरर्थाय भारत ।
 तच्च कर्म महाबाहो सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ २२

C. 5. 5605
B. 5. 172. 23
K. 5. 172. 24

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

[अ]ह, K4 D1 [अ]भि- (for हि) B (B2 missing)
 Dn1 Ds Ds 4 6 8 10 Gs 5 हरा* (for नया*) — ^a)
 Ks (m as in text) भो (for वो) Ks 4 B (B2
 missing) Dn1 Ds 8 10 नरर्षभा* (for नरा*) Ds मिपता
 सर्वघन्विना (= 5 160 8^d), Gs *तां सर्वपार्थिवा*

15 B2 Dn2 missing (cf v.l 8, 5) Ds 4 om.
 15-16 — ^b) = 16^d Ks 4 D1 अहंकृता*, D1.2 अलकृता
 (for उदा*) S सर्व एव विशा पते — ^a) K1-2.8 D1
 चाप्य (Ks *न्य)नोदयन्, K4 B (B2 missing) Dn1 Ds
 D2 6 8 10 अभ्यचो (Ds 10 *नो)दयन्, D1 T1 चापि (T1
 चाम्य) चोदयन्, T2 G2 चाप्यरोचयन्

16 B2 Dn2 missing (cf v.l 8, 5) Ds 4 om. 16
 (cf. v.l 15) — ^a) K1 2 Dn1 Ds2 D1 2 8 तै* (for
 ते) B4 8 Dn1 D10 गज* (for मेघ*) — ^c) K1
 B (B2 missing) Dn1 Ds पुष्टै*, Ks तुष्टै*, Ks 5 D2 श्रेष्टै*,
 K4 शस्त्रै*, Ds Ds पुष्टै*, D1 प्रेष्टै*, D7 क्षीष्टै*, D10 पाप्यै*,
 T1 अष्टै*, T2 G उष्टै*, M1.2 Cap पुष्टै*, Ms पुष्टै*, Ca प्रष्टै*
 (for पुष्टै*) K4 चास्त्रै*, Gs अस्त्रै* (for चास्त्रै*)
 S महेष्वासा* (for मही*) — K4 om (hapl) 16^d-17^a
 — 16^d = 15^b

18 B2 Dn2 missing (cf v.l 8, 5) D2-4 8 T2
 G2 5 om (hapl) 18^{ab} — ^b) K4 B (B2 missing)
 Dn1 Ds Ds 7 10 समतात्* (for महता) N (except Ks,
 B2 Dn2 missing, D2-4 8 om) पर्यवारय — After 18,
 B (B2 missing) Dn1 Ds Ds 10 read 20^{cd}

19 B2 Dn2 missing (cf v.l 8, 5) — ^a) Ms-s
 आपततश्च T2 G2 छत्र (for चित्रान्) — ^b) Ms-s स्थान्
 (for ध्वजान्) — ^c) T G तु (for हि) K1 ततो यलेन

महता, Ks 4 D1.2 7 एकैकेन वाणेन

20 B2 Dn2 missing (cf v.l 8, 5) — ^a) Ks 4
 B (B2 missing) D (except D1.2 7, Dn2 missing)
 तेषां, M1.2 चैव (for चैपा) Ks D1.2 7 चापि (for चैव)
 — ^b) Ds Ca अहन् (for अप्यह) — B (B2 missing)
 Dn2 Ds Ds 10 read 20^{cd} after 18 — ^c) M1.2 नरान्,
 Ms-s शरान् (for शरैर्) D1 क्षीष्टै*, S चैव (for क्षीष्टै*)
 — ^d) K1.2 5 प्रसभ, Ds 4 प्रासास्तान् (for प्रहसन्).
 Ks 4 B (B2 missing) D (Dn2 missing) भरतर्षभ

21 B2 Dn2 missing (cf v.l 8, 5) — ^a) Ds 4
 परिवृत्ता* (for ते नि*) — ^b) Ds2 महत्; D10 च मे (for
 मम) — After 21^{ab}, S (except M1.2) ins

570* प्रणिपेतुश्च सर्वे वै प्रशशसुश्च पार्थिवा ।

तव आदाय तां कन्या नृपतींश्च विसृज्य तान् ।

[(L 1) Ms-s विवस्ता* (for सर्वे वै) — (L 2)
 Gs आह्वय (for आदाय) T2 G2 सत्तनयान् (for विसृज्य
 तान्)]

— ^c) Ks Ds2 Ds 8 तया, D10 T1 तत् (for अथ)
 G2 हास्तिनपुरे, a few MSS हस्तिन* (as usual). — ^d)
 T G1.8 5 अगा, Ca d आया (as in text) G2 मदान्द्रित्वा
 मही*

Colophon B2 Dn2 Ds 9 G4 missing — Sub-
 parvan K B1 8-8 Dn1 Ds D1-4 6-8 10 Gs M
 अवोपाख्यान — Adhy name M कन्याहरण — Adhy
 no (figures, words or both) Ds (see m) 53,
 T G2 M4 172, G1 5 Ms 5 173, Gs 170, M1.2 171
 — S'loka no Ks Dn1 24

१७१

भीष्म उवाच ।

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ मातरं वीरमातरम् ।
 अभिगम्योपसंगृह्य दाशेयीमिदमब्रुवम् ॥ १
 इमाः काशिपतेः कन्या मया निर्जित्य पार्थिवान् ।
 विचित्रवीर्यस्य कृते वीर्यशुल्का उपार्जिताः ॥ २
 ततो मूर्धन्युपाघ्राय पर्यश्रुनयना नृप ।
 आह सत्यवती हृष्टा दिष्ट्या पुत्र जितं त्वया ॥ ३
 सत्यवत्यास्त्वनुमते विवाहे समुपस्थिते ।
 उवाच वाक्यं सत्रीडा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ॥ ४
 भीष्म त्वमसि धर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।

श्रुत्वा च धर्म्यं वचनं मह्यं कर्तुमिहार्हसि ॥ ५
 मया शाल्वपतिः पूर्वं मनसाभिवृतो वरः ।
 तेन चास्मि वृता पूर्व रहस्यविदिते पितुः ॥ ६
 कथं मामन्यकामां त्वं राजञ्चास्त्रमधीत्य वै ।
 वासयेथा गृहे भीष्म कौरवः सन्विशेषतः ॥ ७
 एतद्बुद्ध्या विनिश्चित्य मनसा भरतर्षभ ।
 यत्क्षमं ते महाबाहो तदिहारब्धुमर्हसि ॥ ८
 स मां प्रतीक्षते व्यक्तं शाल्वराजो विशां पते ।
 कृपां कुरु महाबाहो मयि धर्मभृतां वर ।
 त्वं हि सत्यव्रतो वीर पृथिव्यामिति नः श्रुतम् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

171

 This adhy is missing in Dn2 (of v l 5 170 5), B2 missing up to 9^a (of v l 5 170 8).

1 B2 Dn2 missing (of v l 1) — °) B1 s अभिवाद्य (for 'गम्य') B1 s Gs उपसगम्य, Ca d s उपसगृह्य (as in text) — °) K Ds2 D7 10 दाशेयी, Ca d दाशेयी (as in text) Ks M1 s अत्र

2 B2 Dn2 missing (of v l 1) — °) K (except K4) D7 वीर्यशुल्काद् B Dn1 Ds Ds 4 0 8 10 हृष्टा इति, D1 उपाहृता, Gs उपस्थिता

5 B2 Dn2 missing (of v l 1) Before 5, Ds 4 read अबोवाच — °) Ds-4 T2 G1-s धर्मज्ञ D1 भीष्म स्वामपि नेच्छामि — °) Ks D1.2 T2 G1 s 'विशारद' — Ds 4 om 5^{cd} — °) Ds2 Ds T G तु (for च) Ks B (B2 missing) Dn1 Ds Ds 8 10 (by transp) वचन धर्म्यं (Dn1 Ds 'मं'), Ks धर्मवचन, D7 वचन मद्य Ks श्रुत्वा वचन मे धर्म्यं — °) K1 (by transp) कर्तुं मद्यम्, Ds सम कर्तुम्, D7 धर्म्यं कर्तुम्

6 = (var) 1 96 48 — 6^{ab} = (var) 5 175 22^{ab} — B2 Dn2 missing (of v l 1). — °) D1 S सात्व — °) K4 मनसानिवृत, Dn1 'साधिवृत, D1 'मा च वृत, Ds 'सातिवृत, T1 G1 2 'सा हि वृत, Gs 'सापि वृत, Ms-s 'सा विवृत Gs पति (for वर) — °) Ds Ds 10 अपि (for अस्मि) — °) Ds अविदित, D10 M (M1 inf lin. as in text) अविदिता, Ca d as in text

7 B2 Dn2 missing (of v l 1) — °) K (except Ks) वै (for त्व) — °) Ks s नानाशास्त्रम्, D1 s राजशास्त्रम् (for राजञ्चास्त्रम्) S (except T2 G1 s) च (for वै) B (B2 missing) Dn1 Ds 8 10 राजध (Dn1 'न्ध')र्ममतीत्य वै — °) M यथा (for गृहे)

8 B2 Dn2 missing (of v l 1) — °) K1 s S (except Ms-s) च नरर्षभ (for भरत) — °) Ds महाराज (for 'बाहो) — °) K1, s D1 s तदारब्धुमिहार्हसि

9 Dn2 missing (of v l 1), B2 missing up to ततो in 9^a D1 om 9^{ab} — °) Ms-s मा (for मा) S (except M1.4) राजन् (for व्यक्त) — °) Here and below S (mostly) सात्व — After 9^{ab}, K4 B (B2 missing) D (except D1 s) ins

571* तस्मान्मा त्व कुरुश्रेष्ठ समनुज्ञातुमर्हसि ।
 — °) Ks B2 D1 2 T1 Gs भीष्म; Ds 4 वीर, G2 M1 वीर (for वीर) — °) K1 s मे मति, Ks T2 G1 s विश्रुत, Ds निश्चित (for न श्रुतम्)

Colophon Dn2 Ds 0 G4 missing — Sub-parvan K B Dn1 Ds D2 0-8 10 T1 Gs M अम्बोपाख्यान — Adhy no (figures, words, or both) Ds (see m) 54 (=154), T G2 M4 173, G1 s Ms. s 174, Gs 171, M1 s 172 — S'loka no Ks Dn1 10

१७१

भीष्म उवाच ।

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ मातरं वीरमातरम् ।
 अभिगम्योपसंगृह्य दाशेयीमिदमब्रुवम् ॥ १
 इमाः काशिपतेः कन्या मया निर्जित्य पार्थिवान् ।
 विचित्रवीर्यस्य कृते वीर्यशुल्का उपार्जिताः ॥ २
 ततो मूर्धन्युपाघ्राय पर्यश्रुनयना नृप ।
 आह सत्यवती हृष्टा दिष्ट्या पुत्र जितं त्वया ॥ ३
 सत्यवत्यास्त्वनुमते विवाहे समुपस्थिते ।
 उवाच वाक्यं सत्रीडा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ॥ ४
 भीष्म त्वमसि धर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।

श्रुत्वा च धर्म्यं वचनं मह्यं कर्तुमिहार्हसि ॥ ५
 मया शाल्वपतिः पूर्वं मनसाभिप्रेतः वरः ।
 तेन चास्मि वृता पूर्वं रहस्यविदिते पितुः ॥ ६
 कथं मामन्यकामां त्वं राजञ्छास्त्रमधीत्य वै ।
 वासयेथा गृहे भीष्म कौरवः सन्विशेषतः ॥ ७
 एतद्बुद्ध्या विनिश्चित्य मनसा भरतर्षभ ।
 यत्क्षमं ते महाबाहो तदिहारब्धुमर्हसि ॥ ८
 स मां प्रतीक्षते व्यक्तं शाल्वराजो विशां पते ।
 कृपां कुरु महाबाहो मयि धर्मभृतां वर ।
 त्वं हि सत्यव्रतो वीर पृथिव्यामिति नः श्रुतम् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

171

 This adhy. is missing in Dn2 (of v l 5 170 5), B2 missing up to 9^a (of. v l. 5 170 8)

1 B2 Dn2 missing (of v l 1) — ^a) B1 s अभिवाच (for 'गम्य') B1 s G8 उपसंगम्य, Ca d s उपसंगृह्य (as in text) — ^a) K Ds2 D7 10 दाशेयीं, Ca d दाशेयीं (as in text) Ks M1 s अग्रव

2 B2 Dn2 missing (of v l 1) — ^a) K (except K4) D7 वीर्यशुल्काद् B Dn1 Ds Ds 4 5 8 10 हृता इति, D1 उपाहृता, G8 उपस्थिता

5 B2 Dn2 missing (of v l 1) Before 5, Ds 4 read अग्रोवाच — ^a) D2-4 T2 G1-s धर्मज्ञ D1 भीष्म स्वामपि नेच्छामि — ^b) Ks D1.2 T2 G1 s 'विदारद' — Ds 4 om 5^{ad} — ^c) Ds2 Ds T G तु (for च) K4 B (B2 missing) Dn1 Ds Ds 10 (by transp) वचन धर्म्यं (Dn1 Ds 'मं'), Ks धर्मवचनं, D7 वचन मया Ks श्रुत्वा वचन मे धर्म्यं — ^d) K1 (by transp) कर्तुं मया, D2 मम कर्तुम्; D7 धर्म्यं कर्तुम्

6 = (var) 1 96 48 — 6^{ad} = (var) 5 175 22^{ad} — B2 Dn2 missing (of v l 1) — ^a) D1 S सात्त्व' — ^b) K4 मनसानिवृत्त, Dn1 'साधिवृत्त', D1 'मा च वृत्त, Ds 'सातिवृत्त', T1 G1 2 'सा हि वृत्त, Gs 'सापि वृत्त', Ms-s 'सा विवृत्त Gs पति. (for वर) — ^c) Ds Ds 10 अपि (for अस्मि) — ^d) Ds अविदित; D10 M (M1 *inf lin.* as in text) अविदिता, Ca d as in text

7 B2 Dn2 missing (of v l. 1) — ^a) K (except Ks) वै (for त्व) — ^b) Ks s नानाशास्त्रम्; D1 s राजशास्त्रम् (for राजञ्छास्त्रम्) B (except T2 G1 s) च (for वै) B (B2 missing) Dn1 Ds s 10 राजघ (Dn1 'न्य') मंसतीत्य वै — ^c) M यथा (for गृहे)

8 B2 Dn2 missing (of v l 1) — ^b) K1 s s B (except Ms-s) च नरर्षभ (for भरत'). — ^c) Ds महाराज (for 'बाहो). — ^d) K1.8 D1 2 तदारब्धु-मिहार्हसि

9 Dn2 missing (of v l 1), B2 missing up to ततो in 9^a D1 om 9^{ab} — ^a) Ms-s मा (for मा) S (except M1.4) राजन् (for व्यक्त) — ^b) Hero and below S (mostly) सात्त्व' — After 9^{ab}, K4 B (B2 missing) D (except D1 s) ins

571* तस्मान्मा त्व कुरश्रेष्ठ समनुज्ञातुमर्हसि ।
 — ^a) Ks B2 D1.2 T1 Gs भीष्म, Ds 4 वीर', G2 M1 धीर (for वीर) — ^f) K1 s s मे मतिः, Ks T2 G1 s विश्रुत', Ds निश्चित (for नः श्रुतम्)

Colophon Dn2 Ds s G2 missing — Sub-
 parvan K B Dn1 Ds Ds 6-8 10 T1 Gs M अग्रोपाख्यान
 — Adhy no (figures, words, or both) Ds
 (sec m) 54 (=154), T G2 M4 173, G1 s Ms s
 174, Gs 171, M1 s 172 — S'loka no Ks
 Dn1 10.

१७२

भीष्म उवाच ।

ततोऽहं समनुज्ञाप्य कालीं सत्यवती तदा ।
 मन्त्रिणश्च द्विजांश्चैव तथैव च पुरोहितान् ।
 समनुज्ञासिपं कन्यां ज्येष्ठामस्यां नराधिप ॥ १
 अनुज्ञाता ययौ सा तु कन्या शाल्वपतेः पुरम् ।
 वृद्धैर्द्विजातिभिर्गुप्ता धात्र्या चानुगता तदा ।
 अतीत्य च तमध्वानमाससाद नराधिपम् ॥ २
 सा तमासाद्य राजानं शाल्वं वचनमब्रवीत् ।
 आगताहं महाबाहो त्वामुद्दिश्य महाद्युते ॥ ३
 तामब्रवीच्छाल्वपतिः समयन्निव विशां पते ।
 त्वयान्यपूर्वया नाहं भार्यार्थी वरवर्णिनि ॥ ४

गच्छ भद्रे पुनस्तत्र सकाशं भारतस्य वै ।
 नाहमिच्छामि भीष्मेण गृहीतां त्वां प्रसह्य वै ॥ ५
 त्वं हि निर्जित्य भीष्मेण नीता ग्रीतिमती तदा ।
 परामृश्य महाद्युद्धे निर्जित्य पृथिवीपतीन् ।
 नाहं त्वय्यन्यपूर्वायां भार्यार्थी वरवर्णिनि ॥ ६
 कथमस्मद्विधो राजा परपूर्वां प्रवेशयेत् ।
 नारीं विदितविज्ञानः परेषां धर्ममादिशन् ।
 यथेष्टं गम्यतां भद्रे मा ते कालोऽत्यगादयम् ॥ ७
 अस्या तमब्रवीद्राजन्ननङ्गशरपीडिता ।
 मैवं वद महीपाल नैतदेवं कथंचन ॥ ८
 नास्मि ग्रीतिमती नीता भीष्मेणामित्रकर्शन ।

C. 5. 593
B. 5. 175. 11
K. 5. 175. 12

172

✎ This adhy is missing in Dn2 (of v l. 5 170 5), the MS is mostly ignored here

1 °) B3 D1 T G2 s समनुज्ञाप्य — °) K4 B D (except D1.7, Dn2 missing) गधवर्ती (for सत्य) — °) K4 B (except B4) Dn1 Ds D1.6-8 10 मन्त्रिणश्च-
 त्विजश्चैव — °) K1 2 Ds D1 10 समन्वज्ञापिप, G2
 'नुज्ञायता, Ms 'नुज्ञाप्य ता, Ca d as in text D1 चावा
 (for कन्या) — °) B Dn1 Ds Ds 8 10 (by transp)
 अया ज्येष्ठा, D1 ज्येष्ठा कन्या

2 °) G1 'ता तु सा कन्या — °) G1 ययौ (for कन्या)
 Ds 4 6 पुरीं — T2 om 3rd — °) Ds 4 युक्ता (for
 गुप्ता) — °) Ks B4 s D2 तथा (for तदा) — °) K1 2
 Ms s तद्, Ds 4 तदा (for तम्) — °) Ks D1.8 4
 आसाद्य च (for आस) B Dn1 Ds Ds 8 10 आसाद्य
 नृपतिं तथा (B2 s Ds 10 'दा)

3 °) Gs समा (for तमा) D1 सा तदा सौमराजान
 — °) Ks s B Dn1 Ds Ds 10 महामते, Ds महीपते,
 T2 G2 महाबल — After 3, D2 (om. line 1) T G
 M1 ms

572* अभिनन्दस्व मा राजन्सदा प्रियहिते रताम् ।

प्रतिपालय मा राजन्धर्मादींश्चर धर्मत ।

त्व हि मे मनसा ध्यातस्त्वया चाप्युपमञ्जिता ।

[(L 2) D2 Gs M1 प्रतिपादय, T1 परिपालय, G3
 प्रतिवादय Gs धर्मास्त्व (for धर्मादीन्) T2 G1 चैव (for
 चर) G2 समत (for धर्मेत) D2 धर्मेनीश्वरनिर्मित, G3

धर्मादिवैव धर्मेत — (L 3) T2 G2 मया (for हि मे)
 D2 G1 अभि; T2 अस्मि (for अयि) Gs तवासीलमिमञ्जिता]

4 K1 om 4^{ab} — °) Ks D2 S सात्त्व, D1 सौम°
 (for शाल्व) — °) K2 s महाद्युते, Ks 4 D1 2 नराधिप
 (for विशा पते) — Before 4^{cd}, K1 D7 T1 read
 शाल्व उ° (T1 om उ°) — 4^{cd} = (var) 6^{ef}

5 °) K1.2 s B2 D1 T G1 2 s तस्य (for तत्र)
 — °) K1.4 D1 2 T G (except Gs) भरतस्य, B Dn1
 Ds Ds 8 10 भीष्मकस्य — Ds 4 om (hapl) 5^{cd},
 Gs om. (hapl) 5^d-6^a — °) Ks.4 D1 2 सुमध्यमे
 (for प्रसह्य वै)

6 Gs om 6^a (cf v l. 5) — °) Ks 4 B D (Dn2
 missing) transp निर्जित्य and भीष्मेण — °) M
 दृष्टिमता (for ग्रीति) — Ds 4 om 6^{cd} — °) K2 B3
 Dn1 Ds D1 s 10 परामृश्य, Ca 'मृष्टा (for 'मृदय) — T2
 G2 s om (hapl) 6^e-9^d — °) = (var) 4^{cd}

7 T2 G2 s om 7 (cf. v l. 6) — °) Ds 4 ह्यद्य
 (for राजा) — °) D1 प्रघर्षयेत् (for प्रवे) — °) K4 B
 D (except D1.2 7) स्वा (for ते)

8 T2 G2 s om 8 (cf v l. 6) — °) Ks 4
 B (except B2) Dn1 Ds 8 नैव (for मैव) K1 2 s
 D1 2 चादी (for वद) S (T2 G2 s om) महाराज (for
 मही)

9 T2 G2 s om. 9 (cf v l. 6) — °) S (T2 G2 s
 om) अह (for अस्मि) — °) B (except B4) D1
 'कर्षण, Ds 4 'कर्षिणा, G1 'कर्शिना — °) Ds 8 transp

C. 5 5086
B. 5 175. 11
A. 5 175. 12

बलाचीतासि रुदती विद्राव्य पृथिवीपतीन् ॥ ९
भजस्व मां शाल्वपते भक्तां बालामनागसम् ।
भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ १०
साहमामव्य गाङ्गेयं समरेण्वनिवर्तिनम् ।
अनुज्ञाता च तेनैव तवैव गृहमागता ॥ ११
न स भीष्मो महाबाहुर्मामिच्छति विशां पते ।
आवृहेतोः समारम्भो भीष्मस्येति श्रुतं मया ॥ १२
भगिन्यौ मम ये नीते अम्बिकांश्चालिके नृप ।
प्रादाद्विचित्रवीर्याय गाङ्गेयो हि यवीयसे ॥ १३
यथा शाल्वपते नान्यं नरं ध्यामि कथंचन ।
त्वामृते पुरुषव्याघ्र तथा मूर्धानमालभे ॥ १४
न चान्यपूर्वा राजेन्द्र त्वामहं समुपस्थिता ।
सत्यं ब्रवीमि शाल्वैतत्सत्येनात्मानमालभे ॥ १५
भजस्व मां विशालाक्ष स्वयं कन्यामुपस्थिताम् ।
अनन्यपूर्वा राजेन्द्र त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणीम् ॥ १६

तामेवं भापमाणां तु शाल्वः काशिपतेः सुताम् ।
अत्यजद्भरतश्रेष्ठ त्वचं जीर्णामिवोरगः ॥ १७
एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तयानघ ।
नाश्रद्धच्छाल्वपतिः कन्याया भरतर्षभ ॥ १८
ततः सा मन्युनाविष्टा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ।
अत्रवीत्साश्रुनयना वाप्पविह्वलया गिरा ॥ १९
त्वया त्यक्ता गमिष्यामि यत्र यत्र विशां पते ।
तत्र मे सन्तु गतयः सन्तः सत्यं यथाशुभम् ॥ २०
एवं संभापमाणां तु नृशंसः शाल्वराट् तदा ।
पर्यत्यजत कौरव्य करुणं परिदेवतीम् ॥ २१
गच्छ गच्छेति तां शाल्वः पुनः पुनरभापत ।
विभेमि भीष्मात्सुश्रोणि त्वं च भीष्मपरिग्रहः ॥ २२
एवमुक्ता तु सा तेन शाल्वेनादीर्घदर्शिना ।
निश्चक्राम पुरादीना रुदती कुररी यथा ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

रुदती and विद्राव्य

10 ^a) K₈ D₁ S सात्व^० — ^b) S अनागती — ^d)

B₈ न धर्मो वै; D₈ 8 न धर्मज्ञ T₂ G₂ प्रगण्यते

11 ^a) D₁ समामव्य च गागेयं — ^c) D₈ 4 [अ]सि
(for च) K₈ D₁ असि (for एव) — ^d) K D₁ 2
वदाम् (for गृहम्) B D₁ D₈ D₈ 8 10 ततोहं भृशमागता,
D₈ 4 तवासि वदामां, D₁ स्वयैव च समा^०.

12 ^a) K D₁ 3 महाबुद्धिर् (for 'बाहुर्) — ^d) K₂
transp श्रुत and मया

13 ^a) D₁ ते (for ये) K D₁ 2 तत्र; S ते तु (for
नीते)

14 ^a) K₈ D₁ S सात्व^० M अहं (for अन्य) — ^b)
B D₁ D₈ D₈ वर (for नर) K₈ वरिष्यामि, M₈-8
नारस्यामि (for नर ध्यामि) D₁ ध्यायं; T G यामि;
Ca ध्यामि (as in text) K D₂ 4 7 8 10 न (K₄ D₈ 10
व) र ध्यायामि कचन, M₁ 2 नर ध्यामीह कचन.

15 D₁ 8 4 G₈ om. (hapl) 15. — ^b) T₁ एव (for
अहं) D₁ त्वामहं शरण गता — K₄ om. (hapl.)
15^a-16^b — ^c) S (G₈ om) सा त्वा (M स्वा) (for
मत्वा) K₁ 2 शाल्वेय, K₈ S (G₈ om) शाल्वैतत्

17 ^a) K₈ मामैव; M₈ तदेव (for तामेव) — ^b) K₈

S सात्वः T₂ G₂ 8 कादी^०. — ^d) K₈ B D (except
D₁ 2 7, D₁ 2 missing) T₂ transp त्वचं and जीर्ण.

18 ^b) K₈ तथा, M₈-8 तदा (for तथा) K₄ B D₁
D₈ D₈ 8. 10 नृप (B₂ 8 'प) (for [अ]नघ). — ^c)
D₁ 7. 8 T₁ G₈ न श्रद्धात्, T₂ G₁ 2 8 नाश्रद्धात् — ^d) K₁
D₈ G₈ M₁ 2 कन्याया; K₄ कन्यां ता, B₁ 8 D₈ 4 कन्यायां
(for 'या) M₈-8 कन्यां भरतसत्तम

19 ^b) A few S MSS कादी^० — ^d) K₈ B₂
वाप्पविह्वलया, K₄ 'सदिग्धया, B₁ 8-8 D₁ D₈ 4. 8 10
'विमुक्तया, D₂ 7 'विरुद्धया D₈ वाप्पविह्वलनेयया

20 ^b) K₄ B (except B₈) D (except D₁ 7)
T G₂ 8 तत्र (for the second यत्र) — ^c) B₁ 8 D₁
transp सन्तु and गतयः. — ^d) D₁ 10 G₈ सत्यं, Ca d
सन्तः (as in text) K₄ 8 B D₁ D₈ D₂ 4 8 8 10 G₁
ध्रुवं; D₁ 2 वृत्त (for [अ]शुभम्)

21 ^a) K₁ 2 8 एतत् (for एव) K₄ B D (except
D₁ 7, D₁ 2 missing) ता (for स-). D₁ ता (for तु)
— ^b) K₈ D₁ 2 S सात्व^०. K₈ D₁ तत, T₁ तथा (for
तदा). B D₁ D₈ D₈ 4 8 8 10 कन्यां (D₈ 4 भृश)
शाल्वपतिसदा (B₂ शात्व काशिपते सुतां) — ^c) K₄ B
D₁ D₈ D₈ 8. 10 परित्याज (for पर्यं). — ^d) D₁ 10 G₈

१७३

भीष्म उवाच ।

सा निष्क्रमन्ती नगराच्चिन्तयामास भारत ।
 पृथिव्यां नास्ति युवतिर्विषमस्थतरा मया ।
 वान्धवैर्विप्रहीनास्मि शाल्वेन च निराकृता ॥ १
 न च शक्यं पुनर्गन्तुं मया वारणसाह्वयम् ।
 अनुज्ञातास्मि भीष्मेण शाल्वमुद्दिश्य कारणम् ॥ २
 किं नु गर्हाम्यथात्मानमथ भीष्मं दुरासदम् ।
 आहोस्त्रित्पितरं मूढं यो मेऽकार्षीत्स्वयंवरम् ॥ ३
 ममायं स्वकृतो दोषो याह भीष्मस्थात्तदा ।

प्रवृत्ते वैशसे युद्धे शाल्वार्थं नापतं पुरा ।
 तस्येयं फलनिवृत्तिर्यदापन्नास्मि मूढवत् ॥ ४
 धिग्भीष्मं धिक् मे मन्दं पितरं मूढचेतसम् ।
 येनाहं वीर्यशुल्केन पण्यस्त्रीवत्प्रवेरिता ॥ ५
 धिक्कां धिक्शाल्वराजानं धिग्धातारमथापि च ।
 येषां दुर्नीतभावेन प्राप्तास्म्यापदमुत्तमाम् ॥ ६
 सर्वथा भागधेयानि स्वानि प्राप्नोति मानवः ।
 अनयस्यास्य तु मुखं भीष्मः शान्तनवो मम ॥ ७
 सा भीष्मे प्रतिकर्तव्यमहं पश्यामि सांप्रतम् ।

C. 5 6009
 B. 5. 173. 34
 K. 5. 173. 35

परिदेविनी

22 ^a) K₁ s D₁ S साल्व, M₁ s कन्या — ^b) M₁ s
 साल्व (for the first पुन) — ^d) K₃ D₁ s १ हि,
 K₄ तु (for च) K₃ B₂ s D₁ G₃ परिग्रहा
 23 ^b) K₁ s D₁ S साल्वे K₃ s अदीर्घदर्शना,
 D₂ s T₁ G₃ M (M₁ inf l:n) *दर्शिनी, Ca as in text
 — ^c) M₂ s पुनर् (for पुराद्) — ^d) K₁ s s D₁ G₃
 रुदंती

Colophon om. in B₃ D₁ D₃ s D₂ D₅ s G₄
 missing — Sub-parvan K B₁ s s D₃ D₁ s 6-8 10
 G₂ s M अम्बोपाख्यान — Adhy name T₁ G₂ s साल्व-
 प्रत्याख्यान — Adhy no (figures, words or both)
 T G₂ M₃ 174, G₁ s M₂ s 175, G₃ 172 (as in
 text), M₁ s 173 — S'loka no K₃ 25

173

1 D₂ missing for stanzas 1-5 (cf v l 5
 170 5) — ^a) B D₁ D₃ D₅ s 10 निष्क्रमती तु (for
 सा निष्क) — ^b) B D₁ D₃ D₅ s 10 दुःखिता (for
 भारत) — K₄ om 1^{ed}, G₃ om 1^{ed} — ^c) D₃ G₁ s
 युवती — ^d) G₁ s विषमस्थतरा मया — ^e) B
 D (except D₁ s, D₂ missing) वधुमिर् (for वान्धवैर्)
 K₁ s s B (except B₂) D₃ D₅ s M₁ विप्रहीणा D₃ s च,
 G₄ हि (for [अ]स्ति) — ^f) K₁ s D₁ S साल्वेन
 — Hereafter the variant साल्व (for शाल्व) is not
 noted!

2 D₂ missing (cf v l 1) — ^a) K₃ D₃ s
 शक्यं मया, K₃ s D₁ s १ शक्याम्यहं (for शक्य पुनर्)
 — ^b) K₂ s D₁ s पुनर् (for मया) — ^c) K₄ B
 (except B₂) D₁ D₃ s 10 तु, D₃ हि (for [अ]स्ति)

3 D₂ missing (cf v l 1) — ^a) T₁ G₃ s M
 गर्हयिष्ये किमा (G₃ महा)स्मान, T₃ G₁ s दर्शयिष्ये त (G₁
 *त्येह)मास्मान — K₄ om 3^b-4^b — ^c) B₁ s s D₁
 D₃ D₅ s 10 अथ वा, B₃ अपि वा (for आहोस्त्रि)

4 D₂ missing (cf v l 1) K₄ om 4^{ab} (cf v l
 3) — ^a) K₁ s B D₁ D₃ D₅ s 6 G₂ मयाय (for
 ममा) D₂ मम स्वकृतो दोष — ^b) T₂ G₂ तथा (for
 तदा) — ^c) G₃ प्रवृद्धे K₃ प्रथमे, B D (except
 D₁ s १) दारणे (for वैशसे) — ^d) K₃ D₁ s शाल्वार्थं
 K₁ s s नागम; K₄ नागता, B₃ D₃ नागत; D₃ s न गत
 K₄ पुर (for पुरा) — ^e) S (except T₁ G₃) फलनिष्पत्ति
 — ^f) T G यथा* (for यदा*)

5 D₂ missing (cf. v.l. 1) — ^b) M (except
 M₂) *चेतन — ^c) B (except B₂) D₃ D₅ s 6 7 10 M₂
 *शुल्केति — ^d) K₄ प्रवोक्षिता, K₃ B₁ s s D₃ D₁ s
 S प्रवेक्षिता, B₃ s प्रवोक्षिता, D₂ s प्रचारिता, Ca प्रवेरिता
 (as in text)

6 D₂ resumes! — ^a) K₁ D₁ शाल्वराज च (for
 *राजान) — ^b) K₁ s B D₁ D₃ D₅ s 10 वा (for च)
 — ^c) G₃ s M₁ s एषा (for येषा) K₃ दुरतभावेन, D₃
 दुर्नीतिभावोद्, D₁ s (except T₁ G₃) दुर्नीतिभावेन
 — ^d) K₃ D₁ s १ पापमासादित मया

7 ^a) K₃ सर्वस्तु, D₃ s सर्वाणि (for सर्वथा) — ^d)

C. B. 6009
B. B. 173. 34
K. B. 173. 35

तपसा वा युधा चापि दुःखहेतुः स मे मतः ।
को नु भीष्मं युधा जेतुमुत्सहेत महीपतिः ॥ ८
एवं सा परिनिश्चित्य जगाम नगराद्वहिः ।
आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् ।
ततस्तामवसद्रात्रिं तापसैः परिवारिता ॥ ९
आचख्यौ च यथा वृत्तं सर्वमात्मनि भारत ।
विस्तरेण महाबाहो निखिलेन शुचिसिता ।
हरणं च विसर्गं च शाल्वेन च विसर्जनम् ॥ १०
ततस्तत्र महानासीद्वाङ्मणः संशितव्रतः ।
शैखावत्यस्तपोवृद्धः शास्त्रे चारण्यके गुरुः ॥ ११
आतां तामाह स मुनिः शैखावत्यो महातपाः ।
निःश्वसन्तीं सतीं बालां दुःखशोकपरायणाम् ॥ १२

एवं गते किं नु भद्रे शक्यं कर्तुं तपस्विभिः ।
आश्रमस्थैर्महाभागैस्तपोनित्यैर्महात्मभिः ॥ १३
सा त्वेनमब्रवीद्वाजन्क्रियतां मदनुग्रहः ।
प्रवाजितुमिहेच्छामि तपस्तप्यामि दुश्चरम् ॥ १४
मयैवैतानि कर्माणि पूर्वदेहेषु मूढया ।
कृतानि नूनं पापानि तेषामेतत्फलं ध्रुवम् ॥ १५
नोत्सहेयं पुनर्गन्तुं स्वजनं प्रति तापसाः ।
प्रत्याख्याता निरानन्दा शाल्वेन च निराकृता ॥ १६
उपदिष्टमिहेच्छामि तापस्यं वीतकल्मषाः ।
युष्माभिर्देवसंकाशाः कृपा भवतु वो मयि ॥ १७
स तामाश्वासयत्कन्यां दृष्टान्तागमहेतुभिः ।
सान्त्वयामास कार्यं च प्रतिजज्ञे द्विजैः सह ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

K₁ २ नृप (for मम)

8 ^a) K₈ Dn₁ Ds₂ Ds तत् (for मत.) — ^e) T₂ G₁ २ यथा (for युधा) — ^f) T₁ महाद्युति (for मही^o)

9 ^a) Ds ४ जनेश्वर (for ताप^o) — ^f) G₁ ५ M (M₁ inf lin) परिपालिता

10 ^a) M (except M₁) हि (for च)

11 ^b) K₁ २ D₇ ३ १० शसित^o — K₂ om (hapl)
11^e-12^a — ^e) K₅ शैखावत्य, T₂ G₂ ३ ५ शैखापत्य;
M₁ २ ४ शैखापत्य, Ca d as in text — ^d) = 1 ४ 5^d.

12 K₂ om 12^a (of v l. 11), K₅ om 12^b. — ^b)
D₁ शैखावत्य, T₂ G₂ ३ ५ शैखापत्य, M₁ २ ४ शैखापत्य
(of v l. 11) — ^e) Some MSS निश्च^o. K₈ B₂ D₇
अवां (for बालां) — ^d) K₅ समन्विता

13 ^a) B (except B₂) D (except D₇) तु कि
(for किं नु) — ^b) K₂ transp शक्य and कर्तुं — K₅
om (hapl) 13^d. — ^e) B₁ ५ Dn Ds १० महाभागे
— ^d) K₁ २ तपोनिष्ठैर्, K₄ B D (except D₁ २, ७)
तपोयुक्तैर्

14 K₅ om 14^e-15^d. — ^e) K₂ (m as in text)
प्रवज्यामह, K₄ प्रवाज्यमह; B D (except D₁ २ ७ ९)
प्रावा(Ds₁ 'व)ज्यमहं, Ca d s प्रवाजयितु (for प्रवाजितु
मिह) — ^d) B₂ दुस्तर, M₂ दुष्कर K₁ २ तपस्तप्ये

सुदुष्कर

15 K₅ om 15 (of v l. 14) — ^a) B Dn Ds
यानि; Ds ३ १० T G तानि (for [ए]तानि) Ds ४ मयैव
यत्न विप्रदा — ^b) K₄ B₁ ५ Dn Ds पूर्वदेहे तु; B₁-३ Ds
Ds ४ ३ १० 'देहेन. — ^e) D₄ कृतानि यानि कर्माणि — ^d)
T₂ G₂ एव (for एतत्) G₃ transp फल and ध्रुव

16 ^a) K₁ २ ५ B₂ Ds D₁ ३ नोत्सहे च, K₈ 'हे त,
K₄ B₁ ३-५ Dn Ds १० 'हे तु, Ds ४ 'हेन (for 'हेय)

17 ^a) B₅ D₁-४ १० M₁(inf lin as in text);
उपदेष्टुम्, Dn₂ Ds 'दिष्टुम् — ^b) D₂-४ तापसा (for
तापस्य) K₂ G₁-३ कल्मषा D₇ तपस्तपु हि तापसा — ^e)
K₄ B D 'सकाक्षै. — ^d) Ds ४ नो मृश (for वो मयि)
K₁ २ क्रिया भवति या मयि

18 ^a) S (except T₁ G₁) ते (for स), and
आश्वासयन् (for 'यत्) — ^e) Ms ३ सास्वयमाना स्वकार्यं च
— ^d) Ds ४ नृपोत्तम (for द्विजै सह)

Colophon Ds ३ G₄ missing — Sub-parvan
K B Dn Ds D₁-४ ०-३ १० T₁ G₅ M अयोपाख्यान
— Adhy no Ds (sec m) 55 (=155), T G₂ M₁
175, G₁ ५ Ms. ३ 176, G₈ 173 (as in text), M₁ ३
174. — S'loka no. K₅ 18, Dn 44

१७४

भीष्म उवाच ।

ततस्ते तापसाः सर्वे कार्यवन्तोऽभवंस्तदा ।
 तां कन्यां चिन्तयन्तो वै किं कार्यमिति धर्मिणः ॥ १
 केचिदाहुः पितुर्वैश्वमीयतामिति तापसाः ।
 केचिदस्मदुपालम्भे मतिं चक्रुर्द्विजोत्तमाः ॥ २
 केचिच्छाल्वपतिं गत्वा नियोज्यमिति मेनिरे ।
 नेति केचिद्व्यवस्यन्ति प्रत्याख्याता हि तेन सा ॥ ३
 एवं गते किं नु शक्यं भद्रे कर्तुं मनीषिभिः ।
 पुनरुचुश्च ते सर्वे तापसाः संशितव्रताः ॥ ४
 अलं प्रव्रजितेनेह भद्रे शृणु हितं वचः ।
 इतो गच्छस्व भद्रं ते पितुरेव निवेशनम् ॥ ५
 प्रतिपत्स्यति राजा स पिता ते यदनन्तरम् ।
 तत्र वत्स्यसि कल्याणि सुखं सर्वगुणान्विता ।

न च तेऽन्या गतिर्न्याय्या भवेद्भद्रे यथा पिता ॥ ६
 पतिर्वापि गतिर्न्यायः पिता वा वरवर्णिनि ।
 गतिः पतिः समस्थाया विषमे तु पिता गतिः ॥ ७
 प्रव्रज्या हि सुदुःखेयं सुकुमार्या विशेषतः ।
 राजपुत्र्याः प्रकृत्या च कुमार्यास्तत्र भामिनि ॥ ८
 भद्रे दोषा हि विद्यन्ते बहवो वरवर्णिनि ।
 आश्रमे वै वसन्त्यास्ते न भवेयुः पितुर्गृहे ॥ ९
 ततस्तु तेऽब्रुवन्वाक्यं ब्राह्मणास्तां तपस्विनीम् ।
 त्वामिहैकाकिनीं दृष्ट्वा निर्जने गहने वने ।
 प्रार्थयिष्यन्ति राजेन्द्रास्तस्मान्मैवं मनः कृथाः ॥ १०

अम्बोवाच ।

न शक्यं काशिनगरीं पुनर्गन्तुं पितुर्गृहान् ।
 अवज्ञाता भविष्यामि बान्धवानां न संशयः ॥ ११

C. 5. 6033
B. 5. 174. 12
K. 5. 174. 12

174

1 °) B Dn Ds Ds १० ते (for वै) Ks १ D1 २ १
 ता च कन्या चिन्तयत

2 T2 G2 om 2 — °) Ks १ पुनर् (for पितुर)
 — °) T1 भारत (for तापसा) — °) B D (except
 D1 २ १) हि तापसा (for द्विजो)

3 °) Ks नियोज्यम्, Ks T1 नियोज्यामि, D1.2 नियोज्य,
 T2 G1.3 M नियोज्या (Ms १ ज्या)म, Gs नियोज्यामि
 (for नियोज्यम्) Ds १ नियोगमनुमेनिरे — °) K1.2
 व्यवस्यत — °) Ks D1 १ १ Ms तथा हि, T1 यदा हि,
 T2 G1.2 १ Ms १ १ यथा हि, Gs यतो हि, Ms ततो हि (for
 हि तेन)

4 4^{ab} = (var) 5 173 13^{ab} — °) K1 केन,
 Ks १ B D नु किं (for किं नु) M1 कर्तुं (for शक्य)
 — °) T G (by transp) कर्तुं भद्रे, M1 भद्रे शक्य
 Ks १ B2 तपस्विभिः, Ds १ महर्षिभिः — °) Ks B
 (except B2) D (except D1.2 १) ता (for ते) — °)
 K1 १ Ds Ds १० शमित

6 °) S प्रतिवक्ष्यति Ds2 प्रतिपश्यति राजेन्द्र — °)
 B. सुख सर्वमनिन्दिते — °) Ds १ खलु (for च ते)
 Ds Gs [S]न्यागतिर् Ds M (M1 inf lin) नार्या
 (for न्याय्या) — °) Ds १ भद्रे (for भद्रे) Ks transp
 यथा and पिता

75

7 T2 G2 om (hapl) 7^c-9^b. — °) B2 (by
 transp) पतिर्गति, T1 G1.2.5 भर्ता गति — °)
 Ds १ १ विषमाया (for 'मे तु) Ks हि, B Dn Ds D10
 च (for तु) S (T2 G2 om) transp पिता and गति

8 T2 G2 om 8 (cf v.1 7) — °) Ds १ कुमार्यास्तु
 (for सुकु) — °) B1 विशेषेण, Gs प्रकृत्या च (as in
 text) — °) B2 १ Dn Ds १ भाविनि B1 कुमार्याश्च
 विशेषतः, Ds Ds १ १ सुकुमार्यास्तु भाविनि

9 T2 G2 om 9^{ab} (cf v.1 7) — °) Ds १ बहव
 (for विद्यन्ते), and जायते (for बहवो) — °) B2 तु;
 Ds १ हि (for वै) T2 G2 त्वसरयास् (for वसन्त्यास्)

10 Ds om. 10^a-11^b — °) Ks Ds १ भूय (for
 तत) Ks च ते, Ks ते च, B Dn Ds Ds १ १ १ खन्त्ये,
 Ds चैव, T1 ते हि, M1.2 तेय (for तु ते) Bs पुनर्
 (for ऽब्रुवन्) Ks ततस्ते अब्रुवन्वाक्य — °) B Dn
 Ds १ १ १ तापसा (for ब्राह्मणा) — °) Ds हि चै (for
 इहै) — °) Ks B2 D1 शुभे (for वने) — °) B
 D (except D1-2.7, Ds om.) T G राजानस् (for
 राजेन्द्रास्) — °) T1 Gs न (for मा)

11 Ds om 11^{ab} (cf v.1 10) — °) K1 १ १
 D1.2 १ शक्ये, Ks B1-2 Dn Ds Ds १ १ शक्ये, Ks शक्या
 (for शक्य) B D (except Ds १ १, Ds om) T G1 १
 काशिनगर — °) T1 G1 गृह

[593]

C. 5 6034
B. 2 170. 13
K. 2 170 13

उपिता ह्यन्यथा बाल्ये पितुर्वेष्मनि तापसाः ।
नाहं गमिष्ये भद्रं वस्तत्र यत्र पिता मम ।
तपस्तप्तुमभीप्सामि तापसैः परिपालिता ॥ १२
यथा परेऽपि मे लोके न स्यादेवं महात्मयः ।
दौर्भाग्यं ब्राह्मणश्रेष्ठास्तस्मात्तपस्याम्यहं तपः ॥ १३

भीष्म उवाच ।

इत्येवं तेषु विप्रेषु चिन्तयत्सु तथा तथा ।
राजर्षिस्तद्वनं प्राप्तस्तपस्वी होत्रवाहनः ॥ १४
ततस्ते तापसाः सर्वे पूजयन्ति स्म तं नृपम् ।
पूजाभिः स्वागताद्याभिरासनेनोदकेन च ॥ १५
तस्योपविष्टस्य ततो विश्रान्तस्योपशृण्वतः ।
पुनरेव कथां चक्रुः कन्यां प्रति वनौकसः ॥ १६

अम्बायास्तां कथां श्रुत्वा काशिराज्ञश्च भारत ।
स वेपमान उत्थाय मातुरस्याः पिता तदा ।
तां कन्यामङ्गमारोप्य पर्याश्रासयत् प्रभो ॥ १७
स तामपृच्छत्कार्त्स्न्येन व्यसनोत्पत्तिमादितः ।
सा च तस्मै यथावृत्तं विस्तरेण न्यवेदयत् ॥ १८
ततः स राजर्षिरभूदुःखशोकसमन्वितः ।
कार्यं च प्रतिपेदे तन्मनसा सुमहातपाः ॥ १९
अब्रवीद्वेपमानश्च कन्यामातां सुदुःखितः ।
मा गाः पितृगृहं भद्रे मातुस्ते जनको ह्यहम् ॥ २०
दुःखं छेत्स्यामि तेऽहं वै मयि वर्तस्व पुत्रिके ।
पर्याप्तं ते मनः पुत्रि यदेवं परिशुष्यसि ॥ २१
गच्छ मद्वचनाद्रामं जामदग्न्यं तपस्विनम् ।

12 ^{a)} T₂ G_{1.2} ३ उचिता (for उपिता) K₄ [अ]ह
तथा, B Dn Ds Ds ३. 10 [अ]स्मि तथा, Ds ४ [अ]स्मि
यथा, D₇ स्म तथा (for ह्यन्यथा) — ^{b)} Ds ४ वै पुरा (for
तापसा) — ^{c)} K₄ D_{1.2} १ ३ G₁ इहेच्छामि, G₈ गमिष्यामि
(for अस्मी) — ^{d)} K₈ B Dn Ds Ds ३ 10 परिरक्षिता;
D₇ T₁ G₈ वारिता

13 Dn₂ om 13 — ^{a)} K₈ लोके मे (by transp),
B₂ लोकेपि — ^{b)} K₄ ३ B Dn₁ Ds D₁₋₄ ३ ३ 10 G₈
Ms-s Ca d महात्मयः, D₇ महद्भयं, Cn as in text. — ^{c)}
K_{1.2} दौर्भाग्याद् K₄ B Dn₁ D₁ तापस* (for ब्राह्मण*)
— ^{d)} K₈ T₁ G₈ ततस् (for तस्मात्) — After 13,
Bs ins a colophon.

14 ^{b)} K₁ ३ ३ च तत्तथा; K₈ तथा यथा, B Dn Ds
Ds ३ 10 यथातथ, D₁ ३ ४ यथा तथा — ^{c)} K₈ तत्र स्-
(for तद्वन) Ds ४ प्राप (for प्राप्तस्) — ^{d)} Some MSS
होत् — After 14, S ins

573* ता तथा भामिनीं दृष्ट्वा श्रुत्वा चोद्विग्नमानसः ।

[T₁ G₈ ३ भामिनीं, T₂ G₂ भाषिणी]

16 Bs om 16^a-17^b — ^{a)} K₈ B₁ ३ ४ Dn Ds
Ds ३ T G₁₋₃ सतो, Ds ४ तदा, G₈ तथा (for ततो)
— ^{c)} D₁ १ ३ कथाञ्

17 Bs om 17^{ab} (cf v 1 16) — ^{a)} S तु (for ता)
— ^{b)} K₄ Ds ४ १ ३ 10 S काशिराजस्य — After 17^{ab},
N (except Bs, K₄ Ds ४ om lines 1-2) G₈ ins

574* राजर्षिं स महातेजा वभूवोद्विग्नमानसः ।

तां तथावादिनीं श्रुत्वा दृष्ट्वा च स महातपा ।

राजर्षिः कृपयाविष्टो महात्मा होत्रवाहनः ।

[(L 1) Ds D₁ तु- (for स) — (L 2) K (K₄
om) D_{1.2} १ रुदती (for वादिनी) K₈ ३ D_{1.2} १ transp
छत्वा and दृष्ट्वा K₁ ३ ३ D₁ १ ३ 10 तु (for स)
— (L 3) K (except K₄) D₁ २ १ जरया* (for कृपया*)]
— ^{c)} D₁₀ मानासुत्याप्य. — ^{d)} K₄ B D (except
D_{1.1}) मातुस्तस्या, M₁ २ (by transp) अस्या मातु-
— ^{f)} B (except B₂) Dn Ds ३ पर्याश्रा* (sic), D₈
प्रत्याश्रा* K₄ D_{1.2} M_{1.4} प्रभु* (for प्रभो) Ds ४
वीरश्चाश्रासयत्यभो.

18 ^{a)} K_{1.2} ३ कन्या वै (for कार्त्स्न्येन) — ^{c)}
S (except Ms ३) तु (for च) — ^{d)} T₂ G [अ]भ्यवे
(G₈ पा; G₈ चो) दयत्, M [अ]भ्युदीरयत् (for न्यवे)

19 ^{a)} T₂ G₂ ३ तु (for स) — ^{c)} T₂ G₂ ३ स (for
तत्) — ^{d)} K₈ Ds ३ सुसमाहित, K₄ [अ]पि महातपा
D₁ च महा*, D₂ स महा*, T₂ G₂ ३ तु महा*, G₈ [अ]पि
महाबल*

20 ^{a)} Dn₂ G₈ वेपमाना च — ^{b)} Ds ४ चातां (for
आतां) B (except B₂) Ds D₁ ३ ४ ३ 10 दुःखिता
K₁ ३ ३ कन्या सोतीव दुःखित, S कन्यामार्तस्वरसदा
— D₂ om. 20^a-21^a — ^{c)} K₄ B₂ ३ Dn₂ Ds₂
Ds ४ १ G₁ ३ पितुर् (for पितृ)

21 D₂ om 21 (cf v 1 20) — ^{a)} Ds G₂ transp
ते and अह. K₄ B D (except D₁ १, D₂ om)
दुःखं छिद्या (B₂ ४ हन्या) मह ते वै — ^{b)} B₂ ३ Ds Ds 10
वर्तसि (for स्व) S पुत्रि (G₈ M₁₋₄ ३ य) वत् (for पुत्रिके)
— ^{c)} Ds ४ न (for ते) S तप*, G₈ मन (as in text)
B₂ ४ भद्रे, Dn Ds Ds ४ ३ ३ 10 तस्ते, D₁ देवि (for पुत्रि)

अवप्रीत्पितरं मातुः गा नदा होत्रवाहनम् ॥ २४
अभियादयित्वा शिग्गा गमिणे तत्र प्रायनात् ।
अपि नामाद्य पश्येयमार्यं तं लोकमिधुनम् ॥ २५
कथं च तीव्रं दुःखं मे हनिष्यति स भार्गवः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुमथ यास्यामि नव्र वै ॥ २६

१७५

तत्र गच्छस्व भद्रं ते ब्रूयाधैनं वचो मम ।
अभिवाद्य पूर्वं शिरसा तपोद्वन्द्वं दृष्टवानम् ॥ ३
ब्रूयाधैनं पुनर्भद्रे यत्ते कार्यं मनीषितम् ।
मयि संकीर्तिते गमः सर्वं तत्ते करिष्यति ॥ ४
मम रामः सरसा वत्से प्रीतियुक्तः मुह्यन् मे ।

५) Dr om 4^e (cf vol 7) — 6) : : m. 10. 11. 12.
 ke bi fiffit (for mfi) — 7) De 'ca.,
 mī and mī Kāñ m, kēñ m; De m (' - sū)
 8) De : : m. 10. 11. 12.

C. A. 0057
B. A. 176. 34
K. A. 176. 34

जमदग्निमुतो वीरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ५
एवं ब्रुवति कन्यां तु पार्थिवे होत्रवाहने ।
अकृतव्रणः प्रादुरासीद्रामस्यानुचरः प्रियः ॥ ६
ततस्ते मुनयः सर्वे समुत्तस्थुः सहस्रशः ।
स च राजा वयोवृद्धः सृञ्जयो होत्रवाहनः ॥ ७
ततः पृष्ठा यथान्यायमन्योन्यं ते वनौकसः ।
सहिता भरतश्रेष्ठ निषेदुः परिवार्य तम् ॥ ८
ततस्ते कथयामासुः कथास्तास्ता मनोरमाः ।
कान्ता दिव्याश्च राजेन्द्र प्रीतिर्हर्षमुदा युताः ॥ ९
ततः कथान्ते राजर्षिर्महात्मा होत्रवाहनः ।
रामं श्रेष्ठं महर्षीणामपृच्छदकृतव्रणम् ॥ १०
क संप्रति महाबाहो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
अकृतव्रण शक्यो वै द्रष्टुं वेदविदां वरः ॥ ११

अकृतव्रण उवाच ।

भवन्तमेव सततं रामः कीर्तयति प्रभो ।
सृञ्जयो मे प्रियसखो राजर्षिरिति पार्थिव ॥ १२

इह रामः प्रभाते श्वो भवितेति मतिर्मम ।
द्रष्टास्येनमिहायान्तं तव दर्शनकाङ्क्षया ॥ १३
इयं च कन्या राजर्षे किमर्थं वनमागता ।
कस्य चेयं तव च का भवतीच्छामि वेदितुम् ॥ १४

होत्रवाहन उवाच ।

दौहित्रीयं मम विभो काशिराजमुता शुभा ।
ज्येष्ठा स्वयंवरे तस्यौ भगिनीभ्यां सहानघ ॥ १५
इयमम्बेति विख्याता ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ।
अम्बिकाम्बालिके त्वन्ये यवीयस्यौ तपोधन ॥ १६
समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्यां ततोऽभवत् ।
कन्यानिमित्तं ब्रह्मर्षे तत्रासीदुत्सवो महान् ॥ १७
ततः किल महावीर्यो भीष्मः शान्तनवो नृपान् ।
अवाक्षिप्य महातेजास्तिस्रः कन्या जहार ताः ॥ १८
निर्जित्य पृथिवीपालानथ भीष्मो गजाङ्घ्रयम् ।
आजगाम विशुद्धात्मा कन्याभिः सह भारत ॥ १९
सत्यवत्यै निवेद्याथ विवाहार्थमनन्तरम् ।

6 ^a) S तां (for तु). — ^b) Here and below a few MSS होतु — ^c) Hypometrio!

7 ^d) Ks Dn Ds सजयो (for सृञ्जयो).

8 ^a) Ks B D (except Ds 7) एष्ठा (for पृष्ठा). B Dn Ds Ds 8 10 कृतातिथ्यम् (for यथान्यायम्) — ^c) Ks 2 8 च कुरश्रेष्ठ; Ca भरत (as in text)

9 ^b) Ds सुमनोरमाः, Ds 4 सुमनोहरा (for ता मनो) — ^c) Ks 4 B Dn Ds Ds 2-4 6-8 10 धन्या, Ds पुण्या, T G 2 तथा, Gs कथा (for कान्ता) — ^d) B 1 2 4 Ds 4 'मुदान्विता', Ds 'समायुता', Cs as in text.

10 ^e) B 1 2 4 द्विजातीना (for मह)

11 ^a) Bs सोप्यस्ति (for संप्रति) Ks G 1 8 8 M 1 2 महाबाहु. — ^c) Ks 2 Ds 2 M शक्य; Ds दक्ष्ये (for शक्यो). B 2 8 [S]सी, Ds [S]ह; Gs तु (for वै) — ^d) Ks 2 Ds 7 G 1 8 M वर, B 1 4 8 Dn 2 Ds 10 वर (for वर)

12 ^b) Ks Ds 7 S (except T 2 G 1 2) कीर्तयते Ks प्रभु, Ds S (except Gs M 1 2) विभो — ^c) K (except Ks) B 8 D (except Ds 4) प्रियसखा — ^d) Ks 4 T G 2 पार्थिव.

13 ^a) Ks 8 वै (for श्वो) Ds 4 इह प्रभाते श्वोभूते — ^b) Ds Ds 10 भवेदिति (for भवि) — ^c) T 2 G 2

द्रष्टासि तम्; G 1 'स्येतम्; G 3 'सीमम् Ks Ds 8 Ds 10 [आ]यात; Ds प्राप्त

14 ^a) Ks 2 8 transp च and कन्या — ^b) K Ds 7 दृष्ट चां (for वनमा) — ^c) T G 2 केय (for वै) — ^d) Ds एनामिच्छामि, T 1 G 1 8 प्रवीहीच्छामि.

15 ^b) Ks B Dn Ds Ds 8 10 प्रिया (for शुभा) — ^c) Ks B 2 Dn 2 Ds स्वयंवरा, Ks Ds 4 8 'वर' — ^d) S (except T 1) भगिनीनां T G M 2 तदानघ.

16 ^b) A few S MSS काशी. — ^c) Ks 2 8 B (except B 2) Dn Ds कन्दे (for सन्ये) T 2 G 1 8 अधिकांयास्तिकेत्यन्ये. — ^d) Ks 2 B (except B 2) D (except Ds 7) कनीयस्यौ त

17 ^b) A few S MSS. काशी Ks 2 8 B 1 2 4 G 1 तदा; T अथा (for ततो) — ^c) B 1 8 8 Dn Ds Ds 8 10 विप्रर्षे; B 2 Ds 4 राजर्षे — ^d) T 1 तदा (for तत्र) Gs अभूद् (for आसीद्)

18 ^b) Ds नृप, M 1 2 महान् (for नृपान्) — ^c) Ks B Dn Ds Ds 4 8 10 अधिक्षिप्य; Ds 2 7 तत्राक्षिप्य; T 2 Gs अव

19 ^e) Ds महावीर्य (for विशु) — ^d) B (except B 8) भारत (for त)

20 ^b) Ks B D (except Ds 7) विवाह समन्तर

प्रातुर्विचित्रवीर्यस्य समाज्ञापयत प्रभुः ॥ २०
 ततो वैवाहिकं दृष्ट्वा कन्येयं समुपार्जितम् ।
 अन्नवीक्ष्य गाङ्गेयं मन्त्रिमध्ये द्विजर्षभ ॥ २१
 मया शाल्वपतिर्वीर मनसाभिवृतः पतिः ।
 न मामर्हसि धर्मज्ञ परचित्तां प्रदापितुम् ॥ २२
 तच्छ्रुत्वा वचनं भीष्मः संमन्य सह मन्त्रिभिः ।
 निश्चित्य विससर्जे मां सत्यवत्या मते स्थितः ॥ २३
 अनुज्ञाता तु भीष्मेण शाल्वं सौभपतिं ततः ।
 कन्येयं मुदिता विप्र काले वचनमब्रवीत् ॥ २४
 विसर्जितास्मि भीष्मेण धर्म मां प्रतिपादय ।
 मनसाभिवृतः पूर्वं मया त्वं पार्थिवर्षभ ॥ २५

प्रत्याचख्यौ च शाल्वोऽपि चारित्रस्याभिशङ्कितः ।
 सेयं तपोवनं प्राप्ता तापस्येऽभिरता भृशम् ॥ २६
 मया च प्रत्यभिज्ञाता वंशस्य परिकीर्तनात् ।
 अस्य दुःखस्य चोत्पत्तिं भीष्ममेवेह मन्यते ॥ २७

अम्बोवाच ।

भगवन्नेवमेवैतद्यथाह पृथिवीपतिः ।
 शरीरकर्ता मातुर्मे सृज्यो होत्रवाहनः ॥ २८
 न ह्युत्सहे स्वनगरं प्रतियातुं तपोधन ।
 अवमानभयाच्चैव व्रीडया च महामुने ॥ २९
 यत्तु मां भगवान्नामो वक्ष्यति द्विजसत्तम ।
 तन्मे कार्यतमं कार्यमिति मे भगवन्मतिः ॥ ३०

C. 5. 622
B. 5. 176. 29
K. 5. 176. 29

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

— Ds2 om (hapl) 20^a-21^b — ^a) K1.2 प्रभो
 21 Ds2 om 21^{ab} (cf v1 20) — ^a) K1.2 s B2
 तत्र, Ks 4 B1.2-s Dn1 D1-4 6 8 त तु, Dn2 D1 10 तत्तु
 (for ततो) — ^b) B2 T2 G1 2 समुपस्थिता, D1 'पाह्यत,
 T1 G2.5 Ms 'पस्थित — ^c) T G तत (for तत्र) — ^d)
 Ds 4 नृप', M1.2 समा' (for मन्त्रि')
 22 22^{ab} = (var) 5 171 6^{ab} — ^a) Ks D1 S
 साल्व' K1 4 Dn2 वीर', K2 5 D1 पूर्वं (for वीर)
 — ^b) K1 विष्टत, T1 हि ष्टत (for [अ]भि') — ^d)
 K1 2 D2 7 प्रदाय वै, Ks यवीयसे, T G प्रदापय (for
 'पितुम्) Ks m s 4 B Dn Ds Ds.4 6 8 10 दातु आत्रेन्य
 मानसा
 23 ^b) Ks D2 वृषु' (for मन्त्रि') — ^c) Dn1 D1 7
 एता (for इमा) — ^d) = 1 95 5^d, 96 1^d, 59^d
 24 Ds om (hapl) 24^b-25^a — ^b) K1.8 D1 S
 साल्व D1 तदा (for तत) — ^c) K (except K4) B2
 D1 2 7 विद्विता (for भु') Ks.4 B D (except D1 2 7,
 Ds om.) तत्र (for विप्र)
 25 Ds om 25^a (cf v1 24) — ^b) Dn1 स्वधर्म,
 S धर्मे मां B2 D1 प्रतिपालय — ^c) Dn1 [अ]भिगत',
 D2 च वृत्', T1 हि वृत्'
 26 ^a) K1.8 D1 S साल्वो K4 B (except B2) Dn
 Ds Ds 3 10 [S]साय (for Sपि) — ^b) Dn1 Ds
 चरित्रस्य, T2 चारित्र च K3 [अ]विशक्ति, B1 s S (except
 Gs) [अ]तिशक्ति, Ds 4 [अ]भिशक्ति K1.2 4 5
 D1 2 7 चारित्रेया वि(D2 'भि)शक्ति — ^d) B2 D1 T2

G2 8 तपसि, Ds Ms-s तपस्ये K1 2 8 निरता, T1
 [S]तिरता (for Sभि')

27 ^a) K1.2 तु (for च) — ^c) B2 Ds D10 उत्पत्ति ;
 Ds 4 7 8 उत्पत्तौ, Ca as in text — ^d) K1 2 8
 भीष्ममेव हि, Ds Ds-8 10 भीष्म एवेह — After 27,
 K1-8 Ds ins

575* एव भुवति वै राज्ञि कन्या वचनमब्रवीत् ।

28 ^a) K4 B (except B2) Dn Ds Ds 8 10 इह
 (for एतद्)

29 ^a) K1 2 5 न ह्युत्सहामि नगरं, Ks नाम्युत्सहामि
 नगर, Ds न समुत्सहे स्व' (hypermetric!), D10 नोत्सहे
 पितृ', T1 नाम्युत्सहे स्व' — ^c) K4 B (except B2)
 D (except D1 2 7) अप' (for अव') — ^d) Ks 4
 D1.2 7 G1 'मते (for 'मुने)

30 ^a) D1 स (for यत्) D1 यद्, T1 Gs 4 M मा,
 Gs मे (for मा) K1 Dn2 M1 2 भगवन् — ^b) K4 B2
 Ds2 D1 Gs M1 2 'सत्तम' — ^c) K1 2 कार्यसम — ^d)
 Dn1 D1 Gs भगवान् Ds 4 मन (for मति)

Colophon om in G1. Ds 9 G4 missing — Sub-
 parvan K B Dn Ds D1-4 6-8 10 T1 Gs M1 2 5
 अयोपाख्यान — Adhy no (figures, words or both)
 Ds (sec m) 56 (=156), T M4 177, G2 187,
 Gs 175 (as in text), Gs Ms 5 178, M1.2 176
 — S'ol a no Ks 30, Dn 59

१७६

अकृतव्रण उवाच ।

दुःखद्वयमिदं भद्रे कतरस्य चिकीर्षसि ।
प्रतिकर्तव्यमवले तत्त्वं वत्से ब्रवीहि मे ॥ १
यदि सौभपतिर्भद्रे नियोक्तव्यो मते तव ।
नियोक्ष्यति महात्मा तं रामस्त्वद्वितकाम्यया ॥ २
अथापगेयं भीष्मं तं रामेणेच्छसि धीमता ।
रणे विनिर्जितं द्रष्टुं कुर्यात्तदपि भार्गवः ॥ ३
सृज्यस्य वचः श्रुत्वा तव चैव शुचिस्मिते ।
यद्वानन्तरं कार्यं तदद्यैव विचिन्त्यताम् ॥ ४

अम्बोवाच ।

अपनीतासि भीष्मेण भगवन्नविजानता ।
न हि जानाति मे भीष्मो ब्रह्मञ्छाल्वगतं मनः ॥ ५
एतद्विचार्य मनसा भवानेव विनिश्चयम् ।

विचिनोतु यथान्यायं विधानं क्रियतां तथा ॥ ६
भीष्मे वा कुरुशार्दूले शाल्वराजेऽथ वा पुनः ।
उभयोरेव वा ब्रह्मन्यद्युक्तं तत्समाचर ॥ ७
निवेदितं मया ह्येतद्दुःखमूलं यथातथम् ।
विधानं तत्र भगवन्कर्तुमर्हसि युक्तिः ॥ ८

अकृतव्रण उवाच ।

उपपन्नमिदं भद्रे यदेवं वरवर्णिनि ।
धर्मं प्रति वचो ब्रूयाः शृणु चेदं वचो मम ॥ ९
यदि त्वामापगेयो वै न नयेद्भजसाह्वयम् ।
शाल्वस्त्वां शिरसा भीरु गृह्णीयाद्रामचोदितः ॥ १०
तेन त्वं निर्जिता भद्रे यस्मान्नीतासि भामिनि ।
संशयः शाल्वराजस्य तेन त्वयि सुमध्यमे ॥ ११
भीष्मः पुरुषमानी च जितकाशी तथैव च ।
तस्मात्प्रतिक्रिया युक्ता भीष्मे कारयितुं त्वया ॥ १२

176

1 ^a) K₁ २ दुष्टद्वयं, K₅ दुष्टद्वयं, T G₁ दुःखद्वयोः;
G₂ २ २ दुःखद्वयोः, G₈ as in text, — ^o) T₁ एवैतत्
(for अवले) — ^a) K₄ B D (except D₁ १) वदस्व
(for ब्रवीहि)

2 ^a) D₁₀ शाल्वो (for भद्रे) — ^b) B₈ Dn Ds
Ds ४ १० मतस्व; D₈ २ मतिस्व (for मते) — ^o) K₁ २ २
Ds T G₂ २ महात्मान, K₄ B Dn Ds Ds ४ ० २ १० G₁
महात्मा स

3 ^a) B D (except D₁ २ १) त्व (for त)

4 ^b) D₈ G₁ २ २ तथैव च, T तदे (T₂ 'दे)व च,
G₂ यत्तदेव, M (except M₁) तथैव च (for तव चैव).
— ^o) K₄ B D (except D₁ १) ते मृश (for [अ]नन्तर)
— ^a) K₅ D₁ ० २ T₂ G₁ २ २ M₁ २ अत्र (for अद्य).
D₁₀ अभिधीयता (for विचि')

5 ^b) D₈ ४ भगवन्नामसाह्वयं — ^o) B D (except
D₁ १) नाभिजानाति (D₈ ४ 'नीत). K₁ २ B₈ Ds ४
transp मे and भीष्मो — ^a) M बृहत् (for ब्रह्मन्)
K₈ D₁ S सात्व'

6 ^b) K₄ B₁ २ ४ Dn Ds D₈ १० एतद्, B₅ इह (for
एव) S भगवानेव निश्चयं

7 ^a) D₈ Ds १० च (for वा) — ^b) D₁ S (mostly)

साल्व' — ^a) B₁ २-२ Dn Ds D₈ २ १० युक्त यत् (for
यद्युक्तं) B₂ यत्तद्युक्त समा'

8 ^{ab}) K₁ २ २ तेद्य दुःख ह्येतद् (for ह्येतद्दुःखमूल).
Ds ४ यथायथं, G₈ M₈ यथा तथा — ^o) Ds ४ त्वत्र
(for तत्र) Ds २ D₈ १ T₁ भगवान् — ^a) Ds २ D₈ १ T₁
अर्हति D₁ तत्त्वत', D₇ धर्मवित्, D₈ संयुत' (for युक्ति').

9 T₂ G₂ om. 9^a-10^b, G₂ om the ref. also
— ^b) K₄ एतद् (for एव) — ^o) K (except K₄)
Ds १ T₁ G₁ धर्म्यं K₈ T₁ ब्रूया — ^a) G₈ शृण्वेद
वचनं मम

10 T₂ G₂ om 10^{ab} (of v.l. 9) — ^{ab}) M₁ २
न नयेत (for वै न नयेद्) — ^o) K₈ D₁ S (mostly)
साल्व' M₈-२ त्वा (for त्वा) D₁ भीत' (for भीरु).
— ^a) K₈ २ D₇ रामनोदित', M कामचोदित' (M₄ sup
in as in text)

11 ^a) S (except G₈) येन (for तेन). — ^b) K₈-२
S नीता च (for नीतासि). B Dn Ds Ds ४ ० (as in
text) २ १० भाविनि, D₇ G₁ २ २ M₂ भामिनी — ^o)
K₈ D₁ S साल्व'.

12 ^b) D₁ १ मदोत्कट (for तथैव च) — ^a) K₈ B
D (except D₁ २ १ २) तव (for त्वया).

In D₄, the portion from stanza 13 up to

अम्बोवाच ।

ममाप्येप महान्त्रहन्हृदि कामोऽभिवर्तते ।
घातयेयं यदि रणे भीष्ममित्येव नित्यदा ॥ १३
भीष्मं वा शाल्वराजं वा यं वा दोषेण गच्छसि ।
प्रशाधि तं महाबाहो यत्कृतेऽहं सुदुःखिता ॥ १४

भीष्म उवाच ।

एवं कथयतामेव तेषां स दिवसो गतः ।
रात्रिश्च भरतश्रेष्ठ सुखशीतोष्णमारुता ॥ १५
ततो रामः प्रादुरासीत्प्रज्वलन्निव तेजसा ।
शिष्यैः परिवृतो राजञ्जटाचीरधरो मुनिः ॥ १६
धनुष्पाणिर्दीनात्मा खड्गं विभ्रत्परश्वधी ।
विरजा राजशार्दूल सोऽभ्ययात्सृञ्जयं नृपम् ॥ १७
ततस्तं तापसा दृष्ट्वा स च राजा महातपाः ।

तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे सा च कन्या तपस्विनी ॥ १८
पूजयामासुरव्यग्रा मधुपर्केण भार्गवम् ।
अर्चितश्च यथायोगं निपसाद सहैव तैः ॥ १९
ततः पूर्वव्यतीतानि कथयेते स्म तावुभौ ।
सृञ्जयश्च स राजर्षिर्जामदग्न्यश्च भारत ॥ २०
ततः कथान्ते राजर्षिर्भृगुश्रेष्ठं महाबलम् ।
उवाच मधुरं काले रामं वचनमर्थवत् ॥ २१
रामेयं मम दौहित्री काशिराजसुता प्रभो ।
अस्याः शृणु यथातत्त्वं कार्यं कार्यविशारद ॥ २२
परमं कथ्यतां चेति तां रामः प्रत्यभाषत ।
ततः साम्यगमद्रामं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ २३
सा चाभिवाद्य चरणौ रामस्य शिरसा शुभा ।
स्पृष्ट्वा पद्मदलाभाम्यां पाणिभ्यामग्रतः स्थिता ॥ २४

C. 5. 708
B. 5. 177 24
K. 5. 177 24

5 178 29^{ab} is lost on a missing fol, the MS is mostly ignored up to the end of the lacuna

13 ^a) K₁ s B₂ D_{1.2} १ महा; K₈ 4 B₁ s-s D_n D_s D₈ 10 सदा, D₈ 8 ततो (for महान्) — ^b) K₄ s हि वर्तते, D₈ [S]ति*, D₈ G₈ M₃ 4 [S]निवर्तते, D₇ [S]पि वर्तते, D₈ [S]म्यवर्तत, M₁ 2 [S]नुवर्तते

14 ^a) K₈ D₁ S सत्व*. — ^b) B₈ यस्मादोपमिहे-च्छसि — After 14, T₂ G_{1.2} ins a colophon (adhy no 178)

16 ^a) K_{1.2} D₈ जटी, K₈ शिखी (for जटा-) T G नृप (for मुनि)

17 ^b) A few MSS परस्वधी, 'स्वध', 'श्वध' B D₈ 8 10 स च राजा महातपा (=18^b) — ^c) K₄ D₈ G₈ विरजो, B (except B₄) D₈ D₈ 10 विनयाद्, M₄ (anf in) विराजन् D₈ विनयाद्विराजार्दूल — ^d) K₈ B D_{n2} D₈ transp सोऽभ्य* and सृञ्जय D₈ सृजय B₈ s D₈ 8 नृप*, B₄ तदा (for नृपम्) D₈ D₁₀ सृञ्जय सोऽभ्य-याञ्चप*

18 ^a) K₈ B₂ D₇ T₁ G₈ ते (for त) D₂ तापस D₈ राम, D₇ सर्वे (for दृष्ट्वा) — D₇ om. (hapl) 18^{bc} — ^b) D₈ (m as in text) दृष्ट्वा (for स च) — D_{n1} om 18^c-19^d — ^c) K₄ B D (except D₁ 2, D_{n1} D₇ om) राजन् (for सर्वे) — ^d) D₈ D₁₀ यद् (for तप*)

19 D_{n1} om 19 (cf v l 18) — ^a) D₂ G₂ अव्यग्र — ^c) K_{1.2} अर्हितश्च, S पूजितश्च D₁ स (for च) K₈ यथायोग्य, K₄ B D (except D₁-s १, D_{n1} om)

T G यथान्याय — ^d) D₁ T G_{1.2} s M सहाय तै*, D₇ सहाध्वरै, G₈ समासदै*

20 ^a) B₂ D_{n1} G₈ पूर्वं (for पूर्व-) — ^b) K₄ B D M₈-s कथयतौ — ^c) D₁ s transp च and स B D_n D₈ D₈ 8 10 आसा (D₈ D₈ 'स', D₁₀ 'सी')ता जामदग्न्यश्च — ^d) K₈ प्रतापवान् (for च भारत) B D_n D₈ D₈ 8 सृञ्जयश्चैव भारत, D₁₀ सृजयो होत्रवाहन (=5 175 7^d, 28^d)

21 ^a) K₈ B₈ D (except D₁ १) G₈ तथा (for तत) — ^c) K₁ D₈ D₁ वचन (for मधुर) — M₂ om 21^d-23^d — ^d) T G₈ काम (for राम) D₁ मधुरम् (for वचनम्) K₈ उत्तम (for अर्थवत्)

22 M₂ om 22 (cf v l 21) — ^b) A few MSS काशी* K D_{1.7} विभो (for प्रभो)

23 M₂ om 23 (cf v l 21) — ^a) T₂ G₈ प्रथम (for परम) — ^b) D₇ transp ता and राम B₈ D₈ s T G M₈ 4 त (for तां) D₁ s राम प्रत्यभ्यभाषत — ^c) K₄ B (except B₂) D_n D₈ D₈ 10 साम्यवद्, D₈ १ साम्यागमद् S राजन् (for राम) — ^d) K_{1.2} s ज्वलन्तमनलं यथा

24 ^a) K₈-s T₂ G₂ s M_{1.2} साया*, B D_n D₈ D₈ 8 10 ततो*, D₇ साया*, G₁ साभिवाद्याय (for सा चाभि*) — ^b) D_{n2} C_n शिरसौ (=श्रेष्ठौ Nil!) (for शिरसा) K₄ तदा, B (except B₂) D_n D₈ D₈ M₁ 2 शुभौ, D₈ उभौ (for शुभा) — ^c) K_{1.2} D_{1.2} T₂ G₂ पद्मपलाशाम्या, D_{n1} पद्मदलाभाम्या

C 5. 7007
B 5. 177 25
K 5. 177 25

रुरोद सा शोकवती बाष्पन्याकुललोचना ।

प्रपेदे शरणं चैव शरण्यं भृगुनन्दनम् ॥ २५

राम उवाच ।

यथासि सृज्यस्यास्य तथा मम नृपात्मजे ।

ब्रूहि यत्ते मनोदुःखं करिष्ये वचनं तव ॥ २६

अम्बोवाच ।

भगवञ्शरणं त्वाद्य प्रपन्नासि महाव्रत ।

शोकपङ्काणवाद्धोरादुद्धरस्व च मां विभो ॥ २७

भीष्म उवाच ।

तस्याश्च दृष्ट्वा रूपं च वयश्चाभिनवं पुनः ।

सौकुमार्यं परं चैव रामश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ २८

किमियं वक्ष्यतीत्येवं विमृशन्भृगुसत्तमः ।

इति दध्यौ चिरं रामः कृपयाभिपरिभुतः ॥ २९

कथ्यतामिति सा भूयो रामेणोक्ता शुचिसिता ।

सर्वमेव यथातत्त्वं कथयामास भार्गवे ॥ ३०

तच्छ्रुत्वा जामदग्न्यस्तु राजपुत्र्या वचस्तदा ।

उवाच तां वरारोहां निश्चित्यार्थविनिश्चयम् ॥ ३१

प्रेपयिष्यामि भीष्माय कुरुश्रेष्ठाय भामिनि ।

करिष्यति वचो धर्म्यं श्रुत्वा मे स नराधिपः ॥ ३२

न चेत्करिष्यति वचो मयोक्तं जाह्नवीसुतः ।

धक्ष्याम्येनं रणे भद्रे सामात्यं शस्त्रतेजसा ॥ ३३

अथ वा ते मतिस्तत्र राजपुत्रि निवर्तते ।

तावच्छाल्वपतिं वीरं योजयाम्यत्र कर्मणि ॥ ३४

अम्बोवाच ।

विसर्जितासि भीष्मेण श्रुत्वैव भृगुनन्दन ।

शाल्वराजगतं चेतो मम पूर्वं मनीषितम् ॥ ३५

सौभराजमुपेत्याहमनुवं दुर्वचं वचः ।

न च मां प्रत्यगृह्णात्स चारित्रपरिशुद्धितः ॥ ३६

25 ^a) K D₁ 2 Ca d शुद्धद (K₈ 5 Ca 'द'ती (for शोक*) S प्ररुद वरारोहा — ^b) D₈ बाष्पगद्गदलोचना; M₈-5 'पर्याकुलेक्षणा — ^c) K₁ 2 5 चैन, D₁₀ राम (for चैव) — ^d) D₁₀ तापस (for शरण्य)

26 ^a) K₈-5 B D त्व (for [अ]सि) D₁₀ असि (for अस्य) — ^b) B₈-5 D_n D₈ D₈ 8 10 मे त्व (D_n [by transp] त्वं मे) (for मम) — ^c) K₁ 2 5 वद (for ब्रूहि)

27 ^a) K₁ 2 5 शरण्यं (for भगवन्) — ^b) B₁ 5 D (except D_n D₁ 2) महाव्रत — ^c) D₈ D₈ 10 'पकार्णवे B D_n D₈ D₈ 8 10 ममां घोरादुद्धर (for घोरादुद्धरस्व च) M₁ 2 मा (for मां) B₂ S प्रभो, B₄ 5 स्थिता (for विभो)

28 ^a) K₁ 2 स, K₈ B₂ 5 D₁-8 7 तु (for the first च) K₈ D₇ तद्रूप (for रूपं च) K₈ तस्यां सुरूपं दृष्ट्वा च — ^b) K₈-5 B D (except D₁₀) G₁ वपुश् (for वयश्) K₃ D₈ 7 G₅ M₄ चापि (for चामि-) B₂ 4 शनै (for पुनः) — ^c) K₈ 4 D₁ 2 7 रामश्चिता समा (K₄ D₂ 7 'तामथा'विशत्

29 D₁ om 29-30 — ^a) K₁ 8 D₈ M एव (for एव) — ^b) K (except K₄) D₇ M₂ भृगुनन्दन B D_n D₈ D₈ 8 10 विममर्श भृगुद्वह

30 D₁ om 30 (cf. v1 29). — ^a) K₁ 2 एतद् (for एव) D₁₀ यथावृत्त

31 ^a) T₁ G₈ श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा) B₄ 5 T₁ च (for तु) — ^b) K₁ 2 5 D₁ 2 7 विनिश्चित्यार्थविनिश्चय (D₁ 'श्चित), D₈ निश्चित्यात्मवि, T₁ निश्चित्य गुरुलाघव, T₂ G M₄ निश्चित्यार्थो (G₈ 5 'र्थ-) विनिश्चये

32 Before 32, N₁ ins राम उ" (K₈ D₁ 8 om उ") — ^b) B D_n D₈ D₂ 8 8 10 भाविनि D₈ मत्तमातागामिनि — ^c) K₄ B (except B₂) D_n D₈ D₈ 8 10 T G मद्य (for धर्म्य) — ^d) B D_n D₈ 10 च स, D₈ स च, T G धर्म्य (for मे स)

33 ^b) B₂ D₇ M₅ मयोक्ते — ^c) B (except B₂) D_n अह (for एन)

34 ^b) K (except K₈) B D_n D₈ 8 8 न (for नि) — ^c) N यावत् (D₁ याहि) K₈ D₁ S साल्व

35 ^a) K₄ B D (except D₁ 7) अह (for असि) — ^b) D₇ एतद् (for एव) — ^c) K₈ D₁ S साल्व; T₂ G₁ 2 5 'पति K₄ B D भाव (for चेतो) — ^d) K₂ 5 D_n D₂ 10 T G₁ M₅ 5 पूर्व (for पूर्व)

36 ^a) A few N MSS शा (or सा)ल्व (for सौम*). — ^b) K₈ B₅ D_n D₈ D₈-8 10 अवोच (for अनुव) K₁ दुःखदं, D₁₀ कृपण (for दुर्वच) — ^c) K₁ 2 5 न मा स वै प्रत्यगृह्णात् — ^d) K₁ 2 5 भीष्मस्य परि; K₈ चारित्र प्रति, D₈ चारित्रभय; T₁ चारित्रे मम, T₂ G M₈-5 चारित्रमभि (G₈ 'ति-), M₁ 2 चारित्रस्याति Some MSS चारित्र्य-

एतत्सर्वं विनिश्चित्य स्वबुद्ध्या भृगुनन्दन ।
यद्वैपथिकं कार्यं तच्चिन्तयितुमर्हसि ॥ ३७
समात्र व्यसनस्यास्य भीष्मो मूलं महाव्रतः ।
येनाहं वशमानीता ममुत्तिष्ठप्य बलात्तदा ॥ ३८
भीष्मं जहि महाबाहो यत्कृते दुःखमीदृशम् ।
प्राप्ताहं भृगुगार्दूल चराम्यप्रियमुत्तमम् ॥ ३९

स हि लुब्धश्च मानी च जितकाशी च भार्गव ।
तस्मात्प्रतिक्रिया कर्तुं युक्ता तस्मै त्वयानघ ॥ ४०
एष मे ह्रियमाणाया भारतेन तदा विभो ।
अभवद्बुद्धि संकल्पो वातयेयं महाव्रतम् ॥ ४१
तस्मात्क्रामं ममाद्येमं राम संवर्तयानघ ।
जहि भीष्मं महाबाहो यथा वृत्रं पुरंदरः ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि पट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

१७७

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तन्तदा गमो जहि भीष्ममिति प्रमो ।
उवाच रुदतीं कन्यां चोदयन्ती पुनः पुनः ॥ १
काव्ये कामं न गृह्णामि शस्त्रं वै वरवर्णिनि ।
ऋते ब्रह्मविदा हेतोः किमन्यन्करवाणि ते ॥ २
वाचा भीष्मश्च शाल्वश्च मम रात्रिं वशानुगौ ।

भविष्यतोऽनवद्याङ्घ्रिं तत्करिष्यामि मा शुचः ॥ ३
न तु शस्त्रं ग्रहीष्यामि कथंचिदपि भामिनि ।
ऋते नियोगाद्विप्राणामेष मे समयः कृतः ॥ ४
अम्बोवाच ।
मम दुःखं भगवता व्यपनेयं यतस्ततः ।
तत्तु भीष्मप्रसूतं मे तं जहीश्वर माचिरम् ॥ ५

C. 5. 7029
B. 5. 178. 5
K. 5. 178. 5

38 ^a) K₁ B D (except D₂) तु (for [ञ]ग्र)
D^a आमीव (for अन्य) — ^b) K₂ transp भीष्मो and
मूलं D₁ हेतु (for मूल) K₁ : B₂ : D₃ D₂ c 10 M₂—
महानव, T G महावपा — ^c) D₂ येनाहं च समानीता
— ^d) K₁ : समुत्तिष्ठप्य

39 ^a) B₂ transp अद्रिय and उत्तम K (except
K₁) च (K₁ by corr न) गन्व द्रियमुत्तमं

40 ^a) K₁ : दुष्टं, T₁ दृष्टं (for लुब्धं) B Dn D₃
D₂ c 10 नीचश्च (for मानी च) — ^b) K₁ D₁ भारत (for
भारंग्र) — ^c) K₂ : D₁ : 7 transp कर्तुं and युक्ता

41 Dn₂ D₁ om (hapl.) 41^a—42^b — ^a) K₂ Dn₁
पुत्र (for पुत्र) K₂ B₂—: Dn₁ द्रियमाणाया, Ca as in
text — ^b) D₂ तदानिमो, T G₂ तथा विभो

42 Dn₂ D₁ om 42^a (cf v l 41) — ^a) K₂ B₂
D₁ अपि (for अद्य) K₂ T G₁ : 2 : पुत्र, B₂ D₂ : 2 पुत्र,
D₁ पुत्र, D₁₀ M₂ : 2 पुत्र (for इम) — ^b) B D (except
D₂ : 1) सपादय (for सव)

Colophon om in K₁ D₁ : 1 : G₁ missing — Sub-
parcan K₁—2 : B Dn D₃ D₁—2 c—2 10 G₅ M₁—1
अयोपाख्यान — Adhy name T₁ भगवद्भार्गवदर्शनं,
G. भार्गवदर्शन — Adhy no D₂ (sec. m) 57

(=157), T₁ M₁ 178, T₂ G₁ : 2 : M₂ : 179, G₃
176 (as in text), M₁ : 177 — S'loka no K₁
Dn₂ 42, Dn₁ 40

177

 This adhy is missing in D₁ (cf v l. 5
176 13), the MS is mostly ignored here

1 ^a) K₁ : 2 : तथा (for तदा) — ^c) K₂ : B₂
D₁ : 7 transp रुदतीं and कन्या D₃ उवाच रुदतीं दीना
चोदयती etc

2 D₂ transp 2^a and 4^a — ^a) B₁ : D (except
D₁—3) transp काम and न

3 ^a) K₁ : 2 : D₃ वचो (for वाचा) K₂ T₁ G₁ : 3
transp भीष्म^a and शाल्व^a K₂ S साल्व^a

4 D₂ transp 2^a and 4^a — ^a) B₂ T G M₂—3
च (for तु) T G M₂—: प्रगृह्णामि (for ग्रही^a) M₁ :
न शस्त्रं प्रतिगृह्णामि — ^b) B D (except D₁ : 7)
भामिनि — ^c) S नियोग — ^d) K₂ इति मे निश्चयः कृत^a

5 M₁ om. 5—6 — ^b) K D₂ : 7 : G₂ M₂ ततस्ततः,
D₁ यथा तथा (for यतस्तत) — ^c) B₁ : 2 : D (except
D₁ : 7) तच्च, B₂ : 4 अत्र (for तत्तु) K (except K₁)
वै (for मे) — ^d) D₃ जहीश्वर नदीसुत, T₂ G त जहि

राम उवाच ।

काशिकन्ये पुनर्वृद्धि भीष्मस्ते चरणानुभौ ।
शिरसा वन्दनार्होऽपि ग्रहीष्यति गिरा मम ॥ ६

अम्बोवाच ।

जहि भीष्मं रणे राम मम चेदिच्छसि प्रियम् ।
प्रतिश्रुतं च यदि तत्सत्यं कर्तुमिहार्हसि ॥ ७

भीष्म उवाच ।

तयोः संवदतोरेवं राजत्रामाम्बयोस्तदा ।
अकृतव्रणो जामदग्न्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८
शरणागतां महाबाहो कन्यां न त्यक्तुमर्हसि ।
जहि भीष्मं रणे राम गर्जन्तमसुरं यथा ॥ ९
यदि भीष्मस्त्वयाहृतो रणे राम महामुने ।
निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूयात्कुर्याद्वा वचनं तव ॥ १०
कृतमस्या भवेत्कार्यं कन्याया भृगुनन्दन ।

वाक्यं सत्यं च ते वीर भविष्यति कृतं विभो ॥ ११
इयं चापि प्रतिज्ञा ते तदा राम महामुने ।
जित्वा वै क्षत्रियान्सर्वान्ब्राह्मणेषु प्रतिश्रुतम् ॥ १२
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव रणे यदि ।
ब्रह्माद्विद्धविता तं वै हनिष्यामीति भार्गव ॥ १३
शरणं हि प्रपन्नानां भीतानां जीवितार्थिनाम् ।
न शक्यामि परित्यागं कर्तुं जीवन्कथंचन ॥ १४
यश्च क्षत्रं रणे कृत्स्नं विजेष्यति समागतम् ।
दृष्टात्मानमहं तं च हनिष्यामीति भार्गव ॥ १५
स एवं विजयी राम भीष्मः कुरुकुलोद्भवः ।
तेन युध्यस्व संग्रामे समेत्य भृगुनन्दन ॥ १६

राम उवाच ।

स्सराम्यहं पूर्वकृतां प्रतिज्ञामपिसत्तम ।
तथैव च करिष्यामि यथा साम्नैव लप्स्यते ॥ १७

त्वर मा चिरं

6 Gs M4 om 6 (for M4 of v1 5) — °) K4 Ds
ध्रुव सुभ्रु, D1-चिरालुभ्रु (for पुनर्वृद्धि) — °) B (Gs M4
om) वदमानो (for वन्दनार्हो) Ks शिरसा वन्दनार्हो
— °) T G (Gs om) गिर (for गिरा)

7 °)=9° T2 M2-5 वीर, G1 भीम, Gs 3 M1.2 वीर
(for राम) G2 महावीर (for रणे राम) — After 7°,
Bs 3 Dn Ds Ds 3 10 ins

576*

गर्जन्तमसुर यथा ।

समाहृतो रणे राम

[Cf 9°d.]

— °) K D1 3 7 transp इच्छसि and प्रिय Dn1
चेदिच्छसि प्रिय प्रति — °) Dn Ds Ds 3 यदपि, D10
सदसि (for यदि तत्) — °) D1 2 7 S इच्छसि (for
अर्हसि) Dn Ds Ds 3 10 तत्सत्यं कर्तुमर्हसि

8 S om the ref — °) Dn1 M (except M5) एव
(for पर) — °) Hypermetric! B Dn Ds Ds 10
ऋषि परमधर्मात्मा Cn 3 onto ऋषि, Cnp अकृतव्रणः
(as in text)

9 °) Hypermetric! — °) Ks transp कन्या and
न Gs रक्षितुम् (for न त्यक्तुम्) — B1-3 Dn Ds D10
om. 9°d (cf. 576*) — °)=7° Ds शत्रु (for भीष्म)

10 B1 3 om 10°b — °) S यथा (for यदि) B1-3
Dn Ds Ds 3 10 रणे राम, Ds समाहृत (for स्वयां)

— °) Ds स्वया मृधे (for महा*) B1-3 Dn Ds Ds 3
समाहृतस्त्वया मृधे, D10 न युक्तस्त्वया मृधे

12 °) Gs सा (for ते) — °) K1.2 3 Ds Ds यदा
(for तदा) B Ds महाहवे (for मुने) — °) B Dn D1
T G प्रतिश्रुता

13 °) K1 (m as in text) Dn3 Ds Ds 3 10 Gs
ब्रह्माविद् (for द्विद्) — °) T2 G1 2 3 विने (for
हनि°)

14 Gs om (hapl) 14-15 — °) Bs Dn Ds
Ds 3 10 शरणार्थं (Bs Dn2 3°) (for शरण हि) Ks व;
D2 च (for हि) — °) B Dn Ds Ds 7 शरणार्थिना;
D10 शरणैपिणा, T G (Gs om) विजयार्थिना — °)
B (except B2) Dn Ds Ds 3 10 शक्यामि

15 Gs om 15 (of v1 14) — °) Gs यश्च (for
यश्च) B2 तु (for च) Bs D (except Ds 3; Ds
missing) transp क्षत्र and कृत्स्न B1 4 क्षत्र, T1 दस
(for कृत्स्न) — °) Ks 4 B D दीप्तात्मानम्, Gs दृष्टात्मा
नम् Ks D1 2 वै (for च)

16 D2 om 16°-17° — °) Ds (by transp)
एव स, S स एष — °) Bs कुरपितामह

17 Ds जामदग्न्युवाच (for राम उ°) — Ds om. 17°
(of. v.1 16) — °) Ks (by transp) तथा चैव;
D10 तथैवाह M2-3 चरि° (for करि°). — °) Ks T1
लभ्य°, Ds लक्ष्य° (for लप्स्य°) T2 G1.2.3 यथा

कार्यमेतन्महद्ब्रह्मन्काशिकन्यामनोगतम् ।
गमिष्यामि स्वयं तत्र कन्यामादाय यत्र सः ॥ १८
यदि भीष्मो रणश्लाघी न करिष्यति मे वचः ।
हनिष्याम्येनमुद्रिक्तमिति मे निश्चिता मतिः ॥ १९
न हि वाणा मयोत्सृष्टाः सज्जन्तीह गरीरिणाम् ।
कायेषु विदितं तुभ्यं पुरा क्षत्रियसंगरे ॥ २०

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो रामः सह तैर्ब्रह्मवादिभिः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

१७८

भीष्म उवाच ।

ततस्तृतीये दिवसे समे देशे व्यवस्थितः ।
प्रेषयामास मे राजन्प्राप्तोऽस्मीति महाव्रतः ॥ १
तमागतमहं श्रुत्वा विषयान्तं महाबलम् ।
अभ्यगच्छं जवेनाशु ग्रीत्या तेजोनिधिं प्रभुम् ॥ २

प्रयाणाय मतिं कृत्वा समुत्तस्थौ महामनाः ॥ २१
ततस्ते तामुपित्वा तु रजनीं तत्र तापसाः ।
हुताग्रयो जप्तजप्याः प्रतस्थुर्मज्जिवांसया ॥ २२
अभ्यगच्छत्ततो रामः सह तैर्ब्राह्मणपुंगवैः ।
कुरुक्षेत्रं महाराज कन्यया सह भारत ॥ २३
न्यविशन्त ततः सर्वे परिगृह्य सरस्वतीम् ।
तापसास्ते महात्मानो भृगुश्रेष्ठपुरस्कृताः ॥ २४

C. 5. 7054
B. 5. 178. 23
K. 5. 178. 28

सान्नोपलप्स्य (Gs °भ्य) ते

18 °) Ks महद्भिः, Ds Ds महाब्रह्मन् — °) Ds कन्याया यन्मनोगत — Ds om. 18^c-19^b

19 Ds om 19^{ab} (cf. v. l. 18) — °) Ks एवम्, S अहम् (for एनम्) Ds हनिष्यामि समुद्रिक्त, Ds °प्याम्येव सुव्यक्तं.

20 °) Dn1 Ds कायेषु — °) Ds क्षत्रियपुंगवे, Gs °सगमे

21 N (except Ks B2 D1.2) T1 om. the ref — °) S तदा (for ततो) — °) Ds तैर्ब्राह्मणपुंगवैः (cf 23^b) — °) Ks B D महावपा (for °मना)

22 °) Ds अय (for तत्र) — °) Ds जप्यपरा (for जप्त) — °) Ds प्रतस्थुर्मज्जिवांसया

23 °) K4 B2 s T1 G1 अभ्यागच्छत् M1 एवमुक्त्वा तदा राम — °) G1 समेतैर्, G2 सगतेर् (for सह तैर्) K4 B D (except D1.2) ब्रह्मवादिभिः (cf 21^b) — °) D10 समासाद्य, M1 जगामाय (for महा) — °) Ks S भार्गव (for भारत)

24 °) K Ds s न्यवसत (for न्यवि°)

Colophon om. in Dn D4 Ds ° G4 missing — Sub-parvan K B Ds D1-2 6-8 10 Gs M

गां पुरस्कृत्य राजेन्द्र ब्राह्मणैः परिवारितः ।
ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्च तथैव च पुरोहितैः ॥ ३
स मामभिगतं दृष्ट्वा जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
प्रतिजग्राह तां पूजां वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ४
भीष्म कां बुद्धिमास्थाय काशिराजसुता त्वया ।

अयोपाख्यान — *Adhy nam* T1 भार्गवाभियाने सरस्वती-निवास, Gs रामसरस्वतीदीरनिवास, Ms रामहर्षामोन (sio), M4 s रामनिवास — *Adhy no* (figures, words or both) Ds (see m) 58 (=158), T1 M4 179, T2 G1.2 s Ms s 180, Gs 177 (as in text), M1 s 178

178

Stanzas 1-29^{ab} are missing in D4 (cf v l 5 176 13), the MS is mostly ignored up to the end of the lacuna

1 °) B D (except D1.2 1) मद्विदश (for समे देशे) — °) B Dn Ds Ds s कुरु प्रिय स मे राजन्, Ds कुरुक्षेत्रमह रा°, D10 भृगुश्रेष्ठ स मा रा°

2 °) K D1-2 7 10 विषयावे — °) K1-3 Ds Gs अभ्यागच्छ — °) K4 B2 D1.2 1 M विभु, Ds भृगु

3 °) K1.2 गा (for गा) K4 गामर्ष्यं च पुरस्कृत्य

4 °) K1 Ds अभि° (for प्रति°)

5 Before 5, B (except B2) Dn Ds D10 ins राम उ° — °) K4 B D (except D1.2 1) तदा (for स्वया) — °) B D (except D1.2 1) अकामेन (Ds.c s 10 °मैव) त्वयानीता — °) Gs इय (for एव)

C. 5. 7054
E. 5. 178. 29
K. 5. 178. 29

अकामेयमिहानीता पुनश्चैव विसर्जिता ॥ ५
विभ्रंशिता त्वया हीयं धर्मादास्तेः परावरात् ।
परामृष्टां त्वया हीमां को हि गन्तुमिहार्हति ॥ ६
प्रत्याख्याता हि शाल्वेन त्वया नीतेति भारत ।
तस्मादिमां मन्त्रियोगात्प्रतिगृहीष्व भारत ॥ ७
स्वधर्मं पुरुषव्याघ्र राजपुत्री लभत्वियम् ।
न युक्तमवमानोऽयं कर्तुं राज्ञा त्वयानघ ॥ ८
ततस्तं नातिमनसं समुद्रीक्ष्याहमब्रुवम् ।
नाहमेनां पुनर्दद्यां आत्रे ब्रह्मन्कथंचन ॥ ९
शाल्वस्याहमिति ग्राह पुरा मामिह भार्गव ।
मया चैवाभ्यनुज्ञाता गता सौभपुरं प्रति ॥ १०
न भयान्नाप्यनुक्रोशान्न लोभान्नार्थकाम्यया ।

6 ^a) T₁ भीष्म (for हीय) — ^b) K₂ ५ धर्मादास्ते, K₃ धर्मादास्ते Ms-५ पुरातनात्, Ca d ५ परावरात् (as in text) B Dn Ds Ds ० १ १० धर्मादा(Bs अधर्म)स्ते यशस्विनी, D₇ क्रोधपर्याकुलेक्षणा — ^c) K₁ २ परिमृष्टा — ^d) K₁ २ ५ D₇ ८ कोन्यो नेतुम्, K₃ D₂ कोभिमतुम्, K₄ B₅ D₈ १० कोभिगतुम्, D₁ कोत्तिमतुम्, T₁ G₈ ५ M₁ कोभिपतुम्, T₂ G₁ २ को हि वक्तुम्, M₂ को न त्यक्तुम्, Ms-५ को हि योक्तुम्

7 ^a) K₁. ३ D₁ ३ ५ शाल्वेन — ^b) K₅ D₈ नीता हि (for नीतेति)

8 ^a) B₁ २ ४ Dn युक्तस्त्ववमानोय, D₇ 'मवमानं वै — ^d) K₁ २ कर्तुं राज्ञस्, K₃ ४ B D राज्ञा (Dn₁ D₈ राजन्) कर्तुं, K₅ T₂ G₂ कर्तुं राज्ञा

9 ^a) K₂ ४ ५ B D (except D₁ २ १) वै विमनस, Ca d ५ नाति* (as in text) — ^b) K₃-५ B₅ D₂ ३ ० १ T₂ G M₈ ४ समुद्रीक्ष्य (for 'द्रीक्ष्य) A few ५ MSS अब्रव B₁-४ Dn Ds D₁₀ उदी (Dn₂ D₈ D₁₀ 'द्वी) क्ष्याहमथाब्रुव — ^c) K₃ ४ D₁ ३ T₁ G₈ पृता, D₈ पुनर् (for एना) D₈ इमा (for पुनर्) K₁ २ ५ गृह्य, B₃ लभ्या, D₇ गृह्या (for दद्या) — ^d) K₁ २ ५ D₇ आत्रे दद्या, B Dn Ds D₈ ३ १० (by transp) ब्रह्मन्आत्रे

10 ^a) K₃ D₁ ५ सात्त्र* K₁-४ D₁ ह्याह, D₂ त्वाह (for ग्राह) K₅ शात्त्रे गतमतिह्याह — ^b) K₄ B Dn Ds D₈ ३ १० एव (for इह) — ^d) T₁ पुरा (for गता) B Dn Ds D₈ ३ १० इय नगर (for सौभ*)

11 Cf ५ ४९ १५, ८९ २४, १८६ २६ — ^a) D₈ हि, G₈ M [अ]भि- (for [अ]पि) — ^b) K₃ ४ D₁ १ T₁ अर्थ-कारणात्, T₂ G₁-३ अर्थकामया (G₁ 'मत, G₈ 'ह्वया);

क्षत्रधर्ममहं जह्यामिति मे व्रतमाहितम् ॥ ११
अथ मामब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
न करिष्यसि चेदेतद्वाक्यं मे कुरुपुंगव ॥ १२
हनिष्यामि सहामात्यं त्वामद्येति पुनः पुनः ।
संरम्भादब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ १३
तमहं गीर्भिरिष्टाभिः पुनः पुनररिदमम् ।
अयाचं भृगुशार्दूलं न चैव प्रशशाम सः ॥ १४
तमहं प्रणम्य शिरसा भूयो ब्राह्मणसत्तमम् ।
अब्रुवं कारणं किं तद्यच्च योद्धुमिहेच्छसि ॥ १५
इष्वस्त्रं मम बालस्य भवतैव चतुर्विधम् ।
उपदिष्टं महाबाहो शिष्योऽस्मि तव भार्गव ॥ १६
ततो मामब्रवीद्रामः क्रोधसंरक्तलोचनः ।

Ca आत्मकाम्यया, Cd as in text, B Dn Ds D₈ ३ १० नार्थलोभान्न काम्य(B₃ 'म)या. — ^a) K₄ B (except B₂) Dn Ds D₈ १० क्षात्र (for क्षत्र) D₇ ब्रह्मन् (for जह्याम्) — ^d) D₇ न जह्या (for इति मे)

12 ^b) = 13^d, and = 1 166 30^d, 173 5^b K₄ D₂ सयस्त्रिव पुरातन (D₁ 'रा शनै'), T G कोपपर्या, Ca as in text — K₃ D₁ om. (hapl) 12^e-13^d. — ^{cd}) D₁ transp एतत् and वाक्य. B Dn Ds D₈ ३ नर* (for कुरु*)

13 K₃ D₁ om 13 (cf v 1 12), D₈ om 13^{cd} — ^a) K₁ ३ सरभत, Ca d as in text — ^d) = 12^b (cf v 1) T₂ क्रोधसरक्तलोचन, G₂ कोपपर्या*

14 ^a) Ms-५ ततोह (for तमह) — ^b) K₄ B₅-५ D₁ G₁ M₂ ५ अरिदम — ^d) K₄ D₈ १ D₇ G₁-३ चैव — After 14, T G M₁ ins

577* यदा प्रयाच्यमानोऽपि प्रसादं न करोति मे ।

15 ^a) = Hypermetric! K₃ सोह, D₁ G₈ Ms-५ अह (for तमह) D₈ मूर्ध्ना वै (for शिरसा) B Dn Ds D₈ ३ १० प्रणम्य तमह मूर्ध्ना — ^b) K D₁-३ १ भूमौ (K₅ क्षिता) (for भूयो) T₂ G₂ ५ भूयो ब्राह्मणमुत्तम — ^c) A few MSS अब्रव K₃ D₇ किचिद् (for किं तद्), — ^d) K₅ D₈ १० यस्त्व; B₃ यद्दे; D₈ युद्ध; D₇ न त्वा (for यस्त्व) B (except B₂) Dn Ds D₂ ३ १० G₈ युद्धम् (for योद्धुम्) B D (except D₁ १ ३) G₈ मया (for इह) D₇ उरसहे (for इच्छसि) K₃ योद्धुमिच्छामि येन वै

16 ^b) K₁ २ ५ T G (except G₈) त्वया चैव (for भवतैव)

17 G₂ om 17^{ab} — ^b) K₃-४ D₁-३ १ क्रोध(D₈

जानीपे मां गुरुं भीष्म न चेमां प्रतिगृह्णे ।
 सुतां काश्यस्य कौरव्य मत्प्रियार्थं महीपते ॥ १७
 न हि ते विद्यते शान्तिरन्यथा कुरुनन्दन ।
 गृहाणेमां महाबाहो रक्षस्व कुलमात्मनः ।
 त्वया विभ्रंशिता हीयं भर्तारं नाधिगच्छति ॥ १८
 तथा ब्रुवन्तं तमहं रामं परपुरंजयम् ।
 नैतदेवं पुनर्भावि ब्रह्मर्षे किं श्रमेण ते ॥ १९
 गुरुत्वं त्वयि संग्रेक्ष्य जामदग्न्य पुरातनम् ।
 प्रसादये त्वां भगवंस्त्यक्तैषा हि पुग मया ॥ २०
 को जातु परभावां हि नारीं व्यालीमिव स्थिताम् ।
 वासयेत गृहे जानन्त्रीणां दोषान्महात्पयान् ॥ २१
 न भयादासवस्यापि धर्मं जह्यां महाद्युते ।
 प्रसीद मा वा यद्वा ते कार्यं तत्कुरु माचिरम् ॥ २२
 अयं चापि विशुद्धात्मन्पुराणे श्रूयते विभो ।

मरुत्तेन महाबुद्धे गीतः श्लोको महात्मना ॥ २३
 गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
 उत्पथप्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥ २४
 स त्वं गुरुरिति प्रेम्णा मया संमानितो भृशम् ।
 गुरुवृत्तं न जानीपे तस्माद्योत्स्याम्यहं त्वया ॥ २५
 गुरुं न हन्यां समरे ब्राह्मणं च विगोपतः ।
 विगोपतस्तपोवृद्धमेवं क्षान्तं मया तव ॥ २६
 उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा ब्राह्मणं क्षत्रवन्धुवत् ।
 यो हन्यात्समरे क्रुद्धो युध्यन्तमपलायिनम् ।
 ब्रह्महत्या न तस्य स्यादिति धर्मेषु निश्चयः ॥ २७
 क्षत्रियाणां स्थितो धर्मे क्षत्रियोऽस्मि तपोधन ।
 यो यथा वर्तते यस्मिंस्तथा तस्मिन्प्रवर्तयन् ।
 नाधर्मं समवाप्नोति नरः श्रेयश्च विन्दति ॥ २८
 अर्थे वा यदि वा धर्मे समर्थो देवकालवित् ।

C. 5. 7020
B. 5. 172. 54
K. 5. 172. 54

कोप) पर्याकुलेक्षण (= 12^b, 13^d) — ^a) D₁ चैव, D₂ G₂ चैनां (for चेना) K₄ प्रतिपद्यमे, D_{1.2} G_{1.2} 'गृह्यामे, D₇ 'गृह्णामि B (except B₂) D_n D₅ D₂ c १० गृह्यामीमा न चैव ह (D_{2.2} हि) — ^f) B_{1.2} ३ D_{n1} D₂ महामते (for मही')

18 ^a) K₁₋₃ T₁ G₂ ३ मे (for ते)

19 ^e) T₂ G_{1.2} मा हि (for भावि) — ^d) D₇ ब्रह्मन्कि वा (for ब्रह्मर्षे किं) G₂ शृणोमि (for श्रमेण)

20 ^e) D₇ T₁ G₂ ३ M_{1.2} त्वा (for त्वा) — ^d) K₃ D₁ त्यक्तं हि, K₅ त्यक्तंवा (for 'पा हि) B D_n D₅ D_{2.2} १० तु (for हि) K₁₋₃ D₁ G₁ M_{1.2} transp पुरा and मया

21 ^a) K₂ जानन् (for जातु) K_{1.2} परमार्या — ^e) D₃ वासयेन्त्र- (for 'येत) K₃ जातु (for जानन्) — ^d) G₂ मर्म (for दोषान्) D₂ G₂ दुःखयान्, D₂ महातपा B_{1.2} ३ D_n D₅ D₂ १० स्त्रीणां दोषो महात्पय

22 ^b) B₁₋₄ D_n D₅ D_{2.2} १० महाव्रत, B₅ D₇ कर्ष्यन्, G₂ महामते (for 'द्युते) — ^e) D_{n1} D₂ ३ G- ना (for ना) K₄ D₃ प्रसीद मम मद्र ते, D₁ प्रसीद स्व मयि ब्रह्मन्

23 ^a) D₅ D₂ १० विशुद्धा मा — ^b) K₂ S (except G₁ M₁) पुराण T G M₁ (inf lin as in text) महान् (for विभो) — ^d) K₅ गीता श्लोका

24 = (var) Ād₁, App I, No 81, lines 109-

110, (var) C 12 2053, 5294^{ca}-5295^{ca}, (var) Rām 2 21 13 (Bom ed), (var) Pañcatantra 1 341 — ^e) D₁ १ T G M₁ उपयं प्रति — ^d) N परित्यागो विधीयते (K₂ त्यागो भवति शासन)

25 ^e) K₄ B D (except D_{1.2} १) गुरुवृत्ति — ^d) K₄ ३ B D (except D₇) व (for [अ]ह)

26 ^a) D₁ G₁ हन्यात् — ^d) K₅ transp एव and क्षान्त

27 ^a) S रणे (G₂ रथे) (for अयो) — ^e) K₂ ३ B₃ D (except D₃) क्रुद्ध (for क्रुद्धो) — ^f) D₇ इति धर्मं विनिश्चय, G₂ इति धर्मविदो विदुः

28 ^a) K₄ अयं धर्मं, S स्थितिधर्मं — ^b) K (except K₄) D₇ [S]मि (for Sस्मि) B₄ परतप (for तपो) — ^d) K₄ B D_n D₅ D₂ १० तस्मिन्नेव (for तथा तस्मिन्) D_{n2} प्रवर्तते, D₁ S 'येत् (M₂ 'नाव्), D₂ 'न, Ca d s as in text D₇ वर्तितव्य तथा भवेत् — ^e) G₅ म ह्यवाप्नोति (for मम) — ^f) B D_n D₅ D₂ १० न चाश्रेयश्च

29 ^b) K_{1.2} न नरो (for ममर्थो) — D₁ resumes with 29^{ca} — ^e) B D (except D_{1.2} १) Ca अयं (D₃ ३ Ca 'र्थे) मंत्रायमापन्न, S (except G₁) अनर्थं सत्रायपन्न, Cd as in text — ^d) B₅ D₂₋₄ T G_{1.2} श्रेयो, Ca s श्रेयान् (as in text) K₄ निःश्रेयस वच, B D_n D₅ D₂ १० निम्नश्रेयो (D₃ 'श्रेयसो) नर, D₂ T₁

C. 5. 7080
E. 5. 178. 54
K. 5. 178. 64

अनर्थसंशयापन्नः श्रेयान्निःसंशयेन च ॥ २९
यस्मात्संशयितेऽर्थेऽस्मिन् यथान्यायं प्रवर्तते ।
तस्माद्योत्स्यामि सहितस्त्वया राम महाहवे ।
पश्य मे बाहुवीर्यं च विक्रमं चातिमानुषम् ॥ ३०
एवं गतेऽपि तु मया यच्छक्यं भृगुनन्दन ।
तत्करिष्ये कुरुक्षेत्रे योत्स्ये विप्र त्वया सह ।
द्वंद्वे राम यथेष्टं ते सज्जो भव महासुने ॥ ३१
तत्र त्वं निहतो राम मया शरशताचितः ।
लप्स्यसे निर्जिताल्लोकान्शस्त्रपूतो महारणे ॥ ३२
स गच्छ विनिवर्तस्व कुरुक्षेत्रं रणाग्रिय ।
तत्रैष्यामि महाबाहो युद्धाय त्वां तपोधन ॥ ३३

अपि यत्र त्वया राम कृतं शौचं पुरा पितुः ।
तत्राहमपि हत्वा त्वां शौचं कर्तासि भार्गव ॥ ३४
तत्र गच्छस्व राम त्वं त्वरितं युद्धदुर्मद ।
व्यपनेष्यामि ते दर्पं पौराणं ब्राह्मणध्रुव ॥ ३५
यच्चापि कथ्यसे राम बहुशः परिपत्सु वै ।
निर्जिताः क्षत्रिया लोके मयैकेनेति तच्छृणु ॥ ३६
न तदा जायते भीष्मो मद्विधः क्षत्रियोऽपि वा ।
यस्ते युद्धमयं दर्पं कामं च व्यपनाशयेत् ॥ ३७
सोऽहं जातो महाबाहो भीष्मः परपुरंजयः ।
व्यपनेष्यामि ते दर्पं युद्धे राम न संशयः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

M (except M4) निःसंशयो न च, D8 4 निश्चयमेति सः ;
G8 निश्चये न च, text as in K1-8 6 D1.1 T2 G1 2 5
M4 Ca cites (as in text) निःसंशयेन (=संशयाभावेन),
Cd cites निःसंशये, Cs unintelligible, perhaps corrupt
30 a) K1 2 5 D1 2 1 M तस्मात् (for यस्मात्)
D8 4 स संशये, T1 असंशिते, Ca 8 सदा* (as in text).
B Dn D8 D2-4 6.10 [S]प्यर्थः, D7 [S]र्थे तु, D8 ह्यर्थे (for
स्येऽस्मिन्) — b) B Dn D8 D2-4 6 8 10 [S]यथान्यायं,
D7 यथार्थं च, Ca यथान्याय्य Cn.8 cito अयथान्याय
(Csp अविचित्र्य) D2 G1 प्रवर्तते.

31 a) T G राम, M कामं (for विप्र) — °) K8
युद्ध, D1 1 G8 द्वंद्व, D6 8 तच्च (for द्वंद्वे) K4 B (except
B8) मे, K5 D8 4 ह्य, Dn1 D6 8 तु (for ते) — f)
B Dn D8 D6 8 10 सज्जोभव K8 महामते, K4 B D
(except D1 2 1) *ध्रुते

32 32^{ab} = (var) 5 179 3^{ab} — a) M1 (inf lin)
न्यायात् (for राम) — b) K (except K4) शरशतैश्चित्,
B Dn D8 D6 8 10 *शतार्धित*, G1 *शतार्धितः*, G8
शतशराचित*, G5 शरचयार्धित* — °) B Dn D8 D6 8.10
प्राप्स्यसे (for ल*). — d) K (except K4) D1 2 1
शस्त्रपूतान्, Dn1 शस्त्रकृत्तो D1 महाहवे, T1 महाध्रुते; T2 G
M1 मया रणे

33 a) B6 T G सगच्छ (G8 *च्छेत्*), M तद्वच्छ
(for स गच्छ) — b) T1 G8 कुरुक्षेत्रे — After 33^{ab},
S ins

578* समाह्वय महाबाहो युद्धाय त्वं तपोधन ।

— D8 4 om 33^c-34^b, T2 G2 8 5 om 33^{cd} — °) D7
अहं राम (for महा*). — M4 om (hapl) 33^d-38^c.
— d) M1.2 [अ]ह (for त्वा) D1 परत्तप (for तपो*)

34 M4 om 34, D8 4 om 34^{ab} (cf v. 1. 33)
— a) K1 यथा चापि, K2 M1 यत्र चापि, K5 (m as in
text) यथा चापि, D7 अपि यच्च, T G1.2 5 अत्र चापि;
G8 M2 अपि चापि, M8 5 अथ चापि (for अपि यत्र) — b)
K1 B6 D8 त्वया पितु, D6 8 (by transp) पितु पुरा.
— °) G2.6 यत्र (for हत्वा) M1 2 ह्वा (for त्वा)

35 M4 om 35 (of v. 1. 33) — a) T G (except
G8) गच्छ च (for गच्छस्व) B (except B1) Dn1
तत्र राम समागच्छ, Dn2 D8 D6.8 10 तत्र राम स गच्छ त्व
— b) K1.2 5 Dn1 D8 4 त्वरितो K1 8 4 B8 D1 8 4 10
युद्धदुर्मद — °) = 38° K1 2 अप* (for व्यप*). — d)
K8 B1 2 4 Dn2 D10 ब्राह्मणध्रुव, K4 B8 5 Dn1 D8 4
*ध्रुव, K6 D1 8 ब्राह्मण ध्रुव

36 M4 om 36 (of v. 1. 33) — b) B Dn D8 D10
परिवत्सरे (for *पत्सु वै) — °) D8 4 त्वं (for लोके)
— d) K8 तु, K4 [ए]न (for [ह]ति) — After 36,
D7 ins.

579* अधर्मं सुमहानेप यच्छयामरणं गृहे ।

यदाज्ञा निधनं याति सोऽस्य धर्मं सनातनं ।

37 M4 om 37 (cf v. 1. 33) — a) B Dn D8
D1.0 8 10 जातवान् (for जायते) — b) B D (except
D2 1) क्षत्रियो वापि (D8 D6 8 10 *योपि हि) मद्विध*.
— After 37^{ab}, B Dn D8 D1.0 8 10 ins.

१७९

भीष्म उवाच ।

ततो मामत्रवीद्रामः प्रहसन्निव भारत ।
 दिष्ट्या भीष्म मया सार्धं योद्धुमिच्छसि संगरे ॥ १
 अयं गच्छामि कौरव्य कुरुक्षेत्रं त्वया सह ।
 भाषितं तत्करिष्यामि तत्रागच्छेः परंतप ॥ २
 तत्र त्वां निहतं माता मया शरगताचितम् ।
 जाह्नवी पश्यतां भीष्म गृध्ररुद्धवडाशनम् ॥ ३
 कृपणं त्वामभिप्रेक्ष्य सिद्धचारणसेविता ।
 मया विनिहतं देवी रोदतामघ पार्थिव ॥ ४
 अतदर्हा महाभागा भगीरथमुता नदी ।
 या त्वामजीजनन्मन्दं युद्धकामुक्रमातुरम् ॥ ५

एहि गच्छ मया भीष्म युद्धमधैव वर्तताम् ।
 गृहाण सर्वं कौरव्य रथादि भरतर्षभ ॥ ६
 इति ब्रुवाणं तमहं रामं परपुरंजयम् ।
 प्रणम्य शिग्सा राजन्नेवमस्त्वित्यथाब्रुवम् ॥ ७
 एवमुक्त्वा ययौ रामः कुरुक्षेत्रं युयुत्सया ।
 प्रविश्य नगरं चाहं सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ ८
 ततः कृतस्वस्त्ययनो मात्रा प्रत्यभिनन्दितः ।
 द्विजातीन्वाच्य पुण्याहं स्वस्ति चैव महाद्युते ॥ ९
 रथमास्थाय रुचिरं राजतं पाण्डुरैर्हयैः ।
 सुपस्करं स्वधिष्ठानं वैयाघ्रपरिवारणम् ॥ १०
 उपपन्नं महाशत्रैः सर्वोपकरणान्वितम् ।

C. 5 7102
B. 5 178. 73
K. 5. 178. 73

580* पश्चाज्जातानि तेजासि तृणेषु ज्वलित त्वया ।

Colophon om in Dn Ds. D. 9 Gs missing
 — Sub-parcan K B Ds D1 2 6-8 10 Gs M1 2-5
 अन्वोपाख्यान — Adhy name Gs भीष्मयुद्धोपक्रम, M1 2
 भीष्ममयादा, Ms-s रामवाक्य — Adhy no (figures,
 words or both) T1 M1 180, T2 G1 2 5 Ms 8 181,
 Gs 178 (as in text), M1 2 179 — S'ola no
 Ks 41

179

2 D1 om 2^a-3^b — ^a) K1 2 5 B2 T G अह,
 Ca जय (as in text) — ^b) Ds. 4 यया त्वया (for त्वया
 सह) — ^c) K2 4 B D (except D2, D1 om) M1
 ते (for तत्) — ^d) K4 Ds 4 तदा (for तत्र) Ks G1
 गच्छे, Ks Dn1 Ds Ds 4 6 गच्छ (or आगच्छ), B Dn2
 Ds 10 Gs [आ]गच्छ, M3 (inf lin as in text) 4 5
 [आ]गच्छ (for [आ]गच्छे)

3 D1 om 3^{ab} (cf v1 2) — 3^{ab} = (var) 5 178
 32^{ab} — ^a) Ds om (hapl) from माता up to
 विनिहत in 4^a Ds 4 तात (for माता) — ^b) K
 (except K4) शरदातश्चित, Dn1 'शतान्वित, Ds 4 'शता
 दित, Ds शतशराचित, G1 Ms शरदातार्पित — ^d) MSS
 (variously) 'बलाशन, 'वळाशन, 'बलाशन, 'त्रिडाशन
 Ks कम्पुत्रविडा, D1 2 10 गृध्ररुद्धवडाशन (D2 'श्रित)
 Ca cites बला, Cd बडा

4 Ds om up to विनिहत (cf v1 3) — ^a)
 T2 कृपणा — ^c) Ds om from देवी up to सुप in 10^a
 S वीर (for देवी) — ^d) Ms-s जाह्नवी (for पार्थिव)

5 Ds om 5 (cf v1 4) — ^a) K1 2 5 न तदर्हा
 Ks Gs महाभाग — ^b) B Dn2 Ds Ds 5 10 [अ]नघा
 (for नदी)

6 Ds om 6 (cf v1 4) — ^a) Ds (by transp)
 भीष्म मया गच्छ Ms 5 सार्धं (for भीष्म) — ^b)
 K D1 2 7 दुर्मते (for वर्तताम्) B Dn Ds Ds 5 8 10
 युद्धकामुक्र दुर्मद (cf 5^d)

7 Ds om 7 (cf v1 4) — ^c) Ks B D (except
 D1 2 7, Ds om) राम, T2 G2 देव (for राजन्)
 — ^d) Ks च (for [अ]थ) M अग्रवम्

8 Ds om 8 (cf v1 4) — ^a) Ks. 4 T1 उक्तो
 (for उक्ता) — 8^{cd} = (var) 5 187 12^{cd} Cf 5
 170 22

9 Ds om 9 (cf v1 4) — ^b) K1 2 5 चाप्यभि
 नदित, B D (except D1 2 7, Ds om) च प्रतिनदित

10 Ds om up to सुप in 10^a (cf v1 4) — ^b)
 T2 G1 5 Ms राजित S (mostly) पांडुरैर् — 10^{cd} =
 (var) 5 81 18^{ab} — ^c) K1 2 परिस्कृत, S (except
 T2) स्वय (G1 स्वय; Gs साय)स्कर (for सुप) — ^d)
 = 5 81 18^b, 138 21^b K1 2 4 T2 G1 'चारित

11 Ds om 11^a-12^d — ^c) K1 2 5 D1 7 त,
 T1 Ms-s सत् (for तत्) Ks T G धीरेण, Ds 4 सूतेन,
 D1 शूरेण (for वीरेण) — ^d) K2 Dn Ds 'शस्त्र' Bs Dn

C. B. 7102
B. 5. 178. 75
K. B. 178. 75

तत्कुलीनेन वीरेण हयशास्त्रविदा नृप ॥ ११
युक्तं सूतेन शिष्टेन बहुशो दृष्टकर्मणा ।
दंशितः पाण्डुरेणाहं कवचेन वपुष्मता ॥ १२
पाण्डुरं कार्मुकं गृह्य प्रायां भरतसत्तम ।]
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ॥ १३
पाण्डुरैश्चामरैश्चापि वीज्यमानो नराधिप ।
शुक्लवासाः सितोष्णीपः सर्वशुक्लविभूषणः ॥ १४
स्तूयमानो जयाशीर्भिर्निष्क्रम्य गजसाह्वयात् ।
कुरुक्षेत्रं रणक्षेत्रमुपायां भरतर्षभ ॥ १५
ते हयाश्चोदितास्तेन सूतेन परमाहवे ।
अवहन्मां भृशं राजन्मनोमारुतरंहसः ॥ १६
गत्वाहं तत्कुरुक्षेत्रं स च रामः प्रतापवान् ।
युद्धाय सहसा राजन्पराक्रान्तौ परस्परम् ॥ १७
ततः संदर्शनेऽतिष्ठं रामस्यातितपस्विनः ।
प्रगृह्य शङ्खप्रवरं ततः प्राधममुत्तमम् ॥ १८

ततस्तत्र द्विजा राजंस्तापसाश्च वनौकसः ।
अपश्यन्त रणं दिव्यं देवाः सर्पिगणास्तदा ॥ १९
ततो दिव्यानि माल्यानि प्रादुरासन्मुहुर्मुहुः ।
वादित्राणि च दिव्यानि मेघवृन्दानि चैव ह ॥ २०
ततस्ते तापसाः सर्वे भार्गवस्यानुयायिनः ।
प्रेक्षकाः समपद्यन्त परिवार्य रणाजिरम् ॥ २१
ततो मामब्रवीद्देवी सर्वभूतहितैषिणी ।
माता स्वरूपिणी राजन् किमिदं ते चिकीर्षितम् ॥ २२
गत्वाहं जामदग्न्यं तं प्रयाचिष्ये कुरूद्वह ।
भीष्मेण सह मा योत्सीः शिष्येणेति पुनः पुनः ॥ २३
मा मैवं पुत्र निर्वन्धं कुरु विप्रेण पार्थिव ।
जामदग्न्येन समरे योद्धुमित्यवमर्त्सयत् ॥ २४
किं न वै क्षत्रियहरो हस्तुल्यपराक्रमः ।
विदितः पुत्र रामस्ते यतस्त्वं योद्धुमिच्छसि ॥ २५
ततोऽहमब्रुवं देवीमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।

रणे (for नृप)

12 Ds om 12 (cf. v l 11) — ^a) Ks Ds युतं, B Dn Ds D1 2 10 यत्त (for युक्त) Ds 4 सुखीभूतेन शिष्टेन, D1 यत्त शूरेण सूतेन — ^b) Ds Gs दृष्टकर्मणा, D1 दृष्ट, Ds शिष्ट — D1 om 12^a-13^a — ^c) S (mostly) दसित and पादरेण D10 कवचेन (for पाण्डु), and पाण्डुरेण (for कव)

13 D1 om 13 (cf v l 12) — ^a) Here and below S (mostly) पादर (for पाण्डुर) — ^b) Ks प्राया त रथमत्तम

14 ^a) Ds 4 transp पाण्डुरै and चामरै B (except Bs) Dn Ds Ds 8 10 चापि व्यजनै, Ds व्यजनैर्वापि (for चामरैश्चापि) T2 G1 2 5 एव (for अपि)

16 Ks om 16 (along with 15^a and 17^a) — ^a) Ks नोदि (for चोदि) K1 2 नोदितास्तेन सूतेन, Gs चोदितास्ते हयास्तेन — ^b) K1 2 वीरेण (for सूतेन) — ^c) M मा (for मां) K1 2 मद्रथ (for मा भृश) — ^d) K1 2 वाहा (for मनो)

17 Ks om 17^a (cf v l 16) — ^a) Ks D1.2.4.7 चाह (for [अ]ह तत्) K1 2 Ds च, Ks M (except Ms) तु (for तत्) — D1 om (hapl.) 17^a-19^a — ^a) Gs सगतौ युद्धदुर्मयौ

18 D1 om 18 (cf v l 17) — ^a) Ks Bs Ds

Ds 4 8 10 T G1-3 M (except Ms) तिष्ठन्, Gs तस्य (for स्तिष्ठ) — ^a) D1 T G तत प्राधममुत्तम

19 D1 om. 19^a (cf v l 17) — ^a) Ds Ds 10 प्रापश्यत (for अप) — ^a) B1 Dn Ds Ds सेंद्र (for सर्पि) K1 2 4 Gs Ms तथा (for तदा) Ds देवा सेंद्रपुरोगमा, D10 सेंद्रा देवगणास्तदा

20 ^a) Ds 4 ततो दिव्यविमानानि — ^b) B Dn Ds Ds 8 10 ततस्तत, Ds 4 समतत (for मुहुर्मुहु) — ^a) Ks D1 T1 Gs हि (for ह)

22 ^b) Ks सदा मम हि — ^c) K (except K4) Ds मातु (for माता)

23 ^a) Ks B Dn Ds Ds 8 10 तु, Gs Ms-5 वै (for त) — ^b) Ds 4 प्रसादिष्ये T1 Gs कुरुत्तम — ^a) S मुहुर्मुहु (for पुन पुन)

24 ^a) Ks D1 Gs कुरु (for पुत्र) — ^b) D1 पुत्र (for कुरु) Gs पुत्रेण मम पार्थिव — ^c) Ds रामेण (for ममरे) — ^d) K1 2 5 अवमर्त्सयती, Ks एव मर्त्सयती, K4 B Dn एव मर्त्सयत्, D2-4 T2 G1 2 Ms-5 अवमर्त्सयत्

25 ^a) G1 न (for किं) K1 ते, Ds Ds M1 (inf lin) नु; T2 G1 2 तु; Gs च (for न) K1 न; K2 2 5 ते, M4 (inf lin) [ए]व (for वै) K4 B D (except D1.2) क्षत्रियहृणो — ^b) K4 Dn1 हस्तुल्य, T1 हस्तुल्य पराक्रमे. — ^c) K1.2.5 D1 वै (for ते) — ^d) K1.2 5

सर्वं तद्भरतश्रेष्ठ यथावृत्तं स्वयंवरे ॥ २६
 यथा च रामो गजेन्द्र मया पूर्वं प्रमादितः ।
 कागिराजसुतायाश्च यथा कामः पुरातनः ॥ २७
 ततः मा गममभ्येत्य जननी मे महानदी ।
 मर्दयं तमृषिं देवी भ्रमयामास भार्गवम् ।
 भीष्मेण सह मा योन्सीः शिष्येणेति वचोऽब्रवीत् ॥ २८
 न च तामाह याचन्तीं भीष्ममेव निवर्तय ।

न हि मे कुरुते काममित्यहं तमुपागमम् ॥ २९

संजय उवाच ।

ततो गङ्गा सुतस्त्रेहाङ्गीम् पुनरुपागमत् ।
 न चासाः सोऽकरोद्वाक्यं क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ३०
 अथादृश्यत धर्मात्मा भृगुश्रेष्ठो महातपाः ।
 आह्वयामास च पुनर्युद्धाय द्विजसत्तमः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

भीष्म उवाच ।

तमहं स्मयन्निव रणे प्रत्यभापं व्यवस्थितम् ।
 भूमिष्ठं नोत्सहे योद्धुं भवन्तं ग्यमास्थितः ॥ १
 आगेह स्यन्दनं वीर कवचं च महाभुज ।

वधान समरे गम यदि योद्धुं मयेच्छसि ॥ २
 ततो मामब्रवीद्रामः स्मयमानो रणाजिरे ।
 रथो मे मेदिनी भीष्म बाहा वेदाः सदश्ववत् ॥ ३
 द्यूतो मे मातरिक्षा वै कवचं वेदमातरः ।

C. 5. 7127
B. 5. 172. 4
K. 5. 172. 4

वेन, Ds : कय, D- येन, S कुतम् (for यतम्) B Dn Ds
 D- 10 T G1.2 : सं, Ds : वै (for स्व) K2.4 D1 यत्वं
 (D1 सं त) योद्धुनिहेच्छसि

26 ^a) K1 M अग्रवं

27 ^a) G1 [आ]ह (for च) — ^b) K1 G2 यथा
 (for नया) B D (except D1.2 :) प्रचोदित, S प्रया-
 चित् — ^c) K4 B D (except D1.2 :) य (Ds D10 त) या
 कर्म पुगवन्

28 ^a) K2.4 D1.2 : आमाय (for अन्येय) — ^b)
 T1 G2 मा (for मे) — ^c) K D1 : - : मर्दयं, G2 तमयं
 K4 Ds गवा; Dn : M4 चीक्ष्य (for देवी) — ^d)
 K (except K2) D1 क्षानयामास, G2 कयं.

29 ^a) T1 एन (for आह) — Ds om 29^c-31^d
 — ^c) K4 B3 D (except D1.2 : , Ds om.) च (for हि)
 G- M2 : वे (for मे) G2 पापम् (for कामम्) — ^d)
 Ds D1 उपागमत्, D1 गत S इत्युक्त्या मामुपागमत्

30 Ds om. 30 (cf. v. 1. 29) T2 G1.2 : om the
 ref, the rest वेनं दं (resp वेनं) — ^b) T G1 :
 मा मा (for भीष्म) D1.2 : अयागमत् (for उपा) K4
 भीष्मं च पुनरुपागमत् — ^c) Ds नैवान्या (for न चान्या)
 K4 B D (except D1.2 :) चारुगेत् (for मो) T1
 G1.2 : नान्या अकम्ब वाक्य, T2 न तन्याकम्ब वा

31 Ds om. 31 (cf. v. 1. 29) — ^a) Ks ततो, M2
 अतो (for अया) — ^c) B Dn Ds Ds : 19 तदा

77

[609]

(for पुनर्) — ^d) Ds : शिष्येण (for युद्धाय) K2.4
 D1.2 मा (K4 त) युद्धाय द्विजोत्तमः.

Colophon Ds G4 missing — Sub-parvan
 K B Dn Ds D1-4 c-3 10 G1.5 M अयोपाख्यान
 — Adhy name G1.5 रामभीष्मसनाह, M युद्धसनाह.
 — Adhy no (figures, words or both) Ds
 (see m) 70 (=170), T1 G1 M4 181, T2 G2 : M2 :
 182, G2 179 (as in text), M1 : 180 — S'loka
 no Ks 32, Dn 96

180

1 Ds om. 1 — 1^a = 22^{ad} — ^a) Hypermetric!
 T G2 M2 om तम् K4 ततोह स्मयमानो वै, Ks स्मयन्निव
 रणेह त — ^b) B प्रनिमाय K (except K3) व्यवस्थित
 — ^c) K2.4 D1 G2 M (except M1) भूमिन्वं, D1 भूमिष्ठ.

2 ^a) M1 (inf lin as in text) 2 आरुह्य (for
 आरोह) — ^b) T2 G1.2 : महायत् (for भुज) — ^d)
 K4 D1.2 T2 G2 M1 : इह, B3 D1 स्वम् (for मया)

3 ^b) Ds : स्वयं (for स्वयं) — ^c) G2 बाहा (for
 भीष्म) — ^d) G2 वेदा सागा (for बाहा वेदा)

4 ^a) B Dn Ds Ds 1.5 : 19 च, D1 वै (for मे)
 M1.2 च (for वै) — ^b) S (except Gs) देवमातरः,
 Ca d s वेद (as in text) — ^c) Ks D1 वीर (for

C. 5. 7127
B. 5. 17B. 4
K. 5. 17B. 4

सुसंवीतो रणे ताभिर्योत्सेऽहं कुरुनन्दन ॥ ४
एवं ब्रुवाणो गान्धारे रामो मां सत्यविक्रमः ।
शरव्रातेन महता सर्वतः पर्यवारयत् ॥ ५
ततोऽपश्यं जामदग्न्यं रथे दिव्ये व्यवस्थितम् ।
सर्वायुधधरे श्रीमत्यद्भुतोपमदर्शने ॥ ६
मनसा विहिते पुण्ये विस्तीर्णे नगरोपमे ।
दिव्याश्वयुजि संनद्धे काञ्चनेन विभूषिते ॥ ७
ध्वजेन च महाबाहो सोमालंकृतलक्ष्मणा ।
धनुर्धरो वज्रतूणो वज्रगोधाद्भुलित्रवान् ॥ ८
सारथ्यं कृतवांस्तत्र युयुत्सोरकृतव्रणः ।
सखा वेदविदत्यन्तं दयितो भार्गवस्य ह ॥ ९
आह्वयानः स मां युद्धे मनो हर्षयतीव मे ।
पुनः पुनरभिकोशन्नभियाहीति भार्गवः ॥ १०
तमादित्यमिवोद्यन्तमनाधृष्यं महाबलम् ।
क्षत्रियान्तकरं राममेकमेकः समासदम् ॥ ११

तामिरु

- 5 ^b) T₁ M₈-5 मा Ca d s np oite सत्यविक्रमः
— ^a) K₈ B Dn D₈ D₈ 10 M₁ प्रत्यवारयत्, G₈ M₁ परि
6 ^b) K₄ B Dn D₈ D₈ 10 रथमध्ये (for रथे दिव्ये)
— ^a) K₁ Dn₁ G₈ सर्वायुधधरे, K₈ 4 B Dn₂ 'वरे,
D₁ 'युते
7 ^a) T₂ G_{1.2} [अ]विहिते (for विहिते). — ^b)
G₁ M₈ विस्तीर्ण- — ^a) K₁ 2 D₂ दिव्याश्वयुजि — ^a)
S (except G₈) कवचेन (for काञ्चनेन) D₈ 4 [अ]भि-
भूषिते (for विभू)
8 ^a) K₄ B D (except D₁ 2 7 8) कवचेन (for
ध्वजेन च) — ^b) K₁-3 D₁ समलंकृतलक्ष्मणा (K₈ 'क्षणे,
D₁ 'क्षणा), B Dn D₈ D₈ 4 6 8 10 सोमालंकृतलक्ष्मणा
(B₂ 8 D₈ 'क्षणे, D₈ 4 'क्षणे), D₂ G₈ 5 M₂ सोमालंकृत-
लक्षणे (D₂ 'क्षणे, M₂ 'क्षणा) — G₈ reads 8^{ad} after 9
9 ^a) K₂ 5 D₈ 4 M₂ तस्य (for तत्र) K₈ 4 D₁ 2 7
सारथ्य तस्य कृतवान् — ^a) T₁ स तु (for सखा) — ^a)
K₁ D₇ G₁ च, D₈ G₈ हि, T₂ G₂ तु (for ह) — After
9, G₈ reads 8^{ad}
10 ^a) G₈ तदा; M स मा — ^a) K₈ D₈ 10 अति-
क्रोशन्, D₈ इति क्रो, T₁ G₈ अनु — ^a) D₈ D₁₀ याहि
याहीति, T₁ उपयातीह, T₂ G₁ 2 उपायान्मयि, G₈ उपयातो
हि, G₈ उपायान्मा हि, M उपयाहीति
12 ^b) Dn₁ D₈ 4 6 (m as in text) धूर्यवाहान्,

ततोऽहं बाणपातेषु त्रिषु बाहानिगृह्य वै ।
अवतीर्य धनुर्न्यस्य पदातिर्कपिसत्तमम् ॥ १२
अभ्यगच्छं तदा राममर्चिष्यन्दिजसत्तमम् ।
अभिवाद्य चैनं विधिवदनुवं वाक्यमुत्तमम् ॥ १३
योत्से त्वया रणे राम विशिष्टेनाधिकेन च ।
गुरुणा धर्मशीलेन जयमाशास्त्र मे विभो ॥ १४
राम उवाच ।
एवमेतत्कुरुश्रेष्ठ कर्तव्यं भूतिमिच्छता ।
धर्मो ह्येष महाबाहो विशिष्टैः सह युध्यताम् ॥ १५
शपेयं त्वां न चेदेवमागच्छेथा विशां पते ।
युध्यस्व त्वं रणे यत्तो धैर्यमालम्ब्य कौरव ॥ १६
न तु ते जयमाशासे त्वां हि जेतुमहं स्थितः ।
गच्छ युध्यस्व धर्मेण प्रीतोऽसि चरितेन ते ॥ १७
भीष्म उवाच ।
ततोऽहं तं नमस्कृत्य रथमारुह्य सत्वरः ।

- D₁ M₂ त्रिषु बाह, Ca as in text D₈ 4 ह (for वै)
— ^a) D₁₀ G₈ रथात् (for धनुर्) D₁₀ तूर्ण, G₈ तस्मात्
(for न्यस्य) — ^a) D₁₀ धनुर्न्यस्य रथे तदा
13 D₁ om (hapl) 13^{ab}. — ^a) B D₈ 4 अभ्यागच्छ
— ^b) S प्राजलिर्मुनिसत्तमं — ^a) Hypermetrio! D₂
[अ]थ, T₂ च (for चैन) — ^a) M अत्रव D₁ वाक्य
मुत्तरमनुव
14 ^a) G₈ अहं योत्से त्वया राम — ^b) K₄ B Dn
D₈ 2 D₈ 4 6 10 सहसेन, Ca d s विशिष्टेन (as in text).
D₈ 4 उत्तरेण, Ca d s अधिकेन (as in text) K (except
K₈) B Dn D₈ 4 7 वा (for च) — ^a) D₈ 4 ब्रह्म
(for धर्म) — ^a) K₈ मा, M_{1.2} मा (for मे)
15 ^a) K₄ D₂ 7 युधि (for सह)
16 ^a) T₁ M₁ 2 त्वा — ^a) D₈ 4 च (for त्व)
G₂ सक्तो, G₃ युक्तो (for यत्तो)
17 ^a) K₂ न च, K₅ ननु, T₂ G₁ 2 5 न हि (for
न तु). T₂ G₁ 2 5 केनचिद् (for ते जयम्) K (except
K₄) D₁ 2 आशासि, D₈ 4 8 M आशास्ये, T G आशासे
— ^b) K₈ 4 B D (except D₇) G₂ त्वा विजेतुम्,
G₈ त्वामिजेतुम् D₂ 1 8 इह (for अहं) — ^a) K₄
transp युध्यस्व and धर्मेण — ^a) D₁ चचेन (for
चरितेन) D₈ च (for ते)
18 K₈ 4 B D (except D₈ 2 D₇) om the ref
— ^a) K₈ 4 D₁ G₂ 8 5 M₁ प्रध्मापय, T₂ आध्मापय

प्राध्मापयं रणे शङ्खं पुनर्हमविभूषितम् ॥ १८
 ततो युद्धं समभवन्मम तस्य च भारत ।
 दिवसान्सुवह्व्राजन्परस्परजिगीषया ॥ १९
 स मे तस्मिन्रणे पूर्वं प्राहरत्कङ्कपत्रिभिः ।
 पथ्या शतैश्च नवभिः शराणामत्रिवर्चसाम् ॥ २०
 चत्वारस्तेन मे बाहवः स्रूतश्चैव विगां पते ।
 प्रतिरुद्धास्तथैवाहं समरे दंशितः स्थितः ॥ २१
 नमस्कृत्य च देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च भारत ।
 तमहं सयन्निव रणे प्रत्यभाष्यं व्यवस्थितम् ॥ २२
 आचार्यता मानिता मे निर्मर्यादे दापि त्वयि ।
 भूयस्तु शृणु मे ब्रह्मन्संपदं धर्मसंग्रहे ॥ २३
 ये ते वेदाः शरीरस्था ब्राह्मण्यं यच्च ते महत् ।
 तपश्च सुमहत्तप्तं न तेभ्यः ग्रहराम्यहम् ॥ २४
 ग्रहरे क्षत्रधर्मस्य यं त्वं राम समास्थितः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियत्वं हि याति शस्त्रसमुद्यमात् ॥ २५
 पश्य मे धनुषो वीर्यं पश्य बाहोर्वलं च मे ।
 एष ते कर्मुकं वीर द्विधा कुर्मि ससायकम् ॥ २६
 तस्याहं निश्चितं भल्लं प्राहिण्य भरतर्षभ ।
 तेनास्य धनुषः कोटिशिञ्जना भूमिमथागमत् ॥ २७
 नव चापि पृषत्कानां गतानि नतपर्वणाम् ।
 प्राहिण्यं कङ्कपत्राणां जामदग्न्यरथं प्रति ॥ २८
 काये विपक्तास्तु तदा वायुनाभिसमीरिताः ।
 चेलुः क्षरन्तो रुधिर नागा इव च ते शराः ॥ २९
 क्षतजोक्षितसर्वाङ्गः क्षरन्त रुधिरं व्रणैः ।
 बभौ रामस्तदा राजन्मेरुर्वातुनिवोत्सृजन् ॥ ३०
 हेमन्तान्तेऽशोक इव रक्तस्तवकमण्डितः ।
 बभौ रामस्तदा राजन्कचिल्किशुकसंनिभः ॥ ३१
 ततोऽन्यद्वनुरादाय रामः क्रोधसमन्वितः ।

C. 5. 7135
B. 5. 179. 32
K. 5. 179. 22

— ^a) B (except B.) D (except D.) *परिहृतं
 20 ^a) B₁ M₁ s मा, Ca d ने (as in text) K₁
 सनेत्य तस्मिन्पूर्वं मा — ^a) K₁ s D₁ 7 T₂ G₁ M (except
 31) द्रौ* (for द्रते*) D₂ पथ्या नरनवत्या च — ^a)
 M₂ s जितानाम् (for शराणाम्) B Dn Ds D₁ s 10
 नतपर्वणा (B. *वर्चना) (for अग्नि*)

21 ^a) T₁ चैव (for तेन) — ^a) S (mostly)
 दमित

22 ^a) K₁ D₂ तु (for च) — ^b) K₁ B Dn Ds
 D₂ s 10 विद्रोषत; D₁ च मारिष (for च भारत)
 — 22^{ad} = 1^{ab} — ^a) Hypermetric! M₁ s om तम्

23 ^a) K₁ s मत्रिता (for मानि*) — ^a) K₁ s B
 D (for D₁ see below) M₁ s च (for तु) D₁ देवा
 नृश्च शृणु मे — ^a) G₁ माप्रत, G₂ मवदन, M सवाद
 Ca d s cite पद छे Ca पद प्रतिज्ञापद । G₁ पद
 व्यवसाये । छे B₁ धर्मविग्रह, D₁ s Ca d धर्मसंग्रह

24 K₁ om. 24 — ^a) B Dn Ds D₁ s 10 ते
 (for सु-) — D₁ om 24^d-25^d

25 D₁ om. 25 (cf v1 24) — ^a) K₁ प्रहार,
 K₂ (m as in text) प्राहार, K₃ s B Dn₁ D₂ s प्रहारे
 — ^b) Dn₁ D₂ D₃ 7 M₁ s यत् (for य) K₁ B Dn
 D₁ s 10 M₁ (sup in) समाश्रित (for स्थित).

26 ^b) K (except K₂) B (except B₁) Dn D₁
 मम (for च मे) — ^a) K₁ D₂ द्वेषा (for वीर) — ^a)
 K₁-2 s D₁ कुर्वे (for कुर्मि) K₁ D₂ करोमि महमायक,

B Dn Ds D₁ s 10 छिनमि निश्चितेषुगा (D₁ s *नि*)

27 ^b) B Dn Ds D₁ s 10 चिक्षेप, D₂ s चिक्षिप (for
 प्राहिण्य) — ^a) K (except K₁) D₁ स च (for तेन)
 K B Dn Ds D₁ s 10 G₁ s Ca कोटि (for कोटी),
 D₂ s छिन्वा (for कोटिश्) — ^a) K₁ s D₂ 7 छिवा,
 T₂ भिन्न (for छिन्वा) K₁ s यथागमत्, K₂ D₁ उपागमत्,
 M₂ s अथास्पृशत् B Dn Ds D₁ s 10 छिन्वा (D₁ s
 मप्य) भूमावपातय

28 K₁ B Dn Ds D₂ s 10 त (D₂ s य)थैव च,
 D₁ पुनश्चापि (for नव चापि) — ^a) B Dn Ds D₁ s 10
 चिक्षेप (for प्राहिण्य)

29 ^a) Dn₁ D₁ निपक्तास्तु — ^b) K₁ B (except
 B₁) Dn Ds D₁ s 10 वायुना समुदीरिता — ^a) K₁ वसु,
 K₂ s बहु, K₃ चेलु, D₁ G₁ पेतु (for चेलु) — ^a)
 K (except K₁) रक्षा (for नागा) S वसुधरा (for च ते
 शरा)

30 ^b) K₁ हि (for स) K₁ s व्रणे, B Dn Ds
 D₁ s 10 T₂ G₁ s रणे, D₁ व्रणात् (for व्रणे) — ^a) = 31^c
 — ^a) K₁ B D (except D₁) G₁ s धातुम् (for धातुर्)
 D₁ सृजन्, T₁ G₁ [उ]द्गिरन् (for [उ]त्सृजन्)

31 ^a) = 30^c K₃ B₁ s Dn D₁ s T₂ G₁ तथा (for
 तदा) — ^a) K₃ s किञ्चित्, K₄ B₁ s D₁ s फुल्ल (for
 कञ्चित्) B₁ s Dn Ds D₁ s 10 प्रफुल्ल इव किञ्चुक

32 ^b) T₁ कोप* (for क्रोध*) — ^a) K₃ s D₁ रक्म*
 (for हेम*) K₁ s तु (for सु-) M₁ s चवर्ष शरवर्षाणि

C. 5. 7155
B. 5. 179 c2
K. 5. 179. 32

हेमपुद्गान्सुनिशिताञ्जरांस्तान्हि ववर्ष सः ॥ ३२
ते समासाद्य मां रौद्रा बहुधा मर्मभेदिनः ।
अकम्पयन्महावेगाः सर्पानलविपोपमाः ॥ ३३
ततोऽहं समवष्टभ्य पुनरात्मानमाहवे ।
शतसंख्यैः शरैः क्रुद्धस्तदा राममवाकिरम् ॥ ३४
स तैरभ्यर्कसंकाशैः शरैराशीविपोपमैः ।
शितैरभ्यर्दितो रामो मन्दचेता इवाभवत् ॥ ३५
ततोऽहं कृपयाविष्टो विनिन्द्यात्मानमात्मना ।

धिग्धिगित्यवुवं युद्धं क्षत्रं च भरतर्षभ ॥ ३६
असकृच्चावुवं राजञ्शोकवेगपरिप्लुतः ।
अहो वत कृतं पापं मयेदं क्षत्रकर्मणा ॥ ३७
गुरुर्दिजातिर्धर्मात्मा यदेवं पीडितः शरैः ।
ततो न ग्राहरं भूयो जामदग्न्याय भारत ॥ ३८
अथावताप्य पृथिवीं पूषा दिवससंक्षये ।
जगामास्तं सहस्रांशुस्ततो युद्धमुपारमत् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

भीष्म उवाच ।

आत्मनस्तु ततः सूतो ह्यानां च विशां पते ।
मम चापनयामास शल्यान्कुशलसंमतः ॥ १

स्नातोपवृत्तैस्तुरगैर्लब्धतोयैरविह्वलैः ।

प्रभात उदिते सूर्ये ततो युद्धमवर्तत ॥ २

दृष्ट्वा मां तूर्णमायान्तं दंशितं स्यन्दने स्थितम् ।

— ^a) K (except K₃) D₁ २ तेन, D₃ ४ १ १० एव,
T G तान्त्र, M₁ २ तु प्र- (for तान्हि) K₄ शरास्तान्त्रवर्षत,
M₃-५ मयि तूर्णं महाबल

33 ^a) G₂ ३ M₂ मा G₂ विविधा (for बहुधा)
K₁ ५ Dn₂ D₆ १ चर्म*, K₂ चर्म* (for मर्म*) M₃-५
ते शरा जामदग्न्येन प्रयुक्ताः कालसनिभा — ^a) G₁ समर्प*
(for अकम्प*) — ^a) K₁ २ ५ D₁ शरा (D₁ तं) द्वादी-
विपोपमा (cf 35^b), K₃ D₃ ४ सर्पा (K₃ शरा) इव
विपोपवणा, D₁ सर्पा इव विपोपमा, T₂ G₁ ३ ५ सर्पानन
विपो*

34 ^a) K₄ B D (except D₁ २ १) तमहं — ^b) K₃
D₁ आत्मना (for आहवे)

35 ^a) B₅ अर्काभि* (for अद्यर्क*) — ^b) = 5 181
35^b — ^a) K₃ D₂ शृणुम् (for शितैर्) K₁ २ अभ्यर्चितो,
K₃ समादितो, D₃ ४ अभ्याचितो (for अभ्यर्दितो) — ^a)
D₃ ४ वेग (for चेता)

36 ^a) B₃ तमहं (of v 1 34) — ^b) K₄ B D
(except D₁ २ १) विष्टभ्य, K₃ विचिल्य (for विनिन्द्य)
— ^a) M अद्यव D₃ २ D₆ G₃ युद्धे, T₁ क्षत्रं (for युद्ध)
— ^a) T₁ युद्ध, M₁ क्षात्र (for क्षत्र) B D (except
D₁ २ १) क्षत्र (D₃ २ ३) धर्मं च भारत

37 K₄ D₅ repeat 37 after 5 181 24^{ab}. — ^a)
K₁ D₂ M अद्यव — ^a) G₃ अद्या (for अहो) — ^a) K₂
मयेह, M₁ मयाच K (except K₁) B Dn D₇ T₁

क्षत्रधर्मणा, D₃ D₁ G₃ *धर्मिणा; D₃ (second time)
*कर्मणा

38 ^a) D₁ अयं (for गुरुर्) — ^b) G₂ अय (for
एव) — D₄ om 38^a-39^a

39 D₄ om 39 (of v 1 38) — ^a) T₂ G₂ ततो
(for अय) Dn D₃ D₆ [अ]वतप्य, D₁ सताप्य, D₂
प्रताप्य, T₂ G₂ [अ]वतीर्य, G₁ [अ]पतच्च, G₃ M [उ]पता-
(G₃ त)प्य — ^b) M₂ ४ पूषा वै दिवसं क्षये — ^a) D₂
उपानयत्, D₃ *हरत्, T₁ G₃ M₂ *गमत्, T₂ G₁ ३
अवारयत्.

Colophon D₅ ९ G₄ missing — Sub-parvan
K B Dn D₃ D₁ २ ६-१० १० T₁ G₁ ५ M₁ २ अश्वोपाख्यान
— Adhy no (figures, words or both) D₆ (sec m)
71 (=171), T₁ G₁ M₄ 182, T₂ G₂ ३ M₃ ३ 183,
G₃ 180 (as in text), M₁ २ 181 — S'loka no
K₅ Dn 39.

181

1 ^a) K₁ ३ (by corr) B₂ च (for तु) — D₄ om.
1^b-2^b. — ^a) K (except K₄) शल्यं G₁ ५ M₄ (inf-
in) कुशसलमित (M₄ orig *मितान्)

2 D₄ om 2^{ab} (of v 1 1) — ^a) K₁ B₄ ५ T₁ G₁
Cn स्नातोपवृत्तै, K₃ सूतोपपन्नै, D₂ सूतोपवृत्तै. Ca d ote

अकरोद्रथमत्यर्थं रामः सजं प्रतापवान् ॥ ३
 ततोऽहं राममायान्तं दृष्ट्वा समरकाङ्क्षिणम् ।
 धनुःश्रेष्ठं समुत्सृज्य सहसावतरं रथात् ॥ ४
 अभिवाद्य तथैवाहं रथमारुह्य भारत ।
 युयुत्सुर्जामदग्न्यस्य प्रमुखे वीतभीः स्थितः ॥ ५
 ततो मां शरवर्षेण महता समवाकिरत् ।
 अहं च शरवर्षेण वर्षन्तं समवाकिरम् ॥ ६
 संकुद्धो जामदग्न्यस्तु पुनरेव पतत्रिणः ।
 प्रेषयामास मे राजन्दीप्तास्यानुरगानिव ॥ ७
 तानहं निशितैर्भलैः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अच्छिदं सहसा राजन्नन्तरिक्षे पुनः पुनः ॥ ८
 ततस्त्वस्त्राणि दिव्यानि जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 मयि प्रचोदयामास तान्यहं प्रत्यपेक्षयम् ॥ ९

अस्त्रैरेव महाबाहो चिकीर्षन्नाधिकां क्रियाम् ।
 ततो दिवि महान्नादः प्रादुरासीत्समन्ततः ॥ १०
 ततोऽहमस्त्रं वायव्यं जामदग्न्ये प्रयुक्तवान् ।
 प्रत्याजघ्ने च तद्रामो गुह्यकास्त्रेण भारत ॥ ११
 ततोऽस्त्रमहमाग्रेयमनुमन्य प्रयुक्तवान् ।
 वारुणेनैव रामस्तद्वारयामास मे विभुः ॥ १२
 एवमस्त्राणि दिव्यानि रामस्याहमवारयम् ।
 रामश्च मम तेजस्वी दिव्यास्त्रविदरिंदमः ॥ १३
 ततो मां सव्यतो राजन्नामः कुर्वन्दिजोत्तमः ।
 उरस्यविध्यत्संकुद्धो जामदग्न्यो महाबलः ॥ १४
 ततोऽहं भरतश्रेष्ठ संन्यर्पीदं रथोत्तमे ।
 अथ मां कश्मलाविष्टं द्रुतस्तूर्णमपावहत् ।
 गोरुतं भरतश्रेष्ठ रामवाणप्रपीडितम् ॥ १५

C. 5. 7172
B. 5. 152. 15
K. 5. 180. 15

अपवृत्ते B₁ s D₈ ज्ञातो (B₈ 'ता') पमुक्तुरां — °) K₄
 B (except B₈) D (except D₁ 2 7) चोदिते, K₈ उदये
 (for उदिते) — °) K₁ 2 D₇ द्वयोर्, K₈ मूयो, B₁ 2 4
 D₇ पुनर् (for ततो)

3 °) D₁ transp दृष्ट्वा and मा D₈ हतुम् (for
 तृणम्) — °) K₂ (by corr) दिशतं, D₈ 4 दक्षिते,
 S (mostly) दंमित K₈ स्वदनस्थित — °) K₁ 2 8
 अत्यतं (for अत्यर्थं) K₈ transp राम and सजं

4 °) K₁-8 D₇ T₁ [अ]वातरं, K₈ व्यतरं, G₈
 [अ]भ्यपतं (for [अ]वतरं)

5 °) K₁ 2 8 D₇ पादौ (for [ए]वाहं) — °) K
 (except K₄) D₇ जामदग्न्येन — °) K₁ 2 8 समरे (for
 प्रमुखे)

6 °) K₄ B Dn D₈ D₈ 3 10 G₈ [S]ह (for मा).
 — °) G₈ समतात् (for महता) K₄ B Dn D₈ D₈ 3 10
 G₈ समवाकिं — K₄ D₁ om. 6^{ad} — °) B Dn D₈
 D₈ 3 10 स च मां (for अहं च) — °) K₁ 2 समवाकिरं,
 B Dn D₈ 1 D₈ 3 10 समवाकिरत्, D₈ 4 त ममाकिरं

7 °) B Dn D₈ 8 Ca सुतेजितान्, D₈ D₁₀ सुतेजनान्
 (for पतत्रिणं) — °) K₈ 4 D₈ 4 समरे (for मे राजन्)
 B Dn D₈ D₈ 3 10 संप्रेषीन्मे शरान्वोरान् (B₂ 'पीतो-
 मरानुमान्) — °) K₈ D₁ 2 पक्षगान् (for उरगान्)

8 °) K₈ B D (except D₁ 2 7) ततोह G₁ 8 वाणं
 (for मल्लैः) — °) K₁ B₂ Dn D₈ M अच्छिदं, T₁
 अमिदं, T₂ अच्छिदन् K₈ समरे (for महसा)

9 °) K (except K₈) D₇ दस्त्राणि (for त्वस्त्राणि)

— G₁ om. (hapl.) 9^b-13^a — °) K₂ प्रनोदयामास,
 K₈ 4 B D (except D₈) G₈ प्रयोजया. — °) K₈ Dn₁
 D₁ तानह

10 G₁ om. 10 (cf. v.l. 9) — °) D₁ वै प्रति- (for
 अधिका) — °) K (except K₈) D₁ 8 M₁ 2 महानाद

11 G₁ om. 11 (cf. v.l. 9) — °) G₈ M (M₁
 before corr) महास्त्र (for ऽहमस्त्र) — K₄ D₈ 2 om
 (hapl.) 11^c-12^b — °) D₈ 4 प्रत्याजघ्ने, G₂ 'चप्ये
 (for 'जघ्ने) K₈ B D (except D₈ D₁ 8 7, D₈ 2 om)
 T₂ G₂ तं (for तद्) — D₈ om. (hapl.) 11^d-12^c

12 G₁ om 12 (cf. v.l. 9), K₄ D₈ 2 om. 12^{ab},
 D₈ om 12^{ab} (cf. v.l. 11) — °) K₂ 8 B (except
 B₂) Dn D₈ 1 D₁ 7 8 10 transp अस्त्र and अह — °)
 K₈ D₁ 2 अभिमन्य (for अनु) — °) K₈ 4 D₂ T₁
 रामस्तु, B₈ 8 Dn D₈ D₈ 3 10 (by transp) तद्रामो
 — °) D₇ वै (for मे) K₁ 2 D₇ भुवि (for विभु)

13 G₁ om 13^a (cf. v.l. 9) — °) D₈ 4 अवाकिर
 (for 'रयम्) — °) K₁ 2 8 D₇ अमज्जम, D₈ D₈ 8
 अरिंदम K₈ 4 D₁ 2 दिव्यास्त्रैरेव सयुगे, S दिव्यान्यस्त्राणि
 सयुगे

14 °) M₃-5 मा D₈ G₈ सर्वतं, Ca d सच्यत
 (as in text) — °) K₈ महाबल (for द्विजो) — °)
 S सरुवो (for मकुद्धो) — °) K₈ द्विजोत्तम, K₄ B Dn
 D₈ D₈ 3 10 प्रतापवान् (for महा), cf 9^b

15 D₈ om. 15^{ab} — °) B D₈ D₁₀ रथोपरि
 — °) K₄ B D (except D₁ 2 7) ततो (for अथ)

C. B. 7178
E. B. 150. 10
K. B. 180. 10

ततो मामपयातं वै भृशं विद्रुमचेतसम् ।
रामस्यानुचरा हृष्टाः सर्वे दृष्ट्वा प्रचुक्रुशुः ।
अकृतव्रणप्रभृतयः काशिकन्या च भारत ॥ १६
ततस्तु लब्धसंजोऽहं ज्ञात्वा स्रुतमथाब्रुवम् ।
याहि स्रुत यतो रामः सज्जोऽहं गतवेदनः ॥ १७
ततो मामवहत्स्रुतो हयैः परमशोभितैः ।
नृत्यद्भिरिव कौरव्य मारुतप्रतिमैर्गतौ ॥ १८
ततोऽहं राममासाद्य बाणजालेन कौरव ।
अवाकिरं सुसंरब्धः संरब्धं विजिगीषया ॥ १९
तानापतत एवासौ रामो बाणानजिह्वगान् ।
बाणैरेवाच्छिनत्तूर्णमैकैकं त्रिभिराहवे ॥ २०
ततस्ते मृदिताः सर्वे मम बाणाः सुसंशिताः ।

Ds Ms s मा — ^a) K1 s D1 s 4 7 उपाहरत्, K2 Gs
अपाहरत्, Ks 4 उदाहरत्, B Dn Ds s Ms s उदावहत्,
Ds T2 M2 उपावहत् — ^a) K1 s गच्छत्, Ks D1 s
शयित, Ks B Dn Ds Ds 4 10 Gs ग्लायत्, Ks गव्यूत्,
Ds ततोह, Ds सव्यय, Ds गव्यूते, G1 सत्वर (for गोस्त,
as in T G2 s M) Ks भारतश्रेष्ठ, Gs च ततो राजन्

16 K4 om 16^{abed} — ^a) K2 s Ds2 D7 अपयात;
Ks Gs s उपयात — ^b) Ds 4 भृश विद्रुतचेतस — ^{ad})
K1 s s D7 T1 Gs transp हृष्टा and दृष्ट्वा Ks तुष्टा सर्वे;
Ds 4 सर्वे दृष्ट्वा (for हृष्टा सर्वे) B D (except D1 2 7)
वि (for प्र-) — ^e) Hypermetric!

17 ^a) Ds वै (for सृष्ट) — ^b) K1 M अम्रवं — ^c)
Ds D10 याहि (for सूत) — ^d) K1 s s D7 समरे स्थित,
T1 वीतवेदन (for गत).

18 ^b) K B (except Bs) D1 s 4 7 s 'शोभिभि'
(Ds by corr 'शोभन'), Ds 'शोमित', D10 G1 'शोभनै'
— ^d) Ks Bs D1 गतै (for गतौ)

19 D4 om 19^a-21^a — ^b) B D (except D1 2 7,
D4 om) *वर्षेश्च (for 'जालेन) — ^c) Ds असद्य त (for
अवाकिर) Ds T1 G2 सुसंरब्ध — ^d) Ds भार्गव,
T1 प्रथमं (for संरब्ध) B D (except D1 2 7, D4 om.)
च (Ds त) (for वि)

20 D4 om, 20 (cf v1 19) — ^a) K1 s ततः
पतत (for ताना) — ^b) Ms om 20^b K2 (by corr,) रामे,
Ks s Ds 7 S (except Gs, Ms om) मम (for रामो) — ^c) K1-s अवाच्छिनत्, Ds एवाकिरत् (for
एवाच्छिनत्) Ds बाणैरेवासृजत्तूर्ण — ^d) Bs आशुगो
(for आहवे) Ds मा च पत्रिभिराहवे

रामबाणैर्द्विधा छिन्नाः शतशोऽथ महाहवे ॥ २१
ततः पुनः शरं दीप्तं सुप्रभं कालसंमितम् ।
असृजं जामदग्न्याय रामायाहं जिघांसया ॥ २२
तेन त्वभिहतो गाढं बाणच्छेदवशं गतः ।
मुमोह सहसा रामो भूमौ च निपपात ह ॥ २३
ततो हाहाकृतं सर्वं रामे भूतलमाश्रिते ।
जगद्भारत संविशं यथार्कपतनेऽभवत् ॥ २४
तत एनं सुसंविशः सर्व एवाभिदुद्रुधुः ।
तपोधनास्ते सहसा काश्या च भृगुनन्दनम् ॥ २५
त एनं संपरिष्वज्य शनैराश्वासयंस्तदा ।
पाणिभिर्जलशीतैश्च जयाशीर्भिश्च कौरव ॥ २६
ततः स विह्वलो वाक्यं राम उत्थाय मात्रवीत् ।

21 D4 om 21^a (cf v1 19) — ^a) K1 s s D7
तु (for ते) K2 s B Dn Ds Ds 10 सूदिता (Dn1
सहिता); Ds पतिता (for मृदिता). — ^c) T1 समा-
च्छिन्ना (for द्विधा छिन्ना) — ^d) K2 s B Dn Ds
Ds 4 s 8, 10 T1 सहस्रदा (for महाहवे) D7 निपेतु
शतशो रणे

22 Ds om 22 — ^a) T1 पुनरन्य (for तत पुन).
— ^b) Dn1 Ms s सप्रभ, T1 समष्ट, T2 G1 s सुप्रभ.
K1 s s Ds 7 कालसंमित

23 ^a) G1 वै निहतो, Gs सोभिहतो, Ms (inf l n.)
त्वभिगतो K4 स तेनाभिहतो गाढ — ^b) K4 B D
(except D1 2 7 s) बाणवेगवश, Gs बाणभेद — ^c)
K4 s Dn Ds Ds 8 10 समरे (for सहसा) — ^d) K4
Dn1 वि- (for च)

24 ^b) Ks आगते, Ks आस्थिते (for आश्रिते).
— After 24^{ab}, K4 Ds repeat 5 180 37 (with v1)
— D4 om 24^a-27^b — ^d) K Ds D1 2 7 T2 G1 2 s
तथा, Dn2 Ds 10 भवेत् (for ऽभवत्).

25 D4 om. 25 (of v1 24) — ^a) K2 s B
(except Bs) Dn Ds 8 7 समुद्रिमा, Ds D10 अमंविमा
(for सुप्त) — ^d) Ks T G कन्या (for काश्या)
B (except B2) Dn Ds D1 0 10 कुरुनन्दन

26 D4 om 26 (of v1 24) — ^a) D2 त एव; Ds
पतित (for त एन) K4 B Dn Ds Ds-8 10 तत एन
परिष्वज्य

27 D4 om 27^{ab} (cf v1 24) — ^a) K1 s s B
Dn Ds Ds 0 s 10 विह्वल — ^b) K4 B D (except D7,
D4 om) G1 2 च (for मा) — ^c) M1 s भीष्म (for

तिष्ठ भीष्म हतोऽसीति वाणं संघाय कार्मुके ॥ २७
 स मुक्तो न्यपतत्तूर्णं पार्श्वे सन्धे महाहवे ।
 येनाहं भृशसंविशो व्याघ्रूणित इव द्रुमः ॥ २८
 हत्वा ह्यांस्तनो राजञ्शीघ्रास्त्रेण महाहवे ।
 अवाकिग्न्मां विश्रब्धो वाणैर्ललोमवाहिभिः ॥ २९
 ततोऽहमपि शीघ्रास्त्रं समरेऽप्रतिवारणम् ।
 अवाप्तुं महाबाहो तेऽन्तर्गधिष्ठिताः शूराः ।
 रामस्य मम चैवाशु व्योमादृत्य समन्ततः ॥ ३०
 न म्य ह्यस्यः प्रतपति शरजालममावृतः ।
 मातरिश्वान्तरे तस्मिन्नेयरुद्ध इवानदत् ॥ ३१
 ततो वायोः प्ररुम्पाच्च ह्यस्य च मरीचिभिः ।

अभितापात्स्वभावाच्च पावकः समजायत ॥ ३२
 ते शूराः स्वसमुत्थेन प्रदीप्ताश्चित्रभानुना ।
 भूमौ सर्वे तदा राजन्मस्मभूताः प्रपेदिरे ॥ ३३
 तदा शतमहस्त्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 अयुतान्यथ सर्वाणि निखर्वाणि च कौरव ।
 गमः शूराणां संक्रुद्धो मयि तूर्णमपातयत् ॥ ३४
 ततोऽहं तानपि रणे शरैराशीविपोपमैः ।
 संछिद्य भूमौ नृपतेऽपातयं पन्नगानिव ॥ ३५
 एवं तदभवद्युद्धं तदा भरतमत्तम ।
 संध्याकाले व्यतीते तु व्यपायात्स च मे गुरुः ॥ ३६

C. 5. 7200
B. 5. 183. 33
K. 5. 180. 33

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

तिष्ठ T₁ G₂ तिष्ठ (for भीष्म) — D₁ om 27^a-28^a
 28 D₁ om 28 (cf v. 1 27) — *) T₁ G₂ M
 ह (M₂ s च) पत्ता (for न्यप) — *) N (except K₁ s
 D₁, D₁ om) M₂ s trans पार्श्वे and सन्धे — *)
 S तेनाह K₂ D तस्मिन्नेयरुद्ध, K₂ B₂ s s Dn D₂
 D₁ s s 10 मृगमुद्रितः — *) K₂ D₂ अभय, D₂ अभय
 (for द्रुम)

29 *) K₂ B Dn D₂ D₁ s 10 राम, G₁ राम (for
 राजन्) — *) D₂ योग, T₂ G₂ s शूरा (for शीघ्रा)
 — *) M (except M₂) मा K₂ B Dn D₁-s s 9 (M₂
 sup lin) रिग्नपौ (T₂ G₂ s च) — *) D₂ रामावृत्ति,
 T₁ G₁ s s लोमवाहिभिः, T₂ लोमवाहिभिः, Ca d लोम
 वाहिनि, Cs a in text

30 D₁ om 30^a — *) K₂ D₁ s वागमप्रति;
 K₂ B Dn D₂ D₁ s 10 समरप्रति — *) D₂ D₂ Cd
 विष्टिग, Ca धेष्टिता (for विष्टिग) — *) D₂ transp
 मम and च K₁ s s D₁ आगन्, S अथ (for आशु)
 — *) K₁ s s D₁ नमाध्रिय (for व्योमा)

31 *) D₁-s प्रापते — *) D₂ शरजालेन आवृत
 — *) B D (except D₁ s s) तस्मिन् (for अन्तरे) — *)
 K₂ B D (except D₁ s s) अनयत् (for अनदत्)

32 *) B Dn D₂ D₁ s 10 समन्तिभि (for मरी)
 — *) K₁ s D₂ अभिवाप; K₂ G₂ अभिवातान, D₁ T₂
 G₁ s अभिवापता K₂ प्रतापाच्च (for ममा) B Dn D₂
 D₂ s s 10 अभिवापप्रभावा (D₂ s तापा)च — *) K₁m
 समवायुजत्, D₂ M₂ समजायते

33 *) B₂ D₁ s s s 10 सु (for स्व) — *)
 S ततो (for तदा) — *) D₁ T₁ भस्मीभूता K₂ D₁ s
 भस्मयाप्रतिपेदिरे

34 34^a = (var) 1 31 18^a, 5 162 18^a — *)
 K₂ D₁ तथा, T G (except G₂) तन (for तदा) — *)
 K₁ s s नियुतानि, D₂ D₂ प्रयु (for अयु) K₁ s
 च (for [अ]य) — *) K₁ s s D₁ तथैव च, K₂ D₁ s
 च भारा (for च कौरव) — *) B₁ s s Dn D₂ D₂ s 10
 न्यपायत् (for अपा)

35 *) K₁ s D₂ तान्यपि, G₂ (by transp) अपि
 तान् T G₁ s M₂-s अतरेण; G₂ अथ रणे, M₁ s s
 (inf lin) अतरेण (for अपि रणे) G₂ क्षीघ्र (for
 रणे) — *) = 5 180 35^a T₂ G₂ s M₁ s विपोपमान्
 — *) T₁ G₂ मभिद्य (for छिद्य) — *) K₂ D₁ पन्नगान्
 B Dn D₁-s पातयेय नगानिव

36 *) K₂ एतत् (for एत) K₂ D₁ तदा, K₂ अत्र
 (for तद्) — *) K₂ पुरा, D₁ महद्; G₂ तथा (for तदा)
 K₂ D₂ s G₂ भारत — *) G₁ तदा काले (for संध्या)
 G₂ क्षतीने K₂ s च, K₂ B₂ D₁-s S [S]य (for तु)
 — *) S समराय (G₂ रे ह्य; M ये व्य) पयादुरु

Colophon D₂ s G₁ missing — Sub-parvan
 K B Dn D₂ D₁-s s 10 T₁ G₂ s M अजोपाख्यान
 — Adhy name K₁ भीष्मभारगंवयोर्बुद्ध; M₂-s राम
 ममोहन — Adhy no (figuros, words or both)
 D₂ (sec m) 72 (= 172), T₁ M₁ 183, T₂ 84

१८२

भीष्म उवाच ।

समागतस्य रामेण पुनरेवातिदारुणम् ।
 अन्येद्युस्तुमुलं युद्धं तदा भरतसत्तम ॥ १
 ततो दिव्यास्त्रविच्छूरो दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः ।
 अयोजयत धर्मात्मा दिवसे दिवसे विभुः ॥ २
 तान्यहं तत्प्रतीघातैरस्त्रैस्त्राणि भारत ।
 व्यधमं तुमुले युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥ ३
 अस्त्रैस्त्रेषु बहुधा हतेष्वथ च भार्गवः ।
 अकुण्ठयत महातेजास्त्यक्तप्राणः स संयुगे ॥ ४
 ततः शक्तिं प्राहिणोद्धोररूपा-
 मस्त्रै रुद्धो जामदग्न्यो महात्मा ।
 कालोत्सृष्टां प्रज्वलितामिवोल्कां
 संदीप्ताग्रां तेजसावृत्य लोकान् ॥ ५
 ततोऽहं तामिषुभिर्दीप्यमानैः

समायान्तीमन्तकालार्कदीप्ताम् ।

छित्त्वा त्रिधा पातयामास भूमौ
 ततो ववौ पवनः पुण्यगन्धिः ॥ ६
 तस्यां छिन्नायां क्रोधदीप्तोऽथ रामः
 शक्तीर्घोराः प्राहिणोद्वादशान्याः ।
 तासां रूपं भारत नोत शक्यं
 तेजसित्वाच्छाघवाच्चैव वक्तुम् ॥ ७
 किं त्वेवाहं विह्वलः संप्रदृश्य
 दिग्भ्यः सर्वास्ता महोल्का इवाग्नेः ।
 नानारूपास्तेजसोग्रेण दीप्ता
 यथादित्या द्वादश लोकसंक्षये ॥ ८
 ततो जालं घाणमयं विवृत्य
 संप्रदृश्य भित्त्वा शरजालेन राजन् ।
 द्वादशेषूप्राहिणवं रणेऽहं

(=184), G_{1.2} s Ms s 184, G₈ 181 (as in text),
 M_{1.2} 182 — *S'loka no* K₈ D₈ 38, D₁ 77

182

1 ^a) M₂ s रामस्य (for रामेण) — ^b) D₈ 4 पुनर्युद्ध
 सुदारुण — ^c) K₁ 4 D₁ 2 समियात्, T₁ G₁ s M ममामृत,
 T₂ G₂ s उदभूत् (for अन्येद्युस्) A few MSS तुमले
 — ^d) D₈ 4 भारतसत्तम

2 ^a) T G₁ s s M₂ तदा (for ततो) G₁ दिव्यास्त्र
 रुचिरो — ^b) M कौरव (for [अ]नेकशः) T G ह्यस्त्राण्यपि
 च भूरि (G₈ 'य'शः — ^c) K₂ 4 s B D (except D₁ 2 7)
 अयोजयत्स — ^d) B₂ गुरु, M सुहु (for विभु)

3 ^a) T₁ G₁ s न्यहन, T₂ G₂ s न्यहनत् (for तान्यहं)
 — ^b) T G दिव्यान्य (for अस्त्रैर) K_{1.2} s D₁ 7 T G
 कौरव (for भारत) — ^c) A few MSS तुमले

4 ^b) K₁₋₃ D₁ 8 निहतेषु, B D_n D₈ D₂₋₄ 8 10
 हतेष्वेव K₈ [अ]य, D₈ स (for च) K₈ (m as in
 text) s B D (except D₁ 7 8) भारत (for भार्गव)
 — ^c) D₈ M₈ अयुध्यत, T₁ अवि (for अकु) — ^d)
 T G_{1.2} s प्राणास्त्यक्त्वा, G₈ M त्यक्त्वा प्राणान् K_{1.2} s T₁
 च, D₈ सु; G₂ [अ]य (for स)

5 ^b) K₄ B D (except D₂ D₈) T G₁ s अस्त्रे रुद्धे,

G₈ अस्त्रास्त्रयुद्धे (for अस्त्रै रुद्धो) — ^c) K₈ D₈ 4 M₈-s
 प्रज्वलतीम् (for 'लिताम्) K₁ 2 s D₁ यथा, D₈ 4 महा-
 (for इव) — ^d) B₂ D_n D₈ D₈ 10 व्याप्य लोकं;
 B₄ s D₈ 4 [आ]वृत्य लोक

6 ^a) K₈ D₁ 2 ततस्तु K₄ B D (except D₁ 2 7)
 G₈ दीप्यमाना — ^b) D₈ 4 आपततीम् (for समायान्तीम्)
 K₁ 2 s अतकालार्कधात्री; K₈ D₁ 8 'कैरूपां, D₁ 2 'कैमाभा;
 S अतकलनिका (G₈ 'वे'शः — ^c) D₁ T₁ भित्त्वा (for
 छित्त्वा) — ^d) K (except K₂) D₁ 2 T G (except
 G₈) M₄ पुण्यगन्धी, B₈ D₁ M₁₋₃ s 'गंध'

7 ^b) D₈ 4 प्राहिणोद् — ^c) D₈ 4 s 8 नैव, M₈-s नात्र
 (for नोत) — ^d) M₁ 2 चापि (for चैव)

8 ^a) T G₁ 2 किं चैव, M₈-s किंचिच्च (for किं त्वेव).
 K₁ 2 s संप्रदृश्यन् (for 'दृश्य — ^b) K₁ 2 s D₁ transp
 दिग्भ्यः and सर्वा — ^c) K₁ 2 s D₁ उग्रा प्रदीप्ता (for
 उग्रेण दीप्ता)

9 ^a) D₂ S [S]नल (for जालं) K₈ 4 D₈ G₈
 विसृज्य, B D_n D₈ D₈ 10 विवृत्तं (B₈ 'द्ध), D₈ 4 विसृष्ट,
 T₂ G₁ 5 निवृत्य, M₈ 4 (inf lin as in text) s प्र (for
 वि) — ^b) K (except K₄) D₈ 4 7 सवै, T₁ M₁
 (sup lin as in text) सट्ठय (for 'दृश्य) K (except
 K₄) D₁ हत्वा, D₁ 8 4 जित्वा, T₂ G हित्वा, M₈ 4 (inf.

ततः शक्तीर्व्यधमं घोररूपाः ॥ ९
 ततोऽपरा जामदग्न्यो महात्मा
 शक्तीर्घोराः प्राक्षिपद्वेमदण्डाः ।
 विचित्रिताः काञ्चनपट्टनद्धा
 यथा महोल्का ज्वलितास्तथा ताः ॥ १०
 ताश्चाप्युग्राश्चर्मणा वारयित्वा
 खड्गेनाजौ पातिता मे नरेन्द्र ।
 घाणैर्दिव्यैर्जामदग्न्यस्य संख्ये
 दिव्यांश्चाश्चानभ्यवर्षं सस्रतान् ॥ ११
 निर्मुक्तानां पन्नगानां सरूपा
 दृष्ट्वा शक्तीर्हेमचित्रा निकृत्ताः ।
 प्रादुश्चक्रे दिव्यमस्त्रं महात्मा
 क्रोधाविष्टो ह्यहयेगप्रमाथी ॥ १२
 ततः श्रेण्यः शलभानामिवोग्राः
 समापेतुर्विशिखानां प्रदीप्ताः ।

समाचिनोच्चापि शृशं शरीरं
 हयान्मूतं सरथं चैव मह्यम् ॥ १३
 रथः शरैर्मै निचितः सर्वतोऽभू-
 तथा हयाः सारथिश्चैव राजन् ।
 युगं रथेपा च तथैव चक्रे
 तथैवाक्षः शरकृत्तोऽथ भयः ॥ १४
 ततस्तस्मिन्वाणवर्षे व्यतीते
 शरौघेण प्रत्यवर्षं गुरुं तम् ।
 स विक्षतो मार्गणैर्ब्रह्मराशि-
 देहादजस्रं मुमुचे भूरि रक्तम् ॥ १५
 यथा रामो वाणजालाभितप्त-
 स्तथैवाहं सुभृशं गाढविद्धः ।
 ततो युद्धं व्यरमचापराह्णे
 भानावस्तं प्रार्थयाने महीध्रम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

in as in text) & छिन्ना (for मित्वा) S राम (for राजन्) — °) T1 G2, 5 ins तात् before द्वादशे — °) K4 B Dn Ds D1 6 10 शक्तिरप्यधम, T2 M °व्याधम
 10 °) K4 B D (except D2 7) राजन् (for अपरा)
 — °) G2 शक्तिं घोरा K1, 2 & D1 G2 प्राहिणोद्, K3 & B
 Dn Ds D1-4 6 8 10 व्याक्षिपद् (for प्राक्षिपद्) B3
 रक्तमदडा, G2 हेमदडा — After 10^{ab}, K D1-4 7 8
 ins

681* रूप तामा पश्यति तत्र लोकं
 सर्वान्मा वै तीक्ष्णरूपा विकीर्णा ।

[(L 1) K4 D1 3 & पश्यते, D2 पश्यन् — (L 2) D2
 शक्तीं (for सर्वां) K4 D1-4 हेमदडा (for तीक्ष्णरूपा)]
 — °) D2 & सुविचित्रा, G2 ततो विचित्रा (for विचिं)
 K1 2 काचनयधनद्धा, T1 G1 काचनपट्टव (G1 °व) द्वा — °)
 K (except K4) B3 D1 8 T G2 5 प्रज्वलितास् (for
 ज्वलितास्) Ds D1 3 तथाभा (for तथा ता)

11 °) Ds, 4 तथान्युग्रा (for ताश्चाप्यु) Ms-5
 धारयित्वा (for वारं) — °) B D (except D2 7)
 पातयित्वा (for पातिता मे) — °) Gs Ms 5 सद्ये (for
 संख्ये) — °) K4 B D (except D2 7) om. च

12 °) K4 निवृत्ता (for °कृत्ता) — °) Ds हेमम्

(for दिव्यम्) — °) D1 S (except G1) हेहयेश

13 K4 om 13^{ab} — °) K1, 2 & D1 अपि (for
 अति) — °) Ks Gs सस्रत, M2 रथ (for सूत) T G
 (except G1) Ms-5 सारथि (for सरथ) M1, 2 सारथिन
 च (for सरथ चैव) D1 मा च, D2 मा वै (for मह्यम्)

14 K4 om 14^{ab} — °) D2 om मे K1, 2 &
 विचित (for नि) D2 रथो, Ds 4 ततो (for सर्वतो)
 — °) B4 & वाहा (for हया) Ks D1 चापि (for चैव)
 — °) Ks B1 3-5 Dn D1, 3 & 7 8 10 M2 4 रथेपां (for
 रथेपा) — °) Ks Ds 4 7 10 T G1-3 M [S] व, Dn2
 [S] व, Ds Ds [S] पि, D1 Gs वि (for सथ)

15 °) K (except K4) B2 D2 7 8 शरौघेणाह
 Ks द्विज (for गुरु) — °) K2 मार्गणैर्घैर्, D1 ब्राह्मणो
 (for मार्गणैर्) B3 Ds 4 ब्राह्मणपि, B5 तैर्महपि, Ds
 मे ब्रह्मकृपि (for ब्रह्मराशि) — D4 om 15^a-16^c
 — °) K1-3 & D2 7 असृक्, B Dn2 D1 6 अमक्त, Ds
 अशक्त (for अजस्र) K (except K4) D2 7 राजन्, Ca d
 रक्त (as in text)

The fragm. MS of Devabodha's comm
 ends here!

16 D3 om 16^{ab} (cf v1 15) — °) K1, 2 & D1

१८३

भीष्म उवाच ।

ततः प्रभाते राजेन्द्र सूर्ये विमल उद्गते ।
 भार्गवस्य मया सार्धं पुनर्युद्धमवर्तत ॥ १
 ततो भ्रान्ते रथे तिष्ठन्नामः प्रहरतां वरः ।
 ववर्ष शरवर्षाणि मयि शक्र इवाचले ॥ २
 तेन स्रतो मम सुहृच्छरवर्षेण ताडितः ।
 निपपात रथोपस्थे मनो मम विपादयन् ॥ ३
 ततः स्रतः स मेऽत्यर्थं कश्मलं प्राविशन्महत् ।
 पृथिव्यां च शराघातान्निपपात मुमोह च ॥ ४

S ततो (for यथा) K1 2 5 चाणजालाभितस, K8 D8
 'घाताभितस' — ^b) K8 D10 सुहृद, K4 सहृद, Dn सहृद
 (for सुहृद) K8 4 D1 2 G8 चाणविद्ध, T1 गाढतस
 — ^a) K2 प्रापयाने, K4 B1 8 4 Dn D8 4 प्रतियाते
 (Dn1 'त), B2 प्रार्थयाचल (for 'याने) D8 4 महात्मन्;
 G8 M8 5 महीन्द्र, M1 2 5 नरेन्द्र (for महीध्रम्)

Colophon om Dn2 D8 5 G4 missing. — *Sub-
 parvan* K1-2, 5 B Dn1 D8 D1-8 6-8 10 T1 G8 M
 अन्वोपाख्यान, D4 अन्वोयन् (sio) — *Adhy name* K4
 भीष्मभार्गवयोर्युद्ध, T1 G8 रामभीष्मयुद्ध — *Adhy no*
 (figures, words or both) D8 74 (=174), T1 M4
 184, T2 G1 2 5 M8 5 185, G8 182 (as in text),
 M1 2 183 — *S'loka no* K8 17, Dn1 16

183

1 ^b)=5 81 6^b B2 4 Dn D8 सूर्ये विमलता गते
 — ^a) T G2 8 5 M1 (inf lin) पर (for पुनर्)
 2 ^a)=(var) 5. 48 15^a K1 D82 T2 G2 5 ततो
 भ्रान्ते (K1 sup lin 5 before भ्रान्ते), K2 5 तत्रातरे
 B8 D8 5 10 भ्रान्तरथे (D8 'णे) Cn oites अभ्रान्ते — ^c)
 D1 मुमोच K8 B D (except D1 2 7) M1 8 4
 शरजालानि — ^a) K4 B D (except D1 2 7 8) मेघ
 (for शक्र)
 3 ^a) K8 B4 5 D (except D2 7) तत' (for तेन)
 — ^b) K8 तेन (for शर-) D8 पीडित (for ताडित.)
 — M2 om (hapl) 3^a-5^b — ^c) B D (except
 D1 2 7) अपयातो (D8 निपपात) रथोपस्थात्

ततः स्रतोऽजहात्प्राणात्रामवाणप्रपीडितः ।
 मुहूर्तादिव राजेन्द्र मां च भीराविशत्तदा ॥ ५
 ततः स्रते हते राजन्क्षिपतस्तस्य मे शरान् ।
 प्रमत्तमनसो रामः प्राहिणोन्मृत्युसंमितान् ॥ ६
 ततः स्रतव्यसनिनं विप्लुतं मां स भार्गवः ।
 शरेणाभ्यहनद्गाढं विकृष्य बलवद्धनुः ॥ ७
 स मे जञ्चन्तरे राजन्निपत्य रुधिराशनः ।
 मयैव सह राजेन्द्र जगाम वसुधातलम् ॥ ८
 मत्वा तु निहतं रामस्ततो मां भरतर्षभ ।

4 M2 om 4 (of v1 3) — ^a) K1 4, 5 स्रत,
 B Dn D8 D8 8 मम (for स मे) K4 5 D1 2 समेत्याद्य,
 D7 स मे चाद्य (for स मेऽत्यर्थ) — ^b) M (M2 om)
 तदा (for महत्) — ^c) K1-8 5 D1 2 7 स पृथिव्या (for
 पृथिव्या च) K4 पृथिव्या शरसपातात्, D8 4 जानुभ्या
 धनुस्सृज्य — ^a) K8 D1 पपात च; D2 न्यपतच्च (for
 निपपात) K2 4 B8 Dn2 D8 8 T2 G2 8 मुमोच ह,
 D8 D10 ममार च (for मुमोह च) D8 4 समुमोह
 महाबल

5 M2 om 5^{ab} (of v1 3) — ^a) K1 8 4 D2-1
 M8-5 [S]जहत्; B2 जहौ — ^c) S मुहूर्तम् (for 'ताद')
 K8 D8 D8 4 पव (for हव) — ^a) D8 (by corr)
 महत् (for तदा) B8 मां भीराविशत्तदा

6 ^a) K4 B (except B2) D (except D1-4) तस्मिन्
 (for राजन्) — ^b) S तत्र (for तस्य) K8 वै (for मे)
 — ^c) K8 G1 'मानसो — ^d) B Dn D8-8 G8 'समित,
 D8 D10 'समित', T2 G2 'सहितान्

7 ^a) K (except K4) D7 सूतस्य निध (D7 व्यस)ने;
 D8 M8-5 सूत व्यसनिन, Ca as in text — ^b) K
 (except K4) D7 च (for स) — After 7^{ab}, K1-8
 road 10^{cd}

8 ^a) K8 8 जान्वन्तरे; K4 B Dn D8 D1 8 4 6 8 10
 भुजा' (Dn1 भुव्य') — G2 om (hapl) 8^b-10^a;
 — ^b) B4 विक्रम्य (for निपत्य) — ^a) T1 विवेश (for
 जगाम)

9 G8 om 9 (of v1 8) — ^b) D82 D1 7 M मा
 K8 4 D2 पुरुषर्षभ, T1 G1 भृगुनदन', T2 G2 5 भृगुसत्तम';
 M भृगुसमत (for भरत') — ^c) K4 B D (except

मेघवद्वनदच्चोच्चैर्जहपे च पुनः पुनः ॥ ९
 तथा तु पतिते राजन्मयि रामो मुदा युतः ।
 उदक्रोशन्महानादं सह तैरनुयायिभिः ॥ १०
 मम तत्राभवन्त्ये तु कौरवाः पार्श्वतः स्थिताः ।
 आगता ये च युद्धं तज्जनास्तत्र दिदृक्षुः ।
 आर्तिं परमिकां जग्मुस्ते तदा मयि पातिते ॥ ११
 ततोऽपश्यं पतितो राजसिंह
 द्विजानष्टौ सूर्यहुताशनाभान् ।
 ते मां समन्तात्परिवार्य तस्युः
 स्वबाहुभिः परिगृह्णाजिमध्ये ॥ १२
 रक्ष्यमाणश्च तैर्विप्रैर्नाहं भूमिमुपास्पृशम् ।
 अन्तरिक्षे स्थितो ह्यस्मि तैर्विप्रैर्वान्धवैरिव ।
 स्वपन्निवान्तरिक्षे च जलविन्दुभिरुक्षितः ॥ १३
 ततस्ते ब्राह्मणा राजन्नुवन्परिगृह्ण माम् ।
 मा भैरिति समं सर्वे स्वस्ति तेऽस्त्विति चासकृत् ॥ १४

ततस्तेषामहं वाग्भिस्तर्पितः सहस्रोत्थितः ।
 मातरं सरितां श्रेष्ठामपश्यं रथमास्थिताम् ॥ १५
 हयाश्च मे संगृहीतास्तथा वै
 महानद्या संयति कौरवेन्द्र ।
 पादौ जनन्याः प्रतिपूज्य चाहं
 तथार्ष्टिपेणं रथमभ्यरोहम् ॥ १६
 ररक्ष सा मम रथं हयांश्चोपस्कराणि च ।
 तामहं प्राञ्जलिर्भूत्वा पुनरेव व्यसर्जयम् ॥ १७
 ततोऽहं स्वयमुद्यम्य हयांस्तान्वातरंहसः ।
 अयुध्यं जामदग्नयेन निवृत्तेऽहनि भारत ॥ १८
 ततोऽहं भरतश्रेष्ठ वेगवन्तं महाबलम् ।
 अमुञ्चं समरे बाणं रामाय हृदयच्छिदम् ॥ १९
 ततो जगाम वसुधां बाणवेगप्रपीडितः ।
 जानुभ्यां धनुरुत्सृज्य रामो मोहवशं गतः ॥ २०
 ततस्तस्मिन्निपतिते रामे भूरिसहस्रदे ।

C. E. 7228
B. E. 1822 21
K. E. 1822 21

D1 2 7) वि (B3 नि) ननादोच्चैर् (for व्यनदच्चोच्चैर्) T
 G1 2 5 चैव (for चोच्चैर्) — ^a) K5 G8 जहपे, G8 जहपे
 D1 मुहुर्मुहुः (for पुन पुन)

10 G8 om 10^a (cf v1 8) — ^b) K5 उद्रायुध,
 M8-5 मुद्रान्वित (for मुदा युत) — K1-3 read 10^{ad}
 after 7^{ad} — ^c) M1-3 महाराज (for नाट) B1 2 4
 सिंहनादरव चक्रे, D8 4 सिंहनाद पर चक्रे

11 ^b) K1 2 कौरवा, B D (except D1 2 7) कुर्व
 T G पार्थिवा (for पार्श्वत) T1 तथा (for स्थिता)
 — ^c) B (except B2) Dn D8 10 अपि (for ये च)
 K1 2 D1 8 युद्धे तु, K5 युद्धेषु, D1 युध्यते, G5 M (except
 M1) युध्यत, T1 G1 ते युद्धे (for युद्ध तत्) — D4 om.
 from 11^a up to stanza 3 of adhy 186, the MS is
 mostly ignored up to the end of the lacuna
 — ^e) K3 D8 परमका — ^f) K3 4 B D (except D1,
 D4 om) transp मयि and पातिते

12 D4 om 12 (cf v1 11) — ^a) G8 पीडितो
 (for पतितो) — ^b) D1 G8 M8 5 जनप्रभान् — ^d) T1
 स्वं (for स्व) B4 5 D5 D8 धार्या, Dn D10 धार्या
 (for गृह्णा)

13 D4 om 13 (cf v1 11) — ^a) K4 B4 Dn1 D8
 रक्ष्य (K4 क्ष)माणैश्च S सर्वे (for विप्रैर्) — ^b) D2
 उपागम, T1 G1 विद्वा, T2 G2 5 उपस्पृश, G8 असस्पृश

— ^e) K3 4 B (except B4) D (except D1) द्यतो (for
 स्थितो) T2 G8 M8-5 ह्यस्मिन् — ^d) K1 (by corr)
 अपि (for इव) — ^e) B Dn D8 D8 10 T2 G2 8 श्वसन्,
 D8 शीतैर् (for स्वप्न्) K8 4 B2 D1 3 T G (except
 G5) M2 5 एव, D8 चैव (for इव) B2 5 [S]ध
 (for च)

14 D4 om 14 (cf v1 11) — ^a) K2 4 5 Dn2
 स्वस्ति (for ऽस्त्विति) T G चावृणन् (for चासकृत्)

16 D4 om 16 (cf v1 11) — ^a) B D (except
 D1 2 7, D4 om.) [आ]सन् (for वै) — ^c) K4 B D
 (except D1 2 7, D4 om) *गृह्ण (for पूज्य) — ^d) N
 (D4 om) पिद्वां, G8 निपणज (for [आ]र्ष्टिपेण) K8
 आस्थितोह, D1 2 आरुतोह, S (except G8) अग्र्य (M8 5
 ध्या)रोह (for अभ्य)

17 D4 om 17 (cf v1 11) — ^a) K2 4 B D
 (except D1 2 7, D4 om.) सा सरथ (for मम रथ)

18 D4 om 18 (cf v1 11) — ^b) T2 वाहा* (for
 हया*) — ^d) D1 T2 G1 3 विवृत्ते, G5 प्रवृत्ते

20 D4 om 20 (cf v1 11) — ^b) K4 B D
 (except D1 2 7 8) M1 (inf lin) मम बाणप्रपीडित*,
 T1 G2 बाणवेगप्रवेपित*, G8 प्रवेगित*, G5 प्रचोदित*,
 M1 3 4 मम बाणप्रवेपित (M1 sup lin धित), M2 5
 बाणवेगप्रवेपित — ^c) T2 G2 5 पाणि* (for जानु*)

C. 5. 723B
B. 5. 182. 21
K. 5. 182. 21

आवजुर्जलदा व्योम क्षरन्तो रुधिरं बहु ॥ २१
उल्काश्च शतशः पेतुः सनिर्घाताः सकम्पनाः ।
अर्कं च सहसा दीप्तं स्वर्मानुरभिसंवृणोत् ॥ २२
ववुश्च वाताः परुषाश्चलिता च वसुंधरा ।
गृध्रा वडाश्च कङ्काश्च परिपेतुर्मुदा युताः ॥ २३
दीप्तायां दिशि गोमायुर्दारुणं मुदुरुन्नदत् ।
अनाहता दुन्दुभयो विनेदुर्भृशनिस्वनाः ॥ २४
एतदौत्पातिकं घोरमासीद्भरतसत्तम ।
विसंज्ञकल्पे धरणीं गते रामे महात्मनि ॥ २५

ततो रविर्मन्दमरीचिमण्डलो
जगामास्तं पांसुपुञ्जावगाढः ।
निशा व्यगाहत्सुखशीतमारुता
ततो युद्धं प्रत्यवहारयावः ॥ २६
एवं राजन्नवहारो बभूव
ततः पुनर्विमलेऽभूत्सुघोरम् ।
काल्यं काल्यं विंशतिं वै दिनानि
तथैव चान्यानि दिनानि त्रीणि ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

21 D₄ om 21 (of v l 11) — ^b) D₈ रामे श्रूयो
सहायुधे — ^c) K₁ (m as in text) व्योम्नि (for व्योम)
22 D₄ om 22 (of v l 11) — ^d) K₁ 2 D₇ G₂
M₈ 5 अपि स (K₁ चा) वृणोत्, G₈ तमसावृणोत् (for अभि°)
23 D₄ om, 23 (of v l 11) — ^a) D₁ transp च
and वाता, D₂ transp वाता and परुषा — ^b) K₁ 2 5
D₇ रक्षा शर्करकपिण (D₇ 'दर्शिन' — ^c) K₄ वडाश्च;
K₅ चडा, B Dn D₈ D₂ 8 8 10 T G₂ 5 चला, D₁ चटा,
D₆ बाला, G₁ वलक्षा, G₈ M वलाश्च (for वडा°) K₄
D₈ काका (for कङ्का°) — ^d) T₁ G₁ परिनेदुर्
24 D₄ om 24 (of v l 11) — ^b) D₂ 10 आनदत्,
D₈ उन्नदन् K₁ 2 5 D₇ दास्त्रो बहुधानदत् (K₅ 'धा वहन्'
— ^d) K₅ नेदुर्वै (for विनेदुर्) K₁ (before corr)
भृशदुःखिता, D₁ भूरिनिस्वना, G₈ 5 अदनिस्वना Some
MSS 'निस्वना'
25 D₄ om 25 (of v l 11) — ^a) B Dn D₈ D₈
सर्वम् (for घोरम्) — ^b) B Dn D₈ D₈ 8 10 घोर (D₁₀
सर्व) मासीद्भयकर — After 25, D₈ 8 (both om.
lines 3-4) S (except M₁ 2) ins

582* ततो वै सहस्रोत्थाय रामो मामभ्यवर्तत ।
पुनर्युधाय कौरव्य विह्वलं क्रोधमूर्च्छित ।
आददानो महाबाहुं कार्ष्णिक तालसमितम् ।
क्षर चाप्युपयोऽयैन मा रामेत्यब्रुवन्वच ।
महर्षिमतमास्थाय क्रोधाविष्टोऽपि भार्गवः । [5]
समाहरदमेयात्मा क्षर कालान्तकोपमम् ।

[(L 1) T₁ G₁ अन्व° (for अम्ब°) — (L 2) T₁ G₈
उत्थाय (for युद्धाय) — (L 3) D₈ वलसंनिभ, M₈-8

कालसमित (for ताल°) — (L 4) T₂ G₂ 8 देव्यं (for
स्यैन) D₈ ततो मय्याददान त राममेव न्ववारयन् — (L 5)
M₈-8 आहाय (for आम्वाय) D₈ महर्षय रूपायुक्ता, D₈
महर्षि रथमास्थाय — (L 6) D₈ स मेहरद्, M₈-8 असहरद्
(for समा°) Bom Ed कालानलो!]

26 D₄ om 26 (of v l 11) — ^a) B₁ 3 4
Dn₂ D₆ मन्न° (for मन्द°) — ^b) N (mostly) पाशु
(K₈ रश्मि) K₂ 4 B D (except D₂) पुजा (D₁ पूजा)
वगूढ — ^c) K₂ 3 5 B₆ D₈ निशा T₂ G₂ [अ]प्यगाहत्
— ^d) K₁ 2 D₇ व्यरमचापि राजन्, K₅ D₈ व्यरमचापराहं,
B₈ D₈ T₁ प्रत्यवहारयाव, T₂ G₁ प्रत्यपहार भार्गव; G₂ 5
प्रत्यपहारयाव, G₈ प्रत्यवधारयाव

27 D₄ om 27 (of v l 11) — ^a) G₁ अपहारो,
M₁ 2 सप्रहारो (for अव°) M₄ एव स राजशु विरमो बभूव
— ^b) M₁ 2 वै सुघोर (for ऽभूत्सुघोर) — ^c) K₂ 4 B
Dn D₈ D₈ 6-8 10 कल्य कल्य Ca cites कल्य K (except
K₄) D₁₀ T G₁ 2 विंशतिर्, Dn₁ D₈ D₁ 2 8 G₈ 5 M₈ 5
विंशति G₁ वाप्यहानि (for वै दिनानि) — ^d) K₈ 5
दिनानि सप्त, S दिनत्रयाणि (for दिनानि त्रीणि) D₇
त्रीण्युत्तराणि प्रसभ युध्यतोस्तदा (hypometrio!)

Colophon D₄ 5 9 G₄ missing — Sub-parvan°
K B Dn D₈ D₁-8 6-8 10 T₁ G₈ M अयोपाख्यान-
— Adhy name K₄ भार्गवयुद्ध — Adhy no.
(figures, words or both) D₆ 73 (=173), T₁ M₄
185, T₂ G₁ 2 5 M₈ 5 186, G₈ 183 (as in text),
M₁ 2 184 — S'loka no K₅ 29, Dn 43.

१८४

भीष्म उवाच ।

ततोऽहं निशि राजेन्द्र प्रणम्य शिरसा तदा ।
 ब्राह्मणानां पितृणां च देवतानां च सर्वशः ॥ १
 नक्तंचराणां भूतानां रजन्याश्च विशां पते ।
 शयनं प्राप्य रहिते मनसा समचिन्तयम् ॥ २
 जामदग्नयेन मे युद्धमिदं परमदारुणम् ।
 अहानि सुबहून्यद्य वर्तते सुमहात्ययम् ॥ ३
 न च रामं महावीर्यं शक्नोमि रणमूर्धनि ।
 विजेतुं समरे विप्रं जामदग्न्यं महाबलम् ॥ ४
 यदि शक्यो मया जेतुं जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 दैवतानि प्रसन्नानि दर्शयन्तु निशां मम ॥ ५
 ततोऽहं निशि राजेन्द्र प्रसुप्तः शग्विभ्रतः ।
 दक्षिणेनैव पार्श्वेन प्रभातसमये ह्यु ॥ ६
 ततोऽहं विप्रमुख्यैस्तैर्यैरस्मि पतितो रथात् ।

उत्थापितो घृतधैव मा भैरिति च सान्त्वितः ॥ ७
 त एव मां महाराज स्वप्नदर्शनमेत्य वै ।
 परिवार्याबुवन्वाक्यं तन्निबोध कुरुद्वह ॥ ८
 उचिष्ट मा भैर्गाङ्गेय भयं ते नास्ति किंचन ।
 रक्षामहे नरव्याघ्र स्वशरीरं हि नो भवान् ॥ ९
 न त्वां रामो रणे जेतो जामदग्न्यः कथंचन ।
 त्वमेव समरे रामं विजेता भरतर्षभ ॥ १०
 इदमस्त्रं मुदयितं प्रत्यभिवात्यते भवान् ।
 विदितं हि तवाप्येतत्पूर्वस्मिन्देहधारणे ॥ ११
 प्राजापत्यं विश्वकृतं प्रस्त्रापं नाम भारत ।
 न हीदं वेद रामोऽपि पृथिव्यां वा पुमान्कचित् ॥ १२
 तत्स्मरस्व महाबाहो भृशं संयोजयस्व च ।
 न च रामः क्षयं गन्ता तेनास्त्रेण नराधिप ॥ १३
 एनसा च न योगं त्वं प्राप्स्यसे जातु मानद ।

C. 5. 722
B. 5. 122. 5
K. 5. 23 15

184

 Ds om this adhy (cf v l. 5 183 11),
 the MS is mostly ignored here

- 1 ^a) Bs देवाना चैव भारत
- 2 ^b) Ks Ds Gs Ms ३ राजन्याश्च (Ms 'न्या च'),
 B1.2 4.2 Dn2 Ds राजन्याना, Bs Ds १ M1 रजन्या च,
 Dn1 राजन्याना, D1 रजन्याश्च, T1 G1 जनन्याश्च (for रज)
 — K1.2 ३ om 2nd — ^d) T1 G1 M (except M4)
 संप्रचितयं (for मम)
- 3 ^c) Ks B D (except Ds ३, Ds om.) च
 (for सु)
- 4 ^e) G1 विप्र विजेतु मनरे
- 5 G. om. 5th — ^d) Ks Dn1 Gs निशा, Cn निशा
 (as in text) T1 G1 M1.2 इमा (for मम)
- 6 ^a) Bs Dn Ds Ds 10 निशि च (for सः निशि)
 — ^c) Ks B D (except Ds, Ds om) G1 इह
 (for एव) — ^d) K1 २ ३ यया, Bs Dn Ds D1.2 ८-९ 10
 तदा, Ds Gs नृप, T G1.2 मम (for इव)
- 7 ^b) Ds अह (for अस्ति) D1 पतितो रथं (for पतितो
 रथात्)
- 9 ^b) Ks B Dn Ds Ds 10 न भय तेन्नि (for भयं ते
 नास्ति) Ds न भय ते कथंचन, Ds न भय वेन्मि किंचन

— ^c) Ks B D (except Ds, Ds om.) त्वा कौरव
 (for नर)

10 ^a) Ks Ds Gs M (except M1) त्वा — ^b) Ks
 D1 ३ प्रतापवान् (for कथं) — ^c) T2 Gs ३ राजन् (for
 राम) — ^d) T2 Gs ३ गुरुत्तम (for भरत)

11 Ds T G ins after 11th Bs (om. line 2) Ds,
 after 13th

583* उपस्थास्यति राजेन्द्र स्वयमेव तवानव ।

येन शत्रून्महावीर्यान्प्रशान्तिप्यमि कौरव ।

[(L 2) Gs न्याश्च (for येन) Ds ३ दवान् (for
 शत्रून्)]

12 ^b) K1.2 स्त्रापन (for प्रस्त्राप) Ks D1.2 नामत
 (for भारत) — ^c) Ds हि (for अपि) — ^d) Ds
 न पृथिव्या (for पृथिव्या वा) M पुन (for पुमान्)

13 Bs om 13th-14th — ^a) Ms-३ तं (for तत्)
 Ks (by corr) Ds ३ मस्त्र (for स्त्रस्त्र) — ^b) T G
 ह (for च) — After 13th, Bs (om. line 2) Ds ins
 583* — ^c) Ks नैव, Bs म च, T2 Gs म तु, G1.2 न तु
 (for न च)

14 Bs om. 14 (cf. v l. 13) — ^a) T G मनना
 (for ए) K B2 D1-3 १ Ms न च (by transp),
 B1 2.4 Dn Ds ३ 10 न तु, Ds तु न, T1 [अ]पि न

C. 1. 7212
E 5. 183. 15
K 5. 183. 15

स्वप्स्यते जामदग्न्योऽसौ त्वद्वाणवलपीडितः ॥ १४,
ततो जित्वा त्वमेवैनं पुनरुत्थापयिष्यसि ।
अस्त्रेण दयितेनाजौ भीष्म संबोधनेन वै ॥ १५
एवं कुरुष्व कौरव्य प्रभाते रथमास्थितः ।
प्रमुक्तं वा मृतं वापि तुल्यं मन्यामहे वयम् ॥ १६

न च रामेण मर्त्यं कदाचिदपि पार्थिव ।
ततः समुत्पन्नमिदं प्रस्वापं युज्यतामिति ॥ १७
इत्युक्त्वान्तर्हिता राजन्सर्व एव द्विजोत्तमाः ।
अष्टौ सदृशरूपास्ते सर्वे भास्वरमूर्तयः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

भीष्म उवाच ।

ततो रात्र्यां व्यतीतायां प्रतिबुद्धोऽस्मि भारत ।
तं च संचिन्त्य वै स्वप्नमवापं हर्षमुत्तमम् ॥ १
ततः समभवद्युद्धं मम तस्य च भारत ।
तुमुलं सर्वभूतानां लोमहर्षणमद्भुतम् ॥ २

ततो वाणमयं वर्षं वर्षं मयि भार्गवः ।
न्यवारयमहं तं च शरजालेन भारत ॥ ३
ततः परमसंकुद्धः पुनरेव महातपाः ।
ह्यस्तनेनैव कोपेन शक्तिं वै प्राहिणोन्मयि ॥ ४
इन्द्राशनिसमस्पर्शा यमदण्डोपमप्रभाम् ।

K₂ (by corr) 4 s B₁ s 4 D (except D₁ s 7, D₄ om)
सयोग, T₁ G₁ s 5 योग त, T₂ G₂ यो गतु, M₂ यो गत्वा
(for योग त्व) M₄ (inf lin) मनसा च नियोगत्वं
— ^b) T G₂ s प्राप्स्यते — ^d) K₂ D₁ त्वद्वाणपरि(D₁
‘वद्वा’पीडितः

15 ^a) T₂ ‘दैवतेना’ (for दयितेना) — ^d) B₂ s
समोहनेन (for संबोधं)

16 ^b) K₂ B₂ D₂ M₄ रणम्, D₁ T₁ G₁ s M (M₄
inf lin) रामम्, T₂ G₂ s कामम् (for रथम्) T G₁
M₂ s 4 (inf lin) s आस्थितं, M₁ आगतं — ^c) K₄ B
D (except D₁, D₄ om) इति (for अपि)

17 ^a) K₁ (before corr) s G₂ M₂-s कर्तव्य, D₂
D₁ मतव्य (for मर्त्यव्य) — ^b) M₁ s भारत (for पार्थिव)
— ^d) B₂ सुप्ताप, B₄ संताप (for प्रस्वाप) B₂ s त्यज्य
(for युज्य) M₁ s प्रस्वापं वै प्रयुज्यता

18 ^b) T₂ ययुः सर्वे (for सर्वे पव) — ^d) K₁ s D₁
भान्कररूपिण, B Dn भासुरमूर्तय, D₂ भास्वररूपत,
M₂ भारतमूर्तय

Colophon D₄ s 5 G₄ missing — Sub-parvan
K B Dn D₅ D₁-s 6-8 10 T₁ G₁ M अरोपाख्यान
— Adhy name G₂ रामभीरुमयुद्ध, M₂ s विजयोपलभः,
M₄ त्रिजयोपलभ — Adhy no (figures, words or
both) D₂ 75 (=175), T₁ M₄ 186, T₂ G₁ s M₂ s
187, G₂ 184 (as in text), M₁ s 185 — S’loka

no K₂ 17, Dn 18.

185

~~no~~ D₄ om this adhy (of. v1 5 183 11),
the MS is mostly ignored here

1 ^a) K₄ B Dn D₂ D₂ (m as in text) s 10 रात्रौ
(for रात्र्या) — ^b) M₂ पार्थिव (for भारत). — ^c)
B Dn D₂ D₂ s 6 तत (for तं च) K₂ s B₂ D₁ s
सस्मृत्य, M₂ वै चिन्त्य (for संचिन्त्य) K₂ सस्मृत्य, D₁
वै प्रश्नम् (for वै स्वप्नम्) — ^d) K₁ अवापान्नमनुत्तम,
T G आप हर्षमनुत्तमं, M₁ s हर्षमापमनुत्तमं, M₂-s अगा
हर्षमनुत्तमं

2 ^a) A few N MSS तुमुल D₁ सर्वलोकानां
— ^d) S रोमहर्षणम् B (except B₂) D₁ M₂ उत्तम
(for अद्भुतम्).

3 ^b) G₁ s s अवर्षन् (for वर्षं) — ^c) K₄ B
D (except D₁ s 8, D₄ om) G₂ M₂ तच्च (for त च)
— ^d) K₂ D₁ ‘वर्षेण (for ‘जालेन)

4 ^a) K₄ D₂ ‘सरव्य’ — ^c) K₄ उत्तमेन, D₂ T₂
G₁ s s ततस्तेन, G₂ न्यस्त तेन, G₃ ह्यस्तनेन (as in text)
B (except B₂) Dn D₂ D₂ 10 T₁ च (for [ए]व)
B₂ दुःखेन (for कोपेन)

5 ^b) K₂ s B D (except D₁, D₄ om) M₁ s
यमदण्ड (D₁ ‘द्रा’सम, K₂ कालदण्डोपम — G₂ om 5th.
— ^c) K₁ अग्निना (for ‘वत्’ T₁ पेतु (for सख्ये).

ज्वलन्तीमशिवत्संख्ये लेलिहानां समन्ततः ॥ ५
 ततो भरतशार्दूल धिष्यमाकाशं यथा ।
 सा मामभ्यहनचूर्णमंसदेशे च भारत ॥ ६
 अथासुब्धोऽस्रवद्भोरं गिरिगैरिकधातुवत् ।
 रामेण सुमहाबाहो क्षतस्य क्षतजेक्षण ॥ ७
 ततोऽहं जामदग्न्याय भृशं क्रोधसमन्वितः ।
 प्रेषयं मृत्युसंकाशं बाणं सर्पविषोपमम् ॥ ८
 स तेनाभिहतो वीरो ललाटे द्विजसत्तमः ।
 अशोभत महाराज सशृङ्ग इव पर्यतः ॥ ९
 स संरब्धः समावृत्य बाणं कालान्तकोपमम् ।
 संदधे बलवत्कृप्य योरं शत्रुनिर्वहणम् ॥ १०
 स वक्षसि पपातोत्रः शरो व्याल इव श्वसन् ।
 महीं राजस्ततश्चाहमगच्छं रुधिराविलः ॥ ११
 अवाप्य तु पुनः संजां जामदग्न्याय धीमते ।
 ग्राहिष्णं विमलां शक्तिं ज्वलन्तीमशनीमिव ॥ १२

सा तस्य द्विजमुख्यस्य निपपात भुजान्तरे ।
 विह्वलश्चाभवद्राजन्वेपथुश्चैनमाविशत् ॥ १३
 तत एनं परिष्वज्य सखा विप्रो महातपाः ।
 अकृतव्रणः शुभैर्वाक्यैराश्वासयदनेकधा ॥ १४
 समाश्वस्तस्तदा रामः क्रोधामर्षसमन्वितः ।
 प्रादुश्चक्रे तदा ब्राह्मं परमास्त्रं महाव्रतः ॥ १५
 ततस्तत्प्रतिधातार्थं ब्राह्मेवास्त्रमुत्तमम् ।
 मया प्रयुक्तं जज्वाल युगान्तमिव दर्शयत् ॥ १६
 तयोर्ब्रह्मास्त्रयोरसीढन्तरा वै समागमः ।
 असंप्राप्यैव रामं च मां च भारतसत्तम ॥ १७
 ततो व्योम्नि प्रादुरभूत्तेज एव हि केवलम् ।
 भूतानि चैव सर्वाणि जग्मुरार्तिं विशां पते ॥ १८
 ऋषयश्च सगन्धर्वा देवताश्चैव भारत ।
 संतापं परमं जग्मुस्त्रतेजोभिपीडिताः ॥ १९
 ततश्चाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।

C. 5. 72
E. 5. 124
K. 5. 124

6 ^a) K₃ शक्ति (for ततो) — ^c) D₁ T₁ G₈ 5 M₈-5 स (for सा) K₄ B Dn D₅ D₈ 10 अभ्यवधीत् (for 'हनत्' — ^d) K₄ B (except B₄) Dn D₅ D₈ 10 जयुदेशे, Ca जम (as in text) K_{3.4} D₁ सुदारग (K₃ 'ण'), B Dn D₅ D₈ 10 इन्द्रह, D₁ नरपम (for च भारत)

7 ^a) K_{3.4} D_{1.2} ततो, D₅ यथा, T₁ तथा (for अथ) K_{1.2} Dn D₅ 1 10 अस्र, B₅ D₁-3 G₈ Cn अस्त्रम् (for अस्रद्धे) K₂ अवहद्, B₄ D₁ S (except G₃) अभवद् (for अस्त्रवद्) — ^b) K_{4.5} Dn₂ D_{5.2} D_{1.2} 10 गिरि-गैरिक — ^d) K₂ 3 क्षतलक्षण, K₃ M₂ 3 'जेक्षण', B₅ Ca 'जोक्षित', D₁ 'जेक्षण', M₅ 'जोक्षिण' D₈ 3 क्षतजस्य क्षजेक्षण

8 ^b) S (except G₃) कोप (for क्रोध) — ^c) K_{3.4} D₁ ग्राहिष्ण, K₅ D₁ प्रेषयन्, B Dn D₅ D₈ 10 चिक्षेप, D₂ प्रसृज, D₃ व्यक्षिप (for प्रेषयं) — ^d) D₅ D₈ युधि (for बाण)

9 ^a) D₅ नि (for [अ]भि) K₁ 2 5 G₃ M (except M₅) वीर

10 ^a) K₃ D₁ M₂ तु (for स) — ^b) K₄ B D (except D₂ 7, D₄ om) शर (for बाण) — ^c) T₂ G₂ सधाव (for 'दधे') D₂ नदधे मृशमाह्वय

11 ^d) B₅ 5 Dn D₅ D₈ 10 अगम K₃ 4 B_{1.2} 4 D₁-3

रुधिराविल', T₂ G₂ 'रालय'

12 ^a) K₄ B D (except D_{1.2} 7, D₄ om) सप्राप्य (for अवाप्य) K₃ T₁ G₈ च (for तु) — ^c) T G विपुला (for विमला) — ^d) B₂ डरगीम् (for अदानीम्)

13 ^a) K_{1.2} 5 D₁ कालमस्पर्शा (for द्विज) — ^b) D₁ सनान्तरे (for भुजा) — ^c) G₅ स विह्वलो (for विह्वलश्चा)

14 ^a) K₁ 2 5 तमेन स (K₂ स) परि — ^b) D₂ वीरो (for विप्रो) M महामना — ^c) Hypermetric — ^d) S (except G₁ 5) आश्वासयत नै (M_{1.2.4} नै) कथा

15 ^a) K₁ 2 समाश्वसन् K₃ 4 B₁-3 D (except D_{2.7}, D₄ om) M_{1.2} ततो (for तदा) — ^c) M₅ ततो (for तदा)

16 ^a) K₁ (before corr) 2 B₂ D₅ D₂ 2.8 T G दर्शयन्

17 ^a) D₁ G₂ 3 M₂ 5 ततो, M_{1.2} तदा (for तयोर्) T G राजन् (for आसीद्) — ^b) T G_{1.2.3} अतरे वै, G₃ अतराले (for अन्तरा वै) M_{1.5} खे (for वै) — ^d) K₄ D₁ 8 G₃ भरतसत्तम K₁ B₂ 4 5 सा चैव भरतपम

19 ^a) K₁ तु (for च) D₅ D₃ [ए]व (for स) B₅ संदेवासुगधर्वा — ^d) B₂ 'निपातित', D₁-3 G_{1.3} 'निपीडिता'

20 ^a) D₂ वसुधा (for पृथिवी) — ^c) K_{1.2} 5 Dn₁

C. 5. 7286
B. 5. 184 20
K. 5. 184 20

संतप्तानि च भूतानि विपादं जग्मुरुत्तमम् ॥ २०
प्रज्ज्वाल नभो राजन्धूमायन्ते दिशो दश ।
न स्थातुमन्तरिक्षे च शेकुराकाशगास्तदा ॥ २१
ततो हाहाकृते लोके सदेवासुरराक्षसे ।

इदमन्तरमित्येव योक्तुकामोऽसि भारत ॥ २२
प्रस्थापमस्त्रं दयितं वचनाद्ब्रह्मवादिनाम् ।
चिन्तितं च तदस्त्रं मे मनसि प्रत्यभात्तदा ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

१८६

भीष्म उवाच ।

ततो हलहलाशब्दो दिवि राजन्महानभूत् ।
प्रस्थापं भीष्म मा स्नाक्षीरिति कौरवनन्दन ॥ १
अयुञ्जमेव चैवाहं तदस्त्रं भृगुनन्दने ।
प्रस्थापं मां प्रयुञ्जानं नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥ २
एते वियति कौरव्य दिवि देवगणाः स्थिताः ।
ते त्वां निवारयन्त्यद्य प्रस्थापं मा प्रयोजय ॥ ३

रामस्तपस्वी ब्रह्मण्यो ब्राह्मणश्च गुरुश्च ते ।
तस्यावमानं कौरव्य मा स कार्पीः कथंचन ॥ ४
ततोऽपश्यं दिविष्ठान्यै तानष्टौ ब्रह्मवादिनः ।
ते मां स्मयन्तो राजेन्द्र शनैरिदमब्रुवन् ॥ ५
यथाह भरतश्रेष्ठ नारदस्तत्तथा कुरु ।
एतद्धि परमं श्रेयो लोकानां भरतर्षभ ॥ ६
ततश्च प्रतिसंहृत्य तदस्त्रं स्थापनं मृधे ।

D₁ सत्रस्तानि, D₁ समस्ता* (for सतप्ता*)

21 ^a) K₈ ततो चन्हिर् (for नभो राजन्) K₁ 2 5
D₁ प्राज्वलत्पावक सर्वा — ^b) K₁ 2 5 D_{n1} D₈₂ D₉
धूमायत (K₅ *श्च), K₄ S धूमा (G₈ M₂ 5 *म)यति — ^d)
K₁₋₈ D₁ T₂ G (except G₈) M₁ 2 तथा (for तदा)

22 K₁ om from 22 up to 9^{ab} of the next adhy
(186) — ^b) D₁ 10 *मानुषे — ^c) = (var) 1 51 16^c
K₂₋₄ B D_n D₈ 8 इत्येव — ^d) K (K₁ om) B D_n D₈
D₈ 8 10 G₈ M₁ (mf lin) मोक्तु* (for योक्तु*)

23 K₁ om 23 (of v 1 22) — ^a) N (K₁ om,
D₄ missing) त्वरितो (for दयितं) — ^c) K₂ विचिन्तित,
K₄ B D_n D₈ D₈ 10 G₈ विचित्र च (for चिन्तित च)
— ^d) K₈ 5 D₁ T G (except G₈) M₈ 5 मनसा,
D₁ सहसा, M₁ वचनात्, M₂ वचन (for मनसि) G₈
सस्मरत् (for प्रत्यभात्)

Colophon om in K₁ D₄ 5 8 G₄ missing — Sub-
parvan K₂₋₅ B D_n D₈ D₁₋₈ 6-8 10 G₈ M अत्रो
पाख्यान — Adhy. name K₄ भीष्मभार्गवयोर्युद्ध, M
ब्रह्मास्त्रप्रयोग — Adhy no (figures, words or both)
D₈ 75 (=175), T₁ M₄ 187, T₂ G₁ 2 5 M₈ 5 188,
G₈ 185 (as in text), M₁ 2 186. — S'loka no
K₈ 23, D_n 24

186

1 K₁ om 1^{a-9}, D₄ om 1-3 (of v 1 5 185, 22,
183 11) — ^b) K₈ अभूत्तदा (for महानभूत्) — ^c)
T₂ G₂ M₂ भीष्ममद्राक्षीर् K₈ D₁₀ G₈ स्नाक्षीर्, B₈
त्याक्षीर्, D₁ द्राक्षीर् (for स्नाक्षीर्)

2 K₁ D₄ om. 2 (of v 1 1), B₂ D₂ om 2^{ab}
— ^a) K₄ प्रयुज्जमेव, B₈ अमुचमेव, B₄ 5 प्रायुजमेव;
D₁ युयुज* K₈ 5 D₁ अयुज (K₈ असृज) चैवमेवाह
— ^c) K₂ 4 5 D₈ वीर मा स्ना (K₅ स्ना)क्षी*, K₈ अथ मा
स्नाक्षी, B₁ 2 4 समरे वीर, D₁ 2 भीष्म मा द्रा (D₂ स्ना)क्षी*;
S अथ मा वीर (for मा प्रयुञ्जान).

3 K₁ D₄ om 3 (of v 1 1) — ^b) T₂ G₂ देव*
(for दिवि) M₂ हिता* (for स्थिता) — ^c) D₈
S (except T₂ G₁ 2) त्वा (for त्वा) — ^d) S प्रयुयुज*
(for प्रयो*)

4 D₄ resumes! K₁ om 4 (of v. 1 1) — ^c) K₂ 5
D₈ 4 सस्यापमान

5 K₁ om 5 (of v 1 1) — ^a) K₂ 5 8 B₈ D₈ 4 8
M दिविस्थान्यै — ^c) D₁ 8 मा (for मा)

6 K₁ om 6 (of v 1 1) — ^a) K₅ T₁ G₈ M₂
यदा* (for यथा*) — ^b) K₄ D (except D₁ 2 1) ते,
B₂ 4 5 त्वां (for तत्) — ^d) M₁ 2 आत्मनस्तथा (for
भरत*)

ब्रह्मास्त्रं दीपयांचक्रे तस्मिन्नुधि यथाविधि ॥ ७

ततो रामो रुपितो राजपुत्र

दृष्ट्वा तदस्त्रं विनिवर्तितं वै ।

जितोऽस्मि भीष्मेण सुमन्दबुद्धि-

रित्येव वाक्यं सहसा व्यमुञ्चत् ॥ ८

ततोऽपश्यत्पितरं जामदग्न्यः

पितुस्तथा पितरं तस्य चान्यम् ।

त एवैनं संपरिवार्य तस्थु-

रुचुश्चैनं सान्त्वयन् तदानीम् ॥ ९

मा स्मैवं साहसं वत्स पुनः कार्पाः कथंचन ।

भीष्मेण संयुगं गन्तुं क्षत्रियेण विशेषतः ॥ १०

क्षत्रियस्य तु धर्मोऽयं यद्युद्धं भृगुनन्दन ।

स्वाध्यायो व्रतचर्या च ब्राह्मणानां परं धनम् ॥ ११

इदं निमित्ते कस्मिंश्चिदस्माभिरुपमञ्चितम् ।

अस्त्रधारणमत्युग्रं तच्च कार्यं कृतं त्वया ॥ १२

वत्स पर्याप्तमेतावद्भीष्मेण सह संयुगे ।

विमर्दस्ते महाबाहो व्यपयाहि रणादितः ॥ १३

पर्याप्तमेतद्भद्रं ते तव कार्मुकधारणम् ।

विसर्जयैतद्दुर्धर्यं तपस्तप्यस्व भार्गव ॥ १४

एष भीष्मः शान्तनवो देवैः सर्वैर्निवारितः ।

निवर्तस्व रणादस्मादिति चैव प्रचोदितः ॥ १५

रामेण सह मा योत्सीर्गुरुरेति पुनः पुनः ।

न हि रामो रणे जेतुं त्वया न्याय्यः कुरुद्रह ।

मानं कुरुष्व गाङ्गेय ब्राह्मणस्य रणाजिरे ॥ १६

C. 5. 7306
E. 5. 183, 17
K. 5. 183, 17

7 K1 om 7 (cf v l 1), G2 om 7-8 — °) K4 ततोह, Ks ततोमौ, D1.7 S (G2 om) ततोह Ks प्रत्तिमगृह्य, S (G2 om.) परिसहस्य (Ms-s 'गृह्य') — K4 om. 7^b-8^a — °) K2 B1.2 : 4 : 5 Ds 4 विमो, B2 Dn Ds Ds 4 10 महत् (for मृचे) — °) Gs M1 (inf lin as in text) : युद्धे (for युधि)

8 K1 G2 om. 8 (cf v l 1, 7), K4 om 8^a (cf v l 7) — °) Dn [S]य रामो (for रामो)! Ks भगवान्, B1 (and many old printed ed!) हपितो (for रुपितो) B Dn Ds Ds 4 10 राजमिह (for 'पुत्र') — °) K2 4 D1 7 प्रत्तिमहत् (for विनि) K2 8 : D1-4 1 मे, M2 च (for वै) — °) Ds Ds हतोमि, Ds 4 1 8 जितोमि (for जितोऽस्मि) Ds Ds 4 1 भीष्मेति (for 'ण') — °) K2 Dn1 S (G2 om) एव (for इत्येव) D1 अभ्यवोचत्, T G (G2 om) चाप्यमुचत्, M1 स (inf lin च) व्यमु, M2 [ए]वाभ्यमु, Ms-s प्रत्यमु (for व्यमु)

9 K1 om 9^{ab} (cf v l 1) — °) B2 Dn Ds Ds 10 M2 चान्य (for तस्य) K4 Ds चान्य, B (except B2) चापि, Dn चान्य (Bom ed मान्य!), D2 T G1 2 : 5 M चान्यान् (for चान्यम्) — °) K4 B2 : 5 Dn Ds Ds 4 8 : 10 ते तत्र चै (Dn1 वै)न, B1 2 : 5 ततश्चैन ते, D1 तत एन म, Gs म एवैन म, Gs तथैवैन स- (for त एवैन स)

10 Before 10, all MSS ins पितर ऊचुः — °) K4 B D (except D1.2 1) तात्र (for वत्स) — °) K1.2 संयुगे, T2 सगर

11 °) K1.2 : 5 च, Ks D1 2 1 हि (for तु) — °) K1.2 : 5 B2 : 5 ब्रह्मचर्यं, Ks B1 4 व्रतचर्यं, B2 D1.2 1 ब्रह्मचर्या K4 Dn2 Ds1 [अ]य (for च) — °) Ks Ds ब्राह्मणस्य B2 D1 पर तप (D1 'प'), B2 पर यत्

12 °) K1 2 : 5 (hypermetrical) तदिद (for इद) T2 G2 निमित्त, Ca as in text Gs तदिद वीर ते कस्मै — °) K1 अभिमञ्चित, Ks उपमञ्चित, B Dn Ds Ds 4 8 : 10 प्रागुदाहृत, D1 उपयति त, Ca s as in text — °) Ds अस्त्रं (for शस्त्रं) K1.2 Ds 4 : 5 M उग्रत्व; D2 T G उग्र च (for अत्युग्र) — °) B (except B2) Dn Ds 4.6 [अ]कार्यं (for कार्यं)

13 °) M1-s एवैतद् (for एतावद्) — °) K2 त्वया भीष्मेण नयुगे — °) K (except K4) Ds निवर्तस्व (for विमर्दस्ते)

14 D2 om (hapl) 14^a-15^a — °) Ds 4 एव (for एतद्) — °) Gs तदिद शस्त्रधारण — °) T1 इद, T2 G1-2 एन (for एतद्) B2 D1 G1.2 दुर्धर्यं — °) Ms-s तप्यस्व

15 D2 om 15^{ab} (cf v l 14) — °) T G (except Gs) एव (for एष) — °) K1 2 : 5 निवर्तित, B2 निराकृत (for निवा) — D1 om. (hapl) 15^{cd} — °) Ks प्रणोदित, B2 : 5 Dn Ds Ds 4 10 प्रसा (for प्रचो)

16 Ks reads 16-17 after 24^{ab} — °) Ks निवर्तस्व (for गुरुरेति) D1 विशेषत (for पुन पुन) — °) T1 G1 8 राम — °) K2 : 5 D1 T1 G1 Ms-s न्याय्य, Ks नाथ, D1 T2 G2 न्याय; Ds 4 Gs शक्य, Gs चाथ

C. 5 7308
B. 5 185. 17
K. 5 185. 17

वयं तु गुरवस्तुभ्यं ततस्त्वां वारयामहे ।
भीष्मो वसूनामन्यतमो दिष्ट्या जीवसि पुत्रक ॥ १७
गाङ्गेयः शंतनोः पुत्रो वसुरेप महायशाः ।
कथं त्वया रणे जेतुं राम शक्यो निवर्त वै ॥ १८
अर्जुनः पाण्डवश्रेष्ठः पुरंदरसुतो वली ।
नरः प्रजापतिर्वीरः पूर्वदेवः सनातनः ॥ १९
सव्यसाचीति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ।
भीष्ममृत्युर्यथाकालं विहितो वै स्वयंभुवा ॥ २०
एवमुक्तः स पितृभिः पितृन्नामोऽब्रवीदिदम् ।
नाहं युधि निवर्तेयमिति मे व्रतमाहितम् ॥ २१
न निवर्तितपूर्वं च कदाचिद्रणमूर्धनि ।
निवर्त्यतामापणेयः कामं युद्धात्पितामहाः ।
न त्वहं विनिवर्तिष्ये युद्धादस्मात्कथंचन ॥ २२
ततस्ते मुनयो राजनृचीकप्रमुखास्तदा ।
नारदेनैव सहिताः समागम्येदमब्रुवन् ॥ २३

निवर्तस्व रणात्तात मानयस्व द्विजोत्तमान् ।
नेत्यवोचमहं तांश्च अत्रधर्मव्यपेक्षया ॥ २४
मम व्रतमिदं लोके नाहं युद्धात्कथंचन ।
विमुखो विनिवर्तेयं पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ २५
नाहं लोभान्न कार्ष्ण्यान्न भयान्नार्थकारणात् ।
त्यजेयं शाश्वतं धर्ममिति मे निश्चिता मतिः ॥ २६
ततस्ते मुनयः सर्वे नारदप्रमुखा नृप ।
भागीरथी च मे माता रणमघ्यं प्रपेदिरे ॥ २७
तथैवात्तशरो धन्वी तथैव दृढनिश्चयः ।
स्थितोऽहमाहवे योद्धुं ततस्ते राममब्रुवन् ।
समेत्य सहिता भूयः समरे भृगुनन्दनम् ॥ २८
नावनीतं हि हृदयं विप्राणां शाम्य भार्गव ।
राम राम निवर्तस्व युद्धादस्माद्विजोत्तम ।
अवध्यो हि त्वया भीष्मस्त्वं च भीष्मस्य भार्गव ॥ २९
एवं ब्रुवन्तस्ते सर्वे प्रतिरुध्य रणाजिरम् ।

(for न्याय्य) Ks कथंचन (for कुरु*) — °) Ks 4
D2 1 S राजेंद्र (for गाङ्गेय)

17 For sequence in Ks, of v1 16 — °) B4
Ds 4 1 च (for तु) — °) Ks अतस्, K4 B D (except
D1.2 1) तस्मात् (for ततस्) — °) Hypermetric!

18 °) K4 B D (except Dn1 D1 1 8) T2 G1 2 Ms
शातनो — °) K (except Ks) B2 D1 2 7 महायल
(for 'यशा') — °) B D (except D1 2 1) शक्यस्त्वया
(for त्वया रणे) — °) K1 (before corr) निवर्तितु,
K4 Gs 'तय (for 'ते च') B D (except D1 2 1)
निवर्तस्वेह आरत

19 M om 19^{ab} — °) D1 पर (for नर) D3 4 2
Gs M2 वीर — °) K1 2 5 पूर्वदेहे; K4 T1 पूर्व देव

20 °) K1 2.5 T G M1 2 सत्यवान्; D1 Ms-5
विश्रुत, D3 4 सत्यवाक् (for वीर्य*)

21 Before 21, N Ms ins भीष्म उ° (Ms om उ°)

22 Ds om 22 — °) K1 2 5 Ds नाह निवर्तित
पूर्वं, B (except Bs) Dn Ds T1 Gs न निवर्तितपूर्वश्च
— °) K (except K4) D2-4 1 निवर्तताम् — °) K1
Gs M2 पितामह*, K2 'मह — °) Ks न निवर्तेय, D10
वै निवर्तिष्ये (for विनि*) — °) B2 4 Ds1 Ds कदा*
(for कथ*)

23 K4 om (hapl) 23^a-25^b — °) Ks D7 M1.2

तथा (for तदा) — °) K1 5 D2-4 1 S (except G1)
सामागम्ये* (Gs 'त्ये'), D10 समागमे*

24 K4 om 24 (cf v1 23) — °) B D (except
D2 1 8) M1 2 द्विजोत्तम — After 24^{ab}, Ks reads
16-17 — D1 om 24^{ab} — °) K1 2 5 D2 1 प्रत्य*;
B4 5 हृत्य*, D10 न ह्य* (for नेत्य*)

25 K4 om 25^{ab} (of v1 23) — °) Ds 4
वात (for लोके) — °) B (except B4) Dn Ds1 Ds 10
T1 G1 कदा* (for कथ*) — °) Ks G2 [S]प्याहत*,
T2 च्याहत* (for अभ्या*)

26 = (var) 5 49 15, 89 24, 178 11 — °)
Ks (m as in text) 'कामया (for 'कारणात्) — °)
Ks 4 D7 हति मे निश्चित मन* (D1 मत)

28 °) Ds 4 सशरो (for [आ]त्त*) — °) K4 B4 5
D (except D1 2 1 8) स्थिरो (for स्थितो) D1 5 T1 G1
महाहवे (for Sहमाहवे) — °) K2 M1 2 सहसा, T1
सर्वतो (for सहिता) Ks 4 D1 2 1 समागम्य तत सर्वे
(K4 'म्य च सर्वे च) निवर्त त्व (D1 'तय्य) हि पुत्रक

29 M2 om (hapl) 29-30 — °) Ks D1 10
S (M2 om) नवनीत, Ca as in text T G तु (for हि)
— °) Ks D7 8 [S]य, K4 B Dn Ds D1.8 4 5 10
वै (for हि)

30 M2 om 30 (cf v1 29) — °) Ks S (M2

न्यासयांचक्रिरे शत्रुं पितरो भृगुनन्दनम् ॥ ३०
ततोऽहं पुनरेवाथ तानष्टौ ब्रह्मवादिनः ।
अद्राक्षं दीप्यमानान् नैव ग्रहानष्टाविबोदितान् ॥ ३१
ते मां सप्रणयं वाक्यमनुवन्तसमरे स्थितम् ।
प्रेहि रामं महाबाहो गुरुं लोकहितं कुरु ॥ ३२
दृष्ट्वा निवर्तितं रामं सुहृद्वाक्येन तेन वै ।
लोकानां च हितं कुर्वन्नहमप्याददे वचः ॥ ३३

ततोऽहं राममासाद्य वचन्दे भृगुविक्षतः ।
रामश्चाभ्युत्सयन्प्रेम्णा मामुवाच महातपाः ॥ ३४
त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन्नात्रियः पृथिवीचरः ।
गम्यतां मीप्सु युद्धेऽस्मिन्तोपितोऽहं भृगुं त्वया ॥ ३५
मम चैव समक्षं तां कन्यामाहूय भार्गवः ।
उवाच दीनया वाचा मध्ये तेषां तपस्विनाम् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

राम उवाच ।

प्रत्यक्षमेतल्लोकानां सर्वेषामेव भामिनि ।
यथा मया परं शक्त्या कृतं वै पौरुषं महत् ॥ १
न चैव युधि शक्नोमि मीप्सुं शत्रुभृतां वरम् ।

विशेषयितुमत्यर्थमुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ २
एषा मे परमा शक्तिरेतन्मे परमं बलम् ।
यथेष्टं गम्यतां भद्रे किमन्यद्वा करोमि ते ॥ ३
मीप्समेव प्रपद्यस्व न तेऽन्या विद्यते गतिः ।

C. 5 7331
B. 5. 186. 4
K. 5 186. 4

om.) वारयाचक्रिरे, Ca न्यामया" (as in text)

31 °) G₁ [S] पि (for इह) — °) K₂ D₁ अपश्य,
D₂ प्रपद्य (for अद्राक्ष)

32 °) D₁ ५६, D₁₀ गच्छ (for प्रेहि) B₂ मीप्स,
T₂ G (except G₂) राजन् (for राम) — °) T₁ G₁
लोकहिते D₁ ५६, T₁ G₁ रत (for कुरु)

33 °) B₂ वै तदा (for तेन वै) — °) B₁ 2 4
D₂ m. 4 अहमप्याददे त (D₂ 4 स्थित)

34 Stanza lost in B₁. — °) K₁ 2 D₂ T₂ G₂ 2
भृगुविक्षित, G₁ भृगुनन्दन — D₂ om. 34^c-35^d — °)
K₁ 2 [आ]शु स्तयन्, K₂ व्युत्सयन्, K₃ [अ]पि स्तयन्,
S (except T₁) [अ]प्युत्सयन् (for [अ]भ्यु°) D₂ 4
रामश्चाभ्युत्तमप्रेम्णा

35 D₂ om. 35 (cf. v. 1 34) — °) D₂ 4 तले
(for चर) — °) S शाम्य (for गम्य) T₂ G₂
[S]स्ति (for स्मिन्)

36 °) D₂ D₂ 10 आत्राय (for आहूय) — °) K₂ B
D (except D₁ 2 1) उक्त्वान् (for उवाच) — °)
B₂ D₁ D₂ D₂ 2 10 महामनां, D₄ तरस्विना, G₂ मन°
(for तप°)

Colophon. D₂ 5 G₂ missing — Sub-parvan
K₁-3 5 B D₁ D₂ D₂ 1-4. c-8 10 T₁ G₁ M₁ 2 अम्बोपाख्यान

— Adhy name K₂ D₁ भीष्मराम (D₁ °भार्गव) युद्धं
(followed by समाप्त), K₄ भीष्मभार्गवयोर्युद्ध, B₂
रामभीष्मयुद्ध, M₂-5 भीष्मविजय — Adhy no (figures,
words or both) T₁ M₁ 188, T₂ G₁ 2 5 M₂ 5 189,
G₂ 186 (as in text), M₁ 2 187 — S'loka no
K₂ 38, D₁ 61, D₂ 37

187

1 °) K₄ T G (except G₂) एव (for एतत्)
G₂ transp लोकानां and सर्वेषां K₄ D₁ इति (for एव)
K₄ B D (except D₁ 2 1) G₁ 2 भाविनि — °) K₄ B
D₁ D₂ D₂ 2 10 यथाशक्त्या मया युद्ध — °) D₁ transp
कृत and पौरुष K₂ 4 B D पर (for महत्)

2 °) K D₁ 2 चैन युधि, B D₁ D₂ D₂ 10 चैवमपि,
G₂ च वै युधि T G शक्नोस्ति (for शक्नोमि) D₂ 4
लेतु चैव न शक्नोमि — °) K₂ 4 D₁ 1 मीप्सु शत्रुनियर्हण
— °) B (except B₂) योजयन्, D₂ 4 [अ]दर्शय (for
दर्शयन्) S उत्तमास्त्र विदर्शयन्

3 °) D₂ एषामेव परा, S (except T₂) एषा च मे परा
(G₂ २) (for एषा मे परमा) — °) K₂ D₂ 4 1 करवाणि
(for वा करोमि)

4 °) M₁ तु (for ते) — °) K₂ G₂ transp हि and
अस्ति — °) K₁ 2 5 विमुचता, D₂ 2 प्रयुजता (for

G. 5. 7231
B. 5. 160. 4
K. 5. 160. 4

निर्जितो ह्यस्मि भीष्मेण महास्त्राणि प्रमुञ्चता ॥ ४

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो रामो विनिःश्वस्य महामनाः ।

तूष्णीमासीत्तदा कन्या प्रोवाच भृगुनन्दनम् ॥ ५

भगवन्नेवमेवैतद्यथाह भगवांस्तथा ।

अजेयो युधि भीष्मोऽयमपि देवैरुदारधीः ॥ ६

यथाशक्ति यथोत्साहं मम कार्यं कृतं त्वया ।

अनिधाय रणे वीर्यमस्त्राणि विविधानि च ॥ ७

न चैप शक्यते युद्धे विशेषयितुमन्ततः ।

न चाहमेनं यास्यामि पुनर्भीष्मं कथंचन ॥ ८

गमिष्यामि तु तत्राहं यत्र भीष्मं तपोधन ।

समरे पातयिष्यामि स्वयमेव भृगूद्वह ॥ ९

एवमुक्त्वा ययौ कन्या रोपव्याकुललोचना ।

तपसे धृतसंकल्पा मम चिन्तयती वधम् ॥ १०

ततो महेन्द्रं सह तैर्मुनिभिर्भृगुसत्तमः ।

यथागतं ययौ रामो मामुपामन्य भारत ॥ ११

ततोऽहं रथमारुह्य स्तूयमानो द्विजातिभिः ।

प्रविश्य नगरं मात्रे सत्यवत्यै न्यवेदयम् ।

यथावृत्तं महाराज सा च मां प्रत्यनन्दत ॥ १२

पुरुषांश्चादिशं प्राज्ञान्कन्यावृत्तान्तकर्मणि ।

दिवसे दिवसे ह्यस्या गतजल्पितचेष्टितम् ।

प्रत्याहरंश्च मे युक्ताः स्थिताः प्रियहिते मम ॥ १३

यदैव हि वनं प्रायात्कन्या सा तपसे धृता ।

तदैव व्यथितो दीनो गतचेता इवाभवम् ॥ १४

न हि मां क्षत्रियः कश्चिद्वीर्येण विजयेद्युधि ।

ऋते ब्रह्मविदस्तात तपसा संशितव्रतात् ॥ १५

प्रमुञ्चता)

5 Ks 4 B D (except Ds 4 7 8) S om the ref — ^a) K1 2 5 Gs M1 2 तदा (for ततो) — ^b) K1 4 Dn Ds Ds T1 Gs M विनिःश्वस्य, D1 निःश्वस्य, T2 G2 विनिःश्वस्य Ks D7 निःश्वस्य विमनास्तदा — ^c) Ks 4 B D (except D7) तत (for तदा)

6 ^b) Gs M1 2 यदा (for यथा) Ds Ds Ms-5 [आ]रथ्य (for [आ]ह) K (except Ks) D2 यथास्थ न तदन्यथा, Ds 4 यथा चाह भवास्तथा — Ds om 6^a-7^b. — ^d) K2 5 उदायुधे (for 'रधी')

7 Ds om 7^{ab} (of v 1 6), Gs om (hapl) 7^b-9^a — ^e) K1 D2 अभिधाय, K2 3 अभिधार्य, K4 B Dn Ds D1 3 4 5 10 अनिवार्य, D7 अपिधाय, T G सुनि (for अनि)

8 Ds 4 Gs om 8 (for Gs of v 1 7) — ^a) K4 5 B (except B2) Dn Ds D2 एव (for एष) — ^e) B4 पश्यामि, D7 T2 G1 2 योत्स्या (for यास्या) — ^d) Ks B1 2 4 कदाचन, K4 तपोधन (for कथ)

9 Gs om 9^a (of v 1 7) — K4 om (hapl) 9^{ab} — ^a) Ks Gs [ह]ति तत्राह, B1-3 च तत्राह, B4 तत्र चाह — ^d) Ds Gs कुरुद्वह (for भृगू)

10 D4 om 10^a-11^b — ^b) K2 व्याकुलचेतना M1 2 पर्याकुलेक्षणा — ^e) B Dn Ds Ds 10 तापसे, D1 तापसे, D2 तपते, Gs समरे — ^d) B4 Dn Ds 8 10 सा मे (for मम) T1 G1 चिन्तयती वध मम

11 D4 om 11^{ab} (of v 1 10) — ^a) B Dn2 Ds2

D1 10 Gs सहितैः ; Ds सहिते (for सह तैः) — ^b) K4 ऋषिभिर् K1-3 B2 D1-3 8 T1 M1 2 भृगुनन्दन (for 'सत्तम') — ^e) B Dn Ds Ds 10 तथा सोगान् (for ययौ रामो) — ^d) Ks D1 2 'पृच्छय (for 'मध्य)

12 ^a) K4 B D (except D1 7) ततो रथ समारुह्य — ^{cd}) = (var) 5 179 10^{cd} — ^e) Bs 'पृष्ट (for 'वृत्त) — ^f) Ks M मा. T2 नारदेन निवेदित

13 T2 om 13^a-16^b — ^a) K1 2 तज्ज्ञान्, Ds 4 सर्वान्, Gs प्राज्ञान् (as in text) — ^e) K (except K4) Ds 7 8 तस्या (for ह्यस्या) — ^d) K1 2 B (except B3) Dn1 D1 गतिजल्पित, K4 5 Dn2 Ds गत जल्पित, Ds 4 गत्वा जानीत चेष्टित, D10 कन्याया जल्पचेष्टित — Gs om 13^a-15^d — ^e) K1 2 प्रत्याहार तु, Ks Ds 'हरस्त, B2 4 Ds 4 'हरति, S (T2 Gs om) 'हरत Ds ते (for मे) — ^f) Ks 4 Bs रता, B1-4 Dn Ds Ds 8 10 सदा (for मम)

14 T2 Gs om 14 (of v 1 13) — ^a) S (T2 Gs om) याता (for प्रायात्) — ^b) K1 4 B (except B3) Dn Ds Ds 10 T1 transp कन्या and सा K1 2 धृता, B4 5 स्थिता (for धृता) M1 2 तपसे धृतमानसा — ^d) T G (T2 Gs om) हत (for गत)

15 T2 Gs om 15 (of v 1 13) — ^b) Ks B Dn2 Ds1 Ds 10 G1 व्यजयद्, D7 वै जयेद् (for विज) K4 भुवि (for युधि) — ^d) K1 2 5 Ds 8 10 शसितव्रतात् (Ks D10 'नृ), B3 4 Ds2 Ds सशितव्रतान् Ks D7 S (T2 Gs om) तापसान्सशितव्रतान्

अपि चैतन्मया राजनारदेऽपि निवेदितम् ।
 व्यासे चैव भयात्कार्यं तौ चोभौ मामवोचताम् ॥ १६
 न विषादस्त्वया कार्यो भीष्म काशिसुतां प्रति ।
 दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमुत्सहेत् ॥ १७
 सा तु कन्या महाराज प्रविश्याश्रममण्डलम् ।
 यमुनातीरमाश्रित्य तपस्तेपेऽतिमानुषम् ॥ १८
 निराहारा कृशा रूक्षा जटिला मलपङ्क्तिनी ।
 पष्णामान्वायुभक्षा च स्थाणुभृता तपोधना ॥ १९
 यमुनातीरमासाद्य संवत्सरमथापरम् ।
 उदवासं निराहारा पारयामास भामिनी ॥ २०

शीर्णपर्णेन चैकेन पारयामास चापरम् ।
 संवत्सरं तीव्रकोपा पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठिता ॥ २१
 एवं द्वादश वर्षाणि तापयामास रोदसी ।
 निवर्त्यमानापि तु सा ज्ञातिभिर्नैव शक्यते ॥ २२
 ततोऽगमद्वत्सभूमिं सिद्धचारणसेविताम् ।
 आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् ॥ २३
 तत्र पुण्येषु देशेषु साधुताङ्गी दिवानिशम् ।
 व्यचरत्काशिकन्या सा यथाकामविचारिणी ॥ २४
 नन्दाश्रमे महाराज ततोल्काश्रमे शुभे ।
 च्यवनस्याश्रमे चैव ब्रह्मणः स्थान एव च ॥ २५

C. 5 7353
B. 5. 123. 26
K. 5. 193. 129

16 T₂ om. 16^{ab} (cf. v l 13) — ^a) G₂ s अद्य (for अपि) K₄ D₁ T₁ G M₂ महाराज (for मया राजन्) — ^b) D₁ G₂ M₁ s नारदेन (for नारदेऽपि) K₃ D₂ T₁ G₁ s s M (M₁ s sup l in) वि, D₃ s च (for ऽपि) — ^c) K₄ D₁ s च यत्, B Dn Ds Ds 1 10 तथा, T₁ G₁ भवेत् (for भयात्) K₁ s D₃ व्यासस्य चैवोभयतः — ^d) K₁ s कार्यतो, D₁ T₁ G₁ तावुमौ (for तौ चोभौ) D₃ सम* (for माम*)

17 17^{cd} = 1 1 186^{cd} — ^a) K₁ (by corr) s G₃ [अ]ति* (for नि*)

18 ^a) K₄ B (except B₂) D (except D₁ 7) transp तु and कन्या — ^c) = Cf 20^a S आमाद्य (for आश्रित्य) — D₂ s om. (1 hapl.) 18^d–20^a — ^d) M₄ *दाह्य (for *माद्युप)

19 D₂ s om 19 (cf v l 18) — ^a) T₁ G₁ s s जलाहारा (G₁ s *र-), T₂ G₂ विजहार (for निराहारा) K₃ B₃ D₂–4. 7 10 T₂ G₁ s रूक्षा, K₅ B₁ s s दीना (for रूक्षा) D₁ निराहारा क्षमारुपा — ^c) K₃ s D₁–4 7 [आ]सीत्, Dn₁ S (except G₃) मा (for च) — ^d) K₄ D₃ s M₁ s तपस्विनी, B₃ D₃ तपोवने (for *वना)

20 D₂ s om 20^a (cf. v l 18), G₂ om 20^{ab} — ^a) Cf 18^a K₂ s B Dn Ds D₁ s s 10 यमुनाजलम् K₃ s B D (D₂ s om) G₁ आश्रित्य — ^c) K (except K₃) Dn₂ T G₂ s s उपवाम, D₃ s उपवामात्, G₁ उदावमन्, Ca उदवाम (as in text) K₁ s D₁ नित्यमेव (for निराहारा) — ^d) K₁ s D₃ s चारयामास, K₃ D₁ पाल*, T G₁ s s M₁–4 कार*, G₃ काम*, M₃ (inf l in) s हार*, Ca पार* (as in text) K₄ D₂ भारत, B Dn Ds D₃ s s 10 Ca भविनी (Cap भामिनी as in text), D₄ रोदसी (cf 22^b) G₂ सवत्सरमथापर

In Dn₂, the portion of the text from stanza 21 up to 5 195 3 is lost on a missing fol. The MS is mostly ignored up to the end of the lacuna

21 D₄ om. (hapl.) 21^a–22^b — ^a) K₁ s शीर्णेन पर्णेनैकेन — ^b) K₃ D₁ वर्तयामास, K₄ D₃ पाल*, S चार* (G₃ वार*) (for पार*) K₄ भामिनी, B Dn₁ Ds D₃ s सापर (for चापर) — ^c) K₄ दीर्घकोपा, D₁₀ तीव्रकोपात् — ^d) Dn₁ Ds D₃ (before corr) G₅ M₃–s पादाङ्गुष्ठाग्र वि(Dn₁ *नि)ष्ठिता, D₃ *द्याग्रसस्थिता, D₁₀ अङ्गुष्ठाग्रविष्ठिता, T₁ G₁ s M₁ s पादाङ्गुष्ठेन विष्ठिता, G₂ *द्विनिष्ठिता

22 D₄ om. 22^{ab} (cf v l 21) — ^a) K₃ न च, K₄ B D (Dn₂ missing) [अ]पि च, K₅ (m as in text) T G₁ s s पित्रा (for [अ]पि तु) — ^d) D₃ s यतिभिर् (for ज्ञातिभिर्) K₃ G₃ s M न स, T₂ न स, G₃ न च (for नैव)

23 ^a) D₃ D₃ s s ततो हि समभूतस्मिन् — ^b) B₂ s Ds D₃ s s *सेवित

24 ^a) K₄ B Dn₁ Ds D₃ s s 10 तीर्थ* (for देश*) — ^b) K (except K₄) D₁ s s M₁ s स(D₁ स्वा)ङ्गुतागी, Ds D₃ 10 सा ङ्गुतागा, T₂ सरित्सु च Ca oites आङ्गुतागी — ^c) D₂ अचरत्, T₂ G₅ विचरत् (for व्यच*) — ^d) K₃ D₁ s 10 *विहारिणी, K₅ T₁ यथाकाम विचारिणी

25 G₁ om 25^{ab}, D₄ om 25^b–26^a — ^b) K₁ s s तयार्चकाश्रमे, K₃ s B Dn₁ D₁–4 s s 10 G₁ M₄ तयोल्का*, D₁ तथा कण्वा* M₃ s विभो (for शुभे) — ^c) K₁ s s D₁ वशि(K₂ s *मि)ष्टस्याश्रमे, B₃ व्यचरत्स्याश्रमे

26 D₄ om. 26^{ab} (cf. v l 25) — ^b) K₅ D₁ s s चैव हि, T G (except G₃) वै विभो — ^c) K₄ B D (except D₂ 7, Dn₂ missing, D₄ om) महाराज,

C. E. 7854
B. E. 186. 27
K. E. 186. 27

प्रयागे देवयजने देवारण्येषु चैव ह ।
भोगवत्यां तथा राजन्कौशिकस्याश्रमे तथा ॥ २६
माण्डव्यस्याश्रमे राजन्दिलीपस्याश्रमे तथा ।
रामहृदे च कौरव्य पैलगार्ग्यस्य चाश्रमे ॥ २७
एतेषु तीर्थेषु तदा काशिकन्या विशां पते ।
आप्लावयत गात्राणि तीव्रमास्थाय वै तपः ॥ २८
तामव्रवीत्कौरवेय मम माता जलोत्थिता ।
किमर्थं क्लिश्यसे भद्रे तथ्यमेतद्व्रवीहि मे ॥ २९
सैनामथाव्रवीद्राजन्कृताञ्जलिरनिन्दिता ।
भीष्मो रामेण समरे न जितश्चारुलोचने ॥ ३०
क्रोऽन्यस्तमुत्सहेजेतुमुद्यतेषु महीपतिम् ।

साहं भीष्मविनाशाय तपस्तप्स्ये सुदारुणम् ॥ ३१
चरामि पृथिवीं देवि यथा हन्यामहं नृपम् ।
एतद्व्रतफलं देहे परस्मिन्स्याद्यथा हि मे ॥ ३२
ततोऽव्रवीत्सागरगा जिह्वं चरसि भामिनि ।
नैष कामोऽनवद्याङ्गि शक्यः प्राप्तुं त्वयाचले ॥ ३३
यदि भीष्मविनाशाय काश्ये चरसि वै व्रतम् ।
व्रतस्था च शरीरं त्वं यदि नाम विमोक्ष्यसि ।
नदी भविष्यसि शुभे कुटिला वार्षिकोदका ॥ ३४
दुस्तीर्था चानभिज्ञेया वार्षिकी नाष्टमासिकी ।
भीमग्राहवती घोरा सर्वभूतभयंकरी ॥ ३५
एवमुक्त्वा ततो राजन्काशिकन्यां न्यवर्तत ।

T G (except G₂) ततो राजन् (for तथा राजन्) — ^a)
T₁ G₈ काशि(G₈ 'शी')कन्या (for कौशिकस्य) K₁ 2
[आ]श्रमेषु च, K₈ M₁ 2 [आ]श्रमे शुभे, T₁ G₈ [आ]श्रमे
तदा

27 K₈ D₁ 8 4 om. (hapl) 27^{ab} — ^a) K₈ D₂
चैव (for राजन्) — ^b) T G (except G₈) [S]पि च
(for तथा) K₁ 2 D₁ M₈-5 दिलीपस्यापि चाश्रमे — ^c)
D₈ 4 महाहृदे; G₁ रामाश्रमे, M₂ धाराहृदे; M₈-5 तथा हृदे
(for राम) — ^d) K₈ B₁ 4 5 पैलगा(K₈ 'गा')र्गस्य,
B₂ 8 D₁ D₈ 2 D₈ 10 दे(B₂ 8 पै)लगार्ग्यस्य, D₈ 1 D₁ 8
दे(D₁ पै)लगार्ग्यस्य, T₁ G₈ ततो गार्ग्यस्य; T₂ G₂ ततो
भाग्यस्य, G₁ M₁ 2 5 तथा (G₁ 'तो') गर्गस्य, G₈ ततो
गार्ग्यस्य, M₈ 4 तथा गार्ग्य(M₈ 'नै')स्य

28 ^a) K₁ 2 G₈ 5 M₁ 2 तथा (for तदा) D₈ 4
एतेष्वन्येषु तीर्थेषु — ^d) K₈ B D₁ D₈ D₁ 6 8.10 G₈
व्रतम् (for तीव्रम्) K₈ 4 D₁-4 वै व्रत, B D₁ D₈
D₈ 8 10 दुष्कर (for वै तपः).

29 ^a) K₈ D₁ 2 कौरवेन्द्र; K₄ B₁ 8.4 D₁ D₈ D₈ 10
च कौरव्य; T G (except G₈) तु कौरव्य (for कौरवेय).
— ^b) K₈ 4 B D (except D₁ 1, D₁ 2 missing)
जले स्थिता (D₈ 4 'ता) — ^c) K₈ D₁ तप्स्यसे, D₈ 2 D₈ 10
G₁ 8 M₂ क्लिश्यते — ^d) D₁ G₁ सत्यम् (for तथ्यम्)
B D₁ एव (for एतद्) B D₁ D₈ D₈ 4 8 10 वदस्व;
G₁ व्रवीतु (for व्रवीहि). D₁ तथा मे तद्व्रवीमि ते, D₈ तथा
मे तद्वदस्व मे

30 ^a) K₈ D₈ T₂ G₂ सा तामथ, D₈ 4 सा तां नत्वा,
T₁ G₁ सा चैनाम् (for सैनामथ) — ^b) D₁ D₈ D₁ 10 T₁
G₁ 8 M₈ कृत्वाञ्जलिम् (for कृताञ्जलिम्) K₈ अवस्थिता,

B₂ D₁ अनिन्दिता — ^c) K₈ रामो भीष्मेण समरे, K₄ B
D₁ D₈ D₈ 8 10 भीष्मेण समरे राम', D₁ रामेण भीष्मः
समरे, D₂ 1 G₈ भीष्मेण राम समरे — ^d) K₈ B
D (except D₁, D₁ 2 missing) T₂ G निजितश् (for
न जितश्)

31 ^b) K₄ 5 B D₁ D₈ D₈-8 10 महीपति — M₂
om (hapl) 31^d-34^a — ^d) D₁ D₈ तप्ये (for तप्ये)
K₈ 4 D₁ 2 तप्यती (D₁ 'पामि) तप उत्तम, T₁ तपस्तप्स्यामि
दारुण

32 M₂ om 32 (of v. l. 31) — ^a) K₁ 2 5 D₁
चरती (for चरामि). K₈ D₂ 1 G₁ 2 M₈ 5 देवी, M₁
सर्वा, M₄ पुण्या (for देवि). B D₁ D₈ D₈ 4 6 8 10
विचरामि महीं देवि — B₈ om (hapl) 32^b — ^b) M₁
महीपति (for अह नृपम्) — ^c) D₈ 8 व्रतमिद K₄
B₁ 2 5 D (except D₁ 2 1, D₁ 2 missing) देवि
(for देहे) — ^d) B D₁ D₈ D₈ 8 10 परम(B₂ 'मे)
स्मिन्, D₂-4 परम स्याद् (for परस्मिन्स्याद्)

33 M₂ om 33 (of v. l. 31) — ^b) K₄ B D
(except D₁ 2, D₁ 2 missing) भाविनि (for 'मि')
— ^c) G₂ M₈-5 नैव (for नैव) — ^d) D₈ त्वया रणे
(for त्वयाचले)

34 M₂ om. 34^a (of v. l. 31) — ^c) T₂ G₂ M₈
स्व (for त्व) — ^d) K (except K₈) D₂-4.1 8 विमो
क्ष्यसे. D₁ यदि भामिनि मोक्ष्यसे

35 ^a) D₁ 8 4 8 दुस्तीर्णा, G₁ दुस्तरा (for 'स्तीर्णा')
K₁ 8 D₂ वा (for च) K₈ D₈ चा(D₈ वा)नविज्ञेया,
B D₁ D₈ D₈ 10 न तु (D₈ 2 ननु) विज्ञेया, D₈ 4 च भुवि
ज्ञेया; D₁ चानभिज्ञेया; T G₂ 8 8 चानभिज्ञाता; G₁ M

माता मम महाभागा समयमानेव भामिनी ॥ ३६
कदाचिदष्टमे मासि कदाचिदष्टमे तथा ।
न प्राश्नीतोदकमपि पुनः सा वरवर्णिनी ॥ ३७
सा वत्सभूमिं कौगव्य तीर्थलोभात्तत्ततः ।
पतिता परिधावन्ती पुनः काशिपतेः सुता ॥ ३८

सा नदी वत्सभूम्यां तु प्रथिताम्वेति भारत ।
वार्षिकी ग्राहवहुला दुस्तीर्था कुटिला तथा ॥ ३९
सा कन्या तपसा तेन भागार्धेन व्यजायत ।
नदी च राजन्वत्सेषु कन्या चैवाभवत्तदा ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

१८८

भीष्म उवाच ।

तत्तन्ते तापनाः सर्वे तपसे धृतनिश्चयाम् ।
दृष्ट्वा न्यवर्तयंस्तात किं कार्यमिति चाब्रुवन् ॥ १
तानुवाच ततः कन्या तपोवृद्धानृपीन्तदा ।

निगृतास्मि भीष्मेण भ्रंशिता पतिधर्मतः ॥ २
वधार्थं तस्य दीक्षा मे न लोकार्थं तपोधनाः ।
निहत्य भीष्मं गच्छेयं शान्तिमित्येव निश्चयः ॥ ३
यत्कृते दुःखवसतिमिमां प्राप्तास्मि शाश्वतीम् ।

C. 5. 7373
B. 5. 187. 4
K. 5. 187. 4

[अ]यानभिज्ञाता (for चानं) Ca cites अनभिज्ञेया
(as in text) — ^a) D₂ s s परादया, G₂ चार्धकी;
Ca चार्धिकी (as in text) K₁ s s D₁ 2. s c-s G₁ s चां,
K₂ s चां (for नां) T₂ G₂ चार्धिके नष्टमागिनी — ^a)
K₁ D₂ s भीमा प्रादं

36 ^a) T₁ G₁-3 नैवम्, T₂ G₂ नैवम् (for एवम्)
S (except G₁) उक्ता (for उक्ता) B₂ s तु ता (for
ततो) — ^b) D_{n1} D₂ s D₂ S कासि (G₂ 'दी')न्या
B₂ न्यवर्तयन् — ^c) S (except G₁) माया (for माता)
— ^d) K₁ s D₁ जाद्वी, K₂ B D₂ D₂-s s G₁ भागिनी
(for भामिनी)

37 ^a) D₂ s चाष्टमे K₂ D₂ s S (except G₂)
C₂ माने, D₂ s काले (for मानि) — ^b) D₂ s [S]हनि
(for तथा) — ^c) G₂ अप्राश्नीत D₂ s चापि (for अपि)
— ^d) K₁ s D₁ तत (for पुन)

39 ^a) K₂ पतिता (for प्रथिता) K₂ s D₂ s 10 T
G₁ s च (for [अ]न्या) T₂ G₂ एष (for इति) — ^d)
K₁ D₁ s दुस्तीयां, D₁₀ दुस्तीयां D₂ T₁ G₁ कुटिलोदका

40 ^a) K₁ s s तपयम् (for तपया) — ^b) K₁ B
D (except D₂-s 7, D_{n2} missing) देहार्धेन K₂
(before corr) व्यजायत, T₁ G₁ व्यजायत — ^c) D₂ D₁₀
वग्नेति (for वग्नेषु) — ^d) T₂ G₂ s कन्यका चां,
G₂ सा कन्या चां (for कन्या चैवां)

Colophon om in D₂ s D_{n2} D₁ s G₁ missing
— Sub-partan K B D_{n1} D₂ D₁ s c-s 10 G₂

अयोपाख्यान — Adhy name G₂ M अज्ञातपञ्चरण
— Adhy no (figures, words or both) D₂ 77
(=177), T₁ M₁ 189, T₂ G₁ s s M₂ s 190, G₂ 187
(as in text), M₁ s 188 — S'lo'a no K₂ 41,
D_{n1} 39

188

 This adhy is missing in D_{n2} (cf v1 5
187 20), the MS is mostly ignored here

1 K₂ om 1 — ^b) K₂ s D₂ D₂ s M₂ s च (K₂
D₂ s कृ)तनिश्चया, D₂ एतमानया, G₂ 'निश्चयात्, C₂
'निश्चया (as in text) — ^c) K₂ D₂ D₂ निवर्तयन्,
D₁ [अ]न्यवर्तयन् (for न्यव) K (K₁ om) D₂ ता तु,
D₁ तान्मु (for तात) — ^d) S चामकृत् (for चाब्रुवन्)

2 ^a) D₂ transp तत कन्या and तपोवृद्धान् K₂
तत कन्या तथा वृद्धान् (for ^a) K₂ ततो वृद्धान् (for
तपो) K₂ मुनीं (for ऋषीं) K₄ D₁ s T M₁ तथा
(for तदा) — ^c) K₁ s s D₁ नि (K₂ वि)कृतास्मि च (for
निरा) — ^d) K₁ s श्रमिता, K₂ धमिता (for भ्रंशिता)
K₂ कामतत्त्वत (for पति)

3 After 3^{ab}, B₂ s s read 6^{cd}, repeating it in its
proper place — ^d) K D₁ s s s G₂ M₂-s एष (for एष)

4 D₂ om 4 — ^a) K (except K₁) D₂ s D₁ G₂
दुःखवसतीम् — ^c) D₂ s 'लोक (for 'लोकाद्) — ^d)
M₁ s पुन पुमान् (for पुमानिह) D₂ s 7 s 10 अह (for
इह)

[631]

C. B. 7373
B. B. 187 4
K. B. 187 4

पतिलोकाद्विहीना च नैव स्त्री न पुमानिह ॥ ४
नाहत्वा युधि गाङ्गेयं निर्वर्तेयं तपोधनाः ।
एष मे हृदि संकल्पो यदर्थमिदमुद्यतम् ॥ ५
स्त्रीभावे परिनिर्विण्णा पुंस्त्वार्थे कृतनिश्चया ।
भीष्मे प्रतिचिकीर्षामि नास्मि वार्येति वै पुनः ॥ ६
तां देवो दर्शयामास शूलपाणिरुमापतिः ।
मध्ये तेषां महर्षीणां स्वेन रूपेण भामिनीम् ॥ ७
छन्दमाना वरेणाथ सा वरे मत्पराजयम् ।
वधिष्यसीति तां देवः प्रत्युवाच मनस्विनीम् ॥ ८
ततः सा पुनरेवाथ कन्या रुद्रमुवाच ह ।
उपपद्येत्कथं देव स्त्रियो मम जयो युधि ।
स्त्रीभावेन च मे गाढं मनः शान्तमुमापते ॥ ९
प्रतिश्रुतश्च भूतेश त्वया भीष्मपराजयः ।
यथा स सत्यो भवति तथा कुरु वृषध्वज ।
यथा हन्यां समागम्य भीष्मं शान्तनवं युधि ॥ १०
तामुवाच महादेवः कन्यां किल वृषध्वजः ।

न मे वागनृतं भद्रे ग्राह सत्यं भविष्यति ॥ ११
वधिष्यसि रणे भीष्मं पुरुषत्वं च लप्स्यसे ।
स्मरिष्यसि च तत्सर्वं देहमन्यं गता सती ॥ १२
द्रुपदस्य कुले जाता भविष्यसि महारथः ।
शीघ्रास्त्रिष्वयोधी च भविष्यसि सुसंमतः ॥ १३
यथोक्तमेव कल्याणि सर्वमेतद्भविष्यति ।
भविष्यसि पुमान्पश्चात्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ १४
एवमुक्त्वा महातेजाः कपर्दी वृषभध्वजः ।
पश्यतामेव विप्राणां तत्रैवान्तर्गधीयत ॥ १५
ततः सा पश्यतां तेषां महर्षीणामनिन्दिता ।
समाहृत्य वनात्तस्मात्काष्ठानि वरवर्णिनी ॥ १६
चितां कृत्वा सुमहतीं प्रदाय च हुताशनम् ।
प्रदीप्तेऽग्नौ महाराज रोपदीप्तेन चेतसा ॥ १७
उक्त्वा भीष्मवधायेति प्रविवेश हुताशनम् ।
ज्येष्ठा काशिरुता राजन्यमुनामभितो नदीम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

5 ^a) G न (G३ ति) हत्वा. — ^b) K१ B२ s s Dn1
Ds Ds s 10 निवर्तिष्ये (for 'तैय') — ^c) K१ 2 s Ds. 7
M१ अहमुद्यता (for द्रुमुद्यतम्) K१ s B Dn1 Ds
Ds s 10 यदिद कथित मया

6 ^a) Ds s प्रति* (for परि*) — B२ s s road 6^{ad}
for the first time after 3^{ad}, repeating it here
— ^c) D१ s G३ भीष्म B२ s Ds प्रतिविधास्यामि — ^d)
K (except K१) D१ s पुन (for [इ]ति वै) B२ D१ 10
T G१ s M३ वा (for वै)

7 ^a) Ds s तदेना (for ता देवो) — ^b) D२ वृषध्वज
(for उमापति) — ^c) K२ transp स्वेन and रूपेण
B१ s-s Dn1 Ds Ds s 10 तापसी, B२ Ds s भाविनी

8 ^a) Ca लुभ्यमाना (apparently for छन्दमाना)
— ^c) K१ B D (except D१ 2 7, Dn2 missing)
हनि* (for वधि*) — ^d) K१ D१ s यश* (for मन*)

9 ^a) K१ 2 s B D (except D१ 7 s, Dn2 missing)
T१ G३ स्त्रिया (for स्त्रियो) K१ B Dn1 Ds Ds s 10
transp मम and युधि — ^c) Ds 7 10 transp. मे and
गाढ M१ s नाथ, M३ मूढ (for गाढ) — ^f) K
(except K१) D१ श्रातम् (for श्रातम्)

10 ^a) D१ मे देव, D२ देवेश (for भूतेश) — ^c) K१
हि (for न) Ds D१० सद्यो (for सत्यो). D१ भविता
(for भवति) — K२ D१ om (hapl) 10^a-11^b

11 K२ D१ om 11^{ab} (cf. v 1 10) — ^b) Ds
कन्या गोवृषभध्वज — Before 11^{ad}, K२ (marg) ins
रद्र उ*, M१ 2 भगवान् — ^c) B (except Bs) Dn1 Ds
Ds s 10 (by transp) ग्राह सत्य भद्रे

12 Gs om (hapl) 12^a-14^b — ^a) K१ B D
(except D१ 7, Dn2 missing) हनि* (for वधि*)
— ^b) Ds M लप्स्यसि — ^c) B१ स्मरसीति, D२ भविष्यति
(for स्मरि*) K१ रणे भीष्म (for च तत्सर्वं) D१
सस्मरिष्यमि तत्सर्वं

13 Gs om 13 (of v 1 12) — ^b) K१ s Ds. 7
भवितासि (for 'प्यसि). — ^c) Ds s भवितासि (for
'प्यसि).

14 Gs om 14^{ab} (of v 1 12) — ^a) K१ s
Ds. 4 7 एतत् (for एव) — ^b) K१ D१ एव (for एतद्)
— ^c) K१ 2 s Ds. 2 D१ s G३ M (M१ before corr.)
कालाधिक्य K१ 2 s D१ s M१ s कालपर्यये

15 ^a) K१ s B Dn1 Ds D१ 2 s 8. 10 महादेव, Ds. 4

१८९

दुर्योधन उवाच ।

कथं शिखण्डी गाङ्गेय कन्या भूत्वा सती तदा ।
पुरुषोऽभवद्युधि श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

भार्या तु तस्य राजेन्द्र द्रुपदस्य महीपतेः ।
महिषी दयिता ह्यासीदपुत्रा च विशां पते ॥ २
एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदो वै महीपतिः ।
अपत्यार्थं महाराज तोषयामास शंकरम् ॥ ३
अस्मद्वचार्थं निश्चित्य तपो घोरं समास्थितः ।
लेभे कन्यां महादेवात्पुत्रो मे स्यादिति ब्रुवन् ॥ ४

भगवन्पुत्रमिच्छामि भीष्मं प्रतिचिकीर्षया ।
इत्युक्तो देवदेवेन स्त्रीपुमांस्ते भविष्यति ॥ ५
निवर्तस्व महीपाल नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।
स तु गत्वा च नगरं भार्यामिदमुवाच ह ॥ ६
कृतो यत्नो मया देवि पुत्रार्थं तपसा महान् ।
कन्या भूत्वा पुमान्भावी इति चोक्तोऽस्मि शंभुना ॥ ७
पुनः पुनर्याच्यमानो दिष्टमित्यब्रवीच्छिवः ।
न तदन्यद्भि भविता भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ८
ततः सा नियता भूत्वा ऋतुकाले मनस्विनी ।
पत्नी द्रुपदराजस्य द्रुपदं संविवेश ह ॥ ९

C. 5. 7397
B. 5. 188. 9
K. 5. 188. 9

‘वाहो (for ‘तेजा’) — ^a) T₂ नीललोहित (for घृणम्*)
17 ^a) D₂ T₂ G₂ ३ च, G₁ M₁ २ तु (for सु-)
— ^b) B₂ D₂ ४. 10 M₂ प्रदीप्य, G₂ प्रदाय (as in text)
D₁ om. (hapl.) 17^a-18^b — ^c) B₂ T₂ G₂ ३ प्रदीप्ता*
(for प्रदीप्ते*) G₂ च सा कन्या (for महाराज) — ^d)
D₂ क्रीचदीप्तेन K₂ D₂ D₁ T₂ G₁ २ तेजसा
18 D₁ om. 18^{ab} (cf. v.l. 17) — ^e) D₂ ४
‘वधार्याय (for ‘वधायेति) — ^f) K (except K₄) D₂
काशपते (for ‘सुता) D₂ ४ ज्येष्ठा राजन्काशिसुता

Colophon Dn₂ D₂ ९ G₂ missing — Sub-
parvan N (Dn₂ D₂ ९ missing) G₂ अजोपाख्यान
— Adhy name M अवाप्रमादलाम (M₂ om. लाम) कयनं
— Adhy no (figures, words or both) D₂ 78
(=178), T₁ M₂ 190, T₂ G₁ २ ३ M₂ ३ 191, G₂
188 (as in text), M₁ २ 189 — S’loka no K₂
Dn₁ 19

189

☞ This adhy is missing in Dn₂ (cf v.l. 5
187 21), the MS is mostly ignored here

1 ^b) K₁-३ ३ D₁ न मानद, K₄ B Dn₁ D₂ D₁ २ ३ 10
पुरा तदा, D₂ ४ तदा पुरा, D₂ पुरानव (for सती तदा)
— ^c) Hypermetric! K₁ २ ४ D (except D₂, Dn₂
missing) T₁ G₂ [S]भृद् (for ऽभवद्) D₁ T₁ युधा,
G₁ यया (for युधि) K₁-३ D₁ श्रेष्ठ

2 ^a) G₂ transp तु and तस्य — ^c) K₂ च तदा

80

[633]

(for दयिता) D₂ ४ च (for हि) — ^d) K₂ Dn₁ -पते
(for पते)

3 ^b) K D₁ २ ७ G₂ [अ]पि, T G₁ २ ३ [अ]य, M हि
(for वै) K₁ २ ३ D₁ महामना (for मही*) — ^c) K₄
B D (except D₂ ७, Dn₂ missing) अपत्यार्थं

4 ^a) K (except K₄) D₁ द्रुपदोय सपत्नीकः — ^b)
K₁ २ D₂ ७ उपस्थित, K₂ ३ B₂ ३ उपस्थित, D₂ D₁ 10 T₂
G₂ ३ समाश्रित — ^c) K₂ वने, K₄ B Dn₁ D₂ D₂-३ 10
ऋते (for लेभे) K₄ B Dn₁ D₂ D₂-३ 10 T₁ महादेव
(for ‘देवात्) — ^d) K₁ २ ३ [अ]य (for मे) B₁ २ ४
पुत्रो मम भवेदिति, D₂ ४ पुत्र स्यादिति चाब्रुवन्

5 ^b) K₂ ३ D₂ ७ ८ (except G₂) भीष्म- D₂
प्रतिजिहीर्षया — ^c) B₂ प्रत्युक्तो G₂ देवदेवोय, M₁ २
‘देवोपि

6 ^b) D₁ 10 नैव (for नैतज्) — ^c) D₂ ४ T G₁-३ M
च (for तु) D₂ T G₁-३ M स्व (for च) K₁ २ ३ D₁
एवमुक्तस्ततो राजा, G₂ स गत्वा स्वस्य नगर — ^d) K₁ २ ३
D₁ भार्या वचनमब्रवीत्

7 ^a) K₂ B Dn₁ D₂ D₂ ३ 10 G₂ महान्देवि, K₄
D₂-४ G₁ महादेवि (for मया देवि) — ^b) B D₂ D₂ ४. 10
पुत्रार्थं K₄ B D₂ D₁-४. 10 G₂ मया (for महान्)
Dn₁ D₂ ३ तपमाराधितो मया — 7^c=5 192 4^c

8 G₂ om 8^{ab} — ^b) D₂ ३ वच (for शिव)
— ^c) K₄ B Dn₁ D₂ D₁ ६ ३ 10 च (for हि) — ^d)
D₁ 10 च (for हि) K₁ D₁ नान्यथा (for तत्तथा)

9 ^b) K₂ तप (for मन*) — ^d) B₂ गृह सा (for
द्रुपद) K₄ B₂ ३ सा जगाम, Dn₁ D₂ D₂ ३ 10 प्रविवेश,

लेभे गर्भं यथाकालं विधिदृष्टेन हेतुना ।
 पार्षतात्सा महीपाल यथा मां नारदोऽब्रवीत् ॥ १०
 ततो दधार तं गर्भं देवी राजीवलोचना ।
 तां स राजा प्रियां भार्यां द्रुपदः कुरुनन्दन ।
 पुत्रस्नेहान्महाबाहुः सुखं पर्यचरत्तदा ॥ ११
 अपुत्रस्य ततो राज्ञो द्रुपदस्य महीपतेः ।
 कन्यां प्रवररूपां तां प्राजायत नराधिप ॥ १२
 अपुत्रस्य तु राज्ञः सा द्रुपदस्य यशस्विनी ।
 ख्यापयामास राजेन्द्र पुत्रो जातो ममेति वै ॥ १३
 ततः स राजा द्रुपदः प्रच्छन्नाया नराधिप ।

पुत्रवत्पुत्रकार्याणि सर्वाणि समकारयत् ॥ १४
 रक्षणं चैव मन्त्रस्य महिषी द्रुपदस्य सा ।
 चकार सर्वयत्नेन जुवाणा पुत्र इत्युत ।
 न हि तां वेद नगरे कश्चिदन्यत्र पार्षतात् ॥ १५
 श्रद्धधानो हि तद्वाक्यं देवस्याद्भुततेजसः ।
 छादयामास तां कन्यां पुमानिति च सोऽब्रवीत् ॥ १६
 जातकर्माणि सर्वाणि कारयामास पार्थिवः ।
 पुंवद्विधानयुक्तानि शिखण्डीति च तां विदुः ॥ १७
 अहमेकस्तु चारेण वचनान्नारदस्य च ।
 ज्ञातवान्देववाक्येन अम्बायास्तपसा तथा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

Ds 4 चाजगाम, Ms सा विवेका (for सवि) K4 वै (for ह)

10 ^b) B Dn1 Ds Ds 8 Ms 4 कर्मणा (for हेतुना). — ^c) Ks T2 Gs Ms 5 पार्षता (Gs 'दा'त्स, K4 B D (except D1 7; Dn2 missing) पार्षतस्य. D1 S (except Gs) महीपालाद् — ^d) K1 2 5 D7 सत्यधर्म-परायणात्

11 ^{ab}) K4 B D (except D1 7, Dn2 missing) सा (for त) Ks 4 B D (except D1 7, Dn2 missing) transp गर्भं and देवी K1 2 D7 राज्ञी (for देवी). — After 11^{ab}, M1 reads 14 — ^d) D1 Gs कुलनन्दन. — M (except M1) om. 11^c-12^b — ^e) Ks महाराज; T G M1 'बाहो (for 'बाहु) — ^f) K4 तथा, D1 मुदा (for तदा). — After 11, N (Dn2 missing) ins.

584* सर्वानभिप्रायकृतान्कामाल्लेभे च कौरव ।

[K4 B Dn1 Ds Ds 4 6 10 भार्यालभत (for कामाल्लेभे च)]

12 M (except M1) om 12^{ab} (of v1 11). — ^a) K4 B Dn1 Ds Ds 4 6 10 सतो; T G1 2 5 M1 तदा (for ततो) — ^b) K1 Bs 5 Ds Ds 7 महीपते, T G यशस्विन, M1 यशस्विनी (for महीपते) — After 12^{ab}, N (Dn2 missing) ins

585* यथाकालं तु सा देवी महिषी द्रुपदस्य ह ।

[K (except K4) Dn1 Ds हि, Bs च, Ds 4 सा (for ह)]

— ^c) Ks D1.2 परमरूपां. Bs 5 Dn1 Ds 10 तु, Ds 4 वै; D7 च (for तां) — ^d) Ks 5 Bs Ds2 D1.7 Gs 5 Ms प्रजायत

13 G1 om 13^{ab} — ^a) T G (G1 om.) M1 2

च (for तु) — ^b) K4 B1 5 4 Dn1 Ds Ds 10 मन (for यदा) — ^c) Ds 4 ज्ञापयामास K4 Ds 4 वै राज्ञो (for राजेन्द्र). — ^d) Ks 4 B Dn1 Ds Ds 8 10 क्षेप (Bs एष्य), Ds 4 एष (for जातो) S च (for वै).

14 M1 reads 14 after 11^{ab}. — ^b) K1.2 D1.8 प्रच्छन्नाय; K2 5 Ds 'ज्ञाया, S 'ज्ञानि. 'Ds2 S (except T Gs) नराधिप

15 ^b) D1-4 च, Gs ह (for सा) — ^c) Ks 5 सर्वं (for सर्वे) — ^d) 'K4 Bs Dn1 Ds Ds 8 10 च (for हि) — ^e) K1 2 5 D7 अन्यस्तु (for अन्यत्र). Ks पार्थिवात् (for पार्षतात्)

16 ^b) K1 2 5 D7 अमिततेजसः, Bs 5 Dn1 अच्युत; Ds2 अद्भुतकर्मण — ^d) S इत्येव (for इति च) Ds2 D7 वचो (for च सो) Ds 4 सा, Gs चा (for सो)

17 ^a) K1 5 D7 T1 G (except G1) M जातकर्मादि- Gs 5 M कर्माणि (for सर्वाणि) T2 एतस्य जातकर्माणि — ^b) Ds2 भूपति (for पार्थिव) — ^c) Ds 4 Gs Ms 'द्विधानि यु' — ^d) Ks D1 2 त (for ता)

18 ^a) S (except T1) सोहम् (for अहम्) — ^b) Ks M वै, Bs Ds तु, Bs Ds 5 8 10 Gs ह (for च). — ^d) T2 Gs तदा (for तथा)

Colophon Dn2 Ds 5 G4 missing — Sub-
 parvan K B Dn1 Ds D1 2 6-8 10 Gs M अयोपाख्यान
 — Adhy name M शिखण्ड्युरपत्तिकथन — Adhy no
 (figures, words or both) Ds 79 (=179), T1 M1
 191, T2 G1 2 5 Ms 5 192, Gs 189 (as in text);
 M1.2 190. — S'loka no Ks Dn1 20.

१९०

भीष्म उवाच ।

चकार यत्नं द्रुपदः सर्वस्मिन्स्वजने महत् ।
ततो लेख्यादिषु तथा गिल्पेषु च परं गता ।
इष्वस्त्रे चैव राजेन्द्र द्रोणशिष्यो बभूव ह ॥ १
तस्य माता महाराज राजानं वरवर्णिनी ।
चोदयामास भार्यार्थं कन्यायाः पुत्रवत्तदा ॥ २
ततस्तां पार्षतो दृष्ट्वा कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।
स्त्रियं मत्वा तदा चिन्तां प्रपेदे सह भार्यया ॥ ३

द्रुपद उवाच ।

कन्या ममेयं संप्राप्ता यौवनं शोकवर्धिनी ।
मया प्रच्छादिता चेयं वचनाच्छूलपाणिनः ॥ ४
न तन्मिथ्या महाराजि भविष्यति कथंचन ।
त्रैलोक्यकर्ता कस्माद्वि तन्मृषा कर्तुमर्हति ॥ ५

भार्योवाच ।

यदि ते रोचते राजन्वक्ष्यामि शृणु मे वचः ।
श्रुत्वेदानीं प्रपद्येथाः स्वकार्यं पृषतात्मज ॥ ६
क्रियतामस्य नृपते विधिवद्वारसंग्रहः ।
सत्यं भवति तद्वाक्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ७

भीष्म उवाच ।

ततस्तौ निश्चयं कृत्वा तस्मिन्कार्येऽथ दंपती ।
वरयांचक्रतुः कन्यां दशार्णाधिपतेः सुताम् ॥ ८
ततो राजा द्रुपदो राजसिंहः
सर्वात्राजः कुलतः संनिशाम्य ।
दाशार्णकस्य नृपतेस्तनूजां

गिखण्डिने वरयामास दारान् ॥ ९

हिरण्यवर्मेति नृपो योऽसौ दाशार्णकः स्मृतः ।

स च प्रादान्महीपालः कन्यां तस्मै गिखण्डिने ॥ १०

C. 5. 7419
B. 5. 182. 10
K. 5. 187. 10

190

✍ This adhy is missing in Dn2 (cf v1 5 187 21), the MS is mostly ignored here

1 ^a) Ds transp यत्न and द्रुपद T2 G2 यत्तु, Gs यस्तु (for यत्न) — ^b) M (M1 inf lin as in text) नृपते (for स्वजने) K Bs Dn1 Ds D1.3 3 6-8 10 सुताया सर्वकर्मसु, D2 सर्वविद्यासु भारत — ^c) Ds तथा (for ततो) Bs Ds D2 4.6 10 लेख्यादिषु D2 T2 G2 2 तदा (for तथा) — ^d) Ks D1 परम गत (D1 ता), Ks B Dn1 Ds D2.4 7 8 10 च परतप (for च पर गता) — ^e) Ds इष्वस्त्रे चैव, T G1 2 5 स्त्रेषु च

2 ^a) K1.2.4 D1 G2 M1.2 तस्या (for तस्य) Ks D1 च मा राजन् (for महाराज) — ^c) Ks.5 D1 नोदयामास — ^d) Ds M2 कन्याया (for 'या')

3 ^c) Ks Bs Dn1 Ds D2-8 10 ततश्च, T2 तथा (for तदा) Ds 4 तावत् (for चिन्ता)

4 T G1.2 om the ref — ^b) K1-2 D10 T2 G2 M2 5 शोकवर्धिनी, Bs वरवर्णिनी, Ds Gs शोकवर्धनं — ^c) K1.2 5 D1 प्रच्छादितेय तु (Ks D1 च), T2 G2 5 प्रच्छादिता चेप

5 Before 5, N ins भार्योवाच (D1 महिष्युवाच; D2 4 पश्यु) — ^a) K1 2 5 D1 8 नैतन्, D1 (by

transp) तन्न N (Dn2 missing) महाराज (for 'राजि) — ^d) N (Dn2 missing) वृथा (K1-3 D2-4 7 मृषा) चकुमिहाहंति (D2 मृषा कर्तुमिहाहंमि)

6 N G2 4 om the ref. G1 देवी (for भार्योवाच) — ^a) Ds तात (for राजन्) — ^d) K1.2 Ds ता मति, K2-5 B Dn1 Ds D1 2 6 7 10 स्त्रा मति, D2.4 स्वमति (for स्वकार्य)

7 ^a) Ds 4 अथ (for अस्त्य) K2.4 B Dn1 Ds D2 8 10 यत्नेन (for नृपते) — ^c) K1-3 5 D1 G2 भवतु, D2 7 भविता Ks B Dn1 Ds D2 4 6 8 10 भविता तद्वच सत्य

8 Ks 4 D (except D1 8) T G om. the ref — ^b) Ks D1 2.4 काले (for कार्ये) K1.2 D2-4 7 G1 8 च (for अथ) — ^c) D2.4 वरयाचक्रिरे — ^d) T2 दाशार्णो

9 ^a) Ks 5 D2 4 राजन् (for राजा) — ^b) T2 G2 कुशल (for कुलत) M कुलजाताग्निशाम्य (for कुलत मनि) D1 8 4 मनिशाम्य, T G तान्निशाम्य — ^c) K Dn1 Ds 4.7 8 S (except T1) दशार्णकस्य — ^d) Ds D2 10 T2 G2 8 शिखण्डिनो D10 राजन्, S कन्या (for दारान्)

10 ^a) Ks D2 4 हिरण्यवर्मेति, T2 (inf. lin. as in

C. 5. 7420
B. 5. 182. 11
K. 5. 187. 11

स च राजा दशार्णेण महानासीन्महीपतिः ।
हिरण्यवर्मा दुर्धर्षो महासेनो महामनाः ॥ ११
कृते विवाहे तु तदा सा कन्या राजसत्तम ।
यौवनं समनुग्राप्ता सा च कन्या शिखण्डिनी ॥ १२
कृतदारः शिखण्डी तु काम्पिल्यं पुनरागमत् ।
न च सा वेद तां कन्यां किञ्चित्कालं स्त्रियं किल ॥ १३
हिरण्यवर्मणः कन्या ज्ञात्वा तां तु शिखण्डिनीम् ।
धात्रीणां च सखीनां च व्रीडमाना न्यवेदयत् ।
कन्यां पाञ्चालराजस्य सुतां तां वै शिखण्डिनीम् ॥ १४
ततस्ता राजशार्दूल धान्यो दाशार्णिकास्तदा ।
जग्मुरार्तिं परां दुःसात्प्रेषयामासुरेव च ॥ १५
ततो दशार्णाधिपतेः प्रेप्याः सर्वं न्यवेदयन् ।
विप्रलम्भं यथावृत्तं स च चुक्रोध पार्थिवः ॥ १६
शिखण्ड्यपि महाराज पुंवद्राजकुले तदा ।

विजहार मुदा युक्तः स्त्रीत्वं नैवातिरोचयन् ॥ १७
ततः कतिपयाहस्य तच्छ्रुत्वा भरतर्षभ ।
हिरण्यवर्मा सजेन्द्र रोपादार्तिं जगाम ह ॥ १८
ततो दाशार्णको राजा तीव्रकोपसमन्वितः ।
दूतं प्रस्थापयामास द्रुपदस्य निवेशने ॥ १९
ततो द्रुपदमासाद्य दूतः काञ्चनवर्मणः ।
एक एकान्तमुत्सार्थं रहो वचनमब्रवीत् ॥ २०
दशार्णराजो राजंस्त्वामिदं वचनमब्रवीत् ।
अभिपद्गात्रकुपितो विप्रलब्धस्त्वयानघ ॥ २१
अवमन्यसे मां नृपते नूनं दुर्मन्त्रितं तव ।
यन्मे कन्यां स्वकन्यार्थं मोहाद्याचितवानसि ॥ २२
तस्याद्य विप्रलम्भस्य फलं प्राप्नुहि, दुर्मते ।
एष त्वां सजनामात्यमुद्धरामि स्थिरो भव ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

text) G₂ 'शृंगेति' — ^b) D₅₂ G₂ दशार्णक

11 ^a) B₅ D₅ 4 दशार्णेशो (for 'पु') — ^b) B₅ D₁₁
D₅ D₅ 8 10 सुदुर्जय (for महीपति) — M om 11^{ad}.
— ^c) K₅ 4 B₂ 5 D₅ 4 T₂ महावल, D₅ 'यशा' (for
'मना')

12 ^a) K (except K₄) D₁ 2 राजन् (for कन्या)

13 D₁ om (hapl) 13^a-14^b — ^a) K₅ 5 T₂
M₅-5 कृतदारा (for 'दार') K₄ 5 B D (except D₂;
D₁ missing, D₁ om.) M₁ च (for तु) — ^b) D₁ 5 4
पुनरागतः, D₂ 'राजन्', S (except T₂ G₁ 2) पुरमागमत्
— ^c) K₄ B D₁₁ D₅ D₅ 10 तत (for न च) M₁ स-
(for सा) K₁ 2 5 transp सा and ता K₁ 2 T₁ G₅
कन्या (for कन्या) — ^d) K (except K₄) T₂ किञ्चित्
(for कचित्) D₅ 4 स्वयं (for स्त्रियं)

14 D₁ om 14^{ab} (of v l 13) — ^{ab}) K₁ 2 कन्या
(for 'न्या') D₅ तु (for तु) S यदा स्वेनामजानात्सा
स्त्रियमेव नृपात्मजा — ^a) K₄ B व्रीडयाना, D₅ 4 व्रीडिता
सा — ^c) D₁ G₅ कन्या K₄ B D₁₁ D₅ D₅ 4 0 T₂ G₁ 2
पंचाल — ^f) K₅ श्रुत्वा (for सुता) K₅ 5 ता च,
D₁ सात, D₅ 4 चेना (for ता वै)

15 ^a) K₅ T₂ G₂ 8 5 ता (for ता) — ^b) K₅ D₂ 7
T₁ G M दाशार्णकास् D₅ G₁-8 तथा (for तदा) T₂

धान्यो दाशार्णिकस्य च — ^e) B₅-5 D₁₁ D₅ D₁₀ प्रेप्या,
D₅ 4 प्रेप्या (for दुःसात)

16 ^a) D₁ दाशार्णो — ^b) B D₅ D₂ 8 8 10 सर्वा;
D₁ M 'वै' (for 'वै'), — D₅ om (hapl) 16^a-17^a
— ^c) K₁ 5 D₁₁ यथावत्, K₅ 'वत्तत्', D₁ 'वत्त' (for
'वृत्त') — ^d) M₁ 2 श्रुत्वा (for स च)

17 D₅ om 17 (cf v l 16) — ^b) T₁ राजा कुले
(for राज) K₅ 5 सदा, T₂ G₂ 8 तथा (for तदा)
— ^d) K₁ नैवातिरोचयत्; B₅ नैवाभि, D₁₁ (om. न)
एवातिरोचयन्, D₅ D₁₀ (om न) एवाति, D₁ 2 (om न)
एवाभि, D₅ 4 (om न) एवाभ्य, D₁ नैवात्यरोचयत्,
S नैवाभ्यरोचयत्

18 ^a) S 'पयाहस्तु' — ^b) K₅ कृत्वा (for श्रुत्वा)
T₁ G₅ M₅-5 पुरप (for भरत) — K₅ om 18^{ad}.
— ^c) S सुवर्णवर्मा K₁ 2 राजेन्द्र — ^d) T₂ G₂ कोपाद्,
G₁ ररोद्, M₅ 5 क्रोधाद् (for रोपाद्)

19 ^a) D₁ M (except M₂) दशार्णको — ^b) K₁ 2 5
D₁ तीव्रशोक. — ^c) D₅ 4 सप्रेष — ^d) K₅ 4 B D₁₁
D₅ D₅ 10 निवेशनं

20 ^a) K₁ D₁ 2 7.8 एवम्, K₂ एतम् (for एक)
T G (except G₅) स्वेकांत, M₁ 2 एकात (for एकान्तम्).

21 B₅ om. (hapl) 21^{ab} — ^a) K₄ B (B₅ om)

१९१

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तस्य दूतेन द्रुपदस्य तदा नृप ।

चोरस्येव गृहीतस्य न प्रावर्तत भारती ॥ १

स यत्नमकरोत्तीव्रं संवन्धैरनुसान्त्वनैः ।

दूतैर्मधुरसंभाषेनैतदस्तीति संदिग्धम् ॥ २

स राजा भूय एवाथ कृत्वा तत्त्वत आगमम् ।

कन्येति पाञ्चालमुतां त्वरमाणोऽभिनिर्ययौ ॥ ३

ततः संप्रेषयामास मित्राणामभिर्तौजसाम् ।

दुहितुर्विप्रलम्भं तं धात्रीणां वचनात्तदा ॥ ४

ततः समुदयं कृत्वा वलानां राजसत्तमः ।

अभियाने मर्ति चक्रे द्रुपदं प्रति भारत ॥ ५

ततः संमन्त्रयामास मित्रैः सह महीपतिः ।

हिरण्यवर्मा राजेन्द्र पाञ्चाल्यं पार्थिवं प्रति ॥ ६

तत्र वै निश्चितं तेषामभूद्राज्ञां महात्मनाम् ।

तथ्यं चेद्भवति ह्येतत्कन्या राजञ्जिखण्डिनी ।

वद्ध्वा पाञ्चालराजानमानयिष्यामहे गृहान् ॥ ७

अन्यं राजानमाधाय पाञ्चालेषु नरेश्वरम् ।

घातयिष्याम नृपतिं द्रुपदं सशिखण्डिनम् ॥ ८

C. 5. 7-42
E. 5. 192. 9
K. 5. 190. 8Dn1 D2-4.8 T2 G2 s दादार्ज K1 2 D1 दशार्णाधिपती
राजन् — ^a) K1 2 s D1 नृप (for [अ]नघ)22 D2 om 22^a-23^b — ^a) Hypermeteric! G2
अमन्यमे, M2 अप^a (for अव^a) — ^a) K1.2 s D1 यस्मात्,
D1 कस्मात्, T G यन्मा (for यन्मे) D2 4 च (for स्व)23 D2 om 23^{ab} (cf. v.l. 22) — ^a) G1 एतस्य
(for तस्याद्य) — ^a) D2 4 ते, T1 G2 M त्वा (for त्वा)
D2 4 G1 स्त्र^a (for स्त्र^a) — ^a) D2 ददराम — After
23, D2 4 s 8 ins

586* अवमत्य च वीर्यं मे कुलं चारित्र्यमेव च ।

विप्रलम्भमन्वयापूर्वो मनुष्येषु प्रवर्तितः ।

कुरु मर्वाणि कार्याणि भुङ्क्ष्व भोगाननुत्तमान् ।

अभियास्यामि शीघ्रं त्वा समुद्वर्तुं सयान्धवम् ।

[(L 1) D2 4 s अवमन्य — (L 2) D2 4 पूर्व,
G2 पूर्व- (for पूर्वो) — (L 3) D2 4.8 T1 M कुरु
मर्वाणि नृपते (for the prior half) D2 4.8 क्रमात् (for
'त्तमान्') — (L 4) D2 4.8 मियांमि (for 'याम्यामि)]Colophon Dn2 D2 9 G2 missing — Sub-
parvan N (Dn2 D2 9 missing) T1 G2 M अयोपाख्यान
— Adhy namas M1.2 शिखण्डीपरिणयन — Adhy no
(figures, words or both) D2 180, T1 M1 192,
T2 G1.2 s M2 s 193, G2 190 (as in text), M1 2
191 — S'loka no K2 25, Dn1 42

191

This adhy is missing in Dn2 (cf. v.l. 5
187. 21), the MS is mostly ignored here1 ^b) K1.2 D1 7 G2 तथा (for तदा) B2 D1 S[अ]नघ (for नृप) — ^a) K2 s s Dn1 D2 D2 4 s 10
चौरस्य — ^a) T2 प्रवर्तत2 ^b) K1.2 4 s D (Dn2 missing) सवधिन्य(K2
'र)नुमानने (D2 समतैरनुमानने), B समतैरनु(B2 ते वात्म)-
माननै, G2 सवधैरनुधावनै — ^a) D1 7 G2 दूत (for
दूतैर्) — ^a) B D1 T1 न तद् (for नैतद्)3 ^b) D1.2 7 ज्ञात्वा (for कृत्वा) M1.2 4 s तु तत
(for तत्त्वत) D1 7 M2 आगमत् K2 B Dn1 D2 8 10
M2 ज्ञात्वा (K2 D2 M2 कृत्वा) तत्त्वमथागमत् — ^a)
A few MSS पचाल^a T1 ज्ञात्वा कन्येति पाचालां — ^a)
K2 B D (except D1, Dn2 missing) वि- (for स्मि)4 ^a) D2 D2 10 स (for स) — ^a) K2 D1
विप्रलम्भे K2 s D1 2 तु, D2 4 वै (for त) — ^a) K1 2
नृप, D1 G2 तथा (for तदा)5 ^b) K1.4 s Dn1 D1 7 s G2 सत्तम, D2 2 सत्तम6 ^a) K2 4 s B Dn1 D2-4 7 s G2 M2 s स (for
स) — ^b) K2 B D (except D1 2 7, Dn2 missing)
मन्त्रिभिः स मही — ^a) D2 4 s राजेन्द्र — ^a) S पाचाल.
K2 नृपतिं प्रति; K2 प्रति पार्थिव7 ^a) K2 T1 तत्रैव (for तत्र वै) B2 T1 निश्चय (for
'श्रित) — ^a) K2 D2 चेद्विता, K2 B Dn1 D2
D2 4 s 10 (by transp) भवति चेत् K2 ज्ञैतत् G2
[इ]त्येतत् (for ह्येतत्) — ^a) A few MSS पचाल^a.
— ^a) K2 D2 4 आनयिष्याम त (K2 ते), B (except
B2) प्यामि ते (for प्यामहे) K1 s D1.2 वयं, K2 4 B2
Dn1 D2 D2 4.8 s 10 गृह, K2 D1 T1 G2 M1 गृहात्;
B1 2.4 s ददा (for गृहान्)8 ^b) K2 4 B D2 D2-4.10 G1 पचालेषु, D1 पाचालाना.
K (except K2) B1.2 4 s D2 2 D2 4.8.7 जनेश्वर (K2

C. 5. 7442
B. 5. 190. 10
K. 5. 190. 10

स तदा दूतमाज्ञाय पुनः क्षत्तारमीश्वरः ।
प्रास्थापयत्पार्षताय हन्मीति त्वां स्थिरो भव ॥ ९
स प्रकृत्या च वै भीरुः किल्बिषी च नराधिपः ।
भयं तीव्रमनुप्राप्तो द्रुपदः पृथिवीपतिः ॥ १०
विसृज्य दूतं दाशाणं द्रुपदः शोककण्ठितः ।
समेत्य भार्यां रहिते वाक्यमाह नराधिपः ॥ ११
भयेन महताविष्टो हृदि शोकेन चाहतः ।
पाञ्चालराजो दयितां मातरं वै शिखण्डिनः ॥ १२
अभियास्यति मां क्रोपात्संवन्धी सुमहाबलः ।

हिरण्यवर्मा नृपतिः कर्षमाणो वरूथिनीम् ॥ १३
किमिदानीं करिष्यामि मूढः कन्यामिमां प्रति ।
शिखण्डी किल पुत्रस्ते कन्येति परिशङ्कितः ॥ १४
इति निश्चित्य तत्त्वेन समित्रः सवलानुगः ।
वञ्चितोऽस्मीति मन्वानो मां किलोद्धर्तुमिच्छति ॥ १५
किमत्र तथ्यं सुश्रोणि किं मिथ्या ब्रूहि शोभने ।
श्रुत्वा त्वत्तः शुभे वाक्यं संविधास्याम्यहं तथा ॥ १६
अहं हि संशयं प्राप्तो बाला चेयं शिखण्डिनी ।
त्वं च राज्ञि महत्कृच्छ्रं संग्राप्ता वरवर्णिनि ॥ १७

Ds2 D6 *r), B8 नराधिप, D1 2 T G1 2 5 M प्रजेश्वरं
(M6 *r) — °) K1 D7 घातयिष्यामि, K8 (sup ins.
as in text) पातयिष्यामि, Dn1 Ds2 D6 8 घातयिष्यामि,
Ds 4 विनयिष्यामि K1 4 5 D7 द्रुपद (for नृपति); see
below. S अद्य वै (G1-3 अद्यैव) घा(G6 पा)तयिष्यामः
(G2 *मि) — °) K1 4 5 D7 नृपति (see above);
B8 5 Dn1 Ds D6 8 पांचालं (for द्रुपदं).

9 °) M2 इतम् (for दूतम्) K1-3 5 D1 7 तत्तथा
(K8 *दा)भूतमाज्ञाय, K4 B Ds D6 10 तत्तदानृतं, Dn1 Ds
तत्तदा नूनं, D2-4 त तथ्य (D2 *था)भूतं. Ca cites तमनृत
— °) K4 B D (except D1 2; Dn2 missing)
पुनर्दूतान्नराधिपः (D7 *रेश्वर) Cs cites त क्षत्तार दूतमाज्ञाय.
— D6 om. (hapl) 9°-10° — °) K2 5 5 G8 5 M
प्रस्थापयत् K8 पार्थिवाय (for पार्षं) — °) K1 2
[प]यिष्यामीति त्वं, B Dn1 Ds D10 निहन्मीति, D1 हन्मि
त्वा सु; D8 4 हन्मि त्वा तत्, G8 हरामि त्वा (for हन्मीति
त्वा)

10 D6 om 10°b (of v1 9) — Before 10,
B1.2 4 Dn1 ins. भीष्म उ° — °) K1 2 5 च संभीरं,
D1 च वै भीरुः, D7 वश भीरुः, T1 चैव भीरुः (for च वै
भीरुः) B1.2 4 Dn1 Ds D10 स हि (B1 2 4 तु) प्रकृत्या वै
भीरुः, D8 4 प्रकृत्या च स वै भीरुः — °) K1.2 D1 G8
नराधिप, K8 नरेश्वर

11 °) B1 D1 विसर्ज्य, D2 *दिष्ट (for *सृज्य)
B Dn1 Ds1 Ds 4 10 दूतान्, Ds2 D6 दूता (for दूत)
B Dn1 Ds D6 10 दाशाणं, D8 4 M4 *र्णान् — °) K
(except K8) B D (except D1-4, Dn2 missing)
शोकमूर्च्छितः. — °) K2 (by corr) रहसि, G8 सहित
(for रहिते) — °) K8 4 D1 2 वाक्यमेतदुवाच ह,
T2 G2 5 उवाच स नराधिप

12 G2 om 12. — °) D8 4 च समाविष्टो (for

महता°) — °) S (G2 om.) कर्णितः (for चाहत)
— °) A few MSS पंचाल°.

13 °) G1 2 स (for सु) — K8 4 D1 2 read 13°
after 587* — °) G8 [S]पराधिन; M1.2 महाचम्
(for वरु°)

14 °) K1-3 D7 8 मया कार्यं; B (except B2)
Dn1 Ds Ds.4 6 10 करिष्यावो (for *मि) — °) K8-5 B2
गू (B2 मू)वकन्याम्, B1.8-5 Dn1 Ds Ds.4.6 10 मूर्ध्ना कन्याम्
K1 2 D7 संयुक्त (D7 *क्रुद्धं) नृपतिं प्रति — After 14°b,
K8 4 B2 D1.2 ins .

587* उपयान्यति हि क्षिप्र सहामालैर्नराधिपः ।

[B2 D1 2 समित्र (B2 *मग्नि) सहवापव (for the
posterior half)]

— Thereafter K8 4 D1 2 read 13°b. — G8 om
14°b — °) T G (G8 om) सलु (for किल)

15 °) K4 B D (except D1.7, Dn2 missing) इति
मंचि (D2 निश्चि)त्य यत्नेन. — °) K4 D8 4 सपदा° (for
सवल°) K1.2 5 D7 समित्रवलवाहनं, K8 D1.2 स
क्षिप्रमुपयास्यति — °) G8 नृपतिद् (for मन्वानो). — °)
G1 मासुद्धर्तुमिहेच्छति

16 °) D1 तथ्यमर्थं (for अत्र तथ्य) T1 G2 5 पथ्य,
T2 G1 2 कृत्य, M4 चित्र; Cs तथ्य (as in text) — °)
K8 4 B Dn1 Ds D1 2 6 8 10 (by transp) मिथ्या किं,
D8 4 मिथ्या वा T1 कृतस्यास्य शुचिस्सिते — °) T G
(except G8) तत् (for त्वत्त°) B1 4 5 D1 T G1.2 शुभ
(for शुभे)

17 °) K (except K8) D1-4 च (for हि) — °)
D1 2 कन्या (for बाला) K1 (before corr) चैव (for
चेय) D8 4 स्नुषा मम (for शिख°) — °) K1.2
महद्दुःख, K8 D7 महादुःखं (for महत्कृच्छ्र) — °) K1 Ds
D6 7 10 G8 5 M (except M1) वर्णिनी.

मया दाशार्णको राजा ब्रञ्चितश्च महीपतिः ।
तदाचक्ष्व महाभागे विधास्ये तत्र यद्वितम् ॥ १९
जानतापि नरेन्द्रेण ख्यापनार्थं परस्य वै ।
प्रकाशं चोदिता देवी प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ २०

११२

कन्या शिखाण्डिनी जाता पुरुषो वै निवेदितः ॥ २
त्वया चैव नरश्रेष्ठ तन्मे ग्रीत्यानुमोदितम् ।
पुत्रकर्म कृतं चैव कन्यायाः पार्थिवर्षम ।
भार्या चोढा त्वया राजन्दशार्णाधिपतेः सुता ॥ ३

C. D. 7459
B. D. 101 4
K. D. 101 4

त्वया च प्रागाभिहितं देववाक्यार्थदर्शनात् ।
कन्या भूत्वा पुमान्भावीत्येवं चैतदुपेक्षितम् ॥ ४

एतच्छ्रुत्वा द्रुपदो यज्ञसेनः

सर्वं तत्त्वं मन्त्रविज्ञो निवेद्य ।

मन्त्रं राजा मन्त्रयामास राज-

न्यद्यद्युक्तं रक्षणे वै प्रजानाम् ॥ ५

संवन्धकं चैव समर्थं तस्मि-

न्दाशार्णके वै नृपतौ नरेन्द्र ।

स्वयं कृत्वा विप्रलम्भं यथाव-

न्मन्त्रैकाग्रो निश्चयं वै जगाम ॥ ६

स्वभावगुप्तं नगरमापत्काले तु भारत ।

गोपयामास राजेन्द्र सर्वतः समलंकृतम् ॥ ७

आर्तिं च परमां राजा जगाम सह भार्यया ।

दशार्णपतिना सार्धं विरोधे भरतर्षभ ॥ ८

कथं संवन्धिना सार्धं न मे स्याद्विग्रहो महान् ।

इति संचिन्त्य मनसा दैवतान्यर्चयत्तदा ॥ ९

तं तु दृष्ट्वा तदा राजन्देवी देवपरं तथा ।

अर्चां प्रयुज्जानमथो भार्या वचनमब्रवीत् ॥ १०

देवानां प्रतिपत्तिश्च सत्या साधुमता सदा ।

सा तु दुःखार्णवं प्राप्य नः स्यादर्चयतां भृशम् ॥ ११

दैवतानि च सर्वाणि पूज्यन्तां भूरिदक्षिणैः ।

अग्नयश्चापि हूयन्तां दाशार्णप्रतिपेधने ॥ १२

अयुद्धेन निवृत्तिं च मनसा चिन्तयामिभो ।

दैवतानां प्रसादेन सर्वमेतद्भविष्यति ॥ १३

K₄ यदा भार्या त्वया लब्धा — ^f) D_{1.8} दाशार्ण*

4 ^a) G₈ [अ]त्र (for च) K₄ त्वया प्राप्त निमित्त हि,
B D₁ D₈ D₉ 10 मया च प्रत्यभिहितं. — ^b) K₁ 2 5
शशुवाक्यार्थदर्शनात्; K₄ D₁ 2 1 देववाक्यार्थदर्शनात्, D₈
देववाक्यानुदर्शनात्, T G (except G₈) देवकार्यार्थं
— 4^a=5. 180 7^a. — ^d) D₁ एव; S (except G₁)
उक्त (for एव) D₈ चेत्तद्, T₁ G₁ 8 M_{1.8-5} देवम्,
T₂ G₂ 5 M₂ देवम् (for चैतद्) D₁ उपस्थित; T₂ G₂
उपेक्षित.

5 ^{ab}) S तच्छ्रुत्वा वै (for एतच्छ्रुत्वा) K₂ 4 D₁ 8 T
G₂ 5 M₂ याज्ञसेन K₄ तदा, B₄ भीतः (for सर्वं).
K₄ T₂ G (except G₁) तस्य, B₄ मन्त्र (for तत्त्व).
B_{2.8} 5 D₁ D₈ D₉ 10 द्रुपदो यज्ञसेनश्च मन्त्रविज्ञो निवेद्य
तत् (anustubh). — ^c) G₈ सर्वं (for मन्त्र) — ^d)
K₄ 5 B D (except D₁, D₂ missing) G₁ यथा (for
यद्यद्)

6 M₈₋₅ om 6 — ^a) K D₁ 7.8 सायधि (K₅ D₁
च)क, D₈ सयधिक B₂ आसाद्य (for समर्थं) — ^b)
K₅ T₁ G₈ M₂ दशार्णके K₁ B₄ D_{2.8} 1 नरेन्द्र — ^c) D₁
विप्रलब्ध (for 'लम्भं) T G स्वयं च कृत्वा विप्रलम्भ
(G₈ विपुल) च तत्त्व (dodaka!) — ^d) K₁ 2 5 D₈ M₂
समर्थैकामो (K₁ D₈ 'श्यो), T G समन्त्रगुप्तो, D₈ 4 नाजगाम
(for वै ज*)

7 D₄ om (hapl.) from 7^a up to जगाम (in 8^b).
— ^a) D₈ 6 10 'दुर्गं (for 'गुप्तं) — ^b) D₈ प्राप्तकाले
D₂ [S]पि, D₁ च, G₈ न (for तु)

8 D₄ om. up to जगाम (in 8^b) — ^a) D₈ राजन्

(for राजा). — D₈ om. (hapl.) 8^b-10^a. — ^c) K₄
D₁ 2.8 T₂ G₁ दाशार्ण*. — G₈ M₂ om. (hapl.) 8^a-9^a

9 D₈ om 9; G₈ M₂ om 9^a (of v.l. 8). — ^b)
G₈ न मे नाशो महानिह, M₄ विरोधे भरतर्षभ — ^c)
D₁ निश्चित्य (for संचिन्त्य) — ^d) B D₁ D₈ 8.10
देवताम्, D₁-4 1 T₂ G₁ 2 देवतान्य*.

10 D₈ om 10^a (of v.l. 8) — ^a) G₈ तत्
(for तत्) K₁ 2 5 D_{2.1} महाराज; D₈ 8 T G (except
G₈) ततो राजन् (for तदा राजन्). — ^b) T₁ व्रतपर,
G₈ 5 M₁ देववर, M₄ 5 दैवपर K₅ B D (except D_{1.1},
D₂ missing) T₁ G_{1.8} 5 तदा (for तथा). — ^c) K₁ 2
अवाप्य द्रुपद राजन्

11 ^a) K₅ D₁ तु (for च). — ^b) K₄ B D₁
D_{8.4} 6 10 G₈ सत्यं, D₁ पूज्या (for सत्या). K_{2.4} 5 B₂
D₁ D₈-8 सत्ता, D₈ G₁-8 5 तदा, D₈ 4 नृप; T तथा (for
सदा). — ^c) K₄ B D₁ D₈ D₉-8 10 किमु, D_{8.4} सा च
(for सा तु) G₈ दाशार्णपार्थिव प्राप्य. — ^d) K₄ B
D (D₂ missing) तस्याद्; some MSS. न स्याद्. K_{1.4} 5
T G₈ अर्चयतो, K₂ 5 ते, B₄ D₈ 5 तान् K₁ 2 D₁ 5 शुभा,
K₄ 5 शुभं, B D₁ D₈ D_{8.4} 6 8.10 गुरुन्, D₁ शुभान्
(for भृशम्).

12 ^a) K₁ 2 कर्मणि (for सर्वो*). — ^b) K₄ क्रतवो;
B₂ 5 ब्राह्मणान् (for पूज्यन्ता). K₁ D₈ 5 दक्षिण, K₂ B_{2.8}
D₁ D₈ D₁ 8 4 1 10 'ण, K₄ B₁ 4 D₂ Cn 'ण, K₅ 'णा;
B₂ D₈ 'णा — ^d) K₅ D₁ M दशार्ण; D_{8.4} 5 प्रतिबोधने.

13 ^b) B₂ चिंतयन्, D₂ चित्तिता (for चिन्तय). K₄
B₁ 8-5 D₁ D₈ D_{8.4} 6 8 10 M₈₋₅ प्रभो; B₂ D₁ 2 विभो;

मन्त्रिभिर्मन्त्रितं साधं त्वया यन्पृथुलोचन ।
 पुरस्तात्साविनाशाय तच्च गजं नया कुरु ॥ १४
 दैवं हि मानुषोपेतं भृगं सिध्यति पार्थिव ।
 परस्परविरोधात् नानयोः सिद्धिरस्ति वै ॥ १५
 तस्माद्विधाय नगरे विधानं सचिवैः सह ।
 अर्चयस्व यथाकामं देवतानि विगां पते ॥ १६
 एवं संमापमाणौ तौ दृष्ट्वा शोकपरायणौ ।
 शिखण्डिनी तदा कत्या व्रीडितेव मनस्विनी ॥ १७
 ततः सा चिन्तयामास मत्कृते दुःखितावृमौ ।
 इमाविति तत्तद्वक्त्रे मतिं प्राणविनाशने ॥ १८
 एवं सा निश्चयं कृत्वा भृगुं शोकपरायणा ।
 जगाम भवनं त्यक्त्वा गहनं निर्जनं वनम् ॥ १९
 यत्नेणर्द्धिमता राजन्स्यूणाकर्णेन पालितम् ।
 तद्व्यादेव च जनो विसर्जयति तद्वनम् ॥ २०

तत्र स्यूणस्य भवनं सुधामृत्तिकलेपनम् ।
 लाजोल्लापिकधूमाद्यमुच्चप्राकारतोरणम् ॥ २१
 तत्प्रविश्य शिखण्डी सा दुपदस्यात्मजा नृप ।
 अनन्तती बहुतिथं शरीरमुपशोषयत् ॥ २२
 दर्शयामास तां यक्षः स्यूणो मध्वक्षसंयुतः ।
 किमर्थोऽयं तवारम्भः करिष्ये ब्रूहि माचिरम् ॥ २३
 अशक्यमिति सा यक्षं पुनः पुनरुवाच ह ।
 करिष्यामीति चैनां स प्रत्युवाचाय गुह्यकः ॥ २४
 धनेश्वरस्यानुचरो वरदोऽसि नृपात्मजे ।
 अदेयमपि दास्यामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ २५
 ततः शिखण्डी तत्सर्वमखिलेन न्यवेदयत् ।
 तस्मै यक्षप्रधानाय स्यूणाकर्णाय भारत ॥ २६
 आपन्नो मे पिता यक्ष नचिरादिनिशिष्यति ।
 अभियासति संकुदो दगार्णाधिपतिर्हि तम् ॥ २७

C. 5. 74E3
B. 5. 151. 27
K. 5. 151. 27

G1-3 [अ]विमो (for [अ]मिनो) — *) T2 देवतानां
 14 *) K4 B D (except D1, D2 missing) पृथुल*
 (for यन्पृथु) — *) D1 अपि (for अन्य) K1.2
 यथा न्याय विनाशाय — *) K1.2 B (except B2) Dn1
 Ds D1.2 10 M2 दद्य (for तद्य)
 15 *) S दां (G2 पु)रुषोपेत, Ca मानुषो* (as in
 text) — *) B1.2 Ds D2.2 10 हि, Dn1 च (for तु)
 — *) B1.2 Dn1 Ds D2.2 10 सिद्धिरस्ति न वै (D2 वै)तयोः
 16 *) M1.2 नगर विधिना
 17 *) B D2 नु (for तौ) — *) K1 S (except
 G2.2) जिह्वंती मा (for शिखण्डिनी) — *) D2.4 च (for
 [इ]व) K4 B Dn1 Ds D1.2 10 तप* (for नन*)
 18 *) K4 D2.4.2 नं (for मा) — *) D1 मति,
 D1 तदा (for तद्वक्त्रे) — *) D1 तत् (for मति)
 19 *) B Dn1 Ds D2.2 10 निर्जगाम गृहं (D2.4
 पु)त्यक्त्वा
 20 *) D1 विदता, T2 G1.2.3 M धीमता, G2 भवता
 (for [ऋ]द्धिमता) Ds 4.2 यत्नेण हि महाराज — *)
 K1.2 D1.2 10 स्यूणेन परिपालित — *) K4 च जना,
 D2.4 10 हि जनो, T G1-3 M1-3 वचनं, G2 M1 च वन (for
 च जनो) — *) K2.2 D1 विवर्णयति, K4 ववर्णयति च
 S तत्वन (for तद्वनम्)
 21 *) K1.2 तच्च, D1 T2 G2.2 तत्, Ds अत्र (for
 तत्र) K4 B Dn1 Ds D2.2 10 च स्यूणभवनं, K. यक्षस्य

भवन, D1 स्यूणस्य च वन — *) K1 सुवाल्लेपनलेपित,
 Ks सुवाल्लेपन लेपन, M2 मितमृत्तिक*, Ca. 5 as in text.
 — *) K1.2 D1 जालशोभितधूपा (D1 *मा)ह्यं; D2 लाजै-
 ल्लापिकधूपा, D1 जालोल्लापिकधूमा, Ds लाजोल्लापित*; T
 G1.2 10 राजोपलेपधूमा* (T2 G2 *धूमा*), G2 जालोपलेपस्यूणा*;
 M लाजोपलेपधूपा* (M2 *धूमा*) Ca cites लाजोल्लापिका
 22 *) D1 तत्, T2 शुभा (for नृप) — *) K1.2 10
 अनुजंती, B Dn1 Ds D1.4.2 10 अनन्ताना, D1 M
 अनन्तती K4 बहुदिन, Dn1 D1 G2 M बहुविधं — *)
 K1 D1 उपतापयत्; B Dn1 Ds D2.2 10 उदशोपयत्,
 D2 मनतापयत्, S उपशामयत्
 23 *) K1.2 Ds तं, K4 D1.2 वै (for तां) D2.4
 दर्शयन्मादवायक्ष, Ds सददर्शनाम्मादवाच — *) K (Ks
 missing) D1.2 10 तामिदमन्वृत्, B Dn1 Ds D2.2 10
 मादवस्युत (for मध्वक्ष*) — *) K1 (before corr)
 मनारम् (for तवा*)
 24 *) S (except M1.5) न शक्यम् — *) Ks
 अनापत (for उवाच ह) — *) K4 चैवेति, B Dn1 Ds
 D2.2 वै क्षिप्र, D2 चैवना, Ds 4 ता क्षिप्र (for चैना म)
 — *) K4 म (for [अ]य)
 25 *) K4 D2 शुचिस्ति (for नृपात्मजे) — *) G2
 अदेय यत्तवारम्भ करिष्ये ब्रूहि माचिर (cf 23⁴²)
 26 *) K1.2 10 D1.2 10 स्यूणाय भरतर्षभ; K4 D2.4
 निज (K4 निज) जन्मादि भारत

C. 5. 7484
B. 5. 191 28
K. 5. 191 28

महाबलो महोत्साहः स हेमकवचो नृपः ।
तस्माद्रक्षस्व मां यक्ष पितरं मातरं च मे ॥ २८
प्रतिज्ञातो हि भवता दुःखप्रतिनयो मम ।

भवेयं पुरुषो यक्ष त्वत्प्रसादादनिन्दितः ॥ २९
यावदेव स राजा वै नोपयाति पुरं मम ।
तावदेव महायक्ष प्रसादं कुरु गुह्यक ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

१९३

भीष्म उवाच ।

शिखण्डिवाक्यं श्रुत्वाथ स यक्षो भरतर्षभ ।
प्रोवाच मनसा चिन्त्य दैवेनोपनिषिद्धितः ।
भवितव्यं तथा तद्धि मम दुःखाय कौरव ॥ १
भद्रे कामं करिष्यामि समयं तु निबोध मे ।

किञ्चित्कालान्तरं दास्ये पुंलिङ्गं स्वमिदं तव ।
आगन्तव्यं त्वया काले सत्यमेतद्वीमि ते ॥ २
प्रभुः संकल्पसिद्धोऽसि कामरूपी विहंगमः ।
मत्प्रसादात्पुरं चैव त्राहि बन्धूंश्च केवलान् ॥ ३
स्त्रीलिङ्गं धारयिष्यामि त्वदीयं पार्थिवात्मजे ।

27 Before 27, N (Ks Dns missing) T1 G (except Gs) ins. शिखण्ड्यवाच (resp शिखडी) — ^a) K4 B Dn1 Ds D1 ० 10 अयुत्र, Ca आपन्न (as in text) — ^b) K4 B (except B2) Dn1 Ds Ds.4 ० 10 ना(Ds व)शमेप्यति (for विनशि°) — ^c) K2 ५ B Dn1 Ds1 D1 २ ० १ 10 सक्रोधो (for सक्रुद्धो) — ^d) Ds Gs दाशार्णा° K1 द्रुतं, D1 ध्रुव, Gs नृप (for हि तम्)

28 ^a) S (T2 inf. lin.) म(T2 G2 २ M2 त)न्निमित्त महाबाहो. — T2 G2 om 28^b-30^a. — ^b) B2 ५ स हेमकवचावृतः, D1 सह सैन्यैर्नृपोत्तमः — ^c) K4 B D (except D1 १, Dn2 missing) transp पितर and मातर

29 T2 G2 om. 29 (of v1 28) — ^a) B2 अभि° (for प्रति°) — ^b) K2 4 B Dn1 Ds Ds.4 ० 10 प्रतिशमो — ^c) K4 Ds 10 अनिदिता, Dn1 Ds Ds.4 Gs M2 अनिदित

30 T2 G2 om 30^a (of v1 28) — ^a) B2.5 Ds 4 कुरु सत्तम, D10 कर्तुमर्हसि (for कुरु गुह्यक).

Colophon Ks Dn2 Ds ० G4 missing — Sub-parvan N (Ks Dn2 Ds ० missing) अवोपाख्यान — Adhy name Gs शिखण्डीयक्षसवादः — Adhy no (figures, words or both) Ds 82 (=182), T1 M4 194, T2 G1.2.5 Ms.5 195, Gs 192 (as in text), M1 2 193. — S'loka no. Ks 31, Dn1 30.

193

 This adhy is missing in Dns (of. v1 5. 187 21) and in Ks (of adhy. 192 beginning); the MSS are mostly ignored here

1 ^a) Gs प्रावोचत् (for प्रोवाच) G2 सर्व (for चिन्त्य) — ^b) K1 २ ५ D1 ८ ता कन्यां द्रुपदात्मजा, K4 दैवेन परिषिद्धितः, Ds.4 दैवेनापि नि° — ^c) D1 M (except M1) तदा, D1 यथा (for तथा) K1.2 ५ D1.8 तच्च (for तद्धि) — ^d) Gs भारत (for कौरव). K1.2 ५ D1 ८ यदुक्त शूलपाणिना.

2 ^a) K1.2.5 तं ते, D1 तत्ते (for भद्रे) — ^b) K1.2 Ms-5 च, Dn1 तन् (for तु) — After 2^{ab}, Ds 4 ५ S ins

588* स्व ते पुंस्त्व प्रदास्यामि स्त्रीत्वं धारयितास्मि ते ।
— ^a) Of. 5° K1 २ Dn1 Ds.4 M कचित् K4 B1 ५ Ds कालातरे, Ds 4 T G M1 २ काल तु ते; Ms-5 काल कृते (for कालान्तर) — ^d) B Dn1 Ds ८ 10 सत्य चैव वदस्व मे

3 ^a) K1 २ D1.१ अत्र, Ks तत्र (for प्रभु) K4 (by corr) सकल्पसिद्धेस्मिन् — ^b) B Dn1 Ds Ds ८ 10 चारी (for रूपी) — ^c) M1 (inf lin) पुनश्च, Ms-5 पुरा (for पुर) — ^d) B2.5 Dn1 Ds D1 ० 10 T1 G1 केवल K4 पाहि वधुं च केवल, M गृह्ण पुष्टिगमेव च

4 ^a) K1 २ ५ B1 २ 4 Ds Ds.4 ० १ 10 तवेद, B2 ५ तदेव, Dn1 त्वार्थ (for वदीय). — ^c) D1 सत्यमेतत्प्रजा नीहि — ^d) K1 २ ५ D1 (by transp) तव प्रियः S हितं तव.

सत्यं मे प्रतिजानीहि करिष्यामि प्रियं तव ॥ ४

शिखण्ड्युवाच ।

प्रतिदास्यामि भगवद्विद्धं पुनरिदं तव ।

किञ्चित्कालान्तरं स्त्रीत्वं धारयस्व निशाचर ॥ ५

प्रतिप्रयाते दाशार्णे पार्थिवे हेमवर्मणि ।

कन्यैवाहं भविष्यामि पुरुषस्त्वं भविष्यसि ॥ ६

भीष्म उवाच ।

इत्युक्त्वा समयं तत्र चक्राते तावुभौ नृप ।

अन्योन्यस्थानभिद्रोहे तौ संक्रामयतां ततः ॥ ७

स्त्रीलिङ्गं धारयामास स्थूणो यक्षो नराधिप ।

यक्षरूपं च तदीक्षं शिखण्डी प्रत्यपद्यत ॥ ८

ततः शिखण्डी पाञ्चाल्यः पुंस्त्वमासाद्य पार्थिव ।

विवेश नगरं हृष्टः पितरं च समासदत् ।

यथावृत्तं तु तत्सर्वमाचख्यौ द्रुपदस्य च ॥ ९

द्रुपदस्तस्य तच्छ्रुत्वा हर्षमाहारयत्परम् ।

सभार्यस्तच्च सस्मार महेश्वरवचस्तदा ॥ १०

ततः संप्रेषयामास दशार्णाधिपतेर्नृप ।

पुरुषोऽयं मम सुतः श्रद्धां मे भवानिति ॥ ११

अथ दाशार्णको राजा सहसाम्यागमत्तदा ।

पाञ्चालगजं द्रुपदं दुःखामर्षसमन्वितः ॥ १२

ततः काम्पिल्यमासाद्य दशार्णाधिपतिस्तदा ।

प्रेषयामास सत्कृत्य दूतं ब्रह्मविदां वरम् ॥ १३

बृहि मद्रचनादृत पाञ्चाल्यं तं नृपाधमम् ।

यद्वै कन्यां स्वकन्यार्थे वृतवानसि दुर्मते ।

फलं तस्यावलेपस्य द्रक्ष्यस्यद्य न संगयः ॥ १४

एवमुक्तस्तु तेनामौ ब्राह्मणो राजसत्तम ।

C. 5. 7503
B. 5. 192. 17
K. 5. 192. 17

5 D₂ G₂ om 5-6 — °) K₁ 'गृह्णामि (for 'दास्यामि) — °) K₂ पुष्टिग त्वमिदं महत्, B Dn₁ D₅ D₆ 7 10 पुष्टिग तव सुनत — °) Cf. 2° K_{1.2} M (except M₂) कचिच्

6 D₂ G₂ om. 6 (cf v.l. 5) — °) K₄ D₁ T G (G₂ om) प्रतियाते तु (for प्रतिप्रयाते) B Dn₁ D₅ D₂ 4 10 प्रतियाते दशार्णे तु — °) K₁ B (except B₂) Dn₁ D₅ हि (for [अ]ह)

7 D₂ S (except G₂) om. the ref — °) K₁ D₁ तु मक्रम्य, K₂ [अ]नतिक्रम्य, K₄ B₁₋₂ Dn₁ D₂ 4 [अ]मिमदेहे, K₅ D₂ च मक्रम्य, Cnp अमिमदेहे, Ca अनमिमदेहे (as in text) Cs cites अनमिमदेह B₄ 5 D₁₀ अन्योन्यन्याभिप्रेते (catalectic), D₅ D₆ अथान्योन्यस्याभिप्रेते — °) Dn₁ [S]मि (for तौ) D₅ 2 मक्रमयतः; T G₂ 2 5 'यितु, M (except M₁) 'यतु K_{1.2} 5 D₁ 8 यथागत (D₁ 'काम) मगच्छता (D₂ 'त), D₂ समक्रमयता ततः Ca cites समक्रमयता

8 °) K₁ 2 5 D₁ शिखण्डिरूपं तद्रूप (K₂ D₁ तद्रूप) — °) K₁ B (except B₂) D₂₋₄ G₁ स्थूणायक्षो, D₆ G₂ M स्थूणयक्षो (for स्थूणो यक्षो) K_{1.2} 5 B₂ D_{1.7} नरपम, K₄ B_{1.2-5} Dn₁ D₅ D₆ 8 10 [अ]य भारत (for नराधिप) — °) K₅ च दीक्षं च, B₂ तदा दीक्ष, T₁ G_{1.8} M₂₋₅ च मा दीक्ष, T₂ G₂ 5 च मदीक्ष, M_{1.2} त्वया दीक्ष (for च तदीक्ष)

9 °) S भारत (for पार्थिव) — °) K_{1.2} म (for च) D₁ पितरं मनुपासदत् — °) K_{1.2} 5 B₂ D₅ D₂ च

(for तु) T G तथा (G₂ 'दा), M_{1.2} अयो, M₂₋₅ यथा (for तु तत्) — °) K_{1.2} D₁₋₄ 7 G₂ ह, K₄ 5 D₂ T G_{1.2} . M तत् (for च) — After 9, S ins

589* मातुश्च रहिते राजन्यसाद यक्षज तथा ।

11 °) B D₂₋₄ G₁ म (for म-) — °) A few MSS दशार्णा° K₂ 5 B₂ D_{1.2} 7 8 10 M नृप — °) K_{1.4} D₁ श्रद्धयान्मे, K₂ 5 D₂ 4 T G M₁ श्रद्धघातु (D₁ 'धा त्व); Ca श्रद्धा मे (as in text) — After 11, K_{1.2} 5 D₁ ins an addl. colophon

12 Before 12, K_{1.2} 5 D₁ ins भीष्म उ° — °) K_{1.2} 5 D₁ ततो, D_{2.4} श्रुत्वा (for अथ) K₂ दशार्णको — °) D₅ 2 अभ्यागतस्य, D₂₋₄ 6 अभ्यागतम् D₁ सभामध्ये परतप, D₁ महामालोगमत्तदा — °) A few MSS पचाल° — °) K₄ हर्षगोक°, B D (except D_{1.7}) दुःखदोक°

13 °) B_{1.8} 4 Dn₁ D₆ 8 10 ततः, T₂ G₂ तथा (for तदा)

14 °) D₂ 4 M पाचालं तं, G₁ पाचालाना K₄ नराधिप; D_{1.2} M (except M₂) नराधमं (for नृपा°) — °) B D (except D_{1.2} 7) मे (for धे) — °) Dn₁ D_{2.4} कृत°, D₂ घृत°, M₂ 5 हृत° (for घृत°) — °) K_{1.2} 5 D₁ प्राप्स्यमेद्य (for द्रक्ष्य°)

15 °) K₄ B₂₋₅ Dn₁ D₅ D₆ 8 10 च (for तु). — °) D₂ 4 तत (for दूत°) — °) K_{1.2} 5 D₁ G₂ दशार्णप्रतिचो (K₅ D₁ 'नो)दित, K₄ D_{1.2} दशार्णप्रतिचो- (K₄ 'नृपनो)दित, B₅ 'र्णकप्रचो', T₁ 'र्णन प्रचो', M

G. A. 7503
B. A. 192. 17
K. B. 192. 17

दूतः प्रयातो नगरं दाशार्णनृपचोदितः ॥ १५
तत आसादयामास पुरोधो द्रुपदं पुरे ।
तस्मै पाञ्चालको राजा गामर्घ्यं च सुसत्कृतम् ।
प्रापयामास राजेन्द्र सह तेन शिखण्डिना ॥ १६
तां पूजां नाम्न्यनन्दत्स वाक्यं चेदमुवाच ह ।
यदुक्तं तेन वीरेण राजा काञ्चनवर्मणा ॥ १७
यत्तेऽहमधमाचार दुहित्र्यर्थेऽस्मि वञ्चितः ।
तस्य पापस्य करणात्फलं प्राप्नुहि दुर्मते ॥ १८
देहि युद्धं नरपते ममाद्य रणमूर्धनि ।
उद्धरिष्यामि ते सद्यः सामात्यमुतवान्धवम् ॥ १९
तदुपालम्भसंयुक्तं श्रावितः किल पार्थिवः ।
दशार्णपतिदूतेन मन्त्रिमध्ये पुरोधसा ॥ २०
अत्रवीररतश्रेष्ठ द्रुपदः प्रणयानतः ।
यदाह मां भवान्ब्रह्मन्संवन्धिवचनाद्वचः ।

तस्योत्तरं प्रतिवचो दूत एव वदिष्यति ॥ २१
ततः संप्रेषयामास द्रुपदोऽपि महात्मने ।
हिरण्यवर्मणे दूतं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥ २२
समागम्य तु राजा स दशार्णपतिना तदा ।
तद्वाक्यमाददे राजन्यदुक्तं द्रुपदेन ह ॥ २३
आगमः क्रियतां व्यक्तं कुमारो वै सुतो मम ।
मिथ्यैतदुक्तं केनापि तन्न श्रेद्वयमित्युत ॥ २४
ततः स राजा द्रुपदस्य श्रुत्वा
विमर्शयुक्तो युवतीर्वरिष्ठाः ।
संप्रेषयामास सुचारुरूपाः
शिखण्डिनं स्त्री पुमान्वेति वेत्तुम् ॥ २५
ताः प्रेषितास्तच्चभावं विदित्वा
प्रीत्या राज्ञे तच्छशंसुर्हि सर्वम् ।
शिखण्डिनं पुरुषं कौरवेन्द्र

दशार्णनृपचो*

16 °) D₂ 4 तत, S सोस्मै (for तस्मै) — °) A few MSS अद्य. K₄ सुसत्कृत, B₂ 4 D₁ S पुरस्कृतं (for सुसत्कृत) D₂ गामर्घ्यं प्रतिस्संस्कृतां, D₂ 4 जगामार्घ-पुरस्कृत — °) T G_{1,2} 5 [अ]नेन (for तेन)

17 °) D₁ पूजा च (for ता पूजा) S ता स पूजा नाम्न्यनन्दत् — °) D₂ एतद् (for चेदम्). — °) K B₂ D₁ 2 7 नरवीरेण; T G₂ 5 तेन धीरेण

18 °) D₁ 8 तत् (for यत्) T G अपचा (G₂ °का)रेण (for अधमाचार) — °) K₁ 5 D₂ [S]ति; K₂ 4 B₂ D₂ T₂ G₁ [S]मि; B₂ T₁ G₂ 8 हि, M₂ [S]त्र (for ऽस्मि) B₁ 8 4 D₁ D₂ D₂ 4 6 10 दुहित्राम्न्यभिवचितः; D₁ 7 G₂ दुहित्रार्थेभि (D₁ °ति)व°. — °) K₂ D₁ त्व राजन्, K₂ राजस्व (for करणात्)

19 °) D₁ महीपाल (for नर) — °) D₂ 4 मया (for मम) — °) K D₁ 2 7 [अ]ह त्वाद्य, B₂ 4 त्वा सद्य, T G₂ 5 सद्यस्त्वा; G₂ त्वा सद्यः (for ते सद्य) M₁ 2 सद्यस्त्वामुद्धरिष्यामि.

20 °) K_{1,2} 5 ह्युपा° — °) K D_{1,2} 7 transp विल and पार्थिव — °) A few MSS दाशार्ण B (except B₂) D₁ D₂ D₂ 10 पतिना चोक्तः, T G_{1,2} 5 °नृपदूतेन

21 °) B₁ 2 4 D₁ D₂ D₂ 10 अभवद् (for अत्रवीद्) K_{1,2} 5 D₁ पुरुषव्याघ्र, B₂ पुरुषश्रेष्ठ (for भरत). — °)

K₄ D_{1,2} 6 8 M प्रणयादय, B₂ D₂ °नित; T G °द्वच (for °नत.) — °) D₂ 4 आद्य (for आह) K₄ D₁ 2, 4 M मा, D₁ मे (for मा) D_{1,2} 4 भगवन् (for मा भवान्). — °) B D (except D₁ 2) अस्यो° (for तस्यो°) — °) B राज्ञे, D₁ D₂ D₂ 8 10 राज्ञो, M (except M₂) एष (for एव)

22 °) T G₂ 8 M₁ 2 द्रुपदो हि; G₂ °दस्तु — °) K₄ D₂ 4 तस्मै (for दूत).

23 °) K₁ समासाद्य, K₄ B D₁ D₂ D₂ 10 समागम्य. K₁ 2 स, D₁ च (for तु). K₁ 2, 5 D₁ राजेन्द्र; K₄ B D₁ D₂ D₂ 4 6 8 10 राजान, D₁ G₁ राजा तु, D₂ राजामौ (for राजा स) — °) A few MSS दाशार्ण; K₄ B D (except D₁ 2 7) दशार्णाधिपति — °) K₂ 5 D₂ हि (for ह) G₂ यदुक्तं नृपनदन

24 °) B D₁ D₂ D₂ 10 व्यक्तः, D₁ वक्तु (for व्यक्त). — °) K₄ B D (except D₁ 7) [अ]य (for वै) — °) K₄ B (except B₂) D₂ D₂ 10 तदश्रेद्वय°.

25 Before 25, T G ins भीष्म — °) K₁ 2 5 D₁ इत्थं स, K₄ D₁ स तस्य (for ततः स) G₂ वाक्य (for श्रुत्वा) — °) N (mostly) विमर्ष; G₂ श्रुत्वा तु युक्तो. — °) D₂ 4 सुरुप° (for सुचार°)

26 °) K₁ 2 5 D₁ D₁ Dr स- (for ता). K₂ तत्त्वतस्त, D₂ तत्त्वसार; T₂ G₂ सत्वभावं — D₄ om 26^{bed}. — °) K₄ 5 D_{1,2} 7 T G₁₋₃ M प्रीता; G₂ गत्वा (for प्रीत्या)

दशार्णराजाय महानुभावम् ॥ २६
ततः कृत्वा तु राजा स आगमं प्रीतिमानय ।
संवन्विना समागम्य हृद्यो वासमुवास ह ॥ २७
शिखण्डिने च मुदितः प्रादाद्विचं जनेश्वरः ।
हस्तिनोऽश्वाश्च गाथैव दास्यो बहुशतास्तथा ।
पूजितश्च प्रतिययौ निर्वर्त्य तनयां किल ॥ २८
विनीतकिल्बिषे प्रीते हेमवर्मणि पार्थिवे ।
प्रतियाते तु दशार्णे हृष्टरूपा शिखण्डिनी ॥ २९
कस्यचित्त्वथ कालस्य कुवेरो नरवाहनः ।
लोकानुयात्रां कुर्वाणः स्थूणस्यागान्निवेशनम् ॥ ३०
स तद्दृष्टोपरि वर्तमान
आलोकयामास धनाधिगोप्ता ।

स्थूणस्य यक्षस्य निशाम्य वेदम्
खलंकृतं माल्यगुणैर्विचित्रम् ॥ ३१
लार्जैश्च गर्न्धैश्च तथा वितानै-
रभ्यर्चितं धूपनधूपितं च ।
ध्वजैः पताकाभिरलंकृतं च
मध्यान्त्रपेयामिषदत्तहोमम् ॥ ३२
तत्स्थानं तस्य दृष्ट्वा तु सर्वतः समलंकृतम् ।
अथात्रवीथ्यक्षपतिस्तान्यक्षाननुगांस्तदा ॥ ३३
खलंकृतमिदं वेदम् स्थूणस्यामितविक्रमाः ।
नोपसर्पति मां चापि कस्मादद्य सुमन्द्धीः ॥ ३४
यस्माज्ज्ञानन्सुमन्दात्मा मामसौ नोपसर्पति ।
तस्माच्चक्षुः महादण्डो धार्यः स्यादिति मे मतिः ॥ ३५

C. 5. 73d
B. 5. 192. 39
K. 5. 192. 39

KL: प्रत्यागताम् (for प्रीत्या राज्ञे) KL: 5 DL: 1 स्त सर्वं;
B: 3 D: 5 हि तत्र, S हि सर्वा — *) B: 3 वै नरेन्द्र (for
कौर) — *) A few MSS दामागं

27 *) N (except B: Dn1 D: 10, K: Dn2
missing) G: कृत्वा (for कृत्वा) K DL: 4 7 8 T: G: 2
स (for तु) K: D: 1 राजा तन्; K: 2 G: 2 राजानम्;
K: 3 D: 1 राजा तु, D: 2 राजन्द्, T: राजा च — *)
K: 1 G: 2 आगतं, K: 3 M: 1 आगमम् (for आगम) K: 3 B: 2 S
प्रीत (B: 2 T: 2 G: 2 'प्री'मानम्, Dn1 प्रतिमानयन् (for
प्रीतिमानय) — *) KL: 5 D: 1 समम्, D: 2 वाचम्,
S (except T: 2 G: 2) नामन् (for वामन्) K: 3 Dn1 D: 2 4
दवाच (for दवाम)

28 *) DL: 4 [5]य (for च). — *) KL: 5 D: 1
नराविप; B: 3 D: 5 नरेश्वर, DL: 2 S (except T: 1 G: 2)
प्रनेश्वर (for जने) — *) D: 3 अभ्य; DL: 2 10 G: 2 M: 2
दायि (for दान्य) K: 3 B: D (except D: 2 7) [अ]य
(D: 10 च) बहुलात्, T: 1 G: 2 M: 2 च बहुलात् (for बहुलात्)
— B: 1 om. 28¹-30¹. — *) D: 2 प्रपूजितश्च प्रययौ — *)
KL: 2 निर्वर्त्य, B (B: 1 om.) Dn1 D: 5 D: 2 10 निर्वर्त्य

29 B: 1 om. 29 (cf. v.l. 28), D: 2 4 om. 29¹
— *) K: 3 B: 2 D: 2 4 6 7 10 प्रतिप्रयाते, D: 1 प्रतिप्रयाते च
BL: 2 3 Dn1 D: 2 द्यार्गे तु (for तु दामागं) — *) K: 2 4
D: 2 T: 2 G: 2 M: 2 हृष्टरूपे, D: 2 हृष्टे जाते, G: 2 हृष्टगेन्धि
DL: 2 4 T: 1 M: 2 4 शिखण्डिनि

30 B: 1 om. 30¹ (cf. v.l. 28) — *) DL: 2 Ca
'यानं (for 'वात्रा) K: 3 B: Dn1 D: 2 2 4 6 10 लोकयात्रां
प्रकुर्वाणः

31 *) D: 2 T: 2 G: 2 वर्तमानम् — *) K: 1 2 5 D: 2 G: 2
ML: 2 घनाभि (G: 2 'दि')गोप्ता, D: 1 M: 2 3 धनस्य गोप्ता,
G: 2 नराधिगोप्ता, Ca as in text — *) K: 1 D: 1 निशाम्य
वेदम्, K: 2 5 Dn1 निवेदा वे, K: 3 B: 3 D: 2 4 6 7 10 विवेदा
वे, D: 2 4 निवेदनं तत् — *) B: 2 वल्लुगुणैर्, M: 2 माल्यगुणैर्
KL: 2 विचित्रित, K: 3 B: D (except DL: 2) विचित्रै

32 *) KL: 5 D: 2 T: 2 G: 2 जालं, B (except B: 1)
लार्जै K: 1 D: 1 T: 2 M: 2 विधानै, Ca वितानै (as in text)
Cn cites दक्षीरजै (Cnp लार्जैरक्षीरै) — *) T: 1 अभ्यु
च्छित (for अभ्यर्चित) D: 1 धूपनैर्धूपित — *) Some
MSS मन्त्राद- K: 3 B: Dn1 D: 5 'मिषदत्तहोमं (Cn
दन्तैर्हृयन्त इति च्युत्पत्त्या), D: 1 'दत्तमोह, D: 2 4 Cnp
'मप्रमेय, T: 2 G: 2 M: 1 'दत्तमोहं ॥ Cn आमिषमप्रमेयमिति
पादस्तु मूलकलितः ॥ ३३

33 *) D: 2 4 तत्र (for तस्य) K: 3 तद्दृष्ट्वा (for
दृष्ट्वा तु) — After 33¹, N ins

590* मगिरक्षसुवर्णानां मालाभिः परिपूरितम् ।

नानाकुसुमगन्धाभ्यः सिक्तममृष्टशोभितम् ।

[(L. 1) D: 5 नगिवद्धं (for नगरिवद्धं) KL: 2 5 DL: 2 7
नगिवद्धं गान्धनानामिववित्तित — (L. 2) D: 5 नानादश-
कुसुमाभ्यः K: 2 5 सि (K: 2 3) नक्षत्राभिः शोभित, Dn1 D: 2 4 7 Ca
सिक्तममृष्टशोभित]

— *) KL: 2 B: 2 D: 1 G: 2 M: 2 3 तथा, T: 2 G: 2 तत (for
तदा)

34 *) KL: 2 D: 2 DL: 2 अलं (for खलं) — *) K: 4
B: D (except DL: 2 7) चैव (for चापि) — *) B: 2 एष,
B: 3 एव (for अय) BL: 2 4 Dn1 D: 2 2 10 G: 2 स (for सु)

C. 5. 7527
B. 5. 102. 40
K. 5. 182. 40

यक्षा ऊचुः ।

द्रुपदस्य सुता राजत्राज्ञो जाता शिखण्डिनी ।
तस्यै निमित्ते कस्मिंश्चित्प्रादात्पुरुषलक्षणम् ॥ ३६
अग्रहील्लक्षणं स्त्रीणां स्त्रीभूतस्तिष्ठते गृहे ।
नोपसर्पति तेनासौ सत्रीडः स्त्रीस्वरूपवान् ॥ ३७
एतस्मात्कारणाद्राजन्स्थूणो न त्वाद्य पश्यति ।
श्रुत्वा कुरु यथान्यायं विमानमिह तिष्ठताम् ॥ ३८
भीष्म उवाच ।

आनीयतां स्थूण इति ततो यक्षाधिपोऽब्रवीत् ।
कर्तासि निग्रहं तस्येत्युवाच स पुनः पुनः ॥ ३९
सोऽभ्यगच्छत यक्षेन्द्रमाहूतः पृथिवीपते ।
स्त्रीस्वरूपो महाराज तस्यौ ब्रीडासमन्वितः ॥ ४०
तं शशाप सुसंक्रुद्धो धनदः कुरुनन्दन ।

एवमेव भवत्वस्य स्त्रीत्वं पापस्य गुह्यकाः ॥ ४१

ततोऽब्रवीद्यक्षपतिर्महात्मा
यस्माददास्त्ववमन्येह यक्षान् ।

शिखण्डिने लक्षणं पापबुद्धे

स्त्रीलक्षणं चाग्रहीः पापकर्मन् ॥ ४२

अग्रवृत्तं सुदुर्बुद्धे यस्मादेतत्कृतं त्वया ।

तस्मादद्य प्रभृत्येव त्वं स्त्री स पुरुषस्तथा ॥ ४३

ततः प्रसादयामासुर्यक्षा वैश्रवणं किल ।

स्थूणस्यार्थे कुरुष्वान्तं शापस्येति पुनः पुनः ॥ ४४

ततो महात्मा यक्षेन्द्रः प्रत्युवाचानुगामिनः ।

सर्वान्यक्षगणांस्तात शापस्यान्तचिकीर्षया ॥ ४५

हते शिखण्डिनि रणे स्वरूपं प्रतिपत्स्यते ।

स्थूणो यक्षो निरुद्धेगो भवत्विति महामनाः ॥ ४६

35 G₂ om 35^{ab} — ^a) K₄ B Dn₁ D₈ 10 स (for सु) — ^b) B₈, s D₈ D₁₀ 'तिष्ठ' (for 'सर्व') — ^c) D₈ 4 तस्य (for तस्यै) K₁ 2 s मया, D₈ D₈ G₈ M₁ महान् (for महा) — ^d) T G₁₋₃ भाव्य, M₈₋₉ भावी (for धार्य)

36 ^a) T₂ G₂ पृपत* (for द्रुपद*) — ^b) D₁ स्थूणे नीता (for राज्ञो जाता) — D₈₂ om 36^a-37^b — ^c) K₄ B D (except D₁ 7, D₈₂ om) तस्या; G₈ तस्मिन् (for तस्यै)

37 D₈₂ om. 37^{ab} (of v 1 36) — ^b) K₄ B Dn₁ D₈ 4 6 8 10 स्त्रीभूता T₂ G₈ तिष्ठति — ^d) B₂ 4 T G ब्रीडित (for सत्रीड) K₂ 5 B D (except D₈ D₇) 'सरूपवान्' (D₁₀ 'भाक्'); T G M₁ 2 'स्वरूपत', M₈₋₉ 'स्वभावत'

38 ^b) G₈ स त्वा न (for न त्वाद्य) B Dn₁ D₈₁ D₈ 10 [अ]द्य सर्पति, D₈₂ D₂ [अ]पसर्पति, D₈ [अ]नुसर्पति (for [अ]द्य पश्यति) D₁ स्थूणे नेता शिखण्डिनी. — ^d) B₈ तिष्ठति, T G तु

39 All MSS om. the ref 1 — ^d) K₄ B Dn₁ D₈ D₈ 4 6 8 10 प्रत्युवाच (for [ह]त्युवाच स). T₁ G₁ च (for स) K₁ 2 s D₇ [ह]त्यभापत स तास्तत'

40 ^a) T G सोभ्यगच्छत T₂ G₂ 5 यक्षेण (for यक्षेन्द्रम्) — ^b) T₂ G₂ 5 चाहूतः (for आहूत) D₁ सुरुपर्वम् (of. v 1 41^b) — ^c) K₁ 2 s D₇ तस्याग्रतो, K₄ B₄ 5 Dn₁ D₈ D₁ 2 10 स्त्रीसरूपी, B₁₋₃ D₈, 4 T G स्त्रीस्वरूपी (for 'स्वरूपो')

41 ^a) B (except B₂) D (except D₁ 2 7, D₈₂ missing) [अ]द्य (for सु) G₈ त शशाप हृदं क्रुद्धो; M₁ 2 तत' शशाप सक्रुद्धो — ^b) D₁ पुरुषपम (of. 40^b) — ^c) S एतदेव (for एव) K₄ भवेद् (for भवतु) B (except B₂) Dn₁ अद्य (for अस्य) D₈, 4 एवमेवास्त्वस्य स्त्रीत्व (see below) — ^d) K₁ 2 रूप, D₈, 4 स्थिर (for स्त्रीत्व)

42 ^b) K₁ 2 s D₇ 8 यस्माददेय भवता हि दत्तं, D₁ 2 यस्माद्ददौ वस्त्व (D₂ 'दास्त्वं त्व') वमन्य यक्षान्; D₈, 4 यस्मा-
च्छादास्त्वमलेह यक्षान्, S यस्माद्दास्य (G₁ 2 M₂ 'स्त्व')
वमलेह यक्षान् — ^c) B Dn₁ D₈ D₈ 10 शिखण्डिनो,
D₈ 4 'न K₁, 2 s D₇ 8 पुस्त्वसज्ञ, K₄ B (except B₂)
D₁₋₃ 10 पापबुद्धे — ^d) K₁ 2 s D₇ 'बुद्धे (for 'कर्मन्')

43 ^a) D₁ अग्रबुद्ध, D₇ असद्बुद्ध — ^b) K₄ B D (except D₁ 2 7) transp कृतं and त्वया — ^d) K₄ B D (except D₇ 8) T G₁ 3 transp त्व and स्त्री K₂ 4 B D (except D₁ 7.3) G₁ सा (for स).

44 ^b) K₁ 2 s D₇ यक्षा यक्षाधिप (D₇ यक्षपति) नृप — ^{cd}) M [अ]द्य (for [अ]र्धे) K₈ त्व (for [अ]न्त), and अत (for इति)

46 ^a) K₄ B₁ 8 s Dn₁ D₈ D₈ 4 6 8 10 transp हते and शिखण्डिनि The same MSS (except B₂) read यक्षा* (for रणे) — ^b) K₂ 4 D₈ 7 M₈, 4 स्वरूप — ^c) K₁ D₁₀ स्थूणायक्षो, M₈₋₉ स्थूणयक्षो K₁ 2 s D₇ M (except M₂) निरुद्धिगो. — ^d) G₈ भविष्यति (for भवत्विति)

इत्युक्त्वा भगवान्देवो यक्षराक्षमपूजितः ।
 प्रययौ सह तैः सर्वैर्निमेषान्तरचारिभिः ॥ ४७
 स्यूणस्तु शापं संप्राप्य तत्रैव न्यवमत्तदा ।
 समये चागमत्तं वै शिखण्डी स क्षपाचरम् ॥ ४८
 सोऽभिगम्यावब्रीडाक्यं प्राप्तोऽस्मि भगवन्निति ।
 तमब्रवीत्ततः स्यूणः श्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ ४९
 आर्जवेनागतं दृष्ट्वा राजपुत्रं शिखण्डिनम् ।
 सर्वमेव यथावृत्तमाचक्षे शिखण्डिने ॥ ५०

यक्ष उवाच ।

शप्तो वैश्रवणेनास्मि त्वत्कृते पार्थिवान्मज ।
 गच्छेदानीं यथाकामं चर लोकान्यथासुखम् ॥ ५१
 दिष्टमेतत्पुनः मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम् ।
 गमनं तव चेतो हि पौलस्त्यस्य च दर्शनम् ॥ ५२

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तः शिखण्डी तु स्यूणयक्षेण भारत ।

प्रत्याजगाम नगरं हर्षेण महतान्वितः ॥ ५३
 पूजयामास विविधैर्गन्धमाल्यैर्महाधनैः ।
 द्विजातीन्देवताश्चापि चैत्यानथ चतुष्पथान् ॥ ५४
 द्रुपदः सह पुत्रेण सिद्धार्येन शिखण्डिना ।
 मुदं च परमां लेभे पाञ्चाल्यः सह बान्धवैः ॥ ५५
 शिष्यार्थं प्रददौ चापि द्रोणाय कुरुपुंगव ।
 शिखण्डिनं महाराज पुत्रं स्त्रीपूर्विणं तथा ॥ ५६
 प्रतिपेदे चतुष्पादं धनुर्वेदं नृपात्मजः ।
 शिखण्डी सह युष्माभिर्दृष्ट्युन्नतं पार्षतः ॥ ५७
 मम त्वेतच्चास्तात यथावत्प्रत्यवेदयन् ।
 जडान्धवधिराकारा ये युक्ता द्रुपदे मया ॥ ५८
 एवमेव महाराज स्त्रीपुमान्द्रुपदात्मजः ।
 संभृतः कौरवश्रेष्ठ शिखण्डी रथसत्तमः ॥ ५९
 ज्येष्ठा काशिपतेः कन्या अम्बा नामेति विश्रुता ।
 द्रुपदस्य कुले जाता शिखण्डी भरतर्षभ ॥ ६०

C. 5. 7331
B. 5. 192. 64
K. 5. 192. 64

47 ^a) K₁ : s D₁ मोय (for देवो) — ^b) K₁ B Dn₁ D₃ D₂ : s 10 यक्षराक्ष मपूजितः — ^c) K₁ B₁ : T₂ G₂ : सहितः, K₄ B₂ : s - D G₂ सहित (for सह तैः)

48 ^a) T₂ G₂ : स्तु शप्तम प्राप्य — ^b) T₂ G₂ तत्रैव — ^c) K₁ : कल्पेन (for समये) K₁ B D (except D₁) दृष्टं (for दृष्टं) — ^d) K₁ B Dn₁ D₃ D₁ : s 10 त, T₁ G₁ M₂ : s च (for स) D₂ निजा (for क्षपा) K₁ : s D₁ शिखण्डी यक्षराक्ष

49 ^a) M₁ : [अ]हं त (for [अ]ब्रवीद्) — ^b) S तदा (for तत्र)

50 G₂ om. 50^a — ^c) K₁ पूर्वम् (for सर्वम्) K₁ : D- पृष्टद् (for पृष्ट) S यथावत्

51 ^a) K₁ B D (except D₁ : 1) [अ]हं (for [अ]स्मि) — ^b) K₁ D₂ लोके (for लोकान्)

52 52^a = (var) 5 154 24^a, 156 4^a. — ^a) Ca दृष्ट, Cap as in text D₂ : T₂ G₁ : s पर, Ca पुरा (as in text) — ^b) K₁ D₂ गमने; Ca as in text T G₁ : 2 हेतोर् (for चेतो) B₂ : [S]न्निन, M₂ : [S]पि (for हि) — ^c) K₁ G₁ निदर्शन (for च दृ)

53 All MSS except B₁ : 4 Dn₁ om the ref. — ^b) K₁ : G₂ स्यूणा. — ^c) S क्षिप्रं जगाम (for प्रया) — ^d) B₁ : 4 Dn₁ D₃ D₂ : s 10 महतावृत्त, S च समन्वित

54 ^a) K₁ : s D₁ T G (except G₂) विविधद् (for विविधैर्) — ^b) Dn₁ D₃ D₂ : 10 S (except G₁ M₂) गन्धमाल्यैर् D₁ महामना, T₁ G₁ मनोरमै, T₂ G₂ : मनोहरै, Ca महार्जुन (as in text) — ^c) D₁ G₂ M₂ द्विजाति (for द्विजातीन्) K₁ Dn₁ D₁ : 8 देवता K₁ : s B D (except D₁ : 1) चैव (for चापि)

55 ^a) T G मुदं स, M स मुद (for मुदं च) K₁ D₂ M₂ परम D₂ : 4 प्राप (for लेभे) — ^b) D₂ M₂ : s पादव, M₁ : 2 बाधव, C₂ पादवै (for बान्धवै)

56 ^a) K₂ D₂ : D₁ C₂ शिष्यार्थं (for शिष्यार्थं) K₂ : B D₃ D₂ : 10 चाप (for चापि) — ^b) K₁ : 2 B₂ D₁ : 1 स्त्रीपूर्वक K B₂ : 4 Dn₁ D₂ : 1.7 : 10 T G₂ तदा, D₁ तत्र (for तथा)

57 ^a) D₁ प्रपेदे च (for प्रति) — ^b) K₁ : s D₁ कौरवश्रेष्ठ (for सह यु)

58 ^a) K₁ : s सूकाय, T₂ G₂ : 8 जडाधवधिरा राजन्, Ca as in text — ^b) K₁ : B Dn₁ D₂ : 1 : 10 (m as in text) T₂ G₂ : 2 युक्ता (for युक्ता)

59 ^a) D₃ D₂ : 4 S एव (for एव) — ^b) K₁ : 2 स्त्रीपुमान्मे वधाय वै (K₂ ये) — ^c) K₁ B D (except D₁ : 1) स संभृत कुरुश्रेष्ठ

61 ^a) K₁ M₂ : s एव (for एव) — ^b) K₁ D₂ समवस्थित, B₂ समर (for समुप) — ^c) K₁ Dn₁

C. 5 7552
B. 5. 192. 65
K. 5. 192. 65

नाहमेनं धनुष्पाणि युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
मुहूर्तमपि पश्येयं ग्रहरेयं न चाप्युत ॥ ६१
व्रतमेतन्मम सदा पृथिव्यामपि विश्रुतम् ।
स्त्रियां स्त्रीपूर्वके चापि स्त्रीनाम्नि स्त्रीस्वरूपिणि ॥ ६२
न मुञ्चेयमहं वाणानिति कौरवनन्दन ।
न हन्यामहमेतेन कारणेन शिखण्डिनम् ॥ ६३
एतत्तत्त्वमहं वेद जन्म तात शिखण्डिनः ।

ततो नैनं हनिष्यामि समरेष्वाततायिनम् ॥ ६४
यदि भीष्मः स्त्रियं हन्याद्वन्यादात्मानमप्युत ।
नैनं तस्माद्वनिष्यामि दृष्ट्वापि समरे स्थितम् ॥ ६५

संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यो राजा दुर्योधनस्तदा ।
मुहूर्तमिव स ध्यात्वा भीष्मे युक्तममन्यत ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

१९४

संजय उवाच ।

प्रभातायां तु शर्व्यां पुनरेव सुतस्तव ।
मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पितामहमपृच्छत ॥ १

पाण्डवेयस्य गाङ्गेय यदेतत्सैन्यमुत्तमम् ।
प्रभूतनरनागाश्वं महारथसमाकुलम् ॥ २
भीमार्जुनप्रभृतिभिर्महेष्वासैर्महाबलैः ।

Ds 4 8 न चाप्युत, Ks च ना° G1 3 ग्रहरक्षापि चाप्युत
62 °) D1.8 4 इति (for अपि) — °) T G1 2 5
स्त्रीषु, Gs M (except M2) स्त्रीभि (for स्त्रियां) K1 Ds
स्त्रीपूर्वके; Gs M (except M2) °कै K1 2 D1 2 10 T1
चापि, Ks B Dn1 Ds Ds 4 6 चैव (for चापि) — °)
Ds2 Ds 4 7 8 T1 G2 8 5 स्त्रीनाम्नी Ks B D1 2 6 10
स्त्रीस्वरूपिणि

63 °) K1 2 क्षिपे° (for मुञ्चे°) B Dn Ds Ds 8 10
वाण (for वाणान्) — G1 om (hapl) 63°-64°

64 D4 (hapl) G1 om 64° (of v.l 63) — °)
T G2 5 एव सर्वम् (for एतत्तत्त्वम्) — °) Gs-5 चैव (for
तात) — °) = 5. 170 1°. Ks Bs समरे द्वाततायिन,
D1 2 °ज्वपलायिन

65 °) K1 2 G1 इत्युत, D2 उत्तमं (for अप्युत)
Ks B Dn1 Ds Ds 4 6 8 10 सतः कुर्युर्विगर्हण — For 65°,
G1 subst 63°, for 65°, Ds subst 64°

66 Ks om 66 All MSS except D2 T G1 2 5
वैश° उ° (resp वैश°) (for सजय उ°) — °) K1 2
च (for तु) — °) Bs Ds D1 10 T1 G1 2 5 अपि (for
इव) D2-4 त (for स) T1 G M1 8 5 सचिन्त्य (for
स ध्यात्वा) T2 M4 मुहूर्तमभि (M4 sup in मिव) सचिन्त्य
— °) D1 2 भीष्म (for भीष्मे) Ds 4 भीष्मोक्त सोप्य-
मन्यत

Colophon Ks Dn2 Ds 9 G4 missing — Sub-
parvan N (Ks Dn2 Ds 9 missing) T1 Gs M
अवोपाख्यान, to it K1 2 4 5 B Dn1 Ds1 D1-4 6-8 10 T1
Gs M1 (marg) add समाप्त — Adhy name Gs
स्थूणाकर्णस्त्रीत्वकथन, M (except M2) शिखण्डिपुस्तककथनं
— Adhy no (figures, words or both) Ds 83
(=183), T1 M4 195, T2 G1 2 5 Ms 5 196, Gs 193
(as in text), M1 2 194. — S'loka no. Ks 58,
Dn1 97.

194

✎ This adhy is missing in Dn2 (cf. v.l. 5
187 21) and in Ks (cf. adhy 192 beginning)
B1 is missing from this adhy up to the end of the
parvan These MSS are mostly ignored here

1 K1 2 5 D1 वैशपायन (for सजय) — °) Ks
रजन्या तु, Ca तु शर्व्यां (as in text) — °) K1 2 5 Dn1
सुर्योधन (for सुतस्तव) — °) B1 2 G1 Ms सैन्यस्य
सर्वस्य (by transp)

2 Before 2, T2 G1.2 5 ins दुर्योधन — °) Ms
तद् (for यद्) K1 4 B2 4 5 Dn1 Ds1 D1-4 6-8 10 Ms
उद्यतं; Ds उद्यमं (for उत्तमम्) — °) K1.2 Ds Gs
नागाश्व.

लोकपालोपमैर्गुप्तं वृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ३
 अग्रवृष्ट्यमनावार्यमुद्धूतमिव सागरम् ।
 सेनासागरमक्षोभ्यमपि देवैर्महाहवे ॥ ४
 केन कालेन गाङ्गेय क्षपयेथा महाद्युते ।
 आचार्यो वा महेष्वासः कृपो वा सुमहाबलः ॥ ५
 कर्णो वा समरश्लाघी द्रौणिर्वा द्विजसत्तमः ।
 दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे भवन्तो हि बले मम ॥ ६
 एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं परं कौतूहलं हि मे ।
 हृदि नित्यं महाबाहो वक्तुमर्हसि तन्मम ॥ ७

भीष्म उवाच ।

अनुरूपं कुरुश्रेष्ठ त्वय्येतत्पृथिवीपते ।
 बलाबलमभिप्राणां स्वेपां च यदि पृच्छसि ॥ ८
 मृणु राजन्मम रणे या शक्तिः परमा भवेत् ।

अस्त्रवीर्यं रणे यच्च भुजयोश्च महाभुज ॥ ९
 आर्जवेनैव युद्धेन योद्धव्य इतरो जनः ।
 मायायुद्धेन मायावी इत्येतद्धर्मनिश्चयः ॥ १०
 हन्यामहं महाबाहो पाण्डवानामनीकिनीम् ।
 दिवसे दिवसे कृत्वा भागं प्रागाहिकं मम ॥ ११
 योधानां दशसाहसं कृत्वा भागं महाद्युते ।
 सहस्रं रथिनामेकमेव भागो मतो मम ॥ १२
 अनेनाहं विधानेन संनद्धः सततोत्थितः ।
 क्षपयेयं महत्सैन्यं कालेनानेन भारत ॥ १३
 यदि त्वस्त्राणि मुञ्चेयं महान्ति समरे स्थितः ।
 शतसाहस्रधातीनि हन्यां मासेन भारत ॥ १४

संजय उवाच ।

श्रुत्वा भीष्मस्य तद्वाक्यं राजा दुर्योधनस्तदा ।

C. 5. 7572
B. 5. 193. 15
K. 5. 193. 15

3 D₁ om 3^{ab} — °) K₁ B Dn₁ Ds D₂₋₄ 8 8 10
G_{1,2} M₂ 'पालसमैर्' D₂ 4 युक्त (for गुप्त)

4 °) K₁ B Dn₁ Ds D_{1,2,4} 8 8 10 M₂ उद्धूतमिव
— °) K D_{1,2} 7 8 सवामैव, D₂ 4 T₂ G₂ महाबलैः,
G₁ महारथैः (also 'हवे as in text)

5 G₂ om. 5-6 — °) B₂ 4 8 'बल (for 'द्युते)
— °) K₁ वाक्षिपेद्रोण (sic), K₂ वाक्षः३३ण (for
वा महेष्वास)

6 G₂ om. 6 (cf. v. 1 5), D₁ om (hapl.) 6^{cd}
— °) K_{1,2} 8 D₂ 7 [अ]पि; K₄ [अ]त्र, S (except
M₂, G₂ om) वै (for हि) K₁ महाबल, K₂ D₂ T₁
बल मम (for बले मम)

7 °) K_{1,2} 8 Ds D₁₋₄ 7 10 T G_{1,2} 8 श्रोतुं, Dn₁ तात
(for ज्ञातुं) — After 7, S (except M₂) reads 13
(for the first time), repeating it in its proper
place (with v. 1.)

8 °) K₁ Ds त्वयैतत्, T G_{1,2} 8 M (except M₂)
तवैव; G₂ तयैव (for त्वयैतत्) — °) K₂ स्वय, B Ds
तेपा, T G बल, M (except M₂) वयं (for स्वेपा)
B₂ 4 Dn₁ Ds 4.6-8 10 M₂ यदिह, B₂ 8 Ds अपि च,
T G च मम (for च यदि)

9 °) S (except G₂ M₂) बले (for रणे) — °) T G_{1,2} M₁ (inf. in) [आ]हवे (for भवेत्) — °) B Dn₁ Ds D₂ 4 8 10 M₂ शस्त्रं (for अस्त्रं) — °) Dn₁ D₂ 4 T₁ महाबल, G₂ नराधिप (for महाभुज)

10 °) K₁ 2 सरल, Ca इतर (as in text) B₂
D₂ 4 T G योद्धव्या इतरे जना — °) B₂ इत्येव B₂
D₂ 8 8 10 T₂ G₂ M₂ 'निश्चितं K_{1,2} एव धर्मे सुनिश्चित,
K₄ ह्येतद्धर्मनिर्दर्शन, K₅ ह्येतद्धर्मविनिश्चय, D₂ [ह]त्येत-
द्धर्मेण निश्चित

11 °) K₁ B Dn₁ Ds D₂ 4.6 8 10 M₂ 'भाग (for
'बाहो) — °) D₂ T G₁₋₃ M (except M₂) प्रागाहिक
(M₁ inf. in प्रागान्वितं), G₂ निजक, Ca 8 प्रागाहिक
(as in text)

12 K₅ om 12^a-13^a — °) S (except M₂)
राजां तु (for योधानां) — °) K_{1,2} सोमकानामेकमेकं
— °) G₂ 8 M₁ भारो (for भागो)

13 S (except M₂) reads 13 for the first time
after 7, repeating it here (with v. 1.) K₅ om 13^a
(cf. v. 1. 12) — °) K_{1,2} D₁ 7 अनेन विधिना तात;
D₂ अनेन विधियोगेन — °) K_{1,2} B₂ D₂ 4.7 अहं, K₂
G₂ (both times) 8 8 (second time) महा (for महत्)
— D₁ om. 13^a-14^a — °) T₁ (first time) 2 (both
times) G₂ 8 (first time) M₁ (both times) 8 8
(first time) केन कालेन भारत

14 D₁ om 14^a (cf. v. 1. 13) — °) B₂ 4 Dn₁ Ds
D₂ 8 10 M₂ मुचेय यदि वा (Dn₁ D₁₀ चा, D₂ 8 श)स्त्राणि
— °) B₂ 8 दिव्यानि (for महान्ति) — °) K₁ शत
सहस्रं, K₂ Ds शतसहस्रं, D₁₀ सहस्रशतधातीनि T₁ G₁
शतसाहस्रधातीनि

C. 5. 7572
B. 5. 107 15
K. 5. 103. 15

पर्यपृच्छत राजेन्द्र द्रोणमद्भिरसां वरम् ॥ १५
आचार्य केन कालेन पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ।
निहन्या इति तं द्रोणः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ १६
स्थविरोऽस्मि कुरुश्रेष्ठ मन्दग्राणविचेष्टितः ।
अस्त्राग्निना निर्दहेयं पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ १७
यथा भीष्मः शान्तनवो मासेनेति मतिर्मम ।
एषा मे परमा शक्तिरेतन्मे परमं बलम् ॥ १८
व्याभ्यामेव तु मासाभ्यां कृपः शारदतोऽब्रवीत् ।

द्रोणिस्तु दशगत्रेण प्रतिजज्ञे बलशयम् ।
कर्णस्तु पञ्चरात्रेण प्रतिजज्ञे महाम्बवित् ॥ १९
तच्छ्रुत्वा मृतपुत्रस्य वाक्यं सागरगासुतः ।
जहास सस्वनं हासं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २०
न हि तावद्रेण पार्थ बाणखड्गधनुर्धम् ।
वासुदेवममायुक्तं रथेनोद्यन्तमच्युतम् ॥ २१
समागच्छसि राधेय तेनैवमभिमन्यसे ।
अक्यमेवं च भूयश्च त्वया वक्तुं यथेष्टतः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयः सर्वान्प्रावृणुषह्वरे ।

आहूय भरतश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १
वार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु ये चारपुरुषा मम ।

15 K₄ D₂ 7 om. the ref K₁ 2 D₁ 'चैदा' (for संजय) — ^b) K₁ 2 4 B₂-5 D₁ D₂ D₁ 8 4 8 8 10 तव; T₂ तथा (for तदा) — ^d) G₃ अमनृता (for अङ्गिरसा)

16 ^b) K₁ 2 सैनिक — ^c) T₂ G₃ (with hiatus!) निहता (for निहन्या)

17 ^a) K₄ B D₁ D₂ D₁ 2 4 8 8 10 M₂ महाराष्ट्रो (for कुरु) — ^b) K₁ 2 समामेत्व — ^c) B D₁ D₂ D₁ 8 4 8 10 M₂ द्वास्त्रा (for अस्त्रा) — ^d) K₁ 2 D₁ पादवन्त्य K₁ 2 5 D₁ 2 7 वरुधिनी

18 ^a) D₂ 4 एतदेव तु मे बल

19 ^a) K₁ 2 5 D₁ 2 4 7 T₂ G₂ 5 महाम्बवित्, B₂ 4 महाबल (for बल) — D₁ om (hapl) 19^f. — ^c) T₂ G₂ 5 पञ्चभिर्दिवसै कर्ण — ^f) = 5 195 5^d K₁ 2 5 D₁ 2 7 बलक्षयं, T₂ G₂ 5 महारथ (for महाम्बवित्)

20 D₂ 1 om 20^b-21^b — ^b) K₁ 2 भीष्म प्रतापवान्, T₁ G₁ सागरगामज — ^c) K₁ 2 D₁ स्वनवद्; B₂ 4 8 सस्वर, D₂ 4 सुस्वन (for सस्वनं) B₂ D₃ 4 हास्य, B₂ वाक्य (sic), D₁ गाढ (for हास)

21 D₂ 1 om 21^{ab} (cf v l. 20) — ^a) K₄ B D₁ D₂ D₃ 4 8 8 10 M₂ यावद् (for तावद्) — ^b) K₄ B₂-5 D₁ D₂ D₃ 10 बाणदांय, M₂ क्षारदाय. — ^d) D₁ G₂ उद्यतम् (for उद्यन्तम्) K₁ 2 D₁ रथेनोद्यतमामुक्तं; K₄ B D₂ 4 8 8 M₂ रथेनायातमाहवे; D₁ D₂ D₃ 10 रथमायातमाहवे

22 ^a) S (except M₂) अत्र (for अग्नि) — ^d) D₂ युक्त (for वस्तु).

Colophon K₂ B₁ D₂ D₃ 5 G₁ missing — Adhy name K₁ (marg) बलपरीक्षा; K₄ D₂ 5 बलाबलपरीक्षा; D₁ भारतयुद्धप्रमाण; D₁ परस्परजयप्रकरण, G₂ M₁ भीष्मा दियलक्षयन (M₁ 'बलपरीक्षा') — Adhy no (figures, words or both) T₁ M₁ 196, T₂ G₁ 1 5 M₂ 197; G₂ 194 (as in text), M₁ 195 — S'loka no D₁ 22

195

This adhy is missing in K₂ B₁ (cf v l. adhy 192 and 194 beginning) These MSS are mostly ignored here

1 Stanzas 1-3 are missing in D₂ (cf. v l. 5 187 21) T₂ G M₁ चैदा (for मजय उ) — ^b) K₁ 2 समागतान्, Ca उपहरे (as in text) — ^c) K₁ 2 नृपाय (for आहूय).

2 D₂ missing (cf v l 1) Before 2, K₄ B₂ 4 D₁ D₂ M₂ 198 युधिष्ठिर उ (rosp युधिष्ठिर) — ^a) K₁ 2 'राष्ट्रेषु B₂ 2 M₂ सैन्ये तु (M₂ सैन्येषु also as in text) — ^b) K₁ 2 4 चरा, D₁ 7 T₁ चारा (for चार) — ^c) T G₁ 2 5 नियच्छति, Ca प्र (as in text) — ^d) K₂ D₂ समैषा; T G समैता, M₂ सामेपा (for समेमा)

ते प्रवृत्तिं प्रयच्छन्ति ममेमां व्युपितां निशाम् ॥ २
 दुर्योधनः किलापृच्छदापगेयं महाव्रतम् ।
 केन कालेन पाण्डूनां हन्याः सैन्यमिति प्रभो ॥ ३
 मासेनेति च तेनोक्तो धार्तराष्ट्रः सुदुर्मतिः ।
 तावता चापि कालेन द्रोणोऽपि प्रत्यजानत ॥ ४
 गौतमो द्विगुणं कालमुक्तवानिति नः श्रुतम् ।
 द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ॥ ५
 तथा दिव्यास्त्रवित्कर्णः संपृष्टः कुरुसंसदि ।
 पञ्चभिर्दिवसैर्हन्तुं न सैन्यं प्रतिजज्ञिवान् ॥ ६
 तस्मादहमपीच्छामि श्रोतुमर्जुन ते वचः ।
 कालेन कियता अत्रूनक्षपयेरिति संयुगे ॥ ७
 एवमुक्तो गुडाकेशः पार्थिवेन धनंजयः ।
 वासुदेवमवेक्ष्येदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ ८

सर्व एते महात्मानः कृतास्त्राश्वित्रयोधिनः ।
 असंगयं महाराज हन्पुरेव बलं तव ॥ ९
 अपैतु ते मनस्तापो यथा सत्यं ब्रवीम्यहम् ।
 हन्यामेऋथेनाहं वासुदेवसहायवान् ॥ १०
 सामरानपि लोकांस्त्रीन्सहस्रावरजङ्गमान् ।
 भूतं भव्यं भविष्यच्च निमेषादिति मे मतिः ॥ ११
 यत्तद्धोरं पशुपतिः प्रादादस्त्रं महन्मम ।
 कैराते द्वन्द्वयुद्धे वै तदिदं मयि वर्तते ॥ १२
 यद्युगान्ते पशुपतिः सर्वभूतानि संहरन् ।
 प्रयुद्धे पुरुषव्याघ्र तदिदं मयि वर्तते ॥ १३
 तन्न जानाति गाङ्गेयो न द्रोणो न च गौतमः ।
 न च द्रोणसुतो राजन्कुत एव तु स्रतजः ॥ १४
 न तु युक्तं रणे हन्तुं दिव्यैरस्त्रैः पृथग्जनम् ।

C. 5 7595
B. 5. 194 15
K. 5 194 15

Ds व्युपिता, Ca s व्युपिता (as in text)

3 Dn2 missing (cf v1 1) — ^a) K1 2 4 Ds 4 7 यतव्रत, K. D2 घनव्रत, B2 4 5 महारथ (for महाव्रतम्) — ^a) D1 S हुता (M2 हन्यात्) (for हन्या) D1 S (except Gs M2) मेनाम् (for सैन्यम्) K1.2 हन्या सैन्यानि वै विभो

4 Dn2 resumes! — ^a) D2 न (for च) K1.2 (before corr) उक्ते (for उक्ते) Ks मामेन तेन चाप्युक्तो — ^a) K1 M2 चापि (M2 चापि also, as in text), Ks D7 10 Gs Ms-s [अ]पि च, D2-4 चैव — ^a) Ks B Dn Ds D2 4 6 8 10 प्रतिजज्ञिवान्, D7 प्रत्यभाषत, M2 प्रतिजग्मिवान्

5 ^a) K1.2 गौतमोपि च मामो द्रौ — ^b) B2 T G1 2 M (except M2) च, D2 वा, Gs वि- (for न) — 5^d = 5 194 19^f

6 ^b) K D1-4 7 8 सम्पर्धन्यव्यमात्रिना — ^a) Ks सैन्य (for हन्तु), see below — ^a) K2 broken K4 Ds सैन्य म, D2-4 सैन्य मे (for म सैन्य) K1 D1 सैन्य तप्रत्यपद्यत, Ks S (except M2) सैन्य (Ks हतु) मे प्रत्यजानत

7 ^b) S (except M2) तवत (for ते वच) — ^a) D2 4 तावत् (for अत्रून) T1 कियत्कालेन तावच्छून — ^a) T1 M2-s क्षपयेद् (for क्षपयेद्) K4 Ds चाववीत्, B Dn Ds Ds 10 कालुन (for संयुगे)

8 ^a) K4 B Dn Ds D1 8 4 6 8 10 समीक्ष्य (for अवेक्ष्य) Ds 4 एव, M2 4 5 एन (for इद) — ^a) K1.2

वचो राजानमववीत्, S वचन चेद् (T2 इद वचन)मववीत्

9 G. om 9^{ab} — ^a) T1 G1-3 M1 एव (for एते) — ^b) K1 2 6 D2 7 इद (for चित्र) — After 9^{ab}, Ds D10 read 17^{ab} (for the first time), repeating it in its proper place — ^c) Ms-s अमर्येय महत्सैन्य — ^a) K2 D1 M1 2 एव (for एव) K4 B2 5 Dn Ds 4 6 8 10 न मशय, D1 बल तथा (for बल तव)

10 ^a) K4 B D (except D1 2 7) एव (for अह)

11 ^a) D1 सदेवा (for सामरा) — ^b) K4 B D (except D1 2 7) सर्वाद्, Ks हन्या (for सह-) B2 मासुर (for स्यावर) — ^c) N (except Dn1 D1) T2 Gs भवित्य च — After 11, T1 G1.8 5 ins

591* यावदिच्छेद्दूरिरय तावदन्ति न चान्यथा ।

12 ^a) Dn1 Ds 4 8 यत्तु, T2 G2 एतद् (for यत्तद्) D2 पर (for वोर) — ^b) K1.2 समेश्वर, S (for G1 see below) वर सम (for महन्मम) G1 'दस्त्रवर सम — ^c) B (except B2) Dn2 Ds Ds 8 10 तु, Dn1 च (for वै) K1 2 त्रिपुर जघान युद्धे वै (hypermetric) — ^a) = 13^d K4 Ds 4 सम (for मयि)

13 K2 D7 8 om (hapl.) 13 — ^a) T1 युगाते वै (for यद्युगान्ते) — ^a) K1 प्रायुक्त, Ds 4 प्रयुक्त (for युद्धे) — ^a) = 12^d Ds 4 सम (for मयि)

14 ^a) D2 यत्त, S (except M2) न (T2 नै-) तज् (for तज्) — ^a) Ks Ds Ds Gs तु (for च) — ^a) B2 भूमिगा (for सूतज)

15 ^a) K4 5 B2 D1.8 4 7 च (for तु) K2 B2 5

C. B. 7565
B. B. 194 15
K. B. 194 15

आर्जवेनैव युद्धेन विजेष्यामो वयं परान् ॥ १५
तथेमे पुरुषव्याघ्राः सहायास्तव पार्थिव ।
सर्वे दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ १६
वेदान्तावभृथस्नाताः सर्व एतेऽपराजिताः ।
निहन्तुः समरे सेनां देवानामपि पाण्डव ॥ १७
शिखण्डी युयुधानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।

भीमसेनो यमौ चोभौ युधामन्युत्तमौजसौ ॥ १८
विराट्द्रुपदौ चोभौ भीष्मद्रोणसमौ युधि ।
स्वयं चापि समर्थोऽसि त्रैलोक्योत्सादने अपि ॥ १९
क्रोधाद्यं पुरुषं पश्येस्त्वं वासवसमद्युते ।
क्षिप्रं न स भवेद्यत्कृत्तमिति त्वां वेदि कौरव ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

१९६

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रभाते विमले धार्तराष्ट्रेण चोदिताः ।

दुर्योधनेन राजानः प्रययुः पाण्डवान्प्रति ॥ १
आप्लाव्य शुचयः सर्वे सग्विणः शुक्लवाससः ।

transp युक्त and हन्तु Ds 4 युक्त (for युक्त) S जेतु
(Gs छेतु) (for हन्तु) — ^b) Bs पृथग्वल, Bs 5 Ds 4 Gs
Ms 6 पृथग्वल, D1 पृथक् पृथक्, Gs 'गजानन्'; Ca 'गजन
(as in text). — ^a) K4 Ds D1 3, 4 10 रणे (for वयं)
Ds D10 रिपून् (for परान्)

16 ^a) Gs तदेमे, M यथेमे (for तथेमे) K1 2
तु महीपाला, Ds 4 T1 पुरुषव्याघ्र — ^b) S समस्तास् (for
सहायास्) — D4 om. (?hapl) from तव पार्थिव (in
16^b) up to युधि (in 19^b) B2 5 D2 2, 7, 8 पार्थिवा,
Ds D10 भारत (for पार्थिव). — ^c) K4 B Dn Ds
Ds 6 8 10 'विद्वांस. — ^d) K4 B (except B2) Dn Ds
Ds 6 8 10 'काक्षिण — After 16, K4 Ds 8 ins

592* वीरव्रतधरा सर्वे सर्वे सुचरितव्रता ।

17 D4 om 17 (of v1 16) K4 Ds om. 17^{ab}
Ds D10 repeat 17^{ab} here, reading it for the first
time after 9^{ab} — ^a) Ds D10 (both times) 'भृथे,
Ca 'भृथ (as in text) — ^b) K1, 2 5 D1 2 7 T G1 2, 5
M पृथ (for पृथे) — Ds om (?hapl) 17^c-18^b
— ^d) Ks Ds पाण्डवा. (for 'व)

18 D4 om 18, Ds om. 18^{ab} (cf. v1 16) — ^c)
K4 Ds S चैव (for चोभौ)

19 D4 om 19^{ab} (of v1 16) — After 19^{ab},
B Dn Ds Ds 4 (see below) 6-8 10 ins.

593* शङ्खश्चैव महाबाहुर्हृदिम्यश्च महाबलः ।

पुत्रोऽस्याञ्जनपर्वा तु महाबलपराक्रम ।

क्षीनेयश्च महाबाहुः सहायो रणकोविद ।

अभिमन्युश्च बलवान्द्रौपद्या पञ्च चात्मजा ।

[D4 om from the beginning up to बाहु in line 3

— (L. 3) Ds 4 संग्रामवरकोविद (for the posterior half)]
— ^a) Dn1 चापि, S चैव (for चापि) Ds 4 स्वय चापि
तथा शक्त — D4 om 19^d-20^d — ^a) K1 2 त्रैलोक्य
दहनेष्वपि, K4 5 Bs 3 Dn1 D1 5 7 8 G2 M4 'त्सादनेपि
च, B2 T G1 M1-3 5 'त्सादनेष्वपि, D2 Gs 5 'त्सादने ऋपि,
D10 'त्सादने प्रभो, text as in Dn2 Ds Ds only

20 D4 om 20 (of v1 19). — ^a) T Gs 5 कोपाद्
(for क्रोधाद्). — ^b) K1 2 'द्युति, D1 'द्युति B2 4 5
त्व (Bs स) वासवमपि स्वय, Bs Dn Ds Ds 5 10 तथा
शक्तसमद्युते, T G त्व पावकसम — ^c) K4 B Dn Ds
D1 5 6 8 10 स क्षिप्रं न (by transp) T1 न च; M स न
(for न स). K1 5 युक्त, B2 युक्त, S चापि (for व्यक्तम्)
— ^d) S तथा (T2 G2 तदा) (for इति). D1 Gs M1 त्वा,
T1 वै, T2 G2.2 तद् (for त्वा) T G1 2 वेत्थ, Gs वेत्ति
(for वेत्ति). K1 को न्विति, B2 4 5 पार्थिव (for कौरव)

Colophon. Ks B1 Ds 9 G4 missing. — Adhy
name K1 2 अर्जुनवाक्य, Ks Ds बलावलपरीक्षा; Gs Ms
अर्जुन (M1 'र्जुनात्म) बलकथन. — Adhy no. (figures,
words or both) Ds 84 (=184), T1 M4 197,
T2 G1 2 5 Ms 5 198, Gs 195 (as in text); M1 5
196 — S'loka no Ks 20, Dn 22

196

☞ This adhy is missing in Ks B1 (of v1
adhy 192 and 194 beginning), the MSS are
mostly ignored here

1 Gs M2 (inf. lin) सजय (for वैश) — ^b)

गृहीतशस्त्रा ध्वजिनः स्वस्ति वाच्य हुताग्रयः ॥ २
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
 सर्वे कर्मकृतश्चैव सर्वे चाहवलक्षणाः ॥ ३
 आहवेषु पराल्लोकाञ्जिगीपन्तो महाबलाः ।
 एकाग्रमनसः सर्वे श्रद्धावानाः परस्य च ॥ ४
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ केकया बाहिकैः सह ।
 प्रययुः सर्व एवैते भारद्वाजपुरोगमाः ॥ ५
 अश्वत्थामा शांतनवः सैन्धवोऽथ जयद्रथः ।
 दाक्षिणात्याः प्रतीच्याश्च पार्वतीयाश्च ये रथाः ॥ ६
 गान्धारराजः शकुनिः प्राच्योदीच्याश्च सर्वशः ।
 शकाः किराता यवनाः शिवयोऽथ वसातयः ॥ ७
 स्वैः स्वैरनीकैः सहिताः परिवार्य महारथम् ।
 एते महारथाः सर्वे द्वितीये निर्ययुर्वले ॥ ८

कृतवर्मा सहानीकस्त्रिगर्ताश्च महाबलाः ।
 दुर्योधनश्च नृपतिर्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ९
 शलो भूरिश्रवाः शल्यः कौसल्योऽथ बृहद्रथः ।
 एते पश्चादवर्तन्त धार्तराष्ट्रपुरोगमाः ॥ १०
 ते समेन पथा यात्वा योत्स्यमाना महारथाः ।
 कुरुक्षेत्रस्य पश्चार्थे व्यवतिष्ठन्त दंशिताः ॥ ११
 दुर्योधनस्तु शिविरं कारयामास भारत ।
 यथैव हास्तिनपुरं द्वितीयं समलंकृतम् ॥ १२
 न विशेषं विजानन्ति पुरस्य शिविरस्य वा ।
 कुगला अपि राजेन्द्र नरा नगरवासिनः ॥ १३
 तादृशान्येव दुर्गाणि राज्ञामपि महीपतिः ।
 कारयामास कौरव्यः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४
 पञ्चयोजनमुत्सृज्य मण्डलं तद्रणाजिरम् ।

C. 5. 7617
B. 5. 193. 15
K. 5. 193. 15

K1.2 D2 7 : नोदित (for चो) D4 om from चोदित
 up to दाक्षिणा (in 6^a) — ^a) K1.2 D1 राजेन्द्र,
 K5 D2 7 राजेन्द्र (for राजान)

2 D4 om 2 (cf v l 1) — ^b) G8 चित्र (for
 शुक्र) — ^c) K1.2 ते सर्वे (for ध्वजिन) — ^d) K1.2
 द्विजान्, Ca न्वन्ति (as in text)

3 D4 om 3 (cf v l 1) 3^{ab} = 5 149 6^{ab} — ^a)
 K4 B D (except D1 7, D4 om) ब्रह्म (for वेद)
 — ^c) K1 वमन्तु, K2 D1 7 धमन्तु, K4 B Dn Ds
 D2 8 : 10 कामकृत — ^d) K1.2 T G1 2 : 8 Ca 5 चाहित,
 D2 G8 M चाहत

4 D4 om. 4 (cf v l 1) — ^d) N (except D2,
 D4 om, K5 B1 missing) परस्पर (for परस्य च)

5 D4 om. 5 (cf v l 1) — ^{ab}) Some N MSS
 विन्दानुविन्दा, and केकया (for केकया) D1 बाहिका
 केक्यै सह (for ^b)

6 D4 om up to दाक्षिणा (in ^a) (cf v l 1) — ^b)
 K1.2 गौतमश्च (for सैन्धवोऽथ) — ^d) B Dn Ds
 D6 : 10 ये नृपा, D2 पार्थिवा, D8.4 ये तथा (for ये रथा)

7 ^a) S कृप (for शका) D1 T2 किरातयवना
 — ^d) Dn2 Ds Ds T1 शिवयोय, G1.2 शतशोय K1.4
 Dn Ds Ds 4 : 6 7 10 वशातय, K5 विशातय, T2 G1.2
 सहस्रश

8 Ds om 8^a-9^b — ^a) M8.5 स्वैरनीकैश्च स
 — ^b) K1 2 : 5 D1 रथान्, D2 7 S रथा, Ca as in text
 — ^d) B5 रणे (for मले)

9 Ds om 9^{ab} (cf v l 8) D4 om (hapl)
 9^a-10^b — ^a) Ds G2 सहानीका K1 : कांबोजश्च
 महाराज — ^b) K5 त्रैगर्ताश्च, B Dn Ds D1 6 7 10
 त्रिगर्तश्च, T1 त्रिगर्तय B Dn Ds D6 10 महारथ, M1.2
 रथा — D1 om. 9^a-10^b — ^d) K1.2 सर्वैर्भ्रातृ
 मित्रावृत

10 D1 4 om 10^{ab} (cf v l 9) — ^b) K Dn Ds
 D6 : 10 कौशल्य K1 2 : 5 B2 D2 7 च (for [अ]य)
 B4 Dn D10 T2 G1.2 बृहद्रथ — ^c) K4 B8 Dn Ds
 D8 : 6 : 10 अनुगता, K5 प्रवर्तत, D1 स्ववर्तत (for
 अवर्तन्त)

11 Ds om 11^{ab} — ^a) M2.4 (inf lin as in
 text) : याता (for यात्वा) K5 Ds 4 T2 ते समेता
 यथान्याय (K5 T2 यथा यात्वा), B2 ते समेता यथा मत्वा,
 B2-s Dn Ds D1 10 ते समेत्य यथान्याय — ^b) K1 :
 गजान्तरयपत्तय, K4 B Dn Ds Ds 4 : 8 10 धार्तराष्ट्रा
 महाबला — ^c) Ds 4 पश्चाद्दि (for धै) — ^d) K1 :
 D1 व्यवतिष्ठत, D1 2 : 8 व्यवतिष्ठत S व्यवतिष्ठत सुदशि
 (some MSS सित)

12 ^a) K5 D1 8 4 दुर्योधनस्य, D1 श्व — D4 om
 12^a-15^b — ^c) Some S MSS हस्तिनपुर

13 D4 om. 13 (cf v l 12) — ^b) K5 B2 Ds :
 D1 8.7 10 T1 G1 M च (for वा)

14 D4 om 14 (cf v l 12) — ^a) K4 Ds
 हर्म्याणि, B8 रूपा (for दुर्गा) — ^b) Ds पते (for
 पति) — ^c) K1.2 4 कौरव्य

G. B. 7617
H. B. 163. 15
K. B. 163. 15

सेनानिवेशास्ते राजन्नाविशञ्जतसंघशः ॥ १५
तत्र ते पृथिवीपाला यथोत्साहं यथावलम् ।
विविशुः शिविराण्याशु द्रव्यवन्ति सहस्रशः ॥ १६
तेषां दुर्योधनो राजा ससैन्यानां महात्मनाम् ।
व्यादिदेश सबाह्यानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥ १७

सगजाश्चमनुष्याणां ये च शिल्पोपजीविनः ।
ये चान्येऽनुगतास्तत्र स्रुतमागधवन्दिनः ॥ १८
वणिजो गणिका वारा ये चैव प्रेक्षका जनाः ।
सर्वास्तान्कौरवो राजा विधिवत्प्रत्यवैक्षत ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

१९७

वैशंपायन उवाच ।

तथैव राजा कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धृष्टद्युम्नमुखान्वीरांश्चोदयामास भारत ॥ १

चेदिकाशिकरूपाणां नेतारं दृढविक्रमम् ।
सेनापतिमभिन्नं धृष्टकेतुमथादिशत् ॥ २
विराटं द्रुपदं चैव युयुधानं शिखण्डिनम् ।

15 D₄ om. 15^{ab} (of. v.1 12) — ^a) K₁ 2 पार्थिवांश्च समुत्सृज्य, S पच (G₈ शत) योजनविस्तीर्ण — ^b) K D₁-8 7 8 तत्र भारत (for तद्वणा) — ^c) K₁ 2 5 D₂ 8 D₇ 10 सेनानिवेशान्, D₁ ततो विशाला (for सेना निवेशा) — ^d) K₄ D₂ 7 S न्यविशन्, K₅ निविशन्, D₈ 4 न्यवसन्, D₈ निवसन् B₈ सघशो नृपा, D₈ 4 अथ सघश (for शत)

16 D₇ om 16 — ^a) B₂ तथैव (for तत्र ते) — ^b) M₂ 8 यथोत्साहा D₁ यथावय, T₁ यथासुख — ^c) K₁ 2 5 D₈ अत्र, K₄ B₈-8 D_n D₈ D₈ 4 6 10 अत्र, B₂ एव (for आशु) — D₄ om (hapl) 16^d-18^e. K₄ D₈ read 18^d for 16^d, repeating it in its proper place — ^d) T₁ माल्य (for द्रव्य)

17 D₄ om 17 (of v.1 16) — ^a) T₂ G₂ 5 तेषु (for तेषा) — ^b) T₁ G₅ M₁ 2 स्व (for स) D₈ सैन्याना सुमहा, D₈ सैनिकाना महा — G₈ om 17^{ad}. — ^c) D₈ सबाह्याना (for सबाह्यानां) — ^d) A few MSS भक्ष (for भक्ष्य) K₁ 2.5 भक्ष्यभोजनमुत्तम, D₈ भोज्यभक्ष्यमनु

18 D₄ om 18^{ab} (of v.1 16) — ^a) K₁ सगमश्च, B₈ 5 D_n D₈ D₈-8 10 सनागाश्च (for सगजाश्च) — ^b) K₁ 2 शतयोप (for शिल्पोप) — ^c) D₈ S ये चाप्यनुगतास् — ^d) A few MSS चदिनः

19 D₄ om 19 — ^a) K₄ 5 B₈ 5 D_n D₁ 6 8 10 चा (K₅ चौ) रा, B₂ 4 D₈ D₇ दारा, D₈ रामा, T G₁ 2 चापि (for वारा) K₁ 2 वणिजो गणकारा ये — ^b) K (except K₄) च वि, D₇ च वै; D₁₀ युद्ध; M चापि

(for चैव) B₂ 4 नरा (for जना) — ^c) M₈-3 ए (M₈ ये) पा च (for सर्वास्तान्). — ^d) S पर्यरक्षत (for प्रत्यवै)

Colophon. K₈ B₁ D₈ 6 G₈ missing — *Adhy. name* K₁ 2 दुर्योधनसेनानिवेश, K₅ D₂ 7 8 सेनानिवेश; B₂ सेनानिर्याण, G₈ कुरयलकुरक्षेत्रावतरण — *Adhy no* (figures, words or both) D₈ 85 (=185), T₁ M₄ 198, T₂ G₁ 2 5 199, G₈ 196 (as in text), M₁ 2 197, M₈ 5 189(1) — *S'loka no* D_n 19.

197

 This adhy is missing in K₈ B₁ (of v.1 adhy 192 and 194 beginning), the MSS. are mostly ignored here

1 G₈ सजय (for वैश उ) — After the ref, T₁ M₁ ins

594* सजयेनैवमुक्तस्तु धतराष्ट्र सुदुर्मना ।

विपुल चिन्तयस्तयौ गान्धार्यौ विदुरेण च ।

— ^b) M₈-5 निवेशस्यापि रक्षणे

2 ^a) K₁ 2 तथा (for चेदि) S कच्छाना. — ^b) K₄ D₈ 4 सर्वेपासुमतेजसा — D₄ om 2^e-3^d. — ^c) K₄ D₈ धृष्टद्युम्नम् (for केतुम्) D₁ अचोदयत्, T₁ G₈ 5 अथाविशत् (for अथादिशत्) K₄ om. from अथादि up to युयुधानं (in 3^b)

3 D₄ om 3, K₄ om up to युयुधान (of v.1. 2). — ^a) K₁ 2.5 D₈ विराटद्रुपदौ चैव — 3^d-16^b.

पाञ्चाल्यौ च महेष्वासौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ ३
 ते शूराश्चित्रवर्मणस्तप्तकुण्डलधारिणः ।
 आज्यावासिक्ता ज्वलिता विष्ण्येष्विव हुताशनाः ।
 अशोभन्त महेष्वासा ग्रहाः प्रज्वलिता इव ॥ ४
 सोऽथ सैन्यं यथायोगं पूजयित्वा नरर्षभः ।
 दिदेश तान्यनीकानि प्रयाणाय महीपतिः ॥ ५
 अभिमन्युं वृहन्तं च द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।
 घृष्टद्युम्नमुखानेतान्प्राहिणोत्पाण्डुनन्दनः ॥ ६
 भीमं च युयुधानं च पाण्डवं च धनंजयम् ।
 द्वितीयं प्रेषयामास बलस्कन्धं युधिष्ठिरः ॥ ७
 भाण्डं समारोपयतां चरतां संप्रधावताम् ।
 हृष्टानां तत्र योधानां शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥ ८
 स्वयमेव ततः पश्चाद्विराट्पदान्वितः ।

तथान्यैः पृथिवीपालैः सह प्रायान्महीपतिः ॥ ९
 भीमधन्वायनी सेना घृष्टद्युम्नपुरस्कृता ।
 गङ्गेव पूर्णा स्तिमिता स्यन्दमाना व्यदृश्यत ॥ १०
 ततः पुनरनीकानि व्ययोजयत बुद्धिमान् ।
 मोहयन्वृतराष्ट्रस्य पुत्राणां बुद्धिनिस्त्रयम् ॥ ११
 द्रौपदेयान्महेष्वासानभिमन्युं च पाण्डवः ।
 नकुलं सहदेवं च सर्वाश्चैव प्रभद्रकान् ॥ १२
 दश चाश्वसहस्राणि द्विसाहस्रं च दन्तिनः ।
 अयुतं च पदातीनां रथाः पञ्चशतास्तथा ॥ १३
 भीमसेनं च दुर्धरं प्रथमं प्रादिशद्वलम् ।
 मध्यमे तु विराटं च जयत्सेनं च मागधम् ॥ १४
 महारथौ च पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ।
 वीर्यवन्तौ महात्मानौ गदाकार्मुकधारिणौ ।

C. 5. 7633
B. 5. 195 17
K. 5. 195 17

4 Ks transp 4^{ed} and 4^{ef} — ^a) Dn विष्णयानि,
 Ca विष्ण्येषु (as in text) Dn2 Ms-3 हुताशनः,
 Ds हुताश्रय — ^a) K1 2 महाराज (for महेष्वासा)

5 ^a) B Dn Ds D2-4 c : 10 अथ (for सोऽथ)
 — ^b) K1.2 योजयित्वा K1.2 Bs Dr नरर्षभ, Ds2
 नराधिप — The lines 5 196 17^{ab}-18^{ab} are repeated
 (with the v1 युधिष्ठिरो for दुर्योधनो) in B Dn Ds
 D2 4 (om lines 2-3) c-8 10 Ms (om lines 2-3)
 after 5, in K2 (om line 3), after 21

6 D4 om. 6^a-13^a — After 6, G2 reads 8

7 D4 om. 7 (cf. v1 6) — ^b) G2 पाचाल्य (for
 पाण्डवं) — ^a) K1.2 Ds Ds शालस्कन्ध, Ks Dr
 स्कंधावार, Dn1 शाल्यस्कन्ध, Ms साल, Ca न बल (as in
 text) Cs cites स्कन्ध

8 D4 om 8 (cf v1 6) G2 reads 8 after 6
 — ^b) K1.2 Ds चरमं, Bs Ds D1 चरतां, Ca चरता
 (as in text) — 8^{ed} = (var) 5 149 51^{ed} — ^a)
 K1.2 घृष्टाना (for हृ) M (except M1) योधाना (for
 यो) Ds तत्र तत्र च योधाना — ^a) K1 हृह, D1 8 T2
 G2 8 अथ, T1 अपि, Gs उप (for इव)

9 D4 om 9 (cf. v1 6) — ^a) B D (except D2,
 D4 om.) अ(B2 व)यापरर्महीपालैः — ^a) K1 महामभि,
 Ks D1.7 महामति, S महारथ (for महीपति)

10 D4 om 10 (cf. v1 6) — ^a) T G2 8 8 यती,
 G1 याति (for यनी) B2 समेता भीमसेनेन, Ca
 भीमधन्वायती सेना — ^b) K4 B2-5 Dn Ds Ds 8 8 10

घृष्टद्युम्नेन पालिता, Ms-5 पुरोगमा — 10^{ed} = (var)
 5 149 49^{ed} — ^a) K1.2 नरौघः, Gs गानेव T1 Ms-5
 घूर्णा K1 स्तनिता; K2 स्तनिता — ^a) Ds D2 8
 स्पदमाना, D1 स्पधमाना G2 प्रदृश्यत

11 D4 om 11 (cf v1 6) — ^b) K4.5 B D (D4
 om) G1 Ms न्ययोज — ^a) K1.2 बुद्धिनिश्चाव,
 K4 B4 5 Dn D2 8 8 8 Gs निश्चय, K5 B2 D10 निश्चवं,
 D1 भीमर, G1 बलनिस्त, Ca as in text Cs cites
 बुद्धिनिश्चव

12 D4 om 12 (cf v1 6) — ^b) K1 2 Ds2 D1.7
 पाडव, Ks पाडवान्, S भारत

13 D4 om. 13^{ab} (cf. v1 6) — ^a) T2 G1.2 5 M1
 हयान् (for दश) S (for T1 see below) पच (for
 चाश्व) T1 अश्वाना पचसाहस्र — ^b) K1 2 D2 द्विसाहस्रा,
 K4 5 D1 2.8 सहस्रा, T1 G2 सहस्रान्, T2 G2 सहस्र,
 G1 5 सहस्रान् B Dn Ds Ds 7 10 द्विसहस्राणि दतिना
 — ^a) T G रथान् (for रथा) K1 पचदशास्तथा, Ks Gs
 पचशतानि च, B Dn Ds Ds 7 10 T1 Gs पचशत तथा,
 T2 G1 2 M1 2 पचशतास्तथा

14 ^a) K4 B2 4 Dn D2-4 8 भीमसेनस्य (for नं च)
 Ds 4 दुर्धरं — ^b) K1 2 Dn2 प्राविशद्, T1 Gs 5
 व्यादिशद् (for प्रादिशद्) — ^a) K1 सर्वमेव, K2 Bs
 मध्यमं तु K4.5 Bs Dn2 Ds Ds 7 10 च, Dn1 [S]य
 (for तु) S (except G2) वै (for च) — ^a) B Dn
 Ds Ds 4 8 10 पाडव (for मागधम्) D1 repeats 12^a
 (for 14^a)

C. 5. 7639
E. 5. 193. 18
K. 5. 190. 18

अन्वयातां ततो मध्ये वासुदेवधनंजयौ ॥ १५

वभ्रुरतिसंरन्धाः कृतप्रहरणा नराः ।

तेषां विंशतिसाहस्रा ध्वजाः शरैरधिष्ठिताः ॥ १६

पञ्च नागसहस्राणि रथचंशाश्च सर्वशः ।

पदातयश्च ये शूराः कार्मुकासिगदाधराः ।

सहस्रशोऽन्वयुः पश्चादग्रतश्च सहस्रशः ॥ १७

युधिष्ठिरो यत्र सैन्ये स्वयमेव बलार्णवे ।

तत्र ते पृथिवीपाला भूयिष्ठं पर्यवस्थिताः ॥ १८

तत्र नागसहस्राणि हयानामयुतानि च ।

तथा रथसहस्राणि पदातीनां च भारत ।

यदाश्रित्याभियुयुधे धार्तराष्ट्रं सुयोधनम् ॥ १९

ततोऽन्ये शतशः पश्चात्सहस्रायुतशो नराः ।

नदन्तः प्रययुस्तेषामनीकानि सहस्रशः ॥ २०

तत्र मेरीसहस्राणि शङ्खानामयुतानि च ।

वादयन्ति स्म संहृष्टाः सहस्रायुतशो नराः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तमवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥ समाप्तमम्बोपाख्यानपर्व ॥

॥ समाप्तमुद्योगपर्व ॥

15 ^a) Ks D1 महोत्पत्नी (for महारथौ) D1 तथा तुल्यौ, S महात्मानौ (Gs महोत्पत्नी) (for च पाञ्चाल्यौ) — ^b) = 3^d Gs सर्वशानुनिर्हणौ — ^c) Ks महोत्पत्नी, Bs महोत्पत्नी, S महाभागौ (for 'त्मानौ) — ^e) K1 2 Bs अनुयाती (for अन्वयातां) Ks B1 5 Dn Ds Ds 8.10 तदा, T2 G2 5 M तयोर् (for ततो) — After 15, T G2 5 5 ins

595* तौ दृष्ट्वा पृथिवीपालान्नष्टमित्येव मेनिरे ।

अन्तरिक्षगता सर्वे देवाः सेन्द्रपुरोगमा ।

[(L 1) T2 G2 तान् (for तौ), and कष्टम् (for नष्टम्)] — After the above, Gs reads 17^{ab}

16 ^a) K1 2 अभि^o (for अति^o) — ^b) Ms-s नर^o (for नरा^o) — T1 om. 16^{ad} — ^c) K1.2 ते च, Ds ते तु (for तेषां) — ^d) Ks तथा, Bs 5 Ds 5 6 T2 G हया, M रथा^o (for ध्वजा^o)

17 Gs reads 17^{ab} after 595* — ^b) K1 D1 5 Gs 'वदश्च Ks Ds 4 भारत (for सर्वदा^o) D1 रथाना च सहस्रशः — ^c) K1.2 Ds ते (for ये) Ks पदातीन्यहुः साहस्रा, D1 पदाता बहुसाहस्रा, T1 वभ्रुरतिसंरन्धा^o (= 16^a) — ^d) Ks om 17^d D1 तस्मिन्पौधिष्ठिरे बले — After 17^{cd}, D1 repeats 4^{ef} (with v1 महाराज for महोत्पत्नी) — ^e) D10 ययु^o (for सन्वयु^o) Ks सह अन्वययु पश्चात्, D1 महस्रमन्वयु पश्चात्

18 ^a) Ks D1 राजा युधिष्ठिरो यत्र — ^b) Ks D1 स्वयमाम, M यत्र चैव (for स्वय^o) S (G1 broken) च फाल्गुन (for बला^o)

19 D1 om 19^{ab} — ^a) Ks रथः T1 ततो (for तत्र) — D1 5 M2 om 19^{bc}. — ^c) Ds रथा^o (for तथा) Ds शतः T1 दश (for रथ-^o) — ^d) T1 G1 सर्वदा

(for भारत) K1 2 पदातीश्चाप्यनेकशः — After 19^{cd}, N ins a passage given in App I (No. 14) Ds resumes from line 9 of the above App. passage. — K4 om 19^e-21^e. B1 lost to the end! — ^c) T1 G2 5 5 या (G2 य)माश्रित्य (for यदाश्रित्य) B Dn Ds 5 अथ (for अभि) Ks D2 T G2 5 5 युयुजे (for युयुधे) K1 2 यदा निवृत्त्य युयुधे, D1 यदस्मिन्मां हि युयुधे

20 K4 om 20 (cf v1 19) B1 missing — ^a) B2 Ds D1 10 S (G1 broken) Cs गणदा^o (for शतश^o) — ^b) = 21^d S शतशो (for [अ]युतशो) — ^c) B1 5 Dn Ds 5 नदन्त^o (for नदन्त) — ^d) B2 5 च सर्वदा^o, D2 मर्मतत^o (for सहस्रश^o)

21 K4 om 21^{abc} (of v.1 19) B1 missing — ^a) D1 T1 ततो (for तत्र) Ds 5 'सहस्राणा — ^c) Ks वादयन्त स्म, B2 5 5 Dn Ds Ds 5 10 न्यवादयन्त, Ds नादयन्ति स्म (for वादयन्ति स्म) M (except M2) सु (for स्म). Cs cites वादयन्ति (as in text) — ^d) = 20^b. S शतशो (for [अ]युतशो).

Colophon Ks B1 4 Ds G4 missing — Major parvan Ks D2 उद्यम^o (for उद्योग^o) — Adhy name^o K2 4 5 Ds 4 7 येनानिर्देशः; Dn D2 सेनानिर्माण, D1 सैन्यनिष्कर्षण, Ds येनानिर्देशवर्णन, T1 G2 5 M1 पादवयुद्ध-सनाह (Gs 'ह'), M2 भारतसन्नदाह^o — MSS mostly add समाप्त after the major parvan or adhy name, some add it twice — Adhy no (figures, words or both) Ks 186, Ds 85 (=185), T1 M4 199, T2 G1.2 5 Ms. 5 200, Gs 197 (as in text), M1 5 198 — S'loka no. Dn1 39, Dn2 34

K1 ins after 5 197 21 (i.e. before the last colophon)

पद श्लोकास्तु महत्ताणि अष्ट श्लोकशतानि च ।
अष्टादीनि च वै श्लोका उद्योग पर्व चोत्तमम् ।
एत सुमहदाख्यानं श्रुत्वा पर्यै प्रमुच्यते ।
सर्वतीर्थामिषेकश्च सर्वदानफल लभेत् ।
विप्रेभ्यो भोजन देयं ग्रामायाभरणानि च ।
गावश्चन्द्रनवासासि दद्यादुद्योगपर्वणि ।
भारतस्य पदैकेन गद्याया दर्शनेन च ।
विष्णोः स्मरणमात्रेण सर्वपर्यै प्रमुच्यते ।

and ins after the last colophon this date

संवत् १६२० वर्षे आश्विनवदि २ भागे लिखितमुद्योगपर्व ।

— K2 ins after the last colophon, the first stanza of the next parvan followed by the date १५३२ वर्षे श्रावणसुदि ९ वीरपुरे आधनागरजातीये ।

— K4 ins after the last colophon एतत्पर्वकथानुक्रम-
वर्णन ।

— K5 ins after the last colophon the date

संवत् १८८१ शके १८८० कार्तिकमासे कृष्णपक्षे तृतीया[या]
भासवामरे समाप्त पर्व उद्योग ।, followed by this
addition in Gujarati: लईने पाडु जे न आपे तेने माथे
सडता * * * पने ते हनुमान खागे । निशे । गरी वात छे
ते जागजो ॥ श्रीरस्तु ॥ मट भाऊ जागतायनु लखेल छे ।
घणी मेहेनत करीने समाप्ति करु छे ॥ जे लईने पाडु नहि आपे
तो तेनु मलनाग जसो निशे निशे ॥

— Dn1 D4 ins after 5 197 21 (i.e. before the last colophon)

वैशंपायन उवाच ।

यः सर्वं शृणुते राजसिद्ध श्रीपरिवर्धनम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो लभते वाञ्छित फलम् ।
यो भूत्वा मावधानो वै शृणोति श्रावयत्यपि ।
स वाञ्छितार्थं लभते पुत्रपौत्रसमन्वित ।
उद्योग लभतेऽयं तु पाण्डवोद्योगसंश्रयात् ।
श्रुतेऽस्मिन्नपते दद्याद्वाहणेभ्यश्च ठङ्गिणाम् ।
भोजयेद्विचिद्याहारैर्भक्ष्यभोज्यसमन्वितैः ।
पाठक च विद्वेषेण स्वर्णगोधनपूर्वकम् ।
राजपुत्रन्मेजय(१) स्वयं स्वमप्येव समाचर ।
अतः परं भीष्मपर्वं शृणु राजसमाहित ।

— Dn2 ins after the last colophon the date

शके १६६६ रक्षाक्षिनामसंवत्सरे आपादे एकादश्या समाप्त ।

— Ds ins after the last colophon

अत्र पर्वणि वृत्तान्ता । राजा दूतप्रस्थापने मन्त्र । पुरोहित
यान । शल्यवरप्रदान । इन्द्रविजय । सजययान । प्रजागर ।
विदुरवाक्यानि । सनत्सुजातीय । यानसधि । भगवद्धान ।

दभोद्धवाख्यानं । मातलिवरान्वेषण । गालवचरित । विश्वरूप-
दर्शन । विदुरापुरानुशासन । कर्णोपनिषा(Ds1 'ना'द) ।
कर्णकुन्तीसमागम । अभिनिर्यात्रा । उल्लङ्घयान । रथातिरथसख्या ।
अयोपाख्यान चेति ।

— D1 ins after the last colophon

अथानु भीष्मपर्वं भविष्यति । तस्यायमनुसंधिःश्लोक ।

जनमेजय उवाच ।

कथं युधिष्ठिरे वीरा कुरपाण्डवसोमका ।

पार्थिवाश्च महाभागा नानादेशसमागता ॥

उद्योगपर्वण्यमी वृत्तान्ता । पुरोहितयान । इन्द्रविजय ।
सजययान । चतराष्ट्रचिता । प्रजागर । विदुरवाक्य । सनत्सुजात ।
यानसधि । भगवद्धान । सभाप्रवेश । दभोद्धवोपाख्यानं ।
मातलिवरान्वेषण । गालवचरित । विदुरापुरानुशासन । कर्णोप-
निषाद । कर्णकुन्तीसमागम । अभिनिर्यात्रायात्रा । उल्लङ्घयान ।
रथातिरथसख्या । अयोपाख्यान चेति ।

अत्रापि * * * मर्यादातमध्यायाना महात्मना ।

अध्यायसख्यायास्तत्र पठनीतिशतं स्मृतम् ।

श्लोकाः सप्तमहत्ताणि तावदेव शतानि च ।

श्लोकाः पण्यवति प्रोक्तान्त्यैवाष्टौ महात्मना ।

व्यामिनोदारमतिना पर्वण्यस्मिन्तपोधना ॥

शुभमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगणा ।

दोषाः प्रयान्तु शान्तिं सर्वत्र सुखी भवन्तु लोकाः ॥

संवत् १८०८ ज्येष्ठशुद्धदशम्या गुरुवामरे काश्मिरीयसदानदा
भिधेन लिखितमिदमुद्योगपर्व । लेखकपाठकयोः श्रेयसे भूयात् ॥

— D2 ins after the last colophon

अस्यानु भीष्मपर्वं भविष्यति । यस्यादिः प्रतिसधिः ।

जनमेजय उवाच ।

कथं युधिष्ठिरे वीरा कुरपाण्डवसोमका ।

पार्थिवाश्च महाभागा नानादेशसमागता ॥

उद्योगपर्वणि अमी वृत्तान्ता । [पुरो]हितयान । इन्द्रविजय ।
प्रजागर । सजययान । विदुरवाक्यानि । सनत्सुजातीय ।
यानसधि । भगवद्धान । मातलिवरान्वेषण । गालवचरित ।
सभाप्रवेश । महापुरुषदर्शन । विदुरापुरानुशासन । कर्णोप-
निषाद । इन्द्रवर्णन । कुन्तीकर्णसमागम । भगवत् प्रतिवाक्यानि ।
अभिनिर्यात्रायात्रा । उल्लङ्घयान । रथातिरथसख्या । अत्रो
[पाख्यान] । बलाबलपरीक्षा । सेनानिवेशश्चेति ।

एतत्सुबहुवृत्तान्तं पञ्चमं पर्वं भारते ।

उद्योगपर्वं निर्दिष्टं सधिविग्रहसंज्ञितम् ।

अध्यायसख्याया स्वत्र पठनीतिशतं स्मृतम् ।

श्लोकानां पद सप्तहत्ताणि नव श्लोकशतानि च ।

श्लोकाश्च सप्तति प्रोक्ता दृष्टो ग्रन्थोऽत्र पर्वणि ॥

शुभमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगणा ।

दोषाः प्रयान्तु नार्शं सर्वत्र सुखी भवन्तु लोकाः ॥

संवत् १६६० समये वैशाखवदिद्वादशीशुक्रदिने ।

यादृश पुस्तक दृष्ट तादृश लिखित मया ।

यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न दीयते ॥

— De ins. after the last colophon

शुभमस्तु सवत् १६६८ समये मार्गशीर्षद्वादशीगुरुवारे लिखित
रघुनाथेन । श्रीगोविन्द । श्रीरामकृष्णभ्या नमः । श्रीविश्वनाथाय
श्रीकृष्ण कृष्ण राम राम ॥

— De ins. after the last colophon the first st of
the Bhīsmaparvan, then १६५६ वर्षे कीलकनाम्नि सवत्सरे
माघशुक्लपौर्णमास्या रवौ काश्या विश्वेश्वरराजधान्या श्रीमत्या
अग्नीश्वरसनिधौ विदभदेशस्थभट्टनृसिंहसूनुना केशवेन लिखित
मिद पुस्तकमात्मार्थं परोपकारार्थं च ॥ छ ॥

— De ins after the last colophon :

सवत् १७६० वर्षे मितिपौषमासेऽर्जुनपक्षे दिक्कित्तौ चद्रसुते
लिखित । वैद्यगिरिधर । तस्य आत्मज दुर * * * नगर विडोली-
मध्ये भटजी ६श्रीजीवाजी । तस्यात्मजदेवेश्वरपठनार्थं । शुभ
भूयात् लेखकपाठकयो ॥

— Di ins after the last colophon :

अस्यानु भीष्मपर्व भविष्यति ।

श्रीजनमेजय उवाच ।

कथं युधिष्ठिरे वीरा कुरुपाण्डवसोमका ।

पार्थिवाश्च महाभाग नानादेशसमागता ॥

अथ उद्योगपर्वणि ह्यमी वृत्तान्ताः । श्रीपुरोहितयान ।
इन्द्रविजयदर्शन । सजययान । प्रजागर । विदुरवाक्यानि ।
सनत्सुजातीय । यानसधि । भगवद्यान । सभाप्रवेश ।
दभोद्धवोपाख्यानि । मातलिवरान्वेषण । गालवचरित । कृष्ण
द्रोणधृतराष्ट्रगांधारीविदुरवाक्यानि । दुर्योधनकर्णदुःशासनशकुनि-
दुर्मन्त्रित । कुंतीविदुरवाक्यानि । विदुराप्रुत्रानुशासनं । श्रीकृष्ण
प्रयाण । कर्णभेद । पुनर्भीष्मद्रोणचिता । कुंतीकर्णसमागम ।
कुंतीपचपुत्रवरप्रदान । श्रीकृष्णमन्त्र । उत्कृष्यान । पादव-
प्रयाणयात्रा । शिविराभिमर्द । दुर्योधनप्रयाण । रथातिरयसख्या ।
अवोपाख्यान । परस्परजयप्रकटनमिति ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥

उद्योगपर्वं यं श्रुत्वा चातुर्मास्ये विशेषतः ।

सर्वान्कामानवाप्नोति दीर्घमायुश्च विन्दति ।

श्रुते पर्वणि यो भक्त्या संपूज्य पुरुषोत्तमम् ।

व्यासाय ददते दान आनन्त्यायोपतिष्ठति ।

तेन दानेन सुप्रीतो जायते मधुसुदन ।

व्यासरूपी च भगवान्सूर्यो नारायणः प्रभु ।

उद्योगपर्वं श्रुत्वा तु ब्राह्मणान्भोजयेत्पुनः ।

प्रदेय काश्चन वापि सर्वपापविशुद्धये ।

पुस्तकस्यापि कर्तव्या पूजा परमशोभना ।

वस्त्रपुष्पफलैश्चैव शारदा प्रीयतामिति ।

महाभारतपर्वकं यो ददाति द्विजातये ।

श्लोकानां सख्यया राजन्तावघ्न युगसख्यया ।

स्वर्गलोकमनुप्राप्य पितृभिः सह मोदते ।

भारत पञ्चमो वेदो यो ज्ञेयस्तत्त्ववेदिभिः ।

श्रोतव्यो वा महाराज सर्वपापप्रशान्तये ।

उद्योगपर्वं यं श्रुत्वा श्रद्धावान्स्ततोत्थित ।

आजन्मसचितात्पापान्मुच्यते नात्र सशय ।

उद्योगपर्वं श्रुत्वा यं शतभोज्यं च दापयेत् ।

सर्वतीर्थफलं चैव सर्वयज्ञफलं लभेत् ।

अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयशतस्य च ।

गवा कोटिसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानव ।

तेन ग्रहाश्च रद्वश्च विष्णुश्च वसवस्तथा ।

प्रसन्ने वाचके विप्रे प्रसन्नाः सर्वदेवता ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां फलं संप्राप्नुयाद्भर ।

विधिवद्भोजयेद्वाजन्मधुपायसमुत्तमम् ।

उद्योगे भारतश्चेष्ट सर्वकामसमन्वित ।

भोजनं भोजयेद्द्विप्रान्धमात्यैरलंकृतान् ।

शुक्लान्वरधरस्त्रं शुचिर्भूत्वा स्वरकृत ।

यश्चानेन प्रकारेण भारतं श्रावयेन्नर ।

तथा दानस्य साहाय्यं लोकानुदरति प्रभो ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व समाप्त । सवत् १८३७ वर्षे
शके १७०३ प्रवर्तमाने मासोत्तमासासे ज्येष्ठमासे सितेतरपक्षे
तृतीया[यां] मन्दवासरे पूर्णांकृतमिदमुद्योगपर्व । राजन्यपुरस्त्वेन
भ० विष्णुदत्तेन लिखित । दीहेणवासी शाहा पुरुषोत्तमदासस्यैव
पुस्तकं परोपकारार्थम् । शुभं भवतु । कल्याणमस्तु श्रीकृष्णो
विजयते । श्रीराम जय राम जय जय राम ॥ श्रीराम । श्रीराम ।
श्रीराम । श्रीराम । श्रीराम ॥

— De ins after the last colophon उद्योगपर्ववर्णन ।

सूत उवाच ।

एवमेतत्सुवृत्तान्तं पञ्चमं पर्वं भारतम् ।

उद्योगपर्वं निर्दिष्टं सधिविग्रहसंस्थितम् ।

अध्यायानां च सख्या च पदशीतिशतं स्मृतम् ।

श्लोकाः सप्तसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।

श्लोकाश्च नवति प्रोक्तास्तथैवाष्टौ महात्मना ।

व्यासेनोदारमतिना पर्वण्यस्मिन्सप्तपोधना ।

वैशंपायन उवाच ।

शृणु राजन्विधिमिमं फलं यच्चापि भारतम् ।

श्रुतान्नवति राजेन्द्र यत्नं मामनुपृच्छसि ।

दिवि देवा महीपालाः श्रीदार्थमवनीं गताः ।

ऋषीणां देवतानां च सप्तवो वसुधातले ।

अत्र रुद्रास्तथा साध्या विश्वेदेवाश्च शाश्वताः ।

आदित्याश्चाश्विनौ देवौ लोकपाला महर्षयः ।

शुक्लाश्च सगन्धर्वा नागा विद्याधरास्तथा ।

सिद्धा धर्म स्वयम्भूश्च मुनिः कात्यायनो वरः ।

गिरयः सागरा नद्यस्तथैवाप्सरसा गणाः ।

ग्रहाः संवत्सराश्चैव अथनान्यतवस्तथा ।

स्थावर जगाम चैव जगत्सर्वं सुरासुरम् ।

भारताद्भगवत्प्रेष्ट एकस्मिन्निह दृश्यते ।
तेषां श्रुत्वा प्रतिष्ठा त्वं नामकृमांनुकीर्तनात् ।
कृत्वापि पातकं घोरं मद्यो मुच्येत मानवः ।
हृत्विहामिमं श्रुत्वा यथापदनुपूर्वेण ।
संप्रम्यान्तं शुचिर्भूत्वा पापं गन्तां तु भारते ।
तेषां श्राद्धानि देयानि रथानि विविधानि च ।
गावः काभ्योपदोहाश्च कन्याश्चैव स्मृतानां ।
सर्वं कामगुणोपेता घनानि विविधानि च ।
नवनानि विविधानि भूमिर्मांसाणि काष्ठानि च ।
वाहनानि च देयानि ह्येषा मन्त्राश्च पारणाः ।
शयनं विविक्षाश्चैव स्मृत्वाश्च स्मृतानां ।
यद्यद्गृहे वा किञ्चिदप्यस्ति महद्भुम् ।
तत्तद्देयं द्विजानिभ्य आत्मा दाम्यश्च सूतवः ।
श्रद्धया परया दत्तं क्रमशस्तस्य पारणं ।
मन्याजं च यथादन्तं शुचिं शौचमभ्यस्यतः ।
श्रद्धयानो जितक्रोधो यथा भिष्यति तच्छृणु ।
परं उद्योगमायाच काष्ठान् सप्रदापयेत् ।
ततः सर्वगुणोपेतमग्नं दद्यात् सुमन्वृतम् ।
उदित्वा दित्यमकाशं ज्वलन् मनस्येवमम् ।
विमानं त्रिभुजं सार्यमागच्छ दिवि गच्छति ।
वर्षाद्युत्तानि भरते सक्रम्य दिवि मोदते ।
पष्टे द्विगुणमस्तीति सततं त्रिगुणं फलम् ।
शुचिं भीमं न्विताचारं शुद्धायामा चित्तेन्द्रियं ।
मन्वृतं सर्वमागच्छ श्रद्धयानोऽनसूयकः ।
हृत्वाद्वाचरात्रात्तन्श्रुत्वा भाग्यं भाग्यम् ।
नियमस्य शुचिं श्रोता शृणुस्तत्फलमश्नुते ।
जाम्बूनदमयैर्दिव्यैर्गोपार्थैः सर्वतो वृतम् ।
मेरुत चाप्सरस्यैर्दर्शयैर्गोपचारिभिः ।
विमानं समधिष्ठाय त्रिया परमया ज्वलन् ।
दिव्यमान्याम्यरज्जो दिव्याभरणभूषितः ।
मोदते देवतं सार्धं दिवि देवो यथामरः ।
उद्योगे भाग्यं प्रेष्टे हरिर्व्यस्तर्पयेद्विजानः ।
पूर्वैश्च विदोषेण सर्वमग्नं प्रदापयेत् ।
यथान्यायं गन्धमान्यं पूजयेच्च पृथक्पृथक् ।
श्रुतेऽस्मिन्तपते दद्याद्वाक्षणेभ्यश्च दक्षिणाम् ।
सोनयेद्विचित्राहारैर्मह्यभोज्यमभ्यर्चयेत् ।
पादकस्य विंशेपेण स्वर्गगोदानपूर्वकम् ।
महितापुष्पकाष्ठान्प्रयत्नं निष्पत्यमितानः ।
हिरण्यं च सुवर्णं च दक्षिणामग्नं दापयेत् ।
देवतां कीर्तयेत्स्वमां नरनारायणादिकां ।
ततो गन्धैश्च माल्यैश्च स्मृतान् द्विजोत्तमान् ।
तर्पयेद्विभिर्धैः कामैर्दानैश्चावर्चयेत् ।
अनिगम्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
प्राप्तुयाच्च श्रुत्वा पुराणि पर्वणि ।

वाचको भरतप्रेष्ट व्यक्ताक्षरपदम्बरः ।
भविष्य श्रावयेद्विद्वान्भारतं भरतर्षभ ।
वाचकं भरतप्रेष्टं भोजयिष्यामलकृतम् ।
वाचके तु परे तुष्टे सुभगा प्रीतिरुत्तमा ।
ग्राह्येण तु तुष्टे प्रसन्ना सर्वदेवताः ।
इत्येष विचिरदृष्टो मया ते द्विपदा वरः ।
श्रद्धयानेनैव भाव्यं यन्मा एव परिपृच्छसि ।
भारतश्रवणाद्वाजन्मरणाच्च द्विजोत्तम ।
मदा यद्भवता भाव्यं श्रेयस्तु परमिच्छता ।
भाग्यं शृणुयादित्यं भारतं परिकीर्तयेत् ।
भारतं भवने यस्य तस्य देवाः स्मितास्तथा ।
भारतं परमं पुण्यं भारते विविधा कथा ।
भारतं मेव्यते दिव्यं भारतं परमं पदम् ।
भारतं सर्वमागच्छाणां सुखं भरतर्षभ ।
भारताप्राप्यते श्रेयो मोक्षस्वेतद्विभीमि ते ।
महाभारतमाख्यातं भित्तिं गा च मरुन्वनीम् ।
ग्राह्यं केशव चैव कीर्तयन्नावमीदति ।
आर्द्रां घान्ते च मध्ये च विष्णुं सर्वत्र गीयते ।
यत्र विष्णुरूपा दिव्या श्रुतयश्च मनातनाः ।
तच्छ्रोतव्यं मानुषेण परमं पदमिच्छता ।
एतं पवित्रं परममेतद्वर्त्मनिर्दानम् ।
एतन्मन्त्रं गुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ।

वैशंपायन उवाच ।

यं सर्वं शृणुते राजर्षिदं श्रीपरिवर्धनम् ।
एतन्मन्त्रं गुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो लभते वाञ्छितं फलम् ।
यो भूत्वा सावधानो वै शृणोति श्रावयत्यपि ।
स वाञ्छितार्थं लभते पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
उद्योगं लभते जन्तुः पाण्डवोद्योगसंप्रयात् ।
जनमेजय हे राजन्स्वमप्येव ममाक्षरः ।
अतः परं भीष्मपुत्रं शृणु रानन्पसाहितः ।
भारतं भानुमानिन्दुर्यदि न स्मरामी त्रयः ।
अज्ञाननिमिगन्धस्य कायस्या जगतो भवेत् ।
य इदं कीर्तयेद्विद्वान्पदयेत शृणुयाच्च ।
स ब्रह्मणः स्थानमेव प्राप्तुयादेवतुल्यताम् ।
इदं हि वेदैः समितं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
स्त्रियाणामुत्तमं चेदं पुराणसृष्टिमयुतम् ।
अस्मिन्क्षयं धर्मं च निष्किलेनोपदेक्ष्यते ।
हृत्विहामि महापुण्यं बुद्धिश्च परिनेष्टिनी ।
अक्षुद्रान्दानशीलाश्च मत्परीलाननास्तिकान् ।
काण्यं चेदमिमं श्रुत्वा श्रावयिष्यामर्षमश्रुते ।
भूणहत्याश्रुतं चापि पापं जह्यान्न मग्नयः ।
हृत्विहामिमं श्रुत्वा पुरोऽपि मुदाह्वयः ।
जयो नामेतिहामोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।

मही चापि जयेत्स्त्रां शत्रूणां पराजयेत् ।
 इदं पुंसवनं श्रेष्ठमिदं मन्व्ययनं महत् ।
 महिषीयुवराजाम्यां श्रोतव्यं बहुशस्तया ।
 अर्थशास्त्रमिदं सुख्यं धर्मशास्त्रमिदं परम् ।
 मोक्षशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यानेनामितबुद्धिना ।
 सप्रत्याचक्षते चेदं तथाख्यास्यन्ति चापरे ।
 पुत्राः शुभ्रपुत्राः सन्ति प्रेक्ष्याश्च प्रियकारिणः ।
 दार्पणेन कृतं पापं वचसा मनसैव च ।
 सर्वं तत्पुत्रैवेति प्रमिदं शृण्वन्नरः सदा ।
 धर्म्यं यज्ञस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं पुण्यं तथैव च ।
 य इदं मानवो भक्त्या पुण्यान्वं ब्राह्मणान्शुचीनः ।
 श्रावयेत् महापुण्यं तस्य धर्मः सनातनः ।
 योऽधीते प्रथमं नित्यं ब्राह्मणो नियतव्रतः ।
 चतुरो वार्षिकान्मासान्मर्वपापं प्रमुच्यते ।
 आश्विष्ठः सततः शृण्वन्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ।
 तमे मध्ये जर्पान्किञ्चिन्मर्वपापं प्रमुच्यते ।
 यश्चैनं शृणुयान्नित्यमापं श्रद्धाममन्वितः ।
 स दीर्घमायुः कीर्तिं च स्वर्गंति प्राप्नुयान्नरः ।
 चत्वारः पृक्तो वेदा महाभारतमेकतः ।
 सुरार्पिभिः समागम्य तुलामारोपितः पुरा ।
 महत्वाच्च गुह्यवाच्यं महाभारतमुच्यते ।
 गुह्यविप्रादमन्वृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः ।
 संपूज्य च द्विजान्मवांस्तथान्यान्विदुषो जनान् ॥
 यो भारतं पूजयति वस्त्रदानैः
 धूपैः फलैश्चन्दनपुष्पपत्रैः ।
 सुवर्णदानेन यथा च शक्त्या
 लोके स गच्छेत्फलमस्य योने ॥
 इदमा कुरुते पूजा समाप्ता पुनक्स्व च ।

सर्वान्कामानवामोति पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
 भारतं निन्दयेद्यश्च पुमानधम एव सः ।
 ग्रहाहत्यात्मनं पापं भवेत्तस्य न संशयः ।
 अथैव धर्मशास्त्रस्य निन्दने क्षीयते कुरुम् ।
 अधश्चेत्यो न पूजाहो वक्तव्यं ते न युज्यते ।
 संनिधाने न गन्तव्यं तस्य यो निन्दयेद्विदम् ।
 श्रुतं स्मृतं मतं येन महापातकनाशनम् ।

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रमहिताया वैयामिक्यामुद्योगपर्व
 समाप्तः ॥ — This is followed by the first stanza of
 Bhismaparvan, then the table of contents, which is
 followed by

सपोष्य सदपत्यवत्परकराद्वयं च सुक्षेत्रवत्
 संगोष्य वणिनोऽङ्गवद्यतिदिनं वीक्ष्यं च सन्निवृत्तम् ।
 वध्यं वध्यवदश्च न हि न विस्मयं हरेर्नामवत्
 नैवं सीदति पुस्तकं किल कदाप्येतद्गुणां वचः ॥

शके ११६ [? १६१६] भावमन्वत्सरे श्रावणवदि १३ ते दिवशीं
 त्रिवक्सुगणेशेन लिखितः ॥

— Dies ins after the last colophon उद्योगपर्वण्यमी
 वृत्तान्ताः । राज्ञां दूतप्रस्थापने मंत्रः । पुरोहितयानं । शल्यवर
 प्रदानं । इंद्रविजयः । सजययानः । प्रजागरः । विदुरवाक्यानि ।
 सनत्सुजातीयं । यानसधिः । भगवद्धानं । दम्भोद्वाख्यानं ।
 मातलिवरान्वेषणं । गालवचरितं । विश्वरूपदर्शनं । विदुला
 पुत्रानुशासनः । कर्णोपनिषद् । कर्णकुन्तीसमागमः । अभिनिर्यात्राः ।
 दलकयानं । रयातिरथमस्या । अयोपाख्यानं । युद्धसंनाहश्च ॥
 अतः परं भीष्मपर्वं भविष्यति ॥ शके १६८८ व्ययनामसंवत्सरे
 भाद्रपदासितत्रयोदश्या गोविन्ददशपुत्रेण किञ्चिजीर्णमेव पूर्वोक्त-
 रमागम्या पूर्वार्थं लिखितः ॥ श्रीरन्तु ॥ छ ॥ छ ॥

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso. They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes, but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accommodated in the footnotes, but which being found in single MSS or in a very small group of cognate MSS have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes.

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text, in other words, the variants of monosyllabic verse-filling particles (such as च वै तु लि) and adverbs (such as तथा तदा तत, एतत्), discrepant readings of single MSS, corrupt readings, and common doublets (वेदि-वेदी, रोम-लोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references to the spoiler (such as वैशपायन उवाच) have been uniformly ignored here.

1

After 5 39 31, N (Ks missing) T G1.4 ins.

असम्यगुपयुक्त हि ज्ञानं सुकुशलैरपि ।
 उपलभ्याप्यविदित विदित चाप्यनुष्ठितम् ।
 पापोदयफल विद्वान्यो नारभति वर्धते ।
 यस्तु पूर्वकृत पापमविमृश्यानुवर्तते ।
 सोऽन्यापराधे दुर्मेधा विपमे विनिपात्यते । [5]
 मन्त्रमेदस्य पदं प्राज्ञो द्वाराणीमानि लक्षयेत् ।
 अर्थसंततिकामश्च रक्षेदेतानि नित्यश ।
 मदं स्वप्नमविज्ञानमाकार चात्मसंभवम् ।
 दुष्टाभास्तेषु विश्रम्भं दूताचाकुशलादपि ।
 द्वाराप्येतानि यो ज्ञात्वा सवृणोति सदा नृप । [10]
 त्रिवर्गाचरणे युक्तः स शत्रून्धितिष्ठति ।
 न वै श्रुतमविज्ञाय ब्रह्मननुपसेव्य च ।
 धर्माथो वेदितुं शक्यौ बृहस्पतिसमैरपि ।
 नष्ट समुद्रे पतितं नष्ट चाक्यमशृण्वति ।
 अनात्मनि श्रुतं नष्टं नष्टं श्रुतमनभिकम् । [15]

1

(L 1) T1 G1.4 ससम्यक्, Ca s असम्यक् (as above)
 T1 G1.4 नानासूत्रशतैरपि (for the posterior half) Cs
 cites स्वकुशलैः — (L 2) B Ds-6 T2 Cn उपलभ्य
 Cs उपलभ्य (as above) B Ds-6 T2 च, Ds D10
 हि (for [अ]पि) B (except Bs) D (except D1 2 8 9)
 T2 चाननुष्ठित (for चाप्य) — (L 3) K2 5 T1 G4
 पापोदय, Ca s पापोदय- (as above) K4 D2 7 Ca s
 नाचरति, D1 Cn नारभते, T1 G1.4 नाचरति (for नारभति)
 — (L 4) B1 2 5 T2 पूर्व कृत, T1 G4 पूर्वकृते, Ca s पूर्वकृत
 (as above) Ds Ds 10 अविमृश्यानुवर्तते, D1 8 4 अव-
 मृश्यानु, T1 G1.4 नानुमृश्यानु (T1 'मि')वर्तते, Ca s as
 above — (L 5) B Dn Ds Dsm 8-6 10 T2 Cs
 अगाधपंके (for सोऽन्यापराधे) K4 Ds विपमेषु निपात्यते, D1
 विपयैर्विनि — (L 6) T1 G1.4 अत्र (for मन्त्र-) K2
 मूलानि (for द्वाराणि) K1 4 Ds 9 एतानि (for इमानि)
 — (L 8) K2 मद, Dn1 Ds 9 मदः, D1 पद, T1
 G1.4 अप, Ca मद (as above) D1 8 Ca s अवगान
 — (L 9) K4 Dn1 D1-4 8.9 T1 G1 दूताक्ष (for दूताक्ष)
 K4 Dn1 D1-4 7-9 T1 G1 कुशलान् — (L 11) K4 5 Bs
 Dn1 D1 2 6-7 9 त्रिवर्गाचरणे Bs T1 G1.4 अधिगच्छति,
 Ca s as above. — (L 12) K2 5 B Dn D1 6 8-10
 T2 वा (for च) — (L 14) K1 5 प्रक्षिप्त (for पतित)
 — (L 15) K2 D7.9 हृत नष्टम् (for नष्टं हृतम्)
 — (L 16) K5 Ds Ds Ca s np जाला, T1 G1.4 घुष्पा,

मत्या परीक्ष्य मेधावी बुद्ध्या संपाद्य चासकृत् ।
 श्रुत्वा द्वापथ विशाय प्राज्ञो मन्त्र समाचरेत् ।

2

After adhy. 44, all MSS (except Ds 10 G2;
 K2 5 5 missing) ins the following addl. adhy.
 (K4 om lines 2-25, T G1 8-5 om lines 5-23).

सनत्सुजात उवाच ।

शोक क्रोधश्च लोभश्च कामो मान परासुता ।
 ईर्ष्या मोहो विविस्ता च कृपासूया जुगुप्सुता ।
 द्वादशैते महादोषा मनुष्यप्राणनाशनाः ।
 एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पर्युपासते ।
 यैराविष्टो नर पापं भूढसंज्ञो व्यवस्यति । [5]
 स्पृहयालुरुग्र परूपो चावदान्य.
 क्रोध विभ्रन्मनसा वै विकल्पी ।
 नृशंसधर्माः पठिमे जना वै
 प्राप्याप्यर्थं नोत सभाजयन्ते ।

Cap sp मत्या (as above) — (L 17) K1 4 Ds-6 9 T
 G1 4 च (for [अ]य) K1 5 B Dn2 Ds D1 2 5-8.10 T2
 Cs प्राज्ञैर् (for प्राज्ञो) K5 B Dn2 Ds D1 5 6.10 T2 Cs
 भैत्री (for मन्त्र) Ds D10 ससारमेत् (for 'चरेत्')

2

For the omission of this passage from the
 constituted text, see note after adhy 44; see
 below also — (L 1) Ds 4 transp. शोक and क्रोध
 D1 मोह, T G1 8-5 M दम, Cs लोभ (as above)
 K1 B Ds Ds (after corr) 7 8 Cn s मोह, Ds (before
 corr) 6 T G1 8-5 M Cnp लोभ (for मान). — (L 2)
 K1 B1 8 4 Ds D1 2 5-8 मानो (for मोहो). B D2-6 T2
 विविस्ता (for विविस्ता) K1 T1 [अ]कृपा (for कृपा)
 K1 Dn D1-8 T2 G1 8 4 M जुगुप्सता, B Ds जुगुप्सिता,
 Ca as above — (L 3) D1 मनुष्यस्य प्रणशना
 — (L 4) Om 1n B Ds D1 K1 Ds एकैकश्रु,
 D2 एकैक एते, T1 एकैकमेव K1 D2 7 8 T G1 8-5 M मनुष्य
 — (L 5) Om 1n M Ds Cs मूढबुद्धिर्व्यवस्यते — (L 6)
 K1 D1 5.7 8 M स्पृहालु, Ca s स्पृहयालु (as above)
 Ds 4 स्पृहयालुरुग्र K1 Bs Ds D1 2 5 (before corr). 6-8
 M पुरुष, Ca s पुरुष (as above) K1 Bs Ds D1-8 M
 om वा Cs cites वदान्य, Ca अवदान्य (as above).
 — (L 7) D1 कोप (for क्रोध) K1 Ds 7 8 विभ्रद
 कोप (D7 क्रोध), M चामोशान्मिभ्रद (for क्रोध विभ्रद) M
 om वै K1 D1 7 8 य (for वै) M कदर्थी (for विकल्पी).

संभोगनविद्विषमोऽतिमान् [10]

दत्ता विक्रयी कृपणो दुर्बलश्च ।

बहुप्रशन्नी वनितादिद् सदैव

सदैवोक्ता पापशीला नृशसा ।

धर्मश्च मन्यं च तपो दमश्च

अमान्यं हीनतितिक्षानसूया । [15]

दानं श्रुतं चैव धृति क्षमा च

महाव्रता द्वादश ग्राहणस्य ।

यो नैतेभ्य प्रच्यवेद्वादशस्य

सर्वामपीमा पृथिवीं न दिप्यात् ।

त्रिनिर्द्वान्ध्यामेकत्रो वार्षितो यो [20]

नात्य स्वमस्तीति च वेदितव्यम् ।

दमन्त्यागोऽथाप्रनाद इत्येतेष्वनृत न्यतम् ।

एतानि ब्रह्मसुस्थानां ग्राहणाना मनीषिणाम् ।

सद्गामद्वा परीवात्रो ग्राहणस्य न शस्यते ।

नरकप्रतिष्ठान्ते वै स्तुर्य एव कुर्वन्ते नरा । [25]

मत्रोऽष्टादशत्रये स स्यात्सुरा योऽप्रकीर्तित ।

लोकद्वेष्य प्रातिवृत्त्यमभ्यसूया मृषावच ।

कानक्रोचौ पारतन्त्र्यं परिवारोऽय पैशुनम् ।

अयं हानिर्विनिष्ठा च मान्यं प्राणिपीडनम् ।

इष्ट्यां मोहोऽनिवादश्च सज्जानाशोऽभ्यसूयिता । [30]

तस्मात्प्राज्ञो न मायेत सदा ह्येतद्गार्हितम् ।

मौहदे च पशुणा वेदितव्या

प्रिये ह्यप्यन्यप्रिये च व्ययन्ते ।

स्यादात्मन सुचिर याचते यो

ददात्ययाच्यमपि देय खलु स्यात् । [35]

Cs मनना वै विक्रयी (as above), Csp मनना विप्रकीर्ण
— (L 8) D: नृशसा, M नृशस्यधर्मा; Ca s नृशस्यधर्मा
(as above) D1.2 सदा, D2.4 स्तु, M तु (for वै)
K1 D: नृशस्यधर्मा (D: 'जन्ता) च न्ना ह्य सदा — (L 9)
K1 D: Ca.s सदापुनरे, B: Ds Ds 4 सनायति, D: 7
सतो नन्दे D1 प्राप्याद लोमनयोनुन्दे, M सप्राप्यार्थे नोत
सनायति — (L 10) D1 सनोविद्विष, D2 सनोसंपद्विषयो,
D: सनोविद्विषयो, Cs as above K1 D: [अ]जिनानी;
B1.2 2 D1-4.7 [अ]जिनानी, M1.2.4 [अ]जि नानी, Cs
[अ]जिनानी (for सतिनानी) — (L 11) M कर्था,
Cs विक्रयी (as above) K1 D1.2.7 8 [अ]जिनानी, M
हुवंनीयाद् (for हुवंलश्च) — (L 12) K1 B: 2 D1.2 7 8 M
वाप्रशन्नी (for बहु) B: वनितादिद्, D: M1 वनिता, M2-s
वनिवद् (for वनितादिद्) K1 D: वनितावनानी (for वनितादिद्
मदैव) B (except B: Dm Ds D1.2 M2-s तदैव,
D: M1 च देष्टा (for सदैव) — (L 16) M हृतिम् (for
हृत्) — (L 17) K1 महाव्रतानि, Ca s महाव्रता (as
above) — (L 18) Ds वै, Ca द (as above)
K1 B: 2.5 D1.2 7 8 M Cs om. न B: Ca प्रनवेत्;
D: प्रच्यवेत्, M प्रवसेत्, Cs प्रच्यवेत् (as above) B:
Dn2 Ds2 D1-2 M द्वादशेन, Cs द्वादशेन (as above)
— (L 19) Ds om. ऋषि B: वसुधा, Ca s पृथिवी
(as above) K1 D1.2 2 Ca प्रशासन्, M प्रशिष्याद्,
Ca स शिष्याद् (as above) — (L 20) B (except B: Ds
Cs बान्धितो य (Cs वा), D: 4 नावितो वा, M1 वावशिष्ट,
M2 वावशिष्ट, M2.5 वा विशिष्ट, M4 बापि शिष्टा (for वार्षितो
य) K1 D1.2 7 8 त्रिनिर्द्वान्ध्यामेकत्रमेन बापि Ca एकेनापि
— (L 21) M स वेदितव्य, Ca स नष्टप्रतो वा, Cs च वेदितव्य
(as above) — (L 22) K1 Ds2 D1.2 7 8 अप्रनादश्च
(for अथाप्रनाद) K1 Ds D1.7 एतेष्वनृतानि — (L 23)

K1 D: 7 8 Cap sp ब्रह्मसुस्थानां, Ca s ब्रह्मसुस्थानां (as
above) — (L 24) T G1.2-s ब्राह्मो न प्र (T: G1 'गेन न)-
शस्यते — (L 25) Hypermetric! B1.2-s Dn Ds Ds-7
M2 4 om. वै T G1.2-s M2 s च, M1 हि (for वै)
B: D1 नकल प्रतिष्ठान्ते K1 D: य पन्, Gs अस्या B: Dn2
कुर्वन्ते (for कुर्वन्ते) K1 D: सदा, Dn D1.2 जन्ता (for
नरा) — (L 26) K1 T1 Gs M दन् (for मद्) —
K1 B1.2 s Ds D1-4.5 7 8 न्यात् (for स) K4 Dn2
D1.2 4 पुा यो न, B: Ds Ds Cs पुरा योत्र, Ds 7 पुरा यो न
(for स्यात्पुा य) K4 B: Dn2 Ds D1.2-s 7 8 Cs
प्रकीर्तित, Cn [अ]प्रकीर्तित (as above) K1 B1.2 Ds
पुा योनुप्रती (B: 'व) नित, T G1.2-s M लोमयेन प्रकीर्तित
(T1 G1.2 'त, M1.2-s 'त) — (L 27) K1 Ds T1 Gs
M1 लोकद्वेष; K4 M2-s 'द्वेष, B (except B: Ds Gs
Cs 'दिष्ट, D1.2 s 'द्वेष (for 'द्वेष) — (L 28) D1 कानं
क्रोध, Ds कानं क्रोध K1 D: 8 पराधैव, K4 D1.2 T
G1.4.5 M Cs पगर्धन्य, Gs परा निल (for पारतन्त्र्य)
— (L 29) B Dn Ds Ds-2 Ca s विवादश्च (for विवित्ता
च) — (L 30) B: Dn Ds-2 Cn मोह (for मोह)
D: 7 8 विवाद, T G1.2-s M [s]ति (T1 'मि) मान;
Cn अतिवाद (as above) Dn1 सिध्या इय्यानिवादश्च B:
D: 2 Gs M1 4 अन्यद्वयता, T हानार्थता, G1.4.5 [अ]प्य-
नार्थता, Cs as above — (L 31) K1 D1.2 मन्येन,
Cs नायेन (as above) T G1.2-s M सदा (for सदा)
— (L 32) D: सुहृद्, Cs सौहृद्, Ca as above
— (L 33) K1 D1 T1 Gs-5 प्रह्वयति, Ca s ह्वयति
(as above) K1 B: व्यथति, D: व्यथेत, Ca.s as
above M (except M1) प्रिय प्राप्य न व्यथते वदाचिद्
— (L 34) Ds Cs आलने, Ds 6 आलनान्, T1 आलना,
Ca आलन (as above) K1.4 B: Dn1 Ds Ds 4 sm.3

इष्टान्पुत्रान्विभवान्स्वांश्च दारा-
नभ्यर्थितश्चार्हति शुद्धभावः ।
त्यक्तद्रव्यं सवसेन्नेह कामा-
शुद्धे कर्म स्वाशिप वाधते च ।

द्रव्यवान्पुणवानेव त्यागी भवति सात्त्विक । [40]
पञ्च भूतानि पञ्चभ्यो निवर्तयति तादृशः ।
एतत्समृद्धमप्यूर्ध्वं तपो भवति केवलम् ।
सत्त्वात्प्रच्यवमानानां संकल्पेन समाहितम् ।
यतो यज्ञा प्रवर्धन्ते सत्यस्यैवावरोधनात् ।

मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्याथ कर्मणा । [45]
सकल्पसिद्धं पुरुषमसकटपोऽधितिष्ठति ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण किंचान्यदपि मे शृणु ।
अध्यापयेन्महदेतद्यशस्य
वाचो विकार कवयो वदन्ति ।
असिन्योने सर्वमिदं प्रतिष्ठित [50]
ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ।
न कर्मणा सुकृतेनैव राज-
न्सत्य वदेजुहुयाद्वा यजेद्वा ।

Ca s np सुहितं, D1 चाहित, D2 यदित, D1 त्वहित, T1 सुखिता,
T2 सुखितो; G1 s s सहितो, Gs सनिहितो, M1 सुविहितो (for
सुचिरं) T2 G1 s s याचितो, Gs याचिते Ds यत्, Gs
[अ]पि, Cs य (as above) M2-s अहिताय च याचते यो
ददाति — (L 35) M2-s om ददाति Gs [अ]दिय,
Ca s अयाच्य (as above) D1 [अ]दिय, Ca n s देय
(as above) — (L 36) T2 Gs इष्टापूर्तं (for इष्टान्पुत्रान्)
Ds चापि, T1 चात्म- (for स्वाश्च) Gs इष्टापूर्तं विषय स्वांश्च
दारा, G4 इष्टापूर्तं स्वांश्च दारानपत्य, M1 s s इष्टापूर्तं विभव
स्वाश्च दारान्, Ms s इष्टान्पुत्रान् पूर्वं विभव स्वांश्च दारान्
— (L 37) K1 D1 s s चाहतान्, K4 Ds Ds s T
G1 s-s M चाहते, Bs s Ds-s चाहता Ds शुद्धभावान्
— (L 38) T G1 s-s त्यक्तद्रव्ये, Ca s as above
K4 सवसेन्नेह, Ds s सेवते नेह, Ds संचयन्नेह, T G1 s-s M
सवसते न, Ca s संवसेन्नेह (as above) K4 Dn1 D1 s-s
T1 Gs 'M1 (sup. lin. as above) s-s कामान्, M4
(inf lin) कामे, Ca n कामात् (as above) — (L 39)
G1 s ins. च after मुद्धे Cap np स्वशिप, Cnp स्वासित,
Cs आशिप (for स्वाशिप) D1 M (except M1) बोधते,
Gs s साधते, Ca s वाधते (as above) — (L 40)
D1 transp द्रव्यवान् and पुणवान् K1 Ds s s ह्येव,
K4 B1 s s Ds ह्येव, Ds T1 चैव, D1 होत्री, T2 G1 s M
यश्च, Gs s कश्चित्, Cs एव, Ca एव (as above)
T G1 s-s M तादृश, Ca s सात्त्विक (as above)
— After line 40, M (except M1) ins

अप्रमादोऽष्टदोष स्यात्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।

इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत ।

[= 5 43 21^{abcd}]

M2 cont

अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तो वेति सुखी भवेत् ।

[= 5 43 21^{ef}]

— Som line 41. — (L 42) K1 Ds s Cs अयुद्ध,
T G1 s M अयुद्ध, Gs अत्यर्थे, Gs ऋद्ध तत् (for अपूर्ध्वं).
— (L 43) Om. in Gs K1 s Ds T G1 s s M1-s s

(sup. lin as above) Cs सत्यात्, Ca सत्वात् (as
above) K1 D1 तु, Ds न (for प्र-) D1 संकल्प स्वयमाहित,
T G1 s s M संकटपो न समाहित, Ca s as above
— (L 44) Om in Gs K1 B4 D1 s G4 M (M1 inf
lin as above) तत्, Cs यत् (as above) K1 s Ds T
G1 s s M यत्, Cs as above K1 प्रतायेत्, K4 T
G1 s s M प्रवर्तते, Bs Ds Cs प्रवर्तते, D1 प्रतीयते, D2 प्रजायते,
D1 प्रतायते, Ds प्रजायति (for प्रवर्धन्ते) Dn1 Ds1 D1 s s
Ca सत्वस्य, D1 सर्वस्य, Cs सत्यस्य (as above) K1 s Ds
D1 s s Cs अवबोधनात्, M (except M2) Cn अवधारणात्,
Ca अवरोधनात् (as above) — (L 45) Om in Gs.
Ds-s अन्यश्च (both times), Cs अन्यस्य (as above)
K1 s Ds s M (except M2) उत, T1 अपि (for अथ)
— (L 46) Om in Gs K1 Ds संकल्पसिद्ध, Bs Gs
Ms s (inf lin as above) s 'सिद्धि, Ca s 'सिद्ध
(as above) K1 Ds पुरुष (for पुरुष), and संकल्पात्
Ca असकल्प (as above) — (L 47) M (except M1)
मनो ज्ञानमय शृणु (for the posterior half) — (L 48)
T G1 s-s M अध्यापयन् Ca अध्यापयेत् (as above)
— (L 49) B1 s s Dn Ds Ds-s विकारान्, B4 Cn
विकारा, Ca अविकार (for विकार) — (L 50) Ds योनी,
T1 जगत्, Ca योगे (as above) — (L 51) D1 s T G1
M1 य एतत्, Gs-s Ms s (inf lin as above) s एतत्,
Ca s ये तत् (as above) — (L 52) T G1 s-s M1
(sup lin as above) इह, Cs एव (as above)
— (L 53) Dn Ds s जयेत्, Gs वेद (for वदेत्)
D2 याजयेत् (for जुहु) D1 s वै (for वा) K1 Ds s Ds T1
जयेद्वा, K4 Ds s जयेद्वा, Ds1 D1 M1 (inf lin as above)
यजेत (for यजेद्वा) — (L 54) K1 D1 s तेनैव (for नेतेन)
K1 Ds Ds T G1 s s M1 (inf lin as above) s s
Ca s अलेति, Ds s अम्येत, Cn जयति (for अम्येति) K1 s
विद्वान् (for राजन्) — (L 55) K1 T2 (m as above)
ऋत, D1 T1 G1 s धृति, M1 (inf lin as above) s गति;
Ca s रति (as above) K1 s Ds लमेत, Ca लमेत;

ननेन वालोऽमृत्युमभ्येति राज-

अति कामो न लभयन्तकाले । [55]

तूष्णीमेक उपासीत चेष्टेन मनमापि न ।
तथा मस्तुतिनिन्दाभ्या प्रीतिरोषां विवजयेत् ।
अत्रैव तिष्ठन्क्षत्रिय दह्याविशति पश्यति ।
वेदेषु चातुर्ष्येण एतद्विद्वन्प्रीति ते ।

Colophon

3

After 5 62 5, N (K2 s missing) ins

यदा परिकरिष्यन्ति णेयानिव तन्नुना ।
अतरिगानिब जले बाहुमिसामका रणे ।
पश्यन्तस्ते परान्तर रथनागममाकुलान् ।
तदा दपं विमोक्षयन्ति पाण्डवा म च केशव ।

विदुर उवाच ।

इह नि श्रेयस प्राहुर्वृन्दा निश्चितदक्षिण । [5]
ब्राह्मणस्य विदोषेण दमो धर्म सनातन ।
तस्य दान क्षमा सिद्धिर्यथावदुपपद्यते ।
दमो दान तपो ज्ञानमधीत चानुवर्तते ।

दममेजो वर्धयति पवित्र दम उत्तमम् ।

त्रिषामा वृद्धनेजान् पुण्यो विन्दते महत् । [10]

अथाह्य इव भूतानामदानेभ्य मदा भयम् ।

तेषां च प्रतिपेक्षार्थं क्षत्र मृष्ट स्वयमुगा ।

आश्रमेषु चतुर्ष्वहुर्ममेवोत्तम व्रतम् ।

तस्य लिङ्ग प्रपक्ष्यामि येषां समुद्रयो दम ।

क्षमा धृतिरहिमा च समता मत्समाजंरम् । [15]

इन्द्रियाभिजयो ऽयं मार्तव हीरचापल्म् ।

अकार्षण्यममरम्भ मनोप श्रद्धधानता ।

एतानि यस्य राजेन्द्र स दान्त पुण्य स्मृत ।

कामो लोभश्च दर्पश्च मन्युनिद्रा विरग्धनम् ।

मान इष्ट्यां च शोकश्च नैतद्दान्तो निपेयते । [20]

अजिह्वमशठ शुद्धमेतद्दान्तस्य लक्षणम् ।

अलोलुपस्तथात्पेषु कामानामप्रिचिन्तिता ।

समुद्रकल्प पुण्य स दान्त परिकीर्तित ।

सुवृत्त शीलमपन्न प्रसन्नान्मात्मविदुष ।

प्राप्येह लोके समान सुगतिं प्रेत्य गच्छति । [25]

अभय यस्य भूतेभ्य सर्वेषामभय यत ।

स च परिणतप्रज्ञ प्रयातो मनुजोत्तम ।

Cs विदति (for हमति) Ds कामकाले, Ca s अन्तकाले (as above) — (L 56) K1 भूत, B1 D2 s s s Ca एक, B3 एन, B3 एतत्, Gs भूत, Cs एक (as above) K1 Ds न चेष्टेत्, Ds चेष्टते (for चेष्टेन) K1 B3 s Ds च (for न) D1 s T1 M न चेष्टेन्मनमा अ(D1 त्व)पि, D1 T2 G1 s s न चेष्टेन्मनमा अ(D1 ह्य)पि — (L 57) K1 D1 s अथ, T G1 s s M अपि (for तथा) T G1 s s प्रीतिद्वेषी — (L 58) B3 Ds s क्षत्रियोपि, G1 s वमनि (for क्षत्रिय) K1 s B1 s Ds D1 s G2 M Ca s [आ]वमनि (for [आ]विशति) T2 (m as above) निष्ठति, Ca पश्यति (as above) G1 s क्षत्रियो ब्रह्म पश्यति (for the posterior half) — (L 59) Ds2 Ds s Gs आनुपूर्वेण, Ca as above M1 विद्वन्त्व (for एतद्विद्वन्) B3 विप्र, D2 ब्रह्म (for विद्वन्) — Colophon Adhy no K1 T2 Gs 45, Dn Ds 4, Ds 44, Ds 41, D1 T1 G1 s s M 46

Almost all the lines are either repetitions or variants of verses already occurring in adhy 42, 43 and 44, as may be seen from the foll statement Lines 1-23=(var) 5 43 8-14 — Line 26=(var) 263* — Lines 27-31=(var) 262*. — Lines 32-40=(var) 5 43 18-20 — Line 42=(var) 5 43 22^{cd} — Lines 43-46=(var) 5 43 26^{cd}-27^{ef} — Lines 48-51=(var) 5 44 24

— Lines 54-55=(var) 5 44 16^{cd} — Line 56 = (var) 5 43 34^{ab} — Line 58=(var) 5 42 24^{cd}. — Line 59=(var) 5 43 37^{cd}

3

Ks om. lines 1-4 — (L 1) K1 D1 s s Gn परिहरिष्यति, D10 नविष्यति, Cs नरिष्यति, Ca as above — (L 3) K1 s पश्यत, D1 अपश्यन् — (L 4) B3 D1 s मह (for स च) — (L 5) D3 s र न्न (for दृष्ट) Ks D1 10 निश्चय* (for निश्चिन*) — (L 7) K1 s s B1 s D1 s 7 s 10 दानक्रिया (for दान क्षमा) — D1 om lines 8-10 — (L 9) K1 Ds s उच्यते (for उत्तमम्) — The portion from line 10 up to st 4 of adhy 67 is missing in Ks — (L 12) B Dn वेदा (for तेषां) K1 D1 s s 10 वि (for च) — (L 18) Om in K1 s B D (except Ds s) — (L 19) Dn1 D1 s Ca s मोह (for दप) K1 D1 10 दान मोह च मोह च मन्यु निद्रा विरग्धन — (L 20) K1 D1 10 मानमोर्ध्या (D1 न मोर्ध्या) च शोक च — (L 22) K1 B1 s s D1 s 7 s 10 तप्येच्छ Ds Ds s s अविचिन्तिता — (L 23) K1 D1 10 मदा दान प्रकीर्तित — (L 25) K1 Dn D1 s 10 मत्तान (for मत्तान) — (L 26) K1 B (except B3) D1 त्वं (for दम्य) — (L 30) K1 D1 s 7 s 10 वने च्च (for वनेगा), and पूर्व (for पूर्व) — (L 31) K1 D1 10

सर्वभूतहितो मैत्रस्तस्माद्विजते जन ।
 समुद्र इव गम्भीर प्रज्ञातृषु प्रशाम्यति ।
 कर्मणाचरितं पूर्वं सन्निराचरितं च यत् । [30]
 तदेवास्थाय मोदन्ते दान्ता क्षमपरायणा ।
 नैष्कर्म्यं वा समास्थाय ज्ञानतृप्तौ जितेन्द्रिय ।
 कालाकाङ्क्षी चरन्लौके ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
 शकुनीनामिवाकाशे पदं नैवोपलभ्यते । [35]
 एव प्रज्ञानतृप्तस्य मुनेर्यत्नं न दृश्यते ।
 उत्सृज्य वा गृहान्यस्तु मोक्षमेवाभिमन्यते ।
 लोकास्त्रेजोमयास्तस्य कल्पन्ते शाश्वता दिवि ।

Colophon.

4

After 5 90 1st, Ks 1ns

महात्मानो यमिच्छन्ति तपः कृत्वा त्वनेकधा ।
 स देवोऽस्य समायातो मम लोचनगोचरे ।
 तवातिथ्य जगन्नाथ किं करोम्यद्य केशव ।
 अहमस्मि महीपीठे निर्धनानां शिरोमणिः ।
 कृष्ण उवाच ।

साधु साधु महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद । [5]
 यस्त्व विनयसपन्नो वयस्त्वय्येव दृश्यते ।
 तवाद्य वचसा तुष्ये ददामि कुरुनन्दन ।
 वर वृणीष्व दास्येऽहं यत्ते मनसि रोचते ।
 विदुर उवाच ।

अचला केशवे भक्तिर्मानस त्वद्गत सदा ।
 धर्मे चिन्ता कुले जन्म देहि मे मधुसूदन । [10]
 मा मति परद्रव्येषु परदारेषु मा मतिः ।
 परापवादिनी जिह्वा मा भूदेव कदाचन ।
 आसन सुतसकीर्णं विप्रसंकीर्णमन्दिरम् ।
 हृदय शास्त्रसकीर्णं देहि मे मधुसूदन । [15]
 दुर्भिक्षे चान्नदाताह सुभिक्षे च हिरण्यद ।
 आतुरेऽहं भयग्राता ग्रीणि कृष्ण भवन्तु मे ।
 सत्यं शांतिं दया दानं भक्तिश्चैव जनार्दन ।
 एतान्वरानहं याचे यदि तुष्टोऽसि माधव ।

5

B (T₂ om lines 12-17, G₂ om lines 6-9 and 12-17) 1ns after 5 92. 11 K₄ (om lines 10-24), after 421*

तस्मै रथवरो युक्तः शुशुभे लोकविश्रुतः ।
 वाजिभिः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
 सैन्यस्तु शुकपन्नाभः सुग्रीवः किंशुकप्रभः ।
 मेघपुष्पो मेघवर्णः पाण्डरस्तु बलाहकः ।
 दक्षिणं चावहत्सैन्यं सुग्रीवः सव्यतोऽवहत् । [5]
 पृष्ठवाहौ तयोस्तां मेघपुष्पबलाहकौ ।
 विश्वकर्मकृतापीडा रत्नजालविभूषिता ।
 आश्रिता वै रथे तस्मिन्ध्वजयष्टिरशोभत ।
 चैनतेयः स्थितस्तस्या प्रभाकरमिव स्पृशन् ।
 तस्य सत्त्ववतः केतौ भुजगारिरशोभत । [10]
 तस्य कीर्तिमवस्त्रेण भास्वरेण विराजता ।
 शुशुभे स्यन्दनश्रेष्ठं पतगेन्द्रेण केतुना ।
 रक्मजालैः पताकाभिः सौवर्णेन च केतुना ।
 चभूव स रथश्रेष्ठः कालसूर्य इवोदितः । [15]
 पक्षिध्वजवितानैश्च रक्मजालकृतान्तरैः ।
 दण्डमार्गविभागैश्च सुकृतैर्विश्वकर्मणा ।
 प्रवालमणिहेमैश्च मुक्तावैद्युतभूषणैः ।
 किङ्किणीशतसंघैश्च बालजालकृतान्तरैः ।
 कातंस्वरमयीभिश्च पद्मिनीभिरलकृत ।
 शुशुभे स्यन्दनश्रेष्ठस्तापनीयंश्च पादपं । [20]
 व्याघ्रसिंहचराहैश्च गोघृपैर्मृगपक्षिभिः ।
 ताराभिर्भास्करैश्चापि चारुणैश्च हिरण्यमैः ।
 वज्राङ्गुलीविमानैश्च कृचरावतंसधिषु ।
 समुच्छिन्नमहानाभिः स्तनयितुमहास्त्रजः ।

6

After 5. 114 2, Ds 1ns

पञ्चदीर्घं चतुर्हस्त्वं पञ्चसूक्ष्मं पटुन्नतम् ।
 ससरक्तं त्रिविस्तीर्णं त्रिगम्भीरं प्रशस्यते ।
 पञ्चैव दीर्घां हनुलोचनाभिः

5

शकुनानां यथाकाशे K₁ D₁ 2 7 10 प्रदृश्यते (for [उ]पलभ्यते)
 — (L 35) Om in Ds K₁ D₁ पुनर्जन्म न विद्यते
 (for the posterior half) — (L 36) Om in D₁.
 B₂ 4 D₂ 2 [उ]व (for वा) K₁ D₁ 2 10 [अ]भिपद्यते,
 C₂ [अ]भिमान्यते (as above) — Colophon. Adhy. no
 K₁ 63, D₂ 59, D₁ 64

(L. 3) K₄ सैन्यस्तु (for सैन्यस्तु), and हैमसनिम
 (for किंशुक*). — (L 5) T₁ G₁ [अ]वमत् (for
 [अ]वहत्) K₄ सैन्य (for सैन्य) K₄ T₁ G₁ [अ]भवत्
 (for अवहत्) — (L 6) M₂-s पृष्ठतोभौ (for 'वाहौ')
 — (L. 9) K₄ महाबलपराक्रम (for the posterior half)
 — (L. 18) T₂ G₂ रत्न* (for बाल*)

बाहुरूनासाश्च सुखप्रदानि ।
ह्रस्वानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठे [5]
ग्रीवा च जङ्घे च हितप्रदानि ।
सूक्ष्माणि पञ्च दशनाङ्गुलिपर्यंकेशा-
स्त्वचचैव वै कररुहाश्च नटु खितानाम् ।
वक्षोऽथ कङ्क्षानखनासिकास्य-
मसान्तिकं चेति पञ्चशतानि । [10]
नेत्रान्तपादकरतालवधरोष्ठजिह्वा
रक्ता नखाश्च खलु सर्वसुखावहानि ।

[Lines 3-12 are a gloss on the preceding
2 lines]

7

After 5 128 17, T G ins

यथा वाराणसी द्रव्या साक्षा सरथकुञ्जरा ।
सानुबन्धस्तु कृष्णेन काशीनाम्नमो हत ।
तथा नागपुर देग्वा शङ्खचक्रगदाधर ।
स्वय कालेश्वरो भूत्वा नाशयिष्यति कौरवान् ।
पारिजातहरं ह्येनमेक यदुसुखावहम् । [5]
नान्यवर्तत सरवधो वृत्रहा वसुभि सह ।
प्राप्य निर्मोचने पाशान्पद्मसहस्रास्तरस्त्रिन ।
हृतास्ते वासुदेवेन ह्युपसक्तस्य कौरवान् ।
ह्यारमासाद्य सौमस्य विधूय गदया गिरिम् । [10]
धूमस्तेन सहामाल्य कृष्णेन विनिपातित ।
शेषवश्वान्कृष्णा तु धर्मापेक्षी तथाच्युत ।
क्षमते पुण्डरीकाक्ष शक्त सन्पापकर्मणाम् ।
पुते हि यदि गोविन्दमिच्छन्ति सह राजभि ।
अद्यैवातिथय सर्वे भविष्यन्ति यमस्य ते ।
यथा वायोऽस्तृणाप्राणि वश यान्ति वलीयस । [15]
तथा चक्रमृत सर्वे वशमेप्यन्ति कौरवा ।

8

After 5 129 13, Ds ins

धृतराष्ट्राय प्रददौ भगवान्दिदृश्यचक्षुषी ।
ददर्श परम रूप धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुत ।
ततो देवा सगन्धर्वा किंनराश्च महोरगा ।
ऋषयश्च महाभागा लोकपाले समन्विता ।
प्रणम्य शिरसा देव तृष्टु प्राञ्जलि स्थिता । [5]
क्रोध प्रभो सहर सहर स्व
रूप च यदृशितमात्मसम्यम् ।

7

(L 1) T₂ नृपाश्चकुञ्जरा — (L 5) T₁ G₁ 8 कृष्ण
(for एक) — (L 16) T₁ G₂ च चक्रिण (for चक्रमृत)

यावत्त्रिमे देवगण समेता
लोका समस्ता भुवि नाशमीयु ।
त्व च कर्ता विकर्ता च त्वमेव परिरक्षसे । [10]
त्वया व्यासमिद सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
कियन्मात्रा महीपाला किंवीर्या किंपराक्रमा ।
येपामयं महाबाहो दिव्य रूप प्रदर्शिवान् ।
एवमुच्चारिता वाच सह देवैर्विमुक्तया ।

9

After 5 157 5, K₄ B Dn₁ Ds D₁ 8 4 6-8 10 ins

The Fable of the Cat and the Mice

ज्येष्ठ तथैव कौन्तेय नृयास्त्व वचनान्मम ।
आवृभि सहित सर्वे सोमकैश्च सकेक्यै ।
कथ वा धार्मिको भूत्वा त्वमधर्मे मन कृथा ।
य इच्छसि जगत्सर्वं नश्यमान नृशसवत् ।
अभय सर्वभूतेभ्यो दाता त्वमिति मे मति । [5]
श्रूयते हि पुरा गीत श्लोकोऽय भरतर्षभ ।
अह्लादेनाथ भद्र ते हते राज्ये तु देवतै ।
यस्य धर्मध्वजो नित्य सुराध्वज इवोच्छ्रित ।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैदाल नाम तद्रतम् ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि आत्मानमिदमुत्तमम् । [10]
कथित नारदेनेह पितुर्मम नराधिप ।
मार्जारं किल दुष्टात्मा निश्चेष्ट सर्वकर्मसु ।
ऊर्ध्वबाहु स्थितो राजन्नाङ्गातीरे कदाचन ।
स वै कृत्वा मन शुद्धिं प्रत्ययाय शरीरिणाम् ।
करोमि धर्ममित्याह सर्वानेव शरीरिण । [15]
तस्य कालेन महता विश्रम्भ जग्मुरण्डजा ।
समेत्य च प्रशसन्ति मार्जारं त विशा पते ।
पूज्यमानस्तु तै सर्वे पक्षिभि पक्षिनोजन ।
आत्मकार्यं कृत मेने चर्यायाश्च कृत फलम् ।
अथ दीर्घस्य कालस्य त देश मूपिका ययु । [20]
दृष्टुस्त च ते तत्र धार्मिक व्रतचारिणम् ।
कार्येण महता युक्त दम्भयुक्तेन भारत ।
तेपा मतिरिय राजन्नासीत्तत्र विनिश्चये ।
बहुमित्रा वय सर्वे तेपा नो मातुलो ह्ययम् ।
रक्षा करोतु सतत बृद्धबालस्य सर्वश । [25]
उपगम्य तु ते सर्वे विदालमिदमब्रुवन् ।
भवत्पसादादिच्छामश्नुं चैव यथासुखम् ।
भवाशो गतिरन्यथा भवान्न परम सुहृत् ।
ते वय सहिता सर्वे भवन्त शरण गता ।

9

(L 1) B₈ D₈ वचन (for "नान्" — (L 22) D₈
D₁ 10 कार्येण (for कार्येण) — (L 24) D₈ D₆ 7 10 Cnp

भवान्वर्मपरो नित्य भवान्वर्मं ध्यायन्वित । [30]
 स नो रक्ष महाप्रज्ञ प्रिदधानिव वज्रमृत ।
 एवमुक्तु नै. सर्वमूर्ध्वं स विज्ञा पते ।
 प्रयुवाच ततः सर्वान्मृषिकान्मृषिकान्तकृत ।
 द्वयोर्योग न पश्यामि तपसो रक्षणस्य च ।
 अरक्ष्य तु मया कार्यं वचन भवतां हितम् । [35]
 युष्माभिर्गपि वनेष्व वचन मम नित्यश ।
 तपस्यामि परिश्रान्तो ह्य नियममास्थित ।
 न चापि गमने शक्ति काचित्पश्यामि चिन्तयन् ।
 सोऽस्मि नेय सदा ताता नदीकूलमित सुगम् ।
 तथेति त प्रतिज्ञाय मृषिका भरतर्षभ । [40]
 वृद्धबालमधो मय माजाराय न्यवेदयन् ।
 तत म पावो दुष्टात्मा मृषिकानय भक्षयन् ।
 पीवरश्च सुवर्णश्च ददवन्धश्च जायते ।
 मृषिकाणां गणश्चात्र भृश मक्षीयतेऽथ स ।
 माजारां वधते चापि तेजोऽलसमन्वित । [45]
 ततस्ते मृषिका सर्वे समेत्यान्योन्यमवुवन् ।
 मातुलो वधते नित्य वय क्षीयामहे भृशम् ।
 तत प्राज्ञतमः कश्चिद्विण्डिको नाम मृषिक ।
 अवधीद्वचन राजन्मृषिकाणां महागणम् ।
 गच्छतां वो नदीतीरं सहितानां विशेषत । [50]
 वृष्टोऽहं गमिष्यामि सहैव मातुलेन तु ।
 साधु गच्छति ते सर्वे पूजयाचमिरे तदा ।
 चक्षुश्च यथान्यायं विण्डिकस्य वचोऽर्चयन् ।
 अविज्ञानात्तत सोऽयं विण्डिकं पुपभुक्तवान् ।
 ततस्ते सहिता सर्वे मध्रयामासुरजसा । [55]
 तत्र वृद्धतमः कश्चिद्विण्डिको नाम मृषिक ।
 अवधीद्वचन राजज्ज्ञानिमध्ये यथातथम् ।
 न मातुलो धर्मकामइन्द्रमात्र कृता क्षिया ।

न मूलफलभक्षस्य विष्टा भवति लोमशा ।
 भक्ष्य गात्राणि वर्धन्ते गणश्च परिहीयते । [60]
 अथ सप्ताष्टविग्यान्विण्डिकोऽपि न दृश्यते ।
 एतच्छ्रुत्वा वच सर्वे मृषिका विप्रदुद्बुध ।
 विडालोऽपि स दुष्टात्मा जगामैव यथागतम् ।
 तथा न्यमपि दुष्टात्मन्येडालं व्रतमास्थित ।
 चरसि ज्ञातिषु सदा विडालो मृषिकेष्विव । [65]
 अन्यथा किल ते वाक्यमन्यथा कर्म दृश्यते ।
 दम्भनार्याय लोकस्य चेदाश्चोपशमश्च ते ।
 त्यक्त्वा छत्रं पितृं राजन्क्षत्रधर्मं समाश्रितः ।
 कुरु कार्याणि सर्वाणि धर्मिष्ठोऽसि नरर्षभ ।
 बाहुवीर्येण पृथिवीं लब्ध्वा भरतसत्तम । [70]
 देहि दानं द्विजातिभ्यः पितृभ्यश्च यथोचितम् ।
 छिष्टाया वरपूगाश्च मातुर्मातृहिते स्थित ।
 प्रमाजारां रणे जित्वा समान परमावह ।
 पञ्च ग्रामा वृता यत्नात्तास्माभिरपवर्जिता ।
 युध्यामहे कथं मरण्ये कोपयेम च पाण्डवान् । [75]
 त्वत्कृते दुष्टभावस्य संत्यागो विदुरस्य च ।
 जातुपे च गृहे दाह स्वर तं पुरुषो भव ।
 यच्च कृष्णमवोचस्त्वमायान्तं कुरुसंसदि ।
 अयमस्मि स्थितो राजन्क्षत्रमाय समराय च ।
 तस्यायमागतः कालः समरस्य नराधिप । [80]
 एतदर्थं मया सर्वं कृतमेतद्युधिष्ठिर ।
 किं नु युद्धात्परं लाभं क्षत्रियो बहु मन्यते ।
 किं च त्वं क्षत्रियकुले जातः सप्रथितो भुवि ।
 द्रोणादग्राणि संप्राप्य कृपाच भरतर्षभ ।
 तुन्ययोनौ समग्रले वासुदेव गमाश्रित । [85]
 मृयास्व वासुदेव च पाण्डवानां समीपत ।
 आरमार्यं पाण्डवार्थं च यत्तो मां प्रतियोधय ।

वह्मिना D1 तमि (for तय) — (L 29) Ds भवत (for
 'न्त) — (L 31) K1 Dn1 D1 7 10 नाप्राग — (L 35)
 B1 D1 transp वचन and भवता Ds D1 भवता गणा तिन
 (for the posterior half) — (L 39) K1 B1 3 Dn1
 D1 7 8 तान Dn1 Ds पर (for गुण) — (L 40)
 Ds D1 7 8 10, Ds 4 10 हर (for न) B1 ने तथैति विनिश्चित
 (for the prior half) — (L 41) B1 3 4 Dn1 सर्व
 — (L 42) K1 Ds 4 7 [अ]ति, B1 गार् (for [अ]य)
 B1 अक्षय — (L 48) K1 B1-2 Ds 4 6 तय
 (for ता) Dn1 तित्ति, Ds तित्ति, D1 तित्ति
 — (L 55) Ds D1 का (for को) — (L 51) Ds D1 7
 (for तु) B1 transp तथैव and मातुलेन — (L 53)
 K1 Ps Ds 4 7 10 इनु (for चतु) Dn1 तमिस्त्र,
 Ds तित्तिस्त्र, D1 तित्तिस्त्र (for तित्तिस्त्र) — (L 54) K1

Dn1 Ds Ca उपयुक्तवान् (for 'भुक्तवान्) — (L 58) B1 2
 transp कृता and क्षिया Dn1 D1 8 छत्रमाग्रदूता क्षिया
 (for the posterior half) — (L 60) B1 3 D1 अनाति
 न (D1 चा)स्य वर्धते (for the prior half) — (L 61)
 Ds D1 transp [अ]पि and न — (L 64) Ds Ds 4 7
 वैजयन्त्राय — (L 67) Ds D1 दम्भनार्याय (for 'नार्यय')
 — (L 68) Ds 4 7 10 छत्रमि, Ca छत्र 7 Ds 4 10
 गमाश्रिता (for 'श्रित) — (L 69) Ds 4 transp वार्ता
 and गमाणि — (L 72) B1 D1 संमानय च माधाय
 (for the posterior half) — (L 74) K1 Ds अति
 वर्जिता, Ca अय (as above) — (L 75) Ds 10
 वय (for कथ) — (L 77) Ds1 Ds 4 संमान्य, D1 सन्वित
 (for सन्वित) — (L 79) B1 3 D1 transp गमाय and
 गमयय — (L 81) K1 Ds Ds 4 7 10 मार्ध (for हर्ध)

समामध्ये च यद्रूप मायया कृतवानसि ।
तत्तयैव पुन कृत्वा मारुतो मामभिष्टव ।
इन्द्रजालं च माया वै कुरुका वापि भीषणा । [90]
आतताशस्य मग्नमे वहन्ति प्रतिगर्जना ।
वयमप्युत्पन्नेम धा न च गच्छेम मायया ।
रसातलं विद्यामोपि ऐन्द्र वा पुमेव तु ।
दर्शयेम च रूपाणि स्वदारिरे बहून्यपि ।
न तु पर्यायत सिद्धिर्बुद्धिमाप्नोति मानुषीम् । [95]
मनसैव हि भूतानि धातैश्च कुरुते वशे ।
यद्ब्रवीति च वाण्येय धातेराष्टानह रणे ।
धातयित्वा प्रदास्यामि पार्थेभ्यो राज्यमुत्तमम् ।
आचक्ष्वे च मे सर्वं संजयस्त्र माषितम् ।
मद्वितीयेन पार्थेन वैर व सच्यसाचिना । [100]
स सत्यमग्रे भूत्वा पाण्डवार्थं पगन्मी ।
युध्यस्वाद्य रणे यत्त पश्याम पुरो भव ।
यस्तु शत्रुमभिजाय शुद्ध पौर्यमास्थित ।
करोति द्विषता शोक म जीवति मुजीवितम् ।
अकस्माच्चैव ते कृष्ण न्यात लोके महशः । [105]
अचेदानीं विजानीम सन्ति पण्डा मश्रुका ।
मद्विधो नापि नृपतिस्त्वधि युक्त कथचन ।
सन्नाह मयुगे कर्तुं कर्मभूत्ये विद्योपत ।

which is followed by 5 157 16

[For the fable, cf. Bilāra-jātaka (ed Fausboll, vol. I, pp 460-61), presenting a jackal (unaccountably substituted for the cat), which similarly pretends asceticism to beguile a troop of rats]

10

After 5 157 17 (which is transposed), K₄ B Dn₁ Ds D₁ (om. lines 1-6) 2 4 6-8 10 ins

यद्ब्रवीति च कान्तेय धातेराष्टानह रणे ।
निहनिष्यामि तरसा तस्य कालोऽयमागत ।

त्व हि भोज्ये पुरस्कार्यो भक्ष्ये पेये च भारत ।
ए युद्धं क्व च भोक्तव्यं युध्यन्व पुनरो भव ।
शायिष्यसे हतो भूमौ गतामालिङ्गय भागत । [5]
तद्वथा च समामध्ये वरिगत ते वृकोदर ।
उल्लङ्घ नकुलं ब्रूहि वचनान्मम भारत ।
युध्यन्वाद्य स्थिरो भूया पश्यामस्तत्र पौर्यम् ।
युधिष्ठिरानुराग च द्वेष च मयि भागत ।
कृष्णायाश्च परिकेशा स्मरेदानीं यथातथम् । [10]
भूयास्व सहदेव च राजमध्ये वचो मम ।
युध्येदानीं रणे यत्त क्रेद्यान्स्मर च पाण्डव ।
विराट्कुपदौ चोभौ भूयास्व वचनान्मम ।
न दृष्ट्वा मतांरो मृत्योरपि महागुणं ।
तयार्थपतिभिर्मृत्या यत्त सुष्टा प्रजाम्मत । [15]
अश्लाघ्योऽयं नरपतिर्युवयोरिति चागतम् ।
ते यूय सहता भूत्वा तद्वधार्थं समापि च ।
आत्मार्यं पाण्डवार्थं च प्रयुध्यध्व मया सह ।
धृष्टद्युम्न च पाञ्चाल्यं द्रूपास्व वचनान्मम ।
एष ते समय प्राप्नो लब्धव्यश्च त्वयापि स । [20]
द्रोणमायाय ममरे जाससे हितमुत्तमम् ।
युध्यन्व समुद्रपापं कुरु कर्म सुदुष्करम् ।
दिश्विण्डनमथो ब्रूहि उल्लङ्घ वचनान्मम ।
स्त्रीति मत्वा महाबाहुर्न हनिष्यति कौरव ।
गाङ्गेयो धन्विना श्रेष्ठे युध्येदानीं सुनिर्भयम् । [25]
कुरु कर्म रणे यत्त पश्याम पौर्य तव ।
एवमुक्त्वा ततो राजा प्रहस्योल्लङ्घममवीत् ।
धनजय पुनर्ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वत ।

11

After 5 157 18 (which is a variant of 5 158 11), K₄ B Dn₁ Ds D₈ 8 10 read for the first time 5 158 12-41 (with v 1 and ins), repeating the

— (L 82) D₈ 4 पुनात् (for युदात्) B₈ नानु, B₈ [अ]प्यनु- (for वृ) — (L 83) Dn₁ Ds₁ D₁₀ संप्रधिने, D₈ 4 संप्राधिने — (L 86) K₄ D₈ धर्मेगजन्मीपन (for the posterior half) — (L 87) K₄ B₈ D₈ 4 2 आत्मान (for 'ध') — (L 90)=(var) 5 158 35^{ab} B₁ 2 4 न (for न) K₄ D₈ 4 2 कुप्यो (for 'दा') B₁ 2 D₈ [अ]पि भीषणी, B₃ D₈ D₁ 10 विभीषणी, D₈ 4 विनीषिदा (for [अ]पि भीषणा) — (L 91)=(var) 5 158 35^{cd} — (L 95) Dn₁ Cnp ननु, D₁ न हि, Cn न तु (as above) — L 95-96=(var) 5 158 26 — L 100=(var) 5 58 22^{cd}

10

(L 4) Ds₁ D₇ क्षयिषो (for पुनो) — (L 16) K₄ D₈ 4 7 10 अह (for अय) — (L 17) B₂ 3 D₇ सहिता (for सहता) — (L 21) D₈ D₇ आगन्व (for आनाय) — (L 22) K₄ चार्थ, B₃ 4 Dn₁ Ds D₇ 8 10 Cnp न्चार्थ, D₈ 4 पार्थ, Cn पाप (as above) — (L 25) D₈ 4 10 युध्यता, D₇ धर्मिणा, D₈ रथिना (for धन्विना) B₄ न्निरो यव (for मुनिभयम्) — (L 26) B₃ D₁ कुरु कनाणि संयुक्त (D₁ 'यत्त') (for the prior half) B₁ 3 4 पश्यामि पुनो भव (for the posterior half)

[5]

आशीविषमिव क्रुद्ध तुडन्वाक्यमलक्षया ।
 कृष्णादीक्षेत्र तान्मयान्यथोक्त वाक्यमवधीत् ।
 उल्लङ्घ्य तु तद्वाक्यं पापं दारुगमीगितम् ।
 श्रुत्वा विचुक्षुमे पाथो ललाट चाप्यमाजंयत । [10]
 तदवस्थं तदा दृष्ट्वा पाथं मा समितिनृप ।
 नामृष्यन्त महाराज पाण्डवाना महारथा ।
 अधिक्षेपेण कृष्णस्य पार्थस्य च महामन ।
 श्रुत्वा ते पुरयव्याघ्रा क्रोधाज्जलुरत्युता ।
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथ । [15]
 केकया आतर पञ्च राक्षसश्च घटोत्कच ।
 द्रौपदेयाभिमान्युश्च धृष्टकेतुश्च पार्थिव ।
 भीमसेनश्च विक्रान्तो यमजौ च महारथौ ।
 उत्पेनुरासनात्मवं क्रोधमरक्तेलोचना ।
 बाहून्प्रगृह्य रविराव्रजचन्द्रनरूपितान् । [20]
 अद्भुतं पारिहायेंश्च केयूरंश्च विभूषितान् ।
 दन्तान्दन्तेषु निष्पिप्य सृङ्खिणो परिलेहिलह्न् ।
 तेषामाकारभावज्ञ कुन्तीपुत्रो वृकोदर ।
 उदनिष्ठस्य वेगेन क्रोधेन प्रज्वलन्निव ।
 उद्धृत्य सहसा नेत्रे दन्तान्कटकाप्य च । [25]
 हस्त हस्तेन निष्पिप्य उल्लङ्घ्य वाक्यमवधीत् ।
 अशक्तानामिवास्माक प्रोत्साहननिमित्तकम् ।
 श्रुत ते वचन मूर्खं यत्त्वा दुयोधनोऽप्रवीत् ।
 तन्मे कथयतो मन्द शृणु वाक्य दुरामदम् ।
 सर्वक्षत्रस्य मध्ये त्व यद्वक्ष्यामि सुयोधनम् । [30]
 शृण्वत सूतपुत्रस्य पितुश्च त्वं दुरामन ।
 अस्माभिः प्रीतिकर्मस्तु आतुज्येष्ठस्य नित्यदा ।
 मर्षित ते दुराचार तत्त्व न बहु मन्यसे ।
 प्रेषितश्च हृषीकेश शमाकाङ्क्षी कुरुनृपति ।
 कुरुस्य हितकामेन धर्मराजेन धीमता । [35]
 त्व कालचोदितो नून गन्तुकामो यमक्षयम् ।
 गच्छस्वाह्वयमस्माभिसत्तव श्री भविता धुरम् ।
 मयापि च प्रतिज्ञातो वध मन्त्रालुक्स्य ते ।
 स तथा भविता पाप नात्र कार्या विचारणा ।
 वेलामतिक्रमेत्सद्य सागरो वरुणालय । [40]
 पर्येताश्च विद्वार्यैर्युर्मयोक्त न शृणा भवेत् ।

सहायमे यदि यम कुर्वेत् नष्ट एव वा ।
 यथाप्रतिज्ञं दृष्टुं प्ररक्षिष्यन्ति पाण्डवा ।
 दुःशासनस्य रुधिर पाता घाम्नि यथेष्टिताम् ।
 यश्चेह प्रतिमरुष्य क्षत्रियो भाभियाम्नि । [45]
 अपि भीष्म पुण्ड्रस्य त नेयामि यमक्षयम् ।
 यथैतदुक्तं वचन मया क्षत्रस्य समदि ।
 यथैतद्विज्ञा मय तथैवामानमाग्ने ।
 भीमसेनश्च श्रुत्वा महदेवोऽप्यमपंग ।
 क्रोधसरत्नयनस्ततो वाक्यमुवाच ह । [50]
 शीटीरशूगमदगमनीकनममदि ।
 शृणु पाप वचो मय यद्वाच्यो हि पिता मया ।
 नास्माक भविता भेद कदाचिदुत्तमि मह ।
 धृतराष्ट्रस्य मयन्धो यदि न न्यायया मह । [55]
 त्वं तु लोकप्रितायाय धृतराष्ट्रस्य च ।
 उत्पन्नो धैर्यपुण्य स्वकुलस्य पापहृन् ।
 जन्मप्रभृति चास्माक पिता ते पापपूर्ण ।
 अहितानि नृशयानि नित्यदा कर्तुमिच्छति ।
 तस्य वैरातुपद्मस्य गन्ताम्यन्त सुदुर्गमम् ।
 अस्मादौ निहत्य त्वा शत्रुने सम्प्रदद्या । [60]
 ततोऽसि शत्रुनि हन्ता मिषा मर्षेधन्विनाम् ।
 भीमस्य वचन श्रुत्वा महदेवस्य चोभयो ।
 उवाच फाल्गुनो वाक्य भीमसेन न्ययति ।
 भीमसेन न ते मन्ति येया वर तया मा ।
 मन्दा गृहेषु सुगिनो मृदुपादागम गता । [65]
 उल्लङ्घ्य न ते वाच्य परप पुण्योत्तम ।
 दूता किमपराधयन्ते यथोक्त्यानुभाषिण ।
 एवमुक्त्वा महायाहु भीम भीमपराक्रमम् ।
 धृष्टद्युम्नसु गन्वीरान्सुहृद समभाषा ।
 श्रुत वन्तस्य पापस्य धातेराष्टस्य भाषितम् । [70]
 कुम्भना वासुदेवस्य सम धैर्य गिरीपत ।
 श्रुत्वा भवन्त नरव्या अस्माक हितकाम्यया ।
 प्रमावादासुदेवस्य भवता च प्रययत ।
 सनप्र पार्थिव क्षत्र सर्वं न गजयाम्यहम् ।
 भवद्भि समनुज्ञातो वाक्यमन्य यदुनरम् । [75]
 उल्लङ्घ्ये प्रापयिष्यामि यद्वक्ष्यामि सुयोधनम् ।

गौभूते कथितान्यास्य प्रतिप्राक्य चमसुने ।
 गार्दीयेनाभिधान्यामि ह्रीवा हि उचनोत्तरा ।
 तन्मे पापिना मधे प्रयत्नमुधनयम् ।
 नन वास्योपचारेण विमिना रात्रमन्तमा । [80]
 अनुनीय च गन्मर्गान्यथामान्य यथायय ।
 धर्मगजस्य रात्रय रात्राप्य प्रत्यभाषा ।
 आत्मानमवमन्त्रानो न हि स्यात्पाथिवोत्तम ।
 तत्रोत्तर प्रयक्ष्यामि नव शुश्रूषणे स्त ।
 उल्लङ्घ नराधेष्ट मामपूर्वमभोजितम् । [85]
 लुप्यधनस्य गहास्य निजस्य भरतर्षभ ।
 अतिरोहिनेनाभ्यामाग्रीविष इव श्वसन् ।
 मन्यमान इव प्रोधागृहिणी परिमडिहन् ।
 जनादेनमभिप्रेद्य भ्रातृध्वेदमवसीत ।
 अन्यभाषत कैतव्य प्रगृह्य विपुल भुजम् । [90]
 उल्लङ्घ गच्छ कैतव्य ब्रूहि तात सुयोधनम् ।
 कृत्वा पङ्गुरस्य दुर्मतिं लुप्यपायनम् ।
 पाण्डवेपु मदा पाप नित्य जिह्म प्रयत्ने ।
 स्ववीर्याद्य पराक्रम्य पाप आह्वयते परान् ।
 धर्मात् पूज्यन्वाक्यमेव वै क्षत्रियः पुमान् । [95]
 स पाप क्षत्रियो भूया अस्मानाह्वय मयुगे ।
 मान्यामान्यानुरमृत्यु युद्धं मा गा उलासम् ।
 आसर्ग्यं समाधित्य भृत्यवीर्यं च वीर्यम् ।
 आह्वयस्व रणे पार्ष्ण्यवर्षया क्षत्रियो भव ।
 परवीर्यं समाधित्य य समाह्वयते परान् । [100]
 अदात्त स्वयमादातुमेतदेव नपुंसकम् ।
 यस्मै परेया वीर्येण आमान बहु मन्यसे ।
 कथमेवमदात्तस्वयममान्यमभिगर्जयि ।

13

After 5. 160 23, Ks B Dn1 Ds Ds 6-8 10 ins

युधिष्ठिरोऽपि कैतव्यमुल्लङ्घमिदमवसीत् ।
 उल्लङ्घ मद्बन्धो ब्रूहि गन्ता तात सुयोधनम् ।
 स्वेन वृत्तेन मे वृत्त नाधिगन्तु एवमस्ति ।
 उभयोरन्तर वेद सूनुतानुयोरपि ।
 न चाह कामये पापमपि कीटपिपील्यो । [5]
 किं पुनर्जातिषु वध कामयेय कथंचन ।
 एतदर्थं मया तात पञ्च ग्रामा वृता पुरा ।
 कथ तव मुहुर्बुद्धे न प्रेक्षे व्यसन महत् ।
 स एव कामपरीतामा मृदभागाच्च कथ्यसे ।
 तथैव वासुदेवस्य न गृह्णामि हित वच । [10]
 किं चेदानीं बहून्नेन युध्यस्व मह दान्धर्व्यम् ।
 मम विप्रियकर्ता कैतव्य ब्रूहि कौरवम् ।
 श्रुत वाक्य गृहीतोऽयो मत यत्ते तथास्तु तत् ।
 भीमसेनस्ततो वाक्य भूय आह नृपाम्भजम् ।
 उल्लङ्घ मद्बन्धो ब्रूहि दुर्मति पापपूर्णम् । [15]
 शठ नैकृतिक पाप दुराचार सुयोधनम् ।
 गृध्रोदरे वा वस्त्वय पुरे वा नागमाह्वये ।
 प्रतिज्ञात मया यच्च सभासध्ये नराधम ।
 कर्ताह तद्वच सत्य सत्येनैव शपामि ते ।
 तु शासनस्य रक्षिह हत्या पात्याम्यह मृधे । [20]
 सक्थिनी तव भर्तृव्य हत्या हि तव मोदरान् ।
 सर्वपा धातैराष्टाणामह मृत्यु सुयोधन ।
 सर्वपा राजपुत्राणामभिमन्युरसद्यम् ।
 कर्मणा तोषयिष्यामि भृत्यैश्च वच शृणु ।
 हत्या सुयोधन त्वा वै सहित सर्वमोदरे । [25]
 आक्रमिष्ये पदा मूर्ध्नि धर्मराजस्य पश्यतः ।
 नकुलस्तु ततो वाक्यमिदमाह महीपते ।
 उल्लङ्घ ब्रूहि कौरव्य धातैराष्ट सुयोधनम् ।
 श्रुत ते गदतो वाक्य सर्वमेव यथातथम् ।
 तथा कर्तासि कौरव्य यथा स्वमनुदासि माम् । [30]

Ds 10 ईमहेता तात (for the prior half) — (L 67)
 B (except B3) 'अह' (for 'नाहि') — (L 68)
 B (except B2) Dn1 मन्त्राह्वय — (L 71) B2-8 Dn1
 — (for 'मन्त्र') — Ds om lines 73-103 — (L
 74) Ks Ds Ds 6-8 10 मन्त्र (for मन्त्र) — (L 76)
 D 'मन्त्र' (for मन्त्र) B (except B2) वक्ष्यामि (for
 वक्ष्यामि) — (L 77) Ks B2 Ds 8 वक्ष्यामि — (L 83)
 Ks B Ds Ds 6-8 10 'मन्त्र' (for 'मन्त्र') Ks Ds
 Ds 6-8 10 'मन्त्र', Ds 'मन्त्र' — (L 86) B (except
 B2) Dn1 — (L 90) Om in Ds Ds 10 Ks
 B (except B2) 'मन्त्र' (for 'मन्त्र') — (L 93)
 Ds D 10 वक्ष्यामि (for वक्ष्यामि) B1 Ds Ds 6-8 10 Cnp
 न मे (ex-leave), the rest — (L 94) = (var)

5 160 3^{ab} Ks Dn1 Ds आह्वये (for आह) — (L 95)
 = (var) 5 160 3^{ab} — (L 96) B (except B2)
 Ds 8 पाप — (L 98) Ds अपि (for आत्म) — (L 99)
 Ks Dn1 Ds 8 आह्वय न (for आह्वय) — (L 100) = 5
 160 4^{ab}

13

(L 6) Ds D1 वाप्ये (for 'ये') — (L 9) B1 Ds
 D1 10 वाप्ये (for वाम) — (L 12) Ds वेन (for
 ईय) — (L 14) Ks Ds 6 8 वाप्ये (for वाप्ये)
 — (L 25) B2 4 Ds 8 सुयोधन B2 ब्रूहि मह मोदरे
 (for the posterior half) — (L 28) Ds Ds 1 2 10
 मन्त्र (for मन्त्र) — (L 32) Ds दुर्मति (for दुर्मति).

— (L 15) Ks ५१, B Dn Dc ४२, Ds1 Ds-1 १० नव
(for ५१) — (L 16) Om in K D1.2 Ds ३ read
the line after 13 Ds ८ ३ पुनः (for ५१) — K D1-3
om line 17 — (L 18) Ks ३ Ds-1 दश (Ks ५५)
नान्यानि भागा — After line 18, K1.3 B2 D1-1 १ ins

निम्निष्ठ भागस्य पत्र चान्यानि भागा ।

— Ks om lines 19-22 — (L 19) Ks चान्यानि (for

चान्यासु) K1 ३ सेनाग्रे (Ks ५१ ना च) सप्तसप्ततुः K2 सेनाग्रे
च सप्ततुः, D1-1 १ पुषि सेनासु सप्ततुः — (L 20) Prior half
= (var) 1 3 139* (cf ११) — (L 21) K1 ३ गजानान्
(for राजानान्) — (L 22) K1 ३ ३ D1-1 पतद् (for पय)
K1 ३ D1 ३ ३ नागवल, Ks D2 एव बल, B2 ३ तापदन्,
Ds समभवद् (for तस्य पद) D1 एव समभवपद (for the
prior half)

APPENDIX II

This appendix is a list of Sanskrit passages culled from the Javanese version of the Udyogaparvan (as in *De Verhouding van het Oud-javaansche Udyogapariva tot zijn Sanskrit origineel* by H. H. Juyneboll) and compared with the three current editions of the Mahābhārata, viz the Calcutta edition (*editio princeps*, Calcutta 1834-39), the Madras edition (i.e. P. P. Subrahmanya Śāstri's "Southern Recension", Madras 1932), the Bombay edition (as printed by the Gujarati Printing Press, Bombay 1920), as well as with the Critical edition. Most of the passages are corrupt, but in the majority of cases the probable readings can be guessed and restored. Where such restoration has in a few cases been found doubtful or risky, the original corrupt reading has been retained and indicated as such. This fact has rendered comparison difficult, and with this reservation, the result of comparison has been given here. Complete identity between the

passages compared is shown by the sign of equality (=), difference between them is indicated by either $\pm$ or $\sim$, the former shows close proximity (implying only some trifling modification), the latter rather remote resemblance (implying free paraphrase).

It will be seen that almost all the Javanese citations can be definitely identified in the text of the Critical edition, there being only one passage which has nothing corresponding to it in our editions. Only three stanzas (P. 5.63.14, 18, 23) are to be traced to the "additional" passages belonging merely to the Northern tradition (App. I, no. 3), but no passage can be traced to the characteristic Southern additions. This fact tends to support the conclusion, arrived at by a similar comparison of Ādiparvan passages and stated in Appendix II to Vol. I (p. 971), that the source of the Javanese version of the Udyoga, like that of the Ādi, is most probably the Northern recension.

Page	Japanese Text	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
	दृष्टोपपन्नं				
220	सूर्यं चाभिगतं सन्तो भजन्तो पूर्वचारिणः एवं च श्रेष्ठस्तो षोडशे सता मध्ये जनादेन सर्वं पूर्वाभिगतमनापूर्वं चाप्यस्य दर्शनात् साक्षात्पुनर्योरेव पविष्यामि सुयोधन मग्नं पान्तोऽहुनो राजन्यदि मप्रियमिच्छामि तेनोपयश्च ते कथं सन्तेरसप्रियायह	± 7. 11 ^{cd} ± 12 ^{ab} = 14 ^{ab} = 14 ^{cd} = 8 27 ^{ab} ± 27 ^{cd} = 31 ^{ab} ± 34 ^{cd} = 9 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} ± 48 ^{cd}	± 142 ^{ab} ± 142 ^{cd} = 145 ^{ab} = 145 ^{cd} = 215 ^{ab} ± 215 ^{cd} = 223 ^{ab} ± 223 ^{cd} = 229 ^{ab} ± 229 ^{cd} = 283 ^{cd}	± 7. 14 ^{cd} ± 15 ^{ab} = 18 ^{ab} = 18 ^{cd} = 8 51 ^{cd} ± 52 ^{ab} = 60 ^{ab} ± 60 ^{cd} = 9 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} ± 68 ^{ab} ± 10 10 ^{cd} ± 11 ^{ab} ± 10 ^{cd} ± 11 ^{ab} ± 22 ^{ab}	± 7. 14 ^{ab} ± 14 ^{cd} = 16 ^{ab} = 16 ^{cd} = 8 41 ^{ab} ± 44 ^{cd} = 51 ^{ab} ± 51 ^{cd} = 9 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} = 54 ^{cd} ± 10 8 ^{cd} ± 10 8 ^{ab} ± 8 ^{cd} = 19 ^{cd}
221	जटासुराण्यगिरेण कीचकाय महाघुने द्रौपद्यापि यत् दुःस्य दमयन्त्या महाघुमम् एषा प्रजापतिर्होमदेवश्रेष्ठो महातपा स पुत्र च त्रिशिरसमिन्द्रद्रोहाक्किरागृजन्	± 8 27 ^{ab} ± 27 ^{cd} = 31 ^{ab} ± 34 ^{cd} = 9 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} ± 48 ^{cd}	± 215 ^{ab} ± 215 ^{cd} = 223 ^{ab} ± 223 ^{cd} = 229 ^{ab} ± 229 ^{cd} = 283 ^{cd}	± 8 51 ^{cd} ± 52 ^{ab} = 60 ^{ab} ± 60 ^{cd} = 9 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} ± 68 ^{ab}	± 8 41 ^{ab} ± 44 ^{cd} = 51 ^{ab} ± 51 ^{cd} = 9 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} = 54 ^{cd}
222	तत् प्रभु त्वत्ति लोकस्य शुम्भिका प्राणसधित्वा एव प्रभु सर्वदेवाना । एव हि देव सा देवम् [महादेव ?] एवं च [त्वया ?] सर्वमिदं कृत । सर्वदेवनमस्कृत सख्यं भवतु ते घृष्ट शमेण सह नित्यदा अवाप्यमि सुखं एव च शक्रलोकस्य पुष्कलान् [लोकश्च पुष्कलान ?] न शुष्केन न चाद्रेण । न क्षत्रेण न घञ्जेण नाभमना न च दाह्या । न दिवा न निशा तदा	± 10. 8 ^{ab} ± 8 ^{cd} = 19 ^{cd} ± 19 ^{cd} = 20 ^{ab} ± 20 ^{cd} ± 20 ^{cd} ± 11 14 ^{cd} ± 15 ^{ab} = 14. 2 ^{cd} ± 15 32 ^{ab} = 32 ^{cd} ± 16 8 ^{ab} ± 17 3 ^{cd} = 3 ^{ab} ± 12 ^{ab} = 17 ^{ab} = 17 ^{cd} = 18. 10 ^{ab} ± 10 ^{cd} = 19 ^{ab} ± 19 ^{cd} = 20 4 ^{ab} = 4 ^{cd} = 11 ^{ab} ± 14 ^{cd}	± 298 ^{ab} ± 298 ^{cd} = 309 ^{cd} ± 310 ^{ab} ± 320 ^{ab} ± 320 ^{cd} ± 359 ^{ab} ± 359 ^{cd} = 429 ^{cd} ± 482 ^{ab} = 482 ^{cd} ± 490 ^{ab} ± 523 ^{ab} = 522 ^{cd} ± 533 ^{ab} = 538 ^{cd} = 539 ^{ab} = 553 ^{ab} ± 553 ^{cd} = 562 ^{ab} ± 562 ^{cd} = 606 ^{ab} = 606 ^{cd} = 616 ^{ab} ± 616 ^{cd}	± 10 10 ^{cd} ± 11 ^{ab} ± 10 ^{cd} ± 11 ^{ab} ± 22 ^{ab} ± 22 ^{cd} ± 32 ^{ab} ± 32 ^{cd} ± 14 2 ± 15 39 ^{ab} = 39 ^{cd} ± 16 8 ^{ab} ± 17 5 ^{cd} = 5 ^{ab} ± 15 ^{ab} = 21 ^{ab} = 21 ^{cd} = 18 10 ^{ab} ± 10 ^{cd} = 19 ^{ab} ± 19 ^{cd} = 20 4 ^{ab} = 4 ^{cd} = 14 ^{ab} ± 14 ^{cd}	± 10 8 ^{cd} ± 8 ^{cd} = 19 ^{cd} ± 20 ^{ab} ± 20 ^{cd} ± 20 ^{cd} ± 11. 18 ^{ab} ± 18 ^{cd} = 14 2 ^{cd} ± 15 34 ^{ab} = 34 ^{cd} ± 16 8 ^{ab} ± 17. 4 ^{ab} = 3 ^{cd} ± 13 ^{ab} = 19 ^{ab} = 19 ^{cd} ± 18 10 ^{ab} ± 10 ^{cd} = 19 ^{ab} ± 19 ^{cd} = 20 4 ^{ab} = 4 ^{cd} = 14 ^{ab} ± 14 ^{cd}
223	इन्द्रस्य महिषी देवी कम्पान्मा नोपतिष्ठति. अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानां च त्वेश्वर इष्ट्यामि त्वामहं ज्ञातुं का एव मृष्टि चरानने अन्योऽस्मिन्मन्त्रे क्षत्रमभ्यस्यो लोहमुत्थितम् तेषां सर्वेषां तेन म्यासु योनितु क्षाम्यति	± 11 14 ^{cd} ± 15 ^{ab} = 14. 2 ^{cd} ± 15 32 ^{ab} = 32 ^{cd} ± 16 8 ^{ab} ± 17 3 ^{cd} = 3 ^{ab} ± 12 ^{ab} = 17 ^{ab} = 17 ^{cd} = 18. 10 ^{ab} ± 10 ^{cd} = 19 ^{ab} ± 19 ^{cd} = 20 4 ^{ab} = 4 ^{cd} = 11 ^{ab} ± 14 ^{cd}	± 359 ^{ab} ± 359 ^{cd} = 429 ^{cd} ± 482 ^{ab} = 482 ^{cd} ± 490 ^{ab} ± 523 ^{ab} = 522 ^{cd} ± 533 ^{ab} = 538 ^{cd} = 539 ^{ab} = 553 ^{ab} ± 553 ^{cd} = 562 ^{ab} ± 562 ^{cd} = 606 ^{ab} = 606 ^{cd} = 616 ^{ab} ± 616 ^{cd}	± 11 18 ^{ab} ± 18 ^{cd} = 14 2 ± 15 39 ^{ab} = 39 ^{cd} ± 16 8 ^{ab} ± 17 5 ^{cd} = 5 ^{ab} ± 15 ^{ab} = 21 ^{ab} = 21 ^{cd} = 18 10 ^{ab} ± 10 ^{cd} = 19 ^{ab} ± 19 ^{cd} = 20 4 ^{ab} = 4 ^{cd} = 14 ^{ab} ± 14 ^{cd}	± 11. 18 ^{ab} ± 18 ^{cd} = 14 2 ^{cd} ± 15 34 ^{ab} = 34 ^{cd} ± 16 8 ^{ab} ± 17. 4 ^{ab} = 3 ^{cd} ± 13 ^{ab} = 19 ^{ab} = 19 ^{cd} ± 18 10 ^{ab} ± 10 ^{cd} = 19 ^{ab} ± 19 ^{cd} = 20 4 ^{ab} = 4 ^{cd} = 14 ^{ab} ± 14 ^{cd}
224	सर्वोपि भजते सर्वं यिदाभ्यापोऽविदाहित दिष्ट्या भवन्त पश्यामि हवार्त्तं वल्गुद्वन दिष्ट्या च नष्टपो अष्टो देवराज्यासुरद्व तेनाभूद्वज्जेश्वर निःश्रीकश्च दार्चीपते त्रिविष्टप प्रपद्यम्य पादि लोकान्दार्चीपते जिह्मिन्द्रियो जिह्मिन्द्रि स्तुयमानो महर्षिभि	± 16 8 ^{ab} ± 17 3 ^{cd} = 3 ^{ab} ± 12 ^{ab} = 17 ^{ab} = 17 ^{cd} = 18. 10 ^{ab} ± 10 ^{cd} = 19 ^{ab} ± 19 ^{cd} = 20 4 ^{ab} = 4 ^{cd} = 11 ^{ab} ± 14 ^{cd}	± 490 ^{ab} ± 523 ^{ab} = 522 ^{cd} ± 533 ^{ab} = 538 ^{cd} = 539 ^{ab} = 553 ^{ab} ± 553 ^{cd} = 562 ^{ab} ± 562 ^{cd} = 606 ^{ab} = 606 ^{cd} = 616 ^{ab} ± 616 ^{cd}	± 16 8 ^{ab} ± 17 5 ^{cd} = 5 ^{ab} ± 15 ^{ab} = 21 ^{ab} = 21 ^{cd} = 18 10 ^{ab} ± 10 ^{cd} = 19 ^{ab} ± 19 ^{cd} = 20 4 ^{ab} = 4 ^{cd} = 14 ^{ab} ± 14 ^{cd}	± 16 8 ^{ab} ± 17. 4 ^{ab} = 3 ^{cd} ± 13 ^{ab} = 19 ^{ab} = 19 ^{cd} ± 18 10 ^{ab} ± 10 ^{cd} = 19 ^{ab} ± 19 ^{cd} = 20 4 ^{ab} = 4 ^{cd} = 14 ^{ab} ± 14 ^{cd}
225	एव दुःस्यमनुमासनिन्देण सह भायया अज्ञानयाश्च कृत्वा दानुष्यन्तः वसुध (?) य इदं विद्या पठेत् स परमेश्वर च मोदते	± 18. 10 ^{ab} ± 10 ^{cd} = 19 ^{ab} ± 19 ^{cd} = 20 4 ^{ab} = 4 ^{cd} = 11 ^{ab} ± 14 ^{cd}	± 553 ^{ab} ± 553 ^{cd} = 562 ^{ab} ± 562 ^{cd} = 606 ^{ab} = 606 ^{cd} = 616 ^{ab} ± 616 ^{cd}	± 18 10 ^{ab} ± 10 ^{cd} = 19 ^{ab} ± 19 ^{cd} = 20 4 ^{ab} = 4 ^{cd} = 14 ^{ab} ± 14 ^{cd}	± 18 10 ^{ab} ± 10 ^{cd} = 19 ^{ab} ± 19 ^{cd} = 20 4 ^{ab} = 4 ^{cd} = 14 ^{ab} ± 14 ^{cd}
226	एषा राक्षस्य पाण्डुस्य सुतायस्य विद्युता तयो समान उर्रिण पतुं नात्र सदाय न हि ते विप्रह वीरा कुर्वन्ति दुर्मि सह अपिनागेन लोकस्य न्यक्षणे पाण्डवा स्वस्वम्	± 20 4 ^{ab} = 4 ^{cd} = 11 ^{ab} ± 14 ^{cd}	± 606 ^{ab} = 606 ^{cd} = 616 ^{ab} ± 616 ^{cd}	± 20 4 ^{ab} = 4 ^{cd} = 14 ^{ab} ± 14 ^{cd}	± 20 4 ^{ab} = 4 ^{cd} = 14 ^{ab} ± 14 ^{cd}
	सजययानपर्व				
	एषा इव दृष्टा दृष्टा दृष्टा सजय पाण्डवा न एषा वपते जातु अनाश्रित्य महादुमम्	± 29 49 ^{ab} = 49 ^{cd}	± 864 ^{ab} ± 864 ^{cd}	± 28 59 ^{ab} ± 59 ^{cd}	± 29. 59 ^{ab} ± 59 ^{cd}

Page	Javanese Text.	Crit Ed	Cal Ed	Mad Ed	Bom Ed
प्रजागरपर्व					
227	अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् हृतम् कामिनं चोरमात्रिशान्तिं प्रजागरम् निपेवते प्रदान्तानि निन्दितानि न सेवते अनाप्तिकं श्रद्धाघानमेतत्पण्डितलक्षणम्	= 33 13 ^{ab} ± 13 ^{cd} ± 16 ^{ab} ± 16 ^{cd}	= 983 ^{ab} ± 983 ^{cd} = 991 ^{ab} ± 991 ^{cd}	= 32 14 ^{ab} ± 14 ^{cd} ± 23 ^{ab} ± 23 ^{cd}	= 33 13 ^{ab} ± 13 ^{cd} ± 16 ^{ab} ± 16 ^{cd}
228	न हृष्यत्यात्ममाने नावमानेन तप्यते गात्रो हृद इवाक्षोभ्यो यं म पण्डित उच्यते श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा यस्य श्रुतानुगा अयंमिश्रार्थमयां पण्डिताख्या लभेत स अश्रुतश्च समुद्यदो ददृष्टिश्च महामना अर्थाश्चाक्रमणा प्रेषुमूढ इत्युच्यते युधं अकामान्कामयति यं कामयानान्परिदृष्टिन् बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम्	= 26 ^{ab} = 26 ^{cd} ± 29 ^{ab} ± 29 ^{cd} = 30 ^{ab} = 30 ^{cd} = 32 ^{ab} = 32 ^{cd}	= 996 ^{ab} = 996 ^{cd} ± 999 ^{ab} ± 999 ^{cd} = 1000 ^{ab} = 1000 ^{cd} ± 1002 ^{ab} ± 1002 ^{cd}	= 33 ^{ab} = 33 ^{cd} ± 37 ^{ab} ± 37 ^{cd} = 39 ^{ab} = 39 ^{cd} ± 41 ^{ab} ± 41 ^{cd}	= 26 ^{ab} = 26 ^{cd} ± 29 ^{ab} ± 29 ^{cd} = 30 ^{ab} = 30 ^{cd} ± 32 ^{ab} ± 32 ^{cd}
229	पर क्षिपति दोषणे वर्तमानं स्वयं तथा यश्च कृष्यत्यनीनाश्च स तु मूढतमो नर अनाहुतं प्रविशति अपृष्टो बहु मापते विशसायति मान्तेषु मूढचेता नराधम अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हि नस्त्रि च कर्म चारमते दष्ट तमाहुर्मूढचेतनम्	= 36 ^{ab} ± 36 ^{cd} = 35 ^{ab} ± 35 ^{cd} = 33 ^{ab} ± 33 ^{cd}	= 1007 ^{ab} ± 1007 ^{cd} = 1006 ^{ab} ± 1006 ^{cd} = 1003 ^{ab} ± 1003 ^{cd}	= 46 ^{ab} ± 46 ^{cd} = 45 ^{ab} ± 45 ^{cd} = 42 ^{ab} ± 42 ^{cd}	= 37 ^{ab} ± 37 ^{cd} = 36 ^{ab} ± 37 ^{cd} = 33 ^{ab} ± 33 ^{cd}
230	भक्ष्योत्तमप्रविच्छन्नं मत्स्यो यदिशमायसम् रूपमितं प्रसमत्तं नानुबन्धमपेक्षते वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यं स नामोति रम तेभ्यो वीजं तस्य विनश्यति	= 34 13 ^{ab} ± 13 ^{cd} = 15 ^{ab} ± 15 ^{cd}	= 1106 ^{ab} ± 1106 ^{cd} = 1108 ^{ab} ± 1108 ^{cd}	= 33 13 ^{ab} ± 13 ^{cd} = 15 ^{ab} ± 15 ^{cd}	= 34 13 ^{ab} ± 13 ^{cd} = 15 ^{ab} ± 15 ^{cd}
231	यथा मधु समावृत्ते रक्षन्नुष्याणि पटपद तद्दद्यान्मानुषेभ्य आदद्यादविहिंसया पुष्पं पुष्पं विचित्रिद्वयन्मूले छेद विवर्जयेत् मालाकार इवारामे न यथाद्धारकारक यन्नेष्यां परितोषेपु वीर्यं रूपं कुलान्वये सुखसौभाग्यमन्कारे तस्य व्याधिरनन्तक	± 17 ^{ab} ± 17 ^{cd} ± 18 ^{ab} = 18 ^{cd} ± 40 ^{ab} ± 40 ^{cd}	± 1110 ^{ab} ± 1110 ^{cd} ± 1111 ^{ab} = 1111 ^{cd} ± 1135 ^{ab} = 1135 ^{cd}	± 17 ^{ab} ± 17 ^{cd} ± 18 ^{ab} = 18 ^{cd} ± 43 ^{ab} = 43 ^{cd}	± 17 ^{ab} ± 17 ^{cd} ± 18 ^{ab} = 18 ^{cd} ± 42 ^{ab} = 42 ^{cd}
232	आमज्जानमनायामन्त्रिविक्षा धर्मनित्यता वाक्चैव गुहा दानं च नैवान्यन्तेषु भारत आज्रवं प्रतिपद्यन् पुत्रेषु सततं विभो इह कीर्तिं परा प्राप्य श्रेयं स्वर्गमवाप्स्यमि	= 70 ^{ab} = 70 ^{cd} = 35 3 ^{ab} = 3 ^{cd}	= 1167 ^{ab} = 1167 ^{cd} = 1183 ^{ab} = 1183 ^{cd}	= 74 ^{ab} = 74 ^{cd} = 34 3 ^{ab} = 3 ^{cd}	= 73 ^{ab} = 73 ^{cd} = 35 3 ^{ab} = 3 ^{cd}
233	देवद्रव्यविनाशेन . . . ग्राह्यगानां परिमवाद् . . . वेदस्योप्यादनेन च . . . तृणानि भूमिस्तकं वाक् चतुर्थी च सन्तता सतामेवानि गेहेषु न टिथ्यन्ते कदाचन बुद्ध्या भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महद् गुरुश्रृणुया ज्ञानं शान्तिं त्यागेन विन्दते	= 26 ^a = 27 ^a ± 25 ^b = 32 ^{ab} ± 32 ^{cd} = 50 ^{ab} ± 50 ^{cd}	= 1285 ^a = 1286 ^a = 1284 ^b = 1293 ^{ab} ± 1293 ^{cd} = 1311 ^{ab} ± 1311 ^{cd}	= 35 26 ^a = 27 ^a ± 25 ^b = 34 ^{ab} ± 34 ^{cd} = 52 ^{ab} ± 52 ^{cd}	= 36 26 ^a = 27 ^a ± 25 ^b = 34 ^{ab} ± 34 ^{cd} = 52 ^{ab} ± 52 ^{cd}
234	सुलभां पुर्या लोके सततं प्रियवक्त्रं अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः	± 37 14 ^{ab} = 14 ^{cd}	± 1848 ^{ab} = 1348 ^{cd}	± 36 15 ^{ab} = 15 ^{cd}	± 37 15 ^{ab} = 15 ^{cd}

Page	Javanese Text	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
234	यो हि धर्मं व्यनाशयिष्ये हिमा भर्तुं विनाशये हृदियान्वाह पयानि स ते सान्महायस महासन्ध्याया दयां महापाश्यायन्धना धन्योन्धयन्धनावेयो विनाशोन्ध न मिष्यत 235 न म्हाद्वन्द्वो व्याजान्धना न स्युर्ध्वे धनात् धनं हि स्युः स्युः स्युः स्युः स्युः स्युः स्युः स्युः मनिष्यति यो वेगमुपि नोपहर्षयो स धियो भाजत सान्ध्यायसि न मुदति विषाणीन्धयो वृद्धान्धुदिवृद्धाश्च भारत धनाभिजनान्धनाश्च नित्यं मृदोऽवमन्यते 236 न च गद्यां मृगं देते समपं ह्य वेदमनि यं वामयति निर्दोषं मृदोयोऽवमन्यते जनम् यो जातिमनुगृह्णाति द्रष्टुं दीनमातुरम् स पुत्रपशुभिर्द्वंद्वं यन्ध्याक्षयमभुते 237 श्रीमन्त्र जातिमायाय यो जातिरप्यमीदृति दम्भयुधं मृग इव म्हाधन तस्य निन्दित यामुग मेवमानोऽपि धर्मायोऽपि न हीयते याम तदुपमेवेन न मृदमवमाचरेत् अभिष्टोत्रकला वेदा धनदीलपन्ध्रुवम् रजिपुत्रकला दारा दत्तमुक्तकल धनम् 238 अभिवादनगीलम् नित्यं वृद्धोपमेविन यवारि मिषपेसुन कीर्तिरायुर्धनो यलम् अनृतं यं समुत्थं राजगामि च पैशुनम् यवारि मप्रधन्ने मामं तद्वद्वहत्या 239 आत्मा नदी भारत पुण्यनीयां मन्योदका पृतिपृष्टा दमोर्मि मन्यां ग्राह प्रायति पुण्यकमां पुण्यो ह्यात्मा नित्यमलोम्य एव एवमिभोदर रक्षेपाणिपादं च यधुया यधुधोत्रे च मतमा मनो यापं च कर्मणा मन्युजायपं 240 मृपुर्वामीति येषां धर्मेषु विषयेषां यन्ध्रुवगामपि ते माह्वगा ह्य म्रैय माह्वगे प्रकाशते अर्धोर्ध्वे तपस्य पण्यन्यत्र ह्ययो माह्वगतानिर्मि एवेन वृद्धे ययमि मयधम् श्रीधं कामो एवेमोतानिभया वृत्तायुग मानजोर्ध्वं मृगं च ह्ययो पुण्यं च मनुपदोषा मन्यां मदा दार्ढ्ये नरेन 241 एवम्य वेदम्य एवम्योदकाने यधो मयेत् मन्योऽवम्य मन्ध्र मन्ध्र हृदियमि नित्य	= 37. 15 ^{ab} ± 15 ^{cd} = 34 ^{ab} = 34 ^{cd} ± 42 ^{ab} = 12 ^{cd} = 47 ^{ab} ± 47 ^{cd} = 38 31 ^{ab} = 31 ^{cd} ± 37 ^{ab} ± 37 ^{cd} = 39. 15 ^{ab} ± 15 ^{cd} = 25 ^{ab} ± 25 ^{cd} = 47 ^{ab} = 47 ^{cd} ± 51 ^{ab} = 51 ^{cd} = 60 ^{ab} ± 60 ^{cd} = 40 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} = 19 ^a = 19 ^b ± 19 ^c ± 19 ^d = 22 ^{ab} = 22 ^{cd} = 42 3 ^b ± 18 ^{ab} ± 18 ^{cd} = 43 5 ^{ab} ± 5 ^{cd} ± 8 ^a = 8 ^b = 8 ^c = 8 ^d ± 25 ^{ab} ± 25 ^{cd}	= 1349 ^{ab} ± 1349 ^{cd} = 1371 ^{ab} = 1371 ^{cd} ± 1379 ^{ab} = 1379 ^{cd} = 1381 ^{ab} ± 1384 ^{cd} = 1431 ^{ab} = 1432 ^{ab} = 1437 ^{cd} ± 1438 ^{ab} = 1462 ^{cd} ± 1463 ^{ab} = 1472 ^{cd} ± 1473 ^{ab} = 1506 ^{ab} = 1506 ^{cd} ± 1511 ^{cd} ± 1512 ^{ab} = 1520 ^{cd} ± 1521 ^{ab} ± 1531 ^{cd} ~ 1531 ^{cd} = 1553 ^a ± 1553 ^b ± 1553 ^c ± 1553 ^d = 1556 ^{ab} = 1556 ^{cd} = 1579 ^b ± 1602 ^{cd} ± 1602 ^{cd} ± 1630 ^{ab} ± 1630 ^{cd} ± 1636 ^a ± 1636 ^b = 1636 ^c ± 1636 ^d ± 1653 ^{ab} ± 1653 ^{cd}	± 36 16 ^{ab} ± 16 ^{cd} = 38 ^{ab} = 38 ^{cd} ± 46 ^{ab} = 46 ^{cd} = 51 ^{ab} ± 51 ^{cd} = 37. 34 ^{ab} ± 34 ^{cd} ± 40 ^{ab} ± 40 ^{cd} = 38 17 ^{ab} ± 17 ^{cd} = 27 ^{ab} ± 27 ^{cd} = 61 ^{ab} = 61 ^{cd} ± 66 ^{ab} ± 66 ^{cd} = 75 ^{ab} ± 75 ^{cd} ± 39 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} = 21 ^a ± 21 ^b ± 21 ^c ± 21 ^d = 24 ^{ab} = 24 ^{cd} = 41 3 ^b ± 26 ^{ab} ± 26 ^{cd} ± 42 10 ^{ab} ± 10 ^{cd} ± 17 ^a ± 17 ^b ± 17 ^c ± 17 ^d ± 43 ^{ab} ± 43 ^{cd}	± 37. 16 ^{ab} ± 16 ^{cd} = 38 ^{ab} = 38 ^{cd} ± 46 ^{ab} = 46 ^{cd} = 51 ^{ab} ± 51 ^{cd} = 38 31 ^{ab} ± 34 ^{cd} ± 40 ^{ab} ± 40 ^{cd} = 39 17 ^{cd} ± 18 ^{ab} = 27 ^{ab} ± 27 ^{cd} = 61 ^{ab} = 61 ^{cd} ± 66 ^{cd} = 67 ^{ab} = 75 ^{cd} ± 76 ^{ab} ± 40 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} = 21 ^a ± 21 ^b ± 21 ^c ± 21 ^d = 24 ^{ab} = 24 ^{cd} = 42. 3 ^b ± 27 ^{ab} ± 27 ^{cd} ± 43. 10 ^{ab} ± 10 ^{cd} ± 16 ^a ± 16 ^b ± 16 ^c ± 16 ^d ± 43 ^{ab} ± 43 ^{cd}

Page	Javanese Text	Crit Ed	Cal. Ed	Mad Ed	Bom Ed
241	दानमध्ययन यज्ञो लोभास्ते तत्र वर्तते नारण्यवमनाश्च मुनिर्भवति शाश्वतः मिराज्ञ तु वेदन स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते }	± 43 26 ^{ab} ~ 35 ^{ba} ± 35 ^{ca}	± 1664 ^{ca} ~ 1680 ^{ab} ± 1680 ^{ca}	± 42 44 ~ 60 ^{ab} ± 60 ^{ca}	± 43 44 ^{ca} ~ 60 ^b ± 60 ^{ca}
242	सर्वायांतां व्याकरणाद्व्याकरण उच्यते प्रत्यक्षदर्शी लोकाना सर्वदर्शी भवेन्नरः }	= 36 ^{ab} = 36 ^{ca}	= 1681 ^{ab} = 1682 ^{ab}	= 61 ^{ab} = 62 ^{ab}	= 61 ^{ab} = 62 ^{ab}
यानमधिपर्व					
	एव सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता साधं कथयतो राज्ञ सा व्यतीयाय शर्वरी }	= 46 1 ^{ab} = 1 ^{ca}	= 1791 ^{ab} = 1791 ^{ca}	= 46 1 ^{ab} = 1 ^{ca}	= 47 1 ^{ab} = 1 ^{ca}
	नरनारायणौ धैरौ लोकलोक समास्त्यौ ऊर्जितौ स्तेन वपसा महामत्स्वपराक्रमौ }	± 48 8 ^{ab} = 8 ^{ca}	± 1924 ^{ab} = 1924 ^{ca}	± 49 8 ^{ab} = 8 ^{ca}	± 49 8 ^{ab} = 8 ^{ca}
	नर इन्द्रस्य समामे इत्यामित्र परतपः पौलोमान्कालकजाश्च सहस्राणि शतानि च }	± 14 ^{ab} ± 14 ^{ca}	± 1930 ^{ab} = 1930 ^{ca}	± 14 ^{ab} ± 14 ^{ca}	± 14 ^{ab} ± 14 ^{ca}
243	एवमेतौ महावीर्यौ तौ पश्यत समागतौ वासुदेवाङ्गुनौ वीरा समवेतौ महाबलौ }	= 18 ^{ab} ± 18 ^{ca}	= 1934 ^{ca} ± 1936 ^{ab}	= 19 ^{ab} ± 19 ^{ca}	= 18 ^{ca} ± 19 ^{ab}
	यतितो मूर्च्छितो मुनिः जागर्ति रात्रयः सर्वा दीर्घमुष्णं च निश्चमन् }	± 49 11 ^d = 50 3 ^{ab}	± 1978 ^b = 2020 ^{ca}	± 50 12 ^b = 51 3 ^{ab}	± 50 12 ^b = 51 3 ^{ab}
	भीतो वृकोदरादत्तः सिंहापशुरिवाचलः मनसाहं प्रपद्यामि ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् }	± 3 ^{ca} = 8 ^{ca}	± 2020 ^{ca} ± 2025 ^{ca}	± 3 ^{ca} = 8 ^{ca}	± 3 ^{ca} = 8 ^{ca}
244	भीममेनमय दुर्गा तत मन्दान्तिरीयवः अपरमङ्गवागाधं कथं शक्यन्ति मे सुताः कच्छिष्टेदप्रतः पुमान् किं तत्कुर्यां कथं कुर्यां क्व तु गच्छामि सजय इदं जितमिदं उच्यते }	= 25 ^{ca} = 25 ^a = 24 ^d = 44 ^d ± 59 ^{ab} = 53 5 ^a	= 2043 ^{ab} = 2042 ^a = 2042 ^b = 2062 ^b ± 2081 ^{ca} = 2125 ^a	= 25 ^{ca} = 25 ^a = 24 ^d = 44 ^d ± 59 ^{ab} = 53 6 ^a	= 25 ^{ca} = 25 ^a = 24 ^d = 44 ^d ± 59 ^{ab} = 54 5 ^a
245	यावदि सूच्यान्दीक्षणाया विष्येदग्रेण मारिषः उदप्यपरित्याज्यश्च भूमेनः पाण्डवान्प्रति क्षमा एतिरहिमा च समता सत्यमार्जवम् द्विद्रियावजयो धैर्यं मार्दवं हीरचापलम् सुवृत्तः शीलमपन्नः प्रसन्नामात्मविहृष्टः प्राप्येह लोके समान सुगत प्रेक्ष गच्छति }	± 18 ^{ca} Cf App I (No 3)	± 2312 ^{ab} ± 2312 ^{ca} = 2443 ^{ab} ± 2443 ^{ca} = 2447 ^{ca} = 2448 ^{ab}	= 57 18 ^{ab} ± 18 ^{ca} = 60 17 ^{ab} ± 17 ^{ca} = 22 ^{ab} ± 22 ^{ca}	= 58 18 ^{ab} ± 18 ^{ca} = 63 14 ^{ab} ± 14 ^{ca} = 18 ^{ab} ± 18 ^{ca}
246	शकुनीना यथाकाशे पदं नैव प्रदश्यते एव प्रज्ञानतृप्तस्य मुनेर्वर्मं न विद्यते त्रिचित्रमिदं द्वाश्रयं मृगाय प्रतिभासि मे श्रवमानौ हि गच्छतः पदातिरनुधावयि पाशमेकमुभावैतौ सहितौ हरतौ मम यत्र वै विपतिर्येते तत्र मे वशमेप्यतः }	± 62 11 ^{ab} = 11 ^{ca} = 12 ^{ab} ± 12 ^{ca}	± 2460 ^{ab} = 2460 ^{ca} = 2461 ^{ab} ± 2461 ^{ca}	± 34 ^{ab} = 34 ^{ca} = 35 ^{ab} ± 35 ^{ca}	± 64 8 ^{ab} = 6 ^{ca} = 7 ^{ab} ± 7 ^{ca}
247	पृथिव्या मनिपेतुः एतत्ते ज्ञातव्यं सर्वं	= 13 ^d ± 15 ^a	= 2462 ^a ± 2464 ^a	= 36 ^d ± 38 ^a	= 8 ^d ± 10 ^a
भगवद्धानपर्व					
	शूद्रः करोति शुश्रूषा वैश्यो विपणिजीवनः वयं वधेन जीवामः कपालाद्वाहणैर्दृतम् }	± 70 47 ^{ab} = 47 ^{ca}	± 2627 ^{ab} = 2627 ^{ca}	± 65 53 ^{ab} ± 53 ^{ca}	± 72 47 ^{ab} = 47 ^{ca}

Page	Javanese Text.	Crit Ed	Cal Ed	Mad Ed	Bom Ed
247	सुखं प्रशान्तं स्वपिति हित्वा जयपराजयौ जातवैरस्तु पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा }	± 70 59 ^{ad} ± 60 ^{ab}	± 2640 ^{ab} ± 2640 ^{ad}	± 65 66 ^{ad} ± 67 ^{ab}	± 72 60 ^{ab} ± 60 ^{ad}
248	न चापि वैरं वैरेण कदाचिदुपशाम्यति हविषाश्रित्या कृष्ण भूय एवामिवर्धते निर्दहेयं कुरुन्सर्वान् न जातु गमनं तत्र भवेत्पार्थ निरर्थकम् अर्थप्राप्तिं कदाचित्स्यादन्ततो वा एवाच्यता स्वस्ति प्रामुहि गम्यताम् गिरेरिव लघुत्वं तच्छीतत्वंमिव पावके तस्मात्प्रशममिच्छसि	± 63 ^{ab} ± 63 ^{ad} = 87 ^o = 88 ^{ab} ± 88 ^{ad} ± 89 ^b = 73 2 ^{ab} = 18 ^d	± 2643 ^{ad} ± 2644 ^{ab} = 2668 ^o ± 2669 ^{ab} ± 2669 ^{ad} ± 2670 ^b = 2741 ^{ab} = 2755 ^d	± 70 ^{ab} = 70 ^{ad} = 95 ^o ± 96 ^{ab} ± 96 ^{ad} ± 97 ^b = 68 2 ^{ab} = 18 ^d	± 63 ^{ad} = 64 ^{ab} = 87 ^o ± 88 ^{ab} ± 88 ^{ad} ± 89 ^b = 75 2 ^{ab} = 18 ^d
249	ग्राहि मा पुण्डरीकाक्ष न मां माधव वैधन्यं नार्थनाशो न वरिता तथा शोकाय दहते यथा पुत्रैर्विनाभव त्वं धर्मस्व तपो महत् त्व ग्राता त्व महद्भक्ष कृतार्था भुञ्जते दूवा पूजां गृह्णन्ति चैव ह कृतार्थं मा सहामात्यस्वमेवेप्यसि भारत	= 80 29 ^o = 88 68 ^{ab} ± 68 ^{ad} ± 102 ^d = 103 ^a ± 89 18 ^a ± 18 ^{ad}	± 2899 ^o ± 3198 ^{ab} ± 3198 ^{ad} ± 3233 ^d ± 3234 ^a ± 3254 ^{ab} ± 3254 ^{ad}	± 73 29 ^o = 78 71 ^{ab} ± 71 ^{ad} ± 106 ^b ± 106 ^o ± 79 20 ^{ab} ± 20 ^{ad}	± 82 29 ^o ± 90 69 ^{ab} ± 69 ^{ad} ± 103 ^d = 104 ^a = 91 18 ^{ab} ± 18 ^{ad}
250	गुणवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुः पुरुषाधमम् सर्वमेतदभोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिसहितम् एकं कर्णं पराश्रयाय समर्थं इति निश्चितम् वधिरेष्विव गायन अनुपामितवृद्धत्वाच्छ्रियो दर्पाद्य मोहितः वयोदर्पादमर्पाद्यं न ते वाक्यं ग्रहीष्यति	= 29 ^{ad} = 32 ^{ab} ± 90 7 ^{ab} = 12 ^d ± 17 ^{ab} ± 17 ^{ad}	= 3265 ^{ad} ± 3268 ^{ab} ± 3287 ^{ab} = 3290 ^d ± 3295 ^{ab} ± 3295 ^{ad}	= 31 ^{ad} ± 35 ^{ab} ± 10 ^{ab} = 13 ^d ± 18 ^{ab} ± 18 ^{ad}	= 29 ^{ad} ± 32 ^{ab} ± 92 10 ^{ab} = 13 ^d ± 18 ^{ab} ± 18 ^{ad}
251	या मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वयि माधवे प्रेम्णा च बहुमानं च शुश्रूषुश्च ब्रवीम्यहम् पर्यस्ता पृथिवीं सर्वां साक्षां सरथकुञ्जरां यो मोचयेन्मृत्युपाशाद्व्यामुयान्मोक्षमुत्तमम् व्यसनेऽवमन्यमानो यो मित्रं नाभिपद्यते मध्यर्थाय [अनर्थाय?] यथाशक्ति तं नृशत्रुं विदुर्बुधा	± 28 ^{ab} ± 28 ^{ad} = 91 5 ^{ab} ± 5 ^{ad} ± 10 ^{ab} ± 10 ^{ad}	± 3306 ^{ab} ± 3306 ^{ad} = 3312 ^{ab} ± 3312 ^{ad} ± 3317 ^{ab} ± 3317 ^{ad}	± 29 ^{ab} ± 29 ^{ad} = 36 ^{ab} ± 36 ^{ad} ± 41 ^{ab} ± 41 ^{ad}	± 29 ^{ab} ± 29 ^{ad} = 93 5 ^{ab} ± 5 ^{ad} ± 10 ^{ab} ± 10 ^{ad}
252	ग्राहि राजन्निमं लोकं न नश्येयुरिमां प्रजां त्वयि प्रकृतिमापन्ने क्षेपं स्यात्कुरुसत्तम धर्मतो सप्रधायैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् प्रमुञ्चेऽहं मृत्युपाशाद्व्यामुयान्मोक्षमुत्तमम् राजा दम्भोद्भवो नाम सार्वभौमः पुराभवत् अखिला बुभुजे सर्वा पृथिवीमिति न श्रुतम्	= 93 33 ^{ab} ± 33 ^{ad} ± 51 ^{ef} ± 52 ^{ab} = 94 5 ^{ab} = 5 ^{ad}	= 3416 ^{ab} ± 3416 ^{ad} ± 3436 ^{ab} ± 3436 ^{ad} = 3452 ^{ab} = 3452 ^{ad}	= 82 33 ^{ab} ± 33 ^{ad} ± 53 ^{ab} ± 53 ^{ad} = 83 5 ^{ab} = 5 ^{ad}	= 95 33 ^{ab} ± 33 ^{ad} ± 53 ^{ab} ± 53 ^{ad} = 96 5 ^{ab} = 5 ^{ad}
253	अस्ति कचिद्विशिष्टो नो मद्विप्रो वा भवेद्युधि नरो नारायणश्चैव तापसाविति नः श्रुतम् त्रिलोक्येऽस्मिन्नपि विभो को न जानाति तत्त्वतः देवमानुषलोकौ द्वौ मानुषेणैव चक्षुषा अवगाह्येव चरतो न च मे रोचते वरः	± 7 ^{ab} = 14 ^{ab} ± 95 17 ^{ab} ± 17 ^{ad}	± 3454 ^{ab} = 3461 ^{ab} = 3517 ^{ab} ± 3517 ^{ad}	± 7 ^{ab} = 14 ^{ab} ± 84 17 ^{ab} ± 17 ^{ad}	± 7 ^{ab} = 14 ^{ab} = 97 17 ^{ab} ± 17 ^{ad}
254	रूपतो दृश्यते कचिन्नागेषु भविता ध्रुवम्	± 20 ^{ad}	± 3520 ^{ad}	± 20 ^{ad}	± 20 ^{ad}

Page	Japanese Text	Crit. Ed	Cal Ed	Mad Ed	Bom. Ed
254	प्रविशेश महीतलम् . . .	= 95 21 ^d	= 3521 ^d	= 84 21 ^d	= 97 21 ^d
	अह ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन्वसुधातलम् } स्वदृष्ट्या तत्र वा कचिदोचयित्वा च माचिरम् }	= 96 5 ^{ab} ~ 5 ^{cd}	= 3526 ^{ab} ± 3526 ^{cd}	± 85 5 ^{ab} ± 5 ^{cd}	= 98 5 ^{ab} ~ 5 ^{cd}
	तस्माद्वच्छाव माचिरम् . . .	= 25 ^d	= 3546 ^d	= 25 ^d	= 25 ^d
	अथामृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहवारिभिः } ततः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते }	± 97 4 ^{ab} ± 4 ^{cd}	± 3550 ^{ab} ± 3550 ^{cd}	± 86 4 ^{ab} ± 4 ^{cd}	± 99 4 ^{ab} ± 4 ^{cd}
255	हिरण्यपुरमित्येतत्प्यात पुरवर महत् . . .	= 98 1 ^{ab}	± 3567 ^{ab}	= 87 1 ^{ab}	= 100 1 ^{ab}
	कः पिता जननी वास्य कतमस्यैव भोगिनः } अस्य कन्या वरारोहा रूपेणासदृशी भुवि }	± 101 20 ^{ab} = 102 5 ^{ab}	= 3636 ^{ab} = 3647 ^{ab}	± 90 20 ^{ab} = 91 6 ^{ab}	± 103 20 ^{ab} = 104 5 ^{ab}
	कुलशीलगुणोपेता गुणकेशीति विश्रुता } अस्य देहकरस्तात मम पुत्रो महासुने }	± 5 ^{cd} ± 14 ^{cd}	± 3647 ^{cd} ± 3657 ^{cd}	± 6 ^{cd} = 16 ^{ab}	± 5 ^{cd} ± 15 ^{cd}
	मक्षितो वैनतेयेन दुःखार्ता संव ते वयम् }	± 14 ^{ef}	± 3658 ^{ab}	± 16 ^{cd}	± 16 ^{ab}
256	आहारो विहितश्चात्र किमयं वार्यते स्वया . . .	± 103 4 ^{cd}	± 3677 ^{cd}	± 82 4 ^{cd}	± 105 4 ^{cd}
	मम दक्षस्य च सुता जननी कश्यपः पिता } अहमप्युल्महे लोकान्समस्तान्बोदुमञ्जसा }	± 10 ^{ab} = 10 ^{cd}	± 3683 ^{ab} ± 3683 ^{cd}	± 13 ^{ab} ± 13 ^{cd}	± 10 ^{ab} ± 10 ^{cd}
	गरुत्मन्मन्यमेऽऽमानं यलवन्तं सुदुर्वलम् } अलमसल्लभमक्ष ते स्तोतुमात्मानमण्डज }	= 19 ^{ab} = 19 ^{cd}	± 3692 ^{ab} = 3692 ^{cd}	= 22 ^{ab} = 22 ^{cd}	= 15 ^{ab} = 19 ^{cd}
257	निपपात म भारतां विह्वलो नष्टचेतनः . . .	= 22 ^{cd}	± 3695 ^{cd}	= 26 ^{cd}	= 22 ^{cd}
	यावद्धि भारः कृन्नायाः पृथिव्याः पर्वतं सह } एकस्या देहशालायास्तावद्भारममन्यत }	± 23 ^{ab} = 23 ^{cd}	± 3696 ^{ab} = 3696 ^{cd}	± 27 ^{ab} = 27 ^{cd}	± 23 ^{ab} = 23 ^{cd}
	भगवद्भौकन्यारस्य सदृशेन वपुष्मता } भुजेन स्वैरभुजेन निष्पिष्टोऽस्मि महीतले }	= 27 ^{ab} = 27 ^{cd}	= 3700 ^{ab} ± 3700 ^{cd}	= 31 ^{ab} = 31 ^{cd}	= 27 ^{ab} = 27 ^{cd}
	उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भीष्मेण यक्षमम् } उक्तं बहुविधं चैव नारदेनापि तच्छृणु }	= 104 4 ^{ab} = 4 ^{cd}	= 3717 ^{ab} = 3717 ^{cd}	= 93 4 ^{ab} = 4 ^{cd}	= 106 4 ^{ab} = 4 ^{cd}
258	विश्वामित्र तपस्तन्त धर्मो जिज्ञासया पुरा } अभ्यगच्छन्स्वयं भूत्वा वसिष्ठो भगवानृषिः }	= 8 ^{ab} = 8 ^{cd}	= 3721 ^{ab} ± 3721 ^{cd}	= 9 ^{ab} ± 9 ^{cd}	= 8 ^{ab} = 8 ^{cd}
	मुक्तं मे तिष्ठ तावत्तन्म . . .	= 12 ^a	= 3725 ^a	= 13 ^a	= 12 ^a
	क्षत्रभावादपगतो ब्राह्मणन्वसुपागतः } धर्मस्य वचनाप्रीतो विश्वामित्रस्तदाभवत् }	= 18 ^{ab} = 18 ^{cd}	= 3731 ^{ab} ± 3731 ^{cd}	= 19 ^{ab} = 19 ^{cd}	= 18 ^{ab} ± 18 ^{cd}
	दक्षिणा का प्रयच्छामि भवते शुभकर्मणे } नोऽह प्राणान्विमोक्षयामि कृत्वा यत्नमनुत्तमम् }	± 21 ^{ab} = 105 12 ^{cd}	± 3734 ^{cd} = 3753 ^{cd}	± 23 ^{ab} = 94 13 ^{ab}	± 21 ^{cd} = 107 13 ^{ab}
	अर्थिता न मया काचिन्कृतपूर्वा दिवौकसाम् }	± 13 ^{ab}	± 3754 ^{ab}	= 13 ^{cd}	= 13 ^{cd}
259	अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गालवाज्ञातयोनिना } शृहि काममनु यामि द्रष्टुं प्रथमतो दिशम् }	= 106 1 ^{ab} ± 1 ^{cd}	± 3761 ^{ab} ± 3761 ^{cd}	± 95 1 ^{ab} ± 1 ^{cd}	± 108 1 ^{ab} ± 1 ^{cd}
	अत्र पश्चादहं सूर्यो विसर्जयति मा स्वजा } पश्चित्तेतश्च पश्चिमा दिग्यि द्विजसत्तम }	± 108 2 ^{ab} ± 2 ^{cd}	± 3802 ^{ab} ± 3802 ^{cd}	= 97 2 ^{ab} ± 2 ^{cd}	± 110 2 ^{ab} ± 2 ^{cd}
	तस्मादुत्तार्यते पापादुत्पन्नाश्रमिणो यतः } तस्मादुत्तारणवत्पादुत्तरेत्युच्यते क्वचित् }	± 109 1 ^{ab} ± 1 ^{cd}	~ 3821 ^{ab} ± 3821 ^{cd}	± 98 1 ^{ab} ± 1 ^{cd}	± 111 1 ^{ab} ± 1 ^{cd}
260	क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पद्मगाशनः } मास्करस्येव पूर्वाह्ने महसांशोर्विवस्वतः }	= 110 5 ^{ab} = 5 ^{cd}	= 3855 ^{ab} = 3855 ^{cd}	= 99 5 ^{ab} = 5 ^{cd}	= 112 5 ^{ab} = 5 ^{cd}
	न शृणोमि न पश्यामि नात्मनो वेद्मि कारणम् . . .	= 10 ^{ab}	= 3860 ^{cd}	= 10 ^{cd}	= 10 ^{cd}
	शनैः साधु भवान्यातु . . .	= 11 ^a	± 3861 ^a	± 11 ^a	± 11 ^a

Page	Javanese Text	Crit Ed	Cal Ed	Mad Ed.	Bom Ed
260	तम एव तु पश्यामि शरीर ते न लक्ष्ये मणी वा जात्यौ पश्यामि ह्यचिदेहश्चमण्डज न चापि कृत्रिम कालः कालो हि परमेश्वर	= 110 12 ^{ab} ± 12 ^{cd} = 20 ^{cd}	= 3862 ^{ab} ± 3862 ^{cd} = 3870 ^{cd}	= 99 12 ^{cd} ± 13 ^{ab} = 20 ^{cd}	= 112 12 ^{ab} ± 12 ^{cd} = 20 ^{cd}
261	न भेतव्य सुपर्णोऽसि सुपर्ण त्यज सन्नमम् आचार' फलते धर्ममाचार फलते धनम् आचाराच्छ्रयमाप्नोति आचारो हन्त्यलक्षणम् ययातिर्नाहुपो नाम राजर्षि' सत्यविक्रम' स दास्यति मया उक्तो भवता वार्धित स्वयम् जातो दानपति पुत्रस्तथा शूरस्तथापर' धर्मसत्परतश्चैव यज्वा चापि तत् परः	= 111 12 ^{cd} ± 15 ^{ab} = 15 ^{cd} ± 112 7 ^{ab} ± 7 ^{cd} ± 117. 21 ^{ab} ± 21 ^{cd}	= 3884 ^{cd} = 3887 ^{ab} = 3887 ^{cd} ± 3903 ^{ab} ± 3903 ^{cd} ± 4023 ^{ab} ± 4023 ^{cd}	= 100 12 ± 15 ^{ab} ± 15 ^{cd} ± 101 8 ^{ab} ± 8 ^{cd} ± 106 22 ^{ab} ± 22 ^{cd}	= 113. 12 ^{cd} = 15 ^{ab} = 15 ^{cd} ± 114. 7 ^{ab} ± 7 ^{cd} ± 119 22 ^{ab} ± 22 ^{cd}
262	अवमेने नरान्सर्वान्देवऋषिगणास्तथा ययातिर्मृदुविज्ञानो विस्मयाविष्टचेतन प्रपतिप्यन्महीतलम् अतीव मदमत्तस्त्वं न कचिद्वावमन्यसे मानेन अष्ट' स्वर्गसे नाहंस्त्वं पार्थिवात्मज को न्वय कस्य वा राज्ञ' कथं वा स्वर्गमागत' कर्मणा केन सिद्धोऽयं क्व चानेन तपश्चितम्	± 118 16 ^{ab} = 16 ^{cd} = 119. 3 ^d ± 7 ^{ab} = 7 ^{cd} = 118 18 ^{cd} ± 19 ^{ab}	± 4041 ^{ab} = 4041 ^{cd} ± 4050 ^d ± 4054 ^{ab} = 4054 ^{cd} ± 4043 ^{cd} ± 4044 ^{ab}	± 107 16 ^{ab} = 16 ^{cd} ± 108 3 ^d ± 7 ^{ab} = 7 ^{cd} = 107. 18 ^{ab} ± 18 ^{cd}	± 120. 16 ^{ab} = 16 ^{cd} = 121. 3 ^d ± 7 ^{ab} = 7 ^{cd} = 120. 18 ^{cd} ± 19 ^{ab}
263	एतस्मिन्नेव काले तु नैमिषे पार्थिवर्षभान् चतुरोऽपश्यत् नृपस्तेषां मध्ये पपात सः को भवान्कस्य वा वन्धुर्देशस्य नगरस्य च न हि मातुपुरुषोऽसि कोऽप्यर्थ' कारुक्ष्यते त्वया ययातिरस्मि राजर्षि' क्षीणपुण्यश्च्युतो दिव पतेय सस्त्विति ध्यायन्भवत्सु पतितस्तत्.	= 119 9 ^{ab} = 9 ^{cd} ± 15 ^{cd} ± 16 ^{cd} = 17 ^{ab} = 17 ^{cd}	= 4056 ^{cd} ± 4057 ^{ab} ± 4063 ^{ab} ± 4064 ^{ab} = 4065 ^{ab} ± 4065 ^{cd}	= 108. 9 ^{ab} = 9 ^{cd} ± 16 ^{ab} ± 16 ^{cd} = 17 ^{ab} = 17 ^{cd}	= 121 9 ^{cd} ± 10 ^{ab} ± 15 ^{cd} ± 16 ^{cd} = 17 ^{ab} = 17 ^{cd}
264	नाह प्रतिग्रहधनो ब्राह्मण' क्षत्रियो ह्यहम् न च मे प्रचणा बुद्धि' परपुण्यविनाशने यस्मात्तेन नर' सर्वे अपत्यफलभागिन तस्मादिच्छन्ति दौहित्रान्यथा त्व वसुधाधिप प्रत्यभिज्ञातमात्रोऽयं सर्वैस्त्वेनरपुगवः ययातिर्दिव्यसस्थानो दिव्याभरणभूषित'	= 19 ^{ab} = 19 ^{cd} ± 25 ^{ab} = 25 ^{cd} ± 120. 1 ^{ab} = 1 ^{cd} 2 ^b	= 4067 ^{ab} = 4067 ^{cd} ± 4073 ^{cd} = 4074 ^{ab} ± 4078 ^{ab} = 4079 ^{cd}	= 19 ^{ab} = 19 ^{cd} ± 26 ^{ab} = 26 ^{cd} ± 109. 1 ^{ab} = 1 ^{cd} 2 ^b	= 19 ^{ab} = 19 ^{cd} ± 25 ^{cd} = 26 ^{ab} ± 122. 1 ^{ab} = 1 ^{cd} 2 ^b
265	ददाम्यय च दास्यामि तेन संयुज्यतां भवान् यत्फल दानशीलस्य शमशीलस्य यत्फलम् धीरशब्दफल चैव तेन संयुज्यता भवान् यतः प्राणाश्च राज्य च राजन्कर्म सुरादि च ज्यतेनने व [त्यजेय न पुन ?] सर्वं तेन सत्येन तं व्रज	± 4 ^{cd} ± 5 ^{ab} = 7 ^{cd} ± 10 ^{ab} ± 10 ^{cd}	± 4082 ^{ab} ± 4082 ^{cd} = 4085 ^{ab} ± 4087 ^{cd} ± 4088 ^{ab}	± 4 ^{cd} ± 5 ^{ab} = 8 ^{ab} ± 11 ^{ab} ± 11 ^{cd}	± 4 ^{cd} ± 5 ^{ab} = 7 ^{cd} ± 10 ^{ab} ± 10 ^{cd}
266	एष दोषोऽस्तिमानेन पुरा प्राप्तो ययातिना निर्वन्धतस्त्वितिमात्रं गालवेन महीपते धर्मार्थयुक्ता लोकेऽस्मिन्प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सताम् असतां विपरीता तु लक्ष्यते भरतर्षभ सतां मतमतिक्रम्य योऽसतां वर्तते मते शोचन्ते व्यसने तस्य सुहृदो नचिरादिव	± 121. 18 ^{ab} ± 18 ^{cd} = 122. 9 ^{ab} = 9 ^{cd} = 24 ^{ab} = 24 ^{cd}	± 4116 ^{ab} ± 4116 ^{cd} = 4132 ^{ab} = 4132 ^{cd} = 4147 ^{ab} = 4147 ^{cd}	± 110. 19 ^{ab} ± 19 ^{cd} = 111. 12 ^{ab} = 12 ^{cd} = 27 ^{ab} = 27 ^{cd}	± 123. 19 ^{ab} ± 19 ^{cd} = 124. 11 ^{cd} = 12 ^{ab} = 26 ^{ab} = 26 ^{cd}

Page	Javanese Text	Crit Ed	Cal Ed	Mad Ed.	Bom. Ed.
266	कामायौ लिप्पमानन्तु धर्ममेवादितश्चरेत् न हि धर्मादपैत्यर्थं कानो वापि कथंचन }	= 122 35 ^{ab} ± 35 ^{cd}	= 4158 ^{ab} ± 4158 ^{cd}	= 111 38 ^{ab} ± 38 ^{cd}	= 124 37 ^{ab} ± 37 ^{cd}
267	प्रमसीद्व्य सवानेतदकुनर्हति केशव मामेवं हि विशेषेण विभाष्य परिगृह्यते स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो यति माधव संयुगे शस्त्रेण निघन काले प्राप्स्यामः स्वर्गमेव तत् रूप्यसे वीरशयनं काममेवमवाप्स्यमि त्यिरो भव सहानालो विमर्शो भविता ध्रुवम् }	= 125. 2 ^{ab} ± 2 ^{cd} = 15 ^{ab} ± 15 ^{cd} ± 126 2 ^{ab} ± 2 ^{cd}	= 4234 ^{ab} ± 4234 ^{cd} ± 4247 ^{ab} ± 4247 ^{cd} ± 4260 ^{ab} ± 4260 ^{cd}	= 114. 2 ^{ab} = 2 ^{cd} ± 15 ^{ab} ± 15 ^{cd} ± 115 2 ^{ab} ± 2 ^{cd}	= 127 2 ^{ab} ± 2 ^{cd} ± 15 ^{ab} ± 15 ^{cd} ± 128 2 ^{ab} ± 2 ^{cd}
268	कंसमेकं परिव्रज्य कुशयै सर्वयादवा संभूय सुखमेधन्ते भारतान्वक्कृष्णाय वश्यमानेन्द्रियो राज्यमक्षीयादीर्घमन्तरम् विजितात्मा तु मेधावी न राज्यमभिजायते वध्वतेऽग्निरिवेन्वनेः	= 39 ^{ab} = 39 ^{cd} ± 127 22 ^{ab} ± 22 ^{cd} = 23 ^d	= 4298 ^{ab} = 4298 ^{cd} ± 4332 ^{ab} ± 4332 ^{cd} = 4335 ^d	= 41 ^{ab} = 41 ^{cd} ± 116 23 ^{ab} ± 23 ^{cd} = 26 ^d	= 40 ^{ab} = 40 ^{cd} ± 129 23 ^{ab} ± 23 ^{cd} = 26 ^d
269	न युद्धे वात्र कल्याणं न धर्मायौ कुत्र सुखम् न वापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत मङ्गया आनाथ न भविष्यन्ति पतंगा इव पावकम् अयमिच्छन्तुवात्सर्वाण्यतमानो जनादनं तं च प्राययमे मन्त्रो बालश्चन्द्रममं यया एको नामिति यन्मोहान्मन्यसे मा सुयोधन परिभूय च दुर्बुद्धे ग्रहीतु मां चिकीर्षमि इहैव पाण्डवा सर्वे तयैवान्वक्कृष्णाय इह रश्मिनादित्यश्च वसवश्च महर्षिभिः तव म पुरुषभ्यात्र संजहार पुनः स्वयम् राजा चरति चेदमं ध्रुवं स्वर्गाय कल्प्यते स चेदधर्मं चरति नरकाय विकल्प्यते }	± 39 ^{ab} ± 39 ^{cd} = 128 20 ^{cd} ± 21 ^{ab} ± 37 ^{cd} ± 129 2 ^{ab} = 2 ^{cd} = 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} ± 16 ^{ab} ± 130 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}	± 4349 ^{ab} ± 4349 ^{cd} = 4384 ^{ab} ± 4384 ^{cd} ± 4401 ^{ab} ± 4419 ^{ab} ± 4419 ^{cd} = 4420 ^{ab} ± 4420 ^{cd} = 4440 ^{ab} ± 4471 ^{ab} ± 4471 ^{cd}	± 40 ^{ab} ± 40 ^{cd} = 117 25 ^{cd} ± 26 ^{ab} ± 52 ^{cd} ± 118 2 ^{ab} ± 2 ^{cd} = 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} ± 24 ^{ab} ± 119 13 ^{ab} ± 13 ^{cd}	± 40 ^{ab} ± 40 ^{cd} = 130 21 ^{ab} ± 21 ^{cd} ± 37 ^{cd} ± 131. 2 ^{ab} ± 2 ^{cd} = 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} ± 23 ^{ab} ± 132 13 ^{ab} ± 13 ^{cd}
270	इहैव पाण्डवा सर्वे तयैवान्वक्कृष्णाय इह रश्मिनादित्यश्च वसवश्च महर्षिभिः तव म पुरुषभ्यात्र संजहार पुनः स्वयम् राजा चरति चेदमं ध्रुवं स्वर्गाय कल्प्यते स चेदधर्मं चरति नरकाय विकल्प्यते }	± 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} ± 16 ^{ab} ± 130 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}	± 4420 ^{ab} ± 4420 ^{cd} = 4440 ^{ab} ± 4471 ^{ab} ± 4471 ^{cd}	± 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} ± 24 ^{ab} ± 119 13 ^{ab} ± 13 ^{cd}	± 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} ± 23 ^{ab} ± 132 13 ^{ab} ± 13 ^{cd}
271	प्राह्मणं प्रचरेद्भैक्षं क्षत्रियं परिपालनम् वैश्यो धनार्जनं कुर्याच्छूद्रस्तत्परिचारणम् अनन्दनं ममाजात द्विपतां हर्षवर्धन . न मया त्वं न पित्रामि जातस्त्वं क्रागतो ह्यपि पुनं विपद्यते यस्मात्तस्मात्पुरुष उच्यते तनाहुर्नार्यनामान स्त्रीवद्य इह जीवति }	± 28 ^{ab} ± 28 ^{cd} ± 131 4 ^{cd} ± 5 ^{ab} = 33 ^{ab} ± 33 ^{cd}	± 4488 ^{ab} ± 4488 ^{cd} = 4498 ^{ab} ± 4498 ^{cd} = 4528 ^{cd} ± 4529 ^{ab}	± 30 ^{ab} ± 30 ^{cd} ± 120 5 ^{ab} ± 5 ^{cd} = 35 ^{cd} ± 36	± 30 ^{ab} ± 30 ^{cd} ± 133 5 ^{ab} ± 5 ^{cd} ± 35 ^{cd} ± 36 ^{ab}
272	संजयो नाम दृष्ट त्व न च पश्यामि तत्त्वयि युद्धाय क्षत्रियं सृष्टं मजयेह जयाय च जयन्वा बध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्रमलोकताम् राज्यमात्रो निवृत्तो मे शोचन्तमनुशोचन्ति प्रतिनीता अवन्वव . अपि ते पूजिता पूर्वमपि ते सुहृदो मता महत्साक्षसमं कुन्ति	± 132 7 ^{ab} = 133 11 ^{ab} = 11 ^{cd} ± 20 ^{cd} ± 134 4 ^{cd} = 5 ^{ab} = 135 2 ^c	± 4515 ^{ab} = 4592 ^{ab} = 4593 ^{ab} ± 4603 ^{cd} ± 4626 ^{ab} = 4626 ^{cd} = 4645 ^c	± 121 7 ^{ab} = 122 13 ^{ab} = 14 ^{cd} = 23 ^{cd} ± 123 4 ^{cd} = 5 ^{ab} = 124 2 ^a	± 134 7 ^{ab} = 135 13 ^{cd} = 14 ^{cd} ± 23 ^{cd} ± 136 5 ^{ab} = 5 ^{cd} = 137. 2 ^c
273	कर्णोपनिषद् कानीनश्च सहोदरश्च कन्यया यश्च जायते बोद्धारं पितरं तस्य प्राहुः शास्त्रविदो जना पाण्डो पुत्रोऽपि धर्मतः	± 138 8 ^{ab} = 8 ^{cd} = 9 ^b	± 4733 ^{ab} = 4733 ^{cd} = 4734 ^b	± 127. 8 ^{ab} = 8 ^{cd} = 9 ^b	± 140 8 ^{ab} = 8 ^{cd} = 9 ^b

Page	Javanese Text	Crit Ed	Cal Ed	Mad Ed	Bom Ed.
273	कन्या गर्भं समाधत्त भास्करान्मा जनार्दन आदित्यवचनाधैव जातु सा तु व्यसर्जयत् न पृथिव्या सकलया न हिरण्यस्य राशिभिः हर्षाद्भयाद्वा गोविन्द नाचत कर्तुमुत्सहे	= 139. 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} ± 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}	= 4757 ^{ab} ± 4757 ^{cd} ± 4766 ^{ab} ± 4766 ^{cd}	= 128. 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} ± 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}	= 141 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} ± 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}
274	अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्व भविष्यसि जनार्दन अध्वर्युत्व च ते कृष्ण फवावस्मिन्भविष्यति यदा व्रक्ष्यसि मा कृष्ण निहत सव्यसाधिना पुनश्चित्स्मदा तस्य यज्ञस्यास्य भविष्यति क्षेत्रेण निधन गच्छेत्समग्र क्षत्रमण्डलम् कुरुक्षेत्रे पुण्यकामे त्रैलोक्यस्यापि केशव	= 29 ^{cd} ± 29 ^{ef} = 46 ^{ab} ± 26 ^{cd} ± 53 ^{ab} ± 54 ^{cd}	= 4784 ^{ab} ± 4784 ^{cd} = 4801 ^{ab} ± 4801 ^{cd} ± 4808 ^{ab} ± 4808 ^{cd}	= 29 ^{cd} ± 30 ^{ab} = 47 ^{ab} ± 47 ^{cd} = 54 ^{ab} ± 54 ^{cd}	= 29 ^{cd} ± 30 ^{ab} = 46 ^{ab} ± 46 ^{cd} ± 53 ^{ab} ± 53 ^{cd}
275	स्वमा हि बहवो घोरा इश्यन्ते मधुसूदन निमित्तानि च घोराणि तयोत्पाता सुदारुणा सहस्रपादं प्रासादं स्वमान्ते तु युधिष्ठिर अभिरोहन्मया दृष्ट सह भ्रातृभिरच्युत पश्ये दोषं ध्रुवं युद्धे तथा युद्धे पराभवम् अधनस्य मृत श्रेयो न हि ज्ञातिक्षये जय	= 141 5 ^{ab} = 5 ^{cd} ± 27 ^{ab} = 27 ^{cd} = 142 13 ^{ab} = 13 ^{cd}	= 4838 ^{ab} = 4838 ^{cd} ± 4862 ^{ab} = 4862 ^{cd} = 4897 ^{ab} ± 4897 ^{cd}	= 130 6 ^{ab} = 6 ^{cd} = 30 ^{ab} = 30 ^{cd} = 131 13 ^{ab} ± 13 ^{cd}	= 143 6 ^{ab} = 6 ^{cd} ± 30 ^{ab} = 30 ^{cd} = 144 13 ^{ab} ± 13 ^{cd}
276	क्रोपितो भगवान्यत्र दुर्वासा मे वर ददौ आह्वान देवसंयुक्त वसन्त्या पितृवैश्वमनि योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत्परिवर्तित तस्मान्न कुर्याद्वचन पथ्य पितृहित तथा ब्रूहि किं करवाणि ते	± 19 ^{ab} = 19 ^{cd} = 25 ^{ab} ± 25 ^{cd} = 143 1 ^d	± 4903 ^{cd} ± 4904 ^{ab} ± 4909 ^{cd} ± 4910 ^{ab} = 4917 ^d	± 19 ^{ab} ± 19 ^{cd} ± 25 ^{ab} ± 25 ^{cd} = 132. 1 ^d	± 19 ^{cd} ± 20 ^{ab} ± 25 ^{ab} ± 25 ^{cd} = 145 1 ^d
277	कौन्तेयस्त्व न राधेयो न च बाधिरय पिता नासि सुतकुले जात कर्ण तद्विद्वि मे घच कानीनस्त्व मया जात पूर्वजः कुक्षिणा दृष्ट कुन्तिराजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक योऽयं देवो विरोचन कुण्डली बद्धकवचो देवगर्भः श्रिया वृत	± 2 ^{ab} = 2 ^{cd} = 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} = 4 ^b = 5 ^{ab}	± 4918 ^{ab} ± 4918 ^{cd} = 4919 ^{ab} ± 4919 ^{cd} = 4920 ^b = 4921 ^{ab}	± 2 ^{ab} = 2 ^{cd} = 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} = 4 ^b ± 5 ^{ab}	± 2 ^{ab} = 2 ^{cd} = 3 ^{ab} = 3 ^{cd} = 4 ^b ± 5 ^{ab}
278	जातस्त्वमसि दुर्धर्प सत्यमाह पृथा वाक्य कर्ण भानुवच शृणु श्रेयस्ते स्यान्नरन्याग्र सत्यमाचरतस्तत मया ब्रूवेन संग्रामे वितीर्षन्ति दुरत्ययम् त्यजेय तानह कथमपारे कायजयश्र	± 5 ^c ± 144. 2 ^{ab} ± 2 ^{cd} ± 14 ^{ab} ± 14 ^d	= 4921 ^c ± 4930 ^{ab} ± 4930 ^{cd} ± 4942 ^{ab} ± 4942 ^d	± 5 ^c = 133 2 ^{ab} ± 2 ^{cd} ± 14 ^{ab} ± 14 ^d	± 5 ^c ± 146. 2 ^{ab} ± 2 ^{cd} ± 14 ^{ab} ± 14 ^d
	कृष्णो न सहितात्कश्च नश्यते च घनंजयात् कोऽद्य भिक्षुश्च मा विद्यात्पार्थाना समितिं गतम्	± 9 ^{ab} ± 9 ^{cd}	± 4937 ^{ab} ± 4937 ^{cd}	± 9 ^{ab} ± 9 ^{cd}	± 9 ^{ab} ± 9 ^{cd}
279	दुर्योधन निग्रोधेद कुलार्थे यद्रवीमि ते तच्छ्रुत्वा कुरुशार्दूल स्वकुलस्य हित कुरु अन्ध करणहीनो हि न वै राजा पिता तव राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुत स राजा तस्य ते पुत्रा पितुर्दायाचहारिण	= 145 15 ^{ab} ± 15 ^{cd} ± 36 ^{ab} = 36 ^{cd} = 37 ^{ab}	= 4972 ^{ab} ± 4972 ^{cd} ± 4996 ^{cd} = 4997 ^{ab} = 4997 ^{cd}	= 134. 17 ^{ab} ± 17 ^{cd} ± 41 ^{ab} = 41 ^{cd} = 42 ^{ab}	± 147. 16 ^{ab} ± 16 ^{cd} ± 39 ^{ab} = 39 ^{cd} = 40 ^{ab}
280	कोऽय दुर्योधनो नाम कुलेऽस्मिन्कुलपासन यस्य लोभाभिभूतस्य मति सर्वोऽनुवर्तते	= 146 19 ^{cd} ± 20 ^{ab}	= 5021 ^{cd} ± 5022 ^{ab}	= 135. 20 ^{ab} ± 20 ^{cd}	= 148. 19 ^{cd} ± 20 ^{ab}

Page	Japanese Text	Crit Ed	Cal Ed.	Mad. Ed	Bom Ed
280	सोमं प्रजापतिं पूर्वं कुरुणा वशवर्चनं सोमादभूव पद्योऽयं ययातिर्नहुषान्मज्ज तस्य पुत्रा यभूवुश्च पञ्च राजर्षिसत्तमा तथैव सर्वधर्मज्ञः पितुर्महापितामहः प्रतीपं पृथिवीपालस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा राजमहति न्यायागतं राज्यमिदं मुनक्ति [सा] नृजं सदा शास्त्रे स्मृतो वन्द्युजनस्य साधुः प्रियः प्रजानां सुहृदोऽनुकम्पी जितेन्द्रियः साधुजनस्य भर्ता क्षमा तिविक्षा दम आजवं च	= 147 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} = 4 ^{ab} ± 14 ^{ab} = 14 ^{cd} cf. 31 ^a cf. 31 ^b = 32 ^b ± 32 ^c = 32 ^d = 33 ^a	= 5042 ^{ab} = 5042 ^{cd} ± 5043 ^{ab} ± 5253 ^{ab} = 5053 ^{cd} cf. 5072 ^a cf. 5072 ^b = 5072 ^b ± 5073 ^c = 5073 ^d = 5074 ^a	= 136 3 ^{ab} = 3 ^{cd} ± 4 ^{ab} ± 14 ^{ab} = 14 ^{cd} cf. 32 ^a cf. 32 ^b = 33 ^b ± 33 ^c = 33 ^d = 34 ^a	= 149 3 ^{ab} = 3 ^{cd} ± 4 ^{ab} ± 14 ^{ab} = 14 ^{cd} cf. 32 ^a cf. 32 ^b ± 33 ^b ± 33 ^c = 33 ^d = 34 ^a
अभिनिर्याण					
281	वधार्थं यः समुत्पन्नः शिखण्डी द्रुपदात्मजः वदन्ति सिद्धा राजेन्द्र ऋषयश्च समागताः कृताश्वोऽप्यकृताश्वो वा वृद्धो वा यदि वा युवा एष नो विजये मूलम् न धार्तराष्ट्राः शङ्कयन्ति स्यातुं दृष्ट्वा धनंजयम् भीममेनं च संक्रुद्ध यमौ वापि यमोपमौ तस्मिन्देवो देशे स्त्रिष्वे प्रभूतयवसेनवने निवेद्यायामान् तदा सेना राजा युधिष्ठिरः अकृतेनैव कार्येण गतः पार्यान्धोक्षजः स होतान्मन्युनाविष्टो ध्रुव वक्ष्यत्यमशयम् आसन्नजलकाष्ठानि शतशोऽयं सहस्रशः अच्छेद्याहारमार्गाणि रन्ध्रोच्चययुतानि च न वा भीष्मस्य दुर्मन्त्राः शृणोति विदुरस्य च मम वा भाषितं किञ्चिन्मर्ममेवातिवर्तते रयस्यामन्दश गजा गजस्य दश वाजिनः नरा दश हयस्यासन्पादरक्षाः समन्ततः रयस्य गजाः पञ्चाशद्वागस्य दश वाजिनः हयस्य पुरपाः सप्त भिन्नसंधानकारिणः सेना पञ्चशतान्याहू रयान्तावन्त एव तु दश सेनाश्च घृतनाः घृतना दश बाहिनी बाहिनी घृतना सेना वाजिनी दशतश्चमू अश्वोहिणी वा पर्यायनिरुक्ता तु वरुथिनी नराणां पञ्चमदेशः [पञ्चपञ्चाशत्] पत्तिर्नाम विधीयते सेनामुखं च तिस्रस्तु गुल्म इत्यभिसञ्चितं दश गुल्मा गणश्चासीद्वृणस्त्वयुतयो भवेत् दुर्योधनस्य सेनासु योऽसमानाः प्रहारिणः भीष्मामिपेचन रश्मिवतामिवाद्रित्यो वीरधामिव चन्द्रमा कुवेर इव यक्षाणां मरुतामिव पावकः	= 149 29 ^{ab} = 29 ^{cd} ± 34 ^{cd} = 35 ^a = 43 ^{cd} ± 44 ^{ab} ± 67 ^{ab} = 67 ^{cd} = 150 9 ^{ab} ± 9 ^{cd} = 15 ^{ab} ± 15 ^{cd} ± 151 8 ^{ab} = 8 ^{cd} = 152 19 ^{ab} = 19 ^{cd} ± 20 ^{ab} = 20 ^{cd} ± 21 ^{ab} ± 21 ^{cd} ± 22 ^{ab} ± 22 ^{cd} ± 24 ^{ab} ± 24 ^{cd} ± 25 ^{ab} = 25 ^{cd} ± 153 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}	= 5126 ^{ab} = 5126 ^{cd} = 5131 ^{cd} = 5132 ^a = 5142 ^{cd} ± 5143 ^{ab} ± 5170 ^{ab} = 5170 ^{cd} = 5196 ^{ab} ± 5196 ^{cd} = 5202 ^{ab} ± 5202 ^{cd} ± 5223 ^{ab} = 5223 ^{cd} = 5264 ^{ab} = 5264 ^{cd} ± 5265 ^{ab} = 5265 ^{cd} ± 5266 ^{ab} ± 5266 ^{cd} ± 5267 ^{ab} ± 5267 ^{cd} ± 5270 ^{ab} ± 5270 ^{cd} ± 5271 ^{ab} = 5271 ^{cd} = 5289 ^{ab} ± 5289 ^{cd}	= 138 29 ^{cd} = 30 ^{ab} = 35 ^{cd} = 36 ^a = 46 ^{cd} ± 47 ^{ab} ± 71 ^{ab} = 71 ^{cd} = 139 9 ^{ab} ± 9 ^{cd} = 15 ^{ab} ± 15 ^{cd} = 140 8 ^{ab} ± 8 ^{cd} = 141 22 ^{ab} = 22 ^{cd} ± 23 ^{ab} = 23 ^{cd} ± 24 ^{cd} ± 24 ^{ef} ± 25 ^{ab} ± 25 ^{cd} ± 28 ^{ab} ± 28 ^{cd} ± 29 ^{ab} = 29 ^{cd} ± 142 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}	= 151 29 ^{ab} = 29 ^{cd} = 34 ^{cd} = 35 ^a = 45 ^{cd} ± 46 ^{ab} ± 152 1 ^{ab} = 1 ^{cd} = 153 9 ^{ab} ± 9 ^{cd} = 15 ^{ab} ± 15 ^{cd} ± 154 8 ^{ab} = 8 ^{cd} = 155 22 ^{ab} = 22 ^{cd} ± 23 ^{ab} = 23 ^{cd} ± 24 ^{ab} ± 24 ^{cd} ± 25 ^{ab} ± 25 ^{cd} ± 28 ^{ab} ± 28 ^{cd} ± 29 ^{ab} = 29 ^{cd} = 156 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}
[685]					

Pago	Javanese Text	Crit Ed	Cal Ed	Mad Ed	Bom Ed.
286	कर्णो वा युध्यता पूर्वमह वा पृथिवीपते } स्पर्धते हि सदात्ययं सुतपुत्रो मया रणे } नाह जीवति गाङ्गेये योत्से राजन्कथचन } हते भीष्मे च योत्स्यामि सह गाण्डीवधन्वना } उभौ क्षिप्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ } तुल्यस्त्रेहो ह्यह भीमे तथा दुर्योधने नृपे }	= 153 24 ^{ab} = 24 ^{cd} = 25 ^{ab} ± 25 ^{cd} = 154 32 ^{ab} ± 32 ^{cd}	= 5301 ^{ab} = 5301 ^{cd} ± 5302 ^{ab} ± 5302 ^{cd} = 5346 ^{cd} ± 5347 ^{ab}	= 142. 24 ^{ab} = 24 ^{cd} ± 25 ^{ab} ± 25 ^{cd} = 143 33 ^{ab} ± 33 ^{cd}	= 156. 24 ^{ab} = 24 ^{cd} ± 25 ^{ab} ± 25 ^{cd} = 157. 33 ^{ab} ± 33 ^{cd}
287	सहायोऽस्मि स्थितो युद्धे यदि भीतोऽस्मि पाण्डव य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरं } एनसा न स देश वा काल वा गन्तुमर्हति } न ह्येव कर्ता पुरुष कर्मणो शुभपापयो } अम्बतद्वो हि पुरुष कार्यते दारपुरुष }	= 155 21 ^{ab} = 156 9 ^{ab} ± 9 ^{cd} = 14 ^{ab} ± 14 ^{cd}	± 5370 ^{cd} = 5399 ^{cd} ~ 5400 ^{ab} = 5404 ^{cd} ± 5405 ^{ab}	± 144 21 ^{ab} = 145 9 ^{ab} ± 9 ^{cd} = 14 ^{ab} ± 14 ^{cd}	= 158. 21 ^{ab} = 159. 9 ^{ab} ± 9 ^{cd} = 14 ^{ab} ± 14 ^{cd}
उल्लूकयान					
288	हिरण्वत्यां निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु . दुर्योधनो महाराज कर्णेन सह भाषत . अस्मान्वा त्व पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् } अथ वा निहतोऽस्माभिर्देवलोकं गमिष्यसि }	= 157 1 ^{ab} ± 1 ^{cd} = 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}	= 5407 ^{ab} ± 5410 ^{cd} = 5487 ^{cd} ± 5488 ^{ab}	= 146. 1 ^{ab} ± 1 ^{cd} (of v l 72 ^{ab}) (of v l 72 ^{cd})	= 160. 1 ^{ab} ± 4 ^{cd} = 81 ^{ab} ± 81 ^{cd}
289	पुष्टस्तेऽश्वा भृता. शूरा श्वो युध्यस्व सकेशव' असमागम्य भीष्मेण सयुगे किं विकल्पसे . यद्युत्पतसि लोकास्त्रीन्यद्याविशसि भूतलम् } ततस्तत्रार्जुनरथ प्रभाते द्रक्ष्यसेऽप्रत. }	± 18 ^{cd} ± 158 11 ^{cd} = 157 12 ^{ab} = 159 11 ^{ab} ± 11 ^{cd}	± 5502 ^{cd} ± 5545 ^{cd} = 5501 ^{ab} ± 5546 ^{ab} = 5640 ^{ab} ± 5640 ^{cd}	(of v l 83 ^{cd}) = 147 11 ^{cd} (of v l 146 84 ^{ab}) = 147 12 ^{ab} = 148. 11 ^{ab} ± 11 ^{cd}	± 93 ^{cd} ± 161. 11 ^{cd} = 94 ^{ab} = 12 ^{ab} = 162. 61 ^{ab} ± 61 ^{cd}
	स्ववीर्यं य' समाश्रित्य समाह्वयति वै परान् } अभीतो युध्यते शत्रून्स वै पुरुष उच्यते }	= 160 3 ^{ab} ± 3 ^{cd}	= 5645 ^{ab} = 5645 ^{cd}	= 149 3 ^{ab} = 3 ^{cd}	= 163 3 ^{ab} = 3 ^{cd}
रथातिरथसख्या					
290	नमस्कृत्वा कुमाराय सेनान्ये शक्तिधारिणे } अह सेनापतिस्तेऽद्य भविष्यामि न सशय' } रथानां क च विज्ञान क च भीष्मोऽपचेतन' } नागयूथसमप्राण . . . . . }	± 162 7 ^{ab} = 7 ^{cd} = 165 20 ^{ab} ± 166 17 ^{cd} ± 169. 16 ^{ab} ± 16 ^{cd}	± 5720 ^{ab} = 5720 ^{cd} = 5829 ^{cd} ± 5854 ^{cd} = 5936 ^{ab} ± 5936 ^{cd}	(of v l 151 6) = 151. 6 ^{cd} = 154. 22 ^{ab} ± 155 17 ^{cd} ± 158 16 ^{ab} ± 16 ^{cd}	± 165. 7 ^{ab} = 7 ^{cd} = 168. 22 ^{ab} ± 169 5 ^{cd} ± 172. 16 ^{ab} ± 16 ^{cd}
291	उद्यतेषुमिह प्रेक्ष्य प्रतियुध्यन्तमाहवे स हि स्त्रीपूर्वैको राजज्जिह्वाण्डी यदि ते श्रुत } कन्या भूया पुमाञ्जातो न योत्से तेन भागत. }	= 20 ^{ab} ± 20 ^{cd}	= 5940 ^{ab} ± 5940 ^{cd}	= 20 ^{ab} ± 20 ^{cd}	= 20 ^{ab} ± 20 ^{cd}
अम्बोपाख्यान					
	भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेण यतिष्यते . त्वया त्यक्ता गमिष्यामि यत्र यत्र विद्या पते } तत्र मे सन्तु गतय' सन्त' सत्यं यदब्रवीत् }	± 172 10 ^{ab} = 20 ^{ab} ± 20 ^{cd}	± 5987 ^{cd} = 5997 ^{ab} ± 5997 ^{cd}	± 161 13 ^{cd} = 23 ^{ab} ± 23 ^{cd}	± 175. 12 ^{cd} = 22 ^{ab} ± 22 ^{cd}
292	आहो स्त्रिपितर मूढ यो मेऽकार्पीत्स्वयवरम् मयाय स्वकृतो दोष' साह भीष्मरथात्तदा . धिष्ठां धिक् शत्रवराजान . . . . . धिष्ठा कापदमुत्तमाम्	= 173 3 ^{cd} ± 4 ^{ab} = 6 ^{cd} ± 6 ^{cd}	± 6004 ^{ab} ± 6004 ^{cd} ± 6007 ^{cd} ± 6007 ^{cd}	= 162. 3 ^{cd} ± 4 ^{ab} ± 7 ^{cd} ± 7 ^{cd}	± 29 ^{ab} ± 29 ^{cd} = 32 ^{cd} ± 32 ^{cd}

Page	Javanese Text	Crit Ed	Cal Ed	Mad Ed	Bom Ed
292	मयैव तानि कर्माणि पूर्वदेहेषु मूढया कृतानि नूनं पापानि तेषामेतन्महाफलम् }	± 173 15 ^{ab} ± 15 ^{ab}	± 6017 ^{ca} ± 6018 ^{ab}	= 162 17 ^{ab} ± 17 ^{ca}	± 175 42 ^{ab} ± 42 ^{ca}
293	अल प्रव्रजितेनेह भद्रे शृणु हित वच' इतो ब्रजस्व भद्रं ते तानेव समूत्यत' पतिर्वापि गतिर्नार्या' पिता वा वरवर्णिनि अत' पितृगृहं भद्रे मातुस्ते जनको ह्यहम् दु'खं छेत्स्याम्यहं ते वै मया वर्तसि पुत्रिके भवन्तमेव सततं राम' कीर्तयते विभो संजयो मे प्रियसखो राजर्षिरिति पार्थिव }	= 174 5 ^{ab} ± 5 ^{ca} = 7 ^{ab} ± 20 ^{ca} ± 21 ^{ab} ± 175 12 ^{ab} ± 12 ^{ca}	= 6026 ^{ab} ± 6026 ^{ca} = 6028 ^{ca} ± 6045 ^{ca} ± 6046 ^{ab} ± 6064 ^{ab} = 6064 ^{ca}	= 163 5 ^{ab} ± 5 ^{ca} = 7 ^{ca} ± 24 ± 25 ^{ab} ± 164 12 ^{ab} ± 12 ^{ca}	= 176 5 ^a ± 5 ^{ca} = 7 ^{ca} ± 23 ^{ca} ± 24 ^{ab} ± 41 ^a ± 41 ^{ca}
294	यदि त्वामापगोयो वै न नयेद्भजसाङ्ख्यम् शस्त्रस्त्वां शिरसा भीरु गृहीयाद्रामचोदित' ततो राम' प्रादुरासीत् रामेय मम दौहित्री काशिराजसुता प्रभो अस्या' शृणु यथातत्त्व कार्यं कार्यविशारद मम तु व्यसनस्यास्य भीष्मो मूल महाव्रत येनेय वशमानीता समुत्पद्य यलात्तदा }	= 176 10 ^{ab} = 10 ^{ca} = 16 ^a = 22 ^{ab} = 22 ^{ca} ± 38 ^{ab} ± 38 ^{ca}	= 6092 ^{ab} = 6092 ^{ca} = 6098 ^a = 7004 ^{ab} = 7004 ^{ca} ± 7020 ^{ab} ± 7020 ^{ca}	= 165 10 ^{ab} ± 10 ^{ca} = 16 ^a = 22 ^{ab} = 22 ^{ca} ± 38 ^{ab} ± 38 ^{ca}	= 177 10 ^a = 10 ^{ca} = 16 ^a = 22 ^{ab} = 22 ^{ca} ± 38 ^{ab} ± 38 ^{ca}
295	न भयान्नाप्यनुक्रोशान्न लोभाच्चार्थकाम्यया क्षत्रियधर्ममह जह्यामिति मे व्रतमाहितम् किं त्व वा योद्धुमिच्छसि ततस्त्र द्विजा राजस्तापसाश्च वनौकस' अपश्यन्त रण दिव्य देवा' सर्पिगणास्तथा }	= 178 11 ^{ab} ± 11 ^{ca} ± 15 ^a ± 179 19 ^{ab} ± 19 ^{ca}	± 7060 ^{ab} ± 7260 ^{ca} ± 7064 ^a = 7110 ^{ab} ± 7110 ^{ca}	= 167 11 ^{ab} ± 11 ^{ca} ± 15 ^a = 168 19 ^{ab} ± 19 ^{ca}	= 178 34 ^{ab} ± 34 ^{ca} ± 38 ^a = 83 ^{ab} ± 83 ^{ca}

APPENDIX III

COLLATIONS OF A ŚĀRADĀ MS (Ś) BELONGING TO THE INDIA OFFICE
LIBRARY (No 6481)

N B Almost throughout, the MS om उवाच, ऊचु etc. These om are not separately noted.

2

MS begins from 1^d of adhy. 2

- 2^a) लोक (for मोदेत्)
3^a) *भावशीयुर्
    ^d) येषां च शान्तिश्च हिता प्रजा.
4^a) कुरुपुगवानाम्
6^{ab}) सर्वास्तथान्यान्धृतराष्ट्रपुत्रान्वलप्रधा-
    नाक्षिगमप्रधानान्.
    ^a) स्थिताश्च
    ^d) लोकप्रवीराभ्युत्कृतालधर्मान्
7^a) प्रणिधानयुक्त
8^{ab}) कोषा अस्तोहि मोहो बल
    ^a) प्रियाभ्युपेते च युधि.
9^a) स कुरुप्रवीर (for च कुरुप्र)
    ^b) [अ]यम् (for क्षयम्)
    ^c) गताक्ष
11^a) प्रतिदीव्यदेन
    ^b) तु (for सु-)
12^a) शक्य
13^a) परिनन्द्य
    उद्योगपर्वणि बलदेववाक्यम् ॥ २ ॥

3

- 1^b) स प्रजल्पते (for सप्र)
    ^d) प्रशमसि (for प्रभापसे).
2^a) पुरुष प्रति
3^a) जायेत
5^b) हव (for हवन्).
    ^d) [अ]कुतोभयम्
6^b-8^a) Om
8^a) फल (for पर)
9^a) प्रणमते चाय.
    ^b) [इ]ति कृत्वा परपरा
    ^c) *वामाभिमुक्त सन्
10^{ad}) Om
11^{ab}) हि (for च), both times
    ^a) आहर्तुकामान् (for निवृत्तवासान्)
    ^d) विजितानिति

- 12^a) पद (for वसु).
15^b) युयुत्मव
17^b) यमकालोपमघृती
19^b) [अ]मरैश्च दुरासद
21^a) अधर्मे (for *भ्यम्)
    ^d) तु याचन
22^b) [अ]तद्रित
    ^d) प्राप्यतु
23^b) च (for वा).
    ^d) शेष्या
    उद्योगपर्वणि ॥ ३ ॥

4

- 5^b) तैक्ष्ण्य
6^b) भाज्यमानम्
    ^d) मार्दवं प्रति
7^a) प्रसापयतु
    ^d) बलम् (for बलानि)
8^b) चाभिमु
9^a) मृजते (for भजते).
10^a) तत्तच्छ्व.
    ^c) महद्दे
12^a) चाभिभो.
13^a) आनीय त.
    ^d) तु वास्तुक
14^a) बाह्यिक पुजकेतुश्च.
15^a) रहाना (for शकानां).
    ^c) काबोजार्पिकराक्षा च.
16^b) पाचनदा.
    ^d) पावतेयाश्च.
17^a) सुवर्मा (for सुशर्मा)
    ^c) पचराष्ट्राधिपश्चैव.
18^{ab}) Om (hapl)
19^a) महातेजा (for महौजाश्च).
20^a) आरादिश्च
    ^c) समर्थक
20^a-22^a) Om (hapl)
22^a) पूर्वापाली

- 23^b) विश्वजिन्वापि पार्थिव
    ^d) क्षमेपुश्चैव (for क्षेमपूतिश्च).
24^a) क्षौमजश्चैव
    ^b) यातुधानश्च
    ^c) गदायु* (for दृढायु*)
    उद्योगपर्वणि ॥ ४ ॥

5

- 1^a) महात्मन* (for महौजस)
2^b) सुनीतिम्
    ^c) तु चरन्कार्य.
3^a) सावधिक
4^b) तथा (for यथा)
    ^c) कृतो विवाहो
8^a) स्वय (for शम)
    ^d) सीम्रावृणा
9^a) मीढ्यान् (for मोहान्).
    ^c) प्रेय्य पूर्व च
    ^d) समाहयेत्
10^b) सामात्य सहवाधव
11^a) राजान (for वार्ण्य).
12^a) गत कृष्णो.
    ^b) *पुरोगम
13 Om. (hapl)
14^b) तथा (for च ते).
15^b) महाबलं.
16^a) कृष्ण (corrupt)
17^b) समागच्छन् (for आगच्छन्ति)
    ^c) चालयति गव.
18^b) स्व पुरो*
    ^d) स्थित* (for तदा)
    उद्योगपर्वणि ॥ ५ ॥

6

- 1^a) च (for तु)
    After 1, ins (marg). माक्षणेपु
    च विद्वामो विद्वत्सु कृतयुद्धय ।

2 After 2^{ab}, ins 30*.

5 ^a) विदित

6 ^a) च (for हि)

^b) यदाह्वयत्

^d) क्षत्रधर्मे

7 ^b) धर्मराज

8 ^c) तेषा (for तस्य)

^d) प्लवम् (for ध्रुवन्)

10 ^a) हि (for च)

11 ^d) अपि (for चैव)

12 ^b) लवमानेषु च

13 ^b) [उ]पलक्ष्यते (for *लन्यते)

^c) सगत्य

14 ^b) धर्मे

^d) च कीर्तयेत्

15 ^a) वा (for च)

^c) मनस्तेषाम्

16 ^b) ब्राह्मणोति च

उद्योगपर्वणि

7

1 ^d) भोजश्च सवलस्तथा

2 ^a) सर्वं च साधयामाम

5 ^a) यातौ

7 ^c) स तु (for च स)

8 ^a) च (for स)

^c) तयोः स (by transp)

^c) तथागमनहेतु च

9 ^c) सैन्य (for साह्य)

^d) [अ]हसि (for *ति)

10 ^b) मम चैवाङ्गुलस्य च

^c) सावधिक

11 ^a) चापि गत

^c) चाभिगमन्

14 ^a) ततः (for तव)

^b) चास्य प्रदर्शनाद्

15 ^a) प्रावारण

^c) प्रावारण

16 ^b) अर्धुध

^d) संस्कृतयोधिन

17^{cd}-19^{ab} Om (hapl)

20 ^b) कौरवः (for भारत)

^c) दृष्ट (marg कृष्ण) मत्वा (for शत्वा)

^d) स प्राप

21 ^b) सर्वमाचार्य वै तदा

^c) सीमवल

22 ^a) एव (for सर्व)

23 ^d) पुरे (for पुरा)

24 ^a) [उ]क्त (for *क्तो)

^c) सावधिक

26 ^b) ते (for वै)

^d) तत् (for ह)

27 After 27, ins वैशपायन

28 ^c) मत्वा (for शत्वा)

^d) जित मेने जनार्दन

29 ^b) वली (for नृप)

^d) नृप (for तदा)

30 ^b) कुरुनदन

32 ^c) एव (for अह)

^d) पुरुषर्षभ

33 ^b) त्वा

^c) चाप्यहमर्थे

34 ^b) वै (for मे)

35 ^a) सर्व (for पार्थ)

^c) तत् (for ते)

36 ^b) सह सगत

उद्योगपर्वणि

8

1 ^c) द्रष्टु (for राजन्)

2 ^c) बहुला सेना

^d) नरर्षभ

3 After 3, ins 45*

4 ^a) *वेगा (for *वेपा)

5 ^d) ययौ येन स (by transp)

6 ^c) अभिप्रेत्य

8 ^b) महागन्ध (for यथामर)

^c) स जगाम

^f) देववासव

9 ^a) विविधैर् (for विपयैर्)

10 ^a) सदा (for ततः)

^d) क्रिन्तु (for के नु)

12 ^a) ऋतवाग्

14 ^a) आवर्ज्य (for आमन्त्र्य)

^b) गृह (for पुर)

15 ^a) उपप्लव

^b) स्कदावार स (for च)

^c) आगतान् (for अथ तान्)

16 ^{ab}) Om.

17 ^b) विश्वा पति (for [स]रिसृटन)

18 ^a) चैव (for दृष्टौ)

^b) स्वलेयौ

^d) पार्थ शल्य (by transp)

19^{ab}) कश्चित् कुशल राजन्कुरुनदन सर्वत

^c) तु (for [अ]सि)

^d) मुक्तस्त्व (for विमुक्तो)

20 ^a) इद (for कृत)

^d) तदा (for सह)

22 ^c) सुखे त्वेतान्

23 After 23, ins वैश

24 After 24, ins an additional colophon

25 ^b) क्रियमान (sio) महामते

26 ^a) भवानिच महातेजा

27 ^b) मे प्रिय

29 ^c) सहित (for हि सम)

^d) मा दृश्यते (in मन्वते as in text)

30 ^d) तत्कारिष्यामि (for योद्धुकामस्य)

31 ^a) हतगर्वश्च

32 ^d) सयुगे (for ते प्रिय)

34 ^a) महाक्रिन्तु (for परि*)

^c) विदित (for [अ]धिगत)

37 ^d) देवराष्ट्राणि

उद्योगपर्वणि

9

1 ^c) पुरा (for पर)

5 ^d) पिवन्नेव

6 ^d) सुदुष्करन्

7 ^d) मे (for मा)

8 ^c) संवर्धमानश्च

Portion of the text from 9

8^c up to 10 31^{ab} is lost on missing folios

10

32 ^a) यत

34 ^d) दिवसो

37 ^c) एव

39 ^a) तदा (for ततो)

^b) वितमसो

42 ^c) त्रिदीर्घयामिपिक्तश्च

- 43 ^{a)} आलोक्य (for आश्रित्य)
^{b)} वसंश्चाप्सु
^{c)} वेष्टमान
44 ^{a)} प्रणष्टो देवेन्द्रो
^{b)} *भयादित्त
^{d)} निवृत्ता (for निवृक्षा)
46 ^{d)} सविष्यति.
47 ^{e)} न चात्र
उद्योगपर्वणि इद्रविजये

11

- 1 ^{a)} च (for [अ]थ)
^{b)} त गत्वा (for गत्वाथ)
2 ^{b)} सर्पिणान्
^{d)} परीप्सु
5 ^{a)} परस्परं
6 ^{e)} *गन्धर्वयक्षाणां
^{f)} दृष्ट्वा (for पश्यन्)
7 ^{a)} तदा (for सदा)
^{d)} त्रिविष्टप
8 After 8^{ab}, ins शल्य
9 ^{b)} नदनोपवने तथा
^{c)} महीद्रे
10 ^{b)} *समन्वित
^{c)} पुण्यो (for नहुयो)
^{d)} तथा
11 ^{e)} विचित्राणि च दिव्यानि.
^{d)} *स्वन
12 ^{e)} देववत् पदं च
^{d)} मूर्तिमतम्.
15 ^{a)} [इ]न्द्रस्य
16 ^{a)} विमना
18 ^{b)} यत्नवतां
20 ^{b)} मयविष्टानाम्
21 ^{a)} देवराजं त
^{b)} पुनर् (for शीघ्रम्).
^{c)} भीत्य
^{d)} संमानयित्वे
22 ^{c)} आक्षिप्तम् (for अक्षि*)
^{d)} नहुपम् (for स नृपम्)
उद्योगपर्वणि

12

- 1 ^{e)} देवराजं त
2 ^{b)} जगत्प्रभो

- 2 ^{e)} समुत्तमपर्व
3 ^{d)} प्रसीद त्व
4 ^{b)} *मर्षणात्
5 ^{d)} सुराधिप
6 ^{a)} दार्शिता
^{d)} सर्वं किं न निवारिता
7 Om (hapl)
8 ^{a)} देवी मां (by transp)
9 ^{b)} दिव सदा
10 ^{a)} त (for ते)
11 ^{e)} दत्ताभया
12 ^{e)} प्रमादयत इदानीं
13 ^{e)} वृणोति त्वां
14 ^{b)} सम्बन
15 ^{d)} त्रायस्व (for त्रादि मां)
16 ^{b)} निश्चय
^{d)} अनिदितां
17 ^{e)} हृतवर्मा
19 ^{a)} रोहकाले
^{b)} देवो (for वर्ष)
^{c)} मीरु
^{d)} स नोत्तम (for न सौजतरं)
20 ^{a)} (Orig) मोघमश्न (as in text), (sup lin.) घोरमर्थ
20 ^{b)} सर्वाङ्गोकाद्
^{c)} (Marg) यो वै
^{d)} Marg
21 ^{ab)} Om.
22 ^{a)} एतदेव प्रपञ्चां मां
^{b)} Orig as in text (मत्स्यजामि शचीमिमा)
^{cd)} Om
23 ^{b)} Marg, तच्च (for चापि)
^{c)} Marg
^{d)} न दास्यामि शचीमिमाम् (= 22^b)
24 ^{e)} सुनीतिर्हि
25 ^{b)} कचित्कालं शुभानरा
26 ^{b)} कालं कालेन यास्यति
27 ^{b)} भीना (for प्रीता)
28 ^{e)} ष्काया (for अभ्यगा).
29 ^{e)} देवि त्व (for सत्या च)
^{d)} गच्छ त्व
30 ^{a)} त्वदभिकामश्न
^{b)} विनश्यति म
31 ^{b)} शक्राणी (for इन्द्राणी).

- 32 ^{a)} तां दृष्ट्वा (by transp).
उद्योगपर्वणि इद्रविजये.

13

- 2 ^{e)} प्राकपत
^{d)} प्रभाते
3 ^{a)} प्रणम्य सा हि
^{b)} शिरसा तु कृताञ्जलि
5 ^{b)} विमु (for प्रभो)
^{c)} स चेंद्राण्या.
6 ^{a)} एवमस्तु महाभागे
^{d)} अनुसरेत्
7 Om the rof.
^{a)} तु (for च)
^{c)} च (for मा)
^{d)} सा जगाम (for जगाम च).
9 ^{e)} त (for [ए]न)
10 ^{b)} *गणाधिप
^{d)} जगत सर्वत प्रभो
^{f)} विष्णुस्त्वम्
11 ^{a)} त्वदीर्यनिहते
12 ^{e)} न च मा (for मामेव)
14 ^{b)} आयाति (for यास्यति)
15 ^{a)} विमो (for विष्णो)
^{b)} वार्णां ताम् (by transp).
17 ^{a)} वै (for तु)
18 ^{a)} स विभं
^{c)} धूतपाप्मा
^{d)} आत्मना (for *त्ववान्)
19 ^{a)} आकृत्यं नहुप तस्माद्
^{b)} बलनिन्दनं
20 ^{d)} कालकाक्षी च वासव
22 ^{e)} एकमर्चयन्ता मेस्ति
23 ^{a)} महद् (for अह)
^{c)} न पश्यामि (for नमस्यामि).
24 ^{a)} प्रयातां
^{c)} पतिव्रतानां
25 ^{a)} यत्रामो देवराजोस्ति
उद्योगपर्वणि

14

- 3 ^{e)} दशयामाम (for दर्शनं चैव).
4 ^{a)} [अ]मि (for च)
^{d)} देवि वृत्रनिम्
^{f)} प्रेक्ष्यसे

5 Om. the ref.

^{a)} नया (for तत्र)

7 ^{b)} यया शुक्रनिसेवितम्

11 ^{c)} स्यमानम् (for स्तूय^०)

13 ^{c)} दाननिष्ठेति ना क्रूर

14 ^{c)} एतेनाह संप्रदाता

15 ^{a)} प्रकाशय स्वनामान

^{c)} नप्राप्नुहि

उद्योगपर्वणि इष्टवितये

15

2 ^{b)} हव्यकृत्यैर्नहारानि

3 ^{b)} शुभ

^{a)} ब्रूहि स्व

6 ^{b)} नहुषो मय्यसौब्रवीत्

^{a)} ब्रवीषि (for क्लोमि)

7 ^{a)} तत्करोमि

8 ^{b)} मन विशसे

9 ^{a)} हनन्वया (by transp)

^{c)} मे सर्ता (by transp)

^{c)} नराधिप

10 ^{b)} [अ]वबोधय (for 'धारय)

11 ^{a)} नराधिप

^{c)} दे न

^{f)} न सुराणां

12 ^{a)} त्वा महाभाग

^{b)} सञ्ज्ञिता

13 ^{c)} आधत्स्व

^{c)} न तु

15 Before 1U, ins नहुषः

19 ^{c)} मा वक्ष्यति

20 Before 20, ins शल्य

22 ^{b)} ह (for सा)

24 ^{a)} हुन

25 ^{c)} चाह ग

26 ^{b)} पुनहृदवि

^{a)} देवरान प्रशम्य तु

28 ^{b)} वनानि पर्वतास्तथा

^{a)} विवेयाश्च महोदधि

30 Om. the ref

31 Om. (with the ref)

32 ^{b)} अदमनो

उद्योगपर्वणि इष्टवितये

16

2 ^{c)} स्वया व्याप्तमिद सर्व

^{a)} अन्यत्र स्यादुताशन

3 ^{a)} तुन्य कृत्वा (by transp)

4 ^{a)} अग्नि

^{let)} Om.

5 ^{a)} Om

8 ^{a)} मर्व

^{a)} ब्रह्मनत्रै

9 Om the ref.

^{a)} हव्यवाद स

^{f)} ब्रवीन्वह

12 ^{a)} आगम्य

^{a)} विमुन्

14 ^{b)} दानवम्

15 ^{b)} निस्सृज्य

^{c)} वज्र

16 ^{b)} लोकांस्तु

18 ^{a)} न (for न-)

20 ^{c)} वित्रन्तु सुमहा^०.

20 ^{a)} व (for य)

23 ^{a)} नाकामयते

^{c)} तनो (for तत्र)

24 After 24, follows a folio from the Dronaparvan

Portion of the text from 16 24 up to 30 6^b lost on missing folios

30

7 ^{b)} व्याप्तिष्ठेद्वाहयान्वै तदर्हान्

8 ^{b)} देन

^{c)} अग्निवापैव बृहान्

^{a)} ब्रवीथा

9 ^{b)} नम्याचार्यान्तुल्लिजो येपि चान्ये

^{a)} समागच्छे

10 ^{a)} आचार्यपुत्रोनपगो

^{a)} Om (hapl.)

11 ^{a)} Om.

11 ^{c)} गधर्वपुत्रोपि न क' तरस्वी

12 ^{a)} तु (for स)

^{a)} नृपस्य

13 ^{a)} नस्मिन्

^{b)} छुतिमस्व धृति च

[691]

14 ^{a)} Om. य

16 ^{b)} तथा दूर

17 ^{a)} कविमव्येष्वमृद

^{b)} महाप्राप्त

18 ^{a)} निहृनने दीवने

^{a)} विवित्रसेन

19 ^{a)} पुनयंया चाभि^०

20 ^{c)} After सहते ins वै

^{a)} सोमदत्ति

21 ^{a)} सौमदत्त

^{b)} सह त्रात्रा मत्तहाय

22 ^{a)} वाच्य

23 ^{a)} तथा मृष्टा

24 ^{a)} वीराम्

^{a)} तथा (for तेषां)

25 ^{c)} कुशल ते स नित्यन्

^{a)} समाज (for समग्रान्)

26 ^{a)} तथा राशो अवयुक्ता क्षमात्या

^{b)} दीवारिका

^{ed)} Om. (hapl.)

27 ^{b)} निहृन्तनीयो

^{c)} धृतराष्ट्रस्य संजय

^{a)} मिथ्यावृत्त तस्य (for तान)

28 ^{a)} एकत्रयो विजिल

^{b)} समुपगतप्रभृष्यान्

29 ^{ab)} Om.

^{c)} अगाधमेधा

^{a)} तस्य (for तात).

30 ^{a)} तथा (for बृद्ध)

^{b)} ज्ञायते न (for या ज्ञायन्ते)

^{a)} बृद्धांमिद्

31 ^{a)} काश्चिदपुत्रा

^{b)} Om. व

^{c)} सोक्ता

32 ^{a)} वो (for नो)

^{b)} स (for तात)

^{c)} मम गुप्ता

^{a)} सुसद्वहान् (for कश्चिद्^०)

33 ^{a)} धृति वै श्वशुरेषु भद्रां

^{b)} कल्याण्यो

^{c)} वा (for व)

34 ^{c)} प्रजावती

35 ^{a)} मुजाया (for स्वजेया^०).

36 ^{a)} रूपवत्य

^{a)} वशस्त्रिय^०.

- 37 ^d) अथानामय (for अनामय)
 38 ^a) वृत्त पुराण
^e) अंगैर् पशुवामनान् (for वाम-
 नाश्व)
^d) यानानृशस्याद् (for आनृशस्याद्)
 39 ^a) अन्याश्च सर्वान् मयविरान्
^b) च (for स्य)
^c) चापि (for स)
 40 ^a) च जीवितेन (for कु°)
^d) ते मविष्ये (m भरेयु)
 41 ^b) भावीन्यथोन्ये भावा वर्तयति
^c) After पश्याम्यह, ins तान्
 42 ^d) त्वसद्वाक्यात्
 43 ^d) संपृच्छेर्धं
 44 ^c) दृष्ट्वा
 46 ^c) शरीरं
^d) [s]नुशिष्य
 47 ^c) तद्देहि (for ददस्व)
 उद्योगपर्वणि.

31

- 1 ^b) धीर (for वृद्ध)
 2 ^a) तत्र (for उत)
 3 ^{ab}) विशायमानस्याप्याचक्षेधा
^c) अय मन्त्रो
 4 ^a) गावल्नेन गुरून्
^b) महामति
 5 ^c) राजनीत्येण
 6 ^a) बालैस्ते
^b) प्राप्त
^d) नोपेक्षिष्ठाश्च शिष्यत
 8 ^a) अथ (for तथा)
^b) नाममाथ
 9 ^a) [अ]भिवक्तव्यस् (for च व°)
 11 ^d) मैत्रकामो
 12 ^a) अथ दुर्योधन
 13 ^a) अपश्ये
^b) दृष्ट्वा कृणा (for कृणामेकां)
^d) वदेत्त्व (for वधीम्)
 14 ^b) अनितिसन्नि.
^c) अद्वा (for यथा).
 15 ^a) यत्र पराजयत्नोन्य
^b) रथिन (for अर्जिन°)
^d) मा वदेन्त्व
 16 ^c) यत्तदर्थमतिक्रम्य

- ^b) अकर्षयत्
 17 ^c) निवर्तये पर दुःख
^d) परतप (for नरर्षभ)
 18 ^a) शातिश्चैव
 19 ^a) अविमल (for कुज°)
^b) सामदी (for आसन्दी)
^c) श्रवमान भवेत्तत्र
 22 ^d) शाम्यामो
 उद्योगपर्वणि संजययाने

32

- 1 ^a) सोनुशात
 2 ^b) शीघ्रमेव प्रविष्य च
 3 ^a) मा
 4 ^a) नमोस्तु
^d) करोति
 5 ^a) मा
^d) स मे कस्मात्तिष्ठति द्वारि शक्त°
 7 ^b) प्राप्तो गत्वा नरदेवान्स पार्थान्
^c) Om त्वां
 8 ^a) प्रीयमान
 9 ^a) अभि- (for तात).
 10 ^b) भूयश्वाति
 11 ^a) परो धर्म
^c) सुखप्रियो धर्महीनो
^d) [s]नुकृत्यते भरतस्तदि विद्धि
 12 ^b) (marg) दारुमय्येव
^c) इत्थ (for इम) परस्व (for
 पाण्डवस्य)
^d) देव (for पर)
 13 ^b) घोररूपमवर्ण
^d) तावच्च काल
 14 ^a) शत्रोस्
^c) धीरो
 15 ^c) उपाकोश
^d) नोचेह अमद (for अमुत्र)
 16 ^a) संशमित
^c) मंशब्द नृपहाट°
^d) नीच (for नेद) भारताय.
 17 ^a) व कुले यो
^c) यत्तद्वर्मा
 18 ^a) यो धनवान् (for धर्मवान्यो)
^c) अथितयोर्विवर्तिता
^d) न चास्य (for नान्यत्र).
 19 ^a) मशार्धधरो

- ^c) अहीन (for अहीनो)
^d) अयश्च (for अनानृशस्य)
 20 ^a) [इ]द् (for [इ]मे)
^d) कुलक्षयार्थे
 21 ^b) अजातशत्रो.
^c) इच्छेत्पाप त्वयि जात
^d) निषक्षाय ननु (for तव).
 22 ^a) विपयाधीश°
^c) अभ्याक्रमत् संशित
^d) असंशय
 23 ^b) मानो च निलो
^c) परम विदमानो
 24 ^c) क्षयात्रो
^d) दुःखान्वेतान्यप्यथो न प्रसज्येत्
 25 ^b) संवर्द्धते संप्रयुक्त
^c) विप्रसृत्त (for [अ]भि°)
^d) संवर्धितो
 26 ^b) मजत एव (for मजेत एनन्).
^c) परस्वेन
^d) साधुवृत्तिं तथेति
 27 ^a) भरतानां
 28 ^c) कामात्मान शायता
 29 ^b) परिहारात् (for निग्रहाच्चैव).
^d) अशक्तस्
 30 ^d) त्वयुक्त (for समेता)
 उद्योगपर्वणि संजययान समाप्तम्

33

 Portion of the text from the beginning of this adhy up to दित्तुद्वय in 23^d lost on a missing folio

- 24 ^c) अवध्यकाले.
 25 ^b) भूमिनाश न कुर्वते
 26 ^b) माने तु (for मानेन).
^c) गगाहृद
 27 ^d) स वै (for नर)
 28 ^b) ऊहावान्
 31 ^b) उपतिष्ठति (for अनु°).
^c) मित्रार्थे
 32 ^d) चेतन.
 35 ^c) विश्वसेम्भ° प्रम°
 36 ^a) परान्
^c) तु (for च)
 37 ^d) स (for इह)

- 38 ^{b)} ये (for यो)
^{c)} येच (for यश्च)
^{d)} तानाहुर्मूढचेतस
- 40 ^{a)} भूतेभ्यः
43 ^{b)} वशीकुरु
44 ^{a)} मन्त्रनिश्चयः
47 ^{b)} नैव उच्यते
- After 47, ins 174* with
v.l. अपि (for अस्य) and
हि (for न), followed by
176* with v.l. अपि (for
चैव)
- 50 ^{c)} कचिद्
52 ^{a)} तीर्णा (for नीर्णा)
^{b)} *पत्तिपोषां
- After 52, ins an additional
colophon उद्योगपर्वणि विदुरवाक्ये
- 53 Before 53, ins विदुरः
^{a)} पुरपव्यात्र (for पुरुषी गजन्)
^{b)} सर्वस्वोपरि
^{d)} प्रधानवाक्
- 54 ^{a)} न्याय्यागनस्य
^{b)} द्वौ व्यनिक्रमौ
^{c)} मूपते (for अपात्रे)
- 55 ^{a)} धर्मविदो
56 ^{c)} यथावृत्तान्
57 ^{a)} पद्मावन
58 ^{b)} वर्णान्याहुः
^{c)} न दीर्घमुद्गैर्मयं कुर्यात्प्रमदैरल्लभै-
श्चारुणैश्च
- 59 ^{c)} आवनमन् .
62 ^{b)} समनन (for प्रयसन)
63 ^{b)} प्रामुहि
65 ^{b)} छिन्न चेटे*
^{c)} द्रवति
- 69 Portion of the text begin-
ning from 69 up to कपटे
च in 91^a lost on a missing
folio
- 91 ^{c)} कचिद्
92 ^{a)} वेष्ट
^{c)} कचिद्
^{d)} [s]य (for सपि)
93 ^{a)} अर्थ (for अष्टय)
94 ^{a)} कुरुतेनि (for वै कुरुते)

- ^{a)} [s]नुतापः
95 ^{c)} स यत्र तत्राभिगत
96 ^{b)} पूर्ववैर
97 ^{a)} शन (for दन)
^{d)} धारयति
98 ^{a)} विशिष्ट च *ददानि
^{d)} नय सुनीतः
99 ^{b)} मित्र सुमित्र मितकर्म कृत्वा
^{c)} ददानि मित्रेभ्यः यच्चित्तो यम्
^{d)} [अ]नर्थः
- 100 Om (hapl)
101 ^{b)} सधो मृत्योदाहवच्
^{c)} कृत्वा स शायते
^{d)} महामनिर्
102 ^{b)} *लोकेयवरो
103 ^{c)} Om प्व
104 ^{d)} Om त्व
- उद्योगपर्वणि विदुरवाक्यं ॥ ३८ ॥

34

- 1 ^{b)} श्रेयो यदनुप*.
2 ^{c)} Om.
3 Om.
4 ^{b)} द्वेष्ट
^{d)} यदि (for यस्य)
5 ^{b)} मावन्
6 ^{c)} अनुपायेन युक्तानि
8 ^{c)} Portion of the text from
8^c up to 55^b lost on a mis-
sing folio
- 55 ^{a)} विजिगीषति
56 ^{a)} वर्द्धेद्रिय
57 ^{a)} तन् (for रथ)
^{c)} कुशलौ
^{d)} पयीव (for रयीव)
58 ^{c)} अविनार्हा यथा दाता
^{d)} यथा पथि सुमारथि
62 ^{b)} यन्
63 ^{b)} *हिता वृम्
^{d)} विज्ञान
64 ^{b)} संसारोन्मथि*
66 ^{a)} राजानश्चित्तविभ्रनै
67 ^{b)} सृष्टति
69 ^{b)} नाभिनातिना (for प्रियवादिना)
70 ^{c)} गुप्तगान

- ^{a)} न तान्येतेषु
71 ^{b)} विहंसंत्यधना नर
73 ^{a)} मे (for हि)
74 ^{b)} विविध वारु प्रभाषिता
^{d)} [उ]पकल्पते (for *पचते)
75 ^{a)} संरोहनीयुणा योद्
76 Portion of the text from 76^a
up to 34^a of adhy 35 lost
on a missing folio

35

- 34 ^{c)} हि (for [अ]य्य)
36 ^{a)} यत्तपार (for मत्तापान)
^{c)} क्लीपुनयोर्
^{d)} ल्यव्यानि (for वज्यानि)
37 ^{a)} ममुद्रिण वाणिन चौरपू
^{c)} त (for the last च)
^{d)} न तान्माक्षेपु विक्रुवांश्च (sup
lin प्रकुर्वीत)
- 38 ^{a)} माननार (for *मौन)
39 ^{a)} पारजायिकः
40 ^{b)} पुन्यो (for पानयो)
41 ^{a)} क्षुवप्रग्रहणावेन्यः
^{c)} नाक्ष्यमुक्तश्च
^{d)} मङ्गलमि*
42 ^{a)} रुणोल्काया नायने
^{b)} योगे मद्रव्यवहारे च साधु
^{d)} कृच्छ्राश्चापल्यु
43 ^{a)} हरति धैर्यमानां
44 ^{a)} श्रीधीर्धर्मात्
^{b)} संप्रवर्तने
46 ^{a)} तत्र (for तात)
47 ^{a)} अन्ववयाति
48 ^{a)} [अ]नुवयति
- After 48, ins 212*, followed
by तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो नो महात्मन्
निष्ठति। (cf. 213*)
- 49 ^{a)} [अ]स्तुपेन (for [अ]नुविद्ध)
50 ^{b)} Orig कील्य as in text
(sup lin कुल)
^{c)} मित्रमाप्य
^{d)} संस्वर्गयोग्य
52 ^{c)} Om.
53 ^{a)} Om
^{c)} वृद्धप्रायः

- 4^d) क्षिप्रम्
 55^c) महद् (for मुन्वम्)
 4^d) विरोचते
 57^b) Om.
 4^d) वर्ष स्वपेद् (for वसेद्)
 58^b) स्वपेद् (for वसेद्)
 4^c) यावज्जीव च
 4^d) स्वपेद् (for वसेद्)
 59^a) प्रशसेत
 4^d) मनस्विन
 60^a) धर्मलब्धेन
 61^b) राजा शास्ता (by transp)
 62^c) वृत्त नैवाधिगन्व्य
 63^a) *पूजानिरतो
 4^b) [चा]जवे
 64^a) *पुष्प
 65^c) संयजधन्यानि
 4^d) *प्रत्यावराणि
 66^c) आदाय
 67^a) ते (for च)

उद्योगपर्वणि विदुरवाक्ये ॥ ३६ ॥

36

- 2^c) महात्मान
 4^d) तदा (for पुरा)
 3^b) दृष्ट्वा काम नाशकामोनुमन्तु
 4^c) छुन धीरो
 4^d) सर्वान्
 4^d) नयेन
 5^a) नाक्रोश्येन्
 6^b) *सेव
 4^d) रूपतीर्जयेत
 7^c) रूपतीर्तीक्ष्णरूपा
 4^d) वजयेत
 8^a) तीक्ष्णवाच (for रुक्ष*)
 4^c) जनस्त
 4^d) वध्वा (for निवद्धा)
 9^a) परश्चैनमभिविध्यति
 4^b) अनलाग्रदीप्ति
 4^d) विद्वान्कवि वै ददानि
 11^a) Om तु
 4^b) नानिघोत* प्रतिहृताग्रधान*
 12^a) अव्याहृताद्याहृत श्रेय

- 13^a) मन्त्रिवसते
 4^b) यादृश
 4^c) यादृशक्षेध
 15^a) जिजीपतेन्यो
 16^d) य मतत स पूरुष
 17 Om
 18^a) [उ]पहृतांतरात्मा (for [उ]प-
 हृन्ता न शास्ता)
 4^b) न वरंते
 4^c) मित्रमहो (for मित्रमथो)
 4^d) अलसस्येह
 20^b) प्राप्तकाले
 4^c) नैव (for तु न)
 4^d) यरीच्छेच्छेय
 22^b) *वृत्ताश्च (for *वृद्धाश्च)
 23^a) प्रह्लाविच विवाह
 4^b) पुण्यो विवाह सतां वै प्रदान
 24 Om.
 25^a) अविद्यया
 26 Om (hapl)
 27^d) धर्मस्यातिक्रमेण च
 28^b) [स]न्यत (for ऽन्यत)
 28^d) Om.
 29^{ab}) Om
 30^a) वैरमुदस्ति कश्चिद्
 4^b) राजा पथ्यो न परस्वा*
 4^c) *द्रोह नेक्षति को
 4^d) य (for वा)
 31^b) ब्राह्मण
 4^c) नर* (for न न*)
 4^d) वै निर्वहेद् (for नो निर्वपेद्)
 33^c) महाराले
 34^a) स्पदने
 4^b) सोढु शक्तो (for शक्तो बोद्धु)
 35^b) शक्ते*
 4^c) [आ]शसेत
 36^a) यस्य चेदस्य (sup. in *दपि)
 सवधो
 38^a) महात्मनम् (for [अ]त्मानम्)
 4^c) समभिवर्तते
 4^d) शुष्कमरो
 39^a) अथ (for एव)
 4^d) परिप्लव तथा
 40^c) भूतान् (for मृतान्)
 4^d) Om. न

- 41^c) नानर्थ* सन् (for नानर्थयन्)
 43^a) अनवाप्य
 4^b) Om. च
 43^c) अमित्राणि
 44^a) जायते म्रियते (by transp)
 स (for च) (sup. in as
 in text).
 45^c) पर्यायगा*
 4^d) वीरो शोचेन्न हृष्येद् (by
 transp.
 46^b) यतते (for वरंते)
 49^a) नान्यतो विधत्ते ध्वसो.
 4^c) सर्वसंन्यासाद्
 51^{ab}) Transp दान* and वेद*
 52^a) सुबुद्धस्य (for *युद्धस्य)
 54^c) गौरव चाश्रयति
 55^a) न चैवैर्पा
 4^b) योगक्षेम नेतरेषां
 4^c) नैव (for वै)
 56^b) क्षीरे चैव विशेषत*
 57^a) तनवोप्यायत
 58^a) धूमायति
 59^a) Om च
 4^b) श्रातिकुलेषु च
 4^c) वृक्षादिव (for वृन्तादिव)
 60^c) वाति बालेन (for एव वातेन)
 61^c) [स]पि (for हि)
 63^a) *समुपस्तंभाद्
 64^a) बाला (for गावो)
 4^b) क्षियो गा वृद्धशतय
 4^c) Om च
 65^a) मनुष्यगुण*
 66^b) पापानुरग्र
 68^b) वीक्ष्य
 4^c) [अ]श्रवत्या
 4^d) केनन्य वै
 69^c) प्रभ्रंशिन क्रूरममाहितास्ते
 4^d) *प्रोदान्
 70^b) पुत्रास् (for सुतास्)
 4^c) [स]पि (for हि)
 71^a) त्वमाल* (for त्वमघ)
 4^b) त्वय्यधीन
 उद्योगपर्वणि ॥ ३६ ॥

37

- 1 ^a) सहादयेनान् धृतराष्ट्र (hyper-metric!)
- 2 ^a) देवेन्द्रस्य वामुक वै
^b) अनान्यानुननौ मुवन्
^c) Om.
- 3 ^a) तप्यति (for कुप्यते)
^c) प्रिय (for मिय)
^d) Om
- 4 ^c) दशरथानाथ
^d) दशरथानाथ
- 5 ^a) दश दुरात सुतम दक्ष मन्यते
- 6 ^b) कथयति याचनान्
^c) मन्त्रमुपासते ह
^d) दशरथपत्न्यनल पाशदत्त
- 7 ^b) तस्मै तथा सपत्नं
^c) मायाविनो वनिठव्या
^d) सदात्रा प्रत्युदेरया (sup in दा for दया)
 After 7 ins 222* with v.l
 [(1 1) Om हि —(1 2) Transp बानो and हिय]
- 8 ^b) पथ्यते (for वै ददा)
^c) [अ]य (for [अ]य)
- 9 ^c) प्रहर्षश्च (for विवित्ता च)
- 10 ^b) हरति (for हनति)
- 11 ^a) मधुप (for पानप)
 After 11 ins आदेशनादुत्तिहर्णा
 द्विजानां पुन्यश्च य (cf 223*)
- 12 ^b) ब्रह्महमि
^c) धनै स्मरति वक्तव्य
- 13 ^a) न विरुद्धवाक्य (for अनपविद्ध*)
^c) अदृष्टिश्च (for लक्षवत्ति)
^d) सत्य
- 15 ^c) आहु (for आह)
- 16 ^d) स्वानार्थे (for आ*)
- 17 ^a) रक्ष्य
^b) टाग रक्ष्या
^c) आत्मा तु सर्वतो रक्ष्य
- 18 ^b) नैवद् (for नैव) प्रातिपेय
^d) न रोचते शोचिता त्व नरेन्द्र
 After 18, ins an additional
 colophon (adhy no 37)
- 19 Om.
- 20 Before 20, ins विदुर

- 20 ^b) पुत्रस्य (for मरुस्य)
- 21 ^c) हीनं मुदिता विन्द्धा
^d) परिभोगहीना
- 22 ^a) सुदृक्काणि
- 23 ^a) हि (for तु)
^b) [अ]तद्री
^c) अनुरूप आर्य
- 24 ^a) विशिष्ट (for अनुशिष्ट)
^b) विपुञ्जमान
- 25 ^b) तुल्यन् (for रुदन्)
- 26 ^c) निष्ठमगूढो
^d) प्रापयेन
- 27 ^a) सदात्रा
^b) सुवृष्टनयस्य
^d) च (for तु)
- 28 ^b) वात्पुय
^c) चोदतो नक्त (for चोदत*)
- 29 ^a) गानशीलस्य जनो
- 30 ^a) गुणाश्चायां मिनमक्त.
- 31 ^b) लोकद्विप
^d) प्रतिवामयेन
- 32 ^d) नैनान् गुणानोपि हि जातु सेवेव
- 33 ^a) सुष्टि
^c) निरुष्टनाथ पटुनानि
- 34 ^a) सहायवपनांश्चायां
- 37 ^b) मत्त पथान प्व च
- 38 ^a) पांत्वविग्रहे (for टवैवि*)
^d) प्रहर्ष (for च हर्ष)
- 39 ^b) नीमस्य (for द्रोतस्य)
^c) उत्सादयन्
- 41 ^b) व्यात्रा पंच च पाडवा
- 43 ^d) पापचेतनं
- 44 ^b) [अ]भित (for [आ]दिन*)
- 45 ^d) सा (for वा)
- 47 ^a) यप्रियन्धति योत्रेग
- 48 Om from निल in 48^a up to
 महज in 50^a
- 53 ^c) भोगेष्वापुपि
- 54 ^d) नाथर्वणो वाप्यगद ममिद्ध
- 56 ^a) अग्नेय
^b) गूढ
^d) दीयनेप्री
- 57 ^b) दीयते (for दीयते)
^c) तानि (for तच्च)
^d) [अ]व (for [आ]यु)

58 ^b) Om.

59 ^a) Om.

उद्योगपर्वणि ॥

38

- 2 ^c) दृष्टा (for पृष्टा)
^d) अवेत्य (for अवेक्ष्य)
- 3 ^c) अर्थन कामनो वा
^d) तस्याथवज्जीविन नाहुगयां
- 4 ^a) शल्यहर्ता च कीर्णा
^b) स्तेनस्तथा मधुपो ब्रह्महा च
^c) सेवानीवी क्षुतवि
^d) क्षान्तिनिर्नादकांश्च
- 5 ^a) अविक्रय
^c) मद्य मार्त फलमूलानि शाक
^d) उड च
- 6 ^b) प्रहीनकोशो
- 7 ^b) सुसंयतश्चाभिकार्येषु चोष
- 8 ^a) बुद्धिमता
- 9 ^b) विश्वस्तेषु न वि*
- 10 ^c) शुद्धो
- 11 ^a) महाराज (for भागा)
- 12 ^a) Om
^d) प्रिय (for कृपि)
^c) मूलैवाणिज्य शौर्य च
- 13 ^c) सर्वगत
^d) निष्ठति (for शान्त्यति)
- 15 ^d) ऐश्वर्य चिरम् (by transp)
- 16 ^b) तु (for च)
^c) धर्माधिकारकार्याणि
- 18 ^d) पडिनोपि हि नात्न
 After 18^a, ins 226* (with
 v.l महीपस्तु for महीपाल*)
^c) अत्यल्पिना
- 19 ^b) ने (for वा)
 After 19^a, ins 227*
- 20 ^b) अधितिष्ठति
- 22 ^a) धनवृद्धिस्तस्य
^b) विदिता पुन
^d) मता (for नृप)
- 23 ^b) कृत्यान्पवे
^d) वसुदेव (for वसुधेय)
- 25 ^a) माह्वग माह्वगो (by transp).
- 26 ^c) तस्य (for तस्माच्च)
^d) न नराधिप (for नचिरादिव)

- 27 ^{a)} प्रयत्नेन (for च यत्नेन)
 28 Om
 29 Om
 30 ^{a)} न बुद्धिपङ्क्तौ लोभः
^{b)} येन यादृशमृद्धये
 33 ^{a)} अविश्वासमदान च
^{b)} व्यतिक्रम (for [अ]व्यतिक्रम)
 33 ^{c)} आवर्तयति
 34 ^{a)} अभिसंवाङ्को
 35 ^{a)} समिद्धोर्मिर्हि संस्तुत
 36 ^{b)} क्रोधनो (for क्रुतमो)
^{c)} नराधिपो (for नराधमो)
^{d)} नराधमः (for नराधिप)
 37 ^{a)} सदोपास्यतरो जनं
 38 ^{a)} दुष्टः (for दोषः)
 39 ^{a)} स्त्रियु (for स्त्रीयु)
^{c)} चानार्या समामक्ता. (for चानार्यः)
 40 ^{b)} बालो यश्चानुशासिता
^{c)} वशादेया (for वशा देशा)
 41 ^{a)} विद्येपो विद्वत्सारकः
 उद्योगपर्वणि

39

- 1 ^{c)} वातुस्तु किलेद.
^{d)} वदेस्त्व
 2 ^{a)} अवमान च भारत
 4 ^{a)} द्वेपे
 5 ^{c)} Transp स and तिवह
 6 ^{a)} विसर्जय (for विवर्जयेत्)
 8 ^{a)} प्रयच्छति (for प्रयोक्ष्यते)
 9 ^{a)} परापवादे निरता.
^{c)} विरोधेन
 10 ^{a)} तेषां
^{b)} संवासात्
 11 ^{b)} संवर्मे
 12 ^{a)} सीहाः
 13 ^{a)} अधिः (for उपः)
 14 ^{a)} मादृश्य (for तादृशः)
^{c)} निशम्य
 15 ^{a)} [आ]नयम् (for [अ]नयम्)
 16 ^{b)} मुग्ग
 17 ^{c)} निजुणा अपि ते रक्ष्या
 18 ^{a)} च (for ते)
^{d)} महीपते (for विशां पते)

- 19 ^{a)} दीयता कामनः किञ्चित्
^{b)} वृत्त्यर्थं मनुजेश्वर
^{d)} नरपम (for नराधिप)
 20 ^{b)} तत्र (m नृप) (for तात)
^{cd)} Om
 23 ^{a)} तारयत्येह (marg ती as in text)
^{b)} हि (for च)
^{c)} तारयत्येह (marg ती as in text).
^{d)} हि (for च)
 24 ^{b)} भारत (for मानद)
 26 ^{c)} तानाह्तात्
^{d)} चित्तयन्
 27 ^{c)} च (for न)
 28 Om
 29 ^{a)} यदेतत्
^{b)} पाप ते स्वकृतं पुरा
^{d)} नराधिप
 30 ^{c)} नृपश्रेष्ठ (for नरः)
 31 ^{b)} संविचिन्त्य (for प्रः)
 After 31, ins (with v 1)
 a passage given in App I
 (No 1)
 33 ^{a)} परिच्छेदेन
^{b)} धर्मचर्यया
 After 33, ins 235* with
 v.1 [(1 1) वेद्य (for वैः)
 — (1 2) सुवासं (for वाक्य)
 — (1 3) दौष्कुलीनः (for दुः)
 — (1 4) दान (for क्षीमान्)
 स कुलीनशतेश्वर]
 34 ^{a)} वै (for वा)
^{c)} समेल (for समेति)
 35 ^{a)} अनुद्धिम्
^{c)} विवर्जयति
 37 ^{a)} अन्योति देशति (for अत्यागि
 चेप्यते)
 38 ^{c)} उन्मगत्
 39 ^{c)} अवश्यानि (for आयुष्याणि)
^{d)} चापि पाठन (for चाविमानना)
 40 ^{a)} उपनीत
^{b)} निनीपति
^{c)} सुद्धा (for दुद्धा)
^{d)} तद्धि वापुष्प

- 41 ^{b)} कृतनिश्चय (for दृढः).
^{d)} नरो हत न हीयते
 42 ^{c)} [उ]नय (for [ए]न).
 43 ^{a)} मगलालम्बन योगामनसु
 44 ^{b)} शुभस्य च (for दुष्मनाये)
^{c)} महान्मवति निर्विण्ण
^{d)} चानतं (for चालन्त)
 45 ^{a)} नान्यच्छ्रीमत्तम किञ्चिद्
^{c)} तथा (for यथा)
 46 ^{a)} क्षमी च शक्तः
 48 ^{a)} प्रशतिपु (for प्रमत्तेपु)
 49 ^{b)} मृदुत्वात् (for आर्जवात्)
^{c)} मन्यते
^{d)} दर्शयति (sup in. धपं as in text).
 50 After 50, ins (om line 1)
 237* with v 1 [(1 2) विरज्यते
 (for [अ]नु) — (1 3) उन्मत्त
 गौर (for ता गौर) तिष्ठति
 (for तिष्ठते)]
 51 ^{a)} होत्रफल
 52 ^{b)} दैहिक
^{d)} स्वस्य (for स्वस्य)
 53 ^{a)} वनगुप्तेषु
^{b)} दुर्गमे (for संभ्रमे)
^{c)} उद्धतेष्वपि (for उद्धतेषु च)
^{d)} धर्मवता (for शेषः)
 54 ^{a)} च शमो (for संभ्रमो)
^{d)} धनस्य (for भवस्य)
 56 ^{a)} अष्टावेवाश्रितः
^{b)} जल (for आपो)
^{c)} काम्य च
 57 ^{c)} एष संक्षेपतो धर्म
 59 ^{a)} स्त्रीषु सकल्हे मीरौ
^{b)} नरे (for चहे)
 59 ^{c)} चारे चाश्वामो
^{d)} कार्यपि (for कार्यो न)
 60 ^{a)} धनम् (for बलम्)
 63 ^{c)} असंभोगस्तु नारीणा
^{d)} वस्त्रस्याश्वालन जरा
 64 After 64^b, ins 239* with v 1
 पृथिव्या बलमीका (for व्या बाहीका).
 65 ^{a)} रोष्य (for रूः)
^{b)} रोष्यस्य (for रूः)
 66 ^{a)} तृपां (for मुग्ग)

- 67 ^b) शत्रवो (for अस्त्रि)
 68 ^d) अस्त्रिचनो न जीवति
 69 ^d) इति मत्ता शन मनेद
 उद्योगपर्वणि

40

- 1 ^d) यशप्रपन्नाय (for अन् प्रपन्ना
 दि)
 2 ^a) अलयेन् (for 'य')
^c) सुन ग्धाश्चान्दवमुच्य चाने
^d) [अ]मुच्येत् (for 'मुच्य')
 3 ^b) रात्र्यामिति (for 'गामि च')
 4 ^{ab}) Om
 5 ^a) सुनाधिने
^b) विधाधिने 'सुन' सुन
^d) लनेत्सुन
 7 ^a) आगां
^b) चापि (for एति) कर्त्तव्यं
 8 ^b) After मन्वाकर्म, ins च
 9 ^c) शत्र
^d) स्वानामग्न कृप
 10 ^b) धान्यानि (for धं*)
 Portion of the text from
 10^c up to 30^b lost on a
 missing fol.
 30 ^c) ध्रुव (for दृन)
 उद्योगपर्वणि प्रजागरे

41

- 1 ^b) वरुने (for विघने)
 3 ^b) 'संश्रितान्'
 3 ^d) मर्व (for मर्व)
 4 ^a) क्रिनेय (for किं त्व न)
^b) मा (for मे)
 5 ^b) न नेन्यद् (for नानोन्यद्)
 6 ^d) तन्माक्षतद्वीन्यद्
 7 ^b) ने (for न)
 10 Before 10, ins विदुः
^b) विघने (for मानसे)
^c) य ध्रुत्वेव मनुष्येष्टा
^f) सर्वदुग्मनिगो
 उद्योगपर्वणि विदुःवाक्यं समाप्तम्

42

- 1 ^b) विदुगोदिन
 2 ^a) सनत्सुनानी इन् मृ*

- ^b) न मृत्युगन्दीनि नवोपदिष्ट.
^c) देवा पुरा अचरन्
 3 ^a) अपृच्छ कर्मणा यन्ना
^b) चापर
 4 ^b) मुहुर् (for मोहो)
 6 ^c) अनुप्रशान्ति (for अनुशास्ति
 देव)
 7 ^{ab}) After 7^{ab}, ins 243*.
 7 ^d) अन प्रेनामन्त्र
 8 ^a) अनु परिप्लवते
^d) Before तत्रानु, ins ते
 9 ^a) मोक्षि यायशुलतितान्
^c) नन (for न वै) भूता (for
 भूत्वा)
 10 ^c) दुरन्ते (for धुनुते)
 11 ^a) नदप्रकाशो
^d) शम्भवत्सुव
 12 ^a) अविता (for अभिध्या) लोमान्
 (for चैन)
^b) [अ]नुगृह्णानि (for गृह्य चैन तु)
 13 ^b) नापीयेन गाव द्रव स व्याघ्र
 14 ^c) Blank space
^d) यथा कृताविषय (for मृत्योर्मेधा
 वि*)
 15 ^a) यमिन्धर्माना*
^b) ध्रुवति (for [आ]चरन्ति)
^c) म (for मा)
 16 ^a) तत्रोपभुजते
^b) धने वा चेतस्म
^d) निदि (for विदि)
 17 ^a) स्वधनेलो* (for स्वस्य धनेस्य लो*)
^c) परिक्रम कथय त्व तथान्यान्
^d) नैव तदिदंशैव कृत
 18 ^b) धुना बलवतामपि
^d) न्यगन्तेऽप्रसादका
 19 ^a) मन्यते यत्र भूयिष्ठ
^c) ब्राह्मणमज्ज (for च ब्राह्मणम्)
^d) जीवश्रान्त्यस्य सम्मरेष्ट
 21 ^c) ब्राह्मण्याने च भुञ्जीत
 23 ^a) अग्रानवयैण
^d) वेत् कलन्दि ब्राह्मण
 24 ^a) को हनतर्गमात्मान
^b) वेत्तुन् (for हन्तुम्)
^c) क्षत्रिय किञ्चिद्
 25 ^b) मन्त्रो निरूपहृत्

- ^c) नाशिष्टवत्
 26 ^a) लोके (for विते)
^b) वेदे (marg देवे for वेदे)
 नित्यदा (for ये द्विजा)
^c) दुष्प्रकपा
^d) विशना (for विद्यात्तान्)
 27 ^a) सर्वसृष्टिकृतो देवान्
^b) विद्यादिह किञ्चन
^c) न समो ब्राह्मणस्यास्य.
 28 ^a) त (for तु)
^b) मानिता
^c) Om (hapl).
 29 Om.
 30 ^a) नैव (for न वै)
^d) विद्वि तत् (for तदिदु)
 31 ^c) सुदुधरा हि श्री .
 32 ^c) ह्रीदम*
 उद्योगपर्वणि मनत्सुजातीये

43

- 1 ^a) [अ]ध्वेद (for [अ]धीते य)
^b) वेद य (for यो द्विज)
^d) किं न (for न स)
 2 ^a) नून साम ऋचो वापि
^b) [अ]विचक्षणान् (for विचक्षण).
 4 ^a) विना धर्म (for वेदविद)
^b) विचक्षण
 5-6 Om (along with the ref)
 7 ^b) नृगमानि त्रयोऽगात्र
^c) ये विदुः (for चानाना)
 8 ^d) ते (for [ए]ते)
 9 ^a) एकैक पशुपास्त्यैषां
^b) मनुष्यान्भरतर्षम
 10 ^b) कोप (for कोप)
 11 ^a) मनोगर्मधिदिपमेव मानी
^b) दत्तानुताप
 12 ^c) Om च (following दान)
^d) एतानि ये (for महाव्रता)
 13 ^b) प्रयास्य (for प्रशिष्यात्)
^c) ततोपि (for विशिष्टो)
 15 ^a) दमो व्यष्टादशगुण
 17 ^a) साभिवादय् (for साति*)
 18 ^c) च (for तु)
^d) न वाहंति (for न चाहंति)
 19 ^b) चान्यस्तद् (for चान्य यद्)

- ८^a) Om.
 १) नाय्य* (for अप्य*)
 20 ^b) नोपयुक्तो न (for *युक्ते च)
 १) तदीर (for तदीन)
 After 20, ins 263*.
 21 ^a) अष्टोप प्रमाद स्यात्
 १) चापि (for चैव)
 १) युक्तोपेतै (for मुक्तो छेतै)
 22 ^a) विमुक्तस्तु
 १) समन्वित*
 १) एतत्समृद्धिमद्द
 23 ^b) जनै
 24 ^b) अप्यनृचस्तु (for अनृचश्च)
 25 ^a) छानाद् (for [अ]छानाद्)
 १) ते वेदा (by transp)
 १) वेद महत्सोम्य (for *मनुत्साद्य)
 26 ^a) Om (hapl).
 १) संकल्पश्च तथाभव*
 27 ^a) तथा यद् प्रतिपेत
 १) सत्यस्यानवधारणात्
 27 ^d) च (for [उ]न)
 १) संकल्पसिद्धि*
 १) संकल्पाद्यवतिष्ठते
 28 ^a) चैतस्य (for चै तस्य)
 १) दीक्षितो ब्रह्म*
 १) नामैतद्वन्त वृत्त ते
 १) मत (for सतां)
 १) ज्ञायते (for जा*)
 29 ^a) Om (hapl)
 29 ^a) सत्यतामेति
 30 ^a) क्षत्रियमन्यथर्व
 १) तस्योत्तरस्तादय सर्वे दव.
 १) तु (for य उ)
 १) न वेद वैद्य च हि दुर्निवेदन
 31 ^a) वै (for वेगना)
 १) कश्चित्तेनो बुध्यते चापि राजन्
 १) स्थित (for *तो)
 32 ^b) व्याख्यानात्
 Portion of the text from
 32^a of adhy 43 up to st 17
 of adhy 44 is lost on a
 missing folio

- 18 ^b) अथ (for अतो)

- ^d) Om तद्
 19 ^a) न माति शुद्ध लोहितमिवाथ कृष्ण*
 १) नैन समुद्र सलिले विमर्ति
 21 ^a) न चैवर्धु तत्र यजुष्वधर्वसु
 १) [अ]खिलेषु (for [अ]मलेषु)
 १) वापि (for चा*)
 22 ^a) पुरस्तात्
 १) *काल
 १) त (for तन्)
 23 ^b) लोके (for लोकाश्च)
 24 ^a) उच्यता
 उद्योगपर्वणि
 After adhy 44, ins the
 addl adhy given in App
 I (No. 2) with the follow-
 ing v l.
 (1 1) मोह* (for मान)
 (1 2) मानो (for मोहो) विधित्वा
 (for विवित्त्वा) [अ]कृपा (for
 कृपा) जुगुप्सता
 (1 3) मानुष* (for मनुष्य*)
 (1 4) Om.
 (1 6) सृष्टाद्भुत्पुरुषो वदान्य
 (1 7) कोप (for क्रोध) यो (for वै)
 (1 8) सदा (for वै)
 (1 9) प्राप्यापद क्रोधमस्योपभुजते
 (1 10) संभोगविद्वेषमतीव मानी
 (1 11) बलीयान् (for दुर्वलश्च)
 (1 12) वर्ग- (for बहु-) तथा (for
 सदा)
 (1 18) Om न
 (1 19) प्रशासन् (for स शिष्यात्)
 (1 20) एकलमेन वापि (for *तो वार्धितो
 यो)
 (1 21) [अ]प्यस्य स्वस्ति (for [अ]स्य
 स्वस्ति)
 (1 25) नरकस्य प्रतिष्ठान्ते (for the
 prior half)
 (1 26) स्यात् (for स) पुरा योऽनुप्रकी-
 तित* (for the posterior
 half)
 (1 27) *द्वेष (for *द्वेष्य)
 (1 28) पराधीन्य (for पारतन्त्र्य) पर-
 (for परि-)
 (1 30) *स्यता (for *सयिता)

- (1 31) मान्येत (for माधेत)
 (1 33) व्यथति
 (1 34) आत्मना चाहित (for आत्मनः
 सुचिरं)
 (1 37) चाहतात् (for चाहति)
 (1 39) स्वाशिपो
 (1 40) गुणवान्द्रव्यवानेव (for the prior
 half) सात्यकि (for सात्त्विक)
 (1 42) एतत्समृद्धिसमृद्ध (for the prior
 half)
 (1 43) संकल्प स्वयमीहित (for the
 posterior half)
 (1 44) ततो यद्वा प्रतायते (for the
 prior half). च (for [अ]नृ).
 (1 45) च (for [अ]य)
 (1 47) सत्तम (for मे शृणु)
 (1 50) प्रतिष्ठते (for *ष्ठित)
 (1 52) स्व- (for सु-)
 (1 53) वो यजेत (for वा यजेद्वा)
 (1 54) तेनैव (for नैतेन)
 (1 55) रति नामौ लभते चातकाले
 (1 56) न चेष्टे मनसा त्वपि (for the
 posterior half).
 (1 57) अथ (for तथा)
 (1 58) *वसति (for *विशति)
 Om colophon

45

- 1 ^a) मनोज्योतिर्.
 १) यद्दे
 १) तत्र पश्यति (for त प्र*)
 2 ^a) तापन* (for तापनम्)
 १) Om
 3 Om
 4 ^a) उमे च दिव्यौ
 १) शम्भश्च शुक्रो (for दिशश्च शुक्र).
 १) प्रव्रवति (for च त्र*)
 5 ^a) तिष्ठतो
 १) *कर्मेणा
 १) देवम् (for दिव्यम्)
 १) Om
 6 ^a) वा (for च)
 १) Om
 7 ^a) स्वाश्च पूगा सरितो देवशिता,
 १) मधु ईषतस्तदा संचरतीह वीर.

- 8 ^a) तत्र पश्यति (for त प्र^a)
 9 ^b) उपपत्ति (for अपसका)
^d) प्राप्तवति (for प्रपत्ति)
 10 ^a) पूर्वाभ्यामुपसङ्गति
^f) मन्त्रोक्त (for भगवन्) (marg
 as in text).
 11 ^a) आगन् (for आयागन्)
^b) Om
 11 ^d) चामिन्ध्र आयन
 12 ^a) नर्वं प्व तनो विप्रन्
^b) तनो (for तत्तद्)
 13-16 Om.
 17 ^a) मृदुन्दे (for मृदुने)
^c) [अ]मिन्धने (for पश्येद्)
 18 ^d) यथाध्वानो नोदयते रयाय
 19 ^a) नाह सदा मन्त्रन्य
^b) न चाप्यनृत्युदयता कुन स्यात्
^c) सन्धानृती वयनी
^d) वैजनेव
 20 ^a) अमाधुना नोत सुनाधुना वा
^b) दृष्टवति (for ने)
^d) मधुना (for मधु नद्)
 21 ^a) [अ]मिन्धना (for [अ]मिन्ध)
^b) नाधीन नाहुन नाभिहोय
 22 ^d) शोच्येत्
 23 ^a) मूनेषु (for वेदेषु)
 24 ^a) अनेखगे तु (for व)
^d) मन्वान (for म न मन्वा) नाग
 वा written on marg
 after प्रसन्न
 25 ^a) मृदुतो (for [अ]मि वो)
 26 ^a) ममैव प्रियमात्मा च (for दूय-
 ना ममा)
^d) म्यान दूय च वो मृदन्
 27 ^b) वेव प्रोन्ने (for वेव^a)
 After 27, repeats 24^{ad} with
 v l. [(Prior half) अन्ध्रय
 अतदिनोद — (Posterior half)
 ना विगण]
 28 ^b) नाद्र ७ ७ (folio damaged)
 उद्योगपर्वणि सनन्तुर्गनीय समामन् ॥ ४

46

- 1 ^a) व्यतीना च (for व्यतीनाय)
 3 ^d) रागन् शुना म्मां

- 4 ^a) ना रुचिरा (for तु^a)
^d) चन्न् (for पन्न्)
 5 ^b) वनैर् (for काश्चनैर्)
 7 ^d) पुन्यर्पमा (for भरतर्पम)
^f) शुभां समां (by transp)
 8 ^d) विगां पति (for विविद्यति)
 10 ^a) Folio damaged after आविश
 in 10^a, it is followed by
 अंग रागन्
^b) मृ (for मृते)
^c) नन्तु (for रागन्)
 11 ^a) ता (for ते)
 12 ^d) उपागत (for उपस्थित)
 13 ^{ad}) दूतो वशोदयप्रशान्तिध्वान्नाधुवा-
 दिन
 14 Before 14, ins धृतराष्ट्र
 14 ^a) उपायात्तु (for उपयाव तु) स
 lost on damaged folio
^d) मूनिराष्ट्र (for मही)
 15 ^b) विनीयन (for विजानीत)
^c) यथाव (sup lin च) य (for
 वय)
 16 ^c) स्वय नाभिवन् पाथान
 17 ^d) बांग्वा (for पाथिवा)
 उद्योगपर्वणि संनययाने ॥ ४५ ॥

47

- 3 ^a) विगान (for विदान)
^b) वीग (for वीग)
 3 ^d) म्यां
 4 ^a) ये वा रागन् पाथिवायोध^a
^d) नर् (for दन्)
 5 ^a) देव्या (for देवा)
 7 For 7^f, subst 308^a.
 8 ^b) निवृत्तोय
^d) वंनि तुदे यदि मन्यसेयन्
 9 ^a) उवाप्त (for उवाप्त)
^c) अन्धापन् प्रवगमनर्थी
 10 ^a) क्रिया- (for क्रिया)
^b) नेपेनार्थो वलेन (for धनेन)
^{ad}) Om
 11 ^{ad}) Om.
^c) प्रतियुक्तो वनेन
 12 ^a) संयताला
^b) सुयोगन्

- ^c) [उ]दनात्तान् (for [उ]दन्त-
 चेनात्)
^d) युदे धार्तराष्ट्रेनुनयेत्
 13 ^c) दग्धा
^d) स्तुविध्य (for स्तुवीक्ष्य)
 14 ^a) रथम् (for रणम्)
^c) अनर्पग (for दुर्ने)
^d) युदे धार्तराष्ट्रेनुनयेत्
 After 14, ins 312^a with v l.
 [(L 2) तुलका वीवहर — (L 3)
 दिपा च स्वा अवकनक्षिदेश — (L 4)
 [अ]मिगमी (sup lin नानी)
 (for [अ]मिनी) — (L 7, 8)
 कुमान्यथा भिन्नकुमान्वनमन्मदा युदे धार्त-
 राष्ट्रेनुनयेत्]
 15 Om. (hapl)
 16 ^b) ममानमेव (for मनागमे)
 —Om. from श्रुवन् in 16^b
 up to यदा क्षेप्ता in 17^b
 17 ^b) धृतराष्ट्र्य (for धार्त^a)
^c) सन्न (for शृत्)
^d) युदे धार्तराष्ट्रेनुनयेत्
 18 ^d) प्रसन्निक (for परासिक)
 19 ^a) प्रयात (for मयार्त)
^b) प्रायशो दृष्टरूपन्
^d) युक्त धार्तराष्ट्रेनुनयेत्
 20 ^a) आहरन् (for उदरन्)
^c) यथा (sup lin दा as in
 text) नकुन् (for रयिन)
^d) युदे धार्तराष्ट्रेनुनयेत्
 21 Om.
 22 ^a) याचनीया (for [आ]योधनाय)
^b) नून (for वीग)
^c) चित्रे (for शुभ्र)
 23 ^a) प्रकाशान् (for दृष्टान्)
^d) नदा पश्चात्तप्यन् धार्तराष्ट्र (here
 and in 25^d, 27^d)
 24 ^a) यन् क्रुदोदाहसत्कौर्वाणा
^c) क्षाला उक्त (for दानैरुक्त)
^d) छेत्त्यनि (for छेत्त्यने)
 25 ^c) सत्रा दिग
^d) Cf 23^d
 26 ^a) सत्यवादे
^c) गाधामर्द्यस्तुमुत्
 27 ^d) Cf. 23^d

- 28 ^{b)} श्रगन् (for शरै).
^{ca)} Om.
 29 ^{ab)} Om
^{d)} दृष्ट्वा पश्चात्तप्यते भारवराष्ट्र
 30 Portion of the text from
 क्षेत्रारो in 30° up to दोर्म्या क
 in 73^d, is lost on a mis-
 sing fol
 74 ^{b)} पुरं सुनोरम्
 75 ^{a)} सोदु (for सेहरे)
^{d)} अपारणीयम्
 77 ^{a)} सप्त विदिता
^{b)} छित्वा (for संच्छिद्य)
 78 ^{d)} [उ]न्मथित (for मथित)
 79 ^{e)} सुतो (for वृतो)
 80 ^{b)} कून रणे (by transp)
^{e)} श्रीमांश्च (for धमश्च)
^{d)} आकाशे चाप्सु च ते क्रम स्यात्.
 81 ^{a)} गात्रेषु न च (for गात्रे च न ते)
^{b)} कृतास्त्र (for कृतार्थे).
^{e)} प्वरूपा
 82 ^{b)} शशस त (for आशसते)
 83 ^{e)} शक्र हतु पाटवाना सम त्व
^{d)} तद्वेदित्वा सयुगे
 85 ^{b)} योत्स्यते य (by transp)
 86 ^{a)} व्यवचरन्नरण्ये
^{b)} चैवमज्ञातवामम्
^{e)} तेष कल्पाज्
^{d)} निर्दिशते भारवराष्ट्र बलम्बा.
 87 ^{a)} युद्धमाना जयेयुर्
^{e)} चरतो (for चरितो)
^{d)} इत्यत्र सानुवध निहतुम् (cf
 88^d)
 88 ^{a)} न चेदिद कर्मे नरेषु बद्ध.
 89 ^{e)} तत्रापि (for तत्रापि)
 90 ^{d)} न युध्यतो नेह तवास्ति कश्चित्
 91 ^{b)} अवजेतु
^{e)} ममग्रन् (for यथाम्बम्)
^{d)} *भोक्तुम् (for *भुक्तु)
 92 ^{a)} Om वृद्धा
 93 ^{b)} दिव्यप्रश्ना
^{e)} सुहृन् (for मक्षान)
^{d)} न्यपेदयन् (for निवेदयन्ने).
 94 ^{b)} संसिद्धार्थ
^{e)} परोक्षदर्शी (for [अ]परोक्षविद्यो)

- 95 ^{a)} अह च यानस्याविम्बरूपान्
^{e)} पुराणा
 96 ^{d)} उपति
 97 ^{a)} शैक्य
^{d)} दृष्ट्वा रथ भेतहयप्रयुक्त (= 99^b)
 98 ^{b)} [अ]शो (for [अ]शो)
^{d)} वटाश्च (for वडाश्च)
 99 ^{a)} सुवर्णवाताश्चानुपतति
 100 ^{d)} ब्राह्म चास्त्र यच्च शक्रोपि वेद
 101 ^{a)} वषे घृत
^{b)} [अ]ह (for नाह) प्रजाभि
 (for प्रजा)
^{d)} भव (for मम) गावल्गने.
 102 ^{a)} यान् (for यैर्)
^{e)} ये (for तैर्) संप्रसज्य (for
 *युज्य)
 उद्योगपर्वणि संजयवाक्ये ॥ ४६ ॥

48

- 2 ^{a)} [उ]शनाश्च
 4 ^{d)} पर्यासंत
 5 ^{b)} [आ]दधानी (for [आ]दधानी)
 6 ^{b)} [उ]मौ (for [इ]मौ)
^{e)} नोपतिष्ठेता
 7 ^{a)} यथा (for यी)
 8 ^{a)} [क]पी (for [प]ती)
^{b)} लोके (for लोकांश्च).
 9 ^{b)} ध्रुवम्
^{d)} *भूतये (for *भूजिती)
 11 ^{a)} चैवामुरे (for देवा)
^{d)} वरी (for वरम्)
 13 ^{e)} न (for च)
 14 ^{d)} शतशोध सहस्रश
 15 ^{a)} भव्ये (for भ्राते)
^{d)} यक्षमर्दनयुतये
 16 ^{b)} आम्रजत् (for आरुजत्)
^{e)} जित्वा (for हत्वा)
 18 ^{a)} महावीरी
 22 ^{e)} व (for हि)
 23 ^{b)} यथा (for यदा)
^{e)} पर्यादधान शस्त्राणि.
 24 ^{e)} [अ]ग्रतस् (for तदा).
 25 ^{a)} न (for नो)
^{e)} तव (for तात).
 26 ^{a)} ग्रीष्मसि वच

- ^{b)} स वृहन् एतान्
^{e)} तथैव (sup in तथैव as in
 text) च (for हि)
 27 ^{b)} एवान् (for एकोऽनु)
 28 ^{ca)} Om (hapl.)
 29 ^{b)} धर्मम् (for यन्माम्)
 30 ^{a)} वा (for च).
^{b)} परिगृह्ये
 31 ^{a)} [स]स्व (for हि)
^{d)} प्रतिष्ठित (for समाहित)
 32 ^{e)} महाभागम् (for महाराजम्).
 34 ^{a)} अनयोयमिहागता
 35 ^{a)} एतम् (for एनम्)
^{d)} अनिदितान् (for अरिदमान्)
 38 ^{d)} सदा (for तदा)
 39 ^{b)} [स]व (for यत्)
 Portion of the text 48.
 49^{ca} to 49. 19^{ab} missing.

49

- 19 ^{e)} तथा (for तत्र)
 20 ^{d)} [स]भियुक्षते (for अभ्ययुक्षत).
 22 ^{a)} नागायुत
^{d)} अभियुक्षते
 23 ^{a)} कृण्यो (for कृण्ण)
^{e)} यो जिगाय परो वीरो.
 24 ^{b)} शूलपाणिकम्
 25 ^{a)} यो वा (for यक्ष)
^{d)} अभियुक्षते
 26 ^{b)} *गणान्वितां.
 27 ^{d)} अभियुक्षते
 28 ^{a)} य काशिवशे मगधान्
^{ca)} Om
 30 ^{b)} अभियुक्षते
 31 ^{a)} यो (for या)
 33 ^{b)} पाचाल्यो
^{d)} [अ]भियुक्षते
 34 ^{e)} कीरेण (for रीद्रेण)
^{d)} अभ्ययुक्षन्
 35 ^{d)} तैश्च ते चाभ्ययुक्षते
 36 ^{a)} सगत (sup in म) (for
 संगर)
 37 ^{d)} भविता व समागम
 38 ^{a)} काशीपती
^{e)} अभिनो योध (for अमवयोद्धा)

- 4^d) अम्ययुञ्जने
39 ^d) अम्ययुञ्जत
40 and 41 transposed
40 ^b) वरे (for वने)
41 ^c) दुजय (for दुमह)
^d) शिशुपाडिर्नहायशा (m 'बल')
^f) अम्ययुञ्जने
43 ^a) अय (for तथा)
^e) महिनास्तायेने क्षम्ययुञ्जत
44 ^a) जरासपि
^b) भारत (for तावुमौ)
After 44^{ab}, ins 328* with
v.1 म्यिनावुनी (for व्यवस्थितौ)
45 ^e) याननाश्रित्य
उद्योगपर्वणि नीलवाक्ये ॥

50

- 1 ^d) न नाम (for उमेता)
2 ^c) कूराद् (for कूदाद्).
^d) महानगे
3 ^a) जानि (sup lin मि) रात्री
6 ^b) महावीर्यो (for 'बाहुर्')
8 ^a) मैत्र्यान्धोमर्षी
^b) 'भूपान्'
^c) सप्रपद्यामि (for [अ]ह प्र')
9 ^a) नृतागा (for रुतागा)
10 ^a) प्व (for मन)
^b) य (for स)
11 ^b) यथा (for यदा)
^c) बाव्येन तेषि युध्यतो
^d) संगता (for मर्तिता)
12 ^a) यस्य वीर्ये सनुता
14 ^b) बले (for जवे)
^c) वीरे (for दार)
15 ^d) तग्विना (for मन').
16 ^b) निपातिता (for समाहता)
17 ^b) बाल्येनि (for बालोपि).
18 ^a) निष्ठस्य च निष्ठरी
^b) मजेनानपि स'
19 ^a) बृहद्भोजप्रतिवले
^b) प्राशुम् (for गौरम्).
20 ^b) कुनगाय
21 ^d) यथानध्येन
23 ^d) अमालिन (for विमानिन)
24 ^b) अपूर्वा (for सुपर्वा).

- ^c) कूर् (for यन')
^d) मामका (for मे सुता).
26 ^c) 'युध्यति
27 ^d) वने (for महा-)
28 ^a) खड्ग (for शक्या)
^b) पडश्रन् (for पडसि)
^c) प्रवृत्तं दुस्खनंस्पर्श.
^d) कथ र (sup lin श as in text) द्यनि मामका
29 ^a) अमयतय
^b) छिदतो (for भिन्दतो)
^c) सुफिणी
30 ^c) प्रतीपात्पूरतो
^d) कुनरागा च गजता
31 ^d) वै (for ने)
32 ^a) वीर्यी कुर्वन्महावीर्यो
33 ^d) मन सजय (for ने वृकोदर)
34 ^b) 'वृवरान्' (for 'पुष्करान्')
35 ^a) गागो वेग इवानूप
36 ^a) वद्यनन
^b) 'अयादित्ता (for 'बला')
38 ^b) जरासपभयादिता
^d) प्रशामिता (for प्रतापिता)
39 ^a) तीव्र- (for नीच)
^c) ये (for ते)
^d) मन पुत्रे पाडव'
42 ^c) महाबाहु (for गदापाणि)
43 ^a) अनामाय (for 'वार्य')
^c) पदयार्मीवामि'
45 ^c) [अ]य (for [अ]ह)
47 Portion of the text from
50 47 up to 51 18^b lost
on a missing fol.

51

- 18 ^d) अपारपीय'
19 ^a) यस्य (for यदा)
^b) श्रोतासि धानावमये
^d) क्षय
उद्योगपर्वणि ॥ (adhy no. 49 in
figures, precedes the colo-
phon)

52

- 2 ^d) च स (for वत्स-).

- 3 ^b) वशी वशे (for वशे बली)
4 ^a) समस्तन् (for समस्तान्) विद्यात्
(for विद्या)
^b) आगमत् (for आसवान्)
5 ^b) महायशा (for 'रथ)
^c) कुन्ता (for कर्ता)
7 ^a) अमानुष्य मनुष्येन्द्रा
^b) बल (for जाल)
^c) करिष्यति (for हनिष्यन्ति)
^d) कुशामि (for क्रोशामि)
8 ^a) यदास्त्री (for मनस्वी)
^b) 'वर्चसा
^c) स कृतप्रशो
^d) धर्मेयुत्रो युषिष्ठिर
9 ^b) न्याय- (for योज्य)
10 ^c) अनृशसक्ष दाना च
12 ^c) अनारण्य (for अनावार्य)
^d) नष्टचेतन'
13 ^a) तनुरुच्चशिखी
^b) मिथ्योपचरितो मया
14 ^b) सन्निबोधन
15 ^a) शक्तिर् (for शान्तिर्)
^b) यदा शान्मदिद मन
15 ^d) शाला (for शान्त्यै)
16 ^a) शिक्ष'
उद्योगपर्वणि ॥ ५० ॥

53

- 1 ^a) यथा राजन् (for महाराज)
^c) युद्धो विनास क्षत्रियस्य (hyper-
metric)
2 ^b) निश्चय (for नित्य)
^c) आपन्न (for आगच्छे)
^d) तत्त्वघ (for मत्त्वघ)
3 ^c) बोधोदित'
^d) विहृता (for निहृता)
4 ^a) Om च
5 ^d) यश्च ताननु (for स कुमारवत्)
6 ^a) पुरुषायाच्यमानान्स
^c) राज्य कृत्स्न (by transp)
7 ^a) जित (for पितृ)
^c) उर्वी (for भूमि)
^d) प्रेलयद्यथा
8 ^a) बाहुवीर्यजिता
9 ^a) सत्त्वानाधर्वाशा च

10 ^a) [अ]ज्ञयमे (for स्मयसे)^b) दिनिकृते स्वय^c) वने (for वन)11 ^c) तु शुष्येयु (for वि^c)12 ^a) अयुता (m धन्विनां) फन्गुण^a
श्रेष्ठ^a) तु (for च).14 ^c) धीरो (for योधी)^a) *सत्तम17 ^a) तात (for अप)

After 17, ins 335* (with

v l ल्यत्वा तस्य विरध्यति)

18 ^a) अहानिकय*#धेयो^a) मरुम (for सानुग^a)19 ^a) [उ]क्तो (for [उ]क्त)^c) विलसित (for विलपित)

उद्योगपर्वणि ॥ ५१ ॥

54

1 ^a) वय (for विभो)2 ^a) प्रव्रजितान्4 ^c) त (for च).6 ^a) प्रत्यादानस्य (for *दान च)6^d-8^b Om.9 ^a) न व*#####10 ^a) दि न' कृत्स्न (for च कृत्स्न न)^c) स (for स)14 ^a) प्रणिपाते न दो**^b) संति न' (for वन्धुनां).^c) नानु- (for त्वेव)15 ^a) मम (for तव)^c) पुरा चैतद्^a) नराधिप.16 ^b) नराधिप (for महारथा)^c) प्रतिहरिष्यति18 ^a) अभिद्रोभा^b) सीनव्य20 Portion of the text from
भारत 54 20^d up to मुदा युक्ता in
55 14^d is lost on two missing
folios.

55

15 ^a) धृप्रमह (for धृप्रमह)16 ^a) चापि (for चैभिर्)^b) महाजवाधिप्ररूपा सदस्या
उद्योगपर्वणि ॥ ५१ ॥

56

1 ^b) प्रत्ययेन (for प्रत्ययेन)2 ^a) मरुम (for मरुम)^c) तयैक (for तयैव).9 ^a) पाटवानां वलेमवन्10 ^a) एतानेव ततोपश्य यास्तत्रैव समा-
गतान्11 ^a) महाशर (for महामना)12 ^c) ऽनु संयात (for ऽनु संयाता)^a) सार्धं मत्स्ये सहारिभि13 ^a) तो (for तो)14 ^a) तव (for सह-)^b) सह (for सार्ध)15 ^c) भगदत्त (for विकर्णक्ष)17 ^c) कैक्याक्षैव (for *यानेव)^a) संगरे (for संयुगे)18 ^a) कृता भागा^c) त्रैगतांनां च मुख्यौ द्वौ20 ^a) भागश (for भारत)21 ^c) भोजस्तु22 ^c) स्वय संकल्पयामास.^a) तु (for ते)24 ^b) संगरे (for संयुगे)26 ^a) सर्वे (for पुत्रा)^b) दुर्धर्मानिन (for *देविन).28 ^c) तान् (for तां)^a) प्रममान् (for *भर्मा).30 ^a) योद्धा शृकोदरक्ष्व सन्वसाची च
पाडवः33 ^b) स- (for च).34 ^a) भिद्यु36 ^b) अथ (for तथा)38 ^a) मुताश्च ते (for मुचेतसो)^b) 'सुरे' (for स्मरे)39 ^a) Om.^a) प्रहारिण (for प्रवाधितुम्)40 ^b) प्रतिबाधितु (for *वीक्षितु)41 ^c) आराधयिष्यनि (for आवार*)42 ^b) शरजालेन^c) अभिमृता (for *द्रुता)43 ^c) शक्यो.^a) भर्भराजो युधिष्ठिर

[702]

45 ^c) तु (for तु) प्र- (for मे)48 ^b) संमृता..49 ^a) एव संकुद्रान् (for आहवे कु^a).^c) एव (for एक).^a) *निबोदवान्50 ^c) नियोत्स्यामि52 ^a) त्वा (for त्वां)^c) After 52^a, ins 344*^c) संविधातव्य (for यद्विधा^a)53 ^b) विजयैषिणाम्.54 ^c) पर प्राता55 Portion of the text from
ति कौन्तेये in 56 55^a up to पार्था
दुःख in 60 6^a lost on missing
folios.

60

7 ^b) कथंचन.^c) [उ]पेक्षका (for [अ]पे^c)8 ^b) लप्स्यसे (for लक्ष्यसे)^c) चैतद् (for देव-)^a) तद्वत्कल्पिष्यति9 ^a) *मन्त्रित^b) जातवेद प्रशाम्यति10 ^c) [अ]नुमत (for *पम).^a) विधिमम्रवित् (for विद्धि भारत)11 ^a) स्वापयिष्यामि मन्त्रणाद्12 ^b) जगमाजगमस्य च13 ^a) नित्य (for स्मीक्ष्ण).14 ^a) स्वप्न गच्छति.15 ^c) हि (for मे)17 ^a) *वर्ष (for *वर्षा)18 ^c) द्विष्टं (for द्विष्टान्)19 ^a) समामुयु (for अवा*)20 ^b) [अ]पि (for च)21 ^a) यदि विष्यामह^c) न तद्विप्र^a22 ^c) मे (for तव)^a) सत्यवानिति23 ^a) Om.24 ^b) कथंचन25 ^a) निहतान् (for विजितान्)28 ^c) अस्म हि (for अस्मेपु)29 ^a) इत्युक्ते.^a) *कालानि (for *कालम्)

उद्योगपर्वणि ॥

61

- 1 ^a) तथा वदत तमतीव पार्थिव
- 2 Before 2, ins. कर्ण
^b) कूनम्रक्ष* (for कून म्रक्ष*)
^d) *पात्यनीनि
- 3 ^a) त्वपि सत्तमेन (for ह्यपि सनतेन)
^c) Om हि
- 4 ^a) तदन्ममन्ममपि मावयेष
^d) यक्ष* (for मार*)
- 6 ^a) मत्वा (for यात्वा)
^d) माव* (for मार*)
- 7 ^b) *पर्णतुष्टि*
- 8 ^d) युक्त (for शक्यसु)
- 9 ^a) नमरे (for पतिनां)
- 10 ^a) [s]वि माति (for विमाति)
- 11 ^d) विगाडे (for प्र*)
- 12 ^a) यथोक्त
^b) मनो (for ततो)
- 13 ^a) न्यस्यापि शुन्नाणि तु तत्र संख्ये
^b) मा
^c) मयि (for मन)
- 15 ^b) नमो नां (for स मारं)
^c) छिन्ना (for भित्त्वा)
- 16 ^b) सून्धजे
^c) यथा (for सत्ता)
- 18 ^a) तथैव वाक्ये च (for तु)
उद्योगपर्वणि ॥

62

- 1 After 1, ins 355* (with v 1)
[(1 1) च (for स्वि) — (1 2) वचंसा (for वयमा) पाविदेन (for प्राणिमेन) — (1 3) अकृत्वाषव-
बुद्ध्या च शीघ्रताकौशलेन च]
- 2 ^b) मानुष्य* (for मानुष*)
- 3 ^a) पराशम्य समाल (sup lin r as
in text) मे
- 5 ^d) तथा धनै (for धनेन च)
After 5, ins a passage given
in App I (No 3), with v 1
and omitting some lines
- 6 ^a) वधाथाय (for द्वाधायां)
- 8 ^b) दृष्ट्वा शकुनिवधक*
- 10 ^b) मर्ही नरम् (for महीचरम्)
- 11 ^b) मा (for मे)

- ^a) प्रभावमानौ (for प्रवमानौ हि)
- 12 ^a) एकमुद्यौ (for एकमुभौ)
- 13 ^b) शकुनी शृत्युममती
^d) पृथिवीं
- 14 ^d) मृगदा (for मृगयुद्ध)
- 15 ^c) Om ते
- 16 ^d) कथचन
- 17 ^a) गृहे (for काले)
^c) महारण्यम् (for इवा*)
- 18 ^a) यत्र (for येऽर्थे)
- 20 ^b) यदा (for यथा)
- 21 ^b) दिशमुत्तग (for गिरिमुत्तरम्)
- 23 ^a) मापु (for सर्वे)
^b) अमञ्जिक (for अमा*)
^c) *प्रपातविपने
^d) दुर्गसंमित
- 24 ^d) क्षमरत्न च गच्छति
- 25 ^a) कथयिष्यति (for कथयन्ति स)
- 26 ^a) विषये (for विषमे)
- 29 After 29^{ab}, ins 358* with
v 1 [(1 1) पट्या सानुयायिन
(for the posterior half) —
(1 2) किं नु तद्विन्तुन नव (for the
posterior half)]
- 29 ^{ad}) Om.
- 30 ^d) वात* (for वायु*)
उद्योगपर्वणि ॥

63

- 1 ^b) त्वा
- 2 Om.
- 3 ^{bd}) Om.
- 4 ^a) Om
^c) रणे तर्क्य नान त्व
- 6 ^d) अशनीरिव
- 9 ^d) Before एकतक्ष ins हि
- 10 ^a) हि (for स्वि)
^b) धर्मात्मा यत्र पांडवे
- 11 ^d) महाबल (for विनामहम्)
- 12 ^a) मम (for मा च) शुभ्र
^b) अर्धेदंशिनां
- 12 ^{ad}) रूप द्रोण च कर्ण च वालिहक द्रोणि-
मेव च
- 13 ^a) तथा (for यथा)
^c) सबवेदविदो

- 14 ^b) सर्वभ्रातृमिरग्रह*
^d) समुदीर्यत
- 15 ^a) यथा (for यच्च)
उद्योगपर्वणि ॥

64

- 2 ^a) त्वा (for त्वां)
- 5 ^a) च शल्य च (for शल्य चैव)
- 6 ^{ad}) Om
- 7 Om
- 8 For 8^{ab}, subst
ये चान्ये पार्थिवास्तन योद्धुमत्र नमागता ।
कौरवाणां प्रियार्थं च दुर्योधनहिते रता ॥
(Anustubh metre)
- 9 ^a) वदन कौशल (by transp)
- 10 ^a) सर्वमेतद्वचन वै समग्र
^d) Portion of the text from
संजय in 64 10^d up to 66
12^a is lost on a missing
folio.

66

- 12 ^d) परावर्तये
- 13 ^a) [ए]व (for च)
^c) ईशिता
- 15 ^d) ते न (by transp)
उद्योगपर्वणि ॥

67

- 1 ^a) एत (for एन)
- 2 ^a) विद्यां वेत्थ त्व (for ते विद्यां).
- 4 ^a) गावस्त्वेन (for *गेऽय*)
^b) नित्य
- 5 ^a) ते भद्र (by transp)
^c) शुद्धभावातिभक्त्या च
- 6 ^{ad}) प्रपद्यस्व हृषीकेश (by transp)
- 9 ^b) धेयसां वचनानिग
^c) ऐश्वर्यं जीवित
- 10 ^a) हर्ष (for प्रीतिं)
^b) मे च शोक विवर्धयन्
- 11 ^a) प्रियोसि (for दयितोऽसि)
^c) योषि (for यस्य)
^d) त्वा (for त्वां)
- 12 ^a) *माण पकाम्रो
^d) मोक्षये त्वां महाभयात्

- 13 ^a) शिता (for सिता).
 15 ^a) तद् (for तं)
^d) गज्जति (for सज्जते)
 16 ^d) मिद्धिम् (for शान्तिम्)
 18 ^a) *वाणामुदीरानां
^b) *ल्लाप प्रमादत
 19 ^a) शमे (for यमे)
^c) ते मा (by transp)
^d) नियच्छेनां ततस्तत
 20 ^b) *दारणम्
 21 ^b) Portion of the text from
 67 21^b up to 70 2^{ab}, lost
 on a missing folio

70

- 3 ^b) निर्भय गोपदपितम्
 4 ^a) हि (for ते)
 5 ^d) यन्ने (for यत्न)
 8 ^b) शमसासु च काक्षति.
^c) मुग्ध (for लुब्ध)
 9 ^c) चैक (for चैनां)
^d) धातंराष्ट्रस्य
 10 ^c) आह सा (for नाहासा).
^d) तद्य (for तद्धि).
 11 ^c) वदयत्वात् (for पदयन्वा)
 12 ^c) राजा नो (for लुब्ध सन्) -
^d) वदहि प्रियवादन
 13 ^a) ततो (for इतो)
^b) यद् (for यद्)
^c) संवितात्
 14 ^b) मात्स्थिश्च
 15 ^a) अग्निमल (for कुश*)
^b) मासदी (for आसन्दी)
^c) महाबाहो (for च गोविन्द)
^d) तु पत्रक (for [अ]प्र पत्रमम्)
 16 ^b) ग्रामवा नगराणि य
^d) भरतामनम्
 19 ^{ab}) Om
^c) marg हीर् (for श्रीर् as
 in text)
^d) पुष्पक्षान्नभात
 20 ^a) अथनाद् (for अस्ततो).
 21 ^a) ह्यग (for तान)
^b) पतिना यय (for पतितादिव)
 22 ^a) अन (for नान)

- 26 ^a) [s]पि (for नि)
^d) अर्धहेतुभि
 28 ^d) तदत्येति न (by transp)
 29 ^b) नर* (for जन)
 After 29, ins परत्रेह धन श्रेष्ठ
 कार्य साधयनि स्फुट । तस्याद्धनविहीनस्य
 नेह लोके परत्र च ॥
 30 ^d) वा (for च)
 31 ^b) न चार्हणा (for निगर्हणाम्)
 32 ^a) वदुधा मन्त्र्युमस्येति
 32 ^b) संप्रह्वयति (for *मुष्पति).
^d) पाप (for क्रूर)
 33 ^a) पाप कर्म*
 36 ^c) श्रीमान् (for श्री*)
 37 ^d) न च पापे प्रवर्तते
 39 ^c) जयति (for व्रजति)
 41 ^a) श्रियो (for श्रिय)
^d) साप्रत (for साधु तत्त्वं).
 42 ^a) अत्र (for तत्र)
 43 ^a) [प]व च परा (for [प]पा
 परमा).
 45 ^c) *पापीय
 46 ^b) वय ते क्षत्रवधव
 47 ^c) जीवाम (for *म)
 48 ^c) अस्ति (for इति)
^d) धर्मोयमागत
 49 ^d) जयपराजय
 50 ^c) प्राप्य (for प्राप्य)
^d) दुःख बाप्य यदुत्तरम्.
 51 ^a) [s]पि तु (for क्षपि)
^b) च (for [उ]त, m as in
 text)
^c) द्वेष्टि (for हति)
 52 ^d) क्षपयाने (for व्यप*).
 53 ^b) *मुध्यते (for *ह्न्यते)
 54 ^d) तस्य पापचयो ह्यव
 55 ^c) वरहीनस्य (for वल्*)
^c) जायते (for जीविते)
^d) चैव जीविते (for चोपजायते)
 56 ^a) वीरा (for वीरा)
 57 ^a) तु (for [अ]पि)
 58 ^c) सर्वो मेदाय यतते
 59 ^c) सुगी (for सुग).
 60 ^a) पुष्प
 61 ^c) *लोकेषु (for *भूनेषु)

- ^d) चैव गच्छति (for स नियच्छति).
 62 ^d) पुरक्षेद्विद्यते
 64 ^a) शान्तिरस्ति (for नास्ति शान्तिर्).
 65 ^b) *दारण (for *वाधन).
^d) मनसापि (for *सोऽपि).
 66 ^d) न (for तन्)
 70 ^b) संप्रपत्स्यते.
^c) व्यापादे (for गोपादे).
 71 ^a) दैन्यप्रकाशक क्ष्वेड .
^b) विवत्थन (for विवर्तनम्).
 73 ^a) वा तदुचित (for त्वेतद्*).
^c) विरोधेषु
 75 ^{ab}) Om.
^c) *बलम् (for *वदम्).
 76 ^c) धामाद्य (for धर्माद्य).
 77 ^b) किम् (for कम्)
^d) क नरोत्तम (for पुरुषोत्तम).
 79 ^c) सामार्थे (for वामार्थे)
 80 ^d) महाबलम्.
 82 ^c) हुयो* (for हुयो*).
 83 ^b) हुयो* (for हुयो*)
 84 ^d) द्रोहेण (for रोधेन)
 85 ^b) धृतराष्ट्रस्य
^c) अथैव स्तम्भविष्यामि
^d) सर्वलोका-
 88 ^{ab}) Transp तत्र and पाथे
^c) अर्थावाप्ति
 89 ^c) त्वा (for त्वां)
 90 ^a) विश्वपसेन कुरुत्सर्वाङ्ग
^b) भरतान् (for भारतान्).
 93 ^b) प्रतिपद्येद् (for उप*)
 उद्योगपर्वणि भगवचाने ॥

71

- 1 ^d) वा (for य).
 3 ^a) [प]तन् (for तन्)
^b) [उ]पपद्यते (for विशां पते)
^d) न (for यद्)
 4 ^d) प्रजस्यते (for प्रश*)
 5 ^d) परंतप (for अरिंदम)
 6 ^a) अभिगृह्णा (for अतिगृह्णा)
^b) *काल- (for *काल).
 7 ^b) तव (for त्वयि)
 8 ^c) हनि (sup l. n. रि as in
 text) पति.

72

- 10 ^a) नातुद्वयन बोधेन
^d) दुष्कृत (for दुष्कर)
 11 After 11^{ab}, ms 373*.
 12 ^b) *शीलम् (for *कानम्)
^c) वय् (for वय)
^d) दूते वचितवास्तदा
^e) न च स भवते तेन
^f) ज्ञेन (for तेन)
 14 ^a) वामिन्त्वा प्रतिद्वयमिह
^b) कर्त्तव्यता
^d) ज्ञातुम् सह मात
 16 ^c) वरिष्यति (for नञि*)
 18 ^a) सनासनाम्
^d) sup lin सदा (for तदा)
 19 ^a) अभिनन्दते (for अभ्यनन्दते)
 20 ^b) *वर्ग
^d) च (for तु) कुर्वन्वितम्
 21 ^a) स (for नि-)
 22 ^a) एष चार्थो वचनस्य (sup lin च)
^c) प्रकृतनप्रतिष्ठनम्
 24 ^a) त्वन्नत (for त्वत्तन)
^b) हि (for च)
 26 ^b) प्रतिपौषिकात्
^c) तत्र (for तव)
 27 ^a) तस्य (for तत्र)
^c) हन्ता च (for निश्चयः)
 29 ^a) गहपितृति
^d) चातुर्वर्ण्यं सनागते
 30 ^a) च (for चेद्)
^b) नाधनं (for न धनं)
 31 ^c) तत्र (for हने)
^d) किन् (for यद्)
 32 ^d) तु (for च)
 33 ^b) युद्धादि* (for युद्धाधि*)
^c) निश्चयः तत्र वरिष्ये
^d) भरतर्षभ (for तत्र भारत)
 35 ^a) चरति (for वदन्ति)
^c) ननुपलोक कृपाय बोधे
^f) दहेव कन्मात्
 36 ^b) गनाश्च (for ध्वनाश्च)
^c) *निश्चयान्ते
^d) नवति

उद्योगपर्वणि

- 3 ^a) *शीलश्च (for *सत्त्वश्च)
 4 ^c) अनेयश्च (for अनेयश्च)
 6 ^a) [अ]भासीनम् (for [अ]भासीनम्)
^b) लक्ष्मणो प्रियमित्र
 7 ^d) वाणम् (for वृणम्)
 8 ^a) यथा कृपा (for हि यत्सेन*)
^d) यदीर्षो (for यद्भलो)
 10 ^a) दुर्वोधन च (for दुर्वोधनस्य)
^c) मत्पत्नि (for मत्पत्ने)
^d) वृणान्वि भुवाशना
 11 ^b) पुण्योत्तन (for मधुसूदन)
 13 ^a) हीहयानानुपावर्त्तो
^c) नालसुवाना
^d) उद्वेगो (for उद्वेगो)
 14 ^a) अजाविदु
^b) *धना न्पटिक
^c) वटाहाना
^d) सेनाना (for चीनानां)
 15 ^c) वाह (for वाङ्)
 16 ^a) चेद्वित्ताना
^b) प्रवीराणा वृषध्वज
^c) वारणश्च (for वारणश्च)
 17 ^a) शमश्चदनवेगाना
^c) नृप (for इन्द्र)
 18 ^a) अप्यय
 19 ^d) उग्रपराक्रम
 20 ^d) मग्नानिश्चयम्
 22 ^b) तस्य (for कृपा)
 उद्योगपर्वणि

73

- 1 ^a) स तत् (for सत्तत्)
^d) Portion of the text from
 73 1^d up to 75 19^d is lost on
 a missing folio

75

- 19 ^d) स हि युद्ध न वानयेत्
 20 ^c) तदनङ्गीकृत
^d) अनुदैविषम्
 उद्योगपर्वणि

76

- 1 ^b) वाक्च (for वाच्य)
 [705]

- 3 ^d) फलोदयन्
 4 ^c) इति (for एव)
 5 ^a) वेनेव मन्मसे कृपा
^b) अमत्त (for अलाक)
 6 ^a) संवधनान सन्त्यक्तु
 7 ^b) प्रथमक (for परमक)
 8 ^b) अनानन (for निरा*)
^c) *घान (for *घातु)
 9 ^c) एव देव (for एवमेव)
 10 ^b) वीर तस्मिन् (by transp)
^c) गन्धर्वानि (for भवि*)
 12 ^c) धर्मसुत
 14 ^d) *दूते (for *त्वाने)
 15 ^a) जित
^b) प्रवृत्ति
 16 ^c) न पुण्या (for नु मुखा)
 17 ^b) वायम् (for वयम्)
^c) स एव (for तदेव)
 18 ^d) तत्र चान्योपमापितम्
 19 ^b) [अ]पि (for [इ]ति)
 20 ^b) कौतेयानां (for पाण्डवानां).
^c) तदत्र (for तदाद्यु)
 उद्योगपर्वणि मग्नवधाने

77

- 1 ^c) नया कार्य (for समापत्त)
 2 ^b) कर्त्तव्य (for कर्पकेय)
^d) निवर्तते (for *भेद)
 3 ^a) [ए]त्र (for वै)
 4 ^a) तर्हि (for हि तद्)
^b) सर्वे (for पर)
 6 ^a) लोक (for सत्य)
 8 ^c) अकारणाद् (for अन्तरेण) (m
 अन्तरेण वच पायं and अन्तरेण
 हि धर्मार्थ)
 9 ^c) च (for तु) स (for स)
 10 ^d) पाडव (for भारत)
 11^d-12^b Om.
 12 ^d) तदा (for तथा)
 13 ^a) विप्रलब्ध तु (for *कुत च)
 15 ^b) सर्वस्य पत्न सत
 16 ^c) नाकन्माद् (for नाकन्माद्)
^d) अनुनाप्यविश्वसे
 17 ^c) विधान विहित
 18 ^b) भारत (for पाण्डव)

- 19 ^a) तथा विन्म्
 20 ^b) संवन्निनाम् (for संकल्पनाम्)
^d) चतुर्थ (for च तुष्ट)
 उद्योगपर्वणि भगवधाने

78

- 1 ^a) ह्यन चैवेह नत्तया
 2 ^a) तु (for च)
^c) मंशयो (for संशयो)
^d) परमात्मन (for माधवात्मन)
 3 ^a) फन्नुणेनापि
 4 ^a) कुयांत् (for कुयां)
 5 ^b) तत (for मन)
 6 ^b) नान्यथा (for सोऽन्यथा)
^c) अनित्यमनमो
 8 ^a) नदा (for तथा)
 9 ^a) निवृत्ता वनवासात्स
^b) वीरा (for वीर)
 10 ^a) इह (for रणे)
 11 ^a) तद् (for त)
^b) मयोत्तरम्
 13 ^b) महारथ (for महात्मजम्)
 14 ^a) मा च शोणितमृमध्य
^d) नर (for युधि)
 16 ^a) इद त्वया (for त्वयानघ)
 17 ^a) वे तम् (for चैनम्)
 18 ^a) निवर्तत (for वि).
 उद्योगपर्वणि.

79

- 1 ^a) च (for तु)
 2 ^a) यथा युद्ध च (for तथापि युद्ध)
 3 ^a) हि (for तु)
 6 ^a) जानामि हि यदा
^c) ममापि (for तवापि)
 7 ^b) रणवर्तय (for पुरुषर्षभ)
 8 ^a) तदाह्व (for वाक्य तु)
 9 ^a) सर्वथ शराय् (for सर्वनो वीराय्)
 9 ^b) मम (for प्रत्य).
 उद्योगपर्वणि

80

- 1 ^a) वपिना
 3 ^a) तु (for च)
 4 ^a) महाभाग (for महावाहो)

- 6 ^a) तथा (for तच्च)
 7 ^a) अविम्वल (for कुशम्वल)
^c) मासदी (for आसदी)
 8 ^a) तु गोविन् (for महावाहो)
^d) संजय (for केजय)
 11 ^b) सह सृजये (by transp).
^{ad}) Transp घोर and क्रुद्ध
 14 ^b) क्षिप्तव्य (I)
 17 ^b) सर्वभूतेषु (for *पापेषु)
 18 ^a) यच्च (for यथा)
 21 ^b) वेदीमध्यात्
 22 ^a) अजमीढकुल
^d) *समतेजमाम्
 24 ^a) कच (for केज)
^b) वश (for समा)
 26 ^a) निरमर्षेषु नष्टेषु
 27 ^a) मता मम
 28 ^a) मयोक्त यच्च निमुक्त
 29 ^b) अभिशासि
^c) कृपया नाथ (for पुढरीकाक्ष)
 31 ^b) धनुष्मत्ताम्
 32 ^a) पाप (for कोप)
^d) सर्व कृष्ण विनीयता
 33 ^a) मृदुसमार
^c) सुदीनमसितापाग
^d) सर्वगधादिवासितम्
 34 ^a) वामेन (for सव्येन)
 35 ^b) उवाच (for उपेत्य)
 35 ^{ad}) Om
 36 ^b) *करेच्युत (for *करोद्धत)
 39 ^a) न प्र- (for त न)
 41 ^a) सो (for यो)
^d) धर्ममेवानुगच्छति
 42 ^a) *सपेन (for *सन्नेन)
^c) सोत्कपा
^d) सस्वनं हसगद्गदम्
 46 ^a) देवैश्च विधिनिर्मितम्
 47 ^a) शेष्यति
^d) शशुगालवलीकृता
 48 ^a) नद्वेदि (for चलेदि)
 49 ^b) वाण्य

उद्योगपर्वणि.

81

- 1 ^a) चैव (for अथ)

- ^a) नियतो (for दयितो)
 2 ^a) कर्तव्यम् (for कर्तुं त्वम्)
 3 ^a) यद्वा (for यत्तद्)
 4 ^a) धर्मानुयुक्त (for धर्माय*)
^b) शममनामय
 6 ^a) शुद्धे चापि (for मृदुचिपि).
 7 ^a) कौमुदीमासि
^c) रफीनस्य सुमुखे काले
 7 ^a) सत्य (for सत्त्व*)
 9 ^a) पूर्वान्दिक
 12 ^a) सर्वोपकरणानि च
 13 ^a) च (for हि)
 16 ^a) चित्रे (for चित्र)
 18 ^a) सोपस्तरम् (for सूय*)
 19 ^a) सूता संपादयामासु
^d) संपन्न (for *शै)
 20 ^a) सुघोष (for सुघोष)
 21 ^a) कामग (for पुण्यकृत्)
 23 ^a) व्यपोढाग्रघन
^c) [अ]नुययी (m ववी as in text)
 25 ^a) शारदा (for सारसा*)
 26 ^a) *महाहोमे
^c) *शिखी (for *शिखो)
 27 ^b) भूमिघ्नश्च य* क्रथ
 28 Portion of the text from 81.
 28^b up to 82 13 is lost on a missing folio

82

- 15 ^{ad}) *धर्मिष्ठ सोलगाद्
 16 ^a) *विधान् (for *पशन्)
^b) अन्हा (for रम्यान्)
 17 ^a) नित्यदृष्टान्
^b) अभिरक्षितान्
^c) नोद्विज्ञान् परचक्रेण
^d) अनेयान्सर्वकोविदान्
 18 ^a) अथापश्यन्
^c) पथि तिष्ठति
 20 ^a) बृहत्तरयूल (for वृकम्बर)
^b) माधव (for केजय)
 22 ^a) मुनो च स न्मारव्य(I)
 23 ^a) अवतीर्थ तु तान्सयान्
 24 ^a) समाजनम्
 25 ^a) समाम्यिता (for अनुष्ठिता)

- 27 ^b) विष्टतन् for पूजितन्
28 ^c) चैषा (for तेषा)
^d) Ins च before आयात्
29 ^a) तु (for च)
Om the colophon

83

- 1 ^a) दूनन्
^b) प्रयात
2 ^c) सहामात्य (for च मा^a)
3 ^c) वृद्धाश्च बालाश्च (by transp)
4 ^c) चरतस्ते (for च वर्तते)
6 ^d) शौच च (for चौजश्च)
8 ^b) तवाचारैरिन्दन
9 ^d) 'विना' (for 'हिता')
11 ^b) नराधिपन्
12 ^c) सन्ना (for सन्ना-)
14 ^b) बहुभिर् (for विविधैर्)
^d) शृङ्गानि शयनानि च
15 ^b) Transp 15^b and 15^d
मह्यानि (for भोज्यानि)
16 ^a) राजार्थं (for वानार्थं)
^b) बृहत्स्यले (for बृहत्स्यले)
उद्योगपर्वणि भगवद्धाने

84

- 1 ^c) बृहत्स्यले निवसितं
2 ^d) 'मत्तो' (for 'मात्रो')
5 ^a) निगदत (for कथं)
7 ^d) कौरव (for केशवे)
8^d-10^c Om
13 ^d) तदा (for सदा)
15-16 Om
19 ^b) धनन् (for वरन्)
^c) तदद्य (for तदस्य)
20 ^a) रुचिराकार (for 'रु')
^d) सर्वं च सुमहद्वनम्
21 ^a) असद् (for असिन्)
उद्योगपर्वणि

85

- 2 ^c) स्वप्रनर्काद्वा
3 ^c) नथा (for महान्)
4 ^b) गुणोवस्व

- 5 ^b) नरो (for 'शी')
^d) सुहृदश्च प्रियान्प्रति (sup in
प्रियानपि)
6 ^c) वार्ण्य (for दाशार्हं)
7 ^a) त्वधर्मन् (for त्व धं)
^c) इच्छामि (for इच्छसि)
9 Portion of the text from
लिप्सन्ति in 85 9^a up to
87 3^b, is lost on a mis-
sing fol

87

- 3 ^c) राजन् (for मर्व)
4 ^b) मिलिभि' मह संगता
^c) जनैर्बहुविधैरन्यै
7 ^c) वृद्धश्च (for न वृद्धो)
8 ^a) राजमार्गेण रामा स
^b) प्रेक्ष्यमाणा ध्यानिदिता
^d) 'प्रवेशनन्'
9 ^d) वृश्यते स मही तदा
11 ^b) 'कर्पण'
13 ^a) अभिगच्छति
^b) नराधिप (for नरेश्वर)
15 ^b) जनान्तर (sup in दन्) (for
यशस्विनन्)
16 ^a) धर्म्या (for धर्मा)
^b) प्रायुज्य (for प्र)
^c) यथावत्समुपेयाय
17 ^a) तत्र (for अथ)
^d) समेयाय
18 ^a) पूजिन (for ऊजितं)
^d) ततोपाविशं
20 ^b) 'चरन्' (for 'हमन्')
^c) साविधिका
21 ^d) पर्यक्रामद् (for निरा)
22 ^b) मह (for कुरु-)
23 ^c) पूजित कुशलप्रश्न
After 23, ins, 396* followed
by line 2 of 417*

- 25 ^c) धर्माधनित्यस्य सतो
^d) सतो (for गत)
26 ^a) तस्यै (for तस्य)
^d) नर्व (for सर्व)
Om the colophon

88

- 1 ^a) निदुरम् (as in text) (sup
in राव)
2 ^d) पुत्रान् (for पार्थान्)
3 ^a) सत्य (for सत्त्वं)
5 ^a) यत् (for ये)
^d) संपन्ना (for संमता)
6 ^d) ब्राह्मण्या
7 ^b) रुदतीमवहाय
^c) याता (for यात)
8 ^d) व्याघ्रसिंहसमाकुले
9 ^a) विहीनपुत्रास्ते
10 ^b) वेणुनि 'स्वने' (for वेणवैरपि)
^c) नमवोधाश्च (for 'वोधयन्त')
11 ^c) निनादेन (for 'निनादैश्च')
^d) प्रावोध्यत (for व्य)
13 ^a) रत्नैर्वैलैर् (by transp)
^b) द्विजास्तदा (for द्विजन्मन)
15 ^d) न तदर्हा (for अतदर्हा)
17 ^c) महावनेष्वबुध्यत
18 ^d) सत्य (for सत्ता)
22 ^a) प्रभु (for अष्ट)
23 ^b) महाबल (for वृकोदर)
24 ^c) तु (for च)
25 ^b) मरुत्पतितसो वले
30 ^b) 'सदृशो' (for 'प्रतिमो')
^d) महर्षि (for महेन्द्र)
31 ^a) आदिराज्य
32 ^a) सर्वे (for वोरं)
^b) पाडवा (for कौरवा)
After 32, ins 397* with v l
[(1 1) वि (sup in -भि) सुख
— (1 2) उच्यते)
34 ^b) महाधृति (for महास्त्वित्)
^d) धार्मिकोपि (for धार्मिकश्च)
35 ^d) वली (for युवा)
38 ^c) चैव (for कृष्ण)
39 ^c) नु (for स)
^d) सुखोचित (for सुखेधित)
41 ^a) पक्ष (m ह्म as in text)-
सवातजे
^c) धृति (for सुख)
42 ^a) प्रियतरा (for 'तमा')
^d) सर्वकामैः सुखोचितता
43 ^d) अनुरुध्यत.

- 44 ^b) सर्वे मनुजिना युगै
^c) मा हि (for सर्वे)
 45 ^d) युगं (for युगं)
 46 ^b) यत् पश्ये जनार्दन
^c) पुत्रान्निभि परिवर्तनां
 47 ^c) मे (for चेत्)
 48 ^a) दृष्ट्वा (for दृष्ट्वाया)
^c) चापि
^d) ताम् (for यम्)
 49 ^b) तथापि (for ततोपि)
 51 ^d) न तु (for तथा)
 52 ^c) भवत्वाद्यो.
 53 ^c) अन्तरे (for 'वारे)
 Before 54, ins वैज
 55 ^b) सुगजभिर् (for कुं)
^d) तेषां (for एषां)
 57 Reads 57^{ab}, after 58
^d) अवशान्ति परतप (m जनार्दन)
 58 ^{ab}) न स्याद्वैद्यत मे स्या पुत्रे सम-
 मरिदम
 60 ^a) त्वा (for त्वां)
^b) श्रियाञ्चिन
^c) शक्यं परंजितु
^d) Om हि
 61 ^b) न त्वा नापि (for नात्मान न)
 62 ^a) यानां ममायाकस्तुभ्य
^b) 'हस्तिकाम्
 63 ^a) निनिह्ना (for च नि)
 64 ^a) यत् (for यन्मा)
 65 ^a) जित्वा (for हत्वा) ग्रामजन्ये
 (as in text) (m च
 संग्रामे)
 66 ^d) धारयते
 67 ^b) यथा वागम्यभाषत
 68 ^a) मे (for मा)
 69 ^a) माह (for याह)
 70 ^a) इत्थं (for इत्)
^d) तौ (for न)
 71 ^a) जीवनाग्रे प्रा
 72 ^c) भूयस्ते (for भूयस्ते)
 73 ^b) या जीवति धिगस्तु नाम्
^c) वृत्ति
^d) माप्रतिष्ठेत् (for अग्रं)
 74 ^b) निव्योक्तो हि वृषोदर
^c) क्षत्रिय (for क्षत्रिया)

- 75 ^b) काल वेति (m व्यति) क्रमिप्यति
 76 ^c) ममसिक्ताते (for समनु)
 77 ^b) त (sup lin स as in text) दा
^d) वृणीष्व
 79 ^d) चरन् (for चर)
 80 ^b) संक्रुद्धौ तौ (for क्रुद्धाविव)
 83 ^c) अचिरादपि (for सु)
^d) 'कर्षण'
 85 ^a) यत्मा मा वृत्ते दयामा
 88 ^b) सहिष्ये
 89 Before 89, ins वैज
^{cd}) पृथां पार्थमसा शौरि शोचतीं सा
 पितृश्वमाम्
 90 Before 90, ins वासुदेव
^d) अज
 93 ^a) निद्रां तद्री
 94 ^c) तु स्वप्नेन (for ते स्वप्नेन)
 96 Transp 96^{ab} and 96^{cd}
^a) वीरा (for धीरा)
^c) सुप्तम् (for सुप्ताम्)
 97 ^c) ते (for च)
 98 ^d) श्रियान्वितान् (for श्रिया वृत्तान्)
 100 Before 100, ins कुंती
^a) यथेतिषा (for यथेतिषा)
^b) पुत्रोत्तम (for मधु)
 101 ^c) Portion of the text from
 कृष्ण in 88 101^c up to
 हि म मां देष्टि in 89 28^a is
 missing

89

- 28 ^c) आगत (for मा गत)
 30 ^b) नोत्र (for लोभाद्)
^d) तिष्ठते श्रियि
 32 ^b) 'भिसंगत
 35-37^{ab} Om
 38 ^a) गतेषु (for यातेषु)
 39 ^a) तत्र (for तन)
 Om. the colophon.

90

- 1 ^c) व्यवमिन सम्यक् (by transp)
^d) 'गमने (for 'गमन)
 3 ^b) प्रग्रही तन (for प्रग्रह गत)
 4 ^b) 'शनिना (for 'शक्तिन).

After 4, ins 414* with v 1.
 [(1 1) मूढश्च प्रणामानी च (for
 the prior half) — (1 2)
 कृत्ये च (for कृत्येषु), तत्तेषु (for
 सर्वेषु)

- 5 ^c) श्रेयासि (for श्रेयोऽपि)
 6 ^{cd}) Om
 7 ^b) निक्षित (for निक्षितम्)
^c) धार्तराष्ट्र सुदुबुद्धि
 8 ^d) मति (for मन)
 9 ^a) निक्षित (as in text) (marg-
 निक्षय)
 11 ^c) व्यवसित
 15^{cd}-16^{ab} Om
 16 ^c) प्रतीप- (for प्रतीप)
^d) रोचये (for 'ते)
 17 ^b) श्रियो दर्पाच्च मोहित
^c) अय दर्पाच्च मग्राच्च
 22 ^b) महद्राज्यम् (for महा*)
^d) वद्ध सन्न मन्यते लब्धमर्थम्
 24 ^b) धृतसाराच्च (for हृतसाराश्च)
 25 ^b) वृष्टा (for सृष्टा)
 26 ^b) पाप* (for दुष्ट*)
^d) 'कर्षण
 Om the colophon

91

- 1 ^a) तथा म्रपे महाबाहो
 4 ^a) धृत* (for धातं*)
 5 ^a) पर्याप्ता (for पर्यस्तां)
 6 ^a) यत् दायत्या (for यन्व)
^c) प्राप्त (for प्राप्तो)
 7 ^{cd}) [इ]न्येव (avoiding hiatus!)
 8 ^b) यत्त* (marg क्षत्त as in
 text)
 9 ^b) प्व (for प्व)
 10 ^a) व्यसने (for 'ने).
^c) अधगो हि (for अनुनीय)
 11 ^b) संनिवर्तयेत्
^c) कस्य (for कस्यचिद्)
 13 ^c) पृथिव्या (for 'व्यां)
 14 ^d) नृणा न न (for आनृण्य च)
 15 ^a) मेद (for मेन)
 16 ^a) न चाग्र्युग्धर्मिष्ठा
 17 ^b) अय नागत (for अहमागत)

- °) यत्र यत्र न हस्तुता
18 °) धर्मादियुक्त मुहित
19 °) अथ चेन्नये (for यदि चात्रयेयन्)
20 °) Transp धर्मानान् and
अयंवेदीन्
21 °) मयि (for मन)
Portion of the text from
91 22^a up to नत्तर्व in 93 4^a,
is lost on missing fol.

93

- 4 °) तत् (for ते)
5 °) ह्य (for अथ)
°) मान् (for पार्थिव)
8 °) वाग्वता
°) मध्येष्वानां तेषु च
10 °) पुनर्पण (for अर्गन्)
11 °) माग्वान्पुनर्पणित
14 °) कौव्य (for गनेद्र)
°) वचनन् (for वद्वद्)
15 °) साम (for अने)
16 °) निष्कल (marg लक्ष्मा) (for
निष्कल)
°) तथैव स्युनेषा
17 °) शक्तस्त्राभूतो (for शक्त्यास्तथा-
भूता)
18 °) त्वा (for त्वा)
°) नृप (for नृपा)
19 °) च (for च)
22 °) [अ]यद्यप्यनान् (for [अ]प्र°)
23 °) परतपा (for °तप)
24 °) विनृमिन्नानृनिद् (by transp)
25 °) चेमा (for मर्वा)
26 °) त्व (for हि)
°) तथा (sup lin तव as in
text)
27 °) तैरेव चार्जिना (for [उ]पार्जिना)
°) न मान् (for नराधिप)
28 °) दृश्यसे (for °ने)
°) क्षयश्च (for क्षये)
29 °) सु (for [अ]ति)
30 °) [उ]व (for हि)
°) पाटवाम्नावकार्थेव
32 °) राजमत्तना (marg म as in
text)

- °) शासयेयुर् (for नाश°)
33 °) Om. (hapl.)
°) °सत्तन (for °नन्दन)
35 °) °गृहान् (for °गृहन्)
38-39 Om (hapl.)
40 °) त्वा (for त्वा)
41 °) च नजने अर्जाने (for तथाज्ञाने-
सजने)
42 °) म्मिना ल (for म्मिना न)
°) नायममनन्तान्
43 °) °मेनहे (for °महि)
44 °) धर्ममर्थ्य (for धर्ममर्थ)
°) सत्य (for सत्यह)
°) बहु- (for बहुन्)
46 °) निष्ठन्धन्ये (for निष्ठ राजन्)
47 °) चैन (for चेना)
°) धर्मोपु (for °हेपु)
50 °) धर्म्य (for धर्म)
°) न्याय (for न्याय्य)
51 °) ते (for वा)
°) मनाता (for °सने)
53 °) तेषा (for तेष्य)
54 °) धर्मरत (for धर्म सना)
°) वृत्तिश्च (for वृत्ति च)
°) वा (for वा)
55 °) रहितश्च (for दाहितश्च)
°) [अ]पार्थित (for [उ]पा°)
56 °) न च त्वा स न्यवर्तन
57^a-59^a Om.
60^{ab} नन्वानोनथ (for नन्वाना अर्थ)
°) हि (for इति)
°) प्रगृह्णीन् (for लि°)
61 °) शुभ्रपिना (for °पितु)
°) पथ्यनर (for °तम)
62 °) प्राकमद् (for प्राक्ता°)
उद्योगपर्वणि भगवधाने

94

- 3 °) तु (for च)
4 °) मेघोपना वाच (for एकोपमा
राजव्)
°) आधत्त्व (for °दत्त्व)
5 °) य इमा (for अखिला)
8 °) ब्रुवतमचर्त् (for ब्रुवश्चत्त्व°)
12 °) सख्ये (for सख्य)

- °) द्वयो (for ययो)
14 °) मानुष लोक
°) तयोर् (for नाम्ना)
15 °) तेषाने (for तथ्येने)
16 Om the ref
17 Om.
18 °) कर्पितौ
19 After 19, ins 430*
20 Om. the ref
°) [उ]पायानोसि (for [उ]व°)
°) क्रियान् (for दीयान्)
°) समर (for मे चिर)
21 °) आकाक्ष (for आकाह)
22 °) [अ]म्यगृह्णन् (for °भापन).
°) क्षिप्यमाणा (for क्षम्यमाणा°)
°) सात्व (for मान्त्व°)
23 °) भारत (for कौरव)
24 °) चाथत्त्व
25 °-26 Om
27 °) गृह्णैतान्महाधोरान्
28 °) अपराजितन्
29 °) नानिकाश्च (for नस्तकान्)
°) समर्पयद् (for ममप°)
30 °) ते (for मे)
31 After 31, ins 432* with v l
[(1 2) भवत्यरिपुण्य (for the
posterior half)]
32 °) क्षिप्से कचिद् (for क्षेप्सा
काक्षिद्)
°) समाहित (for पर हिन)
33 °) °शोको (for °लोको)
°) सौम्य (for क्षेन)
After 33, ins 433*
34 °) पृच्छ (for पृच्छेर्)
35 °) [अ]भिवद्य
°) अभ्याजगाम (for प्रत्या°)
38 Om
39 °) नैनदिशा (for एनैदिशा)
°) निचैतना (for निचैतस)
40 °) स्वपति (for °ते)
41 °) अमख्येयगुण पाथे
42 °) [ए]नी (for यो तौ)
°) पुन्योत्तमी (for पुन्यपर्ममी).
43 °) एव (for एव)
°) अभिशक्से (for अति°)

14 ^a) मेदो (for मेने)उद्योगपर्वणि भगवन्ने दमोद्वोपाख्यान
समाप्तम्

95

2 Before 2, ins वष्व

1 ^a) वारण (for वगणाय)^b) चर यथा (for चरयथा)6 ^a) त्रिप-योन्माद्य^d) तथा (for रयता).7 ^a) तन्ना प्रतिपद्ये^d) दुष्ट्ये8 ^a) पालयतां (for पालयन्तु)9 ^a) अन्त (for पुन्त)13 Portion of the text from 13^a
up to 5^b of adhy 98 is
missing

98

6 ^a) वेगाक्ष (for रूपाक्ष).7 ^a) जानामि (for जानासि)8 ^a) न गोपति (for शची)10 ^a) एव (for इव)^b) गचिराणि (for गचिराणि)^c) अच्छरफटिक^d) सारोपमानि (for सारोञ्जलानि)11 ^b) नागोक्तानि (for नगमयानि)^d) ताराक्ष्याणि (for तारकाणीव)12 ^b) दीप्तानि सृष्ट13 ^a) एनानि शक्य^b) गुणम् (for द्रव्यतय)^c) द्रव्यतय (for गुणतय)14 ^a) आनीट (for एन्)^b) [अ]मि (for [उ]न)16 ^a) कां (for [अ]या)

17 Om the ref

उद्योगपर्वणि

99

2 ^a) प्रपुने वसुत न्याद(?)3 ^a) नान न (for नाने न)4 ^a) जने भूतिविवर्धने6 ^b) नोगनोगिन7 ^a) द (for उ)8 ^a) र्नेपां (for र्नेपां)9 ^a) नागेय (for नागाशी)^b) नागणाचूततुम्^c) अविलक्षानलक्षव (by transp.)10 ^a) कदयपो ध्वजविलकपो11 ^b) द्विपवय (for द्वी)^d) मित्रकान (for पयकेमर)12 ^a) चित्रकेतुश्च (for सुत)^d) मर्षभोजन (for सोम)13 ^b) चिरादक (for चिरान्तक)^c) विष्णुगध (for धन्वा).14 ^a) अंबरो (for सुम्बरो)^c) मातलेयो मातरिश्वा^d) दिवाकरनिशाकरौ (by transp)15 ^a) प्राणनाक्ष ये (for तक्ष ते)16 ^a) स्व (for त्वां)

उद्योगपर्वणि

100

1 ^b) मातले (marg सप्तम as in
text)3 ^b) सा वै प्रीतिप्रदायिनी4 ^b) माहीतलम् (for तले)5 ^a) विन्म्यतो (for पियन्तो)7 ^a) चतस्रोस्या धेनवोन्मा^c) निवसत्यो दिशां पात्यो^d) धारयति दिव (marg न) सदा9 ^b) धार्यते व (sup lin. च) (for
ते ये)^d) पाताल विश्व (for मातले)10 ^a) वन्यां (for धर्म्या)^d) तथैटनितसमिताम्13 ^a) सुधा (for सुधां)^b) सुधाभोजिषु च सुधा14 ^a) अय (for अय)15 ^a) परिवार- (for परिवार)

Om, the colophon.

101

1 ^a) पुरवया3 ^b) दिव्याभरणभूषित5 ^b) कनकतुल्यलक्षणा6^b-7^a Om8 ^a) एव वय्यानां (for एवग्रानां)^d) यथाश्रितय (for श्रेष्ठान्)9 ^a) वारे (marg रि)यो

[710]

9 ^a) कमलाक्ष10 ^a) वाल्यकर्णो बलिर्नाग11 ^b) कमदाभूतकौ12 ^a) सुमनास्सुखोदरिसुख^c) आस्त (for आस्त)13 ^a) पूर्णक (for पर्णक).14 ^a) कारोवीर पिठिरक^c) पिटीनी बिल्वनेम्रश्च^d) मूपकाद (for मूपि)15 ^b) ज्योतिष्ठो (for प्यो)^d) कुष्टर (for कुष्टक)16 ^a) विरजो धारयश्चैव^b) मुखसाजय (for मुखरो जय)^c) च कुष्टी च (for विकुण्डश्च)17 ^a) पाताले पश्यत्ययम्.

18 Om the ref

^a) मातले (for मातल्लिख)^d) एव (for इव)19 ^a) नदक (for नन्दन)20 ^a) कस्यैव वशे सुमहान्22 ^a) जनकेन (for जन्म कर्म)

23 Before 23, ins. नारद

26 ^a) अस्मिन्नागपत्नी दातु^d) हि मे (for मुने)

उद्योगपर्वणि वरान्वेषणे

102

1 ^b) शु (sup lin. श as in text)-
कस्य.3 ^a) अश्व (for हरि)^b) जय- (for जय)4 ^a) विजितेर् (for जितान्)8 ^b) विभावसो (for सो)10 ^a) च (as in text, sup. lin. ए)11 ^a) अमिषिच्य (for गम्य)^b) सुतां (for अय)^c) मातल्लिख (for मातलेय)

12 Om the ref

^c) प्रियमाणे (for मिय)

13 Before 13, ins आयक

19 ^a) विद्यतेन (for ते च)^d) प्रयतिष्याम (for व्याप्ति)20 Portion of the text from
रुक्म मया etc in 20 up to 103.17^a is lost on a missing fol.

103

- 18 Om the ref
 18^a स तस्य (for तस्य तद्)
 21^a इद (for इम)
 21^b वहन् (marg वह as in text)
 21^c Transp एक and एन
 23^a यावदि (for यावान्दि)
 24^c [स]पि (for हि)
 25 Om
 28^b-29^a Om
 29^b मयि (for मया)
 29^c जानामि (for मन्यामि)
 29^d न मम (for स्मृश)
 32^d हन्येनां (for हन्याता)
 35-38 Om
 उद्योगपर्वणि मातन्विरान्नेपण समाप्तम्

104

- 1^a अनर्थ- (for अनर्थे).
 1^b परार्थ (for 'र्थ)
 2^c शोक (for हेष्ट)
 3^d प्र- (for वा)
 7^c तथा (for यथा)
 7^d 'मव' (for 'जय')
 9^d च (for ह)
 10^d स- (for न)
 11^c अवगृह्यान्न (for अथ गृ*)
 13^a-15^b in marg
 15^b अथागमद् (for उपा*)
 15^c रूपम् (for वेपन्)
 15^d भोजनेच्छया
 17^b वर (for नव)
 21^a दक्षिणा का (for दक्षिणां कां)
 21^d मानवे (for 'वन्')
 22^d न्वर्ग (for स्वर्ग)
 23^a जातमानस्तु (for जान*)
 24^c ददामीति (for 'नीति)
 24^d-25^a Om
 26^c जाति (for चन्द्र*)
 उद्योगपर्वणि गालवचरिते ॥ १०३ ॥

105

- 2^c च (for स)
 4^d धिन्ना (for छिन्ना)

- 5^b पृथिव्यां (for 'व्या)
 6^c धारयमानोस्य (for 'माणस्य)
 8^a करोमीति (for करिष्येति)
 9^a अमृतस्य (for अमृतस्य)
 10^c [स]स्ति (for हि)
 11^b यत्रणा (for तत्रणम्)
 11^c पाप (for पापो)
 12^d करोमि न च मापितम्
 13^c दाप (sup in मान as in text)यन्ति
 14^a अय (for अह)
 15^a यन्मां (for यस्माद्)
 15^c प्रणतो (for प्रयतो)
 15^d कृष्ण (for महा-)
 17^d योक्तव्य (for 'व्यो)
 18^c त्वदर्थश्च (for 'र्थ च)
 19^c पृथिव्या (for 'व्या)

106

- 2^a वापि (for वाहम्)
 2^b Before अथ, ins हि
 5^a यतोमुखे (for 'मुखर्)
 6^a पूर्वे (for पूर्व)
 6^c अस्यां (for यस्या)
 7^a अतो- (for यतो)
 7^d [अ]पि (for [अ]त्र)
 8^c 'कृते (for 'तरे)
 9^b पूर्वेषां समवेक्षणम्
 9^c पूर्व (for पूर्व-)
 9^d देवानां सुपमिच्छता
 11^c 'वर' (for 'वरे)
 12^a दीप्ता (for वृप्ता)
 12^b स्व- (for स्वां)
 12^c अत (for अथ)
 13^c प्रकाशश्च (for प्रतिष्ठा)
 14^{ab} Om
 14^d हविदाने (for 'धाने)
 15^a पशवो (for वहवो)
 16^a यत्र (for अत्र)
 17^b सर्वस्य (for स्वर्गस्य)
 17^c यथा पूर्वा दिशां मागो
 17^d विषाधेन यदिच्छसि
 18^d वा (for च)

उद्योगपर्वणि गालवचरिते

[711]

107

- 1^b श्रीवेण (for श्रीतेन)
 1^d किम् (for दिक्)
 2^a लोकस्य चाम्पस्य (for लोकत्रय-
 स्यास्य)
 2^b 'लोक (for 'पक्ष)
 2^d किल (for द्विज)
 3^d तुल्यता गता (for तुल्यभागताम्)
 4^b बुधा (for द्विज)
 4^c [अ]पि (for [अ]त्र)
 6^b निगद्यते (for निशाम्यते)
 6^c-7^b Om
 9^a मदार् (for मन्दर*)
 9^c गायति गाथा गधर्वा
 10^d राज्य त्यज्वा (for गतराज्य)
 12^c तस्वा (for चीर्त्वा)
 12^d कृता (for कृता)
 13^c सर्वाभरा (for 'सव)
 14^d वैतरणैर्हृता (for वितरणैर्हृता)
 14^c तत्र (for अत्र)
 15^a कृत्ते (for [आ]कृत्ते)
 15^b सुरस क्षरते (by transp)
 15^c वासिष्ठा (for धानिष्ठा)
 15^d उत्सृज्यते पय (for उत्सृजते
 पुन)
 16^a तत्र (for अत्र)
 16^c तौ (for द्वौ)
 17^d [इ]द्धा (for [अ]द्धा)
 18^c चाखिलान् (for स*)
 18^d अलमनै (for आलमन्ते).
 21^b परिवारस्य (for 'तापस्य).
 उद्योगपर्वणि गालवचरिते ॥ १०६ ॥
 (wrongly for 106)

108

- 1 Om the ref.
 1^a इदोहि (for इय दिग्)
 2^b गा (for मा)
 3^a यदा (sup in अत्र) सामुद्र-
 राजेन
 3^d Om. स
 5^c 'मारैर् (for 'नागैर्)
 5^d तुष्टुबुद्धिजा (for सुपुष्टुबुद्धिजा)
 7^c जायते (for जायते).
 9^a हि सर्वत्र (for हिमवतो)

- 12 ^d) नायने पिपुनो ध्वनि
 14 ^b) नासि (for चन)
^c) अत्र (for अन)
 15 ^c) गृह्णादिशक्तिर्ध्व
^d) चट्टमा (for चट्टम्य)
 17 ^b) पञ्चाम्य (for [अ]प्यनतस्य)
 17^c-18^b Om
 19 ^b) निम्नरेण (for दिग्दारेण)
 उचोगे गान्धर्वचरिते

109

- 1 Om the ref
^a) निर्मायने (for उत्तायते)
 2 ^b) परिवारम्य (for वापम्य)
 3 ^b) उत्तरस्या (for उत्तराया)
^c) न मोन्वे न विधेयात्मा
^d) न धर्म्या (for ना)
 4 ^b) वने (for नरो)
 5 ^d) [अ]भियिच्यने (for [अ]भ्यपि-
 च्यन)
 6 ^{ab}) अत्र गगा महादेवात्पतती गगना
 द्युता.
^c) Om.
 7 ^b) पतीच्छया (for परीष्मया)
 11 ^a) सगम (for सयम)
^d) भोज्यानि (for भोग्यानि)
 12 ^d) अघ्रास्योदय उच्यते
 14 ^a) द्वारे (for द्वार)
^b) मत्तम (for मत्तमा)
 15 ^a) जायने (for ज्ञायते)
^b) रुनिर् (for [आ]रुनिर्)
^d) भोज्यानि (for भोग्यानि)
 17 ^d) उत्तमन् (for अत्ययम्)
 18 ^a) धैर्यम (for धैर्यामन्)
^b) ऐन्दिय (for ऐन्दियस्)
 19 ^b) क्रम्यता (for क्रमता)
 20 ^b) नरो (? गो)त्तमे (for द्विजो)
 21 ^c) दिमवन् (for ह्रम)
^d) वानना (marg वरका) (for
 वमना)
 22 ^a) तम् (for दम्)
^c) धर (for वन)
^d) जीमून् (for जे)
 23 ^a) दिग्ग (for दिग्गा)
^c) इर (for इनि)

- 24 ^b) अन्या (for अन्यैर्)
 25 ^a) निस्तारितम् (marg स्तारतम्)
 (for निस्तारयम्)
 उचोगे गान्धर्वचरिते

110

- 1 ^c) ताक्ष (for ताक्ष्य)
 2 ^a) पूवाम
 3 ^{ab}) Om
^c) च (for तु)
^d) अरुणाग्रज (for नून)
 4 ^b) आगृह्येति वे द्विज
 6 ^a) पूर्व (sup lin पक्ष as in
 text)
 8 ^d) [अ]नितम् (for [अ]निशम्)
 9 ^a) शल्य (for तुल्य)
^b) तिमिरुपान् (for मत्स्यान्)
 11 ^a) स तु (for साधु)
 12 ^d) महात्तग (for समष्टज)
 13 ^a) शरीर (for रे)
 14 ^a) निर्वास्य (sup lin. व्य as in
 text)
^b) तप (for पुन)
^d) व्रजतो (for गच्छतो)
 15 ^c) त निवर्त महावहो
 16 ^a) Marg मया (orig स as in
 text)
 17 ^b) च (for न)
^d) [स]यम् (for मया)
 18 ^b) [आ]हन् (for [अ]न्विन)
 19 Om the ref
^b) वच (for तदा)
^c) [ट]द (for [ट]व)
 21 ^b) नानि योदित (for नाभिचोदित)
 22 ^b) रोपरि (for रोरसि)
^d) वर्तयिष्याव (for निर्वर्तय्याव)
 उचोगे गान्धर्वचरिते

111

- 1 ^c) शास्त्रि शास्त्रणी
 2 ^d) निपेत्तु
 3 ^a) क्षिप्त (for क्षिप्र)
 4 ^b) गमनेच्छया
 6 ^c) तु (for तु).
 8 ^a) निप्र (for निप्र)

- ^b) प्रख्यात ते (for प्रख्यात वै).
^d) त (sup lin य as in text)
 10 ^c) प्रख्यात (for प्रख्यात)
^d) अनय (for मनमा)
 11 ^a) एन (for एव)
^c) [अ]पि (for त्व)
 15 ^d) ह्याचारो (for आ) (to avoid
 hiatus!)
 16 ^a) तथायुष्मन् (for तदा)
^c) हि (for [अ]पि)
 19 ^a) मिश्रस्तु
^b) व्यध्वनि (for चा)
 21 ^d) विपम्यताम् (for निशम्य)
 22 ^a) एन (for दीन)
 उचोगे गान्धर्वचरिते

112

- 1 ^b) वदतां (for पतनां)
^d) बोधित (for वैधित)
 3 ^d) चितार्जित (for चित्ता)
 4^a-5^d Om.
 5 ^c) आपीडयित्वा पीरधि
 6 ^a) सोमान्वये मे च
 10 ^b) [अ]र्घ्यादि (for [अ]र्षादि)
 11 ^b) तपतां (for तपसो)
 12 ^b) उपकारेच्छया
^c) काले (for कां ते)
 13 ^d) ललु (for लुपु)
 14 ^b) वचंसां (for जन्मनाम्)
 15 ^a) गुर्वर्थे (for थो)
 16 ^d) भवत (for भवत)
 17 ^d) करिष्यति (for चरि)
 18 ^b) [अ]भियोक्ष्यते (for [अ]पि यो)
^d) स्वा (for त्वा).
 19 ^c) याजिद्वान् (for याजिद्रा)
 Om. the colophon

113

- 1 ^c) विमृज्य (m द्य as in text)
^d) विनिश्चित्य (for निश्चित्य च)
 4 ^d) क्षेपां युद्धिमनेक्षितुम्
 6 ^a) वक्ष्यामि तु सग्रे राजन्
^b) मा (for मां)
 7 ^a) तु (for च)
^c) वाचम् (for चाशाम्)

- 9 ^c) *नाशनाल् (for *नाशन)
 10 ^b) इति संभावित नर
^d) [s]थिनाम् (for [s]थिनाम्)
 16 ^c) मुत्तवा (for वत्तवा)
 19 ^c) भत्तवाभिकाम कान्यत
 उद्योगपर्वणि गालवचरिते

114

- 2 ^b) पचसु (for सप्तसु)
^d) जुनस (*sup lin* पच)सु (for च पचसु)
 3 ^a) *नीका (for *लोका)
 4 ^d) मयि (for मम)
 7 ^a) स तत् (for एतत्)
 8 ^c) इष्टव्या (for दष्टव्या)
 9 ^d) पर (for वरं)
 11 ^c) मे (for मा)
 12 ^a) [s]पि (for हि)
 14 Portion of the text from 14^d up to अस्या in 116 4 18 lost on a missing folio.

116

- 4 ^c) *प्रतिमाकारौ (for *प्रतिमकाशौ)
 5 ^a) शुल्केन (for शुल्क तु)
 7 ^a) राजेद्र (for राजर्षे)
^b) पार्थिवौ (for पार्थिव)
^d) चापि (for चैव)
 8 ^b) राजपि (for *पे)
^d) [अ]नामयन् (for [अ]नात्मजा)
 13 ^a) मूलेन (for मूल्येन)
 14 ^c) धर्मेन (for धर्मात्मन्).
 19^{cd}-21^{ab} Om.
 21 ^d) विनतात्मज (for *जन्)
 उद्योगपर्वणि

117

- 3 ^b) वदता (for पतता)
 8 ^c) मांतारे (for सं*)
^f) प्राप्य (*marg* प्राप्त) (for प्राप्तु)
 9 ^f) द्विजोत्तम
 10 ^a) तु (for त)
^b) तथा (*sup lin* -दा) (for तत)
 11 Om. the ref.

- 11 ^b) ते (for वै)
 12 ^a) अस्व (for अस्यां).
^d) नरोत्तम
 13 ^b) वै (for ते)
 14 Om the ref
 16 ^d) चरंतु (for तिष्ठंतु)
 18 ^a) तु (for च)
^c) [आ]र्षेस् (for [अ]र्षेस्)
 उद्योगपर्वणि गालवचरिते

118

- 2 ^c) पुरोर्यदोश्च
 3 ^b) गधवं* (for पतत्रि*)
 4 ^a) *देद्यानाम् (for *देद्यानाम्)
 5 ^d) Transp वन and वर
 7 ^c) आत्मान (for आत्मनो)
 8 ^a) वैदूर्याकर*
^c) रुद्रग* (for शृण्व*)
 9 ^b) रमाति च (for सुरमानि)
^c) *पुण्यानि (for *सुल्यानि)
 12 ^d) [अ]युज्यत्कालक (*sup lin* च) मेणा
 13 ^a) वदा (for वदी)
 14 ^b) आधित* (for आस्मिन*)
 15 ^b) बहुगु (*sup lin* ग)गे गणे (*sup lin* ते)
 16 ^c) दृढ* (for मूढ*)
 17 ^b) *निस्सदन
 19 ^d) लोके (for केन)
 22 ^b) नाम्बजानस्तथा नृप
^c) सु- (for स)
^d) सोमवत् (for अमवत्)
 उद्योगे गालवचरिते

119

- 4 ^b) कर्मे* (for धर्मे*)
 5 ^a) तत्र तथैव मनस
 8 ^a) वदन् (for वच)
^d) ग (*sup lin* म)सिमर्ता
 9 ^d) तेषामग्रे पपात ह
 10 ^d) महेश्वरम् (for सुरे*)
 12 ^c) गगा गान् (for स गङ्गाम्)
 13 ^d) म* (for च)
 16 ^d) काक्ष्यते (for काङ्क्षिनस्)
 17 ^c) दिवक्ष्युत (by transp)

- 18 ^b) पुरुषोत्तम (for पुरुषर्षम)
 19 ^a) वाढ (for नाह)
 20 Om the ref
^d) [s]भिगम्य (for *वाध)
 21 ^c) आश्वापय (for *प्या हि)
 22 ^a) ए (*sup lin* ते as in text)या
 23 ^a) सर्वान् (for मृष्टान्)
^c) त्वा (for त्वा)
^f) पुरातने (for *तनम्)
 25 ^a) नरा इमे (for राजवरा)
 27 ^d) तारयन्ति (for *यन्तो)
 28 ^a) [अ]कसाद् (for तसाद्)
 उद्योगे गालवचरिते

120

- 2 ^d) तदा (for पदा)
 5 ^c) आदाने (for आधाने)
 8 ^c) यदा बालेष्वनार्येषु
^d) वैहारेषु
 9 ^d) खे (for ख), here and in 10^d, 11^d, 14^d
 10 ^b) राज- (for राजन्)
 11 ^c) प्रीति* शत्रोश्च (for प्रीत शत्रोश्च)
 12 ^a) [अ]पि (for तु)
 13 ^b) सवनाश्चरिता प्रभो
^c) वाजिमेषाश्च (for वाजपेयाश्च)
 15 ^b) ते (for त)
 16 ^a) एव सर्वे समाश्वासै*
^b) तथा (for तदा)
 17 ^a) तेन (for स्तेन)
^c) *प्राक्ष (for *प्राक्ष)
^f) चारोपयस्तु (for आरोपयन्त)
 18 ^d) Om
 Om the colophon

121

- 1 ^{ab}) Om along with the ref
 3 ^a) आश्रित्य (for आरुह्य)
 4 ^c) परिगृहीतश्च
 6 ^a) प्राप्तस्वर्गफलश्चैव
 7 ^a) त्वञ्चितोभूत् (for त्वया धर्मे*)
^{cd}) Om
 8 ^d) तेन ज्ञात्वा (for ततोऽज्ञात्वा)
 12 ^c) भगवान्नेद (for *वन्नेत्य)
 13 अक्षा (for पितामह उवाच)

Appendix III]

- 13 ^d) पन (for पन्)
 16 ^e) *नन्धानां (for *प्रदग्धाना)
^d) यन (for यम)
 17 ^a) After 17^a ins 18^d-19^e,
 repeating it in its proper
 place
^e) निमानान्यदि सप्राप्ता
 21 ^a) कने करोति किञ्चिद् (for पार्थिव
 द्यवरोति)
^b) जहानि (for जुहोति)
^c) चास्य (for तस्य)
 उद्योगपर्वणि गान्धर्वचरित समाप्तम्

122

- 2 ^d) न्याय (for न्याय्य)
 3 ^a) ननु (for न तु)
 5 ^a) व्याहृत्य (for इत्याहृत्य)
 6 ^a) पतत् (for इत्).
^b) *नन्त (for मन्तम)
 7 Before 7, reads 18^e-19^b
^a) जन्म (for जान)
 9 ^b) वर्तते (for लक्ष्यते)
 10 ^e) *नुवपक्ष
 11 ^a) त्वधिमिच्छ (for *त्तम्)
^b) त्वयश्चक्षु (for [अ]यश्चक्षु)
 12 ^a) Transp मृत्यानां and मिश्राणा
 13 Portion of the text from
 122 13 up to 134 5^e is lost
 on missing folios

134

- 6 ^d) उहर्मेत्या समाश्वास ऊनस्ते यत्त्वत्तर
 7 ^e) कृत्वा सौम्य महात्मान
 8 ^e) नान्यो वै (for नान्यस्तम्)
^d) तद्य (for उप-)
 9 ^a) अस्ति चैवश्चन भूय
^e) कीन (for कीर)
 10 ^a) महायाने (for सदाया वै)
^d) *वर्णा
 11 ^a) न तरेदृश (for स्वीदृशक)
^b) *तेन (for *चेनम)
^c) ध्वजहन्तेन (for *हन्तेन)
 12 ^a) भूया (for धार्या).
 13 ^b) [अ]रुतम् (for *रुम्)
^c) प्रतिपन्न

महाभारते

- 15 ^e) यथा (for तथा)
 16 ^a) उत्कर्षा (for उद्धर्षा)
 17 ^e) निचयता (for *यते)
 20 ^a) Transp वलोपेन and महाभाग
^e) धृष्टमन (for *वन्म)
 उद्योगपर्वणि विदुर्गुणानुशामन समाप्तम्

135

- 1 ^b) तु (for स)
 4 ^a) पुरम् (for पुत्रम्)
 6 ^e) प्व (for प्व)
 7 ^e) सर्व (for कृष्ण)
^d) तद्य (for सर्व)
 8 ^d) धारयते
 9 ^b) निलोक्तो हि (for निलोक्तो)
^c) क्षत्रिय (for *या)
^e) समासज्य (for *साध)
 10 ^a) हि (for ते)
^b) स न (by transp)
^d) *कर्ण
 12 ^d) [अ]र्वथा
 13 ^b) सदा (for उभौ)
^d) वृणीत
 14 ^e) मनोमनुष्यनाथस्य
 16 ^b) वापि (for चापि)
 17 ^a) यदा (for यच्च)
^d) महत् (for मनम्).
 19 ^a) ब्रया (for ब्रहि)
 20 ^a) [अ]व्येतो (for [अ]न्यन्त)
 21 ^b) यथा कृष्णा सभा गता
^a) परुषाणि (for कटुकानि)
^c) सर्व (for कुरु*)
 22 ^f) मे पुत्रान्प्रतिपालय
 23 ^b) [अ]पि (for [अ]भि*)
^d) तदा (for तत*)
 24 ^e) रथ कृष्ण (for रथे कर्ण)
 25 ^a) अ(sup lin त as it text)न
^c) अजल्पन् (for जजल्पुर्)
 26 ^b) मृत्युपाशवश गता
 27 ^e) स (for च)
 28 ^b) स च (for सत्*)
 उद्योगे भगवत्पाने

136

1 Om the ref

- 3 ^b) संनिधौ (for संमतम्)
 4 ^b) *पाशस्थिता सदा
 5 ^b) *विम्रण् (for *निश्रमम्)
^c) गण्डिव
^f) क्षम्यति (for क्षस्यति)
 7 ^e) समादाय
 9 ^a) प्रशम्य (for *शाम्य)
^b) निशम्य (for आरुभि)
^d) मृत्युदण्डनरागताम्
 10 ^b) शुद्धिवाक् (for रुद्धिवाक्)
^c) *व्याप्त
 11 ^a) च (for चेत्).
^c) प्रभम् (for प्रसन्न*)
 12 ^b) नृपात्मज
 15 ^a) महेश्वासम् (for गुडाकेशम्)
 17 ^a) मुचतामात्मनाश्रुणि
^d) संत्यज
 18 ^e) संमानिताश् (for समानिद्धय)
 20 ^e) चाश् (for वीर).
^d) *नाशका
 21 Portion of the text from
 मिहिं प्रदीप्ता etc in 136. 21^e
 up to 139 24^b is lost on mis-
 sing folios.

139

- 25 ^b) सत्यधर्मश्च सात्वति.
 26 ^a) *वर्णाश्व
 27 ^b) सेनाजिच्च महाबल.
^c) विगडश्च
 28 ^b) समुपानय
 29 ^a) धृतराष्ट्रस्य
^c) यस्य (for अस्य)
^c) अध्वर्यवे (for आध्वर्यवे)
^f) भविष्यति
 30 ^e) गण्डिव
 31-32 Om
 33 ^a) उद्धाना (for उद्गाता)
^b) प्राप्तमानु (for प्रलोता मु)
 34 ^a) धर्मराजो (for शशद्राजा)
 35 ^a) शत्रुघ्नश्च (for *शत्रु स).
^d) सुमाधुष्य (for *महाधुष्यो)
 36 ^e) तथा (for महा*)
 37 ^b) रक्ष (for रथ*)
^c) *कल्पयान

39 ^a) अनालि (for अनालि)

42 ^a) प्रतिनाम्नालि.

^b) तु (for =)

^c) [स]न् (for स)

^d) [अ]न् (for [अ]न्)

43 ^a) [स]न् (for स)

^c) अलि

44 ^a) अन् विन्ने (for अन्ने लने)

45 ^a) अन् (for अन्ने)

46 ^b) अलि (for लि)

^c) अन् (for अन्ने)

^d) [अ]न् (for [अ]न्)

47 ^a) अन्ने अन् अन्ने

^d) अन् अन् (for अन्ने अन्ने)

48 ^b) अन्ने अन्ने अन्ने

51 ^b) अन्ने

53 ^a) अन्ने अन्ने अन्ने (for अन्ने)

54 ^a) अन्ने अन्ने (for अन्ने)

56 ^a) अन्ने अन्ने (for अन्ने)

57 ^a) अन्ने अन्ने (for अन्ने)

उद्योगे अन्ने अन्ने ॥ २४ ॥

140

2 Before 2, ins अन्ने

^a) तु (for =)

^b) अन्ने अन्ने

^c) अन्ने (for अन्ने)

3 ^a) अन्ने अन्ने (for अन्ने अन्ने)

4 ^a) अन्ने (for अन्ने) अन्ने (for अन्ने)

^b) अन्ने अन्ने (for अन्ने)

^d) अन्ने (for अन्ने)

6 ^a) अन्ने अन्ने अन्ने

7 ^a) अन्ने (for अन्ने), here and in 9^a, 11^a, 13^a, 15^a

8 ^a) अन्ने (for अन्ने)

12 ^a) अन्ने (for अन्ने)

15 ^a) [अ]न्ने (for [अ]न्ने)

16 ^a) अन्ने (for अन्ने)

17 ^a) अन्ने (for अन्ने)

18 ^a) अन्ने अन्ने

^d) अन्ने अन्ने

उद्योगे अन्ने अन्ने

141

1 ^a) अन्ने (for अन्ने)

^d) अन्ने

^c) Transp ना and कि

2 ^a) अन्ने (for अन्ने)

^c) अन्ने (for अन्ने)

3 ^a) अन्ने (marg अन्ने as in text)

4 ^a) अन्ने (for अन्ने)

6 ^a) अन्ने (for अन्ने)

^b) अन्ने (for अन्ने)

8 ^a) अन्ने

13 ^a) अन्ने (for अन्ने)

14-16^a Om.

17 ^a) अन्ने (for अन्ने)

^b) अन्ने (for अन्ने)

^c) अन्ने अन्ने

^d) अन्ने (for अन्ने)

18 ^a) अन्ने (for अन्ने)

^c) अन्ने अन्ने

^d) अन्ने (for अन्ने)

21 Om.

23-26 Om.

27 ^b) अन्ने अन्ने (for अन्ने अन्ने)

28 ^a) अन्ने (for अन्ने)

29 ^a) अन्ने (for अन्ने)

30 ^b) अन्ने अन्ने

30^a-32^b Om

32 ^a) अन्ने (for अन्ने)

33 ^a) अन्ने (for अन्ने)

36 ^a) अन्ने (for अन्ने)

^d) अन्ने (for अन्ने)

39 ^a) अन्ने (for अन्ने)

^d) अन्ने (for अन्ने)

40 ^a) अन्ने (for अन्ने)

^d) अन्ने (for अन्ने)

41 ^b) अन्ने (for अन्ने)

42 ^b) [अ]न्ने (for अन्ने)

43 ^a) अन्ने (for अन्ने)

^d) अन्ने (for अन्ने)

44 ^a) अन्ने अन्ने

45 ^a) अन्ने अन्ने (for अन्ने अन्ने)

^d) अन्ने अन्ने

47 Om. the ref

^b) अन्ने (for अन्ने)

48 ^a) अन्ने (for अन्ने)

उद्योगे अन्ने अन्ने ॥ २५ ॥

142

2 ^a) अन्ने (for अन्ने).

4 ^a) अन्ने (for अन्ने)

5 ^a) अन्ने (for अन्ने)

^d) अन्ने अन्ने

7 ^a) अन्ने (for अन्ने)

^b) अन्ने (for अन्ने)

8 ^a) अन्ने (for अन्ने)

9 ^a) अन्ने (for अन्ने)

10 ^a) अन्ने

11 ^b) अन्ने अन्ने (for अन्ने अन्ने).

^c) अन्ने (for अन्ने)

^d) अन्ने अन्ने

13 ^a) अन्ने (for अन्ने)

^b) अन्ने अन्ने (for अन्ने अन्ने)

^d) अन्ने (marg अन्ने) (for अन्ने)

15 ^a) अन्ने (for अन्ने)

16 ^a) अन्ने (for अन्ने)

17 ^a) अन्ने अन्ने

^c) अन्ने (for अन्ने)

19 ^a) अन्ने (marg अन्ने as in text) अन्ने

20 ^b) अन्ने अन्ने (as in text) (marg अन्ने अन्ने)

22 ^a) अन्ने (for अन्ने)

24 ^a) अन्ने (for अन्ने)

^d) अन्ने अन्ने (for अन्ने अन्ने)

25 ^b) अन्ने (for अन्ने)

26 ^a) अन्ने अन्ने (for अन्ने अन्ने)

29 ^b) अन्ने अन्ने (for अन्ने).

30 ^a) अन्ने अन्ने

^b) अन्ने अन्ने (for अन्ने अन्ने)

उद्योगे अन्ने अन्ने

143

2 ^b) [अ]न्ने

^c) अन्ने (for अन्ने)

3 ^b) अन्ने (for अन्ने)

4 ^a) अन्ने (for अन्ने)

^c) [अ]न्ने (for [अ]न्ने)

6 ^a) अन्ने (for अन्ने)

^c) अन्ने (for अन्ने)

7 ^b) अन्ने (for अन्ने)

^c) अन्ने (for अन्ने)

^d) अन्ने (for अन्ने).

- 8 ^b) दम्बाद् (for होमाद्)
 9 ^c) तथा* (for तत्पा*)
 11 ^d) वेदातिव महाध्वरे
 12 ^c) शम्भ (for शम्भ)
 उक्तोमे कर्तुं तीममागमे

144

- 1 ^a) निश्चरनी (for निश्चरिना)
 2 ^a) विना (for वृथा)
 3 Before 3, ins वैश*
^a) तु (for च)
 4 ^a) वै (for ते)
 5 ^d) स्वयम् श्रीनिनाशन
 6 ^d) ममापि तद् (for ममाहितम्)
 7 ^c) हीन संस्कारमयाद्
 10 ^b) प्रकाशिते (for *शित)
 11 Portion of the text from
 144 11^b up to 145 15^b, is
 lost on a missing fol

145

- 16 ^c) [अ]द् (for [आ]सं)
 18 ^b) विस्तीर्ण च (for विस्तीर्येत)
^c) बुद्धा (for बुद्धा)
 19 ^c) न राजा (for अराजा)
^d) सुनिद्रितम् (for *त)
^c) श्रीतिरो (for प्रतीतो)
 21 ^d) भूत्वा (for भूत्वा)
 23 ^c) दव (for [च]भिर)
^d) नगरे (for नागरे)
 25 ^a) उपक्षीणे (for *क्षीणा)
 25^b-26^a Om
 26 ^c) राजेद्र (for गाद्रेष)
 27 ^a) त्व वीर (by transp)
 28 ^a) क्रोशमानानां
 29 ^a) न नै राज्ञ (for महाराज)
 30 ^a) प्राणिनाम्भित
 31 ^d) पुत्र* (for पितृ*)
^c) मरान * * *
 32 Om
 33 ^b) मां मा (by transp)
 35 ^c) महामाज (for [अ]मान वै)
 36 ^b) पुत्रेषु (for पुत्र च)
 40 ^a) इति (for यदि)
 उक्तोमे कर्तुं तीममागमे

146

- 1 Om the ref
 2 ^a) प्रातिप
^c) ततो (for तथा)
 4 ^c) यवीयास्तु तदा क्षत्ता
^d) कुल* (for कुर*)
 5 ^b) [प]वमच्युत (for [प]नमच्यु-
 तम्)
 6 ^b) चानुरक्षणे (for चाववेक्षणे)
^c) हरणे (for मरणे)
 10 ^b) संजनन* (for सवाहन*)
 11 ^c) आश्वास* (for अन्वास*)
^d) महाबल (for महात्मना)
 12 ^b) व्यवस्यति
^d) नराधिप (for जनाधिप)
 14 ^b) नराधिप (for जनाधिप)
 15 ^b) *कर्पण
^d) सर्वदा (for मे सदा)
 16 ^c) बहुधा (for बहुना)
 18 ^c) प्रणष्ट
 20 ^d) लोभेन हन*
 22 ^b) सधम् (for पूर्वम्)
^c) प्रजा (for तथा)
 23 ^a) स मोक्षस्व (for नोपेक्षस्व)
 28 ^b) ये (for इत्ये)
 29 ^a) तथा कुरुणामनुवशभोज्य
^c) *कर्मा
 31 ^c) च (for तु)
 32 ^a) च (for तु)
 33 ^c) इह व्यधर्म (for अह्य धर्म)
 34 ^c) सुद्धा (for सुद्धिर)
 उक्तोमे कर्तुं तीममागमे

147

- 1 ^b) नरेश्वर* (for जनेश्वर)
^d) राजगध्ये जनाधिपम्
 7 ^b) *संयुत (for *संमत)
^c) तु स (by transp).
 8 ^d) [अ]भ्यपराजिन (for [अ]प्य*)
 9 ^c) वशीकृत्या
 11 ^a) [अ]ववर्तने
^b) बलद्विपा.
^c) [अ]भि(sup in पि as in
 text)क्रुद्धो
 12 ^a) तत्र कुर (for तत्र पूर).
 [716]

- 12 ^b) स्व (for स्व-).
^d) *सत्तम
 13 ^b) अधिजायते (for अभि*)
^d) राज्ये (for राज्य)
 14 ^c) प्रतिप
^d) सर्व- (for त्रिपु)
 15 ^d) प्रहारिण* (for यशस्विन)
 16 ^b) वाल्दिकस्
 20 ^a) वाल्दिकस्य
 21 ^c) संभारम् (for संभारान्)
^d) शास्त्रविद् (for शास्त्र)
^c) मगलाधानि (for मगलानि च)
 22 Portion of the text from
 147 22 up to 148 12^d is lost
 on a missing fol.

148

- 14 ^a) शूरा (for बाल)
 15 ^b) Transp ते and च
 16 ^a) वै (for ते)
^b) हि संत्यज (for निसर्जय)
^c) अवदय- (for अवश्य)
^d) भरतर्पभ (for राजसत्तम)
 17 ^a) च (for तु)
^c) अर्ध (for दृष्ट)
 18 ^b) नरपंभा (for नराधिपा)
 उक्तोमे कर्तुं तीममागमे

149

- 1 ^d) हि (for ए)
 2 ^d) अपवारितम् (for अवधारितम्).
 8 ^a) त (for त्व)
^d) दो (for को)
 9 ^a) संयुक्तदुग्ध पक्वश्च
^d) *युग्महे
 13 ^d) *रथम् (for *बलम्)
 14 ^c) पुत्रे (for पुत्र-)
 16 ^a) समादत्ते
 19 ^d) *प्रम* (for *बल)
 20 ^c) युक्तम् (for युक्तम्)
^d) त्वमिदं कृणु
 21 ^a) *वेगो (for *मयो)
^c) *प्रगर्जनो (for *संहननो)
^d) सिद्धतुल्यपराक्रम
 22 ^b) *गुज (for *दन्)

- 22 ^a) Om.
23 ^a) वृत् (for वृत्त)
    ^b) वृत्तवृत्त
    ^c) वृत्त (for वृत्)
    ^d) वृत्त (for वृत्त)
24 ^d) "संघो (for "वादी)
31 ^a) पदवाचि सुद्धे (by transp)
    ^c) अलो (for अलो)
32 ^a) देवदे (for देवदे).
    ^b) "रय (for "व्रतम्)
33 ^d) गताशेष (for "नेत्यत्र)
35 ^c) व (sup. lin. as in text) व
36 ^b) मोक्ष नो वादेनोवादे
37 ^c) प्रतिज्ञाने
    ^d) प्रयाम्ना
38 ^a) [च]द् (for च्)
    ^d) च (for ह)
40 ^a) [अ]प्रिय (for नन)
41 ^c) नात (for नत्र)
    ^f) न न वाच्यनिवन्ना
42 ^a) वृत्त पदवने वात्
    ^b) सोन्नादन् (for सोन्नादन्)
    ^d) वात्तन् (for वात्तन्)
43 ^a) वाहिनी (for वाहिनी)
    ^b) ने (for ने)
    ^d) ग्नेत्तन् (for धनतय)
44 ^a) सन्दी (for "द)
    ^b) दनी (for दनी)
47 ^b) संप्रदाय (for "धन्)
    ^c) प्रदन्तनना नादा
    ^d) तन् (for नाद)
48 ^c) "वोयाश् (for "रुद्धाश्)
    ^c) "निर्वायाश्
    ^f) तुमुदा सर्वत्रोक्तवन्
49 ^d) ध्वनिनी ननद्वन्त
50 ^c) न- (for च)
51 ^c) सप्रतिघना (for "याना)
    ^d) अवाप्त्याद्
53 ^a) "वेगश् (for वेगश्)
54 ^b) पृथु (for वृथु)
    ^d) वृत्तीपुत्रो वृषिणि
55 ^a) वयस्त्रे च (for "वृष्ये वृ)
56 ^c) दत्ता मूलप्रवीणावात
58 ^b) पुत्रक्षान् चानिनो
59 ^a) हृद्- (for हृद्वाश्)

- 60 ^a) ज्ञानाग्नि (for ज्ञानार्थ)
61 ^a) नादीनाम्
63-64 Om.
65 ^a) *नूतानि (for *सैन्यानि)
66 ^a) *सलिध्रा (for *ससृष्ट)
^b) *नादाद्
69 ^b) युने (for शिवे)
71 ^a) पर्याजानद्
72 ^a) ना (as in text, marg न्या-
पदा).
^c) नहेष्वानो (for रभोदारो)
73 ^b) हिरग्निनीम् (for *पर्वीन्)
74 ^a) खनयानान् (for खानया*)
^c) नम्र चोदिर्य (for अनि चादिर्य)
^d) न्यवेद (marg द्य as in text)-
यद्
77 ^a) गज्जे (for राजेन्द्र)
^d) निशिद्यानि महा मनान्
79 ^b) *सपिषान्
^c) *बल्लूनां (for पात्रूना)
80 ^a) प्र- (for सु-)
^d) स (for सु-)
82 ^c) ऋट् (as in text, sup in
प) ददन्
83 ^a) निविश पाटवान्
^d) *बाधवा (for *बाहना)
84 ^a) न (for ने)
^b) ब्रह्मचारिण (for भूतिदक्षिण)
द्वयोः अभिनियोगायात्रायाम्

150

- 1 ^b) *यान (for यान्)
7 Portion of the text from
150 7 up to 154 28^a is lost
on missing folios

154

- 29 ^d) वै (for व)
- 30 ^a) घुव (for घुवो)
- 31 ^c) अनो (for ननो)
- 33 ^d) वध्य* (for नद्य*)

155

- 1^b) दुःखान् (for नष्टं)
2^a) आह्वयान् (for आह्वयान्)

- 17 ^c) नहावार्त्त (for 'वार्त्त')
 18 ^b) Transp दृग् and दृष्ते.
^c) 'रूपेण (for 'वर्णेन')
 20 ^a) 'पुङ्गव् (for 'सुवर्ग')
 22 ^{a3}) After 22^{a2}, ins 552* with
 र. l. [(1. 1) हरि* (marg ति
 as above) च मे दान्यति पाठव
 (for the posterior half) —
 (1. 2) वग् (for व्यो)]
^d) दा(as in text, sup in
 दा)न्याति पन्था
 23 ^{a3}) Om.
^d) उवर्त्त (for उवर्त्त*)
 24 ^c) वाक्य (for चीनाद्)
 25 ^a) वार्त्त (for वार्त्त*)
^d) मन्त्रे (for मन्त्रा)
 26 ^a) दत्ताद् (for दत्ता)
 27 Transp 27 and 28
^c) न- (for ने)
 28 ^c) वष (for वत)
 29 Reads 29 after 31
^d) दृष्टा (for द्रोता)
 30 ^c) मयुक्त
^d) दृष्टित्
 31 Reads 31 after 27
^c) मिले (for मिथ्यो)
 33 ^a) 'ना (for 'वाहो)
^d) निष्ठ वा स्वप्न् (for [अ]न्दत्र
 निष्ठ वा)
 35 ^a) चादिनाम्न
^b) प्रोवाच (for उवाच)
^d) 'नानवाद् (for 'नानिना)
 37 ^d) ह (for हि)
 38 ^b) 'मनाहुत्ता (for 'मनाहुत्ता)
^d) शादी (for मात)

ਦਘੋ ੧੧੩੧ ।

156

- 1 ^a) सन्धेयु (for [ञ]नाक्वियु)
 2 ^a) नहावाञ्
 4 ^b) पौण्य तु निरयेकम्
     ^c) यदर्थं दायनानां नि
 5 ^c) न (for वा)
 6 ^d) वि- (for ज्ञा)

- 7 ^a) हि (for वै)
 8 ^a) सप्तलो (for त्रुक्तो)
^a) Om
 9 ^a) इह (for य)
^c) न सर्वोप (for न सदैव वा)
 10 ^a) या चरन् (for सना)
 11 ^a) अवि (for अवि)
 15 ^a) निर्दिष्ट
^a) हि (for वि)
 उद्योगपर्वणि

157

- 1 ^a) दिग्दर्शनी
 2 ^a) वेदन् (for इदन्)
 5 ^a) तत् (for व)
^f) तथा तत् (for तत्त्वै)
 6 ^b) पाथिव (for पाण्डव)
 7 ^c) ते शौर्य (for शौर्य च)
 8 ^c) हृदय यस्य न स्फोटेद्
 9 ^c) आच्छिन्नराज्यमुत्क्रम्य
 10 ^a) मत्तावायव
^b) तद्विधीयताम् (marg तद्विधान्य
 नाम् as in text)
 12 ^a) वै (for त्व)
^a) 'लोकान् (for 'लोक)
 13 ^b) पयुग (for पाण्डव)
^a) संगम्य (for संगमरन्)
 14 ^a) वचन (for वचने)
^c) दशयस्य (for दशयाव त्वम्)
^a) लनर्पा (for लनर्पा)
 15 ^b) परं चापि (for ज्ञानयोगो)
 17 ^a) तु (for [च]न)
 उद्योगपर्वणि

158

- 2 ^a) Om
 3 ^c) त (sup in ह) दन (for दन्मन)
 1 ^c) तु (for च)
^a) तत्पत्ता (for यदापत्ता)
 6 Before 6, ins उद्युक्त
 7 ^b) दृष्टां च नरणा ममान
 8 ^a) न (for तु)
^b) पाठ (for पिप्पाद)
 11 ^a) सौमित्रता (sup in ना) रो
 12 ^b) पाठ (for मंजुगे)

- 13 ^a) Transp राज्य and कथ
 14 ^c) अमं (for अवि)
^a) 'वधन् (for 'धरन्)
 15 ^a) मर्हा द्रोणाद् (for द्रोण मोहाद्)
 16 ^a) मा (for माम्)
 17 ^a) ह्यस्य (for शाश्व्या)
^a) [ह]यात् (for मजेत्)
 18 ^b) दाक्षिणेन (for दारुणेन)
 19 ^a) किं दुर्वल कोपमथो मदीयां
 20 ^a) द्रविजोडुकामे (for 'दान्धकाश्रयै)
 21 ^a) संनिविष्ट (for संप्रवृद्ध)
^b) [अ]पारणीयम्
^c) 'कुलस्य (for 'वलस्य)
^a) किल (for किम्)

- 23 ^a) अवस्थमानो
^c) पर्याय- (for पर्यायात्)
^a) वरथत (for 'नात्)
 24 ^a) कर्मणा (for कथनात्)
 25 ^a) प्रायमानो (for जाय)
 26 ^b) मानसीम् (for भूयसीम्)
 27 ^a) त्वा (for त्वां)
 28 ^b) यदा त्व सपणे जित
^a) फल्युग
 29 ^c) वै मोक्षम् (for विवक्षुस्)
 30 ^c) अमानुपसमायुक्ता — Portion
 of the text from व्यवस्थितान् in
 30^a up to 150 4^a is lost on
 a missing folio

160

- 5 ^c) मूढ
 7 ^a) [स]म्माक (for सम्माभिर्)
^a) ह (for च)
 9 ^b) मयीपि (for मयीहि)
^c) रथीति त्वाजुन
 10 ^a) चैव (for चेति)
 11 ^a) त्रिलोकी (for हि लोक)
^c) नतोपि ते ह्यममन
^a) न्याय (for ह्यय)
 12 ^b) [अ]भि- (for [अ]पि)
^c) त (for ते)
 15 ^a) तु (for च)
 16 ^a) द्रुमि त्व (for द्रुम्यसे ता)
 19 ^a) राजन (as in text, sup in
 धर्मा) म

- 19 ^c) तीक्ष्णम् (for तीक्ष्ण)
 20 ^a) त्व (for हि)
 23 ^c) पन्त (for पेतत्)
 24 ^b) [अ]वधार्य (for [उ]वधार्य)
 25 ^a) उपाश्रुता (for उपाश्रुत्य)
^b) केनव्याद् (for 'व्यो).
^a) Om
 26 ^b) भरतर्षभ
 27 ^c) [उ]दये (for [उ]दयात्)
 उद्योगो उल्लङ्घयान समाप्तम्

161

- 1 ^c) निर्यातयामास
 2 ^b) चाश्ववदिनीम्
^c) चतुर्विधां सीमवर्ला
 4 ^c) द्रोण (for द्रोण-)
^a) व्यवर्षत (for प्रकर्षति)
 5 ^b) राजान (for रथिन).
 6 ^a) 'त्थासन्नश्च
 8 ^a) 'दधत् (for 'दिशत्)
 10 ^c) महेष्वासं (for 'सो)
 11 ^a) धृष्टद्युम्न (for 'सो)
 उद्योगपर्वणि

162

- 1 ^a) Transp मन्दा and पुत्रा
 4 ^c) अकुर्वन् (for अचेष्टत)
 5 ^c) कुल (for कुल)
 6 Om the ref
^b) वर (for नृप)
 7 ^a) नमस्तुभ्य (for 'त्वा)
^c) तुभ्य (for तेऽय)
 8 ^b) व्यूढेषु (for व्यूढेषु)
^a) नानासूतम् (for [अ]व्यभृताय).
 9 ^a) यात्रायामे च युद्धे च
 10 ^b) देवगणवैरक्षसार्
 14 ^a) पुरपात्राभ्यां
 15 ^a) श्रोतुम् (for वेत्तुम्)
 16 ^c) मर्ते (for सर्व)
 19 ^b) मह सर्वोहि सोदरे
^a) 'मर्मरी
 21 ^b) नीमाम्ना (for वृताम्ना)
 25 ^b) दृग्पानो
^a) यथा (for इय)
 26 ^a) वै (for [स]मी)

उद्योगपर्व

165

- 27 ^a) पाडवान्तु नहावन्तान्
 28 ^b) प्रदहन् (for प्लाव)
 29 Portion of the text from
 ममित्राणा etc in 162 29^c
 up to 164 7^{ab}, is lost on
 a missing fol.

164

- 8 ^a) Transp उमयो and सेनयो
 9 ^a) द्य (for द्य)
 11 ^a) "सनक्रोध" (for "सम क्रोधे")
^b) "द्युति" (for "मति")
 12 ^b) मन (for वर)
 13 ^a) धृन् (for धृन्)
 14 ^b) नरैश्वर (for नरपम)
^c) सरद्वाजालन
^d) हित तव (for हिताय व)
 17 ^a) श्वावेत्य (for श्वावत्येय)
^c) चैन (for चैव)
 18 ^a) द्य (for द्य)
 19 ^b) तथा (for तव)
^c) रणे (for रथो)
 20 ^a) कक्ष्य (for कक्ष)
 21 ^a) सत्यमवा रथन्तुम्य
^c) रिपुबल (for "ले")
^d) प्रमथिष्यति
 22 ^a) शश्व तथा
 23 ^a) रथन्तुम्य (for रथाग्रन्ते)
^c) स शत्रूणा (for रिपूणा ते)
 24 ^a) "रानो (for "तेजा)
 25 ^a) द्य विक्रान्तयोषी च
^c) सु- (for वा)
 26 ^b) मतो मे भरतपम
^d) मागध परवीरहा
 28 ^a) बाल्हिको
 29 ^a) विनिहल्य (for नाभिहल्य)
 31 ^c) [अ]स्तुपेयेव
 32 ^c) विमर्द (for विमर्द)
^d) त्वदर्थ (for त्वदर्थ)
 33 ^b) "रथ (for "वन्")
 36 ^b) धन्वना
 37 ^b) पावशासनम्
 38 ^c) देरावा
 उद्योगे रथातिरथसख्यानाम्

- 1 ^a) प्रचलो (for अचलो)
^c) तथा (for रथो)
 2 ^b) "क्रोध- (for "क्रोधौ)
^d) "द्युती (for "बली)
 3 ^c) त्वा (for त्वा)
 5 ^a) नैय (for नैव)
^b) नैवाप्यातिरथो रणे
^c) विमुक्त कवचेनैव
^f) विमुक्त
 6 ^b) भाषितात् (for भाषात्)
^c) फल्युक्त
 7 Om the ref
 8 ^a) [s]मिनानी (for इतिनानी)
^b) लक्ष्यने (for दृश्यने)
 9 ^b) उत्प्राप्य लोचने
 10 ^c) संघर्षायामि च नद
 11 ^c) नाम रथो (for अर्थ)
^d) मे न (for नास्ति)
 13 ^b) राजसूनादिकर्तु
^d) विनेदपिपुन्
 14 ^b) विचेन न (for विचेन च)
 16 ^a) स्वयग्राही (for "ग्राहाद्")
 17 ^b) [अ]विद्य च
^d) "चेनन" (for "कृत्तव)
 18 ^b) Space left blank.
^d) नाम (for नाना)
 21 ^b) द्रविष्यन्ति (for गमिष्यन्ति)
^c) सह पाचालै (for "पञ्चाला")
 22 ^a) युद्ध (for युद्ध-)
 24 ^b) शास्त्रानुमाननम्
^c) हि (for [अ]पि)
^d) मे (for ते)
 25 ^c) स (for तु)
^d) नीये (for नीय)
 27 ^c) योत्स्यामि (for योद्धासि)
^d) एतैर् (for एव)
 उद्योगे रथानिरथसख्यानाम्

166

- 2 ^c) कार्य (for कार्यन्)
 3 ^b) शिशुस्तु वा (for शिशोस्तुव)
 4 ^c) नय (for कान्तिव)
^d) किमेव (for तु मे किं)
 5 ^b) सतो वन्तुमुत्तवाद्

[719]

- 5 ^c) स्वयि (for तु त्वां)
 6 ^b) "राज- (for "गङ्ग)
^d) विता (for दत्ता)
 8 ^a) युध्यस्व (for वनस्व)
 10 Om. the ref
^a) नहराजो (for ततो राजा)
 11 ^a) द्वात्र (for द्वात्रे)
 13 ^c) प्रमातामेव रजनीं
 14 ^a) तु (for ते)
^c) तेव (for रानन्)
 16 ^a) सर्वेषा वै (for स्वय राजा)
 17 ^b) रथो मेष्टुगो मत
^c) "बलोपेते
 18 ^b) पुन्यपम
 19 ^a) एते च प्रमुखात्रा
^c) कालवत् (for रुद्रवत्)
 20 ^a) महोत्साहा (for महात्मान-).
^b) उदता (for उदना)
^c) पुम्य (for पुमिन्)
^d) त्वन्येन्यस्ते (for अन्येस्ते च)
 21 ^a) चापि (for चाति-)
 22 ^c) सर्वैर्जिना दिशश्चैव
^f) चतुर्लो (for दिग्गये)
 23 ^a) अग्रव (for पुरवा)
^b) पुनरा (for गदा शरान्)
^c) विग्रहे
^d) उद्यातु (for उद्यन्तु)
^f) च (for [अ]पि)
 24 ^a) भावे (for नवे)
^c) वदैर्गपि भवन्ते
 25 ^a) बलाहि (for ते मैत्र्य)
^d) समये प्रत्युपसिते
 26 ^a) बलधैर्यनमुद्युक्ता
 29 ^b) मानवेपु (for दानवेपु)
 30 ^a) भूतपूर्वो (for भूतोऽथ वा)
^b) ध्रुव (for ध्रुव)
 31 ^a) [s]म्य (for च)
 33 Portion of the text from
 श्रोत्रप्रदर्शना in 166 33^b up
 to 175 12^d is lost on mis-
 sing fol.

175

- 13 ^b) क्षाटिन (for मतिर्नन)
 14 ^b) इह च (for वनन्)

- 15 ^a) तथा (for तुभा)
 16 ^a) च (for तु)
^d) गतोनिचे (for नचोभन)
 17 ^b) कभूव गय (for तनोऽभवय)
 18 ^b) नृप (for नृपान्)
^c) नप्राक्षिष्य (for अवाक्षिष्य)
 19 ^{2c}) Transp अध नीन्मो and आज-
 गाम
 21 ^a) त तु (for तनो)
 22 ^d) प्रदाय वै (for प्रदापितुम्)
 23 ^c) प्नां (for इनां)
 24 ^c) विदिता (for मुदिता)
 25 ^b) मा (for मां)
 26 ^b) चारित्र्येभ्यो विगति
 27 ^c) उत्पत्ति
^d) नीन्म ण्वामिन्यते
 28 ^b) यद् (for यथा)
 29 ^d) मीराधैव महापुते
 30 ^a) [अ]मी (for मां)
 उचोमेभ्योपारयाने

176

- 1 ^b) चैव (for चैव)
^d) त्र (for अय)
 6 ^b) एव (for एव)
^c) न्याय्य
 8 ^d) वष्टुम् (for कतुम्)
 9 ^a) सर्व (for भद्रे)
^c) धर्म्य (for धर्म)
 10 ^a) त्वा (for त्वा) भीतो (for
 नीर) — After 10^a, repeats
 10^d and 11^a with व l [(10^d)
 मन्मथोनिता (for रामनोदिता) —
 (11^a) नीर (for भद्रे)]
^d) निगुण्यद् (for गुणीयाद्)
 11 ^a) मिता (for निर्विता)
 12 ^a) प्रतोपमानय (for पुपमानां च)
 13 ^a) मन्मथेय महामदान्
^b) नदने (for वतने)
^d) एय लि (for न्नेय)
 14 ^b) नाय कोपोभिगच्छति
^c) त्व (for त)
^d) मन्मथेय (for दन्तो)
 17 ^b) मन्मथेय (for दन्त विभय)

- 19 ^d) निपमीद रणेगते
 20 ^d) हि (for च)
 21 ^b) *रथम् (for *वल्गम्) — Por-
 tion of the text from काले
 in 21^a up to अतिष्ठिते ल in
 193 42^c is lost on missing
 folios

193

- 42 ^d) चान्वमरी पापकर्म
 43 ^a) अपनिद्ध (for अपवृत्त)
^d) स्त्री त्व सा (for त्व स्त्री स)
 45 ^d) न चेन्नस्य (for शापस्यान्त)
 46 ^b) स्व (for स्व-)
^c) रथूणा यक्षा निरदेगा
^d) भवति (for भवतु)
 47 ^c) महित (for सए तै)
^d) *गामिभि (for *चारिभि)
 48 ^a) रथूण तु शाप समेक्ष्य.
^c) तूर्ण (for त वै)
^d) त (for स)

- 53 Om the ref
 54 ^b) गंधैर्मांल्यैर्मनोहरै
^c) चैव (for चापि)
 55 ^d) सद्वाधव
 56 ^b) *नदन (for *पुगव)
^d) स्त्रीपूर्वक
 58 ^a) अद्यमेतदि वस्तात
^b) प्रत्ययेदयम्.
 59 ^d) न महारथ (for रथमत्तम)
 61 ^a) एन (for एन)
^b) समनसितम् (for समुप*)
^d) जातुचित् (for चाप्युत)
 62 ^b) इति (for अपि)
^c) ग्विभि (for स्त्रियां)
^d) स्त्रीमरूपिणि
 63 ^b) इति मे व्रतनाहितम्
 64 ^d) अपत्यायिनम् (for आननायिनम्)
 66 ^b) वैश (for मजय उ*)
^d) नीन्म (for नीन्मे)

उचोमेभ्योपारयान ममाप्तम्

194

- 1 वैश (for मजय उ*)

- 1 ^b) सुयोधन (for सुतस्तव)
 2 ^b) उद्गतम् (for उत्तमम्)
 4 ^a) अनाहार्यम् (for अनावार्यम्)
^d) सवासवै (for महाहवे)
 6 ^d) बल (for बले)
 10 ^d) *निक्षयम्
 11 ^d) प्रत्याक्षिक (for प्रागाक्षिक)
 13 ^a) अनेन विधिना तात
 15 Om the ref
 16 ^b) *पुत्रेषु (for *पुत्रस्य)
 17 ^d) वरुथिनीम् (for अनीकिनीम्)
 19 ^d) महास्रविद् (for बलक्षयम्)
^j) बलक्षयम् (for महास्रविद्)
 21 ^a) ता(na in text, sup lin या)
 वद्

उचोमेभ्योपारयाने

195

- 6 ^b) सस्य *** साचिनम्
^c) सैन्य (for हन्तु)
^d) हन्तु तत्प्रत्ययपद्यत
 9 ^b) * द* (for चित्र*)
^d) तथा (for तव)
 11 ^a) सदेवान् (for सामराज्).
 13 Om.
 14 ^d) च (for तु)
 15 ^a) च (for तु)
^b) पृथक्पृथक् (for पृथक्जनम्)
 16 ^b) मम (for तव)
 17 ^b) महाभुजा (for स्वरजिता).
 20 ^c) Transp न and स

उचोमेभ्योपारयाने

196

- 1 ^a) राजेन्द्रा (for गजान)
 3 ^c) धर्मैकतय (for कर्मैकतय)
 5 ^c) महिता सर्वे (for सर्वे प्रवैते).
 8 ^b) *न्यान् (for *रथम्)
 9 ^b) त्रैगनाक्ष
 10 ^a) कर्णो (for शलो) — Portion
 of the text from 10^a up to
 the end of the parvan is
 lost on missing folios.

ADDENDA ET CORRIGENDA

1

1 °) चत्वार्युपम KM reading The divergent readings are due to the peculiar construction Arj उपम इति सप्तम्यर्थे पद्मनी, Sarv चत्वार्युपमश्चतस्रो रात्रीर्विश्रम्य । निद्रविपर्ययश्छान्दसः

2 °) In the footnotes read "Ds" for "Ds" after Dn1.

3 °) आविशना Arj आविशत इत्यवांचीन पाठः — °) पितामहः Although the epithet usually applies to Bhīṣma, whose presence here is out of question, the reference is obscure, giving rise to a number of variants Arj and Sarv explain the word as referring to the grandfather of Kṛṣṇa!

10 In the footnotes to the "reference", for "T1" read "G1" and for "उवाच" (twice), read उवाच

2

8 Sarv explains सर्वान्स्वप्नान् सर्वकाल । ते दुर्योधनादयाः । न कौट्यान् कौटिल्यान् । मन्त्रामर्षे गृह्णतीति शेषः, which interpretation accords well with Baladeva's personal inclination towards Duryodhana, and the general trend of his speech. It is meant that Duryodhana did not act through deceit but only exercised his right of might The line 8^{ed} assigns a further reason for the misfortune of the Pāṇḍavas, viz., Yudhishthira's addiction to dice But the construction of the verse is difficult, and, in view of the variants, perhaps corrupt The word कौट्यान् is obviously a *lectio difficilior*, the readings कोट्या (Ś1), कोप्या (Vulgate) and कोपात् (GM) are thus explicable, the Vulgate emendation especially being due probably to the graphical confusion between *ṭya* and *pya* in Devanāgarī The phrase सोऽयं is obscure, but may refer to राज्याधिरूप, as Sarv suggests Dev and Arj take ते

as instrumental (करणमूले) and read तेन (=दुर्योधनेन) for our ते न Dev appears to read प्रियास्युपेतेन, qualifying तेन, but the explanation is not clear, Sarv reads प्रियास्युपेते च and explains संमते युधिष्ठिरेण, while Arj reads प्रियास्युपेते (sic) qualifying ते । Cf. प्रियास्युपगते घृते in 5 125 7^a — In the critical notes to 8^a, for "Ca d" read "Ca"

10 °) दुतेदर, 'gamester', a word of uncertain origin, the S form being दूतेदर On this word see Hopkins, "Lexicographical Notes" in JAOS, 20 (1899), p 18, where the word is explained as 'stake at play' and B 2 60 8 is cited

3

3 °) फलाफलवती शाखे The lack of concordance in number, not unusual in the epic, is duly commented upon by the scholiasts as āṛṣa or chāṇḍasa

4

8 °) अभिम्, 'all-conquering', recurs again, with more or less the same variants, generally in the vocative, in 5 55 7, 141 40, 147 21, 149 58; 168 19, 192 13 Cf. Ādi, Prolegomena, p xcii

17 °) The reading पौतिमत्स्यक (supported by Ś1), gives an apparently unusual name, leading to strange v.l. In Vedic we have Pautimāsyā (vide PW) as a patronymic, which makes the Vulgate योऽतिमत्स्यक explicable by the not unusual graphical confusion between *ṭ* and *ṣ* in Devanāgarī The name might have been Pautimāsyaka, but *मत्स्यक (or *मात्स्यक) occurs also at the end of epic names, e g, Paundramatsyaka (1 61 41)

6

3 °) शुक्रेणाहिरसेन, the so-called instrumental of

comparison, see Sui thankar, "Epic Studies (II)", in *AEORI*, 11, pp 176-178 Other instances in the *Udvoḡa* मयुर्गुणविधिः 5 55 14 (no v1), मयै पुनः शिवान् 88 42, वन्वन्तो हि यन्नि 98 9, मोञ्जोन्नि वन्वन्तो मया 103 14, प्राणैरपि (N प्राणैर्मयोपि) मयिदमी 126 9, मयानन्त्यधनुर्धरं 137 6, मृदोऽपि युवन्निर्व 164 12, प्राणैर्नाथिना पुमिर्गन्धस्ते न प्रमात 166 20, शिवान्मया तदा 173 1

5 ^a) धृतादस्य निदिन, absolute construction, cf. वन्वन्तो 5 10 5 (the variants are interesting), 12 14 etc नैन नथोत्ते 12 27 etc एव गते 85 2, 156 7, 173 12, 13, 174 4, 178, 31 etc तेजुमने 31 16 नृपस्यानुत 32 6

7

1 32* is apparently a Southern addition (missing in some of P P S Sastri's MSS), which has found its way into B and D (partly), lacking in Śi K It repeats what is already said and anticipates stanza 4

8 ^a) Śi S show यथाह (as in text), although the common N reading is यथावत्

9 ^a) Delete the wavy line under कृष्ण-

18 ^a) प्रयायं = पाप्मीयाभिलाष (Dev)

8

10 49* is apparently a Southern addition, lacking in Śi K, but finding its way into B and D It is out of place in its context, and the omission improves the text

13 53* is a Southern addition, lacking in Śi K, a conversational amplification of what follows in st 13-14 B D leave the last line of the passage hanging in the air, while S inserts it before 54*, which does not effect much improvement

22 ^a) दुःखस्मिन्, either genitive for ablative (other instances: नोद्विषा परचक्राणं 5 82 17, नास्य दत्तय पत्न्यामि 50 58, देवां विन्दति देवता 99 6, चारित्रस्याभि-
-दि 175 26 दास्य विन्त्या 1 134 23), or अन्ते is to be supplied, as suggested by the commentaries

9

The *Indravijaya* episode (adhy 9-18) has been edited by Adolf Holtzmann (under the title *Indravijayajaya, ein Episode des Mahabharata*,

Karlsruhe 1841) from the Calcutta edition, with variants noted from a Bengali MS in the Bibliothèque Nationale (Paris), which MS. gives substantially the Vulgate text

26 ^b) न तरिष्यति Arj न सविष्यतीत्यमम्यद्

35 ^b) त्रिशिरा, see Whitney § 414^a The variants attempt to normalize the archaism

42 ^b) Probably पुत्र would be a better reading, but the entire B is against it So also अमन्ययन् (for अमप्रययन्) in 51^c.

50 ^c) विद्वान् = जानन् (Arj), 'knowing'

10

14 ^a) संहिता Considering समेत, which immediately precedes, the reading is strange, but the S variant त्रिमुना is hardly convincing Such tautology is however not unusual, cf. विनिश्चित्य कार्यं निश्चित in 5 142 26, and the repetition of तदा in 5 185 15

44 ^a) Cs reads निर्वृक्षा (as in text), and not निर्वृत्ता (as shown in the footnotes)

11

20 ^b) *Indrāni* Thus form of the name (and not *Śakrāpi*) is found practically throughout the episode, cf. 22^b (where the v1 is to avoid hiatus, as here), as well 5 12 31 See also 5 12 9-11, 16, 22, 25, 28 etc.

12

9 ^b) Delete wavy line under यदे

13

25 ^a) उपश्रुति Arj रात्र्यभिष्टावदेवता Holtzmann explains "Upaśruti ist Astrologic, Wahrsageral. Das Wort wird in *Hārāvālī*, einer Sammlung seltener Wörter, erklärt

Kaṭam nīrgatyā yat kimcā chubhātulhalāram vacaḥ |

S'rūyate tad vidur dhīrū darvaprāṇam upaśrutiṁ ||"

See PW for other references. *Upaśruti* is an evil spirit in the *Sūtras*, but here it appears to be a kind of supernatural oracular voice answering questions about things, past, present or future, unknown to people

14

1 ^a) रुद्रिनी 'having a beautiful form', referring to Indrāni Some MSS take it in the sense of 'assuming a form', 'embodied', referring to Upa-
fruti But the MS authority is divided, and our
reading is supported also by Śi.

15

28 ^b) निचोद, not being the regular form, has
given rise to a number of variants

32 In the footnotes add " = 5 38 13, = C 12
2010, 2938"

16

18 ^a) सुनोद् The text-reading is given by B,
and indirectly supported by M, which, however,
reads सुनोद् Since the KDTG agreement is
unambiguous and supported by Śi, it would be
better to read सुनोद् in the text.

29 ^b) अनन्य = दुने (Dev), 'with regard to'

31 ^a) Hypermetric! — ^a) वेन = वनाद् (Sarr)
Or, वेन refers to Varuna, Yama and Kubera
severally The KTG reading मद् वेनादि is ob-
viously an elucidatory amplification

19

3 ^b) The repetition of वृद्धि is perhaps original,
hence the large number of unconvincing variants
The compound वृद्धि-वृद्धि may mean a special kind of
spear or javelin Cf similar tautology of वृद्धा
and वृद्ध, वृद्धु and वृद्ध

12 ^a) वृद्ध A blend of Imperfect-Aorist
and Optative forms See JAOS, 57, p 316 f,
New Ind Ant 1 (1938), p 536 Cf 1 122 47

17 ^b) The S reading वृद्ध supports वृद्ध, and
not the Vulgate वृद्ध

30 ^a) There is no hull on the Yamunā! Cf 4
5 1-2

21

Colophon The first sub-parvan, which ends
here, has been named Udyoga on the authority of
the Parvasamgraha, although the old, printed
editions have Senodyoga

22

3 ^a) पर्याप्तु = उपनिवृ (Dev Arj Sarv), either
from परि + वृ 'to serve', or पया + वृ 'to turn out'

4 ^a) अनुस्यन्ति 'are fond of', 'attached to',
all comm. न गायन्ति Cf 7^c below, and 5 27 8^a,
29 25^a, 32 11^a, 122 32^c

7 ^a) The first two pādas of this stanza are to
be construed with 6^a

9 ^a) Elliptical construction, which requires
a verb like अनुगच्छन्ति to be supplied

19 ^a) अवर्द्धा 'expelled' Cf 4 57 14^a

24 ^a) अया + शि 'to resort to' Cf 5 36 63^b,
37 15^a (व्यसामिन्), 49 45^a, 88 33^a (अपाश्रय
पाश्रवाना), 92 25^a

31 नो चेद्, with potential, 'would that not!'
Cf 32^a below, and 5 26 15^b, 32 27^a, 71 35^f

34 ^a) अन् 'enough' But Dev Arj and Sarv
explain it as मन्व (qualifying मन्व), and read
along with it निसे (for निध्येद्), which reading,
however, is not so well authenticated

35 ^b) परेय = प्राय (Dev Arj), मन्वेय is a facile
emendation from 36^a below

39 ^a) मृष्टयेद् 'would rouse, excite' Cf 5 29 3^a,
मृष्टि 96 24^c, and the epic epithet क्रोधमृष्टि 50 13^a

23

4 ^a) Delete wavy line under धनजय

18 ^a) पदविद्या is difficult, but the other readings
are neither suitable nor well supported Does
it refer to the ministers of those kings who
are classified in the Nitisāstra as अनायायचमिदि
and whose only friends would then be their
ministers!

20 ^a) Perhaps Nil is right in explaining
नुन as कौटिल्य, the phrase मीर्वानुन would then be the
curve of the drawn bow-string

26 ^b) चक्रे 'in the circle or multitude of troops'

27 ^a) वृद्धे शक्य Dev, Arj comment किमपीति
श्रेय The elliptical construction, which is a notable
feature of Yudhisthira's casuistic speeches, has
led to confusing variants Of the six kinds of
Niti, एकेन साधुना कर्तव्या refers perhaps to Samdhi,
while परिनेतु (in 27^a) refers to Danda Dev Arj
नन्मादण्डाध्याय पद वृद्ध

24

3 ^a) पद्म, adverbially

6 ^a) रणनि, a curious repetition, which Nil explains by interpreting रण as the shout of the warriors!

25

5 ^b) प्रपन्नेन = व्यवहारेण (Dev), 'course, method' — ^a) ह्रीनिषेध = ह्रीनिषेधवर्तीय (Dev) Recurs frequently, e.g., 5 68 31, 124 3, also the common epithet हीमय See Yudhasthira's remarks on १ in 5 70 35-39

7 ^b) निरय nec to Dev Arj = निरयरेत् Or, is it निर + अय, 'devoid of happiness, prosperity'? अय = शुभायदिति, Amara 1 4 27, 'a rite conferring happiness, bringing prosperity' The word recurs in 5 32 20^a

9 ^a) अनुदास्य स्य The regular form being अनुदित्य, the variants are intelligible For स्य, cf 5^a above — ^b) निनीय = प्राप्य (Dev), or निगृह्य (Arj) Sarv. नितान्न नीत्वा हस्वेति यावत् Or, is it नि + नी 'to offer as a sacrifice' (vide PW)

15 ^a) प्राणानादी याच्यमान, elliptical phrase, agreeing with वामुदय and धनजय in st 14, and requiring a finite verb like दप्तात् to be understood Arj प्राणान्वाच्यमानान् आदी प्रथमतो दप्तादिति शेष । कुतोऽन्यत्किमन्य-हस्तेवेत्या, Dev similar Hence the variants, some MSS actually reading ददौ, दप्तात् and प्रयच्छेत् into the text! Arj, however, remarks ददावित्यमम्यक्!

26

4 ^b) This pāda seems to be parenthetical, as also 4^a, unless (which is very unlikely) कामानिध्या (in 4^a) is taken as an old ā-instrumental formation अन्निध्या is longing or desire, cf 7^a below, and 5 42 12

6 This describes the भोगनय of Dhṛtarāstra, but the construction of the stanza, as the variants indicate, is obscure, if not perhaps corrupt The Vulgate reading is facile and hardly satisfactory. The first pāda appears to be elliptical, requiring a verb like गति and a substantive like धृतराष्ट्र (from the preceding stanza) as the subject to be understood, while ईक्ष्य (to be construed with विप्रताप = देशना nec to Sarv) is to be taken as the

predicate In the second pāda, अश्रेयसा is to be taken (as in the first pāda) as an adjective qualifying some such substantive understood as जनानां In 6^a and 6^b, अश्रेयस and अश्रेयांसि are obviously adjectives qualifying respectively मात्स्यगन्धार and अनुलेपनानि (as अश्रेयस in 7^a qualifying प्रावरान्) The word अश्रेयस, in the sense of 'inferior' also, occurs in 14^a

7 ^a) अच्यवस्ते, irregular, perhaps due to a confusion between अधि + वस् and अधि + अस्, as some of the variants would indicate For a similar confusion of roots, cf प्रज्ञाशाम in 5 178 14^a (between ज्ञम् 'to see', 'to note', and ज्ञम् 'to cease', 'to be quiet'), विन्देय in 1. 150 27 (between विद् 'to know', and विद् 'to find') — ^a) अश्रूय perhaps अज्ञानवशूय, from अज्ञान प्रणुदेत् in 7^b व्य = धृतराष्ट्र — ^a) In the critical notes, add "Cf cites शरीरे (as in text)"

8 ^b) सामर्थ्यम् Arj सामर्थ्यमित्यसम्यक्

15 ^a) काव्या 'coming from a sage', 'prophetic', of 5 29, 42^a, 36 3^a, 91 20^a. The word कवि in the old sense of 'a sage or wise man' occurs in 5 128 9.

19 = (var) 5 90. 23, where the v.l. are interesting

20 ^a) Probably to be construed as कर्णो युद्धे गृहीतायुध (आत्मान) पारणीय मन्यते — In the critical notes to 20^b add "Cs cites अर्जुन".

23 ^a) Arj तेन अर्जुनेन । अर्थे पृथिव्यादिलक्षणे बद्धमयदम्, Dev similar — ^a) Dev तालो नयितस्तयो (वितस्ति = a measure of length, 12 angulas or about 9 inches) मात्रा मानं यस्य, with which Arj agrees, but Sarv and Nil तालो हस्तचतुष्टयम् Elsewhere (in 5 158. 25^b), Arj तालमात्र चतुर्दशप्रमाणम्

27

1 ^a) महासाव, not given in PW. Perhaps महा + आसाव (pain, affliction), but, misunderstanding, Dev and Arj सावो मृदुपुर्णपादिनिम्यन्ध प्राणनिर्गमद्वाराणि वा, Sarv महाप्रयाणन्! Cf 5. 57. 5^a, where the little understood word gives rise to a number of variants

14 The word मात्रावत्ता probably means 'of limited duration', and qualifies प्रियेण, which should probably be construed with ग प्रहृष्टी The subject of this verb is स = स त्वम् (so Dev Arj Sarv), a construction which is not uncommon, e.g.

स मा संचोदयस्व 5 144 8, स गच्छ विनिवर्त्स 178 23, ते यत्तच्च पर शक्त्या 170 14, अय गच्छामि 179 2 The epithets क्रीडन् and हर्षन् go parenthetically with कर्मफल in the first pāda (so Dev and Sarv), which is otherwise elliptical and becomes a complete sentence with a verb like भवति understood But it is possible to take the first three pādas together, and the last independently, as forming separate sentences, by making स (=तत्), agreeing with कर्मफल, such want of concord between a noun and its relative is also not uncommon, e g यत् in 5 76 13 refers to श्री in the previous stanza (as the variants also indicate)

16 ^a) देशरूपेण 'with propriety' Dev Arj देशसित्वा, Sarv देशानुरूपेण But see 5 34 55^a and 127 28^b, where Arj explains the word as समञ्जसेन and Sarv as देशरूपं न्याय स्तोचितादभ्रश्च

28

3 ^a) लिङ्गनेतृ is the characteristic mentioned in st. 2, आय लिङ्ग, therefore, refers to the first alternative given in 2^a

5 The very institution of *prāyaścitta* is an argument in favour of *āpaddharma*, for it indicates that a man is often obliged to perform acts which he would not do under normal state of affairs A distinction appears to be made between karma, akarma and vikarma (cf Gītā Vulg 4 17), those who commit akarma and vikarma, even in times of stress are reprehensible (and there is *prāyaścitta* for them), but not those who do what is necessary under *āpaddharma*

6 ^a) तत्त्वविच्छेदन probably refers to the अविलोप of the sages mentioned in the preceding stanza

7 ^a) तदर्थं तत् refers probably to the fact of their acting under *āpaddharma* Cf सिन्धे कर्मणि वर्तमाना in 5 29 18^a — ^a) This pāda is obscure, but Arj explains अन्ततोऽन्ते विनाशे । नास्ति न विद्यते । तत् कर्मफलमिति शेषः

10 ^a) निस्सृजन् = राख्य त्यजन् (Sarv)

29

4 ^a) विचरन् 'examining', 'ascertaining' — ^a) पूरयत् स्वर्गम् Cf 5 29 18^a

29 ^a) The word ह्यस्य goes with वध, and सिन्धे

(=सिन्धो भाग) with विशिष्ट

33 ^a) अदृष्ट Is it irregular aorist (for अद्रक्षीत्) on the analogy of forms like ऐक्षिष्ट? The Vulgate अवाप is too smooth an emendation

35 ^b) पाण्डवस्योपदेष्टु, genitive for accusative, as also in 5 178 16

43 ^a) परासित्तान्, 'set aside', 'rendered useless', of 5 47 18^a

47 Such examples of mixed metres (Tristubh and Anustubh) are not rare in the older language Cf further 5 42 16, 45 19

30

1 ^a) मनसोऽभिप्रायः अभिप्राय = आवेग (Sarv) 'anger' Cf 5 190 21

4 ^b) शीलवान्दृष्टिमाश्च Cf 5 32 10^a

5 ^b) उपस्तुति = सिन्ध्यास्तुति (Dev Arj) Obviously शुक्ता is a lect diff, hence the large number of variants, the original reading being preserved in an extremely limited number of MSS शुक्त = 'acid', 'sour', a term often used in Vaidyaka-sāstra, but, misunderstanding, Dev शुक्तां विलम्बितक्रियां, Arj शुक्तामप्रियां, Sarv शुक्तामकीलाम् — ^a) = 5 29 42^b

10 ^a) अनपग 'not giving way', 'not departing from (the right path)' Arj अस्मात्पक्षादनपगतः! — ^a) अक्ष चतुष्पाद Cf धनुर्वेद चतुष्पाद in 5 155 3, 193 57 Dev मन्त्रोपचारमोक्षसंहाराश्चत्वारः पादा

21 ^a) Delete wavy line under पृच्छे

30 ^a) The text-reading as a whole, is given by Dn1 Ds Ds-10 The N MSS are strangely divided in the details of the reading, and some (B Dn: Ds.4) give hypermetric pāda Śi reads as in text, with the √1 वृद्धस्त्रीणि (as in K) The S reading is more uniform, but it is perhaps a modification to avoid the repetition of the word वृद्ध, which occurs also in the first pāda

37 ^a) तेभ्यो अनामय, hiatus in Samdhi, between pādas, which is quite frequent in the older language The only other example in this parvan occurs in 5 44 15^a सूर्यो अह्वाय

41 ^a) युक्तरूपान् requires तान् (=ब्राह्मणान्) understood, as Dev Arj and Sarv suggest and the Vulgate supplies The word is explained by Dev as विचेरनपेतान् — In the critical notes, for "Ca cites" read "Ca d.s cite", and delete "Cs तानि पश्यामि"

- 43 *) डवम् Dev अशानि डवम्, Arj अशानि
 डवम्, Sarv डवम्
 46 *) = (var) 5 26 7^d

31

3 *) The S reading attempts to avoid the hiatus!

8 *) विनाश The word should be marked with a wavy line, as the reading is uncertain Śi is apparently corrupt, reading वनाशम्, which is akin to the reading of S and some K Vādirāja reads (with M.) तद्वत् and explains गन्तव्यं प्रायो नपपा भवति । नीलाग्नौ प्रादीत्यामय न विवर्ति !

32

5 *) वाच 'ready', 'prepared' Cf 5 33 5, 6, also वच 81 7, वचोत्थायी 133 32 But वाच्य वाच्य (n) 5 183 27 = 'every day', अनिवार्य in 13^e below = 'timely', 'seasonably'

10 *) The line is obscure Dev explains अथे प्रथमं ते तव यमनोऽभूत् । मनःशब्देनात्र मनोविषया युगा शब्देन । अतो मनस मंत्रणि तेष्वेव मनो भूय प्रचुरतमन । युगा शब्देनाविषया जाना इति भावः । तानेव युगान्विष्टोति Arj practically copies this explanation

11 *) Cf 5 22 4th — तस्य विद्धि, genitive for accusative, not understood, hence the वल But cf राजानि हि तेषां भीष्म पाण्डवानां यशस्विनाम् 5 56 44 — भागम् Arj भाग्येवमस्यक

14 *) Pead दीते for दीते in the text, since Śi supports this reading given by B₂ D₁ 10 S

15 *) *नोदेह "if you do not attend or take heed" The Vulgate emendation being a radical alteration, the proposed emendation is conjectured, but not too confidently, from Śi, K and S readings नह, frequently used in the epic, = 'to take heed, attend', which is its old sense, hence it was a lect diff, giving rise to a number of variants

18 *) नात्र, 'not elsewhere', except in dharmatā By no means can he escape destiny इति = probably अत्रि, for the interchange of अत्र and अत्र as verbal preposition, cf अत्र + अत्रि in the sense अत्र + अत्रि (cf note to 5. 22 24^d)

19 *) नात्रम्, the double negative involved in the word is responsible for the variants, but cf. अत्रम् 5 33 10^e

20 *) निरय, cf note to 5 25 7^b

21 *) अत्रात्मिक, adv 'immediately' — *) Cf. 14^a

22 The sense appears to be Was it beyond the sphere of the gods (10 daiva) that Arjuna saw the next world (at the time of attaining the divyāstras, as commentators explain)? He succeeded and excelled, and that he would be praised leaves no doubt that there is no puruṣa /āra (because he attained the divine weapons through daiva) So Dev and Arj — In the footnotes, add "Cap न संशय (as in text)"

28 *) कामात्मनाम्, the genitive is governed by शयसे, as the variants indicate Dev and Sarv, however, connect कामात्मना with शमात् (=संहरात्, उपशमात्), but the construction would make शयसे प्लुतकाले parenthetical

33

16 168* appears to be a Southern addition, which is entirely missing in B, but which seems to have percolated through the composite D version into K (Śi missing here!), a remarkable circumstance which incidentally shows that no single version, not even K, is perfectly free from contamination Here the indication of T₂, which often closely follows N, is significant, it also lacks the subsequent continuation of S (169*)

17 170* = (var.) 252* also

41 *) महाजन Dev संघ, Arj सत्सु मुख्य

44 *) मयनिदाय = मयभेद Cf बुद्धिनिदाय 5 197 11

59 *) Arj शान्तो शान्तिरित्यस्यक

90 *) मायार्थ Dev Arj स्वप्ने वस्तुनि, Sarv Nil अत्रार्थ Cf मायार्थता 5 27 14 Obviously a lect diff, for S entirely changes the line

91 *) तावाम् किंचिद् Dev Arj नात्रिकम् किंचिद् Here also the S variant shows that it is a lect diff

101 *) मदागणित्य इव Cf मर्गाव जालौ 5 110 12

34

13 *) स्थापिताती Arj स्थापितातीनि पाठ माधु

27 *) प्रतिसंवेष्टो Dev Arj संकुचति Cf 5 47 42^d

34 *) In the footnotes, for "S" read "G"

42 *) Delete wavy line under एतं नाना, as it is obviously a case of double crasis

- 65 ^b) नन्विषदात् Dev नन्विषेन एव क्षयो गृह्य वेपां,
Arj ननोमपान्तिवन्धम्
79 ^c) = 5 141 44^c

35

- 2 ^a) The disinclination to leaving hiatus, even after Pragthya vowels, is manifested by the insertion of च, दु, रि after डने'
8 ^a) आरभ्य Arj आपान्तिवन्धम्
10 ^a) वन्धने, obviously the older अनु + ना + रम् 'to catch, seize', but Dev वदे, Arj वन्धनाम्
24 = (var) Nārada-smṛti (ed Jolly), कदादान 203
26-27 Cf Baudhāyana Dharma sūtra 1 10 34-36
36 ^a) वन्धनाम् but वन्धने in 5 49 32
39-40 पदवार (35^a) Dev पदसु मूल गृहीत्वा न्यायादायन्, which Arj accepts, but it is interesting that S makes the facile change चन्धनाम्' So also the N reading वदन् in 40^a (= Dev वदन्ति, Sarv वदन्तिप्रवर्तनी) changed by S into वदन्'
49 = (var) Nārada smṛti (ed Jolly), नन्वा 18

36

- 3 ^a) वन् Dev छान्दोग्योपनिषद्नाम The form is interesting as occurring in Pali but not in Vedic.
13 ^a) Arj संविशन् वन्धनम्
14 Metro Prāmāṇika (— — — — — | — — — — —) Rare in the epic apparently not noticed by Hopkins [V S S]
31 ^b) Delete wavy line under वदन्नात्
32 = (var) Āpastamba Dharma sūtra 2 2 4 14 Cf Vasiṣṭha Dh sūtra 13 61
60 ^a) Śi reads as in text, व्यापारस्य should be taken adverbially with विनिश्चितम्
70 ^a) वदन्ना The manuscript evidence is divided, but the text-reading is supported also by Śi

37

- 23 ^b) In the footnotes add "Cd अनन्दी (as in text)"

38

- 1 = B 13 104 64^c-65^{ab}
8 = (var) B 12 140 68 — 8^b = 5 37 52^d
13 In the footnotes add "C 12 2010, 2938"
18 ^{ab}) = (var) B 12 81 3
23 ^b) Add in the footnotes "Cnp कृत्वा नावेक्षिण"
34 ^d) परिवापम् Arj सर्वतो वर्णीयता सम्यहणीयतामिति वाक् Probably = 'retinue, following' Cf परिवारित
5 123 22, 128 32, 135 1, 155 17, 173 9, 178 3 etc परिवार 5 179 21, 183 12, 184 8 etc
39 ^b) प्रयसोत्तमिषु Dev Arj तक्षणेनाद्यन्तां गतेषु
41 ^d) It would be preferable to adopt the D₁ a S reading विशेषा विप्रचारना as Śi reads विशेषो 'कारक

39

- 3 ^a) Śi reads as in text The printed editions (and apparently Nil) read मप्रवृद्धेन, which is not found in any MS Apparently, मप्र is to be taken as appositional to अय
7 ^a) आयतीसु, metrical lengthening? — In the footnotes, delete "Cs as in text", and for "Ca cites" read "Ca s cito"

40

- 2 ^b) अनुसादृ Dev Arj अनिन्दित, Sarv अनिन्दित
6 ^a) = Rāmāyana 5 54 28^a (Bom ed) Another instance of gon for acc with वृ अमृतस्येव नाट्यम् 5 88 51, 134 14
9 ^a) अनोमा Sarv आपे
11 ^b) मयानिन्दित् The S variant regularizes the compound
12 ^b) In the footnotes, delete fullstop ( ) before "T₂ G₁ Cap"
23 = (var) Baudhāyana Dh-sūtra 2 2 1 and Vasiṣṭha Dh-sūtra 8 17
30 ^a) Delete the wavy line under कृत्

41

- 7 ^a) Add wavy line under दहेन

42

The Vulgate text of the Sanatsujātīya has been translated into English by K. T. Telang (SBE,

vol 8, Oxford 1898), into German by P. Dousson (in *Fier Philosophische Texte des Mahābhārata*, pp 3-30), and into Italian by Guisoppina Baratti (Napoli 1913). There are useful interpretative comments, but both Telang and Baratti occasionally express legitimate doubts regarding the consistency or intelligibility of the Vulgate text, the latter directly characterizing some passages as corrupt.

4 ^b) In the footnotes, delete full stop ( ) before "Ca d"

8 ^a) Σ reads (with S) परिपुन्यन्ते (for विपुन्यन्ते). This reading being thus authenticated, is preferable, as the reading विपुन्यन्ते is perhaps meant to normalize an otherwise hypermetric pāda. — In 244* (line 5) read *तत्तान्तराला

17 ^a) The lines are obscure because of difficulty of construction, but our text is explained in Ca d s. The Vulgate reading looks like an emendation, especially because 17^a is hypermetric and 17^d elliptical.

24 Add after 252*, "—(var.) 170*".

30 ^a) गान, neut for masc

43

7 ^b) पदम्. There has been considerable confusion of reading with regard to this expression, and the variants are दशवि, विदश, त्रयोदश, दशान्न, and न मस. The text reading is preserved in M and appears to be original, although it conflicts apparently with what follows. The actual number of नृत्तमादि faults mentioned in st 10 following is six, but another set of seven is added in st 11. In the detailed enumeration, however, of other sets of excellences and blemishes (viz क्रोधादय and धर्मादय), which are mentioned in the present stanza, each of these sets take up one stanza only (viz, st 8 and 12 respectively). It is highly probable, therefore, that the original enumeration of नृत्तमादि was similarly six, detailed in one stanza only, not exactly as given in st 10, but possibly in a lost stanza which began with नृत्तम (as in the case of भर्तृत्वं st 12 and क्रोधादय st 8). Seven more were later added in st 11, which necessitated the emendation of पद in the present stanza and the

addition of पञ्चोपरै मस नृत्तमधर्मा (not दोषा!) in st 11. The emendation was, in view of this added st 11, generally made to make the number 13 (दशवि, विदश, त्रयोदश). The reading दशान्न, however, found in a few MSS, may be a mistake for दशवि, while the emendation मस loses sight of st 10 which, strangely, is omitted by the only two (D₁ G₂) of the MSS (and not by others) which give this reading. It is interesting that Acārya Śaṅkara reads मस, but (logically) has no comment on st 10. In accordance with our reading पद, we should have, in the same way, logically omitted st 11, but since we have no manuscript authority to omit this stanza, we did not feel we should be justified in athetizing it merely to avoid some inconsistency in the received text. Precisely for the same reason the "two beginnings" of the Ādi have been retained (of Prolegomena, p. LXXXVII) illuminating instances of the process of conflation in our traditional text.

15-21 The Vulgate and TG text of this passage is extremely confusing both in its insertions and variants as well as in sequence of stanzas, and they tend to obscure the general sense, which is clear enough in our text. In st 14 दम, त्याग and अप्रमाद are spoken of as three great virtues. In st 15-17 eight defects of दम are enumerated, st 18-20 deal with six kinds of त्याग, while st 21 speaks of eight defects of अप्रमाद.

19 Our slight conjectural emendation in 19^b consists only in reading यत् (which is not given by any of our MSS) for तत्, which is given only by a few MSS of the Σ K type, viz, Σ K₁ & D₁ 2 s. The Vulgate as well as M entirely change the wording of the half-pāda, while the rest of the MSS, including TG, omit either 19^b or 19^c (haplographically or otherwise). The omission as well as the obvious efforts at emendation indicates the probability of the uncertainty or corruption of the original text of the stanza. The construction, as it now stands, is elliptical but is intelligible and can be rendered thus अत्यन्तस्य बदलेय [यानके], दृष्टान्तान्श पुत्राश्च न नान्य [देहीति यावत्स्य] यदो भवेत्, अतो यावत्तानाय प्रदेय तदन्तो भवेत्. Our reading and interpretation appear to be supported (in spite of

obvious pun, applies also to विद्वद्, of which it was taken as an epithet merely

69 *) लज्जा 'with force', and not always 'with swiftiness', the word recurs in 17^a below, and in 5 79 10, 166 6 etc, of the common epithet लज्जिन्

72 *) Nil reads (with S) ननोपसेनस्य and remarks मरिचान्. As such double crasis is not unusual, perhaps this reading would be preferable

80 *) त *अप्यु Our emendation consists merely of the restoration of the hiatus, which various groups of MSS attempt to avoid in different ways

98 *) बट्, spelt as वट् in Ādi (1 85 4), where the v.l is बट (S बट), 'a carnivorous bird' The word recurs in 5 141 18, 179 3, 183 23

48

37 322* = 5 51 6^{abed}

49

1 *) प्रत्यर्थन Dev Arj प्रतिद्वन्द्वार्थन, 'in hostility or opposition' Recurs in 5 56 1^b.

50

8 *) दैवदायलमयी Sarv explains दैव्य (spelt as दैव्य) as विद्युदमय, some kind of tempered steel, Monier Williams 'damasked steel' (दाल या) Cf *Indian Linguistics* 7 (1939), p 59, where it is interpreted as 'made of hard metal (steel)' The spelling here (and at 5 47 97) should be दैव्य as in 5 50 28^a.

31 *) वगुदित्य Cf विवर्धन वराचरार् 5 74 16^a, also 163 15^a

34 *) मधुसूक्त Dev Arj मधुराघ्रात But सुक्त in the epic is used in the sense of a kind of drum (cf चक्रसूक्त 5 92 20), and the lexicons give 'the blade or sheath of a sword', which is also applicable here

44 In the footnotes, for "(*)" read "(b) "

58 *) पर्वोपनि Dev द्रवपर्व, Sarv पयसोपनि द्रवपर्व पयस सप्त पर्व Cf 5 158 26, 75 5 (पर्वस्य पयसः), 72 12 (पर्वोपनि पर्वोपनि), 132. 13 (पयसोपनि), 78 30 (पयसोपनि), 147 21 (पयसोपनि पयसोपनि), 184 14 (पयसोपनि पयसोपनि) See also पयस in 5 71 7, and note thereon

51

18 *) स्याता समरे Cf. 5 52 4, 57. 22, 70 10. Without समर 5 35 15, 93 42, 109 13.

52

16 *) शिक्षमाणानां, 'of one seeking to serve, suppliant', but Cs धर्म गुर्वना (वचनमुपेक्षेत) Arj reads शिक्षमाणानां (?) or शिक्षमाणानां and explains याचतां, याचने श्रमाननादृष्ट उपेक्षा न कुर्यादित्यर्थ, Dev. similar

54

46 *) शतनोरधि Sarv notes that this usage of ablative with अधि is Vedic and quotes विराजो अधि पूर्य (RV 10 90 5^b)

55 *) A parenthetical line, इति स ए in indicating that this is the oath they took, viz, "we (kill) Arjuna, or Dhanasujaya (kills) us" On Samśaptaśa see Sukthankar, "Epic Studies (II)" in *ABORI* 11, p. 170.

55

9 *) संसज्जेद्, possibly passive in Parasm from सज् or सज् 'to hang, adhere, cling' (Whitney, *Roots*, p 182), hence the v.l Cf सज्जन्ति 5 177 20 (no v.l), also सज्जेते 5 67. 15 (v.l सज्जति) The सज् (सरज्) 'to go' (1 P) recognized in Dhātupāṭha is probably secondary For other examples of Passive in Parasm see दृश्यति 5 44 21 (note above), and अभिषिच्यन्तु 5 154 9

57

12-14 The battle described as a symbolical sacrifice is common enough in the epic Cf Arjuna's comparison in 5 64 13 and Karna's more detailed description in 5 139. 29-51.

16 *) अह प्रशास्ता, 1st person periphrastic fut without auxiliary, for प्रशासिता Cf. अह द्रष्टा 1 1 117, वर्तामन् 13. 24, अह भविता 81 9, अह दाता 158 45

18 *) माम्पि The exact sense of this respectful mode of address, common enough in Skt drama, being uncertain, S changes it into माम् Occurs as a v.l in 5 163 5.

20 *) गुरुगणित Cf व्याघ्रादिव महाभारते 5 50 2^a

58

6 *) नैक्यं Cf नैक्यं 5 97 8, नैक्यं 134 9

59

9 *) जन्तुषां दृष्ट्या = 'desire, greediness' But here जन्तुषां means 'affection for sons (जान)', according to comm

61

3 *) मन्त्रेण 'depressed, distressed', but usually 'humbled', cf. however 5 137 4, where मन्त्रेण = 'respect, homage'

62

23 *) Ca सौमनाभिरभिरादा
27 *) = 5 53 6^d

66

11 *) मद्र Arj तत्र व्यावर्तमानायां वा, Dev similar

67

8 *) अवागच्छति Cf अवागच्छति 5 72 6
19 *) दन्त्या Recurs in 5 177 5 Also दन्त्या 5 92 45, 187 38

70

10 *) अहम्, nor (for अहम्)
19 *) अम्यता 'poverty' Obviously a lost diff., here preserving the original reading
49 *) निमित्तात् Dev Arj निमित्तात्, Sarv निमित्तात्
5 75 13, and मन्त्राय 5 27 14 — *) एते = ते
व्योदोद्योते वा (Dev), cf Arj
70 *) मोक्ष, probably used as an equivalent to मोक्ष (Pān 6 1 145), 'a small puddle', as the word मोक्ष is used in this sense in Pali

71

7 *) Cf 5 86 12^a — पयाय Dev Arj पयाय अतो वा, Sarv प्राप्तिरिति or simply युक्ति, Nil पयाय Cf पयाय 5 158 23, पयाय 75 14 See note on पयाय under 5 50 56^a.

22 *) प्रत्यन्तप्रतिपत्त्य 'propped by a support' (both प्रत्यन्त, प्रत्यन्त and प्रत्यन्त, प्रत्यन्त, meaning 'prop', 'support') Nil प्रत्यन्तनेति पाठे मध्यमशिक्षयेति प्राप्त, which is also the reading and interpretation of Sarv

36 *) निश्चय (with कृत generally) 'continued practice' Dev प्रत्यन्तप्रतिपत्त्य Cf 1 102 18 5 136 5, 152 8

73

8 *) पण्डितम् The reading is shown by the almost entire B and Ds Ds Ds (Ss missing) युक्त 'to bend' is apparently an unfamiliar verbal root

75

1 *) विवक्षा = 'doubt' (Dev मदेह), as in 1 85 19, 185 23, but possibly the word also implies 'censure' as in न म वाया विवक्षाम् 5 149 41^d
15 *) = 5 70 80^d

76

5 *) युर्वन्ति Nil युर्वन्ति युर्वन्ति हिंसन्ति । कृ हिंसायानि-त्यम् आदिगात्रस्य रूपम् । ननादिवर्तमानं लेख्यप्रमाणं वा ।

77

8 *) In the footnotes read समुपेक्षति for समुपेक्षति

78

2 *) आगम्य, with नन्, 5 81 14, 82 24 etc

80

31 31^{ab} = 3 13 59^{ab} — *) धनुष्मन्ताम् = धनुष्मन्तान्, metris causa, as N 1 shows

82

20 *) गृह्यत् The S reading is गृह्यत् here and in 5 84 1, but गृह्यत् occurs (without significant S variant) again in 5 83 16^b, 87 2^d

84

5 *) मर्यादने. The S reading मर्यादने 'to one who is proficient', or simply 'to one who has travelled', seems preferable The phrase occurs in B 3 123 5, where Nil explains it as अतीतवयम् 'old', which sense suits the व 1 द्रोणेन च मर्यादना in 5 77 19^d Cf also अद्यान गन्तुमिच्छति 4 13. 19^b

86

19 ^a) दरीत Dev Arj निर्गीत Cf बुद्धि परीता
5 54 80, दारिद्र्य 128 18, निर्गीतात्मा 93 21

20 ^a) उत्पत्ति, probably *metri causa*, for उत्पत्ते
in 5 93 46, 127 18, 145 7

88

2 ^a) अनुगता The Vulgate emendation सरन्ती
and consequent change of the entire pāda is,
of course, to remove the absence of concord
between the noun (Pṛthā) and its attribute
Cf similar usage 5 76 13 यद् (= श्री) दृता,
where the S variant is या, 177 12 ह्य चापि प्रतिष्ठा
ते प्रतिष्ठन

10 ^b) वेता The reading is supported by 16^b

37 ^a) ज्येष्ठपत्न्यादिन Cf अपचिति (= पूजा Arj) in
5 89. 37, 127 20

49 ^a) निवान्ता 'living in seclusion' Sarv. वाना-
गम्यान्नायुतप्रशम्भा, Arj अपवरकप्रविष्टा

65 ^a) प्रागजन्त Cf 5 135 4, where the phrase
is explained by Sarv as समूहयुद्ध, by Dev. Arj
as राजममूहयुद्ध

77 ^a) कृन्तन, imperative (for कृणुत), recurs in
5 135 13.

85 ^a) श्वली Dev. गहिष्ठा, Arj अवाला

89

16 ^a) = 5 138 3^a

30 ^a) तिष्ठि श्रियम्, practically all the oblique
cases are found in the variants for श्रिय, but it is
acc for loc, as in यस्मि तिष्ठि in 31^d Cf चौवापि
तिष्ठोन्नाहम् 5 158 16^b

91

3 ^a) प्राप्त, probably प्र+आप्त (= 'very authorita-
tive') Cf. 5 122 22^b But प्राप्त in the sense of
'expedient' in 5 148 5^a

92

13 ^a) आमुन, in the old sense of 'putting on'
Dev Arj निरुद्ध, the S variant is आकृष्य Cf कवचानुक्त
5. 172 16^a, प्रमुन 4. 2. 22^a आमुनयन (यन)
1 61 89^a

48 ^a) Arj निर्दिष्टुर्गति दानम् निषेधुर्गति Recurs
in 5 111 2 (cf 1 214 27)

93

11 ^a) = 5 91 9^a.

16 ^a) निष्कल Dev Arj निर्माय, Sarv निरवयव
निरवशेष यथा भवति तथा The uncertainty of the meaning
is responsible for the variants Possibly the word
is used antithetically to सहभूता 'united' and means
'without parts, divided, diminished'.

47 ^a) = 7^d

94

29 ^a) समर्पयद्, causal of कृ 'to pierce', Cf 4. 49.
11, 52 7

43 ^b) अति + शङ्क 'to suspect strongly'. Cf 5 129.
26, 145 40.

96

13 ^a) Go and Pushkara are mentioned as two
different persons in the Rāmāyana (Bom ed 7 23
25^f), who, we are told, led the sons and grandsons
of Varuṇa against Rāvaṇa's invasion of Rāsātala.
This appears to be overlooked by the commenta-
tors, who interpret गो as Aditi, earth, water etc,
and the reading of the entire line is corrupted by
fanciful emendations कृन् रमृत्, the reading is not
beyond doubt, but if it is acceptable, then it
probably means 'chosen (as a husband, by Jyotsnā-
kānti), so he is remembered traditionally'.

14 ^a) The obvious pun on सुरता refers to Vārūṇi
as सुरा ('wine'), which the insertion of Gs (436*)
further expands

98

19 ^a) Dev. Arj दिक्तात्मक दानप्रचुरमन्त्रत्वधम्,
Sarv. दानेच्छासंबद्धात्मानं सुतां प्रति । अन्त्रत्वधम् The S
variant इच्छमे बन्धनानि is a cheap and irrelevant
reference to Nārada's well-known inclination
towards fomenting quarrels

101

The list of Nāgas given here should be compared
with the shorter list given in Ādi 31.

103

19 ^a) मन्यतेऽज्जमान On this Samdhā, in which अ
is treated as अ when it follows ए or ओ (in Visarga

samdhī), see Wackernagel I, § 272 Other instances मन्वेज्जान and सोज्जान 5 149 42^d, 42^b, सोज्जान 110 20, मन्वेज्जमन्वेज्ज 166 5 But with words other than आत्मन्, only one instance occurs in Udyoga मन्वेज्जमन्वेज्जानि 5 164 6 (cf also 1 2 212^a मन्वेज्जमन्वेज्ज with v1 'मन्वेज्जान')

21 In the footnote (marked by [ ]) on MS D, for "No 13" read "No 14"

104

22 ^a) अदर्येण Arj Sarv अनेन, Nil वन्वाद्या, but probably it signifies 'redemption of a pledge', as in 5 111 20^a, 112 17^a

23 ^a) वनमान This curious form recurs in 5 104 23, 156 4, 154 25 Also 1 7 3, 4, 11 5

26 ^a) वन Recurs in 5 114 5, 11, but (म)न 5 123 11, 23

105

8 ^a) Arj Nil वदित्वेति मन्वेज्ज (वदित्वे + इति, double crasis) Cf वदित्वे 1 11 13

106

4 ^a) In the footnotes to 37, add "Ca s cile वन"

107

2 ^a) उन्मत्त, a group of Pitr̥s who drink only beer, like the Puenap̥s (5 100 5-6), who live on the froth of the ocean of milk But in B 13 141 97^d, the Phenap̥s are R̥s̥ who drink foam left over from Ambrosia drunk by Brahman at the sacrifice Also Somap̥s, who are scums of the same kind, mentioned in 5 106 14 Cf Hopkins, *Epic Mythology* (Strassburg 1915), p. 33f

9 ^a) वदित्वे, change of conjugation from 1st to 2nd! Cf वदित्वे 5 172 14, वदित्वे 60 21 (no v1), वदित्वे 1 221 31

111

17 ^a) वदित्वे Arj explains वदित्वे as वन, obviously in the old sense of 'strength', 'power'

112

3 ^a) Nil प्रोष्ठपदाव्याप्ति मन्वेज्जानाद्वेदेव्याप्तिवत् मन्वेज्ज

114

3 ^a) वदित्वे Arj देवदत्तान 1 2 98

13 ^a) मन्वेज्ज = दान (Dev) Or, 'conclusion of the pledge'!

117

4 ^a) वन्वेज्ज. On the form of the word, see BSOS 9 328

118

1 ^a) गङ्गावमुनमगमे, metrical shortening!

10 ^a) वृत्तान्तु, obviously a Bahuvrīhi compound

120

5 ^a) आपान Nil explains as अन्वाधान 'kindling or placing of the sacrificial fire', but Vādirāja गन्वाधान'

8 ^a) वैदित्वे Dev Arj क्रीडातु or प्रक्रीडातु, Sarv विदित्वे

122

7 ^a) = (var) 5 88 42^d.

17 ^a) वान = वाना, cf 20^a below, also 5 146.20; 147 8, 19

26 ^a) वी = वृत्ति (Dev Arj)

39 ^a) = 5 31 4^d

44 Cf 5 35 66, 168^a (lines 7-8)

124

14 ^a) Nil रत्नवन्मन्वेज्जनेति पाठ स्वच्छ

125

8 ^a) मन्वेज्ज passive for active!

126

40 ^a) The repetition of अपि, as well as the use of verbs वदित्वे and वदित्वे (in 41^a), has given rise to a crop of variants.

127

4 ^a) मन्वे The reading is supported by 18^d, where also the Vulgate variant is मन्वे

5 ^a) = 5 123 23^d On the word योगक्षेम 'well-being, prosperity', which is sometimes used as an equivalent of वयम्, and its employment in older literature, see Oertel, *The Syntax of Cases in the*

Narrative and Descriptive Prose of the Brāhmanas (Heidelberg 1926), I, pp 223 ff, BSOS 7, pp 133-36 The word recurs in 5 36 55, 38 38

12 ^b) प्रवृत्तः = probably 'deceived', 'befooled', cf निवृत्तः But see 5. 117 13, where commentators explain the word as निवृत्तः

32 ^a) अविनिष्टः. Dev Arj अविनिष्टः, Nil नष्टः The word recurs in 5 147 13

43 ^b) जीत The variant जीयितु, occurring in the repetition in 5 57 3^b, is perhaps more appropriate, but it is hardly authenticated here by the MS. The Semendation जीयते does not occur in the other place

46 Arj लब्ध्वा पश्यन्नेन शमयेनमित्यन्वय

49 ^a) Dev गच्छते पाण्डुगच्छते Possibly गच्छ is irregular for the periphrastic future form स्पष्ट (which is actually a meagrely supported variant) or स्पष्टं

129

22 ^a) Cf 5 81 18^a, 138 21^a, 179 10^a

26 At the commencement of the footnotes to this stanza, supply the figure "26", which has dropped out in printing.

130

23 गच्छ and स्था should be taken as uninflected adverbs or particles qualifying the participial adjective आगच्छा, the former referring to देवता and the latter to मातृ (=Pitr, cf 24^b), the object of दृष्ट is, of course, भ्रातृ and पुत्रम्

25 ^a) अभ्यन्तदया, used transitively 'you are born toward the Dharma or Adharma', the subject being ते = ते यूत (so Dev).

131

On the Vidurāputra episode, which is a piece of an old heroic poem, see Jacobi, "Über ein verlorenes Heldenepic d. Sindhu Sauvira" in *Mitlanges Kern*, Leide 1903

2 ^a) विजयः Nil explains as उज्जय, quoting lexicon, but possibly it has here the old sense of 'bright', 'brilliant'

4 ^a) The MS tradition, especially Northern,

appears to have gone wrong here, and our reading, which is given by Ds T1 G1 s-s M1 2 is frankly eclectic

13 ^a) कावर्त्ता Of the many ingenious explanations, Arj (and substantially Dev) gives the following कावर्त्तद्रवति । रसि गतो धातु । यथा कावर्त्तान्निकाग्रायेण पलायत इति

14 ^b) जनि Dev Arj उत्पत्ति ; Sarv. पुनर्गच्छु, qualifying जनि, is explained by Dev Arj as गदमीवद्वाचा वक्ता क्रियया गृह्य, by Sarv as गदमीवगृह्य किञ्चित्तर Cf सरीवात्मस्य 5 133 6

15 ^a) आनन्त्य = अनन्तरकार्य (Dev Arj Sarv) — न धनयते Dev Arj न धनवदाचरति । एणां न करोतीत्यर्थ ; Sarv धनवत्तु शुद्धि न करोति

23 ^a) कापाली शक्ति Cf कपालं ब्राह्मणैर्गृह्यतम् (कपाल = 'beggar's bowl') 5 70 47

25 ^a) अहोलाभकरं Dev. Arj स्वत्पेक्षि हामे आक्षय्यं कुर्वाणम्

28 ^a) = Rām (ed N S P 1888) 2 53 21^a

37 ^a) किमप्यक्तानां Dev Arj किमप नो भावीति देय परायण चेपा, Sarv अथ चेन्मया किञ्चित्कृत तेन य किमह करोमीति काल प्रेरयताम् The Vulgate and 8 variants show that the phrase was not understood.

132

6 ^a) अय = सिन्धुराज

13 ^a) पर्यायमरणम् Dev Arj नामान्तरेण मरणम्, Sarv क्रमप्राप्तमरणम्

24 ^a) ग्रह = 'luck', 'good fortune' But Dev. Arj. ग्रह मोमरमपानपात्रम् । प्रमदमिति पाठे प्रमद मयानम् But प्रमद = 'evil star' in 5 90 3 (where Arj प्रोत्थान, दुर्मद, Sarv अमदमितिपेदा)

28 ^b) प्रलम्भ्य See 5 127 12^b and note thereon

32 ^a) उष्य Cf. 1 71 58 (no v l)

33 ^a) वि + कृ 'to act differently or in a hostile way', cf 5. 128 15, 140 6, 144. 16

34 ^a) = 5 88. 69^a

133

18 ^a) चोदयति, Dev. Arj add in explanation जाग्रत्यप्रार्थनया, and चोदयति Arj. explains by युदाधेयम्

27 ^a) जाग्रन्त्य But जाग्रन्त्य 1 138 30, जाग्रन्ति 5 45 28

37 ^a) भामय = मदिष्य (Dev Arj)

134

- 4 ^f) प्रवीतान् 'departed', but usually 'delighted'
5 1 1, 81 8, 117 20, etc
10 ^e) उच्चिहत्, 'moving upwards', from हा 'to go'
(Whitney), but Dev Arj उपच्छन्
17 ^a) वय See notes to 1 56 19^{ab}.

135

- 15 ^b)=5 113 11^d

136

- 5 ^d) कृन्ति The reading is given by entire B (and some Devanāgarī MSS), other groups having divergent readings
21 ^d) वचते वच् for हन् in tenses other than aor and prec. is common enough in the older language and the epic Cf. वधिष्यन्ति 5 149 46, 'धनि 188 8, 12, 'धानि 170 2, 'ध्वन् 141 35, etc
26 ^e) अपत्तव्य 'not on the left', 'right', all comm विपरीत Cf अपत्तव्या वृत्ता सर्वे 5 141 16^a (Dev वानादक्षिणा, 'moving from the left to the right' in augury)

137

- 11 ^a) उपगमे=व्याप्तु (Dev Sarv)
12 वान एव The meaning is not clear, but probably the phrase implies a sense of security afforded by the cover of a protecting garment It is difficult, however, to co-ordinate वानच् with वृत्त in the next line Both Dev and Arj explain the word as निरावास 'not causing trouble'

139

In Śi, as well as in Cd, adhy 139-141 (138 is missing in Śi) are called Karnopaniṣad in the colophon!

- 4 ^d)=5 88 56^d.
37 ^b) रयशक्ति On this word, see Hopkins, "Lexicographical Notes", JAOS 20 (1899), p 30, also, *ibid* 13 241
38 ^b) वत्तदन्तोपवृहत्, 'supported or reinforced by a kind of arrow having a point like a calf's tooth' But Dev Arj interpret उपवृहत् as नमित्तदृशो वा
40 ^b) शृत्त Cf. शृत्ती (ṣ stem) 5 152 3
47 ^c) आनर्द gerund in अन् (namul)

- 51 ^a) वेदन्त Cf. रन्ती 5 83 7, 136 22, but रन्ती 135 17

141

- 4 ^{ab})=5 140 20^{ab}
22 ^d) वेदयान qualifies परिव in the preceding line, but the variants attempt to connect it with सृष्टे nearest to it, or with वृत्त in the next line — ^e) एका वृत्त Dev Arj एका एकादिनी वृत्त वृत्ताली, but the word is not known otherwise in this sense, the Vulgate emendation शिवा, however, appears to confirm this explanation The expansion of Sarv एका वापि की अन्तर्वनन्ती शृष्टं करोतीत्यर्थे is more ingenious than convincing The S variant पञ्चिनी is colourless
25 ^b) शृङ्गवणे शृङ्ग is explained by Dev Arj as ऐन्द्रवज्र
29 ^a) तव should refer to आसनानि (28^e) and not to पृथिवी (29^e), as Nil. suggests
34 ^d)=5 92 13^d
41 ^a) आन्तश्चात् Cf. 1 184 9
45 ^d) वीरक्षयविनाशनात् The apparent tautology in the expression has led to the variants, but perhaps क्षय should be taken in the sense of 'dominion, power' (from क्षि 'to possess, rule') It is also possible to distinguish between क्षय and विनाश as signifying shades of loss, as in the expression शक्तिवत् क्षय in 5 142 11

142

- 2 ^a) जीवपुत्रे Cf. 1 144 13, where the form of the word is जीवपुत्री (read thus!), with the v l 'पुत्रा-
— ^b) अनुग्रह=अविग्रह, as the variants suggest
25 ^b) पुनर्वत्पतिवर्तिन, 'having been turned back or received back like a son'
27 ^a) उपाध्ययन Dev अपरूप, which is possible in view of some of the variants

143

- 3 ^e) The S reading कुन्तिमोक्ष, adopted in the text, is obviously preferable, cf 5 88 61, 142 20; 149 60.

145

- 12 ^a) नातिपक्षेत्, explained by comm. as नातिक्रमेत्;

'correct' reading would be better
 18 ^a) अत्रागच्छ 'to bring home a bride',
 22 ^a) Also cf अत्रागच्छ 5 146 10^a (where the 9
 var. is अत्रागच्छ), and अत्रागच्छ 5 139 14^a

146

16 In the footnotes, for "41" read "141".

21 ^a) = 5 165 10^a 'हृतेन = हृते

148

4 ^a) The formal election of Bhīṣma as the
 generalissimo is anticipated here

7 ^a) राज (n) should be the proper reading,
 as indicated by 8^a, 9^a and 13^a, where the word has
 hardly any v

149

9 ^a) मनुज 'connected, related', but cf 5 102
 13, where Dev explains the word as उचित 'worthy'

15 ^a) मणिनिर्मल Cf 5 88 35^b 1 3 139^b

46 It is noteworthy that although requested
 to do so, Kṛṣṇa diplomatically refrains from
 nominating a generalissimo to Yudhiṣṭhira's army,
 which Yudhiṣṭhira himself does in 5 154 12. S
 efficiently fills up the lacuna by inserting a line
 (541*), which is appropriated by N1 and three D
 MSS, but which is omitted by all other N MSS
 including Ś1

48 ^a) योग इति, a call to 'fall in', cf 5 170 15.
 Dev माता Cf also योगमात्रयामास 5 151 17, 18,
 160 29, युता विद्वत्पतिनी 5 160 27, 133 30,
 मनुज (रा) 5 166 30, 37.

70 ^a) Cf 5 152 5^a

81 ^a) परम, also the form परमरि 5 176 17
 — ^a) इति अत्रागच्छ Arj इति विना योषोययोगिता

83 ^a) विना Although वि in the epic is often
 masculine, the S variants विना, विना etc are
 apparently meant to avoid the absence of concord
 in gender between a noun and its attributes
 (मत्तम मत्तम) Similar instances: परमपरम
 47 86, प्रमो लम् मादाय 103 35, 1 युजस
 मातेय 178 8, and with अत्र 98 13, 103 33

150

14 ^a) = 5 152 12^a

15 ^a) Cf 5 149 76

25-27 For a similar comparison of Duryo-
 dhana's army to an ocean, see 5 158. 37-40

152

Some passages of this adhy relating to military
 tactics and weapons of war have been translated
 by E W Hopkins in his "Social and Military
 Position of the Ruling Caste in Ancient India"
 (JAOS 13 293 f)

3 ^a) मयोधिता The योयिका or अवयोयिका (according
 to Monier Williams) is anything used for knocking
 down, such as stones thrown on besiegers Cf B
 3 15 6^a

6 ^a) Dev Arj वासी काष्ठतक्षणदासम् । कृशादन वृक्षाय,
 kinds of sharp-pointed axe, chisel, or chopper

14 On this verse Arj remarks अयं च श्लोको
 नीचपर्वणि कैश्चिद्वारयान । प्रकरणात्तथैव व्याख्यातुमुचित

153

In the footnotes to the colophon on p 546, for
 "Ga 150" read "Ga 150", and in the following note
 (marked by) read "अभिनिर्वाण" for "अभिनिर्वाण"

154

13 ^a) But in 5 161 11 Dhṛṣṭadyumna (and
 not Arjuna) is called Senāpatipati

155

13 ^a) दूरपानया Cf दूरपानी in 5 162 25^b

18 ^a) सग्री = सग्रीवान् 'having an arm guard'.

28 As regards sequence, it would be better to
 read st 31 after st 28, as this sequence is
 supported by K1 2 D1 S, as well as by Ś1.

156

The formal grant of second sight to Samjaya is
 described at the commencement of the Bhīṣma
 parvan, but Samjaya appears here to have been
 already so gifted, and describes at Dhṛtarāṣṭra's
 request the incidents which occur outside. This
 anticipation involving inconsistency leads parts of
 the ensuing narrative to be ascribed to Vaiśam-
 phyana in some MSS, see v 1 to 5 166 36,
 179 30, 193 66, 194 15. The narrative is

resumed by Vaisampāyana in adhy 195.

1 *) अकुर्वन्, verbal stem-transfer! Recurs in 5 162 1

157

18 *) लोहाभिहार, a military ceremony which Dev explains as लोहेषु मन्त्रेण देवनाह्वानम् । राशं नीराजन-विधिर्वां

158

18 *) सत्त्वो दारुणेन, अस्तेन must be न चेच्छाम्यथ पाण्डवै (युद्धम्) 5 57 27, चक्षुष्मतां वै (भाग्याय) नृहयामि 69 1, उद्भुक्त (दान) सनारुदौ 141 40, तन्ने (मनो) दहति सप्तम् 142 7 — *) पदा भूमिमुपसृशन् euphemistic for 'a mortal', Dev Arj नर्त्त See notes to 4 15 15^b Cf. also App I, No 11, line 16

25 *) ताडनाय See notes to 5 26 23^c

26 *) पयादधर्मे Dev Arj राज्ञ पुत्र इति क्रमधर्मे Sarv पयाद परिक्रम पौलपन् But the commentators omit to explain पयादात् in 23^c See notes to 5 50 58^a

30 *) अमानुष्य = अमान्य

33 *) Dev and Arj explain that श्रेण्या (= सभाया) refers to Yudhishthira as Kanka, कक्ष्या (= मठ-व्यापारे) to Bhima as Ballava, and श्रेण्या (= अपुरुषचिह्नेन) to Arjuna as Brhannadā at the court of Virāṭa

160

9 *) The large number of variants of the different groups of MSS for a perfectly simple pāda suggests that there was an original hiatus (तथेत्याह *अजुन*), which can be confidently restored in the text

28 *) उद्भवामी = शीघ्रया उद्गी (Dev) In Raghu 5 32 the phrase उद्भवामीशत is explained by commentators as 'a hundred of camels and mares' Cf Kāśikā on Pān. 6 2 40

162

25 *) तुन्य may be explained here as त्वदर्थे, but it is possibly a case of dative for genitive, as in मद्य in 5 145 11^a Cf विदित तुन्य 5 177 20, गुरवस्तुन्य 5 186 17

164

6 *) सप्ततोऽऽश्रमवासिना Sarv explains the double 93

crasis as आर्षे, Dev and Arj would take अश्रम as 'ohāndasa' for आश्रम Cf. note on 5 103 19^a

173

5 *) प्रवेरिता = प्रक्षिता (Arj) The variants show that it is an unusual word, probably irregularly formed as प्र + अव + ईरित See PW, but Monier Williams suggests वेल् 'to toss, agitate' The word recurs in 1 17 23 as प्रवेरित (v l. वेरित, 'चोदित')

174

3 *) Other instances of such indirect construction with इति will be found in 1 1 101, 47 8, 213 60

21 *) "Fulfilled (be) your desire (मन) for which you languish" The S variant तप (for मन) is suggested by परिशुष्यति, but it is clearly out of place, as Ambā has not yet commenced her austerities

178

14 *) प्रशशाम See notes to 5 26 7^a

29 *) Dev Arj निःसशयेन सशयामात्रेण । श्रेयान् समर्थानां श्रेष्ठ

179

11 *) तत्कुलीन 'of that family' The word recurs in 1 126 34, also तत्कुलेय 1 169 13 (v l. कुलीन)

180

26 *) कुर्मि Cf मा कृष्वन् 5 56 60, an equally irregular form. To the Vulgate the reading, which is preserved by S, is of course repugnant

181

2 *) उपवृत्त (= उपावृत्त) may be taken in the ordinary sense of 'returned' (Nil परावृत्त), but possibly it means here 'turned or rolled on the ground' (Dev Arj कुट्टिन) or 'recovered, refreshed' The word recurs in 1 1 136

8 *) अच्छिद, for अच्छिन्न Cf अयुज्ज 5 186 2

15 *) गोरत 'as far as a cow's lowing can be heard', two krośas, according to Hemacandra, Abhidh Cintā 3 551

29 *) लोमवाहिनि Dev लोमि बहन्तीति लोमवाहिन । अथ वा लोमवदक्षिपक्ष्मवद्बहन्तीति शीघ्रचारिस्त्वमुक्तम्

182

10 In the footnotes, for the number "681*" of the additional passage, read "581*".

183

7 *) चरण, change of conjugation Recurs in 5 125 6

16 *) द्रुपदो being one of Bhishma's ancestors, the N variant द्रुपदं conveys the same idea

185

15 The variants are meant to avoid repetition of च

190

1 *) मृते The text reading is shown by T G and practically the whole of B Both the Vulgate and KM readings are obvious emendations meant to avoid the difficult phrase The meaning is not clear, but perhaps चर is simplex for causative, and the sense is that Drupada made all his relatives take care of the child. Other instances of the use of simplex for causative प्रपत्ये 5 61 5,

पति 90 8, चर 102 27, प्रजायते 134 18

9 *) दासाणाम् Although the reading दशार्णकस्य is better authenticated here by MSS, the text-reading is shown by B and is supported by the repetition of the word as दशार्णक in 10^a, 19^a below, and in 5 191 11^a, 19^a, 192. 6^b, 12^a etc, where the variants are negligible In spite of some confusion in this and the following chapters, the name of the country is Daśārṇa, and the derivative Daśārṇaśa designates the ruler.

192

23 *) मन्त्र Cf 5 50 20^a.

193

2 *) किञ्चिक्वाग्नरं The variants in the repetition of the phrase in 5^a are not considerable

18 *) ते for त्वया, see Hopkins, JAOS 61 (1931), p 285. Cf. मुक्तये (=मया) 5 104 12 (no v l).

29 *) किस्त्रिय in the old sense of 'offence', 'injury'

54 *) चैत्य, sacred tree, place of worship Cf. l. 1. 169, 138 25.

ERRATA

☞ Only mistakes in the constituted text have been listed here For other corrections see the

Addenda et Corrigenda

Adhy & Śl. No	For	Read
1 21	युधिताश्च	युधि ताश्च
9 38	त्रिशिरस्तदा	त्रिशिरसस्तदा
22 13	सेन्द्रान्	सेन्द्रान् ।
22 34	सिमीके	समीके
23 26	मीमसेनश्च	मीमसेनश्च
29 17	वृत्ते	वृत्ते
30 34	प्राप्ता	प्राप्ता
32 25	खेवमन्ये	खेव मन्ये
34 38	‘श्चाप्रक्षयत्य’	‘श्चाप्रक्षयत्य’
34 53	‘दुराद’	‘दुराद’
35 28	तेन	तेन
36 23	तमो	तपो
36 64	गावो	गाव
37 9	नराधिप	नराधिप
44 12	वृद्धि	वृत्ति

Adhy & Śl. No	For	Read
49 22	नामायुत	नागायुत
50 8	सैक्यायस	शैक्यायस
50 23	ममा	मम
84 6	चतुर्युक्तात्र	चतुर्युक्तात्र
88 13	‘भिर्वाह्यणानां	‘भिर्वाह्यणानां
88 20	शीलवृत्तो	शीलवृत्तो
88 82	‘धनोभीम	‘धनो भीम
117 16	प्रतिह्लामि	प्रतिगृह्णामि
125 25	पाण्डवैवृष्णि	पाण्डवैवृष्णि
130 22	बलभोज	बलभोज
132 36	परतररपि	परतरैरपि
152 21	दश सेना	दशसेना
154 14	चव	चैव
191 13	सयंधी	संयन्धी